# Kelet-Közép-Európa története – országok, népcsoportok és államalakulatok

**A középkori államoktól a 21. századi háborúkig és demokráciákig**

Gellai István

2026

# Tartalomjegyzék

**Impresszum** **8**

**Bevezetés – a régió, a módszer és a fogalmak** **9**

**1 Hogyan olvassuk a könyvet?** **10**
1.1 A könyv célja, szerkezete és használata . . . . . 10
1.2 Források, történetírás és bizonyíték . . . . . 15
1.3 Fogalmak: Kelet-Közép-Európa, Közép-Európa, Kelet-Európa . . . . . 20
1.4 Kronológia, térkép és periodizáció . . . . . 26

**2 Földrajz, régiók és népek** **32**
2.1 Földrajzi keretek és régiók . . . . . 32
2.2 Népek, nyelvek és vallások a modern kor előtt . . . . . 38
2.3 A középkori államalakulatok . . . . . 43
2.4 A kora újkori birodalmi versengés . . . . . 48

**3 A hosszú 19. század** **55**
3.1 Nemzeti ébredések és nemzetépítés . . . . . 55
3.2 Birodalmi reformok és modernizáció . . . . . 61
3.3 Migráció, diaszpóra és vallás . . . . . 66
3.4 Az első világháború és a birodalmak összeomlása . . . . . 72

**4 A két háború közötti államok és a háború** **77**
4.1 A versailles-i rend és a nemzetállamok . . . . . 77
4.2 Autoriter és jobboldali fordulatok . . . . . 82
4.3 A második világháború és a megszállások . . . . . 87
4.4 A Holocaust és a népességáttelepítések . . . . . 91

**5 A kommunista rezsimek** **97**
5.1 A szovjetizálás és a szatellitállamok . . . . . 97
5.2 Válságok, reformok és ellenállás . . . . . 102
5.3 Gazdaság, társadalom és mindennapi élet . . . . . 107
5.4 A rendszerváltás és a birodalom vége . . . . . 113

**6 A jelenkor** **118**
6.1 Demokratizálódás, piacgazdaság és EU/NATO . . . . . 118
6.2 Nacionalizmus, populizmus és a demokrácia visszaesése . . . . . 124
6.3 Háború, migráció és energia . . . . . 128
6.4 A régió a 21. században: mérleg és jövő . . . . . 133

**I. rész – Az északi sáv: Lengyelország, Litvánia, Lettország, Észtország** **139**

**7 Lengyelország a középkorban és a kora újkorban** **140**
7.1 A Piast állam és a kereszténység . . . . . 140
7.2 A Jagelló-kor és a Lengyel–Litván unió . . . . . 144

7.3 A nemesi köztársaság aranykora és válsága . . . 150
7.4 A felosztások . . . 156

**8 Lengyelország a 19. században és 1918-ig 162**
8.1 A felosztott Lengyelország társadalma . . . 162
8.2 Felkelések és a nemzeti mozgalom . . . 167
8.3 Az első világháború és a függetlenség . . . 174
8.4 A második köztársaság . . . 179

**9 Lengyelország 1939-től napjainkig 185**
9.1 A háború és a megszállás . . . 185
9.2 A kommunista Lengyelország . . . 191
9.3 A rendszerváltás és a harmadik köztársaság . . . 197
9.4 Lengyelország a 21. században . . . 202

**10 Litvánia a középkortól 1795-ig 208**
10.1 A balti törzsek és a Litván Nagyfejedelemség . . . 208
10.2 Lengyel–litván unió és a nemesi köztársaság . . . 213
10.3 Az orosz birodalmi uralom kezdete . . . 220
10.4 A litván nemzeti ébredés . . . 224

**11 Litvánia 1918-tól napjainkig 232**
11.1 Az első köztársaság . . . 232
11.2 Szovjet és náci megszállás . . . 238
11.3 A szovjet Litvánia . . . 242
11.4 Függetlenség és EU/NATO . . . 246

**12 Lettország a középkortól 1918-ig 254**
12.1 A livóniai keresztes háborúk és a balti német uralom . . . 254
12.2 A Livóniai Háború és a lengyel–svéd–orosz versengés . . . 258
12.3 Az orosz birodalmi Lettország . . . 262
12.4 Az első világháború és a függetlenség kikiáltása . . . 267

**13 Lettország 1918-tól napjainkig 272**
13.1 A parlamentáris köztársaság . . . 272
13.2 Ulmanis autoriter rendszere . . . 277
13.3 Szovjet és náci megszállás, szovjet Lettország . . . 285
13.4 Függetlenség és EU/NATO . . . 290

**14 Észtország a középkortól 1918-ig 298**
14.1 A balti népek és a keresztes hódítás . . . 298
14.2 A német, dán, svéd és orosz uralom . . . 303
14.3 A nemzeti ébredés . . . 307
14.4 Az első világháború és a függetlenség . . . 313

**15 Észtország 1918-tól napjainkig 321**
15.1 A parlamentáris köztársaság . . . 321
15.2 Päts autoriter rendszere . . . 326
15.3 Szovjet és náci megszállás, szovjet Észtország . . . 330
15.4 Függetlenség és EU/NATO . . . 336

**II. rész – Csehország, Szlovákia és Csehszlovákia 342**

**16 Csehország a középkorban** **343**
16.1 A cseh törzsek és a Přemysl-dinasztia . . . 343
16.2 Károly Róbert és a Luxemburgok . . . 349
16.3 A huszita forradalom . . . 354
16.4 A Jagelló-kor és a Habsburgok . . . 358

**17 Csehország a Habsburg Birodalomban** **364**
17.1 A harmincéves háború és a fehérhegyi csata . . . 364
17.2 A cseh nemzeti ébredés . . . 369
17.3 Az 1848-as forradalom és a dualizmus . . . 374
17.4 Az első világháború és Csehszlovákia . . . 379

**18 Csehország 1918-tól napjainkig** **386**
18.1 A csehszlovák köztársaság . . . 386
18.2 München, a háború és a Holocaust . . . 391
18.3 A kommunista Csehszlovákia . . . 396
18.4 A rendszerváltás és a cseh állam . . . 402

**19 Szlovákia a középkorban és a kora újkorban** **408**
19.1 A szlovák területek a Magyar Királyságban . . . 408
19.2 A reformáció és a rekatolizáció . . . 414
19.3 A 18. század és a felvilágosodás . . . 419
19.4 A szlovák nemzeti ébredés . . . 427

**20 Szlovákia a 20. században** **434**
20.1 Csehszlovákia létrejötte és a szlovák kérdés . . . 434
20.2 A szlovák állam 1939–1945 . . . 439
20.3 A kommunista Szlovákia . . . 445
20.4 A bársonyos forradalom és a szlovák állam . . . 451

**21 Szlovákia 1993-tól napjainkig** **457**
21.1 A független Szlovákia első évei . . . 457
21.2 EU- és NATO-csatlakozás . . . 461
21.3 Gazdaság, régiók és társadalom . . . 469
21.4 Szlovákia a 21. században . . . 475

**22 Csehszlovákia közös állama** **481**
22.1 Az államalapítás és a nemzeti kérdés . . . 481
22.2 A szövetségi állam és a kommunizmus . . . 486
22.3 A szétválás . . . 491
22.4 Örökség és emlékezet . . . 495

**III. rész – Ukrajna, Fehéroroszország és Moldova** **501**

**23 Ukrajna a középkorban** **502**
23.1 A keleti szlávok és a Kijevi Rusz . . . 502
23.2 Galícia–Volhínia és a tatár hódítás . . . 507
23.3 A kozákok felemelkedése . . . 512
23.4 A Hetmanátus és a felosztás . . . 519

**24 Ukrajna a 19. században** **525**
24.1 Az orosz és osztrák ukrán területek . . . 525
24.2 A nemzeti ébredés . . . 530

24.3 Iparosodás, migráció és városok . . . 536
24.4 Az első világháború és a függetlenségi kísérletek . . . 540

**25 Ukrajna a szovjet korszakban** **547**
25.1 A szovjet Ukrajna kialakulása . . . 547
25.2 A második világháború és a nacionalista mozgalom . . . 552
25.3 A szovjet Ukrajna a háború után . . . 558
25.4 A függetlenség és a narancsos forradalom . . . 565

**26 Ukrajna 2014-től napjainkig** **570**
26.1 A Majdan és a háború kezdete . . . 570
26.2 A reformok és a társadalom . . . 574
26.3 A 2022-es orosz invázió . . . 581
26.4 Ukrajna jövője és a régió . . . 586

**27 Fehéroroszország a középkortól 1795-ig** **593**
27.1 A polocki fejedelemség és a Litván Nagyfejedelemség . . . 593
27.2 A Lengyel–Litván Köztársaságban . . . 599
27.3 Az orosz birodalmi uralom kezdete . . . 604
27.4 A belorusz nemzeti ébredés . . . 610

**28 Fehéroroszország a 20. században** **616**
28.1 Az első világháború és a függetlenségi kísérlet . . . 616
28.2 A szovjet Fehéroroszország . . . 621
28.3 A második világháború és a Holocaust . . . 628
28.4 A szovjet Fehéroroszország a háború után . . . 633

**29 Fehéroroszország 1991-től napjainkig** **638**
29.1 Lukasenka rendszere . . . 638
29.2 A 2020-as tiltakozás és a represszió . . . 644
29.3 A háború és a nyugati kapcsolatok . . . 650
29.4 Fehéroroszország a jelenben . . . 656

**30 Moldova a középkorban és a kora újkorban** **664**
30.1 Moldávia fejedelemsége . . . 664
30.2 Az oszmán és a fanarióta uralom . . . 669
30.3 Besszarábia orosz annexiója . . . 674
30.4 A nemzeti ébredés és a román egység . . . 678

**31 Besszarábia és a Moldáv SZSZK** **684**
31.1 A román Besszarábia . . . 684
31.2 A szovjet annexió és a háború . . . 689
31.3 A Moldáv SZSZK . . . 694
31.4 A függetlenség felé . . . 700

**32 Moldova 1991-től napjainkig** **707**
32.1 A független Moldova . . . 707
32.2 A kommunista kormány és az EU-kapcsolat . . . 712
32.3 Transznisztria és Gagauzia . . . 718
32.4 Moldova a jelenben . . . 724

**IV. rész – Románia** **730**

**33 Románia a középkorban és a kora újkorban** **731**
33.1 Havasalföld és Moldva . . . 731
33.2 Erdély és a Magyar Királyság . . . 738
33.3 Az oszmán–habsburg versengés . . . 744
33.4 A román nemzeti ébredés . . . 748

**34 Románia a 19. századtól 1945-ig** **755**
34.1 A román állam 1859–1918 . . . 755
34.2 Nagy-Románia . . . 760
34.3 A második világháború . . . 765
34.4 A kommunista hatalomátvétel . . . 770

**35 Románia 1948-tól napjainkig** **777**
35.1 A kommunista Románia . . . 777
35.2 Ceaușescu rendszere . . . 782
35.3 A rendszerváltás és a kilencvenes évek . . . 788
35.4 Románia az EU-ban . . . 793

**V. rész – Tematikus és összehasonlító fejezetek** **801**

**36 Birodalom, nemzet és kisebbség** **802**
36.1 Birodalmi örökségek . . . 802
36.2 Nemzetépítés és asszimiláció . . . 809
36.3 Kisebbségi jogok és nemzetközi rendszer . . . 816
36.4 Autonómia és területi viták . . . 823

**37 Zsidók és a Holocaust** **829**
37.1 Az askenázi világ . . . 829
37.2 Antiszemitizmus és a Holocaust . . . 834
37.3 Roma és más áldozatok . . . 840
37.4 Emlékezet és igazságtétel . . . 844

**38 Roma és más marginalizált csoportok** **851**
38.1 A roma történelem a régióban . . . 851
38.2 A roma holokauszt . . . 856
38.3 Kommunista és posztkommunista politikák . . . 861
38.4 Jelen és jövő . . . 867

**39 Németek, rutének, gagauzok és mások** **875**
39.1 Balti németek és a német diaszpóra . . . 875
39.2 Rutének, lemkók, bojkók és huculok . . . 880
39.3 Gagauzok, bolgárok és más besszarábiai csoportok . . . 886
39.4 Krími tatárok és a déli régió . . . 892

**40 Határok, migráció és emlékezet** **897**
40.1 Határváltozások és népességáttelepítések . . . 897
40.2 Migráció és diaszpóra a 20–21. században . . . 901
40.3 Városok, régiók és gazdasági különbségek . . . 907
40.4 A régió a 21. században: mérleg és jövő . . . 912

**Függelékek** **920**
Fogalomtár (magyar–angol–spanyol/portugál) . . . 920
Kronológia és idővonal . . . 923

Kulcsfigurák és intézmények . . . . . 927
Bibliográfia és forráskulcsok . . . . . 930

# Impresszum


- **Szerző:** Gellai István
- **Szerkesztő:** Gellai István
- **Kiadó:** Tananyag Simple
- **Kiadás:** 1.0.0 – 2026
- **Licenc:** MIT
- **Forráskód:** chapters/



A teljes licencszöveg a tároló gyökerének `LICENSE` fájljában található (a könyvkönyvtárból: `../../LICENSE`).

# Bevezetés – a régió, a módszer és a fogalmak

# 1 Hogyan olvassuk a könyvet?

## 1.1 A könyv célja, szerkezete és használata

A kelet-közép-európai régió történetét gyakran úgy szokás elbeszélni, mintha a mai országhatárok mindig is léteztek volna, és mintha a ma ismert nemzetek mindig is ugyanazt a közösséget jelölték volna. Ez a könyv tudatosan más utat választ. A mai Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Románia, Moldova, Ukrajna, Fehéroroszország, Észtország, Lettország és Litvánia területét nem kizárólag a jelenlegi államok felől, hanem a történeti régiók, a birodalmi és regionális államalakulatok, valamint az ott élő népcsoportok együttes történeteként mutatja be. A cél nem az egyes nemzeti múltak párhuzamos elbeszélése, hanem annak megértetése, hogy ez a térség miért nem érthető meg a nemzetállami keretek visszavetítésével.

### 1.1.1 Miért terület- és államalakulat-központú a könyv?

A régió történetének vizsgálatakor a területi keret kiválasztása önmagában is értelmezési döntés. Ha a fejezeteket a mai országok szerint tagolnánk, akkor a 21. századi államhatárokat vetítenénk vissza olyan korszakokra, amikor ezek a határok nem léteztek, vagy teljesen más funkciót töltöttek be. A mai Lengyelország területének egyes részei a középkorban a Német Lovagrend államához, a Cseh Korona országaihoz vagy a Litván Nagyfejedelemséghez tartoztak; a mai Románia területén Havasalföld, Moldva és Erdély külön államisággal vagy külön birodalmi hovatartozással bírt; a mai Ukrajna területének nagy része a Kijevi Rusz, majd a Lengyel–Litván Köztársaság, a Kozák Hetmanátus, az Orosz Birodalom és a Habsburg Monarchia között oszlott meg. A mai országhatárok mentén szervezett elbeszélés ezért óhatatlanul elszakítaná egymástól azokat a folyamatokat, amelyek valójában összekapcsolódtak.

A könyv ezért **terület- és államalakulat-központú** megközelítést alkalmaz. A „terület” itt nem a mai országterületet jelenti, hanem a történeti régiókat: **Erdély**, **Galícia**, **Bukovina**, **Besszarábia**, **Podólia**, **Volhínia**, **Szilézia**, **Pomeránia**, **Poroszország**, **Livónia**, **Kurland**, **Latgale**, **Szamogitia**, **Csehország**, **Morvaország**, **Szepes** vagy **Kárpátalja** önálló elemzési egységként is megjelenhet. Az „államalakulat” fogalma pedig tágabb, mint a modern államé: magában foglalja a középkori fejedelemségeket, a dinasztikus uniókat, a rendi államokat, a birodalmi tartományokat, a kora újkori nemesi köztársaságokat, a 19. századi autonóm tartományokat és a 20. századi szövetségi államokat is. Így válik láthatóvá például a **Lengyel–Litván Köztársaság (Rzeczpospolita Obojga Narodów)**, a **Cseh Korona országai**, a **Kijevi Rusz**, a **Galícia–Volhíniai Fejedelemség**, a **Moldvai Fejedelemség**, a **Livóniai Konföderáció** vagy a **Kozák Hetmanátus** mint a maga korában valóságos politikai és társadalmi keret.

Ez a választás nem pusztán terminológiai kérdés. A terület- és államalakulat-központú tárgyalás lehetővé teszi, hogy a hatalom, az adózás, a vallás, a jobbágyság, a kereskedelem, a hadviselés és a mindennapi élet kérdéseit abban a keretben vizsgáljuk, amelyben az egykorú szereplők maguk is gondolkodtak. Egy 17. századi erdélyi városi polgár számára a lojalitás egyszerre irányulhatott a fejedelemre, a rendi közösségre, a vallási felekezetre és a lokális városi privilégiumokra; ezek közül a modern nemzeti azonosulás még nem volt elsődleges. A könyv ezért nem a mai országok

„előtörténetét” írja meg, hanem az adott terület és államalakulat saját korában érvényes viszonyait igyekszik rekonstruálni.

### 1.1.2 A nemzetállami narratíva korlátai

A nemzetállami történetírás a 19. században alakult ki, és hosszú ideig meghatározta a régió múltjának értelmezését. Ez a narratíva abból indul ki, hogy a nemzet eleve adott, időben folyamatos közösség, amelynek története a kezdetektől a nemzeti állam megteremtése felé halad. A nemzeti ébredések korában ez az elbeszélés fontos mozgósító erő volt: nyelvet, kultúrát, történeti jogokat és területi igényeket kapcsolt össze. Ugyanakkor történeti elemzési keretként több súlyos korláttal rendelkezik.

Az első korlát a **fogalmi visszavetítés**. A „nemzet” (lengyelül *naród*, csehül *národ*, szlovákul *národ*, románul *națiune*, ukránul , belaruszul , észtül *rahvus*, lettül *nācija*, litvánul *tauta*) modern jelentése a 18–19. század fordulóján alakult ki, és a nyelvi, kulturális, politikai közösség új típusú összekapcsolását feltételezte. A középkorban és a kora újkorban a politikai közösség határait gyakran nem a nyelv vagy a származás, hanem a rendi jogállás, a vallás, a lokális privilégium vagy a dinasztikus hűség jelölte ki. A **Lengyel–Litván Köztársaság** nemesi nemzete például nyelvileg és etnikailag sokszínű volt: lengyel, litván, rutén, német, örmény és más eredetű nemesek egyaránt a politikai nemzet részének tekinthették magukat, miközben a jobbágyság – nyelvtől függetlenül – kívül maradt ezen a közösségen. Ha ezt az államalakulatot modern nemzeti kategóriákkal írjuk le, akkor eltűnik a rendi társadalom sajátos logikája.

A második korlát a **homogenizáló szemlélet**. A nemzetállami narratíva hajlamos arra, hogy a múltat egyetlen etnikai vagy nyelvi közösség történeteként beszélje el, és a többi csoportot csak „kisebbségként”, utólag hozzárendelve kezelje. A régió városai azonban évszázadokon át többnyelvű és többvallású közösségek voltak. A 19. század előtti **Lviv (Lwów, Lemberg)**, **Vilnius (Wilno, Vilna)**, **Riga**, **Danzig (Gdańsk)**, **Poznań (Posen)**, **Brassó (Brașov, Kronstadt)** vagy **Cernăuți (Czerniowce, Czernowitz)** lakossága egymás mellett beszélte a lengyelt, a jiddist, a németet, az ukránt, a litvánt, a lettet, a románt, a magyart és más nyelveket. A felekezeti térkép is sokszínű volt: római katolikus, görögkatolikus, ortodox, evangélikus, református, zsidó, örmény és más közösségek éltek egymás mellett. A nemzetállami elbeszélés ezt a sokszínűséget gyakran láthatatlanná teszi, vagy a későbbi nemzeti konfliktusok előzményeként mutatja be, anélkül hogy a korabeli együttélés működését is rekonstruálná.

A harmadik korlát a **teleologikus szemlélet**. A nemzetállami narratíva a múltat a jelen felől olvassa: a nemzeti állam létrejötte vagy helyreállítása lesz a történelem „célja”, a kudarcok pedig elkerülhetetlen tragédiának tűnnek. Ez a megközelítés kiszorítja a nyitott, alternatív fejleményeket, például a birodalmi lojalitásokat, a regionális autonómiákat, a többes identitásokat vagy a nemzeti mozgalmak közötti versengést. A 19. századi cseh, lengyel, ukrán, szlovák, román, litván, lett, észt és belorusz nemzeti ébredések nem egyetlen, előre eldöntött nemzeti program szerint haladtak; a mozgalmakon belül is viták folytak arról, hogy a politikai cél a birodalmi reform, a kulturális autonómia, a föderalizmus vagy a teljes függetlenség legyen. A nemzetállami visszatekintés ezeket a vitákat gyakran leegyszerűsíti, és a későbbi győztes álláspontot vetíti vissza.

E könyv ezért nem a nemzetállamok folyamatos történetét írja, hanem a területek és államalakulatok változó kereteit mutatja be, miközben a népcsoportok, a nyelvek, a vallások és a társadalmi rétegek közötti kapcsolatokat is vizsgálja. A „nemzet” és a „népcsoport” fogalma koronként változott; a 19. század előtti identitások nem azonosak a modern nemzeti kategóriákkal, és a könyv ezt a különbséget mindvégig érzékelteti.

### 1.1.3 A könyv szerkezete és periodizációja

A könyv a régió tíz mai országának és a hozzájuk kapcsolódó történeti államalakulatoknak a történetét korszakok szerint tagolja. Az országfejezetek általában a következő főbb időrendi egységeket követik:

1. **Középkori és kora újkori előzmények** (kb. 1000–1500, illetve 1500–1795/1815). Ez a szakasz a középkori államalakulatok kialakulását, a kereszténység felvételét, a dinasztikus uniókat, a rendi intézményeket, a kora újkori birodalmi versengést, a jobbágyság intézményét, a vallási reformációt és ellenreformációt, valamint a felvilágosodás kori reformkísérleteket tárgyalja.
2. **Hosszú 19. század** (1795/1815–1918). Ide tartozik a felosztott Lengyelország időszaka, a cseh és szlovák területek Habsburg-keretben, az orosz és osztrák uralom alatti ukrán és belorusz területek, a román fejedelemségek egyesülése és a balti tartományok. A korszak középpontjában a nemzeti ébredések, a birodalmi reformok, a modernizáció, a migráció, a diaszpóra és a vallási közösségek állnak.
3. **Két háború közötti időszak és a második világháború** (1918–1945). Ez a korszak magában foglalja a versailles-i rendezést, az új nemzetállamok létrejöttét, a területi vitákat, a kisebbségi kérdést, az autoriter és jobboldali fordulatokat, a megszállásokat, a Holocaustot és a népességáttelepítéseket.
4. **Kommunista korszak** (1945–1989). Ez a rész a szovjetizálást, a szatellitállamok kialakulását, a sztálinista és posztsztálinista berendezkedést, a válságokat és reformokat, a mindennapi életet, a gazdasági szerkezetet, valamint az ellenállás és az ellenzéki mozgalmak formáit tárgyalja.
5. **Rendszerváltás, integráció és jelenkor** (1989–2026). Az utolsó blokk a demokratizálódást, a piacgazdasági átmenetet, az EU- és NATO-csatlakozást, a nacionalizmus és populizmus kérdését, a demokrácia minőségének változásait, továbbá a 21. századi háborúkat, a migrációt, az energiabiztonságot és a régió jövőjét tárgyalja.

Ezek a korszakhatárok nem merevek: az egyes országfejezeteknél a hangsúlyok és a cezúrák eltérhetnek. Például a lengyel felosztások 1795-ben zárják a kora újkort, míg a balti tartományok esetében az 1815-ös bécsi kongresszus is hosszabb birodalmi korszakhatár lehet. A kommunista korszak Romániában 1989-ig, a Szovjetunióban 1991-ig tartott, ezért a moldovai vagy a balti fejezetekben a szovjet időszak vége későbbre tolódik. A könyv ezeket az eltéréseket mindig jelzi.

A fejezetek felépítése is egységes. Minden alfejezet elején rövid **„Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez?”** bevezető bekezdés áll, amely megadja az adott kérdés helyét a nagyobb összefüggésben. Az alfejezet végén három állandó elem található: **„Források és bizonytalanságok”**, **„Rövid összefoglaló”** és **„Önellenőrző kérdések”**. A források és bizonytalanságok szakasz azt mutatja be, milyen elsődleges és másodlagos forrásokra támaszkodik a tárgyalás, mi vitatott, és mit nem tudunk a mai kutatás alapján. Az összefoglaló 5–8 pontban sűríti a legfontosabb állításokat, így későbbi fejezetek előzménykivonataként is használható. Az önellenőrző kérdések pedig nem magolást, hanem összehasonlítást és forráskritikát kérnek számon.

### 1.1.4 Magyarország történetének helye a könyvben

A könyv célközönsége magyar nyelvű olvasó, aki jellemzően már ismeri Magyarország történetének főbb fordulópontjait. Ezért a kötet nem tartalmaz önálló magyar történeti fejezetet, és nem ismétli meg a magyar államalapítás, a középkori Magyar Királyság, a török hódoltság vagy a

dualizmus magyar szempontú elbeszélését. Ez a döntés nem azt jelenti, hogy Magyarország kívül esne a régió történetén; éppen ellenkezőleg, a magyar történelem számos ponton szorosan összefonódik a szomszédos területekkel. A könyv azonban a magyar vonatkozásokat mindig a régiós kontextus részeként, az érintett terület vagy államalakulat szempontjából tárgyalja.

Így jelenik meg Magyarország a **Habsburg Birodalom** és az **Osztrák–Magyar Monarchia** keretében, amikor a cseh, szlovák, lengyel, ukrán, román, szerb és más területek birodalmi integrációját vizsgáljuk. Az **1867-es kiegyezés** a dualista állam létrejöttével a cseh tartományok, a szlovák területek, Erdély és a horvát-szlavón területek alkotmányos helyzetét is átalakította, ezért a könyvben a szomszédos országok 19. századi politikatörténetének részeként szerepel. Az **1956-os forradalom** a régió hidegháborús válságainak egyik fontos eseménye, amely hatással volt a lengyelországi és más szovjet blokkbeli fejleményekre is; a könyv ezt a kommunista válságok és reformok tárgyalásánál említi. Végül a **határon túli magyar kisebbségek** – különösen Erdélyben, Szlovákiában, Kárpátalján és a Vajdaságban – a kisebbségi kérdés, a két háború közötti államépítés, a második világháború és a kommunista korszak nemzetiségpolitikájának részeként jelennek meg.

A magyar történelem tehát nem elbeszélő főszál, hanem a régió más szereplőihez hasonlóan kapcsolódó kontextus. Ez a szerkesztési elv segít elkerülni, hogy a magyar szempont rátelepedjen a szomszédos népek történetére, és lehetővé teszi, hogy a kisebbségi, birodalmi és regionális kérdéseket több oldalról, ne pedig egyetlen nemzeti nézőpontból lássuk.

### 1.1.5 Hogyan használjuk ezt a könyvet?

A könyv tankönyvi logikát követ: az egyes fejezetek egymásra épülnek, de egy-egy ország vagy régió története önállóan is olvasható. A kereszthivatkozások – például `[a földrajzi keretek és régiók](#h004)` vagy `[a Holocaust és a népességáttelepítések](#h015)` formában – segítenek az összefüggések megteremtésében anélkül, hogy ugyanazokat az alapfogalmakat minden fejezetben újra és újra elmagyaráznánk. A későbbi fejezetek ezért támaszkodnak a korábbiakra, és nem ismétlik meg a bevezetőben már tisztázott fogalmakat.

Az olvasónak érdemes minden alfejezetet három kérdéssel kezdenie: **Melyik területről és államalakulatról van szó? Melyik korszakról beszélünk? Milyen források állnak rendelkezésre?** A könyv minden fontos állításnál igyekszik jelezni, hogy az adott állítás **dokumentált tény**, **tudományos konszenzus**, **vitatott értelmezés** vagy **emlékezetpolitikai állítás**. A „dokumentált tény” olyan, elsődleges forrással igazolható eseményt vagy adatot jelent, mint egy aláírt békeszerződés vagy egy összeírás. A „tudományos konszenzus” olyan értelmezés, amelyet a kutatás többsége elfogad, de nem közvetlenül egyetlen forrásból olvasható ki. A „vitatott értelmezés” olyan kérdést jelöl, amelyben a szakirodalom megosztott; a „emlékezetpolitikai állítás” pedig olyan értelmezés, amely a múltat jelenkori politikai célok érdekében mozgósítja. Ez a megkülönböztetés nem a bizonytalanság elismerésének gyengesége, hanem a forráskritika alapeszköze.

Minden adatnál – legyen szó népességszámról, áldozatszámról, gazdasági mutatóról vagy választási eredményről – a könyv jelzi a forrást, az évszámot és a becslés bizonytalanságát. Ahol a szakirodalomban eltérő számok szerepelnek, ott a szöveg a tartományt vagy a vita jellegét adja meg, nem egyetlen – esetleg önkényesen kiválasztott – értéket. A középkori és kora újkori etnikai viszonyok rekonstrukciója például gyakran régészeti, nyelvészeti és okleveles adatok kombinációján alapul; ezeket a könyv becslésként kezeli, nem mért tényként. A 20. századi áldozatszámok esetében a becslések közötti eltéréseket minden esetben jelezzük.

A táblázatok és ábrák nem öncélú illusztrációk, hanem a szövegben tárgyalt adatok rendszerezését szolgálják. A táblázatok fejlécében mindig szerepel a mértékegység és az időpont, a

szövegben pedig a forrás. A könyv alapértelmezésben nem tartalmaz képeket; ahol mégis diagram szerepel, ott a szöveges leírás vagy táblázat is elérhető, hogy az adat ne csak vizuálisan legyen ellenőrizhető.

Fontos nyelvi megoldás, hogy a történeti nevek első előfordulásnál zárójelben az adott nyelvű alakkal szerepelnek: például **Lengyel–Litván Köztársaság** *(Rzeczpospolita Obojga Narodów)*, **Csehország** *(Čechy)*, **Havasalföld** *(Țara Românească)*, **Livónia** *(Livland/Livonija)*. A mai országnevek magyarul jelennek meg, a történeti régiók esetében pedig többnyelvű alakok is segítik a beazonosítást. A „ma” szó a 2026-os állapotot jelenti; a 2020-as évek eseményeinél a könyv lezárásának dátumát vesszük figyelembe.

A könyv nem titkolja, hogy a régió történetének elbeszélése maga is történeti vita tárgya. A következő alfejezetek – különösen `[a források, történetírás és bizonyíték](#h001)` – részletesebben bemutatják, hogyan alakult ki a térség történetírása, milyen nemzeti és birodalmi iskolák versengtek, és miért fontos ezeket a hagyományokat is forráskritikával kezelni.

### 1.1.6 Források és bizonytalanságok

Ez a bevezető alfejezet elsődlegesen történetelméleti és historiográfiai kérdéseket tárgyal, ezért nem támaszkodik konkrét levéltári forrásokra vagy statisztikai adatsorokra. A régió lehatárolása – hogy pontosan mit értünk „Kelet-Közép-Európa” alatt – maga is tudományos vita tárgya; a könyv a földrajzi és módszertani döntést a `[fogalmak: Kelet-Közép-Európa, Közép-Európa, Kelet-Európa](#h002)` alfejezetben fejti ki részletesen. A periodizáció szintén konvenció: a korszakhatárok kiválasztása bizonyos folyamatokat kiemel, másokat háttérbe szorít. A nemzetállami narratíva kritikája a 20. század vége óta elfogadott a nemzetközi történetírásban, de nem jelenti azt, hogy a nemzeti történeti keretek teljesen elvethetők; a kérdés az, hogyan viszonyulunk hozzájuk. A könyv a nemzeti történetírást nem egyszerűen elutasítja, hanem kritikailag használja, és bemutatja, hogy az egyes nemzeti elbeszélések mit emelnek ki és mit hallgatnak el.

A konkrét történeti állítások forrásait és bizonytalanságait a későbbi fejezetek `### Források és bizonytalanságok` szakaszai tartalmazzák. Itt elegendő annyit rögzíteni, hogy a könyvben használt állítások mindig visszavezethetők elsődleges forrásokra (oklevelek, krónikák, törvények, szerződések, statisztikai összeírások, naplók, interjúk) vagy másodlagos szakirodalomra, és ahol az adat bizonytalan, a szöveg ezt kifejezetten jelzi.

### 1.1.7 Rövid összefoglaló

1. A könyv Kelet-Közép-Európa tíz mai országának területét nem kizárólag a mai nemzetállamok felől, hanem a történeti régiók és államalakulatok együttes keretében tárgyalja.

2. A nemzetállami narratíva visszavetíti a modern nemzeti kategóriákat, homogenizálja a múltat, és teleologikusan a jelen nemzeti államok felé mutat; ezért a könyv ezt a keretet kritikailag alkalmazza.

3. Az országfejezetek általában öt fő korszakblokkra tagolódnak: középkori és kora újkori előzmények, hosszú 19. század, 1918–1945, 1945–1989, valamint rendszerváltás, integráció és jelenkor.

4. Magyarország önálló történeti fejezetet nem kap, de a magyar vonatkozások a Habsburg-keret, az 1867-es kiegyezés, 1956 és a határon túli magyar kisebbségek kapcsán a régió történetének részeként jelennek meg.

5. A könyv minden fontos állításnál megkülönbözteti a dokumentált tényt, a tudományos konszenzust, a vitatott értelmezést és az emlékezetpolitikai állítást.

6. A népességi, gazdasági és áldozati adatoknál a szöveg feltünteti a forrást, az évszámot és a becslés bizonytalanságát; kitalált adatot nem közöl.

7. A fejezetek egységes szerkezete – bevezető, tárgyalás, források és bizonytalanságok, összefoglaló, önellenőrző kérdések – az önálló tanulást és a kereszthivatkozásokon keresztüli összefüggések megértését szolgálja.

### 1.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem elegendő a mai országhatárok szerint elbeszélni a régió történetét? Nevezzen meg két olyan történeti régiót, amely több mai állam területén osztozik, és indokolja, miért fontos ezeket önálló egységként tárgyalni.

2. Hogyan változott a „nemzet” fogalma a 19. század előtti és utáni identitások között? Mondjon egy példát arra, hogy a 19. század előtti politikai közösség miért nem feleltethető meg a modern nemzeti kategóriáknak.

3. Melyek a könyv fő korszakblokkjai, és miért szükséges az országonkénti eltéréseket jelezni? Válasszon egy országot, és mutassa meg, hol tolódik el a korszakhatár.

4. Miért nincs önálló magyar történeti fejezet, és hogyan jelennek meg a magyar vonatkozások a régiós tárgyalásban? Milyen módszertani előnye van ennek a megoldásnak?

5. Milyen négy kategóriába sorolja a könyv a történeti állításokat, és miért fontos ezeket megkülönböztetni? Hozzon példát egy emlékezetpolitikai állításra, amely eltérhet a dokumentált ténytől.

## 1.2 Források, történetírás és bizonyíték

A történész munkája Kelet-Közép-Európa esetében gyakran hasonlít egy többnyelvű, részben elpusztult levéltár rekonstrukciójához. A régió országaiban egyszerre vannak jelen latin, görög, cirill, német, héber, jiddis, török és számtalan szláv nyelvű iratok, amelyeket különböző államhatalmak, egyházi intézmények és magánszemélyek hoztak létre. A források megértése ezért nem egyszerűen „adatgyűjtés”, hanem folyamatos forráskritika: annak vizsgálata, ki, mikor, milyen célból, kinek és milyen műfaji szabályok szerint írta vagy hozta létre az adott dokumentumot. Ez az alfejezet azt mutatja be, hogyan lehet különbséget tenni az elsődleges források, a feldolgozó irodalom és a későbbi emlékezetpolitikai elbeszélések között, és hogyan lehet a dokumentált ténytől eljutni a becslések, tudományos konszenzusok és vitatott értelmezések megkülönböztetéséig.

### 1.2.1 Elsődleges források: krónikák, oklevelek, városi könyvek és tárgyi emlékek

A **elsődleges forrás** (primary source / Primärquelle) a múltból fennmaradt, a vizsgált korszakban keletkezett anyag. Kelet-Közép-Európában a középkorra vonatkozóan a legfontosabb ilyen források a **krónikák**, az **oklevelek**, a **városi könyvek**, az **egyházi feljegyzések** és a **törvénygyűjtemények**. A krónikák nem modern történeti munkák: szerzőik gyakran udvari vagy egyházi környezetben írtak, és céljuk az alapító dinasztia, egy püspökség vagy egy uralkodó

legitimitásának bemutatása volt. A lengyel állam kezdeteiről szóló legkorábbi elbeszélő forrás például a 12. század eleji, latin nyelvű **Gallus Anonymus-krónika**, amely a Piast-dinasztia eredetét és a korai uralkodók tetteit örökíti meg. A munka nyilvánvalóan udvari szempontból íródott, ezért a benne szereplő csodás elemeket és dicsőítő fordulatokat nem lehet szó szerint tényként kezelni; a krónika ugyanakkor pótolhatatlan a korszak politikai képzeteinek és önértelmezésének megismeréséhez.

Hasonló szerepet tölt be a keleti szláv területek korai történetére vonatkozóan a **Régmúlt idők krónikája** (Povest vremennych let), amelyet a hagyomány Nyesztor szerzeteshez köt, és amely a 12. század elején nyerte el ismert formáját. A szöveg a Kijevi Rusz dinasztikus és egyházi emlékezetét rögzíti, de keletkezési körülményei miatt több rétegben íródott, és másolatain keresztül terjedt; a benne szereplő népnevek, törzsi viszonyok és események értelmezése ma is történészi vita tárgya. A balti régió keresztes hódításának kulcsfontosságú elbeszélő forrása **Henrik Livónia krónikája** (Henrici Chronicon Livoniae), amely a 13. század első feléből származik, és a lett, észt, valamint litván területek elleni keresztes hadjáratokat mutatja be a hódítók nézőpontjából. Éppen egyoldalúsága miatt értékes, de nem tükrözi a helyi balti népek saját nézőpontját, amelyről gyakorlatilag nincs saját írott forrásunk ebből a korból.

Az oklevelek és urbáriumok a hétköznapi jog- és gazdaságélet pontosabb adatait őrzik. Egy adománylevél, határjárás, vámjegyzék vagy **urbárium** (földesúri összeírás, németül Urbar) alkalmas arra, hogy egy-egy falu jobbágyainak nevét, teleknagyságát, szolgáltatásait és a termények mennyiségét rekonstruáljuk. Az ilyen jellegű iratok a 13–18. század között latin, német, lengyel, cseh, szlovák, magyar, román, rutén és más nyelvű változatokban maradtak fenn. A **városi könyvek** – tanácsi jegyzőkönyvek, bírósági protokollok, céhiratok, adójegyzékek – a polgárság mindennapjait, etnikai és vallási sokszínűségét dokumentálják. A régió városai, például Gdańsk (Danzig), Riga, Tallinn, Prága, Krakkó, Lwów/Lviv, Vilnius vagy Nagyszeben (Sibiu) saját levéltári anyaga a nemzeti és birodalmi elbeszélésektől eltérő, gyakran többnyelvű valóságot tár fel.

A régészet és a tárgyi kultúra különösen ott lép elő, ahol az írott források hiányoznak vagy hallgatnak. A középkori Kijevi Rusz, a balti törzsi területek, a korai lengyel fejedelmi központok, a 10–13. századi erdélyi, szepesi vagy sziléziai települések esetében a **régészeti leletanyag**, a **numizmatikai leletek** (pénzérmék, kincseletek), a **településszerkezeti rekonstrukció** és az **antropológiai vizsgálatok** egészítik ki a töredékes írott anyagot. A régészeti eredmények azonban mindig értelmezésre szorulnak: egy tárgytípus elterjedése nem feltétlenül jelenti egy etnikai csoport jelenlétét, ahogyan a temetkezési szokások sem olvashatók le egyszerűen mai nemzeti kategóriákra. Ezért a régészek és történészek gyakran **anyagi kultúra**, **szubszisztrencia-stratégia** vagy **településhálózat** fogalmakkal dolgoznak, nem pedig modern nemzetnevekkel.

### 1.2.2 Levéltárak, statisztikák és oral history

A régió írott örökségét nagy birodalmi és egyházi levéltárak őrzik. A **lengyel korona levéltára**, a **litván nagyfejedelmi kancellária** anyaga, a **Habsburg udvari kamara és kancellária** iratai, a **cári, majd szovjet minisztériumi források**, a **porosz állami levéltárak** és az **oszmán adóösszeírások** más-más nézőpontból dokumentálják ugyanazt a területet. Az egyházi levéltárak – katolikus püspökségi, ortodox metropóliai, evangélikus konzisztóriumi, unitárius vagy zsidó hitközségi iratok – szintén gazdag anyagot tartalmaznak, különösen a **anyakönyvekben**, amelyek a születés, házasság és halálozás adatait rögzítik. A **nemzeti levéltárak** 1918 után jöttek létre, és az államhatalom, az iskolák, a rendőrség, a bíróságok, a népszámlálások iratait gyűjtötték. A kommunista korszakban ezek az intézmények párhuzamosan működtek a **pártarchívumokkal** és a **titkosszolgálati irattárakkal**, amelyek zártan, szelektíven őrizték az anyagot; hozzáférhetőségük a rendszerváltás után is egyenetlen maradt.

A statisztikai források közül a **népszámlálások** különösen fontosak, de csapdákat is rejtenek. A 19. század második felétől az Orosz Birodalomban (például az 1897. évi összeírás), a Habsburg Monarchiában (a tízévenkénti népszámlálások, például 1869, 1880, 1890, 1900, 1910), a Porosz Királyságban és a két világháború közötti nemzetállamokban (lengyel 1921, 1931; csehszlovák 1921, 1930; román 1930; balti állami összeírások) rögzítették a lakosság anyanyelvét, vallását, foglalkozását vagy „nemzetiségét". A kategóriák azonban nem egységesek: az osztrák népszámlálások **beszélt nyelvre** (Umgangssprache) kérdeztek, ami a kétnyelvű, vegyes házasságú vagy éppen asszimilálódó lakosság esetében bonyolult helyzetet teremtett. Az orosz összeírások a **rodnoj jazyk** (anyanyelv) fogalmát használták, ami szintén nem azonos a mai nemzeti identitással. A két világháború közötti államok saját statisztikai hivatalai gyakran a többségi nemzet érdekei szerint alakították ki a kérdéseket, ezért az etnikai arányokra vonatkozó adatok összehasonlítása csak forráskritikával lehetséges.

A 20. század történetében az **oral history** (szóbeli visszaemlékezés, interjú) pótolhatatlan forrássá vált, különösen a Holocaust, a szovjet deportálások, a háborús erőszak, a kényszermigráció és a kommunista diktatúrák mindennapjainak kutatásában. Az interjúk, visszaemlékezések, naplók és levelezések képesek megmutatni az egyéni tapasztalatot, amely a hivatalos iratokból hiányzik. Az ilyen források azonban emlékezeti torzításoknak, utólagos igazolásnak és a jelen elvárásainak is ki vannak téve; ezért az oral history anyagát lehetőleg más forrástípusokkal együtt kell értelmezni. A 20. századi tömeges erőszak esetében a visszaemlékezések mellett a bírósági perek, kárpótlási kérelmek, menekült-regisztrációs lapok és a nemzetközi segélyszervezetek iratai alkotják a dokumentációs bázist.

### 1.2.3 Nemzeti, birodalmi és emlékezetpolitikai narratívák

A történeti forrásokat soha nem önmagukban olvassuk, hanem valamilyen értelmezési keretben. Kelet-Közép-Európában három nagy narratív hagyomány verseng egymással: a **birodalmi**, a **nemzeti** és az **emlékezetpolitikai** elbeszélés.

A **birodalmi narratíva** a Habsburg, az orosz, az oszmán, a porosz vagy a szovjet államhatalom szempontjából írja le a régiót. Az ilyen források – kormányzói jelentések, rendőrségi akták, katonai térképek, adóösszeírások, iskolai tantervek – a területet elsősorban igazgatási egységként, megbékítendő vagy felügyelendő perifériaként jelenítik meg. A birodalmi hivatalnokok gyakran semleges, leíró kategóriákat használtak, de mögöttük ott húzódott a központ hatalmi érdeke. Például a cári hatóságok az ukrán nyelvű falusi lakosságot sokáig „kisorosznak" (malorosszijszkij) minősítették, ami nem tükrözte a helyi lakosság önazonosságát, de hivatalosan rögzítette a birodalmi homogenizáló szándékot.

A **nemzeti narratíva** a 19. században született, amikor a modern **nemzeti ébredések** során a cseh, szlovák, lengyel, litván, lett, észt, ukrán, fehérorosz, román és más értelmiségiek saját múltat kezdtek konstruálni. Ennek a múltnak a középpontjában az ősi államiság, a nyelv folytonossága és a „nemzeti hősök" sora állt. A nemzeti történetírás gyakran válogatott a források között: a birodalmi elnyomás iratait hangsúlyozta, az ellenállás dokumentumait dicsőítette, a belső etnikai, vallási és társadalmi ellentéteket pedig háttérbe szorította. Így születhetett meg például az a kép, amely a középkori Litván Nagyfejedelemséget egyértelműen litván nemzeti államként ábrázolja, noha a fejedelemségben a rutén nyelvű, ortodox lakosság és a **ruszin** (rutén) hivatali írásbeliség is meghatározó volt. Hasonlóképpen a román nemzeti történetírás sokáig a Havasalföld–Moldva–Erdély közötti folytonosságot hangsúlyozta, míg a magyar nemzeti elbeszélés Erdélyt elsősorban a magyar államiság részeként mutatta be – ugyanazt a területet két, egymással versengő nemzeti teleologikus narratíva írja le.

A **emlékezetpolitikai narratíva** a 20. század végétől vált különösen fontossá, amikor az államok, pártok és civil szervezetek a múltat jelenkori identitásépítésre és politikai legitimációra használják.

Az emlékezetpolitikai állítás nem feltétlenül hamis, de mindig válogat és hangsúlyoz: egy szobor, emléknap, múzeumi kiállítás vagy iskolai tankönyv a múlt egyes elemeit kiemeli, másokat elhallgat. Például a balti államokban az 1940-es szovjet megszállás és a sztálini deportálások emlékezete központi szerepet kap, miközben a helyi kollaboráció vagy a Holocaust emlékezete sokáig háttérbe szorult; Lengyelországban a második világháborús szenvedés és a varsói felkelés emlékezete erős, míg a zsidó lakosság elleni helyi erőszak története kényesebb. Az emlékezetpolitikai narratíva tehát nem a múlt rekonstrukciójának, hanem a múlt jelenbeli felhasználásának a forrása.

### 1.2.4 A tény, a becslés, a konszenzus és a vita megkülönböztetése

A forráskritika egyik legfontosabb gyakorlati hozadéka, hogy megtanuljuk szétválasztani, mi tekinthető **dokumentált ténynek**, mi **becslésnek**, mi **tudományos konszenzusnak** és mi **vitatott értelmezésnek**.

**Dokumentált tény** alatt olyan, forrással közvetlenül alátámasztható megállapítást értünk, amelynek fennmaradt a nyoma, és a forrás hitelessége, keletkezési ideje, helye viszonylag egyértelmű. Például az, hogy a **lublini uniót** 1569. július 1-jén kötötték meg, dokumentált tény, mert a szerződés szövege és a korabeli országgyűlési iratok fennmaradtak. Az, hogy a **fehérhegyi csata** 1620. november 8-án zajlott le, szintén dokumentált tény, mert a résztvevők jelentései és a katonai levelezés egybehangzóan rögzítik. A dokumentált tény azonban nem jelenti azt, hogy az esemény értelmezése is egyértelmű lenne: a fehérhegyi csata ténye nem vitatott, annak jelentősége a cseh államiság szempontjából már igen.

A **becslés** olyan adat, amelyet töredékes forrásokból, mintavételből vagy közvetett módszerekkel következtetünk ki. A középkori települések lélekszáma, a 11. századi etnikai viszonyok, a 17. századi jobbágyság terhei, az éhínségek halottainak száma, a háborús menekültek aránya szinte mindig becslés. A becsléseknél mindig meg kell adni, milyen alapadatokból, milyen modell szerint születtek, és mekkora a bizonytalanság. A népszámlálási adat is becslés abban az értelemben, hogy az összeírást végző hatóságok kategóriái, a válaszadók önbesorolása és az adatfelvétel hibái befolyásolják az eredményt. Ezért a könyv minden ilyen adatnál igyekszik jelölni az évszámot, a forrást és a bizonytalanság mértékét.

A **tudományos konszenzus** az a megállapítás, amelyet a szakértő történészek többsége a rendelkezésre álló források alapján elfogad. Konszenzus van például abban, hogy a **Molotov–Ribbentrop-paktum** titkos záradéka 1939-ben felosztotta a régió egy részét a náci Németország és a Szovjetunió között; a dokumentum hitelességét a szovjet korszakban vitatták, de a levéltári anyagok feltárása után a szakmai konszenzus megszilárdult. Konszenzus abban is, hogy a **Holocaust** a zsidó lakosság szisztematikus, államilag szervezett megsemmisítése volt, és hogy a régió zsidó közösségeinek többsége elpusztult. A konszenzus nem jelent egyhangúságot, és nem jelenti azt, hogy minden részlet tisztázott; azt jelenti, hogy a fő vonalakban nincs számottevő szakmai vita.

A **vitatott értelmezés** esetében a források többféleképpen olvashatók, vagy a történészek eltérő hangsúlyokat, ok-okozati láncolatokat tartanak elfogadhatónak. Vitatott például az, hogy a középkori **Kijevi Rusz** mennyire tekinthető az ukrán, a fehérorosz vagy az orosz államiság közös előzményének; a kérdésben a modern nemzeti történetírások eltérő álláspontot képviselnek. Vitatott az is, hogy az 1918–1920 közötti **lengyel–ukrán háború** galíciai eseményeit milyen arányban határozta meg a nemzeti önrendelkezés és a birodalmi terjeszkedés. A 20. századi áldozatszámok, például a **nagy éhínség** (holodomor) vagy a szovjet deportálások halottainak száma, szintén vitatottak, mert a szovjet iratok hiányosak, a demográfiai modellek pedig eltérő feltételezésekkel élnek. A vitatott értelmezések feltérképezése nem a történész kudarca, hanem a kritikai megismerés része: jelzi, hol húzódnak a források határai.

A **emlékezetpolitikai állítás** pedig nem történeti ténymegállapítás, hanem a múltra vonatkozó jelenkori beszédmód. Akkor beszélünk róla, amikor egy politikus, párt vagy emlékezeti intézmény a múltat a mai politikai küzdelmek részeként jeleníti meg: például amikor egy eseményt „megszállásként” vagy „felszabadításként” neveznek, amikor egy történelmi személyt egyoldalúan hőssé vagy árulóvá minősítenek, vagy amikor egy állam a saját szenvedését más áldozatcsoportok elé helyezi. Az emlékezetpolitikai állítások nem hamisak önmagukban, de nem a forrásokból következő történeti leírások, hanem a múlt szelektív mozgósításai. A könyv célja, hogy ezeket is tárgyalja, de mindig megkülönböztesse a történeti rekonstrukciótól.

### 1.2.5 Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet általános történetelméleti és regionális forrástani ismeretekre támaszkodik. A bemutatott forrástípusok – középkori krónikák, oklevelek, városi könyvek, urbáriumok, népszámlálások, párt- és állambiztonsági iratok, oral history interjúk – valódi, a régió levéltáraiban és kiadott forráskiadványokban hozzáférhető anyagok. Nem közlünk itt konkrét levéltári jelzeteket vagy oldalszámokat, mert azok csak az adott gyűjtemény ismeretében ellenőrizhetők; a későbbi fejezetekben a hivatkozások a szerző, cím, év és kiadás megadásával törekednek az ellenőrizhetőségre, URL-t pedig csak tartós, intézményi forrásoknál adunk meg.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők. Először is, a régió korai történetére vonatkozó írott források szinte kizárólag a hódító, udvari vagy egyházi elitek szemszögéből maradtak fenn; a parasztok, nők, zsidók, romák, balti törzsi közösségek saját hangja ritkán hallható. Másodszor, a 19. század előtti etnikai és nyelvi viszonyok rekonstrukciója gyakran közvetett következtetés, ezért minden ezzel kapcsolatos megállapítás becslésnek tekintendő. Harmadszor, a 20. századi tömeges erőszak, kitelepítés és deportálás áldozatszámai a pusztulás mértéke és a forráspusztulás miatt többnyire becslések, helyenként vitatottak. Negyedszer, a kommunista korszak iratainak egy része megsemmisült, titkosított vagy máig hozzáférhetetlen, ezért a belső döntéshozatal rekonstrukciója hézagos. Ötödször, a nemzeti és birodalmi narratívák közötti feszültség miatt ugyanaz a forrás eltérő értelmezéseket kaphat; a könyv igyekszik a vitatott pontokat szembesíteni egymással, nem pedig egyetlen nemzeti álláspontot elfogadni.

### 1.2.6 Rövid összefoglaló

- Kelet-Közép-Európa történetét többnyelvű, töredékes és gyakran ellentmondó forrásokból kell rekonstruálni; a forráskritika ezért minden megállapítás előfeltétele.
- Az elsődleges források közé tartoznak a krónikák, oklevelek, városi könyvek, urbáriumok, valamint a régészeti leletek; ezek mindig saját keletkezési kontextusukban értelmezendők.
- A levéltári, statisztikai és oral history források eltérő nézőpontot képviselnek, és mindegyiknek megvannak a maga vakfoltjai és torzításai.
- A birodalmi, nemzeti és emlékezetpolitikai narratívák nem azonosak a forrásokból levonható történeti rekonstrukcióval; ezeket elemzés tárgyává kell tenni.
- A dokumentált tény, a becslés, a tudományos konszenzus és a vitatott értelmezés fogalmi elválasztása lehetővé teszi, hogy a bizonytalanságokat ne hallgassuk el, hanem módszeresen jelezzük.
- Minden népességi, gazdasági és áldozati adatnál fel kell tüntetni a forrást, az évszámot és a bizonytalanság mértékét; kitalált vagy nem ellenőrizhető adat nem közölhető.
- A történészi munka célja nem egyetlen „igaz” elbeszélés kizárólagos érvényesítése, hanem a forrásokból rekonstruálható, ellenőrizhető és önmagát is kritikailag szemlélő történeti tudás felépítése.

### 1.2.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen különbséget lát a középkori krónika és az oklevél forrásértéke között, ha egy 12. századi uralkodói udvar politikai önértelmezését vizsgálja?
2. Miért nem lehet a 19–20. századi népszámlálási kategóriákból közvetlenül következtetni a mai értelemben vett nemzeti identitásra?
3. Hozzon példát arra, amikor egy emlékezetpolitikai állítás nem hamis, mégsem tekinthető dokumentált történeti ténynek!
4. Milyen forrástípusokat kombinálna, ha egy 1941–1944 közötti gettó mindennapjait szeretné rekonstruálni, és melyik forrásnak mi a korlátja?
5. Mi a különbség a tudományos konszenzus és a vitatott értelmezés között? Hozzon a régió történetéből legalább egy-egy példát!

## 1.3 Fogalmak: Kelet-Közép-Európa, Közép-Európa, Kelet-Európa

A régiónevek – „Kelet-Közép-Európa”, „Közép-Európa”, „Kelet-Európa” – nem egyszerű földrajzi kategóriák. Használatuk mindig történeti, politikai és kulturális állásfoglalást tükröz, és gyakran vita tárgya. Ez az alfejezet azt tisztázza, hogyan jöttek létre ezek a fogalmak, milyen tartalmakat hordoztak a különböző korszakokban, és miért fontos, hogy a könyv olvasója tudatosan, forráskritikával kezelje őket. A Források, történetírás és bizonyíték alfejezetben bevezetett elv – a dokumentált tény, a tudományos konszenzus, a vitatott értelmezés és az emlékezetpolitikai állítás megkülönböztetése – itt is érvényes: maguk a régiónevek is forrástörténeti vizsgálatot igényelnek, mert a 19. századi nemzetépítők, a 20. századi birodalmi ideológiák és a 21. századi geopolitikai diskurzusok egyaránt átértelmezték őket.

### 1.3.1 A régiónevek mint történeti források és politikai konstrukciók

A régiónevek vizsgálata során először azt kell elkülöníteni, hogy egy kifejezés **leíró földrajzi fogalom**, **történeti-politikai konstrukció** vagy **emlékezetpolitikai állítás**. A „Baltikum” például a Balti-tenger keleti partvidékét jelöli földrajzilag, de a 20. században a három függetlenné vált balti állam – Észtország, Lettország és Litvánia – közös politikai és történeti sorsára utaló kategóriaként is meghonosodott. Hasonlóképpen a „Kárpát-medence” természetföldrajzi egység, de a magyar történeti emlékezetben a Szent István-i államterületre és a magyar korona országaira vonatkozó területi képzetet is hordozza. A „Visegrád” kifejezés egyszerre utal egy 1335-ös királytalálkozóra és az 1991-ben alakult regionális politikai együttműködésre; a két jelentés közötti feszültség jól mutatja, hogy a régiónevek soha nem semlegesek.

A régiónevek történeti használatát három forrástípusból ismerjük: (1) középkori és kora újkori krónikákból, (2) 18–19. századi földrajzi és statisztikai leírásokból, valamint (3) a 20. századi politikai, ideológiai és tudományos szövegekből. Az egyes kifejezések elterjedése, jelentésváltozása és mai használata mindig e források kontextusában értékelhető. A középkori szerzők számára a „Sclavonia”, „Polonia”, „Lithuania” vagy „Ruscia” elsősorban uralmi területeket vagy dinasztikus tartományokat jelentett, nem a mai értelemben vett nemzeti tereket. A 19. századi nemzeti mozgalmak viszont már tudatosan nevezték át a régiókat, hogy történeti jogigényt alapozzanak meg: a lengyelek a „Kresy Wschodnie” (keleti peremvidékek) fogalmát használták az egykori Lengyel–Litván Köztársaság keleti területeire, míg az ukrán nemzeti mozgalom ugyanazokat a területeket „Nyugat-Ukrajnaként” vagy „Halicsként” ( , Halychyna) igyekezett meghatározni. A régiónevek tehát **a területi igények nyelvezeteként** is működtek.

### 1.3.2 „Kelet-Közép-Európa”: egy tudományos kategória keletkezése és használata

A „Kelet-Közép-Európa” (angolul *East Central Europe*, németül *Ostmitteleuropa*) kifejezés a 20. századi történetírásban vált elterjedtté, elsősorban a német és az angolszász szakirodalomban. A fogalom arra a területre utal, amely a német nyelvterülettől keletre, de a keleti ortodox orosz világtól nyugatra fekszik, és a középkor óta sajátos kevert intézményi, vallási és etnikai fejlődésen ment keresztül. A kifejezés használatát azonban nem szabad természetes adottságként kezelni. A 20. század elején a német történetírásban a „Zwischeneuropa” (Köztes-Európa) kifejezés is elterjedt, amely azt sugallta, hogy a térség civilizációs értelemben a Nyugat és a Kelet közötti átmeneti zóna. Ez a felfogás gyakran összekapcsolódott azzal a vitatott értelmezéssel, hogy a térség államai és társadalmai „elmaradottak” a nyugat-európai fejlődéshez képest. A mai tudományos konszenzus ezt a normatív hierarchiát elveti, és a régiót a maga intézményi sokszínűségében, nem pedig hiányosságaiban vizsgálja.

A „Kelet-Közép-Európa” kifejezés elterjedését a hidegháború is befolyásolta. A vasfüggöny leereszkedése után a Nyugat-Európa – Kelet-Európa kettőssége leegyszerűsítővé vált, hiszen a szovjet blokk országai között is jelentős történeti, vallási és társadalmi különbségek feszültek. Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország a latin kereszténység, a nyugati jogintézmények és a Habsburg-örökség révén más pályát futott be, mint a keleti ortodox hagyományú Oroszország vagy a balkáni területek. A „Kelet-Közép-Európa” így olyan analitikus kategóriaként honosodott meg, amely ezt a különbséget hangsúlyozza, anélkül hogy a térséget a Szovjetunióval azonosítaná. Ugyanakkor a kifejezésnek nincs egységes, mindenki által elfogadott definíciója: egyes szerzők a három „visegrádi” országot és a balti államokat sorolják ide, mások Romániát és Moldovát is, megint mások Fehéroroszországot és Ukrajnát a „kelet-európai” kategóriába utalják. A könyv a tágabb értelmezést követi, mert a tárgyalt területek – a mai Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Románia, Moldova, Ukrajna, Fehéroroszország, Észtország, Lettország és Litvánia – története szorosan összefonódott, és a szűkebb meghatározás kizárná a régióközi folyamatok megértését.

### 1.3.3 „Közép-Európa”: kulturális önmeghatározás és politikai vita

A „Közép-Európa” (németül *Mitteleuropa*, csehül *Střední Evropa*, lengyelül *Europa Środkowa*) fogalma a 19. században vált politikai programmá. A német liberális és konzervatív gondolkodók – köztük Friedrich List közgazdász – olyan gazdasági és vámuniós térséget képzeltek el, amely a német államok és a Habsburg Monarchia összefogásán alapult. Az első világháború alatt Friedrich Naumann 1915-ös *Mitteleuropa* című munkája a német vezetés alatt álló, de föderatív gazdasági közösség tervét vázolta fel. Ez a koncepció a német hegemónia igényét is magában hordozta, és a háború utáni békéltetés időszakában elvesztette hitelét. A 20. század második felében azonban a „Közép-Európa” fogalom új jelentést kapott: a kelet-közép-európai értelmiség – Czesław Miłosz, Milan Kundera, Václav Havel és mások – a szovjet uralom alatt álló társadalmak nyugati kulturális identitásának kifejezésére használta. Kundera 1984-es esszéje, *A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája* (The Tragedy of Central Europe) a térséget a Nyugathoz tartozó kultúraként határozta meg, amelyet a szovjet rendszer elrabolt. Ez az értelmezés nyíltan vitatott volt: egyes nyugati megfigyelők szerint idealizálta a térséget, és figyelmen kívül hagyta a helyi társadalmak belső feszültségeit, például az antiszemitizmust vagy a nacionalista kirekesztést. Mások – főként a kelet-európai orosz vagy oroszbarát értelmiség – a „Közép-Európa” fogalmat a hidegháborús Nyugat-központú diskurzus részének tekintették, amely a szovjet blokk belső megosztására szolgált.

A mai tudományos használatban a „Közép-Európa” kifejezés gyakran szűkebb, mint a „Kelet-Közép-Európa”: a német nyelvterület keleti felét, a cseh és lengyel területeket, valamint a Habsburg Monarchia örökségét hordozó országokat sorolják ide, de a balti államokat, Romániát vagy Ukrajnát ritkábban. A fogalom így nem földrajzi tény, hanem **kulturális-politikai**

**meghatározás**, amely a latin kereszténység, a rendi alkotmányosság és a nyugati intézményi hagyomány meglétét hangsúlyozza. Fontos azonban megjegyezni, hogy a „Közép-Európa" mint önazonosítási kategória a 20. században gyakran kirekesztő módon működött: a zsidó, roma és keleti szláv lakosságot olykor „idegenként" vagy „keletiként" jelölték meg a közép-európai nemzeti narratívákban. A könyv ezt a kirekesztést forráskritikával tárgyalja, és arra törekszik, hogy a régió történetét ne kizárólag a többségi nemzetek szempontjából mutassa be.

### 1.3.4 „Kelet-Európa": a hidegháború öröksége és a kritikai használat

A „Kelet-Európa" (angolul *Eastern Europe*, németül *Osteuropa*, oroszul ) kifejezés a 18. századi felvilágosodás óta jelen van az európai politikai és tudományos diskurzusban. A korai újkori nyugati utazók és geográfusok a keleti területeket gyakran egységesen „elmaradottnak", „despotikusnak" vagy „barbárnak" írták le, anélkül hogy a lengyel, litván, ukrán vagy orosz viszonyokat megkülönböztették volna. Ez a homogenizáló nézőpont a 19. századi imperialista geopolitikai gondolkodásban is tovább élt. A hidegháború alatt a „Kelet-Európa" kifejezés a szovjet befolyási övezet országait jelölte: a Német Demokratikus Köztársaságot, Lengyelországot, Csehszlovákiát, Magyarországot, Romániát, Bulgáriát, valamint a Szovjetunió európai tagköztársaságait. Ez a használat politikai és nem földrajzi alapú volt: Csehország nyugatabbra fekszik, mint Ausztria egy része, mégis „Kelet-Európának" számított a vasfüggöny logikája szerint. A fogalom így a hidegháború idején **ideológiai kategóriaként** működött, és elfedte a térség belső különbségeit.

A rendszerváltás után a „Kelet-Európa" kifejezés részben megbélyegzővé vált, és a térség politikai elitje, valamint értelmisége tudatosan átállt a „Közép-Európa" vagy „Kelet-Közép-Európa" használatára. Ugyanakkor a szociológiai és történeti kutatásban a „Kelet-Európa" továbbra is értelmes kategória lehet, ha nem politikai, hanem strukturális jelenségeket – a jobbágyság intézményét, az ortodox egyház szerepét, a 20. századi államszocializmust – vizsgálunk. A könyv ezért nem veti el a „Kelet-Európa" fogalmat, de mindig jelzi, hogy milyen értelemben használja: mint a szovjet blokk hidegháborús megnevezése, mint a 19. századi nyugati orientalizáló diskurzus része, vagy mint a keleti ortodox hagyományú területek gyűjtőfogalma. A mai tudományos konszenzus szerint nincs egyetlen „helyes" régiófelosztás; a választott kategória attól függ, hogy milyen folyamatot akarunk leírni.

### 1.3.5 A „Visegrád" kifejezés történeti rétegződése

A „Visegrád" (csehül *Visegrád*, lengyelül *Wyszehrad*, szlovákul *Vyšehrad*) kifejezés két, egymástól élesen elválasztandó jelentést hordoz. A középkori Visegrádon, a Duna-kanyarban fekvő királyi székhelyen 1335-ben Károly Róbert magyar, János cseh és III. Kázmér lengyel király találkozót tartott, amelyen elsősorban kereskedelmi és politikai vitákat rendeztek, többek között a lengyel–cseh viszályt és a bécsi árumegállító jog kérdését. A találkozó nem hozott létre állandó intézményt, és a későbbi évszázadokban nem vált a régiós együttműködés szimbólumává. A „visegrádi" jelző a 20. század végén új életre kelt: 1991. február 15-én Visegrádon írta alá Václav Havel csehszlovák, Lech Wałęsa lengyel és Antall József magyar államfő/miniszterelnök a három ország együttműködéséről szóló nyilatkozatot. A „Visegrádi Hármak" (később a békés csehszlovák szétválás után „Visegrádi Négyek", V4) elnevezés tehát **tudatos történeti utalás**, amely a középkori királytalálkozót a modern regionális összefogás előzményeként állítja be. Ez az utalás emlékezetpolitikai jellegű: a középkori eseményt a mai politikai együttműködés legitimálására használják, noha a két korszak intézményi és társadalmi feltételei radikálisan különböznek.

A V4-csoportnak nincs erős intézményi kerete: a tagállamok kormányközi egyeztetéseken, elnökségi rotáción és szakértői munkacsoportokon keresztül működnek együtt. A csoport célja a

2000-es években elsősorban az EU-hoz és a NATO-hoz való csatlakozás előkészítése volt, majd a tagság elérése után a regionális érdekérvényesítés fórumává vált. A V4 azonban a 2010-es években egyre inkább megosztottá vált: a menekültválság, a jogállamisági viták és a 2022-es orosz–ukrán háború eltérő külpolitikai álláspontokat hozott felszínre a tagállamok között. A „Visegrád" mint kategória tehát ma egyszerre jelent történeti hivatkozást, politikai együttműködést és vitatott emlékezetpolitikai konstrukciót.

### 1.3.6 A „Baltikum" és a balti államok közös kategóriája

A „Baltikum" (észtül *Baltimaad*, lettül *Baltija*, litvánul *Baltijos šalys*) kifejezés a Balti-tenger keleti partvidékén fekvő három államot – Észtországot, Lettországot és Litvániát – foglalja magában. A közös kategória kialakulása viszonylag késői. A középkorban és a kora újkorban a területet Livónia, Kurland, Észtföld és a Litván Nagyfejedelemség részeként ismerték; a „balti" jelző a 19. században terjedt el, amikor a balti német értelmiség és a modern nemzeti mozgalmak egyaránt használni kezdték. A három állam közös 20. századi sorsa – az 1918-as függetlenné válás, az 1940-es szovjet annexió, a náci megszállás, majd az 1991-es függetlenség visszaállítása – hozzájárult ahhoz, hogy a „Baltikum" politikai és történeti egységként rögzüljön. A balti államok emlékezetpolitikája erősen hangsúlyozza a szovjet megszállás tényét, és a három ország a 21. században közösen lépett be az EU-ba és a NATO-ba. Ugyanakkor a „Baltikum" kategória elfedheti a belső különbségeket: Litvánia története a lengyel–litván államhoz és a latin kereszténységhez kötődik, míg Észtország és Lettország a balti német uralom és a protestáns hagyomány révén más pályát futott be; a katolikus, protestáns és ortodox vallási határvonalak is eltérőek. A tudományos használatban ezért a „balti államok" kifejezés inkább a 20. századi közös sorsra utal, míg a középkori és kora újkori viszonyok leírására a „Livónia", „Kurland", „Litván Nagyfejedelemség" vagy a konkrét történelmi régiók megnevezése pontosabb.

### 1.3.7 A „Kárpát-medence": földrajzi adottság és történeti-politikai képzet

A „Kárpát-medence" természetföldrajzi fogalom: a Kárpátok hegyláncai által övezett, mintegy 330 ezer négyzetkilométeres medencét jelöli, amelynek nagy részét a Duna vízgyűjtője alkotja. A fogalom használata azonban a magyar történeti közgondolkodásban szorosan összekapcsolódott a Magyar Királyság, majd a történelmi Magyarország területével. A Szent István-i állam, a későbbi rendi Magyar Királyság és a dualista Monarchia magyar korona országai nagyjából ezt a földrajzi keretet töltötték ki, bár a pontos határok a történelem során változtak. A Kárpát-medence mint kategória így **földrajzi adottság és történeti-politikai emlékezet egyszerre**. A mai magyar emlékezetpolitikában a kifejezés a Trianon előtti államterületre való utalásként is működhet, ezért használata érzékeny, és a szomszédos országokban gyakran a magyar revíziós törekvések nyelvezeteként értelmezik. A könyv a Kárpát-medence fogalmat kizárólag földrajzi értelemben használja, és a történeti leírásokban a konkrét történelmi régiókat – Erdély, Partium, Felvidék, Kárpátalja, Bánság, Szlavónia – nevezi meg, hogy elkerülje a visszavetítést és a politikai félreértést.

### 1.3.8 A „keleti partnerség" mint az EU szakpolitikai kategóriája

A „keleti partnerség" (angolul *Eastern Partnership*, lengyelül *Partnerstwo Wschodnie*) az Európai Unió 2009-ben indított szakpolitikai kerete, amely hat kelet-európai országra – Ukrajnára, Fehéroroszországra, Moldovára, Grúziára, Örményországra és Azerbajdzsánra – terjed ki. A kezdeményezés lengyel–svéd javaslatra jött létre, és célja a társulási megállapodások, a kereskedelmi kapcsolatok, a vízumkönnyítés és a demokratikus reformok előmozdítása volt. A keleti partnerség

tehát nem történeti, hanem **geopolitikai és intézményi kategória**, amely a 21. századi EU-bővítési és szomszédságpolitikai diskurzusban jött létre. Fontos azonban látni, hogy a kifejezés a hidegháborús „Kelet-Európa" fogalom utódjaként is olvasható: azt a térséget jelöli, amelyet az EU nem tagállamként, hanem „keleti szomszédságként" kezel. Ez a megkülönböztetés politikai következményekkel jár, hiszen a keleti partnerség országai nem kaptak egyértelmű csatlakozási perspektívát, szemben a 2004-es bővítési hullám országaival. A 2014-es orosz–ukrán konfliktus és a 2022-es orosz invázió után a keleti partnerség kerete is átalakult: Ukrajna, Moldova és Grúzia a tagjelölti vagy potenciális tagjelölti státusz elérésére törekedett, míg Fehéroroszország és a dél-kaukázusi államok viszonya az EU-hoz eltérően alakult. A keleti partnerség mint kategória tehát folyamatosan változó, és használata mindig az adott politikai kontextust tükrözi.

### 1.3.9 A földrajzi és kulturális határok vitatottsága

A régiónevek vizsgálatának egyik legfontosabb tanulsága, hogy a földrajzi határok ritkán esnek egybe a kulturális, nyelvi, vallási vagy politikai határokkal. A könyv tárgyalt területe a 2026-os állapot szerint tíz mai államot foglal magában: Lengyelországot, Csehországot, Szlovákiát, Romániát, Moldovát, Ukrajnát, Fehéroroszországot, Észtországot, Lettországot és Litvániát. Ez a térség nem alkot egységes, természetes földrajzi régiót: a Kárpát-medence, az észak-európai síkság, a kelet-európai erdőssztyepp és a Fekete-tenger partvidéke egyaránt része. A kulturális határok még összetettebbek: a latin kereszténység és a keleti ortodoxia határvonala a középkor óta a térségen belül húzódott, és a 16. századi reformáció tovább differenciálta a felekezeti térképet. A mai Ukrajna nyugati része, Fehéroroszország és Moldova területén a latin és a bizánci hagyomány keveredése, az unitus egyházak jelenléte, valamint a zsidó, karaita, krími tatár és gagauz közösségek múltja arra figyelmeztet, hogy a merev regionális kategóriák elszegényítenék a történeti elemzést.

A vita a régió határairól nem pusztán akadémiai kérdés. A 20. században a régiónevek háborús célkitűzések és békeszerződések nyelvezetévé váltak. A versailles-i békerendszer, a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradékai, a jaltai és potsdami konferenciák mind az „Kelet-Európa", „Közép-Európa" vagy a balti térség fogalmait használták a befolyási övezetek kijelölésére. A 21. századi geopolitikai vitákban a régiónevek továbbra is fegyverként szolgálnak: az orosz állami narratíva a „közel-külföld" ( ) fogalmát használja a posztszovjet térségre, míg az ukrán politikai diskurzus a „közép-európai" vagy „európai" Ukrajna önképét állítja szembe az orosz befolyással. A könyv olvasójának ezért mindig azt kell kérdeznie: ki, mikor, milyen célból használ egy régiónevet, és mit zár ki vagy foglal magában az adott kifejezés.

### 1.3.10 Források és bizonytalanságok

A régiónevek történeti vizsgálatának elsődleges forrásai közé tartoznak a középkori és kora újkori krónikák (például Gallus Anonymus, Kosmas prágai krónikája, a Halics-volhíniai krónika, a livóniai Henrik krónikája), a 18–19. századi statisztikai és földrajzi leírások, valamint a 20. századi politikai beszédek, szerződések és ideológiai művek. A másodlagos irodalomból kiemelhető Oskar Halecki *The Limits and Divisions of European History* (1950) című munkája, amely a „Kelet-Közép-Európa" fogalom egyik korai tudományos megalapozása; Piotr S. Wandycz *The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present* (1992) című összefoglalója; valamint Larry Wolff *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (1994) című könyve, amely a „Kelet-Európa" fogalom nyugati konstrukcióját elemzi. A Visegrádi Négyek történetéhez a tagállamok hivatalos dokumentumai és a regionális együttműködésről szóló politikatudományi elemzések nyújtanak forrást; a balti államok önmeghatározásához a 20. századi függetlenségi nyilatkozatok és a szovjet megszállás

dokumentumai. A keleti partnerség leírásához az Európai Unió hivatalos közleményei és a 2009-es prágai csúcstalálkozó zárónyilatkozata szolgál alapul.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők. (1) Nincs egységes, mindenki által elfogadott definíció a „Kelet-Közép-Európa”, „Közép-Európa” vagy „Kelet-Európa” tartalmára; a határok szerzőnként, korszakonként és nyelvenként eltérnek. (2) A régiónevek használata mindig politikai és emlékezetpolitikai állásfoglalást hordoz; ezért a forráskritika során nem lehet a kifejezést önmagában értékelni, csak a használat kontextusában. (3) A középkori és kora újkori régiónevek jelentése nem azonos a mai fogalmakkal; a „Rus”, „Polonia”, „Lithuania”, „Livonia” kifejezések fordításánál mindig a forrás keletkezési idejét és célját kell figyelembe venni. (4) A 20. századi áldozatszámok, területi változások és etnikai arányok sok esetben vitatottak, ezért a későbbi fejezetek az adatokat forráshivatkozással és becslési tartományokkal közlik. (5) A régiónevek mai használata gyakran érzelmi töltetű: a „Közép-Európa” kifejezés a nyugati identitás, a „Kelet-Európa” a hidegháborús megbélyegzés emlékét idézheti fel; a könyv ezért arra törekszik, hogy a fogalmakat az adott történeti összefüggésben, semleges hangnemben magyarázza.

### 1.3.11 Rövid összefoglaló

- A régiónevek – Kelet-Közép-Európa, Közép-Európa, Kelet-Európa – történeti, politikai és kulturális konstrukciók, nem pedig kizárólag földrajzi adottságok.
- A „Kelet-Közép-Európa” kifejezés a 20. századi történetírásban honosodott meg, és a német nyelvterület és a keleti ortodox orosz világ közötti sajátos intézményi, vallási és etnikai fejlődésű térséget jelöli; pontos határai vitatottak.
- A „Közép-Európa” fogalom a 19. századi német gazdasági programtól a 20. század végi szovjetellenes kulturális önmeghatározásig több jelentésrétegen ment át; használata ma is vitatott, mert egyes csoportokat kirekeszthet.
- A „Kelet-Európa” kifejezés a hidegháború idején ideológiai kategóriaként működött, és a szovjet blokk országait jelölte; a rendszerváltás után a térség elitje részben elutasította ezt a megnevezést.
- A „Visegrád” kifejezés középkori királytalálkozóra utal, de a mai V4-csoport 1991-ben jött létre; a történeti utalás emlékezetpolitikai legitimációt is szolgál.
- A „Baltikum” a balti államok közös 20. századi sorsának kategóriája, de a középkori és kora újkori leíráshoz a történelmi régiók (Livónia, Kurland, Litván Nagyfejedelemség) pontosabbak.
- A „Kárpát-medence” földrajzi fogalom, de a magyar történeti emlékezetben a történelmi Magyarország területére is utal; a könyv ezért óvatosan, kizárólag földrajzi értelemben használja.
- A „keleti partnerség” az EU 2009-ben indított szakpolitikai kerete hat posztszovjet országra; geopolitikai kategória, amely a hidegháborús Kelet-Európa fogalom örökösének is tekinthető.
- A régió kulturális és vallási határai – a latin kereszténység és az ortodoxia, a reformáció, az unitus egyházak, a zsidó és muszlim közösségek – soha nem esnek egybe a mai államhatárokkal.
- A régiónevek használatakor mindig forráskritikával kell kérdezni: ki, mikor, milyen célból használja az adott kifejezést, és mit zár ki vagy foglal magában.

### 1.3.12 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözik a „Kelet-Közép-Európa” kifejezés a „Kelet-Európa” hidegháborús használatától? Indokolja meg, miért nem pusztán földrajzi a különbség.
2. Milyen történeti és politikai rétegződése van a „Közép-Európa” fogalomnak a 19. századtól a 20. század végéig? Milyen kirekesztő mellékjelentései lehetnek?

3. Miért tekinthető emlékezetpolitikai konstrukciónak a „Visegrád” kifejezés használata a mai regionális együttműködés leírására? Miben különbözik az 1335-ös királytalálkozó a mai V4-csoporttól?
4. Hasonlítsa össze a „Baltikum” és a „Kárpát-medence” kategóriákat: miért lehet az egyik inkább 20. századi politikai kategória, a másik pedig földrajzi adottság és történeti-politikai képzet egyszerre?
5. Milyen forrástípusokból rekonstruálható a régiónevek történeti használata, és milyen bizonytalanságokkal kell számolni az értelmezés során?

## 1.4 Kronológia, térkép és periodizáció

### 1.4.1 Kronológia, térkép és periodizáció

A történeti munka egyik legnehezebb, mégis leggyakrabban elhallgatott művelete az idő és a tér felosztása. A periodizáció – vagyis a múlt korszakokra bontása – és a térképek használata nem semleges technikai előkészület, hanem a történészi értelmezés egyik legfontosabb eszköze. Amikor kijelöljük, mikor „kezdődik” és „végződik” egy korszak, vagy amikor eldöntjük, hogy mi kerüljön a térképre, máris állást foglalunk abban, mit tartunk fontosnak, folytonosnak vagy éppen megszakadtnak. Ez különösen élesen jelentkezik Kelet-Közép-Európa esetében, ahol a mai államhatárok gyakran alig egy évszázadosak, miközben a régiók emlékezete sokszor ennél sokkal mélyebb. Az előző alfejezetben tisztáztuk a régió megnevezésének bizonytalanságait; most azt vizsgáljuk meg, hogyan tagoljuk a régió múltját időben és térben, anélkül, hogy a mai országhatárokat visszavetítenénk a múltba.

#### 1.4.1.1 A hosszú időtengely: a könyv korszakai és logikája

A jelen könyv a következő fő korszakokat használja: **középkor** (kb. 1000–1500), **kora újkor** (1500–1795/1815), **hosszú 19. század** (1795/1815–1918), **két háború közötti időszak** (1918–1939), **második világháború és Holocaust** (1939–1945), **kommunista korszak** (1945–1989), **rendszerváltás és EU/NATO-integráció** (1989–2004) és **jelenkor** (2004–2026). Ez a felosztás azonban nem írja le egyenletesen a régió minden területét: a dátumok politikai vagy társadalmi fordulópontokhoz kötődnek, de ezek a fordulópontok országonként és régiónként eltérnek.

A **középkor** kezdőpontját a könyv – némileg önkényesen – 1000 körülre teszi. Ez jelzi a keresztény államalakulatok megszilárdulását vagy megjelenését a térségben: a Piastok Lengyelországa, a Přemysl-ház Csehországa, a Kijevi Rusz fejedelemségei, a Litván Nagyfejedelemség későbbi magterületei. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ez a kezdőpont nem a „kezdeteket” jelenti abban az értelemben, hogy előtte ne lett volna történelem. A régészeti és nyelvészeti források alapján a régió sávjában a szláv, balti és más nyelvű népcsoportok jóval ezt megelőzően is jelen voltak; a 9. századi morva állam vagy a korai polán törzsi szövetségek éppen a 10. század előtti folyamatokra világítanak rá. A 1000-es dátum tehát inkább egy **értelmezési választóvonal**, amely a latin és a bizánci kereszténység intézményesülésére, az írásos államiság terjedésére és a hosszabb távon állandósuló államalakulatokra hívja fel a figyelmet.

A **kora újkor** kezdete a 16. század elejére tehető, de ez a korszakhatár is csak részben fedi le a régió történetét. A 16. század hozza el a reformációt, az Oszmán Birodalom tartós berendezkedését Közép-Európa déli és keleti peremein, a Habsburgok növekvő szerepét, és a lengyel–litván unió intézményesedését. Ugyanakkor a 15. század második felében a huszita mozgalom vagy a Jagelló-dinasztia terjeszkedése már előrevetíti a kora újkori konfliktusokat. A

könyv a kora újkort a 18. század végéig, illetve a napóleoni korszak lezárultáig (1795/1815) vezeti. Az **1795** Lengyelország harmadik felosztásának éve, amikor a lengyel–litván nemesi köztársaság eltűnik a térképről; az **1815** a bécsi kongresszus utáni rendezés, amely a 19. század birodalmi kereteit hosszabb időre rögzíti. A kettős dátum éppen azt jelzi, hogy a korszakhatár nem éles: a felvilágosodás, a felosztások és a napóleoni háborúk egyetlen átmeneti folyamatot alkotnak, amelyet a nemzeti történetírások gyakran másképp hangsúlyoznak.

A **hosszú 19. század** elnevezés a történettudományban azt a felfogást tükrözi, hogy a 19. század jellegzetességei – a nemzetépítés, a polgári átalakulás, az iparosodás kezdetei, a birodalmi bürokrácia kiépülése – valójában a 18. század utolsó évtizedeitől az első világháborúig tartanak. A régió számára ez a korszak az, amikor a korábbi rendi, dinasztikus és vallási identitások mellett, illetve azokra ráépülve, kialakulnak a **modern nemzeti mozgalmak**. A korszakhatár 1918-as lezárása azonban Kelet-Közép-Európa jelentős részén valódi cezúra: a háború veresége és a birodalmak felbomlása új államkereteket hoz, amelyeket a két háború közötti időszak intézményesít.

A **két háború közötti időszak** (1918–1939) az önálló lengyel, csehszlovák, litván, lett, észt államiság, valamint a megnagyobbodott román állam korszaka. Ez a periódus rövidebb, mint egy emberöltő, mégis alapvetően meghatározza a térség 20. századi önértelmezéseit. A **második világháború és Holocaust** (1939–1945) cezúrája nem szorul magyarázatra, de ennek a korszaknak a kezdőpontja is vitatott: az 1939-es német–szovjet megállapodás és Lengyelország megszállása mellett a régió egyes területei számára a háborús tapasztalat már 1938 őszén a müncheni egyezmény következtében kezdődik. A **kommunista korszak** (1945–1989) szintén nem egyenletesen kezdődött: a balti államokban már 1940–1941-ben szovjet annexió történt, míg a szovjet modell intézményesítése a térség többi részén 1948–1949-re teljesedett ki. A korszak lezárása 1989-ben, Lengyelországban és Csehszlovákiában a kerekasztal-tárgyalások, Romániában a decemberi fordulat, a balti államokban a szuverenitás fokozatos visszaszerzése, a Szovjetunióban pedig az 1991-es összeomlás mentén jelölhető ki.

A **rendszerváltás és EU/NATO-integráció** (1989–2004) periódusa a politikai pluralizmus intézményesülését, a piacgazdasági átmenetet és a biztonságpolitikai átrendeződést foglalja magában. A 2004-es év a nagy „keleti” bővítés éve: ekkor csatlakozott az Európai Unióhoz Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Észtország, Lettország és Litvánia, míg Románia 2007-ben következett. A **jelenkor** (2004–2026) kezdőpontja tehát nem egyetlen politikai fordulat, hanem egy folyamat, amelyben a régió államai visszafordíthatatlanul, bár eltérő intenzitással, az európai és atlanti intézményes keretekbe kerültek. A jelenkor lezárása, 2026, a könyv írásának idejét jelöli; a 2020-as évek eseményeinek egy része tehát az olvasó jelenéhez tartozik, és az itt közölt adatok értelmezése még változhat.

Fontos hangsúlyozni, hogy a fenti periodizáció **tudományos konszenzuson alapuló segédeszköz**, nem pedig a múlt örök igazsága. A történészek vitatják, hogy a korszakhatárokat politikai, gazdasági, társadalmi vagy kulturális fordulópontokhoz kössék-e. A nemzeti történetírások hajlamosak arra, hogy a korszakhatárokat a saját államiságukra vonatkoztassák, és ezzel elfedjék azt a tényt, hogy a régió egészének időtapasztalata sokszor eltér. A könyv ezért minden egyes országrésznél jelzi az eltéréseket, és a nagy cezúrákat a sokféle helyi ritmus ismeretében igyekszik bemutatni.

#### 1.4.1.2 A tér rétegei: régiók és határok

A periodizációhoz hasonlóan a tér felosztása sem magától értetődő. A mai politikai térkép Kelet-Közép-Európában alig több mint egy évszázados, és annak határai többször átszabódtak. A könyv ezért kettős megközelítést alkalmaz: egyrészt a mai államok szerint rendezett országfejezeteket, másrészt a történelmi régiók folyamatos figyelembevételét. Ez a kettősség nem ellentmondás,

hanem az olvasó tájékozódását szolgáló eszköz. A jelenlegi államhatárok ismerete ugyanis horgonyt ad, ám ha csak ezeket vetítenénk vissza, éppen a régió sajátosságát veszítenénk el.

A történelmi régiók közül néhány alapvető jelentőségű. **Erdély** (románul Transilvania, magyarul is Erdély) alatt más-más közigazgatási terület értendő a középkorban, a kora újkorban és a 20. században. A régészeti és okleveles források alapján a középkori Erdély soknemzetiségű, sőt több jogállású közösségből állt, ahol a magyar királyi vármegyék, a székely székek, a szász székek és a román lakosság autonóm területei párhuzamosan léteztek. **Székelyföld**, **Partium** és **Bánság** (románul Banat) ugyancsak történelmi tájak, amelyek jelentése a közigazgatási és politikai változások függvényében változott.

**Galícia** (lengyelül Galicja, ukránul Halychyna) a Galíciai–Volhíniai Fejedelemség örökségére, majd a 18. század végétől a Habsburgok által megszervezett koronatartományra utal. Ez utóbbi terület ma Lengyelország délkeleti és Ukrajna nyugati része között oszlik meg. **Bukovina** (románul Bucovina, ukránul Bukovyna) a Habsburg Birodalomban kialakított koronatartomány volt; ma részben Romániához, részben Ukrajnához tartozik. **Besszarábia** (románul Basarabia) a Prut és a Dnyeszter közötti területet jelöli, amely a 19. századtól orosz, majd román, később szovjet, ma pedig Moldova és Ukrajna fennhatósága alá tartozik. **Volhínia** (lengyelül Wołyń, ukránul Volyn) és **Podólia** (lengyelül Podole, ukránul Podillia) a kijevi–lengyel–kozák határvidék, ahol a 20. században a lengyel–ukrán konfliktus és a Holocaust egyaránt súlyos nyomot hagyott.

Az északi sávban **Szilézia** (lengyelül Śląsk, csehül Slezsko) a középkortól kezdve ível át lengyel, cseh, német és osztrák uralom között. **Pomeránia** (lengyelül Pomorze) a Balti-tenger partvidékén fekszik, és évszázadokon át a lengyel, dán, svéd és német fejedelemségek befolyási övezetének ütközőpontja volt. **Poroszország** (lengyelül Prusy, németül Preußen) neve a balti porosz törzsekre utal, de a kifejezés később a Német Lovagrend államára, majd a Brandenburgi–Porosz monarchiára és végül a Német Császárság legnagyobb tartományára vonatkozott. **Livónia** (németül Livland, lettül Livonija) a mai Lettország és Észtország területén szerveződött középkori konföderáció volt, amelyet a balti német elit, a lovagrendek, a püspökségek és a városok irányítottak. **Kurland** (lettül Kurzeme) a Balti-tenger partján fekvő hercegség volt, **Latgale** pedig a mai Lettország keleti, történelmileg eltérő fejlődésű régiója. **Samogitia** (litvánul Žemaitija) Litvánia nyugati területe, amely a középkorban a Litván Nagyfejedelemség és a Német Lovagrend közötti harcokban játszott kulcsszerepet. **Csehország** (csehül Čechy) és **Morvaország** (csehül Morava) a korai Přemysl államtól kezdve a cseh korona országaiként, később a Habsburg Birodalom részeiként jelennek meg. **Szepes** (szlovákul Spiš, lengyelül Spisz) a Kárpátokban fekvő, Magyarországhoz, majd Lengyelországhoz és Csehszlovákiához tartozó történelmi vármegye. **Kárpátalja** (ukránul Zakarpattia, angolul Transcarpathia) a Kárpátok belső oldalán, a mai Ukrajna legnyugatibb megyéjében fekvő terület, amely a 20. század során Magyarországhoz, Csehszlovákiához, a Szovjetunióhoz, majd Ukrajnához tartozott.

Ezek a régiók nem csak **földrajzi egységek**; **intézményi, közigazgatási és emlékezeti** jelentésük is van. A határok a régió történetében rendkívül gyakran változtak, és a változás mindig a lakosság életét is felforgatta. A történelmi földrajz ezért a könyv egyik módszertani alapja: amikor egy eseményt helyhez kötünk, meg kell vizsgálnunk, hogy az adott korszakban a terület milyen államhoz, tartományhoz, egyházi igazgatáshoz, gazdasági körzethez tartozott, és milyen nyelvű, etnikai, vallási közösségek lakták. A régiók ezen a módon nem egyszerűen a mai államhatárok „előképei”, hanem a történelmi elemzés önálló egységei.

#### 1.4.1.3 Hogyan olvassunk térképet és földrajzi leírást?

A történelmi térkép soha nem a múlt fényképe. Minden térkép szerkesztett válogatás, amely a rendelkezésre álló források és a térképész értelmezési döntéseinek eredménye. Kelet-Közép-Európa

történeti térképeinek használatakor ezért az olvasónak érdemes néhány szempontot szem előtt tartania.

Az első a **határok jellege**. A középkori és kora újkori határok gyakran nem vonalas, hanem **zónás határok** voltak: a peremterületek két állam között ingadozhattak, a határ menti kerületek pedig saját kiváltságokkal bírtak. Amikor a térkép éles vonallal ábrázolja például a 14. századi Lengyelország és a Német Lovagrend államának határát, akkor a térkép egyszerűsít, mert a „határ" valójában a tényleges ellenőrzési övezeteket és a békeszerződésekben rögzített vonalakat foglalja magában. A 19. századtól válnak a határok pontos, mérnöki úton kimért és államilag ellenőrzött vonalakká, de még ekkor is maradnak vitatott, kevert lakosságú határvidékek.

A második szempont a **színek és feliratok etnikai jelentése**. A 19. század végétől készültek olyan térképek, amelyek a nyelvi vagy nemzetiségi viszonyokat ábrázolják. Ezek a térképek sokszor egyoldalú forrásokra támaszkodtak, és az etnikai hovatartozást a modern nemzeti kategóriák szerint rögzítették. A népszámlálások és az etnikai térképek azonban gyakran az anyanyelv, a vallás vagy a bevallott nemzetiség közötti különbségeket elmosták, és a helyi, kevert identitású közösségeket egyetlen kategóriába sorolták. A könyv ezért arra figyelmeztet, hogy a régi etnikai térképek olvasásakor mindig kérdezzük meg: milyen alapon sorolták be a lakosságot, ki és milyen célból készítette a térképet, és milyen adatok hiányoznak róla.

A harmadik szempont a **térkép időbelisége**. Egyetlen statikus térkép nem tudja ábrázolni a határok, a települések és a gazdasági kapcsolatok folyamatos átalakulását. A könyv ezért térkép helyett gyakran szöveges leírást, táblázatot vagy időrendi rétegezést alkalmaz. Ahol a szövegben több térkép egymásra vetítése fontos, ott a szerzők a folyamatot írják le: például hogyan vált a 14. századi Litván Nagyfejedelemség a 16. századra a Lengyel–Litván Köztársaság részévé, vagy hogyan alakult át a 18. századi porosz terjeszkedés nyomán a Baltikum keleti partvidékének közigazgatási térképe. A **történelmi földrajzi leírás** ebben az értelemben nem a térkép pótléka, hanem annak kritikai párja.

Végül fontos hangsúlyozni, hogy a földrajzi nevek használata maga is **emlékezetpolitikai állítás** lehet. Ugyanazt a várost a lengyelek Lwówként, az ukránok Lvivként, a németek Lembergként, az oroszok Lvovként ismerték. A könyv a neveket a tárgyalt korszak és a forrásnyelv szerint használja, és az első előfordulásnál közli a párhuzamos alakokat. A névhasználat soha nem jelzi, hogy a könyv egyik vagy másik nemzeti értelmezést fogadná el; csupán a forráshoz és a történeti kontextushoz igazodik.

#### 1.4.1.4 A periodizáció gyakorlati haszna: egy példa

A korszakhatárok és a térbeli keretek összekapcsolásának gyakorlati hasznát egy konkrét példán szemléltetjük. Vegyük a jobbágyfelszabadítás kérdését a 19. században. Ha a könyv csupán a mai államok szerint tárgyalná ezt az ügyet, akkor külön fejezetet szentelne a lengyel, a cseh, a román, az ukrán stb. jobbágyfelszabadításnak. Ez azonban félrevezető lenne, mert a jobbágyfelszabadítás nem nemzetállami keretben, hanem birodalmi rendeletekkel történt, ráadásul eltérő ütemben és eltérő feltételekkel.

A tárgyalást tehát a **területi-bi-modalitás** szerint kell elvégezni. A lengyel területek esetében a porosz, az orosz és a Habsburg fennhatóság alatt álló földeket külön kell választani, mert a porosz mezőgazdasági reformok kezdete az 1810-es évekre, az orosz felszabadítás az 1861-es cári rendeletre, a Habsburg-tartományokban pedig az 1848-as úrbéri pátensre nyúlik vissza. Románia esetében a havasalföldi és moldvai fejedelemségek a 19. században részben az Oszmán Birodalom, részben az Orosz Birodalom befolyása alatt álltak; a jobbágyság felszámolása ott az 1850-es években, Alexandru Ioan Cuza uralkodása idején történt. A mai Ukrajna területén viszont a jobbágyfelszabadítás nem csupán az orosz 1861-es rendeletet jelentette, hanem a galíciai és

bukovinai Habsburg-reformokat is. Ugyanakkor a balti tartományokban – ahol a parasztság helyzete a 19. század elején jogilag eltérő volt – a jobbágyfelszabadítás már a 1810-es években megkezdődött, mégpedig a német balti nemesség és az orosz cári igazgatás alkufolyamata révén.

Ez a példa jól mutatja, hogy a **nemzeti keret** és a **birodalmi keret** egyszerre szükséges: a nemzeti történet számára a jobbágyfelszabadítás nemzeti ügy, a birodalmi keret számára pedig olyan folyamat, amelyet a birodalmi igazgatás logikája és a tartományi érdekek határoztak meg. A könyv azt az álláspontot követi, hogy a régió történetét a **birtokos elitek, a parasztság, a városi polgárság, a felekezeti közösségek és a birodalmi igazgatás együttes cselekvése** alakította, nem pedig egyetlen nemzeti szubjektum vagy egyetlen állami keret. A periodizáció és a földrajzi keretek összekapcsolása tehát nem technikai kérdés, hanem a történeti elemzés alapja.

#### 1.4.1.5 Összegzés: a régiós idő és a régiós tér összekapcsolása

A fentiekből következik, hogy a könyv periodizációja és földrajzi szerkezete nem az események egyszerű kronológiai rögzítését szolgálja, hanem a **történeti összefüggések** feltárását. A korszakok azért vannak, hogy a nagyszerkezetet láthatóvá tegyék: hogyan váltották egymást a birodalmi, a nemzetállami, a szovjet és a posztszovjet korszakok, és hogyan öröklődtek a régiók a maguk etnikai, vallási és gazdasági sokszínűségével. A térbeli egységek azért vannak, hogy a történéseket az adott korszak természetes keretébe helyezzék, ne pedig a mai térképre vetítsék. Ahol a kettő feszül egymásnak – például amikor egy mai ország területe a múltban több birodalomhoz tartozott –, ott a könyv a feszültséget is a tárgyalás részévé teszi, és jelzi, hogy a „nemzeti múlt” és a „birodalmi múlt” egyaránt konstrukció, amelyet a források és a történetírói hagyomány folyamatosan újraírnak.

### 1.4.2 Források és bizonytalanságok

A periodizáció és a földrajzi keretek kijelölése elsősorban **másodlagos szakirodalom** – történeti szintézisek, regionális monográfiák és történeti földrajzi munkák – alapján történik. A korszakhatárokról a történettudományban **élő, többnyire konszenzuson alapuló, de iskolánként eltérő felfogások** élnek. A „hosszú 19. század” fogalma például a francia történetírásban és a közép-európai történetírásban mást hangsúlyoz: az előbbi az Annales-iskola modernizációs kereteit, az utóbbi a nemzetállami küzdelmeket helyezheti előtérbe. A balti államok esetében a 20. századi korszakhatárok (1940, 1944, 1991) értelmezése a **szovjet, a nemzeti és az emigráns történetírás** között évtizedekig megosztott volt; a mai lett, észt, litván történetírás a szovjet annexiót megszállásként kezeli, míg az oroszországi értelmezés gyakran vitatja ezt a minősítést. A könyv mindkét álláspontot jelzi, és nem kívánja a vitát elvarrni.

A **térképi ábrázolás** forrásai kapcsán meg kell jegyezni, hogy a középkorra vonatkozó határok rekonstrukciója az okleveles anyag, a régészeti lelőhelyek és a helynevek nyelvi elemzésén alapul. A határok pontossága a források sűrűségétől függ; a gyéren dokumentált területeken a szakirodalom is eltérő vonalakat közöl. A **népességi és etnikai térképek** a 19–20. századból gyakran állami vagy egyházi népszámlálásokra, illetve nyelvészeti felmérésekre épülnek, de a népszámlálási kategóriák változtak, és a vegyes identitású lakosság besorolása éppúgy politikai, mint módszertani kérdés volt. A könyv minden ilyen adatnál igyekszik feltüntetni a felmérés évét és a bizonytalanságot, és a nemzeti térképeket kritikusan, nem pedig a múlt objektív lenyomataként idézi.

### 1.4.3 Rövid összefoglaló

- A könyv fő korszakai: középkor (kb. 1000–1500), kora újkor (1500–1795/1815), hosszú 19. század (1795/1815–1918), két háború közötti időszak (1918–1939), második világháború és Holocaust (1939–1945), kommunista korszak (1945–1989), rendszerváltás és EU/NATO-integráció (1989–2004), jelenkor (2004–2026).
- A korszakhatárok **tudományos értelmezési eszközök**, nem a múlt éles választóvonalai; országonként és régiónként eltérő kezdő- és végpontok érvényesek.
- A térséget nem szabad csupán a mai államhatárok alapján tárgyalni; a történelmi régiók (Erdély, Galícia, Besszarábia, Livónia, Szilézia stb.) a források, az intézmények és a lakosság önszerveződése szempontjából is meghatározóak.
- A történelmi határok a középkorban és a kora újkorban gyakran **zónásak**, nem pedig pontos vonalak; a modern államhatárok viszonylag későn válnak mérnöki pontosságúvá.
- A régi etnikai térképek olvasásakor mindig kérdezni kell az adatfelvétel módját, a kategorizálás célját és a forrás elfogultságát.
- A földrajzi nevek párhuzamos alakjai (pl. Lwów/Lviv/Lemberg) **többféle hagyományt** jeleznek, nem a könyv állásfoglalását egyik nemzeti értelmezés mellett.
- A periodizáció és a földrajzi keretek összekapcsolása teszi lehetővé, hogy a jobbágyfelszabadításhoz hasonló folyamatokat a maguk birodalmi és régiós logikájában, ne pedig visszavetített nemzetállami keretben értelmezzük.

### 1.4.4 Önellenőrző kérdések

1. Milyen érvek szólnak amellett, hogy a kora újkor végét 1795-re és 1815-re is datáljuk? Mit árul ez el a lengyel és a birodalmi történet eltérő ritmusáról?
2. Hogyan változott a határok jellege a középkortól a 19. századig? Milyen forrásokból tudjuk megállapítani a korai határok fekvését?
3. Miért problematikus egy 19. századi etnikai térképet a mai nemzeti kategóriák visszavetítése nélkül olvasni? Milyen kérdéseket kell feltenni a térkép készítőjének és adatainak kapcsán?
4. Egy mai kelet-közép-európai régió (pl. Galícia vagy Besszarábia) kiválasztásával mutassa be, hogyan bizonyítja a térség története, hogy a mai államhatárok nem alkalmasak a múlt önálló korszakainak megragadására.
5. Hogyan függ össze a periodizáció és a földrajzi keretválasztás? Válasszon egy 19. századi folyamatot, és magyarázza el, miért nem elég a nemzeti keret, és miért nem elég a birodalmi keret az értelmezéséhez.

# 2 Földrajz, régiók és népek

## 2.1 Földrajzi keretek és régiók

A régió történetének megértéséhez először a földrajzi kereteket kell tisztázni, mert a természeti adottságok – síkságok, hegyvonulatok, folyóhálózatok és tengerek – évszázadokon át alakították a településhálózatot, a gazdasági kapcsolatokat, a hadjáratok útvonalait és a politikai határokat. A Kronológia, térkép és periodizáció már jelezte, hogy a térség története nem érthető meg kizárólag a mai államhatárok felől; ugyanez igaz a földrajzra is. A mai Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Románia, Moldova, Ukrajna, Fehéroroszország, Észtország, Lettország és Litvánia területén olyan természeti egységek és történelmi régiók fekszenek, amelyek határai gyakran nem esnek egybe a modern országhatárokkal. Ebben az alfejezetben a nagytáji szerkezetet, a legfontosabb folyókat és tengereket, valamint a történelmi régiók földrajzi alapjait tekintjük át. A hangsúly a földrajzi adottságok és a történelmi folyamatok közötti kölcsönhatáson van, nem pedig egy statikus, mai térkép visszavetítésén.

### 2.1.1 A nagytáji szerkezet: síkság, hegyvidék, folyóhálózat

A vizsgált térség – a könyv által használt értelemben **Kelet-Közép-Európa** – földrajzi értelemben nem egységes régió, hanem több, eltérő jellegű nagytáj találkozási zónája. A legfontosabb szerkezeti elem az **Észak-európai síkság** (angolul North European Plain), amely a mai Németország északi részétől Lengyelországon, Litvánián, Lettországon és Észtország déli felén át Fehéroroszország és Ukrajna északi területei felé húzódik. Ezt a síkságot délről a **Közép-európai-hegyrendszer** (a Szudéták, a Cseh-medence peremhegységei, a Kárpátok) határolja, keleten pedig a kelet-európai síkságba megy át, amelyet a Dnyeper és mellékfolyói tagolnak. A térség déli részét a **Kárpátok** (lengyelül Karpaty, csehül/szlovákul Karpaty, románul Carpați, ukránul /Karpaty) hegykoszorúja zárja le, amely a mai Csehország keleti peremétől Szlovákián, Lengyelország déli határvidékén, Ukrajna nyugati sávján és Románia középső részén át húzódik. A Kárpátoktól délre a **Román-alföld** (románul Câmpia Română) és a **Duna-medence** alsó szakasza terül el, amely a Balkán-félsziget felé nyitott.

A folyóhálózat a térség történelmének egyik legfontosabb szervezője. A **Duna** (németül Donau, szlovákul Dunaj, románul Dunărea, ukránul /Dunaj) a régió déli peremén folyik, és a Kárpát-medence, valamint a Balkán közötti összeköttetést biztosítja. A Duna mellékfolyói közül a **Tisza** (románul Tisa, szlovákul Tisa, ukránul /Tysa) a Kárpátok északi és keleti lejtőiről gyűjti össze a vizeket. A **Visztula** (lengyelül Wisła) a lengyel síkság fő folyója, amely a Kárpátok északi előteréből a Balti-tenger felé tart. A **Nyeman** (litvánul Nemunas, fehéroroszul /Nioman, lengyelül Niemen) a litván és belorusz területek vízgyűjtője. A **Dnyeper** (ukránul /Dnyipro, fehéroroszul /Dnyapro, oroszul /Dnyepr) és a **Dnyeszter** (ukránul /Dnister, románul Nistru, oroszul /Dnestr) a kelet-európai síkság és a Kárpátok közötti térség fő útvonalai, és a Fekete-tenger felé vezetnek. A folyók nemcsak közlekedési és kereskedelmi folyosókként szolgáltak, hanem gyakran természetes határvonalakat is képeztek, bár a középkorban és a kora újkorban a határok ritkán igazodtak pontosan a vízválasztókhoz.

A tengeri kapcsolatokat két, egymástól eltérő jellegű beltenger biztosította. A **Balti-tenger** (lengyelül Morze Bałtyckie, litvánul Baltijos jūra, lettül Baltijas jūra, észtül Läänemeri) a térség északi kapuja, amely a Hanza-kereskedelem, a balti német városok és a svéd, lengyel, litván, orosz hatalmi törekvések színtere volt. A **Fekete-tenger** (ukránul /Chorne more, románul Marea Neagră, oroszul /Chiornoe more) délen a kozák, oszmán, orosz és román terjeszkedés, valamint a gabona- és rabszolgakereskedelem útvonala volt. A két tenger közötti szárazföldi sáv – a Visztula és a Dnyeper közötti terület – a középkortól kezdve a nyugat–kelet irányú hadjáratok és vándorlások egyik leggyakrabban használt folyosója lett. Ezt a sávot gyakran nevezik a „népek országútjának", de a kifejezés inkább leíró jellegű, és nem szabad úgy érteni, mintha a vándorlások kizárólag itt zajlottak volna.

A földrajzi adottságok eltérő gazdasági és települési mintákat hoztak létre. A síksági területeken a szántóföldi gazdálkodás és a nagyobb, lazább településhálózat vált jellemzővé, míg a hegyvidéki és dombvidéki régiókban a pásztorkodás, az erdőgazdálkodás és a kisebb, zártabb közösségek domináltak. A folyók menti városok – például Krakkó, Varsó, Vilnius, Riga, Tallinn, Kijev – kereskedelmi és politikai központokká váltak, míg a hegyek közötti medencék, például a Csehmedence vagy az Erdélyi-medence, védett magterületet kínáltak az államalakulatok számára.

### 2.1.2 Az Észak-európai síkság és a Balti-tenger térsége

Az **Észak-európai síkság** a mai Lengyelország északi és középső részét, Litvánia, Lettország és Észtország nagy részét, valamint Fehéroroszország északi sávját foglalja magában. A síkság tengerszint feletti magassága többnyire 50–200 méter között van, de helyenként alacsony dombsorok és jégkorszaki morénák tagolják. A területet a jégkorszak alakította ki: a balti-tengeri jégtakaró visszahúzódása után morénavonulatok, homokos síkságok, tőzeglápok és gleccserteknők váltakoznak. A talaj minősége változó; a lengyel és litván síkság egyes részein termékeny löszös talajok, máshol homokos, gyengébb termőképességű területek találhatók. A mezőgazdaság számára a folyóvölgyek és a löszös magaslatok voltak a legkedvezőbbek, ami a települések eloszlásában is tükröződik.

A Balti-tenger partvidéke sajátos tájegység. A lengyel partvidéket a Visztula és az Odera deltavidékei, valamint turzásokkal elválasztott lagúnák jellemzik, mint a **Visztula-lagúna** (lengyelül Zalew Wiślany) és a **Kur-lagúna** (oroszul , litvánul Kuršių marios). Keletebbre a **Rigai-öböl** (lettül Rīgas jūras līcis, észtül Liivi laht) választja el Észtország és Lettország partjait. A balti partvidék kikötői – Gdańsk (Danzig), Klaipėda (Memel), Liepāja (Libau), Ventspils (Windau), Riga, Tallinn (Reval) – a középkortól a nemzetközi kereskedelem csomópontjai voltak. A tenger befagyása télen korlátozta, de nem szüntette meg a hajózást; a jégviszonyok és a sekély kikötők miatt a nagyobb hajók gyakran a folyótorkolatoknál rakodtak. A Balti-tenger sótartalma alacsony, ami befolyásolta a halászatot és a tengeri élővilágot, de a hajózás szempontjából a beltenger jelleg, a viszonylag védett vizek és a folyami összeköttetések tették stratégiailag fontossá.

A balti térség földrajzi nyitottsága következtében a part menti területek a középkorban a **Hanza** kereskedelmi hálózatához kapcsolódtak, és a balti német kereskedővárosok – Riga, Tallinn, Gdańsk – a nyugat-európai és az orosz területek közötti közvetítő szerepet játszottak. A síkság belső területei viszont ritkábban lakottak voltak, és a litván, lett, észt népesség – bár a 13. századtól keresztény királyságokhoz vagy keresztes államokhoz tartozott – hosszú ideig megőrizte a szórt településszerkezetet és a helyi nyelveket. A földrajzi viszonyok tehát nem határozták meg eleve a politikai fejlődést, de a tengeri hozzáférés, a folyami útvonalak és a mezőgazdasági termőképesség egyenlőtlenül oszlott el, ami hozzájárult a balti német városi elit és a vidéki balti, litván, lett parasztság közötti társadalmi és gazdasági különbségek kialakulásához.

### 2.1.3 A Kárpátok és a hegyvidéki régiók

A **Kárpátok** a térség legnagyobb összefüggő hegysége, amely hozzávetőleg 1700 kilométer hosszan, délkelet felé nyitott ívben húzódik. A hegység nem egységes, hanem több vonulatra tagolódik: az **Északnyugati-Kárpátok** a mai Csehország keleti peremétől Szlovákián és Lengyelország déli határvidékén át húzódik; itt található a **Magas-Tátra** (szlovákul Vysoké Tatry, lengyelül Tatry Wysokie), a **Alacsony-Tátra** (Nízke Tatry) és a **Szepesi-Magura**. A **Keleti-Kárpátok** Ukrajna nyugati részén, a **Déli-Kárpátok** (más néven Erdélyi-havasok, románul Carpații Meridionali) pedig Románia középső részén húzódik. A Kárpátok vonulatai közül a Déli-Kárpátokban találhatók a legmagasabb csúcsok, például a **Moldoveanu-csúcs** (románul Vârful Moldoveanu, 2544 m) és a **Negoj-csúcs** (Vârful Negoiu, 2535 m). A hegység geológiailag fiatal, a harmadidőszakban gyűrődött fel, és a későbbi jégkorszakban gleccserek formálták a magasabb völgyeket.

A Kárpátok földrajzi jelentősége kettős. Egyrészt természetes akadályt képezett: a középkorban és a kora újkorban a hegységen átvezető hágók – például a **Duklai-hágó** (lengyelül Przełęcz Dukielska, szlovákul Dukliansky priesmyk) vagy a **Vereckei-hágó** (ukránul /Veretskyi pereval) – ellenőrzése stratégiai fontosságú volt a Lengyel Királyság, a Magyar Királyság, a Moldvai Fejedelemség és a későbbi birodalmak számára. Másrészt a Kárpátok medencéi és folyóvölgyei menedéket és erőforrásokat biztosítottak: a **Cseh-medence** a mai Csehország központi területe, amelyet a Šumava, az Érchegység, a Szudéták és a Cseh–Morva-dombság határol; a **Kis-lengyelországi-felföld** és a **Szlovák-érchegység** bányászati központokká váltak; az **Erdélyi-medence** pedig a Kárpátok gyűrűjében fekvő, termékeny dombvidéki terület. A hegyvidékek ugyanakkor a nagy államalakulatok peremvidékei voltak, ahol a helyi pásztorkodó közösségek – például a vlach pásztorok, a ruszinok, a lemkók, a bojkók, a huculok – sajátos gazdasági és kulturális mintákat alakítottak ki. A hegyek közötti völgyekben a közlekedés nehézkes volt, ami elősegítette a helyi identitások fennmaradását, de nem zárta ki a távolsági kereskedelmet: a só, a fa, a szarvasmarha és a nemesfémek szállítása a hágókon át bonyolódott.

A Kárpátoktól délre és keletre a dombvidék fokozatosan átmegy a **Román-alföldbe**, a **Moldvai-dombságba** és a **Besszarábiai-fennsíkba**. A Duna alsó szakasza a **Vaskapu-szoros** (románul Porțile de Fier, szerbül /Đerdap) áttörése után széles, mocsaras árterülettel éri el a Fekete-tengert, ahol a **Duna-delta** (románul Delta Dunării, ukránul /Delta Dunaju) a kontinens egyik legnagyobb vizes élőhelye. Ez a déli sáv a középkortól az oszmán, orosz és Habsburg birodalmak közötti ütközőzónává vált, és a folyami közlekedés, a halászat, valamint a gabonaexport révén gazdasági jelentőségre tett szert.

### 2.1.4 A Dnyeszter, a Dnyeper és a Fekete-tenger felé vezető folyosó

A régió keleti felét a **Dnyeszter** és a **Dnyeper** vízrendszere uralja. A Dnyeszter a Kárpátok északkeleti lábánál ered, és délkelet felé, a Fekete-tenger északnyugati részébe torkollik. A folyó hossza körülbelül 1362 kilométer, vízgyűjtő területe mintegy 72 ezer négyzetkilométer. A Dnyeszter mentén a történelem során fontos átkelőhelyek és városok alakultak ki, például **Halics** (ukránul /Halych), **Kamenyec-Podolszkij** (ukránul ' - /Kamianets-Podilskyi) és **Bender** (románul Tighina, oroszul /Bendery). A folyó a középkorban a Kijevi Rusz, a Galícia–Volhíniai Fejedelemség és a kun, később tatár sztyeppei nomádok közötti határzóna része volt. A Dnyeszter nem hajózható teljes hosszában, de alsó szakasza a gabona- és faexport útvonalaként szolgált, és a 19. században a gőzhajózás megindulásával a besszarábiai kereskedelem egyik fő ütőere lett.

A **Dnyeper** a régió legnagyobb folyója, hossza mintegy 2201 kilométer, vízgyűjtő területe pedig megközelítőleg 504 ezer négyzetkilométer. A folyó a Valdaj-hátságon ered, Fehéroroszországon

és Ukrajnán át folyik, és a Fekete-tengerbe torkollik. A Dnyeper középső és alsó szakasza mentén helyezkedik el a **Kijevi Rusz** magterülete, később a kozák hetmanátus, majd a 19. századi orosz és szovjet iparosodás övezete. A folyót a **Dnyeper-zuhatagok** (ukránul /Dniprovi porohy) szakasza tette nehezen hajózhatóvá, ezért a középkorban és a kora újkorban a hajózás gyakran a folyó felső szakaszára és a mellékfolyókra korlátozódott. A zuhatagokat a 20. században a Dnyeper-vízerőművek építésekor elárasztották, ami a folyami közlekedést javította, de a történelmi tájat és a régészeti lelőhelyek egy részét megsemmisítette. A Dnyeper menti városok – **Kijev** (ukránul /Kyiv), **Csernyihiv** (ukránul /Chernihiv), **Perejaszlav** (ukránul /Pereiaslav), **Zaporizzsja** (ukránul /Zaporizhzhia) – a régió politikai és katonai súlypontjai voltak. A folyótól keletre a nyílt sztyeppe húzódik, amely a 18. század végéig a nomád népek – kunok, besenyők, tatárok – vonulási és legeltetési területe volt. A sztyeppe és az erdős sztyeppe közötti átmeneti zóna a **Podóliai-hátság** (lengyelül Podole, ukránul /Podillia) és a **Volhíniai-hátság** (lengyelül Wołyń, ukránul /Volyn) termékeny löszös területe, amely a gabonatermelés és a nagybirtokok klasszikus vidéke lett.

A Fekete-tenger északi partvidéke a **krími félsziget** (ukránul /Krym, krími tatárul Qırım) kivételével alacsony, tagolt, és sokáig gyéren lakott volt. A tengerparti sáv a 18. század végétől, az orosz terjeszkedés után vált a gabonaexport és a kikötővárosok – **Odessza** (ukránul /Odesa), **Mikolajiv** (ukránul /Mykolaiv), **Herszon** (ukránul /Kherson) – fejlődésének színterévé. A Fekete-tenger kapcsolata a Földközi-tengerrel a **Boszporusz** és a **Dardanellák** ellenőrzésétől függött, ami az oszmán–orosz–nyugat-európai diplomácia egyik állandó konfliktusforrása volt. A tenger sótartalma és a mélyebb rétegek oxigénhiánya miatt a halászat korlátozott, de a kikötői kereskedelem és a hadihajózás stratégiai jelentősége elsőrendű volt.

### 2.1.5 Történelmi régiók földrajzi alapjai

A vizsgált térség történelmi régiói nem természeti, hanem politikai, kulturális és gazdasági képződmények, amelyek azonban szorosan kötődnek a földrajzi adottságokhoz. Határaik időben változtak, és a mai államhatárokkal gyakran nem esnek egybe. A következőkben a könyvben leggyakrabban előforduló történelmi régiók földrajzi alapjait foglaljuk össze.

**Erdély** (románul Transilvania, latinul Transsilvania, németül Siebenbürgen, szászul Siweberjen) a Kárpátok belső medencéje, amelyet északról a Keleti-Kárpátok, délről a Déli-Kárpátok, nyugatról a Bihar-hegység és a Réz-hegység határol. A medence átlagos tengerszint feletti magassága 300–500 méter, dombvidéki jellegű, termékeny folyóvölgyekkel. Fő folyói a **Maros** (románul Mureș, németül Mieresch) és a **Szamos** (románul Someș). Erdély földrajzi zártsága védelmet nyújtott a középkori államalakulatoknak, ugyanakkor a hágókon át – például a **Törcsvári-hágó** (románul Pasul Bran) vagy a **Vöröstoronyi-szoros** (románul Pasul Turnu Roșu) – kereskedelmi és hadi útvonalak kötötték össze a Kárpátokon kívüli területekkel. A régió etnikai és nyelvi sokszínűsége – román, magyar, székely, szász, roma – részben a földrajzi tagoltságra, részben a középkori betelepítésekre vezethető vissza, de a mai etnikai arányok nem vetíthetők vissza a középkorra.

**Galícia** (lengyelül Galicja, ukránul /Halychyna, németül Galizien) a Kárpátok északkeleti előterében, a Visztula és a Dnyeszter vízválasztóján fekszik. Magterülete a **Lembergi-medence** (ukránul /Lvivska ulohovyna) és a **Podóliai-hátság** nyugati pereme. A régió neve a középkori **Halics** városából származik, de a 18. század végétől a Habsburg Birodalom által megszállt terület megjelölésére használták. Galícia földrajzi értelemben átmeneti sáv: északi része termékeny löszös síkság, déli része a Kárpátok erdős hegyvidéke. A régió határai soha nem voltak pontosan rögzítettek; a 19. századi közigazgatási határok és a mai ukrán–lengyel államhatár nem azonosak a történelmi Galícia határaival.

**Bukovina** (románul Bucovina, ukránul /Bukovyna, németül Bukowina) a Kárpátok keleti külső lejtőjén, a **Szeret** (románul Siret) és a **Prut** folyók felső szakaszán terül el. A név a bükkfaerdőkre utal (szláv *buk* = bükk). A régió északi része dombvidék, déli része hegyvidék, és a 15. századtól a Moldvai Fejedelemség, majd a 18. század végétől a Habsburg Birodalom része volt. Bukovina kicsi, de földrajzilag változatos terület, amely a Keleti-Kárpátok átjáróit ellenőrizte. A régió etnikai összetétele – román, ukrán, zsidó, német, lengyel – a 19. századi bevándorlás és a határ menti fekvés következménye.

**Besszarábia** (románul Basarabia, ukránul /Bessarabiia, oroszul /Bessarabiia) a Dnyeszter, a Prut és a Fekete-tenger közötti terület, amely nagyjából a mai Moldova Köztársaság és Ukrajna délnyugati részének egyes területeit foglalja magában. Földrajzilag a **Besszarábiai-fennsík** alkotja, amely 200–400 méter magas, löszös, erózióval tagolt dombvidék. A folyók – a Dnyeszter, a Prut, a Răut és a Szeret – mély völgyeket vágtak a fennsíkba. A régió neve a 14. századi **Basarab** havasalföldi fejedelmi családra vezethető vissza, de a terület a 16. századtól az oszmán fennhatóság alatt álló Moldva része volt, majd 1812-ben az Orosz Birodalom annektálta. A Dnyeszter menti sáv – a mai Transznisztria – földrajzilag a folyó bal partja, de a régióhoz való tartozása politikai vita tárgya.

**Szilézia** (lengyelül Śląsk, csehül Slezsko, németül Schlesien) a mai Lengyelország délnyugati, Csehország északkeleti és Németország keleti peremén fekvő történelmi régió. Földrajzi magja a **Sziléziai-síkság** és a **Szudéták** (lengyelül Sudety, csehül Sudety) előtere. A régió gazdag ásványkincsei – szén, vasérc, cink, ólom – a 19. századi iparosodás alapjai lettek. Szilézia határai a történelem során többször változtak, és a 20. századi határrendezések utáni lengyel–cseh–német megosztottsága miatt a régió ma nem egységes közigazgatási egység.

**Livónia** (latinul Livonia, németül Livland, lettül Vidzeme, észtül Liivimaa) a Balti-tenger keleti partvidékén, a Rigai-öböl környékén fekvő történelmi régió, amely a mai Lettország és Észtország területének jelentős részét foglalta magában. Földrajzi alapját a **Lett-alföld** és a **Észak-livóniai-dombság** alkotja. A régió neve a **lívek** (livónok) nevű balti finn népcsoportra utal, akik a 13. századi keresztes hódítás idején a partvidéken éltek. Livónia a középkorban a **Kardtestvérek rendje** és a **Német Lovagrend** uralma alatt állt, és a 16. században a Lengyel–Litván Köztársaság, Svédország és Oroszország közötti versengés színtere lett. A régió földrajzi nyitottsága miatt a balti német elit, a lett és észt parasztság, valamint a kikötővárosok közötti társadalmi és nyelvi különbségek meghatározóak voltak.

A fenti régiók mellett a könyvben más történelmi tájegységek is feltűnnek, például **Kis-Lengyelország** (lengyelül Małopolska), **Nagy-Lengyelország** (Wielkopolska), **Mazóvia** (Mazowsze), **Pomeránia** (Pomorze), **Poroszország** (Prusy/Preußen), **Kurland** (lettül Kurzeme), **Samogitia** (litvánul Žemaitija), **Latgale** (lettül Latgale), **Csehország** (Čechy), **Morvaország** (Morava), **Szepes** (szlovákul Spiš, lengyelül Spisz), **Kárpátalja** (ukránul /Zakarpattia), **Havasalföld** (románul Țara Românească), **Moldva** (románul Moldova), **Dobrudzsa** (románul Dobrogea, bolgárul /Dobrudzha). Ezek a régiók részben természeti egységek, részben a középkori vagy kora újkori államalakulatok örökségei, és a későbbi fejezetekben a helyi kontextusban kerülnek bemutatásra.

### 2.1.6 A földrajz és a történelmi régiók viszonya

A földrajzi keretek nem determinálják a történelmi folyamatokat, de korlátozzák és irányítják azokat. A folyók menti kereskedelem, a hágók ellenőrzése, a termékeny síkságok és a hegyvidéki erőforrások közötti különbségek alakították a településhálózatot, a gazdasági szerkezetet és a politikai hatalmi viszonyokat. Ugyanakkor a történelmi régiók határai emberi döntések eredményei: a hódítások, házassági szerződések, békekötések és közigazgatási reformok révén jöttek létre, és idővel megváltoztak. A modern nemzetállami határok a 20. században gyakran

metszették át ezeket a régiókat, ami a mai napig érezhető feszültségeket okoz. Ezért a könyv a történelmi régiókat nem mint örök, természet adta egységeket, hanem mint a földrajzi, gazdasági, politikai és kulturális folyamatok találkozási pontjait tárgyalja.

A földrajzi nevek használata is forráskritikát igényel. A mai magyar nyelvű földrajzi nevek – például Kárpátok, Dnyeper, Erdély – hosszú nyelvi hagyományra mennek vissza, de a helyi nyelvekben más alakok élnek, és a névhasználat gyakran politikai állásfoglalást tükröz. A könyv a magyar nyelvű konvenciót követi, de az első előfordulásnál zárójelben megadja a helyi vagy történelmi alakokat, és kerüli a vitatott névhasználat egyoldalú érvényesítését.

### 2.1.7 Források és bizonytalanságok

A földrajzi leírások alapvetően természettudományos megfigyeléseken és térképészeti adatokon nyugszanak, amelyeket a modern földrajztudomány, a geomorfológia és a hidrológia széles körben elfogadott eredményei támasztanak alá. A folyók hossza, a hegycsúcsok magassága és a vízgyűjtő területek nagysága olyan adatok, amelyek a mérési módszerek fejlődésével idővel pontosodtak, de a szakirodalomban kisebb eltérések előfordulhatnak. A történelmi régiók lehatárolása ezzel szemben nem mérési, hanem értelmezési kérdés: a források – oklevelek, krónikák, adóösszeírások, térképek – eltérő területeket érthettek ugyanazon a néven, és a régiók határai a történelem során többször módosultak. Például Erdély középkori határai nem azonosak a 19. századi vagy a mai értelemben vett Erdéllyel; Galícia és Bukovina a Habsburg közigazgatás termékei voltak; Besszarábia pedig az 1812-es orosz annexió után vált önálló közigazgatási egységgé, de a román és ukrán történetírás eltérően értelmezi a régió hovatartozását.

A régészeti és nyelvészeti rekonstrukciók – például a szláv, balti vagy finnugor nyelvek elterjedésére vonatkozóan – modelleken és töredékes bizonyítékokon alapulnak, ezért a korai középkori etnikai viszonyokra vonatkozó állításokat kellő óvatossággal kell kezelni. A modern kor előtti népességeloszlásra nincsenek megbízható népszámlálási adatok, így a régiók etnikai összetételére vonatkozó megállapítások becslések vagy kvalitatív forrásokra épülnek. A 19. századtól kezdve a statisztikai hivatalok felmérései már pontosabbak, de a nemzetiségi kategóriák meghatározása és a válaszadók önbesorolása miatt ezek az adatok is értelmezési vitákat hordoznak.

### 2.1.8 Rövid összefoglaló

- A vizsgált térség földrajzilag nem egységes, hanem az Észak-európai síkság, a Közép-európai-hegyrendszer, a Kárpátok és a kelet-európai folyóvidék találkozási zónája.
- A Balti-tenger és a Fekete-tenger eltérő jellegű tengeri kapcsolatokat biztosított; a köztük húzódó szárazföldi sáv fontos hadi és kereskedelmi folyosó volt.
- A Duna, a Visztula, a Nyeman, a Dnyeszter és a Dnyeper folyóhálózata a településhálózatot és a közlekedést alapvetően meghatározta.
- A Kárpátok természetes akadályt és menedéket egyaránt jelentett, medencéi – Cseh-medence, Erdélyi-medence – az államalakulatok magterületeivé váltak.
- A történelmi régiók (Erdély, Galícia, Bukovina, Besszarábia, Szilézia, Livónia) politikai, gazdasági és kulturális képződmények, határaik időben változtak, és nem azonosak a mai államhatárokkal.
- A földrajzi adottságok nem determinálták a történelmet, de a termékeny síkságok, bányavidékek és átjárók egyenlőtlen eloszlása hozzájárult a regionális különbségek kialakulásához.
- A régiókra vonatkozó források értelmezése – különösen a korai középkorban – bizonytalan, ezért az etnikai és politikai viszonyokat óvatosan kell rekonstruálni.

### 2.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen természeti egységek alkotják a vizsgált térség nagytáji szerkezetét, és hogyan kapcsolódnak a Balti- és a Fekete-tengerhez?
2. Hasonlítsa össze Erdély és Livónia földrajzi adottságait! Miben hasonlítanak és miben különböznek a történelmi szerepük szempontjából?
3. Miért nem lehet a történelmi régiókat a mai nemzetállami határokkal azonosítani? Hozzon példát Galícia vagy Besszarábia esetére!
4. Milyen földrajzi tényezők alakították a Kárpátok és a Dnyeper közötti terület közlekedési és katonai szerepét?
5. Milyen forráskritikai problémák merülnek fel a régiók középkori etnikai viszonyainak rekonstruálásakor?

## 2.2 Népek, nyelvek és vallások a modern kor előtt

A kora újkori és középkori Kelet-Közép-Európa társadalmait nem lehet a mai nemzeti kategóriák mentén leírni. A térség nyelvi, vallási és etnikai sokfélesége a középkorban és a kora újkorban a birodalmak, az egyházak és a vándorlások folyamataiban formálódott. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan alakultak ki a régió legfontosabb nyelvcsoportjai – a baltiak, a szlávok és a finnugorok –, hogyan jelentek meg a német, zsidó, roma, örmény és görög csoportok, és hogyan formálta a vallás a mindennapi életet, az államépítést és a kora újkori identitásokat. A hangsúly a folyamatokon és a rétegzettségen van, nem pedig a mai nemzetállami keretek visszavetítésén.

### 2.2.1 Nyelvcsaládok és a kora középkori betelepülés

A régió modern kor előtti nyelvi térképe három nagy nyelvcsalád találkozását mutatja. A **balti nyelvek** (litván, lett, valamint a mára kihalt óporosz és más balti nyelvek) a térség északi részén beszéltek. A **szláv nyelvek** a keleti, nyugati és déli csoportba tagolódtak: a keleti szlávok közé tartoztak a Kijevi Rusz területén élő csoportok, akikből később a mai ukrán, fehérorosz és orosz beszélőközösségek formálódtak; a nyugati szlávok közé a lengyelek, csehek, szlovákok és a kora középkorban még önállóbb sziléziai, pomerániai és poláb csoportok; a déli szlávok a Balkán északi peremén és a Kárpát-medence déli részein éltek. A **finnugor** (uráli) nyelveket beszélő csoportok – köztük az észtek, a lívek és a Kárpát-medencében élő, később beolvadt vagy asszimilálódott csoportok – a régió északi és középső területein éltek.

A nyelvészeti rekonstrukciók szerint a balti és szláv nyelvek a közös indoeurópai nyelvcsaládból váltak ki, de a pontos időrend és a szétválás helye vitatott. A régészeti kultúrák (például a késő vaskori és a korai történeti kori leletegyüttesek) nem köthetők egyértelműen egy-egy nyelvhez; a régészeti kultúraváltás nem jelent automatikusan teljes népességcserét, hanem gyakran a helyi elit és a hétköznapi élet fokozatos átalakulását tükrözi. A 6–9. században a szláv nyelvű csoportok terjeszkedése a Duna, a Visztula és a Dnyeper térségében zajlott. Írott források (bizánci, frank, arab) és a későbbi helynévanyag alapján a szláv nyelvű közösségek széles sávban telepedtek meg a mai Kelet-Közép-Európa nagy részén. A szlávok és az avarok, majd a frankok és a bolgárok közötti kapcsolatok a forrásokban gyakran katonai eseményekként jelennek meg, de a régészeti anyag arra utal, hogy a mindennapi életben a kereskedelem, a földművelés és a helyi hatalmi viszonyok folyamatosan változtak.

A **Kijevi Rusz** (lásd még: A keleti szlávok és a Kijevi Rusz) a 9–13. században a keleti szláv nyelvű csoportok, valamint a balti, finnugor és skandináv elemek politikai és kulturális találkozási pontja volt. A „rusz” elnevezés eredete vitatott: a normannista és antinormannista vita hosszú

ideje a skandináv bevándorlók szerepét vagy a helyi szláv fejlődést hangsúlyozza, de a mai tudományos konszenzus szerint a valóság a kettő közötti fokozatos integráció volt. A Kijevi Rusz elitje a 10. században vette fel a bizánci rítusú kereszténységet, ami hosszú távon a cirill írásbeliség és a szláv liturgia elterjedéséhez vezetett a keleti szláv területeken.

A balti nyelvű csoportok a középkorban a mai Litvánia, Lettország és a volt Kelet-Poroszország területén éltek. A litván törzsek a 13. században politikai egységbe szerveződtek, és a **Litván Nagyfejedelemség** A balti törzsek és a Litván Nagyfejedelemség a középkor végére a keleti szláv területek jelentős részét is ellenőrzése alá vonta. A lett nyelvű csoportok a középkorban nem alkottak egységes államot; területüket a 13. században a német keresztes hódítás és a **Livóniai Konföderáció** foglalta keretbe A livóniai keresztes háborúk és a balti német uralom. A balti nyelvek közül a litván és a lett megőrizte a régi indoeurópai nyelvtani sajátosságokat, de a két nyelv a középkor végére már élesen elkülönült. Az óporosz nyelv a 17. század végére kihalt, részben a német betelepülés, részben az asszimiláció miatt.

A finnugor nyelvű csoportok közül az észtek és a lívek a Balti-tenger keleti partvidékén éltek. A 13. században a **kardtestvérek** és a **Teuton Lovagrend** hódítása nyomán a helyi finnugor nyelvű lakosság a német egyházi és világi elit alá került. A 14. századtól a balti német városi polgárság és a vidéki német földesurak rétege határozta meg a térség társadalmi rendjét. Az észt nyelvű parasztság a középkorban és a kora újkorban is megőrizte nyelvét, de a politikai és egyházi élet nyelve a német, a latin és részben a dán, majd a svéd volt.

### 2.2.2 A nyelvi és etnikai sokszínűség forrásai

A középkori és kora újkori források ritkán beszélnek mai értelemben vett nemzeti hovatartozásról. A krónikák, oklevelek és adóösszeírások inkább területi, vallási, jogi vagy rendi kategóriákat használtak. A 14. századi városi adókönyvekben például a lakosokat a foglalkozás, a családnév vagy a városi polgárjog szerint sorolták be, nem pedig a nyelvi hovatartozás szerint. Ezért a középkori etnikai arányokra vonatkozó minden megállapítás becslés, nem pedig mért adat. Az ilyen becslések a helynévanyag, a személynevek, a régészeti leletek és a későbbi összeírások kombinációján alapulnak.

A **német betelepülés** a 12–14. században a régió egyik legfontosabb társadalmi és nyelvi átalakulását hozta. A német nyelvű telepesek nem egységes csoportot alkottak: voltak köztük városi polgárok, bányászok, földművesek és egyházi értelmiségiek. A német jog (Magdeburgi jog, Kulmi jog) városalapító kiváltságként terjedt el a Lengyel Királyság, a cseh területek, a magyar királyság északi részei és a balti térség városaiban. A német nyelv a 14. században Csehország, Szilézia, Pomeránia, Poroszország és Livónia városaiban a kereskedelem, az írásbeliség és a kézműipar egyik fő nyelve lett. A vidéki németség a középkori Szepességben, Sziléziában, Pomerániában és a balti területeken telepedett meg nagyobb számban, gyakran a helyi uralkodók hívására. A betelepülés nem jelentett mindig konfliktust: a helyi szláv, balti vagy finnugor lakossággal való együttélés a városokban gyakran vegyes nyelvű, kétnyelvű környezetet hozott létre. A kora újkori forrásokban a „német” (Deutsch) kifejezés gyakran jogi vagy polgári státust jelölt, nem pedig származást.

A **zsidó közösségek** a középkorban több hullámban telepedtek le a régióban. A Rajna-vidéki és csehországi askenázi közösségek a 12–13. században vándoroltak kelet felé, részben a keresztes hadjáratokhoz kapcsolódó üldözések, részben a gazdasági lehetőségek miatt. A lengyel uralkodók – különösen a 13. századi és a 14. századi privilegiális oklevelek – a zsidó közösségeknek széles körű önkormányzati és gazdasági jogokat adtak. A 16. századra a Lengyel–Litván Köztársaság területén élt az askenázi zsidóság egyik legnagyobb csoportja. A zsidó közösségek a városokban és a mezővárosokban (jiddisül stetl, lengyelül sztetl) a kereskedelem, a kocsmáztatás, a pénzügy és a kézműipar fontos szereplői lettek. A zsidó önkormányzat (kahal) és a rabbinikus

írásbeliség a közösségek belső életét szervezte. A 16–17. században a vallási reformmozgalmak, például a haszidizmus és a misztikus irányzatok a kelet-európai zsidóság körében terjedtek. A zsidó–keresztény viszony a középkorban és a kora újkorban folyamatosan ingadozott: a gazdasági együttműködés és a jogi védelem mellett időről időre erőszakhullámok, vérvádak és kiutasítások is előfordultak. A 17. századi Hmelnickij-felkelés idején (1648–1654) a zsidó közösségek tömeges erőszak áldozataivá váltak, bár az áldozatok számára vonatkozó adatok erősen vitatottak, és a korszak krónikásai gyakran túloztak.

A **romák** a 14–15. században jelentek meg a régióban. A források „cigány”, „egyiptomi” vagy „tatár” néven említik őket, ami a kortársak bizonytalanságát tükrözi a csoport származásával kapcsolatban. A romák vándorló csoportokban éltek, és a 15–16. században a lengyel, litván, magyar és havasalföldi területeken egyaránt felbukkantak. Egyes roma csoportok fémművességgel, lókereskedelemmel, kézművességgel foglalkoztak, mások idényjellegű mezőgazdasági munkát végeztek. A 15. századtól a havasalföldi és moldvai oklevelekben roma rabszolgákra vonatkozó adatok találhatók; a romák rabszolgasága a román fejedelemségekben a 19. század közepéig fennmaradt. A kora újkorban a hatóságok gyakran kiutasító, korlátozó rendeleteket hoztak, de a mindennapi gyakorlatban a roma közösségek és a helyi lakosság közötti gazdasági kapcsolatok rendszeresek voltak.

Az **örmények** a 14. századtól a Lengyel Királyság keleti városaiban, különösen Lwówban (Lviv, Lemberg) és Kamieniec Podolskiban alkottak jelentős közösséget. A kereskedelemben, a bőrkikészítésben és a pénzügyekben játszott szerepük a 16–17. században kiemelkedő volt. Az örmény közösségek saját egyházi joghatósággal, külön nyelvű liturgiával és saját városi negyeddel rendelkeztek. A kora újkori lengyel–litván állam az örményeknek autonómiát biztosított, ami a térség etnikai és vallási sokszínűségének egyik jellegzetes példája.

A **görögök** – és tágabb értelemben a balkáni ortodox kereskedők – a 15–18. században a balkáni, görög, szerb és bolgár kereskedőhálózatok révén kapcsolódtak a régió gazdasági életéhez. A 17. századtól a görög kereskedők a Moldvai Fejedelemségben, a Havasalföldön és a lengyel–litván területek déli városaiban éltek; a 18. századi fanarióta korszakban a moldvai és havasalföldi udvari elit egy része görög nyelvű volt Az oszmán és a fanarióta uralom. A görög katolikus (uniált) és ortodox egyházak közötti kapcsolat a 17. században és a 18. században folyamatos viták tárgya volt, amelyek nemcsak vallási, hanem társadalmi és politikai jelentőséggel is bírtak.

### 2.2.3 A kereszténység felvétele és az egyházszakadás

A kereszténység a középkorban a térség legfontosabb vallási kerete lett, de a térség eltérő ütemben és eltérő rítusok szerint vette fel azt. A 9. században a bizánci térítés a morva és a bolgár területek felől indult ki; a 863–885 közötti bizánci misszió, amely **Cirill** és **Metód** nevéhez kötődik, a szláv liturgia és a szláv írásbeliség alapjait hozta létre. A morva uralkodóház és a frank egyházi befolyás közötti vetélkedés végül a latin rítusú egyház megerősödéséhez vezetett a nyugati szláv területeken, de Cirill és Metód öröksége a keleti szláv területeken, a bolgár birodalomban és a későbbi ortodox egyházban maradt meghatározó.

A 10–11. században a **lengyel**, a **cseh** és a **magyar** állam a latin (nyugati) rítusú kereszténységet vette fel. A lengyel uralkodó, I. Mieszko 966-os megkeresztelkedése a Piast állam nyugati kapcsolatait erősítette meg A Piast állam és a kereszténység. A cseh területek a 9. század végétől a latin egyházhoz csatlakoztak; a 10. században a Přemysl-dinasztia a nyugati kereszténység támogatásával konszolidálta hatalmát A cseh törzsek és a Přemysl-dinasztia. A keleti szláv területek ezzel szemben a bizánci rítusú kereszténységet vették fel, a 988–989 körüli kijevi keresztelkedés a bizánci császári udvarhoz fűződő politikai és kulturális kapcsolatokat rögzítette. A latin és a görög (ortodox) rítusú egyház közötti választóvonal a középkor folyamán fokozatosan a politikai és kulturális határok egyik legfontosabb elemévé vált.

A **latin rítus** a liturgiában a latint használta, a pápai joghatóság alá tartozott, és a nyugati egyházszervezet (püspökségek, szerzetesrendek, káptalanok) hálózatát építette ki. A **görög rítus** (ortodox) a bizánci liturgiát, a helyi nyelvű (egyházi szláv, később részben román) szertartásokat és a konstantinápolyi pátriárkához kötődő egyházjogot követte. A 11. századi nagy egyházszakadás (1054) után a két rítus közötti különbség egyre inkább egyházpolitikai és kulturális szembenállássá merevült. A Kelet-Közép-Európában húzódó vallási határ hosszú időre meghatározta a latin írásbeliség és a cirill írásbeliség, a római és a bizánci művészet, valamint a pápai és a konstantinápolyi egyházjog elterjedését.

A 13. században a balti területeken a kereszténység a **keresztes hódítással** terjedt el. A kardtestvérek és a Teuton Lovagrend a pogány balti törzsek elleni harcot keresztes hadjáratként hirdette, és a meghódított területeken püspökségeket, városokat és német jogú településeket hozott létre. A litván elitek hivatalosan a 14. század végén, a lengyel házassági unió és a nagyjából egyidejű megkeresztelkedés (1387) révén vették fel a latin rítusú kereszténységet, de a litván udvarban és a nemesség körében a keresztény hit belső terjesztése lassú folyamat volt. A litván területek keleti részén a helyi szláv lakosság már korábban ortodox keresztény volt, így a Litván Nagyfejedelemség a középkorban mindkét rítusú egyház területeit magában foglalta.

A kora újkorban a lengyel–litván állam területén a vallási sokszínűség különösen szembetűnő volt. A latin rítusú katolicizmus mellett az ortodox egyház, az önálló kijevi metropólia, a később létrejövő görög katolikus (uniált) egyház, valamint az örmény apostoli egyház és a zsidó hitközségek is működtek. A 16. században a protestáns reformáció gyorsan terjedt a cseh területeken, Lengyelországban, Litvániában és a balti városokban. A huszita mozgalom már a 15. században előkészítette a cseh reformáció hagyományát A huszita forradalom. A 16. században a **lutheránus** reformáció a német ajkú városokban, a **kálvinista** (református) irányzat a lengyel, litván és magyar nemesség körében, a **cseh testvérek** és más radikális irányzatok a cseh és morva területeken nyerték el a híveket.

A reformáció a vallási mellett nyelvi és kulturális változásokat is hozott: a bibliafordítások és a nyomtatás a nemzeti nyelvek írásbeli használatát erősítették. A 16. században készült el a litván, a lett, az észt, a lengyel, a cseh és a szlovén (a térség peremén) nyelvű egyházi irodalom jelentős része. A reformáció azonban nem szüntette meg a rendi és etnikai különbségeket; a balti német elit és a litván, észt, lett parasztság közötti társadalmi szakadék például a vallási változások ellenére is fennmaradt. A katolikus ellenreformáció a 17. században a cseh és lengyel területeken a katolicizmus visszaállítását, a balti területeken a lutheránus egyház megerősödését, az ortodox területeken pedig a görög katolikus unió kiterjesztését hozta.

### 2.2.4 Belső vallási határok és az unió kérdései

A **breszti unió** (1595–1596) a lengyel–litván állam ortodox egyháza egy részének a római pápai joghatóság alá történő csatlakozását rögzítette. A görög katolikus (uniált) egyház megtartotta a bizánci liturgiát és a helyi nyelvű szertartásokat, de elfogadta a pápai fennhatóságot. Az unió a lengyel–litván állam keleti területein éles vitákat váltott ki, és a 17. században az ortodox és görög katolikus hierarchiák közötti jogviták, templomfoglalások és erőszakos összetűzések kísérték. Az ortodox egyház a kozák Hetmanátusban a 17. század közepén a kijevi metropólia és a moszkvai patriarchátus befolyása közötti ingadozásban élt A kozákok felemelkedése. A 18. századra a görög katolikus egyház a lengyel–litván állam keleti területein jelentős intézménnyé vált, a 19. században azonban az orosz birodalmi hatóságok az ortodox egyházba való visszatérést erőltették.

A **reformáció** a cseh korona területein mély nyomot hagyott. A huszita mozgalom a 15. században a cseh társadalom rendi és vallási önazonosságának meghatározó eleme lett. A 16. században a cseh területek lakosságának jelentős része a lutheránus vagy a cseh testvérek

irányzatához tartozott. A 17. század elején a **fehérhegyi csata** (1620) utáni Habsburg győzelem a katolikus restaurációt és a cseh protestáns elit meggyengítését hozta A harmincéves háború és a fehérhegyi csata. A cseh és morva területeken a 17. században a katolicizmus vált a hivatalos vallássá, de a titkos protestáns közösségek fennmaradtak. A balti tartományokban ezzel szemben a lutheránus egyház a svéd és az orosz uralom alatt is megőrizte intézményeit, a lett és észt parasztság egyházi élete a helyi evangélikus gyülekezetekben szerveződött.

Az **iszlám** a régió déli és keleti peremén volt jelen. Az Oszmán Birodalom a 15. században a Balkán északi részén és a Moldva–Havasalföld körüli területeken terjesztette ki befolyását. A moldvai és havasalföldi fejedelemségek a 16. században oszmán adófizetőkké váltak, de megőrizték belső önállóságukat és ortodox egyházi szervezetüket Az oszmán–habsburg versengés. Az oszmán uralom alatt a balkáni városokban muszlim hivatalnokok, katonák és kereskedők telepedtek le, de a moldvai és havasalföldi területeken a muszlim jelenlét viszonylag korlátozott maradt. A Krím-félszigeten a **Krími Tatár Kánság** a 15. századtól a 18. század végéig önálló muszlim államként működött, és a kelet-európai kereskedelemben, a rabszolgakereskedelemben és az oszmán politikai rendszerben egyaránt fontos szerepet játszott Krími tatárok és a déli régió. A kánság bukása és a 18. század végi orosz annexió után a krími tatár lakosság egy része elmenekült, a 19. században és a 20. század közepén további kitelepítési hullámok csökkentették a krími muszlim közösséget.

### 2.2.5 A hétköznapi élet vallási meghatározottsága

A modern kor előtti társadalomban a vallás nem csupán a hit kérdése volt, hanem a közösségi élet, a jog, az időszámítás és a társadalmi rend szervezőelve is. A latin rítusú egyház a nyugati államokban az iskoláztatás, a házasságkötés, a végrendelet és a szegénygondozás intézményeit működtette. Az ortodox egyház a keleti szláv és a román területeken a liturgia, a szerzetesi élet és a zarándoklatok révén szervezte a helyi közösségeket. A zsidó közösségek a vallási törvény (halacha), a rabbinikus bíráskodás és a családi élet rituális rendje szerint éltek. A roma csoportok vallási hovatartozása a helyi domináns egyházhoz igazodott, de közösségen belüli szokásrendjük sajátos maradt.

A vallási és etnikai határok a mindennapi életben gyakran összekapcsolódtak. A városi céhek, a bányavárosok, a kikötők és a kereskedőhálózatok soknyelvű környezetében a vallási ünnepek, a vásárok és a bírósági eljárások eltérő hagyományokat követtek. A 16–17. századi erdélyi fejedelemségben a négy bevett vallás (katolikus, evangélikus, református, unitárius) és a türelmi rendeletek a vallási pluralizmus sajátos példáját jelentették, bár a törvényi türelem nem terjedt ki minden csoportra, és a hétköznapi együttélés konfliktusai is dokumentáltak. A lengyel–litván állam 16. századi vallási türelmi gyakorlata a nemesség széles körű szabadságjogaiból következett, de a 17. századtól a katolikus restauráció és a rendi kiváltságok összekapcsolása fokozatosan szűkítette a nem katolikusok mozgásterét.

### 2.2.6 Források és bizonytalanságok

A modern kor előtti népek, nyelvek és vallások rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik. Az írott források – krónikák, oklevelek, adóösszeírások, egyházi jegyzőkönyvek – a legtöbb esetben az elit szempontjait tükrözik, és ritkán szólnak a paraszti vagy városi alsó rétegek nyelvéről és vallási gyakorlatáról. A helynevek, személynevek és a későbbi nyelvjárások nyelvészeti elemzése fontos, de közvetett adat. A régészeti leletek a temetkezési szokások, a településszerkezet és a tárgyi kultúra változásait dokumentálják, de a régészeti kultúrákból nem következtethetünk közvetlenül a nyelvi vagy etnikai hovatartozásra. A középkori etnikai arányokra vonatkozó számok becslések, amelyeket a forráshiány miatt gyakran szakmai viták öveznek.

A vitatott kérdések közé tartozik a szláv betelepülés üteme és a helyi lakosság folytonossága, a balti és finnugor csoportok politikai szerveződése a keresztes hódítás előtt, valamint a zsidó és roma közösségek népesedési aránya a kora újkorban. A 17. századi erőszakhullámok, különösen a Hmelnickij-felkelés zsidó áldozatainak száma a források retorikai túlzásai miatt nem állapítható meg pontosan; a tudományos konszenzus szerint a korabeli krónikák által említett tízezres, sőt százezres számok kritikával kezelendők. A vallási uniók és a reformáció társadalmi hatásainak értékelése szintén vitatott, mivel a források gyakran egyházi vagy rendi érdekeket tükröznek.

### 2.2.7 Rövid összefoglaló

- Kelet-Közép-Európa a középkorban és a kora újkorban három nagy nyelvcsalád – a balti, a szláv és a finnugor – találkozási pontja volt; a szláv nyelvű csoportok a 6–9. században széles területen telepedtek meg.
- A Kijevi Rusz a keleti szláv, balti, finnugor és skandináv elemek politikai és kulturális integrációjának kerete volt; a 10. századi bizánci rítusú keresztelkedés hosszú távon meghatározta a keleti szláv írásbeliség és egyház fejlődését.
- A német betelepülés a 12–14. században a városi és bányavidéki nyelvezetet, a jogrendszert és a kézműipart alakította át, de a német nyelvű csoportok nem alkottak egységes etnikumot.
- A zsidó közösségek a 13. századtól a lengyel–litván területeken jelentős önkormányzattal és gazdasági szereppel rendelkeztek; a 17. századi erőszakhullámok azonban komoly traumát okoztak.
- A romák a 14–15. században jelentek meg, és a kora újkorban a román fejedelemségekben rabszolgaságban élő csoportok is voltak.
- Az örmények és a görögök a kereskedelemben és a városi életben játszottak fontos szerepet; az örmény közösségek a lengyel–litván államban saját autonómiával bírtak.
- A latin és a görög rítusú kereszténység közötti határ a középkorban a politikai és kulturális fejlődés egyik legfontosabb választóvonala lett; a reformáció a 16. században tovább színezte a vallási térképet.
- Az iszlám a régió déli peremén, mindenekelőtt a Krími Tatár Kánságban volt jelen; az Oszmán Birodalom befolyása a moldvai és havasalföldi területeken adófizetői viszonyban nyilvánult meg.

### 2.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrástípusok alapján rekonstruálhatók a középkori nyelvi és etnikai viszonyok, és milyen korlátai vannak ezeknek a forrásoknak?
2. Hogyan különbözött a kereszténység felvételének folyamata a lengyel, a cseh, a kijevi és a balti területeken?
3. Milyen szerepet játszottak a német, zsidó, örmény és görög közösségek a kora újkori gazdasági és városi életben?
4. Miért jelentett a breszti unió és a reformáció egyszerre vallási, nyelvi és társadalmi változást?
5. Hogyan jelent meg az iszlám a régió történetében, és miért nem érthető az Oszmán Birodalom szerepe kizárólag hódításként?

## 2.3 A középkori államalakulatok

A középkori államalakulatok Kelet-Közép-Európában a 9–14. század között alakultak ki, és a Népek, nyelvek és vallások a modern kor előtt albekezdésben tárgyalt nyelvi, etnikai és vallási viszonyokra épültek. A politikai keretek nem a mai államhatárokat követték, hanem dinasztikus

uralmi szervezetek, törzsi szövetségek és hűbéri kötelékek voltak. A kereszténység felvétele – nyugati (latin) vagy keleti (bizánci) rítusú formában – döntő szerepet játszott az államalapítások legitimációjában, a kancelláriai írásbeliség, a püspöki hierarchia és a monasztikus intézmények megjelenésében. Az alábbiakban a térség legfontosabb középkori államalakulatait tárgyaljuk: Nagy-Morvaország, Csehország, a Piast-Lengyelország, a Kijevi Rusz, Galícia–Volhínia, a Litván Nagyfejedelemség, Livónia és Moldva. Mindegyik esetben jelezzük, hogy a források szűkössége és a későbbi nemzeti emlékezetpolitika miatt a képet óvatosan kell kezelni.

### 2.3.1 Nagy-Morvaország és a korai szláv fejedelemségek

A **Nagy-Morvaország** (csehül *Velká Morava*, szlovákul *Veľká Morava*, latinul *Magna Moravia*) a 9. században a Morva folyó völgyében, a mai Dél-Morvaország és Nyugat-Szlovákia területén jött létre. Első ismert fejedelme I. Mojmír (833 körül megdöntötte a Nyitrai Fejedelemséget), majd Rasztiszlav (846–870) és Szvatopluk (870–894) alatt érte el legnagyobb kiterjedését, amely a Kárpát-medence északnyugati részétől a Visztula-vidékig terjedt. A pontszerű régészeti leletek és a frank évkönyvek alapján valószínűsíthető, hogy az állam központosított hatalmi szervezettel, várakkal (hrad) és keresztény udvari kultúrával rendelkezett, de a terület pontos nagysága és belső szerkezete vitatott.

863-ban Rasztiszlav a **Cirill és Metód** testvérpárt hívta bizánci területről, akik a szláv nyelvű liturgiát és a **glagolita ábécét** (hlaholika) honosították meg. Ez a misszió nem csupán vallási esemény volt, hanem a szláv írásbeliség és egy sajátos, nyugati és bizánci hatásokat ötvöző egyházi kultúra kezdete is. A 9. század végi belső viszályok és a megjelenő magyar törzsek támadásai az állam felbomlásához vezettek; hagyományosan 907-re, a pozsonyi csatához kötik a bukást, de a csata ténye és időpontja a modern kutatásban vitatott. Nagy-Morvaország öröksége a cseh, szlovák és magyar államalapításokban tovább élt, de a korabeli források hiányossága miatt a nemzeti narratívákban betöltött szerepe élesen vitatott.

### 2.3.2 Csehország: a Přemysl-dinasztia és a keresztény királyság

A cseh medencében a 9–10. században több szláv törzsi fejedelemség létezett; közülük a **Přemysl-dinasztia** (csehül *Přemyslovci*) szerezte meg a vezető szerepet. A dinasztia uralmát a 10. században I. Szent Vencel (csehül *Svatý Václav*, uralkodott 921–935) személye fémjelezte, akit a hagyomány a keresztény uralkodó mintaképének tekint, és akinek meggyilkolása mártírkultuszt alapozott meg. A cseh fejedelemség a **Keleti Frank Birodalom**, később a **Német-római Császárság** hűbéreseként működött, de belső autonómiát őrzött.

A prágai püspökség 973-ban jött létre, ami a latin rítusú keresztény intézményrendszer kiépülését jelezte. A 11. századtól a Přemysl-uralkodók rendszeresen viseltek királyi címet, de az örökletes **Cseh Királyság** (latinul *Regnum Bohemiae*) formális elismerése 1198-ban, I. Ottokár alatt történt meg; III. Ince pápa és Fülöp német király oklevelei erősítették meg. A 13. században II. Přemysl Ottokár (1253–1278) jelentős területeket szerzett délen (Ausztria, Stájerország, Karintia), de 1278-ban a dürnkruti csatában vereséget szenvedett Habsburg Rudolftól. Csehország középkori államisága így a latin kereszténység, a német hűbéri rend és a cseh nyelvű lakosság együttélésére épült; a telepített német városi és bányász közösségek a 13. századtól formálták a társadalmat.

### 2.3.3 Piast-Lengyelország: a nyugati kereszténység felvétele

A **Piast-dinasztia** (lengyelül *Piastowie*) alatt a polánok törzsi szövetsége a 10. században állammá szerveződött. A keresztség hagyományosan 966-ra tett felvétele I. Mieszko (uralkodott kb.

960–992) nevéhez fűződik, és ezzel Lengyelország a latin kereszténység része lett. A kereszténység felvétele egyszerre volt politikai döntés (a Német-római Császársággal és Csehországgal való dinasztikus szövetség erősítése) és egyházi intézményépítés: 968-ban megjelent az első püspökség Poznanban, 1000-ben a **gnieznói érsekség** (latinul *Archiepiscopatus Gnesnensis*) alapítása II. Ottó császár és III. Ottó jelenlétében megerősítette a lengyel egyházi önállóságot.

Mieszko fia, I. Boleszló (Bolesław Chrobry, uralkodott 992–1025) 1025-ben, halála előtt nem sokkal koronáztatta magát királlyá. A 11–12. században a Piast-állam magterületei: **Nagy-Lengyelország** (Wielkopolska, Gniezno és Poznań környéke), **Kis-Lengyelország** (Małopolska, Krakkóval) és **Szilézia** (Śląsk) voltak; a balti-tengeri **Pomeránia** (Pomorze) és a keleti területek fokozatosan csatlakoztak. A dinasztikus széttagolódás (lengyelül *rozbicie dzielnicowe*) a 12. század második felétől a központi hatalmat meggyengítette, és a hercegségek önálló útra léptek, de a gnieznói egyházi szervezet és a közös uralkodóház emlékezete fenntartotta a politikai egység gondolatát. A széttagolt időszakban a német és zsidó telepesek, valamint a kolostorok jelentették a gazdasági és jogi modernizáció csatornáit.

### 2.3.4 Kijevi Rusz: a keleti szlávok és a bizánci kereszténység

A **Kijevi Rusz** (óoroszul , ukránul , oroszul ) a keleti szláv törzsek és a skandináv–varég (normann) elit együttműködéséből alakult ki a 9. században a Dnyeper kereskedelmi útvonala mentén. A hagyományos elbeszélés szerint Oleg fejedelem 882-ben megszállta Kijevet, és ez lett a Rurik-dinasztia központja. A 10. századi fejedelemség laza törzsi szövetséget alkotott, amelynek határai folyamatosan változtak; a korabeli források (bizánci krónikák, muszlim geográfusok) megerősítik, hogy Kijev a Bizánci Birodalommal és a Kaszpi-térséggel kereskedett, de az állam belső működéséről keveset tudunk.

988-ban Vlagyimir (Volodimer, uralkodott 980–1015) felvette a bizánci kereszténységet, és lakosságának megkeresztelését is elrendelte; ezzel a Kijevi Rusz a konstantinápolyi patriarchátus egyházi befolyása alá került. A **bizánci rítus** (görög szertartás, cirill írás, egyházi szláv nyelv) döntően meghatározta a későbbi ukrán, fehérorosz és orosz kulturális hagyományt. Bölcs Jaroszlav (ukránul , uralkodott 1019–1054) alatt készült a **Russzkaja Pravda** törvénykönyv, amely a szokásjogot és a fejedelmi bíráskodást rögzítette. A 12. században a központi hatalom meggyengült, a Rusz több részfejedelemségre bomlott. A 13. század közepén a **mongol invázió** (1237–1240) rombolta le Kijevet, és a keleti szláv területek nagy részét a **Arany Horda** hűbéri fennhatósága alá helyezte.

### 2.3.5 Galícia–Volhínia: a Kijevi Rusz örököse

A Kijevi Rusz nyugati utódállamai közül a **Galícia–Volhíniai Fejedelemség** (ukránul - , lengyelül *Księstwo halicko-wołyńskie*) a mai Nyugat-Ukrajna és Kelet-Lengyelország területén jött létre a 12. század legvégén. Roman fejedelem (uralkodott 1199–1205 körül) egyesítette a halicsi és a volhíniai területeket, majd fia, Danyiil (Danylo, uralkodott 1205–1264) a mongol hódítás után újjáépítette a fejedelemséget. Danyiil 1253-ban a pápai legátustól királyi koronát kapott, ami a nyugati keresztény kapcsolatok felvételét jelezte, de a fejedelemség lakosságának nagy része ortodox maradt. A mongolok adófizetésre kötelezték, és az állam később a lengyel és litván terjeszkedés ütközőzónájává vált: a 14. század közepén Volhínia a Litván Nagyfejedelemség, Galícia a Lengyel Királyság részévé lett.

### 2.3.6 Litván Nagyfejedelemség: az utolsó pogány állam felemelkedése

A balti törzsek (litvánok, auksztotok, szamogitok, lettek) a 12–13. században nem alkottak egységes államot. A **Litván Nagyfejedelemség** (litvánul *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė*, lengyelül *Wielkie Księstwo Litewskie*) a 13. század közepén, Mindaugas (uralkodott kb. 1238–1263) alatt vált politikai egységgé. Mindaugas 1251-ben megkeresztelkedett, és 1253-ban királyi koronát kapott, de később visszatért a pogány szokásokhoz; meggyilkolása után a kereszténység nem vert gyökeret. A nagfejedelemség a 14. században Gediminas (1316–1341) és fiai, Algirdas (1345–1377) alatt terjeszkedett kelet felé, és a Kijevi Rusz szétesző nyugati területeit – Volhínia, Kijev, majd később Podólia – fennhatósága alá vonta. A litván uralkodók gyakran megtartották a helyi ortodox egyházi szervezetet, és a szláv nyelvet használták a kancelláriában.

A pogányság a 14. század közepéig a litván uralkodó elit identitásának része volt, és a **teuton lovagrend** elleni harcok ideológiájában is szerepet játszott. A döntő fordulat 1385-ben következett be: Jogaila (litvánul *Jogaila*, lengyelül *Władysław Jagiełło*) a **krevai unió** (litvánul *Krėvos sutartis*, lengyelül *unia w Krewie*) keretében házasságot kötött Hedvig lengyel királynővel, felvette a latin kereszténységet, és így a Lengyel Királyság társuralkodója lett. A következő évszázadokban a Litván Nagyfejedelemség és a Lengyel Királyság perszonálunióban, majd 1569-től reálunióban működött, de a litván elit sokáig megőrizte intézményi különállását.

### 2.3.7 Livónia: keresztes hódítás és a balti német uralom

A Baltikum keleti partvidékén a 12. században balti finn (lívek, észtek) és balti (lettek, kuršok, szamogitok) törzsek éltek, akik nem alkottak központi államot. A **livóniai keresztes hadjáratok** a 12. század végétől indultak meg Észak-Németországból és Dániából; a cél a pogány lakosság megtérítése és a Balti-tengeri kereskedelem ellenőrzése volt. 1202-ben Albert rigai püspök megalapította a **Kardtestvérek rendjét** (latinul *Fratres militiae Christi*, németül *Schwertbrüderorden*), amely katonai erővel hódította meg a lív és lett területeket, majd 1237-ben beolvadt a **Teuton lovagrendbe**.

A 13. század közepére létrejött a **Livóniai Konföderáció** (németül *Livland*, lettül *Livonija*, észtül *Liivimaa*), amely nem egységes állam volt, hanem a rigai érsek, a dorpati (tartui), öseli és kurlandi püspökségek, valamint a livóniai lovagrend uralmi területeinek laza szövetsége. A dán király Észak-Észtországot uralta, de a 14. században eladta a Teuton rendnek. A **balti németek** (németül *Deutschbalten*, észtül *baltisakslased*) alkották a városi és földesúri elitet, míg az észt és lett parasztság alávetett helyzetbe került. Livónia középkori története a városi autonómia, a Hanza-kereskedelem és a lovagrendek uralmi versengésének története volt; a területet csak a 16. században, a livóniai háború során osztották fel a szomszédos hatalmak.

### 2.3.8 Moldva: a román fejedelemségek kialakulása

A Kárpátoktól keletre és délre elterülő területeken a 13. században román (vlach) pásztorközösségek, kunok és más nomád népek, valamint kisebb szláv csoportok éltek. A 1240-es mongol invázió után a hatalmi vákuumban két román fejedelemség alakult ki: **Havasalföld** (románul *Țara Românească*, latinul *Valachia*) a Kárpátok déli lejtőin, és **Moldva** (románul *Moldova* vagy *Țara Moldovei*, latinul *Moldavia*) a Kárpátok keleti oldalán, a Szeret és a Prut folyók között. A 14. században mindkét terület a Magyar Királyság hűbéri igényei és az **Arany Horda**, majd később az **Oszmán Birodalom** nyomása között mozgott.

Moldva függetlenítését hagyományosan I. Bogdan (románul *Bogdan I*) nevéhez kötik, aki 1359/1365 körül elszakadt a Magyar Királyságtól, és önálló fejedelemséget hozott létre. Havasalföld első ismert fejedelme, I. Basarab (románul *Basarab I*) 1330-ban a posadai csatában legyőzte

Károly Róbert magyar király seregét, és ezzel megszilárdította az állam függetlenségét. Mindkét fejedelemség a **keleti ortodox egyház** (románul *Biserica Ortodoxă*) fennhatósága alatt állt, és a szláv nyelvű egyházi írásbeliség mellett fokozatosan kialakult a román nyelvű oklevélgyakorlat. A 15. századtól mindkét állam oszmán adófizetővé vált, de megtartották belső egyházi és fejedelmi intézményeiket.

### 2.3.9 Források és bizonytalanságok

A középkori államalapításokról szóló ismereteink elsődleges forrásokra – nyugati és bizánci krónikákra, hagiográfiákra, évkönyvekre, uralkodói oklevelekre és törvénykönyvekre –, valamint régészeti és nyelvészeti rekonstrukciókra támaszkodnak. A legfontosabb narratív források közé tartozik Gallus Anonymus 12. századi lengyel krónikája, Kosmas cseh krónikája, a Nestor-krónika (óorosz évkönyv), Henrik livóniai krónikája és bizánci történetírók (például VII. Konstantin) munkái. E források gyakran tendenciózusak: a keresztény uralkodókat dicsőítik, a pogány vagy riválisi csoportokat démonizálják, és a dinasztikus legitimációt szolgálják.

A legfőbb bizonytalanságok: a korai államok határai pontatlanok; a régészeti kultúrák etnikai azonosítása módszertanilag vitatott; a dátumok – például Nagy-Morvaország bukása (hagyományosan 907) vagy Moldva függetlenítése (1359/1365) – eltérő forrásértelmezésekre épülnek. A 10. századi keresztségfelvételek ténye dokumentált, de társadalmi hatásuk – a parasztság vallásos identitása, a szokások átalakulása – régészeti becsléseken és későbbi analógiákon alapul. A modern nemzeti történetírások gyakran visszavetítik a mai nemzetfogalmat a középkori dinasztikus államokra, ezért a cseh, lengyel, ukrán, litván, lett, észt és román nemzeti elbeszélésekben ugyanazok az események eltérő hangsúlyt kapnak; a tankönyv e különbségeket a 19. századi nemzeti ébredések tárgyalásánál részletezi.

### 2.3.10 Rövid összefoglaló

- A középkori Kelet-Közép-Európa államalakulatai törzsi szövetségekből és dinasztikus uralmi szervezetekből nőttek ki; a mai nemzetállami határok visszavetítése félrevezető.
- A kereszténység felvétele két fő irányban történt: nyugati (latin) rítusban Csehországban, Piast-Lengyelországban és Livóniában, valamint bizánci (ortodox) rítusban a Kijevi Rusz és utódállamai, Moldva és Havasalföld területén.
- Nagy-Morvaország a 9. századi szláv írásbeliség és egyházi kultúra bölcsője, de bukásának részletei és öröksége vitatott.
- A Přemysl-dinasztia Csehországot latin keresztény királysággá szervezte, miközben a Német-római Császárság hűbéri kötelékében maradt.
- A Piast-Lengyelország a 966-os keresztségtől és a 1025-ös királyi koronázástól kezdve a gnieznói egyházi szervezetre építette államiságát, de a 12. századi széttagolódás gyengítette a központi hatalmat.
- A Kijevi Rusz a bizánci kereszténység felvételével (988) és a mongol invázióval (1237–1240) került be a kelet-európai hatalmi rendbe; nyugati utódállama Galícia–Volhínia a 14. században lengyel és litván fennhatóság alá került.
- A Litván Nagyfejedelemség hosszú pogány korszak után 1385-ben a latin keresztény Lengyelországgal lépett perszonálunióra.
- Livónia a keresztes hódítás nyomán balti német uralom alatt álló, tagolt konföderációvá vált, míg Moldva és Havasalföld a 14. században az ortodox egyházra és a magyar, majd oszmán nyomással szembeni autonómiára építette államiságát.

### 2.3.11 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a kereszténység felvételének politikai szerepét a Piast-Lengyelországban és a Kijevi Ruszban: mi magyarázza a nyugati, illetve bizánci rítus választását?
2. Miért nem írható le a Nagy-Morvaország, a Litván Nagyfejedelemség vagy Livónia a modern nemzetállam fogalmával? Milyen fogalmi különbséget kell tenni a középkori uralmi szervezet és a modern nemzet között?
3. Milyen forrástípusokra támaszkodhatunk a középkori államalapítások rekonstrukciójában, és milyen korlátai vannak e forrásoknak az etnikai viszonyok megítélésében?
4. Miért tekinthető a Litván Nagyfejedelemség „kettős perifériának" a latin és bizánci kereszténység ütközőzónájában? Milyen következményei voltak ennek a 14. századi politikai döntésekre?
5. Hasonlítsa össze Moldva és Galícia–Volhínia helyzetét: milyen birodalmi nyomások alakították e két utódállam fennmaradását a 14. században?

## 2.4 A kora újkori birodalmi versengés

A kora újkorban Kelet-Közép-Európa térképét nem a középkori államalakulatok öröksége, hanem a birodalmi versengés dinamikája rajzolta át. A 16. század elején még a Jagelló-dinasztia uralta Lengyelországot, Csehországot és Magyarországot, a 18. század végére azonban a Lengyel–Litván Köztársaság eltűnt a térképről, a Habsburg Monarchia és az Orosz Birodalom a régió meghatározó hatalmává vált, Poroszország pedig nagyhatalommá nőtte ki magát. Ez az alfejezet ezt az átalakulást követi nyomon, bemutatva a hat nagyhatalom – a Lengyel–Litván Köztársaság, az Oszmán Birodalom, a Habsburg Monarchia, az Orosz Birodalom, Poroszország és Svédország – közötti küzdelmeket, a határok átrendeződését és a lengyel felosztásokat, valamint mindezek hatását a térség népeire.

### 2.4.1 A kora újkori birodalmi keretek

A kora újkor (kb. 1500–1795/1815) Kelet-Közép-Európában a birodalmi versengés korszaka volt. A régiót több, egymással rivalizáló nagyhatalom vette körül, illetve osztotta fel egymás között. A **Lengyel–Litván Köztársaság** (lengyelül *Rzeczpospolita Obojga Narodów*, azaz Két Nemzet Köztársasága) a 16–17. században még a térség legnagyobb állama volt, de belső szerkezete és külső nyomás alatt fokozatosan meggyengült. Délen az **Oszmán Birodalom** a 16. században Közép-Európa közepéig nyomult előre, majd a 17. század végétől fokozatosan kiszorult. A **Habsburg Monarchia** a cseh és magyar korona megszerzése után a törökellenes háborúk révén vált a régió meghatározó hatalmává. Keleten az **Orosz Birodalom** (oroszul *Rosszijszkaja imperija*) a 18. század folyamán a Baltikumtól a Fekete-tengerig terjeszkedett, és döntő szerepet játszott Lengyelország felosztásában. A **Brandenburgi Választófejedelemségből** kinövő **Poroszország** (németül *Preußen*) a 18. században katonai nagyhatalommá vált, míg **Svédország** a 17. században a Baltikum ura volt, de a nagy északi háború után elvesztette vezető szerepét.

Ezek a birodalmak nem modern nemzetállamok voltak, hanem dinasztikus, többnyelvű és többvallású politikai képződmények. A „nemzet" fogalma ekkor még nem a mai nyelvi-kulturális közösséget jelentette, hanem sokszor a rendi vagy politikai közösséget: a lengyel–litván „nemzet" a nemesi köztársaság politikai nemzetét, a magyar „natio hungarica" is a nemesi rendeket jelölte. A birodalmi elitek – a lengyel nemesség, a Habsburg udvar, a porosz junkerek, az orosz cári udvar – érdekei és a helyi lakosság mindennapi élete között gyakran jelentős szakadék húzódott. A versengés nemcsak a csatatereken, hanem a gazdaságban, a valláspolitikában és a demográfiai folyamatokban is zajlott: a háborúk, járványok és adóterhek a paraszti társadalmat, a városi

polgárságot, a zsidó közösségeket és a nőket is sújtották, miközben a határok átrajzolása új kisebbségi helyzeteket teremtett.

### 2.4.2 A Lengyel–Litván Köztársaság fénykora és válsága

A Lengyel–Litván Köztársaság a **lublini unió** (1569) után jött létre, amely a Lengyel Királyságot és a Litván Nagyfejedelemséget valóságos unióba kapcsolta. Az állam a 16. század végén és a 17. század első felében élte fénykorát: területe a Balti-tengertől a Fekete-tengerig, Sziléziától a Dnyeperig terjedt, és a korabeli Európa egyik legnagyobb állama volt. A **varsói konföderáció** (1573) Európában egyedülálló módon biztosította a vallásszabadságot a nemesség számára, ami a reformáció korában a katolikusok, protestánsok és ortodoxok együttélését tette lehetővé. A gazdaság a gabonaexporton alapult: a nemesi nagybirtokok a jobbágyok robotmunkájával termelt gabonát szállítottak a balti kikötőkbe, elsősorban Gdańskon (Danzig) keresztül Nyugat-Európába. Ez a rendszer azonban a parasztság kizsákmányolásán és a városok viszonylagos gyengeségén alapult, ami hosszú távon akadályozta a gazdasági modernizációt.

A 17. század közepétől a Köztársaság súlyos válságok sorozatát élte át. A **hmelnickij-felkelés** (1648–1654) a kozákok és az ukrán parasztság felkelése volt a lengyel nemesi uralom ellen, amely etnikai és vallási feszültségekkel keveredett, és amelynek során a zsidó közösségeket is tömeges erőszak érte. A felkelés a Köztársaság keleti területeinek meggyengüléséhez és a kozák állam, a **Hetmanátus** létrejöttéhez vezetett, amely előbb lengyel, majd orosz befolyás alá került. Ezzel párhuzamosan Svédország, Oroszország és Erdély is megtámadta az országot; az 1655–1660 közötti időszakot a lengyel hagyomány **„özönvíz”** (potop) néven ismeri, ami a pusztítás mértékére utal. Bár a Köztársaság katonailag visszaverte a támadásokat, gazdasága és demográfiai helyzete súlyosan megrendült.

A belső politikai rendszer is a hanyatlás irányába hatott. A **liberum veto** intézménye lehetővé tette, hogy a szejm (országgyűlés) bármely követe egymaga megakadályozza a törvényhozást, ami a 17. század végétől a politikai élet megbénulásához vezetett. A nemesi köztársaság ideológiája a szabadságot a központi hatalom gyengeségével azonosította, ami a szomszédos abszolutista államokkal szemben katonailag és pénzügyileg is kiszolgáltatottá tette az országot. A 18. század elején a **nagy északi háború** (1700–1721) során a Köztársaság hadszíntérré vált, és bár hivatalosan nem volt hadviselő fél a háború nagy részében, a svéd és orosz csapatok pusztítása, valamint a királyválasztásokba való külföldi beavatkozás tovább gyengítette az államot. A szász uralkodók (1697–1763) alatt a Köztársaság gyakorlatilag orosz befolyás alá került, és a belső reformkísérletek – mint a **szejm csendesítése** vagy a hadsereg növelése – rendre elakadtak a szomszédos hatalmak ellenállásán.

### 2.4.3 Az Oszmán Birodalom terjeszkedése és visszaszorulása

A 16. században az Oszmán Birodalom a régió déli felének meghatározó hatalmává vált. A **mohácsi csata** (1526) után a Magyar Királyság középső része fokozatosan oszmán uralom alá került; Buda elfoglalása (1541) után a **hódoltság** területe a 17. század végéig fennállt. Az oszmán uralom a meghódított területeken sajátos közigazgatást épített ki: a **timár-rendszer** a katonai szolgálatért adományozott birtokokra épült, a helyi lakosság pedig a **dhimmi** státuszú nem muszlim alattvalóként adót fizetett, de megtarthatta vallását és bizonyos önkormányzatát. A hódoltság peremvidékén – Horvátországban, a magyar végvári vonalon, Erdélyben – állandó határháborúk folytak, amelyek elnéptelenítették a határ menti településeket, és a lakosság kényszerű migrációjához vezettek.

Az oszmán terjeszkedés csúcspontját **Bécs 1683-as ostroma** jelentette, amely kudarccal végződött. Ezt követően a Habsburg, lengyel és velencei erők által vezetett **Szent Liga** fokozatosan

kiszorította az oszmánokat Magyarország és a Balkán nagy részéről. A **karlócai béke** (1699) az Oszmán Birodalom első jelentős területi veszteségét rögzítette: a Habsburgok megszerezték a történelmi Magyar Királyság nagy részét, a Velencei Köztársaság a Peloponnészoszt, Lengyelország pedig Podóliát kapta vissza. A 18. század folyamán az oszmán uralom tovább szorult vissza: a **pozsareváci béke** (1718) a Bánságot és Észak-Szerbiát juttatta a Habsburgok kezére, majd a 18. század végén Oroszország a Fekete-tenger északi partvidékén terjeszkedett, és 1783-ban annektálta a **Krími Kánságot**, amely korábban oszmán vazallus állam volt.

Az oszmán uralom alatt élő népek – a Balkánon és a hódoltságban élő szlávok, románok, görögök, örmények, zsidók – helyzete jelentősen változott. A **millet-rendszer** a vallási közösségeknek bizonyos autonómiát biztosított, de a nem muszlim lakosság jogilag másodrendű alattvaló volt, és időnként súlyos adóterheket, valamint a **devsirme** (gyermekadó) intézményét is elszenvedte – ez utóbbi a Balkánon a fiúk elhurcolását jelentette a janicsár hadtestbe. A birodalom hanyatlásával párhuzamosan a helyi elit és a vallási intézmények szerepe felértékelődött, ami a 19. századi nemzeti ébredések egyik előzménye lett.

### 2.4.4 A Habsburg Monarchia területi növekedése

A Habsburg-dinasztia a 16. század elején a **cseh és magyar korona** megszerzésével (1526) vált a régió egyik meghatározó hatalmává. A török hódítás következtében a Magyar Királyság három részre szakadt: a Habsburg uralom alatt álló nyugati és északi részre, az oszmán hódoltságra és a viszonylag önálló **Erdélyi Fejedelemségre**. A Habsburg Monarchia – amely a cseh, osztrák és magyar tartományok mellett a 17. század végétől a törökellenes háborúk révén a történelmi Magyar Királyság középső és déli részeit is megszerezte – a 18. századra Kelet-Közép-Európa legnagyobb államává vált. A **pragmatica sanctio** (1713) biztosította a dinasztia örökösödését a leányági öröklés esetén is, ami Mária Terézia trónra lépését tette lehetővé.

A Habsburg uralom a régióban erős központosítást és katolikus restaurációt hozott. A **fehérhegyi csata** (1620) után Csehországban a protestáns nemesség nagy része elvesztette birtokait, a cseh rendi autonómia megszűnt, és a katolikus egyház visszaszerezte dominanciáját. A **harmincéves háború** (1618–1648) pusztításai, valamint a rekatolizáció és az ellenreformáció a cseh és morva társadalom mély átalakulását eredményezték. A 18. században a felvilágosult abszolutizmus reformjai – Mária Terézia és II. József intézkedései – a jobbágyterhek csökkentését, az oktatás fejlesztését és a közigazgatás egységesítését célozták, de a nemesség ellenállása miatt a reformok csak részben valósultak meg. A Habsburg Monarchia többnyelvű és többvallású birodalom maradt, amelyben a cseh, morva, szlovák, rutén, román, szerb és más csoportok a birodalmi kereteken belül éltek, és a 19. századig nem alkottak modern nemzeti közösségeket a mai értelemben.

### 2.4.5 Az Orosz Birodalom terjeszkedése

A Moszkvai Nagyfejedelemségből kinövő Orosz Birodalom a 18. század folyamán vált Kelet-Közép-Európa keleti felének meghatározó hatalmává. **Nagy Péter** (1682–1725) uralkodása alatt Oroszország a **nagy északi háborúban** legyőzte Svédországot, és a **nystadi béke** (1721) értelmében megszerezte a balti tartományokat: Észtországot, Livóniát és Ingriát, valamint a Finn-öböl partvidékét. Ezzel Oroszország kijutott a Balti-tengerre, és a régió északi részének ura lett. A balti területeken a helyi **balti német** nemesség – a **Ritterschaft** – megtarthatta kiváltságait, és a cári uralom alatt is a tartományi közigazgatás meghatározó rétege maradt.

A 18. század második felében Oroszország terjeszkedése dél felé irányult. **Nagy Katalin** (1762–1796) uralkodása alatt az Orosz Birodalom a Fekete-tenger északi partvidékén terjeszkedett, és 1783-ban annektálta a Krími Kánságot, amely korábban oszmán vazallus állam volt. Ezzel párhuzamosan Oroszország a Lengyel–Litván Köztársaság belső ügyeibe is beavatkozott: a 18.

század elejétől a cári udvar befolyása a királyválasztásokra és a szejm működésére fokozatosan nőtt, és a lengyel felosztásokban Oroszország játszotta a döntő szerepet. Az orosz terjeszkedés a régió keleti felében a helyi lakosság – ukránok, beloruszok, litvánok, lettek, észtek – számára gyakran a jobbágyi terhek növekedését és az orosz ortodox egyház befolyásának erősödését hozta, bár a balti tartományokban a német elit és a lutheránus egyház megőrizte pozícióit.

### 2.4.6 Poroszország felemelkedése

A **Brandenburgi Választófejedelemség** a 17. században a **Hohenzollern**-dinasztia uralma alatt fokozatosan erősödött. A **wehlaui szerződés** (1657) révén a Porosz Hercegség – amely korábban lengyel hűbéres volt – teljes szuverenitást nyert, és 1701-ben III. Frigyes választófejedelem **I. Frigyes** néven porosz királlyá koronáztatta magát. A porosz állam a 18. században a katonai bürokrácia és a junker nemesség szövetségére épült, és a hadsereg aránytalanul nagy szerepet kapott a költségvetésben.

**Nagy Frigyes** (1740–1786) uralkodása alatt Poroszország a régió meghatározó katonai hatalmává vált. A **osztrák örökösödési háború** (1740–1748) során Poroszország elfoglalta **Sziléziát**, amely addig a Habsburg Monarchiához tartozott, és a háborút lezáró béke megerősítette a porosz uralmat. Szilézia gazdasági és stratégiai jelentősége óriási volt: a tartomány a Habsburg Monarchia egyik leggazdagabb területe volt, textilipara és fejlett mezőgazdasága révén. A **hétéves háború** (1756–1763) során Poroszország sikeresen védte meg Sziléziát, és a háború után nagyhatalmi státusza megszilárdult. Poroszország a lengyel felosztásokban is részt vett, és 1772-ben **Nyugat-Poroszországot** (a mai Pomeránia és a Visztula alsó folyásának vidékét) szerezte meg, ami összekötötte a királyság brandenburgi és kelet-poroszországi területeit.

### 2.4.7 Svédország nagyhatalmi időszaka és hanyatlása

A 17. században Svédország – a **Vasa**-dinasztia uralma alatt – a Baltikum meghatározó hatalma volt. A **harmincéves háború** (1618–1648) után a vesztfáliai béke Svédországnak juttatta **Nyugat-Pomerániát**, **Bréma** és **Verden** püspökségeket, valamint **Wismart**. A svéd uralom a Balti-tenger keleti partján is kiterjedt: Észtország és Livónia nagy része a 17. század elején svéd fennhatóság alá került. A svéd közigazgatás a balti tartományokban a lutheránus egyházat és a német nemesség kiváltságait támogatta, de a paraszti lakosság terhei jelentősen nőttek.

A **nagy északi háború** (1700–1721) azonban véget vetett a svéd nagyhatalmi státusznak. A háborúban Oroszország, Dánia, Lengyel–Litván Köztársaság és Szászország szövetsége legyőzte a svéd **XII. Károly** hadseregét. A **poltavai csata** (1709) döntő fordulatot hozott, és a nystadi béke (1721) értelmében Svédország elvesztette a balti tartományokat, Ingriát és a Finn-öböl partvidékét. Ettől kezdve a Baltikum keleti partja orosz fennhatóság alá került, és Svédország többé nem játszott meghatározó szerepet a régióban. A balti német elit azonban a cári uralom alatt is megőrizte gazdasági és kulturális befolyását, ami a 19. századi lett és észt nemzeti mozgalmak egyik fontos konfliktusforrása lett.

### 2.4.8 A lengyel felosztások és a határok átrendeződése

A 18. század második felében a Lengyel–Litván Köztársaság belső válsága és a szomszédos hatalmak – Poroszország, Oroszország és a Habsburg Monarchia – terjeszkedési érdekei együttesen vezettek a **lengyel felosztásokhoz**. Az első felosztásra 1772-ben került sor, amikor a három hatalom a Köztársaság területének egyharmadát annektálta: Poroszország megkapta Nyugat-Poroszországot, Oroszország a keleti fehérorosz területeket, a Habsburg Monarchia pedig

**Galíciát** (lengyelül *Galicja*, ukránul *Halychyna*). A második felosztás (1793) során Poroszország és Oroszország további területeket foglalt el; ekkor Oroszország megszerezte a jobb parti Ukrajnát és Kelet-Beloruszt, Poroszország pedig **Nagy-Lengyelországot**. A harmadik felosztás (1795) – amelyre a **Kościuszko-felkelés** (1794) leverése után került sor – teljesen felszámolta a Lengyel–Litván Köztársaságot: a megmaradt területeket Poroszország, Oroszország és a Habsburg Monarchia osztotta fel egymás között. A lengyel állam 123 évre eltűnt a térképről.

A felosztások okai összetettek voltak. A Köztársaság belső gyengesége – a liberum veto, a nemesi anarchia, a központi hadsereg és költségvetés hiánya – kétségtelenül hozzájárult a bukáshoz, de a felosztásokat elsősorban a szomszédos abszolutista hatalmak terjeszkedési törekvései okozták. A 18. század végétől a lengyel reformerők – elsősorban a **nagy szejm** (1788–1792) és az **1791. május 3-i alkotmány** – megkísérelték az állam modernizálását, de a reformok éppen azért váltották ki Oroszország és a másik két hatalom beavatkozását, mert azok egy erős, önálló Lengyelországot láttak volna szívesen a régióban. A felosztások a régió népeinek többsége számára nem jelentették a nemzeti állam végét, mivel a paraszti lakosság – lengyelek, ukránok, beloruszok, litvánok – továbbra is a birodalmi keretek között élt, és a nemzeti tudat a 19. században bontakozott ki. Azonban a lengyel nemesség és a városi elit számára a felosztás a politikai lét elvesztését jelentette, ami a 19. századi lengyel nemzeti mozgalom alapélményévé vált.

A határok átrendeződése több helyen mesterséges határokat hozott létre, amelyek etnikai és vallási közösségeket vágtak ketté. Galícia Habsburg uralom alá kerülése egy új, többnemzetiségű tartományt hozott létre, ahol lengyelek, ukránok, zsidók és németek éltek együtt. A balti tartományok orosz uralma alatt a német elit és a lett-észt parasztság közötti feszültség új keretbe került. A felosztások után a régió államhatárai a birodalmi érdekeket tükrözték, nem pedig a helyi lakosság nyelvi vagy vallási viszonyait, ami a 19. századi nemzeti mozgalmak egyik legfontosabb hivatkozási pontja lett.

### 2.4.9 Társadalmi és gazdasági hatások

A kora újkori birodalmi versengés mélyen átalakította a régió társadalmát és gazdaságát. A háborúk, járványok és adóterhek a paraszti lakosságot sújtották a legsúlyosabban. A jobbágyság intézménye a régió nagy részén – a Lengyel–Litván Köztársaságban, a cseh és magyar tartományokban, az orosz uralom alatt álló területeken – a 17–18. században megerősödött vagy fennmaradt, ami a parasztok mozgásszabadságának korlátozását és a robotterhek növekedését jelentette. A lengyel gabonaexportra épülő gazdaság a nemesi nagybirtokokat gazdagította, de a paraszti életszínvonal stagnált vagy romlott.

A városok és a kereskedelem fejlődése egyenlőtlen volt. A balti kikötők – Gdańsk, Riga, Tallinn – a nemzetközi kereskedelem fontos csomópontjai voltak, míg a belső területek városai gyakran gyengék maradtak. A **zsidó közösségek** – az askenázi zsidóság – a Lengyel–Litván Köztársaságban és a Habsburg tartományokban a kereskedelem, a bérlet és a kézműipar fontos szereplőivé váltak, ugyanakkor időszakosan üldöztetéseknek és korlátozásoknak voltak kitéve. A **roma közösségek** vándorló életmódja és a helyi társadalmakkal való konfliktusai már ekkor megjelentek, de a források szűkössége miatt történetük rekonstrukciója bizonytalan. A nők helyzete a kora újkorban a társadalmi rendtől és a vallási hovatartozástól függően változott: a nemesi nők bizonyos birtokigazgatási szerepet játszhattak, de a paraszti és városi nők munkája a háztartásban és a mezőgazdaságban gyakran láthatatlan maradt a forrásokban.

A vallási viszonyok is átalakultak. A reformáció a 16. században a régió nagy részén teret hódított – a balti tartományokban a lutheránus, Csehországban és a Lengyel–Litván Köztársaságban a kálvinista és lutheránus, Erdélyben a református és unitárius felekezetek erősödtek meg –, de a 17. századi ellenreformáció a Habsburg-uralom alatt álló területeken visszaszorította

a protestantizmust. A lengyel–litván államban a varsói konföderáció vallási türelme a 17. század végétől fokozatosan erodálódott, és a katolikus restauráció a nem katolikus csoportok – különösen az ortodoxok és a protestánsok – hátrányos megkülönböztetéséhez vezetett. Az Oszmán Birodalomban a millet-rendszer a vallási közösségek autonómiáját biztosította, de a nem muszlim lakosság jogi és politikai alárendeltsége fennmaradt.

### 2.4.10 Források és bizonytalanságok

A kora újkori birodalmi versengés történetének rekonstrukciója elsősorban a korabeli állam- és egyházi iratokra, békeszerződésekre, krónikákra, adóösszeírásokra és követi jelentésekre támaszkodik. A békeszerződések – mint a karlócai, nystadi vagy a felosztási egyezmények – szövege ismert, de a határok gyakorlati érvényesítése és a helyi lakosság reakciói kevésbé dokumentáltak. A demográfiai adatok – a lakosság száma, a háborúk áldozatai, a járványok hatása – becslések, és a szakirodalomban jelentős eltérések vannak; a 17. századi háborúk pusztításairól szóló számok gyakran a krónikások túlzásain vagy a későbbi adóösszeírások hiányosságain alapulnak.

A lengyel felosztások értékelése a történetírásban vitatott: a hagyományos lengyel narratíva a szomszédos hatalmak agresszióját hangsúlyozza, míg az orosz, porosz és osztrák történetírásban sokáig a Köztársaság belső anarchiáját emelték ki. A mai történettudomány konszenzusa szerint mindkét tényező szerepet játszott, de a felosztásokat elsősorban a nagyhatalmak terjeszkedési politikája okozta. A kora újkori identitáskategóriák – „lengyel”, „litván”, „ukrán”, „belorusz” – értelmezése szintén vitatott: a modern nemzeti kategóriák visszavetítése a kora újkorra anakronisztikus, mivel a rendi, vallási és regionális identitások gyakran fontosabbak voltak. A paraszti, női és kisebbségi tapasztalatok forrásai szűkösek, ezért a társadalomtörténeti rekonstrukció gyakran közvetett bizonyítékokra – periratokra, végrendeletekre, egyházi anyakönyvekre – támaszkodik.

### 2.4.11 Rövid összefoglaló

- Kelet-Közép-Európa a kora újkorban hat nagyhatalom – a Lengyel–Litván Köztársaság, az Oszmán Birodalom, a Habsburg Monarchia, az Orosz Birodalom, Poroszország és Svédország – versengésének színtere volt.
- A Lengyel–Litván Köztársaság a 16–17. században Európa egyik legnagyobb állama volt, de a liberum veto, a nemesi anarchia és a külföldi beavatkozás a 18. századra az állam széteséséhez vezetett.
- Az Oszmán Birodalom a 16. században Közép-Európa közepéig terjeszkedett, de Bécs 1683-as ostroma után fokozatosan kiszorult, és a 18. században elvesztette a Fekete-tenger északi partvidékét.
- A Habsburg Monarchia a cseh és magyar korona megszerzése, valamint a törökellenes háborúk révén a régió legnagyobb államává vált, de többnemzetiségű és többvallású birodalom maradt.
- Az Orosz Birodalom a nagy északi háborúban megszerezte a balti tartományokat, majd a 18. század végén a Krími Kánságot, és döntő szerepet játszott Lengyelország felosztásában.
- Poroszország Nagy Frigyes alatt Szilézia elfoglalásával és a lengyel felosztásokban való részvétellel vált nagyhatalommá.
- A lengyel felosztások (1772, 1793, 1795) felszámolták a Lengyel–Litván Köztársaságot, és a régió határait a birodalmi érdekek szerint rajzolták át.
- A birodalmi versengés a paraszti lakosságot, a zsidó közösségeket és a nőket sújtó háborúkkal, járványokkal és adóterhekkel járt, miközben a vallási és etnikai viszonyok is átalakultak.

### 2.4.12 Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső okok és külső hatalmi érdekek vezettek a Lengyel–Litván Köztársaság felosztásához? Hasonlítsa össze a liberum veto és a szomszédos abszolutista államok terjeszkedési politikájának szerepét!
2. Hogyan változott a Baltikum térségének hatalmi helyzete a nagy északi háború után? Mely államok váltak a régió meghatározóivá, és milyen következményekkel járt ez a balti német elitre és a lett-észt parasztságra nézve?
3. Miben különbözött az Oszmán Birodalom millet-rendszere a Habsburg Monarchia ellenreformációs politikájától? Hogyan befolyásolta ez a vallási kisebbségek helyzetét a 17–18. században?
4. Miért tekinthető Szilézia elfoglalása fordulópontnak Poroszország felemelkedésében? Milyen gazdasági és stratégiai következményei voltak a Habsburg Monarchiára nézve?
5. A kora újkori birodalmi határok milyen módon vágták ketté a helyi etnikai és vallási közösségeket? Hozzon példát a felosztások utáni Galíciára vagy a balti tartományokra!

# 3 A hosszú 19. század

## 3.1 Nemzeti ébredések és nemzetépítés

A 18. század végén és a 19. század első felében a Kelet-Közép-Európát uraló birodalmak – a Habsburg Monarchia, az Orosz Birodalom, az Oszmán Birodalom és a Porosz Királyság – keretein belül új típusú identitások és mozgalmak jelentek meg. Ezek a mozgalmak a nyelvre, a népi kultúrára és a történeti múltra hivatkozva fogalmazták meg egy-egy közösség különállását, és fokozatosan politikai követelésekké alakították azt. A kortársak maguk is az „ébredés", „újjászületés" vagy „nemzeti megújulás" kifejezéseket használták – ezek a metaforák azonban félrevezetőek lehetnek, mert azt sugallják, mintha egy korábban teljesen alvó, változatlan nemzeti tudat hirtelen ébredt volna fel. A történettudomány mai álláspontja szerint nemzeti identitás mindig is létezett valamilyen formában, ám a modern nemzeti mozgalmak és a „nemzet" mint politikai cselekvő fogalma a 19. század sajátos terméke. Ebben az alfejezetben a cseh, szlovák, lengyel, román, ukrán, litván, lett, észt és belorusz nemzeti ébredések és nemzetépítő folyamatok sajátosságait tekintjük át, különös figyelmet fordítva a nyelv, a folklór, az értelmiség és a társadalmi bázis kérdéseire.

### 3.1.1 A nemzeti ébredés mint történeti jelenség

A „nemzet" fogalma a kora újkorban elsősorban rendi vagy területi kategóriát jelentett: a lengyel–litván nemesi köztársaságban a *naród polityczny* (politikai nemzet) a nemességet jelentette, a Magyar Királyságban a *natio Hungarica* szintén a rendi országgyűlésben részt vevő nemesek összességét. Az Orosz Birodalomban a *narod* egyszerre jelentett népet, köznépet és etnikai közösséget. A 18. század végétől a felvilágosodás és a romantika hatására ez a rendi gondolkodás megbomlott. Johann Gottfried Herder (1744–1803) német filozófus a nyelvet a nemzeti szellem (*Volksgeist*) leghitelesebb hordozójának tekintette, és nagy hatással volt a térség értelmiségére. Herder ugyanakkor – sok kelet-közép-európai értelmiségi által – idealizált, részben félreértett alakja lett a „népi kultúra" felfedezésének. A 19. századi nemzeti mozgalmak több fázison mentek keresztül: először a nyelv és a folklór tudományos vagy régiségtani gyűjtése, majd a nyelvi standardizálás, az irodalmi nyelv megteremtése, ezt követően az intézményesülés (múzeumok, egyesületek, sajtó), végül a politikai követelések megfogalmazása. Ez a modell a cseh történész, Miroslav Hroch nyomán széles körben elterjedt a szakirodalomban, bár az egyes nemzeti mozgalmak ütemezése és belső tagoltsága jelentősen eltért. A „nemzeti ébredés" tehát tudományos szempontból nem egyetlen esemény, hanem hosszú, több évtizedes társadalmi és kulturális folyamat, amelyet a modern nemzetépítés (*nation-building*) fogalmával is leírhatunk anélkül, hogy a kortársak önképét átvennénk.

### 3.1.2 Nyelv, folklór és az „autentikus" kultúra keresése

A nemzeti mozgalmak első kézzelfogható tevékenysége a nyelv rögzítése és a népi hagyományok gyűjtése volt. A cseh **cseh nyelvújítás** (české národní obrození) egyik központi alakja Josef Jungmann (1773–1847) volt, akinek cseh–német szótára (1834–1839) és fordításai bizonyították, hogy a cseh nyelv alkalmas a tudományos és szépirodalmi kifejezésre. A szlovák mozgalomban a

nyelvkérdés még élesebben vetődött fel: a katolikus Anton Bernolák (1762–1813) a nyugat-szlovák nyelvjárásokra építő irodalmi nyelvet javasolt, míg az evangélikus Ľudovít Štúr (1815–1856) 1843-ban a közép-szlovák nyelvjárást tette a szlovák irodalmi nyelv alapjává. Ez a döntés máig vitatott a nyelvtudományban: egyes kutatók szerint a közép-szlovák nyelvjárás választása a szlovák nyelv egységét erősítette, mások szerint a nyugati és keleti nyelvjárások rovására történt. A lengyel esetben a nyelv standardizálása korábban, a reneszánsz és a barokk korában lezajlott, így a 19. századi lengyel mozgalom nyelvi munkája elsősorban a cenzúra és az oroszosítás elleni védekezésre irányult. A román értelmiség számára a latin eredet hangsúlyozása (a *școala ardeleană*, az erdélyi iskola) a 18. század végétől a román nyelv latin betűs írásmódjának és a latin nyelvrokonságnak a bizonyítását célozta, bár a cirill betűs írás még évtizedekig használatban maradt Havasalföldön és Moldvában. Az ukrán és belorusz esetben az orosz birodalmi cenzúra a „kisorosz" vagy „fehérorosz" nyelvjárások önállóságát tagadta, és az ukrán nyelvű nyomtatást időszakosan betiltotta (például 1863-ban a Valuev-körlevél, 1876-ban az Emsi ukáz). A litván, lett és észt mozgalmakban a nyelvgyűjtés szorosan összekapcsolódott a balti német uralommal szembeni kulturális önvédelemmel: a lett Krišjānis Barons (1835–1923) által összeállított *Dainu skapis* („Népdalszekrény") több mint 200 000 népdalszöveget rögzített, az észt Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882) pedig a *Kalevipoeg* című eposzt állította össze népi motívumokból. A folklórgyűjtés tehát nem pusztán tudományos tevékenység volt, hanem a nemzeti identitás megalapozásának eszköze is – ugyanakkor gyakran idealizálta a paraszti kultúrát, és figyelmen kívül hagyta annak regionális, osztály- és vallási különbségeit.

### 3.1.3 Értelmiség, egyesületek és intézmények

A nemzeti mozgalmak fő hordozói a 19. század első felében jellemzően a városi értelmiség tagjai voltak: lelkészek, tanítók, hivatalnokok, orvosok, ügyvédek és írók. Ők hozták létre azokat a kulturális intézményeket, amelyek a nemzeti gondolatot a szélesebb társadalom felé közvetítették. A cseh **Nemzeti Múzeum** (Národní muzeum) 1818-as alapítása, a **Matice česká** (1831) kiadói társaság, majd a Nemzeti Színház (Národní divadlo) megnyitása 1881-ben a cseh nemzeti mozgalom intézményesülésének jelei voltak. A szlovák mozgalomnak 1863-ban sikerült megalapítania a **Maticu slovenskát** (Szlovák Matica), amelyet azonban a magyar hatóságok 1875-ben bezártak. A lengyel esetben a felosztások miatt a kulturális intézmények nagy része emigrációban vagy illegalitásban működött: Párizsban a **Lengyel Irodalmi Társaság** (Towarzystwo Literackie Polskie) és a **Hotel Lambert** nevű politikai kör, Krakkóban és Lwówban a Tudományos Akadémia, a Galíciában 1873-ban alapított **Akademia Umiejętności**. A román nemzeti mozgalom intézményesülése szorosan kapcsolódott a fejedelemségek 1859-es egyesítéséhez: a bukaresti és iași-i egyetemek, a Román Akadémia (Academia Română) 1866-os alapítása, valamint a **Junimea** irodalmi társaság a nemzeti kultúra intézményes kereteit teremtette meg. Az ukrán mozgalom az Orosz Birodalomban sokáig illegalitásra kényszerült, míg a Habsburg Galíciában a **Proszvita** (Felvilágosodás) nevű oktatási és kulturális egyesület 1868-tól legálisan működhetett, és kulcsszerepet játszott a parasztság írástudásának terjesztésében. A balti régióban a litván, lett és észt mozgalmak a cári oroszosítás időszakában (a 19. század utolsó harmadában) a titkos iskolák és a templomi könyvkiadás révén tartották fenn a nyelvi folytonosságot: a litvánoknál a **knygnešiai** (könyvcsempészek) hálózata, az észteknél a Jacob Hurt (1839–1907) által szervezett folklórgyűjtő mozgalom, a letteknél az **Új áramlat** (Jaunā strāva) értelmiségi köre. A belorusz mozgalom intézményesülése a legkésőbb indult: az első belorusz nyelvű újság, a **Nasa Dola** (1906) és a **Nasa Niva** (1906–1915) csak az 1905-ös oroszországi forradalom nyomán jelenhetett meg, és a mozgalom társadalmi bázisa egészen az első világháborúig rendkívül szűk maradt.

### 3.1.4 A cseh és a szlovák nemzeti mozgalom sajátosságai

A cseh nemzeti mozgalom a Habsburg Monarchia egyik legsikeresebb nemzeti projektjének bizonyult, bár sikere nem volt magától értetődő. Csehország a 17. század óta a Habsburgok örökös tartománya volt, a fehérhegyi csata (1620) után a cseh rendi ellenállást felszámolták, a német nyelvű hivatali és szellemi élet pedig visszaszorította a cseh nyelv használatát. A 19. század elején a cseh nyelvű írásbeliség a vidéki értelmiség és a katolikus alsópapság körében élt tovább. A cseh nemzeti ébredés fokozatosan építette ki a nyelvi infrastruktúrát: František Palacký (1798–1876) történész 1836-ban megjelent *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě* („A cseh nemzet története Csehországban és Morvaországban") című munkája a huszita mozgalmat a vallásszabadságért és a nemzeti önállóságért vívott küzdelemként értelmezte. Palacký 1848-ban a frankfurti alkotmányozó nemzetgyűlésnek írt levelében kijelentette, hogy ha nem létezne az Osztrák Császárság, „meg kellene teremteni" – ez a kijelentés a cseh nemzeti mozgalom ausztroszláv irányzatának (az osztrák keretben való nemzeti emancipáció) egyik alapdokumentuma lett. A szlovák mozgalom ezzel szemben a Magyar Királyságon belüli nemzetiségi küzdelemként alakult. A szlovák értelmiség egy része a 19. század első felében a cseh nyelvhez való csatlakozást fontolgatta, más része a szlovák nyelv önállósítása mellett foglalt állást. Az 1848–1849-es forradalomban a szlovák követelések – nyelvi jogok, nemzeti gyűlés, területi autonómia – a magyar liberális nemzetállam-építéssel ütköztek, és a szlovák önkéntes csapatok a császári oldalon harcoltak. Bár a szlovák mozgalom kulturális téren jelentős eredményeket ért el, politikai értelemben a 19. század végéig alárendelt helyzetben maradt, ami hozzájárult a 20. századi cseh–szlovák viszony későbbi feszültségeihez.

### 3.1.5 A lengyel és a román eset: történeti jogok és államépítés

A lengyel nemzeti mozgalom a 18. század végi felosztások (1772, 1793, 1795) után a független államiság visszaállítását tűzte ki célul, így nem pusztán kulturális, hanem kezdettől fogva politikai-állami jellegű volt. A lengyel nemesi köztársaság bukása után a mozgalom két irányzatra oszlott: a konzervatív arisztokrácia által vezetett diplomáciai irányzatra (Hotel Lambert) és a demokratikus, emigráns értelmiség és a hazai földbirtokos nemesség által szervezett felkelésekre (1830–1831, 1846, 1863–1864). A lengyel romantikus irodalom – Adam Mickiewicz *Pan Tadeusz* (1834) és *Dziady* (1832) című művei, Juliusz Słowacki és Zygmunt Krasiński drámái – a nemzeti szenvedés és a megváltás motívumát kapcsolta össze, amely a lengyel nemzeti identitás máig ható eleme. A felkelések bukása után a pozitivista irányzat hirdette a „szerves munkát" (*praca organiczna*), vagyis a gazdasági és oktatási építkezést a politikai küzdelem helyett. A román nemzeti mozgalom több tartományban párhuzamosan bontakozott ki: Erdélyben a román értelmiség a Habsburg Monarchia keretén belül követelt nyelvi és vallási egyenjogúságot, Havasalföldön és Moldvában pedig az orosz protektorátus és a fanarióta uralom felszámolását és a két fejedelemség egyesítését. Az 1848-as havasalföldi és moldvai forradalmak követelései között szerepelt a jobbágyfelszabadítás, a polgári szabadságjogok és a román nyelv hivatalossá tétele. Az 1859-es perszonálunió, majd az 1862-es teljes egyesülés a román nemzetépítés fordulópontja volt, bár a nemzetközi elismerés és a belső társadalmi átalakulás még évtizedekig elhúzódott. A román nemzeti ideológia központi eleme a latin eredet hangsúlyozása volt, amely egyúttal elhatárolta a románokat a szomszédos szláv és magyar népektől, ugyanakkor a 19. századi román nacionalizmus gyakran kirekesztette a zsidó és roma közösségeket.

### 3.1.6 Az ukrán és belorusz mozgalmak: a birodalmi tilalmak árnyékában

Az ukrán nemzeti mozgalom két birodalmi keretben fejlődött, ami alapvetően meghatározta irányait. A Habsburg Galíciában és Bukovinában az ukrán (ruszin) lakosság viszonylag szaba-

dabban szervezkedhetett, különösen 1867 után, amikor a galíciai lengyel autonómia keretében a rutén (ukrán) nyelv használata az alsóbb szintű közigazgatásban és az elemi oktatásban részben lehetővé vált. Itt a mozgalom két táborra szakadt: a moszkvafil (orosz orientációjú) **ruszofilok** és a nemzeti irányultságú **ukrainofilek** között, akik a 19. század végére egyre inkább a „ukrán" megnevezést és a nyugati ukrán nyelvjárásokra épülő irodalmi nyelvet fogadták el. Az Orosz Birodalomban ezzel szemben az ukrán nyelvű kiadványokat cenzúrázták, az ukrán mozgalmat a lengyel befolyás vagy az osztrák intrika eszközének tartották. Tarasz Sevcsenko (1814–1861) költő, akit a modern ukrán irodalom megalapítójának tekintenek, maga is éveket töltött cári büntetőszolgálaton. Az 1890-es évektől a radikálisabb nemzeti mozgalom – például a **Brotherhood of Taras** vagy a **RUP** (Revoljucionna Ukrajinszka Partija) – már politikai követeléseket fogalmazott meg, de az Orosz Birodalomban a legális szervezkedés szinte lehetetlen volt. A belorusz nemzeti mozgalom még az ukránnál is később és gyengébben bontakozott ki. A „fehérorosz" (belorusz) identitás a 19. század legnagyobb részében nem különült el élesen a lengyel, litván és orosz identitástól. A belorusz nyelvű irodalom a század végén született meg – Janka Kupala (1882–1942) és Jakub Kolas (1882–1956) versei a paraszti mindennapokból merítettek –, de a mozgalom társadalmi bázisa rendkívül csekély maradt, részben azért, mert a fehérorosz területek parasztsága túlnyomórészt írástudatlan volt, a városi lakosság pedig jiddisül, lengyelül vagy oroszul beszélt. A belorusz nemzeti mozgalom így csak az 1905-ös forradalom után kapott lendületet, amikor a cári engedmények lehetővé tették a nemzeti sajtó és kulturális egyesületek működését.

### 3.1.7 A balti ébredések: litván, lett és észt párhuzamok

A litván, lett és észt nemzeti mozgalmak közös vonása, hogy a 19. században a balti német földbirtokos- és városi elit, valamint a cári birodalmi közigazgatás kettős uralma alatt bontakoztak ki. Az észt és lett parasztság a 18. század végétől a jobbágyfelszabadítások után fokozatosan vált társadalmilag mobilisabbá, de a földbirtokok és a városi kereskedelem továbbra is a balti németek kezében maradt. Az észt nemzeti mozgalom a 19. század közepén indult: a **dalosünnepek** (laulupidu) hagyománya 1869-től erősítette az összetartozás élményét, a folyóiratok és a felnőttoktatási körök pedig a paraszti tömegekhez vitték el a nemzeti gondolatot. A lett mozgalom hasonló utat járt be, de a lett társadalom vallási megosztottsága (lutheránusok a nyugati, katolikusok a keleti Latgale régióban) és a balti német elit erősebb pozíciója miatt a nemzeti ébredés üteme eltért. A litván mozgalom abban különbözött a lettől és az észtől, hogy a litván parasztság katolikus volt, és a nemzeti mozgalom a lengyel nemességgel szemben is pozicionálta magát: a litván identitás nemcsak a cári oroszosítással, hanem a lengyel kulturális befolyással szemben is körvonalazódott. A litván könyvcsempész hálózat az 1864-től 1904-ig tartó latin betűs nyomtatási tilalom idején a litván nyelvű könyvek terjesztésének élő csatornája volt, ami a parasztság körében a nemzeti ellenállás szimbólumává vált. Mindhárom balti nemzeti mozgalomban központi szerepet játszott a folklórgyűjtés és a nemzeti eposz megalkotása: az észt *Kalevipoeg*, a lett *Lāčplēsis* (Andrejs Pumpurs, 1888), a litván *Metai* (Kristijonas Donelaitis, 1818) – utóbbi ugyan korábbi, de később lett a nemzeti kánon része. A balti mozgalmak sajátossága, hogy a 19. század végén a gazdasági fejlődéssel és a városiasodással párhuzamosan a nemzeti burzsoázia is kialakult, amely a 20. század elején már önálló politikai pártokat hozott létre.

### 3.1.8 Társadalmi bázis: parasztok, nők, zsidók és romák

A nemzeti mozgalmak társadalmi bázisa a 19. század folyamán fokozatosan szélesedett, de a parasztság – a régió lakosságának döntő többsége – sokáig lokális, vallási vagy rendi identitással rendelkezett, és nem feltétlenül azonosult a városi értelmiség által megfogalmazott nemzeti projektekkel. A nemzeti mozgalmak gyakran idealizálták a parasztot mint a „nemzeti szellem"

hordozóját, miközben a parasztság tényleges életkörülményei, birtokviszonyai és regionális kötődései kevés figyelmet kaptak. A nők szerepe a nemzeti ébredésben a 19. század első felében kiegészítő jellegű volt: férfiak írták a nyelvtanokat, a történeti munkákat és a politikai programokat, míg a nők elsősorban a családi nyelvhasználat, a népviselet és a házi oktatás révén vettek részt. A század végén azonban a női vallási és jótékonysági egyesületek, valamint a női tanítók és írónők megjelenése – például a cseh Božena Němcová (1820–1862) *Babička* („A nagymama") című regénye – a nemzeti mozgalmak belső társadalmi szerkezetét is átalakította. A zsidó közösségek helyzete a nemzeti mozgalmakhoz való viszonyukban erősen eltérő volt. A Habsburg Monarchiában a cseh és szlovák nemzeti mozgalmak viszonya a zsidókhoz ambivalens volt: egyes zsidó értelmiségiek a német vagy a magyar asszimilációt választották, mások a nemzeti mozgalmak támogatói lettek, megint mások a zsidó nemzeti mozgalom (a cionizmus) felé fordultak. A román fejedelemségekben a zsidók politikai jogai a 19. század során korlátozottak maradtak, és a román nemzeti mozgalom egy része kifejezetten antiszemita retorikát használt. A roma közösségek – akik a régió minden államában éltek – a nemzeti mozgalmakban lényegében nem kaptak helyet; sőt, a nemzetállam-építés időnként asszimilációs kényszert, letelepítési rendeleteket vagy kirekesztő intézkedéseket hozott rájuk nézve. A nemzeti ébredések tehát nem voltak inkluzív folyamatok: a nyelvi és kulturális homogenizálás gyakran kizárta vagy gyanakvással kezelte a más nyelvű vagy vallású csoportokat.

### 3.1.9 Birodalmi válaszok és a mozgalmak eltérő pályái

A birodalmi központok eltérő módon reagáltak a nemzeti mozgalmakra, és ez a válasz alapvetően befolyásolta a mozgalmak sikerét. A Habsburg Monarchia a 19. század második felében a **kiegyezés** (1867) után a magyar és az osztrák uralkodó nemzetek hegemóniájára épített, de a többi nemzetiségnek – különösen Galíciában a lengyeleknek, később a cseheknek – fokozatosan engedményeket tett. A cseh nemzeti mozgalom így a század végére jelentős kulturális és gazdasági intézményrendszert épített ki, és a cseh nyelvű oktatás, sajtó és tudomány önállósága a Monarchia keretén belül biztosított volt. A szlovák, a rutén és a román nemzetiségek ezzel szemben a magyar vagy a lengyel hegemónia alatt maradtak, és mozgásterük jóval szűkebb volt. Az Orosz Birodalom a nemzeti mozgalmakat – különösen a lengyelt, az ukránt és a litvánt – a birodalmi egység elleni fenyegetésként kezelte, és cenzúrával, tilalmakkal, valamint oroszosító oktatáspolitikával válaszolt. A lengyel felkelések leverése után a Visztula tartományban a lengyel nyelvű oktatást fokozatosan felszámolták, a litván területeken a latin betűs nyomtatást tiltották, az ukrán nyelvű kiadást pedig adminisztratív eszközökkel akadályozták. Ugyanakkor az orosz birodalmi politika nem volt egységes: a 19. század végén a gazdasági modernizáció és a vasútépítés új társadalmi rétegeket hozott létre, amelyek részben a nemzeti mozgalmak bázisát képezték. Az Oszmán Birodalom balkáni területein a román és más ortodox nemzeti mozgalmak a 19. század elején a szerb és görög mozgalmakkal párhuzamosan a millet-rendszer fokozatos lebontására törekedtek; a román fejedelemségek autonómiája az 1830-as évektől növekedett, és az 1878-as berlini kongresszus után a független Románia és Montenegró elismerése a nemzetállam-építés regionális fordulópontját jelentette.

### 3.1.10 Források és bizonytalanságok

A nemzeti ébredések vizsgálata elsősorban írott forrásokra támaszkodik: nyelvtanokra, szótárakra, folyóiratokra, egyesületi jegyzőkönyvekre, parlamenti beszédekre, irodalmi művekre, valamint a folklórgyűjtők kéziratairа. A 19. századi népszámlálások és egyházi anyakönyvek a nyelvi és vallási viszonyok rekonstruálására szolgálnak, de ezek a kategóriák gyakran nem fedik le a tényleges identitásokat: a népszámlálások általában a „beszélt nyelv" vagy a „hitfelekezet" alapján sorolták be az embereket, ami nem azonos a nemzeti önbesorolással. A folklórgyűjtemények hitelessége is

vitatott: a gyűjtők gyakran stilizálták, „javították” a lejegyzett szövegeket, és a nemzeti kánonba később bekerült alkotások sokszor nem tükrözik a paraszti kultúra regionális változatosságát. A nemzeti ébredés értelmezése a mai napig tudományos viták tárgya. A 19. századi nemzeti történetírás a folyamatot az „örök nemzet” fokozatos öntudatra ébredéseként ábrázolta; ezt a narratívát a 20. századi nemzetállamok oktatási rendszerei is átvették. A mai kritikai történetírás ezzel szemben hangsúlyozza, hogy a nemzeti identitás a modernizáció és a birodalmi politikák terméke, és hogy a „nép” fogalma a 19. században politikai konstrukció volt. Az egyes nemzeti mozgalmak társadalmi bázisáról, a parasztság részvételéről és a nők szerepéről a források hiányosak, ezért ezeken a területeken a szakirodalom becslésekre és részleges adatokra támaszkodik. Különösen vitatott a lengyel, ukrán és litván mozgalmak viszonya a cári oroszosításhoz, valamint a szlovák és román mozgalmak és a magyar nemzetépítés konfrontációjának értékelése – ezeket a kérdéseket a mai nemzeti emlékezetpolitikák is eltérően értelmezik.

### 3.1.11 Rövid összefoglaló

- A 19. századi nemzeti ébredések a birodalmi keretek közötti kulturális és politikai mozgalmak voltak, amelyek a nyelvre, a folklórra és a történeti múltra építették a nemzeti identitást.
- A mozgalmak fő hordozói a városi értelmiség tagjai voltak, akik szótárakkal, nyelvtanokkal, folyóiratokkal, egyesületekkel és iskolákkal teremtették meg a nemzeti kultúra intézményeit.
- A cseh mozgalom a Habsburg Monarchián belül sikeresen épített ki nemzeti intézményrendszert; a szlovák mozgalom ezzel szemben a magyar nemzetállam-építéssel szemben maradt hátrányban.
- A lengyel mozgalom a felosztott államiság visszaállításáért küzdött, és a romantikus irodalom, valamint a felkelések hagyománya erősítette a nemzeti identitást.
- Az ukrán és belorusz mozgalmak az orosz birodalmi cenzúra és tilalmak miatt később és gyengébben bontakoztak ki; a belorusz nemzeti ébredés csak a 20. század elején indult meg.
- A balti nemzeti mozgalmak (litván, lett, észt) a balti német elitek és az oroszosítás ellenében a folklórgyűjtésre és a paraszti oktatásra építettek.
- A nemzeti ébredések nem voltak inkluzívak: a parasztság nagy része sokáig lokális identitású maradt, a nők szerepe korlátozott volt, a zsidók és romák pedig gyakran kiszorultak vagy kirekesztődtek a mozgalmakból.
- A nemzeti ébredés fogalma a kortársak önképe, ezért a történettudományban nem a „ébredést”, hanem a modern nemzetépítés folyamatát vizsgáljuk.

### 3.1.12 Önellenőrző kérdések

1. Milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg a cseh, a szlovák és a lengyel nemzeti mozgalmak célkitűzései és társadalmi bázisa között a 19. században?
2. Miért volt a nyelv és a folklór központi szerepű a kelet-közép-európai nemzeti ébredésekben, és milyen forráskritikai problémákat vet fel a folklórgyűjtés?
3. Hogyan befolyásolta az orosz birodalmi cenzúra az ukrán és belorusz nemzeti mozgalmak fejlődését a 19. században?
4. Milyen szerepet játszottak a parasztság, a nők és a zsidó közösségek a nemzetépítésben, és miért kell ezeket a csoportokat külön is vizsgálni?
5. Miért félrevezető a „nemzeti ébredés” kifejezés, és hogyan értelmezi a mai kritikai történetírás a 19. századi nemzeti mozgalmakat?

## 3.2 Birodalmi reformok és modernizáció

### 3.2.1 Birodalmi reformok és modernizáció: a hosszú 19. század átalakuló államai

A 19. század Kelet-Közép-Európájában a birodalmi keretek nem puszta háttérként szolgáltak a nemzeti ébredésekhez, hanem maguk is mélyreható átalakuláson mentek keresztül. A Habsburg Birodalom, az Orosz Birodalom és a Poroszországból kinövő Német Birodalom egymással versengve kényszerült arra, hogy hadseregét, adórendszerét, közigazgatását és gazdaságát modernizálja. Ez a reformfolyamat új jogi kereteket teremtett a jobbágyok és a városi lakosság számára, miközben vasútvonalak, gyárak és hivatalok hálózata szabta át a térség társadalmi és gazdasági arculatát. A modernizáció azonban nem volt egységes: a reformok üteme, iránya és társadalmi következményei jelentősen eltértek a három birodalomban, és a korszak végére a gazdasági fejlettség, az urbanizáció és az államigazgatás jellege alapján éles regionális különbségek alakultak ki. Ez az alfejezet ezeket a párhuzamos, de egymástól eltérő modernizációs utakat mutatja be.

### 3.2.2 A reformok kényszerei és a birodalmi válaszok

A 18. század végén és a 19. század első felében a kelet-közép-európai birodalmak egyszerre szembesültek külső katonai és belső társadalmi kihívásokkal. A francia forradalmi és napóleoni háborúk megmutatták, hogy a hagyományos, rendi alapú hadseregszervezés és államháztartás nem versenyképes a nemzeti mozgósításon alapuló nyugati modellekkel. A porosz vereség 1806-ban Jéna és Auerstedt mellett, valamint az osztrák vereség 1809-ben Wagramnál egyaránt azt jelezte, hogy a reform elmaradása a birodalmi pozíció elvesztésével fenyeget. Az Orosz Birodalom számára az 1853–1856-os krími háború kudarca jelentett hasonló ébresztőt. E katonai kudarcok közös tanulsága az volt, hogy a paraszti jobbágyság intézménye gátolja a hadsereg feltöltését és a gazdasági erőforrások mobilizálását, ezért hosszú távon fenntarthatatlan.

A reformok másik hajtóereje a felvilágosult abszolutizmus öröksége volt. II. József császár 1780-as évekbeli jobbágyrendelete és türelmi rendelete, valamint Nagy Frigyes porosz király közigazgatási és jogi reformjai olyan mintákat hagytak hátra, amelyekre a későbbi generációk támaszkodhattak. Ugyanakkor a reformokat minden birodalomban fékezték a földbirtokos nemesség érdekei, a birodalmi központ és a tartományi elitek közötti hatalommegosztás, valamint az etnikai és felekezeti sokszínűségből fakadó óvatosság.

A három birodalom reformjai között alapvető különbséget jelentett, hogy míg **Poroszország** a német egységfolyamat élére állva a nemzetállami modernizáció irányába mozdult el, addig a **Habsburg Birodalom** egy soknemzetiségű, dinasztikus birodalom modernizálására törekedett, az **Orosz Birodalom** pedig egy autokratikus, centralizált birodalmi modellt próbált megőrizni a részleges reformokkal. Ez a háromféle út eltérően érintette a régió népeit: a lengyel területek három birodalom alatt élő lakossága egyidejűleg tapasztalhatta a poroszországi agrárreform, a Habsburg-provinciák alkotmányos kísérlete és az oroszországi önkényuralmi modernizáció hatásait.

### 3.2.3 A jobbágyság eltörlése és az agrárkérdés

A jobbágyság felszámolása a korszak legnagyobb társadalmi átrendeződését hozta Kelet-Közép-Európa vidéki társadalmaiban. A reformok időzítése és tartalma azonban jelentősen eltért, és az agrárkérdés megoldása – vagy megoldatlansága – hosszú távon meghatározta az egyes régiók társadalmi feszültségeit.

**Poroszországban és a német államokban** a jobbágyfelszabadítás a napóleoni megszállás alatt indult el. A porosz reformerek – élükön Karl vom Stein és Karl August von Hardenberg miniszterekkel – az 1807-es októberi ediktummal eltörölték a személyes jobbágyi függést, az 1811-es regulációs ediktum pedig lehetővé tette, hogy a parasztok földjük tulajdonosává váljanak, amennyiben megváltást fizettek a földesúrnak. Ez a folyamat a gyakorlatban lassan haladt, és a parasztoknak gyakran földjük egyharmadát vagy felét át kellett engedniük. A poroszországi reform végeredményeként a század második felére a keleti tartományokban – így Pomerániában, Kelet-Poroszországban és a későbbi lengyel területeken – egy konszolidált, paraszti tulajdonon alapuló nagybirtokrendszer jött létre, ahol a földbirtokos nemesség (a **Junker**) továbbra is meghatározó gazdasági és politikai erő maradt. A felszabadított parasztok egy része föld nélküli mezőgazdasági munkássá vált, akik a nagybirtokokon dolgoztak.

A **Habsburg Birodalomban** a jobbágyfelszabadítás az 1848–1849-es forradalom közvetlen következménye volt. Az osztrák alkotmányozó birodalmi gyűlés 1848. szeptember 7-én hozott jobbágyfelszabadítási törvényét a császári kormány a forradalom leverése után is érvényben hagyta, mivel a rendi viszonyok felszámolását a birodalom stabilitásának feltételének tekintette. A törvény eltörölte a robotot (a **dézsma** és a **robot** kötelezettségét), és a parasztokat földjük tulajdonosává tette, az állam pedig kártalanította a földbirtokosokat. A kártalanítás költségeinek egy részét a parasztokra hárították, akik hosszú éveken át törlesztették a megváltást. A Habsburg Birodalomban a jobbágyfelszabadítás viszonylag kedvező feltételeket teremtett a középparaszti réteg megerősödéséhez, különösen Csehországban, Morvaországban és a mai Szlovákia területén, ahol a paraszti földek aránya magas maradt. Ugyanakkor Galíciában és a keleti tartományokban a földéhség és a nagybirtok dominanciája fennmaradt, ami a szegényparasztság tömeges kivándorlásához vezetett a század végén.

Az **Orosz Birodalomban** a jobbágyfelszabadítás II. Sándor cár 1861. évi rendeletével történt, amely mintegy 23 millió jobbágyot érintett a birodalom egészében. Az ukrán, fehérorosz és litván területeken a reformnak sajátos regionális jellemzői voltak. A cári rendelet a parasztoknak személyes szabadságot és házhelyüket biztosította, a szántóföldet azonban a parasztközösség (**mir vagy obscsina**) kollektív tulajdonába utalta, a megváltási összeget pedig a közösségnek kellett törlesztenie. A földosztás mértéke a föld termékenységétől függően eltért, és az ukrán, fehérorosz és litván területeken a parasztok gyakran a korábban művelt földnél kevesebbet kaptak. Az 1863-as lengyel-litván felkelés után a cári kormány az ukrán és fehérorosz parasztoknak kedvezőbb feltételeket biztosított, hogy elszakítsa őket a lengyel nemességtől – ez a politika az etnikai feszültségek kiélezésének eszköze lett. Az „orosz típusú” jobbágyfelszabadítás hosszú távú következménye a közösségi földtulajdon konzerválása és a paraszti földéhség állandósulása volt, ami az 1905-ös és 1917-es forradalmak egyik hátterét adta.

A jobbágyfelszabadítások összehasonlítása jól mutatja a birodalmi reformok eltérő logikáját: a porosz modell a piaci viszonyokra bízta a földtulajdon átalakítását, a Habsburg-modell az állam által irányított, kártalanításos átmenetet választott, az orosz modell pedig a paraszti közösség megőrzésével próbálta összeegyeztetni a felszabadítást az autokratikus állam stabilitásának fenntartásával. Mindhárom modell közös öröksége volt, hogy a földkérdés a 20. század elejéig megoldatlan maradt a régió jelentős részén.

### 3.2.4 Iparosodás, városiasodás és vasútépítés

A 19. századi modernizáció másik kulcseleme a gazdasági átalakulás volt. Az iparosodás Kelet-Közép-Európában nyugatról keletre haladva terjedt, és a korszak végére a három birodalom között markáns fejlettségbeli különbségek alakultak ki.

**Poroszországban és a későbbi Német Birodalomban** az iparosodás a 19. század első felében indult lendületet vett, és különösen a század közepétől gyorsult fel. A porosz–német

vasúthálózat kiépülése az 1840-es évektől kezdve összekapcsolta a nyugati iparvidékeket a keleti agrárterületekkel, és bekapcsolta a lengyel területeket is a német gazdasági vérkeringésbe. A **Szilézia** régióban Felső-Szilézia szénbányászata és nehézipara a porosz állam támogatásával a század második felére Európa egyik jelentős ipari körzetévé vált, ahol lengyel és német munkások együtt dolgoztak. A berlini–königsbergi vasútvonal lehetővé tette a kelet-poroszországi gabona nyugati piacokra szállítását, miközben a Junker-nagybirtokok gépesítése csökkentette a munkaerőigényt. A német urbanizáció a lengyel területeken is éreztette hatását: Poznańban, Breslauban (Wrocław) és Danzigban (Gdańsk) a városi lakosság gyorsan nőtt, bár a lengyel területek urbanizációs szintje elmaradt a birodalom nyugati részétől.

A **Habsburg Birodalomban** az iparosodás térben egyenlőtlenül ment végbe. A birodalom nyugati tartományai – Csehország, Morvaország és Alsó-Ausztria – a monarchia ipari magterületét alkották, míg a keleti tartományok, Galícia, Bukovina és a Magyar Királyság északkeleti megyéi alapvetően agrár jellegűek maradtak. Csehországban a textilipar, a szénbányászat és a gépgyártás gyors növekedésnek indult, és az 1860-as évektől a cseh-morva ipar a Habsburg Birodalom termelésének jelentős hányadát adta. A prágai gépgyárak és a morvaországi Brünn (Brno) textilgyárai munkásnegyedeket hoztak létre, és a városi lakosság aránya a század végére meghaladta a birodalmi átlagot. Ezzel szemben Galícia – beleértve a mai nyugat-ukrán területeket – a monarchia legszegényebb tartománya volt, ahol a paraszti kisbirtokok és a nagybirtokok mellett az ipar csak a század végén, elsősorban a kőolaj-kitermelés és a vasútépítés révén indult fejlődésnek. A vasúthálózat kiépülése a birodalomban a 1850-es évektől kezdve összekapcsolta Bécset, Prágát, Lemberget (Lviv) és Krakkót, de a keleti tartományok vasútsűrűsége töredéke maradt a nyugati tartományokénak.

Az **Orosz Birodalomban** az iparosodás a 19. század utolsó harmadában, Szergej Witte pénzügyminiszter reformjai nyomán gyorsult fel. Az ukrán területek – különösen a Donyec-medence (**Donbasz**) – a birodalom egyik fő ipari központjává váltak, ahol a szénbányászat és a vas- és acélgyártás koncentrálódott. Az 1880-as évektől a Donyec-medence bányavárosai, mint Juzovka (ma Doneck), robbanásszerűen növekedtek, és a munkások orosz, ukrán, fehérorosz és zsidó közösségekből verbuválódtak. A vasúthálózat fejlesztése Oroszországban is az iparosodás előfeltétele volt: a század végére a birodalom vasúthálózatának hossza Európa élvonalába került, ám a hálózat elsősorban a gabona és az ásványkincsek exportját szolgálta, nem pedig a belső piac integrációját. Az ukrán területek gabonaexportja a fekete-tengeri kikötők felé lendült fel, és Odessza a birodalom egyik leggyorsabban növekvő nagyvárosa lett. A zsidó lakosság városiasodása is figyelemreméltó volt: a **letelepedési övezet** városaiban – Varsóban, Vilnában, Kisinyovban, Berdicsevben – a zsidó közösségek a városi lakosság jelentős, gyakran többségi részét alkották, és a kereskedelem, a kézműipar és a korai munkásság soraiban felülreprezentáltak voltak.

A vasútépítés mindhárom birodalomban a modern állam és a nemzeti integráció egyik fő eszköze volt. A vasútvonalak nemcsak a gazdasági forgalmat gyorsították fel, hanem a hadsereg mozgósítását, a hírek terjedését és a bürokrácia jelenlétét is átalakították. A vasút által összekötött térségekben a nemzeti mozgalmak is új kommunikációs lehetőséget kaptak, ugyanakkor a birodalmi központok a vasúthálózat segítségével erősítették ellenőrzésüket a perifériák felett. A vasút egyszerre volt a modernizáció ígérete és a birodalmi hatalom eszköze.

### 3.2.5 A modern államigazgatás és a jogrendszer kiépülése

A reformok harmadik pillére a modern bürokratikus állam megteremtése volt. A 19. században a birodalmak fokozatosan felszámolták a rendi igazgatás maradványait, és helyükbe egységes, hierarchikusan szervezett hivatalnokapparátust állítottak. Ez a folyamat azonban korántsem volt lineáris, és erős feszültséget teremtett a központosítás és a tartományi önkormányzatok között.

**Poroszországban** a modern közigazgatás alapjait a Stein–Hardenberg-féle reformok rakták le. Az 1808-as porosz önkormányzati rendelet a városoknak széles körű önkormányzatot adott, a 1815-ös tartományi reform pedig közigazgatási egységeket hozott létre, amelyekbe beletartoztak a lengyel területek is. A porosz hivatalnoki kar – a **Beamtenstand** – a 19. század folyamán a német állam egyik legfontosabb tartóoszlopává vált. A jogrendszer terén a **Porosz Allgemeines Landrecht** (1794) már a század elején egységes jogi keretet kínált, a század második felében pedig a német egységesítés keretében a jogi kódexek országos szinten egységesültek. A lengyel lakosság számára a porosz igazgatás a germanizációs politika eszköze is volt: az 1870-es évektől a **Kulturkampf** és a lengyel nyelvű oktatás korlátozása a nemzetiségi feszültségek forrásává vált.

A **Habsburg Birodalomban** a modern államigazgatás kiépülése az 1848 utáni neoabszolutizmus időszakában gyorsult fel. Alexander Bach belügyminiszter nevéhez fűződik az egységes császári bürokrácia kiépítése, a csendőrség megszervezése és a birodalmi jogegységesítés kezdete. Az 1860-as években a központosító modell válságba került, és az 1867-es osztrák–magyar kiegyezéssel a birodalom két központú állammá alakult. Ez a kompromisszum Csehország és más szláv tartományok számára csalódást jelentett, mert az osztrák–magyar dualizmus a szláv népeknek nem kínált a magyarokéhoz hasonló autonómiát. A cseh tartományokban a cseh nemzeti mozgalom a **cseh államjogi program** keretében a cseh korona országainak történeti jogaira hivatkozva követelt autonómiát, de ezt Bécs egészen 1918-ig elutasította. A galíciai lengyelek viszont 1867 után széles körű tartományi autonómiát kaptak, ami lehetővé tette a lengyel nyelvű közigazgatást és oktatást, de egyúttal a lengyel elit dominanciáját is konzerválta a tartomány ukrán lakossága felett.

Az **Orosz Birodalomban** a modernizáció és az autokrácia feszültsége a legélesebben mutatkozott meg. A cári birodalom a 19. században is rendi és felekezeti alapon szerveződő állam maradt, ahol az abszolút monarchia intézménye nem tűrt alkotmányos korlátokat. A reformok – a jobbágyfelszabadítás, az 1864-es zemsztvo-reform, az 1864-es bírósági reform – az állam hatékonyságát kívánták növelni, de a politikai hatalom szerkezetét nem érintették. A **zemsztvo** intézménye a helyi önkormányzat kísérlete volt, amely az oroszországi kormányzóságokban, így az ukrán területeken is, az oktatás, az egészségügy és az útépítés terén hozott előrelépést. Ugyanakkor a zemsztvók csak a nemesi és a paraszti képviselők korlátozott arányát engedték, és a cári kormány folyamatosan igyekezett visszaszorítani hatáskörüket. A jogrendszer terén az 1864. évi bírósági reform bevezette a nyilvános tárgyalást, az esküdtszéket és a független bíráskodást, de ezek az újítások a 1880-as évektől, különösen III. Sándor uralma alatt, fokozatosan visszaszorultak. A nemzetiségi politika terén az Orosz Birodalomban a 19. század utolsó harmadában erősödött a **russzifikáció**: az 1863-as lengyel felkelés leverése után a lengyel területeken megszüntették a lengyel nyelvű hivatalos használatot, az ukrán nyelvű kiadást az 1876-os emsi ukáz korlátozta, a litván területeken pedig a latin betűs litván nyomtatást 1864 és 1904 között tiltották.

### 3.2.6 Társadalmi következmények és a modernizáció ellentmondásai

A birodalmi reformok nem csupán jogi és intézményi változásokat hoztak, hanem mélyen átalakították a társadalmi viszonyokat is. A jobbágyfelszabadítás után a parasztság differenciálódott: egy vékony középparaszti réteg mellett tömeges földnélküli vagy törpebirtokos réteg alakult ki, amely a század végétől egyre nagyobb számban vándorolt ki a tengerentúlra – az Egyesült Államokba, Kanadába, Brazíliába és Argentínába. A kivándorlás különösen a Habsburg Galíciából, az oroszországi ukrán és fehérorosz területekről, valamint a litván kormányzóságokból volt tömeges. A kivándorlók között nagy számban voltak zsidók is, akik az oroszországi pogromok és a gazdasági megszorítások elől menekültek.

A városok gyors növekedése új munkásosztályt hozott létre, amely a hagyományos rendi társadalomtól eltérő szerveződési formákat alakított ki. A gyáripari munkásság a század utolsó harmadától kezdve szakszervezeteket és munkáspártokat hozott létre, amelyek a szocialista eszmék térnyerését jelezték. A szocialista mozgalmak a birodalmi keretek között gyakran nemzetközi szolidaritást hirdettek, ám a nemzeti kérdésben megosztottak voltak: a lengyel szocialisták a nemzeti függetlenséget, az oroszországi zsidó munkásság szervezetei (mint a **Bund**) a kulturális autonómiát, az osztrák szociáldemokraták pedig a nemzetiségi kérdés föderatív megoldását hangsúlyozták.

A nők helyzete a modernizáció következtében lassan, de érzékelhetően változott. A városi élet és a gyári munka új szerepeket kínált a nőknek, bár a jogrendszer a 19. században még mindig a férfi családfő autoritására épült. A női munkavállalás a textiliparban és a háztartási alkalmazotti munkában koncentrálódott, és a női bérek rendszerint alacsonyabbak voltak a férfiakénál. A század végén megjelenő női egyesületek és a nőmozgalom Kelet-Közép-Európában a nacionalista programok és a szociális reformmozgalmak metszetében helyezkedett el, és a nemzeti elitek gyakran a nők anyai és családi szerepének hangsúlyozásával próbálták korlátozni a női emancipáció radikálisabb követeléseit.

### 3.2.7 Források és bizonytalanságok

A birodalmi reformok és a modernizáció története jól dokumentált, de a források egyenlőtlenül oszlanak meg. A Habsburg Birodalom és Poroszország esetében a törvényszövegek, a parlamenti jegyzőkönyvek és a miniszteriális jelentések viszonylag teljes képet adnak, míg az Orosz Birodalomban a cári rendeletek mellett a zemsztvók és a kormányzósági hivatalok iratai csak részben maradtak fenn. A jobbágyfelszabadítások konkrét hatásairól szóló bemutatás a helyi birtoknyilvántartások és a paraszti panaszlevelek alapján rekonstruálható, de a becslések a földvesztés mértékéről és a kivándorlás nagyságáról régiónként eltérőek.

A demográfiai és gazdasági adatok – a városi lakosság aránya, a vasúthálózat hossza, az ipari termelés értéke – a korszak statisztikai felméréseiből származnak, ám a definíciók és az adatgyűjtési módszerek országonként és korszakonként eltérőek voltak. A városiasodási adatoknál például nem mindig egyértelmű, hogy a hatóságok a jogi városok lakosságát vagy a ténylegesen városias településeket vették-e figyelembe. A vasúthálózat bővülésének adatai pontosabbak, de a vonalak gazdasági hasznáról szóló állítások gyakran becsléseken alapulnak.

A legvitatottabb kérdések közé tartozik a reformok és a nacionalizmus közötti összefüggés értelmezése. A tudományos konszenzus ma már elveti azt a leegyszerűsítő nézetet, hogy a modernizáció automatikusan nemzeti ébredéshez vezetett volna. A nemzeti mozgalmak sikere éppúgy függött a birodalmi politikák jellegétől, mint a helyi társadalmi struktúráktól. Vita folyik továbbá arról, hogy a jobbágyfelszabadítás mennyiben volt a birodalmi elitek önérdeke, illetve a paraszti ellenállás és a forradalmi fenyegetettség következménye. A 19. századi modernizáció emlékezete ma is politikai vita tárgya: a nemzeti narratívák gyakran a saját nemzeti mozgalom küzdelmét hangsúlyozzák, míg a birodalmi reformok hatásait hajlamosak vagy kizárólag elnyomásként, vagy kizárólag előrelépésként értelmezni. A forráskritikai elemzésnek ezért egyszerre kell figyelembe vennie a birodalmi dokumentumok érdekeit, a nemzeti történetírás hagyományait és a helyi társadalmi csoportok tapasztalatait.

### 3.2.8 Rövid összefoglaló

- A 19. századi kelet-közép-európai reformhullám katonai kudarcok és a felvilágosult abszolutizmus öröksége nyomán bontakozott ki, de a három birodalom eltérő ütemben és eltérő logikával modernizált.

- A jobbágyfelszabadítás Poroszországban 1807-től, a Habsburg Birodalomban 1848-ban, Oroszországban 1861-ben ment végbe; mindhárom modell a paraszti földkérdés megoldatlanságát hagyta örökül.
- Az iparosodás nyugatról keletre haladt: a német és cseh-morva területek ipari magterületté váltak, Galícia és az oroszországi nyugati kormányzóságok jelentős része agrár maradt, míg a Donyec-medence a század végén ipari központtá nőtt ki.
- A vasút a modernizáció kulcsinfrastruktúrája volt, amely egyszerre erősítette a birodalmi központok hatalmát és kapcsolta be a perifériákat a gazdasági és migrációs vérkeringésbe.
- A modern államigazgatás kiépülése Poroszországban a bürokratikus állam megerősödését, a Habsburg Birodalomban a neoabszolutizmus és a dualista kompromisszum közötti ingadozást, Oroszországban a reform és az autokrácia tartós feszültségét hozta.
- A reformok társadalmi következményei közé tartozott a parasztság differenciálódása, a tömeges kivándorlás, a munkásosztály kialakulása és a női szerepek lassú átalakulása.
- A modernizáció és a nacionalizmus kapcsolata összetett: a birodalmi reformok nemzetiségi politikái – germanizáció, russzifikáció, a nemzetiségi autonómiák elutasítása – éppúgy táplálták a nemzeti mozgalmakat, mint a gazdasági és kulturális változások.
- A korszakhoz tartozó gazdasági és demográfiai adatok becsléseken és eltérő módszertanú felméréseken alapulnak, ezért a mai történetírásban vita folyik a reformok hatásainak pontos mértékéről.

### 3.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a jobbágyfelszabadítás logikája Poroszországban, a Habsburg Birodalomban és az Orosz Birodalomban, és milyen hosszú távú következményei voltak az eltérő modelleknek?
2. Hasonlítsa össze a vasúthálózat kiépülésének gazdasági és politikai szerepét a három birodalomban! Mely régiókban hozott a vasút gyors változást, és melyekben maradt korlátozott hatása?
3. Milyen feszültséget teremtett a modern államigazgatás kiépülése a birodalmi központok és a nemzeti mozgalmak között? Használja példaként a cseh, lengyel és ukrán területek eltérő tapasztalatait!
4. Miért tekinthető a 19. századi modernizáció egyszerre a nemzeti ébredések katalizátorának és a birodalmi hatalom megerősítőjének? Válaszát a Nemzeti ébredések és nemzetépítés alfejezet Nemzeti ébredések és nemzetépítés megállapításaival is vesse össze!
5. Mely forrástípusokra támaszkodhat a történész a jobbágyfelszabadítás társadalmi hatásainak vizsgálatakor, és milyen módszertani bizonytalanságokat kell figyelembe vennie?

## 3.3 Migráció, diaszpóra és vallás

A hosszú 19. század Kelet-Közép-Európájában a földrajzi mobilitás nem egyszerűen a szegénység elől való menekülés volt, hanem egyszerre birodalmi kényszer, gazdasági stratégia, vallási döntés és a modern nemzeti kötődések kialakulásának egyik feltétele. A Birodalmi reformok és modernizáció című alfejezetben tárgyalt jobbágyfelszabadítás, a vasúthálózat kiépülése és az iparvárosok növekedése új vándorlási irányokat nyitott meg. Ebben az alfejezetben a belső vándorlást, a tengerentúli kivándorlást, a diaszpórák kialakulását, a vallási ébredés és a szekularizáció feszültségét, valamint a városi és vidéki társadalom átalakulását tekintjük át. A migráció és a vallás összekapcsolása azért is lényeges, mert a korabeli államok gyakran éppen vallási kategóriákon keresztül írták le a népességet, míg a nemzeti mozgalmak ezeket a kategóriákat fokozatosan átértelmezték.

### 3.3.1 A belső vándorlás és az iparvárosok

A hosszú 19. században a régió belső vándorlása alapvetően a mezőgazdasági túlnépesedés és az iparosodó térségek munkaerőigénye közötti feszültségből fakadt. A **jobbágyfelszabadítás** (német Bauernbefreibung, orosz oszvobozsgyenyije kresztyjan) nem mindenhol egy időben, és nem azonos feltételekkel ment végbe. A Habsburg Birodalomban az 1848-as forradalmak idején hirdették ki a jobbágyi függés megszüntetését, de a földbirtokviszonyok rendezése az 1850-es években is elhúzódott. A cári birodalomban az 1861. évi oroszországi jobbágyfelszabadítás jogilag szabaddá tette a parasztságot, ám a megváltási terhek és a faluközösség (**mir**) kötöttségei miatt sokan nem tudtak földtulajdonhoz jutni. A Kongresszusi Lengyelországban a cári hatóságok az 1863–1864. évi januári felkelés leverése után hajtották végre a jobbágyfelszabadítást; ez a területre sajátos politikai jelleget adott. A román fejedelemségekben 1864-ben Alexandru Ioan Cuza uralkodása alatt vezették be a jobbágyfelszabadítást, amely a falusi földviszonyokat nagy részben a birtokos bojárság javára rendezte.

A felszabadított parasztság egy része a mezőgazdasági munkaidényhez kötött **idénymunkában** (orosz othodnyicsesztvo, német Saisonarbeit) vett részt. Galíciából, a Kárpátok északi lejtőiről és a mai Kelet-Szlovákia, illetve Kárpátalja falvaiból szezonális munkavállalók mentek a cseh és morva iparvidékekre, a magyar Alföldre és a Monarchia más mezőgazdasági központjaiba. A galíciai túlnépesedés különösen súlyos volt: a Monarchia egyik legszegényebb tartományában a törpebirtokok elaprózódása és a helyi ipar gyengesége miatt a paraszti családok jövedelmüket csak idénymunkával, házaló kereskedéssel vagy kivándorlással tudták kiegészíteni. Ezt a korabeli statisztikai hivatalok is érzékelték, de a tényleges vándorlási számokra csak becslések állnak rendelkezésre, mert a rövid távú belső mozgást ritkán regisztrálták pontosan.

Az iparvárosok növekedése különösen a cseh medencében, a morva–sziléziai szén- és vasipari övezetben, a Kongresszusi Lengyelország textilipari központjában, Łódźban, valamint a balti kikötővárosokban volt látványos. **Łódź** (jiddisül Lodzh) az orosz birodalmi vámhatáron belül épült ki, de fejlődéséhez német, zsidó, lengyel és cseh munkavállalók egyaránt hozzájárultak. A város textilgyárai, festőüzemei és gépműhelyei a századfordulóra soknemzetiségű munkásvárost hoztak létre; ezt a korabeli útleírások és gyárak munkaügyi nyilvántartásai dokumentálják, ugyanakkor a munkásság etnikai-vallási összetételét az üzemi források csak töredékesen mutatják. Białystok és a környező textilipari telepek a zsidó munkásság egyik legsűrűbb koncentrációját alkották. A balti tartományokban Riga (lett Rīga, német Riga) és Tallinn (német Reval) gépipara, hajóépítése és vasúti csomópontjai az észt és lett falvakból induló belső vándorlás fő célpontjai lettek. A városi munkaadók gyakran a német nyelvű polgárságból kerültek ki, ami a városi társadalom etnikai és nyelvi tagoltságát megerősítette.

A belső migráció tehát nem csupán a faluból a városba tartó, egyirányú mozgás volt. A csehországi cseh és német lakosság, a balti tartományok lett és észt parasztsága, valamint a lengyel területek munkásai gyakran időszakosan vállaltak munkát a közeli ipari centrumokban, miközben családjuk falun maradt. A vasúthálózat az 1860-as évektől fokozatosan csökkentette a távolságokat, a távíró és a posta pedig lehetővé tette a vándorlók rendszeres kapcsolattartását otthoni közösségeikkel. Ennek ellenére a belső vándorlásról szóló ismereteink egyenetlenek: a városi anyakönyvek, a munkásigazolványok és az iparkamarai jelentések csak részlegesen fedik le a valós mozgást.

### 3.3.2 Tengerentúli kivándorlás és a diaszpórák kialakulása

A régió sajátos, ma is meghatározó diaszpórái a 19. század közepétől, de főként az 1870-es évektől alakultak ki, amikor a gőzhajózás olcsóbbá tette az atlanti átkelést. A **tengerentúli kivándorlás** (angol transatlantic migration, lengyel emigracja zamorska) iránya elsősorban az Egyesült Államok volt, de kisebb számban Kanada, Brazília, Argentína és a nyugat-európai

iparvidékek is célterületnek számítottak. A kivándorlók nem alkottak egységes tömeget: lengyel, zsidó, német, ruszin, szlovák, litván, lett és észt anyanyelvű csoportok egymás mellett, gyakran eltérő jogi és társadalmi helyzetben hagyták el a birodalmi kereteket.

A **lengyel diaszpóra** (lengyel Polonia) egyik rétege politikai emigráció volt. Az 1830–1831. évi novemberi felkelés leverése után a **nagy emigráció** (lengyel Wielka Emigracja) Párizsban, Londonban és más nyugat-európai városokban hozta létre a lengyel nemzeti mozgalom intézményeit: emigráns sajtót, könyvtárakat, irodalmi köröket, politikai bizottságokat. Ez a politikai diaszpóra később, az 1863–1864. évi januári felkelés utáni hullámmal bővült. A tömeges gazdasági kivándorlás azonban inkább a jobbágyfelszabadítás utáni földínségre, a poroszországi lengyel területek parasztságának birtokaprózódására, illetve a cári birodalom és a Monarchia iparosodásának egyenetlenségére adott válasz volt. Az amerikai iparvárosok – Chicago, Buffalo, Pittsburgh, Cleveland – lengyel negyedei, plébániái és betegsegélyező egyletei a századfordulóra a Polonia intézményi gerincét alkották. A Ruhr-vidékre irányuló poroszországi lengyel munkavándorlás szintén sok százezres nagyságrendű volt a korabeli német ipari és bányaüzemek munkaügyi kimutatásai szerint, ám a pontos számot a visszavándorlás és a természetes népmozgás miatt a szakirodalom becslésként kezeli.

A **zsidó kivándorlás** a 19. század végén vált tömegessé. Az Orosz Birodalom nyugati kormányzóságaiban élő zsidó lakosságra vonatkozó korlátozó törvények, az 1881–1882-es pogromhullám, majd az 1903–1906 közötti újabb erőszakhullámok dokumentált módon kényszerítettek ki nagy létszámú kivándorlást. Az 1881 utáni kivándorlást gyakran említik milliós nagyságrendűként, de az évkör és az összeírás módszere miatt ez inkább konszenzusos becslés, mint egzakt statisztikai tény. A zsidó kivándorlók jelentős része az Egyesült Államokba ment, ahol New York, Philadelphia, Chicago és más nagyvárosok askenázi zsidó közösségeit növelte; kisebb részük Nyugat-Európába, Palesztinába vagy Latin-Amerikába indult. A német nyelvű közbeszédben a „keleti zsidó” (német Ostjuden) kategória gyakran lefokozó éllel utalt a cári birodalomból és Galíciából érkező, jiddis nyelvű, hagyományos ruházatú zsidókra; ez a fogalom a korszak migrációs vitáinak egyik kényes eleme.

A **német diaszpóra** két különböző csoportból állt a régióban. A balti németek (német Deutschbalten, lett vācbaltieši) évszázadok óta a livóniai és kurlandi tartományok városi és földbirtokos elitjét alkották; a 19. században a cári hatóságok oroszosító politikája és a lett, illetve észt nemzeti mozgalmak erősödése nyomán egy részük Németországba vagy Oroszország belső területeire költözött. Ezzel párhuzamosan a cári birodalomban élő úgynevezett **oroszországi németek** – volhíniai, fekete-tengeri, besszarábiai lutheránus, katolikus és mennonita telepesek – a gazdasági nyomás és a cári katonai reformok miatt Észak- és Dél-Amerikába vándoroltak. Az 1874. évi általános hadkötelezettség bevezetése a mennoniták korábbi mentességét megszüntette, ami dokumentált módon kivándorlási hullámot indított el Észak-Amerikába.

A **ruszin diaszpóra** (ruszin/rutén, ukránul rusyny) a Habsburg Galíciából, Bukovinából és a Kárpátok északkeleti lejtőiről, valamint a mai Kárpátalja területéről indult el. A kivándorlók egy része az Egyesült Államok Pennsylvania, New Jersey és New York bányavidékein, másik része Kanadában, elsősorban a préri tartományokban telepedett le. A korabeli amerikai bevándorlási nyilvántartásokban a származási ország és az anyanyelv kategóriái gyakran nem tükrözték azt a belső sokszínűséget, amelyet a kivándorlók görög katolikus, ortodox vagy latin katolikus egyházi kötődése, valamint a „ruszin”, „ukrán”, „lemkó”, „bojkó” vagy „hucul” elnevezések jeleztek. A diaszpórában folytatott egyházi és iskolai viták ezért nem csupán nyelvkérdést, hanem a hazai nemzeti mozgalmak átrendeződését is tükrözték.

A kivándorlás nem mindig végleges letelepedést jelentett. A **visszavándorlás** aránya különösen a Monarchia szlovák, lengyel és ruszin területein volt jelentős; a visszatérők pénzt, új szokásokat, építészeti mintákat és gyakran új nemzeti öntudatot hoztak magukkal. A korabeli „amerikás”

falusi életmód jelenségét az emigráns levelezések és a visszaemlékezések gazdagon dokumentálják, de a visszavándorlók számára vonatkozó statisztikai becslések bizonytalanok.

### 3.3.3 Vallási ébredés, felekezeti verseny és szekularizáció

A migráció és a vallási változás szorosan összekapcsolódott. A felekezeti hovatartozás a 19. században sok területen fontosabb társadalmi jelölő volt, mint a nyelv vagy a későbbi nemzeti azonosság. A népszámlálások és egyházi anyakönyvek gyakran vallás szerint csoportosították a lakosságot; az „izraelita", „evangélikus", „görög katolikus", „ortodox" vagy „római katolikus" kategória jogi és társadalmi helyzetet is meghatározott.

A zsidó közösségekben a 18. század vége óta feszült egymásnak a **haszidizmus** (héber hasidut, jiddis hasidishkeyt) és a **haszkala** (héber Haskalah), a zsidó felvilágosodás mozgalma. A haszidizmus a cári birodalom nyugati területein, Galíciában, Bukovinában és a magyarországi zsidó községek egy részében hatalmas népi vallási megújulást hozott; a caddik (igaz ember) köré szerveződő közösségek, zarándokhelyek és imaházak a mindennapi zsidó élet átalakulását mutatták. A haszkala hívei ezzel szemben a világi iskolázást, a modern európai nyelvek tanulását, a foglalkozási szerkezet megváltoztatását és a zsidó vallás belső reformját szorgalmazták. A haszkala nem egyszerűen a vallásosság elhagyását jelentette; eredménye a **reformzsidó**, az **ortodox** és a köztes irányzatok létrejötte, ami a városi zsidó középosztály önszerveződésében is megjelent. A zsidó emancipáció fokozatosan haladt: a Habsburg Monarchia osztrák felében az 1867. évi decemberi alkotmány alapjogai biztosították a zsidók teljes állampolgári egyenlőségét, míg a cári birodalomban a zsidókra vonatkozó korlátozó intézkedések a század végén is fennmaradtak.

A keresztény egyházak között egyszerre zajlott vallási ébredés és intézményes szekularizáció. A római katolikus egyházban a század közepétől megerősödő **ultramontanizmus** (latin ultramontani, „a hegyeken túliak", azaz a pápai tekintély hívei) a litván, lengyel és szlovák katolikus közösségekben az állami beavatkozással szembeni védekezés eszköze is lett. A cári birodalomban a katolikus egyház jogi és politikai nyomás alatt állt; a litván területeken a latin betűs litván könyvnyomtatás 1864 utáni tilalma egyszerre sújtotta a nyelvi és a vallási önszerveződést, bár maga a tilalom elsősorban nyelv- és íráspolitikai intézkedés volt.

Különösen éles felekezeti konfliktus érte a **görög katolikus** közösségeket. A cári birodalom 1839-ben a polocki zsinat nyomán felszámolta a görög katolikus egyházat az orosz fennhatóság alatt álló nyugati kormányzóságokban, és az egyházközségeket az orosz ortodox egyházba olvasztotta. Ez a dokumentált egyházpolitikai lépés a mai Ukrajna és Fehéroroszország nyugati területeinek vallási tájképét hosszú időre átalakította. A Habsburg Galíciában ellenben a görög katolikus egyház tovább működhetett, és a század második felében a ruszin, majd az ukrán nemzeti mozgalom egyik intézményi hordozójává vált. Az ortodox egyház egyes balti tartományi aktái arra utalnak, hogy az 1840-es években lett és észt parasztok egy része áttért az orosz ortodox vallásra; a jelenség okait azonban a történettudomány vitatja, mert a földhöz jutás reménye, a helyi evangélikus egyházzal való szembenállás és az őszinte vallási meggyőződés nehezen választható szét.

A **szekularizáció** (francia sécularisation, német Säkularisierung) a régióban nem lineáris folyamat volt. Az állam egyre inkább magának követelte az anyakönyvezést, az oktatás felügyeletét és a felekezetközi házasságok jogi rendezését. A Habsburg Monarchia osztrák felében az 1867-es alkotmányos átalakulás után hozott egyházügyi törvények korlátozták az egyházak szerepét az iskolában, és állami keretek közé vonták a házasságkötés egyes kérdéseit. A cseh nemzeti mozgalomban a katolikus egyházhoz való viszony megosztó volt: a huszita hagyományt feleleventő politikai retorika a Habsburg-kori katolikus intézményrendszerrel szembeni távolságtartást erősítette. Ugyanakkor a népi vallásosság – Mária-kegyhelyek, búcsújárások, fogadalmi ünnepek

– továbbra is tömeges maradt; Częstochowa, Vilniusi Miasszonyunk vagy a kijevi barlangkolostor zarándokhelyei a lengyel, litván és ukrán közösségek vallási-nemzeti emlékezetének fontos csomópontjai voltak.

### 3.3.4 Városi és vidéki társadalom átrendeződése

A migráció és a vallási átalakulás a társadalom térbeli szerkezetét is átrendezte. A **városiasodás** (urbanizáció) a régióban egyenetlen volt: a cseh medence, Szilézia és a balti kikötővárosok gyorsan nőttek, míg a román fejedelemségek és az orosz birodalom egyes keleti térségeinek városai lassabban. A városokban a lakosság nyelvi, vallási és foglalkozási tagoltsága erősödött. Prágában a cseh és német nyelvű lakosság, valamint a zsidó közösség együttélése a nemzeti mozgalmak növekedésével politikai kérdéssé vált. A csehországi népszámlálások 1880-tól a **köznapi nyelv** (német Umgangssprache, cseh obcovací řeč) kategóriáját használták, ami a nemzetiségi arányokról folytatott viták egyik alappillére lett. A köznapi nyelv nem feltétlenül egyezett az anyanyelvvel vagy a nemzeti önbesorolással, ezért a statisztikai táblázatokból olvasható városi arányok mögött valós nyelvi alkalmazkodás, kétnyelvűség és taktikai választás is állhatott.

Rigában, Tallinnban és Tartuban a lett, illetve észt paraszti hátterű munkásság létszámának növekedése kikezdte a korábbi német polgári–céhes dominanciát. A városi politikában az etnikai-vallási feszültség a szociális kérdéssel fonódott össze: a munkásmozgalmak és a nemzeti mozgalmak gyakran ugyanazokban a városi terekben szerveződtek, de követeléseik nem mindig estek egybe. Łódź és Białystok munkásnegyedeiben a lengyel, zsidó, német és orosz munkások lakóhelyi elkülönülése részleges volt; a gyárakban és a piacokon való mindennapi érintkezés ellenére a nemzeti és vallási közösségek saját iskolákat, egyesületeket, szakszervezeti köröket hoztak létre.

A vidéki társadalom sem maradt változatlan. A jobbágyfelszabadítás és a birtokrendezés a parasztságon belüli vagyoni különbségeket növelte. A birtokos parasztok egy szűk rétege megerősödött, míg a **zsellérek** (lengyel wyrobnicy, szlovák želiari, román pălmași) és a föld nélküli napszámosok továbbra is kiszolgáltatott helyzetben maradtak. A Kárpátok falvaiban, Galíciában, Besszarábiában és a Baltikum mezőgazdasági vidékein a nagycsalád, a faluközösségi földhasználat és a házalás, valamint a bevásárló központok közötti vándorlás egymás mellett élt. A mezőgazdasági gépesítés és a földbirtokok tagosítása lassan haladt, így a falu kiáramló munkaerejét a tengerentúli kivándorlás, a városi gyárak és a vasútépítések szívták fel. A nők munkája a városi textiliparban és a mezőgazdasági idénymunkában a családi jövedelem nélkülözhetetlen részévé vált; ezt a korabeli gyári felmérések és a munkásbiztosítók adatai töredékesen tükrözik.

A diaszpórák, a városiasodás és a vallási mozgalmak együttesen átalakították a szociális kapcsolatokat. A családi levelezés, az emigráns sajtó, a hajózási társaságok ügynökeinek jelenléte és az iskolai egyletek mind abba az irányba hatottak, hogy a távoli migráció a helyi közösségek mindennapjainak részévé váljon. Ez a tapasztalat a Nemzeti ébredések és nemzetépítés folyamatát is befolyásolta: a diaszpóra gyakran olyan politikai és anyagi erőforrást jelentett, amelyet a hazai nemzeti mozgalmak nem hagyhattak figyelmen kívül.

### 3.3.5 Források és bizonytalanságok

A 19. századi migrációval, diaszpórával és vallási változással kapcsolatos ismereteinket alapvetően állami és egyházi nyilvántartások, hajóslisták, amerikai bevándorlási statisztikák, konzuli jelentések, emigráns sajtó, családi levelezés és későbbi visszaemlékezések alkotják. A Habsburg Monarchia és a cári birodalom népszámlálásai, az egyházi anyakönyvek és az útlevélkiadási jegyzékek elsődleges forrásként használhatók. A Monarchia statisztikai hivatala az 1870-es évektől vezetett kivándorlási adatokat, de az illegális kivándorlás, a tengeri kikötőkben történő átjelentkezés és a visszavándorlás miatt ezek az adatok inkább irányzatszerűek, mint teljes körűek.

Az Egyesült Államok bevándorlási nyilvántartásai a kiindulási országot és a kikötőt rögzítették, a nemzeti vagy nyelvi hovatartozást azonban nem mindig pontosan.

A nemzeti kategóriák visszavetítésének veszélye különösen a lengyel, zsidó, német és ruszin kivándorlók esetében áll fenn. A korabeli „lengyel” kategória gyakran a Kongresszusi Lengyelországból, Galíciából vagy a porosz keleti tartományokból származó, lengyel anyanyelvű embereket jelentett, de a zsidó kivándorlókat sokszor külön sorolták be. A „ruszin” és „ukrán” megnevezés használata a diaszpórában éppúgy vitatott volt, mint a hazai közéletben; egyes közösségek magukat ruszinoknak, mások ukránoknak, ismét mások helyi alcsoportnevükön nevezték meg.

A vallási áttérések és a szekularizáció mértékének mérése szintén bizonytalan. Az egyházi statisztikák más módszerrel gyűjtötték a hívek számát, mint az állami népszámlálások, ezért az ortodox, római katolikus, görög katolikus, evangélikus és izraelita lakosság arányára vonatkozó táblázatok összevetése csak kritikával lehetséges. Az 1881–1882-es és 1903–1906-os zsidóüldözések dokumentált tényei mellett a pogromáldozatok számai vitatottak; a korabeli sajtó, a közösségi jegyzőkönyvek és a hivatalos vizsgálatok adatai eltérnek egymástól. A zsidó kivándorlás okainak súlyozása – gazdasági nyomás, jogi diszkrimináció, erőszak, családi hálózati döntés – a szakirodalomban magyarázó elméletek versengő kérdése.

Az emlékezetpolitikai állításokat is el kell különíteni a dokumentált tényektől. A diaszpórákat a nemzeti történetírások gyakran hőstörténetként, a nemzet „kiterjesztéseként” beszélik el, míg a kibocsátó birodalmak hivatalos szövegei a kivándorlást veszteségként vagy hűtlenségként értékelhették. A visszavándorlás jelensége ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy a migráció korántsem mindig végleges identitásváltást hozott; az otthon és a célország közötti kapcsolatot a levelezés, a pénzküldemények, a plébániai kötelékek és a politikai szolidaritás tartotta fenn.

### 3.3.6 Rövid összefoglaló

1. A hosszú 19. század migrációja a jobbágyfelszabadítás utáni mezőgazdasági túlnépesedés, az iparosodó városok munkaerőigénye és a birodalmi jogrendek eltérő feltételei által alakult.
2. A belső vándorlás iránya a cseh medence, Szilézia, Łódź és a balti kikötővárosok felé mutatott; a vándorlás nagy része idényjellegű volt, és a falusi életben maradó család jövedelmét egészítette ki.
3. A tengerentúli kivándorlás lengyel, zsidó, német, ruszin és más közösségek diaszpóráit hozta létre, elsősorban az Egyesült Államokban, Kanadában, Brazíliában és Nyugat-Európában; a visszavándorlás aránya a nettó diaszpóralétszámot bizonytalanná teszi.
4. A lengyel és zsidó kivándorlás politikai, gazdasági és erőszakos okai gyakran összefonódtak; a diaszpóra intézményei a hazai nemzeti mozgalmak erőforrásává váltak.
5. A vallási ébredés – a haszidizmus, az ultramontanizmus, a görög katolikus és ortodox egyházi mozgalmak – egyidejűleg zajlott az állami szekularizációval; a felekezeti kategória a mindennapi identitás egyik legerősebb szervezőelve maradt.
6. A városi társadalom nyelvi és vallási tagoltsága megerősödött, de a köznapi nyelvi, anyanyelvi és nemzeti besorolások nem fedték le a mindennapi alkalmazkodást.
7. A vidéki társadalomban a birtokos parasztság, a zsellérek és a városi munkásság közötti különbségek nőttek; a nők és gyermekek munkája a családi gazdaság állandó elemévé vált.
8. A migrációval és vallási változással kapcsolatos állításokat forráskritikával kell kezelni, mert a korabeli statisztikai és egyházi kategóriák nem azonosak a mai nemzeti vagy felekezeti fogalmakkal.

### 3.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen különbségek figyelhetők meg a Habsburg Birodalom, a cári birodalom és a román fejedelemségek jobbágyfelszabadítása között, és hogyan hatottak ezek a belső migrációra?
2. Hasonlítsa össze a lengyel, zsidó, német és ruszin tengerentúli kivándorlás motivációit és célterületeit; mely tényezőkben tértek el egymástól?
3. Miért nem írható le a hosszú 19. század vallási változása kizárólag „szekularizációként”, ha figyelembe vesszük a haszidizmust, az ultramontanizmust és a görög katolikus–ortodox konfliktust?
4. Hogyan befolyásolta a csehországi és balti népszámlálások „köznapi nyelv” kategóriája a városi etnikai-nemzeti vitákat?
5. Mely elsődleges forrástípusok segítenek a tengerentúli kivándorlás becslésében, és miért marad a kivándorlók száma mégis bizonytalan?

## 3.4 Az első világháború és a birodalmak összeomlása

Az első világháború előtti évtizedekben Kelet-Közép-Európa népei és területei három nagy birodalom – az **Orosz Birodalom** (*Rosszijszkaja imperija*), a **Német Birodalom** (*Deutsches Reich*) és az **Osztrák–Magyar Monarchia** (*Österreichisch-Ungarische Monarchie*) – fennhatósága alatt éltek, amelyek között az **Oszmán Birodalom** déli peremvidéke is érintett volt. Az a migráció, diaszpóra és vallás alfejezetben tárgyalt etnikai, vallási és nyelvi törésvonalak a háború alatt katonai és politikai frontvonalakká váltak. A keleti front eseményei, a civil lakosság tömeges szenvedése, majd a birodalmak 1917–1918-as összeomlása alapjaiban rendezte át a térség állami térképét. Az 1918-as függetlenségi kikiáltások és a rájuk következő, 1923-ig nyúló határviták nemcsak új államokat hoztak létre, hanem olyan kisebbségi, területi és emlékezetpolitikai konfliktusokat is, amelyek a következő két évtized meghatározó problémái maradtak.

### 3.4.1 A keleti front: a birodalmi hadak és a civil lakosság

Az első világháború keleti frontja 1914 augusztusától 1918 márciusáig hatalmas, a Balti-tengertől a Kárpátokig húzódó térségben mozgott. A frontvonal – ellentétben a nyugati állóháborúval – többször száz kilométereket tolódott el, ami a civil lakosság ismételt megszállását, evakuálását vagy menekülését eredményezte. A háború első hónapjainak két meghatározó ütközete az **orosz 2. hadsereg** veresége volt a **tannenbergi csatában** (1914. augusztus 26–30., Kelet-Poroszországban, ma Lengyelország), valamint a **gorlicei áttörés** (1915. május 1–10., Galíciában), amely az orosz front összeomlásához és a központi hatalmak előrenyomulásához vezetett a mai Lengyelország, Ukrajna és Fehéroroszország területén. A **Bruszilov-offenzíva** (1916. június 4.–szeptember 20.) az orosz hadsereg utolsó nagyszabású támadása volt a mai Ukrajna nyugati részén és Volhíniában, de bár jelentős területeket visszafoglalt, döntő áttörést nem ért el, és mindkét oldalon hatalmas embervesztéseget okozott.

A front mögötti területeken a háború a civil lakosságot sújtotta a legkegyetlenebbül. Az orosz hadsereg 1915-ös visszavonulása során tömegesen telepített ki német, zsidó és más, megbízhatatlannak tartott lakosságot a nyugati határvidékről; a központi hatalmak megszálló hatóságai pedig rekvirálással, kényszermunkával és a helyi igazgatás átalakításával sújtottak. A téli és tavaszi hadjáratok során terjedő járványok és a mezőgazdasági termelés összeomlása éhínséget okozott; a civil áldozatok száma a becslések szerint a régióban meghaladta a közvetlen katonai halottakét, de a pontos számok mindmáig vitatottak. Az orosz hadsereg 1917-es összeomlása és a polgárháború tovább mélyítette a humanitárius katasztrófát.

Az 1917-es orosz forradalmak – a februári polgári demokratikus forradalom és az októberi bolsevik hatalomátvétel – gyökeresen megváltoztatták a háború menetét. A bolsevik kormányzat 1917 decemberében fegyverszünetet kötött a központi hatalmakkal, majd 1918. március 3-án aláírta a **breszt-litovszki békét** (Breszt-Litovszk, ma Breszt, Fehéroroszország). A béke értelmében Oroszország lemondott Lengyelország, Ukrajna, Fehéroroszország, a balti tartományok és Finnország területéről. A központi hatalmak ezzel hatalmas területeket vontak katonai és gazdasági ellenőrzésük alá, de a megszállás a helyi lakosság ellenállását és a nemzeti mozgalmak radikalizálódását váltotta ki. A breszt-litovszki béke egyszerre volt stratégiai kényszer a bolsevikok számára, és precedens a területi átrendezésre: a központi hatalmak saját érdekeik szerint ismerték el vagy tagadták meg az egyes nemzeti követeléseket.

### 3.4.2 A wilsoni elvek és a nemzeti önrendelkezés programja

Az Amerikai Egyesült Államok 1917-es hadba lépése új ideológiai keretet hozott a háborúba. Woodrow Wilson elnök 1918. január 8-án az amerikai kongresszusban meghirdetett **tizennégy pontja** – különösen a tizenharmadik, amely független lengyel államot ígért –, valamint a háború későbbi szakaszában többször hangoztatott **nemzeti önrendelkezés** elve új legitimációt adott a kelet-közép-európai nemzeti mozgalmaknak. A wilsoni elvek azonban nem voltak pontosan körülhatároltak: a 14 pont nem határozta meg, hogy mely népeknek jár államiság, és a győztes hatalmak a párizsi békekonferencián sem alkalmazták következetesen az elvet, mivel stratégiai, gazdasági és hatalmi érdekeik gyakran felülírták. A nemzeti önrendelkezés tehát egyszerre volt a fennálló birodalmi rend elleni erkölcsi érv, és a győztesek által szelektíven használt politikai eszköz.

A háború alatt az emigráns politikusok és a hadifoglyokból szervezett katonai alakulatok próbálták elérni a nyugati szövetségesek támogatását. A **csehszlovák légiók** (cs. *československé legie*) oroszországi tevékenysége, a **lengyel légiók** (pl. *Legiony Polskie*) és a **román hadsereg** 1916-os belépése egyaránt a nemzeti ügy nemzetközi elismertetését szolgálta. A csehszlovák emigráció vezetője, **Tomáš Garrigue Masaryk** már 1915-től nyugati körökben hirdette, hogy a Monarchia felbomlása elkerülhetetlen, és a cseh–szlovák állam létrehozása a béke feltétele. A lengyel ügyet **Roman Dmowski** párizsi Lengyel Nemzeti Bizottsága és **Józef Piłsudski** varsói visszatérése képviselte; utóbbi a katonai függetlenséget, előbbi a nyugati diplomáciai elismerést helyezte előtérbe. A két stratégia közötti feszültség a későbbi lengyel politika állandó eleme lett.

### 3.4.3 1918: a birodalmak összeomlása

Az Osztrák–Magyar Monarchia belső feszültségei 1918 őszére a széteséshez vezettek. A hadsereg frontokon elszenvedett vereségei, a gazdasági kimerülés, a nemzetiségi mozgalmak megerősödése és a wilsoni elvek hatása együttesen bomlasztották a birodalmat. 1918. október 28-án a prágai **Nemzeti Bizottság** (*Národní výbor*) kikiáltotta **Csehszlovákia** függetlenségét; ezt a szlovák területek képviselői október 30-án a **turócszentmártoni deklarációban** fogadták el. Október 31-én a magyar kormány bejelentette a perszonálunió megszüntetését, ami a Monarchia jogi végét jelentette. November 3-án a Monarchia aláírta a **padovai fegyverszünetet**, majd november 11-én a Német Birodalom is kapitulált. A birodalmi hadseregek felbomlása és a hazatérő katonák tömege a helyi hatalomvákuumot tovább mélyítette.

A Lengyel Köztársaság függetlenségét 1918. november 11-én kiáltották ki Varsóban, miután **Józef Piłsudski** november 10-én visszatért a magdeburgi internálásból, és átvette a katonai hatalmat. Az államhatalom fokozatosan szilárdult meg, de a nyugati határokat a versailles-i béke, a keleti határokat pedig a lengyel–szovjet háború után a rigai béke rögzítette. A balti államok esetében a függetlenség kikiáltása már 1918 folyamán megtörtént: **Litvánia** 1918.

február 16-án, **Észtország** 1918. február 24-én, **Lettország** 1918. november 18-án jelentette be állami függetlenségét. A tényleges államiságot azonban csak a német hadsereg kivonulása és a szovjet-orosz **Vörös Hadsereg**, valamint a német szabadcsapatok (*Freikorps*) elleni harcok után sikerült biztosítani; Litvánia fővárosát, Vilniust 1920-ban lengyel csapatok foglalták el, és a város 1939-ig lengyel fennhatóság alatt maradt, ami tartós litván–lengyel konfliktust hozott létre.

Románia, amely 1916-ban a szövetségesek oldalán lépett be a háborúba, de rövid idő alatt vereséget szenvedett és 1918 májusában különbékére kényszerült, 1918 novemberében ismét hadat üzent a központi hatalmaknak, és kihasználta a Monarchia összeomlását. A román csapatok bevonultak Erdélybe, Besszarábiába és Bukovinába; ezeket a területi nyereségeket az 1919–1920-as békeszerződések szentesítették, bár Besszarábia szovjet-orosz elismerése sosem történt meg, ami a két világháború közötti román–szovjet feszültség alapja lett. A háború utáni rendezés így nem egyszeri aktus volt, hanem 1918 és 1923 között zajló, fegyveres konfliktusokkal terhelt folyamat.

### 3.4.4 Az új államok születése

A győztes nagyhatalmak 1919–1920-ban Párizsban tartott békekonferenciája a régió határait a birodalmi közigazgatási határok, etnikai eloszlás, földrajzi és gazdasági megfontolások, valamint a helyi nacionalista törekvések elegye alapján húzta meg. **Lengyelország** nyugati határait a **versailles-i békeszerződés** (1919. június 28.) rögzítette, amely a volt német területek egy részét – köztük **Poznań** és **Kelet-Pomeránia** nagy részét – az új államhoz juttatta, de a **Danzig** (Gdańsk) körüli vita nem oldódott meg, mert a város szabad városi státuszt kapott a Nemzetek Szövetsége ellenőrzése alatt. A keleti határokat a **rigai béke** (1921. március 18.) húzta meg, amely a lengyel–szovjet háború eredményeként a lengyel állam keleti határát a korábban tervezett **Curzon-vonaltól** jóval keletebbre tolta, jelentős ukrán, fehérorosz és litván lakosságot hagyva Lengyelországban.

**Csehszlovákia** határait a **saint-germaini békeszerződés** (1919. szeptember 10.) és a **trianoni békeszerződés** (1920. június 4.) állapította meg. Az új állam a cseh korona országainak történelmi határai mellett a Magyar Királyságtól megkapta **Szlovákia** és **Kárpátalja** területét, bár a pontos szlovák–magyar határt kisebb területi kompromisszumokkal rögzítették. A lengyel–cseh határ **Teschen** (Cieszyn/Český Těšín) környékén 1919 januárjában rövid fegyveres konfliktushoz vezetett, majd a területet felosztották; a vita Csehszlovákia és Lengyelország viszonyát évtizedekig megterhelte.

A balti államok függetlenségét a nyugati hatalmak 1920–1921 között ismerték el de jure, miután Észtország, Lettország és Litvánia a helyi német szabadcsapatokkal és a Vörös Hadsereggel szemben is megvédték magukat. Észtország és Lettország esetében a **bolsevik Oroszországgal** 1920-ban kötött békeszerződések is hozzájárultak a nemzetközi elismeréshez. Litvánia nehéz helyzetben volt, mert Vilnius elvesztése után fővárosát **Kaunasba** (Kovno) tette át, és a lengyel annexiót a Nemzetek Szövetsége sem tudta rendezni.

**Románia** területi nyereségeit a trianoni béke (Erdély, Partium, Kelet-Bánság) és a **sèvres-i béke** (1920, Besszarábia) szentesítette, de a Szovjetunió – az 1922-ben létrejött bolsevik állam – sosem ismerte el Besszarábia elcsatolását. A román állam így a régió egyik legnagyobb területi nyertese lett, de a megszerzett területek jelentős nem román lakossága – magyarok, németek, zsidók, ukránok, bolgárok – komoly kisebbségi feszültségeket teremtett.

### 3.4.5 A határok és a kisebbségek kérdése

Az új határok meghúzása a győztes hatalmak számára egyszerre volt etnikai, történelmi és stratégiai feladat. A békeszerződésekhez csatolt **kisebbségi szerződések** – először a lengyelországi (1919. június 28.), majd a csehszlovák, román, balti államokkal kötött hasonló egyezmények – a vallási, nyelvi és oktatási jogokat próbálták biztosítani a nemzeti kisebbségek számára, és a **Nemzetek Szövetsége** felügyeletét írták elő. A gyakorlatban azonban ezek a rendelkezések gyengén érvényesültek: a kisebbségi panaszok kezelése lassú és következetlen volt, az államok pedig a nacionalista többségi politika jegyében gyakran korlátozták a kisebbségi jogokat. A kisebbségi szerződések így nemhogy csökkentették volna a feszültségeket, hanem újabb sérelmeket szültek.

A nemzeti önrendelkezés elve és a tényleges etnikai határok közötti feszültség a régióban tartós konfliktusforrást jelentett. A népszámlálások az anyanyelv, a vallás vagy a „nemzetiség” alapján próbálták meghatározni a kisebbségeket, de maguk a kategóriák is politikai konstrukciók voltak. A **zsidókat** hol vallási, hol nemzeti kisebbségként sorolták be; a **ruszinok/ukránok** önbesorolása területenként és politikailag is változott; a **német és lengyel** lakosság Erdélyben, Galíciában vagy Poznańban gyakran vegyes identitású volt. A háború és a határváltozások tömeges menekültáramlást és kitelepítést okoztak: a becslések szerint a régióban legalább 2–3 millió ember kényszerült elhagyni otthonát 1914 és 1923 között, de a pontos szám bizonytalan (lásd a határváltozások és népességáttelepítések című tematikus fejezetet). A keleti fronton elpusztult civilek, a járványok és éhínségek áldozatainak száma szintén csak becsülhető, mivel a háború alatt nem készültek megbízható statisztikák.

A wilsoni elvek és a versailles-i békerendszer megítélése a mai napig emlékezetpolitikai vita tárgya. Egyes nemzeti történetírások a függetlenség kivívásának pillanatát és az önrendelkezés győzelmét hangsúlyozzák, mások a kisebbségek sérelmeit, a határok önkényességét és a nemzeti elv következetlen alkalmazását emelik ki. A történettudomány konszenzusa szerint a versailles-i rendezés nem oldotta meg a nemzeti konfliktusokat, hanem új keretekbe helyezte azokat, és a két világháború közötti időszak irredenta mozgalmainak, majd a második világháború kitörésének egyik fontos tényezője lett. A háború és a békerendezés így nemcsak új államokat hozott létre, hanem olyan etnikai és területi vitákat is konzervált, amelyek a következő évtizedekben a térség politikai és katonai konfliktusait meghatározták.

### 3.4.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban a békeszerződések szövegeire (versailles-i, saint-germaini, trianoni, sèvres-i, rigai), a Nemzetek Szövetsége irataira, a nemzeti tanácsok kiáltványaira, valamint a korszakban készült diplomáciai jelentésekre és visszaemlékezésekre támaszkodik. A katonai események rekonstrukciójához a hadseregek hivatalos történetei, a parancsnokok memoárjai és a levéltári hadműveleti naplók állnak rendelkezésre. A civil lakosság szenvedésére vonatkozó adatok főként becslések, mert a háború alatt nem készültek megbízható statisztikák; a menekültek számát és az éhínség/járványok áldozatait illetően a szakirodalomban 1–10 millió közötti becslések is előfordulnak a régióban.

A wilsoni elvek értelmezése vitatott: egyes történészek szerint a nemzeti önrendelkezés elve alapvetően új nemzetközi normát teremtett, mások szerint a győztes hatalmak csak retorikai eszközként használták. A breszt-litovszki béke és a versailles-i rendezés közötti folytonosság szintén vitatott: egyesek szerint a bolsevik kormányzat lemondása a nyugati területekről nem jelentette azok jogi megszűnését, mások szerint a versailles-i rendezés gyakorlatilag érvénytelenítette a breszt-litovszki békét. A határok meghúzásánál a háború előtti népszámlálási adatok megbízhatósága is

kérdéses, mert a birodalmi kategóriák nem feleltek meg a későbbi nemzeti kategóriáknak, és a válaszadók identitása gyakran vegyes vagy kontextusfüggő volt.

### 3.4.7 Rövid összefoglaló

- Az első világháború keleti frontja 1914–1918 között a régió szinte teljes területét érintette, és a civil lakosság tömeges szenvedését, menekülését és halálát okozta.
- Az 1917-es orosz forradalmak és a breszt-litovszki béke kivonták Oroszországot a háborúból, de a központi hatalmak megszállása és a helyi nemzeti mozgalmak közötti konfliktusokat felerősítették.
- A wilsoni nemzeti önrendelkezés elve új legitimációt adott a függetlenségi törekvéseknek, de alkalmazása következetlen volt, és a győztes hatalmak érdekei gyakran felülírták.
- 1918 őszén az Osztrák–Magyar Monarchia és a Német Birodalom összeomlása lehetővé tette Lengyelország, Csehszlovákia, Románia és a balti államok létrejöttét vagy területi bővülését.
- Az új határok meghúzása a birodalmi közigazgatási határok, etnikai eloszlás és nagyhatalmi érdekek elegyéből történt, és a kisebbségi szerződések ellenére tartós feszültségeket teremtett.
- A háború és a békerendezés több millió ember kényszerű vándorlását és kitelepítését okozta; a pontos számok ma is vitatottak, a becslések széles skálán mozognak.

### 3.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a keleti front és a nyugati front jellegét a mozgó és állóháború, valamint a civil lakosság érintettsége szempontjából! Milyen sajátosságai voltak a keleti frontnak?
2. Milyen eltérések figyelhetők meg a wilsoni önrendelkezési elv meghirdetése és a gyakorlati békerendezés között? Hozzon legalább két példát a régióból!
3. Miért tekinthető a breszt-litovszki béke egyszerre stratégiai kényszernek és precedensnek a területi átrendezésre?
4. Melyek voltak az új államok létrejöttének legfontosabb feltételei a balti régióban a lengyel és csehszlovák példához képest? Miben hasonlított, és miben tért el a folyamat?
5. Értékelje a versailles-i békerendszer kisebbségi szerződéseinek hatékonyságát a korabeli gyakorlat tükrében! Milyen tényezők akadályozták a kisebbségi jogok érvényesülését?

# 4 A két háború közötti államok és a háború

## 4.1 A versailles-i rend és a nemzetállamok

Az első világháború végén a birodalmak összeomlása – ahogy azt Az első világháború és a birodalmak összeomlása bemutatta – nem egyszerűen új államhatárokat hozott létre, hanem egy új nemzetközi rend kialakítását is kikényszerítette. A párizsi békekonferencia által létrehozott versailles-i békerendszer egyszerre próbálta érvényesíteni a nemzeti önrendelkezés elvét, és kezelni a térség mély etnikai, nyelvi és vallási sokszínűségét. A megoldás a kisebbségi szerződések intézménye lett, amely a maga korában újdonságnak számított, de végrehajtása súlyos korlátokba ütközött. Ez az alfejezet Lengyelország, Csehszlovákia, Románia és a balti államok példáján mutatja be, hogyan születtek meg az új határok, milyen szerepet kaptak a kisebbségi jogok, és miért maradtak fenn évtizedes határviták.

### 4.1.1 A párizsi békekonferencia keretei és az új államok elismerése

A párizsi békekonferencia 1919 januárjában ült össze, és a győztes hatalmak – elsősorban Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és az Egyesült Államok – döntöttek a legyőzött államok sorsáról. A legyőzött Németország, Ausztria, Magyarország, Bulgária és Törökország képviselői nem vehettek részt az érdemi tárgyalásokon; az új vagy területileg megnövekedett kelet-közép-európai államok delegációi meghallgatást kaptak, de a végső döntések a nagyhatalmak kezében maradtak. A békeszerződések aláírása – a versailles-i 1919. június 28-án, a Saint-Germain-i 1919. szeptember 10-én, a Neuilly-i 1919. november 27-én, a trianoni 1920. június 4-én – dokumentált tény, ahogyan az is, hogy a kelet-európai határok egy részét nem a konferencia, hanem a helyszínen folyó fegyveres konfliktusok döntötték el. Ez utóbbi különösen fontos: a versailles-i rend kifejezés gyakran leegyszerűsítő, mert a térség több határa a békekonferenciától függetlenül, a lengyel–szovjet háborúban vagy a balti függetlenségi harcokban alakult ki.

A konferencia elvei között keveredett a nemzeti önrendelkezés wilsoni eszméje, a hatalmi egyensúly és a stratégiai megfontolások. A döntéshozók gyakran nem rendelkeztek pontos helyi ismeretekkel, és a nemzetiségi határokat leegyszerűsített térképek alapján próbálták meghúzni. A tudományos konszenzus szerint a párizsi békék egyszerre teremtettek új államokat és termelték újra a kisebbségi problémákat: az új országok egyike sem volt homogén nemzetállam, bár a korabeli nemzeti retorika ezt sugallta. Az eltérés a retorika és a valóság között a későbbi konfliktusok egyik fő forrása lett.

### 4.1.2 Lengyelország határainak kialakulása és a keleti kérdés

Lengyelország 1918 novemberében kiáltotta ki függetlenségét, de határai hosszú ideig vitatottak maradtak. A nyugati határt a versailles-i békeszerződés rögzítette: Németország elvesztette Posen (Poznań) tartomány nagy részét, Nyugat-Poroszországot, és Danzig (Gdańsk) szabad város lett. A felső-sziléziai és kelet-poroszországi népszavazások (1920–1921) eredménye vegyes lett; a versailles-i döntés nyomán kialakult határ a német revizionizmus egyik fő célpontjává vált

a két háború között. Ez a tény a későbbi német külpolitikát meghatározó dokumentumokkal igazolható.

A keleti határ sorsa nem a békekonferencián dőlt el. A lengyel csapatok és a szovjet-oroszországi Vörös Hadsereg közötti háború (1919–1921) eredményeként a rigai béke (1921. március 18.) a Curzon-vonalnál – amelyet a brit külügyminiszter javasolt 1920-ban, és amely a fehérorosz és ukrán etnikai többségű területek egy részét a Szovjet-Oroszországnak hagyta volna – jóval keletebbre húzta meg a határt. A rigai béke szövege dokumentált tény, és egyértelműen mutatja, hogy Lengyelország jelentős ukrán, belorusz és litván lakosságú területeket szerzett. Becslések szerint az 1921-es lengyel népszámláláskor a lakosság mintegy egyharmada nem lengyel anyanyelvűnek vallotta magát, de a pontos arány vitatott, mert a besorolási kategóriák és a kisebbségi csoportok önmeghatározása bizonytalan.

A keleti határ értékelése a mai napig emlékezetpolitikai vita tárgya. A lengyel nemzeti narratíva a történelmi Lengyel–Litván Köztársaság (Rzeczpospolita) területi igényeinek helyreállítását hangsúlyozza, míg az ukrán, belorusz és litván történetírás annexióként értékeli a rigai béke következményeit. A semleges megközelítés szerint a határ meghúzásában a katonai erőviszonyok legalább olyan szerepet játszottak, mint a nemzeti elv; a versailles-i rend tehát ebben az esetben csak utólag szentesített egy fegyveres konfliktusban kialakult helyzetet.

### 4.1.3 Csehszlovákia megalakulása és a nemzeti kérdés

Csehszlovákia 1918. október 28-án kiáltotta ki függetlenségét, amelyet a Saint-Germain-i és a trianoni békeszerződések erősítettek meg. Az új állam a cseh történelmi tartományokból (Csehország, Morvaország, Osztrák-Szilézia), Szlovákiából és Kárpátaljából állt. A határvonal a németek lakta Szudétavidéket (Sudety) Csehszlovákiához csatolta, ami a versailles-i rend egyik legvitatottabb döntése lett: a terület stratégiai és történelmi alapon került az új államhoz, de jelentős német lakossága (az 1921-es népszámlálás szerint körülbelül 3 millió fő, bár a besorolás vitatott) a későbbi müncheni válság alapját képezte. A szlovák területek Magyarországtól való elcsatolása is ellentmondásos volt: a szlovák nemzeti mozgalom az önrendelkezés győzelmét látta benne, a magyar kormány és a helyi magyar közösségek viszont a történelmi Magyar Királyság felbomlásának igazságtalanságát hangsúlyozták.

A csehszlovák állam a csehszlovák nemzet koncepciójára épült, amely a csehek és szlovákok közös államnemzetként való felfogását jelentette. Ez a konstrukció nemzetközi jogilag lehetővé tette, hogy a németek és magyarok hivatalosan kisebbségként szerepeljenek, de a szlovák autonómia iránti igényt is háttérbe szorította. A tudományos konszenzus szerint a csehszlovák nacionalizmus a cseh politikai elit dominanciáját tükrözte, és a szlovák, német, magyar és ruszin lakosság integrációja feszültségekkel terhes volt. A kisebbségi szerződések aláírásával Csehszlovákia kötelezettséget vállalt a nyelvi és oktatási jogok tiszteletben tartására, de a gyakorlatban a csehszlovák nyelv hivatalos preferálása és a közigazgatás cseh dominanciája sértette a kisebbségi elvárásokat.

### 4.1.4 Románia területi nyereségei: Erdély, Besszarábia, Bukovina

Románia a háború elején 1916-ban hadba lépett az antant oldalán, de 1918-ban különbékét kényszerült kötni, majd a központi hatalmak veresége után gyorsan kihasználta a birodalmi összeomlást. Az 1918-as gyulafehérvári nyilatkozat (december 1.) kimondta Erdély egyesülését Romániával; Besszarábia 1918 tavaszán csatlakozott, Bukovina pedig 1918 novemberében. A párizsi békekonferencia ezeket a területszerzéseket a trianoni békeszerződéssel (1920. június 4.) és a Saint-Germain-i békeszerződéssel utólag szentesítette. A román állam területe így több mint kétszeresére nőtt, és a lakosság etnikai összetétele rendkívül heterogénné vált.

A román nemzeti emlékezet Nagy-Románia (România Mare) létrejöttét a nemzeti egyesülés beteljesüléseként ünnepli, azonban ez az értelmezés emlékezetpolitikai állítás, nem pedig semleges történeti ítélet. A kisebbségi csoportok – elsősorban a magyarok Erdélyben, a németek a Bánságban és Erdélyben, a zsidók a moldvai és besszarábiai városokban, a bolgárok Dél-Dobrudzsában, az ukránok és ruszinok Bukovinában és Besszarábiában – a román nemzetépítés nyomását érezték. A kisebbségi szerződés, amelyet Románia 1919 decemberében írt alá, jogilag előírta az anyanyelv használatát és a vallásszabadságot, de a román kormányok gyakran a centralizált nemzetállamépítést részesítették előnyben. A Besszarábia feletti szuverenitást a szovjet kormány soha nem ismerte el, ami állandó feszültségforrás volt a két világháború között, és a második világháború alatti szovjet annexió előzményét képezte.

### 4.1.5 A balti államok függetlenségének kivívása és nemzetközi elismerése

Észtország, Lettország és Litvánia függetlenségét a háború alatt, az orosz birodalom szétesésének időszakában kiáltották ki. Észtország 1918. február 24-én, Lettország 1918. november 18-án, Litvánia 1918. február 16-án deklarálta függetlenségét. A békekonferencia hivatalosan 1921-ben vette fel őket a Népszövetségbe, ezzel ismerve el államiságukat, de a tényleges függetlenséget a helyi hadszíntereken vívták ki: Észtország és Lettország a szovjet-oroszországi Vörös Hadsereg és a német szabadcsapatok ellen, Litvánia pedig a lengyel hadsereg területi igényeivel és a szovjet erőkkel szemben. A balti államok határait részben a Szovjet-Oroszországgal kötött békeszerződések rögzítették: Észtország 1920. február 2-án, Lettország 1920. augusztus 11-én írta alá a maga békeszerződését, Litvánia 1920. július 12-én. Ezek az egyezmények dokumentált tények.

A balti térségben a versailles-i rend keretei különösen törékenynek bizonyultak. Litvánia és Lengyelország között Vilnius (Wilno) hovatartozása miatt évtizedes konfliktus alakult ki: 1920-ban lengyel csapatok foglalták el a várost, és a Népszövetség döntése sem tudta rendezni a vitát. Litvánia 1938-ig nem létesített diplomáciai kapcsolatot Lengyelországgal. A balti német kisebbség helyzete, valamint a litvániai lengyel közösség jogi helyzete a kisebbségi szerződések hatálya alá tartozott, de a végrehajtás itt is gyenge volt. A Szovjetunióval fennálló feszültség a keleti határok felett a második világháború idején a Molotov–Ribbentrop paktum titkos záradékában öltött testet, ami a versailles-i rend összeomlásának egyik legsúlyosabb következménye lett.

### 4.1.6 A kisebbségi szerződések: cél, tartalom és korlátok

A párizsi békekonferencia az új vagy területileg megnövekedett államokkal kisebbségi szerződéseket íratott alá. Lengyelország 1919. június 28-án, ugyanazon a napon, mint a versailles-i békeszerződést; Csehszlovákia 1919. szeptember 10-én; Románia 1919. december 9-én. A balti államok a Népszövetségbe való felvételük feltételeként tettek hasonló tartalmú nyilatkozatokat. A szerződések szövegei elsődleges források, és tartalmuk jól dokumentált. Legfontosabb elemeik: az élet és a szabadság védelme minden lakos számára; az állampolgárság rendezése; az anyanyelv használata az oktatásban és az igazságszolgáltatásban; a vallásszabadság; valamint a kisebbségi panaszok benyújtásának lehetősége a Népszövetséghez.

A kisebbségi szerződések újdonsága a nemzetközi jogban vitathatatlan: korábban nem létezett olyan multilaterális mechanizmus, amely egy állam belső kisebbségi viszonyait nemzetközi ellenőrzés alá helyezte volna. Ugyanakkor a tudományos konszenzus rámutat arra, hogy a rendszer alapvetően aszimmetrikus volt. A szerződések csak az új vagy területileg megnövekedett államokra vonatkoztak, a nagyhatalmak saját kisebbségeikre nem vállaltak hasonló kötelezettséget. Ráadásul az államok a nemzetépítés nevében gyakran megsértették a szerződések betűjét: a földreformok, az iskolapolitika és a nyelvhasználat korlátozása mind arra irányult, hogy a

domináns nemzet társadalmi és gazdasági fölényét biztosítsák. A kisebbségi szerződések így a két háború között inkább a feszültségek kezelésének eszközei voltak, mint a kisebbségi jogok hatékony védelmének garanciái.

### 4.1.7 A Népszövetség szerepe: petíciók és szelektív végrehajtás

A kisebbségi szerződések végrehajtásának felügyeletét a Népszövetség (League of Nations) kapta. A kisebbségi közösségek vagy egyének petíciót nyújthattak be a Népszövetség Tanácsához, amely aztán vizsgálatot indíthatott. A petíciós eljárás a korban új lehetőséget jelentett, de a gyakorlatban súlyos korlátokkal működött. Az államok gyakran vitatták a petíciók befogadhatóságát, és a Népszövetség döntései nem bírtak kötelező erővel. A nagyhatalmak politikai érdekei felülírták az elveket: például a lengyelországi német kisebbség panaszait a német kormány felhasználta a versailles-i rend revíziójára, míg a francia szövetségi politika miatt Párizs gyakran vonakodott szankcionálni Lengyelországot. A Csehszlovákia elleni magyar és német panaszok hasonlóan politikai csatározásokká váltak.

A tudományos konszenzus szerint a kisebbségi védelmi rendszer a második világháború előtt összeomlott, mert a Népszövetség nem rendelkezett hatékony kényszerítő eszközökkel, és a tagállamok szuverenitás-felfogása erősebb volt a kisebbségi jogoknál. A versailles-i rend ezen kudarca hozzájárult ahhoz, hogy a második világháború után a nemzetközi közösség a kisebbségi jogok helyett inkább az egyéni emberi jogok univerzális védelmére helyezte a hangsúlyt, bár ez a váltás sem oldotta meg a térség etnikai feszültségeit.

### 4.1.8 Határviták és feszültségek a két háború között

A versailles-i békerendszer által meghúzott határok a régióban számos tartós konfliktus forrásai maradtak. A legfontosabbak közé tartoztak:

- **Litván–lengyel konfliktus Vilnius miatt**: 1920-ban lengyel csapatok foglalták el Vilniust, és a Népszövetség által javasolt kompromisszumok sorra kudarcot vallottak. A feszültség 1938-ig, a lengyel ultimátumig befagyasztotta a két állam viszonyát.
- **Csehszlovák–lengyel vita Teschen (Cieszyn) körül**: a térséget 1920-ban a győztes hatalmak döntése osztotta meg, de mindkét fél elégedetlen maradt. Ez a vita mérgezte a két ország kapcsolatát, és 1938-ban a müncheni egyezmény után Lengyelország annektálta a vitatott területet.
- **Magyar–román és magyar–csehszlovák határviták**: a trianoni békeszerződés által meghúzott határok revíziója a magyar politika központi célja lett, ami állandó feszültséget teremtett a térségben.
- **Német–lengyel határvita**: Danzig szabad város státusza, a lengyel korridor és a felső-sziléziai rendezés a német revizionizmus fókuszpontja lett, és Hitler hatalomra jutása után a versailles-i rend lerombolásának ürügyévé vált.
- **A balti államok keleti határai**: a Szovjetunió soha nem mondott le a balti államok területéről, és a két háború közötti diplomáciai egyezmények ellenére a szovjet fél a területi visszatérést stratégiai célként kezelte.

Ezek a határviták nem csupán diplomáciai anomáliák voltak, hanem a versailles-i rend alapvető gyengeségét mutatták: a nemzeti önrendelkezés elvét nem lehetett következetesen alkalmazni olyan területeken, ahol az etnikai határok nem estek egybe a történelmi közigazgatási határokkal, és ahol a stratégiai, gazdasági és hatalmi szempontok folyamatosan felülírták az elvi deklarációkat.

### 4.1.9 Források és bizonytalanságok

Ennek az alfejezetnek a forrásbázisa több rétegű. Elsődleges forrásként a békeszerződések szövegei (Versailles, Saint-Germain, Neuilly, Trianon), a kisebbségi szerződések, a Népszövetség hivatalos jegyzőkönyvei, a korabeli népszámlálási iratok és a diplomáciai levéltárak dokumentumai szolgálnak. Másodlagos forrásként a kelet-közép-európai diplomáciatörténet és a kisebbségi kérdés nemzetközi irodalma használható, de ezek értelmezése országonként és iskolánként eltérő.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők:

1. **A népszámlálási adatok megbízhatósága**: a nemzetiségi besorolás önbevalláson alapult, de a kérdezőbiztosok és a helyi adminisztráció befolyásolhatták az eredményeket. Az etnikai határok nem voltak élesek, és a kettős identitású csoportok besorolása vitatott.
2. **A kisebbségi szerződések értékelése**: egyes történészek szerint őszinte kísérlet volt a kisebbségi jogok nemzetközi védelmére, mások szerint a nagyhatalmak eszköze a kis államok ellenőrzésére. A két értelmezés között nincs tudományos konszenzus.
3. **A határok igazságossága**: a nemzeti, etnikai, történelmi és stratégiai elvek ütközése miatt a határviták értékelése elkerülhetetlenül emlékezetpolitikai kérdés. A “versailles-i igazságtalanság” toposza a magyar, a német és részben a bolgár emlékezetben erősen jelen van, míg a cseh, román, lengyel és balti nemzeti narratívák az államalapítás pozitív oldalát hangsúlyozzák.
4. **A helyi erőszak és a kisebbségi tapasztalatok**: a korabeli források gyakran a hivatalos állami álláspontot tükrözik, míg a kisebbségi közösségek mindennapi tapasztalatai kevésbé dokumentáltak. A petíciós eljárások iratai fontos források, de ezek is az érdekelt felek válogatott anyagai.

Ezekre a bizonytalanságokra a későbbi fejezetek – különösen a második világháború és a Holocaust tárgyalása – vissza fognak utalni, mert a két háború közötti kisebbségi rendszer kudarca közvetlen előzménye lett a harmincas–negyvenes évek radikális etnikai politikájának.

### 4.1.10 Rövid összefoglaló

- A párizsi békekonferencia és a versailles-i békerendszer új államhatárokat hozott létre Kelet-Közép-Európában, de a nemzeti önrendelkezés elvét csak részben tudta érvényesíteni.
- Lengyelország határait részben a békekonferencia, részben a lengyel–szovjet háború és a rigai béke határozta meg; a keleti határ jelentős nem lengyel lakosságot foglalt magában.
- Csehszlovákia a csehszlovák nemzet koncepciójára épült, de a német, magyar, szlovák és ruszin kisebbségek integrációja feszültségekkel volt terhes.
- Románia területe több mint kétszeresére nőtt, ami Nagy-Románia létrejöttét eredményezte, de a kisebbségi kérdés súlyos teher maradt.
- A balti államok függetlenségét a helyi harcok döntötték el, és a versailles-i rend csak utólag ismerte el őket; a litván–lengyel konfliktus Vilnius miatt évtizedekre megmérgezte a térséget.
- A kisebbségi szerződések újdonságot jelentettek a nemzetközi jogban, de végrehajtásuk szelektív volt, és a Népszövetség nem tudta hatékonyan védeni a kisebbségeket.
- A határviták (Vilnius, Teschen, Danzig, a magyar revíziós igények) a versailles-i rend törékenységét mutatták, és hozzájárultak a második világháború kitöréséhez.

### 4.1.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen elvek ütköztek a versailles-i békerendszer határainak meghúzásakor, és miért volt nehéz a nemzeti önrendelkezés elvét következetesen alkalmazni?
2. Hasonlítsa össze Lengyelország és Csehszlovákia nemzetiségi szerkezetét a két háború között, és mutassa be, hogyan kezelték a kisebbségi kérdést!
3. Miért nem tudta a Népszövetség hatékonyan érvényesíteni a kisebbségi szerződéseket, és milyen következményei lettek ennek a kudarcnak?
4. Melyek voltak a legfontosabb határviták a régióban, és hogyan kapcsolódtak a második világháború kitöréséhez?
5. Milyen források alapján tudjuk rekonstruálni a kisebbségi szerződések gyakorlati működését, és milyen bizonytalanságok merülnek fel a népszámlálási adatok értelmezésekor?

## 4.2 Autoriter és jobboldali fordulatok

A két háború közötti időszakban a versailles-i és a kapcsolódó békeszerződések által létrehozott új vagy újjászervezett államok többsége kezdetben parlamentáris demokráciaként indult, ám a húszas-harmincas évek fordulójára szinte mindegyikben a tekintélyelvű, a demokratikus intézményeket fokozatosan felszámoló vagy azokat puszta díszletté silányító rezsimek vették át a hatalmat. Ez a folyamat nem egyszeri, hirtelen törés volt, hanem a belső társadalmi, gazdasági és etnikai feszültségek, valamint a külső fenyegetések – különösen a szovjet terjeszkedés és a náci Németország befolyásának növekedése – együttes következménye. Az autoriter fordulatok sem voltak egyformák: Lengyelországban a **sanacja** (lengyelül: sanacja, szó szerint „megtisztulás”) Piłsudski nevével fémjelzett, katonai-polgári elit vezette rendszert hozott létre; a balti államokban inkább paraszti-nacionalista, agrárgyökerű diktatúrák alakultak ki; Romániában a királyi hatalom koncentrációja és a szélsőjobboldali **Vasgárda** közötti küzdelem vezetett királyi diktatúrához; a szlovák autonomista mozgalom pedig a csehszlovák államon belüli elégedetlenségből kiindulva, a náci Németország árnyékában, végül saját, klerikális-autoriter államot hozott létre. E fejezet célja, hogy ezeket a folyamatokat összehasonlító keretben mutassa be, hangsúlyozva, hogy a „demokrácia visszaszorulása” korántsem egységes jelenség volt, és a rezsimek jellege csak fenntartásokkal sorolható közös kategóriákba.

### 4.2.1 A demokrácia válságának közös gyökerei

A húszas évek közepére a legtöbb új államban a parlamenti rendszer súlyos működési zavarokkal küzdött. Ennek okai közé tartozott a többpártrendszer erős fragmentálódása: a nemzeti, etnikai, regionális és ideológiai törésvonalak mentén szerveződő pártok gyakran képtelenek voltak stabil kormánytöbbséget alkotni. A választójog és a politikai részvétel kiszélesedése – noha a versailles-i rendszer alapértéke volt – egyes országokban a nemzeti kisebbségek nagy arányú, a többségi elit által veszélyként érzékelt politikai súlyához vezetett. A gazdasági nehézségek, különösen az 1929 utáni nagy válság, tovább növelték a radikális, egyszerű megoldásokat ígérő mozgalmak támogatottságát; a munkanélküliség, a földéhség és a piacok összeomlása aláásta a demokratikus intézményekbe vetett bizalmat. Ezen túlmenően a szovjet hatalom régióspecifikus fenyegetésként volt jelen, hiszen a Szovjetunió területi és ideológiai igényei a balti államok, Lengyelország és Románia keleti határainál közvetlen katonai fenyegetést jelentettek; a kommunistaellenesség így a jobboldali tekintélyelvű rezsimek legitimációs elemévé vált. Mindezek a tényezők együttesen tették lehetővé, hogy az államfők, hadseregek vagy mozgalmak úgynevezett „mentőakciói” – valójában puccsai vagy alkotmányos felfüggesztései – a lakosság jelentős része által elfogadottnak,

sőt olykor üdvözöltnek tűnjenek. Fontos azonban elválasztani egymástól a dokumentáltan alacsony ellenállást mutató, viszonylag széles támogatottságú rezsimeket a tényleges tömegterroron alapuló, szűk elitekre támaszkodó diktatúráktól; a két véglet közötti különbségtétel a történészi értelmezések egyik fő vitapontja.

### 4.2.2 Lengyelország: a sanacja rendszere

Lengyelországban a parlamentáris köztársaság 1918-tól működött, de a belpolitikai káosz, a pártok közötti éles konfliktusok és a kormányok gyakori bukása 1926-ra általános elégedetlenséget szült. Ebben a helyzetben Józef Piłsudski, a függetlenség kivívásának egyik legfőbb katonai és politikai alakja, 1926 májusában a hadsereg támogatásával fegyveres puccsal átvette a hatalmat. Az eseményt **májusi puccs**ként (lengyelül: przewrót majowy) ismerjük; a harcok Varsóban néhány napig tartottak, és az áldozatok száma – becslések szerint néhány száz fő – a későbbi rezsim propagandájában és a történetírásban egyaránt vitatott. A puccs tényleges okai és Piłsudski személyes motivációi a mai napig értelmezési viták tárgyát képezik: egyes munkák a parlamentarizmus kudarcára, mások Piłsudski hatalmi ambícióira helyezik a hangsúlyt.

Piłsudski kezdetben nem számolta fel a parlamentet, formálisan megtartotta a köztársasági intézményeket, de a gyakorlatban erősen korlátozta a törvényhozás szerepét. Az 1935-ös úgynevezett **áprilisi alkotmány** (lengyelül: konstytucja kwietniowa) már jogilag is intézményesítette a tekintélyelvű elnöki hatalmat: az elnököt messzemenő rendeletalkotási joggal ruházta fel, a szejm szerepe formálissá vált. A rendszer mögött álló politikai csoport, a **sanacja** (magyarul kb. „megtisztulás") arra hivatkozott, hogy a lengyel államot meg kell tisztítani a korrupciótól és a pártérdekektől. A sanacja nem volt egységes ideológiájú párt, hanem Piłsudskihoz hű katonatisztek, értelmiségiek és bürokraták laza szövetsége volt; a rendszer jellegét a korlátozott pluralizmus jellemezte, a politikai ellenzék működhetett ugyan, de valódi hatalomhoz nem juthatott. A sajtószabadságot jelentősen korlátozták, a kormányzati propaganda erős volt, de a tömeges politikai terror – szemben a náci vagy szovjet modellel – nem vált rendszerszintűvé. Piłsudski 1935-ös halála után a hatalom a „ezredesek csoportja" kezébe került, akik a rendszert tovább radikalizálták, de továbbra sem léptek a totális diktatúra útjára. A kisebbségi politikában a sanacja kezdetben viszonylag pragmatikus irányvonalat követett, ám a harmincas években erősödött az asszimilációs nyomás, különösen a jelentős ukrán, belorusz és zsidó lakossággal szemben. Ezt a fordulatot a történészek egy része a lengyel nacionalizmus előretörésével, más része a külső fenyegetések hatásával magyarázza; a kérdés – különösen a zsidók helyzetének romlása – a mai lengyel emlékezetpolitikában is éles vitákat vált ki.

### 4.2.3 A balti államok: három autoriter köztársaság

Litvánia, Lettország és Észtország esetében az autoriter fordulatok időben közel eső, ám részben eltérő mintákat követtek. Közös vonásuk, hogy a parlamentáris demokrácia rövid életű volt, a politikai válságokat pedig rendre egy-egy erős kezű államfő „rendteremtése" zárta le. A három rezsim közül a legkorábbi litván: 1926 decemberében **Antanas Smetona** és a nacionalista **Tautininkai** mozgalom katonai puccsal vette át a hatalmat. Smetona elnökként feloszlatta a parlamentet, felfüggesztette az alkotmányos szabadságjogokat, és csak 1936-ban hívta össze a törvényhozást, amely már nem demokratikus választásokon alapult. Rezsimje a litván nyelvi és kulturális dominanciára építő nacionalizmus, a katolikus egyház befolyása és a földreform által megerősített paraszti középosztály támogatására támaszkodott. Smetona rendszerét a szakirodalom gyakran tekintélyelvű nacionalizmusnak nevezi, hangsúlyozva, hogy bár a hatalom koncentrált volt, a tömeges erőszak mértéke viszonylag alacsony maradt. A litván kormányzat külpolitikailag különösen érzékeny volt a lengyel–litván területi vitára (Vilnius kérdése), ami a nacionalista retorikát tovább erősítette.

Lettországban **Kārlis Ulmanis** 1934 májusában hajtott végre puccsot, feloszlatva a parlamentet, betiltva valamennyi politikai pártot, és államfőként gyakorolva a hatalmat. Ulmanis agrárnacionalista programja a lett parasztságot és a mezőgazdasági termelőket állította a középpontba; a rendszer ideológiája a lett nemzeti egységet hangsúlyozta, miközben a német és orosz kisebbségek politikai és kulturális jogait korlátozták. A rendszer nem sorolható a fasiszta modellek közé, mert bár erősen autoriter volt, nem épített ki tömegpártot, és nem alkalmazott rendszerszintű terrort; a szakirodalomban általában **tekintélyelvű nacionalizmus**ként vagy **paraszdiktatúra**ként emlegetik. Hasonló utat járt Észtország, ahol **Konstantin Päts** 1934 márciusában puccsal szerezte meg a teljhatalmat. Päts korábban többször volt miniszterelnök; fellépése formálisan a szélsőjobboldali mozgalmak (különösen a Vaps-mozgalom) elleni védekezés jegyében történt, de a gyakorlatban a demokrácia felszámolásához vezetett. A parlamentet feloszlatták, a pártokat betiltották, Päts „államfő" lett, és a harmincas évek végéig rendeleti úton kormányzott. A három balti rezsim közös jellemzője, hogy a korlátozott politikai pluralizmus és a sajtó ellenőrzése ellenére a civil társadalom egy része tovább működhetett, és a gazdasági életben a magántulajdon domináns maradt. Ugyanakkor mindhárom államban fokozatosan erősödött a kisebbségi nyelvek és intézmények visszaszorítása, ami a német, orosz, zsidó és más csoportok helyzetének romlásához vezetett. Az 1940-es szovjet megszállás e rezsimeknek véget vetett, de a szovjet történetírás és a mai emlékezetpolitika – különösen a balti országokban – eltérően ítéli meg e diktatúrák örökségét; a szovjet időszak hivatalos narratívája „fasisztaként" bélyegezte őket, míg a mai állami emlékezet inkább a szovjet megszállás előtti „független", bár tekintélyelvű korszakként tekint rájuk.

### 4.2.4 Románia: a királyi diktatúra és a Vasgárda

Romániában az autoriter fordulat bonyolultabb pályát írt le, mert a hatalomért két, egymással is versengő erő küzdött: a hagyományos monarchikus elit és a radikális szélsőjobboldal. A román parlamentáris rendszer a húszas években rendkívül instabil volt; a pártok korrupcióval és egymás közötti éles küzdelmeikkel hiteltelenné váltak. A **Vasgárda** (románul: Garda de Fier, más néven **Legionárius mozgalom**, Mișcarea Legionară) Corneliu Zelea Codreanu vezetésével a harmincas évek elején vált tömegmozgalommá. A Vasgárda ideológiája a szélsőséges nacionalizmuson, az ortodox vallási miszticizmuson, a kommunizmusellenességen és az agresszív antiszemitizmuson alapult; módszerei közé tartozott a politikai erőszak, a merénylet és a terror. A mozgalom támogatottsága elsősorban a vidéki szegényparasztság, a diákok és a városi kispolgárság egy része körében volt erős. A történészek többsége a Vasgárdát a fasiszta mozgalmak közé sorolja, bár hangsúlyozzák annak sajátos, ortodox-vallási jellegét, amely megkülönbözteti a német nemzetiszocializmustól.

A román politikai elit válasza erre a fenyegetésre az volt, hogy **II. Károly király** 1938-ban felfüggesztette az alkotmányt, feloszlatta a parlamentet, betiltotta a pártokat, és bevezette az úgynevezett **királyi diktatúrát** (románul: dictatura regală). Ezzel egy időben létrehozta a **Nemzeti Újjászületési Frontot** (románul: Frontul Renașterii Naționale), egy mesterséges, felülről szervezett állami egypártot, amelynek célja a királyi hatalom társadalmi bázisának megteremtése volt. A királyi diktatúra a szélsőjobboldal megregulázására és a hagyományos tekintélyelvű, monarchikus rend megszilárdítására törekedett, ám közben maga is átvett számos nacionalista és antiszemita elemet: a zsidó lakosság jogait fokozatosan korlátozták, a kisebbségi csoportokkal szemben diszkriminatív intézkedések léptek életbe. Codreanut és a Vasgárda számos vezetőjét börtönbe vetették, majd 1938-ban – a hivatalos verzió szerint szökési kísérlet közben – meggyilkolták; az esemény körülményei mind a mai napig vitatottak. A királyi diktatúra azonban nem tudott hosszú távú stabilitást teremteni: a nemzetközi helyzet romlása, a területi veszteségek (Besszarábia, Észak-Erdély) 1940-ben a rezsim összeomlásához vezettek. II. Károlyt lemondásra kényszerítették, és a hatalmat **Ion Antonescu** tábornok vette át, aki a Vasgárdával szövetkezve úgynevezett **Nemzeti Legionárius Államot** (románul: Statul Național-Legionar)

hozott létre. Bár ez az epizód már szorosan a második világháborúhoz kapcsolódik, jól mutatja, hogy a királyi diktatúra mennyire törékeny volt, és a radikális jobboldal megerősödését nem tudta megakadályozni.

### 4.2.5 A szlovák autonomista mozgalom és a Szlovák Állam

Csehszlovákia a két háború közötti időszakban Kelet-Közép-Európa egyik legstabilabb demokráciája volt, ám ez a stabilitás nem terjedt ki a szlovák–cseh viszonyra. A szlovák nemzeti mozgalom egy része már a 19. század óta autonómiát követelt, részben a magyar hatalommal szemben, részben pedig a saját nemzeti intézmények fejlődése érdekében. A csehszlovák állam 1918-as létrejötte után a szlovák politikai elit egy jelentős része úgy érezte, hogy a centralizált államszerkezetben a csehek dominálnak, és a szlovák nyelvi-kulturális sajátosságokat nem veszik kellőképpen figyelembe. A **Szlovák Néppárt** (szlovákul: Hlinkova slovenská ľudová strana, HSLS), amelyet Andrej Hlinka vezetett, a szlovák autonómia követelését párosította a katolikus társadalmi tanítással és a konzervatív nacionalizmussal. A párt a húszas-harmincas években fokozatosan radikalizálódott, követeléseiben egyre inkább a nemzeti önrendelkezés felé mozdult el, és a harmincas években – elsősorban a náci Németország befolyásának növekedése nyomán – egyre nyíltabban szorgalmazta a csehszlovák állam lazítását vagy akár felbomlasztását. Hlinka 1938-as halála után a párt vezetője **Jozef Tiso** lett, aki katolikus papként és politikusként a szlovák autonómia élharcosa volt.

A müncheni egyezmény (1938 szeptembere) és a csehszlovák állam válsága közvetlenül elősegítette a szlovák követelések teljesülését: 1938 októberében Szlovákia autonómiát kapott a föderalizált Cseh-Szlovák Köztársaságon belül. Ez azonban rövid életű és súlyos belső viszonyokkal terhelt volt. 1939 márciusában, a náci Németország nyomására és a cseh területek megszállásával párhuzamosan, Tiso bejelentette a **Szlovák Állam** (szlovákul: Slovenský štát) kikiáltását. Az új állam formálisan független volt, de ténylegesen a Harmadik Birodalom kliensállamaként működött; külpolitikája, hadserege és gazdasága erősen kötődött Németországhoz. A Tiso-rezsim autoriter, klerikális-fasiszta jellegű volt: a politikai ellenzéket felszámolták, a zsidó lakosságot súlyos diszkrimináció és később deportálás sújtotta, a rendszer ideológiája a szlovák nemzeti keresztény államiságot hirdette. A Szlovák Állam részt vett a Szovjetunió elleni háborúban is, és a zsidók elhurcolásában való bűnrészessége a mai napig éles emlékezetpolitikai viták tárgya Szlovákiában. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a szlovák autonomista mozgalom nem volt eleve a fasiszta modell híve; radikalizálódása fokozatos volt, és a háborús körülmények, a német nyomás, valamint a csehszlovák állam összeomlása döntő szerepet játszott abban, hogy a mozgalom végül a kliensállami kollaboráció útjára lépett. Ezt a folyamatot a történészek vitatottan értékelik: egyesek a szlovák nemzeti emancipáció tragikus félresiklásának, mások a kollaboráns elit tudatos hatalomra törésének látják.

### 4.2.6 Összehasonlító értékelés: a demokrácia visszaszorulása

A fenti esetek összehasonlítása több közös vonást tár fel, de jelentős különbségeket is. Közös vonás, hogy mindegyik autoriter fordulat a parlamenti demokrácia tényleges vagy vélt kudarcából indult ki, és az erős állam, a rend, a nemzeti egység ígéretével legitimálta magát. A rezsimek általában kommunistaellenesek voltak, és a Szovjetunió fenyegetését használták fel a szabadságjogok korlátozására. Ugyanakkor eltérés mutatkozik a hatalomgyakorlás jellegében: míg a lengyel sanacja és a balti diktatúrák viszonylag korlátozott pluralizmust engedtek, addig a román királyi diktatúra és különösen a Szlovák Állam esetében a tömeges erőszak, az antiszemita politika és a szélsőjobboldali ideológia jóval nagyobb szerepet játszott. A fasiszta jelleg kérdése éles viták tárgya: a történészek egy része a fasiszta címkét kizárólag a Vasgárdára és a Szlovák Államra tartja fenntarthatónak, míg a lengyel, litván, lett és észt rezsimeket inkább „tekintélyelvű”,

„paraszti” vagy „biirokratikus” diktatúráknak tekinti. E megkülönböztetés azonban nem menti fel az utóbbiakat sem a demokrácia felszámolása és a kisebbségi jogok megsértése alól.

A demokrácia visszaszorulása tehát a régióban nem egyetlen, egységesen „jobboldali” fordulat volt, hanem egymástól eltérő, ugyanakkor egymással összefüggő folyamatok sorozata. A közös gyökerek – a versailles-i rend által teremtett nemzetállami keretek etnikai feszültségei, a gazdasági válság, a szovjet fenyegetés és a parlamenti rendszer strukturális gyengesége – a külső nagyhatalmi nyomással párosulva tették lehetővé, hogy a demokratikus intézményeket rövid idő alatt félretegyék. E rezsimek létrejötte pedig közvetlen előzménye volt annak a katasztrófának, amelyet a második világháború és a szovjet megszállás hozott a térségre.

### 4.2.7 Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet a két háború közötti Kelet-Közép-Európa politikatörténetére vonatkozó, széles körben elfogadott szakirodalmi konszenzusra támaszkodik. A konkrét események – például a puccsok időpontja, a fő szereplők kiléte, az alkotmányos változások főbb állomásai – viszonylag jól dokumentáltak, korabeli jogszabályok, parlamenti jegyzőkönyvek, sajtóanyagok és visszaemlékezések alapján rekonstruálhatók. Ugyanakkor számos ponton fennállnak bizonytalanságok és értelmezési viták. A puccsok közvetlen motivációi és a mögöttük álló erők pontos összetétele nem mindig rekonstruálható egyértelműen; a személyes visszaemlékezések és a későbbi rezsimpropaganda gyakran eltorzítja a képet. A tömegtámogatottság mértékéről megbízható közvélemény-kutatások hiányában csak közvetett becslések állnak rendelkezésre. A rezsimek jellegének minősítése – különösen az, hogy mi nevezhető „fasisztának”, és mi csupán „tekintélyelvű” – a történettudományban máig vitatott; e vita szorosan összefügg a mai kelet-közép-európai emlékezetpolitikai csatákkal, ahol az egyes országok hivatalos narratívái gyakran egyoldalúan értékelik e korszakot. Különösen érzékeny kérdés a szlovák állam, a román királyi diktatúra és a Vasgárda viszonya, valamint a balti rezsimek megítélése a szovjet időszakhoz képest. A fejezet által megfogalmazott állítások ezért – ahol forrásszerűen nem igazolhatók – a tudományos konszenzus vagy a vitatott értelmezés kategóriájába tartoznak, és nem tekinthetők lezárt tényállításoknak.

### 4.2.8 Rövid összefoglaló

- A versailles-i rend után létrejött államok többségében a parlamentáris demokrácia néhány éven belül összeomlott, és helyét tekintélyelvű, autoriter rezsimek vették át.
- Lengyelországban Piłsudski 1926-os májusi puccsa hozta létre a sanacja rendszert, amely korlátozott pluralizmust engedett, de fokozatosan radikalizálódott, különösen a kisebbségekkel szemben.
- Litvániában (Smetona, 1926), Lettországban (Ulmanis, 1934) és Észtországban (Päts, 1934) nacionalista, agrárgyökerű diktatúrák jöttek létre, amelyek a parlamentet felszámolták, a pártokat betiltották, de nem váltak totális diktatúrává.
- Romániában a szélsőjobboldali Vasgárda fenyegetésére válaszul II. Károly király 1938-ban királyi diktatúrát vezetett be, amely azonban nem tudta megakadályozni a szélsőjobboldal megerősödését, és 1940-ben összeomlott.
- A szlovák autonomista mozgalom a csehszlovák centralizmus ellenében erősödött meg, majd a müncheni válság után Szlovákia autonómiát kapott, végül 1939-ben német kliensállamként kikiáltotta a Szlovák Államot, amely klerikális-autoriter, fasiszta jellegű rendszer volt.
- A demokrácia visszaszorulásának közös okai: a parlamenti rendszer fragmentáltsága, a gazdasági válság, a szovjet fenyegetés és a nacionalista ideológiák térnyerése.
- Az autoriter rezsimek megítélése máig vitatott; a „fasiszta” kategória használata országonként és történészi irányzatonként eltérő.

### 4.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a lengyel sanacja és a balti államok autoriter rendszereit a hatalomgyakorlás és a társadalmi bázis szempontjából! Miben hasonlítottak, és miben különböztek?
2. Milyen szerepet játszott a szovjet fenyegetés a két háború közötti autoriter fordulatokban? Indokolja példákkal!
3. Miért tekinthető a román királyi diktatúra kudarcnak? Milyen tényezők vezettek az összeomlásához?
4. Hogyan kapcsolódott a szlovák autonomista mozgalom a csehszlovák állam belső feszültségeihez, és milyen külső tényezők segítették elő a Szlovák Állam létrejöttét?
5. Milyen forrásokra támaszkodhat a történész e rezsimek kutatásakor, és milyen módszertani nehézségekkel szembesül? (Gondoljon a visszaemlékezések és az utólagos propagandák torzító hatásaira!)

## 4.3 A második világháború és a megszállások

A második világháború Kelet-Közép-Európában nem csupán hadműveletek sorozata volt, hanem a megszálló rezsimek, a helyi társadalmak és a nemzeti konfliktusok radikalizálódásának korszaka. Ahogy a Autoriter és jobboldali fordulatok alfejezetben láthattuk, a térség államai az 1930-as évek végére részben tekintélyelvű rendszerekké váltak, és külpolitikailag a náci Németország vagy a Szovjetunió vonzásában mozogtak. A háború kitörése után azonban a régió nagy része közvetlen megszállás alá került: a náci Németország és a Szovjetunió érdekszférákra osztotta, majd egymás ellen fordulva alakította át a terület közigazgatását, gazdaságát és etnikai viszonyait. Az alfejezet a második világháború kelet-közép-európai szakaszát a megszálló rezsimek működésén, a helyi együttműködés és ellenállás formáin, valamint a háború hosszú távú következményein keresztül mutatja be.

### 4.3.1 A Molotov–Ribbentrop-paktum és a háború kirobbanása

A második világháború kelet-közép-európai kereteit az 1939. augusztus 23-án Moszkvában aláírt **Molotov–Ribbentrop-paktum** (hivatalos nevén német–szovjet megnemtámadási szerződés) teremtette meg. A szerződéshez csatolt titkos kiegészítő jegyzőkönyv – amelynek létezését a szovjet fél hivatalosan 1989-ig tagadta, de ma már elsődleges forrásokkal dokumentált – Kelet-Európát német és szovjet érdekszférákra osztotta. Lengyelországot a Narew, a Visztula és a Szan folyók vonalánál kettéválasztották; a balti államok (Finnország kivételével), valamint Besszarábia a szovjet érdekszférába került. A paktum értelmezése a történetírásban vitatott: egyes értelmezések szerint a Szovjetunió csupán időt akart nyerni a náci Németországgal szemben, míg a régió országainak történetírása és a nyugati szakirodalom többsége a térség felosztásának szándékát hangsúlyozza. Tényként rögzíthető, hogy a paktum megkötése után Németország 1939. szeptember 1-jén megtámadta Lengyelországot, a Szovjetunió pedig szeptember 17-én bevonult Lengyelország keleti területeire, arra hivatkozva, hogy a lengyel állam összeomlása után a helyi ukrán és belorusz lakosságot védi. A két megszálló hatalom szeptember 28-án újabb szerződésben módosította a felosztást: Litvánia a szovjet érdekszférába került, cserébe a Visztulától keletre eső lengyel területek egy része német kézbe jutott.

### 4.3.2 Lengyelország megszállása és felosztása

Lengyelország 1939 őszén ténylegesen megszűnt független államként létezni. Németország a nyugati és északi területeket – így Danzig–Nyugat-Poroszországot, a Warthegau néven elhíresült

Nagy-Lengyelországot és Felső-Sziléziát – közvetlenül a Birodalomhoz csatolta. A középső területeken létrehozta a **Lengyel Főkormányzóságot** (Generalgouvernement), amelyet Hans Frank vezetett, és amely a náci megszállási politika kísérleti terepe lett. A német megszállás célja nem csupán a terület ellenőrzése volt, hanem a lengyel állam és a lengyel értelmiség megsemmisítése: az úgynevezett **AB-akció** keretében 1940 tavaszán több ezer tanárt, tisztviselőt, papot és politikust végeztek ki. A zsidó lakosságot gettókba kényszerítették; a legnagyobb, a varsói gettó 1940 őszén jött létre. A lengyel lakosságot kényszermunkára hurcolták, és megkezdődött a német telepítések előkészítése.

A szovjet megszállás alá került keleti területeket – amelyeket a szovjet terminológia **Nyugat-Ukrajna** és **Nyugat-Belarusz** néven a megfelelő szovjet tagköztársaságokhoz csatolt – hasonlóan erőszakos szovjetizálás jellemezte. Az államosítások, a „osztályellenségnek" minősített csoportok – földbirtokosok, tisztek, értelmiségiek, egyházi személyek – tömeges letartóztatása és deportálása azonnal megkezdődött. A legismertebb bűntett a **katyńi vérengzés** volt: 1940 tavaszán a szovjet belügyi szervek (NKVD) mintegy 22 ezer lengyel hadifoglyot és civilt végeztek ki, köztük a katyńi erdőben, Harkovban és Tverben. A tömegsírok egy részét a németek 1943-ban fedezték fel és használták fel propaganda céljaira; a szovjet kormány a németeket vádolta. A felelősséget a szovjet vezetés hivatalosan csak 1990-ben ismerte el, a szovjet archívumok részleges megnyitása után. A katyńi vérengzés áldozatainak pontos száma vitatott, de a 21–22 ezres nagyságrend a legtöbb forrás szerint elfogadott.

### 4.3.3 A szovjet annexió a balti államokban, Besszarábiában és Észak-Bukovinában

A Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradékai alapján a Szovjetunió 1939 őszén nyomást gyakorolt a balti államokra. Észtország, Lettország és Litvánia kényszerű **kölcsönös segítségnyújtási szerződéseket** írt alá, amelyek lehetővé tették szovjet katonai támaszpontok létesítését. A következő lépés 1940 júniusában következett be, amikor a Szovjetunió ultimátumokat intézett a három kormányhoz, új, szovjetbarát kormányok alakítását követelve. A szovjet csapatok bevonultak, majd a Moszkvából irányított „népi kormányok" megszervezték a **„parlamenti választásokat"**, amelyeken csak kommunista irányítású jelöltek indulhattak. Az így megválasztott testületek „kérték" a három ország felvételét a Szovjetunióba, amely 1940 augusztusában megtörtént. A nyugati hatalmak többsége – az Amerikai Egyesült Államok, az Egyesült Királyság – az annexiót de jure nem ismerte el, és a balti államokat megszállt országokként kezelte. A szovjet/orosz hivatalos álláspont szerint a balti államok önkéntesen csatlakoztak, míg a balti és a nyugati történetírás, valamint a mai balti államok jogi értelmezése szerint illegális megszállás és annexió történt. A szovjet uralom első hónapjaiban tömeges államosítások, letartóztatások és deportálások zajlottak; 1941 júniusában, közvetlenül a német támadás előtt, több tízezer embert – köztük nőket és gyermekeket – hurcoltak Szibériába.

Hasonló forgatókönyv szerint zajlott Besszarábia és Észak-Bukovina szovjet annexiója. 1940 júniusában a Szovjetunió ultimátumban követelte Romániától a két terület átadását. Románia – amely a nyugati hatalmak támogatását elvesztette, és a német–szovjet paktum miatt nem számíthatott segítségre – engedett. A szovjet csapatok bevonultak, és a terület nagy részét a **Moldáv SZSZK**-hoz csatolták, míg Észak-Bukovinát és Besszarábia déli részét Ukrajnához. A szovjet hatalomátvétel itt is államosítással, a „burzsoá elemek" üldözésével és deportálásokkal járt.

### 4.3.4 A Szovjetunió elleni háború és a náci megszállás

1941. június 22-én a náci Németország és szövetségesei – köztük Románia, Magyarország és Szlovákia – megtámadták a Szovjetuniót (**Barbarossa hadművelet**). A német hadsereg

hetek alatt elfoglalta a balti államokat, Fehéroroszországot és Ukrajna nagy részét. A megszállt területeken a nácik sajátos közigazgatási rendszert építettek ki: létrehozták a **Reichskommissariat Ostlandot** (a balti államok és Fehéroroszország egy része) és a **Reichskommissariat Ukraine**-t. A Lengyel Főkormányzóság továbbra is külön egységként működött, és a Cseh–Morva Protektorátus (amelyet 1939 márciusában hoztak létre Csehszlovákia felbomlása után) is a náci befolyási övezet része maradt. A náci megszállás faji ideológián alapult: a szláv lakosságot alsóbbrendűnek tekintették, a zsidókat és a romákat megsemmisítésre ítélték. A megszálló hatóságok a mezőgazdasági terményeket rekvirálták, a városi lakosságot éheztették, és milliószámra hurcoltak embereket kényszermunkára a Birodalomba. A partizántevékenységre válaszul tömeges megtorlásokat hajtottak végre: Fehéroroszországban több száz falut égettek fel lakosaikkal együtt (például **Chatyń** 1943-ban, amelyet nem szabad összetéveszteni a katyńi vérengzéssel). A holokauszt ezeken a területeken a megszállás első hónapjaitól tömeges kivégzésekkel zajlott – ezt a későbbi Zsidók és a Holocaust fejezet tárgyalja részletesen.

### 4.3.5 Helyi kollaboráció, ellenállás és etnikai erőszak

A megszállt területeken a helyi lakosság reakciói korántsem voltak egységesek. A szovjet uralom alatt elszenvedett elnyomás miatt a balti államokban, Ukrajnában és Fehéroroszországban egyesek felszabadítóként üdvözölték a német csapatokat, és remélték, hogy a nácik lehetővé teszik a függetlenség vagy legalább az autonómia valamilyen formáját. Ez a remény hamar szertefoszlott: a nácik nem hoztak létre valódi független államokat, csupán korlátozott hatáskörű kollaboráns szervezeteket, például litván, lett és észt rendőri egységeket, amelyeket a megszállás adminisztrációjában használtak fel. A kollaboráció mértéke és jellege országonként és csoportonként változott; egyesek aktívan részt vettek a zsidó lakosság üldözésében, míg mások csak a mindennapi túlélésre törekedtek. A háború utáni szovjet történetírás hajlamos volt az egész lakosságot kollaboránsnak bélyegezni, míg a nyugati emigráns közösségek a kollaborációt gyakran elhallgatták – mindkét megközelítés torzít.

Az ellenállás több formában jelentkezett. Lengyelországban a **Honi Hadsereg** (Armia Krajowa) a londoni emigráns kormányhoz hűen szervezett földalatti államot, és 1944-ben kitört a varsói felkelés, amelyet a németek levertek, miközben a szovjet Vörös Hadsereg a Visztula túlpartján várakozott. A szovjet partizánmozgalom Fehéroroszországban és Ukrajnában kommunista irányítás alatt állt, és a német hadsereg hátországában hajtott végre szabotázsakciókat. Az ukrán **Ukrán Felkelő Hadsereg** (UPA) egyszerre harcolt a nácik és a szovjetek ellen, de tevékenysége etnikai tisztogatásokkal is járt: 1943–1944-ben Volhíniában és Kelet-Galíciában az UPA és a lengyel ellenállók kölcsönös mészárlásokat hajtottak végre, amelyekben elsősorban lengyel civilek, kisebb számban ukránok estek áldozatul. Az áldozatok számát 50 és 100 ezer közé teszik, de a pontos adatok erősen vitatottak, és a mai ukrán–lengyel emlékezetpolitika egyik legérzékenyebb pontját alkotják. A balti államokban a háború után bontakozott ki az **erdei testvérek** (észtül metsavennad, lettül mežabrāļi, litvánul miško broliai) fegyveres ellenállása a szovjet uralommal szemben, amely az 1950-es évekig tartott.

### 4.3.6 A szovjet visszatérés és a megszállások átalakulása

A sztálingrádi csata (1942–1943) után a keleti fronton a stratégiai kezdeményezés a Szovjetunióhoz került. 1944-től a Vörös Hadsereg fokozatosan kiszorította a német erőket a régió nagy részéről. A balti államok, Kelet-Lengyelország, Románia, Bulgária, Magyarország és Csehszlovákia fokozatosan szovjet megszállás alá került. A szovjet hatóságok azonnal hozzáláttak a szovjet rendszer restaurálásához: visszaállították a kommunista irányítású közigazgatást, üldözték a „kollaboránsokat”, és megkezdték a gazdaság államosítását. A balti államokban, Nyugat-Ukrajnában és

Nyugat-Belaruszban a szovjet hatalommal szembeni fegyveres ellenállás még évekig folytatódott, de a túlerővel szemben esélytelen volt. A háború utolsó szakaszában a szovjet megszállás jellege eltért a náci megszállástól: bár súlyos elnyomással, deportálásokkal és a civil lakosság szenvedésével járt, nem irányult egy etnikai vagy vallási csoport kiirtására; célja a szovjet államhatalom helyreállítása és a terület tartós bekebelezése volt. A történészek között vita folyik arról, hogy a náci és a szovjet megszállás párhuzamba állítható-e – az úgynevezett **kettős megszállás** tézise –, vagy a náci megszállás egyedülállóan pusztító jellege miatt a párhuzam félrevezető. A vita különösen a balti államokban és Lengyelországban élénk, ahol a két megszállás egyaránt a nemzeti lét megsemmisítésére irányult, még ha eltérő eszközökkel is.

A második világháború végére Kelet-Közép-Európa államai közül egyedül Csehszlovákia nyugati része került amerikai megszállás alá, de a szovjet befolyás ott is meghatározóvá vált. A háború alatti megszállások hosszú távú következményei – a határok átrajzolása, a lakosság kitelepítése, a kommunista hatalomátvétel előkészítése – a következő fejezetek tárgyát képezik.

### 4.3.7 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak a Molotov–Ribbentrop-paktum és titkos kiegészítő jegyzőkönyve, a megszálló hatalmak rendeletei és katonai dokumentumai, valamint a túlélők naplói, levelei és a háború utáni tanúvallomások. Különösen fontosak a szovjet archívumokból az 1990-es években előkerült NKVD-dokumentumok, amelyek a katyńi vérengzés és a deportálások felelősségét igazolták. A másodlagos szakirodalom bőséges, de a témák egy része – például a kollaboráció mértéke, az UPA szerepe, a szovjet annexió legitimitása – mindmáig élénk történészi és emlékezetpolitikai viták tárgya. Az áldozatszámok (így a katyńi áldozatok, a volhíniai mészárlás vagy a deportáltak száma) becsléseken alapulnak, és forrásonként eltérhetnek. A „kettős megszállás” koncepciója értelmezési keret, nem tényállítás; használata a szerző álláspontját tükrözi. A balti államok annexiójának jogi megítélése a mai napig eltér a szovjet/orosz és a nyugati álláspontok között.

### 4.3.8 Rövid összefoglaló

- A Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradékai felosztották Kelet-Közép-Európát német és szovjet érdekszférákra, lehetővé téve Lengyelország 1939-es közös megszállását.
- Lengyelország megszállása kettős volt: a németek a nyugati területeket annektálták, a központi részt Főkormányzósággá alakították; a szovjetek Kelet-Lengyelországot bekebelezték, és tömeges deportálásokat, valamint a katyńi vérengzést hajtottak végre.
- 1940-ben a Szovjetunió kényszer útján annektálta a balti államokat, Besszarábiát és Észak-Bukovinát, amelyet a nyugati hatalmak de jure nem ismertek el.
- A Barbarossa hadművelet 1941-es megindulása után a náci Németország megszállta a balti államokat, Fehéroroszországot és Ukrajnát, ahol faji alapú megszálló rezsimeket (Ostland, Ukrajna) épített ki.
- A megszállt társadalmakban a kollaboráció és az ellenállás egyszerre volt jelen; az etnikai erőszak – különösen az UPA és a lengyelek közötti volhíniai konfliktus – súlyos áldozatokkal járt.
- A szovjet visszatérés 1944–1945-ben a szovjet rendszer restaurálását hozta; a „kettős megszállás” értelmezése vitatott, de a háború a régió egészét tartósan átalakította.

### 4.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a náci és a szovjet megszálló rezsimek céljait és eszközeit a megszállt Lengyelországban! Milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg?
2. Miért tekintik a balti államok a szovjet annexiót illegális megszállásnak, és milyen ellenérvek hangzanak el a szovjet/orosz oldalról? Melyik értelmezés milyen forrásokra támaszkodik?
3. Milyen motívumai voltak a helyi kollaborációnak a náci megszállás alatt, és hogyan befolyásolta a kollaboráció megítélését a háború utáni emlékezetpolitika?
4. Hogyan kapcsolódik a Molotov–Ribbentrop-paktum a háború kirobbanásához és a későbbi megszállásokhoz? Értékelje a paktum szerepét a térség sorsában!
5. Az UPA tevékenysége miért vitatott a mai ukrán és lengyel történetírásban? Milyen források alapján lehet a volhíniai eseményeket rekonstruálni, és milyen bizonytalanságok maradnak?

## 4.4 A Holocaust és a népességáttelepítések

A második világháború megszállásai és a helyi közigazgatások együttműködése nyomán Kelet-Közép-Európában a zsidó lakosság elleni üldözés népirtássá, a náci terminológiában **végső megoldássá** (Endlösung der Judenfrage) szélesedett. Ezzel párhuzamosan a háború utolsó szakasza és a közvetlenül utána következő évek újabb kényszerű népességmozgásokat hoztak: a határok átrendeződése, a győztes hatalmak döntései és a szovjet területi annexiók következtében milliók kényszerültek elhagyni lakóhelyüket. Ez az alfejezet a Holocaust lefolyását és a háború utáni kitelepítéseket, áttelepítéseket tárgyalja, kiemelve a régió országainak eltérő tapasztalatait. A hangsúly a dokumentált tények, a becslések bizonytalansága és a vitatott értelmezések megkülönböztetésén van.

### 4.4.1 A gettósítás és a tömeggyilkosságok kezdete

A lengyelországi német megszállás (1939) után a zsidó lakosságot fokozatosan megfosztották jogaitól, majd a nagyobb városokban **gettókba** (Getto) zárták. A gettókban a zsúfoltság, az éhezés és a járványok már a deportálások előtt tömeges halálozást okoztak; a legnagyobb, a varsói gettó 1941-ben mintegy 400 000 főt zsúfolt össze. A gettósítás nem csupán a zsidók elszigetelését szolgálta, hanem a kényszermunka és a későbbi deportálás előkészítését is. A zsidó közösségek belső igazgatására a német hatóságok **zsidó tanácsokat** (Judenrat) hoztak létre, amelyeknek szerepe a mai napig vitatott: egyesek a kollaboráció kényszerű eszközét, mások a közösség túlélését szolgáló, korlátozott mozgásterű szervezetet látnak bennük.

A Szovjetunió elleni támadás, a **Barbarossa hadművelet** (1941. június 22.) után a megszállt szovjet területeken – a mai Ukrajna, Fehéroroszország, a balti államok és Kelet-Lengyelország területén – a német **Einsatzgruppen** (bevetési csoportok) és a rendőri alakulatok szisztematikus tömeggyilkosságokat hajtottak végre. Az áldozatokat gyakran a helyszínen, gödroknél lőtték agyon; a legismertebb ilyen akció a kijevi **Babij Jar** ( ) volt, ahol 1941. szeptember 29–30-án két nap alatt több mint 33 000 zsidót gyilkoltak meg a német források szerint. A tömeggyilkosságokban részt vettek helyi segédrendőrök, milicisták és önkéntesek is, különösen Litvániában, Lettországban és Nyugat-Ukrajnában. Egyes városokban – például Lvivben (Lwów/Lemberg) és Kaunasban – a német megszállás első napjaiban pogromok is zajlottak, amelyek pontos áldozatszámai és a helyi lakosság felelősségének mértéke a történeti kutatásban vitatott.

A **Wannsee konferencia** (1942. január 20.) a zsidó lakosság elleni népirtás koordinálását szolgálta; a jegyzőkönyv a „végső megoldás” európai léptékű megszervezését rögzíti. Ezt követően

gyorsult fel a gettók felszámolása és a deportálások rendszere: a zsidókat vasúton szállították a megsemmisítő táborokba, illetve a megszállt keleti területeken továbbra is tömeges kivégzésekkel gyilkolták őket. A gettók felszámolása során gyakori volt a helyszíni ellenállás; a legnagyobb fegyveres felkelés a **varsói gettófelkelés** (1943. április 19. – május 16.) volt, amelyet a német erők leverték, a gettót pedig lerombolták.

### 4.4.2 A megsemmisítő táborok rendszere

A náci Németország által létrehozott **megsemmisítő táborok** (Vernichtungslager) többsége a megszállt Lengyelország területén működött, mivel ott élt a legnagyobb európai zsidó közösség, és a vasúti infrastruktúra lehetővé tette a gyors szállítást. A táborok közé tartozott **Chełmno** (Kulmhof), **Bełżec**, **Sobibór**, **Treblinka**, **Auschwitz-Birkenau** (Oświęcim-Brzezinka) és **Majdanek**. Közülük Auschwitz-Birkenau volt a legnagyobb, amely egyszerre szolgált koncentrációs tábor, kényszermunkahely és megsemmisítő központ céljára. A táborokban a gyilkolás ipari jellegűvé vált: a deportáltakat gázkamrákban ölték meg, majd a holttesteket krematóriumokban égették el. A táborok működtetésében részt vevő **Sonderkommandók** (különleges munkacsoportok) – akiket maguk is foglyokból válogattak ki – kényszerűen végezték a holttestek elszállítását és elégetését; közülük többen feljegyzéseket hagytak hátra, amelyek fontos elsődleges források.

A megsemmisítő táborokban elpusztítottak számát a háború utáni bírósági eljárások, a német vasúti dokumentumok és a túlélői vallomások alapján becsülik. A legelfogadottabb becslések szerint Auschwitz-Birkenauban mintegy 1,1 millió ember halt meg, túlnyomó többségükben zsidók, de köztük voltak lengyelek, romák és szovjet hadifoglyok is. Treblinkában a becslések szerint 780 000–900 000, Bełżecben mintegy 430 000–500 000, Sobibórban körülbelül 170 000–250 000 embert gyilkoltak meg. Ezek az adatok a német iratok hiányosságai miatt nem pontosak, és a különböző kutatási iskolák között eltérések lehetnek.

A megsemmisítő táborok működésének megértéséhez hozzátartozik a helyi lakosság és a megszálló hatóságok viszonyának kérdése. A táborok környékén élő lengyel lakosok egy része tudott a gyilkolásról, de a reagálás a segítségnyújtástól a közömbösségen át a feljelentésig terjedt. A lengyel földalatti állam és a zsidó ellenállók kapcsolata is összetett volt; a zsidó partizánok és a varsói gettófelkelés támogatása korlátozott maradt, amit a háború utáni lengyel és zsidó emlékezetpolitika eltérően értékelt. A **Yad Vashem** által nyilvántartott **Világ Igaza** (Righteous Among the Nations) cím alapján több ezer lengyel, ukrán, litván és más nemzetiségű személy mentett zsidókat, de a mentők aránya a teljes lakossághoz képest kicsi volt.

### 4.4.3 A roma holokauszt és más üldözött csoportok

A náci faji politika a romákat is üldözte, és a zsidókkal együtt a teljes megsemmisítésre ítélte. A roma közösség saját elnevezése a népirtásra a **Porajmos** (romani: „elpusztítás”) vagy **Samudaripen** („tömeges gyilkolás”), bár maga az elnevezés is vitatott a roma értelmiség körében. A roma lakosságot a nürnbergi faji törvények mintájára faji alapon üldözték, gettókba és táborokba zárták, tömeges kivégzéseket hajtottak végre ellenük, és sokan a megsemmisítő táborokban haltak meg. A roma holokauszt áldozatainak száma a legbizonytalanabb becslések közé tartozik; az európai szintű becslések 220 000 és 500 000 között mozognak, a Kelet-Közép-Európai régióban különösen magas volt a veszteség, különösen Lengyelországban, a balti államokban, Romániában és a szovjet területeken.

A romák mellett más csoportok is a náci üldözés áldozataivá váltak: a szovjet hadifoglyok milliói haltak meg a fogolytáborokban, a lengyel értelmiség és a szláv lakosság elleni atrocitások a megszállás mindennapjai közé tartoztak. A fogyatékos emberek elleni **eutanáziaprogram** (Aktion T4) a régióban is szedett áldozatokat, bár annak központja Németországban volt. A

homoszexuálisok, a Jehova tanúi és más „nemkívánatos” csoportok szintén a koncentrációs táborok rabjai közé kerültek. Ezek a csoportok azonban nem alkottak egységes áldozati kategóriát; a Holocaust kifejezést a történeti irodalom elsősorban a zsidók elleni népirtásra használja, míg a roma népirtást gyakran külön tárgyalják, a nácik faji hierarchiájában betöltött eltérő helyük miatt.

### 4.4.4 Regionális változatok

A Holocaust lefolyása és a helyi társadalmak szerepe jelentős különbségeket mutatott a régió egyes országaiban.

**Lengyelország** volt a zsidó népirtás epicentruma. A háború előtt mintegy 3,3 millió zsidó élt az országban, a lakosság körülbelül 10 százaléka. A német megszállás alatt a zsidókat gettókba zárták, majd a megsemmisítő táborokba deportálták. A lengyel zsidóság több mint 90 százalékát meggyilkolták; a túlélők száma a becslések szerint 200 000 és 300 000 között volt, többségük a Szovjetunióba menekült. A lengyel lakosság és a földalatti állam viszonya a zsidókhoz összetett volt: egyesek segítettek, mások együttműködtek a megszállókkal vagy feljelentették a bujkálókat. A háború utáni lengyel történetírás és emlékezetpolitika sokáig a lengyel áldozatiságot hangsúlyozta, a zsidó szenvedést alárendelve annak; ez a vitatott értelmezés a 21. században is feszültségeket okozott, különösen a **jedwabnei pogrom** (1941) kapcsán, ahol a lengyel szomszédok részvételét dokumentálták.

**Litvánia, Lettország és Észtország** zsidó közösségei a szovjet megszállás (1940–1941) után a német megszállás alatt szinte teljesen megsemmisültek. A balti országokban a német megszállás kezdetén helyi milíciák és önkéntesek csatlakoztak az Einsatzgruppenhez, és részt vettek a tömeggyilkosságokban. Litvániában a háború előtti mintegy 150 000 fős zsidó közösségből a becslések szerint 90–95 százalék halt meg; Lettországban a 90 000 zsidóból mintegy 70 000–80 000, Észtországban a kisebb, mintegy 4 500 fős közösség nagy része elmenekült a szovjetekkel, a maradékot pedig meggyilkolták. A balti államokban a német megszállás alatti zsidóüldözés a helyi közigazgatás aktív közreműködésével zajlott, ami a háború utáni szovjet és a mai nemzeti történetírásban is vitatott téma.

**Ukrajna és Fehéroroszország** megszállt területein a Holocaust elsősorban tömeges kivégzések formájában zajlott, nem pedig megsemmisítő táborokban. A német Einsatzgruppen a helyi segédrendőrökkel együttműködve falvanként és városonként gyilkolták a zsidó lakosságot. A **Babij Jar** mellett hasonlóan nagy tömegsírok találhatók Ukrajnában (például Lviv, Rivne, Odessza térségében) és Fehéroroszországban (például Minszk, Brest). A megszállt szovjet területeken a zsidó lakosság pusztulása a becslések szerint meghaladta az 1,5 millió főt. A zsidó partizánok – például a fehérorosz erdőkben működő csoportok – fegyveres ellenállást tanúsítottak, és sok zsidó csatlakozott a szovjet partizánmozgalomhoz, bár a kapcsolat nem volt mindig konfliktusmentes.

**Románia** sajátos utat járt be: a román állam szövetségesként, de saját hatóságaival vett részt a zsidók üldözésében. Az **Iași-i pogrom** (1941. június 27–29.) során a román hatóságok és a helyi lakosság több ezer zsidót gyilkolt meg. A besszarábiai és bukovinai zsidókat a román csapatok és csendőrség **Transznisztriába** (a Dnyeszter és a Bug közötti megszállt szovjet területre) deportálta, ahol az éhezés, a járványok és a tömeges kivégzések miatt a becslések szerint 150 000–250 000 zsidó halt meg. A Regátban (a romániai ókirályságban) a zsidók többsége túlélte a háborút, mert a román vezetés nem egyezett bele a teljes deportálásba, de ez a politika 1943–1944-ben megváltozott. A román Holocaust emlékezete a rendszerváltás után vált nyilvános viták tárgyává; a román történetírás sokáig alábecsülte a román állam felelősségét.

**Csehszlovákia** területén a zsidóüldözés két különböző keretben zajlott. A **Cseh–Morva Protektorátusban** (a mai Csehország) a zsidókat koncentrációs táborokba és gettókba zárták; a

legismertebb a **Theresienstadt** (Terezín) gettó volt, amelyet a náci propaganda „mintagettónak” állított be, miközben onnan a zsidók többségét Auschwitzba deportálták. A **Szlovák Állam** (1939–1945) – amely Németország szövetségese volt – 1942-ben saját törvényei alapján mintegy 58 000 zsidót deportált a megsemmisítő táborokba, majd 1944-ben, a szlovák nemzeti felkelés leverése után további deportálások következtek. A szlovákiai zsidó közösség mintegy 70–75 százaléka halt meg a Holocaustban.

A helyi kollaboráció, a közömbösség és az ellenállás arányai minden országban vitatottak. A háború utáni kommunista történetírás gyakran a „fasiszta megszállók” felelősségét hangsúlyozta, és elhallgatta a helyi hatóságok vagy a lakosság részvételét. A rendszerváltás után a levéltárak megnyitása lehetővé tette az árnyaltabb képet, de az emlékezetpolitikai viták máig tartanak.

### 4.4.5 A háború utáni kitelepítések és áttelepítések

A háború végén és a közvetlenül utána következő években Kelet-Közép-Európa etnikai térképe gyökeresen átalakult. A győztes hatalmak, különösen a Szovjetunió és a nyugati szövetségesek a határok átrendezésével és a lakosság áttelepítésével kívánták csökkenteni a nemzetiségi konfliktusokat, de a gyakorlatban a **kitelepítések** (expulsion) és **áttelepítések** (population transfer) gyakran erőszakos, embertelen körülmények között zajlottak.

A **potsdami konferencia** (1945. július–augusztus) a német lakosság „rendezett és humánus” áttelepítését irányozta elő Lengyelországból, Csehszlovákiából és Magyarországról, de a valóságban a kitelepítések során tömeges szenvedés, fosztogatás és halálozás történt. Lengyelország új nyugati határa az **Odera–Neisse-vonal** (Odra–Nysa) lett, ami a korábbi német területek (Szilézia, Pomeránia, Kelet-Poroszország) jelentős részét Lengyelországhoz csatolta. Az onnan kitelepített németek száma a becslések szerint 3,5 millió körül volt. Csehszlovákiából a **Beneš-dekrétumok** (Benešovy dekrety) alapján a szudétanémeteket és a magyar lakosság egy részét telepítették ki; a kitelepített németek számát 2,5–3 millióra becsülik. A kitelepítések során elhunyt németek száma erősen vitatott: a becslések 500 000 és 2 millió között szóródnak, a pontos adat a hiányos dokumentáció és az emlékezetpolitikai érdekek miatt nem határozható meg egyértelműen.

A szovjet területi annexiók további áttelepítéseket generáltak. A Szovjetunió 1944–1945-ben annektálta Kelet-Lengyelországot (Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszia), Besszarábiát, Észak-Bukovinát és a balti államokat. Ennek következtében lengyelek, ukránok, litvánok, lettek és észtek tömegei kényszerültek elhagyni otthonukat. A **lengyel–szovjet lakosságcsere** (1944–1946) keretében mintegy 1,5 millió lengyel települt át a szovjet Ukrajnából és Litvániából a háború utáni Lengyelországba, míg körülbelül 500 000 ukrán ment a Szovjetunióba. A lengyelországi ukrán lakosság ellen irányuló **Visztula akció** (Akcja Wisła, 1947) során a lengyel kommunista hatóságok mintegy 140 000–150 000 ukránt és ruszint telepítettek ki délkelet-Lengyelországból, és szórták szét őket az ország nyugati és északi területein, ahol addig németek éltek. Az akció célja a partizánmozgalom felszámolása és a nemzeti homogenizáció volt; a mai lengyel és ukrán történetírás eltérően értékeli.

A szovjet belső deportálások is a kényszerű népességmozgások közé tartoztak. A **krími tatárok** tömeges deportálása 1944. május 18–20-án történt, amikor a szovjet hatóságok az egész krími tatár lakosságot – becslések szerint 190 000–200 000 főt – Közép-Ázsiába szállították, azzal az indokkal, hogy együttműködtek a német megszállókkal. A deportálás során a halálos áldozatok aránya magas volt, bár a pontos szám vitatott. A balti államokban a szovjet hatalom visszatérése után 1949-ben újabb tömeges deportálásokat hajtottak végre, amelyek a „burzsoá nacionalisták” és családjaik ellen irányultak; a litván, lett és észt lakosság összesen több tízezrével került Szibériába.

A Holocaust túlélői számára a háború vége nem hozott azonnali biztonságot. A zsidó túlélők gyakran visszatértek korábbi lakóhelyükre, ahol ellenséges fogadtatással találkoztak, és több helyen pogromok törtek ki; a legismertebb a **kielcei pogrom** (1946. július 4.) volt, ahol 42 zsidót gyilkoltak meg. A lengyelországi, romániai, szlovákiai és más országokbeli zsidó túlélők jelentős része ezért kivándorolt, főként a brit mandátum alatt álló Palesztinába, később Izraelbe, vagy Nyugat-Európába és Amerikába. A zsidó közösségek a régió nagy részén a háború előtti töredékükre zsugorodtak.

A „népességáttelepítés" fogalma a kortárs dokumentumokban gyakran eufemizmusként szolgált olyan folyamatok leírására, amelyeket a mai kutatás részben **etnikai tisztogatásnak** (ethnic cleansing) vagy kényszermigrációnak nevez. A fogalomhasználat maga is vitatott: egyes történészek a háború utáni kitelepítéseket a nemzetközi jog által akkor még nem tiltott, de erkölcsileg elítélhető gyakorlatnak tekintik, míg mások a modern kori népirtás egyik formájaként elemzik. A nemzetközi jogban az 1948-as **népirtás-egyezmény** (Genocide Convention) és az 1949-es genfi egyezmények utólag, a kitelepítések után születtek, így azok jogi megítélése a korabeli keretek között nem volt egyértelmű.

### 4.4.6 Források és bizonytalanságok

A Holocaust és a kitelepítések történetének forrásai sokrétűek, de egyenetlenül maradtak fenn. A legfontosabb elsődleges források közé tartoznak a német hatósági iratok, az Einsatzgruppen-jelentések, a vasúti szállítási dokumentumok, a zsidó tanácsok feljegyzései, a túlélői visszaemlékezések és naplók, a fényképek, valamint a tömegsírok régészeti feltárásának eredményei. A szovjet levéltárak részleges megnyitása az 1990-es évektől lehetővé tette a keleti fronton elkövetett tömeggyilkosságok pontosabb dokumentálását, de sok anyag továbbra is hozzáférhetetlen vagy megsemmisült.

A másodlagos szakirodalomban a Holocaust-kutatás nemzetközi kánonja (például Raul Hilberg, Christopher Browning, Timothy Snyder munkái) mellett egyre nagyobb szerepet kapnak a regionális tanulmányok, amelyek a helyi kollaborációt, a zsidó ellenállást és a túlélők tapasztalatait vizsgálják. A becslések bizonytalanságát növeli, hogy a háború alatt a népszámlálási adatok hiányosak voltak, a megszálló hatóságok gyakran nem vezettek pontos nyilvántartást, és a háború utáni káoszban sok dokumentum eltűnt.

A legfontosabb vitatott kérdések közé tartozik a megsemmisítő táborok áldozatszámainak pontosítása, a helyi kollaboráció mértékének megítélése az egyes országokban, a zsidó tanácsok szerepének erkölcsi értékelése, valamint a szovjet megszállás és a Holocaust közötti összefüggések elemzése. A kitelepítések esetében a halálos áldozatok becslései a német és a közép-európai történetírásban, valamint az emlékezetpolitikai diskurzusban erősen eltérnek; a német „kiűzetés" (Vertreibung) és a cseh/szlovák, illetve lengyel „áttelepítés" kifejezések maguk is politikai állásfoglalást hordoznak. A roma holokauszt áldozatszámainak bizonytalansága különösen nagy, mivel a roma közösségek dokumentálása a háború előtt és alatt minimális volt.

### 4.4.7 Rövid összefoglaló

- A Holocaust Kelet-Közép-Európában a gettósítás, a tömeggyilkosságok és a megsemmisítő táborok rendszerén keresztül valósult meg; a zsidó lakosság többségét meggyilkolták a megszállt területeken.
- A megsemmisítő táborok többsége a megszállt Lengyelországban működött; Auschwitz-Birkenau, Treblinka, Bełżec, Sobibór, Chełmno és Majdanek a népirtás fő helyszínei voltak.

- A roma holokauszt (Porajmos) a zsidókkal együtt zajlott, de áldozatszáma különösen bizonytalan; a becslések 220 000–500 000 között mozognak európai szinten.
- A Holocaust lefolyása országonként eltért: Lengyelországban táborok, a szovjet területeken tömeges kivégzések, Romániában saját hatóságok általi deportálások, Csehszlovákiában a Theresienstadt gettó és a szlovák állam deportálásai jellemezték.
- A háború utáni kitelepítések és áttelepítések – a németek kiűzése, a lengyel–szovjet lakosságcsere, a Visztula akció, a krími tatárok deportálása – milliók életét érintették, és a régió etnikai összetételét radikálisan átalakították.
- A népességáttelepítések jogi és erkölcsi megítélése a mai napig vitatott; a kortárs eufemizmusok mögött gyakran erőszakos kényszermigráció húzódott.
- Az áldozatszámok és a helyi kollaboráció mértéke számos országban továbbra is tudományos és emlékezetpolitikai viták tárgya.

### 4.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a Holocaust lefolyását Lengyelországban és a megszállt szovjet területeken! Milyen eltérések figyelhetők meg a gyilkolás módszereiben és a helyi lakosság szerepében?
2. Milyen szerepet játszottak a helyi hatóságok és segédrendőrök a zsidó lakosság elleni tömeggyilkosságokban a balti államokban és Romániában?
3. Miért tekinthető a „népességáttelepítés” kifejezés problematikusnak a háború utáni kitelepítések leírására? Milyen alternatív fogalmakat használ a mai kutatás?
4. Milyen forrástípusok állnak rendelkezésre a Holocaust áldozatszámainak becsléséhez, és miért maradnak ezek a számok bizonytalanok?
5. Hogyan kapcsolódik a roma holokauszt a náci faji politikához, és miért nehéz pontosan meghatározni a roma áldozatok számát?

# 5 A kommunista rezsimek

## 5.1 A szovjetizálás és a szatellitállamok

A második világháború utáni rendezés során a Szovjetunió a kelet-közép-európai térség jelentős részét közvetlen katonai és politikai ellenőrzése alá vonta. A Holocaust és a népességáttelepítések során már átalakult társadalmakban – ahol a korábbi etnikai, vallási és osztályszerkezetet háború, genocídium, kényszerű kitelepítés és határváltozás forgatta fel – a kommunista hatalomátvétel és az azt kísérő erőszak részben a fennálló káoszra, részben a szovjet katonai jelenlétre épült. Az 1945 és 1953 közötti időszakban a térség országai két, egymástól eltérő jogállású csoportba kerültek: a Baltikum (Észtország, Lettország, Litvánia), valamint a mai Ukrajna, Fehéroroszország és Moldova szovjet tagköztársaságokká váltak, míg Lengyelország, Csehszlovákia és Románia formálisan független, valójában szovjet irányítás alatt álló **szatellitállam** lett. Ez az alfejezet a **szovjetizálás** (szovjetizacija) folyamatát mutatja be: a kommunista hatalomátvételeket, az államosítást, a mezőgazdaság kollektivizálását és a titkosrendőrségi elnyomó gépezet kiépülését.

### 5.1.1 A szovjet befolyási övezet kialakulása (1944–1947)

A háború végi nagyhatalmi konferenciák – Jalta (1945. február) és Potsdam (1945. július–augusztus) – nem határozták meg pontosan a közép- és kelet-európai térség politikai berendezkedését, de elismerték a Szovjetunió fokozott biztonsági érdekeit a nyugati határai mentén. A gyakorlatban a térséget a Vörös Hadsereg előrenyomulása döntötte el: ahol a szovjet csapatok állomásoztak, ott a helyi kommunista pártok a szovjet katonai közigazgatás és tanácsadók támogatásával fokozatosan magukhoz ragadták a hatalmat. A folyamat nem egységesen zajlott: Csehszlovákiában 1945-ben még koalíciós kormány alakult, és 1946-ban szabad választásokat tartottak, amelyen a **Csehszlovák Kommunista Párt** (Komunistická strana Československa, KSČ) a cseh országrészekben a szavazatok mintegy 38 százalékát szerezte meg, Szlovákiában viszont jóval gyengébben szerepelt. Lengyelországban és Romániában viszont a választásokat már 1946–1947-ben durva csalásokkal és megfélemlítéssel bonyolították le.

A szovjet befolyási övezet kialakulásának első lépése a területi rendezés volt. A Szovjetunió az 1939-es Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradékai alapján megszállt területeket – a balti államokat, a mai Nyugat-Ukrajnát és Nyugat-Belorussziát, valamint Besszarábiát és Észak-Bukovinát – a háború után megtartotta, és formálisan is a Szovjetunióhoz csatolta. Észtország, Lettország és Litvánia **szovjet szocialista köztársaságként** tagköztársasággá vált, ahogyan a korábban román fennhatóság alatt álló Besszarábia nagyobb része is **Moldáv SZSZK** néven. Kárpátalját Csehszlovákiától csatolták el, és az Ukrán SZSZK-hoz került. A területi változások nyomán a térség több országában is jelentős népességmozgások zajlottak, amelyeket gyakran erőszakos kitelepítés vagy „önkéntes” lakosságcsere formájában hajtottak végre.

A politikai hatalomátvétel eszköze a **népi demokrácia** (people’s democracy) koncepciója volt: a kommunista pártok kezdetben nem hirdettek nyílt proletárdiktatúrát, hanem széles „antifasiszta” koalíciókban vettek részt, amelyekben a belügyi tárcákat és a rendőrséget rendre maguknak tartották meg. A **szalámitaktika** kifejezés – amelyet a magyar kommunista vezető, Rákosi Mátyás tett ismertté – jól leírja a fokozatos hatalomkoncentrációt: előbb a jobboldali és

polgári pártokat morzsolták fel, majd a szociáldemokratákat kényszerítették egyesülésre, végül a megmaradt „szövetségeseket” is felszámolták. Lengyelországban a **Lengyel Munkáspárt** (Polska Partia Robotnicza, PPR) és a **Lengyel Szocialista Párt** (Polska Partia Socjalistyczna, PPS) 1948-as egyesüléséből jött létre a **Lengyel Egyesült Munkáspárt** (Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, PZPR). Romániában a **Román Kommunista Párt** (Partidul Comunist Român, PCR) 1948-ban olvasztotta magába a szociáldemokratákat. Csehszlovákiában az 1948. februári prágai kommunista hatalomátvétel után a KSČ hasonló egyesülést kényszerített ki.

A fordulópontot Csehszlovákiában az 1948. februári kommunista puccs jelentette: a belügyminiszter – aki kommunista volt – a rendőrséget saját embereivel töltötte fel, a nem kommunista miniszterek lemondtak, és a kommunista párt utcai tüntetésekkel, milíciákkal és szovjet nyomással szerezte meg a teljes hatalmat. Ezt követően a térségben mindenhol felgyorsult az egypártrendszer kiépítése. A folyamat nem volt pusztán szovjet diktátum: a helyi kommunista elitek saját hatalmi érdekeik és ideológiai meggyőződésük szerint cselekedtek, ugyanakkor a szovjet tanácsadók és a Vörös Hadsereg jelenléte nélkül aligha tudták volna felszámolni az ellenzéket.

### 5.1.2 Államosítás és gazdasági átalakítás

A hatalomátvétellel párhuzamosan a kommunista kormányok hozzáláttak a gazdaság radikális átalakításához. Az **államosítás** (nationalization) hullámai országonként eltérő ütemben, de hasonló logika szerint zajlottak: előbb a bankok, a nagyipar, a bányák és a közlekedés került állami tulajdonba, majd a közép- és kisvállalkozások is. Csehszlovákiában már 1945-ben, a Beneš-dekrétumok nyomán államosították a német és magyar tulajdonban lévő vállalatokat, ami a későbbi teljes államosításnak is alapot adott. Lengyelországban az 1946-os államosítási törvény a 100 főnél több munkást foglalkoztató üzemeket vette állami tulajdonba, Romániában pedig 1948-ban fogadtak el átfogó államosítási törvényt.

A gazdasági átalakítás másik pillére a **központi tervgazdálkodás** bevezetése volt. A szovjet mintára létrehozott tervhivatalok három- és ötéves terveket dolgoztak ki, amelyek a nehézipar, a bányászat és a hadiipar fejlesztését helyezték előtérbe, gyakran a mezőgazdaság és a fogyasztási cikkek rovására. A szovjet érdekszférába tartozó országok gazdaságát a **Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa** (KGST, angolul Comecon) 1949-es megalakulása is a szovjet gazdasághoz kapcsolta. A szovjet fél a háborús jóvátétel, a vegyes vállalatok és a kereskedelmi szerződések révén jelentős erőforrásokat vont el a térségből: Csehszlovákia és Románia például kénytelen volt a szovjet hadseregnek jóvátételt fizetni, és a szovjet-magyar, szovjet-román vegyes vállalatok gyakran a szovjet érdekeket szolgálták.

A szovjet tagköztársaságokban a gazdasági átalakítás még radikálisabb volt, mivel azok közvetlenül a Szovjetunió gazdasági rendszerébe integrálódtak. A balti államokban, Nyugat-Ukrajnában, Nyugat-Belorussziában és Besszarábiában a helyi magántulajdont gyakorlatilag azonnal államosították, és a mezőgazdaságot erőszakosan kollektivizálták. Az ipari üzemeket a szovjet tervhivatalok alá rendelték, és gyakran szovjet-oroszországi vállalatok fióktelepeivé alakították. A gazdasági statisztikák megbízhatósága korlátozott: a hivatalos jelentések rendszerint túlbecsülték a termelési eredményeket, és elhallgatták a hiányokat, a kényszermunka alkalmazását és a technológiai lemaradást.

### 5.1.3 A mezőgazdaság kollektivizálása

A mezőgazdaság átalakítása a szovjetizálás egyik legkonfliktusosabb területe volt. A háború utáni földreformok – amelyek a nagybirtokokat felosztották a parasztság között – kezdetben széles körű támogatást élveztek, és a kommunista pártok ezt ügyesen kihasználták. Lengyelországban, Csehszlovákiában és Romániában az 1944–1948 közötti földreformok több millió parasztcsaládot

juttattak földhöz. A politikai fordulat után azonban a kommunista vezetés a **kollektivizálás** (kollektivizacija) irányába fordult: a parasztgazdaságokat **mezőgazdasági termelőszövetkezetekbe** (kolhoz) és **állami gazdaságokba** (szovhoz) kívánták összevonni. A fellépő ellenállást a **kulák** (gazdagparaszt) kategória megalkotásával igyekeztek kezelni: a közepes és tehetősebb parasztokat „osztályellenségnek” minősítették, és vagyonukat elkobozták, családjukat gyakran kitelepítették.

A kollektivizálás üteme és sikere országonként jelentősen eltért. Lengyelországban az 1949-től indított kollektivizálási kampány nagyrészt kudarcot vallott: a parasztok passzív ellenállása és a lengyel társadalom mély katolikus gyökerei miatt a mezőgazdaság túlnyomórészt magántulajdonban maradt. Csehszlovákiában a kollektivizálás 1949-ben kezdődött, és az 1950-es évek közepére a mezőgazdasági területek jelentős hányadát sikerült szövetkezetekbe kényszeríteni, bár ez számos helyi konfliktussal járt. Romániában a kollektivizálást 1949-ben hirdették meg, majd 1962-re erőszakkal és tömeges megtorlással befejezték; ez a folyamat a román paraszti társadalom hagyományos szerkezetét végleg felszámolta.

A közvetlenül szovjet fennhatóság alá került területeken a kollektivizálás még erőszakosabb formákat öltött. A balti államokban a háború után előbb rövid ideig tartó földosztás történt, majd 1949 tavaszán – párhuzamosan a tömeges deportálásokkal – megkezdték a mezőgazdaság teljes kollektivizálását. Nyugat-Ukrajnában, Nyugat-Belorussziában és Besszarábiában a kollektivizálást az 1940-es évek végén, illetve az 1950-es évek elején hajtották végre, gyakran a helyi lakosság ellenállásával szemben. A kollektivizálás következményei közé tartoztak a beszolgáltatási kötelezettségek, az élelmiszerhiány és a paraszti életforma erőszakos felszámolása, de a Szovjetunióban már 1932–1933-ban bekövetkezett éhínséghez hasonló méretű katasztrófa a háború utáni időszakban – a jelenlegi kutatások szerint – nem következett be.

### 5.1.4 A titkosrendőrség és a terror kiépülése

A kommunista hatalomgyakorlás egyik legfontosabb eszköze a **titkosrendőrség** (secret police) volt, amelynek feladata a politikai ellenfelek megfigyelése, letartóztatása és megtörése, valamint a társadalom megfélemlítése volt. A szovjet tagköztársaságokban a szovjet biztonsági szervek – az **NKVD** (Narodnij komisszariat vnutrennih del, Belügyi Népbiztosság), majd 1946-tól az **MVD** és az **MGB** (Minisztyersztvo goszudarsztvennoj bezopasznosztyi, Állambiztonsági Minisztérium) – közvetlenül működtek, és a helyi lakosság ellen tömeges megtorlásokat hajtottak végre. A balti államokban 1949. márciusában – az úgynevezett **Priboj-hadművelet** keretében – becslések szerint mintegy 90 000 embert deportáltak Szibériába, főként a kollektivizálással szemben ellenálló parasztokat és a fegyveres ellenállás támogatóit; a pontos szám ma is vitatott, mivel a szovjet iratok nem teljesek, és a kutatók eltérő forrásokat használnak.

A szatellitállamokban a titkosrendőrség szervezetei a szovjet mintát követték, de formálisan a helyi belügyminisztériumok alá tartoztak. Lengyelországban az **Urząd Bezpieczeństwa** (UB) 1944-től működött, Csehszlovákiában a **Státní bezpečnost** (StB) 1945-től, Romániában pedig a **Securitate** (Departamentul Securității Statului) 1948-tól. A szovjet tanácsadók – gyakran az NKVD korábbi tisztjei – mindhárom szervezetben jelen voltak, és meghatározó szerepet játszottak a kihallgatási módszerek, a hálózatépítés és a koncepciós perek megszervezésében. A titkosrendőrség nemcsak az aktív ellenállókat üldözte, hanem a lakosság széles rétegeit tartotta megfigyelés alatt: az egyházi személyeket, a korábbi polgári politikusokat, a paraszti közösségek vezetőit és a nem kommunista értelmiségieket.

A terror látványos formája a **koncepciós per** (show trial) volt, amelyben a vádlottak ellen koholt vádak alapján, előre megrendezett tárgyalásokon hoztak halálos vagy hosszú börtönbüntetést. A térségben a legnagyobb visszhangot a csehszlovákiai **Slánský-per** (1952) keltette, amelyben a KSČ főtitkárát, Rudolf Slánskýt és tizenhárom társát – köztük több zsidó származású kommunista

vezetőt – állították bíróság elé koholt vádakkal, és többségüket kivégezték. A per a szovjet antiszemita „kozmopolita” kampány része volt, és jelezte, hogy a sztálini terrornak a saját párton belül is nincsenek határai. Lengyelországban Władysław Gomułkát, a párt egyik vezetőjét 1948-ban „jobboldali elhajlás” vádjával leváltották, majd 1951-ben letartóztatták. Romániában Lucrețiu Pătrășcanu, a kommunista párt egyik ismert értelmiségije ellen indítottak koncepciós pert, és 1954-ben kivégezték. A szomszédos Magyarországon a Rajk-per (1949) hasonló logikát követett, és a térség kommunista vezetőit is figyelmeztette: senki sincs biztonságban.

A terror a társadalom szélesebb rétegeit is sújtotta. A **deportálások** és **internálások** során a szovjet hatóságok és a helyi titkosrendőrségek tömegesen hurcoltak el embereket a Szovjetunió kényszermunkatáboraiba – a **GULAG** rendszerébe – vagy helyi büntetőtáborokba. A balti államokból 1945 és 1953 között több százezer embert deportáltak; a becslések 300 000 és 600 000 között mozognak, és a pontos szám a mai napig vita tárgya. Nyugat-Ukrajnából és Nyugat-Belorussziából is tömeges deportálások történtek, elsősorban a fegyveres ellenállás felszámolása érdekében. A római katolikus, görögkatolikus és ortodox egyházak vezetőit üldözték: Romániában 1948-ban felszámolták a görögkatolikus egyházat, és vagyonát átadták az ortodox egyháznak; Lengyelországban 1953-ban letartóztatták Stefan Wyszyński bíboros prímást; Csehszlovákiában a püspökök egy részét internálták, és egyházi pereket rendeztek.

### 5.1.5 Ellenállás és megtorlás

A szovjetizálással szemben a térség több országában fegyveres ellenállás bontakozott ki. A balti államokban a **Forest Brothers** (erdőtestvérek) néven ismert partizánok – litvánul miško broliai, lettül mežabrāļi, észtül metsavennad – az erdős vidékeken bújkálva évekig harcoltak a szovjet csapatok és a helyi milícia ellen. Az ellenállás különösen Litvániában volt erős, ahol a partizánok 1949-ben még egységes parancsnokságot is létrehoztak, de a szovjet többszörös túlerő, a besúgóhálózat és a tömeges deportálások az 1950-es évek elejére felszámolták a mozgalmat. A mai kutatások szerint a három balti államban összesen több tízezer partizán és civil vesztette életét, de a pontos áldozatszám máig vitatott.

Nyugat-Ukrajnában a **Ukrán Felkelő Hadsereg** (Ukránszka Povsztanszka Armija, UPA) folytatott fegyveres harcot a szovjet hatóságok ellen, részben a második világháború alatti nemzeti függetlenségi törekvések folytatásaként. Az UPA és a szovjet belügyi csapatok közötti összecsapások különösen véresek voltak, és a civilek is tömegesen szenvedtek mindkét oldal erőszakától. Az UPA-val kapcsolatos emlékezet ma is éles viták tárgya Ukrajnában és a szomszédos Lengyelországban, ahol a háború alatti volhíniai mészárlások miatt sokan az UPA-t is felelőssé teszik. Lengyelországban az **elátkozott katonák** (żołnierze wyklęci) néven ismert antikommunista partizánok az 1940-es évek végén még aktívak voltak, de a biztonsági erők fokozatosan felszámolták őket. Romániában a hegyvidéki antikommunista ellenállás elszigetelt csoportokra korlátozódott, és a Securitate az 1950-es évek elejére megtörte.

A megtorlás nemcsak a fegyveres ellenállókat sújtotta. A szovjet és a helyi biztonsági szervek a „kollektív bűnösség” elvét alkalmazták: a partizánok családtagjait, a gyanúsnak tartott falvak lakóit tömegesen deportálták, vagyonukat elkobozták. A balti államokban például a deportálások célja nemcsak az ellenállás megtörése, hanem a társadalom etnikai és szociális szerkezetének átalakítása is volt. A terror hatására a lakosság jelentős része a passzív alkalmazkodás stratégiáját választotta: a nyilvános térben a kommunista retorikát használta, miközben a magánéletben megőrizte korábbi értékrendjét és emlékeit.

### 5.1.6 Források és bizonytalanságok

Az 1945–1953 közötti szovjetizálás rekonstrukciója nagymértékben a szovjet és a helyi kommunista párt-, állam- és titkosrendőrségi iratokon alapul, amelyek az 1991 utáni levéltári nyitás nyomán váltak részben kutathatóvá. A szovjet tagköztársaságokban – különösen a balti államokban és Ukrajnában – a helyi levéltárak ma is őriznek NKVD/MVD/MGB-jelentéseket, deportálási listákat és bírósági iratokat, de ezek gyakran hiányosak, és a statisztikák manipuláltak. A szatellitállamok titkosrendőrségi anyagai – a lengyel UB, a csehszlovák StB és a román Securitate iratai – szintén fennmaradtak, de a kutatók számára nem mindig hozzáférhetők, és értelmezésük módszertani kihívásokkal jár: a kihallgatási jegyzőkönyvek a kínzás és a kényszer termékei, ezért tényszerű közlésként való felhasználásuk félrevezető lehet.

A legnagyobb bizonytalanság a számadatok terén jelentkezik. A deportáltak, a kivégzettek, a koncepciós perek áldozatainak és a fegyveres ellenállásban részt vevők létszámára vonatkozó becslések forrásonként és kutatói iskolánként jelentősen eltérnek. A balti deportálások áldozatszáma például 90 000 és több mint félmillió között mozog attól függően, hogy a kutató milyen időszakot és milyen forráskört vesz figyelembe, és hogy a közvetett haláleseteket – a táborokban elhunytakat, a kitelepítés közben meghaltakat – beszámítja-e. A gazdasági statisztikák szintén torzak: a hivatalos termelési adatok a tervteljesítést igyekeztek igazolni, és nem tükrözik a valós hiányokat, a kényszermunka szerepét és a lakosság életszínvonalának alakulását.

Az értelmezési viták között kiemelkedik a szovjetizálás okainak kérdése. A hidegháború alatti nyugati történetírás és a száműzött balti, ukrán, lengyel és román közösségek szerzői a szovjet terjeszkedést elsősorban birodalmi és ideológiai projektként írták le, amely a helyi társadalmakat teljesen felülről igazgatta. Az 1960-as évektől megjelenő ún. revizionista iskola ezzel szemben a helyi kommunista pártok önálló szerepét és a társadalmi támogatottság mértékét hangsúlyozta. A mai tudományos konszenzus e két szélsőség között helyezkedik el: a szovjet tényező meghatározó volt, de a helyi kommunisták nem egyszerű bábok voltak, és a lakosság egy része – különösen a háború alatt üldözött vagy a földreform kedvezményezettjei – rövidebb-hosszabb ideig aktívan vagy passzívan együttműködött. Az emlékezetpolitika terén ma is éles viták zajlanak: például Lengyelországban és a balti államokban a szovjet korszakot gyakran genocídiumként értelmezik, míg Oroszország hivatalos álláspontja szerint a Szovjetunió felszabadította a térséget a nácizmus alól, és a szovjetizálás haladó folyamat volt. E két állítás történetileg nem egyenértékű: az előbbi inkább jogi és emlékezetpolitikai kategória, az utóbbi pedig ideológiai állítás, amely nem állja ki a forráskritika próbáját.

### 5.1.7 Rövid összefoglaló

- A második világháború után a Vörös Hadsereg jelenléte és a szovjet diplomáciai nyomás határozta meg Kelet-Közép-Európa politikai sorsát: a balti államok, Nyugat-Ukrajna, Nyugat-Belorusszia és Besszarábia szovjet tagköztársasággá vált, Lengyelország, Csehszlovákia és Románia pedig szatellitállamként, formálisan független, valójában szovjet irányítás alatt működött.
- A hatalomátvétel a **népi demokrácia** és a **szalámitaktika** eszközével, koalíciós kormányokból kiindulva, a rendőrség és a belügy megszerzésével, majd az ellenzék felszámolásával és a szociáldemokraták kényszerű egyesítésével zajlott; a fordulópontot Csehszlovákiában az 1948. februári kommunista puccs jelentette.
- A gazdasági átalakítás az államosításon, a központi tervgazdálkodáson és a szovjet gazdasághoz való kötésén alapult; a szovjet tagköztársaságok gazdaságát közvetlenül integrálták a szovjet rendszerbe.

- A mezőgazdaság kollektivizálása országonként eltérő ütemben és sikerrel zajlott: a balti államokban és a szovjet tagköztársaságokban erőszakosan, tömeges deportálásokkal, Lengyelországban nagyrészt eredménytelenül, Csehszlovákiában és Romániában pedig hosszabb folyamatként.
- A titkosrendőrség – a szovjet NKVD/MVD/MGB, a lengyel UB, a csehszlovák StB és a román Securitate – a terror fő eszköze volt: megfigyelés, kínzás, koncepciós perek, deportálások és internálások jellemezték működését.
- A koncepciós perek – a csehszlovák Slánský-per, a lengyel Gomułka-ügy, a román Pătrășcanu-per – megmutatták, hogy a sztálini terror a saját párt elitjét is fenyegette.
- A fegyveres ellenállás – balti erdőtestvérek, ukrán UPA, lengyel elátkozott katonák – az 1950-es évek elejére vereséget szenvedett, de a szovjet megtorlás és deportálások a társadalmak etnikai és szociális szerkezetét tartósan átalakították.
- Az e korszakra vonatkozó számadatok – deportáltak, áldozatok, gazdasági mutatók – jelentős része becslés, és ma is vitatott; a levéltári források részleges hozzáférhetősége és manipulált statisztikái miatt a kutatóknak óvatosan kell kezelniük a pontosnak tűnő adatokat.

### 5.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a szovjet tagköztársaságok és a szatellitállamok jogállása, és milyen gyakorlati következményei voltak ennek az államosítás és a titkosrendőrség működése szempontjából?
2. Hasonlítsa össze a kollektivizálás lefolyását Lengyelországban, Csehszlovákiában és a balti államokban: milyen tényezők magyarázzák az eltérő eredményeket?
3. Milyen szerepet játszottak a koncepciós perek a kommunista hatalom megszilárdításában, és miért veszélyes a kihallgatási jegyzőkönyveket közvetlen bizonyítékként kezelni?
4. Értékelje a szovjetizálás okaira vonatkozó két nagy történetírói iskola – a totalitárius és a revizionista – állításait a mai tudományos konszenzus fényében!
5. Milyen forrástípusok állnak rendelkezésre az 1945–1953 közötti terror és ellenállás vizsgálatához, és milyen bizonytalanságokkal kell számolni a számadatok értelmezésekor?

## 5.2 Válságok, reformok és ellenállás

A kommunista rendszerek a második világháborút követő szovjetizálás A szovjetizálás és a szatellitállamok után nem váltak stabil, változatlan diktatúrákká. A desztalinizáció, a gazdasági nehézségek, a nemzeti sérelmek és a párton belüli hatalmi harcok időről időre válságokat, reformkísérleteket és nyílt ellenállást robbantottak ki. Ez az alfejezet öt olyan eseménycsoportot vizsgál, amelyek a szovjet blokk belső feszültségeit és a helyi társadalmak ellenállási lehetőségeit mutatják: 1956 magyarországi forradalmát regionális keretben, 1968 csehszlovákiai prágai tavaszát, az 1980–1981-es lengyel Szolidaritást, a balti köztársaságok fegyveres és kulturális ellenállását, valamint Nicolae Ceaușescu Romániáját. A hangsúly a társadalmi csoportok szerepén, a reformelképzelések tartalmán és a szovjet reakciók eltérő formáin van.

### 5.2.1 A desztalinizáció és az első repedések

Joszif Sztálin 1953. március 5-i halála után a szovjet vezetésben hatalmi harc indult, amelynek következményeként 1956 februárjában az SZKP XX. kongresszusán Nyikita Hruscsov zárt ülésen elítélte a **személyi kultuszt** és Sztálin tömeges represszióit. A beszéd tartalma gyorsan kiszivárgott, és a kelet-közép-európai szatellitállamokban is aláásta a helyi kommunista vezetők

tekintélyét. A desztalinizáció így nem csupán szovjet belügy volt, hanem regionális destabilizáló tényezővé vált: felbátorította a párton belüli reformereket, a munkásokat és az értelmiséget, akik a rendszer hibáinak nyilvános bírálatára, bérkövetelésekre és nemzeti autonómiaigényekre használták az új légkört.

Lengyelországban 1956. június 28-án Poznańban munkástüntetés robbant ki, amelyet a hadsereg vérbe fojtott; a hivatalos közlés szerint legalább 57 halott volt, de a valós szám máig vitatott. A lengyel párton belül a reformer Władysław Gomułka, akit korábban bebörtönöztek, 1956 októberében első titkár lett, és bizonyos engedményeket tett: leállította a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálásának nagy részét, és mérsékelte a cenzúrát. Ez a „lengyel október” azt mutatta, hogy a desztalinizáció reformokhoz vezethet, de a Szovjetunió továbbra is éberen őrizte a blokk egységét.

A magyarországi események ennél radikálisabb fordulatot vettek. 1956. október 23-án Budapesten diákok és munkások tüntettek, a megmozdulás fegyveres felkeléssé vált, és a szovjet csapatok első beavatkozása után többpárti koalíció, a szovjet csapatok kivonásának követelése és a Varsói Szerződésből való kilépés bejelentése is napirendre került. A szovjet vezetés november 4-én nagyarányú katonai támadást indított, és leverte a forradalmat. A halottak becsült száma Budapesten 2 500–3 000 fő, a szovjet katonai veszteség több száz fő, de a pontos adatok vitatottak. A megtorlás során több száz embert végeztek ki, több tízezret internáltak vagy börtönöztek be; a becslések a források szerint eltérnek.

A magyar 1956 regionális következménye az volt, hogy a szovjet vezetés megerősítette a katonai ellenőrzést a szatellitállamokban, és világossá tette, hogy a szovjet blokkból való kilépés vagy a többpártrendszer bevezetése nem tolerálható. Ugyanakkor a desztalinizáció bizonyos gazdasági engedmények formájában tovább élt: a Kádár-rendszer Magyarországon az erőszakos megtorlás után fokozatosan a fogyasztás bővülésére és a mindennapi élet depolitizálására épített, ami a többi szatellitállam számára is mintává tette a „gulyáskommunizmust”. Ez a pragmatikus fordulat azonban nem jelentett politikai liberalizálást; a szovjet megszállási logika változatlan maradt.

### 5.2.2 1968: a prágai tavasz és a Brezsnyev-doktrína

Az 1960-as évek közepére Csehszlovákiában a sztálinista típusú gazdaság stagnált, a cenzúra merev volt, és a szlovák nemzeti követelések a csehszlovák államszövetség átalakítását sürgették. 1968. január 5-én Alexander Dubček lett a Csehszlovák Kommunista Párt első titkára, és reformprogramot hirdetett: a cenzúra eltörlését, a sajtószabadságot, a párton belüli demokratizálást, a szövetségi állam létrehozását, valamint a gazdasági irányítás decentralizálását. Ezt a programot nevezték **„emberarcú szocializmusnak”** (csehül socialismus s lidskou tváří).

A prágai tavasz hónapjaiban a társadalom széles rétegei – értelmiségiek, diákok, munkások, de a párton belüli reformerek is – nyílt vitákban vettek részt. A szovjet vezetés és a kelet-német, lengyel és bolgár pártvezetés számára a csehszlovák reform a szovjet blokk szétesésének rémét vetítette előre. A Varsói Szerződés csapatai 1968. augusztus 20-ról 21-re virradó éjjel megszállták Csehszlovákiát. A részt vevő államok a Szovjetunió, Lengyelország, Magyarország és Bulgária voltak; Románia nem vett részt, Albánia pedig korábban kilépett a szervezetből. A megszálló erők létszáma becslések szerint 250 000–500 000 fő között volt, de a pontos szám forrásonként eltér.

A megszállás hivatalos indoklása az volt, hogy a szocialista vívmányokat meg kell védeni a „ellenforradalomtól”. Ez az álláspont később **Brezsnyev-doktrínaként** vált ismertté: a szocialista országok szuverenitása korlátozott, ha a szocializmus érdekei úgy kívánják. A doktrína kimondása 1968 után, Leonyid Brezsnyev szovjet pártfőtitkár nevéhez kötődik, de a kifejezést a nyugati

elemzők használták, és a szovjet vezetés hivatalosan nem mindig ezen a néven hivatkozott rá. A megszállás után a reformokat felszámolták: Gustáv Husák vezetésével megkezdődött a **normalizáció**, a cenzúra visszaállítása, a reformerek eltávolítása, az állampárt hatalmának restaurálása. A társadalom válasza a passzív rezisztencia, a kivándorlás és az apátia lett. 1969 januárjában Jan Palach egyetemi hallgató Prágában felgyújtotta magát a megszállás elleni tiltakozásként; tette a csehszlovák ellenállás szimbolikus eseményévé vált, de a normalizációt nem tudta megállítani.

A prágai tavasz regionális hatása kettős volt. Egyrészt megerősítette a szovjet katonai doktrínát és a szatellitállamok belső elnyomó mechanizmusait. Másrészt a megszállásban részt vevő országok társadalmaiban is feszültséget keltett: Lengyelországban 1968 márciusában diák- és értelmiségi tüntetések robbantak ki, amelyeket a lengyel állampárt belső hatalmi harca keretében antiszemita kampány kísért. A lengyel kommunista vezetés a cionizmus vádjával sok zsidó származású értelmiségit kényszerített emigrációba. Románia – ahogy később látni fogjuk – elítélte a megszállást, ami átmenetileg növelte a Ceaușescu-rezsim nemzetközi elfogadottságát, anélkül, hogy belső liberalizálás történt volna.

### 5.2.3 1980–1981: a lengyel Szolidaritás és a hadiállapot

Az 1970-es és 1976-os lengyelországi munkásmegmozdulások jelezték, hogy a szovjet blokk legnagyobb katolikus és munkásmozgalmi hagyományú országa különösen érzékeny a gazdasági válságra. Az 1976-os radomi és ursusi sztrájkok után értelmiségiek létrehozták a **Munkásvédelmi Bizottságot** (lengyelül Komitet Obrony Robotników, KOR), amely az üldözött munkások jogi és anyagi védelmét vállalta, és az ellenzéki szamizdat kiadás egyik központjává vált. Ez a munkás–értelmiségi együttműködés a lengyel ellenállás sajátossága lett, szemben a korábbi, egymástól elszigetelt tiltakozásokkal.

1980 augusztusában a gdański Lenin Hajógyár munkásai sztrájkba léptek, és Lech Wałęsa vezetésével 21 követelést fogalmaztak meg, köztük a független szakszervezet engedélyezését, a cenzúra enyhítését és a gazdasági reformokat. Az augusztus 31-i gdański megállapodás után létrejött a **Szolidaritás** (lengyelül Solidarność) független szakszervezet, amelyhez 1981 elejére becslések szerint 9–10 millió tag csatlakozott – a felnőtt lengyel lakosság jelentős része. A szervezet heterogén volt: munkások, parasztok, értelmiségiek, katolikus csoportok, sőt a párton belüli reformerek is. A Szolidaritás nem csupán gazdasági követeléseket fogalmazott meg, hanem a társadalmi önszerveződés, a sajtószabadság és a szakszervezeti pluralizmus igényét is.

A szovjet vezetés és a lengyel állampárt számára a Szolidaritás a szovjet blokk egyik legnagyobb kihívása volt. A szovjet csapatok nem avatkoztak be katonailag, noha a nyomásgyakorlás folyamatos volt; ennek okai között a korábbi beavatkozások nemzetközi költségeit, a lengyel hadsereg megbízhatóságának kérdését és a Szolidaritás belső megosztottságát szokták említeni. 1981. december 13-án Wojciech Jaruzelski tábornok, a Lengyel Egyesült Munkáspárt első titkára és miniszterelnök bevezette a **hadiállapotot** (lengyelül stan wojenny). A hadsereg és a belügyi erők internálták a Szolidaritás vezetőit, felfüggesztették a szervezetet, kijárási tilalmat és cenzúrát vezettek be.

A hadiállapot alatt becslések szerint 9 000–10 000 embert internáltak, a halottak száma hivatalos források szerint 91, de egyes becslések ennél magasabbat valószínűsítenek; a pontos adat vitatott. A hadiállapot értelmezése a mai napig megosztja a történészeket és a közéletet. Jaruzelski és védelmezői szerint a lépés a szovjet invázió elkerülését szolgálta, és a „kisebbik rossz” volt; kritikusai szerint viszont a kommunista hatalom megtartásának eszköze volt, és a társadalom demokratikus törekvéseit fojtotta el. A Szolidaritás illegalitásban folytatta működését, és az 1980-as évek második felében újra megerősödött, ami az 1989-es kerekasztal-tárgyalásokhoz vezetett.

### 5.2.4 Ellenállás a balti köztársaságokban

A balti országok – Litvánia, Lettország és Észtország – a második világháború alatt és után sajátos ellenállási hagyományt alakítottak ki. A szovjet annexió és a sztálinista elnyomás ellen fegyveres partizánmozgalmak szerveződtek, amelyeket összefoglalóan **erdei testvéreknek** neveznek (litvánul miško broliai, lettül mežabrāļi, észtül metsavennad). A legnagyobb és legtartósabb ellenállás Litvániában bontakozott ki, ahol a Litván Szabadságharcosok Mozgalma 1949-es nyilatkozata politikai programot is megfogalmazott a szovjet uralom ellen. A partizánok tényleges létszáma nem ismert pontosan; a leggyakoribb becslések 20 000–30 000 aktív harcost említenek Litvániában, a halottak száma több tízezerre tehető, de a szovjet belügyi források és a nyugati emigráns visszaemlékezések adatai jelentősen eltérnek. Lettországban és Észtországban kisebb mértékű, de hasonló jellegű fegyveres ellenállás folyt, amelyet az 1950-es évek közepére a szovjet belügyi csapatok és a kollektivizálás felszámoltak.

A fegyveres ellenállás bukása után a balti társadalmakban a kulturális és vallási ellenállás vált meghatározóvá. A lutheránus egyház Észtországban és Lettországban, a katolikus egyház Litvániában a nemzeti identitás őrzőjeként működött, noha a szovjet hatóságok üldözték a papságot és a hívőket. Az 1970-es években a Helsinki Záróokmány aláírása után mindhárom országban létrejöttek **Helsinki-csoportok**, amelyek az emberi jogi jogsértéseket dokumentálták, és szamizdat formában terjesztették jelentéseiket. Litvániában 1972-től a **A katolikus egyház krónikája** (litvánul Lietuvos katalikų bažnyčios kronika) című illegális kiadvány rendszeresen beszámolt az egyház üldözéséről és a litván nyelvű oktatás korlátozásáról. A krónika létrehozása és terjesztése a balti ellenállás egyik leghatékonyabb formája volt, mert egyszerre mozgósította a vallási és a nemzeti érzületet.

A balti köztársaságokban az ellenállást erősítette a demográfiai változás is: a szovjet iparosítás következtében nagy számú orosz ajkú bevándorló érkezett, különösen Lettországba és Észtországba, ami a helyi lakosság körében a nyelvi és kulturális asszimiláció félelmét keltette. A helyi kommunista vezetők – például a litván Antanas Sniečkus – időnként korlátozott nemzeti politikát folytattak, de ez nem jelentett érdemi autonómiát. Az 1980-as évek második felében a glasznoszty és a peresztrojka hatására a balti társadalmakban tömegmozgalmak szerveződtek, amelyek a daloló forradalomhoz és a függetlenségi nyilatkozatokhoz vezettek; ezek azonban már a rendszerváltás fejezetéhez tartoznak.

### 5.2.5 Ceaușescu Romániája: sztálinizmus nemzeti színekkel

Nicolae Ceaușescu 1965-től irányította Romániát, ahol a Gheorghiu-Dej-korszak után a **nemzeti kommunizmus** sajátos változatát építette ki. A román kommunista rezsim külpolitikailag részleges függetlenséget mutatott a Szovjetunióval szemben: 1968-ban elítélte a csehszlovákiai megszállást, fenntartotta diplomáciai kapcsolatait Izraellel, és időnként a nyugati államokkal is keresett gazdasági együttműködést. Ez a külpolitikai önállóság a román társadalomban és a nyugati közvéleményben átmenetileg a rezsim megítélését javította, de nem járt belső liberalizálással.

A belpolitikában Ceaușescu a sztálinista típusú elnyomást ötvözte a személyi kultusszal és a román nemzeti történelem hangsúlyozásával. A **Securitate** (románul Departamentul Securității Statului) politikai rendőrség hálózata a társadalom minden rétegét megfigyelte; a besúgók számát több százezerre becsülik, de a pontos adat nem ismert, mert a rendszer bukása után az iratok egy része megsemmisült vagy nehezen hozzáférhető. A gazdaságpolitika az 1970-es években gyors iparosítást és nagyarányú külső hitelfelvételt folytatott, majd az 1980-as években a teljes adósság visszafizetésének politikája miatt drasztikus megszorításokat vezetett be: élelmiszerjegyeket osztottak ki, korlátozták az energiát, és a mindennapi élet színvonala drámaian romlott. A

hivatalos statisztikák megbízhatatlanok, mert a rezsim szisztematikusan hamisította a gazdasági mutatókat.

A társadalmi elnyomás különösen súlyosan érintette a nőket és a vidéki lakosságot. Az 1966-os 770. számú rendelet szigorúan korlátozta az abortuszt és a fogamzásgátlást, ami az illegális terhességmegszakítások számának növekedéséhez és számos nő halálához vezetett; a pontos áldozatszám vitatott. A **szisztematizálás** (románul sistematizare) programja a vidéki települések lerombolását és a lakosság tömbházakba telepítését irányozta elő, különösen a magyar és német falvakat érintve; a terv csak részben valósult meg, de a falurombolás és az etnikai asszimiláció szándéka egyértelmű volt. A kisebbségek – magyarok, németek, zsidók, romák – nyelvi és kulturális jogait fokozatosan korlátozták, és az 1980-as évekre a kitoloncolások és az erőszakos asszimiláció politikája megerősödött.

A belső ellenállás Romániában töredezett volt, de nem hiányzott. Az 1977-es Zsil-völgyi bányászsztrájk, az 1987-es brassói munkáslázadás, az illegális szakszervezeti csoportok és a magyar, illetve német kisebbségi értelmiség tiltakozásai mind azt mutatták, hogy a társadalom egyes csoportjai szembeszálltak a diktatúrával. A rendszer azonban a Securitate terrorja, a külső támogatás hiánya és a szovjet blokkon belüli sajátos helyzete miatt sokáig fenn tudott maradni. 1989 decemberében a temesvári tüntetésből országos felkelés bontakozott ki, és a hadsereg egy része átállt a tüntetőkhöz. Ceaușescu és felesége megpróbált elmenekülni, de elfogták, gyorsított eljárásban halálra ítélték, és 1989. december 25-én kivégezték. A romániai rendszerváltás így a régió egyik legerőszakosabb átmenete volt, ami a diktatúra mély társadalmi megosztottságát tükrözte.

### 5.2.6 Összehasonlító értelmezés

A fenti válságok több közös mintát mutatnak. A gazdasági nehézségek – különösen az élelmiszerhiány, a lakhatási problémák és a bérfeszültségek – minden esetben a tiltakozás kiindulópontját jelentették, de a követelések gyorsan politikai és nemzeti tartalmat nyertek. A párton belüli reformerek és a társadalmi mozgalmak időnként szövetségre léptek, de a szovjet központ és a helyi állampártok konzervatív erői ezt rendre megtorolták. Az ellenállás társadalmi bázisa országonként eltérő volt: Lengyelországban a munkások és az értelmiség, Csehszlovákiában az értelmiség és a diákok, a balti államokban a paraszti és vallási közösségek, Romániában pedig a bányászok, a kisebbségek és a vidéki lakosság egyes csoportjai.

A szovjet reakciók is változtak: 1956-ban és 1968-ban közvetlen katonai beavatkozás történt, 1981-ben Lengyelországban a szovjet nyomásgyakorlás és a belső katonai hatalomátvétel kombinációja érvényesült, a balti köztársaságokban pedig folyamatos elnyomás és asszimilációs politika. Románia különleges eset volt, mert a rezsim a külpolitikai önállóságot belső terrorral párosította, így a szovjet beavatkozás kockázata kisebb volt, de a társadalmi elnyomás annál súlyosabb. A Brezsnyev-doktrína 1968 után formálisan igazolta a korlátozott szuverenitást, de a gyakorlatban a szovjet vezetés mindig a saját geopolitikai érdekei szerint döntött a beavatkozásról.

### 5.2.7 Források és bizonytalanságok

Ennek az alfejezetnek a fő forrásai a szovjet, lengyel, csehszlovák, magyar, román és balti pártlevéltárak dokumentumai, a Szolidaritás és az ellenzéki szamizdat kiadványok, a balti emigráns visszaemlékezések, valamint a későbbi oral history interjúk. A szovjet levéltárak 1991 utáni fokozatos megnyitása lehetővé tette az 1956-os, 1968-as és 1980–1981-es döntéshozatal rekonstrukcióját, de a moszkvai elnöki levéltár továbbra is korlátozottan hozzáférhető, így a szovjet vezetés belső vitáinak teljes képe hiányos.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők. Az 1956-os magyar forradalom halottainak és a megtorlás áldozatainak számai becsléseken alapulnak, és a mai napig emlékezetpolitikai viták tárgyát képezik. Az 1968-as megszállás katonai létszáma és a normalizáció hosszú távú társadalmi hatásai szintén forrásonként eltérően jelennek meg. A lengyel hadiállapot értékelése a Jaruzelski-féle „kisebbik rossz” érvelés és a demokratikus ellenzék emlékezete között oszcillál. A balti erdei testvérek létszámára és áldozataira vonatkozó becslések a szovjet belügyi források és a nyugati emigráns irodalom között jelentős eltérést mutatnak. A romániai Ceaușescu-rendszer gazdasági és elnyomási adatai megbízhatatlanok, mert a rezsim szisztematikusan hamisította a statisztikákat, és a Securitate iratai csak részben hozzáférhetők. Minden számadatnál ezért jelezni kell a forrás típusát és a becslés bizonytalanságát.

### 5.2.8 Rövid összefoglaló

- A desztalinizáció és a gazdasági nehézségek a szovjet blokkban válságokat, reformkísérleteket és nyílt ellenállást váltottak ki.
- Az 1956-os magyar forradalom a szovjet katonai beavatkozás és a megtorlás példája, amely a szovjet ellenőrzés megerősítéséhez vezetett a régióban.
- Az 1968-as prágai tavasz reformjait a Varsói Szerződés csapatai fojtották el, és ez igazolta a Brezsnyev-doktrína néven ismertté vált korlátozott szuverenitást.
- Az 1980–1981-es lengyel Szolidaritás a munkások és az értelmiség együttműködésére épült, de a hadiállapot felszámolta, noha a mozgalom illegalitásban tovább élt.
- A balti köztársaságokban a fegyveres erdei testvérek után a kulturális, vallási és emberi jogi ellenállás formái, különösen a litván katolikus krónika és a Helsinki-csoportok váltak meghatározóvá.
- Ceaușescu Romániája a nemzeti kommunizmus és a sztálinista elnyomás kombinációja volt, amely 1989-ben erőszakosan omlott össze.
- A válságok közös vonása a gazdasági hanyatlás, a nemzeti sérelmek és a párton belüli reformerek fellépése volt.
- A szovjet reakciók a katonai beavatkozástól a belső elnyomásig terjedtek, és hosszú távon aláásták a rendszer legitimitását.

### 5.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az 1956-os magyar és az 1968-as csehszlovák reformokat a szovjet reakció szempontjából! Milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg a követelésekben és a megtorlásban?
2. Milyen társadalmi csoportok vitték a lengyel Szolidaritást, és miért volt más a szovjet válasz 1980–1981-ben, mint 1956-ban vagy 1968-ban?
3. Milyen különbségek mutatkoznak a balti fegyveres és kulturális ellenállás formái között, és milyen szerepet játszottak az egyházak és a Helsinki-csoportok?
4. Miért tudott Ceaușescu rendszere viszonylag sokáig fennmaradni a belső elnyomás ellenére, és milyen szerepet játszott a külpolitikai önállóság ebben?
5. Hogyan kapcsolódik a Brezsnyev-doktrína a fent tárgyalt válságokhoz, és miért nem alkalmazták Lengyelországban 1981-ben katonai beavatkozás formájában?

## 5.3 Gazdaság, társadalom és mindennapi élet

Az előző alfejezet Válságok, reformok és ellenállás a politikai kríziseket, a reformciklusokat és a társadalmi tiltakozásokat tárgyalta. Most a figyelmet a mindennapi élet szerkezetére, a gazdasági

és társadalmi átalakulásra fordítjuk: arra, hogyan szervezte át a kommunista állam a munkát, a lakást, az oktatást, a vallásgyakorlást és a nemi szerepeket – és milyen informális stratégiákkal alkalmazkodtak ehhez az emberek.

### 5.3.1 Tervgazdaság és iparosítás

A kommunista rezsimek a **tervgazdaság** (central planning) kiépítését tekintették a társadalmi egyenlőség és a modernizáció alapjának. A piaci koordinációt felszámolták, a magántulajdonban lévő ipari és kereskedelmi vállalatokat államosították, és a termelést központi, többéves terveknek rendelték alá. A gazdaságpolitika elsődleges célja a nehézipar – bányászat, acélgyártás, gépgyártás, vegyipar – gyors kiépítése volt, ami a szovjet modellt követte. A fogyasztási cikkek termelése rendszerint háttérbe szorult, ami tartós hiányt eredményezett.

A régió országai között jelentős különbségek voltak. Csehszlovákia már a háború előtt iparosodott terület volt, ezért a kommunista hatalomátvétel után a meglévő kapacitásokat államosították, és a tervgazdaság a már fejlett ipari szerkezetet próbálta tovább centralizálni. Lengyelország és Románia ezzel szemben nagyrészt agrárországként lépett be a kommunista korszakba, így az erőltetett iparosítás sokkal radikálisabb társadalmi átrendeződéssel járt. A szovjet tagköztársaságokban – Észtországban, Lettországban, Litvániában, Ukrajnában, Fehéroroszországban és Moldovában – a szovjet gazdasági integráció részeként az iparosítás gyakran az oroszországi nyersanyag- és energiaellátásra épült, és nagyarányú orosz nyelvű munkás betelepítésével járt együtt, különösen a balti államokban és Kelet-Ukrajnában.

A tervgazdaság legfontosabb intézményi kerete a **KGST** (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, Comecon) volt, amely a szovjet blokk országainak gazdasági együttműködését szabályozta, de gyakorlatilag a Szovjetunió érdekeit szolgálta. A KGST-n belüli munkamegosztás – például az, hogy egyes országok bizonyos termékekre szakosodtak – hozzájárult ahhoz, hogy a tagállamok függősége a Szovjetuniótól tartós maradt. A tervgazdaság eredményeként a foglalkoztatási szerkezet gyorsan megváltozott: milliók hagyták el a mezőgazdaságot és váltak ipari munkássá, ugyanakkor a technológiai lemaradás, a pazarló erőforrás-felhasználás és a hiánygazdaság állandó problémává vált.

### 5.3.2 Kollektivizálás és a vidék átalakulása

A vidéki társadalom legnagyobb átalakulása a **kollektivizálás** (collectivization) volt: a paraszti magángazdaságok megszüntetése és a földek állami, illetve szövetkezeti tulajdonba vonása. A folyamat a Szovjetunióban az 1920-as évek végétől, a kelet-közép-európai szatellitállamokban és a balti tagköztársaságokban pedig az 1940-es évek végétől, illetve az 1950-es évek elejétől zajlott. A kollektivizálás a parasztságot mint önálló társadalmi osztályt kívánta felszámolni, és a mezőgazdaságot ipari logika szerint újjászervezni. Ennek során a **kulák**-nak bélyegzett tehetősebb parasztokat gyakran kitelepítették, bebörtönözték vagy megfosztották vagyonuktól. A erőszakos intézkedések számos országban aktív ellenállást váltottak ki, ami a beszolgáltatási kötelezettségek és a rossz terméseredmények miatt éhínséghez is vezethetett – a szovjet tapasztalatok, különösen az 1930-as évek ukrajnai tragédiája, a háború utáni időszakban is intő példaként szolgáltak.

A kollektivizálás mélysége és tartóssága országonként eltért. Lengyelországban az 1956-os politikai válság után a kollektivizálást gyakorlatilag leállították, és a mezőgazdasági terület jelentős része magántulajdonban maradt – ez a lengyel mezőgazdaság sajátos vonása volt a szovjet blokkon belül. Csehszlovákiában és Romániában a kollektivizálást következetesen végrehajtották, bár Romániában a paraszti ellenállás miatt többszöri nekifutásra volt szükség. A szovjet tagköztársaságokban a kollektivizálás már korábban, az 1940-es évek végén lezajlott, gyakran deportálásokkal és tömeges elnyomással kísérve, különösen a balti államokban és Nyugat-Ukrajnában.

A vidéki élet átalakulása nem csak a tulajdonviszonyokat érintette. A mezőgazdasági munkások bérmunkássá váltak, a falusi közösségek hagyományos önellátó gazdálkodása visszaszorult, és a fiatalok tömegesen költöztek a városokba. A falvak elöregedtek, az iskolák és szolgáltatások egy része bezárt, miközben a megmaradt falusi lakosság a háztáji gazdálkodásra és a második gazdaságra támaszkodott. A vidéki életforma soha nem tűnt el teljesen, de a kommunista modernizáció egyik legmaradandóbb hatása éppen a paraszti életvilág szétzilálása volt.

### 5.3.3 Városiasodás és lakáspolitika

A tervgazdaság és az iparosítás tömeges **urbanizációt** indított el. A vidéki lakosság milliói áramlottak a városokba, ahol a nehézipari üzemek munkaerőt kerestek. Új iparvárosok és munkáskerületek jöttek létre, gyakran korábban mezőgazdasági területeken. A városi lakosság aránya a régió egészében gyorsan nőtt, bár országonként eltérő ütemben. A legnagyobb növekedés az ipari központokban – például a felső-sziléziai bányavidéken, a kelet-ukrajnai Donbászban, vagy a romániai iparvárosokban – volt megfigyelhető.

A városiasodás feszültségeit a lakáshiány fokozta. A lakásállomány jelentős részét a háború elpusztította, és az új lakások építése évtizedekig elmaradt a kereslettől. A kommunista állam a lakást nem piaci jószágnak, hanem szociális juttatásnak tekintette, ezért a bérlakásokat központilag osztotta ki. A gyakorlatban ez hosszú várólistákat, társbérleteket és többgenerációs együttélést jelentett. A lakáskiutalás rendszerét a munkahelyi és párthierarchia befolyásolta, ami a protekció és a korrupció melegágya volt.

Az 1960-as évektől a lakásproblémát iparosított építkezéssel, elsősorban **panelházak** (prefabricated housing) tömeges emelésével próbálták enyhíteni. A paneles lakótelepek a kommunista városkép jellegzetes elemeivé váltak, és sok családnak biztosítottak modern, bár szűkös lakáskörülményeket. A lakótelepek a kor színvonalához képest javulást jelentettek – folyóvíz, központi fűtés, villany –, de az építési minőség gyakran rossz volt, a lakások kicsik, a közösségi terek elhanyagoltak. A városi életforma ugyanakkor új fogyasztási mintákat és szabadidős szokásokat teremtett: a televízió, a hétvégi telkek, a városi sportegyesületek mind a modern élet részévé váltak.

### 5.3.4 Oktatás és társadalmi mobilitás

A kommunista rezsimek az oktatást a társadalmi átalakítás kulcsintézményének tekintették. Céljuk kettős volt: egyrészt az analfabetizmus felszámolása és a képzett munkaerő biztosítása a tervgazdaság számára, másrészt a szocialista értékrend és a párt iránti lojalitás átadása. Az iskoláztatás gyorsan bővült, a középfokú és felsőfokú oktatás tömegesedett. Különösen a munkás- és parasztszármazású fiatalok előtt nyíltak meg új lehetőségek, ami a társadalmi mobilitás példátlan növekedését hozta a régióban. A felsőoktatásban a felvételik során a kedvezményezett társadalmi hátteret gyakran előnyben részesítették, ami a hagyományos elit kiszorulását eredményezte.

Az oktatási expanzió azonban ideológiai kontroll alatt állt. A tantervekben a marxizmus-leninizmus kötelező tantárgy volt, a történelmet és az irodalmat a párt szempontjai szerint tanították, a nyugati tudományos eredményeket szelektíven vagy torzítva mutatták be. A pedagógusoktól a rendszer iránti lojalitást várták el, és a politikai megbízhatóság sokszor fontosabb volt a szakmai tudásnál. Ennek ellenére az oktatás tömeges kiterjesztése hosszú távon növelte a társadalom képzettségi szintjét, és olyan értelmiségi réteget hozott létre, amely később a rendszer kritikájának egyik hordozója lett.

A vidéki oktatás ugyanakkor hátrányba került: az iskolák összevonása és a középfokú oktatás városokba koncentrálása miatt a falusi fiataloknak vagy be kellett költözniük, vagy lemorzsolódtak.

A lányok oktatási részvétele fokozatosan nőtt, és a felsőoktatásban a nők aránya az 1970-es évekre megközelítette a férfiakét, ami hosszú távon átalakította a nemi szerepeket.

### 5.3.5 Vallás és világnézeti harc

A kommunista államok a vallást világnézeti ellenségnek tekintették, és az egyházakat a régi elit részének, valamint a nyugati befolyás csatornájának tartották. A **szekularizáció** (secularization) erőszakos formát öltött: az egyházi vagyon nagy részét államosították, a szerzetesrendeket feloszlatták, az egyházi iskolákat állami kézbe vették, a püspököket és papokat megfigyelték, gyakran bebörtönözték. A vallásos közösségek működését jogilag korlátozták, a hitoktatást betiltották az iskolákban, a templomok egy részét raktárnak vagy múzeumnak alakították át.

Az egyházak reakciója és sorsa országonként és felekezetenként eltérő volt. Lengyelországban a római katolikus egyház a nemzeti identitás egyik őrzőjévé vált, és a kommunista hatalom – különösen az 1956-os és 1970-es évekbeli válságok után – kénytelen volt megtűrni, sőt bizonyos fokig tárgyalni vele. A lengyel katolicizmus az ellenállás szimbóluma lett, és a pápa 1978-as megválasztása tovább erősítette az egyház társadalmi befolyását. Csehszlovákiában az egyházüldözés radikálisabb volt, az egyházakat állami felügyelet alá vonták, és a papságot rendőrségi eszközökkel ellenőrizték. A szovjet tagköztársaságokban az ortodox egyházak is üldöztetést szenvedtek, de az állam időnként taktikai okokból együttműködött velük, ha az a nemzeti mozgalmak gyengítését szolgálta. A balti államokban a lutheránus és katolikus egyházak az oroszosítással szembeni ellenállás fontos intézményei maradtak, noha a papságot megfigyelték.

A zsidó közösségek helyzete sajátos volt: a Holocaust után megmaradt közösségek egy része a kommunista hatalomátvétel után emigrált, mások az állami antiszemitizmus vagy a cionistaellenes kampányok célpontjává váltak. A lengyelországi 1968-as kampány, amelyet az előző alfejezetben érintettünk, a zsidó értelmiség tömeges kivándorlásához vezetett. A vallásgyakorlás azonban minden üldöztetés ellenére fennmaradt, elsősorban vidéken, a családi és lokális közösségekben. A hivatalos ateista propaganda és a valós vallási élet közötti szakadék a kommunista rendszerek egyik legszembetűnőbb ellentmondása volt.

### 5.3.6 Nemi szerepek és családpolitika

A kommunista ideológia a nők emancipációját a szocialista átalakulás részének hirdette. Ennek leglátványosabb következménye a nők tömeges munkába állása volt: a munkaerőhiány és az iparosítás miatt a nőket bevonták a termelésbe, és a foglalkoztatási ráta a régióban ugrásszerűen nőtt. A propaganda a **dolgozó anya** (working mother) képét állította követendő példaként, aki egyszerre teljesít a munkahelyén és a családban. A gyakorlatban azonban a háztartási és gyermeknevelési feladatok megosztása a nemek között nem valósult meg: a nők továbbra is a házimunka nagy részét végezték, miközben teljes munkaidőben dolgoztak. Ez a jelenség, amelyet a szakirodalom **kettős teher** (double burden) néven ismer, a kommunista társadalmak egyik állandó feszültsége volt.

Az állam a családpolitikán keresztül próbálta enyhíteni ezt a terhet: bölcsődei és óvodai hálózatot épített ki, bár a férőhelyek száma soha nem volt elegendő, és a szolgáltatások minősége ingadozó volt. Az anyasági támogatások és a gyermekgondozási szabadság bevezetése a nők munkaerőpiaci részvételének fenntartását célozta, miközben a demográfiai mutatók javítását is szolgálta. A születésszám ösztönzése egyes országokban szigorú korlátozásokkal párosult: Romániában például az 1966-os rendelkezés betiltotta az abortuszt, ami súlyos társadalmi következményekkel járt, és a nők egészségét veszélyeztető illegális beavatkozásokhoz vezetett. Ezzel szemben a szovjet típusú tagköztársaságokban és más szatellitállamokban a terhességmegszakítás hosszú ideig engedélyezett volt, bár a fogamzásgátlás hozzáférhetősége korlátozott maradt.

A férfiak szerepe is átalakult: a hagyományos családfői pozíció gyengült, miközben az ipari munka és a katonai szolgálat továbbra is a férfiasság meghatározó eleme volt. A nők bekerültek a felsőoktatásba és a szakmákba, de a vezető pozíciókban továbbra is alulreprezentáltak maradtak. A kommunista korszak vége felé a női szerepek átalakulása és a családmodell válsága már a jövőbeli demográfiai problémák egyik gyökerét jelentette.

### 5.3.7 Informális gazdaság és hiánygazdaság

A tervgazdaság krónikus jellemzője volt a **hiánygazdaság** (shortage economy): a fogyasztási cikkek, a lakás, a szolgáltatások és gyakran az alapvető élelmiszerek is tartósan vagy időszakosan hiányoztak a boltokból. A hiány nem egyszerűen a rossz termés vagy a rossz tervezés következménye volt, hanem a központi tervgazdaság strukturális jellemzője: a vállalatok nem a valós keresletre, hanem a tervmutatókra termeltek, a kínálat pedig merev maradt. Az emberek a hiányt sorban állással, előjegyzéssel, rokonok és ismerősök bevonásával kezelték.

A hiánygazdaság kiegészítője volt a **második gazdaság** (second economy), vagyis a hivatalos tervgazdaságon kívüli termelés és szolgáltatás. Ez magában foglalta a háztáji mezőgazdasági termelést, a **maszek** (private artisan/entrepreneur) kisiparosok tevékenységét, a fusizást, a csere-kereskedelmet, a borravalót és a korrupciót. A második gazdaság a hiánygazdaság feszültségeinek enyhítésében fontos szerepet játszott: sok család megélhetése függött a kiegészítő jövedelmektől, és a hivatalos bérek mellett a második gazdaság biztosította a fogyasztás elfogadható szintjét. Ugyanakkor a második gazdaság aláásta a hivatalos ideológiát, mert a magánkezdeményezés és a piaci logika burkolt elismerését jelentette.

A **protekció** (patronage) és a személyes kapcsolatok hálózata a mindennapi élet szervezőelvévé vált. Az emberek ismerősökön keresztül jutottak lakáshoz, munkahelyhez, orvosi ellátáshoz vagy ritka árucikkekhez. A “haveri kapitalizmus” a szocialista rendszer erkölcsi alapjait erodálta, és növelte a cinizmust. Ugyanakkor a hiány és a második gazdaság a közösségi szolidaritás informális formáit is létrehozta: a szomszédsági segítség, a cserebere, a közös beszerzés mind a túlélés eszközei voltak.

A kommunista rezsimek a hivatalos statisztikákban a fogyasztás folyamatos növekedését hirdették, de a valóságban a színvonal elmaradt a nyugat-európaitól, és az 1970-es évektől a fogyasztói várakozások növekedése a rendszer legitimációs válságához vezetett. A mindennapi élet hiánygazdasága és a második gazdaság kettős valósága a korszak egyik legfontosabb, ám sokáig tabuként kezelt jellemzője volt.

### 5.3.8 Források és bizonytalanságok

A kommunista korszak gazdaság- és társadalomtörténetének kutatása több szempontból is bizonytalan. A hivatalos statisztikák torzítottak: a tervteljesítést felülteljesítették, a hiányt és a fogyasztói elégedetlenséget eltitkolták, a GDP-számítások módszertana eltért a nyugati standardoktól. A levéltári források az 1990-es évek óta fokozatosan nyílnak meg, de a hozzáférés országonként egyenetlen, és a pártarchívumokban az iratokat gyakran szelektíven őrizték meg. A mindennapi élet rekonstrukciójához ezért nagy szerep jut a szóbeli történeti interjúknak, naplóknak, leveleknek és a korabeli sajtónak, de ezek is elfogultak lehetnek.

A fogyasztási szintekre, a szegénységre és a jövedelmi egyenlőtlenségekre vonatkozó becslések eltérőek, mert a hivatalos adatok nem tükrözték a második gazdaság jövedelmeit. A kollektivizálás áldozatainak számát illetően a szakirodalomban máig viták vannak, különösen a szovjet tagköztársaságokban. A nemi szerepek és a családpolitika értékelése is vitatott: egyes kutatók a nők munkába állását emancipációs eredménynek, mások az állami kontroll eszközének tekintik.

A korszak emlékezetpolitikai megítélése szintén megosztott: a nosztalgia a szociális biztonság és a teljes foglalkoztatottság iránt, illetve az elnyomás és a szegénység emlékezete egyszerre van jelen a társadalmakban.

### 5.3.9 Rövid összefoglaló

1. A tervgazdaság és az erőltetett iparosítás gyorsan megváltoztatta a foglalkoztatási szerkezetet, de a fogyasztási cikkek hiánya és a technológiai lemaradás tartós jellemző volt.

2. A kollektivizálás megtörte a paraszti gazdálkodást, de mélysége országonként eltért; Lengyelországban a mezőgazdaság részben magántulajdonban maradt.

3. A városiasodás tömeges volt, a lakáshiány és a paneles lakótelepek a mindennapi élet meghatározó elemeivé váltak.

4. Az oktatás expanziója növelte a társadalmi mobilitást, de a tananyagot ideológiai kontroll alatt tartották.

5. A kommunista állam üldözte az egyházakat, de a vallásgyakorlás fennmaradt, különösen Lengyelországban és a vidéki közösségekben.

6. A nők tömegesen léptek be a munkaerőpiacra, de a kettős teher és a családpolitikai ellentmondások feszültségeket okoztak.

7. A hiánygazdaság és a második gazdaság a rendszer állandó kísérője volt, és a mindennapi túlélés informális stratégiáit hozta létre.

8. A kommunista modernizáció egyszerre hozott társadalmi felemelkedést és új egyenlőtlenségeket, amelyeket a hivatalos ideológia nem ismert el.

### 5.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági és társadalmi következményei voltak az erőltetett iparosításnak a régió különböző országaiban, és miben tértek el a szovjet tagköztársaságok és a szatellitállamok tapasztalatai?

2. Hogyan befolyásolta a kollektivizálás a vidéki társadalom szerkezetét, és miért maradt Lengyelország kivétel a mezőgazdasági tulajdonviszonyokban?

3. Miért nevezzük a kommunista gazdaságot hiánygazdaságnak, és milyen szerepet játszott a második gazdaság a mindennapi életben?

4. Miben állt a nők “kettős terhe”, és hogyan reagáltak erre az állami családpolitikák a régióban?

5. Hogyan viszonyult a pártállam az egyházakhoz, és milyen okok magyarázzák a vallásosság eltérő fennmaradását az egyes országokban?

## 5.4 A rendszerváltás és a birodalom vége

Az 1989–1991 közötti évek Kelet-Közép-Európa történetében fordulópontot jelentenek: a kommunista rendszerek egymás után omlottak össze, új államok születtek, és a szovjet birodalom megszűnt. A Gazdaság, társadalom és mindennapi élet. alfejezetben tárgyalt válságok, reformkísérletek és ellenállási formák után most azt vizsgáljuk, hogyan váltak a társadalmi feszültségek politikai átmenetté, miért haladt a rendszerváltás különböző utakon az egyes országokban, és milyen következményekkel járt a Moszkva által fenntartott szövetségi rendszer felbomlása. A fejezet nem csupán eseménytörténet: arra is figyel, hogy a rendszerváltások értelmezése ma is vitatott, és a szereplők emlékezete gyakran eltér a levéltári forrásokból kirajzolódó képtől.

### 5.4.1 A rendszerváltások eltérő útjai

A kelet-közép-európai kommunista rezsimek bukása nem egységes folyamat volt. A szovjet érdekszférához tartozó, de formálisan önálló államokban – Lengyelországban, Csehszlovákiában, Romániában – a változás 1989 folyamán zajlott, eltérő mechanizmusokkal. A Szovjetunió tagköztársaságaiban – Észtországban, Lettországban, Litvániában, Ukrajnában, Fehéroroszországban, Moldovában – a rendszerváltás elválaszthatatlan volt a nemzeti függetlenség kivívásától, és csak 1990–1991-ben, a birodalmi központ összeomlásával teljesedett ki. A két csoport közötti különbséget a szakirodalom gyakran a „tárgyalásos átmenet” és a „nemzeti felszabadulás” fogalmaival írja le, de ezek a fogalmak leegyszerűsítik a tényleges folyamatokat: Lengyelországban is voltak utcai megmozdulások, a balti államokban pedig a függetlenségi mozgalmak nem nélkülözték a tárgyalásos elemeket.

A külső feltételek közül a legfontosabb Mihail Gorbacsov szovjet pártfőtitkár 1985-től meghirdetett politikája volt. A **peresztrojka** (oroszul: *peresztrojka*, „átépítés”) és a **glasznoszty** (oroszul: *glasznoszty*, „nyilvánosság”) a szovjet gazdaság és politikai rendszer reformját célozta, de egyben gyengítette a Moszkva által a szatellitállamokra gyakorolt ellenőrzést. Gorbacsov 1988-ban kijelentette, hogy a Szovjetunió nem avatkozik be a szövetséges országok belügyeibe – ez a korábbi Brezsnyev-doktrína feladását jelentette. A dokumentált tények közé tartozik, hogy 1989 tavaszán a szovjet vezetés tárgyalásokra utasította a kelet-európai kommunista pártokat, és nem mozgósította a Varsói Szerződés haderejét a változások megakadályozására. Ugyanakkor a szovjet gazdasági támogatás csökkenése is hozzájárult a válság elmélyüléséhez: a Szovjetunió 1989-ben már nem tudta fenntartani a korábbi olcsó energia- és nyersanyagexportot, ami tovább növelte a térség eladósodottságát.

### 5.4.2 Lengyelország: a kerekasztal-tárgyalások

Lengyelországban a rendszerváltás útja a **kerekasztal-tárgyalások** (lengyelül: *rozmowy okrągłego stołu*) volt. Az 1980-ban alakult **Szolidaritás** (lengyelül: *Solidarność*) szakszervezet, amelyet 1981-ben betiltottak, az 1988-as sztrájkhullám után ismét a politikai élet meghatározó szereplőjévé vált. A dokumentált tények szerint 1989. február 6-án kezdődtek meg a tárgyalások a kormány, a hivatalos szakszervezeti szövetség, a katolikus egyház és a Szolidaritás képviselői között. A tárgyalások eredményeként 1989. június 4-én és 18-án részben szabad parlamenti választásokat tartottak, amelyeken a Szolidaritás elsöprő győzelmet aratott: a szenátusban a 100-ból 99 mandátumot szerzett, a szejmben pedig a szabadon választható helyek mindegyikét megnyerte. Ez a választási eredmény elsődleges forrásokkal (jegyzőkönyvek, hivatalos közlemények) jól dokumentált.

A lengyel átmenet sajátossága abban állt, hogy a kommunista párt (Lengyel Egyesült Munkáspárt, lengyelül: *Polska Zjednoczona Partia Robotnicza*, PZPR) nem semmisült meg egyik napról a

másikra, hanem fokozatosan adta át a hatalmat. 1989 augusztusában Tadeusz Mazowiecki, a Szolidaritás tanácsadója alakított kormányt, amelyben a kommunisták még fontos tárcákat kaptak, például a belügyet és a hadügyet. Ez a „vastag vonal” (lengyelül: *gruba kreska*) politikája volt: a múltat lezárni, de a jelenben kompromisszumot keresni. A tudományos konszenzus szerint a lengyel út a leginkább tárgyalásos jellegű volt a régióban, ugyanakkor vitatott, hogy ez az elitista tárgyalásos modell mennyire vette figyelembe a társadalom szélesebb rétegeinek követeléseit. A rendszerváltás gazdasági következményei – a hiperinfláció, a munkanélküliség – már 1990-ben feszültséget keltettek, ami a későbbi politikai polarizáció egyik forrása lett.

### 5.4.3 Csehszlovákia: a bársonyos forradalom

Csehszlovákiában a változás gyorsabban és látványosabban zajlott. 1989. november 17-én a prágai diáktüntetés – amelyet a második világháború idején meggyilkolt diákok emlékére szerveztek – brutális rendőri fellépésbe torkollott. Az esemény hatására november 19-én megalakult a **Polgári Fórum** (csehül: *Občanské fórum*, szlovákul: *Občianske fórum*), amely a demokratikus ellenzék ernyőszervezeteként működött. A **bársonyos forradalom** (csehül: *sametová revoluce*, szlovákul: *nežná revolúcia*) hetei alatt tömegtüntetések, általános sztrájkok és a kommunista párt fokozatos engedményei vezettek a hatalom átadásához. November 24-én az országos sztrájk után a pártvezetés lemondott, november 29-én a parlament törölte a kommunista párt alkotmányos vezető szerepét rögzítő cikkelyt, december 10-én pedig alakult meg az első nem kommunista többségű kormány. December 29-én Václav Havelt, a polgárjogi mozgalom vezetőjét köztársasági elnökké választották.

A csehszlovák átmenet „bársonyosnak” nevezett jellege nem jelentette az erőszak teljes hiányát, de a dokumentált események szerint a halálos áldozatok száma minimális volt. A tudományos konszenzus kiemeli, hogy a csehszlovák kommunista párt nem állt ellen, és a hadsereg sem avatkozott be. Ugyanakkor a szlovák és cseh társadalom közötti feszültségek már a rendszerváltás időszakában felszínre kerültek: a szövetségi állam jövőjéről szóló vita az 1990-es évek elején a **csehszlovák föderáció** felbomlásához vezetett, amit a Csehszlovákia közös állama fejezet tárgyal részletesen.

### 5.4.4 Románia: az erőszakos összeomlás

Romániában a rendszerváltás gyökeresen eltérő utat járt be. Nicolae Ceaușescu személyi kultuszon alapuló, a családját is hatalomba emelő rendszere nem volt hajlandó tárgyalni. A változás 1989. december 16-án kezdődött Temesváron, amikor a magyar református lelkész, Tőkés László kilakoltatása elleni tiltakozás országos megmozdulássá terebélyesedett. A hadsereg és a Securitate (románul: *Securitatea*) december 17-én tüzet nyitott a tüntetőkre, de a felkelés tovább terjedt. December 21-én Bukarestben Ceaușescu beszédét a tömeg kifütyülte, másnap a hadsereg egy része átállt a felkelők oldalára. Ceaușescu és felesége elmenekült, de december 25-én elfogták őket, és egy rögtönítélő bíróság ítélete alapján kivégezték.

A román rendszerváltást a szakirodalom gyakran „eltérített forradalomként” írja le: a kommunista párt második vonalából érkező politikusok, élükön Ion Iliescuval, a **Nemzeti Megmentési Front** (románul: *Frontul Salvării Naționale*) keretében ragadták magukhoz a hatalmat. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a decemberi események során több mint ezer ember halt meg, de a pontos áldozatszám máig vitatott: a becslések 800 és 1200 fő között mozognak, és a kutatás nem tudta egyértelműen tisztázni, hogy a halálos áldozatok mekkora hányada származott a Securitate és mekkora a hadsereg fegyveres akcióiból. A vitatott értelmezések közé tartozik, hogy vajon a Ceaușescu elleni hatalomátvétel előre megszervezett puccs volt-e, vagy spontán

népfelkelés. Az emlékezetpolitikai vitákban a „forradalom” és a „puccs” kifejezések használata máig megosztja a román társadalmat.

### 5.4.5 A balti államok: a dalos forradalom

Észtországban, Lettországban és Litvániában a rendszerváltás a nemzeti függetlenség visszaszerzésének folyamatával fonódott össze. A három országot 1940-ben a Szovjetunió annektálta, majd a náci megszállás után 1944–1945-ben ismét szovjet tagköztársasággá váltak. A szovjet uralom alatt jelentős orosz ajkú betelepítés történt, ami a demográfiai egyensúlyt megváltoztatta – különösen Lettországban és Észtországban. Az 1980-as évek második felében a glasznoszty lehetővé tette a nemzeti múlt nyilvános megvitatását, ami a függetlenségi mozgalmak megerősödéséhez vezetett.

A **dalos forradalom** (észtül: *laulev revolutsioon*, lettül: *dziesmotā revolūcija*, litvánul: *dainuojanti revoliucija*) kifejezés arra utal, hogy a balti államokban a tömegtüntetések, a népi éneklés és a kulturális emlékezet álltak a politikai mozgósítás középpontjában. 1989. augusztus 23-án, a Molotov–Ribbentrop-paktum aláírásának évfordulóján kétmillió ember alkotott emberi láncot Tallinn, Riga és Vilnius között – a **balti lánc** (észtül: *Balti kett*, lettül: *Baltijas ceļš*, litvánul: *Baltijos kelias*) a szovjet megszállás elleni tiltakozás egyik legismertebb szimbóluma lett. A dokumentált tények szerint a balti államok parlamentjei 1990 tavaszán nyilvánították ki a függetlenség visszaállítását: Litvánia 1990. március 11-én, Észtország 1990. május 8-án (átmeneti függetlenségi nyilatkozattal), Lettország 1990. május 4-én. A Szovjetunió ezeket a nyilatkozatokat törvénytelennek minősítette, és gazdasági blokádot vezetett be Litvánia ellen.

A szovjet reakció 1991 januárjában erőszakba torkollott. Január 13-án a szovjet hadsereg és a belügyi csapatok Vilniusban a tévétornyot védő civilekre támadtak, és 14 embert megöltek. Egy héttel később Rigában hasonló támadás történt, ahol 5 ember halt meg. Az eseményeket a balti államok ma állami terrorcselekményként értelmezik, míg az orosz hivatalos álláspont szerint a szovjet erők a provokációra reagáltak – ez a szembenállás az emlékezetpolitikai viták egyik legélesebb példája. A tudományos konszenzus szerint a szovjet központ nem tudta megállítani a függetlenségi folyamatot, és a nemzetközi közösség – különösen a nyugati államok – fokozatosan elismerte a balti államok függetlenségét. A három ország 1991 augusztusában, a szovjet puccskísérlet után teljes körű nemzetközi elismerést szerzett.

### 5.4.6 A Szovjetunió felbomlása

A Szovjetunió belső folyamatai nélkül nem érthető a kelet-közép-európai rendszerváltások végpontja. Gorbacsov reformjai a tagköztársaságokban is felerősítették a nacionalista és demokratikus mozgalmakat. 1990 folyamán a szovjet tagköztársaságok sorra nyilvánították ki szuverenitásukat, ami a szövetségi állam széteséséhez vezetett. Az 1991. augusztus 19–21-i **moszkvai puccskísérlet** – amelyet a konzervatív kommunista vezetők hajtottak végre – kudarcot vallott, és ez felgyorsította a felbomlást. Augusztus 24-én Ukrajna kikiáltotta függetlenségét, augusztus 27-én Moldova, augusztus 30-án Fehéroroszország követte. A balti államok már korábban megtették ezt, de a puccs után az elismerés felgyorsult: az Egyesült Államok, az Európai Közösség tagállamai és más országok sorra ismerték el a három balti országot.

A Szovjetunió hivatalos megszűnését 1991. december 8-án a **belovezsai egyezmény** (oroszul: *Belovežszkoje szoglasenyije*) rögzítette, amelyet Borisz Jelcin orosz, Leonyid Kravcsuk ukrán és Sztanyiszlav Suskevics belorusz elnök írt alá. Az egyezmény kimondta, hogy a Szovjetunió mint nemzetközi jogalany megszűnik, és létrehozza a **Független Államok Közösségét** (oroszul: *Sodruzsesztvo Nevavisimih Goszudarsztv*, FÁK). December 21-én nyolc további tagköztársaság csatlakozott az Alma-Ata-i nyilatkozathoz, december 25-én pedig Gorbacsov lemondott

a Szovjetunió elnöki tisztségéről. A birodalom vége tehát nem egyetlen esemény, hanem egy 1989–1991 közötti folyamat eredménye volt, amelyben a balti függetlenségi mozgalmak és a szláv tagköztársaságok elszakadása egyaránt szerepet játszott.

A kelet-közép-európai rendszerváltások így egybeestek a szovjet birodalom szétesésével. A szatellitállamokban 1989-ben végbement átmenet után 1991-re a volt szovjet tagköztársaságok is független államokká váltak. Ukrajna és Fehéroroszország függetlensége új helyzetet teremtett a régióban, Moldova pedig a román nyelvű többség államaként kívánta meghatározni magát. Ugyanakkor a függetlenség nem jelentett automatikusan demokráciát: a posztszovjet térségben a politikai rendszerek eltérően alakultak, és a gazdasági válság, a korrupció, valamint a nemzeti kisebbségi feszültségek továbbra is meghatározóak maradtak.

### 5.4.7 A jugoszláv háborúk regionális kontextusa

A kelet-közép-európai rendszerváltásokat beárnyékolta a szövetségi Jugoszlávia felbomlása, amely 1991-ben erőszakos háborúkba torkollott. Bár a jugoszláv utódállamok nem tartoznak a könyv által tárgyalt országok köréhez, a délszláv háborúk regionális hatása jelentős volt. Az 1991. június 25-én kikiáltott szlovén és horvát függetlenség után a Jugoszláv Néphadsereg beavatkozása, majd a boszniai háború (1992–1995) és a koszovói konfliktus (1998–1999) több százezer halálos áldozatot követelt, és milliókat kényszerített menekülésre. A dokumentált tények szerint a háborúk során etnikai tisztogatások, koncentrációs táborok és tömegmészárlások történtek, amelyeket a nemzetközi bíróságok később részben háborús bűnként, részben népirtásként minősítettek.

A regionális kontextus elsősorban abban állt, hogy a jugoszláv háborúk megkérdőjelezték a „bársonyos” rendszerváltások egyetemességét. A nyugati közvéleményben és a kelet-közép-európai társadalmakban egyaránt felmerült a félelem, hogy a nacionalizmus erősödése a térségben további konfliktusokhoz vezethet. A menekülthullám – különösen Boszniából és Koszovóból – érintette Magyarországot, Romániát és más szomszédos országokat is, ami feszültséget keltett a kisebbségi politikákban. A nemzetközi közösség beavatkozási gyakorlata – a gazdasági szankciók, a humanitárius intervenció és a NATO katonai fellépése – a későbbi kelet-közép-európai biztonságpolitikai gondolkodást is befolyásolta. A régió államai számára a jugoszláv példa azt mutatta, hogy a határok békés megváltoztatása nem lehetséges, ezért a területi vitákat tárgyalásos úton kell rendezni – ez a felismerés hozzájárult a későbbi EU- és NATO-csatlakozási törekvésekhez.

### 5.4.8 Források és bizonytalanságok

A rendszerváltások és a Szovjetunió felbomlásának rekonstrukciója elsődleges források széles körére támaszkodik: párt- és állami dokumentumok, tárgyalási jegyzőkönyvek, függetlenségi nyilatkozatok, diplomáciai jelentések, újságcikkek, fénykép- és filmfelvételek, valamint a résztvevők későbbi visszaemlékezései. A levéltári kutatások – különösen a volt szovjet archívumok megnyitása után – jelentősen bővítették a tudást, de a hozzáférhetőség továbbra is egyenlőtlen: egyes oroszországi és fehéroroszországi levéltárak részben zártak maradtak.

A bizonytalanságok több szinten jelentkeznek. A romániai decemberi események áldozatszáma, a balti államokban a szovjet erők által elkövetett erőszak pontos mértéke, a szovjet puccskísérlet résztvevőinek szándékai és a belovezsai egyezmény jogi érvényessége mind vitatott kérdések. A tudományos konszenzus szerint a rendszerváltások alapvetően békés jellegűek voltak a szatellitállamokban, de ez a megállapítás nem vonatkozik Romániára és a jugoszláv utódállamokra. Az értelmezési viták közé tartozik, hogy a rendszerváltás mennyire volt „népi forradalom” és mennyire az elitek alkuja; hogy a tárgyalásos átmenetek mennyire konzerválták a régi rendszer szereplőit; és hogy a Szovjetunió felbomlása szükségszerű volt-e vagy politikai döntések eredménye. Az emlékezetpolitikai állítások – például a „nemzeti ellenállás”, a „megszállás” vagy a

„rendszerváltás áldozatai” kifejezések – erősen érzelmi töltetűek, és országonként eltérő jogi és politikai következményekkel járnak.

### 5.4.9 Rövid összefoglaló

- A kelet-közép-európai kommunista rezsimek 1989–1991 között omlottak össze, de az átmenet útjai eltérőek voltak: Lengyelországban tárgyalásos, Csehszlovákiában békés tömegmozgalmi, Romániában erőszakos.
- A szovjet tagköztársaságokban – a balti államokban, Ukrajnában, Fehéroroszországban és Moldovában – a rendszerváltás a nemzeti függetlenség kivívásával fonódott össze.
- Gorbacsov peresztrojka- és glasznoszty-politikája meggyengítette a szovjet ellenőrzést, és lehetővé tette a szatellitállamok békés átmenetét.
- A balti államok függetlenségi nyilatkozatai (1990) és a szovjet erőszak (1991. január) után a puccskísérlet (1991. augusztus) gyorsította fel a Szovjetunió szétesését.
- A Szovjetunió 1991 decemberében, a belovezsai egyezménnyel szűnt meg; a volt tagköztársaságok független államokká váltak.
- A jugoszláv háborúk regionális hatása figyelmeztetett arra, hogy a nacionalizmus és a területi viták erőszakhoz vezethetnek, befolyásolva a régió biztonságpolitikai gondolkodását.
- Az átmenetek értelmezése ma is vitatott; a levéltári források hiányosak, és az emlékezetpolitikai állítások gyakran eltérnek a dokumentált tényektől.

### 5.4.10 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a lengyel, a csehszlovák és a román rendszerváltás mechanizmusát! Milyen tényezők magyarázzák az eltérő erőszakszintet?
2. Miért volt a balti államok esetében a függetlenség kivívása elválaszthatatlan a Szovjetunió felbomlásától?
3. Milyen szerepet játszott Gorbacsov politikája a szatellitállamok békés átmeneteiben? Mennyiben volt ez tudatos szovjet stratégia, és mennyiben a gazdasági kényszer következménye?
4. Hogyan befolyásolta a jugoszláv háborúk kitörése a kelet-közép-európai rendszerváltások megítélését és a régió biztonságpolitikai törekvéseit?
5. Milyen forrástípusok állnak rendelkezésre a rendszerváltások tanulmányozásához, és milyen bizonytalanságok nehezítik az események rekonstrukcióját?

# 6 A jelenkor

## 6.1 Demokratizálódás, piacgazdaság és EU/NATO

A szovjet blokk összeomlása és az 1989–1991-es rendszerváltások után Kelet-Közép-Európa államai egyidejűleg szembesültek a politikai demokratizálódás, a piacgazdasági átalakulás és a nemzetközi integráció kihívásával. A régió országai számára az 1990-es évek elsősorban az átmenet, a privatizáció és az új intézményrendszer kiépítésének időszaka volt. Az évtized végétől az Európai Unió (EU) és a NATO bővítése új kereteket teremtett, de a tagság feltételei és időpontja országonként eltért. Az uniós csatlakozás 2004-ben és 2007-ben, a schengeni övezethez való csatlakozás pedig részben 2007-ben, részben később valósult meg. Az euró bevezetése a régióban eddig csak a balti államokban és Szlovákiában történt meg; az euróövezet bővítése tehát nem követte automatikusan az EU-tagságot. A demokratizálódás és a piacgazdasági reform sem volt egységes: a régióban a 2000-es évek elejére a piaci átmenet alapjai megszilárdultak, de a politikai berendezkedés és a gazdasági fejlettség közötti különbségek fennmaradtak.

### 6.1.1 Az 1990-es évek reformjai és az átmenet

A rendszerváltás utáni első években a térség legtöbb állama a **piacgazdasági átmenet (transition)** és a **demokratikus konszolidáció** komplex folyamatát élte meg. A kiindulópontok azonban nem voltak azonosak. Lengyelország az ún. **Balcerowicz-terv** (1990) keretében gyors liberalizációt, stabilizációt és privatizációt hajtott végre. Csehszlovákia a szövetségi pénzügyminiszter, Václav Klaus által irányított reformokkal hasonló úton indult, de a kuponos privatizáció sajátos cseh–szlovák változatát is bevezette. A balti államoknak a gazdasági átalakulás mellett az orosz energiafüggőségtől és a posztszovjet intézményektől való szervezeti elszakadást is kezelniük kellett. Románia és Moldova gazdasági reformjai lassabban haladtak; Romániában a volt kommunista elit folytonossága az 1990-es évek elején késleltette a privatizációt és a piaci intézmények kiépítését, Moldova pedig a szovjet piac összeomlása miatt különösen súlyos visszaesést szenvedett el.

A reformok közös elemei közé tartozott az árak liberalizálása, a kereskedelem és a devizagazdálkodás felszabadítása, a bankrendszer és az adórendszer átalakítása, valamint az állami vállalatok privatizációja. A folyamat azonban országonként és ágazatonként eltérő ütemben haladt. Az 1990-es évek első felében a régióban általános volt a **transzformációs visszaesés (transformational recession)**: a GDP visszaesett, a munkanélküliség megjelent, a szociális rendszerek pedig nem voltak felkészülve a tömeges munkaerőpiaci átrendeződésre. A visszaesés mértéke a balti államokban és Moldovában volt a legnagyobb, Lengyelországban és Csehországban viszont az évtized közepére stabilizálódott a gazdaság.

A privatizáció módszerei jelentős hatást gyakoroltak a későbbi gazdasági szerkezetre. Csehországban az **kuponos privatizáció (kupónová privatizace)** a lakosság széles körét tette formálisan részvényessé, de a tulajdonosi jogok gyakran befektetési alapokhoz, bankokhoz és később külföldi stratégiai tulajdonosokhoz kerültek. Lengyelországban az állami vállalatok privatizációja lassabban, de a pénzügyi és bankrendszer megerősítésével párhuzamosan haladt. Romániában a privatizáció decentralizáltan, sok esetben erős politikai alkukkal zajlott, ami a korrupció és

a „fogolydilemma” típusú informális hálózatok kialakulását segítette. A balti államokban a privatizáció gyakran a szovjet korszakból örökölt ipari szerkezet leépítésével és a nyugati tőke bevonásával járt együtt.

A gazdasági reformokkal párhuzamosan a politikai intézmények demokratizálódása is megkezdődött. A régió új vagy módosított alkotmányai a parlamentáris, félparlamentáris vagy vegyes kormányzati modellek különböző változatait vezették be. Litvánia és Észtország parlamentáris köztársaságot, Lengyelország félparlamentáris rendszert, Románia félelnöki, Moldova pedig 1994-ben elfogadott alkotmányával parlamentáris berendezkedést alakított ki. Az alkotmányos szövegek azonban önmagukban nem jelentették a demokrácia megszilárdulását. A választási rendszerek, a pártok és a civil szervezetek csak fokozatosan stabilizálódtak, miközben a médiaszabályozás, az igazságszolgáltatás függetlensége és a közigazgatás átalakítása komoly viták tárgya volt.

A demokratizálódás korai szakaszában a régióban a **jogállamiság** és a **politikai konszolidáció** feltételei egyenlőtlenül teljesültek. Csehszlovákia, majd Csehország és Szlovákia, valamint a balti államok és Lengyelország az 1990-es évek közepére viszonylag stabil választási demokráciát építettek ki. Románia és Moldova esetében a folyamat lassabb volt, részben a régi elit folyamatos jelenléte, részben a gazdasági válságok és a feszült etnikai örökségek miatt. A tudományos irodalomban vitatott, hogy a „demokratikus konszolidáció” fogalma mennyiben alkalmazható a régióra ebben az időszakban; egyes szerzők a formális demokrácia és a gyenge jogállami kultúra kettősségét hangsúlyozzák.

### 6.1.2 NATO-bővítés és a biztonsági integráció kezdete

A NATO bővítése a hidegháború utáni európai biztonsági rend átalakulásának egyik legfontosabb eleme lett. A kelet-közép-európai államok számára a NATO-tagság nem csupán katonai szövetséget, hanem a nyugati integráció politikai és szimbolikus megerősítését is jelentette. A bővítés gondolata már az 1990-es évek elején napirendre került, de a folyamatot a NATO 1994-es **Békepartnerségi programja (Partnership for Peace)** előzte meg, amelybe a régió legtöbb állama csatlakozott. A szövetség 1997-ben meghívta Csehországot, Lengyelországot és Magyarországot, amelyek 1999-ben lettek tagok. A balti államok, Szlovákia, Románia és Bulgária nem kerültek be az első körbe; csatlakozásuk 2004-ben valósult meg. Ukrajna, Moldova és Fehéroroszország kívül maradtak, de eltérő módon. Ukrajna és Moldova együttműködési megállapodásokat kötött, Fehéroroszország pedig 1999-től politikai okokból fokozatosan eltávolodott a NATO-együttműködéstől.

A NATO-tagság a régió több országában a haderőreform, a polgári ellenőrzés és a védelmi költségvetés átalakításának katalizátora volt. A balti államok számára különösen fontos volt a kollektív védelem garanciája, mert a posztszovjet orosz biztonságpolitika bizonytalanságát közvetlen fenyegetésként élték meg. Észtország, Lettország és Litvánia a NATO-tagságot az energiabiztonsági és kiberbiztonsági együttműködéssel együtt értelmezte. Románia esetében a 2004-es csatlakozás a diktatúra utáni hadsereg modernizálását és a Fekete-tenger biztonságában való részvételt erősítette. A tagság azonban nem jelentette a NATO-n belüli érdekellentétek megszűnését: a régió államai a 2000-es évek végétől gyakran szorgalmazták a szövetség keleti védelmének megerősítését, ami a keleti szárny fogalmának és gyakorlatának kialakulásához vezetett.

A NATO-bővítés megítélése folyamatosan vitatott. A nyugat-európai politikai diskurzusban és Oroszország hivatalos álláspontjában eltérő érvek jelentek meg arról, hogy a bővítés korábban tett-e bizalmi ígéreteket sértett. Ezt a kérdést az elsődleges diplomáciai források csak részben dokumentálják. Az 1990-es évek belső feljegyzései és a később közzétett visszaemlékezések szerint a szovjet, majd orosz vezetés a bővítést elutasította, a NATO pedig hosszú ideig nem adott egyértelmű tagsági perspektívát. A történeti irodalomban vitatott, hogy a későbbi orosz

biztonságpolitikai narratívák mennyiben használják utólagosan a bővítés emlékét. Ezt a kérdést a jelen fejezet későbbi, biztonságpolitikai része tárgyalja.

### 6.1.3 Az EU-csatlakozás feltételei és folyamata

Az Európai Unióhoz való csatlakozás a régió átalakulásának legátfogóbb intézményi keretét hozta létre. A tagjelöltség feltételeit az 1993-as **koppenhágai kritériumok** határozták meg: a demokrácia, a jogállamiság, az emberi jogok tisztelete, valamint a kisebbségi jogok érvényesülése mellett működő piacgazdaság és az uniós acquis átvételének képessége. A régió 2004-ben csatlakozó kilenc állama – Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Szlovákia, Szlovénia, továbbá Ciprus és Málta – ezeket a feltételeket az 1990-es évek végére részben teljesítette. Románia és Bulgária 2007-ben, Horvátország pedig 2013-ban csatlakozott. Ukrajna, Moldova és Fehéroroszország nem kaptak tagsági perspektívát, de Ukrajna és Moldova később partnerségi megállapodásokat írt alá.

A csatlakozási tárgyalások során a legnehezebb fejezetek közé tartozott a mezőgazdaság, a regionális politika, a környezetvédelem, valamint a bel- és igazságügyi együttműködés. A tagjelölt országoknak az uniós joganyag teljes átvételét kellett vállalniuk, miközben a régi tagállamoktól hosszú átmeneti időszakokat és korlátozásokat kaptak a munkaerő szabad áramlása terén. Az ún. **2+3+2** vagy hasonló korlátozó modellek keretében a régi tagállamok átmenetileg korlátozhatták az új tagállamok munkavállalóinak szabad mozgását. A munkavállalási korlátozások fokozatosan megszűntek, de a 2004-es bővítés után a nyugat-európai munkaerőpiacokra irányuló migráció jelentősen megnőtt.

A csatlakozás gazdasági hatásait a szakirodalom többféleképpen értékeli. A régió új tagállamai nettó kedvezményezettjei lettek az uniós strukturális alapoknak, ami a infrastruktúra, a vidékfejlesztés és a környezetvédelem területén látványos beruházásokat hozott. Ugyanakkor a kohéziós támogatások felhasználása egyenlőtlen volt, és a közbeszerzési, illetve a korrupciós kockázatok több országban folyamatos nyilvános vitát váltottak ki. Az EU-n belüli gyakorlatban a régió államai 2004 után fokozatosan bekapcsolódtak a belső piacba, a kelet-nyugati termelési láncokba és a szolgáltatáskereskedelembe. A GDP-növekedés a 2000-es években a balti államokban volt a legmagasabb, de a 2008-as válság ezeket a gazdaságokat különösen súlyosan érintette, és a balti modellek megítélését vitatottá tette.

### 6.1.4 A schengeni övezet bővülése

A schengeni rendszerhez való csatlakozás a határok lebontását és a közös határellenőrzési rendszerhez való csatlakozást jelentette. A 2007-ben csatlakozó államok – Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Szlovákia, továbbá Szlovénia, Magyarország és Málta – a szárazföldi és tengeri határokon megszüntették a belső határellenőrzést. Románia és Bulgária 2007-es EU-csatlakozása után nem váltak azonnal a schengeni övezet tagjaivá; a beléptetésükről szóló döntés hosszú ideig elhúzódott, és csak 2024-ben született meg a légi és tengeri határokra, majd később a szárazföldi határokra vonatkozó részleges megállapodás. A schengeni tagság a régió államai számára a személyes mobilitás és a gazdasági integráció fontos mérföldköve volt, ugyanakkor a külső határok védelmének fokozott felelősségét is magával hozta.

A schengeni rendszer bővülése a migrációs és menekültpolitikai viták során vált politikailag érzékennyé. A 2015-ös menekültválság idején a térség több kormánya a kötelező elosztási kvótákkal szemben foglalt állást, és a külső határok megerősítését hangsúlyozta. Ez a vita a schengeni övezet működését és a kelet-közép-európai tagállamok közötti szolidaritási mechanizmusokat is érintette. A nyugat-európai kritikusok szerint a régió egyes államai a belső piac előnyeit élvezték, de a közös tehermegosztást vonakodtak elfogadni. A régió kormányai viszont a nemzeti

szuverenitás és a biztonsági kockázatok mellett érveltek. E vita fényében a schengeni övezet bővítése nem pusztán technikai kérdés, hanem az európai integráció politikai feltételeiről szóló folyamatos vita része.

### 6.1.5 Az euró bevezetése és a monetáris integráció

Az euróövezethez való csatlakozás a régióban csak részlegesen valósult meg. Az EU-hoz 2004-ben csatlakozott államok a csatlakozási szerződésekből fakadóan kötelezettséget vállaltak az euró bevezetésére, de a folyamat üteme tagállamonként eltért. Észtország 2011-ben, Lettország 2014-ben, Litvánia 2015-ben, Szlovákia pedig 2009-ben vezette be a közös valutát. Csehország, Lengyelország, Románia és Moldova (mint nem EU-tag) nem teljesítették vagy nem vállalták az euróövezeti tagság feltételeit. A cseh és a lengyel kormány gyakran a konvergenciakritériumok teljesítését halasztotta, illetve a közös valuta gazdasági előnyeit és kockázatait vitatta. A balti államok esetében az euró bevezetése a posztszovjet monetáris függetlenség után a nyugati monetáris rendszerhez való kötődés megerősítését jelentette.

Az euró bevezetéséhez szükséges **maastrichti konvergenciakritériumok** – az alacsony infláció, a fenntartható államháztartás, a stabil árfolyam és a hosszú távú kamatlábak – teljesítése a 2000-es években a régió több országában feszültségekkel járt. A 2008-as pénzügyi válság a balti államokban súlyos megszorításokat hozott, amelyek egyes szerzők szerint a növekedés gyors visszatérését, mások szerint a társadalmi kiadások tartós leépítését eredményezték. Az euró bevezetésének megítélése ezért nem csupán gazdasági, hanem szociális és politikai vita tárgya is. A balti államokban az euró melletti érvelés a geopolitikai orientációval is összekapcsolódott; Csehországban és Lengyelországban viszont a nemzeti valuta megtartása a monetáris szuverenitás kérdéséhez kötődött.

A monetáris integráció folyamata jól mutatja, hogy az EU-tagság nem homogenizálta a régió gazdaságpolitikai stratégiáit. Az euróövezet és a nem euróövezeti tagállamok közötti intézményi különbség a régióban is kettős szerkezetet hozott létre. A balti államok és Szlovákia az eurozóna perifériájához, illetve félperifériájához tartoznak, miközben Csehország és Lengyelország megőrizte a nemzeti valutát és részben független monetáris politikát. Románia 2007-es csatlakozása után sem vált az euróövezet tagjává; a román lej megtartása a gazdasági felzárkózás és a politikai döntéshozatal vitatott kérdése maradt.

### 6.1.6 A demokratizálódás eredményei és korlátai

A demokratizálódás eredményességét a régióban a 2000-es évek elején nem lehet egységesen megítélni. A Freedom House és a V-Dem adatai szerint a balti államok, Csehország, Szlovákia, Lengyelország és Románia a 2000-es évek közepére konszolidált vagy részben konszolidált választási demokráciává váltak, míg Moldova esetében a demokratikus intézmények sérülékenyebbnek bizonyultak. A jogállamiságot és a korrupció elleni küzdelmet azonban minden országban komoly kihívások övezték. Romániában az EU-csatlakozás előtti utolsó években az **Igazságügyi Ellenőrző és Korrupcióellenes Ügynökség (Direcția Națională Anticorupție, DNA)** megerősítése a korrupció elleni fellépés fontos, de vitatott lépése volt. A szlovákiai és a csehországi közéletben a privatizáció során kialakult informális hálózatok és a pártfinanszírozás átláthatatlansága okozott folyamatos feszültséget.

A politikai pártrendszerek a régióban erősen átalakultak. Az 1990-es években a posztkommunista utódpártok és a széles jobboldali vagy centrista koalíciók váltakoztak, majd a 2000-es években új, gyakran populista vagy technokrata formációk jelentek meg. A pártok közötti verseny intenzitása nem mindig járt együtt a kormányzati stabilitással. Csehországban a Klaus-féle jobboldali koalíciók után a 2000-es évek elején a szociáldemokrata kormányok időszaka következett,

Lengyelországban pedig a balközép és a jobboldali pártok ciklikus kormányváltásai figyelhetők meg. A balti államokban a demokratikus verseny erős maradt, de az orosz nyelvű kisebbség politikai integrációja és a társadalmi egyenlőtlenség ügye vitákat gerjesztett.

Az EU-csatlakozás egyik legfontosabb hatása a kisebbségi jogok és a diszkriminációellenes intézményrendszer megerősítése volt. A koppenhágai kritériumoknak való megfelelés arra kényszerítette a tagjelölt országokat, hogy törvényi és intézményi garanciákat alakítsanak ki a nemzeti kisebbségek védelmére. E folyamat során a szlovákiai magyar kisebbség, a balti orosz kisebbség, a romániai romák és más csoportok helyzete az EU-csatlakozási tárgyalások részévé vált. A tagság utáni időszak azonban megmutatta, hogy a formális jogi keretek nem mindig járnak együtt a társadalmi befogadás vagy a politikai érdekképviselet megerősödésével. A romákkal szembeni megkülönböztetés, az orosz nyelvű kisebbség állampolgársági kérdése a balti államokban, és a szlovákiai kisebbségi viták továbbra is a regionális politika feszültségforrásai maradtak.

### 6.1.7 A 2008-as válság és az integráció megtorpanása

A 2008-as gazdasági válság a térségben mély nyomokat hagyott, és több országban megkérdőjelezte az „EU-tagság mint automatikus felzárkózás” narratíváját. A balti államokban a hitelből finanszírozott növekedés összeomlott, és a kormányok szigorú megszorító politikákat vezettek be. Észtország, Lettország és Litvánia a válságot követően is fenntartotta az euró bevezetésére irányuló stratégiát, és a kiigazítást a belső leértékelés eszközével hajtotta végre. Ez a modell a makrogazdasági stabilizációt viszonylag gyorsan elérte, de a szociális következmények – a kivándorlás, a szegénység, a közszolgáltatások leépítése – hosszú távú vitákat eredményeztek. Lengyelország volt az egyetlen régiós EU-tagállam, amely a válság éveiben technikai recessziót is elkerült, ami a lengyel gazdaságpolitika sikerét emelte be a nemzetközi közbeszédbe.

A válság a monetáris és fiskális integráció kockázatait is láthatóvá tette. A nem euróövezeti országok számára a válság azt a tanulságot hordozta, hogy a nemzeti valuta rugalmassága előnyt jelenthet, míg az euróövezeti tagok a közös monetáris politika kényszereihez kötve eltérő kiigazítási utakat kényszerültek választani. A szlovák és a balti tapasztalatok összehasonlítása a szakirodalomban rendszeresen visszatérő kérdés. Az EU-n belüli konvergencia folyamata nem állt le, de a válság rávilágított a kelet-közép-európai gazdaságok nyitott, exportorientált modelljének sérülékenységére, különösen a nyugat-európai kereslet visszaesése idején.

### 6.1.8 Összehasonlító mérleg: integráció és divergencia

A demokratizálódás és a piacgazdasági átmenet, valamint az EU/NATO-integráció a régió országaiban nem egységes kimenethez vezetett. Az integrációs intézményekhez való csatlakozás közös keretet adott, de a tagság időpontja, a gazdasági szerkezet, a földrajzi helyzet és a politikai elit választásai eltérő fejlődési pályákat hoztak létre. A balti államok számára az integráció elsődlegesen biztonságpolitikai garanciát és a szovjet örökségtől való elszakadást jelentette. Csehország és Szlovákia a tagságot a posztkommunista átalakulás lezárásaként és a nyugati orientáció megerősítéseként élte meg. Lengyelország hangsúlyosan a nagyhatalmi fenyegetésekkel szembeni biztosítékként értelmezte a NATO-tagságot. Románia számára a 2007-es csatlakozás a diktatúra utáni rehabilitáció és a fejlődési felzárkózás reményét hordozta.

A bővítés regionális következményei közé tartozott a munkaerő szabad áramlásának fokozatos megnyílása és a nyugat-európai diaszpórák növekedése. A 2004-ben csatlakozott országokból, elsősorban Lengyelországból, Litvániából, Lettországból és Szlovákiából, milliós nagyságrendű munkavállalói kiáramlás indult meg. Ez a folyamat a hazai munkaerőpiacok feszültségeit, a családi struktúrák változását és a gazdasági függőség új formáit hozta létre. A kivándorlás üteme a 2010-es években a balti államokban különösen magas volt, ami a lakosság elöregedésével együtt

demográfiai válságot eredményezett. A migráció és a diaszpóra politikai szerepét a későbbi, tematikus fejezet tárgyalja részletesen.

Az integráció emlékezetpolitikai dimenziója is jelentős. A régió több államában az EU- és NATO-tagságot a „nyugathoz való visszatérés" vagy a „szabadság helyreállítása" narratívájába illesztették. Ez az értelmezés a rendszerváltás emlékezetével és a szovjet múlt elítélésével kapcsolódott össze. A diskurzus azonban szelektív: ritkán reflektál a tagság gazdasági és szociális árnyoldalaira, a strukturális alapok egyenlőtlen hasznosulására, a korrupciós botrányokra vagy a perifériás helyzet fennmaradására. A tudományos irodalomban ezért a „normalizáció" és a „feltételes integráció" fogalmai gyakran egymás mellett jelennek meg. Az EU-tagság nem törölte el a régió belső hierarchiáit, hanem új intézményi keretek közé helyezte őket.

### 6.1.9 Források és bizonytalanságok

Az 1990-es évek reformjaira és az EU/NATO-bővítésre vonatkozóan gazdag elsődleges forrásanyag áll rendelkezésre: a csatlakozási szerződések, a NATO-csatlakozási meghívások, a nemzeti költségvetési és privatizációs törvények, valamint az EU-bizottsági országjelentések. A gazdasági adatok tekintetében a nemzeti statisztikai hivatalok, a Világbank, az IMF és az Eurostat adatsorai a legfontosabbak. A reformok eredményére vonatkozó nemzetközi összehasonlító irodalom bőséges, de a számok értelmezése vitatott. Például a transzformációs visszaesés mértékére vonatkozó becslések a GDP-számítási módszerek és az informális gazdaság becslése miatt országonként és forrásonként eltérhetnek.

A politikai demokratizálódás értékelésénél a Freedom House, a V-Dem és a szakértői felmérések kategorizálásai nem tekinthetők objektív mérőszámnak. Ezek a mutatók a politikai jogok és a polgári szabadságjogok értékelésén alapulnak, és módszertani, illetve normatív kritikák tárgyát képezik. A régióban a „demokrácia szintjének" összehasonlítása tehát inkább vitatott értelmezésként, mint dokumentált tényként kezelendő. Hasonlóképpen, a NATO-bővítés hatásaira vonatkozó állítások szükségképpen esemény utáni rekonstrukciók és politikai értékelések; a „mi lett volna, ha" típusú ellenérveket nem lehet bizonyítani.

Az euró bevezetésének gazdasági hatásait vizsgáló irodalom módszertani nehézségekkel küzd. A kelet-közép-európai országok euróövezeti csatlakozásának hatásait nem lehet egyértelműen elkülöníteni az EU-tagság, a globális konjunktúra és a belső reformok hatásaitól. A balti megszorítások társadalmi következményeiről szóló vitákban a kutatók részben eltérő adatokat használnak, és a foglalkoztatás, a szegénység, illetve a kivándorlás mutatóinak súlyozása is vitatott. A schengeni bővítés migrációs hatásainak számszerűsítése szintén problematikus, mert a határok nélküli mozgás statisztikai megfigyelése korlátozott.

### 6.1.10 Rövid összefoglaló

- Az 1990-es években a régió államai párhuzamosan hajtottak végre politikai demokratizálódást és piacgazdasági reformokat; a kiindulópontok és a reformsebesség országonként jelentősen eltértek.
- A NATO bővítése 1999-ben kezdődött Csehország, Lengyelország és Magyarország belépésével, majd 2004-ben a balti államok, Szlovákia és Románia csatlakozásával folytatódott.
- Az EU-csatlakozás 2004-ben és 2007-ben valósult meg a koppenhágai kritériumok teljesítése és hosszú tárgyalási folyamat után; Ukrajna, Moldova és Fehéroroszország kívül maradtak.
- A schengeni övezethez a régió nagy része 2007-ben csatlakozott, Románia és Bulgária felvétele azonban hosszú időre elhalasztódott.
- Az eurót Szlovákia 2009-ben, a balti államok 2011 és 2015 között vezették be; Csehország, Lengyelország és Románia megtartotta nemzeti valutáját.

- A 2008-as gazdasági válság a balti államokat különösen súlyosan érintette, és a megszorító politikák társadalmi vitákat váltottak ki.
- Az integráció nem szüntette meg a régió belső különbségeit; a munkaerő-migráció, a demográfiai csökkenés és a jogállamisági viták a tagság utáni időszakban is fennmaradtak.
- A demokratizálódás és az integráció értékelése módszertani szempontból vitatott; a szabadságmutatók és a gazdasági hatások becslései különböző forrásokban eltérhetnek.

### 6.1.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági és politikai különbségek magyarázzák, hogy a régió egyes országai gyorsabban, mások lassabban csatlakoztak az EU-hoz és a NATO-hoz?
2. Hasonlítsa össze a balti államok és Csehország, illetve Lengyelország monetáris stratégiáját! Milyen érvek szóltak az euró bevezetése mellett és ellen?
3. Miért vált a schengeni bővítés a migrációs politika és a szuverenitás vitájának terepévé a 2010-es években?
4. Milyen értelemben lehet az EU-tagságot „feltételes integrációként” értelmezni a régió esetében?
5. Melyek a legfontosabb forrástípusok a gazdasági átmenet és a demokratizálódás vizsgálatához, és milyen bizonytalanságokkal kell számolni az értelmezésük során?

## 6.2 Nacionalizmus, populizmus és a demokrácia visszaesése

A 2004–2007-es EU- és NATO-bővítés után a régió politikai fejlődését gyakran a demokratikus konszolidáció sikertörténeteként értelmezték. A 2010-es évektől azonban olyan politikai szereplők és kormányok erősödtek meg, amelyek a „nép” nevében az „elit”, a „liberális konszenzus” és a „bürokratikus Brüsszel” ellen léptek fel, és a választási verseny fenntartása mellett a fékek és ellensúlyok, a bírói függetlenség, a médiapluralizmus és a kisebbségi jogok intézményeit gyengítették. Ezt a folyamatot a közbeszédben és a társadalomtudományban egyaránt „demokrácia-visszaesésnek”, „illiberális fordulatnak” vagy „populista kormányzásnak” nevezik. A fogalmak azonban vitatottak, és a régiót nem egyetlen modellként kell elképzelni: Lengyelországban és Szlovákiában kormányzati szintű intézményi átalakítások történtek, Romániában és Csehországban inkább kormányzati instabilitás és korrupcióellenes konfliktusok, a balti államokban pedig a védekező nacionalizmus erősödött, miközben Fehéroroszország továbbra is autoriter rezsim maradt. Ez az alfejezet a Demokratizálódás, piacgazdaság és EU/NATO fejezetben bemutatott átmenet után kialakult politikai trendeket és azok jogállamisági következményeit vizsgálja, forráskritikai megközelítésben.

### 6.2.1 Fogalmak és mérési problémák

A populizmus a politikatudományi szakirodalomban gyakran ún. vékony ideológiaként jelenik meg, amely a társadalmat két homogénnek tekintett csoportra – a tiszta népre és a korrupt elitre – osztja, és a népakarat korlátlan érvényesítését hirdeti. Ez a retorika összekapcsolódhat bal- és jobboldali gazdaságpolitikával, de a régióban jellemzően a nemzeti szuverenitás védelmére, a bevándorlás elutasítására és a „hagyományos értékekre” épül. A nacionalizmus ebben a kontextusban nem a 19. századi nemzetépítés folytatása, hanem a már meglévő nemzetállamok politikai mobilizációs nyelve, amely a külső – uniós, globális vagy szomszédos állami – befolyás ellen irányul. Ezért félrevezető lenne a mai nacionalista-populista szereplőket közvetlenül a 19. századi nemzeti mozgalmak örököseiként ábrázolni.

Az „illiberális demokrácia” kifejezés sem semleges leíró fogalom; használata gyakran maga is állásfoglalás. A demokrácia minőségét mérő indexek – mint a V-Dem, a Freedom House vagy a Bertelsmann Transformation Index – a választási verseny fennmaradása mellett a jogállamiság, a sajtószabadság és a civil társadalom állapotát is értékelik. Módszertanuk azonban eltérő: a Freedom House pontozása inkább a politikai és polgári szabadságjogokra összpontosít, a V-Dem a választási demokrácia és a liberális demokrácia komponenseit külön méri. A kategóriahatárok és a pontszámítások bizonytalansága miatt egy-egy ország rövid távú változása félrevezető lehet. A „populista” minősítés ráadásul gyakran politikai állítás is, nem tudományos besorolás.

### 6.2.2 Az intézményi erózió esetei: Lengyelország és Szlovákia

Lengyelországban 2015-ben a Jog és Igazság (PiS) párt szerezte meg a parlamenti többséget. Az új kormány gyors ütemben alakította át az alkotmánybíróságot, majd a rendes bíróságok felügyeletét, a Legfelsőbb Bíróságot és az Országos Igazságszolgáltatási Tanácsot; ezzel párhuzamosan a közszolgálati médiát kormánypárti szerkesztőséggé formálta. A bírói függetlenséget érintő törvények miatt az Európai Bizottság 2017-ben elindította a 7. cikk szerinti eljárást, az Európai Unió Bírósága pedig több lengyel szabályozást az uniós joggal ellentétesnek ítélt. A vitatott intézményi reformok társadalmi ellenállást váltottak ki; különösen a szigorú abortusztörvény 2020-as szigorítása vezetett országos nőjogi tüntetésekhez. A 2023-as parlamenti választás után az új kormány a jogállamiság helyreállítását hirdette, de az alkotmányos konfliktus megoldása a 2020-as évek közepén is folyamatban van; a korábban kinevezett bírák és a megváltozott intézményi gyakorlat kérdése jogilag és politikailag egyaránt vitatott maradt.

A lengyel eset nemcsak az intézmények, hanem a társadalmi polarizáció miatt is fontos. A vidéki–nagyvárosi, vallásos–szekuláris törésvonalak mentén a politikai identitások mélyen megosztottá váltak; a közösségi média és a pártos médiumok ezt a szembenállást tovább erősítették. A demokrácia-visszaesés tehát nem pusztán jogszabályi kérdés, hanem a mindennapi politikai kultúra átalakulása is.

Szlovákiában a Smer – Szociáldemokrácia dominanciája 2006 és 2020 között megszakításokkal érvényesült. Robert Fico kormányzása alatt a korrupcióellenes intézmények és a média függetlensége fokozatosan gyengült. 2018-ban Ján Kuciak oknyomozó újságíró és menyasszonya meggyilkolása országos tiltakozáshullámot indított; Fico lemondott, és a 2019-es elnökválasztást, majd a 2020-as parlamenti választást ellenzéki erők nyerték. A gyilkosság körülményei és az azt követő politikai változások a szlovák jogállamiság törékenységét mutatták. 2023-ban azonban Fico visszatért a hatalomba; az új kormány törvényhozási eszközökkel kezdte átalakítani az ügyészséget és a különleges ügyészi hivatalt, ami az Európai Bizottság és több tagállam bírálatát váltotta ki. A szlovák jogállamiság jövője a 2020-as évek közepén az egyik legnyitottabb kérdés a régióban; a pontos jogszabályi változások és azok uniós megítélése gyorsan változó, ezért a 2024–2026 közötti fejlemények önálló ellenőrzést igényelnek.

### 6.2.3 Csehország és Románia: instabilitás és korrupcióellenes konfliktusok

Csehországban a populista mobilizáció elsősorban Andrej Babiš ANO mozgalmához kötődik. Babiš 2017 és 2021 között volt miniszterelnök; kormányzása alatt az Európai Bizottság érdekellentétet állapított meg az uniós támogatásokkal kapcsolatban, a médiapiac és a politikai kommunikáció pedig erősen polarizálódott. A cseh intézményi fékek – a szenátus, az alkotmánybíróság és a független közjogi méltóságok – azonban jobban ellenálltak, mint Lengyelországban, így a demokrácia minőségi mutatói nem zuhantak mélyre. A 2021-es választás után új koalíció alakult, de a populista tematika – bevándorlás, energiaárak, EU-kritika – továbbra is erős

maradt. Csehországban a demokrácia-visszaesés inkább a politikai stílus és a média környezet polarizálódásában mutatkozott meg, mint az intézmények folyamatos lebontásában.

Romániában a 2010-es évek demokrácia-vitáit elsősorban a korrupcióellenes ügyészség (DNA) működése és a szociáldemokrata kormányok igazságügyi törvénymódosításai körüli konfliktusok határozták meg. Az Európai Bizottság az együttműködési és ellenőrzési mechanizmus keretében évente bírálta a jogállamisági visszalépéseket; a 2017-es sürgősségi kormányrendelet, amely a korrupciós büntetőügyek enyhítését célozta, széles társadalmi tiltakozást váltott ki, és végül visszavonták. A nacionalista-populista politika ugyanakkor nem szűnt meg: a 2020-as évekre a Románok Egyesüléséért Szövetség (AUR) bekerült a parlamentbe, és a hagyományos pártok közötti bizalom tovább csökkent. 2024 végén a romániai elnökválasztást az alkotmánybíróság a külföldi beavatkozásra és a kampány szabálytalanságaira hivatkozva érvénytelenítette; ennek következményei a 2026-os lezáráskor még nem rendeződtek, és a román demokrácia stabilitása élénk vita tárgya. A pontos időpontok, a bírósági döntés indokai és a választás megismétlésének menete a könyv lezárása után is változhat.

### 6.2.4 A balti államok: stabil demokrácia, védekező nacionalizmus

Észtország, Lettország és Litvánia ezzel szemben a 2010–2020-as években is a stabil liberális demokráciák közé tartoztak. A politikai rendszert a koalíciós kormányzás, az erős választási bizottságok, a független bíróságok és a fejlett digitális állam (Észtországban különösen) jellemezte. A nacionalizmus itt elsősorban az orosz kisebbséghez, az orosz befolyás elutasításához és a történelmi emlékezethez kapcsolódott; ez a diskurzus a 2014-es krími annexió és a 2022-es orosz invázió után megerősödött. A 2007-es észtországi bronzkatona-vita és az azt követő kibertámadás a balti demokráciák sebezhetőségét is megmutatta: a társadalmi feszültségek gyorsan nemzetbiztonsági dimenziót kaphatnak. Populista mozgalmak mindhárom országban megjelentek – Litvániában például parasztpárti és zöld színezetű formációk, Lettországban az orosz ajkú szavazókat megszólító pártok –, de kormányzati szinten nem vezettek az intézményi fékek lebontásához. A balti demokráciák kihívása inkább a kibertámadásokban, a dezinformációban és az orosz kisebbség integrációjának ellentmondásaiban mutatkozik meg; a demokrácia minőségi mutatói magasak maradtak, de a társadalmi kohézió országonként eltérő.

### 6.2.5 Fehéroroszország: autoriter rezsim és represszió

Fehéroroszország nem illeszthető a demokrácia-visszaesés fogalmához, mert a posztszovjet időszakban sem épült ki versengő demokratikus berendezkedés. Aljakszandr Lukasenka 1994 óta tartó uralma alatt az ország autoriter rezsimmé vált: a választásokat nemzetközi megfigyelők rendre nem tartották szabadnak, a civil társadalmat és a független médiát folyamatosan korlátozták. A 2020-as elnökválasztást követő tömegtüntetéseket erőszakkal verték le; több tízezer ember hagyta el az országot, és a vezető ellenzéki szereplők egy része börtönbe került vagy emigrációba kényszerült. A 2022-es ukrajnai háború óta a rezsim szorosabban kötődik Oroszországhoz, területén orosz csapatok állomásoznak, és a belső elnyomás tovább erősödött. A nemzetközi közösség szankciókkal sújtotta a rezs imet, de annak fennmaradása a 2020-as évek közepén nem volt kétséges; a belarusz ellenzék és a diaszpóra szerepe, valamint a lehetséges politikai átmenet kérdése azonban nyitott. A belorusz eset arra figyelmeztet, hogy a régióban a demokratikus intézmények hiánya nem visszaesés, hanem tartós állapot is lehet.

### 6.2.6 Az Európai Unió jogállamisági eszközei

Az Európai Unió számára a régió jogállamisági vitái nem csupán kétoldalú konfliktusok, hanem az uniós jog érvényesülésének próbái. A 7. cikk szerinti eljárás Lengyelországgal szemben évekig az Európai Unió Tanácsában elakadt, mert a szankciókhoz egyhangúságra lenne szükség. Az Európai Bizottság 2019 óta éves jogállamisági jelentést készít, a 2020-ban elfogadott kondicionalitási rendelet pedig lehetővé teszi az uniós költségvetési források felfüggesztését jogállamisági hiányosságok esetén. Ezen eszközök alkalmazása azonban erősen politizált; a tagállamok közötti alkuk, a bírósági eljárások időigénye és a kormányzati retorika miatt a konfliktusok lassan rendeződnek. Lengyelország esetében a Bizottság több ízben visszatartott uniós forrásokat, amíg a kormány nem hajtott végre bizonyos reformokat; a 2023-as kormányváltás után az új kormány és az uniós intézmények közötti tárgyalások új szakaszba léptek, de a forráselosztás pontos feltételei és a jogviták lezárása folyamatosan változik. Az uniós nyomás hatékonysága tehát nem automatikus: a tagállami politikai erőviszonyok, a belső alkotmányos konfliktusok és a nemzetközi környezet együttesen alakítják az eredményt.

### 6.2.7 Társadalmi háttér és magyarázatok

A populista pártok vonzereje nem érthető meg a posztkommunista átmenet társadalmi következményei nélkül. A piacgazdasági átalakulás gyorsan növekvő regionális egyenlőtlenségeket, a középosztály kiszolgáltatottságát és a korrupcióval szembeni bizalmatlanságot hozott. A 2008-as pénzügyi válság és a 2015-ös menekültválság megerősítette a „vesztes” csoportok – kistelepülések lakói, idősebbek, alacsonyabban iskolázottak – körében a nemzeti szuverenitás és a rendpártiság retorikáját. Ugyanakkor a demokrácia-visszaesés nem magyarázható egyszerűen a „nép” és az „elit” szembenállásával: az intézményi átalakítások mögött konkrét gazdasági érdekcsoportok, médiavállalkozások és párthálózatok is állnak. A médiapiac koncentrációja, a közösségi média algoritmusai és a külföldről támogatott dezinformációs kampányok felerősítik a polarizációt. A régió több országában a történelmi emlékezetpolitika is eszközzé vált: a 20. századi szenvedés és a nemzeti hősök újraértelmezése a politikai identitás meghatározó részévé lett. Ezért a demokrácia visszaesése nem egyszeri esemény, hanem hosszabb folyamat, amelyben a választási eredmények, a jogi változások és a mindennapi politikai gyakorlat egymásra hatnak.

Fontos hangsúlyozni: a visszaesés nem visszafordíthatatlan. Lengyelországban a 2023-as választás és a későbbi kormányváltás, Csehországban a 2021-es koalícióváltás azt mutatta, hogy a választói mobilizáció, a független média és az uniós nyomás együttesen elindíthatja a demokratikus intézmények megerősítését. Ugyanakkor a visszarendeződés lassú, és a felhalmozott intézményi károsodás orvoslása nem automatizmus.

### 6.2.8 Források és bizonytalanságok

A demokrácia minőségére vonatkozó állítások elsősorban nemzetközi indexeken (Freedom House, V-Dem, Bertelsmann Transformation Index), az Európai Unió intézményeinek jelentésein, a Velencei Bizottság véleményein, valamint az Európai Unió Bíróságának ítéletein alapulnak. A 2020-as évek eseményeihez emellett oknyomozó újságírói munkák, emberi jogi szervezetek jelentései és közvélemény-kutatások szolgálnak forrásul. A mérési módszerek eltérőek: a Freedom House pontozása inkább a politikai és polgári szabadságjogokra, a V-Dem a választási demokrácia és a liberális demokrácia komponenseire összpontosít. A „populista” és „illiberális” besorolás normatív, ezért vitatható. A 2024–2026 közötti romániai, szlovákiai és lengyelországi fejlemények pontos jogi minősítése és következményei a könyv lezárásakor még nem tekinthetők konszolidált tudásnak; a fejezetben szereplő időpontok és intézményi döntések ellenőrzése ezért minden esetben az aktuális forrásokhoz kötött. A Fehéroroszszországból érkező adatok – különösen a

tüntetésekben részt vevők számára, a letartóztatásokra és az elvándorlásra vonatkozó becslések – erősen bizonytalanok, mert a rezsim nem tesz közzé független statisztikákat, és a nemzetközi megfigyelők hozzáférése korlátozott. A demokrácia-visszaesés mértékének összehasonlítása ezért óvatosságot igényel; az egyes országok besorolása nemcsak ténykérdés, hanem módszertani és politikai állásfoglalás is.

### 6.2.9 Rövid összefoglaló

- A régióban a 2010-es évektől megerősödött a nacionalista-populista politika, amely a választási verseny fenntartása mellett a jogállamiság, a bírói függetlenség és a médiapluralizmus intézményeit gyengítette.
- Lengyelországban 2015 után a Jog és Igazság kormánya mélyreható intézményi átalakításokat hajtott végre, amelyek uniós jogállamisági eljárást és társadalmi polarizációt váltottak ki; a 2023-as kormányváltás után a helyreállítás lassú.
- Szlovákiában a Fico-kormányok alatt a korrupcióellenes intézmények és a média függetlensége csökkent; a 2018-as újságíró-gyilkosság utáni tiltakozás átmeneti fordulatot hozott, de 2023-ban újabb vitatott átalakítások történtek.
- Csehországban és Romániában a populizmus inkább kormányzati instabilitásban és korrupcióellenes konfliktusokban mutatkozott meg; Romániában a 2024-es elnökválasztás érvénytelenítése új bizonytalanságot teremtett.
- A balti államok demokratikus intézményei stabilak maradtak; a nacionalizmus ott elsősorban az orosz befolyás elleni védekezésben és az orosz kisebbséghez fűződő viszonyban jelentkezett.
- Fehéroroszország nem demokratikus visszaesést mutat, hanem folyamatos autoriter rezsimet; a 2020-as tüntetéseket erőszakkal verték le, és az ország 2022 óta szorosabban Moszkvához kötődik.
- Az Európai Unió jogállamisági eszközei – 7. cikk, éves jelentések, kondicionalitási rendelet – lassan és politikailag terhelten működnek, de a tagállami ellenállás ellenére érdemi nyomást gyakorolhatnak.

### 6.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a lengyel és a szlovák jogállamisági konfliktus okait és lefolyását! Mely tényezők hasonlóak, és hol van különbség az intézményi erózió mélységében?
2. Miért nem tekinthető a belarusz politikai rendszer a demokrácia-visszaesés esetének? Milyen módszertani nehézségek merülnek fel a belarusz adatok értelmezésekor?
3. Milyen szerepet játszott az Európai Unió a régió jogállamisági vitáiban? Értékelje a 7. cikk és a kondicionalitási rendelet hatékonyságát egy választott ország példáján keresztül.
4. Miért mondhatjuk, hogy a „populista” és „illiberális” besorolás nem semleges tudományos kategória? Milyen forrásokra támaszkodhatunk a demokrácia minőségének mérésében?
5. Hasonlítsa össze a balti államok és a közép-európai országok nacionalizmusának jellegét a 2010–2020-as években! Miben más a balti védekező nacionalizmus, mint a lengyel vagy szlovák kormányzati populizmus?

## 6.3 Háború, migráció és energia

### 6.3.1 Bevezető bekezdés

A 21. század első negyedének végére Kelet-Közép-Európa biztonságpolitikai, demográfiai és energetikai rendje alapvetően átalakult. Az előző alfejezetben tárgyalt illiberális fordulatok és

belpolitikai viták nem választhatók el a régiót érő külső kihívásoktól. Jelen alfejezet azt vizsgálja, hogyan kapcsolódik össze az ukrajnai háború, a tömeges kényszermigráció, az energiafüggőség felszámolásának kísérlete, valamint a Fehéroroszország által gerjesztett határválság. E folyamatok nem 2022-ben kezdődtek, hanem hosszabb geopolitikai és társadalmi előzményekre nyúlnak vissza. A régió államai – Lengyelország, a balti államok, Csehország, Szlovákia, Románia és Moldova – eltérő mértékben és módon tapasztalták meg e kihívásokat, miközben az Európai Unió és a NATO keleti szárnyának biztonsági architektúrája is átalakult. Az alábbiakban előbb a 2014 utáni ukrajnai válságot, majd a 2022-es teljes körű orosz inváziót és annak következményeit, az energiabiztonság átalakulását, a menekültválságot és a belorusz határválságot tekintjük át.

### 6.3.2 Az ukrajnai háború első szakasza (2014–2021)

A 2014-es krími annexió és a kelet-ukrajnai fegyveres konfliktus sokkhatásként érte a kelet-közép-európai társadalmakat és kormányokat. A régió államai számára az ukrajnai válság nem csupán szomszédos ország belügye volt, hanem a saját biztonságukra vonatkozó figyelmeztetés. A NATO keleti tagállamai – különösen a balti államok és Lengyelország – megerősített katonai jelenlétet kértek a szövetségtől. A 2016-os varsói NATO-csúcson a szövetségesek négy zászlóaljnyi harccsoportot telepítettek Észtországba, Lettországba, Litvániába és Lengyelországba. Ez a lépés a kollektív védelem megerősítésének szimbolikus és gyakorlati jele volt, de méretét tekintve nem jelentett stratégiai ellensúlyt az orosz haderővel szemben. A balti államokban és Lengyelországban a védelmi kiadások a GDP 2 százalékos NATO-célérték fölé emelkedtek, míg Csehország és Szlovákia jóval lassabban követte ezt a trendet.

A konfliktus humanitárius következményei 2014-től kezdve érintették a régiót. Ukrajna keleti részeiből – a Donyec-medence harcok sújtotta területeiről – több mint egymillió belső menekült indult el, akiknek egy része Oroszországba, kisebb hányada pedig nyugat felé, elsősorban Lengyelországba, Csehországba és a balti államokba került. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága által 2014–2015-ben közölt adatok szerint a konfliktus első évében körülbelül 1,5 millió ukrán állampolgár hagyta el lakóhelyét, de a határokon átlépők számát pontos regisztráció hiányában nehéz megbízhatóan megállapítani. A befogadó országokban ekkor még nem beszélhetünk a későbbi, 2022-es mértékű válságról, de a munkavállalási célú migráció már ekkor is intenzív volt.

### 6.3.3 A 2022-es teljes körű orosz invázió és a fegyveres konfliktus

2022. február 24-én Oroszország teljes körű katonai inváziót indított Ukrajna ellen. Ez az esemény alapvetően átírta a kelet-közép-európai biztonságpolitikai kalkulációkat. A háború közvetlenül érintette a régió államait, mivel Ukrajna nyugati határa Lengyelországgal, Szlovákiával, Magyarországgal, Romániával és Moldovával érintkezik. A harci cselekmények súlypontja 2022-ben főleg Kijev, Harkov, Herszon és a Donyec-medence térségében zajlott, de a háború hatásai – a menekülthullám, az energiaár-robbanás, az ellátási láncok megszakadása – azonnal éreztették hatásukat a szomszédos országokban.

Az Orosz Föderáció fegyveres erői 2022 tavaszán kivonultak Kijev környékéről és Csernyihiv térségéből, majd a frontvonal keleten és délen stabilizálódott. A harcok intenzitása 2023-ban és 2024-ben is változó volt; a Donyec-medencei városok – Bahmut, Avdijivka, Marjinka – körüli összecsapások különösen súlyos áldozatokat követeltek. A frontvonal pontos áldozatszámaira vonatkozóan nincsenek függetlenül ellenőrzött adatok; a harcoló felek ritkán és megbízhatatlanul közölnek saját veszteségeket. Nyugati becslések 2025-re a katonai áldozatok számát több százezerre teszik, a polgári áldozatok száma is meghaladja a tízezret. Az ENSZ Emberi Jogi Főbiztosának hivatala által publikált, módszertanilag korlátozott adatok szerint 2025 végére több

mint 12 000 civil halt meg a háborúban; a hivatal maga is hangsúlyozza, hogy a valós szám ennél jóval magasabb lehet, mert a harcok sújtotta területekről hiányos az adatgyűjtés. E számok tehát bizonytalan becslések, nem dokumentált tények.

Az invázió nyomán a Nyugat – köztük a kelet-közép-európai államok – katonai, pénzügyi és humanitárius támogatást nyújtott Ukrajnának. Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Románia és a balti államok egyaránt szállítottak fegyvert és lőszert. A szállítások pontos mennyiségéről általában nem hoztak nyilvánosságra teljes körű adatokat, mivel ezek a beszerzések gyakran titkosak vagy bizalmasak. Fontos megjegyezni, hogy a magyar kormány – eltérően a régió legtöbb kormányától – nem engedélyezett fegyverszállítmányokat Ukrajnába, és politikailag is kritizálta a szankciókat. Mivel e könyv Magyarország önálló történetét nem tárgyalja, itt elegendő rögzíteni, hogy ez a magyar álláspont regionális feszültségek forrása volt.

### 6.3.4 A menekültválság és a kényszermigráció

A 2022-es inváziót követően a második világháború óta a legnagyobb európai menekültmozgás indult el. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának nyilvántartása szerint 2022 végére több mint 7,9 millió ukrán állampolgár hagyta el az országot, és közülük mintegy 4,8 millió jelentkezett ideiglenes védelemre az Európai Unióban. A legnagyobb befogadó ország Lengyelország volt, ahol 2022-ben a menekültek száma a hónapok során meghaladta az 1,5 milliót. A lengyel kormány és a helyi önkormányzatok, valamint civil szervezetek rendkívül gyorsan biztosítottak alapvető ellátást, szállást és oktatást. Ugyanakkor a befogadó infrastruktúra terhelése 2022 tavaszától fokozatosan nőtt; a nagyvárosok lakhatási költségei emelkedtek, és az iskolai férőhelyek hiánya tartós problémává vált. Csehország a saját lakosságához képest az egyik legmagasabb egy főre jutó menekültarányt fogadta be: 2022 tavaszára körülbelül 300–400 ezer ukrán tartózkodott az országban, ami a 10,5 milliós lakossághoz viszonyítva jelentős teher volt. A balti államok, Szlovákia, Románia és Moldova szintén fogadott menekülteket; Moldova különösen kitett helyzetbe került, mivel lakosságarányosan Európa egyik legnagyobb terhét viselte, és gyenge gazdasága, valamint a transznisztriai befagyott konfliktus és a Dnyeszteren túli orosz katonai jelenlét tovább nehezítette a helyzetet.

A menekülthullám nem csupán humanitárius, hanem munkaerőpiaci és demográfiai következményekkel is járt. A befogadó országokban a munkaképes korú ukrán nők és gyermekek megjelenése részben enyhítette a munkaerőhiányt, különösen a szolgáltató szektorban és a mezőgazdaságban, ugyanakkor feszültségeket is okozott a helyi szociális ellátórendszerekben. A férfiak jelentős része az ukrán hadkötelezettség miatt nem hagyhatta el legálisan az országot, ami a családok megosztottságához és pszichoszociális terhekhez vezetett. A gyermekek beilleszkedése az oktatási rendszerbe különösen nehéz volt azokban az országokban, ahol a befogadó nyelv nem szláv, például Észtországban és Lettországban. Az ideiglenes védelem uniós mechanizmusa 2022 márciusában aktiválódott, és 2026-ig – a könyv lezárásának idejéig – többször meghosszabbították. Az ideiglenes védelem jogi konstrukciója nem azonos a menekültstátusszal, hanem annál rugalmasabb, de ideiglenesebb megoldás. Ez a jogi bizonytalanság fontos strukturális eleme a kényszermigrációs helyzetnek.

### 6.3.5 Az energiafüggőség és az energiaválság

A kelet-közép-európai államok 2022 előtt jelentős mértékben függtek az orosz energiahordozóktól. A függőség mértéke országonként eltérő volt. A balti államok, Szlovákia, Csehország és Lengyelország földgáz- és kőolajimportjának nagy része Oroszországból származott. A 2004-es EU-csatlakozást követően ugyan kiépültek egyes alternatív infrastruktúrák – például a Świnoujście-i

lengyel cseppfolyósított földgáz terminál (2015) vagy a litvániai Klaipėdában található LNG-terminál (2014) –, de a vezetékes orosz gáz továbbra is meghatározó maradt. A 2022-es háború nyomán az Európai Unió szankciókat vezetett be az orosz energiahordozókra; ezek hatása fokozatosan érvényesült, mivel a tagállamok eltérő mentességeket kaptak. A magyar kormány hosszú távú szerződéseket kötött és tartott fenn az orosz Gazprommal, ami a régióban vitatott politikai döntés volt.

A földgázpiaci árak 2022 nyarán és őszén drámaian emelkedtek. A TTF holland gáztőzsdei ára 2022 augusztusában meghaladta a megawattóránkénti 300 eurót, szemben a háború előtti, 20–30 eurós szinttel. Ez az ársokk a kelet-közép-európai háztartások és vállalkozások számára súlyos terhet jelentett, és inflációs hullámot indított el. A fogyasztói árak növekedése a régióban 2022–2023-ban jóval meghaladta az uniós átlagot; a balti államokban, Lengyelországban és Csehországban az éves infláció hónapokon át kétszámjegyű volt. Az energia drágulása és az ellátási láncok zavara hozzájárult a jegybanki kamatemelésekhez és a gazdasági növekedés lassulásához. Az állami ártámogatások – például a lengyel fogyasztói energiaár-befagyasztás – részben tompították a hatásokat, de költségvetési hiányt gerjesztettek.

A gázfüggőség csökkentése érdekében a régió országai 2022 után felgyorsították az LNG-terminálok bővítését, a norvég gázvezetékekhez való csatlakozást és a megújuló energiaforrások fejlesztését. Lengyelország 2022 októberében indította el a Baltic Pipe vezetéket, amely norvég földgázt szállít Dánián keresztül. Litvánia az LNG-terminál kapacitását bővítette. Románia saját földgázkitermeléssel rendelkezik, de a fekete-tengeri mezők kiaknázása lassan haladt. A nukleáris energia kérdése is újra napirendre került; Csehország és Lengyelország új atomerőművi blokkok tervezését jelentette be. E beruházások azonban hosszú távú folyamatok, és 2026-ig csak részben csökkentették a függőséget.

### 6.3.6 A belorusz határválság

2021 nyarán a Fehéroroszországban hatalmon lévő Lukasenka-rezsim – a 2020-as, elcsaltnak tartott elnökválasztást követő tömegtüntetések és brutális megtorlás után – szándékosan szervezetté vált migrációs nyomást helyezett Lengyelországra, Litvániára és Lettországra. A belorusz hatóságok közel-keleti, afrikai és ázsiai országokból érkező migránsoknak szervezett módon segítettek a határhoz jutni. A Minszkből induló közvetlen repülőjáratokkal – elsősorban török, iraki és szíriai csatlakozásokkal – a migránsok belorusz területre érkeztek, majd a hatóságok a lengyel, litván és lett határ felé irányították őket. A célja a rezsimnek kettős volt: megtorlás a 2020-as elnyomás miatt bevezetett uniós szankciókért, valamint a régió destabilizálása.

A válság 2021 őszén tetőzött. Az EU külső határán, a lengyel-belorusz határ mentén táborszerű helyzet alakult ki. A lengyel határőrség a határzónában rendkívüli állapotot vezetett be, és a határ egy részén kerítést emelt. Litvánia hasonló lépéseket tett. A migránsok száma a nyár folyamán többször elérte a napi több százat. A határsértések és a határőrök közötti összecsapások során több halálos áldozat is történt. A migránsok emberi jogi helyzete súlyos volt; az ősz és a tél közeledtével a határzónában rekedt emberek – köztük gyermekek – éheztek és fagytak. A lengyel és litván kormányok a belorusz rezsimmel szembeni hibrid hadviselésként értelmezték a helyzetet, és katonai erőket is a határhoz vezényeltek.

A nemzetközi jogi keretek feszültségbe kerültek a visszatoloncolásokkal kapcsolatban. A lengyel és litván hatóságok egyes esetekben a menedékjogi kérelem lehetősége nélkül fordították vissza a határhoz érkezőket, amit emberi jogi szervezetek – köztük a Helsinki Bizottság és a Human Rights Watch – jogsértésként értékelt. A kormányok védelmükben azzal érveltek, hogy a belorusz hatóságok szervezett módon, politikai nyomásgyakorlás céljából hozzák a migránsokat a határhoz, így a szokásos menekültügyi eljárás nem alkalmazható. Az Európai Bíróság és az Emberi Jogok Európai Bírósága több ügyben megállapította, hogy a visszatoloncolások sértik az

emberi jogi kötelezettségeket. A válság 2022-ben a teljes körű ukrajnai háború miatt háttérbe szorult, de a belorusz határzónában a feszültség nem szűnt meg; 2023-ban és 2024-ben ismétlődő határincidensek történtek, és a lengyel kormány 2024-ben a határzár kiegészítő megerősítését kezdte meg.

### 6.3.7 A régió biztonságpolitikai átalakulása

A 2022-es orosz invázió alapjaiban rendezte át Kelet-Közép-Európa biztonsági rendjét. A NATO keleti szárnyának megerősítése 2022-től gyorsult fel. A 2022-es madridi NATO-csúcson a szövetség döntött a meglévő zászlóalj-harccsoportok hadosztályszintű parancsnokságokkal való megerősítéséről, valamint további többnemzeti erők telepítéséről Romániába, Szlovákiába, Magyarországra és Bulgáriába. Lengyelország és a balti államok haderejük gyors bővítésébe kezdtek; a védelmi költségvetések 2025-re a GDP 3–4 százalékát is elérték. A régió államai közül Lengyelország különösen nagy léptékű fegyverkezési programot jelentett be, többek között dél-koreai harckocsik, amerikai F-35-ös vadászgépek és HIMARS tüzérségi rendszerek beszerzésével.

A háború hatására a NATO kollektív védelmi ígérete a gyakorlatban is erősebben érvényesült, bár a szövetségesek közötti tehermegosztásról szóló viták továbbra is fennálltak. A balti államok légterét a szövetséges légierők már 2004 óta rendszeresen járőrözik; ezt az úgynevezett balti légtérvédelmi missziót a háború után meghosszabbították és megerősítették. A romániai Mihail Kogălniceanu légibázis fejlesztése szintén a keleti szárny megerősítését szolgálta. A moldovai semleges alkotmányos státusz ellenére a chișinăui kormány 2022 után intenzívebb partnerséget keresett a NATO-val és az EU-val, bár a transznisztriai orosz katonai jelenlét és a gazdasági sebezhetőség, valamint a belső politikai megosztottság korlátozta a mozgásterét.

A háború a regionális együttműködés új formáit is létrehozta. A lublini háromszög (Lengyelország–Ukrajna–Litvánia) 2020-ban alakult, de 2022 után kapott tényleges tartalmat, mivel Kijev több katonai és humanitárius segítséget kapott ezen a csatornán keresztül. A bukaresti kilencek (Bucharest Nine) – a NATO keleti szárnyának kilenc tagállama – rendszeres csúcstalálkozókon hangolta össze álláspontját. Az EU a háború nyomán történelmi lépésre szánta el magát: 2022 júniusában Ukrajna és Moldova hivatalos tagjelölt státuszt kapott. A csatlakozási tárgyalások megkezdése Ukrajnával és Moldovával 2024-ben indult, de a folyamat hosszadalmas, és politikai vitákkal terhelt. A régió nyugati államai – Csehország, Lengyelország, a balti államok – határozottan támogatták Ukrajna uniós csatlakozását, míg más tagállamok – például Ausztria – óvatosabbak voltak.

### 6.3.8 Források és bizonytalanságok

Az alfejezetben tárgyalt események forrásadottsága erősen egyenetlen. A 2022-es háború és a menekültválság esetében bőségesen állnak rendelkezésre élő-elektronikus források, – az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának rendszeres adatközlései, az ENSZ Emberi Jogi Főbiztosának hivatala által publikált civil áldozati jelentések, valamint a nemzetközi sajtó és emberi jogi szervezetek beszámolói. Ugyanakkor az áldozati statisztikák, különösen a katonai veszteségek esetében, rendkívül bizonytalanok. A harcoló felek közül egyik sem közöl függetlenül ellenőrizhető adatokat; a nyugati titkosszolgálati becslések széles sávban mozognak. A szövegben ezért nem szerepelnek pontos katonai áldozatszámok, csak nagyságrendi becslések. A menekültügyi statisztikák esetében az ENSZ adatai a befogadó országokban regisztrált személyekre vonatkoznak; a regisztrálatlan vagy a több országot váltó személyek miatt a tényleges számok eltérhetnek.

Az energiaválsággal kapcsolatos áradatok a nemzetközi gáztőzsdék nyilvános árfolyamaira épülnek, de az egyes országok tényleges beszerzési költségei üzleti titkok. A belorusz határválság emberi jogi megítélése vitatott. A lengyel és litván kormányok hivatalos álláspontja szerint a migránsok

szervezett, hibrid fenyegetést jelentettek, míg emberi jogi szervezetek szerint a visszatoloncolások sértik a menedékjogot és az emberi méltóságot. E két értelmezés közötti feszültség nem oldható fel pusztán forráskritikával, mert a vita alapvetően a biztonságpolitikai és a humanitárius-jogi szempontok eltérő súlyozásából fakad. A 2014 utáni szankciók és a 2022-es fegyverszállítások pontos tartalma továbbra is részben titkos; a nyilvánosan elérhető adatok gyakran pontosításra szorulnak.

### 6.3.9 Rövid összefoglaló

- A 2014-es ukrajnai válság elsőként irányította rá a régió figyelmét az orosz katonai fenyegetésre; Lengyelország és a balti államok ekkor kezdték meg a védelmi kiadások növelését.
- A 2022-es teljes körű orosz invázió a második világháború óta legnagyobb európai menekültválságot váltotta ki; a legnagyobb befogadó Lengyelország és Csehország lett, Moldova pedig lakosságarányosan különösen nagy terhet viselt.
- A menekültválság az ideiglenes védelem uniós mechanizmusa révén jogilag rendezett volt, de a tartós integráció, a lakhatás és az oktatás problémái hosszú távon fennmaradtak.
- A 2022 előtti nagymértékű orosz energiafüggőség az Európai Unió szankciói és az alternatív infrastruktúrák kiépítése nyomán fokozatosan csökkent, de az átállás lassú, költséges és társadalmilag megterhelő.
- A 2021-es belorusz határválság a hibrid fenyegetés új formáját jelentette; a lengyel és litván válaszlépések nemzetközi jogi vitákat váltottak ki, és a migránsok emberi jogi helyzete súlyos volt.
- A régió biztonsági architektúrája 2022 után gyorsan militarizálódott; a NATO keleti szárnya jelentős megerősítést kapott, a régió országainak védelmi kiadásai emelkedtek.
- A háború felerősítette a regionális együttműködést – lublini háromszög, bukaresti kilencek –, és felgyorsította Ukrajna és Moldova uniós közeledését, de a csatlakozási folyamat hosszadalmas.
- A háborúval, a menekültekkel és az energiaválsággal kapcsolatos adatok egy része becslés, titkos vagy vitatott, ezért a tényleges helyzetet körültekintően kell kezelni.

### 6.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen különbségek mutatkoztak a kelet-közép-európai államok között a 2014-es és a 2022-es ukrán válságra adott válaszokban?
2. Hogyan változott a régió energiafüggősége 2022 után, és mely infrastrukturális beruházások szolgálták a diverzifikációt?
3. Milyen jogi és politikai dilemmákat vetett fel a belorusz határválság, és hogyan viszonyultak a kormányok és az emberi jogi szervezetek ezekhez?
4. Milyen biztonságpolitikai következményei voltak a 2022-es inváziónak a NATO keleti szárnyára és a regionális katonai együttműködésre?
5. Miért nehéz megbízható képet alkotni a háború emberi és anyagi költségeiről, és milyen forrástípusok állnak rendelkezésre ezek becslésére?

## 6.4 A régió a 21. században: mérleg és jövő

A 21. század első negyedszázada a kelet-közép-európai régió számára egyszerre hozta el a nyugati integráció ígéretét és annak törékenységét. A 2004-es, majd 2007-es EU-bővítés a térség nagy részét a transzatlanti intézményrendszerbe emelte, miközben Ukrajna, Moldova és Fehéroroszország más pályán mozgott: a posztszovjet államiság, az orosz befolyás és a belső

reformok vagy represszió eltérő kombinációival szembesült. A 2022-ben kitört orosz–ukrán háború, az energiasokk, a demográfiai apály és a jogállamisági viták azonban a régió egészét szembesítették azzal, hogy a kilencvenes években kiépült intézményi keretek nem tekinthetők befejezettnek. Ez a fejezet nem egyetlen ország, hanem a tíz tárgyalt állam – Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Románia, Moldova, Ukrajna, Fehéroroszország, Észtország, Lettország és Litvánia – közös mérlegét vonja meg a demográfia, az egyenlőtlenség, a jogállamiság, az emlékezet és a klíma metszéspontjain, majd ebből következtet az Európai Unió és a régió lehetséges jövőjére.

### 6.4.1 Demográfiai apály és migrációs nyomás

A régió demográfiai helyzete a 2020-as évek közepén a hosszú távú fogyás és az intenzív elvándorlás együttes képét mutatja. A 2004-es és 2007-es EU-bővítés után a munkavállalási szabadság a nyugat-európai munkaerőpiacok felé terelte a munkaképes korú népesség jelentős részét, különösen Lengyelországból, Romániából, a balti államokból és Szlovákiából. Az Eurostat és a nemzeti statisztikai hivatalok becslései szerint a régió több országában a lakosság 10–20%-kal csökkent a 2000-es évek eleje óta, a legnagyobb ütemű fogyást Lettországban és Litvániában mérték. A természetes népmozgalom is kedvezőtlen: a teljes termékenységi arányszám a legtöbb országban 1,3–1,6 között mozog, ami jelentősen a reprodukciós szint (2,1) alatt van, és a halálozások száma rendszeresen meghaladja a születéseket. Ukrajnában és Moldovában a demográfiai helyzetet tovább súlyosbítja a 2022 óta tartó háború, illetve a korábbi gazdasági kivándorlás; a háború előtti ukrán lakosságot 2021-ben mintegy 41 millióra becsülték a háború előtt, de a menekülthullám és a harctéri veszteségek miatt a jelenlegi lakónépesség nagysága rendkívül bizonytalan, és 2026-ig nem állnak rendelkezésre megbízható, minden intézmény által elfogadott adatok.

A migráció nem csupán demográfiai, hanem társadalmi és gazdasági következményekkel is jár. A kivándorlás átmenetileg enyhítette a munkanélküliséget és hazautalások formájában jövedelmet hozott, ugyanakkor kiürítette a vidéki térségeket, és szakemberhiányt okozott az egészségügyben, az oktatásban és az építőiparban. A bevándorlás a régióba a 2010-es években még alacsony maradt; a 2022-es ukrajnai menekülthullám azonban a lengyel, román, moldovai és balti társadalmakat hirtelen nagyszámú, elsősorban nőkből és gyermekekből álló menekült befogadására kényszerítette. Ez a helyi és nemzetközi szervezetek által koordinált válságreakció a régió szolidaritásának és adminisztratív kapacitásának komoly próbája lett. A demográfiai adatok értelmezésekor figyelembe kell venni, hogy a népszámlálások és a regisztrált lakónépesség módszertana országonként eltér, és a migrációs statisztikák gyakran alulbecsülik a határon át ingázó vagy ideiglenesen külföldön tartózkodó személyeket.

### 6.4.2 Egyenlőtlenség: regionális szakadékok és társadalmi rétegződés

A piacgazdasági átmenet a 1990-es években mély gazdasági visszaesést, majd egyenlőtlen növekedést hozott. A 2020-as évekre a régió országai jövedelmi szintben közelítettek az EU átlagához, de a konvergencia sebessége és a belső egyenlőtlenség mintázata erősen eltér. A Gini-index értékei a jövedelmi egyenlőtlenség mérésére a legtöbb országban 30–35% körül alakulnak, ami a nyugat-európai átlagnál valamivel magasabb, de nem szélsőséges. Ennél fontosabb a területi egyenlőtlenség: a fővárosi agglomerációk – Varsó, Prága, Pozsony, Bukarest, Tallinn, Riga, Vilnius – gyors növekedést mutatnak, míg a perifériikus, gyakran egykori nehézipari vagy mezőgazdasági körzetek lemaradnak. Lengyelországban a keleti vajdaságok, Romániában a moldvai és havasalföldi vidékek, Szlovákiában a keleti régiók, a balti államokban pedig a fővárosoktól távol eső, kisebb települések súlya csökken. Az EU kohéziós politikája jelentős forrásokat irányított a felzárkóztatásra, de a felzárkózás nem szüntette meg a strukturális különbségeket: a foglalkoztatási ráta, az iskolázottsági mutatók és a digitális infrastruktúra terén a szakadék tartós.

A társadalmi rétegződés sajátos dimenziója a romák helyzete. A régióban élő roma közösségek – különösen Romániában, Szlovákiában, Csehországban és Magyarország szomszédságában – aránytalanul magas szegénységi kockázatnak, lakhatási szegregációnak és oktatási hátránynak vannak kitéve. Az EU Alapjogi Ügynökségének felmérései szerint a roma háztartások jelentős része nem rendelkezik alapvető közművekkel, és a roma gyermekek iskolai lemorzsolódása többszöröse a többségi átlagnak. A rendszerváltás utáni dezindusztrializáció különösen sújtotta azokat a régiókat, ahol a roma munkavállalók korábban az alacsony képzettségű ipari munkaerőpiacon helyezkedtek el. Az egyenlőtlenség nem csupán jövedelmi, hanem területi, etnikai és nemi dimenziókban is értelmezhető: a nők munkaerőpiaci részvétele a régió több országában viszonylag magas, de a bérek közötti nemi különbség továbbra is jelen van, és a gondozási terhek aránytalanul a nőkre hárulnak.

### 6.4.3 Jogállamiság: intézményi viták és az EU feltételességi mechanizmusa

A jogállamiság kérdése a 2010-es évek második felétől a kelet-közép-európai EU-tagság egyik legélesebb vitapontjává vált. Különösen Lengyelországban került sor az igazságszolgáltatás átfogó átalakítására: az alkotmánybíróság összetételének megváltoztatása, a bírói tanács működésének módosítása és a bírák nyugdíjkorhatárának differenciálása az Európai Bizottság és az Európai Unió Bírósága szerint sértette a bírói függetlenség és az uniós jog elsőbbségének elvét. Az Európai Bizottság a 7. cikk szerinti eljárást indított, és az Uniós Bíróság több ítéletében is megállapította a lengyel szabályozások uniós joggal való ellentétét. Hasonló viták zajlottak a régióval szomszédos Magyarországon is, ahol a médiaszabadság, a civil szervezetek és a felsőoktatás korlátozása váltotta ki az uniós intézmények bírálatát. A többi tárgyalt ország közül Csehország, Szlovákia, Észtország, Lettország és Litvánia jogállamisági mutatói általában stabilnak tekinthetők a nemzetközi értékelésekben, bár a korrupcióérzékelési adatok itt is romlást mutathatnak egyes időszakokban. Romániában és Bulgáriában (utóbbi nem része a könyv földrajzi keretének) az igazságügyi reformok és a korrupció elleni küzdelem terén időszakos előrelépések és visszaesések váltakoztak.

A jogállamisági viták intézményi következménye a 2020-as években az EU költségvetési feltételességi rendszerének bevezetése lett: a jogállamisági elvek megsértése esetén a források egy részének felfüggesztése. Ez a mechanizmus a lengyel és magyar kormányokkal szemben konkrét forrásbefagyasztásokhoz vezetett, ami a nemzeti költségvetésekre és a helyi önkormányzatokra is hatással van. A vita értelmezése azonban nem egységes: a nemzeti kormányok egy része az EU beavatkozását szuverenitási kérdésként, míg az uniós intézmények a közös értékek védelmeként keretezik. A tudományos elemzések rámutatnak, hogy a jogállamisági visszaesés nem kizárólag a régió sajátja, hanem az autokratizálódás szélesebb nemzetközi tendenciájába illeszkedik, ugyanakkor a kelet-közép-európai országok esetében a posztkommunista intézményi örökség és a viszonylag fiatal demokráciák sebezhetősége különösen érvényesül.

### 6.4.4 Emlékezetpolitika: a múlt feldolgozásának versengő keretei

A régió emlékezetpolitikai tájait a 20. századi traumák – a második világháború, a Holocaust, a kommunista diktatúrák, a szovjet megszállás és a kényszermigráció – eltérő olvasatai alakítják. A balti államokban a szovjet megszállás emlékezete központi helyet foglal el: múzeumok, emlékművek és emléknapok őrzik a deportálások és a partizánellenállás történetét. Észtországban a tallinni Vabamu, Lettországban a rigai Okupáció Múzeuma, Litvániában a vilniusi Genocídium Áldozatainak Múzeuma a szovjet és náci megszállás áldozataira emlékeztet, bár a két megszálló rendszer áldozatainak párhuzamba állítása időnként nemzetközi vitákat vált ki. Lengyelországban a második világháború, a varsói felkelés és a katyni mészárlás emlékezete erőteljes, míg a zsidó közösségek elpusztításának helyi dimenziója – például az 1941-es jedwabnei pogrom – hosszú ideig

tabu volt, és annak feltárása a 2000-es években élénk történészvitát és társadalmi vitát generált. A Holodomor, az 1932–1933-as ukrajnai éhínség emlékezete Ukrajnában nemzeti traumaként jelenik meg; több állam parlamentje ismerte el népirtásként, de Oroszország és a történészek egy része ezt az értelmezést vitatja, hangsúlyozva a szovjet kollektivizálás összbirodalmi következményeit.

Az emlékezetpolitika nem csupán a múlt feldolgozásáról szól, hanem a jelenkori nemzetépítés és külpolitikai orientáció eszköze is. A szovjet emlékművek eltávolítása a balti államokban, Lengyelországban és Ukrajnában a 2010-es évek után felgyorsult, ami Moszkvával való éles diplomáciai konfliktusokhoz vezetett. Ugyanakkor a régióban a második világháborús kollaboráció és a helyi antiszemitizmus emlékezete gyakran verseng a nemzeti áldozati narratívával. A tudományos konszenzus szerint a Holocaust a régióban nem kizárólag a náci megszállók akciója volt, hanem a helyi közigazgatás, rendőrség és a többségi társadalom egyes csoportjainak közreműködésével zajlott; ennek arányai és a felelősség megoszlása azonban országonként és településenként eltérő, és a viták ma is élnek. Az emlékezetpolitikai állítások elkülönítése a dokumentált tényektől ezért különösen fontos: egy emlékmű, egy állami ünnep vagy egy múzeumi kiállítás mindig egy adott politikai és kulturális keretben értelmezi a múltat, és nem tekinthető a történeti igazság kizárólagos letéteményesének.

### 6.4.5 Klíma és energiaátmenet: a szénfüggőségtől a zöld átmenetig

A régió éghajlati és energetikai helyzete a 2020-as években feszültségben van a gazdasági modernizáció és a klímacélok között. Lengyelország energiamixe a szénre épült, a szektor foglalkoztatási és politikai súlya jelentős; a bányavidékek – például Szilézia – strukturális átalakulása érzékeny társadalmi kérdés. Csehországban a barnaszén, a balti államokban az olajpala és a földgáz, Romániában és Ukrajnában a fosszilis energiahordozók és az atomenergia játszanak meghatározó szerepet. A 2022-es orosz inváziót követő energiaválság drasztikusan felgyorsította a diverzifikációt: a cseppfolyósított földgáz (LNG) termináljainak bővítése, a megújuló energiaforrások telepítése és az energiahatékonysági beruházások az EU helyreállítási alapjaiból kaptak lendületet. Az EU klímasemlegességi célkitűzése 2050-re, valamint a 2030-ra kitűzött kibocsátáscsökkentési célok a régió országait eltérő sebességű pályára állították: egyes országok, például Észtország és Litvánia, viszonylag gyorsan növelik a megújulók arányát, míg Lengyelország és Csehország az igazságos átmenet finanszírozását és a szén kivezetésének ütemezését vitatja.

A klímaváltozás hatásai is megjelennek: a gyakoribb hőhullámok, aszályok és villámárvizek a mezőgazdasági termelést, a vízgazdálkodást és az energiarendszereket terhelik. A Kárpát-medence, a Duna-delta és a balti partvidék különösen sérülékeny; a tudományos előrejelzések a csapadék eloszlásának változását, a talajvízszint csökkenését és a szélsőséges időjárási események gyakoriságának növekedését valószínűsítik, de a pontos regionális hatások modellfüggők. A klímapolitika társadalmi elfogadottsága a régióban változó: a közvélemény-kutatások szerint a klímaváltozást a legtöbb országban valós problémának tartják, de a szénrégiókban a munkahelyek féltése és a megélhetési költségek emelkedése ellenállást válthat ki a gyors átmenettel szemben.

### 6.4.6 Az EU jövője és a régió helye

A kelet-közép-európai régió az Európai Unió jövőjéről folyó vitában egyszerre periféria és fókuszpont. A 2004-es és 2007-es bővítés utáni kohéziós politika a régiót nettó haszonélvezővé tette, de a 2020-as évek közepére a források abszorpciójának hatékonysága és a felzárkózás tartóssága egyre inkább kérdésessé vált. A jogállamisági feltételesség, az Ukrajna és Moldova csatlakozási perspektívája, valamint a közös védelempolitika kérdései újradefiniálják a bővítés logikáját. A 2022-es orosz invázió óta a régió biztonsági súlya megnőtt: a NATO keleti szárnyának megerősítése, a

balti államok és Lengyelország védelmi kiadásainak emelése, a finn és svéd NATO-csatlakozás a transzatlanti elkötelezettség erősödését jelzi. Ugyanakkor az EU belső feszültségei – a nettó befizetői és nettó haszonélvezői pozíciók közötti érdekkülönbségek, a migrációs politika és a jogállamisági viták – a szolidaritás és a feltételesség közötti egyensúlyt feszegetik.

A régió jövője szempontjából három forgatókönyv rajzolódik ki. Az első a lassú konvergencia folytatódása, amelyben a demográfiai apályt a termelékenység növekedése és a digitális gazdaság ellensúlyozza, a jogállamisági viták pedig intézményes keretek között rendeződnek. A második a differenciálódás: a balti államok, Csehország és Szlovákia szorosabban integrálódnak, míg Lengyelország és Románia sajátos, részben euroszkeptikus pályát követ, Ukrajna és Moldova pedig hosszú átmeneti időszakkal csatlakozik. A harmadik a geopolitikai törés: ha az orosz–ukrán háború tartóssá válik, vagy a transzatlanti kötelék gyengül, a régió biztonsági kitettsége nő, ami a demokratikus intézmények további eróziójához és a kelet-nyugati szakadék elmélyüléséhez vezethet. E forgatókönyvek nem előrejelzések, hanem a jelenlegi trendekből levezetett elemzői keretek; bekövetkezésük a szereplők döntéseitől és a nemzetközi környezettől függ.

### 6.4.7 Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet elsősorban nemzetközi szervezetek – az Eurostat, az ENSZ Népesedési Alapja, a Világbank, az Európai Unió Alapjogi Ügynöksége – nyilvános statisztikáira és jelentéseire, valamint a témában megjelent összehasonlító politikatudományi és történeti munkákra támaszkodik. A demográfiai adatok esetében fontos jelezni, hogy a népszámlálások és a regisztrált lakónépesség módszertana országonként eltér, a migrációs statisztikák alulbecsülhetik a tényleges mobilitást, és a 2022 utáni ukrajnai menekültválság következtében a lakónépességre vonatkozó adatok pontossága romlott. A jövedelmi egyenlőtlenségre vonatkozó Gini-index értékei a háztartási felmérések mintavételi hibáival terheltek, és nem tükrözik a vagyoneloszlás – gyakran jóval egyenlőtlenebb – valós képét. A jogállamisági értékelések – például az Európai Bizottság éves jogállamisági jelentései, a V-Dem vagy a Freedom House indexei – eltérő módszertannal dolgoznak, és politikai viták tárgyát képezik; ezeket inkább orientáló jelzésként, mint objektív mérésként kell kezelni. Az emlékezetpolitikai állítások normatív keretben fogalmazódnak meg, és tudományos értelemben nem igazolhatók vagy cáfolhatók ugyanúgy, mint a dokumentált történeti tények. A klímaváltozás regionális hatásainak előrejelzései klímamodelleken alapulnak, amelyek a jövőbeli kibocsátási pályáktól és a regionális modellfelbontástól függenek. A 2022 utáni háború és a jogállamisági viták hosszú távú következményei 2026-ig még nem értékelhetők teljes bizonyossággal.

### 6.4.8 Rövid összefoglaló

- A régió demográfiai fogyása a természetes apály és a nyugat-európai kivándorlás együttes eredménye; a 2022-es ukrajnai menekülthullám új feladatokat hozott.
- A jövedelmi felzárkózás ellenére a belső területi és etnikai egyenlőtlenségek tartósak, különösen a főváros-vidék szakadék és a roma közösségek szegénysége.
- A jogállamisági viták Lengyelországban és a szomszédos Magyarországon az EU feltételességi mechanizmusának bevezetéséhez vezettek; a többi tagállam helyzete vegyes, a nem tagállamok pedig eltérő pályán mozognak.
- Az emlékezetpolitika a 20. századi traumák – Holocaust, kommunizmus, szovjet megszállás – versengő értelmezéseit jeleníti meg, és a nemzetközi kapcsolatokat is befolyásolja.
- A klíma- és energiaátmenet a szénfüggőség csökkentését és a megújulók bővítését kényszeríti ki, de a szénrégiók társadalmi ellenállása és az igazságos átmenet finanszírozása vitatott.

- A régió jövője az EU bővítési, kohéziós és biztonságpolitikai döntéseitől, valamint az orosz–ukrán háború kimenetelétől függ; a forgatókönyvek a konvergenciától a geopolitikai törésig terjednek.

### 6.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen demográfiai mechanizmusok magyarázzák a régió legtöbb országának népességcsökkenését, és miért bizonytalanok a jelenlegi adatok Ukrajna esetében?
2. Hasonlítsa össze a jogállamisági viták lefolyását Lengyelországban és a régió többi EU-tagállamában! Milyen intézményi eszközökkel reagált az Európai Unió?
3. Miért tekinthető az emlékezetpolitika egyszerre a múlt feldolgozásának és a jelenkori nemzetépítés eszközének? Mutasson példát a szovjet megszállás és a Holodomor eltérő értelmezéseire!
4. Milyen kapcsolat van az energiafüggőség, a klímapolitika és a 2022-es orosz invázió között a régió országaiban?
5. Ismertesse a régió jövőjére vonatkozó három elemzői forgatókönyvet, és magyarázza meg, mely tényezők befolyásolják leginkább a bekövetkezésüket!

# I. rész – Az északi sáv: Lengyelország, Litvánia, Lettország, Észtország

# 7 Lengyelország a középkorban és a kora újkorban

## 7.1 A Piast állam és a kereszténység

A mai Lengyelország területén az első tartós államalakulat nem a modern nemzetállam középkori előzménye volt, hanem egy dinasztikus hatalmi szerveződés, amelyet utólag **Piast-dinasztiának** (lengyelül: dynastia Piastów) neveztek el. A dinasztia neve a későbbi lengyel hagyományban megőrzött legendás ősre, Piastra megy vissza, de a 10. századi uralkodók maguk nem használták ezt az elnevezést; a folytonos dinasztikus keret tudata részben utólagos konstrukció. Az alábbi alfejezet azt mutatja be, hogyan jött létre a 10. században a **Polánok** (Polanie) törzsi csoportjából kiinduló hatalmi központ, miként kapcsolódott be **I. Mieszko** (Mieszko I) uralkodása alatt a latin kereszténység rendszerébe, és miért tekinthető az 966-os keresztség az államalapítás szimbolikus fordulópontjának – anélkül, hogy a mai lengyel nemzeti kategóriákat visszavetítenénk a kora középkorra.

### 7.1.1 A Piastok előtti térség és a források

A későbbi Lengyelország központi területe a **Warta** folyó középső szakaszán, a mai Nagy-lengyelországi-tóvidék peremén feküdt. A 10. században ez a térség nem alkotott egységes politikai teret: a régészeti és nyelvészeti adatok több, egymástól laza kapcsolatban álló törzsi csoport jelenlétét valószínűsítik. A Polánok mellett a forrásokban vagy későbbi hagyományban felbukkannak a **Viszlánok** (Wiślanie) a Visztula felső szakaszán, a **mazóviaiak** (Mazowszanie) keleten, a **pomerániai csoportok** (Pomorzanie) északon, valamint a sziléziai területek törzsei délen. Ezeknek a csoportoknak a modern értelemben vett „nemzeti” azonosságtudatuk nem volt; a közös nyelvi és kulturális vonások mellett a politikai lojalitás helyi központokhoz és uralkodókhoz kapcsolódott.

A kora középkori lengyel területek történetének rekonstrukciója egyszerre támaszkodik írott és régészeti forrásokra. Az írott források azonban későn, és többnyire kívülről szólnak. A 10. századból nem maradt fenn helyi latin krónika vagy oklevél. A legfontosabb elbeszélő források közé tartozik **Ibrahim ibn Jakub** zsidó utazó és kereskedő 10. századi beszámolója, amelyet későbbi arab nyelvű geográfiai művek idéznek; **Widukind von Corvey** szász történetíró 10. századi krónikája; valamint **Thietmar von Merseburg** püspök 11. század eleji krónikája. A 12. század elején keletkezett **Gallus Anonymus** műve, a *Gesta principum Polonorum* a lengyel uralkodók tetteit beszéli el, de már dinasztikus legitimációs szándékkal, és a korai időszakra vonatkozó adatai nem mindig ellenőrizhetők. A régészeti feltárások – különösen Gniezno, Poznań, **Ostrów Lednicki** és más erődített központok ásatásai – az írott forrásoknál közvetlenebb képet adnak a településszerkezetről, a hatalmi központokról és a kereszténység tárgyi nyomairól, de ezek értelmezése is vitatott lehet.

### 7.1.2 I. Mieszko és a dinasztikus hatalom

Az írott forrásokban az első olyan uralkodó, akit a Piast-dinasztiához köthetünk, **I. Mieszko** (latin forrásokban *Misaca*, *Misico*). Uralkodásának kezdetét a kutatók hagyományosan 960 körülre teszik, de a pontos dátum nem ismert, és a korai Piast uralkodók – Mieszko elődei, *Siemomysł*, *Lestek* – csak a későbbi dinasztikus hagyományban bukkannak fel. A folytonos dinasztikus lista tehát nem tekinthető kritikátlanul hitelesnek; a 10. század második feléig a hatalmi viszonyok rekonstrukciója jórészt közvetett.

Mieszko hatalmának magterülete a Warta középső szakaszán, **Gniezno** és **Poznań** környékén volt. A régészeti leletek arra utalnak, hogy itt a 10. században erődített központok hálózata épült ki, amelyek a kíséret ellátását, az adók begyűjtését és a katonai védelmet szolgálták. A **gordoknak** (lengyelül: gród) nevezett erődített telepek nem egyszerűen katonai létesítmények voltak, hanem a korai állami hatalom csomópontjai is: itt éltek a fejedelmi tisztségviselők, itt tárolták a beszedett javakat, és itt tartották a helyi lakosság által nyújtott szolgáltatások nyilvántartását. A gordok hálózata a későbbi lengyel államszervezet alapját képezte, de a 10. századi állapotokra vonatkozó ismereteink elsősorban a későbbi okleveles anyagból való visszakövetkeztetésen alapulnak.

Mieszko uralkodása alatt a Polánok központja fokozatosan kiterjesztette fennhatóságát a szomszédos törzsi területekre. A források alapján a 960-as években Mieszko uralma alá tartozott a későbbi **Nagy-Lengyelország** magterülete, és a 970-es évekre valószínűleg Szilézia, Mazóvia és Pomeránia egy része is. A hódítás pontos menete azonban nem rekonstruálható pontosan; az írott források többnyire katonai konfliktusokat említenek, de a területi változások időrendje bizonytalan. A terjeszkedés egyik ismert mozzanata az 972. évi **cedyniai csata**, amelyben Mieszko serege Widukind beszámolója szerint legyőzte Hodo szász őrgrófot. A csata tényét az egykorú szász forrás rögzíti, de a helyszínnek a mai Cedyniával való azonosítása részben későbbi hagyományon nyugszik. A győzelem mindenesetre azt jelzi, hogy a Piast-állam már a 970-es években képes volt megvédeni nyugati határait a szász terjeszkedéssel szemben.

### 7.1.3 Az 966-os keresztség és a latin kereszténység

A Piast-állam történetében a legnagyobb jelentőségű esemény Mieszko keresztsége, amelyet a hagyomány 966-ra tesz. A keresztelés pontos helyét és körülményeit az egykorú források nem rögzítik; a modern történetírásban elfogadott, hogy a döntés szorosan összekapcsolódott Mieszko 965 körül megkötött házasságával **Dobrawa** cseh hercegnővel (csehül: Doubravka), I. Boleszláv cseh uralkodó lányával. A cseh fejedelemség ekkor már keresztény állam volt, és a házasság dinasztikus szövetséget hozott létre a két szomszédos hatalom között. A forrásokból nem derül ki, hogy a keresztség vallási meggyőződésből vagy elsősorban politikai megfontolásból történt-e; a kutatók többsége az utóbbit tartja valószínűbbnek, de ez értelmezés, nem dokumentált tény.

A 966-os keresztség a **latin kereszténységhez** (latin rítusú, római egyházi szervezethez) való csatlakozást jelentette. Ezzel a lépéssel a Piast-állam elkerülte, hogy a szomszédos keresztény hatalmak a pogány területek elleni missziós hódítást igazolják, és bekerült a római egyház joghatósága alá. A keresztség tehát nem csupán Mieszko személyét érintette, hanem államának külpolitikai helyzetét is. A 966-os évszám a későbbi lengyel történeti hagyományban „Lengyelország megkeresztelkedéseként” (lengyelül: *chrzest Polski*) rögzült, a modern nemzeti emlékezet pedig az államalapítás szimbolikus kezdeteként tartja számon. Ez az értelmezés azonban emlékezetpolitikai állítás, nem pedig a korabeli forrásokból közvetlenül kiolvasható tény: a 10–11. századi forrásokban a keresztség fontos, de nem a modern nemzeti narratíva súlyával jelenik meg.

A keresztény hit felvétele nem jelentette a lakosság gyors vagy teljes megtérését. A keresztség elsősorban az uralkodóra és közvetlen környezetére terjedt ki; a vidéki lakosság körében a

keresztény hit elterjedése évszázadokig tartó folyamat volt. A régészeti anyagban a keresztény temetkezési szokások és a pogány rítusok nyomai sokáig párhuzamosan jelen vannak. A 11. századi források és a későbbi események – például az 1030-as években kitört pogány jellegű lázadások – arra utalnak, hogy a keresztény intézményrendszer kiépülése nem volt egyenletes, és a hatalomváltások idején a régi vallási gyakorlatok újra felszínre törhettek.

### 7.1.4 Egyházszervezés és az állam integrációja

A keresztséget követően megkezdődött a latin egyházszervezet kiépítése. A hagyomány szerint 968-ban **Jordán** (latinul: Jordanes) lett az első püspök, akinek székhelye **Poznańban** volt. Az első püspökség alapításának pontos jogi formája vitatott: egyes kutatók szerint missziós püspökségről lehetett szó, mások szerint már kezdettől fogva területi egyházmegye jött létre. Az azonban bizonyosnak tekinthető, hogy Poznań a 10. század végén a Piast-állam egyik legfontosabb egyházi és hatalmi központja volt. A régészeti feltárások Ostrów Lednicki szigetén egy kőből épült, feltételezhetően palotakápolnát és keresztelőmedencét tártak fel, amelyet egyes kutatók Mieszko keresztségéhez vagy a korai dinasztikus központ liturgikus életéhez kötnek. A lelet és a keresztség közötti közvetlen összefüggés azonban nem bizonyítható egyértelműen.

A latin kereszténységhez való csatlakozás egyúttal az írásbeliség és a kőépítészet megjelenését is magával hozta. A liturgia és az egyházi adminisztráció nyelve a latin lett; ezzel a Piast-állam olyan kulturális és intézményi rendszerhez kapcsolódott, amely a nyugati keresztény királyságok közösségébe integrálta. A 10. századból származó helyi írott emlékek hiánya azonban arra int, hogy ne képzeljük el azonnal fejlett okleveles gyakorlatot. A korai Piast-állam írásbelisége sokáig az egyházi intézményekhez kötődött, és a világi kormányzás továbbra is szóbeli hagyományokon és közvetlen katonai-hatalmi gyakorlaton alapult.

A korszak egyik legfontosabb, ugyanakkor legvitatottabb forrása a **Dagome iudex** néven ismert oklevél. A szöveg egy 11. századi pápai regeszta másolatában maradt fenn, és egy Mieszko által tett birtokjogi vagy hűbéri jellegű rendelkezést rögzít. Az oklevélben szereplő államalakulatot *Civitas Schinesghe* néven említik, amelyet a kutatók többsége Gnieznóval azonosít, de az olvasat nem teljesen egyértelmű. A Dagome iudex értelmezése kapcsán a történetírásban évtizedek óta vita folyik arról, hogy az oklevél a Piast-állam pápai hűbérbe adását jelentette-e, vagy inkább egy korlátozottabb jogi aktust rögzített. A forrás tehát jól mutatja, hogy a korai Piast-állam nemzetközi jogi helyzetének rekonstrukciója milyen bizonytalanságokkal terhelt.

### 7.1.5 A Piast-állam megszervezése és külkapcsolatai

A 10. század végi Piast-állam nem rendelkezett modern értelemben vett közigazgatási határokkal, állampolgársággal vagy egységes nemzeti identitással. A hatalom a fejedelem személyén, kíséretén és a várak hálózatán nyugodott. A lakosság adókat és szolgáltatásokat teljesített; a későbbi forrásokban felbukkanó szolgáltató települések – az úgynevezett **szolgálónépek** rendszere – arra engednek következtetni, hogy a korai állam gazdasága szakosodott szolgáltatásokra épült. A 10. századi állapotokra azonban ezt a rendszert csak óvatosan szabad visszavetíteni, mert a részletes kép a 11–12. századi oklevelekből származik.

A Piast-állam külkapcsolatait a szomszédos hatalmakkal való egyidejű együttműködés és versengés jellemezte. Nyugaton a **Német-római Birodalommal** való viszony egyszerre volt katonai konfliktus és politikai kapcsolat. A 972. évi cedyniai összecsapás mellett a források adófizetési kötelezettségről is tudósítanak egyes nyugati területek kapcsán, ami nem feltétlenül alávetettséget, hanem a határ menti hatalmi egyensúly részeként értelmezhető. Délen a cseh fejedelemséggel a dinasztikus házasság és a közös keresztény keret teremtett szövetséget, de a viszony később többször is konfliktusossá vált. Keleten a formálódó **Kijevi Rusz** jelentett olyan hatalmi

tényezőt, amellyel a Piast-állam dinasztikus és katonai kapcsolatba került, bár ennek részletei a 10. században még homályosak.

Mieszko uralkodásának végére, 992 körülre a Piast-állam a térség meghatározó hatalmi tényezőjévé vált. A keresztség és az egyházszervezet kiépülése lehetővé tette, hogy az uralkodó egyenrangú félként lépjen be a latin keresztény királyságok közösségébe. A hatalmi központ azonban továbbra is dinasztikus és katonai jellegű maradt; az állam intézményesülése évtizedekig tartó folyamat volt, amely Mieszko utódai alatt is folytatódott.

### 7.1.6 Örökség és továbbélés a Piast-államban

Mieszko halála után fia, **I. Boleszláv** (Bolesław I Chrobry, uralkodott 992–1025) vitte tovább az államépítést. Uralkodása alatt vált a Piast-állam a latin kereszténység szervezeti központjává: 1000-ben **Gnieznóban** érsekséget alapítottak, amely alá három püspökség – Krakkó, Wrocław és Kołobrzeg – tartozott. Az 1000. évi gnieznói találkozó, amelyen III. Ottó német-római császár is részt vett, a Piast-állam nemzetközi presztízsének csúcspontját jelezte. A találkozó közvetlen előzménye **Szent Adalbert** (csehül: Vojtěch) prágai püspök 997. évi vértanúhalála volt a poroszok között; Boleszláv megváltotta a holttestet, és Gnieznóban temettette el. Az érsekség alapítása és a szent sírjának jelenléte megerősítette a latin egyházhoz való tartozást, és a későbbi lengyel egyházszervezet tartós alapját képezte.

Boleszláv 1025-ben királlyá koronáztatta magát, ami formálisan is a latin keresztény királyságok sorába emelte a Piast-államot. A királyi cím azonban nem jelentett modern értelemben vett nemzeti szuverenitást; a hatalom továbbra is a dinasztián és a kíséreten nyugodott, és a királyság területe a későbbi évszázadokban többször is megosztottá vált. A 11. század folyamán a dinasztia belső harcokkal, pogány lázadásokkal és külföldi beavatkozásokkal szembesült. A kereszténység intézményei meggyengültek, majd újjáépültek, ami azt mutatja, hogy a 966-os keresztség nem egyszeri és visszafordíthatatlan esemény volt, hanem egy hosszú folyamat kezdete.

A Piast-dinasztia későbbi történetében – a 12. századi területi széttagolódás, majd a 14. századi újraegyesítés – a 966-os keresztség és a Gnieznói érsekség olyan hivatkozási pontokká váltak, amelyek a lengyel uralkodók és az egyházi elit számára a latin keresztény államiság folytonosságát jelképezték. Ezt a folytonosságot azonban nem szabad úgy érteni, mint egy modern nemzeti állam történetének egyenes vonalú előtörténetét. A középkori Piast-állam lakói nem rendelkeztek modern értelemben vett lengyel nemzeti identitással; a hatalom, a nyelv és a vallás közössége koronként és régiónként eltérően szerveződött.

### 7.1.7 Források és bizonytalanságok

A Piast állam és a kereszténység alfejezet rekonstrukciója három forráscsoportra támaszkodik: (1) korabeli és közel korabeli elbeszélő forrásokra, főként Widukind, Thietmar, Ibrahim ibn Jakub tudósításaira; (2) okleveles anyagra, elsősorban a Dagome iudex másolatban fennmaradt szövegére; (3) régészeti leletekre, különösen Gniezno, Poznań és Ostrów Lednicki feltárásaira. A 10. századból nem maradt fenn helyben keletkezett latin elbeszélő forrás vagy oklevél, ezért a képet kívülről érkező, gyakran töredékes beszámolókból és tárgyi emlékekből kell összeállítani.

A dokumentált tények közé tartozik, hogy Mieszko a 960-as években uralkodott, 965 körül házasságot kötött Dobrawával, és 966-ban megkeresztelkedett; hogy 972-ben katonai összecsapásra került sor Hodo őrgróffal; és hogy a 10–11. század fordulóján a Piast-állam latin egyházszervezete kiépült. A 966-os évszám a későbbi hagyományban erősen rögzült, de nem kortárs okleveles adat; a keresztelés pontos dátuma, helye és liturgikus körülményei ismeretlenek. Tudományos konszenzus övezi azt az értelmezést, hogy a keresztség elsősorban politikai döntés volt, és hogy a

lakosság keresztény hitre térése hosszú folyamatként ment végbe. Vitatott értelmezésnek számít a Dagome iudex jogi természete, az első püspökség 968-as alapításának pontos jogi formája, valamint a régészeti leletek és Mieszko keresztségének összekapcsolása. Emlékezetpolitikai állításként kell kezelni azt a kijelentést, hogy „Lengyelország 966-ban született”, mert ez a modern nemzeti narratíva visszavetítése a kora középkorra, és nem a forrásokban tükröződő korabeli önértelmezés.

### 7.1.8 Rövid összefoglaló

- A 10. században a mai Lengyelország területén több törzsi csoport élt, köztük a Polánok, akiknek központja Gniezno és Poznań környékén volt.
- A Piast-dinasztia elnevezése utólagos, a középkori hagyományból származik; az első forrásokkal megragadható uralkodó I. Mieszko (kb. 960–992).
- Mieszko 965 körül házasságot kötött Dobrawa cseh hercegnővel, és 966-ban felvette a latin kereszténységet.
- A keresztség elsősorban politikai döntés volt, amely a Piast-államot a római egyházi szervezetbe és a latin keresztény királyságok közösségébe kapcsolta.
- Az egyházszervezés Poznańban kezdődött, majd az 1000. évi gnieznói érsekség alapításával nyert tartós formát.
- A lakosság keresztény hitre térése hosszú, egyenetlen folyamat volt; a pogány szokások tovább éltek.
- A Dagome iudex és más források az állam szervezettségére utalnak, de értelmezésük több ponton vitatott.
- A 966-os keresztség modern nemzeti emlékezetben betöltött szerepe nem azonos a korabeli források hangsúlyaival.

### 7.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrástípusok alapján rekonstruálhatjuk a 10. századi Piast-államot, és milyen korlátai vannak ezeknek a forrásoknak?
2. Miért nem tekinthető az 966-os keresztség a lakosság azonnali és teljes keresztény hitre térésének?
3. Hogyan kapcsolódott össze Mieszko keresztsége a Dobrawával kötött dinasztikus házassággal és a korabeli külpolitikai helyzettel?
4. Milyen viták övezik a Dagome iudex értelmezését, és miért fontos ez a forrás a Piast-állam jogi helyzetének megértéséhez?
5. Miért problematikus a „Lengyelország 966-ban született” típusú megfogalmazás a forráskritikai megközelítés szempontjából?

## 7.2 A Jagelló-kor és a Lengyel–Litván unió

Az 1385. évi krewoi unió nemcsak a lengyel és a litván uralkodói házak közötti házassági szerződés volt, hanem egy hosszú, vitákkal teli államközösségi folyamat kezdete is, amely 1569-ben a lublini unióval intézményesült. A Piast állam és a kereszténység abban a helyzetben mutatta be a lengyel királyságot, amikor a latin kereszténység határán, a Német Lovagrend és a keleti szomszédok nyomása alatt kereste szövetségeseit. A Litván Nagyfejedelemség ezzel szemben olyan többnépű állam volt, amelyben pogány balti elitek, ortodox rutén területek és a latin kereszténység hatásai keveredtek. E fejezet a Jagelló-dinasztia felemelkedését, az unió intézményesülését és a nemesi köztársaság politikai logikáját tárgyalja, hangsúlyozva, hogy a „lengyel–litván állam” a kora

újkorban nem mai értelemben vett nemzetállam, hanem rendi alapú, több jogrenddel és vallással működő államközösség volt.

### 7.2.1 A krewoi unió és a dinasztia trónra lépése

A **Litván Nagyfejedelemség** (*Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė*) a 13–14. században a balti törzsek és a szétesőő Kijevi Rusz nyugati területeinek egyesítésével jött létre. Az első ismert litván király, **Mindaugas** a 13. század közepén vette fel a kereszténységet, de halála után a pogány hagyomány újra megerősödött. A **Gediminas-dinasztia** idején a nagyfejedelemség délkelet felé terjeszkedett, és a 14. század végére a mai Fehéroroszország és Ukrajna jelentős része litván fennhatóság alá került. A litván uralkodói réteg egy része pogány maradt, a rutén lakosság többsége ortodox volt, az államigazgatásban pedig a **rutén** kancelláriai nyelv használata terjedt. A Litván Nagyfejedelemség tehát nem egynyelvű balti állam volt, hanem többnépű, több vallású politikai képződmény.

A lengyel királyság a 14. század végén súlyos dinasztikus kérdéssel nézett szembe. Nagy Kázmér 1370-ben fiú utód nélkül halt meg, és a korona az Anjou-házból való magyar királyra, **I. Lajosra** szállt, majd az ő halála után lányára, **Hedvigre** (*Jadwiga*). A lengyel főurak számára a Habsburg-jelölt helyett a litván **Jogaila** tűnt előnyösebbnek: a keresztség felvétele a litván expanziót a latin kereszténységhez köthette, és a lengyel korona katonai erejét a Német Lovagrend ellen fordíthatta. Az 1385. augusztusi **krewoi oklevél** ennek az alkunak az egyoldalú írásos nyoma. Jogaila ígéretet tett arra, hogy megkeresztelkedik, feleségül veszi Hedviget, visszaszerzi a korona elvesztett területeit, és Litvániáját, valamint rutén területeit „örökre csatolja” (*applicare*) a Lengyel Királysághoz.

A gyakorlatban a „csatolás” nem jelentett bekebelezést. Jogaila 1386-ban **II. Ulászló** néven lengyel király lett, de a Litván Nagyfejedelemségben saját helyi elitek, majd unokatestvére, **Vytautas** (*Witold*) kormányoztak. A litván autonómia intézményei fennmaradtak: külön nagyfejedelmi udvar, külön hadsereg, külön tisztségek. A keresztelkedés is elsősorban az elithez kötődött. 1387-ben a **vilniusi püspökség** megalapításával megindult a katolikus egyházszervezet kiépítése, de a litván vidéki lakosság pogány rítusai még évtizedekig tovább éltek. Az unió tehát kezdettől fogva kettős szerkezetű volt: a lengyel királyi cím összekapcsolta a két országot, de a mindennapi kormányzásban Litvánia külön pályán mozgott.

### 7.2.2 A litván államiság és a korai uniók intézményesülése

A perszonálunió korai évtizedeit a litván autonómia és a lengyel rendi érdekek közötti feszültség jellemezte. Vytautas 1392-ben az **ostrói egyezményben** szerezte vissza a Litván Nagyfejedelemség tényleges irányítását, és az 1401. évi **vilniusi–radomi unió** elismerte őt nagyfejedelemnek, bár a lengyel király főssége alatt. Ezzel létrejött az a modell, amelyben a két államnak közös uralkodója volt, de Litvánia külön hatalmi központtal rendelkezett.

Az **1413. évi horodłói unió** (*unia w Horodle*) új szintre emelte az integrációt. A lengyel és litván nemesek közös gyűléseket tarthattak, és a lengyel nemesi családok címert adományoztak mintegy negyvenöt–negyvenhét litván katolikus nemesi családnak. Ez a **címerközösség** a katolikus litván elit és a lengyel nemesség közötti szolidaritást intézményesítette. Ugyanakkor a horodłói unió kizárta a Litván Nagyfejedelemség ortodox rutén főnemességét a legmagasabb politikai jogokból, ami hosszú távon feszültséget teremtett a keleti vajdaságokban. A horodłói unió tehát egyszerre volt integrációs és kirekesztő aktus.

A 15. század folyamán több szerződés és kiváltságlevél pontosította a lengyel–litván viszonyt. 1432-ben és 1434-ben a lengyel és litván nemesi jogok közelítését tűzték ki célul; 1447-ben a litván

nemesség is hasonló szabadságjogokat kapott, mint a lengyel. 1499-ben és 1501-ben újabb uniós oklevelek születtek, amelyek a közös uralkodó és a rendi gyűlések viszonyát próbálták szabályozni. A lengyel oldalon a nemesi jogok bővítése az 1374. évi kassai privilégiummal kezdődött, majd az 1454. évi **nieszawai statútumok** a király számára a nemesi gyűlések hozzájárulásához kötötték a hadfelkelést és az adóztatást. Ez a rendi dualizmus alapozta meg a későbbi országgyűlés, a **szejm** (*sejm*) fejlődését.

A Litván Nagyfejedelemség belső világa mindeközben nem vált lengyel mintájúvá. A rutén vajdaságokban a helyi jog és az ortodox egyház tovább működött, a hivatalos kancelláriai nyelv pedig a rutén (ófehérorosz-óukrán) maradt. A litván elit egy része kétnyelvűvé vált; a belső hivatalos iratok jelentős részét ruténül állították ki. A városokban német, lengyel és zsidó közösségek is éltek. A modern nemzeti kategóriákkal ezért nem írható le a 15. századi litván állam: a litván nyelvű etnikum, a rutén nyelvű ortodox nemesség és a városi polgárság párhuzamosan, egymással folyamatosan érintkezve létezett.

### 7.2.3 A Jagelló-dinasztia közép-európai hatalma

A Jagellók hatalmának katonai próbája a Német Lovagrend elleni konfliktus volt. Az 1410. július 15-i **grünwaldi csata** (lengyelül *Grunwald*, litvánul *Žalgiris*, németül *Tannenberg*) a lengyel–litván sereg jelentős győzelmét hozta a lovagrend felett. A csata pontos hadilétszámai nem ismertek; a hagyományos lengyel elbeszélés a lovagrend megsemmisítő vereségét hangsúlyozza, a forráskritika viszont arra figyelmeztet, hogy a rend állama még nem omlott össze. A győzelem mindenesetre megtörte a rend expanzív erejét, és Vytautas, valamint II. Ulászló uralkodói presztízsét növelte.

A lovagrend hatalmának hanyatlása a **tizenhárom éves háborúban** (1454–1466) vált visszafordíthatatlanná. A porosz városok és a lovagrend ellen fellázadt porosz nemesség a lengyel királyhoz, **IV. Kázmérhoz** (*Kazimierz Jagiellończyk*, uralk. 1447–1492) fordultak. A háborút lezáró **második thorni béke** (1466) Nyugat-Poroszországot (Királyi Poroszország) közvetlenül a lengyel koronához csatolta, Kelet-Poroszországot pedig a lovagrend lengyel hűbéreként hagyta meg. A balti-tengeri kijárat és **Gdańsk** (*Danzig*) gazdasági szerepe így a lengyel állam meghatározó erőforrásává vált. A porosz kérdés a lengyel–litván állam északi politikájának központi elemévé vált, és a Hohenzollern-ház későbbi poroszországi hatalmának alapjai is itt kezdtek formálódni.

A Jagelló-ház a 15. század végén közép-európai dinasztikus hatalommá emelkedett. IV. Kázmér fia, **Ulászló** (*Władysław II Jagiellończyk*) 1471-től cseh király, 1490-től magyar király lett, másik fia, **II. Lajos** (*Ludwik*) pedig 1516-tól Csehország és Magyarország trónját örökölte. Ez a dinasztikus konstelláció a Lengyel Királyság, a Litván Nagyfejedelemség, Csehország és Magyarország között laza uralkodói kapcsolatot teremtett, de nem hozott létre egységes birodalmat; mindegyik ország megőrizte saját rendi intézményeit. Az oszmán terjeszkedés és a Habsburg-hatalom árnyékában a Jagellók egyensúlyozni próbáltak. Az 1444. évi várnai csatában **I. Ulászló** (III. Ulászló lengyel király) elesett a török elleni hadjáratban, ami a dinasztiát megerősítette a keresztény Európában, de a balkáni befolyást nem biztosította. 1526-ban II. Lajos a mohácsi csatában esett el, és a fiú ágon kihalt Jagelló-ház cseh–magyar öröksége a Habsburgokra szállt. E dinasztikus események a régió kora újkori hatalmi térképét alapvetően átrendezték; a lengyel–litván állam ettől kezdve még inkább keleti irányba fordult.

### 7.2.4 A lublini unió és a Két Nemzet Köztársasága

A 16. század közepén a Litván Nagyfejedelemség keleti területeit a Moszkvai Nagyfejedelemség katonai nyomása fenyegette, a **livóniai háború** (1558–1583) pedig súlyos erőforrásokat kötött

le. A lengyel nemesség a szorosabb unióban látta a védelem és a terjeszkedés zálogát, míg a litván főurak a lengyel dominanciától tartottak. A közös uralkodó, **Zsigmond Ágost** (*Zygmunt August*, uralk. 1548–1572), az utolsó Jagelló, a két fél közötti kompromisszumot kereste, ám a lengyel szejm követelései egyre erőteljesebbek voltak.

Az 1569. évi lublini szejmen a litván küldöttek egy részének tiltakozása ellenére a király a korona területéhez csatolta a korábban a Litván Nagyfejedelemséghez tartozó **Volhínia**, **Kijev** és **Braclaw** vajdaságokat. E lépés megtörte a litván ellenállást, és a litván küldöttek végül elfogadták az uniót. A döntést nem szabad modern „nemzeti" árulásként vagy hősi ellenállásként értelmezni: a vajdaságok rendi elitjeinek egy része maga is alkudott a lengyel koronával, mivel a lengyel nemesi jogok és a katonai védelem előnyöket kínáltak.

A **lublini unió** (1569. július 1.) létrehozta a **Két Nemzet Köztársaságát** (*Rzeczpospolita Obojga Narodów*). Az új államközösségben közös volt a választott király, a közös **szejm** és a külpolitika. A Litván Nagyfejedelemség ugyanakkor megőrizte saját hivatalait, kincstárát, hadseregét és jogrendjét; a litván statútumok (1529, 1566, 1588) továbbra is a helyi jog alapját képezték. A „Két Nemzet" kifejezés itt nem a mai etnikai nemzetet jelölte, hanem a lengyel és a litván politikai nemzetet, vagyis a két ország nemességét. A rutén nemesség a Litván Nagyfejedelemségben részben a litván politikai nemzet része volt, ám a lublini unió utáni lengyel joghatóság és a katolikus egyház térnyerése fokozatosan átalakította helyzetét.

A lublini unió értékelése a modern történetírásban és emlékezetpolitikában élesen megoszlik. A lengyel hagyományban a közös államközösség szimbóluma, a litván és ukrán nemzeti elbeszélésekben viszont gyakran a lengyel expanzió és a saját elitek marginalizálódásának mozzanata. A források azt mutatják, hogy az unió nem egyetlen akaratból, hanem katonai kényszer, rendi érdek és dinasztikus politika együtteséből született. Ezt a sokszólamúságot a mai nemzeti történetírások gyakran leegyszerűsítik.

### 7.2.5 A nemesi köztársaság szerkezete és korlátai

A 16. század végére a lengyel–litván állam sajátos rendi berendezkedést alakított ki, amelyet gyakran **nemesi köztársaságnak** (*Rzeczpospolita szlachecka*) neveznek. A királyt választották; az 1572-ben, Zsigmond Ágost halálával kihalt Jagelló-ház után a **szabad királyválasztás** (*wolna elekcja*) intézménye rögzült. A királyválasztáson elvileg az egész nemesség részt vehetett; a gyakorlatban a mágnások és a középnemesség alkui döntöttek. A választott királynak **pacta conventa** néven egyéni választási feltételeket kellett elfogadnia, ami tovább erősítette a rendi ellenőrzést.

A törvényhozás súlypontja a **szejm** volt, amelynek felsőháza, a **szenátus** a főurakat, püspököket és vajdákat, alsóháza a nemesi követeket foglalta magában. A tartományi **sejmikek** (nemesi gyűlések) utasításokkal kötötték a követeket, így a központi döntéshozatal gyakran a helyi elitek alkujától függött. A 16. század végén a szejm döntéseihez rendszerint egyhangúság kellett; a **liberum veto** intézménye a 17. században vált a döntésképtelenség eszközévé, de gyökerei a rendi egyenlőség felfogásában rejlettek.

Az 1505. évi **Nihil novi** alkotmány (lengyelül *konstytucja Nihil novi*) kimondta, hogy a király semmi újat nem határozhat a közös tanács és a képviselők beleegyezése nélkül. Ezt a lengyel nemesi hagyomány az „aranyszabadság" (*złota wolność*) alapkövének tekintette. Ugyanakkor ez a szabadság kizárólag a nemességre vonatkozott. A politikai nemzet aránya a lengyel területeken egyes becslések szerint a lakosság 8–10 százalékát is elérhette, Litvániában alacsonyabb volt, de a nemességen belül a hatalmas birtokos mágnások és a szegény köznemesek közötti különbségek óriásiak voltak. A formális jogegyenlőség mögött a gyakorlatban a vagyon és a klientúra döntött.

A társadalom nagy többségét kitevő parasztság a 16. században fokozatosan a majorsági gazdálkodás (*folwark*) és a robot (*pańszczyzna*) növekvő terhei alá került. A balti-tengeri gabonaexport, különösen **Gdańskon** keresztül, a nemesi uradalmakat piacra termelő üzemekké tette, ami a jobbágyi kötöttségek erősödésével járt. A városok között voltak virágzó kereskedelmi központok, például **Gdańsk**, **Krakkó** és **Lviv**, de a városi polgárság politikai képviselete korlátozott maradt. A „nemesi köztársaság” tehát nem modern demokrácia, hanem rendi kiváltságokra épült államforma volt, amelyben a jogok és a terhek megoszlása erősen egyenlőtlen maradt.

### 7.2.6 Vallási viszonyok és a rendi együttélés

A Jagelló-kor vallási földrajza rendkívül összetett volt. A litván magterületek a latin kereszténység új egyházszervezetébe illeszkedtek, a keleti vajdaságokban az ortodoxia, a városokban a latin és a görög rítus mellett zsidó közösségek is éltek. A 16. századi reformáció gyorsan terjedt a lengyel és litván nemesség körében: a kálvinizmus különösen a köznemesség és egyes főúri udvarok körében talált támogatókra, a lutheránus irányzat pedig a német nyelvű városi polgárságban vert gyökeret. A katolikus egyház a tridenti zsinat után a jezsuiták vezetésével indított ellentámadást.

Az 1573. évi **varsói konföderáció** (*konfederacja warszawska*) a nemesség körében vallásbékét hirdetett, és megtiltotta a vallási alapon történő üldözést. A dokumentumot a kora újkori vallási türelem fontos példájaként szokták idézni, ám hatóköre elsősorban a nemesi rendre terjedt ki, és érvényesítése a későbbi évtizedekben gyakran akadozott. A „vallási türelem” képe tehát részben utólagos idealizálás; a mindennapi együttélésben a katolikus, protestáns, ortodox és zsidó közösségek közötti viszony éppúgy lehetett feszült, mint békés.

Az ortodox rutén egyház helyzete a lublini unió után fokozatosan romlott; a jezsuita térítés és a lengyel katolikus nemesség nyomása előkészítette az 1596. évi breszti uniót, amely létrehozta a **görögkatolikus egyházat**. Ez a lépés a vallási törésvonalakat nem szüntette meg, hanem újabb rétegződést vitt a keleti területek társadalmába. A görögkatolikus egyház hívei megtartották a keleti rítust, de elismerték a pápa fennhatóságát; az ortodox egyházhoz ragaszkodók ezt árulásként élték meg. Ennek következményei a kozák felkelések és a 17. századi belső háborúk idején váltak láthatóvá.

A Jagelló-kor tehát nem egyetlen pillanatban hozta létre a lengyel–litván államközösséget, hanem perszonáluniók, rendi szerződések és katonai kényszerek sorozatában. Az 1569-es lublini unió intézményesítette a közös államkeretet, de a politikai nemzet kizárólagossága, a paraszti kirekesztettség és a vallási-etnikai sokféleség feszültségei már magukban hordozták a későbbi válságokat. Ezekkel a folyamatokkal A nemesi köztársaság aranykora és válsága foglalkozik részletesen.

### 7.2.7 Források és bizonytalanságok

A Jagelló-kor rekonstrukciója elsősorban oklevelekre, uniós szerződések szövegeire, országgyűlési határozatokra és elbeszélő forrásokra támaszkodik. Az **1385. évi krewoi oklevél**, a **horodłói unió (1413)**, a **nieszawai statútumok (1454)**, a **lublini unió oklevele (1569)** és a **varsói konföderáció (1573)** az intézményi fejlődés elsődleges forrásai. A 15. századi elbeszélő hagyományt **Jan Długosz** *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae* című krónikája foglalja össze, amely azonban erősen lengyel rendi és katolikus szempontú. A Litván Nagyfejedelemség belső viszonyait litván és rutén kancelláriai iratok, valamint a litván statútumok (1529, 1566, 1588) mutatják be, de a paraszti és nem elit csoportok mindennapi viszonyairól csak közvetett adatok állnak rendelkezésre.

A legfontosabb bizonytalanságok közé tartozik a krewoi unió jogi természete: a fennmaradt oklevél egyoldalú ígéret, és a „csatolás” (*applicare*) kifejezés tartalma a történészek között vitatott. A 14–15. századi Litván Nagyfejedelemség etnikai és vallási összetételéről csak becslések vannak; a „litván”, „rutén”, „lengyel” kategóriák visszavetítése a modern nemzeti korszakból félrevezető. A grünwaldi csata résztvevőinek létszámát illetően a források ellentmondásosak, és a csata stratégiai jelentőségét a lengyel–litván történetírás gyakran hangsúlyozza, míg a lovagrend történetét kutatók a fokozatos hanyatlást emelik ki.

A lublini unió megítélése ma is emlékezetpolitikai vita tárgya. A lengyel nemzeti emlékezetben az unió a közös államiság és a „nemesi demokrácia” szimbóluma, a litván és ukrán emlékezetben viszont gyakran a lengyel dominancia és a helyi elitek háttérbe szorításának mozzanata. A forráskritikai olvasat szerint az unió nem egyszeri „nemzeti” döntés volt, hanem katonai kényszer, rendi alku és dinasztikus politika eredménye. A modern szakirodalomból **Robert Frost** *The Oxford History of Poland-Lithuania, I: The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569* (2015) és **Daniel Stone** *The Polish-Lithuanian State, 1386–1795* (2001) adnak részletes elemzést; a nemzeti mítoszok kritikájához **Timothy Snyder** *The Reconstruction of Nations* (2003) kínál értelmezési keretet.

### 7.2.8 Rövid összefoglaló

- Az 1385. évi krewoi unió a lengyel és litván uralkodói házak perszonálunióját hozta létre, de Litvánia megőrizte külön kormányzatát, hadseregét és jogrendjét.
- A 15. századi uniós szerződések, különösen az 1413. évi horodłói unió, a lengyel és a katolikus litván eliteket intézményesen összekapcsolták, a rutén ortodox nemességet azonban kirekesztették a legmagasabb jogokból.
- A Litván Nagyfejedelemség etnikailag és vallásilag sokszínű állam volt; a rutén kancelláriai nyelv és az ortodox egyház tovább működött.
- A Jagelló-dinasztia a 15. században legyőzte a Német Lovagrendet, megszerezte a balti-tengeri kijáratot, és Csehország, valamint Magyarország trónját is elnyerte anélkül, hogy egységes birodalmat hozott volna létre.
- Az 1569. évi lublini unió létrehozta a Két Nemzet Köztársaságát közös választott királlyal és szejmmel, de külön litván hivatalokkal, hadsereggel és kincstárral.
- A nemesi köztársaság politikai jogaiban csak a nemesség vett részt; a parasztság robotterhei nőttek, a városi polgárság képviselete korlátozott maradt.
- A vallási sokszínűséget az 1573. évi varsói konföderáció nemesi körben biztosította, de az ortodox rutén egyház helyzete a lublini unió után romlott, ami előkészítette a későbbi vallási törésvonalakat.

### 7.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Miben tér el a krewoi unió perszonáluniós logikája a lublini unió intézményesített, de mégis összetett államközösségétől?
2. Hogyan erősítette és hogyan zárta ki egyszerre a horodłói unió a Litván Nagyfejedelemség különböző elitcsoportjait?
3. Miért nem tekinthető a nemesi köztársaság modern értelemben vett demokráciának, és milyen társadalmi csoportok maradtak ki a politikai nemzetből?
4. Milyen katonai és gazdasági tényezők vezettek a Német Lovagrend hatalmának megtöréséhez és a balti-tengeri kijárat megszerzéséhez?
5. Milyen forráskritikai és emlékezetpolitikai problémák nehezítik a lublini unió és a Jagelló-kor „nemzeti” értékelését?

## 7.3 A nemesi köztársaság aranykora és válsága

A 16. század végére a Lengyel–Litván Köztársaság – lengyelül Rzeczpospolita Obojga Narodów, azaz „Két Nemzet Köztársasága” – Európa egyik legnagyobb területű államalakulatává vált. Az előző alfejezetben A Jagelló-kor és a Lengyel–Litván unió tárgyalt uniós keretek között létrejött politikai rendszer azonban nem illeszkedett a nyugat-európai abszolutista monarchiák sorába. A nemesi rend – a szlachta – olyan jogokat és intézményeket épített ki, amelyek a királyi hatalmat erősen korlátozták, miközben a gazdasági fellendülés, a vallási sokszínűség és a keleti terjeszkedés időszakot nyitott. Ezt az időszakot szokás a nemesi köztársaság aranykorának nevezni, ám ugyanezek az intézmények a 17. század közepétől a háborúk, a belső megosztottság és a gazdasági hanyatlás közepette a válság forrásaivá váltak. Az alábbiakban előbb a nemesi demokrácia működését, a földesúri gazdaságot és a vallási viszonyokat tekintjük át, majd a 17. századi háborús válságot és annak következményeit tárgyaljuk.

### 7.3.1 A nemesi rend és az „arany szabadság”

A lengyel–litván állam politikai szerkezetének alapja a **nemesi demokrácia** (demokracja szlachecka) volt. A nemesség a lakosság viszonylag nagy hányadát tette ki – egyes becslések szerint a 16–17. században a Lengyel Királyság területén a népesség 6–10 százalékát, Litvániában valamivel alacsonyabb arányát –, ami európai összehasonlításban kiemelkedően magas volt. A nemességen belül azonban hatalmas vagyoni és társadalmi különbségek feszültek: a **mágnások** (magnaci) – a Radziwiłł, Zamoyski, Potocki, Wiśniowiecki vagy Sapieha családok – hatalmas latifundiumokkal, magánhadseregekkel és saját ügyfélkörrel rendelkeztek, míg a **kisnemesség** (szlachta zagrodowa) gyakran alig volt tehetősebb a módosabb parasztoknál. A középső réteg, a **birtokos középnemesség** alkotta a helyi szejmikek és az országos politika aktív bázisát.

A nemesség jogait az ún. **arany szabadság** (złota wolność) fogalma foglalta össze. Ez a 15. század végétől fokozatosan kiépült kiváltságrendszert jelentette: a személyi sérthetetlenséget (nemesi birtokon nem lehetett letartóztatni a nemest jogerős ítélet nélkül), a birtokjog biztonságát, a királyválasztásban való részvételt, a tisztségek viselésének jogát, valamint az adómentességet – a nemesség csak a szejm hozzájárulásával volt adóztatható. A nemesség emellett elvileg egyenlőnek tekintette magát: a jogi egyenlőség a leggazdagabb mágnástól a legszegényebb kisnemesig formálisan fennállt, még ha a gyakorlatban a vagyoni különbségek erősen torzították is a politikai befolyást.

Fontos hangsúlyozni, hogy a „demokrácia” és a „köztársaság” kifejezéseket ebben az összefüggésben nem szabad modern értelemben venni. A politikai jogok kizárólag a nemesi rendre terjedtek ki; a parasztok, a városi polgárok és a nők – nemesi származású nők is – ki voltak zárva az országos politikai döntéshozatalból. A nemesi szabadság így egy rendi kiváltságrendszer volt, nem pedig a mai értelemben vett demokratikus berendezkedés.

### 7.3.2 A szejm és a királyi hatalom korlátai

A nemesi köztársaság központi intézménye a **szejm** (sejm) volt, a rendi országgyűlés. A szejm kétkamarás szerkezete a 15. század végén alakult ki, és a 16. századra szilárdult meg. A felsőházat a **szenátus** alkotta, amelynek tagjai a katolikus püspökök, a vajdák, a kastellánok és a legfőbb tisztségviselők voltak; az alsóházat a nemesség választott képviselői, a **követek** (posłowie) alkották. A szejm üléseit a helyi **szejmikek** (sejmiki) előzték meg, ahol a nemesség megyénként megvitatta az országos napirendet, és megválasztotta követeit, akik kötött mandátummal, azaz a helyi nemesség utasításaival érkeztek.

A királyi hatalom korlátozásának legfontosabb eszköze a **szabad királyválasztás** (wolna elekcja) volt, amelyet 1572-ben, a Jagelló-dinasztia kihalása után vezettek be véglegesen. A királyt ezentúl a nemesi rend választotta, elvileg minden nemes részvételével, aki el tudott menni a választási mezőre – a gyakorlatban ez tízezres tömegeket jelenthetett Varsó mellett. A választott király köteles volt elfogadni a **Henrik-féle cikkelyeket** (Artykuły henrykowskie), amelyek rögzítették a nemesi jogokat, és kimondták, hogy ha az uralkodó megsérti azokat, a nemesség felmondhatja az engedelmességet. Ez a jog, a **rokosz**, a nemesi ellenállás intézményesített formája volt.

A rendszer harmadik elemeként fokozatosan kialakult a **liberum veto** gyakorlata, vagyis az a felfogás, hogy a szejm határozataihoz egyhangúságra van szükség. Ennek korai formája már a 16. században megjelent, de a híres első alkalmazás 1652-ben történt, amikor egy litván követ, Władysław Siciński megakadályozta a szejm meghosszabbítását. A liberum veto a későbbiekben a politikai bénítás eszközévé vált, de az aranykor időszakában még nem okozott rendszeres működési zavart, mert a nemesség többnyire kompromisszumra törekedett.

A királyi hatalom tehát alapvetően gyenge volt: az uralkodónak nem volt állandó hadserege a szejm jóváhagyása nélkül, adót nem vethetett ki önállóan, és főtisztviselőit is a nemesi érdekekkel összhangban kellett kineveznie. A Jagelló-kor utolsó évtizedeiben és a választott királyok alatt a hatalom valójában a mágnások és a középnemesség közötti egyensúlytól függött.

### 7.3.3 A folwark-gazdaság és a gabonaexport

A nemesi köztársaság gazdasági alapja a **folwark** (földesúri majorság) rendszer volt, amely a 15. század végétől terjedt el, és a 16. században érte el csúcspontját. A folwark a nemesi birtok saját kezelésű, robotmunkával megművelt része volt, amely elsősorban eladásra termelt gabonát. A rendszer a jobbágyság (pańszczyzna) intézményére épült: a parasztok kötelesek voltak heti meghatározott számú napon a földesúr földjén dolgozni, emellett terményadóval és egyéb szolgáltatásokkal tartoztak. A robot mértéke a 16. század folyamán fokozatosan nőtt: a század elején jellemző heti egy–két napról a század végére gyakran heti négy–hat napra emelkedett, ami a paraszti gazdálkodás rovására ment.

A folwark gazdasági logikája a nyugat-európai gabonaárak emelkedéséhez és a balti-tengeri kereskedelem fellendüléséhez kapcsolódott. A Lengyel–Litván Köztársaság gabonája – elsősorban a rozs, de a búza is – a **Gdańsk** (németül Danzig) kikötőjén keresztül jutott el Nyugat-Európába, főként a holland, angol és francia piacokra. A Visztula folyó és mellékfolyói olcsó szállítási útvonalat biztosítottak a belső területekről a kikötőig. A kivitel volumene a 16. század közepétől a század végéig meredeken nőtt: a gdański kikötői könyvek szerint a 15. század végi évi néhány ezer tonnás gabonaexport a 17. század első felére elérhette az évi 100–200 ezer tonnát is, bár ezek a számok becslések, és az egyes évek között nagy ingadozás mutatkozott. A gabonaexport mellett a fűrészáru, a hamuzsír, a len és a kender is fontos kiviteli cikk volt.

A folwark-rendszer regionálisan egyenlőtlenül terjedt. A leginkább a Visztula vízgyűjtőjén, a balti kikötőkhöz közeli területeken – Nagy-Lengyelországban, Kujáviában, a Mazóvia egyes részein, a királyi Poroszországban – virágzott, ahol a szállítás olcsó volt. A keleti, litván és ukrán területeken a majorsági gazdálkodás kevésbé volt kifizetődő a nagy távolságok miatt; ott a földesurak inkább a paraszti adókra és a nagybirtokokra támaszkodtak. A földesúri gazdaság felfutása a nemesség politikai súlyát is növelte, mert a gabonajövedelmekből finanszírozták a politikai karriert és a magánhadseregeket.

A parasztság helyzete az aranykor idején fokozatosan romlott. A robot növekedése mellett a földesúri bíráskodás kiterjedt, a parasztok mozgásszabadsága szűkült, és a falusi közösségek önigazgatása gyengült. A paraszti ellenállás leggyakoribb formája a szökés volt, különösen a keleti határvidékre, ahol a kozák közösségek viszonylagos szabadságot kínáltak. A parasztok

emellett bírósági úton is próbálkoztak, bár a nemesi bíróságokon ritkán értek el sikert. A 16. század végétől a városokba költözés is nehezebbé vált, mert a nemesség vámmentessége és a városi céhek korlátozásai visszafogták a polgárság gyarapodását. A városok – Gdańsk kivételével – politikai képviselete a szejmben minimális volt, és gazdasági súlyuk is hanyatlott a nemesi földesúri gazdasággal szemben.

### 7.3.4 A vallási sokszínűség és a Varsói Konföderáció

A 16. századi Lengyel–Litván Köztársaság vallási szempontból Európa egyik legsokszínűbb állama volt. A római katolikus egyház mellett a **reformáció** – elsősorban a lutheránus és a református irányzat – gyorsan terjedt a nemesség és a városi polgárság körében, különösen a királyi Poroszországban, Nagy-Lengyelországban és Litvániában. A **cseh testvérek** (bracia czescy) közösségei is megtelepedtek, miután Csehországból kiűzték őket. Emellett a keleti területeken az **ortodox** egyház volt a rutén (ukrán, belorusz) lakosság meghatározó felekezete, az **örmény** kereskedők és a **zsidó** közösségek pedig a városokban és kisvárosokban éltek. A litvániai **tatárok** – főként a 14. század óta letelepedett muszlim közösségek – szintén jelen voltak, elsősorban a Nagyfejedelemség délkeleti részein.

A vallási béke intézményesítésének legfontosabb dokumentuma az 1573-as **Varsói Konföderáció** (Konfederacja warszawska) volt, amelyet a szabad királyválasztás előkészítése során fogadtak el. A konföderáció kimondta, hogy a nemesség tagjai közötti vallási különbségek nem vezethetnek üldözéshez, és a nemesek szabadon gyakorolhatják vallásukat. Ez a dokumentum Európa egyik legkorábbi, törvénybe foglalt vallási türelmi rendelkezése volt, és gyakran hivatkoznak rá a vallásszabadság előzményeként.

Fontos azonban pontosan értelmezni a Varsói Konföderáció hatályát. A türelem elsősorban a nemesi rendre vonatkozott, nem az egész lakosságra; a parasztok vallási hovatartozását a földesúr döntése befolyásolta, és a városi vallásgyakorlat is korlátozott lehetett. A katolikus egyház a rendelkezést soha nem fogadta el hivatalosan, és a 17. század folyamán a katolikus megújulás – a jezsuiták működése, a barokk vallásosság terjedése – fokozatosan visszaszorította a protestantizmust. Az unitáriusok – a lengyel testvérek (bracia polscy) – közössége a 17. század közepén kiutasításra került, ami a türelem korlátait mutatja. Ennek ellenére a 16. század végi Lengyel–Litván Köztársaság a vallási menekültek számára viszonylag biztonságos célpont volt, és a vallási háborúk – amelyek ebben az időben Nyugat-Európát pusztították – elkerülték az országot.

A vallási sokszínűség a mindennapi életben is megmutatkozott. A városokban, mint Lwów (ma Lviv, Ukrajna), Vilnius (lengyelül Wilno), Krakkó vagy Gdańsk, különböző felekezetű templomok, zsinagógák és mecsetek álltak egymás mellett. A zsidó közösségek – az askenázi zsidóság – a kereskedelemben, a kocsmabérletekben és a pénzügyekben játszottak fontos szerepet, különösen a keleti területeken, ahol a földesurak gyakran bíztak rájuk gazdasági feladatokat. A zsidó lakosság jogi helyzete a királyi privilégiumoktól és a helyi földesúri szerződésektől függött; országos szinten nem volt egységes jogállásuk.

### 7.3.5 A 17. század közepének háborús fordulója

A 17. század közepére a Lengyel–Litván Köztársaság egyszerre több fronton került háborús nyomás alá. A legsúlyosabb kihívást a **kozák felkelés** jelentette, amely 1648-ban Bohdan Hmelnickij (ukránul Bohdan Hmelnyckij) vezetésével robbant ki. A felkelés közvetlen okai a lengyel–litván fennhatóság alatt élő ukrán kozákság sérelmei voltak: a földesúri terjeszkedés, a jobbágyi terhek növekedése, a kozák szabadságjogok korlátozása és a vallási feszültségek – az ortodox lakosság hátrányos helyzete a katolikus és uniált (görögkatolikus) egyházzal szemben. A

felkelés gyorsan tömeges parasztmozgalommá szélesedett, és a zsidó közösségek elleni erőszakba is átcsapott, ami a zsidó lakosság tömeges meneküléséhez és pusztulásához vezetett. A kozák haderő szövetséget kötött a Krími Kánsággal, majd 1654-ben Hmelnickij a **perejaszlavi szerződés** keretében a moszkvai cár védnöksége alá helyezte a kozák államot, ami az orosz–lengyel háború kirobbanásához vezetett.

A kozák felkelés és az orosz háború mellett 1655-ben Svédország is megtámadta a Köztársaságot, kihasználva annak belső zűrzavarát. A svéd inváziót a lengyel történeti emlékezet **özönvízként** (potop) tartja számon. A svéd hadak gyorsan elfoglalták Nagy-Lengyelországot, Varsót, Krakkót és Litvánia nagy részét; a király, II. János Kázmér, Sziléziába menekült. A svéd megszállás alatt a városok és falvak kifosztása, a templomok, kastélyok és könyvtárak kirablása hatalmas anyagi és kulturális veszteséget okozott. A hadjárat azonban nem vezetett tartós svéd uralomhoz: a lakosság egy része – különösen a katolikus parasztság és a nemesség egy része – ellenállt, és a **jasna górai pálos kolostor** sikeres védelme 1655–1656-ban a nemzeti ellenállás szimbólumává vált. A háború végül 1660-ban az olivai békével zárult, amelyben a svéd király lemondott a lengyel trónigényről, de a Köztársaság elveszítette Livónia északi részét, és a svéd hadjárat anyagi következményei súlyosak voltak.

Az orosz–lengyel háború 1667-ben az **andruszovói fegyverszünettel** ért véget. A megállapodás értelmében a Köztársaság átengedte az orosz cárnak a Dnyeper bal partján fekvő Ukrajnát, Kijevet (ideiglenes jelleggel, de később véglegessé vált) és Szmolenszket. A jobb parti ukrán területek lengyel fennhatóság alatt maradtak, de a kozák állam kettészakadt, és a régió hosszú időre a lengyel–orosz–török vetélkedés ütközőzónája lett.

A 17. század második felében a török háborúk újabb terheket róttak a Köztársaságra. 1672-ben az Oszmán Birodalom elfoglalta **Podóliát**, és a buczaczi béke értelmében a lengyel király adófizetésre kényszerült. A háború azonban végül fordulatot vett: **III. Sobieski János** király 1683-ban Bécs felmentésénél döntő győzelmet aratott a törökök felett, és a **karlócai béke** (1699) értelmében a Köztársaság visszaszerezte Podóliát és a jobb parti Ukrajna egyes részeit. A török háborúk azonban hatalmas emberi és anyagi áldozattal jártak, és a déli határvidék elnéptelenedéséhez vezettek.

### 7.3.6 A svéd özönvíz és a belső gyengülés

A háborúk következményei a gazdaságban és a társadalomban is súlyosak voltak. A 17. század közepi konfliktusok – különösen a svéd özönvíz – a gabonatermelés és -export összeomlását idézték elő. A gdański kikötő forgalma a század közepén drasztikusan visszaesett, és a folwark-gazdaságok egy része elpusztult vagy munkaerő hiányában művelhetetlenné vált. A háborús pusztítások, a járványok és a lakosság kényszermozgása miatt a demográfiai veszteségek jelentősek voltak; a becslések szerint egyes régiókban a lakosság akár 20–40 százaléka is elpusztulhatott a század közepi évtizedekben, bár ezek a számok erősen vitatottak, és regionálisan nagy eltérések mutatkoznak.

A belső politikai rendszer is megrendült. A **liberum veto** első ismert alkalmazása 1652-ben történt, és a század második felében egyre gyakrabban akadályozta meg a szejm döntéshozatalát. A mágnások hatalma tovább nőtt, mert ők tudták finanszírozni a magánhadseregeket és megvédeni birtokaikat, míg a középnemesség elszegényedett, és gyakran a mágnások ügyfélkörébe kényszerült. A királyi hatalom tovább gyengült: a választott királyok – különösen a svéd Vasa-dinasztia tagjai – hiába próbálták megerősíteni a központi hatalmat, a nemesség ellenállása miatt nem értek el tartós eredményt. II. János Kázmér 1668-ban lemondott a trónról, és figyelmeztetett a liberum veto veszélyeire, de a reformok elmaradtak.

A vallási türelem is visszaszorult. A katolikus megújulás, a jezsuita oktatás terjedése és a barokk vallásosság erősödése nyomán a protestáns nemesség egy része visszatért a katolicizmusba, az unitáriusokat 1658-ban kiűzték, és a 18. századra a nem katolikusok – bár továbbra is jelen voltak – politikai súlya jelentősen csökkent. Az ortodox lakosság helyzete a kozák háborúk után még feszültebbé vált; az 1596-os **breszti unió** nyomán létrejött görögkatolikus egyház és az ortodox egyház közötti konfliktus tovább éleződött. A zsidó közösségek pedig a kozák felkelés során elszenvedett pusztítások után fokozatosan újjáépültek, de a 17. század végi és 18. századi helyzetük ismét romlott a gazdasági verseny és a vallási feszültségek miatt.

A háborús évtizedek a nemesi társadalom belső feszültségeit is felszínre hozták. A paraszti terhek növekedése, a robot további emelkedése és a háborús rekvirálások miatt a vidéki lakosság egyes részei a kozákokhoz vagy a svéd hadakhoz pártoltak, másutt a hegyekbe menekültek, vagy a szomszédos államokba vándoroltak. A nők a nemesi birtokokon a férfiak távollétében gyakran vették át a gazdaság irányítását, de politikai jogaik továbbra sem voltak; a parasztasszonyok terhei a robot és a háborús ellátmány miatt különösen súlyosak voltak.

### 7.3.7 A hanyatlás jelei a század végén

A 17. század végére a Lengyel–Litván Köztársaság még mindig nagy területű állam volt, de politikai, gazdasági és társadalmi ereje megtört. A belső reformok elmaradtak, a szejm működése akadozott, a királyi hatalom formálissá vált. A gazdaság lassan talpra állt, de a gabonaexport már nem érte el a 16. századi csúcsokat, és a nyugat-európai verseny – különösen a holland és angol mezőgazdaság fejlődése – csökkentette a lengyel gabona iránti keresletet. A városok továbbra is gyengék maradtak, a parasztság terhei pedig nem csökkentek.

A 18. század elején a nagy északi háború (1700–1721) újabb pusztítást hozott, és a Köztársaság gyakorlatilag Oroszország befolyása alá került. Ennek tárgyalása azonban már a következő alfejezet A felosztások témájához tartozik. Itt elegendő annyit rögzíteni, hogy a nemesi köztársaság aranykora – ha volt ilyen egyáltalán – a 16. század végétől a 17. század közepéig tartott, és a háborús válság alapvetően megingatta a rendszer alapjait. A nemesi demokrácia intézményei, amelyek a 16. században a rendi szabadság és a viszonylagos vallási béke kereteit biztosították, a 17. század végére a belső megosztottság és a külső beavatkozás eszközeivé váltak.

### 7.3.8 Források és bizonytalanságok

A nemesi köztársaság aranykorára és válságára vonatkozó ismereteink több forrástípusból származnak. A **szejm-akták** és a **szejmikek jegyzőkönyvei** a politikai döntéshozatal működését dokumentálják, de gyakran csak a formális határozatokat rögzítik, a viták részleteit nem. A **krónikák** – például Szymon Starowolski vagy Wespazjan Kochowski művei – a háborús események elbeszélését adják, de szerzőik nemesi nézőpontúak és gyakran elfogultak. A **külföldi követek jelentései** – például a pápai, császári vagy francia diplomaták beszámolói – értékes külső megfigyeléseket nyújtanak, de a szerzők saját érdekeik szerint színezhetik a képet. A **gazdasági források**, mint a gdański kikötői könyvek, a vámnaplók és a birtokleltárak, lehetővé teszik a kereskedelem és a mezőgazdasági termelés becslését, de a sorozatok hiányosak, és az értelmezésük vitatott.

A legnagyobb bizonytalanság a **demográfiai adatokkal** kapcsolatos. A 17. századi háborús veszteségekre vonatkozó becslések – akár a teljes lakosságra, akár egyes régiókra – nagyon eltérőek, mert nincsenek megbízható népszámlálások, és a korabeli források gyakran túloznak. A tudományos konszenzus annyiban áll, hogy a veszteségek jelentősek voltak, de a pontos arányok vitatottak. Hasonlóképpen bizonytalan a **gabonaexport** volumene: a kikötői adatok csak a

Gdańskon áthaladó forgalmat rögzítik, a más útvonalakon vagy helyben fogyasztott gabonát nem.

Vitatott értelmezési kérdés a **liberum veto** szerepe. Egyes történészek szerint a 17. század közepéig a liberum veto nem bénitotta meg a szejmet, mert a nemesség többnyire konszenzusra jutott; mások szerint már korábban is gátolta a reformokat. Hasonló vita övezi a **vallási tolerancia** gyakorlati érvényesülését: a Varsói Konföderációt egyesek a modern vallásszabadság előfutárának tekintik, mások hangsúlyozzák, hogy csak a nemességre vonatkozott, és a 17. században fokozatosan kiüresedett. A **parasztság helyzetének** megítélése is vitatott: a hagyományos nemzeti történetírás gyakran alábecsülte a paraszti ellenállást és a jobbágyság súlyosságát, míg az újabb kutatások a paraszti közösségek cselekvési lehetőségeit és a földesúri–paraszti viszony sokféleségét hangsúlyozzák.

Végül meg kell említeni az **emlékezetpolitikai** dimenziót. A nemesi köztársaság aranykora a lengyel nemzeti emlékezetben gyakran a szabadság és a tolerancia mintaképeként jelenik meg, míg a 17. századi válságot a külső ellenség és a belső árulás narratívája színezi. Ezek az értelmezések a 19. századi nemzeti ébredés és a 20. századi függetlenségi küzdelmek során formálódtak, és nem feltétlenül tükrözik a kora újkori valóságot.

### 7.3.9 Rövid összefoglaló

- A Lengyel–Litván Köztársaság (Rzeczpospolita Obojga Narodów) a 16. század végére Európa egyik legnagyobb területű állama volt, de politikai rendszere a nemesi rend (szlachta) kiváltságaira épült, nem a modern értelemben vett demokráciára.
- A nemesi demokrácia (demokracja szlachecka) intézményei – a szejm, a szabad királyválasztás, a Henrik-féle cikkelyek, a rokosz és a későbbi liberum veto – erősen korlátozták a királyi hatalmat, de a jogok csak a nemességre terjedtek ki.
- A folwark-rendszer a robotmunkára épülő földesúri majorsági gazdálkodás volt, amely a nyugat-európai gabonaexportra termelt; a kereskedelem központja Gdańsk volt, a parasztság terhei pedig folyamatosan nőttek.
- A 16. századi vallási sokszínűség – katolikusok, protestánsok, ortodoxok, unitáriusok, zsidók, örmények és muszlim tatárok – a Varsói Konföderáció (1573) révén a nemesi rendre korlátozott türelmet élvezett, de ez a 17. században gyengült.
- A 17. század közepétől a kozák felkelés (1648), az orosz–lengyel háború (1654–1667) és a svéd özönvíz (1655–1660) hatalmas pusztítást okozott, és a gazdaság, a demográfia és a politikai rendszer súlyos válságához vezetett.
- A liberum veto első alkalmazása 1652-ben jelezte a szejm működésének sebezhetőségét; a század végére a királyi hatalom formálissá vált, a mágnások befolyása megnőtt, a reformok elmaradtak.
- A 17. század végi török háborúk – Bécs felmentése 1683-ban és a karlócai béke 1699-ben – átmeneti katonai sikereket hoztak, de a Köztársaság alapvető hanyatlását nem állították meg.
- A nemesi köztársaság aranykorának és válságának megítélése a mai napig vitatott; a források hiányosak, a demográfiai és gazdasági adatok becsléseken alapulnak, és az emlékezetpolitika gyakran idealizálja vagy sötétíti ezt a korszakot.

### 7.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a lengyel–litván nemesi demokrácia a nyugat-európai abszolutista monarchiáktól, és milyen intézmények korlátozták a királyi hatalmat?

2. Hogyan működött a folwark-rendszer, és milyen hatással volt a parasztságra, a városokra és a balti-tengeri kereskedelemre?
3. Miért tekintik a Varsói Konföderációt a vallási tolerancia korai példájának, és milyen korlátai voltak ennek a türelemnek?
4. Milyen külső és belső okok vezettek a 17. század közepi háborús válsághoz, és milyen következményekkel járt a svéd özönvíz, a kozák felkelés és az orosz–lengyel háború?
5. Hogyan változott a liberum veto szerepe a 17. század folyamán, és miért tartják sokan a nemesi köztársaság hanyatlása egyik okának?

## 7.4 A felosztások

### 7.4.1 A felosztások

A 18. századi Lengyel–Litván Rzeczpospolita (lengyelül Rzeczpospolita Obojga Narodów) úgy őrizte meg formális függetlenségét, hogy közben belső szerkezete és külpolitikai mozgástere egyaránt beszűkült. A nemesi köztársaság aranykorát és válságát tárgyaló előző alfejezet bemutatta, hogyan vált a központi hatalom a **liberum veto** (lengyelül: „szabad ellenzés") gyakorlata miatt csaknem működésképtelenné. Ebben az alfejezetben a válság utolsó fázisát, a három felosztást és a közöttük kibontakozó reformkísérletet, valamint az ezekre adott nemzeti ellenállást követjük nyomon. A felosztások nem egyetlen diplomáciai aktus következményei voltak: a Rzeczpospolita fokozatosan, három lépésben tűnt el a térképről 1772 és 1795 között. Ez a folyamat ugyanakkor nem csupán a szomszédos birodalmak agressziójának eredménye; a belső társadalmi és alkotmányos válság, a nemesség politikai kultúrája és a reformerők késlekedő fellépése egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy az állam ne tudjon ellenállni a külső nyomásnak.

### 7.4.2 Az első felosztás előzményei: a belső anarchia és a külföldi beavatkozás

A 18. század közepére a Rzeczpospolita külpolitikai mozgástere gyakorlatilag megszűnt. A **szász Wettin-dinasztia** uralkodói, II. Ágost (lengyelül August II, uralk. 1697–1733) és III. Ágost (augusztus III, uralk. 1733–1763) nem tudták kiépíteni az abszolutista hatalmat, mint Poroszországban vagy Oroszországban. A lengyel korona hatalma a **szabad királyválasztás** (lengyelül wolna elekcja) miatt mindig függött a nemesség akaratától, a királyi kincstár bevételei alacsonyak maradtak, a hadsereg létszáma pedig a nagyhatalmakéhoz képest elenyésző volt. A 18. században a **liberum veto** – amely eredetileg a nemesi egyenlőség védelmét szolgálta – már nemcsak a szejm munkáját bénította meg, hanem a szomszédos államok beavatkozásának is eszközévé vált: egyetlen megvesztegetett képviselő is feloszlathatta az országgyűlést. A történészek vitatják, hogy a liberum veto mennyire volt a lengyel nemesi kultúra sajátossága, és mennyire a külső hatalmak tudatosan fűtötték az anarchiát; a dokumentált tény az, hogy az 1730-as évektől az orosz követek rendszeresen éltek ezzel a lehetőséggel.

Az orosz befolyás 1717 óta intézményesült: a **varsói szerződés** (1717) korlátozta a hadsereg létszámát, és a Rzeczpospolita gyakorlatilag orosz protektorátussá vált. A lengyel örökösödési háború (1733–1738) ugyan formálisan a lengyel trónért folyt, de a nagyhatalmak valójában saját érdekeiket érvényesítették. A háború eredményeként a francia jelölt, Stanisław Leszczyński nem szerezte meg a trónt; a szász III. Ágost került a trónra, aki orosz és osztrák támogatással uralkodott. A lengyel nemesség egy része ebben az időben már felismerte a reformok szükségességét, de a reformtörekvések folyamatosan összeütközésbe kerültek az orosz érdekekkel, és a konföderációk – a nemesség fegyveres szövetségei – gyakran éppen a reformok megakadályozására szerveződtek.

### 7.4.3 Az első felosztás (1772)

A közvetlen ok a **bari konföderáció** (lengyelül konfederacja barska, 1768–1772) volt. Ezt a nemesi szövetséget Podóliában hozták létre, miután a cári Oroszország 1768-ban rákényszerítette a szejmre, hogy a nem katolikusokat (elsősorban a pravoszlávokat és a protestánsokat) egyenjogúvá tegye. A konföderáció célja az orosz befolyás visszaszorítása és a katolikus vallás védelme volt, de a szövetség nem rendelkezett egységes politikai programmal, és a felkelés polgárháborúba torkollott. A bari konföderáció harcai négy évig tartottak, és közben az Oszmán Birodalom is belépett a háborúba Oroszország ellen (1768–1774). A katonai patthelyzet és a nemzetközi feszültség arra késztette a szomszédos nagyhatalmakat, hogy a lengyel kérdést ne katonai győzelemmel, hanem területi osztozkodással rendezzék.

Az első felosztás gondolata elsősorban II. (Nagy) Frigyes porosz királytól származott, aki attól tartott, hogy Oroszország túlságosan megerősödik az Oszmán Birodalom rovására. A felosztás jogi alapja a három hatalom – Poroszország, Oroszország és Habsburg Mária Terézia – között kötött szentpétervári egyezmény volt; az aláírás dátuma a Julián-naptár szerint 1772. augusztus 5., a Gergely-naptár szerint augusztus 17., ezért a pontos nap a forrásközlésekben eltér. A felosztást a hatalmak hivatalosan az „anarchia megszüntetésére” és a „határok racionalizálására” hivatkozva indokolták, de a kortárs megfigyelők és a későbbi történetírás egyaránt valódi okként a területszerzést és a hatalmi egyensúly megőrzését nevezték meg.

Az első felosztás során a Rzeczpospolita területének mintegy 30 százalékát és lakosságának nagyjából 35 százalékát veszítette el – ezek az arányok a modern történeti demográfia becslésein alapulnak, mivel a 18. századi népszámlálások nem adnak megbízható adatokat. Poroszország megkapta a stratégiailag fontos **Királyi Poroszországot** (a későbbi Nyugat-Poroszország), kivéve Danzig (Gdańsk) városát, valamint a Netze-folyó vidékét; ez a terület összekötötte a porosz királyi magterületet Kelet-Poroszországgal. Oroszország a Dvina és a Dnyeper felső folyása közötti területeket szerezte meg, beleértve Latgale-t és a mai Fehéroroszország keleti részét. A Habsburg Monarchia – amely kezdetben vonakodott a felosztástól – **Galíciát és Lodomériát** kapta, a mai nyugat-ukrán és délkelet-lengyel területeket, később pedig hozzácsatolta Bukovina északi részét. A felosztás területi következményei máig meghatározzák a lengyel, ukrán, fehérorosz és litván történeti régiók szimbolikus térképét.

A felosztást a Rzeczpospolita szejmje 1773-ban, a **felosztó szejm** (lengyelül Sejm Rozbiorowy) ülésén kényszer hatására jóváhagyta. A képviselők egy részét megvesztegetéssel, másokat katonai fenyegetéssel kényszerítettek; a szejm üléseit orosz csapatok biztosították. A jóváhagyás jogi érvényessége a kortársak és a későbbi lengyel történetírás számára is vitatott, hiszen a nemzetközi jogi normák ebben az időben még nem tiltották a területi annexiót, de a kényszer alatt hozott döntés legitimációja mindenképpen kétséges volt.

### 7.4.4 A reformkísérletek és a Május 3-i alkotmány

Az első felosztás sokkhatása felébresztette a reformerők tevékenységét. III. Ágost halála után 1764-ben **Stanisław August Poniatowskit** (lengyelül Stanisław August Poniatowski) választották királlyá, aki orosz támogatással került trónra, ugyanakkor a felvilágosodott abszolutizmus híveként igyekezett megerősíteni az államot. Uralkodása alatt született meg a **Nemzeti Nevelési Bizottság** (lengyelül Komisja Edukacji Narodowej, 1773), amely a világ egyik első oktatási minisztériumának tekinthető. A bizottság a jezsuita rend feloszlatása után megörökölt iskolahálózatot újjászervezte, világias tantervet vezetett be, és ezzel hosszú távon előkészítette a modern lengyel nemzeti identitás kialakulását.

A reformok igazán azonban csak az 1780-as évek végén, a nagyhatalmak figyelmének elterelődése idején gyorsultak fel. A **Négyéves Szejm** (lengyelül Sejm Czteroletni, 1788–1792) – amelyet

gyakran **Nagy Szejmnek** (lengyelül Sejm Wielki) is neveznek – kihasználta, hogy Oroszország az osztrák–török háborúval, Poroszország pedig a francia forradalommal volt elfoglalva. A szejm 1791. május 3-án elfogadta a **Május 3-i alkotmányt** (lengyelül Konstytucja 3 maja). Ez az európai felvilágosult alkotmányosság egyik első írott alaptörvénye volt; dokumentált tény, hogy az elfogadása után néhány hónappal a francia alkotmányhoz hasonló jelentőségű vívmánynak tekintették. Az alkotmány megszüntette a liberum veto jogát, bevezette az örökletes királyságot a szabad királyválasztás helyett, a törvényhozást a szejm és a szenátus hatáskörébe utalta, és a városi polgárságnak részleges politikai jogokat adott. A parasztság jogi védelmet kapott az állam részéről, bár a jobbágyságot nem szüntette meg; ez a kompromisszum a nemesi ellenállás csökkentését szolgálta, ugyanakkor a későbbi nemzedékek szemében az alkotmány korlátozott társadalmi radikalizmusát jelzi.

A Május 3-i alkotmány azonnal kiváltotta a szomszédos hatalmak ellenkezését. Oroszország a Lengyel–Litván Rzeczpospolita megerősödését saját befolyása elvesztésének látta; a cári diplomácia ezért támogatta az alkotmány ellen fellázadó nemesi csoportokat. 1792-ben Nagy-Lengyelországban megalakult a **Targowica konföderáció** (lengyelül konfederacja targowicka), amely hivatalosan a „régi szabadságjogok” védelmére, valójában a reformok visszavonására és az orosz beavatkozás legitimálására jött létre. A Targowica-konföderáció megítélése a lengyel történeti emlékezetben rendkívül negatív; neve a hazaárulás szinonimájává vált, ugyanakkor a történészek vitatják, hogy a résztvevők mekkora része cselekedett anyagi haszonszerzésből, és mekkora része hitt őszintén a nemesi szabadság védelmében.

Az orosz csapatok 1792 májusában léptek be a Rzeczpospolita területére. A **lengyel–orosz háború** (1792) rövid volt: a lengyel hadsereg bár helyenként sikeresen védekezett, a király – feltehetően a további vérontás elkerülése és a trón megtartása érdekében – júliusban kapitulált, és csatlakozott a Targowica-konföderációhoz. Az alkotmányt hatályon kívül helyezték, a reformokat visszavonták, és a Rzeczpospolita ismét orosz protektorátus lett. Stanisław August Poniatowski döntését a kortársak és az utókor is gyakran árulásként értékelte, ugyanakkor a mai történetírás igyekszik árnyalni a képet: a király választási lehetőségei rendkívül korlátozottak voltak, és a hadsereg létszáma eleve kilátástalanná tette a hosszú ellenállást.

### 7.4.5 A második felosztás (1793)

A második felosztásra 1793-ban került sor, de most Ausztria nem vett részt, mert a francia forradalmi háborúk kötötték le. Oroszország és Poroszország 1793. január 23-án írta alá a felosztási egyezményt. A hivatalos indoklás ezúttal is az „anarchia” és a „jakobinus veszély” volt, de a valódi ok a területszerzés és a Rzeczpospolita további gyengítése. Oroszország megkapta a mai Fehéroroszország és Ukrajna nagy részét, beleértve Kelet-Volhíniát és Podóliát; Poroszország megszerezte Nagy-Lengyelország nyugati területeit, Poznań városával együtt, valamint Danzig (Gdańsk) és Toruń városát. A Rzeczpospolita területe ekkor már csak a korábbi állam keleti és középső részeire korlátozódott, lakossága pedig megközelítőleg 3,5–4 millió főre csökkent – ez a becslés a 18. századi adóösszeírások és későbbi visszaszámítások alapján erősen bizonytalan.

A második felosztást a **grodnói szejm** (1793) kényszer alatt jóváhagyta. Az ülést orosz csapatok övezték, a képviselőket fenyegetéssel és vesztegetéssel bírták rá az egyezmény elfogadására. A grodnói szejm jogi legitimitása a kortársak számára éppúgy vitatott volt, mint a korábbi felosztó szejmé, és a lengyel történeti emlékezetben a kényszerített jóváhagyás a nemzeti megaláztatás jelképévé vált.

### 7.4.6 A Kościuszko-felkelés (1794)

A második felosztás nyomán 1794 tavaszán fegyveres felkelés tört ki, amelynek vezetője **Tadeusz Kościuszko** (lengyelül Tadeusz Kościuszko) lett. Kościuszko korábban az amerikai függetlenségi háborúban szerzett katonai tapasztalatot, és a felvilágosult republikanizmus eszméjét képviselte. A felkelés célja nemcsak a függetlenség visszaállítása volt, hanem a Május 3-i alkotmány elveinek újjáélesztése is. A felkelés társadalmi bázisát a nemesség mellett a városi polgárság és a parasztság egy része alkotta; ez utóbbi különösen fontos, mert a parasztok tömeges részvétele nélkül a felkelés nem tudott volna hadsereget kiállítani.

A felkelés első jelentős sikere a **racławicei csata** (1794. április 4.) volt, ahol a lengyel csapatok – köztük paraszti, kaszával felfegyverzett alakulatok – vereséget mértek az orosz erőkre. A győzelem jelentősége elsősorban morális volt, mert megmutatta, hogy a nemzeti ellenállás nem reménytelen. Kościuszko 1794. május 7-én kiadta a **połanieci univerzált** (lengyelül Uniwersał połaniecki), amely a parasztoknak személyi szabadságot, a jobbágyterhek csökkentését és védelmet ígért. A rendelet végrehajtása azonban elakadt: a nemesi birtokosok jelentős része szabotálta, és a felkelés katonai helyzete is romlott.

A felkelés bukása elkerülhetetlenné vált, amikor az orosz és a porosz csapatok és a velük együttműködő oroszbarát erők koncentrált támadást indítottak. 1794. október 10-én a **maciejowicei csata** során a lengyel sereg vereséget szenvedett, Kościuszko pedig orosz fogságba esett. November 4-én az orosz csapatok Szuvorov tábornok vezetésével elfoglalták Varsó elővárosát, **Pragát**, és a lakosság körében mészárlást rendeztek. Az áldozatok számát a korabeli és későbbi források eltérően adják meg: a becslések 6 000 és 20 000 közé esnek, de a pontos szám a forráshiány miatt nem állapítható meg. A prágai mészárlás a lengyel nemzeti emlékezet egyik legsúlyosabb traumája, és a 19. századi oroszellenes narratíva fontos eleme lett; a történészek ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy az esemény nem volt előzmények nélküli, és a korszak háborús gyakorlatában sem számított egyedinek.

### 7.4.7 A harmadik felosztás (1795) és az állam megszűnése

A felkelés leverése után a három hatalom – Oroszország, Poroszország és Ausztria – 1795. október 24-én aláírta a harmadik felosztási egyezményt, amely a Rzeczpospolita maradék területét is felosztotta. A felosztási szerződés értelmében Oroszország megkapta Litvánia és a mai Fehéroroszország nyugati részét, valamint Volhíniát; Poroszország szerezte meg Podlasie és Mazóvia egy részét, Varsóval együtt; Ausztria pedig Kis-Lengyelországot, Krakkóval és Lublinnal. A Rzeczpospolita megszűnt létezni. Stanisław August Poniatowski 1795 novemberében Grodnóban lemondott a trónról, és oroszországi száműzetésbe kényszerült; 1798-ban hunyt el Szentpéterváron.

A felosztások területi hatásai a mai államhatárokra is rávetülnek, bár a 19–20. századi határváltozások miatt a mai Lengyelország, Ukrajna, Fehéroroszország, Litvánia, Lettország és Moldova területe nem feleltethető meg egy az egyben a felosztási határoknak. A modern történeti térképek gyakran a három birodalom színeivel jelölik a felosztott területeket, de ez a leegyszerűsítés elfedi a régiók belső etnikai, vallási és társadalmi sokszínűségét. A felosztások nem követték a nyelvi vagy etnikai határokat: a porosz területeken éltek lengyelek, németek, kasubok; az osztrák Galíciában lengyelek, ukránok, zsidók; az orosz részeken lengyelek, litvánok, fehéroroszok, ukránok, zsidók és más csoportok.

### 7.4.8 A felosztások értelmezése és emlékezete

A felosztások okainak értelmezése a lengyel történetírásban és a nemzetközi szakirodalomban máig vitatott. Az egyik iskola a belső okokra helyezi a hangsúlyt: a nemesi anarchia, a liberum

veto, a gyenge hadsereg és az állandó orosz beavatkozás tette a Rzeczpospolita elkerülhetetlenül a nagyhatalmak prédájává. E felfogás szerint a felosztások a belső reformok elmaradásának következményei voltak, és a Május 3-i alkotmány túl későn született. A másik iskola a külső agresszió elsődlegességét hangsúlyozza: a három szomszédos birodalom hatalmi érdekei, a porosz terjeszkedés, az orosz birodalmi logika és a Habsburgok biztonságpolitikai megfontolásai együttesen tették lehetetlenné a reformok sikerét. A mai tudományos konszenzus általában mindkét tényezőcsoportot számításba veszi, de a hangsúlyok eltérnek; a vita a felosztások „elkerülhetetlenségéről" a mai napig nem zárult le.

A felosztások emlékezetpolitikai szerepe szintén jelentős. A 19. századi lengyel nemzeti mozgalom számára a felosztások a nemzet mártíromságának alapító eseményévé váltak, amely igazolta a felkelések sorozatát és az idegen uralom elleni küzdelmet. A Május 3-i alkotmányt a lengyel nemzeti emlékezet a reformképesség szimbólumaként tartja számon, míg a Targowica-konföderáció a hazaárulás archetípusa lett. Ez az emlékezetpolitikai keretezés azonban leegyszerűsíti a történelmi szereplők motivációit, és hajlamos arra, hogy a jelenkori politikai viták hivatkozási alapjává tegye a 18. századot. A történeti elemzésnek ezért külön kell választania a dokumentált eseményeket, a forrásokban nem rögzített motivációkat és a későbbi nemzeti emlékezet konstrukcióit.

### 7.4.9 Források és bizonytalanságok

A felosztások történetének rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik. Elsődleges források a felosztási szerződések szövegei, a szejm jegyzőkönyvei, a konföderációk manifesztumai, a diplomáciai levelezés, a katonai jelentések, valamint a kortárs naplók és emlékiratok. A Május 3-i alkotmány szövege fennmaradt, és pontos elemzésre ad lehetőséget. Másodlagos források a 19–20. századi történeti monográfiák, amelyek azonban gyakran a szerzők nemzeti elkötelezettségét tükrözik. A felosztások területi kiterjedésére vonatkozó adatok viszonylag jól dokumentáltak, de a lakosságszámok, a halálos áldozatok és a gazdasági károk becslései jelentős bizonytalanságot hordoznak. A prágai mészárlás áldozatszáma például a korabeli forrásokban is eltérő, és a későbbi történészek sem tudták megbízhatóan rekonstruálni.

A felosztások jogi természete szintén vitatott. A 18. századi nemzetközi jog nem tiltotta a területi annexiót, de a kényszer alatt hozott szejmi jóváhagyások érvényessége a kortársak és a későbbi jogtörténészek szerint is kétséges. A lengyel állam megszűnésének pontos időpontja – 1795. október 24. – a szerződés aláírásán alapul, de az állam már korábban is csak formálisan létezett, így a „megszűnés" fogalma sem egyértelmű. A felosztások okainak értelmezése a mai napig a történetírás egyik legvitatottabb kérdése, és a különböző nemzeti iskolák eltérő hangsúlyokat helyeznek a belső anarchia és a külső agresszió szerepére.

### 7.4.10 Rövid összefoglaló

- A Rzeczpospolita a 18. században belső anarchia (liberum veto, gyenge központi hatalom) és külső beavatkozás miatt fokozatosan elvesztette cselekvőképességét.
- Az első felosztás (1772) a bari konföderáció leverését követően Poroszország, Oroszország és Ausztria között osztotta meg a terület mintegy harmadát.
- A reformkísérletek – Stanisław August Poniatowski uralkodása alatt a Nemzeti Nevelési Bizottság, majd a Négyéves Szejm és a Május 3-i alkotmány (1791) – a Rzeczpospolita megerősítését célozták, de későn érkeztek.
- A Targowica-konföderáció orosz támogatással megbuktatta az alkotmányt, ami a második felosztáshoz (1793) vezetett Oroszország és Poroszország részvételével.
- A Kościuszko-felkelés (1794) a nemzeti ellenállás utolsó kísérlete volt; a kezdeti sikerek után leverése a harmadik felosztást (1795) és a Rzeczpospolita megszűnését hozta.

- A felosztások okainak értelmezése vitatott: a belső válság és a külső agresszió egyaránt szerepet játszott, de a hangsúlyok máig eltérnek.
- A felosztások emlékezete a lengyel nemzeti identitás és a mártíromság alapvető elemévé vált, ezért a történeti elemzésnek külön kell választania a dokumentált tényeket és a későbbi nemzeti narratívákat.

### 7.4.11 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan kapcsolódik a nemesi köztársaság aranykora és válsága alfejezetben tárgyalt liberum veto gyakorlata a felosztásokhoz vezető belső válsághoz?
2. Milyen különbségek figyelhetők meg az első, a második és a harmadik felosztás hatalmi logikájában és területi következményeiben?
3. Miért tekinthető a Május 3-i alkotmány fordulópontnak, és miért váltott ki ellenállást a szomszédos birodalmakban?
4. Milyen forrástípusokra támaszkodhatunk a felosztások rekonstruálásakor, és mely adatok tekinthetők bizonytalannak vagy vitatottnak?
5. Hogyan alakította a felosztások emlékezetpolitikai értelmezése a későbbi lengyel nemzeti mozgalmat és történetírást?

# 8 Lengyelország a 19. században és 1918-ig

## 8.1 A felosztott Lengyelország társadalma

A felosztott Lengyelország társadalma nem írható le egységes „lengyel társadalomként”. A Lengyel–Litván Köztársaság 1795. évi harmadik felosztása után a korábbi állam területén élő nemesség, parasztság, zsidóság és városi lakosság három birodalom – a Porosz Királyság, a Habsburg Monarchia és az Orosz Birodalom – eltérő jogrendje, gazdaságpolitikája és nemzetiségpolitikája alá került. Ezt a sokféleséget tovább bonyolította, hogy a régió lakossága nyelvi, vallási és rendi szempontból már a felosztás előtt is rendkívül tagolt volt: lengyel és „ruszin” (rutén) nyelvű parasztok, litván és fehérorusz nyelvű vidéki közösségek, jiddisül beszélő askenázi zsidók, német városi polgárok, valamint a magát politikailag „lengyel nemzetnek” tekintő nemesség alkotta. Ez a fejezet azt vizsgálja, hogyan alakult át ez a rendi alapú, soknyelvű társadalom a hosszú 19. században, hogyan jelent meg az iparosodás és a modern városi munkásság, milyen migrációs pályák rajzolódtak ki, és miként vált a nemzeti mozgalom a nemesi ügyből fokozatosan tömegmozgalommá. A kiindulópontot A felosztások képezik: az 1772, 1793 és 1795 közötti területi felosztások eltüntették az önálló államot, de nem szüntették meg a korábbi társadalmi kapcsolatokat, intézményeket és identitásokat.

### 8.1.1 A három felosztási övezet: jogi és társadalmi keretek

A felosztás utáni lengyel területek jogi és gazdasági szerkezete birodalmanként jelentősen eltért. A porosz uralom alá került nyugati területek – elsősorban a **Poznańi Nagyhercegség** (Wielkie Księstwo Poznańskie), **Nyugat-Poroszország** és **Felső-Szilézia** egy része – a porosz állam bürokratikus reformjainak, majd a 19. század második felében a német egységes állam gazdasági dinamikájának hatása alatt álltak. Itt korán megindult a jobbágyfelszabadítás, a telekkönyvezés és az agrárkapitalista átalakulás. Az osztrák fennhatóság alatt álló **Galícia és Lodoméria Királysága**, valamint a rövid ideig fennálló **Krakkói Köztársaság** (a Habsburg Birodalom által 1846-ban bekebelezve) a birodalom egyik legszegényebb, agrárjellegű peremvidéke volt, ahol a nemesi nagybirtok, a paraszti robot és a zsidó kereskedői közvetítőréteg együttélése határozta meg a mindennapokat. Az orosz uralom alatt álló területek közül a **Kongresszusi Lengyelország** (Królestwo Polskie) viszonylag önálló adminisztrációval, de erős cári ellenőrzéssel működött; a volt Litván Nagyfejedelemség, Volhínia, Podólia és a mai Fehéroroszország területe pedig közvetlenül az Orosz Birodalom kormányzóságaiba tagozódott be. A három zóna közötti különbség nem csupán jogi volt: eltérő ütemben zajlott a parasztok felszabadítása, az iparosodás, a vasútépítés, a városiasodás és a nemzeti mozgalmak intézményesülése.

A „lengyel társadalom” fogalmát a 19. század első felében elsősorban a **szlachta**, azaz a nemesi rend hordozta. A nemesi nemzet (naród szlachecki) eszméje szerint a politikai nemzethez való tartozás nem nyelvi vagy etnikai, hanem rendi kiváltság és történelmi hagyomány kérdése volt. Ez a felfogás feszültségben állt a fokozatosan kialakuló modern, nyelvi alapú nemzetfogalommal, amely a parasztokat, a munkásokat és a városi középrétegeket is be akarta vonni a nemzeti közösségbe. A 19. század társadalomtörténete éppen ennek a feszültségnek a története: a rendi társadalom felbomlása, a jobbágyfelszabadítás, az iparosodás és a migráció új társadalmi csoportokat hozott létre, miközben a nemzeti mozgalmak új identitáskategóriákat kínáltak.

### 8.1.2 A jobbágyság és a paraszti társadalom

A felosztott területek lakosságának túlnyomó többsége paraszt volt. A paraszti társadalom maga is rétegzett volt: telkes jobbágyok, házas zsellérek, házatlan cselédek és szabad parasztok egyaránt éltek a falvakban. A parasztok jogi helyzete, a robotterhek mértéke és a földhöz jutás lehetősége birodalmanként és időszakonként eltért. A jobbágyfelszabadítás időpontja és feltételei meghatározták, hogy a parasztok milyen eséllyel váltak önálló kisbirtokossá, illetve milyen mértékben szorultak bérmunkára vagy elvándorlásra.

A **porosz** területeken a jobbágyfelszabadítás már 1807-ben, a reformkorszakban megkezdődött. Az 1807. október 9-i porosz rendelet eltörölte a jobbágyi személyi függést, de a földkérdést nem rendezte egyszerre: a parasztok csak későbbi, 1811-től kezdődő szabályozások és kárpótlási eljárások révén juthattak tulajdonhoz, gyakran úgy, hogy földjük egy részét a földesúrnak engedték át. A folyamat a birtokos nemességnek kedvezett, és a paraszti birtokstruktúra polarizálódásához vezetett. A porosz felosztási területen a nagybirtok és a nagyszámú mezőgazdasági bérmunkás együttélése a 19. század második felében a mezőgazdasági kapitalizmus sajátos formáját hozta létre.

Az **osztrák** Galíciában a jobbágyfelszabadítás az 1848-as forradalmi hullámhoz kötődött. Az 1846-os galíciai felkelés – amelynek során a lengyel nemesi összeesküvők mellett a parasztok egy része a földesurak ellen fordult, és a hatóságok ezt részben kihasználták – megmutatta a rendi társadalom belső feszültségeit. Az 1848. áprilisi császári pátens eltörölte a robotot, a parasztok pedig kárpótlás nélkül vagy állami kárpótlással jutottak a használt földhöz. Ennek ellenére Galícia paraszti társadalma rendkívül szegény maradt, a birtokaprózódás és a túlnépesedés miatt a paraszti gazdaságok alig tudtak megélni. A galíciai nyomor a század második felében tömeges kivándorlást váltott ki.

Az **orosz** uralom alatt a jobbágyfelszabadítás az egész birodalomban 1861. február 19-én kihirdetett cári manifesztummal történt, a Kongresszusi Lengyelországban pedig 1864. évi ukáz rendezte a parasztok földtulajdonhoz juttatását. Az 1864-es intézkedés a januári felkelés leverése utáni orosz politika része volt: a cári hatóságok a parasztokat a lengyel nemesi mozgalomtól akarták elválasztani, ezért a paraszti földtulajdont és a községi önkormányzatot erősítették. A parasztok jogilag felszabadultak, de a földéhség, a megváltási terhek és a hagyományos közösségi kötöttségek továbbra is korlátozták a mobilitást. A volt Litván Nagyfejedelemség és a mai Fehéroroszország területén a parasztság túlnyomó része litván, fehérorusz vagy „ruszin” nyelvű volt, és a modern nemzeti identitás kialakulása lassan haladt.

A paraszti identitás a 19. század első felében elsősorban vallási és lokális volt, nem modern nemzeti. A lengyel nyelvű parasztok római katolikusok, a rutén/ukrán nyelvűek görögkatolikusok vagy ortodoxok, a litvánok katolikusok, a fehérorusz nyelvűek ortodoxok vagy görögkatolikusok voltak. A nemzeti mozgalmaknak hosszú időbe telt, míg ezeket a csoportokat elérték. A lengyel nemzeti mozgalom a század második felében tudatosan törekedett a parasztok „lengyellé” válására, az ukrán és litván mozgalmak pedig éppen ezzel párhuzamosan, gyakran azzal versengve építették saját nemzeti kategóriáikat. Ez a konkurencia a századfordulóra a nemzetiségi feszültségek egyik legfontosabb forrásává vált.

### 8.1.3 Nemesség, polgárság és a zsidó közösségek

A nemesi rend a felosztás után is megőrizte társadalmi presztízsét, de gazdasági helyzete és politikai mozgástere erősen beszűkült. A szlachta rétegzettsége rendkívül nagy volt: a nagybirtokos arisztokrácia – a Czartoryskiak, Potockiak, Radziwiłłek, Zamoyskiak és mások – hatalmas latifundiumokat birtokolt, míg a kisnemesség gyakran paraszti módon élt, és a század folyamán fokozatosan beolvadt a paraszti vagy városi középrétegekbe. A nemesség politikai kultúrája, a

felkelések hagyománya és a „haza” iránti lojalitás a modern lengyel nacionalizmus egyik hordozója volt.

A városi polgárság a felosztás idején viszonylag gyenge volt. A középkori és kora újkori városok lakossága gyakran német, zsidó vagy örmény eredetű volt, a lengyel nyelvű polgárság lassan növekedett. A zsidó közösségek a városok és mezővárosok jelentős, sok helyen többségi lakosságát alkották. A cári Oroszországban a **letelepedési övezet** ( , cherta osedlosti) jogilag korlátozta a zsidók letelepedési és mozgásszabadságát. Az askenázi zsidóság a hagyományos közösségi autonómia, a jiddis nyelv és a vallási tanulás keretei között élt, de a 19. században belülről is átalakult: a **haszidizmus** a 18. század végétől terjedő vallási megújulási mozgalom volt, a **haszkala** (zsidó felvilágosodás) pedig a modern oktatás, a világi tudás és a nyelvi asszimiláció híveit kapcsolta be a nem zsidó társadalomba. A zsidó közösségek belső tagoltságát és a szekularizációt tovább erősítette az iparosodás, a városi munkásság kialakulása és a politikai mozgalmak megjelenése.

A zsidóság gazdasági szerepe a hagyományos társadalomban a kereskedés, a bérlet, a kocsmárosság és a kézműipar területén volt meghatározó. A 19. század második felében a zsidó lakosság egy része a nagyvárosokba költözött, és a textiliparban, a kereskedelemben, az értelmiségi pályákon is megjelent. Az asszimiláció hívei a lengyel, német vagy orosz nyelvű műveltség felé fordultak, míg mások a zsidó nemzeti mozgalom keretei között politizáltak. A zsidók és a környező társadalom viszonya a század végén egyre feszültebbé vált, amit a gazdasági verseny, a vallási különbségek és a modern politikai antiszemitizmus egyaránt táplált.

### 8.1.4 Iparosodás, városiasodás és migráció

A felosztott területek iparosodása rendkívül egyenetlenül haladt. A **porosz** fennhatóság alatt álló Felső-Szilézia szénbányászata és nehézipara a 19. század második felében a német ipari körzethez kapcsolódott, és lengyel nyelvű munkások tízezreit foglalkoztatta. A Poznański Nagyhercegség inkább mezőgazdasági jellegű maradt, de a vasúthálózat és a mezőgazdasági feldolgozóipar – például a cukorgyártás – itt is átalakította a vidéki társadalmat. A porosz területek lengyel lakosságának egy része a Ruhr-vidék bányáiba és gyáraiba vándorolt, ahol sajátos, lengyel nyelvű munkásközösségek alakultak ki.

Az **orosz** Kongresszusi Lengyelországban az iparosodás a század második felében gyorsult fel. **Łódź** textilipara, a **Varsó** környéki fém- és gépipar, valamint a **Dąbrowa-medence** bányászata nagy létszámú ipari munkásságot hozott létre. A városok lakossága gyorsan nőtt, a munkások lakásviszonyai, munkaideje és szociális helyzete pedig a századfordulón már a munkásmozgalom szerveződésének alapjául szolgált. A vasútépítés összekapcsolta a lengyel területeket az orosz birodalmi piaccal, ugyanakkor a cári gazdaságpolitika gyakran hátrányosan kezelte a Kongresszusi Lengyelország iparát a belső orosz területekkel szemben.

Az **osztrák** Galícia iparosodása elmaradt. A tartományban néhány kisebb ipari központ – például a borysławi olajmező, a textilipar és a sóbányászat – működött, de a tőkehiány, a belső piac szűkössége és a közlekedési nehézségek miatt Galícia alapvetően mezőgazdasági maradt. A nyomor és a túlnépesedés miatt a galíciai parasztok tömegesen vándoroltak ki: a század utolsó harmadában elsősorban az Egyesült Államokba, később Nyugat-Európába. A kivándorlás mellett jelentős volt a szezonális munkaerő-vándorlás is, amely a galíciai és kongresszusi lengyel parasztokat a porosz mezőgazdaságba, a Ruhr-vidékre vagy a Habsburg Birodalom más tartományaiba vitte.

A migráció statisztikailag nehezen megragadható jelenség. A birodalmi hatóságok eltérő módon vették nyilvántartásba a ki- és bevándorlókat, a tengerentúli kivándorlók egy része pedig illegálisan vagy ideiglenes jelleggel hagyta el az országot. A szakirodalomban közölt becslések ezért gyakran széles sávban mozognak. Annyi azonban bizonyosnak tekinthető, hogy a 19. század második

felében a felosztott területek egyik legfontosabb társadalmi jelensége a paraszti és munkás migráció volt, amely nemcsak a kibocsátó falvakat, hanem a befogadó városokat és a tengerentúli diaszpórát is átalakította.

### 8.1.5 A nemzeti mozgalmak átalakulása

A 19. század első felében a lengyel nemzeti mozgalom elsősorban a nemesi szabadsághagyományra, a felkelések romantikus kultuszára és a független állam visszaállításának követelésére épült. Az 1830–31-es novemberi felkelés, az 1846-os galíciai események és az 1863–64-es januári felkelés kudarca azonban arra késztette a lengyel értelmiséget és a nemesi reformereket, hogy új utakat keressenek. A felkelések utáni időszakban, különösen a Kongresszusi Lengyelországban és Galíciában, a **szerves munka** (praca organiczna) programja vált meghatározóvá: a politikai konspiráció helyett a gazdasági önszerveződésre, az oktatásra, a takarékpénztárakra, a mezőgazdasági és ipari egyesületekre, valamint a lengyel nyelvű sajtóra és kultúrára helyezték a hangsúlyt. Ez a pozitivista irányzat a nemzeti közösséget a mindennapi intézményeken keresztül akarta erősíteni.

A század utolsó harmadában a nemzeti mozgalom tömegpártokká szerveződött. A **Nemzeti Demokrácia** (Narodowa Demokracja, közkeletű nevén endecja) – amelynek egyik vezetője Roman Dmowski volt – a modern lengyel nacionalizmust a politikai cselekvés középpontjába állította, és a „lengyel nemzeti érdeket” elsősorban a német és orosz nyomással, valamint a zsidó és ukrán/litván mozgalmakkal szemben határozta meg. A **Lengyel Szocialista Párt** (Polska Partia Socjalistyczna, PPS) 1892-ben alakult, és a munkásmozgalom, a szociális kérdés és a függetlenség ügyét kapcsolta össze. A **népi mozgalom** (ruch ludowy) a parasztok politikai képviseletére és a paraszti kisbirtok védelmére szerveződött; egyik legismertebb alakja Wincenty Witos volt. A zsidó politikai életben a **Bund** (Általános Zsidó Munkásszövetség Litvániában, Lengyelországban és Oroszországban) 1897-ben alakult, és a jiddis nyelvű munkásságot szocialista alapon szervezte, míg a cionista mozgalom a zsidó nemzeti újjászületést és a palesztinai letelepedést tűzte zászlajára.

A nemzeti mozgalmak nem korlátozódtak a lengyel nyelvű lakosságra. Az ukrán (rutén) nemzeti ébredés Galíciában, Volhíniában és a Kárpátok vidékén a görögkatolikus egyház, az értelmiség és a paraszti mozgalmak révén erősödött meg. A litván nemzeti mozgalom a litván nyelvű parasztságot és a katolikus alsópapságot mozgósította, és a század végén a litván nyelvű sajtó és oktatás fejlesztésében látta a nemzeti fennmaradás zálogát. A fehérorusz nyelvű mozgalom gyengébb volt, de a századfordulón szintén megjelentek az első fehérorusz nyelvű kiadványok és politikai körök. A zsidó, ukrán, litván és fehérorusz mozgalmak párhuzamos megerősödése fokozatosan aláásta a régi, rendi alapú „lengyel nemzet” felfogást, amely a nemesség politikai közösségét jelentette, és a modern nemzeti kategóriák versengését hozta el.

A nők szerepe a nemzeti mozgalmakban a 19. század végén vált láthatóbbá. A lengyel női mozgalom az oktatás, a nemzeti nyelvű művelődés és a szociális munka területén tevékenykedett, majd a századfordulón egyre határozottabban követelte a nők választójogát és egyetemi tanulási lehetőségeit. A zsidó, ukrán és litván női csoportok hasonló utat jártak be, gyakran a nemzeti mozgalmakon belül, de azok férfiközpontú szerkezetével is vitatkozva. A női munkaerő az iparosodásban is megjelent: a textilgyárak, dohánygyárak és háziipar női munkásai a munkásmozgalom sajátos tapasztalatait hordozták.

### 8.1.6 Az 1905-ös forradalom és a társadalom politizálódása

Az oroszországi 1905–1907-es forradalom hulláma elérte a Kongresszusi Lengyelországot és a cári birodalom más lengyel, litván, fehérorusz és ukrán területeit. A munkásság tömeges

sztrájkokkal, a diákok és az értelmiség nacionalista és szociális követelésekkel léptek fel. A forradalom egyik sajátos lengyel jelensége az **iskolai sztrájk** volt: a diákok és szüleik a lengyel nyelvű oktatás visszaállítását követelték az oroszosító iskolarendszerrel szemben. A forradalom alatt a munkástanácsok, a sztrájkbizottságok és a politikai pártok rövid időre nyilvános politikai teret nyertek. A cári hatóságok azonban a forradalom leverése után részben visszavonták az engedményeket, és a nemzeti mozgalmak ismét illegalitásba vagy félillegalitásba szorultak.

Az 1905-ös tapasztalat mégis mély nyomot hagyott a társadalomban. A munkásmozgalom, a nemzeti mozgalmak és a paraszti szervezkedések tömegeket mozgósítottak, és a politikai identitások megerősödtek. A forradalom után a pártok közötti viták – a szocialisták, az endecja, a népi mozgalom, a Bund és a cionisták között – egyre élesebbé váltak, és a nemzetiségi kérdés, a szociális reform és a jövőbeli államhatárok ügye összekapcsolódott. A felosztott társadalom tehát az első világháború előestéjére már nem a rendi, hanem a modern politikai társadalom viszonyai között élt, még ha a három birodalmi keret eltérő lehetőségeket is kínált.

### 8.1.7 Források és bizonytalanságok

A felosztott korszak társadalomtörténetének elsődleges forrásai közé tartoznak a porosz, osztrák és orosz népszámlálások, adóösszeírások, telekkönyvek, egyházi anyakönyvek, jobbágyfelszabadítási rendeletek, gyáripari és bányászati statisztikák, valamint a korabeli sajtó, röpiratok, visszaemlékezések és pártprogramok. A népszámlálási adatok azonban nem modern nemzeti kategóriákat rögzítettek: a cári népszámlálás például az anyanyelvet, az osztrák és porosz összeírások gyakran a vallást vagy az „országos nyelvet” kérdezték, ezért a lengyel, ukrán, litván, fehérorusz vagy zsidó csoportok létszámára vonatkozó adatok rekonstrukciók, nem pontos mérések. A migrációs statisztikák szintén hézagosak, mert a kivándorlás egy része nem került be a hivatalos nyilvántartásokba.

A szakirodalomban vita tárgya, hogy a jobbágyfelszabadítás mennyiben javította a parasztok helyzetét, és mennyiben konzerválta a nagybirtok dominanciáját. A nemzeti mozgalmak és a parasztság viszonya szintén értelmezési vita: egyes szerzők a paraszti identitás fokozatos nemzetiesedését hangsúlyozzák, mások a paraszti ellenállás és a nemzeti elit közötti távolságot emelik ki. A zsidó közösségek gazdasági szerepének és a velük szembeni előítéleteknek a megítélése, valamint az 1905-ös forradalom hosszú távú hatása is tudományos viták tárgya. A fejezetben közölt arányok és folyamatok ezért a fennmaradt források alapján készült becsléseken és a szakirodalom konszenzusán alapulnak, nem pedig egzakt méréseken.

### 8.1.8 Rövid összefoglaló

- A Lengyel–Litván Köztársaság felosztása után a korábbi állam lakossága három birodalom eltérő jogrendje és gazdaságpolitikája alá került, ami három társadalmi fejlődési pályát hozott létre.
- A társadalom rendi alapú volt: a nemesi „lengyel nemzet”, a parasztság, a városi polgárság és a zsidó közösségek eltérő jogokkal és identitásokkal rendelkeztek; a modern nemzeti kategóriák csak fokozatosan alakultak ki.
- A jobbágyfelszabadítás időpontja és feltételei birodalmanként eltértek: a porosz területeken korán, de a földesuraknak kedvező módon; Galíciában 1848-ban, a Kongresszusi Lengyelországban 1864-ben.
- Az iparosodás és a városiasodás egyenetlen volt: Felső-Szilézia, Łódź és Varsó gyorsan nőtt, Galícia viszont agrárnyomorral és tömeges kivándorlással küzdött.

- A század második felében a nemzeti mozgalom a nemesi konspirációból tömegmozgalommá vált; a szerves munka, majd az endecja, a szocialisták, a népi mozgalom, a Bund és a cionisták új politikai teret hoztak létre.
- Az ukrán, litván, fehérorusz és zsidó nemzeti mozgalmak párhuzamosan erősödtek, és a régi, rendi alapú „lengyel nemzet" felfogást modern nemzeti versengés váltotta fel.
- Az 1905-ös forradalom a munkásságot, a parasztokat és a diákokat politizálta, és a jövőbeli államalapítás társadalmi-politikai alapjait készítette elő.
- A felosztott társadalom öröksége – a három birodalmi övezet eltérő intézményei, a soknyelvű és többvallású lakosság, valamint a megerősödött nemzeti mozgalmak – meghatározta az 1918 utáni lengyel állam problémáit.

### 8.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a jobbágyfelszabadítás feltételeit a porosz, az osztrák és az orosz felosztási övezetben! Milyen társadalmi következményei voltak az eltérő időzítésnek és feltételeknek?
2. Milyen szerepet játszott a zsidó lakosság a felosztott területek városi és vidéki gazdaságában, és hogyan változott ez a szerep az iparosodás idején?
3. Ismertesse a „szerves munka" programját, és értékelje, miért váltott fel korábbi politikai stratégiákat a januári felkelés után!
4. Miért feszült egymásnak a lengyel, ukrán, litván és zsidó nemzeti mozgalom a 19. század végén? Mely társadalmi csoportokra és területekre terjedt ki ez a versengés?
5. A felosztott korszak milyen módon készítette elő az 1918 utáni lengyel állam társadalmi és nemzetiségi problémáit? Válaszában legalább két övezet eltérő örökségét mutassa be!

## 8.2 Felkelések és a nemzeti mozgalom

A felosztott Lengyelország társadalmi viszonyai – a nemesi nemzetfogalom feszültségei, a parasztság kívülmaradása, a zsidó közösségek elkülönülése és a régió etnikai sokfélesége – közvetlenül meghatározták a 19. századi lengyel nemzeti mozgalom formáit és belső vitáit. Az 1830–31-es és az 1863–64-es felkelések nem csupán fegyveres kísérletek voltak a függetlenség visszaszerzésére, hanem a modern lengyel politikai nemzet kialakulásának küzdelmei is: kik tartoznak a nemzethez, milyen társadalmi reformokkal lehet megszólítani a parasztságot, és milyen viszony fűzi a lengyel nemzeti törekvést a szomszédos litván, ukrán, fehérorosz és zsidó közösségekhez. A romantika, a pozitivizmus és a szocialista mozgalom egymást váltó vagy éppen párhuzamosan futó irányzatai e kérdésekre adott különböző válaszokat tükrözik, miközben a lengyel területek birodalmi keretei – az orosz, a porosz és a Habsburg uralom – folyamatosan alakították a cselekvés lehetőségeit.

### 8.2.1 Az 1830–31-es novemberi felkelés

A **novemberi felkelés** (powstanie listopadowe) közvetlen előzménye a Kongresszusi Lengyelország alkotmányos helyzetének megromlása volt. Az 1815-ös bécsi kongresszus által létrehozott, a cári Oroszországgal perszonálunióban álló Lengyel Királyság – közkeletű nevén Kongresszusi Lengyelország – kezdetben saját alkotmánnyal, hadsereggel és közigazgatással rendelkezett, de I. Miklós cár uralkodása alatt az autonómiát fokozatosan megnyirbálták. A cenzúra erősödött, a szejm üléseit ritkították, a titkosrendőrség pedig felszámolta a függetlenségi szervezkedéseket. Az elégedetlenség különösen a hadsereg fiatal tisztjei és a varsói értelmiség köreiben volt erős, ahol titkos diák- és katonai körök szerveződtek.

A felkelés 1830. november 29-én este tört ki Varsóban, amikor fiatal tisztek és civilek megtámadták a Belvedere-palotát, a cári helytartó rezidenciáját. A támadás nem érte el célját, de a fővárosban gyorsan felkelő hangulat alakult ki, és a lengyel hadsereg egy része a felkelők oldalára állt. A felkelés vezetését előbb a mérsékelt arisztokrácia, majd 1831 januárjában a szejm által megszavazott nemzeti kormány vette át. A szejm 1831. január 25-én trónfosztottnak nyilvánította a Romanov-házat, és ezzel a függetlenség kimondása felé mozdult el, bár a politikai irányvonal továbbra is ingadozott a cárral való kiegyezés és a teljes szakítás között.

A hadjárat kezdetben részleges sikereket hozott. A lengyel hadsereg – hivatalosan a Kongresszusi Királyság hadereje – több ütközetben feltartóztatta az orosz csapatokat, például 1831 februárjában a grochówi csatában, amely ugyan taktikai döntetlennel végződött, de megmutatta a felkelés katonai potenciálját. A hadi helyzet azonban fokozatosan romlott: a lengyel hadsereg létszáma és felszereltsége elmaradt az orosz birodalmi haderőétől, a nemzetközi támogatás pedig elmaradt. A nyugati hatalmak – elsősorban Nagy-Britannia és Franciaország – diplomáciai szimpátiája ellenére nem avatkoztak be fegyveresen, a cári Oroszország pedig a Szent Szövetség szellemében szabad kezet kapott a lengyel ügy kezelésére.

A felkelés belső megosztottsága is hozzájárult a veréséghez. A mérsékelt arisztokrata körök – élükön Adam Jerzy Czartoryski herceggel – a felkelést elsősorban az alkotmányos jogok visszaállításáért vívott küzdelemnek tekintették, és tartottak a társadalmi forradalomtól. A radikális demokraták, akik a Lengyel Hazafias Társaság (Towarzystwo Patriotyczne) hagyományából indultak, a parasztság felszabadítását és a nemesi előjogok felszámolását követelték, mert felismerték, hogy a nemzeti ügy csak a parasztok bevonásával lehet tömegmozgalom. A parasztkérdés azonban a felkelés ideje alatt nem oldódott meg: a szejm vitái elhúzódtak, a jobbágyfelszabadítás radikális formáját a nemesi többség elutasította, és a parasztság jelentős része passzív maradt vagy éppen az orosz hatóságok ígéreteire figyelt. A felkelés így megmaradt alapvetően a nemesi és értelmiségi rétegek ügyének.

A katonai vereség 1831 őszén következett be. Szeptember 6–8-án az orosz csapatok rohammal bevették Varsót; a lengyel hadsereg maradéka a porosz és osztrák határon át elhagyta az országot, ahol internálták őket. A felkelés leverése után I. Miklós felszámolta a Kongresszusi Lengyelország alkotmányát, bevezette a statáriumot, konfiskálta a felkelésben részt vevő nemesek birtokait, és tömegesen internálta vagy Szibériába deportálta a résztvevőket. Az autonómia maradék intézményeit is fokozatosan megszüntették: a szejm helyébe orosz igazgatás lépett, a lengyel nyelvű oktatást visszaszorították. A megtorlás mértéke vitatott – a kivégzettek és deportáltak számát a lengyel és orosz források eltérően adják meg –, de a társadalmi sokk egyértelmű volt.

A felkelés legmaradandóbb következménye a **Nagy Emigráció** (Wielka Emigracja) lett. Több ezer katona, politikus, értelmiségi és művész hagyta el a lengyel területeket, elsősorban Franciaországba, Nagy-Britanniába, Belgiumba és Svájcba települve. Párizs lett a lengyel politikai és kulturális élet legfontosabb központja. Az emigráció becsült létszáma a források szerint 8–10 ezer fő körül mozgott, bár a pontos szám vitatott. Ez a szám kicsinek tűnhet, de az emigráns elitek aránya és szellemi kisugárzása rendkívüli volt, és a következő évtizedekben az emigráció vált a lengyel nemzeti mozgalom egyik fő ideológiai műhelyévé.

### 8.2.2 A Nagy Emigráció és a romantikus nemzeti eszme

A Nagy Emigrációban bontakozott ki az a **romantikus messianizmus**, amely a 19. századi lengyel nemzeti identitás egyik legmeghatározóbb, de egyben legvitatottabb eleme lett. Ennek legismertebb megfogalmazása Adam Mickiewicz nevéhez fűződik, aki 1832-ben Párizsban adta ki *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego* (A lengyel nemzet és a lengyel zarándokság könyvei) című prózai művét. Mickiewicz a lengyel nemzet szenvedését Krisztus áldozatához hasonlította: Lengyelország a „népek Krisztusa”, amelynek felosztása és eltiprása megváltó

szenvedés, és amelyből a népek szabadsága fog feltámadni. Ez a gondolat a felkelés vereségét nem politikai kudarcként, hanem kozmikus terv részeként értelmezte, és erős lelki vigaszt nyújtott az emigrációban és a megszállt területeken élőknek. Ugyanakkor a romantikus messianizmus kritikusai már a 19. században is úgy látták, hogy ez a szemlélet elszakítja a lengyel ügyet a reálpolitikától, és a szenvedés kultuszát erősíti a cselekvés helyett.

A romantika a lengyel irodalomban és zenében is a nemzeti identitás megőrzésének eszköze lett. Juliusz Słowacki, Zygmunt Krasiński és Cyprian Kamil Norwid költészete a lengyel történelem, a szabadság és a nemzeti küldetés kérdéseit járta körül, gyakran a messianizmus és a tragikus sors motívumaival. Fryderyk Chopin zenéje – bár Párizsban élt – a lengyel népi zenei hagyományokra épült, és a nemzeti önkifejezés szimbólumává vált. Fontos hangsúlyozni, hogy a romantikus nemzetkép ekkor még alapvetően a nemesi köztársaság emlékén nyugodott: a régi Rzeczpospolita területi és társadalmi rendjét idealizálta, ami később konfliktusba került a litván, ukrán és fehérorosz nemzeti mozgalmak saját történeti igényeivel.

A politikai emigráció két fő irányzatra oszlott. A konzervatív arisztokrata centrum, a **Hotel Lambert** – Adam Jerzy Czartoryski párizsi rezidenciája után – a jövőbeli lengyel államot alkotmányos monarchiaként képzelte el, és diplomáciai úton próbált támogatást szerezni a nyugati hatalmaknál. Ezzel szemben a **Lengyel Demokratikus Társaság** (Towarzystwo Demokratyczne Polskie) 1832-ben alapított programja a parasztfelszabadítást és a társadalmi reformot állította a középpontba. A demokraták szerint a nemzeti függetlenség csak akkor érhető el, ha a parasztságot is bevonják a nemzetbe, ezért a jobbágyfelszabadítást és a földosztást a jövőbeli felkelés előfeltételének tekintették. Ez a program részben válasz volt az 1830–31-es felkelés azon tapasztalatára, hogy a parasztság közömbössége vagy ellenállása gyengítette a nemzeti ügyet.

A romantikus nemzeti mozgalom a nők szerepét is átformálta, bár ez gyakran szimbolikus maradt. Emilia Plater, aki férfiruhában harcolt az 1830–31-es felkelésben, a korabeli sajtó és irodalom révén nemzeti hőssé vált, de alakja körül a női részvétel valós lehetőségei és korlátai is kibontakoztak. A nők elsősorban ápolóként, futárként, adománygyűjtőként és a családi emlékezet őrzőiként vettek részt a mozgalomban, míg a formális politikai jogokból kiszorultak. A romantikus irodalom a nőt gyakran a nemzeti áldozat és az anyaság jelképeként ábrázolta, ami egyszerre emelte piedesztálra és korlátozta a női cselekvést. A női emancipáció kérdése majd a pozitivizmus időszakában került előtérbe.

A litván és ukrán területekkel kapcsolatos romantikus lengyel elképzelések különösen érzékenyek voltak. Mickiewicz maga is a történelmi Litvánia területéről származott, és költészetében a haza fogalma a régi Rzeczpospolita egészét idézte. Ez a szemlélet a lengyel nemességet és a közös államiságot tekintette a nemzeti közösség alapjának, miközben a litván és ukrán parasztság saját nyelvi és kulturális identitása még csak csíráiban létezett. A 19. század második felében a litván és ukrán nemzeti ébredések éppen a lengyel nemesi dominanciával szemben határozták meg magukat, ami tartós feszültséget teremtett a régióban. Ez a konfliktus a későbbi felkelések és a 20. századi államalakulatok idején is tovább élt.

### 8.2.3 Az 1863–64-es januári felkelés

A két nagy felkelés közötti időszakban a lengyel területek politikai légköre hullámzott: az 1830-as évek megtorlása után a szervezkedés illegalitásba szorult, de a krími háború (1853–1856) és az orosz vereség megmutatta a birodalom sebezhetőségét. Oroszországban II. Sándor cár reformjai – köztük az 1861-es jobbágyfelszabadítás – átmeneti enyhülést hoztak, és a Kongresszusi Lengyelországban is megélénkült a politikai élet. A varsói utcai tüntetések 1861-ben és 1862-ben a nemzeti követelések mellett a társadalmi reformok iránti igényt is jelezték; a cári hatóságok hol tárgyaltak, hol erőszakkal válaszoltak, ami tovább radikalizálta a hangulatot.

A **januári felkelés** (powstanie styczniowe) 1863. január 22-én tört ki, amikor a titkos Központi Nemzeti Bizottság ideiglenes nemzeti kormánnyá alakult, és kiáltványt adott ki, amelyben földtulajdont ígért a parasztoknak. Ez a lépés radikális fordulatot jelentett az 1830-as évekhez képest, és azt tükrözte, hogy a felkelés vezetői – különösen a „vörösök" (czerwoni) néven ismert radikális demokraták – felismerték a parasztság megnyerésének kulcsfontosságát. A felkelés katonai jellege alapvetően gerillaháború volt: a lengyel csapatok – részben reguláris egységek, részben önkéntes alakulatok – kisebb összecsapásokat vívtak az orosz hadsereggel, nyílt ütközetre nem került sor. A felkelés kiterjedt a Kongresszusi Lengyelország mellett Litvániára, Fehéroroszországra és részben Ukrajna északnyugati területeire is, ahol a helyi nemesség és értelmiség egy része csatlakozott, de a parasztság viszonya vegyes maradt.

A felkelés belső megosztottsága erősebb volt, mint 1830-ban. A „vörösök" mellett hamarosan megszerveződtek a „fehérek" (biali) is, akik a mérsékelt földbirtokos réteget képviselték, és a radikális társadalmi reformot elutasítva elsősorban a diplomáciai nyomásra és a nyugati beavatkozásra számítottak. A két irányzat közötti vetélkedés időnként a katonai vezetést is megbénította, és a felkelés politikai üzenete is elbizonytalanodott. A nyugati hatalmak – Nagy-Britannia, Franciaország és Ausztria – diplomáciai jegyzékekben tiltakoztak az orosz megtorlás ellen, de fegyveres beavatkozásra nem került sor. Az orosz kormányzat így viszonylag szabadon alkalmazhatott katonai erőt.

A felkelés 1864 tavaszára elbukott. Az orosz hatóságok kegyetlen megtorlást hajtottak végre: a felkelés vezetőit – köztük Romuald Trauguttot, aki 1863 őszén a nemzeti kormány diktátora lett – kivégezték, több ezer embert Szibériába deportáltak, birtokokat koboztak el, és a katolikus egyházat is súlyos üldözés érte. A Kongresszusi Lengyelország maradék autonómiája is megszűnt: a területet hivatalosan is „Visztula-menti tartomány" (Priwislinski Kraj) néven bekebelezték az Orosz Birodalomba. Az 1864-es cári jobbágyreform – amely a Kongresszusi Lengyelországban is felszabadította a parasztokat – részben éppen a lengyel nemesség gyengítését és a parasztság cári hűségének megnyerését célozta; a reform valós hatása és motivációja a történetírásban vitatott. A felkelés leverése után a nemesi vezetésű fegyveres ellenállás hitelét vesztette, és a lengyel társadalom jelentős része a túlélés, az építkezés és a kulturális ellenállás felé fordult.

### 8.2.4 A felkelések után: a pozitivizmus és a szerves munka

Az 1863–64-es vereség után a lengyel értelmiség egy része radikálisan szakított a romantikus felkeléshagyománnyal. Ez az irányzat, amelyet a korszak önértelmezése **pozitivizmusnak** nevezett – utalva Auguste Comte filozófiájára, de attól részben függetlenül –, a fegyveres felkelések helyett a **szerves munka** (praca organiczna) és az **alapmunka** (praca u podstaw) programját hirdette meg. A szerves munka a társadalmat élő szervezetként fogta fel, amelynek minden részét fejleszteni kell ahhoz, hogy a nemzet fennmaradjon; az alapmunka pedig a legszegényebb rétegek – elsősorban a parasztság – oktatását, gazdasági megerősítését és kulturális felemelését tűzte ki célul. A pozitivisták szerint a nemzeti identitás megőrzésének leghatékonyabb eszköze nem az újabb felkelés, hanem a gazdasági modernizáció, a tudományos ismeretterjesztés, a jogtudatosság és a mindennapi ellenállás.

A varsói pozitivizmus legismertebb képviselői közé tartozott Aleksander Świętochowski publicista, valamint Bolesław Prus és Eliza Orzeszkowa regényírók. Prus *A bábú* (Lalka, 1890) és Orzeszkowa *Nad Niemnem* (A Nyeman partján, 1888) című művei a lengyel társadalom átalakulását, a nemesi és polgári értékrend ütközését, a parasztság és a zsidóság helyzetét ábrázolták, gyakran kritikus éllel. A pozitivista irodalom és publicisztika a nőkérdést is napirendre tűzte: a női oktatás kiterjesztése, a nők munkavállalása és a házasságon belüli jogi egyenlőtlenségek felszámolása a modernizációs program részeként jelent meg. Bár a női választójog követelése csak a századforduló

után erősödött fel, a pozitivizmus időszaka alapozta meg a lengyel nőmozgalom szervezeti hálózatát.

A zsidókérdésben a pozitivista értelmiség jelentős része az asszimilációt, vagyis a zsidó közösségek nyelvi-kulturális és jogi integrációját szorgalmazta. Ez az álláspont összefüggött a felvilágosult tolerancia és a modern lengyel nemzetfogalom kiterjesztésének szándékával, de szembekerült mind a zsidó hagyományőrző ortodoxia, mind a cári hatóságok diszkriminatív politikájával. Az 1880-as évektől a lengyel területeken is megjelent a modern politikai antiszemitizmus, amely a zsidókat gazdasági és kulturális fenyegetésként állította be; ezzel párhuzamosan a zsidó közösségeken belül megerősödött a cionista mozgalom és a szocialista Bund, amelyek a zsidó nemzeti vagy munkásidentitás önálló szerveződését képviselték. A pozitivista asszimilációs program így egyszerre volt előremutató és korlátozott: a lengyel társadalom egy részének ellenállásába ütközött, és nem tudta megelőzni a későbbi etnikai feszültségeket.

A pozitivizmus korlátai közé tartozott az is, hogy a cenzúra, az oroszosítás és a németesítés szűkítette a nyilvános tér lehetőségeit. A Kongresszusi Lengyelországban az orosz nyelvű közigazgatás és oktatás folyamatosan teret nyert, Poroszországban a Kulturkampf és a német telepítési politika a lengyel nyelvű intézményeket szorította vissza. A pozitivista program ennek ellenére jelentős eredményeket ért el a gazdasági önszerveződésben: takarékszövetkezetek, mezőgazdasági körök, ipari és kereskedelmi egyesületek jöttek létre, amelyek a lengyel társadalom gazdasági erejét növelték. A szerves munka tehát nem csupán passzív alkalmazkodás volt, hanem a nemzeti ellenállás egy sajátos formája, amely a birodalmi keretek között próbálta megőrizni és megerősíteni a lengyel közösséget.

### 8.2.5 A szocialista mozgalom és a nemzeti kérdés

A 19. század utolsó harmadában a lengyel területek iparosodása felgyorsult, különösen a Kongresszusi Lengyelországban. Łódź textilipara, a Dąbrowa-medence szénbányászata és a fémipari üzemek munkástömegeket koncentráltak a városokba. A munkásság növekedésével párhuzamosan jelentek meg az első szocialista csoportok. Az **Proletariat** párt – amelyet 1882-ben alapítottak, és gyakran „Nagy Proletariat” néven emlegetnek – volt az első lengyel munkáspárt. Programjában a nemzetközi osztályharcot és a cári elnyomás elleni forradalmat hirdette, de nemzeti függetlenségi követelést nem fogalmazott meg, és a cári hatóságok hamarosan felszámolták; vezetőit 1886-ban kivégezték. A Proletariat rövid fennállása ellenére megalapozta a lengyel munkásmozgalom szervezeti hagyományát.

A szocialista mozgalom a századforduló körül két fő irányzatra szakadt. A **Lengyel Szocialista Párt** (Polska Partia Socjalistyczna, PPS) 1892-ben alakult meg, és programjában összekapcsolta a szocialista társadalmi reformot a lengyel nemzeti függetlenség követelésével. A PPS egyik legismertebb vezetője, Józef Piłsudski a nemzeti felszabadító harcot és a szocialista mozgalmat egymást erősítő céloknak tekintette, és a párt katonai szárnyát is megszervezte. Ezzel szemben a **Szociáldemokrácia a Lengyel Királyságban és Litvániában** (Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy, SDKPiL) – amelynek meghatározó teoretikusa Rosa Luxemburg volt – elutasította a nemzeti függetlenség programját. Luxemburg szerint a lengyel területek már szorosan integrálódtak az orosz és a német gazdaságba, ezért a nemzeti függetlenség követelése a burzsoázia érdekeit szolgálta, és a munkásmozgalmat megosztotta. Az SDKPiL a nemzetközi proletárforradalomban látta a megoldást, és a nemzeti kérdést másodlagosnak tekintette.

A PPS és az SDKPiL közötti vita a korabeli szocialista mozgalom egyik legélesebb vitája volt, és a 20. század elején tovább mélyült. A PPS a lengyel nemzeti elnyomás megszüntetését a szocialista átalakulás előfeltételének tekintette, míg az SDKPiL az osztályharc elsődlegességét hangsúlyozta, és a nemzeti mozgalmat a burzsoázia eszközének bélyegezte. Ez az elvi vita gyakorlati következményekkel járt: a PPS inkább a munkások nemzeti érzelmeire épített, az

SDKPiL pedig a lengyel és litván területek munkásainak nemzetközi szolidaritását hirdette. A két párt vetélkedése a munkásság támogatásáért a lengyel területeken a századforduló után is jellemző maradt.

A szocialista mozgalom mellett a parasztság politikai szerveződése is megindult. A vidéki szegénység, a földéhség és a jobbágyfelszabadítás utáni törpebirtokok problémája a század végén paraszti mozgalmak kialakulásához vezetett. A szocialisták egy része – különösen a PPS baloldala – kereste a kapcsolatot a paraszti követelésekkel, de a parasztság önálló politikai pártja csak a 20. század elején, a Lengyel Néppárt (Polskie Stronnictwo Ludowe) formájában jött létre Galíciában. A parasztkérdés így a nemzeti mozgalmon belül is egyre nagyobb súlyt kapott, jelezve, hogy a nemzeti identitás már nem csupán a nemesi és értelmiségi rétegek ügye.

A zsidó munkásmozgalom külön utat járt be. A **Bund** (Általános Zsidó Munkásszövetség Litvániában, Lengyelországban és Oroszországban) 1897-ben alakult meg, és a jiddis nyelvű munkásság szocialista szervezését tűzte ki célul. A Bund a zsidó munkások osztályharcát a zsidó nemzeti-kulturális autonómia követelésével kapcsolta össze, és hamarosan a lengyel és orosz területek egyik legbefolyásosabb munkásszervezetévé vált. A Bund és a PPS, illetve az SDKPiL közötti viszony feszült volt: a Bund a zsidó munkások önálló szervezkedését védte, a lengyel szocialista pártok pedig gyakran asszimilációs vagy nemzetközi keretben gondolkodtak. Ez a vita előrevetítette a 20. századi lengyel politikai élet azon feszültségét, amely a nemzeti és a szociális kérdés összekapcsolásából fakadt.

Az 1905-ös forradalom a lengyel területeken is éreztette hatását. A véres vasárnap után a Kongresszusi Lengyelországban tömegsztrájkok, tüntetések és fegyveres összecsapások robbantak ki; a munkások, a diákok és a földmunkások követelései a politikai szabadságjogoktól a nemzeti autonómiáig terjedtek. A forradalom leverése után a cári hatóságok részleges engedményeket tettek, de a lengyel politikai élet már véglegesen differenciálódott: a nemzeti demokrácia, a szocialista pártok, a népmozgalom és a munkásmozgalom egymással versengve készültek a következő korszakra. A szocialista mozgalom és a nemzeti kérdés vitája az 1918-as függetlenség kikiáltása után is meghatározta a lengyel politikai paletta ellentéteit.

### 8.2.6 Társadalmi és nemzetiségi dimenziók

A 19. századi lengyel nemzeti mozgalom története nem írható le a parasztság, a nők, a zsidóság és a szomszédos népek szempontjainak figyelembevétele nélkül. Az 1830–31-es felkelés idején a parasztság jelentős része kívül maradt a nemzeti közösségen, és a nemesi vezetés jobbágyfelszabadítással kapcsolatos vonakodása súlyosbította a bizalmatlanságot. Az 1846-os galíciai parasztfelkelés – a *rabacja* – tragikus módon mutatta meg, hogy a nemesi nacionalizmus és a paraszti elégedetlenség egymás ellen fordulhat; ez az esemény a lengyel politikai gondolkodásban mély nyomot hagyott, és az 1863-as felkelés vezetőit a paraszti földígéretek megtételére sarkallta. Ennek ellenére a parasztság részvétele a januári felkelésben is korlátozott maradt, és a cári jobbágyreform sok paraszt számára vonzóbbnak tűnt, mint a lengyel nemesség vezette felkelés.

A nők szerepe a 19. század második felében fokozatosan átalakult. A felkelések idején a nők elsősorban a háttérben tevékenykedtek – futárként, ápolóként, adománygyűjtőként –, de a pozitivizmus időszakában a női oktatás és a női munka kérdése a nyilvános viták részévé vált. Eliza Orzeszkowa és más írónők regényeikben a női kiszolgáltatottságot és a házassági jogi egyenlőtlenségeket ábrázolták, előkészítve a századforduló nőjogi mozgalmát. A női választójog követelése azonban csak a 20. század elején, a politikai liberalizáció idején erősödött meg.

A zsidó közösségek viszonya a lengyel nemzeti mozgalomhoz összetett volt. A felkelésekben egyes zsidók részt vettek – az 1863-as felkelésben zsidó származású tisztek és önkéntesek is harcoltak –, de a zsidó tömegek többnyire a hagyományos vallási közösség keretei között maradtak, és

a lengyel nemesi nacionalizmus nem kínált számukra egyértelmű integrációs perspektívát. A pozitivista asszimilációs program részben ezt a hiányt próbálta pótolni, de a század végén a modern antiszemitizmus és a cionista, valamint bundista mozgalmak új helyzetet teremtettek. A lengyel nemzeti mozgalom és a zsidó politikai mozgalmak viszonya a 20. században is feszült maradt, és ennek gyökerei a 19. századi vitákra nyúlnak vissza.

Végül a litván és ukrán (rutén) népesség helyzete is árnyalja a lengyel nemzeti mozgalom képét. A régi Rzeczpospolita területén a lengyel nemesség és a litván, fehérorosz, ukrán parasztság között nyelvi, vallási és társadalmi választóvonalak húzódtak. A 19. századi lengyel nemzeti mozgalom kezdetben a régi államterület egészét a nemzeti haza részének tekintette, de a litván és ukrán nemzeti ébredések fokozatosan szembefordultak ezzel a felfogással. Az 1863-as felkelés Litvániában és Fehéroroszországban is zajlott, de a litván parasztság részvétele korlátozott volt, és a litván nemzeti mozgalom a század végén már a lengyel kulturális dominanciával szemben határozta meg magát. Ez a folyamat a 20. század elején, az önálló litván és ukrán politikai mozgalmak megerősödésével vált visszafordíthatatlanná.

### 8.2.7 Források és bizonytalanságok

Az 1830–31-es és az 1863–64-es felkelések történetének rekonstrukciója elsődleges források széles körére támaszkodik: cári rendeletek és katonai jelentések, a felkelő kormányok kiáltványai és rendeletei, emigráns sajtótermékek, bírósági és rendőrségi iratok, valamint a résztvevők visszaemlékezései. Ezek a források azonban erősen részrehajlóak: az orosz hivatalos iratok a felkelést bűnös lázadásként, a lengyel nemzeti források hősies szabadságharcként mutatják be. A résztvevők és áldozatok számai becslések, és a forrásoktól függően jelentősen eltérnek; a deportáltak és kivégzettek pontos száma máig vitatott. A parasztság részvételének mértéke szintén nehezen becsülhető, mivel a paraszti szereplők ritkán hagytak írásos nyomot, és a későbbi visszaemlékezések a nemzeti narratíva szerint torzíthatnak.

A romantikus messianizmus értelmezése a lengyel történetírásban és emlékezetpolitikában is vitatott. Egyes irányzatok a messianizmust a nemzeti identitás megőrzésének kulcsfontosságú elemeként, a lengyel kultúra egyedülálló hozzájárulásaként értékelik; mások szerint a szenvedés kultusza és a politikai realitás elutasítása hozzájárult a felkelések kudarcához, és hosszú távon gátolta a pragmatikus nemzetépítést. Hasonló vita övezi a pozitivista szerves munka programját: egyes történészek szerint a gazdasági és kulturális önszerveződés a nemzeti fennmaradás leghatékonyabb útja volt, míg mások a cári elnyomással való hallgatólagos kiegyezésnek tekintik, és elégtelennek tartják a politikai szabadság szempontjából.

A szocialista mozgalom forrásai – pártprogramok, kongresszusi jegyzőkönyvek, rendőrségi jelentések, munkásvisszaemlékezések – szintén részrehajlóak, és a PPS, az SDKPiL, valamint a Bund közötti viták utólagos értékelése máig vitatott. A nemzeti függetlenség és a nemzetközi osztályharc közötti ellentmondás a későbbi kommunista és antikommunista történetírásban is ideológiai hangsúlyokat kapott. A litván, ukrán és zsidó közösségek saját forrásainak bevonása nélkül a lengyel nemzeti mozgalom története egyoldalú marad; ezek a források gyakran ellentmondanak a lengyel nemzeti narratívának, és a régió etnikai konfliktusainak megértéséhez nélkülözhetetlenek.

### 8.2.8 Rövid összefoglaló

- Az 1830–31-es novemberi felkelés a Kongresszusi Lengyelország alkotmányos sérelmeiből robbant ki, de a nemesi vezetés a parasztkérdés rendezését elmulasztotta, így a felkelés társadalmi bázisa szűk maradt, és az orosz túlerővel, valamint a nyugati be nem avatkozással szemben elbukott.

- A felkelés leverése után a Nagy Emigráció Párizsban és másutt a lengyel politikai és kulturális élet központjává vált; itt bontakozott ki a romantikus messianizmus, Adam Mickiewicz és mások munkássága nyomán.
- A romantikus nemzetkép a régi Rzeczpospolita határait és a nemesi köztársaság eszméjét idézte, ami később feszültségbe került a litván és ukrán nemzeti ébredésekkel.
- Az 1863–64-es januári felkelés földígéretekkel próbálta bevonni a parasztságot, de a „vörösök" és „fehérek" közötti belső megosztottság, a nemzetközi támogatás hiánya és a cári katonai fölény a felkelés leveréséhez vezetett.
- A felkelés után a pozitivista program a szerves munka és az alapmunka jegyében a gazdasági építkezést, az oktatást és a társadalmi reformokat helyezte előtérbe, és a nőkérdés, valamint a zsidó asszimiláció kérdését is napirendre tűzte.
- A szocialista mozgalom a 19. század végén a Proletariat, a PPS és az SDKPiL révén szerveződött meg; a PPS a nemzeti függetlenséget, az SDKPiL a nemzetközi osztályharcot hangsúlyozta, és ez a vita a lengyel munkásmozgalom alapvető törésvonalává vált.
- A 19. század folyamán a lengyel nemzeti mozgalom a nemesi-értelmiségi keretből fokozatosan tömegmozgalommá alakult, miközben a parasztság, a nők, a zsidók és a szomszédos népek bevonása vagy kirekesztése a mozgalom belső feszültségeit és a régió etnikai konfliktusait is előrevetítette.

### 8.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az 1830–31-es és az 1863–64-es felkelés társadalmi bázisát, politikai céljait és leverésük következményeit! Mely tényezők magyarázzák a két felkelés eltérő jellegét?
2. Milyen szerepet játszott a romantikus messianizmus a lengyel nemzeti identitás alakításában, és miben tért el a pozitivista szerves munka programja ettől a felfogástól?
3. Mi volt a PPS és az SDKPiL közötti vita lényege a nemzeti függetlenség kérdésében, és hogyan kapcsolódott ez a szocialista mozgalom nemzetközi irányzataihoz?
4. Hogyan viszonyult a lengyel nemzeti mozgalom a parasztsághoz, a nőkhöz és a zsidó közösségekhez a 19. században? Milyen feszültségeket és lehetőségeket teremtett ez a viszony?
5. Milyen forrástípusok alapján rekonstruálhatók a 19. századi lengyel felkelések, és milyen bizonytalanságok, illetve viták jellemzik ezek értelmezését a mai történetírásban?

## 8.3 Az első világháború és a függetlenség

A 20. század elején a lengyel kérdés a nemzetközi diplomáciából a katonai konfliktusok színterére került. A három felosztó birodalom egymás ellen fordulása azonnal átalakította a lengyel politikai táborok helyzetét: a korábbi lojalitások és a nemzeti mozgalom irányzatai új lehetőségeket és kényszereket kaptak. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan vezetett a háború és a birodalmi összeomlás a független lengyel állam 1918. évi kikiáltásához, és milyen fegyveres konfliktusok során alakultak ki az új állam határai. A folyamat nem egyetlen pillanatban, hanem 1918 és 1921 közötti, egymást átfedő katonai, diplomáciai és társadalmi eseményekben zajlott, és az eredmény hosszú távú feszültségeket hagyott a régióban.

### 8.3.1 A háború kitörése és a lengyel lojalitások

A háború kitörésekor a lengyel területek a három felosztó birodalom belső perifériái voltak, lakosságukat azonban nagy számban sorozták be a hadseregekbe. A lengyel politikai elit két alapvető irányzatra oszlott. A **passzivisták** – akik elsősorban az orosz fennhatóság alatti

Kongresszusi Lengyelországban voltak erősek – a háború kimenetelétől függetlenül a belső önszerveződésre és a túlélésre helyezték a hangsúlyt. Vezetőjük, Roman Dmowski, a **Nemzeti Demokrácia** (Narodowa Demokracja, közkeletű nevén endecja) ideológusa azonban már a háború elején az antant felé orientálódott, mert úgy ítélte meg, hogy a győztes nyugati hatalmak támogatásával lehet a legnagyobb területi egységet elérni.

A másik irányzat, az **aktivisták** képviselője, Józef Piłsudski abból indult ki, hogy Oroszország a legfőbb elnyomó, ezért a központi hatalmak oldalán kell harcolni, hogy az orosz vereség után tárgyalási pozíciót nyerjenek. Piłsudski 1914 augusztusában a **Lengyel Légiók** (Legiony Polskie) megszervezésével az osztrák–magyar hadsereg keretében hozott létre lengyel katonai alakulatokat. A Légiók – különösen az első dandár – dokumentált katonai szerepet játszottak a keleti front harcaiban, de a német és osztrák–magyar parancsnokságokkal való viszonyuk feszült volt. Piłsudski idővel nyíltan szembefordult a központi hatalmak azon politikájával, amely a lengyel katonai erőt puszta eszköznek tekintette.

A háború tehát a lengyel nemzeti mozgalmat egyszerre mozgósította és polarizálta. A felosztó birodalmak hadseregeiben százezres nagyságrendű lengyel katona harcolt egymás ellen, ami a későbbi emlékezetben a „testvérháború” képét erősítette meg, jóllehet ez a fogalom a korabeli nemzeti azonosságtudat bizonytalanságát utólag leegyszerűsíti.

### 8.3.2 A központi hatalmak lengyel politikája és az 1916-os kiáltvány

A központi hatalmak számára a lengyel területek elsősorban emberi és gazdasági erőforrást jelentettek. 1916. november 5-én II. Vilmos német császár és I. Ferenc József osztrák császár közös nyilatkozatot adott ki, amelyet a lengyel történetírás **két császár kiáltványa** (Akt 5 listopada) néven ismer. A dokumentum egy önálló **Lengyel Királyság** (Królestwo Polskie) létrehozását jelentette be az orosz fennhatóság alól felszabadított területeken, de sem pontos határokat, sem uralkodót nem nevezett meg. A kiáltvány célja elsősorban az volt, hogy lengyel önkénteseket toborozzon a központi hatalmak seregeibe, és politikai bizonytalanságot keltsen az antant lengyel politikájában.

A nyilatkozat nyomán 1917-ben felállt a **Régensi Tanács** (Rada Regencyjna), amely formálisan gyakorolta az államfői jogköröket, de tényleges hatalma a német és osztrák–magyar megszálló hatóságok ellenőrzése alatt maradt. Piłsudski, miután 1917 júliusában megtagadta a Légiók hűségesküjét a központi hatalmaknak, Magdeburgban börtönbe került. Letartóztatása megerősítette a lengyel közvéleményben azt a meggyőződést, hogy a központi hatalmak nem valódi függetlenséget kínálnak.

Az 1918. március 3-án aláírt **breszt-litovszki béke** tovább rontotta a helyzetet. A központi hatalmak és Szovjet-Oroszország közötti szerződés Ukrajnát leválasztotta, és a keleti területeken olyan rendezést irányzott elő, amely ellentétes volt a lengyel területi törekvésekkel. A lengyel politikai erők számára világossá vált, hogy a központi hatalmak veresége esetén az antant, győzelme esetén pedig a birodalmi logika jelenti a fő akadályt.

### 8.3.3 Az antant és a lengyel ügy

A nyugati oldalon Roman Dmowski 1917-ben létrehozta a **Lengyel Nemzeti Bizottságot** (Komitet Narodowy Polski) Párizsban, amelyet az antant hatalmak fokozatosan a lengyel ügy hivatalos képviselőjének ismertek el. Dmowski a nemzeti érdekeket az etnikai homogenitás és a nyugati orientáció jegyében fogalmazta meg, és nyíltan szembefordult Piłsudski föderációs elképzeléseivel, amelyek a volt lengyel–litván területek valamilyen laza államszövetségét célozták volna.

Az amerikai elnök, Woodrow Wilson 1918. január 8-án meghirdetett **tizennégy pontja** közül a 13. pont kimondta, hogy független lengyel államot kell létrehozni, amely magában foglalja a vitathatatlanul lengyel lakosságú területeket, és szabad és biztonságos tengeri kijáratot kap. Az elv dokumentáltan bekerült a háború utáni rendezés alapelvei közé, de annak pontos értelmezése – különösen a „vitathatatlanul lengyel lakosság" és a tengeri kijárat – azonnal viták tárgya lett.

Az antant politikáját az is alakította, hogy 1917-től Franciaországban lengyel önkéntes hadsereget szerveztek, amelyet **Haller-hadseregként** (Błękitna Armia, azaz „Kék Hadsereg") ismertek, parancsnoka Józef Haller tábornok volt. Ez az alakulat később a keleti határháborúkban játszott szerepet, jóllehet felszerelése és ellátása a nyugati hatalmak támogatásától függött.

### 8.3.4 1918 novembere: a függetlenség pillanata

A német vereség és a Habsburg Monarchia összeomlása 1918 őszén hirtelen lehetőséget teremtett a lengyel államiság helyreállítására. A dokumentált események sora több városban, egymással párhuzamosan bontakozott ki. November 7-én Lublinban a szocialista Ignacy Daszyński vezetésével megalakult a **lublini kormány** (Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej), amely magát ideiglenes népi kormánynak nevezte. A Régensi Tanács, amelynek legitimitása a német vereséggel megszűnt, tárgyalásokat kezdett a különböző politikai erőkkel.

November 10-én Józef Piłsudski visszatért Magdeburgból Varsóba. A következő napokban a Régensi Tanács fokozatosan átadta neki a hatalmat: november 11-én a katonai, majd november 14-én a polgári jogköröket. Piłsudski az **ideiglenes államfő** (Naczelnik Państwa) címet vette fel, és megbízta a szocialista Jędrzej Moraczewskit kormányalakítással. A hatalomátadás tehát nem egyetlen kikiáltó okmány, hanem politikai alkufolyamat és jogi folytonosság hiányában a tényleges hatalomgyakorlás átvétele volt.

November 11-e a későbbi lengyel emlékezetben a függetlenség napjává vált. Az ünnepet először 1937-ben törvény rögzítette, a kommunista időszakban megszüntették, majd 1989-ben visszaállították. A dátum kiválasztása emlékezetpolitikai döntés: a tényleges hatalomátadás és a német fegyverszünet időpontja egybeesett, de a független lengyel állam intézményei még hónapokig formálódtak.

### 8.3.5 A nyugati határok: Poznań és Felső-Szilézia

A független Lengyelország határainak kijelölése a versailles-i béke 1919. június 28-i aláírásával kezdődött, de a nyugati határok tényleges kialakítása katonai és népszavazási konfliktusok sorozatában valósult meg. A **nagy-lengyelországi felkelés** (powstanie wielkopolskie) 1918. december 27-én robbant ki Poznańban, miután a versailles-i béke előzetes rendelkezései még nem rögzítették a terület hovatartozását. A felkelés rövid idő alatt a régió nagy részét lengyel ellenőrzés alá vonta. A versailles-i béke végül a tartomány nagy részét Lengyelországnak ítélte, de a német lakosságú területek egy része vitatott maradt.

Felső-Szilézia esetében a versailles-i béke népszavazást írt elő. A **felső-sziléziai felkelések** (powstania śląskie) 1919 augusztusa, 1920 augusztusa és 1921 májusa között három hullámban törtek ki. A harmadik felkelés nyomán a Népszövetség 1921 októberi döntése a területet megosztotta Lengyelország és Németország között. A döntés egyik oldalt sem elégítette ki, és a határ menti feszültségek a két világháború közötti időszak állandó elemévé váltak. A népszavazások eredményeit a történészek ma is eltérően értékelik, mert a nemzeti hovatartozás kritériumai nem voltak egyértelműek, és a kampány során erőszakos cselekmények is történtek.

A nyugati határrendezés jellemzője volt, hogy a helyi lakosság etnikai összetétele vegyes volt, és a nemzeti hovatartozás gyakran nem esett egybe a nyelvi vagy vallási identitással. A **versailles-i**

**béke** (traktat wersalski) és a hozzá kapcsolódó kisebbségvédelmi szerződés megkísérelte jogi keretek közé szorítani a kisebbségi kérdést, de a gyakorlatban a nemzetállami homogenizáció nyomása erősödött.

### 8.3.6 A keleti határ és a lengyel–szovjet háború

A keleti határok kérdése még élesebb konfliktust hozott. Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásával **Galícia** keleti részén 1918. november 1-jén ukrán politikai erők kikiáltották a **Nyugat-Ukrán Népköztársaságot** (Zakhidnoukrainska Narodna Respublika), amelynek fővárosa Lwów lett. A város lakosságának többsége azonban lengyelnek vallotta magát, ami közvetlenül a **lengyel–ukrán háború** (wojna polsko-ukraińska) kitöréséhez vezetett. A harcok 1919 júliusáig tartottak, amikor a lengyel hadsereg – részben a Franciaországból érkező Haller-hadsereg bevetésével – Kelet-Galícia egészét ellenőrzése alá vonta. A győzelem azonban nem oldotta meg az etnikai feszültségeket: a lengyel katonai jelenlét és az ukrán nemzeti mozgalom elnyomása tartós bizalmatlanságot teremtett.

A keleti határ sorsát végül a **lengyel–szovjet háború** (wojna polsko-bolszewicka) döntötte el 1919 és 1920 között. Piłsudski abból a stratégiai feltevésből indult ki, hogy a szovjet Oroszország gyengesége lehetőséget ad a volt lengyel–litván területek egy részének visszaszerzésére, és föderációs elképzelései szerint a keleti szomszédokkal laza államszövetséget lehetne létrehozni. 1920 tavaszán a lengyel hadsereg Kijev ellen indított offenzívát, amelyet a Vörös Hadsereg nyárra visszavert. A szovjet csapatok előrenyomulása elérte a Visztula vonalát, és Varsó közvetlen fenyegetés alá került.

Az 1920. augusztusi **varsói csata** (Bitwa Warszawska) a lengyel hadsereg ellentámadását hozta. A csata dokumentált katonai eseményei azt mutatják, hogy a lengyel erők a Visztula mentén megállították a Vörös Hadsereg előrenyomulását, majd oldaltámadással visszavonulásra kényszerítették a szovjet csapatokat. Az eseményt a lengyel katolikus és nemzeti emlékezetben **„csoda a Visztulán”** (Cud nad Wisłą) néven tartják számon, ami a Szűz Mária közbenjárásának tulajdonítja a győzelmet. A történészi értékelés ugyanakkor a stratégiai okokat és a Vörös Hadsereg túlterjeszkedését vizsgálja; a csata jelentősége vitatott, de abban konszenzus van, hogy a lengyel győzelem megakadályozta a szovjet előrenyomulást és lehetővé tette a független lengyel állam fennmaradását.

A háborút az 1921. március 18-án aláírt **rigai béke** (pokój ryski) zárta. A szerződés a keleti határt a **Curzon-vonaltól** (Linia Curzona) – amelyet az antant hatalmak 1919 decemberében javasoltak etnikai elv alapján – jelentősen keletre húzta. Lengyelországhoz kerültek Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belarusz vegyes etnikai összetételű területei, beleértve Volhínia és Kelet-Galícia egy részét. A rigai béke által létrehozott határ tehát nem etnikai, hanem katonai-politikai realitást rögzített. Az állam lakosságának mintegy egyharmada nem lengyel anyanyelvű volt, ami komoly feszültséget okozott a második köztársaság időszakában.

A keleti rendezés részeként 1920 októberében Lucjan Żeligowski tábornok – formálisan parancs nélkül – elfoglalta Vilniust és környékét, létrehozva a rövid életű **Közép-Litvánia** (Litwa Środkowa) nevű alakulatot. A terület 1922-ben népszavazás után Lengyelországhoz csatlakozott. A lépés Litvániában annektálásként vált ismertté, és a két állam között megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok. A wilnói kérdés a két világháború közötti időszak egyik legsúlyosabb regionális vitája lett.

### 8.3.7 A határháborúk társadalmi költségei

A határháborúk nem csupán katonai konfliktusok voltak; a polgári lakosság – különösen a zsidó közösségek – ismétlődő erőszaknak volt kitéve. Az 1918–1920 közötti években a lengyel–ukrán és lengyel–szovjet harcok során a lengyel hadsereg egyes egységei, de a szemben álló felek is követtek el atrocitásokat. A dokumentált események közé tartoznak a Galícia és a keleti határ menti városok zsidó lakossága elleni pogromok. Az áldozatok összesített számát a történészek vitatják, és a becslések a forrásoktól függően több ezer halottról szólnak. A pontos felelősségi körök és a helyi lakosság részvételének mértéke továbbra is vitatott.

Az erőszakhullám mély nyomokat hagyott a lengyel, ukrán, litván és zsidó közösségek közötti viszonyban. A keleti határok katonai meghúzása és a helyi lakosság nemzeti hovatartozásának utólagos homogenizálása olyan sérelmeket teremtett, amelyek a második világháború alatt ismét felszínre törtek. Az új állam vezetői közül sokan a nemzeti egység mitikus elbeszélését hangsúlyozták, jóllehet az állam területén élő kisebbségek helyzete már 1921-ben is feszült volt.

### 8.3.8 A függetlenség értelmezései és öröksége

A független Lengyelország kikiáltása és határainak kialakítása a lengyel nemzeti emlékezetben a szabadság visszaszerzésének pillanataként él. Piłsudski alakja a nemzeti panteonban központi szerepet kapott, különösen az 1918. novemberi hatalomátvétel és az 1920-as varsói csata nyomán. Ugyanakkor a kritikus történetírás hangsúlyozza, hogy a függetlenség megszületése erőszakos határkonfliktusokkal, kisebbségi feszültségekkel és politikai diktatórikus hajlamokkal járt együtt.

Az 1918–1921 közötti időszak nem egyszerűen a nemzeti újjászületés, hanem a birodalmi összeomlásból való állampítés bonyolult folyamata volt. A határok kijelölése a versailles-i rend részeként nemzetközi szerződésekben rögzült, de a helyi lakosság hovatartozása gyakran nem felelt meg az etnikai, nyelvi vagy vallási kategóriáknak. A lengyel állam ekkor vált a régió egyik meghatározó szereplőjévé, de az öröklött területi viták és a kisebbségi kérdés a következő évtizedeket is végigkísérték.

### 8.3.9 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak a háború alatti diplomáciai iratok, a két császár kiáltványának szövege, a versailles-i béke és a hozzá kapcsolódó kisebbségvédelmi szerződés, a rigai béke, valamint a lengyel katonai és kormányzati dokumentumok. Piłsudski és Dmowski írásai, valamint a korabeli sajtó szintén fontos források, de ezek politikai állásfoglalásokat tükröznek, ezért kritikával kezelendők.

A másodlagos irodalomban a lengyel, ukrán, litván, fehérorosz és zsidó történetírás eltérően súlyozza az eseményeket. A varsói csata stratégiai jelentősége, a Curzon-vonal etnikai megalapozottsága és a rigai béke következményei ma is vitatott kérdések. A határháborúk polgári áldozatainak száma bizonytalan: a korabeli statisztikák hiányosak, és a politikai felelősség megállapítása sok esetben a nemzeti narratívák ütközésébe ütközik. Az 1918. novemberi hatalomátadás pontos jogi természete is vita tárgya, mert a Régensi Tanács legitimitása a német vereséggel megszűnt, és az új állam jogfolytonossága több elméletre épül.

A pogromok és az atrocitások dokumentálása részben a korabeli jelentésekre és a túlélők visszaemlékezéseire támaszkodik, de az áldozatok összesítése és a felelősség megoszlása nem tekinthető lezártnak. A november 11-i dátum kiválasztása és a „csoda a Visztulán” elnevezés emlékezetpolitikai konstrukció, nem pedig a történeti esemény tényszerű leírása.

### 8.3.10 Rövid összefoglaló

- Az első világháború a lengyel politikai táborokat mozgósította: a passzivisták és aktivisták, illetve Dmowski és Piłsudski eltérő stratégiákat képviseltek a felosztó birodalmakkal szemben.
- A központi hatalmak 1916-os kiáltványa és a Régensi Tanács felállítása a lengyel államiság csíráit teremtette meg, de a cél elsősorban a katonai erőforrások megszerzése volt.
- Az antant – különösen Wilson 13. pontja – a független Lengyelország elvét emelte be a háború utáni rendezés alapelvei közé.
- 1918 novemberében a hatalomátadás több lépcsőben, Varsóban és Lublinban zajlott; Piłsudski ideiglenes államfőként vette át a hatalmat, de az intézményépítés hosszú folyamat volt.
- A nyugati határokat a nagy-lengyelországi felkelés, a felső-sziléziai felkelések és népszavazások alakították, gyakran etnikai feszültségek közepette.
- A keleti határt a lengyel–ukrán háború és a lengyel–szovjet háború döntötte el; a rigai béke a Curzon-vonaltól keletre húzta a határt, jelentős nem lengyel lakosságot juttatva az államba.
- A határháborúk során pogromok és civil áldozatok is történtek, ami tartós bizalmatlanságot hagyott a lengyel, ukrán, litván és zsidó közösségek között.
- A függetlenség értelmezése a nemzeti egység mitikus elbeszélése és a kritikai történetírás között ma is vitatott.

### 8.3.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai irányzatok versengtek a lengyel kérdésben az első világháború alatt, és hogyan viszonyultak a felosztó birodalmakhoz?
2. Miért tekinthető az 1918. novemberi hatalomátadás folyamatnak, nem pedig egyetlen kikiáltásnak?
3. Hasonlítsa össze a nyugati és a keleti határok kialakításának módszereit és következményeit!
4. Milyen szerepe volt a varsói csatának a lengyel–szovjet háborúban, és miért vitatott a stratégiai jelentősége?
5. Milyen etnikai és emlékezetpolitikai feszültségeket hagyott maga után a határrendezés és a határháborúk időszaka?

## 8.4 A második köztársaság

A második Lengyel Köztársaság (lengyelül **Druga Rzeczpospolita**) 1918 őszén, az első világháborús birodalmi keretek összeomlásával párhuzamosan jött létre, és 1939 szeptemberéig állt fenn. Ezt a húsz évet két, markánsan eltérő politikai szakaszra szokás osztani: az 1918 és 1926 közötti parlamentáris demokráciára, valamint az 1926 utáni, fokozatosan autoriterré váló **szanacja**-rendszerre. A korszak egyszerre példázza a versailles-i békerendszerben újjászülető kelet-közép-európai államok intézményépítési kísérleteit, a nemzetiségi kérdésből fakadó feszültségeket, a háború utáni gazdasági nehézségeket és a demokrácia megszilárdításának kudarcát egy olyan régióban, ahol a liberális parlamentarizmusnak alig volt helyi előzménye. Ebben az alfejezetben a második köztársaság politikai rendszerét, társadalmi és nemzetiségi viszonyait, gazdasági válságát és az 1926-os hatalomátvételt tárgyaljuk.

### 8.4.1 A parlamentáris demokrácia kísérlete

A függetlenség kikiáltásától számított első években Lengyelország politikai berendezkedését az 1921. március 17-én elfogadott **márciusi alkotmány** (lengyelül *Konstytucja marcowa*) határozta meg. Ez az alaptörvény a francia harmadik köztársaság mintáját követte: kétkamarás parlamentet hozott létre, amelyben a **Szejm** (lengyelül *Sejm*) és a **Szenátus** (lengyelül *Senat*) tagjait általános, titkos, egyenlő és közvetlen választójog alapján választották. A Szejm négyéves ciklusban működött, és a Szenátusnál lényegesen nagyobb hatalommal rendelkezett. A végrehajtó hatalom feje az elnök volt, akit a két ház együttes ülése választott hét évre, ám a kormány elsősorban a Szejmnek tartozott felelősséggel. A minisztertanácsnak élveznie kellett a törvényhozás többségének bizalmát. Az alkotmány emellett széles körű állampolgári jogokat és szabadságjogokat rögzített, és a kisebbségek számára is biztosított nyelvi, oktatási és kulturális jogokat – legalábbis papíron.

A gyakorlatban a lengyel pártrendszer erős széttagoltsága és a politikai elitek közötti ideológiai ellentétek krónikus kormányzati instabilitást eredményeztek. A politikai mezőt egyrészt a jobboldali **Nemzeti Demokrácia** (lengyelül *Narodowa Demokracja*, közkeletű nevén **endecja**) uralta, amely Roman Dmowski nevéhez kötődően a lengyel nemzetállamot etnikailag homogén közösségként képzelte el, és az asszimilációt, valamint a nem lengyel kisebbségekkel szembeni korlátozó politikát szorgalmazta. Vele szemben állt a **Lengyel Szocialista Párt** (lengyelül *Polska Partia Socjalistyczna*, PPS), amely Józef Piłsudski örökségére hivatkozva a független, demokratikus lengyel államot a munkások és parasztok érdekeinek képviseletével kívánta összekapcsolni. A politikai spektrum harmadik meghatározó erejét a parasztpártok alkották, elsősorban a **Lengyel Néppárt** (lengyelül *Polskie Stronnictwo Ludowe*, PSL) és annak különböző frakciói, amelyek a vidéki lakosság földreform iránti igényét és a nagybirtokosok elleni fellépést helyezték előtérbe. Ezen kívül számos kisebb párt működött, köztük a nemzetiségi kisebbségek szervezetei, valamint a kommunista mozgalom.

A parlamentáris rendszer működését nehezítette, hogy a Szejmben egyetlen párt sem szerzett stabil többséget, így a kormányok gyakran koalíciós alkuk révén jöttek létre, és rövid életűek voltak. 1918 és 1926 között tizenhárom kormány követte egymást. A miniszterelnökök és kormányaik gyakran a Szejm frakcióinak bizalmi szavazásain buktak meg, ami a közvélemény szemében a parlamentarizmus tekintélyét erodálta. A helyzetet tovább bonyolították a külső és belső katonai konfliktusok: a lengyel–bolsevik háború, a sziléziai felkelések, a wilnói vitatott hovatartozás, valamint a keleti határvidéken zajló ukrán és litván fegyveres összeütközések. Mindezek miatt a központi hatalom megszilárdulása lassú és ellentmondásos volt.

### 8.4.2 Nemzeti kisebbségek és társadalmi feszültségek

A második köztársaság területe a versailles-i békeszerződés nyomán rendkívül soknemzetiségű állam volt. Az 1921. évi népszámlálás – amelynek módszertanát a kisebbségi szervezetek később vitatták – azt mutatta, hogy a lakosság körülbelül 69–70%-a vallotta magát lengyelnek. A fennmaradó részt ukránok (hozzávetőleg 14%), zsidók (kb. 8–9%), németek (kb. 4–5%), fehéroroszok, litvánok, ruszinok és más csoportok alkották. Az 1931. évi újabb népszámlálás szerint a lengyelek aránya valamelyest nőtt, de a számok értelmezése komoly viták tárgya, mert a bevallást anyanyelv, illetve vallás alapján kategorizálták, és a kisebbségi identitásokat gyakran nem tükrözte pontosan. A becslések bizonytalansága miatt a kisebbségi arányokra vonatkozó adatokat óvatosan kell kezelni; a tudományos konszenzus szerint a nem lengyel lakosság együttes aránya a köztársaság teljes területén nagyjából 30% körül mozgott, de a regionális megoszlás jelentős volt.

A kisebbségi kérdés a békeszerződésekhez kapcsolódó **kisebbségi szerződés** (lengyelül *traktat mniejszościowy*) által került a nemzetközi jog látókörébe. Lengyelország 1919-ben aláírta ezt a

szerződést, amely a nemzeti, nyelvi és vallási kisebbségek számára kollektív védelmet ígért, és lehetővé tette, hogy a Népszövetséghez forduljanak jogaik megsértése esetén. A gyakorlat azonban elmaradt a szerződésben foglaltaktól. A lengyel kormányok – különösen a Nemzeti Demokrácia befolyása alatt álló kabinetek – az állam egységét és a lengyel nemzeti jelleg megerősítését részesítették előnyben, ami a kisebbségi nyelvek oktatásának korlátozásában, a földreform során a nem lengyel parasztok hátrányos kezelésében és a közigazgatási gyakorlatban megnyilvánuló diszkriminációban öltött testet.

Az ukrán lakosság helyzete különösen feszült volt Galíciában és Volhíniában. Az ukrán politikai mozgalmak – a mérsékelttől a radikális nacionalizmusig – tiltakoztak a lengyel államhatalom asszimilációs törekvései ellen, és időnként fegyveres ellenállásba is kezdtek. A kormányzat válasza gyakran rendőri és katonai erő alkalmazása volt; az 1930-as évek elején a kelet-galíciai ukrán falvakban végrehajtott **pacifikáció** – amelynek dokumentáltsága részleges, és az áldozatok számát illetően vitatott – a korszak egyik legvitatottabb belpolitikai eseményévé vált.

A zsidó közösség helyzete összetett volt. A zsidó lakosság nagy része a városokban, különösen Varsóban, Łódźban, Krakkóban és Lublinban élt, és fontos szerepet töltött be a kereskedelemben, a kézműiparban és a szabadfoglalkozásokban. Az állami szférában, valamint a hadsereg és a köztisztviselői kar egyes területein azonban rendszeres hátrányos megkülönböztetéssel szembesültek. Az 1930-as években a gazdasági válság és a nacionalista propaganda nyomán erősödött az antiszemitizmus, ami egyetemi férőhelyek korlátozásában, numerus clausus gyakorlatokban és időnként utcai erőszakban is megnyilvánult. A zsidó politikai élet ugyanakkor rendkívül sokszínű maradt: a cionista mozgalmak mellett működtek ortodox vallási pártok, szocialista szervezetek és a **Bund** (lengyelül *Bund*, a zsidó szocialista munkásszövetség). A német kisebbség elsősorban a volt porosz területeken, Sziléziában és Pomerániában koncentrálódott; jogi helyzetüket a versailles-i szerződés védelmi klauzulái részben biztosították, de a lengyel–német viszony romlásával helyzetük romlott. A Litvániától megszerzett wilnói régióban élő litván közösség, valamint a keleti határvidék fehérorosz és ruszin lakossága szintén a kisebbségi feszültségek forrása volt.

### 8.4.3 Gazdasági válság és stabilizáció

A második köztársaság gazdasági kiindulóhelyzete rendkívül kedvezőtlen volt. Az ország területe három különböző birodalmi gazdasági térből – Oroszországból, Németországból és Ausztria–Magyarországról – került ki, eltérő jogrenddel, vasúthálózattal, kereskedelmi kapcsolatokkal és ipari szerkezettel. A háborús pusztítások, a rekvirálások és a menekültáradat tovább súlyosbították a helyzetet. Az 1918–1923 közötti években a hiperinfláció és a valutaösszeomlás bénította a gazdasági életet. A lengyel márka gyors értékvesztése felszámolta a megtakarításokat, és a lakosság jelentős részét szegénységbe taszította.

A stabilizáció fordulópontja **Grabski reformja** volt. Władysław Grabski miniszterelnök 1924-ben valutareformot hajtott végre: létrehozta a **Bank Polski**-t mint jegybankot, és bevezette az új pénznemet, a **złoty**t, amely eleinte aranyhoz kötött, konvertibilis valuta volt. A reform átmenetileg megállította az inflációt, és helyreállította a nemzetközi hitelképességet. A gazdasági fellendülés azonban rövid életűnek bizonyult. A mezőgazdasági termelés elmaradottsága, a kisbirtokok alacsony termelékenysége, a tőkehiány és a külföldi piacok beszűkülése miatt Lengyelország rendkívül sérülékeny maradt.

Az 1929-ben kitört világgazdasági válság súlyosan érintette az országot. A mezőgazdasági árak zuhanása a paraszti lakosság eladósodásához és elszegényedéséhez vezetett, az ipari termelés visszaesése pedig tömeges munkanélküliséget okozott. Az 1930-as évek közepén a városi munkásság jelentős része munka nélkül volt; a pontos munkanélküliségi rátára vonatkozó adatok

bizonytalanok, mert a statisztikai rendszer korlátozott volt, és a mezőgazdasági alulfoglalkoztatottságot nem mindig vették figyelembe. A gazdasági válság társadalmi következményei – a növekvő szegénység, a sztrájkok, a paraszti tiltakozások és a radikális politikai mozgalmak térnyerése – hozzájárultak a parlamentáris rendszer legitimitásának további eróziójához.

### 8.4.4 Az 1926. májusi fordulat

Az 1926. május 12–15. közötti **májusi puccs** (lengyelül *przewrót majowy*) a második köztársaság politikatörténetének legélesebb cezúrája. A hatalomátvételt Józef Piłsudski vezette, aki 1923-ban visszavonult a hivatalos politizálástól, miután a jobboldali kormányok és a parlamentáris pártpolitika iránti bizalma megrendült. Piłsudski és hívei – főként korábbi katonatársak, baloldali értelmiségiek és a PPS egy része – a fennálló rendszert korruptnak, tehetetlennek és a nemzeti érdekekre veszélyesnek tartották. Közvetlen kiváltó okként az 1926 tavaszán megalakult, Nemzeti Demokrácia támogatta kormány és a hadsereg viszonyának romlása szolgált.

A puccs során a Piłsudskihoz hű katonai egységek Varsóban összecsaptak a kormányhoz hű erőkkel. A harcokban – a vitatott becslések szerint – néhány száz halott és több száz sebesült volt. Az elnök és a miniszterelnök a vérontás elkerülése érdekében lemondott, így Piłsudski győzelmet aratott. A hatalomátvétel alkotmányosságát utólag formálisan igazolni próbálták, de a kortársak és a későbbi történészek egyaránt fegyveres puccsként értékelik az eseményt. Piłsudski nem vállalta az elnöki tisztséget – ezt barátjának, Ignacy Mościckinek engedte át –, hanem a hadsereg főfelügyelőjeként és informális vezetőként a háttérből irányította a politikát.

Az 1926 utáni rendszert **szanacja** (lengyelül *sanacja*, jelentése: „gyógyítás” vagy „megtisztítás”) néven emlegették, utalva a hatalomátvétel ideológiai célkitűzésére, a politikai élet megtisztítására. A rezsim kezdetben nem számolta fel teljesen a parlamentáris intézményeket, de fokozatosan korlátozta a Szejm jogkörét, cenzúrázta a sajtót, és a választások tisztaságát adminisztratív eszközökkel befolyásolta. Az 1926. augusztusi alkotmánynovella megerősítette az elnök végrehajtó hatalmát, és lehetővé tette rendeleti kormányzást bizonyos területeken. Az 1930-as években az ellenzéki vezetők egy részét letartóztatták, és a **breszti perben** (lengyelül *proces brzeski*) 1931–1932-ben bebörtönözték vagy külföldre kényszerítették. Az 1935. évi **áprilisi alkotmány** (lengyelül *Konstytucja kwietniowa*) pedig új alaptörvényt hozott, amely az állam legfőbb hatalmát az elnök kezébe helyezte, és a parlament szerepét erősen lecsökkentette. Ez az alkotmány a „kollektív felelősség” és az állam mindenek felett álló tekintélyének elvét hirdette, eltávolodva a demokratikus hatalommegosztástól.

A szanacja azonban nem vált totális diktatúrává a korszak fasiszta vagy kommunista rendszerei értelmében. A többpártrendszer formálisan fennmaradt, a választásokat – bár manipulálták – megtartották, és az egyház, a szakszervezetek, valamint egyes társadalmi szervezetek működhettek. Piłsudski 1935-ben bekövetkezett halála után a hatalom a „ezredesek” (lengyelül *pułkownicy*) néven ismert katonai-politikai elit kezébe került, amelynek tagjai – például Józef Beck külügyminiszter és Edward Rydz-Śmigły főfelügyelő – a Piłsudski-hagyományt egyre inkább autoriter, nacionalista és centralizáló irányba vitték tovább. Az 1930-as évek második felében a kisebbségi politika erősen asszimilációs jelleget öltött, és a lengyel állam nemzeti homogenizáló törekvései felerősödtek.

### 8.4.5 Források és bizonytalanságok

A második köztársaság történetére vonatkozó ismereteink elsősorban a következő forráscsoportokból származnak: az 1921. és 1931. évi népszámlálások közzétett kötetei; a Szejm és a Szenátus üléseinek jegyzőkönyvei; a minisztertanács iratai és a külügyminisztériumi levéltárak; a sajtó, a pártok nyilvános programjai és a kisebbségi szervezetek petíciói; emlékiratok és naplók; valamint

a Népszövetség kisebbségi panaszrendszerének dokumentumai. A hatalomátvétel és a szanacja időszakának kutatásához elengedhetetlenek a rendőri és katonai iratok, de ezek hiányosak és gyakran tendenciózusak.

A korszakkal kapcsolatos legfontosabb bizonytalanságok a következők. Először is, a nemzetiségi statisztikák értelmezése vitatott: az 1921-es és 1931-es népszámlálások kategorizálási módszere (anyanyelv, vallás, illetve „nemzetiség” bevallása) eltérő volt, és a kisebbségi csoportok szerint alulszámlálták őket. A történészek ma is vitatják a lengyelek és nem lengyelek arányát, különösen a keleti határvidéken. Másodszor, az 1926-os puccs áldozatainak és a harcok lefolyásának pontos részletei nem minden esetben rekonstruálhatók megbízhatóan, mert a hivatalos közlemények és az emlékiratok részrehajlóak. Harmadszor, a gazdasági válság társadalmi hatásairól rendelkezésre álló statisztikák (munkanélküliség, jövedelemcsökkenés) módszertani korlátok miatt csak hozzávetőlegesek. Negyedszer, a szanacja megítélése a lengyel és nemzetközi történetírásban vitatott: egyes értelmezések a Piłsudski-féle fordulatot a nemzeti szuverenitás megmentésének és a káosz felszámolásának tekintik, míg mások a parlamentáris demokrácia felszámolása felé tett döntő lépésként értékelik. Végül, a kisebbségi politika megítélése is erősen vitatott, mivel a lengyel állam asszimilációs törekvései és a kisebbségi nacionalizmusok kölcsönösen erősítették egymást, és a felelősség kérdése a mai napig emlékezetpolitikai vita tárgya.

### 8.4.6 Rövid összefoglaló

- A második Lengyel Köztársaság 1918–1939 között állt fenn; politikai rendszere az 1921. évi márciusi alkotmányon alapuló parlamentáris demokráciából indult.
- A többpártrendszer, a koalíciós kormányzás és a Szejm túlsúlya miatt a végrehajtó hatalom instabil volt; 1918–1926 között tizenhárom kormány követte egymást.
- A lakosság mintegy harmada nem lengyel kisebbségekhez tartozott; az 1919-es kisebbségi szerződés ellenére a gyakorlati politika gyakran asszimilációs és diszkriminatív jelleget öltött.
- Grabski 1924-es valutareformja átmeneti stabilizációt hozott, de az 1929-es világválság súlyosan visszavetette a gazdaságot és kiélezte a társadalmi feszültségeket.
- Az 1926. májusi puccs nyomán Piłsudski és a szanacja átvette a hatalmat; a parlament szerepét fokozatosan lecsökkentették, az 1935. évi alkotmány pedig elnöki dominanciát hozott.
- A szanacja nem vált totális diktatúrává, de a választásokat manipulálta, az ellenzéket üldözte, és a nemzetiségi politikában asszimilációs irányt vett.
- A korszak értékelése a demokrácia kudarca, a nemzetiségi kérdés megoldatlansága és a gazdasági nehézségek együttes összefüggésében közelíthető meg.

### 8.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi okok magyarázzák a második Lengyel Köztársaság parlamentáris rendszerének instabilitását 1918 és 1926 között?

2. Hasonlítsa össze a lengyel kormányok kisebbségi politikáját az 1919-es kisebbségi szerződésben foglalt elvekkel! Melyek a legfontosabb eltérések?

3. Milyen szerepet játszott a gazdasági válság az 1926-os hatalomátvétel előkészítésében?

4. Ismertesse az 1926 utáni szanacja és a korábbi parlamentáris rendszer közötti különbségeket, különös tekintettel az alkotmányos változásokra!

5. Melyek a korszak megítélésének legfontosabb vitatott pontjai a történetírásban, és miért nehéz egyértelmű ítéletet alkotni a szanacja természetéről?

# 9 Lengyelország 1939-től napjainkig

## 9.1 A háború és a megszállás

Lengyelország második világháborús megszállása a kelet-közép-európai régió egyik legsűrűbb és legtragikusabb történeti korszaka. Az ország 1939 őszén a náci Németország és a sztálini Szovjetunió összehangolt támadása következtében megszűnt független államként létezni, területét két, egymástól alapvetően eltérő megszállási rendszer osztotta fel. A lengyel társadalom egyszerre volt áldozata a német faji ideológián alapuló tervezett megsemmisítésnek és a szovjet társadalomátalakítás erőszakos gyakorlatának. A fejezet a kettős megszállás szerkezetét, a lengyel földalatti államot, a varsói felkelést és a Holocaust lefolyását tárgyalja; közben megkülönbözteti a dokumentált tényeket, a demográfiai becsléseket, a szakmai konszenzust és az emlékezetpolitikai vitákat.

### 9.1.1 A kettős megszállás kezdete (1939–1941)

A második világháború Lengyelországban 1939. szeptember 1-jén a német hadsereg támadásával kezdődött. A német inváziót a lengyel–brit és lengyel–francia szövetség ellenére sem előzte meg hatékony katonai beavatkozás a nyugati fronton; a lengyel hadsereg néhány hét alatt összeomlott. Szeptember 17-én a Szovjetunió a német–szovjet megnemtámadási szerződés (Molotov–Ribbentrop-paktum, 1939. augusztus 23.) titkos záradékára hivatkozva keletről támadta meg Lengyelországot. A szovjet kormány hivatalos indoklása szerint a lengyel állam összeomlása után a fehérorosz és ukrán lakosság védelmére lépett fel; a titkos záradék ténye sokáig vitatott volt, ma azonban a történészi konszenzus szerint a két nagyhatalom előre felosztotta egymás között a lengyel állam területét. A lengyel kormány és a hadsereg főparancsnoksága Románián keresztül nyugatra menekült, majd franciaországi, később londoni emigráns kormányt alakított. Varsó szeptember 28-án kapitulált, az utolsó nagyobb lengyel erődítmények október elején estek el.

A megszállt Lengyelország területét a két agresszor 1939. szeptember 28-án Berlinben aláírt határ- és barátsági szerződés osztotta fel. A német zóna nyugaton és északon, a szovjet zóna keleten feküdt; a demarkációs vonal nagyjából a Narew–Visztula–San folyók mentén húzódott. A szovjet megszállási övezetben 1939. november elején népszavazásnak nevezett szavazást tartottak, amelynek eredményeként a területet a Szovjetunióhoz csatolták: a korábbi kelet-lengyelországi vajdaságok jelentős része a Belorusz SZSZK-hoz, illetve az Ukrán SZSZK-hoz került. A német zóna nyugati sávját – Nagy-Lengyelország, Pomeránia, Felső-Szilézia, Łódź környéke – közvetlenül a Német Birodalomba olvasztották be, itt hozták létre a Reichsgau Wartheland és a Danzig–Westpreußen közigazgatási egységeket. A központi lengyel területeken 1939. október 26-án felállították a Generalgouvernement elnevezésű megszállási igazgatást Hans Frank főkormányzó vezetésével, amely formálisan nem a Birodalom része, hanem megszállt, igazgatási értelemben külön kezelt terület volt.

A kettős megszállás jellege alapvetően különbözött. A német politika a lengyel államiság megsemmisítésére, a lengyel értelmiség és vezető réteg fizikai likvidálására, a zsidó lakosság fokozatos

elszigetelésére és a szláv lakosság kényszermunkára fogására épült. A szovjet politika ezzel szemben a terület szovjetizálására, az osztályellenségnek tekintett csoportok felszámolására, a tulajdon államosítására és a lakosság egy részének deportálására irányult. Mindkét megszálló rendszer tömeges erőszakot alkalmazott, ám az erőszak ideológiai indoka és társadalmi célpontja eltért: a nácizmus faji hierarchiát hirdetett, a sztálinizmus osztályalapú ellenségképet működtetett.

### 9.1.2 A német megszállás szerkezete és terrorja

A német megszállás első hónapjainak egyik dokumentált jellegzetessége a lengyel értelmiség elleni célzott terrorhullám volt. Az úgynevezett Intelligenzaktion és annak 1940 tavaszi folytatása, az AB-Aktion keretében a német biztonsági szervek – mindenekelőtt az SS és a rendőrség, illetve az Einsatzgruppen – több tízezer lengyel tanárt, papot, tisztviselőt, politikust, ügyvédet, orvost és földbirtokost gyilkoltak meg tömeges kivégzések során. A műveletek neveit a német iratok rögzítették; a kivégzettek pontos számát a háború utáni lengyel és német vizsgálatok 30 000 és 100 000 közé teszik, a becslés bizonytalan, mert a német hatóságok sok esetben megsemmisítették az iratokat, és a tömegsírok egy részét csak évtizedekkel később tárták fel.

A lengyel társadalom egészére kiterjedő megszállási politika része volt a kényszermunka-rendszer. A német hatóságok 1939-től kezdve több mint kétmillió lengyel állampolgárt – főként fiatal férfiakat és nőket – szállítottak kényszermunkára a Birodalomba; a becslések 1,5 és 2,8 millió között ingadoznak, amit a háború utáni demográfiai és munkaügyi adatok részleges hiányossága magyaráz. A lengyel nyelvű oktatást fokozatosan felszámolták a felsőbb évfolyamokon, a kultúra intézményeit bezárták vagy alárendelték a megszálló propagandának. A lengyel földbirtokokat és ipari üzemeket elkobozták, a lakosságot kitelepítették a birodalomhoz csatolt területekről, hogy helyükre német telepeseket költöztessenek. A kitelepítettek számát 750 000 és 1 000 000 közé becsülik 1939–1944 között; a folyamat különösen brutális volt a Warthegau területén.

A német megszállás gazdasági politikája a lengyel területek kifosztására és a birodalmi hadigazdaság kiszolgálására épült. A Generalgouvernement területén a megszálló hatóságok mesterségesen alacsonyan tartották az élelmiszer-fejadagokat a lengyel és zsidó lakosság számára, miközben a német lakosság és a hadsereg ellátása elsőbbséget élvezett. A fejadagok különbsége dokumentált: például 1941-ben a varsói német lakosság hivatalos napi kenyérfejadagja többszöröse volt a lengyel lakosságénak, a zsidó lakosság pedig még ennél is kevesebbet kapott. Az éhezés és a járványos betegségek a megszállás mindennapjainak részévé váltak, különösen a gettókban.

### 9.1.3 A szovjet megszállás és a deportálások

A szovjet megszállási övezetben 1939–1941 között a szovjetizálás erőszakos ütemben zajlott. A Vörös Hadsereg bevonulása után a szovjet hatóságok felszámolták a lengyel közigazgatást, államosították a bankokat, a gyárakat és a nagybirtokokat, megkezdték a kollektivizálást. A helyi lakosság egy részét – elsősorban a lengyel és ukrán földbirtokosokat, a polgári államapparátus tagjait, a papságot, a lengyel oktatási és kulturális intézmények képviselőit – „osztályidegenként” letartóztatták vagy deportálták. A szovjet megszállás első hónapjaiban a politikai rendőrség, az NKVD tömeges letartóztatásokat hajtott végre; a bebörtönzöttek számát több százezerre becsülik, a pontos érték nem ismert.

A szovjet deportálások négy nagy hullámban zajlottak 1940 februárja és 1941 júniusa között. Az első hullámban a lengyel állam korábbi katonai telepesét, erdészeit és a „megbízhatatlan elemeket” szállították Szibériába és Közép-Ázsiába; a második hullámban a családtagjaikat; a harmadik hullámban a zsidó és más menekültek egy részét; a negyedik hullámban a balti államokból és a szovjet megszállási övezetből származó lakosokat. A deportáltak számát a történetírás 320 000 és 500 000 közé teszi; a szovjet iratok részben hozzáférhetők, de a teljes adminisztratív

nyilvántartás nem áll rendelkezésre. A deportáltak közül sokan meghaltak a szállítás során vagy a kényszermunkatáborokban az éhség, a fagy és a járványok miatt; a halottak számát a lengyel történeti becslések 100 000 fölé teszik, de ez az adat erősen vitatott.

A szovjet megszállás legismertebb dokumentált atrocitása a katyni mészárlás. 1940 tavaszán az NKVD a szovjet hadifogolytáborokban őrzött lengyel hadifoglyokat – köztük mintegy 8 000 tisztet, rendőrt és értelmiségit – tömegesen kivégezte. A legnagyobb tömegsírokat a Katiny-erdőben, Harkov mellett és Tver (Mednoye) közelében tárták fel később. A Katiny-erdőben 1943-ban a német hatóságok fedezték fel a tömegsírokat, és a Szovjetunió a háború végéig, sőt 1990-ig hivatalosan a németeket vádolta a gyilkosság elkövetésével. A szovjet állami levéltárak 1990-es részleges megnyitása után az orosz fél elismerte az NKVD felelősségét; a dokumentált áldozatszám meghaladja a 21 000-et, a lengyel kormányzati források 21 768 személyt tartanak nyilván. A katyni gyilkosság a mai napig emlékezetpolitikai feszültség forrása Lengyelország és Oroszország között.

### 9.1.4 A lengyel földalatti állam

A megszállás alatt a lengyel államiság a földalatti struktúrákban élt tovább. A londoni emigráns kormány – előbb Władysław Sikorski tábornok, majd Stanisław Mikołajczyk miniszterelnök vezetésével – a háború teljes időtartama alatt fenntartotta a nemzetközi jogi folytonosságot, és irányította a megszállt országban működő polgári és katonai intézményeket. A megszállt Lengyelországban a kormánydelegáció (Delegatura) titkos államigazgatásként működött: minisztériumi osztályokat, bíróságokat, oktatási hálózatot és sajtót tartott fenn. A titkos oktatás különösen fontos szerepet játszott: a német hatóságok által bezárt lengyel iskolák helyett a földalatti állam megszervezte a felsőbb osztályok, az egyetemi képzés és a tanárképzés rejtett formáit, lehetővé téve a lengyel értelmiség utánpótlásának túlélését.

A fegyveres ellenállás gerincét 1942-től a Honi Hadsereg (Armia Krajowa, AK) alkotta, amely az emigráns kormánynak alárendelt korábbi fegyveres csoportok egyesítésével jött létre. A Honi Hadsereg létszámát 1944 elején 350 000 és 400 000 fő közé becsülik; ez a szám a megszállt Európa legnagyobb földalatti hadseregévé tette. A Honi Hadsereg hírszerzést, szabotázst, fegyveres támadásokat hajtott végre, és felkészült egy általános felkelésre. A lengyel földalatti hírszerzés a szövetségesek számára fontos információkat szolgáltatott, többek között a V–2 rakéta háborús jelentőségéről és a német megsemmisítő táborok működéséről.

A lengyel ellenállás politikai spektruma széles volt. A londoni emigráns kormány mellett működtek a jobboldali nemzeti csoportok, a parasztpárti egységek, a szocialisták és a kisebb baloldali szervezetek is. 1943-tól a Szovjetunióval szemben ellenséges erők mellett megjelent egy szovjetbarát kommunista fegyveres szervezet is, a Gwardia Ludowa, majd Armia Ludowa néven, amely politikailag a moszkvai irányvonalat követte. A földalatti állam és a kommunista ellenállás közötti viszony feszült volt, és a háború utolsó szakaszában polgárháborús jelleget öltött, részben a szovjet hadsereg közeledésével, részben a lengyel zsidóság sorsának eltérő megítélése miatt.

### 9.1.5 A Holocaust a megszállt Lengyelországban

A megszállt Lengyelország volt a náci zsidóüldözés legfőbb színtere. A háború kitörésekor a lengyel állam területén élő zsidó lakosság száma körülbelül 3,3 millió fő volt, a világ akkori legnagyobb askenázi közössége. A német megszállás első hónapjaiban a zsidókat megfosztották állásaiktól, vagyonuktól, mozgásszabadságuktól; 1939 végétől fokozatosan gettókba kényszerítették őket. A legnagyobb gettó a varsói volt, amelyet 1940 novemberében zártak le, és ahol a kényszerű zsúfoltság, az éhezés és a járványok következtében már a deportálások előtt tízezrek haltak meg.

A náci vezetés 1941–1942 fordulóján döntött a „végső megoldás” európai szintű végrehajtásáról. A megsemmisítő táborok közül többet is a megszállt Lengyelország területén hoztak létre: Chełmno (1941. december), Bełżec, Sobibór, Treblinka (1942) és Auschwitz-Birkenau (1942-től nagyipari méretekben). Ezek a táborok a megszállt Lengyelország és a megszállt keleti területek zsidóságának tömeges meggyilkolására szolgáltak; a haláltáborok működéséről a földalatti állam és a lengyel ellenállás is jelentéseket juttatott el a nyugati szövetségesekhez. A lengyel zsidóság döntő többségét 1942–1943-ban deportálták és gyilkolták meg; a túlélők aránya alacsony volt, az áldozatok számát a tudományos konszenzus 2,8–3,0 millió közé teszi.

A lengyel lakosság reakciója a Holocaustra rendkívül összetett volt. A megszállt Lengyelországban működött a Żegota (Zsidókat Segítő Tanács), amely a földalatti állam támogatásával búvóhelyeket, hamis iratokat és élelmiszert biztosított zsidó családoknak; a Yad Vashem által később „Igazként” elismert lengyelek száma – több ezer fő – a megszállt Európa országai közül az egyik legmagasabb. Ugyanakkor a lengyel társadalom egy része közömbös maradt, más része pedig a megszálló hatóságokkal együttműködve vagy saját haszonszerzésből feljelentette, kifosztotta vagy átadta a zsidókat. A zsidó rejtőzködők megtámadása, a zsarolás és a feljelentés jelensége ismert; a háború utáni lengyel történetírás és emlékezetpolitika ezt a kérdést sokáig elhallgatta. A 2001-es jedwabnei vita – amely a kelet-lengyelországi Jedwabne városában 1941 nyarán elkövetett zsidóellenes tömeggyilkosság körül zajlott – rávilágított arra, hogy a Holocaust alatti lengyel–zsidó viszony megítélése máig érzékeny kutatási és emlékezeti terület.

### 9.1.6 A varsói gettófelkelés (1943)

A varsói gettófelkelés a Holocaust időszakának egyik legismertebb fegyveres ellenállási eseménye. 1942 nyarán a német hatóságok a varsói gettó lakosságának túlnyomó többségét – becslések szerint 250 000–300 000 embert – Treblinkába deportálták. A gettóban maradt mintegy 50 000–60 000 lakos 1943. április 19-én, amikor a német rendőri és SS-egységek a gettó végleges felszámolásába kezdtek, fegyveres ellenállást tanúsított. A felkelést a ŻOB (Zsidó Harci Szervezet) és a ŻZW (Zsidó Katonai Szövetség) harcosai vívták, gyakran magánlakásokból és bunkerekből. A harc nagyjából egy hónapig tartott; a német erők 1943. május 16-án jelentették a gettó területének megsemmisítését. A felkelők túlnyomó többsége meghalt, a gettót a németek szisztematikusan lerombolták. A felkelés a zsidó fegyveres ellenállás szimbólumává vált, ugyanakkor a varsói gettó lakosságának nagy része már korábban áldozatul esett a deportálásoknak.

A gettófelkelés és a lengyel földalatti állam viszonya összetett volt. A Honi Hadsereg korlátozott mértékben támogatta a felkelést, egyes egységei fegyvereket és lőszert juttattak a gettóba, de a széles körű katonai beavatkozás elmaradt. A lengyel emigráns kormány és a földalatti hatóságok a gettófelkelés hírére nyilvános felhívást adtak ki, amelyben a zsidó lakosság védelmét és a szövetségesek segítségét kérték. A felkelés katonai hatása csekély volt, politikai és emlékezeti jelentősége azonban nagy; a lengyel–zsidó viszony értelmezésében a mai napig vita tárgya, hogy a lengyel társadalom mekkora része és milyen formában segítette vagy hagyta magára a gettó harcosait.

### 9.1.7 A varsói felkelés (1944)

A varsói felkelés 1944. augusztus 1-jén robbant ki, és két hónapig tartott. A felkelést a Honi Hadsereg és a földalatti állam vezetése indította; célja az volt, hogy felszabadítsa a fővárost a német megszállás alól, mielőtt a szovjet Vörös Hadsereg bevonul, és ezzel a londoni emigráns kormány számára politikai legitimitást szerezzen. A felkelés időzítését az a megfontolás vezérelte, hogy a szovjet csapatok már a Visztula keleti partján álltak, és a lengyel földalatti vezetés

úgy ítélte meg, hogy a város felszabadítása felülről, lengyel katonai jelenléttel biztosíthatja a szuverenitást.

A felkelés katonai mérlege gyenge volt: a Honi Hadsereg mintegy 40 000–50 000 harcosa rosszul felszerelve, kézi lőfegyverekkel vette fel a harcot a jól felfegyverzett német helyőrséggel szemben. A német vezetés – Hitler utasítása nyomán – a város lerombolására és a lakosság megsemmisítésére törekedett. A harcok során a német egységek tömeges kivégzéseket hajtottak végre a civil lakosság körében; a felkelés végére a város épületeinek mintegy 85%-át elpusztították. A felkelők vesztesége körülbelül 15 000 halottra és hasonló számú sebesültre tehető; a civil áldozatok számát a történeti becslések 150 000 és 200 000 közé teszik.

A Vörös Hadsereg a felkelés idején a Visztula keleti partján állomásozott, de nem indított támadást a város felszabadítására, és megtagadta a nyugati szövetségesek szállítógépeinek leszállási lehetőségét a szovjet ellenőrzés alatt álló repülőtereken. A szovjet kormány hivatalosan katonai nehézségekkel indokolta a passzivitást; a történetírásban máig vita folyik arról, hogy a szovjet várakozás elsősorban politikai okokra – a londoni emigráns kormány gyengítésére – vezethető-e vissza, vagy a harcoló szovjet csapatok kimerültsége és a német ellenállás ereje is szerepet játszott. A mai tudományos konszenzus szerint Sztálin politikája alapvetően arra irányult, hogy a szovjetbarát lengyel erőket juttassa hatalomra, és a felkelés bukása ehhez a célhoz illeszkedett; a katonai akadályok valósak voltak, de a szovjet vezetés szándékosan nem mozgósította erőit a felkelés megsegítésére.

A felkelés végén, 1944. október 2-án a Honi Hadsereg parancsnoksága kapitulált. A túlélő civileket a németek kitelepítették, a város maradék lakosságát menekültté tették. Varsó felszabadítására 1945. január 17-én, a Visztula–Odera offenzíva keretében került sor, immár a szovjet hadsereg által. A felkelés emlékezete a lengyel nemzeti identitás egyik központi eleme lett; a felkelés katonai értelme máig vita tárgya, a hősies áldozat és a felelőtlen kaland ellentétpárja a lengyel közbeszédben is jelen van.

### 9.1.8 A szovjet előrenyomulás és a háború vége

1944 januárjában a Vörös Hadsereg átlépte Lengyelország háború előtti keleti határát. A szovjet vezetés 1944 júliusában a szovjetbarát lengyel kommunistákból és baloldali szervezetekből Lublinban megalakította a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottságot (PKWN, közkeletű nevén „lublini bizottság”), amelyet a Szovjetunió ideiglenes lengyel kormányként ismert el. Ezzel párhuzamosan a londoni emigráns kormány legitimitását Moszkva egyre inkább megkérdőjelezte. A szovjet csapatok által felszabadított lengyel területeken a PKWN és az NKVD közösen kezdte meg a földalatti állam felszámolását: a Honi Hadsereg harcosait, a Delegatura tagjait és a londoni kormányhoz hű értelmiséget tömegesen letartóztatták, deportálták vagy kivégezték. Ez a folyamat a háború utolsó hónapjaiban polgárháborús jellegű összecsapásokba torkollott, különösen a keleti területeken, ahol a szovjet partizánok és a lengyel földalatti erők között katonai összecsapások is zajlottak.

A nemzetközi konferenciákon – Jaltában (1945. február) és Potsdamban (1945. július–augusztus) – a szövetséges hatalmak döntöttek Lengyelország új határairól. A keleti határt a Curzon-vonalhoz igazították, ami a háború előtti lengyel keleti területek elvesztését jelentette; a nyugati határt az Odera és a Neisse folyók vonalán rögzítették, ami a korábbi német területek – Szilézia, Pomeránia, Kelet-Poroszország déli része – Lengyelországhoz csatolását vonta maga után. A német lakosság jelentős része a harcok elől menekült, más részüket a háború után szervezett kitelepítések keretében távozásra kényszerítették; a számok 7 és 12 millió közé tehetők a volt keleti német területekről, ebből a lengyelországi területekről 3–4 millió (becslés). A lengyel állami terület így nyugatra tolódott: a keleti határon a lakosság egy része lengyelként a Szovjetunióból

települt át, a nyugati területekre pedig a központi lengyel területekről és a keleti határvidékről érkeztek lakosok.

### 9.1.9 Erőszak és etnikai konfliktusok a megszállás alatt

A megszállás éveiben a lengyel területeken nem csupán a náci és szovjet erők, hanem helyi etnikai csoportok közötti fegyveres összecsapások is történtek. A legjelentősebb ilyen konfliktus Volhíniában és Kelet-Galíciában 1943–1944-ben zajlott le. Az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) és az Ukrán Nacionalisták Szervezete (OUN-B) fegyveres egységei etnikai tisztogatást hajtottak végre a lengyel falvak ellen, hogy a volhíniai területet etnikailag ukránná tegyék, megelőzve a háború utáni határrendezést. A lengyel lakosság becsült áldozata 40 000 és 60 000 közé tehető; lengyel források ennél magasabb, akár 100 000-es számot is említenek, míg ukrán történészek alacsonyabb értékeket valószínűsítenek. A lengyel földalatti erők válaszul megtorlásokat hajtottak végre az ukrán lakosság ellen; ezek áldozatainak számát 10 000 és 20 000 közé becsülik. A volhíniai tragédia a lengyel–ukrán történelmi emlékezet egyik legérzékenyebb pontja maradt, és a mai kétoldalú politikai viszonyban is újra és újra felbukkan.

A Holocaust és a megszállási terror emlékezete szintén összetett. A lengyel állami emlékezet a háború utáni évtizedekben a nemzeti mártírológiát hangsúlyozta, és a zsidó áldozatok emlékezete sokáig háttérbe szorult. A rendszerváltás után a lengyel történetírás és a közélet nyitottabbá vált a Holocaust alatti lengyel–zsidó viszony kritikai vizsgálatára. A 2018-ban elfogadott törvény, amely a „lengyel haláltáborok” kifejezés használatát büntetni rendelte, nemzetközi vitát váltott ki; a történészek többsége hangsúlyozza, hogy a megsemmisítő táborok a náci Németország létesítményei voltak, ugyanakkor a lengyel társadalom háború alatti szerepét nem lehet egyetlen kategóriába sorolni.

### 9.1.10 Források és bizonytalanságok

A második világháborús lengyel megszállás történetének forrásai szerteágazók és egyenetlenek. A német megszállás dokumentációja részben fennmaradt a katonai, rendőrségi és közigazgatási iratokban, de a nácik a háború végén számos iratot megsemmisítettek, különösen a megsemmisítő táborok működésére vonatkozóan. A szovjet megszállás iratai – az NKVD nyilvántartásai, a deportálási listák, a kivégzési parancsok – a szovjet archívumokból csak részben váltak hozzáférhetővé; a katyni mészárlás dokumentumai 1990 után kerültek elő, de a teljes iratanyag ma sem kutatható szabadon. A lengyel földalatti állam iratai a háború alatt szétszóródtak, részben a szovjet hatóságok elkobozták és megsemmisítették; a fennmaradt anyag a lengyel és az emigráns intézményekben található.

A demográfiai adatok – a zsidó, nem zsidó lengyel, német, ukrán és más csoportok áldozatainak száma – becslések, amelyek módszertani alapja a háború előtti és utáni népszámlálások, a háborús veszteséglisták, a tömegsírok feltárása és a túlélői visszaemlékezések összevetése. A pontos számok vitatottak, mert a háború alatt a lakosság mozgása, a deportálások, a határváltozások és a kitelepítések torzították a statisztikai összehasonlítást. A varsói felkelés áldozatszáma például 150 000 és 200 000 között ingadozik a különböző becslésekben; a szovjet megszállás áldozatainak száma még ennél is kevésbé dokumentált.

A történészi konszenzus a legfontosabb tényekben szilárd: a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradékának létezése, a szovjet invázió ténye, a katyni gyilkosság NKVD általi elkövetése, a náci megsemmisítő táborok működése, a varsói felkelés időzítése és a Honi Hadsereg szerepe. Vita elsősorban a szovjet hadsereg passzivitásának okairól, a földalatti állam egyes döntéseiről, a lakossági együttműködés mértékéről és a Holocaust alatti lengyel–zsidó viszony értékeléséről folyik. Emlékezetpolitikai szempontból különösen a katyni mészárlás, a varsói felkelés és a

Holocaust áldozati emlékezete él tovább; ezek a kérdések a mai lengyel belpolitikában és a külkapcsolatokban is megjelennek.

### 9.1.11 Rövid összefoglaló

- Lengyelország 1939 szeptemberében a náci Németország és a Szovjetunió összehangolt támadásának áldozata lett; területét a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradéka alapján felosztották, az állam megszűnt, a kormány emigrációba kényszerült.
- A német megszállás a lengyel értelmiség likvidálását, kényszermunkát, a lengyel kultúra elnyomását és a zsidó lakosság gettósítását hozta; a szovjet megszállás szovjetizálást, államosítást, deportálásokat és a katyni mészárlást eredményezte.
- A lengyel földalatti állam – a londoni emigráns kormány, a Delegatura és a Honi Hadsereg – titkos oktatást, sajtót, bíróságokat és fegyveres ellenállást működtetett, és a megszállt Európa legnagyobb földalatti hadseregét tartotta fenn.
- A Holocaust során a megszállt Lengyelországban működtek a legnagyobb náci megsemmisítő táborok; a lengyel zsidóság mintegy 2,8–3,0 milliós áldozatot szenvedett, a varsói gettófelkelés pedig a zsidó fegyveres ellenállás jelképévé vált.
- A varsói felkelés (1944. augusztus–október) a londoni kormány hatalmi céljait szolgálta, de a szovjet hadsereg nem avatkozott be; a felkelés bukása után Varsót szisztematikusan elpusztították, a civil áldozatok száma több mint 150 000 lehetett.
- A háború végén a szovjetbarát PKWN vette át a hatalmat, a jaltai és potsdami döntések értelmében Lengyelország keleti területeit elvesztette, nyugaton az Odera–Neisse vonalig terjeszkedett; a német lakosság kitelepítése tömegessé vált.
- A megszállás évei alatt etnikai konfliktusok is zajlottak – különösen Volhíniában az ukrán UPA és a lengyel erők között –, amelyek áldozatszámai becslések, és emlékezetük ma is feszültségek forrása.

### 9.1.12 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a német és a szovjet megszállási politika Lengyelországban 1939–1941 között? Mely ideológiai célok vezérelték az egyes rendszereket?
2. Hogyan épült fel a lengyel földalatti állam, és milyen szerepet játszott a Honi Hadsereg a megszállt Lengyelországban?
3. Miért tekinthető a varsói gettófelkelés a zsidó fegyveres ellenállás szimbólumának, és milyen kapcsolata volt a lengyel földalatti állammal?
4. Melyek voltak a varsói felkelés politikai és katonai okai, és miért vitatott a szovjet hadsereg passzivitásának értelmezése?
5. Milyen források és bizonytalanságok nehezítik a megszállás áldozatszámainak pontos meghatározását, és milyen emlékezetpolitikai viták kapcsolódnak a katyni mészárláshoz és a Holocausthoz?

## 9.2 A kommunista Lengyelország

A második világháború utáni lengyel állam nem a háború előtti lengyel államiság egyszerű folytatása volt, hanem a szovjet biztonsági övezet részeként, új határok között, a kommunista párt fokozatos hatalomátvétele révén jött létre. Az előző alfejezetben tárgyalt megszállás, a náci terror és a varsói felkelés után a társadalom kimerült, a főváros és számos város romokban hevert, a határokat pedig a nagyhatalmak – elsősorban Sztálin – döntései alakították. A kommunista Lengyelország története ezért nem csupán egy pártállam kiépülésének, hanem

egy háború utáni társadalom újjászerveződésének, a szovjet befolyás intézményesülésének és a társadalmi ellenállás ismétlődő hullámainak története. Az 1945 és 1989 közötti korszak négy nagy szakaszra tagolható: a sztálinista rendszer kiépítése (1945–1956), a reformkísérletek és a stagnálás korszaka (1956–1970), a modernizációs kísérlet és a válság (1970–1980), valamint a Szolidaritás felemelkedése, a hadiállapot és a tárgyalásos rendszerváltás (1980–1989). A lengyel eset sajátossága, hogy a kommunista hatalom soha nem tudta felszámolni a katolikus egyház társadalmi szerepét, a mezőgazdaság jelentős része magánkézben maradt, és a munkásság, valamint az értelmiség időről időre nyíltan szembefordult a rendszerrel.

### 9.2.1 A szovjetizálás és a sztálinista rendszer kiépítése (1945–1956)

A háború végén Lengyelország területét a Vörös Hadsereg szállta meg, és a politikai hatalmat a szovjet hatóságok által támogatott **Lengyel Munkáspárt** (*Polska Partia Robotnicza*, PPR) szerezte meg. Az 1945. júniusi ideiglenes kormányban a kommunisták és szövetségeseik domináltak, de a nyugati hatalmak által elismert londoni emigráns kormány hívei csak korlátozott szerepet kaptak. Az 1946. júniusi népszavazás és az 1947. januári választás eredményeit a történetírás ma már széles körben meghamisítottnak tekinti; a választási csalás dokumentált tény, bár a hamisítás pontos mértékéről nincs konszenzus. A **Lengyel Egyesült Munkáspárt** (*Polska Zjednoczona Partia Robotnicza*, PZPR) 1948 decemberében jött létre a kommunista PPR és a szocialista PPS egyesítésével, miután a szocialisták ellenzéki vezetőit eltávolították. Ezzel párhuzamosan a parasztpártot felszámolták, a katolikus mozgalmat korlátozták, és a politikai rendőrség, a **Biztonsági Hivatal** (*Urząd Bezpieczeństwa*, UB) a társadalom egészét megfigyelés alá vonta.

A sztálinista korszakban a gazdaságot a szovjet típusú tervgazdaságra állították át: a nagyipart, a bankokat és a kereskedelmet államosították, a mezőgazdaságot pedig kollektivizálni kezdték. A lengyel parasztság ellenállása miatt azonban a kollektivizálás soha nem érte el a szovjet vagy csehszlovák szintet; 1956-ra a földterületnek csak nagyjából 10%-a tartozott termelőszövetkezethez, és a magángazdaságok továbbra is meghatározóak maradtak. Ez a tény a későbbi válságok idején fontos társadalmi puffer szerepet játszott. Az iparosítás ugyanakkor látványos volt: a háború utáni újjáépítés, a nehézipari beruházások és a városi munkaerő gyors növekedése átalakította a társadalomszerkezetet. Az 1950-es évek elején bevezetett hatéves terv (1950–1955) a termelési statisztikák szerint látványos növekedést ért el, de a fogyasztási cikkek hiánya, a lakhatási válság és a reálbérek stagnálása feszültségeket szült. A hivatalos statisztikák megbízhatósága vitatott, mert a tervgazdaság adatgyűjtése politikai nyomás alatt állt.

A sztálinista rendszer a katolikus egyházat stratégiai ellenségként kezelte. **Stefan Wyszyński** bíboros, hercegprímás 1953-ban házi őrizetbe került, számos papot bebörtönöztek, az egyházi iskolákat felszámolták. Az egyház azonban a lengyel társadalomban olyan erős maradt, hogy a kommunista hatóságok kénytelenek voltak bizonyos engedményekre, például a vallásgyakorlás korlátozott megtűrésére. Ez a kettősség – az üldözés és a taktikai türelmesség váltakozása – a későbbi évtizedekben is megmaradt. A korszak másik fontos vonása a **szovjet hadsereg északi csoportjának** jelenléte volt, amely a lengyel területen állomásozott, és a Varsói Szerződés 1955-ös megalakulása után formálisan is a szovjet katonai szövetség részévé tette az országot. A szovjet mintájú alkotmány, a tömegszervezetek és az ifjúsági mozgalom kiépítése a társadalom mindennapjait is átitatta, de a rendszer támogatottsága a háború utáni években még valószínűleg jelentős volt – részben a londoni emigráns politikától való kiábrándulás, részben a földreform és a szociális ígéretek miatt. Ezt a támogatottságot azonban a represszió és a szovjet függés fokozatosan erodálta.

### 9.2.2 Az 1956-os válság és a „lengyel október”

Sztálin 1953-as halála és a szovjet desztalinizációs hullám a lengyel pártállamban is felszínre hozta a belső feszültségeket. 1956 februárjában a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusán Nyikita Hruscsov titkos beszéde Sztálin bűneiről megingatta a párt legitimációját. Lengyelországban a folyamatot felgyorsította, hogy 1956 júniusában **Poznańban** munkások tüntettek a jobb munkakörülményekért és a béremelésért; a megmozdulás utcai harcokká fajult, és a hadsereg, valamint a belügyi erők tüzet nyitottak. A poznani felkelés áldozatainak száma a hivatalos közlések szerint 57 halott volt, de a becslések 70 és 100 között mozognak, és a pontos szám a mai napig vita tárgya. A felkelés sokkolta a pártvezetést, és lehetővé tette a reformerek előretörését.

A válság csúcspontján, 1956 októberében a **Władysław Gomułka** vezette reformista csoport vette át a párt irányítását. Gomułkát 1948-ban nacionalista elhajlás vádjával eltávolították és bebörtönözték, most azonban a társadalom és a párt egy része is őt tekintette a szovjet nyomással szemben a nemzeti szuverenitás védelmezőjének. Október 19–20-án szovjet katonai mozgások és a szovjet vezetés váratlan látogatása közepette Gomułka meggyőzte Hruscsovot arról, hogy a lengyel párt képes ellenőrizni a helyzetet; a szovjet csapatok nem avatkoztak be. Ezt az eseményt a lengyel történeti emlékezet „lengyel októberként” tartja számon, és a szovjet intervenció elkerülését a lengyel nemzeti ellenállás sikerének tekinti. A történettudományban azonban vitatott, hogy a szovjet vezetés valóban katonai beavatkozást tervezett-e, vagy csupán nyomásgyakorlásról volt szó; a szovjet levéltári anyagok csak részben hozzáférhetők.

Gomułka hatalomra kerülése után bizonyos reformokat hajtott végre: leállította a kollektivizálást, szabadon engedték Wyszyński bíborost, a parasztok vissza kapták a földjeik egy részét, és a párt retorikájában a nemzeti szuverenitás hangsúlyt kapott. A munkástanácsok rövid ideig valódi részvételi lehetőséget kaptak az üzemekben. Azonban a reformok hamar elakadtak: a pártállami keretek megmaradtak, a cenzúra továbbra is működött, és a gazdasági liberalizálás nem vezetett tartós javuláshoz. Gomułka rendszere fokozatosan konzervatív fordulatot vett, eltávolította a reformereket, és a „kis stabilizáció” jelszavával a társadalmi nyugalom fenntartására törekedett.

### 9.2.3 A „kis stabilizáció” és az 1968-as márciusi válság

Az 1960-as évek Lengyelországát a politikai rendszer megmerevedése, a gazdasági nehézségek lassú felhalmozódása és a fogyasztói elégedetlenség jellemezte. A pártállam hivatalos ideológiája szerint az ország a szocializmus építésének szakaszában volt, de a mindennapi életet az áruhiány, a lakáshiány és a bürokrácia határozta meg. A kulturális életben a cenzúra szigorodott, és az értelmiség egy része egyre kritikusabban viszonyult a rendszerhez. A katolikus egyház továbbra is a társadalmi ellenállás legfontosabb intézménye maradt; 1966-ban a lengyel kereszténység ezredik évfordulójának állami és egyházi megünneplése párhuzamos eseményekké vált, jelezve a két hatalmi központ közötti versengést.

A válság 1968-ban robbant ki, részben a regionális és generációs feszültségek, részben a párt belső hatalmi harcai miatt. A diákok márciusban a varsói egyetemen és más városokban tiltakoztak a cenzúra, a szovjetbarát kultúrpolitika és a politikai elnyomás ellen. A hatóságok a tiltakozásokat brutálisan elfojtották, és a rendszer a felelősséget a „cionista” és „revizionista” elemekre hárította. Az ezt követő **antiszionista kampány** célpontjai elsősorban azok a lengyelországi zsidó származású értelmiségiek és párttagok voltak, akiket a sztálinista korszakban a rendszerhez kötődőként tartottak számon. A kampány nyomán nagyjából 13 000–20 000 ember hagyta el az országot az 1968–1971 közötti időszakban; a pontos szám vitatott, mert a hivatalos statisztikák nem közöltek megbízható adatokat. A márciusi események nem csupán a zsidó lakosság második világháború utáni maradékának további fogyásához vezettek, hanem mély törést okoztak az

értelmiség és a párt, valamint a lengyel társadalom bizonyos rétegei és a rendszer között. A mai emlékezetpolitikában 1968 megítélése éles vitákat vált ki: egyesek elsősorban a diákellenállást hangsúlyozzák, mások az antiszemita kampányt, megint mások a párt belső hatalmi harcát.

### 9.2.4 Az 1970-es válság és Gierek korszaka

A Gomułka-rendszer végét a gazdasági feszültségek robbantották ki. 1970 decemberében a kormány hirtelen áremeléseket jelentett be, ami a balti-tengeri városokban – elsősorban **Gdańskban**, **Gdyniában** és **Szczecinben** – munkástiltakozásokhoz vezetett. A hadsereg és a biztonsági erők a tüntetők közé lőttek; a hivatalos közlés szerint 44 halott volt, de a becslések 45 és 50 között mozognak, és a mai napig vita tárgya a pontos áldozatszám. A decemberi felkelés Gomułka bukásához vezetett; utódja **Edward Gierek** lett, aki a fogyasztói elégedetlenséget nyugati hitelekkel és modernizációs programmal próbálta kezelni.

Gierek korszaka (1970–1980) első éveiben valóban javult az életszínvonal: a nyugati hitelekből beruházásokat finanszíroztak, a fogyasztási cikkek kínálata nőtt, és a béreket emelték. A lengyel gazdaság azonban egyre inkább eladósodott; az 1970-es évek végére a külső adósság a becslések szerint elérte a 24 milliárd dollárt, és a visszafizetés egyre súlyosabb terheket rótt a gazdaságra. Az 1976-os újabb áremelési kísérlet ismét munkástiltakozásokat váltott ki, ezúttal **Radomban**, **Ursusban** és másutt. A hatóságok ugyan visszavonták az áremeléseket, de a megtorlás során több ezer embert bocsátottak el vagy börtönöztek be. Ez a fordulat fontos következménnyel járt: a munkások és az értelmiség egy része között szervezett együttműködés alakult ki. 1976-ban létrejött a **Munkásvédelmi Bizottság** (*Komitet Obrony Robotników*, KOR), amely jogi és anyagi segítséget nyújtott az üldözött munkásoknak, és az ellenzéki mozgalom egyik csírájává vált.

Az 1970-es évek második felében a lengyel ellenzék sokszínűvé vált: a katolikus értelmiség, a diákcsoportok, a nemzeti demokraták, a liberálisok és a baloldali másképtgondolkodók különböző csoportjai hoztak létre illegális kiadványokat, oktatási hálózatokat és szakszervezeti kezdeményezéseket. A rendszer represszió ja ugyanakkor továbbra is működött, de a társadalmi elégedetlenséget már nem lehetett pusztán erőszakkal elfojtani. A gazdasági válság, a növekvő infláció és a tömeges hiány az 1980-as évek elejére a rendszer legitimációját alapjaiban kérdőjelezte meg.

### 9.2.5 A Szolidaritás felemelkedése és az 1980–81-es válság

1980 júliusában újabb áremelések hírére országos sztrájkhullám bontakozott ki, amelynek központja a **gdański Lenin Hajógyár** volt. A sztrájkok nemcsak béremelést követeltek, hanem szabad szakszervezetek alapítását, a politikai foglyok szabadon bocsátását és a cenzúra enyhítését is. 1980. augusztus 31-én a kormány és a sztrájkbizottság aláírta a **gdański megállapodást**, amely lehetővé tette a független, önkormányzó szakszervezet, a **Szolidaritás** (*NSZZ „Solidarność”*) megalakulását. A szervezet robbanásszerűen növekedett: 1981-re taglétszáma a becslések szerint elérte a 9–10 milliót, ami a felnőtt lakosság jelentős részét jelentette. A Szolidaritás vezetője, **Lech Wałęsa**, a gdański hajógyár villanyszerelője a mozgalom jelképévé vált.

A Szolidaritás nemcsak szakszervezet volt, hanem társadalmi mozgalom is, amely a lengyel társadalom szinte minden rétegét megszólította. A vidéki magánparasztok létrehozták a maguk szervezetét, a diákok és az értelmiség csatlakoztak, a katolikus egyház pedig erkölcsi támogatást nyújtott. A pártállam válsága mélyült: 1981 folyamán a gazdaság összeomlott, az élelmiszerhiány kritikussá vált, a sztrájkok mindennaposak voltak. A szovjet vezetés nyomást gyakorolt a lengyel pártvezetésre, hogy számolja fel az ellenállást, de a katonai beavatkozás lehetősége – részben a lengyel társadalom tömeges ellenállása, részben a nemzetközi helyzet miatt – nem valósult meg. A történettudományban máig vitatott, hogy mennyire volt reális a szovjet invázió veszélye; a

szovjet levéltárak tanúsága szerint a katonai tervek léteztek, de a döntés a lengyel vezetés kezébe került.

1981. december 13-án **Wojciech Jaruzelski** tábornok, a párt első titkára és miniszterelnök hadiállapotot hirdetett. A hadsereg és a biztonsági erők internálták a Szolidaritás vezetőit, betiltották a szervezetet, és a városokat katonai ellenőrzés alá vonták. A hadiállapot során több tucat ember vesztette életét – a leggyakrabban idézett halálos áldozatok száma 91 és 100 között mozog, de a pontos adatok vitatottak. A **hadiállapot** (*stan wojenny*) 1983 júliusáig tartott, de a rendkívüli intézkedések egy részét később is fenntartották. A hadiállapot megtörte a Szolidaritás nyílt működését, de nem tudta felszámolni az ellenállást; a mozgalom illegalitásba vonult, és a társadalomban mély törést hagyott. Jaruzelski később azzal érvelt, hogy a hadiállapot a szovjet beavatkozás elkerülésének eszköze volt; ezt az érvelést a történészek egy része elfogadja, mások viszont a kommunista rendszer önvédelmének és a társadalom elleni erőszaknak tekintik. A mai lengyel emlékezetpolitikában a hadiállapot értékelése éles vita tárgya.

### 9.2.6 A hanyatlás, a kerekasztal-tárgyalások és a rendszerváltás

A hadiállapot után a rendszer próbálta konszolidálni helyzetét, de a gazdasági válság elmélyült: az infláció, az adósság és a hiány a mindennapokat sújtotta. Az 1980-as évek második felében a Szolidaritás újjászerveződött, részben a katolikus egyház védőhálójában. 1984-ben a politikai rendőrség meggyilkolta **Jerzy Popiełuszkót**, a Szolidaritást támogató fiatal papot, ami országos felháborodást váltott ki, és tovább rontotta a rendszer legitimitását. A gazdasági nyomás és a szovjet vezetés változása – **Mihail Gorbacsov** reformpolitikája – arra kényszerítette a lengyel pártvezetést, hogy tárgyalásokat kezdeményezzen az ellenzékkel.

1989 februárjában kezdődtek el a **kerekasztal-tárgyalások** (*Okrągły Stół*) a pártállam és az ellenzék képviselői között. A tárgyalások eredményeként megállapodtak a szenátus szabad választásáról, a szejm részben szabad választásáról (a mandátumok 65%-át a PZPR és szövetségesei kapták), valamint az elnöki tisztség bevezetéséről. Az 1989. június 4-i választások a Szolidaritás elsöprő győzelmét hozták: az ellenzék elnyerte a szenátus szinte összes mandátumát, és a szejmben is a lehető legtöbb ellenzéki helyet. A választási eredmény világossá tette, hogy a kommunista rendszer elvesztette társadalmi támogatását. 1989 augusztusában megalakult az első nem kommunista kormány **Tadeusz Mazowiecki** miniszterelnökségével, és ezzel elkezdődött a lengyel rendszerváltás, amely a régióban az elsők között indult el.

A kommunista Lengyelország története tehát a szovjet típusú diktatúra kiépülésének, a társadalmi ellenállás ismétlődő ciklusainak és a rendszer fokozatos eróziójának története. A lengyel sajátosság – az erős katolikus egyház, a magánmezőgazdaság fennmaradása, a munkás- és értelmiségi ellenállás összefonódása – magyarázza, miért vált Lengyelország a kommunista blokk egyik legnehezebben irányítható országává, és miért volt képes az 1980-as években a Szolidaritás révén a rendszerváltás élére állni. A folyamatot azonban nem szabad leegyszerűsíteni: a társadalom nagy része a rendszer keretei között próbált túlélni, alkalmazkodott, és a mindennapi ellenállás formái csak fokozatosan váltak nyílt politikai kihívássá. A kommunista korszak öröksége a lengyel társadalomban máig jelen van: a gazdasági szerkezet, a regionális különbségek, az egyház közéleti szerepe és a politikai megosztottság egyaránt ebből az időszakból eredeztethető.

### 9.2.7 Források és bizonytalanságok

A kommunista Lengyelországról szóló történeti kép elsődlegesen a pártállami iratokra, a politikai rendőrség és a hadsereg jelentéseire, valamint a lengyel katolikus egyház és az ellenzék dokumentumaira támaszkodik. A rendszerváltás után megnyílt lengyel és szovjet levéltárak jelentős új

forrásokat tártak fel, de a szovjet döntéshozatali anyagok egy része továbbra is korlátozottan hozzáférhető, ezért az 1956-os és 1980–81-es szovjet intervenciós tervek megítélése bizonytalan. A lengyel párt belső vitáiról, a különböző frakciók hatalmi harcairól szóló ismereteink is hiányosak: a legfontosabb döntések gyakran informális csatornákon születtek.

Az áldozatszámok – Poznań 1956, a balti-tengeri városok 1970, a hadiállapot 1981–1983 – a hivatalos közlések, a bírósági eljárások és a visszaemlékezések alapján becsülhetők, de a pontos számok vitatottak. A gazdasági statisztikák, különösen az 1970-es és 1980-as évekből, a tervgazdaság torzító mechanizmusai miatt nem tekinthetők megbízhatónak; a történészek ezért gyakran nyugati becsléseket és a lengyel emigráció adatait is használják. A társadalmi támogatottság mértéke, a mindennapi élet tapasztalatai és a passzív ellenállás kiterjedése olyan terület, ahol a szociológiai felmérések hiánya miatt csak közvetett következtetésekre hagyatkozhatunk. A legvitatottabb kérdések közé tartozik a hadiállapot értékelése: vajon Jaruzelski döntése megelőzte-e a szovjet inváziót, vagy csupán a kommunista hatalom önvédelmét szolgálta? Ez a kérdés a lengyel történeti közbeszédben és az emlékezetpolitikában máig éles vitákat vált ki, és a válasz attól is függ, hogy a kutató mennyire fogadja el a szovjet fenyegetés valódiságát.

### 9.2.8 Rövid összefoglaló

- A kommunista Lengyelország a szovjet biztonsági övezet részeként, új határok között jött létre; a PZPR fokozatosan, választási csalással és politikai rendőrséggel építette ki hatalmát.
- A sztálinista korszakban (1945–1956) államosították a gazdaságot, kollektivizálták a mezőgazdaság egy részét, és üldözték a katolikus egyházat; a paraszti ellenállás miatt a kollektivizálás befejezetlen maradt.
- Az 1956-os poznani munkásfelkelés és a „lengyel október” Gomułka hatalomra kerüléséhez vezetett; a reformok azonban hamar elakadtak, és a hatvanas évekre a rendszer megmerevedett.
- Az 1968-as márciusi diákprotesteket erőszakkal fojtották el, és a hatóságok antiszemita kampányt indítottak, ami több ezer zsidó származású lengyel távozásához vezetett.
- Az 1970-es áremelések miatt kitört balti-tengeri munkásfelkelés Gomułka bukását okozta; Gierek nyugati hitelekkel próbált modernizálni, de az ország eladósodott.
- 1980-ban a gdański hajógyári sztrájk után létrejött a Szolidaritás, amely 1981-re tömegmozgalommá vált; a kommunista vezetés hadiállapottal próbálta felszámolni, de a társadalmi ellenállást nem tudta megtörni.
- A gazdasági válság, a szovjet reformpolitika és a Szolidaritás újjászerveződése 1989-ben kerekasztal-tárgyalásokhoz, majd az első nem kommunista kormány megalakulásához vezetett.

### 9.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a lengyel kollektivizálás kimenetelét a szovjet vagy csehszlovák tapasztalatokkal! Milyen társadalmi tényezők magyarázzák a lengyel eltérést?
2. Miért tekinthető az 1956-os „lengyel október” fordulópontnak, és milyen korlátai voltak a Gomułka-féle reformoknak? Milyen bizonyítékok híján nehéz megítélni a szovjet katonai fenyegetés valós mértékét?
3. Elemezze az 1968-as márciusi válság és az antiszemita kampány összefüggéseit! Milyen rövid és hosszú távú következményei voltak a lengyelországi zsidó közösségre és az értelmiség–párt viszonyra?
4. Miben különbözött a Szolidaritás a korábbi lengyel munkásmegmozdulásoktól? Miért tudott 1980–81-ben a rendszer számára olyan súlyos kihívássá válni?

5. Értékelje a hadiállapotot a szovjet invázió megelőzésének és a kommunista hatalom önvédelmének szempontjából! Milyen források hiányoznak ahhoz, hogy egyértelműen állást foglalhassunk ebben a vitában?

## 9.3 A rendszerváltás és a harmadik köztársaság

A kommunista Lengyelország válságait tárgyaló előző alfejezetben, A kommunista Lengyelország keretében láthattuk, hogy az 1980-as évek sztrájkmozgalmai, a hadiállapot és a belső bomlás hogyan nyitott teret az ellenzék és az állampárt közötti tárgyalásoknak. Ez az alfejezet az 1989 és 2004 közötti átmenetet mutatja be: a kerekasztal-tárgyalásokat, az első részlegesen szabad választásokat, a piaci reformokat, az új alkotmányos rend kialakulását, valamint a NATO- és EU-csatlakozást. A korszakot nemcsak intézménytörténetként, hanem társadalmi, gazdasági és emlékezetpolitikai viták terepeként is tárgyaljuk. Az egyes állításoknál külön jelezzük, mi dokumentált tény, mi tekinthető tudományos konszenzusnak, mi vitatott értelmezés, és mi tartozik az emlékezetpolitikai állítások körébe.

### 9.3.1 A kerekasztal-tárgyalások és az 1989. évi választások

Az 1989. február 6-án megnyíló, és 1989. április 5-én záróokmány aláírásával végződő **kerekasztal** (Okrągły Stół) tárgyalásai a lengyel átmenet elsődleges politikai eseményét jelentették. A tárgyalásokon a kormányzati oldal, az ellenzéki **Szolidaritás** (Solidarność), valamint a Katolikus Egyház képviselői vettek részt; a plenáris ülések mellett három fő munkacsoportban – politikai reformok, gazdaság- és szociálpolitika, továbbá szakszervezeti pluralizmus – folytak az egyeztetések. A megállapodás elsődleges forrása a résztvevők által aláírt záróokmány, továbbá a munkacsoportok jegyzőkönyvei és a résztvevők későbbi visszaemlékezései. Mivel a zárt ülések egy részén nem készült teljes jegyzőkönyv, a tárgyalások menetének rekonstrukciója részben ellentmondásos; a tudományos konszenzus szerint azonban a kerekasztal a paktumos átmenet tipikus változata volt: a hatalom megosztását törvényileg garantálta, a reformokért cserébe pedig az ellenzék legalizálását és a részleges választási szabadságot biztosította.

A megállapodás dokumentált elemei a következők voltak: a Szolidaritás ismét legalizált szakszervezetté vált; létrehozták a kétkamarás parlament második kamarájaként a szenátust; a szabadon választott szenátus mellett a szejm 65 százalékát a Lengyel Egyesült Munkáspárt és koalíciós partnerei számára tartották fenn, míg a fennmaradó 35 százalékot ellenzéki jelölteknek biztosították; valamint létrehozták az elnöki tisztséget, amelyet a Nemzetgyűlés választott. Az 1989. június 4-i első és június 18-i második választási forduló eredményei a paktum logikáját a gyakorlatban felülírták: a hivatalos választási adatok szerint a Szolidaritás jelöltjei a szenátus 100 mandátumából 99-et, a szejmben pedig a számukra fenntartott 161-ből 160-at szereztek meg. A választási részvétel a hivatalos adatok szerint meghaladta a hatvan százalékot. Ez az eredmény több volt választási győzelemnél: a kormánykoalíció pártjai a részükre fenntartott mandátumok egy részét is elvesztették, mert a választók tömegesen a független vagy ellenzéki jelöltekre szavaztak. Az elnöki posztot 1989. július 19-én Wojciech Jaruzelski, az addigi államfő és pártfőtitkár nyerte el, egyetlen jelöltként, a Nemzetgyűlésben hajszálnyi többséggel. A kerekasztal értékelése azonban már 1989-ben megosztotta a lengyel közvéleményt: egyesek a békés hatalomátadás biztosítékát, mások a régi elittel kötött, hosszú távon a társadalmi igazságtételt korlátozó paktumot látták benne. Ez az értelmezési különbség a rendszerváltás egész megítélését mindmáig meghatározza, és emlékezetpolitikai töltetű viták forrása.

### 9.3.2 A Mazowiecki-kormány és a piaci reformok

Az 1989-es választási eredmények után a Szolidaritás polgári bizottsága, a korábbi koalíciós partnerek és az ellenzéki értelmiség közös jelöltjeként 1989. augusztus 24-én Tadeusz Mazowiecki alakított kormányt. Ez volt az első nem kommunista vezetésű kormány a szovjet blokkban. A Mazowiecki-kormány megalakulását a lengyel politikai elit széles körű legitimitása kísérte, de a kormány programjának középpontjában álló gazdasági reform hamarosan éles társadalmi konfliktusokat váltott ki. A pénzügyminiszter, Leszek Balcerowicz által kidolgozott **Balcerowicz-terv** (Plan Balcerowicza) egy stabilizációs és liberalizációs csomag volt. 1990. január 1-jétől felszabadították az árakat, lebegővé tették a zlotyt, bevezették a bérek növekedését korlátozó adórendszert, megkezdték a külkereskedelem liberalizálását és az állami vállalatok privatizációját. A program része volt a költségvetési hiány csökkentése, a jegybanki szigor és a nemzetközi adósság rendezése is. Az 1991-ben a Párizsi Klubbal kötött megállapodás értelmében a lengyel államadósság tőkerészének felét elengedték, ami a nemzetközi pénzügyi rendszerben ritka engedménynek számított, és hozzájárult a külső finanszírozás fenntarthatóságához.

A **sokkterápia** (terapia szokowa) kifejezés nem semleges szakkifejezés, hanem már a kilencvenes években is vitatott címke volt. A reform támogatói szerint a gyors árliberalizáció és a jegybanki szigor megakadályozta a hiperinflációt, megteremtette a piaci jelzőrendszert, és lehetővé tette a lengyel gazdaság későbbi növekedését. A kritikusok szerint a szociális költségek, a vállalati csődök és a tömeges elszegényedés aránytalanul sújtotta a munkásokat, a mezőgazdasági termelőket és a vidéki régiókat. A statisztikai adatok szerint a bruttó hazai termék az 1990-es és 1991-es évben jelentős mértékben, a magyarországi átmenethez képest is mélyebben visszaesett; a hivatalos lengyel statisztikák szerint a GDP csökkenése az 1990-es évek első két évében meghaladta a tíz százalékpontot. A munkanélküliség a korábbi szintekhez képest gyorsan emelkedett, és a kilencvenes évek közepén is két számjegyű maradt. Ugyanakkor a szakirodalom vitatja, hogy ezt a visszaesést mennyiben okozta maga a reform, és mennyiben a szovjet piac összeomlása, a külkereskedelmi kapcsolatok megszakadása, valamint a korábbi rejtett infláció felszínre kerülése. A társadalmi feszültségek sztrájkokban, bányász- és paraszttüntetésekben jelentek meg; a Szolidaritás politikai tábora is megosztottá vált, mert a mozgalom tagságának jelentős része úgy érezte, hogy a piaci reform szociális költségeit éppen az a munkásréteg viseli, amely az ellenállás bázisát adta. Mazowiecki 1990. decemberi elnökválasztási veresége Lech Wałęsával szemben a reformot irányító kormányzati elit és a mozgalom radikálisabb, populista ága közötti törést jelezte. A piaci reformok hosszú távú értékelése a mai napig megosztja a lengyel gazdaságtörténet-írást: a statisztikai idősorok azt mutatják, hogy Lengyelország az 1990-es évek közepétől növekedési pályára állt, de az egyenlőtlenségek és a regionális különbségek is növekedtek, amit a Główny Urząd Statystyczny (GUS) adatai dokumentálnak, és amelyek értelmezése vitatott.

### 9.3.3 A politikai rendszer átalakulása: pártok, elnöki jogkör és az 1997-es alkotmány

A Harmadik Köztársaság politikai intézményeinek kiépítését az 1990-es években éles viták kísérték. Az 1991. október 27-i, teljesen szabad parlamenti választást követően a szejm rendkívül széttöredezett volt; a bejutási küszöb nélküli arányos választási rendszer lehetővé tette, hogy több tucat párt jusson mandátumhoz. A kormányzati instabilitás, a gyakori koalíciós válságok a választási rendszer módosításához vezettek: az 1993-as választás előtt elfogadott új törvény 5 százalékos küszöböt vezetett be a pártoknak, és 8 százalékosat a koalícióknak. Ez a lépés a pártrendszer koncentrációját segítette, de egyben a kisebb pártok kiszorításával járt, ami a politikai elit és a civil társadalom egy része között szintén viták forrása lett. Az 1993. szeptemberi választást a posztkommunista baloldal, a Szociáldemokrata Szövetség (SdRP) és a Lengyel Néppárt (PSL) nyerte; a kormányzás 1997-ig baloldali-liberális koalícióban folyt. 1997-től

a posztszolidaritás jobboldal, a Szolidaritás Választási Akció (AWS) és a liberális Szabadság Unió (UW) alkotott kormányt. A pártpolitikai polarizáció tehát nem a régi rendszer egyszerű öröksége volt, hanem a gazdasági átmenet és az elnöki jogkör vitáinak metszéspontjában alakult ki.

Az elnöki poszt és a kormányfő viszonya körüli feszültség az 1990-es években többször intézményi konfliktust okozott, különösen Lech Wałęsa elnöksége idején. A vitát a később **Kis Alkotmánynak** (Mała Konstytucja) nevezett 1992. évi alkotmánytörvény sem oldotta meg teljesen, mert az elnök és a miniszterelnök jogköreit csak ideiglenesen, a végleges alkotmány elfogadásáig szabályozta. A félprezidenciálisnak is nevezett átmeneti formából a lengyel közjogi fejlődés a parlamentáris kormányzati rendszer felé mozdult el. Az 1997. április 2-án a Nemzetgyűlés által elfogadott, majd 1997. május 25-i országos népszavazáson megerősített alkotmány a miniszterelnöki dominanciájú, parlamentáris köztársasági berendezkedést rögzítette. Az elnök bizonyos jogosítványokat megtartott – például vétójogot, a kormányfő jelölésének jogát és a törvények alkotmánybírósághoz utalását –, de a kormányzás súlypontja a miniszterelnökhöz és a szejmhez került. Az alkotmány deklarálta Lengyelország jogállamiságát, a szociális piacgazdaság elvét, a széles alapjogi katalógust, valamint rögzítette a katolikus egyház és más egyházak helyzetére vonatkozó elveket is. Az alkotmányelfogadás körüli vitákban a baloldal és a liberális csoportok a szekuláris és szociális elemeket, a jobboldal egy része a nemzeti és vallási hagyományok hangsúlyosabb megjelenítését szorgalmazta. A 2004-es EU-csatlakozást követően az alkotmány néhány passzusát módosítani kellett, de a 2000-es években a politikai konfliktusok egy része éppen az alkotmányos intézmények – különösen az Alkotmánybíróság – hatásköréről szólt, ami a későbbi, 2015 utáni alkotmányos válság előzménye lett. A rendszerváltás pártrendszere 2004-re konszolidálódott, de a posztszolidaritás jobboldal és a posztkommunista baloldal közötti törésvonaltól a 21. század első évtizedére új törésvonalak, például az Európa-politika és az emlékezetpolitika váltak meghatározóvá; ezt részletesen a Lengyelország a 21. században alfejezet tárgyalja.

### 9.3.4 A nyugati integráció útja: NATO- és EU-csatlakozás

A lengyel külpolitika 1989 utáni konszenzusos alapja a szovjet biztonsági rendszerből való kilépés és a nyugati intézményekhez való csatlakozás volt. A **NATO-csatlakozás** (przystąpienie Polski do NATO) felé vezető lépések között dokumentált tény, hogy Lengyelország 1994-ben csatlakozott a Partnerség a Békéért programhoz, majd 1997. július 8-án hivatalos meghívást kapott a NATO madridi csúcstalálkozóján. 1999. március 12-én vált a szövetség tagjává, Csehországgal és Magyarországgal együtt. A csatlakozás előfeltétele volt a hadsereg polgári irányításának megerősítése, a védelmi költségvetés tervezhetősége, valamint a keleti irányú katonai együttműködés fokozatos átalakítása. A NATO-tagság biztonságpolitikai jelentőségét a lengyel politikai elit széles körben támogatta, bár a bővítés oroszországi kritikája már ekkor jelezte, hogy a régió biztonsági helyzete nem választható el a későbbi konfliktusoktól. A csatlakozás hivatalos dokumentumai, a NATO-csúcs zárónyilatkozatai és a lengyel parlament csatlakozási vitája egyaránt azt mutatják, hogy a tagság nemcsak katonai, hanem szimbolikus politikai tét is volt: Lengyelország számára a nyugati szövetségi rendszer tagsága a második világháború utáni szovjet befolyás lezárását jelentette.

Az **Európai Unióhoz** (Unia Europejska) vezető út hosszabb és technikai értelemben is összetettebb volt. Lengyelország 1991 decemberében írta alá az Európai Megállapodást, amely társulási viszonyt teremtett az akkori Európai Közösségekkel; a csatlakozási kérelmet 1994. március 31-én nyújtotta be, a csatlakozási tárgyalások pedig 1998. március 31-én kezdődtek meg. A tárgyalások során a legsúlyosabb viták a mezőgazdasági támogatások, a földvásárlási korlátozások, a környezetvédelmi beruházások és a strukturális alapok átmeneti szabályai körül alakultak ki. A 2003. június 7–8-án tartott országos népszavazáson a lengyel választópolgárok többsége – a Państwowa Komisja Wyborcza hivatalos adatai szerint mintegy 77,5 százaléka – támogatta a csatlakozást, miközben a részvételi arány 58,9 százalék volt; ez a részvétel a lengyel népszavazási

gyakorlatban az érvényességi küszöb fölött volt. A csatlakozási szerződést 2003. április 16-án Athénban írták alá, és Lengyelország 2004. május 1-jén, tíz másik állammal együtt az Európai Unió tagjává vált.

A kettős integráció – a NATO katonai és az EU gazdasági-politikai közössége – a lengyel átmenet egyik legfontosabb strukturális eredménye. A tagság nem csupán külpolitikai orientációt jelentett: intézményi harmonizációt, jogharmonizációt, a regionális politika átalakulását, valamint a munkaerő és a tőke szabad áramlását hozta magával. A lengyel gazdaság a 2000-es évek elején a csatlakozás előtti időszakhoz képest gyorsuló növekedést mutatott; a GUS statisztikai hivatal adatai szerint a kilencvenes évek közepétől az egy főre jutó GDP folyamatosan emelkedett, bár a regionális különbségek Kelet- és Nyugat-Lengyelország között növekedtek. A nyugati integráció értékelése a lengyel társadalomban később sem volt egységes: a vidéki, konzervatív szavazók egy része az EU-val szemben a szuverenitás védelmét hangsúlyozta, míg a városi, iskolázottabb rétegek és a fiatalok többsége a csatlakozás gazdasági és mobilitási előnyeit emelte ki. Ez a törésvonal már az 1990-es évek végén megjelent, és a későbbi politikai konfliktusok egyik előzményévé vált.

### 9.3.5 Társadalmi és emlékezetpolitikai viták a rendszerváltásról

A rendszerváltás és a Harmadik Köztársaság megítélése Lengyelországban nem egységes, hanem politikai és nemzedéki törésvonalak mentén tagolt. Az 1990-es évek egyik legfontosabb belpolitikai vitája a **lusztráció** (lustracja) kérdése volt: az átvilágító törvények azt célozták, hogy az állam biztonsági szolgálataival együttműködő személyek kiszűrhetők legyenek a közéleti tisztségekből. A lengyel lustrációs törvényhozás 1997-ben és 1998-ban született, majd a 2000-es években többször módosult; a viták minden alkalommal felvetették az ügynöklisták megbízhatóságának, a magánélet védelmének és az átmenet igazságtételének kérdését. Az ügynöki akták nyilvánosságra hozatala, az adatvédelmi jog és a történeti források értelmezése körüli konfliktusok azt mutatják, hogy a múltfeldolgozás nem egyszeri aktus, hanem folyamatos politikai küzdelem. A katolikus egyház szerepe szintén központi téma volt: a rendszerváltásban betöltött közvetítő szerepe után az egyház az oktatásban, a családpolitikában és a közbeszédben is erős befolyást szerzett; 1990-től a vallásóra visszakerült az iskolákba, az 1993-ban aláírt, 1998-ban ratifikált konkordátum pedig intézményesítette az állami-egyházi viszonyt. A liberális és baloldali közvélemény egyes csoportjai ezt a folyamatot a szekularizációs elvek visszaszorulásaként értékelték, míg a konzervatív körök a lengyel nemzeti identitás megerősítéseként üdvözölték.

A rendszerváltás gazdasági örökségének megítélése – különösen a privatizáció, a tömeges munkanélküliség és a vidéki elszegényedés – a mai napig emlékezetpolitikai viták tárgya. Egyes értelmezések szerint a kerekasztal a régi elit és az ellenzék közötti „csendes paktum” volt, amely a politikai pluralizmusért cserébe lemondott a gazdasági igazságtételről; mások szerint a kompromisszum nélkül nem lett volna elkerülhető a várható erőszakos konfliktus vagy a szovjet beavatkozás. Ennek a vitának a hosszú távú következménye, hogy a „Harmadik Köztársaság” kifejezés egyes politikai diskurzusokban nem semleges korszakmegjelölés, hanem vitatott értékmegjelölés lett: a jobboldali kritikusok időnként „posztkommunista” rendszernek nevezték, és a korrekció igényével a „Negyedik Köztársaság” koncepcióját állították szembe vele. Ez azonban már átvezet a következő alfejezetben tárgyalt 21. századi lengyel belpolitikai folyamatokhoz, ezért itt csak annyit rögzítünk, hogy a rendszerváltás értékelése nyitott, emlékezetpolitikailag terhelt terület.

### 9.3.6 Források és bizonytalanságok

A lengyel rendszerváltás és a Harmadik Köztársaság történetének elsődleges forrásai között kiemelkednek a kerekasztal-tárgyalások dokumentumai és záróokmánya, az 1989. évi választási

törvény, a kormány gazdasági programjainak hivatalos szövegei, a lengyel Statisztikai Hivatal (Główny Urząd Statystyczny) gazdasági idősorai, a lengyel Állami Választási Bizottság (Państwowa Komisja Wyborcza) eredményközlései, az 1997. évi alkotmány szövege, valamint a NATO és az Európai Unió hivatalos döntései és szerződései. A másodlagos szakirodalomban a lengyel és angol nyelvű átmenetkutatások, politikatudományi és gazdaságtörténeti munkák bőségesen dokumentálják a korszakot, de az értelmezések sok ponton eltérnek. Vitás kérdés a Balcerowicz-terv nettó társadalmi hatása, a munkanélküliség és a szegénység statisztikai mérésének módszertana, a privatizációs folyamat átláthatósága, valamint a kerekasztal és az 1989-es választások hosszú távú politikai következménye. Emlékezetpolitikai állításnak minősül minden olyan értékelés, amely a rendszerváltást egyetlen szereplő vagy tábor érdemének, illetve hibájának tulajdonítja; a dokumentált tények szintjén a folyamat több szereplő közötti, konfliktusos kompromisszum volt, amelynek költségei és nyereségei társadalmi csoportonként eltérően oszlottak meg. A 2000-es évek elején készült közvélemény-kutatások szerint a lengyel társadalom többsége támogatta a NATO- és EU-csatlakozást, de a támogatottság mértéke az adatfelvétel időpontjától, a kérdezés módjától és a politikai kontextustól függően változott; a pontos arányok ezért becslésként kezelendők.

### 9.3.7 Rövid összefoglaló

- A lengyel átmenet kulcsa a kerekasztal-tárgyalások és az 1989. júniusi részlegesen szabad választások voltak; a Szolidaritás elsöprő győzelme felborította a paktum logikáját, és lehetővé tette az első nem kommunista kormány megalakulását.
- A Mazowiecki-kormány Balcerowicz-féle sokkterápiája stabilizálta az árakat és megindította a privatizációt, de jelentős gazdasági visszaeséssel, munkanélküliséggel és társadalmi feszültségekkel járt; a reform megítélése a mai napig vita tárgya.
- A Harmadik Köztársaság intézményi rendje az 1997-es alkotmányban rögzült, amely a miniszterelnöki dominanciájú parlamentáris rendszert preferálta; a pártrendszer konszolidációját az 1993-as választási küszöb segítette.
- Lengyelország 1999-ben csatlakozott a NATO-hoz, 2004-ben az Európai Unióhoz; a kettős nyugati integráció a lengyel külpolitika és gazdaságpolitika tartós keretévé vált.
- A rendszerváltás társadalmi öröksége ellentmondásos: a privatizáció és a piaci átmenet növekedést hozott, de növelte a regionális és társadalmi egyenlőtlenségeket; a lustrációs vita és az egyház szerepe körüli konfliktusok a befejezetlen átmenet tünetei.
- A kerekasztal értékelése ma is emlékezetpolitikai törésvonal: egyesek a békés átmenet sikerét, mások a régi elittel kötött kompromisszumot hangsúlyozzák. Ebből a vitából nőtt ki a „Harmadik Köztársaság” minősítése körüli politikai diskurzus, amely a következő alfejezet kortárs lengyel politikájának egyik meghatározó eleme.

### 9.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a lengyel kerekasztal-tárgyalásokat a régió más, 1989. évi rendszerváltó modelljeivel! Miben hasonlít, és miben tér el például a magyar kerekasztaltól a garanciák és a választási paktum tekintetében?
2. Milyen gazdaságpolitikai érvek szólnak a sokkterápia mellett és ellen a lengyel átmenet első éveiben? Hogyan befolyásolta a reform a társadalmi egyenlőtlenségeket?
3. Milyen intézményi feszültségek vezettek a Kis Alkotmány és az 1997-es alkotmány kialakulásához? Miért vitatott a lengyel kormányforma besorolása?
4. Milyen feltételekkel csatlakozott Lengyelország a NATO-hoz és az Európai Unióhoz? Melyek voltak a csatlakozási tárgyalások legfontosabb lengyel belpolitikai konfliktusai?

5. Mennyiben tekinthető a lustrációs vita a lengyel rendszerváltás befejezetlenségét jelző tünetnek? Mi a különbség a dokumentált tény, a tudományos konszenzus és az emlékezetpolitikai állítás között e vita kapcsán?

## 9.4 Lengyelország a 21. században

A 21. századi Lengyelország története a posztkommunista átmenet utáni konszolidáció, az Európai Unióhoz és a NATO-hoz való csatlakozás, majd a politikai rendszer fokozódó polarizációjának, a jogállamiság körüli nemzetközi vitáknak és a keleti szomszédságban lezajló háború következményeinek az együttese. Az alábbiakban azokat a folyamatokat tekintjük át, amelyek a 2004-es integrációs fordulattól a 2020-as évek közepéig meghatározták az ország belső fejlődését és regionális szerepét. Az elemzés során különös figyelmet kapnak a források természete, a politikai viták értelmezési keretei és azoknak a társadalmi csoportoknak a helyzete, amelyek a nagypolitikai narratívákban gyakran háttérbe szorulnak.

### 9.4.1 Integráció, gazdasági átalakulás és a korai kétezres évek

Lengyelország 1999-ben csatlakozott a NATO-hoz, 2004. május 1-jén pedig az Európai Unió tagjává vált. Ez utóbbi esemény nem csupán jogi vagy politikai fordulópont volt, hanem a gazdasági-társadalmi szerkezet átalakulását is felgyorsította. A tagság előtti években a strukturális reformok – a nyugdíjrendszer részleges privatizációja, az egészségügyi és közigazgatási decentralizáció, a bankrendszer megerősítése – keretfeltételei megteremtették a belépés utáni növekedést. Az EU-alapokból származó transzferek a 2004–2020 közötti időszakban a lengyel GDP több százalékát tették ki évente, ami különösen a közlekedési infrastruktúra, a városi közművek és a mezőgazdasági üzemek korszerűsítésében érzékeltette hatását. A statisztikai hivatalok adatai szerint az egy főre jutó GDP vásárlóerő-paritáson mért mutatója a 2004-es uniós átlag mintegy feléről a 2020-as évek elejére a hetven százalék fölé emelkedett, de a pontos értékeknél figyelembe kell venni a különböző becslési módszereket és a regionális szórást.

A csatlakozás után a munkavállalási célú migráció korábban nem látott méreteket öltött. A 2004–2007 közötti brit, ír és svéd munkaerőpiacok megnyitása nyomán több százezer, javarészt fiatal lengyel vállalt munkát Nyugat-Európában; becslések szerint a század első évtizedének végén a külföldön tartózkodó lengyel állampolgárok száma elérte a kétmilliót, de ezek a számok a regisztrációk és a szezonális mozgások miatt meglehetősen bizonytalanok. A migráció enyhítette a munkanélküliséget, növelte a háztartások pénzügyi bevételeit a hazautalások révén, ugyanakkor súlyosbította a demográfiai feszültségeket és több régióban munkaerőhiányt okozott. A társadalmi változások nem csupán gazdaságiak voltak: a több millió embert megmozgató mobilitás csökkentette a hagyományos helyi kötöttségek erejét, növelte a világi életforma elfogadottságát, és hozzájárult a nemi szerepekről, az egyház közéleti befolyásáról és a családmodellről folyó viták intenzívebbé válásához.

Politikai téren a 2001-es választásokat a **Demokratikus Baloldal Szövetsége** (Sojusz Lewicy Demokratycznej, SLD) nyerte, majd a 2005-ös és 2007-es voksolások a **Jog és Igazságosság** (Prawo i Sprawiedliwość, PiS) és a **Polgári Platform** (Platforma Obywatelska, PO) közötti kétblokkos rendszer irányába mutattak. A 2007–2015 közötti Polgári Platform-vezette kormányok – koalícióban a Lengyel Néppárttal – a mérsékelt gazdasági liberalizmust és a nyugati integrációt helyezték előtérbe. Ebben az időszakban Lengyelország a 2008-as globális pénzügyi válság idején elkerülte a recessziót, ami részben a belső fogyasztásnak, részben a visszafogott banki kitettségnek volt köszönhető, de a pontos okokról a közgazdászok körében ma is vita folyik.

A növekedés azonban nem oszlott el egyenletesen: a nagyvárosi agglomerációk és a Nyugat-Lengyelország területei gyorsabban fejlődtek, míg a keleti, korábban is perifériku vajdaságokban a munkanélküliség és a kivándorlás tartósan magas maradt.

A vallás és a politika kapcsolata szintén ekkor vált újra éles viták tárgyává. A római katolikus egyház, amely az 1980-as években a **Szolidaritás** (Solidarność) mozgalom egyik erkölcsi támasza volt, a rendszerváltás után különböző módokon próbálta befolyását megőrizni. A 1990-es években elfogadott abortusztilalom és a hitoktatás iskolai jelenléte már előrevetítette azt a feszültséget, amely a 21. században a világi jogalkotás és az egyházi tanítás ütközéseiből fakad. A 2010-es években a nők jogai, az LMBTQ-közösségek jogai és a reproduktív egészségügy körül kibontakozó konfliktusok egyre inkább a pártpolitikai polarizáció hordozójává váltak.

### 9.4.2 A PiS-kormányok és a jogállamisági vita (2015–2023)

A 2015-ös parlamenti és elnökválasztás fordulatot hozott: a PiS a szejmben önálló többséget szerzett, az elnöki posztot pedig Andrzej Duda nyerte el. A kormányzat programját gyakran a „**jó változás**" (dobra zmiana) szlogenjével jellemezték, és intézkedései két nagy területen váltottak ki nemzetközi vitát: a bírósági szervezetrendszer átalakításában és a médiatér, valamint a kulturális intézmények átpolitizálásában.

Az **Alkotmánybírósághoz** (Trybunał Konstytucyjny) kapcsolódó 2015 őszi lépések – a korábbi parlament által megválasztott bírák hivatali eskütételének elutasítása, az utólagosan választott bírák beiktatása – alkotmányos válságot idéztek elő. Az Európai Bizottság 2016-ban megindította a jogállamisági keretrendszert, majd a 2017-es évektől a **7. cikk (1) bekezdése** szerinti eljárást, amely a tagállami jogállamiság súlyos veszélyeztetésének megállapítására irányult. A lengyel kormányzat azzal érvelt, hogy a bírósági reformok a kommunista korszakból örökölt, a politikai befolyástól nem mentes igazságszolgáltatás átláthatóságát és hatékonyságát növelik; az ellenzék és számos nemzetközi szervezet, köztük a Velencei Bizottság, viszont úgy látta, hogy a változtatások a bírói függetlenség aláásását szolgálják, és a hatalommegosztás sérelmét valósítják meg. A vita tehát nem egyszerűen jogtechnikai, hanem az alkotmányos berendezkedés értelmezéséről szóló tudományos és politikai konfliktus, amelyben a felek eltérő előfeltevésekből indulnak ki.

Az **Európai Bíróság** (EB) 2019 és 2023 között több ítéletében kimondta, hogy a lengyel bírósági reformok egyes elemei – különösen a Legfelsőbb Bíróság fegyelmi tanácsának létrehozása, a bírák nyugdíjkorhatárának gyors csökkentése, az igazságügyi miniszter kinevezési jogosítványai – sértik az uniós jogot. A **feltételességi mechanizmus** (Regulation 2020/2092) alapján az Európai Bizottság 2021-től kezdve felkészült arra, hogy felfüggessze vagy csökkentse a kohéziós alapok kifizetéseit, amennyiben a jogállamisági hiányosságok közvetlenül veszélyeztetik az uniós költségvetés hatékony védelmét. A lengyel kormányzat ezt az eszközt „politikai zsarolásnak" nevezte, és több alkotmánybírósági döntést eszközölt ki a nemzeti alkotmány elsőbbségének védelmében. A konfliktus a 2020-as évek elején az EU-val szembeni szkeptikus retorika erősödéséhez vezetett, de a tagság támogatottsága a lengyel társadalomban mindvégig magas maradt – a közvélemény-kutatások szerint a megkérdezettek 80 százaléka vagy ennél is többen támogatták a bennmaradást, bár a pontos arányok a kérdezés módjától függően változtak.

A második fontos terület a **médiapluralizmus** és a kulturális intézmények kérdése volt. A kormányzat a közmédiát irányító testületek átalakításával, a nemzeti ünnepek narratívájának megerősítésével és az oktatási tantervek módosításával a nemzeti-konzervatív értékrendet kívánta erősíteni. Az ellenzék oldalán számos civil szervezet, művész és értelmiségi emelte fel a szavát az autonómia védelmében; a vitákban gyakran hivatkoztak a független bíróságokhoz, az EU intézményeihez és a nemzetközi emberi jogi fórumokhoz. Fontos megjegyezni, hogy a „jogállamisági vita" nem pusztán Varsó és Brüsszel közötti jogi csatározás, hanem a lengyel társadalmon belüli mély politikai törésvonal kifejeződése is. A városi, magasabban képzett, világi beállítottságú

szavazók nagyobb arányban támogatták az ellenzéki, liberális erőket; a vidéki, kevésbé iskolázott, vallásos rétegek pedig a PiS szociális-tradicionális üzenetével rokonszenveztek.

A szociálpolitika terén a PiS-kormányok intézkedései részben az ún. „posztkommunista transzformáció veszteseit" célozták. A 2016-ban bevezetett **Család 500+** program a második és további gyermekek után havi támogatást nyújtott, később az első gyermekre is kiterjesztették, és a gyermekszegénység csökkenésére hivatkozva népszerűsége átlépte a pártpolitikai határokat. A minimálbér emelése, a nyugdíjak valorizációja és a vidéki fejlesztési programok szintén a szavazói bázis megtartását szolgálták. A kritikusok ugyanakkor rámutattak, hogy a programok finanszírozása részben a jogállamisági viták miatt bizonytalanná vált uniós forrásoktól függött, és hogy a szociális transzferek nem oldják meg a demográfiai válságot, az alacsony termelékenységű régiók leszakadását vagy az egészségügyi rendszer krónikus alulfinanszírozottságát.

A 2015–2023 közötti kormányzati időszak gazdasági mutatói ellentmondásosak: a növekedés üteme éves átlagban meghaladta a 3 százalékot, a munkanélküliség a 2020-as évek elejére az uniós átlag alá süllyedt, de az infláció 2021–2023-ban kétszámjegyűre emelkedett, részben a globális energiaárak és a Covid–19-világjárvány utáni kereslet hatására. A fogyasztói áremelkedés különösen a fiatalokat és az alacsony jövedelmű háztartásokat sújtotta, ami társadalmi feszültségeket gerjesztett. A bérek és a termelékenység közötti szakadék szintén növekedett, bár a külföldi működőtőke továbbra is jelentős maradt, különösen az autóiparban, az elektronikai gyártásban és a szolgáltatóközpontokban.

### 9.4.3 A 2022-es ukrajnai háború hatása

A 2022. február 24-én kezdődő orosz invázió Ukrajna ellen gyökeresen megváltoztatta Lengyelország biztonságpolitikai helyzetét. Az ország, amely 1999 óta NATO-tag, a háború első óráitól kezdve kulcsfontosságú logisztikai és humanitárius szerepet vállalt. A lengyel határ menti városokba – Rzeszówba, Przemyślbe, Lublinbe – tömegével érkeztek ukrán menekültek; 2022 tavaszán a lengyel hatóságok becslése szerint több mint 3 millió ukrán állampolgár tartózkodott Lengyelországban, bár a számok a hazatérések és a továbbvándorlások miatt folyamatosan változtak. A menekültek befogadása rendkívüli társadalmi szolidaritást váltott ki, de egyúttal próbára tette az oktatási, egészségügyi és lakhatási rendszereket.

A biztonságpolitikai fordulat közvetlen következménye volt a honvédelmi kiadások növelése. A lengyel kormány 2022-ben és 2023-ban több milliárd eurós haderőfejlesztési programokat jelentett be, amelyek során amerikai, dél-koreai és európai gyártóktól vásároltak harckocsikat, rakétarendszereket és légvédelmi eszközöket. A GDP-arányos védelmi kiadás célként megfogalmazott 3 százalék feletti szint az egyik legmagasabb volt az Észak-atlanti Szerződés tagállamai között. A hadsereg létszámának bővítése, a területvédelmi erők megerősítése és az önkéntes katonai szolgálat népszerűsítése mind a közvetlen fenyegetettség percepciójára adott válaszként értelmezhető. Ugyanakkor a katonai kiadások növelése feszültséget teremtett a költségvetési kiadások más területeivel, miközben a kormányzat az uniós jogállamisági viták miatt továbbra sem jutott hozzá teljes mértékben a helyreállítási alap forrásaihoz.

Az ukrajnai háború regionális szinten is átrendezte a szövetségi viszonyokat. Lengyelország a **bukaresti kilencek** (Bucharest Nine, B9) egyik vezető államaként a NATO keleti szárnyának megerősítését szorgalmazta, és élénk diplomáciai tevékenységet folytatott a balti országokkal, Romániával és Szlovákiával együtt. A Varsó–Kijev–Vilnius közötti együttműködés intenzívebbé vált, de a háború alatt időszakos feszültségek is felmerültek, például az ukrán mezőgazdasági export tranzitjának szabályozása körül. A lengyel gazdák egy része tiltakozott az olcsó ukrán gabona versenyhatása miatt, ami arra kényszerítette a kormányt, hogy átmeneti behozatali tilalmakat és kompenzációs intézkedéseket vezessen be. Ez a konfliktus rámutatott arra, hogy a

geopolitikai szolidaritás és a belső gazdasági érdekvédelem között feszültség lehet, különösen a vidéki, mezőgazdaságból élő szavazói rétegek esetében.

A háború hatással volt a lengyel társadalom önképére és kollektív emlékezetére is. A második világháborús szenvedések, a Szovjetunióval szembeni ellenállás és a szabadságért folytatott küzdelem narratívái újra előtérbe kerültek. A kormányzat történelempolitikája – így a „második világháború lengyel áldozatainak" emlékezete, a varsói felkelés kultusza és a szomszédos népekkel szembeni történelmi sérelmek hangsúlyozása – erősítette a nemzeti identitás védekező jellegét. A 2022 után érkező ukrán menekültek jelenléte egyúttal ráirányította a figyelmet a korábban is létező, de a közbeszédben kevésbé tematizált ukrán kisebbségre és a lengyel–ukrán történelmi feszültségek (például a volhíniai mészárlások) vitájára. A hivatalos politika a jelenlegi háború miatt gyakran háttérbe szorította ezeket a történeti sérelmeket, de a társadalom egyes csoportjaiban továbbra is élénk vita folyik róluk.

### 9.4.4 Társadalmi változások és a 2023 utáni helyzet

A 2020-as évek közepére a lengyel társadalom több olyan strukturális átalakuláson ment keresztül, amelyek fokozatosan megváltoztatták a politikai dinamikát. A demográfiai mutatók romlottak: a termékenységi ráta tartósan a reprodukciós szint alatt maradt, a kivándorlás továbbra is nagy volt, és a lakosság elöregedése felgyorsult. A városi és vidéki területek közötti különbség nem csupán anyagi, hanem kulturális és politikai is: a nagyvárosokban a liberálisabb, nyitottabb világnézet terjedt, míg a kistelepüléseken a konzervatív értékrend és az egyházhoz való kötődés erősebb maradt. Ugyanakkor ez a megoszlás sem merev, hiszen a fiatalabb vidéki generációk mobilitása és az internetes kommunikáció új kapcsolódási pontokat teremtett.

A nők jogai körüli viták a 2020-as években ismét kiéleződtek. Az 1993-as, rendkívül szigorú abortusztörvényt a PiS-kormány 2020-ban tovább szigorította az ún. **Alkotmánybírósági határozattal**, amely a magzati rendellenesség esetén sem engedélyezte a terhességmegszakítást. Ez az ítélet országszerte hatalmas tüntetéseket váltott ki, és a **Nők sztrájkja** (Strajk Kobiet) mozgalom megerősödéséhez vezetett. A tiltakozó megmozdulások mérete időnként meghaladta a több százezer résztvevőt, ami azt mutatta, hogy a vallási-konzervatív szabályozás és a társadalom jelentős részének értékvállalása között mély szakadék van. A kormányzat a tiltakozásokat részben a COVID–19-járvány korlátozásaival párhuzamosan kezelte, ami fokozta a feszültséget. A vitákban mindkét oldal hivatkozott az emberi jogokra, de eltérő filozófiai alapokon; a forráselemzésnél érdemes megkülönböztetni a jogi szövegeket, a közvélemény-kutatásokat és a mozgalmi kiáltványokat.

A 2023-as parlamenti választásokon a demokratikus ellenzéki pártok – a Polgári Platform, a Harmadik Út (Trzecia Droga) és az Új Baloldal (Nowa Lewica) – által alkotott szövetségek együtt elegendő mandátumot szereztek a kormányváltáshoz, noha a PiS továbbra is a legnagyobb egyéni párt maradt. Az új koalíciós kormányzat, élén Donald Tusk volt miniszterelnökkel, ígéretet tett a jogállamiság helyreállítására, az uniós forrásokhoz való hozzáférés biztosítására és a bírósági reformok felülvizsgálatára. A 2023 végétől 2026-ig terjedő időszak azonban megmutatta, hogy a jogállamiság építése nem egyirányú folyamat: a korábban kinevezett bírák és az Alkotmánybíróság szerepe, a médiarendszer átalakítása, valamint az igazságügyi reformok jogi érvényessége körüli viták továbbra is politikai konfliktusok forrásai. Az Európai Bizottság fokozatosan feloldotta a források egy részét, de a feltételességi mechanizmus alkalmazása során keletkezett bizalmatlanság nyomai még évekig érezhetők maradnak.

A társadalmi változások egyik legfontosabb mutatója a vallásosság csökkenése. A Katolikus Egyház intézményi tekintélye az elmúlt két évtizedben mérhetően gyengült, különösen a fiatal felnőttek körében. A rendszeres templomba járók aránya a 2000-es évek eleji adatokhoz képest jelentősen visszaesett, bár az egyház továbbra is fontos szereplője a közbeszédnek és a szociális

ellátásnak. A szekularizáció folyamata összefügg a nagyvárosi életmóddal, a migrációval, a szexuális nevelésről és a nemi identitásról szóló vitákkal, valamint a 2010-es évek végén és a 2020-as évek elején kirobbant, az egyházi személyek által elkövetett szexuális visszaélésekről szóló botrányokkal. E botrányok feltárásában a dokumentumfilmek és az oknyomozó újságírás játszottak kulcsszerepet; az egyház belső vizsgálatai pedig sokszor ellentmondásos válaszokat adtak. A vallási és világi értékek közötti feszültség a jogalkotásban is megmutatkozott, például a** LMBTQ-jogok** korlátozását célzó, ún. „**LMBT-ideológia mentes övezetek**" (strefy wolne od ideologii LGBT) létrehozása körül. Bár ezek a zónák jogi értelemben nem vezettek be tényleges tilalmat, a szimbolikus politika hatása erős volt, és több nemzetközi emberi jogi szervezet elítélte azokat. A 2023 utáni kormányzat igyekezett elhatárolódni az ilyen kezdeményezésektől, de a helyi szintű viták továbbra is folytatódnak.

A 2022-es háború társadalmi hatásai közé tartozik a menekültek integrációja. Az ukrán gyermekek iskolai beilleszkedése, a munkaerőpiaci részvétel és a lakhatási feltételek kezdetben viszonylag jól alakultak a magas szintű önkéntes segítségnek és a hivatali rugalmasságnak köszönhetően. A hosszabb távú kérdések azonban – például a menekültek visszatérése, a családegyesítés, a szociális ellátások fenntarthatósága, a lengyel és ukrán nyelvű oktatás párhuzamos fenntartása – a 2020-as évek közepén még megoldatlanok. A befogadó attitűd idővel mérséklődhet, különösen akkor, ha a háború elhúzódik és a gazdasági terhek nőnek, de a kutatási adatok még nem teszik lehetővé ennek egyértelmű előrejelzését. A bevándorlás általános megítélése a lengyel társadalomban hagyományosan vegyes volt: a 2015-ös menekültválság idején a kormányzat határozottan elutasította a kötelező kvóták szerinti elosztást, ugyanakkor az ukránok befogadása 2022-ben rendkívül széles körű támogatást kapott. Ez a kettősség részben a geopolitikai közelségből és a történelmi kapcsolatokból fakad, részben pedig a kulturális és nyelvi hasonlóságokkal magyarázható; a szakirodalomban vita folyik arról, hogy mennyire tekinthető a lengyel hozzáállás „szelektív szolidaritásnak".

### 9.4.5 Források és bizonytalanságok

A 21. századi lengyel történelem feldolgozása során többféle forrástípusra támaszkodhatunk: jogszabályokra és bírósági ítéletekre, statisztikai hivatali adatsorokra, Eurobarométer- és más közvélemény-kutatásokra, pártprogramokra, parlamenti jegyzőkönyvekre, az Európai Unió intézményi dokumentumaira, oknyomozó újságírásra, valamint visszaemlékezésekre és interjúkra. E források megbízhatósága eltérő, és a politikai viták természete miatt sok adat részrehajló vagy nehezen ellenőrizhető. A jogállamisági vita kapcsán a tények – például az, hogy hány bíró kinevezése bonyolódott vitába, vagy hogy az EB hány határozatot hozott – viszonylag jól dokumentálhatók, de az okok és a következmények értelmezése erősen vitatott. A gazdasági és társadalmi mutatók esetében a különböző módszertani megközelítések, a regisztráció hiányosságai és a becslési hibák miatt az értékek sokszor csak intervallumban adhatók meg. A menekültek számának pontos megállapítása különösen nehéz, mivel a határátlépések regisztrálása nem azonos a tartózkodási hellyel.

A 2022 utáni eseményekre vonatkozóan a források még nem tekinthetők lezártnak: a háború, a választások és a jogállamisági viták folyamatban lévő ügyek, és a történettudományi feldolgozás még várat magára. A jelenkorra vonatkozó állítások ezért szükségszerűen ideiglenesek, és a későbbi kutatások felülbírálhatják azokat. A szövegben ezért kerültük a hamis pontosságot: nem adunk meg olyan adatot, amelynek forrása nem ellenőrizhető, és minden jelentősebb állításnál jelezzük a bizonytalanság mértékét.

### 9.4.6 Rövid összefoglaló

- Lengyelország a 21. század elején uniós és NATO-tagsága révén a nyugati integráció motorjává vált, a gazdasági növekedés és a munkaerő-migráció azonban regionális egyenlőtlenségeket és demográfiai feszültségeket hozott felszínre.
- A 2015–2023 közötti PiS-kormányok a bírósági reformok, a médiaátalakítás és a szimbolikus politika révén mély jogállamisági vitákat váltottak ki az Európai Unió intézményeivel, miközben szociális programjaik széles támogatottságot élveztek.
- A 2022-es orosz invázió Ukrajna ellen biztonságpolitikai fordulatot hozott: Lengyelország a menekültek befogadásának központja, a katonai kiadások tekintetében az egyik legaktívabb NATO-tag, és a keleti szárny megerősítésének szószólója lett.
- A háború és a befogadás feszültségeket is hozott, különösen a mezőgazdasági import és a történelmi emlékezet terén, de az ország társadalmi szolidaritása kezdetben rendkívül erős volt.
- A 2020-as évek társadalmi változásai közé tartozik a szekularizáció, a nők jogai körüli tiltakozások, a városi-vidéki értékrendi szakadék és a demográfiai hanyatlás.
- A 2023-as választások utáni kormányváltás megkezdte a jogállamiság intézményi helyreállítását, de a jogi és politikai konfliktusok nem zárultak le, és a bírósági rendszer átmeneti állapota továbbra is vitákat gerjeszt.
- A 21. századi lengyel történelem értékelésénél fontos a forráskritika: a jogi dokumentumok és a statisztikai adatok mellett a politikai narratívák, a mozgalmi kiáltványok és a médiaértelmezések is elemzést igényelnek.

### 9.4.7 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan alakult át a lengyel migráció jellege és társadalmi hatása a 2004-es EU-csatlakozást követően, és milyen regionalizációs következményekkel járt?
2. Melyek voltak a 2015–2023 közötti jogállamisági vita legfontosabb jogi és politikai elemei, és miért nem tekinthető a konfliktus pusztán Brüsszel és Varsó közötti vitának?
3. Hogyan változtatta meg a 2022-es ukrajnai háború Lengyelország biztonságpolitikai helyzetét és társadalmi önképét? Milyen források alapján lehet ezt a hatást rekonstruálni?
4. Milyen társadalmi és kulturális feszültségek húzódnak a 2020-as évek lengyel politikájában, és hogyan kapcsolódnak a szekularizációhoz, a nők jogaihoz és a bevándorlás megítéléséhez?
5. Milyen módszertani nehézségekkel jár a jelenkori, folyamatban lévő események történeti elemzése, és miért szükséges megkülönböztetni a dokumentált tényt, a tudományos konszenzust és a vitatott értelmezést?

# 10 Litvánia a középkortól 1795-ig

## 10.1 A balti törzsek és a Litván Nagyfejedelemség

A Litván Nagyfejedelemség története a kelet-közép-európai régió egyik legfontosabb, mégis gyakran félreértett államalakulási kísérlete. Míg a középkori Lengyelország és Csehország viszonylag korán bekapcsolódott a latin kereszténység intézményrendszerébe, a balti térség törzsi társadalmai hosszú ideig kívül maradtak ezen a körön. A litván állam éppen abból a feszültségből született meg, amelyet a balti törzsek és a terjeszkedő keresztény hatalmak – a Német Lovagrend, a kijevi Rusz utódállamai, majd a Lengyel Királyság – közötti érintkezés hozott létre. Az alábbi alfejezet a litván államiság kialakulását és a balti népek középkori történetét tárgyalja, különös figyelmet fordítva Mindaugas, Gediminas és Vytautas szerepére, valamint a politikai hatalom és az etnikai viszonyok változásaira.

### 10.1.1 A balti törzsek a középkor elején

A mai Litvánia és Lettország területén a középkor első századaiban **balti nyelvű törzsek** éltek, amelyek sem a szláv, sem a germán nyelvcsaládhoz nem tartoztak. A balti nyelvek a mai litván és lett mellett számos, azóta kihalt változatot foglaltak magukban, például az óporoszt, a kurust, a zemgalt és a szelont. A nyelvészeti rekonstrukció szerint a balti nyelvek az indoeurópai nyelvcsalád egyik legarchaikusabb ágát képviselik, de ez a megállapítás nem jelent közvetlen bizonyítékot a balti népesség ősiségére vagy folytonosságára. A régészeti leletanyag – például a kelet-balti halomsírok és a vaskori erődített települések – arra utal, hogy a korai balti társadalmak területi szerveződése törzsi alapon működött, és a 13. századig nem alakult ki egységes politikai központ.

A forrásokban a balti törzsek nevei többnyire a keresztény hódítók feljegyzéseiből ismertek. A **litvánok** (latinul *Lethowini*, óoroszul *Litva*) a Nemunas (Nyeman) folyó középső és felső folyása mentén éltek, míg a **zemaitok** (žemaičiai, azaz „alföldiek”, latinul *Samogiti*) a mai Nyugat-Litvánia területén, a Balti-tengerhez közelebb helyezkedtek el. A **auksztótok** (aukštaičiai, „felföldiek”) a keleti, dombosabb vidékeken laktak. A mai Lettország déli részén a **szemigallok** (zemgaļi) és a **szelók** (sēļi), nyugaton pedig a **kurok** (kurši) éltek. Északabbra a **livónok** – akik nem balti, hanem finnugor nyelvet beszéltek – a Rigai-öböl környékén helyezkedtek el. Ez a sokszínűség fontos háttér ahhoz, hogy megértsük, miért nem beszélhetünk egységes „balti államról” a középkorban, és miért a litván törzsek váltak a későbbi nagyfejedelemség magjává.

A balti törzsek vallása a természeti erők és az ősök tiszteletén alapult. A keresztény források – például a Német Lovagrend krónikái – gyakran eltúlozták a pogány kultuszok állítólagos kegyetlenségét, hogy igazolják a térítő hadjáratokat. A régészeti leletek, például a hamvasztásos temetkezések és az áldozati helyek azonban arra mutatnak, hogy a balti vallásosság összetett, helyi változatokban létező rendszer volt. A litván nagyfejedelmek későbbi, politikai okokból történő megkeresztelkedése nem szüntette meg azonnal a hagyományos gyakorlatokat, különösen a vidéki területeken.

### 10.1.2 A litván állam kialakulásának első szakasza: Mindaugas

A litván államiság kezdeteit a 13. század elejére szokás tenni, amikor a balti törzseknek először kellett szembenézniük a nyugatról érkező katonai terjeszkedéssel. A **Német Lovagrend** (Deutscher Orden) 1230 után a Visztula alsó folyásánál, a balti **poroszok** területén kezdte meg a hódítást, míg a **Kardtestvérek rendje** (Ordo Fratrum Militiae Christi, gyakran Livóniai Kardtestvérek) a Daugava folyó mentén, a mai Lettország területén hozott létre államszerű képződményt. E két rend egyesítése 1237-ben a Német Lovagrend alá vonta a livóniai területeket is. A keresztes hódítás egyszerre jelentett katonai fenyegetést és politikai mintát a litván törzsek számára.

A források Mindaugast (latinul *Myndowe*, litvánul Mindaugas, uralkodott körülbelül 1238–1263) említik elsőként olyan litván fejedelemként, aki képes volt több törzset és fejedelemséget egyetlen uralkodói hatalom alatt egyesíteni. A pontos hatalmi viszonyok azonban bizonytalanok, mert a korabeli források – főleg a livóniai rímes krónika és a Német Lovagrend oklevelei – a litván belviszonyokat csak a keresztény hódítók szemszögéből mutatják be. Annyi bizonyos, hogy Mindaugas uralkodása alatt a litván törzsi előkelők közötti versengés átalakult: a hatalom koncentrációja a nagyjából 1230-as évek végétől kezdve egyetlen dinasztikus központ felé mutatott. Mindaugas politikai pályafutása során egyszerre használta a kereszténységet és a hagyományos balti szövetségi rendszert.

1251-ben Mindaugas megkeresztelkedett, és 1253-ban – a források szerint III. Ince pápa bullája alapján – királyi koronát kapott. Ez az esemény a litván történeti emlékezetben központi jelentőségű, mert a litván államiság első nemzetközi elismeréseként szokták értelmezni. Ugyanakkor a források jellege miatt nem tudjuk pontosan, mennyiben jelentett ez a koronázás valódi belpolitikai fordulatot, és mennyiben csupán taktikai lépést a Lovagrenddel és a pápasággal folytatott tárgyalásokban. Mindaugas a megkeresztelkedésért cserébe a Livóniai Rendtől bizonyos területi engedményeket kapott, de a rend és a litván elit közötti konfliktusok nem szűntek meg. 1261–1263 között Mindaugas szakított a keresztény szövetséggel, és visszatért a hagyományos vallási gyakorlathoz; 1263-ban saját rokonai gyilkolták meg. Halála után a litván területeken a hatalmi harcok időszaka következett, és a királyi cím használata megszűnt.

A Mindaugas-kor megítélése a történetírásban vitatott. Egyes litván történészek a 20. század elején, a nemzeti ébredés összefüggésében Mindaugast az első litván államalapítóként ünnepelték. A modern kutatás óvatosabb: Mindaugas hatalmának kiterjedését csak hozzávetőlegesen ismerjük, és a „litván állam” kifejezést a 13. század közepén legfeljebb korlátozott értelemben használhatjuk. A dokumentált tény annyi, hogy 1238–1263 között létezett egy olyan litván uralkodói központ, amely képes volt katonai hadjáratokat vezetni a szomszédos területek ellen, és diplomáciai kapcsolatot tartott fenn a pápasággal, a Livóniai Renddel és a halics–volhíniai fejedelmekkel.

### 10.1.3 A nagyfejedelemség megerősödése: Gediminas és a dinasztikus állam

A 13. század végére a litván hatalmi központ ismét megerősödött. Az 1280–1340 közötti időszakban a litván vezetők fokozatosan kiterjesztették befolyásukat a mai Fehéroroszország és Nyugat-Ukrajna területén fekvő, egykor a kijevi Ruszhoz tartozó fejedelemségekre. Ez a terjeszkedés nem egyszerű katonai hódítás volt: a litván elit gyakran házassági kapcsolatokat létesített a helyi Rurik-utód fejedelmi családokkal, és a meghódított területek keleti szláv lakossága megőrizte nyelvét, vallását és jogszokásait. A **Litván Nagyfejedelemség** (litvánul *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė*, latinul *Magnus Ducatus Lituaniae*) ennek a soknyelvű és sokvallású képződménynek a neve lett.

A 14. század elején **Gediminas** (latinul *Gedeminne*, uralkodott 1316–1341) a litván uralkodói ház, a **Gediminas-dinasztia** megalapítója lett. A dinasztia neve a modern történetírásban használt

utólagos címke, mert a korabeli források nem nevezik így a családot. Gediminas hatalmának központja **Vilnius** volt, amelyet a legenda szerint ő alapított; a régészeti kutatások szerint a város területén már korábban is létezett település, de a 14. század első felében vált regionális központtá. Gediminas 1323 körül a nyugati keresztény hatalmaknak – köztük a pápának, a ferences szerzeteseknek és a Hanza-városoknak – írt leveleiben hajlandóságot mutatott a keresztség felvételére. A történészek többsége ezeket a leveleket elsősorban diplomáciai eszköznek tekinti, nem pedig őszinte vallási meggyőződés kifejezésének. A megkeresztelkedés elmaradása miatt a litván nagyfejedelemség a 14. század nagy részében a latin kereszténység szempontjából „pogány” állam maradt, amit a Német Lovagrend és más nyugati hatalmak ürügyként használtak a terjeszkedéshez.

Gediminas uralkodása alatt a nagyfejedelemség területe jelentősen megnőtt. A mai Fehéroroszország nagy része, valamint Volhínia és Podólia egyes területei litván befolyás alá kerültek. A hódítás pontos menetéről keveset tudunk; a rendelkezésre álló források – főleg orosz évkönyvek és nyugati diplomáciai iratok – csak egyes hadjáratokat említenek. A litván terjeszkedés magyarázatára két fő értelmezés létezik. Az egyik szerint a litván elit tudatos birodalomépítést folytatott, kihasználva a kijevi Rusz utódállamainak meggyengülését. A másik szerint a folyamat inkább fokozatos beszivárgás és szövetségi hálózatépítés volt, amelyben a helyi keleti szláv elitek is aktív szerepet játszottak. A konszenzus annyi, hogy a 14. század közepére a Litván Nagyfejedelemség Kelet-Közép-Európa egyik legnagyobb kiterjedésű államalakulata lett, amelynek lakossága többségében keleti szláv anyanyelvű volt, és amelyben az ortodox kereszténység egyre nagyobb szerepet kapott.

A litván uralkodói udvar etnikai és nyelvi összetétele is megváltozott. A litván nyelvű elit mellett a rutén (keleti szláv) írásbeliség és hivatali gyakorlat vált uralkodóvá. A nagyfejedelemség belső iratait gyakran **rutén nyelven** (a kancelláriai ófehérorosz/óukrán nyelvváltozatban) vezették, és a jogszokásokban a kijevi Rusz öröksége érvényesült. Ez a jelenség fontos figyelmeztetés arra, hogy a Litván Nagyfejedelemséget ne a mai litván nemzetállam elődjének tekintsük, hanem olyan többnemzetiségű politikai képződménynek, amelyben a litván elit politikai dominanciája és a rutén kulturális dominancia egyszerre volt jelen.

### 10.1.4 A lengyel–litván unió felé: Jagelló és a kettős állam

A 14. század második felében a Litván Nagyfejedelemség két irányból is nyomás alá került. Nyugatról a Német Lovagrend állandó háborús fenyegetést jelentett, keletről pedig a Moszkvai Nagyfejedelemség kezdett terjeszkedni a rutén területek felé. Ebben a helyzetben a litván elit a Lengyel Királysággal való szorosabb együttműködésben látta a kiutat. 1385-ben a **krewói unió** (litvánul *Krėvos sutartis*) értelmében Jogaila litván nagyfejedelem (lengyelül Jagiełło, uralkodott 1377–1434) házasságot kötött Hedvig (lengyelül Jadwiga) lengyel királynővel, és elkötelezte magát a katolikus hit felvétele mellett. Az egyezmény tartalmát csak későbbi másolatokból ismerjük, és a szakirodalomban vitatott, hogy pontosan milyen jogi viszonyt hozott létre a két állam között. Annyi bizonyos, hogy Jogaila 1386-ban megkeresztelkedett, II. Ulászló néven lengyel királlyá koronázták, és a litván elitek egy része is felvette a katolikus vallást.

A **lengyel–litván unió** hosszú folyamat eredménye volt, nem egyszeri aktus. A 15. század folyamán a két állam viszonya többször megváltozott: időnként perszonálunió, időnként különálló uralkodók, időnként szövetségi együttműködés jellemezte. A kortársak számára a **res publica** vagy **Rzeczpospolita** fogalma nem jelentett egységes nemzetállamot, hanem a lengyel és litván elitek közös politikai érdekeire utalt. A litván oldalon az uniót sokan fenntartással fogadták, mert a litván főnemesség féltette saját hatalmát és a rutén területek feletti ellenőrzést a lengyel befolyással szemben.

A litván elit katolizálása hosszú távú következményekkel járt. A 15. században a litván társadalom felső rétege fokozatosan áttért a római katolikus hitre, míg a keleti és déli területeken az ortodox rutén lakosság megtartotta vallását. Ez a különbség jogi és társadalmi feszültségeket szült, különösen a 16. században, amikor a reformáció terjedése újabb vallási törésvonalakat hozott létre. A litván nagyfejedelmek a katolikus egyház támogatását keresték, de a gyakorlatban a vallási türelem elve érvényesült, hiszen a birodalmi stabilitás érdeke ezt kívánta meg. Ez a gyakorlati tolerancia azonban nem azonos a modern vallásszabadság fogalmával: az ortodox és zsidó közösségek jogai korlátozottak és eseti jellegűek voltak, és a 16. század végén a vallási viszonyok a lengyel–litván államban egyre inkább a katolikus megújulás jegyében szerveződtek át.

### 10.1.5 Vytautas és a nagyfejedelemség csúcspontja

A 14–15. század fordulójának legjelentősebb litván politikusa **Vytautas** (lengyelül Witold, litvánul Vytautas Didysis, azaz „Nagy”, uralkodott 1392–1430) volt. Vytautas Jogaila unokatestvéreként került a litván politika élvonalába, és 1392-től gyakorlatilag tényleges hatalommal rendelkezett a nagyfejedelemség felett. Jogaila névleg megmaradt legfőbb uralkodónak, de a litván ügyek irányítását Vytautas vitte. Ez a hatalommegosztás a perszonálunió korai szakaszában jellemző volt, és a litván történeti emlékezetben Vytautas alakja legalább olyan fontos, mint Jogailáé.

Vytautas uralkodása alatt a Litván Nagyfejedelemség kiterjedése elérte legnagyobb kiterjedését. A 15. század elejére a nagyfejedelemség határai a Balti-tengertől a Fekete-tengerig húzódtak, és magukban foglalták a mai Litvánia, Fehéroroszország és Ukrajna jelentős részét. A terjeszkedés azonban nem volt egyenletes: a keleti határvidéken a Moszkvai Nagyfejedelemséggel folytatott háborúk váltakozó eredménnyel zajlottak, a nyugati határon pedig a Német Lovagrend jelentette a fő ellenséget. A **grünwaldi csata** (1410. július 15., a lengyel hagyományban *Bitwa pod Grunwaldem*, a litvánban *Žalgirio mūšis*) a lengyel–litván haderő győzelmét hozta a Német Lovagrend felett. A csata a későbbi nemzeti emlékezetben mind Lengyelországban, mind Litvániában központi szimbólummá vált, de a kortárs hadtörténeti következményei korlátozottabbak voltak, mint ahogyan azt a 19–20. századi nacionalista narratívák állítják. A Lovagrend területi hatalma meggyengült, de a rendet nem számolták fel; a litván–lengyel belpolitikai feszültségek pedig továbbra is fennmaradtak.

Vytautas belpolitikájában a központosítás és a helyi elitek integrálása fontos szerepet kapott. A nagyfejedelemség területén a litván és rutén területek eltérő jogi és társadalmi hagyományai tovább éltek, és Vytautas igyekezett ezeket a különbségeket egyetlen politikai keretben egyesíteni. 1413-ban a **horodłói unió** (lengyelül *Unia horodelska*, litvánul *Horodlės susitarimas*) megerősítette a lengyel–litván kapcsolatot, és a litván nemesi családok egy része számára a lengyel nemesség jogait és címereit biztosította. Ez a lépés a litván elit egy részének nyugati, katolikus orientációját erősítette, de egyúttal elmélyítette a katolikus és ortodox elitek közötti választóvonalat. A horodłói unió a litván történetírásban vitatott dokumentum: egyesek a litván autonómia védelmét látják benne, mások a lengyel befolyás növekedését hangsúlyozzák. A fennmaradt oklevél szövege szerint az unió a két állam eliteket érintő együttműködéséről szólt, de a gyakorlati megvalósulás mértéke bizonytalan.

Vytautas utolsó éveiben felmerült, hogy litván királyi címet szerezzen, ami a lengyel–litván viszony újabb feszültségét jelezte. A koronázási tervekről szóló források töredékesek és érdekvezéreltek, ezért a történészek nem tudják egyértelműen rekonstruálni, mennyiben volt ez reális politikai szándék vagy csupán diplomáciai fenyegetés. Vytautas 1430-ban halt meg, mielőtt a koronázás – ha egyáltalán komolyan tervezték – végbement volna. Halála után a litván nagyfejedelemségben újabb belső harcok kezdődtek, és a központi hatalom átmenetileg meggyengült.

### 10.1.6 A balti népek a litván állam keretein kívül és belül

A Litván Nagyfejedelemség története nem írható le kizárólag a litván törzsek szempontjából. A balti térség más népei – a lettek, a poroszok, a kurok, a szemigallok – saját, gyakran tragikus pályát futottak be. A **poroszok** (óporoszul *Prūsai*) a 13. században a Német Lovagrend hódításának estek áldozatul; nyelvük a 17–18. századra kihalt, bár a 20. században a porosz identitás újraalkotására irányuló törekvések jelentek meg. A **lett törzsek** – lettek, latgalok, szemigallok, szelók, kurok – a livóniai kardtestvérek, majd a Német Lovagrend livóniai ágának fennhatósága alá kerültek. A mai Lettország területén a 13. századtól a balti német elit politikai, gazdasági és egyházi dominanciát épített ki, míg a lett parasztság hosszú időre kiszorult a politikai hatalomból. Ez a különbség a litván és a lett fejlődés között alapvetően meghatározta a két balti nép későbbi történetét.

A Litván Nagyfejedelemségen belül a litván nyelvű lakosság elsősorban a mai Litvánia területén, valamint a szomszédos fehérorosz és lengyel területek egyes részein élt. A nagyfejedelemség déli és keleti régióiban a rutén lakosság volt többségben, a 14. századtól pedig zsidó közösségek is megtelepedtek, különösen a városokban. A **székelyekhez** hasonló, sajátos jogállású közösségek a litván területeken nem alakultak ki, de a határvidékeken a tatár és karaita (karaim) közösségek – amelyeket a litván nagyfejedelmek telepítettek le a 14–15. században – hosszú távon megőrizték nyelvi és vallási különállásukat. A karaiták és a lipka tatárok jelenléte jól mutatja, hogy a Litván Nagyfejedelemség nem etnikai alapon szerveződő állam volt, hanem olyan területi és dinasztikus képződmény, amelynek uralkodója különböző vallású és nyelvű közösségek felett gyakorolt hatalmat.

**10.1.6.0.0.1 Források és bizonytalanságok** A Litván Nagyfejedelemség korai történetére vonatkozó források rendkívül egyenetlenek. A 13. századból szinte kizárólag a Német Lovagrend és a Livóniai Rend írásos anyagai maradtak fenn, amelyek – bár értékesek – a keresztény hódítók perspektíváját tükrözik, és a litván belső viszonyokat gyakran torzítva ábrázolják. A litván oldalról a korai időszakból nincsenek saját krónikák; az első litván nyelvű írásos emlékek csak a 16. századból származnak. A **Livóniai rímes krónika** (13. század vége) és a **Német Lovagrend oklevelei** elsődleges források, de állításaikat kritikával kell kezelni, mert a rend és a litvánok közötti háborúk kontextusában születtek.

A 14–15. századból már több forrástípus áll rendelkezésre: a litván nagyfejedelmek levelei, a lengyel királyi kancellária iratai, a rutén évkönyvek és a nyugati diplomáciai jelentések. A **krewói unió** (1385) és a **horodłói unió** (1413) szövege több másolatban maradt fenn, de a másolatok közötti eltérések és a jogi nyelvezet értelmezési nehézségei miatt a történészek vitatják, pontosan milyen kötelezettségeket vállaltak a felek. A litván nagyfejedelemség területi kiterjedésére vonatkozó adatok becsléseken alapulnak; a középkori határok nem vetíthetők vissza a mai államhatárokra.

A litván történetírásban a 20. század során erős nemzeti értelmezési hagyomány alakult ki, amely a Litván Nagyfejedelemséget elsősorban litván nemzeti államként mutatta be. Ezzel szemben a belarusz és ukrán történetírás a nagyfejedelemség keleti szláv, rutén jellegét hangsúlyozza, míg a lengyel kutatás a lengyel–litván unió közös államiságát emeli ki. A mai tudományos konszenzus szerint a Litván Nagyfejedelemség a középkorban olyan többnemzetiségű, dinasztikus politikai képződmény volt, amelynek értelmezése nem szűkíthető le a modern nemzeti kategóriákra. A „litván”, „rutén” vagy „fehérorosz” identitás jelentése a 13–15. században más volt, mint a 19–20. században, és a források nyelvhasználata sem feleltethető meg egyértelműen a mai etnikai címkéknek.

A Mindaugas megkeresztelkedésének és koronázásának pontos körülményei, valamint a krewói unió eredeti rendelkezései a források hiányosságai miatt máig vitatottak. Hasonlóképpen bizonytalan,

mekkora volt a litván nagyfejedelmek tényleges hatalma a rutén területeken, és mennyire épült az uralom a helyi elitek együttműködésére. A régészeti kutatások folyamatosan új adatokkal szolgálnak a balti törzsek településszerkezetéről és anyagi kultúrájáról, de az etnikai azonosítás régészeti alapon módszertanilag vitatható.

### 10.1.7 Rövid összefoglaló

- A középkori balti térségben törzsi alapon szerveződő, balti és finnugor nyelvű közösségek éltek; egységes „balti állam” nem létezett a 13. század előtt.
- A litván állam kialakulása a Német Lovagrend és a Kardtestvérek keresztes hódítására adott politikai válaszként indult meg a 13. század közepén.
- Mindaugas (1238–1263) volt az első ismert litván uralkodó, aki több törzset egyesített, 1251-ben megkeresztelkedett, 1253-ban királyi koronát kapott, de hatalma 1263-as meggyilkolása után összeomlott.
- A 14. században Gediminas (1316–1341) és utódai a Litván Nagyfejedelemséget Kelet-Közép-Európa egyik legnagyobb államává tették; a területek többsége keleti szláv (rutén) lakosságú volt.
- A litván elit politikai dominanciája és a rutén kancelláriai nyelv használata egyszerre jellemezte a nagyfejedelemséget; a „litván állam” fogalmát nem szabad a mai nemzetállammal azonosítani.
- Az 1385-ös krewói unió, Jogaila megkeresztelkedése és lengyel királlyá koronázása a lengyel–litván kapcsolat első nagy lépése volt, de a két állam viszonya maradt feszültségekkel terhes.
- Vytautas (1392–1430) alatt a nagyfejedelemség elérte legnagyobb kiterjedését; a grünwaldi csata (1410) a közös lengyel–litván haderő győzelmét hozta a Német Lovagrend felett.
- A Litván Nagyfejedelemség sokvallású és soknyelvű képződmény volt, amelyben litvánok, rutének, zsidók, tatárok és karaiták éltek; a balti népek más csoportjai (poroszok, lettek, kurok) a keresztes hódítás során idegen uralom alá kerültek.

### 10.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen különbségek vannak a litván és a lett balti törzsek történeti pályája között a 13. században, és milyen okokra vezethetők vissza ezek a különbségek?
2. Hogyan értékelnénk Mindaugas megkeresztelkedését és királlyá koronázását, ha figyelembe vesszük a fennmaradt források jellegét és a korabeli politikai viszonyokat?
3. Miért problematikus a Litván Nagyfejedelemséget kizárólag litván vagy kizárólag rutén államként bemutatni, és milyen bizonyítékok szólnak a többnemzetiségű értelmezés mellett?
4. Milyen okok vezettek a lengyel–litván unió létrejöttéhez a 14. század végén, és milyen belső feszültségeket hordozott magában ez a kapcsolat?
5. Milyen forráskritikai szempontokat kell érvényesíteni a Német Lovagrend vagy a Livóniai Rend krónikáinak használatakor a balti törzsek történetére vonatkozóan?

## 10.2 Lengyel–litván unió és a nemesi köztársaság

### 10.2.1 Bevezetés: az unió mint hosszú távú államépítési kísérlet

A litván és a lengyel történelem 14. század végi összekapcsolódása nem egyetlen szerződés következménye volt, hanem csaknem két évszázadon át tartó, eltérő intenzitású intézményi közeledés eredménye. A litván nagyfejedelmek számára a lengyel koronával való szövetség

egyszerre jelentett védelmet a Német Lovagrend ellen, dinasztikus legitimációt és utat a latin kereszténység világába. A lengyel nemesség számára az unió a keleti terjeszkedés, a termékeny földek és a dinasztikus folytonosság ígéretét hordozta. E fejezet azt vizsgálja, hogyan alakult át ez a dinasztikus kapcsolat fokozatosan valós államközösséggé, amely a kora újkorban a kontinens egyik legnagyobb területű politikai alakulatává vált. A folyamat során ugyanakkor a nemesség jogi egységesülése, a városok eltérő fejlődési pályája és a vallási megosztottság olyan feszültségeket hozott létre, amelyek a 17. század második felétől egyre inkább meghatározták a **Lengyel–Litván Köztársaság** (lengyelül *Rzeczpospolita Obojga Narodów*, litvánul *Abiejų Tautų Respublika*, azaz „Két Nemzet Köztársasága”) belső viszonyait.

A korábbi fejezetben tárgyalt litván államépítés A balti törzsek és a Litván Nagyfejedelemség arra a kérdésre vezetett, hogy a keleti ortodox rurikida fejedelemségek örökségét magába olvasztó, pogány uralkodóház által irányított, területileg hatalmas Litvánia miként találhatta meg helyét a latin kereszténység által meghatározott európai politikai rendben. A krewoi unió (1385) erre a dilemmára adott dinasztikus választ, ám a két állam viszonya még évszázadokig vitatott maradt mind a kortárs politikai elit, mind a későbbi történetírás számára.

### 10.2.2 A krewoi unió és a Jagelló-dinasztia létrejötte

**A krewoi szerződés (1385)** dokumentált tényként ismert, pontos tartalma azonban a történészek között vitatott. A fennmaradt oklevél szerint **Jogaila** litván nagyfejedelem (lengyelül *Jagiełło*, litvánul *Jogaila*) ígéretet tett arra, hogy megkeresztelkedik, feleségül veszi a lengyel trón örökösének tekintett **Hedviget** (lengyelül *Jadwiga*), és „örökre hozzácsatolja” litván és orosz területeit a Lengyel Királysághoz. A latin szövegben szereplő *applicare* ige értelmezése hosszú vita tárgya: a lengyel álláspont szerint Litvánia bekebelezését, a litván értelmezés szerint csupán dinasztikus perszonálunió létrehozását jelentette. A 20. századi litván történetírás különösen hangsúlyozta, hogy Jogaila nem rendelkezhetett volna a litván bojárok és a részfejedelmek beleegyezése nélkül az állam teljes feladásáról; a lengyel kutatás egy része viszont a szerződés szövegét szó szerint értelmezte. A mai tudományos konszenzus szerint a krewoi oklevél elsősorban politikai szándéknyilatkozat volt, amelynek gyakorlati végrehajtása azonnal ütközött a litván elit ellenállásába.

1386-ban Jogailát **II. Ulászló** néven lengyel királlyá koronázták, és megkeresztelkedett; a litvániai tömeges keresztelésre 1387-ben került sor. A latin rítusú kereszténység felvétele alapvetően alakította át a litván társadalom belső szerkezetét: a katolikus egyház intézményei, a püspökségek és a plébániák a lengyel mintát követték, és a katolikus vallás fokozatosan a litván nemesség identitásának részévé vált. Ugyanakkor a Litván Nagyfejedelemség területének jelentős része – a mai Fehéroroszország és Ukrajna nagy része – ortodox maradt, és a keleti szláv elit továbbra is a rurikida hagyományban és a **ruszin** (rutén) nyelvben látta identitása alapját. A Jagelló-dinasztia tehát már a kezdetektől két különböző vallási és kulturális világot kormányzott.

A perszonálunió első évtizedei nem voltak folyamatosak. Jogaila unokatestvére, **Vytautas** (lengyelül *Witold*, litvánul *Vytautas Didysis*, azaz „Nagy”) 1392-ben a litván elit támogatásával gyakorlatilag önálló nagyfejedelemmé vált, és haláláig (1430) ténylegesen független belpolitikát folytatott. A **vilniusi–radomi szerződés** (1401) formálisan is elismerte Vytautas élethosszig tartó uralmát Litvániában, miközben Jogaila megtartotta a „legfőbb fejedelem” címet. Ez a kettős szerkezet – a lengyel király névleges főssége és a litván nagyfejedelem tényleges hatalma – hosszú időre meghatározta a két állam viszonyát.

Az 1410-es **grünwaldi csata** (a litván hagyományban *Žalgiris*, a németben *Tannenberg*) a lengyel–litván szövetség katonai csúcspontja volt: a lengyel korona és a litván haderő egyesült serege megsemmisítő vereséget mért a Német Lovagrendre. A csata emléke a későbbi lengyel és litván nemzeti történetírásban központi helyet kapott, ám az egykori esemény rekonstrukciója a

források szűkössége miatt sok ponton bizonytalan: a részt vevő seregek létszámára vonatkozó becslések tág határok között mozognak, és a csata pontos helyszíne, lefolyása is vitatott. A lovagrend veresége nem szüntette meg a konfliktust – a toruni béke (1411) csak mérsékelt területi változásokat hozott –, de hosszú távon meggyengítette a rend államát, és megerősítette a litván–lengyel együttműködés katonai értékét.

### 10.2.3 A perszonáluniótól a reálunió felé: a 15–16. század intézményi közeledése

A 15. században az unió kérdése ismétlődő viták tárgya volt. A litván nagyfejedelemség politikai elitje – a **bojárok** (litvánul *bajorai*), akikből fokozatosan a lengyel mintájú nemesség alakult ki – ragaszkodott az állam különállásához, saját hivatalaihoz, hadseregéhez és törvénykezéséhez. Ugyanakkor a lengyel nemesség a korona befolyásának növelését és a litván területek szorosabb integrációját szorgalmazta. A két állam közötti viszony azonban nem csupán jogi kérdés volt: a litván–lengyel határvidéken, különösen **Podólia**, **Volhínia** és **Podlasia** területén a lengyel nemesek birtokszerzése, a litván bojárok lengyel mintájú privilégiumokért folytatott küzdelme és a városi jog átvétele mind a társadalmi közeledés irányába hatott.

A 15. század közepétől a moszkvai nagyfejedelemség egyre erősebb katonai nyomást gyakorolt a Litván Nagyfejedelemség keleti határaira. A moszkvai uralkodók magukat a Kijevi Rusz örököseinek tekintették, és fokozatosan magukhoz csatolták a litván fennhatóság alatt álló keleti szláv területeket. Ezzel párhuzamosan a litván ortodox elit egy része is Moszkva felé orientálódott, ami tovább gyengítette a nagyfejedelemség belső kohézióját. Ez a katonai és belpolitikai nyomás növelte a lengyel támogatás iránti igényt, és hozzájárult az unió intézményesítésének felgyorsulásához.

A 16. század elején, **Zsigmond Ágost** (lengyelül *Zygmunt August*, litvánul *Žygimantas Augustas*) uralkodása alatt (1548–1572) az unió kérdése a lengyel és litván politikai élet központi témájává vált. A király, aki egyben litván nagyfejedelem is volt, személyes érdekeltsége és a lengyel nemesi országgyűlés (szejm) nyomása egyaránt a szorosabb integráció felé mutatott. Ugyanakkor a litván mágnások – különösen a **Radziwiłł** (litvánul *Radvila*) család, amely a nagyfejedelemség legerősebb politikai szereplője volt – hevesen ellenezték az állam függetlenségének felszámolását. A vita nem csupán jogi, hanem társadalmi és gazdasági feszültségeket is felszínre hozott: a litván nemesség szélesebb rétegei a lengyel mintájú nemesi szabadságjogok kiterjesztését, a mágnások viszont befolyásuk megőrzését akarták.

Az 1569-es **lublini unió** (lengyelül *Unia lubelska*, litvánul *Liublino unija*) volt az a kompromisszum, amely létrehozta a **Két Nemzet Köztársaságát**. A megállapodás értelmében Lengyelország és Litvánia közös uralkodót választott, közös országgyűlést (szejmet) hozott létre, közös külpolitikát folytatott, és közös pénzt vezetett be. Ugyanakkor Litvánia megtartotta saját hivatalait, saját hadseregét, saját törvénykönyvét – a harmadik **Litván Statútum** (1588) egészen a 18. század végéig hatályban maradt – és saját kincstárát. A lublini unió tehát nem olvasztotta be Litvániát a Lengyel Királyságba, hanem egy összetett, föderatív jellegű államalakulatot hozott létre. A litván történetírásban az unió értékelése a 19. század óta éles viták tárgya: egyes értelmezések a litván államiság fokozatos felszámolásának, mások a közös államban való túlélés racionális stratégiájának tekintik.

A lublini unió egyik legvitatottabb eleme a déli területek – **Volhínia**, **Podólia** és **Kijevi vajdaság** – Lengyelországhoz csatolása volt. A litván delegáció tiltakozása ellenére ezek a hatalmas, elsősorban ortodox és ruszin lakosságú területek a Lengyel Korona fennhatósága alá kerültek. Ez a döntés hosszú távon alapvetően alakította át a régió etnikai és társadalmi viszonyait, és a későbbi ukrán nemzeti történetírásban is központi referenciává vált. A kortárs forrásokból egyértelműen dokumentálható, hogy a litván küldöttek egy része az uniós tárgyalások során elhagyta a tárgyalótermet, tiltakozásul a területi veszteség ellen; a tényleges döntéshozatali

mechanizmus azonban – a lengyel királyi hatalom és a szejm többségi nyomása – a korabeli politikai gyakorlat része volt.

### 10.2.4 A reformáció és az ellenreformáció Litvániában

A 16. században a reformáció gyorsan terjedt a Lengyel–Litván Köztársaság területén. A **lutheránus** tanok elsősorban a városi német polgárság körében találtak követőkre, míg a **kálvinista** (református) irányzat a litván és lengyel nemesség jelentős része, különösen a mágnások között nyert támogatókat. A Radziwiłł család egy része kifejezetten a kálvinizmus pártfogójává vált: **Radziwiłł Miklós** (litvánul *Mikalojus Radvila Juodasis*, azaz „Fekete") a 16. század közepén a reformáció egyik legerősebb világi támogatója volt a régióban. A protestantizmus elterjedését elősegítette, hogy a lengyel–litván állam vallási türelme – amelyet a 20. századi történetírás olykor idealizált – a nemesi szabadságjogokból következett: a nemesek saját birtokaikon gyakorolhatták vallásukat, és a királyi hatalomnak nem volt intézményes eszköze a vallási egység kikényszerítésére.

A protestantizmus térnyerése Litvániában nem csupán vallási, hanem nyelvi és kulturális folyamat is volt. A reformáció hívei a litván nyelvű hitélet fejlesztését szorgalmazták, és ebben az időszakban jelentek meg az első litván nyelvű vallási nyomtatványok. **Martynas Mažvydas** katekizmusa (1547) – amelynek pontos címe és tartalma a fennmaradt példányok alapján rekonstruálható – a litván írásbeliség egyik legkorábbi emléke. Ugyanakkor a reformáció a keleti ortodox lakosság körében is éreztette hatását: kálvinista és szociniánus missziók próbáltak híveket szerezni az ortodox parasztság és a ruszin nemesség körében, bár ezek tartós eredménye korlátozott maradt.

Az ellenreformáció a 16. század utolsó harmadában bontakozott ki, és a **jezsuita rend** megtelepedése (1569-ben Vilniusban) hozott fordulatot. A jezsuiták oktatási intézményei – különösen a **Vilniusi Egyetem** (1579-ben alapítva) – a katolikus megújulás központjaivá váltak, és fokozatosan visszafordították a nemesség jelentős részét a katolicizmushoz. A rekatolizáció azonban nem volt erőszakos jellegű; a lengyel–litván állam a 16–17. században is megtartotta a viszonylagos vallási pluralizmust, bár a protestánsok politikai befolyása folyamatosan csökkent. A 17. század közepére a litván nemesség nagy többsége ismét katolikus volt, miközben a parasztság és a városi alsó rétegek között a protestantizmus nyomai tovább éltek.

A vallási kérdés szorosan összefonódott az etnikai és rendi identitással. A litván nemesség fokozatosan lengyel nyelvűvé és katolikussá vált, miközben a parasztság litván nyelvű maradt. Ez a nyelvi és felekezeti hasadék a Litván Nagyfejedelemség sajátos társadalomszerkezetét tükrözte: a politikai nemzet – a nemesség – egyre inkább lengyel kultúrájú volt, míg a jobbágyi sorban élő parasztság megőrizte helyi nyelveit és szokásait. Az ortodox ruszin nemesség egy része szintén a katolizáció és a polonizáció útjára lépett, ami a keleti szláv elit fokozatos beolvadásához vezetett a lengyel–litván nemesi társadalomba. Ezt a folyamatot a 16. század végén az **1596-os breszti unió** tette láthatóvá, amely az ortodox egyház egy részét a pápai fennhatóság alatt álló **görögkatolikus** (unitus) egyházzá alakította. Az unió hosszú távú következményei – az ortodox és görögkatolikus közösségek közötti feszültségek, a ruszin identitás megosztottsága – a későbbi fejezetekben tárgyalt ukrán és belorusz történelem kulcskérdései.

### 10.2.5 A nemesi gazdaság és a jobbágyrendszer

A Lengyel–Litván Köztársaság gazdasági szerkezetét a 16–17. században a **majorsági gazdálkodás** (lengyelül *folwark*, litvánul *palivarkas*) és a roboton alapuló jobbágyrendszer határozta meg. A nemesi birtokokon a termelés elsősorban a nyugat-európai piacokra irányuló gabonaexportra összpontosult. A **Visztula** és a **Daugava** (Nyugati-Dvina) vízi útjain szállított gabona a balti-tengeri kikötőkbe, mindenekelőtt **Gdańskba** (németül *Danzig*) és **Rigába** került,

ahonnan nyugat-európai kereskedők továbbították. A gabonaexport növekedése a nemesi birtokok területének növelésére és a jobbágyok terheinek fokozására ösztönzött: a robotnapok száma a 16. század folyamán folyamatosan emelkedett, és a jobbágyok személyes szabadsága fokozatosan megszűnt.

A jobbágyrendszer kialakulása Litvániában nem volt egységes folyamat. A nyugati, sűrűbben lakott területeken a majorsági gazdálkodás korábban és intenzívebben terjedt, míg a keleti és déli határvidéken a paraszti autonómia és a szabadabb birtoklási formák tovább fennmaradtak. Az 1588-as harmadik **Litván Statútum** jogi keretbe foglalta a jobbágyok helyzetét, és megerősítette a nemesi birtokjogot. A statútum – amelynek szövege rendkívül részletesen szabályozta a magánjogi és büntetőjogi viszonyokat – a litván jogtörténet kiemelkedő emléke, és egyben annak bizonyítéka, hogy a litván nemesség a lublini unió ellenére is megőrizte saját jogrendjét.

A városok szerepe a Litván Nagyfejedelemségben eltért a lengyel területek urbanizációs folyamataitól. A litván városok – **Vilnius**, **Kaunas**, **Grodno** – kisebbek voltak, és lakosságukban jelentős részt tettek ki a német, lengyel és zsidó kereskedők és kézművesek. A városi önkormányzat a **magdeburgi jog** mintájára alakult ki, és a városi polgárság a 16. században még viszonylag erős pozíciókkal rendelkezett. Ugyanakkor a nemesi gazdaság dominanciája és a paraszti árutermelés korlátozottsága behatárolta a belső piac fejlődését, ami hosszú távon a városok gyengeségéhez és a nemesi gazdaság túlsúlyához vezetett. A 17. század második felétől a háborús pusztítások – különösen az 1655–1660 közötti moszkvai és svéd megszállás – tovább erodálták a városi hálózatot, és a litván városok a 18. századra jelentősen visszaszorultak.

A nemesi gazdaság bővülése és a jobbágyság megszilárdulása a paraszti lakosság életkörülményeinek romlását hozta. A robotterhek növekedése, a földesúri bíráskodás kiterjedése és a paraszti költözési szabadság korlátozása a 17. századra a litván és ruszin parasztságot szinte teljesen röghöz kötötte. Ugyanakkor a keleti határvidéken – a mai Ukrajna területén – a jobbágyrendszer kiterjesztése ellenállásba ütközött, ami a **kozák felkelések** egyik társadalmi hátterét adta. A kozákság kérdése a későbbi ukrán történeti fejezetek A kozákok felemelkedése tárgyát képezi; itt csupán annyit szükséges jelezni, hogy a Litván Nagyfejedelemségből a Lengyel Koronához csatolt déli területek társadalmi feszültségei a 17. század közepétől visszahatottak a litván területekre is.

### 10.2.6 A „nemesi nemzet” eszméje és a litván identitás

A Lengyel–Litván Köztársaság politikai rendszerének alapja a **nemesi köztársaság** ideológiája volt. Eszerint a politikai közösséget a nemesség alkotta, amely egyenlő jogokkal rendelkezett, és a királyt szabad választással emelte hatalomra. A **liberum veto** intézménye – amely lehetővé tette bármely országgyűlési követ számára az országgyűlés döntéseinek megvétózását – a nemesi szabadság szimbólumává vált, bár a 17. század második felétől egyre inkább a döntésképtelenség forrásaként működött. A nemesi köztársaság eszméje a lengyel politikai kultúra egyik központi eleme lett, és hatással volt a litván nemesi identitásra is.

A litván nemesség a 16–17. század folyamán fokozatosan átvette a lengyel nyelvet és a lengyel politikai gyakorlatot, ugyanakkor megőrizte a litván államiság tudatát. Ez a kettős identitás – „litván származású, lengyel kultúrájú nemzet” – a 18. századra a litván elit meghatározó önértelmezésévé vált. A korabeli forrásokban a „Litvánia” kifejezés elsősorban a Litván Nagyfejedelemség területét és politikai közösségét jelölte, nem pedig a mai értelemben vett etnikai Litvániát. A litván nyelv a nemesség körében a 17. századtól fokozatosan visszaszorult, és elsősorban a parasztság nyelveként élt tovább. A litván nyelvű írásbeliség – a reformáció korának kezdeményezései után – a 17–18. században megritkult, és csak a 19. századi nemzeti ébredés fedezte fel újra.

A litván identitás kérdése a lengyel–litván unió értelmezésének egyik legvitatottabb pontja. A 19–20. századi litván nemzeti történetírás hajlamos volt az uniót a litván államiság hanyatlásaként, a lengyel elnyomás kezdeteként ábrázolni. A lengyel történetírás ezzel szemben a közös állam polgári és kulturális teljesítményét hangsúlyozta. A mai kutatás árnyaltabb képet rajzol: a lublini unió intézményi keretei között a litván nemesség a 18. század végéig megőrizte saját törvénykezését, hadseregét és politikai szervezetét, és a litván államiság eszméje nem szűnt meg, hanem átalakult. A 19. századi litván nemzeti mozgalom ezt az örökséget részben újrafogalmazta, részben elutasította – erről a későbbi fejezet A litván nemzeti ébredés ad részletes képet.

### 10.2.7 A lengyel–litván állam válsága a 17–18. században és az unió öröksége

A 17. század közepétől a Lengyel–Litván Köztársaságot egymást követő háborúk, belső felkelések és járványok sújtották. Az **1648-as kozák felkelés** – amelyet Bohdan Hmelnickij vezetett – elsősorban a Lengyel Korona déli területeit érintette, de hatása a litván területekre is kiterjedt. Az **1654–1667 közötti moszkvai háború** során az orosz csapatok elfoglalták a Litván Nagyfejedelemség jelentős részét, köztük Vilniust is (1655–1661 között orosz megszállás alatt). A megszállás pusztítása, a lakosság tömeges elhurcolása és a városok kifosztása a litván történeti emlékezetben „a nagy özönvíz” (litvánul *Tvanas*) néven maradt fenn. A svéd invázió (1655–1660) tovább súlyosbította a helyzetet: a svéd csapatok a litván nemesség egy részének támogatásával – a **kedainiai szerződés** (1655) értelmében – rövid időre a svéd király fennhatósága alá helyezték a nagyfejedelemséget, ami a litván elit megosztottságát mutatta.

A 17. század második felében a köztársaság fokozatosan elveszítette nagyhatalmi pozícióját. Az **1667-es andruszovói fegyverszünet** értelmében az orosz cár megszerezte a Litván Nagyfejedelemség keleti területeit, köztük **Szmolenszket** és **Kijevet**. A litván államterület ezzel jelentősen csökkent, és a nagyfejedelemség a továbbiakban már nem tudta korábbi keleti befolyását visszaszerezni. A **18. század** a politikai hanyatlás és a belső anarchia időszaka volt: a liberum veto egyre gyakrabban bénította meg az országgyűlést, a szomszédos hatalmak – Oroszország, Poroszország és Ausztria – pedig egyre nyíltabban avatkoztak be a belső ügyekbe.

A lengyel–litván állam megszűnése – az 1772-es, 1793-as és 1795-ös **felosztások** – a litván történelem korszakhatára. A felosztások folyamata a következő fejezetben Az orosz birodalmi uralom kezdete részletes tárgyalást kap; itt elég annyit rögzíteni, hogy a Litván Nagyfejedelemség területének nagy része az Orosz Birodalomhoz került, és a litván nemesség ezzel elveszítette azt a politikai keretet, amely – ha korlátozott formában is – két évszázadon át biztosította számára az önkormányzatiságot. Az unió öröksége azonban nem tűnt el: a litván nemesi identitás, a lengyel kulturális kötődés és a közös államiság emléke a 19. századi nemzeti mozgalmakban, majd az 1918-as független államok létrejöttében is meghatározó maradt.

### 10.2.8 Források és bizonytalanságok

A lengyel–litván unió történetére vonatkozó források gazdagok, de egyenetlenek. A krewoi szerződés (1385) szövege fennmaradt, és a latin oklevél szó szerinti olvasata lehetséges; a szöveg értelmezése azonban – a litván és lengyel álláspontok közötti különbség miatt – a történészek között a mai napig vitatott. A 15. századi belső viszonyokról a **litván krónikák** és a lengyel évkönyvek adnak képet, ám ezek gyakran dinasztikus érdekek szerint színezik az eseményeket, és a bennük szereplő adatok – például a hadseregek létszámára vagy a csaták lefolyására vonatkozóan – nem tekinthetők megbízható statisztikának. A lublini unió (1569) szövege és az országgyűlési jegyzőkönyvek viszonylag részletesen dokumentálják a tárgyalások menetét, de a résztvevők motivációiról a források hallgatnak, és a történészi rekonstrukciók itt is eltérő értelmezéseket kínálnak.

A népességi adatok a Litván Nagyfejedelemségre vonatkozóan a 16. század előtt nagyrészt becslések. A középkori és kora újkori demográfiai rekonstrukciók adóösszeírásokon, egyházi anyakönyveken és későbbi visszatekintő becsléseken alapulnak, és a szakirodalomban jelentős eltérések vannak a lakosságszámra vonatkozóan. A 17. századi háborúk pusztításainak mértéke szintén vitatott: a kortárs beszámolók gyakran dramatizálják a veszteségeket, és a modern becslések tág határok között mozognak. A vallási viszonyok rekonstrukciójában az egyházi források – vizitációs jegyzőkönyvek, zsinati határozatok, jezsuita jelentések – mérvadóak, de ezek intézményi nézőpontja miatt a protestáns és ortodox közösségek belső életére vonatkozó ismereteink hézagosak.

Különösen vitatott a lublini unió hosszú távú értékelése. A litván nemzeti történetírás a 19. század végétől hajlamos volt az uniót a litván államiság elvesztéseként ábrázolni, míg a lengyel történetírás a közös állam civilizációs küldetését hangsúlyozta. A mai kutatásban ezek az egyoldalú értelmezések háttérbe szorultak, de a vita arról, hogy a lublini unió a litván elitek racionális választása volt-e vagy idegen érdekek rákényszerítése, továbbra is él. Az emlékezetpolitikai dimenziót tovább bonyolítja, hogy a 20. századi litván–lengyel viszonyban az unió megítélése összekapcsolódott a **Vilnius-vidék** hovatartozásáról folytatott vitával, amelyről a későbbi fejezetek Az első köztársaság adnak részletes képet.

### 10.2.9 Rövid összefoglaló

- A krewoi szerződés (1385) dinasztikus perszonáluniót hozott létre Lengyelország és Litvánia között; Jogaila megkeresztelkedése és lengyel királlyá választása a latin kereszténység felvételét jelentette Litvánia számára.
- A 15. században a perszonálunió többször megszakadt, és a litván nagyfejedelmek – különösen Vytautas – megőrizték az állam tényleges függetlenségét; a lengyel–litván szövetség katonai csúcspontja az 1410-es grünwaldi csata volt.
- A lublini unió (1569) a perszonáluniót reálunióvá alakította, közös uralkodóval és országgyűléssel, de Litvánia megtartotta külön hivatalait, hadseregét és törvénykönyvét.
- A reformáció gyorsan terjedt a litván nemesség körében, a jezsuiták által vezetett ellenreformáció azonban a 17. század közepére visszafordította a katolikus többséget; a vallási türelem a nemesi szabadságjogokból következett.
- A nemesi gazdaság a majorsági termelésre és a nyugat-európai gabonaexportra épült, ami a jobbágyrendszer megszilárdulásához és a városok viszonylagos gyengeségéhez vezetett.
- A litván nemesség a 16–17. században fokozatosan lengyel nyelvűvé és katolikussá vált, de megőrizte a litván államiság tudatát; a parasztság továbbra is litván nyelvű maradt.
- A 17. század közepi háborúk – a kozák felkelés, a moszkvai invázió és a svéd megszállás – súlyos demográfiai és anyagi pusztítást okoztak, és hosszú távon gyengítették a köztársaságot.
- Az unió öröksége a felosztások (1772–1795) után is tovább élt: a litván nemesi identitás, a lengyel kulturális kötődés és a közös államiság emléke meghatározta a 19. századi nemzeti mozgalmakat.

### 10.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen jogi és politikai különbségek vannak a perszonálunió és a reálunió között, és hogyan jelennek meg ezek a litván–lengyel viszony 1385 és 1569 közötti alakulásában?
2. Hogyan változott a litván nemesség nyelvi, vallási és politikai identitása a 15. és 17. század között, és milyen források alapján rekonstruálható ez a folyamat?
3. Miért jelentett a lublini unió déli területek Lengyelországhoz csatolása hosszú távú feszültségforrást a régióban?

4. Hasonlítsa össze a reformáció és az ellenreformáció társadalmi bázisát Litvániában: mely csoportokat érintettek ezek a vallási mozgalmak, és milyen következményekkel jártak a litván nyelvű kultúra számára?
5. Milyen okok vezettek a Lengyel–Litván Köztársaság katonai és politikai meggyengüléséhez a 17. század második felében, és hogyan kapcsolódik ez a nemesi köztársaság intézményi működéséhez?

## 10.3 Az orosz birodalmi uralom kezdete

A harmadik felosztás (1795) nem egyszerűen határváltozást hozott: a Litván Nagyfejedelemség, amely a Lengyel–Litván Köztársaság keleti pólusát alkotta, megszűnt önálló politikai keretként, területének nagy része pedig az Orosz Birodalom része lett. Ez a fordulat a litván társadalom korábbi rendjét – a lengyel nyelvű nemesség dominanciáját, a litván nyelvű parasztság helyzetét, a katolikus egyház szerepét – új birodalmi logika alá helyezte. Az alfejezet azt vizsgálja, hogyan illeszkedett be a volt nagyfejedelemség területe az orosz adminisztrációba, milyen feszültségek keletkeztek a helyi társadalom és a cári hatalom között, és miért váltak a 19. századi felkelések a litván–lengyel viszony és a későbbi litván nemzeti ébredés értelmezésének kulcspontjaivá. A fejezet Lengyel–litván unió és a nemesi köztársaság című előzménye bemutatta a köztársaság belső szerkezetét; itt arra összpontosítunk, mi történt a litván területekkel azután, hogy ez az államalakulat eltűnt a térképről.

### 10.3.1 A harmadik felosztás és az orosz közigazgatási keret

A harmadik felosztás során (1795) a Lengyel–Litván Köztársaság maradék területeit Poroszország, a Habsburg Monarchia és Oroszország osztotta fel egymás között. A Litván Nagyfejedelemség magterülete – Vilnius (lengyel: *Wilno*, orosz: *Vilna*) és Kaunas (lengyel: *Kowno*, orosz: *Kovno*) környéke, valamint a keleti, nagyobbrészt fehérorosz és ukrán nyelvű régiók – az Orosz Birodalomhoz került. A cári hatalom kezdetben nem törekedett a helyi intézmények azonnali felszámolására; az 1795 utáni években átmeneti közigazgatási egységeket hoztak létre, majd 1801-ben a területet kormányzóságokra (orosz: *gubernyija*) osztották: a litván etnikai magterület elsősorban a Vilnai és a Kaunasi kormányzóság része lett, míg a mai Fehéroroszország és Ukrajna területét más kormányzóságokba szervezték. A közigazgatási határok a későbbiekben többször változtak; 1843-ban például a Kaunasi kormányzóságot leválasztották a Vilnai kormányzóságról. A 19. század folyamán a litván területek az Orosz Birodalom úgynevezett **nyugati kormányzóságai** közé tartoztak, amelyeket a cári adminisztráció politikai és vallási szempontból is megkülönböztetett a birodalom orosz magterületeitől.

Fontos fogalmi különbség, hogy a mai Litvánia területe nem azonos a volt Litván Nagyfejedelemséggel. A nagyfejedelemség keleti, szláv nyelvű részei (a mai Fehéroroszország és Ukrajna egyes vidékei) szintén Oroszországhoz kerültek, de azok történetét a könyv későbbi fejezetei tárgyalják. Itt a litván nyelvű területek – nagyjából a mai Litvánia és a szomszédos, vegyes lakosságú határvidék – kerülnek előtérbe, mindig jelezve, hogy a korabeli közigazgatási egységek nem követték a nyelvi határokat.

### 10.3.2 Társadalmi rend a jobbágyság és a nemesség között

Az orosz uralom kezdetén a litván területeken a társadalom alapvetően rendi jellegű volt. A földbirtokos nemesség – a lengyel–litván hagyományban **szlachta** (lengyel: *szlachta*, litván: *šlėkta*) – nagyrészt elpolonizálódott: bár sok család litván eredetű volt, a 18. század végére a nemesi

kultúra nyelve a lengyel lett, és a nemesség a Lengyel–Litván Köztársaság politikai örökségét képviselte. A litván nyelvet ekkor elsősorban a parasztság beszélte; a litván írásbeliség a katolikus egyházi nyomtatványokban élt tovább, de a világi elit körében a litván nyelv presztízse alacsony volt. Ezt a nyelvi–társadalmi megosztottságot a modern nemzeti kategóriákkal nehéz leírni: a 19. század elején a „litván" identitás a nemesség körében inkább területi-politikai, semmint nyelvi-nemzeti jelentést hordozott, míg a parasztság számára a litván nyelv és a helyi szokások adták az önazonosság alapját.

A cári hatalom a meghódított területeken a rendi kiváltságokat részben elismerte, de a lengyel–litván nemesség politikai szerepét erősen korlátozta. A nemesség megtarthatta birtokait és jobbágyait, azonban a köztársasági szabadságjogok, a választott királyi tisztségek és a helyi országgyűlések (szejmek) megszűntek. Az orosz bürokrácia fokozatosan átvette az igazságszolgáltatás és a közigazgatás irányítását, bár a helyi nemesi önkormányzat egyes elemei – például a nemesi gyűlések – továbbra is működtek, de csak korlátozott hatáskörrel. A feszültség forrása nem elsősorban a jobbágykérdés volt, hanem a politikai autonómia elvesztése és a lengyel–litván államiság emléke.

A parasztság túlnyomó többsége **jobbágyság** (orosz: *kreposztnoje pravo*) alatt élt. A litván parasztok a nemesi birtokokon robotoltak, termény- és pénzadóval tartoztak, és jogilag a földesúr bírói hatalma alá tartoztak. A jobbágyterhek a 18. század végén és a 19. század első felében növekedtek, részben a nemesi gazdaságok árutermelővé válása miatt. A litván falvak társadalma azonban nem volt homogén: a telkes jobbágyok mellett zsellérek, cselédek és szabad paraszti közösségek is éltek. A katolikus egyház plébániái a litván nyelvű közösségi élet fontos intézményei voltak; a papság nagyrészt litvánul beszélt, és a hívek körében a litván nyelv használata megmaradt. A városok – Vilnius, Kaunas, Šiauliai – kisebb lélekszámúak voltak, lakosságuk jelentős része zsidó, valamint lengyel, litván és német elemekből állt. A zsidó közösségekre az Orosz Birodalomban érvényes **letelepedési övezet** (orosz: *cserta oszédlosztyi*) szabályai vonatkoztak, amelyek korlátozták a letelepedést, de a litván területeken – a birodalom nyugati peremén – a zsidó lakosság így is jelentős kisebbséget alkotott, különösen a kisvárosokban.

### 10.3.3 A napóleoni háborúk és az átmeneti remény

A litván területek 1795 utáni történetét az 1812-es napóleoni hadjárat szakította meg. Napóleon Grande Armée-ja 1812 nyarán átvonult Litvánián, és Vilniusban francia irányítás alatt ideiglenes kormány alakult, amely a Litván Nagyfejedelemség restaurációját hirdette. A helyi nemesség egy része Napóleonban a lengyel–litván államiság visszaállítóját látta, és csatlakozott a felkelő haderőhöz; mások óvatosak maradtak. A hadjárat azonban katasztrófába torkollott: a visszavonuló francia sereg 1812–1813 telén elpusztította a vidék egy részét, és a cári hatalom visszatért. A bécsi kongresszus (1815) megerősítette az Orosz Birodalom uralmát a litván területek felett, és a litván remények szertefoszlottak. A napóleoni epizód ugyanakkor megmutatta, hogy a lengyel–litván nemesség egy része számára a politikai identitás még mindig a régi köztársasághoz kötődött, nem pedig az orosz birodalmi lojalitáshoz.

### 10.3.4 Az 1830–31-es felkelés Litvániában

Az 1830 novemberében Varsóban kirobbant **novemberi felkelés** (lengyel: *powstanie listopadowe*) Litvániába 1831 tavaszán gyűrűzött be. A litván területeken a felkelés elsősorban a lengyel nyelvű nemesség és a diákság ügye volt; a litván parasztság nagy része közömbös maradt, vagy éppen a cári ígéretek hatására távol tartotta magát. A felkelők csapatai gerilla-harcmodorban próbálták feltartóztatni az orosz hadsereget, de a cári csapatok fölénye hamar érvényesült. A felkelés bukása után a megtorlás Litvániában is súlyos volt: birtokelkobzások, száműzetések és

kivégzések következtek. A cári hatóságok 1832-ben bezárták a Vilniusi Egyetemet, amely a régió szellemi központja volt, és ezzel a lengyel–litván elit kulturális intézményeit is megnyirbálták. A novemberi felkelés tanulsága a litván parasztság számára kettős volt: egyrészt látta, hogy a nemesi vezetésű mozgalom nem oldja meg a jobbágykérdést, másrészt a cári megtorlás tovább növelte a birodalmi elnyomás érzését.

### 10.3.5 A cári megtorlás és a közigazgatási változások

Az 1831 utáni évtizedekben a cári politika a litván területeken a „lojalizálás” és a „beolvasztás” kettős célját követte. A hivatalos retorika a lengyel–litván nemességet a rebellió hordozójának tekintette, ezért a helyi nemesi önkormányzatot tovább szűkítették, a katolikus egyházat pedig szorosabb állami ellenőrzés alá vonták. A litván nyelvű parasztságot ugyanakkor a birodalom potenciális szövetségeseként kezelték: a cári adminisztráció időnként a „lengyel uralom” elleni védelem érvével próbálta a litván parasztokat megnyerni, de konkrét gazdasági engedményeket csak később tett. Az 1830-as években az orosz bürokrácia elkezdte a litván területek oroszosítását: az orosz nyelv lett a közigazgatás és a felsőbb oktatás nyelve, a helyi iskolákban pedig a lengyel nyelv használatát visszaszorították. Ez a politika azonban nem érintette közvetlenül a litván nyelvű lakosságot, mivel a litván nyelvű iskoláztatás ekkor még alig létezett.

### 10.3.6 Az 1861-es jobbágyfelszabadítás és annak határai

A 19. század közepén a jobbágykérdés az Orosz Birodalom egészében égetővé vált. A cári kormányzat 1861-ben hirdette ki a jobbágyfelszabadítást, amely a litván területekre is vonatkozott. A reform jogilag megszüntette a jobbágyságot, de a földet a parasztoknak meg kellett váltaniuk a földesuraktól; az állam előlegezte a váltságösszeget, amelyet a parasztok hosszú törlesztéssel fizettek vissza. A litván parasztság helyzete javult a korábbi robotterhekhez képest, de a földéhség és az eladósodás továbbra is súlyos gond maradt. A jobbágyfelszabadítás társadalmi hatása vitatott: egyes történészek szerint a litván parasztság megerősödött, és a későbbi litván nemzeti mozgalom egyik társadalmi bázisát alkotta; mások szerint a reform a nemesi nagybirtokok gazdasági hatalmát konzerválta, és a paraszti réteg belső differenciálódását gyorsította fel. A cári hatóságok a reformot egyúttal a lengyel–litván nemesség gyengítésére is felhasználták: a földrendezés során a parasztok és a földesurak közötti vitákban gyakran a parasztok oldalára álltak, ami tovább élezte a nemesi–paraszti ellentétet.

### 10.3.7 Az 1863–64-es januári felkelés és a litván vidék

Az 1863 januárjában Varsóban kitört **januári felkelés** (lengyel: *powstanie styczniowe*) Litvániában a korábbinál szélesebb körű mozgósítást eredményezett. A felkelők – elsősorban a lengyel nemesség és a városi értelmiség – a lengyel–litván államiság visszaállítását tűzték ki célul, és a parasztság megnyerése érdekében földosztást ígértek. A litván vidéken a katolikus papság egy része támogatta a felkelést, és több litván nyelvű paraszti csoport is csatlakozott a gerillaharcokhoz. A litván parasztok részvételének mértéke azonban ma is vitatott: a korabeli orosz jelentések gyakran felnagyították a „lázadás” kiterjedtségét, míg a későbbi litván nemzeti emlékezet a felkelést a litván ellenállás részévé tette. A felkelés Litvániában katonailag 1863 nyarára–őszére összeomlott, bár kisebb csoportok 1864 tavaszáig kitartottak.

A cári hatóságok válasza kettős volt. Egyrészt a parasztok megbékítése érdekében felgyorsították a jobbágyfelszabadítás földrendezését, és kedvezőbb váltságfeltételeket vezettek be a litván területeken; ez a politika valóban csökkentette a felkelés paraszti támogatottságát. Másrészt a megtorlás kegyetlen volt: a felkelés vezetőit kivégezték vagy Szibériába deportálták, birtokokat

koboztak el, a katolikus kolostorokat bezárták, és a papságot rendőri felügyelet alá helyezték. Az 1863–64-es felkelés litván emlékezete máig megosztott: a litván nemzeti történetírás hajlamos a litván elem szerepét hangsúlyozni, míg a lengyel történeti hagyomány a felkelést elsősorban a lengyel–litván közös szabadságharc részeként értelmezi. A források arra figyelmeztetnek, hogy a litván paraszti részvétel gyakran szociális okokkal – földéhség, a nemesi terhek csökkentése – magyarázható, nem pedig modern nemzeti elkötelezettséggel.

### 10.3.8 A felkelés utáni megtorlás és a litván nyilvánosság korlátozása

Az 1863–64-es megtorlás egyik legismertebb és legmesszebb ható intézkedése az 1864-es **litván nyomtatási tilalom** volt. A cári hatóságok betiltották a litván nyelvű könyvek és folyóiratok latin betűs nyomtatását, és a litván nyelvű írásbeliség számára a cirill ábécét próbálták kötelezővé tenni. Az intézkedés célja a litván nyelvű lakosság elszigetelése volt a lengyel kulturális befolyástól, valamint a litván nyelvű nemzeti mozgalom kibontakozásának megakadályozása. A litván társadalom azonban nem fogadta el a tilalmat: a litván nyelvű könyveket a szomszédos porosz területen nyomtatták, majd a határon át **könyvcsempészek** (litván: *knygnešiai*) juttatták be az országba. Ez a titkos hálózat a litván nyelvű oktatás és az egyházi élet fenntartásában is szerepet játszott, és a későbbi nemzeti ébredés egyik alapintézményévé vált. A nyomtatási tilalom 1904-es eltörléséig tartott, és hatása a litván identitás formálódására jelentős volt; ezt a következő alfejezet A litván nemzeti ébredés tárgyalja részletesen.

A felkelés utáni években a cári adminisztráció a litván területeken fokozta az oroszosítást: az orosz lett a hivatalos nyelv, a katolikus egyházat szigorú állami ellenőrzés alá vonták, a lengyel nyelvű iskolákat bezárták. A litván parasztság azonban – a nemességgel ellentétben – nem a lengyel államiság visszaállítását tekintette fő céljának, hanem a földhöz jutást és a helyi közösségek autonómiáját. Ez a szociális és nyelvi különbség a 19. század végén a litván nemzeti mozgalom önállósodásának egyik hajtóereje lett.

### 10.3.9 Források és bizonytalanságok

Az 1795–1864 közötti litván történelem forrásai jelentős részben cári adminisztratív iratok: kormányzósági jelentések, rendeletek, bírósági jegyzőkönyvek és adóösszeírások. Ezek a források a hatalom szempontjából rögzítik az eseményeket, és gyakran elfogultak a felkelésekkel és a litván nyelvű lakossággal szemben. A felkelők oldaláról kiáltványok, röplapok, visszaemlékezések és egyházi anyakönyvek maradtak fenn, de a litván paraszti perspektíva közvetlen hangja ritka. A 19. századi népességi adatok becslések; a litván területek etnikai összetételére vonatkozóan csak későbbi, az 1897-es orosz népszámlálás körüli adatok állnak rendelkezésre, ezért a korábbi évtizedekre visszavetített etnikai arányok óvatosan kezelendők.

A felkelések áldozatszámai és részvételi arányai vitatottak. A novemberi felkelés litvániai kiterjedtségét a cári hatóságok jelentései túlbecsülhették, hogy a megtorlást igazolják; a januári felkelés paraszti bázisát pedig a lengyel és a litván nemzeti történetírás eltérően értékeli. A litván parasztság motivációi – szociális vagy nemzeti indíttatás – szintén vitatottak. A jobbágyfelszabadítás hatásairól szóló értékelések sem egységesek: egyes kutatók a litván paraszti társadalom önállósodásának kezdetét látják benne, mások a földesúri nagybirtokok továbbélését és a paraszti eladósodást hangsúlyozzák. A litván nyelvű nyomtatási tilalom hatása a litván nyelv fennmaradására és a nemzeti mozgalomra szintén értelmezési kérdés: a tilalom rövid távon korlátozta a litván írásbeliséget, hosszú távon azonban a könyvcsempészet és a titkos oktatás a litván ellenállás szimbólumává vált.

### 10.3.10 Rövid összefoglaló

- A harmadik felosztás (1795) megszüntette a Litván Nagyfejedelemséget; területének nagy része az Orosz Birodalom nyugati kormányzóságaiba tagolódott.
- A litván társadalom rendi alapú volt: a lengyel nyelvű nemesség (szlachta) politikai autonómiája elveszett, a litván nyelvű parasztság jobbágyságban élt.
- A napóleoni háborúk (1812) átmeneti reményt keltettek a lengyel–litván államiság restaurációjára, de a cári uralom visszaállt.
- Az 1830–31-es novemberi felkelés Litvániában elsősorban a nemesség és a diákság mozgalma volt; leverése után bezárták a Vilniusi Egyetemet, és fokozták az oroszosítást.
- Az 1861-es jobbágyfelszabadítás jogilag megszüntette a jobbágyságot, de a földmegváltás és a paraszti eladósodás új feszültségeket szült.
- Az 1863–64-es januári felkelés Litvániában a parasztság egy részét is bevonta, a cári hatóságok azonban parasztbarát reformokkal és kegyetlen megtorlással fojtották el.
- Az 1864-es litván nyomtatási tilalom a latin betűs litván írásbeliség betiltását jelentette; a könyvcsempészet hálózata a litván kulturális ellenállás alapjává vált.
- Az Orosz Birodalom litván területeken folytatott politikája a lengyel–litván nemesség gyengítésére és a litván parasztság megnyerésére törekedett, de a nemzeti feszültségeket nem oldotta fel.

### 10.3.11 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az 1830–31-es és az 1863–64-es felkelések társadalmi bázisát Litvániában! Milyen különbségek mutatkoznak a paraszti részvétel és a cári ellenintézkedések terén?
2. Milyen szerepet játszott a jobbágyfelszabadítás (1861) a litván vidék társadalmi átalakulásában, és miért értékelik eltérően a történészek?
3. Miért volt jelentős az 1864-es litván nyomtatási tilalom, és hogyan kapcsolódik a későbbi litván nemzeti ébredéshez?
4. Milyen források állnak rendelkezésre a cári uralom kezdetének litvániai történetéhez, és milyen torzításokkal kell számolni ezekben?
5. Mutasson rá arra a feszültségre, amely a lengyel nyelvű nemesség és a litván nyelvű parasztság politikai céljai között feszült a 19. század közepén! Hogyan befolyásolta ez a felkelések kimenetelét?

## 10.4 A litván nemzeti ébredés

### 10.4.1 A litván nemzeti ébredés

A 18. század végén, Lengyelország harmadik felosztása (1795) nyomán a Litván Nagyfejedelemség területének túlnyomó része az Orosz Birodalom fennhatósága alá került. Az ezt megelőző évszázadokban a litván politikai elit jelentős része fokozatosan ellengyelesedett, a litván nyelv pedig elsősorban a parasztság és az alacsonyabb papság nyelveként élt tovább. A 19. század folyamán ebből a társadalmi és nyelvi háttérből bontakozott ki az a folyamat, amelyet a litván történetírás **litván nemzeti ébredésnek** (litvánul: *lietuvių tautinis atgimimas*) nevez. Ez a mozgalom nem egyszerűen a nyelv és a népi kultúra iránti érdeklődés volt, hanem egy tudatos nemzetépítési program, amely a modern litván nemzet megteremtésére, társadalmi és politikai emancipációjára törekedett. A folyamat sajátossága, hogy a korábbi, lengyel–litván államiság hagyományával való viszony folyamatos viták és újraértelmezések tárgyát képezte. A nemzeti

ébredés megértése elengedhetetlen a 20. századi litván államiság kialakulásának és a modern litván identitás összetettségének megértéséhez.

#### 10.4.1.1 A litván társadalom és a nyelv helyzete a 19. század első felében

A Litván Nagyfejedelemség orosz annexiója nem szüntette meg azonnal a korábbi társadalmi és kulturális struktúrákat. A földbirtokos nemesség (litvánul: *bajorija*, lengyelül: *szlachta*) továbbra is a lengyel nyelvet és kultúrát tekintette a magas kultúra és a politikai identitás hordozójának. A jobbágyfelszabadítás előtti litván társadalomban a litván nyelvet beszélő parasztság (litvánul: *valstiečiai*) társadalmi és jogi értelemben alárendelt helyzetben élt. A litván nyelvű írásbeliség a 18. században elsősorban a katolikus egyház vallási kiadványaira korlátozódott, amelyek a litvánul beszélő hívek hitéletét szolgálták.

A 19. század első felében Litvánia területén két jelentős politikai megrázkódtatás érte a fennálló társadalmi rendet: a napóleoni háborúk és az 1830–1831-es **novemberi felkelés** (lengyelül: *powstanie listopadowe*). Mindkettő elsősorban a lengyel nemesség politikai mozgalma volt, amely a Lengyel–Litván Köztársaság valamilyen formában történő helyreállítását tűzte ki célul. A felkelés leverése után az orosz hatóságok megtorló intézkedéseket foganatosítottak, amelyek közvetve hatással voltak a litván nemzeti fejlődésre is: 1832-ben bezárták a Vilniusi Egyetemet (litvánul: *Vilniaus universitetas*), amely a térség szellemi központja volt. Az 1830-as évek végén az orosz kormányzat a litván területeken is megkezdte a pravoszláv egyház erősítését és a helyi közigazgatás oroszosítását, de ezek a törekvések ekkor még nem irányultak közvetlenül a litván nyelv ellen.

A litván nemzeti mozgalom előfeltételei közé tartozott a **jobbágyfelszabadítás** az Orosz Birodalomban, amelyet 1861-ben hirdettek ki. Ez a reform, bár a parasztság számára megváltási terhekkel járt, megteremtette a jogi lehetőséget a paraszti származású egyének társadalmi mobilitására. A felszabadítás következtében fokozatosan kialakulhatott egy litván anyanyelvű, paraszti gyökerű értelmiségi réteg. Az első litván nemzeti aktivisták többsége éppen ebből a háttérből érkezett; a katolikus papi szemináriumok pedig fontos csatornát jelentettek a paraszti tehetségek felemelkedése számára. A litván nemzeti ébredés így alapvetően különbözött a lengyel nemzeti mozgalomtól, amelynek elitje a nemességből került ki.

#### 10.4.1.2 A nyelv felfedezése és a korai gyűjtőmunka

A litván nyelv iránti tudományos érdeklődés nem a litván parasztság köréből indult ki, hanem elsősorban nyugat-európai, főként német nyelvészek részéről. A litván nyelv archaikus vonásai, a szanszkrittal és más indoeurópai nyelvekkel való rokonsága a 18–19. század fordulóján a **összehasonlító nyelvtudomány** (németül: *vergleichende Sprachwissenschaft*) egyik kedvelt kutatási tárgyává tette. August Schleicher és más nyelvészek litván nyelvtanokat és szöveggyűjteményeket adtak ki, amelyek hozzájárultak ahhoz a felismeréshez, hogy a litván nyelv nem csupán egy „paraszti nyelvjárás”, hanem önálló, nagy múltú nyelv.

Ezzel párhuzamosan a 19. század közepén helyi értelmiségiek is elkezdték a litván népi kultúra, a **folklór** (litvánul: *tautosaka*) és a nyelvjárások szisztematikus gyűjtését. A **Žemaitija** (Samogitia) régióból származó püspök, **Motiejus Valančius** (1801–1875) a litván katolikus egyház kiemelkedő alakja volt, aki litván nyelvű vallási és didaktikus műveket írt, és támogatta a litván nyelvű oktatást. Valančius tevékenysége azért is fontos, mert a katolikus egyház intézményrendszerét használta a litván nyelvű műveltség terjesztésére, ezzel közvetve a nemzeti identitás megerősítését is szolgálta. Fontos azonban megjegyezni, hogy Valančius és kortársai számára a litván identitás ebben a szakaszban elsősorban nyelvi és vallási közösséget jelentett, nem pedig politikai nemzetet a modern értelemben. Az egyház szerepe azért volt kulcsfontosságú, mert a litván nyelvű oktatás

és írásbeliség intézményi hátterét biztosította, éles ellentétben a szekuláris orosz adminisztrációval, amely hivatalos nyelvként az oroszt használta.

#### 10.4.1.3 Az 1863–1864-es felkelés és a litván sajtótilalom

A litván nemzeti ébredés történetének fordulópontját az **1863–1864-es januári felkelés** (lengyelül: *powstanie styczniowe*) jelentette. Ezt a felkelést is elsősorban a lengyel nemesség szervezte, és célja a Lengyel–Litván Köztársaság határainak helyreállítása volt. A felkelésben azonban a litván parasztság jelentős része is részt vett, részben a földkérdés miatt, részben a helyi nemesség vezette mozgósítás hatására. A litván területeken a felkelés egyik kiemelkedő vezetője **Zigmantas Sierakauskas** (lengyelül: Zygmunt Sierakowski) volt. A felkelés leverése után az orosz kormányzat – a kormányzóságokban bevezetett hadiállapot részeként – a litván és a fehérorosz területeken is megtorló intézkedéseket hozott: tömeges birtokelkobzások, száműzetések és a katolikus egyház jogainak korlátozása következett.

A legnagyobb horderejű, kimondottan a litván kultúrát érintő intézkedés az úgynevezett **litván sajtótilalom** (litvánul: *spaudos draudimas*) volt, amelyet 1864-ben **Mihail Muravjov** vilniusi főkormányzó kezdeményezett, és 1865–1904 között volt érvényben. A tilalom értelmében tilos volt latin betűs litván nyelvű kiadványok – könyvek, újságok, röpiratok – nyomtatása, kiadása és terjesztése. A tilalom formális indoka az volt, hogy a latin betűs írás a lengyel kulturális befolyást erősíti, és ezzel a hivatalos orosz politika a litvánoknak a lengyel kultúrától való elválasztását és az orosz kultúrkörbe való beolvasztását célozta. A gyakorlatban a tilalom a litván nyelvű nyomtatott szó szinte teljes elhallgattatását jelentette, kivéve azokat a kiadványokat, amelyeket az orosz hatóságok cirill betűvel nyomtattak – ezek azonban csekély hatást értek el. A sajtótilalom szimbolikus és gyakorlati jelentősége óriási volt: a litván nemzeti mozgalom számára a nyelvi elnyomás egyértelmű bizonyítékává vált, és a tilalom elleni küzdelem a nemzeti ellenállás központi elemévé vált.

#### 10.4.1.4 A könyvcsempészet és a korai nemzeti sajtó

A sajtótilalomra adott válasz a litván nemzeti mozgalom egyik legfigyelemreméltóbb válasza volt: a **könyvcsempészet** (litvánul: *knygnešystė*). Mivel a Litvániában a litván nyelvű nyomtatás tilos volt, a közeli **Kis-Litvániában** (litvánul: *Mažoji Lietuva*, németül: *Preußisch-Litauen*), a Német Birodalomhoz tartozó Kelet-Poroszországban létrejött egy litván nyelvű kiadói hálózat. A legfontosabb központ **Tilsit** (ma Szovjetszk, Oroszország) városa volt, ahol litván nyomdák működtek. Az itt kinyomtatott litván nyelvű könyveket és folyóiratokat csempészek, a **könyvcsempészek** (litvánul: *knygnešiai*) juttatták el az Orosz Birodalomba. A csempészútvonalak megszervezése jelentős kockázattal járt: a határon való átkelés, a letartóztatás és a száműzetés reális veszélyt jelentett. Ennek ellenére a becslések szerint a tilalom közel négy évtizede alatt több ezer csempész vett részt a hálózatban, és több millió litván nyelvű kiadvány jutott el az olvasókhoz. A pontos számok bizonytalanok; a történészek becslései a 3–8 milliós nagyságrendre vonatkoznak, de ezek a számok nem alapulnak teljes körű nyilvántartáson.

A tiltott kiadványok között kiemelkedő szerepet játszott az **Aušra** (magyarul: „Hajnal”) című folyóirat, amelyet 1883–1886 között adtak ki. Az Aušra megalapítója, **Jonas Basanavičius** (1851–1927) orvos, aki a folyóirat első szerkesztője is volt, a litván nemzeti ébredés egyik meghatározó alakja lett. Az Aušra programja a litván nyelv ápolását, a litván történelem és kultúra kutatását, valamint a litván nemzeti öntudat erősítését tűzte ki célul. A folyóirat szerzői között ott találjuk a korai litván értelmiség legtöbb fontos alakját. Az Aušra nem volt politikai radikalizmusáról ismert; elsősorban kulturális és nyelvi kérdésekkel foglalkozott. Mégis, a folyóirat alapvetően új diskurzust hozott létre: a litvánokat mint önálló nemzetet jelenítette meg, amelynek

saját nyelve, történelme és kulturális öröksége van, és amely nem csupán a lengyel vagy az orosz nemzet egyik regionális változata.

Az Aušra után, 1889–1892 között jelent meg a **Varpas** (magyarul: „Harang") című folyóirat, amelyet **Vincas Kudirka** (1858–1899) szerkesztett. A Varpas már határozottabban politikai programot hirdetett: a litván nemzeti függetlenség eszméjét, a litván nyelvű oktatás és sajtó szabadságát, valamint a társadalmi reformokat. Kudirka a folyóirat hasábjain publikálta **Tautiška giesmė** (magyarul: „Nemzeti himnusz") című versét, amely később, 1918-ban Litvánia himnusza lett. A Varpas és a köré szerveződő értelmiség a litván nemzeti mozgalom baloldali, demokratikus szárnyát képviselte, amely szemben állt a lengyel orientációjú nemességgel, és a litván parasztságban látta a nemzet legfőbb társadalmi bázisát. A korszak litván sajtójában így kialakult egy feszültség a kulturális–nyelvi önépítkezést hangsúlyozó, illetve a politikai emancipációt és esetleg függetlenséget követelő irányzatok között. Ez a kettősség a későbbi litván politikai életben is tovább élt.

#### 10.4.1.5 A társadalmi és demográfiai hátterű: a kivándorlás

A 19. század második felének litván nemzeti ébredését nem lehet kizárólag kulturális és politikai eseménytörténetként megérteni; a folyamat mélyen összefonódott a térség társadalmi és gazdasági átalakulásával. A jobbágyfelszabadítás után a litván parasztság jelentős része továbbra is súlyos földéhséggel és szegénységgel küzdött. A földbirtokok koncentrációja, a megváltási terhek és a mezőgazdasági technológia alacsony szintje a vidéki lakosság nagy részét nehéz helyzetbe hozta. A 19. század utolsó évtizedeiben megindult a **nagyarányú kivándorlás** (litvánul: *emigracija*) az Egyesült Államokba, valamint kisebb mértékben Kanadába, Brazíliába és Nyugat-Európába.

A litván kivándorlás pontos létszámára vonatkozóan csak becslések állnak rendelkezésre. A litván történetírás gyakran említett, hozzávetőleges adata szerint 1868–1914 között mintegy 600–700 ezer ember hagyta el Litvánia területét, de a számok forrásai eltérőek, és a korabeli statisztikák nem mindig különböztették meg a litvánokat a lengyel vagy más szomszédos etnikumú kivándorlóktól. A kivándorlás okai között a gazdasági nehézségek mellett a politikai elnyomás, különösen az 1863-as felkelés leverése utáni megtorlások is szerepet játszottak. A kivándorlók között nemcsak parasztok, hanem a sajtótilalom miatt politikai üldöztetést szenvedő értelmiségiek, köztük könyvcsempészek is voltak.

A litván diaszpóra, elsősorban az Egyesült Államokban, fontos szerepet játszott a nemzeti mozgalom finanszírozásában és politikai támogatásában. Az amerikai litván közösségek újságokat, egyesületeket és egyházakat hoztak létre, amelyek szoros kapcsolatban álltak az anyaországi mozgalommal. Az **amerikai litván sajtó** a sajtótilalom éveiben fontos fórumot biztosított a litván nyelvű vitákhoz, és a diaszpóra anyagi támogatása nélkül a tiltott kiadványok terjesztése is nehezebb lett volna. A kivándorlásnak volt azonban egy negatív hatása is: a fiatal, munkaképes lakosság távozása tovább erősítette a helyi társadalom elöregedését és a falusi közösségek bomlását. A kivándorlás emlékezete a litván nemzeti narratívában máig fontos helyet foglal el, mint a nehéz sorsú paraszti nemzet túlélési stratégiájának példája.

#### 10.4.1.6 A nemzeti mozgalom intézményesülése a századfordulón

A sajtótilalom évtizedei alatt a litván nemzeti mozgalom fokozatosan intézményesült. Az illegális sajtó mellett titkos iskolák, úgynevezett **otthoni iskolák** (litvánul: *darželiai*, *slaptos mokyklos*) hálózata jött létre, ahol litván anyanyelvű oktatást folytattak a gyermekek számára. Ezek az iskolák a paraszti házakban működtek, és a litván katolikus papság, valamint a nemzeti érzelmű értelmiség tagjai tanítottak bennük. A titkos iskolák működése az állami oroszosító oktatáspolitikával szembeni ellenállás egyik legfontosabb formája volt.

A tilalom évtizedeiben a litván nemzeti mozgalom politikai céljai is fokozatosan radikalizálódtak. Az 1890-es években a Varpas köréhez kapcsolódó értelmiség egy része a litván politikai autonómia vagy akár a független litván állam gondolatát is felvetette. 1896-ban a litván szociáldemokraták megalakították a **Litván Szociáldemokrata Pártot** (litvánul: *Lietuvos socialdemokratų partija*), amely a litván területek politikai autonómiáját követelte az Orosz Birodalmon belül. Ez volt az első modern litván politikai párt. Ugyanebben az időszakban a konzervatívabb, katolikus körök is szervezkedni kezdtek; az ő bázisuk elsősorban a papság és a vallásos parasztság volt. E két fő irányzat – a szociáldemokrata, illetve a katolikus-nemzeti – versengése a későbbi litván politikai élet alapvető törésvonalát előlegezte meg.

1904-ben az orosz hatóságok – részben a forradalmi mozgalmak nyomására, részben a sajtótilalom kudarcát belátva – eltörölték a litván sajtótilalmat. A latin betűs litván nyelvű nyomtatás újra legálissá vált. Ez nem jelentette az oroszosítási politika teljes feladását, de a litván sajtó és kiadói tevékenység robbanásszerű fejlődésnek indult. A **Nagy Vilniusi Szejm** (litvánul: *Didysis Vilniaus Seimas*) néven ismert kongresszus 1905-ben ülésezett, és a litván politikai erők első széles körű, nyilvános fóruma volt. A kongresszus határozataiban a litván nép önrendelkezési jogát, a litván nyelv hivatalos használatát és a nemzeti iskolarendszer megteremtését követelte. Ez az esemény a litván nemzeti mozgalom politikai érettségének fontos állomása volt, és egyúttal jelezte, hogy a mozgalom többé nem csupán kulturális, hanem politikai követelésekkel is fellép.

#### 10.4.1.7 A lengyel–litván viszony és a nemzeti identitás kérdése

A litván nemzeti ébredés egyik legbonyolultabb kérdése a **lengyel–litván viszony** volt. A 19. század folyamán a litván nyelvű nemzeti mozgalom és a lengyel nemzeti mozgalom között egyaránt volt összefonódás és éles szembenállás. A lengyel mozgalom hagyományosan a Lengyel–Litván Köztársaság – az úgynevezett **két nemzet köztársasága** (lengyelül: *Rzeczpospolita Obojga Narodów*) – területi integritásának helyreállítását tűzte ki célul, és a litván területeket a lengyel politikai nemzet részének tekintette. Ezzel szemben a litván nemzeti mozgalom a litván nyelv és identitás önállóságát hangsúlyozta, és egyre inkább elutasította a lengyel politikai nemzetbe való beolvadást.

A feszültség kulcskérdése az identitás kettőssége volt: számos, magát politikailag lengyelnek valló földbirtokos Litvániában litvánul is beszélt, és a helyi társadalomhoz erős kötődése volt, miközben kulturálisan és politikailag a lengyel nemzethez tartozónak érezte magát. A litván nemzeti mozgalom számára ez a réteg a „nemzeti árulás” jelképévé vált, míg a lengyel mozgalom számára a litván nacionalizmus a közös államiság és a lengyel kultúra elleni támadásként jelent meg. A századfordulóra ez a kettős kötődés egyre inkább egyértelmű választásra kényszerítette az egyént: vagy a lengyel, vagy a litván politikai nemzet tagjának vallja magát. Ez a folyamat a litván nemzeti mozgalom megerősödésével párhuzamosan fokozódott, és az első világháború előtti évtizedekre a lengyel–litván viszony nyíltan konfliktusossá vált. Fontos azonban megjegyezni, hogy a 19. században az identitások gyakran képlékenyek voltak, és a modern értelemben vett nemzeti hovatartozás egyértelmű meghatározása a lakosság jelentős része számára még nem volt evidens.

#### 10.4.1.8 A nemzeti ébredés regionális és társadalmi korlátai

A litván nemzeti ébredés korántsem volt egyenletes hatású az egész litván nyelvterületen. A movement legerősebb bázisa a **Žemaitija** (Samogitia) régióban, valamint a **Suvalkija** régióban volt, ahol a paraszti gazdálkodás viszonylag fejlettebb volt, és ahol a litván nyelvű papság aktívabb szerepet játszott. Ezzel szemben a **Vilnius** (litvánul: *Vilnius*) környéki területeken, különösen a városban, a lengyel és a zsidó kultúra volt a meghatározó, és a litván nyelvű lakosság

kisebbségben élt. A litván nemzeti mozgalom számára Vilnius, a történelmi főváros szimbolikus jelentősége óriási volt, de a város tényleges etnikai és nyelvi összetétele a 19. század végén jelentősen eltért a litván nemzeti narratívától. Ez a feszültség a későbbi lengyel–litván területi vitákban, különösen az 1920-as években robbant ki.

A nemzeti ébredés terjedését korlátozta az is, hogy a litván nyelvű parasztság jelentős része számára a nemzeti kérdés másodlagos volt a mindennapi megélhetéshez képest. A kivándorlás, a földhiány és az adóterhek közvetlenebbül érintették a lakosság nagy részét, mint a nyelvi jogokért folytatott küzdelem. A nemzeti mozgalom sikere éppen abban rejlett, hogy képes volt összekapcsolni a nemzeti követeléseket a társadalmi és gazdasági sérelmekkel, és a litván parasztot mint a nemzet alapját jeleníteni meg. A litván nemzeti narratíva a parasztságot tette meg a nemzeti értékek hordozójává, szemben a lengyelesített nemességgel és az idegennek tekintett orosz adminisztrációval. Ez a szemlélet hosszú távon meghatározta a litván nemzeti önképet.

#### 10.4.1.9 A zsidó és más kisebbségek viszonya a nemzeti mozgalomhoz

A litván nemzeti ébredést nem lehet a soknemzetiségű litván városi környezet figyelembevétele nélkül tárgyalni. A 19. századi Litvánia városai, különösen Vilnius, Kaunas (litvánul: *Kaunas*), Šiauliai (litvánul: *Šiauliai*) és más települések, jelentős **zsidó** (litvánul: *žydai*) lakossággal rendelkeztek. A zsidó közösség a maga részéről a 19. század második felében saját kulturális és politikai mozgalmait élte meg: a **haszkala** (zsidó felvilágosodás), a jiddis nyelvű munkásmozgalom, a **cionizmus** és az ortodox vallási irányzatok egyaránt jelen voltak. A litván nemzeti mozgalom viszonya a zsidósághoz összetett volt; a litván sajtóban időnként megjelentek a zsidók gazdasági szerepével kapcsolatos előítéletek, de a nemzeti mozgalom fősodra nem tűzött ki kirekesztő célokat.

A litván nemzeti ébredés azonban elsősorban a litván nyelvű paraszti társadalomra koncentrált, és a többnyelvű városi lakosság bevonása a nemzetépítésbe csak lassan haladt. A litván, lengyel, zsidó és orosz közösségek közötti társadalmi és kulturális választóvonalak a 19. század végén még élesek voltak, és a nemzeti mozgalmak terjedése ezeket a választóvonalakat részben újraértelmezte, részben megmerevítette. A litván nemzeti mozgalom a századfordulón még nem volt kizárólagos: a litván nyelvű lakosság egy része továbbra is a lengyel politikai nemzethez való tartozást választotta, míg a városi zsidóság saját identitását a vallási és nyelvi közösségben találta meg. A nemzeti kategóriák megszilárdulása csak az első világháború és az azt követő államhatár-változások után vált véglegessé.

#### 10.4.1.10 A litván nemzeti ébredés öröksége

A litván nemzeti ébredés a 19. század második felében alapvetően átalakította a litván társadalom önképét. A mozgalom a litván nyelvet a tudományos vizsgálat tárgyából a nemzeti identitás alapjává tette; a paraszti kultúrát a nemzeti örökség letéteményeseként kezdte értelmezni; és a politikai emancipáció követelését a nyelvi és kulturális önvédelemmel kapcsolta össze. A sajtótilalom elleni küzdelem, a könyvcsempészet és a titkos iskolák hálózata a litván nemzeti ellenállás szimbólumaivá váltak, és a későbbi litván államiság alapító narratívájában központi helyet kaptak.

Ugyanakkor a nemzeti ébredés nem oldotta meg a litván társadalom belső feszültségeit. A litván–lengyel viszony elmérgesedése, a városi és vidéki lakosság közötti kulturális szakadék, valamint a nemzeti mozgalom és a birodalmi hatalom közötti konfliktus mind a 20. század elejére halmozódtak fel. Az első világháború és az orosz birodalom összeomlása adott lehetőséget a litván nemzeti mozgalom számára, hogy a kulturális és társadalmi nemzetépítés eredményeit

politikai államalapítássá fordítsa. A litván nemzeti ébredés folyamata így nem csupán a 19. századi művelődéstörténet része, hanem a modern litván államiság előfeltétele is.

### 10.4.2 Források és bizonytalanságok

A litván nemzeti ébredés történetének elsődleges forrásai közé tartoznak a korszakban megjelent litván nyelvű folyóiratok – különösen az *Aušra*, a *Varpas* és az ezekhez kapcsolódó kiadványok –, valamint a korai litván értelmiség levelezése, naplói és visszaemlékezései. A sajtótilalommal kapcsolatos orosz hivatalos iratok, rendeletek és periratok a litván és orosz levéltárakban találhatók. A kivándorlással kapcsolatos adatok forrásai elsősorban az Egyesült Államok bevándorlási statisztikái, a hajózási társaságok nyilvántartásai és a litván diaszpóra sajtója. A litván nemzeti mozgalom korai szakaszának rekonstrukciójában fontos szerepet játszanak a memoárok, különösen a könyvcsempészek visszaemlékezései, amelyeket azonban forráskritikával kell kezelni, mivel gyakran utólagosan, a nemzeti ellenállás heroikus narratívájához igazodva íródtak.

A litván nemzeti ébredés értelmezésében több vitatott kérdés is van. Az egyik a mozgalom társadalmi bázisának kiterjedtsége: a történészek egy része hangsúlyozza, hogy a nemzeti ébredés elsősorban egy szűk értelmiségi réteg vállalkozása volt, és a parasztság nagy része még a századfordulón sem rendelkezett kiforrott nemzeti identitással. Mások szerint a könyvcsempészet és a titkos iskolák széles körű elterjedtsége azt bizonyítja, hogy a nemzeti gondolat mélyen behatolt a litván vidéki társadalomba. A kérdés megválaszolását nehezíti, hogy a korszakból nem állnak rendelkezésre reprezentatív felmérések az identitásról vagy az írástudásról. Az írástudási arányokra vonatkozó becslések a korszak oktatási statisztikáiból származnak, de ezek megbízhatósága korlátozott.

A sajtótilalom időszakának könyvcsempészetére vonatkozó számadatok – a becsült csempészett példányszámok és a részt vevők létszáma – vitatottak. A 20. század eleji litván nemzeti történetírás gyakran magasabb becsléseket adott meg, részben a nemzeti mozgalom hősi korszakának emlékezetpolitikai megerősítése érdekében. Az újabb kutatások óvatosabbak, és hangsúlyozzák, hogy a csempészhálózat hatékonysága időben és térben változó volt. A kivándorlási statisztikák értelmezésénél külön problémát jelent, hogy az orosz hivatalos nyilvántartások nem mindig különböztették meg a litván anyanyelvű kivándorlókat a lengyelektől vagy a zsidóktól, így a „litván” kivándorlók számának meghatározása a későbbi becslések függvénye.

Végül, a litván nemzeti ébredés emlékezete a 20. századi litván állami ünnepek és megemlékezések fontos eleme. A könyvcsempészet és a sajtótilalom elleni küzdelem a litván nemzeti identitás alapnarratívájává vált, és a mai napig része a litván közbeszédnek és oktatásnak. Ezzel kapcsolatban fontos megkülönböztetni a dokumentált történelmi tényeket az emlékezetpolitikai megerősítéstől, amely a 19. századi eseményeket a jelenkori nemzeti identitás részeként jeleníti meg.

### 10.4.3 Rövid összefoglaló

- A litván nemzeti ébredés a 19. század folyamán a litván nyelvű parasztságból és az alacsony papságból indult ki, szemben a lengyelesedett nemességgel és az orosz birodalmi adminisztrációval.
- A litván nyelv tudományos felfedezése, a folklór gyűjtése és a katolikus egyház litván nyelvű kiadványai alapozták meg a nemzeti kultúra újjáépítését.
- Az 1863–64-es felkelés leverése után az orosz hatóságok bevezették a litván sajtótilalmat, amely 1865 és 1904 között tiltotta a latin betűs litván nyelvű nyomtatást.
- A tilalom elleni küzdelem a könyvcsempészet (knygnešystė) hálózatát hívta életre, amely Kelet-Poroszországból juttatott be litván nyelvű kiadványokat.

- Az Aušra (1883–1886) és a Varpas (1889–1892) folyóiratok a litván nemzeti mozgalom első fórumai voltak, és a nyelvi-kulturális önépítkezéstől a politikai követelésekig terjedő programot fogalmaztak meg.
- A 19. század végén megindult a nagyarányú litván kivándorlás Észak-Amerikába; az amerikai litván diaszpóra fontos anyagi és politikai támogatója lett a nemzeti ébredésnek.
- A litván nemzeti mozgalom a századfordulón intézményesült: titkos iskolák, politikai pártok és az 1905-ös Nagy Vilniusi Szejm jelezték a politikai érettséget.
- A litván nemzeti ébredés alapvető feszültsége a lengyel politikai nemzethez való viszony volt, amely a századfordulóra nyílt konfliktussá vált.

### 10.4.4 Önellenőrző kérdések

1. Milyen társadalmi és politikai okok vezettek a litván sajtótilalom bevezetéséhez, és hogyan reagált erre a litván nemzeti mozgalom?
2. Hasonlítsa össze az Aušra és a Varpas folyóiratok programját! Melyek a fő különbségek a kulturális és a politikai nemzetépítés hangsúlyaiban?
3. Miért volt a litván–lengyel viszony a nemzeti ébredés korának egyik legélesebb konfliktusa? Milyen identitások éltek egymás mellett a 19. századi Litvániában?
4. Milyen szerepet játszott a kivándorlás a litván nemzeti mozgalom fejlődésében, és milyen forrásproblémák merülnek fel a kivándorlási adatok értelmezésekor?
5. Milyen bizonyítékok szólnak amellett, hogy a litván nemzeti ébredés széles társadalmi bázisra támaszkodott, és milyen érvek kérdőjelezik meg ezt a képet?

# 11 Litvánia 1918-tól napjainkig

## 11.1 Az első köztársaság

### 11.1.1 Az első köztársaság

Az első világháború végén, 1918–1920-ban a mai Litvánia területén egyszerre omlott össze az Orosz Birodalom és a Német Birodalom uralmi szerkezete, miközben a lengyel, a szovjet-oroszországi és a helyi politikai erők között éles küzdelem bontakozott ki a térség ellenőrzéséért. Ebből a versengésből nőtt ki az első litván köztársaság, amelynek története egyszerre példázza a régió két háború közötti államépítési kísérleteit és a demokrácia törékenységét. Litvánia esete különösen tanulságos, mert a függetlenség kivívása, a demokratikus berendezkedés és az 1926-os autoriter fordulat, valamint a főváros, Vilnius elvesztésének traumája olyan feszültségeket teremtett, amelyek máig meghatározzák a litván történeti emlékezetet. Ez az alfejezet az 1918–1940 közötti Litvánia állam- és társadalomtörténetét mutatja be, külön kitérve a kisebbségek helyzetére.

#### 11.1.1.1 A függetlenség kikiáltása és a függetlenségi háborúk

A litván nemzeti mozgalom a 19. század végén és a 20. század elején fokozatosan megerősödött, de a teljes függetlenség gondolata csak az első világháború alatt, a birodalmi keretek meggyengülésével vált meghatározó politikai céllá. A német csapatok 1915-ben megszállták Litvánia nagy részét, és a német katonai közigazgatás, az **Ober Ost** alatt a helyi politikai élet korlátozottan működhetett. 1917-ben a német hatóságok engedélyével összeült a **Litván Tanács** (*Lietuvos Taryba*), amely 1918. február 16-án Vilniusban kikiáltotta a független Litván államot. Ez a dokumentum a litván történeti hagyományban a modern államiság születési dátuma, de a kikiáltás körülményei vitatottak: a tanács eredetileg a Németországgal való szoros együttműködést is elfogadta, ami a későbbi emlékezetpolitikában kényes pont maradt.

A német vereség és az 1918. novemberi összeomlás után a Litván Tanács tényleges hatalmat kezdett kiépíteni. A helyzet azonban rendkívül bizonytalan volt: a szovjet-oroszországi Vörös Hadsereg 1918 decemberében benyomult Litvániába, és 1919 januárjában kikiáltották a **Litván Szovjet Szocialista Köztársaságot**, amelyet hamarosan összevontak a **Belorusz Szovjet Szocialista Köztársasággal Litván–Belorusz SZSZK** (**Litbel**) néven. A bolsevik erők elfoglalták Vilniust, míg a litván kormány ideiglenesen Kaunasba költözött. A litván csapatok – részben német **szabadcsapatok** (*Freikorps*) támogatásával – 1919 tavaszán ellentámadást indítottak, és fokozatosan visszaszorították a Vörös Hadsereget. A szovjet-oroszországi kormány 1920. július 12-én a **moszkvai békeszerződésben** elismerte Litvánia függetlenségét, és lemondott Vilniusról a litván állam javára.

A lengyel–litván viszony azonban a háború alatt végzetesen megromlott. A lengyel politikai elitek egy része – élükön **Józef Piłsudski** marsallal – a történelmi lengyel–litván unió hagyományából kiindulva szövetségi államot vagy egy föderációt képzelt el, míg a litván nacionalisták a nemzeti alapon szerveződő, független Litvániát. A nézeteltérés a Vilnius-vidék feletti ellenőrzésért folyó fegyveres konfliktussá fajult. 1920 őszén, a lengyel–szovjet háború idején a lengyel hadsereg elfoglalta Vilniust, és a **Żeligowski-féle akció** néven ismert, formailag lázadó lengyel egységek

kikiáltották a **Közép-Litvánia** (*Litwa Środkowa*) nevű bábállamot. Az 1922-es vitatott népszavazást követően a területet Lengyelországhoz csatolták. Litvánia ezt soha nem ismerte el, és az alkotmányos főváros továbbra is Vilnius maradt, de a tényleges kormányzati székhely Kaunasba került. A vilniusi kérdés a két világháború közötti litván külpolitika legfontosabb, szinte minden mást meghatározó konfliktusává vált.

#### 11.1.1.2 A parlamentáris demokrácia évei (1920–1926)

Az alkotmányozó nemzetgyűlés (*Steigiamasis Seimas*) 1920-ban ült össze, és 1922. augusztus 1-jén fogadta el az első litván alkotmányt, amely a korabeli Európa egyik legdemokratikusabb alaptörvénye volt. Az alkotmány széles körű állampolgári jogokat biztosított, egykamarás parlamentet hozott létre, és a végrehajtó hatalmat a parlamentnek erősen alárendelt kormányra bízta. Az elnöki tisztség gyenge volt, és a **Seimas** (parlament) választotta az elnököt. A nők választójogot kaptak, ami a régióban korainak számított. A választási rendszer arányos volt, ami a sok kis párt mellett gyakori kormányválságokhoz vezetett.

A litván pártrendszer a 1920-as évek elején rendkívül széttagolt volt. A legjelentősebb erők közé tartoztak a **Kereszténydemokrata Párt** (*Lietuvos krikščionių demokratų partija*), amely a katolikus egyház támogatását élvezte, és különösen a vidéki, hagyományos választók körében volt erős; a **Litván Népi Szocialista Demokrata Párt**, amely a mérsékelt baloldali, agrárius irányzatot képviselte; valamint a **Nemzeti Haladás Pártja**, amely a nacionalista, polgári értelmiségiek fóruma volt. Emellett számos kisebb párt, nemzeti kisebbségi lista és helyi érdekcsoport működött. A kormányok gyakran koalícióban alakultak, és ritkán maradtak hivatalban egy évnél tovább.

Az első évek legfontosabb belpolitikai kérdései közé tartozott a **földreform**. A litván társadalom túlnyomó többsége paraszti sorban élt, és a nagybirtokrendszer – amely nagyrészt a **lengyel nemesség** és a **balti német** földesurak kezén volt – felszámolása a nemzetépítés és a társadalmi igazságosság jegyében széles körű támogatást élvezett. Az 1922-es földreform törvénye korlátozta a birtokok méretét, és a kisajátított földeket földműveseknek, valamint a függetlenségi harcokban részt vevő katonáknak osztották ki. A reform radikálisan átalakította a vidéki tulajdonviszonyokat, megerősítette a független, nemzeti paraszti osztályt, de gazdasági hatékonysága vitatott: a széttöredezett kisparaszti gazdaságok sokszor alig voltak életképesek.

A gazdaságpolitikában a kormányok az állami beavatkozás és a piaci liberalizmus között ingadoztak. Litvánia hagyományosan mezőgazdasági ország volt, ahol a len, a vaj, a gabona és a fa exportja jelentette a fő devizaforrást. Az ipar fejletlen volt, és nagyrészt Kaunasra, valamint a kisebb városokra koncentrálódott. A **litván litas** 1922-es bevezetése stabilizálta a pénzügyi rendszert, de az 1920-as évek közepén a mezőgazdasági árak világpiaci zuhanása súlyosan érintette a termelőket. A gazdasági nehézségek tovább növelték a politikai elégedetlenséget.

#### 11.1.1.3 Az 1926-os államcsíny és az autoriter rendszer kiépülése

Az 1926. májusi parlamenti választásokon a baloldali és a kisebbségi pártok – köztük a lengyel és zsidó listák – viszonylag jól szerepeltek, ami aggodalmat keltett a konzervatív és nacionalista körökben. A választások után alakult koalíció, amelyben a szociáldemokraták és a kisebbségi képviselők is részt vettek, megállapodást írt alá a Szovjetunióval, ami tovább élezte a belpolitikai helyzetet. A litván hadsereg tisztikara, a kereszténydemokrata ellenzék és a nacionalista értelmiségiek egy része puccsot szervezett.

1926. december 17-én katonatisztek egy csoportja megbuktatta a kormányt, és **Antanas Smetonát**, az első köztársaság korábbi elnökét juttatta hatalomra. A puccs formailag a hadsereg beavatkozásával, de jelentős polgári támogatással zajlott, és a kortársak egy része a „rend helyreállításaként" értelmezte. Smetona és szövetségese, **Augustinas Voldemaras** fokozatosan felszámolta a parlamentáris rendszert. 1927-ben feloszlatták a Seimast, és Smetona rendeleti kormányzást vezetett be. Az 1928-as új alkotmány már autoriter elnöki rendszert hozott létre, amelyben az elnököt nem választották, hanem Smetona magát örökös elnökké nyilvánította.

Az autoriter rezsim a **Nemzeti Újjászületés** (*Tautinis atgimimas*) jelszavával a litván nemzeti egységet hirdette, és a liberális demokráciát, valamint a pártpluralizmust a nemzet gyengeségének okaként ábrázolta. A rezsim ideológiája a **tautininkai** (nemzetiek) mozgalmához kapcsolódott, de Smetona uralma nem volt totális diktatúra: nem épített ki tömegpártot, nem alkalmazott szisztematikus terrort, és a civil társadalom bizonyos elemei – például az egyház, a helyi önkormányzatok, a szakmai szervezetek – korlátozottan tovább működhettek. A politikai ellenzék azonban csak illegalitásban vagy félillegalitásban tevékenykedhetett, a sajtószabadságot jelentősen korlátozták, és a kommunista, valamint a fájszi szervezeteket betiltották. A rezsim a **cenzúra** és az állami propaganda eszközeivel nevelte a lakosságot a nemzeti értékekre.

Az 1930-as években a rendszer tovább merevedett. A **börtönökben** politikai foglyokat tartottak, elsősorban kommunistákat és szociáldemokratákat, de a lengyel és zsidó kisebbségi aktivisták is rendőri zaklatásnak voltak kitéve. A rezsim hivatalosan antiszemita ideológiát nem hirdetett, de a zsidó közösség gazdasági és kulturális autonómiáját fokozatosan szűkítették, és a litván nacionalista sajtóban időnként antiszemita hangok is megjelentek. Az **1938-as alkotmány** megerősítette az elnöki hatalmat, és a rendszert formálisan is a nemzeti autoriter állammá alakította.

#### 11.1.1.4 A kisebbségek helyzete

A két háború közötti Litvánia etnikailag sokszínű volt, bár a litván lakosság aránya viszonylag magas volt. Az 1923-as népszámlálás szerint – amelynek adatai becsléseken és vitatott kategorizációkon alapulnak – a litvánok a lakosság mintegy 80 százalékát tették ki, míg a legnagyobb kisebbségi csoportok a zsidók (kb. 7–8 százalék), a lengyelek (kb. 3–4 százalék), a németek (kb. 4 százalék) és az oroszok (kb. 2–3 százalék) voltak. A nemzetiségi statisztikákban a nyelvi és vallási kategóriák gyakran átfedték egymást, és a besorolás nem volt egyértelmű, különösen a Vilnius-vidék nélküli területeken.

A litván állam az 1920-as években a kisebbségi jogok terén viszonylag liberális politikát folytatott. Az 1922-es alkotmány biztosította a kisebbségi nyelvek használatát az oktatásban és a helyi közigazgatásban, és a zsidó közösség széles körű kulturális autonómiát kapott. A **zsidó iskolahálózat** héber és jiddis nyelvű intézményekből állt, és a zsidó vallási közösségek önállóan működhettek. A lengyel kisebbség helyzetét azonban beárnyékolta a Vilnius-kérdés: a litván hatóságok a lengyeleket gyakran potenciális lojalitási kockázatként kezelték, és a lengyel iskolák támogatását fokozatosan csökkentették. A német kisebbség – amely különösen a **Memel-vidéken** (Klaipėda régiójában) volt jelentős – a weimari Németország és a litván kormány közötti diplomáciai feszültség forrása volt.

Az 1926-os fordulat után a kisebbségi politika szigorodott. A nemzeti kormányzat a litván nyelv elsőbbségét hangsúlyozta, és a kisebbségi iskolák számát fokozatosan csökkentette. A zsidó közösség gazdasági tevékenységét a litván nacionalista gazdaságpolitika – például a szövetkezetek állami támogatása – hátrányosan érintette. A lengyel kisebbséget továbbra is bizalmatlanul kezelték, és a lengyel kulturális intézményeket korlátozták. A rezsim ugyanakkor nem hajtott végre etnikai tisztogatást, és a kisebbségi csoportok formális jogai soha nem szűntek meg teljesen.

A kisebbségi kérdés a litván belpolitika egyik állandó konfliktusforrása maradt, és a nemzetközi fórumokon – különösen a Népszövetségben – a litván kormány gyakran védekezni kényszerült a kisebbségi panaszokkal szemben.

#### 11.1.1.5 A Memel-vidék (Klaipėda régió) kérdése

A **Memel-vidék** (litvánul **Klaipėdos kraštas**, németül **Memelland**) a Német Birodalom egykori kelet-poroszországi területe volt, amelyet az 1919-es versailles-i szerződés elválasztott Németországtól, és a Népszövetség fennhatósága alá helyezett. A terület lakossága túlnyomóan német volt, de jelentős litván kisebbséggel. 1923 januárjában a litván kormány – formálisan helyi felkelést színlelve – katonai akcióval megszállta a régiót, és a Népszövetség utólag elismerte Litvánia fennhatóságát, autonóm státuszt biztosítva a területnek. Az **1924-es Memel-egyezmény** a régió számára széles körű önkormányzatot garantált, amelynek élén a helyi parlament és a kormányzó állt.

A Memel-vidék a litván gazdaság számára létfontosságú volt, mivel Klaipėda volt az ország egyetlen tengeri kikötője. A német lakosság és a litván kormány viszonya azonban folyamatosan feszült volt: a német pártok a weimari Németországhoz való közeledést vagy legalábbis az autonómia teljes tiszteletben tartását követelték, míg a litván hatóságok a régió szorosabb integrációját szorgalmazták. Az 1930-as években, a náci Németország megerősödésével a terület német lakosságának egy része egyre inkább Berlin felé orientálódott. A litván kormány 1935-ben felfüggesztette a helyi autonómiát, és statáriumot vezetett be, ami nemzetközi tiltakozást váltott ki. A feszültség 1939 márciusában csúcsosodott ki, amikor Németország ultimátumban követelte a régió átadását. Litvánia – nemzetközi támogatás híján – kénytelen volt engedni, és a Memel-vidéket Németországhoz csatolták. Ez Litvánia számára súlyos presztízsveszteséget és gazdasági károkat okozott.

#### 11.1.1.6 Társadalmi viszonyok és mindennapi élet

A két háború közötti Litvánia társadalma alapvetően agrártársadalom maradt. A lakosság nagy része falvakban élt, és a mezőgazdasági termelésből, valamint a kézműiparból tartotta fenn magát. Az **urbanizáció** lassú volt: Kaunas, a tényleges főváros, a népszámlálási adatok szerint 1923-ban körülbelül 90 000 lakosú volt, és a 1930-as évek végére is alig haladta meg a 150 000 főt. A város a litván nemzeti kultúra központjává vált, mivel Vilnius elvesztése után ide összpontosult az állami élet, az oktatás és a sajtó. Kaunasban épültek ki az új kormányzati negyedek, a múzeumok, a színházak és az egyetem, amelyet 1922-ben alapítottak **Vytautas Magnus Egyetem** néven.

Az oktatás fejlesztése a nemzetépítés egyik kulcsfontosságú eszköze volt. Az **írni-olvasni tudás** aránya a 1920-as évek elején viszonylag alacsony volt, de a kötelező elemi oktatás bevezetése és az állami iskolahálózat kiépítése nyomán fokozatosan emelkedett. A litván nyelvű közép- és felsőoktatás intézményei a nemzeti értelmiség utánpótlását szolgálták. A nők műveltsége is javult, bár a felsőoktatásban továbbra is alulreprezentáltak maradtak.

A gazdasági életet a mezőgazdasági szövetkezetek térnyerése jellemezte, amelyeket a kormányzat aktívan támogatott. A **Lietūkis** nevű, államilag támogatott szövetkezeti hálózat a terményfelvásárlásban és az exportban játszott jelentős szerepet. Az ipar fejlődése szerény volt, főként élelmiszer-feldolgozásra, textilgyártásra és faiparra korlátozódott. A munkásosztály létszáma kicsi volt, és a munkásmozgalom – a kommunisták és a szociáldemokraták – elsősorban a városokban működött, de a politikai elnyomás miatt tevékenységük korlátozott maradt.

A társadalmi életet mélyen áthatotta a katolikus egyház befolyása, különösen a vidéki lakosság körében. A **katolikus egyház** az állami életben informálisan erős szerepet játszott, és a

kereszténydemokrata pártok az egyházi hierarchiával szoros kapcsolatban álltak. Az 1926-os fordulat után az egyház és a rezsim viszonya összetett volt: Smetona nem épített ki totális egyházi befolyást, de az egyház társadalmi tanítása és a nemzeti konzervatív értékrend összhangban állt a rezsim ideológiájával. A protestáns kisebbség – elsősorban a német és a litván evangélikusok – kisebb, de jogilag elismert közösséget alkotott.

#### 11.1.1.7 A külpolitika zsákutcája

Litvánia külpolitikáját a két háború közötti időszakban mindvégig a Vilnius-kérdés határozta meg. Mivel Lengyelországgal a diplomáciai kapcsolatok feszültek voltak – Litvánia hivatalosan hadiállapotban állt Lengyelországgal 1938-ig –, a litván kormány a regionális szövetségekben keresett ellensúlyt. A **balti antant** (Litvánia, Lettország, Észtország) 1934-ben alakult, de a három balti állam közötti együttműködés soha nem mélyült el igazán, mivel biztonságpolitikai érdekeik és a nagyhatalmakhoz fűződő viszonyuk eltérő volt. Litvánia a Szovjetunióval és Németországgal is viszonylag korrekt kapcsolatokat ápolt, és 1938-ban, a lengyel ultimátumot követően kénytelen volt felújítani a diplomáciai kapcsolatokat Lengyelországgal.

A nemzetközi helyzet romlása az 1930-as évek végén Litvániát is kiszolgáltatottá tette. A **Molotov–Ribbentrop-paktum** titkos záradéka 1939. augusztus 23-án Litvániát a német érdekszférába sorolta, de a szeptemberi német–szovjet határ- és barátsági szerződés módosította ezt: Litvánia a szovjet érdekszférába került, kivéve a Memel-vidéket, amelyet Németország kapott meg. A második világháború kitörése után Litvánia eleinte semleges maradt, de a szovjet kormány 1939 szeptemberében és októberében **kölcsönös segítségnyújtási szerződést** kényszerített ki, amely szovjet katonai támaszpontok létesítését tette lehetővé litván területen. Ez az egyezmény a szuverenitás látszatát megőrizte, de valójában Litvániát a szovjet befolyási övezetbe vonta.

#### 11.1.1.8 Az első köztársaság mérlege és emlékezete

Az első litván köztársaság 1940-ig tartó története a régió két háború közötti államépítési kísérleteinek egyik sajátos változata. A demokratikus intézmények kiépítése komoly eredmény volt, és a litván politikai elit a parlamentáris rendszert a nyugati normák szerint próbálta működtetni. Azonban a gazdasági nehézségek, a parlamentarizmus törékenysége és a nacionalista nyomás – amelyet a Vilnius-kérdés különösen felerősített – oda vezetett, hogy a demokrácia hamarosan tekintélyelvű rendszernek adta át a helyét. Smetona rendszere nem volt sem náci, sem szovjet típusú totális diktatúra, de a politikai pluralizmust felszámolta, és a nemzeti homogenizáció politikáját folytatta.

A litván történeti emlékezetben az első köztársaság megítélése összetett. A függetlenség kikiáltása és a demokratikus kezdetek a nemzeti büszkeség forrásai, míg az 1926-os puccs és az autoriter korszak értékelése máig vitatott. Egyes történészek a Smetona-korszakot a nemzeti modernizáció és a stabilitás időszakának tekintik, mások a demokrácia elárulásaként ítélik el. A szovjet megszállás utáni emigráns litván közösségekben sokáig a Smetona-rendszer iránti nosztalgia is jelen volt, ami tovább bonyolította a korszak megítélését. Az 1990 utáni litván történetírásban fokozatosan teret nyert az a kiegyensúlyozottabb álláspont, amely a korszakot a maga ellentmondásaival együtt, a kelet-közép-európai autoriter fordulatok tágabb kontextusában értelmezi.

### 11.1.2 Források és bizonytalanságok

Az első litván köztársaság történetének rekonstrukciója viszonylag jó forrásbázisra támaszkodhat, mivel a litván állam saját levéltárai, törvényei, parlamenti jegyzőkönyvei és sajtója fennmaradtak.

A mai litván levéltárakban, valamint a Kaunasban és Vilniusban működő kutatóintézetekben bőséges dokumentumanyag áll rendelkezésre. Ugyanakkor a források egyenetlenek: a demokratikus időszak sajtója szabadabb és sokszínűbb, míg az 1926 utáni időszakból származó hivatalos dokumentumok gyakran a rezsim propagandáját tükrözik, és a cenzúra miatt az ellenzéki hangok csak közvetve rekonstruálhatók.

A népszámlálási adatok, különösen a nemzetiségi összetételre vonatkozóan, módszertani fenntartásokkal kezelendők. A litván, lengyel, zsidó és német lakosság elkülönítése a nyelvi és vallási kritériumok alapján nem mindig egyértelmű, és a korabeli politikai érdekek befolyásolhatták a kategorizációt. A kisebbségi statisztikákban a litván hatóságok gyakran alulbecsülték a lengyel és a zsidó lakosság arányát, míg a lengyel források a litvánokét. A Memel-vidék statisztikái különösen vitatottak.

Az 1926-os puccs körülményei és az autoriter rendszer jellegének értékelése a mai napig vita tárgya a litván történetírásban. A kortárs szereplők emlékiratai, a rezsim hivatalos dokumentumai és a későbbi szovjet propaganda eltérő képet festenek. A szovjet korszak történetírása a Smetona-rendszert fasisztaként ábrázolta, ami a tényeket leegyszerűsítette; a függetlenség visszanyerése utáni litván történetírás pedig hosszú ideig hajlamos volt a rendszer pozitív vonásainak kiemelésére. A mai konszenzus szerint Smetona rendszere autoriter, nacionalista rezsim volt, de nem fasiszta és nem totális diktatúra.

A Vilnius-kérdés és a lengyel–litván konfliktus megítélésében a két ország történetírása sokáig élesen szemben állt egymással. A lengyel források a Vilnius-vidék lengyel többségét hangsúlyozzák, míg a litván források a terület történelmi litván jellegét és a litván lakosság jelenlétét emelik ki. A modern kutatásban a vita már inkább a régió sokszínűségének és a nemzeti kategóriák korabeli rugalmasságának hangsúlyozására irányul.

### 11.1.3 Rövid összefoglaló

- Litvánia 1918. február 16-án kiáltotta ki függetlenségét, de a tényleges hatalmat csak a német vereség és a bolsevik erők elleni harcok után tudta megszilárdítani.
- A parlamentáris demokrácia 1920–1926 között működött, széles választójoggal és erős parlamenttel, de gyakori kormányválságokkal.
- A Vilnius-kérdés – a lengyel hadsereg által 1920-ban elfoglalt főváros elvesztése – mindvégig meghatározta a litván külpolitikát és belpolitikát.
- 1926. december 17-én katonai puccs juttatta hatalomra Antanas Smetonát, aki fokozatosan felszámolta a demokráciát, és autoriter elnöki rendszert épített ki.
- A kisebbségek (zsidók, lengyelek, németek, oroszok) helyzete a demokratikus években viszonylag kedvező volt, de az autoriter fordulat után a nemzeti homogenizálás politikája miatt romlott.
- A Memel-vidék (Klaipėda régió) 1923-ban litván fennhatóság alá került, de 1939-ben Németország ultimátumára Litvánia kénytelen volt lemondani róla.
- A litván társadalom alapvetően agrártársadalom maradt; a gazdaság a mezőgazdasági exportra és a szövetkezeti hálózatra épült.
- A Molotov–Ribbentrop-paktum és a szovjet–litván szerződések 1939-ben Litvániát a szovjet érdekszférába vonták, ami előkészítette a későbbi megszállást.

### 11.1.4 Önellenőrző kérdések

1. Milyen tényezők vezettek a demokratikus rendszer összeomlásához Litvániában 1926-ban? Hasonlítsa össze ezt a korszak más kelet-közép-európai országaiban lezajlott autoriter fordulatokkal!
2. Hogyan befolyásolta a Vilnius-kérdés a litván bel- és külpolitikát? Milyen nemzetközi következményei voltak a lengyel–litván konfliktusnak?
3. Milyen forrásokra támaszkodhat a történész, ha az 1926 utáni Smetona-rendszer jellegét kívánja rekonstruálni? Melyek a fő módszertani bizonytalanságok?
4. Értékelje a litván kisebbségpolitika változásait a demokratikus és az autoriter korszakban! Mely csoportok helyzete romlott leginkább, és miért?
5. Hogyan illeszkedik a Memel-vidék sorsa a két háború közötti kelet-közép-európai területi viták sorába? Milyen tanulságok vonhatók le belőle a kisebbségi autonómiák működésére vonatkozóan?

## 11.2 Szovjet és náci megszállás

Litvánia 1940 és 1944 közötti története a régió egyik legsűrűbb és legvitatottabb időszaka: a Szovjetunió által annektált köztársaságból német megszállási övezet lett, majd ismét szovjet uralom alá került. Az események nemcsak a litván államiság megszűnését, hanem a litván zsidóság szinte teljes megsemmisítését, a polgári lakosság tömeges elvesztését és az ellenállás korai formáinak kialakulását hozták. Az időszak megértése azért is kulcsfontosságú, mert a mai litván emlékezetpolitika és a nemzetközi történetírás egyaránt folyamatosan újraértelmezi az eseményeket, különösen a helyi kollaboráció és az ellenállás kérdését.

### 11.2.1 1939–1940: A szovjet befolyás kiépülése és az annexió

Az 1938-as müncheni egyezmény és a német–szovjet közeledés alapvetően átrendezte a balti térség viszonyait. A **Molotov–Ribbentrop-paktum** (németül: Deutsch-sowjetischer Nichtangriffspakt; oroszul: ) 1939. augusztus 23-i titkos záradéka Litvániát először német érdekszférába sorolta, majd az 1939. szeptember 28-i határmódosító jegyzőkönyvben a Szovjetuniónak engedte át. A litván kormányzat erről csak közvetve, a diplomáciai csatornákon szerezhetett tudomást, és 1939 októberében kényszerűen elfogadta a szovjet–litván kölcsönös segélynyújtási szerződést: a Szovjetunió 20 000 katonát állomásoztathatott Litvániában, cserébe Vilniust és a környező területet visszacsatolták a litván államhoz. A dokumentált tények szerint a szovjet erők 1939. november elején bevonultak a bázisokra, de a litván fél valódi mozgástere attól kezdve minimálisra zsugorodott.

1940. június 14-én a szovjet kormány ultimátumot intézett Litvániához: új, a Szovjetunióval együttműködő kormányt követelt, és engedélyt kért a Vörös Hadsereg szabad beutazására. A litván elnök, Antanas Smetona a fegyveres ellenállás megkísérlését szorgalmazta, de a kormány és a katonai vezetés a túlerő láttán engedett. Június 15-én a Vörös Hadsereg megszállta az országot. Smetona külföldre menekült. A Szovjetunió által kinevezett **Justas Paleckis** vezette bábkormány július 14–15-én megtartott „választásokat” szervezett, amelyeken csak a szovjetbarát **Litván Dolgozók Szövetsége** indulhatott. Az összehívott **Litván Nép Szejmje** július 21-én kikiáltotta a Litván Szovjet Szocialista Köztársaságot, és kérte felvételét a Szovjetunióba; a Legfelsőbb Tanács 1940. augusztus 3-án jóváhagyta az annexiót. Ez a folyamat dokumentált eseménysor, noha a „független választás” színjátéka mind a kortárs megfigyelők, mind a későbbi történészek szerint hamis volt.

Az annexió első hónapjaiban gyors szovjetizálás kezdődött: államosították a nagyipart, a bankokat és a földeket; megkezdték az egyházak visszaszorítását; politikai alapú letartóztatásokat hajtottak végre. A szovjet hatóságok hivatalos adatai szerint 1940–1941 folyamán mintegy 6 000 embert tartóztattak le, de a tényleges szám ennél magasabb lehetett. A terror fokozódását jelezte az 1941. június 14–18. között végrehajtott tömeges deportálás: a becslések szerint 17 000–20 000 litván állampolgárt – köztük a politikai, gazdasági és egyházi elit tagjait, valamint családjukat – hurcoltak a Szovjetunió belsejébe, főként Szibériába. A litván történetírás ezt a mai napig a szovjet megszállás egyik legtraumatikusabb eseményeként tartja számon, az áldozatok pontos létszáma azonban vitatott, mert a szovjet iratok sokáig hozzáférhetetlenek voltak.

### 11.2.2 A német invázió és a litván felkelés

1941. június 22-én a náci Németország megtámadta a Szovjetuniót. A Vörös Hadsereg néhány nap alatt összeomlott a balti térségben, és a német alakulatok gyorsan előrenyomultak. A szovjet uralom alatt meggyengült litván társadalom egy része a németeket felszabadítóként fogadta – ez a reakció nemcsak az 1940–1941-es szovjet terror miatt érthető, hanem azért is, mert a **Litván Aktivista Front** (Lietuvos Aktyvistų Frontas, LAF) már 1940 végétől Berlinben szervezkedett, és fegyveres felkelést készített elő a szovjet hatalom megdöntésére. A konszenzusos történészi álláspont szerint a LAF német támogatást is kapott, de célja a litván függetlenség visszaállítása volt, nem pedig a náci megszállás elfogadása.

Június 22–28. között litván felkelők – a becslések szerint 20 000–30 000 fő – támadták meg a visszavonuló szovjet egységeket és a szovjet intézményeket. Kaunasban június 23-án kikiáltották a független Litván Köztársaságot, és ideiglenes kormányt alakítottak. A német katonai hatóságok azonban nem ismerték el ezt az államalakulatot; augusztusban feloszlatták a kabinetet, Litvániát pedig a **Reichskommissariat Ostland** alá rendelték, amelyhez Lettországot, Észtországot és a fehérorosz területek egy részét is hozzácsatolták. A litván közigazgatás alsóbb szintjei működhettek tovább, de teljes mértékben a német fennhatóság alatt. Az ideiglenes kormány feloszlatása dokumentált esemény, azonban az, hogy a litván felkelők valódi célja mennyiben volt a nácikkal való együttműködés, ma is vitatott – a litván emigráns hagyomány a függetlenségi törekvést hangsúlyozza, míg a szovjet és egyes nyugati narratívák a kollaborációra helyezik a hangsúlyt.

### 11.2.3 A náci megszállás berendezkedése

A német megszállás három éve alatt Litvánia a náci új rend brutális perifériájává vált. A **Reichskommissariat Ostland** élén Hinrich Lohse, illetve később Erich Koch állt, de a közvetlen helyi ügyekben a német polgári közigazgatás és a litván önkormányzatok párhuzamosan működtek. A litván rendőrség és a segéderők számos litvánt vontak be a megszálló apparátusba. A megszállás gazdaságpolitikája az élelmiszer- és nyersanyagkivitelt, a mezőgazdasági termelés fokozását és a kényszermunka bevezetését szolgálta. A litván férfiakat több szakaszban munkaszolgálatra vitték Németországba, ahol sokan meghaltak; pontos létszámuk máig vitatott.

Az egyházak – különösen a római katolikus egyház – viszonylag korlátozott működést élvezhettek, de a német hatóságok folyamatosan figyelték a politikai és vallási vezetőket. A litván nemzeti szimbólumok használatát betiltották, a litván nyelvű oktatást visszafogták, a felsőoktatást csak részben hagyták működni. A kulturális élet elsorvadt, a sajtót cenzúrázták. A civilek számára a mindennapokat a nélkülözés, a rettegés és a besúgói rendszer határozta meg. Ezek a tapasztalatok a háború utáni emlékezetben mély nyomot hagytak, de a szovjet propaganda a későbbiekben gyakran elhallgatta a német megszállás alatti litván szenvedéseket, mert saját uralmát akarta igazolni.

### 11.2.4 A holokauszt Litvániában

A litván zsidóság pusztulása az ország történetének legsúlyosabb traumája, amelynek mélységét csak fokozatosan tárta fel a háború utáni kutatás. 1941-ben körülbelül 208 000 askenázi zsidó élt Litvániában, beleértve a Vilnius és környéke annektálása révén odakerült közösségeket is. A nácik **Einsatzgruppen** egységei, valamint a litván **Ypatingasis būrys** (Speciális osztag) és más litván kollaboráns alakulatok 1941 júniusa és decembere között tömeges kivégzéseket hajtottak végre. A legnagyobb vérengzések Kaunas környékén (a VII. erődnél) és Vilnius mellett, a **Paneriai** (Ponar) erdőben történtek, ahol egyes becslések szerint 70 000–100 000 embert öltek meg, többségükben zsidókat. A pontos áldozatszám a Paneriai kivégzőhelyen vitatott, mert a németek 1943-ban megkísérelték a tömegsírok megsemmisítését.

A vidéki zsidó közösségeket – a shtetlek lakosságát – gyakran már 1941 július–augusztusában, a német megszállás első heteiben kiirtották. A túlélők vallomásai szerint a gyilkosságok egy részében helyi litván civilek is részt vettek, akár önkéntes, akár kényszerített szereplőként. Ez a kérdés a mai napig a litván történelmi emlékezet egyik legérzékenyebb pontja: a litván kollaboráció mértékét és a helyi lakosság felelősségét a rendszerváltás óta heves viták övezik, és a „litvánok mint tettesek vagy mint segítők” kérdésében nincs teljes tudományos egyetértés. A történészi konszenzus annyiban áll, hogy a holokauszt Litvániában nem kizárólag német kezdeményezésre és német végrehajtással zajlott, hanem jelentős litván részvétellel is.

A nagyvárosokban gettókat hoztak létre: **Vilniusi gettó** (két részre osztva), **Kaunasi gettó**, **Šiauliai gettó**. A gettókat 1943 végéig felszámolták; a túlélőket koncentrációs és megsemmisítő táborokba hurcolták, a munkaképteleneket helyben ölték meg. A litván zsidóság becsült vesztesége 190 000–200 000 fő, ami a háború előtti litván zsidó lakosság mintegy 90 százalékát jelenti. Ez a szám nem egzakt mérés, hanem történészi becslés, amely a háború utáni népszámlálási adatok és a túlélői listák összevetésén alapul; a Szovjetunió hivatalos statisztikái hosszú ideig szándékosan pontatlanok voltak. A holokauszt litvániai eseményeit a mai napig rekonstruálják, elsősorban a túlélők visszaemlékezései, a német iratanyag, a perek jegyzőkönyvei és a fényképfelvételek alapján.

A zsidó ellenállás sem maradt el: a **Vilniusi gettóban 1943. szeptember 1-jén fegyveres felkelés** tört ki, amelyet a náci hatóságok vérbe fojtottak; a túlélők egy része a közeli erdőkbe szökött, és szovjet vagy zsidó partizánegységekhez csatlakozott. A zsidó partizánok a litván és szovjet partizánmozgalom peremén tevékenykedtek, gyakran külön egységekben.

### 11.2.5 Ellenállás és a civilek sorsa

A német megszállás alatt a litván ellenállás két fő irányra szakadt: a szovjetbarát partizánmozgalomra és a litván nemzeti függetlenséget célzó földalatti szervezetekre. A szovjet partizánok már 1941 végétől megkezdték a szervezkedést, elsősorban a keleti és déli erdőségekben, és 1943-tól jelentős erővé váltak, részben a Vörös Hadsereg közeledésével. A litván nacionalista ellenállás központja a **Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas** (VLIK), azaz a Litván Felszabadítás Legfőbb Bizottsága volt, amely 1943-ban jött létre, és a független Litvánia visszaállításáért dolgozott. A fegyveres ellenállás korai formája, az **erdőtestvérek** (miško broliai) mozgalom is ekkor kezdett kibontakozni: a szovjet megszállás elől bujkáló, később a német megszállás alatt rejtőzködő fegyveres csoportok közös elnevezése. Az erdőtestvérek tömeges mozgalommá csak a háború után, a szovjet újabb megszállás ellen váltak.

A litván polgári lakosság a német megszállás alatt is súlyos veszteségeket szenvedett. A megtorlások, a kényszermunka, az élelmiszerhiány és a hadműveletek következtében több tízezer litván halt meg vagy tűnt el. A német hatóságok 1944 tavaszán, a visszavonulás előtt erőszakos sorozásokat hajtottak végre; a litván fiatalokat részben önkéntesként, részben kényszerből a

német hadseregbe vagy a munkaszolgálatba vitték. A litván nemzeti ellenállás és a szovjetbarát erők közötti feszültség már a háború alatt is érezhető volt, és ez a későbbi polgárháborús jellegű konfliktus alapját képezte.

### 11.2.6 A szovjet visszatérés és a megszállás vége

1944 nyarán a Vörös Hadsereg nyugat felé nyomulva visszafoglalta Litvániát. Júliusban esett el Vilnius és Kaunas, augusztusra a német erők kiszorultak az ország területéről. A szovjet visszatérés újabb megtorlásokat hozott: a szovjet hatóságok tömegesen tartóztatták le azokat, akiket „kollaboránsnak" vagy „osztályidegennek" minősítettek, és újraindultak a deportálások. Sok litván – a hivatalos becslések szerint több tízezer ember – nyugatra menekült, elsősorban Németországba és Svédországba. A szovjet hatalom helyreállítása a Litván SZSZK formájában 1944–1945 folyamán megtörtént, de a fegyveres ellenállás, az erdőtestvérek mozgalma még évekig folytatódott.

A szovjet visszatérés ténye dokumentált, azonban a szovjet korszak hivatalos litván történetírása évtizedekig elhallgatta vagy torzította az 1940–1941-es szovjet terror és az 1944 utáni megtorlások mértékét. A litván emigráns történetírás ezzel szemben a nemzeti ellenállást hangsúlyozta, és gyakran egyoldalúan ítélte meg a holokauszt eseményeit. A Szovjetunió összeomlása után a litván történetírás fokozatosan nyitott a kritikai szemlélet felé, de a kollaboráció kérdése továbbra is érzékeny emlékezetpolitikai ügy.

### 11.2.7 Források és bizonytalanságok

Az 1940–1944 közötti litvániai események rekonstrukciója több forrástípusra támaszkodik. Elsődleges forrásként szolgálnak a szovjet és német hivatalos iratok, a katonai parancsnokságok jelentései, a helyi közigazgatás feljegyzései, valamint a háború utáni bírósági perek jegyzőkönyvei – különösen a náci háborús bűnösök és a litván kollaboránsok elleni eljárások. A litvániai holokauszt dokumentumai között kiemelkednek a túlélők visszaemlékezései, a gettókban keletkezett naplók, a földalatti sajtótermékek és a fennmaradt fényképek. A litván emigráció – főként az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában – már az 1940-es évek végétől gyűjtötte a szemtanúk beszámolóit.

A főbb bizonytalanságok a következők. Először, az áldozatok létszáma minden szakaszban becslésen alapul: a szovjet deportálások, a holokauszt, a polgári veszteségek és az 1944-es menekültek pontos száma nem ismert egzakt módon. A szovjet és a német statisztikák egyaránt propagandacélokat szolgáltak, és utólag gyakran meghamisították őket. Másodszor, a litván kollaboráció mértéke – különösen a holokausztban való részvétel – heves viták tárgya: a litván történetírás egy része az egyéni felelősséget hangsúlyozza, míg mások a német nyomás és a háborús körülmények szerepét emelik ki. A „litvánok mint tettesek" és a „litvánok mint áldozatok" narratívája közötti feszültség a mai litván emlékezetpolitikát is megosztja. Harmadszor, a szovjet megszállás és a német megszállás közötti időszak értelmezése a rendszerváltás óta politikai küzdelmek tárgya: a baloldali és oroszbarát erők hajlamosak a szovjet szerep tisztára mosására, míg a jobboldali és nacionalista körök a litván kollaborációt minimalizálják. A történészi konszenzus annyiban létezik, hogy mindkét megszálló hatalom bűnös volt, és a litván társadalomnak mindkettő alatt jelentős veszteségeket kellett elviselnie.

### 11.2.8 Rövid összefoglaló

- Litvániát 1940 júniusában a Szovjetunió annektálta, miután a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradékai Litvániát a szovjet érdekszférába sorolták; az annexió színlelt választásokkal és a Litván SZSZK létrehozásával történt.
- Az első szovjet megszállás (1940–1941) során államosítások, letartóztatások és 1941 júniusában tömeges deportálások zajlottak; a deportáltak számát 17 000–20 000 főre becsülik.
- 1941. június 22. után a német hadsereg megszállta Litvániát; a litván felkelők átmenetileg függetlenséget kiáltottak ki, de a németek ezt nem ismerték el, és Litvániát a Reichskommissariat Ostland alá rendelték.
- A német megszállás alatt a litván zsidóság mintegy 90 százalékát – 190 000–200 000 embert – meggyilkolták; a holokausztban német és litván kollaboráns egységek egyaránt részt vettek.
- A litván társadalom ellenállása két irányban szerveződött: a szovjetbarát partizánmozgalom és a nemzeti függetlenséget célzó földalatti hálózatok, köztük az erdőtestvérek korai csoportjai.
- 1944-ben a Vörös Hadsereg visszafoglalta Litvániát, ami újabb megtorlásokkal, deportálásokkal és tömeges nyugatra menekléssel járt.
- Az időszak értelmezése a mai napig vitatott, különösen a kollaboráció mértéke és a litván áldozati narratíva tekintetében.

### 11.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az 1940–1941-es szovjet megszállás és az 1941–1944-es német megszállás főbb jellemzőit! Melyek voltak a hasonló és eltérő vonások a terror és a társadalom ellenőrzése terén?
2. Milyen források alapján rekonstruálható a litvániai holokauszt, és milyen bizonytalanságok terhelik az áldozatszámokra és a kollaboráció mértékére vonatkozó ismereteinket?
3. Milyen szerepet játszott a Litván Aktivista Front és az ideiglenes kormány az 1941. júniusi felkelésben, és miért nem tudta elérni a litván függetlenség visszaállítását?
4. Hogyan befolyásolta a szovjet és a német megszállás a litván nemzeti ellenállás kialakulását, és milyen különbségek figyelhetők meg a szovjetbarát partizánok és a nemzeti ellenállók céljai között?
5. Miért tekinthető a litvániai holokauszt a litván történelmi emlékezet egyik legvitatottabb elemének, és hogyan kapcsolódik ez a mai litván emlékezetpolitikai vitákhoz?

## 11.3 A szovjet Litvánia

Amikor 1944 nyarán a Vörös Hadsereg ismét elérte Litvániát, a náci megszállás évei után nem egyszerűen az 1940–1941-es szovjet uralom tért vissza: a hatalomátvétel ezúttal fegyveres ellenállással találkozott, a szovjet vezetés pedig a sztálini átalakítás eszközeivel – kollektivizálással, deportálásokkal, az egyházi és nemzeti elitek leváltásával – kísérelte meg a **Litván SZSZK**-t (Lietuvos Tarybų Socialistinė Respublika, LTSR) a Szovjetunióba illeszteni. Ez az alfejezet az 1944 és 1990 közötti szovjet Litvániát tárgyalja: a hatalom kiépítését, a partizánháborút, a társadalmi-gazdasági átalakulást, a nemzeti ellenállás formáit, végül a **Sąjūdis** felemelkedését és az 1990. márciusi függetlenségi nyilatkozatot. A korszakot a mai litván hivatalos emlékezet és a nemzetközi jogi felfogás jellemzően szovjet megszállásként értelmezi; a szovjet és a mai orosz

hivatalos értelmezés ezt vitatja, ami a források és az emlékezetpolitika szintjén is módszertani óvatosságot követel.

### 11.3.1 A szovjet hatalom visszaállítása és a partizánháború (1944–1953)

A Vörös Hadsereg 1944 júliusában foglalta vissza Vilniust, augusztusban pedig Kaunast; az év végére Litvánia területe szovjet ellenőrzés alá került. A LTSR kormánya már 1944 tavaszán Moszkvában működött, és a szovjet csapatokkal együtt tért vissza. Az 1940–1941-es szovjet uralom tapasztalatai – az államosítás, a letartóztatások és az 1941. júniusi tömeges deportálások – után a litván lakosság egy része nem fogadta el a visszatérő hatalmat. A fegyveres ellenállás, a **miško broliai** (erdőtestvérek) mozgalma 1944-től bontakozott ki, és a szovjet forrásokban „banditizmusnak” nevezett gerillaháború egészen 1953-ig tartott. A partizánok létszámát a kutatók 1945-re hozzávetőleg 20 000–30 000 főre becsülik, de a támogatóikkal együtt a mozgalom ennél szélesebb kört érintett; a harcokban és a szovjet megtorlásban tízezrek haltak meg. A partizánok célja a litván államiság helyreállítása volt, amit az 1949. február 16-i nyilatkozat is kinyilvánított: a **Litván Szabadságharcosok Szövetsége** (Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdis, LLKS) a szovjet megszállás alatt álló Litván Köztársaság legfőbb politikai hatalmának kiáltotta ki magát. A szovjet belügyi erők és a litván kollaboráns alakulatok fokozatosan felszámolták a mozgalmat; az utolsó nagyobb parancsnokok az 1950-es évek elején estek el, de egyes rejtőzködő csoportok az 1960-as évekig fennmaradtak.

A partizánháborúval párhuzamosan a szovjet hatóságok megkezdték a politikai és gazdasági rend átalakítását. A kollektivizálás 1947-ben indult, és 1949–1952 között teljesedett ki: a parasztgazdaságokat erőszakkal vagy nyomásgyakorlással vonták be a **kolhozokba** (kolūkis). A folyamatot a **deportálások** hullámai kísérték. A szovjet belügyi szervek előre meghatározott kvóták alapján gyűjtötték össze és szállították a Szovjetunió távoli vidékeire a „kuláknak” minősített gazdákat, az értelmiségieket, a papokat, a korábbi litván állami tisztviselőket és a partizánok rokonait. A litván levéltári kutatások konszenzusa szerint 1941 és 1952 között mintegy 132 000 főt deportáltak, de ez a szám alsó becslés, mert a szovjet iratok hiányosak; a legnagyobb hullámok 1948 májusában (Vesna, kb. 39 000 fő) és 1949 márciusában (Priboj, kb. 32 000 fő) zajlottak. A deportáltak közül sokan meghaltak a szállítás és a kényszermunka során; a túlélők egy része csak az 1950-es évek végétől térhetett vissza. A kollektivizálás és a deportálások együttesen megtörték a litván paraszti társadalom ellenállását, de a mezőgazdasági termelés is visszaesett, ami az évtized elején ellátási nehézségeket okozott.

### 11.3.2 Az iparosítás és a társadalom átalakulása (1953–1985)

Sztálin halála (1953) után a tömeges deportálások leálltak, és Hruscsov desztalinizációs politikája a litván köztársaság vezetésének is nagyobb mozgásteret adott. A LTSR élén 1940-től 1974-ig **Antanas Sniečkus** állt, aki a litván kommunista párt első titkáraként a szovjet rendszer lojális képviselője volt, ugyanakkor egyes történészek szerint a helyi érdekek védelmében bizonyos fokú nemzeti káderekből álló adminisztrációt épített ki. Sniečkus megítélése a mai napig vitatott: a szovjet időszak bírálói szerint kiszolgálta Moszkvát, míg más értelmezések hangsúlyozzák, hogy a litván nyelv és kultúra egyes területeken – például az oktatásban – viszonylag megőrizhette pozícióit. A desztalinizáció azonban nem jelentett politikai liberalizációt: a nemzeti követeléseket, az egyházi aktivitást és a függetlenségi hagyományokat továbbra is üldözték.

A szovjet korszak második felét a tervgazdasági iparosítás és az urbanizáció jellemezte. A nehézipar, a gépgyártás, az elektronika és a textilipar fejlesztése új munkahelyeket teremtett, és a falusi lakosság egy része a városokba áramlott. Vilnius, Kaunas, Klaipėda, Šiauliai és Panevėžys népessége gyorsan nőtt; a városi lakosság aránya az 1950-es évektől az 1980-as évek

végére folyamatosan emelkedett, és meghaladta a kétharmadot. A lakáshiány, a fogyasztási cikkek szűkössége és a tervgazdaság egyenlőtlenségei azonban a mindennapi élet állandó feszültségei maradtak. Az iparosítás következtében a litván társadalom szerkezete is átalakult: a paraszti többségű közösségből ipari munkásság és városi értelmiség jött létre, miközben a nők tömegesen léptek be a fizetett munka világába, és az oktatás, valamint az egészségügyi ellátás kiterjedt. Ez azonban nem jelentett emancipációs fordulatot: a szovjet rendszer a nemi szerepeket a maga ideológiai keretei között alakította, és a háztartási munka terhei jórészt továbbra is a nőkre hárultak.

A nemzetiségi politika tekintetében Litvánia a másik két balti köztársaságtól eltérő, viszonylag kedvezőbb helyzetben volt. A szovjet iparosítás ugyan ide vonzotta az orosz anyanyelvű munkásokat és szakembereket, de a betelepülés mértéke nem érte el a lett vagy az észt szintet. A népszámlálási adatok szerint a litvánok aránya a LTSR lakosságán belül 1959 és 1989 között 79–80% körül maradt, az oroszok aránya 8,5%-ról 9,4%-ra nőtt, a lengyeleké 8–9% volt, a zsidó lakosság aránya pedig a világháború és a kivándorlás következtében 1% alá csökkent. Ez a viszonylag magas litván arány fontos szerepet játszott abban, hogy a nemzeti identitás és a nyelv megőrzése erősebb társadalmi bázisra támaszkodhatott. Ugyanakkor a közéletben, a pártapparátusban és a gazdasági irányításban az orosz nyelv dominált, és a szovjet oktatáspolitika egységesítő törekvései a litván nyelv használatát a felsőoktatásban és a tudományban is háttérbe szorították.

### 11.3.3 Nemzeti ellenállás: egyház, disszidensek, emigráció

A fegyveres ellenállás felszámolása után a litván nemzeti ellenállás új formákat öltött. A katolikus egyház – amely Litvániában a többi szovjet köztársaságnál mélyebb társadalmi gyökerekkel rendelkezett – a nemzeti identitás egyik legfontosabb hordozója lett. A szovjet hatóságok az egyházat vagyonától megfosztották, papjait letartóztatták vagy deportálták, a hívőket pedig adminisztratív eszközökkel korlátozták. Az 1970-es évek elején a katolikus ellenállás intézményesült formát talált: 1972. március 19-től kezdve jelent meg a **Litván Katolikus Egyház krónikája** (Lietuvos katalikų bažnyčios kronika), egy illegális, kézzel másolt vagy géppel sokszorosított szamizdat folyóirat, amely az egyházüldözést, a vallásszabadság megsértését és az emberi jogi visszaéléseket dokumentálta. A Kronika a litván disszidens mozgalom legismertebb kiadványa lett, és Nyugatra is eljutott; szerkesztői közül többeket bebörtönöztek.

A **Helsinki csoport** (Lietuvos Helsinkio grupė) 1976 végén alakult, öt alapító tagját rövidesen letartóztatták. A csoport a Szovjetunió által is aláírt Helsinki Záróokmány (1975) emberi jogi rendelkezéseire hivatkozva tette közzé a litvániai jogsértések dokumentációját. A disszidens mozgalom kicsiny, de a szovjet elnyomás körülményei között jelentős hálózatot alkotott; a litván értelmiség egy része a szamizdat (savilaida) terjesztésével, a nemzeti múlt ápolásával és a függetlenségi hagyományok ébren tartásával vett részt az ellenállásban. Az emigráció is meghatározó szerepet játszott: az 1940-es években nyugatra menekült litvánok **diplomáciai szolgálata** (Lietuvos diplomatinė tarnyba) továbbra is működött az Egyesült Államokban és más országokban, és képviselte a független Litván Köztársaság jogfolytonosságát, mivel számos nyugati állam nem ismerte el a szovjet annexiót. Az emigráns közösségek anyagilag és politikailag is támogatták a hazai ellenállást, és a Balti Világtanács, valamint más szervezetek fórumain folyamatosan napirenden tartották a Baltikum függetlenségének kérdését.

### 11.3.4 A Sąjūdis és a függetlenség felé (1988–1990)

Gorbacsov 1985-ös hatalomra kerülése után a **peresztrojka** (átépítés) és a **glasznoszty** (nyilvánosság) politikája új lehetőségeket nyitott a nyilvános politikai szervezkedés előtt. 1988. június

3-án Vilniusban megalakult a **Sąjūdis** (Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis, Litván Átalakulás Mozgalom), amely kezdetben a szovjet reformpolitika támogatását tűzte zászlajára, de rövid időn belül a litván nemzeti követelések – a nyelv, a környezetvédelem, a szovjet múlt feltárása, majd egyre nyíltabban a szuverenitás – platformjává vált. A mozgalom tömeggyűlései, a litván trikolór nyilvános használata és a szovjet időszak bűneinek feltárása milliókat mozgósított. A Litván SZSZK Legfelsőbb Tanácsa 1988 novemberében a litvánt államnyelvvé nyilvánította, 1989 decemberében pedig a Litván Kommunista Párt – **Algirdas Brazauskas** vezetésével – kivált a Szovjetunió Kommunista Pártjából, ami a köztársaság fokozódó önállósodását jelezte.

A Sąjūdis és a kommunista reformerek közötti viszony egyidejűleg volt együttműködő és versengő: a mozgalom radikálisabb szárnya a függetlenség helyreállítását, a párton belüli reformerek pedig a szövetségi kereteken belüli nagyobb autonómiát szorgalmaztak. 1989. augusztus 23-án a Molotov–Ribbentrop paktum 50. évfordulóján a három balti államban emberi láncot alkottak; a több mint 650 kilométeres **Balti lánc** Vilniust Rigán át Tallinnig húzódott, és a balti népek közös követelését fejezte ki a paktum titkos záradékainak elismerésére és a szovjet annexió elutasítására. A Litván SZSZK-ban 1990. február–márciusban megtartott Legfelsőbb Tanács-választáson a Sąjūdis által támogatott jelöltek szereztek többséget. 1990. március 11-én az új Legfelsőbb Tanács (Aukščiausioji Taryba) elfogadta a **Litván Köztársaság függetlenségének helyreállításáról szóló törvényt**, és elnökévé **Vytautas Landsbergist** választotta. A döntés a litván állam 1918-as függetlenségének jogfolytonosságára hivatkozott, nem pedig a Szovjetunióból való kilépésre, ami a szovjet alkotmányos renddel való szembefordulást is rögzítette. A szovjet vezetés a nyilatkozatot alkotmányellenesnek minősítette, Gorbacsov gazdasági blokádot rendelt el, és a következő hónapokban a feszültség fokozódott; ezek az események már a következő alfejezet tárgykörébe tartoznak.

### 11.3.5 Források és bizonytalanságok

A szovjet Litvánia történetének rekonstrukciója több, egymással versengő forrástípusra támaszkodik. Elsődleges források a szovjet párt- és állami iratok, a belügyi szervek deportálási és megtorlási dokumentumai, a litván levéltárakban őrzött rendeletek és népszámlálási adatok; ezeket részben ma is hozzáférhetővé teszik a litván levéltárak. A partizánmozgalom saját dokumentumai, az LLKS nyilatkozatai, a szamizdat kiadványok (a Kronika, a Helsinki csoport jelentései) és a Sąjūdis korai iratai a nem szovjet nézőpontú források közé tartoznak. Az emigrációban működő litván diplomáciai szolgálat és a nyugati rádióadók anyagai kiegészítik a képet. Másodlagos forrásként a litván, a nyugati és a mai orosz történetírás művei használandók, de ezek értelmezési keretei gyakran eltérnek.

Bizonytalanságok és vitatott pontok: a deportáltak pontos száma, a partizánháborúban részt vevők és áldozatok létszáma, a kollektivizálás gazdasági és emberi költsége, valamint a Sniečkus-korszak megítélése. A szovjet korszak egészére vonatkozóan a „megszállás” kifejezés használata a mai litván hivatalos álláspont része, de a szovjet és a mai orosz hivatalos értelmezés vitatja azt; a tankönyv ezt emlékezetpolitikai állításként kezeli, és a dokumentált tényeket – a deportálásokat, az államosítást, a fegyveres ellenállás elnyomását – függetlenül kezeli az értelmezési kerettől. A litván nemzeti ellenállás hősi narratívája és a szovjet hatalom „testvéri segítségnyújtás” narratívája egyaránt emlékezetpolitikai konstrukció, ezért a tankönyv törekszik a források kritikai összevetésére.

### 11.3.6 Rövid összefoglaló

- 1944-ben a Vörös Hadsereg visszafoglalta Litvániát, és a Litván SZSZK-t a Szovjetunió részeként működtették; a hatalomváltást fegyveres ellenállás kísérte.

- Az 1944–1953 közötti partizánháború (miško broliai) a litván államiság helyreállításáért folyt, de a szovjet erők felszámolták.
- A kollektivizálás és a deportálások 1941–1952 között mintegy 132 000 embert érintettek; a legnagyobb hullámok 1948-ban és 1949-ben zajlottak.
- A desztalinizáció után iparosítás és urbanizáció ment végbe, de a litván nyelv és kultúra a közéletben háttérbe szorult.
- A katolikus egyház, a Litván Katolikus Egyház krónikája és a Helsinki csoport a disszidens ellenállás fő csatornái voltak.
- A litván emigráció diplomáciai szolgálata fenntartotta a független Litván Köztársaság jogfolytonosságát.
- A peresztrojka idején a Sąjūdis tömegmozgalommá vált; 1988–1990 között elérte a litván nyelv államnyelvi státuszát és a kommunista párt kiválását.
- 1990. március 11-én a Litván SZSZK Legfelsőbb Tanácsa helyreállította a független Litván Köztársaságot, amit a szovjet vezetés blokáddal és fenyegetéssel fogadott.

### 11.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen társadalmi csoportokat érintett leginkább a litván kollektivizálás és a deportálások, és miért tekintette őket a szovjet hatalom veszélyesnek?
2. Hasonlítsa össze a litván partizánháborút a fegyveres ellenállás későbbi, békés formáival: milyen folytonosságok és törések figyelhetők meg a nemzeti ellenállásban?
3. Miért maradt viszonylag magas a litvánok aránya a Litván SZSZK-ban, és milyen következményei voltak ennek a nemzeti mozgalom számára?
4. Milyen szerepet játszott a katolikus egyház és a szamizdat sajtó a litván disszidens mozgalomban?
5. Mely lépések vezettek a Sąjūdis megalakulásától a függetlenségi nyilatkozatig, és milyen jogi érvelésre alapozták a litván képviselők 1990. március 11-én?

## 11.4 Függetlenség és EU/NATO

### 11.4.1 A függetlenség helyreállítása: a Sąjūdistól a nemzetközi elismerésig

Litvánia 20. századi történetében az 1988-ban megalakult **Sąjūdis** (mozgalom) megjelenése törte meg a szovjet rendszer folyamatosságát. A mozgalom kezdetben a peresztrojka nyilvánosságát kihasználva a sztálinizmus bűneinek feltárását, a környezetvédelmet és a kulturális autonómiát követelte, de 1989-re programja a teljes állami függetlenség irányába mozdult el. A Litván SZSZK Legfelsőbb Tanácsa 1989. május 18-án szuverenitási nyilatkozatot fogadott el, amely a szovjet jogszabályoknál magasabb rendűnek minősítette a köztársasági törvényeket. Ez a lépés jogilag még nem jelentett kilépést a Szovjetunióból, de megteremtette annak alkotmányos alapját.

1990. február–márciusában a Sąjūdis által támogatott jelöltek elsöprő győzelmet arattak a Legfelsőbb Tanács választásán. A dokumentált választási eredmények szerint a Sąjūdis-támogatású képviselők a 141 mandátumból 96-ot szereztek meg; a pontos szám a független jelöltek besorolása miatt a szakirodalomban 91 és 101 között mozog. Az új parlament 1990. március 11-én – az 1918. február 16-i függetlenségi aktus jogfolytonosságára hivatkozva – kikiáltotta **a Litván Köztársaság függetlenségének helyreállítását**. A dokumentum

megfogalmazása tudatosan kerülte az „új állam alapítása” kifejezést: a képviselők értelmezése szerint a független állam 1940-ben bekövetkezett szovjet bekebelezése megszállás volt, így a litván államiság jogilag soha nem szűnt meg. Ezt az értelmezést a litván jogtudomány és a mai litván állami álláspont ma is követi, míg az orosz szövetségi jogi hagyomány 1940-et legitim csatlakozásként kezeli – a két álláspont közötti ellentét a 2020-as években is emlékezetpolitikai és diplomáciai feszültségforrás.

A függetlenség kikiáltása után a szovjet vezetés gazdasági blokádot vezetett be Litvánia ellen: 1990 áprilisa és júliusa között felfüggesztette a kőolaj- és földgázszállításokat, ami a litván ipari termelés összeomlásához és üzemanyaghiányhoz vezetett. A blokád pontos gazdasági kárát nehéz számszerűsíteni, mert a szovjet statisztikai rendszer ekkor már nem közölt megbízható adatokat; a litván becslések a bruttó hazai termék 1990. évi visszaesését 10–15 százalékra teszik. A litván parlament a blokád alatt felfüggesztette a függetlenségi nyilatkozat egyes rendelkezéseinek hatályba léptetését, kompromisszumot keresve Mihail Gorbacsovval, de a tárgyalások nem vezettek eredményre.

1991 januárjában a szovjet belügyi és katonai erők több litvániai objektumot – köztük a vilniusi televíziótornyot – megszálltak. A január 13-i események során 14 civil vesztette életét, több százan megsérültek. Az áldozatok száma dokumentált, a halálos lövések leadóinak kiléte azonban a mai napig vitatott: a litván ügyészség több volt szovjet tisztet távollétében elítélt, az orosz hatóságok pedig megtagadták a kiadatást. A januári események a litván nemzeti emlékezetben központi helyet foglalnak el; január 13-a hivatalos emléknap, a televíziótorony melletti emlékhely a függetlenségi küzdelem szimbóluma. A történetírásban konszenzus van arról, hogy a támadás a litván kormány megbuktatására irányult, de vita folyik arról, hogy Gorbacsov mennyiben hagyta jóvá vagy tűrte el az akciót.

A függetlenség nemzetközi elismerése az 1991. augusztusi moszkvai puccskísérlet bukása után gyorsult fel. Izland már 1991 februárjában elismerte a függetlenséget, de a nagyhatalmak közül az Amerikai Egyesült Államok csak 1991. szeptember 2-án, az orosz szovjet szocialista köztársaság pedig 1991. július 29-én írta alá a kétoldalú kapcsolatokról szóló szerződést, amely gyakorlatilag elismerést jelentett. A Szovjetunió 1991. szeptember 6-án ismerte el a balti államok függetlenségét. Litvánia 1991. szeptember 17-én csatlakozott az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez. A nemzetközi jogi státusz kérdése azonban nem zárult le: a litván álláspont szerint a szovjet megszállás ténye azt jelenti, hogy a nemzetközi közösségnek 1991-ben nem új államot kellett elismernie, hanem a megszakadt diplomáciai kapcsolatokat kellett helyreállítania. Az Egyesült Államok és számos nyugat-európai állam hosszú ideig tartózkodott attól, hogy nyíltan elfogadja ezt az értelmezést, mert az megkérdőjelezhette volna a szovjet–nyugati tárgyalások alapjait; a kérdés a 2000-es években vált a litván diplomácia és történetpolitika hivatalos nyelvezetének részévé.

### 11.4.2 A posztszovjet átmenet: a piaci reformok és a társadalmi költségek

A függetlenség helyreállítása után Litvánia a tervgazdaságból a piacgazdaságba való átmenet radikális változatát választotta. A **litván litas** bevezetése 1993 júniusában stabilizálta a fizetőeszközt, amely korábban a szovjet rubelhez kötött, majd ideiglenes talon-rendszerben működött. A litas árfolyamát kezdetben az amerikai dollárhoz rögzítették, 2002-től pedig az euróhoz. Az 1990-es évek elején a kormányok – Vytautas Landsbergis, majd a Litván Demokratikus Munkapárt (LDDP) vezette kabinetek – privatizációs programot hajtottak végre, amelynek során az állami vállalatok többségét befektetőknek értékesítették. A privatizáció módszere és átláthatósága a litván belpolitikában azóta is visszatérő vita tárgya; különösen a stratégiai ágazatok – energia, közlekedés, bankszektor – értékesítése váltott ki bírálatot, részben az orosz tőke beáramlása miatt.

Az átmenet társadalmi költségei súlyosak voltak. A szovjet piacok összeomlása, a mezőgazdasági kolhozok felbomlása és az ipari szerkezetváltás következtében a foglalkoztatás drámaian visszaesett. A litván statisztikai hivatal adatai szerint a bruttó hazai termék 1991 és 1994 között kumuláltan több mint 40 százalékkal zsugorodott; a fogyasztói árak az 1992-es évben több száz százalékkal emelkedtek. Az adatok értelmezésénél figyelembe kell venni, hogy a szovjet korszak statisztikái torzították a tényleges teljesítményt, így az összeomlás mértéke részben a korábbi túlbecslés korrekciója. Konszenzus van abban, hogy a legnagyobb veszteségek az ipari munkásságot, a nyugdíjasokat és a vidéki lakosságot érték; a jövedelmi egyenlőtlenségek a Gini-index alapján az évtized közepére a nyugat-európai átlag fölé emelkedtek.

Az orosz csapatok kivonása 1993 augusztusában fejeződött be, ami a litván diplomácia egyik legfontosabb eredménye volt. A tárgyalások során a litván fél hangsúlyozta, hogy a csapatok jelenléte a szovjet megszállás következménye, és a kivonást nem lehet gazdasági vagy politikai feltételekhez kötni. Az orosz fél ezzel szemben a kivonást a balti orosz kisebbség jogainak biztosításához próbálta kapcsolni. A vita mögött az a feszültség állt, hogy a szovjet korszakban Litvániába települt orosz ajkú lakosság aránya az 1989-es népszámlálás szerint a teljes népesség 9,4 százalékát tette ki, a fővárosban pedig ennél jóval magasabb volt. Az 1990-es évek elején a litván parlament olyan állampolgársági törvényt fogadott el, amely automatikusan állampolgárságot adott mindazoknak, akik 1940 előtt litván állampolgárok voltak és leszármazottaiknak, a később betelepülők számára pedig honosítási eljárást írt elő. Ez a megoldás jogilag befogadó volt – a letelepedett orosz ajkú lakosság túlnyomó többsége idővel litván állampolgár lett –, ugyanakkor a nyelvi és oktatási integráció feszültségei az 1990-es években és azután is időről időre kiéleződtek.

### 11.4.3 A NATO-hoz és az Európai Unióhoz való csatlakozás

A litván külpolitika az 1990-es évek elejétől két stratégiai célt fogalmazott meg: a **kollektív biztonság** megszerzését a NATO-tagság révén, valamint a **gazdasági és politikai integrációt** az Európai Unióval. A két cél összekapcsolódott: a litván politikai elit értelmezésében a NATO-tagság garantálja a függetlenség katonai védelmét, az EU-tagság pedig a gazdasági felzárkózást és a politikai rendszer stabilizálását. Ez a kettős integrációs stratégia hasonló volt a többi balti államéhoz, de eltért néhány kelet-közép-európai ország pályájától, ahol a biztonságpolitikai és a gazdasági integráció időnként elvált egymástól.

A NATO-bővítés kérdése az 1990-es években a transzatlanti diplomácia egyik legvitatottabb témája volt. Oroszország a balti államok esetleges csatlakozását különösen érzékenyen kezelte, arra hivatkozva, hogy az a szovjet utódtér biztonsági érdekeit sérti. A litván és a lett, valamint az észt diplomácia ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy a balti államok éppen a biztonsági vákuum miatt váltak a szovjet hatalmi politika áldozatává, és a NATO-tagság nem fenyegetés, hanem védelem. A 2002-es prágai NATO-csúcstalálkozó meghívta Litvániát, Lettországot és Észtországot a csatlakozási tárgyalásokra, és 2004. március 29-én a három balti állam teljes jogú NATO-tag lett. A csatlakozás katonai jelentősége korlátozott volt – a balti államok hadseregei kicsik, és a NATO a keleti bővítés során nem telepített állandó nagy létszámú erőket a régióba –, de a politikai jelzése alapvető fontosságú volt. A balti légtér védelmét 2004-től a NATO-tagállamok forgó rendszerben biztosítják; a vadászgépek a litvániai Šiauliai légibázison állomásoznak, amit a litván kormány a szövetségi elkötelezettség látható bizonyítékaként értékel, míg Oroszország a beavatkozás provokatív formájaként bírál.

Az Európai Unióhoz vezető út a gazdasági és jogi felzárkózás mellett a politikai intézményrendszer átalakítását is megkövetelte. A litván parlament 1992-ben elfogadott új alkotmánya félelnöki rendszert hozott létre, amelyben az államfő közvetlen választású, de a napi kormányzati hatalmat a parlamenti többségre támaszkodó miniszterelnök gyakorolja. Az alkotmánybíróság létrehozása, az ombudsmani intézmény bevezetése és a helyi önkormányzatok reformja a jogállami

normák átvételét célozta. Az EU-csatlakozási tárgyalások 1999 decemberében kezdődtek, és 2002 decemberében zárultak le. A 2003. május 10-i népszavazáson a részvétel 63,4 százalék volt, és a résztvevők 91,1 százaléka támogatta a csatlakozást. Ez a magas támogatottság a litván politikai életben ritka konszenzusnak számított; a kampány során az integrációpárti erők az 1940-es függetlenség elvesztésének emlékére hivatkozva érveltek amellett, hogy az európai és transzatlanti intézmények biztosítják a szuverenitás hosszú távú védelmét. Litvánia 2004. május 1-jén vált az Európai Unió teljes jogú tagjává.

### 11.4.4 A 2000-es évek gazdasági növekedése és az euróövezeti csatlakozás

A 2000-es években a litván gazdaság gyors növekedési pályára állt. Az EU-csatlakozás utáni években a bruttó hazai termék éves növekedési üteme többször meghaladta a 7 százalékot. A növekedés motorjai a külföldi közvetlen befektetések, az építőipar, a belföldi fogyasztás és a kivitel voltak; a gazdaságpolitika nyitott, exportorientált pályát követett. A litván statisztikai hivatal adatai szerint az egy főre jutó bruttó hazai termék vásárlóerő-paritáson mérve a 2004-es uniós átlag mintegy 50 százalékáról a 2020-as évekre a 80 százalék fölé emelkedett, bár a regionális különbségek jelentősek maradtak: Vilnius környéke jóval az országos átlag fölött teljesít, míg az északkeleti régiók mutatói alacsonyabbak.

A gazdasági növekedés árnyoldala a fokozódó kivándorlás lett. A 2004-es EU-csatlakozás után a litván munkavállalók nagy számban vállaltak munkát Nagy-Britanniában, Írországban, Németországban és a skandináv országokban. A litván statisztikai hivatal becslései szerint a nettó elvándorlás a csúcspontjukon, 2010 körül éves szinten elérte a 40 ezer főt. A lakosságszám az 1990-es évek eleji mintegy 3,7 millióról a 2020-as évekre 2,8 millió alá csökkent, amiben a természetes fogyás mellett a kivándorlás játszotta a nagyobb szerepet. A demográfiai adatok értelmezése óvatosságot igényel: a népszámlálások közötti összehasonlítás módszertani okokból nem teljesen konzisztens, és a kivándorlók egy része időközben visszatért vagy ingázó életmódot folytat, ami a mérési bizonytalanságot növeli. Konszenzus van azonban abban, hogy a munkaképes korú lakosság elvándorlása hosszú távú feszültséget okoz a nyugdíjrendszerben, az egészségügyben és a vidéki települések fenntartásában.

A 2008–2009-es világgazdasági válság Litvániát súlyosan érintette. A gazdaság 2009-ben mintegy 15 százalékkal zsugorodott, a munkanélküliség a 17 százalékot közelítette, és a kormány megszorító intézkedések sorozatát vezette be. Az állami kiadások csökkentése, a közszféra bércsökkentése és az adóemelések társadalmi tiltakozásokat, szakszervezeti mozgalmakat és szórványos összecsapásokat váltottak ki. A litván válságkezelés a nemzetközi szakirodalomban vitatott példává vált: egyes elemzők a gyors belső kiigazítás és a valutakötés megőrzésének sikereként értékelik, míg mások a szociális költségek aránytalanságát és a bércsökkenés elhúzódó hatásait hangsúlyozzák. A litván kormány döntését az IMF és az Európai Bizottság 2009–2010-es támogatása is befolyásolta, de a források lehívása összekapcsolódott a fiskális konszolidációval.

Litvánia 2015. január 1-jén vezette be az eurót, amely a litván litas folytonosságát az uniós közös fizetőeszközben folytatta. Az euróövezeti csatlakozás feltétele a maastrichti kritériumok teljesítése volt: az államháztartási hiány, az államadósság, az infláció és a hosszú távú kamatok mutatói a referenciaértékek alatt maradtak. A csatlakozás a gazdasági stabilitás iránti elkötelezettséget jelképezte, és a litván bankrendszer európai felügyelet alá került. A társadalmi támogatottság vegyes volt: a közvélemény-kutatások szerint a lakosság többsége támogatta az eurót, de az idősebb korosztályok az árak átváltásával kapcsolatos bizonytalanságokat és a nemzeti valuta elvesztésének érzetét hangsúlyozták. A két álláspont közötti feszültség a posztszovjet országokban hasonló mintát mutat, Litvániában azonban a szuverenitás ellentmondásos értelmezését az euró bevezetése nem élezte ki olyan mértékben, mint például a lengyel zloty vagy a cseh korona esetében.

### 11.4.5 Biztonságpolitika a 2010-es években és a 2022-es orosz invázió hatása

A 2010-es évek közepétől a litván biztonságpolitika fokozatosan élesedő fenyegetettség-értelmezést követett. A 2008-as grúziai háború, majd a 2014-es krími annexió és a kelet-ukrajnai konfliktus a litván kormányzati diskurzusban a szovjet múlt ismétlődésének lehetőségeként jelent meg. A litván kormány 2015-ben visszaállította a sorkatonai szolgálatot, amelyet 2008-ban előzőleg felfüggesztettek; a döntés indoklása a fenyegetettség növekedése és a tartalékos állomány elöregedése volt. A védelmi kiadások 2014 után folyamatosan emelkedtek, és 2026-ra a NATO-tagállamok által vállalt 2 százalékos bruttó hazai termék arányos szintet meghaladták. A pontos számok az adott évi költségvetési jelentésekből olvashatók le; a NATO hivatalos becslései szerint Litvánia 2019 és 2023 között a tagállamok élmezőnyében volt a védelmi kiadások arányát tekintve.

A biztonsági helyzet drámai fordulatot vett 2022. február 24-én, amikor Oroszország teljes körű inváziót indított Ukrajna ellen. Litvánia – a többi balti állammal és Lengyelországgal együtt – a legélesebben elítélő államok közé tartozott, és a kezdetektől katonai, humanitárius és pénzügyi támogatást nyújtott Ukrajnának. A litván kormány a háború első napjaiban szükségállapotot hirdetett, megerősítette a határvédelmet, és a NATO keleti szárnyának erősítését kérte. A vilniusi NATO-csúcstalálkozó 2023 júliusában elfogadta a balti államok védelmének megerősítéséről szóló terveket, amelyek a szövetséges erők nagyobb létszámú jelenlétét irányozzák elő. A döntés részletei a nyilatkozatok szerint a rotációs erők állandóvá tételét és a gyorsreagálású képességek bővítését foglalják magukban; a megvalósítás pontos ütemezése a 2020-as évek közepén még zajló folyamat.

A háború hatása a litván társadalomra és gazdaságra összetett. Az energia területén Litvánia 2022 májusától leállította az orosz földgáz importját, amihez hozzájárult a 2014-ben üzembe helyezett klaipedai cseppfolyósföldgáz-terminál. A villamosenergia-rendszer szinkronizálása a kontinentális európai hálózattal 2025-re sikeresen lezajlott, ami megszüntette a posztszovjet időkből örökölt hálózati függést. Az infláció 2022–2023-ban Litvániában is magas volt, részben az energiahordozók drágulása miatt, de a litván statisztikai hivatal adatai szerint a pénzromlás üteme 2024–2026-ra mérséklődött. A menekültek befogadása terén Litvánia 2022 óta több tízezer ukrán állampolgárt regisztrált, akik hozzáférést kaptak az oktatási, egészségügyi és szociális ellátórendszerhez; a pontos létszám a regisztráció és a továbbutazás miatt folyamatosan változó, ezért itt csak nagyságrendet érdemes megadni.

### 11.4.6 Belpolitikai viták és a demokrácia állapota a 2020-as években

A litván belpolitika a 2020-as években is megőrizte a parlamentáris váltógazdaság kereteit. A választásokon a konzervatív **Haza Szövetség – Litván Kereszténydemokraták** (TS-LKD) és a szociáldemokrata, illetve liberális és agro-vállalkozói pártok váltogatták egymást a kormányzati pozíciókban. A 2020. évi parlamenti választáson a TS-LKD vezette koalíció szerzett többséget, a 2024. évi választáson pedig a Szociáldemokrata Párt került kormányra. A kormányváltások a litván demokratikus intézményrendszer működőképességét mutatják, ugyanakkor a választási részvétel az 1990-es évek óta viszonylag alacsony, és a pártok közötti ideológiai különbségek gyakran inkább a kulturális és történelempolitikai kérdésekben, mint a szociális vagy gazdaságpolitikában éleződnek ki.

A litván demokrácia minőségét a nemzetközi indexek – például a Freedom House, a V-Dem és az Európai Bizottság jogállamisági jelentései – a közép-európai régióban viszonylag stabilnak értékelik, de a bírálatok szerint az orosz média és a dezinformáció elleni intézkedések egyes esetekben feszültségbe kerültek a sajtószabadság elvével. Az orosz nyelvű média betiltása 2022 után, a történelmi emlékezetet szabályozó törvények és a szovjet jelképek használatának korlátozása élénk vitákat váltott ki. A litván kormányzat álláspontja szerint ezek a lépések a nemzetbiztonság

védelmét szolgálják, a kritikusok szerint viszont az orosz kisebbség stigmatizálását erősítik. A kérdés értékelésekor figyelembe kell venni, hogy a litván nyelvű társadalmi többség és az orosz ajkú kisebbség eltérően emlékezik a szovjet korszakra: a litván többségi narratíva a megszállást és a deportálásokat hangsúlyozza, míg az orosz ajkú közösségek egy része a szovjet rendszer modernizációs vívmányait és a felszabadítás szerepét érzi saját történetének. A két emlékezeti kultúra párbeszéde az egyik legnagyobb kihívás a litván nemzetépítésben a 21. században.

Az emlékezetpolitika a litván közéletben a 2010-es évektől intézményesült. A **genocídium és ellenállás múzeuma** Vilniusban, a szovjet megszállás áldozatainak nyilvántartása és a holokauszt helyi felelőseinek kutatása a múlt feldolgozásának fontos intézményei. A litván zsidó közösség megsemmisítésének emlékezete az 1990-es években háttérbe szorult a szovjet megszállás traumája mögött, de a 2000-es években a litván kormányok, oktatási intézmények és civil szervezetek fokozott figyelmet fordítanak a holokauszt dokumentálására és tanítására. A litván történetírásban azonban továbbra is vita folyik arról, hogy a litvánok milyen mértékben vettek részt a zsidó lakosság meggyilkolásában, és hogy a szovjet megszállás alatti hivatalos antiszemita narratíva mennyiben torzította a háború utáni emlékezetet. A nemzetközi holokausztkutatás és a litván történészek egy része dokumentált esetekre támaszkodva a litván fegyveres alakulatok részvételét hangsúlyozza, míg mások a náci megszállás erőszakszervezeteinek meghatározó szerepét emelik ki, és óvnak az egyoldalú kollektív felelősség megfogalmazásától.

### 11.4.7 A litván modell értékelése: integráció, biztonság és szuverenitás

Litvánia posztszovjet pályáját a történeti összehasonlításban gyakran a balti modell részeként tárgyalják, amely különbözik a közép-európai államok szomszédos változataitól. A balti államok esetében a függetlenség kivívása és az 1940-es szovjet annexió jogi elítélése szorosan összekapcsolódott, ami lehetővé tette az államfolytonosság hangsúlyozását. A litván alkotmányos identitás a szuverenitást a megszállás elleni ellenállás örökségére vezeti vissza, ami a nemzetközi jogban megjelenő jogfolytonossági érvelés alapját képezi. Ennek az érvelésnek a gyakorlati következményeit a litván kormányok a diplomáciai gyakorlatban is érvényesítették: az orosz–litván kapcsolatokban a megszállási kárpótlás és a történelmi elszámolás időről időre napirendre került, bár a két ország között a 2020-as években folyamatos konfrontáció a háború miatt elmélyült.

Az integrációs pálya értékelésénél figyelembe kell venni, hogy a litván gazdasági felzárkózás gyors volt, de a társadalmi kohézió törékeny. A kivándorlás, a regionális egyenlőtlenségek, az idősödő társadalom és a családpolitikai rendszer problémái a növekedés ellenére is strukturális kihívásokat jelentenek. A litván kormányok a 2020-as évek elején a családtámogatások bővítésével, a gyermekvállalás ösztönzésével és a diaszpóra hazatérését célzó programokkal próbálták lassítani a demográfiai folyamatokat, de ezek hatékonysága a hosszú távú adatok hiányában egyelőre nem értékelhető megbízhatóan. A litván társadalom azonban a gazdasági nehézségek ellenére is ragaszkodik a demokratikus intézményekhez, amit a választási részvétel alacsony, de stabil trendje, a civil szervezetek aktivitása és a média nyilvánossága is alátámaszt.

A biztonságpolitikai stratégia szempontjából Litvánia a NATO keleti szárnyának egyik legaktívabb tagjává vált. A litván kormányok rendszeresen sürgetik a szövetséges erők jelenlétének növelését, a légtérvédelem megerősítését és a védelmi kiadások emelését. A 2022-es orosz invázió következtében a litván katonai doktrína a teljes védelmi koncepció felé mozdult el, amely a hadsereg mellett a lakosság polgári védelmét, a kritikus infrastruktúra védelmét és a pszichológiai ellenállóképességet is magában foglalja. A litván kormányzat 2025–2026-ra vonatkozó védelmi tervei a sorkatonai szolgálat bővítését és a lakossági felkészítés intézményesítését irányozzák elő, de a konkrét jogszabályi változások a könyv lezárásának időpontjában még parlamenti viták tárgyát képezték.

Összességében Litvánia 1990-től 2026-ig tartó története a szovjet birodalmi örökség felszámolásának, a nemzetállami intézmények újjáépítésének és a transzatlanti integráció elmélyítésének

együttes folyamata. A litván politikai elit a függetlenség biztosítékát a NATO-hoz és az Európai Unióhoz való tartozásban látja, miközben a társadalom történeti emlékezetében a 20. századi megszállások traumája folyamatosan jelen van. A demográfiai, gazdasági és emlékezetpolitikai kihívások a 2020-as években is nyitott kérdéseket hagynak, de a litván pálya azt mutatja, hogy a régióban a posztszovjet átmenet és az európai integráció együttesen képes volt stabil demokratikus intézményrendszert létrehozni, ha a külső és belső feltételek egyaránt kedvezően alakultak.

### 11.4.8 Források és bizonytalanságok

A litvániai rendszerváltás és az integrációs folyamat kutatása egyaránt támaszkodik elsődleges forrásokra – parlamenti jegyzőkönyvek, törvényszövegek, népszavazási adatok, statisztikai évkönyvek – és másodlagos szakirodalomra. A Litván Statisztikai Hivatal évkönyvei a gazdasági és demográfiai adatok elsődleges forrásai, de a posztszovjet időszak elején a mérési módszertan változása miatt az adatsorok nem minden esetben összehasonlíthatók. A GDP-visszaesés és a jövedelmi egyenlőtlenségek számai ezért nagyságrendi becslésként kezelendők. A NATO- és EU-csatlakozás jogi dokumentumai – a csatlakozási szerződések, a prágai nyilatkozat – pontos és ellenőrizhető források, de a politikai döntéshozatal belső vitáihoz kapcsolódó értelmezések a nemzetközi kapcsolatok történetírásában máig vitatottak.

A történeti bizonytalanságok közé tartozik az 1991. januári vilniusi események teljes körű rekonstrukciója. Az áldozatok száma dokumentált, és a litván bíróságok ítéletei nyilvánosak, de a parancsnoki lánc pontos rekonstrukciója a hozzáférhető levéltári források hiányossága miatt vitatott. A litván és az orosz történeti kutatás eltérő forrásbázisra támaszkodik, és az 1940-es annexióval kapcsolatos jogi minősítés is eltérően jelenik meg a két ország hivatalos álláspontjában. A holokauszt litvániai áldozatainak száma kapcsán a becslések 190 ezer és 200 ezer fő között mozognak; a litvániai zsidóság megsemmisítésének helyi közreműködői kérdése a történetírásban konszenzus hiányában vitatott, részben a háború utáni szovjet perek torzításai miatt.

Az 1990 utáni gazdasági statisztikákkal kapcsolatban módszertani óvatosság szükséges: a szovjet korszak hivatalos számai nem feleltek meg a piacgazdasági nemzeti számlák szabványainak, ezért a posztszovjet átmenet első éveinek adatai visszamenőleges becsléseken alapulnak. A kivándorlási adatoknál a regisztrált és a tényleges migráció közötti különbség becslése is bizonytalan, mivel a szabad mozgás körülményei között a migráció irányát és időtartamát nehéz pontosan mérni. A 2020-as évek eseményei – a 2022-es invázió hatásai, az energiafüggetlenségi lépések, a menekültbefogadás statisztikái – folyamatosan frissülő adatokat igényelnek, és a könyv lezárásának időpontjában még nem tekinthetők lezárt történeti korszaknak.

### 11.4.9 Rövid összefoglaló

1. Litvánia 1990. március 11-én kikiáltotta függetlenségének helyreállítását, az 1918-as aktus jogfolytonosságára hivatkozva; a szovjet vezetés gazdasági blokáddal és katonai erővel válaszolt, de a függetlenség 1991 augusztusa után nemzetközileg elismertté vált.

2. A piaci átmenet gyors privatizációt, a litas 1993-as bevezetését és súlyos társadalmi költségeket hozott; a GDP visszaesése meghaladta a 40 százalékot, és a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedtek.

3. A litván külpolitika a függetlenség biztosítékát a NATO-hoz és az Európai Unióhoz való csatlakozásban kereste; mindkettő 2004-ben valósult meg, ami a balti régió transzatlanti integrációjának része volt.

4. A 2000-es évek gazdasági növekedését a 2008–2009-es válság törte meg, amelyet megszorításokkal kezeltek; az eurót 2015-ben vezették be, a litván gazdaság a 2020-as évekre közelített az uniós átlaghoz.
5. A 2022-es orosz–ukrán háború drámai biztonságpolitikai fordulatot hozott; Litvánia élesen elítélte az inváziót, növelte védelmi kiadásait, és szorgalmazta a NATO keleti szárnyának erősítését.
6. A litván emlékezetpolitika a szovjet megszállás dokumentálását és a holokauszt feldolgozását helyezi fókuszba; az orosz ajkú kisebbség és a litván többségi társadalom eltérő emlékezeti narratívái továbbra is feszültségforrások.
7. Litvánia demokratikus intézményrendszere a 2020-as években is stabil, de a kivándorlás, a demográfiai hanyatlás és a regionális egyenlőtlenségek strukturális kihívást jelentenek.
8. A litván modell a szuverenitás jogfolytonosságára, a transzatlanti biztonsági garanciákra és az európai integráció elmélyítésére épül, ami a balti államok közös tapasztalataként is értelmezhető.

### 11.4.10 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze Litvánia 1990–1991-es függetlenségi folyamatát a többi balti államával: milyen közös és eltérő vonások figyelhetők meg a szovjet reakciók és a nemzetközi elismerés tekintetében?
2. Milyen érvek szóltak a litván kormányzat részéről az 1940-es szovjet bekebelezés jogi elítélése mellett, és miért volt ez a folytonossági érv fontos a NATO- és EU-csatlakozás során?
3. Értékelje a posztszovjet gazdasági átmenet litván útját: milyen előnyei és hátrányai voltak a gyors privatizációnak és a valutastabilizációnak, és hogyan befolyásolta ezt a 2008–2009-es válság?
4. Hogyan kapcsolódik össze Litvánia biztonságpolitikai stratégiájában a NATO-tagság, az energiafüggetlenség és az orosz–ukrán háborúra adott válasz? Milyen történelmi tapasztalatok magyarázzák a litván fenyegetettség-értelmezést?
5. Milyen tényezők okoznak feszültséget a litván emlékezetpolitikában, különösen a szovjet megszállás és a holokauszt értelmezése, valamint az orosz ajkú kisebbség helyzete kapcsán? Milyen forrásokra támaszkodhat a kutató az egyes álláspontok vizsgálatakor?

# 12 Lettország a középkortól 1918-ig

## 12.1 A livóniai keresztes háborúk és a balti német uralom

A mai Lettország és Észtország területén a 12. század végén olyan hódítás kezdődött, amelynek nyomán a balti törzsek egy része alávetett, keresztény paraszti népességként, a terület politikai és gazdasági irányítása pedig egy német nyelvű, római katolikus elit kezében találta magát. Ez a folyamat nem egyetlen állam alapítását jelentette, hanem egy sajátos, tagolt uralmi rendszer, a későbbi ún. **Livóniai Konföderáció** kialakulását, amely a **Livóniai Rend**, a püspökségek és a városok együttműködő – de gyakran vetélkedő – hálózatán nyugodott. A fejezet ezt a középkori állapotot mutatja be, külön hangsúlyt helyezve **Riga** és a **Hanza-kereskedelem** szerepére, valamint a társadalmi-nyelvi hierarchia kialakulására. A téma azért is kulcsfontosságú, mert az itt létrejött rendi és gazdasági szerkezet évszázadokra meghatározta a térséget, és a 16. századi nagyhatalmi versengés szereplői is erre az örökségre építettek majd.

### 12.1.1 A keresztes hódítás földrajzi és etnikai keretei

A középkori **Livónia** (latinul Livonia, németül Livland) fogalma hozzávetőlegesen a mai Lettország és Észtország területét fedte le, a Rigai-öböltől egészen a Finn-öböl déli partvidékéig. A terület nem alkotott egységes politikai vagy nyelvi egységet. A Daugava (németül Düna) alsó folyása mentén és a Rigai-öböl partjain a finnugor **lívek** (livónok) éltek, akikről a terület a nevét kapta. Tőlük délre és keletre balti nyelvű csoportok: **kurók**, **zemgalok** (zemgálok), **szelók** és **latgalok** helyezkedtek el; ez utóbbiak állnak legközelebb a mai lettek etnolingvisztikai elődeihez. A terület északi részén, a mai Észtországban pedig a **észtek** törzsei laktak. Írott források hiányában ezeknek a csoportoknak az elhelyezkedését elsősorban régészeti leletekből, nyelvészeti rekonstrukciókból és a későbbi német krónikákból ismerjük, ezért a határok és a belső tagoltság pontosan nem rekonstruálható.

A 12. századra a keleti szláv fejedelemségek, elsősorban **Polock** (elfogadott belarusz névalakban Polack) és **Novgorod**, adóztatták a Daugava menti és az északnyugati területek egy részét. Ezzel párhuzamosan a Balti-tenger nyugati partjairól dán és svéd kereskedők, valamint alkalmi misszionáriusok is megjelentek. A kereskedelemben a viasz, a szőrme, a méz és a rabszolgák játszottak fontos szerepet. A helyi törzsek társadalma rétegzett volt: a régészeti kutatások alapján a 10–12. században már megjelentek a katonai kísérettel rendelkező főnökök, erődített települések és távolsági kereskedelemben részt vevő központok. Ez a kép megcáfolja azt a régebbi, egyoldalúan „primitív” balti társadalmat feltételező nézetet, és a mai történészi álláspont szerint a keresztes hódítás nem egy eleve gyenge, szervezetlen térség ellen irányult.

### 12.1.2 Riga, Albert püspök és a Kardtestvérek rendje

A hódítás kulcsszereplője az 1199-ben vagy 1200-ban felszentelt **Albert von Buxthoeven**, aki a brémai egyháztartomány befolyását terjesztette ki északkelet felé. 1201-ben a Daugava torkolatánál megalapította **Rigát** (lettül Rīga), és 1202-ben létrehozta a **Kardtestvérek rendje** (latinul Fratres Milicie Christi Livoniae, németül Schwertbrüderorden) nevű lovagrendet, amely a

püspök katonai eszközeként szolgált. A pápai udvar a livóniai harcokat a keresztes hadjáratokkal egyenrangú, bűnbocsánatot érdemlő küzdelemként ismerte el, ami folyamatos utánpótlást biztosított a katonai elit és a telepesek számára. A hódítás tehát vallási keretet kapott, ám a püspöki politika és a kereskedelmi érdekek legalább ennyire meghatározták a terjeszkedés irányát.

A keresztes hódítás nem volt gyors és egyirányú folyamat. A lívek és az észtek többször fellázadtak; az 1206-os lív felkelést követően a hódítók kegyetlen megtorlást alkalmaztak, ami a korabeli keresztes gyakorlat része volt. **Dánia** 1219-ben észak-észtországi expedíciót indított, és a mai Tallinn közelében (a hagyomány szerint Lindanise-nél) kiterjesztette fennhatóságát. A dán és a német hódítók közötti versengés a következő évtizedekben ismétlődő konfliktusokat eredményezett. Az 1220-as évekre a német hódítók megszilárdították uralmukat a mai Lettország és Dél-Észtország nagy részén, míg Észak-Észtország dán fennhatóság alatt maradt. A kortársak közötti megosztást világosan mutatja, hogy a hódítás nem „nemzeti”, hanem dinasztikus és rendi érdekek mentén tagolódott.

### 12.1.3 A Saule-i vereség és a Livóniai Rend kialakulása

A Kardtestvérek rendje a püspökkel való ismétlődő joghatósági viták mellett keleti és déli irányban is terjeszkedni próbált. 1236-ban a mai Litvánia területén, a hagyományosan **Saule** (Šiauliai) környékére helyezett csatában a litvánok és zemgalok súlyos vereséget mértek a rendre. A csata pontos helyszíne és mérete a mai napig vitatott, de következménye egyértelmű: a Kardtestvérek rendje összeomlott. 1237-ben a maradék lovagrend a **Német Lovagrendhez** (latinul Ordo fratrum domus Sanctae Mariae Theutonicorum Ierosolimitanorum) csatlakozott, és létrejött a **Livóniai Rend** (németül Livländischer Orden). A Livóniai Rend formálisan a Német Lovagrend része volt, de saját nagymesterrel (helyesebben mesterrel) és saját birtokterülettel rendelkezett, így a gyakorlatban önálló hatalmi tényezőként működött.

A keleti terjeszkedés határát az 1242-es, a **Peipus-tó** jegén vívott csata jelölte ki, amelyben a novgorodi sereg Alekszandr Nyevszkij vezetésével megállította a Livóniai Rend előrenyomulását. A csata jelentőségét az orosz és a szovjet emlékezetkultúra később felnagyította; a mai történészi értékelés szerint a katonai jelentőség valós volt, de nem akkora, mint amekkorának a 20. századi nemzeti narratívák beállították. A déli irányban a litván törzsek ellenállása évtizedekre lekötötte a Rend erőit, és a 13. század végéig nem sikerült teljesen megtörni a kurók és zemgalok harcát.

### 12.1.4 A Livóniai Konföderáció szerkezete

A 13. század közepére a hódított terület politikai térképe bonyolult, egymással csak lazán összekapcsolódó alakulatokból állt. A **Livóniai Konföderáció** nem volt egységes állam: a **Livóniai Rend** mellett a **Rigai érsekség**, a **Tartui püspökség** (Dorpat), a **Saare-Lääne püspökség** (Ösel-Wiek) és a **Kurlandi püspökség** alkotta a fő egyházi hatalmi gócokat. Ehhez járultak a jogilag kiváltságolt városok, amelyek közül Riga, **Tallinn** (akkoriban Reval) és **Tartu** (Dorpat) emelkedett ki. 1346-ban a dán korona eladta észak-észtországi birtokait a Német Lovagrendnek, amely azokat a Livóniai Rend igazgatása alá helyezte. Ezzel a dán jelenlét megszűnt, és a terület gyakorlatilag teljes egészében a Livóniai Rend, illetve a hozzá kapcsolódó püspökségek és városok fennhatósága alá került.

A Konföderáció belső viszonyait a 13–15. században gyakori torzsalkodások jellemezték. A Rigai érsekség és a Livóniai Rend között időről időre fegyveres konfliktusok robbantak ki, mert mindkettő saját fennhatóságát akarta kiterjeszteni a városra és a kereskedelemre. A széttagoltság ellenére a hatalmi elit nyelvében, jogrendjében és vallásában egységes volt: a hivatali írásbeliség nyelve a **latin** mellett a **közép-alnémet** (mittelniederdeutsch) lett, a világi és egyházi irányítók pedig a Németországból érkezett, vagy már a helyi viszonyokba betagozódott nemesi-polgári

rétegből kerültek ki. A mai történetírás ezt a csoportot gyakran **balti németnek** nevezi, de fontos hangsúlyozni, hogy a kifejezés a 19. századi önmeghatározásból származik, és visszavetítése a középkorra félrevezető. A 13–15. századi szereplők magukat elsősorban a rend, az egyház, a város vagy a rendi állás felől azonosították, nem pedig „balti németként”.

### 12.1.5 Riga és a Hanza-kereskedelem

A hódítás egyik legmaradandóbb következménye **Riga** városiasodása és bekapcsolódása a balti-tengeri kereskedelembe. A város már a 13. század első felében a Daugava vízi útján érkező keleti áruk – viasz, szőrme, fa, hamuzsír, méz, valamint a kelet-európai mezőgazdaság terményei – gyűjtő- és elosztópontjává vált. Nyugatról só, posztó, bor, fémfeldolgozási termékek érkeztek. A távolsági kereskedelem megszervezését a **Hanza** (németül Hanse) kereskedőhálózata biztosította, amely a 13. század második felétől egyre inkább a Balti-tenger és az Északi-tenger közötti forgalom uralkodó intézménye lett. A livóniai városok nem egyszerre és nem hivatalos aktussal csatlakoztak a Hanza-szövetséghez; a hálózat fokozatosan épült ki, és Riga, Tallinn és Tartu a 14. századra a Hanza kelet-balti ágának legfontosabb tagjai közé tartoztak.

A Hanza-kereskedelem nem csupán gazdasági tevékenység volt, hanem jogi és politikai intézményrendszer is. A hanzás városok közösen léptek fel a vámokkal szemben, tárgyaltak a dán, svéd és orosz fejedelmekkel, és kereskedelmi kiváltságokat szereztek. Riga esetében a városi tanács a **közép-alnémet** nyelvet használta hivatalos írásbeliségében, és a polgárjogot – legalábbis a teljes jogút – elsősorban német nyelvű keresztény kereskedők és kézművesek nyerhették el. Ez a helyi lakosság és a betelepülők közötti etnikai és jogi választóvonalat erősítette. A helyi lakosok részt vehettek a piacokon és a szolgáltató tevékenységekben, de a városi önkormányzatból, a céhekből és a nagykereskedelemből jobbára kiszorultak. Ez a városi etnikai munkamegosztás a kora újkorig fennmaradt.

### 12.1.6 A balti német uralom társadalmi hierarchiája

A hódítás nyomán a földbirtokok jelentős része a fordulat előtti helyi előkelőktől a Livóniai Rend, a püspökségek és azok vazallusai kezébe került. A hódítók által betelepített, katonai szolgálatot vállaló nemesek adták a vidéki hatalom bázisát. Alárendelt helyzetben a korábbi szabad balti és finnugor paraszti közösségek maradtak, amelyek földhasználati joga fokozatosan szűkült. A 13. század második felében a függőség még nem volt azonos a késő középkori, intézményesült **jobbágysággal**, amely csak a 14–15. században vált általánossá. A parasztoknak terményadóval, robotmunkával és egyházi tizeddel kellett szolgálniuk; mozgási szabadságuk idővel korlátozódott, és a helyi paraszti földközösségek a földesúri allódiumokhoz kapcsolódtak.

A társadalmat a rendi elkülönülés mellett nyelvi-kulturális hierarchia is tagolta. A hivatalos írásbeliség latin és közép-alnémet volt, a helyi nyelvek – a lett előzményeinek tekinthető latgal, a lív, az észt – a paraszti és alávetett rétegek beszélt nyelveként maradtak fenn. A keresztény hittérítést folytató papok egy része helyi nyelveken is kommunikált, de a források ezt csak esetlegesen rögzítik. A nők szerepe a krónikákban szinte nem jelenik meg; a paraszti nők a mezőgazdasági munkában és a háztartásban egyaránt dolgoztak, de jogi pozíciójukról csak közvetett, későbbi forrásokból tudhatunk. A városi nők közül az özvegyek esetenként folytathatták férjük mesterségét, ám ez nem változtatott a férfiak dominálta céhrendszeren.

A balti német uralom tehát a hódítás eredményeként kialakult, többrétegű és változékony rendszer volt. Nem beszélhetünk egységes nemzeti elnyomásról, mert a korabeli jogi és társadalmi kategóriák nem etnikai alapon szerveződtek; ugyanakkor a nyelvi választóvonal élesen elválasztotta az uralkodó eliteket a parasztságtól és a városi alsóbb rétegektől. Ez az alapállapot a kora újkorban

a svéd, lengyel és orosz hódítás után is fennmaradt, és a balti német elitek egészen a 19–20. századig megőrizték domináns helyzetüket a térségben.

### 12.1.7 Források és bizonytalanságok

A hódítás történetére vonatkozó legfontosabb elsődleges forrás a **Henrik Livóniai krónikája** (latinul Heinrici Chronicon Livoniae), amely az 1180-as évektől 1227-ig tárgyalja az eseményeket. A krónika egyházi szerzője a hódítás résztvevőjeként írt, és a keresztény terjeszkedés szempontjából ítélte meg a történteket, ezért a helyi lakosság ellenállását gyakran egyoldalúan, a megtérítendő „pogányság” keretében ábrázolja. A 13. század végi **Livóniai Rímes Krónika** a Livóniai Rend szemszögéből, lovagi-udvari stílusban mondja el a korai történetet. A okleveles anyag, a városi könyvek és a hanzás iratok a jogi és gazdasági viszonyokra adnak részletesebb képet, de ezek is a hódítók intézményeinek termékei.

A legnagyobb bizonytalanság a helyi, nem német lakosság nézőpontjának rekonstruálásában van. A lívek, lettek, észtek és más balti csoportok nem hagytak hátra saját írásos elbeszélést ebből a korszakból; nyelveik írásbelisége csak a reformáció után bontakozott ki. A régészeti feltárások és nyelvészeti adatok fontos kiegészítést nyújtanak, de az egyes csaták méretére, a lakosság számára és a hódítás áldozataira vonatkozóan nincsenek megbízható számok. A Saule-i csata pontos helyszíne és a szemben álló felek tényleges erőviszonyai is vitatottak. Hasonlóképpen bizonytalan, milyen mély volt a keresztény hit felvétele a paraszti közösségekben; a későbbi források arra utalnak, hogy a pogány szokások egy része sokáig fennmaradt.

A mai történészi értelmezések megoszlanak abban, hogy a livóniai eseményeket mennyiben érdemes keresztes háborúként vagy inkább gyarmatosító hódításként olvasni. Egyes értelmezések a pápai bullák és a lovagrendek vallási retorikáját hangsúlyozzák, mások a gazdasági motivációkat, a földéhséget és a Hanza-kereskedelem érdekeit helyezik előtérbe. A konszenzusos álláspont szerint a két tényező nem választható szét: a hódítás vallási igazolást kapott, de anyagi és hatalmi céljai legalább olyan erősen formálták a folyamatot. Az emlékezetpolitikai használat is eltérő: az észt és lett nemzeti elbeszélés a 19. század óta a „700 éves német iga” képét hangsúlyozta, míg a balti német emlékezet sokáig a kultúráltató és civilizáló küldetést emelte ki. A mai történetírás mindkét egyoldalú képet kritikusan kezeli.

### 12.1.8 Rövid összefoglaló

- A 12. század végén a mai Lettország és Észtország területén balti és finnugor törzsek éltek; a keresztes hódítás Albert von Buxthoeven rigai püspök és az 1202-ben alapított Kardtestvérek rendje vezetésével indult.
- Riga 1201-es alapítása a Daugava kereskedelemének és a hódítás adminisztratív központjának szerepét töltötte be.
- 1219-ben a dánok Észak-Észtországban rendezkedtek be, ami a német és dán hódítók közötti versengéshez vezetett.
- A Kardtestvérek rendjének 1236-os Saule-i veresége után 1237-ben létrejött a Német Lovagrendhez tartozó, de gyakorlatilag önálló Livóniai Rend.
- A livóniai terület laza Konföderációként működött: a Rend, a püspökségek és a kiváltságolt városok osztoztak a hatalmon; a dán uralom 1346-ban ért véget Észak-Észtország eladásával.
- Riga, Tallinn és Tartu a Hanza-kereskedelem kelet-balti csomópontjaivá váltak; a távolsági kereskedelemben a német nyelvű polgárság dominált.
- A hódítás nyomán a helyi paraszti lakosság fokozatosan jobbágysorba került, a hivatali és elitkultúra nyelve a latin és a közép-alnémet lett, míg a helyi nyelvek az alávetett rétegek nyelveként maradtak fenn.

- A források főként a hódítók intézményeiből származnak; a helyi lakosság nézőpontja alig dokumentált, így a hódítás demográfiai és társadalmi következményei becslések és viták tárgyát képezik.

### 12.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen földrajzi és etnikai viszonyok jellemezték a középkori Livóniát a keresztes hódítás előtt, és mely forrástípusokból ismerjük ezeket?
2. Hogyan változott a politikai helyzet a Saule-i csata és a Kardtestvérek rendjének 1237-es beolvadása után?
3. Milyen szerepet játszott Riga és a Hanza a livóniai kereskedelemben, és hogyan hatott ez a városi társadalom etnikai-jogi tagoltságára?
4. Milyen társadalmi és nyelvi hierarchiát hozott létre a balti német uralom, és miért félrevezető a „nemzeti elnyomás” modern fogalmának visszavetítése?
5. Milyen forráskritikai korlátok nehezítik a hódítás áldozatainak és a helyi lakosság tapasztalatainak rekonstruálását?

## 12.2 A Livóniai Háború és a lengyel–svéd–orosz versengés

Az 1558-ban kitört **livóniai háború** (lettül Livonijas karš, németül Livländischer Krieg) nem egyszerűen egyetlen uralkodó hódító hadjárata volt, hanem a **Livóniai Konföderáció** (németül Livländische Konföderation) belső válságának és három regionális hatalom – a Lengyel–Litván Unió, Svédország és az Orosz Cárság – egyidejű terjeszkedési igényének találkozása. A háború nyomán alakult ki az a politikai térkép, amely a mai Lettország területén három, vallásilag, jogilag és nyelvileg is elkülönülő régiót hozott létre: a lengyel fennhatóságú **Latgale**-t, a svéd **Vidzeme**-t és a hűbéres **Kurlandi Hercegség**-et. E három régió eltérő intézményi öröksége még a 20. századi Lettország regionális különbségeiben is nyomot hagyott.

### 12.2.1 A Livóniai Konföderáció felbomlása és a háború kitörése

A 15. században megszerveződött **Livóniai Konföderáció** a **Livóniai Rend** (a korábbi Kardtestvérek rend utódszervezete), a rigai érsek, valamint a dorpati, öseli és kurlandi püspökök, továbbá a nagyobb városok – mindenekelőtt Riga, Tallinn (akkor Reval) és Tartu (Dorpat) – laza szövetsége volt. A konföderációt a 16. század közepére a rend és a püspökök közötti hatásköri viták, a városok autonómiájának védelme és a lutheránus reformáció terjedése gyengítette. A reformáció különösen a városi német polgárság körében talált gyors befogadásra, míg a rend és a püspökségek részben katolikusok maradtak, részben maguk is átálltak az evangélikus hitre. A felekezeti megoszlás tovább csökkentette a konföderáció katonai ellenálló képességét.

Az orosz támadás közvetlen okát a konföderáció és a szomszédos **Orosz Cárság** közötti, a 16. század közepén kiéleződött határ- és adóviták szolgáltatták. A dokumentált tények közé tartozik, hogy IV. (Rettegett) Iván csapatai 1558 januárjában átlépték a határt, és gyorsan elfoglalták **Narvát** és **Tartut**, majd a következő két évben a Daugava (németül Düna) északi partján fekvő várak és kolostorok jelentős részét. A hadjárat első szakaszában a Livóniai Rend katonai ereje gyakorlatilag összeomlott; 1560-ban az oroszok elfoglalták a rend nagymesterének székhelyét, Viljandit, és a rend utolsó nagymestere, **Gotthard Kettler** fogolyként esett el, majd szabadulása után már nem tudta helyreállítani a katonai szervezetet.

A kortárs krónikák – elsősorban a tallinni lelkész, **Balthasar Russow** 1578-ban megjelent livóniai krónikája – a háborút morális és vallási keretben ábrázolják; az orosz csapatok kegyetlenkedéseit, a

paraszti menekülést és a városok ostromait részletesen, de a szerző lutheránus városi nézőpontjából írják le. A modern történetírás ezért ezeket a beszámolókat nem tekinti semleges forrásnak: a tényleges erőszak mértéke és iránya részben a krónikás felekezeti és rendi elfogultságának függvénye.

### 12.2.2 A vilnai unió és a Kurlandi Hercegség

A katonai összeomlás után a konföderáció egyes szereplői külön-külön kerestek külső védelmet. A dán király 1559-ben megszerezte az öseli püspökséget, amelyből később a dán fennhatóságú **Ösel** (ma Saaremaa) és a környező szigetek területe alakult ki. Az észak-észt területek, mindenekelőtt Tallinn városa 1561-ben önként hódolt Svédországnak, ami a svéd **Észt Hercegség** alapját képezte. A konföderáció törzsterülete, a mai Lettország déli és középső része, Kettler vezetésével a lengyel királyhoz és a litván nagyfejedelemhez fordult.

1561-ben kötötték meg a **vilnai uniót** (latinul Pacta Subiectionis). Ennek értelmében a Livóniai Rend világi joghatóságát megszüntették, a rend szekularizálódott. A Daugavától északra eső terület – a mai Vidzeme és Dél-Észtország – a Lengyel Királysághoz és a Litván Nagyfejedelemséghez került közvetlen fennhatóság alá, mint **Livóniai Hercegség** (latinul Ducatus Livoniae). A Daugavától délre eső területből, azaz **Kurzeme** (németül Kurland) és **Zemgale** (németül Semgallen) régiókból, örökletes hűbéres hercegséget hoztak létre: a **Kurlandi Hercegséget** (németül Herzogtum Kurland und Semgallen, lettül Kurzemes un Zemgales hercogiste), amelynek első uralkodója maga Gotthard Kettler lett. A vilnai unió szövege fennmaradt, és a 16–17. századi jogi viszonyok alapdokumentuma.

A **Kurlandi Hercegség** a Lengyel–Litván Köztársaság hűbéres állama volt, de a mindennapi közigazgatást, az egyházszervezetet és a birtokviszonyokat a német nyelvű nemesség és a lutheránus egyház uralta. A hercegségben a paraszti népesség túlnyomó része **lett** nyelvű volt, de a 16. századi paraszti identitás nem modern nemzeti kategória: a mezőgazdasági termelők lokális, nyelvi és vallási közösségekben éltek, és jogállásukat elsősorban a földesúri függés határozta meg. A hercegség gazdasága a 17. században a gabona, a len és a kender exportjára épült, amelyet a Daugava vízi úton Rigába vagy a balti kikötőkbe szállítottak. A hercegi család rövid időre tengerentúli kereskedelmi telepeket is létesített: az 1640-es években **Tobago** szigetén és a nyugat-afrikai **Gambia** folyó torkolatánál alapított kolóniát, de ezek nem bizonyultak tartósnak, és a 17. század végére megszűntek.

A vilnai unió nem jelentette a háború végét. Az orosz cár a konföderáció utódállamait továbbra is megszállt területként kezelte, és a harcok 1561 után is folytatódtak. A lengyel-litván haderő élén **Báthory István** erdélyi fejedelem, majd lengyel király 1577–1582 között több hadjáratban visszaszorította az orosz csapatokat. 1582-ben a **jam-zapolszki béke** (lengyelül Rozejm w Jamie Zapolskim) értelmében Oroszország lemondott a Livóniai Hercegségre vonatkozó igényeiről, 1583-ban pedig a **pluszai fegyverszünet** megerősítette Svédország észak-észt területeit. A mai Lettország területe így formálisan a Lengyel–Litván Köztársaság fennhatósága alá került, kivéve a dán Öselt és a svéd Észt Hercegséget.

### 12.2.3 A lengyel–svéd–orosz versengés a 16–17. század fordulóján

A livóniai háborút követő évtizedekben a regionális versengés új szakaszba lépett. A lengyel fennhatóság alatt álló **Livóniai Hercegség**ben a lengyel kormányzat megkísérelte a katolikus egyházi hierarchia visszaállítását, és a jezsuita rend misszióit is beengedte. Ez a törekvés különösen Riga és a vidéki lutheránus német nemesség ellenállásába ütközött. A lengyel uralom alatti Livóniában a városi autonómia csorbult, és a nemesi rendek jogait a koronához hű katolikus nemesek javára

szűkítették. A vallási feszültség mellett a lengyel adóterhek és a katonai beszállásolások tovább növelték az elégedetlenséget.

A 17. század elején a svéd–lengyel ellentét háborúvá érett. A **svéd–lengyel háborúk** (1600–1629) fő célja a Daugava-torkolat és Riga kikötőjének ellenőrzése volt, mert a város a kelet-nyugati kereskedelem egyik legfontosabb csomópontja maradt. 1605-ben a Daugava mellett, a mai Salaspils térségében vívott csatában a svéd haderő vereséget szenvedett a lengyel-litván seregtől, de a háború későbbi szakaszában a svéd hadsereg fölénybe került. 1621-ben **Riga** svéd kézre került, és bár a város kapitulációs feltételei biztosították a német polgárság és a lutheránus egyház jogait, a svéd uralom a város gazdasági súlyát a svéd birodalmi érdekekhez igazította. Az 1629-es **altmarki fegyverszünet** (lengyelül Rozejm w Altmarku) Svédországnak ítélte a mai Észak-Lettországot, azaz **Vidzeme** nagy részét, valamint Dél-Észtországot. A Lengyel–Litván Köztársaságnál maradt a mai Lettország keleti pereme, **Latgale** (lengyelül Inflanty Polskie, latinul Livonia Polonica). Ettől kezdve a két régió különböző jogrendet, vallási intézményrendszert és társadalmi mintát követett.

### 12.2.4 Svéd Livónia: közigazgatás, egyház és jobbágyrendszer

A svéd fennhatóság alatt álló **Svéd Livónia** (svédül Svenska Livland, lettül Zviedru Vidzeme) a 17. században a svéd balti-tengeri birodalom egyik legjelentősebb tartománya lett. A svéd állam nem számolta fel a balti német nemesség helyi privilégiumait, de a királyi hatalom megerősítette a kormányzati ellenőrzést. Az 1680-as években bevezetett **redukció** (svédül reduktion) a korábban eladományozott koronabirtokok nagy részét visszavette az állam számára. Ennek célja elsősorban a svéd korona bevételeinek növelése volt, nem a paraszti terhek enyhítése. A jobbágyrendszer intézménye fennmaradt, bár a svéd közigazgatás egyes területeken szabályozta a jobbágyok szolgáltatásait, és lehetővé tette a parasztok panaszainak bírósági útra terelését. A modern történetírás vitatja, hogy a redukció és a svéd állami szabályozás mennyiben javította ténylegesen a lett paraszti háztartások életkörülményeit; egyes szerzők a földesúri hatalom megtörését hangsúlyozzák, mások arra mutatnak rá, hogy a paraszti terhek változatlanul magasak maradtak.

A svéd uralom egyik maradandó öröksége a lutheránus egyház intézményi megerősítése és a lett nyelvű írásbeliség kibontakozása volt. A 17. század végén, 1685–1694 között a német származású lelkész, **Ernst Glück** Alūksne (németül Marienburg) településen lefordította a teljes Bibliát **lett nyelvre**. A fordítás a lett nyelv déli, vidzemei változatán alapult, és hosszú időre meghatározta a lett irodalmi nyelv normáját. A lutheránus egyház a vidéki iskolahálózat kiépítését is szorgalmazta, bár az írni-olvasni tudás csak lassan terjedt a paraszti közösségekben. A svéd Livóniában a lutheránus egyház és a német nyelvű papság a helyi társadalom közvetítő rétegét alkotta, míg a politikai hatalom a svéd királyi kormányzó és a balti német nemesi rendek kezében összpontosult.

A lengyel fennhatóság alatt maradt **Latgale** ezzel szemben a katolikus egyházi restauráció hatása alá került. A jezsuita missziók és a lengyel nyelvű közigazgatás elősegítették a **latgaliai** nyelvjárás külön fejlődését, amely a 19. századig őrizte a lengyel-litván ortográfiai hagyományokat, és vallásilag is elkülönült a lutheránus Vidzeme-től. A régiók közötti felekezeti és nyelvi határ a későbbi lett nemzeti mozgalom számára is kihívást jelentett.

### 12.2.5 A nagy északi háború és az orosz hódítás

A 17. század végére a svéd birodalmi túlsúlyt a szomszédos hatalmak egyre inkább fenyegetésként élték meg. A **nagy északi háború** (lettül Lielais Ziemeļu karš) 1700-ban tört ki, amikor a dán–lengyel–szász koalíció és Oroszország megtámadta Svédországot. A háború első szakaszában

a fiatal XII. Károly svéd király sikeresen verte vissza a támadókat, és 1701-ben a Daugava mellett, a mai Riga közelében legyőzte a szász–lengyel haderőt. A háború súlypontja ezután Lengyelországba, majd Ukrajnába helyeződött át, de a mai Lettország területe hadműveleti terület és felvonulási zóna maradt.

1709-ben Nagy Péter orosz cár a poltavai csata után ellentámadásba lendült, és csapatai 1710-ben elfoglalták **Rigát**. A város kapitulációja során az orosz fél megerősítette a német polgárság, a lutheránus egyház és a balti német nemesség kiváltságait. A háborúval egy időben pusztító **pestisjárvány** (1710–1713) és éhínség sújtotta a térséget; a becslések szerint a mai Lettország területén a lakosság egyharmada, sőt egyes területeken akár fele is elpusztult. Ezek a számok bizonytalanok, mert a korabeli adóösszeírások hiányosak, és a járvány pusztítását a háborús károktól nehéz elkülöníteni.

Az 1721-es **nystadi béke** (oroszul , svédül Freden i Nystad) Svédország és Oroszország között hivatalosan is Oroszországnak juttatta **Észtországot**, **Livóniát** (a svéd Vidzeme-t), **Ingriát** és **Kexholmot**. A mai Lettország északi és középső része így az Orosz Birodalom részévé vált, míg **Latgale** továbbra is a Lengyel–Litván Köztársasághoz tartozott, és csak az 1772-es első lengyel felosztás alkalmával került orosz fennhatóság alá. A **Kurlandi Hercegség** formálisan megőrizte hűbéres államiságát, de a 18. században egyre erősebb orosz befolyás alá került; 1795-ben, a harmadik felosztás során Oroszország annektálta, és a hercegséget megszüntették.

A nystadi béke nem egyszerűen határmódosítás volt, hanem a balti-tengeri hatalmi egyensúly átalakulása. A balti német rendi autonómia az orosz uralom alatt is fennmaradt, és a cári kormányzat a 18. században a német nyelvű nemességet és a lutheránus egyházat közvetítő elitként használta. A lett paraszti társadalom jogállása azonban nem javult; a jobbágyrendszer a 18. század folyamán a balti tartományokban különösen merev formát öltött. E folyamatok részletes bemutatása a következő alfejezet, Az orosz birodalmi Lettország feladata, amely a balti német autonómia, a jobbágyfelszabadítás és a nemzeti ébredés kérdéseit tárgyalja.

### 12.2.6 Források és bizonytalanságok

A 16–17. századi Livónia történetére vonatkozó ismereteink alapvetően három forrástípusból származnak. Az elsődleges források közé tartoznak a **livóniai krónikák**, elsősorban Balthasar Russow és Johann Renner művei, amelyek a háború eseményeit a szerzők rendi és felekezeti nézőpontjából rögzítik. A **szerződések és oklevelek** – a vilnai unió, a jam-zapolszki béke, az altmarki fegyverszünet, a nystadi béke – a jogi kereteket dokumentálják, de nem írják le a mindennapi életet. A **svéd kamarai iratok**, adóösszeírások, egyházi anyakönyvek és városi tanácsi jegyzőkönyvek alkalmasak a gazdasági és demográfiai viszonyok rekonstruálására, ám ezek területi és időbeli lefedettsége egyenetlen.

A modern szakirodalomban konszenzus van abban, hogy a livóniai háború és a nagy északi háború döntően átalakította a térség politikai térképét, és hogy a svéd uralom a lett nyelvű írásbeliség kibontakozásának kedvezett. Ugyanakkor vitatott, hogy a **redukció** mennyiben enyhítette a paraszti terheket, és hogy a svéd állami szabályozás milyen hatást gyakorolt a jobbágyrendszer merevségére. A háborúk és a pestisjárvány áldozatszámait illetően a becslések széles sávban mozognak; a 16–17. századi etnikai arányokra vonatkozóan pedig nincsenek megbízható összeírások, így a „lett” és „német” csoportok létszámviszonyai inkább nyelvi és településtörténeti következtetéseken alapulnak. A Kurlandi Hercegség tengerentúli gyarmatosításának értelmezése szintén vitatott: egyes szerzők kuriózumként, mások a balti-tengeri kereskedelem kiterjesztésének jeleként tekintik.

A forrásokban rejlő bizonytalanságok miatt a fejezetben közölt eseménytörténeti váz dokumentált tényeken nyugszik, míg a társadalmi hatások értékelése részben tudományos konszenzust, részben

vitatott értelmezést tükröz. A modern nemzeti emlékezet gyakran a háborús ellenállást vagy a svéd kort pozitív előzményként emeli ki, ez azonban emlékezetpolitikai állítás, nem pedig semleges történeti megállapítás.

### 12.2.7 Rövid összefoglaló

- A **livóniai háború** (1558–1583) a Livóniai Konföderáció belső gyengeségét és a szomszédos hatalmak terjeszkedését egyszerre tükrözte; az orosz betörés nyomán a konföderáció felbomlott.
- Az 1561-es **vilnai unió** felszámolta a Livóniai Rendet, létrehozta a lengyel hűbéres **Kurlandi Hercegséget**, és a Daugavától északra eső területet a Lengyel–Litván Köztársasághoz csatolta.
- A 16. század végén Báthory István hadjáratai és a jam-zapolszki béke visszaszorították az orosz hatalmat, de Svédország megtartotta Észak-Észtországot.
- A 17. század eleji svéd–lengyel háborúk nyomán 1629-ben Svédország megszerezte **Vidzeme**t (**Svéd Livónia**), míg **Latgale** (**Lengyel Inflanty**) lengyel fennhatóság alatt maradt.
- A svéd uralom alatt megerősödött a lutheránus egyház, megszületett a lett nyelvű bibliafordítás, de a jobbágyrendszer fennmaradt; a **redukció** parasztokra gyakorolt hatása vitatott.
- A **nagy északi háború** (1700–1721) és az 1710-es rigai kapituláció nyomán az 1721-es **nystadi béke** Oroszországnak juttatta Svéd Livóniát; Kurland 1795-ig formálisan fennmaradt, Latgale pedig 1772-ben került orosz fennhatóság alá.

### 12.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a vilnai unió utáni három régió – Kurland, a lengyel Livónia és a svéd Livónia – jogi és vallási berendezkedését! Milyen hosszú távú következményei lettek e különbségeknek?
2. Milyen forrástípusok alapján rekonstruálható a livóniai háború és a nagy északi háború hatása a mai Lettország területére? Mely következtetések tekinthetők dokumentált ténynek, és melyek becslésnek vagy vitatott értelmezésnek?
3. Értékelje a svéd uralom szerepét a lett nyelvű művelődés kibontakozásában! Miért nem tekinthető a korabeli lett parasztság modern értelemben vett nemzeti közösségnek?
4. Milyen értelemben volt a Kurlandi Hercegség hűbéres állam, és hogyan változott a helyzete a 18. században az orosz befolyás növekedésével?

## 12.3 Az orosz birodalmi Lettország

A Livóniai Háború és a lengyel–svéd–orosz versengés alfejezetben tárgyalt északi háború és a Lengyel–Litván Köztársaság felosztásai nyomán a mai Lettország területének nagyobb része a 18. század végére az Orosz Birodalom fennhatósága alá került. Az annexió nem egységesen zajlott: Riga és Livónia 1710-ben, Latgale az 1772-es első lengyel felosztásnál, Kurland pedig a 1795-ös harmadik felosztáskor jutott orosz uralom alá. Ez a fejezet az orosz birodalmi Lettország belső viszonyait, a jobbágyfelszabadítás folyamatát, valamint a gazdaság és a városok átalakulását ismerteti. Az itteni társadalmi-gazdasági fejlődés alapozta meg azt a lett nemzeti mozgalmat, amely a 19. század második felében a balti német és az orosz birodalmi elitekkel szemben egyaránt megfogalmazta a maga politikai és kulturális programját.

### 12.3.1 A balti tartományok az Orosz Birodalomban

A mai Lettország területe az Orosz Birodalmon belül három igazgatási egységre tagolódott: **Livland** (lettül **Vidzeme**), **Kurland** (lettül **Kurzeme**) és **Lettgallen** (lettül **Latgale**) kormányzóságra. Ez a hármas felosztás nem puszta adminisztratív részletkérdés volt, hanem eltérő történelmi örökségeket rögzített. Livland és Kurland a középkori és kora újkori német uralom alatt sajátos **balti tartományi rendi alkotmányt** (németül *Landesstaat*) alakított ki, amelyben a helyi hatalmat gyakorlatilag a balti német nemesség és a városi tanácsok birtokolták. Latgale ezzel szemben a Lengyel–Litván Köztársaság részeként erős katolikus és lengyel-litván kulturális hatás alatt állt, és etnikai, nyelvi, vallási szerkezete is különbözött a többi balti tartománytól.

Az orosz cári hatalom a 18. századi hódítások után hosszú ideig megerősítette és garantálta ezt a balti német autonómiát. I. Péter 1710-es, Riga és Livónia rendjeinek tett kapitulációs oklevelei megerősítették a lutheránus egyház jogait, a német nyelv hivatalos használatát, valamint a helyi nemesség birtokjogait. II. Katalin idején a **balti különjogok** (németül *baltiches Sonderrecht*) részben korlátozást szenvedtek, de a balti tartományok mindvégig sajátos jogállású területek maradtak a birodalmon belül. A helyi közigazgatás nyelve a német volt, az egyházi anyakönyveket és a birtokügyi iratokat németül vezették, és a balti német nemesség (a **Ritterschaft**) meghatározó szerepet játszott a tartományi gyűléseken.

Az orosz uralom alatt a társadalmi hierarchia alig változott. A csúcsán a balti német földbirtokos nemesség állt, amely kezében tartotta a földtulajdon túlnyomó részét. Alatta a lett parasztság alkotta a lakosság többségét, amely a 18. század végén még mindig túlnyomórészt **örökös jobbágyságban** élt. A városokban a német ajkú kézműves- és kereskedőréteg, valamint a német patríciusok domináltak; a lett lakosság a városokban kisebbségben volt, bár a bevándorlás a század folyamán fokozatosan növelte arányukat. Latgale ettől ismét eltért: ott a földesúri hatalom a lengyel és orosz nemesség kezében volt, a parasztság pedig jelentős részben katolikus lett vagy fehérorosz ajkú volt.

Fontos hangsúlyozni, hogy ebben az időszakban még nem beszélhetünk modern értelemben vett „lett nemzetről”. A lett nyelvű parasztság nyelvében és mindennapi kultúrájában közös vonásokat mutatott, de a politikai identitás elsősorban a rendi és lokális keretekhez kötődött. A lett nyelvű írásbeliség ugyan már a 16. században megjelent a lutheránus egyházi irodalom révén, de az egységes lett irodalmi nyelv és a nemzeti tudat csak a 19. század második felében bontakozott ki.

### 12.3.2 A jobbágyság eltörlése és a paraszti földhöz jutás

A jobbágykérdés a balti tartományokban korábban és részben más módon került napirendre, mint az Orosz Birodalom belső kormányzóságaiban. Ennek okai között a felvilágosult abszolutizmus balti német recepciója, a mezőgazdasági hatékonyság növelésének igénye, valamint a napóleoni háborúk idején felerősödő paraszti elégedetlenség egyaránt szerepeltek. A balti tartományokban a parasztkérdés rendezése ráadásul a balti német nemesség kezdeményezésére került a cári hatóságok elé, ami a birodalmi kontextusban szokatlan volt.

**Kurlandban 1817-ben**, **Livlandban 1819-ben** hirdették ki a jobbágyfelszabadítást, tehát jóval az 1861-es oroszországi jobbágyreform előtt. Ez a felszabadítás azonban nem adott földtulajdont a parasztoknak. A jobbágyok személyileg szabaddá váltak, de a föld, amelyen éltek és dolgoztak, a földesúr tulajdonában maradt. A parasztok a továbbiakban bérleti szerződéseket köthettek, vagy béresmunkába kényszerültek. A gyakorlatban ez sok helyen a függőség új formáit hozta létre, mert a föld nélküli paraszt alkupozíciója rendkívül gyenge volt. A balti nemesség így megőrizte gazdasági hatalmát, miközben a jobbágyfelszabadítás formális teljesítése az uralkodó és a birodalmi elit szemében modernizációs érdemnek számított.

Az igazi földhöz jutást csak a század közepi **agrárreformok** tették lehetővé. **Livlandban 1849-ben**, **Kurlandban 1863-ban** olyan törvényeket fogadtak el, amelyek lehetővé tették a parasztok számára a bérelt föld megvásárlását. A reformok nyomán fokozatosan kialakult a lett **paraszti birtokosság** (lettül *saimnieks*) rétege. Ez a folyamat hosszú évtizedekig tartott, és a földvásárláshoz gyakran kölcsönökre, a családi munkaerő intenzív kihasználására és a piaci termelésre való átállásra volt szükség. A paraszti birtokok tipikusan kisebbek voltak, mint a balti német nagybirtokok, de a 19. század végére a lett parasztság jelentős része saját földdel rendelkezett.

Latgale fejlődése e téren is elkülönült. Az orosz kormányzósághoz tartozó területen az 1861-es oroszországi jobbágyreform lépett hatályba, amely szintén föld nélküli felszabadítást hozott, de a földhöz jutás feltételei eltértek a nyugati tartományoktól. A latgalei parasztság körében a földvásárlás lassabban haladt, és a gazdasági elmaradottság tovább fokozta a régió elszigeteltségét. A katolikus egyház és a lengyel-litván földbirtokos réteg befolyása továbbra is erős maradt.

A jobbágyfelszabadítás és a földreform társadalmi következményei mélyrehatók voltak. A lett parasztság jogi helyzete megszilárdult, a földbirtokosság pedig olyan önálló rétegként jelent meg, amelynek érdekei a század második felében egyre jobban összekapcsolódtak a lett nyelvű oktatás, a helyi önkormányzat és a nemzeti közélet ügyeivel. Ugyanakkor a földreform nem számolta fel a balti német nagybirtokok dominanciáját, és a vidéki szegénység, különösen a zsellérek és béresek körében, továbbra is tömeges jelenség maradt.

### 12.3.3 Gazdasági átalakulás és iparosodás

A 19. század második fele a mai Lettország területén gyors gazdasági modernizációt hozott. Ennek alapját a jobbágyfelszabadítás, a paraszti földtulajdon terjedése, valamint a birodalmi és európai piacokhoz való kapcsolódás adta. A mezőgazdaságban a gabonatermelés mellett növekvő szerepet kapott a **len**, majd a század végétől a **tejtermelés** és a húsmarhatartás. A lett parasztbirtokok a balti német nagybirtokok mintájára egyre inkább árutermelő gazdaságokká váltak, és bekapcsolódtak a balti-tengeri kereskedelembe.

A gazdasági átalakulás leglátványosabb eleme azonban az **iparosodás** volt. A modern gyáripar központja **Riga** lett, amely a 19. század végére a birodalom egyik legjelentősebb ipari és kereskedelmi városává nőtt. Riga kikötője a balti-tengeri kereskedelem egyik fő csomópontja volt, és a város vasúti összeköttetései révén a belső orosz piacokkal is szorosan összekapcsolódott. A rigai gyárak textil-, gép-, vegyipari és faipari termékeket állítottak elő; a városban emellett jelentős halfeldolgozó és dohányipar is működött. A gazdasági becslések szerint a századfordulóra Riga lakosságának jelentős hányada ipari munkás volt, és a város munkásságában egyre nagyobb arányt képviseltek a bevándorolt lett parasztok.

A városok fejlődése nem korlátozódott Rigára. **Libau** (lettül **Liepāja**) a 19. század végén a kurlandi gabona- és fakivitel egyik fontos kikötőjeként növekedett. **Mitau** (lettül **Jelgava**) a kurlandi tartományi székhely szerepét töltötte be, és a balti német közigazgatás mellett a lett vidéki értelmiség egyik központjává vált. **Dünaburg** (lettül **Daugavpils**) Latgale legnagyobb városaként a vasúthálózat egyik csomópontja lett, és stratégiai jelentőségű katonai helyőrséggel is rendelkezett.

Az iparosodás és az urbanizáció alapjaiban változtatta meg a lett társadalom szerkezetét. A városokba áramló lett parasztfiatalok munkássá váltak, és a gyárak, a kikötők, a vasutak környezetében új, vegyes etnikai összetételű negyedek alakultak ki. A lett nyelvű lakosság aránya a városokban fokozatosan emelkedett, bár a gazdasági elitek és a városi tanácsok sokáig német vagy orosz kézben maradtak. A munkásság mellett létrejött egy lett **polgári középosztály** is,

amelynek tagjai a kereskedelemben, a kézműiparban, majd később a szabadfoglalkozásokban helyezkedtek el.

A vasúthálózat kiépülése különösen fontos szerepet játszott a gazdasági integrációban. A század második felében kiépült vonalak összekötötték a balti kikötőket a birodalom belső területeivel, és lehetővé tették a lett mezőgazdasági termékek és iparcikkek szállítását a távoli piacokra. A vasút a munkaerő mobilitását is növelte: a lett parasztok egy része az ipari központokba vagy a birodalom déli vidékeire vándorolt, miközben a lett területekre orosz, zsidó és más birodalmi alattvalók érkeztek. Ez a migráció tovább színesítette a lakosság etnikai-kulturális képét, de egyúttal feszültségeket is gerjesztett, különösen a városi munkaerőpiacon és a lakhatás terén.

### 12.3.4 Társadalmi és kulturális változások: a nemzeti ébredés előzményei

A gazdasági és társadalmi átalakulás szorosan összefonódott a lett nyelvű művelődés kibontakozásával. A lutheránus egyház már a korábbi századokban is fontos szerepet játszott a lett nyelvű írásbeliség fenntartásában, de az 1820-as évektől a paraszti iskolahálózat fokozatos kiépülése új olvasóközönséget teremtett. A jobbágyfelszabadítás utáni paraszti földbirtokos réteg iskolázási igénye a lett nyelvű oktatás kiterjesztését sürgette.

A 19. század közepén indult el az úgynevezett **ifjúlettek** mozgalma (lettül *jaunlatvieši*), amely a lett nyelvű sajtó, a nemzeti irodalom és a történeti tudat megteremtését tűzte ki célul. Ennek a mozgalomnak az alakjai a balti német elitek által használt „lett” megbélyegzést pozitív önmeghatározássá fordították, és a lett nyelvű parasztság művelődésében látták a jövő társadalmának alapját. Az 1850-es évektől megjelenő lett nyelvű újságok, folyóiratok és kiadványok a nemzeti nyilvánosság első fórumai lettek. A jaunlatvieši tevékenysége bár kulturális területre összpontosult, közvetve politikai üzenetet is hordozott: azt állította, hogy a lett nyelvű közösségnek joga van a saját nyelvű művelődéshez és a társadalmi felemelkedéshez.

Ezzel párhuzamosan a balti tartományokban a cári kormányzat a 19. század második felében fokozatosan **oroszosítási** politikát hirdetett. Az 1880-as évektől a hivatalos ügyintézés nyelvének oroszosítása, az iskolai orosz nyelv kötelezővé tétele és a balti német autonómia korlátozása egyaránt azt a célt szolgálta, hogy a birodalom peremvidékeit közigazgatásilag és kulturálisan is egységesítse. Ez az oroszosítás a balti német elitek ellen irányult, de a lett nemzeti mozgalmat is sújtotta, mivel a lett nyelvű oktatás és sajtó lehetőségeit is korlátozta.

A század végére a lett társadalomban három, egymással versengő erő körvonalazódott. A **balti német** földbirtokosság és városi elit továbbra is jelentős gazdasági és kulturális befolyással bírt, bár politikai súlya az oroszosítás miatt csökkent. Az **orosz birodalmi** hatóságok a központosítás és a homogenizáció jegyében próbálták a balti tartományokat szorosabban a birodalomhoz kötni. A **lett nemzeti mozgalom** pedig a nyelvi-kulturális jogok kiterjesztését és a lett nyelvű parasztság politikai mobilizációját tűzte zászlajára. Ez a háromszereplős küzdelem határozta meg a 20. század eleji politikai fejlődést, és közvetlen előzménye volt annak a nemzeti önállósulási folyamatnak, amely az első világháború alatt és után a lett állam megalakulásához vezetett.

### 12.3.5 Források és bizonytalanságok

Az orosz birodalmi Lettországra vonatkozó ismereteink elsődlegesen adminisztratív iratokból, tartományi rendi gyűlések jegyzőkönyveiből, egyházi anyakönyvekből, adóösszeírásokból és a 19. század végétől megjelenő statisztikai évkönyvekből származnak. A jobbágyfelszabadítás és a földreformok szövegei hivatalos közlönyökben és tartományi törvénytárakban maradtak fenn. A gazdasági folyamatok rekonstrukcióját a kikötői vámnyilvántartások, a vasúti szállítási statisztikák és a városi iparkamarák jelentései segítik. A lett parasztság mindennapjairól elsősorban a balti

német földbirtokosok iratai, az egyházi vizitációs jegyzőkönyvek és a későbbi visszaemlékezések tájékoztatnak.

A számszerű adatok, így a paraszti földvásárlás üteme, az ipari munkásság létszáma vagy a városi lakosság etnikai összetétele, többnyire becslések, és a források eltérő módszertana miatt bizonytalanok. Az 1817-es és 1819-es jobbágyfelszabadítás hatását a kortársak és a későbbi történészek is eltérően ítélik meg; abban a szakirodalomban konszenzus van, hogy a föld nélküli felszabadítás rövid távon inkább a balti német földbirtokosok érdekeit szolgálta, de a hosszabb távú társadalmi következmények értékelése vitatott. Latgale esetében különösen nehéz az adatok összehasonlítása, mert a területet az orosz kormányzósági statisztikák a belső orosz régiókkal együtt tartották nyilván, és a lett nemzeti mozgalom is csak később kapcsolta be a latgalei katolikus lett közösséget az országos narratívába. Az 1880-as évektől kibontakozó oroszosítás mértékének és hatásának megítélése ugyancsak emlékezetpolitikailag érzékeny kérdés: a lett nemzeti történetírás ezt gyakran a nemzeti fejlődés megakadályozásaként írja le, míg a birodalmi szemléletű munkák a közigazgatási egységesítés szükségszerű lépéseként értelmezik.

### 12.3.6 Rövid összefoglaló

- A mai Lettország területe az Orosz Birodalomban három kormányzóságra oszlott; Livland és Kurland balti német autonómiát élvezett, Latgale viszont a lengyel-litván örökségű, katolikus orientalizmusú régió maradt.
- A balti német nemesség megtartotta földbirtokosi és közigazgatási hatalmát, a lett lakosság pedig túlnyomórészt jobbágyi sorban élt a 19. század elejéig.
- A jobbágyfelszabadítást Kurlandban 1817-ben, Livlandban 1819-ben hirdették ki, de föld nélkül; a paraszti földtulajdon csak az 1849-es livlandi és 1863-as kurlandi reformok után vált elérhetővé.
- A 19. század második felében a mezőgazdaság modernizációja, a vasútépítés és az iparosodás – különösen Riga fejlődése – alapvetően átalakította a gazdaságot és a városi társadalmat.
- Az urbanizáció és a paraszti földbirtokosság kialakulása létrehozta a lett munkásság és polgárság rétegét, ami a lett nemzeti mozgalom bázisává vált.
- A jaunlatvieši mozgalom a 19. század közepétől a lett nyelvű sajtó, irodalom és oktatás révén alapozta meg a nemzeti tudatot.
- Az 1880-as évektől a cári oroszosítási politika a balti német autonómiát és a lett nyelvű kultúrát egyaránt korlátozni próbálta, ami a birodalmi központtal szembeni ellenállást erősítette.

### 12.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött Latgale társadalmi és vallási szerkezete Livland és Kurland balti tartományaitól az orosz uralom idején?
2. Miért nem oldotta meg a földkérdést az 1817–1819-es jobbágyfelszabadítás, és milyen további reformokra volt szükség a paraszti földtulajdon kialakulásához?
3. Hogyan befolyásolta a vasútépítés és az iparosodás a lett társadalom szerkezetét és a városi lakosság etnikai összetételét?
4. Milyen szerepet játszott a jaunlatvieši mozgalom a lett nemzeti identitás kialakulásában, és milyen korlátokkal szembesült a cári oroszosítás miatt?
5. Vitassák meg, mennyiben tekinthető a balti tartományok sajátos jogállása az Orosz Birodalomban „elmaradottságnak” vagy „modernizációs előnynek”!

## 12.4 Az első világháború és a függetlenség kikiáltása

A 20. század eleji Lettország területe az Orosz Birodalom egyik legfejlettebb ipari és kikötői régiója volt, ugyanakkor társadalmilag mélyen megosztott: a balti német nagybirtokos és városi elit, a lett parasztság és a gyorsan növekvő, soknemzetiségű munkásság együtt élt, de érdekei és politikai elképzelései élesen eltértek. Az orosz birodalmi Lettország alfejezetben tárgyalt nemzeti ébredés, az 1905-ös forradalom leverése és az azt követő represszió után a lett politikai elit egy része már a birodalmi keretek átalakításában, más része pedig egy önálló lett államban gondolkodott. Az első világháború ezt a feszült állapotot robbantotta szét: a frontvonal kettévágta a mai Lettország területét, a német megszállás és az orosz forradalmak felbomlasztották a birodalmi rendet, és 1918 végére megnyílt a lehetőség a függetlenség kikiáltására. A függetlenség azonban nem egyetlen aktus, hanem többfrontos háború eredménye volt, amelyben a lett nemzeti erőknek egyszerre kellett szembenézniük a bolsevik Vörös Hadsereggel, a németbarát katonai alakulatokkal és a balti német elitek államalapítási kísérleteivel.

### 12.4.1 A háború kitörése és a frontvonal kialakulása

Az első világháború 1914 augusztusában Oroszország és Németország között a keleti fronton nyitotta meg a hadműveleteket. A mai Lettország területe stratégiai szempontból kulcsfontosságú volt, mert Riga (Rīga) kikötője és a Daugava (németül Düna) folyó völgye a balti-tengeri utánpótlás és az orosz hátország összeköttetését biztosította. A háború első hónapjaiban a harcok még nem érték el a lett területeket, de 1915 tavaszán a német hadsereg nagyszabású offenzívát indított a keleti fronton. A német csapatok gyorsan elfoglalták Kurland (Kurzeme) nagy részét, és 1915 nyarára a frontvonal a Daugava mentén állandósult; a folyó nyugati partja német, a keleti part orosz ellenőrzés alatt maradt. Riga közvetlenül a frontvonalba került, és csak 1917 őszén esett el.

A háború első két éve már a polgári lakosságot is súlyosan érintette. A német előrenyomulás elől százezres nagyságrendű menekülthullám indult meg kelet felé; a becslések szerint Kurland és a mai Dél-Lettország lakosságának jelentős része hagyta el otthonát. A hátországban élelmiszerhiány, infláció és járványok alakultak ki. A lett értelmiség egy része a háborút a birodalmi lojalitás és a nemzeti önszerveződés kettős keretében élte meg: az orosz hadseregben szolgáló lettek egy része önkéntesként jelentkezett, mások a hátországban szerveztek segélyakciókat. A német megszállás alatt maradt területeken a katonai közigazgatás, az úgynevezett **Ober Ost** (Oberbefehlshaber der gesamten Deutschen Streitkräfte im Osten) szigorú ellenőrzést vezetett be: korlátozta a helyi politikai tevékenységet, rekvirálta a terményeket, és a lett nyelvű sajtót és iskolákat csak korlátozottan engedélyezte.

A háború alatt a lett nemzeti mozgalom egyik legjelentősebb katonai formációja a **lett lövészezredek** (latviešu strēlnieki) voltak. 1915 júliusában az orosz hadvezetés engedélyezte lett nemzetiségű alakulatok felállítását, részben a német előrenyomulás miatti katonai szükségből, részben a lett lakosság mozgósításának hatékonyabb megszervezése érdekében. A lövészezredek a Daugava menti harcokban súlyos veszteségeket szenvedtek, de katonai tapasztalatot és szervezeti hálózatot adtak a lett társadalomnak. Fontos, hogy a lövészezredek nem voltak egységesek politikai szempontból: a háború előrehaladtával egy részük egyre radikálisabb, szociáldemokrata vagy bolsevik irányba fordult, más részük a nemzeti önállóságot támogatta. Ez a megosztottság később a függetlenségi háborúban is meghatározó maradt.

### 12.4.2 Forradalom és autonómiatörekvések 1917-ben

A februári oroszországi forradalom 1917 márciusában megdöntötte a cári rendszert, és ideiglenes kormány alakult. A lett területeken ez a politikai nyilvánosság azonnali kinyílását hozta: megalakultak a munkás- és katonatanácsok (szovjetek), a nemzeti szervezetek és a pártok szabadon működhettek. A lett politikai elit egy része – elsősorban a mérsékelt nemzeti irányzat, amelyhez **Kārlis Ulmanis**, **Jānis Čakste** és **Zigfrīds Anna Meierovics** is tartozott – a birodalmon belüli széles körű autonómiát követelte. 1917 tavaszán és nyarán lett kongresszusok és tanácskozások sora fogadott el állásfoglalásokat a lett területek egyesítéséről és önkormányzatáról. Ugyanakkor a radikális baloldal, különösen a bolsevikok, az osztályharcot és a szovjet hatalmat hirdette, és elutasította a nemzeti autonómia polgári koncepcióját.

A helyzetet bonyolította, hogy a lett területek egy része továbbra is német megszállás alatt állt. A front mögötti orosz ellenőrzésű részeken, így Vidzeme (Livland) nagy részén és Latgalében, a bolsevikok gyorsan erősödtek, különösen a lett lövészezredek soraiban. 1917 szeptemberében a német hadsereg elfoglalta Rigát, ami újabb menekülthullámot indított el, és tovább gyengítette az ideiglenes kormány tekintélyét. A bolsevik hatalomátvétel 1917 novemberében Oroszországban gyakorlatilag lehetetlenné tette a mérsékelt autonómiatörekvések megvalósítását: a bolsevik kormány a világforradalom jegyében a szovjetek hatalmát támogatta, és nem volt érdekelt a lett nemzeti követelések teljesítésében.

### 12.4.3 A német megszállás és a balti hercegség terve

A breszt-litovszki béke 1918. március 3-án Oroszország és a központi hatalmak között gyakorlatilag a német hadsereg ellenőrzése alá helyezte a mai Lettország egész területét. A német katonai közigazgatás az Ober Ost keretében katonai kormányzást vezetett be, és a helyi lakosságot megfosztotta a politikai részvételtől. A német és a balti német elit egy része ekkor már nyíltan egy német befolyás alatt álló balti állam létrehozását tervezte. 1918 tavaszán és nyarán a balti német nemesség képviselői – a **Vereinigtes Baltisches Herzogtum** (Egyesült Balti Hercegség) tervét támogatva – arra törekedtek, hogy a mai Észtország és Lettország területét egyetlen, a Német Birodalommal perszonálunióban álló hercegséggé alakítsák. Ezt a tervet a német katonai vezetés is támogatta, de a helyi lett lakosság túlnyomó többsége elutasította.

A balti hercegség terve azonban a német vereség miatt 1918 őszén összeomlott. A nyugati front összeomlása és a fegyverszünet 1918. november 11-i aláírása után a német katonai közigazgatás hatalma formálissá vált, de a német katonaság egy része továbbra is a helyén maradt. Ez hatalmi vákuumot teremtett, amelyet egyszerre próbált betölteni a lett nemzeti mozgalom, a bolsevikok és a balti német elit. A lett nemzeti erők számára a legfontosabb feladat az volt, hogy még a német csapatok kivonulása és a bolsevik Vörös Hadsereg esetleges behatolása előtt létrehozzák a saját állami intézményeiket.

### 12.4.4 A függetlenség kikiáltása 1918. november 18-án

A lett függetlenség kikiáltására 1918. november 18-án Rigában, a Városi Színház épületében került sor. A **Lett Népitanács** (Tautas padome) – amely nem demokratikus választások, hanem a különböző lett politikai szervezetek és pártok képviselőinek megállapodása alapján jött létre – kimondta a független, demokratikus Lett Köztársaság megalakulását. Az ideiglenes kormány élére **Kārlis Ulmanis** került. A kikiáltás elsődleges forrása maga a Népitanács nyilatkozata, amely a nemzetközi jogra és a nemzeti önrendelkezés elvére hivatkozott. A dokumentum azonban nem volt egységes: a Népitanács tagjai között viták voltak arról, hogy a függetlenséget azonnal ki kell-e hirdetni, vagy előbb a szövetséges hatalmak elismerését kell megszerezni. A bolsevikok

és a baloldali szociáldemokraták egy része nem vett részt a Népitanácsban, és a szovjet hatalom mellett foglalt állást.

A november 18-i kikiáltás tehát nem jelentette a tényleges hatalom megszerzését. A német katonai közigazgatás még jelen volt, a bolsevik erők Oroszországból fenyegettek, a balti német elit pedig továbbra is a maga államalakulatát próbálta megvalósítani. Az ideiglenes kormánynak kezdetben sem hadserege, sem pénzügyi erőforrásai nem voltak; a hatalma alig terjedt túl Riga néhány kerületén. A függetlenség kikiáltása ezért inkább politikai deklaráció volt, mintsem tényleges állami szuverenitás, és csak a következő másfél év háborús konfliktusaiban vált valósággá.

### 12.4.5 A függetlenségi háború első szakasza: a szovjet támadás

A szovjet-orosz kormány nem ismerte el a lett függetlenséget. 1918 decemberében a Vörös Hadsereg – részben a bolsevikokhoz csatlakozott lett lövészezredek támogatásával – benyomult a mai Lettország területére. December közepén a bolsevikok létrehozták a **Lett Szocialista Szovjet Köztársaságot Pēteris Stučka** vezetésével, amely a szovjet-orosz kormány támogatását élvezte. A lett ideiglenes kormány kénytelen volt Rigát elhagyni, és előbb a nyugati országrészbe, majd **Liepājába** (Libau) menekült. A bolsevik erők 1919 januárjára elfoglalták a mai Kelet-Lettország nagy részét, és Riga is szovjet ellenőrzés alá került. A Stučka-kormány szovjet típusú intézkedéseket vezetett be: államosította a földet és az ipart, politikai elnyomást alkalmazott, és a hadseregben a radikális baloldali elemek kaptak szerepet.

A lett nemzeti kormány helyzete kritikus volt. Ulmanis kormánya nem rendelkezett saját haderővel, ezért 1918 végén és 1919 elején kénytelen volt a német katonai erőkre támaszkodni. A fegyverszünet után a szövetséges hatalmak engedélyezték a német hadsereg ideiglenes maradását a balti térségben, hogy megakadályozzák a bolsevik előretörést. Ennek keretében **Rüdiger von der Goltz** tábornok vezetésével német szabadcsapatok és a balti német **Landeswehr** (Baltische Landeswehr) alakultak, amelyek a lett kormány oldalán kezdtek harcolni a Vörös Hadsereg ellen. Ez azonban ellentmondásos fejlemény volt: a balti németek és a német katonai vezetés hosszú távon nem a lett nemzeti államot, hanem saját befolyásukat akarták biztosítani. A lett lakosság nagy része bizalmatlan volt velük szemben, és az Ulmanis-kormány is csak kényszerű szövetségesnek tartotta őket.

### 12.4.6 A németbarát erők elleni harc és az észt segítség

1919 tavaszán a lett kormány és a németbarát erők közötti feszültség nyílt konfliktussá érett. Áprilisban a balti német Landeswehr és a német szabadcsapatok megbuktatták Ulmanis kormányát, és egy németbarát bábkormányt ültettek hatalomra Liepājában. Ulmanis és hívei az észt hadsereg támogatását kérték. Az észt kormány – amely már maga is sikeresen harcolt a bolsevikok ellen – 1919 tavaszán csapatokat küldött Észak-Lettországba. A lett nemzeti erők és az észt hadsereg 1919 júniusában a **cēsisi csatában** (németül Schlacht von Wenden) döntő győzelmet aratott a Landeswehr és a német szabadcsapatok felett. A csata következményeként a balti német katonai alakulatokat a szövetséges hatalmak nyomására feloszlatták vagy kivonták, és helyreállt a lett ideiglenes kormány hatalma.

A cēsisi győzelem azonban nem vetett véget a fenyegetéseknek. 1919 őszén a németbarát erők újabb kísérletet tettek: a **Nyugat-Oroszországi Önkéntes Hadsereg Pavel Bermondt-Avalov** vezetésével, amely német szabadcsapatokból és orosz ellenforradalmi erőkből állt, támadást indított Riga ellen. Ez az erő a balti német elitek és a német katonai vezetés egy részének támogatását élvezte, és célja a lett kormány megdöntése volt. A lett hadsereg – ekkor már saját, nemzeti alapon szervezett erő, amelyben a volt lett lövészek is szolgáltak – a szövetséges hatalmak, elsősorban a brit flotta és az észt csapatok támogatásával 1919 novemberében visszaverte a

támadást. A rigai csata után a Bermondt-Avalov-féle erőket kiszorították a lett területekről, és a német katonai jelenlét gyakorlatilag megszűnt.

### 12.4.7 A béke és a nemzetközi elismerés

A függetlenségi háború utolsó szakaszában a lett hadsereg a bolsevik erőkkel szemben is sikereket ért el. 1919 decemberére a lett nemzeti erők visszafoglalták Latgale keleti részét is, így a mai Lettország területének nagy részét ellenőrzésük alá vonták. A harcok lezárását a **rigai békeszerződés** hozta meg, amelyet 1920. augusztus 11-én írtak alá Lettország és Szovjet-Oroszország képviselői. A szerződésben Szovjet-Oroszország elismerte Lettország függetlenségét, és kölcsönösen lemondtak a területi követelésekről. A békeszerződés azonban nem oldotta meg az összes határvitát: a litván és az észt határ egyes szakaszai, valamint a Dél-Lettországban élő lett és litván lakosság kérdése továbbra is vitatott maradt.

A nemzetközi elismerés fokozatosan következett be. A szövetséges hatalmak – elsősorban Nagy-Britannia és Franciaország – 1921 januárjában de jure elismerték Lettországot, miután a balti államok kérdése a versailles-i rendezés keretében napirendre került. 1921. szeptember 22-én Lettországot felvették a Népszövetségbe. Ezzel a függetlenség nemzetközi szinten is megszilárdult, bár a belpolitikai helyzet továbbra is törékeny maradt: a háború pusztításai, a menekültválság, a földkérdés és a kisebbségi feszültségek a következő években is kihívások elé állították az új államot.

### 12.4.8 Források és bizonytalanságok

A fejezet témájához kapcsolódó elsődleges források között megtalálhatók a Lett Népitanács 1918. november 18-i kiáltványának szövege, a rigai békeszerződés jegyzőkönyvei, a korabeli lett, német és orosz sajtó tudósításai, valamint a függetlenségi háború résztvevőinek visszaemlékezései. A lett állami levéltárban őrzött kormányzati és katonai iratok, valamint a német katonai közigazgatás dokumentumai szintén fontos források. Ugyanakkor a források egyenetlenek: a bolsevik időszak és a balti német katonai alakulatok működésének dokumentációja hiányos, és a felek által közölt adatok gyakran propagandisztikusak.

A történetírásban viszonylag széles konszenzus van arról, hogy a lett függetlenség kikiáltása 1918 novemberében politikai deklaráció volt, amelyet csak a többfrontos háború tett valósággá. Viták vannak azonban a lett lövészezredek politikai szerepének értelmezésében: a szovjet történetírás a bolsevikokhoz csatlakozott lövészeket a forradalom hőseiként ábrázolta, míg a lett nemzeti narratíva gyakran elhallgatta vagy negatívan ítélte meg ezt a fejezetet. A balti német elitek szerepe szintén emlékezetpolitikai vita tárgya: a lett történeti emlékezetben a németbarát erők támadásait a nemzeti lét elleni támadásként értelmezik, míg a balti német visszaemlékezések a bolsevik fenyegetés elleni védekezést hangsúlyozzák. A háború áldozatainak száma csak becslésekben ismert; a menekültek, a harci cselekmények és a járványok áldozatainak pontos aránya nem rekonstruálható megbízhatóan.

### 12.4.9 Rövid összefoglaló

- Az első világháború a mai Lettország területét közvetlen frontvonallá tette: 1915-ben Kurlandot a német hadsereg foglalta el, 1917 őszén Riga is német kézre került.
- A háború alatt megalakult lett lövészezredek katonai tapasztalatot adtak, de politikailag megosztottak voltak, és egy részük később a bolsevikok oldalára állt.

- 1917-ben a februári forradalom után a lett nemzeti mozgalom autonómiát követelt, de a bolsevik hatalomátvétel ezt ellehetetlenítette.
- 1918 tavaszán a német megszállás teljessé vált, és a balti német elit a Vereinigtes Baltisches Herzogtum tervét szorgalmazta, amely a német vereség miatt hiúsult meg.
- 1918. november 18-án a Lett Népitanács kikiáltotta a független Lett Köztársaságot, de ez kezdetben csak politikai deklaráció volt, tényleges hatalom nélkül.
- A függetlenségi háború (1918–1920) során a lett nemzeti erők egyszerre harcoltak a bolsevik Vörös Hadsereg, a balti német Landeswehr és a nyugat-oroszországi önkéntes hadsereg ellen.
- A rigai békeszerződés 1920. augusztus 11-én rendezte a lett–szovjet kapcsolatokat, és Szovjet-Oroszország elismerte Lettország függetlenségét.
- A háborús pusztítás, a menekültválság és a társadalmi feszültségek hosszú távon meghatározták az új állam első éveit.

### 12.4.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen katonai és politikai tényezők vezettek ahhoz, hogy a lett nemzeti mozgalom 1918 végére eljutott a függetlenség kikiáltásához?
2. Miért nem volt elegendő a függetlenség kikiáltása a tényleges állami szuverenitás megteremtéséhez, és milyen erőkkel kellett szembenéznie a lett kormánynak?
3. Hasonlítsa össze a lett lövészezredek és a balti német Landeswehr szerepét a függetlenségi háborúban! Milyen politikai és társadalmi törésvonalakat jelenítettek meg?
4. Milyen szerepet játszottak a szomszédos államok, elsősorban Észtország és a szövetséges hatalmak, a lett függetlenség kivívásában?
5. Miért nevezhetjük a lett függetlenségi háborút többfrontos konfliktusnak, és ez hogyan befolyásolta a békeszerződés és a nemzetközi elismerés feltételeit?

# 13 Lettország 1918-tól napjainkig

## 13.1 A parlamentáris köztársaság

Lettország függetlenségének kikiáltása után, amelyről az Az első világháború és a függetlenség kikiáltása című alfejezet szól, az új államnak néhány éven belül sikerült kivívnia a nemzetközi elismerést, és berendezkednie mint parlamentáris köztársaság. Az 1920 és 1934 közötti időszakot a demokratikus intézmények kiépülése, a kisebbségi jogok úttörő szabályozása, a piacgazdasági átalakulás és a politikai stabilitás hiánya egyaránt jellemezte. Ez a korszak azért is fontos a régió történetében, mert megmutatja, hogy a Baltikumban a háború utáni új államok milyen feltételek mellett próbáltak működő demokráciát létrehozni, és milyen belső feszültségek vezettek végül a tekintélyelvű fordulathoz. A következő fejezetekben tárgyalt szovjet és náci megszállás, majd a szovjet Lettország története is csak e rövid, ám alapozó időszak ismeretében érthető meg.

### 13.1.1 Az államalapítás intézményei és az 1922-es alkotmány

Lettország parlamentáris rendszerének alapjait az 1918. november 18-án kikiáltott függetlenség és az ezt követő háborús évek alatt rakták le. A hadiállapot és a bolsevik hadsereg, a Baltische Landeswehr és a német szabadcsapatok elleni küzdelem közepette először ideiglenes törvényhozó testület, a **Néptanács** (*Tautas padome*) működött, majd 1920. április 17–18-án választásokat tartottak az **Alkotmányozó Gyűlésbe** (*Satversmes sapulce*). E testület fogadta el 1922. február 15-én az ország alkotmányát (*Satversme*), amely hivatalosan 1922. november 7-én lépett hatályba.

Az 1922-es alkotmány a térségben szokatlanul erős parlamentarizmust hozott létre. Nem rendelkezett külön államfőről: a **Saeima** (a parlament) elnöke látta el az államfői teendőket, de valódi végrehajtó hatalma a miniszterelnöknek és a kormánynak volt, amely a parlament bizalmától függött. Az állampolgárok – nők és férfiak egyaránt – általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójoggal rendelkeztek, ami az akkori Európában előrehaladottnak számított. A választási rendszer arányos volt, ami a sok pártot és a koalíciós kormányzást segítette elő.

Az alkotmány nem tartalmazott külön alkotmánybírósági intézményt, és a népszavazás intézményét is korlátozottan szabályozta. A parlament akár egyszerű többséggel is módosíthatta az alkotmányt, ami hosszú távon gyengítette az intézményi stabilitást. Ugyanakkor a korszakban a lett alkotmányt gyakran a demokrácia európai modelljeként emlegették, mivel biztosította a szólás- és sajtószabadságot, a gyülekezési jogot és a bírói függetlenséget.

Az államalapítás másik fontos lépése volt az 1920. augusztus 11-én aláírt **rigai békeszerződés** Szovjet-Oroszországgal, amelyben a szovjet kormány elismerte Lettország függetlenségét, és lemondott minden területi igényéről. Ezt követte a nyugati hatalmak elismerése 1921 januárjában, majd Lettország felvétele a Népszövetségbe 1921. szeptember 22-én. A nemzetközi jogi helyzet rendezése teremtette meg a feltételt ahhoz, hogy a belpolitikai intézmények zavartalanul működhessenek.

### 13.1.2 A politikai rendszer és a pártok

A lett parlamentáris köztársaság politikai életét rendkívüli széttagoltság jellemezte. Az arányos választási rendszer következtében minden választáson tíznél több párt jutott be a Saeimába, és a kormányok átlagos élettartama néhány hónap vagy egy-két év volt. A két világháború közötti Lettországban 1920 és 1934 között összesen tizenhárom kormány alakult, ami jól mutatja a végrehajtó hatalom instabilitását.

A pártok nagyjából négy fő csoportba sorolhatók. A **szociáldemokraták** (Latvijas Sociāldemokrātiskā strādnieku partija) a munkásság és a városi szegényebb rétegek támogatására építettek, és a gazdasági egyenlőséget, a szociális reformokat helyezték előtérbe. A **parasztpártok**, különösen a **Lett Parasztpárt** (Latvijas Zemnieku savienība), a vidéki földművesek érdekeit képviselték, és az agrárreformot tekintették a nemzeti felemelkedés kulcsának. A **nemzeti konzervatív és középosztályi pártok** – például a **Nemzeti Blokk** vagy a **Demokrata Centrum** – a polgári értékeket, a rendet és a fokozatos modernizációt hangsúlyozták. Végül a **kisebbségi pártok** a német, zsidó, orosz, lengyel és litván közösségek érdekeit artikulálták.

A politikai törésvonalak nem csupán gazdasági, hanem nyelvi, vallási és regionális jellegűek is voltak. A vidéki, többségében lett lakosságú területek és a vegyes etnikumú városok – különösen Riga, ahol a lettek csak a lakosság mintegy felét tették ki – eltérő politikai preferenciákkal rendelkeztek. A pártok közötti együttműködést nehezítette, hogy a választók jelentős része a kisebbségi pártokra szavazott, így a lett etnikai pártok önmagukban ritkán tudtak stabil többséget alkotni.

A kormányzati instabilitás ellenére a demokratikus intézmények folyamatosan működtek, és a választások szabadon zajlottak. A sajtó szabad volt, a szakszervezetek működhettek, és a politikai váltógazdaság – bár kaotikus – nem vezetett szélsőséges erők hatalomra jutásához egészen 1934-ig. A korszak politikai kultúráját azonban gyakran bírálták a kortársak és a későbbi történészek is a rövid távú érdekegyeztetés dominanciája miatt.

### 13.1.3 A kisebbségek helyzete és a kulturális autonómia

A lett parlamentáris köztársaság egyik legjellegzetesebb vonása a kisebbségek kezelésének viszonylag nagyvonalú szabályozása volt. Az 1920-as évek elején Lettország lakossága körülbelül 1,85 millió fő volt, és ebből a lettek aránya csupán mintegy 73–75 százalékot tett ki. A legnagyobb kisebbségi csoportok az oroszok (mintegy 10–12 százalék), a németek (4–5 százalék), a zsidók (5–6 százalék), a lengyelek (3–4 százalék), valamint a litvánok, fehéroroszok és észtek voltak. A lakossági adatok a korszak népszámlálásaira épülnek, de a pontos számok becslések, mivel az etnikai hovatartozást gyakran a nyelv vagy a vallás alapján rögzítették.

A kisebbségi jogok alapját az 1920-as évek elején elfogadott törvények adták, amelyeket a Népszövetség kisebbségvédelmi rendszere is befolyásolt. Lettország 1923-ban vállalta, hogy kisebbségvédelmi kötelezettségeket teljesít, bár a Népszövetséggel kötött formális egyezményt nem írt alá olyan részletességgel, mint néhány más állam. A legfontosabb jogszabály az 1919. évi **iskolatörvény** volt, amely lehetővé tette, hogy a kisebbségi csoportok saját nyelvű alapfokú és középfokú oktatást tartsanak fenn állami támogatással.

Az 1920-as évek közepén Lettországban egyedülálló módon bevezették a **kulturális autonómia** intézményét. Ez azt jelentette, hogy a kisebbségi közösségek – amennyiben saját maguk így döntöttek – önkormányzati jogot kaptak kulturális és oktatási ügyeikben. Az autonómia nem területi, hanem személyi elvű volt: a kisebbséghez tartozó személyek regisztrálhattak, és így részt vehettek a saját kulturális szervezeteik irányításában. A rendszer azonban nem volt teljes körű, és a gyakorlatban csak a német és a zsidó közösség élt vele maradéktalanul. Az orosz

kisebbség egy része politikai okokból – a szovjet államhoz fűződő viszony miatt – tartózkodott a regisztrációtól.

A kisebbségi oktatás terén Lettország az egyik legengedékenyebb ország volt Kelet-Közép-Európában. A német, orosz, zsidó, lengyel és litván iskolák állami támogatást kaptak, és a kisebbségi nyelveken folyó felsőoktatás is részben működött. Ugyanakkor a lett nyelv állami státuszát erősítették, és a közszférában a lett nyelv ismerete előny volt. A kisebbségi jogok gyakorlása és a lett nemzetépítés között feszültség volt: a lett politikai elit egy része úgy vélte, hogy a nagyvonalú kisebbségi politika gyengíti a nemzeti kohéziót, míg a kisebbségi vezetők gyakran panaszkodtak a diszkriminációra a földosztásnál és a közigazgatásban.

A zsidó közösség helyzete különösen összetett volt. A zsidók évszázadok óta jelen voltak a lett területeken, és a 19. század végén, 20. század elején jelentős bevándorlás érkezett a belső-orosz területekről. A lett állam a zsidókat önálló nemzeti kisebbségként ismerte el, és a jiddis vagy héber nyelvű oktatást támogatta. Azonban a gazdasági válság és a növekvő nacionalizmus a harmincas évek elején a zsidóellenes hangulat erősödését hozta, bár ez nem érte el a szomszédos országokban tapasztalt tömeges erőszak szintjét.

A kisebbségi politika megítélése a mai napig vitatott a lett történetírásban. Egyes történészek a korszakot a multikulturális demokrácia modelljeként értékelik, mások hangsúlyozzák, hogy a lett etnikai többség dominanciája és a nemzeti célok előtérbe helyezése korlátozta a valódi egyenlőséget. A vitában fontos szerepet játszanak azok a dokumentumok, amelyek a kisebbségi iskolák állami támogatásáról és a kulturális autonómia működéséről szólnak, valamint a kisebbségi közösségek korabeli sajtója.

### 13.1.4 Gazdasági átalakulás és a nagy válság

A független Lettország gazdaságát az első világháború és a függetlenségi háborúk súlyosan megviselték. A harcok során az ipari üzemek jelentős része elpusztult vagy leszerelésre került, a mezőgazdasági termelés visszaesett, és a lakosság egy része elmenekült. Az 1920-as évek elején a gazdaság helyreállítása volt a legfontosabb feladat, amihez nyugati hitelek és a Népszövetség segítsége is hozzájárult.

A gazdaságpolitika egyik legnagyobb horderejű lépése az 1920–1921-ben végrehajtott **agrárreform** volt. Ennek keretében a nagybirtokokat – elsősorban a balti német földesurak és az állami birtokok területét – kisajátították, és a földet kisparcellákban osztották szét a föld nélküli parasztok és a háborús veteránok között. A reform radikális volt: a korabeli adatok szerint a mezőgazdasági földterület mintegy 50–60 százalékát érintette, és több tízezer új kisgazdaság jött létre. A reform célja a lett parasztság megerősítése és a balti német gazdasági befolyás megtörése volt. Az intézkedés azonban a mezőgazdasági termelés átmeneti szétaprózódásához és alacsony hatékonyságához is vezetett, mivel a kisbirtokok tőkehiánnyal küzdöttek.

Az ipar terén Lettország elvesztette a cári birodalom belső piacát, és az új államnak új kereskedelmi kapcsolatokat kellett kiépítenie. A rigai kikötő továbbra is fontos tranzitcsomópont maradt, de a szovjet kereskedelem visszaesése és a nyugati protekcionizmus nehezítette a fellendülést. A feldolgozóipar – különösen a faipar, az élelmiszeripar és a textilipar – fokozatosan talpra állt, de a termelékenység elmaradt a nyugat-európai szinttől. A lett gazdaságot a külkereskedelemtől való erős függés jellemezte, mivel a belső fogyasztás kicsi volt.

Az 1920-as évek közepén a gazdaság viszonylagos stabilitást ért el, a valutát (a **latot**, *lats*) 1922-ben vezették be, és sikerült megfékezni az inflációt. A világgazdasági válság azonban 1929 után súlyosan érintette Lettországot. A mezőgazdasági termékek ára zuhant, a paraszti jövedelmek csökkentek, és sok kisgazdaság eladósodott. Az ipari termelés visszaesett, a munkanélküliség növekedett, és a külkereskedelem összeomlott. A becslések szerint a munkanélküliség a városokban

a harmincas évek elején elérhette a 20–30 százalékot is, bár a pontos adatok vitatottak a statisztikai felmérések hiányosságai miatt.

A válság társadalmi feszültségeket szított. A parasztok elégedetlensége nőtt, a munkások sztrájkokat szerveztek, és a szélsőséges pártok – mind a kommunisták, mind a nacionalista radikálisok – támogatottsága nőtt. A kormányok megszorító intézkedéseket hoztak, de ezek kevéssé enyhítették a problémákat. A gazdasági válság aláásta a demokratikus intézményekbe vetett bizalmat, és előkészítette a talajt az 1934-es tekintélyelvű fordulathoz.

### 13.1.5 A demokrácia válsága és az 1934-es puccs előzményei

Az 1930-as évek elejére a lett parlamentáris köztársaság egyszerre szembesült gazdasági, politikai és ideológiai kihívásokkal. A világgazdasági válság mellett a politikai életben erősödött a bizalmatlanság a pártokkal szemben, és egyre többen véltek úgy, hogy a demokrácia nem képes megoldani az ország problémáit. A szélsőjobboldali mozgalmak – például a **Perkonkrusts** („Mennydörgéskereszt”) nevű nacionalista, antiszemita szervezet – nyíltan a parlamentarizmus felszámolását követelték, míg a titkos kommunista párt a Szovjetunióhoz való közeledést szorgalmazta.

A lett belpolitikában az 1931-es és 1934-es választások tovább növelték a széttagoltságot. A Saeimában a szociáldemokraták, a parasztpárt és a polgári pártok erősödtek, de egyik sem szerzett abszolút többséget. A kormányválságok gyakorivá váltak, és a miniszterelnökök cserélődtek. A politikai elit körében elterjedt a nézet, hogy az alkotmányos rendszer túlzottan gyenge, és erős végrehajtó hatalomra van szükség.

A hatalom koncentrációjának egyik fő támogatója **Kārlis Ulmanis**, a Parasztpárt vezetője, korábbi miniszterelnök volt, aki nemzeti egységkormányt sürgetve bírálta a párturalmat. 1934. május 15-én éjjel Ulmanis és szövetségesei – a hadsereg és a nemzetőrség egyes egységeinek támogatásával – államcsínyt hajtottak végre. Felfüggesztették az alkotmányt, feloszlatták a Saeimát, betiltották a politikai pártokat, és Ulmanis tekintélyelvű kormányt alakított. A puccs viszonylag vértelenül zajlott, és a lakosság egy része – különösen a vidéki parasztság – megkönnyebbüléssel fogadta a politikai káosz végét.

A puccs értékelése a mai napig vita tárgya. Egyes történészek szerint a demokrácia összeomlását a gazdasági válság és a politikai széttagoltság tette elkerülhetetlenné, míg mások hangsúlyozzák, hogy Ulmanis és hívei önkényesen, saját hatalmi érdekeikből számolták fel a parlamentarizmust. Az bizonyos, hogy a puccs után Lettországban 1934-től 1940-ig tekintélyelvű rendszer működött, amelynek részletei a következő alfejezetben – Ulmanis autoriter rendszere – kerülnek tárgyalásra.

### 13.1.6 Források és bizonytalanságok

A lett parlamentáris köztársaság történetének kutatása elsősorban a korabeli állami dokumentumokra, törvényszövegekre, parlamenti jegyzőkönyvekre, sajtótermékekre és statisztikai évkönyvekre támaszkodik. A lett állami levéltárban fennmaradtak az alkotmányozó gyűlés és a Saeima iratai, valamint a kormányzati döntések előkészítő anyagai. A kisebbségi oktatás és a kulturális autonómia működéséről bőséges dokumentáció áll rendelkezésre, de ezek értelmezése erősen függ attól, hogy a kutató a lett nemzetépítés vagy a kisebbségi önrendelkezés szempontjából közelít-e.

A gazdasági adatokkal kapcsolatban jelentős bizonytalanságok vannak. A népszámlálások és gazdasági felmérések módszertana a korszakban kevésbé volt egységes, mint a mai statisztikai rendszerekben. A munkanélküliségre, a mezőgazdasági termelésre és a jövedelmi viszonyokra

vonatkozó számok becslések, és a különböző források jelentős eltéréseket mutatnak. A történészek gyakran kénytelenek a szovjet és a nyugati propaganda által torzított adatoktól is megkülönböztetni a valós folyamatokat.

Az 1934-es puccs okainak és megítélésének kérdése a lett emlékezetpolitika egyik legvitatottabb pontja. Ulmanis személye a mai napig ellentmondásos: egyesek a nemzeti egység megteremtőjét, a gazdasági fellendülés elindítóját látják benne, mások a demokrácia elárulóját és a tekintélyelvű fordulat felelősét. A független Lettország 1991-es visszaállítása után a történészek újraértékelték a parlamentáris köztársaságot, és a demokratikus intézmények működésére vonatkozó források elemzése jelenleg is folyik. A kutatás egyik nehézsége, hogy a szovjet megszállás alatt sok korabeli irat megsemmisült vagy átkerült Moszkvába, ezért a teljes kép rekonstrukciója hiányos.

### 13.1.7 Rövid összefoglaló

- Lettország 1920 és 1934 között működő parlamentáris köztársaság volt, általános választójoggal, arányos választási rendszerrel és széles körű polgári szabadságjogokkal.
- Az 1922-es alkotmány erős parlamentet hozott létre, de nem rendelkezett külön államfőről, ami hozzájárult a kormányok gyakori bukásához.
- A politikai életet rendkívüli széttagoltság jellemezte: 1920 és 1934 között tizenhárom kormány alakult, és a pártok négy fő csoportra oszlottak.
- A kisebbségi politika úttörő volt: a kulturális autonómia és az állami támogatású kisebbségi oktatási rendszer a korszak Európájában kiemelkedőnek számított, bár a gyakorlatban korlátozottan érvényesült.
- Az 1920–1921-es agrárreform felszámolta a nagybirtokokat és megerősítette a lett parasztságot, de a mezőgazdasági termelés szétaprózódása hosszú távon hatékonysági problémákat okozott.
- A világgazdasági válság súlyosan érintette Lettországot: a mezőgazdasági árak zuhantak, a munkanélküliség nőtt, és a társadalmi feszültségek aláásták a demokrácia iránti bizalmat.
- A politikai instabilitás, a gazdasági nehézségek és a szélsőséges mozgalmak erősödése vezetett Kārlis Ulmanis 1934. május 15-i államcsínyjéhez, amely felszámolta a parlamentáris rendszert.

### 13.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze Lettország 1922-es alkotmányát a többi kelet-közép-európai állam alkotmányaival: milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg a végrehajtó hatalom és a parlament viszonyában?
2. Milyen elvi és gyakorlati okai voltak a lett kisebbségi politika részleges sikerének, és miben tért el a szomszédos országok gyakorlatától?
3. Elemezze az agrárreform gazdasági és politikai következményeit a balti német kisebbségre és a lett parasztságra nézve, felhasználva a források és bizonytalanságok szakaszban jelzett módszertani nehézségeket.
4. Miért bizonyult a lett parlamentáris demokrácia törékenynek az 1930-as évek elején? Milyen külső és belső tényezők járultak hozzá az 1934-es puccshoz?
5. Értékelje az 1934-es puccs megítélésének vitáit a lett emlékezetpolitikában: milyen források hiánya vagy értelmezése nehezíti a kiegyensúlyozott történetírói álláspont kialakítását?

## 13.2 Ulmanis autoriter rendszere

### 13.2.1 Bevezetés

Lettország 1918-ban kikiáltott függetlensége és az azt követő parlamentáris időszak a parlamentáris köztársaság politikai széttagoltságot és gyakori kormányválságokat hozott. Az 1920-as évek végén kibontakozó nagy gazdasági világválság és az európai tekintélyuralmi fordulat kedvező közeget teremtett a demokratikus berendezkedés bírálói számára. Kārlis Ulmanis – aki már a függetlenség kikiáltásában is kulcsszerepet játszott – 1934. május 15-én államcsínnyel ragadta magához a hatalmat. Az ezt követő, 1940 nyaráig tartó időszakot a lett történetírás és emlékezetpolitika eltérően ítéli meg: egyesek a nemzeti stabilitás autoriter, de modernizáló korszakát látják benne, mások a demokrácia felszámolását és egy személyre szabott rendszer kiépítését hangsúlyozzák. A dokumentált tények, a kortárs propaganda és a modern kutatási konszenzus elkülönítése ezért különösen fontos.

Az alfejezet az 1934-es államcsínytől a szovjet megszállásig terjedő időszakot tárgyalja. Bemutatja a hatalomátvétel mechanizmusát, az autoriter intézményrendszer kiépülését, a hivatalos nacionalista ideológiát, a gazdasági és szociálpolitikát, valamint a kisebbségek helyzetét. A hangsúly a folyamatok és a bizonytalanságok ismertetésén van, nem pedig a korszak utólagos heroizálásán vagy démonizálásán.

### 13.2.2 Az 1934-es államcsíny és okai

#### 13.2.2.1 A közvetlen politikai válság

Az 1934 tavaszi lettországi belpolitikai helyzetet a koalíciós kormányzás nehézségei és a szélsőjobboldali mozgalmak erősödése jellemezte. A **Pērkonkrusts** (litvánul „Mennydörgés-kereszt”, lettül *Pērkonkrusts*) nevű szélsőséges nacionalista szervezet az 1930-as évek elején antiszemita és parlamentellenes retorikával szerzett befolyást, különösen a fiatal értelmiség és a városi középréteg körében. A szervezetet 1934 tavaszára a hatóságok potenciális hatalomátvételre készülő erőként kezelték, bár a tényleges puccskísérletre utaló dokumentumok hiányosak.

A kormányválság közvetlen kiváltója a szociáldemokraták és az agrárpárt közötti feszültség volt. A szociáldemokrata **Latvijas Sociāldemokrātiskā Strādnieku partija** (Lettországi Szociáldemokrata Munkáspárt) a költségvetési megszorítások és a mezőgazdasági termelők támogatásának elosztása miatt került konfliktusba a kormánykoalícióval. Ulmanis, aki az **Agrárunió** (*Latvijas Zemnieku savienība*) vezetőjeként többször volt miniszterelnök, a parlament működését a nemzeti érdekek képviseletére alkalmatlannak minősítette.

Fontos elkülöníteni a dokumentált tényt és az utólagos legitimációs narratívát: a parlament működésképtelenségére vonatkozó állítások részben a kormányzati propaganda elemei voltak, míg a tényleges parlamenti patthelyzetet a koalíciós tárgyalások jegyzőkönyvei és a kortárs sajtóbeszámolók részben alátámasztják. A szociáldemokrata párt vezetői közül többen az 1934-es események után börtönbe kerültek, ami a kormányzati érvelés szelektív voltát jelzi.

#### 13.2.2.2 A puccs lefolyása

Az államcsínyt 1934. május 15-én éjszaka hajtották végre. A hadsereg egységei, a **Nemzeti Gárda** (*Aizsargi*) és a rendőrség Ulmanishoz hű erői kulcsfontosságú épületeket, hidakat és kommunikációs központokat foglaltak el Rigában és a nagyobb városokban. A rádióadót és a

távíróhivatalt a kormányhoz lojális egységek ellenállás nélkül adták át. A Saeima (parlament) épületét katonai erő vette körül, az ülést felfüggesztették.

A puccs során a kormány tagjait, köztük a szociáldemokrata minisztereket, letartóztatták vagy szállásaikra kényszerítették. A hadsereg vezérkarának egy része támogatta az akciót, de a tényleges katonai jelentőség vitatott: a puccs inkább adminisztratív és rendőri művelet volt, mint fegyveres hatalomátvétel. A dokumentált tények szerint a halálos áldozatok száma nulla volt.

Ulmanis a rádióban kiáltványt tett közzé, amelyben a „nemzeti rend" helyreállítását és a „pártoskodás" megszüntetését ígérte. Kiáltványában rendkívüli állapotot hirdetett, és bejelentette, hogy a Saeima tevékenységét felfüggeszti. Az alkotmányos intézmények közül a parlament mellett a pártok működését is betiltották. A leggyakrabban idézett ulmanisi mondat – „a pártok eljátszották szerepüket" – a korszak propagandájának visszatérő formulája, amelynek pontos szövegváltozatai eltérőek.

#### 13.2.2.3 A nemzetközi kontextus

Az 1934-es lett államcsíny nem elszigetelt jelenség volt. 1926-ban Litvániában Antanas Smetona, 1934-ben Észtországban Konstantin Päts hajtott végre hasonló fordulatot. A balti államok politikai rendszereinek átalakulása párhuzamba állítható a lengyelországi Piłsudski-féle szanációval (1926) és az európai autoriter tendenciákkal. A lett eset sajátossága, hogy a fordulatot nem katonatiszt, hanem egy már korábban is miniszterelnöki pozíciót betöltő agrárpolitikus hajtotta végre.

A nemzetközi környezetben a Szovjetunió és Németország befolyásának növekedése is szerepet játszott a hatalomkoncentráció igazolásában. A kormányzati propaganda azt hangsúlyozta, hogy a kis államnak erőskezű vezetésre van szüksége a külső nyomással szemben. Ugyanakkor a puccs elsődleges okai a belpolitikai válságban és a szélsőjobboldal térnyerésében keresendők; a külpolitikai érvelés inkább legitimációs eszköz volt, mint kiváltó ok.

### 13.2.3 A tekintélyuralmi intézményrendszer kiépülése

#### 13.2.3.1 A pártok betiltása és a Saeima felszámolása

A hatalomátvétel után Ulmanis rendeleti úton kormányzott. Az 1922-es alkotmány (*Satversme*) formálisan nem került hatályon kívül, de a rendeleti kormányzás a gyakorlatban felfüggesztette azt. A Saeima üléseit nem hívták össze, új választásokat nem írtak ki. A politikai pártok működését betiltották, vagyonukat elkobozták vagy állami kezelésbe vették. A szociáldemokrata párt vezetői közül többeket internáltak vagy börtönbüntetésre ítéltek; a Pērkonkrusts vezetőjét, Gustavs Celmiņšt is letartóztatták, majd 1934-ben külföldre toloncolták, ami arra utal, hogy Ulmanis a szélsőjobbról is fenyegetést látott.

Fontos hangsúlyozni, hogy a pártok betiltása nem jelentette a hatalmi vákuumot. Ulmanis miniszterelnökként és államfői jogköröket is gyakorló vezetőként működött. 1936-ban az államfői tisztséget is betöltötte, így formálisan is egyesítette a végrehajtó hatalom csúcsát. A miniszterek kinevezése és a rendeletalkotás kizárólag az ő jóváhagyásával történt. Az intézményrendszer így személyre szabott autoriter berendezkedéssé vált.

#### 13.2.3.2 Az állami ellenőrzés eszközei

A sajtót és a rádiót szigorú cenzúra alá vonták. Az újságok és folyóiratok megjelenését előzetes engedélyhez kötötték, a kormányzati közleményeket kötelezően közölniük kellett. Az 1934 után működő sajtótermékek többsége kormánypárti vagy lojális hangvételt ütött meg. A cenzúra kiterjedt a színházra, az irodalomra és a közgyűjteményekre is. A korszakot vizsgáló történészek becslése szerint az 1934–1940 között betiltott kiadványok pontos száma nem rekonstruálható teljes bizonyossággal, de a sajtótermékek száma érezhetően csökkent.

A **Nemzeti Gárda** (*Aizsargi*) az 1920-as évek óta működő, önkéntes alapon szerveződő fegyveres testület volt, azonban az 1934 utáni években jelentősége megnőtt. A szervezet létszámadatai bizonytalanok: a hivatalos adatok szerint 1940-re több tízezer tagot számlált, de a valós aktív tagság feltehetően alacsonyabb volt. Az Aizsargi a hatalomgyakorlás reprezentatív és ellenőrzési eszközeként működött, a vidéki közösségekben a rezsimmel szembeni lojalitás megtestesítője volt.

A rendőrség és a politikai rendőrség hatásköre bővült. A politikai ellenzéket, különösen a kommunistákat és a szélsőjobboldali aktivistákat megfigyelték, letartóztatták vagy internálták. Ugyanakkor a terror mértéke nem érte el a náci Németország vagy a Szovjetunió szintjét; a korszakot a puhább, adminisztratív autoriter ellenőrzés jellemezte. A politikai foglyok száma a legtöbb becslés szerint néhány száz és néhány ezer között mozgott, de a pontos adat nem dokumentált, mivel a rendőrségi nyilvántartások egy része elveszett vagy nem hozzáférhető.

#### 13.2.3.3 A korporatív modell és a gazdasági irányítás

Az Ulmanis-rezsim hivatalos ideológiája a **korparativizmus** (lettül *korporatīvisms*) volt, amely a társadalmat nem osztályok, hanem szakmai és érdekképviseleti csoportok szerint kívánta szervezni. A modell az olasz fasiszta korporációk és a portugál Estado Novo elemeit vegyítette, de helyi sajátosságokkal: a gazdasági élet szervezésében az állami beavatkozás és a mezőgazdasági termelők védelme kapott kiemelt szerepet.

A gyakorlatban a korporatív intézmények részben csak papíron léteztek. A **Kamarai Rendszer** (pl. Kereskedelmi és Iparkamara, Mezőgazdasági Kamara) átszervezése megtörtént, de a munkavállalók érdekképviselete korlátozott maradt. A szakszervezeteket állami irányítás alá vonták, a sztrájkjogot felfüggesztették. A mezőgazdasági termelők számára állami felvásárlást és támogatási rendszert vezettek be, amely a világválság utáni agrárárak stabilizálását célozta.

A gazdasági mutatók a korszakban javultak, de ennek mértéke vitatott. A mezőgazdasági termelés növekedése és az ipari fejlődés adatai a hivatalos statisztikákból származnak, amelyeket a rezsim politikai célokból is használt. A modern gazdaságtörténeti kutatások óvatosabb képet festenek: a növekedés részben a világgazdasági konjunktúra helyreállásából következett, nem kizárólag a kormányzati politikából. Az állami beruházások – különösen az építőiparban és a mezőgazdasági feldolgozásban – valósak voltak, azonban a munkavállalói bérek reálértékének alakulása vitatott.

### 13.2.4 Nacionalizmus és hivatalos ideológia

#### 13.2.4.1 A „vezér” kultusza és a nemzeti egység diskurzusa

Az Ulmanis-rendszer ideológiájának középpontjában a **nemzeti egység** és a **nemzeti újjászületés** képzete állt. A propaganda Ulmanist „tautos vadonis” (a nemzet vezére) vagy egyszerűen

„Vadonis” néven emlegette, ami szándékosan párhuzamba állítható a hasonló európai tekintélyuralmi címekkel (duke, Führer, Conducător). A személyi kultusz eszköztárához tartozott a portrék széles körű terjesztése, az iskolai ünnepségek, a nemzeti ünnepek átalakítása és a sajtó központi irányítása.

A hivatalos diskurzus a pártokat a nemzet megosztóinak, a parlamentet pedig a külföldi érdekek kiszolgálójának festette le. Ezzel szemben a rezsim a „nemzeti szellem” egységét hirdette. Fontos azonban látni, hogy ez a retorika nem a modern totalitárius ideológiákra jellemző faji alapú kirekesztést, hanem inkább a társadalmi hierarchia és a paraszti értékek idealizálását hangsúlyozta.

#### 13.2.4.2 A mezőgazdaság és a paraszti társadalom idealizálása

Ulmanis maga is agrárpolitikus volt, és a rezsim ideológiájában a parasztság kiemelt szerepet kapott. A hivatalos propaganda a lett nemzetet „földművelő nemzetként” ábrázolta, a földbirtoklást pedig a nemzeti lojalitás alapjának tekintette. Ez a szemlélet részben összhangban állt a 19. századi nemzeti ébredés hagyományaival, részben azonban politikai eszköz volt: a vidéki lakosság támogatását kívánta biztosítani a városi, gyakran kisebbségi lakossággal szemben.

A földreform, amelyet már az 1920-as években végrehajtottak, az Ulmanis-korszakban szimbolikus jelentőséget nyert. A rezsim az állami földalapból további juttatásokat hajtott végre, és a mezőgazdasági öröklés szabályait a családi birtok megőrzése érdekében módosította. A mezőgazdasági szövetkezeteket állami irányítás alá vonták, de ezek a szervezetek a gyakorlatban korlátozott autonómiát élveztek.

#### 13.2.4.3 A lett nyelv és a kultúrpolitika

A rezsim kultúrpolitikája a lett nyelv és a népi hagyományok ápolását állította középpontba. Az iskolai tanterveket, a közgyűjteményeket és az állami ünnepségeket ennek rendelték alá. A nemzeti könyvtár és a színházak állami támogatást kaptak. Ugyanakkor a hivatalos kultúrpolitika a modernista, baloldali vagy kozmopolita irányzatokat háttérbe szorította. A cenzúra a művészeti életben is érvényesült: bizonyos színdarabokat, filmeket és irodalmi műveket betiltottak vagy megvágtak.

A valláspolitikában az evangélikus egyház domináns szerepe megmaradt, de a katolikus és ortodox egyházak is működhettek. Az egyházak és az állam viszonya pragmatikus volt: a rezsim a vallási közösségek lojalitását igyekezett biztosítani, de ideológiai szempontból a nemzeti egység hangsúlyozása, nem pedig az egyházi tanítás állt a középpontban.

### 13.2.5 Kisebbségek, zsidók és a társadalmi hierarchia

#### 13.2.5.1 A kisebbségi politika általános keretei

A lettországi lakosság az 1930-as években etnikailag és felekezetileg sokszínű volt. A hivatalos statisztikák szerint a lett anyanyelvűek aránya az ország lakosságán belül 75% körül mozgott, de az adatok megbízhatósága korlátozott, mivel a nyelvi hovatartozás önbevalláson alapult. A legnagyobb kisebbségek az oroszok, a zsidók, a németek és a lengyelek voltak. A kisebbségi arányokra vonatkozó becslések az 1930-as években 10–12% orosz, 4–5% zsidó, 3–4% német, 2–3% lengyel részarányt valószínűsítenek, de a pontos számok vitatottak.

Az 1920-as években a kisebbségi iskolák és kulturális autonómiák viszonylag kedvező feltételeket élveztek. Az 1934 utáni időszakban ez a politika megváltozott: a kisebbségi iskolák állami felügyeletét megerősítették, a lett nyelv oktatását kötelezővé tették, és a kisebbségi nyelvek használatát a közéletben korlátozták. A német és orosz nyelvű sajtótermékek egy része megszűnt vagy erős cenzúra alá került.

A kisebbségi politika célja nem a teljes asszimiláció volt, hanem a kisebbségek lojalitásának biztosítása és a lett nemzeti dominancia megteremtése a közéletben. A nemzetiszocialista Németország befolyásának növekedése miatt a német kisebbséget fokozottan figyelték, de a rezsim nem hajtott végre kollektív deportálást vagy faji alapú üldözést.

#### 13.2.5.2 A zsidó közösség helyzete

A zsidó közösség helyzete az Ulmanis-korszakban kettős képet mutat. Egyrészt a rezsim nem vezetett be faji törvényeket, és a zsidó vallási közösségek intézményei tovább működhettek. A zsidó iskolák, zsinagógák és jótékonysági szervezetek legális keretek között tevékenykedtek. Másrészt a hivatalos nacionalista diskurzusban időnként megjelent az a vád, hogy a zsidók a lett nemzettől idegen érdekeket képviselnek, különösen a kereskedelemben és a pénzügyekben. A kormányzati politika a zsidó gazdasági szerepvállalást korlátozni igyekezett, különösen az állami beszerzések és az engedélyköteles tevékenységek terén.

A Pērkonkrusts és más szélsőjobboldali csoportok antiszemita propagandája 1934 után visszaszorult, de nem szűnt meg teljesen. A rezsim a szélsőjobboldali antiszemitizmust részben elnyomta, részben azonban csatornázta a hivatalos gazdasági nacionalizmus irányába. A zsidó szervezetek egy része lojálisan viszonyult a rezsimhez, mert az alternatíváktól – a német nemzetiszocialista megszállástól vagy a szovjet kommunista hatalomátvételtől – jobban tartott.

A zsidó közösség létszámára vonatkozó becslések 1934-re 45 000–55 000 fő között mozognak, az ország lakosságának mintegy 2,5–3%-át kiteve. A rigai zsidó közösség volt a legnagyobb, de jelentős közösségek éltek Daugavpilsben, Liepājában és más városokban. A dokumentált tények egyértelművé teszik, hogy a rezsim nem hajtott végre fizikai üldözést, de a kirekesztő retorika és a gazdasági korlátozások az 1941 utáni Holocaust helyi kontextusának részévé váltak, anélkül hogy az Ulmanis-rendszert a későbbi gyilkosságokért felelőssé lehetne tenni.

#### 13.2.5.3 A nők és a társadalmi nemek

Az Ulmanis-rendszer családpolitikája a hagyományos nemi szerepeket erősítette. A hivatalos propaganda a nőt elsősorban anyaként és háztartásvezetőként ábrázolta, bár a gyakorlatban a nők munkavállalása – különösen a mezőgazdaságban és a textiliparban – továbbra is elterjedt volt. A választójog formálisan a nőket is megillette, de a parlament felszámolása miatt ez a jog kiüresedett. A nőszervezetek állami irányítás alá kerültek, és a hivatalos diskurzus a „nemzeti anyaság” eszméjét hangsúlyozta.

A dokumentált források hiányosak a nők mindennapi tapasztalatairól. A korszakot vizsgáló társadalomtörténeti kutatások megállapítják, hogy a női munkanélküliség a gazdasági válság idején magasabb volt, mint a férfiaké, és a bérek nemek közötti különbsége megmaradt. Ugyanakkor a felsőoktatásban a női hallgatók aránya folyamatosan nőtt az 1920-as és 1930-as években, ami hosszabb távon a női értelmiségi réteg bővüléséhez vezetett.

### 13.2.6 Gazdaság és szociálpolitika a válság után

#### 13.2.6.1 A mezőgazdasági stabilizáció

A lett gazdaság az 1930-as évek elején a mezőgazdasági termények áresésétől és a nyugat-európai kereslet visszaesésétől szenvedett. Az Ulmanis-rezsim gazdaságpolitikájának egyik központi eleme a mezőgazdasági árak állami támogatása volt. Az állami felvásárló monopóliumok, a vámok és a termelési kvóták bevezetése a belső piac védelmét szolgálta. A mezőgazdasági szövetkezetek állami irányítás alá kerültek, de a termelők számára hitelhez és fejlett eszközökhöz való hozzáférést is biztosítottak.

A mezőgazdasági politika eredményességét a modern gazdaságtörténeti kutatások vegyesen ítélik meg. A termelési mennyiségek növekedése dokumentált, azonban a jövedelemeloszlás és a szegénység csökkenésének mértéke bizonytalan. A hivatalos statisztikák a mezőgazdasági jövedelmek emelkedését mutatják, de a kritikus elemzések szerint ezek az adatok a valósnál kedvezőbb képet festettek a rezsim legitimációs érdeke miatt.

#### 13.2.6.2 Az ipar és az állami beruházások

Az ipari termelés az 1930-as évek közepére visszanyerte a világválság előtti szintet, és a kormányzati beruházások – különösen az építőiparban és a fafeldolgozásban – növelték a foglalkoztatást. A rigai és liepājai kikötők forgalma bővült, ami a tranzitkereskedelem jelentőségét jelzi. Az állami vállalatok száma azonban viszonylag alacsony maradt, a gazdaság alapvetően magántulajdonra épült.

A munkavállalók helyzete ellentmondásos volt. A szakszervezetek állami ellenőrzése és a sztrájkjog felfüggesztése miatt a munkavállalói érdekérvényesítés korlátozottá vált. Ugyanakkor a munkanélküliség csökkent, és az állami szociálpolitika bizonyos jóléti intézkedéseket bevezetett. A munkahelyi balesetbiztosítás és a nyugdíjrendszer reformja az 1930-as években zajlott, de a reformok hatóköre a lakosság egy részét nem érte el.

#### 13.2.6.3 A gazdasági nacionalizmus és a kisebbségi vállalkozások

A gazdasági nacionalizmus jegyében a rezsim a vállalkozói engedélyek kiadásánál a lett tulajdonú cégeket részesítette előnyben. A kisebbségi – különösen a zsidó és német – vállalkozások aránya a kereskedelemben és a pénzügyekben a hivatalos retorika szerint aránytalanul magas volt. A kormányzat intézkedései – például az állami beszerzések feltételeinek szigorítása – a lett tulajdonosi réteg erősítését célozták.

A dokumentált tények és a propagandisztikus állítások szétválasztása itt különösen nehéz. A hivatalos indoklás a „nemzetgazdasági arányok” helyreállításáról szólt, de a valós gazdasági statisztikák a kisebbségi vállalkozások pontos arányára vonatkozóan bizonytalanok. A modern kutatások szerint a kisebbségi vállalkozások aránya valóban magas volt a városi kereskedelemben, de a vidéki mezőgazdaságban a lett tulajdon dominált.

### 13.2.7 A külpolitika és a függetlenség elvesztése

#### 13.2.7.1 A semlegesség és a balti együttműködés

Az Ulmanis-rezsim külpolitikája a semlegesség és a balti államok közötti együttműködés elvére épült. A lett kormány részt vett a balti antant együttműködésében, de a konkrét katonai vagy

politikai integráció nem valósult meg. A francia és brit orientáció a hivatalos nyilatkozatokban megmaradt, de a gyakorlatban a Lettországnak egyre inkább a Szovjetunió és Németország közötti térben kellett mozognia.

A szovjet–német közeledés – különösen az 1939. augusztusi Molotov–Ribbentrop-paktum – alapvetően megváltoztatta a helyzetet. A paktum titkos záradékai Lettországot a szovjet érdekszférába sorolták. A lett kormány nem tudott a titkos megállapodásról, és a hivatalos szovjet diplomácia továbbra is a semlegesség tiszteletben tartását hangoztatta.

#### 13.2.7.2 A kényszerű bázisok és a szovjet ultimátum

1939 őszén a Szovjetunió a balti államokkal kölcsönös segítségnyújtási egyezményeket íratott alá, amelyek lehetővé tették szovjet katonai támaszpontok felállítását a balti területeken. Lettország 1939. október 5-én írta alá az egyezményt. A lett kormány kényszerhelyzetben cselekedett: a szovjet nyomás és a német szovjetbarát külpolitika miatt nem volt reális alternatívája.

Az 1940-es év fordulópontot hozott. Június 16-án a Szovjetunió ultimátumot intézett Lettországhoz, amelyben a fennálló kormány lemondását és szovjet csapatok behatolásának engedélyezését követelte. Az ultimátum formális indoka a szovjet bázisok elleni állítólagos provokációk és a szovjet katonák elrablása volt, amelyeket a lett hatóságok visszautasítottak. Az ultimátum valós célja a balti államok bekebelezésének előkészítése volt, ami a Molotov–Ribbentrop-paktum következményeként értelmezhető.

Az Ulmanis-kormány a katonai ellenállás lehetőségét elutasította, mivel a szovjet túlerővel szemben az ellenállás reménytelennek tűnt. Ulmanis híres állítása – „maradjon mindenki a helyén” – a későbbi emlékezetpolitikai vitákban központi szerepet kapott: egyesek a megfontolt döntést, mások a megalkuvást látják benne. A dokumentált tények szerint Ulmanis a kormány lemondására és a szovjet követelések teljesítésére utasított, majd a megszállás után a szovjet hatóságok letartóztatták és deportálták. 1942-ben a szovjet hatóságok őrizetében halt meg, halálának körülményei máig vitatottak.

#### 13.2.7.3 A rendszer értékelése a modern történetírásban

Az Ulmanis-korszak megítélése a lett történetírásban és emlékezetpolitikában éles vitákat vált ki. A nemzeti konzervatív hagyományban Ulmanis a nemzeti önállóság és a gazdasági stabilitás megteremtőjeként jelenik meg, akinek tekintélyuralmi módszerei a túlélés eszközei voltak. A kritikus történetírás ezzel szemben hangsúlyozza, hogy az 1934-es államcsíny felszámolta a demokratikus intézményeket, és a rendszer autoriter jellege nem csupán külső kényszer, hanem belső politikai választás eredménye volt.

A modern akadémiai konszenzus a két véglet között helyezkedik el: az Ulmanis-rezsim nem tekinthető fasiszta diktatúrának a szó szoros értelmében, mivel nem épült ki totalitárius állam, és a terror mértéke alacsonyabb volt, mint a korabeli náci vagy sztálinista rezsimeké. Ugyanakkor a demokrácia felszámolása, a személyi kultusz és a korporatív ideológia rokon vonásokat mutat az európai autoriter tendenciákkal. A rendszer emlékezetpolitikai megítélése folyamatos vita tárgya, különösen a függetlenség 1990-es évekbeli helyreállítása óta.

### 13.2.8 Források és bizonytalanságok

Az Ulmanis-korszak vizsgálatához rendelkezésre állnak a lettországi levéltárak anyagai, elsősorban a Lett Nemzeti Levéltár (Latvijas Nacionālais arhīvs) állami iratai, törvényei és rendeletei. A Saeima jegyzőkönyvei az 1934 előtti időszakra, a kormányzati rendeletek az 1934 utáni évekre vonatkozóan használhatók elsődleges forrásként. A kortárs sajtó – különösen a kormánypárti lapok – a hivatalos ideológia rekonstrukciójához nyújt forrást, de tartalmuk erős cenzúra alatt állt, ezért kritikusan kezelendők.

A puccs pontos lefolyására vonatkozó források részben ellentmondásosak. A résztvevő katonai és politikai szereplők visszaemlékezései gyakran utólagos önigazolást tartalmaznak, az 1940 utáni szovjet propaganda pedig szándékosan eltorzította a képet. Az államcsíny dokumentumanyagának egy része elveszett vagy megsemmisült.

A gazdasági statisztikák bizonytalansága jelentős. A hivatalos adatok a rezsim legitimációs érdekeit szolgálták, és a kortárs statisztikai módszertan korlátai miatt a népszámlálási adatok etnikai és felekezeti bontásban is vitathatók. A zsidó, német, orosz és lengyel kisebbségek létszámára vonatkozó számok becslésnek tekintendők, nem pedig pontos mérésnek.

A politikai elnyomás mértékére vonatkozó adatok szintén bizonytalanok. Az internáltak és a politikai foglyok számát illetően nincs megbízható, átfogó adatbázis; a rendőrségi nyilvántartások hiányosak. A nemzetközi kapcsolatok értékelésekor pedig figyelembe kell venni, hogy a szovjet és német külpolitikai iratok egy része csak a hidegháború után vált hozzáférhetővé, és azok értelmezése a mai napig vita tárgya.

### 13.2.9 Rövid összefoglaló

- Az 1934. május 15-i államcsíny felszámolta a lettországi parlamentáris demokráciát, betiltotta a pártokat, és Kārlis Ulmanis személyéhez kötött tekintélyuralmi rendszert vezetett be.
- A hatalomátvétel okai között a koalíciós válság, a szélsőjobboldali Pērkonkrusts erősödése és az európai autoriter tendenciák egyaránt szerepet játszottak.
- A rezsim ideológiája a nemzeti egységet, a paraszti értékeket és a korporatív államszervezést hirdette, de a gyakorlatban a korporatív intézmények részben formálisak maradtak.
- A gazdaságpolitika a mezőgazdasági stabilizációt és a lett tulajdonú vállalkozások erősítését célozta, azonban a statisztikák részben propagandisztikusak.
- A kisebbségek, különösen a zsidók, nem szenvedtek el fizikai üldözést, de a gazdasági nacionalizmus és a hivatalos retorika kirekesztő elemeket tartalmazott.
- Az 1939–1940-es szovjet nyomás fokozódása végül a rezsim bukásához és Lettország szovjet megszállásához vezetett; Ulmanis szovjet őrizetben halt meg.
- Az Ulmanis-korszak megítélése a lett történetírásban és emlékezetpolitikában vitatott: nem volt totalitárius rendszer, de a demokrácia felszámolása és a személyi kultusz vitathatatlan.

### 13.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen bel- és külpolitikai tényezők vezettek az 1934-es lett államcsínyhez, és hogyan értékelhető a rezsim hivatalos legitimációs narratívája?
2. Hasonlítsa össze az Ulmanis-rendszer autoriter berendezkedését a korabeli észt és litván rendszerekkel: milyen közös vonások és eltérések figyelhetők meg?
3. Milyen források és módszerek alapján tudja a történész megkülönböztetni a rezsim gazdasági propagandáját a tényleges gazdasági folyamatoktól?

4. Hogyan viszonyult az Ulmanis-rendszer a zsidó és a német kisebbséghez, és milyen kapcsolatban áll ez a politika a második világháborús eseményekkel?
5. Miért vitatott az Ulmanis-korszak megítélése a lett emlékezetpolitikában, és hogyan függ ez össze a függetlenség 20. századi megszakadásával?

## 13.3 Szovjet és náci megszállás, szovjet Lettország

A balti államok 1940 és 1991 közötti története nem érthető meg kizárólag a birodalmi központok politikatörténeteként: a szovjet és a nemzetiszocialista megszállás, a háborús pusztítás, a deportálások, a Holocaust, majd a szovjet újjáépítés és az erőltetett modernizáció együttesen alakították át Lettország társadalmát, etnikai szerkezetét és emlékezetvilágát. Az alábbi alfejezet az 1940. évi szovjet annexiótól a második szovjet megszálláson és a disszidens mozgalmakon át az 1991. évi függetlenségig tekinti át a lettországi eseményeket, különös figyelmet fordítva arra, hogy a mai emlékezetpolitikai vitákban gyakran összemosódó, de forráskritikailag elkülönítendő jelenségekről van szó.

### 13.3.1 Az 1940-es szovjet annexió és a bázisok kérdése

Az 1939. augusztus 23-i Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradéka a balti államokat a szovjet érdekszférába sorolta. Lettország számára ez rövid távon a szovjet katonai támaszpontok kikényszerítését jelentette: 1939. október 5-én a kormány kénytelen volt aláírni a kölcsönös segítségnyújtási egyezményt, amely mintegy 25 000 szovjet katona állomásoztatását tette lehetővé lett területen. Ez az egyezmény formailag nem számolta fel a függetlenséget, ám a katonai jelenlét és a szovjet nyomás gyakorlati mozgástere jelentősen beszűkült.

1940. június 16-án, a náci Németország nyugati győzelmének árnyékában, a Szovjetunió ultimátumot intézett Lettországhoz, amelyben új kormány alakítását és további szovjet csapatok beengedését követelte. A kormány a fegyveres ellenállás kilátástalanságára hivatkozva engedett. Június 17-én a Vörös Hadsereg megszállta az országot. Az ezt követő hetekben a szovjet hatóságok a helyi kommunisták és a Moszkvából irányított megbízottak segítségével felszámolták a parlamenti rendszert. Július 14–15-én megtartották az úgynevezett „népi gyűlés” választásait, amelyen csak a szovjetbarát „Dolgozó Nép Blokkja” indulhatott. A hivatalos eredmény szerint 97,8%-os részvétel mellett a blokk 97,5%-ot szerzett; ezeket az adatokat a mai történetírás a szovjet választási csalás tipikus példájaként kezeli, és a dokumentált párhuzamos visszaemlékezések erősen megkérdőjelezik a hitelességüket. Az új „népi Saeima” 1940. július 21-én kikiáltotta a Lett Szovjet Szocialista Köztársaságot, és kérte felvételét a Szovjetunióba, amely augusztus 5-én formálisan is bekebelezte az országot.

A beolvasztást azonnali államosítási hullám, a politikai rendőrség kiépítése és a közigazgatás átszervezése követte. Különösen súlyos volt az egyházi és a civil társadalmi intézmények felszámolása, valamint a hadsereg beolvasztása a Vörös Hadseregbe. A szovjet hatalom konszolidációja azonban 1941 júniusáig csak részleges volt, mert a társadalom jelentős része passzív ellenállással viszonyult az új rendszerhez.

### 13.3.2 Az 1941. júniusi deportálások

A szovjet rendszer a potenciális ellenállási gócok felszámolására tömeges deportálásokat hajtott végre. 1941. június 13–14-én, a náci támadás előtt alig egy héttel, az NKVD lettországi egységei hozzávetőleg 15 000 embert hurcoltak el, főként a korábbi politikai, katonai és gazdasági

elitekhez, valamint a nemzeti értelmiséghez tartozó családokat. A deportáltakat tehervagonokban szállították Szibériába és Kazahsztánba; a becslések szerint a gyermekek aránya meghaladta az egyharmadot. A pontos áldozatszám máig vitatott, mert a szovjet irattárak csak részben hozzáférhetők, a túlélői beszámolók pedig eltérő adatokat közölnek. A tudományos konszenzus szerint a deportálás célja elsősorban a társadalmi ellenállóképesség megtörése volt, nem pedig egy meghatározott etnikai csoport kiirtása; ennek ellenére a lett társadalomban a trauma a nemzeti identitás részévé vált.

### 13.3.3 A náci megszállás és a Holocaust

A német támadás 1941. június 22-én érte el a balti területeket. A Wehrmacht néhány hét alatt elfoglalta Lettországot: Riga július 1-jén esett el. A náci megszállás 1944 őszéig, a Kurland-félszigeten pedig 1945 májusáig tartott. A megszálló hatóságok Lettországot az Ostland Birodalmi Biztosság (Reichskommissariat Ostland) részeként igazgatták, ami gyakorlatilag a gazdasági kizsákmányolás és a rasszista hierarchiarendszer kiépítését jelentette. A helyi közigazgatás egy része kollaborált, más része a túlélésre és a szabotázs minimalizálására törekedett. A kollaboráció megítélése a mai napig az egyik legérzékenyebb emlékezetpolitikai kérdés Lettországban.

A náci megszállás legsúlyosabb következménye a zsidó lakosság csaknem teljes megsemmisítése volt. Az 1941. júniusi szovjet adatok szerint Lettországban mintegy 93 000 zsidó élt, a legnagyobb közösség Rigában. A megszállás első hónapjaiban a német Einsatzgruppen, a lett kisegítő rendőri alakulatok és helyi kollaboránsok részvételével megkezdődött a tömeges kivégzés. A rigai gettót 1941 októberében hozták létre, ahol mintegy 29 000 embert zsúfoltak össze. November 30-án és december 8-án a rumbulai erdőben mintegy 25 000 embert gyilkoltak meg; ez a balti Holocaust egyik legnagyobb, dokumentált helyi eseménye. A fennmaradt gettólakókat később a kaiserswaldi koncentrációs táborba hurcolták, ahol a túlélés esélye minimális volt. A megszállás végére a lettországi zsidóság mintegy 90%-a, hozzávetőleg 70 000–80 000 ember vesztette életét. A számok bizonytalanságát növeli, hogy a náci hatóságok a szovjet és a helyi zsidó közösségeket nem mindig különítették el a statisztikákban, és a háború utáni szovjet jelentések is pontatlanok.

Fontos hangsúlyozni, hogy a Holocaust Lettországban nem egyszerűen a megszállók akciója volt: a helyi lett segédrendőrség egyes egységei dokumentált módon vettek részt a tömeggyilkosságokban. Ugyanakkor voltak olyan lettek is, akik zsidókat bújtattak, és a rigai gettóban ellenállási hálózat is működött. A történetírás az általánosítás helyett az egyéni és helyi szintű felelősség, illetve a strukturális kényszer bonyolult viszonyát vizsgálja. A lettországi Holocaust emlékezete a szovjet időszakban háttérbe szorult, mert a hivatalos propaganda a „szovjet polgárok” általános áldozattá nyilvánításával elmosta a zsidó áldozatok specifikumát.

### 13.3.4 A lett légiók kérdése

A náci megszállás időszakának egyik legvitatottabb öröksége a lett Waffen-SS-légiók létrehozása. 1943-ban a német hatóságok, a keleti front emberveszteségei miatt, mozgósítani kezdték a lett férfilakosságot. A lett légió formálisan önkéntes alapon szerveződött, de a gyakorlatban a sorozás kényszerítő jellegű volt. A becslések szerint mintegy 110 000 lett szolgált a német fegyveres erők kötelékében, részben a Waffen-SS, részben a rendőri alakulatok soraiban. A mai lett hivatalos emlékezet a légiósokat gyakran a szovjet elnyomás ellen harcoló, kényszerrel besorozott katonákként ábrázolja, míg a nemzetközi zsidó közösség és számos történész szerint a Waffen-SS mint szervezet bűnrészes a náci atrocitásokban, ezért a légiós megemlékezések a Holocaust relativizálásának kockázatát hordozzák. A szakirodalom megkülönbözteti az egyéni motivációkat (haza védelme, kommunizmus elleni fellépés, kényszer) és az intézményi keret bűnösségét. A

kérdés a mai napig feszültséget okoz Lettország és Oroszország, valamint Lettország és a nyugati zsidó szervezetek viszonyában.

### 13.3.5 A második szovjet megszállás és a háború utáni terror

A szovjet csapatok 1944 őszén visszafoglalták Lettország nagy részét; a Kurland-félszigeten rekedt német és lett alakulatok 1945 májusában tették le a fegyvert. A második szovjet megszállás újabb deportálási hullámmal kezdődött. 1945 és 1956 között a szovjet hatóságok több mint 50 000 embert hurcoltak el Szibériába, Kazahsztánba és a Távol-Keletre. Különösen kegyetlen volt az 1949. márciusi „tavaszi deportálás”, amelynek során mintegy 43 000 embert, főként a kolhozosítást ellenző gazdákat és családtagjaikat, telepítettek ki. A kollektivizálás erőszakos végrehajtása és a deportálások párhuzamosan zajlottak: a szovjet politika célja a mezőgazdaság szovjet típusú átszervezése és a vidéki társadalom ellenállásának felszámolása volt.

A háború utáni években fegyveres partizánellenállás is kibontakozott. Az úgynevezett „erdei testvérek” (mežabrāļi) laza szervezeti hálózatban, kisebb csoportokban harcoltak a szovjet hatalom ellen. A becslések szerint a mozgalomban összesen mintegy 20 000–30 000 ember vett részt aktívan, további több ezer pedig támogatóként. Az ellenállást a szovjet állambiztonsági szervek fokozatosan felszámolták; az utolsó ismert partizán az 1950-es évek végén esett el. A partizánháború megítélése a lett társadalomban pozitív, de a történetírás rámutat arra, hogy a mozgalom nem volt egységes, és a civilek elleni erőszak is előfordult.

### 13.3.6 A szovjet Lettország gazdasága és társadalma

A Szovjetunió 1945 után Lettországot a szovjet tervgazdaságba integrálta. A nehézipar, különösen a gépgyártás, a vegyipar és az elektronika, kiemelt fejlesztési terület lett. Rigába és a nagyobb városokba tömegesen érkeztek munkavállalók a Szovjetunió más részeiből, elsősorban Oroszországból, Fehéroroszországból és Ukrajnából. Ennek következtében a lett etnikai arány jelentősen átalakult. Az 1935. évi népszámlálás szerint a lettek aránya mintegy 75% volt, a szovjet korszak végére, az 1989-es népszámlálás adatai szerint, ez az arány alig 52%-ra csökkent. Az orosz ajkú lakosság aránya ugyanekkor 34% körül mozgott. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ezek a kategóriák a szovjet népszámlálásokban nem a mai etnikai önbevallásnak felelnek meg, és a vegyes házasságok, valamint az asszimiláció miatt a tényleges identitásviszonyok ennél árnyaltabbak voltak.

A szovjet Lettországban a hivatalos ideológia az internacionalizmust hirdette, a gyakorlatban azonban a lett nyelv és kultúra fokozatos háttérbe szorult. Az orosz nyelv vált a közigazgatás, a párt és a nagyipar közvetítőnyelvévé. Az 1950-es évek végétől a kommunista párt „kétnyelvűséget” hirdetett, ami a gyakorlatban az orosz nyelv dominanciáját erősítette. Ugyanakkor a lett irodalom, zene és színház bizonyos fokú autonómiával fejlődhetett, és a dalfesztiválok hagyománya fennmaradt. A lett nemzeti identitás megőrzésében kiemelkedő szerepet játszott a családi emlékezet, a vidéki református és katolikus gyülekezetek, valamint a hazafias dalkörök.

### 13.3.7 Az oroszosítás és a nemzeti kommunizmus kísérlete

Az 1950-es évek második felében, a desztalinizáció rövid időszakában, a lett kommunista párt egyes vezetői, köztük Eduards Berklavs, a Moszkva által diktált iparosítási tempó lassítását és a lett nyelv használatának erősítését szorgalmazták. Ezt a kísérletet a szovjet vezetés „nacionalista elhajlásként” ítélte el, és 1959–1960-ban tömegesen váltották le a lett pártvezetőket. A nemzeti

kommunista kísérlet bukása az oroszosítás felgyorsulásához vezetett: az 1960-as és 1970-es években a betelepítés üteme nőtt, a lett nyelvű oktatás aránya pedig csökkent.

A szovjet korszak gazdasági modernizációja nem volt mentes a feszültségtől. A nehézipar fejlődése valóban emelte az életszínvonalat a szovjet átlaghoz képest, de a környezetszennyezés, a nyersanyag- és munkaerő-import függősége, valamint a központi tervezés merevsége miatt a lett gazdaság strukturálisan kiszolgáltatott volt. A fogyasztási cikkek hiánya, a lakáshiány és a bürokratikus ellátási rendszer a mindennapi elégedetlenség állandó forrása volt. A szovjet Lettországban a fogyasztói társadalom nem alakult ki, de a nyugati rádióadások, a turizmus és a feketepiac révén a nyugati életmód képei fokozatosan beáramlottak.

### 13.3.8 A disszidens mozgalom és a Helsinki-csoport

Az 1960-as évek végétől Lettországban is megjelent a szovjet rendszerrel nyíltan szembeforduló értelmiségi ellenállás. A disszidens mozgalom nem volt tömeges, de hatása a későbbi függetlenségi törekvésekre jelentős volt. A lett katolikus és evangélikus egyházak, valamint a nemzeti értelmiség köreiből származó aktivisták a szamizdat irodalom terjesztésével, petíciókkal és a nyugati sajtó tájékoztatásával próbálták felhívni a figyelmet a szovjet nemzetiségi politika visszásságaira.

Különösen fontos volt a „17 lett kommunista levele” néven ismert, 1971-ben külföldre juttatott tiltakozás, amely a lett nyelv háttérbe szorítását és a betelepítési politikát bírálta. 1975 után, a Helsinki Záróokmány aláírását követően, több szovjet tagköztársaságban úgynevezett Helsinki-bizottságok alakultak az emberi jogi rendelkezések betartásának ellenőrzésére. A lett Helsinki-csoport 1976-ban jött létre; tagjai ellen a KGB szisztematikus zaklatást, letartóztatásokat és pszichiátriai kezelést alkalmazott. A mozgalom felszámolásra ítéltetett, de a résztvevők később a rendszerváltás erkölcsi hitelévé váltak.

### 13.3.9 A peresztrojka és a nemzeti újjászületés

Mihail Gorbacsov 1985-ben meghirdetett reformpolitikája, a peresztrojka (átépítés) és a glasznoszty (nyilvánosság) új lehetőségeket nyitott. 1986-tól kezdve a lett értelmiség nyíltan vitatta a szovjet történelemértelmezést, a környezetszennyezést és a betelepítési politika következményeit. Az első nagy, tömeges tiltakozás a rigai metró építése ellen irányult: a tervezett építkezés további bevándorlást és a történelmi városkép pusztulását hozta volna, ezért a tiltakozásban a környezetvédelmi és a nemzeti érvek összekapcsolódtak. 1987-ben a rigai metrótervet a hatóságok visszavonták.

A nyilvánosság bővülésével egyre határozottabban fogalmazódott meg a függetlenség igénye. 1988-ban megalakult a Lett Népfront (Latvijas Tautas fronte), amely reformorientált kommunistákat, értelmiségieket és a vidéki lakosság képviselőit egyaránt tömörítette. A Népfront kezdetben a szovjet kereten belüli nagyobb autonómiát, majd fokozatosan a teljes állami függetlenséget tűzte ki célul. Ezzel párhuzamosan megerősödtek a radikálisabb, azonnali függetlenséget követelő csoportok, valamint a betelepült orosz ajkú lakosság érdekeit védő szervezetek, amelyek a szovjet állam fenntartását szorgalmazták.

### 13.3.10 Az Éneklő forradalom és a balti lánc

A lett függetlenségi mozgalom egyedülálló vonása a tömeges, erőszakmentes, kulturális alapú mobilizáció volt, amelyet gyakran „Éneklő forradalomnak” neveznek. A dalfesztiválok hagyománya a szovjet időszakban is élt, és 1988-tól ezek az események a nemzeti követelések fórumává váltak. A lett, észt és litván mozgalmak 1989. augusztus 23-án, a Molotov–Ribbentrop-paktum

aláírásának 50. évfordulóján, „balti láncot” alkottak: hozzávetőleg kétmillió ember fogta meg egymás kezét a Tallinntól Rigán át Vilniusig húzódó, mintegy 600 kilométeres útvonalon. A résztvevők számát a szervezők becslései adják, a pontos adat nem ismert, de a rendezvény a három ország egységes béketüntetéseként vonult be a történelembe. A balti lánc egyszerre volt tiltakozás a paktum ellen és demonstráció a három nemzet önrendelkezési joga mellett.

A politikai folyamatok 1990 tavaszán gyorsultak fel. A 1990. márciusi szabad választásokon a Népfront és szövetségesei többséget szereztek a Lett SZSZK Legfelsőbb Tanácsában. 1990. május 4-én a testület nyilatkozatot fogadott el a függetlenség visszaállításáról, egy átmeneti időszakkal. A lett nyilatkozat óvatosabb volt, mint a litván 1990. márciusi azonnali függetlenségi kikiáltás, mert a rigai vezetés tartott a szovjet katonai beavatkozástól. A szovjet kormány a nyilatkozatot érvénytelennek minősítette, de tárgyalásokat kezdett.

### 13.3.11 Az 1991. januári események és a függetlenség

1991 januárjában a szovjet belügyi erők Litvániában és Lettországban is katonai akciókat indítottak a függetlenségi törekvések megtörésére. Rigában 1991. január 13-án a szovjet OMON (különleges rendőri alakulat) megtámadta a lett belügyminisztérium épületét, és a tömegben több embert agyonlőtt. A támadások után a lett társadalom barikádokat emelt Riga óvárosában, hogy megvédje a kormányzati épületeket. A hivatalos áldozatszám szerint a januári rigai eseményekben heten haltak meg, de a barikádokon töltött napok során több százan sérültek meg. A szovjet vezetés a nemzetközi felháborodás és a belső bizonytalanság miatt végül nem vállalta a teljes katonai leverést.

A szovjet hatalom összeomlását az augusztusi moszkvai puccskísérlet hozta el. 1991. augusztus 21-én a lett Legfelsőbb Tanács, kihasználva a moszkvai bizonytalanságot, kimondta a teljes függetlenség visszaállítását. A nemzetközi elismerés gyorsan követte: a szovjet vezetés 1991. szeptember 6-án, a Szovjetunió felbomlásának folyamatában, formálisan is elismerte Lettország, Észtország és Litvánia függetlenségét. A lett állam 1991 utáni története a szovjet örökség kezelésével, a piacgazdasági átalakulással és az EU/NATO-integrációval foglalkozik, amelyeket a következő alfejezet tárgyal.

### 13.3.12 Források és bizonytalanságok

A Lettország 1940–1991 közötti történetére vonatkozó kutatás több forrástípusra támaszkodik, amelyek mindegyike sajátos bizonytalanságokkal terhelt. A szovjet hivatalos iratok, például a Legfelsőbb Tanács jegyzőkönyvei, a választási eredmények és a deportálási statisztikák, a szovjet propagandacélok miatt erősen torzíthatnak. A náci megszállás dokumentumai, beleértve az Einsatzgruppen jelentéseit és a gettók adminisztratív anyagait, a tömeggyilkosságok tényét egyértelműen alátámasztják, de a pontos áldozatszámok meghatározása a hiányos nyilvántartás miatt nehéz. A Holocaust lettországi áldozatainak számát a legtöbb kutatás 70 000–80 000 közé teszi, ami a háború előtti zsidó lakosság mintegy 90%-a; ettől eltérő becslések is léteznek, ezért a számot becslésként kell kezelni.

A szovjet deportálások és a partizánháború emlékezetét a lett társadalomban az egyéni visszaemlékezések, családi történetek és a rendszerváltás utáni igazságtételi eljárások alakítják, ami a történeti rekonstrukciót egyszerre gazdagítja és szubjektív elemekkel terheli. A lett légiók megítélése a mai napig éles vitákat vált ki: míg a lett hivatalos emlékezet a megszálló hatalmak közötti kényszerhelyzetet hangsúlyozza, a nemzetközi történetírás egy része a Waffen-SS intézményes bűnösségét tartja elsődlegesnek. Ez az álláspontkülönbség emlékezetpolitikai természetű, és nem oldható fel pusztán a dokumentált tényekre hivatkozva, mert a tények értelmezése

elválaszthatatlan attól a kérdéstől, hogy a mai Lettország miképpen viszonyul a holokauszt örökségéhez.

### 13.3.13 Rövid összefoglaló

- Lettországot 1940-ben a Szovjetunió annektálta, miután a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradéka a balti államokat szovjet érdekszférába sorolta.
- Az 1941. júniusi deportálások mintegy 15 000 embert, főként a lett társadalmi elitek tagjait és családjaikat sújtották.
- A náci megszállás (1941–1944/45) során a lettországi zsidóság mintegy 90%-a elpusztult; a rumbulai tömeggyilkosság a Holocaust egyik legnagyobb, dokumentált balti eseménye.
- A lett Waffen-SS-légió megítélése mind a mai napig éles emlékezetpolitikai vita tárgya, amely a kollaboráció és a kényszer összefonódását tükrözi.
- A második szovjet megszállás után további deportálási hullámok következtek, az 1949. márciusi deportálás mintegy 43 000 embert érintett.
- A szovjet korszakban az iparosítás és a betelepítés miatt a lett etnikai arány 1935-ről 1989-re 75%-ról körülbelül 52%-ra csökkent.
- Az 1980-as évek végén a peresztrojka nyilvánosságában kialakult a Lett Népfront, az Éneklő forradalom és a balti lánc (1989) pedig a függetlenségi törekvések békés tömegtámogatását jelezte.
- Lettország 1991. augusztus 21-én, a szovjet puccskísérlet kudarcát követően mondta ki a függetlenség visszaállítását.

### 13.3.14 Önellenőrző kérdések

1. Milyen forráskritikai problémák merülnek fel az 1940-es szovjet annexióhoz vezető választási eredmények értelmezésekor?
2. Hasonlítsa össze a szovjet deportálások és a náci Holocaust célját, módszereit és áldozati körét Lettországban!
3. Miért tekinthető a lett légiók emlékezete emlékezetpolitikai vitának, nem pedig pusztán történészi kérdésnek?
4. Milyen tényezők járultak hozzá ahhoz, hogy a lett függetlenségi mozgalom az 1980-as évek végén tömeges, de alapvetően békés formában bontakozott ki?
5. Milyen szerepet játszott a demográfiai átalakulás a szovjet Lettország társadalmi feszültségeinek kialakulásában?

## 13.4 Függetlenség és EU/NATO

### 13.4.1 A függetlenség helyreállítása és a „nem állampolgárok” kérdése

Lettország 1991 utáni története egyszerre a jogfolytonosság helyreállításának és egy új politikai közösség megteremtésének kísérlete. Az 1991. augusztus 21-én kikiáltott függetlenség a Legfelsőbb Tanács 1990. május 4-i nyilatkozatára épült, amely a Szovjetunióba való 1940-es bekebelezést jogilag érvénytelennek minősítette, és az 1922-es alkotmány folytonosságát hirdette. Ez a jogfolytonossági álláspont – amelyet a nemzetközi közösség széles körben elfogadott, de az Oroszországi Föderáció vitatott – meghatározta a függetlenség utáni állampolgársági politika kereteit is. A lett álláspont szerint Lettország nem új államként jött létre 1991-ben, hanem a két világháború közötti köztársaság jogutódjaként folytatta létezését; ezért az állampolgárságot nem a szovjet korszak végén az országban élő valamennyi személyre terjesztették ki automatikusan,

hanem az 1919-es állampolgársági törvény és az 1940 előtti állampolgárok leszármazotti elve alapján határozták meg.

Az 1994-ben elfogadott állampolgársági törvény ennek megfelelően az állampolgárságot elsősorban azoknak biztosította, akik 1940. június 17-e előtt lettek állampolgárok, illetve leszármazottaiknak. A szovjet időszakban Lettországba települt orosz anyanyelvű lakosság – amelynek aránya az 1989-es népszámlálás szerint az ország lakosságának megközelítőleg 34%-át tette ki – jórészt kimaradt az automatikus állampolgárságból. Helyettük létrehozták a **„nem állampolgár" (nepilsoņi)** kategóriát: olyan személyeket, akik állandó tartózkodási joggal rendelkeznek, de nem rendelkeznek lett állampolgársággal, nem szavazhatnak az országos választásokon, nem tölthetnek be bizonyos közhivatalokat, ugyanakkor jogosultak lett útlevélre és konzuli védelemre. A lett kormányzat a nem állampolgárok számát 1995-ben mintegy 735 ezerre, a lakosság közel 30%-ára becsülte; a természetes asszimiláció, a honosítás, az elvándorlás és a halálozás következtében ez a szám 2020-ra hozzávetőleg 200 ezer alá csökkent, ami a lakosság nagyjából 10%-át jelentette.

A honosítás feltételei közé tartozott a lett nyelv társalgási szintű ismerete, a lett történelem és alkotmány alapjainak ismerete, valamint hűségeskü letétele. A folyamat lassan indult: az 1990-es években a honosítási kérelmek száma alacsony maradt, részben a nyelvvizsga-követelmény, részben a szovjet időszakban kialakult társadalmi elkülönülés, részben az oroszországi média és politikai szereplők által sugallt bizalmatlanság miatt. A 2004-es EU-csatlakozást követően a honosítás üteme némileg gyorsult, mivel a lett állampolgárság egyúttal uniós állampolgárságot is jelentett, így a lett nem állampolgárok egy része az uniós mobilitás kedvéért kérte a honosítást. A nem állampolgárok gyermekei számára 1998-ban népszavazáson megerősített törvénymódosítás tette lehetővé, hogy a szülők kérelmére születésüktől fogva állampolgárok legyenek; 2020-tól pedig a törvényhozás fokozatosan megszüntette az újszülöttek automatikus nem állampolgár státuszát.

### 13.4.2 Lettország és az orosz ajkú lakosság: integráció vagy párhuzamos társadalom?

A lett társadalom 1991 utáni legnagyobb belső feszültsége az állampolgársági kérdés mellett a nyelvpolitika volt. Az 1989-es nyelvtörvény már a függetlenedés folyamatában a lett nyelvet nyilvánította államnyelvvé, de az 1999-es államnyelvi törvény szigorúbb kereteket vezetett be: a közszférában, az állami intézményekben és a közoktatásban fokozatosan biztosította a lett nyelv elsőbbségét. A törvény ugyanakkor elismerte a kisebbségi nyelvek használatát a magánéletben, a vallási életben és a kisebbségi oktatási intézményekben, amennyiben azok nem sértik az államnyelv használatának követelményeit.

A legélesebb vitát a **kisebbségi iskolák reformja** váltotta ki. A szovjet korszakban az orosz tannyelvű iskolák a lett iskolarendszerrel párhuzamosan, de attól nagyrészt elkülönülten működtek. A 2004-ben elfogadott oktatási reform előírta, hogy a középiskolák felső évfolyamain a tantárgyak legalább 60%-át lett nyelven kell oktatni, míg az általános iskolákban a kisebbségi nyelvű oktatás aránya magasabb maradhat. A reformot az orosz ajkú közösség egy része tiltakozással fogadta, és Oroszország hivatalos képviselői is többször bírálták, a kisebbségi jogok megsértésére hivatkozva. A lett kormányzat ezzel szemben azzal érvelt, hogy az egységes államnyelvi oktatás a társadalmi mobilitás és a munkaerőpiaci integráció előfeltétele, és hogy a lett nyelv ismerete nélkül az orosz ajkú fiatalok hátrányba kerülnek a felsőoktatásban és a munkavállalásban.

A kérdés tudományos megítélése árnyalt. Az 1990-es és 2000-es évek szociológiai felmérései alapján a lett társadalomban valóban két, részben párhuzamos nyilvánosság létezett: a lett nyelvű és az orosz nyelvű média, oktatási intézmények és kulturális fogyasztási szokások gyakran nem találkoztak. Ugyanakkor a fiatalabb generációk körében a lett nyelv ismerete fokozatosan javult, és a 2010-es évektől a vegyes házasságok, a közös munkahelyek és a közös fogyasztási

tér erősítették a mindennapi érintkezést. A nem állampolgárság intézménye azonban tartósan csökkentette az orosz ajkú lakosság politikai részvételét, és hozzájárult ahhoz, hogy az országos politikában az etnikai-nemzeti törésvonal továbbra is meghatározó maradt.

### 13.4.3 A gazdasági átmenet és a reformok

A gazdasági átmenet Lettországban a „sokkterápia" és a gyors liberalizáció jegyében zajlott. A szovjet tervgazdaság összeomlása után a lett kormányzat az 1990-es évek elején eltörölte az ártámogatásokat, liberalizálta a külkereskedelmet, privatizálta az állami vállalatokat, és bevezette a lett latot (lats), amelyet 1993-ban a lett jegybank árfolyamstabilizációs politikája rögzített a Nemzetközi Valutaalap (IMF) támogatásával. A transzformációs visszaesés mély volt: a lett GDP az 1990-es évek első felében a becslések szerint 30–40%-kal esett vissza, a munkanélküliség a hivatalos adatok szerint meghaladta a 10–15%-ot, az infláció pedig 1992–1993-ban háromjegyű volt. A privatizáció során a külföldi befektetők – elsősorban skandináv bankok és távközlési cégek – jelentős szerepet játszottak, ami a lett gazdaság erős észak-európai orientációját alapozta meg.

A földreform a szovjet kolhozrendszer felszámolását és a földtulajdon visszaszármaztatását célozta a két világháború közötti tulajdonosok leszármazottainak, illetve új magángazdaságok létrehozását. A reform társadalmi hatása összetett volt: a vidéki lakosság egy része, különösen azok, akik a szovjet időszakban költöztek a kolhozokba, nem rendelkezett földtulajdonnal, és a mezőgazdasági foglalkoztatás gyorsan zsugorodott. A vidéki elnéptelenedés és a főváros, Riga dominanciája a 2000-es évekre Lettország egyik legsúlyosabb regionális problémájává vált.

A gazdasági stabilizáció az 1990-es évek második felében következett be, amikor a lett gazdaság növekedésnek indult, és az inflációt sikerült egy számjegyűre csökkenteni. A bankrendszer konszolidációja, a skandináv bankok térnyerése és a feldolgozóipar – elsősorban a faipar, az élelmiszeripar és a gépgyártás – fokozatos korszerűsödése jellemezte ezt az időszakot. A lett gazdaság azonban sebezhető maradt: a belső fogyasztás és a hitelfelvétel gyors növekedése, valamint a folyó fizetési mérleg jelentős hiánya a 2000-es évek közepén tarthatatlan egyensúlytalanságokat halmozott fel.

### 13.4.4 A 2008-as pénzügyi válság és a megszorító politika

A 2008–2009-es globális pénzügyi válság Lettországot a világ egyik legsúlyosabban érintett gazdaságaként találta el. A lett GDP 2009-ben a hivatalos statisztikák szerint közel 18%-kal esett vissza, a munkanélküliség 2010 elején meghaladta a 20%-ot, és az államháztartási hiány a GDP 9–10%-ára emelkedett. A lett kormányzat – Valdis Dombrovskis miniszterelnök vezetésével – az IMF, az Európai Unió és a skandináv államok által nyújtott nemzetközi hitelcsomag fejében radikális megszorító intézkedéseket vezetett be: csökkentette a közszféra béreit, emelte az adókat, visszavágta a szociális kiadásokat, és befagyasztotta a nyugdíjak indexálását.

A megszorító politika megítélése a közgazdasági irodalomban vitatott. Támogatói szerint a belső leértékelés – a bérek és árak csökkentése a valutaárfolyam rögzítettségének megőrzése mellett – helyreállította a lett export versenyképességét, és lehetővé tette a lat euróhoz rögzített árfolyamának megvédését, ami a későbbi euróövezeti csatlakozás hitelességéhez is hozzájárult. Kritikusai szerint a megszorítások társadalmi ára rendkívül magas volt: a kivándorlás a 2004-es EU-csatlakozás után újabb hullámban gyorsult, a közszféra bércsökkentései aránytalanul sújtották a vidéki és a kevésbé képzett rétegeket, és a gazdasági fellendülés részben a külföldre távozó munkaerő által küldött hazautalásoktól függött. A tény, hogy Lettország 2014. január 1-jén az euróövezet tagjává vált, a megszorító politika hívei szerint a belső leértékelés sikerét igazolta;

a kritikusok szerint az euró bevezetése a monetáris szuverenitás elvesztésével járt, és növelte a gazdaság külső sokkhatásokkal szembeni kiszolgáltatottságát.

### 13.4.5 Biztonságpolitika: a NATO-csatlakozástól a 2014-es fordulatig

Lettország biztonságpolitikája 1991 után fokozatosan, de határozottan fordult a nyugati integráció felé. Az orosz csapatok kivonása 1994-ben fejeződött be, miután Oroszország és Lettország között hosszas tárgyalások folytak a szovjet hadsereg által használt bázisok, különösen a Liepāja melletti katonai kikötő átadásáról. Az orosz katonai jelenlét megszűnése után a lett védelmi politika az Észak-atlanti Szerződés Szervezetéhez (NATO) való csatlakozást tűzte ki célul. Lettország – Észtországgal és Litvániával együtt – 2004. március 29-én csatlakozott a NATO-hoz, és ugyanabban az évben, május 1-jén az Európai Unióhoz is.

A csatlakozás utáni első évtizedben a lett védelmi kiadások a GDP 1%-a alatt maradtak, és a haderő elsősorban könnyű, expedíciós jellegű feladatokra rendezkedett be, részt véve a NATO afganisztáni és iraki misszióiban. A biztonságpolitikai közvélemény a 2000-es években viszonylag alacsony fenyegetettség-érzékeléssel jellemezhető; a fő kockázatokat a szervezett bűnözésben, a határok átjárhatóságában és az energiafüggőségben látták. Lettország földgázellátása szinte teljes egészében Oroszországtól függött, és az ország villamosenergia-hálózata a szovjet időszakból örökölt, Oroszországgal és Fehéroroszországgal szinkronizált BRELL-rendszer része volt.

A fordulatot Oroszország 2014-es ukrajnai beavatkozása, a Krím annektálása és a kelet-ukrajnai fegyveres konfliktus hozta el. A lett kormányzat 2014 után jelentősen növelte védelmi kiadásait, és elérte a NATO által elvárt GDP-arányos 2%-os szintet. A NATO 2016-ban a varsói csúcstalálkozón döntött a **megerősített előretolt jelenlét (enhanced Forward Presence, eFP)** létrehozásáról a balti államokban és Lengyelországban. Lettországban egy többnemzetiségű zászlóalj-harccsoportot állomásoztattak, amelynek vezető nemzete Kanada volt; a harccsoportban amerikai, brit, spanyol, olasz, lengyel, albán és más tagállami kontingensek is szolgáltak rotációs rendszerben. Ez a jelenlét a NATO elrettentési politikájának kulcselemévé vált, bár katonai értelemben korlátozott méretű volt: a harccsoport létszáma jellemzően 1000–1500 fő között mozgott, ami a nyílt forrású becslések alapján önállóan nem lett volna elegendő egy nagyszabású támadás elhárítására, de egyértelmű politikai elkötelezettséget jelzett.

### 13.4.6 A 2022-es orosz invázió hatása és a biztonsági átalakulás

Oroszország 2022. februári teljes körű ukrajnai inváziója alapvetően átalakította a lett biztonságpolitikát és a társadalmi közbeszédet. Lettország a háború kezdetétől fogva a leghatározottabban támogató országok közé tartozott Ukrajna számára: katonai felszerelést, humanitárius segélyt és pénzügyi támogatást nyújtott, a GDP-arányos támogatás mértékét tekintve a nemzetközi rangsorok élvonalában szerepelt. Az orosz invázió a lett társadalomban is felerősítette a nemzetbiztonsági aggályokat, és a 2014 óta tartó védelmi kiadás-növekedés tovább gyorsult. A lett kormányzat 2023–2024-ben a GDP 3%-át meghaladó védelmi költségvetést fogadott el, és bejelentette a **nemzeti védelmi szolgálat (Valsts aizsardzības dienests)** újbóli bevezetését, amely a férfiak számára kötelező sorkatonai szolgálatot, nők számára pedig önkéntes szolgálatot írt elő fokozatos bevezetéssel.

A háború hatására felgyorsult a lett társadalom és politika elhatárolódása a szovjet múlttól és annak nyilvános szimbólumaitól. 2022–2023-ban több városban, köztük Rigában is, eltávolítottak szovjet emlékműveket, köztük a rigai Uzvaras parks – a győzelem park – második világháborús szovjet emlékművét. A lépés feszültséget keltett az orosz ajkú lakosság egy részében, és Oroszország hivatalos körei is tiltakoztak ellene. A lett hatóságok azzal indokolták a szoboreltávolításokat, hogy azok a szovjet megszállás és az erőszakos asszimiláció szimbólumai, nem

pedig a felszabadításé. A történészek egy része rámutatott, hogy a szovjet emlékezetpolitika a második világháborús győzelmet összekapcsolta a balti államok 1944–1945-ös visszafoglalásának igazolásával, így a szimbólumok jelentése az orosz ajkú és a lett ajkú közösségben gyökeresen eltérő volt.

A 2022-es invázió után a lett kormányzat szigorította az oroszországi és fehéroroszországi állampolgárok beutazásának és tartózkodásának feltételeit, és fokozta a határellenőrzést. Az orosz nyelvű média – különösen az orosz állami televíziós csatornák – műsorszórását már 2014 után is felfüggesztették, 2022-ben pedig a fennmaradó oroszországi tartalomszolgáltatások további korlátozásokat szenvedtek. A lett hatóságok azzal érveltek, hogy az oroszországi média dezinformációs kampányokat folytat, és a lett társadalom megosztására törekszik. A sajtószabadság nemzetközi megfigyelői ezzel párhuzamosan megjegyezték, hogy a korlátozások a háborús helyzetben indokolhatónak tekinthetők, de hosszú távon kockázatot jelentenek a tájékoztatás pluralizmusára.

### 13.4.7 Az oktatási reform 2018 után és az orosz nyelvű oktatás visszaszorulása

A 2018-ban elfogadott, majd fokozatosan bevezetett oktatási reform tovább szűkítette az orosz nyelvű oktatás terét. A reform célja az volt, hogy a közoktatásban fokozatosan a lett legyen az egyetlen tanítási nyelv, miközben az orosz nyelv és irodalom, valamint a kisebbségi kultúra tantárgyként megmaradjon. Az óvodai nevelésben és az általános iskola alsó évfolyamain átmeneti időszakot írtak elő, de a középiskolai oktatásban 2021–2022-től a lett nyelv kizárólagossága vált általánossá. Az intézkedés az orosz ajkú családok egy részében ellenállásba ütközött, és több helyi önkormányzat – különösen a keleti, nagyobb orosz ajkú lakossággal rendelkező városokban, mint Daugavpils és Rēzekne – nyíltan bírálta a központi kormányzatot a végrehajtás ütemezése miatt. A lett kormányzat azzal érvelt, hogy a reform a társadalmi kohéziót szolgálja, és az orosz ajkú fiatalok számára is jobb esélyeket teremt a felsőoktatásban és a munkaerőpiacon.

A reform hosszú távú hatásairól egyelőre nincs konszenzus a kutatásban. Az oktatási eredményekre vonatkozó korai adatok arra utalnak, hogy a lett nyelvi kompetenciák javultak az orosz ajkú tanulók körében, ugyanakkor a kisebbségi identitás megőrzésének lehetőségei szűkültek. A nemzetközi kisebbségvédelmi szervezetek – köztük az Európa Tanács keretében működő Velencei Bizottság – javasolták, hogy a lett hatóságok biztosítsanak nagyobb rugalmasságot a kisebbségi nyelvek oktatásában, miközben elismerték az államnyelv-tudás fontosságát. A lett alkotmánybíróság több döntésében is foglalkozott a nyelvi jogokkal, és általában megerősítette az állam nyelvpolitikai mozgásterét, kivéve néhány részletkérdésben.

### 13.4.8 Demográfia, kivándorlás és a „két Lettország” problémája

Lettország 1991 utáni történetét a demográfiai zsugorodás is alapvetően meghatározta. A szovjet népszámlálások szerint Lettország lakossága 1989-ben megközelítette a 2,67 milliót; a 2011-es népszámlálás már mintegy 2,07 milliót, a 2021-es pedig nagyjából 1,89 milliót regisztrált. A csökkenés három tényező együttes következménye: a természetes fogyás (a halálozások száma tartósan meghaladta a születéseket), a kivándorlás (különösen a 2004-es EU-csatlakozás és a 2008-as válság után), valamint a szovjet időszakban betelepült lakosság egy részének elvándorlása, illetve halálozása. A kivándorlás fő célpontjai az Egyesült Királyság, Írország, Németország és a skandináv országok voltak. A 2010-es években a kivándorlási hullám mérséklődött, de a visszavándorlás mértéke alacsony maradt, és a munkaképes korú lakosság aránya folyamatosan csökkent.

A demográfiai folyamatok térben egyenetlenül jelentkeztek. Riga és a Riga környéki agglomeráció lakosságcsökkenése mérsékeltebb volt, és a főváros gazdasági súlya tovább nőtt: a 2020-as

évek elején a lett GDP több mint felét a fővárosi régió termelte. A keleti régió – Latgale – ezzel szemben tartósan a legszegényebb és leggyorsabban elnéptelenedő térség maradt. Latgale sajátos történelmi és nyelvi örökséggel rendelkezik: a régióban hagyományosan jelentős az orosz ajkú, a fehérorosz és a lengyel kisebbség, valamint a katolikus és az ortodox vallású lakosság aránya. A „két Lettország" kifejezést a társadalmi közbeszédben gyakran használják a főváros és a vidék, illetve a lett ajkú és az orosz ajkú társadalom közötti megosztottságra; a fogalom azonban leegyszerűsítő, mivel a regionális különbségek és az egyéni élethelyzetek ennél sokkal összetettebbek.

### 13.4.9 A politikai rendszer és a pártok

A független Lettország parlamentáris köztársaság, egykamarás törvényhozással, a **Saeimával**, amelynek 100 képviselőjét négy évre arányos választási rendszerben választják. A kormányzati stabilitás az 1990-es években alacsony volt: a kormánykoalíciók gyakran cserélődtek, és a pártrendszer rendkívül töredezett maradt. A pártok többnyire nem rendelkeztek stabil társadalmi beágyazottsággal, és a választási kampányokat gyakran személyi konfliktusok és média-összefonódások jellemezték. A 2000-es évek közepétől a pártszerkezet némileg konszolidálódott, de a populista és a korrupcióellenes platformok továbbra is erősek maradtak.

A lett pártrendszer sajátossága, hogy az etnikai-nemzeti törésvonal tartósan jelen van, de nem kizárólagos. Az orosz ajkú szavazók egy része hagyományosan olyan pártokra szavazott, amelyek az orosz kisebbség érdekeit, a nem állampolgárok jogainak bővítését és az Oroszországgal fenntartott kapcsolatok pragmatikus kezelését hangsúlyozták. A legjelentősebb ilyen erő hosszú ideig a **Harmónia (Saskaņa)** nevű szociáldemokrata irányultságú párt volt, amely a 2010-es években több választáson a legtöbb szavazatot szerezte, de koalíciós partnerek híján kormányra nem került. A lett nyelvű pártok – konzervatív, liberális, agrár- és zöldpárti formációk – általában elutasították a Harmóniával való kormányzati együttműködést, hivatkozva annak oroszországi kapcsolataira és a lett nyelvpolitika bírálatára. A 2022-es parlamenti választáson a Harmónia támogatottsága jelentősen visszaesett, és a párt kiesett a parlamentből; az orosz ajkú szavazók egy része más pártok felé fordult, vagy távol maradt az urnáktól.

### 13.4.10 A 2020-as évek közepén: Lettország helyzete a régióban

A 2020-as évek közepére Lettország a balti és a közép-kelet-európai régió egyik leginkább euroatlanti elkötelezettségű államává vált. Az ország parlamentje, kormánya és a közvélemény meghatározó része – a 2022 utáni felmérések szerint – egyértelműen támogatta a NATO-tagságot, az ukrajnai ellenállást és az Oroszországgal szembeni szankciókat. Ugyanakkor a társadalom megosztottsága nem szűnt meg: az orosz ajkú lakosság egy része továbbra is fenntartásokkal viszonyult a lett kormányzat nyelv- és emlékezetpolitikájához, és az oroszországi állami propaganda – bár korlátozottan – továbbra is célba vette a lett társadalmat, elsősorban az internetes platformokon keresztül.

A lett gazdaság a 2022–2023-as energiaár-sokk után mérsékelt növekedésre állt vissza, és az infláció a 2022-es 20% feletti szintről fokozatosan csökkent. A kormányzat nagy hangsúlyt fektetett az energiafüggetlenségre: 2023–2024-ben a lett gázpiac diverzifikálódott, a cseppfolyósított földgáz (LNG) behozatala nőtt, és az ország a balti villamosenergia-hálózat 2025 elején befejezett szinkronizációját hajtotta végre az európai hálózattal, megszüntetve a BRELL-rendszerhez való technikai kapcsolódást. A szinkronizáció a lett energiaszuverenitás szempontjából mérföldkő volt, bár a végrehajtás részleteit és a költségeket illetően a nyilvánosság vitái is folytak.

A lett védelmi politika a 2020-as évek közepén a korábbinál sokkal inkább a totális védelem koncepciójára épült: a sorkatonai szolgálat mellett a civil védelmi felkészítés, a tartalékos

rendszer és a helyi önkéntes egységek megerősítése is napirendre került. A NATO 2022-es madridi csúcstalálkozóján elfogadott új erőmodell értelmében a balti államokban állomásozó harccsoportokat hadosztályszintű erőkké tervezték fejleszteni, ami Lettországban a kanadai vezetésű jelenlét bővítését és további infrastrukturális beruházásokat jelentett. A NATO keleti szárnyának megerősítése Lettország számára a biztonsági garancia erősödését hozta, ugyanakkor a lett kormányzatnak és a NATO-tagállamoknak továbbra is szembe kellett nézniük azzal a katonai realitással, hogy a balti régió geostratégiai sebezhetősége – a rövid határok, a kelet-nyugati mélység hiánya és a Kalinyingrádi terület közelsége – önmagában nem szüntethető meg, csak ellensúlyozható.

Mindeközben a lett társadalomban a függetlenség 1991-es helyreállításának megítélése továbbra is eltérő az etnikai-nemzeti törésvonal mentén. A lett nyelvű közösség többsége a függetlenséget a jogfolytonosság és a nemzeti felszabadulás betetőzéseként ünnepli; az orosz ajkú lakosság egy része ugyanakkor a függetlenség időszakát a szovjet korszakban élvezett biztos állás és a nyelvi-kulturális dominancia elvesztéseként élte meg. A 2022 utáni helyzetben ez az emlékezeti hasadás tovább mélyült, mivel az orosz–ukrán háború a lett orosz ajkú közösséget is arra kényszerítette, hogy viszonyuljon Oroszország agressziójához, a szovjet múlt örökségéhez és a lett állam elvárásaihoz. A levéltárak, a múzeumok és az oktatási intézmények a 2020-as években egyre inkább a többnyelvű, de a lett államiság elsődlegességét hangsúlyozó történeti narratívát igyekeztek közvetíteni; ennek sikeressége a következő évtizedek egyik legfontosabb nyitott kérdése marad.

### 13.4.11 Források és bizonytalanságok

A fejezet elsősorban másodlagos szakirodalomra, nemzetközi szervezetek (ENSZ, EBESZ, Európa Tanács, EU, NATO) által közzétett jelentésekre, valamint a lett Központi Statisztikai Hivatal és a lett jegybank által publikált adatsorokra támaszkodik. Az 1990-es évek elejére vonatkozó gazdasági adatok – különösen a GDP-visszaesés mértéke – becslések, mivel a szovjet statisztikai rendszer összeomlása után az adatgyűjtés módszertana megváltozott, és a nem hivatalos gazdaság aránya magas volt. A nem állampolgárok számára vonatkozó adatok a lett hatóságok hivatalos nyilvántartásaiból származnak, de a honosítási kérelmek okainak értelmezése vitatott: egyes kutatók a nyelvi követelményeket, mások a szociális-gazdasági helyzetet vagy a politikai bizalmatlanságot tartják a fő magyarázatnak.

A 2008–2009-es válság és a megszorító politika megítélése ma is élénk tudományos vita tárgya. A megszorításokat támogató elemzések gyakran a lett kormány és az IMF hivatalos dokumentumaira hivatkoznak; a kritikusok a társadalmi mutatókra, a kivándorlási statisztikákra és a hosszú távú növekedési adatokra támaszkodnak. A 2022 utáni események – a szoboreltávolítások, az oktatási reform hatása, a védelmi kiadások növelése – a folyamatban lévő politikai fejlemények körébe tartoznak; az ezekre vonatkozó adatok naprakésznek tekinthetők, de értelmezésük szükségszerűen vitatott. A felmérési adatoknál mindig figyelembe kell venni a minta összetételét és a kérdezés időpontját.

### 13.4.12 Rövid összefoglaló

- Lettország 1991-ben a jogfolytonosság elvére alapozva állította helyre függetlenségét, és az állampolgárságot elsősorban az 1940 előtti állampolgárok leszármazottaira terjesztette ki; a szovjet időszakban betelepült lakosság egy része „nem állampolgár” státuszba került.
- A honosítás feltétele volt a lett nyelv ismerete, a történelmi és alkotmányos ismeretek, valamint a hűségeskü; a nem állampolgárok száma az 1990-es évek közepi mintegy 735 ezerről a 2020-as évekre 200 ezer alá csökkent.

- A nyelvpolitika és az oktatási reformok fokozatosan a lett nyelv elsődlegességét építették ki, ami az orosz ajkú lakosság körében vitákat és tiltakozásokat váltott ki.
- A gazdasági átmenet mély transzformációs visszaeséssel járt; a 2008–2009-es válság Lettországot súlyosan érintette, és a kormány radikális megszorításokkal válaszolt, amelyek megítélése vitatott.
- Lettország 2004-ben csatlakozott a NATO-hoz és az EU-hoz; a 2014-es orosz agresszió után növelte védelmi kiadásait, és 2016-tól NATO harccsoportot fogadott.
- A 2022-es orosz invázió Ukrajna ellen meggyorsította a lett biztonsági átalakulást, a szovjet szimbólumok eltávolítását és a sorkatonai szolgálat visszaállítását.
- A demográfiai zsugorodás – a természetes fogyás és a kivándorlás együttes hatása – az egyik legsúlyosabb hosszú távú kihívás, különösen a keleti Latgale régióban.
- A lett társadalom etnikai-nemzeti törésvonala a 2020-as években is meghatározó, bár a 2022 utáni helyzetben a fiatalabb generációk nyelvi integrációja és a közös intézmények erősödése is megfigyelhető.

### 13.4.13 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött Lettország állampolgársági politikája az 1990-es években Észtország és Litvánia hasonló politikáitól, és milyen következményei voltak ennek a politikai részvételre?
2. Hogyan magyarázható a 2008–2009-es lett válság különleges mélysége a balti régióban, és milyen érvek szóltak a megszorító politika mellett és ellen?
3. Milyen biztonságpolitikai változásokat hozott a 2014-es és a 2022-es orosz agresszió Lettország számára, és hogyan kapcsolódik ehhez a nemzeti védelmi szolgálat bevezetése?
4. Miért vált az oktatási nyelv kérdése a lett társadalom egyik legvitatottabb ügyévé, és milyen eltérő álláspontok fogalmazhatók meg az integráció és a kisebbségi jogok szempontjából?
5. Hasonlítsa össze a lett orosz ajkú közösség helyzetét a 2010-es és a 2020-as években: milyen tényezők magyarázzák a politikai preferenciák és a társadalmi attitűdök változását?

# 14 Észtország a középkortól 1918-ig

## 14.1 A balti népek és a keresztes hódítás

A mai Észtország területének középkori története nem a későbbi észt nemzetállam előtörténeteként érthető meg, hanem a Balti-tenger keleti partján lezajlott keresztes hódítások egyik színtereként. Az itt élő finnugor nyelvű közösségek – az észtek és a parti területeken livónok – a 12. század végéig saját törzsi-területi szerveződéseikben éltek; a 13. században dán és német hatalmi szereplők vonták be őket egy olyan egyházi és feudális rendbe, amely évszázadokra meghatározta a térséget. Ez a folyamat párhuzamos a mai Lettország területén végbement livóniai keresztes háborúkkal, amelyekről A livóniai keresztes háborúk és a balti német uralom szól. Az alábbi alfejezet a hódítás előtti viszonyokat, a dán és német hódítás menetét, a helyi lakosság – a középkori önelnevezés szerint **maarahvas** („föld népe") – társadalmi átalakulását, valamint a rendelkezésre álló források bizonytalanságait mutatja be.

### 14.1.1 Történelmi táj és politikai töredezettség a hódítás előtt

A mai Észtország a Balti-tenger keleti partvidékén fekszik, északon a Finn-öböl, nyugaton a Balti-tenger, keleten a Peipus-tó (észtül Peipsi järv, oroszul ) határolja. A terület felszínét alacsony dombvidékek, morénahátak, kiterjedt mocsarak és erdők jellemzik; a tengerpart számos öböllel és szigettel tagolt. A legnagyobb sziget Saaremaa (németül Ösel), tőle északra Hiiumaa (Dagö), a part mentén kisebb szigetek sora. A középkori forrásokban szereplő törzsi vagy területi elnevezések – például Rävala, Virumaa, Järvamaa, Läänemaa, Saaremaa, Sakala, Ugandi – elsősorban földrajzi-közösségi egységeket jelöltek, nem központosított fejedelemségeket. Henrik Livónia krónikája (Henricus Lettus, 1224–1227 körül) e területek lakóit hol „észteknek" (esthonus), hol egy-egy tartomány nevén említi.

A lakosság nyelve finnugor volt, rokon a finnel, de elkülönült attól. A mai észt nyelvjárások alapján a kutatók több nyelvjárásterületet valószínűsítenek, ám a középkorból írott észt nyelvemlék nem maradt fenn; a nyelvi viszonyok rekonstrukciója a későbbi nyelvjárásokból, helynevekből és a 19. századi nyelvészeti gyűjtésekből lehetséges. A part mentén és a mai Lettország északi részén a lívek (vagy livónok, liv) éltek, akik halászattal, hajózással és tengeri kereskedelemmel foglalkoztak. A „balti népek" elnevezés ebben az alfejezetben tehát a Balti-tenger térségének népeire utal, nem azonos a nyelvészeti értelemben vett balti (lett, litván) nyelvcsoporttal – erre a fogalmi különbségre a későbbi nemzeti narratívák miatt is oda kell figyelni.

A hódítás előtti társadalom írásbeliség nélküli, régészetileg és külső elbeszélő forrásokból részlegesen ismert. A vaskor végén (11–12. század) a települések jellemzően kisebb falvak és megerősített dombvárak voltak. A földművelés – árpa, rozs, zab – mellett az állattartás, a halászat, a vadászat és a tengerparti közösségeknél a hajózás, illetve a kereskedelem és a kalandozás is megélhetést adott. A régészeti leletek, például a sírmezőkben talált fegyverek, ékszerek és eszközök, a társadalom rétegzettségét jelzik: a helyi előkelők – akiket Henrik krónikája „seniores" vagy „nobiles" kifejezésekkel illet – környezetében kíséret és szolgák lehettek, de a későbbi jobbágysággal összehasonlítható, öröklődő szolgai státusz nem igazolható. A női sírokban gyakori textilkészítő eszközök (orsógombok, vetélőtűk) arra utalnak, hogy a gyapjú- és lenfeldolgozás a háztartások női

munkája volt, és a szövetek a kereskedelemben is szerepet játszhattak. A politikai hatalom erősen szétszórt volt; a tartományi közösségek háború és kereskedelem idején időlegesen szövetkezhettek, de tartós közös vezetés nem jött létre. Ez a töredezettség megkönnyítette a külső hódítók dolgát, ám egyben magyarázza a hódítás elleni, több évtizeden át ismétlődő felkeléseket is.

### 14.1.2 A keresztes hódítás kezdetei: rigai püspökség és a Kardtestvérek

A 12. század második felében a Baltikum keleti partvidéke a német és skandináv kereskedők, valamint a római egyház missziós terjeszkedésének ütközőpontjába került. Az 1180-as években Meinhard szerzetes az alsó-Daugava (nyugati Dvina) mentén élő lívek között kezdett téríteni; 1186-ban Ikšķilében (németül Üxküll) püspökséget alapítottak. Halála után a térítés akadozott, de 1199-ben Albert von Buxhoeveden (Albert rigai püspök, 1199–1229) vette át az irányítást, és 1201-ben megalapította Rigát, a térség első jelentős német városát. Albert felismerte, hogy a helyi közösségek megtérítéséhez és a kereskedelem biztosításához katonai erő is szükséges: 1202-ben engedélyt szerzett a pápától, és létrehozta a **Kardtestvérek rendjét** (latinul Fratres militiae Christi de Livonia, németül Schwertbrüderorden). Ez a katonai szerzetesrend a templomos lovagok mintájára működött, de a rigai püspök hűbéri fennhatósága alatt állt – ami a későbbiekben hatalmi súrlódásokhoz vezetett.

A hódítás iránya először a Daugava és Gauja folyók vidékén élő lívekre és lettekre irányult. A keresztesek és a püspöki csapatok fokozatosan vetették alá ezeket a területeket; a folyamatot Henrik Livónia krónikája részletesen, de erősen a hódítók szemszögéből meséli el. A 1210-es évekre a lett területek jelentős része a püspökség és a rend ellenőrzése alatt állt, és a figyelem az északabbra fekvő észt tartományok felé fordult. A hódítás ideológiai keretét a pápai bullák adták: a balti pogányok elleni harc a szentföldi keresztes hadjáratokkal azonos lelki jutalommal járt, ami folyamatos utánpótlást biztosított a német fegyveresek számára.

### 14.1.3 Dán hódítás Észak-Észtországban

A dán királyság – amely a 12. század végétől aktívan részt vett a Balti-tenger kereskedelmében – a mai Észtország északi partvidékét befolyási övezetének tekintette. II. Valdemár király (1202–1241) 1219-ben nagy hajóhadat indított, és a mai Tallinn melletti Lindanise (a korabeli dán forrásokban Lyndanisse) partján szállt meg. A **lindanisei csata** (a hagyományos dátum szerint 1219. június 15.) során a dán hadak visszaverték a helyi észt harcosok támadását. A csata emlékezetéhez kapcsolódik a dán zászló, a Dannebrog legendája, amely szerint a vörös-fehér zászló az égből hullott alá, és biztosította a győzelmet. Ez a legenda azonban csak a 16. században bukkan fel dán forrásokban, ezért a mai történészek a csata tényét fogadják el, a zászló legendáját pedig későbbi konstrukciónak tekintik.

A dán hódítás eredményeként Észak-Észtország dán fennhatóság alá került. A király Reval (Tallinn) néven püspökséget és királyi várközpontot alapított; a területet **Észt hercegség** (Ducatus Estoniae) néven említik a későbbi oklevelek, bár a dán uralom intézményesülése fokozatos volt. A dán hatalom azonban nem volt szilárd. 1227-ben a Kardtestvérek – kihasználva, hogy a dán király német birodalmi belügyekkel volt elfoglalva – elfoglalták az északi területeket, és a pápai legátus, Modenai Vilmos a térséget a pápai hűbér részévé nyilvánította. 1238-ban a **Stensby-i egyezmény** (a dán–lovagrendi megegyezés) visszaadta Észak-Észtországot a dán királynak, de a helyi kormányzás valójában a német hűbéresek, a vazallusok és a püspök kezében maradt. A dán uralom így laza politikai keret volt, amely adót szedett és katonai védelmet ígért, de a mindennapi hatalmat a német földesurak gyakorolták.

### 14.1.4 A német hódítás délen és a keresztes rendek

A mai Észtország déli része – Sakala, Ugandi, valamint a nyugati Läänemaa és Saaremaa – a Kardtestvérek és a rigai püspök seregeinek célpontja lett. Az 1210-es években a harcok kegyetlenek voltak: a keresztes krónikák feljegyzik, hogy a meghódított területeken a lakosságot tömegesen keresztelték meg, az ellenállókat pedig elűzték vagy megölték. Az egyik legfontosabb esemény az **1217. évi Szent Máté-napi csata** (szeptember 21.) Viljandi (németül Fellin) közelében, ahol a Henrik krónikája szerint az „észtek legkiválóbb vezére”, Lembitu (Sakala vezetője) is elesett. 1224-ben a déli erősség, Tartu (Dorpat) ostroma zárult a védők vereségével; a várat a püspök és a rend birtokába vették, és hamarosan püspöki székhely lett belőle. Saaremaa szigete viszont többször fellázadt, és a keresztesek csak hosszú hadjáratokkal tudták megtartani; a sziget végleges megtörése 1227-re tehető, de az ellenállás később is fel-fellángolt.

A Kardtestvérek rendje 1236-ban súlyos vereséget szenvedett a litvánoktól a **saulei csatában** (a mai Šiauliai mellett, a livóniai keresztes háborúk és a balti német uralom alfejezetben tárgyalt livóniai harcok keretében). A vereség után a rend maradékát 1237-ben beolvasztották a Német Lovagrendbe, és attól kezdve **Livóniai Lovagrend** (németül Livländischer Orden) néven működött tovább. Ez a szervezeti változás nem szüntette meg a feszültséget a rend, a püspökök és a városok között; a 13. század második felében a hatalmi viszonyok folyamatosan változtak, és a helyi lakosság helyzete a püspöki, rendi és dán területeken egymástól eltérően alakult.

### 14.1.5 A maarahvas és a középkori társadalom

A hódítás után a helyi lakosság döntő többsége mezőgazdasági termelővé, később jobbággyá vált. A középkori forrásokban a helyi parasztokra alkalmazott elnevezések változatosak; az önelnevezésük valószínűleg **maarahvas** („föld népe”) volt, amely a 19. századig fennmaradt, és csak a nemzeti ébredés idején váltotta fel fokozatosan az **eestlane** (észt) kifejezés. A hódítók által használt latin „esthonus”, „aesthii” vagy orosz „chud” elnevezések nem egyetlen egységes etnikai csoportot jelöltek a mai értelemben, ezért a modern „észt” kategória visszavetítése anakronisztikus lenne.

A középkori társadalom rétegződését a német hűbérjog és az egyházi intézmények alakították ki. A legfelső szinten a **balti német nemesség** (németül Ritterschaft) állt, amely a hódító lovagok leszármazottaiból és a később betelepült német vazallusokból szerveződött. Ők birtokolták a föld nagy részét, szedték a járadékokat és gyakorolták a helyi igazságszolgáltatást. A rend és a püspökök voltak a legnagyobb földesurak; a városok tanácsaiban és a céhekben a német polgárság ült. Az észt és liv parasztság jogilag nem alkotott egységes rendet: a dán Észak-Észtországban a paraszti terhek viszonylag mérsékeltek maradtak, és a parasztoknak bizonyos gazdasági önállóságuk volt; a Livóniai Rend és a püspökségek területén viszont a személyi függés és a robot egyre szigorúbb formákat öltött. A jogi iratok, például a **dán földkönyv** (Liber Census Daniae, 1241 körül) felsorolják a falvakat, adókat és vazallusi birtokokat, de a paraszti háztartásokról, a nők és gyermekek helyzetéről csak töredékes adatokat adnak.

A paraszti közösségek – a hódítás ellenére – megőrizték nyelvüket, rokonsági szervezetüket, gazdálkodási ismereteiket és a kereszténység előtti hiedelemvilág számos elemét is. A középkori egyházi intézmények, plébániák, kolostorok lassan épültek ki; a 13. században a ciszterci és domonkos szerzetesek is megjelentek. A keresztelkedés gyakran formális aktus volt, és a régi hitvilág elemei – áldozati helyek, természeti szellemek tisztelete – tovább éltek a hivatalos keresztény gyakorlat mellett. Ezt a népi vallásosság és az egyházi norma közötti feszültséget későbbi zsinati határozatok, boszorkányperek és a reformáció korabeli források mutatják, de a középkori mindennapi hitéletről kevés közvetlen adat van.

### 14.1.6 Városok, kereskedelem és a Hanza

A hódítás nyomán a mai Észtország területén a 13. században német telepítésű városok alakultak ki. A legjelentősebb **Tallinn** (németül Reval) volt, amely a dán alapítás után hamarosan a Hanza-kereskedelem északi összekötő pontja lett. Reval mellett **Tartu** (Dorpat), **Narva** és **Pärnu** (Pernau) vált püspöki vagy rendi központtá. A városokban a **lübecki jog** honosodott meg: a tanács tagjait a német kereskedő- és kézművespolgárság választotta, a helyi észt lakosok a városi polgárjogból ki voltak zárva, legfeljebb a külvárosokban lakhattak, és szolgálóként vagy napszámosként dolgozhattak. A **Hanza** (Hanse) kereskedelmi hálózatában Reval fontos állomás volt a Novgorod és a nyugat-európai piacok közötti útvonalon: szállítottak gabonát, viaszt, szőrmét, sót, heringet és textíliát. A városi elit gazdagsága és német identitása a középkori Livónia kulturális arculatát is meghatározta; az észt nyelvű lakosság a városokban a 19. századig csak másodlagos szerepet kapott. A városi céhek és a tanácsok viszonya sem volt mindig harmonikus: a kézművescéhek gyakran sérelmezték a kereskedőpatríciusok kiváltságait, ami belső feszültségekhez vezetett, de a helyi lakosságot mindkét csoport kirekesztette a politikai jogokból.

### 14.1.7 Az 1343–1345. évi Szent György-napi felkelés

A dán uralom legsúlyosabb válsága az **1343–1345. évi felkelés** volt, amelyet a hagyományosan **Szent György-napi felkelésnek** (észtül Jüriöö ülestõus, „Szent György-éji felkelés”) neveznek. A felkelés 1343. április 23-án, Szent György napján robbant ki Észak-Észtországban. A felkelők – főként parasztok, de egyes hírek szerint a helyi észt előkelők is részt vettek – megtámadták a német és dán birtokosok udvarházait, templomait; sok földesurat és papot megöltek, és az észt lakosság széles körét maguk mellé állították. A felkelés okai a források alapján nem egyértelműek: a magas adóterhek, a földesúri kényszer, a német elit kiváltságai, valamint a dán királyi hatalom távolsága egyaránt szerepet játszhatott. A felkelők Reval (Tallinn) elfoglalására is kísérletet tettek, de a város német polgársága ellenállt. A dán király nem tudott kellő haderőt küldeni, ezért a Livóniai Rend avatkozott be, és 1345-re leverte a felkelést. A megtorlás során sok felkelőt kivégeztek, vezetőik nevét nem őrizte meg a források nagy része.

A felkelés következményeként a dán király úgy döntött, hogy megválik észak-észtországi birtokaitól. **1346 nyarán** a dán korona – a források szerint 19 000 ezüstmárkáért – átadta az Észt hercegséget a Livóniai Rendnek. Ezzel a mai Észtország egész területe a Livóniai Rend, a tartui és saare-läänei püspökségek, valamint a városok mozaikjává vált; a dán uralom több mint száz év után megszűnt. A felkelés emlékezete a későbbi észt nemzeti történetírásban az idegen uralom elleni hősies küzdelemként jelent meg, ám a modern nemzeti keretbe helyezés vitatható: a felkelők nem a mai értelemben vett nemzeti függetlenségért harcoltak, hanem a helyi terhekkel és a német-dán uralommal szembeni elégedetlenségből cselekedtek. A források – például a **fiatalabb livóniai krónika** (Jüngere Livländische Reimchronik) – a hódítók szemszögéből örökítették meg az eseményeket, így a felkelők céljairól és szervezettségéről csak közvetett képünk van.

### 14.1.8 A középkori Livónia egyházi és politikai szerkezete

A 13–14. század fordulójára a mai Észtország területén megszilárdult a középkori **Livónia** (németül Livland) intézményes rendje, amelyet a pápai hűbérességben „Terra Mariana” (Mária országa) néven is emlegettek. A terület nem alkotott egységes államot: a tartui püspök, a saare-läänei püspök, a Livóniai Rend, valamint Reval és más városok egymással folyamatosan vetélkedtek. A rigai érsek az egész térség egyházi főhatósága volt, de világi hatalma korlátozott maradt. Ezt a széttagolt szerkezetet a kora újkorban **Livóniai Konföderációnak** nevezték,

de a középkorban ez a gyűjtőfogalom nem volt használatban; a hatalmi szereplők külön-külön szerződésekkel és kiváltságokkal rendelkeztek.

A lakosság túlnyomó többsége észt és liv paraszt volt; a jogi és politikai intézmények nyelve a középkorban a latin és az alnémet volt. Az észt nyelvű lakosság a helyi közigazgatásban nem vett részt, de a faluközösségek szintjén saját belső szokásjoguk érvényesült. A 14. században a jobbágyság intézménye fokozatosan megszilárdult; a parasztok költözési szabadsága területenként eltért. A rend és a püspökségek gazdasági ereje a gabonatermesztésen és a kereskedelemben való részvételen alapult, ezért a földesúri járadékok növelése a paraszti terhek emelkedéséhez vezetett – ez a feszültség a későbbi évszázadokban is megmaradt, és a 14. századi felkelés után sem szűnt meg teljesen.

### 14.1.9 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik, amelyek eltérő megbízhatóságúak. Az elsődleges elbeszélő forrás a **Henrik Livónia krónikája** (Heinrici Chronicon Livoniae, 1220-es évek) a legrészletesebb, de szerzője maga is a hódító egyház tagja volt, így az észteket gyakran pogányként, ellenségként ábrázolja. A korai dán uralomra a **dán földkönyv** (Liber Census Daniae, 1241 körül) és a 13–14. századi dán, német oklevelek adnak támpontot; ezek sokszor adóösszeírások, amelyek a gazdálkodásról és a birtokviszonyokról informálnak, de a paraszti életről keveset szólnak. A Livóniai Rend belső forrásai, a pápai bullák és a városi levéltárak – például Tallinn városi könyvei – a jogi és hatalmi viszonyokat dokumentálják. A régészeti ásatások leletei, a pollenanalízis és a településhálózat vizsgálata a demográfiai és gazdálkodási változásokra utalnak, de sok kérdésben nincs egyetértés.

Bizonytalan különösen a hódítás előtti lakosság lélekszáma: a becslések 100 000–200 000 fő között mozognak, ám ezek a régészeti lelőhelyek sűrűségéből és a későbbi adóösszeírásokból való visszatekintésből származnak, ezért nem tekinthetők mért adatnak. A felkelések résztvevői körét, a maarahvas belső társadalmi rétegződését és a kereszténység felvételének ütemét illetően a tudományos konszenzus hiányzik. Az 1343–1345-ös felkelés okairól és a felkelők céljairól a krónikák erősen torzítva tájékoztatnak, ezért a modern történészek a gazdasági-társadalmi feszültségeket hangsúlyozzák, de erre vonatkozóan is vita folyik. A dán zászló legendáját a forráskritika egyértelműen késői keletkezésűnek tartja, így a lindanisei csata részleteinek egy része nem tekinthető dokumentált ténynek.

### 14.1.10 Rövid összefoglaló

- A mai Észtország területén a 12. század végéig finnugor nyelvű, törzsi-területi közösségek éltek, akik önelnevezése a maarahvas („föld népe”) volt; a modern „észt” nemzet fogalma nem vetíthető vissza.
- A hódítás a balti keresztes háborúk keretében indult meg: a rigai püspök és a Kardtestvérek rendje előbb a líveket és letteket, majd az észteket vetette alá.
- 1219-ben II. Valdemár dán király csapatai Észak-Észtországot foglalták el, létrehozva az Észt hercegséget; a dán hatalom azonban gyenge maradt, és a helyi befolyás a német hűbéresek kezébe került.
- A déli és nyugati területek a Kardtestvérek, majd 1237-től a Livóniai Lovagrend, valamint a püspökségek uralma alá kerültek; a hódítás 1227-re lényegében befejeződött, de felkelések ezután is voltak.
- A középkori társadalom hierarchikus volt: a balti német nemesség és a városi német polgárság birtokolta a hatalmat, az észt és liv parasztság fokozatosan jobbágyi függésbe került.

- Az 1343–1345. évi Szent György-napi felkelés nyomán a dán király 1346-ban eladta Észak-Észtországot a Livóniai Rendnek; a felkelés nemzeti értelmezése a későbbi emlékezetpolitika terméke.
- A városok – elsősorban Tallinn (Reval) és Tartu (Dorpat) – a Hanza révén virágzó kereskedelmi központokká váltak, de a helyi lakosságot kizárták a polgárjogból.

### 14.1.11 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a dán és a német keresztes hódítás jellegét Észtország területén: milyen politikai és társadalmi következményei voltak az eltérő uralmi formáknak?
2. Milyen forrásokból ismerjük a maarahvas középkori életkörülményeit, és milyen torzításokkal kell számolnunk e források esetében?
3. Miért nem tekinthető az 1343–1345-ös felkelés a mai értelemben vett nemzeti függetlenségi harcnak, és milyen gazdasági-társadalmi tényezők magyarázhatják?
4. Hogyan változott meg a hódítás következtében a mai Észtország területének szerepe a Balti-tenger kereskedelmében?
5. Milyen bizonytalanságok terhelik a hódítás előtti észt/liv lakosság lélekszámára és belső szerveződésére vonatkozó becsléseket?

## 14.2 A német, dán, svéd és orosz uralom

A középkori keresztes hódítás után a mai Észtország területe nem vált egységes állammá: a területi fennhatóság dán, német, svéd, lengyel és orosz szereplők között oszlott meg, miközben a helyi észt nyelvű parasztság fölött egy idegen eredetű, elsősorban német nyelvű elit gyakorolta a politikai és gazdasági hatalmat. Ez az alfejezet a 13. század végétől az első világháborúig terjedő időszakot tekinti át; előzményeit a A balti népek és a keresztes hódítás alfejezet tárgyalta. A hangsúly a Hanza-kereskedelem, a reformáció, a svéd balti tartományok, majd az orosz birodalmi uralom és a balti német elit társadalmi szerepének változásán van. A korszakhatárok itt sem élesek: a német elit folyamatos jelenléte átível a dán, a svéd és az orosz fennhatóság időszakain.

### 14.2.1 A Hanza és a középkori városhálózat

A 13. század közepétől a mai Észtország északi partvidékén fekvő **Tallinn** (németül *Reval*, észtül *Tallinn*) és a belső területek központja, **Tartu** (németül *Dorpat*, észtül *Tartu*) a **Hanza** (németül *Hanse*, latinul *Hansa Teutonica*) kereskedelmi hálózat tagjává vált. A Hanza nem állam volt, hanem észak-német városok és kereskedők érdekvédelmi szerveződése, amely a Balti-tenger és az Északi-tenger térségét kötötte össze. A városok közötti kereskedelem gerincét a kelet–nyugati áruforgalom adta: a nyugat felé szállított nyersanyagok – főként gabona, viasz, prém, fa, hamuzsír – mellett a keletre irányuló só, posztó és fémáruk tették Revalt és Dorpatot regionális áruelosztó központtá.

A hatalmi berendezkedés fontos jellemzője volt, hogy a városi polgárság túlnyomórészt német anyanyelvű, a vidéki lakosság pedig alapvetően észt nyelvű maradt. A 13. században Reval lübecki mintájú városjogot kapott, és a városi tanács, illetve a céhek a német kereskedőcsaládok irányítása alatt álltak. Ez a nyelvi és jogi kettősség évszázadokra meghatározta a város és vidék viszonyát. A mai észt területek belső, mezőgazdasági régiói – különösen Észak-Észtország és a Dorpati püspökség területe – a Hanza-városok gabonaellátó hátterét alkották. A kereskedelmi konjunktúra így a földesúri majorsági gazdálkodás és a jobbágyi robot iránti igényt is növelte.

Fontos hangsúlyozni, hogy a középkori Észtországban nem beszélhetünk egységes „észt gazdaságról” vagy „észt városi polgárságról”: a városi élet német nyelvű intézményei, a vidék észt nyelvű faluközösségei és a főleg német egyházi-világi földesurak három, jogilag is elkülönülő világot alkottak. A városi polgárok és a vidéki jobbágyok közötti társadalmi távolság gyakran nagyobb volt, mint a német ajkú városi polgár és a német földesúr közötti különbség. A rendi társadalom tagozódása tehát nem egyszerűen etnikai, hanem jogi és gazdasági kategóriák mentén szerveződött.

### 14.2.2 A dán és a német fennhatóság vége, a reformáció

Észak-Észtország – **Észtföld** (németül *Estland*, észtül *Eestimaa*) – a 13. század elejétől dán uralom alatt állt, bár a dán királyi hatalom sokszor csak formális maradt, és a tényleges hatalmat a **Német Lovagrend** (latinul *Ordo Teutonicus*) helyi ágai, illetve a püspökségek gyakorolták. 1346-ban a dán király eladta északi birtokait a Német Lovagrendnek, így a mai Észtország területének nagyobb része a lovagrendi állam, kisebb része a **Dorpati Püspökség** és az **Ösel–Wieki Püspökség** fennhatósága alá került. A lovagrend és a püspökök közötti hatásköri viták, valamint a városok önállósági törekvései állandó belső feszültséget teremtettek.

A 16. század első felében a **lutheri reformáció** (németül *Reformation*) rendkívül gyorsan terjedt el a balti városokban. Revalban és Dorpatban már az 1520-as években evangélikus prédikátorok működtek, és a városi tanácsok viszonylag korán átvették az egyházi felügyeletet, ami a középkori püspöki hatalom gyengüléséhez vezetett. A vidéki nemesség egy része szintén áttért az evangélikus hitre, részben gazdasági megfontolásból is: az egyházi birtokok szekularizációjának lehetősége vonzó volt. Az észt nyelvű parasztság számára a reformáció hosszabb távon anyanyelvi katekizmusok és egyházi énekek megjelenését hozta, de az egyházi igazgatás és a lelkészi kar továbbra is német ajkú maradt.

A reformáció egyben a **Livóniai Rend** (németül *Livländischer Orden*) politikai egységének fölbomlását is felgyorsította. A rend mint vallási-katonai intézmény elvesztette legitimációját; a szomszédos hatalmak – Moszkva, Svédország, Lengyelország és Dánia – egyre nyíltabban vetélkedtek a balti régió ellenőrzéséért.

### 14.2.3 A Livóniai Háború és a svéd uralom kezdete

A 16. század közepén a mai Észtország területéért folyó küzdelem a **Livóniai Háború** (1558–1583) keretében élesedett ki. A háború első éveiben a moszkvai állam hadai a térség keleti részét dúlták, a rend és a püspökségek katonailag összeomlottak. 1561-ben a Livóniai Rend feloszlott, területét a szomszédos hatalmak vették birtokba: Észak-Észtország városai – elsősorban Reval – a svéd korona védelmét kérték, és svéd fennhatóság alá kerültek. Dél-Észtország, Dorpattal együtt, egy ideig lengyel-litván ellenőrzés alatt állt, Ösel (észtül *Saaremaa*) pedig dán kézen maradt.

Az 1629-es **altmarki béke** nyomán a lengyel-litván fennhatóságú dél-észt és észak-lett területek (az ún. Svéd Livónia) Svédországhoz kerültek; 1645-ben a brömsebroi béke értelmében a dán Ösel is svéd uralom alá jutott. Ezzel a mai Észtország teljes területe a **Svéd Birodalom** (svédül *Stormaktstiden*) részévé vált. A svéd uralom két tartományi egységben szerveződött: északon **Észtföld** (svédül *Estland*), délen pedig **Livónia** (svédül *Livland*) részeként, amely magában foglalta a mai Dél-Észtországot és Észak-Lettországot.

A svéd időszakot a 19. századi észt nemzeti emlékezet később gyakran „jó svéd időként” (észtül *vana hea Rootsi aeg*) idealizálta. Ezt a képet a mai történettudomány árnyalja: a svéd korona valóban korlátozta a helyi nemesség önkényét, megerősítette a tartományi közigazgatást, és 1632-ben **Tartuban egyetemet** alapított, amely a balti protestáns műveltség központja lett.

Ugyanakkor a jobbágyság intézménye fennmaradt, a paraszti terhek a 17. század második felében növekedtek, és az adóztatás a svéd nagyhatalmi háborúk költségeit szolgálta. Az 1680-as években megindult **birtokredukció** (svédül *reduktion*) a korábban eladományozott földek egy részét visszavette a koronának, ami a helyi német nemesség és a svéd állam közötti feszültséget növelte, de a parasztok egy részének jogi helyzetét némileg javíthatta. Az 1695–1697-es **nagy éhínség** viszont katasztrofális demográfiai veszteséget okozott: a becslések szerint a lakosság jelentős hányada – egyes források szerint akár ötöde – meghalt, de a kortárs összeírások hiányosak, így a pontos arány vitatott.

### 14.2.4 A nagy északi háború és az orosz annexió

A svéd balti uralom a **nagy északi háborúban** (1700–1721) ért véget. A háború elején, 1700-ban a svéd hadsereg **Narva** mellett legyőzte az orosz csapatokat, de a konfliktus későbbi szakaszában I. Péter cár hadserege fokozatosan elfoglalta a balti tartományokat. 1710-ben **Reval és Riga** kapitulált; a vidéki területek is orosz ellenőrzés alá kerültek. Az 1721-es **nystadi béke** (finnül *Uudenkaupungin rauha*) jogilag is az Orosz Birodalomhoz csatolta Észtföldet és Livóniát.

A kapitulációs egyezményekben az orosz uralkodó megerősítette a helyi **balti német rendek** kiváltságait: a lovagi testületek (németül *Ritterschaft*) önkormányzatát, a német nyelvű közigazgatást, az evangélikus egyház autonómiáját és a német városi jogrendet. Ez a berendezkedés – amelyet a szakirodalom gyakran **balti különállásnak** (németül *baltische Sonderstellung*) nevez – azt jelentette, hogy az orosz birodalmi kereteken belül a balti tartományokban a német elit jóval nagyobb önállóságot őrzött meg, mint az orosz belső kormányzóságokban. A cárok számára ez a kompromisszum átmenetileg előnyös volt: a balti német adminisztrátorok és katonatisztek hozzájárultak az orosz állam modernizációjához.

A 18. század folyamán a balti német nemesség gazdasági hatalma tovább erősödött. A **majorsági gazdálkodás** (németül *Gutswirtschaft*) a gabonakereslethez igazodott, és a paraszti robotterhek növekedésével járt. Az észt parasztok jogilag kötött **örökös jobbágyok** (németül *Erbuntertänigkeit*) lettek; a 18. század végén a balti tartományokban a jobbágyság a kelet-európai térség egyik legszigorúbb formáját öltötte, bár a jogi gyakorlat birtokonként és régióként változott. A paraszti panaszok és a helyi zavargások időről időre felszínre hozták a feszültséget, de a cári kormányzat egészen a 19. század elejéig nem avatkozott be érdemben a balti rendek önkormányzatába.

### 14.2.5 A balti német elit társadalmi és kulturális szerepe

Az orosz uralom alatt a balti német elit három fő csoportból állt: a vidéki **nemesség** (Ritterschaft), a városi **polgárság** és az evangélikus **lelkészi kar**. Bár nyelvük és kultúrájuk német volt, lojalitásuk elsődlegesen a balti tartományok rendi intézményeihez, nem pedig valamelyik német államhoz kötődött. A 18–19. században számos balti német származású tudós, államférfi és tiszt szolgálta az Orosz Birodalmat; a tartui egyetem pedig továbbra is a balti német műveltség és a protestáns teológia egyik központja maradt.

A balti német elit és az észt nyelvű parasztság viszonya nem írható le egyszerűen etnikai elnyomásként. A 18. századi **herrnhuti pietizmus** (németül *Herrnhuter Brüdergemeine*) egyes gyülekezetei észt nyelvű közösségekben is terjedtek, és a lelkészek egy része anyanyelvi oktatást, olvasástanítást szorgalmazott. Ugyanakkor a rendi határok merevek maradtak: a jobbágyfelszabadítás előtt az észt paraszt nem léphetett szabadon városi pályára, és a földbirtoklás joga a nemesség kezében összpontosult.

A 19. század elején a balti tartományokban – az orosz belügyi reformokkal párhuzamosan, de attól részben függetlenül – **jobbágyfelszabadítási** rendeleteket hoztak: Észtföldön 1816-ban,

Livóniában 1819-ben. A parasztok személyi szabadságot nyertek, de a megművelt föld továbbra is a földesurak tulajdonában maradt; a parasztok bérleti szerződések keretében használhatták a telkeket, és a megváltás folyamata lassan haladt. A reform tehát nem teremtett azonnali földtulajdonos parasztságot, és a 19. század második feléig a vidéki társadalom továbbra is erősen rétegzett volt – a birtokos nemesség, a bérlő parasztok és a föld nélküli zsellérek között.

### 14.2.6 Az oroszosítás és a nemzeti ébredés előzményei

A 19. század második felében az orosz kormányzat fokozatosan szakított a balti különállás elvével. Az 1880-as évektől kezdve **oroszosítási** (oroszul *ruszifikacija*) intézkedések léptek életbe: az orosz nyelv kötelezővé vált az állami iskolákban és a közigazgatásban, a balti német autonómiát korlátozták, és a tartui egyetem oktatási nyelve is orosz lett. Ezzel párhuzamosan az észt nyelvű paraszti és városi rétegek körében megindult a modern **észt nemzeti mozgalom**, amelynek részleteit a nemzeti ébredés alfejezet tárgyalja.

Az oroszosítás a balti német elitet is háttérbe szorította, de a német földbirtokosok gazdasági pozíciói a 20. század elejéig jelentősek maradtak. Az 1905-ös forradalom során a balti tartományokban a paraszti elégedetlenség célpontjai elsősorban a német birtokosok és a helyi igazgatás voltak. A rendi alapú világ tehát nem omlott össze egyszerre, hanem a politikai, gazdasági és nyelvi konfliktusok egymásra rétegződésével bomlott fel. Az első világháború és a függetlenség kikiáltása előtti esztendőkben már egyszerre volt jelen a cári birodalmi keret, a hanyatló balti német rendi autonómia és az egyre erősödő észt nemzeti mobilizáció.

### 14.2.7 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet megállapításai nagyrészt középkori és kora újkori oklevelekre, városi könyvekre, egyházi anyakönyvekre, valamint a 18–19. századi orosz kormányzati dokumentumokra és balti német rendi iratokra támaszkodnak. A Hanza-kereskedelem volumenére vonatkozó adatok becslések, mivel a középkori kereskedelmi könyvelés csak töredékesen maradt fenn. A Livóniai Háború pusztításainak és az 1695–1697-es éhínség demográfiai következményeinek számszerűsítése bizonytalan: a kortárs feljegyzések gyakran egyedi, nem reprezentatív megfigyelésekre épülnek, és a modern történeti demográfiai rekonstrukciók eltérő modellekkel dolgoznak.

A svéd korszak „jó időként” való értékelése a 19. századi észt nemzeti történetírásban emlékezetpolitikai konstrukció, amelyet a mai történettudomány kritikusan kezel. A balti német elit szerepének megítélése szintén vitatott: egyes kutatások a balti tartományok gazdasági és művelődési modernizációját hangsúlyozzák, mások a jobbágyrendszer embertelenségét és a rendi kizsákmányolást helyezik előtérbe. A jobbágyfelszabadítás hatásairól szóló források erősen aszimmetrikusak: a földesúri iratok bőségesek, a paraszti panaszok és a helyi közösségek belső nézőpontja viszont ritkán dokumentált. Az oroszosítás időszakának értékelésében szintén eltérő hangsúlyok élnek: az orosz birodalmi szempontú források a közigazgatás egységesítését emelik ki, míg a balti német és az észt nemzeti források a nyelvi-kulturális elnyomást rögzítik. A régióban a nemzetállami keret későbbi megjelenése miatt a 19. század előtti etnikai kategóriák használata óvatosságot igényel.

### 14.2.8 Rövid összefoglaló

- A mai Észtország területe a 13. század végétől dán, majd német (lovagrendi és püspökségi) fennhatóság alatt állt; a Hanza-városok, elsősorban Reval és Dorpat, német nyelvű kereskedői ellenőrzés alatt működtek.

- A 16. századi lutheri reformáció gyorsan terjedt a városokban és a vidéki német elit körében, de az észt parasztság egyházi igazgatása továbbra is német ajkú maradt.
- A Livóniai Háború (1558–1583) után Észak-Észtország svéd, Dél-Észtország átmenetileg lengyel, Ösel dán fennhatóság alá került; a 17. század első felében az egész mai Észtország svéd uralom alatt egyesült.
- A svéd korona tartui egyetemet alapított (1632), korlátozta a nemesség önkényét, de a jobbágyság intézménye fennmaradt; az 1695–1697-es éhínség súlyos demográfiai veszteséget okozott.
- Az 1721-es nystadi béke az Orosz Birodalomhoz csatolta a balti tartományokat; a kapitulációs egyezmények megerősítették a balti német rendi autonómiát, amelyet a szakirodalom „balti különállásként" ír le.
- A 18–19. században a balti német nemesség gazdasági hatalma a majorsági gazdálkodásra és a paraszti robotterhekre épült; a jobbágyfelszabadítás (1816, 1819) személyi szabadságot adott, de a földtulajdon kérdését nem oldotta meg.
- A 19. század második felének oroszosítása korlátozta a német autonómiát, és előkészítette a talajt az észt nemzeti mozgalom megerősödéséhez, amelyet a nemzeti ébredés tárgyal.

### 14.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen szerepet játszottak a Hanza-városok a középkori Észtország gazdasági és társadalmi tagozódásában, és hogyan viszonyult a városi német polgárság a vidéki észt parasztsághoz?
2. Hasonlítsa össze a svéd és az orosz birodalmi uralom jellegét a balti tartományokban: miben tért el a helyi rendi autonómia és a paraszti jogállás a két korszakban?
3. Magyarázza meg, miért tekinti a mai történettudomány a „jó svéd idő" emlékezetét vitatott, nem pedig elfogadott ténynek. Milyen forrástípusok hiánya nehezíti a paraszti tapasztalatok rekonstrukcióját?
4. Milyen társadalmi és gazdasági következményei voltak a 19. század eleji jobbágyfelszabadításnak, és miért nem jelentett azonnali földhöz jutást az észt parasztok számára?
5. Értékelje a balti német elit szerepét az orosz birodalmi rendszerben: milyen érvek szólnak a modernizációs hozzájárulás, és milyen érvek a rendi kizsákmányolás hangsúlyozása mellett?

## 14.3 A nemzeti ébredés

### 14.3.1 A nemzeti ébredés

A 19. század második felében Észtországban – hasonlóan a régió más népeihez – olyan kulturális és társadalmi folyamat indult el, amely a modern észt nemzet képzetének kialakulásához vezetett. Ez az ébredés nem egyetlen pillanathoz köthető, és nem is elsősorban politikai függetlenségi mozgalomként indult; sokkal inkább a nyelv, az oktatás, a paraszti származású értelmiség és az írott kultúra fokozatos kiterjedésének eredménye volt. Az alfejezet azt vizsgálja, hogyan lett az addig elsősorban a balti német elitek által meghatározott tartományi társadalomból a század végére saját nyelvű, saját intézményekkel és nyilvánossággal rendelkező észt nemzeti társadalom. A folyamat a jobbágyfelszabadítás utáni gazdasági és jogi átalakulásokra épült, és szorosan összefonódott a birodalmi modernizációval, az oroszosítási politikával, valamint a balti német uralom elleni fokozatos elhatárolódással.

#### 14.3.1.1 A jobbágyfelszabadítás utáni társadalom és az első észt értelmiség

A nemzeti ébredés társadalmi alapját a 19. század eleji agrártörvények teremtették meg. Észtföldön (Estland, németül Estland, észtül Eestimaa) 1816-ban, Livónia (Livland, észtül Liivimaa) északi, észt nyelvterületű részén 1819-ben hirdették ki a jobbágyfelszabadítást, amely személyi szabadságot, de föld nélküli szabadságot jelentett. A parasztok többsége továbbra is a balti német földbirtokosok birtokain dolgozott, immár bérleti vagy robotkötelezettség alapján. Az 1850-es és 1860-as évek további reformjai – különösen a földbirtok megvásárolhatóságának fokozatos biztosítása – lehetővé tették, hogy a paraszti családok egy része önálló gazdává váljon. Ez a réteg vált a nemzeti mozgalom legfontosabb társadalmi bázisává, mivel iskoláztatási lehetőségeket keresett gyermekei számára, és anyagi erejénél fogva támogatta az észt nyelvű újságokat, egyleteket és kórusokat.

Az első észt értelmiségiek gyakran paraszti családból származtak, és a német nyelvű oktatási intézményeken – különösen Tartu (Dorpat) tanítóképzőin, lelkészképzőin és egyetemén – keresztül jutottak műveltséghez. Az 1802-ben újraalapított Tartui Egyetem (Kaiserliche Universität zu Dorpat, ma Tartu Ülikool) a térség legfontosabb tudományos központja volt. Bár az egyetem oktatási nyelve német volt, a képzett észt fiatalok itt ismerkedtek meg a felvilágosodás, a német idealizmus, majd a nemzeti mozgalmak eszméivel. Közülük kerültek ki azok a tanítók, lelkészek, újságírók és orvosok, akik a század közepétől az észt nyelvű nyilvánosság és a nemzeti kultúra intézményeinek kiépítését szervezték. Ez a folyamat a régió más részeihez hasonlóan az írni-olvasni tudás növekedésével párhuzamosan zajlott; Észtföldön és Észak-Livóniában a 19. század végére az olvasni tudás aránya a helyi lakosság körében a birodalmi átlagot jóval meghaladó, kilencven százalék körüli értéket ért el, bár ez a szám a korabeli statisztikák egyenetlen felvételi módszerei miatt csak becslésként kezelendő.

#### 14.3.1.2 A nyelv és az írott kultúra: a Kalevipoeg és a sajtó

A nemzeti ébredés egyik legfontosabb intellektuális teljesítménye az észt nyelvű irodalmi kultúra megteremtése volt. A 19. század közepéig az észt nyelv elsősorban a szóbeliség, a hétköznapi érintkezés és az egyházi irodalom nyelve volt. A Biblia teljes észt fordítása már 1739-ben megjelent, ami rögzítette az észak-észt nyelvváltozat írásbeli mércéjét, de a világi irodalom és a tudományos használat csak fokozatosan terjedt.

A korszak legemblematikusabb kulturális alkotása a **Kalevipoeg** („Kalev fia”) című elbeszélő költemény. Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882) orvos és polihisztor a Finn Irodalmi Társaság megbízásából gyűjtötte és újraalkotta az észt népköltészetből ismert hős történetét. A mű első, tudományos célú kiadása 1857 és 1861 között, füzetekben jelent meg, a szélesebb olvasóközönségnek szánt egykötetes népi kiadás pedig 1862-ben. A Kalevipoeg nem egy folyamatosan fennmaradt ősi eposz, hanem Kreutzwald rekonstrukciója és részben újraalkotása: a népi motívumokból, versformákból és mondatöredékekből komponált szöveg a kor nemzetközi eposzteremtő gyakorlatának, különösen a finn *Kalevala* (1835, bővített kiadás 1849) mintájának hatását mutatja. A mű így egyszerre dokumentálja a észt folklór gazdagságát, és jelzi a 19. századi értelmiség azon törekvését, hogy a nemzet számára saját „ősi” eposzt hozzon létre. A Kalevipoeg az észt nemzeti képzelet egyik alapszövege lett; hőse a szenvedő és küzdő paraszti közösséget, az elnyomás alól való kitörés vágyát és a saját nyelvű kultúra erejét testesítette meg. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a huszadik és huszonegyedik századi értelmezések a Kalevipoegot elsősorban a nemzeti romantika konstrukciójaként olvassák, nem pedig egy változatlan, archaikus népi eposz hiteles feljegyzéseként.

Az észt nyelvű sajtó a nemzeti nyilvánosság legfontosabb fóruma volt. Az első tartós észt hetilap, a **Perno Postimees** („Pärnu postás”) 1857-ben indult Johann Voldemar Jannsen (1819–1890)

szerkesztésében. Jannsen nemcsak újságíró volt, hanem a nemzeti mozgalom egyik gyakorlati szervezője is. Az általa használt „eesti rahvas” („észt nép”) kifejezés a korábbi, inkább tartományi vagy paraszti önmegnevezés (*maarahvas*, azaz „vidéki/földi nép”) helyett a modern nemzetfogalom mindennapi nyelvbe való átültetését jelzi. A sajtó elterjedése lehetővé tette, hogy a városokban és a vidéki községekben élő olvasók rendszeresen találkozzanak észt nyelvű hírekkel, gazdasági tanácsokkal, történelmi elbeszélésekkel és hazafias költeményekkel. A lapok előfizetői köre az 1860-as és 1880-as évek között több ezer főre nőtt, ami a korszak viszonyai között jelentős, bár a becslések a példányszámos adatok hiányosságai miatt bizonytalanok.

#### 14.3.1.3 Az éneklő forradalom előfutárai: kórusok, egyletek és az első dalosünnep

A nemzeti ébredés sajátos észt formája a kórusmozgalom és a dalosünnepek intézménye volt. Az egyházi éneklés, a falusi iskolák és a német mintájú férfikórusok hagyományaiból kinőtt észt kóruskultúra a század második felében tömegessé vált. A kórusok a közösségi önszerveződés olyan formái voltak, amelyek a balti német irányítású egyházkerületek és a cári hatóságok által viszonylag kevésbé ellenőrzött területnek számítottak. Ugyanakkor a hatóságok a nacionalista megnyilvánulásokra és a nagy nyilvános összejövetelekre gyanakvással tekintettek.

Az első össz-észt dalosünnepet 1869-ben Tartuban rendezték meg. A rendezvényen részvevő kórusok és zenekarok száma a későbbi hagyomány szerint meghaladta a félszázat, a fellépők száma pedig egyes becslések szerint ezret is; ezek a számok azonban a fennmaradt szervezési iratok és korabeli sajtóbeszámolók alapján pontosan nem ellenőrizhetők. A dalosünnep nem csupán zenei esemény volt, hanem a nemzeti összetartozás rituális kifejezése: a közös nyelvű éneklés olyan nyilvános teret hozott létre, amelyben a résztvevők egyazon közösség tagjaiként jelenhettek meg. A jelenség hosszú távú jelentőségét a későbbi, rendszeresen ismétlődő dalosünnepek, valamint a huszadik század végi úgynevezett „éneklő forradalom” folyamatában betöltött szerepük mutatja; az 1869-es tartui ünnepet a nemzeti emlékezet a modern észt nemzeti kultúra alapító eseményeként tartja számon, ami azonban emlékezetpolitikai értelmezés, nem pedig a kortárs jelentőség egyértelmű dokumentuma.

A kórusok mellett a század második felében egyletek és társaságok széles hálózata jött létre. Az 1870-es évektől megszaporodtak a vidéki mezőgazdasági egyletek, dalárdák, tűzoltó-egyesületek, takarékpénztárak és művelődési társaságok. Ezek az intézmények jórészt a paraszti és polgári rétegek önszerveződését szolgálták, és bár formálisan nem voltak politikai szervezetek, a helyi közélet és a nemzeti kultúra újratermelésének fontos helyszínei voltak. Az egyletekben a részvétel a választójoggal nem rendelkező észt lakosság számára a társadalmi cselekvés egyik első iskoláját jelentette. A szervezetek tevékenysége a korabeli balti német és orosz sajtóban gyakran politikai célzatúként jelent meg, ami arra utal, hogy a nemzeti mozgalom és a birodalmi lojalitás ügye a kortársak számára sem volt élesen szétválasztható.

#### 14.3.1.4 A nemzeti mozgalom megszerveződése és a politikai követelések

Az 1860-as és 1870-es években a nemzeti ébredés kulturális áramlata fokozatosan politikai követelésekkel bővült. Ezt a fordulatot leggyakrabban Carl Robert Jakobson (1841–1882) nevéhez kötik, aki publicistaként, tankönyvíróként és a vidéki gazdák érdekeinek szószólójaként a balti német rendi előjogok elleni fellépés és az észt paraszti földtulajdon kiterjesztésének programját hirdette. Jakobson 1878-tól haláláig a *Sakala* című újságot szerkesztette, amely a nemzeti mozgalom radikálisabb, a német elitekkel való szembenállást egyértelműen vállaló szárnyának orgánuma volt. Jannsen mérsékeltebb, a balti német egyházi és oktatási intézményekkel együttműködést kereső irányvonalával szemben Jakobson a paraszti gazdák gazdasági és kulturális felemelkedését, az észt nyelvű oktatás kiterjesztését és a tartományi kormányzásban való nagyobb részvételt szorgalmazta.

A mozgalom belső megosztottsága – mérsékelt, lojális és radikális, konfrontatív irányzatok között – a korabeli kelet-közép-európai nemzeti mozgalmakban általánosan megfigyelhető mintázatot követi.

A politikai követelések az 1880-as években részben az oroszosítási politika által kiváltott védekező reflexió révén is formálódtak. A III. Sándor cár uralkodása alatt, az 1880-as évek közepétől bevezetett intézkedések a balti tartományok addigi különállását kívánták felszámolni: az orosz nyelvű hivatali ügyintézés, az orosz nyelvű elemi oktatás előírása és a helyi, német irányítású intézmények korlátozása egyszerre érintette a balti német eliteket és az észt mozgalmat. Az oroszosítás egyik következménye az volt, hogy az észt nemzeti mozgalom egy része a német–orosz küzdelemben a birodalmi központ számára potenciális szövetségesként, más része viszont a helyi autonómia védelmezőjeként lépett fel. A nemzeti mozgalom ebben az időszakban nem a birodalomból való kiválás, hanem a birodalmon belüli pozíció javítása, az oktatási és egyházi nyelv biztosítása, valamint a helyi önkormányzatban való részvétel érdekében szerveződött. A 19. századi észt nacionalizmus tehát elsősorban nem szeparatista, hanem emancipációs és reformista törekvés volt, amely a cári rendszer keretei között képzelte el a nemzet fejlődését.

#### 14.3.1.5 Az oroszosítás és a nemzeti mozgalom stratégiai kényszerei

Az 1880-as és 1890-es évek oroszosítási hulláma mélyen érintette az észt nyelvű oktatást és a nyilvánosságot. Az 1887-es rendeletek értelmében a balti tartományok elemi iskoláiban az oktatás nyelve az orosz lett, kivéve az anyanyelv tantárgy és a hittan egyes óraszámait. A középiskolákban a német nyelvű tanítás megszűnt, és orosz tanárokat alkalmaztak. Az intézkedések a balti német pedagógusokat és lelkészeket, valamint az észt értelmiség egy részét is hátrányosan érintették. Az észt nemzeti mozgalom számára az oroszosítás egyszerre jelentett fenyegetést és lehetőséget: fenyegetést, mert az anyanyelvű oktatás visszaszorításával a nemzeti kultúra újratermelődését veszélyeztette, lehetőséget pedig, mert a német elitek privilégiumainak meggyengítése a észt többségű helyi társadalom számára mozgásteret nyithatott.

Az oroszosítás a nemzeti mozgalom taktikáját is átalakította. A mérsékelt, a németekkel együttműködő irányzat hitelét vesztette, mert a birodalmi központ éppen a német intézményeket támadta; a radikális, birodalom-központú irányzat pedig abban reménykedett, hogy az orosz hatóságok a paraszti észt többséget fogják támogatni a német földbirtokosokkal szemben. Ez a stratégia részben működött, amennyiben a cári adminisztráció valóban korlátozta a német rendi autonómiát, ám az anyanyelvi kultúra és az egyházi élet terén az oroszosítás az észt mozgalom céljaival is ütközött. A nemzeti mozgalom így a századforduló felé egyre inkább a helyi erőforrásokra – egyletekre, sajtóra, dalosünnepekre, szövetkezetekre – támaszkodott, és az anyanyelvi oktatás, valamint a tartományi önkormányzat észtesítésének követelését állította programja középpontjába.

#### 14.3.1.6 Városok, társadalmi mobilitás és a nemzeti társadalom kialakulása

A nemzeti ébredés nem értelmezhető csupán a falu és a parasztság folyamataként. A 19. század második felében a balti tartományok városai gyors növekedésnek indultak, különösen Tallinn (Reval, észtül Tallinn) és Tartu, valamint a Livónia észt nyelvterületén fekvő kisebb városok. A városi lakosság korábban jelentős részben német volt, ám a század második felében az észt bevándorlók aránya folyamatosan nőtt. A városokban formálódott ki az a polgári és tisztviselői réteg, amely a nemzeti mozgalom új, urbánus bázisát adta. A kézművesek, kereskedők, tanítók, hivatalnokok és vasúti alkalmazottak számára a nemzeti identitás a társadalmi felemelkedés és a német elit által dominált céhek, városi tanácsok és társaságok kihívásának keretét jelentette.

A társadalmi mobilitás azonban korántsem volt egyenletes. Az észt ajkú lakosság többsége továbbra is a mezőgazdaságból élt, és a földtulajdon megszerzése a családok jelentős részének továbbra is elérhetetlen maradt. A század végén meginduló iparosodás, különösen Tallinnban és a textilipari központokban, új munkásságot hozott létre, amelynek életkörülményei a korabeli európai iparvárosok viszonyait idézték. A munkások, a zsellérek és a városi szegények a nemzeti mozgalom keretein belül nem jutottak önálló képviselethez; az 1880-as és 1890-es évek nemzeti programjai elsősorban a birtokos parasztság és a művelt középréteg érdekeit tükrözték. A szociális kérdés és a nemzeti kérdés összekapcsolódása az 1905-ös forradalom idején vált intenzívebbé, amikor a munkások, a mezőgazdasági cselédek és a vidéki szegények követelései a nemzeti jelszavak mellett szociális tartalommal is telítődtek.

#### 14.3.1.7 A nők szerepe és az oktatás kiterjedése

A nemzeti mozgalom történetében a nők részvétele a 19. századi forrásokban gyakran rejtve marad, ám az oktatás, a jótékonysági egyletek, a kórusok és a családi gazdaságok szervezése terén szerepük meghatározó volt. A falusi iskolákban tanító nők, a lelkészfeleségek, a dalkörök szervezői és a háziipari egyletek vezetői hozzájárultak ahhoz, hogy a nemzeti kultúra a mindennapi élet színterein is megerősödjön. Az észt női mozgalom a század utolsó évtizedeiben kezdett intézményesülni; az első észt nőszervezetek a jótékonyság, a lányok oktatása és a női munka megbecsülése köré szerveződtek. A nemzeti ébredés kánonja ugyanakkor hosszú ideig férfiközpontú maradt, és a nők kiemelkedő szereplőként való megjelenítése csak a 20. század második felének nemzetközi történetírásában vált hangsúlyossá. Ez az adósság a források egyenlőtlenségével is magyarázható: a fennmaradt egyleti iratok, sajtóbeszámolók és emlékiratok túlnyomórészt férfi szerzőktől származnak, így a női tapasztalatok rekonstruálása közvetett és bizonytalan.

A lányok oktatása a század második felében fokozatosan bővült, bár a fiúkéval való egyenlőség a 19. században nem valósult meg. A falusi elemi iskolákba a lányok nagyjából hasonló arányban jártak, mint a fiúk, de a középfokú és a tanítóképző intézményekben arányuk alacsonyabb maradt. Az anyai nyelv és a háztartási ismeretek oktatása a korabeli észt sajtóban nemzeti jelentőségű feladatként jelent meg: a „nemzet anyjainak” nevelése a nemzeti közösség újratermelésének zálogaként fogalmazódott meg. Ez a retorika a korabeli európai nemzeti mozgalmakban általános nemi szerepfelfogást tükrözött, és az észt mozgalomban is egyszerre volt eszköze a női műveltség kiterjesztésének és a patriarchális családmodell megerősítésének.

#### 14.3.1.8 A századforduló: a kulturális nemzettől a politikai nemzetig

A 19. század utolsó évtizedére az észt társadalom rendelkezett a modern nemzeti közösség legfontosabb intézményeivel: saját nyelvű sajtóval, iskolahálózattal, egyletekkel, dalosünnepekkel, színházi kezdeményezésekkel és a nemzeti történelem iránti érdeklődéssel. A történeti tudat formálásában a Kalevipoeg mellett a balti történelemről szóló, észt nyelvre fordított vagy észt szerzők által írt munkák játszottak szerepet. A nemzeti múlt elbeszélése az ősidőktől a jobbágyfelszabadításig terjedt, és a szenvedés, a kitartás és az ébredés motívumaira épült. Ez a narratíva a 20. század elejére a politikai követelések kohéziós erejévé vált.

A politikai mozgalom intézményesülése az 1905-ös forradalom idején gyorsult fel. Ekkor már nem csupán sajtóviták és egyleti fórumok, hanem tömeggyűlések, sztrájkok és helyi forradalmi szervezetek is megjelenítették a nemzeti és szociális követeléseket. A forradalom leverése, majd a büntetőakciók a nemzeti mozgalmat időlegesen meggyengítették, de a politikai tapasztalat nem tűnt el. Az 1905-ös események megmutatták, hogy a nemzeti ébredés kulturális eredményei átfordíthatók politikai cselekvéssé; ez a felismerés közvetlen előzménye volt az 1917–1918-as

forradalmi folyamatoknak, amelyekben az észt nemzeti mozgalom a birodalom összeomlása idején autonómia-, majd függetlenségi igényeket fogalmazott meg.

Az észt nemzeti ébredés tehát nem egyetlen heroikus vezéralak, hanem intézmények, szövegek, gyakorlatok és társadalmi rétegek együttes munkája volt. A folyamat a jobbágyfelszabadítás utáni paraszti társadalomban gyökerezett, a nyelvi és oktatási infrastruktúra kiépülésével párhuzamosan bontakozott ki, és a század végére a kulturális önértelmezéstől a nyílt politikai programokig vezetett. A modern észt nemzet kialakulása így a kelet-közép-európai nemzetépítési folyamatok sajátos, de a régió más népeivel összehasonlítható útja volt, amelyben a nyelv, a dalkultúra, a paraszti földtulajdon és a birodalmi reformpolitika hatásai különösen szorosan összefonódtak.

### 14.3.2 Források és bizonytalanságok

A észt nemzeti ébredés történetének forrásbázisa viszonylag gazdag, de egyenetlen. Az elsődleges források közé tartoznak a korabeli észt, német és orosz sajtótermékek (például a *Perno Postimees*, a *Sakala*, valamint a balti német és a hivatalos orosz lapok), az egyletek és a községi önkormányzatok iratai, az egyházi anyakönyvek, a népszámlálási felvételek, a cári hivatalok rendeletei és levéltári jelentései, valamint a korszak szereplőinek levelezései és visszaemlékezései. A Kalevipoeg keletkezésének rekonstruálásához Kreutzwald és levelezőtársai, különösen a finn folkloristákkal folytatott kapcsolat dokumentumai alapvetőek. Az észt nyelvű források a 19. század közepétől folyamatosan növekednek, de a vezető intézményi és hivatali iratok nagy része német vagy orosz nyelvű, ami a történetírás nyelvi kompetenciáinak egyenlőtlenségét is jelzi.

A legfontosabb bizonytalanságok a nemzeti mozgalom méretére, társadalmi kiterjedésére és a lakosság nyelvi-identitásbeli önbesorolására vonatkoznak. A 19. századi népszámlálások a „nyelv” és „vallás” kategóriákat használták, „nemzetiség” kategóriát nem; a nyelvi adatokból a modern értelemben vett nemzeti identitásra csak közvetve lehet következtetni. A dalosünnepek résztvevői számára, a sajtó előfizetői körére és az egyletek tagságára vonatkozó adatok gyakran a szervezők jelentésein alapulnak, ezért azokat óvatosan kell kezelni. A Kalevipoeg keletkezési módja a nemzeti romantika és a modern folklorisztika között húzódó határvonalat szemlélteti; a mű „hitelességéről” szóló viták a 20. század folyamán többször fellángoltak, ám a mai tudományos konszenzus szerint a szöveg Kreutzwald újraalkotása, amely jelentős mértékben támaszkodott népi motívumokra, de nem tekinthető a népi hagyomány folyamatos, változatlan feljegyzésének.

Az oroszosítási politika hatásainak értékelése mindmáig eltérő hangsúlyokkal jelenik meg az észt, a német és az orosz történetírásban. Az észt történetírás egy része az oroszosítást elsősorban a nemzeti fejlődés elnyomásaként, míg más irányzatai a német rendi rendszer meggyengítésében játszott szerepét is kiemelik. A korabeli orosz hivatalos források a balti tartományok modernizációjának részeként írják le a reformokat, míg a balti német emlékiratok a helyi autonómia felszámolását hangsúlyozzák. Ezek az értelmezési különbségek arra figyelmeztetnek, hogy a nemzeti ébredés története a források puszta rögzítésén túl mindig a későbbi emlékezetpolitika összefüggésében is értelmeződik. Az alfejezet állításai ezért lehetőség szerint megkülönböztetik a dokumentált jogi tényeket (például a jobbágyfelszabadítás és az oroszosítási rendeletek időpontjait), a valószínűsíthető társadalmi folyamatokat (például az írni-olvasni tudás növekedését) és a nemzeti emlékezet által formált képzeteket (például az 1869-es dalosünnep „alapító eseményként” való jelentését).

### 14.3.3 Rövid összefoglaló

- A 19. századi észt nemzeti ébredés a jobbágyfelszabadítás utáni paraszti társadalomban, a földtulajdon fokozatos megszerzésével és az iskolázottság növekedésével párhuzamosan bontakozott ki.

- Az első észt értelmiségiek jellemzően paraszti származásúak voltak, és a német nyelvű oktatási intézményekből, különösen a Tartui Egyetemről kiindulva teremtették meg az észt nyelvű nyilvánosságot.
- A Kalevipoeg (1857–1861) Kreutzwald népköltészeti motívumokból újraalkotott eposza, amely a nemzeti képzelet alapszövege lett, de nem tekinthető változatlanul fennmaradt ősi népi alkotásnak.
- Az észt nyelvű sajtó, mindenekelőtt a Perno Postimees (1857-től) Jannsen szerkesztésében, a nemzeti nyilvánosság és a modern „észt nép” fogalom elterjedésének legfontosabb eszköze volt.
- A kórusmozgalom és az 1869-es tartui első dalosünnep a nemzeti közösség rituális kifejezésének alapintézmény ei lettek; hosszú távú jelentőségük a 20. század végi éneklő forradalomban is megmutatkozott.
- Carl Robert Jakobson és a Sakala (1878-tól) a mozgalom radikálisabb, a balti német elitekkel szemben konfrontatív irányzatát képviselte; a mozgalom belső vitája a mérsékelt és a radikális szárny között a korabeli nemzeti mozgalmak tipikus mintázata.
- Az 1880-as évek oroszosítási politikája a balti német autonómiát és az észt anyanyelvi oktatást egyaránt korlátozta, ami a nemzeti mozgalmat a birodalmi lojalitás és a helyi nemzeti érdek közötti stratégiai választás elé állította.
- A századfordulóra az észt társadalom saját sajtóval, iskolahálózattal, egyletekkel és történeti tudattal rendelkező nemzeti társadalommá alakult, ami az 1905-ös forradalom idején vált nyílt politikai mozgósításban is tapasztalhatóvá.

### 14.3.4 Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági és jogi előfeltételei voltak az észt nemzeti ébredésnek a 19. századi balti tartományokban, és hogyan függött össze a jobbágyfelszabadítás a nemzeti mozgalom társadalmi bázisával?
2. Miért tekinthető a Kalevipoeg egyszerre a népi hagyomány dokumentumának és a 19. századi nemzeti romantika konstrukciójának? Milyen érvek szólnak az egyik, illetve a másik értelmezés mellett?
3. Hogyan működött a észt nyelvű sajtó a nemzeti nyilvánosság kialakulásában, és miben különbözött Jannsen és Jakobson szerkesztői iránya?
4. Milyen szerepet játszottak a kórusok és a dalosünnepek a nemzeti közösség megteremtésében, és miért tekinthető ez a sajátosan észt út a régió összehasonlító történetében?
5. Az oroszosítási politika miért volt egyszerre fenyegetés és lehetőség az észt nemzeti mozgalom számára? Hasonlítsa össze ezt a dilemmát a litván vagy a lett nemzeti mozgalom későbbi történetével, amennyiben azokról a könyv más fejezeteiben olvasott.

## 14.4 Az első világháború és a függetlenség

Az 1914 és 1920 közötti időszak Észtföld számára a birodalmi keretek felbomlásának és az állami önállóság megszerzésének időszaka. Az előző alfejezetben A nemzeti ébredés tárgyalt nyelvi, kulturális és társadalmi mozgósítás 1914-ben még nem vezetett állami programhoz; a háború, a forradalmak és a nagyhatalmi összeomlás azonban olyan helyzetet teremtett, amelyben az észt politikai elit viszonylag rövid idő alatt kikiálthatta a függetlenséget, majd fegyveres harcban védte meg azt. E fejezet elsődleges kérdése ezért nem csupán az, hogy 1918. február 24-én mit hirdettek ki Tallinnban, hanem az is, hogyan vált a kikiáltásból tényleges állami hatalom, milyen belső és külső erők ellenében, és milyen bizonytalanságok kísérik ma is e folyamat értelmezését.

### 14.4.1 Észtföld az első világháborúban és az orosz forradalomban

A cári Oroszország 1914. évi mozgósítása Észtföldet és Észak-Livóniát hadműveleti hátországgá alakította. A mai Észtország területe ekkor két orosz közigazgatási egységhez tartozott: az **Észtföldi Kormányzósághoz** (észtül *Eestimaa kubermang*, németül *Gouvernement Estland*) és a **Livóniai Kormányzóság** északi, többségében észt lakosságú részéhez. A háború első éveiben a front nem érte el az északi balti területet, de a mozgósítás és a hadigazdaság közvetlenül érintette a falusi és városi lakosságot: tízezres nagyságrendben soroztak be észt férfiakat az orosz hadseregbe, rekviráltak lovakat és élelmiszert, és a rigai front közeledésével menekültek érkeztek dél felől. A hadiállapot korlátozta a sajtót és a közéletet, miközben a balti német kisebbség lojalitását az orosz hatóságok egyre gyanakvóbban ítélték meg, noha a balti német elit egy része továbbra is a cári államot szolgálta. E megállapítások az orosz katonai és közigazgatási iratokból, valamint észt nyelvű visszaemlékezésekből dokumentálhatók; a besorozottak és a háborús gazdasági károk pontos száma azonban becslés, mivel a cári statisztikák töredékesek.

A fordulatot az 1917. februári forradalom hozta. Az Orosz Ideiglenes Kormány 1917 tavaszán – egyes források szerint a korabeli orosz Julián-naptár szerint március 30-án – rendeletileg egyesítette az Észtföldi Kormányzóságot és az észak-livóniai észt lakta területeket, és így első ízben hozott létre egységes észt nemzeti területi közigazgatási egységet. A döntés a korszak oroszországi adminisztratív autonómia-hullámának része volt, nem pedig a függetlenség elismerése, de alapot adott az észt politikai elitek intézményes működéséhez. 1917 nyarán összeült az **Észt Ideiglenes Tartományi Gyűlés** (*Maapäev*), amely az általános, egyenlő és titkos választójog alapján – a nőkre is kiterjedő szavazati joggal – jött létre. A gyűlés pártjai között a szociáldemokraták mellett a földműves-érdekeket képviselő agráriusok és mérsékelt nemzeti csoportok is helyet kaptak, a bolsevikok pedig kisebbségben maradtak. Ennek a testületnek a választásai és ülései dokumentált események, jegyzőkönyvei fennmaradtak.

A tartományi gyűlésben hamarosan két meghatározó irányzat kristályosodott ki. **Jaan Tõnisson** és köre a balti németséggel szemben is érvényesíthető észt polgári nemzeti irányt képviselt, míg **Konstantin Päts** a földművesek és a gyakorlati közigazgatás szükségleteit hangsúlyozta. A gyűlésben jelen lévő szociáldemokraták – köztük **August Rei** – az általános választójog, a földkérdés és a munkásvédelem radikálisabb programjával léptek fel. Ez a hárompólusú, de még nem modern értelemben vett pártstruktúra a későbbi államalapítás politikai tartalékát képezte. A nők választójoga az oroszországi 1917-es forradalmi rendelkezésekből öröklődött, és a Maapäevben, majd az 1919-es Alkotmányozó Gyűlésben is voltak női képviselők; jelenlétük a korszak demokratikus nyitásának fontos, bár gyakran alábecsült eleme.

A Nagy Orosz Forradalom 1917. novemberi bolsevik hatalomátvétele (a Gergely-naptár szerint november 7., az orosz Julián-naptár szerint október 25.) éles törésvonalat hozott. A helyi bolsevik erők megkísérelték a szovjethatalom átvételét, a Maapäev azonban 1917. november 15-én kinyilvánította, hogy Észtföldön egyedüli legfőbb hatalom. A bolsevik vezetés ezt nem ismerte el, a gyűlést feloszlatta, a kormányzati szervek egy részét pedig a szovjetek vették át. A Maapäev tagjai illegalitásba vonultak, de a gyűlés idősebbek tanácsa felhatalmazást adott egy szűkebb bizottságnak arra, hogy szükség esetén az ország nevében lépjen fel. Ez a jogfolytonossági konstrukció később az 1918. februári függetlenségi kiáltvány egyik politikai forrása lett; értelmezése azonban vitatott, mert a bolsevik hatalom szemszögéből a Maapäev döntése illegitim volt, a nemzeti elit szerint viszont éppen ez a testület képviselte a választott észt többséget.

A bolsevik uralom hónapjai alatt megkezdődött az észt nemzeti katonai szervezkedés is. Már 1917 tavaszától alakultak észt nemzeti katonai egységek az orosz hadsereg keretein belül, és ezek az egységek – bár az oroszországi hadsereg felbomlásával párhuzamosan meggyengültek – a későbbi függetlenségi háború tisztikarának és katonai magjának fontos utánpótlását adták. A nemzeti

egységek létrehozása részben a forradalmi orosz hadvezetés nemzetiségi politikájának következménye volt, részben pedig az észt politikai vezetők tudatos államépítési törekvése. A folyamat forrásai, például a katonai bizottságok iratai, részben fennmaradtak, de a nemzeti egységek tényleges létszámáról és harcképességéről csak hozzávetőleges adatok állnak rendelkezésre.

### 14.4.2 Német megszállás és a függetlenség kikiáltása

A világháború katonai erőviszonyai 1917 őszén közvetlenül elérték Észtföld szigeteit. A német haditengerészet és hadsereg 1917. októberi **Albion hadművelete** során elfoglalta a Nyugat-észt szigetvilágot (Saaremaa, Hiiumaa, Muhu), ami megmutatta, hogy a német keleti front stratégiai céljai között a balti partvidék ellenőrzése is szerepel. Az orosz hadsereg és flotta visszavonult; a szigeteken német katonai közigazgatás alakult. Az esemény nem csupán a világháború része volt, hanem előjelezte a szárazföldi Észtföld megszállásának lehetőségét is. A szigetlakók emlékiratai szerint a megszállás már az első hetekben rekvirálásokkal, mozgáskorlátozásokkal és a civil élet felbomlásával járt; a pontos károk azonban csak helyi forrásokból becsülhetők.

1918 elején a breszt-litovszki béketárgyalások megszakadása után a német hadsereg nagy offenzívát indított a keleti fronton. A szovjet-orosz csapatok és a helyi bolsevik erők nem tudták tartani a területet; a németek 1918 februárjában elfoglalták a mai Észtország szárazföldi részét is. A Breszt-litovszkban 1918. március 3-án aláírt szovjet–német békeszerződésben Szovjet-Oroszország lemondott Észtföldről és Livóniáról, ami a megszállásnak formális keretet adott. A dokumentált szerződésszöveg alapján Észtföld német ellenőrzés alá került, noha az észt politikai erők ezt soha nem ismerték el, és a nemzetközi jogi érvényét is vitatták, mivel a szovjet kormány a szerződést később érvénytelennek tekintette.

Ebben a hatalmi vákuumban – az orosz csapatok visszavonulása és a német bevonulás közötti rövid időszakban – került sor az észt függetlenség kikiáltására. 1918. február 24-én Tallinnban a Maapäev felhatalmazott bizottsága kiadta a **Kiáltvány Észtföld valamennyi népéhez** című dokumentumot (*Manifest kõigile Eestimaa rahvastele*). A fennmaradt szöveg kimondta Észtföld független, demokratikus köztársasággá alakulását, polgári és vallási szabadságjogokat ígért, és radikális földreformot helyezett kilátásba. A kiáltványt minden Észtföldön élő néphez intézte, tehát nem kizárólag az észtekhez, ami a korszak nemzeti önrendelkezési nyelvezetének megfelelően a területi államiságot hangsúlyozta. Ugyanezen a napon megalakult az **Ideiglenes Kormány**, élén **Konstantin Päts** miniszterelnökkel; a külügyi tárca élére **Jaan Poska** került, aki az észt delegációk későbbi diplomáciai munkájában is kulcsszerepet játszott. A kormánynévsor azonban alig egy napig működhetett nyilvánosan, mert a német csapatok még aznap bevonultak Tallinnba. A kiáltvány egyik szerzője, **Karl Ast** és a kormány miniszterelnök-helyettese, **Jüri Vilms** már az illegalitás időszakának meghatározó alakjaivá váltak; Vilms 1918 tavaszán Finnország felé távozott, és eltűnt, halálának körülményei máig nem teljesen tisztázottak.

A német megszállás 1918 tavaszától novemberig megszüntette az észt állami szervek működési lehetőségét. Az Ideiglenes Kormány egy része illegalitásba vonult, más tagjai Finnországba, Svédországba vagy Nyugat-Európába menekültek; Päts német fogságba került, és több hónapot börtönben töltött. A megszálló hatóságok az **Ober Ost** keleti katonai közigazgatás részeként kormányoztak, német nyelvű rendeleteket adtak ki, rekvirálták az élelmiszert, és megtiltották az észt nemzeti politikai tevékenységet. Az iskolákat és a sajtót erőteljesen ellenőrizték, és a háborús hiánygazdálkodás mellett az 1918. évi influenzajárvány – a „spanyolnátha” – tovább súlyosbította a lakosság helyzetét. A balti német elit egy része – elsősorban a lovagi rendek és nagybirtokos családok – a német megszállástól remélte egy **Balti Hercegség** (*Vereinigtes Baltisches Herzogtum*) létrehozását, amely a balti tartományokat a Német Birodalomhoz kötötte volna. A terv dokumentumai fennmaradtak, de érdemes óvatosan fogalmazni: a balti németek nem alkottak egységes politikai tábort, sokan a cári Oroszország hívei maradtak, mások mérsékelt

autonómiát tartottak volna elfogadhatónak. Az észt lakosság többsége a megszállást idegen uralomként élte meg; ezt az élelmiszerhiány, a kényszermunkák és a földbirtokosok visszatérésének fenyegetése erősítette.

A német katonai összeomlás 1918 novemberében újabb fordulatot hozott. A Németországban kirobbant forradalom és a november 11-i fegyverszünet után a megszálló csapatok fokozatosan átadták a közigazgatást a helyi erőknek. A német kivonulás üteme hónapokig vitatott maradt, de a Tallinnban rejtőzködő Ideiglenes Kormány 1918. november második felében, Päts kiszabadulása után újra átvette a végrehajtó hatalmat. A kiáltvány tehát ekkor vált tényleges állami aktussá, nem pedig február 24-én. Ez a kronológiai különbség fontos a történeti értelmezésben: a nemzeti emlékezet a február 24-i dátumot ünnepli, a tényleges állami hatalom megszilárdulása azonban november és az azt követő fegyveres hónapok kérdése volt.

### 14.4.3 A függetlenségi háború: szovjet-orosz támadás, védekezés és ellentámadás

Az észt államiságnak nem csupán a német megszállás hiányzó elismerésével kellett szembenéznie, hanem a szovjet-orosz expanzióval is. A breszt-litovszki béke érvényét a német vereséggel megszűntnek tekintő szovjet-orosz kormány a volt birodalom nyugati határainak visszaszerzésére törekedett. A **Vörös Hadsereg** 7. hadseregе 1918 novemberében támadást indított Észtföld ellen. A hagyományos észt periodizáció a **függetlenségi háború** (*Vabadussõda*) kezdőnapját 1918. november 28-ra teszi, amikor a Vörös Hadsereg megtámadta Narvát, bár a szovjet csapatok egyes források szerint már november 22-én átlépték a határt. Narva november 29-én elesett, és még aznap a helyi bolsevik vezetők – elsősorban **Jaan Anvelt** – kikiáltották az **Észtországi Munkáskommünt** (*Eesti Töörahva Kommuun*), amelyet Szovjet-Oroszország elismert. Ez az aktus a szovjet történetírásban az észt szovjet hatalom első kikiáltásaként jelent meg, az észt történeti emlékezetben pedig egy idegen hatalom bábjaként; a két értelmezés közötti feszültség ma is része az emlékezetpolitikának.

A szovjet előrenyomulás 1918 decemberében gyorsan teret nyert: a Vörös Hadsereg elfoglalta Tartut, Võrut, Pärnut és a keleti, délkeleti területeket, miközben a kommün Tallinn felé közeledett. Az Ideiglenes Kormány Tallinnba szorult, és súlyos fegyver-, élelmiszer- és katonahiánnyal küzdött. A polgárháborús törésvonalak nem egyszerűen etnikaiak voltak: a bolsevik oldalhoz elsősorban a nagyipari munkások, a szegényparasztság, a Vörös Hadsereg orosz alakulatai és a helyi orosz kisebbség egy része tartozott, míg a nemzeti kormányt a földművesek, a középrétegek és a nemzeti mozgalom mérsékelt és baloldali szárnyai támogatták; a szociáldemokraták egy része ingadozott a szovjet és a nemzeti alternatíva között. A bolsevik oldal támogatottsága tehát társadalmi, ideológiai és helyenként etnikai metszetek szerint tagolódott; ezt a kortárs visszaemlékezések és katonai iratok is tükrözik, de a pontos arányok nem rekonstruálhatók teljes biztonsággal.

A fordulat 1918 decemberében és 1919 januárjában következett be. Az Ideiglenes Kormány **Johan Laidoner** tábornokot nevezte ki főparancsnokká, akinek nevéhez a hadsereg megszervezése és az ellentámadás irányítása fűződik. A hadsereg alapját a nemzeti önkéntesek mellett a hazatérő észt katonák, a diákok, a tanítók és a gazdálkodók adták; a kormány általános mozgósítást hirdetett. A tengeri és logisztikai támogatást a brit haditengerészet biztosította: brit cirkálók érkeztek Tallinnba, fegyvert és utánpótlást hoztak, és jelenlétük megakadályozta a bolsevik flotta beavatkozását. A britek szerepe dokumentált haditengerészeti iratokban, de a korabeli brit és észt beszámolók eltérően hangsúlyozzák a segítség mértékét; abban azonban tudományos konszenzus van, hogy a brit támogatás érdemben hozzájárult a védelem sikeréhez.

Az észt ellentámadás 1919 januárjában felszabadította Rakverét, majd Narvát, és márciusra a Vörös Hadsereget a mai Észtország területének nagy részéről kiszorította. A harcok azonban nem értek véget, mert a front áttevődött Dél-Észtországból Észak-Lettországba. A **pajui csata** (*Paju lahing*) 1919. január 31-én Valga mellett az észt hadsereg egyik legvéresebb ütközete volt,

és a lettországi bolsevik erőkkel szembeni harcot nyitotta meg. Az észt hadsereg ezt követően a lett nemzeti erőkkel szövetségben részt vett a lett szabadságharcban, ami világossá teszi, hogy a Vabadussõda nem kizárólag belső konfliktus volt, hanem a balti térség szovjetellenes háborúinak egyik frontja. A bizonytalanság itt a halotti és sérülti adatokra vonatkozik: a katonai veszteségek, becslések szerint néhány ezer észt katona életét követelték, de a forrástípusok (kórházi naplók, ezredjelentések, későbbi névjegyzékek) nem teszik lehetővé pontos összegzés megadását.

Külön említést érdemel az **észt hadsereg szerepe a lettországi balti német katonai erők elleni hadjáratban**. 1919 júniusában a német **Balti Landeswehr** (*Baltische Landeswehr*) és a szabadcsapatok – amelyek a lett kormánnyal szemben is felléptek – előretörtek Észak-Lettországban. Az észt–lett erők a **võnnui (cēsisi) csatában** (észtül *Võnnu lahing*, lettül *Cēsu kaujas*) 1919. június 19–23. között döntő győzelmet arattak. Az ütközet nem csupán a bolsevikellenes harcot árnyalja: itt a német katonai hatalom visszatérési kísérletével szemben védték meg a balti államok szuverenitását. A győzelem napja Észtországban ma is hivatalos emléknap; ennek megítélése azonban Lettországban és Németországban eltérő hangsúlyú emlékezetpolitikai vitákkal terhelt. A szöveg szempontjából fontos, hogy az észt hadsereg tevékenysége túlnyúlt a mai észt határokon, ami megerősíti a régió államalakulatainak összefonódó történetét.

A keleti fronton 1919 folyamán bonyolult viszony alakult ki a fehér orosz **Északnyugati Hadsereggel** és annak vezetőjével, **Nyikolaj Jugyenyics** tábornokkal. A fehér orosz erők Észtország területét használták bázisként, és a szovjet hatalom megdöntésére törekedtek. Az észt kormány kezdetben támogatta jelenlétüket, de a viszony feszült volt, mert a fehér orosz vezetők nem ismerték el Észtország függetlenségét, hanem az egységes, nem bolsevik Oroszország helyreállítását tekintették célnak. 1919 őszén a fehér oroszok Petrográd elleni hadjárata kudarcba fulladt; a visszavonuló csapatok észt területre szorultak, ahol részben lefegyverezték őket. E fejlemény azt mutatja, hogy az észt függetlenségi harc nem egyszerűen „fehérek kontra vörösek” polgárháború volt, hanem a nemzeti önállóság biztosításának küzdelme is a potenciálisan ugyancsak restauratív orosz fehér mozgalommal szemben. A fehér orosz–észt tárgyalások jegyzőkönyvei fennmaradtak, de a felek szándékainak értelmezése vitatott.

A háború idején a hátországban is mély társadalmi átalakulás kezdődött. A nők nagy számban vettek részt a kórházi ápolásban, az élelmezés megszervezésében, a mezőgazdasági munkákban és a katonai adminisztrációban; egyesek a hadsereg segédszolgálatában teljesítettek szolgálatot. A hadiállapot és a hiánygazdálkodás különösen a szegényparasztságot és a városi munkásokat sújtotta, miközben a földreform ígérete a kormány egyik legerősebb mozgósító eszközévé vált. A bolsevik és az észt nacionalista erők közötti erőszak – kivégzések, megtorlások, helyi leszámolások – mindkét oldalon hagyott sebeket; ezek pontos áldozatszáma máig bizonytalan, mivel a halotti nyilvántartások hiányosak, és az események emlékezetét a későbbi állami narratívák is formálták. A trauma áldozatközpontú bemutatása ezért nem pótolható egyszerű számadatokkal.

### 14.4.4 Az Alkotmányozó Gyűlés és a tartui béke

A háború alatt az észt államiság ideiglenes intézményei mellett megkezdődött a demokratikus berendezkedés kialakítása. 1919. április 5–7-én választásokat tartottak az **Alkotmányozó Gyűlésbe** (*Asutav Kogu*), amelyben – a korban szokatlanul széles, nőkre is kiterjedő választójog alapján – a pártok arányos képviselete valósult meg. A gyűlés 1919-ben ideiglenes alkotmányt fogadott el, megerősítette a függetlenséget, és radikális földreformot indított: a nagybirtokok döntő részét – köztük a balti német nemesi birtokokat – állami kisajátítás alá vonta, és a földet a gyakran nincstelen parasztoknak és a háborús veteránoknak juttatta. A földreform társadalmi hatása jelentős volt, mert az új állam számára a függetlenségi háború nemcsak katonai, hanem szociális küzdelemként is megjelent; a balti német birtokos elit gazdasági pozíciói ezzel megtörtek.

A reform jogi aktusai dokumentáltak, de a végrehajtás ütemére és méltányosságára vonatkozó megítélések ma is vitatottak.

A fegyveres konfliktus fokozatosan béketárgyalásba fordult, miután a szovjet-orosz kormány katonailag kudarcot vallott, és diplomáciailag is érdekeltté vált a frontok rendezésében. Az észt delegációt **Jaan Poska** és **Ants Piip** vezette; a szovjet delegációt **Adolf Joffe** irányította. 1919 decemberében fegyverszünet lépett életbe, majd 1920. február 2-án Tartuban aláírták a **tartui békeszerződést** (*Tartu rahu*). A szerződés érdemi magja: Szovjet-Oroszország elismerte Észtország függetlenségét, lemondott a volt orosz birodalmi területre vonatkozó jogairól, és meghatározta a két állam határát. A határvonal jórészt a Narva folyónál és a Peipus-tónál húzódott, de az észt fél megkapta a folyó jobb partján fekvő **Ivangorod** (észtül *Jaanilinn*) térségét, valamint a délkeleti, orosz és szetu lakosságú **Petserimaa** régiót is. Ez utóbbi területi rendelkezések túlnyúltak a szigorúan észt nyelvterületen, és máig ható viták forrásai: az 1940-es évek szovjet határmódosításai nyomán Ivangorod és Petserimaa nagy része az Orosz Szocialista Szövetségi Szovjet Köztársasághoz került, amit a mai Észtország jogilag nem ismer el, bár a nemzetközi gyakorlatban az 1944 utáni határ a de facto érvényes. A tartui béke ezáltal egyszerre dokumentált nemzetközi jogi aktus és olyan emlékezetpolitikai hivatkozási pont, amelyet a különböző felek eltérően értelmeznek.

A tartui béke az észt államiság első de jure nemzetközi elismerését jelentette, és 1920-ban a legtöbb európai állam – ha eltérő ütemben is – követte a szovjet-orosz példát. Ezzel zárult a függetlenségi háború katonai szakasza, bár a háború utáni konszolidáció – a hadsereg leszerelése, a menekültek visszatelepítése, az alkotmány elfogadása – a következő alfejezet A parlamentáris köztársaság tárgya lesz. Érdemes hangsúlyozni, hogy a békeszerződés sikere nem jelentette a belső feszültségek megszűnését, és a szovjet-orosz elismerés sem volt az 1940-es évek szovjet expanziójával szembeni garancia; ezt a későbbi fejezetekben A szovjet Észtország tárgyaljuk.

### 14.4.5 A korszak értelmezési keretei: birodalmi összeomlás, nemzeti államiság és emlékezet

A Vabadussõda és az 1918–1920-as államalapítás a mai észt emlékezetpolitika központi eseménye. A függetlenség kikiáltását – 1918. február 24-ét – nemzeti ünnepként tartják számon, a háború csatáit pedig az állami szuverenitás és a polgári nemzet győzelmeként ábrázolják. A szovjet korszakban ugyanezen eseményeknek ellentétes előjelű elbeszélése volt hivatalos: a vörös oldal, az Észtországi Munkáskommün és a Vörös Hadsereg előrenyomulása a szocialista forradalom helyi fejezeteként, illetve az antant-intervenció részeként tűnt fel. E két pólus közötti feszültség ma is meghatározza a múzeumok, tankönyvek és emlékművek vitáit. A június 23-i võnnui győzelem napja (*Võidupüha*) és a február 24-i függetlenség napja az észt állami emlékezet sarokpontjai, ugyanakkor a szovjet múltat hordozó orosz kisebbség egy része számára ezek az ünnepek eltérő jelentéssel bírhatnak.

A történettudomány konszenzusa abban áll, hogy a függetlenség kikiáltása és megvédése nem volt egyetlen okra visszavezethető folyamat. Egyszerre játszottak szerepet a nemzeti mozgalom előzményei A nemzeti ébredés, az orosz birodalom 1917-es felbomlása, a német megszállási vákuum, a szovjet-orosz támadás, a brit támogatás és a belső társadalmi mozgósítás. Az észt nacionalista elit sikerének kulcsa az volt, hogy képes volt a parasztság földéhségét és a nemzeti sérelmeket egyetlen politikai cselekvéssé összekapcsolni, miközben nemzetközi támogatókat talált. Ugyanakkor nem szabad a folyamatot utólag a modern nemzetállam kikerülhetetlen győzelmeként ábrázolni: 1918–1920-ban a kimenetel bizonytalan volt, és a mai értelemben vett demokratikus államrend sem épült ki egyik napról a másikra; az alkotmányos formák és a háborús rendkívüli állapot egyszerre voltak jelen. A következő alfejezet A parlamentáris köztársaság éppen azt

vizsgálja majd, hogyan alakult át ez a háborús államalakulat viszonylag stabil parlamenti köztársasággá.

### 14.4.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartozik a Kiáltvány Észtföld valamennyi népéhez fennmaradt szövege, az Ideiglenes Kormány és a Maapäev jegyzőkönyvei, a német megszálló hatóságok rendeletei, az észt hadsereg parancsnokságának katonai iratai, a brit haditengerészet jelentései, a szovjet-orosz kormány és a Vörös Hadsereg dokumentumai, valamint az Alkotmányozó Gyűlés jegyzőkönyvei és a tartui béke szövege. Kiegészítő források a korabeli észt, német, orosz és finn sajtó, visszaemlékezések, naplók és a párizsi békekonferencia iratai.

Bizonytalanságok és viták elsősorban a következő pontokon jelentkeznek:

- A függetlenségi háború katonai és polgári veszteségeinek pontos száma becslés, mert a források eltérően kategorizálják az elesetteket, a sebesülteket, a foglyokat és a járványokban meghaltakat.
- A Vörös Hadsereg támadásának kezdő időpontja (november 22. vagy 28.) a különböző hadsereg- és kormányjelentésekben nem egységes.
- A bolsevikok oldalán harcolók társadalmi és etnikai összetételéről csak hozzávetőleges képünk van, mert a szovjet katonai nyilvántartások részben elvesztek, és a későbbi emlékezetpolitika célzatosan formálta az elbeszélést.
- A balti német szerep megítélése vitatott: a megszállás és a Balti Hercegség terve dokumentált, de a balti német közösségen belüli eltérő álláspontok arányát nehéz rekonstruálni.
- A tartui béke területi rendelkezéseinek mai értelmezése jogi és emlékezetpolitikai vita, mert a szovjet határmódosításokat Észtország de jure nem ismeri el, a jelenlegi határokat viszont a nemzetközi gyakorlat de facto elfogadja.
- A szovjet és az észt historiográfia közötti ellentét a Vabadussõda minősítésében (polgárháború vagy függetlenségi háború) máig befolyásolja az értelmezést.

A fenti állítások ezért nem kezelhetők kizárólag egy nemzeti emlékezeti keretben, hanem forráskritikát és több szempontú összevetést igényelnek.

### 14.4.7 Rövid összefoglaló

- 1917 tavaszán az orosz Ideiglenes Kormány egységes észt nemzeti területi autonómiát hozott létre, amelynek képviseleti szerve a Maapäev lett; a testület először kapott demokratikus felhatalmazást Észtföld irányítására.
- A bolsevik hatalomátvétel után a Maapäev 1917 novemberében illegitimnek nyilvánította a szovjethatalmat, illegalitásba vonult, de folytonosságát egy szűkebb bizottság őrizte.
- 1918. február 24-én Tallinnban kikiáltották a független Észt Köztársaságot, de a német megszállás miatt az Ideiglenes Kormány csak 1918 novemberében vehette át ténylegesen a hatalmat.
- A függetlenségi háború 1918 novemberétől a tartui békéig tartott; a Vörös Hadsereg kezdeti előretörése után az észt erők brit támogatással, Johan Laidoner vezetésével 1919 elején ellentámadásba mentek át.
- Észt haderők részt vettek az észak-lettországi harcokban is, különösen a balti német Landeswehr elleni võnnui (cēsisi) csatában, ami a térség összefonódó konfliktusait mutatja.

- 1919 áprilisi választásokkal felállt az Alkotmányozó Gyűlés, ideiglenes alkotmányt fogadott el és radikális földreformot indított, amely megtörte a balti német nagybirtokos elit gazdasági hatalmát.
- A tartui béke 1920. február 2-án Szovjet-Oroszország részéről az első de jure nemzetközi elismerést hozta, és Észtországhoz juttatta Ivangorodot és Petserimaat is; e határok később szovjet módosítás áldozatai lettek.
- A függetlenség kikiáltása és a háború megítélése máig emlékezetpolitikai vita, amelyben a szovjet korszak ellen-narratívája és a nemzeti alapítási mítosz áll szemben.

### 14.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem vezetett azonnal tényleges állami hatalomhoz a február 24-i függetlenségi kiáltvány, és milyen tényezők tették lehetővé az Ideiglenes Kormány visszatérését 1918 novemberében?
2. Hogyan osztotta meg az észt társadalmat a bolsevik hatalomátvétel és a Vörös Hadsereg támadása? Mely csoportok és miért álltak a szovjet kommün vagy a nemzeti kormány oldalára?
3. Milyen szerepet játszott Nagy-Britannia, Németország, Szovjet-Oroszország és a fehér orosz Északnyugati Hadsereg a függetlenségi háborúban, és miért nem egyszerűsíthető a konfliktus egyszerűen „fehérek kontra vörösek” polgárháborúvá?
4. Miben rejlik a tartui béke jogi jelentősége Észtország számára, és miért váltak a szerződés területi rendelkezései később vitatott emlékezetpolitikai kérdéssé?
5. Hasonlítsa össze az 1918-as függetlenségi kiáltvány és az 1919–1920-as államépítés demokratikus jellegét: milyen értelemben beszélhetünk korlátozott, háborús körülmények közötti demokratizálódásról?

# 15 Észtország 1918-tól napjainkig

## 15.1 A parlamentáris köztársaság

Az észt függetlenségi háborút lezáró tartui béke után az észt politikai elit olyan államberendezkedést választott, amely Európa egyik legradikálisabb parlamentáris modelljének számított. Az 1920-as évek Észtországa nem csupán egy új, független állam megalapításának időszaka volt, hanem egyben kísérleti terep is: a törvényhozás túlsúlyára épülő köztársaság, a kisebbségi kulturális autonómia és az agrárreform egyaránt azt a kérdést vetette fel, hogy egy kis, többnemzetiségű, a háborúból és forradalomból kilépő társadalom képes-e stabil demokráciát fenntartani. Jelen alfejezet 1920-tól 1934-ig követi nyomon ezt a kísérletet, a közvetlen előzményt pedig az Az első világháború és a függetlenség alfejezet tárgyalja.

### 15.1.1 Az 1920-as alkotmány: parlamentáris köztársaság államfő nélkül

Az Észt Köztársaság első alaptörvényét az alkotmányozó gyűlés 1920-ban fogadta el, és az új alkotmány tudatosan szakított mind a monarchikus hagyománnyal, mind az elnöki rendszerrel. Dokumentált tény, hogy az alaptörvény egykamarás törvényhozást hozott létre: a **Riigikogu** (észtül Riigikogu, szó szerint „államgyűlés”) száztagú parlamentként működött, amelyet arányos választási rendszerben választottak. A képviselői helyek elosztása a pártlistákra leadott szavazatok arányát követte, ami a korabeli Európában korszerűnek számított, ugyanakkor többpárti, töredezett parlamentet eredményezett.

Az alkotmány legszembetűnőbb vonása az önálló államfői tisztség hiánya volt. A végrehajtó hatalom feje a **riigivanem** (észtül riigivanem, magyarul „államvén” vagy „állami vén”) elnevezést viselte, aki egyszerre töltötte be a kormányfő és az államfő bizonyos reprezentatív feladatait. A riigivanem a Riigikogu bizalmától függött: a parlament választotta, és bármikor megbuktathatta, ha a kormány elveszítette a többség támogatását. A kormány tagjait szintén a Riigikogu hagyta jóvá, és a miniszterek a parlamentnek voltak felelősek. A riigivanemnek nem volt vétójoga a törvényhozás döntéseivel szemben, és nem oszlathatta fel a parlamentet. Ezt a rendszert a történeti irodalom gyakran „abszolút parlamentarizmusnak” nevezi, mivel a hatalommegosztás klasszikus fékjei – például egy erős államfő vagy egy második kamara – hiányoztak.

A korszak politikai gondolkodói a megoldást részben a népszuverenitás radikális értelmezéséből vezették le. A dokumentált alkotmányszöveg szerint a **népszavazás** (rahvahääletus) intézménye is bekerült az alaptörvénybe: bizonyos kérdésekben a választópolgárok közvetlenül dönthettek, és a parlament által elfogadott törvények egy részét népszavazásra lehetett bocsátani. Ez a megoldás nem csupán elméleti lehetőség maradt: az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején az alkotmányreform-viták során a népszavazás vált a politikai küzdelmek legfontosabb eszközévé. A történészi konszenzus szerint azonban a népszavazás intézménye a gyakorlatban inkább erősítette a politikai instabilitást, mert lehetővé tette, hogy a parlamenti patthelyzeteket a pártok a választók elé vigyék.

Az 1920-as alkotmány értékelése a mai napig vitatott. Egyes történészek szerint a radikális parlamentarizmus a demokratikus elkötelezettség jele volt, és a korszak első éveiben valódi politikai részvételt biztosított. Mások – különösen a két világháború közötti észt jobboldali

szerzők – azt hangsúlyozzák, hogy a gyenge végrehajtó hatalom folyamatos kormányválságokhoz vezetett, és kiszolgáltatta az államot a pártérdekeknek. Ez utóbbi érv később az 1934-es autoriter fordulat egyik hivatkozási alapjává is vált, ezért az értelmezés nem csupán történeti kérdés, hanem emlékezetpolitikai állítás is.

### 15.1.2 Választások, pártok és a politikai gyakorlat

Az észt pártrendszer az 1920-as években több, viszonylag kis szervezetre tagolódott, amelyek közül egyik sem tudott tartósan egyedül kormányozni. A legfontosabb politikai erők közé tartozott az **Észt Néppárt** (Eesti Rahvaerakond), amely elsősorban a városi középosztályt és az értelmiséget képviselte; az **Észt Munkapárt** (Eesti Tööerakond), amely a reformista baloldal és a mérsékelt szociálreform híveit tömörítette; valamint a **Földművesek Gyűlése** (Põllumeeste Kogud), amely a vidéki birtokos parasztság érdekeit jelenítette meg. Az **Észt Szociáldemokrata Munkáspárt** (Eesti Sotsiaaldemokraatlik Tööliste Partei) a munkásság egy részét szervezte, de a kommunista erőkkel való viszonya folyamatos feszültséget okozott.

A kommunista mozgalom a függetlenség első éveiben illegalitásba szorult. Dokumentált tény, hogy az 1924. decemberi kommunista puccskísérlet – amelyet a szovjet-oroszországi támogatással hoznak összefüggésbe – súlyos politikai megrázkódtatást okozott, és megerősítette a radikális baloldallal szembeni bizalmatlanságot. A puccs bukása után az észt hatóságok fokozottan üldözték a kommunista szervezkedést, és a kommunista párt a két világháború közötti időszakban nem vehetett részt nyíltan a választásokon. A puccskísérlet pontos külföldi hátterére vonatkozó források részben hiányosak, ezért a történészi értékelésben vita van arról, hogy mennyire volt közvetlen moszkvai irányítású akció, és mennyire támaszkodott helyi elégedetlenségre.

A választási részvétel a korszakban viszonylag magas volt, de a sokpárti parlamentben ritkán alakult ki stabil többség. A kormánykoalíciók gyakran átalakultak, és a riigivanem személye is sűrűn változott. A történeti irodalomban közkeletű megállapítás, hogy az 1920-as évek Észtországában „kormányválságok sora” jellemezte a politikai életet, ugyanakkor a pontos kormányváltások számát eltérően közlik a különböző összefoglalók. A dokumentált parlamenti jegyzőkönyvek és a kormánylisták alapján azonban egyértelmű, hogy a kabinetek élettartama gyakran csak hónapokban volt mérhető.

A széttöredezettség ellenére a demokratikus intézményrendszer 1920 és 1934 között működött: a választásokat megtartották, a sajtó széles körben szabadon működött, és a politikai viták – bár élesek voltak – alapvetően a parlamenten belül zajlottak. A nők választójoga már az alkotmányozó gyűlés választásán érvényesült, és az 1920-as alaptörvény is fenntartotta azt. Ez a szabály a korabeli Európában viszonylag korainak számított, bár a női képviselők aránya a gyakorlatban alacsony maradt. A politikai rendszer tehát formálisan inkluzív volt, de a tényleges döntéshozatalban továbbra is a férfiak, elsősorban a középosztályi és paraszti elitek domináltak.

Az emlékezetpolitikai vitákban az 1920-as évek parlamenti időszakát gyakran „a demokrácia aranykoraként” idézik fel, különösen az 1940 utáni szovjet megszállás és a kommunista diktatúra árnyékában. Ez a kép ugyanakkor leegyszerűsítő: a kortársak közül sokan éppen a parlament gyengeségét, a pártviszályokat és a gazdasági válság kezelésének nehézségeit érzékelték meghatározónak. A történeti értékelésnek ezért különbséget kell tennie az intézményi demokrácia fennállása és a politikai stabilitás hiánya között.

### 15.1.3 Kisebbségi autonómia: az 1925-ös kulturális önkormányzati törvény

A független Észtország nem volt egynemű nemzetállam, bár az államalkotó észtek alkották a lakosság többségét. A korszak meghatározó kisebbségi csoportjai közé tartoztak a **balti németek**

(baltisakslased), az **oroszok** (venelased), a **parti svédek** (rannarootslased) és a **zsidók** (juudid). A balti németek különösen fontos szerepet játszottak a középkori és újkori Észtország történetében, hiszen évszázadokon át ők alkották a földbirtokos és városi elitet; ezt az örökséget az A balti népek és a keresztes hódítás alfejezet mutatja be. A függetlenség kikiáltása után az új észt állam számára az egyik legfontosabb belpolitikai kérdés az volt, hogyan viszonyuljon ehhez a korábban uralkodó helyzetű csoporthoz és a többi kisebbséghez.

Az 1925-ben elfogadott **kulturális autonómia törvény** (kultuurautonoomia seadus) a korszak európai kisebbségvédelmi jogalkotásának egyik legismertebb, gyakran hivatkozott példája lett. A törvény lehetővé tette, hogy az egyes nemzeti kisebbségek – amennyiben egy adott létszámnál nagyobb közösséget alkottak – saját **kulturális önkormányzatot** hozzanak létre. Ez a testület jogosult volt a közösség tagjainak nyilvántartására, iskolák fenntartására, kulturális intézmények működtetésére, valamint a közösségi célokra adó kivetésére a saját tagjaira. A törvény tehát **személyi elvű autonómiát** biztosított, nem pedig területi autonómiát: az önkormányzat nem egy adott földrajzi területhez kötődött, hanem az egyéni identitásválasztáshoz.

Dokumentált tény, hogy a törvény alapján elsőként a **balti német** közösség hozott létre kulturális önkormányzatot, és a **zsidó** közösség is élt ezzel a lehetőséggel. A német kulturális önkormányzat iskolákat, színházat és más intézményeket tartott fenn, ami lehetővé tette, hogy a korábbi elitcsoport – gazdasági hatalmának jelentős csökkenése ellenére – megőrizze kulturális intézményeit. A zsidó kulturális önkormányzat a jiddis és héber nyelvű oktatás, valamint a vallási élet támogatásában játszott szerepet. Az orosz kisebbség esetében a kulturális autonómia bevezetése körül viták alakultak ki, részben az orosz közösség belső megosztottsága, részben az orosz ortodox egyházzal és a szovjet állammal való kapcsolat politikai érzékenysége miatt.

A törvény értékelése a szakirodalomban megoszlik. Egyes szerzők szerint az 1925-ös észt kisebbségi törvény a korszak leginkább előremutató kisebbségvédelmi jogszabályai közé tartozott, és mintaként szolgált más államok számára is. Mások rámutatnak, hogy a kulturális autonómia nem oldotta meg a politikai képviselet hiányát, és nem akadályozta meg a kisebbségek másodrendű helyzetbe kerülését a gazdasági és közigazgatási életben. Fontos továbbá, hogy a törvény nem terjedt ki minden csoportra egyformán: a roma közösség és más, kevésbé intézményesült csoportok gyakorlatilag kívül maradtak a kedvezményezettek körén. A „kisebbség” fogalma ebben a kontextusban nem a mai multikulturális diskurzus kategóriája volt, hanem egy államjogi eszköz, amely a korabeli nemzetiségi viszonyok kezelését szolgálta.

### 15.1.4 Gazdaság és társadalom: agrárreform, iparosodás, válság

A fiatal észt állam gazdasági alapjait az első világháború és a függetlenségi háború utáni újjáépítés határozta meg. A legnagyobb társadalmi átalakulást az 1919-ben elfogadott **földreform** (maareform) hozta, amely a nagybirtokok – elsősorban a balti német nemesség birtokainak – kisajátítását rendelte el. A reform célja kettős volt: egyrészt a függetlenséget megelőző társadalmi rend egyik alapintézményének felszámolása, másrészt a szabadságharcban részt vevő katonák és a föld nélküli parasztok földhöz juttatása. A hivatalos földosztási adatok szerint a reform több tízezer új kisbirtok kialakulását tette lehetővé, bár a pontos számok módszertani okokból eltérőek lehetnek, és a történeti irodalomban becslések terjednek.

A földreform következményeit illetően a történészi konszenzus abban áll, hogy a balti német nagybirtokos réteg gazdasági hatalma megtört, és a vidéki társadalom szerkezete alapvetően átalakult. A reform azonban nem csupán gazdasági intézkedés volt, hanem nemzeti szempontból is szimbolikus jelentőséggel bírt: a korábbi uralkodó elit vagyonának újraelosztása az észt nemzetépítés részévé vált. A balti német közösség emlékezetében ez a folyamat sokáig sérelemként élt tovább, míg az észt nemzeti narratívában a függetlenség megszilárdításának egyik pilléreként

jelenik meg. Ez az ellentétes emlékezetpolitikai értelmezés a mai napig hat a két közösség múltképére.

Az iparosodás a korszakban egyenlőtlenül haladt előre. Az ország legfontosabb ásványkincse a **palaolaj** (põlevkivi) volt, amelynek kitermelése Északkelet-Észtországban összpontosult. A palaolajra épülő energiaipar és a fejlődő vegyipar a korszak végére az észt gazdaság egyik meghatározó ágazatává vált. Emellett a faipar, a cellulózgyártás, a textilipar és a gépgyártás is jelentős fejlődésen ment keresztül. A mezőgazdaságban a tejtermelés, a vaj- és szalonnaexport vált a legfontosabb bevételi forrássá, különösen a nyugat-európai piacokon. A külkereskedelem iránya az 1920-as években fokozatosan diverzifikálódott: Németország, Nagy-Britannia és a skandináv országok mellett a Szovjetunió is kereskedelmi partnerként jelent meg, bár ez utóbbi kapcsolat politikai okokból instabil maradt.

A pénzügyi stabilizáció fontos állomása volt, amikor az észt márkát 1928-ban felváltotta az **észt korona** (Eesti kroon). Az új valuta bevezetése a gazdaságpolitikai hitelesség növelését szolgálta, és a korabeli hivatalos közlemények szerint hozzájárult az árfolyam stabilizálásához. A pontos statisztikai adatok – például az infláció mértéke vagy a nemzeti jövedelem alakulása – a korszakból csak részben állnak rendelkezésre, és a gazdaságtörténeti irodalom a becslések széles skáláját közli. Ezért az 1920-as évek észt gazdasági teljesítményéről csak óvatos következtetések vonhatók le.

Az 1929–1933-as **nagy gazdasági világválság** súlyosan érintette az észt exportra termelő mezőgazdaságot és az ipart. A mezőgazdasági árak zuhanása elszegényítette a kisbirtokosokat, a munkanélküliség pedig a városokban növekedett. A válság hatására felerősödött a szociális elégedetlenség, és a politikai vita középpontjába a gazdasági önvédelem, a vámpolitika és a szociális kiadások kérdése került. A kormányok sorra próbálkoztak megszorító intézkedésekkel és mezőgazdasági támogatásokkal, de a parlamenti széttöredezettség miatt a hosszú távú válságkezelés nehézkes maradt. Ez a tapasztalat tovább erősítette azokat a hangokat, amelyek a végrehajtó hatalom megerősítését követelték.

### 15.1.5 Az 1930-as évek eleji válság és a demokrácia eróziója

A parlamentáris rendszerrel szembeni elégedetlenség az 1930-as évek elején új politikai erőt emelt fel: a **Szabadságharcosok Szövetsége** (Vabadussõjalaste Liit), közkeletű nevén a **Vaps** mozgalom. A szervezet eredetileg a függetlenségi háború veteránjait tömörítette, de fokozatosan jobboldali, populista tömegmozgalommá alakult, amely az alkotmány radikális átalakítását, erős elnöki hatalmat és a pártrendszer visszaszorítását követelte. A mozgalom retorikájában a parlamenti pártokat a nemzeti érdek elárulóiként állította be, és a gazdasági válság áldozatainak elégedetlenségét használta fel.

A Vaps nyomására az alkotmányreform kérdésében több népszavazást is tartottak. Az 1933 őszén elfogadott alkotmánytervezet a korábbi radikális parlamentarizmussal szakítva erős államelnöki tisztséget hozott volna létre, amely a végrehajtó hatalom központosítását ígérte. A kortárs megfigyelők egy része ebben a demokrácia megerősítését látta, mások viszont a tekintélyelvű fordulat előkészítését. A történészi vita máig nyitott abban a kérdésben, hogy a Vaps valóban széles társadalmi bázissal rendelkezett-e, vagy inkább a politikai elit belső válsága emelte meg jelentőségét.

A parlamentáris köztársaság végét végül nem a választások, hanem egy államcsíny jellegű lépés hozta el. Dokumentált tény, hogy 1934. március 12-én **Konstantin Päts** – aki ekkor riigivanemként a kormányt vezette – **Johan Laidoner** tábornokkal együtt kihirdette a szükségállapotot, betiltotta a Vaps mozgalmat, felfüggesztette a pártok működését, és elhalasztotta az elnökválasztást. Az intézkedést hivatalosan azzal indokolták, hogy a Vaps fenyegeti az államrendet, és a

demokrácia védelme érdekében van szükség rendkívüli lépésekre. A lépés azonban a gyakorlatban nem a demokrácia megőrzését, hanem egy autoriter rendszer kiépülését nyitotta meg, amelynek részleteit a Päts autoriter rendszere alfejezet tárgyalja.

A 1934. márciusi fordulat értelmezése a mai napig erősen vitatott. Az észt nemzeti emlékezetben a Päts-korszak sokáig ambivalens megítélést kapott: egyesek szerint a szükségállapot megakadályozta a szélsőjobboldali hatalomátvételt, mások szerint viszont éppen ez a lépés számolta fel a demokratikus intézményeket, és készítette elő a későbbi szovjet megszállással szembeni ellenállás gyengülését. A kérdésben a történészi konszenzus csak annyiban áll fenn, hogy az 1934-es események lezárták az 1920-as alkotmányra épülő parlamentáris köztársaság időszakát, és alapvetően átalakították az észt politikai rendszert.

### 15.1.6 Források és bizonytalanságok

Az 1920–1934 közötti észt parlamentáris köztársaság vizsgálatának elsődleges forrásai közé tartozik az 1920-as alkotmány szövege, az 1925-ös kulturális autonómia törvény, a Riigikogu üléseinek jegyzőkönyvei, a választási statisztikák, a népszámlálási adatok, valamint a kormányrendeletek és hivatalos közlönyök. A politikai viták rekonstruálásához a korabeli észt, német és orosz nyelvű sajtó is fontos forrást jelent. A gazdasági folyamatokra vonatkozóan a statisztikai hivatal kiadványai és a vámtarifa-kereskedelmi jelentések szolgálnak alapul, de ezek a háborús körülmények miatt gyakran hiányosak, és a becslések módszertana nem egységes.

A legfontosabb bizonytalanságok közé tartozik a kormányválságok pontos száma, mivel a kabinetek megalakulásának és lemondásának időpontjai nem mindig egyértelműen rögzítettek. Az agrárreform hatásának számszerűsítése – például a kisajátított földterület nagysága vagy az új kisbirtokok száma – szintén módszertani nehézségekbe ütközik. A kisebbségi kulturális autonómia gyakorlati működéséről a közösségi levéltárak megőriztek iratokat, de azok feldolgozottsága egyenetlen, és az autonómia sikerének megítélésében a kutatók között vita van. A nagy gazdasági világválság észtországi hatásairól szóló adatok szintén becsléseken alapulnak, és az összehasonlító gazdaságtörténeti elemzések eltérő képet rajzolnak. Az 1934-es események értelmezése pedig – mint említettük – részben emlékezetpolitikai viták tárgya, ezért a történeti leírásnak különösen óvatosnak kell lennie az ok-okozati magyarázatokban.

### 15.1.7 Rövid összefoglaló

- A független Észtország 1920-ban olyan alkotmányt fogadott el, amely egykamarás parlamentet, a riigivanem által vezetett kollektív végrehajtó hatalmat és az önálló államfő hiányát intézményesítette.
- A radikális parlamentarizmus többpárti, széttöredezett politikai rendszert eredményezett, gyakori kormányválságokkal, bár a választások, a sajtószabadság és a parlamenti vita 1934-ig formálisan fennmaradt.
- Az 1925-ös kulturális autonómia törvény lehetővé tette a nemzeti kisebbségek számára saját kulturális önkormányzat létrehozását; a balti német és a zsidó közösség élt is ezzel, de a törvény hatóköre nem terjedt ki minden csoportra, és politikai képviseletet sem biztosított.
- Az 1919-es földreform felszámolta a balti német nagybirtokos réteg gazdasági alapjait, és több tízezer új kisbirtokot hozott létre; a reform megítélése máig eltérő az észt és a balti német emlékezetben.

- Az 1920-as évek gazdasága a mezőgazdasági exportra, a faiparra és a palaolaj-kitermelésre épült; az 1928-as koronareform stabilizálta a pénzügyi rendszert, de az 1929–1933-as válság súlyos társadalmi feszültségeket okozott.
- A Szabadságharcosok Szövetsége (Vaps) az 1930-as évek elején megerősödött, és az alkotmányreformról tartott népszavazások révén az elnöki rendszer irányába tolta a közéletet.
- 1934. március 12-én Konstantin Päts és Johan Laidoner államcsíny jellegű intézkedésekkel felfüggesztette a pártműködést, betiltotta a Vapsot, és ezzel lezárta a parlamentáris köztársaság időszakát.

### 15.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött az 1920-as észt alkotmány a korabeli európai elnöki és fél-elnöki rendszerektől, és milyen következményei voltak a végrehajtó hatalom gyengeségének?
2. Hogyan próbálta az 1925-ös kulturális autonómia törvény kezelni a kisebbségi kérdést, és miért tekinthető egyszerre úttörőnek és korlátozottnak?
3. Milyen gazdasági és társadalmi következményei voltak az 1919-es földreformnak, és hogyan viszonyul egymáshoz az észt nemzeti és a balti német emlékezet?
4. Miért vezetett a nagy gazdasági világválság az észt parlamentarizmus eróziójához, és milyen szerepet játszott ebben a Vaps mozgalom?
5. Miként értékelhető 1934. március 12. államcsínye: a demokrácia védelmének, tekintélyelvű fordulatnak vagy mindkettőnek tekinthető-e, és miért marad vitatott a történeti megítélése?

## 15.2 Päts autoriter rendszere

Az észt parlamentáris köztársaság 1920-as évekbeli működését az 1930-as évek elején súlyos politikai és gazdasági válság terhelte. A pártok közötti éles vita, a világgazdasági válság hatásai és a szélsőjobboldali Veteránok mozgalmának (Eesti Vabadussõjalaste Liit, röviden **Vaps**) gyors erősödése olyan helyzetet teremtett, amelyben az alkotmányos rend védelme és a demokratikus intézményekbe vetett bizalom egyaránt meggyengült. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan vezetett ez a válság 1934. március 12-én Konstantin Päts és Johan Laidoner államcsínyéhez, és milyen jellemzői voltak az azt követő, 1940-ig fennálló autoriter rezsimnek. A kérdés nem csupán a hatalomátvétel technikai részleteire vonatkozik, hanem arra is, hogy a korporatív kísérlet és a nacionalista fordulat mennyiben jelentett szakítást a korábbi demokratikus hagyománnyal, és milyen örökséget hagyott hátra a szovjet megszállás előestéjén.

### 15.2.1 Előzmények: politikai válság és a Veteránok mozgalma

Az 1920-as évek Észtországának parlamentáris rendszere rendkívül fragmentált pártstruktúrára épült. A Riigikoguba (a törvényhozás) számos kis párt jutott be, ami gyakori kormányválságokhoz és rövid életű kabinetekhez vezetett. A politikai elit – a polgári pártok és a szociáldemokraták – közötti viták elsősorban a földreform, a kisebbségi törvények és a gazdaságpolitika kérdéseiben éleződtek ki. A helyzetet tovább rontotta az 1929–1933 közötti gazdasági világválság, amely az észt mezőgazdasági exportot, a tej- és vajtermelést súlyosan érintette, és növekvő munkanélküliséget, valamint vidéki eladósodást okozott.

A **Vaps** (Eesti Vabadussõjalaste Liit, „Észt Szabadságharcosok Szövetsége”) eredetileg az 1918–1920-as függetlenségi háború veteránjainak érdekvédelmi szervezeteként jött létre, de

az 1930-as évek elején fokozatosan radikális politikai mozgalommá alakult. A mozgalom retorikája a korruptnak és tehetetlennek ábrázolt pártelit elutasítására, egy erős, közvetlenül választott elnöki hatalom megteremtésére és a „nemzeti egység” helyreállítására épült. A Vaps népszerűsége különösen a középrétegek, a kistisztviselők, a volt katonák és a válság sújtotta vidéki lakosság körében nőtt. 1933-ban a mozgalom által kezdeményezett alkotmányozó népszavazáson a választók egy olyan új alaptörvényt fogadtak el, amely jelentősen megnövelte az államfő (riigivanem) jogköreit, lehetővé téve a parlament feloszlatását és rendeleti kormányzást. A Vaps az 1934 elején tartott helyhatósági választásokon komoly sikereket ért el, és felmérések szerint esélyes volt a közelgő elnökválasztáson is. Ez a perspektíva riadttá tette a hagyományos politikai elitet, amely tartott attól, hogy a Veteránok hatalomra kerülve diktatúrát építenek ki.

### 15.2.2 A puccs és a rendeleti kormányzás

1934. március 12-én **Konstantin Päts**, aki ekkor ügyvivő államfőként (riigivanem) irányította a kormányt, a hadsereg főparancsnokával, **Johan Laidonerrel** együttműködve rendkívüli állapotot (kaitseseisukord) hirdetett ki, betiltotta a Vaps szervezetet, és felfüggesztette a politikai pártok tevékenységét. A puccsot azzal indokolták, hogy egy közvetlen Vaps-féle államcsínyt kell megelőzni. A történészek máig vitatják, hogy valóban létezett-e konkrét, előkészített puccskísérlet a Veteránok részéről, vagy Pätsék csupán ürügyként használták a fenyegetést a hatalom megszerzésére. A kortárs források egy része szerint a Vaps vezetői valóban terveztek fellépést, más források ezt túlzásnak tartják.

A rendkívüli állapot bevezetése után Päts rendeleti úton kezdett kormányozni. A Riigikogu üléseit először felfüggesztették, később pedig feloszlatták. A sajtót cenzúra alá vonták, a gyülekezési jogot korlátozták, és a politikai ellenfeleket – elsősorban a Vaps tagjait – tömegesen letartóztatták. A Veteránok mozgalom vezetőit koholt vádakkal bíróság elé állították, és többéves börtönbüntetésre ítélték. A szociáldemokrata és baloldali politikusok is rendőri megfigyelés alá kerültek, bár velük szemben kevésbé alkalmaztak erőszakos fellépést. A puccs után néhány hónappal Päts bejelentette, hogy ideiglenesen rendeleti kormányzás marad érvényben, amíg „a nemzeti egység” nem áll helyre. Ez a gyakorlatban a diktatúra intézményesülését jelentette.

### 15.2.3 Az 1937-es alkotmány és a korporatív állam kiépítése

A hatalom megszilárdítása érdekében Päts 1936-ban népszavazást kezdeményezett egy új alkotmány elfogadásáról. A referendumot a kormányzat által ellenőrzött körülmények között tartották, és az új alaptörvényt 1937-ben fogadták el, majd 1938. január 1-jén lépett hatályba. Az alkotmány egy erős, közvetlenül választott elnöki tisztséget hozott létre, aki jogosult volt a parlament feloszlatására, a miniszterelnök kinevezésére és rendeletek kibocsátására. A törvényhozást kétkamarás parlamentre cserélték: az alsóházat (**Riigivolikogu**) és a felsőházat (**Riiginõukogu**) hozták létre. A felsőház tagjait részben a korporatív szervezetek delegálták, részben az elnök nevezte ki, ami biztosította a kormányzati befolyást. A politikai pártok továbbra is tiltva maradtak, és a választási rendszer is korlátozta a tényleges versenyt. A hivatalos indoklás a „pártviszályok” meghaladásáról és a „nemzeti egység” megteremtéséről szólt.

A rezsim ideológiájának központi eleme a **korporatív állam** (korporatiivne riik) eszméje volt. Ennek jegyében a társadalom fő foglalkozási csoportjait (mezőgazdasági termelők, iparosok, munkások, szabadfoglalkozásúak, nők stb.) államilag elismert kamarákba szervezték. A kamaráknak elvileg a gazdasági és szociális érdekegyeztetésben kellett volna szerepet játszaniuk, és tagjaik választhattak képviselőket a felsőházba. A gyakorlatban azonban a kamarákat a kormányzat felügyelte, és inkább a hatalom csatornáiként működtek, mintsem a valódi érdekérvényesítés eszközeiként. A szakszervezeteket is beolvasztották a korporatív rendszerbe, ami a munkavállalói

önszerveződés visszaszorulását eredményezte. A rezsim propagandája a „harmadik utat” hirdette a liberális demokrácia és a bolsevizmus között, de a gyakorlatban autoriter, egyszemélyi irányítás érvényesült.

### 15.2.4 Nacionalizmus, propaganda és a társadalom

Az autoriter fordulatot erőteljes nacionalista ideológia kísérte. Päts rendszere a paraszti társadalom hagyományait, az észt parasztgazdaságot és a vidéki életformát állította a nemzeti identitás középpontjába. A kormányzati propaganda Pätset mint az „állam atyját” és a nemzet egységének megtestesítőjét ábrázolta; személyi kultusza a korabeli európai diktatúrákhoz hasonló vonásokat mutatott, bár kevésbé volt látványos és erőszakos, mint például a náci Németországban. A sajtót szigorú cenzúra alá vonták, a politikai kritikát elfojtották, a nyilvános vitát a kormányzat által meghatározott keretek közé szorították. Ezt az időszakot a későbbi észt emlékezet **„néma korszak”** (vaikiv ajastu) néven tartja számon, utalva a politikai csendre és a közélet leszűkítésére.

A nacionalista retorika azonban nem fordult át szélsőséges etnikai üldözésbe. A hivatalos politika az észt nyelv és kultúra primátusát hirdette, de a kisebbségekkel – oroszokkal, balti németekkel, zsidókkal, svédekkel – szemben alapvetően türelmi álláspontot tartott fenn, összhangban a korábbi észt hagyománnyal. A kisebbségek kulturális autonómiáját nem számolták fel teljesen, bár a korporatív rendszerben való részvételük korlátozottabbá vált. A nők társadalmi helyzete nem változott drasztikusan: formálisan megtarthatták választójogukat az 1938-as alkotmány alapján is, de a korporatív kamarákban és a politikai döntéshozatalban reprezentációjuk alacsony maradt. A rezsim a hagyományos nemi szerepeket erősítette, a nőket elsősorban anyaként és háziasszonyként jelenítette meg a propagandában.

### 15.2.5 Gazdasági és szociálpolitika

A Päts-rezsim gazdaságpolitikája a válságból való kilábalásra és az állami beavatkozás növelésére épült. A kormányzat jelentős beruházásokat hajtott végre az infrastruktúrában – utak, hidak, iskolaépületek –, és támogatta a mezőgazdasági termelést, különösen a tej- és vajexportot. A mezőgazdasági termékek állami felvásárlása és a termelőknek nyújtott hitelek enyhítették a vidéki eladósodást. Az iparban a protekcionista intézkedések és a helyi vállalkozások támogatása elősegítette a foglalkoztatás bővülését. A munkanélküliség az 1930-as évek második felére számottevően csökkent, bár erre vonatkozóan a korabeli statisztikák becsléseken alapulnak, és módszertani bizonytalanságuk miatt óvatosan kezelendők.

A szociálpolitika területén a rezsim bevezette a kötelező munkavállalói biztosítás egyes formáit, és javított az egészségügyi, oktatási ellátáson. A korporatív kamarák rendszerében a munkavállalói érdekérvényesítés lehetőségei beszűkültek, mivel a szakszervezeteket beolvasztották, és a bérvitákban a kormányzat döntőbírói szerepet játszott. A gazdasági növekedés elosztása azonban egyenlőtlen maradt: a mezőgazdasági bérmunkások és a városi szegények helyzete továbbra is kiszolgáltatott volt. A rezsim gazdaságpolitikáját a későbbi történetírás részben sikeresként értékeli a stabilitás helyreállítása miatt, másrészt viszont a politikai szabadságjogok felszámolásával járó árat hangsúlyozza.

### 15.2.6 A rendszer vége: a szovjet megszállás

A Päts-rezsim 1940 nyarán ért véget, amikor a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos kiegészítő jegyzőkönyvei értelmében Észtország a Szovjetunió érdekszférájába került. 1939 őszén a Szovjetunió

katonai bázisok létesítésére kényszerítette Észtországot, majd 1940. június 16-án ultimátumban követelte egy új, szovjetbarát kormány kinevezését és a szovjet csapatok beáramlását. Az észt vezetés – Päts és a kormány – az ellenállás kilátástalanságát látva engedett. A szovjet csapatok megszállták az országot, a Päts kabinetjét lemondatták, és bábkormányt neveztek ki. Pätset később letartóztatták, és a Szovjetunióba deportálták, ahol börtönben halt meg. A szovjet megszállás új korszakot nyitott, amelyben a Päts-korszakot burzsoá diktatúraként bélyegezték meg, és az emlékezetét hosszú időre elhallgatták.

### 15.2.7 Források és bizonytalanságok

Az alfejezetben tárgyalt események rekonstrukciója elsősorban a korszakból fennmaradt levéltári forrásokra – törvényekre, kormányrendeletekre, bírósági jegyzőkönyvekre, hivatalos közlönyökben közzétett dokumentumokra –, valamint kortárs sajtótermékekre, emlékiratokra és a későbbi történeti feldolgozásokra támaszkodik. A hivatalos iratok jól dokumentálják a rendeleti kormányzás lépéseit, az 1937-es alkotmány szövegét és a korporatív szervezetek létrehozását. Ugyanakkor a döntések mögötti motivációk – például a Vaps-féle puccskísérlet valódisága – már vitatottak: a fennmaradt bizonyítékok egy része utólag konstruált lehet, és a puccs áldozatainak szerepe a mai napig történészi viták tárgya.

A rezsim jellegének megítélésekor a szakirodalomban eltérő álláspontok léteznek. Egyes szerzők a Päts-korszakot „autoriter demokráciának” vagy „mérsékelt tekintélyuralomnak” nevezik, kiemelve, hogy nem volt tömeges állami terror, és a bíróságok részben működtek. Mások egyértelműen diktatúrának minősítik, mivel a politikai verseny megszűnt, a sajtószabadságot felszámolták, és a hatalomgyakorlás egyszemélyi, rendeleti alapon történt. A korporatív rendszer gyakorlati működéséről is vita folyik: egyes történészek szerint a kamarák valódi érdekegyeztető fórumokként funkcionáltak, mások szerint csupán a hatalom meghosszabbításának eszközei voltak.

A gazdasági és szociális adatokra vonatkozóan óvatosság szükséges: a korabeli statisztikák gyűjtési módszertana eltérő volt, és a számok részben politikai célokat szolgáltak. A munkanélküliségi ráta, a mezőgazdasági jövedelmek és az életszínvonal alakulása csak becslések alapján ítélhető meg, és a különböző történeti munkákban eltérő adatok szerepelhetnek. Az emlékezetpolitikai értékelés szintén erősen változott: a szovjet időszak hivatalos észt történetírása Pätset reakciós diktátorként ábrázolta, míg a függetlenség 1991-es helyreállítása után a közbeszédben hangsúlyosabbá vált az a nézet, amely Pätset az 1934-es fordulatban a nemzeti stabilitás megteremtőjeként láttatja. A tudományos mérleg azonban inkább a két szélsőség között helyezkedik el: a rezsim tekintélyelvű volt, de nem totalitárius, és a szovjet megszállás utólagos traumája gyakran befolyásolja a megítélését.

### 15.2.8 Rövid összefoglaló

- Az 1930-as évek eleji politikai válság, a Vaps mozgalom erősödése és az 1933-as alkotmányreform nyomán Konstantin Päts 1934. március 12-én Johan Laidonerrel államcsínyt hajtott végre, rendkívüli állapotot hirdetett és betiltotta a politikai pártokat.
- A rezsim rendeleti kormányzásra épült, a parlamentet felfüggesztették, a sajtót cenzúrázták, a Vaps vezetőit bebörtönözték; a politikai ellenzéket elhallgattatták.
- 1937-ben új alkotmányt fogadtak el, amely erős elnöki jogköröket, kétkamarás parlamentet és korporatív kamarák rendszerét hozta létre; a pártok továbbra is tiltva maradtak.
- A korporatív állam (korporatiivne riik) elmélete a munkaadókat és munkavállalókat államilag ellenőrzött kamarákba szervezte, de a gyakorlatban ez a hatalom megszilárdítását szolgálta, nem valódi érdekegyeztetést.

- A nacionalista ideológia a paraszti hagyományokat és a nemzeti egységet hangsúlyozta; a korszakot „néma korszakként” (vaikiv ajastu) emlegetik, mivel a politikai vita és a sajtószabadság megszűnt.
- A rezsim gazdaságpolitikája állami beruházásokkal és protekcionista eszközökkel mérsékelte a válság hatásait, de a szociális jogok korlátozottak maradtak, és a növekedés eloszlása egyenlőtlen volt.
- A Molotov–Ribbentrop-paktum következtében a Szovjetunió 1940-ben megszállta Észtországot, Pätset deportálták, és a rezsim összeomlott.
- A Päts-korszak megítélése vitatott: egyesek mérsékelt autoriter rendszernek, mások diktatúrának tekintik; az emlékezetpolitikában a szovjet elítélés és a nemzeti helyreállítás narratívája ütközik.

### 15.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen belpolitikai és gazdasági tényezők vezettek az 1934-es államcsínyhez Észtországban?
2. Hasonlítsa össze az 1938-as észt alkotmány intézményeit a korábbi, 1920-as évekbeli parlamentáris rendszerrel! Mely pontokon figyelhető meg az autoriter fordulat?
3. Miben különbözött a Päts-féle korporatív állam a valódi érdekegyeztető rendszerektől, és milyen funkciót töltött be a hatalomgyakorlásban?
4. Hogyan viszonyult a rezsim az észt nacionalizmushoz és a kisebbségekhez? Milyen korlátai voltak a „nemzeti egység” hirdetésének?
5. Miért tekinthető a szovjet megszállás a Päts-rezsim bukásának, és hogyan befolyásolta a későbbi emlékezetpolitika a korszak megítélését?

## 15.3 Szovjet és náci megszállás, szovjet Észtország

Az észt államiság 1940 és 1991 közötti fél évszázada a kis balti állam számára a megszállások, annexiók, tömeges deportálások és az erőszakos társadalmi átalakítások időszaka volt. Ez a korszak nem csupán Észtország, hanem az egész kelet-közép-európai régió sorsfordító tapasztalata, amelyben a szovjet és a náci nagyhatalmi törekvések közé szorult országok elvesztették cselekvési szabadságukat, majd hosszú küzdelemben, a közép-európai rendszerváltásoknál békésebb, de nem kevésbé radikális úton szerezték vissza függetlenségüket. Jelen alfejezet az 1939–1940-es szovjet terjeszkedéstől, az 1940. évi annexiótól a német megszálláson át a második szovjet korszakig, valamint az 1987–1991 közötti éneklő forradalomig vezető utat tárgyalja, különös tekintettel az ellenállás formáira, a társadalmi következményekre és a történeti értékelés bizonytalanságaira.

### 15.3.1 A szovjet annexió előzményei és folyamata (1939–1940)

Az 1939. augusztus 23-án aláírt **Molotov–Ribbentrop-paktum** titkos záradéka a balti államokat, köztük Észtországot a szovjet érdekszférába sorolta. Ez a dokumentált tény, bár a paktum titkos záradékának hitelességét a szovjet fél évtizedekig tagadta; ma már a szakirodalom egyöntetűen valódi, aláírt és jóváhagyott megállapodásként kezeli. A paktum következményeként 1939 őszén a Szovjetunió katonai bázisok telepítésére kényszerítette Észtországot, az 1939. szeptember 28-i **kölcsönös segítségnyújtási egyezmény** keretében. Ez a szerződés – amelyet az észt kormány a szovjet katonai erőfölény és a nemzetközi helyzet nyomása alatt kötött – lehetővé tette a Vörös Hadsereg 25 ezer főt meghaladó kontingensének állomásoztatását, ami formailag nem szüntette meg az ország szuverenitását, gyakorlatilag azonban megnyitotta az utat a későbbi annexióhoz.

1940. június 16-án a Szovjetunió ultimátumot intézett Észtországhoz, amelyben a szovjet katonai bázisok elleni „ellenséges tevékenységet” és a szovjet–észt kapcsolatok „súlyos megsértését” hangoztatva követelte a kormány átalakítását és további szovjet csapatok beengedését. Az ultimátum jogi megalapozása a nemzetközi jog szerint vitatott, a kortárs és későbbi értékelések szerint ürügy volt a katonai megszállás legitimálására. Június 17-én a Vörös Hadsereg hadosztályai bevonultak Észtországba, és megszállták a főbb városokat; a hatalom gyakorlatilag a szovjet különleges megbízott, Andrei Zsdanov kezébe került. A **júniusi fordulat** néven ismert eseménysorozatban az észt kormány távozott, és új, szovjetbarát kabinet alakult, amelyet azonban Moszkvából irányítottak.

Az annexió formális legalizálására 1940 júliusában került sor: megtartottak egy rohamtempójú, előre meghatározott eredményű parlamenti választást, amelyen csak a szovjetbarát **Észt Dolgozók Szövetsége** (Eestimaa Töötava Rahva Liit) indult. A választás eredményét – a hivatalos közlés szerint 92,8%-os részvétel mellett 84,1%-os támogatottság – a nyugati megfigyelők és a későbbi történészek nem tekintik szabad választásnak; a választási jegyzőkönyvek hitelessége is vitatott. Az így létrehozott **Riigikogu** (észt parlament) július 21-én kikiáltotta az Észt Szocialista Szovjet Köztársaságot, és kérte felvételét a Szovjetunióba, amit augusztus 6-án a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa jóváhagyott. Az 1940. évi annexiót a nemzetközi közösség jelentős része – így az Egyesült Államok és számos nyugat-európai állam – soha nem ismerte el *de jure*, csupán *de facto* tudomásul vették a tényleges hatalmi helyzetet. Ez a jogi fenntartás az évtizedek során az észt emigráció és a későbbi függetlenségi politika egyik alapja lett.

### 15.3.2 Az első szovjet megszállás (1940–1941)

Az első szovjet időszak alig több mint egy éve a szovjetizálás gyors és brutális felgyorsítását hozta. A hatalmat a **Kommunista Párt** helyi szervezetei és a szovjet belügyi szervek (később NKVD) gyakorolták. A gazdaságban megkezdődött a bankok, nagyüzemek, kereskedelmi vállalatok államosítása; a mezőgazdaságban a nagybirtokok felosztását és az első kollektivizálási lépéseket is meghirdették, de a teljes kolhozosítás csak 1949 után valósult meg. A politikai és társadalmi elit elleni fellépés tömeges letartóztatásokban és kivégzésekben öltött testet; a legnagyobb megtorló akció azonban az 1941. június 14-i **deportálás** volt.

A júniusi deportálás során az NKVD és a helyi segéderői – a hivatalos adatok szerint – körülbelül 10 000 észt polgárt hurcoltak el, főként családostul, tehetősebb parasztokat, értelmiségieket, politikusokat és katonatiszteket. A becslések 9 200 és 10 200 fő közé teszik a deportáltak számát; a szállítások egy része közvetlenül a halálba vezetett, a Szibériába hurcoltak nagy része a hadifogolytáborokban vagy a kényszermunka-telepeken halt meg. A deportálás dokumentált tény, de a pontos áldozatszám továbbra is vitatott, mivel a szovjet iratok hiányosak, és a túlélők visszaemlékezései eltérő számokat tartalmaznak. Az 1941. júniusi deportálás mintája megegyezik a lett és litván területeken végrehajtott akciókkal, ami a szovjet politika regionális összehangoltságát mutatja.

A szovjet megszállásról a kortárs észt lakosság nagy része egyértelműen elutasítóan ítélkezett, de a nyilvános ellenállás lehetősége szűk volt. Az 1940–1941-es időszakban megalakultak ugyan kisebb illegális ellenálló csoportok, de ezek elsősorban a német megszállás idején aktívvá váló **erdei testvérek** (metsavennad) előfutárainak tekinthetők. A szovjet hatóságok ezzel párhuzamosan tömegesen toboroztak erőszakkal katonai szolgálatra, és sok észt férfi a Vörös Hadsereg soraiban került a keleti frontra.

### 15.3.3 A náci megszállás és a Holocaust (1941–1944)

A náci Németország 1941. június 22-én indított Szovjetunió elleni támadása nyomán a Wehrmacht és a vele szövetséges erők gyorsan elfoglalták a balti országokat. Észtország területére a német csapatok 1941 júliusától érkeztek; Tallinnt augusztus 28-án foglalták el. A német megszállást a lakosság egy része – az 1940–1941-es szovjet terrortól szenvedő csoportok – először felszabadításként élte meg, de ez a remény gyorsan szertefoszlott. A náci rezsim Észtországot az **Ostland** nevű közigazgatási egység részeként, a **Reichskommissariat Ostland** keretében kormányozta, és nyíltan gazdasági kizsákmányolásra, valamint a „fajelmélet” szerinti átalakításra törekedett.

A náci megszállás legsúlyosabb következménye a **Holocaust** volt. Észtországban a háború előtt mintegy 4500 zsidó élt, akiknek túlnyomó része a szovjet uralom elől keletre evakuált vagy a Vörös Hadseregben harcolt; a német megszállás idején csak néhány száz zsidó maradt az országban. A náci megsemmisítő gépezet azonban Észtországot tranzit- és kivégzőhelyként használta: a megszállt területeken létesített táborokba – elsősorban a Tallinn melletti **Kloogára** – a Szovjetunió más részeiből, főként Fehéroroszországból, Litvániából és Lettországból deportált zsidókat szállítottak, és tömegesen gyilkoltak meg. A kloogai tábor 1944. évi felszámolásakor, a Vörös Hadsereg előrenyomulása idején a visszavonuló SS-egységek és kollaboránsaik több ezer rabot lőttek agyon; a holttestekkel teli máglyák látványa a háború utáni szovjet propagandában és a nemzetközi bírósági eljárásokban is dokumentálva lett. Az észtországi zsidó áldozatok száma – beleértve a helyi és a betelepített zsidókat – a becslések szerint 8 000 és 10 000 közé tehető; a pontos szám bizonytalan, mert a náci iratok egy része megsemmisült, és a szovjet források is ideologikusan torzítottak. A Holocaust áldozatai között voltak továbbá romák, szovjet hadifoglyok és politikai foglyok is.

A német megszállás alatt kialakult az észt kollaboráció kérdése, amely máig érzékeny emlékezetpolitikai vita tárgya. Az **Omakaitse** (önvédelem) nevű, német irányítás alatt működő milíciában sok észt férfi szolgált, részben a szovjetellenesség, részben a kényszer hatására; egyes egységek részt vettek zsidók és szovjet partizánok elleni akciókban. A háború után a szovjet narratíva az egész észt nemzetet kollektívan bűnösként igyekezett feltüntetni, míg az észt nemzeti emlékezet gyakran a szovjet megszállás áldozati szerepét hangsúlyozza. A tudományos konszenzus szerint a kollaboráció ténye dokumentált, de mértéke és motivációja egyénenként és csoportonként változott, és nem igazolható a kollektív bűnösség tétele. Ugyanebben az időszakban létrejött a **20. észt SS-gránátoshadosztály** is, amelybe észteket soroztak be; ennek tagjai közül sokan a német vereség után nyugatra menekültek.

A német megszállással szemben is kialakult ellenállás. Az **erdei testvérek** a megszállt területeken bújkáló, szovjet orientációjú vagy nemzeti alapon szerveződő partizánok voltak; emellett működtek szovjet ejtőernyősök és illegális kommunista sejtek is. Az ellenállás összképe azonban megosztott: a lakosság egy része a németekben látta a kisebb rosszat a szovjet terrorhoz képest, mások a nyugati szövetségesek győzelmét várták. A német uralom idején a kényszermunka, a gazdasági rekvirálások és a megtorlások ugyanúgy sújtották a lakosságot, mint a szovjet rendszer, de a nemzeti elit kiirtása mégsem volt teljesen szisztematikus.

### 15.3.4 A szovjet hatalom visszatérése és az erdőtestvérek időszaka (1944–1953)

A Vörös Hadsereg 1944 őszén foglalta vissza Észtországot; a front átvonulása során a **lai (széles körű) földönfutásnak** nevezett menekülthullám indult meg nyugat felé. A becslések szerint 70–80 ezer észt hagyta el az országot 1944-ben; a menekültek között sok értelmiségi, tisztviselő, gazda és városi polgár volt. Az emigráció a későbbi nyugati észt közösségek alapját képezte, és fontos szerepet játszott az észt függetlenségi narratíva fennmaradásában.

A szovjet hatalom újbóli berendezkedését azonnali erőszakhullám kísérte. Az 1944–1945-ös években tömeges letartóztatások, kivégzések és kényszersorozások zajlottak; a szovjet hatóságok megkezdték a kollektivizálás előkészítését és az ipari üzemek államosítását. A legnagyobb csapást az 1949. márciusi **deportálás** jelentette: a szovjet belügyi szervek egyetlen éjszaka alatt mintegy 20 000 embert deportáltak, túlnyomórészt gazdálkodókat és családjaikat, de köztisztviselőket és a nemzeti ellenállás szimpatizánsait is. A becslések 19 000 és 21 000 fő közé teszik a deportáltak számát; ebben az akcióban a kollektivizálással szembeni ellenállás letörése és a vidéki társadalom szétzúzása volt a cél. Az 1941-es és 1949-es deportálások összesen mintegy 30 000 embert érintettek, ami az akkori észt lakosság közel 3%-a. A pontos halálozási arány bizonytalan, de a deportáltak jelentős része a szibériai munkatáborokban vagy a kitelepítés helyén halt meg.

Az 1944 utáni években bontakozott ki az **erdei testvérek** fegyveres ellenállása. A metsavennad néven ismert partizánok az erdőkben, mocsarakban rejtőzve támadták a szovjet hatalom képviselőit, gyújtották fel a kolhozirodákat, és próbálták akadályozni a begyűjtést. A becslések szerint 1944 és 1956 között összesen 10–30 ezer ember csatlakozott valamilyen időszakban a fegyveres ellenálláshoz; az aktív harcosok száma egyszerre legfeljebb néhány ezer lehetett. A szovjet hatóságok, elsősorban az NKVD és utódszervezetei, tömeges megtorlással, besúgóhálózattal és katonai razziákkal válaszoltak. Az ellenállás felszámolása az 1950-es évek közepére lényegében befejeződött; az utolsó erdei testvért – az egyik legismertebb, August Sabbe nevű harcost – 1978-ban tűntették el, ami a szovjet dokumentumok szerint szökése közbeni vízbe fulladással vagy gyilkossággal végződött, de a körülmények máig vitatottak. Az erdei testvérek emlékezete a rendszerváltás után az észt nemzeti identitás fontos részévé vált, ugyanakkor a szovjet történetírás bűnöző banditaként bélyegezte meg őket.

A kollektivizálás a mezőgazdaságban 1949–1950-re teljesedett ki, és a vidéki társadalom alapvető átalakulását hozta. A nagygazdaságok megszűntek, a földet a szovhozk és kolhozk vették át; az erőszakos begyűjtés 1946–1947-ben éhínséget is okozott, bár ennek mértéke Észtországban elmaradt az ukrajnai vagy kazahsztáni éhínségektől. A paraszti ellenállás, a passzív szabotázs és a menekülés a városokba, illetve a nyugati emigráció felé mindennapi jelenséggé vált.

### 15.3.5 A szovjet Észtország a konszolidáció évtizedeiben (1953–1987)

Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után a szovjet rendszer Észtországban is enyhülést hozott, de a politikai keretek változatlanok maradtak. A hruscsovi „olvadás” idején bizonyos gazdasági decentralizációval és a helyi káderek nagyobb szerepével kísérleteztek, de a szovjetizálás – az orosz nyelvű betelepítés, a központi tervezés, az egypártrendszer – folyamatos maradt. Az 1950-es évek második felétől az észt ipar, különösen a palakitermelés és a gépgyártás, erőteljesen fejlődött, de ez a fejlődés nagymértékben függött a Szovjetunió más részeiből importált munkaerőtől. Az urbanizáció felgyorsult: Tallin, Tartu, Narva és más városok lakossága nőtt, miközben a vidék elöregedett.

A szovjet korszak legmeghatározóbb társadalmi folyamata az **oroszosítás** volt. A bevándorlás – főleg orosz, fehérorosz és ukrán munkások – Észtország etnikai összetételét jelentősen megváltoztatta. 1945 körül az észtek aránya a lakosságban még 90% felett volt, 1989-re azonban alig haladta meg a 62%-ot; a városokban, különösen Tallinban és az északkeleti iparvidéken – Narvában, Kohtla-Järvében – az orosz ajkú lakosság többségbe került. Az észt nyelv a hivatalos szférában háttérbe szorult, a felsőoktatás és a közigazgatás számos területén az orosz lett a kizárólagos nyelv. Az asszimilációs nyomás ellenére az észt nemzeti identitás fennmaradt, ápolták az anyanyelvi kultúrát, a dalosünnepek hagyományát, és az egyetemeken, irodalmi körökben létezett egy rejtett, nem hivatalos nemzeti szellemi élet.

A gazdasági életben a szovjet modell éles ellentmondásokat hozott: a hivatalos statisztikák növekedést mutattak, de a mindennapi hiánygazdaság, a környezetszennyezés – különösen a

palakitermelés által okozott pusztítás Északkelet-Észtországban – és az alacsony munkatermelékenység egyre nyilvánvalóbbá vált. A mezőgazdaság a kolhozosítás után is veszteséges maradt, az élelmiszerellátás akadozott. Az 1970-es évek olajár-emelkedése átmenetileg javította a szovjet állam gazdasági helyzetét, de a 1980-as évekre a rendszer stagnálásba süllyedt.

A politikai ellenállás a konszolidáció után sem szűnt meg teljesen. Az 1960-as években kisebb értelmiségi csoportok léptek fel a nemzeti nyelv és kultúra védelmében; 1968-ban a prágai tavasz leverése tovább erősítette a szovjet rendszerrel szembeni kiábrándultságot. 1980-ban egy csoport fiatal értelmiségi nyilvános tiltakozást szervezett a szovjet elnyomás és az oroszosítás ellen; a mozgalmat a KGB gyorsan elfojtotta, de a résztvevők egy része később az éneklő forradalom vezetője lett. A disszidensek, mint Mart Niklus vagy Jüri Kukk, börtönbüntetéseket szenvedtek, de az emigrációban élő észt közösség folyamatosan informálta a nyugati közvéleményt a szovjet megszállás törvénytelenségéről.

### 15.3.6 Az éneklő forradalom és a függetlenség helyreállítása (1987–1991)

A Mihail Gorbacsov által meghirdetett **peresztrojka** és **glasznoszty** 1987-től új lehetőségeket nyitott. Észtországban a nyilvános tiltakozások első hulláma a **foszforit-háború** volt 1987 tavaszán: a hatalom az északkeleti, környezetileg már súlyosan károsodott területen újabb foszforitbányákat akart nyitni, ami tömeges ellenállást váltott ki. A tiltakozás – amelyben a tudósok, diákok és a vidéki lakosság egyaránt részt vett – arra kényszerítette a szovjet vezetést, hogy felfüggessze a terveket. Ez volt az első olyan esemény, ahol a szovjet rendszer hatalmi logikája meghátrált a nyilvános nyomás előtt, és precedenst teremtett a további mozgósításra.

Az észt nemzeti mozgalom fő szervezete az 1988-ban alakult **Rahvarinne** (Népfront) lett, amely a peresztrojka kereteit kihasználva követelte az állami szuverenitás, a nyelvi jogok és a gazdasági önállóság bővítését. Ezzel párhuzamosan a **Laulupidu** (dalosünnep) hagyománya politikai tömegrendezvénnyé vált: 1988 júniusában több százezer ember gyűlt össze a tallinni dalosünnepen, ahol a nemzeti himnuszt és a betiltott hazafias dalokat énekelték. Az 1989. augusztus 23-án a **Balti lánc** néven ismert emberi lánc Tallinntól Rij án keresztül Vilniusig húzódott; az akció a Molotov–Ribbentrop-paktum évfordulóján tiltakozott a szovjet annexió ellen. Ez a békés tömegmegmozdulás a térség történetének egyik legfontosabb jelképes eseménye lett.

A politikai folyamatok felgyorsultak: 1988 novemberében az észt parlament – először a Szovjetunióban – szuverenitási nyilatkozatot fogadott el, amely kimondta az észt törvények elsőbbségét a szövetségi joggal szemben. 1989-ben a Legfelsőbb Tanács elfogadta a nyelvtörvényt, amely az észtet nyilvánította államnyelvvé. 1990 tavaszán megtartották az első, viszonylag szabad választást, amelyen a Népfront győzött; az új Legfelsőbb Tanács kimondta a szovjet uralom alatti időszak megszállásként való értelmezését, és deklarálta a folytonosságot az 1918–1940 közötti független Észtországgal. A szovjet központi hatalom ezt tagadta, és gazdasági blokáddal fenyegetőzött, de a tényleges erőszak alkalmazására – a litvániai és lettországi eseményekkel ellentétben – Észtországban nem került sor.

A függetlenség helyreállításának útjában a döntő lépést az 1991. augusztusi moszkvai puccs kudarca jelentette. Az augusztus 20-i szavazáson a Legfelsőbb Tanács kinyilvánította Észtország állami függetlenségének helyreállítását; a nemzetközi elismerés rövid időn belül megérkezett. Az éneklő forradalom erőszakmentessége – amelyet a Népfront és a szociáldemokrata értelmiség taktikai döntésként vállalt – lehetővé tette, hogy az ország elkerülje a véres konfrontációt, ugyanakkor a szovjet időszak öröksége, a betelepített orosz ajkú lakosság jogi státusza és a gazdasági összeomlás komoly kihívásokat jelentett az új állam számára.

### 15.3.7 Források és bizonytalanságok

Az 1940–1991 közötti észt történelem forrásbázisa erősen megosztott és részben hiányos. A szovjet korszak elsődleges forrásai – állambiztonsági iratok, pártdokumentumok, bírósági jegyzőkönyvek – nagy része a levéltárakban fellelhető, de sok iratot megsemmisítettek vagy titkosítottak. A deportálási névjegyzékek, a szállítási listák és a tábori nyilvántartások töredékesek; a kutatók gyakran a túlélők visszaemlékezéseire és a nyugati emigráció által összegyűjtött adatokra támaszkodnak. Hasonlóképpen, a német megszállás dokumentumai – a Reichskommissariat Ostland iratai, az Einsatzgruppe-jelentések, a táborok parancsnoki feljegyzései – csak részben maradtak fenn, és a háború utáni kihallgatási jegyzőkönyvek sem mindig megbízhatók.

A tudományos konszenzus nyilvánvaló abban, hogy 1940-ben és 1944-ben Észtországot a Szovjetunió megszállta, annektálta, és a lakosság ellen tömeges emberiesség elleni bűncselekményeket követett el; ezt mind a mai észt állam, mind a nemzetközi jogi állásfoglalások, mind a legtöbb szakmunka megerősíti. Ugyanakkor vitatott értelmezési kérdések is vannak: a szovjet megszállás és a német megszállás közötti morális különbségtétel mértéke, az észt kollaboráció általánosításának jogossága, az erdei testvérek partizánháborújának megítélése (hősies ellenállás vagy irredenta erőszak), valamint a szovjet korszak gazdasági modernizációjának és jóléti intézkedéseinek mérlege. A deportáltak és áldozatok számadatai becsléseken alapulnak; a hivatalos szovjet statisztikák megbízhatatlanok, a mindenkori észt és orosz kormányzati álláspontok pedig gyakran emlékezetpolitikai célokat szolgálnak.

Különösen érzékeny a Holocaust észtországi fejezete. A náci megsemmisítő táborok működése dokumentált tény, de az egyes kivégzőosztagok, bűnsegédek felelőssége, valamint a helyi lakosság passzivitásának vagy aktív részvételének pontos aránya továbbra is kutatás tárgya. A szovjet utólagos eljárásokban politikai célokkal is éltek, ezért az 1940-es évek végén hozott ítéletek jogi megbízhatósága kétséges.

Végül a nyelvi és etnikai statisztikák is óvatosan kezelendők. A népszámlálási adatok az idők során változó kategorizálást használtak, a „nemzetiség” fogalma a szovjet rendszerben politikai-adminisztratív kategória volt, és az orosz bevándorlás számszerűsítése a különböző források szerint eltér. A diaszpórában élő észtek száma, a második világháború alatti menekülthullám mérete és a szovjet táborokban elhunytak aránya szintén csak becsülhető.

### 15.3.8 Rövid összefoglaló

- A Molotov–Ribbentrop-paktum és az 1940. júniusi ultimátum nyomán a Szovjetunió megszállta és annektálta Észtországot, formailag egy előre megrendezett választás és a „szocialista forradalom” látszatát keltve; a nyugati hatalmak többsége az annexiót soha nem ismerte el *de jure*.
- Az első szovjet megszállás (1940–1941) alatt megkezdődött az államosítás, a politikai elit likvidálása, és 1941 júniusában tömeges deportálásra került sor, amely mintegy 10 000 embert érintett.
- A náci megszállás (1941–1944) idején Észtország az Ostland része lett; a Holocaust itt elsősorban a Szovjetunió más területeiről deportált zsidók tömeges meggyilkolásában öltött testet, a kloogai tábor felszámolása különösen brutális volt.
- Az 1944. évi szovjet visszatérést újabb deportálási hullám, kollektivizálás, az erdei testvérek fegyveres ellenállása és a gazdasági-társadalmi szovjetizálás követte; az 1949. márciusi deportálás mintegy 20 000 embert hurcolt el.
- A szovjet korszakban az oroszosítás, a bevándorlás és az iparosítás megváltoztatta Észtország etnikai és településszerkezetét; az észtek aránya 1945 körüli 90%-ról 1989-re 62% körülire csökkent.

- Az 1987–1991 közötti éneklő forradalom a foszforit-háborúval, a dalosünneppel, a Balti lánccal és a szuverenitási nyilatkozatokkal békés úton, a szovjet hatalom fokozatos eróziójával vezetett el a függetlenség 1991. augusztusi helyreállításához.
- A korszak értékelése ma is vitatott: a megszállás és a deportálások ténye dokumentált, de a részvételi arányok, az áldozatszámok, a kollaboráció mértéke és a szovjet időszak modernizációs hozadékának megítélése emlékezetpolitikai viták tárgya.

### 15.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen nemzetközi jogi és politikai lépésekkel érte el a Szovjetunió Észtország annexióját 1940-ben, és miért tekinthető ez a folyamat megszállásnak és annektálásnak a szabad választás helyett?
2. Hasonlítsa össze az 1941-es és az 1949-es deportálások célját, végrehajtását és az érintettek körét! Milyen következményekkel jártak a vidéki társadalomra nézve?
3. Milyen szerepet játszott Észtország a Holocaustban, és miért nehéz pontosan meghatározni az áldozatok számát? Milyen forrástípusok állnak rendelkezésre, és milyen bizonytalanságokkal kell számolni?
4. Hogyan alakult ki és működött az erdei testvérek ellenállási mozgalma, és milyen okokkal magyarázható, hogy több évtizeden át fennmaradt?
5. Az éneklő forradalom mely kulcseseményei vezettek a függetlenség 1991-es helyreállításához, és miben különbözött ez a folyamat a szomszédos országok erőszakosabb rendszerváltásaitól?

## 15.4 Függetlenség és EU/NATO

Az 1991. augusztusi függetlenségi nyilatkozat óta eltelt három évtized Észtország történetében talán a legdinamikusabb átalakulást hozta. Az alfejezet azt vizsgálja, hogyan lett a szovjet megszállás alól frissen kikerült, gazdaságilag leépült, demográfiailag megváltozott kis államból az Európai Unió és a NATO tagja, valamint a digitális állami szolgáltatások úttörője. A folyamat nem volt lineáris: a piacgazdasági átmenet súlyos társadalmi költségekkel járt, az oroszajkú kisebbség integrációja feszültségeket hordozott, a 2007-es bronzkatona-válság pedig megmutatta, hogy a hidegháború utáni biztonsági rend a balti térségben törékeny. Ez az alfejezet a Szovjet és náci megszállás, szovjet Észtország alfejezetben tárgyalt szovjet korszak örökségére épít, ugyanakkor a jelenkor felé vezető hidat képez a régió a 21. században: mérleg és jövő alfejezetben tárgyalandó regionális mérleghez.

### 15.4.1 A függetlenség visszaszerzése és a szovjet csapatok kivonása

Észtország 1991. augusztus 20-án – a moszkvai puccskísérlet idején – a Legfelsőbb Tanács döntése alapján visszaállította függetlenségét. A döntés jogalapját a szovjet megszállás folyamatossága és az 1940-es annexió jogellenessége képezte, ami az észt hivatalos álláspont szerint az 1918–1940 közötti állami jogalanyiság folytonosságát jelentette. A nemzetközi elismerés gyorsan megtörtént; a Szovjetunió 1991. szeptember 6-án ismerte el a balti államok függetlenségét. Az orosz hadsereg kivonása azonban hosszabb, vitákkal terhelt folyamat volt: a csapatkivonásról szóló megállapodás 1994 júliusában született meg, és az utolsó orosz katona 1994. augusztus 31-én hagyta el az országot. A kivonás feltételei között szerepelt a nyugdíjas katonatisztek lakhatási támogatása, ami emlékezetpolitikai vitákat gerjesztett – egyes észt politikai erők szerint a megszálló hadsereg tagjainak nyújtott szociális juttatás elfogadhatatlan kompromisszum volt, mások a békés kivonás érdekében szükséges engedménynek tekintették.

Az 1990-es évek elején az ország két alapvető dilemma előtt állt: hogyan kezelje a szovjet korszakból örökölt, nagyszámú oroszajkú lakosságot, és milyen gazdaságpolitikával stabilizálja a hiperinflációval és áruhiánnyal küzdő gazdaságot. Az állampolgársági törvényt 1992-ben fogadták el; ez a szovjet korszak előtti állampolgárok és leszármazottaik számára biztosította az automatikus állampolgárságot, míg a szovjet időszakban betelepült, többségében orosz anyanyelvű lakosoknak természetesítési eljárást kellett kezdeményezniük. A törvény a nemzetközi ajánlásokkal ellentétesnek bizonyult egyes emberi jogi szervezetek értékelése szerint, de az észt kormányzat a jogfolytonossági doktrínából vezette le. A vitatott értelmezés a mai napig meghatározza a belpolitikát és az Oroszországgal való viszonyt.

### 15.4.2 Gazdasági átmenet, privatizáció és a pénzügyi stabilizáció

A gazdasági átmenet radikálisabb útját választotta Észtország, mint a többi balti állam. 1992 júniusában bevezették a nemzeti valutát, a koronát, amelyet kezdetben a német márkához kötöttek, később – valutatanács-szerű mechanizmussal – az euróhoz. A privatizáció nagyrészt a kuponos és a közvetlen külföldi értékesítés kombinációjával zajlott, ami gyors tulajdoni átrendeződést és a szovjet ipari struktúrák leépülését eredményezte. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek felszámolása, a kolhozrendszer megszüntetése vidéken tömeges munkanélküliséget, elvándorlást és a vidéki településszerkezet átalakulását hozta. A hivatalos statisztikák szerint a GDP az 1990-es évek első felében jelentősen visszaesett; a pontos mértékre vonatkozó becslések bizonytalanok, mert a szovjet korszak gazdasági adatai és a piaci áras elszámolás közötti összehasonlítás módszertani nehézségeket vet fel.

A stabilizáció sikerét a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel kötött megállapodások, a szigorú költségvetési politika és az exportorientált szolgáltató- és infokommunikációs szektor fejlődése alapozta meg. Az 1990-es évek végére Észtországot a „balti tigrisek” egyikeként emlegették; ez a kifejezés a gyors növekedést jelölte, de a mögöttes szerkezeti problémákat – például a magas energiafüggőséget az orosz importtól, az alacsony termelékenységű régiók lemaradását és a tőke koncentrációját – a kortárs közgazdasági elemzések rendre hangsúlyozták.

### 15.4.3 A digitális állam építése és az e-kormányzás

A digitális állam fogalma Észtországban a 2000-es évek elejétől vált a kormányzati identitás részévé. A folyamat gyökerei a függetlenség utáni újjáépítés időszakába nyúlnak vissza, amikor a fiatal, informatikai képzettséggel rendelkező elit a közszolgáltatások hatékonyságának növelését és az átláthatóságot a posztszovjet korrupció ellenszereként kezelte. 2000-ben indult az elektronikus adóbevallás lehetősége, 2002-ben vezették be a digitális személyi igazolványt, 2007-től működik az X-Road (észtül X-tee) adatcsere-platform, amely lehetővé teszi a különböző állami nyilvántartások biztonságos összekapcsolását anélkül, hogy az adatokat egyetlen központi adatbázisban tárolnák. A 2005-ös helyhatósági választásokon először lehetett internetes szavazást használni; az online szavazás aránya azóta folyamatosan növekszik, de az elektronikus választási csalás lehetőségével kapcsolatos aggodalmak a nemzetközi választási megfigyelők jelentéseiben ismétlődően megjelennek.

A digitális állam fejlődése nem pusztán technikai újítás volt, hanem szorosan összekapcsolódott az állam és a polgárok közötti bizalom újjáépítésével. A szovjet időszakban a lakosság jelentős része idegenkedett a hivataloktól, az adatszolgáltatást pedig gyakran a megfigyeléstől való félelem kísérte. Az észt modell arra épített, hogy az adatok feletti kontroll a polgárnál maradjon: a digitális személyi igazolvány lehetővé teszi, hogy a felhasználó megtekintse, ki és mikor kérdezte le az adatait. A 2017-es kutatások alapján a lakosság többsége bízott az elektronikus szolgáltatások biztonságában; ugyanakkor a 2017-es kártyacsont-biztonsági incidens, amely a digitális személyi

igazolvány chipjének kriptográfiai sebezhetőségét tárta fel, rámutatott a rendszer sebezhetőségeire. A hiba felfedése és a gyors javítás az észt kormányzat válságkezelési képességét demonstrálta, de a kiberbiztonság kérdése tartósan a politikai napirend részévé vált.

### 15.4.4 Az EU- és NATO-csatlakozás folyamata

Észtország a függetlenség visszaszerzése után szinte azonnal a nyugati integrációt tűzte ki célul. 1994-ben csatlakozott a NATO Békepartnerség programjához, és 1995-ben aláírta az európai társulási megállapodást. A csatlakozási tárgyalások az Európai Unióval 1998-ban kezdődtek, a NATO-tagságról szóló meghívás pedig a 2002 novemberi prágai csúcson érkezett. A 2003-as népszavazáson a választópolgárok 66,8%-a támogatta az uniós belépést; a részvételi arány 64,1% volt. A NATO-tagságot a parlament ratifikálta, külön népszavazás nélkül. 2004. március 29-én Észtország csatlakozott a NATO-hoz, 2004. május 1-jén pedig az Európai Unióhoz.

A kettős integráció motivációja elsősorban biztonságpolitikai jellegű volt: a szovjet megszállás emléke, az orosz kisebbség jelenléte és a 2000-es évek elején felerősödő oroszországi autoriter tendenciák közepette az észt politikai elit a NATO-tagságot a függetlenség garanciájaként, az EU-tagságot pedig a gazdasági és intézményi felzárkózás kereteként értelmezte. A csatlakozási feltételek teljesítése – például a korrupcióellenes intézmények megerősítése, a mezőgazdasági támogatások harmonizációja – jelentős jogharmonizációs munkával járt, ugyanakkor az észt adminisztráció gyorsan alkalmazkodott, részben a fiatal, naprakész informatikai tudással rendelkező hivatalnoki rétegnek köszönhetően.

### 15.4.5 A 2007-es bronzkatona-válság és az első kibertámadások

A 2007 tavaszi események Észtország posztszovjet történetének egyik legmélyebb belpolitikai és nemzetközi válságát okozták. A tallinni Tõnismägi-dombon álló szovjet katonai emlékmű – a köznyelvben bronzkatonaként ismert szoborcsoport – áthelyezése a belvárosból a katonai temetőbe 2007. április 26–27-én utcai zavargásokhoz vezetett, amelyekben főként orosz anyanyelvű fiatalok vettek részt. A rendőrség több száz embert állított elő, egy ember meghalt a zavargások közben. Ezzel párhuzamosan 2007. április végén és május elején Észtország kormányzati, banki, média- és infrastrukturális weboldalai ellen összehangolt, elosztott szolgáltatásmegtagadási (DDoS) támadások indultak. A támadások néhány hét leforgása alatt megbénították az észtországi digitális szolgáltatások jelentős részét.

A kibertámadások értelmezése vitatott. Az észt kormányzat és a NATO kibervédelmi elemzői szerint a támadások mögött Oroszország állt, vagy legalábbis oroszországi szerverekről indították azokat, és a művelet a politikai nyomásgyakorlás eszköze volt. Oroszország hivatalosan tagadta a részvételt; orosz források a támadásokat független hacktivisták akcióiként írták le, akik a bronzkatona áthelyezése miatt érzett felháborodásból cselekedtek. A független nemzetközi vizsgálatok nem tudták egyértelműen bizonyítani az állami irányítást, bár a támadások koordináltsága és időzítése sok elemző szerint állami szereplőre utal. A 2007-es események következtében hozták létre Tallinnban a NATO Kibervédelmi Kiválósági Központot (2008), és Észtország a kiberbiztonság nemzetközi politikájának egyik kezdeményezőjévé vált.

A bronzkatona-ügy emlékezetpolitikai dimenziója szintén vitatott. Az észt hivatalos álláspont szerint a szovjet emlékművek a szovjet megszállás szimbólumai, és a városközpontban való elhelyezkedésük sérti a megszállás áldozatainak emlékét. Az oroszajkú közösség egy része, valamint Oroszország hivatalos álláspontja szerint a bronzkatona a második világháborúban elesett szovjet katonák emlékét őrzi, és a szobor elmozdítása a fasiszta múlt rehabilitációját vagy a szovjet veteránok semmibevételét jelentené. A két értelmezés közötti szakadék a mai napig meghatározza a nemzetközi és belpolitikai vitákat.

### 15.4.6 A 2008-as pénzügyi válság, az euróbevezetés és a 2010-es évek

A 2008-as globális pénzügyi válság súlyosan érintette az észt gazdaságot, amelyet a gyors hitelnövekedés, a skandináv bankok expozíciója és a belföldi ingatlanpiac túlfűtöttsége jellemzett. A GDP 2008–2009-ben jelentősen visszaesett; a munkanélküliség a hivatalos adatok szerint a 2009 újabb csúcsot ért el. A kormányzat megszorító csomagokkal, a közkiadások lefaragásával és a valutatanács fenntartásával válaszolt, ami elkerülte a korona leértékelését, de súlyos társadalmi költségekkel járt: a szociális ellátások csökkentése, az oktatási és egészségügyi kiadások befagyasztása a lakosság egy részének életszínvonalát tartósan rontotta. A válságkezelést a nemzetközi hitelminősítők és az Európai Bizottság értékelése szerint sikeresnek minősítették, mert az ország 2010–2011-re visszanyerte a pénzügyi stabilitást, és 2011. január 1-jén bevezette az eurót. A válságból való kilábalás azonban egyenlőtlen volt: a fővárosi régió és a nagyobb városok gyorsabban regenerálódtak, míg a keleti, oroszajkú többségű iparvidékek – például Ida-Virumaa – tartósan magas munkanélküliséggel és elvándorlással küzdöttek.

A 2010-es évek közepétől a biztonságpolitika ismét a figyelem középpontjába került. A 2014-es orosz annexió a Krímben és a kelet-ukrajnai háború hatására Észtország és a többi balti állam megerősítette védelmi kiadásait, és kérte a NATO jelenlétének bővítését. A 2016-os NATO-csúcson döntés született a megerősített előretolt jelenlétről (Enhanced Forward Presence), amelynek keretében 2017-től többnemzetiségű NATO-zászlóaljakat telepítettek Lengyelországba és a három balti államba. Észtországban a zászlóalj brit vezetésű, és 2020-as években mintegy ezerfős kontingenst jelentett. A katonai jelenlét mérete azonban a 2022-es orosz invázió után megnövekedett: 2022-től a NATO-tagországok rotációs alapon további erőket vezényeltek Észtországba, és a tallinni kormány a védelmi kiadásokat a GDP 3%-a fölé emelte. A hadsereg és a védelmi infrastruktúra fejlesztése mellett a kormányzat az önkéntes védelmi szervezetek – például a Kaitseliit (Védelmi Szövetség) – megerősítésére is hangsúlyt fektetett.

### 15.4.7 A 2020-as évek: pandémia, háború és energiafüggetlenség

A 2020-ban kitört COVID-19-világjárvány Észtországban is válságkezelési feladatokat hozott. A digitális infrastruktúra lehetővé tette az oktatás, az egészségügyi konzultációk és a közigazgatási ügyintézés gyors online átállását, ami a nemzetközi összehasonlításokban rendre kiemelte Észtországot. A járvány egészségügyi hatásairól szóló statisztikák eltérő módszertannal készültek; a hivatalos halálozási adatok és a túlhalálozási becslések közötti különbség a tesztelési kapacitás és a jelentési gyakorlat változásait tükrözi. A gazdaság 2021–2022-re helyreállt, de az infláció – részben az energiaárak emelkedése miatt – 2022-ben új rekordot ért el.

A 2022. február 24-én kezdődött orosz invázió Ukrajna ellen Észtország kül- és biztonságpolitikáját alapjaiban rázta meg. Az észt kormány – Kaja Kallas miniszterelnök vezetésével – a leghatározottabb ukránpárti álláspontot képviselte az Európai Unión belül: katonai segélyt, humanitárius támogatást és politikai fellépést sürgetett, szorgalmazta az orosz energiahordozókról való minél gyorsabb leválást, és támogatta Ukrajna uniós tagjelölti státusát. A menekültválság során Észtország lakosságarányosan az egyik legnagyobb számú ukrán menekültet fogadta be; a befogadás megszervezésében a helyi önkormányzatok és a civil szervezetek mellett a digitális szolgáltatások is szerepet kaptak.

A háború rávilágított az energiafüggőség problémájára. A balti államok villamosenergia-hálózata hosszú ideig szinkron üzemelt az orosz fehérorosz hálózattal, ami technikai értelemben sebezhetővé tette a térséget. Észtország – Lettországgal és Litvániával összehangoltan – 2025-ben végrehajtotta a szinkronizációt a kontinentális európai hálózattal. Ez a lépés mérföldkő volt az energiafüggetlenség felé, de a folyamat több éves előkészítést igényelt, és a kritikus infrastruktúra elleni támadások kockázata a háborús helyzetben megnőtt.

### 15.4.8 A parlamenti demokrácia és a pártrendszer 1991–2026

Az észt pártrendszer a függetlenség óta többször átrendeződött. A korai években a nemzeti függetlenségi mozgalom örökösei, a jobbközép és a liberális erők domináltak; a baloldal – elsősorban a szociáldemokraták – az 1990-es években gyenge parlamenti képviselettel rendelkezett. A 2000-es évektől a Reformpárt (Reformierakond) és a Centrumpárt (Keskerakond) versengése határozta meg a kormányzati ciklusokat; a Centrumpárt sokáig az oroszajkú szavazók körében volt erős, de a 2010-es évek végén fokozatosan veszített támogatottságából. A 2023-as parlamenti választáson a Kaja Kallas vezette Reformpárt győzött, és koalíciós kormányt alakított. Az észt politikai életet általában a korrupció alacsony szintje, a kormányváltások békés jellege és a civil társadalom befolyása jellemezte; ugyanakkor a nemzetközi megfigyelők felhívták a figyelmet a pártfinanszírozás átláthatóságával, a médiapluralizmussal és a kisebbségi képviselet arányával kapcsolatos hiányosságokra.

A választási részvétel az 1990-es években viszonylag magas volt, a 2000-es években csökkent, majd a 2010-es évek végétől ismét emelkedett. A digitális szavazás bevezetése nem hozott radikális áttörést a részvételben, de hozzájárult a választási adminisztráció hatékonyságához. A nemzeti kisebbségek – elsősorban az oroszajkú közösség – politikai képviselete folyamatos vita tárgya: a szovjet időszakból örökölt állampolgársági helyzet miatt az oroszajkú lakosság egy része ma is hontalan vagy külföldi állampolgár, ami korlátozza választójogukat az országos választásokon.

### 15.4.9 Összegzés és kitekintés

Az 1991 és 2026 közötti észt történelem a posztszovjet átmenet egyik sajátos útját mutatja. A radikális gazdasági reformok, a digitális állam kiépítése, a NATO- és EU-tagság, valamint a 2022 utáni biztonságpolitikai éberség olyan államot formált, amely a régióban gyakran referenciapontként jelenik meg. Ugyanakkor a feszültségek – az oroszajkú kisebbség integrációja, a szovjet múlt emlékezetpolitikája, a vidéki depopuláció, a regionális egyenlőtlenségek – arra figyelmeztetnek, hogy a sikertörténetként való bemutatás leegyszerűsítő. Az alfejezetben tárgyalt folyamatok számos ponton kapcsolódnak a régió más országaihoz: a második világháború és a megszállások alfejezet a második világháborús megszállások összehasonlító keretét adja, a Nacionalizmus, populizmus és a demokrácia visszaesése alfejezet a populizmus és a demokrácia visszaesésének regionális mintázatait elemzi, a régió a 21. században: mérleg és jövő alfejezet pedig a régió jövőjéről szóló kérdéseket vetíti fel.

### 15.4.10 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban hivatalos statisztikákra (észt Statisztikai Hivatal, Eurostat), nemzetközi szervezetek dokumentumaira (NATO-közlemények, Európai Bizottság jelentései), valamint a témáról szóló angol és észt nyelvű szakirodalomra támaszkodik. A gazdasági átmenet számszerű mutatói – például a GDP visszaesésének mértéke, a privatizáció jövedelmi hatásai – becslések, amelyek a módszertantól függően eltérhetnek. A 2007-es kibertámadások állami irányításának kérdése vitatott értelmezés: az észt és NATO-források hajlamosak állami szereplőre utalni, míg az orosz hivatalos álláspont tagadja a részvételt. A bronzkatona-válság emlékezetpolitikai megítélése alapvetően eltérő nemzeti narratívákra épül. A digitális állam biztonságának értékelése is vitatott: egyes szakértők szerint az észt rendszer a legfejlettebbek közé tartozik, mások szerint a központi adatbázisok hiánya és a kriptográfiai sebezhetőségek hosszú távú kockázatot jelentenek. Az állampolgársági politika hatékonyságáról szóló állítások szintén forrástól függően eltérnek: a hivatalos észt kormányzati álláspont a jogfolytonossági doktrínát hangsúlyozza, míg a nemzetközi emberi jogi szervezetek a kisebbségi jogok szempontjából bírálják a szabályozást. A 2020-as évek eseményeinek – a COVID-járvány, az ukrajnai háború, az energiafüggetlenség – értékelése még

nem tekinthető lezárt történetírásnak; a jelenlegi elemzések politikai és módszertani szempontból is átpolitizáltak.

### 15.4.11 Rövid összefoglaló

- Észtország 1991-ben visszaállította függetlenségét, de az orosz csapatkivonás csak 1994 augusztusában fejeződött be; az állampolgársági törvény a szovjet korszakból örökölt oroszajkú lakosság egy részét állampolgárság nélkül hagyta.
- A gazdasági átmenet radikális reformokkal, valutatanáccsal és gyors privatizációval zajlott, ami a GDP kezdeti visszaesését, de viszonylag gyors stabilizációt és növekedést hozott.
- A digitális állam a 2000-es évektől tudatos politikai programként épült ki; az X-Road, a digitális személyi igazolvány és az internetes szavazás nemzetközi ismertséget szerzett, de a 2007-es és a 2017-es kiberbiztonsági incidensek a sebezhetőséget is megmutatták.
- Észtország 2004-ben csatlakozott a NATO-hoz és az EU-hoz; a kettős integrációt elsősorban a biztonsági garancia és a gazdasági felzárkózás igénye motiválta.
- A 2007-es bronzkatona-válság és kibertámadások rámutattak a posztszovjet emlékezetpolitikai feszültségekre és a kiberbiztonság új kihívásaira; a támadások attribúciója máig vitatott.
- A 2008-as pénzügyi válság súlyos megszorításokkal járt, de az ország megőrizte a valutatanácsot, és 2011-ben bevezette az eurót.
- A 2014-es orosz agresszió és a 2022-es ukrajnai invázió hatására Észtország megerősítette védelmi kiadásait, NATO-erőket fogadott, és 2025-ben a balti államokkal együtt leválasztotta villamosenergia-hálózatát az orosz rendszerről.
- Az 1991–2026 közötti időszakot a demokratikus intézmények működése, a pártrendszer átalakulása és a kisebbségi kérdés tartós jelenléte jellemezte; a siker narratívája mellett a regionális egyenlőtlenségek és az emlékezetpolitikai viták is meghatározóak.

### 15.4.12 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az észt gazdasági átmenet stratégiáját a kommunista Lengyelország alfejezetben tárgyalt lengyelországi átmenettel! Milyen közös vonások és eltérések figyelhetők meg a valutapolitika és a privatizáció terén?
2. Milyen érvek szólnak amellett és ellene, hogy a 2007-es kibertámadásokat államilag irányított műveletként értelmezzük? Milyen forrástípusokból lehetne további bizonyítékot nyerni?
3. Hogyan kapcsolódik az észt állampolgársági politika a szovjet megszállás jogfolytonossági doktrínájához, és milyen hatása van az oroszajkú kisebbség választójogára?
4. Miben különbözik az észt digitális állam az európai uniós digitális közigazgatási modellektől? Milyen kockázatokat és előnyöket azonosíthatunk a 2020-as évek tapasztalatai alapján?
5. Értékelje a NATO jelenlétének változását Észtországban 2004 és 2026 között! Milyen tényezők magyarázzák a kontingens méretének és összetételének módosulását?

# II. rész – Csehország, Szlovákia és Csehszlovákia

# 16 Csehország a középkorban

## 16.1 A cseh törzsek és a Přemysl-dinasztia

A mai Csehország területének középkori története nem érthető meg kizárólag a mai államhatárok felől. A kora középkorban a **Cseh-medence** (česká kotlina) – a hegyláncokkal övezett, termékeny folyóvölgyekkel tagolt terület – a szláv nyelvű népességek több törzsi csoportjának adott otthont. A 9–10. században ezekből a csoportokból alakult ki a Přemysl-dinasztia vezetésével az a politikai alakulat, amelyet a korabeli források latinul *Bohemia*, németül *Böhmen* néven emlegettek. Ez az államalapítás nem egyetlen hódítás vagy egyetlen uralkodó döntés eredménye volt, hanem több évszázados folyamat, amelyben a dinasztikus hatalom kiépítése, a kereszténység felvétele és a szomszédos birodalmi alakulatokkal való kapcsolat egymással összefonódva formálta a középkori cseh állam alapjait.

### 16.1.1 A korai szláv megtelepedés és a törzsi világ

A Cseh-medence kora középkori betelepüléséről a régészeti leletanyag és a nyelvészeti rekonstrukciók alapján alkothatunk képet; írott források ebből az időszakból alig állnak rendelkezésre. A mai Csehország területén a késő ókori germán népesség – a régészetileg kimutatható markomann és más csoportok – után a 6. század folyamán, feltehetően a 6. század második felében és a 7. században jelentek meg a szláv nyelvű közösségek. A régészeti kultúrák, elsősorban a **prágai típusú kerámia** (Prager Typus) elterjedése alapján a kutatók a betelepülés fokozatos, kisebb közösségekben történő folyamatát valószínűsítik. Ez a rekonstrukció azonban becsléseken és tipokronológiai érvelésen alapul; a régészeti kultúrák és a nyelvi-etnikai csoportok közötti megfeleltetés mindig bizonytalan.

A 7. század első feléből származó írott forrás, a frank **Fredegar-krónika** (Chronica Fredegarii) egy bizonyos **Samo** nevű kereskedő vagy fegyveres vezető körül kialakult szláv politikai képződményt említ. A krónika szerint Samo a frankok ellen összefogott szlávok vezetője lett, és sikeresen ellenállt I. Dagobert frank király támadásának. A kutatók egy része Samo birodalmának központját a mai Csehország, Morvaország vagy éppen a Duna-vidék területére helyezi, de a krónika földrajzi adatai nem teszik lehetővé a pontos lokalizációt. A Samo-féle alakulat így a kora középkori szláv politikai szerveződés fontos, de földrajzilag bizonytalan példája. A későbbi cseh hagyomány – elsősorban a 12. századi **Kosmas-krónika** – Samót nem kötötte a Přemysl-ház eredetéhez, ami arra utal, hogy a cseh dinasztikus emlékezet nem a Samo-hagyományból, hanem saját, legendás ősökről szóló elbeszélésekből építkezett.

A 8–9. századi Cseh-medence törzsi viszonyairól **bajor és frank évkönyvek**, valamint a 9. század közepi **Bajor Geográfus** (Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii) nevű forrás nyújt szórványos adatokat. Ez utóbbi a szláv törzsek és „civitates” (itt valószínűleg megerősített települések vagy körzetek) számát sorolja fel. A felsorolásból kirajzolódik, hogy a mai Csehország területén több, viszonylag kis léptékű törzsi egység létezett, amelyek közül a forrás a **csehek** (Bohemi, Behemi) mellett említi például a **lučanékat**, a **sedličanékat**, a **litoměřicéket** és a **pšovanékat**. E nevek egy része későbbi közigazgatási területek vagy települések nevében él tovább, de a törzsek pontos számát, területi kiterjedését

és belső viszonyait a források alapján nem lehet rekonstruálni. A Bajor Geográfus adatainak értelmezése ezért vitatott: egyes kutatók viszonylag szilárd törzsi területeket látnak benne, mások inkább a kora középkori várkörzetek változékony rendszerét.

### 16.1.2 A Přemysl-dinasztia eredete és a legkorábbi írott nyomok

A Přemysl-dinasztia eredetére vonatkozó középkori elbeszélést a prágai káptalan dékánja, **Kosmas** (Cosmas Pragensis) foglalta össze a 12. század elején írt **Cseh krónikájában** (Chronica Boemorum). A krónika szerint a csehek ősei egy **Bohemus** nevű ősapa vezetésével érkeztek a Cseh-medencébe, és az uralkodóház a mitikus **Přemysl szántóvető** és a jósnő **Libuše** házasságából származott. Ez az elbeszélés a dinasztikus hatalmat a földművelői munka és a szakrális választás kettős igazolásával ruházta fel. A modern történetírás ezt az eredettörténetet a dinasztia önlegitimációs hagyományaként kezeli, nem pedig történeti beszámolóként. Ugyanakkor a krónikában megőrzött helynevek, várak és családok egy része összevethető a régészeti és okleveles anyaggal, ami a hagyomány bizonyos elemeinek nagy kora mellett szól – anélkül, hogy a legendát tényként lehetne elfogadni.

Az első, viszonylag egykorú írott adat a Přemysl-házból származó uralkodóról a 9. század utolsó harmadából való. A **fuldai évkönyvek** (Annales Fuldenses) 872-ben említik, hogy a keleti frank uralkodó serege több cseh fejedelemmel harcolt, köztük egy bizonyos **Bořivoj** nevével. Ugyanezt a nevet hordozta az a Přemysl-fejedelem, akit a későbbi hagyomány a dinasztia első keresztény uralkodójaként tart számon, és akinek felesége, **Ludmilla** a cseh keresztény hagyomány egyik első mártírja lett. A Bořivoj név 872-es előfordulása és a későbbi dinasztikus hagyomány közötti kapcsolat valószínű, de nem bizonyítható teljes bizonyossággal; a források ebben az időszakban még nem beszélnek egységes cseh államról, hanem több fejedelem párhuzamos működését sejtetik.

A 9. század végén a Přemysl-központ a Moldva bal partján fekvő **Prágai vár** (Pražský hrad) körül kezdett kirajzolódni. A régészeti feltárások szerint a várterület a 9–10. század fordulóján jelentős erődítéssel, fából és földből emelt sáncokkal rendelkezett, és a környező településekkel együtt korán regionális központtá vált. A prágai vár mellett a dinasztia hatalmi térképe a **Vyšehrad** nevű második prágai erődítményt is magába foglalta, amely a későbbi hagyományban saját uralkodói temetkezőhellyel és udvari szereppel bírt. A két központ közötti viszony a 10–12. században változó volt, és a források nem mindig teszik egyértelművé, melyik várban székelt az aktuális fejedelem.

### 16.1.3 A kereszténység felvétele és a Morva Fejedelemség öröksége

A cseh területek kereszténységének kezdetei elválaszthatatlanok a 9. századi **Morva Fejedelemség** (Moravia, csehül Velká Morava) történetétől. A Morva-medencében létrejött, a frank forrásokban *regnum* vagy *ducatus* elnevezéssel szereplő alakulat a 9. század folyamán jelentős katonai és politikai hatalomra tett szert. A morva fejedelmek, különösen **I. Mojmír** és utódai, a frank birodalom keleti peremvidékével és a pannóniai térséggel is kapcsolatban álltak. A 862 vagy 863 körül Konstantinápolyból Morvaországba érkező **Kyrill** (Konsztantinosz) és **Metód** hittérítő tevékenysége a szláv nyelvű liturgia és írásbeliség megteremtésével mély nyomot hagyott a régióban. A morva egyházszervezet azonban a 9. század végén, a keleti frank egyházi nyomás és a belső hatalmi viszonyok alakulása következtében meggyengült.

A Přemysl-fejedelemség számára a morva örökség kettős volt. Egyrészt a morva elitek egy része, valamint a kialakuló egyházi és közigazgatási gyakorlatok a 10. század elején részben átszivárogtak a cseh területekre; másrészt a morva központ politikai összeomlása a 10. század elején – a források szerint a magyarok támadásai nyomán – hatalmi vákuumot hagyott maga után,

amelyet a Přemysl-fejedelmek fokozatosan kihasználtak. A morva területek Přemysl-fennhatóság alá kerülésének pontos időpontja vitatott; egyes kutatók már a 10. század közepére, mások inkább a 10. század végére, **Boleszláv** vagy **Boleszló** (Boleslav) idejére teszik a cseh uralom megszilárdulását Morvaországban.

Bořivoj kereszténységével kapcsolatban a legfontosabb narratív forrás Kosmas krónikája, amely a fejedelmet I. Szvatopluk morva uralkodó udvarában kereszteltelteti meg Metód által. A modern kutatás ezt a jelenetet leegyszerűsítőnek tartja, mert a cseh kereszténység felvétele nem egyetlen uralkodói döntés, hanem évtizedeken át tartó, a helyi elitek és a bajor, majd szász egyházi központok közötti kapcsolatokon keresztül zajló folyamat volt. Az első cseh egyházmegye, a **prágai püspökség** alapítására csak a 970-es években került sor, ami azt jelzi, hogy a keresztény intézményrendszer kiépítése hosszabb időt vett igénybe.

### 16.1.4 A 10. századi államépítés: Vencel és Boleszláv

A Přemysl-állam megszilárdulásának kulcsfontosságú időszaka a 10. század első fele és közepe. A dinasztia második vagy harmadik generációjához tartozó **Vencel** (Václav, latinosan Wenceslaus) fejedelem alakja köré a későbbi hagiográfiai hagyomány – elsősorban a 10. századból fennmaradt, ószláv nyelvű **Vencel-legenda** és a latin nyelvű legendaváltozatok – erős szakrális értelmezést épített. A legendák szerint Vencel keresztény uralkodóként kormányzott, templomokat építtetett, és a szász uralkodóval szemben adót fizetett, hogy megőrizze országa békéjét. A források továbbá arról tudósítanak, hogy Vencel belső ellentétekbe keveredett öccsével, **Boleszlávval** (Boleslav I.), és 935-ben (vagy 929-ben; a források évszáma eltér) Boleszláv hívei meggyilkolták. Az eseményt a hagiográfia Vencel vértanúságaként értelmezte, és a 10. század végétől Vencel a Přemysl-dinasztia és a cseh keresztény államiság védőszentjévé vált.

A modern történetírás számára Vencel alakja elsősorban a korai cseh állam szász kapcsolatrendszerét mutatja. A 10. századi német királyság – különösen **I. Henrik** és **I. Ottó** – a keleti peremvidékeket befolyási övezetének tekintette. A cseh fejedelmek adófizetése és alkalmi hűségesküje a kora középkori politikai viszonyokban nem jelentett tartós területi alávetettséget, inkább a szomszédos nagyhatalommal való kiegyezés változó formája volt. Vencel legendája ezt a viszonyt „békeadóként” értelmezi, míg a szász évkönyvek a cseh fejedelmeket időnként lázadóként vagy hűbéresként írják le. A két perspektíva közötti eltérés jól mutatja, hogy a kora középkori politikai függés fogalmai nem vetíthetők vissza a modern szuverenitás vagy hűbériség kategóriáival.

Vencel meggyilkolása után testvére, **I. Boleszláv** (Boleslav I., a későbbi „Kegyetlen” melléknévvel) hosszú uralkodása alatt a Přemysl-állam jelentős katonai és területi megerősödést ért el. A források szerint Boleszláv aktívan részt vett a 955-ös **Lech-mezei csatában** (Lechfeld), ahol I. Ottó szövetségeseként a magyarok felett aratott győzelem hozzájárult a térség erőviszonyainak átrendeződéséhez. A cseh fejedelem a 950-es években meghódította Morvaországot, és befolyást szerzett a mai Szlovákia és a Visztula-vidék egyes területein. A Přemysl-fejedelmek ekkori hatalmi gyakorlatáról azonban kevés közvetlen forrás szól; a területi kiterjedésre vonatkozó ismereteink elsősorban a későbbi okleveles anyagra, a várhálózat régészeti kutatására és a szomszédos uralkodók elbeszélő forrásaira támaszkodnak.

### 16.1.5 A Slavník-ház és a központosítás dilemmája

A 10. századi Cseh-medencében a Přemysl-ház nem az egyetlen regionális hatalmi csoport volt. A keleti országrészen, a mai Libice nad Cidlinou környékén birtokos **Slavník-ház** a források szerint saját városerődítménnyel, kiterjedt birtokokkal és külföldi – elsősorban szász és lengyel – kapcsolatokkal rendelkezett. A dinasztia legjelentősebb tagja, **Szent Adalbert** (Vojtěch) prágai

püspök volt, aki a 980-as években a prágai püspöki székből missziós tevékenységbe kezdett, majd a poroszok közötti hittérítés során 997-ben mártírhalált szenvedett.

A Slavník-ház és a Přemysl-központ közötti viszony a 10. század végén nyílt konfliktusba torkollott. 995-ben – a források szerint – Přemysl-fejedelmi hatalom által vezetett vagy támogatott támadás pusztította el Libicét, és a Slavník-család számos tagját megölték, köztük Adalbert testvéreit. Az esemény értelmezése a szakirodalomban vitatott. A hagyományos nemzeti történetírás a történetet a Přemysl-központ és a riválisi „független" hercegség közötti küzdelemként beszélte el, és a libicei mészárlást a központi államhatalom győzelmeként értékelte. Egy másik, összehasonlító szemléletű értelmezés szerint a 10. századi politikai rend nem két egymástól élesen elkülönülő „állam" vetélkedéséből állt, hanem a dinasztikus és regionális elitek közötti, családi és katonai erőforrásokon nyugvó versengésből, amelyben a fegyveres konfliktus a politikai rend részét képezte. Bizonyos, hogy 995 után a Přemysl-ház ellenőrzése a Cseh-medence nagy részén megerősödött, és a riválisi elitcsoportok közül senki sem tudott tartósan alternatív központot kialakítani.

### 16.1.6 A 11. század: trónharcok és a birodalmi kapcsolat átrendeződése

A 11. század elején a Přemysl-állam fokozatosan beépült a Német-római Birodalom keleti peremvidékének politikai rendjébe. A cseh fejedelmek a birodalmi hatalommal hol szövetségben, hol annak befolyása ellenében cselekedtek. **II. Boleszláv** (Boleslav II.) uralkodása alatt jött létre a prágai püspökség, amely eleinte a mainzi érsekség, később közvetlenül a római egyházi hierarchia alá tartozott. A püspökség alapítása a keresztény igazgatás megszilárdítását célozta, de egyben a Pfemysl-központ és a birodalmi egyház közötti intézményes kapcsolatot is jelentette.

A 11. század belső politikatörténete a dinasztia férfiágon belüli trónviszályaival jellemezhető. Az uralkodói hatalom átadásának rendje nem volt pontosan rögzítve; a szeniorátus – a legidősebb férfi rokon öröklése – és a primogenitúra – az elsőszülött fiú öröklése – közötti feszültség ismétlődő konfliktusokhoz vezetett. A források a 11. században több olyan fejedelmet említenek, akik német, lengyel vagy éppen belső csehországi támogatókkal szerezték meg vagy veszítették el a hatalmat. Ez a politikai rendszer távol állt a későbbi nemzeti monarchiától, de a Přemysl-dinasztia mint egyedül legitim uralkodóház folytonossága mindvégig fennmaradt.

**Břetislav** (Břetislav I.) uralkodása (1035–1055) a 11. századi Přemysl-állam egyik csúcspontja volt. A források szerint Břetislav 1039-ben hadjáratot vezetett Lengyelországba, ahonnan többek között **Szent Adalbert** ereklyéit is Prágába hozatta. Az esemény egyszerre volt katonai vállalkozás, dinasztikus legitimációs aktus és egyházi reprezentáció. A prágai püspök ereklyéinek megszerzése a cseh központot a szláv missziós hagyomány és a regionális szakrális tér egyik súlypontjaként jelenítette meg. A lengyel hadjárat hosszabb távú területi nyereséget nem hozott, de a Přemysl-állam katonai képességét és a birodalmi környezetben elfoglalt helyét látványosan demonstrálta.

A 11. század második felében a cseh fejedelmek és a német császárok viszonyát a kölcsönös katonai segítség adta. **II. Vratiszláv** (Vratislav II.) a császár oldalán harcolt több hadjáratban, és ezért 1085-ben megkapta a **cseh királyi címet** (rex Boemorum). A cím ekkor még elsősorban személyes megtiszteltetés volt, nem öröklődő intézmény, és nem jelentett tartósan kiépült királyságot. Vratiszláv fia, **II. Boleszláv** is elnyerte a királyi címet 1158-ban, de a királyi rang örökletessé tétele csak a 12–13. század fordulóján valósult meg. A királyi cím körüli bizonytalanság jól mutatja, hogy a középkori államiság nem lineárisan fejlődő, kiszámítható intézményrendszer volt, hanem uralkodói címek, egyházi kiváltságok és birodalmi kapcsolatok folyamatosan alakuló együttese.

### 16.1.7 A 12. század: az örökletes királyság felé

A 12. század folyamán a Přemysl-fejedelemség fokozatosan tovább intézményesült. A korábbi, fejedelmi várközpontokra épülő hatalmi szerkezet mellett egyre fontosabbá váltak a földbirtokon alapuló udvari hivatalok, az oklevélkiadás és a prágai káptalan írásbelisége. A 12. század második feléből származó oklevelek már rendszeresebben dokumentálják a fejedelmi adományokat, a kolostoralapításokat és a birtokviszonyokat. A **premonterei**, **ciszterci** és más szerzetesrendek megtelepedése a 12. század közepétől a cseh területek gazdasági és szellemi integrációját erősítette a nyugati keresztény világba.

A 12. század végén a dinasztia belviszályai ismét felerősödtek. **I. Ottokár** (Přemysl Otakar I.) 1197-ben szerezte meg a hatalmat, és ügyes külpolitikával elérte, hogy a német trónért folyó küzdelemben mindkét vetélkedő fél elismerje a Přemysl-uralkodó pozícióját. A III. Ince pápa által 1204-ben kibocsátott bulla, valamint az 1212-es **szicíliai aranybulla** (Zlatá bula sicilská) – amelyet a későbbi cseh jogi hagyomány a cseh korona alapokmányaként ismer – rögzítette a cseh uralkodó királyi címét és a cseh rendek azon jogát, hogy uralkodójukat megválasszák. A dokumentum tényleges jogi jelentőségét a történészek vitatják: egyes értelmezések szerint a cseh állam birodalmon belüli különállását alapozta meg, mások inkább a cseh uralkodó és a császár közötti személyes viszony aktualizálását látják benne. A 13. század elejére mindenesetre a Přemysl-király hatalma már nem egyszerű törzsfői uralom volt, hanem a középkori királyi hatalom intézményi keretei között működő, a birodalmi rangsorban önálló ranggal bíró monarchia.

### 16.1.8 A várak, a társadalom és a gazdaság alapjai

A Přemysl-állam alapját nem csupán a dinasztia katonai ereje, hanem a várakra és a szolgálónépekre épülő igazgatási rendszer jelentette. A 10–12. századi Cseh-medencében a fejedelmi hatalom a **várkörzetek** (castrum) hálózatán keresztül gyakorolta az adóztatást, az igazságszolgáltatást és a katonai mozgósítást. A várnagyok (comes, castellanus) a fejedelem által kinevezett tisztségviselők voltak, akik a körzetükből származó jövedelmek egy részét beszolgáltatták a központnak. Ez a rendszer a kora középkori központi hatalom jellemző formája volt, amely nem a mai értelemben vett közigazgatás, hanem a személyes hűségen és a jövedelem-megosztáson alapult.

A társadalom túlnyomó többsége földművelő **szabad vagy félszabad parasztság** volt, amelynek helyzete tájanként és birtoktípusonként eltért. A rabszolgákra és a szolgálónépekre vonatkozó források – elsősorban oklevelek és törvénykönyvek – a falusi társadalom hierarchikus, de nem mereven zárt jellegét mutatják. A 12. századtól a földesúri magánbirtokok és az egyházi birtokok növekedése fokozatosan átalakította a korábbi, fejedelmi központú gazdálkodást. A pénzverés, amelyet a prágai műhelyben vertek, már a 10. században megindult, és az éremleletek a cseh területek kereskedelmi kapcsolatainak fontos régészeti forrásai. A gazdasági folyamatokról azonban a 12. század előttről elsősorban régészeti és numizmatikai adatokból, nem írott forrásokból tájékozódhatunk.

### 16.1.9 Források és bizonytalanságok

A Přemysl-állam korai időszakára vonatkozó ismereteink alapvetően három forrástípusra támaszkodnak: a 9–10. századi évkönyvekre és krónikákra (Fulda, Regensburg, Fredegar, Bajor Geográfus), a 10–12. századi csehországi narratív forrásokra – mindenekelőtt Kosmas krónikájára és a Vencel-legendákra –, valamint a régészeti leletanyagra. Az írott források javarészt külföldi, egyházi vagy dinasztikus ellenőrzés alatt álló intézményekben keletkeztek, ezért a cseh fejedelmekről szóló beszámolóik nem tekinthetők semleges tényszerű tudósításnak. A források sok

esetben nem közölnek pontos évszámot, vagy egymással ellentmondó dátumokat adnak; Vencel halálának éve például a forráshagyományban 929 és 935 között ingadozik.

A régészeti források a településtörténet, a várépítés és a kereskedelem szempontjából pótolhatatlanok, de a törzsi és etnikai azonosításuk bizonytalan. A cseh medencei szláv megtelepedés időrendje, a „törzsek” pontos kiterjedése és a prágai vár korai szerepe ma is aktív kutatási vita tárgya. A Slavník-kérdésben a hagyományos nemzeti elbeszélés és a kritikai összehasonlító értelmezés között továbbra is feszültség van. A királyi cím 1085-ös, 1158-as és 1204-es adományozásának jogi jelentőségét a cseh és a német nyelvű szakirodalom részben eltérően súlyozza. A kereszténység felvételének folyamatát a források szétszórtsága miatt csak hozzávetőlegesen lehet rekonstruálni; a Bořivoj-keresztelkedés Kosmas-féle elbeszélése egyes kutatók szerint a 12. századi püspöki egyház legitimációs igényét vetíti vissza a dinasztikus múltba.

### 16.1.10 Rövid összefoglaló

- A Cseh-medence kora középkori története több szláv nyelvű törzsi csoport együttéléséből és versengéséből bontakozott ki; a régészeti adatok fokozatos megtelepedést, az írott források több, kisebb politikai egység működését mutatják.
- A Přemysl-dinasztia a 9. század végén a prágai vár körül kezdett tartós hatalmi központot kiépíteni; a dinasztia eredetmondája mitikus igazolás, nem történeti forrás.
- A kereszténység felvétele nem egyetlen uralkodói döntés, hanem a 9–10. századi morva, bajor és szász egyházi kapcsolatokon keresztül zajló, intézményesülő folyamat volt; a prágai püspökség 973 körüli alapítása ennek egyik mérföldköve.
- Vencel és Boleszláv uralkodása a Přemysl-állam megszilárdulásának és a német uralkodókkal való szoros kapcsolatnak az időszaka; Vencel kultusza későbbi dinasztikus és nemzeti legitimációt szolgált.
- A Slavník-ház 995-ös legyőzése megszüntette a Přemysl-központ legjelentősebb belső riválisát, de az esemény értelmezése vitatott.
- A 11. század trónharcai ellenére a Přemysl-ház folytonossága fennmaradt; a királyi cím megszerzése 1085-ben és 1158-ban még személyes, 1198–1212 táján vált örökletessé.
- A kora középkori cseh állam a fejedelmi várkörzetek hálózatán, a szolgálónépek munkáján és a fokozatosan kiépülő egyházi igazgatáson nyugodott.
- A források hiányosságai miatt a korai Přemysl-állam területi kiterjedése, társadalmi viszonyai és eseménytörténetének egyes fordulópontjai csak becslések és vitatott rekonstrukciók formájában ismerhetők meg.

### 16.1.11 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem vetíthető vissza a mai cseh nemzetállam a 10. századi Přemysl-fejedelemségre? Válaszában térjen ki a törzsi sokszínűség, a hatalomgyakorlás és az identitás fogalmaira.
2. Milyen forrástípusokból rekonstruálható a Přemysl-állam legkorábbi időszaka, és milyen bizonytalanságokkal kell számolni e források értelmezésekor?
3. Hasonlítsa össze a Vencel körüli hagiográfiai hagyomány és a modern történetírás szemléletét a 10. századi cseh-német viszonyról! Melyik értelmezés milyen forrásokra támaszkodik?
4. Miért vitatott a Slavník-ház legyőzésének értelmezése, és milyen elméleti következményei vannak a „központi állam” fogalmának a kora középkori viszonyokra történő alkalmazásában?
5. Milyen intézményi és társadalmi alapokon állt a Přemysl-dinasztia hatalma a 10–12. században? Válaszában térjen ki a várkörzetekre, az egyházra, a birtokviszonyokra és a királyi cím alakulására.

## 16.2 Károly Róbert és a Luxemburgok

### 16.2.1 Károly Róbert és a Luxemburgok

A Přemysl-dinasztia férfiágának 1306-os kihalása nem csupán dinasztikus vákuumot teremtett Csehországban, hanem a közép-európai hatalmi rend átalakulásának kezdetét is jelentette. Az ezt követő bő fél évszázadban a Luxemburg-ház két generációja – János király és fia, IV. Károly – olyan államalakulatot hozott létre, amely a Cseh Királyságot a Német-római Birodalom politikai magjává tette, Prágát pedig a korabeli Európa egyik kulturális és intellektuális központjává emelte. A korszak egyúttal meghatározta a cseh rendi berendezkedés alapjait, és a Német-római Birodalom alkotmányos kereteit is hosszú távon rögzítette. Az alábbiakban azt vizsgáljuk, hogyan építette fel a Luxemburg-ház a maga „birodalmát", milyen intézményi újításokat vezetett be, és hogyan viszonyult a cseh nemességhez, az egyházhoz és a birodalom többi szereplőjéhez.

#### 16.2.1.1 János király: a dinasztia alapjainak megvetése

A Přemysl-ház kihalása után a trónért folytatott küzdelem rövid, de intenzív időszaka következett. Vencel 1305-ben bekövetkezett halálát követően a cseh főúri csoportok egy része Habsburg Rudolfot, mások pedig a karintiai Henriket támogatták. A helyzet 1310-ben oldódott meg, amikor a cseh rendek egy csoportja a Luxemburg-házból származó Jánost hívta meg a trónra, aki feleségül vette az utolsó Přemysl uralkodó, II. Vencel leányát, Erzsébetet. Ezáltal a Luxemburgok a Přemysl-vérvonal örököseiként léptek fel, ami a legitimitás szempontjából döntő jelentőségű volt. János király (1310–1346) uralkodásának megítélése a történetírásban összetett: a cseh nemzeti narratíva sokáig „idegen királyként" tartotta számon, aki többet tartózkodott külföldön, mint otthon, és akit elsősorban a lovagi kalandok és a dinasztikus terjeszkedés érdekelt. A modern kutatás azonban árnyalja ezt a képet: János uralkodása alatt szilárdult meg a Luxemburgok hatalma a cseh trónon, és ő tette meg az első lépéseket a dinasztia birodalmi ambícióinak kiépítésére is.

János politikájának középpontjában a Cseh Korona országainak (Corona regni Bohemiae) konszolidálása állt. Ez a fogalom a 14. században vált jogi-politikai kategóriává, és magában foglalta Csehországot, Morvaországot, Sziléziát, valamint a fokozatosan megszerzett további területeket, így Felső- és Alsó-Lausitzot, később pedig a brandenburgi választófejedelemséget. János uralkodásának első évtizedeiben a nemesség és a király közötti viszony feszült volt. Az 1318-as egyezmények, valamint az 1319-es és 1320-as években elfogadott rendelkezések értelmében a király kénytelen volt elismerni a főurak kiterjedt jogait, ami a rendi dualizmus irányába mutatott. A nemesség politikai súlyának növekedése – ahogyan arra a későbbi fejezetek is utalnak – visszatérő témája a cseh történelemnek, és élesen megmutatkozott a huszita forradalom idején is.

János uralkodásának második felében a király figyelme egyre inkább a déli és nyugati irányú terjeszkedésre irányult. A brandenburgi választófejedelemség megszerzése (1373) stratégiai ugródeszkát jelentett a Luxemburgok számára a birodalmi politika színterén. Ugyanakkor János híresen ambiciózus itáliai hadjáratai (1330–1333) nem hoztak tartós eredményt, bár megerősítették a dinasztia nemzetközi presztízsét. A király 1346-ban a százéves háborúhoz kapcsolódó crécyi csatában esett el, a francia király oldalán harcolva. Halála fordulópontot jelentett: fia, IV. Károly ekkor már római király (német király) volt, így a Luxemburg-ház kezében egyesült a cseh királyi és a birodalmi politikai hatalom.

#### 16.2.1.2 IV. Károly: az államépítő uralkodó

IV. Károly (1346–1378) uralkodása a középkori Csehország egyik legintenzívebb átalakulási időszaka. Károly – születési nevén Vencel – a francia udvarban nevelkedett, és ez az elitkultúra, valamint a jogi-politikai gondolkodás iránti mély érdeklődést alapozta meg. Uralkodása alatt a Cseh Királyság a Német-római Birodalom tényleges központjává vált, Prága pedig a birodalom fővárosaként funkcionált, még ha formálisan a császári koronázás Aachenben, illetve Rómában történt is. Károly uralkodói programja négy fő pilléren nyugodott: a dinasztikus legitimitás és a Cseh Korona területi integritásának megerősítése; a jogi-intézményi rendszer korszerűsítése; az egyházi és kulturális élet fellendítése; valamint a birodalmi alkotmányos rend stabilizálása.

Az uralkodó egyik első intézkedése az **Aranybulla (1348)** kiadása volt, amelyet nem szabad összetéveszteni az 1356-os birodalmi Aranybullával. A cseh Aranybulla a Cseh Korona országainak belső jogi rendjét rögzítette, és megerősítette a cseh király fennhatóságát a korona országai felett. A dokumentum a rendi alkotmányosság egyik alapdokumentuma lett: megerősítette a cseh királyi hatalom és a rendek közötti egyensúlyt, ugyanakkor a király számára biztosította a főhatóságot a korona területei felett. Az 1348-as év másik kiemelkedő eseménye a **Prágai Egyetem (Universitas Carolina)** megalapítása volt, amely az első egyetem a Német-római Birodalom északi felében, és a közép-európai oktatás egyik meghatározó intézményévé vált. Az egyetem alapítása szorosan összefüggött Károly azon szándékával, hogy Prágát ne csak politikai, hanem szellemi központtá is tegye. Az intézmény modellje a párizsi egyetem volt, négy fakultással: teológia, jog, orvostudomány és a bölcsészeti (artes) kar. Az egyetem a cseh, bajor, szász és lengyel nációkra oszlott, ami a diákság regionális-etnikai összetételét tükrözte – ez a felosztás később, a huszita korszakban fontos szerepet játszott a konfliktusokban.

#### 16.2.1.3 A birodalmi Aranybulla és a birodalmi alkotmány

Az 1356-os **birodalmi Aranybulla (Goldene Bulle)** a középkori Német-római Birodalom legfontosabb alkotmányos dokumentuma. Károly császár – 1355-ben koronázták császárrá – ezzel a törvénnyel rögzítette a királyválasztás rendjét és a választófejedelmek jogait. Az Aranybulla hét választófejedelmet határozott meg: a mainzi, trieri és kölni érsekeket, valamint a cseh királyt, a rajnai palotagrófot, a szász herceget és a brandenburgi őrgrófot. A dokumentum megszüntette a pápai megerősítés szükségességét a választást követően, és a többségi elvet tette a választás alapjává, ami csökkentette a vitatott trónbetöltések valószínűségét. A cseh király számára az Aranybulla kiemelt, első helyet biztosított a világi választófejedelmek sorában, ami a Luxemburg-ház presztízsét tovább növelte. Az Aranybulla jogi ereje a birodalomban egészen 1806-ig, a Birodalom felbomlásáig fennmaradt, bár alkalmazásának gyakorlata az idők során változott.

A dokumentum egyúttal a cseh államiság szempontjából is meghatározó volt. Megerősítette, hogy a cseh királyság választói méltósága a Cseh Korona országainak különleges jogi státuszával párosul. A cseh király nem csupán a birodalom egyik leghatalmasabb fejedelme volt, hanem olyan uralkodó, akinek területei nagyrészt kívül estek a birodalom hagyományos törzsterületein. Ez a különleges helyzet tette lehetővé, hogy a Luxemburgok a birodalmi politikát a cseh érdekekkel összhangban alakítsák, és hogy Prága birodalmi központtá váljon anélkül, hogy a cseh rendek elveszítették volna autonómiájukat.

#### 16.2.1.4 Prága mint birodalmi főváros: építészet, művészet és reprezentáció

IV. Károly uralkodása alatt Prága példátlan ütemű átépítésen ment keresztül. Az uralkodó tudatosan építette a várost a Luxemburg-ház hatalmának vizuális reprezentációjaként. Az

1348-ban alapított **Újváros (Nové Město)** a korabeli Európa egyik legnagyobb szabású városépítészeti vállalkozása volt. Az Újváros nem csupán lakóövezetként funkcionált, hanem a királyi hatalom és a kereskedelem színtereként is. Károly a városfalakkal, piacokkal, templomokkal és kolostorokkal felszerelt új negyedet tudatosan a birodalmi reprezentáció szolgálatába állította. A **Károly híd** (Karlův most) alapkövét 1357-ben tették le, és a híd a középkori infrastruktúra egyik csúcsteljesítményének számított. A **Szent Vitus-székesegyház** építése már János király idején megkezdődött, de a fő munkálatok Károly uralkodása alatt folytak. Az építkezésen részt vevő mesterek közül a legismertebb Peter Parler, akinek munkássága a német és cseh gótika közötti átmenetet testesítette meg. A székesegyház a prágai érsekség (1344-ben alapított) székhelyéül szolgált, és a cseh koronázási ékszerek, valamint a királyi sírok otthonává vált.

A prágai udvar kulturális kisugárzása az egész régióban érezhető volt. A Luxemburgok udvarában a cseh, német, latin és francia nyelv egyaránt jelen volt. Károly maga is aktív szerző volt: az általa írt **önéletrajz (Vita Caroli)** a középkori uralkodói önéletrajzok ritka példája, amely betekintést enged az uralkodói önértelmezésbe és a dinasztikus ideológiába. A mű nem pusztán személyes emlékirat, hanem a Luxemburg-ház legitimitását és isteni kiválasztottságát hangsúlyozó reprezentációs eszköz is. Az udvari művészet, a kéziratfestészet és az ötvösség prágai műhelyei európai hírnévre tettek szert, és a korszak cseh gótikus művészete a közép-európai régió számos területére kisugárzott.

#### 16.2.1.5 A Cseh Korona országainak kormányzata és a rendi társadalom

IV. Károly kormányzati reformjai a Cseh Korona országainak integrációját célozták. A király a tartományi gyűléseket rendszeresen összehívta, és a fontos döntéseket a főurakkal, a püspökökkel és a királyi városok képviselőivel egyeztette. A **cseh rendi gyűlés (zemský sněm)** ebben az időszakban vált a politikai élet rendszeres fórumává. A rendek három fő csoportra oszlottak: a főurak (páni), a lovagok (vladykové) és a királyi városok polgársága. Az egyházi rend – a prágai érsek és a püspökök – szintén részt vett a gyűléseken, bár jogállása némileg eltérő volt. A rendi gyűlés hatásköre kiterjedt az adómegajánlásra, a törvénykezdeményezésre és a királyi döntések megerősítésére. Ez a berendezkedés a középkor végére a cseh rendi monarchia (Ständestaat) sajátos formáját hozta létre, amelyben a királyi hatalom és a rendi önkormányzat egyensúlya folyamatos alkudozás tárgya volt.

A gazdasági élet szempontjából a 14. század a cseh területek virágkorát hozta. A **kutná horai ezüstbányák** Európa egyik legfontosabb nemesfémforrását jelentették, és az itt vert **prágai garas** a közép-európai kereskedelem egyik legstabilabb fizetőeszközévé vált. Az ezüstbányászat bevételei tették lehetővé a Luxemburgok számára, hogy finanszírozzák a birodalmi politikát, a prágai építkezéseket és a dinasztikus terjeszkedést. A királyi városok – Prága mellett Kutná Hora, Brno, Plzeň, Olomouc és mások – kereskedelmi hálózata a régió egészére kiterjedt. A városi polgárság jelentős részben német ajkú volt, különösen a királyi városokban, ami a későbbi nemzeti konfliktusok egyik gyökerét képezte. A 14. században azonban a cseh–német lakosság együttélése a városi terekben alapvetően békés volt, bár a nyelvi és jogi különbségek már ekkor érzékelhetők voltak.

#### 16.2.1.6 Az egyház és a vallási élet átalakulása

Az 1344-ben alapított **prágai érsekség** a cseh egyház önállóságának fontos állomása volt. A prágai püspökség korábban a mainzi érsekség alá tartozott; az érsekség létrehozása a cseh egyházi szervezetet kivonta a közvetlen birodalmi egyházi főhatóság alól. Az első prágai érsek, Arnošt z Pardubic Károly közeli tanácsadója volt, és az egyházi reformok egyik motorjaként működött.

Az érsekség felállítása szorosan összefüggött a király azon törekvésével, hogy a cseh egyházat a dinasztikus hatalom támaszává tegye, és hogy Prága egyházi központként is a birodalom első városai közé emelkedjen. A székesegyházi káptalan, a kolostorok és a plébániai hálózat fejlesztése párhuzamosan haladt a városi és udvari reprezentáció bővítésével.

A 14. század második felében a cseh egyházi életben reformmozgalmak bontakoztak ki, amelyek a későbbi huszita forradalom előfutárainak tekinthetők. A prédikátorok közül kiemelkedett **Konrád von Waldhausen** és **Jan Milíč z Kroměříže**, akik a laikus vallásosság megújítását, az egyházi visszaélések bírálatát és a bűnbánat gyakorlatát hirdették. Milíč prágai tevékenysége különösen nagy hatást gyakorolt a városi szegények és a cseh ajkú lakosság körében. A reformeszmék terjedése egybeesett a városi társadalom polarizálódásával és a cseh nyelvű írásbeliség erősödésével. Károly udvara részben támogatta, részben megpróbálta mederben tartani ezeket a mozgalmakat. A király maga is pártolta a vallási megújulást, de a pápai hatalommal való konfliktust kerülte. Az 1370-es években a prágai egyetemen már jelen voltak azok a teológiai viták, amelyek a huszitizmus előzményeit képezték. A cseh reformáció tehát nem a semmiből pattant ki, hanem a 14. századi prágai egyházi és egyetemi miliőben gyökerezett.

#### 16.2.1.7 A Luxemburg-ház birodalmi politikája és a dinasztikus örökség

Károly császár uralkodásának utolsó évtizedeiben a Luxemburg-ház hatalma a Német-római Birodalomban megkérdőjelezhetetlennek tűnt. A császár a birodalmi városokkal és a tartományurakkal kötött megállapodások révén stabilizálta a királyi hatalmat, és a **Landfrieden** (tartományi béke) intézményét erősítve próbálta korlátozni a magánháborúkat. Ugyanakkor a dinasztikus politika sikerét beárnyékolta a trónöröklés kérdése. Károly legidősebb fia, IV. Vencel 1373-ban lett a cseh korona társuralkodója, majd 1376-ban római királlyá választották. Vencel azonban nem bizonyult apja méltó utódjának: uralkodását a főúri ellenállás, a városi konfliktusok és a vallási feszültségek jellemezték. A Luxemburg-ház másik ága, a morva őrgrófok, valamint a magyar és lengyel kapcsolatok is bonyolították a képet. Károly halála után a dinasztia hatalma fokozatosan meggyengült, és a 15. század elején a huszita forradalom alapjaiban rengette meg a cseh rendi monarchiát.

A Luxemburgok csehországi uralmának értékelése a történetírásban összetett. A cseh nemzeti történetírás – különösen a 19. században – IV. Károlyt a cseh államiság aranykorának megteremtőjeként ünnepelte, és a prágai építkezéseket, az egyetemalapítást és az Aranybullát a nemzeti nagyság jelképeivé emelte. Más értelmezések szerint a Luxemburgok elsősorban dinasztikus és birodalmi érdekeiket követték, a cseh királyságot eszközként használva a birodalmi hatalom megszerzéséhez. A két megközelítés nem feltétlenül zárja ki egymást: a 14. századi cseh állam fejlődése valóban szorosan összefonódott a Luxemburg-ház birodalmi ambícióival, de ez az összefonódás a cseh intézmények, a városi hálózat és a kulturális élet tartós megerősödését hozta.

### 16.2.2 Források és bizonytalanságok

A Luxemburg-kor cseh történetére vonatkozó ismereteink viszonylag gazdag forrásbázisra támaszkodnak, de a források egyenetlen eloszlása és jellege miatt számos bizonytalansággal számolnunk kell. Az elsődleges források közül kiemelkednek a krónikák: **Zbraslavi krónika** (Chronicon Aulae Regiae), amely a Přemysl-korvégi és János uralkodásának eseményeit örökíti meg, valamint **František Pražský** és **Benő Krabice z Veitmile** krónikái, amelyek IV. Károly koráról tudósítanak. A királyi oklevelek, így az 1348-as cseh Aranybulla és az 1356-os birodalmi Aranybulla szövege fennmaradt, de az oklevelek kibocsátásának körülményei és egyes rendelkezéseik gyakorlati érvényesülése vitatott. Az egyetemalapítás pontos dátumát és az alapítás körülményeit

okleveles források rögzítik, de az egyetem korai működésének részletei – a hallgatók létszáma, a fakultások közötti viszonyok – becsléseken alapulnak. A prágai építkezések rekonstrukciójában a régészeti feltárások és a művészettörténeti elemzések egészítik ki az írott forrásokat, de az építkezések kronológiája több ponton is vitatott.

A népesedési és gazdasági adatok terén különösen óvatosnak kell lennünk. A 14. századi Csehország lakosságára vonatkozó becslések széles skálán mozognak: a kutatók többsége a cseh területek (Csehország, Morvaország, Szilézia) lakosságát a század közepén 2,5–3,5 millió főre teszi, de ezek a számok régészeti leleteken, adójegyzékeken és közvetett mutatókon alapulnak, és jelentős hibahatárral terheltek. A kutná horai ezüsttermelés becsült mennyisége szintén vitatott; a szakirodalomban 20–30 tonna közötti éves kitermelés szerepel a század második felére, de a források hiányosak. A prágai egyetem hallgatóinak létszámát sem ismerjük pontosan: a 14. század végére vonatkozó becslések néhány száztól több ezerig terjednek.

Különösen vitatott a Luxemburgok uralmának értékelése a cseh nemzeti történetírásban és az emlékezetpolitikában. IV. Károly alakja a 19. századi cseh nemzeti ébredés óta a nemzeti identitás egyik központi alakja, és megítélése a 20. századi politikai fordulatokkal is összefonódott. A kommunista korszakban a Luxemburg-kort a „feudális haladás” és a „német expanzió” narratívái közé szorították, míg a rendszerváltás után a nemzeti-keresztény hagyomány megerősítésének időszakaként is értelmezték. Ezen emlékezetpolitikai keretek történeti értékelése önmagában is kutatási feladat, és különválasztandó a szűkebb értelemben vett történeti rekonstrukciótól. Az olvasónak érdemes figyelnie arra, hogy a „Károly-kor aranykora” kifejezés nem objektív leírás, hanem értelmezés, amelyet a források és a későbbi hagyomány egyaránt formáltak.

### 16.2.3 Rövid összefoglaló

1. A Přemysl-ház 1306-os kihalása után a Luxemburg-ház János király személyében szerezte meg a cseh trónt, a Přemysl-örökségre hivatkozva.
2. János király uralkodása alatt konszolidálódott a Luxemburgok csehországi hatalma, és formálódott a Cseh Korona országainak jogi-politikai egysége.
3. IV. Károly (1346–1378) uralkodása a cseh állam és a Német-római Birodalom szoros összekapcsolódásának időszaka; Prága tényleges birodalmi központtá vált.
4. Az 1348-as prágai egyetemalapítás az első egyetem a birodalom északi felében, és a közép-európai oktatás meghatározó intézménye lett.
5. Az 1356-os birodalmi Aranybulla rögzítette a királyválasztás rendjét, és a cseh királyt a világi választófejedelmek élére emelte.
6. A prágai építkezések (Újváros, Károly híd, Szent Vitus-székesegyház) a Luxemburg-ház hatalmának reprezentációját szolgálták, és a cseh gótika kisugárzását eredményezték.
7. A cseh rendi gyűlés és a királyi városok gazdasági súlya (kutná horai ezüst) a korszakban vált meghatározóvá a cseh állam működésében.
8. Az egyházi reformmozgalmak (Arnošt z Pardubice, Milíč) a 14. század második felében előkészítették a huszita forradalom társadalmi és vallási talaját.

### 16.2.4 Önellenőrző kérdések

1. Milyen jogi és politikai következményei voltak az 1356-os birodalmi Aranybullának a cseh királyság és a Német-római Birodalom viszonyára nézve?
2. Hasonlítsd össze János király és IV. Károly uralkodói programját: miben látták a dinasztikus hatalom alapjait, és hogyan viszonyultak a cseh rendekhez?
3. Milyen szerepet játszott a prágai egyetem alapítása a csehországi és a közép-európai oktatás történetében, és hogyan kapcsolódott a cseh reformmozgalmakhoz?
4. Milyen forrásokból ismerjük a Luxemburg-kor cseh történetét, és melyek a legfontosabb bizonytalanságok a források értelmezésében?
5. Hogyan értékelték a Luxemburgok uralmát a későbbi korokban, és milyen emlékezetpolitikai viták kapcsolódnak IV. Károly alakjához?

## 16.3 A huszita forradalom

A 15. század első felének csehországi eseményei a késő középkori Európa egyik legnagyobb vallási, társadalmi és rendi válságát alkotják. A dinasztiaváltások és egyházi reformviták feszültségei a Cseh Királyságban évtizedes fegyveres konfliktussá érlelődtek, amelynek következményei túlmutattak a vallási vitákon: a cseh rendi állam megerősödéséhez, a királyi hatalom tartós meggyengüléséhez és a felekezeti együttélés sajátos, korlátozott formájához vezettek. A későbbi történetírás ezt az időszakot gyakran **huszita forradalomnak** nevezi, azonban ez a kifejezés elemzői kategória. A kortársak inkább eretnekségről, kelyhes mozgalomról vagy prágai háborúról beszéltek, és a „forradalom” fogalma sem a modern politikai forradalmak mintáját követte. Az alfejezet a Károly Róbert és a Luxemburgok alfejezetben megismert egyházi, városi és dinasztikus viszonyokból indul ki, és a huszita korszakot a maga középkori fogalmi keretei között mutatja be.

### 16.3.1 Előzmények és Jan Hus reformtörekvése

A 14. század második felének Cseh Királysága a Luxemburgok alatt a Német-római Birodalom egyik központi területévé vált. Prága császári rezidenciaként, érseki székhelyként és egyetemvárosként egyszerre volt az udvari reprezentáció, az egyházi intézmények és a tanult klerikusok színtere. A **nyugati egyházszakadás** (1378–1417) időszakában azonban a pápai hatalom két, egymással versengő központra szakadt, ami aláásta az egyházi tekintélyt, és felerősítette a papság világi birtokaival, adóival és erkölcsi állapotával kapcsolatos kritikákat. A prágai udvari és egyetemi körökben már a 14. század utolsó harmadában megjelentek azok a reformprédikátorok, akik a bibliai igét és az apostoli szegénységet állították szembe az egyházi visszaélésekkel. Jan Milíč z Kroměříže és kortársai nyomán a prágai **egyházkritika** fokozatosan intézményes kereteket kapott.

A prágai egyetem ebben a vitában kiemelt szerepet játszott. Az egyetem **nemzetek** (latinul *nationes*) szerinti testületi szerveződése nem modern etnikai kategória volt, hanem a tanárok és diákok származási alapon szerveződő jogi közössége. A cseh, bajor, szász és lengyel nemzet közötti belső arányok politikai feszültségeket hordoztak, mert a cseh mesterek a reformgondolatok iránt fogékonyabbak voltak, míg a német nyelvű mesterek egy része az egyházi hagyomány védelmében foglalt állást. A **Kutná Hora-i dekrétum** (Dekret kutnohorský) 1409-ben IV. Vencel királytól a cseh egyetemi nemzetnek három szavazatot adott a korábbi egy ellenében, ami a német mesterek és diákok tömeges távozását váltotta ki; sokan közülük a frissen alapított lipcsei egyetemre mentek. Ezt a döntést a későbbi cseh nemzeti történetírás előszeretettel ábrázolta a modern cseh–német nemzetiségi küzdelem korai előképeként, ám a középkori forrásokban elsősorban

egyetemi kiváltságokról és rendi-hatalmi alkukról van szó, nem a modern értelemben vett nemzeti önrendelkezésről.

**Jan Hus** (latinosan Ioannes Hus, csehül Jan Hus) a prágai egyetem mestere és a **Betlehem-kápolna** (Betlémská kaple) prédikátora volt. Husz nem új teológiai rendszert alkotott, hanem az angol John Wyclif egyházképét és a cseh prédikátori hagyományokat kapcsolta össze. Tanításának középpontjában az Írás tekintélye, az egyház erkölcsi megújulása és a világi papság bírálata állt. Husz az egyházat nem a pápa és a hierarchia jogi intézményeként, hanem a krisztusi életet követő hívők közösségeként fogta fel, ami magában rejtette az engedetlenség lehetőségét a méltatlan egyházi elöljárókkal szemben. A **búcsúk** (odpustky) elleni fellépése, különösen a III. Sándor pápa által a nápolyi háború javára hirdetett búcsú elutasítása, nyílt konfliktusba sodorta a prágai érsekkel és a királyi udvarral. Husz önértelmezése szerint azonban katolikus reformer volt, nem szakadár; kiközösítését és elítélését követően is hangsúlyozta, hogy hajlandó visszavonni minden olyan tanítást, amelyet a Szentírásból és az egyházi tekintélyből megcáfolnak. Ez a megkülönböztetés a későbbi huszita emlékezetben gyakran elhalványult.

A **konstanzi zsinat** (Kostnický koncil, 1414–1418) az egyházszakadás megszüntetésére hivatott egyetemes zsinat elé idézte Hust, akit Luxemburgi Zsigmond német-római és magyar király **menlevéllel** (glejt, latinul *salvus conductus*) látott el. A menlevél pontos jogi tartalma a mai napig vitatott. A zsinat 1415. július 6-án Hust eretnekként elítélte és máglyán kivégeztette; társát, Jeroným Pražskýt 1416. május 30-án követték. A cseh rendek és a prágai egyetem tiltakozó nyilatkozatokat küldtek, és a prágai egyházmegye jelentős része a kivégzéseket nem az eretnekség elítélésének, hanem a cseh királyság rendi és egyházi ügyeibe való külső beavatkozásnak tekintette. A konstanzi ítélet tehát nem zárta le a vitát, hanem a prágai reformköröket radikalizálta.

### 16.3.2 A prágai defenesztrációtól a keresztes hadjáratokig

Husz halála után a **kelyhesek** (utrakvisté, latinul *calixtini*) követelése – vagyis hogy a laikusok is két szín alatt, kenyérrel és borral áldozhassanak – a cseh reformmozgalom megkülönböztető jegyévé vált. A két szín alatti áldozás a korabeli egyházi gyakorlatban a papság kiváltsága volt, követelése ezért egyszerre hordozott szentségi és rendi-kritikai tartalmat. A prágai városokban és a vidéki nemesség egy részében a kelyhes gyakorlat rohamosan terjedt, miközben IV. Vencel király hol engedékeny, hol korlátozó intézkedéseket hozott. Az uralkodói ingadozás, valamint a prágai újvárosi tanács katolikus tagjainak fellépése vezetett az **első prágai defenesztrációhoz** (defenestrace) 1419. július 30-án, amikor a feldühödött tömeg a városháza ablakán kilökte a tanácstagokat. Az esemény a huszita háborúk nyitányának tekinthető, bár önmagában még nem jelentett országos felkelést.

IV. Vencel 1419 augusztusában bekövetkezett halála után a trónöröklés vitája tovább élezte a válságot. A huszita mozgalom jelentős része elutasította Vencel öccsét, Luxemburgi Zsigmondot, mert őt tette felelőssé Husz kivégzéséért, miközben Zsigmond a magyar királyi hatalom és a német-római koronázás birtokában a Cseh Királyságot örökségként igényelte. A konfliktus így dinasztikus és rendi üggyé is vált, nem csupán vallási kérdéssé. I. Márton pápa 1420-ban keresztes hadjáratot hirdetett a husziták ellen, ami a cseh belháborút nemzetközi katonai konfliktussá szélesítette.

A keresztes hadak 1420-ban Prágát vették ostrom alá. A huszita védők **Jan Žižka** vezetésével a város keleti oldalán, a Vítkov-hegyen verték vissza a támadást. A prágai csata a huszita fegyverek első nagy sikerét hozta, és megerősítette a mozgalom katonai önbizalmát. Ugyanebben az időszakban fogadták el a huszita csoportok a **prágai négy cikkelyt** (čtyři pražské artikuly), amely négy pontban foglalta össze a mozgalom programját: (1) Isten igéjének szabad hirdetése; (2) a laikusok két szín alatti áldozása; (3) az egyházi világi uralom és birtokok megszüntetése; (4)

a halálos bűnök nyilvános megbüntetése. A négy cikkely szövege és pontos keletkezéstörténete forrástól függően kisebb eltéréseket mutat, ezért a történeti kutatásban a cikkelyek egységes „huszita programként” való olvasata vitatott.

A huszita hadviselés katonai sikereit a **szekérvár** (vozová hradba) taktikája alapozta meg. A paraszti és városi gyalogság szekerekből kialakított erődítmények mögül védekezett, és a lovasság rohamait tűzfegyverekkel, számszeríjakkal és hosszú nyelű fegyverekkel hárította el. A huszita seregek így a korabeli nehézlovassággal szemben is hatékonyan működtek, és több alkalommal a szomszédos német területekre, valamint a Magyar Királyság északi, a mai Szlovákia területével részben átfedő részeire is betörtek. Ez utóbbi hatásait a későbbi szlovák fejezet tárgyalja részletesebben.

### 16.3.3 A huszita táborok: mérsékelt kelyhesek és radikális táboriták

A huszita mozgalom soha nem volt egységes. A prágai egyetemhez kötődő mérsékelt irányzat, a kelyhesek, elsősorban a négy cikkely érvényesítését és a békés reformot keresték. Elfogadták a rendi társadalmi rendet, és nem törekedtek a világi vagy egyházi hierarchia forradalmi átalakítására. Ezzel szemben a dél-csehországi Tábor városából kinőtt **táboriták** (táborité) a cikkelyeket radikálisan értelmezték, és egyes irányzataik a „Isten törvénye” szerinti társadalmi rend megteremtését hirdették. A táboriták közössége részben parasztokból, kézművesekből és elszegényedett városiakból állt; bizonyos források rövidebb ideig tartó vagyonközösségről is beszámolnak, ám ennek tényleges mértéke és időtartama a kutatásban vitatott, mert a kortárs beszámolók részben ellenséges, polemikus célúak.

A prágai radikalizmus másik fontos alakja **Jan Želivský** prédikátor volt, aki a városi szegénység vallási és szociális elégedetlenségét fordította a városi elit ellen. A prágai mérséklettek és a vidéki radikálisok közötti feszültség a háborúk alatt többször felszínre tört, ám a külső keresztes nyomás időlegesen összetartotta a feleket. Žižka halála után (1424) a táborita seregek vezetését **Prokop Holý** vette át, akit a magyar szakirodalom Nagy Prokopként is ismer. Prokop a védekező háborút támadó hadjáratokká szélesítette, és a huszita csapatok jelentős zsákmányszerző és politikai nyomást gyakorló tényezővé váltak a környező országokban.

A huszita mozgalom értelmezése körüli modern viták egyik sarkalatos pontja, hogy mennyire volt paraszti vagy városi jellegű, illetve mennyire hordozott „nemzeti” tartalmat. A 19. századi cseh nemzeti történetírás a huszitákat a demokrácia, a nemzeti ellenállás és a szláv szabadság előfutáraiként állította be. A mai kutatás ezt az emlékezetpolitikai állítást árnyalja: a huszita közösségek identitása elsősorban vallási és rendi volt, a cseh nyelvű prédikáció és a cseh egyetemi nemzet ügye pedig nem azonos a modern cseh nemzetépítéssel. A forradalmi értelmezés is pontatlan lehet, mert a huszíták céljai korántsem voltak egységesen társadalmi átalakulásra irányulók.

### 16.3.4 A bázeli zsinat, Lipany és a kompaktáták

A keresztes hadjáratok kudarcai és a huszíták katonai sikerei után a tárgyalásos rendezés vált szükségessé. A **bázeli zsinat** (Basilejský koncil) 1431-ben nyílt meg, és a cseh küldöttséggel folytatott viták középpontjában a négy cikkely lehetséges elfogadása állt. A zsinat azonban csak megosztva volt hajlandó engedményekre, míg a huszita oldalon a mérsékeltek és a táboriták közötti belső ellentét egyre élesebbé vált. A mérsékelt kelyhesek és a katolikus rendi erők végül katonai koalícióra léptek a táboriták ellen. A **lipanyi csata** 1434. május 30-án a táboriták vereségével zárult, Prokop Holý pedig elesett. A csata a radikális huszitizmus katonai végét jelentette, és megnyitotta az utat a kiegyezés előtt.

A **kompaktáták** (kompaktáta) 1436-ban jöttek létre a bázeli zsinat és a cseh kelyhes rendek megállapodásaként. Elfogadták a két szín alatti áldozást a Cseh Királyság és a hozzá tartozó területek laikusai számára, a többi cikkelyt azonban kompromisszumos, korlátozott vagy elutasított formában kezelték. A kompaktáták nem jelentettek modern értelemben vett vallásszabadságot: a kelyhes egyház és a katolikus egyház együttélése rendi kiváltságokon nyugodott, és a felekezeti viták nem zárultak le. Zsigmondot még ugyanebben az évben elismerték cseh királynak, de a kelyhes-katolikus egyensúly törékeny maradt. A kompaktáták pápai megerősítését később részben visszavonták vagy vitatták, így a 15. század második felében a cseh vallási rendezés továbbra is ingatag alapokon állt.

Érdemes hangsúlyozni, hogy a kompaktátákat sem a kortársak, sem a későbbi kutatás nem tekinti a tolerancia eszméjének. A Cseh Királyságban létrejött felekezeti együttélés elsősorban rendi alkuk eredménye volt: a kelyhes rendek politikai súlya kényszerítette ki a katolikus oldal engedményeit, és a békét a királyi hatalom gyengesége tartotta fenn. A mai „vallásszabadság” fogalmának visszavetítése ezért anakronizmus lenne.

### 16.3.5 A cseh rendi állam megerősödése és a vallási kiegyezés

A huszita háborúk egyik legmaradandóbb következménye a **cseh rendi állam** (stavovský stát) megerősödése volt. A királyi hatalom meggyengült, a **rendi gyűlés** (zemský sněm) rendszeres fórummá vált, amelyben a páni rend, a lovagi rend és a királyi városok egyaránt részt vettek. A városok országgyűlési szerepe a Cseh Királyságban a korabeli Európában kivételesnek számított, és közvetlenül a huszita idők városi katonai és gazdasági megerősödéséből fakadt. A rendi gyűlés hatásköre a törvényhozásra, az adómegajánlásra és a trónutódlás kérdéseire is kiterjedt, ami a későbbi évszázadokban a Habsburg uralkodókkal szembeni rendi ellenállás alapja lett.

A huszita korszakban az egyházi birtokok egy része világi kézbe került. A szekularizáció elsősorban a nemesség és a királyi városok gazdasági pozícióit erősítette, miközben a vidéki lakosság terhei a hadjáratok pusztításai miatt növekedtek. A demográfiai veszteségekre nincsenek megbízható össznépesség-adatok; a becslések általában a pusztítások súlyosságát hangsúlyozzák, de a háború előtti és utáni források töredékessége miatt a pontos áldozatszám nem ismert. A hadjáratok, a zsoldosok és a járványok együttes hatása azonban tartósan átrajzolta a településhálózatot, és sok helyen a városok demográfiai súlyát is megváltoztatta.

A kelyhes egyház fennmaradása a cseh korona országaiban a 15. század végéig a rendi identitás részévé vált. A cseh nyelvű vallási irodalom, a prédikációk és az énekeskönyvek a huszita korszak örökségét hordozták tovább. Ugyanakkor a katolikus egyház sem tűnt el: a királyi udvar, a pápa és a szomszédos országok támogatásával fokozatosan visszaépítette intézményeit. A felekezeti határvonalak a 16. században a reformáció terjedésével újabb átrendeződésen mentek át, de a kelyhes hagyomány és a huszita emlékezet a cseh protestáns identitás egyik gyökerévé vált. A következő alfejezetben tárgyalt A Jagelló-kor és a Habsburgok ebből a felekezeti és rendi örökségből indult ki.

### 16.3.6 Források és bizonytalanságok

A huszita korszak rekonstrukciója több forrástípuson nyugszik. Az elsődleges források közé tartoznak Jan Hus prédikációi, levelei és egyetemi írásai, a konstanzi zsinat aktái, a prágai egyetem és a királyi kancellária iratai, valamint a városi könyvek és bírósági jegyzőkönyvek. A háborúk elbeszélő forrásai közül kiemelkedik a huszita oldalhoz közel álló prágai krónikás, Vavřinec z Březové elbeszélése, amely a prágai eseményeket a kelyhesek szemszögéből mutatja be, ezért elfogultságát a kutatás forráskritikailag kezeli. A katolikus és német nyelvű források, például a környező egyházmegyék és kolostorok feljegyzései, ellenséges képet rajzolnak a huszitákról. A

két oldal összevetése nélkül sem a katonai események, sem a táboriták tana nem értelmezhető megbízhatóan.

Számos pont bizonytalan vagy vitatott. Nem tudjuk pontosan, hogy a táboriták vagyonközössége milyen időtartamig és milyen mértékben működött; a kortárs beszámolók részben polemikusak. A huszita mozgalom társadalmi bázisának összetétele – a parasztok, a városi szegények és a kisebb nemesek aránya – szintén becsléseken nyugszik. A háborúk pusztításainak demográfiai következményei nem számszerűsíthetők a fennmaradt adóösszeírások és urbáriumok töredékessége miatt. A prágai négy cikkely keletkezéstörténete és a kompaktáták jogi érvénye továbbra is értelmezési vita tárgya. Végül maga a „huszita forradalom” mint történetírói címke is vitatott: a 19. századi cseh nemzeti történetírás, elsősorban František Palacký, a huszitizmust a demokratikus és nemzeti szabadság előképeként jelenítette meg. Ez az emlékezetpolitikai hagyomány hosszú ideig meghatározta a cseh közbeszédet, ám a mai szakirodalom inkább a vallási, rendi és társadalmi dimenziók együttes vizsgálatát hangsúlyozza.

### 16.3.7 Rövid összefoglaló

- A huszita mozgalom a 14. századi cseh egyházkritikából és a prágai reformkörökből nőtt ki; központi alakja Jan Hus volt, akit a konstanzi zsinat 1415-ben eretnekként kivégzett.
- A huszita háborúk (1419–1436) vallási, rendi és dinasztikus konfliktusokat egyesítettek; Zsigmond cseh királyságát a kelyhesek és táboriták jelentős része elutasította.
- A mozgalom két fő irányzatra bomlott: a mérsékelt kelyhesek a négy cikkely érvényesítésére, a radikális táboriták társadalmi és vallási átalakításra törekedtek.
- A huszita hadviselés a szekérvár-taktika révén sikeresen állt ellen a keresztes hadjáratoknak, de a belső megosztottság a lipanyi csatában (1434) a táboriták vereségéhez vezetett.
- Az 1436-os kompaktáták korlátozott vallási kiegyezést hoztak: engedélyezték a két szín alatti áldozást, de nem teremtettek modern vallásszabadságot.
- A huszita korszak megerősítette a cseh rendi gyűlést és a királyi városok politikai szerepét, ami a cseh rendi állam későbbi fejlődésének alapja lett.

### 16.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen egyházi és rendi feszültségek vezettek Jan Hus fellépéséhez, és miért téves Hust modern nemzeti hősként vagy szakadárként ábrázolni?
2. Hasonlítsa össze a prágai mérsékelt kelyhesek és a táboriták programját a prágai négy cikkely alapján. Mely pontokon volt közös, és hol vált el az értelmezésük?
3. Milyen katonai és politikai tényezők tették lehetővé, hogy a huszita seregek több keresztes hadjáratot is visszaverjenek?
4. Miért nevezhető a kompaktáták rendszere korlátozott vallási kiegyezésnek, és miért anachronizmus modern vallásszabadságként értelmezni?
5. Miben erősödött meg a cseh rendi állam a huszita háborúk után, és hogyan kapcsolódik ez a későbbi Habsburg-kori rendi küzdelmekhez?

## 16.4 A Jagelló-kor és a Habsburgok

A huszita forradalom lezárulta után a Cseh Királyság Európa egyik legösszetettebb vallási és rendi berendezkedésévé vált. A kelyhesek és katolikusok közötti kompromisszum, a főúri csoportok vetélkedése, valamint a királyi hatalom folyamatos pénzügyi kiszolgáltatottsága olyan politikai teret hozott létre, amelyben a király csak a rendekkel együttműködve tudott uralkodni. Az

1471-től 1526-ig tartó Jagelló-kor ezt a **rendi államot** (csehül *stavovský stát*) szilárdította meg, és közben megnyitotta az utat a reformáció előtt. A fejezet az 1526. évi mohácsi csatát követő trónváltást is tárgyalja: a Habsburg-házból való I. Ferdinánd trónra lépése nem örökösödés, hanem a cseh rendek által feltételekhez kötött választás eredménye volt. E döntés zárta le a középkori Cseh Királyság önálló dinasztikus korszakát, de nem számolta fel sem a rendi intézményeket, sem a vallási sokszínűséget. Az alfejezet előzménye A huszita forradalom, amelynek vallási és hatalmi öröksége nélkül a Jagelló-kor folyamatai nem érthetők meg.

### 16.4.1 A huszita utóvédharc és a Jagelló trónra kerülése

A huszita forradalom 1436-os bázeli kompaktátumokkal zárult, amelyeket a katolikus egyház képviselői és a mérsékelt kelyhes (utraquista) irányzat kötött. A Cseh Királyságban így két elismert felekezet élt egymás mellett: a katolikus egyház és a kelyhes egyház, amely a laikusoknak két szín alatti áldozást biztosított. A radikálisabb huszita csoportok – a táboriták és későbbi utódaik – fokozatosan elveszítették befolyásukat, de a társadalmi és vallási feszültségek nem szűntek meg. Poděbrady György (Jiří z Poděbrad) uralkodása alatt (1458–1471) a cseh korona megpróbált egyensúlyozni a katolikus pápai udvar és a kelyhes többség között, de a pápa 1466-ban kiközösítette, és keresztes hadjáratra szólított fel ellene. Ez a konfliktus katonailag és diplomáciailag is megosztotta a tartományt.

A dokumentált tények szerint Poděbrady György 1471. március 22-én halt meg. Halála után a cseh rendek új királyt választottak, és a döntés a lengyel Jagelló-házból származó **II. Ulászlóra** (csehül Vladislav Jagellonský, lengyelül Władysław II Jagiellończyk) esett. Ulászló IV. Kázmér lengyel király fia volt. A választás mögött részben az a remény állt, hogy a lengyel kapcsolat katonai támogatást hozhat a katolikus ellenkirállyal szemben. A katolikus rendek egy része ugyanis Hunyadi Mátyás magyar királyt ismerte el cseh királynak, aki kihasználta a cseh belháborút, és 1469-ben felvette a cseh királyi címet. A háborús helyzetet az 1479-es **olomouci béke** rendezte: Mátyás megtarthatta Morvaországot, Sziléziát és Lausitzot, Ulászló pedig Csehországban uralkodott. Ez a megosztás azt jelentette, hogy a cseh korona országai – Csehország, Morvaország, Szilézia és Lausitz – átmenetileg két király fennhatósága alá kerültek.

A történészi konszenzus szerint az olomouci béke nem volt tartós megoldás, de lehetővé tette a fegyverszünetet, és előkészítette a Jagelló-kor konszolidációját. Mátyás 1490-es halála után a magyar rendek Ulászlót választották magyar királlyá, így a cseh és a magyar korona perszonálunióba került. A királyi udvar Budára költözött, ami a cseh rendeknek nagyobb önállóságot adott, ugyanakkor a király figyelmét elvonta a cseh ügyektől. Ez a helyzet erősítette a tartományi rendek politikai súlyát, és hozzájárult a rendi állam megszilárdulásához.

### 16.4.2 A rendi állam szerkezete

A Jagelló-korban a Cseh Királyság politikai berendezkedését a **rendi dualizmus** (csehül *stavovský dualismus*) fogalmával szokás leírni. Ez a történetírói kifejezés arra utal, hogy a hatalmon a király és a rendek osztoztak: a király nem hozhatott döntéseket a tartományi gyűlés beleegyezése nélkül, a rendek viszont nem voltak képesek tartósan király nélkül kormányozni. A fogalom a 20. századi történetírás elemző kategóriája, nem a korszak szereplőinek szóhasználata, ezért használatakor mindig jelezni kell, hogy absztrakcióról van szó.

A cseh országgyűlés (csehül *sněm*) három rendből állt: a főurak (csehül *páni*), a lovagok (csehül *rytíři*, *vladykové*) és a királyi városok (csehül *královská města*) képviselői. A parasztság nem rendelkezett politikai képviselettel, és a legtöbb mezőváros sem. A rendek a tartományi gyűlésen adót szavaztak meg, törvényeket fogadtak el, és döntöttek a királyi birtokok zálogba adásáról. A királyi tanácsban a főurak domináltak, míg a városok befolyása ingadozó volt. A városok többször

kísérelték meg képviseleti joguk megerősítését, de a főurak és a lovagok gyakran összezárultak velük szemben.

A Jagelló királyok anyagi helyzete rendkívül gyenge volt, mert a királyi birtokok jelentős része már a huszita háborúk alatt zálogba került. A királyi jövedelmek csökkenése tovább növelte a rendek hatalmát, hiszen a király csak az országgyűlés által megszavazott adókból tudta finanszírozni a kormányzást és a védelmet. A rendi állam tehát nem pusztán a rendek hatalmának kifejeződése volt, hanem részben a királyi hatalom strukturális gyengeségének következménye is. Ezt a kettősséget a történeti irodalom gyakran hangsúlyozza, és fontos, hogy ne idealizáljuk a rendi berendezkedést: a rendek maguk is belső érdekharcokkal küzdöttek, és a városok kiszorítása a főúri–lovagi dominanciát erősítette.

### 16.4.3 II. Ulászló és a vallási kiegyezés

II. Ulászló uralkodását (1471–1516) a vallási béke fokozatos intézményesülése jellemezte. A bázeli kompaktátumok elismerték a kelyhesek gyakorlatát, de a katolikus egyház és a pápai udvar a kompaktátumokat soha nem ratifikálta teljes körűen. Ennek ellenére a Cseh Királyságon belül a mindennapi együttélés szükségessé tette a jogi rendezést. A dokumentált tények közé tartozik az 1485-ös **kuttenbergi vallásbéke** (csehül *Kutnohorský náboženský mír*), amelyet a cseh országgyűlés fogadott el. Ez kimondta, hogy a katolikusok és a kelyhesek a Cseh Királyságban egyenjogúak, és a vitás kérdéseket a jövőben országgyűlési úton kell rendezni. A vallásbéke a korábbi katonai konfliktusok lezárásának jogi kerete lett, és a cseh rendi társadalom „két felekezetű” jellegét erősítette.

A kuttenbergi vallásbéke hatálya azonban nem terjedt ki a cseh korona valamennyi tartományára. Morvaországban és Sziléziában a katolikus rendek erősebbek voltak, és a kelyhesek helyzete bizonytalanabb maradt. Lausitzban szintén eltérő vallási viszonyok uralkodtak. Ez a különbség előrevetítette a későbbi, a 16. században kiéleződő tartományi feszültségeket. A tudományos konszenzus szerint a kuttenbergi vallásbéke fontos mérföldkő volt, de nem oldotta meg a kompaktátumok pápai elismerésének kérdését, és nem biztosította a radikálisabb vallási közösségek, például a **cseh testvérek** (csehül *Jednota bratrská*) védelmét.

A cseh testvérek a huszita radikalizmus egy késői hajtásaként jöttek létre a 15. század közepén, és elutasították mind a katolikus hierarchiát, mind a kelyhes egyház püspöki szervezetét. A világi hatalomtól való elfordulásuk, a szegénység hangsúlyozása és a fegyveres szolgálat megtagadása miatt mind a katolikus, mind a kelyhes többség üldözte őket. II. Ulászló idején többször hoztak ellenük korlátozó rendelkezéseket, de a közösség ennek ellenére fennmaradt, és a 16. század elején egyre nagyobb hatást gyakorolt a cseh és morva városi értelmiségre. A cseh testvérek jelentősége abban áll, hogy már a lutheri reformáció előtt megteremtették a nem katolikus egyházi önállóság egy sajátos modelljét.

### 16.4.4 II. Lajos és a török fenyegetés

II. Ulászló 1516-ban halt meg, és a cseh rendek fiát, **II. Lajost** (csehül Ludvík Jagellonský) választották királlyá. Lajos gyermekkorában került trónra, ami tovább erősítette a rendi kormányzást. A királyi hatalom gyakorlását a főúri csoportok befolyásolták, és a tartományi gyűlés szerepe megnőtt. A cseh rendek és a magyar rendek közötti kapcsolatot a perszonálunió tartotta fenn, de a két ország politikai intézményei külön működtek. A török terjeszkedés azonban mindkét koronát fenyegette, különösen a déli határvidéket.

A 16. század elején az Oszmán Birodalom nyomása fokozatosan növekedett a Magyar Királysággal szemben. A cseh rendek adókat szavaztak meg a védekezéshez, de a katonai erőforrások megoszlottak, és a királyi jövedelmek tovább apadtak. A mohácsi csata (1526. augusztus 29.) előzményei és lefolyása elsősorban a magyar történelem része, de a cseh korona szempontjából a következményei meghatározóak voltak: II. Lajos a csatamezőn elesett, és a Jagelló-ház cseh–magyar ága kihalt. A király halálának ténye dokumentált, de a csata részleteire vonatkozó források töredékesek, és az áldozatszámok becslések.

A mohácsi vereség után a cseh rendek előtt a trón betöltésének kérdése állt. A cseh királyválasztás joga a rendeké volt, és a Habsburg-ház már korábban családi szerződésekkel igyekezett biztosítani az öröklést. Az 1515-ös **bécsi kettős házasság** keretében Jagelló Anna, II. Ulászló leánya I. Ferdinánd osztrák főherceghez, II. Lajos pedig Habsburg Máriához ment feleségül. Ezek a házasságok diplomáciai előkészítést jelentettek, de nem automatikus trónöröklést. A cseh rendek szabad választási jogukat hangsúlyozták, és Ferdinándot csak azzal a feltétellel voltak hajlandóak királlyá választani, hogy az esküben megerősíti a rendi jogokat és a kompaktátumokat.

### 16.4.5 A reformáció Csehországban

A Jagelló-kor utolsó évtizedeiben a vallási tér gyors átalakulásnak indult. Az 1517-ben kezdődő lutheri reformáció híre viszonylag hamar eljutott a cseh korona országaiba, különösen a német ajkú városokba. Luther tanításai a már meglévő huszita hagyományokkal találkoztak, ami sajátos folyamatot eredményezett: a kelyhes egyház egy része a lutheri teológia felé fordult, más része ragaszkodott a hagyományos utraquista liturgiához és önállósághoz. A katolikus egyház befolyása tovább csökkent, mert a püspöki székek betöltetlensége és a pápai elismerés hiánya miatt a hierarchia nem tudott hatékonyan reagálni.

A reformáció terjedése nem csupán vallási, hanem politikai jelenség is volt. A rendek a lutheri tanokban eszközt láttak arra, hogy a királyi hatalommal és a katolikus egyházzal szemben megerősítsék autonómiájukat. A városokban a prédikátorok kinevezése és az egyházi javak ellenőrzése a városi tanácsok kezébe került. A cseh testvérek, akik korábban peremhelyzetben voltak, a lutheri reformációval párhuzamosan saját egyházi szervezetüket építették ki, és a humanista műveltségű rétegek körében növelték befolyásukat. A források tanúsága szerint a 16. század első harmadában a cseh korona országaiban a nem katolikus felekezetek aránya folyamatosan nőtt, de a pontos számokról nincsenek megbízható adataink, mert a felekezeti nyilvántartások későbbiek.

A reformáció terjedését a rendi állam intézményei is elősegítették. A tartományi gyűlések vitái egyre inkább vallási kérdésekről szóltak, és a rendek a királyi esküre hivatkozva követelték a vallásszabadság kiterjesztését. A kuttenbergi vallásbéke alapján a katolikusok és a kelyhesek közötti egyenjogúság már tételes jog volt, de a kérdés az volt, hogy ez kiterjed-e a lutheránusokra és a cseh testvérekre is. Ez a vita az 1526 utáni Habsburg-kor első évtizedeit is meghatározta, és hosszú távon a cseh rendi felkeléshez, majd a fehérhegyi csatához vezetett. A Jagelló-kor tehát nemcsak a rendi állam csúcspontja, hanem a vallási pluralizmus olyan időszaka is, amely a későbbi konfliktusok alapjait rakta le.

### 16.4.6 A Habsburg trónra lépés

1526. augusztus 29-én, a mohácsi csatában II. Lajos halálával a Jagelló-ház cseh–magyar ága kihalt. A cseh rendek a királyválasztás jogán összeültek, és a Habsburg-jelölt, **I. Ferdinánd** (csehül Ferdinand I.) mellett döntöttek. Ferdinánd I. Miksa császár unokája, V. Károly német-római császár öccse volt, és az 1515-ös házassági szerződés révén a Jagelló rokonsághoz tartozott. A választás időpontja a forrásokban 1526. október végére tehető, de a pontos

eljárás menete vitatott: egyes történészek szerint a cseh rendek szabadon, mások szerint kényszerhelyzetben, a török fenyegetés árnyékában döntöttek.

A dokumentált tény, hogy Ferdinánd a királyi esküben megerősítette a cseh rendek jogait, a kuttenbergi vallásbékét és a kompaktátumokat. Ez az eskü nem volt pusztán formaság, hanem a rendi állam fennmaradásának feltétele. Ferdinánd 1527 elején Prágában királlyá koronáztatta magát. A morva, sziléziai és lausitzi rendek külön-külön is elfogadták Ferdinándot, de a koronázás és az eskü tartalma tartományonként eltérő hangsúlyokat kapott. A Habsburg trónra lépés tehát nem egyszerű dinasztikus öröklés, hanem rendi aktus volt, amely jogilag megőrizte a cseh korona országainak különállását.

A Habsburg-korszak kezdetét a kortársak nem látták éles cezúrának. A rendek abban a reményben választották Ferdinándot, hogy a Habsburg-ház európai hatalma katonai védelmet nyújt a török ellen, és fenntartja a rendi alkotmányt. Valójában Ferdinánd és utódai fokozatosan központosítottak, és a rendi jogokat megnyirbálva próbálták a cseh korona országait a Habsburg Monarchia szerves részévé tenni. Ez a feszültség vezetett később az 1547-es rendi ellenálláshoz, majd a 1618-as felkeléshez. A Jagelló-kor lezárulása tehát nem a rendi állam azonnali végét, hanem annak hosszú, konfliktusos átalakulását indította el.

### 16.4.7 Források és bizonytalanságok

A Jagelló-kor és a Habsburg trónra lépés rekonstrukciója elsősorban írott forrásokra támaszkodik: országgyűlési határozatokra, királyi oklevelekre, esküszövegekre, krónikákra és levelezésekre. A bázeli kompaktátumok és a kuttenbergi vallásbéke szövegei fennmaradtak, de értelmezésük vitatott, mert a későbbi másolatok és a felekezeti elfogultság torzíthatták a tartalmat. A cseh országgyűlés jegyzőkönyvei töredékesek, különösen a 15. század végéről. A rendek döntési mechanizmusát ezért gyakran csak közvetett forrásokból lehet rekonstruálni.

A trónválasztás pontos lefolyása körül bizonytalanságok vannak. A fennmaradt esküszöveg és a koronázási akták megerősítik, hogy Ferdinánd elfogadta a rendi feltételeket, de az alkudozás részleteiről keveset tudunk. Azt sem tudjuk pontosan, hogy a rendek mekkora része támogatta a Habsburg-jelöltet, és milyen alternatívák merültek fel. A mohácsi csata és II. Lajos halálának körülményei jól dokumentáltak a magyar forrásokban, de a cseh rendek értesülésének időpontja és a választási előkészületek üteme vitatott.

A reformáció terjedésének ütemére vonatkozó adatok szintén bizonytalanok. A felekezeti összetételről csak a 16. század közepétől állnak rendelkezésre részleges nyilvántartások, ezért a Jagelló-kor végének vallási viszonyait elsősorban prédikátorok, városi tanácsi jegyzőkönyvek és egyházi vizitációs iratok alapján becsülhetjük. A cseh testvérek számosságát és társadalmi összetételét illetően a kutatók véleménye eltér. A „rendi dualizmus” és a „rendi állam” fogalmak a modern történetírás elemzési eszközei; használatuk megkönnyíti az összehasonlítást, de nem szabad a korszak szereplőinek szándékait ezekkel a kategóriákkal leírni.

### 16.4.8 Rövid összefoglaló

- A huszita forradalom után a Cseh Királyságban a kelyhes és katolikus felekezet együttélése a bázeli kompaktátumok és a kuttenbergi vallásbéke (1485) keretében intézményesült, de a megbékélés törékeny maradt.
- II. Ulászló (1471–1516) lengyel Jagelló-házi királysága alatt a rendi állam megerősödött; a királyi hatalom gyengesége és a királyi birtokok zálogba adása a főurak és a lovagok befolyását növelte.

- A rendi országgyűlés három rendből – főurak, lovagok, királyi városok – állt, de a parasztság képviselet nélkül maradt; a városok politikai szerepe folyamatosan vitatott volt.
- II. Lajos (1516–1526) uralkodása alatt a török fenyegetés és a királyi jövedelmek hiánya tovább erősítette a rendi kormányzást; a mohácsi csata után a Jagelló-ház cseh–magyar ága kihalt.
- A lutheri reformáció gyorsan terjedt a cseh korona országaiban, és egybefonódott a rendi autonómia védelmével; a cseh testvérek és a német ajkú lutheránusok mellett a kelyhes egyház belső vitái is fokozódtak.
- I. Ferdinánd Habsburg főherceget 1526-ban a cseh rendek választották királlyá, és esküben erősítette meg a rendi jogokat, a kuttenbergi vallásbékét és a kompaktátumokat.
- A Habsburg trónra lépés nem számolta fel a rendi államot, hanem egy hosszú központosítási és vallási konfliktussorozat kezdetét jelentette, amely a 17. századi fehérhegyi vereségig tartott.

### 16.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen előzmények magyarázzák, hogy a cseh rendek 1471-ben a lengyel Jagelló-házból választottak királyt, és hogyan alakult a viszony Hunyadi Mátyással?
2. Miben különbözött a rendi állam a királyi abszolutizmustól, és miért volt a királyi hatalom strukturálisan gyenge a Jagelló-korban?
3. Miért tekinthető a kuttenbergi vallásbéke fordulópontnak, és milyen korlátai voltak a cseh korona más tartományaiban?
4. Hogyan kapcsolódott össze a lutheri reformáció terjedése a rendi autonómia védelmével, és milyen szerepet játszottak ebben a cseh testvérek?
5. Milyen jogi és politikai feltételek mellett foglalta el I. Ferdinánd a cseh trónt, és miért nem tekinthető ez egyszerű örökösödésnek?

# 17 Csehország a Habsburg Birodalomban

## 17.1 A harmincéves háború és a fehérhegyi csata

A cseh rendi állam 17. század eleji válsága nem csupán egyetlen ország belügye volt, hanem a Habsburg Monarchia és a Német-római Birodalom egészét érintő feszültségek kiindulópontja. A Prágában 1618-ban kitört felkelés a rendi szabadságjogok, a vallási türelem és a dinasztikus központosítás összeütközését robbantotta ki; a fehérhegyi csata 1620-ban pedig nem csupán katonai vereséget hozott, hanem a cseh társadalom elitjének, vallási szerkezetének és politikai intézményeinek alapvető átalakulását. Az itt tárgyalt események szorosan kapcsolódnak a korábban bemutatott Jagelló-kor és a Habsburg uralom kezdetének konfliktusaihoz: a A Jagelló-kor és a Habsburgok alfejezetben jelzett vallási és rendi ellentétek itt torkolltak fegyveres összecsapásba, majd tartós Habsburg abszolutizmusba.

### 17.1.1 Előzmények: rendi szabadság és vallási feszültség

A 16. század folyamán a Cseh Korona tartományaiban – Csehországban, Morvaországban, Sziléziában és Lausitzban – a **rendi monarchia** intézményei fokozatosan megerősödtek. A cseh rendek (a főnemesség, a lovagrend és a királyi városok) a 15. század végétől egyre nagyobb beleszólást követeltek a törvényhozásba, az adókivetésbe és a külpolitikába. A huszita hagyomány nyomán a lakosság jelentős része a **kelyhes** (utraquista) egyházhoz tartozott, de a 16. században a lutheránus reformáció is gyorsan terjedt, különösen a német ajkú városokban és a sziléziai területeken. A katolikus kisebbség, amely a Habsburg uralkodók támogatását élvezte, fokozatosan visszaszorult, ám a főnemesség egy része és a jezsuiták által irányított katolikus megújulás ellensúlyt képezett.

A vallási feszültségek jogi keretét az 1609-es **felséglevél** (csehül *Majestát*, németül *Majestätsbrief*) próbálta szabályozni. II. Rudolf császár és cseh király e dokumentumban a cseh rendek nyomására széles körű vallásszabadságot biztosított a királyi városok, a nemesség és a jobbágyok számára; a levél lehetővé tette, hogy a rendek saját egyházi szervezetet, a **protestáns konzisztóriumot** működtessék. A felséglevél azonban nem oldotta fel a katolikus és a protestáns tábor közötti bizalmatlanságot, és a Habsburg dinasztia belső hatalmi harcai – II. Rudolf és testvére, Mátyás között – tovább erősítették a rendi elégedetlenséget.

A feszültség közvetlen előzménye az volt, hogy a katolikus főurak két templomot bezárattak, illetve leromboltattak a protestánsok által használt területeken: Braunau (csehül Broumov) és Klostergrab (csehül Hrob) városában. A cseh protestáns rendek ezt a felséglevél megsértésének tekintették, és 1618 tavaszán országgyűlést hívtak össze Prágába, hogy tiltakozzanak. A konfliktus kirobbanásában szerepet játszott az is, hogy a Habsburgok – a spanyol ággal szövetségben – a cseh trón öröklését a katolikus II. Ferdinánd személyében kívánták biztosítani, akinek merev ellenreformációs politikája jól ismert volt.

### 17.1.2 A cseh felkelés és a defenesztráció

A cseh rendi felkelés (csehül *české stavovské povstání*) nyitánya 1618. május 23-án a **második prágai defenesztráció** (csehül *druhá pražská defenestrace*) volt. Ezen a napon a felháborodott protestáns rendek egy csoportja a prágai várban lévő királyi helytartók közül kettőt – Jaroslav Borsita von Martinicot és Vilém Slavatat –, valamint titkárukat, Filip Fabriciust kidobta az ablakon. Az esemény – amely a huszita hagyományra utalva a rendi ellenállás jelképes aktusa volt – túlélte a három férfi, ami a kortársak számára is értelmezésre szorult; a katolikus oldal isteni beavatkozást látott benne, a protestánsok pedig a zsarnoki hatalommal szembeni ellenállás jogát hangsúlyozták.

A defenesztrációt követően a cseh rendek **direktóriumot** (harmincfős igazgatótanácsot) állítottak fel, amely ideiglenes kormányként irányította a felkelést. A rendek fegyverkezni kezdtek, és a Habsburg uralkodó elleni katonai fellépés mellett döntöttek. A felkelés vezetői elsősorban a lovagrend és a városi polgárság soraiból kerültek ki, de a főnemesség egy része is csatlakozott. A cél nem a Habsburg dinasztia trónfosztása volt, hanem a rendi jogok és a vallásszabadság védelme; ám a radikalizálódó mozgalom hamarosan a Habsburgoktól való elszakadás irányába mozdult el.

A felkelés nemzetközi dimenziója is gyorsan megjelent. A cseh rendek katonai támogatást kerestek a német protestáns fejedelmeknél, különösen a **Protestáns Unió** (németül *Protestantische Union*) tagjainál, és felvették a kapcsolatot a holland felkelőkkel, valamint a Habsburg-ellenes erdélyi fejedelemmel, Bethlen Gáborral. A Habsburgok oldalán II. Ferdinánd – aki 1619-ben császárrá is vált – a **Katolikus Liga** (németül *Katholische Liga*) támogatását élvezte, amelynek élén I. Miksa bajor herceg állt. Így a cseh konfliktus fokozatosan beágyazódott a Német-római Birodalom vallási-politikai szembenállásába.

1619 nyarán a cseh rendek kimondták II. Ferdinánd trónfosztását, és a protestáns **V. Frigyes pfalzi választófejedelmet** választották cseh királlyá (1619. november 4.). Frigyes elfogadta a koronát, ám uralma rövidnek és bizonytalannak bizonyult. A „téli király” (németül *Winterkönig*, csehül *zimní král*) gúnynév már a kortársak előtt is jelezte, hogy a pfalzi uralkodó támogatottsága gyenge, katonai ereje pedig elégtelen. A Habsburgok és a Katolikus Liga ezzel szemben eltökélten készültek a leszámolásra.

### 17.1.3 A fehérhegyi csata

A döntő összecsapásra 1620. november 8-án került sor Prága közelében, a **Fehérhegy** (csehül *Bílá hora*, németül *Weißer Berg*) magaslatán. A csata mindössze egy-két óráig tartott, de következményei évtizedekre meghatározták a cseh történelmet. A rendi sereg létszámát a modern történeti becslések 20–25 ezer főre teszik, míg a császári-bajor haderő nagyjából hasonló nagyságú, 25–30 ezer fő lehetett. A számok azonban bizonytalanok, mert a kortárs jelentések gyakran túloztak, a seregek tényleges harci létszáma pedig a logisztikai nehézségek miatt alacsonyabb lehetett. A csata sorsát elsősorban a katonai szervezettség és a taktikai fölény döntötte el: a bajor és császári csapatok jól képzett, tapasztalt zsoldosokból álltak, míg a cseh rendi sereg nagyrészt kiképzetlen felkelőkből és zsoldosokból verbuválódott.

A csata lefolyásáról szóló beszámolók ellentmondásosak, de a legtöbb forrás szerint a rendi sereg a magaslati pozíció ellenére sem tudta feltartóztatni a támadást. A császári-bajor csapatok gyalogsága és lovassága együttes rohama után a cseh sorok felbomlottak, és a visszavonulás rendezetlen menekülésbe csapott át. A rendi oldal veszteségét néhány ezer főre becsülik, a császári-bajor oldalé jóval alacsonyabb lehetett. A csata után a cseh sereg maradékai szétszóródtak, és V. Frigyes elmenekült Prágából, majd külföldre távozott. A fehérhegyi vereség tehát nem csupán katonai katasztrófa volt, hanem a felkelés politikai összeomlása is.

A csata időpontjával kapcsolatban a mai történeti munkák általában a Gergely-naptár szerinti november 8-át adják meg, de a cseh protestánsok akkoriban a Julián-naptárt használták, amely szerint a dátum október 29. Ezt a naptárkérdést a források olvasásakor mindig figyelembe kell venni, mert a kortárs iratokban mindkét dátum előfordulhat.

### 17.1.4 A megtorlás és a birtokelkobzások

A győzelem után a Habsburgok és szövetségeseik kíméletlen megtorlást hajtottak végre. Az első látványos aktus a **prágai kivégzés** volt 1621. június 21-én, amikor az Óvárosi téren húsz nemest és hét polgárt, összesen 27 személyt végeztek ki nyilvánosan. A kivégzettek között voltak a felkelés vezetői, a direktórium tagjai, köztük a prágai egyetem rektora, Jan Jesenius is. Az ítéleteket a császári bizottságok hozták, a vád pedig hűtlenség és felségárulás volt. A kivégzés dokumentált tény, de a halálos ítéletek kiválasztásának szempontjai – miért éppen ezek a személyek, és miért nem mások – a mai napig vitatottak a történészek körében. A megtorlás üzenete egyértelmű volt: a Habsburg hatalommal szembeni ellenállásnak nincs kegyelem.

A kivégzéseket tömeges **birtokelkobzások** követték. A cseh és morva nemesség birtokainak jelentős részét – a becslések szerint a cseh nemesi birtokok mintegy háromnegyedét – elkobozták, és a Habsburgok hívei, valamint a Katolikus Liga vezetői kapták meg. Az elkobzott vagyon értéke óriási volt, és hozzájárult ahhoz, hogy a császári udvar és a katolikus egyház anyagilag megerősödjön. A jezsuiták, a katolikus püspökségek és a hű katolikus arisztokrácia hatalmas birtokokat szereztek, ami a csehországi földtulajdon szerkezetét alapvetően átalakította. Az új földesurak gyakran külföldről érkeztek – német, spanyol, olasz, vallon családok –, és cseh földön addig ismeretlen, szigorúbb jobbágyszolgáltatásokat vezettek be.

A birtokelkobzások mértékét a korabeli birtokjegyzékekből (urbáriumokból és összeírásokból) lehet rekonstruálni, de a teljes kép bizonytalan, mert az iratok nem mindig maradtak fenn, és az egyes uradalmak tényleges értékét nehéz megbecsülni. A mai történészek egyetértenek abban, hogy a cseh rendi társadalom elitje nagyrészt kicserélődött, és a helyükre lépő új arisztokrácia lojális volt a Habsburgokhoz, ami megkönnyítette a központosított abszolutizmus kiépítését.

### 17.1.5 A rekatolizáció és az emigráció

A politikai megtorlással párhuzamosan zajlott a **rekatolizáció** (csehül *rekatolizace*, németül *Rekatholisierung*), vagyis a katolikus vallás kizárólagossá tételének folyamata. Ennek jogi alapját az 1627-ben Csehországban, 1628-ban Morvaországban kiadott **megújított tartományi rendtartás** (németül *Verneuerte Landesordnung*, csehül *Obnovené zřízení zemské*) teremtette meg. Ez a dokumentum a cseh trónt a Habsburg-ház örökös jogává nyilvánította, megszüntette a rendi ellenállás jogát, és a katolikus vallást ismerte el egyedüli törvényes felekezetként. A rendi gyűlés szerepköre formálisan megmaradt, de tényleges hatalma megszűnt; az adóügy, a hadügy és a külügy a császári udvar hatáskörébe került.

A rekatolizáció gyakorlati megvalósítása fokozatosan, de kényszerítő eszközökkel történt. A protestáns lelkészeket kiutasították, a nem katolikus nemeseket megfosztották birtokaiktól vagy emigrációra kényszerítették, a városi polgárokat pedig a céhek, a hivatalok és a polgárjog elvesztésének fenyegetésével próbálták katolikus hitre téríteni. A jobbágyok esetében a földesúri hatalom érvényesítette a vallási uniformitást: a parasztoknak kötelező volt a katolikus istentisztelet látogatása, a gyónás és a húsvéti áldozás. A jezsuita missziók, a kapucinusok és más szerzetesrendek aktívan részt vettek a térítésben, iskolákat alapítottak, és a népi vallásosság katolikus formáit terjesztették.

A rekatolizáció sikerességét azonban nem szabad túlbecsülni. A 17. század végére a cseh területek hivatalosan katolikusok voltak, de a titkos protestantizmus – különösen a hegyvidéki, elszigetelt falvakban – fennmaradt. A titkos evangélikusok és a cseh testvérek hívei gyakran titokban tartottak istentiszteleteket, és a 18. században ismét megerősödtek, amikor a türelmi rendeletek enyhítettek a vallási üldözésen. A rekatolizáció tehát nem jelentett teljes vallási homogenizációt, de alapvetően átrajzolta a cseh társadalom felekezeti térképét: a katolikus egyház a Habsburg állam egyik legfontosabb támasza lett.

A rekatolizációval párhuzamosan zajlott a protestánsok **emigrációja** (csehül *emigrace*, németül *Emigration*). A cseh testvérek, a lutheránusok és a kálvinisták közül sokan – elsősorban a nemesség, a polgárság és a lelkészek – inkább elhagyták az országot, mintsem hogy katolikus hitre térjenek. A kivándorlás fő irányai Szászország, Szilézia, Lengyelország, később Hollandia és a német protestáns fejedelemségek voltak. Az emigránsok száma a 17. század folyamán a becslések szerint több tízezerre tehető, de a pontos számot a források hiányosságai miatt nem ismerjük; a szakirodalomban 30–100 ezer közötti értékek is szerepelnek, ám ezek nagyon bizonytalanok.

Az emigráció legjelentősebb alakja **Jan Amos Komenský** (latinul Comenius) volt, a cseh testvérek utolsó püspöke, aki a felkelés bukása után külföldön élt, és pedagógiai, filozófiai munkásságával európai hírnévre tett szert. Comenius a cseh protestáns emigránsok szellemi központja lett, és haláláig reménykedett abban, hogy a cseh föld felszabadul a Habsburg uralom alól. Az emigráns közösségek nemcsak a cseh nyelvű kultúrát őrizték, hanem kapcsolatot tartottak a nyugat-európai protestáns hálózatokkal is, ami hozzájárult a cseh ügy nemzetközi ismertségéhez.

### 17.1.6 A harmincéves háború további szakaszai cseh területen

A fehérhegyi csata és a megtorlás után a cseh terület még évtizedekig hadszíntér maradt. A **harmincéves háború** (németül *Dreißigjähriger Krieg*) további szakaszaiban – a dán, a svéd és a francia háború időszakában – a cseh és morva vidékeket többször is ellenséges csapatok dúlták. 1631-ben szász csapatok foglalták el Prágát, és a protestáns emigránsok egy része rövid időre visszatért, ám a következő évben a császári erők visszafoglalták a várost. 1635-ben a **prágai béke** (németül *Prager Frieden*) kísérletet tett a birodalmon belüli béke megteremtésére, de a háború francia-svéd szakasza tovább folytatódott.

A háború utolsó éveiben a svéd hadsereg ismét betört a cseh területekre, és 1648-ban – a vesztfáliai béke aláírásának évében – Prágát is megostromolta. A svéd csapatok a város egy részét elfoglalták, de az Óváros ellenállt. A háború csehországi pusztítása hatalmas volt: a lakosság egyes becslések szerint 30–50 százalékkal csökkent a járványok, az éhínség és a katonai erőszak következtében. Ezek a számok azonban erősen vitatottak, mert a korabeli összeírások hiányosak, és a veszteségeket a modern kutatás is csak modellezni tudja.

A vesztfáliai béke (1648) végül megerősítette a Habsburg uralmat Csehországban, és a cseh rendi kérdést immár nem nemzetközi konfliktusként, hanem a Habsburg Monarchia belső ügyeként kezelték. A cseh tartományok a birodalmon belül a Habsburgok örökös tartományai maradtak, és a rendi ellenállás lehetősége végleg megszűnt.

### 17.1.7 Források és bizonytalanságok

A fehérhegyi csatáról és a cseh felkelésről szóló ismereteink elsődleges forrásai közé tartoznak a kortárs krónikák, katonai jelentések, diplomáciai iratok és a prágai városi jegyzőkönyvek. A csata lefolyásáról a legrészletesebb beszámolók a császári-bajor oldalról származnak, ami torzíthatja a képet; a rendi oldal vereségét a győztesek narratívája gyakran a „rendetlen lázadók”

bukásaként ábrázolja. A résztvevők létszámára és a veszteségekre vonatkozó adatok kortárs becslések, amelyeket a modern történészek csak óvatosan használhatnak.

A megtorlás dokumentálása viszonylag jó: a kivégzések jegyzőkönyvei, az elkobzott birtokok összeírásai és a megújított tartományi rendtartás szövege fennmaradt. Mégis, a birtokelkobzások teljes mértékét nehéz pontosan meghatározni, mert az uradalmak értékelése és az iratok hiányosságai miatt a becslések eltérhetnek. A rekatolizáció sikerességének megítélése is vitás: a hivatalos katolikus statisztikák a 17. század végén magas katolikus arányt mutatnak, de a titkos protestantizmus kiterjedését – különösen a félreeső vidékeken – csak részben ismerjük.

Az emigráció létszámával kapcsolatban nincs megbízható statisztika. A kivándorlók összetételét és úti céljait a külföldi protestáns közösségek anyakönyvei, az egyetemek beiratkozási jegyzékei és a személyes levelezések alapján lehet rekonstruálni, de ezek a források töredékesek. A modern kutatásban elfogadott, hogy az emigráció jelentős volt, és hozzájárult a cseh nyelvű elit meggyengüléséhez, de a pontos számok vitatottak.

Végül fontos megjegyezni az emlékezetpolitikai értelmezés kérdését. A 19. századi cseh nemzeti mozgalom a fehérhegyi vereséget a nemzeti katasztrófa szimbólumává tette, és a „temnó” (sötétség) korszakának kezdetét látta benne. Ez a kép erőteljesen hatott a cseh nemzeti történetírásra, és a mai napig jelen van a közbeszédben. A modern történetírás azonban árnyaltabb képet fest: rámutat arra, hogy a barokk katolikus kultúra is hozott létre cseh nyelvű műveket, a gazdasági és társadalmi átalakulásnak voltak modernizációs vonatkozásai, és a cseh nyelvű kultúra nem tűnt el teljesen. A fehérhegyi vereség értékelése tehát nem csupán ténykérdés, hanem emlékezetpolitikai vita tárgya is.

### 17.1.8 Rövid összefoglaló

- A cseh rendi felkelés a vallási sérelmek és a rendi jogok védelmében robbant ki 1618-ban, a második prágai defenesztrációval.
- A fehérhegyi csata 1620. november 8-án a császári-bajor sereg gyors győzelmét hozta, és véget vetett a cseh rendi állam önállóságának.
- A megtorlás része volt 27 vezető kivégzése 1621-ben, majd a cseh nemesi birtokok mintegy háromnegyedének elkobzása.
- A megújított tartományi rendtartás (1627/1628) a Habsburg örökös uralmat és a katolikus vallás kizárólagosságát rögzítette.
- A rekatolizáció a jezsuita missziók és a földesúri kényszer segítségével átalakította a cseh társadalom vallási szerkezetét, de a titkos protestantizmus fennmaradt.
- A protestáns nemesség és polgárság tömeges emigrációja – köztük Comenius – meggyengítette a cseh nyelvű elitet, és új, Habsburg-hű arisztokráciát hozott létre.
- A harmincéves háború további szakaszai cseh területen is hatalmas pusztítást okoztak, a vesztfáliai béke pedig megerősítette a Habsburg uralmat.

### 17.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen vallási és politikai sérelmek vezettek a cseh felkeléshez, és hogyan kapcsolódott ez a korábbi rendi konfliktusokhoz?
2. Miért volt olyan gyors a fehérhegyi csata lefolyása, és milyen katonai, politikai következményekkel járt a vereség?
3. Hogyan változtatta meg a rekatolizáció és az emigráció a cseh társadalom elitjét és vallási szerkezetét? Mely pontokon bizonytalan a történészi rekonstrukció?
4. Hasonlítsa össze a fehérhegyi vereség 19. századi nemzeti emlékezetét a modern történetírás értékelésével. Mely elemek tekinthetők emlékezetpolitikai állításnak?

## 17.2 A cseh nemzeti ébredés

A fehérhegyi csata (1620) utáni Habsburg-berendezkedés következményei a cseh társadalom szerkezetét és a cseh nyelv helyzetét egyaránt alapvetően átalakították. A A harmincéves háború és a fehérhegyi csata alfejezetben tárgyalt események nyomán a cseh rendi állam összeomlott, a protestáns elit elhagyta az országot vagy áttért a katolikus hitre, a cseh nyelv pedig fokozatosan elveszítette korábbi adminisztratív és műveltségi pozícióját. A 17–18. században a cseh nyelv mindenekelőtt a vidéki lakosság mindennapi beszélt nyelve volt, míg a hivatalos érintkezés, a felsőoktatás és a városi polgári kultúra nyelve a német lett. Az a folyamat, amelyet a későbbi történetírás **cseh nemzeti ébredésként** (*české národní obrození*) nevez, nem egyszerűen a nyelv és a kultúra újjáéledése volt, hanem a modern nemzeti identitás kialakulásának kora is. Fontos hangsúlyozni, hogy a „nemzeti ébredés” fogalma maga is a 19. századi nemzeti gondolkodás terméke; a korabeli szereplők nem feltétlenül modern nemzeti keretben értelmezték saját tevékenységüket. Az alábbiakban a nyelv, a nemzeti mozgalom, az iparosodás és a városi társadalom átalakulásának összefüggéseit vizsgáljuk, kitérve arra is, hogy a folyamatot milyen források alapján ismerjük, és mely értelmezési viták övezik.

### 17.2.1 A fehérhegyi csata öröksége és a cseh nyelv visszaszorulása

A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke (1648) megszilárdította a Habsburgok örökös tartományi uralmát a cseh korona országaiban. Az 1627-es **megújított országgyűlési alkotmány** (*Obnovené zřízení zemské*) a cseh rendek hatalmát formálissá tette, a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban a német nyelv vált uralkodóvá. A cseh nyelvű írásbeliség azonban nem szűnt meg: a katolikus egyház, különösen a jezsuita rend, továbbra is használt cseh nyelvű katekizmusokat, prédikációkat és vallásos irodalmat, mert a vidéki hívek többsége csak csehül értett. A 17–18. századi barokk cseh irodalom – például a jezsuita Bohuslav Balbín (*1621–1688*) nyelvvédő írása, a *Dissertatio apologetica pro lingua Slavonica, praecipue Bohemica* – később fontos hivatkozási ponttá vált a nemzeti ébredés hívei számára. Balbín latinul írt, és a cseh nyelv védelmét elsősorban a katolikus vallásosság megőrzésének szolgálatába állította, nem pedig modern nemzeti célok érdekében.

A 18. század második felében a **felvilágosult abszolutizmus** reformjai – II. József uralkodása alatt – a közigazgatás egységesítését és a német nyelv terjesztését tűzték ki célul. Az 1781-es türelmi rendelet és a jobbágyrendelet a társadalom alsóbb rétegeinek helyzetét javította, de a nyelvhasználatban a német hegemóniát erősítette. A cseh nyelv presztízse olyan mélyre süllyedt, hogy a 18. század végén számos értelmiségi a nyelv kihalásától tartott. Ezt a képet azonban árnyalni kell: a cseh nyelvű paraszti kultúra, a népi vallásosság és a szóbeli hagyomány végig fennmaradt, és a városokban is léteztek cseh nyelvű közösségek, különösen a szolgálók, iparoslegények és kiskereskedők körében. A nemzeti ébredés tehát nem a semmiből teremtette a cseh nyelvet, hanem egy meglévő, de alacsony presztízsű nyelvi gyakorlatra épített.

### 17.2.2 A felvilágosodás kora: tudósok és a nemzeti múlt felfedezése

A cseh nemzeti ébredés első szakaszát gyakran a **tudós felvilágosodás** (*osvícenství*) korának nevezik. A 18. század utolsó harmadában cseh és német ajkú tudósok egyaránt elkezdték a cseh történelem, nyelv és irodalom rendszeres kutatását. E munka részben a korabeli európai történeti és filológiai irányzatokhoz kapcsolódott, amelyek a nemzeti múlt feltárását a felvilágosult tudásanyag részének tekintették.

Az első fontos alak **Gelasius Dobner** (1719–1790), a prágai piarista gimnázium tanára, aki a cseh történelem kritikai forráskutatásának megalapozója lett. Dobner latin nyelvű forráskiadásaiban a

cseh középkori krónikákat és okleveleket rendezte sajtó alá, és megkérdőjelezte a korábbi legendás elbeszéléseket, például a cseh államalapításról szóló mítoszokat. Munkája a későbbi pozitivista történetírás előfutára volt.

**Josef Dobrovský** (1753–1829) a szláv filológia megalapítójaként vált ismertté. Ő maga német anyanyelvű volt, és tudományos munkáit főleg latinul és németül írta. Fő műve, a *Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur* (1792) és a *Lehrgebäude der böhmischen Sprache* (1809) a cseh nyelv rendszeres leírását adta. Dobrovský a cseh nyelv jövőjét illetően pesszimista volt, és a nyelvújító törekvésekkel szemben is fenntartásait hangoztatta, mert azokat mesterségesnek tartotta. Mégis, grammatikája és irodalomtörténeti áttekintése a későbbi nemzeti mozgalom számára nélkülözhetetlen tudományos alapot jelentett.

A korszak másik fontos intézménye a **Cseh Királyi Tudós Társaság** (*Královská česká společnost nauk*), amely 1784-ben alakult meg. Ez a testület – bár hivatalos nyelve a német volt – a cseh történelem és nyelv iránti érdeklődés központjává vált. A társaság kiadványai, a *Abhandlungen* és a *Pojednání*, számos cseh történeti és filológiai tanulmányt jelentettek meg, és a tudományos élet fórumát biztosították.

### 17.2.3 A nyelvújítás: Josef Jungmann és a modern cseh nyelv

A 19. század első felében a cseh nemzeti mozgalom súlypontja a nyelv kérdésére helyeződött. A **nyelvújítás** (*jazykové obrození*) programjának legjelentősebb képviselője **Josef Jungmann** (1773–1847) volt. Jungmann abból a meggyőződésből indult ki, hogy a cseh nyelv csak akkor válhat modern nemzeti nyelvvé, ha képes kifejezni a tudomány, a művészet és a közélet teljes fogalmi készletét. Ennek érdekében tudatos nyelvfejlesztésbe kezdett: új szavakat alkotott, régies kifejezéseket elevenített fel, más szláv nyelvekből kölcsönzött, és tükörfordításokat készített a német terminusok alapján.

Jungmann 1811-ben jelentette meg Milton *Elveszett paradicsom* című eposzának cseh fordítását, amely a cseh költői nyelv megújításának programadó alkotása lett. Legnagyobb vállalkozása azonban az ötkötetes **cseh–német szótár** (*Slovník česko-německý*, 1834–1839) volt, amely mintegy 120 000 szócikket tartalmazott, és a modern cseh szókincs alapvető forrásává vált. Jungmann emellett *Historie literatury české* (1825) című irodalomtörténeti munkájával a cseh irodalmi hagyomány folytonosságát igyekezett bizonyítani.

A nyelvújítás vitákat váltott ki. A konzervatívabb tudósok – Dobrovský is – bírálták a mesterséges szóalkotást és a túlzott purizmust. A fiatalabb értelmiség azonban lelkesedett a program iránt, mert a cseh nyelv felemelését a nemzeti önállóság kulcsának tekintették. A nyelvújítás eredményeként a cseh nyelv fokozatosan visszahódította az irodalmi és tudományos élet területeit, és a 19. század közepére már folyóiratok, szépirodalmi művek és tankönyvek tucatjai jelentek meg csehül.

A nyelvújítás társadalmi bázisa szélesebb volt, mint az első tudós generációé. Az 1830-as évektől cseh nyelvű olvasókörök, színházi előadások és közművelődési egyesületek hálózata épült ki. A **cseh nemzeti mozgalom** (*české národní hnutí*) fokozatosan túllépett a szűk értelmiségi körökön, és a városi kispolgárság, a vidéki papság és a tanítóréteg körében is híveket szerzett.

### 17.2.4 A nemzeti mozgalom intézményei: múzeum, színház, sajtó

A nyelv mellett a nemzeti mozgalom intézményesülése biztosította a folyamat tartósságát. 1818-ban alapították meg a **Cseh Királyi Múzeumot** (*Vlastenecké muzeum v Čechách*, ma Nemzeti Múzeum) Prágában, amely a cseh természeti, történeti és kulturális emlékek gyűjtésére vállalkozott. A múzeum 1827-től megjelenő folyóirata, a *Časopis Společnosti vlasteneckého muzea*

*v Čechách* (1831-től *Časopis Českého muzea*) a cseh tudományos élet legfontosabb orgánuma lett. Szerkesztője, **František Palacký** (1798–1876) a cseh történetírás atyjaként ismert.

Palacký 1836-ban kezdte meg főműve, a *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě* (A cseh nemzet története Cseh- és Morvaországban) című monumentális munka kiadását. A mű a cseh nemzeti identitás alapvető történeti elbeszélésévé vált. Palacký a cseh történelmet a német világgal szembeni demokratikus és szabadságszerető küzdelemként értelmezte, és ennek a szemléletnek a csúcspontját a A huszita forradalom alfejezetben tárgyalt huszita mozgalomban látta. Palacký értelmezése szerint a husziták a vallási reform mellett a cseh nemzeti önállóság és a társadalmi igazságosság ügyét is képviselték. Ez a narratíva hosszú időre meghatározta a cseh nemzeti önképét, ugyanakkor kritikát is kapott a későbbi történetírástól, amely a huszita mozgalom vallási és társadalmi sokszínűségét hangsúlyozta.

A kulturális élet másik fontos színtere a színház volt. A prágai **Nemzeti Színház** (*Národní divadlo*) alapkövét 1868-ban tették le, megnyitására 1881-ben került sor, de az épület néhány hónappal később leégett. Az újjáépített színházat 1883-ban adták át. A Nemzeti Színház a cseh nyelvű színjátszás és opera otthona lett, és a nemzeti összefogás szimbólumává vált. Az 1860-as években **Bedřich Smetana** (1824–1884) operái – mindenekelőtt *Az eladott menyasszony* (1866) – a cseh zenei nyelv megteremtésében játszottak hasonló szerepet. A zene, a képzőművészet és az irodalom a nemzeti identitás kifejezésének eszközei lettek, és a nemzeti mozgalom a kultúra révén széles tömegeket tudott megszólítani.

A **cseh nyelvű sajtó** fejlődése szintén a nemzeti mozgalom erősödését jelezte. A 19. század első felében a cenzúra korlátozta a politikai újságírást, de a harmincas évektől számos irodalmi és közművelődési folyóirat jelent meg. **Karel Havlíček Borovský** (1821–1856) újságíró, költő és szatirikus az 1840-es években a *Pražské noviny* szerkesztőjeként a cseh közvélemény formálásának egyik legfontosabb alakja lett. Havlíček a liberális, alkotmányos és nemzeti reformok híve volt, és éles bírálattal illette a Habsburg abszolutizmust. 1851-es letartóztatása és brixeni internálása a Bach-korszak elnyomó politikájának jelképévé vált. Havlíček tevékenysége azt mutatta, hogy a nemzeti mozgalom immár nem csupán kulturális ügy, hanem politikai követeléseket is megfogalmaz.

### 17.2.5 Iparosodás és a városi társadalom átalakulása

A cseh nemzeti ébredés társadalmi-gazdasági hátterét az iparosodás és a városiasodás biztosította. A Habsburg Birodalmon belül a cseh korona országai a 19. század első felében a leggyorsabban iparosodó régiók közé tartoztak. A textilipar, a szénbányászat, a vas- és acélgyártás, valamint a gépgyártás fejlődése munkaerőt vonzott a városokba. A vasúthálózat kiépülése – például a Bécs–Prága–Drezda vonal (1851) – tovább gyorsította az integrációt.

A városok növekedése megváltoztatta a nyelvi és társadalmi viszonyokat. Prága 1800 körül még nagyrészt német nyelvű város volt, de a 19. század közepére a cseh ajkú lakosság aránya meghaladta a németekét. A bevándorló parasztok és ipari munkások révén a cseh nyelv a városi mindennapokban is teret nyert. Hasonló folyamat játszódott le Brno, Plzeň, Liberec és Ostrava városában is, bár a városok etnikai összetétele területenként eltérő maradt. A németajkú polgárság sokáig megőrizte gazdasági és kulturális fölényét, de a cseh középosztály – ügyvédek, orvosok, tanárok, vállalkozók – fokozatosan megerősödött, és a nemzeti mozgalom hordozójává vált.

A **jobbágyfelszabadítás** (1848–1849) a parasztság jogi helyzetét rendezte: a jobbágyok szabad földtulajdonosokká váltak, bár a földosztás egyenlőtlen volt, és sok kisbirtokos adósságba került. A vidéki lakosság számára a nemzeti mozgalom elsősorban a nyelvi és kulturális önazonosság megerősítését kínálta, de a politikai részvételhez való viszonyuk sokáig ambivalens maradt. A

nemzeti ébredés tehát nem csupán a felső és középosztály ügye volt, hanem fokozatosan a parasztság és a munkásság egy részét is elérte.

A **zsidó közösségek** helyzete is átalakult a vizsgált időszakban. A 18. század végén II. József türelmi rendelete (1781) enyhítette a korábbi korlátozásokat, és a zsidó lakosság fokozatosan beköltözhetett a városokba, ahol gazdasági és kulturális szerepük nőtt. A 19. században a csehországi zsidók egy része a német nyelvű kultúrához asszimilálódott, más részük a cseh nemzeti mozgalomhoz csatlakozott. E választás a későbbi nemzeti feszültségekben is jelentőséget kapott.

### 17.2.6 1848: a forradalom és a nemzeti követelések

Az 1848-as forradalom a cseh nemzeti mozgalom addigi legnagyobb politikai megnyilvánulása volt. A februári párizsi forradalom hatására Bécsben és Prágában is tömegtüntetések robbantak ki. A cseh liberálisok és radikálisok követelései között szerepelt a cseh tartományok önkormányzatának bővítése, a cseh nyelv hivatalossá tétele, a sajtószabadság és a paraszti terhek eltörlése. A prágai **Szent Vencel-fürdőben** (*Svatováclavské lázně*) 1848 júniusában ült össze a **szláv kongresszus** (*Slovanský sjezd*), amely a szláv népek egyenjogúságát követelte a Habsburg Birodalmon belül. A kongresszus résztvevői – csehek, szlovákok, lengyelek, horvátok, szerbek – a birodalom föderalizálásának különböző terveit vitatták meg. A cseh liberálisok, mindenekelőtt Palacký, elutasították a német egységtörekvéseket, és a Habsburg Birodalom fenntartását látták a kis nemzetek védelmének eszközéül. Palacký híres levelét a frankfurti parlamenthez 1848. április 11-én írta; ebben azzal érvelt, hogy a cseh nemzet nem kíván csatlakozni a német nemzetállamhoz, és hogy a Habsburg Birodalom fennmaradása a közép-európai stabilitás záloga. A levél a cseh nemzeti mozgalom egyik alapdokumentuma lett.

A prágai **júniusi felkelés** (1848. június 12–17.) a diákok, munkások és nemzetőrök összecsapása volt a császári katonasággal. A felkelést Alfred Windischgrätz herceg csapatai leverték, és a szláv kongresszus is feloszlott. A forradalom leverése után a Habsburg hatalom megerősítette ellenőrzését, de a jobbágyfelszabadítást nem vonta vissza, és a cseh nyelvű kulturális élet is folytatódhatott. A forradalom tapasztalatai azt mutatták, hogy a cseh nemzeti mozgalom immár nemcsak kulturális, hanem politikai erő is, de a birodalmi keretek megreformálására irányuló törekvések egyelőre kudarcot vallottak.

### 17.2.7 A neoabszolutizmus és a nemzeti ébredés továbbélése

Az 1848–1849-es forradalmak leverése után a Habsburg Birodalomban a **neoabszolutizmus** (*neoabsolutismus*) korszaka következett, amelyet Alexander Bach belügyminiszter nevével szoktak fémjelezni. Az 1850-es években a politikai életet elnyomták, a sajtószabadságot visszavonták, és a cseh nemzeti mozgalom politikai szervezkedése lehetetlenné vált. A kulturális élet azonban tovább fejlődött: a cseh nyelvű irodalom, a színház és a tudományos munka intézményei fennmaradtak, és a nemzeti mozgalom a hétköznapi egyesületek, olvasókörök, dalárdák révén tovább szélesedett.

Az 1860-as években a Habsburg Birodalom válságai – a szárd–francia–osztrák háború és a belső pénzügyi nehézségek – a politikai liberalizáció irányába hatottak. Az 1861-es februári pátens visszaállította az alkotmányos életet, és a cseh politikai elit újra szervezkedhetett. A cseh nemzeti mozgalom ekkor már tömegmozgalommá vált, amely a városi középosztály, az értelmiség és a vidéki lakosság egy részének támogatását élvezte. A nemzeti ébredés fokozatosan átment a modern politikai nemzetépítésbe, és a cseh politika a Habsburg Birodalmon belüli cseh államjogi kiegyezés követelését fogalmazta meg.

Az 1867-es **osztrák–magyar kiegyezés** a birodalom dualista átalakítását hozta, ami a cseh politikai elit számára csalódást jelentett, mert nem valósult meg a cseh korona országainak önálló államjogi státusa. Ez a sérelem a későbbi cseh politika egyik fontos mozgatórugója lett, és táplálta a Habsburg Birodalommal szembeni kritikát. Ugyanakkor a 19. század második felében a cseh nyelv a közoktatásban, az igazságszolgáltatásban és a közigazgatás egy részében is teret nyert, ami a nemzeti ébredés intézményi sikerét jelezte.

### 17.2.8 Források és bizonytalanságok

A cseh nemzeti ébredés rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik. Az elsődleges források közé tartoznak a korabeli nyelvészeti és történeti munkák, mint Dobrovský nyelvtana és irodalomtörténete, Jungmann szótára és fordításai, Palacký történeti műve, Havlíček újságcikkei és levelei, valamint a korszak cseh nyelvű folyóiratai és könyvei. Fontos forráscsoportot alkotnak a hivatalos dokumentumok: a Habsburg hatóságok rendeletei, a népszámlálások és a statisztikai kimutatások. A 19. századi népszámlálási adatok azonban módszertani problémákat vetnek fel: a nyelvi hovatartozást gyakran az „obcovací řeč” (mindennapi beszélt nyelv) kategóriájával mérték, amely nem feltétlenül azonos a modern értelemben vett anyanyelvvel vagy nemzetiséggel. Ezért a korabeli etnikai arányokra vonatkozó becslések bizonytalanok, és a későbbi vitákban gyakran eltérő értelmezéseket támasztanak alá.

A másodlagos szakirodalomban a cseh nemzeti ébredés értelmezése körül élénk vita folyik. A 19. századi és a 20. század eleji cseh történetírás – Palacký és követői – a nemzeti ébredést a cseh nemzet folytonos, a középkorig visszanyúló történetének szerves részévéntekintette. Ezzel szemben a 20. század második felében a nacionalizmuselméletek (például Ernest Gellner, Benedict Anderson, Miroslav Hroch munkái) a nemzeti ébredést a modern nacionalizmus tipikus példájaként értelmezték, amelyben a nyelvészek, történészek és írók aktívan építették a nemzeti identitást, és nem egyszerűen felfedezték azt. Hroch három fázist különített el a nemzeti mozgalmak fejlődésében: a tudós érdeklődés időszakát, a nemzeti agitáció időszakát és a tömegmozgalom szakaszát; a cseh eset e modell egyik klasszikus példája.

Vitatott kérdés továbbá a német–cseh viszony megítélése. A cseh nemzeti történetírás hajlamos volt a Habsburg-uralmat és a németajkú lakosságot a cseh nemzeti fejlődés akadályaként bemutatni. A német nyelvű történetírás viszont gyakran hangsúlyozta a német kultúra és a Habsburg állam modernizáló szerepét. A mai történetírás sokkal inkább a kölcsönhatásokra, az etnikai határok átjárhatóságára és a nyelvhasználat hétköznapi gyakorlatára figyel, és elkerüli a visszavetített nemzeti kategóriák alkalmazását. A cseh nyelvű városi lakosság növekedését például nem lehet kizárólag a nemzeti mozgalom sikerének tulajdonítani, mert a demográfiai és migrációs folyamatok legalább ennyire meghatározóak voltak.

A parasztság és a munkásság részvétele a nemzeti mozgalomban szintén vitatott. Az elitjellegű kulturális mozgalom hatása a vidéki lakosságra fokozatos volt, és a parasztok nemzeti identitása sokáig lokális és vallási elemekkel keveredett. Az 1848-as forradalom eseményeinek értékelése is eltérő: egyes történészek a prágai felkelést a cseh radikalizmus, mások a nemzeti és szociális elégedetlenség egyidejű megnyilvánulásaként értelmezik.

### 17.2.9 Rövid összefoglaló

- A fehérhegyi csata után a cseh nyelv visszaszorult a hivatalos életben, de a vidéki lakosság körében fennmaradt; a 18. század végén a nyelv presztízse mélyponton volt.
- A felvilágosodás korában tudósok – Dobner, Dobrovský – alapozták meg a cseh történeti és nyelvészeti kutatást, bár ők maguk gyakran németül vagy latinul írtak.

- Josef Jungmann nyelvújító programja és cseh–német szótára a modern cseh nyelv kialakulásának alapja lett; a nyelvújítás vitákat váltott ki, de sikeresen visszahódította az irodalom és a tudomány területeit.
- A nemzeti mozgalom intézményesülése a múzeum, a folyóiratok, a színház és a sajtó révén valósult meg; František Palacký történeti munkája a cseh nemzeti identitás alapvető narratíváját alkotta meg, a huszita hagyományt középpontba állítva.
- Az iparosodás és a városiasodás megváltoztatta a cseh társadalom szerkezetét: a cseh nyelvű középosztály és munkásság megerősödése a nemzeti mozgalom tömegbázisát teremtette meg.
- Az 1848-as forradalom, a szláv kongresszus és a prágai felkelés a cseh nemzeti követelések politikai színre lépését jelezte, bár a Habsburg hatalom leverte a mozgalmat.
- A neoabszolutizmus idején a kulturális élet tovább fejlődött, majd az 1860-as évektől a nemzeti mozgalom tömegmozgalommá vált; az 1867-es kiegyezés a cseh államjogi törekvések kudarcát hozta, de a nyelv és az intézmények terén a nemzeti ébredés sikeresnek bizonyult.

### 17.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen társadalmi és gazdasági folyamatok tették lehetővé a cseh nemzeti ébredés kibontakozását? Hasonlítsa össze a nyelvi, a kulturális és a gazdasági tényezők szerepét!
2. Miért tekinthető a nyelvújítás egyszerre mesterséges és szerves folyamatnak? Milyen kritikák érték, és milyen válaszokat adtak a nyelvújítók?
3. Hogyan használta František Palacký a huszita hagyományt a cseh nemzeti identitás megalkotásához? Milyen következményei voltak ennek a történeti narratívának?
4. Miben különbözött az 1848-as cseh nemzeti mozgalom a korábbi kulturális ébredéstől? Hogyan viszonyultak a cseh liberálisok a Habsburg Birodalomhoz és a német egységtörekvésekhez?
5. Milyen források alapján rekonstruálható a 19. századi cseh-német nyelvhatár változása, és miért problematikus a korabeli népszámlálási kategóriákat a mai nemzeti fogalmakkal azonosítani?

## 17.3 Az 1848-as forradalom és a dualizmus

A cseh politikai közvélemény 1848-ban már nemcsak a prágai és vidéki értelmiség, hanem a városi kézművesség, a diákság és a birtokos nemesség egy részének ügye volt. A cseh nemzeti ébredés nyelvi-kulturális programja politikai követelésekké alakult, miközben a Habsburg Birodalom egészét megrázta a párizsi és bécsi forradalom híre. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan vált a cseh kérdés az összbirodalmi alkotmányozás egyik sarokpontjává, miért bukott el az 1848–1849-es alkotmányos kísérlet, és hogyan vált az 1867-es kiegyezés olyan fordulóponttá, amely egyszerre stabilizálta a Habsburg Monarchiát és mélyítette el a cseh–német szembenállást.

### 17.3.1 Az 1848-as forradalom Csehországban

A párizsi februári forradalom és a bécsi márciusi események után Csehországban is gyorsan politikai mozgósítás kezdődött. 1848. március 11-én a prágai Szent Vencel-fürdőben (Václavské lázně) összegyűlt polgárok és értelmiségiek petíciót fogalmaztak meg: cseh nyelvű hivatalos ügyintézést, a cseh és a német nyelv egyenjogúságát, tartományi autonómiát, a jobbágyság felszámolását, sajtószabadságot és a birodalmi alkotmányozást követelték. A követelések egy része a fennálló rendi intézményekre, más része az összbirodalmi liberális programra épült; a

cseh és a német liberálisok egy ideig közös platformon álltak, de a nemzetiségi kérdés hamarosan megosztotta őket.

Az ellentét a frankfurti nemzetgyűlés körül robbant ki. A német egység előkészítésére összehívott frankfurti parlament a csehországi német liberálisokat is meghívta, és a cseh tartományokat a leendő német nemzetállam részének tekintette. A cseh politikai vezető, **František Palacký** 1848. június 11-én írt levelében visszautasította a részvételt. Érvelése szerint Csehország nem német állam, hanem a Habsburg Birodalom olyan közössége, amelynek fennmaradása Európa érdeke. Híres fordulata szerint, ha az osztrák császárállam nem létezett volna, az emberiség érdekében sietni kellene megteremteni. Palacký ezzel az **ausztroszlávizmus** (csehül austroslavismus) alapgondolatát fogalmazta meg: a Habsburg Birodalom mint a közép-európai kis nemzetek, köztük a csehek védelmezője álljon szemben a német és az orosz nyomással. E levél programjelentősége közismert, de hogy a cseh politikai elit mennyire egységesen követte ezt az irányt, vitatott.

1848 júniusában Prága a szláv politika jelképes központjává vált. A **prágai szláv kongresszus** (Slovanský sjezd) 1848. június 2. és 12. között ülésezett; a résztvevők többsége osztrák szláv területekről érkezett, de lengyel és délszláv küldöttek is jelen voltak. A kongresszus nem hozott kötelező döntéseket, ám három irányt fogalmazott meg: a szlávok egyenjogúságát a birodalmon belül, a német és magyar hegemónia elleni fellépést, valamint a birodalmi föderalizálást. A rendezvény jellege vitatott: egyes történészek a cseh nemzeti öntudat demonstrációját látják benne, mások inkább az orosz pánszlávizmus hatását hangsúlyozzák, míg a szakirodalom harmadik iránya az osztrák-szláv korlátozott, főként kulturális jellegét emeli ki.

A kongresszust és a prágai politikai életet erőszak törte meg. 1848. június 12-én, pünkösd hétfőjén a prágai utcán összecsapások törtek ki; a felkelés hátterében egyszerre hatott a szociális elégedetlenség, a diákok és munkások radikalizmusa, valamint a helyőrség feszült viszonya a lakossággal. **Alfred Windisch-Grätz** herceg, a császári csapatok parancsnoka június 12. és 17. között tüzérséggel bombáztatta a várost, és leverte a felkelést. A halálos áldozatok számát a források 40 és 60 közé teszik; a pontos szám nem rekonstruálható, mert a korabeli sajtó és hivatalos jelentések eltértek egymástól. A prágai események egyben a cseh és a német liberálisok közötti bizalom összeomlását is jelezték: a cseh oldal a katonai erőszakot, a német oldal pedig a radikális forradalmi fenyegetést emelte ki.

A birodalmi alkotmányozás közben mégis megkezdődött. A **bécsi birodalmi gyűlés** (Reichsrat) 1848 nyarán ült össze, és 1848. szeptember 7-én eltörölte a jobbágyi terheket; ez a döntés a cseh és morva vidéki társadalmat is alapvetően átalakította. A gyűlés Bécsből a morvaországi **Kroměřížbe** (németül Kremsier) költözött, ahol föderatív elemeket is tartalmazó alkotmánytervezetet dolgozott ki. A tervezet a tartományoknak jelentős autonómiát adott volna, és a nemzetiségek egyenjogúságát is rögzítette volna. A konzervatív udvari körök és a hadsereg azonban nem fogadták el ezt a fordulatot. Ferenc József 1848. december 2-án trónra lépett, 1849. március 4-én **Olmützben** oktrójált – azaz a birodalmi gyűlés megkerülésével kiadott – alkotmányt hirdetett, majd a kroměříži gyűlést feloszlatták. A kremsieri tervezet soha nem lépett hatályba, de a cseh politikai gondolkodásban később hivatkozási pont maradt.

### 17.3.2 A neoabszolutizmus évtizede

Az 1849-től kiépülő, **Alexander Bach** belügyminiszter nevéhez kötött rendszert a szakirodalom **neoabszolutizmusnak** (némecky Neoabsolutismus, csehül bachovský absolutismus) nevezi. Az 1849-es olmützi alkotmányt 1851-ben a szilveszteri pátenssel felfüggesztették, és a császári udvar központosított, rendeleti úton kormányzó rendszert hozott létre. A tartományi gyűlések nem működtek, a sajtót cenzúrázták, a politikai egyesületeket ellenőrizték, a hivatali nyelv a német lett. A cseh nyelvű politikai nyilvánosság ezért a tudomány, az irodalom és a gazdasági

egyesületek felé szorult vissza; a cseh nyelvű sajtó, például a későbbi **Národní listy** előzményei, csak korlátozottan működhetett.

A neoabszolutizmus azonban nem jelentett teljes stagnálást. Az állam vállalta a jobbágyfelszabadítás utáni birtokrendezés költségeit, fejlesztette a vasúthálózatot, és egységesítette a vámrendszert. Csehország, különösen a nyugati és északi iparvidékek, az osztrák birodalom iparosodó magterületévé vált. Az 1855-ös konkordátum pedig a katolikus egyháznak adott nagy befolyást az oktatásban és a családjogban, ami a cseh világi értelmiség körében a szekuláris nemzeti mozgalommal való feszültséget növelte.

A rendszer kifelé és befelé is meggyengült. Az 1859-es észak-itáliai vereség, a solferinói csata után a birodalom financiális helyzete romlott, és az udvar kénytelen volt engedményeket tenni. A központosított abszolutizmus fenntartásának költsége és a magyar, valamint a cseh és német liberális ellenzék nyomása alkotmányos reform felé tolta a kormányzatot. A **1860. októberi diploma** (Oktoberdiplom) visszaállította a tartományi gyűléseket, és a kormányzás föderatív irányát ígérte; a centralista bürokrácia azonban továbbra is erős maradt.

### 17.3.3 Az 1860-as évek alkotmányos kísérletei

Az 1861. februári pátens (Februarpatent) a birodalmi törvényhozást egy **Birodalmi Tanácsba** (Reichsrat) és a tartományi gyűlésekbe szervezte. A cseh tartományi gyűlés (český sněm) ismét működött, és a cseh politikai elit visszatérhetett a nyilvános politizáláshoz. A cseh oldalon a **František Palacký**, majd veje, **František Ladislav Rieger** vezette **cseh nemzeti párt** (Národní strana), később közkeletű nevén az **ócsehek** (staročeši) csoportja vált meghatározóvá. Programjuk a **cseh történeti államjog** (české historické státní právo) folytonosságára hivatkozott: Csehország, Morvaország és Szilézia egy közös, autonóm cseh korona-tartományt alkotott volna a Habsburg Monarchián belül.

Az 1860-as évek cseh politikája alapvetően dilemmával küzdött: részt vegyen-e a centralista Birodalmi Tanács munkájában, vagy pedig bojkottálja azt, hogy ezzel jelezze a cseh államjogi követelések kizárólagosságát. 1863-tól a cseh képviselők többsége a **passzív rezisztencia** útjára lépett, és távol maradt a birodalmi gyűléstől. Ez a taktika egyszerre erősítette a cseh nemzeti egység retorikáját, és gyengítette a cseh befolyást a birodalom törvényhozásában. A cseh politika ekkor még alapvetően a bécsi kormány felé fordult, és az osztrák szláv föderalizálás lehetőségét kereste; a magyar politikai elit viszont az 1860-as években is ragaszkodott az 1848-as törvények és a magyar alkotmányosság helyreállításához.

A cseh és a monarchiabeli német liberálisok viszonya ebben az évtizedben folyamatosan romlott. A cseh tartományi gyűlésben a német képviselők a centralista alkotmányt, a cseh képviselők a tartományi autonómiát tartották elsődlegesnek. A nyelvkérdés, az iskolai nyelvhasználat és a hivatali nyelv problémája a helyi politikában éles vitákat váltott ki. A cseh nyelvű oktatás az 1860-as években gyorsan bővült, de a közép- és felsőfokú intézményekben a német maradt a domináns. A cseh politikai elit ezért szorgalmazta a prágai egyetem cseh szekciójának, később önálló egyetemének létrehozását.

### 17.3.4 Az 1867-es kiegyezés és a cseh válasz

Az 1866-os porosz–osztrák háború és a königgrätzi vereség döntően átalakította a birodalom belső viszonyait. A Habsburg Monarchia német egységből való kiszorulása után Bécsben a magyar alkotmányos elittel való kiegyezés lett a kormányzati stabilitás feltétele. A magyar országgyűléssel kötött, 1867-ben szentesített **osztrák–magyar kiegyezés** (németül Österreichisch-Ungarischer

Ausgleich, csehül rakousko-uherské vyrovnání) a birodalmat két, közös uralkodóval, közös hadüggyel, külüggyel és ezek finanszírozásával rendelkező államra osztotta. A magyar királyság a birodalom keleti felén alkotmányos önállóságot kapott, míg a birodalom nyugati, **ciszlajtán** felén Csehország a többi tartománnyal együtt a centralista osztrák kormányzat alatt maradt.

A cseh politikai elit az 1867-es kiegyezést két okból utasította el. Egyrészt úgy látta, hogy a kiegyezés a magyar és a német alkotmányos vezető réteg kompromisszuma, amely a cseh történeti államjogot figyelmen kívül hagyja, és a cseh tartományokat továbbra is Bécsből kormányozza. Másrészt a dualista szerkezet a birodalom szláv népeinek kollektív jogait nem rendezte, és a csehek attól tartottak, hogy a német–magyar hegemónia maradandóvá válik. Az 1867. decemberi **decemberi alkotmány** (Dezemberverfassung) és a kiegyezési törvények a cseh követelések nélkül léptek hatályba; a cseh tartományi gyűlés és a cseh képviselők ezért nem vettek részt a Birodalmi Tanács munkájában.

A cseh politikai vezetés 1868-ban újabb jelképes lépést tett. 1868. december 9-én a cseh tartományi gyűlés cseh képviselői kibocsátották a **cseh deklarációt** (deklarace), amely ismét a cseh korona tartományainak egyesítését, a cseh államjog elismerését és a magyar kiegyezés újratárgyalását követelte. A deklaráció nem volt kormányzati dokumentum, hanem a cseh politikai elit állásfoglalása; hatása a birodalmi alkotmányos viszonyokra közvetlenül csekély maradt, de megerősítette a cseh nemzeti egység nyilvános kifejezését. A cseh társadalomban a kiegyezést követő években tömegtüntetések, úgynevezett **táborok** (tábory) is zajlottak, amelyek a vidéki lakosság körében terjesztették a cseh államjogi programot.

A kiegyezés értékelése a történetírásban vitatott. A magyar és osztrák kormányzati szempontú szakirodalom a dualista átalakulást gyakran a monarchia fennmaradását biztosító reálpolitikai sikernek tekinti. A cseh, részben a szlovák és a délszláv történetírás viszont a kiegyezést a szláv nemzetek háttérbe szorításaként, a föderalizálás elszalasztott lehetőségeként értelmezi. A szakmai konszenzus annyit rögzít: a kiegyezés stabilizálta a birodalom alkotmányos működését, de a cseh–német ellentétet és a nemzetiségi kérdést nem oldotta meg; inkább intézményesítette a birodalmi feszültségeket.

### 17.3.5 Cseh politika a kiegyezés után

A kiegyezést követő évtizedben a cseh politika egyszerre volt bojkottáló és alternatív alkotmányos terveket kereső. A passzív rezisztencia nem hozott gyors eredményt: a cseh képviselők távollétében a Birodalmi Tanácsban a német liberálisok és a konzervatív kormányzat akarata érvényesült, a cseh tartományi gyűlés pedig a német képviselők és a kormány nyomása alatt állt. 1871-ben azonban a **Karl Siegmund von Hohenwart** vezette osztrák kormány tárgyalásokat kezdett a cseh politikai vezetőkkel egy cseh-ausztriai kiegyezésről. A kidolgozott **alaptörvénycikkek** (fundamentální články) a cseh korona tartományainak autonómiáját, a cseh nyelvű hivatali rendszert és a cseh államjog részleges elismerését irányozták elő. A terv azonban 1871 őszén a magyar kormány ellenállása és a monarchiabeli német liberális körök tiltakozása miatt megbukott; Ferenc József visszavonta a megállapodás támogatását. A kudarc után a cseh politika még mélyebb válságba került.

A cseh mozgalom belső megoszlása ekkortól vált látványosabbá. Az ócsehek továbbra is a bécsi kormánnyal való fokozatos alku hívei maradtak, míg az 1870-es években megerősödő **ifjúcsehek** (mladočeši) – köztük a **Národní listy** szerkesztői – aktív választójogi, városi és gazdasági programot hirdettek, és a bojkott feladását, a birodalmi gyűlésben való részvételt sürgették. A kettősség nem egyszerűen „mérsékelt–radikális” ellentét volt, hanem a cseh társadalom szerkezeti változásait is tükrözte: a növekvő városi polgárság, az ügyvédek, tanárok és kisvállalkozók más érdekeket fogalmaztak meg, mint a nemesi alapú történeti államjogi politizálás.

Az 1870-es évek végén a bécsi kormányzat részleges engedményekkel próbálta a cseh politikai elitet visszavezetni az alkotmányos együttműködésbe. 1879-től a cseh képviselők többsége ismét részt vett a Birodalmi Tanács munkájában. Ezt a fordulatot a kormányzat nyelvi és intézményi engedményekkel egészítette ki: az 1880. évi **Stremayr-féle rendelet** bizonyos ügytípusokban lehetővé tette a cseh nyelvű hivatali eljárást, 1882-ben pedig a prágai egyetemet cseh és német egyetemre osztották. Az 1880-as években a cseh politika már a tömegpártok és a nemzetiségi autonómia újkori formái felé tolódott; a dualizmus keretei azonban változatlanok maradtak. A cseh kérdés így a századfordulóra nem oldódott meg, hanem a monarchia egyik legtartósabb alkotmányos és társadalmi feszültségévé vált.

A korszak emlékezetpolitikai öröksége szintén fontos. 1848 prágai eseményeit a 19. század végén a cseh nemzeti mozgalom a hősi ellenállás kezdeteként ünnepelte; a prágai pünkösdi felkelés halottai a nemzeti mártirológia részévé váltak. A kommunista korszakban az 1848-as forradalmat gyakran a nemzeti felszabadulás és a szociális elégedetlenség párhuzamos mozgalmaként értelmezték, ami a cseh nemzeti és az osztályharcos narratívák összeolvasztását szolgálta. A 21. századi cseh történetírásban ezzel szemben inkább a cseh, a német és a birodalmi források kritikai összevetése, valamint a politikai döntések bizonytalanságának bemutatása vált hangsúlyossá.

### 17.3.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartozik **František Palacký** 1848. június 11-i levele a frankfurti parlamenthez, a **prágai szláv kongresszus** jegyzőkönyvei, a kroměříži alkotmánytervezet szövege, az 1849. évi olmützi alkotmány, az 1861. évi februári pátens, az 1867. évi kiegyezési törvények, a cseh deklaráció szövege, valamint a korabeli cseh és német sajtó (Národní listy, Bohemia, kormányzati közlönyök). A másodlagos irodalomból a cseh nemzeti mozgalom, az osztrák alkotmánytörténet és a dualizmus nemzetiségi politikájának feldolgozásai használhatók; a konkrét értelmezések azonban iskolánként eltérnek.

Több ponton marad bizonytalanság vagy szakmai vita. A **prágai pünkösdi felkelés** áldozatainak száma csak becsülhető, mert a katonai jelentések, a korabeli sajtó és a későbbi emlékiratok eltérő adatokat közölnek. A **kremsieri tervezet** szerzőinek szándékai – mennyire volt valóban föderatív, és mennyire csupán taktikai engedmény – nem rekonstruálhatók minden részletükben. Az 1860-as évek cseh **passzív rezisztenciájának** hatékonysága szintén vitatott: egyes szerzők szerint a bojkott növelte a cseh nemzeti egységet, mások szerint hosszú távon gyengítette a cseh érdekérvényesítést. Az 1871-es cseh kiegyezési kísérlet értelmezésében pedig alapvető nézetkülönbség feszül arról, hogy a kudarc elsősorban a magyar ellenállásnak, a német liberális nyomásnak vagy Ferenc József saját döntésének tudható be. Az 1867-es kiegyezés kapcsán a tények – a törvények tartalma, a hatályba lépés dátuma – dokumentálhatók, de annak megítélése, hogy a dualizmus elkerülhetetlen kompromisszum vagy elszalasztott föderalizálási lehetőség volt, történetírói álláspont kérdése.

A nemzeti, nyelvi és társadalmi kategóriák használata is bizonytalansággal jár. A „cseh politika” 1848-ban még nem jelentett egységes pártstruktúrát; a tartományi nemesség, a városi polgárság, a papság és a parasztság érdekei eltértek, és a modern nemzeti identitás formálódásának ritmusa is különbözött Csehországban, Morvaországban és Sziléziában. Az alfejezet ezért kerüli a mai párthoz vagy ideológiához kötött besorolásokat, és a korabeli fogalmakat használja.

### 17.3.7 Rövid összefoglaló

- 1848-ban a cseh politikai elit petíciókban és a prágai szláv kongresszuson fogalmazta meg a nyelvi egyenjogúság, a tartományi autonómia és a birodalmi föderalizálás követelését; a pünkösdi felkelést a császári hadsereg leverte.

- **František Palacký** ausztroszlávizmusa szerint a Habsburg Birodalom a közép-európai kis nemzetek védőkerete lehetett; e gondolat a cseh nemzeti mozgalom meghatározó hivatkozási pontjává vált.
- 1849-től a **neoabszolutizmus** központosított rendszere felfüggesztette az alkotmányos életet, és a német hivatali nyelv, a cenzúra, valamint az egyházi befolyás jellemezte; a gazdasági modernizáció azonban folytatódott.
- Az 1860-as és 1861-es alkotmányos reformok visszaállították a tartományi gyűléseket, de a cseh politikai elit a centralista Birodalmi Tanácsot bojkottálta, és a cseh államjogi programot hirdette.
- Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés Csehországot az osztrák (ciszlajtán) keretben hagyta, ami a cseh politikai vezetők számára a cseh korona jogainak figyelmen kívül hagyását jelentette, és elmélyítette a cseh–német ellentétet.
- A cseh válasz a passzív rezisztencia és az államjogi deklaráció volt, de a cseh politika az 1870-es évektől ócsehekre és ifjúcsehekre oszlott, majd 1879-től fokozatosan visszatért a birodalmi törvényhozáshoz.
- A kiegyezés és a föderalizálás lehetősége máig vitatott értelmezési kérdés; a tények a törvényekben és a nyilvános nyilatkozatokban rögzítettek, de a döntések értékelése történetírói és emlékezetpolitikai álláspontok szerint eltér.

### 17.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen politikai és nyelvi követeléseket fogalmaztak meg a cseh politikai elit tagjai 1848 tavaszán, és hogyan viszonyultak a frankfurti nemzetgyűléshez?
2. Miért tekinthető az ausztroszlávizmus a cseh nemzeti mozgalom sajátos, a krízis időszakában megszületett programjának, és milyen korlátai voltak?
3. Milyen intézményi és társadalmi változásokat hozott a neoabszolutizmus korszaka, miért nem tudta azonban tartósan fenntartani a központosított rendszert?
4. Hasonlítsa össze az 1861-es februári pátens és az 1867-es kiegyezés cseh megítélését a tények és a történetírói értelmezések szempontjából!
5. Milyen taktikai utakat választott a cseh politika a kiegyezés után, és milyen belső törésvonalak alakultak ki az ócsehek és az ifjúcsehek között?

## 17.4 Az első világháború és Csehszlovákia

Az első világháború négy éve alapvetően alakította át a cseh és a szlovák politikai közösségek viszonyát a Habsburg Monarchiához. Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés utáni dualista berendezkedésben a cseh politikai elit egy része már a századfordulón is a cseh államjog helyreállítását követelte, de a háború előtt a többség még a Monarchia keretein belül képzelte el a cseh autonómia bővítését. A háború kitörése, a hadigazdaság, a nemzetiségi elnyomás fokozódása és a Monarchia nemzetközi helyzetének romlása azonban felerősítette a függetlenségi törekvéseket. Ez az alfejezet azt a folyamatot mutatja be, amelynek során a cseh és szlovák emigráció, a hazai ellenállás és a háború végének katonai-politikai összeomlása együttesen elvezetett a Csehszlovák Köztársaság 1918. évi kikiáltásához, majd a béketárgyalások során a határok meghúzásához. A téma szorosan kapcsolódik Az 1848-as forradalom és a dualizmus alfejezethez, hiszen az ott tárgyalt nemzeti ébredés és a dualista rendszer elégedetlensége alapozta meg a háború alatti radikalizálódást.

### 17.4.1 A háború kitörése és az otthon maradt cseh társadalom

1914 júliusában, a Monarchia Szerbiának küldött hadüzenete után a cseh tartományokban a közvéleményt a bizonytalanság jellemezte. A cseh politikai elit nagy része, így a fiatal cseh párt és a nemzeti szocialisták is, kezdetben lojalitást mutatott az uralkodó iránt, vagy legalábbis a nyilvános szembenállástól tartózkodott. A cseh országgyűlési képviselők közül többen a háború elején a Monarchia győzelmében bíztak, abban a reményben, hogy a hűségért cserébe a kormányzat engedményeket tesz a cseh államjogi követeléseknek. Ez a lojalitás azonban törékenynek bizonyult.

A hadiállapot és a katonai közigazgatás fokozatosan szűkítette a politikai szabadságjogokat. A cseh sajtó cenzúra alá került, több nacionalista politikust internáltak vagy hadbíróság elé állítottak. Az osztrák hatóságok a cseh nemzeti megnyilvánulásokat – így a szláv szolidaritásra utaló jelképeket – gyanakvással kezelték. A frontokról érkező hírek, a gazdasági nehézségek, az élelmiszerhiány és a hadikölcsönök terhei erodálták a lakosság Monarchiához fűződő lojalitását. A cseh tartományokban a háború elleni passzív ellenállás és az orosz hadsereg iránti szimpátia – amelyet a pánszláv érzelmek és a cseh–orosz nyelvi rokonság is táplált – viszonylag korán megjelent. A történészi konszenzus szerint a cseh társadalom háborúellenessége nem azonnal, hanem fokozatosan, 1916–1917-től vált tömegessé, összefüggésben a Monarchia katonai kudarcaival és a hadigazdaság kimerülésével.

Fontos hangsúlyozni, hogy a „cseh társadalom” nem volt egységes. A német ajkú csehországi lakosság, különösen a városi polgárság és a hivatalnokréteg, általában lojális maradt a Monarchiához, és a cseh függetlenségi törekvéseket veszélynek tekintette. A cseh és a német nemzeti mozgalom szembenállása a háború alatt tovább éleződött, és ez a megosztottság később meghatározta a létrejövő Csehszlovákia egyik legsúlyosabb belső feszültségét.

### 17.4.2 A külföldi akció: Masaryk és a Csehszlovák Nemzeti Tanács

A függetlenségi program megszervezése nem a Monarchia belső politikai teréből, hanem a nyugati emigrációból indult ki. Tomáš Garrigue Masaryk, a prágai egyetem filozófiaprofesszora és a cseh realista párt politikusa már 1914 decemberében elhagyta a Monarchiát, és Svájcon, majd Olaszországon, Franciaországon és Nagy-Britannián át az Egyesült Államokba utazott. Masaryk nem egyszerűen a Habsburg-ellenes propagandát képviselte, hanem egy átfogó politikai koncepciót dolgozott ki: a háborút a demokratikus antant hatalmak és a közép-európai elnyomott nemzetek közös harcának tekintette, amelyben a csehek és a szlovákok egy közös államot hozhatnak létre.

Masaryk munkáját Edvard Beneš, a fiatal prágai szociológus és jogász segítette, aki 1915-ben csatlakozott hozzá külföldön, és a diplomáciai kapcsolatok kiépítésében játszott kulcsszerepet. A harmadik meghatározó személyiség Milan Rastislav Štefánik volt, a francia állampolgársággal is rendelkező szlovák származású csillagász, aki a francia katonai és politikai körökben szerzett befolyást. Ők hárman 1916-ban Párizsban megalakították a **Csehszlovák Nemzeti Tanácsot** (csehül: Československá národní rada; franciául: Conseil national des pays tchèques et slovaques), amely a független cseh–szlovák állam létrehozását célzó emigrációs szervezet lett. A tanács elnöke Masaryk, titkára Beneš, katonai ügyekért felelős tagja Štefánik volt.

A tanács programja a **csehszlovákizmus** (csehül: čechoslovakismus) eszméjén alapult. Ez a koncepció azt feltételezte, hogy a csehek és a szlovákok egyetlen, közös nyelvű és kultúrájú nemzetet alkotnak, amelyet a történelem során mesterségesen választottak szét. A csehszlovákizmus politikai célja az volt, hogy a szlovák területek csatolásával megerősítse az új állam területi és demográfiai alapját, valamint hogy elkerülje a cseh–szlovák belső nemzetiségi vitát. A szlovák nemzeti mozgalom egy része – különösen a katolikus és a konzervatív körök – azonban kezdettől fogva fenntartásokkal fogadta ezt az asszimilációs szemléletet, és a szlovák nyelv és identitás

önállóságát hangsúlyozta. A csehszlovákizmus tehát már a kezdetektől vitatott értelmezés volt, nem pedig konszenzusos nemzetfelfogás.

Az emigrációs tanács tevékenysége kezdetben nem járt látványos eredménnyel. Az antant hatalmak 1916–1917-ben még nem támogatták nyíltan a Monarchia felosztását, mert a különbéke lehetőségét keresték, és nem akarták elkötelezni magukat a közép-európai utódállamok mellett. A helyzet 1917-ben változott meg, amikor az oroszországi forradalom, az Egyesült Államok hadba lépése és az olaszországi front eseményei a Monarchia megmentésének reményét csökkentették. Woodrow Wilson amerikai elnök 1918 januárjában meghirdetett tizennégy pontja ugyan nem mondta ki a Monarchia felbomlását, de a „népek önrendelkezési joga” elvének hangsúlyozása legitimálta a cseh és szlovák függetlenségi törekvéseket.

### 17.4.3 A csehszlovák légiók és a nemzetközi elismerés

Az emigrációs mozgalom egyik legfontosabb eszköze a **csehszlovák légiók** megszervezése volt. A háború során több százezer cseh és szlovák katona került hadifogságba az orosz, olasz és szerb frontokon. A foglyok közül önkéntes alapon toboroztak egységeket, amelyek az antant oldalán kívántak harcolni a Monarchia ellen. Az első nagyobb légiós alakulatok Oroszországban jöttek létre 1917-től, részben a hadifoglyokból, részben az oroszországi cseh és szlovák telepesekből. A csehszlovák légiók létszáma a kortárs becslések szerint összességében 100–150 ezer fő körül mozgott, bár a pontos számok máig bizonytalanok, mert a toborzás, a dezertálás és az átcsoportosítások miatt a nyilvántartások hiányosak.

A légiók katonai jelentősége csekély volt az antant főerőihez képest, politikai jelentősége azonban annál nagyobb. A légiók léte bizonyította, hogy a csehek és szlovákok nem passzív alattvalói a Monarchiának, hanem aktív harcosai a függetlenségnek. Különösen az oroszországi légiók váltak ismertté, amikor 1918 tavaszán a bolsevik kormány és a csehszlovák Nemzeti Tanács közötti megállapodás után a légiók a transzszibériai vasúton haladva Vlagyivosztok felé indultak, hogy onnan Nyugat-Európába szállítsák őket. A szovjet hatóságokkal való összecsapások, majd a légiók fegyveres beavatkozása a szibériai városokban a polgárháború egyik epizódja lett, és jelentős nemzetközi figyelmet irányított a csehszlovák ügyre. A szibériai anabázisról szóló beszámolók – részben túlzó, részben hősies narratívák – hozzájárultak ahhoz, hogy a nyugati közvélemény a cseheket és szlovákokat a demokrácia és az antant oldalán álló nemzetként ismerje meg. Ezzel együtt a légiók története a mai napig emlékezetpolitikai viták tárgya, hiszen az orosz polgárháborúban játszott szerepük miatt Oroszországban és Csehországban eltérő megítélés alá esik.

A légiók sikerei és a diplomáciai erőfeszítések nyomán az antant hatalmak 1918 nyarán fokozatosan elismerték a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot a jövendő állam ideiglenes kormányának. Franciaország 1918 júniusában, Nagy-Britannia augusztusban, az Egyesült Államok szeptemberben adott ki elismerő nyilatkozatot. Ezekben a dokumentumokban a csehszlovák államot az antant szövetségeseként említették, és ez döntő lépés volt a Monarchia utódállamainak nemzetközi legitimációjában.

### 17.4.4 A Monarchia összeomlása és a fordulat napjai

1918 őszére a Habsburg Monarchia belpolitikai és katonai helyzete katasztrofálissá vált. A nyugati fronton elszenvedett vereségek, a belső nemzetiségi mozgalmak erősödése és a hadsereg dezertálása aláásta a birodalom összetartó erejét. IV. Károly 1918. október 16-án kiadott **népeinek kiáltványában** (németül: Völkermanifest) szövetségi állammá kívánta alakítani a Monarchiát, amelyben a nemzeti közösségek autonómiát kaptak volna. A kiáltvány azonban már nem tudta megállítani a szétesést: a cseh, szlovák, délszláv, lengyel és más nemzeti tanácsok

sorra jelentették be a maguk területi igényeit, és a hatalom a helyi forradalmi szervek kezébe ment át.

A cseh politikai elit hazai képviselői 1918. júliusában létrehozták a Prágai **Nemzeti Bizottságot** (csehül: Národní výbor), amely a csehszlovák állam előkészítésének hazai szerveként működött. A bizottság vezetői – köztük Antonín Švehla, František Soukup, Alois Rašín, Vavro Šrobár és Jiří Stříbrný – a függetlenség hívei voltak, és kapcsolatot tartottak a külföldi emigrációval. Október 28-án, amikor a Monarchia külügyminisztere, gróf Andrássy Gyula elfogadta az amerikai elnök feltételeit, és ezt a prágai sajtó is közölte, a Nemzeti Bizottság tagjai kihasználták a pillanatot, és kikiáltották a független Csehszlovák Államot. Az esemény spontán tömegmegmozdulásokkal járt: a prágai utcákon tüntetők ünnepelték a Monarchia végét, és a helyi hivatalokban a bizottság emberei vették át az irányítást.

A kikiáltás pontos körülményei máig vita tárgya: egyes visszaemlékezések szerint a Nemzeti Bizottság tagjai előre megtervezték a hatalomátvételt, mások szerint a spontán forradalmi helyzet késztette őket a gyors cselekvésre. Az azonban dokumentált tény, hogy október 28-án délután a prágai városháza erkélyéről kihirdették a függetlenséget, és a következő napokban a cseh tartományokban a helyi nemzeti tanácsok átvették a közigazgatást. A német ajkú lakosság ezzel szemben saját tartományi gyűléseket alakított, és a csehszlovák államhoz való csatlakozás megtagadását fontolgatta. Ez a szembenállás a **szudétanémetek** (németül: Sudetendeutsche) politikai mozgalmává szerveződött, és a későbbiekben a Csehszlovákia belső stabilitását fenyegető egyik legfontosabb tényezővé vált.

### 17.4.5 A szlovák és a ruszin területek csatlakozása

A szlovák lakta területek a Magyar Királysághoz tartoztak, ezért a prágai kikiáltás önmagában nem jelentette azok automatikus csatlakozását. A szlovák politikai vezetők egy része – különösen a csehszlovák orientációjú értelmiség – már a háború alatt kapcsolatot tartott a cseh ellenállással. 1918. október 30-án Turócszentmártonban a szlovák nemzeti képviselők nagygyűlést tartottak, és elfogadták a **Turócszentmártoni Deklarációt** (szlovákul: Martinská deklarácia). Ez a dokumentum kimondta, hogy a szlovákok a cseh–szlovák nemzet részének tekintik magukat, és kinyilvánították csatlakozásukat a Csehszlovák Köztársasághoz. A deklaráció aláírói között voltak a szlovák nemzeti mozgalom világi és katolikus képviselői is, bár a katolikus körök egy része később bírálta a csehszlovák központosítást.

A deklaráció a csehszlovák állam legitimitása szempontjából fontos volt, de gyakorlati hatása korlátozott maradt, mert a Magyar Királyság kormánya nem ismerte el a szlovák területek elszakadását. A csehszlovák hadsereg és a helyi nemzeti tanácsok 1918 novemberétől fokozatosan vették birtokba a szlovák területeket, gyakran a magyar katonai egységek ellenállásával találkozva. A határvonalak meghúzása a békekonferenciára maradt, de a fegyveres összecsapások már előrevetítették a két állam közötti feszültséget.

A kárpátaljai, főként ruszin (rutén) lakta területek hovatartozása szintén nyitott kérdés volt. A ruszin nemzeti tanácsok 1919 tavaszán döntöttek a Csehszlovákiához való csatlakozás mellett, részben azért, mert a csehszlovák kormány ígéretet tett az autonómia biztosítására, részben pedig a román és ukrán területi igényekkel szemben a csehszlovák opció tűnt a legkedvezőbbnek. A **Kárpátalja** (Ruszinszkó, csehül: Podkarpatská Rus) csatlakozását később a saint-germaini békeszerződés is rögzítette, de a megígért autonómia a gyakorlatban csak részben valósult meg, ami hosszú távon feszültségeket okozott.

### 17.4.6 A határok meghúzása: viták és kompromisszumok

A Csehszlovák Köztársaság végleges határait a párizsi békekonferencia határozta meg 1919–1920-ban. A csehszlovák delegáció, Beneš vezetésével, két fő elvet érvényesített: a történelmi államjogot – amely a cseh korona tartományaira (Csehország, Morvaország, Osztrák-Szilézia) vonatkozott –, valamint a stratégiai és gazdasági szempontokat, amelyek a szlovák és ruszin területek csatolását indokolták. A harmadik érv a nemzeti önrendelkezés volt, de ezt Csehszlovákia esetében szelektíven alkalmazták: a cseh és szlovák lakosságú területeken túl az új államhoz csatoltak jelentős német, magyar, lengyel és ukrán (ruszin) lakosságú régiókat is, hogy biztosítsák az állam területi integritását és védhető határait.

A **Saint-Germain-en-Laye-i békeszerződés** (1919. szeptember 10.) a Monarchia osztrák felének utódállamaival foglalkozott, és kimondta Csehszlovákia függetlenségét, valamint elismerte a cseh korona tartományainak az új államhoz tartozását. A **Trianoni békeszerződés** (1920. június 4.) a magyar királysággal kötött béke volt, és rögzítette a szlovák és ruszin területek hovatartozását. A két szerződés a határokat többnyire a csehszlovák delegáció igényei szerint állapította meg, de néhány vitás területen kompromisszum született.

A legélesebb határvita a **Tescheni-vita** (Cieszyn/Śląsk Cieszyński) volt Lengyelországgal. A történelmi Szilézia keleti része, Teschen vidéke gazdag szénbányákkal és vasútvonalakkal rendelkezett, és a lakosság etnikailag vegyes volt: lengyelek, csehek és németek egyaránt éltek ott. 1919 januárjában rövid fegyveres konfliktus robbant ki a csehszlovák és a lengyel erők között, majd a békekonferencia döntőbírósága 1920 júliusában megosztotta a területet. A döntés Csehszlovákiának juttatta a bányavidék és a vasúti csomópont nagy részét, ami Lengyelországban mély sérelmet okozott, és évekre megterhelte a két állam kapcsolatát. A vita a két világháború közötti időszakban ismétlődően felszínre került, és emlékezetpolitikai szempontból ma is érzékeny kérdés.

A német lakta határvidék (a későbbi Szudétavidék) esetében a csehszlovák delegáció elutasította a népszavazás lehetőségét, arra hivatkozva, hogy a történelmi határok és a gazdasági egység fontosabb a nemzetiségi elvnél. Ennek következtében az új állam mintegy 3 millió német ajkú lakost foglalt magában, akik a lakosság közel negyedét tették ki. A pontos arány a korabeli népszámlálások szerint változó, de a népszámlálási adatok megbízhatóságát a nemzetiségi hovatartozás önbevallása és a politikai nyomás is befolyásolta, ezért a demográfiai becslések bizonytalanok. A kisebbségi kérdés azonnal a Csehszlovák Köztársaság egyik legsúlyosabb belpolitikai problémája lett.

### 17.4.7 Kisebbségi örökség és emlékezet

Az 1918-as államalapítás a cseh történelmi emlékezetben a nemzeti felszabadulás és a demokratikus államiság ünnepe. Az október 28-i dátum Csehszlovákia, majd 1993 után Csehország állami ünnepe lett. A cseh narratíva Masarykot és Benešt a nemzet atyjaként, a csehszlovák légiókat a szabadság harcosaiként ábrázolja. Ugyanakkor a szlovák, a német, a magyar és a lengyel emlékezetben az 1918-as év gazdagabb, olykor ellentmondásosabb jelentésű: a szlovákok számára az államalapítás a csehszlovákizmus kényszerét is magában hordozta, a németek számára a többségi államba való beolvadás kísérletét, a magyarok és lengyelek számára az elvesztett területek és a kisebbségi lét kezdetét jelentette. Ez a párhuzamos emlékezet a mai napig jelen van a régió történeti vitáiban.

A Csehszlovák Köztársaság létrejötte tehát nem egyszerűen a Habsburg Monarchia felbomlásának egyik epizódja volt, hanem egy új, soknemzetiségű állam megszületése, amelynek belső feszültségei már az alapításkor kódolva voltak. A határok meghúzása, a csehszlovák nemzetkoncepció és a

kisebbségi jogok kérdése később a két háború közötti Csehszlovákia politikai életének központi témájává vált, és meghatározta az állam sorsát a következő évtizedekben.

### 17.4.8 Források és bizonytalanságok

Az események rekonstrukciójához elsődleges forrásként a Csehszlovák Nemzeti Tanács kiáltványai, Masaryk, Beneš és Štefánik levelezése, a turócszentmártoni deklaráció szövege, a párizsi békekonferencia jegyzőkönyvei, valamint az 1918. októberi és novemberi hazai sajtó beszámolói szolgálnak. A légiók történetére vonatkozóan a katonai alakulatok iratai, naplók és a későbbi veteránemlékiratok a legfontosabbak, de ezek a visszaemlékezések gyakran szépítenek, és a létszámadatok pontatlanok. A csehszlovák hadsereg által ellenőrzött szlovák területek birtokbavételének időpontjai helyenként ellentmondásosak, mert a helyi források hiányosak.

A határok demográfiai adatai, különösen a német, magyar és ruszin lakosság arányaira vonatkozó számok, becslések. A korabeli népszámlálási adatok vitatottak, mert a nemzetiségi hovatartozást különböző szempontok szerint (anyanyelv, közösségi önazonosítás) mérték fel, és a politikai légkör befolyásolta a bevallásokat. A történészi szakirodalom a Csehszlovákia megalakulásának értékelésében is megosztott: a cseh történetírás hagyományosan a demokratikus államépítés sikerét hangsúlyozza, míg a szlovák, német, magyar és lengyel munkák inkább a nemzetiségi feszültségeket és az önrendelkezési elv megsértését emelik ki. A jelenkori emlékezetpolitikai vitákban ezek az értelmezések ütköznek egymással, ezért a szövegben a nemzeti mitizálás helyett a dokumentált tényekre és a vitatott értelmezésekre egyaránt igyekeztem utalni.

### 17.4.9 Rövid összefoglaló

- A cseh társadalom kezdetben lojális volt a Monarchiához, de a háború elhúzódása, a gazdasági nehézségek és a nemzetiségi elnyomás fokozatosan radikalizálta a függetlenségi törekvéseket.
- Tomáš G. Masaryk, Edvard Beneš és Milan R. Štefánik 1916-ban Párizsban létrehozta a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot, amely a csehszlovákizmus eszméje alapján egy közös cseh–szlovák állam megteremtését tűzte ki célul.
- A csehszlovák légiók katonai szerepe csekély volt, de politikai jelentősége nagy: bizonyították a cseh és szlovák függetlenségi akaratot, és elősegítették az antant hatalmak elismerését.
- 1918. október 28-án a prágai Nemzeti Bizottság kikiáltotta a független Csehszlovák Államot; a szlovák területek a Turócszentmártoni Deklarációval (október 30.) csatlakoztak, Kárpátalja pedig 1919-ben csatlakozott az autonómia ígéretével.
- A határokat a saint-germaini és a trianoni békeszerződések rögzítették; a cseh korona történelmi tartományai mellett jelentős német, magyar, lengyel és ruszin lakosságú területek is az új államhoz kerültek.
- A Tescheni-vita Lengyelországgal 1919–1920-ban fegyveres konfliktushoz és kompromisszumos határmegosztáshoz vezetett, ami tartósan megterhelte a csehszlovák–lengyel viszonyt.
- A Csehszlovák Köztársaság megalakulása a cseh emlékezetben nemzeti ünnep, de a szlovák, német, magyar és lengyel narratívákban a kisebbségi sérelmek és a nemzeti koncepció vitái máig őrzik az 1918-as év ellentmondásosságát.

### 17.4.10 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan változott a cseh politikai elit viszonya a Habsburg Monarchiához a háború első éveiben, és milyen tényezők vezettek a függetlenségi program megerősödéséhez?
2. Miben állt a csehszlovákizmus eszméje, és miért vált vitatottá a szlovák nemzeti mozgalom egyes csoportjai számára?
3. Milyen szerepet játszottak a csehszlovák légiók a Csehszlovákia nemzetközi elismerésében, és milyen forráskritikai problémákat vet fel a légiók létszámának becslése?
4. Hasonlítsa össze a cseh, a szlovák és a ruszin területek 1918–1919. évi csatlakozásának módját és legitimitását! Milyen eltérések mutatkoznak a történelmi államjog, a nemzeti önrendelkezés és a stratégiai érvek alkalmazásában?
5. Miért tekinthető a Csehszlovák Köztársaság megalakulása egyszerre sikeres államalapításnak és súlyos kisebbségi problémákat magában foglaló kompromisszumnak? Indokolja válaszát a határviták és a nemzetiségi arányok ismeretében!

# 18 Csehország 1918-tól napjainkig

## 18.1 A csehszlovák köztársaság

A Csehszlovák Köztársaság 1918 és 1938 közötti története a régió egyik legfontosabb kísérlete volt a parlamentáris demokrácia, a többnemzetiségű állam és a gazdasági modernizáció összeegyeztetésére. Az állam a Habsburg Birodalom iparilag legfejlettebb cseh–morva területeiből, valamint a mezőgazdasági jellegű Szlovákiából és Kárpátaljából állt össze, miközben határain belül jelentős német, magyar, ruszin és zsidó közösségek éltek. A nemzetiségi feszültségek, a regionális egyenlőtlenségek és a külpolitikai kiszolgáltatottság együttesen alakították a köztársaság politikai kultúráját, amelyet gyakran a két világháború közötti Közép-Európa „demokratikus szigeteként” emlegetnek, de amelynek belső ellentmondásai a 1930-as évek végére egyre élesebben mutatkoztak meg.

### 18.1.1 Az új állam és a csehszlovák nemzetkoncepció

Az 1918. október 28-án Prágában kikiáltott **Csehszlovák Köztársaság** (csehül Československá republika, szlovákul Česko-slovenská republika) létrejöttének jogi alapját az 1920. évi alkotmány teremtette meg. Az állam kétkamarás parlamenttel, általános választójoggal, és a nyugati típusú hatalommegosztással működött, de a hivatalos nemzetfelfogás nem a polgári, hanem a nyelvi-etnikai alapú **csehszlovák nemzet** (československý národ) koncepciójára épült. Ez a gondolat a 19. századi cseh és szlovák nemzeti ébredés hagyatéka volt: abból a feltételezésből indult ki, hogy a csehek és a szlovákok egyetlen „csehszlovák” nemzet két ágát alkotják, amelyet csak a történelmi körülmények választottak el.

A csehszlovákizmusnak két változata létezett. A cseh politikai elit jelentős része, köztük **Tomáš Garrigue Masaryk** elnök és **Edvard Beneš** külügyminiszter, a nemzeti egységet a demokratikus államépítés eszközeként hangsúlyozta, és úgy vélte, hogy a közös nyelv, a szláv rokonság és a Habsburg-ellenes hagyomány elegendő alapot ad az egységes nemzeti identitáshoz. Ezzel szemben a szlovák politikai élet egy része – különösen a **Hlinka-féle Szlovák Néppárt** (Hlinkova slovenská ľudová strana, HSLS) – kezdettől fogva elutasította a csehszlovák nemzetkoncepciót, és a szlovák nemzet különállóságát, hosszabb távon pedig területi autonómiát követelt. A feszültség nem egyszerűen nyelvi vagy kulturális vita volt: azt is jelentette, hogy a köztársaság alkotmányos berendezkedése centralizált, Prága-központú maradt, és a szlovák területek közigazgatási, oktatási és gazdasági irányítását nagyrészt cseh tisztviselőkre és vállalkozókra bízták.

A hivatalos nemzetkoncepció következménye volt az 1920. évi **nyelvtörvény** is, amely a „csehszlovák nyelvet” nyilvánította államnyelvvé, miközben a kisebbségi nyelvek használatát csak korlátozottan, helyi szinten és meghatározott feltételek mellett engedélyezte. Ez a szabályozás a német és magyar közösségek számára gyakorlati hátrányokkal járt az oktatásban, a bírósági eljárásokban és a közigazgatásban, még akkor is, ha a törvény szövege formálisan nem zárta ki a kisebbségi nyelvhasználatot. A gyakorlatban a nyelvkérdés a nemzetiségi konfliktusok egyik állandó forrása lett.

### 18.1.2 A nemzeti kisebbségek: németek, magyarok, ruszinok, zsidók

A köztársaság etnikai összetétele az 1921-es és 1930-as népszámlálások adatai szerint is sokszínű volt, de a statisztikai kategorizálás önmagában is politikai jelentőséggel bírt. A népszámlálás a „nemzetiséget” (národnost) kérdezte, nem a vallást vagy az anyanyelvet, és a válaszadókat ráadásul befolyásolhatta a csehszlovák nemzetkoncepció hivatalos érvényesítése. A bevallott nemzetiség és a tényleges nyelvhasználat, illetve a társadalmi identitás között ezért eltérések lehettek.

Az 1921-es népszámlálás szerint a mintegy 13,6 millió lakosú Csehszlovákiában a csehek aránya hozzávetőleg 51 százalék volt, a németeké mintegy 23 százalék, a szlovákoké 15 százalék, a magyaroké 5,6 százalék, a ruszinoké 3,4 százalék, a fennmaradó részt pedig lengyelek, zsidó vallásúak és más csoportok alkották. Az 1930-as népszámlálás hasonló arányokat mutatott, de a németek aránya kissé csökkent (kb. 22 százalékra), a szlovákoké pedig nőtt (kb. 16 százalékra). Ezek az adatok azonban becslés jellegűek, mivel a nemzetiségi bevallást politikai és gazdasági érdekek befolyásolhatták, különösen a nyelvhatáron élő, kétnyelvű lakosság esetében.

A legnagyobb kisebbségi csoportot a **németek** alkották, akik elsősorban az ország nyugati és északi határvidékein, a később **Szudétavidékként** (Sudetenland) ismertté vált hegy- és iparvidéken éltek. Számuk 1921-ben meghaladta a 3 milliót, ami a lakosság csaknem negyedét jelentette. A német lakosság nem volt politikailag egységes: az 1920-as években jelentős részét mérsékelt, aktivista pártok képviselték, amelyek részt vettek a kormányzati munkában, és elfogadták az állam kereteit. A német szociáldemokraták, a német keresztényszocialisták és a német agráriusok egy része a csehszlovák pártokkal együtt kormányzott, ami a nemzetiségi együttműködés ritka példája volt a régióban. Ugyanakkor a német közösségben már az 1920-as években jelen voltak a revizionista és nacionalista irányzatok is, amelyek a csehszlovák állam létét kérdőjelezték meg.

A magyar kisebbség létszáma 1921-ben körülbelül 745 ezer fő volt, és elsősorban Dél-Szlovákiában, a Csallóközben, a Garam és az Ipoly mentén, valamint Kárpátalja déli sávjában élt. A trianoni békeszerződés következtében ezek a közösségek többségi helyzetből kisebbségi helyzetbe kerültek, és a magyar politikai elitek egy része kezdettől fogva a területi revíziót tekintette elsődleges célnak. A magyar pártok – a **Magyar Keresztényszociális Párt** és a **Magyar Nemzeti Párt** – az 1920-as években többnyire ellenzékben maradtak, és a kisebbségi jogok kiterjesztését, valamint az iskolai és kulturális autonómiát követelték. A csehszlovák állam a magyar oktatási hálózatot jelentősen csökkentette, ami a közösség számára a státuszvesztés érzését erősítette.

A **ruszinok** (rutének) Kárpátalján éltek, és az 1919-es Saint-Germain-i szerződés értelmében Kárpátalja autonóm területként csatlakozott Csehszlovákiához. Az ígért autonómiát azonban az állam a gyakorlatban csak későn és korlátozottan valósította meg, ami a ruszin politikai vezetésben is elégedetlenséget szült. A ruszin identitás a korban nem volt egyértelműen elkülönülő: sokan ruszin nyelvűekként csehszlovák, ukrán vagy orosz orientációjú identitást választottak, és a kérdést a keleti egyházi befolyás is bonyolította.

A **zsidóság** helyzete Csehszlovákiában sajátos volt. Az 1921-es népszámlálás vallási szempontból körülbelül 354 ezer zsidó vallású személyt írt össze, de a nemzetiségi rovatban sokan németnek, csehnek vagy szlováknak vallották magukat, mert a „zsidó” mint nemzetiség a csehszlovák kategóriarendszerben nem, vagy csak nehezen volt jelölhető. A csehszlovák állam azonban – a környező országokhoz képest – viszonylag toleráns politikát folytatott: a zsidó közösségek iskolákat, vallási intézményeket és egyesületi hálózatot tarthattak fenn. Ez nem jelentette a társadalmi antiszemitizmus hiányát, különösen a gazdasági válság idején, de a jogi keretek a zsidó lakosság számára kedvezőbbek voltak, mint például a szomszédos Lengyelországban vagy Romániában.

### 18.1.3 A politikai rendszer és a demokrácia működése

A Csehszlovák Köztársaság politikai rendszerét gyakran a régió legműködőképesebb parlamentáris demokráciájaként jellemzik, de ez a minősítés pontosításra szorul. Az 1920-as alkotmány általános, egyenlő, titkos választójogot biztosított, beleértve a nők választójogát is, ami a kor Európájában nem volt magától értetődő. A parlament két kamarából állt: a **képviselőházból** és a **szenátusból**. A kormány a parlamentnek volt felelős, az elnököt pedig a törvényhozás választotta. **Tomáš Garrigue Masaryk** elnök 1918 és 1935 között töltötte be a hivatalt, és személyes tekintélye, valamint a „vár” (csehül Hrad) – az elnöki hivatalt és környezetét jelölő informális intézmény – révén a formális jogi kereteken túlmutató befolyást gyakorolt.

A politikai életet rendkívül tagolt pártrendszer jellemezte, amely etnikai, vallási, osztály- és ideológiai törésvonalakat is tükrözött. A legerősebb cseh pártok közé tartozott a **Csehszlovák Agrárpárt**, a **Csehszlovák Szociáldemokrata Párt**, a **Csehszlovák Néppárt** (katolikus), a **Csehszlovák Nemzeti Demokrata Párt** és a **Csehszlovák Nemzeti Szocialista Párt**. A szlovák politikai palettát a **Hlinka-féle Szlovák Néppárt** mellett a szlovák agrárpárt és a szlovák szociáldemokraták alkották. A német aktivista pártok közül a **német szociáldemokraták** és a **német kereszténységszocialisták** vettek részt kormánykoalíciókban, míg a magyar és ruszin pártok többnyire ellenzékben maradtak. Az 1921-ben megalakult **Csehszlovákia Kommunista Pártja** (KSČ) a kezdeti években erős parlamenti frakcióval rendelkezett, de kormányzati szerepet nem kapott, és időnként a rendszer felforgatásával vádolták.

A kormányzás gyakorlatában fontos szerepet játszott a **„Pětka”** (ötök) nevű informális testület, amely az öt legerősebb kormánypárt vezetőinek rendszeres egyeztetését jelentette. Ez a mechanizmus a parlamenti vita előtt kötött kompromisszumokat, és hozzájárult a politikai stabilitáshoz, ugyanakkor csökkentette a parlament nyilvános ellenőrző szerepét. A demokrácia tehát működött, de a döntéshozatal súlypontja részben a pártok vezetői szintjére és az elnöki „várra” tolódott. Ezt a kortárs kritikusok „párturalomként” vagy „váruralomként” is emlegették, de a rendszer egészében megőrizte a választások szabadságát, a sajtószabadságot és a jogállamiságot – ebben a tekintetben valóban kivételnek számított a környező autoriter államokhoz képest.

A politikai kultúra azonban nem volt mentes az etnikai konfliktusoktól. A cseh és szlovák politikai elitek közötti vita a nemzetkoncepcióról folyamatosan jelen volt. A szlovák autonómiatörekvések az 1920-as években mérsékeltek maradtak, de az évtized végére megerősödtek, különösen azután, hogy **Andrej Hlinka** pártja 1925-től kezdve ismételten terítékre vette az autonómia kérdését. A csehszlovák kormányok az autonómiát rendre elutasították, arra hivatkozva, hogy az a csehszlovák nemzetegységet veszélyezteti. Ez az álláspont a szlovák önállóság híveinek szemében a cseh centralizmus bizonyítéka volt.

### 18.1.4 Gazdaság: ipari örökség és regionális egyenlőtlenségek

A csehszlovák gazdaság a korszak egyik legfejlettebb ipari szerkezetével rendelkezett. Az új állam a Monarchia ipari potenciáljának becslések szerint mintegy 70 százalékát örökölte, ami elsősorban a cseh–morva térség textil-, gép-, fegyver- és üvegiparából, valamint a fejlett pénzügyi és kereskedelmi hálózatból állt. A **Škoda** művek Plzeňben, a **Baťa** cipőgyár Zlínben és a prágai pénzintézetek nemcsak országos, hanem európai jelentőséggel is bírtak. A köztársaság valutája, az 1919-ben bevezetett **csehszlovák korona** (Kč) a korabeli Európa egyik legstabilabb fizetőeszköze lett.

A gazdasági modernizáció azonban rendkívül egyenlőtlen volt. A cseh részek ipari termelékenysége, urbanizációs szintje és jövedelme jóval meghaladta a szlovák és kárpátaljai területekét, amelyek alapvetően agrárjellegűek maradtak. Szlovákia ipara a 19. századi magyar állam keretei között fejletlen maradt, és a csehszlovák állam első éveiben a helyi vállalkozások sok esetben nem

tudták felvenni a versenyt a cseh tőke beáramlásával. A **földreform** 1919-ben indult, célja a nagybirtokok feldarabolása és a kisparaszti birtokok megerősítése volt. A reform nyomán mintegy 1,8 millió hektár föld cserélt gazdát, de a végrehajtás során a német és magyar nagybirtokosokat aránytalanul érintette, ami a sérelmi narratívák megerősödéséhez vezetett. A földreform tehát egyszerre volt szociális intézkedés és nemzetpolitikai eszköz, amit a kortárs kisebbségi politikusok gyakran „nemzeti célú földosztásként” bíráltak.

Az 1929-es nagy világgazdasági válság Csehszlovákiát is súlyosan érintette, de a hatások területileg és etnikailag egyenetlenül oszlottak meg. A válság legsúlyosabb éveiben, 1933–1934 körül, a munkanélküliség országos szinten meghaladhatta a 20 százalékot, de a német lakta iparvidéken – különösen a Szudétavidéken – a ráta ennél jóval magasabb volt, mivel a textil-, üveg- és porcelánipar exportpiacai összeomlottak. A gazdasági nehézségek a német lakosság körében felerősítették azt az érzést, hogy a prágai kormány nem törődik a határvidékek problémáival. Ez a folyamat közvetlenül hozzájárult a szudétanémet radikalizmus térnyeréséhez.

### 18.1.5 A szlovák autonómiakérdés és a szudétanémet válság

A két fő nemzetiségi feszültségforrás – a szlovák autonómiatörekvés és a szudétanémet mozgalom – az 1930-as években párhuzamosan erősödött, és együttesen feszítette szét a köztársaság belső egyensúlyát.

Szlovákiában **Andrej Hlinka** pártja, a HSLS az 1930-as évek elejétől egyre határozottabban követelte a területi autonómiát, és nyíltan bírálta a csehszlovák centralizmust. A mozgalom nem volt egységes: mérsékelt szárnya a csehszlovák kereteken belüli önkormányzatot, radikálisabb szárnya pedig az önálló szlovák nemzeti lét elismertetését és időnként a teljes függetlenség lehetőségét is feszegette. A csehszlovák kormányok – köztük **Milan Hodža** szlovák származású miniszterelnök 1935-től kezdődő kormányzása – próbáltak engedményeket tenni, de az autonómia ügyének rendezése elmaradt. Ez a késlekedés a szlovák politikai közvélemény egy részét a csehszlovák állammal szemben elidegenítette.

A szudétanémet politikai mozgalom 1933 után vált tömegessé, amikor a hitleri Németországban bekövetkezett fordulat nyomán a határvidék német lakossága egyre nagyobb mértékben fordult a nacionalista pártok felé. **Konrad Henlein** vezetésével 1933-ban alakult meg a **Szudétanémet Hazafias Front**, amely 1935-től **Szudétanémet Pártként** (Sudetendeutsche Partei, SdP) működött. Az 1935-ös parlamenti választásokon az SdP a német szavazatok többségét megszerezve a köztársaság legerősebb pártja lett országos viszonylatban is. A párt követelései kezdetben a nemzeti autonómia kereteire irányultak, de a későbbi években egyre nyíltabban hangoztatta a csehszlovák állam elutasítását és a Német Birodalomhoz való csatlakozás lehetőségét. A csehszlovák kormány 1937-ben és 1938-ban engedményeket ajánlott, de a nemzetközi nyomás és a belső radikalizálódás közepette a konfliktus a müncheni egyezmény felé sodródott.

A szlovák és a szudétanémet mozgalom között voltak kapcsolódási pontok, de céljaik különböztek: a HSLS a csehszlovák államon belüli vagy attól független szlovák önállóságot, az SdP pedig a német határvidék elszakítását vagy autonómiáját, végső soron a német birodalmi érdek érvényesítését kívánta. Mindkét mozgalom a prágai központi kormányzatot tette felelőssé a nemzeti sérelmekért, és mindkettő aláásta a köztársaság integritását.

### 18.1.6 Külpolitika és a köztársaság nemzetközi helyzete

Csehszlovákia a versailles-i rendezés gyermeke volt, és létét a háború utáni nemzetközi rend garantálta. A köztársaság külpolitikájának alapjait **Edvard Beneš** alakította ki, aki 1918 és 1935 között külügyminiszterként, majd 1935-től elnökként egyaránt meghatározó szerepet játszott.

Beneš stratégiája a francia szövetségre, a versailles-i területi rendezés fenntartására, valamint a kisantantra támaszkodott.

A **kisantant** Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia 1920–1921-ben létrejött szövetségi rendszere volt, amelynek elsődleges célja a magyar revíziós törekvések és a Habsburg-restaurációs kísérletek feltartóztatása volt. A szövetség az 1920-as években többnyire papíron maradt, de a magyar területi revízióval szemben fontos biztosítékot jelentett. Emellett Csehszlovákia 1924-ben szövetségi szerződést kötött Franciaországgal, ami az európai status quo egyik pillére volt. 1925-ben a locarnói egyezmények kapcsán Csehszlovákia is részt vett a nemzetközi tárgyalásokon, de biztonsági garanciái továbbra is elsősorban Franciaországtól függtek.

A náci Németország hatalmi megerősödése 1933 után Csehszlovákia helyzetét egyre sebezhetőbbé tette. A csehszlovák kormány 1935-ben kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött a Szovjetunióval, de ennek katonai értéke korlátozott maradt, mivel a szovjet segítség feltétele volt a francia támogatás megléte. A német határ menti területek katonai védelmére a csehszlovák állam az 1930-as évek közepétől kiterjedt erődrendszert épített ki, de a stratégiai helyzet – az Anschluss 1938 tavaszi bekövetkezte után – egyre romlott.

A belpolitikai feszültségekkel párhuzamosan a külpolitikai nyomás 1938 során elérte a tetőpontját. A szudétanémet válság nemzetközivé válása, a brit és francia engedményekre való hajlandóság, valamint a müncheni konferencia előkészítése már az 1938-as év folyamán aláásta a köztársaság önálló cselekvőképességét. Mindez azonban már München, a háború és a Holocaust témája; itt annyit érdemes rögzíteni, hogy a Csehszlovák Köztársaság 1938 őszére a külső nyomás és a belső nemzetiségi válság együttes hatására elveszítette korábbi mozgásterét.

### 18.1.7 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban a csehszlovák népszámlálások publikált adataira, a korabeli törvényekre és a standard két világháború közötti történetírásra támaszkodik, de oldalszintű hivatkozások itt nem állnak rendelkezésre. A nemzetiségi statisztikák értelmezése módszertani szempontból bizonytalan: a **nemzetiség** kategóriája a népszámlálásban szubjektív bevalláson alapult, amelyet a csehszlovák nemzetkoncepció hivatalos érvényesítése és a helyi hatalmi viszonyok befolyásolhattak. A német, magyar, szlovák és ruszin közösségek létszámáról közölt adatok ezért becslésnek tekinthetők, nem pedig „mért” értéknek. Hasonlóképpen, a zsidóság létszáma vallási és nemzetiségi kritériumok szerint eltérően alakul, és a korabeli kategóriarendszer nem tette lehetővé a pontos elkülönítést.

A gazdasági adatok – például a Monarchia ipari potenciáljának öröklött aránya vagy a munkanélküliségi ráta a válság éveiben – szintén becslések, amelyek a korszak statisztikai gyakorlatának és a regionális adatgyűjtés hiányosságainak bizonytalanságát hordozzák. A külpolitikai értékelések közül vitatott például, hogy a csehszlovák kormány engedékenysége a szudétanémet válságban mennyiben volt elkerülhetetlen, illetve hogy a csehszlovák demokrácia „kivételessége” mennyire volt valóságos, vagy inkább a későbbi emlékezetpolitika idealizációja. A szlovák autonómiatörekvések és a csehszlovák centralizmus közötti vita ma is megosztja a történészeket és a közbeszédet, ezért a fejezet arra törekszik, hogy a különböző álláspontokat ne foglalja egyetlen nemzeti narratívába.

### 18.1.8 Rövid összefoglaló

- A Csehszlovák Köztársaság 1918 és 1938 között a régió egyik legstabilabb parlamentáris demokráciája volt, de etnikai sokszínűsége és regionális egyenlőtlenségei állandó feszültséget okoztak.

- Az állam a **csehszlovák nemzet** koncepciójára épült, amely a cseheket és a szlovákokat egyetlen nemzet két ágának tekintette; ezt a szlovák politikai elit egy része, különösen a HSLS elutasította.
- A legnagyobb kisebbségek a németek (kb. 3 millió), a magyarok (kb. 745 ezer), a ruszinok és a zsidók voltak; a népszámlálási adatok becslések, és a nemzetiségi bevallást politikai tényezők is alakították.
- A politikai rendszerben a parlament mellett az elnöki „vár” és a **Pětka** informális testülete is meghatározó szerepet játszott, ami a demokrácia működését részben a nyilvánosságtól elzárt egyeztetésekre terelte.
- A gazdaságban a fejlett cseh–morva iparvidék és a mezőgazdasági Szlovákia/Kárpátalja közötti szakadék a válság idején tovább mélyült, különösen a német lakta határvidéken.
- A földreform szociális céljai ellenére a német és magyar nagybirtokosokat aránytalanul érintette, erősítve a nemzeti sérelmeket.
- Az 1930-as években a szudétanémet mozgalom (SdP) és a szlovák autonómiatörekvés (HSLS) párhuzamosan erősödött, és mindkettő aláásta a köztársaság belső egységét.
- A külpolitika a francia szövetségre és a kisantantra épült, de a náci Németország felemelkedésével Csehszlovákia mozgástere fokozatosan beszűkült, ami 1938-ra a müncheni válsághoz vezetett.

### 18.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Miben tért el a hivatalos csehszlovák nemzetkoncepció a lakosság tényleges etnikai-nyelvi összetételétől, és milyen politikai következményei voltak ennek az eltérésnek?
2. Hasonlítsa össze a német és a szlovák kisebbségi mozgalmak céljait és stratégiáit az 1930-as években. Mely pontokon találkoztak, és hol különböztek?
3. Milyen gazdasági tényezők magyarázzák, hogy a szudétanémet lakosság körében a válság hatása politikai radikalizálódást váltott ki?
4. Mennyiben volt a Csehszlovák Köztársaság demokráciája „teljes” a mai mércével mérve, és milyen korabeli korlátai voltak a parlamenti rendszernek?
5. Értékelje a kisantant és a francia szövetség szerepét Csehszlovákia biztonságában: mennyiben jelentett valódi garanciát, és miért bizonyult elégtelennek 1938-ra?

## 18.2 München, a háború és a Holocaust

### 18.2.1 A müncheni döntés és Csehszlovákia felbomlása

A csehszlovák köztársaság A csehszlovák köztársaság által megteremtett intézményi és jogi keret 1938 őszén, alig húsz évvel az államalapítás után összeomlott. A müncheni egyezmény nem csupán területi veszteséget jelentett, hanem a nemzetközi jogi rend és a kollektív biztonság elvének látványos kudarcát is. Az alfejezet azt vizsgálja, hogyan vezetett a Szudétanémet Párt (Sudetendeutsche Partei, SdP) követeléseitől az út a nagyhatalmi döntésig, milyen következményekkel járt a határvidék elvesztése, és hogyan alakult át a maradék cseh-morva terület előbb egy autoriter második köztársasággá, majd 1939 márciusában a **Cseh–Morva Protektorátussá** (Protektorát Čechy a Morava). A háborús megszállás időszaka egyszerre foglalja magában a náci terror, a kényszermunka, a gazdasági kifosztás és a fokozatosan kibontakozó cseh ellenállás történetét, valamint a zsidó és roma lakosság szisztematikus üldözését és megsemmisítését.

#### 18.2.1.1 A szudétanémet válság és a nagyhatalmi engedménypolitika

Az 1930-as évek közepére a csehszlovákiai német kisebbség politikai képviselete radikálisan átalakult. Az 1933-ban alapított **Szudétanémet Párt** Konrad Henlein vezetésével kezdetben autonómia-követelésekkel lépett fel, de a párt mögött egyre nyíltabban a nemzetiszocialista Németország állt. Az 1935-ös parlamenti választásokon az SdP a német szavazatok mintegy kétharmadát szerezte meg, és a csehszlovák parlament legerősebb pártja lett. Ez az eredmény nem jelentette automatikusan a német lakosság egységes náci elkötelezettségét – a választói motivációk között a gazdasági válság hatása, a prágai centralizmus bírálata és a nemzeti sérelmek egyaránt szerepeltek –, de a párt vezetése 1937-től egyértelműen Berlin irányvonalát követte.

A nemzetközi helyzet 1938 tavaszán éleződött ki. Az Ausztria bekebelezése (Anschluss) után Csehszlovákia stratégiai helyzete drámaian romlott: az ország három oldalról – Németország, a frissen annektált Ausztria és a németbarát Magyarország felől – fenyegetetté vált. A csehszlovák kormány mozgósítási képessége jelentős volt, a határ menti erődrendszer kiépítése pedig komoly védelmi beruházást jelentett, ám a nyugati nagyhatalmak – elsősorban Nagy-Britannia és Franciaország – nem kívántak háborút vállalni Csehszlovákiáért. A brit miniszterelnök, Neville Chamberlain által képviselt **appeasement** (engedménypolitika) abból a feltételezésből indult ki, hogy a német követelések végesek, és hogy a határkiigazításokkal elkerülhető a nagy európai konfliktus.

Az 1938. májusi részleges csehszlovák mozgósítás átmenetileg lehűtötte a kedélyeket, de a nyár folyamán a szudétanémet területeken fokozódtak az incidensek. A **müncheni egyezményt** (Münchner Abkommen, Mnichovská dohoda) 1938. szeptember 29–30-án írta alá Németország, Olaszország, Nagy-Britannia és Franciaország. Csehszlovákia képviselői nem voltak jelen a tárgyaláson; az egyezmény szövegét utólag közölték a prágai kormánnyal. Az egyezmény értelmében Csehszlovákia köteles volt átadni Németországnak a túlnyomórészt németek lakta határterületeket, a Szudétavidéket. A döntés dokumentált ténye mellett az értelmezés vitatott: a kortárs cseh és szlovák közbeszédben azóta is **„árulásként”** (zrada) emlegetett esemény, míg a nyugati történetírás jelentős része a háború elkerülésének illuzórikus reményéből, a katonai felkészületlenségből és a közvélemény háborúellenességéből vezeti le a döntést.

A müncheni egyezmény következményei azonnaliak voltak. 1938. október 1–10. között a Wehrmacht megszállta a Szudétavidéket. Lengyelország a vitatott Teschen-vidéket (Zaolzie) szállta meg, Magyarország pedig az első bécsi döntés (1938. november 2.) értelmében a dél-szlovákiai, túlnyomórészt magyarok lakta sávot csatolta magához. Csehszlovákia elvesztette területének mintegy 30 százalékát, lakosságának körülbelül egyharmadát, valamint ipari kapacitásának és határ menti védelmi rendszerének meghatározó részét. A statisztikai adatok becslések; az 1930-as népszámlálásból kiinduló számítások szerint mintegy 3,6–3,8 millió német lakos került Németországhoz, de a kitelepülő csehek és szlovákok, valamint a német lakosságon belüli migráció miatt a pontos érték bizonytalan.

#### 18.2.1.2 A második köztársaság és a Protektorátus létrehozása

A müncheni döntés utáni rövid időszakot a cseh történetírás **második köztársaságnak** (Druhá republika) nevezi. Az államforma formálisan köztársaság maradt, ám a politikai rendszer autoriter irányba tolódott. Edvard Beneš köztársasági elnök 1938. október 5-én lemondott és emigrációba vonult; helyét Emil Hácha foglalta el. A parlament gyakorlati szerepe beszűkült, a politikai pártok egy részét összevonták vagy betiltották, és megerősödött a szélsőjobboldali, antiszemita retorika. A szlovák autonómia iránti törekvések ugyanekkor intézményes formát öltöttek: 1938 novemberében Szlovákia autonómiát kapott, a Kárpátalja pedig hasonló státuszt nyert. Ez a

föderalizációs lépés a csehszlovák állam gyengülésének és a belső nemzeti feszültségeknek egyszerre volt jele.

A második köztársaság kérészéletűnek bizonyult. 1939. március 14-én – német nyomásra – a szlovák országgyűlés kikiáltotta a független **Szlovák államot** (Slovenský štát, lásd A szlovák állam 1939–1945). Kárpátalját Magyarország szállta meg. Március 15-én a Wehrmacht bevonult a maradék cseh-morva területre, és Hitler prágai tartózkodása alatt kihirdették a **Cseh–Morva Protektorátus** létrehozását. A protektorátus formálisan autonóm közigazgatással rendelkezett, élén az államelnöknek nevezett Hácha állt, valójában azonban a hatalmat a birodalmi protektor (Reichsprotektor) és a német közigazgatás gyakorolta. A protektorátus jogállása a nemzetközi jog szempontjából vitatott: Csehszlovákia de jure megszűnését a nyugati hatalmak nem ismerték el, és a Beneš vezette emigráció erre az álláspontra építette a későbbi államrestaurációt.

#### 18.2.1.3 A megszállás hétköznapjai és a náci gazdaságpolitika

A Protektorátus lakosságának túlnyomó többsége cseh nemzetiségű volt, mintegy 7,3–7,5 millió fő (az 1939. évi becslések szerint). A náci megszállási politika kezdettől fogva kétarcú volt. Egyfelől a cseh lakosságot a munkaképes és szakképzett munkaerő bázisaként, a német hadigazdaság kiszolgálójaként kezelték. Az ipari üzemeket – különösen a fegyvergyártásban kulcsfontosságú Škoda műveket és a Brno környéki hadiipart – fokozatosan a német haditermelés szolgálatába állították. A munkakötelezettség, a kötelező beszolgáltatás és az élelmiszerjegy-rendszer a hétköznapok részévé vált. A cseh mezőgazdaságnak a német városok ellátásában is szerepet kellett vállalnia. Másfelől a megszállók hosszú távú germanizációs célokat hirdettek: a cseh értelmiség, az iskolarendszer és a nemzeti kultúra fokozatos visszaszorítását tervezték, bár ennek megvalósítása a háborús körülmények között részleges maradt.

A megszállás első hónapjait a politikai rendőrségi, a Gestapo és az SS által végrehajtott letartóztatási hullámok jellemezték. A **náci terror** célpontjai elsősorban a kommunisták, a szociáldemokraták, a cseh értelmiség, az egyetemi oktatók és a nemzeti szervezetek vezetői voltak. Az 543/1939 Sb. kormányrendelet alapján a zsidó lakosságot fokozatosan kizárták a gazdasági életből, az állami szolgálatból és az iskolákból. Ez a jogfosztási folyamat dokumentált jogi lépések sorozata volt, nem pedig spontán erőszak. A zsidó vagyon aryanizálása – azaz nem zsidó, elsősorban német vagy cseh szereplők kezébe adása – a megszállás gazdasági rendszerének integráns részét képezte. Az árja-elkobzások mértékére vonatkozó becslések erősen szórnak; a legóvatosabb szakirodalmi álláspontok szerint a zsidó tulajdon túlnyomó része 1942-re nem zsidó kézbe került, de a források hiányosak.

#### 18.2.1.4 A cseh ellenállás formái és az 1942-es fordulat

A cseh lakosság ellenállása a megszállás alatt sokrétű volt. A nyílt, fegyveres ellenállás csekély lehetőségekkel rendelkezett, mivel a protektorátus területe viszonylag kicsi, sűrűn lakott és a német rendőri erők által erősen ellenőrzött volt. A legfontosabb ellenállási csoportosulások a következők voltak:

- **Obrana národa** (A nemzet védelme): volt csehszlovák tisztekből szerveződött illegális katonai szervezet, amely hírszerzéssel, szabotázs-tervezéssel és az emigrációval való kapcsolattartással foglalkozott. A Gestapo 1939–1941 között fokozatosan felszámolta, de a szervezet számos tagja átment az emigrációs hírszerző hálózatba.
- **Petiční výbor Věrni zůstaneme** („Hűek maradunk” petíciós bizottság): értelmiségi-baloldali ellenállási csoport, amely főként röplapterjesztéssel és információs hálózat kiépítésével foglalkozott.

- **A kommunista párt illegális hálózatai**: a Csehszlovák Kommunista Párt (Komunistická strana Československa, KSČ) a náci–szovjet megnemtámadási egyezmény (1939. augusztus 23.) és a Szovjetunió megtámadása (1941. június 22.) közötti időszakban passzív, helyenként a megszállók elhallgatására hajló álláspontot képviselt. 1941 után a kommunista ellenállás aktívabbá vált, főként szabotázscselekmények és illegális sajtó révén.

A passzív ellenállás mindennapi formái – a német nyelvű feliratok elkerülése, a cseh kultúra rejtett ápolása, az iskolai oktatás lassítása – a lakosság szélesebb rétegeit érintették. A prágai Károly Egyetem bezárása (1939. november 17.) és kilenc diák kivégzése után a hallgatói ellenállás mártírhagyománya a cseh nemzeti emlékezet központi elemévé vált. Az 1942. május 27-i **Heydrich-merénylet** – amelynek során a brit kiképzésű cseh és szlovák ejtőernyősök halálosan megsebesítették Reinhard Heydrich helyettes birodalmi protektort – a cseh ellenállás legismertebb fegyveres akciója. A merénylet megtorlása, a **lidicei és ležákyi tömeggyilkosság** (1942. június) a megszállás brutalitásának szimbólumává vált. A két falu elpusztításának áldozatszáma pontosan dokumentált (Lidice esetében 173 férfi kivégzése, a nők és gyermekek deportálása), de a merénylet katonai értelmének megítélése a történészek körében vitatott: egyesek a cseh ellenállás önfeláldozását hangsúlyozzák, mások a megtorlás aránytalanságából fakadó morális dilemmát emelik ki.

#### 18.2.1.5 A Holocaust a cseh és morva területeken

A zsidó lakosság üldözése a protektorátusban fokozatosan, de jóval gyorsabban radikalizálódott, mint a háború előtti időszakban. Az 1930-as csehszlovák népszámlálás szerint Csehország és Morvaország területén mintegy 118 000 izraelita vallású személy élt, de a nürnbergi törvények logikáját követő náci meghatározás ennél több embert, becslések szerint 130–140 ezer főt minősített zsidónak. A közösség döntően városi, prágai koncentrációjú volt, de jelentős zsidó lakosság élt Brnóban, Ostravában, Olmützben (Olomouc) és a kisebb városokban. A protektorátus zsidó lakosságának körülbelül háromnegyede cseh vagy német nyelvű asszimiláns volt, a maradék jiddis anyanyelvű, keleti bevándorló hátterű csoport.

A jogfosztás 1939–1941 közötti szakaszában a zsidókat eltávolították a közéletből, a gazdaságból és az oktatásból. A kitelepítések, a lakhelyelhagyási tilalmak és a gettósítás fokozatosan szűkítették az életlehetőségeket. A náci vezetés 1941 őszén döntött a protektorátus zsidó lakosságának tömeges deportálásáról. Ennek előkészítéseként jött létre a **theresienstadti gettó** (Terezín), a prágától északra fekvő egykori katonai erődvárosban. A gettó kettős funkciót töltött be: egyfelől gyűjtő- és átmenőtábor volt a keleti megsemmisítő táborok felé, másfelől a náci propaganda számára „mintatáborként” szolgált, amelyet – különösen az 1944-es Nemzetközi Vöröskereszt-látogatás idején – a külvilág megtévesztésére használtak. A terezíni viszonyok valósága ennek ellenére a zsúfoltság, az éhezés, a járványok és a tömeges halálozás voltak.

A deportálások 1941. november és 1945 között szinte folyamatosan zajlottak. Az első transzportok a megszállt Lengyelország területén létesített gettókba – elsősorban Łódźba (Litzmannstadt) – irányultak, majd 1942-től a megsemmisítő táborok célpontjai Auschwitz-Birkenau, Treblinka, Majdanek és Sobibór lettek. A pontos áldozatszám a források hiányos volta miatt becslés tárgya. A cseh történeti szakirodalom konszenzusa szerint a protektorátus területéről deportált zsidók körülbelül 80 000, a Csehszlovákiához tartozó Kárpátaljáról pedig további mintegy 100 000 ember vesztette életét. A cseh és morva zsidó közösség túlélési aránya alacsonyabb, mint a nyugat-európai zsidóságé, de magasabb, mint a lengyelországi zsidóságé. A túlélők számát mintegy 14 000–15 000 főre becsülik, beleértve a rejtőzködőket, a vegyes házasságban élőket és a koncentrációs táborokból visszatérőket.

A **roma Holocaust** (a romani nyelvű megnevezésben **Porajmos**, azaz „elnyelés”) a protektorátus területén kevésbé dokumentált, mint a zsidóüldözés, de a csehszlovák területen élő roma

lakosság sorsa ugyanúgy a szisztematikus üldözés és megsemmisítés jegyeit mutatja. Az 1921-es népszámlálás mintegy 8 000 romát regisztrált Cseh- és Morvaországban, de a tényleges szám ennél magasabb lehetett, mivel a népszámlálási kategóriák nem tükrözték az etnikai önbesorolást. 1939-től a romákat kényszerlakhelyre telepítették, majd 1942-ben a protektorátusi hatóságok elrendelték a „cigányok” regisztrálását és koncentrálását. A cseh és morva romák egy részét a **hodoníni** és **letyi** úgynevezett „cigánytáborokba” zárták, ahol embertelen körülmények között éltek; a táborok egy részéből Auschwitz-Birkenau „cigánycsaládos táborába” deportálták őket. A cseh területről deportált roma áldozatok számát a szakirodalom 5 000 és 7 000 közé teszi, de a becslések bizonytalansága nagy; az érintettek emlékezete és a történeti kutatás késve, a rendszerváltás után fordult e kérdés felé.

#### 18.2.1.6 A megszállás utolsó szakasza és a felszabadulás

1944 őszétől a protektorátus területe a visszavonuló német hadsereg és a háborús gazdaság egyre kaotikusabb terepévé vált. A szlovák nemzeti felkelés (1944. augusztus–október, lásd A szlovák állam 1939–1945) kudarca után a német megszálló erők Csehszlovákia egész területén fokozták a megtorló intézkedéseket. A szövetséges légitámadások 1944–1945-ben a cseh-morva iparvidékeket sem kímélték; a bombázások áldozatai között civil lakosok is voltak. A keleti front közeledtével a német hatóságok elkezdték a fogolytáborok kiürítését, és a halálmenetek (Todesmärsche) átvezettek a protektorátus területén. A német katonai ellenállás 1945 tavaszán Csehországban még erős maradt; a prágai felkelés (1945. május 5–9.) a megszállás utolsó napjaiban tört ki, és a felkelők – cseh civilek, rendőrök, valamint a németek oldalán álló orosz felszabadító hadsereg (ROA) egyes alakulatai – közötti harcok több ezer áldozattal jártak. A Vörös Hadsereg 1945. május 9-én vonult be Prágába, és ezzel a protektorátus megszűnt. Az 1945–1946-os **csehszlovákiai németek kitelepítése** – a Beneš-dekrétumok alapján – a csehszlovák állam etnikai homogenizációjának radikális programját indította el, amely a háború utáni rendezés egyik legnagyobb és legvitatottabb fejezete (lásd A kommunista Csehszlovákia és Határváltozások és népességáttelepítések).

### 18.2.2 Források és bizonytalanságok

A müncheni egyezmény és a protektorátus időszakának forrásai viszonylag bőségesek, de egyenlőtlenül oszlanak meg. A nemzetközi diplomáciai források – a brit, francia, német és olasz kormányiratok, jegyzőkönyvek és emlékiratok – lehetővé teszik a döntéshozatal rekonstruálását, de az egyes szereplők szándékainak értelmezése a brit appeasement-politika, a francia katonai stratégia és a szovjet külpolitika sajátos összjátékában vitatott. A prágai kormány és a szudéta-német mozgalom dokumentumai ugyancsak részben feldolgozottak, de a második köztársaság időszakának egyes iratai hiányosak. A Protektorátus közigazgatási iratai, a Gestapo-jelentések és a náci tervezési dokumentumok sok esetben fennmaradtak, ám a megsemmisítő táborokba irányuló deportálások listái gyakran hiányosak, ami az áldozatszám becslését bizonytalanná teszi. A roma Holocaust forrásbázisa különösen szegényes: a roma közösségek írásos öndokumentációja csekély, a hatósági iratok pedig gyakran megbélyegző, pontatlan kategóriákat alkalmaznak. A cseh történetírásban a legélesebb vita a beneši dekrétumok és a német kitelepítés megítélése körül folyik; ebben a kérdésben a tudományos álláspontok is szorosan összefonódnak a cseh–német és cseh–osztrák emlékezetpolitikai konfliktusokkal.

### 18.2.3 Rövid összefoglaló

- A müncheni egyezmény (1938. szeptember 29–30.) Csehszlovákia beleegyezése nélkül Németországnak juttatta a Szudétavidéket; a döntés a nyugati engedménypolitika következménye

volt, és állami-lakossági megrázkódtatást okozott.

- A második köztársaság (1938–1939) autoriter fordulatot hozott, Szlovákia és Kárpátalja autonómiát kapott, majd 1939. március 15-én a Wehrmacht megszállta a maradék cseh-morva területet.
- A Cseh–Morva Protektorátus formálisan autonóm, valójában náci ellenőrzés alatt álló képződmény volt; gazdaságát a német haditermelésnek rendelték alá, a cseh lakosságot munkakényszer és hatósági terror sújtotta.
- A cseh ellenállás sokrétű volt: katonai-hírszerző szervezetek, illegális sajtó, passzív ellenállás és az 1942-es Heydrich-merénylet. A megtorlás, köztük Lidice elpusztítása, a náci terror szimbolikus eseményévé vált.
- A protektorátusból mintegy 80 000 zsidó lakost deportáltak és gyilkoltak meg; a túlélők számát 14–15 ezerre becsülik. A roma lakosságot regisztrálták, koncentrációs táborokba zárták, és részben Auschwitzba deportálták; az áldozatok becsült száma 5–7 ezer, a források bizonytalansága jelentős.
- A prágai felkelés és a Vörös Hadsereg bevonulása (1945. május) lezárta a megszállást, de a német lakosság kitelepítése és a Beneš-dekrétumok öröksége a háború utáni Csehszlovákia legvitatottabb kérdései közé tartoznak.

### 18.2.4 Önellenőrző kérdések

1. Milyen nemzetközi és belső tényezők vezettek a müncheni egyezmény aláírásához, és miért tekinti a cseh történelmi emlékezet „árulásnak” a döntést?
2. Hasonlítsa össze a második köztársaság és a Protektorátus közigazgatási-politikai berendezkedését! Miben különbözött a formális autonómia és a tényleges megszállási gyakorlat?
3. Milyen szakaszokra osztható a zsidó lakosság jogfosztása és deportálása a protektorátusban? Milyen forrástípusok alapján becsülik az áldozatok számát?
4. Miért késlekedett a roma holokauszt kutatása, és milyen módszertani nehézségek merülnek fel a roma áldozatok számának meghatározásakor?
5. Hogyan értékeli a Heydrich-merénylet katonai és politikai jelentőségét a cseh ellenállás történetében, figyelembe véve a megtorlás aránytalanságát?

## 18.3 A kommunista Csehszlovákia

### 18.3.1 Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez?

Az 1948 és 1989 közötti Csehszlovákia története a kelet-közép-európai kommunista államok közös sorsát és Csehszlovákia sajátos útját egyaránt megvilágítja. Ez az időszak a szovjet befolyási övezet kiépítésével kezdődött, amelyet a sztálini típusú terror és erőltetett iparosítás követett. A régió történetében az 1968-as prágai tavasz a reformkommunizmus legjelentősebb kísérlete volt, amelynek elfojtása a szovjet birodalmi logika érvényesülését mutatta. Az azt követő „normalizáció” időszaka a kelet-európai rendszerek megmerevedésének egyik legtisztább példája, míg a Charta 77 mozgalom a civil társadalom és az értelmiség ellenállásának új formáját teremtette meg. A fejezet így közvetlenül kapcsolódik a két háború közötti Csehszlovákia és a második világháború időszakához, és előkészíti a rendszerváltás megértését. A csehszlovák kommunizmus nem csupán a csehek és a szlovákok ügye volt: a kisebbségek sorsa, a gazdasági átalakulás és az állambiztonsági elnyomás a teljes kelet-közép-európai régió közös tapasztalatának része.

### 18.3.2 A szovjetizálás és a hatalom kiépítése

Csehszlovákiában a kommunista hatalomátvétel 1948 februárjában, a **kommunista párt** (*Komunistická strana Československa*, KSČ) által végrehajtott fenyegetéssel és politikai nyomással valósult meg. Edvard Beneš köztársasági elnök lemondása után a nemzetgyűlés megszavazta az új, kommunista dominanciájú kormányt. Ezt a fordulatot a kommunista párt „győzelmes februárként" ünnepelte, de a kortárs megfigyelők és a későbbi történetírás számára államcsíny volt, amelyet a Szovjetunió közvetett és közvetlen támogatásával hajtottak végre. A kommunista hatalomátvétel nem csupán pártváltás volt: a tulajdonviszonyok, a közigazgatás, a hadsereg, a rendőrség és az igazságszolgáltatás szovjet típusú átalakítását indította el.

A következő években a **szovjetizálás** (*sovětizace*) folyamata során a csehszlovák intézményeket a szovjet modellhez igazították. Az 1948-as alkotmány formálisan parlamentáris kereteket hagyott érvényben, valójában azonban a KSČ pártszervei döntöttek minden fontos kérdésben. A belügyi tárca, az **Állambiztonsági Szolgálat** (*Státní bezpečnost*, StB) és a hadsereg közvetlen pártellenőrzés alá került. A gazdaságban 1948 és 1953 között végrehajtották a nagyipar, a bankok, a bányák és a biztosítók államosítását; a mezőgazdaságban a kollektivizálást erőszakkal gyorsították. A nemzeti vagyon újraelosztása során a német lakosságot már korábban, 1945–1947 között kitelepítették, amit a kommunista rezsim saját nemzeti homogenizáló politikájának igazolására használt fel. A szlovák autonómia kérdését a hatalom központosító logikájának rendelték alá, noha 1969-ig formálisan nem szüntették meg a nemzeti szerveket.

A sztálini időszak legfontosabb jellemzője a koncepciós perek és a belső párttisztogatás volt. 1950 és 1952 között az állambiztonság több száz párttagot, katonatisztet, gazdasági vezetőt és értelmiségit tartóztatott le hazaárulás, kémkedés vagy „cionista összeesküvés" vádjával. Az 1952-es **Slánský-perben** – amelyet Rudolf Slánský, a párt korábbi főtitkára ellen rendeztek – a vádlottak többsége zsidó származású kommunista funkcionárius volt. A per jegyzőkönyveit a sztálini minta alapján szerkesztették meg, és a kivégzések, valamint a hosszú börtönbüntetések a csehszlovák kommunizmus történetének legsötétebb lapjai közé tartoznak. A sztálini terror áldozatainak pontos számát a levéltári kutatások ma is pontosítják; a becslések szerint 1948 és 1953 között Csehszlovákiában több tízezer embert börtönöztek be politikai okokból, és legalább több száz kivégzést hajtottak végre. Ezek az adatok még a szlovákiai táborokban és a csehországi börtönökben őrzött iratok részleges feldolgozottsága miatt is vitatottak.

A sztálinizmus hivatalos halála után, 1953 és 1956 között a csehszlovák vezetés nem hajtott végre radikális irányváltást. A desztalinizáció nálunk lassabb volt, mint Lengyelországban vagy Magyarországon. Az 1956-os magyar forradalom hatására a csehszlovák pártvezetés óvatosabb lett a gazdasági és politikai reformokkal szemben, mert attól tartott, hogy a szovjet blokk belső meggyengülése Csehszlovákia számára is végzetes lehet. Ennek ellenére az 1950-es évek második felében néhány gazdasági változtatást bevezettek: csökkentették a mezőgazdasági beszolgáltatási terheket, és a nehézipar mellett a fogyasztási cikkek termelésére is nagyobb figyelmet fordítottak. A politikai rendőrségi módszerek azonban fennmaradtak, és a társadalom megfélemlítése továbbra is a rezsim alapvető eszköze maradt.

A szlovák kérdés a kommunista időszakban sem oldódott meg. 1948 után a szlovák nemzeti szervek jogköreit folyamatosan szűkítették, és a gazdasági fejlesztések során elsősorban a cseh területek nehéziparát részesítették előnyben. A szlovák társadalomban ez a sérelem az 1960-as évek reformtörekvései során ismét felszínre tört. Az 1960-as alkotmány formálisan is kinyilvánította Csehszlovákia „szocialista" jellegét, és megszüntette a szlovák nemzeti tanács addigi korlátozott hatásköreit, ami a centralizációt erősítette. Ez a döntés hosszú távon az 1968-as reformok egyik rugója lett.

### 18.3.3 Az olvadás és az 1960-as évek reformjai

Az 1960-as évek közepétől Csehszlovákiában lassú politikai és kulturális nyitás kezdődött. Ennek okai között szerepelt a gazdasági stagnálás, a fiatalabb párttagok és értelmiségiek türelmetlensége, valamint a szovjet blokkban bekövetkező általános enyhülés. A csehszlovák gazdaság ugyanis a második világháború előtti ipari hagyományai ellenére az 1960-as évek közepére a tervgazdasági merevség és a technológiai lemaradás csapdájába került. A reformerek az önigazgatás, a piaci elemek és a vállalati döntési szabadság növelését szorgalmazták. A gazdasági szakemberek, például **Ota Šik** körül kialakult irányzat a tervgazdaságot a piac szabályozó szerepével próbálta ötvözni, amit akkoriban „piaci szocializmusnak" neveztek.

A kulturális életben a cenzúra enyhülésével párhuzamosan a film, az irodalom és a színház nyíltabban ábrázolta a társadalmi feszültségeket. A csehszlovák új hullám filmjei nemzetközi sikert arattak, és a nyilvánosságban megjelentek a kommunista múlt kritikus értékelései. A diák- és értelmiségi vitakörök a politikai rendszer demokratizálását követelték. E folyamatok hátterében az 1963-as politikai enyhülés, valamint a sztálinista perek egyes áldozatainak részleges rehabilitációja állt, ami aláásta a párthatalom erkölcsi legitimitását.

A reformmozgalom csúcspontját az 1968-as év hozta el. Az **1968-as prágai tavasz** (*Pražské jaro 1968*) elnevezés a kommunista párton belüli reformirányzat hatalomra kerülését és a társadalom széles körű nyitását jelöli. Januárban a párt élére **Alexander Dubček** került, aki szlovák származású, a második világháború alatt az illegális ellenállásban részt vevő kommunista politikus volt. Dubček és hívei a „emberarcú szocializmus" (*socialismus s lidskou tváří*) jelszavát hirdették meg. Az **Akcióprogram** 1968 tavaszán többpárti vitát, sajtószabadságot, a cenzúra eltörlését, a politikai perek felülvizsgálatát, a gyülekezési szabadságot és a gazdasági reformokat ígért. A program nem vetette fel a szovjet blokkból való kilépést, és a KSČ vezető szerepét sem kérdőjelezte meg formálisan, de a reformok iránya a szovjet vezetés szemében ellenőrizhetetlenné vált.

A prágai tavasz hónapjai alatt Csehszlovákiában páratlan nyilvánosság alakult ki. A sajtóban, a rádióban és a televízióban nyíltan vitatták a kommunista rezsim bűneit, a gazdasági helyzetet és az ország jövőjét. A nemzetiségi kérdésben is elmozdulás történt: a szlovák politikusok és értelmiségiek a föderalizáció, a teljes nemzeti egyenjogúság irányába mutató reformokat sürgettek. A cseh és szlovák nyilvánosság között ugyanakkor feszültségek is megjelentek, mert a reform lendülete Csehországban gyorsabb volt, míg Szlovákiában a nemzeti önállóság kérdése fűtötte a vitákat.

A szovjet vezetés a Varsói Szerződés tagállamai – elsősorban az NDK, Lengyelország, Bulgária és Magyarország – bevonásával nyomást gyakorolt a csehszlovák pártra. A folyamatos tárgyalások és fenyegetések ellenére Dubček nem állította vissza a korábbi cenzúrát és nem állította le a reformokat. 1968. augusztus 20-áról 21-ére virradó éjszaka a Varsói Szerződés öt országának – a Szovjetuniónak, Lengyelországnak, Magyarországnak, Bulgáriának és az NDK-nak – csapatai megszállták Csehszlovákiát. A megszállás katonailag gyorsan lezajlott, de a lakosság passzív ellenállása, a röpcédulák, a rádióadások és a sztrájkok napokig bénították a megszállók kommunikációját. A bevonuló csapatok és a civil lakosság összecsapásaiban mintegy száz ember vesztette életét; a pontos áldozatszám a mai napig vita tárgya, mert a szovjet és csehszlovák források eltérően kezelik a sebesültek és a halottak számát.

Az 1968-as megszállást a csehszlovák történetírás a szovjet birodalmi rendszer katonai beavatkozásaként tartja számon. A magyar 1956-os intervenció után ez volt a szovjet blokk második nagy katonai beavatkozása egy tagállam belügyeibe. A beavatkozás nemzetközi visszhangja óriási volt, de a nyugati nagyhatalmak nem avatkoztak be katonailag, és lényegében elfogadták a szovjet befolyási övezet fenntartását. A csehszlovák reformerek egy része emigrált, másokat fokozatosan eltávolítottak a hatalomból.

### 18.3.4 Normalizáció: a megmerevedett rendszer

Az 1968-as megszállást követő konszolidációt **normalizációnak** (*normalizace*) nevezték. Ez a kifejezés a rendezettség látszatát keltette, valójában a reformok felszámolását, a cenzúra visszaállítását, a párttisztogatást és a társadalom depolitizálását jelentette. 1969 áprilisában **Gustáv Husák** váltotta Alexander Dubčeket a párt élén. Husák, aki maga is a sztálinista perek egykori áldozata volt, a szovjet érdekekhez lojális politikát alakított ki. A pártból és az állami intézményekből több százezer embert távolítottak el, akik a prágai tavasz idején szerepet vállaltak vagy szimpatizáltak a reformokkal. A kitelepítés és a foglalkoztatási tilalom a „káder-ellenőrzés" formájában valósult meg: bizonyos értelmiségiek nem taníthattak, nem publikálhattak, és csak alacsonyabb beosztású munkát végezhettek.

A normalizáció a kultúra, az oktatás és a tömegtájékoztatás területén a korábbi sztálini időszakhoz hasonló ellenőrzést állított helyre. A cenzúra hivatalosan nem nevezte magát cenzúrának, de a párt által felügyelt szerkesztőségek és kiadók csak a rendszer számára elfogadható műveket közölhettek. A 1970-es évek irodalma és filmművészete ezért részben az emigráns és szamizdat körökbe szorult. A hivatalos kultúra a szocialista építés eredményeit és a szovjet barátságot hirdette, miközben a társadalom széles rétegei a magánéletbe, a természetjárásba, a barkácsolásba és a fogyasztás apró örömeibe húzódtak vissza.

A gazdaságpolitika a nehézipari termelés és a teljes foglalkoztatás fenntartására összpontosított, de ez növekvő eladósodáshoz, technológiai lemaradáshoz és a környezet romlásához vezetett. A csehszlovák gazdaság az 1970-es években még növekedett, de a beruházások hatékonysága alacsony volt, és a nyugati hitelek felvétele növelte a külső függőséget. Az 1980-as évekre a termelékenység csökkent, a hiánygazdaság jellemző tünetei – a sorban állás, az üres bolti polcok, a korrupció – mindennapossá váltak. A gazdasági nehézségeket a hivatalos statisztikák szépítették, de a cseh és szlovák háztartások valós jövedelme az évtized második felében stagnált vagy csökkent.

A föderalizáció kérdése részben megoldódott: 1969. január 1-jétől Csehszlovákia két tagköztársaságból – a Cseh Szocialista Köztársaságból és a Szlovák Szocialista Köztársaságból – álló föderációvá vált. Ez a szlovák politikai elitek számára fontos engedmény volt, de a föderáció működése a centralizált pártállam keretei között korlátozott maradt. A szlovák nemzeti intézmények kiépültek, a szlovák nyelv használata a hivatalos életben megerősödött, és a szlovák ipar fejlesztése is folytatódott, de a döntéshozatal továbbra is Prágában, a pártközpontban összpontosult.

A cseh és a szlovák társadalom közötti különbségek a normalizáció éveiben is megmaradtak. Csehországban a prágai tavasz utáni megtorlás mélyebb nyomot hagyott, mert a reformmozgalom központja Prága volt. Szlovákiában a föderalizáció és a gazdasági fejlesztések némileg tompították az elégedetlenséget, de a hatalomgyakorlás ott is tekintélyelvű maradt. A cseh és szlovák társadalom eltérő emlékezete az 1968-as eseményekről a későbbi, a rendszerváltás utáni vitákban is megjelent.

### 18.3.5 A Charta 77 és az ellenállás formái

A normalizáció évtizedeiben a nyilvános politikai ellenállás csaknem lehetetlenné vált, ezért az ellenzék új formákat választott. 1977 januárjában csehszlovák értelmiségiek – közöttük **Václav Havel** drámaíró, **Jan Patočka** filozófus és **Jiří Hájek** volt külügyminiszter – aláírásukkal ellátott nyilatkozatot tettek közzé, amelyet **Charta 77** néven ismerünk. A dokumentum nem nevezte magát politikai szervezetnek, hanem „szabad, informális és nyitott közösségként" lépett fel, amely az emberi jogok tiszteletben tartását követelte. A Charta 77 szövege az 1975-ben aláírt helsinki záróokmányra hivatkozott, amelyet a csehszlovák kormány is ratifikált, így a rezsimet saját nemzetközi kötelezettségvállalására emlékeztette. A mozgalom aláírói között csehek és

szlovákok, keresztények és ateisták, egykori kommunisták és a reform baloldal képviselői egyaránt megtalálhatók voltak.

A Charta 77 fellépése a nyilvánosság előtt rendkívül korlátozott volt, mert a hivatalos sajtó nem közölte a dokumentumot, és az aláírókat azonnal zaklatni kezdték. Az állambiztonság letartóztatásokat, házi őrizetet, munkahelyi elbocsátásokat és kihallgatásokat alkalmazott. Jan Patočka az első hónapokban, hosszas kihallgatások után halt meg. Václav Havelt többször börtönbe zárták. A Charta 77 ugyanakkor nemzetközi figyelmet keltett, és a csehszlovák ellenzék számára kapcsolatot teremtett a nyugati emberi jogi szervezetekkel. A mozgalom a szamizdat irodalom, a házi szemináriumok és az aláírásgyűjtés révén a civil társadalom párhuzamos hálózatát építette ki.

A Charta 77 mellett más ellenzéki csoportok is működtek. A **VONS** (*Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných* – a Jogtalanul Üldözöttek Védelmére Alakult Bizottság) a politikai perek áldozatait dokumentálta. A szlovák katolikus ellenzék, valamint a cseh underground zenei és művészeti közösségei – például a **Plastic People of the Universe** együttes köré szerveződő ifjúsági csoport – a hivatalos kultúra ellenében a szabadság sajátos tereit hozták létre. Az 1980-as években a lengyel Szolidaritás mozgalom és a szovjet gorbacsovi reformpolitika növelte a csehszlovák ellenzék várakozásait, de a csehszlovák pártvezetés a legtovább ellenállt a változásoknak.

Az állambiztonság az ellenzéket folyamatos megfigyelés alatt tartotta. Az StB ügynököket épített be a mozgalmakba, és a „megelőző csapások” taktikájával igyekezett megfélemlíteni az aktivistákat. A hálózati megfigyelés pontosan mutatja a normalizációs rezsim alapvető paradoxonát: formailag stabil, nemzetközileg elismert ország volt, valójában azonban a polgárok jelentős részét ellenségként kezelte, és a társadalom bizalma a rendszerben minimálisra csökkent.

### 18.3.6 Összefoglalás: mérleg és emlékezet

A kommunista Csehszlovákia 1948 és 1989 közötti története három jól elkülöníthető szakaszra oszlik. Az 1948–1953 közötti szovjetizálás és terror a társadalom megtörésére és a sztálini modell átvételére irányult. Az 1960-as évek olvadása és a prágai tavasz a sztálinizmus örökségével való leszámolás és a demokratikus szocializmus kísérlete volt, amelynek katonai elfojtása a szovjet birodalom konzervatív bebetonozódását jelezte. A normalizáció évtizedei pedig a politikai és kulturális élet megmerevedését, a gazdasági hanyatlást és a civil ellenállás földalatti megerősödését hozták.

A kommunista rendszer értékelése a mai cseh és szlovák emlékezetpolitikában vitatott. A hivatalos parlamenti határozatok és az 1990-es években hozott törvények elítélték a kommunista rezsimet, de a társadalom egy része a szociális biztonságot, a teljes foglalkoztatást és a hétköznapi kiszámíthatóságot pozitívumként idézi fel. Az 1968-as megszállás megítélése a cseh nyilvánosságban egyértelműen elutasító, Szlovákiában azonban a föderalizáció és a szlovák intézményépítés miatt árnyaltabb a kép. A Charta 77 emlékezete a demokratikus ellenállás jelképévé vált, ugyanakkor egyes értelmiségi körök bírálták, hogy a mozgalom túl szűk társadalmi bázissal rendelkezett, és nem képviselte a munkások vagy a vidéki lakosság érdekeit. A csehszlovák kommunizmus áldozatainak dokumentálása a mai napig folyik, és a levéltári források nyilvánosságra kerülése újabb kutatásokat tesz lehetővé.

### 18.3.7 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban másodlagos szakirodalomra, cseh és szlovák levéltári publikációkra, valamint a csehszlovák állambiztonsági iratok 1990 utáni feltárására támaszkodhat. A kommunista időszak kutatásának alapvető forráscsoportjai a párt- és állami szervek jegyzőkönyvei, a bírósági

periratok, az StB megfigyelési dossziék, valamint a szemtanúi visszaemlékezések és interjúk. Az 1948–1953 közötti terror pontos áldozatszáma vitatott, mert a kivégzettek, a börtönben meghaltak és a kényszermunka során elhunytak kategóriái a forrásokban gyakran összemosódnak. Az áldozatok számát a szakirodalom több ezer és több tízezer közé teszi, de az átfogó, levéltáron alapuló összesítés még várat magára.

Az 1968-as megszállás halálos áldozatainak számában a csehszlovák és a szovjet források eltérnek. A csehszlovák hivatalos adatok mintegy 100 halottról szólnak, de a sebesültek és az erőszakos cselekmények teljes körű dokumentálása hiányos. A megszállás után készült szovjet jelentések egy része ma is titkos vagy csak részben hozzáférhető, ami növeli a bizonytalanságot. A Charta 77 aláíróinak pontos számát illetően is eltérések vannak a rezsim és az ellenzék által közölt adatok között; a kutatás jelenlegi állása szerint mintegy 1800–2000 ember írta alá a dokumentumot a következő években, de a lista folyamatosan bővült, és a teljes névsor rekonstrukciója nehéz.

A gazdasági statisztikák esetében a hivatalos csehszlovák adatok csak óvatosan kezelhetők, mert a tervgazdasági jelentések a termelést és az életszínvonalat szisztematikusan felülértékelték. A tényleges fogyasztási szint, a hiány mértéke és a környezeti károk nagysága csak becslésekkel rekonstruálható. A szlovák és cseh történetírás között a szlovák nemzeti sérelmek, a prágai tavasz és a normalizáció megítélése terén hangsúlyeltérések vannak, amelyek az emlékezetpolitikai viták részét képezik.

### 18.3.8 Rövid összefoglaló

- A kommunista hatalomátvétel 1948 februárjában a KSČ és a Szovjetunió támogatásával zajlott, majd a sztálini típusú rendszer kiépítése következett, terrorral, koncepciós perekkel és erőltetett iparosítással.
- Az 1950-es években a desztalinizáció lassú volt, és a szlovák nemzeti kérdést a centralizáció háttérbe szorította.
- Az 1960-as évek reformmozgalma, az 1968-as prágai tavasz a cenzúra eltörlését, politikai nyitást és föderalizációt ígért.
- 1968. augusztus 21-én a Varsói Szerződés csapatai megszállták Csehszlovákiát, és a reformkísérletet katonai erővel felszámolták.
- A normalizáció Gustáv Husák vezetésével a reformok visszavonását, párttisztogatást és a társadalom depolitizálását hozta.
- 1977-ben a Charta 77 aláírói az emberi jogok tiszteletben tartását követelték, és a szamizdat, valamint a földalatti hálózatok révén civil ellenállást szerveztek.
- A kommunista korszak értékelése a mai cseh és szlovák emlékezetpolitikában vitatott, különösen az 1968-as események és a normalizáció társadalmi következményei tekintetében.

### 18.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen tényezők tették lehetővé, hogy Csehszlovákiában 1948-ban kommunista hatalomátvételre kerüljön sor, és miben különbözött ez a szomszédos országok hasonló folyamataitól?
2. Miért volt kitüntetett célpontja a sztálini időszakban a zsidó származású kommunista vezetőknek a Slánský-perben, és mit árul el ez a rendszer ideológiájáról?
3. Hasonlítsa össze a prágai tavasz reformprogramját az 1956-os magyar forradalom követeléseivel: milyen közös és eltérő vonásokat talál?

4. Milyen szerepet játszott a Charta 77 a csehszlovák ellenzéki mozgalom megszervezésében, és milyen korlátai voltak a társadalom egészének megszólításában?
5. Értékelje a normalizáció időszakát a gazdasági, politikai és kulturális kontroll szempontjából: miben volt sikeres a rezsim, és miben vallott kudarcot?

## 18.4 A rendszerváltás és a cseh állam

Az 1989. novemberi csehszlovákiai események nem egyszerű dátumok, hanem annak a kérdésnek a lenyomata, hogyan képes egy posztsztálinista, centralizált állam békésen, ám tárgyalásos úton demokratikus rendszerré válni, majd két önálló utódállamra szétválni anélkül, hogy a folyamat fegyveres konfliktusba torkollna. A fejezet a kommunista Csehszlovákia alfejezetben tárgyalt kommunista rezsim végpontjából indul, és a rendszerváltás és a cseh állam alfejezetben a cseh állam 1993 utáni útját követi nyomon egészen a 2020-as évek közepéig, beleértve az EU- és NATO-csatlakozást, a demokratikus intézmények kiépülését és a jelenkori kihívásokat. A tárgyalás során elkülönítjük a dokumentált eseményeket, a tudományos konszenzust és az emlékezetpolitikai vitákat, különös tekintettel a bársonyos forradalom értelmezésére és a cseh–szlovák szétválás megítélésére.

### 18.4.1 A bársonyos forradalom és a rendszerváltás

A csehszlovák kommunista rezsim 1989 őszén a szovjet blokkon belüli reformhullám ellenére is a hatalom megőrzésére törekedett. A fordulat kiváltó eseménye a prágai diáktüntetés volt: 1989. november 17-én a Nemzetközi Diáknap alkalmából szervezett, hivatalosan engedélyezett felvonulást a belügyi erők a Národní třída metróállomás környékén erőszakkal feloszlatták. A rendőri beavatkozás mértéke és az áldozatok száma ma is vita tárgya; a kortárs ellenzék több száz sérültről beszélt, a hivatalos közlemény ezt tagadta, a hivatalos levéltári anyagok mai napig hiányosak. A dokumentált tény, hogy a beavatkozás országos tiltakozási hullámot indított el, amely Prágán kívül Pozsonyban, Brünnben és más városokban is tömegtüntetéseket váltott ki.

A tiltakozások szervezésére november 19-én megalakult a **Polgári Fórum** (Občanské fórum), amely laza, ideológiailag sokszínű ernyőszervezetként fogta össze az ellenzéki csoportokat, értelmiségieket, diákokat és a reformkommunistákat is. Szlovákiában párhuzamosan jött létre a **Nyilvánosság az Erőszak Ellen** (Verejnosť proti násiliu), amely hasonló szerepet töltött be. A kormányzat kezdetben tárgyalásokat ajánlott, de a sztrájkok – köztük a prágai színházi hálózat, az üzemek és a bányák munkabeszüntetései – arra kényszerítették a kommunista vezetést, hogy engedményeket tegyen. November 24-én lemondott a CSKP főtitkára, Miloš Jakeš, majd a pártelnök Gustáv Husák is. A viszonylag békés átmenet miatt vált elterjedtté a **bársonyos forradalom** (sametová revoluce) kifejezés, amely a békességet hangsúlyozza, de elfedheti a hatalomátadás tárgyalásos, a régi elitek egy részét pozícióban hagyó jellegét.

A politikai átmenet a kommunista alkotmány módosításával indult. Decemberben az addigi „népi demokratikus” államberendezkedést eltörölték, és 1989. december 29-én a szövetségi parlament Václav Havelt köztársasági elnökké választotta. Havel személye egyszerre testesítette meg az ellenzéki múltat és a nemzetközi elismertséget; az emlékezetpolitikában azonban a bársonyos forradalom „ikonjává” vált, ami idővel kritikai újraértelmezést is kapott. Az első szabad parlamenti választás 1990 júniusában a Polgári Fórum és a Nyilvánosság az Erőszak Ellen szövetségének abszolút többséget hozott a szövetségi parlamentben. A kommunista utódpárt, a Csehszlovákia Kommunista Pártja (KSČM) 13–14% körüli támogatottsággal a második legerősebb parlamenti erő maradt Csehországban, ami a társadalom megosztottságát jelezte. A választási eredmények pontos százalékai a választási bizottság jegyzőkönyveiben szerepelnek; a közlésnél

figyelembe kell venni, hogy a szövetségi és a nemzeti tanácsi választás párhuzamosan zajlott, ezért a mandátummegoszlás összetett.

### 18.4.2 A két állam felé: a szövetségi állam válsága

A rendszerváltás után azonnal felszínre került a cseh–szlovák viszony újraszabályozásának kérdése. A **Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság** (Česká a Slovenská Federativní Republika) államjogi berendezkedése a két tagköztársaság közötti hatáskörmegosztást kereste, de az 1990–1991 közötti úgynevezett **kötőjeles háború** (Pomlčková válka) – amely az országnév írásmódjáról, a kötőjel használatáról szólt – jól mutatta a szimbolikus kérdések érzékenységét. A vita során a szlovák politikai elit nagyobb önállóságot követelt, a cseh oldal egy része viszont a centralizált állam lebontásától tartott.

Az 1992. júniusi választások sorsdöntőnek bizonyultak. Csehországban a **Václav Klaus** vezette jobbközép **Polgári Demokrata Párt** (Občanská demokratická strana, ODS) szerezte meg a legtöbb szavazatot, Szlovákiában pedig a **Vladimír Mečiar** vezette **Mozgalom a Demokrata Szlovákiáért** (Hnutie za demokratické Slovensko, HZDS) győzött. Klaus és Mečiar tárgyalásai során hamar kiderült, hogy a szövetségi állam fenntartásának feltételeiről nincs közös elképzelés: a cseh fél a gyors piacgazdasági átmenetet és a központi költségvetést szorgalmazta, a szlovák fél lassabb átmenetet és nagyobb állami újraelosztást. A megegyezés hiánya a békés szétválás forgatókönyvét hozta előtérbe.

A cseh–szlovák válást a lakosság többsége valószínűleg ellenezte, bár a pontos arányt nehéz meghatározni, mert a közvélemény-kutatások eredményei jelentősen eltértek, és a döntést nem előzte meg népszavazás. A 2000 után nyilvánosságra került felmérésekből arra lehet következtetni, hogy a cseh és a szlovák választók nagyobb része az állam egységének megőrzését preferálta, de a politikai elitek a szétválást tekintették a legegyszerűbb megoldásnak. A döntést a szövetségi parlament **1992. november 25-én** fogadta el, a **Cseh és Szlovák Köztársaság megszűnéséről szóló alkotmánytörvénnyel** (541/1992 Sb.), amely 1993. január 1-jét jelölte meg a megszűnés időpontjaként. A törvény hivatalos szövege a cseh jogtárban ma is elérhető; a rendszerváltás utáni alkotmányos folyamatok értelmezése azonban továbbra is jogtörténeti vita tárgya, mert egyes vélemények szerint a szétválás jogilag nem volt teljesen rendezett, mások szerint a két utódállam kölcsönös elismerése megfelelő jogfolytonosságot teremtett.

A békés szétválást kísérő vagyonmegosztás során a cseh és a szlovák fél megállapodott a szövetségi vagyon, az államadósság és a bankjegyek felosztásáról. A cseh korona (koruna česká) 1993. február 8-i bevezetése külön valutaszeparációval járt, amely az első hónapokban aránytalan terheket rótt a lakosságra, de elkerülte a hiperinflációt. A szétválás nemzetközi elismerése gyorsan megtörtént, és a térségben példátlan módon nem járt fegyveres konfliktussal; ennek ellenére a történettudományban vitatott, hogy ez a stabilitás mennyiben volt a politikai elitek felelősségének, és mennyiben a lakosság passzív elfogadásának köszönhető.

### 18.4.3 Az önálló Csehország intézményei és a demokratikus átmenet

Az önálló **Cseh Köztársaság** (Česká republika) 1993. január 1-jén jött létre a korábbi Cseh Szocialista Köztársaság jogutódjaként. Az új állam alkotmányát 1992. december 16-án fogadták el, és 1993. január 1-jén lépett hatályba. A **cseh alkotmány** (Ústava České republiky) kétkamarás parlamentet hozott létre: a **Képviselőház** (Poslanecká sněmovna) 200 képviselőből, a **Szenátus** (Senát) 81 szenátorból áll; utóbbi felállítása az 1990-es években fokozatosan történt. Az államfő, a köztársasági elnök szerepét az alkotmány korlátozott hatáskörű, de morálisan jelentős tisztségként határozta meg; egészen 2012-ig a parlament választotta, ami a cseh politikai rendszer sajátos vonása volt.

A demokratikus átmenet a jogállami intézményrendszer kiépítését célozta, de a múlt feldolgozása is napirendre került. Az 1991-ben elfogadott, majd az önálló Csehországban is alkalmazott **lustrációs törvény** (lustrační zákon) kizárta a volt kommunista titkosszolgálat (StB) dokumentáltan együttműködő ügynökeit bizonyos állami tisztségekből. A törvényt a cseh Alkotmánybíróság több ízben is vizsgálta, és részben alkotmányosnak találta; a lustráció ma is élő, bár fokozatosan lazuló intézmény. Kritikusai szerint a múltat leegyszerűsítve kollektív bűnösséggel kezeli, támogatói szerint viszont a jogállami átmenet védelmét szolgálta. Ez a vita jól példázza a rendszerváltás igazságossági kérdéseit.

A gazdasági átmenet a **kuponos privatizáció** (kupónová privatizace) révén rendkívül gyorsan juttatta magánkézbe az állami vállalatok jelentős részét. A cseh kormány által szorgalmazott módszer célja a tömeges tulajdonosi réteg létrehozása volt, de a gyakorlatban számos vállalat a befektetési alapokon és személyes kapcsolatokon keresztül koncentrálódott. A privatizáció átláthatóságát és igazságosságát a későbbi korrupciós botrányok (IPB bank, a Koh-i-noor, a metallurgiai üzemek) megkérdőjelezték. A gazdasági átalakulás kezdeti visszaesése – az ipari termelés csökkenése, a munkanélküliség megjelenése – az 1990-es évek közepéig tartott; az adatok forrása a cseh statisztikai hivatal (Český statistický úřad) évkönyvei, de a becslések bizonytalanok a feketegazdaság jelentős súlya miatt.

A demokratikus átmenet belső feszültségeit jelzi, hogy a **Cseh Nemzeti Bank** (Česká národní banka) függetlenségét és a pénzügyi szektor szabályozását több politikai vita övezte. Az 1997-ben kirobbant gazdasági visszaesés és a bankválság a Klaus-kormány bukásához vezetett. Az ezt követő időszakban a **Cseh Szociáldemokrata Párt** (Česká strana sociálně demokratická, ČSSD) került kormányra, amely a szociális piacgazdaság hangsúlyozásával folytatta a konszolidációt. A politikai váltógazdálkodás ellenére a fő intézményi keretek – a parlamentáris kormányzás, a közigazgatási decentralizáció, a bírósági felülvizsgálat – megszilárdultak.

### 18.4.4 A NATO- és az EU-csatlakozás

A cseh külpolitika a rendszerváltás után azonnal a nyugati intézményekhez való csatlakozást tűzte ki célul. A **Visegrádi Együttműködés** (Visegrádská čtyřka) 1991. február 15-i alapítása Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország részvételével a regionális koordináció eszköze lett; Csehország 1993 után önálló tagként folytatta. A NATO-val való kapcsolatfelvétel a **Partnerség a Békéért** (Partnership for Peace) programon keresztül indult, és a cseh hadsereg fokozatosan igazodott a szövetségi normákhoz. Csehország 1999. március 12-én, Lengyelországgal és Magyarországgal együtt vált a NATO teljes jogú tagjává. A csatlakozás parlamenti szavazással történt, népszavazást nem tartottak; a közvélemény-kutatások szerint a támogatottság 1998–1999-ben 60% körül mozgott, de a pontos értékek a felmérések módszertanától függően szórnak.

Az Európai Unióhoz vezető út hosszabb volt. Csehország 1996-ban nyújtotta be tagfelvételi kérelmét, és a koppenhágai kritériumok teljesítése – a jogállamiság, a piacgazdaság, az acquis communautaire átvétele – a kormányzati munkát meghatározta. A csatlakozási tárgyalások 1998-ban kezdődtek, és 2002-ben zárultak. A belépésről szóló népszavazást 2003. június 13–14-én tartották; a részvétel 55,2%, a „igen” szavazatok aránya 77,3% volt a cseh statisztikai hivatal hivatalos jegyzőkönyve szerint. A szavazás eredménye a csatlakozás erős, bár nem egyöntetű támogatását mutatta; a kampányt a szkeptikus hangok is jellemezték, különösen a mezőgazdasági termelők és a nemzeti szuverenitás féltői részéről. Csehország 2004. május 1-jén vált uniós tagállammá, majd 2007. december 21-én csatlakozott a schengeni övezethez. Az euró bevezetését azonban a cseh kormányok egymást követően halogatták; bár a csatlakozási szerződés jogi kötelezettséget ír elő, a tényleges bevezetés időpontja 2026-ig nem született meg, és a társadalmi támogatottság továbbra is megosztott.

### 18.4.5 A cseh állam és a posztkommunista konszolidáció

A 2000-es évek elejére Csehország politikai rendszere stabilizálódott, de új törésvonalak jelentek meg. A pártrendszerben a jobboldali ODS és a balközép ČSSD mellett a **Cseh és Morva Kommunista Párt** (KSČM) tartósan jelen maradt, ami Kelet-Közép-Európában egyedülálló volt. A parlamenti erőviszonyok gyakran szűk többségeket eredményeztek, és a koalíciós kormányzás időnként instabilnak bizonyult. A 2010-es években a **TOP 09** és a liberális **Polgári Demokrata Párt** mellett megjelent a **ANO** (Akce nespokojených občanů) nevű centrista-populista mozgalom, amely 2013-ban a második legerősebb párttá vált, 2017-ben pedig megnyerte a választást. Az ANO vezetője, Andrej Babiš üzletember politikai karrierje a cseh politika új korszakát jelezte, amelyben a technokrata és médiavállalkozói háttér, a korrupcióellenes ígéretek és az euroszkepticizmus keveredett.

A jogállamiság szempontjából a cseh bíróságok függetlensége az uniós jelentések szerint alapvetően fennmaradt, de a politikai nyomásgyakorlás időnként napirendre került, különösen az ügyészségi rendszer átalakítása körüli vitákban. A médiapiac koncentrációja – Babiš médiabirodalmának súlya – szintén a demokratikus nyilvánosság minőségével kapcsolatos aggodalmakat vetett fel. A 2013-ban bevezetett közvetlen elnökválasztás módosította az alkotmányos berendezkedést; az első közvetlen választáson Miloš Zeman, egykori szociáldemokrata politikus győzött, akinek elnöki stílusa vitákat váltott ki, és az oroszbarát, illetve a Nyugat-szkeptikus retorika megerősödését mutatta. Zeman 2018-as újraválasztása szűk győzelmet hozott, és a cseh társadalom politikai polarizációját tükrözte.

A 2020-as évek elején a COVID–19-járvány gazdasági és társadalmi feszültségeket okozott; a járványkezelés megítélése a politikai viták egyik fő témája lett. A 2021-es parlamenti választást a **Spolu** (Együtt) koalíció – ODS, KDU-ČSL, TOP 09 – és a **PirSTAN** (Piráti és Polgármesterek) szövetség nyerte, Petr Fiala alakított kormányt. A 2023-as elnökválasztáson Petr Pavel, korábbi NATO-tábornok győzött, ami a nyugatbarát, az euroatlanti kötődést hangsúlyozó politika megerősödését jelezte. Ebben az időszakban a cseh állam külpolitikáját a 2022-es orosz invázió utáni határozott Ukrajna-támogatás, a NATO keleti szárnyában való részvétel és az orosz energiahordozóktól való leválás kísérlete határozta meg. Az orosz gázimport csökkentése részben sikerült, de az energiaárak emelkedése társadalmi elégedetlenséget szült.

### 18.4.6 A 21. századi kihívások: populizmus, jogállamiság és külső függés

A 2010-es évek közepétől a cseh közéletben a **populizmus** fogalma a hagyományos pártokkal szembeni bizalmatlanság, a korrupcióellenes retorika és a közvetlen demokrácia iránti igény kifejezésére szolgált, de a kifejezés használata pontatlan, mert a jelenség többféle politikai stratégiát takar. A migrációs válság 2015-ben, a menekültkvóták ügye megerősítette a zártabb, nemzeti érdekre hivatkozó diskurzust; a cseh kormányok elutasították a kötelező betelepítési kvótákat, ami az Európai Bizottsággal való jogvitához vezetett. A jogállamisági eljárások keretében az Európai Unió intézményei bírálták a cseh érdekellentétek kezelését, de az ország nem került a lengyel vagy magyar szintű, rendszerszintű eljárások célpontjává.

A társadalmi egyenlőtlenségek, a lakhatási válság és a roma kisebbség helyzete továbbra is feszültségforrás. A **roma** közösség társadalmi kirekesztettsége, a szegregált oktatás és a munkaerőpiaci hátrányok a cseh emberi jogi szervezetek és az uniós jelentések visszatérő témái. A 2021-es népszámlálás szerint a magukat románok vallók aránya alacsony, de a becslések ennél nagyobb közösséget valószínűsítenek; az adat a módszertani önbevallás miatt bizonytalan. A demográfiai öregedés, a szakképzett munkaerő elvándorlása és a regionális különbségek – például a cseh–morva ipari területek és a perifériás régiók közötti szakadék – a hosszú távú tervezés nehézségeit mutatják.

A 2022-es ukrajnai háború következtében Csehország a NATO-csatlakozás óta nem látott biztonsági kihívással szembesült. A cseh kormány az elsők között szállított fegyvereket és humanitárius segélyt, és befogadta a menekülteket: 2022–2023-ban a becslések szerint több százezer ukrán állampolgár tartózkodott az országban, ami a lakosság arányában a legmagasabbak közé tartozott Európában. A menekültek pontos számát a regisztrációs rendszer és a ki- és belépések miatt nehéz rögzíteni; a cseh statisztikai hivatal és a belügyminisztérium adatai eltérhetnek. Ez a bevándorlási hullám rövid távon feszültséget okozott a szociális ellátásban és a lakáspiacon, ugyanakkor a munkaerőhiányt enyhítette.

A klímapolitika, a digitális átállás és a globális ellátási láncok átrendeződése a cseh gazdaság szerkezeti átalakulását sürgeti. A cseh ipar hagyományosan az autógyártásra, a gépiparra és az elektronikai összeszerelésre épül; az orosz energiafüggés csökkentése, a megújuló energiaforrások bővítése és a nukleáris kapacitások fenntartása a stratégiai viták középpontjában áll. A 2020-as évek közepén a kormánykoalíció a fiskális fegyelem és a védelmi kiadások növelése között egyensúlyozott; a NATO 2%-os GDP-arányos védelmi kiadási célját Csehország 2024-re érte el, de a fenntarthatóság kérdése nyitott.

A jelenkori cseh állam tehát a posztkommunista átmenet sikeresnek mondható történetét mutatja, ám a demokratikus intézmények működését, a jogállamiságot és a társadalmi kohéziót új típusú kihívások teszik próbára. Az emlékezetpolitikában a bársonyos forradalom és a cseh–szlovák szétválás értelmezése továbbra is vita tárgya; a 2026-os állapot szerint a cseh társadalom többsége a nyugati szövetségi rendszerekhez való tartozást értéknek tekinti, de a nemzeti szuverenitás és a szociális biztonság elvesztésétől való félelem is jelen van. A fejezet tanulsága, hogy a békés átmenet és a konszolidáció eredményei nem automatikusak, hanem folyamatos politikai és társadalmi karbantartást igényelnek.

### 18.4.7 Források és bizonytalanságok

A bársonyos forradalom dokumentálásának elsődleges forrásai a korabeli felhívások, a Polgári Fórum és a Nyilvánosság az Erőszak Ellen nyilatkozatai, a szövetségi parlament jegyzőkönyvei, a választási bizottságok eredménykimutatásai, valamint a rendszerváltás utáni visszaemlékezések és interjúk. A cseh–szlovák válás jogi aktusainak szövege a cseh és szlovák jogtárakban hitelesen elérhető. A gazdasági átmenet adatai a Cseh Statisztikai Hivatal évkönyvein és a Cseh Nemzeti Bank jelentésein alapulnak; ezek a becslések a feketegazdaság miatt pontatlanok. A NATO- és EU-csatlakozás dokumentumai a vonatkozó szerződések, parlamenti jegyzőkönyvek és a csatlakozási népszavazás hivatalos eredménye.

Bizonytalanságot okoz, hogy a bársonyos forradalom egyes kulcsmomentumai – a november 17-i rendőri brutalitás mértéke, a hatalomátadás kulisszatárgyalásai – továbbra is vitatottak, a levéltári anyagok hiányosak. A cseh–szlovák válás lakossági támogatottságának pontos mérésére nincs elfogadott módszertan; a közvélemény-kutatások utólagos értelmezése politikailag terhelt. A legfrissebb, 2020-as évekbeli eseményeknél a források még nem rendezettek, az értelmezések folyamatosan változnak, ezért ezeket a könyv lezárásának időpontjához (2026) képest, de a változékonyság jelzésével szabad csak tárgyalni. A választási eredmények a cseh választási iroda adatai, de a társadalmi folyamatok megítélése a kortárs politikatudományi viták tárgya.

### 18.4.8 Rövid összefoglaló

- Az 1989. novemberi prágai diáktüntetés és az azt követő tömegmozgalmak a **bársonyos forradalom** keretében békésen, de tárgyalásos úton vetettek véget a kommunista egypártrendszernek; az első szabad választásokat 1990-ben tartották.

- A cseh–szlovák viszony 1990–1992 között kiéleződött; a cseh–szlovák válást 1992. november 25-i alkotmánytörvény rögzítette, és 1993. január 1-jén két önálló állam jött létre, népszavazás nélkül.
- Az önálló Cseh Köztársaság alkotmányos berendezkedése kétkamarás parlamentet, gyenge elnököt és független bíróságokat hozott létre; a lustrációs törvény a múlt feldolgozását szolgálta, de vitatott.
- A piacgazdasági átmenet kuponos privatizációval indult, gyors tulajdonkoncentrációval járt, és az 1990-es évek végén gazdasági visszaesést okozott.
- Csehország 1999-ben csatlakozott a NATO-hoz, 2004-ben az Európai Unióhoz; az euró bevezetése elmaradt. A 2003-as EU-népszavazáson 77,3% igennel szavazott.
- A 2010-es évektől a politikai versengésbe új szereplők léptek be (ANO, TOP 09); a jogállamisági viták, a médiapluralizmus és a korrupció állandó témák maradtak.
- A 2022-es orosz invázió után Csehország határozottan támogatta Ukrajnát, növelte védelmi kiadásait, és jelentős számú ukrán menekültet fogadott be.
- A cseh állam a posztkommunista konszolidáció sikeres, de a társadalmi és emlékezetpolitikai feszültségekkel terhelt példája maradt.

### 18.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözik a bársonyos forradalom a tárgyalásos hatalomátadás modelljétől, és milyen vitatott elemeket tartalmaz az értelmezése?
2. Miért nem tartottak népszavazást a cseh–szlovák válásról, és milyen forrásokból következtethetünk a lakosság tényleges véleményére?
3. Hogyan alakította az önálló Csehország intézményét a lustrációs törvény, és milyen jogállami dilemmákat vetett fel?
4. Milyen gazdasági és politikai következményei voltak a kuponos privatizációnak, és hogyan hatottak a 21. századi bizalmi válságra?
5. Hasonlítsa össze a NATO- és az EU-csatlakozás folyamatát a népszavazás hiánya és a társadalmi támogatottság szempontjából!

# 19 Szlovákia a középkorban és a kora újkorban

## 19.1 A szlovák területek a Magyar Királyságban

A mai Szlovákia területének középkori története egyszerre része a Kárpát-medencei államfejlődésnek, és sajátos, a Kárpátok északi lejtőit, a Vág, Nyitra, Garam, Sajó és Hernád völgyeit magában foglaló történeti térség. A terület a 11. század elejétől a Magyar Királyság (latinul Regnum Hungariae, szlovákul Uhorské kráľovstvo) intézményeihez kapcsolódott, ám a királyságon belül nem alkotott külön „Szlovákiát". A későbbi szlovák történeti térség királyi vármegyékből, szabad királyi városokból, bányavárosokból, egyházi testületekből és nemesi birtokokból állt össze. Az alábbi alfejezet a nagymorva előzményektől a késő középkori integrációig mutatja be ezt a folyamatot, hangsúlyozva a dokumentált intézménytörténet, a régészeti rekonstrukció és a későbbi nemzeti értelmezések közötti különbséget.

### 19.1.1 A Nagymorva előzmény: szláv államalakulat a Duna és a Tátra között

A mai Szlovákia területének kora középkori előzménye a 6–7. századi szláv betelepülésig nyúlik vissza. A szláv nyelvű csoportok az Avar Kaganátus északi peremvidékén, a morva, Vág és Nyitra folyók mentén hoztak létre településeket. A 7. századi, forrásokban gyengén adatolt úgynevezett **Samo-féle törzsszövetség** (623/624–658 körül) hagyományosan a szláv közösségek első nagyobb, avar ellenes katonai szerveződéseként jelenik meg, ám földrajzi kiterjedése vitatott, és nem köthető kizárólag a mai Szlovákia területéhez.

A 9. század első felében a Duna–Tátra-térségben két jelentős szláv hatalmi központ alakult ki. A morva központ mellett a **Nyitrai Fejedelemség** (szlovákul Nitrianske kniežatstvo) a Vág és Nyitra vidékét, valamint a Zobor környéki várat ellenőrizte. Első név szerint ismert uralkodója **Pribina** (Priwina) volt. A salzburgi egyházi forrás, a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* szerint Pribina nyitrai templomát Adalram salzburgi érsek szentelte fel, a kutatás hagyományosan 828 körülre teszi az eseményt. Ez az adat a helyi szláv elit keresztény térítésének korai, de pontszerű nyomát mutatja.

833–836 körül I. Mojmír morva fejedelem elűzte Pribinát, és a morva–nyitrai területeket egyetlen államalakulatba fogta. Ezt a képződményt a későbbi hagyomány **Nagy-Morvaországként** (latinul Magna Moravia, szlovákul Veľká Morava) ismeri, bár az elnevezés a 10. századi bizánci császári szövegekből származik, és a kortárs frank források egyszerűen morvák birodalmáról beszélnek. Rastislav (Rasztiszlav) fejedelem 863-ban Bizáncból hívott térítőket, és ekkor érkezett **Cirill és Metód** (Konsztantin és Metód) missziója. A térítés célja egyszerre volt vallási és politikai: a morva uralkodó a frank–bajor egyházi befolyást kívánta ellensúlyozni. A misszió a szláv liturgiát és a **glagolita írást** honosította meg. Metód 880 körül pápai jóváhagyást kapott a szláv nyelvű liturgiára, ami a nyugati és bizánci kereszténység határán álló államalakulat sajátos egyházszervezetét jelzi.

Nagymorva hatalmi központjai a mai Dél-Morvaország és Nyugat-Szlovákia területén kerültek elő. A régészetileg legfontosabb lelőhelyek közé tartozik **Mikulčice** (Morvaországban), valamint **Nyitra** (Nitra), **Dévény** (Devín) és **Ducové** (Ducové). A várak, templomalapok és temetők egy hierarchizált, korai államot mutatnak, amely a Kárpát-medence északi részén a 9. század

második felében regionális nagyhatalomként működött. I. Szvätopluk (Svatopluk, 870–894 körül) uralkodása alatt a morva befolyás kiterjedt a mai Csehországra, Sziléziára és a Kárpátok keleti lejtőire is, ám ennek pontos mértéke és intézményes formája vitatott.

A Nagymorva állam a 9–10. század fordulóján bomlott fel. Belső hatalmi harcok és a magyar törzsszövetség támadásai együttesen számolták fel a központi hatalmat. A hagyományos, de nem teljesen biztos datálás szerint a morva állam végét 906/907 körülre teszik. Az Annales Alamannici és más bajor évkönyvek 907-re a pozsonyi csatában elszenvedett bajor vereséget jegyeznek fel, amit a magyar honfoglalás és a morva hatalom összeomlása szempontjából is kulcseseményként értelmez a szakirodalom. A 10. század első felének forrásai azonban rendkívül hiányosak, ezért a Nagymorva utáni átmenet pontos lefolyása nem ismert.

A szlovák nemzeti emlékezet Nagymorva államot a szlovák államiság előzményeként tartja számon. Ez az értelmezés a 19–20. századi nemzetépítés öröksége. Forráskritikai szempontból a 9. századi szláv lakosság és a mai szlovákok között nyelvi, kulturális és településtörténeti kapcsolat lehetséges, de a modern értelemben vett szlovák nemzeti identitás nem vezethető vissza közvetlenül a nagymorva időszakra. A két állítás között tehát különbséget kell tenni: a területi és nyelvi folytonosság vitatható részletekben, míg a nemzeti folytonosság elsősorban emlékezetpolitikai konstrukció.

### 19.1.2 A Magyar Királyság kiépülése és a vármegyék

A 10. század folyamán a Kárpát-medencét elfoglaló magyar törzsszövetség fokozatosan vonta ellenőrzése alá a Dunától északra fekvő hegyvidéki és völgyi területeket. A mai Szlovákia nyugati és déli sávja a fejedelmi szállásterületek peremén helyezkedett el, míg az északi hegyvidék sokáig ritkán lakott, gyepűelvű határzóna maradt. A 10. századi régészeti leletanyag a korábbi szláv településhálózat továbbélését és magyar katonai jelenlétet egyaránt mutat, de a források csekély száma miatt az etnikai viszonyok rekonstrukciója bizonytalan.

A keresztény Magyar Királyság megszervezése **I. (Szent) István** (1000/1001–1038) uralkodásához kötődik. Az államalapítás a mai Szlovákia területét is bekapcsolta a királyi hatalom, az egyház és a latin írásbeliség intézményrendszerébe. A terület a királyi vármegyék hálózatán keresztül integrálódott. A **vármegye** (latinul comitatus, szlovákul župa/stolica) a királyi várak köré szervezett igazgatási, katonai és gazdasági egység volt. Élén a király által kinevezett **ispán** (latinul comes, szlovákul župan) állt, aki a várnépek, várjobbágyok és szolgálónépek munkájára, valamint a várföldek jövedelmére támaszkodott.

A mai Szlovákia területén a 11–13. században fokozatosan alakult ki a vármegyei beosztás. A főbb kora középkori megyék közé tartozott Pozsony (szlovákul Bratislavská stolica, latinul comitatus Posoniensis), **Nyitra** (Nitrianska stolica, comitatus Nitriensis), **Trencsén** (Trenčianska stolica, comitatus Trenchiniensis), **Bars** (Tekovská stolica, comitatus Barsiensis), **Hont** (Hontianska stolica, comitatus Honthensis), **Nógrád** (Novohradská stolica, comitatus Neogradiensis), **Gömör** (Gemerská stolica, comitatus Gömöriensis), **Abaúj** (Abovská stolica, comitatus Abaujvariensis), **Torna** (Turnianska stolica, comitatus Tornensis), **Szepes** (Spišská stolica, comitatus Scepusiensis), **Sáros** (Šarišská stolica, comitatus Sarossiensis), **Zemplén** (Zemplínska stolica, comitatus Zempliniensis) és **Ung** (Užská stolica, comitatus Unghvariensis). Az északi hegyvidéken később, a 13–14. században szerveződtek meg **Árva** (Oravská stolica), **Turóc** (Turčianska stolica), **Liptó** (Liptovská stolica) és **Zólyom** (Zvolenská stolica) keretei.

Fontos hangsúlyozni, hogy a középkori vármegyehatárok nem azonosak a mai szlovák államhatárral. Egyes megyék, például Nógrád, Gömör vagy Abaúj, a mainál délebbre húzódó területeket is magukban foglaltak, és a mai Magyarország területére is átnyúltak. Ezért a mai Szlovákia területének középkori történetét nem lehet kizárólag a mai határok közé vetítve tárgyalni.

A 11–12. században a királyi család tagjai időnként hercegi igazgatási területet kaptak a nyugati és északi országrészen. A **nyitrai dukátus** (latinul ducatus Nitriensis) az Árpád-házi hercegek kormányzati központja volt, központja Nyitra várában működött. Ez a dukátus nem önálló állam, hanem a királyi hatalom megosztott gyakorlásának eszköze volt, ugyanakkor megmutatja Nyitra kiemelt szerepét a korai Magyar Királyságon belül.

Az egyházszervezet a királyi vármegyékkel párhuzamosan épült ki. A mai Szlovákia területe elsősorban az esztergomi érsekség alá tartozott, északkeleti része pedig az egri püspökség joghatóságába. A **nyitrai püspökség** (szlovákul Nitrianske biskupstvo, latinul episcopatus Nitriensis) a 12. század elején jött létre, bár alapításának pontos éve vitatott. A bencés, premontrei és ciszterci kolostorok közül a nyitrai Zobor-hegyi bencés apátság (latinul monasterium de Zobor) a 11–12. században a térség egyik legjelentősebb egyházi intézménye volt. A kolostorok birtokai, iskolái és oklevélkiállító tevékenysége a latin írásbeliség terjedéséhez járultak hozzá.

### 19.1.3 Társadalom, bányavárosok és a rendi integráció

A 13. század a mai Szlovákia területén is mély átalakulást hozott. A **tatárjárás** (1241–1242) hadai a Vág völgyén, a Szepességen és a bányavárosi térségen is átvonultak, településeket és egyházi központokat pusztítva. IV. Béla (1235–1270) a tatárjárás után tudatos várépítő és városalapító politikát folytatott. Ennek nyomán erősödött meg a kővárak hálózata Pozsony, Trencsén, Nyitra, Zólyom, Szepes, Árva, Sáros és másutt. A várak nemcsak katonai funkciót töltöttek be, hanem a királyi vármegyék és magánföldesúri birtokok igazgatási központjaivá is váltak.

A 12–13. században a királyok nyugat-európai mintára vendégtelepeseket, úgynevezett **hospeseket** (latinul hospites, vendégtelepesek) hívtak be. A mai Szlovákia területén e telepesek jelentős része német ajkú volt, ezért a szakirodalom sokszor **német hospesekről** beszél, ám a fogalom jogi helyzetet jelöl, nem pusztán nyelvi-etnikai kategóriát. A hospesek szabad jogállást, önálló bíráskodást, vásártartási jogot és adókedvezményeket kaptak. Különösen a Szepességben (latinul Scepusium, szlovákul Spiš, németül Zips) alakult ki sűrű, német jogú településhálózat, amelyet a **szepesi szászok** (latinul Saxones Scepusienses) közössége alkotott.

A városiasodás a 13–14. században gyorsult fel. A Dunánál Pozsony (szlovákul Prešporok, németül Pressburg, latinul Posonium) a királyság egyik nyugati kapujává és kereskedelmi központjává vált. Keletebbre **Kassa** (szlovákul Košice, németül Kaschau, latinul Cassovia) a Hernád völgyének csomópontjaként emelkedett ki, míg **Nagyszombat** (Trnava), **Eperjes** (Prešov), **Lőcse** (Levoča) és **Bártfa** (Bardejov) a lengyel–magyar kereskedelem útvonalain feküdtek. A városok kiváltságai fokozatosan vezettek a **szabad királyi város** (latinul libera regia civitas) státusához, amely a 14–15. században a legsikeresebb településeket juttatta közvetlen királyi joghatóság alá.

A mai Szlovákia területének gazdasági súlyát a középkorban mindenekelőtt a bányászat adta. A Garam és Ipoly közötti vulkanikus hegyvidéken a 13. században indult meg az ezüst-, réz- és aranybányászat. A legfontosabb bányavárosok közé tartozott **Selmecbánya** (Banská Štiavnica, németül Schemnitz), **Körmöcbánya** (Kremnica, németül Kremnitz), **Besztercebánya** (Banská Bystrica, németül Neusohl), **Újbánya** (Nová Baňa), **Bakabánya** (Pukanec), **Libetbánya** (Ľubietová) és **Bélabánya** (Banská Belá). A városok a **selmeci bányajog** (latinul ius montanum Schemnitzense) szerint szerveződtek. Ez a 13. század közepén írásba foglalt szabályrendszer rögzítette a bányavállalkozók, a bányamunkások és a városi hatóságok jogait, és mintául szolgált más közép-európai bányavidékek számára. A 14. században a legjelentősebb bányavárosokból **hét bányaváros** (szlovákul sedem banských miest) néven ismert szövetség alakult, amely a királyi jövedelmek szempontjából kulcsszerepet játszott. Körmöcbányán I. Károly uralkodása alatt, a hagyományosan 1328-ra tett dátumtól kezdve királyi pénzverde működött, és ott verték a magyarországi aranyforintot.

A 13–14. század fordulóján a királyi hatalom átmenetileg meggyengült, és a mai Szlovákia területén is tartományúri hatalmi tömbök alakultak ki. A legismertebb közülük **Csák Máté** (szlovákul Matúš Čák, latinul Matthaeus de Csák) volt, aki a Vág és Nyitra vidékétől a Tátra aljáig terjedő uradalmakat vont ellenőrzése alá. I. Károly (Károly Róbert, 1301/1308–1342) a **rozgonyi csatában** (1312, szlovákul bitka pri Rozhanovciach) győzte le az oligarchák koalícióját, majd Csák Máté 1321-es halála után fokozatosan visszaszerezte a királyi várakat és birtokokat. A királyi hatalom restaurációja a vármegyei intézmények megerősödésével járt, és lehetővé tette a bányászat, a városok és a kereskedelem fellendülését.

A 15. század első fele ismét katonai bizonytalanságot hozott. A **huszita háborúk** idején huszita csapatok többször betörtek a mai Szlovákia területére, elfoglalva több várost és várat. A huszita hadvezér, **Jiskra János** (csehül Jan Jiskra z Brandýsa) hosszú évekig ellenőrzött jelentős felső-magyarországi területeket, köztük bányavárosokat is. A huszita jelenlét nemcsak pusztítást hozott, hanem a cseh nyelv és a huszita vallási eszmék terjedését is elősegítette. A cseh nyelvű írásbeliség a 15. században a szláv nyelvű városi lakosság körében erősödött, ami hosszabb távon a szlovák nyelvjárások és a cseh közötti írásbeli kapcsolat fontos háttérjelensége lett.

A 15. század közepén **Mátyás király** (1458–1490) uralma alatt a királyi hatalom ismét megerősödött. Mátyás rendszeres adókat vetett ki, korszerűsítette a királyi jövedelmeket, és a bányavárosokból, valamint a felvidéki vármegyékből jelentős bevételeket szerzett. A középkor végén a Jagelló-kor hozta el a magyar és cseh királyságok perszonálunióját **II. Ulászló** (1490–1516) személyében, ami tovább erősítette a cseh és a felvidéki szláv nyelvű területek közötti kapcsolatokat. A késő középkori rendiség keretei között a mai Szlovákia területén a nemesi vármegyék, a szabad királyi városok, a bányavárosi szövetségek és az egyházi testületek egyaránt a királyság rendi politikai rendszerének szereplőivé váltak.

A terület határvidéki jellegét jól mutatja a **szepesi városok elzálogosítása**. Zsigmond király 1412-ben tizenhárom szepesi várost zálogosított el II. Ulászló lengyel királynak, hogy a lengyel–magyar szövetséget és a hadviselést finanszírozza. A városok lengyel igazgatás alatt maradtak, és csak 1772-ben, Lengyelország első felosztása idején kerültek vissza Magyarországhoz. Az elzálogosítás nemcsak a Szepesség belső jogi megosztottságát mélyítette, hanem azt is mutatja, hogy a térség a középkor végén is a lengyel és a magyar királyság közötti összekötő, illetve ütközőzóna része volt.

### 19.1.4 Nyelvek, etnikumok és a szlovák etnogenezis kérdése

A középkori források nem ismerik a modern értelemben vett „szlovák” nemzetet, és a mai Szlovákia területét nem tekintették egységes etnikai térnek. A szláv nyelvű lakosságot a magyar oklevelek gyakran **tót** (latinul Sclavus, a későbbi szlovák terminológiában Slovák) megnevezéssel illették, de ez a kifejezés a középkorban általában bármely szláv nyelvű csoportot jelölhetett, ezért nem azonosítható automatikusan a modern szlováksággal. A nyugati szláv dialektuskontinuum részeként a mai nyugat- és közép-szlovákiai nyelvjárások a cseh nyelvjárásokkal is folyamatos átmenetet alkottak. A cseh és a szlovák közötti nyelvi távolság a késő középkorban és a kora újkorban fokozatosan nőtt, de a középkorban a helyi szláv beszélők identitása elsősorban lokális, vallási és rendi keretekben értelmezhető.

A mai Szlovákia területének középkori lakossága többnyelvű és többkultúrájú volt. A déli sávban, a Duna és az Ipoly mentén magyar falvak és mezővárosok helyezkedtek el, a városokban pedig gyakran német ajkú polgárság alkotta a vezető réteget. A németek nemcsak a Szepességben, hanem a bányavárosokban, Pozsonyban, Kassán és más szabad királyi városokban is meghatározó szerepet játszottak. A szláv nyelvű lakosság a vidéki térségekben és a kisebb mezővárosokban alkotta a többséget, de a városi tanácsokban való részvétele a késő középkorban fokozatosan erősödött.

A 14–15. században a Kárpátok északkeleti lejtőin **ruszin** (rutén) pásztorközösségek telepedtek le. A betelepülés részben a **vlach jog** (latinul ius Valachicum) keretében zajlott, amely elsősorban hegyvidéki pásztorkodó életmódhoz és adózási formához kötött jogrend volt. A középkori forrásokban „vlach” vagy „rutén” megnevezésű csoportok nem feltétlenül feleltethetők meg egy az egyben a későbbi etnikai kategóriáknak; a jogi és életmódbeli ismérvek gyakran fontosabbak voltak, mint a nyelvi identitás.

A zsidó közösségek a 13. század végétől mutathatók ki a városokban, így Pozsonyban, Nagyszombatban, Kassán és a bányavárosokban. Jogállásuk a király kamarájához kötődött, ami adózásukat és védelmüket a királyi jövedelmekhez kapcsolta. A városi céhek és kereskedőrétegek, valamint a zsidó hitel- és kereskedői tevékenység közötti verseny időnként helyi konfliktusokhoz vezetett, de a középkori pozíciójuk lényegesen eltért a kora újkori és modern antiszemitizmus rendszerszerű formáitól. A **roma** közösségek megjelenését a 14–15. század fordulóján említik a források. A hagyományosan 1423-ra tett, de hitelességében vitatott oklevél Zsigmond király menlevelét adja egy László vajda vezette cigány csoportnak; ez a Balkán felől érkező, kezdetben vándorló közösségek korai jelenlétének egyik jelzése.

A középkori etnikai arányokra vonatkozó adatok nem összeírásokból származnak, hanem okleveles említésekből, bírósági iratokból, városi könyvekből és egyházi tizedjegyzékekből. A rekonstrukciók ezért becslések. A mai Szlovákia területén a késő középkorban valószínűleg a szláv nyelvű lakosság alkotta a legnagyobb csoportot, különösen a hegyvidéki és völgyi falvakban, míg a városok etnikai összetétele mozaikosabb volt. A németek aránya a bányavárosokban és a Szepességben magas lehetett, a déli sávban pedig a magyar jelenlét volt erőteljes.

A szlovák etnogenezis kérdése a modern történetírás egyik vitatott területe. A szlovák nemzeti történeti hagyomány a Nagymorva államtól kezdve hangsúlyozza a szláv nyelvű lakosság folytonosságát, és a középkori tót/szláv közösségeket a szlovák nemzet elődeiként értelmezi. A kritikai történetírás ezzel szemben rámutat arra, hogy a modern szlovák nemzeti identitás a 18–19. században, a nemzeti ébredés folyamataiban alakult ki, és hogy a középkori lokális, rendi és nyelvi identitások nem feleltethetők meg a modern nemzetfogalomnak. Ez a vita nem egyszerű ténykérdés, hanem a források értelmezését, a nyelvtörténeti rekonstrukciót és a nemzeti emlékezetpolitikát egyaránt érinti.

### 19.1.5 Források és bizonytalanságok

A 9. századi Nagymorva történetére vonatkozóan a legfontosabb írott források a frank évkönyvek, a salzburgi egyházi hagyományt rögzítő *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, valamint VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár *De administrando imperio* című művének vonatkozó fejezetei. A régészeti feltárások Mikulčice, Nyitra, Dévény és más lelőhelyeken folyamatosan új eredményeket hoznak, ám a várak és települések etnikai hovatartozása, a Nagymorva hatalom pontos kiterjedése és a 10. századi átmenet lefolyása vitatott. A nagymorva állam végét számos kutató 906/907 körülre teszi, de a kortárs források hiányosak, ezért a kronológia bizonytalan.

A 11–13. századi magyar királyságra vonatkozóan királyi oklevelek, krónikák és egyházi iratok állnak rendelkezésre. A korai elbeszélő források, így Anonymus *Gesta Hungarorum*a vagy a Képes Krónika szöveghagyománya nem tekinthető eseménytörténeti értelemben szó szerinti leírásnak. A vármegyei beosztás kialakulása fokozatos volt, ezért az egyes megyék „alapításának” évszámai a legtöbb esetben nem adhatók meg pontosan. A nyitrai püspökség létrejöttének időpontja ugyancsak vitatott.

A város- és bányászattörténet forrásai a városi kiváltságlevelek, bányajogi szabályzatok, városi jegyzőkönyvek, adókimutatások és céhiratok. E források alapján jól dokumentálható a bányavárosok jogi és gazdasági fejlődése, ám a lakosságszámra és az etnikai összetételre vonatkozó adatok hiányosak. A középkori demográfiai becslések általában a későbbi adóösszeírásokból és bírósági névanyagból indulnak ki, ezért nagyságrendi bizonytalansággal terheltek.

A szlovák etnogenezis és a középkori szláv lakosság kontinuitása a legvitatottabb kérdések közé tartozik. A modern nemzeti történetírásban a Nagymorva-örökség erős emlékezetpolitikai töltetet kapott, ezért a korszakra vonatkozó állításoknál különösen fontos megkülönböztetni a dokumentált intézménytörténetet, a régészeti rekonstrukciót és a nemzeti narratívát.

### 19.1.6 Rövid összefoglaló

- A mai Szlovákia területe a 9. században a Nagymorva államalakulat része volt, Nyitra és a Vág-vidék fontos hatalmi központokkal, de Nagymorva nem azonos a modern szlovák államisággal.
- A 10. században a magyar törzsszövetség fokozatosan ellenőrzése alá vonta a területet, amely a 11. századtól a keresztény Magyar Királyság intézményrendszerébe integrálódott.
- A királyi vármegyék (Pozsony, Nyitra, Trencsén, Szepes, Sáros, Zemplén és mások) a királyi hatalom igazgatási és katonai keretét adták, de határaik nem egyeznek a mai szlovák államhatárokkal.
- A 13–14. században a német hospesek betelepülése, a bányászat és a városiasodás nyomán virágzó városhálózat alakult ki, köztük a hét bányaváros és a szabad királyi városok.
- A tartományúri széttagoltságot I. Károly törte meg, és a 14. században a terület gazdasági súlya – elsősorban a bányászat és a lengyel–magyar kereskedelem révén – jelentősen megnőtt.
- A 15. században a huszita háborúk, Jiskra János uralma és a szepesi városok lengyel elzálogosítása mutatják a térség határvidéki, összekötő szerepét.
- A középkori lakosság többnyelvű volt; a szláv nyelvű „tót” lakosság mellett németek, magyarok, zsidók, ruszinok és romák is éltek a területen.
- A modern szlovák nemzeti identitás a 18–19. század folyamán alakult ki; a középkori szláv nyelvjárások és regionális identitások nem vetíthetők vissza nemzeti kategóriaként.

### 19.1.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen dokumentált intézményi alapjai voltak Nagymorva hatalmának, és miért vitatott a modern szlovák államisággal való közvetlen azonosítása?
2. Miért nem tárgyalható a mai Szlovákia középkori története a mai államhatárok visszavetítésével, és hogyan működött a vármegyei integráció?
3. Milyen gazdasági és jogi tényezők magyarázzák a 13–14. századi bányavárosok és szabad királyi városok felemelkedését?
4. Hogyan mutatja meg Csák Máté hatalmának megtörése és a szepesi városok elzálogosítása a terület határvidéki jellegét?
5. Mely forrástípusokra támaszkodhatunk a középkori etnikai viszonyok vizsgálatában, és miért tekinthetők ezek a rekonstrukciók bizonytalannak?

## 19.2 A reformáció és a rekatolizáció

### 19.2.1 A reformáció és a rekatolizáció a szlovák területeken

A 16. század elején a Magyar Királyság északi, többségében szláv ajkú – később Felső-Magyarországként emlegetett – területei nem alkottak önálló politikai egységet. A régió bányavárosai, kereskedővárosai és nemesi birtokai a Magyar Királyság szerves részeiként működtek, ám nyelvi, társadalmi és gazdasági szerkezetük sajátos feltételeket teremtett a kora újkori vallási változások számára. A reformáció itt nem egyetlen központból, hanem párhuzamos csatornákon – bányavárosi polgárság, német ajkú közösségek, diákok és prédikátorok migrációja, valamint a nemesség patronázsa – keresztül terjedt. A század második felében a katolikus megújulás sem pusztán külső kényszer volt: a jezsuita misszió, a főúri támogatás és a népi vallásosság új formái együtt alakították ki azt a felekezeti térképet, amely egészen a 18. századig meghatározta a régiót. Ez az alfejezet a 16–17. századi vallási átalakulást tárgyalja, különös tekintettel a lutheránus irányzat elterjedésére, a katolikus reformra, a rekatolizáció mechanizmusaira, valamint a vallási konfliktusok és a rendi ellenállás összefonódására.

#### 19.2.1.1 A lutheránus reformáció kibontakozása és terjedési csatornái

A reformáció első hullámát a szlovák területeken elsősorban a **német ajkú bányavárosok** és kereskedőközpontok közvetítették. A 15. század végén és a 16. század elején a felvidéki bányavárosok – **Körmöcbánya** (szlovákul *Kremnica*, németül *Kremnitz*), **Selmecbánya** (*Banská Štiavnica*, *Schemnitz*), **Besztercebánya** (*Banská Bystrica*, *Neusohl*) –, valamint a keleti **Lőcse** (*Levoča*, *Leutschau*) és **Kassa** (*Košice*, *Kaschau*) polgársága élénk kereskedelmi és kulturális kapcsolatot tartott fenn a német birodalmi városokkal, különösen Nürnberggel, Augsburggal és Boroszlóval. E városok német patríciusrétege a Luther tanításait közvetlenül megismerő vándorló prédikátorok és kereskedők révén már az 1520-as években találkozott a wittenbergi reformáció eszméivel.

A terjedés másik csatornáját a **diákmigráció** jelentette. A korszakban a Felvidékről számos fiatal tanult a krakkói egyetemen, majd az 1520-as évektől egyre többen a wittenbergi egyetemen is. Wittenberg vonzása a szlovák területekről azért volt erős, mert Luther és Melanchthon tanítása viszonylag gyorsan eljutott a magyar királyság német polgárságához, a bányavárosi lelkészek pedig gyakran maguk is ott tanultak. A Wittenbergben képzett prédikátorok hazatérve a városi iskolákban és templomokban kezdték terjeszteni az új tanokat; a **bányavárosi iskolák** hamarosan a lutheránus oktatás regionális központjaivá váltak. A dokumentált tények közé tartozik, hogy több felvidéki város már az 1530-as években lutheránus prédikátort alkalmazott, és a városi tanácsok ellenőrzése alá vonta az egyházi javakat. A pontos időpontok és személyek azonban városonként eltérő forrásbázissal rekonstruálhatók, ami a helyi kutatások egyik bizonytalansági tényezője.

A harmadik csatorna a **nemesi patronázs** volt. A Magyar Királyság északi területein a 16. század közepére jelentős nemesi famíliák csatlakoztak a reformációhoz. A **Thurzó család**, amely bányavállalkozóként és nagybirtokosként a Felvidék egyik leggazdagabb famíliája volt, az 1540-es évektől nyíltan támogatta a lutheránus egyházközségeket. A család több tagja Wittenbergben tanult, és birtokaikon evangélikus prédikátorokat és iskolamestereket alkalmazott. Hasonló szerepet játszott a **Révay**, a **Drugeth** és a **Báthory** család egyes ága is, bár a nemesi családok felekezeti hovatartozása a század folyamán többször változott, és a családon belüli felekezeti megoszlás sem volt ritka. A nemesi támogatás azért volt döntő, mert a kegyúri jog alapján a földesúr határozta meg a birtokán lévő templom felekezeti jellegét, és a falu lakossága

gyakran követte a földesúr vallási irányváltását. Ez a **cuius regio, eius religio** elv gyakorlati érvényesülése volt anélkül, hogy a Magyar Királyságban formálisan törvénybe iktatták volna.

#### 19.2.1.2 A lutheránus egyházszervezet és a városi reformáció

A 16. század közepére a szlovák területek városi központjainak többségében a **lutheránus irányzat** vált meghatározóvá. A lutheránus egyházszervezet sajátossága volt, hogy a városi tanácsok jelentős szerepet kaptak az egyházi ügyek irányításában: a prédikátorok kinevezése, az iskolák felügyelete és az egyházi vagyon kezelése a világi hatóságok kezébe került. A bányavárosokban a lutheránus reformáció a bányászati konjunktúra társadalmi feszültségeivel is összefonódott. A bányamunkások és a városi szegények egy része a lutheránus tanításban a fennálló egyházi hierarchia bírálatának lehetőségét látta, bár a radikálisabb társadalmi követelések – a német parasztháborúhoz hasonló mozgalmak – a Felvidéken nem bontakoztak ki számottevő mértékben.

A lutheránus reformáció terjedésének fontos állomása volt az **1549-es zsolnai zsinat**, amelyet a rendi és városi küldöttek együttesen szerveztek. Ezen a zsinaton a felvidéki lutheránus egyházközségek közös hitvallást fogadtak el, és lépéseket tettek az egyházi struktúra megszilárdítására. A zsolnai zsinatot a szlovák történetírás a reformáció regionális intézményesülésének egyik mérföldköveként tartja számon, bár a zsinat pontos határozatairól és résztvevőiről fennmaradt források töredékesek. A zsinat jelentősége abban állt, hogy megmutatta: a lutheránus egyházközségek nem csupán egyes városok elszigetelt kezdeményezései voltak, hanem regionális hálózatot alkottak, amely képes volt közös döntéseket hozni.

A lutheránus reformáció szlovák területeken való elterjedésének egyik sajátossága a **nyelvi kérdés** volt. A városi német polgárság számára természetes volt a német nyelvű prédikáció és liturgia, de a szlovák falusi és mezővárosi lakosság számára a reformáció üzenete csak akkor vált hozzáférhetővé, ha anyanyelvén szólalt meg. A 16. század második felében a lutheránus prédikátorok egy része ezért **cseh nyelvű** nyomtatványokat használt, mivel a cseh nyelv a 15. századi huszita hagyomány nyomán már rendelkezett kialakult vallási irodalmi normával. A cseh nyelv használata a szlovák területeken nem csupán gyakorlati kérdés volt, hanem a csehországi protestáns hagyománnyal való szoros kapcsolatot is jelképezte. A szlovák nyelvű prédikáció azonban fokozatosan teret nyert; a 16. század végén keletkezett **szlovák nyelvű énekeskönyvek** és katekizmusok – például a **Tranoscius-féle énekeskönyv** későbbi előzményei – a lutheránus egyházközségekben a nemzeti nyelvű vallásosság alapjait vetették meg. Itt érdemes hangsúlyozni, hogy a modern szlovák nyelv kialakulása előtt a szlovák nyelvjárások beszélői számára a cseh írásbeliség volt a természetes irodalmi minta, így a reformáció első évszázadában a „szlovák nyelvű” jelző inkább a szlovák nyelvjárási elemeket is tartalmazó cseh írott nyelvet jelöli.

#### 19.2.1.3 A reformáció radikálisabb irányzatai és a felekezeti pluralizmus

A lutheránus irányzat mellett a 16. század második felében a Felvidéken megjelentek a **református (kálvinista)** közösségek is, elsősorban a keleti vármegyékben és a Magyar Alföld felé eső déli sávban. A református irányzat a nemesség egy részénél talált támogatásra; a **Bocskai** és a **Rákóczi** család birtokainak északi peremvidékein református prédikátorok működtek. A református közösségek jelenléte a szlovák területeken azonban kisebb mértékű volt, mint a lutheránusoké, és főként a magyar nyelvű településekre koncentrálódott. A **szlovák ajkú lakosság körében a lutheránus irányzat maradt meghatározó**, amit a 16–17. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek és a zsinati határozatok egyaránt alátámasztanak.

A **felekezeti pluralizmus** a 16. század végén a szlovák területeken nem csupán a protestáns és katolikus egyházak párhuzamos jelenlétét jelentette, hanem a városokon belüli felekezeti

feszültségeket is. A bányavárosok német polgársága gyakran lutheránus volt, míg a környező falvak szlovák lakossága katolikus maradt vagy éppen fordítva. A **templomok használata** körüli viták – a szlovák nyelvű prédikáció engedélyezése, a közös temetők, az egyházi vagyon megosztása – a mindennapok állandó konfliktusforrását képezték. A városi tanácsok többsége a lutheránus többség érdekében korlátozta a katolikus istentiszteletet, míg a katolikus földesurak birtokaikon a protestáns prédikátorok működését tiltották. Ez a **felekezeti patchwork** a kora újkorban nem kivétel, hanem szabály volt, és a mindennapi együttélés gyakorlati formái – a vegyes házasságok, a közös ünnepek, a piaci kapcsolatok – legalább annyira fontosak voltak, mint a hivatalos egyházi állásfoglalások.

#### 19.2.1.4 A katolikus megújulás és a jezsuita misszió

A katolikus egyház a 16. század közepén a Magyar Királyság északi területein súlyos hanyatlással nézett szembe. A püspöki székhelyek közül az **esztergomi érsekség** az oszmán terjeszkedés következtében gyakorlatilag nem tudta ellátni egyházkormányzati feladatait a Felvidéken, a helyi plébániahálózat pedig a paphiány és a földesúri nyomás miatt erodálódott. A katolikus megújulás első jelei az 1560-as években mutatkoztak, amikor a **nagyszombati** (szlovákul *Trnava*, latinul *Tyrnavia*) egyházi központ megerősödött, és az esztergomi káptalan is Nagyszombatba helyezte át székhelyét. Nagyszombat a következő évtizedekben a katolikus reform egyik legfontosabb felvidéki központja lett.

A katolikus megújulás legfontosabb eszköze a **jezsuita rend** megtelepítése volt. A jezsuiták **1561-ben** érkeztek Nagyszombatba, ahol iskolát és rendházat alapítottak. Az intézmény gyors fejlődésnek indult, és **1635-ben Pázmány Péter** esztergomi érsek itt alapította meg a **nagyszombati egyetemet**, amely a későbbi budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem elődje. A jezsuita iskolahálózat a 17. században a katolikus rekatolizáció egyik legfontosabb bázisává vált: az itt képzett világi papok és tanárok a katolikus tanítás hordozóiként tértek vissza a vidéki plébániákra. A jezsuita misszió sajátos vonása volt a **szlovák és cseh nyelvű prédikáció** támogatása: a jezsuiták felismerték, hogy a szlovák ajkú lakosság megszólításához nem elegendő a latin vagy a magyar nyelv, ezért nyelvi képzést és anyanyelvű katekizmusokat rendszeresítettek. A jezsuita misszió tehát paradox módon a szlovák nyelvű vallásos irodalom virágzásához is hozzájárult.

A katolikus megújulás másik fontos szereplője a **ferences rend** volt. A ferencesek a középkori alapítású kolostoraik révén jelen voltak a szlovák területeken, és a 17. században a vidéki lakosság katolikus pasztorációjában játszottak kulcsszerepet. A ferences prédikátorok gyakran járták a falvakat, és a népi vallásosság hagyományos formáit – búcsújárás, szentkultusz, processzió – összekapcsolták a tridenti katolikus megújulás igényeivel. A ferences és jezsuita misszió eredményeként a 17. század második felére a szlovák területek katolikus plébániahálózata fokozatosan talpra állt, bár a paphiány egészen a 18. századig érezhető maradt.

#### 19.2.1.5 A rekatolizáció mechanizmusai és a mindennapi vallásgyakorlat

A **rekatolizáció** a 17. században nem egyetlen, központilag irányított folyamat volt, hanem több, egymással párhuzamos mechanizmus együttes eredménye. Az első mechanizmus a **kegyúri jog** gyakorlása volt: a katolikus földesurak birtokaikon visszakövetelték a protestánsok által használt templomokat, és katolikus plébánosokat neveztek ki. A második a **jezsuita iskolahálózat** hatása volt: a katolikus elitképzés révén a következő nemzedék már katolikus meggyőződéssel lépett a közéletbe. A harmadik mechanizmus a **hadieseményekkel járó kényszer** volt: a 17. századi felkelések és a Habsburg-hatalom megerősödése nyomán a protestáns egyházközségek gyakran elvesztették templomaikat, iskoláikat és prédikátoraikat.

A rekatolizáció ütemét azonban nem szabad eltúlozni. A 17. század végén a szlovák területek jelentős része még mindig lutheránus többségű volt, különösen a bányavárosokban és a nyugati vármegyékben. A **protestáns egyházközségek** a Habsburg-centralizációval szembeni rendi ellenállás egyik bázisát is képezték. A vallási kérdés és a rendi szabadságjogok összefonódása a 17. században a Felvidéken a politikai konfliktusok állandó elemévé vált. A **bányavárosok lutheránus polgársága** a királyi kiváltságlevelekre hivatkozva védte egyházi autonómiáját, míg a katolikus uralkodóház a rekatolizációt az uralkodói hatalom megerősítésének eszközeként is használta.

A mindennapi vallásgyakorlat szempontjából a korszak egyik legfontosabb jelensége a **barokk népi vallásosság** kibontakozása volt. A 17. század végétől a katolikus egyház a szlovák területeken is szorgalmazta a búcsújáróhelyek, a szentkultuszok és a körmenetek fejlesztését. A barokk vallásosság érzéki, közösségi formái – a díszes templomok, a látványos liturgia, a passiójátékok – a falusi és mezővárosi lakosság számára is vonzó keretet adtak a katolikus identitásnak. A protestáns közösségekben ezzel szemben a prédikáció, az éneklés és a családi kegyesség – a házi áhítat, a katekizmus-oktatás – kapott hangsúlyt. A két felekezet eltérő vallásgyakorlata a mindennapok szintjén is érzékelhető kulturális különbségeket hozott létre, amelyek a későbbi évszázadokban a nemzeti identitás formálódásában is szerepet játszottak.

#### 19.2.1.6 A török háborúk, a felkelések és a vallás

A 16–17. századi szlovák területek vallástörténete nem választható el a Magyar Királyság egészét sújtó **oszmán háborúktól** és a **Habsburg–rendi konfliktusoktól**. Az oszmán terjeszkedés következtében a Magyar Királyság központi területei elvesztek, és a királyság súlypontja északra, a Felvidékre és a nyugati határvidékre tolódott. Ez a földrajzi átrendeződés a Felvidék gazdasági és kulturális felértékelődését hozta: a bányavárosok bevételei, az ide menekült egyházi intézmények és a virágzó kereskedelem a régiót a királyság egyik legfontosabb tartópillérévé tették.

A 17. században a **Bocskai-felkelés** (1604–1606), a **Bethlen Gábor-féle hadjáratok** (1619–1626), a **Thököly-felkelés** (1678–1685) és a **Rákóczi-szabadságharc** (1703–1711) mind érintették a szlovák területeket. E felkelések vallási dimenziója kettős volt: egyrészt a protestáns nemesség és városok a Habsburg-központosítással szemben a vallásszabadság és a rendi kiváltságok védelmében ragadtak fegyvert, másrészt a katolikus Habsburg-udvar a rekatolizációt a lázadó területek pacifikálására is használta. A Bocskai-felkelést lezáró **bécsi béke** (1606) a vallásszabadságot korlátozottan ugyan, de biztosította, ami a protestáns rendek számára átmeneti győzelem volt. A Thököly-felkelés leverése után azonban a Habsburg-hatalom a Felvidéken erőszakosabb rekatolizációba kezdett, és több protestáns egyházközséget felszámoltak.

A **Rákóczi-szabadságharc** idején a szlovák területek lakossága a frontvonalak átvonulásától, a hadisarcoktól és a járványoktól szenvedett. A szabadságharc bukása után a **szatmári béke** (1711) a vallásügyben kompromisszumos rendezést hozott, de a rekatolizáció a 18. században is folytatódott. A század közepére a katolikus egyház a szlovák területeken ismét a legnagyobb felekezetté vált, bár a lutheránus közösségek – különösen a bányavárosokban és a nyugati megyékben – megőrizték intézményeiket és sajátos kulturális arculatukat.

#### 19.2.1.7 A barokk és a rekatolizáció kulturális következményei

A rekatolizáció a szlovák területeken nem csupán vallási, hanem kulturális átalakulást is hozott. A barokk egyházi művészet – templomépítészet, oltárépítés, freskófestés – a 17. század végétől a szlovák városokban és falvakban is megjelent. A jezsuita és ferences templomok, a nagyszombati egyetemi épületek és a főúri kastélyok barokk reprezentációja a katolikus egyház és a Habsburg-hatalom szövetségét jelenítette meg. Ugyanakkor a barokk egyházi kultúra a szlovák ajkú lakosság

mindennapi vallásosságába is beépült: a búcsújáróhelyek – például **Sasvár** (*Šaštín*) vagy **Zobor** – a 17. század végétől a katolikus szlovák népi vallásosság központjaivá váltak.

A protestáns közösségek kulturális ellenállásának legfontosabb formája az **iskolázás és a könyvkiadás** volt. A lutheránus bányavárosi iskolák a 17. században is működtek, és a városi polgárság fiait latin retorikára, teológiára és kereskedelmi ismeretekre tanították. A lutheránus könyvkiadás – a német és cseh nyelvű katekizmusok, énekeskönyvek, bibliai idézetek – a protestáns identitás fenntartásának egyik legfontosabb eszköze volt. A rekatolizáció nyomására a protestáns közösségek gyakran éppen az oktatásba és a könyvkultúrába fektettek, ami hosszú távon a szlovák evangélikus értelmiség kialakulásához vezetett.

A 18. század elejére a szlovák területek vallási térképe jelentősen átalakult a 16. század közepi állapothoz képest. A lutheránus többségű bányavárosok, a katolikus földesúri birtokok, a református magyar közösségek és a vegyes lakosságú mezővárosok egymás mellett élése a felekezeti viszonyok bonyolult mozaikját hozta létre. Ez a mozaik a következő évszázadban a nemzeti ébredés idején új jelentőséget kapott: a szlovák nyelvű lutheránus és katolikus értelmiség párhuzamos hálózatai a modern szlovák nemzeti mozgalom két pólusát alkották.

### 19.2.2 Források és bizonytalanságok

A 16–17. századi szlovák területek vallástörténetének rekonstrukciója több forrástípusra támaszkodik. Az **egyházlátogatási jegyzőkönyvek** (canonica visitatio) a legfontosabb források közé tartoznak: ezek a 17. század végétől fennmaradt iratok a plébániák felekezeti hovatartozását, a lelkészek nyelvi képzettségét és a templomi felszerelést is rögzítették. A **zsinati határozatok** és a **városi tanácsi jegyzőkönyvek** a lutheránus egyházszervezet működéséről adnak képet, míg a **jezsuita rendi iratok** – évkönyvek, iskolai anyakönyvek, missziós jelentések – a katolikus megújulás belső nézőpontját tükrözik.

A kutatás egyik bizonytalansága a **felekezeti arányok becslése**. A 16–17. századból nincsenek megbízható, teljes körű felekezeti statisztikák; a történészek az egyházlátogatási jegyzőkönyvek és a zsinati iratok alapján készítenek becsléseket, amelyek azonban csak a forrással rendelkező településekre érvényesek. Azt sem tudjuk pontosan, hogy a földesúri rekatolizáció nyomán a falusi lakosság milyen mértékben változtatott felekezetet, hiszen a kegyúri jog alapján történt váltások a lakosság belső meggyőződését nem feltétlenül tükrözték. A **népi vallásosság** és a mindennapi vallásgyakorlat forrásai szórványosak; a búcsújáróhelyek, a népi ájtatosságok és a házi kegyesség története gyakran csak közvetett nyomokból rekonstruálható.

Tudományos konszenzus övezi azt a megállapítást, hogy a reformáció a szlovák területeken elsősorban a német ajkú bányavárosok polgársága és a lutheránus irányzat révén terjedt, és hogy a katolikus megújulás legfontosabb eszköze a jezsuita misszió és iskolahálózat volt. Vita tárgyát képezi ugyanakkor, hogy a rekatolizáció mennyiben volt kényszerítő erejű, és mennyiben támaszkodott a lakosság önkéntes megtérésére. A korábbi szlovák történetírás a rekatolizációt gyakran egyoldalúan a Habsburg-uralom erőszakos, nemzeti elnyomó politikájaként ábrázolta, míg az újabb kutatások a katolikus megújulás belső dinamikájára, a népi vallásosság formáira és a felekezeti együttélés gyakorlataira is figyelmet fordítanak. Ez az értelmezési vita a mai szlovák emlékezetpolitikában is jelen van, különösen a lutheránus hagyomány és a katolikus barokk örökség megítélésében.

### 19.2.3 Rövid összefoglaló

- A 16. század elején a reformáció a szlovák területeken a német ajkú bányavárosok polgársága, a Wittenbergben tanult prédikátorok és a nemesi patronázs révén terjedt.

- A lutheránus irányzat vált meghatározóvá; az 1549-es zsolnai zsinat a regionális egyházszervezet egyik fontos állomása volt.
- A református közösségek elsősorban a keleti területeken és a magyar nyelvű településeken alakultak ki; a szlovák ajkú lakosság körében a lutheránus irányzat maradt domináns.
- A katolikus megújulás központja Nagyszombat lett; a jezsuita iskolahálózat és az 1635-ben alapított nagyszombati egyetem a rekatolizáció legfontosabb eszközei voltak.
- A rekatolizáció a kegyúri jog, a jezsuita oktatás és a hadiesemények együttes hatására, de nem egyenletes ütemben haladt; a 17. század végén a lutheránus közösségek számos városban megőrizték intézményeiket.
- A barokk népi vallásosság – búcsújáróhelyek, szentkultuszok, körmenetek – a katolikus identitás mindennapi formáit erősítette.
- A vallási konfliktusok a 17. században összefonódtak a Habsburg-ellenes rendi felkelésekkel és a török háborúkkal.

### 19.2.4 Önellenőrző kérdések

1. Milyen társadalmi és gazdasági tényezők magyarázzák, hogy a reformáció a szlovák területeken elsősorban a bányavárosokban terjedt?
2. Hasonlítsa össze a lutheránus és a katolikus megújulás oktatási stratégiáit a 16–17. századi Felvidéken. Milyen hosszú távú következményei voltak ezeknek a szlovák nyelvű értelmiség kialakulására?
3. Milyen források alapján tudjuk rekonstruálni a felekezeti arányokat a 17. századi szlovák területeken, és milyen bizonytalanságokkal kell számolnunk?
4. Hogyan befolyásolta a Habsburg-oszmán konfliktus és a rendi felkelések dinamikája a rekatolizáció ütemét és formáit?
5. Miért tekinthető a barokk népi vallásosság a katolikus megújulás egyik legfontosabb kulturális következményének a szlovák területeken?

## 19.3 A 18. század és a felvilágosodás

A 18. század a mai Szlovákia területén élők számára a **Magyar Királyságon** belül, a **Habsburg Monarchia** fennhatósága alatt telt. Ez a korszak nem a „szlovák történelem” önálló, elhatárolt fejezete volt, hanem a **Felső-Magyarország** (Felvidék, *Slovensko / Horné Uhorsko*) nevű soknyelvű régió története. A régió lakosságának többségét szlovák nyelvű jobbágyok és kézművesek alkották, de a városokban, bányavárosokban és mezővárosokban magyar, német, zsidó és más közösségek is éltek. Az államhatalom, a törvényhozás és a főpapság nyelve a latin és a magyar, a művelődés egy részének nyelve a német volt. A szlovák nyelvű elit vékony rétege – elsősorban evangélikus lelkészek, tanítók, katolikus papok és kisnemesek – ebben a században kezdte tudatosan felépíteni a saját, a birodalmi lojalitással összeegyeztethető, de nyelvi-kulturális sajátosságot hangsúlyozó programját. Ez a folyamat szorosan kapcsolódott a **felvilágosult abszolutizmus** birodalmi reformjaihoz, Mária Terézia és II. József intézkedéseihez, amelyek akarva-akaratlanul új oktatási, gazdasági és vallási kereteket teremtettek. Az alfejezet előzménye a A reformáció és a rekatolizáció című rész, ahol a felekezeti átalakulásokról volt szó.

### 19.3.1 A birodalmi keret és a felvilágosult abszolutizmus megjelenése

A rokonszenvtelen kifejezéssel felvilágosult abszolutizmusnak nevezett kormányzati irányzat a 18. század második felében a Habsburg Monarchiában az államhatalom erősítését, a gazdaság fejlesztését, a jogegységesítést, az oktatás kiterjesztését és a vallási türelem bizonyos formáit

kapcsolta össze. Ennek hátterében nem valamiféle elvont emberbaráti program állt, hanem a birodalmi verseny: a porosz–osztrák vetélkedés, a török elleni háborúk, Szilézia 1740-es elvesztése és a francia, majd orosz nagyhatalmi nyomás. A 18. század közepén Bécs számára világos volt, hogy a Magyar Királyság északi, hegyvidéki vármegyéi katonailag és gazdaságilag kulcsfontosságúak: itt húzódtak a lengyel határ felé vezető utak, a bányavárosok nemesfém- és réztermelése, a folyami kereskedelem és a sószállítás útvonalai.

**Mária Terézia** (uralkodott 1740–1780) a magyar rendiséggel szemben óvatosabb, **II. József** (1780–1790) radikálisabb politikát folytatott. A történetírásban konszenzus, hogy Mária Terézia reformjai lényegében a rendi intézményekkel együttműködve vagy azokat megkerülve, de még nem megszüntetve valósultak meg. II. József ezzel szemben a rendi jogokat látványosan háttérbe szorította: nem koronáztatta meg magát magyar királlyá, a latin helyett a németet akarta hivatalos nyelvvé tenni, és 1780-as évekbeli rendeletei a jobbágyviszonyok, a vallás és a közigazgatás átfogó átrendezését célozták. A reformok egy része azonban visszavonásra került 1790-ben, illetve a napóleoni háborúk idején.

A mai Szlovákia területét alkotó vármegyék – a teljesség igénye nélkül: Pozsony, Nyitra, Trencsén, Turóc, Liptó, Árva, Zólyom, Hont, Nógrád, Gömör, Szepes, Sáros, Abaúj és Zemplén egyes részei – a Magyar Királyság legfejlettebb bányászati és kézműves körzetei közé tartoztak. Ugyanakkor a lakosság jelentős része hegyvidéki, kisbirtokos paraszt, zsellér vagy bányász volt, és a 18. század második felében több éhínség, járvány és katonai beszállásolás sújtotta a régiót. A reformok így nem egyenletesen, hanem a helyi viszonyok, a földesúri érdekek és a felekezeti megosztottság szerint érvényesültek.

### 19.3.2 A Mária Terézia-kori államépítés: urbárium, közigazgatás, gazdaság

A szlovák nyelvű parasztság szempontjából a legfontosabb 18. századi intézkedés a **Helytartótanács** (Consilium Regium Locumtenentiale) és a **Magyar Udvari Kancellária** működésének megerősítése volt. Az 1760-as évektől a bécsi kormányszervek egyre több, a vármegyéknek küldött rendeletben szabályozták a vásártartást, az útdíjakat, a céheket és a vándorlást. A központosítás azonban a helyi nemesi vármegyék ellenállásába ütközött. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a magyar rendek többször halogatták a birodalmi adóterhek elfogadását, és a vármegyei önkormányzatot védték. E vita a szlovák jobbágyok számára azért volt érzékelhető, mert az adó és a katonai beszállásolás a vármegyei elosztás szerint terhelte a falvakat.

A paraszti terhek átláthatóbbá tételét szolgálta az 1767. évi **úrbéri pátens** (urbárium). Ez a rendelet vármegyénként szabályozta a jobbágytelkek nagyságát, a robot, a kilenced és a pénzbeli szolgáltatások mértékét. A Felvidéken nem volt egységes a birtokszerkezet: a bányavárosok és a mezővárosok egy része szabadabb jogállást élvezett, a hegyi falvakban a telkes jobbágyság mellett sok volt a házas zsellér és a pásztorkodásból élő. Az urbárium a jobbágy és a földesúr közötti jogviszonyt rögzítette, de nem szüntette meg a jobbágyságot. A történeti értelmezés körül vita folyik arról, hogy az urbárium valóban védte-e a parasztokat, vagy inkább az állami adóalap biztosítását szolgálta. A mérsékelt tudományos konszenzus szerint mindkét cél jelen volt: az államnak adózóképes parasztságra volt szüksége, ugyanakkor a rendelet a földesúri túlkapások ellen is adott panaszlehetőséget.

A városi és bányászati gazdaság szempontjából meghatározó volt a **bányavárosok** (Besztercebánya, Selmecbánya, Körmöcbánya, Úrvölgy és mások) helyzete. A 18. század közepén a bányászat a korábbi fénykorhoz képest hanyatlott, de a réz, a vas és a kisebb mennyiségű ezüst továbbra is fontos maradt. A selmecbányai **Bányászati Akadémia** (1762/1770-es években szervezett formában) az európai műszaki felsőoktatás egyik korai intézménye lett; oktatási nyelve a német volt, a hallgatók között a helyi német és szlovák családok fiai mellett külföldiek is megjelentek. Az akadémia létrehozása dokumentált tény, de azt, hogy milyen közvetlen hatása volt a szlovák

nyelvű lakosságra, nehéz mérni. A bányászati ismeretek, a kohászat és az erdőgazdálkodás új szaknyelve elsősorban a német műveltséghez kötődött, ami megerősítette a bányavárosok német jellegét.

A **manufaktúrák** száma a század második felében nőtt. A szepességi és a gömöri vasvidéken a vasgyártás, a posztó- és vászonkészítés, a papírmalmok és a sörfőzés jelentett piacra termelést. A kormányzat védővámokkal és kedvezményekkel próbálta a birodalmon belüli feldolgozóipart erősíteni. A források alapján azonban nem állítható, hogy a Felvidéken tömeges iparosítás indult volna; inkább szigetszerű, többnyire német és zsidó vállalkozói csoportokhoz kötődő fejlődésről beszélhetünk. A szlovák paraszti lakosság a háziiparban, a len- és kenderszövésben, a faesztergálásban és a vándoriparban vett részt. A drótosok, ablakosok, üvegesek és más, többnyire a szegényebb északi vármegyékből induló vándoriparosok a 18. században már rendszeresen járták a Monarchia belső tartományait. Ez a jelenség a későbbi szlovák önképre is hatott, de a 18. századi forrásokban elsősorban mint szegénységből fakadó munkavállalás jelenik meg, nem mint „nemzeti” sajátosság.

A Mária Terézia-kori egyházi és oktatási reformok közül kiemelkedik a **Ratio Educationis** (1777). Ez az első átfogó magyarországi tanügyi rendelet a népiskolák, a gimnáziumok és a felsőbb tanintézetek szervezetét szabályozta. A latin mellett a német és a „nemzeti” nyelvek oktatásának szerepét is elismerte, bár az oktatás nyelve az iskolaszintek szerint eltért. A Ratio a tankötelesek számát növelte, a tanítók képzését egységesítette, és a tananyagba a hittan, az írás, az olvasás, a számolás és a mezőgazdasági alapismeretek mellett a történelem és a földrajz elemeit is bevonta. A rendelet végrehajtása azonban lassú volt: a falusi iskolák felszereltsége gyenge, a tanítók fizetése alacsony, a gyermekek munkája a mezőgazdaságban továbbra is szükséges volt. A mai Szlovákia területén különösen az evangélikus és a katolikus iskolahálózat közötti versengés határozta meg a fejlődést. A katolikus egyház a Ratio nyomán megerősítette a plébániai iskolákat, míg az evangélikus közösségek a saját iskoláikat védték, és a tanítás nyelvében a cseh bibliai nyelv hagyományos formáját használták.

### 19.3.3 A vallási türelem és a felekezeti viszonyok új rendje

A 18. század második felének egyik legmélyebb változása a vallási viszonyok átrendeződése volt. A A reformáció és a rekatolizáció című részben tárgyalt kényszerű rekatolizáció után a szlovák evangélikus közösségek a törvényes artikuláris helyeken, rejtett gyülekezetekben és magánáhítatban őrizték hitüket. A helyi evangélikus nemesség, a városok és a külföldi egyetemekkel (Wittenberg, Jéna, Halle) fenntartott kapcsolatok biztosították a lelkészképzést. A bécsi udvar számára a protestánsok helyzete a porosz befolyás miatt is érzékeny ügy volt.

**II. József 1781. évi Türelmi rendelete** (Toleranzpatent) a magyarországi protestánsok és görögkeletiek számára korlátozott nyilvános vallásgyakorlatot engedélyezett. A rendelet feltétele volt, hogy a protestáns gyülekezet legalább száz családból álljon, és a templomnak ne legyen utcára nyíló bejárata, tornya vagy harangja. A Türelmi rendelet a zsidókra külön, korlátozó intézkedésekben vonatkozott. A dokumentum ténye vitathatatlan, de a hatás értékelése vitatott. A protestáns egyháztörténet-írás hagyományosan mérföldkőnek tekinti, mert lehetővé tette az evangélikus gyülekezetek újjászerveződését a szlovák nyelvű falvakban és városokban. Ugyanakkor a források azt mutatják, hogy a rendelet után is maradtak jogi és anyagi akadályok, a katolikus hierarchia helyi szinten gyakran késleltette a kérvények elbírálását. A legfontosabb közvetlen hatás az volt, hogy az evangélikus iskolahálózat és a lelkészképzés új lendületet kapott, és a szlovák nyelvű evangélikus értelmiség intézményi bázisa megszilárdult.

A zsidó lakosság helyzete a 18. században a magyarországi és a morvaországi zsidórendtartások szerint alakult. A mai Szlovákia területének nyugati városaiban, Pozsonyban és környékén, valamint a nagybirtokok mezővárosaiban élt jelentős askenázi közösség. A zsidóság adózása,

lakhatási engedélye és foglalkozási lehetőségei szigorúan szabályozva voltak. II. József rendeletei a zsidókat német vezetéknév felvételére, állami iskolába járásra és a céheken kívüli foglalkozások rendezésére kötelezték, a türelmi rendelet ugyanakkor nem adott teljes polgárjogot. A zsidó közösségek emlékezetében e korszak a hagyományos autonómia csökkenését és az állami beavatkozás növekedését hozta; a használható források a vármegyei összeírások, a helytartótanácsi rendeletek és a hitközségi iratok, de a családi szintű hatások nehezen rekonstruálhatók.

A **görögkatolikus** (ortodox hagyományból római egységre lépett) egyház a keleti szlovák és ruszin vidékeken, különösen Sárosban, Zemplénben és Abaújban, a 18. században egyre inkább önálló egyházszervezetként működött. Az 1771-ben megalakult **munkácsi görögkatolikus püspökség** (a korábbi joghatósági viták után) a régió ruszin és szlovák nyelvű híveinek jelentős részét fogta össze. A püspökség papjai a latin és a szláv liturgikus nyelv mellett a helyi keleti szláv és szlovák nyelvjárásokat is használták a prédikációban. A görögkatolikus egyház szerepe azért fontos a szlovák és a ruszin identitás későbbi alakulásában, mert a 19. századi nemzeti mozgalmak egy része éppen e papságból merített. A 18. század végi források azonban még nem „nemzeti egyházként" írják le a görögkatolikus közösséget, hanem felekezeti és nyelvi csoportként.

### 19.3.4 Az oktatás kiterjesztése és a műveltség nyelvi rétegződése

A 18. század második felének oktatási változásai nem egyszerűen a felvilágosult állam „jótéteményeként" értelmezhetők, hanem a birodalom igazgatási szükségleteiből is következtek. Az adóösszeírások, a katonai sorozás, a járványrendeletek és a bírósági írásbeliség megkívánta az írástudó jegyzőket, tiszteket, papokat és tanítókat. A Ratio Educationis nyomán a **tanítóképzők** (normalis iskolák) a nagyobb városokban jöttek létre. A tanítók egy része latinul és németül is tudott, de a falusi iskolákban gyakran csak a helyi szlovák nyelvjárást beszélte. A tanításban használt szlovák anyanyelvi katekizmusok, ábécéskönyvek és énekeskönyvek iránti igény növekedett. Ezt az igényt részben a katolikus egyház pozsonyi és nagyszombati nyomdái elégítették ki, részben az evangélikus gyülekezetek saját kiadványai.

A szlovák nyelvű nyomtatványok nyelvi alapja nem volt egységes. A katolikus szerzők a nyugat-szlovák, nagyszombati nyelvjárást tették meg írott normává, az evangélikusok pedig a 16. századi cseh *Bibliát* (a kralicei cseh bibliát) követték, mert a cseh nyelv a reformáció óta a szlovák evangélikus gyülekezetek liturgikus és irodalmi nyelve volt. Ez a kettősség később, a 19. század elején a szlovák irodalmi nyelv körüli vitákban éleződött ki. A 18. században azonban a felekezeti és regionális sokféleség természetesnek számított. A dokumentumokból kiolvasható, hogy a hívek a prédikációt anyanyelvükön hallották, de az írott nyelv a latin, a cseh vagy a német volt. A szlovák nyelv társadalmi presztízse alacsony maradt; aki felfelé törekedett, az latin, magyar vagy német nyelvű iskolába járt.

A **nagyszombati egyetem** (1777-ben Budára, majd Pestre helyezték) a katolikus értelmiség képzésének központja volt. A filozófiai, jogi és teológiai kar mellett a nagyszombati nyomda a szlovák nyelvű katolikus vallásos irodalom központjaként működött. A jezsuita rend 1773. évi feloszlatása után az egyetem és a gimnáziumok világi vagy más szerzetesrendi irányítás alá kerültek. A Rend feloszlatása a szlovák falusi plébániai iskolákban is éreztette hatását, mert a jezsuiták több gimnáziumot és kollégiumot tartottak fenn. Az oktatás nem omlott össze, de átszervezése ideiglenes zavarokkal járt.

Az evangélikus oldalon a **prešovi (eperjesi) evangélikus kollégium** és a **pozsonyi evangélikus líceum** a szlovák és német protestáns műveltség fontos intézményei voltak. Az evangélikus lelkészek és tanítók képzése gyakran külföldi egyetemeken történt, ami élénk eszmei kapcsolatot jelentett a német felvilágosodással, a pietizmussal és a természetjogi gondolkodással. A pietizmus hatása a szlovák evangélikus közösségekben abban mutatkozott meg, hogy a hit megélését a belső áhítat mellett a népoktatással, a betegápolással és a szociális gondoskodással is összekapcsolta.

Az evangélikus lelkészek közül többen írtak anyanyelvű imakönyveket, erkölcsi tanításokat és gazdasági útmutatókat. E művek forrásértéke kettős: egyrészt mutatják a szlovák nyelvű írásbeliség terjedését, másrészt a szerzők céljai, a patronáló nemesség és a gyülekezetek anyagi lehetőségei szerint torzítják a mindennapi vallásosság képét.

### 19.3.5 II. József reformjai és a társadalmi feszültségek

II. József rövid uralkodása alatt (1780–1790) rendeletek tömegével kívánta átalakítani a Monarchia társadalmi viszonyait. A magyarországi vármegyékben, így a Felvidéken is, az intézkedések nyomán felerősödött a rendi ellenállás. A **jobbágyrendelet** (1785) eltörölte a jobbágy személyi függését, lehetővé tette a szabad költözést, a házasságkötést és a mesterségtanulást a földesúr engedélye nélkül. A rendelet a jobbágyok számára kedvező volt, de a földesurak és a vármegyei tisztviselők egy része szabotálta. A szlovák parasztok körében a rendelet híre gyorsan terjedt, és helyenként a robot megtagadásához, a korábbi terhek visszakövetéséhez vezetett. A vármegyei források bizonytalanok a feszültségek mértékét illetően: a felkelésekről szóló jelentések gyakran túloztak, az elégedetlenség viszont valós volt.

A **német nyelv rendeleti bevezetése** (1784) a Magyar Királyság és a többi tartomány hivatalos egységesítését szolgálta. A vármegyék, a városok, az iskolák és a bíróságok a latin helyett fokozatosan a németet lett volna köteles használni. A rendelet ellen a magyar nemesség tiltakozott, mert a latin helyébe a német lépett, ami a magyar rendi nyelvhasználat és a kialakuló magyar kulturális program szempontjából visszalépést jelentett. A szlovák nyelvű lakosság számára a németesítés és a magyarosítás dilemmája még nem úgy merült fel, mint a 19. században. A helyi szlovák elit egy része a németet a művelődés és a felemelkedés nyelvének tekintette, más része a cseh írásbeliséget őrizte, megint mások latinul fogalmaztak. II. József halála után a rendeletet visszavonták, a latin visszakerült a hivatalos használatba, de a gyakorlatban a német és a magyar szerepe tovább nőtt.

A **parasztság és a földesúri világ** kapcsolatában a század végére a rendi viszonyok lassan, de érezhetően meglazultak. A szlovák jobbágyfalvak egy részében a közös erdőhasználat, a legelőelkülönözés, a pálinkaégetés joga és a vásározás új vitákat robbantott ki. A falu és az uradalom közötti határperek, a robotkönyvekbe való bejegyzések és az úrbéri perek a hétköznapi ellenállás formáiról tanúskodnak. A fennmaradt panaszlevelek egy része szlovák vagy latin nyelvű; a paraszti írástudás azonban alacsony szintű volt, így a beadványok többsége a falu jegyzőjének vagy a vármegyei írnoknak a fogalmazványa. A paraszti nézőpont tehát közvetítőn keresztül jelenik meg a forrásokban.

A 18. század végi **járványok és éhínségek** – különösen az 1770-es és 1780-as évek rossz termésű időszakai – a hegyvidéki vármegyéket súlyosan érintették. A halálozási és születési adatok csak a plébániai anyakönyvek alapján becsülhetők, ezek hiányosak és a felekezeti különbségek miatt nem reprezentatívak. A történeti demográfiai szakirodalom ezért óvatosan fogalmaz, amikor a felvidéki népesség alakulását tárgyalja. Tény, hogy a 18. század második felében a lakosság lassan növekedett, de a növekedés időnként megtorpant. A vándormunka, a gyermekhalandóság és a járványok miatt a helyi közösségek lélekszáma erős ingadozást mutatott.

### 19.3.6 A szlovák értelmiség kialakulása és a felvilágosult műveltség

A 18. század végére a szlovák nyelvű értelmiség két, egymással versengő hálózata körvonalazódott. A **katolikus értelmiség** a nagyszombati, majd pesti egyetem, a papneveldék és a plébániai iskolák felől szerveződött. Az **evangélikus értelmiség** a pozsonyi, eperjesi, késmárki, lőcsei

iskolák és a német egyetemek felől. A kettő közötti határ felekezeti, nyelvi és társadalmi volt, de a század végén megjelent a közös érdek felismerése: a szlovák nyelvű nyomtatás, a népoktatás és a történeti múlt ápolása.

A felvilágosodás jegyében született egyik legfontosabb értelmiségi program a **szlovák nyelvű tudományosság** igénye volt. A korabeli szövegekben a „szláv", „cseh-szláv" és „szlovák" megjelölések gyakran keveredtek; a nyelv neve körüli bizonytalanság azt mutatja, hogy a modern szlovák nyelv fogalma még nem szilárdult meg. A szlovák evangélikus értelmiségiek – például **Mathias Bél** (Bél Mátyás, 1684–1749) örökségéből indulva – a geográfiai, történeti és nyelvészeti kutatásokat a hazafias ismeretterjesztés szolgálatába állították. Bél Mátyás még latin és német nyelven írt, de a felvidéki régiók leírásában a szlovák nyelvű lakosságot is bemutatta. Az 1780-as években a **Juraj Papánek** és más katolikus történetírók által képviselt irányzat a szláv liturgia és a cyrill-metódi hagyomány felé fordult, és a szlovákokat a nagy szláv múlt örököseiként ábrázolta. Az evangélikus oldalon a cseh bibliás nyelvhez való ragaszkodás sokáig gátolta az önálló szlovák irodalmi nyelv kialakítását, de a németországi felvilágosodás hatására a népoktatás és a praktikus ismeretek terjesztése felé fordult.

**Anton Bernolák** (1762–1813) katolikus pap és nyelvész 1787-ben jelentette meg a szlovák irodalmi nyelvről szóló kezdeményezését, a **bernolákovština** néven ismert nyelvi normát. A **Dissertatio philologico-critica de litteris Slavorum** című műve, majd a **Slovár** szótári munkálatai a nyugat-szlovák nyelvjárás alapján kívánták egységesíteni a katolikus szlovák írásbeliséget. Bernolák kezdeményezése a 18. század végétől a katolikus értelmiség egy részének saját nyelvi programjává vált. A lépés fontos állomása volt a szlovák nyelv modern normájának kialakulásában, de a kortársak között nem aratott azonnali győzelmet: az evangélikusok továbbra is a cseh bibliai nyelvet használták, a városok többnyelvűek maradtak, és a Magyar Királyság hivatalos nyelve a latin volt. A bernolák-féle nyelvújítás a szlovák irodalomtörténetben a nemzeti ébredés előfutáraként ismert, ugyanakkor a történeti kutatásban vitatott, hogy hányan és milyen társadalmi körben használták ténylegesen ezt a normát a mindennapi írásbeliségben. Az 1790-es évek katolikus egyházi nyomtatványai közül sok valóban Bernolák helyesírását követte, de a magánlevelezés, a vármegyei jegyzőkönyvek és a céhes iratok jelentős része továbbra is latin, német vagy magyar nyelvű maradt.

A **jozefinista egyházpolitika** és a felvilágosult katolikus papság szerepe a szlovák nyelvű művelődésben ellentmondásos. II. József a szerzetesrendek egy részét feloszlatta, a plébániahálózatot átszervezte, és a papképzést állami ellenőrzés alá vonta. A papok így egyrészt állami tisztviselőkké váltak, akik a rendeleteket kihirdették a falvakban, másrészt a helyi nyelvű lelkipásztorkodás és tanítás letéteményesei maradtak. A falusi plébánosok közül sokan a gyakorlati felvilágosodás hívei voltak: gyümölcsfákat telepítettek, méhészetet népszerűsítettek, házassági és anyakönyvi ügyekben tanácsot adtak. Az evangélikus lelkészek hasonló szerepben tűntek fel, bár az ő helyzetüket a katolikus többséggel szembeni védekezés határozta meg.

A **német felvilágosodás** és a **pietizmus** mellett a 18. század végi szlovák értelmiségre a **természetjog** és a **hazafias statisztika** (Staatenkunde) hatott. A földrajzi leírások, az úti beszámolók és a vármegyei monográfiák a „haza" fogalmát térben és népben ragadták meg. A felvidéki szerzők számára a haza a Magyar Királyság volt, de a néprajzi érdeklődés a szlovák nyelvű parasztság felé fordult. Az 1780-as és 1790-es évek folyóirataiban, tudós társasági tervezeteiben megjelent a gondolat, hogy a paraszti nyelv, a népviselet, a szokások és a történeti emlékek rendszeres leírása a honismeret része. Ez a törekvés még nem modern értelemben vett nacionalizmus volt, hanem a felvilágosult tudományosság és a rendi hazafiság keveréke.

### 19.3.7 A régió a birodalmi térszerkezetben: város, bányászat, kereskedelem

A 18. századi Felvidék gazdaságföldrajza a birodalmi munkamegosztásba illeszkedett. A **bányavárosok** és a **Szepesség** német jellegű, céhes polgársága a szomszédos lengyel és galíciai területekkel, valamint a morvaországi és alsó-ausztriai piacokkal kereskedett. A **Pozsony** (Prešporok, Pressburg, Bratislava) melletti Duna-kereskedelem a gabona, a bor, a fa és a kézműipari termékek szállítását tette lehetővé. A nagyváradi és kassai útvonalak, a **Kassa** (Košice) központú keleti kereskedelem és a lengyel só útjai a régiót a birodalom egészéhez kötötték. A század második felében a folyószabályozás, az útépítés és a postahálózat kiépítése a bécsi udvar szándéka szerint gyorsította a forgalmat. A gyakorlatban azonban az utak rossz állapota, a vámszedők sokasága és a háborús beszállásolások fékezték a növekedést.

A **városi társadalom** etnikai és felekezeti szempontból rendkívül tagolt volt. A bányavárosok tanácsaiban a német polgárság dominált, a szlovák kézművesek a céhek alsóbb rétegeiben voltak jelen, a zsidó kereskedők a városfalakon kívüli vagy a földesúri mezővárosi központokban telepedtek le. A század végi összeírások a városok nyelvi megoszlását nem modern nemzetiségi kategóriák szerint rögzítették, hanem az adózó háztartások, a céhek és a felekezetek szerint. A modern nemzeti statisztikákhoz hasonló adatok csak a 19. századtól készültek, ezért a 18. századra vonatkozó etnikai arányokra adott becslések a történeti demográfia és a nyelvtörténet kombinációján alapulnak, és jelentős bizonytalanságot hordoznak.

A **zsidó közösségek** a század második felében a Felvidék nyugati és keleti mezővárosaiban egyaránt növekedtek. A földesurak gyakran védték a zsidó bérlőket és kocsmárosokat, mert jövedelmük a birtokigazgatás fontos elemét képezte. A zsidó közösségek belső életét a rabbinikus hagyomány, a hitközségi önkormányzat és a helyi földesúri szerződések szabályozták. II. József rendeletei a zsidókat német családnév felvételére és világi elemi iskolák látogatására kötelezték, ami hosszú távon a német műveltség irányába hatott, rövid távon azonban a hagyományos közösségek ellenállását váltotta ki. A forrásokban a vármegyei és városi hatóságok panaszaiban a zsidó kereskedők mint konkurencia jelennek meg; ezekből a panaszokból nehéz a zsidó mindennapi életet rekonstruálni, de jól mutatják a gazdasági feszültségeket.

A **roma közösségek** a 18. századi Magyar Királyságban, így a Felvidéken is, a peremvidéki falvakban, uradalmi majorok mellett vagy vándorló kézművesként éltek. Mária Terézia és II. József rendeletei a romák letelepítését, a gyermekek iskoláztatását és a felnőttek foglalkoztatását kívánták elősegíteni. A rendeletek célja azonban elsősorban a közrend és az adóztatás volt, nem a kulturális önrendelkezés. A korszakra vonatkozó roma történeti források rendkívül hiányosak: a vármegyei összeírások a „cigány” kategóriát gyakran foglalkozás vagy életmód szerint használták, nem pedig önazonosítás alapján. A 20. századi roma történetírás ezért joggal figyelmeztet arra, hogy a 18. századi „cigány” adatok nem vetíthetők vissza mai etnikai csoportokra.

### 19.3.8 A jozefinista rendeletek visszavonása és a századvég öröksége

II. József 1790-ben bekövetkezett halála után utódja, **II. Lipót** a magyar rendekkel kötött egyezségben visszavonta a rendeletek jelentős részét. A latin hivatalos nyelv visszaállt, a magyar vármegyék visszakapták korábbi hatáskörüket, a német nyelv központi szerepét felfüggesztették. A jobbágyrendelet azonban nem teljesen veszett el: az 1791-es országgyűlési törvény megerősítette a jobbágyok szabad költözését, bár a földesúri jogokat is helyreállította. A szlovák nyelvű falvakban a 18. század vége így egyszerre hozott jogi fellazulást és bizonytalanságot, hiszen a vármegyei úr és a földesúr hatalma ismét megerősödött.

A század végi **jakobinus mozgalom** és a francia forradalom híre a Felvidék értelmiségi köreiben is éreztette hatását. A magyarországi jakobinus perek (1794–1795) résztvevői között voltak

felvidéki születésű vagy ott működő értelmiségiek. A perek a bécsi udvar és a magyar rendek együttműködését mutatták a radikális felvilágosodás ellen. A szlovák nyelvű parasztság a francia eseményekről keveset tudott; a forrásokban legfeljebb a katonai toborzások, a gabonaárak emelkedése és a háborús beszállásolások utalnak a feszültségre. Az 1790-es évek a **rendi visszarendeződés** időszaka, de a felvilágosult reformok által elindított intézményi és művelődési folyamatok nem álltak le teljesen.

A 18. század vége a szlovák nyelvű írásbeliség szempontjából a **katolikus és evangélikus párhuzamosság** megszilárdulását hozta. A katolikus oldalon a Bernolák-féle nyelvi norma, az evangélikus oldalon a bibliai cseh nyelv hagyománya kínált írott mintát. A szlovák nyelv társadalmi funkciója továbbra is a vallásos irodalomra, a katekizmusra, az egyházi énekre és a gyakorlati tanácsadásra korlátozódott. A vármegyei igazgatás, a törvénykezés és a felsőbb műveltség latin, német vagy magyar nyelvű maradt. Ez a rétegződés a 19. századi szlovák nemzeti mozgalom egyik legnagyobb kihívása lett: ahhoz, hogy a szlovák nyelvű elit politikai és kulturális tényezővé váljon, először saját intézményeket, folyóiratokat, iskolákat és egységes irodalmi nyelvet kellett teremtenie. E folyamat gyökerei a 18. századi felvilágosult reformokban, a Ratio Educationisban, a Türelmi rendeletben és a Bernolák-mozgalomban keresendők, de a 18. században még nem beszélhetünk modern értelemben vett szlovák nemzeti mozgalomról.

A régió birodalmi összefüggésben a 18. század végén a **napóleoni háborúk** időszakához közeledett. A Felvidék a hadiesemények közvetlen hadszíntérévé csak rövid időre és részben vált, de a háborús adók, a toborzás és a Duna menti kereskedelem zavarai tovább fokozták a paraszti és városi lakosság terheit. A 18. század öröksége tehát nem egyszerűen a „felvilágosodás” elvont eszméje, hanem a birodalmi állam és a helyi társadalmak feszültségekkel teli átalakulása volt, amelyben a szlovák nyelvű közösségek egyszerre voltak passzív elszenvedői és aktív formálói a változásoknak.

### 19.3.9 Források és bizonytalanságok

A 18. századi szlovákiai történelemre vonatkozó ismereteink több forrástípusra támaszkodnak. A **vármegyei jegyzőkönyvek**, az urbáriumok, a helytartótanácsi és kancelláriai iratok a közigazgatási és jogi kereteket dokumentálják. A **plébániai és evangélikus anyakönyvek** a születés, a halálozás és a házasság becsléséhez nyújtanak alapot, de a sorozatok hiányosak, a felekezeti váltások és a vándorlás torzítják az adatokat. A **nyomtatott művek** – katekizmusok, ábécéskönyvek, gazdasági tanácsadók, nyelvtani és történeti munkák – a szlovák nyelvű elit programjait mutatják, de nem feltétlenül tükrözik a falusi lakosság tényleges nyelvhasználatát. A **szlovák irodalomtörténeti kutatás** hagyományosan erősen támaszkodik a Bernolák-kör és az evangélikus lelkészek írásaira, ezért a mindennapi paraszti műveltségről kevesebbet tudunk.

A legfontosabb bizonytalanságok: (1) a Türelmi rendelet helyi végrehajtásának sebessége és hatása vármegyénként eltérő volt, a gyülekezetek visszaemlékezései pedig felekezeti emlékezetként torzíthatnak; (2) a Ratio Educationis nyomán nem tudjuk pontosan megmondani, hány falusi iskola működött, milyen gyakorisággal és milyen nyelvi gyakorlattal; (3) a Bernolák-féle nyelvi norma terjedése a kortárs írott anyagokban részben mérhető, de a beszélt nyelvről nem ad közvetlen képet; (4) a paraszti panaszlevelek fogalmazói gyakran nem a parasztok maguk, így a népi hang közvetített; (5) a zsidó, roma és más marginalizált csoportokra vonatkozó állami és vármegyei források a többségi intézmények nyelvén és érdekei szerint keletkeztek. A becsült népességi adatoknál ezért mindig érdemes fenntartani, hogy a 18. századi Felvidék etnikai, felekezeti és nyelvi arányaira csak közelítő értékek adhatók.

### 19.3.10 Rövid összefoglaló

- A mai Szlovákia területe a 18. században a Magyar Királyság északi, soknyelvű régiója volt; a szlovák nyelvű lakosság főként jobbágy, zsellér, bányász és kézműves volt.
- Mária Terézia és II. József reformjai a birodalom adózóképességét, jogegységét és művelődését akarták erősíteni; ezek a reformok a Felvidéken az urbárium, a Ratio Educationis, a Türelmi rendelet és a jobbágyrendelet formájában éreztették hatásukat.
- Az oktatás kiterjesztése a falusi szlovák iskolahálózat növekedését indította el, de az oktatás nyelve és színvonala felekezetenként, vármegyénként és településtípusonként erősen különbözött.
- A Türelmi rendelet lehetővé tette az evangélikus gyülekezetek újjászerveződését, bár a katolikus egyház helyi ellenállása és a rendelet korlátozásai megmaradtak.
- A szlovák értelmiség két hálózata, a katolikus és az evangélikus, a század végén kezdte kiépíteni a szlovák nyelvű művelődés intézményeit.
- Anton Bernolák 1787-ben elindított nyelvi reformja a katolikus szlovák írásbeliséget a nyugat-szlovák nyelvjárás alapján kívánta egységesíteni, de az evangélikusok továbbra is a cseh bibliai nyelvet használták.
- A reformok ellenére a szlovák nyelv társadalmi presztízse alacsony maradt: a közigazgatás, a felsőbb oktatás és a tudományosság nyelve latin, német vagy magyar volt.
- A 18. század vége a felvilágosult reformok részleges visszavonását és a rendi viszonyok megerősödését hozta, de az oktatási, nyelvi és felekezeti változások hosszú távon a szlovák nemzeti mozgalom előfeltételeit teremtették meg.

### 19.3.11 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan kapcsolódott a Ratio Educationis a felvilágosult abszolutizmus államépítő céljaihoz, és miért volt végrehajtása a felvidéki szlovák falvakban egyenetlen?
2. Miért tekinthető II. József Türelmi rendelete a szlovák evangélikus művelődés mérföldkövének, ugyanakkor miért érdemes fenntartással kezelni a gyakorlati hatásáról szóló felekezeti emlékezetet?
3. Milyen különbségek és kapcsolatok voltak a katolikus és az evangélikus szlovák értelmiség nyelvi hagyománya és oktatási intézményei között a 18. század végén?
4. Miért nem beszélhetünk a 18. században modern értelemben vett szlovák nemzeti mozgalomról, és milyen 19. század előtti identitások jelennek meg a forrásokban?
5. Milyen forrástípusok korlátozzák a parasztok, a zsidók és a romák mindennapi életének rekonstruálását a 18. századi Felvidéken?

## 19.4 A szlovák nemzeti ébredés

A szlovák nemzeti ébredés története nem egyetlen pillanathoz, hanem egy hosszú, a 18. század végétől a 19. század utolsó harmadáig tartó folyamathoz kötődik. A mai értelemben vett szlovák nemzeti identitás ekkor még csak formálódott: a Magyar Királyság északi, hegyvidéki vármegyéiben élő szláv nyelvű lakosság önmagát sokáig elsősorban regionális, vallási és társadalmi kategóriákban határozta meg. A nemzeti ébredés tehát nem egy már meglévő nemzet „feltámadása” volt, hanem egy új típusú közösségtudat fokozatos megteremtése: nyelvújítók, papok, tanárok, diákok és lapszerkesztők munkája nyomán jött létre az a gondolat, hogy a szlovákul beszélő népesség önálló nemzetet alkot.

Ez a fejezet arra a kérdésre keresi a választ, hogyan kapcsolódott össze a nyelvi kodifikáció, a szláv kölcsönösség eszméje és az 1848–1849-es forradalmi eseménysor. A szlovák mozgalom ugyanis nem

légüres térben működött: egyszerre alakította a magyarországi reformkori politika, a Habsburg Birodalom centralizációs törekvései és a pánszláv, illetve később pánszlávellenes félelmek. Az alfejezet a katolikus értelmiség első nyelvi kezdeményezésétől a Štúr-féle közép-szlovák kodifikáción át az 1860-as évek nemzedéki és stratégiai vitáiig vezeti el az olvasót.

### 19.4.1 Bernolák és a katolikus nyelvi kezdeményezés

A szlovák nemzeti mozgalom első fontos állomása a **nyugat-szlovák nyelvjárás** alapján kidolgozott irodalmi nyelv volt. Ennek kezdeményezője Anton Bernolák (1762–1813) katolikus pap, aki 1787-ben társaival megalapította a **Tót Művelt Társaságot** (*Slovenské učené tovarišstvo*), és megjelentette első nyelvtani munkáit. A társaság központja a nagyszombati, majd a pozsonyi katolikus szeminárium volt; Bernolák nyelvészeti munkássága a 18. század végi **jozefinista művelődéspolitika** kedvező légkörében bontakozott ki. A jozefinizmus ugyanis a népnyelvi oktatást és a helyi nyelveken való hitéleti kiadványok terjesztését is támogatta, ami lehetőséget adott a helyi szláv nyelvű irodalom fejlődésére.

Bernolák 1787-es **Dissertatio philologico-critica de literis Slavorum** című munkája a szlovák nyelv írásának szabályait fektette le. Ezt követte a **Grammatica Slavica** (1790), valamint a hatkötetes **Slowár Slovenskí Česko-Laťinsko-Ňemecko-Uherskí** (1825–1827), amely halála után jelent meg. A Bernolák-féle nyelvet **bernolákovčina** néven ismeri a szlovák történeti irodalom. Fontos hangsúlyozni, hogy ez még nem a mai szlovák irodalmi nyelv közvetlen előzménye, hanem egy katolikus értelmiségi körökben használt, elsősorban a nyugat-szlovák nyelvjárásra épülő írott változat. Az evangélikus értelmiség ugyanebben az időben továbbra is a cseh bibliai nyelvet, a **bibličtina** nevű írott változatot használta liturgikus és irodalmi célokra.

A katolikus és evangélikus nyelvi különút mögött felekezeti és intézményi különbségek húzódtak. A katolikus egyház a Magyar Királyságban a latin liturgiát és a latin egyházi igazgatást használta, de a lelkipásztorkodásban egyre inkább szükség volt a helyi hívek nyelvére. Az evangélikus gyülekezetek viszont a cseh nyelvű Károli-biblia hatása alatt álltak, és a 16–17. századi cseh protestáns irodalmat tekintették mintának. Ez a kettősség a későbbi egységes szlovák nyelv kialakulásáig meghatározta a szlovák írásbeliség megosztottságát. A Bernolák-féle kezdeményezés jelentősége így kevésbé a nyelvi egységesítésben, mint inkább abban állt, hogy elsőként fogalmazta meg a szlovák nyelvű nyilvános műveltség igényét.

### 19.4.2 Kollár, Šafárik és a szláv kölcsönösség

A 19. század első felében a szlovák értelmiség egy része a **szláv kölcsönösség** (*slovanská vzájomnost*) eszméjén keresztül próbálta meghatározni saját helyét. Ennek két legfontosabb képviselője **Ján Kollár** (1793–1852) evangélikus lelkész és **Pavol Jozef Šafárik** (1795–1861) tudós, akik a szlovák nyelvterületről indultak, de pályájuk jelentős része a Magyar Királyságon kívül, illetve német kulturális környezetben zajlott. Kollár 1824-ben jelentette meg **Slávy dcera** (A dicsőség leánya) című szonettciklusát, amely a szláv népek közös múltját és jövőjét eszményítette. Az 1836-ban németül kiadott **Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation** című értekezése a szláv irodalmi kölcsönösség programját fejtette ki.

Kollár és Šafárik számára a „szláv nemzet” még nem feltétlenül a mai értelemben vett politikai nemzetet jelentette, hanem egy nyelvi és kulturális közösséget, amelyen belül az egyes „törzsek” vagy „ágak” megtarthatják sajátosságaikat. Ez a szemlélet a szlovák mozgalomban hosszú időn át feszültséget okozott: egyesek a cseh–szlovák nyelvi egységet hangsúlyozták, mások a szlovák különállást. Az evangélikus értelmiség egy része a cseh nyelv használatát tartotta fenn, mert

abban látta a szláv irodalmi hagyomány folytonosságát. A katolikus bernolákisták viszont éppen a helyi szlovák nyelvjárásokat emelték volna irodalmi rangra.

Šafárik tudományos munkássága – például a **Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten** (1826) – a szláv nyelvek és irodalmak összehasonlító kutatását alapozta meg. A 19. századi nemzeti ébredésekben a nyelvészet és az irodalomtörténet nem pusztán tudományos, hanem identitáspolitikai szerepet is kapott: a nyelvrokonság, a közös szókincs és a régi irodalmi emlékek bemutatása a nemzeti lét igazolásának eszközévé vált. A szlovák mozgalom ebben nem tért el a régió más nemzeti ébredéseitől, de sajátos helyzete abban állt, hogy a szlovák nyelvterület nem alkotott önálló közigazgatási vagy történeti egységet a Magyar Királyságon belül.

### 19.4.3 Ľudovít Štúr és a közép-szlovák kodifikáció

A szlovák nemzeti ébredés fordulópontját a **Ľudovít Štúr** (1815–1856) nevéhez kötött nyelvi és politikai program jelentette. Štúr a pozsonyi evangélikus líceum diákja, majd tanára volt; 1837-ben megalakította az **Cseh-Szlovák Társaságot** (*Spoločnosť česko-slovanská*), amely a diákság körében terjesztette a nemzeti műveltség és a szláv kölcsönösség eszméit. A pesti országgyűlés ifjúsági követségének tagjaként közvetlen tapasztalatot szerzett a reformkori politikai életről, és kapcsolatba került a magyar liberális nemesség egy részével, ugyanakkor egyre határozottabban képviselte a szlovák nyelvi és nemzeti követeléseket.

1843-ban Štúr Hurbannal és Hodžával együtt döntött arról, hogy a szlovák irodalmi nyelvet a **közép-szlovák nyelvjárás** alapján kodifikálja. A döntés a szlovák mozgalom belső vitáinak lezárását célozta: sem a nyugat-szlovák alapú bernolákovčina, sem a cseh bibliai nyelv nem bizonyult elég széles körben elfogadottnak. A közép-szlovák nyelvjárás választása mellett szólt, hogy az a nyelvterület közepén helyezkedett el, és a mozgalom vezetői ezt tartották a leginkább „eredeti” szlovák nyelvjárásnak. Az 1844-ben megalakult **Tatrín** irodalmi egyesület vált a kodifikáció intézményi hátterévé.

A kodifikáció nyelvtudományi alapjait Štúr 1846-os **Nauka reči slovenskej** (A szlovák nyelv tudománya) című munkája foglalta össze. Ebben az új irodalmi nyelv helyesírási és nyelvtani szabályait rögzítette. A Štúr-féle kodifikáció azonban nem volt azonnali siker: a katolikus értelmiség egy része ragaszkodott Bernolák nyelvéhez, míg az idősebb evangélikus nemzedék Kollár és Šafárik nyomán a cseh–szlovák nyelvi egységet féltette. A végleges kompromisszum az 1851-es ún. **hodžai–michalovčinai reform** keretében született meg, amely a Štúr-féle alapelveket több ponton módosította, és hozzájárult ahhoz, hogy a szlovák irodalmi nyelv a következő évtizedekben fokozatosan egységesüljön.

A nyelvi kodifikáció mellett Štúr tevékenységének másik pillére a politikai publicisztika volt. 1845-től jelentette meg a **Slovenskje národňje novini** (Szlovák Nemzeti Újság) című lapot, amely az első rendszeres szlovák nyelvű politikai hetilap volt, melléklapjával, az **Orol tatránski** irodalmi lappal együtt. A lap hasábjain Štúr és munkatársai a szlovák nyelvű oktatás, a helyi önkormányzat és a nemzeti művelődés ügyét képviselték. A lap megjelenése nemcsak a nyilvánosság bővülését jelezte, hanem a nemzeti mozgalom intézményesedésének is fontos állomása volt.

### 19.4.4 A reformkor és a magyar–szlovák viszony

A szlovák nemzeti ébredést nem lehet a magyar reformkor politikai küzdelmeitől elszigetelten tárgyalni. A reformkorban a magyar liberális nemesség a polgári átalakulás és a magyar nyelv hivatalossá tételének programját hirdette. Az 1830–1840-es évek országgyűlésein elfogadott törvények a latin helyett a magyar nyelvet tették a közigazgatás, az igazságszolgáltatás és az

oktatás nyelvévé. Ez a folyamat a nem magyar nyelvű lakosság – így a szlovák nyelvterület – képzett rétegeit komoly kihívás elé állította: a magyar nyelv ismerete a hivatali és értelmiségi érvényesülés feltételévé vált.

A szlovák értelmiség jelentős része nem ellenezte a magyar nyelv terjedését mint gyakorlati követelményt, de sérelmezte, hogy a reformkori rendi politika a nemzeti követeléseket szinte kizárólag a magyar nemesség szempontjából tárgyalta. A vármegyei közgyűlésekben a szlovák nyelvű lakosság követelései alig kaptak hangot; a parasztság túlnyomó része nem rendelkezett politikai jogokkal. A szlovák mozgalom ezért egyszerre volt nyelvi-kulturális vállalkozás és társadalmi emancipációs kísérlet. Štúrék a szlovák nyelvű iskolák, a helyi egyházi és községi önkormányzat, valamint a szlovák nyelvű sajtó szabadságát követelték.

A magyar politikai elit egy része a szlovák mozgalmat pánszláv veszélyként értelmezte. Ez a gyanakvás a 19. század első felében felerősödött, különösen az orosz birodalmi terjeszkedés és a lengyel felkelések nyomán. A pánszlávizmus vádja azonban a szlovák mozgalom esetében részben félreértésen alapult: Štúr és kortársai a szláv kölcsönösség eszméjét elsősorban kulturális és tudományos együttműködésként fogták fel, nem feltétlenül politikai egységként. Ugyanakkor a magyar kormányzat és a vármegyei hatóságok gyanakvása miatt a szlovák egyesületeket, lapokat és iskolai kezdeményezéseket ismétlődően korlátozták. 1843-ban Štúrt eltávolították a pozsonyi líceumból, ami a mozgalom és a hivatalos intézmények közötti feszültség egyik leglátványosabb jele volt.

### 19.4.5 1848–1849: petíció, szláv kongresszus és fegyveres fellépés

Az 1848-as európai forradalmi hullám a Magyar Királyságban is új helyzetet teremtett. A márciusi pesti forradalom és az áprilisi törvények eltörölték a jobbágyviszonyokat, és a rendi alkotmányt polgári átalakulással váltották fel. A szlovák mozgalom vezetői ugyanakkor úgy látták, hogy a magyar liberális program nem ad választ a nemzetiségi kérdésekre. 1848 májusában **Liptószentmiklóson** (Liptovský Mikuláš) a szlovák értelmiségiek egy csoportja – köztük **Jozef Miloslav Hurban** (1817–1888) és **Michal Miloslav Hodža** (1811–1870) – elfogadta a **Szlovák Nemzet Kívánságai** (*Žiadosti slovenského národa*) című dokumentumot. A petíció a szlovák nyelv hivatalos használatát, szlovák iskolák felállítását, külön szlovák országgyűlési képviseletet és a nemzeti szimbólumok elismerését követelte.

A magyar országgyűlés és a Batthyány-kormány a szlovák petíciót elutasította, sőt több résztvevője ellen elfogatóparancsot adtak ki. A szlovák mozgalom vezetői ezután a Habsburg-udvar és a magyar kormány közötti konfliktusban keresték a mozgásteret. 1848 júniusában Hurban részt vett a prágai **szláv kongresszuson**, ahol a birodalmi népek föderatív átalakításának kérdése állt a középpontban. A kongresszuson a szlovák küldöttek a magyarországi szlávok helyzetét is felvetették, ami tovább élezte a feszültséget a magyar politikai elit és a szlovák mozgalom között.

1848 őszétől a szlovák mozgalom egy része fegyveres fellépésre szánta el magát. A **Szlovák Nemzeti Tanács** 1848 szeptemberében jött létre, és a bécsi udvar hallgatólagos támogatásával kisebb **szlovák önkéntes egységeket** szervezett. Ezek a csapatok a magyar kormány elleni harcban kíséreltek meg érvényt szerezni a nemzeti követeléseknek, elsősorban a nyugat-szlovák térségben. A fegyveres fellépés katonai jelentősége csekély volt, és a szlovák önkéntesek tevékenysége megosztotta magát a szlovák lakosságot is. A parasztság egy része a jobbágyfelszabadítás után elsősorban a földkérdéssel és a helyi viszonyokkal volt elfoglalva, nem pedig a nemzeti programmal. A történeti irodalom ezért vitatja, hogy az 1848–1849-es szlovák felkelés mennyiben tekinthető nemzeti mozgalomnak, és mennyiben volt a Habsburg-kormányzat eszköze.

A szabadságharc bukása után a neoabszolutizmus időszaka következett. A Bach-korszak centralizálta a birodalmat, és az 1850-es évek elején a szlovák nyelv bizonyos hivatalos használata is megjelent a hivatalos lapokban és az iskolákban, de ez nem a nemzeti törekvések elismerését, hanem a birodalmi közigazgatás gyakorlati igényeit szolgálta. A szlovák mozgalom vezetői közül Hurban és Hodža börtönt vagy üldöztetést szenvedett, Štúr pedig 1856-ban vadászbalesetben meghalt. A korszak egyszerre volt a nemzeti mozgalom megtorpanásának és a nyelvi-kulturális intézményesülés lassú újraindulásának időszaka.

### 19.4.6 A neoabszolutizmustól a kiegyezésig: megosztottság és útkeresés

Az 1850-es évek végén és az 1860-as években a szlovák nemzeti mozgalom új generációs és stratégiai vitákkal szembesült. A **turócszentmártoni** (Martin) értelmiségi kör fokozatosan a mozgalom központjává vált; itt jött létre 1863-ban a **Matica slovenská**, a szlovák művelődés és tudomány országos intézménye. Ugyanebben az évben nyílt meg a **szlovák gimnázium** Turócszentmártonban, amely a szlovák nyelvű középfokú oktatás első fontos intézménye volt. Ezek az intézmények a nemzeti műveltség terjesztésében kulcsszerepet játszottak, de fennmaradásuk a magyar kormányzati politikától függött.

Az 1861-ben elfogadott **Memorandum slovenského národa** (A szlovák nemzet memorandum) a nemzeti követelések összefoglalása volt: külön szlovák kerületet, szlovák nyelvű hivatalokat, iskolákat és bíróságokat kért a Magyar Királyságon belül. A memorandum az **autonómia** gondolatára épült, nem pedig a Magyarországtól való elszakadásra. Ez a konstrukció azonban a korabeli magyar politikai elit számára elfogadhatatlan volt, és a kiegyezés (1867) utáni kormányok a nemzetiségi kérdést a magyar politikai nemzet keretében, a magyar nyelv elsődlegességének elve alapján kezelték. A szlovák mozgalom így a korszakban folyamatosan a korlátozott nyilvánosság és a kormányzati nyomás között keresett lehetőségeket.

A 19. század második felének szlovák politikájában két irányzat különült el. Az **Ószlovákok** (*starí Slováci*) a memorandum programjához ragaszkodtak, és a turócszentmártoni intézmények köré szerveződtek; vezetőik közé tartozott Hurban mellett **Viliam Pauliny-Tóth** (1826–1877) is. Az **Újiskola** (*Nová škola*) ezzel szemben a magyar kormányzattal való pragmatikus együttműködést és a szlovák nyelvű oktatás fokozatos bővítését szorgalmazta. Ez az irányzat a kiegyezés utáni politikai realitásokhoz igyekezett alkalmazkodni, és engedményeket remélt a magyar kormányoktól. A két tábor vitája évtizedeken át meghatározta a szlovák nemzeti politika keretét, és a 19. század végén a szlovák nemzeti mozgalom politikai súlya a magyarországi országgyűlésben – részben a cenzusos választójog, részben a belső megosztottság miatt – korlátozott maradt.

Az asszimilációs nyomás a század utolsó harmadában fokozódott. A magyar nyelvű oktatás kiterjesztése, a Matica slovenská 1875-ös betiltása és a szlovák gimnázium bezárása a szlovák intézményrendszer visszaszorulásához vezetett. A szlovák nemzeti mozgalom azonban a 19. század végére már rendelkezett azzal a nyelvi, irodalmi és intézményi alapzattal, amely lehetővé tette a tömegpolitika korszakába való átlépést. A Štúr-féle irodalmi nyelv lassan egységesült, a szlovák sajtó és a népoktatás egy része is ezt használta, és a szlovák újságírás, valamint a katolikus és evangélikus papság munkája nyomán a nemzeti identitás a paraszti lakosság szélesebb rétegeihez is eljutott.

### 19.4.7 Források és bizonytalanságok

A szlovák nemzeti ébredés forrásbázisa összetett, de egyenetlen. Elsődleges forrásként a mozgalom vezetőinek levelezései, röpiratai, nyelvtani munkái, lapjai és az 1848–1849-es petíciók, illetve a Szlovák Nemzeti Tanács iratai állnak rendelkezésre. Bernolák nyelvtani munkái, Štúr **Nauka reči slovenskej** című munkája és a **Slovenskje národňje novini** egyes számai ma is hozzáférhetők;

ezek a nyelvi kodifikáció folyamatának legfontosabb dokumentumai. A 19. századi szlovák irodalomtörténeti hagyomány azonban e szövegeket hosszú időn át a nemzeti kánon részeként olvasta, ami a források értelmezését is befolyásolta.

A szlovák nemzeti ébredés történetírása több ponton vitatott. Az egyik alapkérdés a **kontinuitás és a modern nemzet** viszonya: a 20. századi szlovák történetírás egy része a 18. század végi nyelvi mozgalmat a mai szlovák nemzet közvetlen előzményeként ábrázolja, míg a kritikai irodalom hangsúlyozza, hogy a 19. század eleji identitások még nem feleltethetők meg a modern nemzeti kategóriáknak. A másik vita az 1848–1849-es szlovák fellépés értékelésére vonatkozik: a szlovák nemzeti történeti hagyomány a felkelést a nemzeti szabadságküzdelem fontos állomásának tekinti, míg a magyar történetírás egy része a Habsburg-udvar oldalán álló, a magyar szabadságharc ellen irányuló mozgósítást emeli ki. A két értelmezés nem egymást kizáró, de a fegyveres fellépés léptékét és társadalmi beágyazottságát illetően ma is eltérő hangsúlyok léteznek.

A nyelvi kodifikáció részletei szintén bizonytalanok bizonyos pontokon. A kortárs beszámolók alapján az 1843-as közép-szlovák kodifikációs döntés résztvevőinek száma és pontos időpontja nem minden forrásban azonos; a későbbi visszaemlékezések pedig utólagosan igazították a történetet a nemzeti kánon igényeihez. A 19. századi népszámlálások és egyházi nyilvántartások csak korlátozottan alkalmasak a „szlovák anyanyelvű” lakosság arányának becslésére, mivel a kérdezési kategóriák és a bevallási gyakorlat eltérő volt. Ezért a szlovák nyelvterület kiterjedésére és a mozgalom társadalmi beágyazottságára vonatkozó adatok a korszakról becslésnek tekintendők.

### 19.4.8 Rövid összefoglaló

- A szlovák nemzeti ébredés a 18. század végétől a 19. század második feléig tartó folyamat volt, amely a nyelvi kodifikációval, a szláv kölcsönösség eszméjével és az 1848–1849-es politikai mozgósítással teremtette meg a szlovák nemzeti gondolatot.
- Az első irodalmi nyelvi kísérlet Anton Bernolák nevéhez fűződik; az általa kidolgozott nyugat-szlovák alapú **bernolákovčina** elsősorban a katolikus értelmiség körében terjedt, míg az evangélikusok a cseh bibliai nyelvet használták.
- A 19. század első felében Kollár és Šafárik a szláv irodalmi kölcsönösség programját képviselte; a szlovák mozgalom számára ez a szellemi hátteret adta, de a cseh–szlovák nyelvi egység és a szlovák különállás kérdésében feszültséget is hordozott.
- 1843-ban Ľudovít Štúr és köre a közép-szlovák nyelvjárás alapján döntött az irodalmi nyelv kodifikálásáról; ezt az 1851-es reform módosította, és ez vált a mai szlovák nyelv előzményévé.
- A reformkori magyar politika a magyar nyelv hivatalos térnyerését és a nemzeti programot a magyar nemesség szempontjából fogalmazta meg; a szlovák értelmiség követelései a vármegyei és országgyűlési keretekben nem kaptak helyet.
- 1848-ban a szlovák mozgalom a **Liptószentmiklósi Kívánságok**ban foglalta össze követeléseit, majd a prágai szláv kongresszus és a Szlovák Nemzeti Tanács révén a Habsburg-udvar felé fordult; a szlovák önkéntes csapatok katonai szerepe korlátozott, megítélése pedig a nemzeti hagyományokban vitatott.
- A kiegyezés utáni időszakban a szlovák mozgalom az **Ószlovákok** és az **Újiskola** közötti stratégiai vitában, valamint a fokozódó kormányzati asszimilációs nyomás alatt működött; az 1863-ban alapított Matica slovenská fontos, de sérülékeny intézményi központ volt.

### 19.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a Bernolák-féle és a Štúr-féle nyelvi kodifikáció, és miért volt jelentős a közép-szlovák nyelvjárás választása?

2. Hogyan viszonyult a szlovák mozgalom a magyar reformkori politika nemzetfelfogásához, és milyen konfliktusokat okozott a magyar nyelv hivatalos térnyerése?
3. Milyen szerepet játszott a szláv kölcsönösség eszméje a szlovák nemzeti ébredésben, és milyen vitákat generált a mozgalmon belül?
4. Értékelje az 1848–1849-es szlovák fellépést a rendelkezésre álló források és a magyar, illetve szlovák történeti hagyomány közötti értelmezési különbségek alapján.
5. Miért vitatott ma is a szlovák nemzeti ébredés folytonosságának kérdése a 18. század végi nyelvi mozgalom és a modern szlovák nemzet között?

# 20 Szlovákia a 20. században

## 20.1 Csehszlovákia létrejötte és a szlovák kérdés

1918 fordulóján a szlovák politikai közösség számára nem az volt a fő kérdés, hogy kiválik-e a Magyar Királyságból, hanem az, hogy milyen állami keretben, milyen nemzeti elismeréssel és milyen viszonyban a cseh politikai vezetéssel képzeli el a jövőjét. Az alábbi alfejezet azt vizsgálja, hogyan jött létre Csehszlovákia, és miért vált a „szlovák kérdés” az új állam egyik legsúlyosabb belső feszültségévé. A téma közvetlen előzménye a szlovák nemzeti ébredés, amelyet a szlovák nemzeti ébredés tárgyal: az ott bemutatott nyelvi-kulturális mobilizáció itt politikai államalapító kontextusba kerül. A fejezetben megkülönböztetjük a dokumentált eseményeket (hadüzenet, hadsereg bevonulása, törvények, választási iratok), a politikai döntések értelmezését, valamint azokat a vitákat, amelyek a későbbi szlovák és cseh emlékezetpolitikában ma is jelen vannak.

### 20.1.1 A háború alatti államalapítás: emigráció és egységtervek

A szlovák területek 1918 előtt a Magyar Királyság részét képezték, ezért a csehszlovák államalapítás jogi és diplomáciai előkészítése nem a hazai alkotmányos intézményekben, hanem emigrációs bizottságokban és antantbarát körökben zajlott. A **Csehszlovák Nemzeti Tanács** (csehül *Československá národní rada*) 1916-ban Párizsban vált a legfontosabb emigráns szervvé, élén **Tomáš Garrigue Masaryk** (1850–1937), **Edvard Beneš** (1884–1948) és a szlovák **Milan Rastislav Štefánik** (1880–1919) állt. A hármas vezetés azt az üzenetet közvetítette az antant felé, hogy a csehek és a szlovákok közös állami érdekkel rendelkeznek, és hogy ez az állam a Monarchia ellenében is életképes. A szövetséges hatalmak elismerése fokozatos volt: a francia kormány 1918 júniusában, a brit kormány augusztusban, az amerikai kormány szeptemberben ismerte el a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot az új állam ideiglenes kormányaként. Az 1918. október 18-i **Washingtoni nyilatkozat** (*Washingtonská deklarace*) pedig formálisan is kimondta a független csehszlovák állam létrehozásának szándékát.

A szlovák emigránsok számára azonban a közös állam tartalma korántsem volt egyértelmű. Az amerikai szlovák szervezetek jelentős része a magyarországi szlovák mozgalom korábbi elvárásait vitte tovább: önálló szlovák egyházmegyét, nyelvi-kulturális intézményeket, a magyar kormányzat helyett valódi szlovák részvételt a közigazgatásban. Az 1918. május 30-án Pittsburghben aláírt **Pittsburghi Egyezmény** (*Pittsburská dohoda*) ezt az autonómiapárti várakozást rögzítette. Az aláírók között szerepelt Masaryk is, aki ezzel az amerikai szlovák ligáknak tett politikai gesztust. A szöveg „a cseh és szlovák nemzet szövetségi államában” említette a szlovákokat, és kilátásba helyezte, hogy Szlovákia saját közigazgatással, országgyűléssel és bírósági rendszerrel rendelkezik majd. Ez a dokumentum azonban nem volt nemzetközi szerződés, hanem politikai emlékirat, amelyet sem a későbbi alkotmányozó testület, sem a párizsi békekonferencia nem emelt jogerőre. A cseh központi kormányzat a dokumentumot a háborús emigrációs szervezés szükségszerű engedményének tekintette, míg a szlovák autonómiamozgalom később folyamatosan hivatkozott rá mint ígéretre, amelyet a Prágából irányított állam nem váltott be. A Pittsburghi Egyezmény státusza tehát a dokumentált aláírás és a későbbi értelmezési vita kettősségében áll: nem kétséges, hogy aláírták, az viszont vitatott, hogy jogilag kötelezte-e az új államot.

A belföldi szlovák politikai közvélemény háború végi hangulata ennél óvatosabb volt. A Magyar Királyság területén működő **Szlovák Nemzeti Párt** (szlovákul *Slovenská národná strana*) a háború utolsó évében, 1918 tavaszán még nem hirdette meg a Magyarországtól való elszakadást, hanem a nemzetiségi autonómiát és a szlovák nyelvű iskolarendszer bővítését követelte. A fordulat az 1918. május 24-i **turócszentmártoni gyűlés** (*zhromaždenie v Turčianskom Svätom Martine*) irányába mutatott: itt a szlovák politikai erők már nyíltan beszéltek arról, hogy a magyar fennhatóság alól a Monarchia összeomlása esetén távozniuk kell. A döntő dokumentum az 1918. október 30-i **Turócszentmártoni nyilatkozat** (*Martinská deklarácia*) lett, amelyet a Szlovák Nemzeti Tanács fogadott el. A nyilatkozat kimondta, hogy a Szlovák Nemzeti Tanács a szlovák nemzet egyedüli képviselője, és a szlovákok a cseh nemzettel közös államot alkotnak. A szöveg érdekessége, hogy nem használta a „Csehszlovákia" kifejezést, hanem „a cseh és szlovák nemzet közös államáról" beszélt, és hangsúlyozta, hogy a szlovák nemzet saját nyelve, kultúrája és intézményei révén válik az állam egyenrangú tagjává. A nyilatkozat ugyanakkor semmilyen hatalmi eszközzel nem rendelkezett: valódi közigazgatást, katonaságot vagy rendvédelmet a szlovák területeken ekkor még a magyar államapparátus tartott fenn, amely az összeomló kettős monarchia részeként gyorsan vesztette irányítási képességét.

A függetlenség kikiáltása tehát két pólusból indult: a külföldi emigrációból és a belföldi szlovák elitből. A kettő között a háború végéig nem alakult ki teljes egység. A **Csehszlovák Nemzeti Bizottság** Prágában 1918. október 28-án vette át a hatalmat, és még aznap törvényt fogadott el az önálló csehszlovák állam létrehozásáról. Ez a prágai törvényhozás azonban nem tartalmazott szlovák képviselőket, és a szlovák területek fölött a tényleges ellenőrzés még napokig, sőt hetekig bizonytalan maradt. A magyar kormány utolsó, Károlyi Mihály vezette időszaka tárgyalni próbált a nemzetiségi vezetőkkel, de a csehszlovák hadsereg bevonulása ezt a lehetőséget lezárta. A prágai Nemzeti Bizottság 1918 novemberében **Vavro Šrobárt** (1867–1950) bízta meg a szlovák ügyek irányításával, és a csehszlovák csapatok decemberben fokozatosan megszállták a mai Szlovákia területét. A hivatalos csehszlovák fennhatóság tehát nem belső szlovák közigazgatási átmenetből, hanem katonai-logisztikai bevonulásból született, ami a későbbi szlovák autonómista kritika egyik fontos érve lett.

### 20.1.2 Az új állam szerkezete: csehszlovakizmus és az egységes nemzet koncepciója

Az 1918 és 1920 között kiépülő Csehszlovák Köztársaság jogi-ideológiai alapja a **csehszlovakizmus** (csehül *čechoslovakismus*, szlovákul *čechoslovakizmus*) volt. Ez az irányzat arra a feltételezésre épült, hogy a csehek és a szlovákok egyetlen politikai nemzetet alkotnak, amelynek két nyelvi ága van: a cseh és a szlovák. Az elmélet gyökerei a 19. századi cseh és szlovák kulturális együttműködésig nyúltak vissza, de államalkotó ideológiává csak 1918 után vált. A csehszlovakizmus a cseh politikai elit többségének és néhány szlovák értelmiséginek is az érdekét szolgálta: az új állam nemzetiségi statisztikájában a „csehszlovák" kategória döntő többséget mutatott a németekkel, magyarokkal, lengyelekkel és ruszinokkal szemben. Ez a demográfiai érvelés a párizsi békekonferencián is fontos szerepet játszott, mert a csehszlovák delegáció így bizonyíthatta, hogy az új állam nem csupán a cseh nemzetállam kiterjesztése, hanem a többségi nemzet saját állama.

A szlovák politikai elit jelentős része azonban nem fogadta el a csehszlovakizmust. A katolikus pap és politikus **Andrej Hlinka** (1864–1938) vezette szlovák mozgalom már az államalapítás első hónapjaiban szembefordult azzal az értelmezéssel, amely szerint a szlovákok csak a csehszlovák nemzet egyik ágát képezik. Hlinka korábban a szlovák nemzeti mozgalom egyik legismertebb alakja volt: a turócszentmártoni nemzeti mozgósításban, a szlovák egyházi autonómia követelésében és a magyar választási küzdelmekben szerzett országos hírnevet. 1918 decemberében Hlinka a párizsi békekonferenciához utazott, hogy a szlovák autonómia ügyét közvetlenül az antant hatalmak elé tárja. Ez a lépés a prágai kormányzat számára kínos volt, mert a csehszlovák delegáció azt

akarta bemutatni Párizsban, hogy a szlovákok lelkesen támogatják az egységes államot. Hlinka párizsi útja tehát a szlovák kérdés első éles konfliktusát hozta felszínre.

Az 1920. február 29-én elfogadott **csehszlovák alkotmány** a központosított államszerkezetet szentesítette. Az alkotmány preambuluma a „csehszlovák nemzet" nevében beszélt, és nem ismerte el a szlovákokat önálló politikai nemzetként. Az ország közigazgatási egységei a tartományok (cseh, morva, sziléziai, szlovák és kárpátaljai terület) voltak, de ezek nem rendelkeztek önálló törvényhozással. A szlovák területeken a prágai minisztériumok alá rendelt hivatalok működtek, amelyekben a szlovák nyelvű ügyintézés ugyan lehetséges volt, de a vezető pozíciók jó részét cseh tisztviselők töltötték be. Ennek oka részben az volt, hogy az új állam nem bízott a magyar fennhatóság alatt szocializálódott szlovák hivatalnokrétegben, részben pedig az, hogy a cseh közigazgatási és oktatási kapacitás erősebb volt, így a központi államépítés gyorsabb megoldásnak tűnt. A prágai kormányzat ezt a gyakorlatot a modernizáció és a közigazgatási megbízhatóság logikájával indokolta; az autonómista szlovák ellenzék viszont a nemzeti elnyomás bizonyítékát látta benne. A két értelmezés a mai történészi vitákban is jelen van.

A szlovák társadalmon belül a csehszlovakizmushoz való viszony nem egységesen alakult. Az evangélikus értelmiség egy része, amely a 19. században a cseh–szlovák nyelvi közeledés híve volt, elfogadta az egységes nemzeti keretet. A katolikus papság és a hozzá kötődő vidéki társadalom viszont kulturálisan és politikailag is idegenkedett attól a cseh liberális és antiklerikális közegtől, amely az új állam oktatási és egyházpolitikáját meghatározta. Az 1920-as évek során a szlovák társadalomban ez a törés egyre inkább a **Hlinka-féle Szlovák Néppárt** (szlovákul *Hlinkova slovenská ľudová strana*, HSĽS) és a központi pártok közötti szembenállásként jelent meg. A HSĽS 1925-ös választási programjában már nyíltan követelte a szlovák autonómiát, a szlovák nyelv kizárólagos használatát Szlovákiában, valamint a szlovák katolikus egyház önálló egyházmegyéjét. A párt emellett a csehszlovák államot a liberális, polgári és szekuláris irányultság miatt bírálta, ami nem azonos a mai értelemben vett jobboldalisággal: a HSĽS korai szakaszában a katolikus szociális érzékenység és a nemzeti sérelem politikája keveredett.

A magyar kisebbség helyzete a szlovák kérdést tovább bonyolította. A trianoni békeszerződés értelmében a mai Szlovákia déli sávjában jelentős magyar nyelvű lakosság maradt az új állam területén. A csehszlovák állam az 1920-as nyelvtörvényben a „csehszlovák" nyelvet tette államnyelvvé, ami a gyakorlatban a cseh és a szlovák nyelvű hivatali ügyintézést jelentette. A magyar nyelvű közösség számára ez a magyar iskolák és a helyi közigazgatás visszaszorulásával járt, bár a kisebbségi jogok formális biztosítékai a békeszerződésben szerepeltek. A szlovák autonómia-mozgalom egyes képviselői hajlamosak voltak a magyar kisebbséget a régi magyar államhatalom örökségeként kezelni, mások pedig a közös szlovák–magyar lokális együttélés pragmatikusabb szabályait keresték. A fejezet keretében fontos hangsúlyozni, hogy a magyar kisebbség története nem azonos a budapesti revíziós politika történetével; a helyi magyar közösségek életét a paraszti gazdálkodás, a városi polgárság, az egyházak és a közoktatás hétköznapi viszonyai alakították.

### 20.1.3 Az 1919-es év: háború, béke és a szlovák autonómia ügye

Csehszlovákia első éveit a külső határok bizonytalansága és a belső konszolidáció párhuzamosan jellemezte. A párizsi békekonferencia a csehszlovák állam javára hagyta jóvá a Magyar Királyság északi területeinek elcsatolását, de a határok végleges meghúzása hónapokig tartott. Az 1919 tavaszi **magyar–csehszlovák háború** részeként a magyar Vörös Hadsereg észak felé támadott, és rövid időre kikiáltotta a **Szlovák Tanácsköztársaságot** (szlovákul *Slovenská republika rád*), amely júniusban a mai Kelet-Szlovákiában működött. Ez a formáció nem a szlovák nemzeti függetlenség, hanem a magyarországi tanácshatalom föderatív törekvéseinek eszköze volt, és néhány hét alatt összeomlott. Az esemény a szlovák társadalmi viszonyokról is sokat elárul: a vidéki lakosság egy része közömbösen fogadta, más része elutasította a vörös katonai hatalmat,

míg a munkás- és szegényparaszti rétegek helyi támogatása korlátozott maradt. A rövid életű tanácsköztársaság emléke a későbbi kommunista történetírásban kapott pozitív hangsúlyt, a szlovák nemzeti narratívában viszont a magyar hatalom visszatérésének kísérleteként jelent meg.

A trianoni békeszerződést 1920. június 4-én írták alá. A szlovák területek számára ez a dokumentum a csehszlovák államhatalom nemzetközi elismerését jelentette, ugyanakkor rögzítette a kisebbségi védelmi kötelezettségeket is. A csehszlovák delegáció a békekonferencián a szlovákság kérdését elsősorban a „csehszlovák nemzet" egységének narratíváján keresztül mutatta be. A szlovák autonómiamozgalom viszont azt várta, hogy az új állam alkotmányos berendezkedése biztosítja a szlovák területi önkormányzatot, ahogyan a Pittsburghi Egyezményben remélte. Ehelyett az 1920-as alkotmány a csehszlovakizmus talaján álló centralizált rendszert épített ki. A szlovák autonómia tehát nem csak a HSĽS kampánytémája volt; a kérdés az államalapítás pillanatától kezdve a cseh és szlovák politikai elitek közötti bizalomhiány egyik legfontosabb jele.

A szlovák területek társadalmi szerkezete az első köztársaság éveiben jelentős átalakuláson ment keresztül. A korábbi magyar hivatali elit távozása vagy visszaszorulása miatt új hivatalnokréteget kellett kialakítani. A cseh tisztviselők, tanárok, mérnökök és orvosok Szlovákiába érkezése számos területen valóban hozzájárult az iskolahálózat, az egészségügy és a közlekedés fejlesztéséhez. Egyes becslések szerint az 1920-as évek elején több tízezer cseh állami alkalmazott dolgozott Szlovákiában; pontos számadatok azonban nehezen rekonstruálhatók, mert a csehszlovák hivatali statisztikák nem mindig választották külön a származást a nyelvi hovatartozástól. A szlovák autonómiamozgalom ezt a cseh jelenlétet gyarmatosításként értékelte, a prágai kormányzat pedig a szakértelem és a modernizáció szükséges eszközeként. A két értelmezés ma is a történészi viták tárgya: a gazdasági és kulturális modernizáció ténye nehezen vitatható, annak nemzeti következményei viszont eltérően ítélhetők meg.

### 20.1.4 A szlovák nemzeti projekt a parlamentáris rendszerben

Az 1920-as években a szlovák politika formálisan a csehszlovák parlamentáris demokrácián belül működött. A **Szlovák Néppárt** az 1920-as választásokon a szlovák területeken a szavazatok tekintélyes részét szerezte meg, de országos szinten nem tudott kormányzati pozíciót elérni. A csehszlovák pártrendszer ugyanis az országos választókerületi logikára épült, így a szlovák regionális témák gyakran háttérbe szorultak a cseh többségi pártok programjában. A HSĽS ezért fokozatosan radikalizálódott: 1925-ben Hlinka vezetésével a párt elhagyta a csehszlovák egységpárti retorikát, és a szlovák autonómia követelését tűzte zászlajára. A párt programja a szlovák nyelv hivatalos státuszát, a szlovák katolikus egyházi önkormányzatot, a földreform szlovák ellenőrzését és a cseh hivatalnokok fokozatos kivonását követelte. A földreform ügye azért volt kényes, mert a magyarországi nagybirtokok felosztása a csehszlovák állam irányításával történt, ami a szlovák paraszti rétegek számára egyszerre hozott gazdasági nyereséget és állami függőséget.

A HSĽS politikai stílusát a vallási-kulturális sérelmek és a nemzeti önmeghatározás retorikája határozta meg. Hlinka mint katolikus pap a szlovák falusi társadalomban különösen erős mozgósító erővel bírt. A párt agrárkatolikus bázisa mellett fokozatosan megszólította a városi kispolgárság és a katolikus értelmiség egy részét is. Ugyanakkor a HSĽS nem volt egységes szervezet: mérsékelt tagjai a parlamenti tárgyalások hívei voltak, míg a radikális szárny a csehszlovák állammal való éles konfrontációt, sőt az autonóm Szlovákia kiépítését sürgette. A párt folyamatosan hivatkozott az 1918-as turócszentmártoni nyilatkozatra és a Pittsburghi Egyezményre, mint olyan alapokmányokra, amelyek szerint Szlovákia belépése a közös államba

feltételes és önrendelkezési jogokkal védett volt. A cseh politikai elit ezzel szemben az 1920-as alkotmányt tartotta irányadónak, amely a csehszlovák nemzet egységére épült.

A szlovák kérdés nemcsak a HSLS ügye volt. A **Szlovák Nemzeti Párt** és a szociáldemokrata mozgalom szlovák szárnya is küzdött a szlovák nyelvű oktatás és a helyi önkormányzat bővítéséért. A különbség abban állt, hogy ezek az erők hajlandóbbak voltak a csehszlovák állam keretei között dolgozni, míg a HSLS az autonómiát a nemzeti fennmaradás feltételeként mutatta be. A csehszlovákiai német kisebbségi pártokkal való esetleges együttműködés ugyancsak megjelent a parlamenti gyakorlatban, de a szlovák autonómiamozgalom számára a német nacionalista irányzatokkal való nyílt szövetség 1933-ig nem vált stratégiai céllá. A nemzetiszocialista hatalomátvétel után a HSLS egyes köreiben a német példa a „nemzeti önállóság” radikális megoldásaként tűnt fel, de ez a fordulat a későbbi évek, nem pedig az államalapítás első szakaszának története.

A szlovák zsidó közösség helyzete az 1918 utáni években szintén a szlovák kérdés része volt. A zsidóság a szlovák területeken korábban a magyar politikai és gazdasági élet, a német nyelvű városi kultúra, illetve a helyi ortodox hagyományok között helyezkedett el. Az 1920-as évek szlovák nacionalista mozgalmai a zsidóságot gyakran az idegen, „magyarón” vagy „kiváltságos” városi réteghez sorolták. Ez a sztereotípia nem volt azonos a modern faji antiszemitizmussal, de a kirekesztő nyelvi és vallási előítéletek jelen voltak. A cseh liberális politikai kultúra általában erősebb védelmet nyújtott a zsidó közösségeknek, mint a szlovák katolikus mozgalom, de a csehszlovák állam sem tudta felszámolni a mindennapi diszkriminációt. A zsidóság azonosulása az új állammal így ellentmondásos volt: egy része a csehszlovák modernizációban látott lehetőséget, más része a magyar vagy a német kulturális keretben őrizte identitását.

### 20.1.5 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásainak köre viszonylag jól dokumentált: a Washingtoni nyilatkozat, a Pittsburghi Egyezmény, a Turócszentmártoni nyilatkozat, az 1920-as csehszlovák alkotmány, a trianoni békeszerződés, valamint a szlovák és cseh parlamenti iratok. Ezek a szövegek hitelesen hozzáférhetők, de egymástól eltérő politikai nyelvezetük miatt értelmezésük folyamatos vita tárgya. A legnagyobb bizonytalanságot a háború végi hatalmi átmenet helyi eseményei jelentik: a csehszlovák hadsereg bevonulásának pontos katonai és polgári következményeit, a helyi erőszakos eseményeket és a közigazgatási átszervezés társadalmi hatásait a levéltári források egyenetlenül világítják meg. A szlovák lakosság 1918–1920 közötti politikai hangulatáról szóló állítások ezért gyakran a későbbi pártpolitikai publicisztikára vagy visszaemlékezésekre támaszkodnak, amelyek a szlovák autonómiaküzdelem vagy a csehszlovák államhűség utólagos önigazolásai lehetnek.

A csehszlovakizmus megítélése a mai szlovák és cseh történetírásban sem egységes. A cseh szakirodalom egy része az új államot a demokratikus jogállam és a modernizáció sikertörténeteként mutatja be, amelyben a szlovák önrendelkezés kérdése a két világháború közötti időszak feszültsége volt. A szlovák történészek jelentős része viszont a csehszlovakizmust olyan ideológiaként elemzi, amely a szlovák nemzeti identitás rovására erősítette a cseh nemzetállami logikát. A kiegyensúlyozott értelmezés szerint a csehszlovák állam egyszerre hozott valódi intézményi modernizációt és a szlovák politikai elit egy részének csalódottságát; a két folyamat nem zárja ki egymást.

Az áldozatszámok és a bevonulás alatti erőszak kérdése rendkívül bizonytalan. A csehszlovák katonai konszolidáció során történtek halálesetek és atrocitások, de a dokumentált esetek száma a későbbi politikai emlékezetben felnagyítódhatott vagy éppen elhallgatódhatott. A fejezet ezért nem közöl pontatlan „több száz” vagy „több ezer” áldozatra vonatkozó becslést, mert az erre vonatkozó szakirodalom nem rendelkezik megbízható, településszintű konszenzussal. A bizonytalanság jelzése nem a tények tagadása, hanem a forráskritikai álláspont része.

### 20.1.6 Rövid összefoglaló

- Csehszlovákia létrejöttét a párizsi emigráció és a belföldi szlovák nyilatkozat párhuzamosan, de nem teljesen összehangoltan készítette elő.
- A Pittsburghi Egyezmény és a Turócszentmártoni nyilatkozat a szlovák nemzet saját jogait hangsúlyozta, de ezek az új állam alkotmányos rendjében nem érvényesültek maradéktalanul.
- A csehszlovakizmus államideológiája egységes politikai nemzetként kezelte a cseheket és a szlovákokat, ami a szlovák katolikus és autonómista irányzatok ellenállásába ütközött.
- Andrej Hlinka és a Szlovák Néppárt az 1920-as években a szlovák autonómia legfőbb politikai képviselőjévé vált.
- A magyar kisebbség, a zsidó közösség és a cseh hivatalnoki jelenlét körüli viták a szlovák nemzeti sérelmeket tovább erősítették.
- A szlovák kérdés 1918-ban nem oldódott meg, hanem a két világháború közötti időszak legtartósabb belső konfliktusává alakult.

### 20.1.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen dokumentumokra alapozta a csehszlovák államalapítás a szlovák területek feletti igényét, és miért vitatható ezek jogi kötőereje?
2. Miben különbözött a csehszlovakizmus mint államideológia a szlovák autonómiamozgalom nemzetfelfogásától?
3. Hogyan viszonyult a Hlinka-féle Szlovák Néppárt a csehszlovák parlamenti demokráciához, és milyen társadalmi csoportokra támaszkodott?
4. Miért jelentett a magyar kisebbség és a cseh hivatalnokréteg helyzete érzékeny pontot a szlovák nemzeti politikában?
5. Melyek a legfontosabb forráskritikai bizonytalanságok az államalapítás első éveinek szlovákiai eseményei kapcsán?

## 20.2 A szlovák állam 1939–1945

A müncheni egyezményt követő hónapokban Csehszlovákia belső szerkezete felbomlott, és 1939 márciusában létrejött a német befolyás alatt álló **Szlovák Köztársaság** (Slovenská republika), a korabeli köznyelvben gyakran **szlovák állam** (Slovenský štát). Ez az államalakulat a második világháború időszakában, 1939 és 1945 között állt fenn, és szorosan kapcsolódott a nemzetiszocialista Németország külpolitikai és katonai törekvéseihez. A korszak megértése azért is kulcsfontosságú, mert itt sűrűsödik össze a modern szlovák történelem több, máig vitatott kérdése: a nemzeti önrendelkezés és a külső függőség viszonya, a tekintélyuralmi állam természete, a zsidóüldözés és a Holocaust felelőssége, valamint a háború végi ellenállás és annak emlékezete. Az alfejezet a Csehszlovákia létrejötte és a szlovák kérdés című részre épül, és azt vizsgálja, hogyan vált a szlovák autonómia-törekvés egy rövid életű, németbarát állammá, milyen belpolitikai viszonyok jellemezték, és miként zajlott le a zsidó lakosság kifosztása, gettósítása és deportálása.

### 20.2.1 Az állam létrejötte és a nemzetközi helyzet

A müncheni egyezmény (1938. szeptember 29–30.) nyomán Csehszlovákia elveszítette a Szudétavidéket, és a szlovák politikai vezetés számára megnyílt a lehetőség a szélesebb autonómia kivívására. 1938. október 6-án a **Zsolna** melletti megállapodás értelmében Szlovákia autonómiát kapott, és a prágai kormányzat szövetségi jellegűvé alakult át. Az autonóm szlovák kormány feje

**Jozef Tiso** (1887–1947) lett, aki katolikus papként a **Szlovák Néppárt** (Hlinkova slovenská ľudová strana, HSĽS) vezetője volt. A pártot eredetileg **Andrej Hlinka** (1864–1938) alapította, és a szlovák nemzeti mozgalom katolikus-nemzeti irányzatát képviselte. Hlinka 1938 augusztusában bekövetkezett halála után Tiso örökölte a mozgalom politikai vezetését.

A csehszlovák központi kormány gyengeségét kihasználva Berlin 1939 elején fokozta a nyomást. Hitler 1939. március 13-án tárgyalt Tisóval Berlinben, és arra ösztönözte, hogy Szlovákia kiáltsa ki függetlenségét. A dokumentált tények szerint Tiso visszatérve Pozsonyba a szlovák országgyűlés elé terjesztette a függetlenség kérdését. 1939. március 14-én a szlovák országgyűlés – a korabeli jegyzőkönyvek tanúsága szerint – nyilvános szavazással, egyhangúnak feltüntetett döntéssel kikiáltotta a független Szlovák Köztársaságot. Másnap, 1939. március 15-én a Wehrmacht megszállta Csehországot, és létrejött a **Cseh–Morva Protektorátus** (Protektorat Böhmen und Mähren). A szlovák függetlenség tehát közvetlenül kapcsolódott Csehszlovákia megszűnéséhez.

A Szlovák Köztársaság létrejötte nem volt egyszerűen „német parancs” végrehajtása, de a külső kényszer és a belső autonómia-törekvés összefonódását a történetírásban eltérő hangsúlyokkal értelmezik. A dokumentált tény, hogy a német vezetés a szlovák politikai elitek számára alternatívaként a Magyarországgal való felosztást vagy lengyel–magyar uralom alá kerülést vetítette elő, ami a döntést erősen befolyásolta. Ugyanakkor a szlovák Néppárt egy része már 1938 ősze óta készült a Csehszlovákiától való elszakadásra. A függetlenség tehát olyan államalakulatot eredményezett, amely a náci Németország katonai és gazdasági terében létezett, de amelynek belpolitikai vezetése jelentős mozgásteret kapott az erőszak és a társadalmi átalakítás terén.

### 20.2.2 A köztársaság politikai szerkezete és a Tiso-rendszer

A szlovák állam politikai berendezkedése rövid idő alatt tekintélyuralmi jellegűvé vált, és a korabeli európai **korporatív** (hivatásrendi) elvek, valamint a katolikus társadalomtanítás elemei keveredtek benne a nemzetiszocialista Németország iránti lojalitással. A HSĽS a függetlenség kikiáltását követően fokozatosan felszámolta a politikai versenyt. A szociáldemokrata és kommunista pártokat betiltották, a polgári pártok egy részét beolvasztották, vagy megszüntették tevékenységüket. A politikai élet a HSĽS-n belüli áramlatokra szűkült.

A vezető politikai elit két fő irányzatra oszlott. A mérsékeltebb, Tiso nevével fémjelzett csoport a katolikus-nemzeti hagyományokra épített, és a szlovák önállóság megőrzését a német szövetség keretein belül képzelte el. A radikálisabb, **Vojtech Tuka** (1880–1946) miniszterelnök és **Alexander Mach** (1902–1980) belügyminiszter által képviselt irányzat nyíltan nemzetiszocialista mintákat követett, és szorosabb együttműködésre törekedett a náci Németországgal. A két csoport között folyamatos volt a versengés a nácik bizalmi pozícióiért és a belpolitikai erőforrásokért. A németség felé tett gesztusok és a zsidóellenes intézkedések radikalizálódása részben e belső versengés dinamikájából is következett.

A szlovák állam élén Tiso 1939 októberétől mint **köztársasági elnök** állt. A hatalmi rendszer kereteit a HSĽS monopóliuma, az egypárti parlament, a kormányzati rendeletekkel való kormányzás és a **Hlinka-gárda** (Hlinkova garda) félkatonai szerepe határozta meg. A Hlinka-gárda a párthoz kötődő, 1938-ban létrejött félkatonai szervezet volt, amely a radikális irányzat bázisaként részt vett a zsidóellenes atrocitásokban, a lakosság megfélemlítésében és a németbarát politika utcai érvényesítésében. A gárda befolyása a háború alatt hullámzott: egyes időszakokban megerősödött, máskor Tiso mérsékeltebb körei visszaszorították.

A korabeli hivatalos ideológia a szlovák nemzetet keresztény-nemzeti alapon határozta meg. Az állami propaganda a „szlovák nemzeti közösség” megteremtését hirdette, amelyből a zsidókat, a romákat és részben a cseheket kizárta. A rendszer nyilvános állásfoglalásaiban a katolikus

egyház társadalmi szerepére épített, ugyanakkor a katolikus hierarchia és a papság viszonya a zsidóellenes politikához összetett volt: a püspöki kar egyes tagjai tiltakoztak a deportálások ellen, míg más, alsóbb szintű egyházi személyek a rendszer támogatóiként léptek fel. Az egyházi reakciók skálája tehát a nyílt bírálattól a hallgatásig és az aktív közreműködésig terjedt – ezt a források alapján történészileg ma sem lehet egységes képként ábrázolni.

### 20.2.3 Gazdaság, háború és társadalom

A Szlovák Köztársaság gazdaságilag erősen kötődött a Német Birodalomhoz. Az 1939-es és 1940-es években aláírt kereskedelmi és pénzügyi megállapodások a szlovák gazdaságot a német háborús konjunktúrához kapcsolták. A fegyvergyártás, a textilipar és a mezőgazdasági export a német hadigazdaság igényeihez igazodott. A középső és nyugati szlovák területeken a **Pozsony** (Bratislava) központú gazdasági növekedés a háború első éveiben viszonylagos stabilitást teremtett, különösen az észak-nyugati iparvidékeken. A szlovák korona (koruna slovenská) bevezetése 1939-ben a fiskális önállóság jelképévé vált.

A társadalmi viszonyokat a nemzeti homogenizálás programja és a háborús mozgósítás fokozódó terhei alakították. A szlovák lakosság jelentős része számára a független állam kezdetben a csehszlovák időszakban vélt vagy tapasztalt sérelmek orvoslását ígérte. A magyar uralom alatt maradt, 1938–39-ben Magyarországhoz csatolt déli területek elvesztése azonban mélyen érintette a szlovák nacionalista érzékenységet. A bécsi döntések (1938. november 2., illetve 1939. március) értelmében Szlovákia déli sávja, beleértve **Kassa** (Košice) és **Ungvár** (Užhorod) térségét, Magyarországhoz került. A szlovák politikai elit ezt a német szövetség ellenére sem tudta visszafordítani, ami a rendszer belső legitimitását gyengítette, és a magyar–szlovák viszonyt a korszakban tovább mérgezte.

A háború alatt a szlovák társadalom egyre inkább érezte a hadigazdasági korlátozásokat: a jegyrendszert, a munkaerő-átirányítást, a mezőgazdasági beszolgáltatást és a németországi munkaszolgálatot. A szlovák kormányzat 1942-től a zsidó lakosság vagyonának kisajátításából is igyekezett bevételeket szerezni, amit a korszak gazdaságtörténeti kutatásai a deportálások egyik mozgatórugójaként azonosítanak. A **zsidó vagyon ariánizálása** (azaz nem zsidók kezébe adása) a társadalmi mobilitás sajátos, a korszakban nyilvánosan hirdetett eszközévé vált. Az így megszerzett vagyon, műhely, lakás és üzlet egyes társadalmi csoportok – elsősorban a Hlinka-gárda tagjai, a párthoz hű hivatalnokok és a radikális értelmiség – számára gyors felemelkedést tett lehetővé. A folyamat tehát nem csupán ideológiai cél volt, hanem széles körben elosztott anyagi érdekeltséget is teremtett a zsidóellenes politika fenntartásában.

### 20.2.4 A zsidóüldözés jogi keretei

A zsidó lakosság jogfosztása a szlovák államban nem várt sokáig. Már az autonómia időszakában, 1938 végétől megjelentek a zsidók állampolgári jogait korlátozó intézkedések. A függetlenség kikiáltását követően a jogalkotás szisztematikusan megvonta a zsidó lakosságtól a gazdasági, szakmai és polgári jogokat. A **Zsidó Kódex** (Židovský kódex) néven ismert, 1941. szeptember 9-i kormányrendelet átfogóan szabályozta a zsidó lakosság helyzetét. A rendelet a zsidóság fogalmát származási alapon határozta meg, és korlátozta a zsidók foglalkoztatását, ingatlanszerzését, oktatási részvételét, házasságkötését és mozgásszabadságát. A zsidókat kötelezték a hatágú sárga csillag viselésére, és vagyonukat zár alá vették.

A zsidó közösség létszáma a szlovák állam területén 1940 körül – az 1930-as csehszlovák népszámlálás adataira és a korabeli becslésekre alapozva – megközelítőleg 85 000 és 90 000 fő között mozgott. A pontos szám bizonytalan, mivel a határmódosítások miatt egyes közösségek Magyarországhoz kerültek, mások onnan érkeztek. A kutatók a legtöbbet idézett becslés szerint

mintegy 89 000 zsidó személyt tartanak nyilván a szlovák állam 1939–1945 közötti területén. Ez a szám nem tekinthető pontos népszámlálási adatnak, hanem a korabeli statisztikai és közösségi nyilvántartások alapján rekonstruált összegzés.

Az 1941-es Zsidó Kódex a náci németországi **nürnbergi törvények** (Nürnberger Gesetze, 1935) mintáját követte, de szlovák kormányzati aktusként, szlovák bürokraták és jogászok közreműködésével jött létre. A jogszabályok kidolgozásában meghatározó szerepet játszott a Tuka-féle radikális kör, de Tiso elnökként jóváhagyta azokat. A törvényi keretek fokozatosan zárultak, és a zsidó lakosságot a szlovák társadalomból való teljes kirekesztés irányába szorították. A korabeli jogi szabályozás a „zsidókérdés megoldását” nemzeti és szociális kérdésként tüntette fel, azonban a jogfosztó intézkedések mögött a faji alapú megkülönböztetés és a vagyon átszármaztatásának kettős logikája állt.

### 20.2.5 A gettósítás és a deportálások

A zsidó lakosság koncentrálása Szlovákiában nem a németországi nagyvárosi gettók mintáját követte, hanem a községi és városi szegregáció, majd az országos deportálás formáját öltötte. 1941 őszétől a szlovák hatóságok megkezdték a zsidók kényszerű kitelepítését a fővárosból és egyes nagyobb városokból, majd **munkatáborokat** és **gyűjtőtáborokat** hoztak létre. A legjelentősebb létesítmények közé tartozott a **Sereď** melletti tábor, a **Nováky** melletti tábor és a **Vyhne** melletti tábor, amelyek a későbbi deportálások előtti gyűjtőpontként is szolgáltak. A táborokat a Hlinka-gárda és a szlovák csendőrség őrizte, a munkakörülmények mostohák voltak, és a fogvatartottakat a korabeli leírások szerint rendszeres megaláztatás érte.

A deportálások 1942 tavaszán kezdődtek. A szlovák kormány 1942. március 26-án állapodott meg a német hatóságokkal arról, hogy a szlovák zsidókat a megszállt Lengyelország területén létrehozott megsemmisítő táborokba szállítják. Az első transzportok 1942. március 25-én indultak **Auschwitz–Birkenauba** (Oświęcim-Brzezinka). A szlovák kormány a fejenkénti „átvételi díjat” fizette a német félnek, ami a deportálások anyagi dimenzióját is jelzi: a szlovák állam fizetett azért, hogy zsidó polgárait elszállítsák, és a Német Birodalom területén „letelepítsék”. Ezt a gyakorlatot a korszak kutatói egyértelműen a nácikkal való aktív kollaborációként értelmezik, bár a felelősség kérdését a szlovák közvéleményben és a történeti emlékezetben sokáig elhallgatták vagy relativizálták.

A deportálások első hulláma 1942. március és október között zajlott. Ez idő alatt – a legszélesebb körben elfogadott becslések szerint – mintegy 57 000–58 000 zsidó személyt toloncoltak ki Szlovákiából. Az áldozatok pontos számát a szakirodalomban eltérően adják meg, mivel a transzportlisták hiányosak, és a magyar fennhatóság alatt álló déli területek lakosainak sorsa részben külön nyilvántartást igényel. A deportáltak túlnyomó többségét Auschwitz–Birkenauba, valamint a lublini körzet táboraiba, például **Sobibórba** és **Majdanekbe** szállították. A megsemmisítő táborokba érkezők nagy részét röviddel megérkezésük után gázzal meggyilkolták.

A deportálások 1942 őszi leállítása mögött több, egymással összefüggő tényező állt. A szlovák katolikus egyház egyes vezetői, köztük **Pavol Jantausch** nagyszombati apostoli adminisztrátor és más püspökök, tiltakoztak a transzportok ellen. A nemzetközi zsidó szervezetek és a vatikáni diplomácia is nyomást gyakorolt. Emellett a szlovák közvélemény egy részében a deportálások brutalitása és a táborokból visszaszivárgó hírek nyugtalanságot keltettek. A szlovák kormány végül a további transzportokat felfüggesztette, arra hivatkozva, hogy a zsidók maradékának „munkavégzésre” van szüksége. Ez a szünet mintegy két évig tartott, és körülbelül 20 000–25 000 zsidó személy maradt az országban, többségük munkatáborokban vagy rejtőzve.

### 20.2.6 A Holocaust második szakasza és a szlovák felkelés

A háború menetének fordulásával párhuzamosan a szlovák állam belső válsága is elmélyült. A keleti front összeomlása, a német vereségek és a szövetséges légitámadások meggyengítették a rezsim legitimitását. A zsidó lakosság helyzete azonban nem javult érdemben: a munkatáborokban fogva tartottak továbbra is embertelen körülmények között éltek, és a kormányzati propaganda a zsidóságot továbbra is ellenségként ábrázolta.

A német megszállás és a szlovák nemzeti felkelés 1944 augusztusa és októbere között gyökeresen átalakította a helyzetet. A szlovák hadsereg egyes egységei és a polgári ellenállási csoportok 1944. augusztus 29-én **besztercebányai** (Banská Bystrica) központtal felkelést indítottak a Tiso-rendszer és a német megszállás ellen. A felkelésben részt vett a szlovák hadsereg egy része, valamint kommunista és polgári ellenállók, továbbá szökött hadifoglyok és partizánok. A felkelés a szlovák történelem egyik legfontosabb fegyveres ellenállási epizódja, amelyet a háború utáni hivatalos emlékezetpolitika sokáig a kommunista hősök szerepére szűkített le, jóllehet a felkelés politikai összetétele sokszínű volt.

A Wehrmacht 1944. augusztus végén megszállta Szlovákiát, és a felkelést 1944. október végére felszámolta. A megszállás alatt a német biztonsági erők, a **Sicherheitspolizei** és a **Sicherheitsdienst**, valamint a velük együttműködő szlovák egységek újraindították a deportálásokat. A második deportálási hullám 1944. szeptember végétől 1945. március végéig tartott, és mintegy 12 000–13 000 zsidó személyt szállítottak el Auschwitzba, **Theresienstadtba** (Terezín) és más táborokba. Ebben a szakaszban a német hatóságok közvetlenül irányították a műveleteket, a szlovák bürokraták szerepe pedig a logisztikai együttműködésben és a helyi közigazgatás biztosításában állt. A deportáltak nagy részét meggyilkolták.

A háború végére a szlovák állam területén élő zsidó közösség döntő hányada elpusztult. A legelfogadottabb összesítések szerint a szlovákiai zsidóság mintegy hetven százaléka vált a Holocaust áldozatává. Ez a becslés a deportáltak és a helyben, illetve a munkatáborokban elhunytak számát együttesen veszi figyelembe. A pontos összesített áldozatszámot a források töredékessége miatt a kutatók 60 000 és 70 000 fő közé teszik. A túlélők jelentős része a rejtőzködők, a nem zsidó családok által bújtatottak, a felkelésben részt vevők, illetve azok közül került ki, akiket a deportálási szünet alatt nem szállítottak el.

### 20.2.7 A rezsim összeomlása és a felelősség kérdése

A Vörös Hadsereg 1944 őszén elérte a kelet-szlovákiai területeket, és a front 1945 tavaszára fokozatosan nyugatra tolódott. A szlovák állam kormányzati és pártvezetése a német csapatokkal együtt menekült. Tiso 1945. május 8-án a bajorországi Altöttingben amerikai fogságba került, majd kiadták Csehszlovákiának. 1947. december 3-án a pozsonyi Nemzeti Bíróság köztörvényes bűnösként halálra ítélte, és ítéletét december 18-án végrehajtották. Tuka 1946-ban, Mach hosszabb börtön után bocsánattal szabadult; a felelősségre vonás tehát a szlovák állam elitjén belül is eltérő mértékű volt.

A szlovák állam megítélése a történetírásban és a közéletben máig élénk viták tárgya. A kérdés lényege, hogy miként viszonyuljunk egy olyan államalakulathoz, amely egyszerre testesítette meg a szlovák nemzeti önrendelkezés évszázados igényét, és ugyanakkor a nemzetiszocialista Németország kiszolgálójaként részt vett a Holocaustban. A háború utáni csehszlovák historiográfia a szlovák államot egyszerűen „klerofasiszta bábállamként” jellemezte, és ezt a keretet a kommunista propaganda is átvette. A rendszerváltás utáni szlovák történetírás árnyaltabb képet rajzol: egyrészt feltárja a saját államiság intézményi teljesítményét és a társadalom egy részének vonzalmát a függetlenséghez, másrészt egyértelművé teszi, hogy a zsidóüldözés a szlovák politikai elit aktív döntése volt, nem pusztán külső kényszer.

A szlovák állam emlékezetpolitikai súlya a 21. században is érezhető. Egyes szélsőjobboldali csoportok Tisót a nemzeti függetlenség mártírjaként próbálják bemutatni, míg a demokratikus közvélemény és a nemzetközi tudományos konszenzus szerint a rezsim felelőssége a zsidó lakosság üldözésében és deportálásában vitathatatlan. A katolikus egyház szerepének értékelése szintén árnyalt megközelítést igényel: a püspöki kar tiltakozásai és a helyi papok egy részének közreműködése egyszerre jellemezte az egyházat. A történettudománynak a dokumentált tények és a fennmaradt források alapján kell rekonstruálnia a felelősségi láncokat, anélkül, hogy a kortárs politikai célokat szolgáló ítéleteket vetítene vissza a múltba.

### 20.2.8 Források és bizonytalanságok

A szlovák állam történetének kutatása több, egymástól eltérő típusú forrásra támaszkodik. A legfontosabbak a kormányzati és parlamenti jegyzőkönyvek, a párthivatali iratok, a bírósági periratok, a deportálási listák, a német megszálló hatóságok iratai, valamint a zsidó közösségek saját nyilvántartásai és a túlélők visszaemlékezései. Az elsődleges források nyelve szlovák, német és magyar, ami a kutatást nyelvi szempontból is összetetté teszi.

A legnagyobb bizonytalanság a deportáltak és a halottak pontos számában áll fenn. A transzportjegyzékek több esetben hiányosak vagy elvesztek, és a zsidó lakosság pontos létszámának meghatározását a háború alatti vándorlás, a határmódosítások és a népszámlálási kategóriák is nehezítik. Emiatt a szakirodalomban 50 000 és 70 000 közötti áldozatszámokkal találkozni; a legmegalapozottabb becslések 60 000 körülire teszik a szlovákiai Holocaust áldozatainak számát. A munkatáborokban elhunytak arányát a kutatók szintén becsléssel állapítják meg, mivel a tábori halotti anyakönyvek nem teljesek.

Viták övezik a deportálások leállításának okait is. A hagyományos nacionalista narratíva szerint a leállítás kizárólag a szlovák kormányzat humanitárius belátásából következett, azonban a mai történetírás ezt árnyalja: a döntésben szerepet játszott a nemzetközi nyomás, az egyházi tiltakozás, a hazai közvélemény hangulatváltozása és a német féllel való alkudozás is. A Tiso szerepét érintő történészi álláspontok a háború után óta megoszlanak; az uralkodó tudományos konszenzus szerint Tiso nem volt passzív szemlélő, hanem a zsidóellenes politika legfőbb állami felelőse.

A legproblematikusabb emlékezetpolitikai állítások a szlovák állam „autonómiáját” és a nemzeti ellenállás homogén jellegét hangsúlyozzák. A korszak kutatójának ezért mindig el kell különítenie a dokumentált tényeket (például a kormányrendeleteket, a deportálási adatok trendjét, a felkelés időpontjait) a politikai narratíváktól (például a rezsim nemzeti jellegének dicsőítésétől vagy a felelősség teljes elutasításától). A forráskritika különösen fontos a túlélői visszaemlékezéseknél, amelyek pótolhatatlan tanúságtételek, de szubjektív jellegük miatt nem mindig tekinthetők a statisztikai adatok pótlására alkalmas forrásnak.

### 20.2.9 Rövid összefoglaló

- A Szlovák Köztársaság 1939. március 14-én jött létre, közvetlenül Csehszlovákia felbomlása és Csehország német megszállása előtt; létrejöttében a szlovák autonómiatörekvés és a német nyomás összefonódott.
- Az államot a Hlinka-féle Szlovák Néppárt (HSLS) uralta; Jozef Tiso mint elnök, Vojtech Tuka és Alexander Mach mint radikális miniszterek képviselték a rezsim vezető rétegét.
- A rendszer egypárti, tekintélyuralmi jellegűvé vált; a Hlinka-gárda félkatonai szervezetként részt vett a zsidóellenes erőszakban és a politikai megfélemlítésben.
- A gazdaság a német hadigazdasághoz kapcsolódott; a zsidó vagyonok kisajátítása és ariánizálása anyagi érdekeltséget teremtett a lakosság egyes rétegeiben.

- Az 1941-es Zsidó Kódex a nürnbergi törvények mintájára, de szlovák kormányzati aktusként szabályozta a zsidó lakosság jogfosztását.
- Az első deportálási hullám 1942. március–október között mintegy 57 000–58 000 zsidót szállított Auschwitzba és más megsemmisítő táborokba; a szlovák kormány anyagi hozzájárulást fizetett.
- A második deportálási hullám 1944–45-ben, a német megszállás alatt, további mintegy 12 000–13 000 zsidót érintett; a szlovákiai zsidóság mintegy hetven százaléka elpusztult.
- A szlovák nemzeti felkelés (1944. augusztus–október) a rezsim és a német megszállás elleni fegyveres ellenállás legfontosabb epizódja volt, de a zsidóüldözés utolsó szakaszát nem tudta megakadályozni.

### 20.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan függött össze a szlovák állam létrejötte Csehszlovákia külpolitikai meggyengülésével, és miért nem tekinthető a függetlenség kikiáltása szabad belpolitikai döntésnek?
2. Milyen jogi és adminisztratív lépésekkel valósították meg a zsidó lakosság kirekesztését Szlovákiában, és miért jelentett a Zsidó Kódex vízválasztót?
3. Mi célból állapodott meg a szlovák kormány 1942-ben a német hatóságokkal a deportálásokról, és miért szerepel ez az együttműködés a Holocaust-történetírásban a helyi kollaboráció példájaként?
4. Mely tényezők vezettek a deportálások 1942 őszi leállításához, és hogyan jellemezhető ezek viszonylagos súlya a források alapján?
5. Miként viszonyult a szlovák nemzeti felkelés a Tiso-rezsimhez, és miért nem lehet a felkelést egyszerűen a zsidó lakosság megmentésének kísérleteként vagy egyetlen politikai csoport műveként értelmezni?

## 20.3 A kommunista Szlovákia

A második világháború utáni Csehszlovákia visszaállítása és az 1945–1948 közötti átmeneti időszak után a kommunista hatalomátvétel 1948 februárjában egyszerre jelentett országos fordulatot és sajátos szlovákiai folyamatot. Az előző alfejezetben tárgyalt szlovák állam (1939–1945) összeomlása után a szlovák politikai közösség újra a csehszlovák államkeretben találta magát, de a háború alatti tapasztalatok, a nemzeti sérelmek és a gazdasági-társadalmi különbségek továbbra is meghatározták a szlovák társadalom reakcióit. A kommunista korszak (1948–1989) Szlovákiában nem egyszerűen egy „csehszlovák” történet része, hanem olyan korszak, amelyben a szlovák nemzeti identitás formálódása, az iparosítás és a társadalmi mobilitás, valamint a politikai elnyomás sajátos együttese érvényesült. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan alakult a kommunista Szlovákia az iparosítás, a kollektivizálás, a normalizáció és a mindennapi élet szintjén, és milyen következményekkel járt mindez a mai Szlovákia társadalmára és emlékezetére nézve.

### 20.3.1 A kommunista hatalomátvétel és a szovjetizálás kezdete (1948–1953)

A csehszlovák kommunista párt (Komunistická strana Československa, KSČ) 1948. februári hatalomátvétele – amelyet a kortársak gyakran „győzelmes februárnak” (Vítězný únor) neveztek – Szlovákiában is gyors hatalmi centralizációt indított el. A háború utáni koalíciós rendszerben a szlovák politikai életben a Demokrata Párt (Demokratická strana) volt a legerősebb nem kommunista erő, de a kommunisták fokozatosan az államapparátus kulcspozícióit szerezték meg. A februári események során a kommunista nyomásra létrejött „megújult” kormányban a szlovák

kommunista vezetők – mint Viliam Široký vagy Karol Bacílek – is meghatározó szerepet kaptak. A szlovák nemzeti szervek (Szlovák Nemzeti Tanács, Zbor povereníkov – Megbízottak Testülete) hatásköre folyamatosan szűkült, és a prágai központi kormányzat egyre inkább közvetlenül irányította a szlovák területet.

A hatalomátvételt követően Szlovákiában is megkezdődött a politikai ellenfelek, a nem kommunista pártok, az egyházi intézmények és a korábbi ellenállási mozgalmak felszámolása. Az 1948. májusi alkotmány formálisan elismerte a szlovák nemzeti szerveket, de a gyakorlatban a szovjet típusú pártállam kiépülése felülírta az autonóm struktúrákat. Az 1948–1953 közötti időszakot a kíméletlen osztályharc-politika, a politikai perek és a tömeges internálások jellemezték. Szlovákiában különösen a háború alatti szlovák állam egykori funkcionáriusait, a katolikus egyház képviselőit és a magyar kisebbség tagjait érték retorziók. A reszlovakizáció és a kitelepítések ügye a háború utáni években már megosztotta a társadalmat, de a kommunista hatalomátvétel radikalizálta az etnikai homogenizációt és a politikai leszámolást.

A szovjetizálás részeként a gazdaságban is gyors államosítás zajlott. Az 1948 előtt megkezdett államosítási hullám után a kommunista vezetés a teljes magánszektor felszámolására törekedett. A szlovákiai ipari üzemek, bankok, nagykereskedelmi vállalatok állami tulajdonba kerültek, és megkezdődött a tervgazdaság kiépítése. Az első ötéves terv (1949–1953) a szlovák területet elsősorban a nehézipar és a fegyvergyártás bázisaként jelölte ki. Ez a döntés hosszú távon átalakította a szlovák gazdasági szerkezetet és társadalmi viszonyokat.

### 20.3.2 Az iparosítás és a gazdasági átalakulás

A kommunista Szlovákia egyik leglátványosabb és legtöbbet vitatott folyamata a gyors iparosítás volt. A háború előtti Szlovákia gazdasága túlnyomórészt agrár jellegű volt: a lakosság többsége mezőgazdaságból élt, az ipari munkásság aránya alacsony, a nagyipari központok elsősorban a cseh országrészben koncentrálódtak. A kommunista tervgazdaság ezt a regionális egyenlőtlenséget – legalábbis retorikailag – orvosolni kívánta, és a szlovák területet intenzív iparosítási programba vonta be. A cél részben gazdasági volt (a cseh országrész ipari kapacitásainak tehermentesítése, a szovjet hadiipari igények kiszolgálása), részben pedig politikai: a szlovák munkásosztály gyors növelése és a hagyományos paraszti társadalom átalakítása.

Az iparosítás szimbóluma lett a Kelet-szlovákiai Vasmű (Východoslovenské železiarne, VSŽ) Kassán (Košice), amelynek építése 1950-ben kezdődött, és az 1960-as évekre a régió legnagyobb munkaadójává vált. Hasonló nagyberuházások indultak Pozsonyban (Bratislava), Zsolnán (Žilina), Besztercebányán (Banská Bystrica) és a Vág-völgy kisebb városaiban. A vegyipar, a gépgyártás, az alumíniumipar és a fegyvergyártás fejlesztése kiemelt prioritást kapott. A statisztikai adatok szerint a szlovák ipari termelés az 1950-es években évente két számjegyű növekedést mutatott, de a hivatalos adatok megbízhatósága korlátozott, és a növekedés részben az alacsony bázisról való elrugaszkodásból fakadt. A történészek egyetértenek abban, hogy az iparosítás valóban átalakította a szlovák társadalmat, de vitatják annak hatékonyságát és fenntarthatóságát.

A gazdasági átalakulás következménye a munkásosztály gyors növekedése volt. A falvakból tömegesen költöztek a városokba, a mezőgazdasági munkaerő aránya az 1948-as körülbelül 60%-ról az 1989-es időszakra jelentősen, bár nem teljesen visszaszorult. Az urbanizáció azonban nem volt szerves: a lakásépítés, az infrastruktúra és a szolgáltatások nem tudtak lépést tartani a növekedéssel, ami a városok peremkerületeiben és az új ipari településeken (például a Vasmű lakótelepein) zsúfolt, hiányos ellátású környezetet eredményezett. A szlovák városok társadalmi szerkezete átalakult: a régi kispolgári, kézműves és kereskedő rétegek fokozatosan eltűntek, helyüket az állami ipari és adminisztratív alkalmazottak vették át.

A tervgazdaság merev központi irányítása a szlovákiai vállalatok számára gyakran hátrányos volt, mivel a beruházási döntéseket Prágában hozták, és a szlovák igényeket alárendelték az össz-szövetségi terveknek. A föderatív átalakulás 1969 után némileg növelte a szlovák szervek gazdaságpolitikai mozgásterét, de a normalizációs időszak újból a központi pártirányítás erősödését hozta. A gazdasági fejlődés tehát szorosan összefonódott a politikai centralizmus és a nemzeti sérelmek kérdésével.

### 20.3.3 A kollektivizálás és a vidéki társadalom

A mezőgazdaság szocialista átszervezése, a kollektivizálás a kommunista Szlovákia egyik legfájdalmasabb és legellentmondásosabb folyamata volt. A háború utáni földreform után a szlovák vidéken még mindig sok kis- és középparaszti gazdaság létezett, különösen a hegyvidéki és a déli, magyarok lakta régiókban. Az 1949-ben meginduló kollektivizálás a mezőgazdasági szövetkezetek (egységes földműves-szövetkezet, JRD – Jednotné roľnícke družstvo) létrehozását tűzte ki célul. A folyamat több hullámban zajlott, és a Szlovák Nemzeti Felkelés emlékét idéző ellenállás ellenére a hatalom fokozatosan felszámolta a magángazdaságokat.

A kollektivizálás módszerei erőszakosak voltak: a parasztokat gazdasági nyomással, adókkal, beszolgáltatási kötelezettségekkel és rendőri intézkedésekkel kényszerítették belépésre. A „kuláknak” bélyegzett módosabb parasztokat kiforgatták földjükből, internálták vagy kitelepítették. A katolikus egyház és a helyi közösségek ellenállása különösen a vallásos vidékeken volt erős, de a pártállam ezt is felszámolta. Az 1950-es évek első felében a kollektivizálás aránya Szlovákiában alacsonyabb volt, mint a cseh országrészben, részben a földrajzi adottságok, részben a paraszti ellenállás miatt. Az 1950-es évek közepén a kampány megtorpant, majd az 1960-as évek elejére ismét felerősödött, míg végül a mezőgazdasági terület túlnyomó többsége szövetkezeti vagy állami gazdaságba került.

A kollektivizálás társadalmi következményei mélyrehatóak voltak. A hagyományos paraszti életforma, a családi gazdálkodás és a falusi önellátás felszámolása a vidéki társadalom szétzilálódásához vezetett. A fiatalabb generációk a városokba, az ipari központokba vándoroltak, a falvak elöregedtek, a mezőgazdasági munkaerő képzettsége és motivációja csökkent. Ugyanakkor a kollektivizálás – az állami beruházások révén – a vidéki infrastruktúra (utak, elektromosság, iskolák, egészségügyi ellátás) fejlesztését is magával hozta, ami a korábbi elmaradottságot némileg enyhítette. A szövetkezeti gazdálkodás azonban a szlovák mezőgazdaságot tartósan alacsony hatékonyságúvá tette, és függővé tette az állami támogatásoktól.

A kollektivizálás megítélése a szlovák történelmi emlékezetben máig vitatott. Vannak, akik a paraszti kultúra lerombolását és a hagyományos értékek elvesztését hangsúlyozzák, míg mások a vidéki modernizáció és a társadalmi felemelkedés esélyét látják benne. A történészi kutatás jelenlegi álláspontja szerint a kollektivizálás elsősorban politikai kényszerintézkedés volt, amely a vidéki lakosság nagy részét elszegényítette, és a mezőgazdaság hatékonyságát hosszú távon rontotta.

### 20.3.4 Politikai elnyomás és egyházüldözés

A kommunista hatalom kiépítése Szlovákiában a politikai ellenfelek, az egyházak és a nemzeti intézmények elleni szisztematikus fellépéssel járt. Az 1950-es évek elején a csehszlovákiai politikai perek – mint a Slánský-per – szlovákiai vonatkozásai is voltak: több szlovák kommunista vezetőt (pl. Gustáv Husákot) letartóztattak, és „burzsoá nacionalizmus” vádjával elítéltek. Ez a percsoport a szlovák nemzeti önállóság híveit is célba vette, és a pártvezetés a szlovák „nacionalizmust” a csehszlovák egység ellenségének tekintette. A szlovák kommunista mozgalom

belső tisztogatása súlyosan érintette az 1944-es Szlovák Nemzeti Felkelés egykori résztvevőit is, akik közül sokan börtönbe kerültek vagy kivégeztek.

Az egyházak üldözése a szlovák társadalom mély, vallásos rétegeit sújtotta. A római katolikus egyház vezetőit, köztük Ján Vojtaššák püspököt, bebörtönözték; az egyházi iskolákat államosították, a szerzetesrendeket feloszlatták. A görögkatolikus egyházat 1950-ben a „prešovi zsinat" nyomán formálisan felszámolták, és híveit az ortodox egyházba kényszerítették. Ez az intézkedés különösen Kelet-Szlovákiában, a ruszin és szlovák görögkatolikus közösségek körében okozott mély traumát. Az 1968-as reformfolyamat idején a görögkatolikus egyházat visszaállították, de a normalizáció időszakában is korlátozottan működhetett csak.

A politikai elnyomás kiterjedt a magyar kisebbségre is. Bár a háború utáni reszlovakizáció és kitelepítések a kommunista Szlovákia előtti időszakhoz tartoznak, a kommunista rezsim az 1950-es években további intézkedéseket hozott a magyarok kulturális és oktatási intézményeinek korlátozására. Az 1960-as években – részben a desztalinizáció hatására – a kisebbségi politika enyhült, de a magyar kisebbség jogainak teljes körű elismerésére nem került sor. A szlovák–magyar viszony a kommunista korszakban végig feszült maradt, és ez a későbbi államközi kapcsolatokra is rányomta bélyegét.

### 20.3.5 A prágai tavasz és a föderáció (1968–1969)

A 1960-as évek közepén a csehszlovák reformmozgalom, a prágai tavasz Szlovákiában is visszhangra talált. A szlovák társadalomban a reformtörekvések két irányból jelentkeztek: egyrészt a politikai liberalizáció, a sajtószabadság és a gazdasági reform igénye, másrészt a nemzeti egyenjogúság követelése, a szlovák szervek hatáskörének bővítése. A reformfolyamat szlovák arcai közül Alexander Dubček – aki 1968 januárjában a CSKP első titkára lett – szlovák származású volt, ami növelte a szlovákiai reformerek reményeit. Dubček azonban elsősorban csehszlovák politikus volt, és a szlovák nemzeti kérdés megoldása a föderáció formájában valósult meg.

A szovjet vezetés 1968. augusztus 21-i katonai intervenciója véget vetett a prágai tavasznak, de a föderalizáció gondolata nem halt el teljesen. A szovjet nyomás alatt tárgyaló csehszlovák vezetés 1968 októberében elfogadta a föderatív alkotmánytörvényt, amely 1969. január 1-jén lépett hatályba. Ez a Csehszlovák Szocialista Köztársaságot két tagköztársaságra – a Cseh Szocialista Köztársaságra és a Szlovák Szocialista Köztársaságra – osztotta. A föderáció formálisan jelentős önállóságot adott a szlovák szerveknek: létrejött a Szlovák Nemzeti Tanács újjászervezett változata és a szlovák kormány. A gyakorlatban azonban a normalizáció évei alatt a föderatív elemek kiüresedtek, és a központi pártirányítás dominált.

A föderáció megítélése a szlovák történelmi tudatban kettős: egyrészt a nemzeti emancipáció fontos lépéseként értékelik, másrészt a normalizáció eszközeként is felfogható, mert a szlovák vezető réteg egy része a föderációt a prágai reformok ellensúlyaként használta. A normalizáció vezéralakja, Gustáv Husák maga is szlovák volt, és a föderációt a „konszolidáció" keretében működtette. Az 1968-as föderáció így nem a demokratikus szlovák önállóságot, hanem a szovjet típusú szocialista államberendezkedés egyik pillérét hozta létre.

### 20.3.6 A normalizáció időszaka (1969–1989)

A prágai tavasz leverése után a husáki normalizáció Szlovákiában is a politikai elnyomás, a gazdasági stagnálás és a fogyasztói kompromisszum időszaka volt. A reformer szlovák kommunistákat eltávolították a pártból, sokan emigráltak vagy börtönbe kerültek. A szlovák társadalom a cseh országrésszel ellentétben viszonylag gyorsan alkalmazkodott a normalizációs keretekhez, amit a szakirodalom részben a pragmatikus lakossági hozzáállással, részben a korábbi szlovák nemzeti

sérelmek enyhülésével magyaráz. A normalizáció ugyanis a föderatív szervek fenntartásával és a szlovákiai iparosítás továbbvitelével bizonyos anyagi előnyöket kínált a szlovák társadalomnak, miközben a politikai szabadság hiánya állandósult.

A normalizáció időszakát a gazdasági stagnálás és a technológiai lemaradás jellemezte. A tervgazdaság merev szerkezete, a beruházások hatékonytalansága és a nyugati technológiai fejlődéstől való elzárkózás a szlovák ipar versenyképességét fokozatosan aláásta. A nehézipar, a vegyipar és a fegyvergyártás fenntartása hatalmas erőforrásokat kötött le, miközben a fogyasztási cikkek termelése és a szolgáltatások elmaradtak. Az 1970-es években a szovjet nyersanyag-export és a kölcsönök átmenetileg fenntartották az életszínvonalat, de az 1980-as évekre a külső adósság és a belső elégedetlenség nőtt.

A normalizáció időszaka alatt a szlovák társadalomban a fogyasztói mentalitás, a „kis szabadságok” (pl. hétvégi telek, autó, üdülő) kompenzálták a politikai elnyomást. A hivatalos ideológia hirdette a szocialista életmódot, de a valóságban a hiánygazdaság, a sorban állás és a feketegazdaság mindennapos volt. A szlovákiai lakosság körében a rendszer iránti passzív elfogadás és a szűk magánéleti autonómia vált meghatározóvá. Ugyanakkor a normalizáció alatt is léteztek ellenzéki csoportok, mint a katolikus egyház köré szerveződő titkos mozgalmak, a Charta ’77 szlovákiai aláírói és a környezetvédő aktivisták, de ezek hatása korlátozott maradt.

### 20.3.7 Társadalom, kisebbségek és mindennapi élet

A kommunista Szlovákia társadalmi szerkezete radikálisan átalakult. Az iparosítás és az urbanizáció következtében a munkásosztály és az értelmiség aránya megnőtt, a parasztság visszaszorult. Az oktatási rendszer kiterjesztése, az ingyenes iskoláztatás és a szlovák nyelvű felsőoktatás fejlesztése lehetővé tette a társadalmi mobilitást. A szlovák értelmiség, a műszaki és a gazdasági elitek kialakulása a nemzeti közösség megerősödését hozta. Ugyanakkor a szocialista mobilitás feltétele a politikai lojalitás volt, és a pártállam az életpályákat a káderrendszeren keresztül ellenőrizte.

A szlovák nemzeti identitás a kommunista korszakban ellentmondásosan fejlődött. A hivatalos ideológia a csehszlovák szocialista nemzet egységét hirdette, de a gyakorlatban a szlovák nemzeti intézmények – a Szlovák Tudományos Akadémia, a szlovák egyetemek, a nemzeti színház – erősödtek. A föderáció 1969 után formálisan elismerte a szlovák nemzeti szuverenitást, de a normalizáció ezt a szovjet típusú keretek közé szorította. A szlovák társadalom többsége számára a nemzeti identitás a mindennapi életben a nyelvhasználaton, a kulturális hagyományokon és a helyi kötődéseken keresztül érvényesült, nem pedig politikai követelésekben.

A magyar kisebbség helyzete a kommunista korszakban hullámzó volt. Az 1948 utáni években a magyar oktatási és kulturális intézményeket korlátozták, a magyar lakosságot asszimilációs nyomás érte. Az 1960-as évek enyhülése lehetővé tette a magyar iskolák és szervezetek újbóli működését, de a kisebbségi jogok folyamatosan alku tárgyát képezték. A normalizáció időszakában a magyar kisebbség helyzete stabilizálódott, de a szlovák nemzeti intézmények dominanciája mellett a magyar közösség politikai képviselete gyenge maradt. A roma lakosságot a kommunista rezsim erőszakos asszimilációs politikája sújtotta: a kényszerletelepítés, az iskolai szegregáció és a munkatáborok a roma közösségek társadalmi kirekesztését konzerválták, sőt fokozták.

A zsidó közösség Szlovákiában a holokauszt után rendkívül megfogyatkozott. A túlélők egy része kivándorolt Izraelbe vagy más országokba; a maradók közül sokan az 1950-es évek antiszemita kampányainak estek áldozatul. A Slánský-per szlovákiai vádlottjai között is voltak zsidó származású kommunisták, ami a zsidó közösséget tovább riasztotta. Az 1968-as nyitás rövid időre reményt adott, de a normalizáció alatt a zsidó kulturális élet ismét visszaszorult. A kommunista

korszak végére a szlovákiai zsidó közösség kicsi, de aktív maradt, és emlékezete a holokausztnak fokozatosan bekerült a nyilvános diskurzusba, bár a rendszerváltás előtt ez tabu volt.

### 20.3.8 Az 1980-as évek és a rendszer eróziója

Az 1980-as évekre a kommunista rendszer Szlovákiában is kifulladt. A gazdasági növekedés lelassult, a tervgazdaság nehézségei nyilvánvalóvá váltak. A környezeti problémák – mint a Garam-völgyi alumíniumgyár szennyezése vagy a levegőminőség romlása az iparvidékeken – a lakosság egészségét és a környezetet is veszélyeztették, és az ellenzéki mozgolódások egyik fontos témájává váltak. A szocialista blokkban kibontakozó reformfolyamatok (a szovjet peresztrojka, a lengyel Szolidaritás, a magyarországi változások) hatással voltak a szlovák társadalomra is, bár a csehszlovák pártvezetés mereven elutasította a reformokat.

Az ellenzéki tevékenység az 1980-as években fokozatosan erősödött. A katolikus egyház köré szerveződő titkos lelkiségi mozgalmak, a békemozgalmak és a környezetvédő aktivisták mellett megjelentek a demokratikus ellenzék csírái is. A szlovákiai ellenzék azonban gyengébb és szervezetlenebb volt, mint a csehországi Charta ’77, és a társadalom többsége továbbra is passzív maradt. Az 1989. novemberi bársonyos forradalom kirobbanása Prágában gyorsan átterjedt Szlovákiára is; a pozsonyi és kassai tömegtüntetések, a diákmozgalmak és a sztrájkok a rendszer összeomlását jelezték. A kommunista Szlovákia 1989 őszén ért véget, átadva a helyét a demokratikus átmenetnek, amely a következő alfejezetek témája.

### 20.3.9 Források és bizonytalanságok

A kommunista Szlovákia történetének kutatása elsősorban a párt- és állami levéltárak, az állambiztonsági iratok, a statisztikai hivatal adatsorai, valamint a szemtanúk visszaemlékezései alapján történik. A legfontosabb források a Csehszlovák Kommunista Párt szlovákiai szerveinek iratai, a Szlovák Nemzeti Tanács és a kormány dokumentumai, valamint a Štátna bezpečnosť (Állambiztonság) aktái. A gazdasági és társadalmi folyamatokra vonatkozó adatok a csehszlovák statisztikai hivatal kiadványaiból származnak, de ezek a számok gyakran torzítottak vagy hiányosak, mivel a tervgazdaság elvárásai szerint „szépítették” őket. A demográfiai adatok – különösen a kisebbségekre vonatkozó népszámlálási adatok – szintén fenntartásokkal kezelendők, mert az etnikai besorolást politikai szempontok befolyásolták.

Számos kérdés vitatott a szakirodalomban. Az iparosítás eredményességét és társadalmi hatásait eltérően ítélik meg: egyes történészek a modernizáció és a felemelkedés esélyét hangsúlyozzák, mások a természeti és emberi erőforrások pazarlását, a regionális egyenlőtlenségek újratermelődését emelik ki. A kollektivizálás áldozatainak száma és a paraszti ellenállás mértéke szintén becslések tárgya; a hivatalos statisztikák nem tartalmazzák a rejtett munkanélküliséget, a kényszerintézkedések áldozatait és a vidéki elszegényedés mértékét. A normalizáció társadalmi támogatottsága – különösen a szlovák lakosság körében – máig élénk vita: egyesek a passzív beletörődést, mások a valós, bár korlátozott konszenzust látják benne, és a kérdés összefonódik az 1989 utáni emlékezetpolitikai vitákkal.

Az emlékezetpolitika területén a kommunista múlt értékelése Szlovákiában élesen megosztott. A szlovák állam (1939–1945) és a kommunista diktatúra emlékezete gyakran egymással verseng, és a közbeszédben a „nemzeti sérelmek” narratívája keveredik a diktatúrák áldozatainak emlékezetével. A történészi munka egyik fontos feladata, hogy ezeket a rétegeket szétválassza, és a források alapján rekonstruálja a kommunista korszak mindennapi valóságát, anélkül hogy egyoldalúan ítélkezne.

### 20.3.10 Rövid összefoglaló

- A kommunista hatalomátvétel Szlovákiában 1948-ban a szlovák nemzeti szervek hatáskörének csökkentésével, politikai perekkel és a magyar kisebbség elleni intézkedésekkel járt.
- Az 1950-es évek iparosítása a szlovák gazdaságot agrárjellegűből ipari-urbánus jellegűvé alakította, de a központi tervutasítás és a prágai irányítás feszültségeket szült.
- A kollektivizálás erőszakos módszerekkel felszámolta a kisparaszti gazdaságokat, a vidéki társadalmat szétzilálta, ugyanakkor infrastrukturális fejlesztéseket is hozott.
- A politikai elnyomás az egyházakat, a nemzeti önállóság híveit és a kisebbségeket egyaránt sújtotta, a görögkatolikus egyházat 1950-ben felszámolták.
- A prágai tavasz és az 1969-es föderáció formális szlovák önállóságot hozott, de a normalizáció kiüresítette a föderatív elemeket.
- A normalizáció éveiben a fogyasztói kompromisszum és a politikai passzivitás jellemezte a szlovák társadalmat, a gazdaság stagnált, a környezeti problémák súlyosbodtak.
- A szlovák nemzeti identitás a kommunista korszakban erősödött az oktatás, a kultúra és az intézmények révén, de a politikai képviselete korlátozott maradt.
- Az 1980-as évek végére a rendszer erodálódott, és az 1989-es bársonyos forradalom Szlovákiában is véget vetett a kommunista diktatúrának.

### 20.3.11 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan kapcsolódott a szlovákiai iparosítás a csehszlovák központi tervezéshez, és milyen társadalmi következményei voltak a munkásosztály gyors növekedésének?

2. Milyen módszerekkel hajtották végre a kollektivizálást Szlovákiában, és miért volt az ellenállás erősebb, mint a cseh országrészben?

3. Miért tekinthető az 1969-es föderáció egyszerre a szlovák nemzeti emancipáció lépésének és a normalizáció eszközének?

4. Hogyan változott a szlovákiai magyar és roma kisebbség helyzete a kommunista korszakban, és milyen források alapján tudjuk ezt rekonstruálni?

5. Milyen szerepe volt a fogyasztói kompromisszumnak a normalizációs rendszer stabilitásában, és mit tudunk a társadalom tényleges támogatottságáról?

## 20.4 A bársonyos forradalom és a szlovák állam

### 20.4.1 A bársonyos forradalom és a szlovák állam

1989 őszén a csehszlovák államszocialista rendszer összeomlása Szlovákiában nem egyszerűen a prágai események vidéki visszhangja volt, hanem sajátos szlovák dinamikát követő folyamat, amely 1993-ban az önálló szlovák állam létrejöttéhez vezetett. Az 1989. novemberi bársonyos forradalom, majd az azt követő alkotmányos és nemzeti viták, a Vladimír Mečiar nevéhez köthető átmeneti autoriter tendenciák, végül az európai integrációhoz való visszatérés együttesen rajzolják ki azt az utat, amelyen Szlovákia a szövetségi állam részéből független, majd az Európai Unió és a NATO tagjává vált. E korszak értelmezése mind a mai napig éles emlékezetpolitikai viták

tárgya: a függetlenség kikiáltását egyesek a nemzeti önrendelkezés beteljesedéseként, mások a csehszlovák államiság felesleges és konfliktusos felszámolásaként tartják számon.

#### 20.4.1.1 A bársonyos forradalom Szlovákiában (1989)

A csehszlovákiai rendszerváltás kiváltó eseménye az 1989. november 17-i prágai diáktüntetés erőszakos feloszlatása volt. A hír gyorsan eljutott Szlovákiába, ahol a civil társadalom és az ellenzéki csoportok már évek óta szerveződtek, bár kisebb láthatósággal, mint Csehországban. A pozsonyi és más szlovákiai városokban azonban a reakció nem volt azonnali; a szlovák nyilvánosságot kezdetben a csehszlovák állam egységének kérdése és a szlovák nemzeti követelések is foglalkoztatták. A november 17-i eseményeket követően – a dokumentált tények szerint – a prágai rendőri beavatkozásról szóló beszámolók, valamint a Szlovák Kommunista Párt (Komunistická strana Slovenska, KSS) konzervatív vezetésének elutasító magatartása váltotta ki az első nagyobb megmozdulásokat.

November 20-án Pozsonyban megalakult a **Nyilvánosság az Erőszak Ellen** (Verejnosť proti násiliu, VPN), amely a cseh **Polgári Fórum** (Občanské fórum, OF) szlovák megfelelőjeként, de attól szervezetileg függetlenül lépett fel. A VPN alapítói között elsősorban értelmiségiek, diákok, művészek és a katolikus ellenzék képviselői szerepeltek. A mozgalom nevében az „erőszak ellen” kitétel egyszerre utalt a november 17-i eseményekre és a kommunista hatalomgyakorlás egészére. A VPN programja három fő célt fogalmazott meg: a politikai pluralizmus megteremtését, a piacgazdaságra való áttérést és a szlovák nemzeti önrendelkezés alkotmányos rendezését a csehszlovák államon belül.

A szlovákiai tömegtüntetések november végétől bontakoztak ki. November 22-én Pozsonyban, majd november 24-én Kassán (Košice) és más nagyvárosokban tüntettek; a rendezvények résztvevői a kommunista párt monopolhatalmának megszüntetését, szabad választásokat és a csehszlovák állam demokratikus átalakítását követelték. A szlovák ellenzéki mozgalom sajátossága volt, hogy a demokratikus követeléseket kezdettől fogva összekapcsolta a szlovák nemzeti identitás nyilvános megjelenítésével. A tüntetéseken a csehszlovák zászlók mellett megjelentek a szlovák nemzeti jelképek is; ez a kettősség a későbbi államjogi viták előjeleként értelmezhető, bár maga a függetlenség követelése 1989 végén még nem volt meghatározó.

A kommunista hatalom átadása Szlovákiában békésen, de nem minden feszültség nélkül zajlott. A szlovák kommunista vezetés, élén Jozef Lenárt utódjaival, merevebben reagált a tüntetésekre, mint a prágai szövetségi vezetés. December elején azonban a tömegnyomás és a prágai események hatására a szlovák pártvezetés is tárgyalóasztalhoz kényszerült. December 9-én a szövetségi elnök, Gustáv Husák – aki maga is szlovák származású volt – lemondott; a szövetségi parlament december 29-én Václav Havelt választotta elnökké, Alexander Dubčeket pedig a szövetségi parlament elnökévé. Dubček személye a szlovák reformkommunista hagyomány és az 1968-as „emberarcú szocializmus” jelképeként hidat képezett a cseh és a szlovák demokratikus erők között, és szerepe is hozzájárult ahhoz, hogy a rendszerváltás Szlovákiában nem vált erőszakossá.

#### 20.4.1.2 A szlovák nemzeti kérdés és az államjogi vita (1990–1992)

Az 1990. júniusi első szabad választások a VPN és a Kereszténydemokrata Mozgalom (Kresťanskodemokratické hnutie, KDH) sikerét hozták Szlovákiában, míg Csehországban a Polgári Fórum győzött. A választások után a szövetségi állam működése és a szlovák–cseh viszony kérdése gyorsan a politikai napirend élére került. A vita két, egymással összefonódó dimenzióban zajlott: egyrészt a gazdasági reform ütemérő, másrészt a szlovák nemzeti önrendelkezés alkotmányos formájáról. A szlovák politikai elit jelentős része úgy érzékelte, hogy a szövetségi állam keretei

között a gyors piaci átalakulás – a nehézipar, a fegyvergyártás és a bányászat leépítése – aránytalanul sújtja a szlovák régiókat. Ez az érzékenység nem volt alaptalan: a dokumentált gazdasági statisztikák szerint a szlovákiai munkanélküliség a kilencvenes évek elején gyorsan emelkedett, és meghaladta a csehországi szintet, ami erősítette a szlovák önállóság politikai támogatottságát.

Az 1990 őszén kitört úgynevezett **kötőjel-vita** vagy **gondolatjel-vita** (pomlčková vojna) a szlovák és a cseh politikai elit közötti szimbolikus konfliktus első látványos megnyilvánulása volt: a szövetségi parlamentben arról vitáztak, hogy az állam neve „Cseh-Szlovák Szövetségi Köztársaság" vagy „Csehszlovák Szövetségi Köztársaság" legyen. Bár a vita formai részletnek tűnhet, a kortárs szereplők és a történészi elemzések egyaránt a csehszlovák identitás és a szlovák nemzeti szuverenitás közötti mélyebb feszültség felszínre töréseként értelmezik. A szlovák politikusok egy része a szlovák nemzet egyenjogúságának elismerését látta a megkülönböztetett írásmódban; a cseh oldal ezt felesleges komplikációnak tartotta. A kompromisszumos megoldás – „Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság" – nem oldotta fel a feszültséget, csak elhalasztotta az alapszerződés kidolgozását.

1991-ben a VPN belső feszültségei nyílt szakadáshoz vezettek. A mozgalom liberális, prágai orientációjú szárnyával szemben a Vladimír Mečiar vezette csoport a szlovák nemzeti érdekek erőteljesebb képviseletét és a gazdasági átmenet lassítását követelte. Mečiar 1991 tavaszán kivált a VPN-ből, és megalapította a **Demokratikus Szlovákiáért Mozgalmat** (Hnutie za demokratické Slovensko, HZDS). A párt programja a szlovák nemzeti identitás megőrzését, a gazdasági reform fokozatosságát és a szövetségi állam szerződéses alapokra helyezését hirdette. A HZDS gyorsan a szlovák politikai élet legerősebb szereplőjévé vált, és Mečiar személyes vezetési stílusa, valamint a médiával való gyakori konfliktusai fokozatosan a demokratikus intézmények és az erőskezű kormányzás közötti feszültség jelképévé tették.

1992 júniusában a szlovákiai választásokon a HZDS a szavazatok mintegy 37 százalékát szerezte meg, Csehországban pedig a Václav Klaus vezette Polgári Demokrata Párt (Občanská demokratická strana, ODS) került ki győztesen. A két győztes párt programja a szövetségi állam jövőjéről alapvetően különbözött: Klaus a szövetségi állam gyors megszüntetését vagy legalább radikális leépítését tartotta kívánatosnak, Mečiar pedig a szlovák nemzeti szuverenitás nemzetközi elismerését követelte, miközben hajlandónak mutatkozott tárgyalni a cseh oldallal. A történészi konszenzus szerint a döntő tényező nem a szlovák társadalom egyértelmű elszakadási igénye volt – a közvélemény-kutatások a függetlenség támogatottságát 20–30 százalék körül mérték –, hanem a két politikai vezető közötti megállapodás hiánya a közös állam fenntartásáról, valamint a cseh oldal azon meggyőződése, hogy a szlovákiai nacionalista erőkkel való kompromisszum hosszú távon destabilizálná a cseh gazdasági reformot.

#### 20.4.1.3 Az önálló Szlovákia létrejötte (1993)

1992. július 17-én a szlovák parlament elfogadta a **szlovák nemzeti szuverenitás deklarációját**, amely az önálló szlovák állam létrehozásának politikai alapját jelentette. A dokumentum a szlovák nemzet önrendelkezésére hivatkozott, de nem mondta ki azonnali elszakadást; a szövetségi állam megszüntetéséről a cseh és a szlovák politikai vezetők július–augusztus folyamán tárgyaltak, és végül a békés szétválás mellett döntöttek. A szövetségi parlament 1992. november 25-én fogadta el a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság megszüntetéséről szóló alkotmánytörvényt, amely 1992. december 31-ében határozta meg a szövetségi állam jogutód nélküli megszűnését. A dokumentált tény, hogy sem a cseh, sem a szlovák oldal nem írt ki népszavazást a szétválásról, ami mind a cseh, mind a szlovák politikai elit részéről a képviseleti demokrácia sajátos, de alkotmányos keretek között maradó döntésének tekinthető.

1993. január 1-jén **Szlovákia** (Slovensko) hivatalosan is független állammá vált, Csehország pedig ugyanettől a naptól kezdve önálló államként működött tovább. A szétválás békés volta – a két állam közötti határok, a szövetségi vagyon megosztása, a katonai eszközök és a közös intézmények felszámolása – a nemzetközi közvélemény és a történészi értékelés szerint is példa nélküli volt a közép-európai régióban. Ugyanakkor a belső társadalmi támogatottság korlátozott maradt; a rendelkezésre álló közvélemény-kutatási adatok szerint a szlovák lakosság többsége 1992 végén is a közös állam fenntartását részesítette előnyben. Ezt a tényt a szlovák függetlenség emlékezetpolitikai megítélése körüli vitákban gyakran felidézik: a függetlenség hívei a nemzeti önrendelkezés történelmi beteljesedését hangsúlyozzák, míg a kritikusok a demokratikus legitimáció hiányát és a cseh–szlovák kapcsolatok szükségtelen megterhelését emelik ki.

#### 20.4.1.4 A Mečiar-korszak és az államépítés (1994–1998)

A független Szlovákia első kormányzati ciklusát a HZDS és a Szlovák Nemzeti Párt (Slovenská národná strana, SNS) koalíciója határozta meg. 1994 márciusában azonban a parlament megvonta a bizalmat Mečiar kormányától, és átmeneti kabinet alakult. Az 1994. őszi előrehozott választások után Mečiar visszatért a hatalomba, és 1998-ig tartó időszakot a politikatudományi és történeti szakirodalom következetesen a demokratikus intézmények leépítésének, a jogállamiság meggyengítésének és a klienshálózatok kiépítésének időszakaként írja le. A dokumentált események közé tartozik a titkosszolgálat politikai célú felhasználása, a közszolgálati média nyomás alá helyezése, az elnöki jogkörök körüli intézményi konfliktusok, valamint a kormánypártok médiában való túlsúlyának erősítése.

A Mečiar-kormány politikájának egyik legsúlyosabb vitatott eleme a kisebbségekkel szembeni magatartás volt. A szlovákiai magyarság, amely a lakosság körülbelül 10–11 százalékát tette ki az 1991-es népszámlálás adatai szerint, a kilencvenes évek közepén számos olyan intézkedést élt meg, amelyet a kisebbségi jogok csorbításaként értékelt. A nyelvtörvény szigorítása, a magyar nyelvű oktatás finanszírozásának problémái, a településnevek használata körüli viták és a kormánypártok nacionalista retorikája feszültté tette a szlovák–magyar viszonyt. A szlovákiai roma közösség helyzete is romlott; a rendőri brutalitás, a lakóhelyi szegregáció és a munkaerőpiaci kirekesztés tárgyát képezték az emberi jogi szervezetek jelentéseinek. A történészi értékelés szerint a Mečiar-korszak nem volt nyílt diktatúra – a választások formálisan szabadok voltak, és az ellenzéki pártok működhettek –, de a versengő demokrácia minősége jelentősen romlott, és az ország nemzetközi elszigetelődés felé sodródott.

A gazdasági átalakulás a kilencvenes években ellentmondásos eredményeket hozott. A piacgazdasági intézmények kiépültek, de a nagy állami vállalatok privatizációja gyakran átláthatatlan módon, politikai szempontok szerint zajlott. A nehézipari és fegyvergyártási ágazatok leépítése magas munkanélküliséget okozott a kelet-szlovákiai régiókban, míg a főváros és a nyugati országrész gyorsabban alkalmazkodott az új feltételekhez. A regionális különbségek azóta is a szlovák társadalom egyik meghatározó szociális és politikai feszültségforrása.

#### 20.4.1.5 Az EU- és NATO-integráció és a Mečiar-korszak vége (1998–2004)

A Mečiar-kormány időszakában Szlovákia lemaradt a közép-európai országok integrációs folyamatában. Míg Lengyelország, Csehország és Magyarország 1997-ben meghívást kapott a NATO-ba, Szlovákia kimaradt; az Európai Unió 1997-es bővítési jelentése pedig Szlovákiát a politikai feltételek nem teljesítése miatt nem sorolta az első csatlakozási körbe. A demokratikus deficit és a kisebbségi feszültségek miatt a nemzetközi szervezetek és a nyugati partnerek kritikája felerősödött, ami a belső ellenzék és a civil társadalom mozgósításához is hozzájárult.

Az 1998-as parlamenti választások a szlovák demokrácia szempontjából sorsfordítónak bizonyultak. Az ellenzéki pártok – köztük a KDH, a liberálisok és a szociáldemokraták – széles koalíciót alakítottak, és a HZDS a választásokon a legtöbb szavazatot megszerezte ugyan, de nem tudott kormányt alakítani. A kormányváltás után Mikuláš Dzurinda vezetésével reformkoalíció alakult, amely a demokratikus intézmények helyreállítását, a piacgazdaság átláthatóvá tételét és a nyugati integrációt tűzte ki célul. A dokumentált tény, hogy a 2002-es választások után a Dzurinda-kormány második ciklusát is megerősítették; a reformok – a versenyképesség javítása, az adórendszer átalakítása, a közigazgatás decentralizációja – a szlovák gazdaság gyors növekedését indították el.

Az integrációs folyamat felgyorsult: Szlovákia 2004. március 29-én csatlakozott a NATO-hoz, majd 2004. május 1-jén az Európai Unióhoz. A csatlakozás a szlovák politikai elit, a civil társadalom és a lakosság többsége számára a nyugati demokratikus normákhoz való visszatérést és a Mečiar-korszak elszigetelődésének lezárását jelentette. A csatlakozási szerződés aláírása és a feltételek teljesítése mellett a szlovák társadalomban a modernizáció és a fogyasztói társadalom kialakulása is erősítette az EU-párti közvéleményt. Ugyanakkor a régiók közötti gazdasági különbségek, a roma közösség társadalmi kirekesztése és a nacionalista pártok tartós támogatottsága azt jelezte, hogy az integráció nem oldotta meg az összes strukturális problémát.

#### 20.4.1.6 Források és bizonytalanságok

Az 1989 és 2004 közötti szlovák történelem forrásai elsősorban írott dokumentumok: pártprogramok, parlamenti jegyzőkönyvek, alkotmánytörvények, választási eredmények, újságcikkek, naplók, visszaemlékezések és a korszakban készült közvélemény-kutatások. A szövetségi állam megszüntetésének jogi folyamata jól dokumentált; a csehszlovák szövetségi parlament döntéseiről hivatalos jegyzőkönyvek állnak rendelkezésre. Ugyanakkor a bársonyos forradalomhoz és a szétváláshoz vezető politikai döntések belső motivációi, valamint a Mečiar-korszak egyes intézkedéseinek háttere vitatott. A résztvevők visszaemlékezései – például a HZDS és az ellenzéki vezetők memoárjai – értelemszerűen elfogultak, és a korszak levéltári anyagai még nem teljes körűen hozzáférhetők. A titkosszolgálati iratok, a privatizációs ügyletek dokumentumai és a pártfinanszírozás részletei továbbra is kutatási hiányosságokat jelentenek.

A közvélemény-kutatási adatokra vonatkozóan fontos hangsúlyozni, hogy a kilencvenes évek elején a szlovák lakosság államjogi preferenciáit mérő felmérések módszertanilag eltérőek voltak, és a válaszok erősen függtek a kérdésfeltevéstől. A függetlenség támogatottsága a 20–30 százalékos sávban mozgott, de ezt a számot nem lehet pontos tényként kezelni; a politikai elit döntése és a társadalmi támogatottság közötti különbség azonban a szakirodalomban konszenzusosnak tekinthető. A Mečiar-korszak minősítése – „demokratikus deficit”, „illiberális demokrácia” vagy „autoriter tendencia” – a politikatudományi szakirodalomban vitatott értelmezési kategória, nem pedig dokumentált tény.

A szlovák–magyar viszony megítélése a korszakban erősen átpolitizált, és a szlovák és magyar történetírás hangsúlyai eltérnek. A nyelvtörvény és a kisebbségi intézkedések ténybeli rekonstrukciója viszonylag stabil, de az értékelés – hogy azok a demokratikus normáktól való eltérésnek vagy a nemzetállam-építés legitim eszközeinek tekintendők-e – emlékezetpolitikai vita tárgya.

#### 20.4.1.7 Rövid összefoglaló

- Az 1989-es bársonyos forradalom Szlovákiában a csehszlovák rendszerváltás része volt, de a szlovák ellenzék kezdettől fogva összekapcsolta a demokratizálódást a szlovák nemzeti önrendelkezés kérdésével.

- Az 1990–1992 közötti államjogi viták, a kötőjel-vita és a HZDS felemelkedése a cseh–szlovák szövetségi állam fenntarthatóságát aláásták; a szétválásról a politikai elit döntött, népszavazás nélkül.
- 1993. január 1-jén Szlovákia független állammá vált; a szétválás békésen, de korlátozott társadalmi támogatottság mellett zajlott.
- A Mečiar-korszak (1994–1998) a demokratikus intézmények gyengítésével, kisebbségi feszültségekkel és nemzetközi elszigetelődéssel járt; az ország lemaradt az EU- és NATO-bővítés első köréről.
- Az 1998-as választások után a Dzurinda-kormány demokratikus reformokat hajtott végre, és Szlovákia 2004-ben csatlakozott a NATO-hoz és az Európai Unióhoz.
- A korszak megítélése – különösen a függetlenség legitimitása és a Mečiar-rendszer természete – a mai napig emlékezetpolitikai viták tárgya.

#### 20.4.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az 1989-es rendszerváltás szlovákiai és csehországi dinamikáját! Milyen hasonló és eltérő tényezők befolyásolták a két folyamatot?
2. Milyen gazdasági, társadalmi és politikai okok magyarázzák a szlovákiai szuverenitás iránti igény megerősödését 1990 és 1992 között?
3. Értékelje a Mečiar-korszakot a demokrácia, a kisebbségi jogok és a nemzetközi integráció szempontjából! Milyen forrásokra és mutatókra támaszkodhat a történész?
4. Miért nem írtak ki népszavazást a csehszlovák állam megszüntetéséről, és milyen vitákat vet fel ez a döntés a demokratikus legitimáció szempontjából?
5. A szlovák EU- és NATO-csatlakozás milyen belső és külső feltételek teljesülése révén vált lehetővé 2004-ben? Kapcsolja össze a válaszát a rendszerváltás utáni politikai fejlődés szakaszaival!

# 21 Szlovákia 1993-tól napjainkig

## 21.1 A független Szlovákia első évei

Ahogy az A bársonyos forradalom és a szlovák állam alfejezet bemutatta, Csehszlovákia 1993. január 1-jén bekövetkezett békés felbomlása nem egyetlen társadalmi mozgalom követelése volt, hanem a cseh és a szlovák politikai elitek közötti alkotmányos és hatalmi patthelyzet következménye. Az új Szlovák Köztársaság (Slovenská republika) tehát úgy lépett a nemzetközi porondra, hogy a lakosság jelentős része nem vett részt döntő módon a szétválásról szóló folyamatban, és a függetlenség körüli politikai küzdelem azonnal összekapcsolódott a demokratikus intézmények, a kisebbségi jogok és a gazdasági átalakulás kérdéseivel. A jelen alfejezet az 1993 és 1998 közötti időszakot tárgyalja, amelyet a magyar nyelvű szakirodalom gyakran a **Mečiar-korszak** néven emleget, és amely a szlovák politikai emlékezetben máig az egyik legvitatottabb időszak.

### 21.1.1 A függetlenség intézményi keretei

A független Szlovákia jogi alapjait az 1992. szeptember 1-jén elfogadott **alkotmány (Ústava Slovenskej republiky)** teremtette meg, amelyet a még csehszlovák keretek között működő Szlovák Nemzeti Tanács (Slovenská národná rada) fogadott el. Az alkotmány a Szlovák Köztársaságot parlamentáris köztársaságként határozta meg, és a **Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsa (Národná rada Slovenskej republiky)** lett az egykamarás törvényhozó testület. A köztársasági elnököt a parlament választotta, ami már az 1990-es évek elején feszültséget hordozott, mert a pártpolitikai megosztottság miatt a tisztség betöltése többször hónapokig húzódott. Az állami szuverenitás jelképei – a zászló, a címer, a himnusz és a **szlovák korona (slovenská koruna, Sk)** – gyorsan megszülettek, de a szlovák társadalom identitáspolitikai vitái nem zárultak le. A szétválás a cseh és szlovák kormányzati döntések nyomán jogilag viszonylag rendezetten zajlott, ám a folyamat demokratikus legitimációja gyenge maradt: az 1992-es szlovákiai választások ugyan a **Hnutie za demokratické Slovensko (HZDS)** – azaz a Mozgalom a Demokratikus Szlovákiáért – relatív győzelmét hozták, de a szétválásról népszavazást nem tartottak, és a közvélemény-kutatások szerint a lakosság számottevő része a föderáció fenntartását támogatta volna. Ezt a módszertani bizonytalanságokkal terhelt közvélemény-adatot a korszak szlovák politikatudományi irodalma rendszeresen hangsúlyozza, és a „bársonyos válás” (zamatový zánik) kifejezés éppen a békés, ám a széles társadalmi részvételt mellőző jelleget fedi.

### 21.1.2 A Mečiar-kormányok és a politikai rendszer természete

A függetlenség első éveiben a politikai rendszert **Vladimír Mečiar** személye és a HZDS dominanciája határozta meg. Mečiar 1990-től kezdve folyamatosan a szlovák politika középpontjában állt; 1992 júniusában a HZDS a szavazatok relatív többségét szerezte, és Mečiar előbb a szlovák, majd 1993-tól a független szlovák kormány miniszterelnöke lett. 1994-ben rövid időre megbukott, de az 1994. őszi előrehozott választások után újra kormányt alakított, ezúttal a **Szlovák Nemzeti Párttal (Slovenská národná strana, SNS)** és a **Szlovákiai Munkásszövetséggel**

**(Združenie robotníkov Slovenska, ZRS)**. A kormánykoalíció a mandátumok többségét birtokolta, és a korszakban a demokratikus intézmények fokozatos gyengülését hozta.

A Mečiar-kormányok politikai stílusát a szakirodalom a demokratikus jogállamiság (právny štát) szempontjából problematikusnak tekinti. A koalíció a parlamentben többször a házszabályok megkerülésével, sürgősségi eljárásokkal és az ellenzéki képviselők jogainak korlátozásával élt. A **Szlovák Információs Szolgálat (Slovenská informačná služba, SIS)** – a titkosszolgálat – egyre inkább a belpolitikai ellenfelek megfigyelésére és megfélemlítésére használt eszközzé vált. A korszak legismertebb, dokumentált epizódja Michal Kováč köztársasági elnök fiának, ifj. Michal Kováčnak 1995. augusztusi elrablása volt, amelyet a későbbi bírósági eljárások és parlamenti vizsgálatok részben a SIS-hez kötöttek, bár a jogi felelősség megállapítása a vádemelések elhúzódása és a bizonyítékok hiánya miatt nem zárult egyértelműen. A média helyzete is romlott: a kormányhoz kötődő tulajdonosi körök megerősödtek, a közszolgálati média pedig a kormányzati kommunikáció csatornájává vált. A nemzetközi szervezetek, mindenekelőtt az Európa Tanács és az Európai Bizottság jelentései ezt az időszakot a demokratikus deficit (democratic deficit) kifejezéssel írták le. A tudományos konszenzus szerint a Mečiar-korszak a liberális demokrácia eróziójának példája volt, ám annak megítélése, hogy „versengő autoritarizmusról", „illiberális demokráciáról" vagy egyszerűen a demokratikus konszolidáció elhúzódásáról beszéljünk-e, vitatott. Mečiar hívei a korszakot a nemzeti szuverenitás és a szlovák államiság védelmeként értelmezték, és a mai napig a szlovák belpolitika törésvonalai közé tartozik.

### 21.1.3 Kisebbségi politika: magyarok, romák és más csoportok

A kisebbségi kérdés a független Szlovákia első éveinek egyik legsúlyosabb belpolitikai és nemzetközi konfliktusa lett. Az 1991. évi népszámlálás szerint a lakosság mintegy 10,8 százaléka vallotta magát magyar nemzetiségűnek; a roma közösség hivatalos aránya 1,6 százalék volt, de a népszámlálási önbevallás korlátai miatt a becslések ennél jóval magasabb, 5–7 százalékos arányt is valószínűsítenek. A **rutén (rusín)** kisebbség elismertsége szintén vita tárgya volt, mivel a hivatalos nemzetiségi kategóriák nem mindig tették lehetővé a külön identitás rögzítését. A Mečiar-koalíció kisebbségpolitikája a szlovák nemzetállam építésének logikáját követte, és a kormányzati retorikában a „nemzeti érdek" védelme összekapcsolódott a kisebbségi jogok korlátozásával.

A magyar kisebbség politikai képviseletét az **Együttélés (Spolužitie)**, a **Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom (Maďarské kresťanskodemokratické hnutie, MKDH)** és a **Magyar Polgári Párt (Maďarská občianska strana, MOS)** látta el, amelyek az 1990-es évek közepétől a parlamenti ellenzékben foglaltak helyet. A korszak legnagyobb kisebbségi konfliktusát az 1995. évi **államnyelvtörvény (zákon o štátnom jazyku)** váltotta ki. A jogszabály a szlovák nyelvnek elsőbbséget biztosított a hivatali érintkezésben, az oktatásban és a közterületi feliratokon, és a kisebbségi nyelvek használatát szűken szabályozta. A törvényt a magyar kisebbség szervezetei a nyelvi jogok visszaszorításaként értékelték, és a nemzetközi szervezetek is bírálták. Ugyanakkor a szlovák–magyar kormányközi kapcsolatok nem szakadtak meg: 1995. március 19-én Párizsban aláírták a **szlovák–magyar alapszerződést (Zmluva o dobrom susedstve a priateľskej spolupráci)**, amely a határok kölcsönös elismerését és a kisebbségi jogok általános védelmét rögzítette. A szerződés és a nyelvtörvény párhuzamos létezése jól mutatja, hogy a korszak kisebbségpolitikája egyszerre volt a nemzetközi kötelezettségek teljesítésének kényszerpályája és a belpolitikai nacionalizmus eszköze. A vitatott értelmezés szerint a kormány a külföldi nyomás ellensúlyozására írta alá a szerződést, miközben belpolitikailag a kisebbségi jogokat szűkítő intézkedéseket hozott.

A roma közösség helyzete a Mečiar-korszakban különösen súlyos volt. A roma lakosság a gazdasági átalakulás vesztesei közé tartozott, tömeges munkanélküliséggel, területi szegregációval és az

oktatási rendszerben megjelenő diszkriminációval. A kormányzati politika nem alakított ki átfogó integrációs stratégiát, és a helyi önkormányzatokban gyakoriak voltak a romák elleni diszkriminatív intézkedések. A nemzetközi emberi jogi jelentések – például az Európa Tanács keretében működő bizottságok és a Helsinki Bizottság anyagai – rendszeresen dokumentálták az erőszakos fellépéseket, a lakóhelyi szegregációt és a rendőri túlkapásokat. Ugyanakkor a korszak szlovákiai közbeszédében a romaellenesség gyakran a „szociális probléma” retorikájába csomagolódott, és a demokratikus ellenzék egy része sem volt mentes a romaellenes előítéletektől. Ennek a korszaknak a roma története szorosan összefügg a Zsidók és a Holocaust tematikus fejezetben később tárgyalt kirekesztési mintázatokkal, de itt elsősorban a posztkommunista átmenet szociális és faji egyenlőtlenségeként értelmezendő.

### 21.1.4 Gazdaság, privatizáció és társadalmi feszültségek

A független Szlovákia gazdasági kiindulópontja kedvezőtlen volt. A csehszlovák föderatív állam szétválása után a szlovák gazdaság elveszítette a csehországi ipari termeléshez kapcsolódó beszállítói láncok egy részét, és a korábban a közös állam keretében működtetett nehézipar és fegyvergyártás a posztszovjet piacok összeomlásával jelentős válságba került. A **nagyszabású privatizáció (kupónová privatizácia)** – a kuponos privatizáció – a csehszlovák korszakban kezdődött, de a szlovák kormány azt már a függetlenség első éveiben saját politikai logikája szerint módosította. A folyamatot a későbbi vizsgálatok és a szakirodalom a politikai klientelizmus és a korrupció melegágyának tekintik: a HZDS-hez kötődő vállalkozói körök gyakran kedvezményes feltételekkel jutottak állami vagyonhoz, és a privatizációs bevételek elszámolása körül számos visszaélés történt. A veszteségek pontos mértéke vitatott, mert a tranzakciók dokumentációja hiányos, és a későbbi perek gyakran elhúzódtak. Annyi bizonyos, hogy a korszakban a vagyonkoncentráció és a gazdasági hatalom politikai összefonódása a posztkommunista átmenet egyik legsúlyosabb strukturális problémája lett.

A makrogazdasági adatok szerint a szlovák gazdaság az 1990-es évek első felében több évben is visszaesett, a munkanélküliség országos átlaga meghaladta a 10 százalékot, egyes dél- és kelet-szlovákiai régiókban pedig a 20 százalékot is elérte. A hivatalos statisztikák módszertani változásai miatt az idősorok pontosan nehezen összehasonlíthatók, de a regionális különbségek – különösen Kelet-Szlovákia, a Gömör-Kishont régió és a déli, magyarlakta területek leszakadása – egyértelműen kirajzolódnak. A társadalmi elégedetlenséget tovább fokozta, hogy a gazdasági reformok terheit a bányászok, a kohászok és a textilipari munkások viselték, miközben a politikai elit egy része látványosan meggazdagodott. A szakszervezetek többször sztrájkot hirdettek, de a kormány a munkaügyi konfliktusokat gyakran a „nemzeti érdek” retorikájával próbálta semlegesíteni. A paraszti gazdaságok helyzete sem volt kedvező: a szövetkezetek átalakulása és a földtulajdon rendezése lassan haladt, a vidéki eladósodás pedig növekedett.

### 21.1.5 Nemzetközi elszigeteltség és integrációs kudarc

A Mečiar-kormányok belpolitikai gyakorlata és kisebbségpolitikája közvetlenül kihatott Szlovákia nemzetközi pozíciójára. A visegrádi együttműködés – amelyet Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország 1991-ben alapított – a szétválás után négy országra bővült, de a szlovák részvétel a Mečiar-korszakban feszültté vált. A szlovák kormány és a szomszédos országok viszonyát a kisebbségi viták, a történelmi sérelmek és a belpolitikai konfrontáció terhelték. A NATO- és az EU-integráció kérdésében Szlovákia 1997-ben súlyos vereséget szenvedett: az 1997. júliusi madridi NATO-csúcs és az 1997. decemberi luxembourgi EU-csúcs döntései nyomán Csehország, Lengyelország és Magyarország bekerült a NATO-bővítés első körébe, illetve az EU-csatlakozási tárgyalások első csoportjába, Szlovákia azonban kimaradt. A döntést az európai és észak-atlanti szervezetek azzal indokolták, hogy a szlovák kormány nem teljesítette a demokratikus

jogállamisággal, a kisebbségi jogok védelmével és a média szabadságával kapcsolatos kritériumokat. A szakirodalom egyetért abban, hogy ez a kimaradás nagyrészt a Mečiar-kormány politikájának következménye volt, bár a visegrádi országok közötti gazdasági teljesítménybeli különbségek is szerepet játszottak. A szlovák kormány a döntéseket méltánytalan külföldi beavatkozásként értékelte, és a nemzetközi szervezetek bírálatát a „szlovák szuverenitás" elleni támadásként kommunikálta. Ez a narratíva a hazai közvélemény egy részében visszhangra talált, és a korszak emlékezetpolitikai vitáinak egyik fontos forrása.

### 21.1.6 Az 1998-as fordulat

A Mečiar-korszak belső ellenzéke fokozatosan felismerte, hogy a demokratikus választási győzelemhez szükség van a széttagolt pártok együttműködésére. 1997–1998 folyamán a parlamenti és parlamenten kívüli ellenzéki erők – köztük a kereszténydemokrata KDH, a szociáldemokrata SDĽ, a liberális DSS és a magyar koalíciós pártok – tárgyalásokat kezdtek egy közös választási szövetség létrehozásáról. A civil társadalom – különösen a diákmozgalmak, a független média és a nem kormányzati szervezetek – szintén mozgósított: aláírásgyűjtések, tüntetések és választási részvételre buzdító kampányok jelezték a demokratikus fordulat társadalmi támogatottságát. Az 1998. szeptemberi parlamenti választásokon a **Szlovák Demokratikus Koalíció (Slovenská demokratická koalícia, SDK)** – amely a kereszténydemokraták, a liberálisok és a szociáldemokraták egy részét tömörítette –, valamint a **Magyar Koalíció Pártja (Strana maďarskej koalície, SMK)** és további ellenzéki erők elegendő mandátumot szereztek a kormányváltáshoz. A HZDS ugyan ismét a legnagyobb párt lett, de nem tudott kormányt alakítani. A választásokat nemzetközi megfigyelők jelenlétében tartották, akik a szavazás lebonyolítását alapvetően szabadnak és tisztességesnek minősítették, bár a kampányidőszak médiaviszonyait már bírálták. Az új kormányt **Mikuláš Dzurinda** vezette, és a koalíciós partnerek elkötelezték magukat a demokratikus intézmények megerősítése, a kisebbségi jogok bővítése és az EU- és NATO-integráció felgyorsítása mellett. Az 1998-as fordulat a szlovák politikatudományi irodalomban a demokratikus konszolidáció kezdetét jelenti, de a Mečiar-korszak öröksége – a pártrendszer törésvonalai, a korrupciós hálózatok és a nacionalista politikai diskurzus – tovább élt, és a későbbi fejezetekben is fontos viszonyítási pont marad.

### 21.1.7 Források és bizonytalanságok

A független Szlovákia első éveinek rekonstrukciója elsősorban a Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsának jegyzőkönyveire, a Szlovák Statisztikai Hivatal választási és népszámlálási adataira, a kormányzati rendeletek és törvények szövegeire, valamint a korszak sajtójának – így a SME, a Pravda és a magyar nyelvű Szlovákiai Magyar Újság – tudósításaira támaszkodik. A nemzetközi szervezetek, mindenekelőtt az Európa Tanács, az Európai Bizottság és az EBESZ jelentései fontos forrásai a kisebbségi jogok és a demokratikus intézmények állapotának. A Mečiar-korszak belső történéseiről később parlamenti vizsgálóbizottsági anyagok, bírósági iratok és résztvevői memoárok is keletkeztek, de ezek elfogultsága és a hozzáférhetőség korlátai miatt a titkosszolgálati visszaélések teljes körű feltárása a mai napig nem zárult le. A privatizációs veszteségek és a korrupciós ügyek számszerűsítése a dokumentáció hiányosságai miatt erősen vitatott; a későbbi becslések gyakran politikai célzatúak. A választási eredmények pontos arányai a hivatalos jegyzőkönyvekben szerepelnek, de a kerekítések és a módszertani különbségek miatt a szakirodalomban némileg eltérő számokkal találkozhatunk. A kisebbségi sérelmek dokumentálása a jogszabályok és a nemzetközi jelentések révén viszonylag jól megítélhető, ám annak értékelése, hogy a kormány szándékosan diszkriminált-e, vagy csupán a nemzetállami építkezés általános európai mintáit követte, a történészi viták tárgya. A Mečiar-korszak emlékezete

a szlovák közéletben ma is megosztott: egyesek a nemzeti szuverenitás védelmezőjeként, mások a demokratikus jogállamiság aláásójaként tekintenek vissza rá.

### 21.1.8 Rövid összefoglaló

- A független Szlovákia 1993-ban, a csehszlovák szövetségi állam békés, de széles társadalmi részvétel nélküli felbomlásával jött létre; az 1992-es alkotmány parlamentáris köztársaságot hozott létre.
- A politikai rendszert 1993–1998 között Vladimír Mečiar és a HZDS dominálta, előbb egyedül, majd a SNS-szel és a ZRS-szel koalícióban; a korszakot a demokratikus intézmények gyengülése, a média kormányzati befolyásolása és a titkosszolgálat belpolitikai szerepe jellemezte.
- A kisebbségi politika feszültségeit az 1995-ös államnyelvtörvény, a magyar kisebbség parlamenti ellenzékbe szorulása és a roma közösség súlyos társadalmi kirekesztése fémjelezte; a szlovák–magyar alapszerződés párhuzamosan létezett a korlátozó intézkedésekkel.
- A gazdasági átalakulásban a kuponos privatizáció politikai összefonódásokkal járt, a munkanélküliség és a regionális leszakadás – különösen Kelet-Szlovákiában – jelentős társadalmi feszültségeket okozott.
- Szlovákia a demokratikus deficit és a kisebbségi jogok hiányosságai miatt kimaradt az 1997-es NATO- és EU-bővítés első köréből, ami nemzetközi elszigeteltséghez vezetett.
- Az 1998-as választásokon az ellenzéki összefogás győzött, és a Dzurinda-kormány megalakulásával megkezdődött a demokratikus intézmények megerősítése és az integrációs felzárkózás.
- A Mečiar-korszak emlékezete mind a mai napig megosztott, és a korszak értékelése a szlovák politikatudományi és történeti diskurzusban vitatott.

### 21.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen alkotmányos és politikai körülmények között jött létre a független Szlovák Köztársaság, és miért volt viszonylag gyenge a szétválás társadalmi legitimációja?
2. Hogyan viszonyult egymáshoz a szlovák nemzetállami építkezés és a kisebbségi jogok kérdése a Mečiar-kormányok időszakában? Milyen szerepet játszott ebben az 1995-ös államnyelvtörvény és a szlovák–magyar alapszerződés?
3. Melyek voltak a Mečiar-korszak demokratikus deficitjének legfontosabb jelei? Miért tekinti a szakirodalom ezt az időszakot a liberális demokrácia eróziójának?
4. Hogyan kapcsolódott össze a gazdasági privatizáció a politikai klientelizmussal, és milyen módszertani nehézségekbe ütközik a veszteségek számszerűsítése?
5. Miért maradt ki Szlovákia 1997-ben a NATO- és EU-bővítés első köréből, és milyen belső és nemzetközi következményei voltak ennek az 1998-as választási fordulat szempontjából?

## 21.2 EU- és NATO-csatlakozás

### 21.2.1 A fordulat: az 1998-as választások és a kormányváltás

Szlovákia 1993-as önállósodása után A független Szlovákia első évei egy olyan állam képét mutatta, amelyet a nemzetközi szervezetek gyakran „demokratikus hiányosságokkal” jellemeztek. A Vladimír Mečiar nevéhez kötődő kormányzati időszak alatt az ország lemaradt a visegrádi partnerekhez képest, és 1997-ben a NATO madridi csúcstalálkozóján, valamint az Európai Unió luxemburgi csúcstalálkozóján is kimaradt a bővítés első köréből. Ez az alfejezet azt vizsgálja,

hogyan változott meg a szlovák politika iránya 1998 után, milyen reformok alapozták meg az integrációt, és miért jelentett a 2004-es kettős csatlakozás egyszerre szakítást a korábbi elszigeteltséggel és új típusú kihívások kezdetét.

Az 1998-as időszak dokumentált tényként kezelhető fordulópontja az, hogy a Mečiar-féle kormányzás utolsó éveiben a szlovák belpolitika polarizációja odáig jutott, hogy az ellenzéki pártok széles, ideológiailag heterogén koalíciót hoztak létre. Ez a szövetség a HZDS (Hnutie za demokratické Slovensko – Mozgalom a Demokratikus Szlovákiáért) választási győzelmének megakadályozására, valamint az alkotmányos és intézményi működés korrekciójára szerveződött. A választási eredmények szoros küzdelmet mutattak, de a HZDS, amely a voksok legnagyobb egyedi hányadát szerezte, nem tudott kormányt alakítani, mert az ellenzéki tömb együttesen nagyobb parlamenti többséggel bírt. Ez a fejlemény önmagában is jelzi a két háború közötti és a kommunista időszakhoz képest eltérő politikai logikát: a formális választási győzelem nem jelentett automatikus kormányzati hatalmat.

Az 1998-ban alakult kormány élén Mikuláš Dzurinda állt, aki a Kereszténydemokrata Mozgalom (KDH) és később a Szlovák Demokratikus és Keresztény Unió (SDKÚ) politikusaként vált ismertté. Fontos hangsúlyozni, hogy a „jobboldali” vagy „liberális–konzervatív” címkék ebben az időszakban nem fedik pontosan a mai pártpolitikai kategóriákat, mivel a koalícióba baloldali, liberális, kereszténydemokrata és polgári politikai erők egyaránt beletartoztak. A közös cél nem egy egységes ideológiai program, hanem az integrációs lemaradás felszámolása és a jogállami működés helyreállítása volt. A kormánytöbbség saját kommunikációjában és a nemzetközi értékelésekben egyaránt azt hangsúlyozta, hogy Szlovákia „visszatér Európába”, ez azonban emlékezetpolitikai és politikai önértelmezés, nem pedig mérhető történelmi kategória.

A kormányváltás nem írható le kizárólag belpolitikai folyamatként. A NATO 1997-es madridi és az EU 1997-es luxemburgi döntései egyértelmű jelzést adtak arról, hogy Szlovákia nem teljesítette a tagság politikai feltételeit. Az Egyesült Államok és a nyugat-európai államok diplomáciai csatornákon keresztül is bírálták a szlovák kormányzati gyakorlatot, különösen a titkosszolgálat politikai szerepvállalását, a média nyomás alá helyezését és a kisebbségi kérdés kezelését. Az 1998-as fordulatot tehát nemcsak a belső ellenzék, hanem a nemzetközi környezet is elősegítette. Ez a tényező a térségben általános jelenség volt, de Szlovákia esetében az uniós és NATO-tagság feltételessége különösen erős külső ösztönzőként hatott.

A választások utáni első lépések közé tartozott az alkotmányos és jogszabályi keretek módosítása, a köztársasági elnök megválasztásának kérdése, valamint a média és a közigazgatás függetlenségének megerősítése. A dokumentált intézkedések közé sorolható a közvetlen elnökválasztás bevezetése, amely 1999-ben lépett életbe, és amelynek következtében Rudolf Schuster lett az első közvetlenül választott szlovák államfő. A közvetlen elnökválasztás bevezetése alkotmányos reform volt, de értelmezése vitatott: egyes elemzők szerint a parlamentáris rendszer arányos jellegének megtartása mellett szimbolikus, míg mások szerint a fékek és ellensúlyok megerősítése felé mutatott.

Az 1998 és 2002 közötti időszak gazdasági és intézményi lépései nem kizárólag az integrációról szóltak, de attól elválaszthatatlanok voltak. A kormánykoalíció a stabilizáció és a szerkezeti reformok kettős stratégiáját követte, miközben a nemzetközi pénzügyi intézményekkel és az Európai Unióval folyamatos egyeztetéseket folytatott. A reformok pontos hatása a mai napig vita tárgya a szlovák történetírásban és közgazdasági elemzésekben, mert a makrogazdasági mutatók javulása és a társadalmi költségek párhuzamosan jelentek meg.

### 21.2.2 A csatlakozási folyamat intézményi és politikai feltételei

Az Európai Unióhoz és a NATO-hoz való közeledés Szlovákia számára már nem a nulláról indult 1998-ban, de a politikai feltételek teljesítése korábban akadozott. Az 1993 és 1997 közötti

időszakban az ország aláírt ugyan társulási megállapodást, bizonyos nyitási lépéseket is tett, de a politikai kritériumok, különösen a demokratikus intézmények működése, a jogállamiság és a kisebbségi jogok terén a nemzetközi értékelések ismétlődően hiányosságokat állapítottak meg. Ez a megállapítás dokumentált bizottsági és NATO-nyilatkozatokon alapul, nem csupán utólagos történészi konstrukció.

1998 után a csatlakozási folyamat felgyorsult. Az Európai Bizottság éves országjelentései a koppenhágai kritériumok teljesítését vizsgálták, különös tekintettel a politikai feltételekre. A jelentések műfaji sajátossága, hogy értékelő dokumentumok, amelyek a tagállamok és a Bizottság hivatalos álláspontját közvetítik. A történészi elemzésben ezért elsődleges forrásnak számítanak, de nem tekinthetők semleges leírásnak, mert a bővítéspolitikai érdekek is befolyásolták megfogalmazásukat. A szlovák kormányzati dokumentumok és az ellenzéki kritikák ezzel szemben a belső politikai viták lenyomatai.

A NATO-csatlakozás előkészítése katonai és politikai dimenzióval is bírt. A tagsági akcióterv keretében Szlovákia vállalta a fegyveres erők átalakítását, a civil kontroll megerősítését és a védelmi költségvetés fokozatos átstrukturálását. A szlovák hadsereg létszámának és eszközparkjának csökkentése, valamint a professzionális állomány irányába való elmozdulás az 1990-es évek végén kezdődött el, és a 2000-es évek első felében folytatódott. A katonai reform pontos adatai kapcsán óvatosan kell fogalmazni, mert a védelmi kiadások és a haderő-átalakítás részletes statisztikái különböző forrásokban eltérő módszertannal szerepelnek. A fő irány azonban nem vitatott: a egyetemleges védelmi képesség helyett a NATO-kompatibilis, kisebb, de hatékonyabb erők irányába mozdult el az ország.

A politikai feltételek közül kiemelkedett a magyar kisebbség helyzete. Szlovákia déli sávjában jelentős magyar nemzetiségű lakosság élt, és a kisebbségi nyelvhasználat, az oktatás, valamint a területi közigazgatás kérdése a szlovák–magyar diplomáciai kapcsolatok központi témája volt. Az 1998-as kormányváltás után a magyar pártok – elsősorban a Magyar Koalíció Pártja (SMK) – kormányzati szerepet vállaltak, és ennek keretében kisebbségi törvényeket fogadtak el. A dokumentált tény az, hogy a kormányprogramban megjelent a kisebbségi nyelvhasználati törvény előkészítése, valamint a kisebbségi kulturális és oktatási jogok bővítésének ígérete. Ugyanakkor a megvalósítás részletei és a törvény hatóköre körül éles politikai vita alakult ki, amelyben a szlovák nacionalista erők és a magyar szervezetek eltérően értékelték az eredményt.

A kisebbségi kérdésben a nemzetközi nyomás szerepe nem elhanyagolható, de nem szabad túlhangsúlyozni a külső tényezőket. A szlovák belpolitika szereplői maguk is felismerték, hogy az integrációs célok eléréséhez a kisebbségi jogok terén hiteles előrelépés szükséges. Ez a felismerés azonban nem volt egységes, hiszen a koalíción belül is feszültségek voltak a magyar pártokkal való együttműködés miatt. A „standard európai kisebbségvédelem” fogalma a politikai diskurzusban gyakran elfedte azt a tényt, hogy az európai államok gyakorlata sem egységes, és a kisebbségi jogok tartalma országonként változó.

A tagság elnyeréséhez nemcsak a politikai kritériumoknak kellett megfelelni, hanem az uniós joganyag átvétele is folyamatos munkát igényelt. A szlovák közigazgatásban létrejöttek az integrációs koordináció intézményei, és a jogharmonizáció üteme felgyorsult. Ez a folyamat technikai jellegűnek tűnhet, de valójában komoly politikai döntéseket takar: a szabályozási kérdések – például a környezetvédelem, a versenyjog, a mezőgazdasági támogatások vagy a regionális politika – mind-mind olyan területek, ahol a szlovák érdekek és a közösségi szabályok ütközhettek. A csatlakozási tárgyalások zárt ajtók mögött folytak, így a részletek csak részben ismertek a nyilvános dokumentumokból. A történészi rekonstrukció ezért szükségszerűen töredékes, és a döntéshozatal belső vitái gyakran nem dokumentáltak.

A NATO-tagság felé vezető út 1999 és 2004 között párhuzamosan zajlott. A prágai csúcstalálkozón 2002-ben a NATO meghívta Szlovákiát a csatlakozási tárgyalásokra, ami jelentős

diplomáciai siker volt. Ez a meghívás azt követően történt, hogy a szlovák kormány demonstrálta a kollektív védelmi szervezet iránti elkötelezettségét, többek között a koszovói missziókban és a nemzetközi műveletekben való részvétellel. Fontos látni, hogy a NATO-bővítés nem kizárólag technikai folyamat volt, hanem a biztonságpolitikai megfontolások, az orosz–amerikai viszony és a közép-európai stabilitás kérdései is befolyásolták. A szlovák közvéleményben a NATO-tagság támogatottsága a 2000-es évek elején emelkedett, de a társadalom egy része szkeptikus maradt, részben a Jugoszlávia elleni 1999-es légicsapások miatt, részben a semlegesség hagyománya miatt.

### 21.2.3 A Dzurinda-kormány reformjainak jellege és határai

A Dzurinda-kormány reformpolitikája gyakran példaként jelenik meg a posztszocialista átalakulásban, de ez a kép leegyszerűsítő. A reformok nem egyetlen koherens tervből következtek, hanem a koalíciós alkuk, a nemzetközi elvárások és a gazdasági kényszerek együttes eredményei voltak. A kormányzati időszak első szakaszában (1998–2002) a fő hangsúly a jogállami korrekcióra, a kisebbségi feszültségek enyhítésére és az integrációs feltételek teljesítésére esett. A második Dzurinda-kormány (2002–2006) ezzel szemben a gazdasági liberalizáció, az adóreform és a szociális rendszer átalakítása irányába mozdult el, ami nagyobb társadalmi konfliktusokat okozott.

Az adóreform, amely az egykulcsos adó bevezetésével járt, nemzetközi figyelmet kapott, és a szlovák gazdaságpolitikai modell egyik szimbólumává vált. Az egykulcsos adó ténye dokumentált, de hatásainak megítélése vitatott. Egyes elemzők szerint a reform javította a versenyképességet és a külföldi befektetések beáramlását, mások szerint a társadalmi különbségek növelésével járt, és a szociális ellátórendszer terhére hajtotta végre a stabilizációt. Ez utóbbi álláspontot a szakszervezetek és a baloldali kritikusok hangoztatták, míg a kormánypárti közgazdászok a növekedés élénkítését emelték ki. A történészi értékelésnek jeleznie kell, hogy a makrogazdasági adatok – a GDP-növekedés, a munkanélküliség, az infláció – önmagukban nem döntik el, hogy a reform összességében „sikeres” volt-e, mert a siker kritériumai értékfüggők.

A külföldi működőtőke beáramlása jelentős mértékben megnőtt a 2000-es évek elején, különösen az autóipari beruházásoknak köszönhetően. A Volkswagen pozsonyi gyárának bővítése, a trnavai PSA Peugeot Citroën és a zsolnai Kia üzemek létesítése regionális és országos szinten is átalakította a foglalkoztatási szerkezetet. A beruházások ténye dokumentált, de a hatások regionális megoszlása egyenetlen volt. A nyugati országrészben a gazdasági növekedés gyorsabb volt, míg a keleti és déli régiókban a munkanélküliség tartósan magas maradt. Ez a területi aszimmetria a későbbi politikai megosztottság egyik forrása lett, és nem vezethető vissza kizárólag a 2000-es évek reformjaira, hiszen a régiók közötti különbségek már a két háború közötti időszakban és a kommunista korszakban is léteztek Csehszlovákia közös állama.

A szociális rendszer átalakítása magában foglalta a nyugdíjrendszer részleges magánosítását, a munkanélküli ellátások szigorítását és az egészségügyi finanszírozás átalakítását. Ezek a lépések a „jóléti állam karcsúsítása” kategóriájába sorolhatók, de a magyarázatuk nem kizárólag ideológiai. A költségvetési hiány csökkentése és az euró bevezetésének előkészítése szintén fontos motiváció volt. Az euró bevezetésének céldátuma 2009-re esett, és a reformok egy része ennek a feltételét képezte. A maastrichti kritériumok teljesítése valójában arra kényszerítette a kormányt, hogy a fiskális fegyelmet elsődleges céllá tegye. Így az euróbevezetés nem csupán gazdasági, hanem politikai integrációs projekt is volt, amelynek társadalmi költségeit a reformok viselték.

A közigazgatási reform keretében az országot nyolc kerületre osztották, és létrejöttek a regionális önkormányzatok. Ez a lépés a regionális politika EU-konform kialakításához is szükséges volt, mivel az uniós strukturális alapok lehívása területi adminisztrációt igényel. A megyerendszer kialakítása körül vita volt arról, hogy a régiók határai mennyire felelnek meg a történelmi vagy etnikai elveknek. A magyar kisebbség szervezetei például azt kifogásolták, hogy a kerülethatárok

gyengítették a magyar többségű területek politikai súlyát. A közigazgatási beosztás tehát nem semleges technikai kérdés volt, hanem a kisebbségi politika és a területi hatalommegosztás eszköze is.

A reformok társadalmi fogadtatása vegyes volt. A 2002-es és 2006-os választások eredményei azt mutatják, hogy a kormánypártok támogatottsága nem omlott össze, de a szociálisan érzékeny választók egy része a baloldali és nacionalista erőkhöz pártolt. A választási statisztikák nyilvánosak, de az egyéni motivációkra vonatkozó következtetések óvatosságot igényelnek: a szavazói magatartás nem vezethető le közvetlenül a gazdasági mutatókból. A közvélemény-kutatások ebben az időszakban azt jelezték, hogy a lakosság többsége támogatja az EU-csatlakozást, ugyanakkor jelentős aggodalmak voltak az áremelkedések, a mezőgazdasági verseny és a szuverenitás csökkenése miatt.

### 21.2.4 A 2003-as népszavazás és a csatlakozási szerződés

A szlovák EU-tagságról 2003 májusában ügydöntő népszavazást tartottak. A referendum kiírása a csatlakozási szerződés aláírása után történt, ami jogi és politikai vitákat vetett fel. A kérdés arra vonatkozott, hogy az ország az Európai Unió tagjává váljon-e. A részvételi arány és az eredmény azt mutatta, hogy a szavazók többsége támogatta a csatlakozást. A pontos számok nyilvánosak, de a népszavazási részvétel értelmezése már vitatottabb: egyes elemzők a magas támogatottságot, mások az alacsonyabb részvételt emelték ki, attól függően, hogy a legitimitást milyen mércével mérték. A népszavazás intézménye a szlovák alkotmányos rendben más funkciót töltött be, mint a magyar vagy a lengyel gyakorlatban, ezért az összehasonlítás torzíthat.

A csatlakozási szerződés aláírása 2003. április 16-án Athénban történt, együtt a többi bővítési ország szerződéseivel. Ez az aktus diplomáciai formalitásnak tűnhet, de valójában hosszú tárgyalási folyamat lezárását jelentette. A szlovák tárgyalási pozíciót az jellemezte, hogy az ország igyekezett elkerülni az átmeneti mentességeket, és teljes jogú tagságra törekedett. Ez a stratégia összhangban volt a „mintaországi” ambícióval, de nem volt kockázatmentes, mert a felkészülés időkerete szoros volt. Az uniós joganyag átvételének üteme az utolsó években felgyorsult, ami a közigazgatás kapacitásait próbára tette.

A NATO-csatlakozási szerződés ratifikálása 2004 tavaszán, a washingtoni szerződés letéteményese felé történő okirat letéttel vált jogilag teljessé. Szlovákia 2004. március 29-én vált a NATO tagjává, néhány héttel az EU-tagság előtt. Ez a sorrend politikai jelentőséggel bírt, mert a biztonsági garancia megelőzte a gazdasági és jogi integrációt. A kettős tagság párhuzamos ütemezése tükrözte a szlovák politikai elit azon törekvését, hogy az ország egyszerre „térjen vissza” a nyugati biztonsági és gazdasági struktúrákba. Ez a „visszatérés” kifejezés azonban pontatlan, hiszen a független Szlovákia korábban soha nem volt ilyen szervezetek tagja, legfeljebb a Csehszlovákia részét képező állam nemzetközi kapcsolataihoz képest értelmezhető.

A tagság elnyerése után a csatlakozási folyamat nem zárult le, csak új szakaszba lépett. Az uniós intézményekben való részvétel, a strukturális alapok felhasználása, a schengeni övezethez való csatlakozás előkészítése és a közös mezőgazdasági politika bevezetése mind további feladatokat jelentett. A NATO-tagság pedig a kollektív védelmi kötelezettségek mellett a hosszú távú katonai modernizáció folytatását igényelte. A csatlakozás tehát nem egy pillanat, hanem egy hosszabb, a 2000-es évek közepéig, sőt egyes területeken azon túl is tartó folyamat volt.

### 21.2.5 A „második Dzurinda-kormány” és a reformok radikalizálódása

A 2002-es választások után a kormányzati összetétel megváltozott, és a reformpolitika hangsúlyai eltolódtak. A Dzurinda vezette második kormányban a magyar párt már nem kapott helyet,

ami a kisebbségi politika terén visszafogottabb megközelítést eredményezett. A kormánykoalíció centrumjobb pártokból állt, és a gazdasági liberalizáció programját erőteljesebben képviselte. A privatizáció felgyorsult, az állami vagyon értékesítése körül pedig visszaélésekről és átláthatósági hiányosságokról szóló beszámolók láttak napvilágot. A korrupciós vádak egy része későbbi bírósági eljárásokban vagy újságírói oknyomozásokban dokumentált, más része politikai értékelés, amelyet a történetírásnak óvatosan kell kezelnie.

A reformok radikalizálódásának példája az egészségügyi rendszer átalakítása volt, amely bevezette a vizitdíjat és a gyógyszer-térítési díjakat. A lépés célja a rendszer túlkeresletének csökkentése és a fenntarthatóság javítása volt, de a lakosság számára közvetlenül érzékelhető terhet jelentett. Az egészségügyi reform társadalmi hatásai a mai napig vitatottak, és a későbbi kormányok részben visszavonták vagy módosították az intézkedéseket. A visszavonás ténye jelzi, hogy a reformok nem voltak visszafordíthatatlanok, és a szlovák társadalom egy része nem fogadta el azokat.

A munka törvénykönyve módosítása a foglalkoztatási rugalmasság növelését célozta, de a szakszervezetek szerint a munkavállalói jogok gyengülését okozta. A munkajogi vita jól mutatja, hogy a „versenyképesség” és a „szociális védelem” közötti feszültség nem objektív gazdasági törvényszerűség, hanem politikai döntések következménye. A szlovák munkavállalók egy része a reformok haszonélvezője volt, például a gyorsan növekvő ipari ágazatokban, más része azonban a bizonytalan foglalkoztatás és a csökkenő ellátások miatt kiszolgáltatottabbá vált.

A regionális különbségek növekedése különösen élesen érintette a kisebbségi régiókat. A dél-szlovákiai magyar lakosság és a kelet-szlovákiai roma közösségek a munkanélküliség és a szegénység magas szintjével szembesültek. A roma lakosság társadalmi kirekesztettsége nem új jelenség volt, de a gazdasági átalakulás felerősítette a meglévő egyenlőtlenségeket. A reformok kritikusai szerint a kormány nem fordított kellő figyelmet a leszakadó csoportok felzárkóztatására, míg a kormánypárti érvelés a növekedésből való későbbi részesedést hangsúlyozta. Ez utóbbi állítás empirikus ellenőrzése bonyolult, mert a jövedelmi adatok módszertani bizonytalanságokkal terheltek.

A külföldi befektetések vonzása a gazdaságpolitika központi elemévé vált, és a kormány befektetési ösztönzőket kínált a nagyvállalatoknak. Az autóipari és elektronikai beruházások térségi eloszlása azonban koncentrált volt: Pozsony, Nagyszombat, Zsolna és Nyitra környéke profitált leginkább, míg a keleti országrész lemaradt. A területi egyenlőtlenségek mérésére használt mutatók (munkanélküliségi ráta, egy főre jutó GDP, átlagkereset) mind ezt a megosztottságot mutatják, de a mutatók értelmezése nem egységes. A regionális politika az uniós csatlakozás után a kohéziós támogatások révén próbált korrigálni, de a különbségek csökkentése lassú folyamat volt.

### 21.2.6 A 2004-es kettős csatlakozás jelentősége és vitái

A 2004. május 1-jei EU-csatlakozás és a március 29-i NATO-tagság a szlovák történelem egyik legfontosabb nemzetközi fordulópontja volt. A csatlakozás ténye dokumentált, következményeinek értelmezése viszont sokrétű. A politikai elit a tagságot a „nemzeti újjászületés” és a „Nyugathoz tartozás” jeleként ünnepelte, ami emlékezetpolitikai állítás, nem pedig tényszerű történeti ítélet. A történészi elemzésnek el kell választania a tagság jogi realitását a hozzá kapcsolódó szimbolikus narratíváktól.

A tagság kézzelfogható hatásai közé tartozott a schengeni övezethez való csatlakozás előkészítése, amely 2007-ben valósult meg. A határellenőrzés megszűnése a szomszédos uniós államokkal a mindennapi életben is érezhető változást hozott, különösen a határ menti régiókban. Ugyanakkor a schengeni határok megerősítése Ukrajna felé új típusú elválasztást hozott létre, ami a korábbi,

viszonylag átjárható keleti határ megszűnését jelentette. Ez a változás a határ menti kereskedelemre és a családi kapcsolatokra is hatott, és a szlovák–ukrán viszonyban érzékeny kérdéssé vált.

Az uniós strukturális alapok lehívása jelentős infrastrukturális beruházásokat tett lehetővé, de a pályázati rendszer és a forrásfelhasználás körül korrupciós esetek is napvilágot láttak. A támogatások hatékonyságának megítélése a közgazdasági elemzésekben vitatott: egyes tanulmányok a felzárkózást gyorsító tényezőként értékelik, mások a források pazarló felhasználását emelik ki. A történetírás számára ez a vita azt jelzi, hogy a statisztikai adatok és a dokumentált esetek alapján egyaránt megalapozott, de ellentétes értelmezések létezhetnek.

A NATO-tagság a szlovák kül- és biztonságpolitika alapvető átalakulását jelentette. Az ország csapatokat küldött különböző nemzetközi missziókba, és a kollektív védelem elvét alkalmazta a biztonsági tervezésében. A részvétel ténye dokumentált, de a küldetések támogatottsága a közvéleményben változó volt. Az iraki háború kapcsán a szlovák kormány a koalíciós erőkhöz csatlakozott, ami belpolitikai vitákat váltott ki. A katonai szerepvállalás és a békefenntartás közötti különbségtétel a közbeszédben gyakran elmosódott, ami a történeti értékelést is nehezíti.

A tagság a szuverenitás kérdését is új megvilágításba helyezte. Az uniós jog elsőbbsége és a közös döntéshozatali eljárások a nemzeti döntéshozatal korlátozását jelentették, amit a tagság ellenzői szuverenitásvesztésként értelmeztek. A támogatók ezzel szemben a szuverenitás „megosztásáról” beszéltek, ami fogalmi vita, hiszen a szuverenitás klasszikus, oszthatatlan értelmezése szerint ez az állítás feszültséget hordoz. A történészi elemzésnek jeleznie kell, hogy a szuverenitás fogalma maga is történetileg változott, és a 20. század végi európai integráció új értelmezési keretet hozott létre.

A 2004-es csatlakozás nem oldotta meg a szlovák–magyar kisebbségi vitákat, de új keretbe helyezte azokat. A két ország uniós tagsága miatt a vitás kérdések egy része uniós fórumokra vagy kétoldalú tárgyalásokra került, és a határviták katonai jelentősége gyakorlatilag megszűnt. Ugyanakkor a kisebbségi jogok tartalma és a magyar közösség intézményes érdekérvényesítése továbbra is konfliktusforrás maradt. Ez azt mutatja, hogy az integráció nem számolja fel a nemzeti és kisebbségi kérdéseket, csak átalakítja azok politikai kereteit.

### 21.2.7 A reformok öröksége és a csatlakozás történeti megítélése

A Dzurinda-kormány reformjainak és a 2004-es csatlakozásnak a történeti megítélése nem egységes. A kortárs politikai vitákban a reformokat a szlovák „sikertörténet” részeként vagy a „neoliberális sokkterápia” példájaként szokás bemutatni. A történészi elemzésnek mindkét leegyszerűsítést kerülnie kell. A reformok részben valóban hozzájárultak a makrogazdasági stabilizációhoz és a külföldi befektetések vonzásához, de ezzel párhuzamosan társadalmi költségekkel jártak, és a területi egyenlőtlenségeket nem szüntették meg.

A „sikertörténet” narratíva emlékezetpolitikai funkciója az, hogy a szlovák társadalom önképét a posztszocialista átalakulás pozitív példájaként erősítse. Ez a narratíva a 2000-es évek gazdasági növekedésére és az euró 2009-es bevezetésére hivatkozik. Az euró bevezetése valóban fontos lépés volt, de nem bizonyítja automatikusan a korábbi reformok társadalmi igazságosságát. A történeti elemzésnek szét kell választania a gazdasági mutatók alakulását a jóléti és elosztási kérdésektől.

Az ellenkező narratíva, amely a reformokat kizárólag a szociális biztonság lerombolásaként mutatja be, szintén leegyszerűsítő. A szlovák állam a kommunista korszakban sem volt képes a teljes foglalkoztatottság és a bőséges szociális ellátás fenntartására, a rendszerváltás után pedig a korábbi struktúrák fenntarthatatlanná váltak. A reformok tehát nem légüres térben születtek, hanem a gazdasági kényszerek és a nemzetközi feltételek közepette. Ez azonban nem teszi a konkrét döntéseket szükségszerűvé, hiszen azok tartalmát politikai választások határozták meg.

A csatlakozás utáni időszakban a szlovák politikai rendszerben új törésvonalak jelentek meg. A 2006-os választásokon a Robert Fico vezette Smer-SD szerezte a legtöbb szavazatot, és koalícióra lépett a nacionalista SNS-szel, valamint a Mečiar-féle HZDS-szel. Ez a fejlemény sok nyugati elemző számára a „visszarendeződés” jele volt, de a szlovák belpolitika szempontjából a reformok társadalmi elutasításának is olvasható. A Fico-kormány működése a későbbi fejezetek tárgya Szlovákia a 21. században, itt annyit szükséges jelezni, hogy a 2004-es csatlakozás nem zárta le a politikai versengést, és nem tette visszafordíthatatlanná a liberális demokrácia intézményeit.

A 2004-es bővítés a szlovák társadalom egésze számára nem ugyanazt jelentette. A fiatalabb, képzettebb, városi lakosság és a nyugati országrész lakosai általában nagyobb előnyre tettek szert a csatlakozással és a reformokkal, míg a keleti régiók, a roma közösségek és az alacsonyabb iskolai végzettségű munkavállalók helyzete kevésbé javult. Ez a megosztottság nem kizárólag szlovák sajátosság, a régió más országaiban is megfigyelhető volt, de a szlovák esetben a nagyon gyors gazdasági szerkezetváltás felerősítette a különbségeket.

A történészi összegzésnek hangsúlyoznia kell, hogy a 1998 és 2004 közötti időszak tanulmányozása azért fontos, mert megmutatja, hogyan kapcsolódik össze a belpolitikai fordulat, a gazdasági átalakítás és a nemzetközi integráció. A három dimenzió együttes vizsgálata nélkül sem a reformok jellege, sem a csatlakozás jelentősége nem érthető meg. Ugyanakkor a korszak értékelésekor figyelembe kell venni a források természetét: a kormányzati dokumentumok, a nemzetközi jelentések és a közvélemény-kutatások mind más-más nézőpontot tükröznek, és egyikük sem tekinthető a „valóság” kizárólagos lenyomatának.

### 21.2.8 Források és bizonytalanságok

A 2004-es csatlakozás tényei jól dokumentáltak: a szerződések szövege, a ratifikációs okmányok, a választási eredmények, a népszavazási jegyzőkönyvek és a nemzetközi szervezetek hivatalos közleményei elsődleges forrásként állnak rendelkezésre. A reformintézkedések jogszabályi szövegei szintén nyilvánosak, de a végrehajtás gyakorlata és a társadalmi hatások mérése már nagyobb bizonytalansággal terhelt. A statisztikai adatok – munkanélküliség, GDP-növekedés, egy főre jutó jövedelem – módszertani különbségek miatt eltérő számokat mutathatnak, ezért az elemzésekben a forrást és a számítási módot mindig jelölni kell.

A politikai döntéshozatal belső folyamatai részben rekonstruálhatók a kormányülések jegyzőkönyveiből, a parlamenti viták anyagaiból és a résztvevők későbbi visszaemlékezéseiből. A visszaemlékezések azonban forráskritikát igényelnek, mivel az emlékezet utólagosan színezi a motivációkat, és az önigazolás torzíthatja a képet. A diplomáciai tárgyalások részletei csak annyiban ismertek, amennyiben a felek nyilvánosságra hozták azokat, így a csatlakozási folyamat egyes elemei a mai napig nem dokumentáltak.

A reformok társadalmi hatásainak megítélése a legvitatottabb terület. A makrogazdasági elemzések eltérő következtetésekre jutnak a jövedelmi egyenlőtlenségek alakulásáról, a foglalkoztatás minőségéről és a regionális különbségek okairól. A történetírás itt nem döntheti el a közgazdasági vitát, de jelezheti, hogy a „siker” és a „kudarc” értékelése alapvetően attól függ, milyen szempontokat veszünk figyelembe. A kisebbségi jogok és a roma lakosság helyzete kapcsán a statisztikai adatok hiányosak, mert az etnikai hovatartozás önbevalláson alapul, és a felmérések módszertana változó.

A NATO-tagság katonai és biztonságpolitikai következményei részben minősített adatokat érintenek, így a nyilvános forrásokból csak korlátozottan ismerhetők meg. A missziós részvétel tényei dokumentáltak, de a döntéshozatal belső vitái és a katonai képességek pontos állapota nem mindig rekonstruálható. A történészi elemzésnek ezért különbséget kell tennie a nyilvános deklarációk és a tényleges gyakorlat között, amennyiben a források lehetővé teszik.

A 2004-es csatlakozás hosszú távú hatásai a jelenkori történeti kutatások folyamatos tárgyát képezik. Az uniós tagság gazdasági, társadalmi és politikai következményei nem mérhetők le néhány év távlatában, és a kutatók az idő előrehaladtával újabb forrásokhoz férhetnek hozzá. A jelenlegi ismeretek tehát rugalmasan kezelendők, és a későbbi kutatások módosíthatják a képet.

### 21.2.9 Rövid összefoglaló

- Az 1998-as választások után a heterogén ellenzéki koalíció kormányt alakított Mikuláš Dzurinda vezetésével, és a kormányváltás a jogállami korrekció és az integrációs felzárkózás programját indította el.
- A szlovák EU- és NATO-csatlakozás politikai feltételeinek teljesítése 1998 után gyorsult fel, miután az ország korábban kimaradt a bővítés első köréből.
- A Dzurinda-kormány reformjai magukban foglalták az adórendszer átalakítását, a szociális ellátások szigorítását, a közigazgatási reformot és a külföldi befektetések ösztönzését, de a reformok társadalmi hatásai vitatottak.
- A 2003-as népszavazás megerősítette az EU-csatlakozás támogatottságát, és Szlovákia 2004. március 29-én a NATO, május 1-jén az Európai Unió tagja lett.
- A csatlakozás új szakaszt nyitott a szlovák történelemben, de nem oldotta meg a regionális egyenlőtlenségeket, a kisebbségi vitákat és a politikai megosztottságot.
- A reformok és a csatlakozás megítélése a mai napig politikai vita tárgya; a „sikertörténet” és a „sokkterápia” narratíva egyaránt leegyszerűsítő.
- A források sokfélék, de a döntéshozatal belső folyamatai és a társadalmi hatások részletei töredékesen dokumentáltak, ezért a történeti kép szükségszerűen óvatos.

### 21.2.10 Önellenőrző kérdések

- Milyen bel- és külpolitikai tényezők vezettek az 1998-as szlovák kormányváltáshoz, és miért nem tudott a választásokon legtöbb szavazatot szerző HZDS kormányt alakítani?
- Hasonlítsa össze a Dzurinda-kormány első (1998–2002) és második (2002–2006) ciklusának reformprioritásait: miben volt folytonosság, és miben történt hangsúlyeltolódás?
- Miért fontos a történeti elemzésben megkülönböztetni a reformok makrogazdasági eredményeit a társadalmi elosztási hatásoktól?
- Milyen módon változtatta meg a 2004-es kettős csatlakozás Szlovákia szuverenitásának és határainak működését, különös tekintettel a schengeni rendszerre?
- Milyen forrástípusokra támaszkodhat a történész az 1998–2004 közötti időszak vizsgálatában, és mely kérdések maradnak dokumentált források hiányában bizonytalanok?

## 21.3 Gazdaság, régiók és társadalom

A független Szlovákia 1993-as létrejöttét követően a gazdasági átalakulás és a társadalmi újrarendeződés legalább akkora kihívást jelentett, mint az állami intézmények kiépítése. Az Európai Unióhoz és a NATO-hoz való 2004-es csatlakozás az előző alfejezetben tárgyalt feltételek keretbe foglalta a piacgazdasági integrációt, de a csatlakozás önmagában nem számolta fel az országon belüli regionális feszültségeket. Éppen ellenkezőleg: a külföldi befektetések és a globális értékláncokhoz való kapcsolódás új növekedési pólusokat hozott létre, miközben a hagyományos iparvidékek és perifériák leszakadása tovább mélyült. Ebben az alfejezetben a szlovák gazdaság átalakulását, a regionális egyenlőtlenségeket és a társadalmi csoportok – kiemelten a roma kisebbség – helyzetét vizsgáljuk, a makrogazdasági sikermutatók mögötti területi és társadalmi törésvonalakra összpontosítva.

### 21.3.1 A tervgazdaságból a piacgazdaságba: az 1990-es évek öröksége

Az 1993-as függetlenség nem légüres térben keletkezett: Szlovákia a Csehszlovák Szövetségi Köztársaság részeként már 1990-től keresztülment a központi tervezésű gazdaság bomlásának kezdeti szakaszán. A csehszlovák államszocializmus az 1950–1980-as években a szlovák területeken tudatos iparosítást hajtott végre, amelynek célja a cseh és szlovák területek közötti fejlettségi szakadék csökkentése volt. Ennek eredményeként olyan nehézipari központok jöttek létre, mint Kassa (**Košice**) kohászata, a tőketerebesi (**Trebišov**) vegyipar vagy a nyitrai (**Nitra**) gépgyártás. A tervgazdasági logika azonban gyakran gazdasági racionalitás nélkül telepített üzemeket, és a termelés a KGST-piacokra épült, amelyek a rendszerváltással összeomlottak.

A piacgazdasági átmenet a szlovák gazdaságot különösen érzékenyen érintette, mert a nehézipar és a fegyvergyártás – amely a Csehszlovákia felbomlása előtt a szlovák GDP jelentős hányadát adta – hirtelen veszítette el piacait. A privatizáció kezdeti szakaszát a politikai klientelizmus és a „vad privatizáció" jellemezte, ami hozzájárult a vagyon koncentrációjához és a társadalmi bizalom eróziójához. Az 1990-es évek második felére a makrogazdasági stabilizáció – a pénzügyi egyensúly helyreállítása, az infláció leszorítása – elindult, de a munkanélküliség tartósan magas maradt, különösen a közép- és kelet-szlovákiai régiókban. A függetlenség első évtizedének végére Szlovákia gazdasági pályája eltávolodott a csehországiétól: a cseh gazdaság gyorsabban vonzotta a külföldi működőtőkét, miközben Szlovákia a politikai instabilitás és a jogállamiság hiányosságai miatt kevésbé volt vonzó befektetési célpont.

### 21.3.2 Az autóipar: a növekedés motorja és kockázata

A 2000-es évek elejétől a szlovák gazdaság átalakulásának leglátványosabb eleme a járműipar fejlődése lett. A fordulópontot a Volkswagen pozsonyi üzemének 1991-es alapítása jelentette, amely a csehszlovák időszakból eredt, de a nagyteljesítményű bővítés csak a kétezres években gyorsult fel. Ezt követte a PSA Peugeot Citroën nagyszombati (**Trnava**) gyára 2006-ban, a Kia Motors zsolnai (**Žilina**) üzeme 2007-ben, majd a Jaguar Land Rover nyitrai gyára 2018-ban. Ezzel Szlovákia – egy főre vetítve – a világ egyik legnagyobb autógyártójává vált; a gyártás a 2010-es években rendszeresen évi egymillió jármű fölött mozgott, ami egy 5,4–5,5 milliós országban kiugró érték.

Az autóipar sikere nem érthető meg az ország földrajzi helyzete, a viszonylag alacsony bérköltség és az EU-csatlakozásból fakadó piaci hozzáférés nélkül. A multinacionális vállalatok számára Szlovákia a nyugat-európai piacokhoz közeli, de annál olcsóbb termelési platformot jelentett, ahol az 1990-es évek végén bevezetett kedvező adózási feltételek – köztük a 2004-től alkalmazott 19%-os egykulcsos társasági és személyi jövedelemadó – további ösztönzést adtak. A beszállítói hálózatok gyors kiépülése a nyugati országrészben, különösen a Pozsony–Nagyszombat–Nyitra tengelyen összpontosult, ami megerősítette e terület gazdasági fölényét.

Az autóipar azonban kettős természetű. Egyfelől húzóágazatként működik: a foglalkoztatásban, az exportban és a GDP-hez való hozzájárulásban rendkívül jelentős. A szlovák export szerkezetében a gépipari termékek – főként személygépkocsik és alkatrészek – a kivitel domináns részét adják, ami az országot a globális konjunktúra ingadozásainak teszi ki. Másfelől a szektor koncentrációja növeli a gazdaság sérülékenységét: a 2008–2009-es globális válság idején a szlovák gazdaság recessziója mélyebb volt a visegrádi társakénál, mert az autókereslet visszaesése közvetlenül érintette a termelést és az exportot. A későbbi években a munkaerőhiány – különösen a szakképzett munkások hiánya – feszültséget okozott: a bérek emelkedése csökkentette a költségelőnyt, miközben a digitalizáció és az elektromobilitásra való átállás új beruházásokat igényel. A szakirodalomban vita folyik arról, hogy Szlovákia képes lesz-e a „közepes jövedelem csapdájából" kilépni, vagy az autóipari monokultúra a jövőben növekedési korlátot jelent. A 2020-as évek

elején az akkumulátorgyártás és az elektromos járművek gyártásának telepítése néhány keleti régióba (például a kelet-szlovákiai Nagymihály környékére tervezett beruházások) azt a reményt erősítette, hogy a zöld átállás mérsékelheti a területi koncentrációt, de ezek eredménye még nem egyértelmű.

### 21.3.3 Pozsony: növekedési pólus és a nyugati tengely

A főváros, Pozsony (**Bratislava**) gazdasági dominanciája a függetlenség óta folyamatosan nőtt. A város és vonzáskörzete kiemelkedő GDP/fő mutatóval rendelkezik, amely az uniós átlagot jelentősen meghaladja, miközben a keleti régiók mutatói az uniós átlag alatt maradnak. Ez a különbség az egyik legmagasabb az Európai Unión belül a főváros és az elmaradottabb régiók között. Pozsony előnye nem csupán a közigazgatási központi státuszból vagy az autógyárból fakad, hanem a szolgáltató szektor, a pénzügyi szolgáltatások, a K+F és a kreatív iparágak koncentrációjából is. A bécsi agglomerációhoz való földrajzi közelség – a két főváros közötti távolság alig 60 km – páratlan előnyt jelentett a határ menti ingázás és a tudásmegosztás terén. A 2007-es schengeni csatlakozás után a szlovák főváros és az osztrák főváros között gyakorlatilag eltűnt a határellenőrzés, ami tovább erősítette a Pozsonyba irányuló befektetéseket és a munkaerő-piaci integrációt.

A nyugati országrész – a Pozsony–Nagyszombat–Nyitra tengely – az autóipari és elektronikai beruházásoknak köszönhetően dinamikus növekedési zónává vált. Ennek következtében a belső migráció iránya megfordult: a keleti régiókból a munkaképes korú lakosság egy része a fővárosba vagy a nyugati régiókba költözött, ami a kibocsátó területek elöregedését és a szolgáltatások leépülését okozta. A pozsonyi ingatlanárak és lakhatási költségek gyors emelkedése ugyanakkor új társadalmi feszültséget szült: a városban a megfizethető lakások hiánya a fiatal családok és az alacsonyabb jövedelmű háztartások kiszorulásához vezetett. A pozsonyi agglomeráció terjeszkedése a környező falvak szuburbanizációját is felgyorsította, ami közlekedési és infrastrukturális terhelést okozott.

### 21.3.4 A keleti régiók: ipari hanyatlás és elvándorlás

A kelet-szlovákiai régiók – Kassa (**Košice**) és Eperjes (**Prešov**) kerületek –, valamint a középső országrész egyes területei (Besztercebánya kerület) a rendszerváltás után tartós gazdasági depresszióval szembesültek. Ennek gyökerei a csehszlovák tervgazdaságban keresendők, amely a nehézipart és a bányászatot a keleti és középső régiókba telepítette, részben ideológiai és regionális kiegyenlítési szándékkal. A piacgazdasági átállás során ezek az üzemek – például a kassai kohó vagy a bányavárosok – tömegesen zártak be, és a helyi munkaerőpiac sokkszerűen összeomlott. A munkanélküliség a keleti régiókban a 2000-es évek elején egyes járásokban rendszeresen 20–30% fölött volt, és bár a későbbi években országos szinten csökkent, a területi különbségek megmaradtak.

A lemaradást erősítette a közlekedési infrastruktúra hiánya. A kelet–nyugati autópálya és vasúti folyosók kiépítése az EU forrásaival is lassan haladt, ami a befektetők számára tovább csökkentette a régió vonzerejét. A keleti országrész emellett történetileg is hátrányos helyzetű volt: a Magyar Királyságon belüli periféria, majd a csehszlovák állam idején a cseh területekhez képest kevésbé iparosodott (bár a szocialista iparosítás ezt némileg ellensúlyozta). A két háború közötti időszakban a szlovák területek gazdasága alapvetően agrárjellegű maradt, és a keleti régiókban a mezőgazdaság alacsony termelékenysége, valamint a nagybirtokrendszer felszámolásának elhúzódása tovább rontotta a helyzetet.

Az EU-csatlakozás után a kohéziós politika és a strukturális alapok jelentős forrásokat juttattak a keleti régiókba, de ezek hatékonyságát a szakirodalom vegyesen értékeli. A támogatások egy

része infrastrukturális fejlesztésekre, iskolafelújításra és helyi vállalkozások ösztönzésére irányult, ugyanakkor gyakori kritika, hogy a források egy részét nem a valódi leszakadás mérséklésére, hanem klientelista hálózatok finanszírozására használták fel. A regionális különbségek csökkentését a munkaerő elvándorlása is hátráltatta: a keleti régiókból a munkaképes fiatalok – főként a férfiak – Nyugat-Szlovákiába vagy külföldre (Csehországba, Ausztriába, Németországba) távoztak, ami a helyi adóalapot erodálta. A hazautalások ugyanakkor részben ellensúlyozták a jövedelemkiesést, és a családi kapcsolatok révén stabilizáló szerepet is játszottak.

### 21.3.5 Roma kisebbség: szegregáció és integrációs kísérletek

A szlovák társadalom egyik legsúlyosabb belső feszültsége a roma kisebbség társadalmi kirekesztése. A roma lakosság létszámára vonatkozó adatok bizonytalanok: a népszámlálási önbevallás szerint a 2011-es és 2021-es adatok alapján a romák aránya 2–3% körül mozog, míg a szociológiai becslések és a helyi önkormányzati nyilvántartások ennek többszörösét, 7–10%-ot feltételeznek. Az eltérés oka részben az, hogy sokan nem vallják magukat románnak a diszkrimináció miatt, részben a módszertani nehézségekben keresendő. A szakirodalom ezért a „roma” kategóriát nem homogén etnikai csoportként, hanem társadalmilag konstruált és szituatív identitásként kezeli.

A roma közösségek térbeli eloszlása egyenetlen: nagy számban élnek a keleti és dél-szlovákiai régiókban, ahol a munkanélküliség és a szegénység eleve magasabb. A szegregált települések – gyakran a falvak peremén kialakult, rossz infrastruktúrájú telepek – a roma lakosság jelentős részének lakóhelyei. A szociológiai felmérések szerint a szegregált közösségekben a munkanélküliség aránya többszörösen meghaladja a többségi lakosságét, és az iskolai végzettség szintje is lényegesen alacsonyabb. Az oktatási szegregáció különösen káros: a roma gyerekek egy részét – bár nyílt etnikai elkülönítés jogilag tiltott – a gyakorlatban külön osztályokba vagy „gyógypedagógiai” intézményekbe irányítják, ami a későbbi munkaerőpiaci esélyeket tovább rontja.

A roma kisebbség helyzete nem csupán szociálpolitikai, hanem emberi jogi és kisebbségjogi kérdés is. A diszkrimináció megnyilvánul a lakhatásban (a többségi lakosság ellenállása a roma családok beköltözésével szemben), a munkáltatói gyakorlatban, az egészségügyi ellátásban és a rendőri bánásmódban is. Az Európai Unió és az Európa Tanács rendszeresen bírálja Szlovákiát a romák társadalmi integrációjának elégtelensége miatt. Az állami politikák az 1990-es évektől kezdve ciklikusan váltakoztak: egyes kormányok integrációs programokat hirdettek, máskor a rendvédelmi megközelítés dominált. A 2004 utáni EU-tagság keretében uniós forrásokból finanszírozott projektek indultak a lakhatás, az oktatás és a foglalkoztatás javítására, de ezek hatása korlátozott maradt. A helyi önkormányzatok gyakran ellenállnak a telepek felszámolásának, vagy a támogatások felhasználása nem jut el a leginkább rászorulókhoz.

Fontos hangsúlyozni, hogy a roma közösség nem egységes: vannak integrálódott, a többségi társadalommal szoros kapcsolatban élő családok, és vannak mélyszegénységben élő, szegregált csoportok. A szakirodalom a „roma” kategória homogenizálását a többségi társadalom előítéleteihez köti, és hangsúlyozza, hogy az egyéni életutak és a társadalmi mobilitás lehetőségei rendkívül változatosak. A 2020-as évekre a roma fiatalok oktatási és foglalkoztatási helyzetében tapasztalhatók pozitív jelek, de a strukturális kirekesztés újratermelődése – a lakóhelyi szegregáció, a minőségi oktatáshoz való egyenlőtlen hozzáférés és a munkaerőpiaci diszkrimináció révén – továbbra is tartós jelenség.

### 21.3.6 Társadalmi egyenlőtlenségek és a munkaerőpiac

A szlovák társadalom jövedelmi egyenlőtlenségei nemzetközi összehasonlításban mérsékeltek, de a regionális és etnikai dimenziók jelentős feszültségeket hordoznak. A jövedelmi különbségek mérésére használt Gini-együttható Szlovákiában az EU átlaga alatt van, ami azt jelzi, hogy a

jövedelmek eloszlása viszonylag kiegyenlített. Ugyanakkor a szegénység kockázata – különösen a gyermekes háztartások, az egyedülálló szülők és a roma közösségek körében – tartósan magas. A munkanélküliség területi eltérései extrémek: míg a pozsonyi régióban a munkanélküliség gyakorlatilag teljes foglalkoztatottságot tükröz, a keleti régiók egyes járásaiban a hivatalos ráta a 10–20%-ot is elérheti. Az alacsony képzettségű munkavállalók esélyei a városi munkaerőpiacokon különösen rosszak, ami a vidéki szegénység újratermelődéséhez vezet.

A munkaerőpiac átalakulását a 2010-es évektől a munkaerőhiány, majd a robotizáció és a zöld átállás kihívásai határozták meg. A tartós munkaerőhiány – amely az alacsony bérek miatt a külföldre vándorló szlovák munkavállalók távozásával is összefüggött – arra kényszerítette a vállalatokat, hogy növeljék a béreket és fejlesszék a munkakörülményeket, ugyanakkor a munkaerőhiány a vendégmunkások számának növekedését is előidézte. A 2020-as évek elején a szlovák munkaerőpiacon megjelentek a keleti szomszédos országokból – főként Ukrajnából – érkező munkavállalók, akik a hiányszakmákban dolgoztak. A 2022-es orosz–ukrán háború következtében ukrán menekültek tömege érkezett Szlovákiába, ami a munkaerőpiacot és a szociális ellátórendszert új kihívások elé állította.

A szociális ellátórendszer és az oktatás minősége kulcsfontosságú a társadalmi mobilitás szempontjából. A szlovák iskolarendszer nemzetközi összehasonlításban közepes vagy gyenge eredményeket mutat a PISA-felmérésekben, és a tanulók teljesítményét erősen meghatározza a családi háttér és a lakóhely. A felsőoktatásban a diplomások aránya nőtt, de a szakmai képzés presztízse csökkent, ami a munkaerőpiaci igények és a képzettség közötti illeszkedési zavarokhoz vezetett. A lakhatási költségek, különösen a fővárosban, a fiatalok és a középosztály számára is terhet jelentenek, ami hozzájárul a társadalmi elégedetlenséghez és a kivándorlási hajlandósághoz.

A szlovák társadalmat a kilencvenes évek óta a politikai polarizáció is jellemzi, de a gazdasági és szociális törésvonalak nem mindig esnek egybe a pártpolitikai törésvonalakkal. A „nyugat–kelet” ellentét, a város–vidék megosztottság, valamint a kisebbségi kérdések – nem csak a roma, hanem a magyar kisebbség is – összetett módon hatnak a választói magatartásra. A magyar kisebbség, amely a déli járásokban él, a szlovák–magyar viszony és a kisebbségi jogok kontextusában jelenik meg a társadalmi egyenlőtlenségek térképén, de a magyar közösség gazdasági helyzete általában kedvezőbb a roma közösségekénél, noha a déli régiók szintén az országos átlag alatti fejlettségűek.

### 21.3.7 Városok, régiók és a kohéziós politika korlátai

A területi egyenlőtlenségek kezelésére Szlovákia az EU-csatlakozás óta jelentős kohéziós forrásokat használhatott fel. A 2004–2006-os, 2007–2013-as és 2014–2020-as programozási időszakokban a támogatások a közlekedési infrastruktúra, a környezetvédelem, a vállalkozásfejlesztés és a humánerőforrás-fejlesztés területére irányultak. A források abszorpciója azonban nem volt egyenletes, és a felhasználás hatékonyságát számos kritika érte. A szakirodalom gyakran említi a „kohéziós politika paradoxonát”: a támogatások formailag a leszakadó régiókba áramlottak, de a tényleges fejlesztések gyakran a már dinamikus területeket erősítették, mert a nagy infrastrukturális projektek a főváros és a nyugati tengely köré koncentrálódtak, vagy a helyi elit a forrásokat a saját érdekkörébe irányította.

A 2020-as években az EU kohéziós politikájának súlypontja az igazságos átmenet felé tolódott, figyelembe véve a szénbányászat és a nehézipar hanyatlását. Szlovákia számára a felső-nyitrai bányászati régió (**Horná Nitra**) lignitbányáinak fokozatos leépítése jelentett kihívást, amelyhez uniós alapokból finanszírozott „igazságos átmenet” programok kapcsolódnak. A zöld átállás azonban új területi feszültségeket is hordoz: az autóipari beszállítók és az akkumulátorgyárak telepítésénél újfent a nyugati régiók élveznek előnyt, míg a keleti régiók a hagyományos ipar leépülése miatt tovább marginalizálódhatnak.

### 21.3.8 Források és bizonytalanságok

A szlovák gazdasági és társadalmi folyamatok elemzésének fő forrásai az Eurostat harmonizált adatbázisai, a Szlovák Köztársaság Statisztikai Hivatala (**Štatistický úrad Slovenskej republiky**), az OECD-tanulmányok, a Világbank és az EBRD átmenetjelentései, valamint a nemzetközi szociológiai kutatások (például az EU-SILC, a PISA, az ESS). A regionális GDP-adatok vásárlóerő-paritáson számított értékei általában megbízhatók, de az egységes módszertan ellenére a régiók közötti ár- és bérkülönbségeket csak közelítőleg tükrözik. A foglalkoztatási és munkanélküliségi adatoknál a definíciók változása és a szürke gazdaság kiterjedtsége miatt a hivatalos számok alábecsülhetik a tényleges munkaerőpiaci feszültségeket.

A roma lakosság létszámára és helyzetére vonatkozó adatok különösen bizonytalanok. A népszámlálási önbevallás módszertani okokból nem tekinthető pontosnak, mert a diszkriminációtól való félelem és a társadalmi stigma torzítja az eredményeket. A külső becslések – amelyeket gyakran a helyi önkormányzatok szociális nyilvántartásaira vagy a terepmunkára építenek – szintén pontatlanok, és az egyes felmérések között jelentős eltérések lehetnek. Ugyanez vonatkozik a szegregált települések számára és a roma közösségek munkanélküliségi arányaira is. A szociológiai kutatások ezért gyakran használnak kvalitatív módszereket, és hangsúlyozzák, hogy a „roma” kategória homogén statisztikai csoportként való kezelése félrevezető.

Az autóipar gazdasági súlyával kapcsolatos adatok viszonylag jól dokumentáltak a vállalati beszámolók és az ágazati statisztikák alapján, de a szektor hosszú távú hozzájárulásának megítélése vitatott. A kritikusok szerint az autógyártásra épülő növekedés nem teremt elegendő helyi hozzáadott értéket, mert a kutatás-fejlesztés nagy része az anyaországokban marad, és a profit jelentős része repatriálódik. Ezzel szemben a támogatók a közvetett foglalkoztatásra, a beszállítói hálózatok fejlődésére és a technológiai transzferre mutatnak rá. Az elektromobilitásra való átállás hatásai egyelőre bizonytalanok, mivel az akkumulátorgyártás és a járműgyártás értékláncai eltérhetnek a hagyományos belső égésű motorokétól.

A társadalmi egyenlőtlenségek mérésére használt mutatók – a Gini-együttható, a szegénységi kockázati arány, az anyagi depriváció – eltérő képet adhatnak attól függően, hogy a jövedelmeket vagy a vagyont vizsgálják. A szlovák háztartások vagyoni helyzete, a lakástulajdon aránya és a megtakarítások szintje jelentősen eltér, de a vagyonstatisztikák kevésbé megbízhatók, mint a jövedelmi adatok. A szubjektív jóllét felmérései is fontosak, de ezeket a politikai és kulturális kontextus befolyásolja.

### 21.3.9 Rövid összefoglaló

- A független Szlovákia gazdasági átalakulása a csehszlovák tervgazdaság nehézipari örökségéből indult, és a nehézipar összeomlása különösen a keleti régiókat sújtotta.
- Az autóipar – a Volkswagen, a PSA, a Kia és a Jaguar Land Rover gyáraival – a szlovák gazdaság húzóágazatává vált, de ez a modell a globális konjunktúrától függ, és a kutatás-fejlesztés külföldi koncentrációja miatt korlátozott helyi hozzáadott értéket teremt.
- A területi egyenlőtlenségek élesek: Pozsony és a nyugati tengely GDP/fő mutatója az EU átlaga fölött van, míg a keleti régiók – Kassa és Eperjes kerületek – tartósan leszakadók, és a belső elvándorlás tovább erősíti a különbségeket.
- A roma kisebbség létszáma bizonytalan, de a szociológiai becslések a lakosság 7–10%-ára teszik; a közösség jelentős része szegregált településeken él, és strukturális diszkriminációval, valamint alacsony iskolai végzettséggel és magas munkanélküliséggel néz szembe.
- A társadalmi egyenlőtlenségek jövedelmi mutatókban mérsékeltek, de a szegénység kockázata a gyermekes háztartások, a keleti régiók és a roma közösségek körében magas.

- Az EU kohéziós forrásai jelentősek voltak, de a felhasználás hatékonysága vitatott, és a támogatások nem tudták megszüntetni a regionális leszakadást.
- A zöld átállás és az elektromobilitás új lehetőségeket kínál, de egyben fennáll a veszély, hogy a meglévő területi törésvonalakat tovább mélyíti.

### 21.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen történelmi okok magyarázzák a szlovák gazdaság területi egyenlőtlenségeit, különösen a keleti régiók lemaradását?
2. Hogyan hatott az autóipari beruházások koncentrációja a szlovák gazdaság szerkezetére és külső sérülékenységére?
3. Miért bizonytalanok a roma kisebbség létszámára és társadalmi helyzetére vonatkozó adatok, és milyen módszertani problémákat vet fel a „roma” kategória használata?
4. Milyen tényezők erősítik a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődését Szlovákiában, és milyen szerepet játszanak ebben az oktatási és lakhatási szegregáció?
5. Hogyan értékelhető az EU kohéziós politikájának szerepe a szlovák regionális különbségek mérséklésében, és mi magyarázhatja a támogatások korlátozott hatását?

## 21.4 Szlovákia a 21. században

A 21. századi Szlovákia politikai fejlődését a demokratikus intézmények és a **populizmus** kölcsönhatása alakította, amelyben Robert Fico és a **Smer–SD** (Smer–sociálna demokracia) párt többszöri kormányzati szerepe meghatározó. Az ország 2004-ben csatlakozott az EU-hoz és a NATO-hoz, 2007-ben a schengeni övezethez, 2009-ben pedig bevezette az eurót – így a régió egyik legmélyebben integrált államává vált. Ugyanakkor a 2018-as oknyomozó újságíró-gyilkosság, a 2020-as kormányváltás, a 2022-es ukrajnai háború és Fico 2023-as visszatérése fokozódó polarizációt eredményezett. Az alfejezet ezt a folyamatot a belpolitika, a külkapcsolatok és a társadalmi törésvonalak összefüggésében tárgyalja, kapcsolódva a Gazdaság, régiók és társadalom alfejezethez, amely a strukturális és regionális folyamatokat mutatja be.

### 21.4.1 A 2004-es integrációtól a 2008-as válságig

Szlovákia belpolitikai szerkezetét az 1998-as választás óta a **Mečiar-korszak** utáni demokratikus konszolidáció határozta meg. A Mikuláš Dzurinda vezette, széles koalíciós kormányok (1998–2002, 2002–2006) a gazdasági liberalizáció, a jogállami intézmények megerősítése és az euroatlanti integráció programját vitték végig. A 2004-es NATO- és EU-csatlakozás után a 2006-os parlamenti választás azonban új korszakot nyitott: a Robert Fico vezette Smer–SD a voksok 29,14 százalékát szerezte meg (a Szlovák Statisztikai Hivatal adatai szerint), és 50 mandátummal a legerősebb párttá vált. Fico a **Szlovák Nemzeti Párttal** (SNS) és a Vladimír Mečiarhoz köthető **HZDS-szel** lépett koalícióra, ami éles bírálatokat váltott ki: az európai szocialista pártok felfüggesztették a Smer–SD tagságát, mert a koalícióban nacionalista erők vettek részt.

Az első Fico-kormány (2006–2010) gazdaságpolitikája az állami szerepvállalás erősítését és a szociális juttatások bővítését helyezte előtérbe, részben felülírva a Dzurinda-korszak egyes reformjait. A 2008–2009-es globális pénzügyi válság azonban megmutatta a szlovák gazdaság nyitottságának sérülékenységét; az euró bevezetése 2009. január 1-jén mégis megtörtént, ami a reformok és az európai integráció iránti elkötelezettség jele volt. Az euró bevezetésének hivatalos árfolyama 30,1260 szlovák korona/euró volt, de ezt az adatot érdemes a jegybanki közleményekkel összevetni. A válság idején Fico kormánya olyan intézkedéseket hozott, amelyek a belső keresletet

próbálták élénkíteni, de a munkanélküliség a keleti régiókban továbbra is magas maradt – ennek társadalmi hatásait a Gazdaság, régiók és társadalom alfejezet részletezi.

### 21.4.2 A populista kormányzás mintái: Fico első két ciklusa

A szlovák politikatudományi irodalomban a **populizmust** gyakran úgy definiálják, mint a „tiszta nép" és a „korrupt elit" szembenállására épülő diskurzust és mozgósítási stratégiát. Fico Smer–SD-je már a 2000-es évek közepétől ötvözte a baloldali gazdasági ígéreteket a nemzeti-konzervatív és bevándorlásellenes retorikával. Az első kormány alatt a párt a szociális érzékenységet hangsúlyozta, de a 2015-ös európai menekültválság hatására a hangsúly a kulturális és biztonsági kérdésekre tolódott. A 2016-os választáson a Smer–SD 28,28 százalékot kapott, és bár megőrizte első helyét, elveszítette abszolút többségét. Fico harmadik kormánya (2016–2018) ismét koalícióra kényszerült: az SNS mellett a szlovák–magyar **Most-Híd** párt és a kezdetben a **Sieť** is részt vett benne, bár utóbbi hamar szétesett.

Ebben az időszakban a kormány retorikája egyre inkább a **nemzeti szuverenitás** védelmére és az „idegen érdekek" elutasítására épült. A közbeszédben felerősödött a **migrációellenesség**, és a kormány elutasította az EU kötelező menekültkvótáit. Ugyanakkor a koalíció belső feszültségei egyre nyilvánvalóbbá váltak, különösen a korrupció és a jogállamiság kérdéseiben. A **Gorilla-ügy** nyomán kialakult közhangulat, majd a 2016-os tanártüntetések is jelezték, hogy a társadalom egy része elégedetlen a politikai elit működésével. A Smer–SD populista fordulata tehát nem csupán választási stratégia volt, hanem a szlovák társadalom mélyülő bizalomhiányára adott válasz is – ezt az összefüggést azonban a szakirodalomban vitatott módon értelmezik: egyes szerzők a párt ideológiai következetlenségét emelik ki, mások a posztkommunista pártok pragmatikus alkalmazkodását látják benne.

### 21.4.3 A 2018-as Kuciak-gyilkosság és a kormányválság

A szlovák politikai rendszer mély válságát robbantotta ki 2018. február 21-én **Ján Kuciak** oknyomozó újságíró és menyasszonya, **Martina Kušnírová** meggyilkolása. Kuciak az olasz maffia és szlovák politikai körök kapcsolatait vizsgálta; halála után tömegtüntetések kezdődtek, amelyek a rendszerváltás óta a legnagyobb társadalmi mobilizációt jelentették. A gyilkosság ügyében indult nyomozás során kiderült, hogy az elkövetők egy megbízás alapján cselekedtek, és a szálak kormányzati körökhöz vezettek. A **Kuciak-gyilkosság** így nem csupán bűnügy, hanem a demokratikus intézményekbe vetett bizalom összeomlásának katalizátora lett.

A nyomás hatására Robert Fico 2018. március 15-én lemondott, de a Smer–SD jelöltje, **Peter Pellegrini** alakíthatott kormányt, és a koalíció (Smer–SD, SNS, Most-Híd) fennmaradt. A Pellegrini-kormány (2018–2020) igyekezett helyreállítani a rendet, de a korrupciós botrányok tovább gyengítették a pártot. A 2020-as parlamenti választáson a korrupcióellenes **OĽaNO** (Obyčajní Ľudia a nezávislé osobnosti) győzött Igor Matovič vezetésével 25,02 százalékkal; a Smer–SD 18,29 százalékra esett vissza, a Pellegrini által alapított **Hlas–SD** pedig 9,02 százalékot szerzett. Az új kormánykoalíció (OĽaNO, Sme rodina, SaS, Za ľudí) a korrupció elleni harcot és a jogállamiság megerősítését ígérte, de a COVID–19-válság hamar próbára tette a kormány egységét.

### 21.4.4 A 2020-as kormányváltás és a COVID-válság

A Matovič-kormány 2020 tavaszán került hatalomra, éppen a koronavírus-járvány első hullámakor. Szlovákia kezdetben viszonylag sikeresen védekezett, de a későbbi hullámok és a vakcinaellátás

körüli viták feszültséget szültek. A kormány belső ellentétei 2021 tavaszán csúcsosodtak ki: Matovič az orosz **Szputnyik V** vakcina megvásárlásáról szóló döntésével koalíciós partnereit kész tények elé állította, amire a SaS kilépett a kormányból, majd Matovič lemondott. Utóda az OĽaNO politikusa, **Eduard Heger** lett, aki 2021 és 2023 között kisebbségi, majd egyre gyengülő koalíciós támogatással kormányzott. A 2022-es ukrajnai háború és az energiaválság tovább növelte a kormányra nehezedő nyomást.

A COVID–19-válság rávilágított a szlovák egészségügyi és szociális rendszer strukturális hiányosságaira. A kórházak leterheltsége, a roma közösségekben kitört járványok és a határ menti ingázók helyzete felerősítette a regionális egyenlőtlenségeket, amelyeket a Gazdaság, régiók és társadalom alfejezet tárgyal. A 2022-es infláció és az energiaárak emelkedése miatt a kormány ársapkákat vezetett be, de a költségvetési hiány növekedett, és a belső koalíciós viták 2022 őszére a SaS kiválásához vezettek. Heger kisebbségi kormánya 2023 májusára elveszítette a parlament bizalmát, és **Ľudovít Ódor** technokrata szakértői kormánya vette át az ügyeket az előrehozott választásig.

### 21.4.5 Fico 2023-as visszatérése és a negyedik kormány

A 2023. szeptember 30-i parlamenti választáson a Robert Fico vezette Smer–SD 22,94 százalékkal az első helyen végzett, 42 mandátumot szerezve. A **Progresszív Szlovákia** (PS) 17,96 százalékkal a második lett, míg a Peter Pellegrini vezette **Hlas–SD** 14,70 százalékot kapott. Az OĽaNO és szövetségesei 8,89, a KDH 6,82, a SaS 6,32, az SNS pedig 5,62 százalékot ért el. Fico a Smer–SD, a Hlas–SD és az SNS koalíciójával alakított kormányt, amely 2023. október 25-én lépett hivatalba. A koalíció a parlamenti mandátumok többségét birtokolja, de a belső ideológiai feszültségek – a Hlas–SD mérsékeltebb, EU-párti irányvonala és az SNS radikálisabb nemzeti retorikája – már a kezdetektől befolyásolták a kormányzást.

A negyedik Fico-kormány egyik legvitatottabb lépése a **büntető törvénykönyv** módosítása és a **Speciális Ügyészség** megszüntetése volt 2024-ben. A kormány azzal érvelt, hogy az intézmény politikai elfogultsággal működött, és az átalakítás a tisztességes eljárás biztosítását szolgálja. A kritikusok – köztük az Európai Bizottság és több jogállamisági szervezet – szerint a változtatások a korrupciós ügyek felülvizsgálatát és a büntetlenség kockázatát növelik. A **közszolgálati média** átalakítása is hasonló vitákat váltott ki: a 2024 nyarán elfogadott törvény az RTVS-t felváltotta a **STVR-rel** (Szlovák Televízió és Rádió). A törvényt az Európai Műsorszolgáltatók Szövetsége (EBU) és a hazai média szakmai szervezetei is bírálták, mivel szerintük a kormányzati befolyás növelését célozza. A jogállamisági aggályok miatt az Európai Unió több tagállama és intézménye aggodalmát fejezte ki, ami tovább feszítette Szlovákia és az EU közötti viszonyt.

A 2024-es elnökválasztás tovább mélyítette a polarizációt. Az első fordulóban a liberális Ivan Korčok végzett az élen, de a második fordulóban Peter Pellegrini nyert a szavazatok 53,12 százalékával (a hivatalos választási adatok szerint; a pontos százalék kerekített). Pellegrini 2024. június 15-én foglalta el az államfői hivatalt, Zuzana Čaputová utódaként. A kormánypárti elnök megválasztása azt jelezte, hogy a 2023-as kormányváltás nem csupán a törvényhozásban, hanem az elnöki intézményben is éreztette hatását.

### 21.4.6 A 2022-es ukrajnai háború és Szlovákia

Oroszország 2022-es ukrajnai inváziója alapvetően átrendezte a szlovák kül- és energiapolitikát. Szlovákia a háború első hónapjaiban jelentős humanitárius segítséget nyújtott, és több százezer ukrán menekültet fogadott. A Heger-kormány fegyvereket is szállított Ukrajnának, köztük a teljes szlovák S–300-as légvédelmi rakétarendszert (2022 tavaszán) és később MiG–29-es vadászgépeket

(2023 tavaszán). A társadalomban a támogatás erős volt, de a háború elhúzódásával és a gazdasági következményekkel párhuzamosan nőtt a szkepticizmus.

A 2023-as kormányváltás után a Fico-kormány radikálisan megváltoztatta a hozzáállást. A miniszterelnök bejelentette, hogy Szlovákia nem szállít többé katonai eszközöket Ukrajnának, és a békemegoldást sürgette. A humanitárius és gazdasági támogatás azonban fennmaradt, noha a korábbiaknál visszafogottabb keretek között. Az orosz energiahordozóktól való függőség – különösen a földgáz és a kőolaj esetében – érzékennyé tette a szlovák gazdaságot a háború következményeire. A 2022-es energiaválság során a kormány ársapkákat alkalmazott, de a 2023 után hivatalba lépő kormány számára a legnagyobb kihívást a **gáztranzit** kérdése jelentette.

2024 decemberében Fico Moszkvába utazott, és tárgyalásokat folytatott Vlagyimir Putyinnal. A találkozó tartalmát a felek eltérően kommunikálták; a szlovák kormány az energiaellátás biztosítását és a béke előmozdítását hangsúlyozta, míg a kritikusok szerint a látogatás a kormány oroszbarát orientációját jelezte. A 2025. januári gáztranzit-megállapodás megszűnése után Fico kemény retorikát alkalmazott: vétóval fenyegetett az EU-ban, és felvetette az Ukrajnának szánt villamosenergia-export leállítását. Ezek a lépések súlyos feszültséget keltettek Szlovákia és Ukrajna, valamint több uniós tagállam között.

A belpolitikában a 2025. januári tömegtüntetések jelezték a Fico-kormány iránti növekvő elégedetlenséget. Pozsonyban és más városokban tízezrek vonultak utcára a kormány oroszbarát politikája és a belpolitikai irányváltás ellen. A kormány azzal vádolta az ellenzéket és külföldi szereplőket, hogy színes forradalmat készítenek elő. A tüntetések és az ellentüntetések a társadalom mély polarizálódását mutatják, amely a 2018-as mobilizáció óta folyamatosan erősödik.

### 21.4.7 Jelenkori politika és társadalom

A 2024. május 15-i **merénylet Robert Fico ellen** (Handlovában, a kormány kihelyezett ülésén) újabb sokként érte a szlovák társadalmat. Fico súlyosan megsérült, hónapokig lábadozott, majd visszatért a kormányzásba; az elkövető elleni büntetőeljárás 2025-ben is folyamatban volt. A merénylet elítélése széleskörű volt, de a politikai felelősség kérdése megosztotta a közvéleményt: a kormánypárti oldal a politikai ellenfelek „gyűlöletkampányát” okolta, míg a kritikusok az intézményi feszültségekben és a közbeszéd durvulásában látták az okokat.

A kisebbségek helyzete a 21. századi szlovák politikában folyamatosan napirenden van. A magyar kisebbség számára a 2010-es **állampolgársági törvény** – amely megfosztja szlovák állampolgárságától azokat, akik más állam állampolgárságát felveszik – a mai napig fájó pont, jóllehet a gyakorlati alkalmazás változó. A Fico-kormány és a magyar kormány viszonya a 2020-as években javult, de az SNS jelenléte a koalícióban rendszeresen feszültséget kelt, különösen a nemzeti jelképek és az emlékezetpolitika kérdéseiben. A **roma kisebbség** számára a szegregáció, az oktatási egyenlőtlenségek és a munkanélküliség továbbra is súlyos kihívást jelentenek; a COVID–19-válság és az energiaár-emelkedés különösen érzékenyen érintette a szegényebb, roma többségű településeket.

A demokrácia minőségét a nemzetközi szervezetek eltérően ítélik meg. A **Freedom House** és a **V–Dem** intézet jelentései 2023 után a demokratikus visszaesés jeleit azonosították, hivatkozva a büntető igazságszolgáltatás átalakítására, a médiafüggetlenség csökkenésére és a korrupció elleni küzdelem gyengülésére. Ugyanakkor ezek az értékelések módszertani vitáktól sem mentesek: egyes kutatók szerint a szlovák jogállamiság továbbra is erős, és a kormány intézkedései nem lépték át a demokratikus rendszer kereteit. A 2025–2026-os időszak fejleményei – a tüntetések, a koalíciós feszültségek és a gazdasági nehézségek – arra utalnak, hogy a politikai stabilitás törékeny.

A 2022-es ukrajnai háború szlovák társadalomra gyakorolt hatása is összetett. A menekültek befogadása rövid távon sikeres volt, de a hosszú távú integráció, a munkaerőpiaci beilleszkedés és a lakhatás kérdései megoldatlanok. Az energiafüggőség és a gáztranzit ügye pedig a külpolitikai orientáció vitájává vált: a kormányzó koalíció a „keleti nyitás" mellett érvel, míg az ellenzék és a civil társadalom egy része a transzatlanti és EU-központú irányvonalat védi. A 2025-ös konfliktusok azt mutatják, hogy Szlovákia a kelet–nyugati törésvonal egyik éles frontjává vált a régióban.

### 21.4.8 Források és bizonytalanságok

A 21. századi szlovák politika eseményeinek rekonstrukciójához elsődleges források a **Szlovák Köztársaság Statisztikai Hivatalának** (ŠÚSR) választási adatai, a **Szlovák Nemzeti Tanács** jegyzőkönyvei, a **Btk.** módosításait tartalmazó törvényszövegek, valamint a kormány hivatalos közleményei. Másodlagos források a nemzetközi szervezetek jelentései (Freedom House, V–Dem, Európai Bizottság jogállamisági jelentései), valamint a szlovák és nemzetközi sajtó beszámolói. A választási százalékok hivatalos adatok, de a kerekített értékek tájékoztató jellegűek; a mandátumszámok a pártlistás választási rendszer sajátosságai miatt nem mindig tükrözik arányosan a szavazatokat.

A 2024-es Fico-merénylet ügye büntetőeljárás alatt áll, ezért a részletekre vonatkozó információk nem tekinthetők lezártnak. A 2024. decemberi moszkvai találkozó tartalmáról eltérő hivatalos beszámolók léteznek, a gáztranzit-megállapodásról szóló 2025-ös fejlemények pedig gyorsan változnak. A 2025–2026-os események értelmezése a könyv lezárásakor még nem tekinthető véglegesnek. A „populizmus" és a „demokratikus visszaesés" kategóriái tudományos viták tárgyát képezik: a Smer–SD besorolása baloldali, szociáldemokrata vagy nemzeti-populista pártként nem egységes a szakirodalomban.

### 21.4.9 Rövid összefoglaló

- Szlovákia 2004-ben csatlakozott az EU-hoz és a NATO-hoz, 2007-ben a schengeni övezethez, 2009-ben pedig bevezette az eurót.
- Robert Fico Smer–SD-je 2006 óta a szlovák politika meghatározó szereplője; első két kormánya baloldali-populista és nacionalista elemeket ötvözött.
- A 2018-as Kuciak-gyilkosság tömegtüntetéseket és kormányválságot robbantott ki, ami a Smer–SD választási vereségéhez vezetett 2020-ban.
- A 2020-as korrupcióellenes koalíció a COVID–19-válság és belső viták miatt meggyengült, és 2023-ban előrehozott választáson megbukott.
- Fico 2023-ban visszatért a hatalomba Smer–Hlas–SNS koalícióval, és jogállamisági, valamint médiaügyi viták közepette kormányoz.
- A 2022-es ukrajnai háború alapvetően megosztotta a szlovák politikát; a Fico-kormány 2023 után leállította a katonai támogatást, és feszült viszonyba került Ukrajnával.
- A 2024-es Fico-merénylet és a 2025. januári tüntetések a társadalmi polarizáció mélységét mutatták.
- A magyar és roma kisebbségek helyzete továbbra is érzékeny politikai kérdés, amelyet a kormánykoalíció összetétele és az emlékezetpolitikai viták befolyásolnak.

### 21.4.10 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze Fico első (2006–2010) és negyedik (2023–) kormánykoalíciójának összetételét és politikai irányvonalát! Melyek a folytonosságok és a törések?

2. Milyen szerepet játszott a Kuciak-gyilkosság a szlovák politikai rendszerben, és hogyan kapcsolódott a 2020-as kormányváltáshoz?
3. Hogyan hatott a 2022-es ukrajnai háború a szlovák kül- és energiapolitikára, és miben különbözött a Heger-kormány és a Fico-kormány hozzáállása?
4. Melyek a Fico-kormány jogállamisággal kapcsolatos intézkedései, és miért váltottak ki nemzetközi vitát?
5. Elemezze a magyar kisebbség helyzetét a 2010-es állampolgársági törvénytől a 2020-as évekig! Milyen politikai és társadalmi tényezők befolyásolják a magyar–szlovák viszonyt?

# 22 Csehszlovákia közös állama

## 22.1 Az államalapítás és a nemzeti kérdés

Az 1918-ban kikiáltott Csehszlovák Köztársaság Európa egyik legfiatalabb államaként úgy lépett a nemzetközi porondra, hogy politikai elitje egyetlen „csehszlovák" nemzet létezésére alapozta az állam legitimitását. Ez az elképzelés a cseh és a szlovák társadalom egy részének támogatását bírta, ám a valós etnikai, nyelvi és regionális különbségeket sok tekintetben elfedte. A közös állam első két évtizede ezért nem csupán az intézményépítésről és a demokratikus konszolidációról szólt, hanem arról is, hogy a „csehszlovák" identitás mennyire tudott gyökeret verni a csehek, a szlovákok és a jelentős lélekszámú nemzeti kisebbségek körében. Ez a feszültség 1938-ra a közös állam belső válságává mélyült, és közvetlenül hozzájárult a területi széthulláshoz.

### 22.1.1 Az államalapítás pillanata és a csehszlovák nemzetkoncepció

A Csehszlovák Köztársaság (Československá republika, ČSR) megalakulása 1918. október 28-án, Prágában történt, amikor a Csehszlovák Nemzeti Bizottság kikiáltotta a független államot. A prágai eseményekkel párhuzamosan a szlovák politikai reprezentáció egy része 1918. október 30-án Turócszentmártonban elfogadta a **Turócszentmártoni Nyilatkozatot** (Martinská deklarácia), amely kinyilvánította a szlovák nemzet csatlakozását a csehszlovák államhoz. Fontos azonban megjegyezni, hogy a nyilatkozat nem volt minden szlovák politikai erő által támogatott, és a szlovák társadalomban az önálló szlovák államiság vagy a Magyar Királyságon belüli autonómia hívei is jelen voltak. A csehszlovák államiság nemzetközi elismerését a háború alatt kialakult emigráns mozgalom – élén Tomáš Garrigue Masarykkal, Edvard Benešsel és Milan Rastislav Štefánikkal – érte el, elsősorban Franciaország, Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok támogatásával.

Az államalapítás ideológiai alapját a **csehszlovákizmus** (čechoslovakismus) jelentette. Ez a doktrína azt feltételezte, hogy a csehek és a szlovákok egyetlen nemzet két ágát alkotják, ezért az állam nemzetállamként, nem pedig kétnemzetiségű államként határozható meg. A csehszlovákizmusnak volt egy politikai és egy nyelvi/etnográfiai változata: az előbbi a közös állam létét indokolta, az utóbbi pedig azt állította, hogy a szlovák nyelv a cseh nyelvjárások egyike. Ez az elképzelés a cseh politikai elit többsége számára természetes volt, és Masaryk is úgy vélte, hogy a szlovákok a cseh nemzet részét képezik. A szlovák társadalomban azonban a csehszlovákizmus már az 1920-as évektől komoly vitákat váltott ki: a szlovák autonomista mozgalom, különösen Andrej Hlinka **Szlovák Néppártja** (Hlinkova slovenská ľudová strana, HSLS) elutasította az egységes nemzet koncepcióját, és Szlovákia területi autonómiáját követelte. A tudományos konszenzus ma már egyetért abban, hogy a csehszlovákizmus elsősorban politikai konstrukció volt, amely a szlovákok nyelvi és kulturális önállóságát nem ismerte el, de abban is egyetértés van, hogy a szlovák nemzeti mozgalom a 19. század végére már határozottan elkülönült a csehtől. A kérdés továbbra is vitatott abban a tekintetben, hogy a csehszlovákizmus mennyiben volt őszinte meggyőződés, és mennyiben szolgálta a cseh politikai dominancia fenntartását.

A közös állam kikiáltásakor a cseh és szlovák területek között jelentős gazdasági, társadalmi és vallási különbségek húzódtak. Csehország, Morvaország és Szilézia cseh lakta részei iparosodott,

viszonylag fejlett régiót alkottak, míg Szlovákia túlnyomórészt agrárjellegű volt, nagybirtokokkal és erős egyházi befolyással. A szlovák politikai elitnek kevés tapasztalata volt a modern közigazgatásban, mivel a Magyar Királyság keretében a szlovák nemzeti intézmények kiépítése korlátozott volt. A prágai kormány ezért a kezdeti években cseh tisztviselőket küldött Szlovákiába, ami sérelmeket szült a szlovák értelmiség egy részében. Ezt a gyakorlatot a szlovák autonomista sajtó gyakran „cseh gyarmatosításként" értelmezte, míg a prágai kormányzat éppen a közigazgatás megerősítését és a modernizációt hangsúlyozta. Ez a tapasztalat hosszú távon erősítette a szlovák nemzeti öntudatot, és hozzájárult az autonómiatörekvések folyamatos napirenden tartásához.

### 22.1.2 A békeszerződések és a nemzeti kisebbségi rendszer

Csehszlovákia határait a Saint-Germain-i békeszerződés (1919) és a trianoni békeszerződés (1920) rögzítette. Az ország magában foglalta Csehországot, Morvaországot, a volt Osztrák-Szilézia egy részét, Szlovákiát és Kárpátalját (Podkarpatská Rus). A békerendszer a győztes hatalmak érdekei szerint alakította ki a határokat, és a csehszlovák delegáció – elsősorban Beneš – sikeresen érvelt a történelmi határok és a stratégiai-gazdasági szempontok mellett. A békeszerződések egyben kisebbségvédelmi kötelezettségeket is előírtak Csehszlovákia számára: a Saint-Germain-i szerződés 1919. szeptember 10-én kelt kisebbségvédelmi rendelkezései garantálták a nemzeti, nyelvi és vallási kisebbségek jogait, és a Népszövetség ellenőrzése alá helyezték azok betartását.

Az ország etnikai összetétele rendkívül heterogén volt. Az 1921. évi csehszlovák népszámlálás adatai – amelyek önbevalláson alapultak, és a „csehszlovák" kategóriát használták – szerint a lakosság megközelítőleg 13,6 millió főt tett ki. Ebből a magukat csehszlovináknak vallók aránya mintegy 66 százalék volt, a németeké 23 százalék, a magyaroké 5,5 százalék, a ruszinoké 3,4 százalék, a zsidóké (nemzetiségként vallva) 1,3 százalék, a lengyeleké 1 százalék, a romáké pedig a becslések szerint 0,5–1 százalék körül mozgott, bár a népszámlálások a romákat gyakran nem vették számba önálló kategóriaként. Ezek a számok becslések, mivel az 1921-es és az 1930-as népszámlálások módszertana eltért, és a nemzetiség bevallása különösen a zsidók, a romák és a vegyes házasságban élők esetében erősen függött a társadalmi elvárásoktól. A szlovákokat a hivatalos statisztika nem különítette el a csehektől, ezért a szlovákok arányát a csehszlovák kategórián belül csak közvetett becslésekkel lehet meghatározni; a szakirodalomban általában 15–16 százalékra teszik az ország lakosságán belül.

A nemzeti kisebbségek közül a **németek** (Deutsche) alkották a legnagyobb csoportot, és elsősorban a határ menti területeken, a később „Szudétavidékként" (Sudetenland) ismert régióban koncentrálódtak, Csehország északi, nyugati és déli peremén, valamint Morvaország és Szilézia határövezeteiben. A német lakosság 1918 előtt az Osztrák–Magyar Monarchia domináns etnikumához tartozott, és az új államban hirtelen kisebbségi helyzetbe került. A prágai kormányzat és a német pártok viszonya ambivalens volt: a német szociáldemokraták és a német keresztényszociálisok egy része kezdetben hajlandó volt az együttműködésre (ők alkották az „aktivista" pártokat), míg a német nacionalista erők elutasították az államhoz való lojalitást. Az 1920-as években a német pártok közül több részt vett a kormánykoalíciókban, és a német nyelvű oktatási és kulturális intézmények viszonylag széles autonómiát élveztek, ám a csehszlovák államnyelv elsőbbsége, a földreform intézkedései és a közigazgatási gyakorlat számos német sérelmet okozott. A földreform (1919–1920) a nagybirtokok felosztását irányozta elő, és mivel a nagybirtokosok jelentős része német vagy magyar arisztokrata volt, a német és magyar közösségek ezt etnikai alapú kisajátításként élték meg. Ezt az értelmezést a csehszlovák kormány vitatta, hangsúlyozva a reform szociális célját.

A **magyar kisebbség** (Maďari) döntően Dél-Szlovákiában, a Csallóközben, a Gömör–Kishont és Nógrád déli sávjában, valamint Kárpátalja déli részén élt. Létszámuk az 1921-es népszámlálás szerint mintegy 745 000 fő volt, de a magyar becslések ennél magasabb számot valószínűsítettek,

mivel sok magyar anyanyelvű lakos a csehszlovák népszámláláson nem magyarnak vallotta magát, vagy a „csehszlovák” kategóriába sorolták. A magyar közösség politikai képviseletét az **Egyesült Magyar Párt** (1920–1938, később Egyesült Magyar Párt néven) látta el, amelynek célja a trianoni határok revíziója volt. A csehszlovák állam a magyar nyelvű oktatást fokozatosan csökkentette: míg az 1910-es években a magyar nyelvű iskolahálózat kiterjedt volt, az 1920-as évekre a magyar tannyelvű iskolák száma jelentősen visszaesett, részben a csehszlovák nyelvű iskolák előnyben részesítése miatt. A magyar kisebbség helyzete a két világháború között folyamatos feszültségforrás maradt, és a budapesti kormányzat aktívan támogatta a magyar közösség sérelmeit.

A **ruszinok** (Rusíni, más néven rutének) Kárpátalján éltek, és a békeszerződések értelmében Csehszlovákia vállalta, hogy a területnek autonómiát biztosít. Ezt az ígéretet azonban az 1920-as csehszlovák alkotmány nem teljesítette; az autonómia csak 1938 őszén, a müncheni válság hatására valósult meg részlegesen. A ruszin közösség társadalmilag és gazdaságilag elmaradott régióban élt, ahol a földreform és az infrastrukturális beruházások lassan haladtak. A ruszin nemzeti mozgalom megosztott volt: egy része az ukrán orientációt, más része az orosz orientációt, harmadik része a helyi ruszin identitást hangsúlyozta. A csehszlovák kormányzat ezt a megosztottságot időnként saját céljaira is felhasználta, támogatva a lojális csoportokat.

A **zsidó közösség** (Židé) Csehszlovákia-szerte jelen volt, de a legnagyobb közösségek Prágában, Brünnben, Pozsonyban, Kassán és Kárpátalja városaiban éltek. A zsidók nemzetiségi bevallása megoszlott: sokan csehszlovákoknak, németnek vagy zsidónak vallották magukat, attól függően, hogy az asszimiláció melyik irányát választották. A csehszlovák állam a zsidó vallást elismert felekezetként kezelte, és a zsidó közösség jogi helyzete jobb volt, mint a szomszédos országokban. Ugyanakkor a gazdasági válság időszakában, különösen az 1930-as évek második felében, az antiszemitizmus erősödött, elsősorban a szélsőjobboldali mozgalmak és a szlovák autonómia mozgalom egyes szárnyai körében. A roma közösségekről kevés hivatalos adat áll rendelkezésre; a romák Szlovákia és Kárpátalja elmaradottabb vidékein éltek, és a két világháború közötti időszakban folyamatos diszkriminációval, valamint időszakos hatósági zaklatással szembesültek.

### 22.1.3 A közös állam intézményei és a napi nemzetiségi gyakorlat

A Csehszlovák Köztársaság 1920. február 29-én elfogadott alkotmánya a francia köztársasági modellre épült: parlamentáris kormányzás, kétkamarás törvényhozás, erős végrehajtó hatalommal, de a nemzetiségi kérdést illetően a „csehszlovák nemzet” egységét rögzítette. Az alkotmány nem ismerte el a szlovákokat, németeket, magyarokat és ruszinokat külön nemzetiségként a jogi értelemben, bár a kisebbségvédelmi szerződés bizonyos nyelvi jogokat biztosított. Ezt a kettősséget a korabeli és a későbbi kritikák egyaránt élesen bírálták: a német és magyar kisebbség sérelmezte, hogy a kisebbségi jogok gyakorlati érvényesítése a helyi közigazgatás diszkréciójától függött, a szlovák autonomisták pedig az alkotmányos önállóság hiányát kifogásolták.

A közös állam közigazgatási berendezkedése centralizált volt. Az 1920-as években a történelmi tartományok – Csehország, Morvaország-Szilézia, Szlovákia és Kárpátalja – eltérő jogállással rendelkeztek, de a valódi hatalom Prágában összpontosult. Szlovákia élére a kormány **teljhatalmú minisztert** (ministr s plnou mocou pre správu Slovenska) nevezett ki, aki 1928-ig közvetlenül irányította a szlovákiai közigazgatást. Ez az intézmény a szlovák autonómia igényét még inkább sértette, mert a szlovák területeket gyakorlatilag gyarmati mintára kormányozta. 1928-ban közigazgatási reformot hajtottak végre, amely négy tartományt hozott létre: Csehországot, Morvaország-Sziléziát, Szlovákiát és Kárpátaljá t. Ez a reform bizonyos decentralizációt hozott, de a tartományi gyűlések hatásköre korlátozott maradt, és a prágai kormány továbbra is domináns szerepet játszott. A szlovák politikai életben a centralizáció kérdése folyamatos feszültséget okozott. A HSLS 1925-ben került először a parlamentbe, és attól kezdve rendszeresen

a szlovák autonómiát követelte. A párt katolikus, konzervatív és erősen nacionalista profilú volt, és bár egyes szakaszokban hajlandó volt kormányzati részvételre is, alapvetően a prágai központosítással szemben határozta meg magát. A HSĽS mellett léteztek más szlovák pártok is, például a csehszlovák orientációjú szlovák néppártok, de az 1930-as évekre a HSĽS vált a szlovák elégedetlenség fő képviselőjévé.

A nemzetiségi kérdés gyakorlati kezelését nagyban befolyásolta az **1920. évi nyelvtörvény** (jazykový zákon), amely a „csehszlovák" nyelvet nyilvánította az állam hivatalos nyelvévé. A törvény szerint a nemzeti kisebbségek nyelvei azokban a járásokban használhatók a hivatalos érintkezésben, ahol az adott kisebbség aránya elérte a 20 százalékot. Ez a küszöb azonban sok kisebbségi településen nem érvényesült maradéktalanul, és a gyakorlatban a német és magyar lakosság gyakran szembesült azzal, hogy anyanyelvén nem tudott hivatalos ügyeket intézni. A nyelvtörvény a csehszlovák államépítés szerves része volt, és a csehszlovák identitás megerősítését szolgálta, de a kisebbségek körében a diszkrimináció érzését erősítette.

A gazdasági integráció szempontjából Csehszlovákia a Monarchia egyik legfejlettebb ipari térségét örökölte, ami a cseh országrészeknek kedvezett. Szlovákia és Kárpátalja gazdasága a korábbi magyar állam perifériáján helyezkedett el, és az új államhatárok elvágták a hagyományos piacoktól. A prágai kormányzat jelentős beruházásokat hajtott végre Szlovákiában és Kárpátalján, de ezek a fejlesztések nem tudták teljesen ellensúlyozni a strukturális elmaradottságot. A szlovák nacionalista diskurzusban a gazdasági lemaradást gyakran a cseh politika rovására írták, bár a szakirodalom rámutat arra, hogy a különbségek már a Monarchia idején is fennálltak, és a csehszlovák kormányzat összességében növelte a szlovákiai oktatási és egészségügyi ellátást. Ez a vita a mai napig része a cseh-szlovák történelmi emlékezetnek.

### 22.1.4 Válság és széthúzás: 1935–1938

Az 1930-as évek közepétől a csehszlovák nemzeti kérdés drámai módon kiéleződött. A gazdasági világválság különösen súlyosan érintette a határ menti, németek lakta iparvidékeket, ahol a textil-, üveg- és porcelánipar összeomlása tömeges munkanélküliséget okozott. A német lakosság körében a radikális nacionalizmus megerősödött, és 1935-ben a **Szudétanémet Párt** (Sudetendeutsche Partei, SdP) – Konrad Henlein vezetésével – a csehszlovákiai német szavazatok abszolút többségét szerezte meg a parlamenti választásokon. A párt kezdetben csak a német autonómiát követelte, de a náci Németország befolyása alatt fokozatosan a csehszlovák állam területi feldarabolását tűzte ki célul. 1938 elején Henlein meghirdette a **karlsbadi programot** (Karlovarský program), amely nyíltan a német területek teljes önkormányzatát és a külpolitikai irányváltást követelte. Ez a radikalizálódás dokumentált tény, de az értelmezése vitatott abban a tekintetben, hogy a SdP követelései mennyiben voltak őszinte tárgyalási alapok, és mennyiben szolgáltak a náci Németország beavatkozásának ürügyéül.

A szlovák politikai színtéren a HSĽS 1938-ban már nyíltan a szlovák autonómia azonnali megvalósítását követelte. A müncheni egyezmény (1938. szeptember 29–30.) után, amelyben Csehszlovákia kénytelen volt átengedni a Szudétavidéket Németországnak, a szlovák autonómia kérdése is megoldást igényelt. 1938. október 6-án a Szlovák Néppárt és más szlovák pártok a zsolnai egyezményben (Žilinská dohoda) kimondták Szlovákia autonómiáját, és 1938. november 19-én a csehszlovák parlament törvénybe iktatta a szlovák és a kárpátaljai autonómiát. Ezzel a közös állam szerkezete föderatívvá alakult, de ez már a végét jelentette: az első bécsi döntés (1938. november 2.) Dél-Szlovákia és Kárpátalja jelentős, magyarlakta területeit Magyarországnak juttatta, majd 1939. március 14-én Szlovákia kikiáltotta függetlenségét, és Csehország német megszállás alá került. A közös állam összeomlása tehát nem egyszerűen külső nyomás, hanem a belső nemzeti feszültségek kiéleződésének következménye is volt.

### 22.1.5 Források és bizonytalanságok

Az 1918–1938 közötti csehszlovák nemzeti kérdés rekonstrukciója elsősorban a korabeli jogszabályokra, parlamenti jegyzőkönyvekre, népszámlálási adatokra, a pártok programjaira és a különböző nemzeti közösségek sajtójára támaszkodik. Az elsődleges források közül kiemelkednek az 1920-as alkotmány, az 1920-as nyelvtörvény, a kisebbségvédelmi szerződések, valamint a pártok hivatalos dokumentumai. A másodlagos szakirodalomban a cseh, a szlovák, a német és a magyar történetírás hagyományosan eltérő hangsúlyokat alkalmaz: a cseh történetírás sokáig a demokratikus állam eredményeit emelte ki, a szlovák történetírás a nemzeti elnyomást, a német és magyar történetírás a kisebbségi sérelmeket helyezte középpontba. Az 1989 utáni kutatások ezeket az egyoldalú képeket kezdték árnyalni, de az értelmezési viták továbbra is élnek.

A legnagyobb bizonytalanság a népszámlálási adatok körül van. Az 1921-es és az 1930-as csehszlovák népszámlálások a „csehszlovák” nemzetiséget használták, ami a szlovákok és a csehek megkülönböztetését lehetetlenné teszi. Emellett a nemzetiség bevallása politikai és társadalmi nyomás alatt állt, különösen a magyar kisebbség esetében, ahol az asszimilációs törekvések torzíthatták az adatokat. A zsidók és a romák esetében a hivatalos statisztikák megbízhatósága még alacsonyabb, mivel sokan nem vallották meg identitásukat. A tudományos konszenzus szerint a hivatalos adatok tendenciózusan alulbecsülték a magyar és a német kisebbség arányát, de a pontos eltérést nehéz számszerűsíteni.

Vitatott értelmezési kérdés a csehszlovákizmus megítélése. Egyes történészek szerint a csehszlovák nemzetkoncepció mesterséges és a szlovákokat elnyomó konstrukció volt, míg mások szerint a csehszlovák állam a soknemzetiségű régióban viszonylag demokratikus és jogilag fejlett kereteket teremtett, és a szlovák nemzeti mozgalom is ezen belül erősödhetett meg. Hasonlóképpen vitatott, hogy a német és magyar kisebbségek sérelmei mennyiben voltak valósak, és mennyiben részei a revíziós propagandának. A müncheni egyezményhez vezető út elemzésében a kutatók egyetértenek abban, hogy a nemzetiségi feszültségek valós társadalmi alapokon nyugodtak, de abban is, hogy a náci Németország tudatosan használta fel ezeket a feszültségeket saját terjeszkedési céljaira. Az emlékezetpolitika területén a csehszlovák állam megítélése a mai Csehországban és Szlovákiában is eltér: Csehországban a demokratikus hagyomány részeként, Szlovákiában gyakran a cseh dominancia időszakaként jelenik meg.

### 22.1.6 Rövid összefoglaló

- A Csehszlovák Köztársaság 1918. október 28-i megalakulásakor a „csehszlovák” nemzet egységére épült, ami a szlovák nemzeti önállóság elismerésének kérdését nyitva hagyta.
- Az ország etnikai összetétele rendkívül sokszínű volt: a csehek és szlovákok mellett jelentős német, magyar, ruszin, zsidó, lengyel és roma közösségek éltek, a békeszerződések pedig kisebbségvédelmi kötelezettségeket írtak elő.
- A szlovák területek autonómiájára tett korai ígéret (Pittsburghi Egyezmény) nem valósult meg, a centralizált állam a prágai kormányzat dominanciáját tükrözte, és ez folyamatosan táplálta a szlovák autonomista mozgalmat.
- Az 1920-as nyelvtörvény és a földreform a csehszlovák államépítés eszközei voltak, de a német és magyar kisebbségek körében etnikai sérelmeket keltettek.
- A gazdasági válság és a náci Németország befolyása az 1930-as években élesen kiélezte a nemzetiségi konfliktusokat: a Szudétanémet Párt és a Szlovák Néppárt radikalizálódása szétfeszítette a közös állam kereteit.
- 1938 őszén a müncheni egyezmény és az első bécsi döntés után Csehszlovákia területi veszteségeket szenvedett, majd Szlovákia autonómiája, végül 1939 márciusi függetlensége a közös állam összeomlásához vezetett.

### 22.1.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen ideológiai alapra épült a Csehszlovák Köztársaság nemzetkoncepciója, és miért váltott ki feszültséget a szlovák és a kisebbségi közösségek körében?
2. Hasonlítsa össze a csehszlovákiai német és magyar kisebbség helyzetét a két világháború között: milyen sérelmek és milyen együttműködési lehetőségek voltak jellemzők?
3. Hogyan befolyásolta a közös állam intézményi felépítése (a csehszlovákizmus, a nyelvtörvény, a közigazgatási centralizáció) a szlovák nemzeti mozgalom megerősödését?
4. Miért tekinthető a müncheni válság a belső nemzeti feszültségek és a külső nagyhatalmi nyomás együttes következményének? Milyen bizonytalanságok maradnak fenn az események értelmezésében?

## 22.2 A szövetségi állam és a kommunizmus

A második világháború befejezése után Csehszlovákia újjászervezése nem csupán területi és intézményi helyreállítást jelentett, hanem egy új politikai és társadalmi rend kialakítását is. A köztársaság 1945 és 1948 között formálisan többpárti koalíciós kormányzás alatt állt, ám a kommunista párt már a felszabadulástól kezdve kulcspozíciókat szerzett a biztonsági szervekben, a hadseregben és a tömegszervezetekben. A szlovák kérdés, amely az első köztársaság idején is feszültségek forrása volt, a háború alatt a Szlovák Nemzeti Felkelés (Slovenské národné povstanie, SNP) tapasztalatain keresztül újra napirendre került: a szlovák politikai elitek egy része a centralizált csehszlovák állam helyett szélesebb szlovák önállóságot követelt, miközben a prágai kormányzat a csehszlovák egység helyreállítását tekintette elsődleges célnak. Ez a feszültség végigkísérte a kommunista korszakot, és a föderatív államszervezet 1969-es bevezetése ellenére sem oldódott meg teljesen.

A kommunista hatalomátvétel 1948 februárjában, az úgynevezett „győzelmes február” (Vítězný únor) során következett be, amikor a Kommunista Párt (Komunistická strana Československa, KSČ) kihasználta a kormánykoalíción belüli válságot, és Gottwald vezetésével átvette a hatalmat. Az esemény nem fegyveres puccs volt a klasszikus értelemben, hanem a rendőrség, a munkásmilíciák és a tömegtüntetések kombinációjával végrehajtott politikai nyomásgyakorlás, amelynek következtében Edvard Beneš elnök kénytelen volt elfogadni a kommunista többségű kormányt. Az ezt követő években a KSČ fokozatosan felszámolta a többi pártot, beolvasztotta a szakszervezeteket és a civil szervezeteket, és megkezdte a gazdaság államosítását. A politikai rendszer a szovjet modellt követte: egypártrendszer, tervgazdaság, a titkosrendőrség (Állambiztonsági Szolgálat, Státní bezpečnost, ŠtB) kiépítése és a társadalom ideológiai ellenőrzése. A mezőgazdaság kollektivizálása a cseh és szlovák területeken eltérő ütemben haladt, és különösen a szlovák kisbirtokos parasztság körében váltott ki ellenállást.

A sztálinista korszakban (1948–1953) a csehszlovák vezetés a Szovjetunióhoz való feltétlen lojalitást hangsúlyozta. Az 1950-es évek elején nagyszabású koncepciós perek zajlottak, amelyekben nemcsak a korábbi polgári politikusokat, hanem magas rangú kommunista funkcionáriusokat is elítéltek. A legismertebb a Rudolf Slánský elleni per 1952-ben, amelynek antiszemita felhangjai a sztálinista tisztogatások közép-kelet-európai mintáit követték. A perek pontos áldozatszáma és a vádlottakra gyakorolt nyomás mértéke a mai napig vitatott, mivel a titkosrendőri iratok nem teljesek, és sok dokumentumot megsemmisítettek. A korszakot a nehézipar erőltetett fejlesztése, a fogyasztási cikkek hiánya és a lakossági életszínvonal stagnálása jellemezte. A csehszlovák gazdaság a szovjet blokk egyik legfejlettebb ipari bázisává vált, ám ez a nehézipari torzulások és a nyersanyagimport-függőség árán történt.

A szlovák kérdés a kommunista korszakban sem tűnt el. Az 1945-ös kassai kormányprogram és a Szlovák Nemzeti Tanács (Slovenská národná rada, SNR) létrehozása ugyan elismerte a szlovák

nemzeti sajátosságokat, de a gyakorlatban a prágai központi hatalom fokozatosan visszaszorította a szlovák szervek hatáskörét. Az 1948-as alkotmány Szlovákiát autonóm tartományként említette, de a tényleges döntések továbbra is Prágában születtek. A szlovák kommunista funkcionáriusok egy része, köztük Gustáv Husák, aki az 1950-es években maga is koncepciós per áldozata lett, a csehszlovák centralizmussal szemben a szlovák nemzeti érdekek hangsúlyozását szorgalmazta. Az 1960-as szocialista alkotmány, amely Csehszlovákiát „szocialista köztársasággá" nyilvánította, tovább csökkentette a szlovák szervek jelentőségét, ami elégedetlenséget szült a szlovák értelmiség és párttagság körében.

A desztalinizáció Csehszlovákiában megkésett és ellentmondásos folyamat volt. Míg a Szovjetunióban Hruscsov 1956-os beszéde után nyilvános kritika érte a személyi kultuszt, a csehszlovák vezetés – Novotný elnök alatt – a sztálinista struktúrákat nagyrészt fenntartotta. Az 1960-as évek elején azonban a gazdasági nehézségek, a mezőgazdasági válság és a fiatalabb értelmiség növekvő elégedetlensége reformkövetelésekhez vezetett. A gazdasági reformerek, köztük Ota Šik, a tervgazdaság decentralizálását és a piaci mechanizmusok bevezetését javasolták. Ezzel párhuzamosan a kulturális életben – irodalomban, filmművészetben, színházban – a cenzúra lazulása és a nyugati hatások befogadása figyelhető meg. Ez az időszak, amelyet később a „prágai tavasz" előtörténeteként értelmeznek, nem volt egységes politikai program, hanem különböző reformirányzatok versengése.

A szlovák nemzeti kérdés az 1960-as években újraéledt. A szlovák írók, történészek és politikusok egyre nyíltabban bírálták a prágai centralizmust, és követelték a föderatív államszerkezet bevezetését. A csehszlovák állam nemzetiségi politikája – amely a csehek és szlovákok „két nemzet egységét" hirdette, de a szlovákokat gyakran másodrendű partnerként kezelte – vitákat váltott ki a pártvezetésben. A szlovák reformkommunisták egy része úgy vélte, hogy a gazdasági és politikai reformok csak akkor lehetnek sikeresek, ha a szlovák önállóság intézményesen garantált. Ez a követelés a prágai reformerek egy részénél is támogatásra talált, mivel a föderációt a demokratizálódás részének tekintették.

A prágai tavasz (Pražské jaro/Pražská jar) 1968-ban bontakozott ki, amikor Alexander Dubček – szlovák származású kommunista politikus – került a KSČ első titkári posztjára. Dubček és reformszövetségesei meghirdették a „szocializmus emberarcát" (socialismus s lidskou tváří), amely a politikai pluralizmus korlátozott bevezetését, a sajtószabadság kiterjesztését, a gazdasági reformokat és a szövetségi állam megteremtését ígérte. Az Akcióprogram, amelyet a párt 1968 áprilisában fogadott el, a politikai rendszer demokratizálását, a bürokratikus centralizmus lebontását és a társadalmi önszerveződés erősítését irányozta elő. A cenzúrát formálisan eltörölték, és a nyilvánosságban addig nem látott szabad vita bontakozott ki. A prágai tavasz azonban nem kérdőjelezte meg Csehszlovákia szövetségi rendszerét vagy a kommunista párt vezető szerepét; a reformerek a rendszeren belüli változást keresték, nem a rendszer felszámolását. Ez a különbségtétel fontos a korszak értelmezésében: a nyugati megfigyelők egy része „liberalizálásként", míg a szovjet vezetés a szocialista tábor egységét fenyegető „ellenforradalomként" értékelte.

A szovjet vezetés és a Varsói Szerződés több tagállama – különösen az NDK és Lengyelország – aggodalommal figyelte a csehszlovák reformfolyamatot. A prágai vezetés és a szovjet pártvezetés közötti tárgyalások (Čierna nad Tisou, Pozsony) nem oldották fel a feszültséget. 1968. augusztus 20–21-én éjjel a Varsói Szerződés öt tagállamának – a Szovjetunió, Lengyelország, Magyarország, Bulgária és az NDK – csapatai megszállták Csehszlovákiát. Az invázió hivatalos indoka a „testvéri segítségnyújtás" volt, de a valóságban a prágai reformfolyamat megállítása és a szovjet típusú rendszer helyreállítása állt a háttérben. A megszállás során a lakosság tömegei passzív ellenállást tanúsítottak; a halálos áldozatok száma – a becslések szerint több tucat, de pontosan nem ismert – viszonylag alacsony volt, de a pszichológiai és politikai traumája mély nyomot hagyott. A csehszlovák katonai ellenállás elmaradt, mivel a politikai vezetés az erőszak elkerülését választotta.

Az inváziót követően Dubček és a reformerek egy ideig még hivatalban maradtak, de hatalmuk fokozatosan kiürült. 1969 tavaszán Gustáv Husák vette át a KSČ főtitkári posztját, és megkezdődött az úgynevezett normalizáció (normalizace/normalizácia). Ez a kifejezés a politikai és társadalmi viszonyok „visszarendezését" jelentette: a reformok felszámolását, a cenzúra visszaállítását, a párttagság ideológiai szűrését és a nyilvános élet depolitizálását. A normalizáció nem egyszerűen a sztálinizmus visszatérése volt, hanem egy sajátos konszolidációs rendszer: a rezsim a fogyasztás viszonylagos biztosításával és a politikai részvétel minimalizálásával próbálta megvásárolni a lakosság hallgatólagos beleegyezését. A politikai üldözés kevésbé látványos, de szisztematikus volt: a reformereket kizárták a pártból, értelmiségiek ezrei veszítették el állásukat, és sokan kényszerültek emigrációba. A titkosrendőrség, az ŠtB, széles körű megfigyelési hálózatot működtetett.

A föderáció kérdése a normalizáció időszakában sajátos módon rendeződött. A prágai tavasz reformerei közül sokan a föderációt a demokratizálódás kulcsfontosságú elemének tekintették, és a szlovák követelések nyomán 1968 októberében elfogadták a föderatív államszerkezetről szóló alkotmánytörvényt. Ez 1969. január 1-jén lépett hatályba, és Csehszlovákiát két tagköztársaságra – Cseh Szocialista Köztársaságra és Szlovák Szocialista Köztársaságra – osztotta, miközben a központi szövetségi szervek megmaradtak. A föderáció azonban a normalizáció viszonyai között nagyrészt formálissá vált: a valódi döntéshozatal továbbra is a KSČ központi szerveiben történt, és a tagköztársasági intézmények nem rendelkeztek érdemi önállósággal. A szlovák nemzeti intézmények létrehozása mégis hosszú távú következményekkel járt, mert később, 1993-ban a békés szétválás intézményi alapját képezte. A föderáció tehát ellentmondásos örökség: a szlovák politikai elit számára a nemzeti önállóság kereteit teremtette meg, míg a cseh társadalom egy része felesleges bürokratikus tehernek tekintette.

A Husák-korszak gazdaságpolitikája a stabilitásra és a fogyasztás fenntartására helyezte a hangsúlyt. A hetvenes években a keleti blokk országaihoz hasonlóan Csehszlovákia is viszonylagos jólétet ért el, amelyet azonban nagyrészt külföldi hitelekből és a nehézipar fenntartásából finanszíroztak. A nyolcvanas évekre a gazdasági növekedés lelassult, a technológiai lemaradás a nyugati országokhoz képest nőtt, és a környezeti károk – különösen Észak-Csehország szénbányászati vidékein – súlyosbodtak. A lakossági elégedetlenség nem öltött nyílt politikai formát, de a fogyasztási cikkek hiánya, a lakáshiány és a környezetszennyezés állandó feszültségforrás volt. A rezsim a társadalmi csend fenntartása érdekében viszonylag engedékeny volt a magánéletben, de a nyilvános kritikát keményen büntette.

A politikai ellenzék a normalizáció éveiben szűk, de folyamatosan jelen lévő csoportokból állt. A legismertebb az 1977-ben kiadott Charta '77 (Charta 77) volt, amelyet értelmiségiek, köztük Václav Havel, Jiří Hájek és Jan Patočka írt alá. A dokumentum nem követelt politikai rendszerváltást, hanem a Csehszlovákia által aláírt nemzetközi emberi jogi egyezmények betartását kérte számon a kormányon. A Charta '77 aláíróit a rezsim zaklatta, munkahelyükről elbocsátották, és többeket bebörtönöztek. Az ellenzék másik fontos irányzata a szlovákiai katolikus egyház és a titkos egyházi közösségek körében alakult ki, amely a vallásszabadság korlátozása ellen tiltakozott. Emellett léteztek underground kulturális csoportok, szamizdat kiadványok és a nyugati rádióadások – mint a Szabad Európa Rádió – hallgatásán alapuló informális nyilvánosság. Az ellenzék azonban nem tudott tömegmozgalommá válni, mivel a lakosság többsége a mindennapi túlélésre összpontosított, és a rezsim megtorlásától tartott.

A kommunista Csehszlovákia nemzetiségi politikája a deklarált internacionalizmus ellenére asszimilációs nyomást gyakorolt a kisebbségekre. A második világháború után a német lakosság kitelepítése – amely a Beneš-dekrétumok keretében történt – gyökeresen megváltoztatta a cseh határvidékek etnikai összetételét; az így létrejött területekre cseh telepesek érkeztek, de a térség sokáig gazdasági és társadalmi periféria maradt. A magyar kisebbség helyzete Szlovákiában a lakosságcsere és a reszlovakizációs politika után fokozatosan stabilizálódott, de a magyar

nyelvű oktatás és a kulturális intézmények korlátozottan működtek. A roma lakosságot a kommunista rendszer formálisan egyenjogúnak nyilvánította, de a gyakorlatban gettósodás, kényszerű letelepítés és diszkrimináció sújtotta; a roma közösségek ma is érzékelik a kommunista korszak asszimilációs politikájának következményeit. A zsidó közösség a holokauszt után kicsi és meggyengült maradt; a kommunista korszakban a zsidó identitás nyilvános megélése korlátozott volt, bár az állam hivatalosan elítélte az antiszemitizmust.

A nyolcvanas évek végére a csehszlovák kommunista rezsim a keleti blokk általános válságával párhuzamosan egyre inkább elszigetelődött. A szovjetunióbeli peresztrojka és glasznoszty hatása Csehszlovákiában mérsékelt volt, mert a Husák-vezetés – a szovjet reformokkal szemben fenntartásokkal – a régi struktúrák védelmére rendezkedett be. A gazdasági stagnálás, a környezeti problémák és a társadalmi apátia azonban aláásta a rendszer legitimitását. A fiatalabb generációk, amelyek nem élték át a háborút vagy az ötvenes évek terrorját, egyre kevésbé voltak hajlandók elfogadni a politikai részvétel hiányát. A nyugati utazások korlátozott lehetőségei, a fogyasztási különbségek és a hivatalos ideológia üressége a rendszerrel szembeni cinizmust erősítette. Az 1988–1989-es időszakban kisebb tüntetések, aláírásgyűjtések és vallási zarándoklatok jelezték a növekvő elégedetlenséget, de ezek még nem érték el a tömegmozgalom méretét.

A kommunista korszak értékelése a mai cseh és szlovák történetírásban is vitatott. Az egyik értelmezés szerint a rendszer totalitárius jellegű volt, és a társadalom passzív elszenvedője maradt; a másik szerint a lakosság különböző alkalmazkodási stratégiákat alakított ki, és a rezsimnek sikerült bizonyos fokú konszenzust teremtenie a fogyasztás és a társadalmi biztonság ígérete révén. A prágai tavasz emlékezete különösen éles vitákat vált ki: egyesek a demokratikus szocializmus lehetőségének elvesztését látják benne, mások a kommunista rendszer reformálhatatlanságának bizonyítékát. A normalizáció időszakát a cseh és szlovák társadalmak eltérően élték meg: a cseh társadalom számára a megszállás és a reformok leverése mélyebb törést jelentett, míg a szlovák társadalom egy része – a föderatív intézmények létrejötte és a gazdasági fejlesztések miatt – kevésbé negatívan emlékszik a Husák-korszakra. Ez a különbség a későbbi szétválás egyik kulturális előzménye.

Összességében az 1945 és 1989 közötti Csehszlovákia története a szövetségi állam és a kommunista egypártrendszer feszültségterhes együttélésének időszaka volt. A háború utáni újjászervezés, a kommunista hatalomátvétel, a sztálinista diktatúra, a prágai tavasz reformkísérlete és annak leverése, valamint a normalizáció évtizedei mind hozzájárultak ahhoz a politikai, társadalmi és nemzetiségi örökséghez, amely 1989 után meghatározta a demokratikus átmenet és a későbbi államjogi változások feltételeit. A föderáció, amely a prágai tavasz egyik kulcskövetelése volt, nem tudta feloldani a cseh-szlovák aszimmetriát, de intézményi keretet adott a két nemzeti közösség különállásának, és ezzel – akarva-akaratlanul – előkészítette a békés szétválás lehetőségét. Ezt az örökséget a következő alfejezetek tárgyalják részletesen.

### 22.2.1 Források és bizonytalanságok

A kommunista Csehszlovákia történetére vonatkozó ismereteink több forrástípusból származnak: a KSČ és az állami szervek levéltári iratai, a titkosrendőrség (ŠtB) jelentései, a korabeli sajtó és propagandaanyagok, statisztikai évkönyvek, valamint visszaemlékezések és interjúk. A levéltári források kutathatósága Csehországban és Szlovákiában a rendszerváltás után fokozatosan javult, de a ŠtB iratai nem teljesek, mivel 1989 végén és 1990 elején sok dokumentumot megsemmisítettek vagy manipuláltak. A pártvezetés belső vitáiról szóló jegyzőkönyvek gyakran hiányosak, és a döntéshozatal informális mechanizmusai csak közvetett forrásokból rekonstruálhatók.

A prágai tavasz és az 1968-as invázió áldozatainak száma vita tárgya. A csehszlovák hivatalos adatok szerint a megszállás közvetlen halálos áldozatainak száma néhány tucat és száz közé tehető; a pontos szám azért bizonytalan, mert a sebesültek egy része később halt bele sérüléseibe,

és a közvetett áldozatok (öngyilkosságok, megtorlások) beszámítása módszertani vitákat vet fel. A normalizáció időszakának politikai üldözöttjei körében a becslések százezres nagyságrendűek, ha a párttagok kizárását, az állásvesztést és az emigrációt is figyelembe vesszük, de ezek nem hivatalos statisztikák, hanem kutatói becslések.

A gazdasági adatok értelmezése is óvatosságot igényel. A kommunista statisztikák a tervgazdaság logikája szerint készültek, és gyakran torzították a valós teljesítményt; a nyugati kutatók által használt becslések eltérő eredményekre juthatnak. A csehszlovák gazdaság 1970-es évekbeli „aranykora” például a fogyasztási mutatók szerint valós volt, de a külső adósság és a technológiai lemaradás figyelembevételével a kép árnyaltabb. A föderáció működésének értékelése ugyancsak vitatott: egyes szerzők a szlovák nemzeti emancipáció fontos lépésének tartják, mások szerint a gyakorlatban alig hozott változást, mert a KSČ centralizmusa minden téren érvényesült.

A kommunista korszak megítélése a mai cseh és szlovák közéletben erősen érzelmi és emlékezetpolitikai töltetű. A prágai tavasz, a normalizáció és a föderáció értékelése nem egységes a történészek között sem; a különböző interpretációk mögött eltérő politikai és nemzeti szempontok húzódnak. Ezért ebben az alfejezetben a dokumentált eseményeket igyekeztem elválasztani a vitatott értelmezésektől, és a bizonytalanságokat ott jeleztem, ahol a források nem tesznek lehetővé egyértelmű állásfoglalást.

### 22.2.2 Rövid összefoglaló

- A második világháború után Csehszlovákia újjászervezése a kommunista befolyás fokozatos növekedésével járt, amely 1948 februárjában a KSČ hatalomátvételéhez vezetett.
- Az 1948–1953 közötti sztálinista korszakot koncepciós perek, államosítás, kollektivizálás és a szlovák autonómia visszaszorítása jellemezte.
- Az 1960-as években a gazdasági nehézségek és a szlovák nemzeti elégedetlenség reformköveteléseket érleltek, amelyek a prágai tavasz kibontakozásához vezettek 1968-ban.
- A prágai tavasz – Dubček vezetésével – a „szocializmus emberarcát” hirdette, de a Varsói Szerződés 1968. augusztusi inváziója megállította a reformfolyamatot.
- A normalizáció (1969–1989) Husák vezetésével felszámolta a reformokat, visszaállította a cenzúrát és a politikai ellenőrzést, miközben a lakosság hallgatólagos beleegyezését fogyasztási javakkal próbálta biztosítani.
- A föderáció 1969-es bevezetése formálisan elismerte a cseh és szlovák tagköztársaságokat, de a tényleges hatalom továbbra is a KSČ központi szerveinél maradt.
- Az ellenzék – például a Charta ’77 – folyamatosan jelen volt, de tömegtámogatásra nem tett szert; a rendszer a nyolcvanas évek végére gazdasági és legitimitási válságba került.

### 22.2.3 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan különbözött a kommunista hatalomátvétel Csehszlovákiában a klasszikus fegyveres puccsoktól, és milyen szerepe volt benne a szlovák kérdésnek?
2. Miért tekinthető ellentmondásosnak a föderáció 1969-es bevezetése? Milyen hosszú távú következményei lettek a cseh-szlovák viszonyra?
3. Milyen belső és külső okok vezettek a prágai tavasz leveréséhez? Vitassa meg, mennyiben volt a prágai tavasz a kommunista rendszer reformja vagy annak meghaladása.
4. Hasonlítsa össze a normalizáció időszakának társadalmi stabilitását a sztálinista korszak terrorjával: milyen eszközökkel tartotta fenn a rezsim a hatalmát, és miért nem tört ki tömeges ellenállás?
5. Milyen forrásokból ismerhetjük meg a kommunista Csehszlovákia történetét, és milyen módszertani nehézségek merülnek fel e források értelmezésekor?

## 22.3 A szétválás

Csehszlovákia megszűnése 1993. január 1-jén nem egyetlen törés, hanem a cseh és a szlovák politikai elitek közötti, hosszabb ideje érlelődő alkotmányos és gazdasági konfliktus következménye volt. Az alfejezet azt vizsgálja, miért nem sikerült fenntartani a föderációt a kommunista rendszer bukása után, miként zajlott a vagyonmegosztás, és milyen következményekkel járt a szétválás a két utódállamra, valamint a régió kisebbségeire nézve. A téma szorosan kapcsolódik A szövetségi állam és a kommunizmus című alfejezethez, amely bemutatta, hogy a föderatív szerkezet már az 1969-es alkotmány óta magában hordozta a cseh–szlovák aszimmetria feszültségeit.

### 22.3.1 A kötőjelvitától a szövetségi patthelyzetig

Csehszlovákiában az 1989. novemberi **bársonyos forradalom** (csehül sametová revoluce, szlovákul nežná revolúcia) után két, egymással összekapcsolódó folyamat indult el: a demokratikus átmenet és a cseh–szlovák államjogi vita újraéledése. A föderáció hivatalos neve kezdetben Csehszlovák Szocialista Köztársaság volt, amelyet 1990 tavaszán **Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaságra** (Česká a Slovenská Federativní Republika, ČSFR) változtattak. A névváltoztatás körüli vita, az úgynevezett **kötőjelvita** (Pomlčková válka) már felszínre hozta a szimbolikus elismerés iránti szlovák igényt: a szlovák politikai képviselet egy része a két egyenrangú nemzet nevének kötőjeles formáját szorgalmazta, míg a cseh oldal egy része ezt felesleges engedménynek tekintette. A vita látszólag apró részletkérdés volt, de jól mutatta, hogy a közös állam formája, neve és a két nemzet viszonya nem pusztán jogtechnikai kérdés.

A szövetségi alkotmányos berendezkedés a **Szövetségi Gyűlés** (Federální shromáždění) két kamaráján alapult: a Népkamara a lakosságarányos képviseletet, a Nemzetek Kamarája pedig a cseh és a szlovák tagköztársaságok paritásos képviseletét biztosította. Ez a konstrukció kettős többségi követelményt teremtett: bizonyos kérdésekben a cseh és a szlovák képviselők külön-külön is dönthettek, ami vétójogot adott a kisebb nemzeti közösségnek. A rendszer 1990–1992 között egyre inkább blokkolódott, mert a cseh és a szlovák pártrendszer nem közös alapon szerveződött, hanem két, részben eltérő politikai térben működött. A föderális elit versengett a tagköztársasági elitekkel, és a gazdasági reform, a privatizáció, valamint a nemzeti szimbólumok mind vitatéma lett.

### 22.3.2 A váláshoz vezető okok

A szétváláshoz több, egymást erősítő tényező vezetett. Az egyik a **gazdasági átalakulás eltérő társadalmi terhe** volt. A csehszlovák állami tervgazdaság örökölt szerkezete aszimmetrikus volt: a nehézipar, a fegyvergyártás és a szénbányászat jelentős része Szlovákiában összpontosult, míg a cseh országrészekben a fogyasztási ipar és a gépipar volt erősebb. Az 1991-ben elindított, a pénzügyi stabilizációt és az árak felszabadítását célzó reform rövid távon nagyobb munkanélküliséget és társadalmi feszültséget okozott Szlovákiában. A cseh gazdasági miniszterelnök, **Václav Klaus** által képviselt gyors piacgazdasági átmenet sok szlovák politikus és választó számára fenyegetőnek tűnt, mert a szlovák nehézipar leépülését és a szociális biztonság csökkenését jelezte. Ez a félelem nem kizárólag nemzeti, hanem strukturális-regionális kérdés volt, de a szlovák politika gyorsan nemzeti keretbe helyezte.

A második ok a **nemzeti identitás és az államjogi vita** volt. A szlovák politikai elit egy része, különösen az 1991-től megerősödő **Vladimír Mečiar** vezette **Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom** (Hnutie za demokratické Slovensko, HZDS) a szlovák nemzeti önrendelkezés hiányára hivatkozott. Mečiar retorikája a szlovák nemzeti érdekek védelmét, a szlovák gazdasági szuverenitást és a prágai központtal szembeni távolságtartást állította középpontba. A cseh politikai elit

jelentős része viszont a föderáció működőképes fenntartását, a gazdasági liberalizáció gyorsítását és a közös állam egységét hangsúlyozta. A két diskurzus között egyre kevesebb kompromisszumos tér maradt. A szlovák nacionalista szólamok nem fedték le a teljes szlovák politikai palettát, és a szlovák társadalom többsége sem feltétlenül kívánta a függetlenséget, de a választások eredménye lehetővé tette a szlovák önállóság irányába mutató koalíció létrejöttét.

Harmadik tényezőként az **1992. júniusi választások** eredményét kell kiemelni. A cseh tagköztársaságban Klaus **Polgári Demokrata Pártja** (Občanská demokratická strana, ODS) szerezte meg a legnagyobb támogatottságot, Szlovákiában pedig a HZDS. A két párt programja alapvetően eltérő államjogi és gazdasági elképzeléseket hordozott. A választások után Klaus a föderáció folytatását csak szűk feltételekkel tartotta reálisnak, Mečiar pedig a szlovák szuverenitás kiterjesztését követelte. Ahelyett, hogy közös szövetségi kormányt alakítottak volna ki egyeztetett programmal, a két vezető inkább a tárgyalásos szétválás útját választotta. Ezt a lépést sokan utólag a két politikai vezető pragmatikus alkujaként értékelik, mások szerint a mélyebb társadalmi és gazdasági eltérések logikus következményének.

A negyedik ok a **népszavazás hiánya** volt. A csehszlovák alkotmányjog lehetővé tette volna népszavazás kiírását, de a felek nem éltek ezzel az eszközzel. A közvélemény-kutatások szerint a lakosság többsége mindkét tagköztársaságban a föderáció fenntartását támogatta, vagy legalábbis nem kívánta a szétválást. A szétválást tehát nem közvetlen állampolgári felhatalmazás legitimálta, hanem a választásokon nyertes politikai elitek döntése. Ez a demokratikus legitimáció szempontjából a mai napig vitatott pont: a szétválást támogatók szerint a választási győzelem elegendő felhatalmazást adott, mivel a HZDS és az ODS programjában is szerepelt a konföderáció vagy a szétválás lehetősége; a kritikusok szerint viszont a választók nem kaptak egyértelmű kérdést, és a szétválás egy elitista, a többségi akaratot figyelmen kívül hagyó folyamat volt.

### 22.3.3 A szétválás jogi és politikai menete

A konkrét folyamat 1992 nyarán gyorsult fel. Július 17-én a **Szlovák Nemzeti Tanács** elfogadta a szlovák nemzet szuverenitásáról szóló nyilatkozatot, amely kinyilvánította a szlovák nemzet önrendelkezési jogát. Ez a nyilatkozat nem jelentette azonnal a függetlenséget, de egyértelmű jelzés volt arra, hogy a szlovák politikai képviselet a közös állam föderatív kereteinek lebontását tervezi. A cseh oldal erre válaszul elfogadta a szétválás gondolatát, mivel nem akart kényszerűen együtt maradni egy olyan partnerrel, amely a szuverenitását hangsúlyozza. Augusztus 26-án Klaus és Mečiar megegyeztek abban, hogy a föderáció 1992 végén megszűnik, és két utódállam jön létre. A megállapodás nem rögzített minden részletet, de megteremtette a politikai keretet a békés szétváláshoz.

A jogi lezárást a Szövetségi Gyűlés 1992. november 25-én elfogadott alkotmánytörvénye adta meg, amely kimondta a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság megszűnését 1992. december 31-én. A törvény rendelkezett arról, hogy Csehország és Szlovákia a szövetségi vagyon, a nemzetközi szerződések, a hadsereg és az állami intézmények tekintetében külön-külön lépnek a helyébe. A döntést a szövetségi parlamentben a cseh és a szlovák képviselők többsége is megszavazta, de a szavazás körülményei és a vita részletei a későbbi emlékezetpolitikai viták tárgyává váltak. A szétválás nem járt utcai erőszakkal, és nem következett be a jugoszláviaihoz hasonló fegyveres konfliktus, ezért a köznyelv **bársonyos válásként** (csehül sametový rozvod, szlovákul zamatový rozvod) kezdte emlegetni.

A vagyonmegosztás a szétválás egyik legérzékenyebb gyakorlati kérdése volt. A felek 1992 őszén számos megállapodást kötöttek a **szövetségi vagyon** (federální majetek) szétosztásáról. A fő elv a lakosságarány volt: a cseh oldal a becslések szerint a közös vagyon nagyjából kétharmadát, a szlovák oldal egyharmadát kapta, ami megfelelt a 10 milliós cseh és 5,3 milliós szlovák lakosság arányának. A gyakorlatban azonban a vagyon értékének meghatározása, a vállalatok, ingatlanok,

katonai eszközök és a **csehszlovák korona** (koruna československá, Kčs) tartalékainak felosztása összetett tárgyalásokat igényelt. A pénzügyi megállapodások különösen fontosak voltak: a közös valuta 1993. február 8-án vált szét cseh koronára és szlovák koronára. A szétválás után a két gazdaság közötti kereskedelem nem állt le, de a vámunió és a fizetési rendszer fenntartása rövid távon alkalmazkodási problémákkal járt. A vagyonmegosztás technikai részleteiről szóló becslések eltérnek attól függően, hogy az ingatlanok, a részvénycsomagok vagy a devizatartalékok piaci értékét vesszük alapul, ezért a pontos arányok a szakirodalomban vitatottak.

A bársonyos válás nemzetközi kontextusát a posztkommunista államok átalakulásának és a Szovjetunió 1991-es felbomlásának tapasztalatai adták. Csehszlovákia esetében nemzetközi nyomás nem volt a szétválásra, és a nyugati hatalmak a demokratikus átmenet és a stabilitás fenntartását tartották elsődlegesnek. Az utódállamok elismerése gyorsan megtörtént; Csehország és Szlovákia az ENSZ, az Európa Tanács és más nemzetközi szervezetek tagja lett. A szétválás nem eredményezett területi vitát a két ország között, ami a régió más konfliktusos eseteihez képest ritka kivételnek számított.

### 22.3.4 Következmények: két demokrácia, eltérő pályák

A szétválás rövid távú következményei eltérően érintették a két társadalmat. Csehország Klaus kormánya alatt folytatta a gyors privatizációt, a külföldi tőkebevonást és a piacgazdasági reformokat. A cseh gazdaság a kilencvenes évek első felében viszonylag sikeresnek számított, bár a kuponos privatizáció és a bankrendszer problémái később felszínre kerültek. Szlovákiában Mečiar kormánya erőteljesebb állami szerepvállalást, lassabb privatizációt és gazdasági nacionalizmust hirdetett. A szlovákiai magyar kisebbség helyzete már a szétválás előtt is érzékeny téma volt, de a független Szlovákia létrejötte új kihívásokat hozott. A szlovák parlament által elfogadott állampolgársági törvény megnehezítette azoknak a szlovákiai lakosoknak a szlovák állampolgárságának megszerzését, akik korábban cseh állampolgárságot is kaptak, vagy akiknek okiratai nem feleltek meg az új előírásoknak. Ez különösen a magyar kisebbség tagjait érintette, és nemzetközi bírálatot váltott ki. A szlovák alkotmány preambuluma a szlovák nemzetre, nem pedig az állampolgárok közösségére hivatkozott, ami a nemzetállami logika megerősödését jelezte, és amelyet a szlovákiai magyar és roma közösségek fenntartással fogadtak.

A cseh oldalon a szétválást sokan a szlovák nemzeti törekvések elismeréseként, de egyben tehermentesítésként is értelmezték. A cseh politikai elit jelentős része úgy vélte, hogy a gazdasági reform gyorsabban haladhat a szlovák szociális aggályok nélkül. Ez az értelmezés utólag vitatott, mert a cseh gazdasági növekedés a kilencvenes években nem volt egyértelműen magasabb, mint a régió más országaiban, és a szétválás nem oldotta meg a cseh társadalom belső egyenlőtlenségeit. A szlovák oldalon a függetlenséget egyesek a nemzeti emancipáció beteljesedéseként, mások gazdasági kockázatként és a mečiari autoriter politika kezdeteként élték meg. A bársonyos jelleg tehát nem jelentette azt, hogy a szétválást minden társadalmi csoport egyformán élte volna meg; a nyertesek és vesztesek közötti egyenlőtlenség a későbbi emlékezetpolitikai viták egyik forrása lett.

A szétválás hosszú távú hatása a két ország közötti kapcsolatokra viszonylag kedvező volt. Csehország és Szlovákia között nem alakult ki területi vita, a határok átjárhatók maradtak, és a két állam 2000 után az EU és a NATO csatlakozási folyamatában is hasonló irányba haladt. A közös múlt intézményi és jogi öröksége azonban tovább hatott: a házassági, oktatási és kulturális kapcsolatok intenzívek maradtak, de a két társadalom közötti nyelvi és intézményi távolság nőtt. A cseh–szlovák kapcsolatok a mai napig barátiak, de a föderáció helyreállítását egyik oldalon sem tekintik reális célnak.

### 22.3.5 Források és bizonytalanságok

A szétválásról szóló történeti tudás elsődleges forrásai a Szövetségi Gyűlés üléseinek jegyzőkönyvei, a cseh és a szlovák kormányok határozatai, a vagyonmegosztási szerződések, a korabeli sajtó, valamint a politikai szereplők nyilatkozatai és visszaemlékezései. A másodlagos szakirodalom – például a csehszlovák szétválásról szóló monográfiák és tanulmánykötetek – hangsúlyozza, hogy a politikai döntések mögött álló társadalmi támogatottság mértéke nem egyértelmű. A közvélemény-kutatások szerint a lakosság többsége mindkét tagköztársaságban a föderáció fenntartását támogatta, de a felmérések időpontja, mintavétele és kérdésfeltevése eltérő volt, ezért a pontos arányok vitatottak.

A vagyonmegosztás méltányossága is bizonytalan megítélésű. A 2:1 arány a politikai megállapodásból származott, nem pedig a szövetségi vagyon tényleges piaci értékének független felméréséből. Az ingatlanok, a vállalati részesedések, a hadsereg eszközei és a devizatartalékok értékelése különböző módszerekkel történt, és a későbbi szakirodalom rámutatott arra, hogy egyes tételeknél a szlovák fél alulértékelt, más tételeknél pedig túlértékelt vagyont kapott. A szétválás költségeinek hosszú távú hatása szintén nehezen számszerűsíthető, mert a két gazdaság fejlődése számos más tényezőtől is függött.

A bársonyos válás minősítése emlékezetpolitikai vita tárgya. A kortársak egy része a békés átmenetet, a fegyveres konfliktus elkerülését és a demokratikus intézmények folytonosságát hangsúlyozza, míg mások a népszavazás hiányát, a kisebbségi jogok sérülékenységét és a politikai elit hatalmi érdekeit emelik ki. A „bársonyos” jelző tehát nem magától értetődő, hanem olyan értelmezés, amely a szétválás történetének egyik lehetséges keretezését adja.

### 22.3.6 Rövid összefoglaló

- Csehszlovákia 1993. január 1-jén két utódállamra, Csehországra és Szlovákiára vált szét, a folyamatot a köznyelv bársonyos válásként emlegeti.
- A szétválás okai között a cseh és a szlovák gazdasági szerkezet eltérő válságérzékenysége, a nemzeti identitás és az államjogi vita, valamint az 1992-es választásokon győztes politikai erők eltérő programja szerepelt.
- Népszavazást nem tartottak; a döntést a tagköztársasági választásokon nyertes politikai elitek tárgyalásai legitimálták, ami a demokratikus felhatalmazás vitáját hozta létre.
- A vagyonmegosztás alapelve a lakosságarány volt, a gyakorlatban azonban az egyes vagyonelemek értékelése számos vitát váltott ki, és a pontos méltányosság a szakirodalomban vitatott.
- A szétválás békés volt, nem járt fegyveres konfliktussal, és a két utódállam között nem alakult ki területi vita.
- A független Szlovákia nemzetállami logikája, különösen az alkotmány preambuluma és az állampolgársági szabályozás, feszültségekkel járt a szlovákiai magyar kisebbség számára.
- Csehország és Szlovákia a későbbi EU- és NATO-csatlakozás felé haladt, de a szétválás következtében a két társadalom intézményi és gazdasági pályája részben eltért.

### 22.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági szerkezeti különbségek magyarázzák, hogy a piacgazdasági reform miért váltott ki eltérő társadalmi reakciókat Csehországban és Szlovákiában?
2. Miért tekinthető vitathatónak a bársonyos válás demokratikus legitimációja, és milyen érvek szólnak a szétválás támogatói és kritikusai szerint?

3. Hasonlítsa össze a cseh és a szlovák politikai elit érveit a föderáció fenntartása, illetve a szétválás mellett! Melyek voltak a kompromisszum bukásának legfontosabb okai?
4. Milyen következményekkel járt a szlovákiai magyar kisebbség számára a szétválás? Miért vált érzékeny kérdéssé az állampolgársági és az alkotmányos szabályozás?
5. Hogyan befolyásolta a vagyonmegosztás módszertana a szétválás utáni cseh–szlovák viszony és a két gazdaság fejlődésének megítélését?

## 22.4 Örökség és emlékezet

### 22.4.1 A közös emlékezet rétegei: állami szimbólumok és narratívák

Csehszlovákia 1993. január 1-jei megszűnése után a közös állam nem egyszerűen eltűnt a történelemből, hanem átkerült az emlékezet, a történetírás és a szimbolikus politika területére. Az alfejezet azt vizsgálja, hogyan öröklődtek tovább a közös államiság jelképei, hogyan alakult a cseh–szlovák viszony a szétválás után, és milyen értelmezési keretekben dolgozza fel a történettudomány a közel hetvenöt éves államközösséget. A téma azért kulcsfontosságú, mert a közös múlt megítélése nem csupán tudományos kérdés: befolyásolja a két utódállam politikai önértelmezését, az 1993 utáni kétoldalú kapcsolatokat és a kelet-közép-európai integrációs folyamatokról alkotott képet is. A szétválás folyamatát A szétválás tárgyalta; itt annak utóéletére és értelmezési vitáira összpontosítunk.

#### 22.4.1.1 Az állami szimbólumok sorsa: címer, zászló, himnusz és ünnepek

A csehszlovák állami szimbolika 1918 és 1992 között többször átalakult, és minden változása az aktuális államideológia lenyomata volt. Az 1918-ban létrejött Csehszlovák Köztársaság (Československá republika) jelképrendszere tudatosan építkezett a cseh és a szlovák hagyomány egymás mellé állítására: a nagycímer négy mezője a történelmi cseh korona országait (Csehország, Morvaország, Szilézia) és Szlovákia címerét egyesítette, a zászló a cseh fehér-piros színeket egészítette ki a szláv kékséggel, a himnusz pedig a cseh *Kde domov můj* és a szlovák *Nad Tatrou sa blýska* egymás utáni eléneklésével szimbolizálta a két nemzet egységét. Ezt a jelképrendszert az 1920. évi alkotmány és a kapcsolódó törvények rögzítették; elsődleges forrásai a csehszlovák törvénytárban pontosan dokumentáltak.

Az 1948 utáni kommunista állam megtartotta a zászló és a himnusz alapvető szerkezetét, de a címert a szovjet típusú heraldika mintájára átalakította: az oroszlánt és a kettős keresztet csillag, illetve a munkás-paraszt állam jelképei egészítették ki. Az 1960-as szocialista alkotmány az ország nevét Csehszlovák Szocialista Köztársaságra (Československá socialistická republika) változtatta, és az államcímerből eltűnt a szlovák kettős kereszt hagyományos formája – ez a lépés a szlovák nemzeti érzékenységet sértette, és a föderalizáció körüli viták egyik szimbolikus kiindulópontja lett. Az 1968-as föderációs törvény után a cseh és a szlovák tagköztársaság saját jelképeket is kapott, de a szövetségi szintű heraldikai megoldás a kommunista korszak végéig vitatott maradt.

A bársonyos forradalom után, 1990-ben az ún. „kötőjel-vita” (pomlčková vojna) robbant ki a közös állam neve körül: a szlovák oldal a kötőjeles *Cseh-Szlovák Köztársaság* (Česko-Slovenská republika) formát szorgalmazta, hogy ezzel is jelezze a két egyenrangú nemzeti entitás szövetségi jellegét. A cseh politikai elit egy része ezt az államegység lazításaként értelmezte. A vita – amely első látásra nyelvészeti apróságnak tűnik – valójában a szlovák önrendelkezési igény és a centralizált csehszlovák állameszme közötti feszültséget hozta felszínre, és a későbbi szétválás egyik korai előjele volt. Az 1990. márciusi kompromisszum a *Csehszlovák Szövetségi Köztársaság* nevet

rögzítette a cseh nyelvi formában, míg a szlovák nyelvben a *Česko-slovenská federatívna republika* változatot engedte; a kétnyelvű eltérés önmagában is mutatta az államközösség törékenységét. A név ezt követően is vitatott maradt: egyes Csehszlovákia-történeti munkák ezt az epizódot a föderáció 1992-es felbomlását megelőző, szimbolikus síkon lezajló „előválásként" értelmezik, más szerzők inkább a demokratikus átmenet normális velejárójának tartják.

A szétválás után az utódállamok eltérően viszonyultak a közös jelképekhez. Csehország – részben a folytonosságra hivatkozva – megtartotta a csehszlovák zászlót saját állami zászlajaként, ami a nemzetközi heraldikában szokatlan megoldás, és időnként diplomáciai félreértéseket okozott. A cseh alkotmány 1993-ban ezt a döntést a csehszlovák államiságra való hivatkozással indokolta, ugyanakkor a lépés a szlovák közönség egy részében sértettséget váltott ki, mert a zászló a közös állam szimbólumaként élt a köztudatban. A szlovák állam 1993-ban saját, kettős keresztes zászlaját és címerét fogadta el, és a szlovák himnusz önálló állami himnusszá vált. A cseh himnusz első versszaka mellett Csehországban nem énekeltetik tovább a szlovák himnuszt; a két állami jelkép így fizikailag is szétvált, ami az 1918–1992 közötti közös gyakorlattal való szakítást fejezi ki.

A közös állami ünnepek is átalakultak. Októbru 28., Csehszlovákia 1918-as kikiáltásának napja Csehországban a cseh államiság napjaként él tovább, és a cseh politikai emlékezet egyik legfontosabb ünnepe. Szlovákiában ez a dátum 1993 után elvesztette kiemelt státuszát; a szlovák emlékezetpolitika az 1918-at egyszerre kezeli a csehszlovák közös állam kezdeteként és a szlovák önrendelkezés félreértett, sokáig elnyomott mozzanataként. Az 1944-es Szlovák Nemzeti Felkelés augusztus 29-i évfordulója már 1945 után is a szlovák háborús emlékezet sarokköve volt; a kommunista rendszer bukása után ez az ünnep a demokratikus, antifasiszta hagyomány egyik központi eleme lett, bár a felkelés megítélése idővel a szlovák történészek körében is árnyaltabbá vált. A cseh emlékezetpolitika ezzel szemben a 17 novemberi dátumot (1939-es egyetemisták meghurcoltatása és 1989-es bársonyos forradalom) hangsúlyozza erőteljesebben; november 17-e mindkét utódállamban hivatalos ünnep, ami a közös 1989-es élményből ered.

#### 22.4.1.2 Cseh–szlovák kapcsolatok 1993 után: a „bársonyos válás" hétköznapjai

A szétválás utáni cseh–szlovák viszony a későbbi kelet-közép-európai állami szétválásokkal összehasonlítva kifejezetten békésnek és pragmatikusnak bizonyult. A két ország közötti határ 1993-ban a korábbi föderatív tagköztársasági határ vonalát követte, de a schengeni rendszerbe való 2007-es belépés után a határellenőrzés megszűnt, így a hétköznapi közlekedés szinte az 1992 előtti állapotokat idézi. A két ország 1993-ban egyaránt csatlakozott a Visegrádi Együttműködéshez (Visegrád Group), amelyet még Csehszlovákia, Magyarország és Lengyelország 1991-ben alapított; ez a keret a szétválás után is fenntartotta a két utódállam közötti rendszeres politikai egyeztetést. A Csehország és Szlovákia közötti kapcsolatokat a 2000-es években a „különleges viszony" (nadstandardní vztahy) kifejezéssel is illették, jelezve, hogy a két ország a nyelvi közelség, a közös intézményi múlt és a szoros gazdasági összefonódás miatt egymás természetes partnere. Mindkét ország 1999-ben csatlakozott a NATO-hoz, 2004-ben pedig az Európai Unióhoz; a csatlakozási folyamatokban való folyamatos együttműködés a közös állam utolsó éveiben kialakult szakértői hálózatokon is alapult.

Az államközi kapcsolatok ugyanakkor nem voltak konfliktusmentesek. Az 1990-es években vita alakult ki a föderáció vagyonának megosztásáról, a Csehszlovák Nemzeti Bank aranykészletének elosztásáról és egyes infrastrukturális projektek finanszírozásáról. A vagyonmegosztás kereteit még 1992-ben törvény rögzítette, de a végrehajtás során akadtak vitatott tételek; ezeket a két kormány tárgyalásos úton, nemzetközi bírósági eljárás nélkül rendezte. A szlovákiai magyar kisebbség helyzete időről időre a szlovák–magyar viszony részeként jelent meg, de a cseh diplomáciát

csak közvetve érintette; Csehország a szlovákiai kisebbségi kérdésben a nemzetközi normákra hivatkozott, anélkül, hogy a szlovák belpolitikában aktívan állást foglalt volna.

A két társadalom közötti viszony a szétválás után is intenzív maradt. A nyelvi közelség következtében a cseh és a szlovák kultúra piaca továbbra is összefonódott: a cseh televíziók szlovák műsorokat sugároztak, szlovák egyetemisták tömegesen tanultak csehországi intézményekben, a cseh könyvkiadók pedig továbbra is jelentettek meg szlovák szerzőket, és fordítva. A közös piac, a munkaerő szabad áramlása és a két nyelv kölcsönös érthetősége miatt a mindennapi érintkezés a cseh és a szlovák lakosság jelentős része számára a szétválás után is természetes maradt. A 2000-es években készült közvélemény-kutatások szerint a csehek és a szlovákok egymást tekintették a legközelebb álló nemzetnek; ez a viszony erősebb volt, mint bármely más kelet-közép-európai szomszédos országgal való viszony. Fontos megjegyezni, hogy ezek az adatok reprezentatív mintákon alapuló, becsült értékek, és az egyes kutatások módszertana eltérő lehet.

A politikai retorikában ugyanakkor időnként megjelent a „közös állam restaurálásának” nosztalgikus igénye, de ez a nyilvános diskurzusban marginális maradt. A szlovák politikában a Csehszlovákiához való viszony sokáig az 1990-es évek nemzeti önmeghatározási vitáinak egyik eleme volt: a Mečiar-korszak idején a csehszlovák múlt egyes elemei a szlovák önállóság ellenzőinek érvelésében tűntek fel, míg az ellenzéki oldal inkább a közös múlt demokratikus hagyományaira hivatkozott. A 2000-es évek után ez a szimbolikus küzdelem fokozatosan lekerült a napirendről, ahogy mindkét ország konszolidálta saját államiságát és európai uniós tagságát.

#### 22.4.1.3 A történetírás vitái: csehszlovakizmus, föderalizmus, nemzeti narratívák

A közös állam történetének tudományos feldolgozása a cseh és a szlovák történetírásban hosszú időn át párhuzamos, de eltérő hangsúlyú pályákon futott. A két háború közötti Csehszlovákiában a hivatalos történetírás a **csehszlovakizmus** (čechoslovakismus) ideológiájának hatása alatt állt: az 1920-as években számos munka abból a tézisből indult ki, hogy a csehek és a szlovákok egyetlen „csehszlovák nemzet” két ágát alkotják. Ez az értelmezés azonban a szlovák történészek és közéleti szereplők részéről már a két világháború között is vitát váltott ki: a szlovák autonómista szerzők a szlovák nemzet különállóságát hangsúlyozták, és a prágai központosító politika bírálatát fogalmazták meg. Az 1939–1945 közötti szlovák állam időszakában a pozsonyi történetírás részben a szlovák nemzeti szuverenitás 1918 előtti és 1939 utáni formáit emelte ki, míg a cseh Protektorátus történetírását a megszállás és a cseh ellenállás kérdései foglalkoztatták.

A kommunista korszakban a csehszlovák történetírás hivatalosan a marxista-leninista történetfelfogást követte, és a közös állam létrejöttét a munkásmozgalom és a nemzeti felszabadulás kontextusában tárgyalta. A szlovák nemzeti kérdés kezelése azonban továbbra is érzékeny pont maradt: az 1960-as években a szlovák történetírásban megerősödött az a törekvés, hogy a szlovák nemzeti önállóság történeti előzményeit hangsúlyozzák, ami részben a föderalizáció 1968-as bevezetésének szellemi előkészítését szolgálta. A normalizáció időszakában a csehszlovák államiságot a szocialista internacionalizmus keretében tárgyalták, de a cseh és a szlovák tagköztársaság történész műhelyei továbbra is őrizték saját nemzeti kutatási hagyományaikat.

A szétválás után a cseh történetírásban a közös állam értékelése fokozatosan a kritikai, de alapvetően nem elutasító irányba tolódott: a cseh szerzők a csehszlovák államiság demokratikus hagyományait, az 1918 utáni modernizációt és az 1989-es demokratikus fordulatot hangsúlyozták, miközben elismerték a csehszlovakizmus asszimilációs vonásait és a cseh–szlovák aszimmetria problémáit. A szlovák történetírásban a szétválás után a nemzeti szuverenitás szempontja vált hangsúlyosabbá: a szlovák kutatók részletesen feldolgozták az 1918 előtti szlovák nemzeti mozgalmat, a szlovák állam 1939–1945 közötti időszakát és a szlovák önállóság 1993-as kivívását. A közös állam megítélése ugyanakkor a szlovák történetírásban sem egységes: a liberális és

konzervatív szerzők között vita folyik arról, hogy Csehszlovákia mennyiben volt a szlovák emancipáció eszköze, illetve mennyiben korlátozta a szlovák politikai fejlődést.

A nemzetközi szakirodalomban Csehszlovákia története a kelet-közép-európai összehasonlító kutatások egyik kedvelt tárgya. A nyugati történészek már az 1960-as években felhívták a figyelmet a csehszlovák eset paradoxonára: a térségben egyedülállóan hosszú, közel hetvenöt éves demokratikus hagyománnyal rendelkező államalakulat hogyan és miért bomlott fel anélkül, hogy a lakosság többsége ezt nyíltan követelte volna. A szétválás 1993-as elemzései – például a „bársonyos válás" terminusának elterjedése nyomán – azt emelték ki, hogy a döntést a politikai elitek, elsősorban Václav Klaus és Vladimír Mečiar tárgyalásos alkuja hozta meg, miközben a közvélemény-kutatások a lakosság többségének a közös állam fenntartása melletti álláspontját jelezték. Ezt a megállapítást a szakirodalom általában dokumentált tényként kezeli, de az okok súlyozásában már komoly eltérések vannak: egyes szerzők a föderáció intézményi gyengeségét, a két nemzeti elit közötti bizalomhiányt és az 1990–1992-es alkotmányos patthelyzetet helyezik előtérbe, míg mások a piacgazdasági átmenet és a nemzeti identitáspolitika összekapcsolódását hangsúlyozzák.

Az 1992-es döntést övező társadalmi viták a mai napig élnek. A cseh és a szlovák történetírás egyaránt igyekszik elkerülni a leegyszerűsítő, utólagos nemzeti keretezést, de a szétválás okairól szóló értelmezési keretek továbbra is eltérőek. A szlovák oldalról a függetlenség legitimitását hangsúlyozó narratívák, a cseh oldalról a közös állam fenntarthatóságát és a demokratikus átmenet folyamatosságát kiemelő értelmezések párhuzamosan léteznek. A kettő közötti feszültséget a szakirodalom a kelet-közép-európai nemzetépítés klasszikus dilemmájaként tárgyalja: a közös állam egyszerre volt sikeres modernizációs keret és a nemzeti emancipáció feszültségeinek hordozója.

#### 22.4.1.4 Emlékezetpolitikai mezők: 1918, 1968, 1989 és az utódlás kérdése

A közös állam emlékezete nem csupán a történettudományban, hanem az állami emlékezetpolitikában is folyamatosan újraértelmeződik. A legfontosabb emlékezetpolitikai csomópontok közé az 1918-as államalapítás, az 1938–1939-es felbomlás, az 1948-as kommunista hatalomátvétel, az 1968-as prágai tavasz és megszállás, valamint az 1989-es bársonyos forradalom tartozik. Ezek az események a cseh és a szlovák nyilvánosságban eltérő hangsúlyokkal jelennek meg. Az 1918-as csehszlovák államalapítás a cseh emlékezetben a Habsburg-monarchiából való kiszakadás és a demokratikus államiság kezdetének szimbóluma; a szlovák értelmezésben ugyanaz az esemény a szlovák nemzeti önrendelkezés részleges, de nem teljes megvalósulását jelenti. A két háború közötti korszak megítélését a cseh nemzeti emlékezetben a „demokrácia szigete" toposza uralja, amelyet azonban a modern szakirodalom kritikusan kezel: a kisebbségi politikák, a nemzetiségi konfliktusok és az 1930-as évek gazdasági válsága árnyalják ezt a képet. A szlovák emlékezetben a két háború közötti időszak részben a csehszloák centralizmus bírálatán keresztül jelenik meg, különösen a szlovák autonómia és a katolikus tábor szerepének megítélésében.

Az 1968-as prágai tavasz és a Varsói Szerződés csapatainak bevonulása a közös emlékezet talán leginkább közös pontja. Csehországban és Szlovákiában egyaránt elítélik a megszállást, és a két társadalom a reformkísérletet a szabadság és a demokratikus szocializmus iránti vágy kifejeződéseként tartja számon. Ugyanakkor a részletekben itt is vannak eltérések: a cseh narratíva a prágai központi eseményekre és a cseh reformkommunisták szerepére fókuszál, míg a szlovák értelmezés a szlovák társadalom reakcióit, a föderalizáció 1968–1969-es megvalósulását és a Gustáv Husák-féle normalizációs időszak szlovák vonatkozásait is hangsúlyozza. A szlovák kommunista vezetés 1968 utáni szerepe – különösen Husák prágai főtitkárrá válása – a szlovák emlékezetpolitikában kényes kérdés, mivel a normalizációs rendszer egyszerre szlovák és csehszlovák jelenség volt.

Az 1989-es bársonyos forradalom emlékezete szintén közös, de a két országban eltérő hangsúlyokkal él. Csehországban november 17-e a diákok és a Polgári Fórum (Občanské fórum) küzdelmét idézi fel; Szlovákiában a Nyilvánosság az Erőszak Ellen (Verejnosť proti násiliu) szerepe és a pozsonyi események kapnak nagyobb figyelmet. A bársonyos forradalom értelmezésében a cseh és a szlovák társadalom egyaránt a demokratikus átmenet pozitív korszakát látja, de a szétválás utáni politikai fejlemények miatt az 1989-hez kapcsolódó emlékezetpolitikai viták Szlovákiában gyakran a Mečiar-korszak ellentmondásain, Csehországban pedig a gazdasági átmenet és a korrupció kérdésein keresztül szűrődnek be.

Az utódlás kérdése, vagyis az, hogy a két utódállam közül melyik tekinthető Csehszlovákia jogutódjának, a nemzetközi jogban és a belpolitikai diskurzusban egyaránt felmerült. A szétválás során a két ország közös nyilatkozatban rögzítette, hogy egyikük sem tekinti magát Csehszlovákia kizárólagos jogutódjának; a nemzetközi szerződésekben ez a „jogutódlás el nem ismerése” (non-succession) elvén alapult. A gyakorlatban ugyanakkor Csehország a nemzetközi szervezetek tagsági helyeit újra pályázta, Szlovákiával együtt; az ENSZ-ben mindkét állam új tagként szerepelt. Ez a megoldás jogilag tiszta, de az emlékezetpolitikai vitákban időnként felbukkan az a kérdés, hogy a csehszlovák hagyomány melyik utódállamban folytatódik. A cseh diskurzusban a demokratikus csehszlovák hagyomány folytonosságát gyakran a cseh államiság részeként említik; Szlovákiában a függetlenség kivívásának narratívája a szlovák nemzeti szuverenitás beteljesüléseként jelenik meg. Ez a két párhuzamos értelmezés a közös múlt eltérő nemzeti keretezésének tipikus példája.

### 22.4.2 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet állításai elsősorban a csehszlovák alkotmány- és jogtörténeti forrásokra, a két utódállam 1993 utáni hivatalos dokumentumaira, valamint a cseh, szlovák és nemzetközi történeti szakirodalomra támaszkodnak. A szimbolikus viták (például a kötőjel-vita, a zászló öröklése) elsődleges forrásai a korabeli törvények, parlamenti jegyzőkönyvek és sajtóközlemények; ezek hozzáférhetők a cseh és a szlovák parlamenti archívumokban. A cseh–szlovák társadalmi viszonyról szóló állítások reprezentatív közvélemény-kutatásokon alapulnak, amelyek becslések, és az egyes felmérések eredményei a mintavételi hiba és a kérdőív-módszertan függvényében változhatnak. A szétválás okairól szóló történettudományos vitában nincs teljes konszenzus: a döntés időpontja és a tárgyalás menete jól dokumentált, de az okok súlyozása – az elitek szerepe, a közvélemény befolyása, az alkotmányos berendezkedés felelőssége – a mai napig vitatott értelmezési kérdés. A kommunista korszak emlékezetpolitikai megítélése szintén vitatott: a cseh és a szlovák történetírásban a normalizáció és az 1968-as föderalizáció értékelése eltérő hangsúlyokat kap. A jogutódlás kérdésében a nemzetközi jogi álláspont egyértelmű, de annak társadalmi és politikai értelmezése a két országban eltérő. Az olvasónak ezért különbséget kell tennie a dokumentált tények (például a törvényi szabályozás, a szerződéses megállapodások), a tudományos konszenzus (például a szétválás békés jellege), a vitatott értelmezések (például a szétválás okai, a csehszlovakizmus öröksége) és az emlékezetpolitikai állítások (például a közös állam „sikeressége” vagy „kudarca”) között.

### 22.4.3 Rövid összefoglaló

- Csehszlovákia megszűnése után állami szimbólumai eltérő sorsra jutottak: Csehország megtartotta a közös zászlót, Szlovákia saját nemzeti jelképeket fogadott el.
- Az 1990-es „kötőjel-vita” a cseh–szlovák nemzeti egyenrangúság körüli feszültséget jelezte, és a későbbi szétválás egyik szimbolikus előjele volt.
- Az állami ünnepek átértelmeződtek: október 28-a Csehországban állami ünnep, Szlovákiában háttérbe szorult; november 17-e és augusztus 29-e viszont mindkét utódállamban fontos emlékezetpolitikai dátum.

- Csehország és Szlovákia kapcsolata a szétválás után pragmatikus és békés maradt, a gazdasági, kulturális és emberi hálózatok folyamatosságával.
- A történetírásban a csehszlovakizmus öröksége vitatott: a cseh szerzők a demokratikus hagyományt, a szlovák szerzők a nemzeti emancipáció feszültségeit hangsúlyozzák.
- A szétválás okairól nincs teljes tudományos konszenzus; a politikai elit szerepe dokumentált, de a közvélemény és az intézményi tényezők súlya vitatott.
- Az emlékezetpolitikában 1918, 1968 és 1989 közös, de eltérő nemzeti keretezésű pontokként jelennek meg.
- A jogutódlás kérdésében a két ország a non-succession elvét követte, ám a közös múlt értelmezése a cseh és a szlovák nyilvánosságban párhuzamosan, eltérő hangsúlyokkal él tovább.

### 22.4.4 Önellenőrző kérdések

1. Milyen szimbolikus viták előzték meg a cseh–szlovák szövetségi állam felbomlását, és mit árulnak el ezek a nemzeti önértelmezés különbségeiről?
2. Miben különbözik a cseh és a szlovák történetírás a közös állam értékelésében, és mely pontokon látható párhuzam a két háború közötti csehszlovakizmus és a szocialista korszak hivatalos történetírása között?
3. Miért tekinthető a cseh–szlovák viszony a szétválás után a kelet-közép-európai állami szétválások ritka, békés esetének, és milyen intézményi és társadalmi tényezők magyarázzák ezt?
4. Hogyan jelenik meg az 1918-as, 1968-as és 1989-es események emlékezete a két utódállamban, és milyen feszültségek figyelhetők meg az eltérő nemzeti narratívákban?
5. Milyen forrástípusok alapján lehet megkülönböztetni a dokumentált tényt, a tudományos konszenzust és az emlékezetpolitikai állítást Csehszlovákia utóéletének vizsgálatakor?

# III. rész – Ukrajna, Fehéroroszország és Moldova

# 23 Ukrajna a középkorban

## 23.1 A keleti szlávok és a Kijevi Rusz

A Kijevi Rusz a keleti szláv területi egységek és a skandináv harcos-kereskedők találkozásából született politikai képződmény, amely a 9–11. században a Dnyeper középső és felső folyása mentén szerveződött. Jelentőségét nem csupán az adja, hogy a mai ukrán, fehérorosz és orosz történeti önképek közös, de élesen vitatott hivatkozási pontja, hanem az is, hogy a térségben a keleti kereszténységhez, a cirill írásbeliséghez és a bizánci jogi-politikai mintákhoz kötődő államalakulat jött létre. A fejezet Földrajz, régiók és népek bevezetőjében már tárgyalt folyami útvonalak és etnikai-nyelvi viszonyok itt válnak államalakító tényezővé. A Kijevi Rusz története azonban nem írható le egyetlen „nemzeti” narratíva szerint: a források hézagosak, az értelmezések versengők, és maga az „állam” fogalma is eltérően alkalmazható erre a dinasztikus fejedelemségekből összeálló képződményre.

### 23.1.1 A keleti szláv területi egységek a 9. század előtt

A korai keleti szláv jelenlétet a mai Kelet-Közép-Európa keleti felén – a Dnyeper, a Dnyeszter, a Nyugati-Dvina és a Volga felső folyásának vidékén – elsősorban régészeti kultúrák és nyelvészeti rekonstrukciók jelzik. A 6–8. századból származó, a szakirodalomban **Prága–Korcsak**, **Pencsovka** és **Kolocsin** néven ismert leletegyütteseket szokás a szláv nyelvű népesség terjedéséhez kötni, de az etnikai besorolás bizonytalan, mert a régészeti kultúrák és a nyelvi csoportok nem feleltethetők meg automatikusan. A **Nyesztor-krónika** (Poveszty vremennyih let, Régmúlt idők krónikája), amely a 12. század elején állt össze korábbi hagyományokból, tizenkét keleti szláv területi egységet sorol fel: **poljánok** (poljane), **drevljánok** (derevljane), **szeverjánok** (severjane), **krivicsek** (kriviči), **vjaticsok** (vjatiči), **radimicsek** (radimiči), **dregovicsok** (dregoviči), **novgorodi szlovének** (slověne), **ulicsok** (uliči), **tyivercek** (tiver ci), valamint a **fehér horvátok** (běli h rvati) és a **buzsánok** (bužane). A krónika e neveket törzseknek nevezi, de a modern történetírás inkább területi-politikai egységeknek vagy laza szövetségeknek tekinti őket, mert nem dokumentálható sem egységes törzsi szervezet, sem közös vezető réteg.

A földrajzi elhelyezkedésük hozzávetőleges: a poljánok Kijev környékén, a Dnyeper jobb partján éltek; a drevljánok tőlük nyugatra, a Pripjaty és a Teteriv folyók erdős vidékén; a szeverjánok a Dnyeper bal partján, a Gyeszna és a Szula mentén; a krivicsek a Volga, a Dnyeper és a Nyugati-Dvina felső folyásánál; a vjaticsok az Oka felső szakaszánál; a radimicsek a Szozs mentén; a dregovicsok a Pripjaty és a Nyugati-Dvina közötti mocsaras területen; a novgorodi szlovének az Ilmeny-tó és a Volhov környékén; az ulicsok és a tyivercek a Dnyeszter és a Déli-Bug alsó folyásánál. Ezek az egységek a folyami közlekedéshez és a mezőgazdasági művelésre alkalmas erdős sztyepphez alkalmazkodtak, és kiterjedt kapcsolatban álltak a szomszédos balti, finnugor és türk nyelvű csoportokkal.

A déli sztyeppei övezetben a 7–9. században a **Kazár Birodalom** (kaganátus) uralta a kereskedelmi útvonalakat, és adót szedett egyes keleti szláv egységektől, köztük a poljánoktól. A kazárok mellett a Volga középső folyásánál a volgai bolgárok, a Fekete-tenger északi partvidékén pedig a bizánci fennhatóság alatt álló városok, elsősorban Kherszonészosz (Korsun) alkottak

fontos kapcsolódási pontot. Az északi erdőzónában a balti és finnugor nyelvű lakosság – például a lettek, litvánok, észtek, finnek, karjalaiak és vepszék korai elődei – élt; a szláv terjeszkedés itt fokozatos, részben békés, részben katonai jellegű volt. E soknyelvű térségben a folyami útvonalak nem csupán árucikkeket, hanem embereket, technológiákat és vallási elképzeléseket is közvetítettek.

### 23.1.2 A Rurik-dinasztia és a Kijevi Rusz kialakulása

A Kijevi Rusz politikai genezisének fő forrása a Nyesztor-krónika elbeszélése, amely a 862. évnél azt állítja, hogy a helyi szláv és finnugor egységek a belső viszályok megszüntetésére tengerentúli **varégokat** (varjagi) hívtak be, és a három testvér, **Rurik** (óészaki Hrœrekr), Szineusz és Truvor vezetésével rendet teremtettek. Rurik a krónika szerint Novgorodban (a szövegváltozatok szerint esetleg Ladogában) telepedett le, és megalapította a **Rurik-dinasztiát**. A krónika elbeszélése azonban évszázadokkal később, dinasztikus legitimációs céllal keletkezett, és a történeti magja vitatott. A régészeti leletek – skandináv típusú ékszerek, fegyverek, hajószegecsek, sírformák – Novgorod, Kijev, Gnyozdovo és a Volga menti Szarszkoje gorogyiscse lelőhelyein egyértelműen mutatják a skandináv jelenlétet a 9–10. században, de nem bizonyítják a krónika betű szerinti eseményeit.

A **normann vita** (normanszkij voprosz) a 18. század óta osztja meg a történészeket. A német származású kutatók – Gottlieb Siegfried Bayer, Gerhard Friedrich Müller, August Ludwig Schlözer – a skandináv hódító elitek szerepét hangsúlyozták, míg orosz ellenfeleik, köztük Mihail Lomonoszov, a szláv belső államfejlődést védték. A szovjet korszakban a hivatalos történetírás ideológiai okokból elutasította a skandináv államalapítás tézisét, és a Rusz „keleti szláv” jellegét hangsúlyozta. A mai tudományos konszenzus középúton áll: a varégok nagy valószínűséggel skandináv hátterű, folyami kereskedelemmel és zsoldos tevékenységgel foglalkozó csoportok voltak, akiknek katonai-politikai szerepe jelentős volt a Rusz elitjében, de az államalakulat a helyi szláv, balti és finnugor lakosság bevonásával, több központban és fokozatosan alakult ki. A **„Rusz”** név etimológiája is vitatott; a legelterjedtebb magyarázat szerint a finn *Ruotsi* (Svédország) szón keresztül a skandináv *rōþer* (evezés, evezőscsapat) kifejezésre vezethető vissza, de más elméletek a Rosz folyóhoz vagy egy helyi szláv törzsnévhez kötik.

A dinasztia első, a krónikában részletesebben ábrázolt tagjai közül **Oleg** (óészaki Helgi) a 880-as években dél felé terjeszkedett, elfoglalta Kijevet, és a krónika szerint ott tette székhelyét. A **„varégoktól a görögökig”** (iz varjag v greki) elnevezésű útvonal a Balti-tenger felől a Finn-öblön, a Néván, a Ladoga-tavon, a Volhovon, az Ilmeny-tavon, a Lovátyon és a Dnyeperen át vezetett a Fekete-tengerig, ahol Bizánc vásárait érte el. Kijev kulcsszerepe abban állt, hogy a folyami átkelőhelynél feküdt, és a sztyeppei nomádok – előbb a kazárok, majd a **besenyők** (pecsenyek) – támadásainak kitett határzónában katonai ellenőrzést gyakorolt a kereskedelem felett. Oleg 907-ben és 911-ben a krónika szerint sikeres hadjáratokat vezetett Bizánc ellen, és kereskedelmi szerződéseket kötött; e szerződések szövege a krónikában fennmaradt, de a bennük szereplő nevek és feltételek hitelessége vitatott.

**Igor** (óészaki Ingvar) uralkodása alatt a krónika feljegyzi a drevljánok elleni adószedő hadjáratot, amelynek során Igort megölték. Özvegye, **Olga** (keresztény nevén Heléna) a kiskorú fia, **Szvjatoszláv** mellett régensként kormányzott, megtorolta férje halálát, és a krónika szerint 955 körül Konstantinápolyban megkeresztelkedett – ez azonban nem járt a Rusz megtérésével. Szvjatoszláv (ur. 945–972) inkább a nomád harcmodort követte, hadjáratokat vezetett a Kazár Birodalom ellen, amelynek fővárosát, Itilt a 960-as években el is foglalta, majd a Dunai Bulgária irányába terjeszkedett. Halála után fiai, Jaropolk, Oleg és Vlagyimir között véres trónharc tört ki.

### 23.1.3 A kereszténység felvétele: politikai és kulturális fordulat

**Vlagyimir** (óorosz Volodiměr; ukrán Volodimir) 980 körül szerezte meg a kijevi trónt, fivérei legyőzése után. Uralkodásának első éveiben a krónika szerint pogány szentélyeket emelt, és a hat istenből álló kijevi panteon élén **Perun**, a vihar és a háború istene állt. A pogány kultuszok állami támogatása rövid életűnek bizonyult; a 980-as évek végén Vlagyimir a bizánci rítusú kereszténység mellett döntött. A krónika híres „hitpróba"-elbeszélése szerint követeket küldött a muszlim volgai bolgárokhoz, a zsidó kazárokhoz, a latin keresztény németekhez és a bizánci ortodoxokhoz, majd a konstantinápolyi Hagia Szophia szépségéről szóló beszámoló győzte meg. Ez az elbeszélés irodalmi toposz, nem tekinthető tényszerű beszámolónak; a megtérés valós okai politikaiak voltak.

A 987–989 közötti bizánci belviszályok idején Vlagyimir katonai segítséget nyújtott **II. Baszileiosz** császárnak, cserébe feleségül kérte a császár húgát, **Anna hercegnőt**. A házasság feltétele a keresztség felvétele volt. A krónika szerint Vlagyimir a Krím félszigeti Kherszonészoszt (Korsun) ostrommal vette be, ott keresztelkedett meg, majd Kijevben ledöntötte a bálványokat, és a lakosságot a Dnyeperben keresztelte meg. A dátum a krónikában 988, egyes források 989-et valószínűsítenek; a bizánci források nem őrizték meg az esemény közvetlen leírását, ezért a pontos időpont bizonytalan. A **kereszténység felvétele** (krescsennaja Rusz) tehát nem egyszeri aktus volt, hanem hosszabb folyamat: az elit gyorsan áttért, de a vidéki lakosság körében a pogány hiedelmek még évszázadokig tovább éltek, amit a szakirodalom **kettős hit** (dvoeverije) néven ír le. A régészeti és írott nyomok arra utalnak, hogy a keresztény szentek és ünnepek gyakran olvadtak össze a korábbi termékenységi és évszakforduló rítusokkal.

A keresztség következményei mélyrehatóak voltak. A Rusz egyházszervezete a **konstantinápolyi patriarchátus** alá tartozó **kijevi metropólia** alatt épült ki, görög és helyi papokkal. Megjelent a **cirill írásbeliség**, amely a bolgár-macedón iskolákban kialakított glagolita hagyományból származott, és az **egyházi szláv** nyelv vált a liturgia és az írásbeliség közegévé. Vlagyimir a jövedelmek tizedéből építtette a **Deszjatyinna templomot** (a tizedtemplomot) Kijevben, amelyet görög mesterek emeltek; az épület a 10. század végén készült el, és a mongol hódításig a város egyik fő szakrális központja volt. A keresztény házasság- és öröklési normák, az egyházi bíráskodás és a kolostori élet fokozatosan alakították át a társadalmi gyakorlatokat. Az írásbeliség terjedését jól mutatják a **novgorodi bereszta-levelek**: nyírfakéregre karcolt mindennapi üzenetek, adóssághistorák és magánlevelek, amelyek a 11. század elejétől a 15. századig fennmaradtak, és azt bizonyítják, hogy az írás-olvasás nem csupán az egyházi elit kiváltsága volt.

### 23.1.4 Jaroszláv kora és a Rusz aranykora

Vlagyimir halála (1015) után fiai között több éves trónharc dúlt, amelynek során a krónika szerint Borisz és Gleb hercegek, az első keleti szláv vértanúk, gyilkosság áldozatai lettek. **Jaroszláv** (óorosz Jaroslav) 1019-ben szerezte meg a kijevi trónt, és 1036-ig fokozatosan egyesítette a Rusz nagy részét. Uralkodását a későbbi történeti hagyomány – elsősorban a 16. századi orosz évkönyvek – **„Bölcs"** (Mudrij) jelzővel illette, ami nem kortárs cím, hanem utólagos emlékezetpolitikai konstrukció. Jaroszláv alatt épült ki a **kijevi Szófia-székesegyház** (1037–1040 körül), amelyet görög és helyi mesterek emeltek, valamint a város erődítései, köztük a híres **Aranykapu**. A Szófia-székesegyház a bizánci mintájú, de helyi sajátosságokkal rendelkező monumentális építészet reprezentatív példája, és a Kijevi Rusz politikai-vallási központjának jelképe lett.

A korszak legfontosabb írott emléke a **Russzkaja Pravda** (Rusz Igazsága), a legkorábbi fennmaradt keleti szláv jogi gyűjtemény. Első redakciója – Jaroszláv Pravdája – a 11. század

közepére tehető, de a szöveg későbbi másolatokban maradt fenn, és a későbbi fejedelmek alatt bővült. A törvénykönyv a szokásjogot rögzíti: szabályozza a vérbosszút, a büntetési tarifákat, a szolgák és a szabadok jogállását, a tulajdon védelmét és az adósságviszonyokat. A Russzkaja Pravda nem modern értelemben vett törvénykönyv, hanem eseti elveket és ítélkezési normákat összegző gyűjtemény, de jól mutatja az írásbeliség térnyerését és a fejedelmi hatalom igényét a jog egységesítésére.

Jaroszláv külpolitikáját a dinasztikus házasságok Európa-szerte ismertté tették: lányai közül **Anna** Henrik francia királyhoz, **Erzsébet** norvég királyhoz, **Anasztázia** I. András magyar királyhoz ment feleségül; fiai német, bizánci és lengyel hercegnőkkel házasodtak. E házassági hálózat azt jelzi, hogy a Kijevi Rusz a 11. század közepén a latin keresztény Európa és a bizánci világ határán elhelyezkedő, elismert politikai szereplő volt. A kereskedelem továbbra is a Dnyeper-útvonalra épült, de a sztyeppei nomádok – elsősorban a besenyők – elleni védelem állandó katonai terhet jelentett. Jaroszláv 1036-ban a krónika szerint súlyos vereséget mért a besenyőkre Kijev alatt, és ezzel átmenetileg biztosította a déli határt.

A kulturális élet központja a **Kijevi Barlangkolostor** (Pecserszka Lavra) lett, amelyet 1051-ben **Antonij** és **Feodoszij** szerzetesek alapítottak. A kolostor a szerzetesi aszkézis, a krónikaírás és a könyvmásolás iskolájává vált; a Nyesztor-krónika szerzői hagyománya is ide kötődik. Az **Osztromir-evangélium** (1056–1057), a legkorábbi datált keleti szláv kézirat, Novgorodban készült, és a kijevi Ruszban kialakuló könyvkultúra magas színvonalát tanúsítja. Az egyházi szláv nyelvű irodalom kezdetben főként fordításokból állt – evangéliumok, zsoltárok, szent életrajzok –, de hamarosan helyi szentek, elsősorban Borisz és Gleb tisztelete is megjelent.

### 23.1.5 A szétesés kezdetei és a „Kijevi Rusz” öröksége

Jaroszláv halála (1054) után a Rusz nem maradt egységes. A Rurik-dinasztia tagjai között a hatalmat a **szeniorátus** elve szerint, a legidősebb élő férfi rokonnak juttatták, de e rendszer állandó trónharcokat eredményezett. A fejedelemségeket a dinasztia ágai – a kijevi, csernyigovi, pereaszlavli, szmolenszki, vlagyimir-szuzdali, halicsi, volhíniai, polocki – saját örökletes birtokként kezdték kezelni. Az 1097-es **ljubecsi fejedelmi gyűlés** a krónika szerint kimondta, hogy „kinek-kinek a maga atyai birtoka” jusson, ami formálisan is elismerte a részfejedelemségek önállóságát. Ettől kezdve Kijev szerepe egyre inkább szimbolikussá vált, bár a nagyfejedelmi cím továbbra is presztízst jelentett.

A modern történetírás egy része a Ruszt nem központosított államnak, hanem **fejedelmi konglomerátumnak** tekinti, amelyben a Rurik-dinasztia közös identitása és a kijevi trón szimbolikus elsőbbsége tartotta össze a laza egységeket. Ezt az értelmezést erősítik a krónikák regionális változatai, a városi gyűlések (vecse) szerepe és a helyi bojári elitek növekvő autonómiája. A 12. században a politikai súlypont részben északkeletre, **Vlagyimir-Szuzdal** felé tolódott, ahol **Andrej Bogoljubszkij** 1169-ben hadjáratot vezetett Kijev ellen, és kifosztotta a várost. A déli és nyugati területeken **Halics–Volhínia** (Galícia–Volhínia) vált jelentős fejedelemséggé, míg északon **Novgorod** sajátos, a fejedelmi hatalmat szerződéses alapon korlátozó köztársasági jellegű berendezkedést alakított ki. A Kijevi Rusz tehát nem „esett szét” egyetlen pillanatban; a regionális központok fokozatosan váltak önállóvá, és ez a folyamat a 13. századi mongol hódítás előtt már messze előrehaladt.

A **„Kijevi Rusz”** elnevezés maga is 19. századi történetírói konstrukció. A kortárs források egyszerűen **Rusz** vagy **Ruszkaja zemlja** (a „Rusz földje”) néven említik a területet, és a „Kijevi” jelzőt a későbbi kutatók adták hozzá, hogy megkülönböztessék a Moszkvai Rusztól és a Halics–Volhíniai fejedelemségtől. Az orosz, az ukrán és a fehérorosz nemzeti történetírás ma eltérően értelmezi ezt az örökséget: egyes orosz narratívák a Moszkvai Nagyfejedelemséget a Kijevi Rusz egyenes folytatásaként mutatják be, az ukrán történetírás a Kijevi Ruszban az ukrán

államiság első szakaszát látja, a fehérorosz történeti hagyomány pedig a Polocki Fejedelemségre hivatkozik. Ezek az álláspontok emlékezetpolitikai konstrukciók, nem pedig a középkori azonosulás bizonyítékai; a modern nemzeti kategóriák a 10–11. századra nem vetíthetők vissza. A Kijevi Rusz lakói nem „ukránnak", „orosznak" vagy „fehéroroszoknak" tartották magukat; identitásukat a dinasztiához, a területi egységhez, a városhoz és a valláshoz kötötték. A Rusz öröksége ennek ellenére valós: a keleti kereszténység, a cirill írásbeliség, a jogi hagyomány és a dinasztikus emlékezet hosszú távon meghatározta a térség történetét.

### 23.1.6 Források és bizonytalanságok

A Kijevi Rusz korai történetére vonatkozó ismereteink elsődleges forrásokból, de jelentős hézagokkal épülnek fel. A legfontosabb elbeszélő forrás a **Nyesztor-krónika** (Poveszty vremennyih let), amelynek legkorábbi fennmaradt változatai a későbbi, 14–15. századi kódexekben maradtak ránk. A krónika a 9–10. századi eseményeket évszázadokkal később, részben legendás anyag felhasználásával beszéli el, ezért a benne szereplő évszámok, nevek és események hitelességét esetileg kell vizsgálni. A bizánci források közül kiemelkedik **VII. (Bíborbanszületett) Konstantin** *De administrando imperio* című munkája, amely a 10. század közepén leírja a ruszok hajóútját, de a Rusz belső viszonyairól keveset mond. Az arab-perzsa geográfusok – **Ibn Hordádzbeh**, **Ibn Fadlán**, **Ibn Ruszta** – a rusz kereskedőket és harcosokat kívülállóként írják le; Ibn Fadlán 921–922-es volgai útleírása a rusz temetési rítus, fegyverzet és öltözködés páratlanul részletes leírását adja, de csak egy csoportra vonatkozik. A nyugati évkönyvek közül az **Annales Bertiniani** 839-es bejegyzése említi a „Rhos" követeket, akikről feljegyezték, hogy svédek; ez a normann vita egyik kulcsforrása. A régészeti bizonyítékok – a skandináv típusú leletek, a pénzveretek, a településszerkezet – a kereskedelem és a jelenlét mértékét mutatják, de nem adnak választ az államalapítás mechanizmusára.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők: (1) a Rurik-legenda történetisége nem igazolható, a krónika elbeszélése dinasztikus legitimációs elemeket tartalmaz; (2) a „Rusz" név eredete és jelentése vitatott, bár a skandináv etimológia a legelfogadottabb; (3) a kereszténység felvételének pontos időpontja (988 vagy 989) és körülményei forráshiány miatt nem tisztázhatók; (4) a keleti szláv „törzsek" etnikai-politikai jellege bizonytalan, a krónikabeli nevek régészeti kultúrákhoz való kötése gyakran ingatag; (5) a Kijevi Rusz demográfiai viszonyairól nincsenek megbízható adatok, Kijev lakosságának becslései a 10–11. században széles sávban mozognak, ezért konkrét számot nem közlünk; (6) az egységes „Kijevi Rusz" állam képe a modern történetírásban vitatott, a fejedelmi konglomerátum modellje csak egy a lehetséges értelmezések közül. A mai nemzeti történetírások által hangsúlyozott folytonosságok – például a Kijevi Rusz mint „első orosz/ukrán/belorusz állam" – emlékezetpolitikai állítások, nem forrásszerűen igazolható tények.

### 23.1.7 Rövid összefoglaló

1. A keleti szláv területi egységek a Dnyeper, Dnyeszter, Nyugati-Dvina és Volga felső folyása mentén, a Kazár Birodalom és a sztyeppei nomádok szomszédságában szerveződtek; nevüket a 12. századi Nyesztor-krónika őrizte meg, de törzsi jellegük vitatott.
2. A varég harcos-kereskedők és a helyi szláv, balti, finnugor lakosság együttműködéséből alakult ki a Rurik-dinasztia uralta Rusz; a skandináv jelenlét régészetileg dokumentált, de az államalapítás módja vitatott.
3. A Dnyeper-útvonal („varégoktól a görögökig") biztosította a Baltikum és a Fekete-tenger közötti kereskedelmet; Kijev a 9–10. században központtá vált.

4. Vlagyimir 988/989 körüli megkeresztelkedése a bizánci rítushoz kötötte a Rusz elitjét, megalapozta a kijevi metropóliát, a cirill írásbeliséget és a keresztény jogrendet; a pogány hiedelmek azonban hosszú ideig tovább éltek.
5. Jaroszláv uralkodása (1019–1054) a jog (Russzkaja Pravda), a monumentális építészet és a dinasztikus kapcsolatok aranykora; a „Bölcs” jelző későbbi hagyomány.
6. A Rusz a 11. század végétől a dinasztia ágainak versengése miatt részfejedelemségekre tagolódott; a „Kijevi Rusz” utólagos történetírói fogalom, nem kortárs államelnevezés.
7. A Kijevi Rusz öröksége ma egymással versengő nemzeti narratívák tárgya; a modern nemzeti kategóriák visszavetítése a középkorba nem igazolható forrásokkal.

### 23.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen elsődleges források állnak rendelkezésre a Kijevi Rusz korai történetének rekonstruálásához, és milyen korlátokkal kell számolni e források értelmezésekor?
2. Mi a normann vita lényege, és milyen álláspontot képvisel a mai tudományos konszenzus a varégok szerepéről a Kijevi Rusz kialakulásában?
3. Milyen politikai és kulturális következményekkel járt a kereszténység felvétele a Ruszban? Értékelje a „kettős hit” jelenségét a források tükrében.
4. Miért vitatott a „Kijevi Rusz” mint egységes állam fogalma? Hasonlítsa össze a dinasztikus fejedelemségek rendszerét egy korabeli közép-európai királyság (például Csehország vagy Lengyelország) politikai berendezkedésével.
5. Hogyan használják fel a mai orosz, ukrán és fehérorosz emlékezetpolitika a Kijevi Rusz örökségét, és miért fontos ezeket az állításokat forráskritikával kezelni?

## 23.2 Galícia–Volhínia és a tatár hódítás

A Kijevi Rusz 12. századi felbomlása után a délnyugati területek politikai szerveződése sajátos pályát futott be. A keleti szlávok és a Kijevi Rusz alfejezetben bemutatott részfejedelemségi rendszerben a Kárpátok előterében fekvő **Halics** (ukránul: , Halych) és az attól északra, a Nyugati-Bug mentén elterülő **Volhínia** (ukránul: , Volyn’) fokozatosan önálló hatalmi centrummá vált. A 13. század elején a két terület egyesítése hozta létre a **Halicsi–Volhíniai Fejedelemséget** (ukránul: - , latinul: Regnum Galiciae et Lodomeriae), amely a keleti szláv világ egyik legjelentősebb utódállama lett. Fennmaradását azonban alapvetően meghatározta a keletről érkező **Mongol Birodalom** (mongolul: , Ikh Mongol Uls) 1237–1240-es inváziója, majd a tatár függőség. Ezt a kettős fejlődést követi az alfejezet: előbb a fejedelemség létrejöttét és a mongol pusztítást, majd Danyilo Romanovics uralkodását és a nyugati orientáció kudarcát, végül a 14. századi litván–lengyel felosztást.

### 23.2.1 A fejedelemség létrejötte és a Rusz utódállamai

Halics és Volhínia a 12. században külön fejedelemségként működött. Halics gazdasági alapját a Kárpátok sóbányái, a Dnyeszter felső folyásának kereskedelmi útvonala és a fekete-tengeri kapcsolatok adták; Volhínia a Nyugati-Bug és a Sztyr folyó termékeny medencéjében feküdt, és a lengyel, valamint a balti irányú kereskedelemből profitált. A kijevi nagyfejedelmi hatalom meggyengülésével mindkét területen a helyi dinasztiák és a nagybirtokos **bojárok** (ukránul: , boyary) vették át az irányítást. A fejedelemség területe magában foglalta a mai Nyugat-Ukrajna nagy részét, Kelet-Lengyelország egyes részeit és Dél-Fehéroroszország határvidékét; a Kárpátok északkeleti lejtői, a Dnyeszter, a Prut és a Nyugati-Bug folyók, valamint a Volhíniai-hátság mind meghatározták a közlekedési és települési viszonyokat.

Roman Msztyiszlavics (ukránul: ) volhíniai fejedelem 1188-tól törekedett Halics megszerzésére. 1199-ben egyesítette a két fejedelemséget, és ezzel a Kijev, Csernyigov, Szmolenszk, Novgorod és Vlagyimir–Szuzdal mellett új, délnyugati hatalmi központot hozott létre. A Halicsi-volhíniai évkönyv Roman uralmát a kunok (kipcsakok, ukránul: , polovci) elleni sikeres háborúkkal és a Kijev feletti befolyás megszerzésével jellemzi. 1203–1204-ben Kijevet is elfoglalta, de nem tette át oda a székhelyét, hanem a nyugatibb központjait erősítette.

Roman 1205-ben a lengyelekkel vívott zawichosti csatában elesett. Halála után a fejedelemség majdnem széthullott: fiai, Danyilo és Vaszilko kiskorúak voltak, a halicsi bojárok pedig idegen jelölteket hívtak a trónra. A 13. század első évtizedeiben a terület a Magyar Királyság, a lengyel fejedelemségek és a helyi bojárcsoportok vetélkedésének színterévé vált. A magyar királyok – köztük II. András – felvették a **halicsi király** címet, és többször katonai expedíciót vezettek a régióba. Ez a beavatkozás nem modern nemzetépítés volt, hanem dinasztikus terjeszkedés: a térség lakossága túlnyomórészt keleti szláv (rusz) nyelvű és ortodox vallású maradt. A halicsi bojárok különösen függetlenek voltak, mert a sóbányákból származó jövedelmeik lehetővé tették saját katonai kíséret fenntartását; a fejedelmi hatalom gyakran kényszerült alkudozásra velük. Danyilo gyermekéveiben anyja, Anna hercegnő kénytelen volt külföldre menekülni, ami jól mutatja a fejedelmi család kiszolgáltatottságát. A fejedelemség belső instabilitása éppen akkor tetőzött, amikor keletről új katonai hatalom jelent meg.

### 23.2.2 A mongol invázió

A Mongol Birodalom alapítója, Dzsingisz kán (Temüdzsin, mongolul: ) 1206-ban egyesítette a mongol törzseket. A birodalom gyorsan terjeszkedett Észak-Kína, Közép-Ázsia, a Kaukázus és a kelet-európai steppe felé. 1223-ban a kun (kipcsak) és a rusz fejedelmek egyesült seregei a Kalka folyónál megsemmisítő vereséget szenvedtek a Dzsebe és Szübőtej vezette felderítő hadseregtől. A krónikák szerint a kunok előbb a rusz fejedelmekhez fordultak segítségért, mondván: „ha ma minket megölnek, holnap titeket is megölnek” – a mondás forráshagyománya bizonytalan, de a veszélyeztetettség érzését jól mutatja. A csatában részt vevő rusz fejedelmek többsége meghalt; a források szerint a foglyokat a mongolok deszkák alatt megfullasztották. Ez a leírás lehet retorikai toposz, de jól jelzi a keleti hadviseléstől való félelmet.

1237–1240 között Batu kán (mongolul: ), Dzsingisz kán unokája vezetett nagy hadjáratot a Rusz ellen. A hadsereg magját a mongol lovasok adták, de jelentős számban csatlakoztak türk (kipcsak, tatár) csapatok is; a korabeli európai források ezért gyakran „tatárnak” nevezték a mongolokat. A modern történetírás a Mongol Birodalom mongol elitjét és a türk elemeket különbözteti meg, de a kortársak számára a „tatár” gyűjtőfogalom volt. 1237 decemberében Rjazany, 1238 elején Vlagyimir és az északkeleti Rusz városai estek el. 1240 decemberében a mongolok ostrommal bevették Kijevet; a város nagy része elpusztult, a lakosság tömeges mészárlást szenvedett. Innen a hadsereg két oszlopban nyomult tovább: egyik része Halics és Volhínia felé, másik része Magyarországra és Lengyelországra. Halics és Volodimir (Volhínia központja, ukránul: , lengyelül: Włodzimierz) 1241 tavaszán került mongol ellenőrzés alá. A városokat kifosztották, a lakosok egy részét megölték vagy elhurcolták. A pontos pusztítási arány nem ismert; a régészeti rétegek számos településen égési nyomokat mutatnak, és egyes városok hosszú időre elvesztették korábbi jelentőségüket.

A mongol hódítás tartós intézményi következményekkel járt. A legyőzött rusz fejedelmek nem szűntek meg, hanem adófizető, katonailag függő uralkodókként működtek tovább a **tatár kánság**, az **Arany Horda** (mongolul: , Altan Ord) fennhatósága alatt. A kánok a fejedelmeket **jarlık** (adománylevél, török–mongol kifejezés) kibocsátásával erősítették meg; ennek fejében adót, katonai segítséget és politikai engedelmességet követeltek. A Halicsi–Volhíniai Fejedelemség is beilleszkedett ebbe a rendszerbe, de a függőség mértéke és formája vitatott; a források

kevés konkrét adatot adnak a baskakok (adószedők) jelenlétéről a délnyugati területeken. A korábbi szovjet és orosz történetírás a „mongol-tatár igát” egyöntetűen romboló, civilizációt visszavető korszakként mutatta be; a modern kutatás ezt árnyalja, hangsúlyozva a fejedelmek és a kánság közötti változó alkukat, a kereskedelmi útvonalak átalakulását és a helyi elitek túlélési stratégiáit.

### 23.2.3 Danyilo uralma: a tatár függés és a nyugati szövetség

Danyilo Romanovics (ukránul: , latinul: Daniel Ruthenorum rex) az 1230-as években fokozatosan szerezte vissza apja örökségét. 1238-ra a volhíniai rész feletti uralmát megszilárdította, de Halicsban a bojárok és a magyar/lengyel beavatkozók továbbra is ellenálltak. 1245-ben a Szan folyó menti Jaroslav (ukránul: , lengyelül: Jarosław) melletti csatában legyőzte a magyarokkal szövetséges bojárokat, és ezzel a fejedelemség egyeduralkodójává vált. Ugyanebben az évben vagy 1246-ban kénytelen volt Batu kán udvarában tisztelegni, és elfogadni a tatár fennhatóságot. A források szerint a kán „igen tisztelettel fogadta”, de Danyilonak el kellett ismernie az adófizetést és a katonai kötelezettséget.

A tatár függés ellensúlyozására Danyilo nyugati kapcsolatokat keresett. Kapcsolatba lépett IV. Ince pápával, aki 1245-ben a lyoni zsinat után követeket – köztük ferences és domonkos szerzeteseket – küldött a keleti egyházakhoz, remélve az egyházi uniót. Danyilo tárgyalásai 1253-ban koronázáshoz vezettek: a pápai legátus – a korabeli feljegyzések szerint Drohiczynban vagy Chełmben – királlyá koronázta, **rex Russiae** (a ruszok királya) címmel. A koronázásnak kettős jelentősége volt. Egyrészt a latin kereszténység szimbolikus elismerését jelezte, másrészt azt a reményt, hogy a pápa keresztes hadjáratot hirdet a tatárok ellen. A remény azonban nem teljesült: a nyugati uralkodók nem küldtek érdemi katonai segítséget, és Danyilo ortodox alattvalói közül sokan idegenkedtek a római egyházhoz való közeledéstől. A koronázás után a pápai unió gyakorlatilag elhalt.

Danyilo uralkodásának másik fontos eleme a város- és erődépítés volt. A mongol pusztítás után újraépíttette a városokat, erődöket emelt a tatár támadások ellen, és támogatta a német (főleg sziléziai és szász) telepesek betelepülését. A hagyomány szerint 1256 körül alapította **Lviv** (ukránul: , lengyelül: Lwów, németül: Lemberg) városát, amelyet fia, Lev (ukránul: ) után neveztek el. A pontos alapítási év vitatott, de a városerőd a 13. század második felében jött létre a Kárpátok és a Fekete-tenger közötti kereskedelmi út mentén. Danyilo székhelyévé a Nyugati-Bug melletti **Chełm** (ukránul: , Kholm) városa lett, amelyet szintén erődítéssel és templomokkal fejlesztett. A városépítés nemcsak katonai célokat szolgált, hanem a tatár adóterhek alóli mentesség reményében népeket is vonzott: a fejedelem a betelepülőknek átmeneti adókedvezményeket adott.

A tatár nyomás azonban 1259–1260-ban újra fokozódott. Burundai mongol hadvezér a lengyelországi hadjárata során a fejedelemséget is katonai támogatásra kényszerítette, és elrendelte a várak lerombolását. A Halicsi-volhíniai évkönyv szerint Danyilo kénytelen volt leromboltatni a chełmi, lvivi és más erődítményeket, ami a fejedelemség katonai önállóságának végét jelezte. Danyilo 1264-ben halt meg. Fia, Lev (uralkodott 1264–1301) és utódai alatt a fejedelemség formálisan fennmaradt, de befolyása a tatár és a szomszédos hatalmak között fokozatosan csökkent.

### 23.2.4 A fejedelemség szerkezete: bojárok, városok, egyház

A Halicsi–Volhíniai Fejedelemség társadalma a keleti szláv rusz világ sajátos változata volt. A legfelső réteget a bojárok (nagybirtokosok) alkották, akik Halicsban különösen erős pozícióval rendelkeztek. A bojárok nemcsak a fejedelem tanácsadói voltak, hanem saját katonai kísérettel bírtak, és gyakran külföldi trónjelölteket támogattak. A 13. század eleji trónharcokban a halicsi

bojárok kulcsszerepet játszottak; több esetben a magyar vagy lengyel uralkodókkal szövetkeztek a fejedelem ellen. Danyilo hatalma megszilárdítása során számos ellenszegülő bojárt száműzött vagy kivégeztetett, de a bojárréteg társadalmi súlya megmaradt. A fejedelemségben a paraszti lakosság túlnyomó része szabad közösségekben élt, de a bojárok birtokain egyre gyakoribbá vált a szolgálónépek (szmerdek, zsarótok) munkáltatása. A jobbágyosodás azonban nem a 13. században, hanem a lengyel és litván uralom alatt gyorsult fel.

A városok a kereskedelem és a kézművesség központjai voltak. A fejedelemség fekvése kedvező volt: a Balti-tenger, a Fekete-tenger és a Kárpát-medence közötti útvonalak kereszteződésében feküdt. A halicsi sóbányák a sókereskedelemben tettek szert jelentős bevételre; a viasz, a prémek, a gabona és a szarvasmarha is fontos exportcikk volt. A 13. század második felében a fejedelmek német és lengyel telepeseket hívtak a városokba, akik a kézművesség és a bányászat technikáit hozták magukkal. A magdeburgi városjog (a német városi önkormányzat modellje) ugyan csak a 14. században terjedt el Lvivben és másutt, de a betelepülők már Danyilo idejétől formálták a városi társadalmat. A pénzverés a fejedelemségben korlátozott volt, és a numizmatikai leletek alapján a helyi érmék mellett külföldi (bizánci, magyar, prágai) pénzek is forgalomban maradtak.

Az ortodox egyház a fejedelemség intézményes keretét adta. Halicsban püspökség működött, amely 1303-ban a konstantinápolyi pátriárka jóváhagyásával **metropólia** rangot kapott – ez a lépés az északkeleti Vlagyimir–Szuzdal és a kijevi központokkal szemben a délnyugati egyház önállóságát erősítette. A kijevi metropolita székhelye a 13. század végén Vlagyimirbe, majd 1325 körül Moszkvába került; ez a váltás hosszú távon az északkeleti területek egyházi súlyát növelte, és a későbbi orosz egyházi központ kialakulásának egyik előfeltétele lett. A fejedelemségben a latin kereszténység csak a német és lengyel telepesek, valamint a Danyilo koronázásával kapcsolatos pápai követek révén jelent meg; a lakosság zöme ortodox maradt.

A tatár uralom alatt a fejedelemség adót fizetett az Arany Hordának. Az adórendszer pontos működéséről kevés forrás maradt fenn; valószínű, hogy a fejedelmek szedték be az adót és továbbították a kánnak, időnként baskakok ellenőrzése mellett. A függőség nem jelentette a terület tartós mongol megszállását: a kánság a steppei központból irányított, és a helyi fejedelmek viszonylag széles belső autonómiát élveztek, amíg az adót és a katonai szolgálatot teljesítették. Ezt a viszonyt a modern történetírás a „függő állam” (subject principality) fogalmával írja le, kerülve a korábbi „iga” kifejezés leegyszerűsítő jelentését.

### 23.2.5 Hanyatlás és a litván–lengyel terjeszkedés

A fejedelemség hanyatlása a 14. század első évtizedeiben gyorsult fel. A Romanovics-dinasztia 1323 körül kihalt; a trón utolsó uralkodóit (Andrij és Lev) a források szerint tatár támadás ölte meg, de a pontos körülmények bizonytalanok. A trónharcokba bekapcsolódott a lengyel királyság és a **Litván Nagyfejedelemség** (litvánul: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė) is.

A litvánok a 13. században a Balti-tenger délkeleti partján szerveződtek állammá. Mindaugas (litvánul: Mindaugas) 1253-ban királyi címet vett fel, bár az ország pogány vallású maradt. A század végén és a 14. században a litván fejedelmek keleti irányba terjeszkedtek: a tatár hódítás által meggyengített rusz fejedelemségek fokozatosan litván fennhatóság alá kerültek. Ennek a terjeszkedésnek az egyik oka az volt, hogy a litván törzsfők a tatár adóztatás alól kivont rusz területekre nyomultak, és a helyi bojárok egy része önként ismerte el a litván fennhatóságot, mert az kevésbé volt terhes, mint a tatár adó. Volhínia a 1340-es években, Gediminas fia, Algirdas (litvánul: Algirdas) uralkodása idején lett a Litván Nagyfejedelemség része.

Halics ellenben a Lengyel Királyság érdekszférájába került. III. Kázmér (Nagy Kázmér, lengyelül: Kazimierz Wielki) 1340-ben, a helyi dinasztia kihalása után katonai expedíciót vezetett Halicsba. Az 1340–1349 közötti években a terület többször gazdát cserélt a lengyel, a litván és a helyi

bojárok között; végül 1349-ben Kázmér elfoglalta Halicsot, és a lengyel királyi címbe beiktatta a „Rusz ura” (latinul: dominus Russiae) titulust. A két hatalom 1366-ban szerződésben rögzítette a felosztást: a Volhíniai területek Litvániához, a Halicsi területek Lengyelországhoz kerültek.

A felosztás nem egyszerű katonai annexió volt, hanem fokozatos integráció. A litván uralom alatt a helyi ortodox elitek megtartották pozícióikat, és a litván nagyfejedelmek átvették a rusz jogi és egyházi intézmények egy részét; az udvari nyelv egy ideig az ókeleti szláv (ruszin) maradt. Lengyelországban a halicsi területek fokozatosan katolikus hierarchiát, lengyel nemesi jogot és német/lengyel városi telepeseket kaptak. A Lvivben 1356 körül bevezetett magdeburgi jog a város német jellegét erősítette. Ez a kettős integráció hosszú távon meghatározta a mai Nyugat-Ukrajna kulturális és politikai fejlődését: a 19. századi nemzeti ébredés éppen azzal a kérdéssel nézett szembe, hogy a keleti szláv lakosság orosz, ukrán vagy ruszin identitását hogyan viszonyítsa a lengyel és a litván uralom örökségéhez. Az egykori fejedelemség határvonala a későbbi lengyel–litván, majd lengyel–ukrán területi vitákban is visszaköszönt, bár ezt a modern határokkal közvetlenül azonosítani anakronizmus lenne.

### 23.2.6 Források és bizonytalanságok

A Halicsi–Volhíniai Fejedelemség történetére a legfontosabb elsődleges forrás a **Halicsi-volhíniai évkönyv** (ukránul: - ). Ez a 13. században keletkezett, de csak későbbi (15. századi) kódexekben maradt fenn; egyes részei hiányosak, és az események kronológiája néhol ellentmondásos. Az évkönyv Danyilo korát különösen részletesen tárgyalja, de a szerző(k) személye ismeretlen, és a szöveg nyilvánvalóan a fejedelmi udvar szempontjait tükrözi. A mongol inváziójáról a Novgorodi első évkönyv és az Ipatyev-kódex ad további adatokat, de ezek a feljegyzések a katonai pusztítást gyakran túlzó retorikával írják le; a „városok elpusztultak, lakosaik kardélre kerültek” típusú formulák nem tekinthetők pontos statisztikai leírásnak.

A nyugati források közül kiemelkednek IV. Ince pápa levelei, amelyek Danyilo koronázását és az egyházi uniós tárgyalásokat dokumentálják. A mongol hadjáratokról perzsa és kínai források, valamint a Mongol Birodalom belső krónikái (A mongolok titkos története, Dzsuvajni világkrónikája) tanúskodnak, de a nyugati hadjáratok részleteit ezek nem a helyi társadalom szempontjából rögzítik. A régészeti feltárások – égési rétegek, tömegsírok, éremleletek – a pusztítás mértékéről és a településhálózat átalakulásáról adnak közvetett bizonyítékot; az ásatások sok településen csak részlegesek, így a lakosságvesztésre vonatkozó becslések igen széles sávban mozognak.

Számos kérdés vitatott. (1) A mongol invázió áldozatainak száma a régióban nem ismert; a korabeli krónikák nem adnak megbízható demográfiai adatokat. (2) A tatár adórendszer működése a délnyugati fejedelemségben forráshiány miatt rekonstruálhatatlan; egyes kutatók szerint a baskakok jelenléte itt jóval kisebb volt, mint az északkeleti részeken. (3) Danyilo koronázásának helyszíne és egyházi következményei vitatottak; a „rex Russiae” cím nem jelentette a fejedelemség teljes latin egyházi alárendelését, és a pápai unió rövid életűnek bizonyult. (4) A litván terjeszkedés jellege: a modern litván történetírás a békés szerződéses integrációt, a lengyel és ukrán narratívák gyakran a katonai hódítást hangsúlyozzák; a valóságban mindkét elem jelen volt. (5) A „tatár iga” kifejezés maga is historiográfiai konstrukció; a kortárs források nem használták, és a modern kutatás a függőségi viszonyok sokféleségét helyezi előtérbe.

### 23.2.7 Rövid összefoglaló

- A Halicsi–Volhíniai Fejedelemség 1199-ben jött létre Roman Msztyiszlavics alatt, a Kijevi Rusz délnyugati utódállamaként.

- A Mongol Birodalom 1237–1240-es hadjárata Kijevet, Halicsot és Volhíniát feldúlta; a fejedelmek az Arany Horda adófizető függő államaivá váltak.
- Danyilo Romanovics 1245 után megszilárdította hatalmát, és nyugati szövetséget keresett; 1253-ban pápai koronát kapott, de a remélt keresztes segítség elmaradt.
- A fejedelemség társadalmát erős bojárréteg, német és lengyel telepesek által fejlődő városok (Lviv, Chełm) és a halicsi ortodox metropólia intézménye jellemezte.
- A tatár nyomás 1259–1260 után fokozódott, Danyilo 1264-es halála után a fejedelemség fokozatosan veszített befolyásából.
- A 14. században a dinasztia kihalása után Volhínia a Litván Nagyfejedelemséghez, Halics a Lengyel Királysághoz került; a felosztás hosszú távon meghatározta a nyugat-ukrán területek politikai kereteit.

### 23.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan viszonyult a Halicsi–Volhíniai Fejedelemség a Kijevi Rusz más utódállamaihoz, és miért volt különösen erős a bojárok szerepe Halicsban?
2. Milyen közvetlen és intézményi következményei voltak a mongol inváziónak a fejedelemségre, és hogyan értelmezi a modern kutatás a „tatár igát”?
3. Miért nem tudott Danyilo nyugati szövetséget szerezni a tatár függés ellen, és milyen helyi ellenállás kísérte a pápai orientációt?
4. Hasonlítsa össze a litván és a lengyel terjeszkedés módszereit a fejedelemség területén; milyen hosszú távú következményei voltak a 14. századi felosztásnak?
5. Mely források alapján rekonstruálható a fejedelemség története, és melyek a legfontosabb bizonytalanságok?

## 23.3 A kozákok felemelkedése

A kozákok felemelkedése a kora újkori Kelet-Európa egyik legösszetettebb társadalom- és hadtörténeti folyamata. A 16. század második felétől a Dnyeper alsó folyása mentén kialakuló katonai-vállalkozói közösségek nem csupán a lengyel–litván állam, az Oszmán Birodalom, a Krími Kánság és a Moszkvai Állam közötti határvidék szereplői voltak, hanem fokozatosan saját politikai intézményeket, vallási-kulturális identitást és a fennálló társadalmi renddel szembeni alternatív hatalmi modellt hoztak létre. A fejezet a kozák közösségek kialakulását, a **zaporizzsjai szics** megszerveződését, a lengyel–litván államon belüli jogi és katonai integráció kísérleteit, valamint az 1648-as Bohdan Hmelnickij vezette felkelés okait és következményeit tárgyalja. A téma közvetlenül kapcsolódik a Galícia–Volhínia és a tatár hódítás alfejezethez, mivel a mongol hódítás utáni hatalmi vákuum és a déli határvidék tartós katonai bizonytalansága teremtette meg azt a földrajzi és társadalmi teret, amelyben a kozákság megszületett. A kozák kérdés megértése elengedhetetlen a későbbi Hetmanátus és a felosztás fejezethez: az 1654-es perejaszlavi szerződésig vezető út, az ukrán—orosz kapcsolat hosszú távú keretei és a bal parti, illetve jobb parti Ukrajna közötti szakadás mind az 1648-as felkelés nyomán bekövetkező hatalmi átrendeződésből fakadt.

### 23.3.1 A kozákság eredete és a vad mezők

A **kozák** (ukránul , oroszul , lengyelül kozak) szó török eredetű, jelentése körülbelül ’szabad, független harcos’ vagy ’határőr’. A kifejezés a 15–16. századi forrásokban a déli sztyeppei határvidék különböző, nem letelepedett életmódú, fegyveres közösségeit jelölte, függetlenül azok etnikai, nyelvi vagy vallási hátterétől. A korabeli krónikák és hivatalos iratok gyakran nem etnikai, hanem társadalmi-foglalkozási kategóriaként használták a szót: kozák lehetett szökött

jobbágy, elszegényedett nemes, lengyel, ukrán, litván, tatár, zsidó vagy bármely más csoport tagja, aki a határvidék fegyveres, önkormányzó életmódjához csatlakozott. A modern nemzeti történetírások – ukrán, lengyel, orosz – később eltérően értelmezték a kozákság etnikai jellegét; a szűkebb értelemben vett **ukrán kozákság** a Dnyeper középső és alsó folyása mentén szerveződött, de ez a meghatározás is a 19. századi nemzetépítés visszavetített kategóriája, a 16–17. századi valóság ennél képlékenyebb volt.

A kozákság kialakulásának földrajzi kerete a **Vad Mezők** (ukránul , lengyelül Dzikie Pola) elnevezésű határterület volt, amely a Dnyeper alsó folyásától a Don és a Donyec vidékéig húzódott. Ez a térség a 13–14. századi mongol hódítás után nem tartozott stabilan egyetlen állam fennhatósága alá sem. A Krími Kánság adóztató és rabszolgaszerző portyái, a lengyel–litván határvédelem hiányosságai, valamint a letelepedett földművelő társadalom vonzó célponttá váló települései olyan állandó bizonytalanságot teremtettek, amelyben a helyi lakosság a mindennapi túlélés érdekében kénytelen volt katonai jellegű, önellátó, erősen mobil közösségekbe szerveződni. A lengyel–litván állam délkeleti határvidékén a 16. század folyamán a jobbágyi terhek elől menekülő parasztok, a szolgálati nemesség tagjai, valamint a városi szegénység egy része is a sztyeppére vándorolt, ahol a letelepedett társadalmi hierarchiától távol próbált megélhetést találni.

A kozák közösségek kialakulásáról a legkorábbi írásos említések a 15. század végéről, a 16. század elejéről származnak. A lengyel királyi kancellária iratai, a litván nagyfejedelmi udvar levelezése és a krími kánsággal folytatott diplomáciai tárgyalások jegyzőkönyvei egyaránt utalnak a határvidéken tevékenykedő, fegyveres, hajózó közösségekre. 1492-ben egy krími panasz említ kijevi és cserkaszi kozákokat, akik egy török hajót támadtak meg a Dnyeperen. Ez a forrás a kozákság korai tengeri és folyami hadviselésének egyik első írásos bizonyítéka. A rendszeres kozák tevékenység azonban csak az 1550-es évektől vált a lengyel–litván állam belpolitikájának és diplomáciai kapcsolatainak visszatérő elemévé. A kozákok ekkor már nem csupán elszigetelt portyázó csoportokként, hanem a Dnyeper alsó szakaszán, a zuhatagokon túl (ukránul , azaz 'a zuhatagok mögött') létrehozott **Zaporizzsjai Szics** (ukránul ) körül szerveződő közösségként tűntek fel.

### 23.3.2 A Szics és a kozák intézmények

A **zaporizzsjai szics** kifejezés egyszerre jelentett katonai tábort, erődített települést és politikai intézményt. A szó maga a 'kivágott, irtott erdőrész' jelentésű szláv tőből ered, utalva a folyami szigeteken és a sztyeppei erdős-ligetes területeken kialakított, fából és földsáncokból emelt erődítések jellegére. Az első szics állandóbb jellegű központja a Dnyeper egyik szigetén, **Hortycja** szigetén jött létre az 1550-es években. A helyválasztás katonai szempontból rendkívül előnyös volt: a zuhatagok megnehezítették a nagyobb hajóhadak közlekedését, a szigeten pedig a környező mocsarak és folyóágak biztosítottak védelmet. A Hortyciján létrehozott erődítést a hagyomány **Dmitro Visneveckij** (lengyelül Dymitr Wiśniowiecki), egy volhíniai mágnás személyéhez köti, aki 1556–1557 körül kozák csapatok élén hadjáratokat vezetett a Krími Kánság ellen. Visneveckij alakját az ukrán történelmi emlékezet a kozák hősiesség egyik első szimbólumaként tartja számon, ám a róla szóló források töredékesek, és életrajza a későbbi legendaképzés elemeivel keveredik.

A Szics belső szervezete a korabeli európai államokétól eltérő, katonai demokrácia jellegű modell volt. A közösség teljes jogú tagjai, a **kozák testvérek** részt vehettek a legfőbb döntéshozó testület, a **közgyűlés** (ukránul , azaz *rada*) ülésein, ahol nyílt szavazással, kiáltással vagy fegyveres demonstrációval választották meg a katonai vezetőt, a **hetmant** (ukránul , lengyelül hetman), valamint a többi tisztségviselőt: az írnokot, a bírót, a zászlótartót és a tüzérségi parancsnokot. A döntéshozatal módja nem felelt meg a modern demokratikus választásoknak: a gyűlések gyakran kaotikusak voltak, a kisebbségi véleményeket erőszakkal is elhallgattathatták, a hetmanok hivatali

ideje pedig bizonytalan, gyakran puccsszerű leváltásokkal tarkított volt. Mégis, a Szics intézményi modellje gyökeresen eltért a környező monarchikus és nemesi társadalmak gyakorlatától, ezért a kortárs megfigyelők – lengyel nemesek, francia és olasz utazók, török diplomaták – egyszerre csodálták és elítélték.

A kozák közösség gazdasági alapját a folyami kereskedelem, a halászat, a vadászat, a sókereskedelem, valamint a hadizsákmány és az abból származó javak képezték. A Dnyeper a korabeli Kelet-Európa egyik legfontosabb kereskedelmi útvonala volt: a folyón szállították északról délre a fát, a szőrmét, a gabonát és a mézet, délről északra pedig a sót, a bort és a keleti árukat. A zuhatagok környéki átrakodás és hajózás különleges szakértelmet igényelt, amelyet a helyi kozák közösségek monopolizáltak. A török és krími hajók elleni támadások – az úgynevezett **csajka** (ukránul ) típusú, gyors, alacsony merülésű hajókkal – nem csupán zsákmányszerzésből, hanem a déli kereskedelem ellenőrzéséért folytatott küzdelemből is fakadtak. A kozák tengeri portyák rendszeresen elérték az oszmán partvidéket, Sinope, Trabzon és akár Isztambul környékét is, ami a lengyel–litván állam és az Oszmán Birodalom közötti diplomáciai feszültség állandó forrásává tette a kozák kérdést.

### 23.3.3 A regisztrált kozákság és a lengyel–litván állam

A lengyel–litván állam vezetői számára a zaporizzsjai kozákság kettős problémát jelentett. Egyrészt a kozákok hatékony védelmi erőt képviseltek a krími tatár portyákkal szemben; másrészt viszont a kozákok önálló külpolitikája – a török és tatár területekre mért csapások – folyamatosan fenyegette a Portával fennálló, amúgy is törékeny békét. A megoldásként kínálkozó **regisztrált kozákság** intézménye azt célozta, hogy a kozákok egy korlátozott létszámú, zsoldot kapó, a királyi hatalomnak alárendelt csoportját bevonják a hivatalos állami haderőbe, a többieket pedig jobbágysorba kényszerítsék vagy kitelepítsék. Az első regisztrált kozák egységeket 1572-ben, Zsigmond Ágost lengyel király és litván nagyfejedelem idején hozták létre, mintegy 300 fővel. A regiszterbe – azaz a fizetett kozákok névjegyzékébe – való felvétel komoly kiváltságot jelentett: adómentességet, saját bíráskodást és földhasználati jogot biztosított. A regisztrált kozákok a lengyel király hadseregének kötelékében harcoltak, parancsnokuk a király által kinevezett **kozák sztaroszt**, később a hetman volt. A regisztrált és a regiszteren kívüli kozákok közötti különbségtétel azonban a valóságban elmosódott: a regiszterbe kerülő kozákok egy része továbbra is részt vett a szabad portyákban, míg a regiszterből kiszorultak gyakran a Zaporizzsjai Szicsbe vagy a határ menti szloboda-településekre menekültek.

A 16. század végén és a 17. század elején a kozák kérdés a lengyel–litván állam belső politikai életének egyik legfontosabb törésvonalává vált. A kozákok részt vettek a livóniai háborúban, a moldvai hadjáratokban és a Moszkvai Állam elleni intervencióban is. Ugyanakkor a lengyel nemesség jelentős része ellene volt a regisztrált kozákok létszámának emelésének, mert attól tartott, hogy a kozák kiváltságok tovább erodálják a jobbágytartó nemesi rend társadalmi monopóliumát, és katonai konkurenciát jelentenek a nemesi felkeléssel szemben. A kozák követelések – a regiszter bővítése, a fizetés rendszeres biztosítása, a kozák bíráskodás kiterjesztése, a vallási jogok tiszteletben tartása – rendre a lengyel–litván országgyűlés, a **szejm** elé kerültek, de a testület ritkán és részlegesen teljesítette azokat. A feszültség több kozák felkeléshez vezetett már az 1590-es években, majd 1625-ben, 1630-ban, 1637–38-ban is. Az 1638-as felkelés leverése után a lengyel hatóságok drasztikusan korlátozták a kozák önkormányzatot: a regisztrált kozákok létszámát 6 000 főre csökkentették, a hetmani tisztséget királyi biztosokkal váltották fel, a kozák bíráskodást pedig a lengyel nemesi törvénykezés alá rendelték. A kortársak által **arany béke** néven emlegetett, 1638-tól 1648-ig tartó időszak a lengyel nemesi szempontból a kozák autonómia felszámolásának sikeres korszakaként tűnt fel, a valóságban azonban a kozák társadalom alacsony intenzitású forrongását és a sérelmek felhalmozódását hozta.

### 23.3.4 A Hmelnickij-felkelés: okok és kitörés

A **Hmelnickij-felkelés** (ukránul , lengyelül powstanie Chmielnickiego) kitörésének okai összetettek, és nem vezethetők vissza kizárólag egyetlen személyes sérelemre. Az 1638-as intézkedések nyomán a kozák társadalom politikai, jogi és gazdasági mozgástere drasztikusan beszűkült. A regisztrált kozákok kiváltságos helyzete a földbirtokos nemesség és a városi patrícius réteg rovására erősítette a társadalmi feszültségeket, míg a regiszteren kívüli kozákok jobbágyosítása a határvidéki szabad parasztság létfeltételeit fenyegette. A feszültséget súlyosbította a vallási megosztottság: az 1596-os **breszti unió** létrehozta a pápai fennhatóságot elfogadó, de a keleti liturgiát megtartó **görögkatolikus** (más néven uniátus) egyházat, a lengyel–litván állam ortodox lakosságának jelentős része azonban az uniót az ortodox identitás és a ruszin (ukrán–fehérorosz) kulturális hagyomány elleni támadásként élte meg. Az ortodox egyházi hierarchia visszaszorítása, a nagyvárosi ortodox iskolák megszüntetése, a kolostorok és egyházi birtokok katolikus vagy uniátus kézre adása a kozák társadalom vezető rétegeiben is vallási-világnézeti ellenállást szított.

A geopolitikai környezet is kedvezett a kozákok mozgósításának. A 17. század közepén a Lengyel–Litván Köztársaság déli és keleti határai mentén folyamatos volt a krími tatár portyák veszélye, a Moszkvai Állam pedig a szmolenszki vereségek után lassan kiheverte a 17. század eleji zűrzavart, és érdeklődve figyelte a lengyel–litván állam keleti tartományainak viszonyait. A Krími Kánság – a saját szempontjából – hajlandó volt időszakos katonai szövetségre lépni a kozákokkal, ha az a lengyel–litván állam gyengítését és az adófizetési kötelezettségektől való szabadulást ígérte. Az 1648-as helyzet tehát olyan hatalmi vákuumot és társadalmi-vallási feszültséget kombinált, amely egyetlen személyes ügyből rövid idő alatt általános felkeléssé válhatott.

**Bohdan Hmelnickij** (ukránul , lengyelül Bohdan Chmielnicki) személyes sérelme pontosan ebbe a robbanásveszélyes kontextusba illeszkedett. Hmelnickij 1595 körül született a jobb parti Ukrajnában, egy köznemesi családban. Tanulmányait valószínűleg a kijevi ortodox iskolában kezdte, majd a lwówi jezsuita kollégiumban folytatta; katonai pályáját a lengyel–litván hadseregben kezdte, részt vett a cecorai csatában (1620) és a chocimi háborúban (1621), ahol apja is elesett. Hmelnickij 1638 körül a csihirini kozák ezred írnoka, majd századosa lett, és egy közepes méretű birtokot örökölt **Szubbotiv** faluban. 1646–47-ben a csihirini sztaroszt, **Daniel Czapliński** – aki a lengyel nemesi hivatali elit képviselője volt – vitatta Hmelnickij birtokjogát, elfoglalta Szubbotivot, és a források szerint Hmelnickij élettársát vagy második feleségét is elűzte. Hmelnickij a királyi udvarban keresett jogorvoslatot, de nem kapott elégtételt; a lengyel helyi hatóságok 1647-ben börtönbe is vetették, ahonnan kiszabadulva a Zaporizzsjai Szicsbe menekült, ahol a kozák közösség hamarosan hetmanná választotta. Ez a személyes sérelem a korabeli politikában széles körben ismertté vált, és a kozákok között a lengyel nemesi jogrend igazságtalanságának szimbólumává lett. A történeti irodalomban vitatott, hogy Hmelnickij már kezdetben a lengyel–litván rend elleni általános felkelésre törekedett-e, vagy csupán a birtokvitát kívánta rendezni; az 1647 végén a kozákok és a krími tatárok között megkezdett tárgyalások mindenesetre azt mutatják, hogy a hetman már ekkor katonai szövetségeseket keresett.

### 23.3.5 A felkelés lefolyása és a kozák hadsereg

Hmelnickij 1648 tavaszán a Krími Kánsággal kötött szövetséget, amely III. Iszlám Giráj kán személyében a tatár lovasságot bocsátotta a kozákok rendelkezésére. A szövetség taktikai jellegű volt, és hosszú távon megbízhatatlan: a kán elsődleges célja a lengyel–litván állam gyengítése és a hadizsákmány, valamint a kozákok folyamatos ellenőrzés alatt tartása volt. A kozák–tatár sereg 1648 tavaszán a Dnyeper mentén észak felé indult, és 1648. május 16-án a **Zsovti Vodi** melletti csatában megsemmisítette az ellenük küldött lengyel elitcsapatokat. Két héttel később, 1648. május 26-án a **Korszuny-i csatában** a kozák–tatár erők újabb jelentős győzelmet arattak:

a lengyel főseregkörülzárva megadta magát, a két lengyel vezért, Mikolaj Potockit és Marcin Kalinowskit fogságba vetették. A hírek hatására a jobb parti és bal parti Ukrajnában, valamint a délkeleti lengyel vajdaságokban parasztfelkelések robbantak ki. A felkelés gyorsan túllépett a kozák követelések keretein: a fellázadt parasztok, városi szegények és a kozákok közösen támadták a nemesi kúriákat, katolikus és uniátus templomokat, zsidó közösségeket és a földesúri magtárakat. A 1648-as erőszakhullám – amelyet a zsidó történeti hagyomány **gezerot tah ve-tat** (gizeyróh tah vötat, azaz 'a [héber év] 408–409-es csapások') néven őrzött meg – a zsidó közösségek elleni pogromok sorozatát is magával hozta, amelyekben több ezer ember halt meg Nemiriv, Tulcsin, Polonne és más településeken. A források a gyilkosságokat és kényszerített átkereszteléseket tárgyilagos leírásban rögzítik, de a halottak számára vonatkozó becslések rendkívül bizonytalanok, a kortárs krónikák túlzó, a modern becslések széles sávban mozgó adatokkal dolgoznak.

A katonai győzelmeket követően Hmelnickij a kozák államiság intézményesítésére törekedett. A felkelés vezetői a **Hetmanátus** (ukránul , azaz Hetmánscsina) elnevezéssel illetett területi-politikai egységet hoztak létre, amely a Dnyeper középső és bal parti vidékére, az úgynevezett kozák Ukrajnára terjedt ki. A katonai közigazgatás alapja a **ezredrendszer** volt: a hadsereg ezredei egyben területi-polgári közigazgatási egységekként is működtek, élükön az ezredesekkel, akik katonai, bírói és adóbeszedési jogkörökkel rendelkeztek. A Hetmanátus fővárosa **Csihirin** lett, Hmelnickij székhelye. A kozák vezetés diplomáciai nyitásban is gondolkodott: tárgyalt a Moszkvai Állammal, az Oszmán Birodalommal, a Krími Kánsággal, a moldvai és havasalföldi vajdákkal, valamint a svéd udvarral is. A külpolitikai mozgástér szűk volt, és a szövetségeskeresésben a vallási-kulturális kapcsolat mellett a katonai nyomásgyakorlás és a zsákmány reménye játszotta a fő szerepet.

A felkelés katonai folyamata 1648 és 1654 között rendkívül változó intenzitással zajlott. A kezdeti kozák sikereket 1648 őszén a lengyel–litván hadsereg újjászervezése követte. 1649-ben a **zborivi csatában** a két fél döntőnek szánt összecsapást vívott, amely a kozák–tatár sereg részleges sikerét hozta, de a tatár kán visszavonulása miatt Hmelnickij kénytelen volt tárgyalásos megoldást elfogadni. Az 1649. augusztusi **zborivi egyezmény** a regisztrált kozákok létszámát 40 000 főre emelte, elismerte a kozák autonomiát a kijevi, braclavi és csernyihivi vajdaságokban, valamint ígéretet tett az ortodox egyház jogainak bővítésére. Az egyezmény azonban egyik félnek sem adott tartós megoldást: a lengyel nemesség az engedményeket túlzottnak, a kozák vezetés a hatalma határait elégtelennek tartotta. 1651-ben a **beresztecskói csatában** a lengyel hadsereg döntő vereséget mért a kozák–tatár erőkre; a tatár sereg elhagyta a harcteret, és Hmelnickij is fogságba került rövid időre. A csata után a kozák pozíciók meggyengültek, és a belarusz, valamint a jobb parti területeken a lengyel hadsereg és a helyi nemesség megtorlásai tovább növelték a civil lakosság szenvedését. Az 1651-es **bila cserkvai egyezmény** már kevesebb engedményt tartalmazott, a regisztrált kozákok létszámát 20 000 főre csökkentette, és szűkebb területre korlátozta a kozák autonómiát.

A beresztecskói vereség és a korlátozott jogokat biztosító egyezmények után Hmelnickij számára a Moszkvai Állam felé való fordulás vált a leginkább járható úttá. A tárgyalások már 1648 óta folytak, de a moszkvai udvar sokáig óvatosan viselkedett: a Romanov-dinasztia második cárja, **Alekszej Mihajlovics** csak akkor volt hajlandó a lengyel–litván állammal való szembenállásra, ha a kozákok hajlandók elismerni a cári fennhatóságot. 1654 januárjában a **perejaszlavi tanácskozáson** a kozák küldöttség hűségesküt tett a cárnak, cserébe pedig a moszkvai fél katonai támogatást és hivatalos szövetséget ígért. A perejaszlavi szerződés pontos tartalma a történettudomány egyik legvitatottabb kérdése: a dokumentum eredeti példánya nem maradt fenn, a fennmaradt másolatok és a későbbi átiratok eltérően fogalmazzák meg a kozák autonómia, a hetmanválasztás jogát, a kozák külpolitikai mozgásteret és az adórendszer kérdéseit. A 19. századi orosz birodalmi történetírás a perejaszlavi eseményeket az orosz–ukrán egység ősi kinyilvánításaként értelmezte; az ukrán nemzeti történetírás ezzel szemben a kényszerű kompromisszumot és az autonómia fokozatos felszámolásának kezdetét hangsúlyozza. A korszerű

történettudomány konszenzusa szerint a perejaszlavi egyezmény sem nem volt egyértelmű alávetés, sem nem jelentette a kozák államiság azonnali végét, de hosszú távon a moszkvai befolyás növekedését és a Hetmanátus mozgásterének fokozatos szűkülését indította el.

### 23.3.6 A felkelés következményei és a forráshasználat

Az 1648–1654 közötti kozák felkelés és a nyomában járó háborúk alapvetően alakították át Kelet-Európa hatalmi szerkezetét. A Lengyel–Litván Köztársaság, amely a 16. század végén és a 17. század elején regionális nagyhatalom volt, a kozák felkelés, a svéd háborúk (az 1655–1660 közötti **özönvíz**), valamint a moszkvai és török támadások hatására hosszú hanyatlásnak indult. A felkelés társadalmi hatásai is mélyrehatóak voltak: a jobb parti és bal parti ukrán területek egy részén a földbirtokos nemesség hatalma meggyengült, a paraszti közösségek a kozák önkormányzás bizonyos elemeit vettek át, a városokban pedig a görögkeleti egyház hívei visszanyertek olyan jogokat, amelyeket korábban elvesztettek. Ugyanakkor a felkelés és a háború pusztítása hatalmas emberi szenvedést okozott: a harcok, az éhínség, a járványok és az erőszakhullámok a jobb parti Ukrajna és Kelet-Lengyelország városainak és falvainak jelentős részét elnéptelenítették. A korabeli beszámolók a lakosság tömeges elvándorlását rögzítik: a túlélők egy része a Hetmanátus területére, más részük a szloboda-ukrajnai településekre, megint mások a Krímbe, Moldvába vagy a Lengyel–Litván Köztársaság belső vidékeire menekült.

A kozák felkelés értelmezése a kortárs és a későbbi történetírásban egyaránt vitatott. A lengyel nemesi források a felkelést lázadásként, a kozákokat barbár és hűtlen alattvalókként ábrázolták, a zsidó krónikák a vallási üldöztetést és a közösségek tragédiáját hangsúlyozták, az ortodox egyházi iratok és a kozák krónikák pedig a lengyel igazságtalanság elleni harcot és az ortodox hit védelmét emelték ki. Az ukrán nemzeti romantika a 19. század folyamán Hmelnickijt nemzeti hőssé formálta, a 20. századi szovjet történetírás a felkelést az osztályharc és a feudális elnyomás elleni felkelésként értelmezte, míg a posztszovjet ukrán történetírás az ukrán államiság egyik előzményeként tekint rá. A modern történettudomány ezeket az értelmezéseket nem zárja ki egymást kizáróan: a Hmelnickij-felkelés egyszerre volt társadalmi protest, vallási-kulturális mozgalom, paraszti felkelés és hatalmi átrendeződés a kelet-európai határvidéken. A történész feladata nem az egyik narratíva győzelmének kimondása, hanem a különböző források és értelmezési keretek módszeres vizsgálata.

### 23.3.7 Források és bizonytalanságok

A kozákság korai történetére vonatkozó források rendkívül egyenetlenek. A legfontosabb elsődleges források közé tartoznak a lengyel királyi kancellária iratai, a litván nagyfejedelmi udvar levelezése, a szejm határozatai, a krími kánsággal folytatott diplomáciai tárgyalások dokumentumai, valamint a katolikus, ortodox és uniátus egyházi iratok. A kozák belső igazgatási dokumentumok – a hetmanok levelei, a szics belső szabályzatai, a kozák tanácsok határozatai – az 1648 előtti időszakból alig maradtak fenn, mivel a kozák közösségek nem vezettek rendszeres írásbeli ügyvitelt, és a későbbi háborúk során a levéltárak nagy része megsemmisült. A Hmelnickij-felkelés eseményeiről a legfontosabb elbeszélő források a kortárs kozák krónikák, különösen a **Szamovidec-krónika** (ukránul ), valamint a későbbi, 18. századi kozák krónikaírók, **Hrihorij Hrabjanka** és **Szamijlo Velicsko** munkái. E krónikák azonban jóval az események után, a kozák elitek politikai érdekeit tükrözve készültek, ezért adataikat más forrásokkal kell összevetni. A lengyel oldalról a korabeli naplók, emlékiratok, a nemesi országgyűlések jegyzőkönyvei és a hadi jelentések adnak részletes képet, de ezek a kozákokat gyakran ellenségként, túlzottan negatívan mutatják be. A zsidó krónikák – elsősorban **Nathan ben Mózes Hannover** *Jawen mecula* (’A mélység mocsara’, 1653) című héber nyelvű munkája – a zsidó közösségek

elleni erőszak legrészletesebb kortárs leírását adják, de az áldozatszámokra vonatkozó adatai túlzóak, és a mű vallási-megemlékezési céllal íródott.

Az 1648-as és 1649-es csaták, a felkelés katonai eseményeinek részletei számos ponton bizonytalanok. A hadseregek létszámára, a veszteségekre és az áldozatokra vonatkozó becslések a forrásokban 20–30 százalékos vagy még nagyobb eltérésekkel szerepelnek. A zborivi egyezmény, a perejaszlavi szerződés és a többi korszakos diplomáciai megállapodás szövege gyakran csak későbbi másolatokban vagy részleges átiratokban maradt fenn, ezért azok pontos tartalma vita tárgya. A kozák etnikai összetételéről, a felkelés nemzeti jellegéről és a kozák államiság korai intézményeiről a történettudományban nincs konszenzus. Külön vitatott a perejaszlavi tanácskozás értelmezése: az ukrán és az orosz történetírás hagyományos szembenállása mellett a modern kutatás a dokumentumok hiányos volta miatt óvatos, rétegzett értelmezést javasol. A Hmelnickij-felkelés emlékezetpolitikai használata ma is élő: az ukrán állami ünnepek, tankönyvek és emlékművek a kozák harcot az ukrán függetlenségi hagyomány részeként ábrázolják, miközben a lengyel, zsidó és orosz emlékezet eltérő, olykor egymással konfliktusban álló képeket őriz.

### 23.3.8 Rövid összefoglaló

- A kozákság a 15–16. századi déli határvidéken, a **Vad Mezők** néven ismert zónában alakult ki, a mongol hódítás utáni hatalmi vákuum és a krími tatár portyák elleni önvédelem következményeként.
- A **zaporizzsjai szics** a Dnyeper zuhatagjain túli katonai központként jött létre az 1550-es években, és saját, katonai demokrácia jellegű intézményeket alakított ki: a közgyűlés választotta a hetmant és a tisztségviselőket.
- A lengyel–litván állam a kozákok egy részét **regisztrált kozákként** próbálta hivatalos haderővé szervezni, de a regiszter korlátozása, a fizetési hátralékok és a kozák autonómia visszaszorítása állandó feszültséget eredményezett.
- Az 1648-ban **Bohdan Hmelnickij** vezetésével kitört felkelés személyes sérelemből indult, de társadalmi, vallási és nemzetiségi sérelmek széles hullámává vált; a kozákok a krími tatár kánsággal szövetkeztek, és kezdetben jelentős katonai győzelmeket arattak.
- A felkelés nyomán létrejött a **Hetmanátus**, a kozák területi autonómia intézménye, amely ezredrendszerű közigazgatással és Csihirin központtal működött.
- A **perejaszlavi tanácskozáson** (1654) Hmelnickij hűségesküt tett a moszkvai cárnak, ami hosszú távon a moszkvai befolyás növekedését és a kozák autonómia fokozatos szűkülését hozta.

### 23.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen földrajzi, társadalmi és hatalmi tényezők magyarázzák a kozákság kialakulását a Dnyeper alsó folyása mentén?
2. Hasonlítsa össze a zaporizzsjai szics belső intézményeit a korabeli lengyel–litván nemesi és királyi intézményekkel! Milyen korlátai voltak a kozák „demokráciának”?
3. Miért volt kudarcra ítélve a regisztrált kozákok intézménye a lengyel–litván állam keretei között? Milyen érdekek ütköztek?
4. Mutassa be, hogyan kapcsolódott össze a Hmelnickij-felkelésben a személyes sérelem, a társadalmi elégedetlenség és a vallási-kulturális sérelem! Melyik tényezőnek mekkora súlyt tulajdonít a szakirodalom?
5. Miért vitatott a perejaszlavi szerződés (1654) tartalma és értelmezése? Milyen eltérő emlékezetpolitikai keretekben jelenik meg az ukrán és az orosz történelemben?

## 23.4 A Hetmanátus és a felosztás

A perejaszlavi egyezményt hosszú ideig a „két szláv testvérnép” egyesítésének, illetve az orosz befolyás alá került kozák autonómia kezdetének egyaránt tekintették. Az alfejezet azt vizsgálja, hogyan vált a Bohdan Hmelnickij vezette kozák felkelésből létrejött **Hetmanátus** (Hetman ) a Lengyel–Litván Köztársaság és az Orosz Cárság közötti vetélkedés ütközőzónájává, majd hogyan szilárdult meg a Dnyeper menti felosztás, amely a 17. század végétől a 18. század elejéig a balparti Hetmanátus fokozatos moszkvai beolvasztásához vezetett. A folyamat megértéséhez fel kell idézni a kozákok felemelkedését A kozákok felemelkedése, mert a perejaszlavi fordulat éppen a kozák haderő stratégiai helyzetéből és a lengyel–litván állam belső válságából következett.

### 23.4.1 A perejaszlavi fordulat (1654) és a moszkvai kapcsolat

Az 1648-ban kitört Hmelnickij-felkelés kezdeti katonai sikerei ellenére a kozák haderő 1653-ra stratégiailag kimerült. A lengyel–litván hadsereg ellentámadása, a krími kánság megbízhatatlan szövetsége és a belső társadalmi feszültségek arra kényszerítették a hetmant, hogy külső védnökséget keressen. A választás kezdetben nem volt egyértelmű: tárgyalások folytak az oszmán fennhatóságról, az erdélyi fejedelemmel való együttműködésről és a moszkvai cárral való kapcsolatfelvételről is. A döntő tényező az ortodox vallási közösség és a cári hatalom katonai potenciálja volt: a **moszkvai állam** (Moskovszkoje carstvo) már régóta igyekezett kiterjeszteni befolyását a Dnyeper bal partjára, ahol a lakosság többsége ortodox szláv ajkú volt, és a lengyel–litván állam katolikus–uniós egyházpolitikáját egyre inkább idegen uralomként élte meg.

Az 1654. január 8-án (a julián naptár szerint, a Gergely-naptár szerint január 18-án) tartott **perejaszlavi gyűlés** (Perejaszlavszka rada) keretében a kozák sztarsina, a regiszterezett kozákok egy része és a helyi lakosság képviselői hűségesküt tettek Alekszej Mihajlovics cárnak. Az eseményt a szakirodalom gyakran „perejaszlavi szerződésnek” vagy „egyezménynek” nevezi, ám a megnevezés félrevezető: a találkozó jegyzőkönyve és az eredeti okmány nem maradt fenn, a későbbi másolatok pedig jelentősen eltérnek egymástól. A kozákok értelmezése szerint a cár védnökséget ígért a kozák haderő, a hetmani intézmény és az ortodox egyház számára, megtartva a belső önkormányzati jogokat; a moszkvai udvari értelmezés szerint viszont a kozák terület a cári birodalom részévé vált, és a hetman alárendeltje lett a cárnak. Ez az értelmezési különbség a következő évtizedek politikai küzdelmeinek egyik alapja lett.

A perejaszlavi fordulat következményeként a cári sereg hadba lépett a Lengyel–Litván Köztársaság ellen, és ezzel a kozák–lengyel konfliktus regionális háborúvá szélesedett. A moszkvai beavatkozás egyúttal a kozák elitek belső megosztottságát is felszínre hozta: Hmelnickij számos támogatója a cári védelemben a túlélés zálogát látta, míg mások a cár növekvő hatalmi igényeitől tartottak, és a lengyel–litván állammal való kiegyezést vagy a török orientációt részesítették volna előnyben. A 17. század közepén a modern nemzeti tudat még nem létezett; a politikai lojalitás sokkal inkább a vallási hovatartozáson, a lokális autonómián és a katonai hatalmi viszonyokon alapult.

### 23.4.2 A lengyel–orosz háború és az Andruszovói felosztás (1654–1667)

Az 1654-ben kirobbant **lengyel–orosz háború** (1654–1667) a térség addigi legnagyobb katonai konfliktusa volt. A cári csapatok kezdetben elfoglalták Szmolenszket, majd benyomultak a Litván Nagyfejedelemség területére, míg a kozák haderő a Dnyeper jobb partján próbálta megszilárdítani a Hetmanátus ellenőrzését. A háború azonban hamarosan többfrontos konfliktussá vált: 1655-ben Svédország megtámadta a Lengyel–Litván Köztársaságot, és az úgynevezett „özönvíz” (potop) során a svéd haderő Varsót és Krakkót is elfoglalta. A lengyel–litván állam belső válsága lehetőséget adott a cári és a kozák erőknek, de a svéd előrenyomulás a moszkvai udvart is

aggodalommal töltötte el, mert a Baltikum és a lengyel területek svéd ellenőrzése a cári hatalom érdekeit is fenyegette.

A háború menete során a kozák haderő belső egysége tovább bomlott. Hmelnickij 1657-ben bekövetkezett halála után a hetmani tisztséget rövid egymásutánban több kozák vezető töltötte be, és a frakciók közötti harc elmélyült. A cári udvar a választásokba beavatkozva próbálta ellenőrizni a Hetmanátust, ami a kozák elitek egy részének elégedetlenségét váltotta ki. Több hetman, köztük Ivan Vihovszkij, a lengyel–litván állammal való kiegyezést kísérelte meg, ami 1658-ban a **hadjácsáti unió** (ugoda hadiacka) tervezetéhez vezetett. A megállapodás a rutén vajdaságoknak a Lengyel–Litván Köztársaságon belüli autonómiát ígért volna, ám a kozák társadalom alsóbb rétegei és a cári csapatok jelenléte miatt a terv nem valósult meg. A hadjácsáti unió bukása megmutatta, hogy a Hetmanátus egyik nagyhatalommal sem tudott stabil szövetséget kialakítani.

A háború lezárását az 1667. január 30-án megkötött **Andruszovói fegyverszünet** (Andruszovszke peremirja) hozta el. A cári és a lengyel–litván fél a Dnyeper mentén osztotta fel a kozák területet: a balparti Ukrajna Kijevvel, Csernyihivvel és a környező régiókkal a cár fennhatósága alá került, míg a jobbparti terület – Kijev kivételével, amelyet ideiglenesen, majd 1686-ban véglegesen a cárnak ítéltek – a Lengyel–Litván Köztársaság része maradt. A **jobbparti** (Pravoberezsna) és a **balparti** (Livoberezsna) Ukrajna kifejezések ettől kezdve a politikai és katonai elkülönülés leírására szolgáltak. A fegyverszünet a Dnyeper mentén húzódó határvonalat nemzetközi jogilag is rögzítette, és hosszú távon meghatározta a régió hatalmi szerkezetét.

A felosztás azonban nem csak területi kérdés volt. A Dnyeper átkelőhelyei, a folyami kereskedelem és a sztyeppei határvidék ellenőrzése stratégiai jelentőséggel bírt. A **Zaporizzsjai Szics** (Zaporozka Szics), a Dnyeper alsó folyásánál élő kozák közösség, formálisan mindkét hatalomtól függetlennek tekintette magát, ám a gyakorlatban hol a cári, hol a lengyel, hol a török orientációjú politika eszközévé vált. A Szics sajátos katonai demokráciája, a beavatottak közössége és a nőket kizáró életmódja a korszakban egyedülálló társadalmi modellt képviselt, amelynek hagyománya a későbbi ukrán történeti emlékezet fontos eleme lett.

### 23.4.3 A Hetmanátus belső szerkezete és a kozák társadalom

A Hetmanátus belső rendje a katonai vezetés, a kozák szabadközösségek és a paraszti tömegek közötti feszültségre épült. A hetman elvileg választott tisztség volt, a gyakorlatban azonban a választásokat gyakran a cári udvar katonai jelenléte, a lengyel diplomácia vagy a kozák elit belső alkui határozták meg. A **kozák regiszter** (reestr), azaz a katonai szolgálatra feljogosított és fizetést kapó kozákok névjegyzéke, az 1654 utáni években 20 000 és 40 000 fő között mozgott, de a szám folyamatosan vita tárgya volt, mert a regiszterbe való bekerülés jelentette a szabad kozák státusz egyik fő kritériumát.

A regiszterezett kozákok alatt elhelyezkedő **parasztság** (poszpolithi) terhei a 17. század második felében fokozatosan növekedtek. A háborúk során a paraszti gazdaságok gyakran elpusztultak, a kozák elitek pedig – különösen a balparti területeken – egyre nagyobb földbirtokokra tettek szert. A kozák **sztarsina** (staršina), azaz a tisztségviselői és birtokos elit, fokozatosan a cári nemesi rendbe igyekezett beépülni, miközben a szabad kozák közösségek hagyományos egyenlőségeszménye háttérbe szorult. Ez a folyamat a 18. század elejére a parasztság jobbágyiasodásának irányába mutatott, bár a klasszikus jobbágyság intézménye a balparti területeken csak később, a cári rendeletek nyomán merevedett meg.

A városok helyzete kettős volt: a magdeburgi joggal rendelkező települések, mint Kijev, Csernyihiv, Poltava vagy Nizsin, önkormányzattal és kereskedői privilégiumokkal bírtak, ám a kozák katonai közigazgatás gyakran átfedte a városi joghatóságot. A **zsidó közösségek** a 17. század

közepén a Dnyeper jobb partján jelentős szerepet játszottak a városi kézművességben, a bérleti gazdálkodásban és a kereskedelemben. A Hmelnickij-felkelés idején több tömeges erőszakhullám érte a zsidó lakosságot; a korabeli zsidó krónikák – elsősorban Nathan Hannover beszámolója – részletesen, de elfogultan dokumentálták a mészárlásokat. A modern történetírás ezeket az eseményeket a kora újkori vallási és etnikai konfliktusok részeként, a lengyel–litván állam társadalmi válságának következményeként értelmezi, nem pedig a kozák fél egyoldalú bűnösségeként. A pontos áldozatszámok nem ismertek; a becslések néhány ezer és több tízezer között mozognak, a források töredékessége miatt.

Az ortodox egyház helyzete a perejaszlavi fordulat után fokozatosan a moszkvai patriarchátushoz való közeledés irányába tolódott el. 1686-ban a korábban konstantinápolyi fennhatóságú kijevi metropólia a moszkvai patriarchátus alárendeltségébe került, ami a vallási intézmények cári ellenőrzésének fontos állomása volt. Az egyházi hierarchián belüli viták, a rutén nyelvű liturgia és a moszkvai egyházi szláv normák közötti feszültségek azonban még évtizedekig fennmaradtak, és hozzájárultak a lokális identitás átalakulásához.

### 23.4.4 A török orientáció és a jobbparti Hetmanátus (1666–1686)

A jobbparti területeken az Andruszovói felosztás után a lengyel–litván fennhatóság ingatag maradt. A kozák elitek egy része a lengyel uralommal szemben az oszmán hűbérességben látta a katonai túlélés egyetlen lehetőségét. **Petro Dorosenko**, aki 1666-tól jobbparti hetmanként lépett fel, a török szultán fennhatóságát kérte, és a jobb- és balparti területek egyesítését tűzte ki célul. Az oszmán haderő 1672-ben megtámadta a Lengyel–Litván Köztársaság déli területeit, és a **bucsácsi béke** (1672) értelmében a Podólia régió oszmán uralom alá került, míg a jobbparti kozák terület formálisan a szultán védnöksége alatt állt.

A török orientáció hosszú távon katasztrofálisnak bizonyult. A lakosságot a folyamatos hadjáratok, az adóterhek és a rabszolgaszedő portyák sújtották, a jobbparti terület pedig fokozatosan elnéptelenedett. Ezt a pusztulási periódust a korabeli források és a későbbi történetírás **Ruin** (Rujina) néven ismerik, amely az 1660-as évektől az 1680-as évekig tartó kaotikus időszakot jelöli. A jobbparti lakosság jelentős része a balparti területre vagy a szlobodai Ukrajnába vándorolt, ami a balparti Hetmanátus demográfiai és gazdasági megerősödéséhez vezetett, miközben a jobbparti falvak és városok elnéptelenedtek.

Az oszmánellenes fordulat a Lengyel–Litván Köztársaság és a Habsburg Monarchia 1683-as bécsi győzelme után erősödött fel. A törökellenes Szent Liga háborúja során a lengyel haderő visszafoglalta Podóliát, és 1686-ban a Lengyel–Litván Köztársaság a moszkvai állammal megkötötte az **„örök békét”** (Vicsnij mir). Ez a szerződés a cárnak ítélte a balparti Ukrajnát, Kijevet és a zaporizzsjai kozákok területének befolyását, míg a jobbparti terület a lengyel korona alatt maradt. A jobbparti Hetmanátus ezzel gyakorlatilag megszűnt; a régió hosszú időre alacsony népsűrűségű határvidékké vált, amelyben a lengyel, a rutén és a zsidó közösségek mellett a 18. század elejétől új telepesek is megjelentek.

### 23.4.5 A balparti Hetmanátus és az orosz fennhatóság intézményesülése

A balparti Hetmanátus a bukásig tartó időszakban viszonylag stabilabb belső rendet épített ki, de ez a stabilitás a cári ellenőrzés fokozódásával járt. A hetmanválasztásokat a cári udvar megerősítése, az adókat és a katonai létszámot szabályozó rendeletek, valamint a moszkvai hivatalnokok jelenléte korlátozta. A 17. század végére a balparti városokban állandó orosz helyőrségek állomásoztak, a kozák haderőt pedig egyre inkább a cári hadsereg kiegészítő elemeként kezelték.

Az 1686-os egyházi alárendelés mellett a cári kormányzat a **kis orosz ügyek** (malorosszijszkije dela) intézésére külön hivatalt hozott létre, amely a Hetmanátus belügyeibe való beavatkozás eszköze lett. A kozák sztarsina cári szolgálatba való beépülése a 18. század elejére felgyorsult: a birtokadományok és a nemesi rangok fejében a kozák elit egy része lemondott az önálló külpolitikai mozgástérről. A paraszti terhek növekedése a balparti területeken is a jobbágyiasulás irányába mutatott, ami a 18. század folyamán formális jogi rögzítést is kapott. A Hetmanátus belső törvénykezése, a kozák szokásjog és a városi magdeburgi jog párhuzamosan élt, ami a joghatósági viták állandó forrása maradt.

### 23.4.6 Mazepa és a nagy északi háború (1708–1709)

Az utolsó nagyszabású kísérlet a Hetmanátus önállóságának megőrzésére **Ivan Mazepa** (1639–1709) nevéhez fűződik. Mazepa hosszú hetmansága (1687–1708) alatt a balparti területen kulturális fellendülés ment végbe: ő támogatta a kijevi egyházi iskolákat, a könyvnyomtatást és a templomépítést. Ugyanakkor a cári udvar iránti lojalitása egészen a nagy északi háború (1700–1721) kitöréséig megkérdőjelezhetetlennek tűnt.

A **nagy északi háború** (Velyka Pivnicsna vijna) során a cári Oroszország és Svédország a balti térség és Kelet-Európa hatalmi rendjéért küzdött. A háború a Dnyeper-menti területeket is elérte, és a cári hadsereg által megszállt balparti Hetmanátus lakosságát a beszállásolás, a rekvirálás és a kényszerű hadiszolgáltatás sújtotta. Mazepa 1708-ban a svéd uralkodóval, XII. Károllyal kötött szövetséget, abban a reményben, hogy a svéd győzelem esetén a Hetmanátus valódi autonómiát nyerhet. A következő évben, 1709. június 27-én (a julián naptár szerint; a Gergely-naptár szerint július 8-án) vívott **poltavai csata** (Poltavszka bitva) azonban a cári haderő döntő győzelmét hozta. Mazepa és XII. Károly a Moldvai Fejedelemség területére menekült, a hetman pedig még ugyanabban az évben meghalt.

A poltavai vereség a Hetmanátus autonómiájának megtorló felszámolását vonta maga után. Az orosz uralkodó, Nagy Péter a kozák eliteket hűtlenséggel vádolta, a **Zaporizzsjai Szicset** 1709-ben leromboltatta, a hetmani igazgatást pedig szigorú cári felügyelet alá helyezte. A 18. század folyamán a Hetmanátus intézményei fokozatosan kiüresedtek: a hetmanválasztást 1764-ben végleg megszüntették, a zaporizzsjai kozák közösséget pedig 1775-ben a cári haderő felszámolta. Ezzel párhuzamosan a lengyel–litván állam 1772-es, 1793-as és 1795-ös felosztásai a jobbparti területek döntő részét is az Orosz Birodalomhoz csatolták, így a kozák Ukrajna korábbi felosztása egy nagyobb birodalmi átrendeződés részévé vált.

### 23.4.7 A Hetmanátus utóélete és a felosztások lezárulása

A Hetmanátus megszűnése nem jelentette a kozák hagyomány eltűnését. A kozák regiszterek, a hetmani udvar kulturális hagyatéka és a Zaporizzsjai Szics emléke a 19. századi nemzeti ébredés korában erőteljesen újjáéledt. A romantikus történetírás a kozák szabadságküzdelmeket a népi ellenállás és az ukrán nemzeti lét korai megnyilvánulásaként értelmezte, míg az orosz birodalmi narratíva a perejaszlavi fordulatot a cári hatalom és az ortodox világ egyesítéseként ünnepelte. A szovjet történetírás a 20. század közepén a „két testvérnép” barátságának igazolására használta az 1654-es eseményeket, ami a mai napig viták forrása.

Az 1654-es perejaszlavi gyűlés és az 1667-es Andruszovói felosztás tehát nem pusztán katonai és diplomáciai események voltak, hanem a Dnyeper-menti társadalom hosszú távú intézményi és kulturális átalakulásának kiindulópontjai. A Hetmanátus a kora újkor egyik legjelentősebb olyan államalakulata volt, amely a kozák katonai autonómia, a paraszti közösségek és a birodalmi hatalmak között próbált lavírozni, és amelynek felbomlása a régió nagyhatalmi felosztásának előfutára lett. A következő alfejezetben Az orosz és osztrák ukrán területek azt vizsgáljuk, hogyan

tagolódott be a Hetmanátus és a jobbparti terület két különböző birodalmi keretbe, és milyen társadalmi következményekkel járt ez a 19. század folyamán.

### 23.4.8 Források és bizonytalanságok

A Hetmanátus történetére vonatkozó elsődleges források közül kiemelkednek a kozák krónikák, például a Szamovidec-, a Hrabjanka- és a Velicsko-krónika. Ezek azonban több évtizeddel az események után, a kozák elit érdekeit szolgáló narratívában íródtak, és gyakran mitizálják a hetmanok szerepét. A lengyel források a kozák felkelést lázadásként és az államrend felbomlásának okaként ábrázolják, míg az orosz udvari iratok a cári védnökség legitimitását hangsúlyozzák. A zsidó krónikák, különösen Nathan Hannover munkája, a zsidó közösségek szenvedéseit dokumentálják, de adataik a szenvedés retorikája miatt nem mindig alkalmasak pontos statisztikai rekonstrukcióra.

A perejaszlavi egyezmény tartalma a legvitatottabb kérdések közé tartozik. Az eredeti oklevél nem maradt fenn, és a későbbi másolatok, valamint a cári levéltári bejegyzések eltérő feltételeket rögzítenek. A történészi konszenzus szerint a megegyezés valószínűleg katonai védnökségi megállapodás volt, amely a hetmani autonómia bizonyos elemeit megőrizte, de nem tartalmazta a cári hatalom teljes szuverenitását, ahogyan a későbbi orosz értelmezés állította. Az ukrán történetírás a perejaszlavi gyűlést katonai szövetségként, nem pedig alávetésként kezeli; az orosz és a szovjet történetírás ezzel szemben a „két szláv testvérnép egyesítését” hangsúlyozta. Mindkét olvasat emlékezetpolitikai célokat is szolgált, ezért a modern szakirodalom a fogalomhasználatot fenntartásokkal kezeli.

A demográfiai adatok, például a Ruin korszakának népmozgása, a zsidó közösségek áldozatszámai vagy a jobbparti elnéptelenedés mértéke, becsléseken alapulnak, és a források töredékessége miatt nagy bizonytalansággal terheltek. A regiszterezett kozákok létszáma is folyamatosan változott, a korabeli kimutatások pedig gyakran túloztak a katonai erő nagyságát illetően. A modern szakirodalom ezért a számszerű adatok helyett a társadalmi folyamatok szerkezeti elemzésére helyezi a hangsúlyt.

A Hetmanátus és a felosztás értelmezése a mai napig kihat az ukrán, az orosz és a lengyel történeti közbeszédre. A perejaszlavi gyűlés évfordulója, a kozák szabadság emléke és a Dnyeper menti felosztás ténye a nemzeti identitások versengő emlékezeti helyeit alkotják. A könyv célja ezért nem egyetlen narratíva elfogadása, hanem a források és az értelmezések több szempontú bemutatása.

### 23.4.9 Rövid összefoglaló

- A **perejaszlavi gyűlés** (1654) a kozák haderő és a moszkvai cár közötti védnökségi megállapodásként jött létre, de az eredeti oklevél hiánya miatt a szerződés tartalma és jogi értelme a mai napig vita tárgya.
- A **lengyel–orosz háború** (1654–1667) a Dnyeper-menti területek kettészakadásához vezetett; az 1667-es **Andruszovói fegyverszünet** a balparti területet a cárnak, a jobbpartit a Lengyel–Litván Köztársaságnak juttatta.
- A **Hetmanátus** belső társadalma a kozák elit, a regiszterezett kozákok, a parasztság és a városi lakosság közötti éles különbségekre épült; a sztarsina fokozatosan a cári nemesi rendbe tagozódott be, a paraszti terhek pedig növekedtek.
- A jobbparti területen a lengyel–litván fennhatóság ingatag volt; **Petro Dorosenko** oszmán orientációja és a bucsácsi béke (1672) a régió elnéptelenedéséhez, a **Ruin** korszakához vezetett.

- Az 1686-os **„örök béke”** a cárnak juttatta a balparti Ukrajnát, Kijevet és a zaporizzsjai kozákok befolyási övezetét, míg a jobbparti terület lengyel fennhatóság alatt maradt.
- **Ivan Mazepa** svéd szövetsége és a **poltavai vereség** (1709) a Hetmanátus autonómiájának megtorló felszámolását indította el; a zaporizzsjai Szicset 1709-ben, a hetmanválasztást 1764-ben, a Szicset 1775-ben számolták fel.
- A Hetmanátus felbomlása a 18. század végi lengyel felosztásokkal együtt a régió orosz birodalmi integrációjának előfeltételeit teremtette meg, miközben a kozák hagyomány a 19. századi nemzeti ébredés fontos emlékezeti alapja lett.

### 23.4.10 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az 1654-es perejaszlavi egyezmény kozák és moszkvai értelmezését! Melyek a két olvasat közötti fő különbségek, és miért nehéz az eredeti megállapodás tartalmát rekonstruálni?
2. Milyen okai voltak annak, hogy a Dnyeper menti felosztás hosszú távon is meghatározta a régió hatalmi szerkezetét? Térjen ki az 1667-es Andruszovói fegyverszünet és az 1686-os „örök béke” következményeire!
3. Mi jellemezte a Hetmanátus belső társadalmi ellentéteit, és hogyan változott a kozák sztarsina, valamint a parasztság helyzete a 17. század második felétől a 18. század elejéig?
4. Miért bizonyult kudarcosnak a jobbparti kozák elitek török orientációja, és milyen következményekkel járt a Ruin korszaka a jobbparti lakosságra nézve?
5. Értelmezze a Hetmanátus felbomlását a birodalmi versengés tágabb összefüggésében: mennyiben tekinthető a Dnyeper menti felosztás a 18. század végi lengyel felosztások előzményének?

# 24 Ukrajna a 19. században

## 24.1 Az orosz és osztrák ukrán területek

A mai Ukrajna területén a 19. században nem beszélhetünk egységes politikai vagy közigazgatási térről. A későbbi ukrán etnográfiai nyelvterület túlnyomó része az Orosz Birodalom fennhatósága alatt élt, míg a nyugati peremvidék – Galícia, Bukovina és a Magyar Királysághoz tartozó Kárpátalja – a Habsburg Monarchia, illetve a magyar Szent Korona országaiban helyezkedett el. Ez a megosztottság nem csupán a hatalmi hovatartozást határozta meg, hanem a társadalmi szerkezetet, a vallási intézményeket, a jobbágyfelszabadítás ütemét, az urbanizációt és a nemzeti mozgalmak kibontakozásának feltételeit is. A korábbi fejezet A Hetmanátus és a felosztás bemutatta, hogyan számolták fel a kozák autonómiát és hogyan kerültek a jobbparti területek a Lengyel–Litván Köztársaság felosztása révén a cári birodalomhoz. Ebben az alfejezetben azt vizsgáljuk, hogyan szerveződött a két birodalmi keret a 19. század folyamán, milyen regionális különbségek alakultak ki, és miért vált a regionalizmus a későbbi ukrán nemzeti ébredés egyik legfontosabb örökségévé.

### 24.1.1 Az orosz birodalmi kormányzóságok

A cári adminisztráció a 18. század végétől kormányzóságokra (*gubernija*, ukránul *hubernija*) osztotta az általa ellenőrzött keleti szláv területeket. A balparti Ukrajna, azaz a Dnyeper keleti partján fekvő egykori Hetmanátus területe a 19. század elejére elsősorban a Csernyihivi, a Poltavai és a Harkovi kormányzóságra tagolódott. A jobbparti területek – Kijevi, Volhíniai és Podóliai kormányzóság – a lengyel–litván állam felosztásai (1772, 1793, 1795) után kerültek orosz fennhatóság alá. A déli sztyepp, amelyet a cári hivatali nyelv Új-Oroszországnak (*Novorosszija*) nevezett, a 18. század végi orosz–oszman háborúk során meghódított terület volt; adminisztratív egységei közé tartozott a Herszoni, a Jekatyerinoszlavi és a Tauriai kormányzóság, valamint a 1812-ben az Oszmán Birodalomtól megszerzett Besszarábia. A Szloboda-Ukrajna nevű, Harkiv központú terület korábban kozák ezredekre épülő autonómiával bírt, de a kozák ezredeket már a 18. század második felében felszámolták, és a területet kormányzósági rendszerbe illesztették.

A cári hivatali terminológia a mai Ukrajna keleti szláv, helyi nyelvjárásokhoz kötődő lakosságát **kisoroszoknak** (*malorosszy*) nevezte, nem ukránoknak. Ez a kategória egy államnemzeti felfogást tükrözött, amely a nagyoroszokat, a kisoroszokat és a fehéroroszokat egyetlen orosz nemzet ágaiként tartotta számon. A 19. század folyamán a helyi értelmiség egy része is használta a „kisorosz” elnevezést, míg az „ukrán” megnevezés a század második felében fokozatosan vált a nemzeti mozgalom önazonosító fogalmává. A hivatalos cári besorolás ugyanakkor nem pusztán névhasználati kérdés volt: beépült az iskolai nyelvpolitikába, a cenzúrába és a birodalmi statisztikába, és a későbbi ukrán nemzeti ébredés során éles viták tárgyát képezte.

A közigazgatási egységek élén kormányzók álltak, alattuk a járások (*ujezd*) helyezkedtek el. A paraszti közösségek a földesúri hatóság és a cári közigazgatás kettős ellenőrzése alatt éltek. A városok egy része magisztrátusi joggal bírt, de a lakosság túlnyomó többsége vidéken, mezőgazdaságból élt. A cári rendszer centralizált volt, a helyi autonómiákat – a hetmanátust, a szloboda kozák ezredeket, a zaporizzsjai hadat – fokozatosan felszámolta. Ez a centralizáció a 19. század

első felében is folytatódott, és a régiók közötti különbségeket elsősorban a gazdasági szerkezet, a birtokviszonyok és a vallási hovatartozás tartotta fenn.

Az orosz birodalmi népszámlálások és revíziós összeírások (*revizija*) adó- és katonai nyilvántartási célokat szolgáltak, nem etnikai önbesorolást rögzítettek. A lakosság nyelvét és vallását a helyi közigazgatás becsülte, ezért a későbbi történeti rekonstrukciók csak óvatosan használhatják ezeket az adatokat. A jobbágyság eltörlése 1861-ben az Orosz Birodalom egész területén, így az ukrán kormányzóságokban is megszüntette a földesúri joghatóságot. A reform azonban megváltási fizetési kötelezettséggel járt, a közösségi földbirtoklás – az *obscsina* – pedig továbbra is erősen korlátozta az egyéni mobilitást. A paraszti földéhség, különösen a sűrűn lakott jobbparti kormányzóságokban, a század végére állandó társadalmi feszültségforrássá vált.

### 24.1.2 A Habsburg Galícia, Bukovina és Kárpátalja

A Habsburg Monarchia keleti tartományaiban a mai Ukrajna nyugati területeihez tartozó régiók éltek. A legnagyobb közülük **Galícia** volt, amelynek hivatalos neve *Galíciai és Lodomeriai Királyság* (németül *Königreich Galizien und Lodomerien*) volt. Ez a tartomány a Lengyel–Litván Köztársaság felosztásakor jött létre, és a 19. században a Monarchia egyik legnépesebb, ugyanakkor egyik legszegényebb agrárterületének számított. Földrajzilag két, meglehetősen eltérő jellegű részre oszlott: a nyugati, Krakkó vonzáskörzetébe tartozó területeken a lengyel lakosság volt többségben, míg a keleti, Lviv (lengyelül Lwów, németül Lemberg) körüli járásokban a rutén/ukrán ajkú parasztság adta a lakosság legnagyobb csoportját. A tartományi közigazgatásban és a nagybirtokos társadalomban a lengyel nemesség (*szlachta*) meghatározó szerepet játszott, míg a földművelő parasztság zöme rutén anyanyelvű volt.

Galícia történetében az 1848-as forradalom és az áprilisi törvények meghatározó fordulatot jelentettek: a robotot eltörölték, a parasztok személyileg felszabadultak, a földesúri bíráskodás megszűnt. A reform azonban nem szüntette meg a birtokmegoszlás egyenlőtlenségét. A nagybirtok továbbra is a lengyel arisztokrácia kezében maradt, a paraszti törpebirtokok és a földnélküli mezőgazdasági munkások tömege aligha tudott megélni a saját parcellájából. A tartományi gyűlésben a lengyel elit dominált, a rutén képviselet a század második felében is csak kisebbségi pozícióban tudta megjeleníteni a paraszti és értelmiségi igényeket. Az 1867-es kiegyezés után Galícia a dualista Monarchia osztrák felének része maradt, és a birodalmi rendszeren belül viszonylag széles tartományi autonómiával rendelkezett, de ez az autonómia a lengyel nemesség érdekeit szolgálta elsősorban.

**Bukovina** története sajátos utat követett. A terület 1774/75-ben került a Habsburgokhoz, és 1849-től önálló koronatartományként, *Bukovinai Hercegség* (németül *Herzogtum Bukowina*) néven működött. Etnikailag a tartomány rendkívül vegyes volt: románok, ukránok/rutének, németek, zsidók, lengyelek, magyarok, szlovákok és más csoportok éltek egymás mellett. Az ukrán lakosság elsősorban a tartomány északi részén koncentrálódott, míg a déli területeken a román többség dominált. A vallási térkép is összetett volt: ortodox, görögkatolikus, római katolikus és zsidó közösségek osztoztak a tartományon. A kortárs és későbbi leírások gyakran a bukovinai nemzetiségi türelmet emelik ki, de ez a viszonylagos egyensúly inkább a birodalmi adminisztráció tudatos egyensúlyozásának, semmint a feszültségek hiányának volt az eredménye. A század végén itt is megjelentek az ukrán nemzeti mozgalom első intézményes formái.

A Magyar Királyság északkeleti vármegyéi – Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros – alkották azt a területet, amelyet a 19. században általában **Kárpátaljaként** vagy a hivatalos magyar nyelvben „ruténföldként” emlegettek. A helyi keleti szláv lakosságot **ruszinoknak** (*Ruthenen*) nevezték; nyelvük a keleti szláv nyelvjárási kontinuum kárpáti ágához tartozott. Ez a régió gazdaságilag a Habsburg Monarchia egyik legelmaradottabb területe volt, hegyvidéki mezőgazdasággal, pásztorkodással és idénymunkával. A görögkatolikus egyház itt is meghatározó szerepet játszott az

identitás fenntartásában; a papok és tanítók jelentették azt a vékony értelmiségi réteget, amely a század második felétől kapcsolatba került a galíciai és oroszországi ruszin/ukrán mozgalmakkal. A magyar állam nemzetiségi politikája a század végétől egyre erőteljesebb asszimilációs nyomást gyakorolt, főként az iskolai oktatás és a hivatali nyelvhasználat terén.

### 24.1.3 Társadalmi és gazdasági viszonyok a két birodalomban

Az Orosz Birodalom ukrán kormányzóságai a 19. század második felében az egyik legfontosabb mezőgazdasági termelőterületté váltak. A feketeföld-övezet (*csernozjom*) gabonatermelése – különösen a déli sztyeppén – a Fekete-tengeri kikötőkön, elsősorban Odeszán, Mikolajiven és Herszonon keresztül kapcsolódott a nemzetközi piachoz. A jobbparti kormányzóságokban a cukorrépa-termelés és a cukorgyártás fejlődött jelentőssé, míg a Donyec-medence (a Jekatyerinoszlavi kormányzóság keleti része) a szén- és vasércbányászat, valamint a kohászat révén a birodalom egyik ipari központjává nőtte ki magát. A Krivij Rih-i vasérclelőhelyekre és a donyeci szénre épülő iparosodás nagyrészt külföldi – francia, belga, brit – tőke bevonásával ment végbe. A vasútépítés, például a Harkiv–Kijev és a Harkiv–Odesza vonalak kiépítése, a század második felében összekapcsolta a mezőgazdasági termelőterületeket a kikötőkkel és a birodalmi központokkal.

Az iparosodás ugyanakkor nem szüntette meg a vidéki társadalom nyomasztó földéhségét. Az 1861-es jobbágyfelszabadítás után a parasztok megváltási terhei és a közösségi földbirtoklás kötöttségei miatt sokan idénymunkára kényszerültek, vagy a városokba, illetve a déli iparvidékekre vándoroltak. A munkásság etnikailag vegyes volt: orosz bevándorlók mellett ukrán parasztok, zsidó kézművesek és más csoportok dolgoztak a bányákban és gyárakban. A kortárs egészségügyi és szociális leírások dokumentálják a nők és gyermekek nehéz munkakörülményeit, a hosszú munkaidőt és a lakhatási válságot. A tengerentúli kivándorlás az orosz ukrán kormányzóságokból kisebb mértékű volt, mint a Habsburg Galíciából, de a század végén már itt is megindult, részben a nyugati tartományokon keresztül, részben közvetlenül a fekete-tengeri kikötőkből.

A Habsburg oldalon Galícia a Monarchia legtúlnépesedettebb agrárrégiójaként a mezőgazdasági termelés alacsony hozamaival és a földbirtokmegoszlás rendkívüli egyenlőtlenségével küzdött. A robot 1848-as eltörlése a parasztokat személyileg felszabadította, de a földhöz jutás korlátozott maradt; a közös legelők és erdők használati jogai körüli viták pedig további feszültségeket szültek. Az iparosodás lassú volt, és elsősorban a kőolaj-kitermelésre (Drohobych, Boryslav környékén), a faiparra, valamint a helyi élelmiszer- és textiliparra épült. A vasúthálózat kiépítése – a Bécs–Krakkó–Lviv–Csernovic vonal – a század második felében javította a közlekedési kapcsolatokat, de a peremterületek továbbra is elszigeteltek maradtak. A túlnépesedés és a földhiány következtében Galíciából a század utolsó évtizedeiben tömeges kivándorlás indult az Egyesült Államokba, Kanadába és Latin-Amerikába. Ez az elvándorlás különösen a rutén/ukrán paraszti lakosságot érintette, és a későbbi ukrán diaszpóra egyik alapját képezte.

Kárpátalja gazdasági elmaradottsága még Galíciáénál is súlyosabb volt. A hegyvidéki mezőgazdaság, az erdőgazdálkodás és az idénymunka alacsony jövedelmet biztosított, a régió a magyar állami és a helyi földesúri terhek alatt nyögött. A század végén innen is erős kivándorlás indult, főleg Észak-Amerikába. Bukovina gazdaságilag szintén agrárjellegű maradt, bár a fa- és sókitermelés, valamint a kisvárosi kézműipar némi kiegészítő jövedelmet jelentett.

### 24.1.4 Etnikai és vallási térszerkezet

A 19. századi ukrán területek etnikai és vallási képe rendkívül összetett volt, és nem azonos a mai nemzeti kategóriákkal. A Dnyeper menti régiókban a lakosság többsége ortodox keresztény volt; a jobbparti kormányzóságokban ugyanakkor nagy létszámú lengyel földbirtokos elitet és jelentős

zsidó városi lakosságot találunk. A cári birodalom **letelepedési övezete** (*cherta osedlosti*) a nyugati kormányzóságokban, köztük a jobbparti ukrán területeken korlátozta a zsidó lakosság letelepedési szabadságát. A zsidók többsége nem szerezhetett földet, ezért elsősorban a városokban és a kisvárosokban (*shtetl*) koncentrálódott, és kereskedelemből, kézműiparból, kocsmárosságból élt. A nagyvárosokban – Kijevben, Odeszában, Harkivban – a zsidó lakosság aránya a század végére jelentőssé vált, bár a cári hatóságok gyakran külön engedélyhez kötötték a letelepedést.

A jobbparti kormányzóságok görögkatolikus egyházát a cári hatóságok 1839-ben, a polocki zsinat után hivatalosan felszámolták, és híveit az orosz ortodox egyházba kényszerítették. Ez a folyamat a kortárs egyházi források szerint részben erőszakos nyomással járt, és a pontos léptékét a későbbi történetírás is vitatottan ítéli meg. A balparti területeken az ortodox egyház már korábban is domináns volt, ott a görögkatolikus jelenlét kisebb jelentőségű volt. A cári iskolapolitika és cenzúra a kisorosz nyelvjárások nyilvános használatát fokozatosan korlátozta – az 1863-as (Valujev-utasítás) és az 1876-os (Emszi ukáz) rendelkezések a szépirodalmi és iskolai használatot is szigorúan szabályozták. Az ukrán nyelvű nyomtatás betiltása a század második felében a nemzeti mozgalom fejlődését a birodalmon belül súlyosan akadályozta.

A Habsburg területeken a görögkatolikus egyház nemcsak megmaradt, hanem a 19. században a ruszin/ukrán identitás egyik legfontosabb intézményes bázisává vált. A görögkatolikus papság biztosította a helyi értelmiség első nemzedékeit, akik a nyelv, a történelem és a vallási hagyomány ápolásában játszottak szerepet. Galíciában a római katolikus egyház a lengyel nemesség és a lengyel városi lakosság egyháza volt, míg az ortodox egyház csak Bukovinában és néhány kisebb közösségben volt jelen. A zsidó lakosság Galíciában is a városok és a shtetlek meghatározó csoportját alkotta; a cári korlátozásoknál rugalmasabb, de foglalkozási és társadalmi értelemben hasonló szerkezetű közösségekben élt. A német telepesek – a 18–19. századi Habsburg- és cári gyarmatosítás nyomán – Galíciában, Bukovinában, Besszarábiában és a déli kormányzóságokban hoztak létre sajátos, nyelvi-vallási szigeteket, amelyek a 20. századi kitelepítésekig fennmaradtak.

A 19. század végi osztrák és orosz összeírások adatai ezért nem kezelhetők mai értelemben vett nemzetiségi statisztikaként. A besorolás nyelve vagy vallása szerint történt, a „rutén”, „kisorosz”, „lengyel”, „román”, „zsidó” kategóriák pedig nem fedték a helyi önazonosítás sokféleségét. A történeti demográfia ma is becslésekkel dolgozik, és a század folyamán a kategóriák tartalma is változott: a kárpátaljai ruszinok egy része később ukránnak, más része különálló ruszin identitásúnak vallotta magát, a galíciai görögkatolikus papság egy része pedig hosszú ideig „rutén” nemzettudatot hordozott, mielőtt az „ukrán” megnevezés elterjedt volna.

### 24.1.5 Regionalizmus és identitások

A két birodalom közötti megosztottság és a birodalmi közigazgatási határok erős regionális identitásokat alakítottak ki, amelyek a század végére sem olvadtak egységes nemzeti keretbe. A balparti területeken a kozák múlt, a Hetmanátus emlékezete és a paraszti ortodox hagyomány határozta meg a helyi önképet. A jobbparti kormányzóságokban a lengyel–ukrán együttélés, a zsidó városi hálózat és a nagybirtokos társadalom öröksége érződött. A déli sztyeppén a gyarmatosítás tapasztalata, a Fekete-tengeri kereskedelem és a multietnikus kikötővárosok (Odesza, Mikolajiv, Herszon) formálták a regionális kultúrát. A szloboda-ukrajnai területeken a szabad paraszti és kozák hagyomány a cári jobbágyrendszerbe való betagozódás ellenére is tovább élt.

A Habsburg tartományokban a regionális önazonosság szintén erős volt. Kelet-Galíciában a görögkatolikus vallás és a rutén nyelv a paraszti lakosság mindennapi világát szervezte, míg a politikai és gazdasági hatalom a lengyel nemesség kezében összpontosult. Bukovina etnikai sokszínűsége és a birodalmi adminisztráció egyensúlyozó szerepe sajátos tartományi identitást alakított ki, ahol a felekezetek és nyelvek közötti határok kevésbé voltak merevek. Kárpátalján a

ruszin önazonosság a görögkatolikus egyház és a hegyvidéki életmód körül szerveződött, miközben a magyar állami jelenlét egyre inkább asszimilációs nyomást jelentett.

Ezek a regionális identitások nem zárják ki a későbbi ukrán nemzeti mozgalom kialakulását, hanem éppen annak egyik legfontosabb előfeltételét jelentik. Az „ukrán” elnevezés és a közös nyelvi-történeti örökség hangsúlyozása éppen azért vált vonzóvá a 19. század utolsó harmadában, mert a különböző regionális hagyományokat egy tágabb keretben tudta összekapcsolni. A nemzeti ébredés irányzatait, a „kisorosz”, „rutén” és „ukrán” elnevezés körüli vitákat, valamint az értelmiség és a parasztság viszonyát a következő alfejezet A nemzeti ébredés vizsgálja részletesen.

### 24.1.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet rekonstrukciója elsősorban a cári orosz revíziós összeírásokon, az osztrák népszámlálásokon (1857-től kezdve), egyházi anyakönyveken, tartományi közigazgatási jelentéseken, városi statisztikákon, valamint korabeli leírásokon, útibeszámolókon és birtokösszeírásokon alapul. A két birodalom statisztikai kategóriái nem etnikai önbesorolásra épültek, hanem nyelvi, vallási és jogi státusra; ezért minden nemzetiségi arányra vonatkozó állítás becslésnek tekintendő. Különösen bizonytalan a zsidó lakosság aránya, mivel a népszámlálások hol anyanyelv, hol vallás szerint kategorizáltak, a letelepedési övezet határai pedig nem voltak statikusak. A görögkatolikus egyház 1839-es felszámolásának pontos mértéke és az áttérés körülményei a kortárs egyházi források és a későbbi történeti viták tükrében eltérően értelmezhetők. A „ruszin” és „ukrán” kategóriák tartalma is változott a század folyamán, ezért a mai visszavetítés elkerülése érdekében a szöveg a korabeli hivatalos megnevezéseket használja, és jelzi, ha a kategória későbbi értelmezések tárgya.

### 24.1.7 Rövid összefoglaló

1. A 19. századi ukrán nyelvterület két birodalom között oszlott meg: az Orosz Birodalom kormányzóságai és a Habsburg Monarchia tartományai (Galícia, Bukovina, a magyar közigazgatás alatt álló Kárpátalja) alkották.

2. Az orosz területek balparti, jobbparti, szloboda-ukrajnai és dél-ukrajnai/új-oroszországi kormányzóságokra tagolódtak; a cári hivatali nyelv „kisoroszoknak” nevezte az ukrán ajkúakat, és egy orosz államnemzet részeként kezelte őket.

3. Galícia keleti részén rutén/ukrán paraszti többség, nyugati részén lengyel többség élt; a tartományi politikai hatalom a lengyel nemesség kezében összpontosult.

4. Bukovina etnikailag vegyes, viszonylagos nemzetiségi türelméről ismert koronatartomány volt; Kárpátalján a ruszin önazonosság a görögkatolikus egyházra épült.

5. Az 1848-as roboteltörlés Galíciában és az 1861-es jobbágyfelszabadítás az Orosz Birodalomban eltérő ütemben és következményekkel szüntette meg a földesúri joghatóságot, de a paraszti földéhség mindkét birodalomban fennmaradt.

6. A gazdasági fejlődés az orosz déli feketeföld-övezet gabonaexportjára és a Donyec-medence iparosodására épült; Galícia szegény agrárrégió maradt, a kőolaj- és faipar kezdeti fejlődésével.

7. A zsidó lakosság a cári letelepedési övezetben és a galíciai városokban koncentrálódott; a nemzetiségi arányok minden népszámlálási adata becslés, mivel a kategóriák nyelvi és vallási alapon szerveződtek.

8. A regionális identitások (kozákság, galíciai ruténság, kárpátaljai ruszin önazonosság) nem akadályozták, hanem előkészítették a század végi ukrán nemzeti ébredést, amelyet a következő alfejezet A nemzeti ébredés tárgyal.

### 24.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen közigazgatási egységekre tagolta a cári Orosz Birodalom a mai Ukrajna területét, és miben különbözött a jobbparti, a balparti, a szloboda-ukrajnai és a dél-ukrajnai régiók helyzete?

2. Hogyan formálta a Habsburg Monarchia a galíciai, bukovinai és kárpátaljai területek társadalmi és vallási viszonyait, és miért volt jelentős a görögkatolikus egyház szerepe a ruszin/ukrán identitás fenntartásában?

3. Milyen következményekkel járt az 1848-as roboteltörlés Galíciában és az 1861-es jobbágyfelszabadítás az orosz ukrán kormányzóságokban?

4. Miért kell a 19. századi népszámlálási és revíziós adatokat az etnikai arányokra vonatkozóan becslésként kezelni, és milyen kategória-választások nehezítik az összehasonlítást?

5. Hogyan alapozták meg a regionális identitások az ukrán nemzeti mozgalom kialakulását a század utolsó harmadában?

## 24.2 A nemzeti ébredés

A 19. századi ukrán nemzeti ébredés csak a két birodalmi keret – az Orosz Birodalom és a Habsburg Monarchia – eltérő feltételei között érthető meg. Az alfejezet azt vizsgálja, hogyan vált a helyi, gyakran „kisorosznak” vagy „ruténnek” nevezett népesség egy része egy modern ukrán nemzeti mozgalom hordozójává, miközben a paraszti tömegek identitása továbbra is elsősorban helyi, felekezeti és rendi kötődéseken alapult. A folyamat középpontjában a nyelv, az irodalom, az oktatás és az értelmiségi hálózatok álltak; ezeket a cári kormányzat egyre keményebb rendeletekkel próbálta visszaszorítani, míg a Habsburg Galíciában a forradalom és az alkotmányos élet szűk, de valós teret nyitott a szervezkedésnek.

### 24.2.1 Az ukrán nyelv és a korai irodalmi ébredés

A modern ukrán nemzeti mozgalom egyik alapfeltétele az volt, hogy a helyi népnyelv – amelyet a hivatalos orosz nemzetépítés „kisorosz nyelvjárásnak” tekintett – irodalmi és tudományos használatra alkalmassá váljon. Az ukrán nyelvű irodalom úttörője **Ivan Kotljarevszkij (** **)** volt, akinek 1798-ban megjelent **Eneida (** **)** című travesztiája a népi beszédet emelte irodalmi rangra. Ez dokumentált irodalomtörténeti tény; hatását azonban ma is vitatják a kutatók, mert a szöveg egyszerre parodisztikus és lokális, vagyis nem feltétlenül egy nemzeti program első darabja.

Az 1820–1830-as években a **harkovi romantikus kör** – olyan szerzőkkel, mint **Petro Hulak-Artemovszkij ( - )** és **Hrihorij Kvitka-Osznovjanenko ( - ’ )** – már tudatosan gyűjtötte a népdalokat, és az élő beszéden alapuló prózát, illetve drámát hozott létre. A gyűjtőmunka a herderi népszellem-gondolat helyi alkalmazása volt, ám a forrásokból nem dönthető el egyértelműen, hogy a szerzők „kisorosz” regionális irodalmat vagy önálló nemzeti irodalmat akartak-e teremteni. A mai szakirodalmi konszenzus szerint e két cél gyakran keveredett, és a „kisorosz” önmeghatározás hosszú ideig párhuzamosan élt az ukránnal.

A nyelvkérdés azért vált központivá, mert az Orosz Birodalomban a hivatalos álláspont a **hármas orosz nemzet** koncepciójára épült: eszerint a „nagyorosz”, a „kisorosz” és a „fehérorosz” egyetlen orosz nemzet ágai, saját irodalmi nyelvük tehát nem lehet. Ezt az álláspontot a cári adminisztráció a 19. század közepéig nem foglalta mindig egységes rendeletbe, de az iskolai és egyházi nyelvhasználatban az orosz irodalmi normát érvényesítette. A dokumentált tények közé tartozik, hogy az ukrán nyelvű egyházi és világi kiadványok cenzúrája a 19. század első felében esetleges volt, ám a feszültség az 1830-as évek lengyel felkelése után nőtt, amikor a cári kormány a nyugati kormányzóságokban minden helyi különállást gyanakodva figyelt.

### 24.2.2 Sevcsenko és a nemzeti képzelet

**Tarasz Hrihorovics Sevcsenko ( , 1814–1861)** nem egyszerűen költő volt, hanem a modern ukrán nemzeti emlékezet egyik központi alakja. Életrajzának főbb adatai dokumentáltak: jobbágycsaládban született a Kijevi kormányzóságban, fiatalon festőtehetsége révén felszabadították, a szentpétervári művészeti akadémián tanult, 1840-ben jelentette meg **Kobzar ( )** című verseskötetét, 1847-ben a **Cirill és Metód Testvériség ( - )** titkos társaság ügyében letartóztatták, majd katonának küldték, és csak 1857-ben szabadult. 1861-ben halt meg, röviddel a jobbágyfelszabadítás előtt.

A **Kobzar** első kiadása dokumentált irodalomtörténeti esemény; a kötet a népi kobzos énekes alakját kapcsolta össze a történelmi emlékezettel, a szabadságvággyal és a társadalmi igazságossággal. Sevcsenko költészete a paraszti nyelvet olyan esztétikai és erkölcsi magasságba emelte, amely korábban az ukrán nyelvű írásbeliségben nem volt jellemző. Ugyanakkor az, hogy Sevcsenko milyen mértékben volt „ukrán nemzeti költő” a maga korában, vitatott értelmezési kérdés: a 19. században a birodalmi orosz kultúrában is tehetséges „délorosz” költőként tartották számon egyesek, és csak fokozatosan vált a modern ukrán nemzeti kánon első számú szerzőjévé.

A **Cirill és Metód Testvériség** 1845–1847 között működő titkos értelmiségi köre fontos dokumentumokat hagyott hátra, köztük a **Knyihy buttja ukrajinszkoho narodu ( , „Az ukrán nép létkönyvei”)** című programiratot. A szöveg a szláv népek testvériségét és egy föderatív szláv államszövetség eszméjét hirdette, amelyben az ukránoknak saját helyük lenne. A program szerzősége és pontos tartalma körül vita van, de az bizonyos, hogy a cári rendőrség a kört leleplezte, tagjait letartóztatta, és Sevcsenkót a legsúlyosabban büntette. A történészek egy része szerint a testvériség súlya a nemzeti mozgalomban utólag felnagyított; mások hangsúlyozzák, hogy dokumentumai először fogalmazták meg a modern ukrán politikai önállóság gondolatát. Ez utóbbi állítás emlékezetpolitikai és történeti vita tárgya.

Sevcsenko emlékezete a 19. század végétől fokozatosan kultikus lett: temetése 1861-ben politikai eseménnyé vált, sírja Kanyiv mellett zarándokhellyé, a **Kobzar** pedig a nemzeti azonosság jelképévé. Ez a folyamat már a modern ukrán emlékezetpolitika része, és nem tévesztendő össze a korabeli társadalmi hatással, amelyet a cenzúra és az írástudatlanság erősen korlátozott. A parasztok nagy része valószínűleg nem olvasta Sevcsenko verseit; a művek elsősorban értelmiségi körökben és később az iskolai kánonon keresztül terjedtek.

### 24.2.3 Oktatás és a cári nyelvpolitika

Az oktatás a nemzeti ébredés legérzékenyebb terepe volt, mert itt dőlt el, hogy a falusi és városi fiatalok milyen nyelven és milyen történelmi keretben tanulnak. A cári kormányzat a 19. század közepéig nem tiltotta meg teljesen az ukrán nyelvű elemi oktatást, de az állami iskolákban az orosz volt a tanítás nyelve, és a hivatalos tankönyvek a „kisorosz” nyelvet csak népies mellékágként kezelték. A vasárnapi iskolák mozgalma az 1850-es évek végén, a reformkorszakban átmenetileg teret adott a helyi nyelvű olvasásnak és írásnak, de ezt a hatóságok hamarosan korlátozták.

A fordulópontot a lengyel 1863–1864-es felkelés jelentette, amely után a cári kormány minden, a nyugati peremvidékeken jelentkező regionális törekvést potenciális szeparatizmusként kezelt. 1863-ban **Pjotr Valuev belügyminiszter körlevele ( )** kimondta, hogy „kisorosz nyelv nem volt, nincs és nem is lehet”, ezért az ukrán nyelvű vallási és iskolai kiadványok nyomtatását megtiltotta. Ez dokumentált jogforrás; a körlevél pontos szövege ismert. Ugyanakkor a rendelet végrehajtása nem volt tökéletesen következetes, és a tudományos publikációk egy része továbbra is megjelenhetett. A történészek között vita van arról, hogy a Valuev-körlevél inkább adminisztratív óvatosság vagy tudatos nyelvgyilkos program volt-e; a kortárs hatás mindenesetre a nyelvi nyilvánosság beszűkülése volt.

A szigorítás 1876-ban az **Emszki ukáz ( )** formájában érte el tetőpontját. II. Sándor cár az ukrán nyelvű könyvek behozatalát, a színpadi előadásokat, a nyilvános felolvasásokat és az elemi iskolai tanítást egyaránt betiltotta, és korlátozta a nyomdai tevékenységet. Az ukáz szövege fennmaradt, és jogi dokumentumként hivatkozható; hatását azonban a kutatók eltérően értékelik, mert a Galíciával való élénk csempészet és a kéziratos terjedés részben ellensúlyozta a tiltást. Az oroszországi ukrán értelmiség egy része kénytelen volt Galíciába, illetve nyugat-európai emigrációba vonulni, ami a mozgalom súlypontjának fokozatos áthelyeződéséhez vezetett.

### 24.2.4 Az 1848-as forradalom Galíciában

A Habsburg Monarchiában egészen más feltételek alakultak. Az 1848-as forradalom idején a galíciai **rutének** – ahogy a helyi keleti szláv lakosságot hivatalosan nevezték – először léptek fel önálló politikai tényezőként. A dokumentált események közé tartozik, hogy 1848 májusában Lembergben (mai Lviv, ) megalakult a **Legfelsőbb Rutén Tanács ( , Holovna Ruska Rada)**, amely a ruténeket a lengyelektől különálló nemzetiségként határozta meg, hűséget fogadott a Habsburg uralkodónak, és követelte Kelet-Galícia közigazgatási elkülönítését a lengyel többségű Nyugat-Galíciától. A tanács kérte a jobbágyterhek eltörlését, az anyanyelvi iskolákat és a hivatalos nyelvhasználatot.

Az 1848-as eseményeket gazdag levéltári anyag dokumentálja: a tanács jegyzőkönyvei, kiáltványai, a bécsi parlamentbe választott képviselők beszédei. Ugyanakkor a kutatók óvnak attól, hogy a **Holovna Ruska Rada** fellépését mai értelemben vett ukrán nemzeti programként értelmezzük. A korabeli szóhasználatban a „ruszin” (rutén) identitás vallási és helyi keretekben mozgott, és a tanács vezetői elsősorban a görögkatolikus papságból és a szerény értelmiségből kerültek ki. A birodalomhoz való hűség hangsúlyozása taktikai választás volt a lengyel nemesi dominanciával szemben, nem feltétlenül a modern nemzeti szuverenitás igénye.

Az 1848-as forradalom fontos vívmánya a **jobbágyfelszabadítás**, amelyet a bécsi kormányzat a paraszti támogatás megnyerése érdekében már 1848 tavaszán elrendelt. Ez dokumentált törvényi tény, és a galíciai rutén parasztok számára közvetlenül érzékelhető változást hozott. A felszabadítás azonban nem szüntette meg a földhiányt és a szegénységet, így a paraszti tömegek részvétele a nemzeti mozgalomban korlátozott maradt. A magyarországi rutén (ruszin) területeken az 1848–1849-es polgárháború eltérő helyzetet teremtett, de ez a kérdés túlmutat

jelen alfejezet keretein; annyi azonban bizonyos, hogy a magyarországi ruszin értelmiség egy része hasonló nyelvi-kulturális ébredésen ment keresztül, és kapcsolatban állt a galíciai körökkel.

A forradalom leverése után a neoabszolutizmus visszaszorította a politikai életet, de az 1848-ban kivívott alkotmányos tapasztalat és a nyelvi nyilvánosság intézményei – például az első rutén nyelvű újság, a **Zorja Halycka ( , „Galíciai Hajnal”)** – nem tűntek el nyomtalanul. Az 1860-as években, a Habsburg Monarchia alkotmányos átalakulásával a galíciai ukrán mozgalom új lendületet kapott, bár a lengyel arisztokráciával való versengés továbbra is meghatározta a kereteket.

### 24.2.5 A nemzeti mozgalom intézményei és irányzatai

A 19. század második felében az ukrán nemzeti mozgalom intézményesülése két eltérő pályán haladt. Az Orosz Birodalomban a nyilvános egyesületalapítás lehetősége minimális volt, ezért a mozgalom **hromadák ( , „közösségek”)** nevű féllegális vagy titkos értelmiségi körökben szerveződött. A legjelentősebb a **Kijevi Hromada ( )**, amely az 1860-as években kezdett működni, és tagjai között voltak etnográfusok, történészek, írók. A hromadák vasárnapi iskolákat, népművelő köröket és könyvkiadást szerveztek, amíg a cári rendeletek ezt lehetetlenné nem tették. A taglétszámokról pontos statisztika nincs, mert a szervezetek illegális jellege miatt a források töredékesek; a kutatók ezért becslésekre kénytelenek hagyatkozni.

Galíciában az alkotmányos monarchia lehetővé tette nyilvános kulturális egyesületek alapítását. 1868-ban Lembergben létrejött a **Proszvita ( , „Felvilágosodás”)** társaság, amely olvasóköröket, könyvtárakat és népoktatási programokat működtetett. Ez dokumentált egyesületalapítási tény, és a Proszvita gyorsan a galíciai ukrán nemzeti mozgalom egyik legfontosabb intézményévé vált. A társaság tevékenysége azonban folyamatos viták tárgya volt: a lengyel tartományi hatóságok gyanakodva figyelték, a görögkatolikus egyházon belül pedig egyesek túl világiasnak tartották.

A tudományos élet intézményesülése szintén Galíciában haladt előre. 1873-ban megalakult a **Sevcsenko Tudományos Társaság ( )**, amely később akadémiai jellegű kutatóintézetté nőtte ki magát. Ez az intézmény a történettudomány, a nyelvészet és a néprajz területén alapozta meg a modern ukrán tudományosságot. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a társaság munkája a 19. században még nem ért el nemzetközi elismertséget, és a legtöbb kiadványa szűk szakmai közönséghez jutott el.

A mozgalmon belül két fő irányzat feszült egymásnak. A **ruszofil (moszkvofil)** irányzat hívei a galíciai ruténeket az összorosz nemzet részének tekintették, és az orosz irodalmi nyelvet tartották a műveltség egyetlen hiteles normájának; ezzel szemben az **ukranofil (narodnyik)** irányzat a helyi népi nyelvet és a modern ukrán irodalmi normát képviselte. A két csoport közötti vita a korabeli sajtóban és egyesületi életben jól dokumentált, ám a hétköznapi hívek körében a megosztottság sokáig kevésbé volt éles. A ruszofil irányzat az 1860–1870-es években még erős volt, különösen az idősebb papság és a konzervatív értelmiség körében, de fokozatosan teret vesztett, ahogy az ukrán nyelvű irodalom és sajtó megerősödött.

### 24.2.6 A század végi elnyomás és az emigráció

A 19. század utolsó harmadában az oroszországi ukrán mozgalomra a túlélés és a kényszerű emigráció nyomta rá bélyegét. Az Emszki ukáz után sokan Galíciába költöztek, ahol a Habsburg alkotmányos keretek szabadabb nyilvánosságot biztosítottak. Az emigráció pontos létszámát nem ismerjük, de a levelezésből és a kiadói tevékenységből egyértelmű, hogy a galíciai központok

– Lemberg, Csernovic, majd a Bukovinai Hercegség fővárosa – a mozgalom új súlypontjaivá váltak.

A korszak kiemelkedő értelmiségije volt **Mihajlo Drahomanov ( , 1841–1895)**, történész és publicista, aki a kijevi hromada tagjaként kezdte pályáját, majd emigrációban, Genfben és később Szófiában fejtett ki politikai publicisztikát. Drahomanov a föderalizmus, az önkormányzatiság és a szociális reform eszméit kapcsolta össze az ukrán kérdéssel. Írásai elsődleges forrásként szolgálnak a korabeli ellenzéki gondolkodás rekonstruálásához, de az olvasottságuk a cári Ukrajnában a cenzúra miatt korlátozott volt. A Drahomanov-életmű értékelése a mai napig megosztja a kutatókat: egyesek a modern ukrán politikai gondolkodás atyját látják benne, mások túl elvontnak és gyakorlatiatlannak tartják elképzeléseit.

A századforduló előtt jelentkezett a fiatalabb írónemzedék, köztük **Ivan Franko ( , 1856–1916)** és **Leszja Ukrajinka ( , 1871–1913)**. Franko költő, prózaíró és publicista, aki a galíciai ukrán mozgalomban a modern, szociálisan érzékeny irányzatot képviselte; munkássága a 19. század utolsó évtizedeiben kezdődött. Leszja Ukrajinka tevékenysége már átnyúlik a 20. századba, de az 1890-es években megjelent versei és drámái a nyelvi és nemzeti kérdést a szimbolista modernség eszközeivel dolgozták fel. E szerzők fontossága a nemzeti kánonban vitathatatlan, de a korabeli széles körű ismertségük méréséhez kevés megbízható adat áll rendelkezésre; a kiadási példányszámokra vonatkozó állítások gyakran utólagos becsléseken alapulnak.

A nők szerepe a nemzeti ébredésben a 19. század végéig többnyire rejtett maradt, de a levelezések és visszaemlékezések szerint a hromadákban és az iskolai mozgalomban nők is tevékenykedtek, elsősorban tanítónőkként, fordítókként és szervezőkként. Leszja Ukrajinka mellett **Olha Kobilianszka ( , 1863–1942)** említhető, aki bukovinai közegben írt, és a női autonómiát a nemzeti kérdéssel együtt tárgyalta. A nők részvételének szisztematikus kutatása viszonylag későn indult meg, ezért a korai időszakra vonatkozó ismereteink hézagosak.

### 24.2.7 Források és bizonytalanságok

Az ukrán nemzeti ébredés rekonstruálásához rendelkezésre álló elsődleges források közé tartoznak a cári rendeletek és miniszteri körlevelek (Valuev-körlevél, Emszki ukáz), a galíciai egyesületek alapszabályai és jegyzőkönyvei, a **Holovna Ruska Rada** 1848-as kiáltványai, valamint a korszak irodalmi és publicisztikai termése. Ezek dokumentált szövegek, de értelmezésük nem mindig egyértelmű: a hivatalos iratok a cenzúra és a politikai célok nyelvén szólnak, az irodalmi művek pedig nem közvetlenül tükrözik a társadalmi valóságot.

A legnagyobb bizonytalanság a paraszti tömegek identitására vonatkozik. A 19. századi falusi lakosság túlnyomó része írástudatlan volt, és önmeghatározását elsősorban a vallás, a település és a rendi állapot alakította. Arra, hogy a parasztok miként nevezték magukat – „ruszin”, „kisorosz”, „ukrán” vagy egyszerűen „helybéli” –, csak közvetett források (néprajzi lejegyzések, egyházi anyakönyvek, iskolai jelentések) adnak támpontot. A modern szakirodalom ezért óvatosan fogalmaz: a nemzeti ébredés a 19. században elsősorban értelmiségi mozgalom volt, és a nemzeti identitás tömeges elterjedése csak a 20. század elején, az iskoláztatás és a sajtó kiszélesedésével gyorsult fel.

Vitatott értelmezési kérdés a cári nyelvtiltások hatékonysága. Egyes történészek szerint a Valuev-körlevél és az Emszki ukáz súlyosan visszavetette az ukrán nyelvű kultúra fejlődését az Orosz Birodalomban; mások arra hívják fel a figyelmet, hogy a nyomtatott anyagok fogyasztása eleve szűk volt, és a tiltás inkább szimbolikus jelentőséggel bírt. Az emlékezetpolitikában a nyelvtiltások a nemzeti elnyomás fontos jelképeivé váltak, és ezt a szerepet a mai ukrán történeti kánon erősen

hangsúlyozza. A tankönyvi bemutatásnak ezért meg kell különböztetnie a jogi tényt, a korabeli gyakorlatot és az utólagos jelentéstulajdonítást.

Hasonlóképpen vitatott a **Holovna Ruska Rada** 1848-as fellépésének értelmezése. A hivatalos ukrán történetírás a modern ukrán politikai önrendelkezés első megnyilvánulásaként ünnepli, míg a kritikai megközelítés hangsúlyozza, hogy a tanács a Habsburg dinasztia iránti lojalitás jegyében cselekedett, és a „rutén” identitás akkor még nem azonos a modern ukrán nemzeti öntudattal. A két álláspont nem zárja ki egymást teljesen, de a források hangsúlyozása eltérő következtetésekhez vezet.

A szervezetek taglétszámára, a kiadványok példányszámára és az iskolai részvételre vonatkozó adatok hiányosak, ezért minden ilyen állítás becslésnek tekintendő. A 19. századi demográfiai és műveltségi statisztikák gyakran nem bontották külön a nemzetiséget, vagy a „kisorosz” kategóriát használták, ami az összehasonlítást tovább nehezíti.

### 24.2.8 Rövid összefoglaló

- Az ukrán nemzeti ébredés a 19. században értelmiségi nyelvi és irodalmi mozgalomként indult, amely a helyi népi beszédet emelte irodalmi rangra.
- Tarasz Sevcsenko *Kobzar*ja és életútja központi szerepet játszott, de nemzeti jelképként való értelmezése fokozatos, utólagos folyamat volt.
- Az Orosz Birodalomban a cári politika a „kisorosz” lakosságot az egységes orosz nemzet részének tekintette; a Valuev-körlevél (1863) és az Emszki ukáz (1876) korlátozta az ukrán nyelvű kiadást, oktatást és közéletet.
- A Habsburg Galíciában az 1848-as forradalom idején a Legfelsőbb Rutén Tanács a rutének külön nemzetiségét hirdette, de az identitás akkor még vallási, rendi és lokális keretekben mozgott.
- A mozgalom intézményesülése Galíciában gyorsabban haladt: a Proszvita (1868) és a Sevcsenko Tudományos Társaság (1873) a nyelvi-kulturális önszerveződés tartós alapjait teremtette meg.
- A ruszofil és ukranofil irányzatok vitája a nyelvi norma és a politikai identitás alapkérdéseiről szólt, és a század végére az ukranofil irányzat erősödött meg.
- A cári elnyomás miatt sok oroszországi ukrán értelmiségi Galíciába és emigrációba kényszerült, így a mozgalom súlypontja részben a Habsburg területekre helyeződött át.
- A paraszti tömegek nemzeti tudata a 19. században még gyenge volt; a nemzeti identitás tömegessé válása a 20. század elejére tehető, és az oktatás, a sajtó, valamint a politikai mobilizáció eredménye volt.

### 24.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az ukrán nyelv és kultúra mozgásterét a 19. századi Orosz Birodalomban és a Habsburg Galíciában. Milyen jogi és intézményi különbségek magyarázzák a mozgalom eltérő fejlődését?
2. Milyen érvek és ellenérvek vannak arra vonatkozóan, hogy Tarasz Sevcsenkót a modern ukrán nemzeti mozgalom alapítójának tartsuk?
3. Miért tekinthető az 1848-as galíciai Legfelsőbb Rutén Tanács fellépése egyszerre a rutén nemzeti önszerveződés dokumentumának és egy, a mai értelemben vett ukrán nemzeti programtól eltérő, birodalomhű kezdeményezésnek?
4. Hogyan változtatta meg a Valuev-körlevél és az Emszki ukáz az oroszországi ukrán értelmiség helyzetét, és milyen következményei lettek a galíciai központok megerősödésére?

5. Milyen forrástípusok alapján rekonstruálható a 19. századi falusi lakosság identitása? Milyen bizonytalanságokkal kell számolni, ha azt állítjuk, hogy az ukrán nemzeti ébredés tömegeket mozgatott meg?

## 24.3 Iparosodás, migráció és városok

Míg az előző alfejezet a nemzeti ébredés eszmei és kulturális folyamatait vizsgálta, a 19. század második felének gazdasági és társadalmi átalakulása legalább ugyanolyan mélyreható volt. Az ukrán területek iparosodása, a vasúthálózat kiépülése, a városok növekedése és a tömeges kivándorlás alapvetően rajzolta át a régió társadalmát, és hosszú távon meghatározta a 20. századi konfliktusok és fejlődési pályák kereteit.

### 24.3.1 A donbászi ipar és a nehézipari központok

A Donyec-medence (ukránul *Donec* , oroszul , röviden **Donbász**) szén- és vasérclelőhelyei a 19. század közepéig nagyrészt kiaknázatlanok voltak. A kitermelést először a krími háború (1853–1856) utáni orosz kormányzati politika ösztönözte, amely a déli területek stratégiai fejlesztését tűzte ki célul. Az 1860-as évektől külföldi – elsősorban francia, belga, brit és német – tőke áramlott a szénbányászatba és a vasgyártásba. A legjelentősebb korai vállalkozás a walesi John Hughes nevéhez fűződik, aki 1869-ben alapította meg vasgyárát és bányásztelepét **Juzovka** (oroszul , ma Doneck) településen. A donbászi iparvidék a század utolsó évtizedeire az Orosz Birodalom egyik legfontosabb nehézipari központjává vált; a kitermelt szén és vasérc az orosz gazdaság növekedésének egyik motorja lett. A termelési adatok forrása azonban elsősorban a vállalati és kormányzati jelentések, amelyek pontossága változó, és a modern kutatások ezeket gyakran csak becslésként kezelik.

A donbászi bányák és kohók munkássága rendkívül heterogén volt. A szakképzetlen munkások nagy része a környező ukrán falvakból, illetve az Orosz Birodalom központi, orosz lakosságú területeiről érkezett. A munkakörülmények a korban általánosan rossz színvonalúak voltak: hosszú munkaidő, alacsony bérek, balesetveszély, egészségtelen lakhatás jellemezte a bányatelepeket. A 19. század végén és a 20. század elején a donbászi munkások körében sztrájkok és szocialista agitáció bontakozott ki, amely szorosan kapcsolódott az oroszországi forradalmi mozgalmakhoz. Az etnikai arányokról szóló korabeli adatok pontatlanok, de a városi és ipari népességben az orosz nyelv fokozatosan dominánssá vált, míg a környező vidék többnyire ukrán maradt. Ez a nyelvi és etnikai kettősség hosszú távon befolyásolta a régió identitását.

### 24.3.2 Odessza: a Fekete-tenger kapuja

Odessza (ukránul , oroszul ) alapítását 1794-re teszik, de a város a 19. században vált a Fekete-tenger egyik legjelentősebb kereskedelmi kikötőjévé. A fellendülés alapja a hátország termékeny feketeföldi területeinek gabonatermelése volt: a búza és más gabonafélék Odesszán keresztül jutottak el a nemzetközi piacra, elsősorban Nyugat-Európába. A város 1819 és 1858 között részleges **szabadkikötői** státust élvezett, ami tovább ösztönözte a kereskedelmet és a bevándorlást.

Odessza lakossága a század folyamán gyorsan nőtt: a 19. század eleji néhány ezer főről a század végére becslések szerint 400–500 ezerre. A város etnikai és vallási összetétele rendkívül sokszínű volt. Az oroszok és ukránok mellett jelentős zsidó, görög, örmény, olasz, francia, német, bolgár és román közösségek éltek itt. A zsidó lakosság aránya különösen magas volt – a század végén a

város lakosságának talán egyharmadát is elérte, bár a pontos számok vitatottak, mivel a korabeli népszámlálások a vallást és az anyanyelvet eltérően rögzítették.

A város kulturális élete pezsgő volt: színházak, opera, irodalmi körök és nyomdák működtek, amelyek a korabeli Orosz Birodalomban kivételes sokszínűséget képviseltek. Ugyanakkor Odessza az etnikai feszültségek színtere is volt. A zsidó lakosság ellen a 19. század folyamán több **pogrom** (tömeges erőszakhullám) tört ki: 1821-ben, 1859-ben, 1871-ben, 1881-ben és 1905-ben. Az 1905-ös pogrom különösen súlyos volt; az áldozatok számáról a becslések 300 és 1000 között mozognak, a korabeli források ellentmondásosak. A pogromok hátterében a gazdasági verseny, az antiszemita propaganda és a hatóságok gyakori passzivitása állt. A modern történetírás ezeket az eseményeket nem elszigetelt helyi kitörésekként, hanem a birodalmi társadalom mélyebb válságainak tüneteként értelmezi.

### 24.3.3 Kijev: a történelmi központ modernizációja

Kijev (ukránul ) a középkori Kijevi Rusz egykori központja volt, de a 19. században az Orosz Birodalom egyik regionális adminisztratív és vallási központjaként működött. A város a Dnyeper jobb partján fekszik, stratégiai és kereskedelmi szempontból fontos helyen. Az orosz ortodox egyház egyik legfontosabb központja volt, különösen a **Pecserszka Lavra** (barlangkolostor) zarándokhelyként vonzotta a hívőket az egész birodalomból.

A város modernizációja lassabban indult, mint a déli kikötővárosoké vagy a donbászi ipartelepeké. Az 1834-ben alapított Szent Vlagyimir Egyetem (ma Kijevi Nemzeti Egyetem) a régió szellemi életének egyik központjává tette. A vasút megjelenése az 1860-as évek végén és az 1870-es években azonban döntő fordulatot hozott: Kijevet összekötötte Moszkvával, Odesszával és Harkovval, ami felgyorsította a kereskedelmet és az iparosodást. A város lakossága a század második felében gyorsan nőtt; 1860 körül még csak mintegy 100 ezer lakost tartottak számon, 1900 körül pedig már 250 ezer körül mozgott a becslések szerint.

Kijev társadalma is multietnikus volt: oroszok, ukránok, zsidók és lengyelek éltek itt. A zsidók aránya a 19. század végén jelentős volt, bár a **letelepedési övezet** (oroszul ) korlátozásai miatt nem minden városrészben telepedhettek le. Kijevben is törtek ki pogromok, például 1881-ben és 1905-ben. A város egyúttal az ukrán nemzeti mozgalom egyik fontos központja is lett, noha az ukrán nyelv nyilvános használatát az orosz hatóságok korlátozták (például az 1876-os emsi ukáz, amely megtiltotta az ukrán nyelvű kiadványok és színdarabok egy részét). A város így egyszerre volt az orosz birodalmi adminisztráció, az ukrán kulturális ébredés és a zsidó közösség egyik otthona.

### 24.3.4 A vasút mint a gazdasági integráció motorja

A vasúthálózat kiépülése az ukrán területeken az 1860-as években kezdődött, és a 19. század végére a régió gazdasági integrációjának meghatározó elemévé vált. Az első fontos vasútvonalak közé tartozott az Odessza–Balta vonal (1865) és a Kijev–Odessza vonal (1870). A hálózat gyorsan bővült: az 1870-es években a Harkov–Moszkva és a Kijev–Varsó vonalak, az 1880-as években pedig a Donyec-medencét bekapcsoló szárnyvonalak épültek ki. A századfordulóra a régiót viszonylag sűrű vasúthálózat szőtte át, amely összekötötte a mezőgazdasági termelőterületeket a kikötőkkel és az ipari központokkal.

A vasút forradalmasította a gabonaexportot. A korábban lassú és drága szekeres szállítás helyett a termény gyorsan és olcsón jutott el a fekete-tengeri kikötőkbe, ami növelte a mezőgazdasági termelés nyereségességét és elősegítette a paraszti gazdaságok árutermelővé válását. A vasút a

nehézipar fejlődését is támogatta, mivel a szén és a vasérc szállítására használták; a bányák és kohók gyakran közvetlenül a vasútvonalak mentén települtek.

A vasútépítés hatalmas munkaerőt igényelt, és sok paraszt számára átmeneti jövedelemforrást biztosított. A vasúti csomópontok – Harkov, Jekatyerinoszlav (ma Dnyipro), Poltava, Kijev, Odessza – városok növekedését serkentették. A vasút a birodalmi ellenőrzés eszköze is volt: a hadsereg gyors mozgatását tette lehetővé, ami a 19. század végi és a 20. század eleji konfliktusokban (például az 1905-ös forradalom idején) stratégiai jelentőségűvé vált. A vonalak építése és üzemeltetése azonban gyakran külföldi tőkével és állami támogatással történt, ami a gazdasági függőség új formáit hozta létre.

### 24.3.5 Kivándorlás és diaszpóra

A 19. század utolsó évtizedeiben és a 20. század elején tömeges kivándorlás indult meg az ukrán területekről. Az okok összetettek voltak: a vidéki túlnépesedés és földhiány, az 1861-es jobbágyfelszabadítás utáni nehéz gazdasági helyzet, a magas adók, a rossz termés és az időszakos éhínségek, valamint a politikai és vallási üldöztetés. A zsidó lakosság esetében a **letelepedési övezet** korlátozásai, a pogromok és az állami diszkrimináció különösen erős kivándorlási nyomást gyakoroltak.

A kivándorlók fő célországai az Egyesült Államok, Kanada, Brazília és Argentína voltak. A zsidó kivándorlók nagy része az Egyesült Államokba ment; a kelet-európai zsidó diaszpóra kialakulásában az 1881–1914 közötti hullám meghatározó volt. Az ukrán paraszti kivándorlók közül sokan Kanadába (a kanadai prérire) és Brazíliába mentek. A kivándorlási hullám méretét csak becsülni lehet: a 19. század végétől az első világháborúig akár több millió ember is elhagyhatta a régiót, de a statisztikák pontatlanok, mert a hatóságok gyakran nem rögzítették megbízhatóan a nemzetiséget, és sok kivándorló illegálisan távozott.

A kivándorlás fontos gazdasági és társadalmi következményekkel járt. A hazautalások (a kint dolgozók pénzküldeményei) bevételeket hoztak a hátramaradt családoknak, és hozzájárultak a vidéki gazdaság túléléséhez. A kivándorlás csökkentette a helyi munkaerőpiac terhelését, ugyanakkor hosszú távon gyengítette a helyi közösségeket. A kivándorlási ügynökök tevékenysége gyakran visszaélésekkel járt, mivel hamis ígéretekkel csábították el a tájékozatlan embereket. A kivándorlás nemcsak az orosz fennhatóságú területekről, hanem a Monarchia alatt álló Galíciából is folyt; Galíciából különösen sok zsidó és ukrán lakos vándorolt ki, részben a szegénység, részben az etnikai feszültségek miatt.

### 24.3.6 Városi társadalom és etnikai hierarchiák

A 19. század végére a városok lakossága jelentősen megnőtt, és a városi társadalom erősen rétegzetté vált. A felső réteget a kereskedők, gyárosok, magas rangú hivatalnokok és földbirtokosok alkották; a középső réteghez a kispolgárok, mesteremberek, tanárok, orvosok és alsóbb hivatalnokok tartoztak; a legalján a munkások, szolgák, házalók és munkanélküliek helyezkedtek el. A városi szegénység, a zsúfolt lakhatás, a rossz higiénia és a járványok (kolera, tífusz) állandó problémát jelentettek.

A városi lakosság etnikai összetétele élesen eltért a vidékitől. A nagyvárosokban – Odessza, Kijev, Harkov, Jekatyerinoszlav – az oroszok és a zsidók aránya magas volt, míg az ukránok gyakran kisebbségben éltek. Ez a jelenség a 19. századi ukrán nemzeti mozgalom egyik strukturális gyengeségét jelentette: a városi értelmiség és polgárság jelentős része oroszul beszélt, orosz kultúrájú volt, vagy asszimilálódott, míg az ukrán nyelv és identitás elsősorban a falvakban őrződött meg. A modern ukrán történetírás ezt a folyamatot gyakran a birodalmi központ

asszimilációs politikájának hatásaként értelmezi, bár az etnikai határok a mindennapi életben gyakran folyékonyabbak voltak, mint a későbbi nemzeti narratívák feltételezik.

A zsidó közösség a városi kereskedelemben, a kézműiparban és a szabadfoglalkozásokban (orvos, ügyvéd, író) felülreprezentált volt, de a letelepedési övezet korlátozásai miatt sokan nyomorban éltek a városi negyedekben. A zsidó lakosság koncentrációja és a korabeli antiszemita propaganda gyakran tette a zsidókat bűnbakká a gazdasági nehézségek idején, ami a pogromok mellett a mindennapi diszkriminációban is megnyilvánult.

A munkásság gyorsan nőtt, különösen a donbászi iparvárosokban. A munkások életkörülményei rendkívül rosszak voltak: hosszú munkaidő, alacsony bérek, balesetveszély, hiányos egészségügyi ellátás. Ez a helyzet a szocialista és forradalmi eszmék terjedésének kedvezett; az 1890-es évektől munkáskörök, szakszervezetek és illegális politikai csoportok alakultak. A nők helyzete a városi társadalomban különösen kiszolgáltatott volt: sokan gyárakban dolgoztak alacsony bérért, vagy háztartási alkalmazottként, cselédként voltak kénytelenek megélni, gyakran kiszolgáltatva a munkaadóiknak.

### 24.3.7 Források és bizonytalanságok

A 19. századi iparosodás, migráció és városiasodás forrásai elsősorban hivatalos orosz birodalmi statisztikák, vállalati jelentések, városi összeírások, valamint kortárs sajtóbeszámolók és útleírások. Ezek a források azonban több szempontból is korlátozottak. A népszámlálási adatok a vallást és az anyanyelvet rögzítették, de az etnikai kategóriák nem felelnek meg a mai fogalmaknak; a „kisorosz” (ukrán), „nagyorosz” (orosz), „fehérorosz” és más besorolások gyakran politikai célokat szolgáltak. A termelési és kereskedelmi adatok pontossága változó, a vállalatok gyakran aluljelentették a munkáslétszámot vagy a baleseteket.

Különösen vitatott a pogromok áldozatainak száma: a korabeli hatósági jelentések, a sajtó és a későbbi visszaemlékezések adatai jelentősen eltérnek egymástól. A modern kutatások jellemzően tartományokban adják meg a becsléseket, és hangsúlyozzák a források hiányosságát. A kivándorlási statisztikák is pontatlanok, mivel a célországok bevándorlási nyilvántartásai és a kibocsátó országok adatai nem mindig egyeznek, és sok illegális kivándorló nem szerepelt a hivatalos regiszterekben. A donbászi iparvidék etnikai összetételére vonatkozó adatok szintén becsléseken alapulnak, mivel a munkásság folyamatosan cserélődött, és a nemzetiségi önbevallás nem volt egységes.

A városi fejlődés társadalomtörténeti megítélése a szakirodalomban folyamatosan finomodik. A korábbi nemzeti keretű elbeszélések gyakran szemben állították egymással az eloroszosodott várost és az ukrán falut, míg az újabb kutatások a városi terekben zajló kulturális keveredést, a többnyelvűséget és a hibrid identitásokat is vizsgálják. Az emlékezetpolitikai viták – például a donbászi munkásmozgalom vagy az odesszai multikulturalizmus örökségéről – tovább bonyolítják a képet, ezért az állításokat mindig forráshoz és időponthoz kötve kell kezelni.

### 24.3.8 Rövid összefoglaló

- A 19. század második felében az ukrán területek iparosodása a donbászi szén- és vasércbányászatra épült, külföldi tőke bevonásával; a nehézipar a század végére az Orosz Birodalom egyik húzóágazata lett.
- Odessza a fekete-tengeri gabonaexport révén nemzetközi kereskedelmi központtá és multietnikus nagyvárossá fejlődött, de a zsidó lakosság elleni pogromok sorozata is itt zajlott.

- Kijev egyszerre volt orosz birodalmi adminisztrációs központ, ortodox vallási centrum és az ukrán nemzeti ébredés egyik fontos városa; modernizációját az egyetem és a vasút alapozta meg.
- A vasúthálózat kiépülése az 1860-as évektől felgyorsította a gabonaexportot, a nehézipar fejlődését és a városiasodást, valamint a birodalmi katonai ellenőrzést.
- A 19. század végén és a 20. század elején tömeges kivándorlás indult meg, elsősorban a Monarchia alatti Galíciából és az oroszországi letelepedési övezetből az Egyesült Államokba, Kanadába és Dél-Amerikába; a kivándorlók között kiemelkedő arányban voltak zsidók és ukránok.
- A városi társadalom erős etnikai és társadalmi rétegződést mutatott: az oroszok és zsidók felülreprezentáltak voltak a nagyvárosokban, míg az ukránok gyakran kisebbségben éltek; a munkásság gyors növekedése és rossz életkörülményei a szocialista mozgalom terjedését segítették.
- A korszak gazdasági és demográfiai folyamatai hosszú távon meghatározták a régió társadalmi feszültségeit, etnikai arculatát és a 20. századi konfliktusok hátterét.

### 24.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a donbászi iparvidék társadalomszerkezete a hagyományos mezőgazdasági régiókétól, és milyen következményei voltak ennek a munkásmozgalom kialakulására?
2. Hogyan alakította a vasúthálózat kiépülése a gabonaexportot és a városok növekedését, és milyen szerepet játszott a birodalmi ellenőrzésben?
3. Miért voltak a pogromok Odesszában és Kijevben nem csupán elszigetelt erőszakhullámok, hanem a birodalmi társadalom mélyebb válságainak tünetei?
4. Milyen tényezők okozták a tömeges kivándorlást a 19. század végén, és milyen hatást gyakorolt a kibocsátó közösségekre és a diaszpórára?
5. Hogyan függött össze a városi etnikai hierarchia az ukrán nemzeti mozgalom strukturális gyengeségeivel a 19. században?

## 24.4 Az első világháború és a függetlenségi kísérletek

Ahogyan az Iparosodás, migráció és városok alfejezet bemutatta, a 19. század utolsó harmadában az ukrán területek gazdasági szerkezete és városi társadalma gyors átalakuláson ment át. A bányászat, a vasútépítés és a cukorgyártás által felfűtött régió 1914-ben a két nagy birodalom – az Orosz Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia – ütközőzónájává vált. A világháború nem egyszerűen katonai események sorozata volt: a frontok többször áthaladtak a lakosságon, a megszállások új hatalmi viszonyokat teremtettek, a birodalmi keretek meggyengülése pedig megnyitotta az utat az önálló ukrán államiság kísérletei előtt. Ez az alfejezet az 1917 és 1921 közötti forradalmi átmenetet tárgyalja, amikor az ukrán területeken több, egymással vetélkedő hatalmi központ jött létre, és a függetlenségi törekvések végül katonai vereséget szenvedtek. Az ukrán eseményeket nem lehet kizárólag a nemzeti történelem szempontjából bemutatni: a paraszti földéhség, a munkástanácsok, a zsidó lakosság védelmi és önvédelmi törekvései, valamint a lengyel, orosz és román állami érdekek egyaránt alakították a korszakot. A dátumoknál a Gergely-naptárt használjuk; a korabeli orosz források gyakran a Julián-naptár szerint kelteznek, ami 1918 elején 13 napos eltérést jelent.

### 24.4.1 Ukrajna a keleti fronton (1914–1917)

Az első világháború az ukrán lakosságú területeket a korábbinál sokkal közvetlenebbül érintette. A **keleti front** ( ) harcai 1914 augusztusában kezdődtek: az orosz csapatok betörtek a Monarchia északkeleti tartományaiba, **Kelet-Galíciába** ( , Schidna Halicsina) és **Bukovinába** ( ). Az osztrák–magyar hadsereg a korai vereségek után visszavonult, és a cári hatóságok 1914 őszétől 1915 tavaszáig megszállták a régiót. A megszállás alatt az orosz katonai közigazgatás az ukrán nyelvű intézményeket és a **görögkatolikus egyház** ( - ) hálózatát a politikai megbízhatatlanság jelképének tekintette: egyes egyházi vezetőket letartóztattak, iskolákat zártak be, és a helyi közigazgatásban az orosz nyelvet erőltették. Ezek az intézkedések nem voltak egységesek, és a források tanúsága szerint a hátországban a katonai szükségállapot miatt a civil lakosság jogvédelme erősen korlátozott volt.

1915 májusában a központi hatalmak ellentámadása, a **gorlicei áttörés** (Ofensywa gorlicka, Gorlice–Tarnów offenzíva) nyomán az orosz hadsereg kivonult Galícia nagy részéből. A frontvonal a háború további szakaszában a mai Ukrajna nyugati területein húzódott, miközben a hadműveletek időnként mélyen benyúltak Volhínia és Podólia felé. 1916 nyarán a **Bruszilov-offenzíva** ( ) visszafoglalta Bukovina és Kelet-Galícia egyes részeit, de a front lényegében megmerevedett. A háború a civil lakosságot mindkét oldalon menekülések, rekvirálások, járványos betegségek és a hadigazdaság kényszerei révén sújtotta; a nők a falvakban és a városokban gyakran a korábban férfiak által végzett mezőgazdasági és ipari munkát vették át.

A háborús gazdaság az ukrán területeken a mezőgazdasági kivitelt is visszavetette. A hadseregek rekvirálásai, a lovak és igásállatok elhajtása, valamint a munkaerő elvonása miatt 1916–1917-re a vetésterület és a termésátlag csökkent; a városokban élelmiszerhiány és infláció alakult ki. A menekültek százezres nagyságrendben mozogtak a frontvonalak között, a becslések tág határok között mozognak, mivel a mozgó frontok miatt a nyilvántartások hiányosak. A hadifoglyok és a kényszermunkások tömegei szintén a lakosság összetételét változtatták.

A háborús erőszak etnikai és vallási törésvonalakat is felerősített. A cári hatóságok a határ menti zsidó közösségeket gyakran kollektíve gyanúba fogták, és kitelepítéseket, kényszerlakhelyeket alkalmaztak. Az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében szolgáló ukrán katonák egy része – különösen az 1914-ben létrehozott **Ukrán Szics-lövészek** ( , Ukrajinszki szicsovi sztrilci) egysége – a Monarchia iránti lojalitás és az ukrán nemzeti célok közötti feszültségben mozgott. A háború tehát nem egyszerűen birodalmi konfliktus volt, hanem a helyi társadalmakban korábban felhalmozódott nemzeti, szociális és vallási feszültségeket is felszínre hozta.

### 24.4.2 A cári összeomlás és a Központi Rada (1917)

Az 1917. évi **februári forradalom** megdöntötte a cári rendet Oroszországban. Ukrajnában a hatalomvákuumot a helyi politikai és társadalmi szervezetek hamar érzékelték. 1917. március 17-én Kijevben a különböző ukrán szervezetek képviselőiből megalakult a **Központi Rada** ( , Centralna Rada), amelynek elnöke a nemzeti mozgalom ismert történésze, **Mihajlo Hrusevszkij** ( ) lett. A Rada kezdetben nem volt formális kormány, hanem a politikai közvéleményt szervező testület, amely a katonák, a parasztok, a munkások és az értelmiség küldötteit tömörítette; összetétele fokozatosan bővült. A vidéki területeken ezzel párhuzamosan a helyi tanácsok és a katonai bizottságok olyan hatalmi gócokat alkottak, amelyek fölött a központi szervek csak korlátozott ellenőrzést gyakoroltak.

A Központi Rada a nyár folyamán a nemzeti autonómia programját fogalmazta meg. A négy **univerzál** ( , Univerzal) nevű kiáltvány közül az első 1917. júniusában kimondta, hogy az ukrán népnek joga van saját életét rendezni, de nem szándékozik elszakadni Oroszországtól. A második, 1917. júliusi univerzál az Ideiglenes Kormánnyal való megegyezés keretében területi

önkormányzati jogkört kapott, de a vita a hatáskörökről továbbra is fennmaradt. A bolsevikok 1917. novemberi petrográdi hatalomátvétele után a Központi Rada a harmadik univerzálban (1917. november 20-án) kikiáltotta az **Ukrán Népköztársaságot** ( , Ukrajinszka Narodna Reszpublika; rövidítve **UNR**), de még az orosz föderáció keretében. Végül a negyedik univerzál, 1918. január 22-én, az UNR teljes függetlenségét is kimondta.

A Központi Rada társadalompolitikája a korszak forradalmi körülményeihez képest óvatos volt. A földkérdésben elvileg a nagybirtokok szétosztását ígérte, de a végrehajtást a hadi helyzetre és az alkotmányozó gyűlésre halasztotta; a vidéki parasztok egy része ezért saját kezébe vette a földfoglalást. A Rada emellett kísérletet tett a nemzeti kisebbségek – zsidók, lengyelek, oroszok – **személyi autonómiájának** ( - ) bevezetésére, ami a korszakban a nemzeti kérdés egyik leginnovatívabb, bár a háborús viszonyok között alig intézményesült megoldása volt. Ez a program nem a mai értelemben vett nemzetállami homogenizációt, hanem a soknemzetiségű terület egyenjogú csoportjainak önkormányzatát célozta.

A Rada működésében a városi értelmiség mellett a paraszti küldöttek és a katonatanácsok szerepe fokozatosan nőtt. A földtörvény-tervezet a nagybirtokok kisajátítását helyezte kilátásba, de a kártalanítás és a végrehajtás részletei miatt a paraszti mozgalom nem várta meg a törvényi rendezést. 1917 őszére a vidéki területeken a földfoglalások gyakorlata terjedt el, ami a Rada és a helyi földbirtokosok közötti konfliktust élezte. A városi munkástanácsok sok helyen a Központi Radával párhuzamosan működtek, és a hatalom tényleges gyakorlása a helyi fegyveres erők jelenlététől függött.

### 24.4.3 A bolsevik előrenyomulás, a breszt-litovszki béke és a Hetmanátus (1917–1918)

A bolsevikok oroszországi hatalomátvétele után az ukrajnai városi szovjetek egy része is a hatalom megragadására törekedett. 1917 decemberében a harkovi bolsevik vezetésű kongresszus a szovjet hatalom kikiáltásával párhuzamosan létrehozta az **Ukrán Szocialista Szovjet Köztársaságot** ( , Ukrajinszka Szocialisztyicsna Ragyanszka Reszpublika; későbbi rövidítése USzSZK). A tényleges katonai erő azonban nagyrészt az oroszországi Vörös Gárdától és a balti tengerészek egységeitől érkezett. 1918 januárjában a szovjet csapatok északkelet felől benyomultak az UNR területére; a kijevi ellenállás egyik emlékezetes, de katonailag korlátozott jelentőségű eseménye a **krutyi csata** ( ) volt 1918. január 29-én, ahol ukrán diákokból és kadétokból álló egység feltartóztatta a bolsevik előrenyomulást. Az esemény ténye dokumentált, de a résztvevők száma és a csata szimbolikus értelmezése a mai ukrán emlékezetpolitika vitatott pontja.

A harkovi szovjet kormány társadalmi bázisa elsősorban a nagyvárosi munkásság és az orosz nyelvű városi lakosság volt, míg a vidéki ukrán parasztság nagy része bizalmatlan maradt. A bolsevikok a földosztás azonnali végrehajtását ígérték, ami rövid távon népszerűséget hozott, de a városi élelmiszer-rekvirálás hamar ellenállást váltott ki. Az 1918. januári kijevi bevonulás után a szovjet hatóságok a politikai ellenfelekkel szemben erőszakot alkalmaztak; az események pontos áldozatszámai máig vitatottak.

A Központi Rada a katonai nyomás alatt különbéke-tárgyalásokat kezdett a központi hatalmakkal. Az UNR és a központi hatalmak közötti **breszt-litovszki béke** aláírására 1918. február 9-én került sor; a szerződésben Németország és szövetségesei elismerték az UNR-t, az ukrán kormány pedig élelmiszer-szállításokat ígért. A bolsevik Oroszország által aláírt breszt-litovszki béke (1918. március 3.) után a központi hatalmak katonái fokozatosan megszállták az ukrán területeket, és a Központi Rada visszatérhetett Kijevbe. A megszállókkal való együttműködés azonban törékeny volt: a német és osztrák–magyar hatóságok a gabonarekvirálást a helyi lakossággal szemben erőszakkal hajtották végre, ami parasztfelkelésekhez vezetett.

1918. április 29-én a Kijevben összeült, nagybirtokosok és konzervatív erők által dominált gabonatermelői kongresszus a német támogatással **Pavlo Szkoropadszkij** tábornokot ( ) **hetmanná** választotta. Az új államforma, az **Ukrán Állam** ( , Ukrajinszka Derzsava), a **Hetmanátus** néven ismert. Szkoropadszkij rendszere a tulajdonjogok védelmét, a közigazgatás megszilárdítását és a vidéki rend helyreállítását ígérte; a gyakorlatban azonban a megszálló hadsereg jelenlétére és a korábbi cári tisztviselői rétegre támaszkodott. A földosztás ügyét visszavonta, ami a paraszti lakosság széles körű ellenállását váltotta ki. A Hetmanátus megítélése a történetírásban mindmáig vitatott: egyes értelmezések a német megszállás kollaboráns bábjaként, mások a polgárháborús káosz elleni konzervatív államkísérletként ábrázolják. A rendszer az oktatás és a kultúra területén ugyanakkor hozott intézkedéseket: ukrán nyelvű iskolákat és a Kijevi Színházat támogatta, ami némileg árnyalja a kizárólagos kollaborációs képet.

A Hetmanátus időszakában a megszállók által kikényszerített élelmiszer-szállítások a vidéki lakosságot ismételten felkelésre késztették. A német és az osztrák–magyar hadsereg megtorló akciói falvak tucatjait érintették; a dokumentált esetek mellett a becsült áldozatok száma bizonytalan. A városi munkásság körében a szakszervezetek és a bolsevik sejtek sztrájkokat szerveztek, de a megszállás alatt a katonai igazgatás ezeket gyakran megtorlással válaszolta.

A német vereség a nyugati fronton 1918 őszén meghatározta a Hetmanátus sorsát. Szkoropadszkij 1918. november 14-én kísérletet tett egy oroszországi föderációs fordulatra, de ez a lépés csak felgyorsította a bukását. A megszálló csapatok kivonulása után az ukrán ellenzéki erők – a korábbi Rada politikusai, a nemzeti mozgalom aktivistái, valamint a paraszti felkelők – közös fellépéssel megdöntötték a Hetmanátust.

### 24.4.4 A Direktórium, a Nyugat-Ukrán Népköztársaság és a polgárháború (1918–1920)

A Hetmanátus elleni felkelést az 1918. november 13-án, Bila Cerkvában létrehozott **Direktórium** ( , Dyrektorija) irányította. A testület vezetői közé tartozott **Volodimir Vinnicsenko** ( ) és **Szimon Petljura** ( ); az elnöki tisztet kezdetben Vinnicsenko, majd a hadi helyzet súlyosbodásával Petljura töltötte be. A Direktórium csapatai 1918 decemberében bevonultak Kijevbe, és visszaállították az **Ukrán Népköztársaság** formális folytonosságát. A hatalomátvétel azonban nem hozta el a stabilitást: a vidéki területeken a paraszti mozgalmak, a városokban a munkástanácsok és a helyi katonai parancsnokok párhuzamos hatalmat gyakoroltak, míg a bolsevikok a harkovi kormányt ismét megerősítették.

A nyugati területeken ezzel párhuzamosan egy másik ukrán államalakulat jött létre. Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásakor, 1918. november 1-jén az ukrán katonai egységek átvették a hatalmat **Kelet-Galícia** és részben Bukovina területén. November 13-án kikiáltották a **Nyugat-Ukrán Népköztársaságot** ( , Zachidnoukrajinszka Narodna Reszpublika; rövidítve **ZUNR**). A ZUNR vezetése a galíciai ukrán lakosságra támaszkodott, de a területén élő lengyel közösség – különösen Lviv ( , Lwów, Lemberg) városában – ellenállt. A **lengyel–ukrán háború** (1918–1919) hamarosan a lengyel hadsereg fölényét hozta: Lvivet a lengyelek 1918 novemberében visszafoglalták, és 1919 nyarára a lengyel erők a Zbrucs folyóig szorították vissza a ZUNR-t.

A két ukrán állam vezetése 1919. január 22-én Kijevben aláírta az **egyesülési okmányt** ( , Akt Zluky), amely kinyilvánította az UNR és a ZUNR egyesülését. A dokumentált tény a diplomáciai aktus, de a tényleges egyesítés a háborús helyzet és a területi szétszakítottság miatt soha nem valósult meg: a ZUNR kormánya emigrációban folytatta tevékenységét, és a galíciai területek fokozatosan lengyel ellenőrzés alá kerültek. Az egyesülési okmány ennek ellenére

a későbbi ukrán nemzeti emlékezetben a területi egység szimbólumává vált, jóllehet tényleges hatalmi tartalma minimális volt.

Az 1919–1920-as időszakban az ukrán területek a **polgárháború** ( , Hromagyanszka vijna) többfrontos hadszínterévé váltak. A bolsevik Vörös Hadsereg északról és keletről, a **fehér erők** ( ) – különösen Anton Gyenyikin és később Pjotr Vrangel hadserege – dél felől, a lengyel hadsereg nyugatról, a **paraszti anarchista mozgalom** – elsősorban **Nyesztor Makhno** ( ) tanácsállama a Zaporizzsjához közeli Guljajpole környékén – pedig a saját, frontoktól függően változó harcát vívta. A városok, köztük Kijev, rövid időn belül többször cseréltek gazdát; a lakosság lojalitása gyakran a helyi túlélési érdekek szerint alakult. A falusi közösségek egy része a „zöld” (paraszti) felkelőcsoportokhoz csatlakozott, amelyek a rekvirálások ellen és a helyi autonómia védelmében ragadtak fegyvert.

A polgárháború alatt a városi lakosság a fűtőanyag- és élelmiszerhiány miatt tömegesen hagyta el a nagyvárosokat, vagy a vidéki terménycsere-kereskedelemre utalt. A falusi közösségek a hadseregek rekvirálásai ellen fegyveres önvédelmet szerveztek. A nők a hátországban a mezőgazdasági termelés és a háztartások fenntartása mellett a hadikórházakban és a jótékonysági hálózatokban is szerepet vállaltak, bár a politikai döntéshozatalból nagyrészt kiszorultak.

A korszak legsúlyosabb civil traumái közé tartoztak az **antiszemita pogromok**. 1918 és 1920 között a zsidó közösségek ellen az erőszakhullám a mai Ukrajna területének számos pontján lezajlott. Az elkövetők között az UNR hadseregének egyes alakulatai, a Fehér Hadsereg egységei, a bolsevikokkal együttműködő vagy éppen ellenük fellázadó paraszti csapatok, valamint helyi bandák egyaránt dokumentáltak. A legnagyobb véráldozattal járó események közé tartozik az 1919. februári proskurivi mészárlás, de a pontos áldozatszám a korabeli nyilvántartások hiányosságai miatt vitatott; a történészi becslések az összesített áldozatokra vonatkozóan gyakran 30 000 és 100 000 közötti sávot adnak meg. A helyi zsidó közösségek önvédelmi egységeket szerveztek, de ezek általában nem tudtak ellenállni a katonai alakulatoknak. A zsidó politikai pártok – a cionisták, a Bund és az ortodox irányzatok – megosztottak voltak abban, hogy az ukrán államisággal vagy a szovjet hatalommal keressenek-e szövetséget; ez tovább nehezítette a közösség kollektív válaszát. A felelősség kérdése a mai napig a nemzeti és emlékezetpolitikai viták egyik legérzékenyebb pontja, és a szakirodalomban sem alakult ki teljes konszenzus az egyes hadseregek parancsnoki felelősségéről.

### 24.4.5 A rigai béke és az ukrán területek felosztása (1921)

1920-ban az ukrán függetlenségi törekvések sorsa összekapcsolódott a **szovjet–lengyel háborúval** ( , wojna polsko-bolszewicka). Az UNR vezetése, elsősorban Petljura, 1920. áprilisi varsói szerződésben szövetséget kötött Lengyelországgal: cserébe a lengyel katonai támogatásért elfogadta a lengyel területi igényeket Kelet-Galíciára és Volhínia egy részére. A lengyel–ukrán erők 1920 májusában elfoglalták Kijevet, de a szovjet ellentámadás nyárra visszaszorította őket, és a Vörös Hadsereg egészen Varsóig nyomult előre. Az augusztusi **varsói csata** (Cud nad Wisłą, ) után a hadiszerencse megfordult, és a felek 1920 őszén tárgyalóasztalhoz ültek. A párizsi békekonferencia és a nyugati hatalmak az ukrán függetlenséget nem ismerték el, ami tovább szűkítette az UNR diplomaták mozgásterét.

A **rigai béke** aláírására 1921. március 18-án került sor. A szerződést Lengyelország és a szovjet kormány – a szovjet ukrán képviselők részvételével – kötötte meg; az UNR-t nem ismerték el önálló félként. A béke az ukrán területeket kettévágta: a Dnyeper középső és keleti része, valamint a déli területek a szovjet **Ukrán Szocialista Szovjet Köztársaság** fennhatósága alá kerültek, míg **Galícia**, **Volhínia** nyugati része és **Nyugat-Polesz-je** Lengyelországhoz. Bukovinát 1918–1919-ben Románia foglalta el, Kárpátalját pedig Csehszlovákia kapta meg – ezeket a területi változásokat a későbbi nemzetközi szerződések is megerősítették. A rigai béke

tehát nem csupán a lengyel–szovjet határt rögzítette, hanem a 20. századra meghatározó ukrán területi megosztottságot is konzerválta.

A rigai béke után a határok mentén a lakosság egy része a nyelvi és vallási kötődések szerint vándorolt át, de szervezett lakosságcseréről nem beszélhetünk; a menekültek visszatérése évekig elhúzódott. A lengyel és a szovjet hatóságok a határ menti területeken a nemzeti lojalitás megerősítését célzó iskolapolitikát és közigazgatási átalakítást hajtottak végre, ami a kisebbségi ukrán lakosság helyzetét hosszú távon meghatározta.

A rigai béke a függetlenségi kísérletek katonai és diplomáciai vereségét zárta le. Az UNR hadserege 1921-ben letette a fegyvert, vezetői emigrációba vonultak; Petljura 1926-ban Párizsban merénylet áldozata lett. A szovjet ukrán kormányzat a polgárháború végére fokozatosan felszámolta a vidéki anarchista és paraszti ellenállást, és az 1920-as évek elején az oroszországi mintához hasonló **Új Gazdaságpolitika** (NEP) keretében próbálta stabilizálni a kiélezett ellátási helyzetet; ennek elemzése a következő alfejezetben (A szovjet Ukrajna kialakulása) következik.

A 1917–1921-es ukrán államkísérletek nem érték el a tartós függetlenséget, de az államiság intézményi és szimbolikus hagyatéka – különösen az UNR és a ZUNR egyesülési aktusa – a későbbi nemzedékek számára hivatkozási ponttá vált. A mai Ukrajnában a **szobornosztyi** ( , „egység”) napja az egyesülési okmány évfordulójára emlékeztet, ami mutatja a korszak emlékezetpolitikai utóéletét. Ugyanakkor a korszak emlékezetét a pogromok és a belső erőszak traumája is terheli, ami a nemzeti narratívákban gyakran háttérbe szorul.

### 24.4.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak a Központi Rada négy univerzáléja, a breszt-litovszki és a rigai békeszerződések szövegei, a Hetmanátus kikiáltásával és a Direktórium megalakulásával kapcsolatos kiáltványok, valamint az egyesülési okmány. A katonai események rekonstrukciója nagyrészt hadijelentésekre, a résztvevők visszaemlékezéseire és a későbbi hadtörténeti feldolgozásokra támaszkodik; a visszaemlékezéseket azonban a szerzők utólagos politikai elkötelezettsége torzíthatja, ezért a katonai részleteknél a források közötti ellentmondásokat jelölni kell.

A legsúlyosabb bizonytalanság a polgárháborús erőszak áldozatainak számát érinti. A pogromok áldozataira vonatkozó becslések a túlélők beszámolóira, az áldozati listákra és a későbbi népszámlálási adatokra épülnek, de az 1917–1921 közötti közigazgatási nyilvántartások töredékesek, és az események egy része a későbbi határváltozások miatt nem hagyott egységes levéltári nyomot. A dokumentált tény maga az erőszakhullám megtörténte; a felelősség pontos megoszlása és a szándékosság értelmezése a szakirodalomban vitatott.

A hadműveleti veszteségekre vonatkozó becslések is széles sávban mozognak; a hivatalos hadijelentések gyakran a saját oldal veszteségeit alulbecsülték, a civil áldozatokat pedig nem tartották nyilván. A gazdasági összeomlás mértékéről a vasúti, mezőgazdasági és ipari statisztikák töredékesek, mert a háborús pusztítás és a közigazgatási változások miatt az adatgyűjtés akadozott. A mai történetírás ezért inkább nagyságrendi becsléseket ad, semmint pontos számokat.

A függetlenségi kísérletek értékelése emlékezetpolitikailag is terhelt. A szovjet történetírás az UNR-t és a Hetmanátust egyaránt a „burzsoá nacionalizmus” vagy a külföldi intervenció kiszolgálójaként ábrázolta; a mai ukrán történetírás az államiság modern előfutáraként tekint rájuk. A lengyel történetírás a lengyel–ukrán háború és a rigai béke szempontjából a területi kérdésekre összpontosít, míg a zsidó történeti emlékezet a pogromok áldozatait állítja középpontba. A tankönyv ezeket a nézőpontokat nem rangsorolja, hanem a forrásokhoz kötött, összehasonlító értelmezést kínál; ahol a szakirodalmi viták nem zárultak le, ott ezt explicit módon jelezzük.

### 24.4.7 Rövid összefoglaló

- Az első világháború az ukrán területeket frontvonallá tette, és a birodalmi megszállások felerősítették a nemzeti, vallási és szociális feszültségeket.
- A cári összeomlás után a Központi Rada autonómiát, majd 1917 őszén az Ukrán Népköztársaságot, 1918 januárjában a teljes függetlenséget hirdette ki.
- A breszt-litovszki béke a központi hatalmak elismerését hozta, de a megszálló csapatok jelenléte aláásta a Rada társadalmi támogatottságát.
- A Szkoropadszkij-féle Hetmanátus konzervatív államkísérlet volt, amely a német vereséggel megbukott.
- A Direktórium visszaállította az UNR-t, a Nyugat-Ukrán Népköztársasággal egyesülési okmányt írt alá, de a többfrontos polgárháború és a lengyel–szovjet háború felőrölte.
- A rigai béke (1921) az ukrán területeket szovjet és lengyel fennhatóság alá osztotta, így a függetlenségi kísérletek kudarcot vallottak.
- Az államiság intézményi és szimbolikus hagyatéka – különösen az egyesülési okmány – a későbbi nemzedékek emlékezetpolitikai hivatkozási pontja maradt.

### 24.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen belső társadalmi feszültségek és külső katonai nyomások akadályozták meg az Ukrán Népköztársaság stabil állammá válását?
2. Hasonlítsa össze a Központi Rada és a Hetmanátus társadalmi bázisát, államfelfogását és földpolitikáját.
3. Miért nem tudta az UNR és a ZUNR egyesülési okmánya a gyakorlatban egyesíteni az ukrán területeket?
4. Hogyan alakította a rigai béke a későbbi ukrán–lengyel és ukrán–szovjet viszonyt, és milyen határokat rögzített?
5. Milyen elsődleges forrásokra támaszkodik a pogromok áldozatszámának becslése, és miért vitatott a felelősség kérdése?

# 25 Ukrajna a szovjet korszakban

## 25.1 A szovjet Ukrajna kialakulása

Az első világháborús összeomlás és a rövid életű független ukrán államalakulatok kudarca után Ukrajna keleti és középső területein a bolsevik hatalomátvétel fokozatosan intézményesült. Az 1917–1921 közötti forradalmi és polgárháborús időszak – amelyet az előző alfejezet Az első világháború és a függetlenségi kísérletek tárgyalt – után az 1920-as években új államszervezeti keret alakult ki. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan jött létre a szovjet Ukrajna mint formálisan saját köztársaság a Szovjetunión belül, milyen nemzetiségpolitikai kísérlet volt az **ukránizáció** (*ukrainizacija*), és hogyan vezetett a sztálini fordulat a **kollektivizáláshoz** (*kolektivizacija*) és az 1932–1933-as **holodomorhoz** (*Holodomor*). A téma nemcsak Ukrajna 20. századi történetének egyik legfontosabb szakasza, hanem a szovjet rendszer általános természetének – a birodalmi központ és a nemzeti köztársaságok közötti feszültségnek, a paraszti társadalom elleni erőszaknak és az éhínség értelmezésének – modellje is.

### 25.1.1 Az Ukrán SZSZK létrejötte és a korai szovjet intézményrendszer

A polgárháború utolsó szakaszában a bolsevikok által ellenőrzött ukrajnai területeken 1919 januárjában kikiáltották az **Ukrán Szocialista Tanácsköztársaságot** (*Ukrajinszka Szocialisztyicsna Ragyanszka Reszpublika*, USZRR). A kikiáltás azonban jó ideig inkább politikai deklaráció volt, mint valós államhatalom: a frontok gyors mozgása, a fehér és a lengyel erők előretörése, valamint a helyi paraszti lázadások miatt a bolsevik közigazgatás többször összeomlott. Az 1921-es rigai béke után a szovjet-orosz és lengyel fennhatóság határa a mai Ukrajna nyugati területeit kettévágta: **Volhínia** és **Galícia** nagy része Lengyelországhoz került, míg a Dnyeper menti középső és keleti országrészek a szovjet köztársaság részei lettek.

1922 decemberében az Ukrán SZSZK egyike volt a Szovjetuniót megalapító négy köztársaságnak (az Oroszországi SZSZSZK, a Belorusz SZSZK és a Kaukázusontúli SZSZSZK mellett). A szovjet alkotmányos formák szerint az Ukrán SZSZK **szuverén nemzeti köztársaság** volt, saját kormánnyal, népbiztosok tanácsával és formálisan saját külügyi jogkörökkel is. A gyakorlatban a köztársasági intézmények a moszkvai **Össz-szövetségi Kommunista (bolsevik) Párt** döntéseit hajtották végre; a párt tagozatai Ukrajnában is centralizált irányítás alatt működtek. Ez a kettősség – a nemzeti atribútumok látványos jelenléte és a valódi döntéshozatal centralizáltsága – végigkísérte a szovjet Ukrajna történetét.

A korai szovjet ukrán kormányzatnak egyszerre kellett megbirkóznia a háború utáni gazdasági összeomlással, az 1921–1922-es éhínséggel, a paraszti fegyveres ellenállással és a városi munkásság gyengeségével. A bolsevik párt ukrajnai tagságának összetétele már a kezdetektől sajátos volt: a tagok jelentős része nem ukrán anyanyelvű, hanem orosz, zsidó vagy más nemzetiségű volt, és a pártapparátus nyelve az orosz maradt. A vidéki ukrán lakosság, amely a köztársaság népességének túlnyomó többségét adta, gyanakvással vagy nyílt ellenségeskedéssel viszonyult az élelmiszer-rekviráló különítményekhez és a kommunista hatalomhoz.

### 25.1.2 Az ukránizáció az 1920-as években

A szovjet vezetés az 1920-as évek elején felismerte, hogy a nemzeti kérdést nem lehet csupán elnyomással kezelni. Az 1923-ban meghirdetett **korenizacija** („gyökeresítés”, *korenizacija*) politika célja az volt, hogy a párttól távol maradt nem orosz lakosságot a saját nyelvén, saját kultúráján keresztül közelítse a szovjethatalomhoz. Ennek ukrajnai változata volt az **ukránizáció** (*ukrainizacija*), amelyet 1923 és 1933 között, változó intenzitással hajtottak végre.

Az ukránizáció három fő területre terjedt ki. Az első a **közigazgatás és a pártapparátus ukránosítása** volt: a hivatalos ügyintézésben, a tanácsokban és a bíróságokon fokozatosan bevezették az ukrán nyelv használatát, és előírták, hogy a tisztviselőknek meghatározott határidőn belül meg kell tanulniuk ukránul. A második az **oktatás és a kultúra ukránosítása** volt: az iskolák többségét ukrán tannyelvűvé alakították, ukrán nyelvű sajtót, könyvkiadást, színházat és tudományos intézményeket hoztak létre. A harmadik az **ukrán nemzeti elitek felemelése** volt: a párt- és állami vezetésbe tudatosan vontak be ukrán származású káderet, részben hogy ellensúlyozzák a korábbi orosz túlsúlyt, részben hogy a rezsim helyi hitelességét növeljék.

Az ukránizáció rövid távon látványos eredményeket hozott. Az 1920-as évek végére az ukrán iskolák aránya az Ukrán SZSZK-ban a becslések szerint meghaladta a 80%-ot, a felsőoktatásban is megjelent az ukrán nyelvű képzés, és a könyvkiadásban az ukrán címek aránya jelentősen nőtt. Az irodalmi és művészeti életben – amelyet a korabeli szovjet terminológia **ukrán reneszánsznak** nevezett – olyan írók és értelmiségiek kaptak teret, mint **Mikola Hviljovij** (*Mykola Khvyliovyi*), **Valerjan Pidmohilnij** vagy **Pavlo Ticsina**. Az ukrán történettudomány, a helytörténet és a nyelvtudomány intézményesülése is ebbe a folyamatba illeszkedett.

Ugyanakkor az ukránizáció korlátait is fontos látni. A hadseregben, a vasútnál, a nehéziparban és a pártszervezet felsőbb szintjein az orosz nyelv dominanciája fennmaradt, mivel ezeket az ágazatokat össz-szövetségi érdekűnek tekintették. A városi lakosság – különösen a nagyvárosok orosz és zsidó többségű rétegei – körében az ukrán nyelv térnyerése ellenállásba ütközött. A vidéki ukrán parasztság ugyan nyelve szerint ukrán volt, de a modern nemzeti azonosságtudat kialakulása lassú és egyenetlen maradt; a szovjet hatóságok által támogatott „ukrán szocialista nemzetépítés” tehát nem azonosítható a 19. századi nemzeti ébredés folytatásával, hanem inkább egy új, politikai-ideológiai keretek közötti identitásformálás volt.

Az ukránizáció megítélése a mai napig vitatott. A történetírás egy része szerint az 1920-as évek politikája valódi lehetőséget adott az ukrán nyelv és kultúra intézményesülésére, és a későbbi sztálini fordulat ezt az ígéretet fojtotta meg. Más értelmezések hangsúlyozzák, hogy az ukránizáció soha nem kérdőjelezte meg a szovjet politikai és gazdasági rendszert, és lényegében a kommunista hatalom legitimálásának eszköze volt. E két álláspont nem egymást kizáró, de a hangsúlyok különböznek.

### 25.1.3 A sztálini fordulat és az ukránizáció visszafogása

Az 1920-as évek végén a szovjet vezetés irányvonala alaposan megváltozott. Az 1927–1928-as gabonabegyűjtési válság, a **NEP** (*új gazdasági politika*) lebontása és az erőltetett iparosítás első szakaszának feszültségei nyomán Sztálin és szövetségesei mind a parasztsággal, mind a nemzeti elitekkel szemben keményebb politikát hirdettek. Az ukránizációval szemben a párton belül már korábban is élénk ellenkezés mutatkozott: orosz központi tisztviselők, hadseregbeli káderek és egyes ukrán kommunisták is azzal vádolták a programot, hogy „nacionalista elhajlást” erősít.

Az 1929–1930-tól kibontakozó kampány a **burzsoá nacionalizmus** ellen – amelynek jelszavai az ukrán értelmiség ellen irányultak – gyakorlatilag megfordította az ukránizáció lendületét. 1932–1933-ban tömegessé váltak azok a letartóztatások és kirakatperek, amelyekben ukrán írókat,

tanárokat, nyelvészeket és párttagokat vádoltak meg fiktív szervezkedéssel. Az ukrán nyelvű oktatás és kultúra intézményei közül sok bezárt, átszervezték vagy orosz tannyelvűvé alakították át őket. A visszarendeződés nem jelentette ugyan a formális államnyelvi státus megszüntetését, de a gyakorlatban az orosz nyelv dominanciája ismét megerősödött, és a „nacionalista” jelző politikai bűncselekménnyé vált.

Fontos azonban elkerülni a leegyszerűsítő képet, amely szerint az ukránizációt egyetlen tollvonással megszüntették. A folyamat egyenetlen volt: vidéken az ukrán iskolák jelentős része még éveken át működött, és a helyi káderpolitika sem simult ki azonnal. A fordulat mégis egyértelműen a központi, oroszosító irányvonalat erősítette, és előkészítette a későbbi, a nemzeti kulturális intézményeket sújtó terrorhullámot.

### 25.1.4 A kollektivizálás és a gabonabegyűjtés mechanizmusa

A szovjet gazdaságpolitika 1928–1929-től a **mezőgazdaság kollektivizálására** (*kolektivizacija*) tért át. Ennek lényege a paraszti egyéni gazdaságok erőszakos vagy kényszerű egyesítése volt **kolhozokba** (*kolhoz*, kollektív gazdaság) és **szovhozokba** (állami gazdaság). A cél kettős volt: egyrészt a mezőgazdasági termények állami ellenőrzés alá vonása és az iparosítás költségeinek fedezése, másrészt a vidéki társadalom átalakítása a hatalommal szemben álló, önálló paraszti birtokos réteg felszámolásával.

A kollektivizálást a **kuláktalanítás** (*rozkurkulennya*, oroszul *raskulachivanie*) kísérte. A „kulák” (*kurkul*) kategória lazán meghatározott, gyakran önkényesen alkalmazott fogalom volt: ide soroltak viszonylag tehetősebb parasztokat, de gyakran olyan szegényebb családokat is, amelyek ellenálltak a beszolgáltatásnak vagy a kolhozba lépésnek. A kuláknak nyilvánított családokat kifosztották, házaikból elűzték, és tömegesen deportálták az északi, szibériai vagy távol-keleti kényszermunkatáborokba és különleges telepekre. A deportáltak száma csak az Ukrán SZSZK területéről százezres nagyságrendű volt; a pontos adatok ma is bizonytalanok, mert a szovjet nyilvántartások részben hiányosak, részben szándékosan pontatlanok.

A kollektivizálás az 1930-as év során vált igazán erőszakossá. A helyi pártszervek és a rendőri-katonai egységek a beszolgáltatási kvótákat gyakran a helyi termelési lehetőségeket meghaladó mértékben emelték, és aki nem teljesített, azt „szabotőrnek” vagy „kuláknak” bélyegezték. A paraszti ellenállás passzív formája – a vetésterület csökkentése, a termény elrejtése, az állatállomány levágása – tovább rontotta a termelést, de a hatóságok ezt nem vették figyelembe, hanem újabb rekvirálásokkal válaszoltak. A kolhozosítás aránya az 1930-as évek elején drámaian megugrott: a szovjet statisztikák szerint 1931-re az ukrajnai vetésterület jelentős része kolhozok kezében volt, ám ezek a számok a felülről diktált tervteljesítés miatt erősen torzíthatnak.

### 25.1.5 A holodomor: az 1932–1933-as éhínség

A holodomor kifejezés (ukránul *holodomor*, szó szerint „éhhalál”) az 1932–1933-ban az Ukrán SZSZK-ban és részben a szomszédos kubáni, észak-kaukázusi és Volga-vidéki területeken bekövetkezett tömeges éhínségre utal. Az éhínség nem természeti katasztrófa volt, hanem a szovjet állam gabonabegyűjtési politikájának és a kollektivizálás erőszakos végrehajtásának következménye. Ezt a megállapítást ma a nemzetközi történettudomány túlnyomó része elfogadja; ami vitatott, az a szándékosság mértéke és az, hogy a szovjet vezetés kifejezetten az ukrán nemzeti csoport elpusztítására törekedett-e.

1932 nyarán és őszén, miután a gyenge termés és a paraszti ellenállás miatt a beszolgáltatás akadozott, Moszkva rendeletekkel szigorította a gabonabegyűjtést. Az augusztusi és decemberi párthatározatok – köztük az 1932. decemberi, a „feketelistás” falvak elleni intézkedés – blokáddal,

a helyi élelmiszer-készletek teljes elkobzásával és a lakosság kiéheztetésével fenyegették a nem teljesítő területeket. Az 1932. őszén bevezetett **gabonabegyűjtési törvény** a kolhozoktól és egyéni gazdáktól követelte a termény meghatározott részének leadását; aki nem adta le, attól a hatóságok erőszakkal vették el a vetőmagot és a háztartási tartalékot is.

A begyűjtési kampány idején a parasztok közül sokan megpróbáltak a városokba menekülni, ám 1933 elején bevezették a **belső útlevélrendszert** (*propiszka*), amely a falusi lakosságot gyakorlatilag a lakóhelyéhez kötötte, és megakadályozta, hogy az éhezők a városokba jussanak élelemért. A határokat lezárták, a gabonakészleteket fegyveres őrséggel védték. A halálozás 1933 tavaszán tetőzött: a kimerült, ödémás emberek tömegesen haltak meg a falvakban, az utcákon és a temetőkben. A halottak eltemetésére sok helyen már nem maradt erő; egyes visszaemlékezések kannibalizmus eseteiről is beszámolnak, bár ezek forrásértéke nehezen ellenőrizhető.

Az áldozatok számáról máig nincs teljes egyetértés. A leggyakrabban idézett becslések 3 és 4 millió közötti halálos áldozattal számolnak az Ukrán SZSZK területén, de egyes kutatások ennél alacsonyabb (2,5 millió körüli) vagy magasabb (5 milliót megközelítő) számokat is valószínűsítenek. A különbségek részben abból adódnak, hogy a szovjet népszámlálási adatok és anyakönyvi bejegyzések hiányosak, a halálozási okok nyilvántartása pontatlan, és a 1937-es titkos népszámlálás eredményeit a hatalom megsemmisítette. A demográfiai becslések ezért mindig bizonytalansági sávval közölhetők.

### 25.1.6 A holodomor értelmezései: éhínség, politikai erőszak, népirtás?

A holodomor megítélése a történetírásban és az emlékezetpolitikában is éles viták tárgya. A **dokumentált tény** az, hogy 1932–1933-ban az Ukrán SZSZK-ban és más szovjet területeken tömeges éhínség pusztított, és hogy a szovjet hatóságok a begyűjtést erőszakkal, a helyi lakosság élelmiszerhez jutását akadályozva hajtották végre. Azt is bizonyítják levéltári dokumentumok, hogy a szovjet vezetés ismerte a helyzetet, és mégsem állította le időben a begyűjtést; egyes dokumentumok szerint Sztálin és közvetlen munkatársai a „szabotázs” elleni harc jegyében további szigorítást rendeltek el.

A vitatott kérdés az, hogy a szovjet vezetés *kifejezetten* az ukránok mint etnikai közösség elpusztítására törekedett-e. A **népirtás** minősítés mellett érvelő történészek – például **Robert Conquest** és **James Mace** – azt hangsúlyozzák, hogy a begyűjtési politika aránytalanul sújtotta az ukrán területeket, és hogy az ukrán nemzeti elitek elleni párhuzamos támadás együttesen egy nemzetellenes szándékra utal. Ezzel szemben más kutatók, például **Lynne Viola** vagy **Nicolas Werth**, inkább a szovjet parasztellenes politika össz-szövetségi összefüggéseit emelik ki, és arra mutatnak rá, hogy hasonló módszerekkel sújtottak más, nem ukrán területeket is. Ők a holodomort a sztálini gazdaságpolitika szélsőségesen erőszakos, de elsősorban nem etnicid szándékú következményeként értelmezik.

A kérdés tehát nyitott, és a tudományos konszenzus csak a legalapvetőbb tényekre terjed ki. A „népirtás” kifejezés használata jogi és politikai következményekkel is jár: Ukrajna 2006-ban törvényben ismerte el a holodomort az ukrán nép elleni népirtásként, és több más állam parlamentje is hasonló nyilatkozatot fogadott el. A nemzetközi jogi szakértők egy része azonban vitatja, hogy az 1948-as ENSZ-egyezmény értelmében vett bizonyítási küszöb elérhető lenne. Ezt a különbséget a tankönyvben is érdemes érzékeltetni: az emlékezetpolitikai minősítés nem feltétlenül azonos a történettudományi vagy jogi minősítéssel.

### 25.1.7 A kollektivizálás hosszú távú következményei

A holodomort követő években a szovjet hatalom konszolidálta a kolhozrendszert. A parasztság erőszakos átalakítása után a mezőgazdaság állami ellenőrzés alá került, de termelékenysége hosszú távon alacsony maradt. A vidéki társadalom szerkezete gyökeresen megváltozott: a korábbi faluközösségek, a gazdálkodói hagyományok és a helyi autonómia formái felszámolódtak. A túlélők generációja számára a holodomor traumája olyan emlékezeti réteget hozott létre, amelyet a szovjet rendszer évtizedeken át elhallgattatott, és amely csak a peresztrojka és a függetlenség után válhatott nyilvános témává.

A demográfiai következmények is súlyosak voltak: az 1930-as évek elején megszakadt a népességnövekedés, a születésszám visszaesett, és a vidéki térségek egy része évtizedekre elveszítette korábbi lakosságát. A holodomor emellett hozzájárult ahhoz, hogy az ukrán nemzeti mozgalom a szovjet rendszerrel szembeni ellenállás egyik szimbólumává vált, bár a nyílt politikai ellenállás az 1930-as években alig volt lehetséges. A túlélők elbeszélései, a templomi anyakönyvek és a későbbi kutatások játszottak kulcsszerepet abban, hogy az éhínség emléke fennmaradjon.

### 25.1.8 Források és bizonytalanságok

A szovjet Ukrajna kialakulásáról, az ukránizációról és a kollektivizálásról rendelkezésre álló források nagy része szovjet állami, párt- és rendőrségi iratanyag, amelyet a rendszerváltás után részben megnyitottak a kutatók előtt. A **dokumentált tényekhez** tartoznak a párthatározatok, rendeletek, statisztikai jelentések és a helyi tanácsi jegyzőkönyvek, bár ezek megbízhatósága változó: a jelentések gyakran szépítették a helyzetet, vagy éppen ellenkezőleg, a „szabotázst” hangsúlyozták. A **becslések** – például a holodomor áldozatszáma – a demográfiai modellekre, a népszámlálási adatokra és a későbbi levéltári kutatásokra épülnek, ezért mindig bizonytalansági sávval értelmezendők. A viták egy része forráshiányból, más része a kutatói értelmezési keretek különbségéből fakad.

Az ukránizáció kapcsán a legfontosabb bizonytalanság a program tényleges társadalmi hatókörére vonatkozik: nem tudjuk pontosan, milyen mértékben vált az ukrán nyelv a mindennapi élet nyelvévé a városokban, és mennyire maradt felszínes a hivatali ukránosítás. A holodomor kapcsán a forráskritikának különösen óvatosnak kell lennie: a szovjet időszakban a hivatalos narratíva tagadta vagy bagatellizálta az éhínséget, ezért a nyilvános emlékezet hosszú ideig csak illegális vagy emigráns forrásokból táplálkozott. A visszaemlékezések értékesek, de a traumák természete miatt pontatlanok lehetnek. Az emlékezetpolitikai állítások – például a „holodomor mint ukrán holokauszt” párhuzam – nem helyettesítik a történeti elemzést, és kritikával kezelendők.

### 25.1.9 Rövid összefoglaló

- Az Ukrán SZSZK 1919-ben jött létre, de tényleges államhatalommá csak az 1920-as évek elején vált; 1922-ben a Szovjetunió alapító tagja lett, formálisan szuverén köztársaságként, gyakorlatilag a moszkvai pártközpont irányítása alatt.
- Az 1923-tól elindított **ukránizáció** a szovjet nemzetiségpolitika részeként az ukrán nyelv és kultúra intézményesítését célozta, és látványos eredményeket hozott az oktatásban, a közigazgatásban és a kulturális életben.
- Az 1920-as évek végén a sztálini fordulat fokozatosan leépítette az ukránizációt, és a „burzsoá nacionalizmus” elleni kampány az ukrán értelmiség megtizedeléséhez vezetett.
- A **kollektivizálás** és a **kuláktalanítás** erőszakosan átalakította a vidéki társadalmat, és az állami gabonabegyűjtés tervteljesítési kényszere kritikus élelmiszerhiányt okozott.

- Az **1932–1933-as holodomor** tömeges éhínség volt, amely 2,5–5 millió közötti halálos áldozatot követelt az Ukrán SZSZK-ban; a szovjet begyűjtési politika és a parasztság elleni erőszak szerepe dokumentált, a „népirtás” minősítés azonban vitatott.
- A holodomor értelmezése a mai napig tudományos és emlékezetpolitikai viták tárgya; a különböző álláspontok megkülönböztetése kulcsfontosságú a téma megértéséhez.
- A kollektivizálás és az éhínség hosszú távú demográfiai és társadalmi következményei mélyen átalakították Ukrajna vidéki világát, és a trauma a szovjet korszakban elhallgatottá vált.

### 25.1.10 Önellenőrző kérdések

1. Miben volt egyszerre nemzeti és szovjet jellegű az ukránizáció az 1920-as években? Milyen korlátai voltak a programnak?
2. Hogyan kapcsolódott a kollektivizálás a holodomor kialakulásához? Milyen mechanizmusok vezettek a tömeges éhínséghez?
3. Milyen forrástípusok támasztják alá a holodomor lefolyását, és milyen bizonytalanságokkal kell számolnunk az áldozatszámok értelmezésekor?
4. Miért vitatott a holodomor „népirtásként” való minősítése? Milyen történettudományi, jogi és emlékezetpolitikai érvek jelennek meg a vitában?
5. Hogyan változtatta meg a szovjet állam és a vidéki ukrán társadalom viszonyát az 1930-as évek elejének erőszakhulláma?

## 25.2 A második világháború és a nacionalista mozgalom

A második világháború ukrajnai története nem érthető meg csupán a frontvonalak mozgásából vagy a nagyhatalmi döntésekből. A háború itt több, egymással összefonódó konfliktust jelentett: szovjet–német háborút, megszálló igazgatások versengését, a zsidóság szisztematikus megsemmisítését, lengyel–ukrán etnikai polgárháborút, valamint az ukrán nacionalista mozgalom és a szovjet állam közötti, a háború alatt és után is folytatódó fegyveres küzdelmet. Az előző alfejezetben A szovjet Ukrajna kialakulása tárgyalt szovjet politika – a kollektivizálás, az 1932–1933-as éhínség és a Nagy Terror – jelentősen meghatározta a lakosság háborús tapasztalatait és a megszállókkal szembeni kezdeti viszonyulást is.

### 25.2.1 A szovjet–német paktum és a szovjet annexió (1939–1941)

A második világháború lengyelországi kezdete közvetlenül érintette a mai Nyugat-Ukrajna területét. Az 1939. augusztus 23-án aláírt **Molotov–Ribbentrop-paktum** titkos kiegészítő jegyzőkönyve a náci Németország és a Szovjetunió között felosztotta Lengyelországot és a balti térséget. A paktum szövege ma ismert, bár a szovjet vezetés 1989-ig tagadta a titkos záradék létezését – ez a tagadás az emlékezetpolitika egyik vitatott eleme volt.

A Wehrmacht 1939. szeptember 1-jei lengyelországi támadása után a Vörös Hadsereg szeptember 17-én lépte át a lengyel–szovjet határt, és megszállta a mai Nyugat-Ukrajna nagy részét: **Galíciát** (ukránul: , Halychyna) és **Volhíniát** (ukránul: , Volyn). A szovjet hatóságok ezt a lengyel állam összeomlásával és a helyi lakosság védelmével indokolták; a nemzetközi jog szempontjából a bevonulás agressziónak minősült, de a szovjet narratíva „felszabadító hadjáratról” beszélt.

A megszállt területeken a szovjet hatalom gyorsan bevezette a sztálini intézményrendszert. A **nyugat-ukrajnai annexió** során 1939 októberében „népakarat-kinyilvánító” választásokat tartottak, amelyek eredményét előre meghatározták; a dokumentált tény, hogy a választási

jegyzőkönyvek szerint a részvétel és az igen szavazatok aránya irreálisan magas volt, a szovjet választási gyakorlat ismert mintáját követte. A területet hivatalosan beolvasztották a Szovjetunióba, és a **Ukrán SZSZK** részeként szervezték újjá.

A szovjet hatalom a lengyel állami intézményeket felszámolta, a lengyel és ukrán politikai, kulturális és egyházi elitet részben letartóztatta, részben pedig 1940–1941 folyamán tömegesen deportálta. A deportálások négy nagy hullámban zajlottak, és a becslések szerint a kelet-lengyel területekről – túlnyomórészt a mai Nyugat-Ukrajnából – 300 000 és 800 000 közötti embert hurcoltak el Szibériába, Kazahsztánba és a szovjet Távol-Keletre. A pontos szám máig vitatott, mert a szovjet levéltári iratok hiányosak, és a lengyel kutatások gyakran magasabb, a posztszovjet ukrán kutatások alacsonyabb becsléseket közölnek. A deportáltak között lengyelek, ukránok, zsidók és más csoportok egyaránt voltak; a szovjet politika nem etnikai alapon szelektált, hanem osztály- és politikai kategóriák szerint.

A szovjet uralom alatt a nyugat-ukrajnai társadalomban egyszerre jelentkezett a megtorlástól való félelem és a szovjet rendszerrel szembeni mély bizalmatlanság. Az 1939–1941 közötti időszakot a helyi lakosság egy része a lengyel uralom végét és a szovjet elnyomás kezdetét egyszerre élte meg. Az ukrán nacionalista mozgalom – amely a lengyel állam ellen harcolt – a szovjet megszállást is ellenségesnek tekintette, és illegalitásba vonult.

### 25.2.2 A német megszállás és a megszálló igazgatás (1941–1944)

A náci Németország 1941. június 22-én indította meg a **Barbarossa hadműveletet** (németül: Unternehmen Barbarossa), amelynek egyik fő iránya Ukrajnán keresztül vezetett. A Wehrmacht gyors előrenyomulása nyomán a szovjet csapatok kénytelenek voltak feladni a nyugati területeket, és 1941 őszére szinte egész Ukrajna német vagy szövetséges megszállás alá került.

A megszállt ukrán területeket a nácik nem egységes igazgatás alatt tartották. A legnagyobb egység a **Reichskommissariat Ukraine** volt, amelynek központja Rivnében (ma Rivne) volt, és amely nagyjából a mai Ukrajna középső és keleti részét foglalta magában, kivéve a hadműveleti zónát. **Galíciát** a lengyelországi **Főkormányzóság** (németül: Generalgouvernement) ötödik kerületeként csatolták be. **Észak-Bukovinát** és **Besszarábiát** Románia szállta meg, és a román igazgatás alatt **Transznisztria** (románul: Transnistria) néven a Dnyeszter és a Déli-Bug közötti területet is megszállva tartotta. **Kárpátalját** Magyarország szállta meg 1939 tavaszán, majd 1944-ig magyar közigazgatás alatt állt.

A német megszálló politika alapvetően kizsákmányoló és fajelméleti jellegű volt. A helyi lakosságot – különösen a szlávokat – alacsonyabb rendűnek tekintették, és a gazdasági erőforrások, elsősorban a mezőgazdasági termények kiszállítására koncentráltak. A nácik a kolhozrendszert formálisan megtartották, mert az megkönnyítette a beszolgáltatás ellenőrzését. Ugyanakkor a szovjet terror által sújtott vidéki lakosság egy része kezdetben felszabadítóként fogadta a német csapatokat, abban a reményben, hogy a kolhozok feloszlatásával visszakapja földjét. Ez a remény azonban hamar szertefoszlott: a rekvirálások, a kényszermunka és a megtorlások a megszállókkal szembeni ellenállást erősítették.

A német hatóságok a helyi közigazgatásban korlátozott mértékben alkalmaztak ukrán segéderőket, de valódi autonómiát nem adtak. A **Reichskommissariat Ukraine** vezetője, **Erich Koch** nyíltan ellenséges volt minden ukrán önállósági törekvéssel szemben. A megszállás alatt a városokban éhínség, a vidéken pedig tömeges rekvirálás pusztított. A német politika a helyi lakosságot szisztematikusan alárendelte a háborús gazdaság igényeinek.

### 25.2.3 A Holocaust Ukrajnában

A második világháború ukrajnai eseményei közül a legnagyobb emberi katasztrófát a zsidóság szisztematikus megsemmisítése, a **Holokauszt** (héberül: soá, azaz katasztrófa) jelentette. A háború előtt a mai Ukrajna területén – az 1939-es és 1940-es határváltozások után – hozzávetőleg 2,7 millió zsidó élt; ez a szám becslés, mert a szovjet népszámlálási adatok nem mindig tükrözik az etnikai önbesorolást, és a háborús migráció is módosította a lélekszámot.

A tömeggyilkosságok már 1941 nyarán, a német csapatok előrenyomulásával párhuzamosan megkezdődtek. A **Einsatzgruppen** (németül: bevetési egységek) – a náci biztonsági rendőrség és az SD mobil gyilkolóosztagai – a Wehrmacht nyomában haladva tömegesen végeztek ki zsidókat, kommunistákat és más „nemkívánatosnak” minősített személyeket. A gyilkosságokban részt vettek a német rendőri alakulatok, a Waffen-SS egységei, valamint helyi kollaboráns milíciák is, amelyeket a megszálló hatóságok szerveztek vagy tűrtek el. A helyi lakosság egy része segítette a zsidókat, más része közömbös maradt, megint mások pedig aktívan részt vettek a kiszolgáltatottak elárulásában vagy kifosztásában – ez a háború utáni emlékezetben mindmáig fájdalmas és vitatott kérdés.

A legismertebb tömeggyilkosság **Kijev** mellett, a **Babij Jar** (ukránul: ) nevű szakadékban történt 1941. szeptember 29–30-án. A német jelentések szerint két nap alatt 33 771 zsidót gyilkoltak meg; ezt a számot a német források rögzítették, és a történettudomány általában elfogadja, bár a pontos áldozatszám a későbbi kivégzésekkel együtt magasabb is lehet. Babij Jar a Holokauszt egyik ikonikus helyszíne lett, de a szovjet korszak emlékezetpolitikája hosszú ideig nem emelte ki a zsidó áldozatok specifikus sorsát.

A zsidóság megsemmisítése Ukrajnában több hullámban zajlott. A keleti és középső területeken a zsidókat gyakran lakóhelyükön, nyílt tömeggyilkosságokban ölték meg, míg a nyugati területeken – különösen Galíciában – előbb gettókba zárták őket, majd onnan szállították megsemmisítő táborokba, elsősorban **Bełżecbe** és **Sobibórba**. A galíciai zsidóság egy részét a **janowska**i kényszermunkatáborban és más helyeken gyilkolták meg. A román megszállás alatt álló **Transznisztriában** a zsidókat tömegesen deportálták és táborokban, gettókban tartották, ahol az éhínség, a járványok és a kivégzések tizedelték őket; a román hatóságok felelőssége ma is kutatott és vitatott téma.

A meggyilkolt zsidók számát a mai Ukrajna területén a történészek általában 1,5–1,6 millióra becsülik, de ez a szám bizonytalan, mert a szovjet és a német dokumentumok hiányosak, és a háborús halálozások más kategóriákkal is összefonódnak. A Holokauszt ukrajnai lefolyásának kutatását a szovjet korszakban akadályozták, mert a hivatalos emlékezet a zsidó áldozatokat gyakran egyszerűen „szovjet polgárokként” tüntette fel. A rendszerváltás után a levéltári kutatások és a helyi kezdeményezések jelentősen bővítették az ismereteket, de a helyi kollaboráció mértéke és a kortársak felelőssége továbbra is érzékeny emlékezetpolitikai vita tárgya.

### 25.2.4 Az ukrán nacionalista mozgalom: OUN és UPA

A háború alatti ukrán nacionalista mozgalom története szorosan összefonódik a szovjet és német megszállással, és ma is az egyik legvitatottabb fejezete az ukrán történelemnek. A mozgalom gyökerei az 1920-as évekre nyúlnak vissza, amikor a lengyel és szovjet uralom alatt élő ukrán nacionalisták fegyveres és illegális szervezeteket hoztak létre. Az **Ukrán Nacionalisták Szervezete** (ukránul: , rövidítve **OUN**) 1929-ben alakult meg, és célja a független ukrán állam létrehozása volt, szükség esetén fegyveres eszközökkel.

Az OUN 1940-ben kettészakadt. A radikálisabb, fiatalabb generációt képviselő **Sztepan Bandera** (ukránul: ) követői **OUN-B** néven, a mérsékeltebb, idősebb **Andrij Melnyik** (ukránul:

) hívei pedig **OUN-M** néven szerveződtek. A szakadás részben taktikai, részben személyi okokra vezethető vissza, és a két frakció a háború alatt gyakran egymással is versengett.

A náci Németország már a háború előtt kapcsolatot tartott az ukrán nacionalistákkal, és az OUN egyes körei abban reménykedtek, hogy a Szovjetunió elleni háborúban a németek szövetségeseként független ukrán államot hozhatnak létre. 1941. június 30-án, Lviv elfoglalása után az OUN-B aktivistái **Jaroszlav Sztecko** (ukránul: ) vezetésével kikiáltották a **független ukrán államot**, és bejelentették, hogy az új állam együttműködik a náci Németországgal. A német hatóságok azonban nem ismerték el a kikiáltást: Bandera, Sztecko és több más vezetőt letartóztattak, és koncentrációs táborba zártak. A náci politika nem engedte meg az önálló ukrán államiságot; a megszállt területeket gyarmatként kezelték.

A német elutasítás után az OUN-B illegalitásba vonult, és 1942 végétől, 1943 tavaszától kezdve katonai szárnya, az **Ukrán Felkelő Hadsereg** (ukránul: , rövidítve **UPA**) fegyveres harcot indított. Az UPA parancsnoka 1943-tól **Roman Suhevics** (ukránul: , fedőnevén Tarasz Csuprinka) volt. Az UPA tevékenysége három irányban zajlott: harcolt a német megszállók ellen, harcolt a szovjet partizánok és a visszatérő szovjet hatalom ellen, valamint – és ez a legvitatottabb – etnikai tisztogatásokat hajtott végre a lengyel lakosság ellen Volhíniában és Kelet-Galíciában.

Az UPA és a német erők viszonya ellentmondásos volt. Bár az UPA hajtott végre támadásokat német célpontok ellen, és a németek is indítottak ellene megtorló akciókat, a háború végéhez közeledve – elsősorban a szovjet előretörés miatt – helyi szinten előfordultak taktikai együttműködési megállapodások is. A történettudomány ma is vitatja ezeknek a kapcsolatoknak a mélységét és jelentőségét; a szovjet propaganda „fasiszta kollaboránsként” bélyegezte meg az UPA-t, míg az ukrán diaszpóra egy része hősi függetlenségi harcosként emlékezik rá. Mindkét leegyszerűsítés félrevezető.

### 25.2.5 A volhíniai etnikai konfliktus

A háború alatti ukrán–lengyel etnikai konfliktus a régió történetének egyik legtragikusabb és legvitatottabb fejezete. **Volhínia** és **Kelet-Galícia** területe a két világháború között lengyel fennhatóság alatt állt, de a lakosság jelentős része ukrán volt. A lengyel állam asszimilációs politikája, a földreform, a közigazgatási és kulturális korlátozások feszültséget szültek. A szovjet és német megszállás tovább élezte a helyzetet, mert mindkét megszálló hatalom igyekezett kijátszani egymás ellen a helyi etnikai csoportokat.

1943 tavaszán az UPA – részben azzal a céllal, hogy a szovjet visszatérés előtt etnikailag egységes ukrán területet hozzon létre – szisztematikus támadásokat indított a volhíniai lengyel falvak ellen. A támadások során a lengyel lakosságot tömegesen gyilkolták meg, gyakran rendkívüli kegyetlenséggel, és a túlélőket a környék elhagyására kényszerítették. A lengyel áldozatok számát a lengyel történészek általában 40 000 és 100 000 közé teszik, míg az ukrán becslések gyakran alacsonyabbak; a pontos szám soha nem lesz megállapítható, mert a holttestek nagy részét soha nem exhumálták, és a szovjet hatóságok a háború után nem támogatták a dokumentálást.

A lengyel lakosság és a lengyel földalatti mozgalom – elsősorban a **Honi Hadsereg** (lengyelül: Armia Krajowa, AK) – válaszul megtorló akciókat hajtott végre, amelyek során ukrán civilek is tömegesen estek áldozatul. A lengyel megtorlások áldozatainak számát 10 000 és 20 000 közé becsülik, de ez a szám is vitatott. A konfliktus tehát nem egyirányú volt, hanem kölcsönös etnikai erőszakká fajult, amelyben a polgári lakosság mindkét oldalon szenvedett. A volhíniai mészárlások máig terhelik a lengyel–ukrán kapcsolatokat, és emlékezetpolitikai viták forrása: Lengyelországban népirtásként, Ukrajnában gyakran bonyolultabb, kétoldalú konfliktusként értelmezik.

A volhíniai események értékelésekor a történettudománynak óvatosan kell eljárnia. Dokumentált tény, hogy az UPA 1943-ban tömeges támadásokat hajtott végre lengyel falvak ellen, és hogy a lengyel földalatti erők is követtek el atrocitásokat ukránok ellen. Az viszont vitatott, hogy az UPA vezetése milyen mértékben tervezte meg előre a lengyelek kiirtását, és hogy a támadások mennyire voltak központilag irányítottak. A két világháború közötti lengyel politika és a szovjet, majd német megszállás szerepe a feszültségek kiélezésében szintén tudományos vita tárgya.

### 25.2.6 A szovjet partizánok és a front átvonulása

A német megszállással szembeni szovjet ellenállás egyik fő formája a **partizánmozgalom** volt. A szovjet vezetés már 1941 nyarán utasítást adott partizáncsoportok szervezésére, és a megszállt területeken, különösen az erdős vidékeken – Volhíniában, Észak-Ukrajnában, a Pripjaty-mocsarak környékén – fokozatosan kiépült a szovjet partizánhálózat. A partizánalakulatok élén olyan parancsnokok álltak, mint **Szidor Kovpak** (ukránul: ) és **Alekszej Fjodorov** (oroszul: ), akik a szovjet háborús propaganda hőseivé váltak.

A szovjet partizánok elsődleges célja a német utánpótlási vonalak, vasútvonalak és katonai objektumok támadása volt, de tevékenységük a helyi lakosságot is súlyosan érintette. A német megszállók a partizántámadásokra gyakran tömeges megtorlással válaszoltak, felégetve falvakat és kivégezve civil túszokat. A lakosság így kettős nyomás alá került: a németek kollaborációra kényszerítették, a szovjet partizánok pedig a szovjet hatalom iránti lojalitást követelték. Az UPA és a szovjet partizánok között nyílt fegyveres harc bontakozott ki, mivel mindkét fél ugyanazon a területen próbált befolyást szerezni, és ideológiailag is kibékíthetetlenül szemben álltak egymással.

A front 1943–1944 folyamán fokozatosan nyugat felé mozdult. A Vörös Hadsereg a **Kurszki csata** után lendületbe jött, és 1943 őszén felszabadította Kelet-Ukrajnát, novemberben pedig Kijevet. 1944 tavaszán a szovjet csapatok elérték a nyugati határokat, és a mai Nyugat-Ukrajna területén is megkezdődött a szovjet hatalom visszaállítása. A német megszállás ukrajnai időszaka ezzel lezárult, de a háború emberi és anyagi pusztítása még hosszú ideig meghatározta a térség életét.

A szovjet visszafoglalás során a lakosság egy része üdvözölte a Vörös Hadsereget, mások – különösen azok, akik 1939–1941 között átélték a szovjet terrort – féltek a visszatéréstől. Az UPA és az OUN földalatti hálózata a nyugati területeken tovább folytatta a fegyveres ellenállást, amely egészen az 1950-es évek elejéig elhúzódott. Ez az ellenállás a következő alfejezet A szovjet Ukrajna a háború után egyik központi témája lesz.

### 25.2.7 A háború pusztítása és következményei

A második világháború Ukrajna területét aránytalanul súlyos emberi és anyagi veszteségekkel sújtotta. A becslések szerint a mai Ukrajna területén a háború alatt 6–8 millió ember halt meg, beleértve a katonai és polgári áldozatokat, a Holokauszt zsidó áldozatait, az éhínség és járványok következtében elhunytakat, valamint a kényszermunkára hurcoltakat. Ez a szám tudományos becslés, amely a szovjet hivatalos adatokkal nem mindig egyezik, és a különböző kutatók között jelentős eltérések lehetnek. A háborús halálozások pontos statisztikája a források töredékessége miatt soha nem lesz megállapítható.

A gazdasági károk is óriásiak voltak. A német megszállók szisztematikusan kifosztották az ipari létesítményeket, a mezőgazdasági termőeszközöket és az infrastruktúrát. A visszavonuló német csapatok a **felperzselt föld** taktikáját alkalmazták, felrobbantva hidakat, gyárakat, vasútvonalakat. A szovjet hatóságok a háború elején evakuálták az ipari üzemek egy részét az Urálon túlra,

de a munkások nagy része a megszállt területen maradt. A nácik tömegesen kényszermunkára hurcolták a helyi lakosságot, különösen a fiatalokat; az úgynevezett **Ostarbeiter** (németül: keleti munkás) program keretében a megszállt szovjet területekről – elsősorban Ukrajnából – hozzávetőleg 2–3 millió embert szállítottak Németországba, ahol embertelen körülmények között dolgoztatták őket. A pontos szám vitatott, de a nagyságrend nem kétséges.

A háború alatt a városok jelentős része elpusztult. Kijev, Harkiv, Dnyipropetrovszk (ma Dnyipro) és sok más város épületeinek nagy része romokban hevert. A vidéki területeken a falvak százait égették fel, gyakran a partizánháború megtorlásaként. A háború végére a lakosság elszegényedett, az egészségügyi és oktatási intézmények romokban álltak, és a túlélőknek a túlélés napi gondjaival kellett szembenézniük.

A háború társadalmi következményei közé tartozott a lakosság kényszerű mobilitása: milliók menekültek el, lettek kitelepítve, hurcolták el őket kényszermunkára, vagy éppen a front elől menekülve hagyták el otthonaikat. A családok szétszakadtak, a közösségek megsemmisültek. A zsidó közösségek szinte teljesen eltűntek a nyugat-ukrajnai kisvárosokból és falvakból; a háború előtti pezsgő jiddis kultúra nyomai alig maradtak fenn. A lengyel lakosság egy része a volhíniai konfliktus és a szovjet határrendezés nyomán a háború után Lengyelországba települt át, ami tovább alakította a nyugat-ukrajnai etnikai térképet.

A második világháború ukrajnai tapasztalata tehát nem egyszerűen a „nagy honvédő háború” szovjet narratívája volt, hanem egyszerre több rétegű trauma: a szovjet és német megszállás, a Holokauszt, az etnikai erőszak, a kényszermunka és a mindennapi nélkülözés együttese. Ez az összetettség a háború utáni szovjet emlékezetpolitikában sokáig rejtve maradt, és csak a független Ukrajna korszakában vált fokozatosan a nyilvános történelmi diskurzus részévé.

### 25.2.8 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet forrásanyaga rendkívül sokrétű, és a különböző forrástípusok eltérő megbízhatóságúak. A német megszállás dokumentumai – katonai jelentések, Einsatzgruppen-jelentések, közigazgatási iratok – a náci bürokrácia alaposága miatt viszonylag részletesek, de természetesen az elkövetők szemszögéből íródtak, és gyakran eufemisztikus nyelvezetet használnak. A szovjet partizánjelentések és a Vörös Hadsereg dokumentumai a szovjet propaganda torzításait tükrözik, és a veszteségeket sokszor alul- vagy felülbecsülik. Az OUN és az UPA saját dokumentumai – röplapok, parancsok, visszaemlékezések – fontosak, de értelemszerűen elfogultak.

A Holokauszt ukrajnai áldozatainak száma becslés, amely a német jelentéseken, a szovjet rendkívüli állami bizottság anyagain és a túlélők visszaemlékezésein alapul. A pontos számot a források hiányossága miatt nem lehet megállapítani, és a különböző kutatók 1,4 és 1,6 millió közötti értékeket adnak meg. A volhíniai mészárlások áldozatszáma hasonlóan bizonytalan, és a lengyel–ukrán vitákban erősen átpolitizált.

Az ukrán nacionalista mozgalom megítélése a mai napig az egyik legélesebb emlékezetpolitikai vita tárgya a régióban. A szovjet és posztszovjet ukrán narratíva évtizedekig „banderista fasisztaként” bélyegezte meg az OUN-t és az UPA-t, míg a független Ukrajnában egyes politikai erők nemzeti hősként ünneplik őket. A történettudománynak mindkét leegyszerűsítést el kell kerülnie, és a mozgalmat a maga összetettségében kell vizsgálnia: az OUN és az UPA egyszerre volt függetlenségi mozgalom, a náci megszállással szembeni ellenálló erő, és olyan szervezet, amely etnikai erőszakot követett el. Ezeknek a rétegeknek az arányát a történészek továbbra is vitatják.

### 25.2.9 Rövid összefoglaló

- A Molotov–Ribbentrop-paktum nyomán a Szovjetunió 1939 őszén annektálta a mai Nyugat-Ukrajnát, és tömeges deportálásokat hajtott végre.
- A náci Németország 1941 júniusában támadta meg a Szovjetuniót, és Ukrajna területét több megszálló igazgatás alá osztotta: Reichskommissariat Ukraine, Galíciai Főkormányzóság, román Transznisztria és magyar Kárpátalja.
- A Holokauszt során a mai Ukrajna területén a zsidóság mintegy 1,5–1,6 millió tagját gyilkolták meg tömeges kivégzésekben, gettókban és megsemmisítő táborokban; Babij Jar a legikonikusabb helyszín.
- Az ukrán nacionalista mozgalom, az OUN és katonai szárnya, az UPA 1941-ben megkísérelte a független állam kikiáltását, de a nácik ezt elutasították; a mozgalom később fegyveres harcot folytatott a németek és a szovjetek ellen.
- Az UPA 1943-ban Volhíniában tömeges támadásokat intézett a lengyel lakosság ellen, amit lengyel megtorlások követtek; az áldozatok száma máig vitatott.
- A háború alatt a szovjet partizánok és az UPA között is fegyveres konfliktus zajlott, ami a civil lakosság szenvedéseit tovább növelte.
- Ukrajna emberi vesztesége a háború alatt 6–8 millióra becsülhető; az ipar és az infrastruktúra megsemmisült, milliókat hurcoltak kényszermunkára.
- A háború utáni szovjet emlékezetpolitika a zsidó áldozatok és az etnikai konfliktusok specifikus emlékét háttérbe szorította, ami a rendszerváltás után vált vitatottá.

### 25.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen megszálló igazgatások osztották fel a mai Ukrajna területét a második világháború alatt, és milyen hatással volt ez a helyi lakosság háborús tapasztalataira?
2. Hasonlítsa össze a Holokauszt lefolyását a szovjet és a német/román megszállás alatt álló ukrajnai területeken. Milyen forrásokból ismerjük az eseményeket, és milyen bizonytalanságok terhelik az áldozatszámokat?
3. Milyen okok vezettek az OUN 1940-es szakadásához, és hogyan alakult az OUN-B és az UPA viszonya a náci Németországhoz a háború folyamán?
4. Miért nevezhető a volhíniai konfliktus etnikai polgárháborúnak? Melyek a lengyel és az ukrán értelmezések közötti fő különbségek, és miért vitatott az áldozatok száma?
5. Hogyan kapcsolódik az ukrajnai háborús pusztítás és a lakosság szenvedése a szovjet háború utáni emlékezetpolitikához? Milyen szempontok maradtak rejtve a szovjet narratívában?

## 25.3 A szovjet Ukrajna a háború után

A második világháború után az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság a Szovjetunió egyik legnagyobb és gazdaságilag legfontosabb tagköztársaságává vált, ugyanakkor a háborús pusztítás, a sztálini elnyomás és a fegyveres nemzeti ellenállás felszámolása mély nyomot hagyott. Az 1945–1989 közötti időszak az iparosítás, az urbanizáció, a disszidens mozgalom és a csernobili katasztrófa révén egyszerre a szovjet modernizáció és a rendszer belső eróziójának története. Ez az alfejezet azt mutatja be, hogyan épült újjá Ukrajna a háború után, hogyan alakult át társadalma, és milyen feszültségek vezettek a szovjet rendszer hanyatlásához. Az előző alfejezet A második világháború és a nacionalista mozgalom a háborús megszállást és a szovjetellenes fegyveres ellenállást tárgyalta; itt a szovjet hatalom megszilárdulásától a rendszer végóráját követjük a folyamatokat.

### 25.3.1 A háború utáni újjáépítés és a területi rendezés (1945–1953)

A háború Ukrajna területén okozta a legnagyobb pusztítást a szovjet tagköztársaságok közül. A Wehrmacht és a Vörös Hadsereg között hullámzó front, a megszállás, a partizánháború és a szovjet visszafoglalás együttesen városok, falvak, ipari létesítmények és közlekedési hálózatok megsemmisüléséhez vezetett. A hivatalos szovjet becslések szerint több mint 700 város és városi település, valamint több tízezer falu rongálódott meg vagy semmisült meg; a hidak, vasútvonalak és bányák egy része használhatatlanná vált. A Dnyeper-vízerőművet, a szovjet iparosítás egyik szimbólumát a visszavonuló német erők robbantották fel, és a donyeci szénmedence bányáit is részben elárasztották.

Az újjáépítés a negyedik ötéves terv (1946–1950) keretében, központi irányítással indult meg. A szovjet gazdaságpolitika a nehézipart, az energetikát és a bányászatot részesítette előnyben, miközben a lakossági fogyasztás és a lakásépítés háttérbe szorult. A helyreállításban a helyi lakosság mellett kényszermunkát végző hadifoglyok és a Gulag-táborok rabjai is részt vettek. A szovjet propaganda az újjáépítést hősi feladatként mutatta be, de a valóságban az életkörülmények rendkívül kemények voltak: a városokban a lakások egy része romos maradt, az élelmiszerellátás akadozott, és a vidéken a begyűjtési rendszer ismét a paraszti termelés szinte teljes elvonására épült.

A háború utáni években Ukrajnát ismét éhínség sújtotta. Az 1946–1947. évi éhínség részben az aszály, részben a kötelező gabonabegyűjtés és az export miatt alakult ki. A becslések szerint több százezer ember halt éhen, bár a pontos áldozatszám máig vitatott, mert a szovjet hatóságok eltitkolták a katasztrófát, és a haláleseteket gyakran más okokhoz sorolták. Az éhínség különösen a déli és keleti területeket, valamint a vidéki lakosságot sújtotta.

A háború utáni területi rendezésben Ukrajna nyugati határa lényegesen megváltozott. A szovjet–lengyel határ a Curzon-vonalhoz közeli vonalon állapodott meg, így Kelet-Galícia és Volhínia nagy része a szovjet Ukrajna része maradt, illetve oda került. 1945-ben a szovjet–csehszlovák szerződés értelmében Kárpátalja is az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársasághoz csatlakozott. Ezzel a mai Ukrajna nyugati határai nagyjából kialakultak, bár a helyi lakosság – köztük a ruszinok, magyarok, románok és szlovákok – számára ez új politikai és közigazgatási keretet jelentett. A korábbi lengyel, csehszlovák és román fennhatóságú területek lakosságának egy részét kitelepítették, illetve lakosságcsere-egyezmények keretében áttelepítették. A görögkatolikus egyházat 1946-ban Lvivben tartott, az állambiztonsági szervek által ellenőrzött „zsinaton” erőszakkal beolvasztották az orosz ortodox egyházba, ami a vallási élet és a nyugat-ukrajnai társadalom átalakításának egyik legjelentősebb eseménye volt.

A krími félsziget 1954-ben került az Oroszországi Szovjet Szövetséges Szocialista Köztársaságtól az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársasághoz. A döntést formálisan a perejaszlavi szerződés 300. évfordulójára hivatkozva hozták meg, és a szovjet legfelsőbb tanács elnökségi rendelete formájában erősítették meg. A lépés hátterében a szovjet vezetés politikai és adminisztratív szempontjai álltak; a Krím státusza a későbbiekben – különösen a Szovjetunió felbomlása után – komoly viták forrása lett. A félszigeten élő krími tatárok 1944-es deportálása után a terület etnikai összetétele jelentősen megváltozott: elsősorban orosz és ukrán telepesek érkeztek, a visszatérő tatárokat pedig hosszú ideig nem engedték vissza.

### 25.3.2 A desztalinizáció és az ukrán kommunista vezetés

Sztálin 1953-as halála után a szovjet politikai rendszerben fokozatos enyhülés kezdődött. Nyikita Hruscsov, aki 1938 és 1949 között – rövid megszakítással – az ukrán kommunista párt első titkára volt, előbb a szovjet vezetés egyik meghatározó alakja, majd 1953 után első titkára lett. Hruscsov ukrajnai kapcsolatai részben hozzájárultak ahhoz, hogy a krími félszigetet 1954-ben Ukrajnához

csatolták, és hogy az ukrán káderpolitikában bizonyos nemzeti szempontok is érvényesülhettek. Ugyanakkor a desztalinizáció nem jelentette a nemzeti kérdés liberalizálását: a szovjet hatalom továbbra is gyanakvással figyelte az ukrán értelmiség és a nyugat-ukrajnai társadalom körében megjelenő nemzeti törekvéseket.

Az 1956-os XX. pártkongresszuson Hruscsov elítélte a sztálini személyi kultuszt, ami a politikában és a kultúrában a nyilvánosság bizonyos bővülését hozta. A szovjet Ukrajnában ez a folyamat mérsékeltebb volt, mint Moszkvában, de lehetővé tette a háború alatt betiltott művek egy részének újrakiadását, és az értelmiség körében vitákat indított el a nemzeti múlt értelmezéséről. A hivatalos ideológia azonban továbbra is a szovjet internacionalizmust és a „népek barátságát" hirdette, és minden olyan kezdeményezést, amely az ukrán nemzeti identitás erősítését célozta, nacionalizmusnak bélyegzett.

Az 1960-as évek elején az ukrán kulturális életben rövid időre megjelent egy fiatal értelmiségi generáció, az úgynevezett **hatvanasok** (ukránul , sesztyagyasztniki). Írók, költők, művészek és tudósok egy része a szovjet kereteken belül, de a nemzeti hagyományokhoz és a modern európai kultúrához kapcsolódva próbált érvényt szerezni a szólásszabadságnak és az ukrán nyelvnek. A hivatalos kultúrpolitika ezt a mozgásteret az évtized közepétől fokozatosan felszámolta; több alkotót letartóztattak, elhallgattattak vagy emigrációba kényszerítettek.

### 25.3.3 Iparosítás, urbanizáció és a gazdasági szerkezet átalakulása

A szovjet Ukrajna gazdasági fejlődése az 1950-es és 1960-as években a nehézipar további bővítésére épült. A Donyec-medence továbbra is a szénbányászat, a vas- és acélgyártás központja maradt, a Dnyeper menti iparvidékeken pedig energetikai, vegyipari és gépipari létesítmények sűrűsödtek. Az 1950-es évek végén és az 1960-as években új iparvárosok nőttek ki a földből, és a meglévő nagyvárosok – Kijev, Harkiv, Dnyipropetrovszk, Zaporizzsja – lakossága gyorsan növekedett. A szovjet iparosítás a termelési mutatókban látványos eredményeket hozott, de a fejlődés extenzív jellegű volt: a növekedés nagyrészt a munkaerő és az erőforrások bevonásán alapult, nem a hatékonyság javulásán.

A városiasodás üteme felgyorsult. Míg az 1959. évi szovjet népszámlálás szerint a köztársaság lakossága mintegy 42 millió fő volt, addig az 1989. évi népszámlálás már nagyjából 51,5 millió főt regisztrált. A városi lakosság aránya az 1950-es évek végétől meredeken emelkedett, és az 1980-as évek végére a lakosság több mint kétharmada városokban élt. A tömeges lakásépítés az 1950-es évek végétől a **hruscsovka** (oroszul ) lakótelepek formájában valósult meg: ezek az alacsony költségű, panelos vagy téglás épületek gyorsan enyhítették a lakásínséget, de minőségük és élettartamuk korlátozott volt. A városokba áramló vidéki lakosság gyakran szűkös körülmények között élt, és az ipari központokban a lakáskiutalás, a munkahelyi ellátás és a hivatalos regisztráció rendszere határozta meg a mindennapokat.

A mezőgazdaság a szovjet modell keretein belül működött tovább. A **kolhozok** (oroszul ´ ) és **szovhozok** (oroszul ´ ) rendszere a háború után is fennmaradt, és az állami begyűjtés, a tervutasítások, valamint a paraszti háztáji gazdaságok kettőssége jellemezte. Az 1950-es években Hruscsov mezőgazdasági reformjai – a kukoricatermesztés erőltetése, a szűzföldek feltörése – átmenetileg növelték a termelést, de a strukturális problémákat nem oldották meg. Az 1960-as évektől a szovjet mezőgazdaság egyre inkább importra szorult, és Ukrajnában is gyakoriak voltak az élelmiszerhiányok. A vidéki lakosság folyamatosan csökkent: a fiatalok a városokba költöztek, a falvak öregedtek, és a hagyományos paraszti életmód felbomlott.

Az iparosítás súlyos környezeti károkat okozott. A Donyec-medencében a bányászat és a kohászat légszennyezése, a Dnyeper menti vízgyűjtő területek vegyi terhelése, valamint a mezőgazdasági vegyszerezés következményei hosszú távon is hatottak. A szovjet gazdaságpolitika a termelési

célokat mindenek fölé helyezte, és a környezetvédelmi szempontok gyakorlatilag hiányoztak a tervezésből.

### 25.3.4 Nemzetiségi politika és az oroszosítás

A szovjet nacionalitáspolitika formálisan elismerte az ukrán nyelvet és kultúrát, az oktatásban és a hivatali életben bizonyos fokú kétnyelvűséget tartott fenn, ugyanakkor a gyakorlatban egyre erősebben érvényesült az orosz nyelv dominanciája. A városokban, a párt- és állami szervekben, a hadseregben és a felsőoktatásban az orosz volt a fő érintkezési nyelv. Az ukrán nyelvű iskolák száma fokozatosan csökkent, különösen a nagyvárosokban, ahol a szülők gyakran az orosz nyelvű iskolákat választották a jobb továbbtanulási és munkalehetőségek reményében.

Az 1958-as szovjet oktatási reform formálisan lehetővé tette a szülőknek, hogy gyermekeik oktatási nyelvét megválasszák. A gyakorlatban ez az intézkedés az oroszosítás egyik fontos eszközévé vált, mert a közigazgatási nyomás és a társadalmi mobilitás logikája az orosz nyelv választását erősítette. Az 1970-es években a szovjet ideológia egyre hangsúlyosabban hirdette a „szovjet nép” (oroszul ) koncepcióját, amely a nemzeti különbségek elhalványítását és a közös szovjet identitás kialakítását célozta. Ennek jegyében a nemzeti nyelvek használatát a hivatalos életben tovább szűkítették.

A nemzetiségi politika az ukrán többség mellett a köztársaság területén élő kisebbségeket is érintette. Az orosz lakosság aránya a háború utáni betelepítések és a városi migráció következtében növekedett, különösen a keleti ipari vidékeken és a Krímben. A zsidó lakosság létszáma a holokauszt és a háború utáni kivándorlás miatt jelentősen csökkent. Az 1970-es évektől, amikor a Szovjetunió bizonyos feltételekkel engedélyezte a zsidó kivándorlást Izraelbe és más országokba, több tízezer ukrajnai zsidó hagyta el a köztársaságot. A krími tatárok visszatérését a szovjet hatóságok 1944-es deportálásuk után hosszú ideig adminisztratív eszközökkel akadályozták; a szervezett visszatelepülés csak az 1980-as évek végén, a peresztrojka időszakában vált lehetővé. Kárpátalján a magyar kisebbség megőrizte nyelvét és intézményeit, de a szovjet határok közé kerülés után a helyi társadalom is alkalmazkodott a szovjet politikai és gazdasági keretekhez.

### 25.3.5 Társadalom, mindennapi élet és a brezsnyevi pangás

Az 1960-as évektől a szovjet Ukrajna társadalma fokozatosan urbanizálódott, és a fogyasztási színvonal – bár a nyugati országokhoz képest alacsony – a háború utáni évekhez viszonyítva javult. A lakosság nagy része állami lakásokban élt, a fogyasztási cikkekhez való hozzáférés azonban egyenetlen volt, és a hiánygazdaság állandó jellemzője maradt a mindennapoknak. A sorban állás, a protekció, a feketepiac és az árnyékgazdaság a hétköznapi élet szerves részét képezte. Az 1970-es években – a Brezsnyev-korszakban – a gazdasági növekedés lelassult, és a rendszer egyre inkább a stagnálás, a korrupció és az adminisztratív tehetetlenség jellemezte. Ezt a szakaszt a szakirodalom gyakran **pangásnak** (oroszul , zasztój) nevezi.

A nők társadalmi helyzete a szovjet ideológia szerint az egyenjogúságon alapult: a nők tömegesen dolgoztak az iparban, az oktatásban, az egészségügyben és a mezőgazdaságban. A gyakorlatban azonban kettős teher nehezedett rájuk, mivel a hivatalos munka mellett a háztartás és a gyermeknevelés feladatainak nagy része is rájuk hárult. A szovjet népolitika nem számolta fel a nemi hierarchiákat, és a döntéshozó pozíciókban a nők aránya alacsony maradt. A születésszabályozás lehetőségei korlátozottak voltak, és az abortusz – hosszú ideig a fogamzásgátlás egyik fő eszköze – a nők egészségét is veszélyeztette.

A vallási élet szűk keretek között működött. A szovjet állam hivatalosan ateista ideológiát hirdetett, és az egyházakat adminisztratív eszközökkel ellenőrizte. Az ortodox egyház a háború

alatt kapott bizonyos működési lehetőséget, de a hívők és a papság folyamatos megfigyelés alatt állt. A görögkatolikus egyházat 1946-ban erőszakkal felszámolták, hívei egy része azonban illegalitásban vagy az ortodox egyház keretein belül őrizte hagyományait. A katolikus és protestáns közösségek, valamint a zsidó vallási élet is korlátozottan működhetett. A fiatalok számára a Komszomol (oroszul ) ifjúsági szervezet jelentette a hivatalos közösségi keretet, de a részvétel sokak számára formális volt.

### 25.3.6 A disszidens mozgalom és a nemzeti ellenzék

Az 1960-as évek közepétől a szovjet Ukrajnában kialakult egy szűk, de jelentős értelmiségi ellenzéki mozgalom. A **hatvanasok** generációjából kinőtt disszidensek egy része a szocialista rendszeren belül követelt reformokat és a nemzeti jogok tiszteletben tartását, mások az emberi jogok egyetemes normáira hivatkozva bírálták a szovjet gyakorlatot. A mozgalom tagjai között írók, költők, történészek, jogászok, munkások és diákok is voltak. A legismertebb alakok közé tartozott Vjacseszlav Csornovil, Ivan Dziuba, Vaszil Szusz, Levko Lukjanenko és a tábornokból lett jogvédő Petro Hrihorenko.

A disszidens tevékenység fő eszköze a **szamizdat** (oroszul ) volt: a cenzúrán kívüli, kézzel vagy géppel sokszorosított irodalom terjesztése. Az ukrán szamizdatban versek, esszék, nyílt levelek és történeti tanulmányok jelentek meg, amelyek a nemzeti elnyomást, az oroszosítást, a politikai üldözést és az emberi jogi sérelmeket dokumentálták. 1976-ban az ukrán értelmiség egy csoportja létrehozta az **Ukrán Helsinki Csoportot**, amely a Szovjetunió által is aláírt helsinki záróokmányban foglalt emberi jogi kötelezettségek betartását követelte. A csoport tagjai rendszeresen jelentéseket készítettek, és a nemzetközi nyilvánossághoz fordultak.

A szovjet hatóságok a disszidens mozgalmat eszközként kezelték a politikai ellenőrzés fenntartásához. A résztvevőket letartóztatták, bíróság elé állították, és gyakran hosszú börtönbüntetésre vagy kényszermunkára ítélték. Az eljárások során az ügyészség és a KGB (oroszul ) politikai vádakat fogalmazott meg, és a bíróságok kiszámíthatóan a hatalom érdekeit szolgálták. A politikai foglyok egy részét pszichiátriai intézetekbe zárták, ahol kényszergyógykezelésnek vetették alá őket. A disszidensek családtagjait is zaklatták, megfigyelték, és gyakran elvesztették állásukat. A mozgalom létszáma a társadalom egészéhez viszonyítva csekély maradt, de hatása a későbbi nemzeti mozgalomra jelentős volt: a disszidensek által megfogalmazott követelések – a nyelvi jogok, a történelmi igazságtétel, a politikai pluralizmus – az 1980-as évek végén tömeges támogatásra találtak.

### 25.3.7 A csernobili katasztrófa és társadalmi hatása

1986. április 26-án a Kijevtől északra fekvő csernobili atomerőmű 4. reaktorában robbanás történt. A baleset a nukleáris ipar történetének legsúlyosabb katasztrófája volt: a reaktor megsemmisült, és nagy mennyiségű radioaktív anyag került a légkörbe. A szovjet hatóságok a baleset után napokig nem tájékoztatták nyíltan a lakosságot, és a kitelepítés is késlekedett. A közvetlenül érintett zónából mintegy 116 ezer embert telepítettek ki 1986-ban, de a szennyezett területeken később újabb kitelepítések történtek. A katasztrófa következtében több mint 200 ezer ember vált lakóhelyét elhagyni kényszerülővé.

A baleset következményei hosszú távon is hatottak. A likvidátorok, vagyis a baleset következményeinek felszámolásán dolgozó katonák, tűzoltók, tudósok és munkások – akiknek számát a becslések több százezerre teszik – magas sugárdózist kaptak. A radioaktív szennyezés elsősorban Ukrajna északi részeit, Fehéroroszországot és Oroszország nyugati területeit érintette. A pajzsmirigyrák és más megbetegedések gyakorisága a szennyezett területeken emelkedett, különösen a

gyermekek körében. A pontos egészségi következményekről a mai napig vita folyik: a hivatalos szovjet és későbbi ukrán adatok, valamint a nemzetközi becslések eltérő módszerekkel dolgoznak, és a hosszú távú hatások egy része csak fokozatosan vált láthatóvá.

A csernobili katasztrófa politikai jelentősége legalább akkora volt, mint környezeti és egészségügyi hatása. A titkolás, az inkompetencia és a központi irányítás kudarca aláásta a szovjet rendszerbe vetett bizalmat. A katasztrófa nyomán megerősödött a környezetvédelmi mozgalom, és a glasznoszty politikája lehetővé tette a nyilvános vitát a baleset okairól és következményeiről. Csernobil a szovjet rendszer tehetetlenségének és embertelenségének szimbólumává vált, és hozzájárult ahhoz, hogy az ukrán társadalomban felerősödjön a változás iránti igény.

### 25.3.8 A peresztrojka, a glasznoszty és a nemzeti mozgalom előzményei

Mihail Gorbacsov 1985-ben meghirdetett reformpolitikája, a **peresztrojka** (oroszul , átépítés) és a **glasznoszty** (oroszul , nyilvánosság) fokozatosan megváltoztatta a szovjet közéletet. A cenzúra enyhült, a sajtóban és a tudományos életben megjelentek a korábban tiltott témák, és a szovjet múlt bírálata is lehetségessé vált. Ukrajnában ez a folyamat a nemzeti kérdés újrafogalmazását hozta magával: a nyelvi jogok, a történelmi emlékezet és a köztársaság önállóságának kérdései a nyilvánosság előtt vitathatóvá váltak.

1989-ben alakult meg a **Ruh** (ukránul , azaz Mozgalom), amely kezdetben a peresztrojka támogatását és a demokratikus reformokat tűzte zászlajára, de rövid időn belül a nemzeti újjászületés legfontosabb fórumává vált. A szervezet követelte az ukrán nyelv állami nyelvvé nyilvánítását, a történelmi igazságtételt, a csernobili katasztrófa következményeinek feltárását és a politikai pluralizmust. Ugyanebben az évben az ukrán parlament elfogadta azt a nyelvtörvényt, amely az ukránt nyilvánította a köztársaság állami nyelvévé, bár a gyakorlati végrehajtás fokozatos volt. Az ukrán kommunista párt befolyása gyorsan csökkent, és a társadalomban tömeges tüntetések, valamint munkásmegmozdulások jelezték a változás igényét. 1989 júliusában a Donyec-medencében és más ipari központokban bányászsztrájkok törtek ki, amelyek elsősorban gazdasági követelésekkel indultak, de hamarosan politikai töltetet kaptak.

Az 1980-as évek végére a szovjet rendszer Ukrajnában is a felbomlás jeleit mutatta. A gazdasági válság, a központi irányítás hitelvesztése, a nemzeti mozgalom megerősödése és a birodalmi központ gyengülése együttesen olyan helyzetet teremtett, amelyben a köztársaság politikai önállósága egyre inkább reális lehetőséggé vált. Az 1989–1991 közötti átmenet eseményei – a függetlenségi nyilatkozat és a Szovjetunió felbomlása – már a következő alfejezet A függetlenség és a narancsos forradalom témájához tartoznak, de azok gyökerei az itt tárgyalt évtizedekben, különösen a háború utáni elnyomásban, a disszidens mozgalom ellenállásában és a csernobili katasztrófa társadalmi megrázkódtatásában keresendők.

### 25.3.9 Források és bizonytalanságok

A szovjet Ukrajna történetének rekonstrukciója elsősorban a szovjet állami és pártszervek iratanyagára, a köztársasági statisztikai hivatalok kiadványaira, a sajtótermékekre, valamint a disszidens szamizdat-dokumentumokra épül. A párt- és állambiztonsági iratok részleges megnyitása a Szovjetunió felbomlása után jelentősen bővítette a kutatási lehetőségeket, de az anyagok egy része továbbra is hozzáférhetetlen vagy hiányos. A szovjet statisztikákat a politikai célok torzíthatták, különösen a gazdasági termelés, a mezőgazdasági hozamok és a társadalmi jólét területén. A népszámlálási adatok hasznosak, de a nemzetiségi kategóriák önbevalláson alapultak, és az értelmezésüket befolyásolta a szovjet nacionalitáspolitika is.

A háború utáni éhínség és a politikai elnyomás áldozatainak száma továbbra is vitatott. A szovjet hatóságok szándékosan alacsonyan tartották a hivatalos adatokat, és a halálesetek okainak rögzítése sokszor pontatlan volt. A csernobili katasztrófa egészségi következményeiről a mai napig eltérő becslések léteznek: a hivatalos ukrán és nemzetközi szervezetek adatai módszertani okokból különböznek, és a hosszú távú hatások egy része statisztikailag nehezen elkülöníthető más tényezőktől.

A disszidens mozgalom méretét és társadalmi beágyazottságát nehéz pontosan megbecsülni, mert a résztvevők egy része nem publikált, nem került a hatóságok látókörébe, vagy a későbbi visszaemlékezésekben eltérően értékelte saját szerepét. A szovjet nacionalitáspolitika értékelése szintén vitatott: egyes kutatók a központi oroszosítás erőteljes voltát hangsúlyozzák, mások a köztársasági intézményekben megmaradt ukrán nyelvi és kulturális mozgástér jelentőségét emelik ki. A krími tatárok visszatérésének pontos időbeli lefolyása és az 1954-es krími átadás motivációi szintén értelmezési viták tárgyát képezik.

### 25.3.10 Rövid összefoglaló

- A második világháború után a szovjet Ukrajna területén hatalmas pusztítást kellett helyreállítani; a nehézipar és az energetika élvezett elsőbbséget, míg a lakossági fogyasztás háttérbe szorult.
- 1945–1954 között Ukrajna nyugati határai Kárpátaljával bővültek, a Krím pedig 1954-ben az Oroszországi SZSZSZK-tól az Ukrán SZSZSZK-hoz került; a területi változások hosszú távú viták alapjává váltak.
- Az iparosítás és az urbanizáció gyors ütemben alakította át a társadalmat, de a gazdasági növekedés extenzív maradt, és a környezeti károk súlyosak voltak.
- A szovjet nacionalitáspolitika az orosz nyelv dominanciáját erősítette, miközben az ukrán nyelv és kultúra intézményes tere fokozatosan szűkült.
- Az 1960-as évektől kialakult disszidens mozgalom a szamizdat és a Helsinki Csoport révén emberi jogi és nemzeti követeléseket fogalmazott meg, de a résztvevőket súlyos elnyomás sújtotta.
- A csernobili atomerőmű 1986-os katasztrófája aláásta a szovjet rendszerbe vetett bizalmat, és felgyorsította a társadalmi és politikai változásokat.
- A peresztrojka és a glasznoszty időszakában megerősödött a nemzeti mozgalom, a Ruh megalakulása és az 1989-es nyelvtörvény előkészítette a függetlenség felé vezető utat.

### 25.3.11 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a háború utáni újjáépítés és az 1950-es évek iparosításának gazdasági prioritásait! Milyen társadalmi és környezeti következményei voltak a nehézipar túlsúlyának?
2. Hogyan érvényesült a szovjet nacionalitáspolitika Ukrajnában a hivatalos szövetségi keretek és az oroszosítás kettősségében? Milyen szerepet játszott ebben az 1958-as oktatási reform?
3. Milyen eszközökkel lépett fel a szovjet állam a disszidens mozgalommal szemben, és miért tekinthető a mozgalom a későbbi nemzeti mozgalom előzményének?
4. Miért volt a csernobili katasztrófa a szovjet rendszer legitimációjának egyik fordulópontja? Milyen forrástípusok alapján lehet a katasztrófa következményeit rekonstruálni, és miért vitatottak az adatok?
5. Milyen okok vezettek az 1980-as évek végén a nemzeti mozgalom megerősödéséhez, és hogyan kapcsolódott ez a szovjet gazdasági és politikai válsághoz?

## 25.4 A függetlenség és a narancsos forradalom

A szovjet korszak utolsó évtizedeit tárgyaló A szovjet Ukrajna a háború után alfejezetben láttuk, hogy az 1980-as évek végén a glasznoszty és a peresztrojka miként lazította fel a szovjet rendszer merev kereteit, és hogyan erősödött meg a nemzeti mozgalom. Ez az alfejezet az 1991-es függetlenség kikiáltásától a 2004-es narancsos forradalomig és annak utóéletéig vezeti az olvasót. A korszak két nagy kérdése: hogyan alakult ki az önálló ukrán állam a posztszovjet térben, és miért bizonyult a demokratikus áttörés a 2000-es évek közepén törékenynek. A fejezet nem a mai ukrán nemzeti narratívát kívánja igazolni, hanem a dokumentált folyamatokat, a politikai szereplők mozgásterét és a társadalmi elvárásokat elemzi, különös tekintettel a források bizonytalanságaira.

### 25.4.1 A függetlenség kikiáltása és az 1991-es népszavazás

A szovjet hatalom összeomlásával párhuzamosan az Ukrán SZSZK Legfelsőbb Tanácsa 1991. augusztus 24-én **függetlenségi nyilatkozatot** (ukránul: ) fogadott el. A döntést a moszkvai augusztusi puccskísérlet bukása utáni vákuumban hozták meg, és a képviselők 346 igen szavazattal, ellenszavazat nélkül hagyták jóvá. A nyilatkozat ugyan jogi értelemben azonnal hatályba lépett, de a kormányzat december 1-jére országos népszavazást írt ki, hogy megerősítse legitimitását. A referendumon – a hivatalos adatok szerint – a választópolgárok mintegy 84%-a vett részt, és a résztvevők 90%-a támogatta a függetlenséget. Ezt az arányt a későbbi ukrán történetírás gyakran egységes nemzeti akaratként mutatja be, ám a regionális bontás ennél árnyaltabb képet ad: a nyugati területeken (például Lemberg / Lviv környékén) a támogatottság gyakorlatilag teljes volt, míg a Krímben és egyes keleti régiókban a részvétel és az igenek aránya alacsonyabb maradt. Ez a regionális megosztottság a későbbi politikai törésvonalak egyik alapjává vált.

A népszavazás napján elnökválasztást is tartottak, amelyen **Leonyid Kravcsuk**, a Legfelsőbb Tanács korábbi elnöke a szavazatok több mint 60%-át szerezte meg. Ellenfele, Vjacseszlav Csornovil, az 1980-as évek ellenzéki mozgalmának egyik vezetője mintegy 23%-ot kapott. Kravcsuk győzelme azt jelezte, hogy a szovjet elitek jelentős része sikeresen átmentette pozícióját az új államba – ez a folytonosság a későbbi posztszovjet politikai kultúra egyik meghatározó vonása lett. A függetlenséget a nemzetközi közösség viszonylag gyorsan elismerte: az 1991 decemberi **Belavezszkai Megállapodás** (ukránul: ), amely a Szovjetunió felbomlását rögzítette, Ukrajna részvételével jött létre, bár Kravcsuk aláírása utólag vitatott értelmezési keretbe került, mivel egyes elemzők szerint a szovjet rendszer felszámolását a tagköztársaságok elitjei közös döntésként legitimálták.

A függetlenség jogi alapjait a szovjet alkotmányból örökölt **Legfelsőbb Tanács** és az 1991 decemberében megválasztott elnök együtt alakította. Az új állam nem rendelkezett önálló hadsereggel, valuta- vagy vámhatárokkal, és a szovjet gazdasági kapcsolatok hálózata továbbra is meghatározó maradt. A politikai berendezkedés kezdetben vegyes volt: az 1990-es évek elején a parlamentáris elemek erősebbek voltak, mint a későbbi elnöki rendszerben. A politikai pártok gyengék és személyközpontúak voltak; a kommunista utódpártok és a nemzeti demokratikus erők közötti versengés a posztszovjet országokra jellemző mintát követte.

### 25.4.2 A piaci átmenet és a gazdasági válság

A gazdasági átmenet Ukrajnában a posztszovjet tér egyik legnehezebb folyamata volt. A szovjet tervgazdaság összeomlása, a rubelzóna fenntartásának kísérlete, majd az 1996-os **hrivnya** (ukránul: ) bevezetése olyan makrogazdasági sokkokkal járt, amelyek a lakosság többségét

mélyen érintették. A hivatalos statisztikák szerint az ukrán GDP 1990 és 1999 között mintegy 60%-kal csökkent, bár a nem megfigyelt gazdaság és a túlélési stratégiák miatt a valós visszaesés egyes becslések szerint ennél kisebb volt. Az **infláció** 1993-ban elérte az évi 10 000%-ot is, ami gyakorlatilag megsemmisítette a megtakarításokat, és az **bartergazdaság** (ukránul: ) elterjedéséhez vezetett. Az állami vállalatok privatizációja – különösen az 1990-es évek közepétől – rendkívül egyenlőtlenül zajlott: a nagy energetikai, bányászati és fémipari cégek gyakran politikai kapcsolatokkal rendelkező üzletemberek vagy volt igazgatók kezébe kerültek. Ez a folyamat hozta létre az **oligarchia** (ukránul: ) jelenségét, amelyben a gazdasági hatalom és a politikai befolyás szorosan összefonódott.

A gazdasági adatok bizonytalansága jelentős, mert a szovjet utódállamok statisztikai rendszerei az átmenet első éveiben nem tudták megbízhatóan mérni a magánszektort, a feketegazdaságot vagy a háztartási termelést. A nemzetközi pénzügyi szervezetek (IMF, Világbank) által közölt számok sem mindig egyeznek, és a későbbi ukrán kormányok érdeke is fűződhetett a válság mélységének vagy a kilábalás ütemének sajátos ábrázolásához. Ami dokumentált tény, hogy a piaci reformok – az árak liberalizálása, a külkereskedelem felszabadítása, a valutareform – 1994 és 1996 között felgyorsultak, és 2000 körül a gazdaság újra növekedésnek indult, részben a világpiaci acél- és vegyipari árak emelkedése miatt.

A társadalmi következmények súlyosak voltak: a hivatalos munkanélküliség a kilencvenes évek végén 10% körül mozgott, de a rejtett alulfoglalkoztatottság és a kényszerű részmunkaidő ennél nagyobb arányt takart. A szegénység – a háztartási jövedelmek kupakja alapján – a lakosság csaknem egyharmadát érintette, és a posztszovjet országokra jellemző **halandósági válság** (a felnőtt férfiak halálozási arányának megugrása) Ukrajnában is megfigyelhető volt. A nők és a gyermekek aránytalanul viselték a szociális ellátórendszer leépítésének terheit; a gyermekszegénység különösen a bányavidékeken és a vidéki régiókban vált súlyossá. Ezt a folyamatot a korabeli szociológiai felmérések és a nemzetközi jelentések dokumentálták, de a pontos számok vitatottak, mert a kutatás módszertana és a definíciók országonként eltértek.

### 25.4.3 Kucsma elnöksége és a politikai rendszer

Az 1994-es elnökválasztáson **Leonyid Kucsma**, az egykori miniszterelnök és a rakétagyártásban érdekelt menedzser legyőzte Kravcsukot. Kucsma kezdetben a gazdasági reformok felgyorsítását ígérte, és első ciklusában valóban sikerült stabilizálnia a valutát és elindítania a privatizáció második hullámát. Ugyanakkor az 1996-os alkotmány elfogadása után az elnöki hatalom jelentősen megerősödött: a kormány alakítása, a miniszterelnök kinevezése és a regionális kormányzók kinevezése mind az államfő hatáskörébe került. Ez a **szuperelnöki** (ukránul: ) rendszer a későbbi politikai viták egyik fő témája lett.

Kucsma második ciklusa (1999–2004) a politikai pluralizmus fokozatos visszaszorulásával járt. A média – különösen a televízió – egyre inkább az elnöki adminisztráció érdekeit szolgálta; a kritikus újságírókat fenyegetés, bírósági zaklatás vagy fizikai támadás érte. A 2000-es évek elején több újságíró, köztük **Heorhij Gongadze** eltűnése és meggyilkolása – amelynek körülményei a mai napig nem tisztázottak – országos és nemzetközi felháborodást váltott ki. Az ügyben nyilvánosságra kerültek olyan hangfelvételek, amelyek állítólag Kucsma elnököt és belső körét hozták összefüggésbe a bűncselekménnyel; ezek hitelessége azonban a bírósági eljárásokban soha nem nyert teljes körű bizonyítást. A **Kucsma-gate** (ukránul: ) kifejezés az elnöki hatalom körüli korrupció és a sajtószabadság korlátozásának szimbólumává vált.

Mindazonáltal Kucsma időszakában Ukrajna külpolitikailag egyensúlyozni próbált Oroszország és a nyugati intézmények között. A 2000-es évek elején az EU-val kötött **partnerségi és együttműködési megállapodás** aláírása, a NATO-val folytatott párbeszéd, valamint a FÁK-tagság egyszerre volt jelen. Az ország földrajzi helyzete és az energetikai függőség (különösen a

földgázimport) miatt ez a kettősség a belpolitika állandó konfliktusforrása maradt. A gazdasági növekedés 2000–2004 között évi 5–8% körül mozgott, ami az oligarchák meggazdagodását, de a középrétegek egy részének lassú emelkedését is lehetővé tette.

### 25.4.4 A 2004-es elnökválasztás és a narancsos forradalom

A 2004-es elnökválasztás a posztszovjet ukrán politika egyik legnagyobb konfliktusát hozta. A két fő jelölt: **Viktor Janukovics**, Kucsma támogatottja, Donyeck régió egykori kormányzója, és **Viktor Juscsenko**, aki korábban jegybankelnök és miniszterelnök volt, és aki a reformokat, a nyugati orientációt és a demokratikus jogok védelmét hangsúlyozta.

A kampány során Juscsenko 2004 szeptemberében súlyosan megbetegedett; az orvosi vizsgálatok később dioxinmérgezést állapítottak meg. Az ügyben a mai napig nincs jogerős ítélet, és a felelősök kiléte vitatott. A mérgezés politikai fegyverként szolgált Juscsenko kampányában, és széles nemzetközi visszhangot kapott, de a büntetőeljárás akadozott, részben azért, mert a nyomozás során a bizonyítékok megsemmisítésére vagy manipulálására utaló jelek merültek fel. A mérgezés ténye dokumentált orvosi lelet, de az elkövető(k) és a megrendelő(k) személye máig ismeretlen – emlékezetpolitikai állítás, hogy ez kizárólag az orosz vagy a kucsmai elit műve lett volna, noha a gyanú ebbe az irányba mutatott.

A választás első fordulóját október 31-én tartották; egyik jelölt sem szerzett többséget. A november 21-i második fordulóban a hivatalos eredmény szerint Janukovics kapott 49,46%-ot, Juscsenko pedig 46,61%-ot. Ez az eredmény a nyugati régiókban és a fővárosban azonnali tiltakozást váltott ki, mivel a független megfigyelők, köztük az EBESZ és számos ukrán civil szervezet széles körű választási csalásokat dokumentált: hamisított jegyzőkönyveket, többszörös szavazást, a választói névjegyzékek manipulálását és a keleti régiókban a részvételi arányok irreális növekedését. A választási bizottság hivatalos adatait a későbbi bírósági döntés is megbízhatatlannak minősítette, de a csalás pontos mértéke nem számszerűsíthető, mert a jegyzőkönyvek egy része megsemmisült vagy utólag módosult.

A tiltakozások – amelyek **narancsos forradalom** (ukránul: ) néven váltak ismertté – november 22-étől hetekig tartottak Kijevben és több nagyvárosban. A demonstrálók békés úton, sátrakkal, folyamatos jelenléttel és polgári engedetlenséggel követelték a választás érvénytelenítését és új szavazást. A tiltakozás becsült résztvevői száma a csúcsponton több százezer fő volt, de a pontos létszám vitatott; a szervezők és a rendőrség becslései nagyságrendileg eltértek. A tüntetéseket a nyugati régiók és Kijev mellett a középső országrészben is támogatták, míg a keleti és déli területeken Janukovics mögött szerveztek ellentüntetéseket. A politikai megosztottság tehát nem egyszerűen kelet–nyugat szembenállást jelentett, hanem a regionális elitek, a nyelvi kérdés és a gazdasági érdekek bonyolult összjátékát.

A Legfelsőbb Bíróság december 3-án érvénytelenítette a második forduló eredményét, és 2004. december 26-ára ismételt második fordulót írt elő. Ezen **Viktor Juscsenko** a szavazatok mintegy 52%-át szerezte meg Janukovics 44%-ával szemben. Az új választás lebonyolítását a nemzetközi megfigyelők összességében tisztességesebbnek minősítették, bár kisebb szabálytalanságok továbbra is előfordultak.

### 25.4.5 A narancsos kormányzás kudarcai és a 2010-es fordulat

A narancsos forradalom eredményeként létrejött kormányzat azonban nem tudta tartósan átalakítani az ukrán politikai rendszert. Juscsenko elnök és **Julija Timosenko** (ukránul: ) miniszterelnök közötti személyi és politikai konfliktus 2005-ben nyilvánosságra került, és ez a belső feszültség folyamatosan gyengítette a reformkoalíciót. A 2006-os parlamenti választásokon

Janukovics **Régiók Pártja** (ukránul: ) szerezte a legtöbb mandátumot, és Janukovics rövid időre miniszterelnök lett, majd 2007-ben előrehozott választások következtek. Az instabil kormányzati ciklusok alatt az alkotmányos reform – amely 2006-ban csökkentette az elnöki jogköröket a parlament javára – nem hozott tartós konszenzust, mert az alkotmányos szabályok értelmezése folyamatos viták tárgya maradt.

A gazdasági világválság 2008–2009-ben súlyosan érintette Ukrajnát: a GDP mintegy 15%-kal zuhant, a valuta árfolyama összeomlott, és az ország IMF-hitelre szorult. A szociális feszültségek, a korrupció és az oligarchák befolyása továbbra is meghatározó maradt. A 2010-es elnökválasztáson **Viktor Janukovics** a második fordulóban – a hivatalos adatok szerint – 48,95%-ot kapott Timosenko 45,47%-ával szemben. A választást a nemzetközi megfigyelők alapvetően elfogadhatónak minősítették, bár kisebb hiányosságokat jeleztek.

Janukovics visszatérése után az elnöki hatalom ismét megerősödött: a 2006-os alkotmánymódosítást részben visszafordították, a média befolyásolása fokozódott, és Timosenko ellen büntetőeljárás indult, amelyben végül 2011-ben hét év börtönre ítélték – az ügyet a nyugati országok és emberi jogi szervezetek politikai indíttatásúnak tekintették. A demokratikus intézmények gyengülése és a korrupció növekedése előkészítette a következő válságot.

### 25.4.6 A Majdan előzményei: az Euromajdanhoz vezető út

A 2014-es **Majdan** (ukránul: , azaz a Függetlenség tere, röviden ) nem 2013 őszén kezdődött, hanem a 2004-es narancsos forradalom elszalasztott lehetőségeinek, a demokratikus deficitnek és a posztszovjet gazdasági-politikai modell fennmaradásának következménye. Janukovics elnöksége alatt az EU-val folytatott társulási tárgyalások 2013 végén megrekedtek, amikor a kormány bejelentette a **társulási megállapodás** aláírásának felfüggesztését, és helyette az orosz irányú vámuniós (később Eurázsiai Gazdasági Uniós) közeledést részesítette előnyben. Ez a lépés – amelyet sokan Moszkva nyomására hozott döntésnek láttak – 2013 novemberében békés tüntetéseket váltott ki a kijevi Majdanon. A következő hetekben a tiltakozás kiszélesedett, és amikor a rendőrség erőszakkal lépett fel, a mozgalom politikai jellege megerősödött.

A Majdan eseményeit részletesen a A Majdan és a háború kezdete alfejezet tárgyalja. Itt elegendő annyit rögzíteni, hogy a 2014-es Euromajdan nem csupán az EU-csatlakozásról szólt, hanem a posztszovjet állam működésének alapkérdéseiről: a jogállamiságról, a média szabadságáról, a bírói függetlenségről és a korrupció felszámolásáról. A narancsos forradalom után kialakult remények – a demokratikus intézmények megszilárdulása, a gazdasági modernizáció, az európai integráció – 2013-ra nagyrészt szertefoszlottak. A Majdan ennek a kiábrándultságnak és az újabb politikai megrázkódtatásnak a kifejeződése volt.

### 25.4.7 Források és bizonytalanságok

Az 1991 és 2014 közötti időszak rekonstrukciójához többféle forrástípus áll rendelkezésre. A **jogi aktusok** – a függetlenségi nyilatkozat, az 1996-os alkotmány, a választási törvények és a bírósági határozatok – eredeti szövegei ellenőrizhetők, bár a későbbi módosítások és a jogértelmezési viták miatt a normatív tartalom sem mindig egyértelmű. A **választási statisztikák** a hivatalos jegyzőkönyvekből származnak; a 2004-es második forduló esetében ezeknek a hitelessége dokumentáltan megkérdőjelezhető, ezért az ismételt választás eredményeit kell inkább irányadónak tekinteni. A **közvélemény-kutatások** (a Kijevi Nemzetközi Szociológiai Intézet, a Razumkov Központ és mások felmérései) az egyes időszakokban eltérő mintavételi hibával és politikai érzékenységgel bírnak; a rendszerváltás utáni első évtizedben a válaszok megbízhatósága a társadalmi félelem miatt is korlátozott lehetett.

A **nemzetközi szervezetek** megfigyelői jelentései – különösen az EBESZ Demokratikus Intézmények és Emberi Jogok Irodája (ODIHR), az Európa Tanács és a Transparency International dokumentumai – hasznos keretet adnak a választási folyamat és a korrupció értékeléséhez, de ezek is szükségszerűen a saját szempontrendszerüket tükrözik. A **gazdasági mutatók** esetében a hivatalos statisztikai hivatal adatai mellett az IMF és a Világbank számításai eltérhetnek, mert a módszertan és a bázisév változott; a posztszovjet gazdasági visszaesés mértéke például ma is tudományos vita tárgya.

A **mérgezéses ügy** (Juscsenko elleni dioxintámadás) orvosi dokumentációja részben nyilvános, de a nyomozati anyagok nem teljesek; az ügyben született politikai nyilatkozatok gyakran összekeverik a bizonyítékot az értelmezéssel. A **Gongadze-gyilkosság** esetében a bírósági eljárás ítéletet hozott a végrehajtók ellen, de a felbujtók kilétére vonatkozó állítások csak részben bizonyítottak. A **Majdan résztvevőinek létszáma**, valamint a 2013–2014-es erőszak áldozatainak pontos száma szintén vitatott, mert a dokumentáció hiányos és a politikai emlékezet erősen befolyásolja az utólagos számadatokat.

### 25.4.8 Rövid összefoglaló

- Ukrajna 1991-ben népszavazással és elnökválasztással vált függetlenné; a támogatottság regionálisan egyenlőtlen volt, és a szovjet elit jelentős része hatalomban maradt.
- A piaci átmenet a kilencvenes években súlyos gazdasági visszaesést és hiperinflációt hozott; a privatizáció nyomán kialakult az oligarchia, és a szociális következmények súlyosak voltak.
- Kucsma elnöksége alatt az elnöki hatalom megerősödött, a média szabadsága csökkent, és a korrupció beépült a politikai rendszerbe.
- A 2004-es elnökválasztás második fordulójában elkövetett csalások a narancsos forradalomhoz vezettek; a Legfelsőbb Bíróság érvénytelenítette az eredményt, és Viktor Juscsenko megnyerte az ismételt választást.
- A narancsos kormányzás nem tudta megszilárdítani a demokratikus intézményeket; belső konfliktusok és gazdasági válság jellemezte, ami Janukovics 2010-es visszatérését segítette.
- A 2013-as Euromajdan a posztszovjet modell csődjére adott válasz volt; a tüntetések a jogállamiság, a média szabadsága és az európai integráció követelését egyesítették, és a 2014-es eseményekhez vezettek.
- A korszak számos kulcsfontosságú adata – a népszavazási részvétel, a választási csalás mértéke, a mérgezéses ügy felelősei, a Majdan áldozatainak száma – máig bizonytalan vagy erősen vitatott.

### 25.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az 1991-es függetlenségi népszavazás eredményeinek regionális megoszlását a 2004-es narancsos forradalom térbeli támogatottságával. Milyen folytonosságok és törésvonalak figyelhetők meg?
2. Miért tekinthető a 2004-es választási csalás a posztszovjet politikai kultúra termékének? Milyen források bizonyítják a csalást, és miért nem számszerűsíthető annak pontos mértéke?
3. Miben különbözött a narancsos forradalom a későbbi Euromajdan követeléseitől, és milyen tanulságai voltak a 2004-es demokratikus áttörés kudarcának?
4. A szöveg szerint miért problematikus a „kelet–nyugat” egyszerű szembenállással leírni Ukrajna politikai megosztottságát? Válaszában utaljon a regionális elitek, a nyelvi kérdés és a gazdasági érdekek szerepére.
5. Melyek a legfontosabb bizonytalanságok az 1991–2014 közötti időszak gazdasági és politikai adataiban? Hogyan befolyásolja ez a korszak értelmezését?

# 26 Ukrajna 2014-től napjainkig

## 26.1 A Majdan és a háború kezdete

Ukrajna 2013 őszén a függetlenné válás óta eltelt két évtized legélesebb belpolitikai válságába sodródott. A narancsos forradalom A függetlenség és a narancsos forradalom után kialakult politikai egyensúly 2010-re megbomlott: Viktor Janukovics elnöksége alatt a hatalom koncentrációja, az oligarchikus érdekek és a keleti/nyugati külpolitika közötti ingadozás egyszerre mélyítette a társadalmi feszültségeket. 2013 novemberében az Európai Unióval kötendő társulási megállapodás felfüggesztése nem egyszerűen külpolitikai fordulat volt, hanem olyan gyújtópont, amely a rendszerrel szembeni általános elégedetlenséget tömeges tiltakozássá alakította. Az események néhány hónap alatt a Krím orosz annexiójához és a Donbászon kezdődő fegyveres konfliktushoz vezettek.

### 26.1.1 A társulási megállapodástól a tömeges ellenállásig

2010-ben **Viktor Janukovics** a kelet-ukrajnai, iparvidéki, nagyrészt orosz anyanyelvű szavazók és az oligarchikus üzleti csoportok támogatásával tért vissza az elnöki hivatalba. A 2012. évi parlamenti választások után a Régiók Pártja és a hozzá kötődő üzleti körök a hatalom szinte minden ágát ellenőrizték. Janukovics ugyanakkor nem szakította meg teljesen a nyugati kapcsolatokat: 2012 tavaszán Kijev aláírta az EU társulási megállapodás politikai részét, és 2013 őszére a gazdasági rész aláírása is napirendre került. Moszkva ugyanakkor a vámuniós tagság irányába próbálta terelni Kijevet, élelmiszer- és energiafüggőséget, valamint 2013 nyarán bevezetett orosz behozatali korlátozásokat kihasználva.

2013. november 21-én az ukrán kormány rendeletben felfüggesztette a társulási megállapodás aláírásának előkészítését. A döntés hivatalos indoklása a nemzeti érdekvédelem és a gazdasági veszteségek mérséklése volt, de a nyilvánosságban az orosz nyomásgyakorlás jeleként értelmezték. Még aznap este néhány száz fős csoport kezdett tüntetni a kijevi Függetlenség terén, amelyet a helyi nyelvben **Majdan Nezaležnosti** (Maidan Nezaležnosti) néven ismernek. Az eseménysorozat később **Euromajdan** (Jevromajdan), majd a hivatalos emlékezetben **Forradalom a méltóságért** (Revoljucíja hídnoszti) nevet kapta.

A november 30-ra virradó éjszaka a **Berkut** (Berkut) rohamrendőrség erőszakkal felszámolta a Majdanon táborozó, nagyrészt diákokból álló tömeget. A sérültek pontos száma nem ismert, de a videófelvételek és az egészségügyi jelentések alapján több tucat embert bántalmaztak. Az erőszak a tüntetések kiszélesedéséhez vezetett: decemberben a Majdanon több százezres gyűléseket tartottak, a tüntetők elfoglalták a kijevi városházát és a szakszervezetek házát, barikádokat emeltek, és önszerveződő védelmi egységeket hoztak létre. A kormányzat időnként fizetett provokátorokat, úgynevezett **tituski**kat (titušky) vetett be a tüntetők megfélemlítésére.

A tiltakozások nem egyetlen politikai erőhöz kötődtek: részt vettek benne az ellenzéki pártok, a civil szervezetek, egyházi közösségek, értelmiségiek, munkások, valamint a **Pravij Szektor** (Pravij szektor) néven ismert nacionalista hálózat is. Ez utóbbi jelenléte később az orosz hivatalos narratívában a tüntetések egészének lejáratására szolgált; a történeti kutatás szerint a Majdan tömegbázisa sokkal szélesebb volt, mint a radikális csoportok aktivistái.

### 26.1.2 Erőszak, tárgyalások és a hatalomváltás

2014. január 16-án a **Verhovna Rada** (Verhovna Rada), a kormánypárti többséggel, a gyülekezési jogot, a sajtószabadságot és a civil szervezetek működését szigorító törvénycsomagot fogadott el. A nemzetközi közvéleményben diktatórikus törvényekként emlegetett csomag rövid időre tovább radikalizálta a helyzetet. Január 22-én a Hruskovszkij utcai összecsapásokban életét vesztette az első civil áldozat, Szerhij Nyih , majd több más tüntető és rendőr is. Az erőszak fokozódásával a kormány és az ellenzék tárgyalásokba kezdett, de a megállapodások nem állították meg a vérontást.

Február 18–20-án a kijevi belvárosban a Majdan történetének legsúlyosabb összecsapásai zajlottak. A kormányerők vízágyúkat, könnygázt, gumilövedéket és éles lőszert vetettek be, a tüntetők egy része pedig kővel, Molotov-koktélokkal és lőfegyverekkel válaszolt. Az ukrán hatóságok és a civil nyomozók szerint mesterlövészek is tüzeltek a tömegbe; a felelősök kiléte a mai napig vitatott. A három nap alatt több mint száz ember halt meg, köztük a később **Égi Század** (Nebesna Szotnya) néven emlegetett tüntetők; a rendfenntartók közül is többen életüket vesztették.

Február 21-én az Európai Unió és Oroszország képviselőinek közvetítésével Janukovics és az ellenzéki vezetők megállapodást írtak alá. A dokumentum előirányozta a 2004-es alkotmány visszaállítását, előrehozott elnökválasztást, a szabadságjogok biztosítását és az erőszak független vizsgálatát. A megállapodást azonban nem hajtották végre: Janukovics még aznap éjjel elhagyta Kijevet, majd Ukrajnát; később Oroszországban kapott menedéket. Február 22-én a Verhovna Rada, az alkotmányos eljárást megkerülve, de a képviselők többségének szavazatával, Janukovicsot hivatalából elmozdította, **Olekszandr Turcsinov**ot ideiglenes elnökké választotta, és visszaállította a 2004-es alkotmányt. Az elmozdítás alkotmányossága a mai napig az egyik legfontosabb vita tárgya: az orosz hivatalos álláspont szerint puccsról, az ukrán és a nyugati értelmezés szerint népi felkelés nyomán bekövetkező legitimitásváltásról volt szó.

### 26.1.3 A Krím annektálása

A kijevi hatalomváltással párhuzamosan, 2014. február végén fegyveres, jelvény nélküli egyenruhások jelentek meg a Krímben. A médiában és a helyi beszédben **zöld emberkék** (zöld katonák) néven elhíresült csoportok elfoglalták a krími parlament épületét, a repülőtereket, a kikötőket és az ukrán katonai létesítményeket. Vlagyimir Putyin orosz elnök kezdetben tagadta az orosz hadsereg jelenlétét, később pedig elismerte, hogy orosz katonák vettek részt az akcióban. A 2001-es ukrán népszámlálás adatai szerint a Krím lakosságának 58,3 százaléka orosz, 24,3 százaléka ukrán, 12,0 százaléka krími tatár volt; ezek az arányok a 2014. évi annexió idején már csak becslésekkel voltak leírhatók, mert a térség demográfiai adatai nem frissültek megbízhatóan.

Március 6-án az oroszbarát többségű krími parlament kérte a csatlakozást Oroszországhoz, és március 16-ra népszavazást írtak ki. A szavazáson – az orosz hatóságok által közölt, nemzetközi megfigyelők által nem hitelesített eredmény szerint – a résztvevők 96,77 százaléka a csatlakozás mellett voksolt, 83,1 százalékos részvétel mellett. A szavazáson a krími tatár közösség jelentős része bojkottot hirdetett; a krími tatár **Majlis** (Mejlis), a közösség önkormányzati szerve, a szavazást illegitimnek nevezte. Március 18-án Moszkvában aláírták a Krím és Szevasztopol Oroszországhoz csatolásáról szóló szerződést. Az ENSZ Közgyűlése 2014. március 27-i 68/262. számú határozatában érvénytelennek nyilvánította a népszavazást és megerősítette Ukrajna területi épségét. A nyugati államok, az Európai Unió és más országok nem ismerték el az annexiót, és szankciókat vezettek be orosz személyek és szervezetek ellen.

A megszállás humanitárius következményei azonnal jelentkeztek: az ukrán és krími tatár aktivisták egy részét megfélemlítették, a krími tatár közösség vezetői ellen fellépések kezdődtek, és több

krími tatárt kényszerű eltűnés áldozatául nemzetközi emberi jogi szervezetek szerint. A félelmek és a represszió miatt belső menekültek indultak el a Krímből Ukrajna más területeire; a pontos számok bizonytalanok.

### 26.1.4 Felelősség és háború Kelet-Ukrajnában

A kijevi hatalomváltás után az ország keleti és déli régióiban – Donyeck, Luhanszk, Harkiv, Odessza – oroszbarát és szeparatista tüntetések robbantak ki. A tüntetők egy része a kijevi kormány legitimitását vonta kétségbe, mások a föderalizációt vagy éppen a régiók Oroszországhoz csatolását követelték. Harkivban és Odesszában az ukrán állam a rendőrség és a helyi politikai elitek együttműködésével megőrizte az irányítást; Odesszában azonban 2014. május 2-án véres összecsapás zajlott a Majdan-támogatók és az oroszbarát aktivisták között, amelynek során a szakszervezetek házában kitört tűzben több tucat ember halt meg. A tragédia pontos körülményei – különösen a tüzet okozó felelősség – máig vitatottak.

Donyeckben és Luhanszkban a helyi helyzet gyorsan fegyveres felkeléssé vált. 2014. április 12-én **Igor Girkin** (fedőnevén Igor Sztrelkov) vezetésével felfegyverzett csoport foglalta el Szlavjanszkot, majd más csoportok Donyeckben és Luhanszkban kikiáltották a **Donyecki Népköztársaság**ot (DNR) és a **Luhanszki Népköztársaság**ot (LNR). Az ukrán kormány válaszul **terrorellenes művelet** (ATO) néven katonai akciót indított. A harcok 2014 tavaszán és nyarán a Donyec-medence városaira terjedtek ki: Kramatorszk, Szlovjanszk, Mariupol és más települések váltak frontvonalakká.

A konfliktus nemzetközi dimenziója 2014 nyarán vált végérvényesen egyértelművé. Július 17-én a Malajziai Légitársaság MH17-es járatát a Donyecki terület felett lelőtték; a fedélzeten tartózkodó 298 ember életét vesztette. A holland vezetésű nemzetközi nyomozócsoport (Joint Investigation Team, JIT) 2018-ban arra a következtetésre jutott, hogy a repülőgépet az orosz 53. légvédelmi dandárhoz tartozó Buk rakéta találta el; Oroszország a felelősséget vitatja, és saját vizsgálati eredményeire hivatkozik. A bizonyítékok értelmezése a nemzetközi büntetőeljárásokban is vitatott maradt.

2014 augusztusában az ukrán erők több fronton visszaszorították a szeparatista erőket, de az Ilovaiszk környéki harcokban az orosz reguláris erők beavatkozása következtében súlyos veszteségeket szenvedtek. Az orosz hadsereg hivatalosan nem ismerte el a beavatkozást, de a nemzetközi megfigyelők, az oknyomozó újságírás és későbbi katonai elemzések megerősítették, hogy orosz katonák és nehézfegyverek léptek ukrán területre. A tudományos konszenzus szerint a konfliktus **hibrid háború** volt: a belső politikai elégedetlenség és a szeparatista fegyveresek mellett Oroszország anyagi, katonai és hírszerzési támogatást nyújtott, és egyes szakaszokban reguláris erőkkel avatkozott be. Az orosz hivatalos álláspont ezt tagadta, és a harcokat ukrán belső polgárháborúként írta le.

2014. szeptember 5-én Minszkben az ukrán kormány, Oroszország, az EBESZ és a szeparatista képviselők aláírták az első **minszki jegyzőkönyvet**, amely tűzszünetet, fogolycserét és humanitárius folyosót irányzott elő. A tűzszünet azonban nem volt tartós. A frontvonalak 2014 őszére nagyjából befagytak, de a harcok kisebb intenzitással folytatódtak, és a megállapodás végrehajtása elakadt. 2015. február 12-én a **második minszki megállapodás** (Minszk II) újabb intézkedéseket írt elő – többek között a nehézfegyverek visszavonását, a különleges státuszról szóló alkotmányos reformot és a helyi választásokat –, de a politikai rendezés a következő években sem valósult meg.

A háború humanitárius következményei már 2014-ben meghatározóvá váltak. Az ENSZ Emberi Jogi Főbiztossága (OHCHR) 2015 elején több mint ötezer halottat regisztrált a kelet-ukrajnai konfliktusban; a szám 2015 végére meghaladta a kilencezret. A belső menekültek száma 2015

végére megközelítette a 2,3 milliót. Ezek a számok becslések, és a konfliktusban részt vevő felek, valamint a nemzetközi szervezetek adatai között eltérés mutatkozik. A polgári lakosság a lerombolt infrastruktúra, a víz- és energiaellátás akadozása, valamint a folyamatos ágyúzás miatt különösen kiszolgáltatott helyzetbe került.

### 26.1.5 A politikai átmenet és a régió átalakulása

A 2014-es elnökválasztást, amelyet 2014. május 25-én tartottak, **Petro Porosenko** nyerte meg. A szavazást a Krímben és a Donyec-medence jelentős részén nem tudták megtartani; a részvételi adatok a fennmaradó területeken magasak voltak. Az előrehozott parlamenti választásokon, 2014. október 26-án a Nyugat felé orientálódó, de egymással is versengő pártok kerültek többségbe; a szeparatista területek kimaradtak a folyamatból. A hatalomváltás azonban nem oldotta meg a gazdasági válságot, a korrupciót és a hadsereg újjászervezését, miközben a keleti harcok folyamatosan emésztették a költségvetést.

A nemzetközi rendszer szintjén 2014 fordulópontot hozott: a hidegháború utáni európai biztonsági berendezkedés megroppant. A NATO felfüggesztette a gyakorlati együttműködést Oroszországgal, az EU, az Egyesült Államok és más államok fokozatosan szankciókat vezettek be orosz tisztviselők, bankok, energiavállalatok és katonai szervezetek ellen. Oroszország ellenszankciókkal válaszolt, különösen az európai agrártermékek behozatalának tilalmával. Az EBESZ megfigyelő missziót telepített Ukrajnába, amely a tűzszünet betartását és a civil lakosság helyzetét próbálta dokumentálni. A feszültség a térség egészére kihatott; a balti államok és Lengyelország a NATO jelenlét megerősítését kérték.

A 2014-es események a régió történetében a nacionalizmus és az emlékezetpolitika új hullámát is elindították. Ukrajnában a **dekommunizációs törvények** 2015-ös elfogadása, a szovjet múlt újraértékelése és a Majdan hőseinek állami emlékezete szorosan kapcsolódott a háborúhoz. Oroszországban a Krím bekebelezését hivatalosan „újraegyesítésként” ünnepelték, és a donbászi szeparatistákat a helyi lakosság védelmezőiként mutatták be. A két narratíva közötti szakadék a történelmi emlékezet és a média területén is meghatározóvá vált, ami megnehezíti a pártatlan, tényszerű rekonstrukciót.

### 26.1.6 Források és bizonytalanságok

Az események rekonstrukciója elsősorban négy forrástípusra támaszkodik: a hivatalos ukrán és orosz közleményekre, a nemzetközi szervezetek jelentéseire (ENSZ OHCHR, EBESZ, EMSZ), az oknyomozó újságírás anyagaira (például a Bellingcat, a BBC, a Reuters és a helyi oknyomozó portálok) és a későbbi bírósági, parlamenti vizsgálati dokumentumokra. Az elsődleges források közé tartoznak a Verhovna Rada határozatai, az elnöki rendeletek, a minszki jegyzőkönyvek és a közösségi médiában rögzített, gyakran ellenőrizetlen videók, fényképek és tanúvallomások.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők. (1) A Majdan halálos áldozatainak pontos száma: az ukrán ügyészség és a civil nyomozók adatai közötti eltérések; a rendfenntartók áldozatainak beszámítása vitatott. (2) A 2014. február 18–20-i mesterlövészek kiléte: az ukrán nyomozás elsősorban a Berkut egyes tagjait vádolta, de egyes bizonyítékok szerint a lövések egy része a tüntetők oldaláról is érkezhetett. (3) A krími népszavazás eredménye: az orosz hatóságok által közölt számokat független megfigyelők nem tudták ellenőrizni, és a szavazás legitimitása a nemzetközi jog szerint vitatott. (4) A donbászi háború áldozatszámai és a belső menekültek száma: az ENSZ és az ukrán hatóságok folyamatosan frissülő becslései, amelyek a konfliktusban részt vevő felek adataitól eltérnek. (5) Az orosz katonai beavatkozás mértéke: bár a nemzetközi konszenzus szerint Oroszország felszerelést, katonákat és hírszerzési támogatást nyújtott, a pontos létszám, időzítés és a parancsnoki lánc egyes elemei titkosított dokumentumok hiányában nem

ismertek. (6) A 2014-es események politikai minősítése – népi felkelés vagy alkotmányellenes hatalomváltás – emlékezetpolitikai vita, amelyet a nemzeti narratívák erősen befolyásolnak.

A jelen könyv lezárásáig (2026) a donbászi háborúval kapcsolatban további bírósági eljárások – többek között az MH17 ügyében a hágai bíróság ítéletei – folytak, és a humanitárius adatokat érdemes az ENSZ OHCHR legújabb jelentéseivel ellenőrizni.

### 26.1.7 Rövid összefoglaló

- 2013 novemberében a társulási megállapodás felfüggesztése kirobbantotta a Majdant; a november 30-i rendőri erőszak a tiltakozások kiszélesedéséhez vezetett.
- A tüntetések a rendőri fellépés ellenére tovább nőttek; 2014 január–februárban véres összecsapások után Janukovics elhagyta az országot, és a Verhovna Rada ideiglenes hatalmat állított fel.
- A Krímben orosz fegyveresek jelentek meg, a helyi parlament népszavazást tartott, Moszkva annektálta a területet, amit a nemzetközi közösség nem ismert el.
- Kelet-Ukrajnában fegyveres szeparatista mozgalmak alakultak, Donyeckben és Luhanszkban kikiáltották a népi köztársaságokat, és a kormány ellen hadműveletet indított.
- A harcokban orosz támogatás és egyes szakaszokban reguláris orosz beavatkozás is történt; a konfliktus hibrid háborúvá vált.
- Az MH17 lelövése, az Ilovaiszk körüli vereség és a minszki jegyzőkönyvek jelezték a konfliktus nemzetközivé válását.
- 2014-ben Petro Porosenko nyerte az elnökválasztást, az ország nyugati orientációt vett, a NATO és az EU szankciókkal válaszolt Oroszországnak.
- A halálos áldozatok és a belső menekültek száma becslésen alapul, és máig vitatott; a 2014-es események a 2022-es teljes körű invázió előzményei.

### 26.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen kül- és belpolitikai okai voltak a Majdan kirobbanásának, és miben különbözött a hivatalos ukrán és az orosz narratíva?
2. Hogyan dokumentálható a Krím annexiója, és miért minősül a nemzetközi jog szerint érvénytelennek?
3. Milyen szerepet játszott a donbászi háborúban a belső elégedetlenség, a szeparatista fegyveresek és az orosz katonai támogatás?
4. Melyek a legfontosabb források és bizonytalanságok a 2014. februári erőszak és a donbászi áldozatszámok tekintetében?
5. Miért tekinthető 2014 fordulópontnak a hidegháború utáni európai biztonsági rendben?

## 26.2 A reformok és a társadalom

### 26.2.1 Bevezető bekezdés

A 2014-es forradalom, az EuroMajdan és az azt követő orosz katonai agresszió nem csupán Ukrajna geopolitikai irányváltását hozta el, hanem egy mélyreható, bár ellentmondásos belpolitikai és társadalmi átalakulás katalizátora is lett. A *Méltóság forradalma* ( , Revoljucija hidnosti) által megfogalmazott követelések – a korrupció felszámolása, a jogállamiság megerősítése, a decentralizáció és az európai integráció – egy olyan reformkorszakot indítottak el, amelynek célja a posztszovjet, oligarchikus kapitalizmus és az autoriter elnöki hatalomgyakorlás lebontása

volt. Ez az alfejezet a A Majdan és a háború kezdete című részben tárgyalt politikai fordulat és a keleti háború kontextusába ágyazva vizsgálja a 2014 és 2026 közötti időszak legfontosabb reformfolyamatait. A kérdés az, hogy egy folyamatos, bár alacsony intenzitású háború, majd 2022-től egy teljes körű orosz invázió körülményei között mennyire voltak és maradhattak fenntarthatók és mélyrehatóak ezek az átalakulások. A bemutatás során különösen fontos megkülönböztetni a dokumentált jogszabályi változásokat és intézményi átalakításokat a társadalmi gyakorlatban mérhető, gyakran lassabb és ellentmondásosabb változásoktól.

### 26.2.2 A reformok első szakasza: a jogállamiság és az oligarchikus rendszer lebontásának kísérlete (2014–2019)

A Majdan utáni reformok első hullámát a politikai és jogi rendszer átalakításának igénye határozta meg. Viktor Janukovics elnök elmenekülése után az ideiglenes kormány és az új elnök, Petro Porosenko (elnök: 2014–2019) elsődleges célja a nemzetközi pénzügyi stabilitás helyreállítása és az állami intézmények összeomlásának megakadályozása volt. A reformok motorja egy sajátos, külső és belső szereplőkből álló koalíció lett: a nemzetközi donorok (különösen az IMF, az EU és az Egyesült Államok) feltételei, valamint a Majdanon megerősödött, szervezett civil társadalom által gyakorolt folyamatos nyomás.

Ennek a kettős nyomásnak az egyik leglátványosabb eredménye a korrupcióellenes intézményi infrastruktúra kiépítése volt. 2015-ben hozták létre a **Nemzeti Korrupcióellenes Irodát** ( , NABU), amely kifejezetten a magas rangú hivatalnokok és politikusok korrupciós ügyeinek felderítésére szakosodott. Működését a **Specializált Korrupcióellenes Ügyészség** ( , SZAP) egészítette ki. Ezzel párhuzamosan jött létre a **Nemzeti Korrupciómegelőzési Ügynökség** ( , NAZK), amely többek között a vagyonnyilatkozatok elektronikus rendszerét működteti. Ennek a rendszernek a bevezetése 2016-ban valódi sokként hatott, mivel először tette láthatóvá a politikai elit és az állami tisztviselők vagyonának valós méreteit. Végül 2019-ben kezdte meg működését a **Legfelsőbb Korrupcióellenes Bíróság** ( , VAKSZ), amely kifejezetten a NABU és SZAP által felderített ügyek tárgyalására jött létre, elkülönítve azokat a hagyományos, gyakran befolyásolhatónak tartott bírósági rendszertől.

Ezeknek az intézményeknek a létrehozása dokumentált tény, ám valós hatékonyságuk megítélése már a kezdetektől fogva vitatott. A támogatók arra hivatkoznak, hogy a NABU számos nagy horderejű ügyet tárt fel, és a bíróságokkal ellentétben az új intézményekben kezdetben magas volt a közbizalom. A kritikusok ugyanakkor rámutatnak, hogy a politikai elitek folyamatosan akadályozták munkájukat, és hogy a tényleges elítélések száma alacsony maradt. Az alkotmánybíróság 2020-as, széles körben vitatott döntése, amely több kulcsfontosságú korrupcióellenes jogkört alkotmányellenesnek minősített, jól mutatja a reformok törékenységét és a régi elit ellenálló képességét. Ez az esemény egyben emlékezetpolitikai viták kereszttüzébe is került: a reformpárti narratíva szerint az “oligarchikus bosszú” jele, míg a bírósági döntést támogatók a jogállami formalitások védelmére hivatkoztak.

Az **oligarchikus rendszer** átalakítása ennél is összetettebb kérdés. A kezdeti várakozásokkal ellentétben a legnagyobb oligarchák gazdasági hatalma nem tört meg látványosan. Ennek oka részben az, hogy a háborús helyzetben a stabilitás iránti igény felülírta a radikális újraelosztást célzó törekvéseket. A reformok főként a politikai rendszerre, a bankrendszerre és az energiaszektorra koncentráltak. A 2014–2016 közötti **banktisztítás** (az ún. “banki nagytakarítás”) során az Ukrán Nemzeti Bank több tucat fizetésképtelen vagy a tulajdonosaik által kifosztott bankot zárt be. A legnagyobb ilyen intézmény a **PrivatBank**, Ihor Kolomojszkij oligarcha bankja volt, amelyet 2016 decemberében államosítottak, miután egy felügyeleti vizsgálat mintegy 5,5 milliárd dolláros tőkehiányt tárt fel. Az államosítás ténye egyértelmű, azonban a folyamat megítélése

erősen vitatott: egyesek a rendszer legfontosabb korrupcióellenes lépésének tartják, míg mások rámutatnak a lépés politikai motivációira és az állam által átvállalt hatalmas költségekre.

### 26.2.3 A decentralizáció: a helyi hatalom újjászervezése

A reformok talán leginkább kézzelfogható és a mindennapi életet legközvetlenebbül érintő eleme a **decentralizáció** volt. A rendkívül centralizált, szovjet típusú közigazgatási modell lebontása és a helyi önkormányzatok megerősítése a Majdan egyik fontos, bár kevésbé látványos követelése volt. A 2014-ben elindított reform célja az volt, hogy a forrásokat és a döntéshozatali jogköröket a lehető legközelebb vigye a polgárokhoz.

Ennek alapját az **önkéntes területi közösségek** ( ' , ) létrehozása jelentette. A szomszédos falvak, városok és nagyközségek önkéntes alapon egyesülhettek egyetlen, megerősített jogkörökkel és közvetlen költségvetési forrásokkal rendelkező közösséggé. Ez a folyamat radikálisan átrajzolta Ukrajna közigazgatási térképét: a több mint 11 000 apró, gyakran életképtelen helyi tanács helyét fokozatosan néhány ezer, lényegesen nagyobb és erősebb közösség ( , hromada) vette át. 2020-ra a folyamat jogi értelemben lezárult: az ország területét hivatalosan is az új közösségi és megyei (rajon) határok szerint szervezték újjá.

A decentralizáció relevanciája nem csupán közigazgatási-technikai jellegű. A fiskális decentralizáció részeként a helyi önkormányzatok a személyi jövedelemadó és más adónemek jelentős részét közvetlenül megtarthatták, ami hatalmas erőforrás-növekedést jelentett a korábbi, a központtól való teljes függéshez képest. Ennek eredményeként a 2010-es évek második felében látványos beruházások indultak a helyi infrastruktúrában: utak, iskolák, óvodák, kórházak és közösségi terek újultak meg országszerte. Ez a folyamat hozzájárult egy új, helyi szintű politikai elit felemelkedéséhez és a helyi identitás megerősödéséhez is.

Fontos azonban megjegyezni, hogy a decentralizáció megítélése sem egységes. A támogatók a reform sikerét hangsúlyozzák, és gyakran a legfontosabb, a szovjet örökséget lebontó strukturális változásként értékelik. A kritikusok rámutatnak, hogy a források eloszlása egyenlőtlen maradt: a nagyobb városok és a jobb adóerő-képességgel rendelkező közösségek előnybe kerültek a szegényebb, vidéki térségekkel szemben. Emellett a megyei szintű adminisztrációk (oblaszty) szerepe továbbra is erős maradt, és a központi kormányzat befolyása a kormányzók kinevezésén keresztül nem szűnt meg. A 2022-es teljes körű invázió óta a kérdés tovább bonyolódott: a hadiállapot körülményei között a katonai közigazgatások ( ) szerepe megnőtt, ami átmenetileg visszafogta a civil önkormányzatiság térnyerését.

### 26.2.4 Gazdasági reformok: stabilizáció, energetika és földreform

A gazdasági reformok alapvető célja a posztszovjet, államilag irányított és az oligarchák érdekei szerint működő gazdasági modell átalakítása volt. A legnagyobb kihívást a makrogazdasági stabilizáció jelentette. A 2014–2015-ös években Ukrajna gazdasága mély válságba került: a GDP körülbelül 16%-kal esett vissza, az infláció 2015-ben meghaladta a 43%-ot, a nemzeti valuta, a hrivnya ( ) értéke pedig drámaian zuhant. A kormányzat, az IMF-fel kötött megállapodások keretében, drasztikus megszorító intézkedéseket vezetett be: rugalmas árfolyamrendszert, az energiatarifák emelését, valamint a költségvetési kiadások visszafogását. Ezek az intézkedések visszaállították a makrogazdasági egyensúlyt, de rendkívül nagy társadalmi költséggel jártak. A reálbérek és a nyugdíjak értéke évekre visszaesett, és a lakosság jelentős része számára a mindennapi megélhetés vált a legnagyobb kihívássá.

Az **energetikai reform** egyik legfontosabb eleme a földgázpiac liberalizációja volt. A reform célja az volt, hogy megszüntesse azt a rendszert, amelyben az importált orosz gáz árát és a

lakossági tarifákat mesterségesen alacsonyan tartották, ami hatalmas állami költségvetési hiányt és korrupciós járadékot termelt. A tarifák fokozatos emelése, majd a piaci árképzés bevezetése az IMF-programok sarokkövét képezte. Bár a reform hozzájárult az állami költségvetés és a gázszektor pénzügyi konszolidációjához, a lakossági energiaárak hirtelen emelkedése komoly szociális feszültségeket okozott, és a reform kommunikációja is gyakran sikertelennek bizonyult.

A talán legnagyobb figyelmet és vitát kiváltó gazdasági reform a **földpiac megnyitása** volt. Ukrajna a világ egyik legnagyobb mezőgazdasági termelője, köszönhetően a rendkívül termékeny feketeföldnek (csornozem). A szovjet rendszer összeomlása után a mezőgazdasági földterületek nagy részét a kolhozok és szovhozok egykori dolgozói között osztották szét, de a föld adásvételére egy moratóriumot vezettek be. Ez a több mint két évtizeden át tartó moratórium egy sajátos, félillegális bérleti rendszert hozott létre, amelyben a nagy agrárholdingok hatalmas területeket béreltek a kisparaszti tulajdonosoktól, gyakran nyomott áron. A földpiac megnyitása a reformok egyik legfontosabb, de legkényesebb kérdése volt. Végül 2020-ban fogadták el a törvényt, amely 2021. július 1-jétől lehetővé tette a mezőgazdasági földek adásvételét, kezdetben csak ukrán állampolgárok számára, korlátozott területnagyságig. A reform hosszú távú hatásai 2026-ban még nem ítélhetők meg teljes bizonyossággal. A támogatók a piaci viszonyok kialakulását és a tulajdonosi jogok megerősödését várják tőle, míg a kritikusok a nagytőke földfelvásárlásától, a kisparaszti réteg további ellehetetlenülésétől és a vidéki társadalom felbomlásának felgyorsulásától tartanak. A 2022-es orosz invázió a mezőgazdasági termelést és az exportot is súlyosan érintette, ami tovább növeli a reform hatásainak bizonytalanságát.

### 26.2.5 Társadalmi átalakulás: civil társadalom, nyelv és identitás

A reformok hátterében és velük párhuzamosan egy mélyreható társadalmi átalakulás is zajlott. A Majdan egyik legfontosabb öröksége a **civil társadalom** megerősödése volt. Az önkéntes mozgalmak, amelyek 2014 tavaszán a hadsereg és a belső menekültek támogatására jöttek létre, a társadalom széles rétegeit mozgatták meg. Olyan szervezetek váltak meghatározóvá, mint a **Gyere vissza élve!** ( , Povernisz zsivim), amely a hadsereg számára gyűjt adományokat, vagy a **Krími Emberi Jogi Csoport**, amely az orosz megszállás alatti jogsértéseket dokumentálja. Ezek a szervezetek, valamint a korrupcióellenes aktivisták és a médiafigyelő projektek hálózata egy új, a posztszovjet időkre nem jellemző, aktív és kontrolláló társadalmi teret hozott létre.

Ez a megerősödött civil szféra a reformok egyik legfontosabb őre és motorja lett. A civil szervezetek nyomása nélkül a korrupcióellenes intézmények létrehozása és a földreform elfogadása valószínűleg sokkal lassabban vagy egyáltalán nem valósult volna meg. Ugyanakkor a civil társadalom és a politikai elit viszonya korántsem volt mindig konfliktusmentes. A reformerek gyakran érezhették úgy, hogy a politikai osztály nem elkötelezett a valódi változás mellett, míg a politikusok a civil aktivistákat gyakran külső érdekek képviselőiként vagy a stabilitást veszélyeztető tényezőként ábrázolták.

A társadalmi átalakulás másik fontos dimenziója a **nyelvkérdés és az identitás alakulása**. A 2014-es események, különösen az orosz agresszió, drámai módon felgyorsították az ukrán nemzeti identitás megerősödését. A 2001-es népszámlálás (a legutolsó hivatalos népszámlálás) adatai szerint a lakosság mintegy 67,5%-a vallotta anyanyelvének az ukránt, míg 29,6% az oroszt. Ezek az adatok azonban nem tükrözik a 2014 utáni változásokat. A közvélemény-kutatások egyértelmű tendenciát mutatnak: az ukrán nyelv társadalmi presztízse nőtt, és egyre többen vallják magukat elsősorban ukránnak, illetve tekintik az ukrán nyelvet a mindennapi kommunikáció elsődleges eszközének. Ez a folyamat a 2022-es teljes körű invázió után még inkább felgyorsult, amit számos felmérés dokumentált (lásd a Források és bizonytalanságok szakaszt). A nyelvhasználatra vonatkozó jogszabályi környezet is szigorodott: a 2019-es államnyelvi törvény az ukrán nyelv használatát írja elő a közszféra legtöbb területén. E törvény és a kisebbségi nyelvek (különösen

az orosz) helyzete a régiós és nemzetközi viták egyik visszatérő témája, amelyben az ukrán állam a nemzeti konszolidáció szükségességére, míg kritikusai a kisebbségi jogok korlátozására hivatkoznak.

### 26.2.6 A reformok megtorpanása és a háború hatása

A reformfolyamat üteme a 2010-es évek végére érezhetően lelassult. A Volodimir Zelenszkij elnökké választását (2019) hozó választási kampány a reformok folytatásának ígéretére, de mindenekelőtt az elitváltás és a "régi politikusokkal" való leszámolás ígéretére épült. Zelenszkij első éveiben megfigyelhető volt a reformok új lendülete (például a földreform elfogadása), de ezzel párhuzamosan a politikai hatalom koncentrációjának tendenciája is megerősödött. A 2019-es előrehozott parlamenti választásokon pártja, a **Nép Szolgája** ( , Szluha narodu) abszolút többséget szerzett, ami lehetővé tette a gyors törvényhozást, de egyben felvetette az ellensúlyok gyengülésének kérdését is.

A 2022. februári teljes körű orosz invázió alapvetően új helyzetet teremtett. A hadiállapot bevezetése, a hadigazdálkodásra való átállás és a harcok pusztítása minden más kérdést háttérbe szorított. A reformok közül a hadsereg megerősítése, a nyugati pénzügyi támogatás megszerzése és a nemzeti ellenállás megszervezése vált prioritássá. Azonban a háború nem állította meg a reformokat, hanem átalakította azok jellegét. Az EU-tagjelölti státusz 2022. júniusi megadása, majd a csatlakozási tárgyalások 2023. decemberi megkezdése egy erős külső horgonyt jelentett, amely a háború ellenére is folyamatosan napirenden tartja a jogállamisági és korrupcióellenes reformokat. Az ukrán kormányzat számos törvényt fogadott el az EU-követelmények teljesítése érdekében, többek között az igazságszolgáltatás reformjáról és a média szabályozásáról.

Ugyanakkor a háborús körülmények között a demokratikus intézmények működése is szükségszerűen korlátozott. A választásokat a hadiállapot idejére felfüggesztették, a sajtószabadságot a hadicenzúra keretei közé szorították, a civil társadalom mozgástere pedig a katonai hatékonyság és a nemzeti egység követelményeinek rendelődött alá. Ennek megítélése tudományos és politikai vita tárgya. A háborús demokráciákkal foglalkozó szakirodalom egy része ezeket a korlátozásokat a túlélés érdekében szükséges, átmeneti jelenségként értékeli. Más elemzők ugyanakkor arra figyelmeztetnek, hogy a hatalom koncentrációja és a civil kontroll gyengülése hosszú távon alááshatja azokat a demokratikus vívmányokat, amelyekért a Majdanon tüntettek. Ennek a kérdésnek a megítélése a 2026-os állapot szerint még nem lezárt.

### 26.2.7 A társadalom a háborúban: belső menekültek, fogyatékkal élők és a nők helyzete

A háború következtében a társadalom szerkezete is jelentősen átalakult. A 2014-es konfliktus kezdete óta több millióan váltak **belső menekültté** ( , ). A 2022-es invázió ezt a számot drámai módon megnövelte: a becslések szerint a harcok csúcspontján több mint 8 millió ember kényszerült lakóhelye elhagyására az országon belül, míg milliók menekültek külföldre, elsősorban az EU tagállamaiba. A belső menekültek integrációja, lakhatásuk, foglalkoztatásuk és szociális ellátásuk hatalmas terhet ró az ukrán államra és a befogadó közösségekre. Ez a kérdés a háború utáni újjáépítés egyik legnagyobb kihívása lesz.

A háború a fogyatékossággal élő emberek és a veteránok helyzetét is alapvetően megváltoztatta. Az aknamentesítés, a fizikai rehabilitáció, a pszichológiai segítségnyújtás és a munkaerőpiaci reintegráció kérdései a háború előrehaladtával egyre nagyobb súllyal jelennek meg a közpolitikában és a társadalmi diskurzusban. Ugyancsak jelentős változás, hogy a nők a korábbinál sokkal nagyobb számban vesznek részt a hadseregben és a védelemben, miközben a férfiak tömeges bevonulása miatt a családfenntartói és közösségszervezői szerepek is nagymértékben átalakultak.

A civil társadalom ezekben a területeken is a legfontosabb innovátor és szolgáltató, ami még inkább rávilágít annak meghatározó szerepére.

### 26.2.8 A reformok értékelése és a jövő kihívásai

A 2014 utáni reformidőszak mérlege ellentmondásos. Dokumentált tény, hogy Ukrajna intézményi és jogi rendszere alapvetően megváltozott: a korrupcióellenes infrastruktúra kiépült, a bankrendszer konszolidálódott, a decentralizáció megtörtént, a földpiac megnyílt, és az ország intézményesen is elköteleződött az EU-integráció mellett. Ugyanakkor a reformok társadalmi hatásai egyenlőtlenek voltak. A lakosság jelentős része számára a makrogazdasági stabilizáció ára a szegénység növekedése, a szociális szolgáltatások romlása és a kivándorlás volt. A korrupcióval szembeni harc pedig, bár intézményesült, nem tudta teljesen felszámolni a rendszerszintű, a mindennapi életet átszövő korrupciós gyakorlatokat, különösen az igazságszolgáltatás és a helyi közigazgatás alsóbb szintjein.

A reformok jövője szorosan összefügg a háború kimenetelével és az újjáépítés miként jével. A háború utáni újjáépítéshez szükséges hatalmas források elosztása a korrupcióellenes intézmények legnagyobb próbatétele lesz. Az EU-csatlakozási folyamat pedig továbbra is keretet biztosíthat a reformok folytatásához, még akkor is, ha a háborús fáradtság és a belső politikai ellenállás lassíthatja azokat. Az ukrán társadalom a 2014-es és 2022-es traumák hatására mindenesetre mobilizáltabbá, politikailag tudatosabbá és az államához lojálisabbá vált, mint a függetlenség óta bármikor. Ennek a megváltozott társadalmi közegnek a fenntartása és képviselete a politikai rendszerben a következő évtized legnagyobb Tétje.

### 26.2.9 Források és bizonytalanságok

Az alfejezetben bemutatott reformfolyamatok rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik. Az intézményi átalakulások és jogszabályi változások esetében **elsődleges források** állnak rendelkezésre: az ukrán parlament (Verhovna Rada) által elfogadott törvények, elnöki rendeletek, kormányhatározatok, valamint az olyan intézmények hivatalos jelentései, mint az Ukrán Nemzeti Bank, az Állami Statisztikai Szolgálat és a NABU. Ezek a források a tények szintjén dokumentálják a reformokat.

A reformok **társadalmi hatásainak** értékelése azonban már nagyobb bizonytalansággal jár. A szegénységi mutatók, a jövedelmi egyenlőtlenségek és a belső migráció adatai becsléseken alapulnak, és a különböző módszertanok eltérő eredményekhez vezethetnek. A 2022-es invázió óta a hivatalos statisztikák gyűjtése is akadozik, így a háború alatti társadalmi-gazdasági folyamatokról alkotott kép szükségszerűen hiányos és minden állításnál jelölni kell annak bizonytalanságát.

A korrupció mértékére vonatkozó adatok, mint például a Transparency International **Korrupció Érzékelési Indexe** (Corruption Perceptions Index, CPI), széles körben elterjedtek, de módszertani korlátaik ismertek: az index a szakértők és üzletemberek *észleléseit* méri, nem pedig a korrupció tényleges szintjét. Ennek ellenére longitudinális összehasonlításra alkalmas, és azt mutatja, hogy Ukrajna pontszáma 2014 után lassú, de érzékelhető javulást mutatott, majd a háború alatt stagnált.

A társadalmi identitás változására, a nyelvhasználatra és a civil társadalom szerepére vonatkozóan a **Kijevi Nemzetközi Szociológiai Intézet** ( , KMISZ) és a Razumkov Központ által végzett, reprezentatív mintán alapuló közvélemény-kutatások a legfontosabb források. Ezek az adatok tudományosan megalapozottak, de a háborús körülmények között (például a megszállt területek lakosságának elérhetősége) a mintavétel óhatatlanul torzulhat, amit az adatok értelmezésénél figyelembe kell venni.

**Vitatott értelmezés** övezi a reformok valódi mélységét és fenntarthatóságát. A "reformok megtorpanása" vagy "visszafordítása" kérdésében a szakirodalom megosztott. Egyes elemzők a reformok folyamatosságát és a civil társadalom ellenálló képességét hangsúlyozzák, míg mások a politikai elitek ellenállását és a hatalom koncentrációjának kockázatát emelik ki. Az oligarchák befolyásának csökkenése szintén vitatott: a közvetlen politikai befolyás talán csökkent, de a gazdasági hatalom koncentrációja továbbra is magas, és a háború új, a hadiiparhoz és az újjáépítéshez kapcsolódó vagyonosodási lehetőségeket is teremtett. A 2022 utáni időszak esetében a kutatás még nagyrészt folyamatban van, a források egy része nem nyilvános, így a jelenlegi megállapítások az elérhető adatokon alapuló, óvatos értelmezéseknek tekintendők.

Az alfejezetben használt, gyakran hivatkozott adatok (például a GDP visszaesésének mértéke, az inflációs ráták, a PrivatBank tőkehiánya, a belső menekültek száma) mind a hivatalos ukrán statisztikákból, az IMF és a Világbank jelentéseiből, valamint az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának (UNHCR) becsléseiből származnak. Ezen adatok pontos, legfrissebb értékei folyamatosan változnak, ezért a közölt számok a trendek érzékeltetésére szolgálnak, és a felhasználásuknál a kiadvány lezárásának dátumát (2026) kell figyelembe venni. A források részletes bibliográfiai adatai a kötet végén található bibliográfiában szerepelnek.

### 26.2.10 Rövid összefoglaló

- A 2014-es Majdan után elindult reformok célja a posztszovjet oligarchikus rendszer lebontása, a jogállamiság megerősítése és az európai integráció előkészítése volt.
- A **korrupcióellenes intézményi infrastruktúra** kiépítése (NABU, SZAP, NAZK, VAKSZ) megtörtént, és a vagyonnyilatkozatok elektronikus rendszere példátlan átláthatóságot hozott; hatékonyságuk azonban a politikai ellenállás miatt vitatott.
- A **bankrendszer megtisztítása**, amelynek csúcspontja a legnagyobb oligarcha-bank, a PrivatBank államosítása volt (2016), fontos lépés volt a pénzügyi stabilitás felé, de hatalmas állami költségekkel járt.
- A **decentralizációs reform** radikálisan átalakította a közigazgatást, erős, fiskálisan önálló területi közösségeket (hromadákat) hozva létre; ez a reform a mindennapi életre gyakorolt közvetlen hatása miatt az egyik leglátványosabb és leginkább elismert.
- A **makrogazdasági stabilizáció** (IMF-programok, rugalmas árfolyam, energiatarifa-emelés) visszaállította az egyensúlyt, de súlyos társadalmi költségekkel járt; a **földpiac 2021-es megnyitása** megszüntette a posztszovjet moratóriumot, de hosszú távú hatásai még bizonytalanok.
- A reformok párhuzamosan futottak a **civil társadalom megerősödésével**, amely a volonter-mozgalmakon keresztül a hadsereg és a menekültek támogatásának, valamint a reformok felügyeletének kulcsszereplőjévé vált.
- A 2014-es és különösen a 2022-es orosz agresszió felgyorsította az **ukrán nemzeti identitás és az ukrán nyelv társadalmi presztízsének megerősödését**, amit a közvélemény-kutatások egyértelműen jeleznek.
- A 2022-es teljes körű invázió átformálta a reformok napirendjét, a hadsereg és a túlélés támogatását állítva előtérbe, miközben az EU-tagjelölti státusz elnyerése új külső horgonyt adott a jogállamisági reformok folytatásához.
- A reformok társadalmi hozadéka egyenlőtlen: a makrogazdasági stabilizáció és a korrupcióellenes intézmények megerősödtek, de a szegénység, a kivándorlás és a rendszerszintű korrupció a mindennapokban továbbra is kritikus kihívás maradt.

### 26.2.11 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a korrupcióellenes intézmények (NABU, VAKSZ) létrehozásának okait és működésük politikai-társadalmi korlátait! Milyen forrásokra támaszkodna ezek értékelésénél?
2. Miért tekinthető a decentralizáció a 2014 utáni reformok „sikertörténetének”, és milyen kritikai érvek fogalmazhatók meg vele szemben, különösen a regionális egyenlőtlenségek és a háborús időszak kontextusában?
3. Milyen rövid távú társadalmi költségei voltak a makrogazdasági stabilizációnak (energiatarifa-emelés, megszorítások), és hogyan függött ez össze a nemzetközi donorok (IMF) feltételeivel?
4. Ismertesse a 2022-es orosz invázió hatását a reformfolyamatra! Miben erősítette és miben korlátozta a demokratikus átalakulás dinamikáját?
5. Érveljen amellett vagy ellene, hogy a 2014 utáni reformok alapvetően megváltoztatták Ukrajna posztszovjet oligarchikus berendezkedését! Milyen bizonyítékokat (jogszabály, statisztika, intézményi gyakorlat) használna fel az érveléshez?

## 26.3 A 2022-es orosz invázió

A 2022-es orosz invázió nem csupán katonai konfliktus, hanem a kelet-közép-európai régió biztonsági rendjének, államhatárainak és társadalmi emlékezetének mélyreható megrendülése is. Az előző alfejezetben tárgyalt reformfolyamatok és társadalmi változások után Ukrajna 2022. február 24-én a második világháború óta nem látott mértékű, teljes körű fegyveres támadással szembesült. Ez az alfejezet a háború közvetlen előzményeit, a hadműveletek főbb szakaszait, az ukrán társadalom ellenállását, a nemzetközi válaszlépéseket és a humanitárius következményeket tekinti át. A téma különösen nehéz forráskritikai helyzetet jelent: a hadi események egy része ellenőrizhetetlen, a veszteségadatok gyakran propagandisztikusan torzítottak, a háború értelmezése pedig a résztvevő felek emlékezetpolitikájának középpontjába került.

### 26.3.1 Előzmények és a háború közvetlen kontextusa

A 2022-es invázió hosszabb folyamatba illeszkedett. A 2014-es Majdan, a Krím annektálása és a Donbaszban kirobbant fegyveres konfliktus óta a NATO és Oroszország viszonya folyamatosan romlott, miközben Ukrajna katonai reformjai és nyugati közeledése Moszkvában stratégiai fenyegetésként fogalmazódott meg. A 2021 őszi hónapokban az orosz hadsereg nagyszabású erőösszpontosításba kezdett Ukrajna északi, keleti és déli határain, hivatalosan hadgyakorlatokra és a fehéroroszországi közös kiképzésre hivatkozva. Az amerikai hírszerzés már 2021 novemberétől nyilvánosan figyelmeztetett egy küszöbön álló invázió lehetőségére, ám a pontos időpont és a hadműveleti célok vitatottak maradtak. A Kreml 2021 decemberében két szerződéstervezetet nyújtott be a NATO-hoz és az Egyesült Államokhoz, amelyben jogi garanciákat követelt a NATO további keleti bővítésének leállítására és a szövetséges erők 1997 előtti állapotba való visszavonására. A tárgyalások nem vezettek eredményre, és 2022. február 21-én Oroszország hivatalosan elismerte a donyecki és a luhanszki „népköztársaságok” függetlenségét. A február 24-én megindított teljes körű támadás céljait Vlagyimir Putyin orosz elnök ukrán „demilitarizációként” és „nácótlanításként” határozta meg, ami a nemzetközi jog értelmében nem minősül megalapozott casus belli-nek. A támadás jogi megítélése a nemzetközi közösség többsége szerint egyértelműen agressziós cselekmény, amely sérti az ENSZ Alapokmányát és Ukrajna területi integritását.

A háború közvetlen okainál megkülönböztetendő a dokumentált katonai előkészület, a Kreml politikai követelései, valamint a tudományos és publicisztikai viták szintje. A hivatalos orosz

indoklás a NATO-bővítést és az ukrán állam állítólagos elnyomó politikáját említette; a nyugati történészek és biztonságpolitikai elemzők többsége ezt a narratívát birodalmi revizionizmusként és a posztszovjet befolyási övezet visszaállításának igényeként értelmezi. Ugyanakkor a hosszú távú strukturális okok – például a hidegháború utáni európai biztonsági architektúra feszültségei, a bővítés körüli eltérő percepciók, a posztszovjet térség államépítési válságai – továbbra is tudományos vita tárgyát képezik. A fejezet nem foglal állást abban az emlékezetpolitikai vitában, hogy a háború kizárólag a Kreml egyéni döntésének vagy tágabb strukturális folyamatoknak tulajdonítható; mindkét értelmezési keret jelen van a szakirodalomban.

### 26.3.2 A háború első szakasza: az északi támadás és a támadás megtorpanása

A 2022. február 24-én hajnalban indított orosz hadművelet több irányból, egyszerre érte Ukrajnát: Fehéroroszország területéről északról Kijev felé, északkeletről Harkiv irányába, délről a Krímből és a Donbaszból pedig Herszon és Mariupol felé. A támadás első napján orosz rakétacsapások érték a főváros környéki katonai reptereket, légvédelmi ütegeket és kormányzati épületeket. A cél vélhetően a politikai vezetés gyors megbénítása, a főváros elfoglalása és az ukrán állam összeomlása volt. Az ukrán hadsereg azonban – a 2014 óta végrehajtott reformoknak és a nyugati kiképzésnek is köszönhetően – nem omlott össze. Az elnök, Volodimir Zelenszkij Kijevben maradt, és a „We need ammunition, not a ride" („Lőszer kell, nem fuvar") mondattal vált híressé, amely a kommunikációs háború egyik jelképévé vált. A kijevi offenzíva hetek alatt elakadt: a hosztomeli repülőtérért vívott harcokban az orosz deszant nem tudott tartós hídfőt kiépíteni, a konvojok ellátása pedig a hosszú utánpótlási vonalak és az ukrán tüzérség miatt összeomlott. Április elejére az orosz csapatok kivonultak Kijev és Csernyihiv térségéből, amit a Kreml „jóindulatú gesztusként" kommunikált, a hadtörténeti értékelés szerint azonban ez súlyos hadműveleti kudarc volt.

A kivonulás után napvilágra kerültek a bucsai, irpini és borogyankai tömegsírok, valamint a civil lakosság elleni erőszak bizonyítékai. A bucsai mészárlás dokumentálása – amelyet ukrán hatóságok, nemzetközi újságírók és később az ENSZ által is vizsgáltak – a háború egyik fordulópontjává vált. Az orosz fél a felvételeket és a tanúvallomásokat „megrendezettnek" nevezte, ám a nemzetközi jogi és tényfeltáró szervezetek – köztük a Human Rights Watch és az ENSZ Emberi Jogi Főbiztossága – a civil áldozatok és a háborús bűnök megtörténtét dokumentáltnak tekintik. A pontos áldozatszám ebben a szakaszban is vitatott; az ukrán hatóságok által közölt adatok magasabbak, mint a függetlenül ellenőrizhető esetszámok, de a gyilkosságok ténye és rendszerszerű jellege a nemzetközi konszenzus szerint nem kérdéses. A bucsai események különösen érzékenyek az emlékezetpolitikában, mert a Második világháborús náci megszállás ukrajnai emlékezetéhez kapcsolódó áldozattörténetekkel fonódnak össze, és mindkét fél a történelmi párhuzamokért versenyez.

### 26.3.3 A déli és keleti front: Mariupol, Herszon és a donbaszi csata

Az északi offenzíva kudarca után a háború súlypontja délre és keletre tolódott. A Krímből kiinduló orosz erők gyorsan elfoglalták Herszon városát – az első és sokáig egyetlen megyeszékhelyet, amelyet a támadók ellenőriztek –, és összeköttetést teremtettek a Donbasz felé. Mariupol, az Azovi-tenger partján fekvő kikötőváros több hónapos ostrom alá került, és a civil lakosság a pincékben, áram és víz nélkül, tüzérségi csapások közepette rekedt. Az Azovsztal acélgyár területén védekező ukrán egységek és civilek 2022 májusában adták meg magukat. Az ostrom alatt bekövetkezett civil veszteségekről csak becslések léteznek, mert a halottak egy része a romok alatt maradt; az ukrán hatóságok több tízezerre teszik a városban elhunyt civilek számát, ezt azonban nem lehet függetlenül megerősíteni. Mariupol pusztulása a háború egyik legerősebb

humanitárius katasztrófája, és a nemzetközi jogászok többsége szerint a város ostroma során a civil lakosság elleni támadások háborús bűnnek minősülhetnek.

A Donbaszban 2022 nyarán az orosz erők lassú, de folyamatos előrenyomulása következett Szeverodoneck és Liszicsanszk irányában. Az ukrán hadsereg ekkor még jelentős tüzérségi hátrányban volt, mivel a nyugati tüzérségi rendszerek nagy számban csak 2023 folyamán érkeztek meg. A donbaszi harcok jellemzője a klasszikus, lövészárokháborúhoz hasonlító állófront, a nagy tüzérségi tűzerejű, magas veszteséggel járó támadások és a civil lakosság folyamatos kitettsége. A települések – Bahmut, Avdijivka, Marjinka – lerombolása és a lakosság elűzése a háború e szakaszának meghatározó képe. A frontvonal 2022 őszére nagyjából stabilizálódott, majd az ukrán hadsereg szeptemberben ellentámadást indított Harkiv térségében, és gyorsan visszafoglalt nagy területeket. Novemberben Herszont is felszabadították, miután az orosz parancsnokság a Dnyeper jobb partjáról való kivonulás mellett döntött. Az ellentámadások sikerét az ukrán oldal a nyugati fegyverszállításokkal és a saját hadsereg rugalmasságával magyarázta, az orosz narratíva pedig „csapatátcsoportosításnak” nevezte a visszavonulást. A hadtörténeti elemzések szerint mindkét tényező szerepet játszott, de az orosz oldal logisztikai és vezetési problémái döntőnek bizonyultak.

### 26.3.4 Az ukrán társadalom ellenállása és a civil-katonai együttműködés

A teljes körű invázió nem csupán a reguláris hadsereget, hanem a teljes ukrán társadalmat mozgósította. Az első napokban az államhatalom részlegesen decentralizálta a védelmet: területvédelmi egységek (T r ) alakultak, amelyekbe a hivatásos katonákon kívül tartalékosok és önkéntes civilek is beléptek. Az önkéntes harcosok, a logisztikai hálózatok, a drónokkal történő felderítés és a közösségi finanszírozás a háború korábban kevéssé látható rétegét alkotják. Az ún. „civil társadalom militarizálódása” nem új jelenség a régióban – a 2014–2015-ös önkéntes zászlóaljak hagyományát folytatta –, de a 2022-es invázió dimenziója minden korábbi tapasztalatot felülmúlt. A társadalmi mobilizáció mögött a 2014 óta eltelt évek nemzetépítési folyamatai is álltak: az ukrán állampolgárság, a nyelvi identitás és az európai orientáció összekapcsolása a lakosság széles – bár korántsem homogén – rétegeiben megerősítette a védekezés legitimációját. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy az ellenállás sem volt egyöntetű: a megszállt területeken a lakosság egy része kollaborált, más része passzív maradt, és a lojalitások mind a mai napig összetettek. A „nemzeti ellenállás” képét tehát nem szabad romantizálni; a háborús társadalomban a kényszer, a félelem és a túlélési stratégiák ugyanúgy jelen vannak, mint az aktív hazafias elköteleződés.

Az ukrán hadsereg taktikai újításai közül kiemelkedik a drónok és a precíziós tüzérség kombinált alkalmazása, valamint a nyílt forrású hírszerzés (OSINT) tömeges bevonása. A közösségi média és a műholdfelvételek alapján civil önkéntesek és újságírók azonosították az orosz egységek mozgását, ami a konfliktus egyik legátláthatóbb háborújává tette a harcmezőt. Ugyanakkor a nyílt források használata új kockázatokat is hordoz: a félretájékoztatás, a hamisított videók és az algoritmikus buborékok mindkét oldalon torzítják a nyilvánosság percepcióját. Az invázióval kapcsolatos hírek forráskritikai kezelése ezért nem csupán a történészek, hanem a mindennapi hírfogyasztók számára is kulcskérdéssé vált.

### 26.3.5 A nemzetközi válasz: szankciók, fegyverszállítások és diplomáciai átrendeződés

Az inváziót a nemzetközi közösség szinte azonnali és példátlanul egységes elítélése követte. Az ENSZ Közgyűlése 2022. március 2-án határozatot fogadott el, amely elítélte az agressziót és

Oroszország azonnali kivonulását követelte. A szavazás – 141 igen, 5 nem (Oroszország, Fehéroroszország, Észak-Korea, Szíria, Eritrea) és 35 tartózkodás – jól mutatta a nemzetközi erőviszonyokat, de azt is, hogy a globális dél számos állama nem csatlakozott a nyugati narratívához. Az Európai Unió, az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Kanada, Japán és más szövetségesek átfogó gazdasági szankciókat vezettek be: befagyasztották az orosz jegybank külföldi tartalékait, kizárták a legfontosabb orosz bankokat a SWIFT rendszerből, technológiai exportkorlátozásokat és energetikai tilalmakat alkalmaztak. A szankciók hatása vitatott: az orosz gazdaság 2022 során nem omlott össze, de hosszú távon a technológiai és pénzügyi elszigeteltségre vonatkozó becslések széles skálán mozognak. A szankciók értelmezése is emlékezetpolitikai vitává vált: a nyugati kormányok a hatékonyságukat hangsúlyozták, míg a kritikusok szerint a háború elhúzódását nem tudták megakadályozni.

A katonai támogatás mértéke és jellege folyamatosan bővült. Kezdetben védelmi felszerelést, majd tüzérséget, légvédelmi rendszereket, harckocsikat, végül modern harci repülőgépeket is szállítottak Ukrajnának. A NATO mint szervezet hivatalosan nem küldött katonákat, de a tagállamok bilaterális alapon folyamatosan növelték a támogatást. A fegyverszállításokkal kapcsolatos döntések minden lépésben vitákat váltottak ki a szövetségesek között, és az orosz fél a nyugati fegyverek szállítását a konfliktusban való közvetlen részvételnek nevezte. A nemzetközi jog szempontjából az Ukrajnának nyújtott katonai segítség a megtámadott állam önvédelmi jogának támogatásaként értelmezhető, ugyanakkor a fegyverszállítások eszkalációs kockázatát – különösen a nukleáris fenyegetés fényében – a biztonságpolitikai elemzők folyamatosan vitatják. A 2022-es évben a NATO keleti szárnyán – különösen a balti államokban és Lengyelországban – megerősítették a jelenlétet, ami a régió korábbi fenyegetettség-érzékelését tükrözte.

### 26.3.6 Humanitárius válság, menekülthullám és civil áldozatok

A háború humanitárius következményei a második világháború óta a legnagyobb kényszerű vándorlást okozták Európában. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) adatai szerint 2022 első hónapjaiban több mint 8 millió ember hagyta el Ukrajnát, és további több millióan váltak belső menekültté. A befogadó országok közül Lengyelország, Németország, Csehország, Szlovákia, Románia és a balti államok részesültek a legnagyobb terhelésben. A menekülthullám sajátossága volt, hogy a kiutazók túlnyomó többsége nő, gyermek és idős volt, mivel a hadköteles férfiak nem hagyhatták el az országot. A befogadás társadalmi és gazdasági hatásai hosszú távon érintik a régió munkaerőpiacát, oktatási rendszereit és lakhatási szektorát. A menekültek integrációja nem volt konfliktusmentes, de a 2022-es befogadó reakció – a korábbi menekültválságokkal összehasonlítva – viszonylag gyors és nagyvonalú volt, amit a szakirodalom részben a közös határtérség és a nyelvi-kulturális közelség, részben a fenyegetettség-érzékelés következményeként értelmez.

A civil áldozatok számát az ENSZ Emberi Jogi Főbiztossága folyamatosan dokumentálja, de a valós szám minden bizonnyal magasabb, mert a frontvonalak mögötti területeken és a megszállt vidékeken nincs teljes körű hozzáférés. A hivatalos ENSZ-statisztikák – amelyek csak az ellenőrzött eseteket tartalmazzák – több ezer civil halottat és sebesültet igazoltak 2022 végére, de az ukrán hatóságok becslései ennél nagyságrendekkel magasabbak. A városok elleni orosz rakétatámadások – például a mariupoli színház, a kremencsuki bevásárlóközpont vagy a dnyiprói lakóház elleni csapások – a háborús bűnök nemzetközi vizsgálatának tárgyát képezik. A Nemzetközi Büntetőbíróság (ICC) 2023-ban elfogatóparancsot adott ki Vlagyimir Putyin és az orosz gyermekjogi ombudsman, Marija Lvova-Belova ellen a gyermekek jogellenes deportálása miatt. Ez a jogi lépés nem jelenti a vádlottak bűnösségének megállapítását, de a háború jogi elszámolásának egyik fontos mérföldköve. Az emberi jogi jogsértések, a civil infrastruktúra elleni támadások, a szexuális erőszak és a kínzások dokumentálása folyamatos, de a bizonyítékok szisztematikus bírósági eljárásban történő értékelése évtizedeket vehet igénybe.

### 26.3.7 A háború gazdasági és társadalmi következményei a régióban

A konfliktus az egész kelet-közép-európai régió gazdasági és társadalmi viszonyait átalakította. Az energiaárak 2022-ben meredeken emelkedtek, ami az inflációt és a megélhetési költségeket a teljes Európai Unióban megnövelte. A balti államok, Lengyelország és Románia a korábbi évtizedekben jelentős orosz energiahordozó-importra épültek, amit a háború hatására részben diverzifikálni kezdtek – cseppfolyósított földgáz (LNG), megújuló energia és új csővezeték-útvonalak révén. A gabonaexport ukrán tengeri kikötőinek blokádja élelmezésbiztonsági válságot váltott ki a Fekete-tenger térségében, amit a 2022 júliusában megkötött fekete-tengeri gabonaegyezmény ideiglenesen enyhített. Az egyezmény 2023-as összeomlása újra felszínre hozta a globális élelmiszer-ellátás sérülékenységét. A régió védelmi ipara felfutott: Lengyelország, Csehország és Románia megnövelte hadiipari termelését, és a NATO keleti szárnyán a védelmi kiadások emelkedése politikai konszenzussá vált. A gazdasági adatok forráskritikai kezelése itt is alapvető: a növekedési és inflációs mutatók országonként és időszakonként eltérő módszertannal készülnek, ezért a pontos összehasonlítás óvatosságot igényel.

### 26.3.8 A háború 2023–2026 közötti szakasza: állóháború, attritio és bizonytalanság

A 2023-as év a frontok állandósulásának és az attritio (felőrlő háború) időszakának bizonyult. Az ukrán ellentámadás 2023 nyarán kisebb területi nyereséget hozott, mint azt a nyugati elemzők egy része remélte, ami a háború kimenetelével kapcsolatos várakozások újraértékeléséhez vezetett. Az orosz hadsereg eközben megerősítette védelmi vonalait a megszállt területeken, és folytatta a civil infrastruktúra – különösen az energetikai rendszer – elleni rakétatámadásokat a téli hónapokban. A 2024–2025-ös időszak az állóháború, a drónok tömeges alkalmazásának és a hadigazdaság mindkét oldali kiépülésének jegyében telt. A frontvonalak lassú változása, a településekért folytatott hónapokig tartó harcok és a veszteségek magas száma a 20. század világháborús állóháborúira emlékeztet. A konfliktus 2026-os állásáról a jelen alfejezet lezárásakor megbízható, függetlenül ellenőrzött adatokkal nem rendelkezünk; minden frontvonalra, veszteségre és diplomáciai fejleményre vonatkozó közlést az adott forrás megjelölésével, ellenőrzési igény feltüntetésével kell kezelni. A háború kimenetele, a béketárgyalások lehetősége és a területi kérdés 2026-ban is nyitott és hevesen vitatott.

### 26.3.9 Források és bizonytalanságok

A 2022-es invázió leírása forráskritikai szempontból a jelenkori történetírás egyik legnehezebb kihívása. Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak az ENSZ dokumentumai (Közgyűlési határozatok, Emberi Jogi Főbiztossági jelentések), a Nemzetközi Büntetőbíróság közleményei, az orosz és az ukrán kormány hivatalos nyilatkozatai, a hadseregek napi hadi jelentései, a nemzetközi újságírók helyszíni beszámolói, valamint az OSINT-csoportok által ellenőrzött műholdfelvételek és közösségi média bejegyzések. Másodlagos forrásként a hadtörténeti és biztonságpolitikai szakirodalom, a nemzetközi jogi elemzések és a szociológiai felmérések szolgálnak. A legfontosabb bizonytalanságok a következők: (1) a katonai és civil veszteségek pontos száma mindkét oldalon ismeretlen, a hivatalos közlések propagandisztikusan terheltek; (2) a hadműveleti részletek – például a parancsnoki döntések, a titkosszolgálati értesülések – jelentős része minősített, ezért a nyilvános rekonstrukciók szükségképpen hiányosak; (3) a friss események tudományos feldolgozása még nem lezárt, így az itt közölt értelmezések egy része később finomítandó lesz; (4) az emlékezetpolitikai viták – különösen a háború okait, felelősségét és a múltbeli párhuzamokat illetően – élesen megosztják a résztvevő társadalmakat és a nemzetközi közvéleményt. Az alfejezet ezért kerüli a végleges ítélkezést, és ahol lehetséges, expliciten jelzi az eltérő értelmezéseket.

### 26.3.10 Rövid összefoglaló

1. A 2022-es invázió hosszú előzményekre nyúlik vissza, de a teljes körű támadás mérete és intenzitása a hidegháború utáni Európa legsúlyosabb katonai konfliktusává tette.
2. Az északi hadműveleti kudarc, majd a déli és keleti állóháború megmutatta, hogy az ukrán védelem messze erősebb volt, mint azt a támadók feltételezték.
3. Az ukrán társadalom mobilizációja széles körű, de nem homogén; az ellenállás mellett a kollaboráció és a túlélési stratégiák is jelen voltak.
4. A nemzetközi válasz példátlan szankciókból, fegyverszállításokból és diplomáciai izolációból állt, de a háború elhúzódását nem tudta megakadályozni.
5. A humanitárius válság – menekülthullám, civil áldozatok, lerombolt városok – a konfliktus legsúlyosabb emberi következménye.
6. A háború gazdasági és társadalmi hatásai az egész kelet-közép-európai régiót átalakítják, az energiabiztonságtól a védelmi iparig.
7. A 2026-os állapot továbbra is bizonytalan; a frontvonalak, a veszteségek és a béke esélyei folyamatosan változnak, és minden adat ellenőrzést igényel.

### 26.3.11 Önellenőrző kérdések

1. Melyek voltak az orosz hadsereg fő támadási irányai 2022. február-márciusban, és miért vallott kudarcot az északi offenzíva?
2. Hogyan különböztethető meg a dokumentált tény, a tudományos konszenzus és a vitatott értelmezés a bucsai események kapcsán?
3. Milyen szerepet játszott a civil társadalom és a nyílt forrású hírszerzés az ukrán védelemben, és milyen kockázatokkal járt ez a folyamat?
4. Ismertesse a nemzetközi közösség főbb válaszlépéseit! Melyek voltak a szankciók céljai és korlátai?
5. Miért különösen nehéz megbízható adatokat szerezni a civil áldozatokról és a frontvonalak állásáról ebben a háborúban? Milyen forráskritikai elvek segítenek ennek kezelésében?

## 26.4 Ukrajna jövője és a régió

Ukrajna jövője és a régió – az alábbi alfejezet a 2022-es teljes körű orosz invázió (lásd a 2022-es orosz invázió) utáni állapotból indul ki, és a 2026 elejéig kibontakozó folyamatokat, valamint azok lehetséges irányait elemzi. A hangsúly nem a jóslason, hanem a dokumentált folyamatok, a szakpolitikai viták és a bizonytalansági tényezők bemutatásán van. A szövegben szereplő adatok többsége becslés vagy előrejelzés, ezért minden számnál jelezzük a forrás típusát és az ellenőrzés igényét. A „jövő” itt nem egyetlen pályát jelent, hanem több, egymással versengő forgatókönyv együttesét, amelyeket a háború kimenetele, a nemzetközi támogatás mértéke és az ukrán társadalom belső állapota egyaránt alakít.

### 26.4.1 A háború utáni újjáépítés keretei és kihívásai

Az újjáépítés (reconstruction) kérdése már a háború aktív szakaszában napirendre került, mivel a harcok 2022 óta folyamatosan pusztítják a lakóépületeket, az energiahálózatot, a közlekedési infrastruktúrát és a termelőkapacitásokat. A Világbank, az Európai Bizottság és az ukrán kormány közös értékelései szerint a közvetlen károk összege 2026 elején több száz milliárd euróra tehető, de a pontos érték a frontvonal változása és a megszállt területek hozzáférhetetlensége miatt jelentős bizonytalansággal terhelt. A dokumentált tény az, hogy a károk térben rendkívül

egyenlőtlenül oszlanak meg: a keleti és déli megyék – Donyec, Luhanszk, Zaporizzsja, Herszon, Harkiv – városi lakóterületei és ipari létesítményei szenvedték el a legsúlyosabb pusztítást, míg a nyugati országrész elsősorban a menekültáramlás, a logisztikai átrendeződés és a légicsapások révén érintett.

Az újjáépítés intézményi kereteit több szinten alakították ki. Az ukrán kormány létrehozta a helyreállításért felelős minisztériumot és a regionális helyreállítási ügynökségeket, az Európai Unió pedig a 2022 utáni pénzügyi támogatások egy részét kifejezetten a helyreállításhoz kötötte. A nemzetközi donorok – köztük az EU, az Egyesült Államok, Japán, Kanada és a nemzetközi pénzügyi intézmények – 2023–2025 között több konferencián (Lugano, London, Berlin, Róma) hangolták össze a támogatásokat. A dokumentált eljárás szerint a források egy része költségvetési támogatásként, más része projektfinanszírozásként érkezik, és a folyósítás feltétele szokott lenni a korrupcióellenes intézkedések, a közbeszerzési átláthatóság és a decentralizáció erősítése. Azonban az ukrán civil társadalom és a nemzetközi szervezetek jelentései szerint a közbeszerzési korrupció és a politikai befolyásolás kockázata továbbra is magas, ami az újjáépítés hatékonyságának egyik legvitatottabb kérdése.

Tudományos konszenzus abban mutatkozik, hogy a helyreállítás nem kizárólag fizikai rekonstrukciót jelent, hanem intézményi és társadalmi átalakulást is – azaz a „build back better” (jobb újjáépítés) elvét. Ez magában foglalja az energiahatékonyság növelését, a decentralizált megújuló energiaforrások kiépítését, a városi lakóövezetek átalakítását és a közszolgáltatások digitalizációját. A vitatott értelmezés abban áll, hogy a központi ukrán kormány és a helyi önkormányzatok közötti hatásköri egyensúly mennyire lesz alkalmas a források hatékony lehívására, különösen a háború alatt megerősödött elnöki hatalom és a hadiállapot miatt. A régió más országaiban – Például Lengyelországban és a balti államokban – az újjáépítéshez kapcsolódó gazdasági lehetőségek (építőipar, logisztika, energia) élénkülést hoztak, ugyanakkor a munkaerőhiány és a menekültek integrációja új feszültségeket szült.

A hosszú távú kihívások közé tartozik a megszállt és elcsatolt területek státusza. Az Oroszország által 2014-ben annektált Krím és a 2022-ben annektált délkelet-ukrajnai területek jogi helyzete nem rendezett, és nincs nemzetközi konszenzus a visszacsatolás miként jéről. Az újjáépítési tervek egy része ezért csak a kormány által ellenőrzött területekre terjed ki, míg a frontvonal mögötti területekre vonatkozó adatok hiányosak vagy ellenőrizhetetlenek. A 2026 eleji állapot szerint az ukrán kormány hivatalos álláspontja az 1991-es határok teljes helyreállítása, de ennek katonai és diplomáciai megvalósíthatósága bizonytalan. A régió biztonsági környezetét az is befolyásolja, hogy a helyreállítás finanszírozása verseng a védelmi kiadásokkal, így a háború elhúzódása közvetlenül csökkenti a civil újjáépítésre fordítható forrásokat.

### 26.4.2 Az európai integráció perspektívái: EU-tagság, NATO-csatlakozás és biztonsági garanciák

Ukrajna 2014 után írta alá az EU-val a társulási megállapodást, de a teljes körű tagság perspektívája csak 2022 februárja után vált reális politikai céllá. Az Európai Tanács 2022 júniusában tagjelölti státuszt adott Ukrajnának, majd 2023 decemberében – feltételekhez kötött – döntést hozott a csatlakozási tárgyalások megkezdéséről. Ez dokumentált tény. A tárgyalások 2024–2025 folyamán megkezdődtek, de a folyamat lassú, mert az EU intézményei ragaszkodnak a jogállamisági, igazságügyi és korrupcióellenes feltételek teljesítéséhez. Az Európai Bizottság éves jelentései szerint Ukrajna haladást ért el az igazságügyi reform, a médiapluralizmus és a decentralizáció terén, de az oligarchák befolyása, a hadiállapot miatti korlátozások és a közbeszerzési visszaélések továbbra is akadályozzák az érdemi közeledést.

A NATO-csatlakozás kérdése ennél is bonyolultabb. A 2008-as bukaresti csúcstalálkozón elvi nyilatkozat született arról, hogy Ukrajna és Grúzia a NATO tagja lesz, de konkrét menetrend

nélkül. A 2022-es invázió óta a NATO-tagállamok többsége támogatja Ukrajna hosszú távú integrációját, de a csatlakozási protokoll megindításához egyhangú döntésre lenne szükség, és több tagállam – különösen a háború aktív szakasza alatt – óvatos az eszkaláció kockázata miatt. A 2023–2025 közötti NATO-csúcstalálkozók (Vilnius, Washington, Hága) megerősítették a támogatást, de nem adtak hivatalos meghívót. A szövetségesek közötti vita arról, hogy a tagság előfeltétele-e a háború lezárása, vagy éppen a tagság lenne a lezárás eszköze, a tudományos és politikai elemzés egyik legélesebb törésvonala.

A biztonsági garanciák kérdése a NATO-tagság alternatívájaként vagy kiegészítőjeként merült fel. 2022–2025 között Ukrajna számos kétoldalú biztonsági megállapodást kötött (az Egyesült Államokkal, az Egyesült Királysággal, Németországgal, Franciaországgal, Lengyelországgal és másokkal), amelyek katonai segítségnyújtást, kiképzést, hírszerzési együttműködést és pénzügyi támogatást rögzítenek. Ezek a megállapodások nem azonosak a NATO kollektív védelmi garanciájával, hanem hosszú távú elkötelezettséget jelentenek. A vitatott értelmezés itt az, hogy a kétoldalú garanciák elegendő elrettentő erőt jelentenek-e egy jövőbeli orosz támadással szemben, vagy csak a NATO-tagságot elodázó „félmegoldások". A 2026 eleji helyzetben az ukrán társadalomban a NATO-tagság támogatottsága magas, de a háborús kifáradás és a nyugati támogatás ingadozása miatt a csatlakozás időhorizontja bizonytalan.

Az EU-tagság gazdasági és jogharmonizációs következményei szintén kettősek. Az ukrán mezőgazdasági export megnyitása az EU belső piacára – például a gabona- és napraforgóolaj-kereskedelem liberalizálása – konfliktusokat okozott a régió más termelőivel, elsősorban Lengyelországgal, Romániával és Magyarországgal. A 2023–2025 közötti gabonaválság során az uniós tagállamok közül többen átmeneti importtilalmat vezettek be az ukrán termékekre, ami rámutatott arra, hogy a csatlakozási folyamat nem csupán politikai, hanem elosztási kérdés is. A regionális gazdasági érdekellentétek – a lengyel és román mezőgazdasági termelők védelme, a balti kikötők versenye az ukrán tranzittal – hosszú távon is befolyásolják majd az integráció sebességét.

### 26.4.3 Demográfiai válság: menekültek, veszteségek és visszatérési esélyek

A demográfiai válság a háború egyik legsúlyosabb, hosszú távon ható következménye. A 2022-es invázió óta több millió ukrán hagyta el az országot – az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) és a befogadó országok statisztikái szerint 2026 elején a külföldön tartózkodó ukrán állampolgárok száma 6–8 millió körül mozog, de ez a szám a hazatérések és az újabb kitelepülések miatt folyamatosan ingadozik, és a becslések módszertana eltérő. A befogadó országok közül Lengyelország, Németország, Csehország, Románia és a balti államok fogadták a legtöbb menekültet. A régió demográfiai szerkezete így átmenetileg megváltozott: egyes lengyel nagyvárosokban – Varsó, Krakkó, Wrocław – a háború előttihez képest több százezer ukrán él, ami munkaerőpiaci és oktatási feszültségeket, de egyben gazdasági élénkülést is okozott.

A háborús emberi veszteségek pontos nagysága nem ismert, és a becslések rendkívül széles skálán mozognak. Az ukrán kormány és a nemzetközi szervezetek adatai eltérnek a katonai és polgári áldozatok tekintetében, a megszállt területeken történt eseményekről pedig gyakran nincs független ellenőrzés. A hivatalos ukrán közlések és az ENSZ emberi jogi jelentései dokumentálják a polgári áldozatok és a háborús bűncselekmények tényét, de a teljes körű számbavétel a háború befejezéséig lehetetlen. A demográfiai szakemberek egyetértenek abban, hogy a halálozások, a menekültek távolléte és a születésszám zuhanása együttesen olyan természetes fogyást és korösszetételi torzulást okoz, amely évtizedekre meghatározza az ukrán társadalom szerkezetét. A becsült adatok szerint az ország lakossága a 2021. évi – 1991 utáni – mintegy 41 millióról 2026 elejére 30–33 millióra csökkenhetett, de ez a területi veszteségek és a menekültek miatt statisztikai bizonytalansággal terhelt.

A visszatérés (repatriation) kérdése a demográfiai válság központi eleme. A felmérések szerint a külföldön élő ukrán menekültek egy része haza szeretne térni, de a hazatérés feltételei – lakhatás, biztonság, munkalehetőség, iskoláztatás – a háború elhúzódása miatt romlanak. A befogadó országok integrációs politikája – nyelvtanfolyamok, munkavállalási engedélyek, családegyesítés – sok esetben a maradást ösztönzi, különösen a gyermekes családok körében. A régió munkaerőpiacán az ukrán munkavállalók – elsősorban a nők, mivel a férfiak egy része katonai szolgálatot teljesít – olyan ágazatokban pótolják a hiányt, mint az egészségügy, az oktatás, a vendéglátás és a mezőgazdaság. Ugyanakkor a tartós távollét az ukrán nyugdíjrendszer, az oktatási intézmények és a helyi közigazgatás fenntarthatóságát is aláássa.

A demográfiai válság regionális következményei kettősek. Egyrészt a befogadó országok – különösen Lengyelország, Csehország és a balti államok – munkaerőpiaci előnyhöz jutnak, és a menekültek fogyasztása élénkíti a belső keresletet. Másrészt a hirtelen népességnövekedés terheli a lakhatási, egészségügyi és oktatási rendszereket, és társadalmi feszültségeket okoz, különösen a helyi szegényebb rétegek és a menekültek közötti forráselosztási vitákban. A 2020-as évek közepén a régió több országában – Így Lengyelországban és Romániában – a politikai diskurzusban megjelent a „menekültfáradtság” jelensége, ami az integrációs támogatások csökkentésére irányuló nyomást erősíti. A hosszú távú demográfiai hatás attól függ, hogy a háború után hányan térnek vissza, és hogy az ukrán gazdaság képes lesz-e munkalehetőséget biztosítani a visszatérőknek.

### 26.4.4 Emlékezetpolitika: a múlt újraértelmezése a háború árnyékában

Az emlékezetpolitika (memory politics) területén a 2014 utáni években már megindult a szovjet múlt kritikai újraértékelése, de a 2022-es invázió ezt a folyamatot radikálisan felgyorsította. Az ukrán állam – kormányzat, parlament, helyi önkormányzatok – szisztematikusan eltávolította a szovjet korszak emlékműveit, átnevezte az utcákat, és a dekommunizációs törvényeket kiterjesztette. Ez dokumentált jogi folyamat, de a végrehajtás üteme és a helyi ellenállás mértéke régiónként eltér. A legvitatottabb elem az Oroszországgal való történelmi kapcsolat újraértelmezése: a hivatalos ukrán narratíva szerint az ukrán nemzeti identitás a Kijevi Rusztól (lásd a keleti szlávok és a Kijevi Rusz) kezdve folytonos, és a cári, illetve szovjet uralom időszaka gyarmati elnyomás volt. Ezzel szemben az orosz állami emlékezetpolitika tagadja az ukrán nemzet önállóságát, és a közös „orosz világ” (Russzkij mir) részének tekinti a területet. A két narratíva között nincs tudományos konszenzus, mert a kérdés politikai identitásfüggő.

A Holodomor – az 1932–1933-as éhínség – emlékezete a háború alatt új lendületet kapott. Az ukrán parlament 2006-ban, majd 2018-ban törvényben ismerte el az éhínséget népirtásként, de a nemzetközi elismerés – például az ENSZ vagy az Európai Parlament határozatai – nem egyöntetű. A 2022 utáni ukrán emlékezetpolitika a Holodomort az orosz imperializmus egyik első nagy bűntetteként tárgyalja, és párhuzamot von a jelenlegi háborúval. Ez az értelmezés erősíti a nemzeti mozgósítást, de a történészek egy része óvatosságra int, mert a párhuzam az éhínség okainak összetettségét egyszerűsíti. A vitatott értelmezés abban áll, hogy a Holodomor áldozatszáma – a becslések 3–7 millió között mozognak – önmagában is tudományos vita tárgya, és a „népirtás” jogi kategóriája nem minden történész szerint alkalmazható.

A második világháború és az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) emlékezete szintén törésvonalat képez. Az UPA – amely a szovjet és a német megszállással szemben is harcolt, de részt vett lengyel és zsidó civilek elleni erőszakban is – megítélése a mai Ukrajnában, Lengyelországban és Izraelben eltérő. Az ukrán állami emlékezetpolitika 2014 után részben pozitívan tekint a függetlenségi harcra, míg Lengyelországban a volhíniai mészárlások (1943) áldozatainak emlékezete miatt az UPA megítélése alapvetően negatív. A 2022-es háború alatt ez a vita háttérbe szorult, mert Lengyelország és Ukrajna stratégiai szövetségesek lettek, de a történeti sérelmek felszínre törése – például a volhíniai áldozatok exhumálásának kérdése – ismét feszültséget okoz. A régió

emlékezetpolitikai térképén az ukrán–lengyel, az ukrán–román és az ukrán–magyar múlt vitái a háború után is meghatározóak maradnak.

A jelenlegi háború emlékezetének alakítása már most megkezdődött. Az ukrán állam és a civil szervezetek digitális archívumokat hoznak létre a háborús bűncselekmények, a hősök és az áldozatok dokumentálására. A katonai temetők, emlékhelyek és múzeumi kiállítások a nemzeti ellenállás narratíváját erősítik. Ugyanakkor az emlékezetpolitikai állítások – például a „hős város" címek, a háborús propagandaelemek – kritikai vizsgálata még várat magára. A jövőbeli kihívás az lesz, hogy a háború emlékezetét hogyan lehet úgy intézményesíteni, hogy az ne zárja ki a társadalmi megbékélést és a régióval való együttműködést. A nemzetközi büntetőbírósági eljárások – az orosz vezetők elleni elfogatóparancsok, a háborús bűnök kivizsgálása – az emlékezetpolitika jogi dimenzióját is megnyitották, de az eljárások kimenetele bizonytalan.

### 26.4.5 A régió átalakuló biztonsági és gazdasági rendje

Ukrajna jövője szorosan összefügg a régió biztonsági architektúrájának átrendeződésével. A 2022-es invázió alapvetően megváltoztatta Kelet-Közép-Európa stratégiai helyzetét: Finnország és Svédország 2023–2024 között csatlakozott a NATO-hoz, ezzel a balti-tengeri térség katonai egyensúlya északon is megváltozott, a keleti szárnyon pedig megerősítették a NATO jelenlétét (lengyelországi, balti, romániai harccsoportok). Ukrajna – bár nem NATO-tag – a szövetség keleti szárnyának de facto védőbástyájává vált, és a nyugati fegyverszállítások, hírszerzési együttműködés és kiképzés révén mélyen integrálódott a transzatlanti biztonsági struktúrákba. Ez a helyzet azonban feszültséget szül: az ukrán védelmi képességek fejlesztése a régió országainak haderőfejlesztésével verseng a forrásokért, és a NATO-tagállamok közötti tehermegosztás vitái is kiéleződtek.

Energiapolitikai téren a régió gyors átalakuláson ment keresztül. Az orosz földgázimport csökkenése, az uniós szankciók és az orosz vezetékek elleni támadások arra kényszerítették a régió országait, hogy alternatív forrásokra – cseppfolyósított földgáz (LNG), norvég gáz, megújuló energia – álljanak át. Lengyelország és a balti államok már korábban csökkentették az orosz energiafüggőséget, Csehország és Szlovákia viszont nehezebben alkalmazkodott. Ukrajna – amely korábban tranzitország volt az orosz gáz európai szállításában – most maga is importra szorul, és az energiahálózatát ért orosz csapások miatt a regionális áramhálózati együttműködés (például az európai ENTSO-E hálózathoz való csatlakozás 2022 óta) létfontosságúvá vált. A 2026 eleji állapot szerint az ukrán energiaszektor újjáépítése és a regionális összeköttetések bővítése a következő évtized egyik legnagyobb beruházási területe.

A menekültválság és a munkaerő-migráció mellett a háború új regionális migrációs útvonalakat is nyitott. A frontvonalról elmenekülők mellett az orosz mozgósítás elől érkezők, a katonaköteles korú férfiak külföldre távozása, valamint a háború okozta szegénység miatti gazdasági migráció együttesen átrajzolták a régió demográfiai térképét. Moldovát különösen érinti a menekültáramlás, mivel az ország – amely maga is törékeny állam, területén a Transznisztria nevű szakadár régióval – arányaiban az egyik legtöbb ukrán menekültet fogadta be a lakosságszámához képest. A moldovai belső politika és a gazdasági kapacitások terhelése növeli az instabilitás kockázatát, ami a régió biztonságát is érinti. Románia és Lengyelország viszont a menekültválságot részben lehetőségként éli meg, mert a beáramló munkaerő enyhíti a demográfiai apályt.

A régió gazdasági szerkezetében a háború az újraiparosítást és a védelmi ipar fejlesztését hozta előtérbe. Lengyelország, Csehország, Szlovákia és Románia hadiipari kapacitásai bővültek, a lőszergyártás és a fegyverjavítás terén regionális együttműködési megállapodások születtek. Ugyanakkor a mezőgazdasági termelés – különösen az ukrán gabonaexport – piaci zavarokat okozott, és az EU közös agrárpolitikájának újragondolását sürgeti. A 2026 eleji gazdasági előrejelzések szerint a régió növekedési kilátásait a háború kimenetele mellett az energiaárak, az

infláció és a globális kereslet alakulása határozza meg, de a hosszú távú trend a védelmi és az energetikai beruházások növekedése felé mutat.

### 26.4.6 Források és bizonytalanságok

Ez az alfejezet elsősorban jelenkori eseményekre és folyamatokra épül, ezért a források típusa és megbízhatósága eltér a korábbi, történeti fejezetekétől. Elsődleges forrásnak számítanak az ukrán kormány és az Európai Unió hivatalos dokumentumai (jogszabályok, csatlakozási jelentések, költségvetési tervek), a nemzetközi szervezetek – ENSZ, Világbank, IMF, UNHCR – statisztikai adatsorai és jelentései, valamint a háborús bűncselekményekkel foglalkozó bírósági és nyomozati anyagok. Másodlagos forrást jelentenek a független kutatóintézetek, az oknyomozó újságírás és a demográfiai, katonai elemzések. A szövegben szereplő számok – különösen a károk, az áldozatok, a menekültek és a lakosságszám tekintetében – becslések, és a háború aktív szakasza miatt folyamatosan változnak, ezért a 2026 eleji állapotot tükrözik, de ellenőrzést igényelnek.

A legnagyobb bizonytalanság a jövőre vonatkozó állításoknál van. Az újjáépítés költségei, az EU- és NATO-csatlakozás időkerete, a demográfiai visszatérés mértéke mind forgatókönyv-függő, és a rendelkezésre álló adatok jelentős része politikai okokból torzított vagy hiányos. A megszállt területekről szóló információk különösen megbízhatatlanok, mert az orosz hatóságok cenzúrázzák a statisztikákat, és a független megfigyelők bejutása korlátozott. Az emlékezetpolitikai értékelések esetében a „dokumentált tény” és az „emlékezetpolitikai állítás” közötti határ gyakran elmosódik, mivel a múlt értelmezése eleve politikai aktus. Ebben az alfejezetben ezért minden vitatott állításnál jeleztük, hogy melyik kategóriába tartozik.

A 2020-as évek eseményeinek tudományos feldolgozása még kezdeti stádiumban van. A kortárs elemzések többsége nem lektorált történeti munka, hanem gyorsjelentés, újságcikk vagy politikai elemzés. A jövőbeli kutatás feladata lesz az adatok módszeres ellenőrzése, a különböző narratívák összevetése és a háború hosszú távú társadalmi, gazdasági és kulturális hatásainak dokumentálása.

### 26.4.7 Rövid összefoglaló

- A 2022 utáni újjáépítés a fizikai rekonstrukción túl intézményi és társadalmi átalakulást igényel, de a források korlátozottsága, a korrupció és a hadiállapot miatt a folyamat lassú és egyenlőtlen.
- Ukrajna 2022-ben EU-tagjelölt lett, és a csatlakozási tárgyalások megkezdődtek, de a jogállamisági feltételek teljesítése, a mezőgazdasági verseny és a belső reformok miatt a tagság időhorizontja bizonytalan.
- A NATO-csatlakozás kérdése továbbra is megosztott a szövetségesek között; a kétoldalú biztonsági megállapodások részmegoldást jelentenek, de nem helyettesítik a kollektív védelmi garanciát.
- A demográfiai válság – a több millió menekült, a háborús halottak, a születésszám zuhanása és a kivándorlás – évtizedekre meghatározza Ukrajna társadalmi szerkezetét, és a régió munkaerőpiacát is átalakítja.
- Az emlékezetpolitika a dekommunizáció, a Holodomor és a második világháborús múlt újraértelmezése körül éles vitákat generál, különösen a szomszédos országokkal (Lengyelország, Románia, Magyarország) és Oroszországgal.
- A régió biztonsági rendje a NATO keleti szárnyának megerősítésével, az energiafüggőség csökkenésével és a védelmi ipar bővülésével alakul át, de a menekültválság és a gazdasági elosztási viták feszültségeket okoznak.

### 26.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi és finanszírozási feltételei vannak az ukrán újjáépítésnek, és miért vitatott a források felhasználásának hatékonysága?
2. Hasonlítsa össze az EU-tagság és a NATO-tagság perspektívájának fő akadályait Ukrajna esetében, különös tekintettel a regionális gazdasági érdekekre és a biztonsági garanciákra.
3. Melyek a menekültválság hosszú távú demográfiai következményei Ukrajnában és a befogadó régió országaiban?
4. Milyen emlékezetpolitikai viták jellemzik a 2022 utáni Ukrajnát, és hogyan kapcsolódnak ezek a korábbi történeti traumákhoz (Holodomor, UPA, szovjet múlt)?
5. Hogyan alakította át az ukrajnai háború Kelet-Közép-Európa biztonsági, energetikai és migrációs térképét?

# 27 Fehéroroszország a középkortól 1795-ig

## 27.1 A polocki fejedelemség és a Litván Nagyfejedelemség

### 27.1.1 A Polocki Fejedelemség és a Litván Nagyfejedelemség

A mai Fehéroroszország területének középkori története nem érthető meg a modern nemzetállami keretek visszavetítésével. A 9–13. században ez a régió a keleti szláv fejedelemségek, elsősorban a **Polocki Fejedelemség** (Polackaje knyastva) része volt, amely a **Kijevi Rusz** (Kyivska Rus) tágabb politikai-kulturális teréhez tartozott, de attól gyakran függetlenül cselekedett. A 13. század közepétől a terület fokozatosan a **Litván Nagyfejedelemség** (Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė) uralma alá került, amely a késő középkorban Kelet-Európa egyik legnagyobb és legsokszínűbb államalakulatává vált. Ebben az államban a mai fehérorosz területek lakói – akiket a korabeli források leggyakrabban **ruténnek** (Rutheni) vagy egyszerűen „ruszinnak” neveztek – nem egyszerűen alávetett népességet alkottak, hanem aktívan formálták a Nagyfejedelemség jogi, nyelvi és vallási arculatát. A belorusz történetírásban ezért gyakran jelenik meg a Litván Nagyfejedelemség mint a belorusz államiság egyik előzménye – ez azonban olyan értelmezés, amely 20. századi nemzeti kategóriákat vetít vissza a középkorba, és a modern litván, belorusz, ukrán és orosz történetírások között ma is vita tárgya.

#### 27.1.1.1 A Polocki Fejedelemség a korai középkorban

Polock a keleti szláv világ egyik legkorábbi fejedelmi központja volt. A település a **Nyugati-Dvina** (nyugati szláv nevén Daugava, beloruszul Zakhodnyaja Dzvina) folyó partján feküdt, amely a Balti-tenger felé vezető kereskedelmi útvonal egyik fontos szakasza volt. A régészeti adatok arra utalnak, hogy a 9. században a területen már létezett egy megerősített település, amely a varég–görög kereskedelmi útvonalak és a balti borostyánkereskedelem csomópontjában helyezkedett el. A **Nyesztor-krónika** (más néven Régmúlt idők krónikája, Poveszty vremennyh let) – amely a legfontosabb, bár évszázadokkal későbbi másolatokban fennmaradt elbeszélő forrás a korai Rusz történetére – Polockot a **krivics** (kriviči) nevű keleti szláv törzsi szövetség egyik központjaként említi. A krónika szerint a város első ismert fejedelme **Ragvalod** (Rahvalod, norvég forrásokban Ragnvald) volt, akit a 980 körül hatalomra jutó **Vlagyimir** kijevi fejedelem öletett meg, miután feleségül vette Ragvalod lányát, **Ragnyeda** (Rahnieda) hercegnőt. A történet pontosan mutatja, hogyan kapcsolódott a Polocki Fejedelemség a kijevi Rurik-dinasztia hatalmi harcaiba, miközben saját dinasztikus identitást is kialakított.

A 11. században Polock a Rurik-dinasztia egyik mellékágának uralma alatt állt, amely **Iziaszlav** fejedelemtől, Vlagyimir és Ragnyeda fiától eredeztette magát. Ez a **polocki ág** a kijevi nagyfejedelmi címet viselő rokonaitól gyakran függetlenül politizált, és időnként nyíltan szembeszállt Kijevvel. A polocki fejedelmek uralmuk alá vonták a Dvina menti kereskedelmi útvonalak mentén fekvő erődöket, és fokozatosan kiterjesztették befolyásukat a mai Kelet-Lettország és a mai Északkelet-Fehéroroszország területére. A 11. század második felében, **Vszeszláv** fejedelem (ur. 1044–1101) idején érte el a fejedelemség politikai befolyásának csúcsát: Vszeszláv 1068-ban rövid időre magát Kijevet is elfoglalta, és a kijevi Szófia-székesegyházban nagyfejedelemmé kiáltották

ki. Ezt az eseményt a Nyesztor-krónika és a kijevi évkönyv is feljegyzi, bár az elbeszélés részletei eltérnek, és a modern kutatás egy része a kijevi források elfogultságára figyelmeztet.

A Polocki Fejedelemség gazdasági alapját a folyói kereskedelem, a mezőgazdaság és a prémadóztatás képezte. A Dvina mentén élő balti és finnugor népcsoportok – a **latgalok** (latgaļi), a **szelók** (sēļi) és a **lívek** (lībieši) – a 11–12. században fokozatosan a polocki fejedelmek adófizetőivé váltak, ami a keleti szláv hatalom északi irányú terjeszkedését jelzi. Ez az adóztatási rendszer nem járt feltétlenül azonnali egyházi vagy nyelvi asszimilációval: a balti törzsek hosszú ideig megőrizték saját társadalmi szervezetüket, és a kereszténység felvétele is lassú, több évszázados folyamat volt. A régészeti leletanyag – elsősorban a halomsírok és a településnyomok – arra utal, hogy a szláv és balti településterület között nem volt éles kulturális határ, hanem széles, átmeneti zónák léteztek.

Az egyházi szervezet szempontjából Polock jelentősége abban állt, hogy a 11. század végén vagy a 12. század elején önálló püspökséget kapott, amely a kijevi metropólia alá tartozott. A polocki püspökség a keleti kereszténység egyik legészakibb előretolt állása volt, és feladata a balti törzsek fokozatos megtérítésének elősegítése is volt. A **Polocki Napló** (Polackaja letapis) – amely csak későbbi, 16. századi másolatokban maradt fenn – azt sugallja, hogy a polocki fejedelmek és a helyi elit a 12. századra határozottan a bizánci rítusú kereszténységet követték, miközben a népi vallásosságban még sokáig tovább éltek a pogány hagyományok.

#### 27.1.1.2 A széttagolódás kora

A 12. században a Kijevi Rusz egészéhez hasonlóan a Polocki Fejedelemség is széttagolódott. A fejedelmi család egyes ágai saját részfejedelemségeket alakítottak ki, amelyek közül a legfontosabbak **Minszk** (Miensk), **Vityebszk** (Viciebsk), **Druck** és **Logojszk** voltak. A polocki nagyfejedelmi cím formailag megmaradt, de a tényleges hatalom egyre inkább a részfejedelmek kezébe került. A 12–13. századi északi keresztes hódítás is éreztette hatását: a **kardtestvérek rendje** (Fratres militiae Christi, németül Schwertbrüderorden) 1202-es alapítása és a **rigai püspökség** megszervezése után a Dvina alsó folyása fokozatosan kikerült a polocki fennhatóság alól. A korabeli források – elsősorban a **livóniai Henrik krónikája** (Heinrici Cronicon Lyvoniae) – több alkalommal említik a polocki fejedelmek és a rigai püspök közötti konfliktusokat, amelyek a kereskedelem ellenőrzéséért és a balti törzsek adójáért folytak.

A 13. század első felében a Polocki Fejedelemség politikai súlya tovább csökkent. A kelet felől érkező mongol (tatár) támadások ugyan nem érték el közvetlenül Polockot, de a Kijevi Rusz szétesése és a kijevi nagyfejedelmi hatalom meggyengülése után a polocki fejedelmeknek új szövetségeseket kellett keresniük. A 13. század közepétől a nyugati irányból terjeszkedő litván törzsfők egyre gyakrabban avatkoztak be a részfejedelemségek belviszályaiba, és fokozatosan saját fennhatóságuk alá vonták a Dvina felső folyásának vidékét.

#### 27.1.1.3 A litván hatalom megjelenése

A Litván Nagyfejedelemség felemelkedése szorosan összefüggött a balti törzsek közötti hatalmi átalakulásokkal. A 13. században a **litván** (lietuviai) törzsek a mai Kelet-Litvánia és Északnyugat-Belarusz határvidékén éltek, és a szomszédos szláv fejedelemségekkel, valamint a német lovagrendekkel folyamatos harcban álltak. Az első ismert litván nagyfejedelem, **Mindaugas** (Mindaugas) – akit 1253-ban királlyá koronáztak, a pápa jóváhagyásával – uralma alatt a litván törzsi területek és a szomszédos rutén területek egy része első ízben egyesült. Mindaugas meggyilkolása után a litván politikai egység átmenetileg meggyengült, de a 13–14. század fordulóján újra megerősödött.

A litván terjeszkedés sajátos jellegét az adta, hogy gyakran nem pusztán katonai hódításként, hanem dinasztikus házasságok, örökösödési szerződések és védelmi egyezmények révén történt. A litván fejedelmek – akik maguk is pogányok voltak egészen a 14. század végéig – nem akadályozták a rutén területek ortodox egyházszervezetének működését, és átvették a helyi igazgatási és adóztatási gyakorlatokat. Ennek következtében a Litván Nagyfejedelemség a 14. század folyamán olyan állammá vált, amelyben a litvánul beszélő pogány elit mellett egyre nagyobb számú, ortodox hitű, **ófehérorosz** (vagy óukrán) nyelvjárásokat beszélő rutén elit élt. A modern történetírás ezt az állapotot gyakran úgy írja le, hogy a Litván Nagyfejedelemség „litván agyagból, de rutén kézzel" formált állam volt – ez a metafora azonban erősen leegyszerűsíti a folyamatot, és a litván és belorusz történészek között vitatott.

#### 27.1.1.4 A rutén területek integrációja és a beltéri autonómia

A 14. század a mai Fehéroroszország területének fokozatos litván uralom alá kerülését hozta. A folyamat nem egyetlen hódítási hullámban zajlott, hanem több évtizeden át. A Dvina felső folyása, Minszk és a környező részfejedelemségek a 13–14. század fordulóján ismerték el a litván nagyfejedelmek fennhatóságát. **Polockot** magát valószínűleg a 14. század első felében, litván fejedelmek foglalták el, bár a pontos évszám körül bizonytalanság van: a hagyományos történetírás 1307-et említi, de egyes kutatók szerint a folyamat korábban kezdődött és később zárult. Az bizonyos, hogy a 14. század közepére Polock, Vityebszk, Minszk és a környező területek a Litván Nagyfejedelemség részei voltak. A 14. század második felében, **Algirdas** (Algirdas, litvánul Algirdas, beloruszul Alhierd) nagyfejedelem (ur. 1345–1377) és utódai alatt a Nagyfejedelemség kiterjedt a mai Dél-Belaruszra, valamint a mai Ukrajna nagy részére is, egészen a Fekete-tengerig.

A rutén területek integrációja nem volt egységes. A korábbi részfejedelemségek némelyikét a litván nagyfejedelmek közvetlenül saját kormányzójuk alá rendelték, másokat viszont a helyi rutén fejedelmi családok kezén hagytak, vazallusi eskü fejében. Ez utóbbi mintát nevezi a szakirodalom „beltéri autonómiának" vagy „perszonáluniós tartománynak". A rutén fejedelmek megtarthatták birtokaikat és helyi igazgatási jogaikat, cserében katonai szolgálattal és adóval tartoztak a nagyfejedelemnek. A 14–15. század fordulóján a **Gediminas-ház** (Gediminaičiai) különböző ágai közül sokan ortodox hitre tértek, és maguk is rutén nyelvű udvari kultúrát alakítottak ki. Ez a jelenség jól mutatja, hogy a litván és a rutén elitek közötti határ nem volt merev, és a politikai lojalitás, nem pedig a nyelvi vagy vallási hovatartozás volt a legfontosabb megkülönböztető jegy.

A Litván Nagyfejedelemség jogi és adminisztratív nyelve a 14–16. században a **rutén hivatali nyelv** lett, amelyet a modern kutatás hol ófehérorosznak, hol óukránnak nevez, attól függően, hogy a mai Belarusz vagy a mai Ukrajna területén beszélt nyelvjárásokat veszi alapul. Ezt a nyelvet használták a nagyfejedelmi kancellária irataiban, a városi jegyzőkönyvekben, a bírósági aktákban és a **Litván Statútumokban** (Statuty Vialikaha Kniastva Litoŭskaha) is. A 16. századi litván statútumok – különösen az 1529-es, 1566-os és 1588-as kodifikációk – a korabeli Európa legfejlettebb jogi szövegei közé tartoztak, és döntően rutén nyelvűek voltak. Ez a forrásanyag a mai belorusz történeti nyelvészet számára is alapvető fontosságú, mert a modern belorusz nyelv fejlődésének egyik legkorábbi írott rétegét képezi. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a 16. században a nyelvhasználat nem esett egybe a modern nemzeti kategóriákkal: a rutén nyelvű nemesség a maga identitását nem „beloruszként" vagy „ukránként" határozta meg, hanem rendi alapon, a Litván Nagyfejedelemség politikai közösségéhez tartozóként.

#### 27.1.1.5 A vallási viszonyok és a kultúra

A Litván Nagyfejedelemség vallási térképe a középkor végén rendkívül összetett volt. A 14. század végéig a litván nagyfejedelmek maguk is pogányok maradtak, és a pogány hitélet a litván törzsi területeken még a 15. században is kimutatható volt. **Jagelló** (Jogaila, litvánul Jogaila, beloruszul Jahajla) nagyfejedelem 1385-ös házassága és az azt követő **krevai unió** értelmében római katolikus hitre tért, és a Lengyel Királyság trónjára is meghívta, hogy lengyel király legyen. Ez a lépés a litván elitek egy részét a latin kereszténység felé irányította, de a rutén lakosság túlnyomó többsége ortodox maradt.

A katolikus és ortodox egyház közötti viszony a Nagyfejedelemségben gyakran feszült volt, különösen a 15. század végétől, amikor a moszkvai nagyfejedelemség egyre határozottabban igényt tartott a „minden rusz” (vszja Ruszi) területek feletti egyházi és politikai főhatalomra. A 15. században a kijevi metropólia ténylegesen kettészakadt: a litván területeken működő metropoliták gyakran Kijevben vagy Vilnóban székeltek, míg a moszkvai fennhatóság alatt álló egyházmegyék Moszkvában. Ez az egyházszakadás előrevetítette a későbbi politikai szembenállást, és a fehérorosz területek ortodox egyházát hosszú időre a litván állam keretei közé kapcsolta.

A mai Fehéroroszország területén a 15–16. században sajátos, többnyelvű városi kultúra alakult ki. A nagyobb városok – Polock, Vityebszk, Minszk, Mahiljov, Breszt – **magdeburgi jogot** (ius Magdeburgense) kaptak, ami önkormányzati szervek létrehozását és a céhes ipar fejlődését tette lehetővé. A városokban a rutén nyelvű lakosság mellett jelentős számban éltek **zsidók**, **németek**, **lengyelek** és **litvánok** is. A zsidó közösségek a 14. századtól telepedtek meg a Nagyfejedelemségben, és a fehérorosz területeken a 16. századra fontos kereskedelmi és vallási központokat hoztak létre. A zsidó közösségek jogi helyzetét a nagyfejedelmek és a városi magisztrátusok egyaránt szabályozták, és a vallási tolerancia – bár nem a modern értelemben vett egyenlőség – a gyakorlatban lehetővé tette a zsidó hitélet virágzását.

A rutén kultúra a Litván Nagyfejedelemségben nem volt pusztán „megtűrt” vagy másodlagos. A nagyfejedelmi udvar a 15. században gyakran rutén nyelvű krónikákat, legendáriumokat és jogi gyűjteményeket rendelt meg. Az egyik legfontosabb ilyen mű a **Litván Nagyfejedelemség krónikája** (Letapis Vialikaha Kniastva Litoŭskaha), amelynek több redakciója is fennmaradt, és amely a litván uralkodóház és a rutén elit közös múltját igyekezett megalkotni. A krónika a mai belorusz történeti tudat számára is kiemelt forrás, de értelmezése ma is vitatott, mivel a keletkezés körülményei és a szerzők identitása nem ismert pontosan.

#### 27.1.1.6 A politikai szerkezet és a parasztság

A Litván Nagyfejedelemség politikai rendszere a kora újkorban, a 16. századra a **nemesi köztársaság** irányába fejlődött. A hatalom a nagyfejedelem és a **nemesi országgyűlés** (szejm) között oszlott meg, amelyben a rutén területek nemessége is részt vett. A nagyfejedelmi hatalom a 16. század közepére jelentősen meggyengült a nemességgel szemben, és az 1569-es **lublini unió** után, amely a Litván Nagyfejedelemséget és a Lengyel Királyságot perszonálunióból reálunióvá alakította, a litván területek nemessége is beolvadt a **Lengyel–Litván Köztársaság** (Rzeczpospolita) politikai nemzetébe.

A parasztság életéről a középkori fehérorosz területeken a források viszonylag keveset mondanak. A régészeti feltárások, az adóösszeírások és a későbbi jogi iratok alapján annyi bizonyos, hogy a falusi lakosság döntően földművelésből élt, és a 15. századtól fokozatosan a **jobbágyi függés** (poddaństwo) rendszerébe került. Ez a folyamat nem egyszerre zajlott, és nagy különbségek voltak az egyes régiók között: a keleti, ritkábban lakott területeken a paraszti mobilitás hosszabb ideig fennmaradt, míg a nyugati, sűrűbben lakott vidékeken a földesúri szolgáltatások hamarabb

rögzültek. A paraszti közösségek belső életét a faluközösség (obscsina) szokásjoga szabályozta, amely a 16. században írásos formában is megjelent a falusi jegyzőkönyvekben.

A mai Fehéroroszország területének középkori demográfiájáról csak durva becslések állnak rendelkezésre. A régészeti lelőhelyek sűrűsége alapján a 13. században a Dvina, a Nyeman és a Pripjaty vízgyűjtőjén a településhálózat folyamatos volt, de a lakosság száma a 14. században a pestisjárványok és a háborúk következtében csökkenhetett. A 16. századi adóösszeírások szerint a mai Belarusz területén a népsűrűség jóval alacsonyabb volt, mint a Lengyel Királyságban vagy Csehországban. A konkrét számok azonban a források töredékessége miatt rendkívül bizonytalanok, és a modern történeti demográfia csak széles intervallumokat tud megadni.

#### 27.1.1.7 A lublini unió és a rutén elitek válasza

Az 1569-es lublini unió a mai Fehéroroszország történetében is fordulópontot jelentett. A korábbi Litván Nagyfejedelemség déli, ukrán területeit – Volhíniát, Podóliát, Kijevet és a Dnyeper-menti vidéket – közvetlenül a Lengyel Királysághoz csatolták, míg a mai Belarusz területe döntően a Nagyfejedelemségben maradt. A litván és rutén előkelők egy része ellenezte az uniót, attól tartva, hogy a lengyel nemesség politikai és gazdasági túlsúlyra tesz szert. Az uniót azonban a közös katonai fenyegetés – elsősorban a **Moszkvai Nagyfejedelemség** terjeszkedése – és a lengyel trón vonzereje indokolta.

A lublini unió után a rutén nemesség helyzete fokozatosan megváltozott. A 16–17. század folyamán a keleti szláv ortodox nemesség jelentős része áttért a katolikus hitre, vagy csatlakozott az 1596-os **breszti unió** által létrehozott **görögkatolikus** (uniátus) egyházhoz, amely a keleti rítus megtartása mellett a római pápa fennhatóságát ismerte el. Ez a folyamat a mai belorusz területeken különösen erőteljes volt, és a 17. századra a helyi elit döntő többsége katolikus vagy görögkatolikus lett, miközben a falusi lakosság egy része megőrizte ortodoxiáját. A nyelvi asszimiláció is megindult: a Nagyfejedelemség hivatali nyelve a 17. században fokozatosan a lengyel lett, bár a rutén nyelvű írásbeliség a városi jegyzőkönyvekben és a helyi egyházi iratokban tovább élt.

Ezek a folyamatok a mai belorusz történetírásban éles viták tárgyát képezik. Az egyik iskola szerint a lublini unió és a lengyel kulturális térnyerés a belorusz elitek „elidegenedését” hozta a saját nyelvüktől és hagyományaiktól, és a belorusz nemzeti fejlődést hosszú időre visszavetette. Egy másik iskola szerint a Nagyfejedelemség keretei között a rutén kultúra éppen a 16. században élte virágkorát, és a lengyel hatás nem „elnyomásként”, hanem a korabeli elit önkéntes alkalmazkodásaként értelmezendő. A 19. századi nemzeti ébredések előtti időszakra vonatkozóan a modern nemzeti kategóriák alkalmazása mindkét esetben anakronisztikus, ezért a tankönyv ezt a vitát a 19. századi fejezetekben tárgyalja részletesebben.

### 27.1.2 Források és bizonytalanságok

A polocki fejedelemség és a Litván Nagyfejedelemség belorusz területeinek történetére vonatkozó ismereteink forrásai rendkívül töredékesek. Az elbeszélő források közül a legfontosabb a **Nyesztor-krónika**, amely azonban csak 14–16. századi másolatokban maradt fenn, és a korai szakaszra vonatkozó adatai több évszázaddal későbbi szerkesztés eredményei. A **Polocki Napló** és a **Litván Nagyfejedelemség krónikája** a 16. században keletkezett, és szándékuk szerint a litván–rutén elit közös identitását erősítették, ezért középkori eseményekre vonatkozó állításaikat óvatosan kell kezelni. A **livóniai Henrik krónikája** viszont a 13. század első felében íródott, és a balti keresztes hódítás szempontjából közvetlen forrás, noha a szerző elfogult a római katolikus egyház javára.

A 14–16. századra vonatkozóan a legértékesebb források a nagyfejedelmi kancellária és a városi magisztrátusok iratai. Az **1529-es, 1566-os és 1588-as Litván Statútumok** a legfontosabb törvénykönyvek, amelyek a Nagyfejedelemség jogrendjét szabályozták, és ma is hozzáférhető kiadásukban olvashatók. A városi jegyzőkönyvek, adóösszeírások és birtoklevelek – amelyeknek többsége a **Fehérorosz Nemzeti Történeti Levéltárban** (Minszk) és a **Litván Állami Történeti Levéltárban** (Vilnius) található – a mindennapi élet és a gazdaság történetének pótolhatatlan forrásai. A régészeti adatok az 1960-as évek óta folyamatosan bővülnek, de a lelőhelyek feltártsága egyenetlen, és a korai településhálózat rekonstrukciója során a szakirodalom különböző módszertani megközelítéseket alkalmaz.

Bizonytalan és vitatott kérdések közé tartozik Polock litván hódításának pontos ideje (a 13–14. század fordulója), a litván és rutén elitek közötti hatalmi viszonyok mértéke a 14–15. században, valamint a rutén nyelvű lakosság belső tagolódása. A 16. századi litván statútumok nyelvének „belorusz” vagy „ukrán” meghatározása a modern nyelvtudományban is vita tárgya, mivel a korabeli írásbeliség nem követett mai nyelvi határokat. A mai belorusz történetírásban a Litván Nagyfejedelemség értékelése is erősen megosztott: egyesek a belorusz államiság előzményét látják benne, mások szerint a belorusz fejlődés a Nagyfejedelemség keretei között éppen elkésett, vagy a litván–lengyel elit asszimilációjához vezetett. A tankönyv ezeket az értelmezéseket nem dönti el, hanem jelzi a vita meglétét.

A demográfiai adatok különösen bizonytalanok. A 13–16. századi lakosságszámra vonatkozó számítások a régészeti lelőhelyek sűrűségén, a későbbi adóösszeírások extrapolációján és a városi iratok becslésein alapulnak. A teljes mai Belarusz területére vonatkozó 16. századi becslések 1 millió és 2,5 millió fő között mozognak, de ezek a számok durva közelítések, és a szakirodalomban is eltérő értékekkel találkozunk. A pestisjárványok és a 16. századi háborúk révén a népesség időszakosan jelentősen visszaeshetett, de ennek mértékét a források nem teszik lehetővé pontosan meghatározni.

### 27.1.3 Rövid összefoglaló

- A mai Fehéroroszország területe a középkorban a Polocki Fejedelemség és a Kijevi Rusz tágabb világa része volt; Polock a Dvina-menti kereskedelem és a keleti kereszténység egyik legészakibb központja volt.
- A 12. században a fejedelemség széttagolódott, és a 13. század közepétől a terület fokozatosan a pogány litván törzsek uralkodóinak fennhatósága alá került.
- A Litván Nagyfejedelemségben a rutén nyelvű (ófehérorosz/óukrán) írásbeliség, jog és elitkultúra jelentős szerepet játszott; a hivatali nyelv a 16. századig rutén volt.
- A litván és rutén elitek közötti határ nem etnikai, hanem politikai és vallási természetű volt; a 14–15. században sok litván fejedelem ortodox hitre tért és rutén nyelvű udvari kultúrát alakított ki.
- A 15–16. században a városok magdeburgi jogot kaptak, a zsidó és német közösségek jelentős szerepet játszottak a kereskedelemben, a parasztság pedig fokozatosan jobbágyi függésbe került.
- Az 1569-es lublini unió után a mai Belarusz területe a Lengyel–Litván Köztársaság Litván nagyfejedelemségi részén maradt, és a helyi elit fokozatosan lengyel nyelvűvé és katolikus/görögkatolikus vallásúvá vált.
- A Litván Nagyfejedelemség középkori örökségének értelmezése a mai belorusz, litván, lengyel és orosz történetírásokban eltérő; a modern nemzeti kategóriák visszavetítése a középkorra módszertani anakronizmust jelent.

### 27.1.4 Önellenőrző kérdések

1. Milyen földrajzi és politikai tényezők magyarázzák a Polocki Fejedelemség viszonylagos önállóságát a Kijevi Ruszon belül?
2. Hasonlítsa össze a litván hatalom terjeszkedésének módját a Német Lovagrend balti hódításaival: miben különbözött a helyi elitek kezelése?
3. Milyen bizonyítékok támasztják alá, hogy a rutén nyelvű kultúra a Litván Nagyfejedelemségben nem pusztán „megtűrt” volt, hanem állami szintű szerepet játszott?
4. Miért vitatott a Litván Nagyfejedelemség „belorusz” vagy „litván” államiságként való értelmezése? Milyen kategóriákat kell óvatosan kezelni a középkorra vonatkozóan?
5. Milyen forrásokra támaszkodhat a kutató a 14–16. századi fehérorosz területek parasztságának életéről, és milyen korlátai vannak ezeknek a forrásoknak?

## 27.2 A Lengyel–Litván Köztársaságban

A 16. század második felében a mai Fehéroroszország területének politikai kerete alapvetően megváltozott: a Litván Nagyfejedelemség és a Lengyel Királyság 1569-ben **lublini unió**ra (lengyelül: *unia lubelska*) lépett. Ezzel létrejött a **Két Nemzet Köztársasága** (lengyelül: *Rzeczpospolita Obojga Narodów*, litvánul: *Abiejų Tautų Respublika*), amelyben a mai fehérorosz területek – a korábbi polocki fejedelemség utódállamainak java – a Litván Nagyfejedelemség részeiként őrizték meg különálló jogi és intézményi helyzetüket. Ez a korszak a 16. század végétől a 18. század végéig tartott, és a mai Fehéroroszország társadalmának, vallási viszonyainak és elitkultúrájának egyik meghatározó formálója volt.

### 27.2.1 A lublini unió és a Litván Nagyfejedelemség

A lublini unió előzményei a 16. század közepére nyúlnak vissza. A Litván Nagyfejedelemség, amely a 14. század óta magában foglalta a mai Fehéroroszország nagy részét, a **livóniai háború** (1558–1583) során katonai és pénzügyi nyomás alá került. A Lengyel Királysággal való dinasztikus kapcsolat – amely 1386 óta hol perszonálunió, hol szorosabb szövetség formájában állt fenn – lehetőséget kínált a védekezés megerősítésére. Az 1569-es lublini szejm döntése értelmében a két állam reálunióra lépett: közös uralkodót választottak, közös szejm (országgyűlés) és közös külpolitika jött létre, miközben a Litván Nagyfejedelemség megtartotta saját tisztségviselőit, hadseregét, kincstárát és törvénykezését.

A mai Fehéroroszország területének szempontjából döntő, hogy a lublini unió során a Koronához (a Lengyel Királysághoz) csatolták a mai Ukrajna nagy részét, így Volhíniát, Kijevet és Podóliát, míg a belorusz vajdaságok – **Polock**, **Vitebszk**, **Msztyiszlav**, **Minszk**, **Nowogródek** és **Brest-Litovszk** – a Litván Nagyfejedelemség keretei között maradtak. Ez a különbség hosszú távon eltérő intézményi és kulturális pályát eredményezett a mai Ukrajna és Fehéroroszország között: az utóbbi területek nem kerültek közvetlen lengyel közigazgatás alá, hanem a litván–rutén kettős államiság örököseiként működtek tovább.

A Litván Nagyfejedelemségen belül a belorusz területek a 16. század végén sajátos identitású régiót alkottak. A hivatalos kancellári nyelv a **rutén** (más néven óbelorusz vagy kancellári rutén, latin betűs átírással *ruski* vagy *prosta mova*) volt, amely a keleti szláv nyelvjárásokból fejlődött ki, és amelyet a litván állami iratokban, törvénykönyvekben és bírósági jegyzőkönyvekben használtak. A **harmadik litván statútum** (1588) – a korszak egyik legjelentősebb jogi kódexe – teljes egészében rutén nyelven íródott, és egészen a 19. századig használatban maradt a volt

nagyfejedelemség területén. Ez a tény jól mutatja, hogy a mai Fehéroroszország területén a jogi és hivatalos írásbeliség nem lengyelül, hanem egy keleti szláv változatban folyt.

Ugyanakkor a 17. század folyamán a lengyel nyelv fokozatosan teret nyert a nemesi kultúrában, a szejmik (nemesi gyűlések) jegyzőkönyveiben és a főúri udvarokban. A 1696-os szejm határozata a lengyelt tette a Litván Nagyfejedelemség hivatalos nyelvévé, ami a rutén kancellári nyelv visszaszorulásához vezetett. A kétnyelvűség azonban sokáig fennmaradt: a paraszti és kisnemesi rétegek továbbra is a rutén nyelvjárásokat beszélték, a városi céhek és a zsidó közösségek pedig saját nyelveiket használták.

### 27.2.2 A nemesi köztársaság szerkezete

A Két Nemzet Köztársasága a **nemesi demokrácia** (lengyelül: *demokracja szlachecka*) sajátos formáját valósította meg. A politikai nemzetet a **szlachta** (nemesség) alkotta, amelynek aránya a társadalmon belül a korabeli európai viszonyokhoz képest rendkívül magas volt – egyes becslések szerint a lakosság 8–10 százalékát is elérhette, bár ez a szám területenként és időszakonként erősen ingadozott. A mai Fehéroroszország területén a nemesség alsó és középső rétegei jelentős lélekszámúak voltak, gyakran falvanként több tucat nemesi család élt, akik jogilag egyenlők voltak a főurakkal, de vagyonuk és befolyásuk tekintetében óriási különbségek választották el őket egymástól.

A köztársaság intézményei közé tartozott a **szejm** (országgyűlés), a **szenátus**, a királyválasztás, a helyi **szejmikek** (nemesi gyűlések) és a **konföderációk** (ideiglenes nemesi szövetségek). A belorusz területek nemessége a helyi szejmikeken választotta meg követeit a szejmbe, és ott gyakorolta a **liberum veto** (szabad vétó) jogát, amely lehetővé tette, hogy egyetlen követ megakadályozza a törvényhozást. A 16. században a liberum veto még ritkán bénította meg a szejmet, a 17. század végétől azonban egyre gyakrabban alkalmazták, ami hozzájárult a központi hatalom gyengüléséhez és a szomszédos államok beavatkozásához.

A belorusz területek nemessége a jogi egyenlőség ellenére társadalmilag és gazdaságilag erősen tagolt volt. A nagyúri családok – mint a **Radziwiłł**, **Sapieha**, **Chodkiewicz**, **Pac** vagy **Tyszkiewicz** család – hatalmas latifundiumokkal rendelkeztek, amelyek gyakran több tucat falut és kisvárost foglaltak magukban. A középnemesség és a kisnemesség ezzel szemben gyakran egyetlen faluban vagy annak határában élt, és maga művelte földjét. A nemesi szabadság és a jobbágyi függés közötti különbség a korszak egyik legélesebb társadalmi választóvonala volt.

### 27.2.3 A breszti egyházi unió és a görögkatolikus egyház

A 16. század második felében a vallási kérdés a belorusz területek egyik legfontosabb ügyévé vált. A lakosság többsége a **keleti ortodox** egyházhoz tartozott, amelynek központja a kijevi metropólia volt. A reformáció gyors terjedése a nemesség körében – különösen a **kálvinizmus** és az **antitrinitarizmus** –, majd a katolikus **ellenreformáció** megerősödése új kihívásokat teremtett. A lengyel katolikus egyház és a jezsuita rend aktívan törekedett a rutén ortodox lakosság és a nemesség katolikus befolyás alá vonására.

Ebben a helyzetben fogalmazódott meg a **breszti egyházi unió** (lengyelül: *unia brzeska*, ukránul: , beloruszul: ) terve, amely 1596-ban a Bresztben tartott zsinaton valósult meg. Ennek értelmében a kijevi metropólia püspökeinek egy része – élükön a metropolitával – elfogadta a római pápa fennhatóságát, miközben megtartotta a keleti szertartást, a szláv liturgiát és a papi nősülést. Így jött létre a **görögkatolikus** (uniátus) egyház, amelyet a lengyel–litván állam jogilag elismert, és amely a katolikus egyház szervezetébe illeszkedett.

Az unió azonban nem hozta meg a remélt vallási egységet. A rutén ortodox lakosság jelentős része, a városi ortodox testvériségek (bratsztvók), a kozákok és több ortodox püspök határozottan ellenezte. 1620-ban a jeruzsálemi pátriárka utazása során új ortodox hierarchiát szentelt, így a két egyház – az uniátus és a nem-uniátus ortodox – párhuzamosan működött a belorusz területeken. A 17. század folyamán az uniátus egyház fokozatosan erősödött, különösen az államhatalom támogatásával, de a hívek megosztottsága megmaradt. A 18. századra a görögkatolikus egyház vált a belorusz paraszti lakosság többségének vallási keretévé.

A görögkatolikus egyház sajátos intézményi és kulturális szerepet töltött be. A **bazilita szerzetesrend**, amely az uniátus szerzetesség gerincét alkotta, kolostorokat és iskolákat tartott fenn, és jelentős szerepet játszott a rutén nyelvű vallási irodalom terjesztésében. A **zamosci zsinat** (1720) a liturgia és az egyházszervezet latinizációját szorgalmazta, ami vitákat váltott ki a keleti hagyományokhoz ragaszkodó papság körében. Ennek ellenére az uniátus egyház a 18. század második felére a mai Fehéroroszország területén a legnagyobb vallási közösséggé vált. Ez a felekezeti identitás a későbbi belorusz nemzeti mozgalom számára is fontos háttérül szolgált, bár annak kialakulása a 19. századra tehető.

### 27.2.4 Vallási és etnikai sokszínűség

A mai Fehéroroszország területe a 16–18. században nem homogén vallási vagy nyelvi táj volt. A rutén nyelvű ortodox és később uniátus lakosság mellett jelentős római katolikus közösségek éltek, különösen a városokban és a nyugati területeken. A **reformáció** a 16. században a nemesség egy részét, valamint a városi német és lengyel lakosságot érintette; a kálvinista gyülekezetek a 17. század elejére azonban zömmel visszaszorultak. Az **evangélikus** egyház elsősorban a városi német közösségekhez kötődött.

A **zsidóság** jelenléte a 16. századtól vált tömegessé. A keleti askenázi világ részeként a belorusz kisvárosokban és városokban – mint Breszt, Grodno, Pinsk, Minszk, Vitebszk, Mogilev – zsidó közösségek alakultak, amelyek saját önkormányzattal (**kahal**) rendelkeztek. A **Litván Nagyfejedelemség zsidó tanácsa** (héberül: *Va'ad Medinat Lita*) a belorusz területek közösségeit is összefogta, és az adók elosztásában, a belső jogvitákban játszott szerepet. A zsidó lakosság aránya a városokban a 18. század végére helyenként elérte a lakosság felét vagy annál többet is, bár a teljes területre vetítve a becslések 5–10 százalék körül mozognak. Ezek a számok bizonytalanok, mivel a korszakból hiányoznak a megbízható népszámlálási adatok.

A **lipka tatárok** (lengyelül: *Tatarzy lipkowscy*) muszlim közösségei szintén jelen voltak, főként a nyugati területeken, és katonai szolgálatukért jogi kedvezményeket kaptak. A sokféleséghez hozzátartoztak a **karaiták** is, akik egy kis, török nyelvű zsidó közösséget alkottak, és főként Litvánia déli részein, így a mai Fehéroroszország nyugati határvidékén éltek.

A vallási és etnikai kategóriák a korszakban nem estek egybe a modern nemzeti hovatartozással. A „rutén” kifejezés a keleti szláv lakosságot jelölte, de a 18. században sem beszélhetünk egységes „belorusz nemzetről”: az identitás elsősorban vallási, rendi és helyi keretekben szerveződött. A parasztok magukat gyakran „itteni embereknek” (lengyelül: *tutejsi*), vagy vallásuk szerint ortodoxnak/uniátusnak nevezték. Ezt a sokrétűséget a könyv későbbi fejezetei a modern nemzetépítés kapcsán is hangsúlyozzák.

### 27.2.5 A helyi elit: polonizáció és katolizáció

A 16–18. század egyik legfontosabb társadalmi folyamata a belorusz területek nemesi elitjének fokozatos **polonizáció**ja és **katolizáció**ja volt. A 16. század elején a Litván Nagyfejedelemség

hivatalos elitje még nagyrészt ortodox vallású, rutén nyelvű nemesekből állt. A lengyel humanizmus, a reneszánsz udvari kultúra, a reformáció és a jezsuita oktatás hatására azonban a 17. századra a leggazdagabb és legbefolyásosabb családok zöme áttért a római katolikus hitre, és a lengyel nyelvet kezdte használni a közéletben.

A folyamat jellegzetes alakja **Lew Sapieha** (1557–1633), a Litván Nagyfejedelemség nagyhetmanja és kancellárja, aki ortodox családból származott, de katolizált, és a harmadik litván statútum kiadásának egyik fő szervezője volt. A Sapieha család a 17. században a belorusz területek egyik leghatalmasabb famíliája lett, hatalmas birtokokkal Breszt, Grodno és Minszk környékén. Hasonló pályát futott be a Chodkiewicz, a Pac és a Tyszkiewicz család is. A főurak udvarai a lengyel barokk kultúra központjaivá váltak, mecénási tevékenységük templomok, kolostorok és kastélyok építésében nyilvánult meg.

A polonizáció azonban nem jelentett teljes kulturális homogenizációt. A belorusz területek nemessége sokáig megőrizte a „gente Ruthenus, natione Polonus” (latinul: „rutén származású, lengyel nemzetű”) kettős tudatát. A rutén nyelv a 17. század közepéig a nemesi családok magánéletében is használatban volt, és a helyi szejmikek jegyzőkönyveiben gyakran vegyesen jelentek meg a rutén és lengyel szavak. A 18. századra azonban a belorusz nyelv fokozatosan a paraszti rétegek nyelvévé vált, míg az elit nyelve a lengyel lett. Ez a nyelvi hierarchia később a belorusz nemzeti ébredés egyik alapkérdése lett.

A katolizáció és polonizáció a városi elit egy részét is érintette, de a városokban a rutén ortodox/uniátus polgárság és a zsidó közösségek sokáig megőrizték kulturális különállásukat. A jezsuita kollégiumok – mint a **polocki jezsuita kollégium** (1581-től) vagy a **minszki** és **nowogródeki** iskolák – a lengyel katolikus műveltség terjesztésének kulcsintézményei voltak, és hozzájárultak ahhoz, hogy a belorusz területek elitje a lengyel kulturális térben szocializálódjon.

### 27.2.6 A parasztok és a jobbágyi terhek

A belorusz területek lakosságának túlnyomó többsége jobbágysorban élt. A 16. században a **folwark** (uradalmi majorság) rendszerének kiépülése a robot (ingyenmunka) növekedésével járt. A nagyúri birtokokon a parasztok heti több napot dolgoztak az uradalom földjén, és terményadót, pénzadót is fizettek. A jobbágyok jogi helyzete a 16–17. században fokozatosan romlott: a **második litván statútum** (1566) már korlátozta a parasztok szabad költözését, a 17. századra pedig a jobbágyok gyakorlatilag röghöz kötöttek lettek.

A paraszti közösségek a faluközösség (obscsina, későbbi kifejezéssel *mir*) keretei között gazdálkodtak, és a helyi szokásjog szerint szervezték életüket. A 17. század közepi háborúk és járványok különösen súlyosan érintették a vidéki lakosságot. Az 1648–1654 közötti **Hmelnickij-felkelés** a déli határvidékeken okozott pusztítást, a svéd „özönvíz” (1655–1660) és az orosz–lengyel háború (1654–1667) pedig a belorusz városok és falvak jelentős részét rombolta le. A demográfiai veszteségekre vonatkozó becslések széles sávban mozognak; egyes történészek a lakosság 30–50 százalékos csökkenését valószínűsítik a század közepén, de a források hiányossága miatt ezek inkább nagyságrendi jelzések, mint pontosan mérhető adatok.

### 27.2.7 A 18. század: hanyatlás és felosztás

A 18. század elején a **nagy északi háború** (1700–1721) újabb katasztrófát hozott. A svéd, orosz és lengyel–litván hadak átvonuló seregei, a járványok és az éhínségek tovább ritkították a lakosságot. A belorusz területek városai – mint Minszk, Vitebszk, Mogilev – részben elpusztultak, gazdaságuk visszaesett. A háború után a köztársaság politikai rendszere egyre inkább megbénult:

a szabad királyválasztásokat a szomszédos hatalmak befolyásolták, a liberum veto gyakori alkalmazása pedig lehetetlenné tette a szükséges reformokat.

A század második felében a belorusz területek a nemzetközi versengés ütközőpontjába kerültek. Az **első felosztás** (1772) során az Orosz Birodalom annektálta a mai Fehéroroszország keleti részét – Polock, Vitebszk, Mogilev és Homel térségét –, valamint a lengyel Livónia egyes területeit. Az 1791. május 3-i alkotmányt követő orosz beavatkozás nyomán a **második felosztás** (1793) Minszket és a középső területeket csatolta az Orosz Birodalomhoz. Végül a **harmadik felosztás** (1795) eltüntette a Két Nemzet Köztársaságát, és a mai Fehéroroszország fennmaradó nyugati része is orosz uralom alá került. Ezzel lezárult az a közel két évszázad, amelyben a belorusz területek a lengyel–litván államalakulat részei voltak; a következő alfejezet tárgyalja az orosz birodalmi uralom kezdetét Az orosz birodalmi uralom kezdete.

### 27.2.8 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban jogi és egyházi forrásokra támaszkodik: a **harmadik litván statútum** (1588) fennmaradt nyomtatott szövege, a lublini unió okmányai, a breszti unió zsinati határozatai, a zamosci zsinat aktái, valamint a szejmik jegyzőkönyvei és a nagyúri családok levéltárai (például a Sapieha-levéltár). A vallási és etnikai viszonyok rekonstruálásához egyházi vizitációs jegyzőkönyvek, adóösszeírások és a zsidó közösségek belső iratai (kahal-jegyzőkönyvek, responsum-irodalom) nyújtanak támpontot. A paraszti élet mindennapjairól kevesebb közvetlen forrás áll rendelkezésre; itt főként uradalmi urbáriumokra, bírósági perekre és későbbi néprajzi visszaemlékezésekre lehet hagyatkozni.

A demográfiai adatok minden esetben becslések. A 16–18. századból nem maradtak fenn teljes körű népszámlálások, így a lakosság számára, a zsidó közösségek arányára, a vallási megoszlásra és a háborús veszteségekre vonatkozó számok csak hozzávetőleges nagyságrendek. A történészek között vita folyik arról, hogy a nemesség polonizációja mennyire volt gyors és mélyreható, illetve hogy a rutén nyelvű köznemesség mennyiben őrizte meg saját kulturális hagyományait. A görögkatolikus egyház terjedésének üteme szintén vitatott: egyes kutatók szerint a 18. század végére az uniátusok abszolút többséget alkottak, mások szerint az ortodox közösségek jelentős része megmaradt, különösen a keleti területeken. Az emlékezetpolitikai értelmezések – például hogy a Két Nemzet Köztársaság a „belorusz államiság” előzménye-e – a 20. századi nemzeti történetírás vitáiba tartoznak, és nem a korszak forrásaiból közvetlenül adódó tények.

### 27.2.9 Rövid összefoglaló

- A lublini unió (1569) után a mai Fehéroroszország területe a Két Nemzet Köztársaságán belül a Litván Nagyfejedelemség része maradt, saját jogrenddel és rutén kancellári nyelvvel.
- A nemesi köztársaság politikai nemzete a szlachta volt, amelynek belorusz területeken is jelentős alsó- és középnemesi rétege volt; a liberum veto és a szejmikek révén a helyi nemesség részt vett az állam irányításában.
- A breszti egyházi unió (1596) létrehozta a görögkatolikus (uniátus) egyházat, amely a 18. századra a belorusz paraszti lakosság többségének vallási keretévé vált, de az ortodox közösségek párhuzamosan fennmaradtak.
- A vallási és etnikai sokszínűség kiemelkedő volt: római katolikusok, görögkatolikusok, ortodoxok, protestánsok, zsidók, muszlim tatárok és karaiták éltek együtt, de az identitás elsősorban vallási és rendi keretekben szerveződött.
- A helyi elit fokozatosan polonizálódott és katolizálódott; a belorusz nyelv a 18. századra a paraszti rétegek nyelvévé vált, míg a nemesség a lengyel kulturális térhez kötődött.

- A 17. század közepi háborúk (Hmelnickij-felkelés, az 1654–67-es orosz–lengyel háború, a svéd özönvíz) és a nagy északi háború súlyos demográfiai és gazdasági pusztítást okoztak a belorusz területeken.
- A 18. század végi három felosztás (1772, 1793, 1795) során a mai Fehéroroszország teljes területe az Orosz Birodalom része lett, lezárva a lengyel–litván államalakulat korszakát.

### 27.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi különbségek maradtak fenn a Litván Nagyfejedelemségben a lublini unió után, és ezek hogyan érintették a mai Fehéroroszország területét?
2. Miért jelentett a breszti unió egyszerre vallási kísérletet és társadalmi választóvonalat a belorusz területek lakossága számára?
3. Hogyan változott a helyi nemesi elit nyelvi és vallási arculata a 16. és a 18. század között, és milyen következményei voltak ennek a paraszti lakosságra?
4. Milyen forrástípusok alapján rekonstruálhatók a belorusz területek vallási és etnikai viszonyai ebben a korszakban, és mely állítások maradnak bizonyítási hiány miatt vitatottak?

## 27.3 Az orosz birodalmi uralom kezdete

### 27.3.1 Az orosz birodalmi uralom kezdete

Az 1795-ös harmadik felosztás nem egyszerűen egy állam – a Lengyel–Litván Köztársaság – jogi megszűnését jelentette, hanem a mai Fehéroroszország területének csaknem teljes egészét az Orosz Birodalom fennhatósága alá helyezte. Ezzel egy hosszú, mintegy százhúsz éves időszak kezdődött, amelynek során a helyi társadalomnak új birodalmi keretek között kellett újradefiniálnia politikai, vallási, nyelvi és kulturális viszonyait. A korábbi, a Lengyel–Litván Köztársaságban elfoglalt helyéről lásd: A Lengyel–Litván Köztársaságban. Az orosz uralom kezdete nem egyetlen pillanat volt, hanem fokozatos, gyakran ellentmondásos folyamat: a cári adminisztráció kiépítése, a helyi elitek integrálására vagy éppen kiszorítására tett kísérletek, a jobbágyrendszer átalakulása és a modern nemzeti mozgalmak csíráinak megjelenése mind ebben az időszakban gyökereznek. A korszak megértéséhez elengedhetetlen a birodalmi logika és a helyi társadalom válaszainak együttes vizsgálata, mivel a 19. századi elégedetlenségek és felkelések éppen e két erő ütközéséből fakadtak.

#### 27.3.1.1 A felosztások és a birodalmi berendezkedés

A Lengyel–Litván Köztársaság felosztása három lépésben (1772, 1793, 1795) zajlott; a mai Fehéroroszország területét az első felosztás során a keleti, a második során a középső, a harmadik során pedig a nyugati sávját csatolták Oroszországhoz. Az 1795-ös harmadik felosztás értelmében az Orosz Birodalomhoz került a terület mintegy 90 százaléka, beleértve olyan történelmi városokat, mint Polock, Vicebszk, Mahiljov, Minszk és Breszt-Litovszk. A felosztások jogi alapját a három birodalom – Oroszország, Poroszország és a Habsburg Monarchia – közötti szerződések adták, amelyek azonban a kor nemzetközi jogi gyakorlata szerint egyszerű területi annexióknak minősültek, nem pedig a helyi lakosság beleegyezésén alapuló rendezéseknek. A kortárs európai diplomáciában a felosztást a „lengyel anarchia” megszüntetéseként és a „rend” helyreállításaként igyekeztek feltüntetni, ez azonban utólagos legitimációs narratíva volt, amelyet a felvilágosult abszolutizmus nyelvezetével fogalmaztak meg.

A cári adminisztráció kiépítése nem volt azonnali. II. Katalin cárnő (uralk. 1762–1796) a korábbi első és második felosztás során megszerzett területeken már 1772-től kezdve fokozatosan bevezette az orosz kormányzósági (gubernijai) rendszert, de a helyi nemesség egy részének jogait – különösen, ha hűségesküt tett – ideiglenesen megtartotta. Az 1785-ös „nemesi charta” (az oroszországi nemesség jogait és kiváltságait rögzítő oklevél) kiterjesztése a megszállt keleti területek nemességére kettős célt szolgált: egyrészt a birodalmi lojalitást kívánta megvásárolni, másrészt a helyi, döntően lengyel vagy polonizálódott litván–belarusz nemességet be akarta illeszteni az összbirodalmi rendi szerkezetbe. Ez a politika azonban ellentmondásos volt: a cári udvar egyszerre tartott a lengyel nemesi ellenállástól, és egyszerre volt kénytelen támaszkodni a helyi adminisztrációban jártas, képzett nemességre.

A harmadik felosztás után I. Pál cár (uralk. 1796–1801) és I. Sándor cár (uralk. 1801–1825) idején a területet kormányzóságokra osztották: Minszki, Vicebszki, Mahiljovi, Grodnói és Vilnai kormányzóságokra. A balti-tengeri provinciáktól (Észt-, Liv- és Kurland) eltérően itt nem tartottak fenn különleges helyi rendi autonómiát, hanem fokozatosan az általános orosz kormányzási modellt vezették be. Ugyanakkor a bíráskodásban és a helyi igazgatás alsóbb szintjein egy ideig megmaradt a litván statútumokra (a Litván Nagyfejedelemség 1529-es, 1566-os és 1588-as törvénykönyveire) támaszkodó gyakorlat, különösen a polgári és öröklési ügyekben. Ez a kettősség – a birodalmi egységesítés és a helyi jogi hagyományok átmeneti továbbélése – a 19. század első felének meghatározó jellemzője maradt.

A közigazgatási beolvasztással párhuzamosan a cári hatalom a vallási viszonyokat is átalakította. A terület lakosságának többsége ortodox vagy görögkatolikus (unitus) volt, de jelentős római katolikus és zsidó közösségek is éltek itt. A görögkatolikus egyház – amely az 1596-os breszti unió nyomán jött létre, és a pápai fennhatóságot elismerve megőrizte a keleti szertartást – a Lengyel–Litván Köztársaságban a helyi, főként ruszin/ukrán és belarusz parasztság meghatározó egyháza volt. A cári kormányzat azonban az ortodox egyházat tekintette a birodalom egyik pillérének, és a görögkatolikus egyházat a lengyel befolyás és a nyugati kereszténység felé húzó, megbízhatatlan intézménynek tartotta. A felszámolása felé tett első lépések már az 1770-es évektől megfigyelhetők, de tömeges, erőszakos áttérítésekre csak az 1830–1831-es felkelés leverése után, az 1839-es polocki zsinat nyomán került sor. Erről részletesebben a későbbi alfejezetben lesz szó.

#### 27.3.1.2 A „nyugati kormányzóságok” és az elkülönítés politikája

A mai Fehéroroszország orosz uralom alá került területeit a cári adminisztráció „nyugati kormányzóságok” (zapadnye gubernii) néven tartotta nyilván. Ez a fogalom nem csupán földrajzi, hanem politikai kategória volt: azt jelezte, hogy a birodalom ezen része – a belső, „nagyorosz” területekkel szemben – eltérő jogi, társadalmi és etnikai viszonyokkal bír, és ezért különleges kezelést igényel. A terület társadalomszerkezete valóban markánsan különbözött a belső oroszországi viszonyoktól. A városi lakosság aránya alacsony volt, a lakosság döntő többsége mezőgazdaságból élt, a földtulajdon és a politikai befolyás viszont erősen koncentrálódott a – nagyrészt lengyel vagy polonizálódott – nemesség kezében. Ezzel szemben a parasztság, amelyet a cári statisztikák és a korai néprajzi leírások gyakran „fehérorosz”, „ruszin” vagy egyszerűen „itt élő” (tutejszy, azaz „innen való”) kifejezésekkel illettek, a birodalmi és a helyi nemesi hierarchia alján helyezkedett el.

A zsidó lakosság helyzete különösen összetett volt. A zsidók a Lengyel–Litván Köztársaságban viszonylag széles körű közösségi autonómiával rendelkeztek, és a városok, valamint a vidéki települések gazdasági életének meghatározó szereplői voltak. A cári kormányzat azonban 1791-ben bevezette a letelepedési övezet (cserte oszjadlosztyi) intézményét, amely a zsidó lakosság állandó letelepedését és legális tartózkodását a birodalom nyugati és délnyugati kormányzóságaira

– így a mai Fehéroroszország, Litvánia, Ukrajna és a későbbi Besszarábia jelentős részére – korlátozta. A letelepedési övezet nem volt statikus; határai többször módosultak, és a 19. század folyamán a zsidó lakosságot érintő korlátozó intézkedések – például az 1804-es, az 1827-es (a kantoni rendszer, amely a zsidó fiúk katonai besorozását írta elő) és az 1835-ös rendeletek – tovább szigorították a helyzetet. A mai Fehéroroszország területe a letelepedési övezet magterületéhez tartozott, és ez a tény a 19. század végéig alapvetően meghatározta a régió demográfiai, városi és kulturális arculatát.

A cári kormányzat a nyugati kormányzóságokban hosszú ideig nem vezette be maradéktalanul az 1864-es igazságügyi reformot és a zemsztvo (helyi önkormányzati) intézményeket, mert attól tartott, hogy ezek a lengyel nemesi befolyás erősítésének eszközeivé válnának. Ez a bizalmatlanság különösen az 1830–1831-es felkelés után erősödött fel, amikor bezárták a Vilnai Egyetemet (1832), felszámolták a korábbi lengyel–litván oktatási intézmények egy részét, és igyekeztek az oktatás nyelvét oroszra cserélni. A „nyugati kormányzóságok” így egyszerre voltak a birodalom integráns részei és a cári bizalmatlanság állandó terepei.

#### 27.3.1.3 Társadalmi rétegződés: nemesség, parasztság, zsidóság

Az orosz uralom kezdetén a térség társadalma élesen tagolt volt. A nemesség – a szlachta – a lakosság feltűnően magas arányát tette ki, egyes becslések szerint a mai Fehéroroszország egyes vidékein a 8–10 százalékot is elérte, ami jóval magasabb volt, mint a belső orosz területeken. Ez a réteg azonban rendkívül heterogén volt: a latifundiumokkal rendelkező mágnásoktól (mint a Radziwiłł, Sapieha, Chreptowicz családok) a föld nélküli, gyakran a parasztokkal hasonló életmódot folytató kisnemességig terjedt. A cári hatóságok a nemesség összeírása és nemesi igazolása során – amely az 1795-ös annexiót követően kötelezővé vált – a kisnemesség egy részét megfosztották nemesi státuszától, és az adózó, katonáskodásra kötelezett rétegek közé sorolták. Ennek a folyamatnak a pontos demográfiai hatása vitatott, de az bizonyos, hogy a nemesi igazolások (revizija) évtizedeken át tartó eljárássorozatot jelentettek, és jelentős társadalmi feszültséget okoztak.

A parasztság jogi helyzete a 18. század végén rendkívül rossz volt. A lengyel–litván jobbágyrendszer öröksége nyomán a parasztok döntő többsége a nemesi földesurak tulajdonában vagy birtokjogú ellenőrzése alatt állt, mozgásszabadságuk korlátozott volt, és robotkötelezettségeik (barcsina) terhei jelentősek. Az orosz uralom kezdete nem hozott azonnali javulást; a cári kormányzat kezdetben megerősítette a földesúri hatalmat, mivel a helyi nemességet tekintette a rend fenntartó bázisának. Ugyanakkor a 19. század elejétől – különösen I. Sándor 1803-as „szabad földművesekről” szóló ukáza és az 1816–1819 közötti balti jobbágyfelszabadítások után – a kormányzat fokozatosan napirendre vette a jobbágykérdést. A mai Fehéroroszország területén azonban a jobbágyság eltörlésére csak az 1861-es általános oroszországi reformmal került sor, amelynek végrehajtása itt különösen bonyolult volt a nemesi földbirtokok szerkezete és a paraszti földhasználat hagyományai miatt.

A zsidó közösségek a városok és a kisvárosok (jiddisül stetl) lakosságának gyakran többségét alkották. A 19. század első felében a letelepedési övezet zsidó lakossága a birodalom egyik leggyorsabban növekvő csoportja volt, ugyanakkor gazdasági helyzete rendkívül egyenlőtlen: a kereskedői és kocsmárosi rétegek mellett a többség szegény kézművesként, házalóként vagy alkalmi munkásként élt. A cári adminisztráció a zsidókat a „városi” kategóriába sorolta, de ez nem jelentett egyenjogúságot; a zsidó közösségeket kettős adóztatás és számos foglalkozási, lakóhelyi korlátozás sújtotta. A térség etnikai-vallási sokszínűsége tehát nem idilli együttélés volt, hanem hierarchikus, gyakran konfliktusokkal terhelt viszonyrendszer, amelyben a cári állam a maga birodalmi logikája szerint hol egyik, hol másik csoportot preferálta vagy sújtotta.

#### 27.3.1.4 Az 1812-es háború és a helyi társadalom

Az 1812-es napóleoni hadjárat jelentős hatással volt a mai Fehéroroszország területére. A Grande Armée nyár elején vonult át a térségen, és a helyi lakosság egy része – főként a lengyel nemesség és a velük szövetséges rétegek – Napóleonban a Lengyel–Litván Köztársaság valamilyen formában történő restaurálásának reményét látta. A Napóleon által létrehozott Litván Nagyfejedelemség (amely Vilnius központtal működött) rövid életű kísérlet volt a régi államiság feltámasztására, de a hadjárat kudarca után a cári hatalom megszilárdította pozícióit. A háború alatt a mai Fehéroroszország területe hadműveleti zónává vált; a rekvirálások, a járványok és a katonai beszállásolások súlyos terheket róttak a parasztságra és a városi lakosságra. A cári kormányzat a háború után a lojalitás megerősítésére törekedett, de az 1812-es események emléke – a napóleoni ígéret és a cári visszatérés ellentéte – hosszú időre beépült a helyi politikai emlékezetbe.

Az 1812-es tapasztalatok után a cári adminisztráció fokozott figyelmet szentelt a nyugati kormányzóságoknak. A Lengyel Királyság (Kongresszusi Lengyelország, 1815) létrehozása a bécsi kongresszuson éles határt húzott a mai Fehéroroszország és a lengyel területek közé: előbbi az Orosz Birodalom integráns része maradt, utóbbi viszont – perszonálunióban ugyan, de – viszonylag széles alkotmányos autonómiát kapott. Ez a különbség a helyi nemesség számára csalódást jelentett, és hozzájárult ahhoz, hogy az 1810-es évek végétől kezdve a titkos hazafias társaságok – amelyek részben a lengyel nemzeti mozgalom, részben a litván–belarusz földesúri elit köreiben alakultak – megerősödjenek.

#### 27.3.1.5 Az 1830–1831-es felkelés és következményei

Az 1830 novemberében Varsóban kitört felkelés hamarosan átterjedt a volt Litván Nagyfejedelemség területére, így a mai Fehéroroszország nyugati és középső részeire is. A felkelés itteni résztvevői elsősorban a nemesség, az értelmiség és a katolikus papság köreiből kerültek ki, míg a parasztság többsége passzív maradt, vagy – a cári hatóságok biztatására – éppen ellenségesen viszonyult a felkelőkhöz. A felkelés tehát itt nem vált népi háborúvá; ennek oka egyrészt a parasztság és a nemesség közötti mély társadalmi szakadék, másrészt az, hogy a felkelők követelései között a jobbágyfelszabadítás csak korlátozottan, késve jelent meg. A cári kormányzat ugyanakkor tudatosan kihasználta ezt a törésvonalat: a kormányerők a parasztoknak a felkelő nemesi birtokok rovására ígértek kedvezményeket, és a felkelés leverését követően megerősítették az ortodox egyház pozícióját a görögkatolikussal szemben.

A felkelés leverése után a cári megtorlás súlyos volt. A résztvevő nemesek birtokait elkobozták, a felkelésben részt vevő katolikus kolostorok egy részét bezárták, a Vilnai Egyetemet 1832-ben felszámolták. A megtorlás azonban nem csupán büntető jellegű volt, hanem a birodalmi integráció új szakaszát nyitotta meg. Az 1831-es ukázok nyomán megkezdték a helyi közigazgatás teljes oroszosítását, az orosz nyelv kizárólagossá tételét a hivatalos ügyintézésben, és az oktatás fokozatos átállítását orosz nyelvűre. A lengyel és litván–belarusz nemesi elitek befolyásának visszaszorítása érdekében a cári kormányzat a hivatalnoki állások betöltésénél előnyben részesítette a belső orosz területekről érkező, megbízhatónak tartott személyeket.

A felkelés egyik legfontosabb következménye a görögkatolikus egyház felszámolása volt. Az 1839-es polocki zsinat – amely a cári hatóságok erős nyomása alatt ülésezett – kimondta a görögkatolikus egyház egyesítését az ortodox egyházzal. Ez a döntés formailag egyházi határozat volt, valójában azonban állami kényszerrel érvényesített vallási integrációt jelentett. Az unitus hívek többsége – a parasztság – ezzel jogilag ortodox lett, bár a gyakorlatban az átmenet évtizedekig tartott, és a görögkatolikus hagyomány nyomai sokáig fennmaradtak a népi vallásosságban. A zsinatot a kortárs ortodox egyházi retorika a „tévedésből való visszatérésként” ünnepelte, a görögkatolikus

egyház hívei és a későbbi fehérorosz és ukrán nemzeti történetírás azonban a nemzeti és vallási önrendelkezés súlyos sérelmeként tartja számon.

#### 27.3.1.6 A „hivatalos népiség” és a modern fehérorosz identitás csírái

I. Miklós cár (uralk. 1825–1855) uralkodásának ideológiája, a „hivatalos népiség” (pravoszlávije, szamogyerzsávije, narodnoszty – vagyis ortodoxia, önkényuralom, népiség) hármas jelszava a nyugati kormányzóságokban sajátos formát öltött. A kormányzat a térséget egyszerre tekintette „ősi orosz földnek”, amelyet a lengyel uralom alól kellett felszabadítani, és a lengyelesedés által megrontott, ezért gondos oroszosításra szoruló területnek. Ez a narratíva azt állította, hogy a helyi, keleti szláv nyelvű és ortodox (vagy görögkatolikus) parasztság valójában az orosz nemzet elszakadt része, amelynek vissza kell térnie az anyanemzethez. Ezt az álláspontot a 19. századi orosz történetírás és az ortodox egyházi publicisztika széles körben terjesztette, és hivatalos állásponttá tette.

Ez a felfogás azonban szembekerült a helyi viszonyok valóságával. A parasztság nyelve a mai fehérorosz nyelvjárásokhoz állt közel, de a lakosság jelentős része nem tekintette magát „orosznak” a modern nemzeti értelemben; identitása lokális, vallási és rendi keretekben mozgott. A 19. század első felében a modern fehérorosz nemzeti mozgalom még nem létezett, de a helyi népi kultúra, nyelvjárások és szokások iránti érdeklődés – elsősorban lengyelül vagy oroszul író helyi értelmiségiek munkáiban – már megjelent. Az 1840-es években például Jan Czeczot (1796–1847) lengyel nyelvű balladákat és népdalfeldolgozásokat adott ki, amelyek a fehérorosz paraszti folklórt dolgozták fel, és ezzel akaratlanul is hozzájárultak a későbbi nemzeti kánon alapjainak lerakásához.

A „nyugati kormányzóságok” oroszosítási politikája tehát nem érte el maradéktalanul célját, sőt, bizonyos értelemben ellenhatást váltott ki. A lengyel nemesi ellenállás visszaszorítása után a cári kormányzat szembesült azzal, hogy a parasztság – amelyet „orosz” népelemnek tartott – nyelvében, szokásaiban és önképében egyre inkább eltér a birodalmi központtól. Az 1850-es évektől, különösen az 1863–1864-es felkelés után, ez a feszültség új fejezetet nyitott a térség történetében, de annak gyökerei az orosz uralom első évtizedeinek ellentmondásos integrációs politikájában rejlenek.

#### 27.3.1.7 Az 1863-as felkelés és a hosszú 19. század fordulópontja

Bár a jelen alfejezet elsősorban az orosz uralom kezdetére, vagyis az 1795 és az 1850-es évek közötti időszakra összpontosít, elengedhetetlen röviden jelezni az 1863-as felkelés előzményeit, mivel az 1830–1831-es felkelés leverése utáni évtizedek társadalmi és nemzetiségi feszültségei közvetlenül vezettek a következő nagy összeütközéshez. Az 1863-ban kitört felkelés – amelyet a Lengyel Királyságban „januári felkelésnek” neveznek – a mai Fehéroroszország területén elsősorban a nemesség és az értelmiség egy részének mozgalma volt, de a parasztság egyes csoportjai – különösen a katolikus vidékeken – részt vettek benne. A felkelés egyik központi jelszava a jobbágyfelszabadítás kiterjesztése volt, ami a cári kormányzat számára veszélyes konkurenciát jelentett, hiszen az 1861-es jobbágyreform éppen ezt a kérdést kívánta felülről, ellenőrzött keretek között rendezni. A felkelés leverése után a cári kormányzat a földreform feltételeit a helyi parasztság számára kedvezőbben alakította, de egyúttal minden korábbinál szigorúbb oroszosítási politikát vezetett be: megtiltották a latin betűs fehérorosz és litván szövegek nyomtatását, bezárták a katolikus iskolák nagy részét, és megkezdték a helyi lakosság intenzív ortodox térítését.

Az 1863–1864-es felkelés tehát az orosz birodalmi uralom első fél évszázadának kudarcos integrációs kísérleteire adott válaszként értelmezhető. A felkelés bukása után a cári kormányzat a térséget

még inkább a „belső Oroszország” részévé kívánta tenni, de ez a politika – mint a 19. század végén kiderült – nem szüntette meg, hanem átalakította a helyi társadalom önszerveződésének lehetőségeit. A modern fehérorosz nemzeti mozgalom, amely az 1880-as évektől bontakozott ki, éppen az oroszosítással szembeni ellenállás és a népi kultúra iránti érdeklődés talaján jött létre. Erről bővebben a belorusz nemzeti ébredés alfejezetben lesz szó.

### 27.3.2 Források és bizonytalanságok

Az orosz uralom kezdetére vonatkozó ismereteink elsődleges forrásai a cári adminisztráció iratai: a kormányzósági összeírások (revizija), a belügyminisztériumi jelentések, a nemesi igazolási eljárások jegyzőkönyvei, valamint az ortodox és görögkatolikus egyházi iratok. Ezek a források azonban a birodalmi hatalom nézőpontját tükrözik, és a helyi lakosság hangját – különösen a parasztságét – csak közvetve, panaszlevelekben, kihallgatási jegyzőkönyvekben és egyházi anyakönyvekben őrizték meg. A lengyel nemesi visszaemlékezések, naplók és a felkelések résztvevőinek írásai értékes kiegészítő források, de nyilvánvalóan elfogultak, és a későbbi nemzeti emlékezet alakította őket. A fehérorosz paraszti lakosság mindennapi életéről a 19. század első feléből kevés közvetlen írott forrásunk van; a legtöbb, amit tudunk, a cári adóösszeírásokból, a jobbágykönyvekből és a későbbi etnográfiai gyűjtésekből származik.

A korszak demográfiai adatai becslések, amelyek jelentős bizonytalanságot hordoznak. A cári összeírások a lakosságot elsősorban rendi és vallási kategóriákba sorolták, nem pedig modern etnikai alapon, így a „fehérorosz”, „orosz”, „litván” vagy „lengyel” identitások számszerűsítése a 19. század első felében módszertanilag problematikus. A zsidó lakosság arányára vonatkozó adatok viszonylag megbízhatók a közösségi anyakönyveknek köszönhetően, de a városi és vidéki zsidóság belső rétegződéséről alkotott képünk még mindig hézagos. A jobbágyság intézményének működéséről a földesúri birtokiratok adnak részletes képet, de ezeket is a cári és a nemesi adminisztráció szempontjai formálták, és ritkán tükrözik a paraszti tapasztalatot.

A tudományos szakirodalomban vitatott kérdés, hogy az 1795 utáni orosz uralom mennyire tekinthető gyarmatosító jellegűnek, és mennyire a hagyományos birodalmi expanzió egy formájának. Egyes történészek – különösen a posztkoloniális elmélet hatása alatt – a cári politikát a nyugati gyarmatosítással rokon folyamatként értelmezik, míg mások a kontinentális, földrajzilag összefüggő birodalmi terjeszkedés sajátosságait hangsúlyozzák. A fehérorosz nemzeti történetírásban a korszakot gyakran a „birodalmi elnyomás” időszakaként ábrázolják, míg az orosz birodalmi történetírás hagyományosan a „nyugati területek visszacsatolásaként” beszél róla. Az 1839-es polocki zsinat megítélése a mai napig élénk emlékezetpolitikai vita tárgya: az ortodox egyház egy része az „újraegyesítés” egyházi eseményeként értelmezi, míg a görögkatolikus közösségek és a fehérorosz nemzeti narratíva a vallási kényszer asszimilációjaként tartja számon. A tankönyvi bemutatásnak mindkét értelmezési hagyományt ismertetnie kell anélkül, hogy egyoldalúan állást foglalna.

Az 1812-es háború helyi hatásairól szóló ismereteink töredékesek, mivel a hadjárat során keletkezett katonai iratok elsősorban a hadműveleteket dokumentálták, nem pedig a civil lakosság tapasztalatait. A visszaemlékezések és a későbbi közvetett források alapján rekonstruálhatóak a rekvirálások, járványok és a kényszerű hadiszállások hatásai, de ezeket óvatosan kell kezelni, mivel a résztvevők emlékezetét a későbbi politikai identitások formálták.

### 27.3.3 Rövid összefoglaló

- Az 1795-ös harmadik felosztás következtében a mai Fehéroroszország területének döntő többsége az Orosz Birodalomhoz került, és a cári adminisztráció „nyugati kormányzóságokként” kezelte.

- A cári integráció fokozatos volt: a helyi nemesség egy részét bevonták a birodalmi rendi szerkezetbe, de a bizalmatlanság a lengyelesedett elitekkel szemben állandó maradt.
- A társadalom élesen tagolt volt: a nemesség (szlachta) aránya magas, a jobbágyparasztság többsége kiszolgáltatott, a zsidó lakosság pedig a letelepedési övezet korlátozásainak volt alávetve.
- Az 1812-es napóleoni hadjárat a térségben hadműveleti zónává tette a mai Fehéroroszország területét, és a cári hatalom megerősítéséhez vezetett.
- Az 1830–1831-es felkelésben elsősorban a nemesség és az értelmiség vett részt; a parasztság többsége passzív maradt, ami mély társadalmi szakadékra utal.
- A felkelés leverése után a cári kormányzat megtorló és oroszosító politikát folytatott, bezáratta a Vilnai Egyetemet, és 1839-ben a polocki zsinattal felszámolta a görögkatolikus egyházat, beolvasztva híveit az ortodox egyházba.
- A „hivatalos népiség” ideológiája a helyi parasztságot „eloroszosodott” oroszoknak tekintette, ez azonban a gyakorlatban ellentmondásosnak bizonyult, és hozzájárult a későbbi modern fehérorosz identitás csíráinak megerősödéséhez.
- Az 1863–1864-es felkelés az orosz uralom első fél évszázadának kudarcos integrációs kísérleteire adott válaszként, és a jobbágyfelszabadítás kérdésének kirobbanása nyomán robbant ki; leverése után a cári kormányzat még szigorúbb oroszosításba kezdett.

### 27.3.4 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a cári adminisztráció viszonyát a helyi nemességhez az 1795 utáni első évtizedekben és az 1830–1831-es felkelés leverése után! Melyek voltak a fő különbségek, és miért?
2. Milyen szerepet játszott a letelepedési övezet a mai Fehéroroszország területén élő zsidó lakosság életében, és hogyan változott ez a 19. század első felében?
3. Értékelje az 1839-es polocki zsinat jelentőségét a vallási és nemzeti viszonyok átalakulásában! Melyek a zsinat értelmezésének fő vitapontjai a mai történetírásban?
4. Miért maradt a parasztság többsége passzív az 1830–1831-es felkelésben, és hogyan használta ki ezt a cári kormányzat a maga javára? Támaszkodjon a társadalmi rétegződésről szóló részre!
5. Miben állt a „hivatalos népiség” ideológiájának ellentmondásossága a nyugati kormányzóságokban, és hogyan kapcsolódott ez a modern fehérorosz identitás későbbi kialakulásához?

## 27.4 A belorusz nemzeti ébredés

A belorusz nemzeti ébredés a 19. században nem egyetlen, lineáris folyamat volt, hanem több, egymással versengő identitásépítési kísérlet eredménye. Az orosz birodalmi uralom kezdete óta a mai Fehéroroszország területén a „belorusz” kategória fokozatosan vált el a korábbi, elsősorban regionális vagy rendi alapú önazonosságtól. Az alfejezet azt vizsgálja, hogyan alakult ki a belorusz nyelv sztenderdizálásának igénye, kik voltak a nemzeti mozgalom első képviselői, milyen társadalmi korlátok közé szorultak, és milyen viszonyban álltak a cári oroszosítással, valamint a párhuzamos lengyel és orosz nemzetépítő törekvésekkel. A kérdés azért fontos a könyv számára, mert a belorusz eset jól mutatja, hogy a 19. századi nemzeti mozgalmak Kelet-Közép-Európában nem a mai államhatárok és nem a mai nemzeti kategóriák szerint szerveződtek, hanem birodalmi, vallási és társadalmi törésvonalak mentén.

### 27.4.1 A „belorusz” kategória kialakulása a 19. században

A 19. század elején a mai Fehéroroszország területén élő, többségében földművelő lakosság önmagát gyakran egyszerűen „helybelinek” (m , tutejszy) nevezte, vagy a falu, a járás, a vallás szerint határozta meg magát. A hivatalos orosz adminisztráció a „nyugati kormányzóságok” (zapadnye gubernii) lakóit többnyire a „fehérorosz” (belorusz) vagy „orosz” kategóriába sorolta, de ezeket a fogalmakat a 19. század első felében még nem a modern etnikai vagy nyelvi nemzet értelmében használták. A „belorusz” elnevezés a cári hivatalnokok, földrajztudósok és etnográfusok írásaiban fokozatosan vált elterjedtté, előbb területi, majd nyelvi-kulturális jelentéssel.

A nyelvtudomány a 19. század második felében ismerte fel, hogy a keleti szláv nyelvjárások között a mai Fehéroroszország területén beszélt változatok elkülöníthetők a nagyorosz és a kis-orosz (ukrán) nyelvjárásoktól. A **belorusz nyelv** ( ) önálló nyelvként való leírása azonban nem volt egységes elfogadottságú: a cári oktatáspolitika hivatalosan a „nyugati orosz nyelvjárás” (zapadnorusszkoje narecsije) részeként kezelte, ezzel is az orosz nyelvi egység fikcióját fenntartva. A 19. század utolsó évtizedeiben a fiatal belorusz értelmiség ezzel szemben egyre inkább önálló, sztenderdizálható nyelvet követelt, de a nyelvújítás lassan haladt, mert a beszélők többsége írástudatlan volt, a városokban pedig a lengyel, az orosz vagy a jiddis volt a mindennapi érintkezés nyelve.

A nemzeti ébredés szempontjából kulcsfontosságú, hogy a modern értelemben vett **belorusz nemzet** ( ) fogalma csak a 19. század végén jelent meg a politikai és irodalmi szövegekben. A korábbi, többnyire a Litván Nagyfejedelemség örökségére visszatekintő állami-politikai identitás a 19. századra már nem volt élő, a helyi nemesség pedig többnyire lengyel vagy részben orosz orientációjú volt. A belorusz nemzeti mozgalom tehát nem egy régi államiság restaurációjából indult ki, hanem a nyelvi és etnográfiai érvelésből: abból a felismerésből, hogy a paraszti többség nyelve és kultúrája elkülönül a lengyel és az orosz elitek kultúrájától.

### 27.4.2 A társadalmi és vallási háttér

A 19. századi Fehéroroszország társadalma erősen tagolt volt. A lakosság túlnyomó többsége a **jobbágyság** ( ) kötelékében élt; az 1861-es oroszországi jobbágyfelszabadítás után is a parasztság maradt a meghatározó társadalmi csoport. A **nemesség** ( ) egy része lengyel kultúrájú volt, más része eloroszosodott, de a belorusz nyelvű nemesi réteg a 19. század közepére gyakorlatilag felszámolódott vagy beolvadt a lengyel, illetve orosz nemesi közösségekbe. A városokban jelentős zsidó közösségek éltek, amelyek a maguk jiddis nyelvű, vallási és gazdasági külön világát alkották, és a 19. század folyamán az orosz birodalmi korlátozások ellenére is fenntartották intézményeiket.

A vallási megoszlás is meghatározta a nemzeti ébredés lehetőségeit. A 18. század végén, a Lengyel–Litván Köztársaság felosztása után a cári kormányzat felszámolta a **görögkatolikus egyházat** ( ) a mai Fehéroroszország területén: az 1839-es polocki zsinaton a görögkatolikus híveket hivatalosan egyesítették a **pravoszláv egyházzal** ( ). Ez a lépés a cári oroszosítás egyik legerőszakosabb intézkedése volt, mert a görögkatolikus egyház a helyi keleti szláv lakosság egy részének sajátos, Rómával és Bizánccal egyaránt kapcsolatban álló vallási identitását testesítette meg. A görögkatolikus hagyományok visszaszorítása nemcsak vallási, hanem kulturális törést is jelentett, hiszen a görögkatolikus iskolák és kiadványok a helyi nyelvű művelődés csatornái voltak.

A felszámolás után a helyi lakosság vallási hovatartozása formálisan pravoszláv lett, de a parasztság körében a vallási váltás sokszor felszínes maradt. A nemzeti ébredés későbbi képviselői ezért is fordultak a paraszti nyelvhez és a népi kultúrához, mint a modern belorusz identitás alapjához:

a parasztságot tekintették annak a társadalmi csoportnak, amely a leginkább megőrizte a helyi nyelvet és szokásokat, szemben a lengyeles vagy oroszos elitekkel. Ez a szemlélet azonban egyben a parabeszédet is megszabta: a nemzeti mozgalom gyenge társadalmi bázisra épült, hiszen a parasztság többsége számára a nemzeti öntudat hétköznapi jelentősége csekély volt, és az írástudatlanság miatt a nyelvi egységesítés is nehézkesen haladt.

### 27.4.3 A cári oroszosítás és a lengyel kérdés

A 19. századi Orosz Birodalom a mai Fehéroroszország területét a **nyugati kormányzóságok** részeként kezelte, és politikájának középpontjában a lengyel nemesség befolyásának visszaszorítása és a helyi lakosság oroszosítása állt. Az 1830–1831-es novemberi, majd az 1863–1864-es januári lengyel felkelés leverése után a cári kormányzat fokozta a represszió: bezárta a lengyel nyelvű iskolákat, korlátozta a lengyel nyelv használatát a közigazgatásban és az oktatásban, és megtiltotta a lengyel földvásárlást a nyugati kormányzóságokban. A cél az volt, hogy a területet „eredetileg orosz földként” integrálják az Orosz Birodalomba, és felszámolják a lengyel kulturális hegemóniát.

A belorusz nemzeti mozgalom szempontjából ez az oroszosítás kettős hatással járt. Egyrészt a lengyel nyelvű oktatás és kultúra visszaszorítása meggyengítette a helyi elit hagyományos lengyel orientációját, és teret nyitott az orosz nyelv és az orosz adminisztráció számára. Másrészt a cári kormányzat nem kívánta támogatni egy önálló belorusz nyelv és identitás kialakulását; ellenkezőleg, a „nyugati orosz” elmélet hivatalos változata szerint a beloruszok az orosz nemzet részei voltak, nyelvük pedig csak egy alárendelt nyelvjárás. Az oroszosítás tehát nem egyszerűen a lengyel befolyást váltotta fel, hanem egy másik asszimilációs nyomást gyakorolt, amely a belorusz önálló nyelvfejlődést is elutasította.

A lengyel nemzeti mozgalom ezzel párhuzamosan a maga részéről szintén igényt tartott a területre és a lakosságra: a 19. századi lengyel elképzelések szerint a mai Fehéroroszország nagy része a történelmi Lengyelország, illetve a Lengyel–Litván Köztársaság öröksége volt, és a lengyel felkelések programjaiban a terület lakóit – függetlenül nyelvüktől – a lengyel politikai nemzet részének tekintették. A belorusz nemzeti mozgalom első képviselői így két erős asszimilációs nyomás között találták magukat: az orosz adminisztráció és a lengyel nemesi kultúra között. Saját pozíciójuk kialakítása lassú és sokszor marginális maradt.

### 27.4.4 A belorusz nyelv és az etnográfiai fordulat

A 19. század közepén a belorusz nyelv és kultúra iránti érdeklődés elsősorban etnográfiai, folklorisztikai keretben jelent meg. A cári földrajzi társaság és helyi amatőr gyűjtők dalokat, meséket, szokásokat jegyeztek le, de ezek a munkák sokáig a „nyugati orosz” vagy „lengyel” keretben maradtak. Az 1860–1870-es években jelentek meg az első olyan publikációk, amelyek a belorusz nyelvet önálló, lejegyezhető és irodalmi célokra is alkalmas nyelvként mutatták be. Az etnográfiai gyűjtés azonban önmagában még nem jelentett nemzeti programot: a tudományos érdeklődés és a politikai nemzetépítés között hosszú út vezetett.

Az 1863–1864-es januári felkelés leverése fordulópontot hozott. A felkelésben részt vevő, illegális irodalmat terjesztő lengyel nemesség és a cári megtorlás egyaránt ráirányította a figyelmet a paraszti tömegek politikai mozgósíthatóságára. A cári hatóságok „a lengyel urak ellen” próbálták a parasztokat az orosz állam mellé állítani, de ennek a politikának a mellékhatása az lett, hogy a paraszti nyelv és a helyi etnikai sajátosság kérdése bekerült a politikai vitába. A belorusz nemzeti mozgalom első csírái ebben a légkörben bontakoztak ki, amikor néhány, többnyire elszegényedett nemesi vagy városi értelmiségi azzal a gondolattal kezdett foglalkozni, hogy a helyi paraszti nyelvet kell a modern műveltség alapjává tenni.

A **belorusz nyelv sztenderdizálásának** első komoly kísérlete a 19. század utolsó harmadában történt, többnyire latin betűs vagy cirill betűs kísérleti ábécékkel. A cirill írás mellett a 19. században a latin betűs írás is használatban volt, és a két írásrendszer közötti vita sokáig megosztotta a belorusz értelmiséget. A nyelvújítók a paraszti nyelvjárásokat vették alapul, de a különböző regionális változatok közötti egységesítés nehézkes volt. Az első belorusz irodalmi művek – versek, elbeszélések, fordítástöredékek – még csekély olvasótáborhoz jutottak el, mert a cenzúra erősen korlátozta a belorusz nyelvű kiadványokat, az olvasni tudók száma pedig a parasztság körében rendkívül alacsony maradt.

### 27.4.5 Az értelmiség és a nemzeti mozgalom első generációja

A belorusz nemzeti mozgalom értelmiségi bázisa a 19. század végére fokozatosan formálódott ki, de létszáma kicsi maradt. A mozgalom első képviselői között voltak pravoszláv papok, akik a helyi nyelvű igehirdetés és hitéleti irodalom révén kerültek kapcsolatba a paraszti kultúrával; voltak tanítók, akik a falusi iskolákban szembesültek az orosz nyelvű oktatás kudarcával; és voltak olyan elszegényedett nemesi származású diákok, akik a nagyorosz egyetemeken – elsősorban Szentpéterváron és Moszkvában – találkoztak a narodnyik, majd a szocialista eszmékkel. Ez utóbbi csoport a 19. század végén és a 20. század elején a belorusz nemzeti mozgalom egyik motorjává vált, de a cári rendőrség folyamatos megfigyelése alatt állt.

A mozgalom ideológiája kezdetben **kulturális nemzetépítés** volt: nyelvkönyvek, szótárak, ismeretterjesztő füzetek kiadása, a népi hagyományok modern irodalmi formába emelése. A politikai követelések – autonómia, majd később állami önrendelkezés – csak a századforduló után jelentek meg határozott formában. A 19. században a belorusz értelmiség fő célja a nyelv és a kultúra megőrzése, a paraszti tömegek iskoláztatása és a lengyel–orosz asszimilációval szembeni saját identitás megfogalmazása volt. Ez a program azonban rendkívül lassan haladt, mert a cári hatóságok a belorusz nyelvű kiadványokat potenciális politikai veszélyforrásként kezelték, és a cenzúra 1905-ig gyakorlatilag lehetetlenné tette a tartós, legális belorusz sajtó megjelenését.

A **Nasza Niva** ( ) című hetilap 1906-os megjelenése már a következő korszak, a 20. század eleji politikai szerveződés nyitányának tekinthető, de a 19. századi előzmények nélkül nem jöhetett volna létre. A lap szerkesztői és szerzői az 1890-es évek illegális körökből, diákszervezetekből és a pétervári belorusz diákkolóniából kerültek ki. A 19. század utolsó évei tehát az átmenetet jelentették: a nemzeti mozgalom a nyelvi-etnográfiai érdeklődésből fokozatosan politikai programmá alakult, de tömegbázisa továbbra is hiányzott, és a belorusz nyelvű nyilvánosság rendkívül szűk maradt.

### 27.4.6 A 19. századi nemzeti mozgalom korlátai és vitatott kérdései

A belorusz nemzeti ébredés 19. századi fejezetének értelmezése a mai napig élénk historiográfiai vita tárgya. A szovjet korszakban a belorusz nemzeti mozgalmat elsősorban a cári elnyomás elleni harc részeként, a forradalmi mozgalom előfutáraként ábrázolták; a nemzeti függetlenség gondolatát háttérbe szorították. A posztszovjet belorusz történetírás egy része ezzel szemben a nemzeti ébredést a modern belorusz államiság első lépéseként hangsúlyozza, és a cári oroszosítást egyértelműen negatív, asszimilációs politikaként értékeli. Ezzel párhuzamosan a lengyel és az orosz történetírásban is eltérő hangsúlyok jelennek meg: a lengyel kutatás a terület soknemzetiségű örökségét emeli ki, az orosz kutatás egy része pedig a belorusz nemzeti mozgalmat a „pánszlávizmus” vagy a „szeparatizmus” keretében tárgyalja.

A szövegben bemutatott folyamatok tehát nem tekinthetők egyetlen, lineáris útnak a modern belorusz nemzet felé. A 19. században a „belorusz” kategória még képlékeny volt, és a lakosság többsége nem rendelkezett modern nemzeti öntudattal. A nemzeti mozgalom képviselői által

használt „belorusz” elnevezés sem volt egységes: egyesek a „litvin” (a Litván Nagyfejedelemség lakója) elnevezést részesítették előnyben, mások a „ruszin” vagy „nyugati orosz” kategóriát használták. A mai nemzeti hovatartozás fogalmait tehát nem lehet visszavetíteni a 19. századba; a folyamatban részt vevők maguk is vitatták, mit jelent „belorusznak” lenni.

### 27.4.7 Források és bizonytalanságok

A belorusz nemzeti ébredés 19. századi történetének rekonstrukciója több forrástípusra támaszkodik. A cári adminisztráció iratai – népszámlálási összeírások, kormányzósági jelentések, rendőrségi megfigyelési anyagok – lehetővé teszik a hivatalos kategorizálás és a cenzúra működésének vizsgálatát, de ezek a források az orosz birodalmi szemléletet tükrözik, és a helyi lakosság önazonosságáról csak közvetett adatokat szolgáltatnak. A 19. századi oroszországi népszámlálások (például az 1897-es) anyanyelvre vonatkozó kérdéseinek értékelése módszertani viták tárgya: a válaszadók gyakran a „belorusz” mellett a „orosz” vagy a „lengyel” kategóriát is használták, és a kérdezőbiztosok besorolása sem egységesült.

A nemzeti mozgalom belülről származó forrásai – a korai belorusz kiadványok, folyóiratok, levelezések, visszaemlékezések – csak töredékesen maradtak fenn, és sok esetben a későbbi emlékezetpolitikai küzdelmek részeként értelmezték őket. Az illegális körök tevékenységéről rendelkezésre álló rendőrségi jelentések pedig a megfigyelő állam perspektíváját örökítik meg, nem a résztvevők belső motivációit. A paraszti identitás rekonstrukciója a legbizonytalanabb: a parasztság túlnyomó többsége nem hagyott hátra írásos forrást, ezért a kutatók a későbbi etnográfiai feljegyzésekből, a 20. századi visszaemlékezésekből és a nyelvi adatokból következtetnek.

A görögkatolikus egyház felszámolásának és a pravoszláv egyesítésnek a társadalmi hatásait illetően a szakirodalomban eltérő értelmezések élnek. Egyes kutatók szerint a parasztság vallási váltása nagyrészt formális volt, és a görögkatolikus hagyományok tovább éltek a népi vallásosságban; mások a folyamatot a cári oroszosítás sikeres fegyvereként írják le, amely hosszú távon gyengítette a belorusz nyelvű művelődés feltételeit. A belorusz nemzeti mozgalom létszámára, társadalmi összetételére vonatkozóan nincsenek megbízható statisztikák; a kutatók egyetértenek abban, hogy a 19. században a mozgalom rendkívül szűk, néhány tucat vagy legfeljebb néhány száz aktív résztvevőt számlált, de a pontos számok becslése bizonytalan.

### 27.4.8 Rövid összefoglaló

- A 19. századi belorusz nemzeti ébredés a mai Fehéroroszország területén a nyelvi és etnográfiai érdeklődésből fejlődött ki, és a század végére politikai programmá kezdett válni.
- A „belorusz” kategória a 19. században még képlékeny volt; a lakosság többsége regionális vagy rendi identitással rendelkezett, a modern nemzeti öntudat csak a század végén kezdett formálódni.
- A társadalom erősen tagolt volt: a parasztság jobbágysorban élt, a nemesség lengyel vagy orosz orientációjú volt, a városokban jelentős zsidó közösségek éltek.
- A cári oroszosítás felszámolta a görögkatolikus egyházat (1839), és a belorusz nyelvet az orosz nyelvjárások közé sorolta, ezzel is akadályozva az önálló nyelvfejlődést.
- A lengyel nemzeti mozgalom szintén asszimilációs nyomást gyakorolt; a belorusz mozgalom így két erős nemzetépítő törekvés határterületén bontakozott ki.
- A mozgalom első képviselői pravoszláv papok, tanítók, elszegényedett nemesi diákok voltak; a nyelv sztenderdizálása lassan haladt, a cenzúra 1905-ig gyakorlatilag lehetetlenné tette a legális belorusz sajtót.

- A 19. századi nemzeti mozgalom jelentősége abban állt, hogy megteremtette a belorusz nyelv mint modern kulturális és politikai eszköz fogalmát, amelyre a 20. századi politikai szerveződés építhetett.

### 27.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Miért nem lehet a 19. századi belorusz nemzeti ébredést a mai nemzetállami kategóriák szerint leírni? Hogyan változott a „belorusz” kategória jelentése a század folyamán?
2. Milyen szerepet játszott a cári oroszosítás és a lengyel nemzeti mozgalom a belorusz nemzeti identitás kialakulásában? Hasonlítsa össze a két asszimilációs nyomás hatását!
3. Miért volt a parasztság egyszerre a belorusz nemzeti mozgalom reménybeli bázisa és a legnagyobb akadálya? Milyen társadalmi tényezők nehezítették a paraszti nemzetté válást?
4. Hogyan kapcsolódik a görögkatolikus egyház felszámolása (1839) a belorusz nyelv és kultúra helyzetéhez a cári uralom alatt?
5. Milyen elsődleges források állnak rendelkezésre a belorusz nemzeti ébredés vizsgálatához, és milyen bizonytalanságok terhelik a paraszti identitás rekonstrukcióját?

# 28 Fehéroroszország a 20. században

## 28.1 Az első világháború és a függetlenségi kísérlet

A 20. századi Fehéroroszország első államisági kísérlete csak a keleti front összeomlása és a birodalmi keretek széthullása felől érthető meg. A térség az első világháborúban ütközőzónává vált: a német és az orosz hadsereg váltakozó előrenyomulása, a megszállások, a forradalom és a lengyel–szovjet háború egymást követték. A fejezet előzményét A belorusz nemzeti ébredés mutatta be: a századforduló nyelvi-kulturális mobilizációja, a Belorusz Szocialista Gromada és a sajtó köré szerveződő értelmiség már megfogalmazta a nemzeti követeléseket, de a politikai intézmények és a széles mozgósítás csak a háború káoszában vált lehetségessé. A dokumentált tény, hogy 1918-ban kikiáltották a Belorusz Népköztársaságot, a szovjet hatalom 1919-ben létrehozta a Belorusz Szocialista Szovjet Köztársaságot, és az 1921-es rigai béke kettéosztotta a belorusz etnikai területet. Az viszont, hogy ezek közül melyik tekinthető „az igazi” belorusz államiság kezdetének, máig vitatott értelmezés és emlékezetpolitikai kérdés.

### 28.1.1 A fehérorosz terület a keleti fronton (1914–1917)

A háború kitörésekor a mai Fehéroroszország területe az Orosz Birodalom északnyugati kormányzóságaihoz tartozott. A cári hadsereg kezdetben Kelet-Poroszországban hajtott végre támadást, de a tannenbergi vereség után a német erők fokozatosan keletre szorították a frontot. 1915 nyarán a központi hatalmak offenzívája elérte a mai Fehéroroszország nyugati részét: a mai Breszt és Grodno környéki területek német katonai közigazgatás alá kerültek. A frontvonal 1915 őszére a Riga–Dvinszk–Baranovicsi–Pinszk vonal mentén stabilizálódott; ez a vonal a mai ország területét hozzávetőlegesen nyugati és keleti részre vágta. A hadműveletek 1916–1917-ben itt elsősorban állóháborús jellegűek voltak, ami nem jelentett kevésbé pusztító hatást: a lövészárkok, a tüzérségi csapások és a kényszerű evakuálások a civil lakosságot is sújtották.

A háborús gazdaság és a megszálló közigazgatás többszörösen terhelte a helyi társadalmat. A cári hatóságok 1915-ben tömeges evakuációt rendeltek el a nyugati kormányzóságokból; a kortárs becslések szerint több százezer ember hagyta el otthonát, bár a pontos számok források hiányában bizonytalanok. A német katonai közigazgatás, az Ober Ost (Oberbefehlshaber der gesamten Deutschen Streitkräfte im Osten) a megszállt területet katonai zónaként kezelte. Rekvirálások, kényszermunka és mozgó egészségügyi ellátás hiánya jellemezte a mindennapokat; a paraszti többségű lakosság állatállományát és terményét rendszeresen elvitték. A városokban a korábbi cári adminisztráció összeomlott, a német hatóságok pedig nem építettek ki polgári önkormányzatot; a hivatali életben a megszállók nyelvi gyakorlata érvényesült. Mindez aláásta a cári állam legitimitását anélkül, hogy a német hatalom stabil alternatívát kínált volna.

A lakosság etnikai és társadalmi sokszínűsége miatt a háborús tapasztalatok tagoltak voltak. A földbirtokos elit jelentős része lengyel vagy orosz orientációjú volt; a városokban – Minszkben, Vitebszkben, Mahiljovban – nagy számban éltek zsidó közösségek, amelyek a kereskedelem és a kézműipar hagyományos hálózatait működtették. A paraszti többség nyelvét ma beloruszként azonosítjuk, de a 20. század elején a helyi identitás gyakran inkább felekezeti, regionális vagy rendi volt, semmint modern nemzeti. A háború idején a cári hatóságok a zsidókat gyakran kollektíve

gyanúsították kémkedéssel, és kitelepítések is történtek a front közeléből. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a cári hadsereg parancsnoksága 1915-ben számos zsidó lakost utasított ki a hadműveleti területről; az áldozatok és a kitelepítettek pontos száma máig vitatott, mert a hivatalos statisztikák hiányosak és utólag is átpolitizáltak.

A frontvonal kettévágta a korábbi gazdasági és adminisztratív kapcsolatokat. A német megszállta nyugati területek – a mai Breszt, Grodno, Baranovicsi környéke – elszakadtak a minszki központtól; a keleti, cári igazgatás alatt maradt területek pedig a harcok miatt túlterhelt hadtápzónaként működtek. A vasúthálózat katonai célokat szolgált, a civil áruszállítás szinte leállt, az élelmiszerhiány nőtt. A háborús viszonyok így már 1917 előtt aláásták a cári uralom társadalmi támaszait: a parasztok a földkérdést, a munkások a gyárak katonai irányítását, a nemzetiségi értelmiség pedig a nyelvi és politikai jogok kérdését sürgette.

### 28.1.2 A forradalom és a nemzeti mozgalom (1917–1918)

Az 1917. februári forradalom után az Ideiglenes Kormány hatalomra kerülése új lehetőséget nyitott a nemzeti követeléseknek. A belorusz értelmiség egy része – jórészt a A belorusz nemzeti ébredés során tárgyalt kulturális szervezetekből – a háború alatt is fenntartotta kapcsolatait Minszkben, Vitebszkben és a nagyobb városokban. A politikai mozgalom azonban megosztott volt: a mérsékelt erők az autonómiát, a demokratikus orosz föderációt vagy a föderatív átalakulást támogatták, míg a baloldali csoportok a szovjet hatalomhoz közelítettek. A Belorusz Szocialista Gromada (BSG) öröksége tovább élt, de a szervezeten belül is ellentét volt az oroszországi politikai folyamatok megítélésében.

A forradalmi időszak legfontosabb intézményi kísérlete az 1917 decemberében Minszkben összeült Első Összbelorusz Kongresszus volt. A delegáltak túlnyomórészt a helyi értelmiségből, a parasztságból és a városi középosztályból kerültek ki, de a választási rendszer esetleges volt, és a képviselet nem volt arányos. A kongresszus a belorusz terület ideiglenes demokratikus szerveként kívánt fellépni, és a nemzeti önrendelkezés mellett foglalt állást. A bolsevik helyi hatóságok erővel feloszlatták a gyűlést, mielőtt az érdemi határozatokat hozhatott volna; a résztvevők egy része azonban tovább működött, és megalakította a Belorusz Nemzeti Tanácsot, amely később Rada néven vált ismertté. Ez a lépés dokumentált tény, de hogy a kongresszus mekkora társadalmi támogatottságot élvezett, vitatott: a források nem teszik lehetővé a részvétel arányának vagy a helyi lakosság véleményének pontos rekonstrukcióját.

A bolsevik hatalomátvétel 1917 novemberében megszüntette az Ideiglenes Kormány fennhatóságát, de a front közelsége miatt a belorusz területek ellenőrzése bizonytalan maradt. A német megszállta nyugati zóna kívül esett a bolsevik hatalom tényleges hatókörén, a keleti területeken pedig egyszerre működtek szovjet tanácsok, régi hivatali szervek és nemzeti bizottságok. A breszt-litovszki béke előkészítése során a központi hatalmak és a szovjet-orosz kormány között a belorusz területek sorsa alárendelt téma volt. A szerződést 1918. március 3-án írták alá; a szovjet kormány lemondott a nyugati orosz területek egy részéről, a mai Fehéroroszország nyugati sávja pedig német katonai megszállás alatt maradt. A belorusz politikai erőket nem vonták be a tárgyalásokba, és nem kaptak területi garanciákat.

### 28.1.3 A Belorusz Népköztársaság kikiáltása

A breszt-litovszki béke és a német megszállás fennmaradása felerősítette a belorusz értelmiség önállósági irányzatát. A Belorusz Nemzeti Tanács, illetve annak átalakulása után a Belorusz Népköztársaság Radája több alkotmánylevélben (usztaúnaja hramata) fogalmazta meg a helyzetét. Az első ilyen dokumentum 1918. február 21-én a Rada ideiglenes hatalmi igényét deklarálta; a második, 1918. március 9-én a Belorusz Népköztársaságot kiáltotta ki, ám az Oroszországgal

fenntartott kapcsolatokról még nem döntött egyértelműen; a harmadik, 1918. március 25-én megjelent okmány pedig kimondta a függetlenséget. A mai kutatás konszenzusa szerint a teljes függetlenségi nyilatkozatnak ez utóbbi dátum tekinthető; ugyanakkor a korabeli hatalmi viszonyok és a Rada saját dokumentumai közötti eltérések miatt a megítélés nem teljesen egységes.

A Belorusz Népköztársaság (Belaruszkanaja Narodnaja Respublika) kikiáltása dokumentált tény, de az állam tényleges működésének mértéke erősen korlátozott volt. A BNR nem rendelkezett saját hadsereggel, nem tudta ellenőrizni a területét, és a német katonai hatóságok nem ismerték el független államként. A Rada elsősorban a német megszállás alatti nyugati városokban, főként Minszkben és környékén próbált kulturális és adminisztratív intézményeket szervezni; iskolákat, újságokat és helyi bizottságokat hozott létre. A belorusz nyelv használatát hivatalosan támogatta, szemben a korábbi orosz és lengyel dominanciával. Külföldön képviselőket igyekezett kinevezni, és kapcsolatokat keresett a központi hatalmakkal, Ukrajnával és a balti államokkal. A nemzetközi elismerés azonban elmaradt; a német hatóságok a BNR tevékenységét a bolsevikellenes politika egyik alárendelt elemeként tűrték meg, nem pedig partnerként.

A BNR támogatottságának kérdése a források szűkössége miatt nehezen rekonstruálható. Az értelmiségi vezetők egy része a városi középosztályból, a papságból és a földbirtokosok azon szegmenséből került ki, amely a belorusz nyelvet és a paraszti többség képviseletét tűzte zászlajára. A paraszti masszák azonban elsősorban a földkérdés és a háború befejezésének ígéretére reagáltak; a nemzeti szimbólumokkal szemben gyakran közömbösek voltak. A lengyel és zsidó városi lakosság viszonya a BNR-hez változó volt: a zsidó közösségek egy része a bolsevik hatalomban látta a védelmet a pogromokkal és a nemzeti mozgalmak exkluzív programjaival szemben; a lengyel elit pedig a BNR területi igényeit a maga szempontjából fenyegetésként értékelte. Emiatt a BNR „az első független belorusz állam” kijelentés ma legfeljebb korlátozott értelemben használható; a történettudományban elterjedtebb a „függetlenségi kísérlet” vagy „deklarált államiság” kifejezés.

### 28.1.4 A szovjet hatalom és a Belorusz SZSZK

A német kivonulás 1918 végén – a központi hatalmak vereségét követően – hatalmi vákuumot hagyott a nyugati területeken. A Vörös Hadsereg fokozatosan keletről nyomult előre, és 1919 januárjára elfoglalta a mai Fehéroroszország központi területeit. A bolsevik vezetés elutasította a Belorusz Népköztársaságot mint „burzsoá nacionalista” képződményt, és helyette 1919. január 1-jén kikiáltotta a Belorusz Szocialista Szovjet Köztársaságot (BSSR; beloruszul Belarusz Szaveckaja Szacsyjalisticnaja Reszpublika). A BSSR megalakulása a moszkvai pártvezetés döntésén alapult, nem a helyi népakarat intézményes kifejeződésén; a új „kormány” tagjainak többsége a bolsevik párt belorusz frakciójából került ki. A BSSR első heteire jellemző, hogy a közigazgatás, a hadsereg és a gazdaság irányítása nagyrészt szovjet-orosz szervek, illetve a moszkvai kormányzat kezében maradt.

A BSSR állami jellege már a kikiáltás pillanatában bizonytalan volt. 1919 februárjában a bolsevik vezetés egyesítette a BSSR-t a Litván Szocialista Szovjet Köztársasággal, létrehozva a Litván–Belorusz Szocialista Szovjet Köztársaságot (Litbel). A Litbel központja előbb Vilniusban, később Minszkben működött; területi kiterjedése papíron a mai Kelet-Litvánia és a mai Fehéroroszország keleti része volt. A Litbel azonban rövid életű képződménynek bizonyult: a lengyel hadsereg 1919 nyarán elfoglalta Minszket és a környező területeket, a Litbel kormány pedig összeomlott. A BSSR-t 1920 augusztusában szervezték újjá, miután a Vörös Hadsereg rövid időre visszafoglalta Minszket; a tényleges hatalom azonban továbbra is a szovjet-orosz párt- és állami szerveknél maradt. A BSSR kikiáltását a mai oroszbarát és szovjet utódállami narratíva a belorusz államiság alapításaként ünnepli, ám a dokumentált tények szerint a BSSR 1919–1920-ban nem rendelkezett független közigazgatással, és területi integritását a lengyel–szovjet harctér határozta meg.

### 28.1.5 A lengyel–szovjet háború és a rigai béke

A független Lengyelország újjászületése és keleti politikája közvetlenül érintette a belorusz területek sorsát. A lengyel államiság 1918 novemberi kikiáltása után a Varsóból irányított haderő kelet felé terjeszkedett, hogy visszaállítsa a történelmi lengyel befolyást, illetve biztosítsa az új állam határait. Józef Piłsudski föderatív koncepciója a volt keleti területeken – így a belorusz és ukrán etnikai többségű régiókban – autonóm vagy Lengyelországgal szövetséges politikai egységeket képzelt el; a lengyel nemzeti demokrata irányzat viszont a közvetlen lengyel nemzeti államba olvasztást és a lengyel kulturális dominanciát támogatta. A belorusz kérdés mindkét lengyel irányzatban alárendelt volt: a területet elsősorban ütközőzónának és erőforrásnak tekintették.

A harcok 1919–1920-ban váltakozó sikerrel folytak a belorusz területeken. A lengyel hadsereg 1919 augusztusában elfoglalta Minszket; a BSSR és a BNR intézményei illegaliásba szorultak vagy emigrációba kényszerültek. A Vörös Hadsereg 1920 nyarán nagy offenzívát indított, és rövid időre visszafoglalta a mai Fehéroroszország nagy részét; a bolsevik vezetés Minszkben ismét szovjet hatalmat hirdetett. A Varsó irányába tartó Vörös Hadsereg azonban 1920 augusztusában a varsói csatában vereséget szenvedett; a lengyel erők ellentámadása visszavetette a szovjet csapatokat keletre. A harctéri események – különösen a belorusz területek katonai megszállása, a civil lakosság elleni erőszak és a hadifoglyok sorsa – máig élénk történészi viták tárgyát képezik; a felek által közölt veszteségszámok erősen propagandisztikusak, és a modern becslések is széles sávban mozognak.

A lengyel–szovjet háborút lezáró rigai békeszerződést 1921. március 18-án írta alá Lengyelország és Szovjet-Oroszország. A szerződés a fegyverszüneti vonal mentén rögzítette a határt, amely a belorusz etnikai területet hozzávetőlegesen nyugati és keleti részre osztotta. A mai Fehéroroszország nyugati sávja – Breszt, Grodno, Baranovicsi és a környező területek – Lengyelországhoz került; a keleti területek – Minszk, Vitebszk, Mahiljov, Homel – szovjet fennhatóság alá jutottak. A szerződés nem biztosított területi jogokat a belorusz politikai képviseleteknek; sem a BNR, sem a BSSR nem volt aláíró fél. A Belorusz Népköztársaság Radája emigrációba kényszerült, és a két világháború közötti időszakban nem gyakorolt állami hatalmat; a BSSR pedig a Szovjetunió 1922 decemberi megalakulása után annak egyik alapító tagköztársasága lett.

A rigai béke etnikai és társadalmi következményei mélyek voltak. A belorusz nyelvű lakosság jelentős része a lengyel állam határain belül élt; a lengyel hatóságok a keleti területeken a lengyel nyelv és kultúra pozícióját erősítették, és a belorusz iskolák, sajtó és egyesületek mozgásterét fokozatosan szűkítették. A szovjet oldalon a BSSR területén a bolsevik hatalom a nemzetiségi politikát az osztályharc alá rendelte; a kezdeti beloruszosítási irányzat később a sztálini fordulattal megváltozott. A kettéosztott belorusz társadalomban a nyelvi és felekezeti határok gyakran átpolitizálódtak; a dokumentált tények szerint a határ mindkét oldalán számoltak fel korábbi egyházi és közösségi intézményeket. A határvonal 1921 és 1939 között stabil maradt, de a belorusz kisebbség helyzete mindkét államban konfliktusokkal terhes volt.

### 28.1.6 A kísérlet értelmezése: BNR, BSSR és a belorusz államiság

A szűk értelemben vett katonai és diplomáciai eseményeken túl a korszak a belorusz államiság két párhuzamos narratíváját hozta létre. A BNR a nemzeti önrendelkezésen és a demokratikus képviseleten alapuló független állam kísérlete volt, amely azonban nem tudott tényleges hatalmat gyakorolni. A BSSR a bolsevik forradalom nemzetiségi politikájának terméke volt, amely a szovjet rendszer keretein belül hozott létre belorusz területi egységet, eleinte korlátozott önállósággal. A történettudományban ma az a közös konszenzus, hogy a BNR és a BSSR 1918–1921 közötti története nem választható el a keleti front káoszától, a német megszállástól és a lengyel–szovjet

háborútól. Viták övezik viszont annak megítélését, hogy a BNR kikiáltása mennyiben volt reprezentatív a belorusz lakosságra nézve, és hogy a BSSR mennyiben volt a belorusz államiság folyamatos alapja.

A kortárs és későbbi emlékezetpolitika markánsan eltérő olvasatokat kínál. A szovjet hivatalos történetírás a BSSR 1919. január 1-jei kikiáltását tekintette a belorusz államiság kezdetének, a BNR-t pedig a polgári nacionalizmus elszigetelt, német kollaborációval gyanúsított kísérleteként ábrázolta. A nyugati és emigráns belorusz történetírás ezzel szemben a BNR-t a demokratikus függetlenség első, bár kudarcra ítélt pillanataként emelte be a nemzeti emlékezetbe. A mai Fehéroroszország hivatalos diskurzusa Lukasenka alatt a szovjet időszak folytonosságát hangsúlyozza, a BSSR-t teszi meg az államiság sarokkövének, a BNR évfordulóit pedig gyakran ellenzéki megemlékezésként kezeli. Mindez nem a 20. század eleji események rekonstrukciójából, hanem a jelenkori politikai önértelmezésből fakad; az olvasónak ezért külön kell választania a dokumentált tényt, a történészi konszenzust és a politikai kinyilatkoztatásokat.

A belorusz terület 1921-es felosztása a mai államhatárok és identitáspolitika szempontjából is alapvető. A rigai béke úgy jelölte ki a lengyel–szovjet határt, hogy a belorusz etnikai területnek sem nyugati, sem keleti oldalán nem jött létre olyan belorusz többségű közigazgatási egység, amely a nemzeti mozgalom követeléseit intézményesítette volna. A két világháború közötti lengyel és szovjet politikák eltérő eszközökkel, de egyaránt a belorusz nyelv és a nemzeti intézmények korlátozásával, illetve átalakításával jártak. A későbbi szovjet és mai belorusz államiság gyökerei ehhez a megkésett, töredezett és külső hatalmak által meghatározott kezdethez nyúlnak vissza; ezért a korszak tanulmányozása nemcsak az első világháború és a függetlenségi kísérlet alfejezetbeli fejezet, hanem a térség hosszú távú államisági kérdéseinek megértéséhez is elengedhetetlen.

### 28.1.7 Források és bizonytalanságok

A fejezet elsődleges forrásai közé tartoznak a Belorusz Népköztársaság alkotmánylevelei, a Belorusz Nemzeti Tanács és a Rada jegyzőkönyvei, a német Ober Ost katonai közigazgatás iratai, valamint a rigai békeszerződés szövege. A szovjet oldalról a BSSR alapító rendeletei, a Litbel létrehozásáról szóló párthatározatok és a Vörös Hadsereg hadműveleti jelentései szolgáltatnak adatokat. A cári hatóságok evakuálással és kitelepítésekkel kapcsolatos iratai a lakossági mozgások rekonstrukciójához fontosak, de hiányosan maradtak fenn. A másodlagos szakirodalomban a mai angolszász és német nyelvű történetírás meghatározó munkái közé tartozik Timothy Snyder *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999* (Yale University Press, 2003) és Per Anders Rudling *The Rise and Fall of Belarusian Nationalism, 1906–1931* (University of Pittsburgh Press, 2014). A belorusz, lengyel és orosz nyelvű historiográfiák eltérő hangsúlyai miatt a téma összehasonlító kezelése különösen fontos.

A bizonytalanságok több szinten jelentkeznek. A frontvonalak, a megszállási zónák és a katonai események pontos lefolyása a hadijelentések elfogultsága miatt gyakran vitatott; a civil lakosság háborús veszteségeire, a menekültek számára és a kitelepítettek arányára vonatkozó adatok csak becslésszerűek, mert a kortárs statisztikák ellentmondásosak. A Belorusz Népköztársaság támogatottságának mértékét a későbbi szovjet és emigráns elbeszélések egyaránt torzították; a helyi társadalom etnikai megoszlása a hiányos népszámlálási adatok miatt nem rekonstruálható pontosan. Viták övezik a BNR kikiáltásának dátumát és jogi jellegét is, bár a tudományos konszenzus a függetlenségi nyilatkozatot 1918. március 25-re teszi. A lengyel–szovjet háborúban elkövetett erőszak mértéke és a hadifoglyok sorsa máig érzékeny, erősen emlékezetpolitikai kérdés; a felek által közölt számok ellenőrizhetetlenek, a modern kutatás pedig csak nagyságrendi becsléseket tud adni. A BSSR 1919–1921 közötti szuverenitásának jellege szintén vitatott: a dokumentált hatalmi függést a szovjet és posztszovjet történetírás másként értékelte.

### 28.1.8 Rövid összefoglaló

- Az első világháború alatt a mai Fehéroroszország területe a keleti front ütközőzónájává vált; a nyugati részt 1915-től német katonai közigazgatás (Ober Ost), a keleti részt cári, majd bolsevik igazgatás ellenőrizte.
- A forradalom és a breszt-litovszki béke után a belorusz nemzeti mozgalom aktivizálódott; 1917 decemberében az Első Összbelorusz Kongresszus összeült, de a bolsevikok feloszlatták.
- 1918. március 25-én a Belorusz Népköztársaság Radája kikiáltotta a független Belorusz Népköztársaságot, amely azonban tényleges hadsereg és közigazgatás nélkül, nemzetközi elismerés hiányában nem tudott megszilárdulni.
- A bolsevik vezetés 1919. január 1-jén létrehozta a Belorusz Szocialista Szovjet Köztársaságot (BSSR), majd Litbel néven egyesítette Litvániával; a Litbel a lengyel előrenyomulás miatt 1919 nyarán összeomlott.
- A lengyel–szovjet háború (1919–1921) során a belorusz területek többször gazdát cseréltek; a rigai béke 1921. március 18-án kettéosztotta a belorusz etnikai területet Lengyelország és Szovjet-Oroszország, illetve a BSSR között.
- A belorusz államiság két párhuzamos narratívája – a BNR függetlenségi kísérlete és a BSSR szovjet alapítása – máig vitatott; a szovjet és emigráns értelmezések eltérő emlékezetpolitikai célokat szolgáltak.
- A korszak tanulsága, hogy a belorusz nemzeti mozgalom a birodalmi káoszban tudott követeléseket megfogalmazni, de a helyi társadalom mozgósításának hiánya és a külső hatalmak versengése miatt nem tudott tartós állami keretet teremteni.

### 28.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen katonai és közigazgatási változásokat hozott a német Ober Ost megszállás a mai Fehéroroszország nyugati területein 1915–1918 között?
2. Hasonlítsa össze a Belorusz Népköztársaság (BNR) és a Belorusz Szocialista Szovjet Köztársaság (BSSR) létrejöttének célját, társadalmi bázisát és tényleges hatalmi lehetőségeit!
3. Miért mondható, hogy az Első Összbelorusz Kongresszus feloszlatása fordulópontot jelentett a belorusz nemzeti mozgalom számára?
4. Melyek voltak a rigai béke területi és etnikai következményei a belorusz lakosságra nézve, és miért nem vett részt belorusz képviselet a tárgyalásokon?
5. Milyen emlékezetpolitikai viták kapcsolódnak a BNR és a BSSR örökségéhez a mai Fehéroroszországban?

## 28.2 A szovjet Fehéroroszország

### 28.2.1 A szovjet Fehéroroszország kialakulása és a NEP-korszak

A Belorusz Szovjet Szocialista Köztársaság (BSSR; belaruszul: Bielaruskaja Savieckaja Sacyjalistyčnaja Respublika) az 1920-as évek elején nem egyszerűen egy újabb szovjet tagköztársaságként jött létre, hanem egy olyan kompromisszumos államalakulatként, amelynek határai és nemzeti jellege hosszú ideig vitatott maradt. Az első világháború és a függetlenségi kísérlet során a belorusz nemzeti mozgalom által 1918-ban kikiáltott Belorusz Népköztársaság (Bielaruskaja Narodnaja Respublika) nem tudott tartós államiságot teremteni, mert területét a lengyel–szovjet

háború (1919–1921) hadműveletei szabdalták fel. Az 1921-es rigai béke a fehérorosz nyelvterületet kettévágta: a nyugati részt Lengyelországhoz csatolta, míg a keleti területeken a bolsevik hatalom szervezte meg a szovjet államiságot.

A BSSR első, 1919. január 1-jei kikiáltása még a litván–belorusz szovjet köztársaság (LitBel) keretében történt, amely rövid életű képződménynek bizonyult. A szovjet vezetés számára a belorusz kérdés elsősorban taktikai jelentőséggel bírt: egyrészt a lengyel befolyás ellensúlyozására, másrészt a nemzeti önrendelkezés jelszavának hitelesítésére használták. A BSSR-t 1920. július 31-én, Minszk visszafoglalása után kiáltották ki újra, de a rigai béke értelmében területe kezdetben mindössze hat ujezdre (járásra) terjedt ki a mai Fehéroroszország keleti részén, Minszk környékén. Ez a terület nagyjából 52 ezer négyzetkilométert tett ki, lakosságát 1921-ben mintegy 1,5 millió főre becsülték – ez a becslés azonban a háborús pusztítások és a menekülthullámok miatt jelentős bizonytalanságot hordoz.

A BSSR határai az 1920-as években többször módosultak. 1924-ben a szovjet kormányzat az Oroszországi SZSZSZK-tól átcsatolta a BSSR-hez a többségében fehéroroszok lakta Vityebszki, Homeli és Szmolenszki kormányzóságok egyes részeit, 1926-ban pedig további területeket a Homeli kormányzóságból. Ezek a határkiigazítások a moszkvai központ döntései voltak, és a hivatalos indoklás szerint a „belorusz etnikai terület” egyesítését szolgálták. A valóságban a döntést befolyásolta az a szovjet külpolitikai megfontolás is, hogy a BSSR-t mint a nyugati határ menti szocialista államalakulatot erősítsék a Lengyelországgal szembeni politikai és kulturális versenyben. A bővítés után a BSSR területe mintegy 125 ezer négyzetkilométerre nőtt, lakossága pedig 1930-ra hozzávetőleg 5 millió főre emelkedett. Ezek a számok a korabeli szovjet népszámlálások adatain alapulnak, de a közigazgatási határok változása és a népességmozgások miatt csak megközelítő értékűek.

A BSSR társadalmát az 1920-as években elsősorban a falu határozta meg. A lakosság túlnyomó többsége, becslések szerint 80–85 százaléka, mezőgazdaságból élt. Az ipar a világháború és a polgárháború során súlyos károkat szenvedett; az 1913-as ipari termelési szintet a BSSR területén csak az 1920-as évek végére sikerült megközelíteni. A városok – Minszk, Vityebszk, Homel, Mahiljov – etnikai összetétele sajátos képet mutatott: a 19. századi betelepülési hullámok következtében a zsidó lakosság aránya a városokban 40–60 százalék között mozgott, míg a vidéki területeken a fehérorosz parasztság dominált. A városok így nyelvi és kulturális szempontból elkülönültek a környező falvaktól, ami a későbbi beloruszítás egyik legfőbb kihívását jelentette.

### 28.2.2 A beloruszítás politikája (belarusizacija)

A szovjet nemzetiségpolitika az 1920-as években a **korenizacija** („gyökeresítés”) elnevezésű irányvonalat követte, amelynek célja a párthatalom és a közigazgatás közelítése volt a helyi lakosság nyelvéhez és kultúrájához. Fehéroroszországban ez a politika **belarusizacija** néven vált ismertté, és 1924-től gyors ütemben bontakozott ki. A beloruszítás hivatalos célja az volt, hogy a fehérorosz nyelvet és kultúrát a szovjet intézményrendszer alapjává tegyék, ezzel is csökkentve a nemzeti értelmiség ellenállását és legitimálva a szovjet hatalmat a vidéki lakosság szemében.

A beloruszítás első szakaszában, 1924 és 1928 között, a párt- és állami apparátusban előírták a belorusz nyelv használatát a hivatalos ügyintézésben. A köztársasági kormányzat határozatai szerint a hivatalnokoknak meghatározott határidőn belül le kellett vizsgázniuk belorusz nyelvből. Az iskolarendszerben fokozatosan bevezették a belorusz tannyelvet: az 1926/1927-es tanévben az elemi iskolák többsége már belorusz nyelven oktatott, bár a pontos arányra vonatkozó adatok hiányosak és intézményenként változtak. A felsőoktatásban és a tudományos életben 1922-ben megalakult a **Belorusz Kulturális Intézet** (Inbelkult), amely 1929-ben **Belorusz Tudományos Akadémiává** alakult. Az akadémia nyelvészeti és történeti kutatásai a belorusz

nyelv standardizálásának alapjait teremtették meg, bár a nyelvi norma körüli viták – például a latin ábécé bevezetésének kérdése – továbbra is élénkek maradtak.

A beloruszítás azonban nem csupán nyelvi kérdés volt, hanem a hatalom megosztásának ügye is. A szovjet pártvezetésben a belorusz kommunisták két csoportra oszlottak: egyrészt azokra, akik a helyi nemzeti érdekeket képviselték, másrészt azokra, akik a moszkvai központ feltétlen híveiként a beloruszítást taktikai engedménynek tekintették. A BSSR Kommunista Pártjának vezetői közül **Aljakszandr Cservjakov** (Aliaksandr Čarviakoŭ), aki 1920-tól a Központi Végrehajtó Bizottság elnöke volt, a beloruszítás mérsékelt hívének számított. **Vaclav Bogucki** (Vacłaŭ Bahucki) és más pártfunkcionáriusok viszont a moszkvai irányvonal merev képviselői voltak. A két irányzat közötti feszültség az 1920-as évek végén a beloruszítás radikalizálódásával éleződött ki.

A beloruszítás társadalmi hatásai ellentmondásosak voltak. A vidéki parasztság körében a fehérorosz nyelvű iskolák és a helyi közigazgatás iránti igény valós társadalmi bázison nyugodott, hiszen a falusi lakosság többsége nem beszélt oroszul. Ugyanakkor a városi zsidó és lengyel lakosság jelentős része idegenkedve fogadta a belorusz nyelv kötelező használatát, mert korábban az orosz vagy a jiddis volt a mindennapi érintkezés nyelve. A zsidó lakosság számára a szovjet nemzetiségpolitika külön autonóm státuszt biztosított: a jiddis nyelvű iskolák, sajtó és kulturális intézmények a korenizacija keretében szintén támogatásban részesültek, de a beloruszítással párhuzamosan feszültségek alakultak ki a nyelvi elsőbbség kérdésében. A lengyelek helyzete különösen bonyolult volt, mert a BSSR területén élő lengyel közösség egy részét a rigai béke által Lengyelországhoz csatolt területekről áttelepült, illetve a határ menti vegyes lakosság alkotta.

A beloruszítás csúcspontja 1928–1929 körül érte el, amikor a párt- és állami szervekben a belorusz nyelvű ügyintézés aránya formálisan meghaladta az 50 százalékot. A valóságban azonban a nyelvi váltás mélysége erősen változó volt: a felső pártvezetésben továbbra is az orosz maradt a meghatározó, a vidéki tanácsokban pedig gyakran hiányoztak a beloruszul írni-olvasni tudó káderek. A beloruszítás tehát egyszerre volt valós kulturális program és adminisztratív kampány, amelynek eredményeit a hivatalos statisztikák gyakran szebbnek tüntették fel a ténylegesnél.

### 28.2.3 A sztálini fordulat és a kollektivizálás

Az 1920-as évek végén a szovjet politika irányváltása – a **Sztálin** nevével fémjelzett „forradalom felülről” – alapvetően törte meg a beloruszítás lendületét. A fordulat első jelei 1928–1929-ben mutatkoztak, amikor a szovjet vezetés a gabonabeszolgáltatási válságra hivatkozva a parasztság elleni erőszakos fellépés mellett döntött. Fehéroroszországban a gabonabeszolgáltatási kampány azért is volt különösen problematikus, mert a helyi mezőgazdaság szerkezete – a kisparaszti gazdaságok túlsúlya, a viszonylag alacsony termékenységű talajok – miatt az elvárt beszolgáltatási kvóták gyakran meghaladták a gazdaságok tényleges termelését.

A **kollektivizálás** (kallektyvizacija) a BSSR-ben 1929 őszén vette kezdetét, és 1930–1931-ben érte el erőszakos csúcspontját. A hivatalos propaganda a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság fölényét hirdette, a gyakorlatban azonban a kolhozokba való belépés gyakran kényszerrel történt. A „kuláknak” bélyegzett tehetősebb paraszti gazdákat – akik sokszor csupán egy-két tehenet vagy jobb szerszámokat birtokoltak – **kuláktalanítás** (raskulačvannie) céljából kitelepítették, vagyonukat elkobozták, családtagjaikat pedig gyakran a Szibériába vagy az északi területekre deportálták. A „kulák” kategória pontosan meghatározott kritériumok nélkül, gyakran önkényesen alkalmazott politikai címke volt, ami a helyi falusi közösségekben személyes bosszúra, irigységre és feljelentési hullámra is lehetőséget adott.

A kollektivizálás menetére vonatkozó levéltári adatok hiányosak és a korszakban keletkezett hivatalos jelentések megbízhatósága korlátozott. Annyi azonban bizonyos, hogy 1930 elején a

BSSR-ben a paraszti gazdaságok aránya, amelyeket kolhozokba tömörítettek, hirtelen megugrott, a pártjelentések szerint akár 50–60 százalékra is, majd a paraszti ellenállás és a gazdasági összeomlás hatására ez az arány visszaesett. Az 1930 márciusi újságban megjelent híres cikk, amelyben Sztálin „a kolhozépítés sikereitől megszédült" helyi káderek túlkapásait bírálta, átmenetileg mérsékelte a nyomást, de az erőszakos kollektivizálás 1931-től újult erővel folytatódott. Az 1932–1933-as években a kollektivizálás a BSSR-ben lényegében befejeződött: a paraszti gazdaságok túlnyomó többségét betagolták a szovhozba vagy kolhozba, miközben a „kuláknak" minősített családok tízezreit üldözték.

A kollektivizálás és a gabonabeszolgáltatási rendszer együttes hatása súlyos élelmezési válsághoz vezetett. Az 1931–1933-as **éhínség** a BSSR-t is elérte, bár mértéke nem vethető össze a szovjet Ukrajnában és az észak-kaukázusi vidékeken tapasztalt katasztrófáéval. A fehéroroszországi éhínségről a szovjet hatóságok igyekeztek hallgatni, a független kutatás pedig a levéltári hiányok miatt máig nehéz helyzetben van. A kortárs amerikai és brit diplomáciai jelentésekben – amelyeket a szovjet cenzúra nem érintett – az 1932–1933-as évekből fennmaradtak olyan beszámolók, amelyek a fehérorosz vidéki területeken élelmiszerhiányról, a lovak és a vetőmag elkobzásáról, valamint a paraszti ellenállás letöréséről szólnak. A halálozások számát a történészek becslései szerint a BSSR területén több tízezer főre teszik, de a pontos szám nem ismert, és a szovjet statisztikák szándékos torzítása miatt aligha lesz megállapítható. Ezt a bizonytalanságot a tudományos szakirodalom nyíltan kezeli, és óvakodik a túlzó vagy éppen bagatellizáló becslésektől.

### 28.2.4 A represszió és a nemzeti káderek üldözése

A kollektivizálással párhuzamosan, az 1930-as évek elejétől a szovjet hatalom fokozatosan leépítette a beloruszítás intézményeit, és a belorusz nemzeti értelmiséget egyre inkább „nacionalizmus" vádjával fenyegette. A fordulat hátterében összetett okok álltak: a sztálini vezetés a nemzeti autonómiák erősödését a szovjet egység elleni fenyegetésnek tekintette, a határ menti BSSR-ben pedig különösen érzékenyen figyelt a Lengyelországhoz kapcsolódónak vélt személyekre, intézményekre és kulturális kapcsolatokra. A **belorusz nacionalizmus** vádja gyakran nem bizonyított politikai tevékenységen alapult, hanem azon a puszta tényen, hogy valaki a belorusz nyelv és kultúra fejlesztéséért dolgozott.

A belorusz értelmiség elleni koncepciós perek első nagyobb hulláma 1929–1931 között zajlott. A leghíresebb az úgynevezett **Belorusz Nemzeti Felszabadító Szövetség** (Belaruskaja Nacyjanalna-Vyzvolčaja Sajuz) ügye volt, amelyben több tucat írót, tudóst, tanárt és párttagot vádoltak azzal, hogy a BSSR Lengyelországhoz csatolását készítették elő. A vádak nagy része koholt volt, és a letartóztatottak többsége kényszervallomást tett. Az ügyben halálra ítéltek és kivégeztek többek, másokat hosszú börtön- és lágerbüntetésre ítéltek. A per pontos áldozatainak száma nem ismert, de a kutatók több tucat kivégzéssel és több száz bebörtönzéssel számolnak.

A beloruszítás visszaszorulása nem jelentette az oroszosítás azonnali és teljes győzelmét. Az 1930-as években a belorusz nyelvű iskolák és sajtó továbbra is működött, de szerepük fokozatosan csökkent. Az 1933-as iskolareform az orosz nyelv oktatását minden iskolában kötelezővé tette, és az orosz nyelv presztízse a párt- és állami karrier szempontjából ismét meghatározóvá vált. A belorusz nyelv használata a közigazgatásban és a tudományban nem tűnt el, de a kétnyelvűség aszimmetrikus viszonyát az orosz nyelv javára billentette el.

A **nagy terror** (bolsaja čistka) 1937–1938-as időszaka a BSSR-t is súlyosan érintette. A Szovjetunióban ekkor kibontakozó tömeges elnyomás a BSSR Kommunista Pártjában, a közigazgatásban, a hadseregben és az értelmiségben tömeges letartóztatásokhoz vezetett. A levéltárakból előkerült adatok szerint 1937–1938-ban a BSSR területén több mint 60 ezer embert tartóztattak le, és közülük több tízezer embert végeztek ki vagy küldtek Gulag-táborba. Ezek a számok a mai orosz és belorusz levéltárakból származó kutatói becslések, de a teljes körű feldolgozás még várat

magára, és a hivatalos belorusz álláspont – különösen Aljakszandr Lukasenka hatalomra kerülése után – gyakran a szovjet korszak áldozatait a „háború előtti nehézségek” kategóriájába sorolva relativizálja.

A terror egyik leghírhedtebb helyszíne a Minszk melletti **Kurapaty** (Kurapaty) erdős terület volt, ahol az NKVD 1937–1941 között tömegsírokban áldozatok tízezreit földelte el. A Kurapaty-áldozatok felfedezése az 1980-as évek végén zajlott, és a hely máig az emlékezetpolitikai viták középpontjában áll. Az ásatások és a levéltári kutatások megerősítették, hogy a tömegsírokban egyszerre vannak a sztálini terror és a német megszállás zsidó áldozatai, ami a helyet a 20. századi erőszak összetett emlékhelyévé teszi. A pontos számokról – 30 ezer, 100 ezer vagy 250 ezer áldozat – máig nincs tudományos konszenzus, és a vita szorosan összefonódik a posztszovjet emlékezetpolitikai küzdelmekkel.

### 28.2.5 A társadalmi átalakulás és a mindennapi élet

A szovjet Fehéroroszország társadalma az 1920-as–1930-as években gyökeresen átalakult. A városok iparosítása – a szovjet ötéves tervek keretében – a vidéki lakosság tömeges beköltözésével járt együtt. Minszk, Homel, Vityebszk és Mahiljov ipari üzemeiben új munkásosztály alakult ki, amelynek tagjai első generációs városlakók voltak, falusi gyökerekkel és gyenge városi kultúrával. Az iparosítás üteme a BSSR-ben az 1930-as években gyorsabb volt a szovjet átlagnál, de az alacsony induló szint miatt a köztársaság továbbra is mezőgazdasági jellegű maradt. A szovjet statisztikák szerint az ipari termelés az 1930-as évek végére meghaladta az 1913-as szint háromszorosát, de ezeket a számokat a hivatalos túljelentések miatt fenntartásokkal kell kezelni.

A társadalmi viszonyokat a félelem és a kényszerű alkalmazkodás határozták meg. A kollektivizálás és a terror évei alatt a lakosság zöme igyekezett észrevétlen maradni: a feljelentések, a „népellenség” kategóriájába való besorolás állandó fenyegetése a mindennapi beszélgetéseket és a társadalmi kapcsolatokat is megmérgezte. A paraszti közösségek hagyományos szolidaritása meggyengült, a családok a túlélésre rendezkedtek be. A nők helyzete kettős volt: a szovjet hatalom hivatalosan hirdette a női egyenjogúságot, és a nők tömegesen beléptek a munkaerőpiacra, de a háztartási munkák és a gyermeknevelés terhei továbbra is rájuk hárultak. A kolhozokban a nők gyakran a legnehezebb fizikai munkákat végezték, miközben a férfiak a városokba költöztek vagy a kényszermobilitás áldozataivá váltak.

A vallási életet a szovjet hatalom tudatosan szorította vissza. Az ortodox egyház – amely Fehéroroszországban a legnagyobb felekezet volt – elvesztette vagyonát, iskoláit és társadalmi szerepét. A templomok egy részét bezárták, más részét raktárnak vagy klubnak alakították. A vidéki parasztság körében azonban a vallásgyakorlás – gyakran rejtett formában – továbbra is fennmaradt. A zsidó közösség vallási intézményeit is üldözték, a zsinagógák bezárása és a rabbik ellehetetlenítése a zsidó hagyományos életforma visszaszorulásához vezetett. A katolikus egyház – amely elsősorban a lengyel és litván kisebbség körében volt meghatározó – szintén a hatalom célpontjává vált, és papjait a Lengyelországgal való kapcsolat vádjával gyakran letartóztatták.

### 28.2.6 A régió nemzetközi helyzete és a határkérdés

A BSSR helyzete a szovjet külpolitikában a nyugati határ menti ütközőzóna szerepével határozott meg. A rigai béke utáni határ a belorusz nyelvterületet kettévágta, és a szovjet vezetés a BSSR-t a nyugati fehérorosz területek iránti igény fenntartásának eszközeként is használta. A belorusz nemzeti érvelés a szovjet propagandában úgy jelent meg, hogy a Lengyelországhoz tartozó nyugati fehérorosz területek „elnyomott” testvérei a BSSR-hez való csatlakozásra vágynak. Ez a retorika azonban nem jelentette azt, hogy a moszkvai vezetés ténylegesen belorusz nemzeti célokat képviselt volna; a határkérdés mindvégig a nagyhatalmi geopolitika függvénye maradt.

A lengyel–szovjet kapcsolatok az 1920-as–1930-as években ellenségesek voltak, és a BSSR területén élő lengyelek helyzete ennek megfelelően bizonytalanná vált. A szovjet hatóságok a lengyel kisebbséget – amelynek létszámát az 1926-os népszámlálás mintegy 100 ezer főre becsülte – gyanakvással kezelték, és az 1930-as évek végén a lengyel művelődési szervezeteket, iskolákat felszámolták. Az 1937–1938-as terror során a lengyel lakosságot különösen súlyos üldözés érte: a moszkvai utasítások alapján a lengyel nemzetiségű szovjet állampolgárok tömeges letartóztatása és kivégzése zajlott, amit a történészek a Szovjetunión belüli lengyelek elleni etnikai tisztogatásként értelmeznek. A BSSR-ben ez a hullám több ezer áldozatot követelt, de a pontos számok ma sem ismertek.

A nemzetközi helyzet fokozódó feszültsége – a japán előretörés Mandzsúriában 1931-ben, a náci hatalomátvétel Németországban 1933-ban – a szovjet vezetést arra késztette, hogy a határ menti területeken a „megbízhatatlan elemek” elleni fellépést fokozza. Ez a logika a BSSR-ben a nyugati határ közelében élő lakosság – fehéroroszok, lengyelek, zsidók, litvánok – ellen irányuló adminisztratív intézkedésekben is megnyilvánult: 1939 előtt többszöri kitelepítési hullámok érték a határsávot.

### 28.2.7 A gazdasági szerkezet átalakulása

A szovjet Fehéroroszország gazdasági átalakulása az ötéves tervek keretében gyors, de egyenetlen volt. Az első ötéves terv (1928–1932) a nehézipar fejlesztését tűzte ki célul, de a BSSR-ben a beruházások aránya elmaradt a szovjet átlagtól. Ennek oka részben a köztársaság nyugati határ menti fekvése volt, ami miatt a moszkvai tervezők tartózkodtak a stratégiailag fontos üzemek ide telepítésétől. A második és harmadik ötéves terv időszakában azonban a BSSR ipari bázisa növekedett: Minszkben traktorgyár, Homelben mezőgazdasági gépgyár, Mahiljovban szintetikus szálgyár létesült. A munkásság létszáma az 1930-as években megduplázódott, de a szakképzett munkaerő hiánya állandó problémát jelentett.

A mezőgazdaságban a kollektivizálás után a termelés hosszú ideig nem érte el az 1920-as évek szintjét. A gabonatermés, a hús- és tejtermelés visszaesett, a paraszti motíváció hiánya és a hiányos állami ellátás miatt a kolhozok sokszor csak minimális termelésre voltak képesek. Az 1930-as évek második felében a helyzet valamelyest javult, de a mezőgazdaság továbbra is a szovjet gazdaság leggyengébb pontja maradt. A parasztság életszínvonala alacsonyabb volt, mint az ipari munkásságé, és a városba költözés a felemelkedés egyetlen reményét jelentette.

### 28.2.8 Az emlékezetpolitika és a történetírás dilemmái

A szovjet Fehéroroszország 1920-as–1930-as éveinek értékelése a mai napig emlékezetpolitikai viták tárgya. A jelenlegi fehérorosz hatalom – amely Lukasenka elnöksége alatt a szovjet örökséget részben tovább viszi – a szovjet korszakot elsősorban a modern államiság, az iparosítás és a második világháborús győzelem felől értelmezi. Ebben a narratívában a kollektivizálás, az éhínség és a terror áldozatai másodlagos szerepet kapnak, vagy a „nehéz évek” keretei között relativizálódnak. A belorusz demokratikus ellenzék és a független kutatók ezzel szemben a sztálini represszió teljes feltárását, a Kurapaty-áldozatok emlékének ápolását és a nemzeti ellenállás hagyományának hangsúlyozását követelik.

A történetírás számára a szovjet Fehéroroszország kutatása egyszerre kínál levéltári lehetőségeket és ütközik politikai korlátokba. A minszki levéltárakban az 1990-es években jelentős kutatási hullám indult, amelynek során a sztálini terror dokumentumai közül sokat feltártak. Ez a nyitás a 2000-es évektől fokozatosan szűkült, és a jelenlegi belorusz hatóságok a múlt kényes kérdéseit gyakran a nyilvános diskurzusból is igyekeznek kizárni. A kutatók számára kulcskérdés, hogy a szovjet korszak repressziójának áldozatait hogyan lehet nevesíteni, milyen statisztikai

módszerekkel lehet a hiányos adatokat kiegészíteni, és hogyan lehet a fehérorosz történetet úgy elbeszélni, hogy abban ne a sztálini áldozatkultusz vagy a posztszovjet nosztalgia dominájon, hanem a dokumentált tények és a kritikai értelmezés.

### 28.2.9 Források és bizonytalanságok

A szovjet Fehéroroszország 1920-as–1930-as éveire vonatkozó elsődleges források két fő csoportra oszlanak: a szovjet állami, párt- és NKVD-iratokra, valamint a lakosság által megőrzött vagy külföldön fennmaradt forrásokra. A szovjet hivatalos dokumentumok – pártkongresszusok jegyzőkönyvei, statisztikai jelentések, bírósági és rendőrségi akták – a Belarusz Nemzeti Levéltárban és a Fehéroroszországi KGB levéltárában találhatók, de a hozzáférés a jelenlegi politikai körülmények között korlátozott. Az 1990-es években nyilvánosságra került dokumentumok alapján a kutatók részben rekonstruálni tudták a kollektivizálás és a terror menetét, de a teljes adatsorok nem állnak rendelkezésre.

A korabeli szovjet statisztikák különösen problematikusak. A népszámlálási adatok, a termelési jelentések és a letartóztatási kimutatások gyakran politikai nyomásra készültek, és a számok torzíthatnak. Az 1937-es szovjet népszámlálást a hivatalos szervek „hibásnak” minősítették, és eredményeit részben megsemmisítették, ami a korszak demográfiai rekonstrukcióját tovább nehezíti. Az áldozatszámokra vonatkozó kutatói becslések – a kollektivizálás, az éhínség és a nagy terror esetében – ezért széles sávban mozognak, és a tudományos konszenzus csak a nagyságrendekről, nem a pontos számokról alakult ki.

A nemzetközi források – elsősorban a rigai amerikai és brit diplomáciai jelentések, a Lengyelországban működő belorusz emigráns szervezetek beszámolói, valamint a nyugati újságírók tudósításai – fontos kiegészítő anyagot jelentenek. Ezek a források részben ellensúlyozzák a szovjet cenzúra hatását, de maguk is elfogultak lehetnek, hiszen a szovjet rendszerrel szemben ellenséges beállítottságú szerzők tollából származnak. A történészeknek mindkét forrástípust kritikai módon kell kezelniük, és az ellentmondásokat nem eltüntetniük, hanem dokumentálniuk kell.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők: (1) a kollektivizálás és az éhínség halálos áldozatainak száma a BSSR-ben; (2) a kuláktalanítás során kitelepítettek pontos létszáma és sorsa; (3) a nagy terror teljes körű statisztikája; (4) a Kurapaty-áldozatok száma és nemzeti, vallási összetétele; (5) a beloruszítás társadalmi hatásainak mélysége, különösen a vidéki lakosság körében. Ezekben a kérdésekben a szakirodalom – például Mikola Ivanov, Ihar Kuznyecov, Ihar Puchalski és mások munkáiban – eltérő hangsúlyokkal, de a hiányos adatok tudatosításával közelít.

### 28.2.10 Rövid összefoglaló

- A BSSR 1920-ban jött létre, de határait a rigai béke után csak fokozatosan, 1924-ben és 1926-ban bővítették a moszkvai központ döntései alapján; a köztársaság politikai jellege végig a szovjet kül- és nemzetiségpolitika függvénye maradt.
- Az 1920-as évek beloruszítása a szovjet korenizacija része volt: a fehérorosz nyelv hivatalos használatát, iskolai oktatását és kulturális intézményeit támogatta, de a városi zsidó és lengyel lakosság viszonyulása miatt társadalmi feszültségekkel járt.
- A sztálini fordulat 1929-től a kollektivizálás és a kuláktalanítás erőszakos politikáját hozta; a BSSR mezőgazdasága súlyos visszaesést szenvedett, és 1931–1933-ban éhínség pusztított, bár mértéke elmaradt a szovjet Ukrajna katasztrófájától.
- A beloruszítás leépítése az 1930-as években a belorusz értelmiség üldözésével, koncepciós perekkel és a „nacionalizmus” vádjával párosult.

- A nagy terror 1937–1938-ban a BSSR-ben tömeges letartóztatásokat és kivégzéseket hozott; a minszki Kurapaty tömegsírjai a sztálini elnyomás és a náci megszállás áldozatainak együttes emlékhelyeivé váltak.
- A gazdasági átalakulás gyors iparosítást, ugyanakkor a mezőgazdaság tartós hanyatlását és a városi lakosság növekedését eredményezte; a társadalmi viszonyokat a félelem, a feljelentési kényszer és a hagyományos közösségek felbomlása határozta meg.
- Az 1920-as–1930-as évek emlékezete máig megosztott: a hivatalos fehérorosz narratíva a szovjet államiságot hangsúlyozza, míg a független kutatás és a demokratikus ellenzék a represszió és a nemzeti ellenállást állítja középpontba.
- A történeti források hiányosak, a szovjet statisztikák torzíthatnak, és az áldozatszámok körül nincs teljes tudományos konszenzus; a fehérorosz levéltárak hozzáférése a jelenlegi politikai viszonyok között korlátozott.

### 28.2.11 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a beloruszítás és a sztálini fordulat viszonyát: mely intézményi és társadalmi csoportok voltak a beloruszítás nyertesei és vesztesei, és miért vált a politika a „nacionalizmus” vádjának forrásává?
2. Milyen forrásokra támaszkodhat a történész a kollektivizálás és az éhínség BSSR-beli áldozatainak becslésénél, és miért nem lehet pontos számokat megadni?
3. Hogyan kapcsolódott a szovjet Fehéroroszország belső repressziója a határ menti fekvéshez és a lengyel–szovjet ellenségeskedéshez?
4. Melyek a Kurapaty-ügy emlékezetpolitikai tétjei, és miért tekinthető a hely a 20. századi erőszak összetett emlékhelyének?
5. Milyen folytonosságok és törések mutathatók ki a szovjet nemzetiségpolitika, az oroszosítás és a mai fehérorosz állam hivatalos történeti narratívája között?

## 28.3 A második világháború és a Holocaust

### 28.3.1 A második világháború és a Holocaust

A második világháború Fehéroroszország területén nem csupán hadműveleti események sorozata volt, hanem a társadalom szövetének csaknem teljes szétzilálódása. Az 1939 és 1941 közötti szovjet szovjetizálás után a náci Németország 1941. júniusi támadása radikálisan új megszállási rendszert hozott, amelynek célja a helyi lakosság rabszolgasorba taszítása, a zsidó közösség teljes fizikai megsemmisítése, valamint a térség gazdasági kizsákmányolása volt. A fehérorosz területek a keleti front egyik legvéresebb hadszínterévé váltak: a partizánháború, a megtorló akciók és a tömeggyilkosságok következtében a háború előtti lakosság aránytalanul magas hányada halt meg vagy kényszerült lakóhelye elhagyására. Ez az alfejezet a német megszállás szerkezetét, a zsidó népesség pusztulását, a partizánmozgalom jellegét és a háborús károkat tárgyalja, hangsúlyozva a források sokféleségét és a számok körüli bizonytalanságokat.

#### 28.3.1.1 A német támadás és a megszállás szerkezete

A Barbarossa-hadművelet 1941. június 22-i megindulásával a Wehrmacht északi és középső hadseregcsoportjai néhány hét alatt elfoglalták a mai Fehéroroszország területének jelentős részét. Minszk már június 28-án elesett, a Minszktől nyugatra fekvő katlanban pedig hozzávetőleg 300 000 szovjet katona esett hadifogságba; ez a szám azonban becslés, mivel a szovjet és német hadijelentések eltérnek, és a foglyok egy részét nem regisztrálták. A gyors előrenyomulás

következtében a szovjet polgári közigazgatás és a kommunista pártapparátus jelentős része keletre menekült, de a lakosság zöme a megszállt területen maradt.

A megszállt fehérorosz területeket a nácik nem egyetlen egységként, hanem több közigazgatási zónára osztva irányították. A terület nagyobb része a **Reichskommissariat Ostland** (Birodalmi Biztosság Ostland) **Generalkommissariat Weißruthenien** (Fehéroroszország főbiztossága) alá került, amelynek székhelye Minszk volt. A főbiztos Wilhelm Kube, majd 1943-tól Curt von Gottberg volt. A délnyugati sávot, beleértve Breszt és Pinszk környékét, a **Reichskommissariat Ukraine** Volhínia–Podólia főbiztosságához csatolták, míg a keleti front mögötti sáv katonai közigazgatás alatt maradt. Ez a tagoltság fontos, mert a megszállási politikák helyi végrehajtása nem volt egységes: a polgári közigazgatás alatt álló területeken hamarabb épült ki a tömeggyilkosságok polgári-katonai együttműködése, míg a hátországi katonai zónában a hadsereg parancsnokai saját hatáskörben rendeltek el megtorlásokat.

A megszállók elsődleges célja a gazdasági kizsákmányolás és a „térnyerés” (Lebensraum) ideológiájának megvalósítása volt. A mezőgazdasági terménybehajtás, az ipari üzemek leszerelése és a munkaerő Németországba kényszerítése a lakosság ellátásának tudatos visszaszorításával járt. A falvakban kolhozrendszert formálisan megtartották, de a beszolgáltatási kvótákat drasztikusan megemelték. A városokban a nem zsidó lakosság számára bevezették a munkakényszert. A szovjet hadifoglyokkal szemben a nemzetközi jogot tudatosan figyelmen kívül hagyták: a fehérorosz területen létrehozott táborokban, például a Minszk melletti Malyj Trosztyanec közelében, a szovjet hadifoglyok tízezrei haltak meg éhezés, járványok vagy tömeges kivégzések következtében. A pontos áldozatszám vitatott, de a tudományos konszenzus szerint a hadifoglyok halálozási aránya a megszállt szovjet területeken összességében meghaladta az ötven százalékot.

#### 28.3.1.2 A Holocaust Fehéroroszországban

A fehéroroszországi zsidó közösség a háború előtt a szovjet népszámlálás szerint mintegy 375 000 főt számlált, de ez a szám alulbecsült lehet, mert a népszámlálás az anyanyelv és az etnikai önbevallás kategóriáit keverte, és sokan nem vallották magukat zsidónak. A zsidók nagy része városokban és kisvárosokban (jiddisül **stetl**) élt; Minszkben a háború előtt a lakosság közel harmada volt zsidó. A német megszállást követő hetekben a megszálló hatóságok a zsidó lakosságot gettókba kényszerítették. Fehéroroszország területén több mint 100 gettót hoztak létre; a legnagyobbak Minszkben, Bresztben, Pinszkben, Baranavicsiban és Hrodnában voltak.

A megsemmisítés folyamata Fehéroroszországban nem kizárólag a megsemmisítő táborokba történő deportálással, hanem jórészt helyben végrehajtott tömeggyilkosságokkal zajlott. A náci vezetés a szovjet zsidóság elleni népirtást „partizánellenes megtorlásként” álcázta, ami a helyi lakosság egy részénél csökkentette a nyílt ellenállás esélyét. A gyilkosságokat a **SS Einsatzgruppen** (bevetési csoportok), a német rendőrségi alakulatok, a Wehrmacht egységei, valamint toborzott helyi segéderők, köztük lett, litván, ukrán és fehérorosz kollaboránsok hajtották végre. A tudományos konszenzus szerint a Holokauszt során a mai Fehéroroszország területén elpusztult zsidók számát 230 000 és 350 000 közé teszik; a becslés bizonytalansága abból fakad, hogy a háború utáni szovjet statisztikák nem etnikai alapon regisztrálták az áldozatokat, hanem „szovjet állampolgárként”, így a zsidó áldozatok elkülönítése nehéz.

A minszki gettó különleges helyet foglal el a fehéroroszországi Holocaust történetében. A gettóban 1941 őszére mintegy 80 000 zsidót zsúfoltak össze, és a területet fallal választották el a város többi részétől. A túlélők beszámolói és a háború utáni bírósági jegyzőkönyvek szerint a gettóban rendszeresek voltak a tömeges kivégzések; 1941 novemberében egyetlen nap alatt több ezer embert gyilkoltak meg a Malyj Trosztyanec melletti erdőben. A gettót 1943 októberében számolták fel; az utolsó deportáltakat a sobibóri megsemmisítő táborba szállították. Malyj Trosztyanec a megszállt szovjet területek egyik legnagyobb tömegsírja lett; az ott meggyilkoltak számát 40 000

és 60 000 közé becsülik, de a pontos szám máig vitatott, mivel a szovjet hatóságok a háború után a területet részben beépítették, és a tömegsírok egy részét nem tárták fel.

A zsidó lakosság pusztulásának ütemét és módját a helyi viszonyok is befolyásolták. A keleti területeken a gettók gyors felszámolása már 1941 őszén megkezdődött; a nyugati területeken, ahol a zsidó közösség nagyobb arányú volt, a gettók hosszabb ideig fennmaradtak, mert a megszállók munkaerőként használták a zsidó szakmunkásokat. A túlélés esélye minimális volt: a megszököttek közül sokan a partizánokhoz csatlakoztak, de a partizánegységek nem mindig fogadták be őket. A zsidó partizáncsaládok, például a Bielski-csoport, amely a Navahrudak környéki erdőkben működött, több mint ezer zsidó életét mentették meg; ez a tény a háború utáni emlékezetben fokozatosan kapott helyet, különösen a 2008-as filmfeldolgozás után.

A Holocaust fehérorosz fejezete a szovjet emlékezetpolitikában sokáig háttérbe szorult. A szovjet narratíva az áldozatokat elsősorban „békés szovjet állampolgárként” vagy „partizán áldozatként” mutatta be, elhallgatva a zsidó etnikai jellegét. A rendszerváltás után a független Fehéroroszországban fokozatosan megnyílt a tér a zsidó áldozatok külön emlékezete előtt, de Alekszandr Lukasenka elnöksége alatt a hivatalos történetpolitika továbbra is a szovjet partizánhagyományt és a „Nagy Honvédő Háború” egységes mártíriumát hangsúlyozza. Ez a feszültség ma is jelen van a minszki emlékhelyek és iskolai tankönyvek világában.

#### 28.3.1.3 A partizánmozgalom és a megtorlások

A szovjet partizánmozgalom Fehéroroszországban a második világháború egyik legjelentősebb irregularis katonai jelensége volt. A mozgalom gyökerei a német támadás utáni káoszba nyúlnak vissza: a Vörös Hadsereg bekerített, fogságból megszökött katonái, a helyi kommunista aktivisták és a megszállás terrorja elől menekülő civilek az erdőkben szerveződtek csoportokba. A Moszkvából irányított **Központi Partizánmozgalmi Törzs** 1942 májusában jött létre, és a szovjet hadvezetés fokozatosan ellenőrzése alá vonta az alakulatokat. A partizánok létszámát 1943-ra a szovjet források 374 000 főre becsülték; a nyugati szakirodalom egy része ennél alacsonyabb, 150 000–250 000 főre teszi a ténylegesen harcban állók számát. A különbség részben abból fakad, hogy a szovjet statisztikák a támogató hálózat tagjait és az utánpótlásban részt vevő civileket is beleszámolták.

A partizánok tevékenysége kettős jellegű volt. Egyrészt vasútvonalakat robbantottak, hidakat semmisítettek meg, és támadták a német utánpótlási konvojokat; ez különösen a kurszki csata és a Bagration-hadművelet előtt volt jelentős. Másrészt a partizánharc a helyi lakosság számára súlyos terhekkel járt. A német megszálló erők a partizántevékenységre „kollektív felelősség” elvén alapuló megtorló akciókkal válaszoltak. Ennek során több száz fehérorosz falut égettek fel, gyakran lakosaikkal együtt. A legismertebb eset **Hatyiny (Khatyn)** falu 1943. március 22-i elpusztítása volt, ahol a büntetőakció során 149 lakos halt meg, köztük 75 gyermek. A háború után a szovjet hatóságok Khatynt a náci barbarizmus központi emlékhelyévé tették; az emlékhely máig a fehérorosz állami emlékezetpolitika kulcseleme.

A megtorló akciók mérete és kegyetlensége meghaladta a partizánveszteségeket. A német és helyi kollaboráns alakulatok, köztük a **Belarusz Krajnai Védelmi Hadtest** és ukrán rendőrségi egységek, 1942 és 1944 között több mint 600 falut semmisítettek meg. A tudományos konszenzus szerint a megszállás alatt a fehérorosz területeken mintegy 1,4–1,7 millió civil halt meg, ami a háború előtti lakosság csaknem negyede. Ez a szám magában foglalja a kivégzetteket, a járványokban és éhezésben elhunytakat, valamint a Németországba hurcolt kényszermunkások közül eltűnteket, de a becslés bizonytalan, mert a szovjet háború utáni összeírások pontatlanok voltak.

A partizánmozgalom megítélése a mai fehérorosz és a nyugati történetírásban eltérő. A hivatalos fehérorosz emlékezet a partizánokat nemzeti hősként és az antifasiszta ellenállás letéteményeseként mutatja be; Lukasenka rezsimple a szovjet korszak emlékezetét örökíti tovább. A kritikai kutatások ezzel szemben rámutatnak arra, hogy a partizánok erőszakot követtek el a helyi lakosság ellen is, élelmiszert rekviráltak, és egyes egységek nem tűrték meg a spontán szerveződő paraszti önvédelmet. A zsidó túlélők beszámolói szerint a partizánokhoz való csatlakozás gyakran nehéz volt, mert a nem zsidó partizánegységek egy része bizalmatlan volt a gettóból érkezőkkel szemben. Ez a kritikai szemlélet a 2000-es évek nemzetközi szakirodalmában erősödött meg, de a fehéroroszországi közbeszédben továbbra is periferikus.

#### 28.3.1.4 A kollaboráció és a helyi igazgatás

A megszálló hatalom a helyi lakosság egy részét bevonta az igazgatásba és a rendfenntartásba. A kollaboráció formái a kényszerű együttműködéstől az aktív, ideológiai azonosuláson alapuló szolgálatig terjedtek. A németek helyi polgári közigazgatást hoztak létre, amelynek élére fehérorosz nacionalista aktivistákat neveztek ki; ezek azonban széles autonómiát nem kaptak. A **Fehérorosz Központi Tanács** (Biełaruskaja Centralnaja Rada) 1943-ban alakult meg, de jogköre főként szociális és kulturális ügyekre szorítkozott, és a német hatóságok ellenőrzése alatt működött. A fehérorosz nacionalista emigráció egy része a háború után Nyugatra menekült, és ott a kollaboráció tényét igyekezett a szovjet elnyomás elleni küzdelemként értelmezni; ez az emlékezetpolitikai állítás a történettudományban vitatott.

A helyi rendőri alakulatok és a **Schutzmannschaft** (védelmi egységek) zászlóaljai részt vettek a gettók őrzésében és a tömeggyilkosságokban is. A Ruszlan-féle kutatások szerint a fehérorosz segéderők aránya a megtorló akciókban nem volt elhanyagolható, de a gyilkosságok irányítása és a fő végrehajtói szerep a német egységeké volt. A kollaboráció megítélése a háború utáni szovjet igazságszolgáltatásban egyoldalúan szigorú volt: sokakat kollektív büntetésként hurcoltak meg, függetlenül az egyéni felelősségtől. A mai fehérorosz történetírásban a kollaboráció kérdése kényes témakör, mert érinti a nemzeti múlt önképét, és a független államiság rövid, 1918-as kísérletét is beárnyékolja.

#### 28.3.1.5 A háború utolsó szakasza és a felszabadítás

A Vörös Hadsereg 1944 nyarán indított **Bagration-hadművelet** során foglalta vissza Fehéroroszország területének döntő részét. A hadművelet a szovjet hadtörténet egyik legsikeresebb offenzívája volt: a szovjet csapatok két hónap alatt több száz kilométert nyomultak előre, és megsemmisítették a német Közép Hadseregcsoport nagy részét. A mai Fehéroroszország területén a harcok rendkívüli pusztítással jártak; a városok többsége romokban hevert, Minszk belvárosa szinte teljesen elpusztult. A felszabadítás azonban nem hozott egyértelmű megkönnyebbülést a helyi lakosság számára: a szovjet hatóságok azonnal megkezdték a „hazaárulók” és a „gyanús elemek” ellenőrzését, a partizánok egy részét pedig a reguláris hadseregbe sorozták vagy a háború utáni szovjet államépítésbe vonták be.

A háborús károk felmérése a szovjet időkben politikai célokat szolgált: a hivatalos szovjet álláspont a pusztítás mértékét a német agresszió bizonyítékaként és a jóvátételi követelések alapjaként használta. A fehérorosz SZSZK városainak és falvainak újjáépítése az 1950-es évekig elhúzódott, és a háborús emlékezet a szovjet identitás központi elemévé vált. A „partizánköztársaság” képe a hidegháború idején a szovjet propaganda egyik alappillére lett, és ez a kép a mai fehérorosz állami retorikában is tovább él.

### 28.3.2 Források és bizonytalanságok

A fehéroroszországi második világháború történetének rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik, amelyek egymást kiegészítik, de feszültségben is állnak egymással. A német megszálló hatóságok dokumentumai – a Wehrmacht és az SS jelentései, a rendőri zászlóaljak eseménynaplói, a közigazgatási utasítások – a gyilkosságok szervezeti keretét mutatják, de a számok gyakran hiányosak vagy szándékosan torzítottak. A szovjet források, különösen a háború utáni **Rendkívüli Állami Bizottság** jegyzőkönyvei, részletes leírásokat adnak a tömegsírokról és a pusztításról, de ezek a dokumentumok a szovjet állam politikai igényeihez igazodtak, és az áldozatok etnikai hovatartozását gyakran elhallgatták. A Holocaust kutatásában alapvetőek a túlélők visszaemlékezései, a **Jad Vasem** és más levéltárak gyűjteményei, valamint a háború utáni bírósági perek anyagai. A túlélői elbeszélések azonban szubjektívek, és a kollektív emlékezet későbbi alakulása befolyásolhatja őket.

A fő bizonytalansági pontok a következők:

1. **A zsidó áldozatok száma:** a becslések 230 000 és 350 000 között mozognak. A szovjet népszámlálási adatok és a háború előtti felekezeti statisztikák nem összeegyeztethetők, és a háború utáni szovjet áldozatösszeírások nem etnikai alapon készültek.
2. **A civil áldozatok teljes száma:** az 1,4–1,7 milliós becslés a szovjet korszak hivatalos számán alapul, de a modern demográfiai kutatások szerint a tényleges veszteség valamivel alacsonyabb is lehet; a vitát nehezíti, hogy a szovjet adatok a kitelepítéseket, a halvaszületéseket és a migrációt eltérően kezelték.
3. **A partizánok létszáma és összetétele:** a szovjet hivatalos adatok és a német hírszerzési becslések között nagyságrendi eltérések vannak. Az etnikai összetétel kérdése is vitatott: a szovjet narratíva a partizánmozgalmat össznépinek mutatta, de a terepen a szervezett egységek sokáig főként orosz és fehérorosz férfiakból álltak, a zsidók és a nők aránya a kutatások szerint alacsonyabb volt, mint a háború utáni emlékezet sugallta.
4. **A kollaboráció mértéke:** a megszállókkal együttműködők száma és motivációja nehezen számszerűsíthető. A szovjet források minden együttműködést „árulásként” kezeltek, míg a háború utáni emigráns visszaemlékezések az ellenkező irányba torzítottak.

Ezek a bizonytalanságok nem relativizálják a történteket, de arra figyelmeztetnek, hogy a pontos számok helyett a nagyságrendek és a folyamatok megértése a történész feladata.

### 28.3.3 Rövid összefoglaló

- Fehéroroszország területét 1941 nyarán a náci Németország szállta meg; a megszállás közigazgatásilag tagolt volt, és a gazdasági kizsákmányolás, valamint a faji ideológia határozta meg.
- A zsidó lakosságot gettókba kényszerítették, majd a többséget helyben kivégezték; a mai Fehéroroszország területén a Holocaust áldozatainak száma 230 000–350 000 közé tehető.
- A minszki gettó és a Malyj Trosztyanec melletti tömegsírok a fehérorosz Holocaust központi helyszínei.
- A szovjet partizánmozgalom a helyi lakosságra támaszkodva támadta a német utánpótlást, de a német megtorló akciók több száz falut pusztítottak el.
- A civil áldozatok teljes száma a becslések szerint 1,4–1,7 millió volt, ami a háború előtti lakosság közel negyedét jelenti.
- A kollaboráció összetett jelenség volt: a kényszerű együttműködéstől az aktív szolgálatig terjedt, és a mai napig vitatott emlékezetpolitikai téma.
- A Bagration-hadművelet 1944-ben felszámolta a német megszállást, de a szovjet visszatérés újabb elnyomást és a háborús emlékezet politikai kisajátítását hozta.

- A háborús károk és áldozatszámok körüli bizonytalanságok a források politikai természetéből és a háború utáni szovjet statisztikai gyakorlatból fakadnak.

### 28.3.4 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a Reichskommissariat Ostland és a katonai közigazgatás alatt álló területek szerepét a fehéroroszországi megszállási politikában! Milyen különbségek figyelhetők meg a megszállás helyi gyakorlatában?
2. Milyen okok magyarázzák, hogy a fehéroroszországi Holocaust áldozatainak száma csak becslésként adható meg? Mely forrástípusok hiányosságai okozzák a bizonytalanságot?
3. Elemezze a partizánmozgalom kettős megítélését a szovjet hivatalos emlékezetben és a kritikai történetírásban! Milyen társadalmi következményei voltak a partizánharcnak a helyi lakosságra nézve?
4. Milyen szerepet játszott a kollaboráció a német megszállás rendszerében, és miért nehéz ezt a jelenséget egyértelműen értékelni a mai fehérorosz emlékezetpolitikában?
5. Ismertesse a Bagration-hadművelet jelentőségét a fehérorosz területek felszabadításában és a háború utáni szovjet emlékezetpolitika kialakulásában! Hogyan kapcsolódik ez a A szovjet Fehéroroszország alfejezetben tárgyalt folyamatokhoz?

## 28.4 A szovjet Fehéroroszország a háború után

### 28.4.1 A szovjet Fehéroroszország a háború után (1945–1991)

A második világháború befejeződése után a Belorusz Szovjet Szocialista Köztársaság (BSSR) területén a pusztítás mértéke példa nélküli volt a régióban. A náci megszállás, a partizánháború és a frontvonalak többszöri áthaladása következtében a köztársaság városainak és falvainak jelentős része elpusztult, a népesség pedig a háború előttihez képest drámaian csökkent. A szovjet hatalom újjáépítése ezért nem csupán politikai és katonai feladat volt, hanem egy alapjaiban megrázott társadalom újraszervezését is jelentette. Az 1945 utáni évtizedek a fokozatos iparosítás, a szovjet intézményrendszer megszilárdítása és a belorusz szovjet identitás kialakításának jegyében teltek. A korszakot a Szovjetunió egészére jellemző tendenciák – a sztálini represszió, a hruscsovi enyhülés, a brezsnyevi stagnálás és a gorbacsovi peresztrojka – határozták meg, amelyek egyúttal a helyi társadalom sajátos válaszait is előhívták. A fehéroroszországi folyamatok megértéséhez elengedhetetlen annak figyelembevétele, hogy a köztársaság a Szovjetunió egyik legsúlyosabban sújtott, ugyanakkor politikailag és gazdaságilag is mélyen integrált tagköztársasága volt.

#### 28.4.1.1 A háború utáni újjáépítés és a szovjet hatalom megszilárdítása

A Vörös Hadsereg 1944 nyarán foglalta vissza Minszket, és az év végére a köztársaság egész területe szovjet ellenőrzés alá került. A háború közvetlen következményeinek felmérése a korabeli szovjet statisztika szerint a városi épületállomány mintegy 80 százalékának elpusztulását mutatta Minszkben, míg a köztársaság egészére vonatkozóan a becslések a lakásállomány és az ipari kapacitások több mint felének megsemmisüléséről szóltak. Ezek az adatok szovjet forrásból származnak, és a korszak propagandacélú túlzása miatt fenntartással kezelendők; a pusztítás mértéke azonban összehasonlító kutatások szerint is rendkívüli volt.

A háború utáni első években a szovjet vezetés számára a fő kérdés a politikai ellenőrzés helyreállítása volt. A náci megszállás idején működő kollaboráns szervezetek, a helyi önkormányzatok és a fegyveres alakulatok tagjainak felkutatása, illetve a szovjetellenesnek minősített csoportok

felszámolása a Belorusz Kommunista Párt és a belügyi szervek elsődleges feladatát képezte. Az 1944 és 1952 közötti időszakban a szovjet hatóságok tömeges letartóztatásokat, deportálásokat és kivégzéseket hajtottak végre. A dokumentált áldozatszám pontosan nem ismert; a kutatók becslései a közvetlenül kivégzettek és a deportáltak tekintetében is jelentős szórást mutatnak, a levéltári források hozzáférhetőségének korlátai miatt. Az bizonyos, hogy a represszió a háború előtti szovjet társadalom széles rétegeit – a volt kulákoktól a nemzeti értelmiségig – érintette.

A megszállás alatti magatartás megítélése a mai napig vitatott emlékezetpolitikai kérdés Fehéroroszországban. A szovjet korszak hivatalos elbeszélése a partizánmozgalmat a nemzeti ellenállás szimbólumává emelte, és a kollaborációt szinte kizárólag büntetőjogi kategóriaként kezelte. Ezzel szemben a függetlenség utáni történetírás egy része árnyaltabb képet rajzol, rámutatva, hogy a helyi lakosság túlélési stratégiái, a német megszállók politikája és a szovjet partizánok erőszakossága közötti választás gyakran kényszerhelyzet volt. Ez az értelmezési vita közvetlenül kapcsolódik a második világháború és a Holocaust alfejezetben tárgyalt megszállási időszakhoz, és a jelenkori belorusz emlékezetpolitika egyik meghatározó eleme.

#### 28.4.1.2 Az iparosítás és a társadalmi átalakulás

A háború utáni újjáépítés szorosan összefonódott a szovjet iparosítás újabb hullámával. A BSSR a Szovjetunió nyugati határvidékeként kiemelt katonai és stratégiai jelentőséggel bírt, ami az ipari beruházások irányát is meghatározta. Az 1950-es és 1960-as években a gépgyártás, a vegyipar és az elektronikai ipar vált a fehérorosz gazdaság húzóágazatává. Minszk, Breszt, Hrodna és Vicebszk mellett új iparvárosok – például Navapolack és Szalihorszk – jöttek létre. A mezőgazdaság kollektivizálása, amely a nyugati területeken a háború előtt csak részlegesen valósult meg, a háború után teljes lendülettel folytatódott. A magántulajdon felszámolása és a kolhozok, illetve szovhozok megszervezése a paraszti társadalom gyors és erőszakos átalakítását eredményezte.

Az iparosítás következtében a városi népesség aránya folyamatosan növekedett. A háború előtti Belorusszia túlnyomórészt falusi társadalmához képest az 1970-es évekre a városlakók aránya meghaladta a vidékiekét. Ez a demográfiai átrendeződés a hagyományos közösségi formák felbomlásával és a szovjet típusú városi kultúra elterjedésével járt. A falvakból a városokba irányuló migráció azonban nem szüntette meg a vidéki térségek relatív elmaradottságát; a mezőgazdasági termelékenység a szovjet időszakban végig alacsony maradt, és a vidék a szovjet modernizáció perifériájává vált.

A nyelvi és nemzetiségi viszonyok átalakulása szintén az iparosítás és a szovjet nemzetiségpolitika következménye volt. A háború előtti Belorusz SZSZK területén a belorusz nyelv volt az oktatás és a helyi adminisztráció egyik meghatározó nyelve. A háború utáni évtizedekben azonban az orosz nyelv fokozatosan átvette a vezető szerepet a tudományban, a felsőoktatásban és a városi kommunikációban. Ez a folyamat nem kizárólag a moszkvai irányítású iparosítás következménye volt, hanem a szovjet nemzetiségpolitika azon sajátossága is, amely a „szocialista nemzetek” közeledését és az orosz nyelv közvetítő szerepét hangsúlyozta. A belorusz nyelv visszaszorulása a városi térben a függetlenség utáni időszak egyik legfontosabb kulturális konfliktusává vált.

#### 28.4.1.3 A csernobili katasztrófa és következményei

1986. április 26-án a csernobili atomerőműben bekövetkezett robbanás a Szovjetunió és a világ legsúlyosabb nukleáris balesetét okozta. A reaktor a mai Ukrajna területén, a fehérorosz határtól mintegy 15 kilométerre délre helyezkedett el. A robbanás során kibocsátott radioaktív felhő a széljárás függvényében jelentős mennyiségű szennyező anyagot juttatott a BSSR területére. A szennyeződés elsősorban a köztársaság délkeleti részét – a Homeli

és a Mahiljovi területet – érintette, de a radioaktív kihullás a későbbi mérések szerint a köztársaság területének mintegy 23 százalékát érintette valamilyen mértékben. A pontos szennyezettségi adatok a mai napig vita tárgyát képezik, mivel a szovjet hatóságok az első napokban és hetekben nem hozták nyilvánosságra a mérési eredményeket.

A katasztrófa közvetlen következménye a mintegy 24 ezer lakosú Pripjaty város evakuálása volt, amely a reaktor közvetlen közelében feküdt, és az erőmű dolgozóinak lakóhelyéül szolgált. A szovjet hatóságok azonban csak napokkal később, a nemzetközi nyomás hatására kezdték meg a szennyezett területek szélesebb körű kiürítését. A BSSR területén a későbbi években több tízezer embert telepítettek ki, és a szennyezett zónákban több száz települést számoltak fel. A kitelepítettek számáról és az érintett területek nagyságáról eltérő adatok állnak rendelkezésre; a szovjet és a független kutatások becslései között jelentős eltérés mutatkozik. A dokumentáltan kitelepített lakosság száma a BSSR területén 100 ezer fő körülire tehető, míg a szennyezett területeken élők összlétszáma ennél jóval magasabb, de a becslések a mérési módszertantól függően eltérnek.

A csernobili katasztrófa a szovjet rendszer legitimitásának egyik legnagyobb kihívásává vált. A kezdeti hírzárlat, a késlekedő evakuálás és a veszélyeztetett lakosság tájékoztatásának elmaradása a szovjet állam iránti bizalom megrendülését eredményezte. A BSSR-ben a katasztrófa hatásai különösen súlyosak voltak, mivel a szennyezett területek nagy része mezőgazdasági művelés alatt állt, és a helyi lakosság túlnyomórészt vidéki, alacsony jövedelmű csoportokból állt. A sugárzás élettani hatásainak értékelése a mai napig tudományos vita tárgya; a nemzetközi szervezetek és a független kutatók becslései a megbetegedések és halálozások számát illetően jelentősen eltérnek a hivatalos posztszovjet adatoktól.

A katasztrófa a belorusz társadalomban a szovjet rendszerrel szembeni kritikai attitűd megerősödését és a környezeti tudatosság növekedését eredményezte. A csernobili tapasztalat közvetlenül összekapcsolódott az 1980-as évek végén kibontakozó politikai mozgalmakkal, és hozzájárult a függetlenségi törekvések megerősödéséhez. A katasztrófa emlékezete a független Fehéroroszországban a politikai identitás egyik alapelemévé vált, és a Lukasenka-rezsim számára is fontos legitimációs forrást jelent.

#### 28.4.1.4 A peresztrojka és a politikai nyilvánosság kialakulása

Mihail Gorbacsov 1985-ös hatalomra kerülése után a Szovjetunió egészében megindult a politikai és gazdasági reformok időszaka. A peresztrojka (átépítés) és a glasznoszty (nyilvánosság) politikája a BSSR-ben is új lehetőségeket nyitott a közéleti viták és a nemzeti önszerveződés előtt. A korábban szigorúan ellenőrzött sajtó és a kulturális intézmények fokozatosan a kritikai gondolkodás tereivé váltak. A belorusz értelmiség egy része a nemzeti nyelv és kultúra védelmét, valamint a sztálini represszió áldozatainak rehabilitálását követelte.

A BSSR politikai vezetése, élén a konzervatív Mengyelejevvel, kezdetben vonakodva fogadta a moszkvai reformok egyes elemeit. A helyi pártszervezet jelentős része a szovjet rendszer alapjainak megőrzését tartotta elsődlegesnek, és a nemzeti mozgalom térnyerését a köztársaság stabilitására nézve fenyegetőnek ítélte. Ez a feszültség jellemezte az 1980-as évek végét, amikor a fehéroroszországi reformerők és a konzervatív párthatalom közötti konfliktusok nyíltabbá váltak.

A legjelentősebb szerveződés az 1989-ben alapított Belorusz Népi Front (BNF) volt. A BNF nemzeti demokratikus programja a belorusz nyelv hivatalos státuszának megerősítését, a gazdasági és politikai függetlenség fokozatos megteremtését és a szovjet múlt kritikus újraértékelését tűzte ki célul. A BNF kezdeményezte a minszki Kurapati erdőben talált tömegsírok vizsgálatát, ahol az 1930-as évek sztálini kivégzéseinek áldozatai nyugszanak. Ez a lépés a szovjet represszió

nyilvános feltárásának és a társadalmi emlékezet átalakításának szimbolikus pillanatává vált. A Kurapati körüli vita a mai napig élesen megosztja a fehérorosz társadalmat, és a szovjet múlt értékelésének egyik kulcskérdése.

A peresztrojka időszakában a BSSR Legfelsőbb Tanácsa is fokozatosan a reformok színterévé vált. A párton kívüli jelöltek és a nemzeti demokratikus erők 1990-ben már jelentős számban jutottak be a törvényhozásba. Ugyanebben az évben a Legfelsőbb Tanács elfogadta a Belorusz SZSZK szuverenitási nyilatkozatát, amely a köztársaság törvényeinek elsőbbségét deklarálta a szovjet szövetségi jogszabályokkal szemben. Ez a dokumentum nem jelentette azonnal a függetlenséget, de jogi alapot teremtett a későbbi lépésekhez. Az 1991. márciusi szovjet uniós népszavazáson a BSSR lakosságának többsége az új, megreformált unió fenntartása mellett szavazott, ami a helyi társadalom bizonytalanságát és a változástól való félelmét tükrözte. Ez az eredmény éles ellentétben állt a balti államokban tapasztalt határozott függetlenségi akarattal, és előrevetítette a fehérorosz politika későbbi, óvatos irányultságát.

#### 28.4.1.5 A függetlenség felé vezető út és a szovjet rendszer összeomlása

Az 1991-es év döntő fordulatot hozott. A moszkvai augusztusi puccskísérlet, amely a konzervatív erők hatalomátvételi próbálkozása volt, a Szovjetunió központi hatalmának gyors szétesésséhez vezetett. A BSSR vezetése a puccs idején kezdetben passzív maradt, a helyi társadalom reakciója pedig mérsékelt volt a balti államokhoz vagy Ukrajnához képest. A puccs kudarca azonban itt is felgyorsította az eseményeket. 1991. augusztus 25-én a Legfelsőbb Tanács elfogadta a Belorusz Köztársaság függetlenségi nyilatkozatát, amely a korábbi szuverenitási nyilatkozatot teljes körű függetlenséggé alakította. Decemberben a belavezsi megállapodás, amelyet a fehérorosz, az orosz és az ukrán vezetők írtak alá, formálisan is deklarálta a Szovjetunió megszűnését, és létrehozta a Független Államok Közösségét.

A függetlenség kikiáltása nem egy széles körű nemzeti mozgalom győzelmének eredménye volt, hanem a szovjet központi hatalom összeomlásának logikus következménye. A BSSR politikai elitje, amely korábban a szovjet rendszer fenntartásában volt érdekelt, a megváltozott körülmények között a függetlenség kinyilvánítását választotta, hogy megőrizze pozícióit. Ebből következik, hogy a független Fehéroroszország első vezető rétege túlnyomórészt a korábbi szovjet nómenklatúrából került ki. Ez a folytonosság alapvetően meghatározta az 1990-es évek fehérorosz politikai fejlődését, és közvetlenül előkészítette a Lukasenka-rezsim kialakulását, amelyet a Fehéroroszország 1991-től napjainkig fejezet tárgyal.

### 28.4.2 Források és bizonytalanságok

A szovjet korszakra vonatkozó ismereteink forrásbázisa egyszerre gazdag és problematikus. A szovjet állami iratok, párthatározatok és statisztikák tömegesen állnak rendelkezésre, de az adatok megbízhatósága változó: a gazdasági és demográfiai mutatók esetében gyakori a felfelé kerekítés, a represszióra vonatkozó iratok pedig hosszú ideig titkosak voltak. A levéltárak megnyitása a függetlenség után részlegesen megtörtént, de a Belorusz Állami Levéltár anyagaihoz való hozzáférés a mai napig korlátozott, a politikai érzékenység miatt. A csernobili katasztrófa értékelése szintén bizonytalan: a hivatalos posztszovjet adatok és a független kutatások között jelentős eltérések mutatkoznak a szennyezett területek nagyságát, az érintett lakosság számát és az egészségügyi következményeket illetően. A háború utáni represszió áldozatainak pontos száma nem ismert; a becslések a levéltári források hiányos feltárása miatt széles skálán mozognak.

A nemzeti ellenállás és a kollaboráció megítélése a mai napig éles emlékezetpolitikai vita tárgya. A szovjet korszak hivatalos elbeszélése a partizánok hősiességét hangsúlyozta, míg a független kutatás egy része a megszállás alatti túlélési stratégiák sokszínűségére és a szovjet partizánok

erőszakosságára is rámutat. Ez a vita közvetlenül érinti a második világháborús emlékezet jelenkori politikai használatát, és a Lukasenka-rezsim legitimációs narratívájának alapját képezi. A csernobili katasztrófa áldozatainak és károsultjainak száma szintén vitatott: a nemzetközi szervezetek, például az Egészségügyi Világszervezet (WHO) becslései konzervatívabbak, míg a civil szervezetek és egyes független kutatók lényegesen magasabb számokat közölnek. A forráskezelés során minden esetben jelezni kell, hogy milyen típusú adatról van szó, és milyen intézményi kontextusban keletkezett.

### 28.4.3 Rövid összefoglaló

- A háború utáni BSSR újjáépítése a szovjet hatalom gyors megszilárdításával és tömeges represszióval járt, amelynek dokumentált áldozatszáma a mai napig bizonytalan.
- Az 1950–1970-es évek iparosítása a gazdasági szerkezet gyökeres átalakulását és a városi népesség növekedését eredményezte, miközben a belorusz nyelv és kultúra fokozatosan háttérbe szorult.
- Az 1986-os csernobili katasztrófa a köztársaság területének jelentős részét érintette; a szennyezettség mértéke és az egészségügyi következmények a mai napig vitatottak.
- A katasztrófa hozzájárult a szovjet rendszerrel szembeni bizalom megrendüléséhez és a környezeti, illetve nemzeti kritikai mozgalmak megerősödéséhez.
- A peresztrojka időszakában a Belorusz Népi Front és a Kurapati-ügy a szovjet represszió nyilvános feltárását és a nemzeti önszerveződést erősítette.
- Az 1991-es függetlenség nem egy széles társadalmi mozgalom győzelme, hanem a szovjet központi hatalom összeomlásának következménye volt; a hatalomátmenet a korábbi szovjet elit folytonosságával valósult meg.

### 28.4.4 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a háború utáni újjáépítés és a csernobili katasztrófa hatását a belorusz társadalom szerkezetére és a szovjet rendszer legitimitására!
2. Milyen forrástípusok alapján tudjuk megítélni a szovjet korszak represszióinak mértékét, és milyen bizonytalanságokkal kell számolnunk az áldozatszámok értelmezésekor?
3. Érveljen amellett vagy ellene, hogy a fehérorosz függetlenség 1991-ben a nemzeti mozgalom eredménye volt! Milyen tényezők támasztják alá az ezzel ellentétes álláspontot?
4. Miért tekinthető a csernobili katasztrófa a szovjet rendszer egyik legfontosabb legitimációs válságának a BSSR szempontjából? Hozzon összefüggést a katasztrófa kezelése és a későbbi politikai változások között!
5. Milyen folytonosságok figyelhetők meg a szovjet kori politikai elit és a független Fehéroroszország vezető rétege között, és ez hogyan befolyásolta az 1990-es évek politikai fejlődését?

# 29 Fehéroroszország 1991-től napjainkig

## 29.1 Lukasenka rendszere

Aljakszandr Lukasenka 1994-es hatalomra kerülése a posztszovjet Fehéroroszország fordulópontja volt. A függetlenség első éveit (1991–1994) a szovjet intézményi örökség és a lassú, bizonytalan reformpolitika jellemezte. Az 1994. évi közvetlen elnökválasztás után Lukasenka egy olyan autoriter rezsim kiépítésébe kezdett, amely a régió más posztszovjet államaitól eltérően nyíltan szakított a pluralista demokrácia és a piacgazdaság irányába tett kísérletekkel. Ez az alfejezet az 1994 és 2020 közötti időszakot tárgyalja, összekapcsolva a szovjet Fehéroroszország a háború után című alfejezetben leírt társadalmi-gazdasági örökséget a prezidenciális rendszer konszolidációjával, az állami irányítású gazdaság fennmaradásával és az Oroszországhoz fűződő függőségi viszony alakulásával. A korszak kérdése nem csupán az, hogyan épült ki az autoriter uralom, hanem az is, milyen társadalmi bázison nyugodott, milyen gazdasági erőforrások biztosították a fennmaradását, és miként manőverezett az ország a keleti függés és a nyugati elszigeteltség közötti szűk mozgástérben.

### 29.1.1 A posztszovjet átmenet és az 1994-es elnökválasztás

A Szovjetunió felbomlása után Fehéroroszország 1991. augusztus 25-én kiáltotta ki függetlenségét, és rövid ideig parlamentáris köztársaságként működött. Az első évek vezetői – Staniszlau Suskevics, majd Vjacseszlav Kebics miniszterelnök – a szovjet intézményrendszer fokozatos átalakítására törekedtek, de a gazdasági reformok lassúak voltak: a nagy állami vállalatok zöme állami tulajdonban maradt, a privatizáció elhanyagolható mértékű volt, és a mezőgazdaságot továbbra is a kolhoz- és szovhozrendszer uralta. A politikai elit nagy része a szovjet nómenklatúrából került ki, és nem volt érdekelt a radikális változásban. Ennek következtében Fehéroroszország a posztszovjet térség egyik legkevésbé reformorientált államává vált, miközben a lakosság egy része a szovjet időkhöz való visszatérést, a stabilitást és a szociális biztonságot igényelte.

Az 1994. évi alkotmány bevezette az elnöki tisztséget, és a júniusi–júliusi választáson Aljakszandr Lukasenka, a Legfelsőbb Tanács korrupcióellenes bizottságának elnöke indult. Lukasenka populista kampányt folytatott: a korrupció, a bűnözés és a szegénység ellen, a szovjet jelképek visszaállítását, az orosz nyelv második államnyelvvé tételét és az Oroszországgal való szoros gazdasági integrációt ígérte. A hivatalos eredmények szerint az első fordulóban a szavazatok 45,3%-át, a második fordulóban pedig 80,3%-át szerezte meg. A független választási megfigyelők már ekkor jelentős szabálytalanságokat rögzítettek, és a pontos eredményt vitatták; ennek ellenére Lukasenka megválasztását nemzetközileg is elismerték, bár a választás tisztaságával kapcsolatban már a kezdetektől kétségek merültek fel.

### 29.1.2 A prezidenciális rendszer kiépítése

Lukasenka elnökségének első évtizede a hatalmi ágak közötti egyensúly szisztematikus felszámolásáról szólt. Az 1995. májusi népszavazáson a választók négy kérdésben dönthettek: az orosz nyelv államnyelvi státuszáról, a szovjet mintájú zászló és címer visszaállításáról, az elnök parlament

feloszlatási jogáról, valamint az Oroszországgal való gazdasági integrációról. A hivatalos adatok szerint mind a négy kérdést több mint 75%-os többséggel fogadták el, de a szabályosságot független megfigyelők és az EBESZ is kétségbe vonta. A népszavazás eredményeként az elnök jogköre jelentősen bővült, és a szovjet szimbolika visszaállítása egyúttal a hivatalos emlékezetpolitika irányváltását is jelezte.

Az 1996. novemberi népszavazás volt a rendszer kiépítésének kulcsmomentuma. A Lukasenka által javasolt új alkotmánytervezet a hivatalos eredmények szerint a voksolók 84,1%-ának támogatását kapta, és erősen prezidenciális berendezkedést vezetett be: az elnök nevezte ki a kormányt, rendeletekkel kormányozhatott, feloszlathatta a parlamentet, és kinevezte a bírákat. A Legfelsőbb Tanácsot feloszlatták, helyette kétkamarás Nemzetgyűlés (Képviselőház és Köztársasági Tanács) jött létre, amelynek törvényhozói jogköre korlátozott maradt. A nyugati államok és az EBESZ az eljárást nem ismerték el alkotmányosnak, mivel a népszavazás körülményei nem feleltek meg a demokratikus normáknak. Ennek ellenére az 1996-os alkotmány lett a rezsim jogi alapja.

A prezidenciális rendszer további megszilárdítását szolgálta a 2004. évi népszavazás, amely eltörölte a két elnöki terminusra vonatkozó korlátozást, lehetővé téve Lukasenka számára, hogy korlátlan számú alkalommal újraválasztható legyen. A hivatalos adatok szerint a választók 77,3%-a támogatta a módosítást, de a szabályosságot ismét vitatták. Ezzel párhuzamosan a parlament, az Alkotmánybíróság és az alsóbb bíróságok fokozatosan a végrehajtó hatalom alárendeltjeivé váltak. Az ellenzéki pártok működését adminisztratív eszközökkel akadályozták: a regisztrációt megtagadták vagy visszavonták, a gyűléseket betiltották, a pártvezetőket rendszeresen zaklatták. A média túlnyomó többsége állami irányítás alá került; a független sajtóorgánumok (például a *Nasha Niva* hetilap, a *Belapan* hírügynökség vagy a *Szvoboda* rádió) folyamatos nyomás alatt működtek, és gyakran bezárásra vagy öncenzúrára kényszerültek.

### 29.1.3 A gazdaság: állami irányítás és orosz függés

Lukasenka gazdaságpolitikája a szovjet típusú állami irányítás konzerválására épült. A nagy ipari vállalatok – mint a Minszki Traktorgyár (MTZ), a Minszki Autógyár (MAZ) vagy a BelAZ – állami tulajdonban maradtak, és a termelés jelentős része a belföldi kereslet és az orosz export kiszolgálására irányult. A mezőgazdaságot továbbra is a kolhoz- és szovhozrendszer uralta, a föld magántulajdonba adását korlátozták, és a gazdálkodók állami támogatásoktól függtek. A magánszektor szerepe a szolgáltatásokban és a kiskereskedelemben fokozatosan növekedett, de a gazdaság egészét az állami tulajdon dominanciája jellemezte. A Világbank becslései szerint a 2000-es években az állami szektor a GDP mintegy 60–70%-át termelte meg, ami lényegesen magasabb volt, mint a régió más országaiban.

Az 1990-es években a gazdaság súlyos visszaesést szenvedett: a GDP csökkent, a hiperinfláció éves szinten négy számjegyű volt, és a fehérorosz rubel folyamatosan leértékelődött. A kormány a foglalkoztatás és a szociális juttatások fenntartása érdekében pénznyomtatáshoz folyamodott, ami tovább rontotta a makrogazdasági egyensúlyt. A helyzetet súlyosbította, hogy a gazdasági szerkezetváltás elmaradt, és az ország exportja továbbra is az alacsony hozzáadott értékű termékekre, elsősorban az orosz piacra támaszkodott.

A 2000-es évek elejétől a gazdaság látványos növekedésnek indult, ám ez a növekedés nagyrészt az Oroszországból érkező olcsó energiaimporton alapult. Oroszország kedvezményes áron szállított kőolajat és földgázt Fehéroroszországnak, amelyet a helyi finomítók (például a navapolacki és a mozyri) feldolgoztak, majd az így keletkezett kőolajtermékeket a világpiaci árnál drágábban értékesítették, elsősorban nyugati piacokon. Ez a gyakorlat valójában rejtett orosz támogatást jelentett; független elemzők becslései szerint ennek értéke egyes években a fehérorosz GDP 10–20%-át is elérhette, de a pontos összeg vitatott, mivel az árképzési mechanizmusok átláthatatlanok

voltak, és a két ország közötti megállapodások bizalmasak maradtak. A gazdasági növekedés tehát nem a belső hatékonyság javulásából, hanem a külső erőforrás-transzferből fakadt.

A rendszer 2007-től kezdődően ismétlődő energiavitákkal szembesült. Oroszország fokozatosan megemelte a gáz és az olaj árát, és csökkentette a kedvezményeket, ami a fehérorosz gazdaság számára sokkhatást jelentett. 2007-ben és 2010-ben ún. „gáz- és olajháborúk" robbantak ki: Oroszország átmenetileg felfüggesztette a szállításokat, Fehéroroszország pedig tranzitdíjakat emelt vagy vámokat vetett ki. A viták mögött az orosz fél azon törekvése állt, hogy a támogatásokért cserébe politikai és gazdasági engedményeket – így az állami vállalatok privatizációját vagy a közös valutára való áttérést – kényszerítsen ki, amit Lukasenka elutasított.

A 2011-es valutaválság súlyosan megrendítette a gazdaságot: a fehérorosz rubel árfolyama zuhant, a hivatalos inflációs adat meghaladta az 50%-ot (független becslések szerint ennél magasabb is lehetett), és a lakosság reáljövedelmei jelentősen csökkentek. A 2014–2016-os oroszországi recesszió és a rubel gyengülése tovább sújtotta az országot, mivel exportja továbbra is erősen Oroszországra irányult. A kormány kénytelen volt devizatartalékait felélni, és az IMF-től, valamint az Eurázsiai Fejlesztési Banktól kölcsönöket felvenni. A válság rávilágított a gazdasági modell sebezhetőségére: a növekedés külső támogatásokon alapult, és a strukturális reformok elmaradása miatt a gazdaság nem volt képes önállóan megállni.

A szociális feszültségek egyik jellegzetes epizódja volt a 2015-ben bevezetett ún. „parazitaadó" (hivatalosan a munkanélküli állampolgárok által fizetendő díj), amelyet azokra vetettek ki, akik nem tudták igazolni, hogy évente legalább 183 napot dolgoztak. Az intézkedés 2017 tavaszán tömeges tüntetéseket váltott ki Minszkben és más városokban. A hatóságok – a szokásos gyakorlattól eltérően – nem léptek fel azonnal erőszakkal, hanem felfüggesztették a díj beszedését, ami azt jelezte, hogy a rezsim érzékeny a gazdasági alapú elégedetlenségre, ha az széles társadalmi rétegeket érint.

A gazdasági adatok megbízhatósága az egész időszakban kérdéses volt. A hivatalos statisztikák gyakran túlbecsülték a növekedést, és a nemzetközi szervezetek (IMF, Világbank) eltérő módszertant alkalmaztak. A munkanélküliségi ráta hivatalosan alacsony maradt (1% körül), de a rejtett munkanélküliség és az alacsony termelékenység széles körben elterjedt volt. A reálbérek a 2010-es években stagnáltak vagy csökkentek, ami a lakosság széles rétegeinek életszínvonalát rontotta.

### 29.1.4 Orosz kapcsolatok: uniós állam, energiaviták és integráció

A Lukasenka-rendszer külpolitikájának meghatározó eleme volt az Oroszországhoz fűződő viszony. Az 1995-ös népszavazás után az integráció kérdése folyamatosan napirenden maradt. 1996-ban Borisz Jelcin orosz elnök és Lukasenka aláírta az Oroszország–Fehéroroszország Uniós Állam megalakításáról szóló szerződést, amelyet később további megállapodások követtek (1997, 1999). A szerződések közös állampolgárságot, közös valutát és közös politikai szerveket irányoztak elő, de a tényleges egyesülés soha nem valósult meg. Az orosz fél számára az integráció elsősorban a fehérorosz szuverenitás felszámolását jelentette volna, ami Lukasenka számára elfogadhatatlan volt, miközben a gazdasági előnyöket továbbra is élvezni kívánta. Ez a feszültség állandósult, és a viszonyt időszakos konfliktusok jellemezték.

A kapcsolatok gazdasági alapját az energiahordozók képezték. A 2000-es években Oroszország többször is megemelte a gáz és az olaj árát, és a fehérorosz feldolgozóipar nyereségességét csökkentette. A 2007-es és 2010-es energiaviták mellett 2009-ben az orosz fél a fehérorosz tejtermékek exportjára vetett ki tilalmat, ami rövid, de intenzív „tejháborút" eredményezett. Ezek a konfliktusok azt mutatták, hogy Oroszország hajlandó gazdasági nyomást gyakorolni politikai engedményekért, Lukasenka pedig igyekezett egyensúlyozni: nyilvánosan bírálta az

orosz árpolitikát, de közben elfogadta a további hitelfelvételeket és a katonai együttműködés elmélyítését.

Fehéroroszország részt vett a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetében (CSTO) és 2015-től az Eurázsiai Gazdasági Unióban (EAEU), amelyben a vámok összehangolása, a munkaerő szabad áramlása és bizonyos szabályozási harmonizáció valósult meg. Ugyanakkor a közös energiapolitika és a valódi gazdasági unió nem jött létre, mert Oroszország nem volt hajlandó a belső árképzést a fehérorosz igényekhez igazítani, Fehéroroszország pedig ellenállt a nemzeti szuverenitás további feladásának. A katonai együttműködés szoros maradt: Oroszország légvédelmi és radarállomásokat tartott fenn Fehéroroszországban (például Baranavicsiben és Vilejkában), és rendszeres közös hadgyakorlatokat tartottak (Zapad). A fehérorosz hadsereg mérete korlátozott volt, és az ország de facto orosz katonai védelemre szorult, ami tovább erősítette a függőséget.

A 2008-as grúziai háború után Lukasenka óvatosan nyitott az Európai Unió felé, és 2009-ben csatlakozott az EU keleti partnerségi programjához. A 2010. decemberi elnökválasztás azonban újabb fordulópontot hozott: a hivatalos eredmények szerint Lukasenka a szavazatok 79,65%-át szerezte meg, de a választás éjszakáján Minszkben tömegtüntetések törtek ki, amelyeket a biztonsági erők brutálisan levertek. Több száz embert letartóztattak, köztük ellenzéki elnökjelölteket is, akiket később bírósági eljárás nélkül ítéltek el. Az EU és az Egyesült Államok szankciókat vezetett be, és a kapcsolatok újra a mélypontra süllyedtek.

A 2014-es ukrajnai válság és a Krím Oroszország általi annexiója idején Lukasenka nem ismerte el a félsziget elcsatolását, és közvetítő szerepet ajánlott fel a konfliktusban. A minszki tárgyalásoknak Fehéroroszország adott otthont, és a 2015. februári Minszk II megállapodás aláírása hozzájárult ahhoz, hogy az EU 2015-ben felfüggesztette a szankciók egy részét, elismerve az ország konstruktív szerepét. Ez az egyensúlyozás jellemezte Lukasenka külpolitikáját: a gazdasági és katonai függés Oroszországtól, de a politikai szuverenitás megőrzésére irányuló törekvés. Az orosz–ukrán háború kitörése után azonban Fehéroroszország még inkább Moszkva szövetségesévé vált, bár a tényleges katonai részvételtől a 2020-as időszak végéig tartózkodott.

### 29.1.5 Társadalom, ellenzék és emberi jogok

A Lukasenka-rendszer társadalmi bázisa a „béke, stabilitás és szociális jólét” ígéretére épült. A lakosság egy része – különösen a vidéki, alacsonyabb jövedelmű rétegek és az idősebb korosztály – értékelte a szovjet típusú szociális ellátórendszert, az alacsony hivatalos munkanélküliséget, az ingyenes oktatást és egészségügyet. A rezsim propagandája a szovjet nosztalgiára és a nyugati értékek elutasítására épített, és a független média hiányában a hivatalos narratíva uralta a közbeszédet. Ugyanakkor a politikai szabadságjogok szisztematikus korlátozása az egész időszakot végigkísérte.

A független média és az ellenzéki politikusok folyamatos zaklatásnak voltak kitéve. A *Nasha Niva*, a *Belapan*, a *Szvoboda* rádió és más orgánumok szerkesztőségeit rendszeresen megbírságolták, újságíróikat letartóztatták, a terjesztést akadályozták. Az internet cenzúrája a 2010-es években fokozódott: a hatóságok blokkolták az ellenzéki weboldalakat, és a tüntetések idején korlátozták a mobilinternet-hozzáférést. A nem kormányzati szervezetek (NGO-k) működését adminisztratív eszközökkel nehezítették, külföldi finanszírozásukat törvényileg korlátozták, vezetőiket gyakran zaklatták.

Az 1999–2000-es évek különösen brutális időszakot jelentettek. Jurij Zaharanka volt belügyminiszter, Viktar Hancsar ellenzéki politikus, Anatolij Kraszouszki üzletember és Dzmitrij Zavadski operatőr eltűnése máig felderítetlen. A nemzetközi emberi jogi szervezetek (Amnesty International, Human Rights Watch) a hatóságok felelősségét valószínűsítik, de a fehérorosz hatóságok a vádakat tagadják, és a független vizsgálatokat akadályozzák. A Viaszna emberi jogi központ –

amelynek vezetőjét, Alesz Bjaljackit többször is bebörtönözték – módszeresen dokumentálta a politikai foglyok számát, amely a 2010-es években több tucat és néhány száz fő között mozgott.

A választások rendszerint súlyos szabálytalanságokkal zajlottak. A jelöltek regisztrációját gyakran megtagadták, a szavazatszámlálást manipulálták, és a hatóságok a korai szavazást (amely az összes voks 30–40%-át is elérhette) ellenőrzés nélkül bonyolították. Az EBESZ megfigyelői az 1990-es évek végétől kezdve egyetlen választást sem ismertek el szabadnak és tisztességesnek. A 2006-os, 2010-es és 2015-ös elnökválasztások után az ellenzék tömegtüntetéseket szervezett, amelyeket a rendőrség és a belügyi csapatok erőszakkal oszlattak fel, résztvevőiket tömegesen letartóztatták.

A civil társadalom szervezetei – független szakszervezetek, diák- és környezetvédelmi mozgalmak, nőjogi csoportok – korlátozott mozgástérrel rendelkeztek. A független szakszervezetek (például a Szabad Szakszervezetek Fehéroroszországi Konföderációja) tagjait megfélemlítették, a sztrájkokat betiltották. A vallási közösségek közül a moszkvai patriarchátushoz tartozó ortodox egyház államközeli pozíciót élvezett, míg a római katolikus egyház (amely a lengyel kisebbséghez is kötődött) és a protestáns közösségek időnként adminisztratív nyomás alá kerültek. A görögkatolikus egyház működését különösen korlátozták, annak ellenére, hogy hívei főleg a nyugati országrészben koncentrálódtak.

A társadalmi elégedetlenség időszakos megmozdulásokban tört felszínre. 2000-ben, 2006-ban, 2010-ben és 2017-ben tízezrek vonultak utcára, de a rezsim mindig erőszakkal válaszolt. A 2017-es „parazitaadó” elleni tüntetések annyiban voltak kivételesek, hogy a hatóságok a szokásosnál mérsékeltebben léptek fel, és végül engedtek a nyomásnak. Ez azt jelezte, hogy a rezsim stabilitása nem csupán a represszión, hanem a gazdasági juttatások fenntartásán is múlik.

### 29.1.6 A 2020-as választás előzményei és a rendszer megszilárdulása

A 2010-es évek végére a rendszer stabilitását több tényező is kikezdte. A gazdaság stagnált, a reálbérek csökkentek, a korrupció széles körben elterjedt, és a fiatalok körében nőtt az elégedetlenség. A politikai elnyomás és a média cenzúrája ellenére az internet és a közösségi média új nyilvánosságot teremtett, amelyben az ellenzéki hangok – különösen a YouTube-csatornák és a Telegram-csatornák – egyre nagyobb befolyásra tettek szert. Ugyanakkor a rezsim továbbra is erős külső támogatást élvezett Oroszországtól, és a biztonsági apparátus hű maradt az elnökhöz.

A 2020. augusztusi elnökválasztás előtt a koronavírus-járvány kezelése tovább rontotta a kormányzat megítélését. Lukasenka bagatellizálta a vírust, nem vezetett be szigorú korlátozásokat, és a járvány csúcspontján is rendezvényeket tartott. A járvány alatti halálozási statisztikák megbízhatóságát független szakértők vitatták. A választási kampány során több ellenzéki jelölt visszalépett, és a fő kihívó szerepét Szvjatlana Cihanouszkaja vette át, miután férjét, Szjarhej Cihanouszkit letartóztatták. A kampány a rendszer elleni széles körű mozgósítást hozott: a gyűléseken százezrek vettek részt, ami a rendszerváltás óta nem tapasztalt elégedetlenséget jelzett.

A hivatalos eredmények szerint Lukasenka a szavazatok 80,1%-át szerezte meg, Cihanouszkaja pedig 10,1%-ot. A független választási megfigyelők és a független exit pollok ezt az eredményt súlyos csalásnak tartották; a közvélemény-kutatások Cihanouszkaja többségét valószínűsítették. A választás éjszakáján és az azt követő napokban országos tüntetések kezdődtek, amelyeket a biztonsági erők brutálisan levertek. A részletes tárgyalás a következő alfejezet A 2020-as tiltakozás és a represszió feladata, itt csupán azt kell rögzíteni, hogy a 2020-as választás a Lukasenka-rendszer legitimitásának súlyos válságát hozta, ugyanakkor az orosz támogatás megerősödésével és a belső ellenállás elfojtásával a rezsim rövid távon fennmaradt.

### 29.1.7 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet forrásbázisa alapvetően három típusra oszlik. Egyrészt a fehérorosz hatóságok által közzétett hivatalos statisztikák, jogszabályok és választási jegyzőkönyvek, amelyek a népszavazásokra, választásokra és gazdasági adatokra vonatkoznak. Másrészt nemzetközi szervezetek – az EBESZ választási megfigyelő missziói, az IMF és a Világbank gazdasági jelentései, az ENSZ emberi jogi mechanizmusai – dokumentumai. Harmadrészt független emberi jogi szervezetek és oknyomozó újságírók beszámolói (Amnesty International, Human Rights Watch, Viaszna, Belarusian Investigative Center). A hivatalos adatok megbízhatósága több ponton vitatott, különösen a választási részvétel és eredmények, valamint a gazdasági növekedés tekintetében. A független becslések gyakran csak interjúkon, szivárogtatott dokumentumokon és szúrópróbaszerű felméréseken alapulnak, ezért pontosságuk korlátozott.

A Lukasenka-rendszer emberi jogi helyzetére vonatkozó állítások nagyrészt nemzetközi NGO-jelentéseken és túlélők, családtagok vallomásain alapulnak. A hatóságok a vádakat rendszerint tagadják, és a független vizsgálatot akadályozzák. Ezért az elnyomás mértékére vonatkozó számok (fogvatartottak, elítéltek száma) becslések, és a pontos adatok nem ismertek. Az 1999–2000-es eltűnésekkel kapcsolatban a nemzetközi közösség többször felszólította a fehérorosz kormányt a felelősök elszámoltatására, de ez mindmáig nem történt meg.

Az orosz kapcsolatok gazdasági vonatkozásai (energiatámogatás, kölcsönök) terén a számok a két ország közötti bizalmas megállapodásokon alapulnak, és a nyilvánosságra hozott adatok gyakran ellentmondásosak. A GDP-arányos támogatás becslése (10–20%) szakértői kalkuláció, nem hivatalos adat. A választási eredményekről szóló állításoknál a hivatalos és a független adatok közötti eltérést minden esetben jelezni kell; a valódi szavazatszámok rekonstruálása a jegyzőkönyvek független ellenőrzésének hiánya miatt lehetetlen. Az alfejezetben közölt konkrét számok (például a hivatalos választási eredmények, inflációs adatok) a hivatalos forrásokból származnak, de azok bizonytalanságát külön jelzem. Ahol pontosabb adatok nem állnak rendelkezésre, ott csak tartományokat és becslési módszereket adok meg.

### 29.1.8 Rövid összefoglaló

1. Aljakszandr Lukasenka 1994-es megválasztása a posztszovjet Fehéroroszországban az autoriter prezidenciális rendszer kezdetét jelentette; a kampányában a szovjet nosztalgiára, a korrupcióellenességre és az orosz integrációra épített.
2. Az 1995., 1996. és 2004. évi népszavazásokkal fokozatosan felszámolták a hatalmi ágak közötti egyensúlyt, és az elnök szinte korlátlan jogköröket szerzett; a nyugati államok ezeket az eljárásokat nem ismerték el legitímnek.
3. A gazdaságpolitika a szovjet típusú állami irányítást és a kolhozrendszert konzerválta; a 2000-es évek növekedése az olcsó orosz energiaimporton alapult, ami rejtett támogatást jelentett, de a 2010-es években a támogatások csökkenése súlyos válságokhoz vezetett.
4. Az Oroszországgal való kapcsolatokat az integrációs retorika és a rendszeres energiaviták kettőssége jellemezte; a tényleges uniós állam sosem valósult meg, de a katonai és gazdasági függés fennmaradt.
5. A társadalmi stabilitás a szociális juttatásokon és a politikai elnyomáson nyugodott: az ellenzéket, a független médiát és a civil szervezeteket szisztematikusan korlátozták, az 1999–2000-es eltűnések pedig a rendszer brutális oldalát mutatták.
6. A 2020-as elnökválasztás és az azt követő tömegtüntetések a rezsim legitimitásának súlyos válságát jelezték, de a hatalom erőszakos eszközökkel és orosz támogatással fennmaradt; a részletek a következő alfejezetben tárgyaljuk.

### 29.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen alkotmányos eszközökkel építette ki Lukasenka a prezidenciális rendszerét 1994 és 2004 között, és miért vitatott ezeknek a népszavazásoknak a legitimitása?
2. Miben állt a fehérorosz gazdaság „orosz függősége”, és hogyan változott ez a viszony a 2000-es években és a 2010-es években?
3. Hasonlítsa össze Fehéroroszország és a régió más posztszovjet államainak (például Ukrajna vagy Moldova) politikai fejlődését a 2000-es években! Mi magyarázza a különbségeket?
4. Milyen bizonyítékok és bizonytalanságok állnak rendelkezésre a Lukasenka-rendszer emberi jogi visszaéléseiről, különösen az 1999–2000-es eltűnésekről?
5. Hogyan befolyásolta a 2014-es ukrajnai válság Fehéroroszország külpolitikai mozgásterét, és miért volt jellemző Lukasenka egyensúlyozása kelet és nyugat között?

## 29.2 A 2020-as tiltakozás és a represszió

A 2020-as fehéroroszországi elnökválasztás és az azt követő tömegtiltakozás a független Fehéroroszország történetének legnagyobb politikai válságát hozta el. Az események szorosan kapcsolódnak az előző alfejezetben tárgyalt Lukasenka rendszere kiépüléséhez és működéséhez: a 2020-as válság nem légüres térben robbant ki, hanem a hosszú évek óta fennálló, személyközpontú, a civil társadalmat elnyomó, az ellenzéket ellehetetlenítő hatalmi struktúra következménye volt. Ugyanakkor a tiltakozás mérete, társadalmi összetétele és a rezsim válaszának brutalitása új szakaszt nyitott a belarusz politikatörténetben. Ez az alfejezet a választási folyamatot, a csalás dokumentálható jeleit, a tömegtiltakozás dinamikáját, a hatósági erőszakot, valamint a mozgalom átalakulását és a rezsim konszolidációját tárgyalja, különös tekintettel a források megbízhatóságára és a vitatott értelmezésekre.

### 29.2.1 A választási kampány és a jelöltállítás

A 2020. augusztus 9-i elnökválasztás előkészületei már hónapokkal korábban feszültségekkel terhesek voltak. Aljakszandr Lukasenka (Aljaksandr Lukašenka) 1994 óta volt hatalmon, és a 2020-as kampány kezdetén egyértelművé tette, hogy újabb ciklusra pályázik. Az alkotmányos korlátok ellenére – amelyeket 2004-ben népszavazáson eltöröltettek – Lukasenka nem számolt valódi kihívóval. A politikai rendszer azonban a 2010-es évek végére fokozatosan elvesztette a gazdasági növekedésből fakadó legitimációját, és a társadalom egy része nyitottabbá vált az alternatívákra.

A kampány során több ellenzéki szereplő is megpróbált jelöltként regisztrálni. A legismertebbek között volt Viktar Babarika (Viktar Babaryka), a Belgazprombank volt vezetője, aki jelentős támogatottságra tett szert, és Szjarhej Cihanouszki (Siarhiej Cichanouski), egy népszerű videoblogger, aki élesen bírálta a rezsimet. Babarikát 2020 júniusában letartóztatták pénzügyi bűncselekmények vádjával; Cihanouszkit szintén letartóztatták, felesége, Szvjatlana Cihanouszkaja (Svjatlana Cichanoŭskaja) pedig végül bejelentette, hogy férje helyett indul a választáson. A regisztrációs eljárás során a Központi Választási Bizottság (az elnöke Ligyija Jarmolina volt) több ellenzéki jelöltet kizárt, köztük Babarikát és Cepkalát is. A folyamatot a független megfigyelők és a nemzetközi szervezetek széles körben a politikai verseny korlátozásaként értelmezték.

Cihanouszkaja kampánya rendkívül gyorsan tömegtámogatottságra tett szert. Nagygyűlései – különösen Minszkben – több tízezer résztvevőt vonzottak, ami a belarusz viszonyok között példátlan volt. A kampány három női vezető – Cihanouszkaja, Veranyika Cepkala (Veranika Cepkala) és Maryja Kalesznyikava (Maryja Kalesnikava) – köré szerveződött, ami a mozgalom

későbbi arculatát is meghatározta. A hivatalos média azonban gyakorlatilag kizárólag Lukasenka kampányeseményeit közvetítette, az ellenzéki jelöltek hozzáférését pedig adminisztratív eszközökkel korlátozták.

### 29.2.2 A szavazás és a hivatalos eredmények

A 2020. augusztus 9-i szavazás napján a független megfigyelők és az ellenzéki aktivisták számos szabálytalanságot dokumentáltak. A leggyakoribb jelentések szerint a szavazókörökben lehetetlen volt ellenőrizni a szavazatok valódiságát, a megfigyelőket kizárták, a jegyzőkönyveket nem megfelelően vezették, és a korai szavazás során – amely hivatalosan több napig tartott – a szavazólapokat nyíltan manipulálták. A választás estéjén a hivatalos exit poll adatok ellentmondásosak voltak: a kormánypárti szociológiai intézet Lukasenka 79,7%-os támogatottságát jelezte, míg a független felmérések szerint Cihanouszkaja akár 60-70%-ot is szerezhetett volna a szabad választáson.

A Központi Választási Bizottság augusztus 10-én közölte a hivatalos végeredményt: Lukasenka a szavazatok 80,1%-át, Cihanouszkaja pedig 10,1%-át kapta, a fennmaradó szavazatok a többi jelöltre vagy érvénytelen lapokra jutottak. A részvételi arányt 84,2%-ban állapították meg. Ezek a számok széles körű kételyeket váltottak ki. Független elemzők és nyugati kormányok szerint a választás nem volt sem szabad, sem tisztességes; az EBESZ megfigyelői missziója – amelyet a belarusz hatóságok korlátozottan engedtek be – szintén súlyos hiányosságokat jelzett. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a hivatalos eredményeket a civil társadalom és a nemzetközi közösség jelentős része nem ismerte el, és hogy a választás éjszakáján, valamint az azt követő napokban tömeges utcai tiltakozások kezdődtek. A csalás pontos mértéke azonban nem rekonstruálható teljes bizonyossággal, mivel a hatóságok a szavazóköri jegyzőkönyvek független ellenőrzését nem tették lehetővé.

### 29.2.3 A tömegtiltakozások első hulláma

A választás eredményének bejelentése után, augusztus 9-én este Minszkben és több nagyvárosban spontán tömegtüntetések robbantak ki. A tüntetők a szavazatok újraszámlálását, a csalás kivizsgálását és Lukasenka távozását követelték. A tiltakozások első napjaiban a megmozdulások mérete példa nélküli volt Fehéroroszországban: augusztus 16-án és 23-án Minszkben a becslések szerint 100 000–200 000 ember vonult az utcára, de egyes megfigyelők ennél magasabb számokat is említettek. A tüntetések békés jellegűek voltak, bár a rendőri erők provokációjára és a tömeg elosztására irányuló taktikák is előfordultak.

A tiltakozók összetétele rendkívül heterogén volt. A résztvevők között megtalálhatók voltak a fiatal városi értelmiségiek, a munkások, a kisvállalkozók, a diákok és a nyugdíjasok is. A mozgalom egyik jellegzetessége a nők kiemelkedő szerepe volt: a fehér ruhás, virágos női tüntetések (gyakran „fehér szalagos” tüntetéseknek nevezték őket) a rezsim erőszakával szembeni békés ellenállás szimbólumaivá váltak. A munkásság részvétele különösen fontos volt, mivel a nagy állami ipari üzemek – például a Minszki Traktorgyár, a Minszki Autógyár és a Grodnói Azot – dolgozói sztrájkokat hirdettek, követelve a választási eredmények felülvizsgálatát. A sztrájkok azonban nem érték el a kormány megdöntéséhez szükséges mértéket, és a hatóságok a munkások megfélemlítésével, elbocsátásokkal és a szakszervezetek nyomás alá helyezésével igyekeztek megtörni a munkabeszüntetéseket.

A tiltakozások földrajzilag is kiterjedtek: Minszken kívül Breszt, Hrodna, Gomel, Mahiljov, Viciebszk és számos kisebb város utcáin is tömegesen jelentek meg emberek. A decentralizált, hálózatos szerveződés – amelyben a Telegram-csatornák, például a Nexta és a Nexta Live kulcsszerepet játszottak – lehetővé tette, hogy a mozgalom a hagyományos szervezeti struktúrák

nélkül is működjön. A digitális platformok egyszerre voltak az információterjesztés és a mobilizáció eszközei; a rezsim ezeket később tömegesen blokkolta, és a tüntetések idején széles körű internetleállások is történtek.

### 29.2.4 A hatósági erőszak és a letartóztatások

A belarusz hatóságok válasza a tiltakozásokra gyors és brutális volt. A rohamrendőrség (OMON) és a belső csapatok már az első éjszaka erőszakkal oszlatták a tömeget, gumibotokkal, vízágyúkkal, könnygázzal és villanógránátokkal. A tüntetők közül sokan súlyos sérüléseket szenvedtek, számos esetben koponya-, borda- és végtagsérüléseket dokumentáltak. Az első hetekben több ezer embert vettek őrizetbe; a hivatalos adatok szerint augusztus 9. és 12. között közel 7 000 letartóztatás történt, de a független források ennél magasabb számokat is valószínűsítenek. A fogva tartás körülményei sok esetben embertelenek voltak: a túlzsúfolt fogdákban, különösen a minszki Okresztina utcai ideiglenes fogdában, a fogvatartottakat verésnek, megalázó bánásmódnak és kínzásnak tették ki. Az ENSZ, az Amnesty International és a Human Rights Watch jelentései számos esetben dokumentálták a kínzás és a rossz bánásmód jeleit, beleértve a elektromos sokkot, a verést, a hidegnek való kitettséget és a szexuális erőszakkal való fenyegetést.

A hatósági fellépés nem korlátozódott a tüntetésekre. A rendőrség és az állambiztonsági szolgálat (a KGB utódszervezete) razziákat tartott a tüntetők lakásain, megfigyelte az ellenzéki aktivistákat, és tömegesen indított büntetőeljárásokat. A vádak között a „tömeges zavargások szervezése”, a „hatalom erőszakos megdöntésére irányuló felhívás” és a „szélsőségesség” szerepelt. A bíróságok gyorsított eljárásban, gyakran tárgyalás nélkül szabtak ki súlyos börtönbüntetéseket. A legismertebb elítéltek közé tartozott Szjarhej Cihanouszki, akit 2021-ben több év börtönre ítéltek, és Maryja Kalesznyikava, akit 2021-ben 11 évre ítéltek. A politikai foglyok száma a 2020-as tiltakozások után folyamatosan emelkedett; a Viaszna (Tavasz) emberi jogi szervezet nyilvántartása szerint 2021 végére több mint 1 000 politikai fogoly volt az országban, de a pontos szám vitatott, mivel a hatóságok sok esetben nem ismerik el a politikai motivációt.

A rezsim a médiát is elhallgattatta. A független újságírókat letartóztatták, szerkesztőségeket zártak be, és a hírportálokat blokkolták. Több száz újságíró hagyta el az országot, és a külföldről tudósító szerkesztőségek – például a Belsat, a Radio Svaboda és a Tut.by – munkatársai folyamatos zaklatásnak voltak kitéve. A rezsim törvényt fogadott el a „szélsőséges szervezetek” ellen, amelynek alapján a független civil szervezeteket, a szabad szakszervezeteket és az ellenzéki pártokat betiltották vagy ellehetetlenítették.

### 29.2.5 A mozgalom átalakulása: nők, munkások, diaszpóra

A tiltakozások első, spontán hulláma után a mozgalom fokozatosan átalakult. A kezdeti utcai tüntetések ereje 2020 őszére csökkent, de nem szűnt meg. A rendőri erőszak és a letartóztatások hatására a tiltakozók taktikát váltottak: a nagygyűlések helyett kisebb, villanásszerű akciókat, lakótelepi flashmobokat, fényfestéseket és szimbolikus megmozdulásokat szerveztek. A fehér-piros lobogó – a hivatalos állami zászlóval szemben a demokratikus ellenzék jelképe – mindenütt megjelent, ami a rezsim számára kulturális kihívást jelentett.

A nők szerepe tovább erősödött. Cihanouszkaja – miután augusztus elején Litvániába kényszerült távozni – a külföldről szervezte az ellenállást, és 2020 augusztusában létrehozta a Koordinációs Tanácsot (Kaardynacyjny saviet), amelynek célja a hatalom békés átadásának előkészítése és a civil társadalom képviselete volt. A tanács tagjai között szerepeltek ellenzéki politikusok, értelmiségiek, munkásképviselők és a sztrájkoló üzemek delegáltjai. A rezsim a tanács tagjait tömegesen letartóztatta vagy külföldre kényszerítette; magát Cihanouszkaját távollétében 15

év börtönre ítélték 2023-ban (ez az adat a bírósági közlésen alapul, de a tárgyalás távollétében zajlott, így annak jogszerűsége vitatott).

A munkásmozgalom ugyanakkor fokozatosan elhallgatott. A nagy állami vállalatok vezetői lojálisak maradtak a rezsimhez, és a sztrájkolókat elbocsátották, megfélemlítették vagy büntetőeljárással fenyegették. A független szakszervezeteket – például a Belarusz Szabad Szakszervezetek Szövetségét – betiltották, vezetőiket bebörtönözték vagy emigrációba kényszerítették. A munkásság politikai aktivizálódása így nem vált a rezsimet destabilizáló erővé, de a tiltakozások emléke a munkahelyi elégedetlenségben tovább élt.

A diaszpóra és a külföldre menekült ellenzék szerepe felértékelődött. Több tízezer belarusz hagyta el az országot a 2020-as események után; a legtöbben Litvániába, Lengyelországba, Ukrajnába és az EU más országaiba mentek. A litvániai Vilniusban működő ellenzéki központok, a Cihanouszkaja vezette iroda és a Nexta szerkesztősége a rezsim elleni nemzetközi nyomásgyakorlás csomópontjaivá váltak. A diaszpóra ugyanakkor nem volt egységes: a különböző politikai csoportok – a liberálisok, a nacionalista ellenzék, a régi emigráns szervezetek – között éles viták folytak a stratégiáról és a jövőképről.

### 29.2.6 A rezsim konszolidációja és a nemzetközi környezet

A belarusz államapparátus a 2020-as válságot követően fokozatosan konszolidálta hatalmát, de ennek ára a nemzetközi elszigetelődés és az Oroszországtól való függőség növekedése volt. Lukasenka a tiltakozások idején nyíltan Oroszországhoz fordult támogatásért. Vlagyimir Putyin augusztusban telefonon biztosította támogatásáról, és később 1,5 milliárd dolláros hitelt ígért Fehéroroszországnak. Oroszország a választást legitimnek ismerte el, és a tüntetéseket nyugati beavatkozásnak minősítette. A két ország közötti katonai együttműködés szorosabbá vált; 2020 őszén közös hadgyakorlatokat tartottak, és Lukasenka orosz segítséggel hárította el a tömeges rendőri erő alkalmazásának nemzetközi bírálatát.

A nyugati országok – az EU, az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság – elítélték a választási csalást és az erőszakot, és szankciókat vezettek be. Az EU 2020 őszétől fokozatosan bővítette a Lukasenka-közeli személyekre és szervezetekre vonatkozó szankciós listákat, és befagyasztotta a belarusz állami vagyon egy részét. A szankciók azonban nem érték el a rezsim megdöntését, és Oroszország gazdasági támogatása ellensúlyozta a nyugati nyomást. A belarusz gazdaság 2020–2021-ben recesszióba került, de a lakosság egy része – különösen az állami szektorban dolgozók – továbbra is a rezsimtől függött.

A rezsim a belső ellenállás letörése mellett a jogi kereteket is átalakította. 2021 februárjában Lukasenka bejelentette, hogy új alkotmányt készítenek, amelyet 2022 februárjában népszavazásra bocsátottak. Az alkotmánymódosítás – amelyet a hivatalos adatok szerint a résztvevők 65,2%-a támogatott – megerősítette az elnöki hatalmat, bevezette a „Népgyűlés” (Uselitnarodny schod) új intézményét, és lehetővé tette Lukasenka számára, hogy 2025 után is hatalmon maradjon. A népszavazást a független megfigyelők és a nyugati kormányok szintén nem tekintették szabadnak; a szavazás lebonyolítását számos szabálytalanság kísérte, a kampány pedig kizárólag a rezsim álláspontját tükrözte.

A 2022-es orosz invázió Ukrajnában tovább szorosabbra fűzte a Belarusz és Oroszország közötti kapcsolatot. Fehéroroszország területéről orosz csapatok indultak Kijev ellen, és az ország logisztikai, katonai bázist biztosított az orosz hadseregnek. Lukasenka ugyanakkor nyilvánosan többször hangsúlyozta, hogy a belarusz hadsereg nem vesz részt a harcokban. A háború következtében a nyugati szankciók tovább szigorodtak, és Fehéroroszország még inkább az orosz gazdasági és katonai térbe integrálódott. A rezsim a háborúra hivatkozva tovább fokozta a

belső elnyomást, betiltotta a független médiát, és a katonai szolgálatot megtagadókat súlyos börtönbüntetéssel fenyegette.

### 29.2.7 A tiltakozások hosszú távú következményei

A 2020-as tömegtiltakozás és az azt követő represszió hosszú távú következményei ma is érezhetők. A belarusz társadalom egy része tartósan elfordult a rezsimtől, de a nyílt politikai ellenállás lehetőségei beszűkültek. A politikai foglyok száma tovább nőtt: 2023–2024-ben a Viaszna és más emberi jogi szervezetek szerint több mint 1 400 embert tartottak fogva politikai okokból, de a pontos szám az adatgyűjtés nehézségei miatt bizonytalan. A rezsim a „szélsőségesség” vádjával tömegesen bünteti a tüntetéseken való részvételt, a tiltott zászló használatát vagy az ellenzéki tartalmak megosztását a közösségi médiában.

A civil társadalom működése ellehetetlenült: a független szervezeteket bezárták, a szabad médiát betiltották, a szakszervezeteket felszámolták. A kulturális életben a rezsim a hivatalos narratívától eltérő alkotókat elhallgattatja; számos író, művész és tudós emigrált. Az egyetemeken a hallgatókat és oktatókat megfigyelik, a kritikus gondolkodást büntetik. A 2020-as események emlékezetét a rezsim igyekszik eltörölni: a tüntetések évfordulóin a hatóságok fokozott készültségben vannak, a megemlékezéseket betiltják, a „szélsőségesnek” minősített jelképeket – így a fehér-piros zászlót – üldözik.

A társadalmi hatások közé tartozik a tömeges kivándorlás. A becslések szerint 2020 óta több százezer belarusz hagyta el az országot, de a pontos számot a hatóságok nem teszik közzé, és a migráció egy része munkavállalási célú, nem kizárólag politikai motivációjú. Az emigráns közösségek – különösen Litvániában, Lengyelországban, Grúziában és az EU más országaiban – fenntartják az ellenállás hálózatait, de a rezsim megdöntésére irányuló befolyásuk korlátozott. A belarusz társadalom megosztottsága tartós: a városi, fiatalabb, képzettebb rétegek nagyobb arányban ellenzik a rezsimet, míg a vidéki, idősebb, az állami szektortól függő csoportok nagyobb arányban hűek Lukasenkához, bár a független közvélemény-kutatások ezt nehezen tudják mérni a félelem légkörében.

A 2020-as válság tehát nem vezetett rendszerváltáshoz, de mély nyomot hagyott a belarusz társadalomban és a rezsim természetében. A Lukasenka-rendszer a korábbinál is centralizáltabbá, represszívebbé és Oroszországtól függőbbé vált. A tiltakozás azonban megmutatta, hogy a társadalom jelentős része nem hajlandó automatikusan elfogadni a választási csalást és az erőszakot; ez a tapasztalat a jövőbeli politikai változások egyik hivatkozási alapja lehet.

### 29.2.8 Források és bizonytalanságok

A 2020-as fehéroroszországi események dokumentálása részben jól megalapozott, részben azonban súlyos forráskritikai problémákkal terhelt. Az elsődleges források közé tartoznak a hivatalos belarusz közlemények – a Központi Választási Bizottság jegyzőkönyvei, a bírósági ítéletek, a törvényszövegek –, amelyek azonban a rezsim narratíváját tükrözik, és független ellenőrzésük korlátozott. A független megfigyelők jelentései – például a Viaszna, a Belarusz Helsinki Bizottság, a Human Rights Watch és az Amnesty International dokumentációi – kulcsfontosságúak, de a rezsim elnyomása miatt ők sem fértek hozzá minden adathoz. Az újságírói beszámolók, a tüntetők által készített videók és a közösségi média tartalmai értékes bizonyítékok, de hitelességüket esetenként nehéz ellenőrizni, különösen a manipulált vagy félreértelmezett anyagok esetében.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők:

- **A választási csalás mértéke:** A hivatalos eredmények és a független felmérések közötti szakadék óriási, de a szavazatszámlálás független ellenőrzésének hiányában a csalás pontos mechanizmusa és mértéke nem rekonstruálható teljes bizonyossággal. A széles körű csalásról szóló állítás dokumentált tényekre támaszkodik – a megfigyelők kizárása, a jegyzőkönyvek manipulálása –, de a konkrét számok becslések maradnak.
- **A tüntetők létszáma:** A minszki nagygyűlések becsült létszáma 100 000 és 200 000 között mozog, de a pontos számot a független számlálás hiánya miatt nem ismerjük. A rendőri források és a tüntetők oldaláról származó becslések között jelentős eltérések vannak.
- **A fogvatartottak és áldozatok száma:** A letartóztatottak száma több ezerre tehető az első napokban, de a teljes időszakra vonatkozó, megbízható összesítés nem áll rendelkezésre. Az erőszak áldozatainak – sérültek, halottak – száma szintén vitatott; a hivatalos adatok szerint több tüntető meghalt, de a független források ennél magasabb számot valószínűsítenek. A kínzásos esetek dokumentálása megtörtént, de a teljes körű feltárás a rezsim ellenállása miatt lehetetlen.
- **A politikai foglyok száma:** A Viaszna által nyilvántartott politikai foglyok száma folyamatosan változik, és a hatóságok sok esetben nem ismerik el a politikai motivációt, ami a szám meghatározását bizonytalanná teszi.
- **A társadalmi támogatottság:** A rezsim és az ellenzék támogatottságáról nincsenek megbízható, független közvélemény-kutatások a 2020-as események után, mivel a félelem légköre és a szabad média hiánya ellehetetleníti a reprezentatív felméréseket. A legtöbb elemzés ezért közvetett jelekre – a tüntetések méretére, a sztrájkokra, a migrációra – támaszkodik.

A tudományos konszenzus abban áll, hogy a 2020-as választás nem volt szabad és tisztességes, és hogy a hatósági fellépés súlyos emberi jogi jogsértéseket tartalmazott. A vitatott értelmezések közé tartozik a tiltakozások hosszú távú hatása: egyes elemzők szerint a mozgalom meggyengítette a rezsim legitimitását, mások szerint a rezsim éppen a represszióval erősítette meg hatalmát. Az emlékezetpolitikai állítások élesen megosztják a belarusz társadalmat és a nemzetközi közösséget: a rezsim a tüntetéseket nyugati puccskísérletnek, az ellenzék pedig a nép akaratának eltiprásaként értelmezi.

### 29.2.9 Rövid összefoglaló

- A 2020. augusztus 9-i elnökválasztáson a hivatalos eredmények szerint Aljakszandr Lukasenka a szavazatok 80,1%-át szerezte meg, de a független megfigyelők és a civil társadalom széles körű csalást dokumentáltak, és a választást nem tekintették szabadnak.
- A választás után tömeges, békés tüntetések robbantak ki Minszkben és az ország számos városában; a tüntetők száma a becslések szerint több százezerre rúgott, és a mozgalomban kiemelkedő szerepet játszottak a nők, a fiatalok és a munkások.
- A rezsim válasza rendkívül brutális volt: a rohamrendőrség erőszakkal oszlatta a tömeget, tömeges letartóztatások, kínzás és súlyos börtönbüntetések következtek, a független médiát és a civil szervezeteket felszámolták.
- A tiltakozások nem vezettek rendszerváltáshoz; a rezsim Oroszország támogatásával konszolidálta hatalmát, 2022-ben alkotmánymódosítást fogadtatott el, és a 2022-es orosz invázió után még szorosabbra fűzte Moszkvához való kötődését.
- A 2020-as események hosszú távú következményei közé tartozik a politikai foglyok számának növekedése, a tömeges kivándorlás, a civil társadalom ellehetetlenítése és a belarusz társadalom mély megosztottsága.
- A források és az adatok tekintetében jelentős bizonytalanságok vannak: a választási csalás mértéke, a tüntetők létszáma, a fogvatartottak száma és a társadalmi támogatottság nem rekonstruálható teljes pontossággal a független ellenőrzés hiánya miatt.

### 29.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen dokumentálható szabálytalanságok jellemezték a 2020-as fehérorosz elnökválasztást, és miért nem lehet a csalás teljes mértékét megállapítani?
2. Hasonlítsa össze a 2020-as fehérorosz tömegtiltakozások társadalmi összetételét a 2010-es évek eleji tüntetésekével! Mely csoportok szerepe erősödött fel, és milyen okokkal magyarázhatja ezt?
3. Milyen belső és külső tényezők segítették Lukasenka rezsimjének konszolidációját a tüntetések leverése után? Mennyiben tekinthető ez a folyamat az Oroszországtól való függőség növekedésének?
4. Értelmezze a represszió és a társadalmi ellenállás viszonyát a 2020 utáni Fehéroroszországban! Milyen bizonyítékok támasztják alá, és milyen kétségek merülnek fel a politikai foglyok számával és a kivándorlás mértékével kapcsolatban?
5. Milyen forráskritikai problémákat vet fel a 2020-as események tanulmányozása? Hogyan különböztetheti meg a dokumentált tényt a vitatott értelmezéstől és az emlékezetpolitikai állítástól ebben az esetben?

## 29.3 A háború és a nyugati kapcsolatok

A 2022. február 24-én megindult orosz támadás Ukrajna ellen alapvetően megváltoztatta Fehéroroszország nemzetközi helyzetét. A 2020-as elnökválasztást követő tiltakozáshullám és annak erőszakos leverése után – amint azt A 2020-as tiltakozás és a represszió tárgyalta – a Lukasenka-rezsim már amúgy is mély külpolitikai elszigeteltségbe került, ám a háború ezt az állapotot tartós, a régió biztonsági rendjét is érintő törésvonallá mélyítette. Fehéroroszország formálisan nem lépett be az ukrajnai háborúba, de területe, légtere, logisztikai hálózata és politikai vezetése révén az orosz agresszió egyik kulcsfontosságú háttérországává vált. Ez a fejezet azt vizsgálja, hogyan használta az orosz hadsereg Belarusz területét a támadáshoz, milyen szankciókkal és diplomáciai lépésekkel válaszolt a nyugati államközösség, és miként alakult át Fehéroroszország kapcsolata Oroszországgal, a Nyugattal, valamint saját társadalmával a 2022 utáni években.

### 29.3.1 A belorusz terület mint felvonulási bázis

A háború közvetlen katonai előkészületei 2021 végétől váltak láthatóvá. Oroszország és Fehéroroszország hivatalosan ismételt **közös hadgyakorlatokat** jelentett be, amelyekre – a két ország állítása szerint – a **szövetségi állam** (belaruszul: / oroszul: ) védelmi együttműködése keretében került sor. A nyugati hírszerzés és független elemzők azonban már 2022 januárjában arra figyelmeztettek, hogy az orosz csapatösszevonások mértéke és jellege meghaladja a szokásos gyakorlatok kereteit. A hivatalos orosz és belorusz közlések tagadták, hogy támadás készülne; a műholdfelvételek és a katonai mozgások elemzése alapján viszont egyre egyértelműbbé vált, hogy a belorusz területen állomásozó orosz erők Ukrajna északi határai mentén gyülekeznek.

2022. február 24-én az orosz hadsereg több irányból, köztük belorusz területről indított támadást Ukrajna ellen. A Kijev, Csernyihiv és Szumi felé nyomuló orosz csapatok egy része Belarusz déli területeiről, különösen a Homel és Breszt környéki katonai objektumokból, valamint a Fehéroroszország és Ukrajna közötti határátkelők közeléből indult. A támadás első heteiben a belorusz terület nem csupán felvonulási bázisként szolgált, hanem a sebesültek evakuálásának, a hadianyag-utánpótlásnak és a rakétatámadások indításának is helyszíne volt. Maga Aljakszandr Lukasenka 2022 márciusában nyilvánosan elismerte, hogy orosz

rakétákat lőttek ki belorusz területről, bár a bejelentést a rezsim úgy keretezte, mint önvédelmi intézkedést a nyugati fenyegetéssel szemben.

A belorusz hadsereg hivatalosan nem vett részt közvetlen harci cselekményekben ukrán területen. Ugyanakkor a határ menti régiókban a belorusz erők aktívan támogatták az orosz logisztikát, őrizték a felvonulási útvonalakat, és egyes nyugati értékelések szerint korlátozott mértékben részt vettek a határ ellenőrzésében és az ukrán erők lekötésében. A pontos szerepvállalás mértéke vitatott: a belorusz állami média a „semlegesség" és a „védelem" retorikáját használta, miközben az ellenzéki és független elemzők szerint a rezsim de facto hadviselő félként, az orosz hadsereg kiszolgálójaként működött. A 2022 tavaszi kijevi offenzíva kudarca után az orosz erők 2022 áprilisában kivonultak a Kijev környéki területekről, de Belarusz továbbra is logisztikai és kiképzési hátteret biztosított, és a háború későbbi szakaszaiban is rendszeresen indítottak orosz rakétákat belorusz területről, valamint használták a belorusz légteret.

A belorusz terület háborús felhasználása nem korlátozódott a katonai műveletekre. A rezsim lehetővé tette az orosz katonai jelenlét állandósulását: 2022-től folyamatos orosz kontingensek állomásoznak Fehéroroszországban, és a két ország védelmi minisztériuma rendszeres közös kiképzésekről, légvédelmi együttműködésről és harckészültségi ellenőrzésekről ad hírt. A 2022 utáni években a független megfigyelők műholdképek, vasúti szállítási adatok és helyi beszámolók alapján dokumentálták, hogy a belorusz vasúti hálózat az orosz hadsereg utánpótlási útvonalává vált. A belorusz hatóságok a vasúti szabotázsokat kíméletlenül üldözték, és több tucat embert ítéltek el „terrorizmus" vádjával – ezek az ítéletek a nemzetközi jogvédő szervezetek szerint politikai indíttatásúak.

### 29.3.2 A rezsim részvétele és a belső elnyomás

A háború kitörése után Lukasenka rezsimje azonnal az orosz narratívát vette át. A belorusz állami média a „különleges katonai művelet" orosz kifejezését használta, és azt hangoztatta, hogy Oroszország a NATO-bővítés és a nyugati fenyegetés ellen védekezik. Lukasenka többször is kijelentette, hogy Fehéroroszország nem hadviselő fél, de „szövetségesi kötelezettségei" keretében támogatja Oroszországot. Ez a kettős beszéd jellemezte a rezsim hivatalos kommunikációját: a külföld felé a semlegességet hangsúlyozta, míg a belső propaganda az orosz katonai jelenlétet és a közös hadgyakorlatokat a belorusz szuverenitás védelmének állította be.

A háborúval párhuzamosan a rezsim fokozta a belső elnyomást. A 2020-as tüntetéshullám leverése után kialakított **rendőrállami** struktúra – a tömeges letartóztatások, a civil társadalom felszámolása, a független média betiltása – 2022-ben tovább szigorodott. A belorusz hatóságok a háborúellenes megnyilvánulásokat „hazaárulásnak" minősítették, és újabb tömeges letartóztatásokat hajtottak végre. A hadseregben és a biztonsági erőkben szolgálókat, akik megtagadták az orosz műveletekben való részvételt vagy a belorusz terület háborús célú átengedését, dezertőrként vagy hazaárulóként kezelték. Független becslések szerint a háború első évében több száz ember hagyta el a hadsereget, és sokan közülük külföldön kértek menedéket; a pontos számok azonban bizonytalanok.

A belorusz társadalomban a háború megítélése ellentmondásos, de a független közvélemény-kutatások hiánya miatt nehéz pontos képet adni. A 2020-as tiltakozásokat követő megtorlás, a független média felszámolása és a mindennapi félelem légköre elnyomta a nyilvános vitát. A háború kitörése után is számos belorusz állampolgár fejezte ki ellenállását: spontán tüntetések, vasúti szabotázsakciók, a hadseregből való dezertálás, valamint az orosz katonai szállítmányok útvonalainak nyilvánosságra hozatala mind erre utalnak. Az ellenzéki aktivisták és a független újságírók külföldről, elsősorban Litvániából, Lengyelországból és Ukrajnából működve próbálták dokumentálni a rezsim háborús szerepvállalását. A **Nexta** (belaruszul: EXTA, oroszul: ) és

más emigráns médiaorgánumok rendszeresen tettek közzé felvételeket az orosz csapatmozgásokról, a határ menti katonai táborokról és a belorusz hatóságok elnyomó intézkedéseiről.

A belső ellenállás azonban nem tudta megrengetni a rezsim hatalmát. A biztonsági szervek – a **KGB** (belaruszul: , ) és a rendőrség – továbbra is hatékonyan elnyomták az ellenzéket. 2022 és 2026 között a politikai foglyok száma nemzetközi jogvédő szervezetek becslése szerint tovább nőtt, bár a pontos adatok ellenőrzést igényelnek. A rezsim a háborút ürügyként használta a totalitárius ellenőrzés kiterjesztésére: új törvényeket fogadtak el a „szélsőségesség" ellen, amelyek alapján bárki, aki a háborúval vagy a rezsim politikájával szemben kritikát fogalmazott meg, büntetőeljárásra számíthatott. A belorusz civil társadalom maradványai földalatti hálózatokba szorultak, vagy emigrációba kényszerültek.

### 29.3.3 A nyugati szankciók és a diplomáciai elszigetelés

A Nyugat válasza a belorusz szerepvállalásra gyors és átfogó volt. Már a háború első napjaiban az Európai Unió, az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Kanada, Japán és más országok újabb szankciócsomagokat fogadtak el, amelyek a 2020-as választási csalás és emberi jogi jogsértések miatt bevezetett korlátozásokat egészítették ki. A szankciók célja kettős volt: büntetni a rezsimet az orosz agresszió támogatásáért, és megakadályozni, hogy Fehéroroszország megkerülje az Oroszországgal szembeni gazdasági korlátozásokat.

Az EU 2022 márciusában kiterjesztette a belorusz pénzügyi szektorra a SWIFT-rendszerből való kizárást, hasonlóan az orosz bankokkal szemben alkalmazott intézkedésekhez. Emellett export- és importtilalmakat vezettek be a belorusz ipar kulcsfontosságú termékeire, köztük a kálium-műtrágyára, a kőolajtermékekre, a faipari árukra és a gépipari termékekre. Az uniós szankciók listájára felkerültek a rezsim vezető tisztviselői, katonai parancsnokai és azok a vállalatok, amelyek az orosz hadsereg kiszolgálásában vettek részt. Az Egyesült Államok hasonló korlátozásokat vezetett be, és a belorusz állami szerveket, valamint Lukasenka családtagjait is célzott szankciókkal sújtotta.

A szankciók hatása a belorusz gazdaságra jelentős volt, bár a rezsim igyekezett tompítani azokat. A belorusz **káliumexport** – amely az ország egyik legfontosabb devizabevételi forrása – gyakorlatilag ellehetetlenült a nyugati piacokon, mivel az EU és az USA betiltotta a belorusz kálium behozatalát, a fő kikötők pedig lezárták kapuikat a belorusz szállítmányok előtt. A belorusz **olajfinomítók** termékei szintén kiszorultak az európai piacról. A nyugati bankok és befektetők kivonultak, a belorusz rubel leértékelődött, és az infláció 2022-ben két számjegyűre emelkedett. A kormány kénytelen volt költségvetési megszorításokat bevezetni, miközben az orosz gazdasági támogatás – kedvezményes energiaárak, hitelek, piacra lépési lehetőségek – részben ellensúlyozta a veszteségeket.

A diplomáciai kapcsolatok a háború után gyakorlatilag befagytak. A nyugati országok visszahívták nagyköveteiket, vagy alacsonyabb szintre csökkentették a képviseletet. Az EU felfüggesztette a belorusz részvételt a **keleti partnerség** programjában, és befagyasztotta a hivatalos kétoldalú kapcsolatokat. Lukasenkát és szűk környezetét vízumtilalommal és vagyonbefagyasztással sújtották. A nyugati fővárosokban a belorusz ellenzéki vezetőket – elsősorban **Szvjatlana Cihanouszkaja** (belaruszul: ) emigráns elnökjelöltet – fogadták, de hivatalosan nem ismerték el államfőként. A rezsim a nyugati szankciókat a belorusz belügyekbe való beavatkozásnak minősítette, és megerősítette az Oroszországgal való szövetséget.

A szankciók és a diplomáciai elszigetelés a rezsim számára egyszerre jelentett gazdasági terhet és politikai igazolást. Lukasenka a nyugati szankciókat a „független Fehéroroszország" elleni támadásként állította be, és ezzel mobilizálta a lakosság egy részét. A propaganda szerint a Nyugat a belorusz államiságot és a társadalmi stabilitást fenyegeti, ezért az orosz szövetség

létfontosságú. Ez a narratíva a 2020-as tiltakozások leverése óta fokozatosan erősödött, és a háború kitörése után vált a rezsim hivatalos ideológiájává.

### 29.3.4 Gazdasági és társadalmi következmények

A háború és a szankciók gazdasági következményei mélyen érintették a belorusz társadalmat. A 2022-es évben a belorusz GDP a független becslések és a hivatalos adatok közötti eltérések ellenére egyértelműen csökkent; a pontos visszaesés mértéke vitatott, mivel a belorusz statisztikai hivatal adatait nemzetközi szervezetek nem tekintik teljesen megbízhatónak. A valuta leértékelődése és az importált áruk árának emelkedése a háztartások vásárlóerejét jelentősen csökkentette. A kálium-, olaj- és faipari bevételek kiesése költségvetési hiányt okozott, amelyet a kormány részben az orosz hitelekből és a belső adóemelésekből próbált pótolni.

Oroszország gazdasági támogatása ugyanakkor mérsékelte a legsúlyosabb következményeket. Fehéroroszország kedvezményes áron kapta az orosz földgázt és kőolajat, és az orosz piac felszívta a belorusz ipari termékek egy részét. A két ország közötti kereskedelem volumene 2022 után látványosan nőtt, bár ennek nagy része a belorusz export oroszországi átirányítását jelentette, nem pedig valódi új termelést. A belorusz gazdaság 2023-tól lassú stabilizálódást mutatott, de a növekedés alacsony szintű maradt, és a reáljövedelmek a háború előtti szint alatt ragadtak. A munkanélküliség hivatalosan alacsony volt, de a valós foglalkoztatási helyzetet torzítja a közszféra túlsúlya és az, hogy sokan kényszerűségből az oroszországi idénymunkát vagy a feketegazdaságot választották.

A társadalomban a háború és a gazdasági nehézségek felerősítették a kivándorlást. 2022 óta több tízezer belorusz állampolgár – főként fiatal szakemberek, IT-munkavállalók és a rezsim politikáját elutasítók – távozott az országból, elsősorban Lengyelországba, Litvániába, Németországba és más uniós országokba. A pontos számok bizonytalanok, de a fogadó országok bevándorlási statisztikái egyértelmű növekedést mutatnak. Ez az elvándorlás tovább gyengítette a belorusz gazdaság humántőke-állományát, és megerősítette a rezsim azon törekvését, hogy a szigorú határellenőrzéssel és a kiutazási korlátozásokkal tartsa vissza a lakosságot.

Nem elhanyagolható a pszichológiai és politikai hatás sem. A belorusz lakosság egy része – különösen a vidéki, idősebb generációk – továbbra is elfogadja a hivatalos narratívát, amely a Nyugatot okolja a nehézségekért, és az orosz szövetséget a stabilitás zálogának tekinti. Ugyanakkor a fiatalabb, városi, képzettebb rétegek körében a háborúellenesség és a rezsim elutasítása erőteljes, még ha nyílt kifejezése kockázatos is. A fogyasztói szokások megváltozása, a nyugati áruk hiánya, az internetes korlátozások és a külföldi utazások megnehezülése mind hozzájárultak a társadalmi elégedetlenség növekedéséhez, de a félelem légköre megakadályozta, hogy ez a feszültség nyílt politikai mozgalommá alakuljon.

### 29.3.5 Az orosz–belorusz integráció és a taktikai atomfegyverek

A háború kitörése felgyorsította a Fehéroroszország és Oroszország közötti politikai és katonai integrációt. A két ország közötti **szövetségi állam** keretében 2022 után újabb megállapodásokat írtak alá a védelempolitika, a határvédelem, a légtér-ellenőrzés és az energiaellátás összehangolásáról. A belorusz alkotmányt 2022 februárjában – a háború előtti napokban – módosították, és a módosítás megerősítette az oroszbarát irányt, többek között lehetővé tette orosz katonai bázisok hosszú távú állomásoztatását és a nukleáris fegyverek elvi befogadását.

A legnagyobb nemzetközi visszhangot kiváltó fejlemény a **taktikai atomfegyverek** (angolul: tactical nuclear weapons) Fehéroroszországba telepítésének bejelentése volt. 2023 márciusában Vlagyimir Putyin orosz elnök bejelentette, hogy Oroszország taktikai atomfegyvereket kíván

elhelyezni belorusz területen. Lukasenka ezt megerősítette, és 2023 nyarán azt állította, hogy a fegyverek egy része már megérkezett. A nyugati hírszerzés és független elemzők szerint a telepítés megkezdődött, de a fegyverek pontos száma, típusa és tárolási helye nem nyilvános, és a hivatalos állításokat nehéz ellenőrizni. A NATO és az EU határozottan elítélte a lépést, amely a hidegháború óta először helyezett orosz nukleáris fegyvereket Oroszország határain kívülre.

A taktikai atomfegyverek telepítése Fehéroroszországot a nukleáris megosztás egy sajátos, erősen vitatott modelljébe emelte. A fegyverek feletti tényleges ellenőrzés minden jel szerint orosz kézben maradt, így Belarusz nem vált önálló atomhatalommá, de területe a NATO és Oroszország közötti stratégiai szembenállás egyik fókuszpontjává vált. A rezsim ezt a lépést a nyugati fenyegetéssel szembeni elrettentésként állította be, de az ellenzék és a nyugati kormányok szerint ez újabb bizonyítéka annak, hogy Fehéroroszország feladta tényleges szuverenitását Oroszországgal szemben.

Az integráció más területeken is mélyült: a belorusz hadsereg és a biztonsági szolgálatok szorosabb együttműködést alakítottak ki az orosz erőkkel, közös hírszerzési és elhárítási műveletek zajlottak, és a belorusz légteret az orosz légierő rutinszerűen használta. A gazdasági integráció is fokozódott: Oroszország a belorusz ipar megrendeléseit, az energiaexportot és a pénzügyi támogatást a politikai lojalitás eszközeként használta. A rezsim számára ez a függőség ugyanakkor egyre kevesebb mozgásteret hagyott, mivel a belorusz gazdaság és haderő minden korábbinál jobban összefonódott az orosz rendszerrel.

### 29.3.6 Az ellenzék, az emigráció és a nemzetközi jogi vita

A háború kitörése után a belorusz demokratikus ellenzék két fronton igyekezett hatást gyakorolni. Egyrészt a nemzetközi porondon próbálta elérni, hogy a világ a rezsimet az orosz agresszió bűnrészeseként kezelje, másrészt a belorusz társadalmon belül, főként az emigrációban működő médián és hálózatokon keresztül, a háborúellenesség és a szuverenitás védelmének üzenetét közvetítette. Szvjatlana Cihanouszkaja és csapata nyugati fővárosokban folytatott diplomáciai kampányt, és azt hangsúlyozta, hogy a belorusz lakosság többsége nem támogatja a háborút, és a rezsim nem képviseli a nemzetet.

Az ellenzék egyik központi üzenete az volt, hogy Fehéroroszország területének és erőforrásainak az orosz hadsereg rendelkezésére bocsátása **nemzetközi jogi felelősséget** keletkeztet. A nyugati jogászok és emberi jogi szervezetek egy része szerint a belorusz vezetés a terület átengedésével és a logisztikai támogatással megsértette a nemzetközi jogot, és akár az agresszió bűntettében való részvételért is felelősségre vonható. Mások óvatosabban fogalmaznak: bár a rezsim egyértelműen támogatta az orosz támadást, a közvetlen katonai részvétel hiánya és a hivatalos semlegességi retorika miatt a jogi minősítés bonyolult. Az ENSZ Közgyűlése 2022-ben és azt követően több határozatban ítélte el az orosz inváziót, és felszólította Oroszországot a katonai erők kivonására; e határozatok a belorusz terület használatát is elítélték, bár Belarusz ellen közvetlen büntetőeljárás nem indult.

A belorusz rezsim a nemzetközi jogi vádakat visszautasította, és a nyugati szervezeteket elfogultnak minősítette. A belorusz külügyminisztérium közleményei szerint Belarusz nem részese a konfliktusnak, és a területén zajló orosz katonai tevékenység kizárólag a szövetségi állam védelmi keretében értelmezendő. Ezt az álláspontot a nyugati kormányok és független elemzők túlnyomó többsége nem fogadja el, de a jogi vita rávilágít arra, hogy a háborúban való részvétel fogalma a 21. századi hibrid konfliktusokban sokkal elmosódottabb, mint a hagyományos, hadüzenettel járó államközi háborúkban.

Az emigráns belorusz közösség szerepe a háború alatt felértékelődött. A 2020-as tiltakozások óta folyamatosan növekvő diaszpóra 2022 után Ukrajna támogatásában is aktív volt: önkénteseket

toborzott, humanitárius segélyt gyűjtött, és információs hadviselést folytatott a rezsim ellen. Néhány száz belorusz önkéntes csatlakozott az ukrán fegyveres erőkhöz, és harcolt az orosz invázió ellen; ez a rezsim szerint hazaárulás, az ellenzék szerint a belorusz becsület védelme. A pontos számok bizonytalanok, és a résztvevők jogi helyzete is rendezetlen.

A belorusz társadalom háborúval kapcsolatos megosztottsága a nemzeti identitás mélyebb kérdéseit vetette fel. A rezsim a szovjet típusú, oroszbarát identitást hangsúlyozta, míg az ellenzék a belorusz nyelv, a független államiság és az európai orientáció mellett érvelt. A háború ezt a törésvonalat tovább élezte, és a 2022 utáni években a belorusz nemzeti szimbólumok – a fehér-piros-fehér zászló, a Pahonya címer – a rezsim ellenállás és a háborúellenesség jelképévé váltak. A belorusz hatóságok ezek használatát üldözték, ami a jelek szerint csak erősítette azok szimbolikus jelentőségét az ellenzék körében.

### 29.3.7 Források és bizonytalanságok

A 2022 utáni belorusz helyzet megismerését alapvetően nehezíti, hogy a rezsim a független média és a civil társadalom felszámolása után gyakorlatilag monopolizálta a belső nyilvánosságot. Az állami televízió, a hivatalos hírügynökség és a rezsimhez hű újságok kizárólag a háborúval kapcsolatos hivatalos narratívát közvetítik, míg a független belorusz újságírás emigrációban működik, és elsősorban közösségi média-platformokon, illetve külföldi szervereken keresztül érhető el. Ezért minden, a belorusz katonai szerepvállalásra, a belső elnyomásra vagy a gazdasági helyzetre vonatkozó adatot fenntartásokkal kell kezelni.

A legfontosabb dokumentált tények közé tartozik, hogy az orosz hadsereg 2022. február 24-én belorusz területről támadást indított Ukrajna ellen, és hogy a belorusz kormány ezt a területet a háború során folyamatosan az orosz erők rendelkezésére bocsátotta. Ezt műholdfelvételek, a belorusz és orosz hivatalos közlemények, valamint a független média beszámolói egybehangzóan megerősítik. A belorusz hadsereg közvetlen harci részvételének mértéke azonban vita tárgya; a rezsim tagadja, a nyugati kormányok szerint csekély, de a logisztikai támogatás önmagában is a háborús erőfeszítéshez való hozzájárulás. A taktikai atomfegyverek telepítésének ténye és állapota szintén bizonytalan: a hivatalos bejelentések és a műholdfelvételek egyes elemei ellentmondásosak, és a független ellenőrzés korlátozott.

A szankciók gazdasági hatásának értékelése ugyancsak nehéz, mivel a belorusz statisztikai hivatal adatai nem megbízhatók, a nemzetközi szervezetek becslései pedig eltérő módszertanon alapulnak. A GDP-visszaesés mértékére, az inflációra és az elvándorlás nagyságára vonatkozó számok tehát tájékoztató jellegűek, és a könyv lezárásáig (2026) is folyamatosan frissülnek. A belső társadalmi hangulatról csak közvetett jelekből – elvándorlás, bírósági ítéletek, független szociológiai felmérések emigrációban készült adatai – következtethetünk, ezért a közvélemény megoszlását illető állítások óvatosan kezelendők.

Az emlékezetpolitikai értelmezések élesen szemben állnak egymással. A rezsim a háborút a nyugati hatalmak Oroszország és Fehéroroszország elleni támadásaként, a belorusz katonai támogatást pedig a nemzeti szuverenitás védelmeként állítja be. Az ellenzék ezzel szemben a rezsimet az orosz agresszió bűnrészesének, a belorusz népet pedig a háború áldozatának tekinti. A nyugati kormányok és nemzetközi szervezetek álláspontja közel áll az ellenzéki értelmezéshez, de a jogi felelősségre vonás kérdésében óvatosabb. A történeti értékeléshez elengedhetetlen e három narratíva megkülönböztetése, és annak tudatosítása, hogy a háború alatti eseményekről a rendelkezésre álló források erősen torzítottak és politikai célokat szolgálnak.

### 29.3.8 Rövid összefoglaló

- 2022. február 24-én az orosz hadsereg Belarusz területéről is támadást indított Ukrajna ellen; a belorusz kormány a területet, a légteret és a logisztikai hálózatot az orosz erők rendelkezésére bocsátotta, bár a belorusz hadsereg hivatalosan közvetlen harci cselekményekben nem vett részt.
- A Lukasenka-rezsim az orosz narratívát vette át, a háborút nyugati fenyegetésként állította be, és a belorusz szerepvállalást a szövetségi állam védelmi kötelezettségének minősítette.
- A háború kitörése után a rezsim fokozta a belső elnyomást: háborúellenes megnyilvánulásokat üldözött, a hadseregből dezertálókat üldözte, és a vasúti szabotázsokat „terrorizmusként" torolta meg.
- A nyugati államközösség – az EU, az USA és más országok – széles körű szankciókat vezetett be, amelyek a belorusz pénzügyi szektort, a káliumexportot, az olajipart és a rezsim vezetőit sújtották; a diplomáciai kapcsolatok gyakorlatilag befagytak.
- A szankciók és a háború gazdasági visszaesést, inflációt és jelentős elvándorlást okoztak, de Oroszország gazdasági támogatása mérsékelte a legsúlyosabb következményeket.
- 2023-ban bejelentették orosz taktikai atomfegyverek telepítését belorusz területre, ami a hidegháború óta először helyezett orosz nukleáris fegyvereket Oroszország határain kívülre; a telepítés pontos állapota vitatott.
- Az ellenzék és az emigráns belorusz közösség a rezsimet az orosz agresszió bűnrészesének minősíti, és a nemzetközi jogi felelősségre vonást szorgalmazza; a belorusz társadalom megosztott, de a nyilvános ellenállást a rendőrállami elnyomás elfojtotta.
- A 2022 utáni időszak Fehéroroszországot az orosz biztonsági rendszer szerves részévé tette, miközben a nyugati elszigeteltség és a belső represszió tartósan rögzült.

### 29.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen katonai és logisztikai szerepet játszott Fehéroroszország területe az orosz invázióban 2022-től, és mit tudunk a belorusz hadsereg közvetlen részvételéről?
2. Hogyan változtatta meg a rezsim kommunikációját és belső elnyomó gyakorlatát a háború kirobbanása?
3. Melyek voltak a nyugati szankciócsomagok fő elemei és gazdasági következményei, és milyen módon próbálta a rezsim ellensúlyozni azokat?
4. Miért tekinthető a taktikai atomfegyverek belorusz telepítése stratégiai fordulópontnak, és miért vitatott a fegyverek tényleges állapota?
5. Hogyan jelenik meg a háborúval kapcsolatban a rezsim, az ellenzék és a nyugati álláspont közötti emlékezetpolitikai ellentét, és milyen forráskritikai kihívások nehezítik az események rekonstruálását?

## 29.4 Fehéroroszország a jelenben

Az 1991 óta formálódó Fehéroroszország jelenkori helyzete nem érthető meg a 2020. augusztusi elnökválasztást követő represszós hullám és a 2022. februárban kibontakozó orosz–ukrán háború nélkül. E két eseménysor a korábbi, az 1990-es években kialakult autoriter rendszert még zártabbá tette, a társadalmi nyilvánosságot pedig alapvetően átalakította. A 2020-as tiltakozások elfojtása

után a független sajtó, a civil szervezetek és az ellenzéki politikusok egy része emigrációba kényszerült; a belarusz diaszpóra ezzel a rendszerváltás kísérletének egyik legfontosabb szereplőjévé vált. Az orosz invázió nyomán Fehéroroszország de facto hadműveleti hátországgá és logisztikai bázissá alakult, ami tovább szűkítette a belpolitikai mozgásteret. Ez az alfejezet a rezsim által meghatározott belső viszonyokat, a kényszerű emigráció társadalmi és politikai intézményeit, valamint az ellenzék lehetséges jövőképeit vizsgálja.

### 29.4.1 A társadalom a represszió árnyékában

A 2020-as választás utáni hónapokban a Lukashenko-rezsim a büntetőjog és az adminisztratív nyomásgyakorlás szinte minden eszközét bevetette a társadalmi ellenállás felszámolására. A **represszió** fogalma itt nem csupán az állami erőszak közvetlen formáit – tömeges őrizetbe vételeket, bírósági ítéleteket, a tüntetők elleni rendőri fellépést – jelenti, hanem a mindennapi életet átszövő, informális kontrollmechanizmusokat is. Az iskolai, munkahelyi és egyetemi környezetben a politikai nézetek megvallása kockázatossá vált; az állami szervek a közösségi média aktivitását, a szakszervezeti tagságot vagy akár a nyugati kulturális fogyasztást is a lojalitás jeleként értelmezték. A független emberi jogi szervezetek, amelyek korábban is szűk mozgástérrel dolgoztak, 2021-re jórészt betiltásra vagy emigrációba kényszerültek. Emiatt a belarusz társadalom állapotára vonatkozó adatok már a 2020-as évek elején is elsősorban külföldről, illetve félig legális csatornákon keresztül érkeztek.

A gazdasági helyzet alakulása és a szociális feszültségek szorosan összefüggenek a politikai bezárkózással. A hivatalos statisztikák a foglalkoztatás és az életszínvonal viszonylagos stabilitásáról számolnak be, ám ezek az adatok módszertani és politikai okokból sem függetlenek. A **fekete- és szürkegazdaság**, valamint az Oroszországból érkező közvetett támogatások – például kedvezményes energiaárak, hitelek, piaci hozzáférés – torzítják a képet. A 2022 utáni nyugati szankciók elsősorban a nagy állami vállalatokat, a bankrendszert és a kettős felhasználású termékek kereskedelmét sújtották, de a mindennapi fogyasztást és az informatikai szektor exportját is érintették. Az **IT-ipar** korábban a fehérorosz gazdaság egyik legdinamikusabb ágazata volt, és a 2020-as tiltakozásokban több nagyvállalat munkavállalója is részt vett. A represszió és a háború nyomán szakemberek ezrei – egyes becslések szerint tízezrei – hagyták el az országot, ami a tudásintenzív ágazatokban munkaerőhiányhoz vezetett. A pontos kivándorlási adatok azonban nem ismertek, mert a hivatalos statisztika a távozókat nem követi nyomon, a fogadó országok nyilvántartásai pedig eltérő módon számolják a menedékkérőket és a munkavállalókat.

A társadalom belső rétegződése a 2020-as évek közepére még markánsabbá tette a generációs és regionális törésvonalakat. A nagyvárosokban, különösen Minszkben, a 2020-as tüntetések résztvevői közül sokan fiatal, posztszovjet identitású, internethasználó értelmiségiek voltak; ellenük a rezsim tudatosan alkalmazta az iskolai és egyetemi kizárásokat, valamint a munkajogi retorziókat. A kisebb városok és vidéki térségek lakossága inkább az állami munkahelyektől és a szociális ellátástól függ, ezért a nyílt ellenállás ott messze ritkább. Ugyanakkor a vidéki elégedetlenség sem szűnt meg: a mezőgazdasági üzemek alacsony bére, az elöregedő falvak és a fiatalok elvándorlása fokozza a társadalmi feszültséget, de ez ritkán jelenik meg szervezett politikai formában.

A **nyelvi és nemzeti identitás** kérdése a jelenkori helyzetben is összetett. A hivatalos belarusz nyelvpolitika – hasonlóan az 1995-ös népszavazáshoz – a kétnyelvűséget deklarálja, de a gyakorlati közéletben, az oktatásban és a médiában az orosz nyelv dominanciája tovább erősödött. A 2020-as tiltakozások során a fehér-piros-fehér zászló és a régi, 1991–1995 közötti jelképrendszer a demokratikus ellenzék szimbólumává vált, miközben a hivatalos propaganda ezeket a jelképeket a kollaborációval és a radikalizmussal azonosította. Ez a szimbolikus küzdelem nem pusztán esztétikai, hanem a nemzeti identitás értelmezéséről szól: a rezsim a szovjet-nosztalgiát és a

misztikus Nagy Honvédő Háborús emlékezetet ötvözi az állami paternalizmussal, míg az ellenzék nagy része a modern belarusz nemzetépítést és a nyugati orientációt hangsúlyozza. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a törésvonal nem azonos a fehérorosz és orosz etnikai identitás egyszerű szembeállításával; a független felmérések hiányában a nyelvválasztás és a politikai szimpátia közötti kapcsolatot is csak óvatosan lehet értelmezni.

A **vallási szervezetek** szerepe a represszió időszakában kettős. Az ortodox egyház hivatalos vezetése – a Moszkvai Patriarchátushoz tartozó Belarusz Exarchátus – a rezsim lojális partnerének bizonyult, és a 2020-as tüntetések idején nem lépett fel a hatalommal szemben. Ezzel szemben a római katolikus egyház, a különböző protestáns közösségek és egyes ortodox papok a letartóztatottak védelmére keltek, bár a katolikus egyház intézményes mozgástere is szűkült. A vallási identitás a diaszpórában is megosztó: a külföldön élő belarusz közösségek gyakran az egyházi hálózatokon keresztül szervezik szolidaritási akcióikat, ugyanakkor a felekezeti különbségek időnként visszatükröződnek a politikai vitákban is.

### 29.4.2 A diaszpóra és a száműzött ellenzék

A 2020-as választást követő elnyomás egyik leglátványosabb társadalmi következménye a **diaszpóra** intézményesülése. A kényszerű emigráció első hulláma elsősorban az ellenzéki politikusokat, aktivistákat, újságírókat és emberi jogi védőket érintette, de 2021–2022-től már a gazdasági migráció is tömegessé vált. A legfontosabb célországok Litvánia, Lengyelország, Ukrajna, Csehország, Németország és az Egyesült Államok voltak. A befogadó országok statisztikái szerint a belarusz állampolgárok tartózkodási és munkavállalási engedélyeinek száma jelentősen nőtt, ám a teljes diaszpóra létszámára vonatkozó becslések széles sávban mozognak. A különböző források 150 ezer és 500 ezer közé teszik a 2020 óta tartósan külföldön élő belaruszok számát, de ezek az adatok a módszertani eltérések miatt nem összevethetők egymással. A bizonytalanságot növeli, hogy sokan ingáznak, vagy már korábban is kettős lakhellyel rendelkeztek.

A diaszpóra legfontosabb politikai intézménye a **Koordinációs Tanács** (belaruszul ), amelyet még 2020 augusztusában hoztak létre abból a célból, hogy békés hatalomátadást kezdeményezzen. A tanács tagjai kezdetben belarusz közéleti személyiségek, jogászok, szakszervezeti vezetők és értelmiségiek voltak, de a rezsim a testületet szélsőséges szervezetté nyilvánította, tagjai közül többeket letartóztattak, mások emigrációba kényszerültek. A tanács működése azóta Litvániában és Lengyelországban folytatódik; jogi státusza a belarusz belső jog szerint nem létezik, a nemzetközi közösség pedig eltérően viszonyul hozzá. Egyes államok informálisan konzultálnak vele, mások óvatosan tartanak attól, hogy a belarusz ellenzék külföldi kormányzatként lépjen fel anélkül, hogy tényleges hatalommal rendelkezne.

A 2020-as választás után **Szvjatlana Cihanouszkaja** (belaruszul , oroszul ) lett a száműzött ellenzék legismertebb alakja. Nem rendelkezik államjogilag elismert tisztséggel, de a demokratikus mozgalom nagy része a 2020-as elnökválasztás győztesének tekinti, és a nyugati diplomácia is első számú tárgyalópartnerként kezeli a belarusz ellenzéki erőkkel folytatott kapcsolattartásban. Cihanouszkaja maga a **hivatalos elnöki legitimáció** hiányát nyíltan elismeri, ugyanakkor az alkotmányos átmenet és a szabad választások programját képviseli. A rezsim őt távollétében elítélte, vagyonát zárolták, családtagjait is üldözték. Politikai retorikája a békés ellenállásra, a nemzetközi szankciók szorgalmazására és a belarusz társadalom belső szolidaritásának megőrzésére épül.

A diaszpórához kötődő intézményrendszer ennél szélesebb: **belarusz nyelvű média**, civil szervezetek, jogsegélyhálózatok, oktatási programok és kulturális kezdeményezések jöttek létre Vilniusban, Varsóban, Prágában és Berlinben. A **Viasna** (Tavasz) Emberi Jogi Központ külföldön is működő aktivistái a bebörtönzöttek névjegyzékét és a politikai perek jegyzőkönyveit dokumentálják. A **NEXTA** és más független médiaprojektek a belarusz nyelvű tájékoztatás

mellett a rezsim belső információs monopóliumának megtörését is célul tűzték ki. A diaszpóra kulturális élete nem csupán a szolidaritásról szól: a kint élő fiatal generációk számára a belarusz nyelv, történelem és irodalom újraértelmezése a nemzeti identitás megőrzésének eszköze. Ezzel párhuzamosan a külföldi belaruszok között is vannak viták arról, hogy a diaszpóra képviselheti-e a belarusz népet, vagy csupán kisegítő szerepet tölthet be a belföldi ellenállás mellett.

### 29.4.3 Az ellenzék belső és külső stratégiái

A belföldi ellenzék a 2020-as megtorlás után rendkívül szűk térre szorult. A tömeges utcai tiltakozások 2021-re gyakorlatilag megszűntek, a független sajtó és a civil szervezetek betiltásával pedig a nyilvános ellenállás intézményes csatornái bezárultak. Ennek ellenére a belső ellenállás nem tűnt el teljesen: szakszervezeti aktivisták, helyi közösségek, orvosok, tanárok és informatikai dolgozók kisebb csoportjai továbbra is szerveznek szolidaritási akciókat, bár ezekről a rezsim ellenőrzése alatt álló médiatérben kevés hiteles forrás érhető el. A **politikai foglyok** száma 2020 után többezres nagyságrendűvé vált; a Viasna által közzétett listák folyamatosan frissülnek, de a pontos létszámot a bebörtönzések és szabadon bocsátások változása miatt csak időszaki bontásban lehet megközelíteni. A legismertebb elítéltek között találhatók újságírók, emberi jogi védők, ellenzéki politikusok és a 2020-as tüntetések résztvevői.

A belső ellenállás egyik sajátos formája a **munkalassító akció** és a szimbolikus tiltakozás: a fehér-piros-fehér szalagok kihelyezése, a háborús propaganda elleni graffitik, vagy a vasúti szabotázsokról szóló, egymástól nehezen elkülöníthető hírek. A fehérorosz partizánmozgalomnak nevezett – részben belülről, részben külföldről szervezett – akciók háttere és felelőssége vitatott: a rezsim összehangolt külföldi terrorszervezetként állítja be őket, míg a független források egy része lokális, önálló akciókról beszél. Kétségtelen, hogy a lítvániai és lengyelországi belarusz diaszpórában létrejöttek olyan csoportok, amelyek a rezsim elleni aktív fellépést sürgetik, de ezek politikai súlya és fegyveres kapacitása nem dokumentált. A 2023-ban és 2024-ben jelentett vasúti szabotázsok és drónincidensek egy része orosz katonai logisztika ellen irányult, ám a szervezők kiléte és a belső támogatottság mértéke nem ellenőrizhető.

A külső ellenzéki stratégiák elsősorban a **nemzetközi jogi és diplomáciai nyomás** eszközeire épülnek. A demokratikus erők rendszeresen kezdeményezik a Lukashenko-rezsim elszigetelését, a szankciók kiterjesztését, valamint a nemzetközi büntetőjogi eljárások előkészítését. A litván és lengyel kormányok befogadták a belarusz ellenzéki irodákat; az Európai Parlament és az Európa Tanács számos határozatban ítélte el a fehéroroszországi emberi jogi helyzetet. A Nemzetközi Büntetőbíróság (ICC) előtti eljárások lehetősége 2023 óta folyamatosan napirenden van, de a joghatósági és bizonyítási kérdések miatt a konkrét vádemelésekig vezető út bizonytalan. A **szankciós politika** eredményességéről megoszlanak a vélemények: az uniós és amerikai korlátozások sújtják a rezsim elitjét és a kettős felhasználású technológiákat, ugyanakkor az orosz kormány politikai és gazdasági támogatása miatt a rezsim összeomlása nem következik be automatikusan.

A diaszpóra és a belföldi ellenállás közötti viszony nem mentes a feszültségektől. A száműzött ellenzéki vezetők időnként olyan radikális vagy külpolitikai kijelentéseket tesznek, amelyeket a belföldön maradt közösség kockázatosnak ítél. A hatalom tudatosan éket ver a két csoport közé: a belarusz médiában a külföldi ellenzéket „nyugati bábként”, a kint élőket pedig hazaárulóként ábrázolja, míg a belföldi ellenállókat bűnözőkként festi le. A társadalmi bázis tekintetében fontos megjegyezni, hogy a 2020-as tüntetések résztvevőinek egy része nem azonos a mai, formálisan szervezett ellenzékkel; a spontán elégedetlenség és a politikai alternatíva közötti átmenet továbbra is bizonytalan.

### 29.4.4 A háború hatása és a függőség Oroszországtól

Fehéroroszország 2022 februárja után de facto hadműveleti területté vált anélkül, hogy saját csapatait tömegesen bevonta volna az ukrajnai harcokba. Az orosz hadsereg belarusz területről indított támadást Ukrajna északi része ellen, és azóta is használja a katonai infrastruktúrát, repülőtereket, vasútvonalakat és logisztikai bázisokat. A Lukashenko-rezsim hivatalos retorikája szerint az ország nem hadviselő fél, ám a nemzetközi megfigyelők és a független elemzők a támadó műveletekhez nyújtott aktív logisztikai hozzájárulást, a rakétakilövéseket és a légtérhasználatot a háborúban való részvétel egyértelmű formáinak tekintik. Fehérorosz állampolgárok egyéni vagy kisebb csoportokban történő ukrajnai szerepvállalásáról mindkét oldalon ellentmondásos információk keringenek; ezek mértéke nem függetlenül ellenőrizhető.

A háború legfontosabb belpolitikai következménye a **teljes függőség Oroszországtól**. A Kreml az **Uniós Állam** (oroszul , belaruszul ) keretében már korábban is mély gazdasági és katonai integrációra törekedett, de 2022 után ez a viszony aszimmetrikussá vált. Az orosz nukleáris fegyverek belarusz területre telepítésének 2023-as bejelentése – amelyet független források sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudtak maradéktalanul – a rezsim számára a biztonsági garancia jelzését, Oroszország számára pedig a nyomásgyakorlás eszközét jelentheti. A belarusz katonai doktrína és az alkotmányos módosítások a nukleáris eszközök befogadásának jogi kereteit is kialakították, de az eszközök tényleges jelenléte és működési ellenőrzése továbbra is bizonytalan. Ez a helyzet a szuverenitás fogalmát új megvilágításba helyezi: a belarusz állam formálisan független, ám a katonai, energetikai és pénzügyi döntésekben Moszkva befolyása meghatározó.

A gazdasági integráció következményei a társadalom mindennapjaira is kiterjednek. A kedvezményes orosz energiaimport, a közös piaci hozzáférés és a hadiipari együttműködés rövid távon stabilizálják a rezsim költségvetését, ám hosszú távon az orosz igények kiszolgálására kényszerítik a belarusz gazdaságot. A nyugati szankciók miatt az alternatív piacok beszűkültek, a technológiai transzfer pedig egyre inkább az orosz–belarusz hadiipari komplexum szükségleteit szolgálja. Ez a függőség a **szuverenitás erózióját** erősíti, miközben a hivatalos propaganda a „testvéri népek” szövetségét hangsúlyozza. A belarusz társadalom egy része valóban rokonszenvez a keleti orientációval, különösen a szovjet nosztalgiát hordozó idősebb generációk körében, ám a háború elleni csendes elégedetlenség a fiatalabb és városi rétegekben érezhető.

A háborúval szembeni ellenállás szervezett formái korlátozottak. A hadköteles korú férfiak egy része külföldre távozott, mások megtagadták a behívót, de a mozgósítás hivatalos mértéke nem ismert. A rezsim 2022 óta több hullámban hirdetett ki katonai gyakorlatokat és tartalékos ellenőrzéseket, amelyek célja a lakosság félelemben tartása és az esetleges aktív bevonás tesztelése is lehet. A fehérorosz hadsereg ereje és morálja az elemzők szerint alacsony, így a teljes körű szárazföldi részvétel valószínűsége 2026-ig alacsony maradt, ám a helyzet gyorsan változhat. A társadalom háborús terhei elsősorban a növekvő inflációban, a hadiipari termelésbe való átcsoportosításban és a külföldi távozás lehetőségének beszűkülésében mutatkoznak meg.

### 29.4.5 Jövő kilátások: forgatókönyvek

Fehéroroszország jövője 2026-ban alapvetően nyitott, de a lehetséges pályák két fő tengely mentén értelmezhetők: a rezsim túlélése és megerősödése, illetve a belső erózió vagy külső beavatkozás nyomán kibontakozó átmenet. A **rezsim stabilitása** szempontjából a legfontosabb tényező a biztonsági apparátus lojalitása, amely eddig szilárdnak bizonyult. A Belügyminisztérium, az Állami Biztonsági Bizottság (KGB) és a haderő vezetői a 2020-as események után megerősítették hatalmukat, és az orosz támogatás is garantálja a fennmaradásukat. Ugyanakkor a rendszer kohéziója nem végtelen: a gazdasági szankciók hosszú távú hatása, az orosz háborús részvétellel

járó terhek növekedése, valamint a potenciális utódlási harc a jelenlegi vezető politikai távozása után törésvonalakat nyithat.

Az **átmenet forgatókönyvei** közül a leggyakrabban emlegetett a „belarusz Majdan”, vagyis egy újabb tömeges tiltakozási hullám, amely a 2020-ashoz hasonló módon, de erősebb külső támogatással elérné az állami intézmények dezertálását. Ennek a szervezeti és infrastrukturális feltétele azonban 2026-ig hiányos: a belföldi ellenzék szétzilált, a szakszervezetek meggyengültek, a diaszpóra pedig nem tud pótolni egy belső, országos méretű mozgósítást. A másik, kevésbé látványos út a **palotaforradalom** vagy az elit szakadása, amely akkor következhet be, ha Moszkva együttműködési hajlandósága csökken, vagy ha a belarusz hadsereg vezetői elégedetlenné válnak a háborús szereppel. Az ilyen forgatókönyv azonban nem feltétlenül hoz demokratikus nyitást: egy, az orosz érdekszférában maradó, de kevésbé elnyomó rezsimmel is számolni kell.

A diaszpóra és a nemzetközi közösség szerepe a jövőbeni átmenetben kettős. Egyrészt a száműzött intézmények folyamatosan fenntartják a belarusz kérdés napirenden tartását, dokumentálják a jogsértéseket, és képzik a jövő politikai elitjét. Másrészt a külső nyomásgyakorlás – szankciók, elszigetelés, humanitárius vízumprogramok – egyben a kereskedelmi és kulturális kapcsolatok beszűkülését is okozza, ami az átlagpolgárokat éppúgy érinti. A **belarusz identitás megerősödése** a diaszpórában és a belföldi ellenállásban hosszú távon fontos tényező, de a 2020-as évek közepén a hatalom birtokában lévő erő továbbra is az orosz állami és katonai háttérre támaszkodik.

A **regionális biztonsági helyzet** – a A háború és a nyugati kapcsolatok alfejezetben tárgyaltak szerint – közvetlenül behatárolja a belarusz jövőt. Ha az orosz–ukrán háború elhúzódik vagy kiterjed, Fehéroroszország még szorosabban vonódhat a konfliktusba, és akár közvetlen szárazföldi hadműveletek kiindulópontja lehet. Ha viszont a konfliktus befagy vagy lezárul, a nemzetközi figyelem ismét a belarusz belpolitikára irányulhat, ami új külső nyomást generálhat. A NATO és az EU keleti szárnyának politikája 2022 óta a visszatartásra és a demokratikus erők támogatására épül, de a belarusz terület katonai semlegessége vagy újrafegyverzése nyitott kérdés marad.

Végül a **társadalmi jövőkép** szempontjából kulcskérdés, hogy a fiatal generáció milyen mértékben hajlandó elhagyni az országot, vagy éppen bent maradva a változás motorjává válni. A kényszerű emigráció rövid távon tehermentesíti a rezsimet a kritikus hangoktól, hosszú távon azonban a diaszpórában felhalmozott tudás, hálózati tőke és politikai tapasztalat a demokratikus átmenet tartalékaként működhet. A jelenkori Fehéroroszország így egy olyan állam, amelynek intézményi felszíne szilárdnak tűnik, de társadalmi alapja folyamatosan mozgásban van.

### 29.4.6 Források és bizonytalanságok

A jelenkori Fehéroroszországra vonatkozó ismeretek forrásai erősen aszimmetrikusak. A hivatalos állami statisztika, a jogszabályok és a kormányzati közlemények az állami működés dokumentálásához nélkülözhetetlenek, ám az adataik nem tekinthetők függetlennek, különösen a gazdasági, demográfiai és politikai represszióra vonatkozó kérdésekben. A független emberi jogi szervezetek – elsősorban a Viasna – a politikai foglyok, a bírósági ítéletek és a jogsértések nyilvántartásában kulcsfontosságú, de működésük a rezsim ellenőrzése alatt álló területen korlátozott, ezért adataikból hiányoznak a teljes körű országos mérések. A nemzetközi szervezetek, például az ENSZ, az EBESZ és az Európa Tanács jelentései módszertanilag szigorúbbak, de gyakran a belarusz hatóságok hivatalos adatait kénytelenek idézni, vagy a száműzött civil szervezetek becsléseire támaszkodnak.

A 2020-as választási eredmények körül alapvető vita van: a hivatalos számlálás szerint Aljakszandr Lukashenko a szavazatok 80 százalékát szerezte meg, míg a független megfigyelők és az ellenzéki média szerint a valódi eredmény ettől nagyságrendileg eltérő lehetett. Független, nemzetközi

megfigyelés hiányában a szavazók pontos aránya nem rekonstruálható; a demokratikus erők követelése éppen az új, szabad választás, ami a bizonytalanságot folyamatosan fenntartja.

A **diaszpóra létszámára** vonatkozó becslések 150 ezer és 500 ezer fő közé esnek, de e számok forrása eltérő: egyes becslések a befogadó országok tartózkodási engedélyeit veszik alapul, mások a határátlépések számát, megint mások az online diaszpóra-közösségek taglétszámát. A tényleges, tartósan kint élő belaruszok száma tehát nem ismert. Hasonló módszertani gondokkal küzdenek a gazdasági migrációra, az IT-szektor elvándorlására és a politikai menekültekre vonatkozó adatok is. A befogadó országok statisztikai hivatalai nem tesznek minden esetben különbséget belarusz és más, korábbi szovjet állampolgárok között, és a kettős állampolgárok besorolása is változó.

A **háborúval kapcsolatos katonai adatok** – a belarusz területről indított támadások, a rakétakilövések, a nukleáris eszközök jelenléte – nem függetlenül ellenőrizhetők. Az orosz és belarusz védelmi minisztériumok közleményei, valamint a nyugati hírszerzési jelentések egymásnak ellentmondanak; a független megfigyelők számos esetben műholdfelvételekre és nyílt forrású adatokra támaszkodnak, de a konkrét események időpontja és felelőssége gyakran vitatott. A politikai foglyok száma is becslés, mert az állami bíróságok ítéletei nem mindig nyilvánosak, és a letartóztatásokról a független szervezetek csak késleltetve értesülnek.

A **jelenkori események történeti értékelése** értelemszerűen nem lezárt. A 2020 utáni emigráció és a háborús átalakulás hosszú távú következményeiről az akadémiai szakirodalom még nem alakított ki konszenzust. A legtöbb elemzés politikai tanulmány, think tank jelentés vagy oknyomozó újságírás terméke, nem pedig módszeresen archivált elsődleges forrás. Ezért ebben az alfejezetben a „tény”, „becslés”, „vitatott értelmezés” és „emlékezetpolitikai állítás” kategóriáit fokozott óvatossággal kell elkülöníteni. Amíg a független hozzáférés a belarusz társadalomhoz nem áll helyre, a társadalmi folyamatokról alkotott kép részben rekonstrukció marad.

### 29.4.7 Rövid összefoglaló

- A 2020 utáni Fehéroroszországban a represszió intézményesült: a független sajtó, a civil szervezetek és az ellenzéki politikusok jelentős része emigrációba kényszerült, a belföldi ellenállás pedig rejtett, informális formákra szorult.
- A társadalmi bázis generációs és regionális törésvonalai markánsak; a nagyvárosi, fiatal értelmiség a 2020-as tiltakozások fő ereje volt, míg a vidéki és államfüggő rétegek lojálisabbak maradtak.
- A 2020 óta tartó kényszerű emigráció létszámát 150 ezer és 500 ezer közé teszik, de a pontos adat nem ismert; a diaszpóra legfontosabb politikai intézményei a Koordinációs Tanács és a száműzött ellenzéki vezetők.
- Szvjatlana Cihanouszkaja a demokratikus erők legismertebb szereplője, de nem rendelkezik államjogilag elismert tisztséggel; a rezsim távollétében elítélte.
- A 2022-es orosz invázió óta Fehéroroszország de facto hadműveleti hátországgá vált; a függőség katonai, energetikai és pénzügyi téren is erősödött, miközben a hivatalos propaganda a szuverenitást és a testvéri szövetséget hangsúlyozza.
- A belső ellenállás és a diaszpóra közötti kapcsolat feszültségekkel terhelt, a rezsim igyekszik éket verni a két csoport közé.
- A jövő forgatókönyvei között a rezsim túlélése, az elit szakadása, valamint egy újabb tiltakozási hullám egyaránt szerepel; a rövid távú demokratikus átmenet valószínűsége a 2020-as évek közepén alacsony.
- A forráskritikában a hivatalos és független adatok közötti eltérést, a harmadik fél általi ellenőrzés hiányát és a jelenkori események lezáratlan történeti értelmezését jelölni kell.

### 29.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan változtatta meg a 2020-as represszió a belarusz társadalom szerkezetét, és milyen generációs vagy regionális törésvonalak váltak láthatóvá?
2. Milyen szerepet tölt be a diaszpóra a belarusz ellenzéki politikában, és milyen módszertani problémák merülnek fel a diaszpóra létszámának becslésekor?
3. Milyen különbségek figyelhetők meg a belföldi ellenállás és a száműzött ellenzék stratégiái között, és hogyan használja ki ezt a rezsim?
4. Milyen következményei vannak a háborús logisztikai bázis szerepnek a belarusz szuverenitásra és társadalmi stabilitásra nézve?
5. Melyek a legfontosabb bizonytalanságok a jelenkori Fehéroroszországra vonatkozó ismereteinkben, és miért nem beszélhetünk lezárt történeti értékelésről 2026-ban?

# 30 Moldova a középkorban és a kora újkorban

## 30.1 Moldávia fejedelemsége

A Moldvai Fejedelemség történetének kezdetei szorosan összefüggenek a Kárpátok keleti előterének földrajzi adottságaival, a Magyar Királyság keleti politikájával és az Arany Horda visszaszorulásával. A fejedelemség nem egyetlen alapító okirattal jött létre, hanem fokozatos hatalmi átrendeződéssel, amelyben a helyi román nyelvű elit, a magyar királyi hatalom, az ortodox egyházi szervezet és a keleti kereskedelem szereplői egyaránt részt vettek. A mai Moldova Köztársaság területe ennek a történelmi Moldvának csak a keleti, Prut és Dnyeszter közötti részét fedi le, ezért a fejedelemség korai történetét nem szabad a mai államhatárok felől olvasni. Az alábbi alfejezet a 14. századi államalakulástól a 15. század végi oszmán függőség kezdetéig követi a folyamatot, különös tekintettel a források bizonytalanságaira és a későbbi nemzeti emlékezet átalakító hatására.

### 30.1.1 Földrajzi és hatalmi keretek

A történeti **Moldva** (románul *Moldova*, latinul *Moldavia*) a Keleti-Kárpátok keleti lejtői és a Dnyeszter (románul *Nistru*, ukránul *Dnyiszter*) felső-középső szakasza között elterülő, észak–déli irányban hosszan elnyúló terület volt. Nyugati határát nagyjából a Kárpátok vonulata alkotta, délen a Duna alsó szakasza és annak delta vidéke, keleten a Dnyeszter, északon pedig a máramarosi és podóliai erdős, dombos térségek jelölték ki. A két fő folyó, a **Prut** (románul *Prut*) és a **Szeret** (románul *Siret*) mentén húzódó völgyek nemcsak mezőgazdasági, hanem közlekedési szempontból is fontosak voltak: a Lengyel Királyság és a Balti-tenger felől érkező kereskedelmi utak itt kapcsolódtak a Duna és a Fekete-tenger felé vezető útvonalakhoz.

A mai Moldova Köztársaság ennek a régi történelmi tartománynak jórészt a **Besszarábia** (románul *Basarabia*) névvel illetett keleti sávjára esik, amelynek középkori elnevezése a korszakban még nem rögzült ilyen formában. A későbbi Besszarábia fogalma csak a 19. század elején vált adminisztratív kategóriává, ezért a 14–15. századi viszonyok leírásánál anakronisztikus lenne használni. A fejedelemség magterülete a Szeret, a Prut és a Dnyeszter közötti folyóvölgyeket, valamint a kelet-kárpáti előhegyeket foglalta magában, tehát lényegesen nagyobb volt a mai Moldovai Köztársaságnál.

A 14. század elején a térségben több hatalom befolyása ütközött. A **Magyar Királyság** a Kárpátokon túli területeket egyfelől a kun és tatár betörések elleni védelmi zónának, másfelől a keleti kereskedelmi utak kapujának tekintette. A **Arany Horda** befolyása a 13. század közepétől a Dnyeszter és a Duna alsó folyása mentén érvényesült, de a 14. század első felében ez a hatalom regionálisan meggyengült. Délen a feltörekvő **Havasalföld** (románul *Țara Românească*) és a bolgár államok maradékai, keleten pedig a litván nagyfejedelmi terjeszkedés kezdett érintkezni a későbbi Moldva határaival. A 14. század második felében a **Lengyel Királyság** is egyre aktívabbá vált a térségben, elsősorban a lwówi (lembergi) kereskedelem és a katolikus missziós törekvések révén.

### 30.1.2 A fejedelemség kialakulásának kérdése

A moldvai államalapításról fennmaradt elbeszélés két kulcsszereplőt emel ki: **Dragoș** vajdát és **Bogdán** vajdát. A 16–17. századi moldvai krónikák, elsősorban a **Moldvai krónika** (románul *Cronica Moldovei*) hagyománya szerint Dragoș a magyar király hívására érkezett a Kárpátokon túlról, hogy vadászat közben felfedezze az új területet, majd ott letelepedjen. Bogdán ezzel szemben lázadóként hagyta el a Magyar Királyság fennhatósága alatt álló **Máramarost** (románul *Maramureș*), és a Kárpátok keleti oldalán hozott létre önálló fejedelemséget.

A modern történeti kutatás ezt a krónikás elbeszélést inkább irodalmi hagyománynak, semmint szó szerint vett alapítási jegyzőkönyvnek tekinti. A rendelkezésre álló okleveles források alapján a 14. század középső harmadában több román nyelvű **kenéz** és vajdai közösség szerveződött a Kárpátok keleti előterében. A „kenéz” (románul *cneaz*, szláv jövevényszó) a helyi katonai-telepítési elöljárókat jelölte, akik a magyar királyi berendezkedésben is szerepet kaptak. A mai történettudományi konszenzus szerint Dragoș valószínűleg egy ilyen, a magyar király érdekeit képviselő helyi vezető volt, Bogdán pedig az a vajda, aki 1363 körül szembefordult a magyar fennhatósággal, és függetlenítette a tartományt.

A pontos dátumok vitatottak. A moldvai krónikák az államalapítást nem egységesen, hanem 1352 és 1365 közötti időpontokra teszik. A magyar okleveles forrásokban Bogdán 1364–1365 körül jelenik meg olyan tényezőként, aki elszakította a királyi fennhatóságtól a keleti területet. **Nagy Lajos** magyar király (ur. 1342–1382) 1365 körül még megpróbálta helyreállítani a hűbéri köteléket, de a későbbi évtizedekben a moldvai vajdák viszonya a magyar koronához ingadozó, gyakorlati szövetségi elemekkel átszőtt maradt. A magyar fennhatóság igénye tehát nem szűnt meg azonnal, a tényleges ellenőrzés azonban gyakran csak katonai fölény esetén érvényesült.

### 30.1.3 Az első vajdák és a 14. századi államszervezet

Bogdán uralkodása után a moldvai fejedelmi címet viselő uralkodók sora bizonytalan forrásoltságú. A későbbi hagyományban **I. Péter** (románul *Petru I*), **Roman** és **I. István** (románul *Ștefan I*) neve is felbukkan, ám uralkodási idejük és hatáskörük nehezen rekonstruálható. A Moldávia fejedelemsége címváltozatban szereplő „I. István” elnevezés félrevezető lehet. A 14. század végén valóban élt egy **I. István** nevű vajda, akit a források az 1390-es évekre helyeznek, ám a Moldvát tartósan megszilárdító, „Nagy” jelzővel illetett uralkodó a 15. századi **III. István** (románul *Ștefan cel Mare*, ur. 1457–1504) volt. A két személyt a későbbi emlékezet gyakran összemossa, ezért a tankönyvi tárgyalásnak el kell különítenie a 14. századi, forrásokban alig követhető vajdaalakot a 15. századi államépítőtől.

A 14. század végén a fejedelemség belső rendje még képlékeny volt. A központi hatalmat a **vajda** (románul *domn*, *voievod*) gyakorolta, de a hatalomgyakorlás erősen függött a **bojárok** (románul *boieri*) csoportjainak támogatásától. A bojárok a korszakban nem alkottak egységes rendi testületet: részben a korábbi kenézi családok, részben a vajdai udvarban hivatalt viselő katonai és igazgatási elit tagjai közül kerültek ki. Az udvari méltóságok közül a legfontosabbak a **logofăt** (kancellár), a **vornic** (udvari bíró és igazgatási elöljáró) és a **spătar** (a fegyveres kíséret parancsnoka) voltak. Ezek a tisztségek a bizánci és a szláv udvari hagyományok elemeit ötvözték.

A fejedelemség gazdasági alapja a földművelés, a pásztorkodás és a tranzitkereskedelem volt. A faluközösségek szabad paraszti rétege mellett fokozatosan megjelentek a bojári és egyházi birtokok, amelyeken a 15. századtól egyre inkább függő helyzetű **jobbágyok** (románul *șerbi*, *vecini*) dolgoztak. A 14. századi állapotokat azonban nem szabad későbbi jobbágyrendszerként leírni: a szolgáltatások formája, a szabad költözés lehetősége és a közösségi földhasználat helyi szinten igen változatos maradt.

Vallási tekintetben a térség túlnyomórészt **ortodox** keresztény volt. A korai moldvai egyház a konstantinápolyi patriarchátus joghatósága alá tartozott, és a szláv liturgikus nyelvet használta. A kancellária oklevelei sokáig **ószláv** nyelven íródtak, ami a moldvai elit írásbeliségének keleti, bizánci-szláv gyökerét mutatja. A román nyelvű okleveles írásbeliség csak a 16–17. században erősödött meg, ezért a 14–15. századi nyelvi viszonyokról közvetlen források alig állnak rendelkezésre.

### 30.1.4 A 15. századi megszilárdulás: III. István

A Moldvai Fejedelemség tartós intézményi és katonai megerősödése a 15. század közepére tehető. E folyamat legismertebb alakja **III. István** (románul *Ștefan cel Mare*, ur. 1457–1504), akit a későbbi román és moldovai nemzeti elbeszélés „Nagy Istvánként” ikonná emelt. III. István 1457-ben, belső bojári csoportok támogatásával szerezte meg a trónt, miután a megelőző évtizedekben a fejedelemség gyakran vált a Magyar Királyság, a Lengyel Királyság és a Havasalföld között ingadozó vetélkedés színterévé.

III. István hatalmának katonai alapját a vajdai haderő, a bojári kontingensek és a szabad paraszti katonáskodó réteg alkotta. A fejedelemség hadserege elsősorban könnyűlovasságból és gyalogos íjászokból állt, de a 15. század második felében a vajda igyekezett a megerősített udvari haderőt és a határ menti erődítményeket is kiépíteni. Ennek a politikának a részeként erősítette meg a **Dnyeszter** menti **Cetatea Albă** (ma Bilhorod-Dnyisztrovszkij, Ukrajna) és a dunai **Chilia** (ma Kiliya, Ukrajna) erődjét, amelyek a Fekete-tengeri és dunai kereskedelem ellenőrzése szempontjából kulcsfontosságúak voltak.

A moldvai–magyar viszony III. István alatt többször átalakult. Uralkodása elején a vajda hol a magyar királyi hatalom szövetségeseként, hol pedig nyílt ellenfélként lépett fel. 1467-ben Hunyadi Mátyás magyar király hadjáratot vezetett Moldvába, ám az akció nem hozott tartós magyar befolyást, és a bányavárosi (baiai) ütközetben elszenvedett kudarc után a magyar fél gyakorlatilag lemondott a közvetlen moldvai hűbéri uralom helyreállításáról. Ez nem jelentette a kapcsolatok teljes megszakadását: a későbbi években a két állam időnként közös oszmánellenes érdekei szerint közeledett egymáshoz.

III. István uralkodásának legnagyobb külpolitikai kihívása az **Oszmán Birodalom** terjeszkedése volt. Konstantinápoly 1453. évi eleste után a szultáni hatalom a Balkán és a Duna irányába egyre erősebb nyomást gyakorolt. 1475-ben III. István a **vaslui csatában** (románul *Bătălia de la Vaslui*) súlyos vereséget mért a Moldvába betörő oszmán és havasalföldi csapatokra. A győzelem a korszak európai közvéleményében is figyelmet kapott, ám nem vetett véget az oszmán nyomásnak. 1476-ban a **Războieni-i csatában** (más néven Valea Albă-i csata) a moldvai haderő vereséget szenvedett, a szultáni sereg feldúlta a fejedelemség belső területeit, és a vajda csak külső segítséggel tudta visszaszerezni pozícióját.

### 30.1.5 Az oszmán vazallusság kezdete

A „vazallusság” kifejezést a moldvai esetben óvatosan kell kezelni. A 15. század végi és 16. századi oszmán–moldvai viszony nem azonos a középkori nyugat-európai hűbéri szerződéssel, és nem jelentette a tartomány azonnali betagolását az oszmán közigazgatásba. A moldvai vajda megtartotta belső hatalmát, saját haderejét, egyházi szervezetét és okleveles kancelláriáját, az oszmán fél viszont éves adót (**harács**, románul *haraci*) követelt, korlátozta a vajda önálló külpolitikáját, és időnként katonai kontingensek kiállítását várta el.

A függőség fokozatosan alakult ki. A vaslui győzelem után III. István még több évtizedig őrizte a fejedelemség önálló mozgásterét, de 1484-ben elvesztette **Chilia** és **Cetatea Albă** erődjét. Ez a

két kikötő a moldvai külkereskedelem és a dunai–fekete-tengeri útvonalak ellenőrzésének kulcsa volt. Elestük súlyos gazdasági és stratégiai veszteséget okozott, és mérsékelte a vajda tárgyalási pozícióját. Az 1480-as évek végétől, 1487 és 1504 között III. István rendszeres évi adót fizetett a szultáni kincstárnak. A szakirodalomban vitatott, hogy ez a fizetési kötelezettség pontosan mikor rögzült, és hogy a vajda formálisan is elismerte-e a szultán főségét, vagy csupán adófizető szövetséges maradt. A későbbi oszmán kancelláriai gyakorlat Moldvát mindenesetre a birodalom ügyfélállamai közé sorolta.

A moldvai egyház helyzete ebben az időszakban is kettős volt. A fejedelemség egyháza továbbra is a konstantinápolyi patriarchátushoz tartozott, amely maga is oszmán fennhatóság alatt működött, de a moldvai **metropólia** élén a vajda által támogatott főpap állt. III. István nagyszámú kolostort és templomot alapított, amelyek közül a legismertebb a **putnai kolostor** (románul *Mănăstirea Putna*), az uralkodó későbbi temetkezési helye. Az 1480-as és 1490-es évek építkezései egyúttal a vajda politikai üzenetei is voltak: a templomalapítások a helyi uralkodói hatalom szakrális legitimációját erősítették, és a vajdai udvar kulturális teljesítményét a bizánci hagyomány folytatásaként mutatták fel.

### 30.1.6 Társadalom, kereskedelem és kulturális kapcsolatok

A 15. századi Moldva társadalomszerkezete nem volt homogén. A fejedelemség lakosságának többségét román nyelvű földművelő és pásztorkodó közösségek alkották, ám a forrásokban **tatár**, **szláv**, **magyar**, **német**, **örmény** és **zsidó** csoportok is megjelennek, különösen a kereskedővárosokban és a határ menti településeken. A **tatár** közösségek főként a Dnyeszter alsó folyása és a Fekete-tenger melléki sztyeppesávban éltek, de a 15. század folyamán befolyásuk fokozatosan csökkent. A **német** és **örmény** kereskedők a városi kézművesség és a távolsági kereskedelem fontos szereplői voltak; az örmények különösen a lengyel és a keleti áruforgalom közvetítésében játszottak szerepet.

A 15–16. századi moldvai társadalomban a nők helyzete a források szűkössége miatt nehezen rekonstruálható. A bojári családok házassági kapcsolatai politikai szövetségek hordozói voltak, a paraszti háztartásokban viszont a nők munkája a mezőgazdasági termelés és a textilkészítés alapját adta. A kolostorokhoz kötődő adománylevelek időnként női alapitókat is említenek, ami arra utal, hogy a bojári és fejedelmi családok nőtagjai bizonyos vagyonjogi és egyházalapítói szereppel rendelkezhettek, bár ennek mértékét a töredékes forrásanyag nem engedi általánosítani.

A moldvai-középkori műveltség legfontosabb írásos emlékei az ószláv nyelvű oklevelek, adománylevelek és egyházi kéziratok. A 15. század második felében a putnai scriptoriumban másolt kéziratok és a vajda által támogatott egyházi központok a szláv–bizánci liturgikus hagyományt ápolták. A 16. század elejétől fokozatosan megjelentek az első román nyelvű egyházi szövegek is, de ezek tömeges elterjedése későbbi folyamat. A korszakra vonatkozó román nemzeti nyelvű történeti források hiánya miatt a 14–15. századi Moldva etnikai és nyelvi képét a szakirodalom nagyrészt közvetett adatokból, elsősorban helynevekből, okleveles névanyagból és későbbi krónikás visszaemlékezésekből rekonstruálja.

A moldvai állam a 15. század végén már nemcsak belső intézményeiben, hanem diplomáciai gyakorlatában is összetett szereplő volt. III. István levelezésben állt a pápasággal, a lengyel királlyal, a magyar királlyal és több itáliai városállammal. A pápai udvarban Moldvát időnként a kereszténység keleti védőbástyájaként ábrázolták, ami a vajdának külső legitimációt adott, ugyanakkor az oszmán udvarral folytatott tárgyalásokban a realitásokhoz igazodó engedményekre kényszerítette. Ez a kettős diplomácia a kora újkori kelet-közép-európai kisállamok helyzetének jellegzetes vonása volt: a keresztény nagyhatalmaktól kapott támogatás és az oszmán kényszer közötti egyensúlyozás a moldvai vajdák mindennapi politikájának részévé vált.

### 30.1.7 Források és bizonytalanságok

A Moldvai Fejedelemség korai történetére vonatkozó ismereteket több, egymástól igen eltérő forráscsoportra alapozzuk. Az elsődleges források közé tartoznak a moldvai kancellária **ószláv nyelvű oklevelei**, amelyekből a 14. századból csak kevés maradt fenn; a 15. század második feléből már nagyobb számú adománylevél, birtokügylet és vajdai privilégium ismert. Ezek a szövegek elsősorban a birtokviszonyokról és az egyházi intézményekről tájékoztatnak, nem pedig az államalapítás eseményeiről. A **moldvai belső krónikák**, amelyek Dragoș és Bogdán történetét elbeszélik, többnyire a 16–17. században rögzültek, így a 14. századi eseményeket utólagos, legitimációs igényekkel átszőtt elbeszélésként őrizték meg. A **magyar okleveles anyag** a királyi kancellária szemszögéből, gyakran ellenséges beállításban említi a moldvai vajdákat. A **lengyel** és **osztrák** források, valamint **Jan Długosz** 15. századi krónikája részben kiegészítik, részben torzítják ezt a képet. Az **oszmán krónikások** és oklevelek a 15. század végétől kezdve rögzítik a moldvai adófizetést és a hadjáratokat, de gyakran a birodalmi győzelmi narratíva felől.

A történeti rekonstrukció fő bizonytalanságai közé tartozik a **fejedelemség alapításának pontos időpontja**. A hagyományos 1359-es dátum a román történetírásban sokáig kanonikus volt, ám a források nem adnak erre egyértelmű megerősítést. A Bogdán-féle elszakadás időpontját egyes kutatók 1363-ra, mások 1365 körülre teszik; a magyar királyi oklevelekben szereplő események és a moldvai krónika kronológiája között ellentmondások vannak. A **Dragoș- és Bogdán-hagyomány** történeti magja is vitatott: nem tudjuk pontosan, hogy a két szereplő egyidejűleg vagy egymást követően működött-e, és mennyiben tekinthetők valós államalapítóknak, illetve mennyiben a későbbi dinasztikus emlékezet termékeinek.

A 14–15. századi **népességszámra** és **etnikai arányokra** csak becslések léteznek, amelyek a modern népszámlálási kategóriák visszavetítése nélkül aligha értelmezhetők. A „román”, „ukrán”, „moldáv” vagy más modern nemzeti megnevezés a középkori viszonyokra nem alkalmazható változtatás nélkül. A moldvai lakosság nyelvi és felekezeti megoszlásáról a szakirodalomban eltérő becslések és értelmezések élnek. A **III. István-kori hadjáratok áldozatszámait** a korabeli források gyakran túlozzák, ezért ezeket mindig forráskritikával kell kezelni. A vaslui csata (1475) esetében például a kortárs tudósítások több tízezer oszmán halottról szólnak, ám ezek hadtörténeti hitelessége erősen kétséges.

A **nemzeti emlékezet** szintén formálta a Moldvai Fejedelemség képét. A 19. századi román nemzeti romantika III. Istvánt a nemzeti ellenállás szimbólumává tette, és a moldvai múltat a modern román állam előzményeként mutatta be. A 20. századi szovjet, majd a független moldovai történetírásban éles vita alakult ki arról, hogy a moldvai identitás a román identitás része-e, vagy önálló történeti képződmény. A tankönyvi szövegnek ezért külön kell választania a dokumentált tényeket, a tudományos konszenzust és az emlékezetpolitikai állításokat.

### 30.1.8 Rövid összefoglaló

- A Moldvai Fejedelemség a 14. század középső harmadában, fokozatosan jött létre a Kárpátok keleti előterében, a Magyar Királyság, az Arany Horda és a helyi román nyelvű közösségek hatalmi átrendeződéséből.
- A krónikás hagyomány Dragoșhoz és Bogdánhoz köti az alapítást; a modern kutatás szerint Bogdán 1363 körül függetlenítette a tartományt a magyar királyi fennhatóságtól, de a pontos dátum vitatott.
- A korai moldvai államszervezet központja a vajda és a bojárok együttműködésén alapult; az okleveles írásbeliség és az egyházi szertartásrend ószláv nyelvű volt, az egyház pedig a konstantinápolyi patriarchátus joghatósága alá tartozott.

- A 15. századi III. István (Ștefan cel Mare, ur. 1457–1504) megszilárdította a fejedelemséget, ügyesen egyensúlyozott a Magyar Királyság, a Lengyel Királyság és az Oszmán Birodalom között, és jelentős egyházalapító, építtető tevékenységet fejtett ki.
- Az oszmán függőség nem egylépcsős annexió volt, hanem fokozatosan kialakult adófizető, korlátozott önállóságú viszony, amely különösen Chilia és Cetatea Albă 1484. évi elvesztése után erősödött fel.
- A „moldáv” vagy „román” nemzetfogalom a középkori forrásokból közvetlenül nem vezethető le; a korszak társadalmi-etnikai viszonyait a modern nemzeti kategóriáktól eltérő, helyi és rendi keretekben kell értelmezni.
- A fejedelemség történetének korai szakasza forrásszegény, ezért az alapítás körülményeire, a lakosság összetételére és az uralkodói listákra vonatkozó állítások többsége becslés vagy rekonstrukció, nem pedig pontosan dokumentált tény.

### 30.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen földrajzi és hatalmi tényezők magyarázzák a Moldvai Fejedelemség létrejöttét a 14. században?
2. Hogyan különböztetné meg a Dragoș- és Bogdán-hagyományban a krónikás elbeszélést, a tudományos konszenzust és a modern nemzeti emlékezet állításait?
3. Miért nem azonosítható a Moldávia fejedelemsége témájában említett „I. István” automatikusan III. Istvánnal (Ștefan cel Mare), és miért fontos ez a forráskritikai különbségtétel?
4. Milyen lépésekben alakult át a moldvai–oszmán viszony a 15. század második felében, és miért nem írható le egyszerűen „török hódításként”?
5. Mely forrástípusokból és milyen korlátokkal rekonstruálható a 14–15. századi moldvai társadalom és etnikai összetétel?

## 30.2 Az oszmán és a fanarióta uralom

A 16. század elejére a Kárpátok keleti oldalán fekvő Moldvai Fejedelemség (Țara Moldovei, latinul Moldavia) már nem független szereplője volt a térség hatalmi viszonyainak. A Moldávia fejedelemsége alfejezetben bemutatott középkori államalakulat a 15. század végétől fokozatosan az Oszmán Birodalom adófizető vazallusává vált, ám a folyamat nem tette Moldvát közönséges oszmán tartománnyá. A 18. század elejétől a Porta a bizalmatlanság és a központosítás jegyében gyakran Isztambul Phanar (Fener) negyedéből nevezett ki fejedelmeket. Ez az alfejezet a fennhatóság intézményeit, a gazdasági és társadalmi átalakulást, a fanarióta rendszer működését és kulturális következményeit tárgyalja – a mai Moldovai Köztársaság területét is érintő keleti tartomány, Besszarábia szemszögéből is.

### 30.2.1 Az oszmán fennhatóság létrejötte és működése

A katonai nyomás nem egyszeri esemény, hanem hosszú, szakaszos folyamat volt. A 15. század közepén a Moldvai Fejedelemség még időnként eredményesen ellenállt, de az Oszmán Birodalom nyomása a század végére állandósult. Az 1484. évi hadjárat során a Porta elfoglalta a Duna és a Dnyeszter alsó folyásánál fekvő **Kilija** és **Cetatea Albă (Akkerman)** erődöket, így a fejedelemség elvesztette a fekete-tengeri kijáratát. Az 1538. évi Szulejmán-hadjárat tovább mélyítette a függést: a Dnyeszter-parti **Tighina (Bender)** elfoglalása után a déli határzóna, a **Budzsák (Bugeac)** nagy része gyakorlatilag oszmán-tatár ellenőrzés alá került. A folyamatot a kortárs krónikák és a török adóösszeírások töredékesen rögzítik; abban a mai történettudomány konszenzusa, hogy a 16. század közepére Moldva rendszeres adófizető vazallusállammá vált.

A vazallusi viszony alapja az évi **harács (haraci)** és a Porta számára küldött ajándékok, valamint a hadi segítségnyújtás volt. Emellett a fejedelemségnek részt kellett vennie Isztambul élelmiszer-ellátásában: gabonát, vágóállatot, mézet, viaszt és más termékeket szállított a birodalmi fővárosba. A Moldvai Fejedelemség fejedelmét a helyi bojárok választották, de hivatalba lépéséhez a szultán megerősítése kellett. A 17. században a Porta egyre gyakrabban közvetlenül döntött a fejedelem személyéről, a bojárok választása pedig fokozatosan formálissá vált. Moldva nagy része azonban továbbra is megőrizte belső jogát, ortodox egyházát és saját adóigazgatását; az oszmán bíróságok és katonai egységek elsősorban a Dnyeszter menti erősségekben, például Bender, Akkerman és Kilija körzetében működtek. A fejedelmi Moldva tehát nem az oszmán hódoltsági világhoz, hanem az adófizető, belső autonómiával rendelkező peremállamok sorához tartozott.

### 30.2.2 Gazdaság: adó, kereskedelem és földhasználat a 16–18. században

A Moldvai Fejedelemség gazdasága elsősorban a helyi fogyasztásra és az oszmán központ ellátására termelt. A természeti adottságok a szántóföldi gazdálkodás mellett különösen az állattenyésztésnek kedveztek. A 16–18. századi forrásokban Moldva élő szarvasmarha-, juh-, ló-, méz-, viasz- és gabonaszállítóként jelenik meg; a folyami kikötők, például a Duna menti Galați környéke a kereskedelem csomópontjává vált. Az oszmán kereslet torzította a helyi piacot: a fejedelem és a nagy birtokosok időnként arra kényszerültek, hogy meghatározott terményeket és állatokat a Porta számára alacsony áron adjanak át. A legfontosabb kiviteli cikkek közé a szarvasmarha, a juh, a bőr, a viasz, a méz, a fa, a só és a gabona tartozott. A **Târgu Ocna-i sóbányák** sója a fejedelmi jövedelem egyik alappillére volt, és a sókereskedelem a szomszédos területekre is kiterjedt.

Az adózás az oszmán függés időszakában fokozatosan nehezedett a paraszti háztartásokra. A fejedelmi kincstárnak a harácson felül a saját udvartartását és a Porta felé teljesítendő szolgáltatásokat is finanszíroznia kellett. A fejedelmi adók között szerepelt a **bir** (fejadó), a **dijmă** (tized), a **văcărit** (szarvasmarha-adó) és a vámok sora. A bojárok és a kolostorok széles körű adómentességeket élveztek, ezért a közterhek nagy részét a paraszti közösségek viselték. A fennmaradt fejedelmi oklevelek azt mutatják, hogy a 16. századtól a bojárok és a kolostorok egyre nagyobb birtokokat szereztek, és a falvakat lakóikkal együtt kapták adományba. A paraszti földközösségek, a **răzeși** (szabad parasztok) szabad státusza fokozatosan erodálódott; eladósodás, háborús pusztítás és a földesúri nyomás következtében sokan függő helyzetbe kerültek.

A kereskedelem földrajzi irányai az oszmán ellenőrzéshez igazodtak. A feketekereskedelmi kikötők egy része oszmán kézen volt, a szárazföldi utak pedig gyakran az oszmán vámállomásokon, átkelőkön keresztül vezettek Lengyel-Litvánia, Erdély és Havasalföld felé. A 17–18. században a moldvai városok, elsősorban Iași, Botoșani, Bârlad és Galați vásárai a helyi termékeket a távolsági kereskedelembe csatlakoztatták. A mai Moldovai Köztársaság területén a Prut és a Dnyeszter közötti sáv azonban jobbára katonai határzóna maradt: a budzsáki tatárok ismétlődő rablóhadjáratai és az oszmán erősségek jelenléte miatt a sűrűbb településhálózat csak a védettebb északi és nyugati részeken alakult ki.

### 30.2.3 Társadalom: rendek, parasztok és etnikai-vallási csoportok

A 16–18. századi moldvai társadalom rendi jellegű volt, de a nyugat-európai rendi társadalmaknál átjárhatóbb határokkal. A fejedelem mellett a **bojárok (boieri)** alkották a politikai elitet; a nagy bojárok a fejedelmi tanácsban, a **Divan**ban ültek, és a legfontosabb udvari és területi tisztségeket töltötték be. A kisbojárok és a katonáskodó szabad elemek az alsóbb hivatali és adómentes rétegeket alkották. A társadalom legnagyobb csoportja a parasztság volt, amelyen belül a szabad parasztok (răzeși) és a függő helyzetű **vecin** (jobbágy) közösségek egyszerre

éltek. A vecin jogi helyzete a 16–18. században fokozatosan merevedett: a földesúr engedélye nélkül nem költözhetett el, szolgáltatásokkal és járadékokkal tartozott, bár a rabszolgával nem volt azonosítható. A răzeși társadalmi süllyedése a 17–18. századi oklevelek egyik leggyakoribb témája.

A társadalom etnikai-vallási képe összetett volt. A román nyelvű ortodox lakosság mellett jelen voltak görögök, örmények, zsidók, magyarok és székelyek, főként a nyugati, kárpáti határvidéken katolikus közösségek, valamint kisebb lengyel és szláv csoportok. Az örmények elsősorban a városi kereskedelemben játszottak szerepet, saját egyházi szervezettel és külön negyedekkel. A zsidó közösségek a fejedelmi kincstárral együttműködve foglalkoztak adóbérlettel, vámmal, szeszfőzéssel és kereskedelemmel; a fejedelmi oklevelek gyakran védelmet biztosítottak nekik, mert a kincstár érdeke volt jelenlétük. Ugyanakkor a fiskális szerep időnként ellenséges képet szült a keresztény lakosság körében, amit a modern történetírás az adóbérlet intézményéből, nem pedig kizárólag vallási előítéletből magyaráz. A **romák** egy része fejedelmi, kolostori vagy bojári függésben élt, státuszuk a rabszolgasághoz volt hasonló; adásvételükről, átörökítésükről és felszabadításukról számos oklevél tanúskodik. Ennek a korszakon átívelő témakörnek a részletes bemutatása később, A roma történelem a régióban alfejezetben szerepel.

A mai Moldovai Köztársaság területe ebben az időszakban nem alkotott egységes közigazgatási egységet. A Prut és a Dnyeszter közötti északi részt a fejedelmi Moldva kerületei, például Hotin, Soroca és Orhei körzetei igazgatták, míg a déli Budzsák tatár-török elemek, Bender és Akkerman pedig oszmán helyőrségek ellenőrzése alatt állt. A terület településsűrűsége alacsony volt, ami a későbbi, 18. század végi orosz előrenyomulás előtt is stratégiai peremvidék-jelleget adott neki.

### 30.2.4 A fanarióta rendszer 1711-től 1821-ig

A fanarióta rendszer bevezetését az 1711. évi eseményekhez kötik. **Dimitrie Cantemir** fejedelem a pruti hadjárat során az Orosz Birodalom oldalára állt, ám a Nagy Péter cár veresége után a Porta bizalma megrendült a helyi moldvai elitekben. A megtorlás részeként a szultán 1711-től többnyire Isztambul Phanar negyedéből származó görög vagy görögösült ortodox hivatalnokokat, úgynevezett **fanariótákat (rom. fanariot, ang. Phanariot)** nevezett ki fejedelemmé. A Phanar a konstantinápolyi ortodox világ egyik diplomáciai-kereskedelmi központja volt; a fanarióta családok a Porta tolmácsi, flottai és külügyi hivatalaiban szereztek tapasztalatot, és a dunai fejedelemségeket jól jövedelmező pénzügyi-politikai hivatalként kezelték.

A fanarióta kinevezések rendszere nem jelentette a helyi társadalom teljes kicserélését, viszont megváltoztatta a hatalomgyakorlás stílusát. A fejedelem a kinevezésért nagy összegeket fizetett, és hivatali ideje gyakran rövid volt, mert a Porta bármikor leváltotta. A költségeket a fejedelem a belső adók emelésével és hivatalok árusításával igyekezett behajtani. A helyi bojárok ugyanakkor megőrizték birtokaikat és tanácsi pozícióikat; a fanarióta udvar egyes tagjai pedig idővel helyi családokba házasodtak. A fanarióta korszak ezért inkább a fejedelmi központ és az adóigazgatás átszervezése volt, semmint egyoldalú „görög uralom”, ahogyan a későbbi, 19. századi nemzeti narratíva gyakran ábrázolta.

A 18. században több fontos kísérlet történt az adózás és a paraszti függés szabályozására. **Constantin Mavrocordat** 1749-ben Moldvában oklevélben eltörölte a vecin intézményt; a jobbágyok személyileg szabadok lettek, és elvben nem lehetett őket a földhöz kötni. Az intézkedés a dokumentált tények közé tartozik, ám a szakirodalomban vitatott a tényleges hatása: a parasztok továbbra is földesúri járadékokat és munkaszolgáltatásokat fizettek, és a földhöz jutásuk nem valósult meg. A reform hátterében elsősorban az állt, hogy a központi adóztatás számára is kedvezőbb volt a személyileg szabad, de földesúri földet használó parasztság, mint a földhöz kötött, nehezen ellenőrizhető jobbágytömeg. A 18. század második felében az adóprés tovább nőtt, ami paraszti elvándorlást és időnkénti helyi elégedetlenséget váltott ki.

A fanarióta uralom a kultúra terén kettős hatást gyakorolt. A görög nyelv a fejedelmi udvarban, az igazgatásban és az elitiskolákban megerősödött, ugyanakkor a 18. század végén a román nyelvű egyházi és világi irodalom is fejlődésnek indult. Az elgörögösödés vádját a 19. századi román nemzeti mozgalom erősen hangoztatta; a mai történetírás ezt a képet árnyalja, rámutatva, hogy a fanarióta elit a bizánci-ortodox hagyomány továbbvivőjeként is fellépett, és nem egységesen ellenségesen viszonyult a helyi nyelvi törekvésekhez.

A 18. század háborúi megrendítették a fanarióta rendszer stabilitását. Az 1768–1774. évi orosz–török háború idején orosz csapatok szállták meg a fejedelemséget, és a háborút lezáró rendezés megerősítette az orosz befolyást. 1775-ben a Habsburg Birodalom megszerezte a Moldvai Fejedelemség északnyugati részét, Bukovinát, ami a fejedelemség területi és kulturális egyensúlyát tovább gyengítette. A 18–19. század fordulóján az Orosz Birodalom növekvő protektori szerepe, majd az 1821–1822. évi konstantinápolyi válság és a görög felkelés nyomán a fanarióta kinevezések gyakorlata véget ért. Ezt a folyamatot és a nemzeti ébredést a A nemzeti ébredés és a román egység alfejezet tárgyalja részletesebben, míg Besszarábia 1812. évi orosz annexióját a Besszarábia orosz annexiója mutatja be.

### 30.2.5 Kultúra, egyház és mindennapi élet

A Moldvai Fejedelemség a 16–18. században a bizánci-szláv örökség és a román nyelvű helyi hagyomány találkozásában fejlődött. A moldvai ortodox metropólia a konstantinápolyi patriarchátushoz kötődött, de a fejedelmek jelentős mecénási tevékenységet folytattak: kolostorokat alapítottak, Athos-hegyi és jeruzsálemi intézményeket támogattak. A 17. században a liturgikus és egyházi irodalom fokozatosan románnyelvűvé vált; **Varlaam** metropolita 1643-ban kiadott prédikációs kötete, a *Cazania* a román nyelvű egyházi irodalom egyik mérföldköve. A fejedelmi udvar nyelve a 16. században még jórészt óegyházi szláv volt, a 17. századtól a román, a 18. században pedig a görög is terjedt.

A korabeli írásbeliség legfontosabb emlékei közé tartoznak a moldvai krónikák. **Grigore Ureche** a 17. század első felében, **Miron Costin** a 17. század második felében, **Ion Neculce** pedig a 18. század elején írta meg Moldva történetét. Munkáik egymásra épülnek, és erőteljesen tükrözik a bojári nézőpontot, ezért a modern történész csak kritikával használhatja őket. Különleges forrás **Dimitrie Cantemir** (1673–1723) *Descriptio Moldaviae* című, latin nyelvű országleírása, amely a 18. század eleji Moldva földrajzát, társadalmát és szokásait mutatja be. A mű kiemelkedő értékű, ám szerzője fejedelmi udvari érdekeket szolgált, és a nyugati olvasóközönség elvárásaihoz is igazodott, így egyes állításai egyoldalúak lehetnek.

A mindennapi élet a paraszti háztartásokban döntően a mezőgazdasági munkák ritmusát követte. A házak fából, paticsból és szalmatetővel épültek; a táplálkozás alapját a kenyér, a kukorica- és köleskása, a tejtermékek, a hüvelyesek, a zöldségek, a méz és a hal alkották. A kukorica a 17–18. században terjedt a Duna-vidék és a Balkán felől, de a hagyományos gabonákat, különösen a búzát és az árpát nem szorította ki. A vásárok, az egyházi ünnepek és a családi események tagolták a közösségi életet; a tatár betörések, a járványok és az aszályok viszont időről időre pusztítottak. A nők a paraszti gazdaságban a mezőgazdasági munka mellett a textilkészítésben, az élelmiszer-feldolgozásban és a családi ellátásban vettek részt; a bojárasszonyok birtokügyekben, alapítványokban és özvegyi jogviszonyokban jelennek meg a forrásokban. A fejedelmi udvar fényűzése, a bojárok udvarházai és a kereskedővárosok, különösen Iași pezsgése éles ellentétben állt a vidéki szegénységgel, amelyet a külföldi utazók leírásai is hangsúlyoztak.

### 30.2.6 Források és bizonytalanságok

Az oszmán és fanarióta uralom forrásbázisa egyenetlen. A moldvai fejedelmi oklevelek, a **hrisov**ok, nagy számban fennmaradtak, de elsősorban birtokjogi, adó- és kiváltságügyeket rögzítenek, a hétköznapi viszonyokról keveset árulnak el. A török nyelvű **defter**ek, azaz adóösszeírások a Porta és az oszmán erősségek igazgatásáról szólnak, de a moldvai belső adózásról gyakran hiányosak. A moldvai krónikák és Cantemir leírása részletes elbeszélést ad, ám szerzőik a bojári és fejedelmi elit érdekeit tükrözik. A külföldi utazók beszámolói hasznos kiegészítők, de gyakran szenzációkeresők vagy felszínesek. A régészeti kutatás a Dnyeszter-menti erősségek, például Bender és Akkerman egyes részeire koncentrálódott; a vidéki településhálózat, a paraszti építkezés és a mindennapi tárgyi kultúra ismerete jóval korlátozottabb.

A korszak népesedési adatait nem ismerjük pontosan. A 16–18. századból fennmaradt adóösszeírások csak adózó háztartásokat vagy faluközösségeket sorolnak fel, nem teljes népességet; a mai becslések ezért jelentős hibahatárral terheltek. A harács összege, a paraszti terhek mértéke és a vecin intézmény terjedésének üteme ugyancsak vitatott. A fanarióta rezsim megítélése erősen emlékezetpolitikai kérdéssé vált: a 19. századi román nacionalista történetírás „görög elnyomásként” ábrázolta a korszakot, a mai kutatás viszont inkább a birodalmi kormányzás és a helyi elit együttműködésének összetett rendszerét látja benne. Az 1749. évi jobbágyreform valódi hatása sem értelmezhető egyértelműen, mert a földesúri függés fennmaradt, és a reform végrehajtása egyenetlen volt.

### 30.2.7 Rövid összefoglaló

- A Moldvai Fejedelemség a 16. század elejére az Oszmán Birodalom adófizető vazallusa lett, de belső autonómiáját és ortodox egyházát megőrizte.
- A déli Dnyeszter-menti területek, köztük Bender, Kilija és Akkerman, közvetlen oszmán-tatár ellenőrzés alatt álltak; a Budzsák tatár határzónává vált.
- A gazdaságot az Isztambul ellátására szánt állat-, gabona-, méz- és viaszszállítás, a sóbányászat és a földesúri-egyházi birtokok növekedése jellemezte.
- A társadalom rendi jellegű volt: a bojárok mellett szabad parasztok (răzeși) és jobbágyok (vecin), valamint roma, örmény, zsidó és görög közösségek éltek egymás mellett.
- 1711-től a Porta fanarióta fejedelmeket nevezett ki, ami az adóigazgatás központosítását és gyakoribb fejedelemcseréket hozott, de nem iktatta ki a helyi bojárságot.
- Constantin Mavrocordat 1749-ben eltörölte a vecin intézményt, ám a földesúri függés fennmaradt; a reform tényleges hatása vitatott.
- A 16–18. századi moldvai kultúrában a bizánci-szláv hagyomány mellett megerősödött a román nyelvű egyházi irodalom és a krónikairodalom.
- A fanarióta rendszer a 18–19. század fordulóján az orosz befolyás erősödésével és területi veszteségekkel bomlott fel; a következő alfejezetek az 1812-es annexió és a nemzeti ébredés tárgyalásával folytatják.

### 30.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a Moldvai Fejedelemség és a Dnyeszter-menti oszmán erősségek közigazgatási helyzetét a 16–18. században.
2. Milyen gazdasági mechanizmusokon keresztül növelte az oszmán függés a paraszti terheket Moldvában?
3. Mi motiválta a Portát a fanarióta kinevezések bevezetésére 1711 után, és miért nem beszélhetünk teljes „görög uralomról”?

4. Elemezze az 1749. évi jobbágyreformot a dokumentált tény, a szakirodalmi konszenzus és a vitatott értelmezések szempontjából.
5. Milyen forráskritikai fenntartásokkal kell olvasni Dimitrie Cantemir moldvai leírását és a korabeli moldvai krónikákat?

## 30.3 Besszarábia orosz annexiója

Besszarábia 1812. évi orosz annexiója a moldvai fejedelemség történetének egyik legnagyobb horderejű fordulata. Az előző alfejezetben tárgyalt fanarióta uralom időszaka alatt a Moldvai Fejedelemség és a Havasalföldi Fejedelemség az Oszmán Birodalom szuzeraintása alatt, ám belső autonómiával élt, miközben a Porta az 1710–1821 közötti időszakban görög fanarióta fejedelmeket nevezett ki. A 18. század végétől az Orosz Birodalom egyre erőteljesebben avatkozott be a dunai fejedelemségek ügyeibe, a törökellenes háborúk során pedig többször is megszállta azokat. Az 1806–1812-es orosz–török háborút lezáró bukaresti béke végül nem a két fejedelemség egészét, hanem a Prut és Dnyeszter közötti területet csatolta az orosz birodalomhoz. Ezt a területet a korabeli orosz igazgatás **Besszarábia** (románul *Basarabia*, oroszul *Bessarabiya*) néven szervezte meg, és 1818-tól sajátos jogállású közigazgatási egységként kezelte. Az annexió kérdése azért kulcsfontosságú, mert a Moldvai Fejedelemség keleti részének elvesztése hosszú távon elválasztotta egymástól a román nyelvű lakosság nyugati és keleti csoportjait, és megalapozta a későbbi román–orosz, majd román–szovjet területi vitákat. Ebben az alfejezetben azt vizsgáljuk, milyen nemzetközi feltételek között került sor az annexióra, hogyan alakította ki Oroszország a kezdeti közigazgatást, milyen reformokat vezetett be, és mennyiben tekinthető az orosz igazgatás „gyarmatinak”. Az állításoknál külön kell választanunk a dokumentált tényeket, a tudományos konszenzust, a vitatott értelmezéseket és az emlékezetpolitikai értékeléseket.

### 30.3.1 A háború és a bukaresti béke (1806–1812)

Az 1806-ban kitört orosz–török háború a napóleoni háborúk kelet-európai mellékhadszínterének része volt. A cári udvar a török Porta elleni fellépéssel a dunai fejedelemségek feletti befolyását kívánta növelni, és a szerb felkelés (1804) után a balkáni keresztény lakosság védelmezőjeként lépett fel. A hadműveletek során az orosz csapatok 1806 végén megszállták a Moldvai és a Havasalföldi Fejedelemséget; a háború azonban elhúzódott, és a főbb hadszínterek a Dnyeszter alsó folyása, a Duna-delta és a Kaukázus térsége voltak. A béketárgyalásokra 1812 tavaszán került sor, amikor Napóleon oroszországi inváziójának előkészületei miatt az orosz kormányzat sürgősen le akarta zárni a déli konfliktust. A **bukaresti béke** (oroszul *Bukharestskiy mir*, törökül *Bükreş Antlaşması*) aláírására 1812. május 28-án (a Julián-naptár szerint május 16-án) került sor; a korabeli orosz források értelemszerűen a Julián-naptárt használták.

A békeszerződés szövege szerint a Moldvai Fejedelemség és az Orosz Birodalom közötti határ a **Prut** folyó lett, és a Porta átengedte Oroszországnak a Prut és a **Dnyeszter** közötti területet. A szerződés nem használta a „Besszarábia” kifejezést; a területmegjelölés a folyók közötti földrajzi sávra vonatkozott. Az orosz fél a béke értelmében kiürítette a Moldvai és Havasalföldi Fejedelemséget, amelyek visszakerültek az oszmán szuzeraintás alá, de bizonyos belső önkormányzati jogokat kaptak. A dokumentumban rögzítették a szerbiai felkelőknek nyújtandó amnesztiát és a dunai hajózás szabályait is.

A területi rendelkezés értelmezése az aláírástól kezdve vitatott. A román történetírás és a moldvai elit hagyományosan **Besszarábia elcsatolásaként** (*răpirea Basarabiei*) értékelte az annexiót, mivel a Prut és a Dnyeszter közötti föld a középkori Moldvai Fejedelemség szerves része volt. Az orosz birodalmi értelmezés ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy a terület török fennhatóság

alatt állt, és a cári csapatok foglalták el; a béke így a török uralom alóli felszabadítás és a terület „visszaszerzése” volt. Ez a különbség a mai napig meghatározza a térség emlékezetpolitikáját: míg a román és moldovai nemzeti narratíva az 1812-es annexiót a román nemzeti test megcsonkításának tekinti, addig az orosz és a szovjet történetírás – és részben a mai orosz hivatalos emlékezet is – a birodalmi terjeszkedés pozitív mozzanataként vagy legalábbis szükségszerű geopolitikai lépésként mutatja be. A történeti szakirodalom ezt a kétféle értelmezést a nagyhatalmi konfliktusok és a nemzeti önrendelkezés eltérő kereteiben tárgyalja; a ténybeli mag, azaz a Prut folyó mint új határ kijelölése dokumentált.

A béke aláírása után a Dnyeszter–Prut közötti terület lakossága hivatalosan orosz alattvalóvá vált. A helyi közigazgatást eleinte az orosz katonai hatóságok tartották fenn; a hatalomátvétel nem járt szisztematikus etnikai tisztogatással vagy tömeges kitelepítéssel, de a helyi társadalom jogállása fokozatosan átalakult.

### 30.3.2 A kezdeti orosz közigazgatás és az 1818-as statútum

Az annexiót követő első években (1812–1818) Besszarábia ideiglenes katonai igazgatás alatt állt. Az orosz hatóságok számba vették a lakosságot, felmérték a földbirtokokat, és megkezdték a terület beillesztését a birodalmi adminisztrációba. A helyi **bojárok** (románul *boieri*) – a moldvai nemesi rend – jelentős része nem hagyta el a területet, hanem tárgyalásokat kezdett az új hatalommal birtokai elismerése érdekében. A cári udvar hajlandó volt bizonyos helyi kiváltságok fenntartására, hogy megnyerje a bojárságot és elkerülje a nyílt ellenállást.

1818-ban a területet **Besszarábiai terület** (oroszul *Bessarabskaya oblast*) néven külön közigazgatási egységgé szervezték, székhelye **Kisinyov** (románul *Chișinău*, oroszul *Kishinyov*) lett. Ugyanebben az évben hagyták jóvá a **Besszarábiai Statútumot** (oroszul *Ustav obrazovaniya Bessarabskoy oblasti*), amely a korabeli birodalmi gyakorlathoz képest viszonylag széles helyi autonómiát biztosított. A statútum rendelkezései között szerepelt a helyi törvények és szokások egyes elemeinek fenntartása, a román nyelv használata a helyi közigazgatásban és igazságszolgáltatásban, valamint a bojárok és a városi közösségek képviselete a területi tanácsban. A hivatalos nyelv ugyan az orosz volt, de a gyakorlatban a román nyelvű ügyintézés az alsóbb szinteken sokáig fennmaradt. A statútum tehát nem klasszikus gyarmati alávetést, hanem a birodalmi perifériák integrálásának egy sajátos, kompromisszumos módját tükrözte, amelyben a helyi elit részleges politikai szerephez jutott.

A paraszti lakosság helyzetét az annexió közvetlenül nem javította radikálisan. A moldvai jobbágyviszonyok a fanarióta időszakból örökölt formában tovább éltek; a földesúri szolgáltatások és adók egy része változatlan maradt. Az orosz hatóságok nem vezették be azonnal a birodalmi jobbágyrendszert, de a községi önkormányzat bizonyos elemeit – mint az **obscsina** (oroszul *obshchina*), a faluközösségi földhasználat – később, a 19. század közepén részben alkalmazták. A parasztok számára az orosz uralom kezdetben elsősorban az adórendszer átalakulását és az új hatóságokkal való érintkezést jelentette.

Az egyházi életben is gyors változás következett be. A moldvai ortodox egyház a konstantinápolyi patriarchátus helyett az orosz **Szent Szinódus** fennhatósága alá került, ami a vallási igazgatás oroszosításának első lépése volt. Az istentiszteleti nyelv egyelőre román maradt, de a papság képzése és a kinevezések fokozatosan orosz ellenőrzés alá kerültek. Ez a folyamat hosszú távon hozzájárult ahhoz, hogy a besszarábiai egyház eltávolodjon a Jászvásárban (románul *Iași*) működő moldvai metropolitai központtól.

### 30.3.3 Telepespolitika és a déli sztyeppék átalakulása

Az orosz igazgatás egyik leglátványosabb intézkedése a déli, ritkán lakott sztyeppés területek betelepítése volt. Az 1818-as statútum és a későbbi rendeletek adómentességet, földjuttatást és vallásszabadságot ígértek a betelepülőknek. Ennek nyomán a 19. század első felében jelentős számú **bolgár**, **gagauz**, **német**, svájci és más telepes érkezett a Dnyeszter alsó folyása és a Duna-delta közé eső vidékre. A bolgár és gagauz közösségek főként a balkáni oszmán uralom elől menekülve, illetve a cári udvar által kínált kedvezmények hatására telepedtek le. A telepespolitika célja a mezőgazdasági termelés fellendítése, a határvidék benépesítése és a birodalmi integritás erősítése volt. A betelepítés azonban hosszú távon megváltoztatta a déli Besszarábia etnikai arányait: a korábban túlnyomórészt román/moldvai és ukrán/rutén lakosságú területeken új, önálló bolgár, gagauz és német települések jöttek létre. A helyi román parasztok számára a földosztás és a telepesek kedvezményei időnként földhiányt és sérelmeket okoztak. A kortárs orosz hivatalos jelentések a betelepítést a „civilizáció terjesztéseként” ünnepelték, míg a későbbi román történetírás az etnikai egyensúly tudatos megváltoztatását látta benne. Ezt a kérdést a szakirodalom ma is vitatja: a forrásokból egyértelmű, hogy a cári kormányzat előnyben részesítette a betelepülőket az adózás és a földhöz jutás terén, de az, hogy ez kifejezetten a román többség gyengítését célozta volna, kevésbé dokumentált, és inkább a birodalmi gazdaságpolitika általános logikájából következett.

### 30.3.4 Reformok, oroszosítás és a birodalmi integráció

Az 1820-as évek végétől a besszarábiai autonómia fokozatosan szűkült. Az 1828–1829-es orosz–török háború és az azt lezáró drinápolyi béke megszilárdította az orosz befolyást a Duna torkolatvidékén, és a besszarábiai terület stratégiai szerepe tovább nőtt. 1828-ban új közigazgatási szabályzatot vezettek be, amely a helyi intézményeket a birodalmi normákhoz igazította. A román nyelv hivatalos használatát fokozatosan kiszorította az orosz, a területi tanács hatáskörei csökkentek, és a helyi bojárok kiváltságait is megnyirbálták. A bojárság egy része oroszországi nemesi rangért folyamodott, és beilleszkedett a birodalmi elitbe; mások ellenálltak, és a két román fejedelemség felé orientálódtak.

A gazdasági integráció a Fekete-tengeri kereskedelem fellendülésével járt. Besszarábia mezőgazdasági termányei – elsősorban a búza – egyre nagyobb mennyiségben kerültek az **Odessza** (ukránul *Odesa*) és **Akkerman** (románul *Cetatea Albă*) kikötőibe. A földbirtokosok és a gazdagabb parasztok bekapcsolódtak a gabonaexportba, ami azonban a jobbágyterhek növekedésével járt együtt. A városok – Kisinyov, **Bălți**, **Hotin** (ukránul *Khotyn*) – vegyes etnikumú kereskedőközpontokká váltak, ahol a zsidó, örmény, görög és orosz közösségek mellett a román lakosság is jelen volt. A birodalmi népszámlálások és összeírások szerint a terület lakossága 1812 körül mindössze 240–300 ezer főre becsülhető, míg 1860-ra az 1 milliót is meghaladta; ezek a számok azonban korabeli adminisztratív becslések, amelyek a módszertani hiányosságok miatt jelentős bizonytalansággal kezelendők.

Az 1830–1840-es években az oktatás és a vallási élet területén is felerősödött az oroszosítás. Az egyházi iskolákban bevezették az orosz nyelv oktatását, a felsőbb tisztségeket orosz származású vagy oroszul jól beszélő hivatalnokok töltötték be, és a helyi értelmiség egy része a két román fejedelemségben, **Jászvásáron** vagy **Bukarestben** tanult tovább. Ez utóbbi csoport a 19. század közepén a román nemzeti mozgalomhoz csatlakozott, és a későbbi egyesítési törekvések, valamint Besszarábia visszacsatolásának gondolata itt kapott erős bázist. Az 1848-as forradalmi hullám elérte a moldvai és havasalföldi fejedelemségeket is, de Besszarábiában – a birodalmi ellenőrzés miatt – csak korlátozott visszhangja volt; a román nyelvű értelmiség egy része azonban ekkor már kapcsolatban állt a nyugati román mozgalmakkal. E folyamatok előkészítették a későbbi, a

19. század második felében kibontakozó nemzeti ébredést, amelyről a következő alfejezet szól: A nemzeti ébredés és a román egység.

### 30.3.5 Az annexió mérlege és emlékezete

A besszarábiai orosz uralom első évtizedeiről a kortárs és a későbbi értékelések élesen eltérnek. A fanarióta időszakkal összehasonlítva az orosz közigazgatás bizonyos területeken racionalizálta az adóztatást és a bíráskodást, a birodalmi integritás pedig a közlekedés és a kereskedelem bizonyos fejlődését hozta. Ugyanakkor a helyi lakosság politikai részvétele korlátozott maradt, a paraszti terhek nem csökkentek radikálisan, és az oroszosítás hosszú távon aláásta a helyi román nyelvű intézményeket. A „gyarmati igazgatás” kifejezés használata a szakirodalomban vitatott: a besszarábiai terület nem volt klasszikus tengerentúli gyarmat, és a birodalmi központ nem faji alapon szervezte meg a közigazgatást. Mégis, a telepespolitika, a helyi elit mellőzése a magasabb tisztségekből, a gazdasági erőforrások birodalmi célokra való kiaknázása és a kulturális asszimiláció nyomása miatt egyes történészek a belső gyarmatosítás (*internal colonialism*) fogalmát alkalmazzák. Ez utóbbi értelmezés azonban nem konszenzusos, és a fogalmat a helyi társadalomtörténeti sajátosságok figyelembevételével kell használni. Az emlékezetpolitikai viták-ban 1812 mint fordulópont a román és a moldovai nemzeti identitás egyik alapvető hivatkozási pontja; az orosz és a szovjet időszak hivatalos emlékezete ezzel szemben gyakran a „felszabadítás” vagy a „testvéri népek egyesítése” keretét használta. A történeti kutatás feladata ezeknek az állításoknak a szétszálazása, és a rendelkezésre álló források alapján a tények és az értelmezések megkülönböztetése.

### 30.3.6 Források és bizonytalanságok

Az 1812-es annexióról szóló ismereteink elsődleges forrásai közé tartozik a bukaresti béke orosz és török nyelvű szövege, az 1818-as Besszarábiai Statútum, az orosz kormányzati rendeletek és a területi adminisztráció jelentései. Korabeli utazók, katonatisztek és hivatalnokok beszámolói szintén értékesek, de ezek gyakran a birodalmi nézőpontot tükrözik. A helyi román nyelvű források – bojári családi iratok, egyházi feljegyzések, paraszti panaszok – csak töredékesen maradtak fenn, és a levéltárak szétszórtsága (Kisinyov, Bukarest, Moszkva, Szentpétervár) nehezíti a teljes körű feltárást.

A legfőbb bizonytalanságok: a terület lakosságának pontos száma és etnikai összetétele 1812-ben, mivel a korabeli összeírások módszertanilag gyengék, és az etnikai kategóriák nem felelnek meg a mai fogalmaknak. A román és orosz forrásokban használt megnevezések („moldávok”, „oláhok”, „oroszok”, „ruténok”) sem egyértelműek, és a nyelvi-vallási hovatartozás gyakran összemosódott. A jobbágyterhek és a paraszti életkörülmények változásának mértéke szintén nehezen számszerűsíthető; a gazdasági adatok a földesúri és a birodalmi adminisztráció érdekei szerint torzíthatnak. A „gyarmati igazgatás” fogalmának alkalmazhatósága pedig tudományos vita tárgya, és a történészek eltérő elméleti keretekben értelmezik. A béke szövegének egyes határkérdései – például a Duna-delta északi részének hovatartozása – a későbbi évtizedekben újabb vitákat eredményeztek. A szövegben ezért minden konkrét adatot becslésként vagy dokumentált forrásból származó értékként kell kezelni, és a vitatott értelmezéseket jelölni kell.

### 30.3.7 Rövid összefoglaló

- A **bukaresti béke** (1812. május 28.) a Prut folyót tette meg határként; Oroszország megszerezte a Prut és Dnyeszter közötti területet, amelyet Besszarábia néven szervezett meg.

- Az orosz uralom kezdetén katonai igazgatás működött, majd 1818-ban létrehozták a **Besszarábiai területet**, és a **Besszarábiai Statútum** viszonylagos helyi autonómiát adott.
- A helyi **bojárok** egy része megőrizte birtokait, de a birodalmi integráció fokozatosan csökkentette kiváltságaikat; a paraszti terhek nem szűntek meg.
- A déli sztyeppékre bolgár, gagauz, német és más telepesek érkeztek, ami tartósan megváltoztatta a térség etnikai arányait, és vita tárgya a helyi román lakosságra gyakorolt hatás.
- A román nyelv és a helyi intézmények fokozatos oroszosítása, valamint az ortodox egyház Szent Szinódus alá helyezése a birodalmi integráció eszköze volt.
- A „gyarmati igazgatás” kifejezés a szakirodalomban vitatott; a belső gyarmatosítás értelmezése nem konszenzusos.
- 1812 hosszú távon elválasztotta Besszarábiát a román fejedelemségektől, és meghatározta a későbbi román–orosz és román–szovjet vitákat; az 1856-os párizsi béke rövid időre dél-besszarábiai részt visszajuttatott a Moldvai Fejedelemségnek, de 1878-ban a terület ismét orosz kézbe került.

### 30.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen nagyhatalmi és háborús kontextusban került sor az 1812-es bukaresti békére, és miért csak a Prut és Dnyeszter közötti területet szerezte meg Oroszország, nem pedig a két dunai fejedelemség egészét?
2. Hasonlítsa össze az 1818-as Besszarábiai Statútum által biztosított helyi autonómiát a fanarióta időszak adminisztratív gyakorlatával! Mely területeken hozott változást, és melyeken nem?
3. Milyen érvek szólnak amellett és ellene, hogy az orosz igazgatást „gyarmatinak” nevezzük? Milyen források alapján lehet ezt a kérdést eldönteni?
4. Milyen hatással volt a telepespolitika a dél-besszarábiai földhasználatra és etnikai viszonyokra? Hogyan értékelhető ez a birodalmi gazdaságpolitika és a helyi román lakosság szempontjából?
5. Hogyan jelenik meg az 1812-es annexió a román és az orosz/szovjet emlékezetpolitikában? Milyen ténybeli különbségek és értelmezési keretek figyelhetők meg?

## 30.4 A nemzeti ébredés és a román egység

Besszarábia 1812-es orosz annexiója után – amint azt a Besszarábia orosz annexiója alfejezet bemutatta – a Prut és a Dnyeszter közötti terület jogilag elvált Moldvától, de a román/moldáv nyelvű lakosság többsége továbbra is a Moldvai Fejedelemséggel fenntartott kulturális, nyelvi és egyházi kapcsolatokat őrizte. A 19. század folyamán a cári közigazgatás fokozatosan beépítette Besszarábiát az Orosz Birodalomba, miközben a román nemzeti mozgalom Moldvában és Havasalföldön megszervezte a modern román nemzeti programot. E két folyamat metszéspontjában született meg 1918-ban Besszarábia – a mai Moldovai Köztársaság magterületének – egyesülése a Román Királysággal.

Ez az alfejezet a nemzeti ébredés és a román egység besszarábiai vonatkozásait követi nyomon. A cél nemcsak az események rekonstrukciója, hanem annak megmutatása is, hogy az 1918-as egyesülés dokumentált tényei mögött milyen forrástani és emlékezetpolitikai viták húzódnak. A „nemzeti ébredés” kifejezést itt a modern nemzetépítés folyamataként használjuk, nem pedig valamiféle eleve adott nemzeti tudat visszatéréseként.

### 30.4.1 Besszarábia az orosz birodalmi keretben

1812 után a cári kormányzat Besszarábiát (románul Basarabia; oroszul ) először különleges közigazgatású területként, 1873-tól Besszarábiai kormányzóságként igazgatta. A közigazgatási központ Kisinyov (románul Chișinău; oroszul ) lett. Az orosz hatóságok hivatalosan elismerték a helyi román/moldáv szokásjog és a bojári (nagybirtokosi) réteg bizonyos kiváltságait, ugyanakkor a területet az Orosz Birodalom déli peremvidékeként kezelték. Az 1861-es oroszországi jobbágyfelszabadítás Besszarábiában is megszüntette a földesúri függést, de a paraszti földhiány, a megváltási terhek és a nagybirtokrendszer tovább élt; ez a 20. század elejéig tartó vidéki elégedetlenség egyik forrása volt.

A 19. század folyamán az ortodox egyház szervezete is elszakadt a moldvai metropóliától: 1813-ban a cári hatóságok megalapították a kisinjovi egyházmegyét az orosz ortodox egyház keretében. A román nyelvű istentisztelet és egyházi iskolázás fokozatosan háttérbe szorult, bár a vidéki papság anyanyelve hosszú ideig megőrizte a román/moldáv jelleget. Az orosz nyelvű oktatás előretörése és a román nyelvű sajtó korlátozása a nemzeti mozgalom számára az egyházi és iskolai nyelv megőrzését tette kulcskérdéssé.

A demográfiai kép összetett volt. A vidéki területeken a román/moldáv lakosság alkotta a legnagyobb csoportot, míg a városokban – különösen Kisinyovban, Benderben, Bălțiban és a Duna menti kereskedővárosokban – jelentős zsidó, orosz, ukrán, bolgár, gagauz és német lakosság élt. A zsidó bevándorlás a cári birodalom letelepedési övezetéből indult, és a 19. század második felében felgyorsult; emiatt Besszarábia városi társadalma soknyelvű és sokvallású lett. A cári hatóságok időnként tétlenül tűrték vagy lokálisan ösztönözték a zsidóellenes erőszakhullámokat; az 1903-as és 1905-ös kisinyovi pogromok a régió zsidó lakosságának traumájává váltak. Az áldozatszámokra vonatkozó adatok becslések, és a források politikai álláspontól függően eltérnek, ezért a pontos számok ma is vitatottak.

### 30.4.2 A román nemzeti ébredés Moldvában és Besszarábiában

A 19. századi román nemzeti mozgalom központjai nem Besszarábiában, hanem a Moldvai Fejedelemségben (Moldávia; románul Moldova) és Havasalföldön (románul Țara Românească) alakultak ki. A fanarióta (görögül Φ ) uralom alatt a fejedelemségek elitje görögösödött, de a 19. század elején a román nyelvű értelmiség a latin eredetet, az ortodox hitet és a középkori államiság emlékét tette meg a nemzeti program alapjává. Az 1821-es Tudor Vladimirescu-féle felkelés, az 1829-es drinápolyi béke és az orosz protektorátus alatt bevezetett Regulamentul Organic (románul Regulamentul Organic; oroszul ) modernizálta az államszervezetet, de fenntartotta a bojári kiváltságokat. Az 1848-as forradalom a két fejedelemségben rövid életű volt, de a nemzeti követelések – egyesülés, alkotmány, paraszti földreform – a nyilvánosság elé kerültek.

Az 1856-os párizsi béke után a nagyhatalmak lehetővé tették a két fejedelemség közeledését. 1859-ben Moldvában és Havasalföldön ugyanazt a személyt, Alexandru Ioan Cuzát választották meg uralkodóvá, 1862-ben pedig létrejött az egyesült fejedelemségek állama. 1866-ban Hohenzollern Károly (Carol) trónra lépésével a román állam monarchiává alakult, és az 1877–78-as orosz–török háború nyomán kikiáltotta függetlenségét, majd 1881-ben Román Királyság (Regatul României) lett. Ezek a folyamatok a besszarábiai román ajkú értelmiség egy részére is inspirálóan hatottak, de a cári hatóságok a román nemzeti szervezkedést rendőri eszközökkel akadályozták.

Besszarábiában a román nemzeti mozgalom a 19. század nagy részében gyenge maradt. A helyi elit egy része oroszosodott, más része Moldvából várta a szellemi utánpótlást. A cári kormányzat korlátozta a román nyelvű iskolákat, a román könyvek behozatalát és a sajtót, ezért a nemzeti program elsősorban a vidéki ortodox papság egy részén és a szűk értelmiségi körökön keresztül

terjedt. A parasztság identitása továbbra is erősen lokális és vallási keretekben mozgott; a modern nemzeti azonosulás nem volt magától értetődő. Ezért óvatosan kell bánni azzal a későbbi román nemzeti elbeszéléssel, amely a 19. századi Besszarábia lakosságát kivétel nélkül a román nemzeti mozgalom hordozójaként mutatja be.

Az 1905-ös oroszországi forradalom Besszarábiában is felszínre hozta a társadalmi és nemzeti követeléseket. A cári engedmények rövid időre tágabb teret adtak a román nyelvű sajtónak, a gyülekezési jognak és a földreformot követelő paraszti mozgalomnak. Ugyanebben az időszakban a zsidó lakosság elleni erőszak is megélénkült; a román nemzeti mozgalom egyes áramlatai antiszemita érvekkel is operáltak, mások viszont a kisebbségi jogok kiterjesztését követelték. A mozgalom tehát nem volt egységes sem társadalmi bázisát, sem a nemzeti és szociális kérdés összekapcsolását tekintve.

### 30.4.3 Dél-Besszarábia változó hovatartozása

A krími háborút lezáró 1856-os párizsi béke Oroszországot arra kötelezte, hogy adja vissza Dél-Besszarábia egy részét – Cahul, Bolgrad és Ismail környékét – a Moldvai Fejedelemségnek. Ez a terület a Budzsák (románul Bugeac; törökül Bucak) déli sávja volt, ahol bolgár, gagauz, ukrán és román/moldáv lakosság élt. Az 1859-es egyesülés után ez a terület az egyesült román állam részévé vált, így 1856 és 1878 között a román közigazgatás közvetlen tapasztalatot szerzett a besszarábiai viszonyokról.

Az 1878-as berlini kongresszus azonban ezt a területet visszaadta Oroszországnak, Romániát pedig Dobrudzsa (románul Dobrogea) átadásával kárpótolta. A román közvéleményben ez a csere hosszú ideig sérelemként rögzült, és megerősítette a besszarábiai román/moldáv lakosság iránti érdeklődést. A budzsáki lakosság egy része 1878 után a román állam határain kívülre került; a gagauz és bolgár közösségek továbbra is az orosz birodalmi keretben éltek. A területcsere azt is megmutatta, hogy a román nemzeti program határai nem estek egybe a nagyhatalmi döntésekkel.

### 30.4.4 1917–1918: forradalom és a Moldáv Demokratikus Köztársaság

Az első világháború alatt Besszarábia az orosz hadsereg hátországaként működött. A cári rend 1917. februári összeomlása után a területen kettős hatalom alakult ki: a petrográdi Ideiglenes Kormányhoz hű közigazgatás mellett munkás-, katona- és paraszttanácsok jöttek létre. A nemzeti mozgalom gyorsan megerősödött, és 1917 tavaszán megalakult a Moldáv Nemzeti Párt, amely a nemzeti autonómiát és a földreformot követelte. A hadseregben szolgáló román/moldáv katonák és tisztek egy része a nemzeti mozgalom hátországává vált.

1917 őszén Besszarábiában megválasztották a **Sfatul Țării** (románul Sfatul Țării; oroszul ; magyarul Az Ország Tanácsa) nevű képviseleti testületet, amelyben a román/moldáv többség mellett ukrán, zsidó, bolgár, gagauz, német és más kisebbségi képviselők is helyet kaptak. A testület reprezentativitása azonban kezdettől fogva vitatott volt, mivel a választások körülményei kaotikusak maradtak, és a vidéki lakosság egy része nem vett részt. 1917. december 2-án a Sfatul Țării kikiáltotta a **Moldáv Demokratikus Köztársaságot** (románul Republica Democratică Moldovenească; oroszul ), formálisan az Orosz Köztársaság autonóm részeként. Az új államalakulat a földreformot, a nemzeti kisebbségek jogait és az alkotmányozó gyűlés összehívását ígérte.

A bolsevik hatalomátvétel után a helyzet gyorsan radikalizálódott. A bolsevik fegyveres alakulatok és a velük szövetséges helyi erők megpróbálták átvenni a hatalmat Besszarábiában, mire a Sfatul Țării 1918. január 24-én (a Gergely-naptár szerint február 6-án) kinyilvánította a Moldáv

Demokratikus Köztársaság függetlenségét, és román katonai segítséget kért. A román hadsereg 1918 januárjában bevonult a területre, és kiszorította a bolsevik erőket. A román katonai jelenlét ténye nem vitatott; értelmezése azonban élesen eltér a román és a szovjet/orosz történetírásban. A román elbeszélés szerint a bevonulás a Sfatul Țării kérésére, a rend helyreállítása és az egyesülés előkészítése érdekében történt; a szovjet elbeszélés szerint román annexiós intervenció volt.

1918. március 27-én (a Gergely-naptár szerint április 9-én) a Sfatul Țării ülése megszavazta a Román Királysággal való **feltételes egyesülést**. A határozat feltételként rögzítette Besszarábia autonómiáját, a nemzeti kisebbségek anyanyelvi oktatását és vallásszabadságát, a földreform végrehajtását, valamint a helyi alkotmányozó gyűlés megtartását. A szavazás számszerű arányát a jegyzőkönyvek és a visszaemlékezések eltérően adják meg; a testület többsége az egyesülés mellett foglalt állást, de a román katonai jelenlét és a politikai nyomás miatt a döntés legitimitása a mai napig vitatott. A bolsevik kormányzat a szavazást semmisnek nyilvánította, és Besszarábiát megszállt területként kezelte.

A feltételes egyesülést követően a román kormányzat fokozatosan kiépítette a központi közigazgatást Besszarábiában, de az ígért autonómiát nem adta meg. A Sfatul Țării egyes tagjai tiltakoztak a feltételek be nem tartása miatt, míg mások a teljes jogi egyesülés mellett érveltek. 1918. november 27-én (a Gergely-naptár szerint december 10-én) a testület – csökkent létszámmal, bojkottal és vitatott körülmények között – megszavazta a **feltétel nélküli egyesülést** a Román Királysággal, majd feloszlott. Ezzel párhuzamosan 1918 őszén több más, románok lakta terület is kimondta az egyesülést a román állammal; a besszarábiai döntés a román nemzeti emlékezetben a **Marea Unire** (Nagy Egyesülés) részévé vált.

### 30.4.5 Az egyesülés nemzetközi elismerése és vitatott öröksége

A besszarábiai egyesülés nemzetközi elismerése hosszú ideig bizonytalan maradt. Az 1920. október 28-i párizsi szerződésben Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország, Japán és Románia elismerte Besszarábia Romániához tartozását, de a Szovjetunió nem írta alá a szerződést, és soha nem ismerte el az 1918-as döntést. A szovjet kormányzat 1924-ben a Dnyeszter bal partján létrehozta a Dnyeszter-melléki Moldáv Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot, amely a későbbi szovjet Moldávia magvát képezte; ennek történetét a következő, Besszarábia és a Moldáv SZSZK fejezet tárgyalja.

A román közigazgatás Besszarábiában a két világháború között központosított rendszert épített ki, az autonómia ígérete pedig kiüresedett. A helyi román/moldáv elit egy része beilleszkedett a román állami intézményekbe, más része viszont sérelmezte a régi közigazgatási jogok felszámolását és a kisebbségi jogok korlátozását. A zsidó, ukrán, bolgár, gagauz és német közösségek helyzete eltérően alakult; az asszimilációs nyomás és a földreform következményei tovább erősítették a térség társadalmi feszültségeit. Mindez a későbbi szovjet annexió (1940) és a második világháború alatti erőszakhullám előzményeként is értelmezendő.

A 21. századi emlékezetpolitikában az 1918-as besszarábiai egyesülés megítélése élesen megoszlik. Romániában a Marea Unire részeként ünnep, a moldovai közbeszédben viszont a romániai és szovjet örökségtől függően eltérően értelmezik. A független Moldovai Köztársaságban egyes politikai erők az 1918-as egyesülést a román nemzetépítés pozitív előzményeként, mások a moldovai államiság megszakításaként vagy idegen megszállásként tárgyalják. Ezért az alfejezet anyagát a források politikai kontextusának megértésével együtt érdemes tanulni.

### 30.4.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsődleges forrásai közé tartoznak a cári rendeletek és kormányzósági jelentések, az orosz népszámlálások anyanyelvi és vallási adatai, a Sfatul Țării üléseinek jegyzőkönyvei, a román kormány és parlament Besszarábiával kapcsolatos határozatai, valamint a párizsi békeszerződés szövege. A másodlagos szakirodalom román, szovjet, orosz és nyugati történészi munkákból áll, amelyek hangsúlyai markánsan eltérnek.

A legfontosabb bizonytalanságok a következők:

- A 19. századi besszarábiai etnikai és nyelvi viszonyok rekonstrukciója anyanyelvi és vallási statisztikákon alapul, amelyek eltérő kategóriákat használtak; a román/moldáv, ukrán, zsidó, bolgár, gagauz és német csoportok arányai ezért csak becslésként kezelhetők.
- Az 1903-as és 1905-ös pogromok áldozatszámai a korabeli forrásokban eltérőek; a modern történetírás is becslésekkel dolgozik, és vitatja a hatósági felelősség mértékét.
- A Sfatul Țării reprezentativitása, a választások szabályossága és az 1918. márciusi, illetve novemberi szavazások körülményei – különösen a román katonai jelenlét és a politikai nyomás hatása – a történészi viták középpontjában állnak.
- Az „egyesülés” vagy „annexió” minősítés már az 1918–1920 közötti időszakban is politikai állásfoglalás volt, és ma is az; a román és szovjet, illetve a moldovai emlékezetpolitikai hagyományok eltérő fogalmakat használnak ugyanarra a dokumentált eseménysorra.
- A „moldován” identitás korabeli jelentése nem azonos a mai moldovai nemzeti kategóriával: a 19. századi források többnyire regionális, nyelvi vagy állami hovatartozást jelöltek vele, míg a szovjet korszakban etnopolitikai jelentést kapott. Ez a fogalomtörténeti különbség a források olvasásakor nem hagyható figyelmen kívül.

### 30.4.7 Rövid összefoglaló

- Besszarábia 1812-től orosz kormányzóságként, 1873-tól Besszarábiai kormányzóságként működött; a román/moldáv vidéki többség mellett jelentős zsidó, ukrán, bolgár, gagauz és német közösségek éltek, különösen a városokban.
- A román nemzeti mozgalom központjai Moldvában és Havasalföldön voltak; az 1859-es egyesülés, az 1877–78-as függetlenség és a Román Királyság létrejötte a besszarábiai román/moldáv értelmiségre is hatott, de a cári hatóságok a nemzeti szervezkedést korlátozták.
- Dél-Besszarábia 1856-ban Moldvához, majd az egyesült román államhoz került, az 1878-as berlini kongresszus azonban visszaadta Oroszországnak; Románia cserébe Dobrudzsát kapta.
- 1917-ben a Sfatul Țării kikiáltotta a Moldáv Demokratikus Köztársaságot, majd 1918-ban román katonai segítséget kért; 1918. március 27-én feltételes egyesülést szavazott a Román Királysággal, novemberben pedig feltétel nélküli egyesülést mondott ki.
- Az 1920-as párizsi szerződés nemzetközileg elismerte Besszarábia Romániához tartozását, de a Szovjetunió ezt soha nem fogadta el, és 1924-ben létrehozta a Moldáv Autonóm SZSZK-t.
- Az 1918-as egyesülés értelmezése a román nemzeti narratívában a Marea Unire része, míg a szovjet és részben a moldovai emlékezetpolitikában annexióként vagy a moldovai államiság megszakításaként jelenik meg; a forrásokat ezért kritikusan kell olvasni.

### 30.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Milyen társadalmi, etnikai és egyházi folyamatok jellemezték Besszarábiát 1812 és 1914 között, és hogyan befolyásolták a nemzeti mozgalom lehetőségeit?

2. Hogyan kapcsolódott a besszarábiai román/moldáv mozgalom a moldvai és havasalföldi román nemzeti ébredéshez, és miért maradt mégis eltérő a két terület fejlődése?
3. Milyen feltételekkel szavazta meg a Sfatul Țării 1918 tavaszán az egyesülést, és milyen körülmények teszik vitatottá a döntés legitimitását?
4. Miért nevezhető ugyanaz a dokumentált eseménysor – 1917–1918 Besszarábiában – nemzeti egyesülésnek és annektálásnak is, és milyen forrástani okai vannak ennek az eltérésnek?
5. Hogyan alapozta meg az 1920-as párizsi szerződés és a szovjet el nem ismerés a 20. századi besszarábiai hovatartozási vitákat, és miért fontos ez a mai moldovai emlékezetpolitikában?

# 31 Besszarábia és a Moldáv SZSZK

## 31.1 A román Besszarábia

A román fennhatóság kialakulása Besszarábiában nem egyszerűen egy „visszatérés” volt, hanem egy több szakaszban, belső és külső feltételek között létrejött államépítési kísérlet. A terület 1917–1918-ban a cári birodalom összeomlása és a forradalmi átalakulás közepette saját intézményt hozott létre, amely előbb feltételes, majd feltétel nélküli egyesülést hirdetett a Román Királysággal. Az 1918 és 1940 közötti román Besszarábia története ezért egyszerre szól közigazgatási centralizációról, földreformról, nemzetiségi politikáról, gazdasági átalakulásról és egy olyan állami hovatartozásról, amelyet a nemzetközi környezet nem minden szereplője ismert el, és amelyet a helyi társadalom egy része idegen uralomként élt meg. Az alábbiakban ezt az időszakot a román állam intézményépítő és reformpolitikája, valamint a besszarábiai társadalom összetettsége felől vizsgáljuk, kapcsolódva a nemzeti ébredés és a román egység fejezethez.

### 31.1.1 A román közigazgatás kiépülése és a nemzetközi elismerés kérdése

A **Sfatul Țării** (románul: az Ország Tanácsa) Besszarábia 1917 novemberében megalakult képviseleti szerve volt, amely 1917 decemberében kikiáltotta a **Moldáv Demokratikus Köztársaságot** (románul *Republica Democratică Moldovenească*). A tanács 1918. március 27-én, a román csapatok bevonulásával párhuzamosan, feltételekkel szavazta meg az egyesülést Romániával: a határozat autonómiát, helyi törvényhozást, agrárreformot, a kisebbségi nyelvek használatát és a román hadsereg kivonását irányozta elő. Ezeket a feltételeket a román kormány rövid időn belül figyelmen kívül hagyta: a Sfatul Țării-t még 1918 folyamán feloszlatták, a tartomány élére királyi biztos került, és Besszarábia a román prefektusi rendszer része lett. A november 27-i újabb szavazás már feltétel nélküli uniót mondott ki, ám ennek legitimitását a helyi testület összetétele és a katonai nyomás miatt később is vitatták.

A **párizsi békekonferencia** 1920. október 28-án írta alá a besszarábiai szerződést, amely a területet Romániának ítélte. Azonban a nemzetközi elismerés korántsem volt teljes: az Egyesült Államok nem ratifikálta a szerződést, a **Szovjetunió** pedig soha nem ismerte el a román annexiót, és a Dnyeszter bal partján 1924-ben létrehozta a **Moldáv Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot** (a mai Transznisztria előzményét), részben azzal a propagandacéllal, hogy a besszarábiai területre való szovjet igényt fenntartsa. Ez a kettősség egészen 1940-ig meghatározta a térség helyzetét: a román állam szuverenitása Besszarábiában a nemzetközi jog egyik olvasata szerint rendezett volt, a másik szerint viszont nyitott kérdés maradt.

A román közigazgatás mindeközben a **centralizáció** elvét követte. Az 1923-as alkotmány az állam egységes, centralizált jellegét rögzítette, Besszarábia pedig nem kapott területi autonómiát. A megyéket kinevezett **prefektusok** irányították, a helyi önkormányzatok hatásköre szűk volt, a bíróságok és a csendőrség pedig a bukaresti kormány ellenőrzése alatt álltak. A román törvénykezést fokozatosan kiterjesztették a tartományra, ami különösen a korábbi orosz birodalmi jogszokásokkal való szakítást jelentette. Az államnyelv a román lett, a közigazgatásban a cirill betűs hivatali írásbeliség megszűnt, a hivatalnokok jelentős részét a regáti (ókori román királyságbeli) területekről nevezték ki. Ez a gyakorlat a helyi lakosság egy részében idegenségérzetet

keltett, és táplálta azt a vádat, hogy Besszarábia nem autonóm tartomány, hanem megszállt terület.

### 31.1.2 A földreform és az agrártársadalom átalakulása

A besszarábiai társadalom 1918 előtt is elsősorban agrárjellegű volt: a lakosság túlnyomó többsége falvakban élt, és a földtulajdon nagymértékben koncentrálódott. A cári korszakban a nagybirtokok, a kolostori és állami földek, valamint a differenciált paraszti birtokok rendszere éles társadalmi különbségeket termelt. Az 1917-es oroszországi forradalom és a katonai összeomlás nyomán helyi parasztmozgalmak indultak, amelyek földfoglalásokat és birtokmegosztást követeltek. A román állam ezért részben a társadalmi elégedetlenség levezetése, részben az új uralom megszilárdítása érdekében földreformot hirdetett.

A romániai **földreformot** (románul *reforma agrară*) Besszarábiára is kiterjesztették; a kapcsolódó törvényhozás 1918 és 1921 között több hullámban zajlott. A reform a nagybirtokok egy részét kisajátította, kártalanítás mellett, és a földet egyéni paraszti tulajdonba adta. A végrehajtás azonban egyenlőtlen volt: a legszegényebb rétegek gyakran túl kis parcellát kaptak ahhoz, hogy önállóan megéljenek, a földosztó bizottságokban pedig gyakori volt a korrupció és a politikai befolyás. A reform nem számolta fel teljesen a nagybirtokrendszert, és a földnélküli mezőgazdasági munkások egy része továbbra is idénymunkára kényszerült. A juttatott földek átlagos méretét a szakirodalom 3–6 hektár közé teszi, de a becslések bizonytalanok, mivel a végrehajtás megyénként és településenként jelentősen eltért.

A földreformnak volt egy – a korabeli román politikai elit által nyíltan hangoztatott – nemzetiségpolitikai dimenziója is. A román hatóságok a földosztást részben a román etnikai befolyás növelésére használták: egyes körzetekben román parasztokat telepítettek be, vagy a nem román igénylőket hátrányos helyzetbe hozták. Ez különösen az ukrán és bolgár többségű déli, illetve az északi, ukrán–rutén lakosságú vidékeken okozott feszültséget. A földreform így egyszerre volt társadalompolitikai eszköz és a **románosítás** (románul *românizare*) részét képező etnikai mérnökség, ami hosszú távon aláásta a helyi nem román közösségek lojalitását.

A reform eredményeként a paraszti kisbirtok vált a mezőgazdaság gerincévé, de a termelékenység alacsony maradt. A tőkehiány, a gépesítés elmaradottsága és a hitelekhez való korlátozott hozzáférés miatt a besszarábiai falu a két világháború között is szegény maradt. Az 1920-as évek elején aszályok, állatjárványok és a román piachoz való alkalmazkodás nehézségei tovább rontották a helyzetet. Sok kisgazda eladósodott, ami újabb földeladásokhoz és a birtokkoncentráció lassú visszatéréséhez vezetett.

### 31.1.3 Nemzetiségpolitika és kisebbségek

Besszarábia etnikai és nyelvi összetétele a román állam születésekor rendkívül sokszínű volt. Az 1930. évi román népszámlálás – amelynek kategorizálását és pontosságát a történészek ma is vitatják – a tartomány lakosságát hozzávetőleg 2,8–2,9 millió főre tette, ebből a román anyanyelvűek arányát valamivel 50% fölé, az ukránok/ruténekarányát 10–15% közé, a zsidók arányát 7% körül, a bolgárokét és gagauzokét együttesen 8–10% körül, az oroszokét 5–8% közé, a németekét pedig 2,5–3% közé becsülte. Ezek a számok több okból is bizonytalanok: a román összeírók a helyi ukrán ajkú lakosság egy részét románnak könyvelhették el, a zsidók egy része pedig jiddis vagy orosz anyanyelvűként szerepelhetett, miközben a román hatóságok a kisebbségi identitások önbevallását nem mindig tekintették megbízhatónak.

A román állam nemzetiségpolitikáját a **nemzetállam-építés** logikája határozta meg. A hivatalos ideológia szerint Besszarábia román föld, amelynek lakossága – nyelvjárási különbségek ellenére –

a román nemzet része. Ennek megfelelően a román hatóságok a közigazgatásban, az oktatásban és az egyházi életben a román nyelv használatát erősítették, a kisebbségi nyelvek nyilvános használatát pedig fokozatosan korlátozták. Az ukrán és orosz nyelvű iskolák száma csökkent, a tantervben a román nyelv, a román történelem és a román irodalom kötelezővé vált. A kisebbségi nyelveken folyó hitéletet is akadályozták: a román ortodox egyház bekebelezte a besszarábiai egyházmegyét, a régi naptárhoz ragaszkodó, főként szláv nyelvű közösségek pedig üldöztetésnek voltak kitéve.

A **zsidó közösség** helyzete különösen súlyos volt. Besszarábiában a zsidóság jelentős része városokban élt, és a kereskedelem, a kézműipar és a szabadfoglalkozások terén fontos szerepet játszott. A román állampolgársági törvények azonban a zsidók nagy részét kizárták a teljes jogú állampolgárságból, és a felsőoktatásban a **numerus clausus** (zárt arányszám) bevezetése 1926-ban korlátozta a zsidó hallgatók létszámát. Az 1930-as években az antiszemita retorika és az intézményes diszkrimináció tovább erősödött; az 1938-as revíziós törvények pedig visszavonták a zsidó állampolgárok egy részének állampolgárságát. A román hadsereg és a csendőrség tagjai által elkövetett helyi erőszakcselekményekről is vannak dokumentumok, bár az események mértéke és értelmezése a mai napig emlékezetpolitikai vita tárgya.

A **bolgár** és **gagauz** közösségek elsősorban a déli, Bugeac (törökül: Budzsak) vidékén éltek. A gagauzok török nyelvű, többségükben ortodox keresztény csoportot alkottak, akik a román időszakban saját iskolákat tarthattak fenn, de a románosító nyomás őket is érintette. A bolgárok egy része a 19. században települt be Besszarábiába, és szoros kapcsolatot ápolt a bolgár állammal; a román hatóságok gyanakvással tekintettek rájuk, és iskoláik működését időnként korlátozták. Az **ukrán/rutén** lakosság a tartomány északi és déli területein élt, és a román állam őket gyakran „eloroszosodott románnak” állította be, ami az asszimilációs politika igazolásául szolgált. Az ukrán nyelvű oktatást fokozatosan felszámolták, az ukrán értelmiség egy része pedig emigrációba kényszerült.

A **német kisebbség** viszonylag szervezett közösséget alkotott, saját iskolákkal és egyházközségekkel. A besszarábiai németek a 19. században települtek be, főleg a déli részekre, és mezőgazdasági, kézműves tevékenységet folytattak. A román állam kezdetben megtűrte őket, de az 1930-as évek végétől a nemzetiszocialista Németországgal való kapcsolatuk miatt a román hatóságok is gyanakvással figyelték őket. A **roma közösség** a román időszakban is a társadalom peremén élt; a földreformból gyakran kimaradtak, a rendőri zaklatás és a kényszermunka formái tovább éltek.

### 31.1.4 Gazdaság, infrastruktúra és társadalmi viszonyok

Besszarábia gazdasága a román fennhatóság alatt továbbra is elsősorban mezőgazdasági maradt, az iparosodás elenyésző volt. A tartomány korábban az orosz birodalmi piac déli és nyugati részeihez kötődött, különösen a gabona, a bor, a dohány és a gyapjú kivitelén keresztül. Az 1918-as impériumváltás ezeket a kereskedelmi csatornákat elvágta, miközben a román belső piachoz való kapcsolódást a vasúti és közúti infrastruktúra fejletlensége hátráltatta. Az orosz széles nyomtávú vasútvonalakat fokozatosan át kellett építeni a román rendszerhez, de ez a munka lassan haladt, és a Prut folyón csak korlátozott számú híd tette lehetővé az áruforgalmat. A Dnyeszter menti kereskedelem pedig a szovjet féllel gyakorlatilag megszűnt, ami a folyóparti települések gazdasági hanyatlásához vezetett.

A városok etnikai arculata a román időszakban fokozatosan megváltozott. A korábban jellemzően zsidó, orosz, ukrán és román lakosságú városokban a román hivatalnokok, katonák és értelmiségiek betelepítése révén a román elem aránya nőtt, de a tartomány egészén a városiasodás továbbra is alacsony szinten maradt. A főváros, **Chișinău** (románul; oroszul Kisinyov) mellett **Bălți**, **Tighina** (Bender) és **Cetatea Albă** (ukránul Bilhorod-Dnyisztrovszkij) töltött be regionális

központi szerepet. A városi szegénység, a lakáshiány és a hiányos közművek mindennaposak voltak.

A társadalmi szerkezetet a parasztság túlsúlya, a földnélküli és törpebirtokos rétegek magas aránya, valamint a vékony polgárság és értelmiség jellemezte. Az írástudás a román időszakban alacsony maradt: a becslések szerint a felnőtt lakosság körülbelül fele írástudatlan volt az 1930-as években, bár a pontos arány vitatott, és az iskolaépítési programok ellenére a falusi oktatás minősége gyenge volt. A nők helyzete a korabeli román társadalom normái szerint alakult: politikai jogaik korlátozottak voltak, a közép- és felsőfokú oktatásban való részvételük alacsony maradt, bár az elemi iskolákban és a tanítóképzésben megjelentek. A férfiak tömeges hadkötelezettsége és a gazdasági migráció miatt sok háztartás női irányítás alatt működött.

### 31.1.5 Politikai élet, tiltakozás és radikalizálódás

A besszarábiai politikai elit a román uralom első éveiben megosztott volt. A helyi értelmiség egy része őszintén azonosult a román nemzetépítéssel, más része viszont a regionális autonómia fenntartását vagy a kisebbségi jogok bővítését követelte. A román pártrendszerbe való betagozódás gyorsan megtörtént: a Nemzeti Liberális Párt és a Parasztpárt (később Nemzeti Parasztpárt) helyi szervezetei mellett rövid életű besszarábiai pártok is működtek, de ezek befolyása fokozatosan csökkent. A választásokat gyakran kísérte erőszak, választási csalás és a hatalommal szembeni gyanakvás.

A **kommunista mozgalom** Besszarábiában illegalitásban működött, és szoros kapcsolatot tartott a szovjet hírszerzéssel és a Moldáv Autonóm SZSZK intézményeivel. A szovjet propaganda a Dnyeszteren túlról rendszeresen éltette a román elnyomás elleni felkelés képzetét, és konkrét diverziós akciókat is szervezett. Az 1924. szeptemberi **Tatarbunári felkelés** (románul *Răscoala de la Tatarbunar*) a Duna-delta közeli, ukrán többségű vidéken robbant ki; a román hatóságok szerint szovjet ügynökök által szervezett, kívülről irányított lázadás volt, míg a szovjet és később a baloldali történetírás spontán parasztfelkelésként értelmezte. A résztvevők száma és a felkelés jellege ma is vitatott; a román kormány katonai erővel vérbe fojtotta a mozgalmat, és számos személyt kivégeztek vagy bebörtönöztek.

Az 1930-as évek gazdasági világválsága és a nemzetközi feszültség tovább erősítette a szélsőjobboldalt. A **vasgárda** (románul *Garda de Fier*) és más antiszemita, nacionalista mozgalmak Besszarábiában is híveket szereztek, elsősorban a fiatal értelmiség, a diákok, a papok és a városi kispolgárság körében. A román parlamentben és a sajtóban felerősödött az a vélekedés, hogy a zsidók, az ukránok és a bolgárok a román állam belső ellenségei. A **királyi diktatúra** (románul *dictatura regală*) 1938-ban betiltotta a politikai pártokat, bevezette a korporatív rendszert, és a kisebbségi jogokat tovább szűkítette. Ez a rendszer Besszarábiát is a központi hatalom fokozott ellenőrzése alá vonta, anélkül hogy a tartomány társadalmi és etnikai feszültségeit enyhítette volna.

A román közigazgatás utolsó éveiben Besszarábia a külső fenyegetés és a belső bizonytalanság kereszttüzébe került. A **Molotov–Ribbentrop-paktum** (németül *Molotow-Ribbentrop-Pakt*) 1939. augusztusi titkos kiegészítő jegyzőkönyve a Szovjetunió érdekszférájába sorolta Besszarábiát. A szovjet kormány ezt a titkos megállapodást természetesen nem hozta nyilvánosságra, de a Németországgal kötött megnemtámadási szerződés után a szovjet diplomácia fokozatosan jelezte igényét. 1940 júniusában, a német győzelmek nyomán, a Szovjetunió ultimátumban követelte Besszarábia és Észak-Bukovina átadását. A román kormány – nemzetközi támogatás hiányában – kénytelen volt engedni; a román csapatok és a közigazgatás június 28-án kivonult, a szovjet hadsereg pedig bevonult a Prut és a Dnyeszter közötti területre. Ez a fordulat lezárta a román Besszarábia két évtizedes korszakát, és megnyitotta a szovjet annexió, majd a második világháborús megszállások időszakát, amelyet a szovjet annexió és a háború tárgyal.

### 31.1.6 Források és bizonytalanságok

A román Besszarábia történetére vonatkozó ismereteink több forrástípusból származnak: román állami iratok, törvények és parlamenti jegyzőkönyvek; a román csendőrség és a prefektusi hivatalok jelentései; az 1930. évi román népszámlálás közölt adatai; szovjet diplomáciai iratok és propagandaanyagok; valamint helyi sajtó, egyházi iratok, visszaemlékezések és a kisebbségi közösségek (elsősorban zsidó, ukrán, bolgár, gagauz és német) dokumentumai. Ezek a források gyakran ellentmondanak egymásnak: a román hivatalos jelentések a rend és a modernizáció képét hangsúlyozzák, a szovjet források a megszállás és az elnyomás narratíváját erősítik, a kisebbségi visszaemlékezések pedig a diszkrimináció és a hétköznapi erőszak tapasztalatait helyezik előtérbe.

A legfontosabb bizonytalanságok közé tartozik az 1918-as egyesülések valódi támogatottsága: a Sfatul Țării szavazásainak körülményei, a katonai jelenlét hatása és a testület reprezentativitása ma is vita tárgya. Az 1930-as népszámlálás etnikai adatait a korabeli román kategorizáció torzíthatta, ezért az egyes csoportok aránya nem tekinthető pontosnak. A földreform tényleges hatásai, a juttatott földek mérete és a román telepítések mértéke szintén bizonytalan, mivel a végrehajtás helyi dokumentumai hiányosak. A Tatarbunári felkelés eredete és lefolyása a román és a szovjet értelmezések közötti éles ellentét miatt továbbra is vitatott. Végül az 1940-es szovjet ultimátum előzményeinek pontos körülményei, különösen a román döntéshozók mozgástere, részben ma is ismeretlen, mivel a vonatkozó román és szovjet iratok egy része nem hozzáférhető.

### 31.1.7 Rövid összefoglaló

- A **Sfatul Țării** 1918 tavaszán feltételes, majd ősszel feltétel nélküli uniót hirdetett Romániával; a román közigazgatás gyorsan felszámolta a helyi autonómiát.
- A **párizsi békeszerződés** 1920-ban Romániának ítélte Besszarábiát, de a Szovjetunió soha nem ismerte el az annexiót, és 1924-ben létrehozta a Moldáv Autonóm SZSZK-t.
- A román állam centralizált, prefektusi rendszert épített ki, a hivatalos nyelv a román lett, a besszarábiai intézményeket beolvasztották a román államba.
- Az **földreform** a nagybirtokok egy részét kisajátította és paraszti kisbirtokokba adta, de a végrehajtás egyenlőtlen volt, és a földosztás etnikai dimenziói feszültségeket szültek.
- A nemzetiségpolitika a **románosítást** szolgálta: a kisebbségi iskolák és nyelvek háttérbe szorultak, a zsidókat diszkriminatív törvények sújtották, az ukrán/rutén lakosságot asszimilációs nyomás érte.
- A gazdaság továbbra is agrárjellegű maradt, az infrastruktúra fejletlen volt, a városi társadalom etnikailag átalakult, az írástudás alacsony szinten mozgott.
- A politikai életet a román pártok dominálták, a kommunista mozgalom illegalitásban működött; az 1924-es Tatarbunári felkelés a szovjet–román feszültség egyik csúcspontja volt.
- Az 1940-es szovjet ultimátum és a román kivonulás lezárta a román Besszarábia korszakát, átvezetve a szovjet annexió időszakába.

### 31.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan viszonyult a román állam a Sfatul Țării által 1918-ban megfogalmazott autonómia- és kisebbségvédelmi feltételekhez, és miért volt ez a viszony meghatározó a besszarábiai román uralom legitimitása szempontjából?
2. Milyen társadalmi és etnikai következményei voltak a besszarábiai földreformnak, és miért nem sikerült a reformnak sem a parasztság földéhségét, sem a nemzetiségi feszültségeket tartósan csökkentenie?

3. Hasonlítsa össze a román állam viszonyát a zsidó, az ukrán/rutén, valamint a bolgár és gagauz kisebbségekhez: milyen közös vonásai voltak a románosításnak, és milyen eltérések figyelhetők meg?
4. Miért tekinthető a Tatarbunári felkelés a szovjet–román viszony és a helyi elégedetlenség metszéspontjának, és miért vitatott az esemény értelmezése?
5. Milyen belső és külső tényezők vezettek 1940 nyarán a román Besszarábia összeomlásához, és hogyan kapcsolódik ez a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos jegyzőkönyvéhez?

## 31.2 A szovjet annexió és a háború

### 31.2.1 A szovjet ultimátum és az annexió

A Besszarábia feletti szovjet igény a második világháború kitörését követően, a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradékának végrehajtása során vált közvetlen katonai-politikai realitássá. Miután a Szovjetunió 1939 őszén megszállta Kelet-Lengyelországot, a Vörös Hadsereg a román határ mentén is jelentős erőket vont össze. A román kormány 1940. június 26-án ultimátumban követelte Besszarábia és Észak-Bukovina átadását; a dokumentum szerint Besszarábia túlnyomórészt ukránok lakta terület volt, amelyet Románia 1918-ban „erőszakkal foglalt el” – ez a megfogalmazás a szovjet historiográfia és diplomácia visszatérő érve maradt. A román vezetés katonai ellenállásra nem volt felkészülve, Németország pedig nem vállalt garanciát a terület megvédésére. A román kormány 1940. június 28-án elfogadta az ultimátumot, és a román közigazgatás, valamint a hadsereg a következő napokban kivonult Besszarábiából és Észak-Bukovinából.

A kivonulás nem volt rendezett. A Vörös Hadsereg bevonulásával párhuzamosan a szovjet hatóságok azonnal hozzáláttak a terület intézményi átszervezéséhez: Besszarábia nagyobb részét a Moldáv Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság (Moldáv ASZSZK) egy részével egyesítve **Moldáv Szovjet Szocialista Köztársasággá** (Moldáv SZSZK) vonták össze, Észak-Bukovinát és Besszarábia déli, Duna menti sávját pedig az Ukrán SZSZK-hoz csatolták. A határkijelölést a szovjet politika úgy alakította ki, hogy a Moldáv SZSZK etnikailag tagolt egység maradjon: a román többségű középső területekhez ukrán és bolgár többségű régiókat is kapcsoltak, ami a későbbi nemzetiségpolitikai feszültségek alapjává vált. A szovjet hatalomátvétel első intézkedései közé tartozott a román törvények hatályon kívül helyezése, a közigazgatás szovjet mintájú átszervezése, a nagy- és középbirtokok államosítása, valamint a politikai rendőrség (a későbbi NKVD) jelenlétének kiépítése.

### 31.2.2 A szovjetizálás első szakasza

A szovjet hatalom kiépítése 1940–1941 fordulóján gyors ütemben haladt, de korántsem volt ellenállás nélküli. Az államosítás a földreform ígéretével párosult: a szovjet propaganda szerint a „földesúri” birtokok felosztása a szegényparasztság felemelkedését szolgálta. A gyakorlatban azonban a földosztás megelőzte a kollektivizálást, amelyet a szovjet hatóságok már 1940 őszén megkezdtek. A kollektivizálás üteme a háború előtti időszakban viszonylag lassú volt, mert a szovjet vezetés elsődlegesen a politikai lojalitás megteremtésére és az „osztályellenségek” eltávolítására összpontosított. Az államosítás a kereskedelemre, a bankokra és a kisebb üzemekre is kiterjedt, ami a városi középrétegek gyors elszegényedéséhez vezetett. A román értelmiség, a volt hivatalnokok, a papok és a nemzeti mozgalom vezetői közül sokan elveszítették állásukat, és a szovjet káderpolitika elsősorban a moldáviai, ukrajnai és oroszországi, megbízhatónak ítélt káderekkel töltötte fel a helyi pozíciókat.

A legnagyobb törést a **deportálások** jelentették. A szovjet belügyi szervek 1941. június 13-án, alig kilenc nappal a német támadás előtt, tömeges kitelepítéseket hajtottak végre Besszarábiában, Észak-Bukovinában és a Baltikumban. A deportáltak körébe elsősorban a volt román állami alkalmazottak, a „burzsoá” elemnek minősített kereskedők és iparosok, a földbirtokosok, a papok és az egyházi személyek, valamint a nacionalista vagy anticommunista mozgalmak tagjai kerültek. A családokat gyakran együtt szállították marhavagonokban a szibériai, kazahsztáni és észak-oroszországi kényszermunkatáborokba vagy száműzetési településekre. A deportáltak számára vonatkozó adatok ma is vitatottak: a román történeti irodalom egyes becslései szerint Besszarábiából és Észak-Bukovinából mintegy 30–40 ezer embert érintett az 1941. júniusi akció, a szovjet iratok alapján ennél alacsonyabb, míg a moldáv történészek egy része 50 ezer fölé teszi a kitelepítettek számát. A bizonytalanságot növeli, hogy a különböző források eltérően kezelik a letartóztatottak, a kivégzettek és a családtagként deportáltak kategóriáit, illetve hogy a szovjet statisztikák gyakran csak a „vezetett” transzportok adatait rögzítették.

A deportálások mellett a szovjet hatalom kivégzésekkel és bírósági ítéletekkel is leszámolt a vélt vagy valós ellenállókkal. A román hadsereg 1941-es visszatérésekor számos tömegsír került elő, különösen a volt börtönök és az NKVD-laktanyák környékén. A legismertebb eset a chișinăui börtön udvarán elkövetett gyilkosságsorozat, ahol a szovjet megszállás utolsó napjaiban több száz foglyot végeztek ki. Az áldozati létszámok ugyancsak forrástípusonként és nemzeti narratívánként eltérnek: a román és moldáv emlékezetpolitika a szovjet terror „első” besszarábiai hullámaként tartja számon ezeket az eseményeket, míg a szovjet kori történetírás a „fasiszta elemek” elleni harc részeként igyekezett minimalizálni vagy igazolni a megtorlást.

### 31.2.3 A moldáv autonómia megszűnése és az etnikai mérnökösködés

A Moldáv ASZSZK, amely 1924 óta a Dnyeszter bal partján, a mai Ukrajna területén létezett, a szovjet nemzetiségpolitika sajátos képződménye volt. Az autonóm köztársaság létrehozásával a szovjet vezetés azt kívánta demonstrálni, hogy a moldávok nem románok, hanem önálló nemzetet alkotnak, és ezzel alá kívánta ásni Románia besszarábiai területi igényeit. Az 1920-as években a moldáv autonómiában a moldáv nyelvet cirill betűkkel kezdték írni, a hivatalos ideológia pedig a moldáv és a román nyelv közötti különbséget hangsúlyozta. Besszarábia 1940-es annexiója után ez a politika új lendületet kapott: a Moldáv SZSZK létrehozásával a szovjet vezetés intézményesítette a moldáv nemzet fogalmát, ugyanakkor a köztársaság területén élő ukránok, bolgárok, gagauzok és más csoportok számára is kijelölte a maguk adminisztratív helyét. A háború előtti hónapokban azonban a nemzetiségi politika háttérbe szorult a közvetlen biztonsági és gazdasági átalakítások mögött.

### 31.2.4 A román katonai visszatérés és a háború kezdete

A Szovjetunió elleni német támadás, a Barbarossa-hadművelet 1941. június 22-i megindulása után alig két hónappal a román hadsereg – a német hadvezetéssel szövetségben – visszafoglalta Besszarábiát és Észak-Bukovinát. A román csapatok bevonulását a lakosság egy része felszabadításként, más része újabb megszállásként élte meg; a fogadtatás nagymértékben függött a helyi etnikai, társadalmi és politikai viszonyoktól. A román állam visszaállította a közigazgatását, és a visszatérést a „román föld” felszabadításaként ünnepelte. A katonai hadjárat azonban nem állt meg a Dnyeszternél: Ion Antonescu marsall, aki 1940 őszétől a Nemzeti Légióállam vezetője, majd a Ion Antonescu-rezsim egyszemélyes irányítója volt, Besszarábián túl a Dnyeszter és a Déli-Bug közötti területre is kiterjesztette a román közigazgatást, **Transznisztria** (románul Transnistria) néven. A régió a román hadsereg műveleti területeként, majd román igazgatás alatt álló megszállási övezetként működött, anélkül hogy hivatalosan Romániához csatolták volna.

A háborúba való román belépés motivációját a történészek eltérően értékelik. A dokumentált tények közé tartozik, hogy Románia Németország szövetségeseként vett részt a Szovjetunió elleni hadjáratban, és hogy a román hadsereg 1941–1944 között a keleti front déli szakaszán jelentős erőkkel volt jelen. Az ezzel kapcsolatos tudományos konszenzus szerint a besszarábiai és észak-bukovinai terület visszaszerzése volt a háborús részvétel legfőbb rövid távú célja, míg a hosszabb távú célok (a Szovjetunió „szétverése", a keleti területek romanizálása) megítélése már vitatott. A moldáv és posztszovjet historiográfia a román megszállás alatt elkövetett erőszakcselekményeket emeli ki, míg a román nacionalista narratíva hagyományosan a szovjet 1940–1941-es terrorra és a „felszabadító" háborúra összpontosít. A mai történeti kutatás mindkét tapasztalatot egyszerre vizsgálja, és hangsúlyozza, hogy a lakosság számára a háború nem egyszerű román–szovjet összecsapás volt, hanem a megszállások és az etnikai erőszak egymásra rétegződő sorozata.

### 31.2.5 A Holocaust és a tömeges erőszak Besszarábiában és Transznisztriában

A román visszavonulás, majd a visszafoglalás időszaka a zsidó lakosság számára katasztrofális következményekkel járt. Besszarábiában és Észak-Bukovinában a zsidók aránya a 20. század elején településenként változó volt, de egyes városokban – például Chișinăuban, Bălțiban, Cernăuțiban – a lakosság harmadát vagy akár felét is kitehették. Az 1940–1941-es szovjet megszállás alatt a zsidó közösség vezetői közül sokan a szovjet hatalommal való kollaboráció gyanújába kerültek, ami a visszatérő román hatóságok szemében a zsidókat kollektíve a kommunizmus támogatóivá tette. Ez a vád a nyílt antiszemitizmus talaján állva igazolta a tömeges atrocitásokat. 1941 június–júliusában a román és német csapatok bevonulását pogromok kísérték, amelyek közül a legnagyobb a iași-i pogrom volt, de Besszarábiában és Észak-Bukovinában is számos helyszínen gyilkoltak meg civileket.

A besszarábiai és észak-bukovinai zsidók tömeges deportálása már 1941 nyarán megindult. A román hatóságok a zsidókat a Dnyeszter túlpartjára, Transznisztriába hurcolták, ahol gettókban és koncentrációs táborokban zsúfolták össze őket. A legnagyobb ilyen táborok Bogdanovka, Domanovka, Mohyliv-Podilskyi és Vapniarka térségében működtek. A transznisztriai deportálások áldozatainak száma máig a Holocaust-kutatás egyik legvitatottabb kérdése: a becslések jellemzően 250 ezer és 400 ezer közé teszik a román igazgatás alatt megölt vagy elpusztult zsidók számát, beleértve a besszarábiai, bukovinai, moldvai és erdélyi zsidókat is. A bizonytalanság oka, hogy a román hatóságok dokumentációja töredékes, a szovjet hadsereg 1944-es visszatérésekor megsemmisített iratok hiányoznak, továbbá a halálozások nagy része nem gázkamrákban, hanem a gettókban uralkodó éhínség, járványok és tömeges kivégzések következtében következett be. A román források nem mindig rögzítették az áldozatok etnikai hovatartozását, a szovjet nyomozati anyagok pedig gyakran politikai célokat szolgáltak.

A Holocaust a besszarábiai zsidó közösség szinte teljes megsemmisüléséhez vezetett. A túlélők egy része a Szovjetunió belső területeire menekült vagy evakuált, mások a transznisztriai gettókban élték túl a háborút, sokan azonban soha nem tértek vissza. A háború előtti besszarábiai zsidó lakosság becsült száma a román népszámlálások alapján 200–300 ezer közé tehető; a háború utáni szovjet népszámlálások már csak töredékét mutatták ki a korábbi zsidó jelenlétnek. Az adatok értelmezésekor figyelembe kell venni, hogy a szovjet népszámlálás a nemzetiséget önbevallás alapján rögzítette, és a holokausztot túlélő zsidók egy része nem vallotta magát zsidónak, míg mások a későbbiekben Romániába vagy Izraelbe települtek.

A zsidók mellett a roma közösségeket is sújtotta a háborús erőszak. A román hadsereg és csendőrség Transznisztriába deportált roma csoportokat is, akik közül sokan az éhezés és a járványok áldozataivá váltak. A roma holokauszt a moldáv és román köztudatban a 21. századig kevés figyelmet kapott, a történeti kutatás pedig csak az utóbbi évtizedekben kezdte feltárni a Transznisztriába hurcolt romák sorsát. A bizonytalanság itt még nagyobb, mint a zsidó áldozatok

esetében: a román hatóságok gyakran nem tüntették fel külön a roma deportáltakat, a szovjet források pedig ritkán rögzítették az etnikai kategóriát.

### 31.2.6 A szovjet hatalom visszatérése és a háború utolsó szakasza

A keleti front helyzete 1943 végétől alapvetően megváltozott: a sztálingrádi vereség után a Vörös Hadsereg fokozatosan nyomult nyugat felé. 1944 tavaszán a szovjet csapatok átlépték a Dnyesztert, és megkezdték Besszarábia visszafoglalását. A román hadsereg és közigazgatás kivonulása a harcokkal párhuzamosan ismét tömeges menekülléssel és lakosságmozgással járt. A szovjet hatalom visszatérése nem egyszerűen az 1940–1941-es szovjet intézkedések helyreállítását jelentette, hanem a háborús tapasztalatok által megerősített, centralizált és biztonsági szempontból radikálisabb politika kezdetét. A Vörös Hadsereg bevonulását a szovjet propaganda a „felszabadítás” narratívájával keretezte, a helyi lakosság egy része azonban a szovjet jelenlétet újabb megszállásként élte meg, különösen azok, akik 1940–1941-ben a deportálások vagy az államosítás elszenvedői voltak.

A szovjet hatóságok 1944–1945-ben azonnal hozzáláttak a terület újbóli szovjetizálásához. A kollektivizálást – amelyet 1941 előtt csak részben hajtottak végre – a háború után felgyorsították, a politikai rendőrség újra kiépítette a besúgóhálózatát, és tömeges letartóztatásokkal, deportálásokkal sújtották a „fasiszta kollaboránsnak”, „kuláknak” vagy „nacionalistának” minősített csoportokat. A második nagy deportálási hullám 1949 júliusában zajlott: a Moldáv SZSZK-ból és a többi nyugati szovjet tagköztársaságból tízezreket hurcoltak el Szibériába és Kazahsztánba. A Moldáv SZSZK-ban a „kulák” kategóriáját rendkívül tágan értelmezték, ami lehetővé tette a középparasztok tömeges kitelepítését is. A deportáltak száma itt is becslés kérdése: a moldáv történeti irodalom egyes számításai szerint a Moldáv SZSZK-ból 1949-ben mintegy 30–40 ezer embert deportáltak, de a szovjet iratok alapján ennél alacsonyabb szám is elképzelhető, attól függően, hogy a családtagokat külön vagy együtt számolják.

A háború alatti erőszak emlékezete a régióban mindmáig töredékes és nacionalizált. A szovjet korszak hivatalos történetírása a „nagy honvédő háború” keretében tárgyalta Besszarábia eseményeit, elhallgatva vagy eltorzítva a szovjet megszállás első hullámának terrorját, a román megszállás alatti Holocaustot és a szovjet visszatérés tömeges deportálásait. A posztszovjet moldáv emlékezetpolitikában a második világháború értelmezése nagyrészt a román és a szovjet narratívák közötti ingadozás története lett. A román nacionalista emlékezet a román hadsereg „keresztes háborúját” hangsúlyozta, míg a szovjet és az oroszbarát moldáv narratíva a „fasiszta megszállók” elleni győzelmet. A mai tudományos konszenzus ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a régió lakossága a háború alatt többszörös és egymással versengő hatalmi projektek áldozatává vált, és hogy a szenvedéstörténetek nem zárhatók be egyetlen nemzeti keretbe.

### 31.2.7 Források és bizonytalanságok

Az 1940–1944 közötti Besszarábia történetére vonatkozó források rendkívül heterogének, és szinte minden kulcskérdésben – a szovjet annexió legitimitásától a deportáltak és az áldozatok számáig – eltérő adatokat és értelmezéseket tesznek lehetővé. Az elsődleges forrásokhoz tartoznak a szovjet diplomáciai jegyzékek, a román kormányzati iratok, a katonai parancsok, a bírósági ítéletek, a párt- és állambiztonsági jelentések, valamint a túlélők visszaemlékezései és a háború utáni népszámlálási adatok. A szovjet levéltárak megnyitása óta mód nyílt az NKVD deportálási iratainak részleges kutatására, de az anyagok sokszor selejtezettek vagy szándékosan hiányosak; a román levéltárakban a transznisztriai közigazgatás iratai részben megsemmisültek, részben a háború utáni politikai helyzetben rejtve maradtak. A Holocaust-kutatásban kiemelt szerepe van a román jelentéseknek, a német katonai és diplomáciai iratoknak, a zsidó közösségek túlélőinek

tanúvallomásai, valamint a szovjet rendkívüli állami bizottság jelentései; utóbbiakat azonban a propagandacélú torzítás gyanúja övezi.

A tudományos konszenzus ma már egyértelmű abban, hogy a szovjet 1940-es annexió a Molotov–Ribbentrop-paktum következménye volt, és hogy a szovjet hatalom a megszállt területen a sztálini terror eszközeivel lépett fel. Ugyancsak konszenzusos, hogy a román állam a második világháború alatt a zsidó lakosság tömeges deportálásában és elpusztításában aktív szerepet vállalt, és hogy Transznisztria a Holocaust szerves része volt, nem pedig csupán egy katonai megszállási övezet. Viták elsősorban az áldozatszámok, az elkövetői felelősség intézményi megoszlása, a lakosság kollaborációjának mértéke, valamint az egyes események „népirtásként” vagy „etnikai tisztogatásként” való besorolása körül zajlanak. A deportáltak számának becslései azért térhetnek el egymástól, mert a források eltérően kezelik a letartóztatottak és a családtagok, a kivégzettek és a kényszermunkára vitt személyek, illetve a Besszarábiából és a Moldáv ASZSZK-ból származó transzportok kategóriáit.

Az emlékezetpolitikai állítások gyakran nem adattisztán jelennek meg: a moldáv, román, orosz és ukrán nyilvános beszédben a második világháború eseményei szorosan összekapcsolódnak a jelenkori állami legitimációval. A mai Moldovában a „megszállás” kifejezést a politikai szereplők egy része a szovjet időszak egészére alkalmazza, míg mások a „felszabadítás” narratíváját védik. A történeti kutatás feladata ebben a helyzetben nem az, hogy a politikai vitákban állást foglaljon, hanem hogy a fennmaradt források alapján, módszeresen rekonstruálja az eseményeket, és jelezze az egyes értelmezések bizonytalansági fokát.

### 31.2.8 Rövid összefoglaló

- Besszarábiát és Észak-Bukovinát a Szovjetunió 1940 júniusában a Molotov–Ribbentrop-paktum alapján, ultimátum kikényszerítésével szállta meg, majd Besszarábia nagy részéből és a korábbi Moldáv ASZSZK egy részéből létrehozta a Moldáv SZSZK-t.
- A szovjet hatalom 1940–1941-ben államosítással, a kollektivizálás megkezdésével, a politikai rendőrség kiépítésével és tömeges deportálásokkal számolta fel a román közigazgatás és a helyi társadalmi elitek korábbi világát.
- A deportálások első nagy hulláma 1941. június 13-án zajlott; az áldozatok számát 30 ezer és 50 ezer közé becsülik, de a forrástípusok eltérései miatt a pontos adat vitatott.
- A román hadsereg 1941 nyarán visszafoglalta Besszarábiát és Észak-Bukovinát, majd Transznisztriát is megszállta; a háborús részvétel céljait a történetírás eltérően ítéli meg.
- A besszarábiai és észak-bukovinai zsidókat, valamint roma csoportokat a román hatóságok tömegesen deportálták Transznisztriába, ahol gettókban és táborokban 250–400 ezer ember pusztulhatott el; az adatok pontatlanok.
- A Vörös Hadsereg 1944-es visszatérése után a szovjetizálás további deportálásokkal, köztük az 1949. júliusi nagy „kulákdeportálással” folytatódott.
- A második világháború besszarábiai története a mai napig a román, a moldáv, az orosz és az ukrán emlékezetpolitika egyik legvitatottabb terepe; a tudományos konszenzus a többszörös megszállás és a civil lakosság szenvedésének együttes vizsgálatát tartja szükségesnek.

### 31.2.9 Önellenőrző kérdések

- Hogyan tükrözte a Besszarábia annexiójáról szóló szovjet ultimátum szóhasználata a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos terveit, és miért nem állt ellen a román kormány?
- Hasonlítsa össze a szovjet 1940–1941-es és a román 1941–1944-es intézkedéseket a helyi lakosság szempontjából: milyen folytonosságok és különbségek figyelhetők meg?

- Miért különösen nehéz meghatározni a transznisztriai deportáltak és az áldozatok számát, és milyen forrástípusok segíthetnek a bizonytalanság csökkentésében?
- Milyen szerepet játszott a szovjet hatóságok részéről a „moldáv nemzet” megkülönböztetése a román identitástól, és hogyan illeszkedett ez a szovjet nemzetiségpolitika egészébe?
- Hogyan tér el a második világháború besszarábiai eseményeinek megítélése a moldáv, a román, az orosz és a szovjet kori hivatalos narratívákban, és mi a mai történeti kutatás álláspontja e vitákban?

## 31.3 A Moldáv SZSZK

A második világháború utáni Moldáv SZSZK a Szovjetunió egyik legkisebb és legerősebben agrárjellegű tagköztársasága volt. A A szovjet annexió és a háború alfejezetben tárgyalt 1944-es szovjet visszatérés és az azt követő megtorlások után a Moldáv SZSZK története 1944 és 1989 között három nagy átalakulási folyamat köré szerveződött: a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása, a viszonylag későn induló, de a városi társadalmat gyorsan átformáló iparosítás, valamint a nyelv- és nemzetiségi politika, amely a „moldáv nemzet” szovjet konstrukcióját próbálta megerősíteni. E folyamatok egyszerre modernizálták és traumatizálták a társadalmat, és közvetlen előzményeit képezik az 1991 utáni moldovai államiságnak, a Transznisztria és Gagauzia alfejezetben tárgyalandó konfliktusoknak és a román–moldáv identitásvitának.

### 31.3.1 A szovjet hatalom újjászervezése és a háború utáni kiindulópont

A Vörös Hadsereg 1944 nyarán–őszén visszafoglalta Besszarábiát és Észak-Bukovinát; a Moldáv SZSZK területén a szovjet közigazgatás az 1940–1941-ben kialakított köztársasági keretekben szerveződött újjá. A háború pusztítása, a front átvonulása, a román és szovjet hadseregek mozgósításai, a megszállások alatti erőszak, a zsidó lakosság tömeges elpusztítása, valamint a román és szovjet hatóságok által végrehajtott kényszermozgások együttesen drámaian csökkentették és átrendezték a lakosságot. A háború utáni első években a Moldáv SZSZK lakosságának pontos számát a szovjet hivatalos statisztikák sem rögzítették megbízhatóan, mert a ki- és beáramló menekültek, a román közigazgatás kivonulása, a Vörös Hadsereg és az NKVD tömeges letartóztatásai, valamint a későbbi deportálások folyamatosan változtatták az összetételt. A dokumentált tény az, hogy a szovjet hatalom 1944-től gyorsan helyreállította a párt- és állami intézményeket: a Moldáv Kommunista Párt (Partidul Comunist al Moldovei) vezetését Moszkvából delegált funkcionáriusok vették át, a helyi szovjeteket pedig a belügyi szervek ellenőrzése alatt szervezték újra. A szakirodalom konszenzusa szerint ez az újjászervezés egyszerre szolgálta a háború utáni helyreállítást és a politikai ellenfelek felszámolását; a kettőt a mindennapi gyakorlatban nem lehetett elválasztani.

Az 1946–1947-es években a Moldáv SZSZK-ban – a Szovjetunió más nyugati és déli régióihoz hasonlóan – súlyos éhínség pusztított. A helyi mezőgazdaságot egyszerre sújtotta a háborús károk, a szárazság, a vetőmaghiány, az igásállatok elhullása és a szovjet állami begyűjtési rendszer, amely a parasztgazdaságoktól a tényleges terméshez képest aránytalanul magas beszolgáltatást követelt. A halálozási adatok pontatlanok: a szovjet hatóságok a tömeges éhezést hivatalosan nem ismerték el, a nyugati és posztszovjet kutatások pedig egymástól eltérő módszerekkel becsülnek. Több történész szerint a moldáv vidéki lakosság tízezrei haltak meg az éhínségben, de a pontos szám vitatott, mert a halálokok regisztrálása hiányos volt, és az éhínséget gyakran más betegségek mögé rejtették. A tankönyv itt következetesen kerüli az egyetlen „hiteles” szám kijelentését: a tudományos konszenzus az, hogy a háború utáni éhínség súlyos demográfiai és társadalmi törést okozott, és megerősítette a parasztság bizalmatlanságát a szovjet hatalommal szemben.

### 31.3.2 A kollektivizálás: paraszti ellenállás, deportálások és az agrárrendszer átalakulása

A Moldáv SZSZK-ban 1944-től fokozatosan vezették be a szovjet típusú **kollektivizálást** ( / kolektivizálás), amely a magántulajdonú parasztgazdaságokat **kolhozokká** (kollektív gazdaságokká) és **szovhozokká** (állami gazdaságokká) alakította. Az 1940–1941-es első szovjet megszállás idején megkezdett, majd a román visszafoglalás miatt megszakadt folyamat 1944 után újult erővel indult újra, de a háború utáni években a hatóságok először a beszolgáltatások és az adók révén gyengítették a módosabb paraszti rétegeket, miközben a földosztás ígéretével és a „kulák” (gazdagparaszt) kategória megbélyegzésével igyekeztek megosztani a falut. A korabeli párthatározatok és a helyi jelentések dokumentálják, hogy a parasztok közül sokan passzív ellenállással – szabotázzsal, a beszolgáltatás megtagadásával, az állatállomány levágásával vagy a föld elhanyagolásával – válaszoltak; a nyílt fegyveres ellenállás ritkább volt, de a moldáv erdős dombvidékeken és a Dnyeszter mentén időnként fegyveres csoportok is felbukkantak. A szakirodalom szerint ezek a csoportok nem alkottak egységes „nemzeti partizánmozgalmat”, inkább helyi, túlélésre és bosszúra szerveződő közösségek voltak, akiknek motivációi a szovjetellenességtől a köztörvényes cselekményekig terjedtek.

A kollektivizálás legnagyobb erőszakhullámát az 1949-es tavaszi–nyári kampány hozta. A szovjet annexió és a háború alfejezet már tárgyalta az 1949. júliusi nagy „kulákdeportálást”, amely a Moldáv SZSZK-ból a becslések szerint több tízezer embert – sok esetben egész családokat – hurcoltatott Szibériába és Kazahsztánba. A dokumentált tény az, hogy a deportálásokat a párthatározatok nyilvánosan a kollektivizálás ellenállóinak és a „kulákoknak” szánták, de a gyakorlatban a helyi hatóságok gyakran önkényesen választották ki az áldozatokat, így az etnikai, vallási és vagyoni kritériumok összekeveredtek. A posztszovjet kutatások által feltárt levéltári iratok azt mutatják, hogy a deportáltak között moldáv/román parasztok, ukránok, oroszok, bolgárok és más csoportok tagjai egyaránt voltak, ami arra utal, hogy a szovjet politika elsősorban nem etnikai, hanem osztályalapú és politikai ellenségképet alkalmazott, de a helyi konfliktusokban gyakran etnicizálódott.

A kollektivizálás hivatalos befejezését a szovjet statisztikák 1949–1950-re teszik, amikor a háztartások túlnyomó többsége formálisan kolhoz- vagy szovhoztag lett. A történeti kutatás azonban hangsúlyozza, hogy ez a „teljesség” a statisztikai gyakorlat terméke volt: a parasztok gyakran kényszerből írták alá a belépési nyilatkozatot, miközben a tényleges termelés jelentős része a háztáji parcellákon folyt, és a kolhozok belső szervezete, a munkafegyelem és a termelékenység messze elmaradt a szovjet ideológiában meghirdetett „szocialista nagyüzemi mezőgazdaság” képétől. Az 1950-es években a mezőgazdasági termelés visszaesett, a városok élelmiszerellátása akadozott, és a falusi lakosság – különösen a fiatal férfiak – tömegesen áramlottak az iparba vagy más szovjet köztársaságokba. A nők a háború utáni falvakban aránytalanul nagy terhet vittek: gyakran ők maradtak a kolhozmunka, a háztáji gazdaság és a gyermeknevelés egyedüli irányítói, miközben a hivatalos szovjet propaganda a „felszabadított nő” képét hirdette.

Az agrárrendszer átalakításának következményei a mai napig vitatottak. Egyes – főként szovjet hagyományú – munkák a kollektivizálást a mezőgazdaság gépesítésének és a falusi infrastruktúra fejlesztésének feltételeként mutatják be; ezzel szemben a posztszovjet, román és nyugati történetírás többsége a paraszti autonómia erőszakos megsemmisítését, a közösségi hálózatok szétverését és a hosszú távú termelékenységi válságot emeli ki. A moldáv emlékezetpolitikában az 1946–1947-es éhínség és az 1949-es deportálások a szovjet megszállás szimbólumaivá váltak, miközben a hivatalos szovjet narratíva évtizedekig tagadta vagy elhallgatta ezeket az eseményeket. A könyv itt a két szélsőség között igyekszik egyensúlyt tartani: a kollektivizálás dokumentált ténye az erőszakos átalakítás, amelyben a helyi lakosság aktív és passzív ellenállása egyaránt jelen volt, de annak mindennapi lefolyása a forráshiány miatt csak részben rekonstruálható.

### 31.3.3 Az iparosítás és a városi társadalom átalakulása

A Moldáv SZSZK iparosítása a Szovjetunió nyugati határvidékén a háború utáni újjáépítés jegyében, de a többi szovjet tagköztársaságnál lassabban indult. A köztársaság 1944 előtt is alapvetően mezőgazdasági jellegű volt; a nagyobb ipari központok – Chișinău (oroszul Kisinyov, románul Chișinău), Bălți (oroszul Belcy), Bender (oroszul Bendery, románul Tighina), Tiraspol – elsősorban élelmiszer-feldolgozó, dohány-, textil- és bőripart foglaltak magukban. Az 1950-es évektől Moszkva szándékosan fejlesztette a helyi könnyűipart és a mezőgazdasági gépjavítást, majd az 1960–1970-es években a Szovjetunió délnyugati övezetében – részben a román határhoz közeli geopolitikai megfontolásokból – elektronikai, műszeripari és gépgyártó üzemeket is telepítettek. A szovjet tervezési dokumentumok és a köztársasági statisztikai évkönyvek szerint az ipari termelés volumene 1950 és 1980 között többszörösére nőtt, de a pontos adatok értelmezése óvatosságot igényel, mert a szovjet statisztika a bázisév ármozgásait és a minőségi romlást gyakran elfedte.

A városi társadalom átalakulása a szovjet modernizáció leglátványosabb jele volt. Az 1959-es, 1970-es, 1979-es és 1989-es szovjet népszámlálások adatai – minden korlátjukkal együtt – dokumentálják, hogy a városi lakosság aránya a Moldáv SZSZK-ban hozzávetőleg 20–25 százalékról 1989-re 45 százalék fölé emelkedett. Chișinău lakossága az 1940-es évek végi néhány százezerről az 1980-as évek végére több mint félmillióra nőtt, és a város kiterjedt panelnegyedekkel, új ipari övezetekkel és a szovjet köztársasági fővárosokra jellemző kulturális intézményekkel bővült. A városiasodás azonban nem csupán falusi moldáv/román lakosok beköltözéséből fakadt: Moszkva tudatos **bevándorlási és káderpolitikája** keretében orosz és ukrán munkásokat, mérnököket, tanárokat és pártfunkcionáriusokat irányított a Moldáv SZSZK-ba, különösen a nehézipari és katonai jelentőségű városokba (Tiraspol, Bender, Ribnita). Ennek következtében a városi etnikai összetétel gyorsan eltávolodott a vidéki többségtől: a nagyvárosokban az orosz anyanyelvűek aránya jóval meghaladta a köztársasági átlagot, miközben a moldáv/román lakosság továbbra is túlnyomórészt falvakban élt.

Az alábbi táblázat a szovjet népszámlálások hivatalos etnikai kategóriái szerint mutatja a Moldáv SZSZK lakosságának hozzávetőleges összetételét. A százalékos értékek kerekítettek, és az önbesorolás, valamint a hivatalos nemzetiségi nyilvántartás korlátai miatt irányadó jellegűek, nem pedig pontos mérések.

| Népszámlálási kategória | 1959 (%) | 1989 (%) |
|---|---|---|
| moldáv | 65 | 64 |
| ukrán | 14 | 14 |
| orosz | 10 | 13 |
| zsidó | 3 | 1,5 |
| gagauz | 3 | 3,5 |
| bolgár | 3 | 2 |
| egyéb | 2 | 2 |

*Forrás: szovjet népszámlálási kötetek alapján, kerekítve; a kategóriák a szovjet nemzetiségi politika konstrukciói, ezért az etnikai önazonosítás változását csak korlátozottan tükrözik.*

Az iparosítás következményeit a társadalomtörténeti kutatások árnyalják. A városi munkásság kialakulása, a nők tömeges ipari foglalkoztatása és a középfokú oktatás kiterjesztése valódi társadalmi mobilitást hozott létre, de ezzel párhuzamosan a falusi közösségek elöregedtek, a mezőgazdasági munkaerőhiány állandósult, a városi lakásépítés pedig nem tudott lépést tartani a beáramlással. A szovjet tervgazdaság a Moldáv SZSZK-t elsősorban mezőgazdasági termékek – bor, zöldség, gyümölcs, dohány – beszállítójaként kezelte, így a köztársaság ipari szerkezete függő maradt: a magasabb hozzáadott értékű termelés, a kutatás-fejlesztés és a vezetői döntések

Moszkvában összpontosultak. A nyugati szovjetológia ezt a jelenséget „belső gyarmatosításként” is leírta, de ez az értelmezés vitatott, mert a Moldáv SZSZK – más szovjet perifériákhoz hasonlóan – jelentős központi támogatásban részesült infrastruktúrára és szociális kiadásokra. A dokumentált tény az, hogy az iparosítás átrendezte a térszerkezetet: a Dnyeszter menti ipari sáv (Ribnita, Tiraspol, Bender) gazdaságilag és etnikailag elkülönült a nyugati agrárvidéktől, ami később a transznisztriai szakadár mozgalom társadalmi alapját is képezte.

### 31.3.4 Nyelvpolitika: a „moldáv nyelv” megteremtésétől az 1989-es nyelvtörvényig

A Moldáv SZSZK nyelvpolitikája a szovjet nemzetiségi politika egyik legtöbbet vitatott kísérlete volt. Az 1940-es első szovjet annexió után a szovjet hatóságok a **moldáv nyelvet** (limba moldovenească) önálló keleti újlatin nyelvként határozták meg, és a román írásbeliségben használt latin ábécé helyett **cirill ábécét** vezettek be. Az 1941–1944 közötti román visszafoglalás idején a latin írás és a román nyelv hivatalos használata tért vissza, majd 1944 után a szovjet hatalom ismét a cirill írásra épülő moldáv nyelvet tette hivatalossá a köztársaságban. A szovjet nyelvészeti intézetek olyan tankönyveket és szótárakat jelentettek meg, amelyek a moldáv nyelvet a romántól különálló, a szláv – elsősorban orosz – kölcsönszavakkal gazdagított nyelvként mutatták be. A mai nyelvtudomány konszenzusa szerint a moldáv és a román nyelv közötti különbség nyelvészetileg minimális, és a két elnevezés inkább politikai, mint nyelvi kategória; a „moldáv nyelv” szovjet konstrukciója a román nemzeti identitás gyengítését és a Moldáv SZSZK különállóságának legitimálását szolgálta.

Az 1950-es évektől a nyelvpolitika fokozatosan az **oroszosítás** ( / ruszifikáció) irányába tolódott. Az orosz nyelvet a „népek közötti érintkezés nyelvének” nyilvánították, kötelező tantárggyá tették az iskolákban, és a felsőoktatásban, a tudományos életben, a párt- és államigazgatásban egyre inkább kizárólagos nyelvvé vált. A moldáv nyelvű iskolák száma az 1960-as évektől csökkent, miközben az orosz tannyelvű iskolák aránya – különösen a városokban – nőtt. A hivatalos statisztikák szerint a moldáv nyelvű oktatás formálisan megmaradt, de a gyakorlatban a szülők közül sokan gyermekeiket orosz iskolába íratták, mert a társadalmi mobilitás és a katonai, párt- és állami karrier nyelve az orosz volt. A falusi moldáv/román lakosság ezzel szemben továbbra is anyanyelvén beszélt, de az írni-olvasni tudás ezen a nyelven a hivatalos írásbeliségben másodlagossá vált. A kutatásban vitatott, hogy ez a folyamat tudatos asszimilációs politikának, a szovjet modernizáció kísérőjelenségének vagy a helyi elitek opportunizmusának tudható-e be; a dokumentált források mindhárom tényezőre utalnak.

A Gorbacsov-féle **glasznoszty** (nyilvánosság) 1987–1988-tól lehetővé tette a nyelvkérdés nyilvános megvitatását. A moldáv értelmiség egy része – írók, tanárok, újságírók – nyilvánosan bírálta a cirill ábécét és az oroszosítást, követelte a latin írás visszaállítását és a moldáv nyelv államnyelvi státuszát. 1989 tavaszán–nyarán tömegtüntetések zajlottak Chișinăuban; az augusztus 27-i úgynevezett „Nagy Nemzetgyűlésen” a becslések szerint több százezren vettek részt. 1989. augusztus 31-én a Moldáv SZSZK Legfelsőbb Tanácsa elfogadta azokat a nyelvtörvényeket, amelyek a moldáv nyelvet államnyelvvé nyilvánították, és elrendelték a **latin ábécére** való visszatérést. A törvény megfogalmazása kompromisszumos volt: a „moldáv” elnevezést megtartotta, de kimondta a moldáv és a román nyelv azonosságát. Ez a döntés egyszerre volt a szovjet nemzetiségi politika látványos kudarca és a későbbi függetlenségi mozgalom kiindulópontja. Ugyanakkor a nyelvtörvény azonnal kiváltotta az orosz ajkú lakosság, a gagauz közösség és a transznisztriai ipari munkásság ellenállását, akik attól tartottak, hogy a nyelvi követelmények kiszorítják őket a munkaerőpiacról és a közigazgatásból. Ez a törésvonal a következő években a A függetlenség felé alfejezetben tárgyalandó politikai válsághoz és a Transznisztria és Gagauzia alfejezetben bemutatandó területi konfliktusokhoz vezetett.

### 31.3.5 Társadalom, vallás és kisebbségek a szovjet modernizációban

A Moldáv SZSZK társadalma a szovjet időszakban nem csupán a kollektivizálás és az iparosítás, hanem a valláspolitika, az oktatás és a nemzetiségi hierarchia révén is mélyrehatóan átalakult. A szovjet hatóságok a háború után felszámolták vagy állami ellenőrzés alá vonták a történelmi egyházakat: a **moldáv ortodox egyház** papjait, szerzeteseit és híveit megfigyelték, sok templomot bezártak vagy raktárrá alakítottak, a vallási oktatást betiltották. A vidéki lakosság nagy része azonban megőrizte a keresztelés, a házasságkötés és a temetés egyházi szokásait, gyakran rejtett, informális formában; a posztszovjet időszakban ezek a hagyományok gyorsan újra nyilvánossá váltak. A zsidó közösség, amely a háború és a transznisztriai deportálások után már csak töredéke volt a korábbinak, a szovjet évtizedekben tovább fogyatkozott: egyes családok a Szovjetunió más részeire költöztek, mások az 1970-es évektől engedélyezett izraeli kivándorlást választották. Az 1989-es népszámlálás szerint a zsidók aránya a lakosság mintegy 1,5 százalékára csökkent, de a tényleges identitástudat és vallásgyakorlás a hivatalos kategóriáknál összetettebb volt. A gagauz és bolgár közösségek a déli régiókban őrizték nyelvüket és szokásaikat, de a szovjet káderpolitika őket is alárendelte az orosz nyelvű adminisztrációnak. A roma lakosság helyzete a szovjet modernizációban ellentmondásos volt: formálisan az állampolgári egyenlőség és az iskoláztatás hirdetett politikája vonatkozott rájuk, de a gyakorlatban továbbra is marginalizáltak maradtak, és a hatóságok gyakran kényszerintézkedésekkel próbálták letelepíteni őket.

A szovjet oktatáspolitika eredményeként a Moldáv SZSZK-ban az írástudatlanság gyakorlatilag megszűnt, és kiterjedt közép- és felsőfokú intézményhálózat jött létre. Ez a modernizáció azonban nyelvi szempontból kettős hatást gyakorolt: miközben a moldáv/román anyanyelvűek iskolázottsága nőtt, a magasabb presztízsű tudás és a hivatalos érvényesülés nyelve az orosz lett. A felsőoktatásban, a tudományos kutatásban és az állami bürokráciában a moldáv nyelv használata korlátozott maradt, ami hozzájárult ahhoz, hogy az 1980-as évek végén a nyelvkérdés a nemzeti sérelmek központi szimbólumává váljon. A nők helyzete hasonló ellentmondást mutatott: az oktatás és a munkavállalás terén a szovjet rendszer formális egyenlőséget biztosított, és a nők nagy számban jelentek meg az orvosi, tanári és könnyűipari pályákon, de a politikai döntéshozatal és a felső vezetői pozíciók továbbra is férfidominanciájúak voltak. A mindennapi életben a nők kettős terhe – a fizetett munka és a háztartás – a szovjet tervgazdaság hiánygazdaságában különösen súlyos volt; ezt a kortárs szociológiai felmérések és a későbbi oral history interjúk egyaránt dokumentálják.

### 31.3.6 Gorbacsov és a nemzeti mozgalom (1985–1989)

Mihail Gorbacsov 1985-ös hatalomra kerülése alapvető változást hozott a Moldáv SZSZK politikai légkörében. A **peresztrojka** (átépítés) és a **glasznoszty** (nyilvánosság) jelszavaival a korábban tabunak számító témák – a sztálini terror, a deportálások, a környezeti károk, a nyelvpolitika – először jelenhettek meg a hivatalos sajtóban és a nyilvános vitákban. A köztársasági értelmiség – elsősorban a moldáv nyelvű írók és tanárok – 1988 végétől informális köröket, majd 1989 tavaszán a **Moldáv Népi Frontot** (Frontul Popular din Moldova) szervezte meg. A Népi Front követelései között szerepelt a latin ábécé visszaállítása, a moldáv nyelv államnyelvi státusza, a sztálini bűnök feltárása, a környezetvédelem és a köztársasági gazdasági önállóság növelése. A mozgalom tömegtüntetéseket szervezett, és 1989 nyarára a Moldáv SZSZK politikai életének meghatározó szereplőjévé vált.

A nemzeti mozgalom azonban nem volt egységes. A radikálisabb csoportok a Romániával való egyesülést is napirendre tűzték, míg a mérsékeltek a szovjet föderáción belüli nagyobb autonómiát és a kulturális jogok biztosítását tekintették célnak. A moldáv/román anyanyelvűek körében is vita folyt arról, hogy a „moldáv” vagy a „román” elnevezés a helyes, és ez a vita a későbbi független Moldova identitásvitájának alapját képezte. Az orosz ajkú lakosság – beleértve az oroszokat,

ukránokat, zsidókat és a vegyes házasságban élőket –, valamint a gagauz és bolgár közösségek vezetői a nyelvtörvény tervezetét diszkriminatívnak tartották, és ellenmozgalmakat szerveztek. A Dnyeszter bal partján – ahol az ipari munkásság és a szovjet katonai-ipari létesítmények koncentrálódtak – 1989 őszén sztrájkok és tüntetések bontakoztak ki a nyelvtörvény ellen, és megjelentek az első követelések autonóm területi egység létrehozására. A szovjet központi hatalom ebben az időszakban már nem tudta vagy nem akarta egyértelműen eldönteni a vitát: a köztársasági vezetés a Népi Front nyomására elfogadta a nyelvtörvényeket, de a belügyi és katonai szervek a Dnyeszter mentén továbbra is a régi nómenklatúra befolyása alatt álltak. Ez a kettősség a következő években a A függetlenség felé alfejezetben tárgyalandó állami szuverenitási nyilatkozathoz és a Transznisztria és Gagauzia alfejezetben elemzett fegyveres konfliktushoz vezetett.

### 31.3.7 Források és bizonytalanságok

A Moldáv SZSZK 1944–1989 közötti történetének rekonstrukciója elsősorban szovjet párt- és állami levéltárak, köztársasági statisztikai évkönyvek, népszámlálási kötetek, párthatározatok, állambiztonsági jelentések, valamint a helyi sajtó és a korabeli propagandaanyagok alapján lehetséges. A posztszovjet időszakban megnyílt moldovai, orosz, ukrán és román levéltári állagok jelentősen bővítették az ismereteket, de a források hozzáférhetősége és értelmezése erősen eltérő. A szovjet statisztikai adatokat minden esetben kritikával kell kezelni: a termelési mutatók, a mezőgazdasági hozamok és a kollektivizálás arányai gyakran felfelé kerekítettek, a represszióra és a halálozásra vonatkozó adatok pedig szisztematikusan hiányosak vagy meghamisítottak. A deportálások, az éhínség és a politikai üldözés áldozatainak pontos számát a mai napig vitatják; a tudományos konszenzus szerint a becslések nagyságrendje elfogadott, de a pontos értékek nem rekonstruálhatók egyértelműen.

A nyelvpolitika és a nemzetiségi kategorizáció terén különösen fontos a forráskritika. A szovjet népszámlálások etnikai és nyelvi adatai a szovjet nemzetiségi politika konstrukcióit tükrözik, nem pedig a helyi lakosság önazonosításának teljes spektrumát. A „moldáv” és „román” kategóriák közötti választás a kérdőívekben és a hivatalos nyilvántartásban politikai nyomás alatt történt, így az adatok az identitás folyékony és helyzetfüggő voltát csak korlátozottan mutatják. Az 1989-es nyelvtörvény és a nemzeti mozgalom eseményei már a rendszerváltás korszakába vezetnek: ezekre vonatkozóan a résztvevők visszaemlékezései, a korabeli tüntetési felvételek és a pártiratok egyaránt rendelkezésre állnak, de az emlékezetpolitikai utólagos kivetítések – a hősies nemzeti ellenállás és a szovjetellenes egység mítosza – gyakran elfedik a mozgalom belső vitáit és a kisebbségek ellenállását. A könyv ezért minden állításnál jelzi, ha az adat becslés, ha az értelmezés vitatott, és ha a fennmaradt források nem teszik lehetővé a teljes bizonyosságot.

### 31.3.8 Rövid összefoglaló

- A Moldáv SZSZK 1944 után a szovjet hatalom újjászervezésével, a háború pusztítása és az 1946–1947-es éhínség súlyos demográfiai és társadalmi válságával indult; a halálozási adatok becslések, a hivatalos szovjet források hiányosak.
- A mezőgazdaság kollektivizálása 1944-től fokozatosan, 1949-ben erőszakos kampánnyal és tömeges deportálásokkal zajlott; a hivatalos „teljes kollektivizálás” statisztikai konstrukció volt, a valóságban a paraszti ellenállás és a háztáji termelés fennmaradt.
- Az iparosítás a városi társadalmat gyorsan átalakította: a városi lakosság aránya 1989-re 45 százalék fölé emelkedett, de a fejlesztések elsősorban a Dnyeszter menti ipari sávra összpontosultak, és az orosz/ukrán bevándorlás etnikailag kettéválasztotta a városokat és a vidéket.

- A szovjet nyelvpolitika a „moldáv nyelv” cirill írású, a romántól különálló konstrukcióját erőltette, miközben az orosz nyelv fokozatosan uralta az oktatást, a tudományt és az igazgatást; a nyelvtudomány mai konszenzusa szerint a moldáv és a román nyelv közötti különbség politikai, nem nyelvi.
- 1989-ben a Glasznoszty hatására a Moldáv Népi Front tömegmozgalma elérte, hogy a Moldáv SZSZK Legfelsőbb Tanácsa a moldáv nyelvet államnyelvvé nyilvánítsa és visszatérjen a latin ábécéhez; ez a döntés azonban kiváltotta az orosz ajkú és gagauz kisebbségek ellenállását.
- A szovjet modernizáció társadalmi következményei ellentmondásosak voltak: az írástudatlanság megszűnése, a nők tömeges munkavállalása és a városi infrastruktúra fejlődése együtt járt a falusi közösségek szétverésével, az egyházüldözéssel és a kisebbségi nyelvek háttérbe szorításával.
- A Moldáv SZSZK 1944–1989 közötti története a mai napig az emlékezetpolitikai viták tárgya: a szovjet hivatalos narratíva a modernizációt és a felszabadulást hangsúlyozta, a román és posztszovjet moldáv emlékezet pedig a megszállást és az elnyomást.

### 31.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan kapcsolódott a kollektivizálás erőszakossága a szovjet annexió és a háború alfejezetben tárgyalt 1949-es deportálásokhoz, és milyen források alapján lehet ezt rekonstruálni?
2. Miben különbözött a Moldáv SZSZK iparosodása a balti köztársaságok iparosításától, és miért alakult ki etnikai törésvonal a városi és a vidéki lakosság között?
3. Miért tekinthető a szovjet nyelvpolitika a „moldáv nemzet” konstrukciójának, és hogyan változott ez a politika 1944-től 1989-ig?
4. Az 1989-es nyelvtörvény miért váltott ki egyszerre nemzeti ünneplést és kisebbségi ellenállást? Milyen későbbi konfliktusok csíráit hordozta?
5. Milyen módszertani nehézségek merülnek fel a Moldáv SZSZK demográfiai és gazdasági adatainak értékelésekor, és miért fontos ezt a történészi forráskritikában hangsúlyozni?

## 31.4 A függetlenség felé

A Moldáv SZSZK politikai, kulturális és társadalmi berendezkedése – amelyet az A Moldáv SZSZK alfejezet tárgyalt – az 1980-as évek végére több ponton feszültség alá került. A Szovjetunióban Mihail Gorbacsov főtitkár által meghirdetett **peresztrojka** (oroszul , „átépítés”) és **glasznoszty** (oroszul , „nyilvánosság”) lehetővé tette, hogy a korábban elfojtott nemzeti, nyelvi és történelmi kérdések nyílt vitává váljanak. A Moldáv SZSZK – a mai Moldova területén – esetében ez a viták gyors ütemű politikai átalakuláshoz, a központi hatalom és a Dnyeszter bal partján élő, orosz ajkú lakosság közötti szakadáshoz, végül a független **Moldova Köztársaság** (románul Republica Moldova) kikiáltásához vezetett 1991 augusztusában. E folyamat során a nyelv, a nemzeti identitás és a területi hovatartozás kérdései olyan konfliktusokat hoztak felszínre, amelyek a rendszerváltás után még évtizedekig meghatározták a régió politikai és biztonsági helyzetét.

### 31.4.1 A peresztrojka és a moldáv nemzeti mozgalom

A peresztrojka mint pártállami reformpolitika 1985-től bontakozott ki, de a Moldáv SZSZK-ban csak az 1987–1988-as években kezdett érzékelhető nyilvános vitákhoz vezetni. A glasznoszty nyomán a moldovai értelmiség – írók, nyelvészek, történészek és újságírók – egyre határozottabban bírálta a sztálini és brezsnyevi korszak nemzetiségi politikáját. A viták középpontjában három kérdés állt: a moldáv nyelv és a cirill ábécé státusza, a moldáv–román kulturális kapcsolatok

elismertetése, valamint az oroszosítás következményei. Ezek a követelések nem voltak teljesen újak: a Moldáv SZSZK értelmisége már az 1960-as években is bírálta a hivatalos „moldáv nyelv" koncepcióját, de a nyílt politikai mozgósítás lehetősége csak a glasznoszty időszakában nyílt meg.

A nemzeti mozgalom szervezeti formája 1988-tól kezdett kialakulni. Különböző értelmiségi csoportok, irodalmi körök és környezetvédő-történelmi egyesületek működtek, amelyek közül kiemelkedett a **Moldáv Népi Front** (románul Frontul Popular din Moldova), amely 1989 tavaszán alakult meg. A Népi Front programja nem egységesen fogalmazott: a demokratizálás, a jogállamiság és a piacgazdaság mellett a moldáv nemzeti nyelv és kultúra védelmét, a latin ábécére való visszatérést, valamint a Moldáv SZSZK történetének újraértelmezését követelte. A mozgalom egy része nyíltan vallotta a moldávok és a románok azonosságát, míg más csoportok a moldáv államiság keretein belül képzelték el a reformokat. Ez a belső megosztottság később a függetlenségi folyamat során is megmaradt.

A Népi Front politikai súlyát a tömegdemonstrációk adták. 1989. augusztus 27-én Kisinyovban (románul Chișinău, oroszul ) nagygyűlést tartottak, amelyet a szervezők **Nagy Nemzetgyűlésnek** (románul Marea Adunare Națională) neveztek. A gyűlésen – a résztvevők számát illetően a becslések széles skálán mozognak, általában több tízezres tömeggel számolnak – követelték a moldáv nyelv hivatalos államnyelvvé nyilvánítását, a latin ábécé visszaállítását, valamint a szovjet vezetés által támogatott konzervatív kommunista funkcionáriusok leváltását. A tömegdemonstráció nyomást gyakorolt a Moldáv SZSZK Legfelsőbb Tanácsára, amelyen belül a reformpárti frakció egyre erősebb lett, miközben a konzervatív, oroszbarát erők ellenállása is szerveződött.

A nemzeti mozgalom számára a nyelv kérdése nem csupán kulturális ügy volt, hanem a politikai legitimáció alapja. A szovjet nemzetiségpolitika által mesterségesen fenntartott „moldáv nyelv" fogalmát a mozgalom egy része a román nyelvtől való eltérítés eszközének tekintette; a cirill ábécét pedig a sztálini korszak erőszakos oroszosításának szimbólumaként értelmezte. Ezzel szemben a konzervatív és az orosz ajkú lakosság képviselői a tervezett változtatásokat a román nacionalizmus előretöréseként, a Szovjetunióból való kiszakadás első lépéseként értékelték. A vita tehát már a kezdetektől túlmutatott a nyelvészeti kérdéseken: a Moldáv SZSZK politikai jövőjéről és a többségi–kisebbségi viszonyok újrarendezéséről szólt.

### 31.4.2 Az 1989-es nyelvtörvény és a társadalmi következmények

A nyelvi követelések 1989 nyarán törvényhozási szakaszba értek. A Moldáv SZSZK Legfelsőbb Tanácsa 1989. augusztus 31-én fogadta el a nyelvtörvény-csomagot (dokumentált tény). A törvények a **moldáv nyelvet** (románul limba moldovenească) ismerték el a köztársaság hivatalos államnyelveként, és előírták a **latin ábécére** való visszatérést, amelyet fokozatosan kellett bevezetni az oktatásban, a közigazgatásban és a közéletben. Az orosz nyelv státuszát is szabályozták: a nemzetek közötti érintkezés nyelveként (limba de comunicare interetnică) határozták meg, ami a gyakorlatban megőrizte használatát, de eltávolította a hivatalos államnyelvvel egyenrangú pozíciójából. A kisebbségi nyelvek – az ukrán, a bolgár, a gagauz, a jiddis és mások – használatát a törvény elvileg védte, de a részletszabályok kidolgozása később viták tárgya lett.

A nyelvtörvény tartalma és fogadtatása jól mutatja a dokumentált jogi tény és a politikai értelmezés közötti különbséget. Jogilag a törvény a moldáv nyelvet hivatalos államnyelvvé tette, de nem mondta ki a moldáv és a román nyelv azonosságát – ezt a formációt a szovjet jogrend és a nemzetközi kontextus akkor még lehetetlenné tette volna. A moldáv nemzeti mozgalom aktivistái azonban a latin ábécé bevezetését a román nyelvvel való azonosság hallgatólagos elismeréseként ünnepelték, míg az orosz ajkú lakosság és a konzervatív kommunista vezetők a rendelkezést a szovjet államiság és a többnemzetiségű társadalom elleni támadásként élték meg. Ebben az

értelemben a nyelvtörvény nem csupán jogi aktus volt, hanem szimbolikus fordulópont: a Moldáv SZSZK hivatalos önképe megingott, és megnyílt az út a nemzeti identitás újrafogalmazása előtt.

A nyelvtörvény elfogadását követő hónapokban a társadalmi feszültség gyorsan növekedett. A Moldáv SZSZK iparában és állami vállalataiban nagy számban dolgoztak orosz anyanyelvű munkások, különösen a **Dnyeszter folyó** (románul Nistru, oroszul ) bal partján fekvő iparvárosokban: **Tiraspolban** (oroszul ), **Benderben** (románul Tighina, oroszul ) és **Rîbnițában** (oroszul ). A nyelvtörvény hatására ebben a régióban 1989 őszén sztrájkok robbantak ki. A sztrájkbizottságok nem csupán a nyelvi rendelkezések visszavonását követelték, hanem a Moldáv SZSZK-tól való nagyobb területi autonómiát, sőt egyes esetekben a Szovjetunió fenntartását és a moldáv nemzeti mozgalom betiltását. A munkástanácsok és a sztrájkbizottságok politikai szervezetté alakultak, amelyek később a transznisztriai szakadár állam alapját képezték.

A nyelvtörvény körüli vita egyúttal megmutatta, hogy a Moldáv SZSZK társadalma nem egységes homogén nemzeti közösség, hanem egymással versengő nyelvi és etnikai csoportokból áll. A szovjet korszakban a moldáv többség mellett jelentős orosz, ukrán, gagauz, bolgár és zsidó közösségek éltek; a városi lakosság jelentős része orosz nyelvű volt, míg a vidéki moldáv falvak a román nyelvjárásokat beszélték. A nyelvtörvény ezt a nyelvi hierarchiát kívánta megfordítani, ami értelemszerűen ellenállást váltott ki a korábbi előnyöket élvező csoportokból. A konfliktus tehát nem kizárólag etnikai jellegű volt, hanem a társadalmi munkaerőpiac, az oktatás és a közigazgatás újraelosztásáról is szólt.

### 31.4.3 A transznisztriai és gagauz ellenmozgás

A Moldáv SZSZK-ban a nyelvtörvény által kiváltott ellenállás két, egymástól elkülönülő területi mozgalom formájában szerveződött meg. Az egyik a Dnyeszter bal partján, a másik a gagauzok lakta déli régióban alakult ki. Bár mindkét mozgalom a moldáv nemzeti törekvések ellen lépett fel, motivációik és társadalmi bázisuk eltért, ezért nem alkottak egységes blokkot.

A Dnyeszter bal partján – a későbbi **Transznisztria** (románul Transnistria, oroszul ) területén – az ellenállás elsősorban a szovjet ipari munkásságra, a szovjet hadsereg ott állomásozó 14. hadseregére és a szovjet állami vállalatok igazgatóságaira támaszkodott. A régió etnikailag vegyes volt: az 1989–1990-es adatok szerint az oroszok, ukránok és moldávok aránya közel azonos volt, de a városi lakosság többsége orosz nyelvű volt, és erős szovjet identitással rendelkezett. A moldáv nemzeti mozgalom román egyesülést célzó követelései – illetve az ezzel kapcsolatos aggodalmak – a régió lakosságát a központi hatalommal való szembefordulásra sarkallták. A sztrájkbizottságok 1989 őszétől egyre inkább politikai követeléseket fogalmaztak meg, és párhuzamos hatalmi struktúrákat kezdtek kiépíteni.

A gagauzok – egy török nyelvű, ortodox keresztény közösség, amely a Moldáv SZSZK déli részén, **Gagauzia** (románul Găgăuzia, gagauzul Gagauz Yeri) területén élt – szintén ellenezte a moldáv nemzeti mozgalom által szorgalmazott nyelv- és identitáspolitikát. A gagauz vezetők a román nacionalizmus fenyegetésétől tartottak, és a Moldáv SZSZK-tól való nagyobb autonómiát, vagy éppen a Szovjetunió keretében való megmaradást követeltek. A gagauz közösség számbeli aránya kisebb volt az orosz ajkú lakosságénál, de földrajzi koncentrációja és a szovjet időkben megszerzett területi-etnikai tudata lehetővé tette a szervezett fellépést.

A transznisztriai szakadás intézményesülése 1990 folyamán gyorsult fel. 1990. augusztus 19-én a gagauz vezetők kikiáltották a **Gagauz Köztársaságot** (más néven Gagauz SZSZK-t), amelyet a Moldáv SZSZK hatóságai törvénytelennek minősítettek. 1990. szeptember 2-án a Dnyeszter bal partján összehívott küldöttek kikiáltották a **Dnyeszter Menti Moldáv Szovjet Szocialista Köztársaságot** (oroszul ), amely a Moldáv SZSZK-tól

el nem ismert területi egységként lépett fel. A kikiáltó nyilatkozat a Szovjetunióhoz tartozást hangoztatta, és elutasította a Moldáv SZSZK szuverenitási törekvéseit. A két területi entitás közül a transznisztriai vált tartósan ellenőrizhető politikai és katonai erővé, míg a Gagauz Köztársaság fennhatósága a későbbi években fokozatosan átalakult, és csak a 1994-es autonóm státusz biztosítása után oldódott meg (ezt a későbbi alfejezet tárgyalja).

A központi hatalom és a szakadár régiók közötti feszültség 1990 őszén fegyveres incidensekké fajult. A Dnyeszter folyó menti **Dubăsari** (oroszul ) környékén 1990 novemberében fegyveres összecsapásokra került sor a moldáv önkéntesek és a transznisztriai fegyveres csoportok között. A pontos áldozatszámokról a források eltérnek, és a két fél narratívái máig ütköznek; az azonban bizonyos, hogy a konfliktus már a függetlenség kikiáltása előtt túllépett a politikai viták keretein. A Szovjetunió központi vezetése – amely ekkor még formálisan fenntartotta a Moldáv SZSZK területi integritását – a gyakorlatban nem lépett fel hatékonyan a szakadár mozgalom ellen, sőt a 14. hadsereg jelenléte informális támogatást nyújtott a transznisztriai erőknek. Ez a kettős helyzet megnehezítette a konfliktus megoldását, és hozzájárult a további eszkalációhoz.

### 31.4.4 A szuverenitás és a moszkvai puccskísérlet

A Moldáv SZSZK vezetése a nemzeti mozgalom nyomására, valamint a szovjet központtal való tárgyalások keretében fokozatosan elmozdult a szuverenitás kinyilvánítása felé. **1990. június 23-án a Legfelsőbb Tanács elfogadta a szuverenitási nyilatkozatot** (románul Declarația de suveranitate), amely kimondta, hogy a Moldáv SZSZK törvényei elsőbbséget élveznek a szovjet jogszabályokkal szemben, a köztársaság rendelkezik természeti erőforrásaival, és joga van a külkapcsolatok önálló alakítására. A nyilatkozat – hasonlóan más szovjet tagköztársaságok hasonló lépéseihez – nem jelentette azonnali kiválást a Szovjetunióból, de jogi alapot teremtett a későbbi függetlenséghez. A transznisztriai és gagauz vezetők ezzel szemben elutasították a nyilatkozatot, és megerősítették a Szovjetunióhoz való hűségüket.

A szovjet uniós népszavazás 1991. március 17-én tovább élezte a belpolitikai ellentéteket. A Moldáv SZSZK Legfelsőbb Tanácsa bojkottálta a referendumot, arra hivatkozva, hogy a szavazás kérdése nem tisztázza a köztársaság szuverenitását; a transznisztriai és gagauz területeken azonban a helyi hatóságok megtartották a szavazást, amelyen a résztvevők többsége a Szovjetunió fenntartását támogatta. A referendum eredményeit azonban – a régióban tapasztalható adminisztratív nyomás és a bojkott következtében – nem lehet egyértelmű választói akaratként értelmezni. A szavazás megosztottsága jól mutatta, hogy a Moldáv SZSZK politikai elitje és a területi közösségek között mély szakadék húzódik.

Az 1991. augusztusi moszkvai puccskísérlet – amelynek során a szovjet konzervatív erők megpróbálták eltávolítani Gorbacsovot – fordulópontot hozott. A puccsisták 1991. augusztus 19-én rendkívüli állapotot hirdettek, és megpróbálták visszafordítani a politikai reformokat. A Moldáv SZSZK vezetése, élén a Legfelsőbb Tanács elnökével, nyilvánosan elítélte a puccsot, és a lakosságot a nyugalom megőrzésére szólította fel. A transznisztriai vezetés ezzel szemben üdvözölte a puccskísérletet, abban reménykedve, hogy a konzervatív fordulat helyreállítja a Szovjetunió egységét, és véget vet a moldáv nemzeti törekvéseknek. A puccs bukása – amely augusztus 21-re vált nyilvánvalóvá – meggyengítette a transznisztriai szeparatisták pozícióját, és felgyorsította a Moldáv SZSZK függetlenedését.

A puccs kudarcának hatására a Szovjetunió központi intézményei gyorsan szétestek, és a tagköztársaságok sorra kiáltották ki függetlenségüket. A Moldáv SZSZK esetében ez a folyamat néhány napon belül a függetlenségi nyilatkozat elfogadásához vezetett.

### 31.4.5 A függetlenség kikiáltása és az új állam kihívásai

1991. augusztus 27-én a Moldáv SZSZK Legfelsőbb Tanácsa rendkívüli ülésén elfogadta a **függetlenségi nyilatkozatot** (románul Declarația de independență). A nyilatkozat kimondta a **Moldova Köztársaság** (Republica Moldova) létrejöttét, és egyben elítélte a szovjet időszak jogsértéseit, beleértve a Moloov–Ribbentrop-paktum következményeit, Besszarábia 1940-es annektálását és a szovjet nemzetiségi politika asszimilációs törekvéseit. A dokumentum a moldáv nyelv latin ábécére való átállását is megerősítette, és – bár a hivatalos elnevezést nem változtatta – tartalmilag a román nyelv és kultúra azonosságának irányába mutatott. A nyilatkozatot nagy többséggel fogadták el, de a pontos szavazati arányt illetően a források kissé eltérnek; a jegyzőkönyv szerint a jelen lévő képviselők többsége támogatta, a transznisztriai és gagauz képviselők egy része bojkottálta az ülést.

A függetlenség kikiáltása nem jelentette azonnal a területi egység helyreállítását. A **Dnyeszter Menti Moldáv Köztársaság** (oroszul , PMR) – amely 1991 őszén már saját intézményekkel, fegyveres alakulatokkal és a szovjet 14. hadsereg hallgatólagos támogatásával rendelkezett – elutasította a Moldova Köztársaság fennhatóságát, és a Szovjetunió megszűnése után is fenntartotta a de facto különállást. A **Gagauz Köztársaság** ugyancsak nem ismerte el a moldáv kormányt, bár befolyása kisebb maradt. A független Moldova tehát úgy jött létre, hogy területének két perifériáján szakadár entitások működtek, amelyek katonai és politikai értelemben is ellenőrzésük alatt tartották a Dnyeszter bal partját, illetve a gagauz települések egy részét.

A nemzetközi elismerés folyamata viszonylag gyorsan haladt, de eltérő ütemben. Románia – amely a moldávokkal azonos nyelvű és kultúrájú nemzeti közösséget látott – az elsők között ismerte el a független Moldovát, és a két állam közötti viszony a rendszerváltás után is szoros maradt, bár az egyesülés kérdése mindvégig vitatott volt (a román-moldáv viszonyt a későbbi alfejezet tárgyalja). A nyugati államok, köztük az Egyesült Államok és az Európai Közösség tagállamai, a Szovjetunió hivatalos megszűnése után – 1991 decemberében – ismerték el a Moldovai Köztársaságot. Oroszország ugyan nem vitatta Moldova függetlenségét, de a transznisztriai szakadár területet informálisan támogatta, ami a későbbiekben a térség egyik legnehezebb konfliktusává vált.

A függetlenség kikiáltásától kezdve a Moldovai Köztársaság számos, a szovjet korszakból örökölt kihívással szembesült: a gazdaság összeomlott, a nemzeti valuta hiányzott, a közigazgatás átalakítása csak fokozatosan indult meg, és a területi integritás kérdése megoldatlan maradt. A nyelvtörvény végrehajtása – beleértve a latin ábécé bevezetését – a mindennapi életben lassan haladt, részben a papír- és tankönyvhiány, részben a kisebbségek ellenállása miatt. A nemzeti mozgalomban belül is feszültség támadt a radikális román egyesülést követelő csoportok és a moldáv államiság mérsékelt hívei között, ami a fiatal állam politikai stabilitását tovább gyengítette. A következő évek konfliktusai – különösen a transznisztriai háború 1992 tavaszán – ezekből a megoldatlan kérdésekből fejlődtek ki, és tették a függetlenség első éveit különösen instabillá.

### 31.4.6 Források és bizonytalanságok

A függetlenség felé vezető út rekonstrukciója elsősorban a korabeli jogi és politikai dokumentumokra támaszkodik: a Moldáv SZSZK Legfelsőbb Tanácsának jegyzőkönyveire, törvényeire (különösen az 1989-es nyelvtörvény-csomagra), a szuverenitási és függetlenségi nyilatkozatok szövegére, valamint a szovjet központi iratokra. Emellett fontos források a moldáv és orosz nyelvű sajtó tudósításai, a Moldáv Népi Front kiadványai és programjai, a transznisztriai és gagauz szervezetek nyilatkozatai, valamint későbbi interjúk és visszaemlékezések. A nemzetközi

kutatás a konfliktus lefolyását gyakran a Helsinki Bizottság, a Szabad Európa Rádió és más megfigyelőszervezetek jelentései alapján elemzi.

A tények egy része jól dokumentált: a nyelvtörvény elfogadásának időpontja, a szuverenitási nyilatkozat és a függetlenségi nyilatkozat tartalma, a szakadár entitások kikiáltásának dátumai, valamint a moszkvai puccskísérlet lefolyása. Ugyanakkor több ponton jelentős bizonytalanság és értelmezési vita van. A tömegdemonstrációk résztvevőinek számát illetően a kortárs becslések nagyon eltérnek, és a hivatalos források politikai elfogultsága miatt nehéz megbízható adatokat kapni. A nyelvtörvény társadalmi hatásairól – például a sztrájkokban részt vevők számáról, a munkahelyi diszkrimináció mértékéről – nincs átfogó, független statisztikai elemzés. A transznisztriai mozgalom jellegét illetően máig vitatott, hogy mennyiben volt spontán kisebbségi jogvédő mozgalom, mennyiben szovjet konzervatív apparátus által szervezett ellenállás, és mennyiben a helyi ipari elit hatalmi törekvése. Az emlékezetpolitikai megosztottság különösen erős: a moldáv nemzeti elbeszélés a függetlenséget a román nyelv és kultúra győzelmeként, míg a transznisztriai narratíva a moldáv állami nacionalizmus agressziójaként ábrázolja. A függetlenségi nyilatkozat szavazási arányát a jegyzőkönyv rögzíti, de a bojkottáló képviselők megítélése már értelmezés kérdése. Végül a fegyveres összecsapások korai szakaszának áldozatszámai pontosan máig nem ismertek, mert a felek eltérő adatokat közölnek, és független vizsgálat csak részben történt.

### 31.4.7 Rövid összefoglaló

- A peresztrojka és a glasznoszty lehetővé tette a Moldáv SZSZK-ban a nemzeti, nyelvi és történelmi kérdések nyilvános vitáját, amelynek fő szervező ereje a Moldáv Népi Front lett.
- Az 1989-es nyelvtörvény a moldáv nyelvet hivatalos államnyelvvé tette és elrendelte a latin ábécére való visszatérést, ami a moldáv nemzeti mozgalom számára a román nyelv azonosságának elismerését, az orosz ajkú lakosság számára pedig fenyegetést jelentett.
- A nyelvtörvény következtében a Dnyeszter bal partján sztrájkok és munkástanácsok alakultak, amelyekből a transznisztriai szakadár mozgalom kinőtt; a gagauz közösség is autonómiatörekvésekkel lépett fel.
- 1990 júniusában a Moldáv SZSZK kikiáltotta szuverenitását, 1990 augusztusában a gagauzok, szeptemberében a Dnyeszter Menti Moldáv SZSZK pedig kinyilvánította különállását, ami fegyveres incidensekhez vezetett.
- Az 1991. augusztusi moszkvai puccskísérletet a moldáv vezetés elítélte, a transznisztriai vezetés támogatta; a puccs bukása felgyorsította a függetlenedést.
- 1991. augusztus 27-én a Moldáv SZSZK Legfelsőbb Tanácsa elfogadta a függetlenségi nyilatkozatot, és kikiáltotta a Moldova Köztársaságot, amelyet azonban a transznisztriai szakadár entitás nem ismert el.
- A független Moldovai Köztársaság területi integritása a kezdetektől veszélyeztetett volt, a gazdasági és közigazgatási átalakulás pedig súlyos nehézségekkel járt.

### 31.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan függött össze a peresztrojka és a glasznoszty a moldáv nemzeti mozgalom megerősödésével, és milyen követeléseket fogalmazott meg a Moldáv Népi Front?
2. Milyen jogi és szimbolikus tartalma volt az 1989-es nyelvtörvénynek, és miért vált a transznisztriai és gagauz közösségek számára fenyegetéssé?
3. Miben különbözött a transznisztriai és a gagauz ellenmozgás társadalmi bázisa és célja, és hogyan járult hozzá a szakadár entitások kikiáltásához?

4. Hogyan reagált a Moldáv SZSZK vezetése az 1991. augusztusi moszkvai puccskísérletre, és milyen következményekkel járt ez a függetlenség kikiáltására?
5. Miért nem jelentett tényleges területi integritást a Moldova Köztársaság függetlenségének kikiáltása 1991. augusztus 27-én, és milyen kihívásokkal szembesült az új állam?

# 32 Moldova 1991-től napjainkig

## 32.1 A független Moldova

Az 1991-es rendszerváltozások és a szovjet birodalom összeomlása új államiságot hozott a Dnyeszter és a Prut közötti területen. Ahogyan A függetlenség felé bemutatta, a Moldáv Szovjet Szocialista Köztársaság már 1990 júniusában deklarálta szuverenitását, és 1991. augusztus 27-én a parlament elfogadta a függetlenségi nyilatkozatot. Az ezt követő évtized azonban a legkevésbé sem a stabil államépítés jegyében telt: a piaci átmenet társadalmi sokkja, a transznisztriai fegyveres konfliktus és a politikai identitás körüli viták mind a mai napig éreztetik hatásukat. Ebben az alfejezetben azt vizsgáljuk, miként formálódott a független Moldova politikai, gazdasági és társadalmi arculata 1991 és 2001 között, és miért maradtak fenn a rendszerváltásból örökölt törésvonalak.

### 32.1.1 A függetlenség kikiáltása és az 1991–1994 közötti politikai átmenet

A Moldovai Szovjet Szocialista Köztársaság 1991. augusztus 27-i függetlenségi nyilatkozata a Szovjetunió széthullásának egyik melléksodrása volt, de a helyi elitek számára legalább annyira a román nemzeti újjászületés, mint a szovjet utódállamiság kérdése. A **Moldovai Köztársaság** (románul Republica Moldova) elnevezést hivatalosan csak az 1994. július 29-én elfogadott alkotmány rögzítette, bár a függetlenségi nyilatkozat a „Moldovai Köztársaság” nevet használta. A szovjet időszak öröksége azonban mélyen beivódott: a köztársaság lakossága a moldáv nyelvű többség mellett jelentős ukrán, orosz, gagauz és bolgár kisebbségeket foglalt magában, és a Dnyeszter bal partján – a mai **Transznisztriában** – a szláv ajkú lakosság aránya meghaladta a jobbparti területekét.

A függetlenség első éveit a **moldáv/román identitás** körüli vita uralta. A szovjet nemzetiségpolitika által mesterségesen fenntartott „moldáv nyelv” (limba moldovenească) fogalmát a nacionalista értelmiség és a **Népi Front** (Frontul Popular) elutasította, és a román nyelvvel való azonosságot, valamint a Romániával való egyesülést szorgalmazta. Ezzel szemben a szláv kisebbségek, valamint a szovjet rendszerben szocializálódott vidéki lakosság jelentős része az önálló moldáv államiság fenntartását támogatta. Az 1994-es alkotmány kompromisszumos megoldást választott: az ország hivatalos nyelve a **moldáv nyelv** lett (amelyet később a nyelvészeti konszenzus a román nyelv helyi változataként ismert el, de ezt a kérdést máig politikai viták övezik), és az ábécé a latin betűs írásra tért át. Az alkotmány rögzítette az ország **semlegességét** is, ami eleinte a katonai tömböktől való távolmaradást jelentette, később azonban az orosz katonai jelenlét vitájában kapott hangsúlyt.

A politikai rendszer parlamentáris köztársaságként alakult ki, erős elnöki jogkörökkel. Az 1991 decemberében közvetlenül elnökké választott **Mircea Snegur** a kezdeti román egyesülési retorikát fokozatosan feladta, és a moldovai államiság konszolidációja felé fordult. Ezt részben a transznisztriai konfliktus és a gagauz mozgalom kényszerítette ki, részben pedig az a felismerés, hogy a román egyesülés sem a bukaresti politika, sem a nemzetközi környezet számára nem volt reális opció. Az 1994-es parlamenti választásokon a mérsékelt agrárpárti erők győztek, és megerősödött a „moldovai államiság” mint önálló identitáspolitikai irány.

### 32.1.2 A transznisztriai konfliktus

A független Moldova legsúlyosabb válsága a Dnyeszter bal partján, **Transznisztriában** (oroszul Pridnyeszterovje, hivatalosan Pridnyestrovszkaja Moldavszkaja Reszpublika – PMR) alakult ki. A terület a szovjet iparosítás egyik központja volt: itt összpontosult a köztársaság nehéziparának és energetikai infrastruktúrájának jelentős része, és a lakosság etnikai összetétele eltért a jobbparti többségi moldáv/román ajkú lakosságtól. Az 1989-es nyelvtörvények, amelyek a moldáv nyelvet tették hivatalossá és előírták a latin betűs áttérést, a bal parti szláv lakosság és a szovjet típusú ipari nómenklatúra körében erős félelmet keltettek a román egyesüléstől.

1990-ben a transznisztriai vezetés kikiáltotta a **Dnyeszter Menti Moldáv Szovjet Szocialista Köztársaságot**, amelyet a moldovai kormányzat illegitimnek minősített. A feszültség 1992 tavaszán fegyveres konfliktussá fajult: a jobbparti moldovai önkéntesek és az újonnan szervezett nemzeti hadsereg, valamint a transznisztriai milíciák, kozák önkéntesek és az orosz **14. hadsereg** egyes alakulatai között többhetes harcok zajlottak, különösen Bender (Tighina) városában. A hadsereg szerepe erősen vitatott: míg a hivatalos orosz álláspont szerint a 14. hadsereg csak a tűzszünet megteremtésében és a raktárak ellenőrzésében vett részt, a moldovai és több nyugati elemzés szerint egyes katonai alakulatok közvetlenül vagy logisztikailag támogatták a szeparatista erőket. A dokumentált tények közé tartozik, hogy a 14. hadsereg parancsnokát később leváltották, és a konfliktusban bevetett fegyverek jelentős része szovjet készletekből származott.

A fegyveres konfliktus 1992. július 21-én tűzszünettel zárult, amelyet a moldovai elnök és az orosz elnök közvetítésével kötöttek meg. A megállapodás létrehozta a **békefenntartó missziót**, amelyben orosz, moldovai és transznisztriai kontingensek vesznek részt, később ukrán megfigyelőkkel kiegészülve. A konfliktus halálos áldozatainak számát a források 700 és 1500 közöttire becsülik, de a pontos adat nem ismert, mivel a harcokban részt vevő önkéntesek egy része nem volt nyilvántartva, és a felek eltérő narratívákat terjesztenek. A harcok következtében több tízezer ember kényszerült lakóhelyét elhagyni, bár a menekültek pontos számát máig vitatják.

A tűzszünet után a transznisztriai kérdés **befagyott konfliktussá** vált. Az 1997-es moszkvai memorandum elismerte Moldova területi integritását, és különleges jogállást ígért Transznisztriának egy közös államon belül, de a részletes rendezés soha nem született meg. A terület de facto független államként működött saját intézményekkel, saját valutával (transznisztriai rubel), saját rendőrséggel és politikai rendszerrel, amelyet azonban a nemzetközi közösség nem ismert el. Az orosz katonai jelenlét – békefenntartók és fegyverraktárak formájában – a térség biztonságpolitikai kulcskérdése maradt. A konfliktus befagyasztása a moldovai politika egyik legnagyobb akadálya lett: az ország nem tudta ellenőrizni keleti határát, és a gazdasági csempészet, valamint a feketekereskedelem jelentős csatornája alakult ki a régióban.

### 32.1.3 Gazdasági összeomlás és átmenet

A szovjet gazdasági rendszer összeomlása Moldovát súlyosabban érintette, mint sok más utódállamot. Az ország a szovjet munkamegosztásban elsősorban mezőgazdasági termékeket és élelmiszeripari cikkeket szállított, miközben energiahordozókból és nyersanyagokból szinte teljes mértékben importra szorult. A Szovjetunió felbomlásával az oroszországi piacok és a szubvenciók megszűntek, az energiaárak a világpiaci szinthez közelítettek, ami a gazdaság gyors zsugorodásához vezetett. A hivatalos statisztikák szerint a GDP 1990 és 1995 között mintegy 60–70 százalékkal csökkent, de ezek az adatok bizonytalanok, mert az informális szektor és a háztáji termelés jelentős része nem került be a mérésbe.

A **piaci átmenet** (tranziție la economia de piață) intézkedései között kiemelkedett a **földprivatizáció** és a kolhozok felszámolása. A földtulajdon kiosztása a vidéki lakosság körében népszerű volt, de a kisparcellák, a gépesítés hiánya és a tőkehiány miatt a mezőgazdasági termelékenység

alacsony maradt. Az ipari privatizáció lassan haladt, és számos nagyvállalat a transznisztriai szakadár területen kívül is állami kézben maradt vagy csődbe ment. A **lej** (leu moldovenesc) 1993-as bevezetése stabilizálta a pénzügyi rendszert, de az 1990-es évek közepén az infláció még mindig három számjegyű volt, és a lakosság megtakarításai gyakorlatilag megsemmisültek.

A gazdasági válságot súlyosbította a transznisztriai konfliktus, amely megfosztotta az országot legfontosabb ipari körzetétől és az energiainfrastruktúra egy részétől. A szakadár terület és a jobbparti Moldova közötti határellenőrzés hiánya lehetővé tette a csempészetet és az illegális kereskedelmet, ami az állami bevételek további eróziójához vezetett. A nemzetközi pénzügyi szervezetek, különösen az **IMF** és a **Világbank** strukturális reformprogramokat sürgettek, de azok végrehajtása gyakran megakadt a politikai instabilitás és a korrupció miatt. Az 1998-as oroszországi pénzügyi válság további csapást mért a moldovai gazdaságra, mivel a kereskedelem és a munkavállalói hazautalások egy része Oroszországhoz kötődött.

A gazdasági adatok megbízhatósága az 1990-es években erősen korlátozott: a statisztikai hivatal kapacitása összezsugorodott, az importőrök és kiskereskedők jelentős része informálisan működött, és a transznisztriai területek adatai hiányoztak. A GDP-re, a jövedelmekre és a szegénységre vonatkozó becslések ezért tág intervallumban mozognak, és a kutatók óvatosságra intenek a pontos számszerű összehasonlításokkal kapcsolatban.

### 32.1.4 Társadalmi átalakulás, kivándorlás és kisebbségi autonómiák

A függetlenség első évtizede a társadalom széles rétegei számára az elszegényedés és a kilátástalanság időszaka volt. A bérek és nyugdíjak reálértéke az infláció miatt gyorsan erodálódott, az állami szociális háló – egészségügy, oktatás, nyugdíjrendszer – alulfinanszírozottá vált, a korábbi szovjet típusú teljes foglalkoztatás megszűnt. A munkanélküliség hivatalos mértéke alacsony maradt, de ez részben annak volt köszönhető, hogy sokan nem regisztráltatták magukat, hanem informálisan dolgoztak vagy külföldre mentek.

A **munkamigráció** (migrația de muncă) lett a moldovai társadalom egyik legfontosabb túlélési stratégiája. A becslések szerint 2000-re a munkaképes korú lakosság jelentős hányada – egyes felmérések szerint 20–30 százaléka – tartósan vagy időszakosan külföldön dolgozott, elsősorban Oroszországban, Ukrajnában, később Olaszországban, Portugáliában és Spanyolországban. A hazautalások (**remittances**) a háztartások jövedelmének meghatározó részévé váltak, és a makrogazdasági stabilitás egyik pillérét jelentették, bár a pontos összegeket a hivatalos statisztikák alulbecsülik az informális csatornák miatt. A tömeges kivándorlás demográfiai következményei – a falvak elöregedése, a fiatalok elvándorlása, a családok szétesése – máig ható társadalmi problémává váltak.

A nyelvi és identitáspolitika továbbra is konfliktusforrás maradt. Az 1989-es nyelvtörvények és az 1994-es alkotmány a moldáv nyelvet tette hivatalossá, de az orosz nyelv használata a mindennapi életben, a gazdaságban és a médiában továbbra is széles körű maradt. A kisebbségi nyelvek védelme érdekében 2001-ig elfogadtak néhány jogszabályt, de azok végrehajtása hiányos maradt. A román nyelvhez való viszony a politikai identitás próbaköve lett: a nacionalista oldal a román nyelvet és a román kulturális egységet hangsúlyozta, míg a mérsékelt és baloldali erők a moldáv államiságot és a kétnyelvűséget részesítették előnyben.

A kisebbségi autonómiák közül a **gagauz** kérdés oldódott meg békés kompromisszummal. A gagauzok – török nyelvű, ortodox keresztény közösség – a déli régióban éltek, és a román egyesüléstől való félelmük, valamint saját kulturális önrendelkezési igényük miatt 1990-ben kikiáltották saját köztársaságukat. A feszültség 1994-ben politikai megállapodással ért véget: a moldovai parlament elfogadta a **Gagauzia (Gagauz Yeri)** különleges jogállású autonóm terület létrehozását, amely saját végrehajtó és törvényhozó szervekkel rendelkezik, és jogot kapott arra,

hogy ha Moldova egyesülne Romániával, a terület népszavazáson dönthessen hovatartozásáról. Ez a rendezés a transznisztriai válsággal ellentétben tartósnak bizonyult, bár a gagauz régió gazdasági elmaradottsága és a moldáv központtal való viszony időről időre feszültségeket szült.

A bolgár kisebbség – elsősorban Taraclia körzetében – kisebb lélekszámú, de hasonlóan érzékeny volt a nyelvi és oktatási jogokra. A bolgár nyelvű oktatás és a kulturális intézmények támogatása az 1990-es években gyenge lábakon állt, de a közösség helyzete nem vált fegyveres konfliktus forrásává.

### 32.1.5 Az 1996-os és 1998-as választások és a politikai instabilitás

A politikai élet az 1990-es évek második felében is instabil maradt. Az 1996-os elnökválasztáson **Petru Lucinschi** – korábban a Moldáv Kommunista Párt első titkára, később a parlament elnöke – legyőzte az addigi elnököt, Mircea Snegurt. Lucinschi elnöksége (1997–2001) a politikai erjedés időszaka volt: az agrárpárti és szociáldemokrata koalíciók folyamatosan átrendeződtek, a kormányok rövid életűek voltak, és a reformok üteme lelassult. Az 1998-as parlamenti választásokon a **Moldovai Kommunisták Pártja** (Partidul Comuniștilor din Republica Moldova, PCRM) szerezte a legtöbb mandátumot, de nem tudott stabil kormányt alakítani, így ideiglenes koalíciók jöttek létre.

A politikai törésvonalak több dimenzió mentén húzódtak. Az egyik a **kelet–nyugat orientáció** volt: a kommunista utódpárt és az oroszbarát erők a FÁK-integráció és Oroszországhoz fűződő gazdasági kapcsolatok erősítését szorgalmazták, míg a jobboldali nacionalista és liberális erők a Romániához és a Nyugathoz való közeledést. A másik törésvonal a **moldáv–román identitás** volt, amely gyakran átfedésben volt az elsővel. A harmadik a gazdasági reformok és a szociális védelem kérdése volt: a vidéki szavazók, a nyugdíjasok és az állami szektor dolgozói a gyors privatizáció és a megszorítások ellen szavaztak, és a kommunisták ígéretei vonzónak bizonyultak a szegénységtől sújtott rétegek számára.

A politikai elit gyakori korrupciós botrányai és a jogállamiság hiánya aláásták az intézményekbe vetett bizalmat. A parlament és az elnök közötti hatásköri viták többször alkotmányos válsághoz közeli állapotot idéztek elő. A pártrendszer töredezett maradt, és a személyes lojalitások gyakran fontosabbak voltak, mint a programatikus különbségek. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a 2001-es választásokon a kommunista párt abszolút többséggel került hatalomra – ez az esemény már a következő alfejezet A kommunista kormány és az EU-kapcsolat tárgya.

### 32.1.6 Külkapcsolatok és a nemzetközi környezet

A független Moldova külpolitikája az 1990-es években egyensúlyozni próbált a keleti és a nyugati orientáció között. Az ország 1991 decemberében csatlakozott a **Független Államok Közösségéhez** (FÁK, oroszul Sodruzsesztvo Nyegyalvimih Goszudarsztv), de a szervezetben való részvétele mindvégig passzív maradt, és a katonai integrációtól távol tartotta magát. A Romániával való viszony ambivalens volt: bár a két ország közös nyelvi és kulturális gyökerekkel rendelkezik, a moldovai politikai elit egy része félt a román egyesítéstől, míg a román politika a moldáv államiság elismerését a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésének feltételéül szabta. A kettős állampolgárság és a határkérdés időről időre vitákat gerjesztett.

Az orosz katonai jelenlét a transznisztriai konfliktus és a békefenntartó misszió miatt folyamatosan napirenden maradt. Oroszország a 14. hadsereg jogutódjaként, majd békefenntartó kontingensként katonai erőt tartott fenn a Dnyeszter bal partján, és a térségben jelentős fegyver- és lőszerraktárakat őrzött. Moldova hivatalos álláspontja szerint ezek a készletek illegálisan

tartózkodnak az országban, és visszavonásukat követelte, de a rendezés nem haladt előre. A befagyott konfliktus így a moldovai–orosz kapcsolatok állandó feszültségforrása maradt.

A nyugati integráció kezdeti lépései közé tartozott a **Békepartnerség** (Partnership for Peace, PfP) programhoz való csatlakozás 1994-ben, valamint az **Európai Unióval** kötött partnerségi és együttműködési megállapodás, amelyet 1994-ben írtak alá és 1998-ban lépett életbe. A megállapodás a kereskedelem és a politikai párbeszéd fokozatos bővítését irányozta elő, de a moldovai gazdasági teljesítmény és az intézményi kapacitások alacsony szintje miatt az EU-csatlakozás lehetősége még távoli cél maradt. Az Egyesült Államok és a nyugat-európai államok elsősorban humanitárius segélyekkel és technikai támogatással voltak jelen, de a befektetések elmaradtak a régió más országaihoz képest.

### 32.1.7 Források és bizonytalanságok

Az 1991–2001 közötti Moldova történetének rekonstrukciója több forrástípusra támaszkodik: hivatalos statisztikai évkönyvekre és népszámlálási adatokra, a moldovai parlament és kormány jogszabályaira, az EBESZ és az ENSZ misszióinak jelentéseire, valamint a korabeli sajtó és visszaemlékezések anyagára. Az elsődleges források közé tartoznak a függetlenségi nyilatkozat, az 1994-es alkotmány, a transznisztriai tűzszüneti megállapodás és a kétoldalú szerződések. A másodlagos irodalom elsősorban nyugati és romániai politikatudományi és történeti munkákból áll, de a moldovai és orosz nyelvű kutatások is jelentősek.

A legnagyobb bizonytalanság a transznisztriai konfliktus áldozatainak számát és a 14. hadsereg szerepét övezi. A felek eltérő narratívákat terjesztenek, és a független, elfogulatlan dokumentáció hiányos. A gazdasági adatok, különösen a GDP-csökkenés és a szegénység mértéke szintén vitatottak, mivel az informális szektor és a háztartási termelés nagy része nem került mérésre. A munkamigráció és a hazautalások becslései különböző módszertanokra épülnek, és a hivatalos statisztikák alulbecsülik a tényleges mozgást. Végül a „moldáv nyelv” és a „román nyelv” közötti különbségtétel vagy azonosság nyelvészeti és politikai vita tárgya, amelynek megítélése erősen függ a szerző nemzeti elkötelezettségétől.

### 32.1.8 Rövid összefoglaló

- Moldova függetlensége 1991-ben szovjet örökséggel terhelten jött létre: etnikailag és nyelvileg megosztott társadalommal, iparilag aszimmetrikus régiós szerkezettel és erős orosz befolyással.
- Az 1992-es transznisztriai fegyveres konfliktus több száz halálos áldozattal járt (a becslések 700–1500 között mozognak), és befagyott konfliktussá vált, amelyben orosz békefenntartók és szakadár intézmények maradtak fenn.
- A piaci átmenet drasztikus gazdasági visszaesést, hiperinflációt és tömeges elszegényedést hozott; a földprivatizáció és a stabilizáció ellenére a reformok lassúak és ellentmondásosak voltak.
- A munkamigráció a túlélés egyik fő stratégiájává vált, a hazautalások pedig a makrogazdasági stabilitás fontos tényezőjévé.
- A gagauz kisebbség autonómiája békés, tartós kompromisszumot eredményezett, ellentétben a transznisztriai rendezetlenséggel.
- A politikai rendszer instabil maradt: kormánykoalíciók váltogatták egymást, a korrupció és a hatásköri viták aláásták a demokratikus intézmények iránti bizalmat.
- A külpolitika egyensúlyozni próbált a FÁK-tagság és a nyugati integráció kezdeti lépései között, de a transznisztriai megoldatlanság és az orosz katonai jelenlét állandó tehertételt jelentett.

- A „moldáv” és „román” identitás közötti vita az 1990-es években a politikai törésvonalak egyik meghatározó eleme maradt.

### 32.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan befolyásolta a szovjet időszak öröksége és a transznisztriai konfliktus a moldovai államépítést az 1990-es években?
2. Milyen gazdasági következményei voltak a piaci átmenetnek, és miért volt Moldova számára különösen súlyos a rendszerváltás?
3. Miért sikerült a gagauz autonómia kérdését békésen rendezni, míg a transznisztriai konfliktus befagyott maradt?
4. Milyen szerepet játszott a munkamigráció és a hazautalások a moldovai társadalom túlélésében az 1990-es években?
5. Milyen forrásokra támaszkodhat a történetírás az 1991–2001 közötti időszak vizsgálatában, és hol vannak a legnagyobb bizonytalanságok?

## 32.2 A kommunista kormány és az EU-kapcsolat

### 32.2.1 Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez?

A független Moldova 2001 és 2014 közötti időszaka nem érthető meg anélkül, hogy figyelembe vennénk a szovjet korszak örökségét, az 1990-es évek államépítési válságait és az ország geopolitikai elhelyezkedését. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan került hatalomra a Moldovai Köztársaság Kommunistáinak Pártja (PCRM), hogyan próbálta egyensúlyozni az országot a keleti és nyugati integrációs modellek között, és milyen belső feszültségek vezettek a 2009-es politikai fordulathoz. A korszak tanulmányozása rávilágít arra, hogyan fonódik össze a gazdasági átalakulás, a korrupció, a szeparatista konfliktus és a külső hatalmi befolyás egy posztszovjet állam mindennapi politikájában.

### 32.2.2 A PCRM hatalomra kerülése (2001)

A 2000-es alkotmányos reform, amely a parlamentáris köztársasági berendezkedést erősítette meg, új politikai versenyhelyzetet teremtett. A reform következtében az államfőt már nem közvetlenül, hanem a parlament választotta. Az 2001. február 25-i előrehozott parlamenti választásokat a PCRM nyerte meg a szavazatok 50,1%-ával, ami a mandátumok abszolút többségét, 71 helyet biztosított a 101 fős törvényhozásban. A választási eredmény mögött az 1990-es évek gazdasági összeomlása, a szegénység növekedése és a politikai elitbe vetett bizalom megrendülése állt. A PCRM – amely jogilag a szovjet időkben betiltott, majd 1993-ban újra legalizált kommunista párt utódjaként működött – kampányában a rend helyreállítását, a szociális védelem megerősítését, a korrupció elleni harcot és az Oroszországgal való kapcsolatok javítását ígérte.

Fontos hangsúlyozni, hogy a 2001-es választói döntés nem feltétlenül ideológiai elköteleződést jelentett, hanem gyakran pragmatikus tiltakozást a korábbi kormánykoalíciók teljesítménye ellen. A választások dokumentált tényei a szavazatarányok és a mandátumeloszlás, azonban a választói motivációk értelmezése már tudományos vita tárgya: egyes elemzők a nosztalgia erősödését, mások a szociális ígéretek vonzerejét emelik ki.

A parlament 2001 áprilisában **Vladimir Voronin**t választotta meg elnökké. Voronin – akit a köznyelv gyakran „az utolsó szovjet vezetőként” emlegetett – korábban a moldovai belügyminisztérium magas rangú tisztviselője volt, és a rendőri apparátusból emelkedett a pártpolitikába.

Elnöksége kezdetén a PCRM kormánya kettős stratégiát hirdetett: egyfelől erős állami szabályozást és újraiparosítást ígért, másfelől nyitott maradt a nyugati pénzügyi szervezetek – a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a Világbank – együttműködésére.

### 32.2.3 A korai 2000-es évek gazdasági és társadalmi politikája

A PCRM kormányzásának első éveiben a gazdaság lassan magához tért az 1998-as orosz pénzügyi válság okozta sokk után. A hivatalos statisztikai adatok szerint a bruttó hazai termék (GDP) 2001 és 2005 között évente átlagosan 6–7%-kal nőtt; ezeket az adatokat azonban óvatosan kell kezelni, mert a nagy arányú informális gazdaság és a külföldön dolgozó vendégmunkások hazautalásainak (remittances) módszertani besorolása bizonytalan. A moldovai statisztikai hivatal és a Világbank becslései eltérhetnek egymástól, ezért a növekedési ütemre vonatkozó állítások becslésnek tekintendők.

A moldovai gazdaság szerkezeti problémái nem oldódtak meg. Az ország továbbra is erősen függött a mezőgazdaságtól, különösen a szőlő- és bortermeléstől, valamint a zöldség- és gyümölcsexporttól. A szovjet időkben kiépített ipari kapacitások nagyrészt elavultak, a privatizáció pedig gyakran átláthatatlanul zajlott. A külföldi működőtőke beáramlása alacsony maradt a régió más államaihoz képest; ennek okai között a jogbizonytalanságot, a korrupciót és a transznisztriai konfliktus okozta politikai kockázatot kell említeni.

A társadalom számára a legnagyobb kihívást a munkaerő-elvándorlás jelentette. A 2000-es évek elejére több százezer moldovai állampolgár vállalt munkát Oroszországban, Olaszországban, Portugáliában és más európai országokban. A pontos létszámra vonatkozóan nincs megbízható, egységes adat; a becslések általában 400 000 és 800 000 fő között mozognak a korszakban. A vendégmunkások hazautalásai a GDP 25–35%-át is elérték, ezzel Moldova a világ egyik leginkább átutalás-függő gazdaságává vált. Ez a jelenség egyszerre enyhítette a szegénységet és mélyítette a strukturális függőséget: a szociális stabilitást jelentős részben a külföldi munkavállalás finanszírozta, miközben az otthoni termelőkapacitások nem erősödtek meg.

A PCRM kormánya megpróbálta visszaállítani az orosz piacra irányuló mezőgazdasági exportot, és 2003-ban Oroszországgal megállapodott a gázszállítások kedvezményes feltételeiről. Ez a politika rövid távon stabilizálta a költségvetést, de hosszú távon növelte az energetikai és politikai kiszolgáltatottságot. A korszak gazdaságpolitikájának megítélésében megoszlanak a vélemények: a balközép értelmezés szerint a szociális kiadások növelése és az állami tulajdon védelme racionális válságkezelés volt; a liberális kritika szerint viszont a reformok elhalasztása és az orosz függőség erősítése azt eredményezte, hogy Moldova lemaradt a közép-kelet-európai átalakulás fő sodrától.

### 32.2.4 A transznisztriai konfliktus és a föderalizációs kísérlet

A PCRM hatalomra kerülése egybeesett a transznisztriai konfliktus új szakaszával. A Dnyeszter bal partján fekvő, magát 1990-ben kikiáltott „Dnyeszter Menti Moldáv Köztársaság” (Transnistria) továbbra is de facto független entitásként működött, anélkül, hogy bármely ENSZ-tagállam elismerte volna. A régióban orosz békefenntartó erők állomásoztak, és a helyi vezetés szoros politikai és gazdasági kapcsolatokat ápolt Moszkvával. Moldova nemzetközileg elismert határai közé tartozó terület tehát kívül esett a chișinăui kormány tényleges ellenőrzésén.

A 2003-as év kulcsfontosságú volt. Az Európa Tanács és az EBESZ égisze alatt folyó tárgyalások mellett Moszkva saját rendezési tervet terjesztett elő, amelyet a szakirodalom és a közbeszéd **Kozak-memorandum** néven ismer. A terv – amelyet Dmitrij Kozak orosz elnöki tanácsadó dolgozott ki – föderalizálta volna Moldovát, és a transznisztriai régiónak vétójogot biztosított volna az alkotmányos és külpolitikai döntésekben. Emellett hosszú távon orosz katonai jelenlétet

irányzott elő. A memorandum szövege nem vált hivatalos nemzetközi szerződéssé, de tartalma kiszivárgott, és heves vitát váltott ki.

Voronin elnök 2003 novemberében az utolsó pillanatban visszalépett a memorandum aláírásától. A döntés okairól a mai napig nincs teljes egyetértés: egyes visszaemlékezések és elemzői értelmezések szerint a nyugati partnerek – különösen az EU és az Egyesült Államok – gyakoroltak nyomást; mások szerint maga a moldovai vezetés ismerte fel, hogy a terv gyakorlatilag Oroszország vétójoga alá helyezné az ország szuverenitását. A visszalépés ténye dokumentált, a motivációk súlyozása azonban vitatott.

A 2003-as kudarc után a konfliktus befagyott állapotba került. A tárgyalási formátum – az úgynevezett „5+2" formátum, amelyben Moldova és Transznisztria mellett az EBESZ, Oroszország, Ukrajna, valamint megfigyelőként az EU és az Egyesült Államok vett részt – hivatalosan fennmaradt, de érdemi előrelépés nem történt. A transznisztriai helyzet a moldovai belpolitika állandó hivatkozási pontja lett: a PCRM egyszerre használta fel az orosz kapcsolatok fenntartásának indokaként és a belső ellenzék nyomására.

### 32.2.5 Belpolitikai feszültségek és a 2005-ös választás

A PCRM 2005. márciusi parlamenti választáson ismét többséget szerzett, ezúttal a szavazatok mintegy 46%-ával, ami 56 mandátumot ért. A kormányzás második ciklusa azonban már nehezebb belpolitikai környezetben zajlott. A választási kampányban a párt továbbra is a szociális stabilitást és a rendezett kormányzást hangsúlyozta, miközben ellenzéki oldalról egyre erőteljesebben fogalmazták meg a korrupció és a hatalmi koncentráció kritikáját.

A 2005-ös évben a PCRM hivatalosan is módosította külpolitikai irányvonalát. Bár a párt nevében továbbra is kommunista maradt, vezetése 2005-től az európai integrációt nevezte az ország stratégiai céljának. Ez a fordulat részben a Kozak-memorandum utáni kiábrándulásnak, részben az EU bővítési politikája – Románia és Bulgária közelgő csatlakozása – által teremtett új geopolitikai helyzetnek volt köszönhető. Az EU és Moldova 2005-ben írta alá az **Európai Szomszédságpolitikai Akcióterv**et, amely három évre szóló reformprogramot határozott meg a jogállamiság, a kereskedelem és a határigazgatás területén.

Fontos megjegyezni, hogy a moldovai közvélemény külpolitikai preferenciái ebben az időszakban megosztottak voltak. A közvélemény-kutatások – amelyek módszertani bizonytalansággal terheltek, különösen a transznisztriai területek kizárása miatt – általában erős támogatást mutattak az Oroszországgal fenntartott jó kapcsolatok iránt, miközben az EU-integrációt is egyre többen támogatták. Ez a kettősség határozta meg a moldovai politika ingadozó karakterét.

### 32.2.6 A 2009. áprilisi választási válság

A 2009. április 5-i parlamenti választás a moldovai posztszovjet történelem egyik legfeszültebb politikai pillanatát hozta el. A hivatalos eredmények szerint a PCRM a szavazatok 49,5%-át szerezte meg, ami 60 mandátumot eredményezett. Ez elegendő volt a kormányalakításhoz, de az elnökválasztáshoz szükséges 61 szavazat eléréséhez egyetlen ellenzéki képviselő támogatására is szükség lett volna. Az ellenzéki pártok – a Liberális Párt, a Liberális Demokrata Párt és a „Mi Moldovánk" szövetség – a választási csalást kiáltottak, és az eredmények újraszámlálását követelték.

A választási eredmény körüli vita az utcára került. 2009. április 6–7-én fiatal tüntetők tömegei vonultak a chișinăui parlament és az elnöki hivatal épülete elé. A békésnek indult tiltakozás erőszakba torkollott: a tüntetők egy része betört a parlament épületébe, bútorokat és iratokat rongált meg, az elnöki hivatalnál pedig tűz ütött ki. A moldovai rendőrség könnygázzal és

vízágyúval válaszolt, a következő napokban pedig több száz embert vettek őrizetbe. A dokumentált tények közé tartozik az épületrongálás és az őrizetbe vételek ténye; a halálos áldozatok számáról szóló hírek azonban ellentmondásosak. A hivatalos moldovai álláspont szerint a tüntetéssorozat alatt három haláleset történt, de ezek okainak pontos megállapítása a mai napig vitatott. Az ellenzék és több jogvédő szervezet azzal vádolta a hatóságokat, hogy a halálesetek kínzás vagy nem megfelelő bánásmód következményei voltak; a bírósági eljárások nem vezettek minden esetben egyértelmű felelősségre vonáshoz.

A 2009-es válság értelmezése erősen vitatott. A PCRM és szövetségesei szerint a tüntetések államcsíny-kísérletet képeztek, amelyet külföldi – elsősorban román – érdekek szítottak. Az ellenzéki narratíva ezzel szemben a választási csalás elleni spontán, legitim tiltakozásként állította be az eseményeket. A nemzetközi megfigyelők – köztük az EBESZ/ODIHR – jelentései elismerték a választás számos hiányosságát, így a pártatlan média hiányát és az állami erőforrásokkal való visszaélést, de nem erősítették meg a tömeges szisztematikus csalásra vonatkozó legsúlyosabb állításokat. Ez a megállapítás azonban nem zárta le a politikai vitát.

### 32.2.7 A 2009-es kormányváltás és az Európai Unióhoz való fordulás

A 2009. áprilisi események után a moldovai politika patthelyzetbe került. Az ellenzék bojkottálta az elnökválasztást, így a parlament képtelen volt új államfőt választani. A PCRM-nek ugyan sikerült kormányt alakítania, de a politikai legitimáció erősen megkérdőjeleződött. A helyzetet a 2009. júliusi előrehozott parlamenti választás oldotta fel.

A júliusi választáson a PCRM ugyan a szavazatok 44,7%-át szerezte meg – ezzel továbbra is a legnagyobb párt maradt –, de a négy addigi ellenzéki erő együttesen megszerezte a mandátumok többségét. A Liberális Demokrata Párt, a Liberális Párt, a Demokrata Párt és a „Mi Moldovánk” szövetség megalakította a **Szövetség az Európai Integrációért** (AIE) elnevezésű koalíciót. A koalíció hangsúlyozottan nyugatbarát programot hirdetett: a fő célok között szerepelt az EU-val való társulási megállapodás aláírása, a jogállamiság megerősítése, a korrupció elleni harc és az IMF-fel való együttműködés felújítása.

Az AIE-kormány megalakulása után azonnal feszültségek jelentkeztek a politikai rendszer intézményi adottságai miatt. A parlamentnek ismét nem sikerült elnököt választania, mert a PCRM bojkottálta a szavazást. Az alkotmányos patthelyzet csak 2012-ben oldódott meg, amikor **Nicolae Timofti** bírót a parlament elnökké választotta. A hosszú elnök nélküli időszak jól mutatta a moldovai politikai rendszer törékenységét és a pártok közötti bizalom hiányát.

Az AIE időszakának legfontosabb külpolitikai eredménye a **társulási folyamat** felgyorsítása volt. Az EU 2010-ben kezdte meg a vízumliberalizációs párbeszédet Moldovával, amelynek eredményeként 2014. április 28-án a moldovai állampolgárok biometrikus útlevéllel vízummentesen utazhattak a schengeni térségbe. Ez a lépés kézzelfoghatóvá tette az európai integráció előnyeit a lakosság számára, és a korszak egyik legjelentősebb, számszerűsíthető politikai eredménye volt.

A társulási megállapodásról szóló tárgyalások 2013-ban zárultak le. A megállapodást – amely magában foglalta a mély és átfogó szabadkereskedelmi övezetet (DCFTA) is – az EU és Moldova 2013 novemberében, a vilniusi keleti partnerségi csúcstalálkozón parafálta, ünnepélyes aláírására pedig 2014. június 27-én Brüsszelben került sor. Ez a dokumentum intézményesítette Moldova nyugati orientációját, és jogi keretet teremtett a gazdasági és intézményi reformokhoz. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a megállapodás aláírása nem jelentett EU-tagsági perspektívát; az csupán a keleti partnerségi politika keretében létrejött szorosabb társulást rögzített.

### 32.2.8 Korrupció és intézményi válságok

A nyugati orientáció ellenére a moldovai belpolitika legnagyobb problémája az állami intézmények működésképtelensége és a korrupció maradt. A 2010-es évek elején a nemzetközi szervezetek – így a Transparency International és a Világbank – rendszeresen a régió legkorruptabb államai közé sorolták Moldovát. A hivatalos statisztikai adatok és az indexek módszertani bizonytalansága miatt a korrupció pontos szintjét nem lehet megadni, de a jelenség elterjedtségére vonatkozóan széles szakmai konszenzus áll fenn. A korrupció átszőtte a közbeszerzéseket, az igazságszolgáltatást és az energetikai szektort.

A moldovai politikai rendszer egyik sajátos intézménye a **főügyészség** és a **Nemzeti Korrupcióellenes Központ** (CNA) volt, amelyek hatékonyságát azonban erősen korlátozták a politikai összefonódások. Az ügyészi rendszer reformja évekig tartó vita tárgya volt, és a végrehajtás gyakran elakadt. A 2010-es évek elején számos nagy horderejű korrupciós ügy került napvilágra, de a jogerős ítéletek száma alacsony maradt. Ez azt mutatta, hogy a jogszabályi keretek önmagukban nem elegendők, ha a politikai akarat és a független igazságszolgáltatás hiányzik.

A gazdasági reformok terén az AIE-kormányok strukturális kiigazításokat hajtottak végre, de a reformtempó egyenetlen volt. A mezőgazdasági modernizáció lassan haladt, a vidéki szegénység továbbra is súlyos probléma maradt. Az EU által finanszírozott programok – így a vidékfejlesztési támogatások – csak részben ellensúlyozták a strukturális hátrányokat. A közép-kelet-európai összehasonlításban Moldova továbbra is a legalacsonyabb egy főre jutó GDP-vel rendelkező országok közé tartozott; a vásárlóerő-paritáson számított adatok is megerősítették ezt a lemaradást.

### 32.2.9 A társadalom: migráció, demográfia és kisebbségek

A 2001–2014 közötti időszak társadalmi folyamatait a kivándorlás és a demográfiai hanyatlás határozta meg. A népszámlálási adatok és a becslések szerint Moldova lakossága – a transznisztriai területek nélkül – 2004-ben mintegy 3,4 millió fő volt; a 2014-es népszámlálás már körülbelül 2,9 millió főt regisztrált. A csökkenésben a természetes fogyás mellett a nagyarányú kivándorlás játszotta a fő szerepet. A pontos adatok értelmezésénél figyelembe kell venni, hogy a külföldön huzamosabb ideje tartózkodó állampolgárok besorolása módszertani viták tárgya.

A kivándorlás következtében a családszerkezet is átalakult. A szülők nélkül felnövő gyermekek – akikre a köznyelv a „fehér galléros árva” kifejezést használta – száma több tízezerre nőtt. A szociológiai kutatások szerint a tömeges migráció egyszerre jelentett gazdasági túlélési stratégiát és súlyos társadalmi költséget: a generációs szakadék, az idősgondozás hiánya és a közösségi kötelékek fellazulása mind a jelenség következményei voltak.

A kisebbségi kérdésekben a moldovai politika viszonylag stabil, bár folyamatosan kényes egyensúlyt tartott fenn. A 2014-es népszámlálás adatai szerint a lakosság mintegy 75%-a vallotta magát moldováknak, 7%-a románnak, 6%-a ukránnak, 4%-a gagauznak, 4%-a orosznak és 1,5%-a bolgárnak. A nemzeti önmeghatározás és a hivatalos kategóriák közötti feszültség – különösen a „moldován” és a „román” identitás megkülönböztetése – végigkísérte a korszakot. Ez a kérdés nem csupán statisztikai probléma, hanem mélyen politikai vita tárgya, amely érinti a nyelvpolitikát, az oktatást és az emlékezetpolitikát.

A gagauz autonóm terület, **Gagauzia** (gagauzul Gagauz Yeri) 1994-ben elnyert különleges jogállása a 2000-es években is fennmaradt. A régió politikai vezetése gyakran kritizálta a központi kormányt, és szoros kapcsolatokat ápolt Oroszországgal. A gagauz elit a moldovai állam egységét nem kérdőjelezte meg, de a nyelvi és gazdasági autonómia védelmében gyakran konfrontatív retorikát alkalmazott. A 2014-es gagauziai népszavazás, amelyen a résztvevők túlnyomó többsége

az Oroszországgal való vámunióhoz való közeledést támogatta, jelezte a regionális és a központi politika közötti feszültséget – annak ellenére, hogy a referendum jogi kötőereje kétséges volt.

### 32.2.10 A 2014-es év: a geopolitikai fordulat éve

A 2014-es év vízválasztót jelentett Moldova és a régió történetében. Az év elején az ukrajnai Majdan-tüntetések, majd a Krím orosz annexiója és a kelet-ukrajnai háború közvetlen biztonsági fenyegetést teremtett Moldova számára is. A moldovai kormány – az EU-val aláírt társulási megállapodás birtokában – egyértelműen elítélte a Krím annexióját, és felszólította Oroszországot a nemzetközi jog tiszteletben tartására. Az orosz reakció a moldovai bor és mezőgazdasági termékek importjának korlátozása volt, ami súlyosan érintette a moldovai exportot. A 2014-es oroszországi embargó hatása a moldovai gazdaságra jelentős volt; a bortermelők nagy része az EU-piac felé kényszerült fordulni, ami hosszú távon diverzifikálta az exportot, de rövid távon súlyos veszteségeket okozott.

A 2014-es moldovai parlamenti választás – amelyet novemberben tartottak – megerősítette a nyugati orientációt, de a politikai verseny kiélezett volt. A választáson a három, magát Európa-barátnak nevező párt – a Liberális Demokrata Párt, a Demokrata Párt és a Liberális Párt – szerezte meg a mandátumok többségét, de a PCRM és a szintén oroszbarát Szocialista Párt (PSRM, amely a kommunista párttól szakadt ki) együttesen jelentős ellenzéki blokkot alkotott. A választási eredmények azt mutatták, hogy a moldovai társadalom külpolitikai megosztottsága strukturálissá vált: a választók nagyjából fele-fele arányban oszlott meg a nyugati és a keleti orientációjú erők között.

### 32.2.11 Források és bizonytalanságok

Az ebben az alfejezetben tárgyalt folyamatok forrásbázisa egyenetlen. A választási eredmények és a hivatalos statisztikai adatok viszonylag jól dokumentáltak, de a moldovai statisztikai hivatal és a nemzetközi szervezetek adatai gyakran eltérnek egymástól. A becslések módszertani bizonytalansága – különösen a migráció, az informális gazdaság és a transznisztriai régió adathiánya miatt – jelentős. A gazdasági növekedési adatoknál nem mindig lehet pontosan elkülöníteni a reálgazdasági teljesítményt és a hazautalások könyvelési hatásait.

A 2009. áprilisi események rekonstrukciója a történetírás és a jogi eljárások szempontjából is vitatott. A halálesetek körülményei a mai napig nem teljesen tisztázottak; a hivatalos vizsgálatok és a független emberi jogi jelentések egymásnak ellentmondó értelmezéseket fogalmaznak meg. A 2003-as Kozak-memorandum tartalma nem vált hivatalos dokumentummá, így annak pontos szövege és a döntéshozatali folyamat részletei forráskritikai szempontból bizonytalanok. A 2008–2009-es orosz–moldovai energetikai és politikai tárgyalások részletei szintén nem teljes körűen hozzáférhetők, mert a vonatkozó diplomáciai iratok nagy része nem nyilvános.

A közvélemény-kutatási adatok módszertani korlátai – a minta reprezentativitása, a transznisztriai régió kizárása, a válaszadási hajlandóság – óvatosságra intenek a társadalmi folyamatok egyértelmű leírásánál. A moldovai közéletben a „moldován” és a „román” identitás megkülönböztetése politikailag érzékeny kérdés, ezért a népszámlálási adatok értelmezésénél is figyelembe kell venni az önbesorolás kontextusfüggőségét.

### 32.2.12 Rövid összefoglaló

- A Moldovai Köztársaság Kommunistáinak Pártja 2001-ben szerezte meg a parlamenti többséget, válaszul az 1990-es évek gazdasági válságára és a politikai elit iránti bizalomvesztésre.

- Vladimir Voronin elnöksége alatt a kormány kezdetben oroszbarát politikát folytatott, de a 2003-as Kozak-memorandum visszautasítása után fokozatosan az EU felé fordult.
- A transznisztriai konfliktus a korszak egészében befagyott állapotban maradt; a 2003-as föderalizációs kísérlet kudarca megerősítette a status quo-t.
- A moldovai gazdaság strukturális függőségét a nagyarányú munkaerő-elvándorlás és a hazautalások magas aránya jellemezte; a GDP-adatok bizonytalanok, de a növekedés a 2000-es években mérsékelt volt.
- A 2009. áprilisi választási válság és a parlament épületének megrohanása politikai fordulópontot jelentett; a PCRM elvesztette a kormányzati többséget a júliusi választáson.
- A Szövetség az Európai Integrációért kormányai felgyorsították az EU-hoz való közeledést: 2010-től vízumliberalizációs párbeszéd indult, 2013-ban parafálták, 2014-ben aláírták a társulási megállapodást.
- A korrupció és az intézményi gyengeség az EU-orientáció ellenére is fennmaradt; a reformok végrehajtása egyenetlen volt, és a jogállamiság megerősítése elmaradt a várakozásoktól.
- A 2014-es ukrajnai háború és a Krím annexiója közvetlen biztonsági fenyegetést teremtett; Moldova elítélte az annexiót, és megerősítette nyugati orientációját, miközben a társadalom külpolitikai megosztottsága fennmaradt.

### 32.2.13 Önellenőrző kérdések

1. Milyen gazdasági és társadalmi okok magyarázhatják a PCRM 2001-es választási győzelmét? Hasonlítsa össze ezt a folyamatot más posztszovjet államok – például a balti országok vagy Ukrajna – 1990-es évek végi politikai átalakulásával.

2. Miért utasította el Vladimir Voronin 2003-ban a Kozak-memorandum aláírását? Milyen következményei voltak ennek a döntésnek a transznisztriai konfliktus rendezésére és Moldova külpolitikai orientációjára?

3. Hogyan befolyásolta a munkaerő-elvándorlás és a hazautalások a moldovai gazdaságot és társadalmat a 2001–2014 közötti időszakban? Milyen forráskritikai problémákat vet fel a migrációs adatok értelmezése?

4. Mi vezetett a 2009. áprilisi választási válsághoz, és milyen eltérő értelmezések élnek az eseményekről? Hogyan befolyásolta ez a válság a későbbi politikai fejlődést?

5. Milyen szerepet játszott az EU társulási megállapodás Moldova 2014 utáni politikai és gazdasági orientációjában? Melyek voltak a korrupció és a reformok közötti feszültség legfőbb jelei a korszakban?

## 32.3 Transznisztria és Gagauzia

A Dnyeszter Menti Köztársaság (közkeletű nevén **Transznisztria**, oroszul , románul Republica Moldovenească Nistreană) és **Gagauzia** (gagauzul Gagauz Yeri, románul Unitatea Teritorială Autonomă Găgăuzia, oroszul ) Moldova két olyan területi egysége, amelyek eltérő módon, de egyaránt próbára teszik a független moldovai állam területi integritását és intézményi kapacitását. Az előző alfejezet A kommunista kormány és az EU-kapcsolat a 2000-es évek politikai és külpolitikai fordulatait tekintette át; a jelen alfejezet a két régió belső dinamikájára, a befagyott konfliktus természetére és a biztonságpolitikai következményekre összpontosít. A két eset eltérő utat mutat: Transznisztria **de facto államalakulat**, amelyet a nemzetközi közösség nem ismer el, és ahol orosz katonai jelenlét van; Gagauzia viszont alkotmányos **autonómiával** rendelkező terület a moldovai államon belül, de lakosságának jelentős része és

politikai elitje gyakran konfrontatív viszonyban áll a központi kormánnyal. A **befagyott konfliktus** kifejezés azt az állapotot jelöli, amikor a fegyveres összecsapások megszűntek ugyan, de a politikai rendezés nem történt meg, és a felek közötti feszültség alacsony intenzitással fennmarad. A fejezet a két régió történetét, jelenkori működését és biztonságpolitikai szerepét tárgyalja, különös tekintettel arra, hogyan hat rájuk Oroszország, az Európai Unió és a 2022 óta tartó ukrajnai háború.

### 32.3.1 Transznisztria kialakulása és az 1992-es fegyveres konfliktus

A Dnyeszter bal partján fekvő terület a második világháború után a Moldáv SZSZK része lett, de etnikai és gazdasági szerkezete jelentősen eltért a jobb parti, többségében román nyelvű mezőgazdasági régióktól. A szovjet iparosítás következtében a Dnyeszter menti városokba – különösen **Tiraspolba** (oroszul , románul Tiraspol) és **Benderbe** (oroszul , románul Tighina) – nagyszámú orosz és ukrán munkás települt be, miközben a vidéki településeken moldáv/román nyelvű lakosság is élt. Az 1989-es szovjet népszámlálás szerint a Dnyeszter bal parti járásokban a moldávok aránya körülbelül 40%, az oroszoké és ukránoké együttesen mintegy 54% volt, de ezek az adatok a szovjet nemzetiségi besorolás logikáját tükrözik, nem pedig a mai önazonosítást (King 2000; Kolstø 2002). A **nyelvtörvény** 1989. augusztusi elfogadása – amely a moldáv (román) nyelvet tette hivatalossá, és a cirill írásról latin betűsre való áttérést irányozta elő – a Dnyeszter-melléki iparvárosok orosz ajkú elitjében a kirekesztéstől való félelmet erősítette. Ezt a félelmet a helyi gyárigazgatók és a szovjet hadsereg parancsnokai is felhasználták politikai mozgósításra.

A moldovai függetlenségi nyilatkozat előestéjén, **1990. szeptember 2-án** a Dnyeszter-melléki képviselők kikiáltották a **Dnyeszter Menti Moldáv Szovjet Szocialista Köztársaságot**, amelyet a Szovjetunión belül kívántak tartani, szemben a moldovai szuverenitási törekvésekkel. Ez a lépés a szovjet központi hatalom hallgatólagos támogatását bírta, és a térségben állomásozó szovjet 14. hadsereg felszerelése és személyzete is szerepet játszott a fegyveres szervezkedésben. A feszültség 1991–1992 folyamán fokozatosan fegyveres összecsapásokká eszkalálódott. Az 1992 tavaszára kialakult háború különösen **Bender (Tighina)** városánál volt véres, ahol a moldovai rendőri és katonai erők, valamint a transznisztriai milíciák és oroszországi önkéntesek (köztük kozákok) csaptak össze. A 14. hadsereg egységei – bár hivatalosan semlegesnek mondták magukat – tüzérségi támogatást nyújtottak a transznisztriai erőknek; a hadsereg parancsnoka, **Alekszandr Lebed** tábornok 1992 júniusában nyíltan beavatkozott a moldovai offenzíva megállítása érdekében.

A tűzszünetet **1992. július 21-én** írták alá Moszkvában, orosz közvetítéssel. A megállapodás létrehozta a **békefenntartó mechanizmust**, amelyben orosz, moldovai és transznisztriai egységek vesznek részt, és amely a mai napig a Dnyeszter menti biztonsági zónát ellenőrzi. A háború halálos áldozatainak száma becslések szerint 700 és 1500 között mozog, de a pontos szám nem ismert, mert a felek eltérő adatokat közölnek, és a civil áldozatokat sem dokumentálták következetesen (OSCE 1993; Kaufman 1998). A fegyveres konfliktus lezárása nem politikai rendezést hozott, hanem a felek erőviszonyainak befagyasztását: Transznisztria megőrizte de facto ellenőrzését a Dnyeszter bal partjának nagy része és Bender város jobb parti hídfője felett, míg Moldova nem tudta visszaállítani alkotmányos fennhatóságát.

### 32.3.2 A befagyott konfliktus szerkezete és a tárgyalási keretek

A Dnyeszter Menti Köztársaság a nemzetközi jog szerint Moldova területének része, de a moldovai központi kormány 1992 óta nem gyakorol ott tényleges hatalmat. A transznisztriai vezetés saját állami szimbólumokat, útlevelet, hadsereget és igazságszolgáltatást működtet, ám a területet

egyetlen ENSZ-tagállam sem ismerte el, még Oroszország sem, amely ugyanakkor politikai, gazdasági és katonai támogatást nyújt. A nemzetközi közösség – az EBESZ, az EU és az Egyesült Államok – egységesen Moldova területi integritását ismeri el, és a konfliktust **szuverenitás-vitának** tekinti, nem pedig két egyenrangú fél harcának (EBESZ 2002; ICG 2004).

A tárgyalások 1992 után több csatornán folytak, de a legfontosabb keretté az **5+2 formátum** vált. Ebben Moldova, Transznisztria, Oroszország, Ukrajna és az EBESZ vesz részt tárgyaló félként, míg az Európai Unió és az Egyesült Államok megfigyelőként van jelen. Az 5+2 formátum célja a transznisztriai konfliktus politikai rendezése Moldova területi integritásának megőrzése mellett, különleges jogállás biztosításával a régiónak. A tárgyalások azonban évtizedeken át nem vezettek átfogó megállapodáshoz. A legközelebb a **2003-as Kozak-memorandum** (oroszul ) került a megegyezéshez, amely egy aszimmetrikus föderációt hozott volna létre, és hosszú távú orosz katonai jelenlétet irányzott elő. **Vlagyimir Voronin** moldovai elnök az utolsó pillanatban – nyugati nyomásra és belpolitikai tiltakozások miatt – visszautasította a dokumentum aláírását, ami a tárgyalások tartós lehűléséhez vezetett (Nantoi 2005; Socor 2003).

A 2000-es évek közepétől a tárgyalások alacsony intenzitású technikai kérdésekre korlátozódtak: vasúti közlekedés, telefonkapcsolatok, mezőgazdasági földek használata a Dnyeszter jobb parti falvakban, valamint a latin írású moldovai iskolák működése Transznisztriában. Ez utóbbi ügy különösen feszültté vált 2004-ben, amikor a transznisztriai hatóságok megpróbálták bezáratni azokat az iskolákat, amelyek a moldovai tanterv szerint latin betűkkel tanították a román nyelvet. A nemzetközi nyomás hatására az iskolák működése ideiglenesen fennmaradt, de a kérdés a mai napig a konfliktus egyik jelképes eleme (OSCE 2005). A befagyott konfliktus tehát nem statikus állapot: a feszültség időszakosan kiéleződik, miközben a felek a status quót próbálják a maguk javára alakítani.

### 32.3.3 Transznisztria politikai rendszere, gazdasága és társadalma

A transznisztriai államalakulat politikai berendezkedése kezdettől fogva erősen centralizált és a helyi biztonsági szolgálatok által ellenőrzött volt. A rezsim első elnöke, **Igor Szmirnov** 1991-től 2011-ig töltötte be a posztot, és személyes hatalmi hálózatot épített ki. Utódai, **Jevgenyij Sevcsuk** (2011–2016) és **Vadim Krasznoszelszkij** (2016 óta) formálisan választásokon nyerték el hivatalukat, de a választások tisztaságát a nemzetközi megfigyelők rendszeresen megkérdőjelezték, a független média és az ellenzéki csoportok mozgástere pedig erősen korlátozott (Freedom House 2020; Promo-LEX 2016). A **Sheriff** nevű cégcsoport, amely 1993-ban jött létre, mára a transznisztriai gazdaság meghatározó szereplőjévé vált: szupermarketek, benzinkutak, futballklub, médiavállalkozás és ipari üzemek tartoznak hozzá, és a cégcsoport tulajdonosi köre szorosan összefonódik a politikai elittel. A gazdasági hatalom koncentrációja miatt egyes elemzők **vállalati államként** (corporate state) írják le Transznisztriát (Munteanu 2016; ICG 2006).

A lakosság etnikai összetétele hivatalos transznisztriai adatok szerint – a 2015-ös népszámlálás alapján – körülbelül 34% orosz, 33% moldáv, 26% ukrán, a fennmaradó rész pedig más csoportokhoz (bolgárok, gagauzok, fehéroroszok, zsidók, romák) tartozik. Ezek az adatok azonban vitatottak, mert a népszámlálás módszertanát nem ellenőrizte független szerv, és a „moldáv” kategória használata politikai üzenetet hordoz: a transznisztriai hatóságok következetesen elkülönítik a moldáv identitást a román identitástól, és a cirill írású moldáv nyelvet hivatalos nyelvként kezelik. A közvélemény-kutatások szerint a lakosság jelentős része pragmatikusan viszonyul a status quóhoz: sokan rendelkeznek moldovai, román, orosz vagy ukrán állampolgársággal is, és a mindennapi életben az államhatalom megosztottsága egyszerre jelent bizonytalanságot és lehetőséget (Kolstø 2002; OSCE 2012).

Gazdaságilag Transznisztria erősen függ Oroszországtól, különösen a földgázellátásban. A terület évtizedeken át gyakorlatilag ingyen vagy erősen támogatott áron kapott orosz gázt, miközben

a felhalmozott adósságot nem fizette meg. A Dnyeszter-menti **Cuciurgani (Moldavszkaja GRESz)** erőmű az orosz gáz felhasználásával villamos energiát termelt, amelyet Moldovának értékesített, így a transznisztriai rezsim jelentős bevételre tett szert, a moldovai állam pedig gyakorlatilag finanszírozta a szakadár terület működését. Ez a függőségi viszony a 2022-es energiaválságban vált kritikussá, amikor Oroszország korlátozta a gázszállításokat, és Moldova kénytelen volt alternatív beszerzéseket keresni, ami a transznisztriai gazdasági modell fenntarthatóságát is megkérdőjelezte (IEA 2023; Reuters 2022). A transznisztriai külkereskedelem nagy része az Európai Unióval bonyolódik, ami paradox módon a de facto állam gazdasági integrációját jelenti abba a nemzetközi rendbe, amely politikailag elutasítja létezését.

Az emberi jogi helyzet Transznisztriában rendszeresen kritika tárgya. A nemzetközi jelentések szerint a sajtószabadság korlátozott, a civil szervezetek zaklatásnak vannak kitéve, és a biztonsági szolgálatok gyakran önkényesen járnak el. A moldovai állampolgárok számára a transznisztriai hatóságok által kiállított dokumentumokat Moldova nem ismeri el, ami a lakosok mindennapi életét – utazás, ingatlantulajdon, oktatás – bonyolítja. Ugyanakkor a moldovai kormány a 2010-es évektől lehetővé tette, hogy a transznisztriai lakosok moldovai útlevelet kapjanak, és sokan élnek is ezzel a lehetőséggel, hogy az EU-ba utazhassanak vagy munkát vállalhassanak. Ez a kettős kötődés tovább árnyalja a konfliktus természetét: a lakosság egy része nem elsősorban ideológiai, hanem gyakorlati okokból alkalmazkodik a megosztottsághoz (Bucataru 2018; OSCE 2019).

### 32.3.4 Gagauzia: történeti háttér és az autonómia létrejötte

A gagauzok török nyelvű, ortodox keresztény népcsoport, amelynek eredete vitatott: egyes elméletek szerint középkori török törzsek leszármazottai, mások szerint a bolgár-török kultúrkörből eredeztethetők. A mai Gagauzia területére a 18–19. század fordulóján települtek be, miután az Orosz Birodalom annektálta Besszarábiát (Basarabia), és a Bugeac (Budzsák) sztyeppét korábban lakó nogáj tatárokat elűzték. A gagauzok falvai a mai Ukrajna területéről és a Dunadelta vidékéről telepített telepesekkel együtt alakultak ki, és a közösség nyelvileg elkülönült a román és orosz többségtől, vallásilag viszont az ortodox egyházhoz kötődött. A 20. században a gagauz identitás megőrzése a szovjet nemzetiségpolitika keretei között zajlott: a gagauz nyelvet 1957-ben ismerték el írott nyelvként, és a Moldáv SZSZK-ban gagauz nyelvű oktatás és kulturális intézmények jöttek létre (Guboglo 1996; Menz 2007).

A szovjet rendszer késői szakaszában, az 1980-as évek végén a gagauz értelmiség körében megerősödött az autonómia iránti igény, párhuzamosan a moldovai nemzeti mozgalommal. A gagauz vezetők attól tartottak, hogy a moldovai függetlenség és az esetleges román egyesülés a gagauz nyelvi és kulturális jogok felszámolásához vezet. **1990 augusztusában** Komratban (gagauzul Komrat, oroszul , románul Comrat) kikiáltották a **Gagauz Köztársaságot**, amely a Szovjetunión belül kívánt maradni. A moldovai hatóságok ezt a lépést illegitimnek nyilvánították, de a feszültség nem eszkalálódott polgárháborúvá, részben azért, mert a gagauz területek nem rendelkeztek számottevő katonai kapacitással, és a moldovai kormány is tartózkodott a fegyveres beavatkozástól. A tárgyalások eredményeként **1994. december 23-án** a moldovai parlament elfogadta a **Gagauzia különleges jogállásáról szóló törvényt**, amely létrehozta a **Gagauz Yeri** (gagauz föld) autonóm területi egységet. A törvény Gagauziának saját parlamentet (**Halk Topluşu**, azaz „népi gyűlés”), végrehajtó vezetőt (**başkan**) és nyelvi jogokat biztosított. A törvény továbbá rögzítette, hogy Gagauzia népszavazást tarthat a függetlenségről, ha Moldova állami státusza megváltozna – ezt a rendelkezést általában arra az esetre értelmezik, ha Moldova egyesülne Romániával (OSCE 1995; Neukirch 1996).

### 32.3.5 Gagauzia politikai helyzete és a 2014-es népszavazás

Gagauzia autonómiája csökkentette a nyílt konfliktus kockázatát, de nem szüntette meg a feszültséget a központi kormány és a régió között. Gagauzia lakossága nagyjából 130 ezer fő, többségük gagauz, de jelentős bolgár, orosz, ukrán és roma kisebbség is él a területen. A régió gazdaságilag Moldova egyik legszegényebb térsége, és a gagauz elit hagyományosan Oroszországot tekinti stratégiai partnernek. A 2000-es években a gagauz vezetés többször szembekerült a moldovai központi kormánnyal a nyelvhasználat, a költségvetési transzferek és a hatáskörök értelmezése miatt. A **2014. február 2-i népszavazás** a feszültség csúcspontja volt: a gagauz hatóságok két kérdést bocsátottak szavazásra. Az egyik arról kérdezte a választókat, hogy Moldova az Európai Unióhoz vagy az Oroszország által vezetett vámunióhoz csatlakozzon-e; a másik arról, hogy Gagauzia kikiálthassa-e függetlenségét, ha Moldova elveszíti szuverenitását (például Romániával egyesül). A hivatalos gagauz adatok szerint a részvétel körülbelül 70% volt, a szavazók több mint 95%-a a vámuniót és a függetlenségi jogot támogatta. A moldovai alkotmánybíróság a népszavazást jogilag érvénytelennek minősítette, mert az a moldovai alkotmányos renddel ellentétes hatáskört gyakorolt, és a központi kormány nem ismerte el eredményét (RFE/RL 2014; Venice Commission 2015). Ennek ellenére a szavazás politikai jelentősége nagy volt: megmutatta, hogy a gagauz választók többsége elutasítja a moldovai EU-integráció irányát, és hogy a régióban erős az orosz befolyás. A 2014 utáni években a moldovai kormányok – különösen a 2020-ban hivatalba lépett, EU-párti **Maia Sandu** elnök vezetése alatt – igyekeztek párbeszédet folytatni Gagauziával, de a bizalom továbbra is törékeny. A gagauz politikai elit egy része nyíltan Moszkva-barát narratívát képvisel, és a régióban a moldovai központi intézmények legitimitása alacsony (Cenușă 2021; Freedom House 2022).

### 32.3.6 Biztonságpolitika és a 2022 utáni helyzet

Moldova alkotmánya **semlegességet** deklarál, ami azt jelenti, hogy az ország nem csatlakozhat katonai szövetséghez. Ez a rendelkezés azonban nem akadályozta meg, hogy Moldova a 2000-es évek óta fokozatosan közeledjen az Európai Unióhoz és a NATO-hoz, elsősorban biztonságpolitikai párbeszéd és békepartnerségi programok formájában. A transznisztriai konfliktus ugyanakkor súlyos biztonsági kihívást jelent: a területen orosz katonai egységek állomásoznak. A szovjet 14. hadsereg jogutódjaként az **Oroszországi Csapatműveleti Csoport** (oroszul

, OGRF) feladata a **Cobasna (Kolbaszna)** község melletti hatalmas lőszer- és fegyverraktár őrzése. A raktárban tárolt lőszer mennyiségére vonatkozó becslések széles skálán mozognak, általában több tízezer tonnára teszik, de a pontos mennyiség nem ellenőrizhető, mert nemzetközi megfigyelők évtizedek óta nem férhetnek hozzá. A raktár biztonsági kockázata jelentős: egy baleset vagy robbanás súlyos környezeti és humanitárius katasztrófát okozhatna a Dnyeszter mentén (ICG 2019; OSCE 2020). Az orosz „békefenntartó” kontingens létszámát nemzetközi becslések 1000–1500 főre teszik, de ez a szám változó és nem átlátható; a moldovai kormány következetesen a külföldi csapatok kivonását követeli, amit Oroszország elutasít.

A **2022. február 24-i orosz invázió Ukrajna ellen** alapvetően megváltoztatta Moldova és Transznisztria biztonsági környezetét. Moldova – bár katonailag semleges – határozottan elítélte az agressziót, és nagyszámú ukrán menekültet fogadott be: 2022 tavaszán a lakossághoz viszonyított menekültarány Moldova volt az egyik legmagasabb Európában. A háború a transznisztriai konfliktust is új megvilágításba helyezte. **2022. április végén** robbanások történtek Transznisztriában, többek között a „belügyminisztérium” épületénél és rádióantennáknál, valamint egy katonai létesítménynél. Az elkövetők kiléte máig vitatott: Moldova és Ukrajna orosz provokációt gyanított, míg a transznisztriai hatóságok ukrán diverzánsokat vádoltak. A robbanások nem eszkalálódtak háborúvá, de felhívták a figyelmet a régió törékenységére, és megerősítették azt a

félelmet, hogy Oroszország a transznisztriai jelenlétet felhasználhatja Moldova destabilizálására vagy egy újabb front megnyitására (Wolff 2022; Coalson 2022).

Az ukrajnai háború a tárgyalási folyamatot gyakorlatilag leállította. Az **5+2 formátum** 2022 óta nem ülésezik, mert Oroszország és Ukrajna háborúban áll, és a formátum két kulcsszereplője közötti együttműködés lehetetlenné vált. Emellett az EBESZ tevékenysége is politikai akadályokba ütközik, mivel Oroszország a szervezetben blokkolja a mandátumok meghosszabbítását. Moldova ugyanakkor az EU-val való társulási megállapodás és a 2022-ben megszerzett **EU-tagjelölti státusz** révén a nyugati integráció felé mozdult el. Az EU és Moldova közötti biztonsági együttműködés erősödött, és az EU határőrizeti missziója (**EUBAM**) továbbra is a moldovai-ukrán határ ellenőrzését segíti, beleértve a transznisztriai szakaszt is. A transznisztriai rezsim a háború kezdete óta óvatos, hivatalosan semleges álláspontot képvisel, de gazdasági és politikai függősége Oroszországtól változatlan. A 2022 utáni energiaválság különösen élesen mutatta meg ezt a függőséget: amikor Oroszország 2025 januárjában leállította a gázszállítást, a transznisztriai ipar leállt, és a régió súlyos energiahiányt szenvedett, ami újabb nyomást gyakorolt a moldovai kormányra, hogy a területet humanitárius segélyben részesítse (Reuters 2025; EU NEIGHBOURS 2025). Ez a fejlemény arra is rávilágított, hogy a befagyott konfliktus gazdasági kölcsönhatásai nem szüntethetők meg egyoldalú lépésekkel, és hogy a Dnyeszter mindkét partján élők sorsa szorosan összefonódik.

### 32.3.7 Összehasonlító kitekintés: befagyott konfliktusok a posztszovjet térségben

Transznisztria nem egyedülálló a posztszovjet térségben: hasonló de facto államalakulatok jöttek létre **Abháziában**, **Dél-Oszétiában** és **Hegyi-Karabahban** (amely 2023-ban azerbajdzsáni katonai győzelem következtében megszűnt). A transznisztriai eset azonban több szempontból is eltér ezektől. Egyrészt a konfliktus nem elsősorban etnikai jellegű: a Dnyeszter-melléki lakosság etnikailag heterogén, és a szembenállás fő törésvonala a szovjet ipari-urbanizált társadalom és a moldovai nemzetépítő projekt között húzódik. Másrészt Transznisztria a hidegháború utáni európai biztonsági architektúra egyik legrégebben fennálló befagyott konfliktusa, amelynek rendezése a mai napig megoldatlan. A befagyott konfliktus fogalma – ahogyan a szakirodalom használja – nem azt jelenti, hogy a helyzet változatlan: a felek folyamatosan alkudoznak, a status quo időnként kiéleződik, és a nemzetközi környezet változásai újra és újra átalakítják a konfliktus dinamikáját (Broers 2013; Tocci 2008). Moldova számára a transznisztriai rendezés kulcskérdése az EU-integráció szempontjából is: az EU-tagjelölti státusz elnyerésével a moldovai kormány abban érdekelt, hogy a területi integritás kérdését a csatlakozási folyamat keretében kezelje, de a konfliktus rendezése nélkül a teljes jogú tagság politikai akadályokba ütközhet.

### 32.3.8 Források és bizonytalanságok

A jelen alfejezet elsősorban nemzetközi szervezetek – az EBESZ, az Európai Unió, az ENSZ – jelentéseire, moldovai és transznisztriai hivatalos dokumentumokra, népszámlálási adatokra, valamint nemzetközi sajtóbeszámolókra és akadémiai irodalomra támaszkodik. Az állítások közötti forráskritikai különbségtétel elengedhetetlen. **Dokumentált ténynek** tekinthetők például a tűzszüneti megállapodás dátuma, a Gagauzia autonómiáját létrehozó törvény elfogadása, a 2014-es gagauz népszavazás megtartása és a 2022-es robbanások eseménye. **Becslésnek** minősülnek a háború áldozatainak száma, a transznisztriai lakosság etnikai összetétele, a cobasnai lőszerraktár készlete és az orosz kontingens létszáma, mivel ezek az adatok ellenőrizetlenek vagy módszertanilag vitatottak. **Vitatott értelmezés** a konfliktus alapvető okainak meghatározása: egyes szerzők a szovjet ipari elit hatalmi érdekeit, mások az etnikai önazonosítás és a nyelvi jogok szerepét emelik ki. **Emlékezetpolitikai állítás** a háború áldozatainak ábrázolása Moldovában és Transznisztriában, ahol a hivatalos narratívák eltérően emlékeznek meg az 1992-es eseményekről.

A 2022 utáni fejlemények – különösen az energiaellátás, a tárgyalások állapota és a biztonsági helyzet – gyorsan változnak, ezért az itt közölt adatok a könyv lezárásának időpontjában (2026) érvényes konszenzust tükrözik, de a későbbi változások ellenőrzést igényelnek.

### 32.3.9 Rövid összefoglaló

- Transznisztria 1990-ben kiáltotta ki függetlenségét, majd az 1992-es fegyveres konfliktus után de facto államalakulattá vált, amelyet a nemzetközi közösség nem ismer el; a tűzszünet óta orosz békefenntartók és az OGRF katonai kontingense van jelen.
- A konfliktus rendezésére létrehozott 5+2 tárgyalási formátum (Moldova, Transznisztria, Oroszország, Ukrajna, EBESZ + EU, USA) évtizedek óta nem hozott átfogó megoldást; a 2003-as Kozak-memorandum elutasítása óta a folyamat technikai kérdésekre korlátozódik.
- Transznisztria politikai rendszere autoriter, a gazdaságot a Sheriff cégcsoport uralja, és a terület súlyos orosz energiafüggőségben él; a lakosság etnikailag heterogén, és sokan moldovai útlevéllel is rendelkeznek.
- Gagauzia 1994-ben alkotmányos autonómiát kapott, saját parlamenttel és başkannal; a törvény népszavazási jogot biztosít függetlenségről Moldova státuszának megváltozása esetén.
- A 2014-es gagauz népszavazás a vámunió és a függetlenségi jog mellett foglalt állást, de a moldovai alkotmánybíróság érvénytelennek minősítette, és a régió továbbra is erősen orosz orientációjú.
- Moldova alkotmányosan semleges, de a 2022-es orosz invázió Ukrajna ellen alapvetően átalakította a biztonsági környezetet; a transznisztriai orosz katonai jelenlét és a cobasnai lőszerraktár súlyos kockázatot jelent.
- A 2022 utáni események – a robbanások Transznisztriában, az energiaválság, a tárgyalások leállása – azt mutatják, hogy a befagyott konfliktus nem statikus, hanem a regionális hatalmi erőviszonyok függvényében időszakosan kiéleződik.

### 32.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözik Transznisztria de facto államisága Gagauzia alkotmányos autonómiájától, és milyen történelmi okok magyarázzák ezt a különbséget?
2. Melyek voltak az 1992-es transznisztriai háború közvetlen kiváltó okai, és miért nem vezetett a tűzszünet politikai rendezéshez?
3. Hogyan befolyásolja Oroszország katonai jelenléte és energiafölénye a transznisztriai konfliktus dinamikáját, és milyen kockázatokat hordoz a cobasnai lőszerraktár?
4. Értelmezze a 2014-es gagauz népszavazást a moldovai EU-integráció és az orosz befolyás tágabb keretében! Miért volt jogilag vitatott a szavazás?
5. Milyen hatással volt a 2022-es orosz invázió Ukrajna ellen Moldova biztonságpolitikájára, a transznisztriai tárgyalásokra és a mindennapi életre a két régióban?

## 32.4 Moldova a jelenben

A 2020-as évek elején Moldova politikai és geopolitikai helyzete gyorsan átalakult. A 2010-es évek második felét jellemző oligarchikus hatalomgyakorlás és a bankcsalási botrányok után új politikai generáció került előtérbe, amely az európai integrációt és a jogállamiság megerősítését tűzte zászlajára. Ezzel párhuzamosan az ország – amely a Szovjetunió felbomlása óta folyamatosan küzdött a gazdasági periféria és a szakadár Transznisztria (**Pridnestrovie**) problémájával – 2022-től két, egymást erősítő válsággal szembesült: az ukrajnai háborúval és az energiaellátás

összeomlásának fenyegetésével. Ebben az alfejezetben a 2020 és 2026 közötti időszakot tekintjük át, különös tekintettel az EU-tagjelölt státusz elnyerésére, az energiaválságra és a háború következményeire. A Transznisztria és Gagauzia kérdését az előző alfejezet (Moldova 1991-től napjainkig – Transznisztria és Gagauzia) tárgyalta, ezért itt csak a jelenkori fejleményekhez szükséges mértékben térünk vissza rájuk.

### 32.4.1 Belpolitikai átrendeződés és az új reformkormány

Moldova politikai rendszerét 2020-ig erős polarizáció és a parlamenti többség instabilitása jellemezte. A 2020. novemberi elnökválasztás második fordulójában **Maia Sandu**, a nyugati orientációjú, korrupcióellenes **Akció és Szolidaritás Párt** (Partidul Acțiune și Solidaritate, PAS) jelöltje legyőzte a hivatalban lévő, Oroszországhoz közel álló **Igor Dodont**. A moldovai Központi Választási Bizottság adatai szerint Sandu a szavazatok 57,7 százalékát szerezte meg. A választás dokumentált tény, de a kampányban és a szavazatszámlálásban felmerült dezinformációs vádak rávilágítottak a média és a külső befolyás kérdésére; ezt a nemzetközi megfigyelők részben megerősítették, részben vitatták.

A 2021 júliusában tartott előrehozott parlamenti választáson a PAS a szavazatok 52,8 százalékát szerezte meg, ami a 101 fős parlamentben 63 mandátumot jelentett. Ez a választási rendszerben abszolút többséget biztosított a reformpártnak, így **Natalia Gavriliță** vezetésével, majd 2023-tól **Dorin Recean** miniszterelnöksége alatt egypárti kormány alakult. A választási eredmények a moldovai Központi Választási Bizottság és az EBESZ/ODIHR megfigyelő missziójának jelentésein alapulnak; a számok pontosak, de a választási részvétel (körülbelül 48 százalék) és a diaszpóra szavazatainak súlya utólag vita tárgya lett.

A kormányzati program három pilléren nyugodott: az igazságügyi rendszer megtisztítása, a korrupció elleni küzdelem és a közigazgatás reformja. Ennek részeként a 2021–2023-as években több, korábban befolyásos oligarchát vád alá helyeztek, és megkezdték a **Legfelsőbb Bírói Tanács** és az **Alkotmánybíróság** tagjainak átvilágítását. Ezek a lépések az Európai Unió (EU) feltételességéhez kapcsolódtak. A reformok részben sikeresek voltak, de a végrehajtás lassú, a bírósági rendszer ellenállása pedig jelentős maradt – ezt a nemzetközi szervezetek (például a Freedom House és a Transparency International) 2023–2024-es jelentései is megerősítették, bár a javulást különböző mértékűnek értékelték.

A belpolitikai stabilitást ugyanakkor folyamatosan fenyegették a szociális feszültségek és a hibrid műveletek. A 2022 őszi gáz- és áramár-emelkedés több tüntetést váltott ki, amelyeket részben az Oroszországhoz köthető, betiltott **Șor párt** (Partidul Șor) szervezett. A moldovai hatóságok ezeket a tüntetéseket „külföldről finanszírozott destabilizációs kísérletnek” minősítették, és 2023-ban bejelentették egy állítólagos puccskísérlet meghiúsítását. Ezek az állítások vitatott értelmezések: a moldovai kormány bizonyítékokat mutatott be, de Oroszország tagadta a beavatkozást, és független nemzetközi vizsgálat nem erősítette meg egyértelműen a vádakat. A könyv ezért megkülönbözteti a dokumentált tényeket (például a tüntetések megtörténtét) a politikai értelmezéstől (a szervezők mögötti állami támogatás).

A 2024. októberi elnökválasztás és az azzal egy időben tartott **EU-népszavazás** újabb fordulópontot hozott. A népszavazáson a szavazásra jogosultak közül a résztvevők 50,4 százaléka támogatta az EU-tagság alkotmányos célként való rögzítését – ez rendkívül szoros eredmény volt. Az elnökválasztás második fordulójában, 2024. november 3-án Maia Sandu 55,3 százalékkal nyert, ismét a diaszpóra szavazatainak köszönhetően. A választási eredmények a moldovai Központi Választási Bizottság hivatalos adatai. A kampányt súlyos dezinformációs hullám kísérte, és a hatóságok szerint történtek kísérletek a szavazatok megvásárlására; ezeket az állításokat nemzetközi megfigyelők részben megerősítették, de a teljes körű kép vitatott.

### 32.4.2 Az EU-kandidátus státusz és az integrációs folyamat

Moldova európai integrációs törekvése a 2000-es évektől fokozatosan erősödött, de az igazi fordulatot az ukrajnai háború hozta. **2022. június 23-án az Európai Tanács tagjelölt státuszt adott Ukrajnának és Moldovának.** Ez a döntés dokumentált uniós aktus, és szimbolikusan is fontos volt, mert a korábbi keleti partnerségi viszonyból emelte ki az országot. A tagjelöltség azonban nem jelent automatikus tagságot; az Európai Bizottság kilenc feltételt szabott, köztük az igazságügyi reformot, a korrupcióellenes intézmények megerősítését, a közbeszerzés átláthatóságát és a szervezett bűnözés elleni fellépést.

A moldovai kormány 2022–2023-ban intenzív jogalkotásba kezdett: módosították a bírósági törvényeket, létrehozták a **Korrupcióellenes Ügyészséget** és a **Vagyon-visszaszerzési Ügynökséget**. Az Európai Bizottság 2023-as és 2024-es országjelentései elismerték a haladást, de hangsúlyozták a végrehajtás hiányosságait. A jogállamiság terén a legvitatottabb kérdés a bírói függetlenség és az oligarchák befolyásának maradványa volt; a Transparency International korrupcióérzékelési indexe szerint Moldova pontszáma javult, de továbbra is a régió alacsonyabb értékei közé tartozott (a pontos értékek évente változnak, és a módszertan vitatható).

2024. június 25-én megtartották az első kormányközi konferenciát, amellyel hivatalosan megkezdődtek a csatlakozási tárgyalások. Ez a lépés dokumentált. A tárgyalások technikai jellegűek, és a csatlakozási fejezetek közül az elsők (például a jogállamisággal és az alapjogokkal kapcsolatos 23. és 24. fejezet) megnyitása 2025-ben kezdődött meg, de a könyv lezárásáig (2026) a folyamat nem zárult le. A csatlakozás időpontja nem ismert, és több tagállam részéről politikai feltételek támasztása is várható. A moldovai társadalom EU-támogatottsága 2022–2024 között a közvélemény-kutatások szerint 50–60 százalék körül mozgott, de a 2024-es népszavazás szoros eredménye arra utal, hogy a támogatottság törékeny, és jelentős regionális különbségek vannak: Gagauziában és a déli, oroszajkú területeken alacsonyabb, a fővárosban és a diaszpórában magasabb. Ezek a közvélemény-adatok becslések, a módszertantól függően eltérhetnek.

### 32.4.3 Energiaválság és gazdasági sokk

A moldovai gazdaság és társadalom egyik legsúlyosabb megpróbáltatása a 2021-től kibontakozó energiaválság volt. Az ország hagyományosan az orosz **Gazprom** gázszállításaitól függött, és villamosenergia-termelésének jelentős része a szakadár Transznisztriában lévő **cuciurgani erőműből** (Moldavszkaja GRESZ) származott. A 2021-es európai energiaár-emelkedés és az orosz–moldovai gáztárgyalások elhúzódása már 2021 őszén áremelkedést okozott. A 2022. februári orosz invázió után a helyzet súlyosbodott: a Gazprom 2022 őszén csökkentette a szállításokat, majd a moldovai kormány az EU-tól és Romániától vásárolt gázt, amelyet a **Iași–Ungheni–Chișinău gázvezetéken** keresztül szállítottak. Ez a diverzifikáció dokumentált lépés volt, de a piaci árak jóval magasabbak voltak, mint a korábbi orosz szerződéses ár.

A moldovai Nemzeti Statisztikai Hivatal adatai szerint a fogyasztói árak éves inflációja 2022-ben 34,5 százalékra emelkedett (ez a hivatalos adat, de a módszertan miatt a lakosság által érzékelt drágulás ennél is nagyobb lehetett). A reálbérek csökkentek, a szegénységi ráta nőtt, és a lakosság egy része számára a fűtési költségek megfizethetetlenné váltak. A kormány kompenzációs programokat vezetett be, de ezek forrása részben külső támogatásból származott (EU, IMF, Világbank). A gazdasági adatok esetében a források és a becslések eltérhetnek; a 2023–2024-es GDP-növekedés szerény, 0–2 százalék közötti volt különböző becslések szerint.

Az energiaválság 2025 elején újabb fordulatot vett, amikor Ukrajna leállította az orosz gáz tranzitját. Ennek következtében a transznisztriai régió gázellátása gyakorlatilag megszűnt, ami a

szakadár területen fűtési és áramkimaradásokat okozott. A moldovai kormány és a nemzetközi partnerek humanitárius segélyt próbáltak eljuttatni, de a helyzet gyorsan változott, és a könyv lezárásakor (2026) a tartós megoldás még nem körvonalazódott. Ez az esemény rávilágított arra, hogy Transznisztria energiafüggősége nemcsak gazdasági, hanem biztonsági kérdés is, és szorosan összefügg a moldovai–orosz–ukrán viszonnyal.

### 32.4.4 Az ukrajnai háború hatása és a biztonsági kihívások

A 2022. február 24-i orosz invázió alapvetően megváltoztatta Moldova biztonsági környezetét. Az ország közvetlen szomszédságában – Ukrajnában – háború dúlt, és Moldova, bár semleges státuszt deklarált az 1994-es alkotmányban, katonailag nem volt felkészülve a fenyegetésre. A legnagyobb terhet a menekültáramlás jelentette: az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) becslései szerint 2022 folyamán több mint 600 ezer ukrán állampolgár lépte át a moldovai határt, és közülük 2023 elején mintegy 100–120 ezren maradtak az országban. A pontos számok bizonytalanok, mert sokan továbbutaztak Romániába és más EU-tagállamokba. A lakosság arányához viszonyítva Moldova az egyik legnagyobb menekültterhet viselő országgá vált, ami a közszolgáltatásokra, az oktatásra és az egészségügyre nehezedett. A befogadást a moldovai civil társadalom és a nemzetközi szervezetek segítették, de a hosszú távú integráció kérdése megoldatlan maradt.

A háború biztonsági kockázatai között kiemelkedik a szakadár Transznisztria helyzete. A régióban – hivatalos orosz álláspont szerint – békefenntartó orosz csapatok állomásoznak, és a moldovai kormány többször figyelmeztetett arra, hogy a régiót felhasználhatják a frontvonal megnyitására vagy hibrid műveletekre. 2022–2023-ban több robbantás és incidens történt a transznisztriai területen, amelyek elkövetői és céljai vitatottak: a moldovai hatóságok orosz provokációt valószínűsítettek, Oroszország pedig Ukrajnát és Moldovát vádolta. 2023-ban a moldovai titkosszolgálat nyilvánosságra hozta állítólagos orosz terveket egy puccskísérletre – ezt a vádat Oroszország tagadta, és független bizonyíték nem került elő. A könyv ezért ezt vitatott értelmezésként kezeli.

A háború gazdasági hatása is jelentős volt: a kereskedelem korlátozódott, a gabonaexport logisztikája átalakult, és a befektetői bizalom visszaesett. A moldovai légteret időnként lezárták, ami a turizmusra is kihatott. Ugyanakkor az EU-val való kereskedelmi kapcsolatok bővültek, és Moldova 2023-ban csatlakozott az európai energiahálózathoz (ENTSO-E), ami szimbolikus és gyakorlati lépés volt a függetlenség felé. Ezek a fejlemények dokumentáltak, de a hosszú távú hatásukat csak később lehet értékelni.

A katonai semlegesség kérdése ismét vitát váltott ki: míg az alkotmányos semlegesség hívei a konfliktusból való kimaradást hangsúlyozták, mások a védelem megerősítését és a nyugati katonai együttműködés bővítését szorgalmazták. A moldovai kormány óvatos lépéseket tett: növelte a védelmi költségvetést, és az EU-val biztonsági együttműködési megállapodásokat kötött, de nem kérte az ország NATO-csatlakozását. Ez a vita a moldovai közvéleményben megosztottságot tükröz, és szorosan kapcsolódik az orosz–nyugati szembenálláshoz.

### 32.4.5 Társadalmi folyamatok, demográfia és identitáspolitika

A 2020-as évek moldovai társadalmát három mély folyamat határozta meg: a kivándorlás, a demográfiai zsugorodás és a nyelvi-identitásbeli vita. A moldovai állampolgárok jelentős része – a becslések szerint a munkaképes korú lakosság negyede–harmada – külföldön dolgozik, elsősorban Olaszországban, Romániában, Németországban és Oroszországban. A hazautalások a GDP körülbelül 10–15 százalékát tették ki a 2020-as években, ami egyszerre stabilizálja és torzítja a gazdaságot. A pontos arány évről évre változik, a források eltérő módszertant használnak.

A demográfiai helyzet romlik: a legutóbbi, 2014-es népszámlálás szerint Moldova (Transznisztria nélkül) lakossága 2,9 millió fő volt, de a 2020-as évekre a tényleges lakónépesség ennél jóval alacsonyabb lehet, egyes becslések 2,5 millió alá teszik. A népszámlálás és a regisztrált lakosság közötti eltérés a kivándorlás miatt jelentős, ezért a demográfiai adatok bizonytalanok. A kormány 2024-ben új népszámlálást kezdeményezett, de az eredmények a könyv lezárásakor még nem álltak rendelkezésre.

A nyelvi és identitáspolitika ismét előtérbe került. 2023. március 16-án a moldovai parlament elfogadta a nyelvi törvény módosítását, amely szerint az állam hivatalos nyelve a **román** (limba română), nem pedig a korábban alkotmányban szereplő „moldován nyelv". Ez a lépés szimbolikus győzelme volt a román identitást valló többségnek, és összhangban állt az alkotmánybíróság korábbi döntésével. A törvény elfogadása dokumentált tény, de politikai vita tárgya maradt, mivel az oroszajkú kisebbségek és a szeparatista Transznisztria elutasította. A nyelvkérdés szorosan kapcsolódik a moldovai nemzeti identitás konstrukciójához, amely a szovjet időszak óta vitatott: a „moldován" és a „román" elnevezés közötti választás egyszerre nyelvi, történelmi és emlékezetpolitikai állítás. Ezt a témát a könyv korábbi fejezetei is érintették, és itt csak az aktuális fejleményt emeljük ki.

A média és a civil társadalom helyzete szintén átalakult. A 2020-as években a moldovai médiatér erősen polarizált maradt: az orosz nyelvű, részben orosz finanszírozású csatornák továbbra is jelentős nézettséggel bírtak, miközben a kormány 2022 óta többször hirdetett szükségállapotot, és korlátozta az orosz hírcsatornák sugárzását. A sajtószabadság helyzete ellentmondásos: a nemzetközi rangsorok szerint Moldova a „részben szabad" kategóriában mozog, a médiapluralizmus formálisan biztosított, de a tulajdonosi koncentráció és a dezinformáció kockázata magas. A civil szervezetek viszont aktívabbá váltak, különösen a választási megfigyelésben és az EU-integráció népszerűsítésében. A nők és a fiatalok politikai részvétele nőtt, de a társadalmi nemek közötti egyenlőtlenség továbbra is jelentős.

### 32.4.6 Összegzés: törékeny stabilitás és európai perspektíva

A 2020–2026 közötti Moldova kettős arcot mutat. Egyrészt az ország politikailag elmozdult a nyugati orientáció felé: új reformkormány alakult, az EU-tagjelölt státusz elnyerése és a csatlakozási tárgyalások megkezdése történelmi lépés volt. Másrészt a belpolitikai stabilitás törékeny, a gazdaság sebezhető, és a társadalom mélyen megosztott. Az energiaválság és a háború rávilágított arra, hogy Moldova függetlensége és jóléte nagymértékben függ a külső tényezőktől. A könyv lezárásakor (2026) a legfontosabb nyitott kérdések: a csatlakozási tárgyalások sikeres lezárása, a korrupció visszaszorítása, a transznisztriai konfliktus rendezése, valamint a demográfiai és szociális válság kezelése. A következő évek döntik el, hogy Moldova képes-e tartósan az európai pályán maradni.

### 32.4.7 Források és bizonytalanságok

A jelenkori Moldova eseményeinek rekonstrukciója elsősorban elsődleges forrásokra támaszkodik: a moldovai Központi Választási Bizottság jegyzőkönyvei, a parlament törvényei, az Európai Tanács és az Európai Bizottság hivatalos dokumentumai, a moldovai Nemzeti Statisztikai Hivatal adatsorai, valamint az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának jelentései. A választási eredmények dokumentált tények. A gazdasági mutatók – mint az infláció, a GDP-növekedés, a szegénységi ráta – becslések, és a módszertantól függően eltérhetnek. A menekültek számáról szóló adatok szintén becslések, mivel a határátlépések és a tartózkodás nyilvántartása nem teljes.

Vitatott értelmezések: - A 2022–2023-as tüntetések és a 2023-as állítólagos puccskísérlet mögötti külső támogatás mértéke; a moldovai kormány bizonyítékai részben nyilvánosak, de független

nemzetközi vizsgálat nem erősítette meg egyértelműen. - A 2024-es népszavazás szoros eredményének értelmezése: egyesek szerint a diaszpóra szavazatai felülreprezentáltak, mások szerint az eredmény legitim. - A moldovai gazdaság teljesítménye és az EU-integráció hatása: a reformok eredményeit eltérően ítélik meg.

A 2025–2026-os fejlemények – például a transznisztriai gázkrízis, a 2025-ös választások, az EU-tárgyalások részletei – a könyv írásának időpontjában gyorsan változnak, ezért ezeket a szakaszokat a megjelenés előtt frissíteni kell. Az itt közölt 2025-ös események a kézirat lezárásáig ismert nyilvános jelentéseken alapulnak, de a pontos állapot ellenőrzést igényel.

Emlékezetpolitikai szempontból a „moldován" kontra „román" identitás vita, valamint a szovjet múlt értékelése továbbra is meghatározza a közbeszédet. A könyv törekszik arra, hogy ezeket a dimenziókat ne keverje össze a dokumentált eseményekkel.

### 32.4.8 Rövid összefoglaló

- A 2020-as években Moldova belpolitikája átrendeződött: a 2020-as elnökválasztáson Maia Sandu, a 2021-es parlamenti választáson a PAS győzött, lehetővé téve a reformkormány működését.
- 2022 júniusában Moldova EU-tagjelölt státuszt kapott, és 2024 júniusában megkezdődtek a csatlakozási tárgyalások; a folyamat a könyv lezárásakor még tart.
- A 2022–2023-as energiaválság súlyos inflációt és szociális feszültségeket okozott; a kormány diverzifikálta a gázbeszerzést, de az ország továbbra is sebezhető.
- Az ukrajnai háború révén Moldova több százezer menekültet fogadott, biztonsági fenyegetésekkel és hibrid műveletekkel szembesült.
- A transznisztriai régió energiaellátása 2025 elején összeomlott, ami humanitárius válságot és politikai feszültséget okozott.
- A társadalmat a kivándorlás, a demográfiai zsugorodás és a nyelvi-identitásbeli vita formálja; a román nyelv hivatalossá tétele 2023-ban szimbolikus lépés volt.
- 2026-ra Moldova európai orientációja egyértelmű, de a stabilitás törékeny, a legfontosabb kihívások (korrupció, szegénység, szakadár régió) nem oldódtak meg.

### 32.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a 2020–2024 közötti moldovai belpolitikai változásokat a 2010-es évek második felének helyzetével! Mely tényezők tették lehetővé a reformkormány megalakulását?
2. Milyen feltételekhez kötötte az Európai Unió Moldova tagjelölt státuszát, és hogyan értékelhető a reformok végrehajtása? Miben rejlik a csatlakozási tárgyalások politikai kockázata?
3. Hogyan hatott az ukrajnai háború Moldova gazdaságára, energiaellátására és biztonságára? Értékelje a menekültválság és a transznisztriai feszültség összefüggéseit!
4. Miért tekinthető a nyelvi-identitásbeli vita („moldován" kontra „román") egyszerre jogi, történelmi és emlékezetpolitikai kérdésnek? Hozzon példát a 2023-as törvénymódosítás hatására!
5. A könyv lezárásakor (2026) melyek Moldova legfontosabb nyitott kérdései? Indokolja, miért tekinthető az ország stabilitása törékenynek!

# IV. rész – Románia

# 33 Románia a középkorban és a kora újkorban

## 33.1 Havasalföld és Moldva

### 33.1.1 A két román fejedelemség kialakulása: földrajzi és politikai keretek

A mai Románia területének középkori történetét nem lehet a modern nemzetállam határainak visszavetítésével megérteni. A 14. században két, egymástól eltérő fejlődési pályát befutó román nyelvű államalakulat jött létre a Kárpátok déli és keleti oldalán: **Havasalföld** (románul **Țara Românească**, azaz „román föld”, a korabeli magyar forrásokban gyakran *Havaselve*) és **Moldva** (románul **Moldova**, a korabeli latin forrásokban *Moldavia*). Mindkét fejedelemség a Magyar Királyság, a Lengyel Királyság, a Litván Nagyfejedelemség, az Arany Horda és az egyre terjeszkedő Oszmán Birodalom közötti ütközőzónában született meg. Ez a geopolitikai helyzet alapvetően határozta meg belső intézményeiket, egyházi szervezetüket és etnikai összetételüket.

A két államalakulat létrejötte szorosan összefüggött a 13. századi mongol (tatár) hódítás utáni hatalmi vákuummal. Az Arany Horda fennhatósága a 13. század második felében kiterjedt a Dnyeszter és a Kárpátok közötti térség nagy részére, ám a 14. század elejére a tatár ellenőrzés meggyengült. Ezzel párhuzamosan a Magyar Királyság déli és keleti irányú expanziós törekvései, valamint a lengyel és litván uralkodók keleti politikája egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy a Kárpátokon kívüli területeken új politikai központok alakuljanak ki. Ezt a folyamatot a román történetírás hagyományosan **descălecat** („leszállás”, „letelepedés”) néven emlegeti, bár a fogalom pontos értelmezése erősen vitatott, és a modern kutatás inkább fokozatos, több évtizedes politikai szerveződésről beszél, mintsem egyszeri eseményről.

Havasalföld és Moldva kialakulásának kronológiája bizonytalan, mivel az elsődleges források rendkívül szűkösek. A legkorábbi oklevelek, amelyek a két fejedelemség létezését dokumentálják, a 14. század második feléből származnak, ám a belső hatalmi struktúrák ekkorra már egyértelműen kifejlettek. A historiográfiai hagyomány szerint Havasalföld megalapítása **Basarab I.** nevéhez köthető az 1310-es években, Moldváé pedig **Bogdán** vajdához az 1350–1360-as években. E hagyomány azonban nagyrészt kései, 15–16. századi krónikákon alapul, amelyeket a későbbi uralkodói udvarok politikai legitimációs igényei színeztek.

### 33.1.2 A földrajzi keret és a korai településhálózat

Havasalföld a Duna alsó folyása és a Déli-Kárpátok közé ékelődő síkságon és dombvidéken terült el; keleten a Szeret folyó képezte a Moldvával szembeni, elvi határt, bár a tényleges határvonal évszázadokon át vitatott maradt. Nyugaton az Olt folyó választotta el a Bánságtól és a Szörénységtől, amely a 13–14. században a Magyar Királyság **szörényi bánság** (banatus Zewriniensis) része volt. A déli határvonal a Duna mentén húzódott, ahol a folyó éppúgy választóvonal, mint összekötő útvonal szerepét játszotta: a kereskedelmi és katonai mozgás a dunai kikötőkön át zajlott, miközben a folyó déli oldalán a Bolgár Cárság, majd a 14. század végétől az Oszmán Birodalom terjeszkedett.

Moldva földrajzi magterülete a Keleti-Kárpátok és a Dnyeszter közötti, észak–déli irányú folyóvölgyekkel szabdalt terület volt. A 14. században a moldvai politikai szerveződés központja a

**Moldva** folyó völgyében, a mai Bukovina déli részén alakult ki, ahonnan a fejedelemség fokozatosan terjeszkedett dél felé a Duna-delta és a Fekete-tenger irányába. A tengerparti területek a 14. század nagy részében még az Arany Horda, illetve a genovai kereskedőkolóniák – mindenekelőtt **Cetatea Albă** (ma Bilhorod-Dnyisztrovszkij, Ukrajna) – ellenőrzése alatt álltak. Moldva tengeri kijárata a 14. század végére vált tartóssá, ám e terület birtoklását mindvégig a tatár, később az oszmán érdekekkel való egyensúlyozás határozta meg.

A korabeli településhálózatról a régészeti kutatások és a helynévi anyag alapján alkothatunk képet. Mindkét fejedelemség területén a 13–14. században a települések többsége falusias jellegű volt; a városiasodás a 14. század folyamán indult meg a kereskedelmi útvonalak csomópontjain, mint **Câmpulung** és **Curtea de Argeș** Havasalföldön, illetve **Siret**, **Suceava** és **Baia** Moldvában. A városok lakossága kezdettől fogva etnikailag és vallásilag vegyes volt: románok, magyarok, szászok (németek), örmények és később zsidók éltek egymás mellett, gyakran elkülönült városrészekben, saját jogi szokásrenddel. A 19. századi nemzeti történetírás ezt a sokszínűséget gyakran háttérbe szorította a „román folytonosság” narratívája kedvéért, ám a források egyértelműen mutatják, hogy a fejedelemségek soha nem voltak etnikailag homogének.

### 33.1.3 Havasalföld megalakulása és Basarab kora

A Havasalföld kialakulásához vezető folyamatot a források hiányossága miatt csak óvatos rekonstrukcióval írhatjuk le. A legvalószínűbb értelmezés szerint a 13. század végén a Kárpátok déli lejtőin, a mai Szerbia és Bulgária irányából érkező román (vlach) kenézek és katonai vezetők fokozatosan kiterjesztették hatalmukat a havasalföldi síkságra. A **kenézség** (románul **cneaz**) a román közösségek öröklődő helyi vezetői tisztsége volt, amely a szláv *knyaz* szóból származott; a kenézek egyúttal a katonai védelmet és az adóztatást is megszervezték. A 14. század elejére több ilyen helyi központ – így Argeș, Dâmbovița és Câmpulung vidéke – versengett az elsőbbségért.

A magyar királyi udvar a területet a maga függőségeként igyekezett kezelni. A **szörényi bánság** a Magyar Királyság délkeleti védelmi ütközőzónája volt, amelynek fennhatósága az Oltig terjedt; azon túl, a Kárpátok és az Olt közötti területet a magyar királyi oklevelek *terra Transalpina* („az Alpokon túli föld”) néven emlegették. Az 1330-ban lezajlott **posadai csata** – ha a hagyományos értelmezést elfogadjuk – ebben a kontextusban az a katonai esemény volt, amelyben I. Károly magyar király serege vereséget szenvedett Basarab havasalföldi vajda csapataitól. A csata lefolyásáról és pontos helyszínéről a források töredékesek; a Képes Krónika beszámolója ugyan drámai részletekkel szolgál, de a modern történészek egy része kétségbe vonja, hogy a csata valóban olyan döntő jelentőségű volt, mint amilyennek a román történetírás hagyományosan bemutatja. Tényként kezelhető, hogy az 1330-as évektől a magyar fennhatóság Havasalföldön formálissá vált, bár a vajdák időnként továbbra is tettek hűségesküt a magyar királynak.

Basarab I. személye körül számos bizonytalanság van. A legkorábbi okleveles említése 1324-ből származik, amikor I. Károly „a mi hűtlen Basarab vajdánkként” (vagy éppen „hű vajdánkként” – a latin kifejezés értelmezése vitatott) hivatkozik rá. A név etimológiája vitatott: a román hagyomány szerint a kun *basar* és *aba* elemekből állhat, ami kun eredetet és a Fekete-tengeri sztyeppei kapcsolatok folytonosságát jelezné; mások török méltóságnévként értelmezik. A kérdés azért jelentős, mert a modern román történetírás egy része Basarabban a „román nemzeti állam” megalapítóját látja, míg a szkeptikusabb értelmezés szerint egy határvidéki hadúr volt, akinek hatalmi igényeit éppúgy szolgálhatta volna bármelyik környező hatalommal való szövetség. A források alapján nem állítható, hogy Basarab „független román államot” kívánt volna létrehozni a modern nemzeti függetlenség értelmében; célja saját területi hatalmának biztosítása volt a magyar, tatár és bolgár erőtérben.

### 33.1.4 Az első havasalföldi vajdák és az uralkodói legitimáció

Basarab halála (1340 körül) után fia, **Nicolae Alexandru** örökölte a vajdai tisztséget. Az ő uralkodása alatt vált az ortodox egyházi szervezet a fejedelmi hatalom egyik legfontosabb támaszává. A konstantinápolyi pátriárkával való kapcsolatfelvétel nem csupán vallási, hanem politikai lépés volt: a bizánci egyház fennhatóságának elismerése kivonta a havasalföldi ortodox egyházat a magyar királyság katolikus egyházszervezetének – és a bolgár egyház – befolyása alól. 1359-ben a konstantinápolyi pátriárka elismerte a havasalföldi metropóliát, amelynek székhelye **Curtea de Argeș** lett. Ez az egyházszervezeti lépés a fejedelemség politikai önállóságának egyik alapköve volt, és egyúttal szorosan kapcsolta a havasalföldi eliteket a bizánci kulturális és politikai örökséghez.

A 14. század második felében a havasalföldi vajdák fokozatosan megszilárdították hatalmukat a Duna-delta felé eső területek felett is. Ez a terjeszkedés ütközött a bolgár cárság és a genovai kereskedelmi érdekek ellenállásával, valamint a Dobrudzsa térségében kialakult, részben önálló politikai alakulatokkal. A Duna bal partjának ellenőrzése stratégiai szempontból létfontosságú volt: a folyami kereskedelem vámbevételei képezték a fejedelmi kincstár egyik legfontosabb bevételi forrását. Ennek ellenére a 14. századi fejedelmi jövedelmekről számszerű adatokkal alig rendelkezünk; a kincstár működéséről szóló részletesebb iratok csak a 15–16. századból maradtak fenn.

### 33.1.5 Moldva megalakulása és a magyar–lengyel erőtér

Moldva kialakulása másként ment végbe, mint Havasalföldé, és a források még szűkösebbek. A legelterjedtebb értelmezés szerint a 14. század első felében a Keleti-Kárpátok keleti oldalán, a Moldva folyó völgyében román (vlach) kenézi közösségek éltek, amelyek többsége a Magyar Királyság hűbéresének, a **dragoși** vajdának volt alárendelve. A 15. századi moldvai krónikás hagyomány – mindenekelőtt a **Moldvai krónika** (Cronica moldovenească) – úgy beszéli el, hogy **Dragoș** vajda a magyar király kérésére jött át a Kárpátokon, vadászat közben felfedezte a Moldva folyót, és ott telepedett le. Ezt a narratívát a modern történetírás jelentős részben legendásnak tartja, de abban egyetértés mutatkozik, hogy a Moldvában élő román közösségek felett a 14. század közepéig a magyar királyok valamilyen formában fennhatóságot gyakoroltak.

A fordulópontot a hagyományosan **Bogdán** vajdához kötött politikai váltás jelentette az 1350–1360-as években. A források szerint Bogdán korábban a Kárpátokon belüli, Máramarosban volt kenéz, aki összeütközésbe került a magyar királyi hatalommal, és híveivel átkelt a keleti Kárpátokon. A magyar királyi oklevelek Bogdánt „hűtlennek” nevezik, ami a magyar fennhatóság megszakadását jelzi. A moldvai krónikák szerint Bogdán volt az első moldvai vajda, aki függetlenítette magát a magyar koronától. A modern kutatás ezt az értelmezést árnyalja: a magyar fennhatóság Moldvában a 14. század közepén valószínűleg nem volt intézményesített, és Bogdán „függetlensége” inkább a helyi hatalmi viszonyok átrendeződését, mintsem egy egyszeri szakítás eseményét jelentette. A Bogdán származására és identitására vonatkozó források ellentmondásosak; a román, ukrán és magyar historiográfiai hagyományok eltérő módon értelmezik szerepét.

A Bogdán utáni moldvai vajdák legitimitása egyszerre épült a bizánci ortodox egyházi kapcsolatokra és a szomszédos hatalmakkal – mindenekelőtt Lengyelországgal és Magyarországgal – való hűbéri szerződésekre. **Petru Mușat** (1375–1391 között uralkodott, a pontos dátumok bizonytalanok) volt az első moldvai vajda, akinek a nevéhez a lengyel koronával való szerződéses kapcsolat dokumentálható. 1387-ben Lvivben hűségesküt tett II. Ulászló lengyel királynak, ami Moldvát a lengyel–litván érdekövezetbe kapcsolta. Ez a lépés nem jelentette a függetlenség

teljes feladását; a moldvai vajdák a későbbi évszázadokban is taktikai jellegű hűbéri viszonyokat tartottak fenn hol Magyarországgal, hol Lengyelországgal, hol az Oszmán Birodalommal.

### 33.1.6 A moldvai egyházi szervezet és a szláv írásbeliség

Moldvában az ortodox egyházi hierarchia kiépítése a 14. század utolsó harmadában kezdődött. 1386-ban vagy 1387-ben a konstantinápolyi pátriárka elismerte a moldvai metropoliát, amelynek székhelye kezdetben **Rădăuți**, később **Suceava** lett. A metropólia felállítása Moldvát egyházilag a bizánci világhoz kapcsolta, és hozzájárult a fejedelmi udvar politikai centralizációjához. A moldvai egyház a 14–15. században a szláv (óegyházi szláv) liturgikus és írásbeli hagyományt használta; az oklevelek, krónikák és egyházi szövegek nyelve a 16. századig túlnyomórészt szláv volt. A román nyelvű írásbeliség csak a 16. században kezdett elterjedni, amikor a cirill betűs román szövegek megjelentek, majd fokozatosan felváltották a szláv írásbeliséget. Ez a nyelvi helyzet azt is jelzi, hogy a „román” identitás a középkorban nem a modern értelemben vett nemzeti nyelvi azonosságon alapult; a fejedelmi udvar és az egyházi elit identitáskészletében a bizánci ortodox hagyomány, a szláv írásbeliség és a helyi politikai lojalitás egyaránt szerepelt.

### 33.1.7 A 14. századi társadalom és birtokviszonyok

A két fejedelemség társadalmának ismerete a 14. századból szinte kizárólag kései, 15–16. századi forrásokból visszakövetkeztetve lehetséges. A legnagyobb bizonytalanság a parasztság helyzetére vonatkozik. A 14. századi oklevelek elvétve említik a **rumân** (jobbágy, röghöz kötött paraszt) kategóriáját Havasalföldön és a **vecin** kategóriáját Moldvában, ám e fogalmak pontos jogi tartalma a 14. században nem rekonstruálható teljes biztonsággal. A későbbi, 15–16. századi jobbágyrendszer kialakulását a 14. századi előzményekből magyarázni módszertanilag problematikus, mivel a két fejedelemség jogszokásai és a birtokviszonyok jelentősen változtak a 15. század folyamán.

Ami bizonyosabb, hogy a 14. században a földtulajdon és a hatalmi struktúra szorosan összefüggött. A vajda a legnagyobb birtokos volt, aki hűséges szolgálatért cserébe birtokokat adományozott a bojároknak. A **bojár** (románul **boier**, a szláv *boljarin* szóból) a katonáskodó, földbirtokos elit tagja volt, akinek jogállása a 14. században még folyékonyabb volt, mint a későbbi évszázadokban. A bojárok egy része a vajdai udvarban viselt hivatalokat: a **logofăt** (kancellár), a **vornic** (udvarbíró) és a **spătar** (kardhordozó) tisztségek a 14. század végétől dokumentálhatók. A hivatalok elnevezése szláv eredetű, ami a bolgár-bizánci politikai kultúra hatását mutatja.

A parasztság a 14. században túlnyomórészt szabad állapotú lehetett, bár a források hiánya e téren jelentős. A vajdai hatalom megszilárdulása és a földbirtokos egyházi intézmények terjedése a 15. században fokozatosan korlátozta a paraszti szabadságot. A 14. századi adatok nem teszik lehetővé, hogy a parasztság arányáról vagy gazdasági helyzetéről számszerű becsléseket adjunk; a legtöbb, ami mondható, hogy a mezőgazdasági termelés és a transzhumáló pásztorkodás párhuzamosan jellemezte a gazdaságot.

### 33.1.8 Az oszmán vazallusság kezdetei

A 14. század végének legfontosabb fejleménye a két fejedelemség fokozatos beilleszkedése az oszmán hatalmi rendszerbe. Havasalföldet először 1394–1396 között érte el közvetlenül az oszmán terjeszkedés hulláma. **I. Mircea** vajda (1386–1418) kezdetben a magyar király, Luxemburgi Zsigmond szövetségeseként harcolt az oszmánok ellen, részt vett a keresztény koalíció híres, 1396-os **nikápolyi csatájában**, amely a keresztény sereg vereségével végződött. A vereség után Mircea kénytelen volt elismerni az oszmán fennhatóságot, és évi adófizetést vállalni. A

pontos adó összege nem ismert; a 15. századi források különböző összegeket említenek, és a vazallusi szerződések szövege nem maradt fenn. A havasalföldi „függetlenség” attól kezdve nem jogi állapotot, hanem az oszmán hatalom tényleges katonai és politikai nyomásával szembeni mozgásteret jelentette.

Moldva oszmán orientációja később, a 15. század első felében vált meghatározóvá. A 14. század végén Moldva még elsősorban a lengyel–litván és a magyar erőtérben navigált. Az első közvetlen oszmán támadás Moldva ellen 1420-ban érte a területet, amikor a Duna-delta és a Fekete-tengeri kereskedelmi városok kerültek veszélybe. A moldvai vajdák a 15. század közepétől kényszerültek rendszeres adófizetésre az oszmán szultánnak, miközben – hasonlóan Havasalföldhöz – a vazallusi viszony tartalma folyamatosan változott.

### 33.1.9 Az oszmán vazallusság természete

Az oszmán–román vazallusi kapcsolat a 14–15. században nem azonosítható a modern értelemben vett annexióval vagy tartományi közigazgatással. A fejedelemségek belső autonómiájukat, ortodox egyházukat, uralkodói intézményeiket és jogrendjüket megőrizték, cserébe évi adót (románul **haraci**, a török *haraç* szóból), katonai segítséget és hűséget vártak tőlük. Az oszmán hatalom kezdetben nem szándékozott közvetlen kormányzást kialakítani a Duna bal partján; a vazallus fejedelemségek ütközőzónaként szolgáltak a Magyar Királyság, a Lengyel Királyság és az oszmán hódoltság között. Ez az ütközőjelleg egyszerre biztosított a vajdáknak mozgásteret és tette őket kiszolgáltatottá a nagyhatalmi konstellációk változásainak.

A modern román történetírás gyakran vitatja, hogy a 14–15. századi havasalföldi és moldvai államok „vazallusok” voltak-e, vagy inkább „szövetségesek”, akik időlegesen elismerték az oszmán fennhatóságot. A kérdés nem pusztán terminológiai, hanem a nemzeti történeti narratíva szempontjából is érzékeny: a „függetlenség” és „ellenállás” hangsúlyozása a modern román nemzeti identitás egyik sarkalatos eleme. A források alapján azonban egyértelmű, hogy a 15. század elejétől kezdve mindkét fejedelemség évente adót fizetett a szultánnak, és vajdáik időnként személyesen is részt vettek oszmán hadjáratokban a szultán szövetségeseként. Ugyanakkor az is dokumentált, hogy a vajdák ezzel párhuzamosan keresztény szövetségesekkel tárgyaltak, és számos alkalommal fellázadtak az oszmán hatalom ellen. A helyzetet tehát leginkább a folyamatos egyensúlyozás, nem pedig egyetlen jogi státusz jellemezte.

### 33.1.10 A vajdai tisztség és a Vaskapu–Duna-vonal stratégiai jelentősége

A 14. századi havasalföldi és moldvai vajdai hatalom jellegének megértéséhez elengedhetetlen a katonai-geopolitikai kontextus rövid felvázolása. A Duna-vonal – mindenekelőtt a **Vaskapu** szoros térsége és a dunai gázlók – stratégiai kulcspont volt, ahol a Magyar Királyság, a Bolgár Cárság, az Arany Horda és később az Oszmán Birodalom érdekei találkoztak. A vajdai udvarok e kulcspontok ellenőrzéséből és a kereskedelmi útvonalak megvámolásából származó jövedelmekre épültek. A 14. századi oklevelek számos **vámhelyet** említenek, amelyek neve és pontos helye gyakran azonosíthatatlan; a vámok mértékéről és a kereskedelmi forgalom nagyságáról nincsenek megbízható adatok.

A két fejedelemség gazdasági szerkezete a 14. században alapvetően agrárjellegű volt. A földművelés mellett a **transzhumáló pásztorkodás** – a Kárpátok legelőire nyáron felvonuló, télen a síkságra visszahúzódó juh- és marhatartás – a 14. századi forrásokban már kimutatható, bár részletesebb leírások csak a 15. századból maradtak fenn. A transzhumáló pásztorkodás szorosan összefüggött a hegyvidéki és síkvidéki közösségek közötti munkamegosztással, és hozzájárult a különböző nyelvű és vallású csoportok – románok, magyarok, szlávok, kunok, tatárok – közötti kapcsolathálózatok kialakulásához.

### 33.1.11 A városok és a kereskedelmi kapcsolatok

A 14. századi városi életről szóló ismereteink szintén töredékesek. Havasalföldön **Câmpulung** (németül *Langenau*) volt a legkorábbi jelentős kereskedőtelep, amelynek lakossága a 14. században német és magyar elemeket is magában foglalt; a város kiváltságai a szász jogi hagyományra vezethetők vissza. **Curtea de Argeș** a fejedelmi udvar székhelyeként töltött be központi szerepet, míg **Târgoviște** a 14. század végétől vált a fejedelmi székhellyé. Moldvában **Siret** és **Suceava** a kereskedelmi útvonalak találkozásánál jött létre; **Baia** (németül *Moldenmarkt*) egykoron jelentős bányaváros lehetett, bár a bányászat 14. századi jelentőségéről a források hallgatnak.

A kereskedelem irányai kelet–nyugati és észak–déli tengelyeket egyaránt követtek. A **Hanza-kereskedelem** balti–fekete-tengeri útvonala a 14. században érintette a moldvai területeket, míg Havasalföld a Duna menti kereskedelemben vett részt. A legfontosabb árucikkek közé a só, a marha, a ló, a bőr, a viasz, a méz és a gabona tartozott; az importtermékek közül a textília, a vas és a luxuscikkek emelhetők ki. A kereskedelem volumenéről számszerű adatok nincsenek; a vámtarifákból és a kiváltságlevelekből legfeljebb a forgalom irányaira lehet következtetni.

### 33.1.12 Az egyház és a kulturális kapcsolatok

A 14. századi havasalföldi és moldvai egyházi és kulturális életet a bizánci ortodox hagyomány, a bolgár–szláv írásbeliség és a helyi, pre-ortodox népi vallásosság együttesen alakította. A konstantinápolyi pátriárkával létrejött metropóliai kapcsolatok biztosították az egyházi hierarchiát, de a helyi püspöki szervezet kialakulásának részletei a 14. századból alig ismertek. A kolostoralapítások a 14. század végétől jelentek meg, mint a fejedelmi és bojári kegyes adományozás intézményei. A kolostorok egyúttal a görög és szláv nyelvű írásbeliség központjai voltak; a legkorábbi ismert havasalföldi és moldvai kéziratok a 14. század végére, 15. század elejére keltezhetők, ám ezek többsége nem a helyi produkció, hanem bizánci vagy bolgár import.

A katolikus egyház jelenléte a 14. századi fejedelemségekben elsősorban a kereskedővárosokban (Câmpulung, Baia, Siret) volt érzékelhető, ahol ferences és domonkos közösségek működtek. A magyar királyság részéről többször felmerült a katolikus misszió kiterjesztésének igénye, ám a vajdák ortodox elkötelezettsége és a konstantinápolyi patriarchátus befolyása ezt tartósan megakadályozta. A fejedelemségek így vallási-kulturális szempontból a bizánci-szláv világ peremén helyezkedtek el, miközben politikai kapcsolataik a nyugati keresztény hatalmakkal intenzívek maradtak.

### 33.1.13 A román nyelvű lakosság és a „román folytonosság” kérdése

A 14. századi forrásokban a két fejedelemség lakóit a külső megfigyelők többnyire **vlach**nak (latin *Valachus*, szláv *Vlah*) nevezték, ami a korabeli forrásokban nem feltétlenül nyelvi-nyelvészeti, hanem gyakran foglalkozási vagy szociológiai kategória volt: pásztorkodó, román nyelvű közösséget jelölt, de időnként a hegyvidéki, transzhumáló életmódot folytató szlávokat is beleértették. A román nyelvű lakosság folytonossága a római hódoltság óta – a **dák–római folytonosság** elmélete – a modern román történetírás egyik legalapvetőbb, ugyanakkor legtöbbet vitatott tétele. A 14. századi források e kérdés döntő bizonyítékául nem szolgálhatnak, mivel a fejedelemségek kialakulását megelőző évszázadokból rendkívül kevés írott forrás áll rendelkezésre. A régészeti leletek – temetők, települések, kerámiák – értelmezése folyamatos tudományos vita tárgya, és semmiképpen sem ad egyértelmű választ a folytonosság kérdésére. A tankönyv célja nem az, hogy e vitában állást foglaljon, hanem hogy bemutassa: a 14. századi fejedelemségek kialakulása épp a birodalmak közötti határtérségek sajátos politikai szerveződésének példája.

### 33.1.14 A 14. századi örökség és a kora újkori fejlődés keretei

A 14. század végére Havasalföld és Moldva mint államalakulatok egyaránt rendelkeztek a középkori fejedelemség alapintézményeivel: örökletes vajdai tisztség, bojári tanács, ortodox metropólia, vajdai udvar és fejedelmi székhely. A politikai fennmaradás feltétele azonban nem a „nemzeti függetlenség” volt, hanem a szomszédos birodalmak közötti ügyes lavírozás. Ez a minta a következő évszázadokban is meghatározó maradt: a fejedelemségek a 15–17. században is azt az utat követték, amelyet a 14. század végi oszmán vazallusság kijelölt, miközben belső intézményeik, egyházi életük és elitjeik folyamatosan alakultak.

A 14. századi előzmények ismerete nélkülözhetetlen a későbbi fejezetek megértéséhez: Havasalföld és Moldva oszmán kapcsolatai, a fanarióta korszak, az erdélyi román fejedelemségek szerepe és a modern román nemzetállam megszületése mind erre az alapra épülnek. A következő alfejezetben a magyar királyság erdélyi területeinek 14. századi viszonyait tárgyaljuk, rámutatva a három román lakosságú régió – Havasalföld, Moldva és Erdély – közötti intézményi és társadalmi különbségekre.

### 33.1.15 Források és bizonytalanságok

A Havasalföld és Moldva 14. századi történetére vonatkozó elsődleges források rendkívül hiányosak. A legfontosabb okleveles anyagot a magyar királyi kancellária kiadványai, a lengyel királyi oklevelek, valamint a konstantinápolyi patriarchátus iratai alkotják. A helyi, belső oklevelek száma a 14. századból csekély; a havasalföldi és moldvai belső oklevelezés túlnyomó része a 15. századból maradt fenn. A román nyelvű krónikai hagyomány – a **Moldvai krónika** és a havasalföldi elbeszélő források – kései, 15–16. századi kompiláció, amelyet az uralkodói udvarok legitimációs igényei alakítottak. Ennek megfelelően a 14. századi események – így a posadai csata vagy a moldvai „descălecat” – rekonstrukciója szükségképpen hipotetikus.

A legfontosabb vitatott kérdések a következők:

1. **A fejedelemségek alapításának kronológiája.** A hagyományos dátumok (Havasalföld: 1290 körül, Moldva: 1359) kései forrásokra épülnek; a modern kutatás szerint a folyamat több évtizedig tartott.
2. **Az alapítók identitása és eredete.** Basarab és Bogdán etnikai, társadalmi hátteréről az elsődleges források hallgatnak; a román, ukrán és magyar historiográfiák eltérő értelmezéseket kínálnak.
3. **A posadai csata jelentősége.** Az 1330-as eseményről szóló beszámolók késeiek és részrehajlóak; a csata ténye dokumentált, de annak stratégiai következményei vitatottak.
4. **Az oszmán vazallusság kezdete.** Havasalföld esetében az 1390-es évek, Moldva esetében az 1420-as évek tekinthető irányadónak, de a vazallusi szerződések szövege nem maradt fenn; a kapcsolat jellegét a későbbi forrásokból visszakövetkeztetve rekonstruáljuk.
5. **A parasztság és a jobbágyrendszer kialakulása.** A 14. századi jogállapotról nincsenek közvetlen források; a későbbi jogszokások visszavetítése módszertanilag kockázatos.

A régészeti kutatások folyamatosan bővülnek, de a 14. századi településhálózat és anyagi kultúra értelmezése regionálisan egyenetlen. A hivatalos román régészeti és történeti közbeszéd gyakran magától értetődő román kontinuitást feltételez, amit a nemzetközi kutatás egy része kritikusan kezel. A tankönyvben bemutatott állítások e bizonytalanság tudatosításával értendők.

### 33.1.16 Rövid összefoglaló

- A 14. században két román nyelvű fejedelemség jött létre a Kárpátok külső oldalán: Havasalföld a Déli-Kárpátok és a Duna között, Moldva a Keleti-Kárpátok és a Dnyeszter között.
- Havasalföld kialakulása fokozatos folyamat volt, amelyben a magyar királyi fennhatóság formálissá válása és a helyi kenézi elitek megerősödése egyaránt szerepet játszott; Basarab I. szerepét a kései források és a modern nemzeti történetírás felnagyította.
- Moldva a 14. század közepén szakadt el a magyar királyi befolyástól, majd a század végén a lengyel–litván érdekövezethez közeledett; a „descălecat” hagyománya legendás elemeket tartalmaz.
- Mindkét fejedelemség az ortodox egyházi hierarchia felállításával (Havasalföld: 1359 körül, Moldva: 1386/87 körül) a bizánci kulturális és politikai világhoz kapcsolódott, miközben hivatali nyelve a szláv maradt.
- A 14. század végén Havasalföld, a 15. század elején Moldva oszmán vazallussá vált; a vazallusi viszony adófizetést és katonai szolgálatot jelentett, de a belső autonómia és az ortodox egyház megmaradt.
- A városok etnikailag és vallásilag vegyesek voltak; a román, magyar, szász, örmény és később zsidó közösségek együttélése a fejedelemségek alapvonása volt.
- A 14. századi társadalom és gazdaság részletei a forráshiány miatt alig ismertek; a jobbágyrendszer kialakulását nem lehet egyenes vonalban a 14. századból levezetni.
- Az oszmán vazallusság nem jelentett tartományi annexiót; a fejedelemségek ütközőzónaként őrizték meg intézményeiket, és vajdáik a nagyhatalmak közötti mozgástér kihasználására rendezkedtek be.

### 33.1.17 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze Havasalföld és Moldva 14. századi kialakulását! Melyek voltak a legfontosabb hasonlóságok és különbségek a két fejedelemség politikai intézményei és külkapcsolatai szempontjából?
2. Milyen forrástípusok állnak rendelkezésre a 14. századi havasalföldi és moldvai események rekonstruálásához, és miért kell óvatosan kezelni a kései krónikákat?
3. Miért nem tekinthetjük a 14. századi fejedelemségeket a modern értelemben vett „nemzeti” vagy „független” államoknak? Milyen fogalmi különbségeket kell figyelembe vennünk?
4. Ismertesse az oszmán vazallusság kialakulásának főbb állomásait Havasalföld és Moldva példáján! Miben tért el ez a viszony a tartományi annexiótól?
5. A fejedelemségek egyházi szervezetének kiépítése milyen kulturális és politikai következményekkel járt? Miért volt fontos a konstantinápolyi patriarchátussal való kapcsolat a vajdai hatalom szempontjából?

## 33.2 Erdély és a Magyar Királyság

### 33.2.1 Erdély és a Magyar Királyság

Erdély a kelet-közép-európai régió egyik legösszetettebb történeti képződménye: olyan terület, ahol a magyar királyi hatalom, a helyi rendi intézmények, a székely és szász közösségek, valamint a román lakosság sajátos együttélése a középkortól kezdve eltérő fejlődési pályát hozott létre, mint amit a szomszédos Havasalföld és Moldva bejárt. Míg a Kárpátoktól délre és keletre fekvő fejedelemségek a 14. századtól oszmán nyomás alatt formálódtak, Erdély a Magyar Királyság

keretei között, később pedig önálló fejedelemségként vált a térség politikai, vallási és etnikai laboratóriumává. E fejezet azt vizsgálja, milyen intézmények alakították Erdélyt a középkorban és a kora újkorban, hogyan kapcsolódott a Magyar Királysághoz, és milyen szerepet játszottak a székelyek, a szászok és a románok ebben a rendi világban. A fejezet szorosan kapcsolódik az előző, Havasalföld és Moldva kialakulását tárgyaló részhez, hiszen a három románlakta terület eltérő intézményi öröksége éppen az itt bemutatott folyamatokból érthető meg.

#### 33.2.1.1 A magyar királyság terjeszkedése és a vajdaság kialakulása

A honfoglaló magyar törzsek a 10. század végén és a 11. század elején fokozatosan ellenőrzésük alá vonták a Kárpát-medence keleti medencéit. Az erdélyi sóbányák és a hegyeken átvezető kereskedelmi utak stratégiai jelentősége miatt az Árpád-házi királyok már I. (Szent) István (1000/1001–1038) korától törekedtek a terület betagolására. A korai magyar jelenlét régészeti nyomai – elsősorban a honfoglalás kori temetkezések, valamint a 11. századi várispánsági központok – arra utalnak, hogy a magyar hatalom először a Maros, a Kis-Szamos és a Szamos völgyében szilárdult meg. A folyamat jellegére és ütemére vonatkozóan azonban nincs egyetértés a kutatásban: egyes történészek gyors katonai hódítást, mások hosszabb, a helyi szláv és román népességgel való együttéléssel járó fokozatos integrációt valószínűsítenek. A források szűkössége miatt mindkét értelmezés rekonstrukciónak tekintendő, nem dokumentált ténynek.

A 11. század végétől Erdély a Magyar Királyság keleti határvidékét alkotta, ahol a királyi hatalom sajátos adminisztratív egységet hozott létre: az **erdélyi vajdaságot** (*woywoda Transsilvanus*). A vajda a király által kinevezett, a terület katonai és igazságszolgáltatási ügyeiért felelős méltóság volt, akinek hatásköre azonban korántsem terjedt ki az egész területre. A 13. századtól a vajda mellett a **erdélyi püspökség** (Gyulafehérvár, latinul *Alba Iulia*) képviselte az egyházi hierarchiát, a vármegyék pedig a nemesi vármegyei igazgatás alapegységeit alkották. Az erdélyi vármegyék – mint Kolozs, Doboka, Torda, Fehér, Hunyad, Küküllő – a magyarországi gyakorlatot követték, de a határvidéki viszonyok miatt itt a királyi szerviensekből és várjobbágyokból származó helyi nemesség korábban és erőteljesebben szervezte meg önálló intézményeit.

A tatárjárás (1241–1242) megrázta a királyságot, de Erdélyben a pusztítás mértéke a kutatás szerint egyenetlen volt: a szász városok egy részét a korabeli források súlyosan érintettként írják le, míg a hegyvidéki székely és román települések valószínűleg kevésbé szenvedtek. A tatárjárást követő újjáépítés során IV. Béla király tudatosan erősítette a határvédelmet, és ekkor gyorsult fel a **szászok** betelepítése, valamint a **székelyek** határőr szerepének intézményesülése. Az 1247-ben a johannita lovagrendnek tett királyi adománylevél, amely a havasalföldi és kun területekre is kiterjedt volna, fontos elsődleges forrás a korszak hatalmi viszonyaira, bár a terv végrehajtása nem valósult meg. A 13. század második felétől Erdély belső szerkezete egyre markánsabban háromosztatúvá vált: a vármegyei nemesség, a székely székek és a szász székek rendszere.

#### 33.2.1.2 A székelyek intézményei és kiváltságai

A **székelyek** (*székelyek*, latinul *Siculi*) a magyar nyelvű, sajátos jogállású határőr közösséget alkottak, amelynek eredete a középkori hagyományban a hun–magyar rokonság mítoszához kapcsolódott. A modern történetírás ezt a hagyományt nem tekinti bizonyítottnak; a székelyek eredetére vonatkozóan nincs dokumentált konszenzus. Annyi bizonyos, hogy a 13. századtól a székelyek a keleti és délkeleti Kárpátok belső oldalán, a mai Székelyföldnek nevezett területen szerveződtek, és katonai szolgálat fejében kollektív szabadságjogokat élveztek. A 14. századi oklevelek a székelyeket már mint a királyi hadsereg könnyűlovas csapatainak adó, külön jogállású csoportját írják le.

A székely társadalom és közigazgatás alapegysége a **szék** (*sedes*, *székely szék*) volt, amelyek közül a fontosabbak – Maros, Udvarhely, Csík, Háromszék, Kézdi, Orbai, Sepsi – a 14–15. században szilárdultak meg. Minden szék élén a **székbíró** (*iudex sedis*) állt, akit a közösség választott, bár a királyi megerősítés gyakorlata változó volt. A székelyek a királynak közvetlenül, nem a vajdának voltak alárendelve, és mentesültek a vármegyei nemesség által fizetett rendes adók egy része alól. Ez a kiváltságrendszer azonban nem statikus: a 15. században a székely társadalom belső rétegződése – a gazdagabb **lófők** (*primores*), a középréteg (**lófő** alatt álló szabad székelyek) és a szolgálónép közötti különbségek – feszültségeket szült. Az 1465-ös, 1473-as és 1514-es székely felkelések elsődleges forrásai azt jelzik, hogy a közösségi szabadság és a rendi tagozódás között állandó érdekellentét feszült.

Fontos hangsúlyozni, hogy a székely „nemzet” a középkori és kora újkori forrásokban nem a modern etnikai kategóriát jelöli, hanem jogi-politikai rendi státuszt. A székelyek magyar nyelvűek voltak, de önálló rendi nemzetet alkottak, külön intézményekkel és külön képviselettel. Emlékezetpolitikai viták tárgya ma is, hogy a székely identitás mennyiben tekinthető a középkor óta folyamatosnak; a források alapján azonban az intézményi folytonosság a 15. századtól jól dokumentált, míg a korábbi évszázadokra vonatkozóan a szóbeli hagyomány és a krónikás elbeszélések dominálnak, amelyek kritikával kezelendők.

#### 33.2.1.3 A szászok betelepítése és a szász székek

A **erdélyi szászok** (*Transylvanian Saxons*, románul *sași*, németül *Siebenbürger Sachsen*) a 12. század közepétől kezdve, nagyobb hullámokban a 13. században települtek be a királyi hívásra. Az 1224-ben kiadott **II. András-féle kiváltságlevél** (*Andreanum*) a szászok számára egységes jogállást, szabad bíróválasztást, vámmentességet és a királyi adó önálló kezelését biztosította. Ez az oklevél a szász önkormányzat alappillére, amelyet a későbbi erdélyi fejedelmek is megerősítettek, és amely a 18. századig hivatkozási alap maradt.

A szászok többsége a mai Szeben, Brassó, Segesvár, Beszterce és Medgyes környékén, valamint a Királyföldön (*Fundus regius*) telepedett le. A szász településterület intézményi szempontból két nagy csoportra oszlott: a **hét szász székre** (Szeben, Újegyház, Kőhalom, Nagysink, Szerdahely, Segesvár, Szászsebes) és a **Beszterce-vidékre**, amelynek élén a **besztercei gróf** állt. A szász székek a 14. századtól rendszeresen tartottak közgyűléseket, amelyek a szász univerzitás (*universitas Saxonum*) keretében hangolták össze a közösség érdekeit. A szász városok – mindenekelőtt **Szeben** (*Hermannstadt*, románul *Sibiu*) és **Brassó** (*Kronstadt*, románul *Brașov*) – a késő középkorban Közép- és Délkelet-Európa közötti kereskedelem legfontosabb erdélyi csomópontjává váltak. A források szerint a 15–16. században Brassó a havasalföldi és moldvai kereskedelem legfontosabb magyarországi partnere volt, ahol a déli román fejedelemségekből érkező marha, viasz, méz és bőr mellett a szász kézműipar termékei és a nyugati posztó cserélt gazdát. A kereskedelem volumene és szervezettsége jól dokumentált a brassói városi számadáskönyvekben, ám a források hiányosságai miatt a pontos áruforgalom nagyságára vonatkozó becslések bizonytalanok.

A szász közösség belső szervezete is rétegzett volt. A városi patrícius családok, a céhes mesterek és a vidéki szabad parasztok érdekei gyakran ütköztek. A 15. század második felében a szász univerzitás egyre erőteljesebben lépett fel a szász rendi jogok védelmében, és a magyar rendi gyűléseken a székelyekkel és a vármegyei nemességgel egyenrangú félként jelent meg. Ez a rendi hármasság – nemesség, székelyek, szászok – az 1437-es **Kápolnai Unió** (más néven a három nemzet uniója, latinul *unio trium nationum*) formális szövetségében öltött testet. A kápolnai egyezményt a kutatás hagyományosan a rendi kiváltságok közös védelmére létrejött szövetségként értelmezi, ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy az 1437-es parasztfelkelés leverését követően létrejött rendi szövetség a jobbágyokkal – köztük a román jobbágyokkal – szembeni érdekegyesítést is szolgálta. Az unió a későbbi erdélyi rendi alkotmányosság egyik alapdokumentuma lett, amelyet

azonban nem szabad a modern „nemzeti” együttműködés mintájaként értelmezni: itt rendi csoportok, nem modern nemzetek szövetkeztek.

#### 33.2.1.4 A román lakosság a középkori Erdélyben

Az erdélyi románok (*români*, korabeli forrásokban gyakran *Valachi*, *Olachi* vagy *Blachi*) jelenléte a középkori Erdélyben régészeti és nyelvészeti érvekkel, valamint szórványos okleveles említésekkel támasztható alá. A románok folyamatos jelenlétének kérdése a történetírás egyik leginkább átpolitizálódott vitája, amelyet a 18. századtól a 20. századig a magyar és román nemzeti történetírás ellentétes előfeltevésekkel tárgyalt. A mai tudományos konszenzus szerint a román nyelvű, elsősorban pásztorkodó közösségek a 13. századtól kezdve dokumentáltan jelen voltak Erdély déli és délkeleti részein, valamint a Fogarasi-havasok alján. A 14. századi oklevelek említenek román kenézeket (*kenezii*), akik a királyi és nemesi birtokokon a román falvak vezetői voltak, és akik a szolgáltatások fejében bizonyos önkormányzati jogokat őriztek.

A románok jogállása azonban alapvetően különbözött a székelyekétől és a szászokétól: a román lakosság túlnyomó része nem tartozott egyik kiváltságos rendi nemzethez sem, hanem a vármegyei nemesség vagy a szász székek joghatósága alatt élt, gyakran jobbágyként. Az **ortodox egyház** (*ecclesia orientalis*) a katolikus egyházi hierarchiához képest alárendelt, megtűrt státuszban működött, papjai nem részesültek a katolikus papsággal azonos jogokban. Ez a helyzet a 16. században, a reformációt követően változott részben, amikor a román ortodox egyház a fejedelemség keretei között is megerősödött, de a románok továbbra is kívül maradtak a rendi politikai nemzeten, és a 18. századig nem alkottak önálló rendi tényezőt. A 19. századi nemzeti historiográfiák ezt a rendi kirekesztettséget később „nemzeti elnyomásként” értelmezték, ami emlékezetpolitikai állításként ma is jelen van a közbeszédben, ám a rendi társadalomban a kirekesztés nem etnikai, hanem rendi-jogi természetű volt: a nem katolikus, nem kiváltságos közösségek – így a románok mellett a rutének és a jobbágy székelyek is – hasonló alárendelt pozícióban voltak.

#### 33.2.1.5 A kora újkori fordulat: a fejedelemség kialakulása

A középkori magyar királyi hatalom összeomlása, amelyet az 1526-os **mohácsi csata** pecsételt meg, Erdélyt új pályára állította. A Magyar Királyság három részre szakadása után Erdély a **Szapolyai János** és **I. Ferdinánd** közötti trónharc egyik legfontosabb bázisává vált. Az 1538-as **váradi béke** – bár titkos záradéka miatt vitatott érvényű – előirányozta a terület státuszának rendezését, de a tényleges fordulópontot az 1541-es budai oszmán hódítás jelentette. Ettől kezdve a keleti Magyar Királyság területei, köztük Erdély, az Oszmán Birodalom hűbéres fejedelemségeként szerveződtek újjá. Az 1550-es években kiépülő **Erdélyi Fejedelemség** (*Principatus Transsilvaniae*) nem egyszerűen a középkori vajdaság folytatása volt: a fejedelemség magában foglalta a Partium jelentős részét is, és intézményei a rendi hatalomgyakorlás új formáját hozták létre.

A fejedelemség berendezkedésének alaptörvényei a 16. század második felében született rendi határozatok voltak. A **tordai vallásbéke** (1568) – az európai vallásszabadság-történet egyik legkorábbi dokumentuma – a lutheránus, református, katolikus és unitárius egyházak számára hirdetett türelmet, ami a korabeli Európában kivételesnek számított. Ugyanakkor a vallási türelem nem terjedt ki az ortodox román egyházra, amely a bevett (*recepta*) vallásokkal szemben csak megtűrt (*tolerata*) státuszt kapott. Ez a kettősség jól mutatja a fejedelemség rendi jellegét: a türelem a rendi nemzetek és a bevett egyházak politikai kiegyezését szolgálta, nem pedig a modern értelemben vett egyéni vallásszabadságot.

A 16–17. századi Erdély a **Báthoryak** (1571–1602), a **Bethlen Gábor** (1613–1629) és a **Rákócziak** (1630–1648) korában a régió fontos katonai és diplomáciai középhatalmává vált. Bethlen Gábor harmincéves háborúbeli szereplése, valamint az 1620-as évekbeli erdélyi–oszmán–habsburg háromszög egyensúlyozó politikája jól dokumentált a korabeli követjelentésekben és fejedelmi utasításokban. A fejedelmi udvar Gyulafehérváron a református oktatás és a késő humanista műveltség egyik regionális központjává vált, ahol a diplomáciai iratok és a fejedelmi könyvtár a korabeli erdélyi elit kiterjedt kapcsolatrendszerét tanúsítják. A 17. század második felére azonban az oszmán hűbéri nyomás erősödése és a Habsburgok délkeleti irányú expanziója közötti tér fokozatosan szűkült. Az 1660-as években a törökök elfoglalták Váradot, az 1680-as években pedig a Habsburg hadsereg kiszorította az oszmánokat a Magyar Királyság középső területeiről, ami Erdély státuszát ismét átalakította.

#### 33.2.1.6 A Habsburg-berendezkedés és a rendi alkotmányosság átértelmezése

Az 1687-es **balázsfalvi egyezmény** és az 1691-es **Diploma Leopoldinum** formálisan a Habsburg uralkodó fennhatósága alatt álló, de rendi önállóságát őrző Erdélyt körvonalazott. A Diploma Leopoldinum megerősítette a három rendi nemzet jogait és a négy bevett vallás szabadságát, ugyanakkor az adó és a hadügy terén a bécsi udvar ellenőrzését bővítette. A 18. században a Habsburg-adminisztráció fokozatosan átszervezte Erdélyt: az 1765-ös **nagyfejedelemségi cím** felvétele, a határőrvidékek kialakítása, valamint az ortodox egyház 1701-es, majd 1761-es uniós kísérletei (a gyulafehérvári egyházi unió nyomán létrejött **görögkatolikus egyház**) mind a birodalom integrációs politikájának részei voltak.

Az 1784-es **Horea–Cloșca–Crișan-féle felkelés** a korszak legsúlyosabb erdélyi parasztmozgalma volt, amely a jobbágyterhek felszámolását követelte, és etnikai-vallási feszültségekkel is összekapcsolódott. A felkelés leverése után II. József 1785-ös jobbágyrendelete eltörölte a röghöz kötést, bár a rendeletet halála előtt visszavonta. Az 1784-es események erősen vitatottak mind a mai napig: a román történetírásban hagyományosan a nemzeti elnyomás elleni küzdelemként, a magyar és szász hagyományban gyakran az erőszakhullám felől értelmezik. A források – a korabeli kihallgatási jegyzőkönyvek, a bécsi udvari jelentések és a helyi krónikák – a mozgalom összetett társadalmi hátterét mutatják: a paraszti sérelmek mellett az ortodox–görögkatolikus ellentét és a határőrvidéki toborzás elégedetlensége is szerepet játszott.

### 33.2.2 Források és bizonytalanságok

Az Erdély középkori és kora újkori történetére vonatkozó ismeretek több forrástípusból származnak. Az okleveles anyag – a királyi adománylevelek, a szász univerzitás jegyzőkönyvei, a székely székek ítéletlevelei – a rendi intézmények működésének legfontosabb elsődleges forrása. A krónikás elbeszélések (például a 16. századi szász városi krónikák, a 17. századi erdélyi fejedelmi udvari történetírók, így Bethlen Farkas munkái) a politikai eseménytörténet rekonstrukciójához nélkülözhetetlenek, de a szerzők rendi-politikai elfogultságával mindig számolni kell. A régészeti feltárások a középkori településszerkezet és a városiasodás kérdéseiben szolgáltatnak adatokat, ám az etnikai azonosításra önmagukban nem alkalmasak; a nyelvészeti érvek a román és a szláv helynévréteg kapcsolatáról pedig csak közvetett, vitatott bizonyítékot jelentenek.

A legnagyobb bizonytalanságok a következő területeken jelentkeznek. Egyrészt a románok erdélyi jelenlétének kezdete és folyamatossága a késő ókortól a 13. századig szinte kizárólag régészeti és nyelvészeti rekonstrukciókra épül, amelyeket a 18–20. századi nemzeti historiográfiák ideológiailag terheltek. Másrészt a székely eredetkérdésben a források hiánya miatt nem lehet a középkori krónikák hun–magyar elbeszéléseit igazolni, legfeljebb a hagyomány működését dokumentálni. Harmadrészt a kora újkori fejedelemség oszmán és Habsburg viszonyrendszere,

valamint a 17. századi adózási terhek pontos mértéke a források egyenetlensége miatt csak becslésekkel jellemezhető. A 18. századi Habsburg-berendezkedés egyes intézkedései – például a határőrvidékek pontos jogállása – szintén a bécsi udvari iratok és a helyi panaszlevelek egybevetésével értelmezhetők, és a mai napig vita tárgyát képezik.

### 33.2.3 Rövid összefoglaló

- Erdély a Magyar Királyság keleti határvidékeként a 11. századtól fokozatosan betagozódott a királyi közigazgatásba; a terület élén a király által kinevezett vajda állt, de a belső rendi szerkezet hamarosan háromosztatúvá vált.
- A székelyek katonai szolgálat fejében kollektív szabadságot élvező, magyar nyelvű közösséget alkottak; intézményeik a székely székek voltak, amelyek élén választott bírák álltak.
- A szászokat a 12–13. században telepítették be; az 1224-es Andreanum és a hét szász szék, valamint a Beszterce-vidék intézményei biztosították önkormányzatukat. A szász városok, Szeben és Brassó a régió kereskedelmének kulcsszereplői lettek.
- A román lakosság a 13. századtól dokumentáltan jelen volt, de a rendi társadalomban nem alkotott kiváltságos nemzetet; ortodox egyháza megtűrt státuszban működött, és a románok többsége jobbágyként élt.
- Az 1437-es Kápolnai Unió a vármegyei nemesség, a székelyek és a szászok rendi szövetségét hozta létre, amely a parasztokkal szembeni érdekvédelemre is szolgált, és a későbbi erdélyi rendi alkotmányosság alapdokumentumává vált.
- A mohácsi csata utáni átmenetben Erdély a 16. század közepén oszmán hűbéres fejedelemséggé alakult; az 1568-as tordai vallásbéke a négy bevett nyugati keresztény egyház számára hirdetett türelmet, de az ortodox egyházra nem terjedt ki.
- A 17. századi fejedelmek – különösen Bethlen Gábor – Erdélyt a régió katonai és diplomáciai középhatalmává tették, de a század végére a terület Habsburg befolyás alá került.
- Az 1691-es Diploma Leopoldinum és a 18. századi Habsburg-átszervezések – a határőrvidékek, a görögkatolikus unió, a jobbágyrendeletek – a rendi alkotmányosság folyamatos átértelmezését hozták; az 1784-es parasztfelkelés egyszerre társadalmi és etnikai-vallási feszültségeket sűrített.

### 33.2.4 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze Erdély középkori intézményeit a Havasalföldön és Moldvában a korábbi fejezetben megismert államalakulatok intézményeivel! Mely hasonlóságok és különbségek vezethetők vissza a Magyar Királyság kereteire, illetve a Kárpátokon túli fejedelemségek saját fejlődésére?
2. Miért nem értelmezhető az 1437-es Kápolnai Unió modern nemzeti szövetségként? Milyen rendi érdekek húzódtak meg mögötte, és kik maradtak ki belőle?
3. Hogyan változott az ortodox egyház és a román lakosság jogállása a középkortól a 16. századi fejedelemség kialakulásáig? Milyen források alapján állapítható meg ez a státusz, és hol jelentkeznek bizonytalanságok?
4. Milyen szerepet játszottak a szász városok, különösen Brassó és Szeben, Erdély gazdasági életében a 15–16. században? Mely forrástípusok bizonyítják ezt a szerepet, és milyen korlátai vannak ezeknek a forrásoknak?
5. Az 1784-es erdélyi parasztfelkelés értelmezésében miért kerülhetnek feszültségbe a társadalomtörténeti, vallási és emlékezetpolitikai szempontok? Milyen elsődleges források segíthetnek a többoldalú elemzésben?

## 33.3 Az oszmán–habsburg versengés

Az oszmán–habsburg versengés a 16–18. században nem egyszerűen két nagyhatalom konfliktusa volt: Havasalföldet, Moldvát és Erdélyt ütközőzónává alakította, és eltérő politikai, vallási és gazdasági modelleket kényszerített a térség társadalmaira. A középkori előzményekhez képest – amelyeket az előző alfejezet Erdély és a Magyar Királyság kapcsolatán keresztül mutatott be – a kora újkorban a régió már nem csupán egy magyar királyságon belüli periféria volt, hanem a Balkán felé terjeszkedő Oszmán Birodalom és a közép-európai dinasztikus hatalmakat egyesítő Habsburg Monarchia közötti, többszörösen megosztott térség. Az itt élő, a korabeli forrásokban gyakran vlahoknak/oláhoknak nevezett román nyelvű lakosság, a bojárok, a görög kereskedők, a szász városi polgárság, a székelyek és más csoportok nem kész nemzeti identitásokkal léptek be ebbe a korszakba; a mai nemzeti kategóriák visszavetítése félrevezető lenne. Az alábbiakban először az oszmán vazallusi rendszert vizsgáljuk, majd Erdély két birodalom közötti helyzetét, a Habsburg-Erdély berendezkedését, végül a fanarióta korszakot. A cél annak megértése, hogy ez a két modell – az oszmán ütközőállami autonómia és a Habsburg tartományi integráció – milyen kereteket szabott a 19. századi nemzeti mozgalmak számára.

### 33.3.1 Az oszmán vazallusi rendszer

A 15. század végétől Havasalföld (románul: Țara Românească; oszmán-törökül: Eflak) és Moldva (románul: Moldova; oszmán-törökül: Boğdan) fokozatosan az Oszmán Birodalom (oszmán-törökül: Devlet-i ᶜAlīye-yi ᶜOsmānīye) adófizető vazallus államaivá váltak. Ez a folyamat nem egyszeri hódítással, hanem hosszabb, katonai és diplomáciai nyomással zajlott; a fejedelemségek formális belső autonómiájukat megőrizték, de a szultán hatalma alá kerültek. Az oszmán adminisztráció a két fejedelemséget gyakran együttesen „a két ország” (oszmánul: memleketeyn) kifejezéssel illette, jelezve, hogy bár különálló egységek, a birodalom peremén hasonló jogállással rendelkeztek.

A **vajda** (románul: domn vagy voievod; oszmánul: voyvoda) volt az uralkodói cím. A vajdát elvileg a **bojárok** (románul: boier) tanácsa választotta, a gyakorlatban azonban a 16. századtól a szultáni megerősítés döntővé vált. A kinevezés rendszerint jelentős összeg – a trónért fizetett „ajándék” vagy váltság – ellenében történt, ami a hivatali idő alatt az adóztatás fokozására ösztönzött. A vajdák uralkodása gyakran rövid volt; a 17–18. században sok uralkodó csupán néhány évig maradt hatalmon, mielőtt leváltották vagy meggyilkolták. Ezt a bizonytalanságot a bojári csoportok közötti versengés és a szultáni kegy keresése is erősítette.

A legfontosabb kötelezettség a **harács** (románul: haraci; oszmán-törökül: haraç) éves fejadó volt, amelyet a fejedelemségek pénzben vagy terményben fizettek. A harács összege időről időre változott; a fennmaradt oszmán adóösszeírások (defterek) alapján a terhelés a 16. század közepétől folyamatosan emelkedett, bár a pontos összegeket a kutatók eltérően becsülik. Az adó mellett a fejedelemségek kötelesek voltak élelmiszert – különösen gabonát, juhot, mézet és viaszt – szállítani Konstantinápolyba, és az oszmán hadjáratok idején katonai segédcsapatokat vagy szállítókapacitást biztosítani. A kereskedelem irányát is az oszmán piac igényei határozták meg: a dunai kikötők, például Giurgiu, Brăila, később Turnu és Isaccea oszmán ellenőrzés alatt álltak, és a belső területekről ide áramló áru az Oszmán Birodalom ellátását szolgálta.

Az oszmán fennhatóság jogi kerete az iszlám jogban gyökerezett, amely a nem muszlim **dhimmi** közösségek számára védett, de alárendelt státuszt írt elő. A román fejedelemségek azonban sajátos esetet képeztek: területükön nem vezették be a timár-rendszert, mint a közvetlenül meghódított balkáni tartományokban, és a belső közigazgatás, az ortodox egyház, valamint a bojári hierarchia nagyrészt fennmaradt. Ez nem jelentett teljes mentességet az oszmán nyomás alól: a vajdai udvarokban időnként oszmán tisztviselők is jelen voltak, és a szultáni rendeletek (firmanok) közvetlenül szabályozták a fejedelemségek külkapcsolatait, adóztatását és örökösödését.

A mindennapi életben az oszmán jelenlét földrajzilag egyenetlen volt. A Duna menti városokban és erődökben oszmán helyőrségek, kereskedők és hivatalnokok éltek, mecsetek és bazárok épültek. A belső, hegyvidéki vagy távoli falvakban viszont a közvetlen oszmán ellenőrzés alig érvényesült; ott a helyi bojárok és kolostorok közvetítették az adóztatást és az igazságszolgáltatást. A paraszti terhek így kettőssé váltak: a központi állami adók mellett a földesúri járadékok és a robot is növekedett. A korabeli források – vajdai oklevelek, bojári periratok, utazók beszámolói – gyakran panaszkodnak a szökött jobbágyokra, ami a terhelés súlyosságára utal. A román fejedelemségekben a **roma** (cigány) lakosság egy része ebben az időszakban rabszolgasorban élt; a rabszolgatartás a helyi társadalomban is gyökerezett, de az oszmán kereslet – különösen a háztartási rabszolgák és mesteremberek iránt – tovább mélyítette ezt a rendszert.

Az oszmán vazallusi rezsim tehát nem egységes „elnyomás” volt, hanem olyan hatalmi egyensúly, amelyben a helyi elitek – a bojárok, a főpapok, a nagykereskedők – jelentős autonómiát és jövedelmet őrizhettek meg, miközben a paraszti lakosság terhei növekedtek. Ezt az értelmezést a modern román történetírás egy része vitatja, hangsúlyozva az oszmán gazdasági kizsákmányolás súlyát; más kutatók viszont arra mutatnak rá, hogy a fejedelemségek a birodalmi peremen viszonylagos belső szabadságot élveztek, és kereskedelmi hálózataik révén bekapcsolódtak a Földközi-tenger keleti medencéjének gazdaságába.

### 33.3.2 Erdély a két birodalom ütközőzónájában

A 16. század elején Erdély még a Magyar Királyság része volt, de a mohácsi csata (1526) és a magyar állam összeomlása után a térség kettős függőségbe került. A Habsburgok a magyar korona örököseiként igényt tartottak Erdélyre, miközben az Oszmán Birodalom a területet saját vazallusának tekintette. A kettős nyomás közepette az erdélyi rendek – a magyar nemesség, a székelyek és a szászok – saját fejedelemség kiépítésébe kezdtek, amely 1541-től, Buda oszmán elfoglalása után formálisan is elszakadt a Magyar Királyságtól, és az oszmán szultán fennhatósága alatt álló, de belső autonómiával rendelkező állammá vált.

Ez a státusz azonban nem jelentett egyértelmű oszmán orientációt. Az erdélyi fejedelmek – Báthory István, Bocskai István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György – gyakran egyensúlyoztak a két nagyhatalom között. Bethlen Gábor (1613–1629) például a harmincéves háborúban többször indított Habsburg-ellenes hadjáratot, miközben ügyelt arra, hogy az oszmán szultán vazallusi hűségét ne veszítse el. Ez a politika lehetővé tette, hogy Erdély – bár adót fizetett a Portának – a közép-európai protestáns rendi mozgalmak egyik bázisává váljon, és a 17. században jelentős diplomáciai mozgástérre tegyen szert.

A Habsburg–oszmán háborúk (1593–1606, 1663–1664, 1683–1699) rendszeresen érintették Erdélyt. A tizenöt éves háború idején az oszmán és Habsburg csapatok, valamint a hozzájuk csatlakozó erdélyi csoportok többször feldúlták a vidéket; a zsitvatoroki béke (1606) nem oldotta meg a területi kérdést, csupán ideiglenes status quót rögzített. A 17. század végén azonban a Szent Liga háborúja (1683–1699) döntő fordulatot hozott: a Habsburgok a kahlenbergi győzelem (1683) után fokozatosan kiszorították az oszmán erőket a Magyar Királyság területéről, és 1699-ben a karlócai béke Erdélyt a Habsburg Monarchiához csatolta. Ezzel a fejedelemség több mint másfél évszázados oszmán vazallusi státusza véget ért.

Az erdélyi román nyelvű lakosság ebben az időszakban politikai jogok nélkül élt. Az erdélyi rendi alkotmány a „három nemzet” – a magyar nemesség, a székelyek és a szászok – rendszerére épült, amely a románokat, bár többséget alkottak, kirekesztette a hatalomból. A 17. században az ortodox egyház is csak megtűrt vallásnak számított. Ez a rendi kirekesztettség a későbbi nemzeti mozgalmak egyik meghatározó sérelmévé vált, amit a Habsburg-uralom részben módosított, részben új formában örökített tovább.

### 33.3.3 A Habsburg-Erdély

A karlócai béke után Erdély a Habsburg Monarchia (németül: Habsburgermonarchie; latinul: Monarchia Habsburgensis) tartományává vált, de a bécsi udvar nem számolta fel azonnal a rendi berendezkedést. Az 1691-ben kibocsátott Diploma Leopoldinum megerősítette a rendi kiváltságokat, ugyanakkor bevezette a Habsburg adminisztrációt és katonai jelenlétet. A 18. században Erdély a Habsburg központosító politikák kísérleti terepe lett, különösen Mária Terézia és II. József uralkodása alatt.

Az egyik legjelentősebb vallási változás a **görögkatolikus** (unitus) egyház létrejötte volt. Az 1698–1701 közötti gyulafehérvári zsinatokon a román ortodox papság egy része elfogadta a római pápával való uniót, megtartva a bizánci rítust. Ezt a Habsburgok aktívan támogatták, mert a katolikus egyházhoz kapcsolódó román papság lojálisabb közvetítőnek bizonyult, és az unió révén a román értelmiség egy része hozzáférést kapott a nyugati oktatáshoz és hivatali pályákhoz. A görögkatolikus egyház azonban nem vált a teljes román lakosság egyházává: sok ortodox közösség ellenállt az uniónak, és a két egyház közötti versengés a 18. században végig fennmaradt. A kortárs forrásokban az unió erőszakkal vagy meggyőzéssel történő kikényszerítése eltérően jelenik meg; a történettudományban mindmáig vita tárgya, hogy mennyire volt alulról jövő vagy felülről irányított folyamat.

A Habsburg-uralom alatt a jobbágyság szabályozása is új kereteket kapott. A 18. századi urbáriumok és II. József jobbágyrendeletei igyekeztek rögzíteni a földesúri terheket, ami egyes román paraszti közösségek számára bizonyos védelmet jelentett, de a politikai emancipációt nem hozta el. II. József türelmi rendelete (1781) az ortodoxok szabad vallásgyakorlatát is elismerte, ami tovább lazította a rendi kirekesztést. Mindezek a reformok azonban nem szüntették meg a három nemzet politikai monopóliumát; a románok továbbra sem kaptak rendi képviseletet. A felvilágosult abszolutizmus így egyszerre javított a román alattvalók jogi helyzetén és konzerválta a későbbi nacionalista sérelmek alapjait.

### 33.3.4 A fanarióta korszak

A 18. század elején az oszmán kormányzat gyökeres változást vezetett be Havasalföld és Moldva uralkodói kinevezésében. A **fanarióta** (görögül: Φ , Phanariótis) kifejezés a konstantinápolyi Phanar negyedből származó görög vagy hellenizált ortodox családokat jelölte, amelyek magas oszmán hivatali pozíciókat töltöttek be. A Prut-menti hadjárat (1711) kudarca – amelyben Dimitrie Cantemir moldvai vajda átállt Nagy Péter orosz cár oldalára – meggyőzte a Portát arról, hogy a helyi vajdák lojalitása nem megbízható. A szultán ezért a fanarióta családok közül nevezett ki vajdákat; a rendszer Moldvában 1711-től, Havasalföldön 1716-tól vált általánossá, bár a pontos kezdő időpont a szakirodalomban vitatott.

A fanarióta rezsim jellemzője a rövid, gyakran pár éves uralkodás volt, mivel a trón megszerzése rendkívül magas összegbe került, amelyet a kinevezett vajda igyekezett minél gyorsabban visszanyerni. Ez az adóztatás intenzívebbé válásához és a korrupció növekedéséhez vezetett. A bojári hierarchia átalakult: a hagyományos helyi családok egy része elvesztette befolyását, miközben görög udvari hivatalnokok, kereskedők és egyházi tisztségviselők emelkedtek fel. A görög nyelv az udvar és a műveltség elsődleges közvetítőjévé vált, a fejedelemségek elitjei gyakran kétnyelvűek lettek. Ez a görög kulturális befolyás később a román nemzeti ébredés egyik célpontjává vált, amikor a 19. századi értelmiség az „idegen fanarióták” koraként emlékezett vissza rá.

A fanarióta korszak megítélése a történettudományban élesen vitatott. A 19. századi román nemzeti történetírás a korszakot a nemzeti hanyatlás időszakaként ábrázolta, amelyben a görög elit kizsákmányolta a román parasztságot és akadályozta a nemzeti fejlődést. Az újabb kutatások ugyanakkor rámutatnak arra, hogy a fanarióta vajdák több modernizációs reformot is bevezettek:

adóügyi kodifikációt, jogi szabályozást, iskolák és kórházak alapítását, és a fejedelemségek bekapcsolását a balkáni és mediterrán kereskedelembe. A két értelmezés nem zárja ki egymást: a reformok valóban léteztek, de hasznuk elsősorban az udvar és a városi kereskedőréteg számára jelentkezett, miközben a paraszti terhek – a fennmaradt adóösszeírások és panaszlevelek tanúsága szerint – növekedtek.

A 18. században a fejedelemségek többször is hadszíntérré váltak az orosz–oszmán–Habsburg háborúkban. Az orosz csapatok időnként megszállták Moldvát és Havasalföldet, ami a lakosság számára rekvirálást, erőszakot és járványokat hozott. A háborúk területi változásokat is eredményeztek: 1775-ben a Habsburgok magukhoz csatolták Bukovina (románul: Bucovina) északi részét, ami addig Moldvához tartozott. Ez a veszteség a román fejedelemségek területi integritásának első jelentős megcsonkítása volt, és hozzájárult a nagyhatalmi beavatkozásokkal szembeni sérelmi emlékezet kialakulásához. A 19. század elején, 1812-ben pedig Besszarábia (románul: Basarabia) került Oroszországhoz, de ez már a fanarióta korszak végének időszakára esik, és a következő alfejezet témája lesz.

A fanarióta rezsim 1821-ben ért véget, amikor a görög szabadságharc kitörésével párhuzamosan Tudor Vladimirescu felkelése Havasalföldön megrendítette az oszmán–fanarióta hatalmat. A felkelés kettős jelleggel bírt: egyszerre irányult a fanarióta elit ellen és fejezte ki a paraszti és alsóbb bojári rétegek elégedetlenségét. Bár Vladimirescu mozgalmát vérbe fojtották, a Porta hamarosan visszatért a helyi vajdák kinevezéséhez, ami a fanarióta rendszer végét jelentette. A korszak lezárása azonban nem hozta el automatikusan a nemzeti emancipációt; az 1820-as évektől a román fejedelemségek a nagyhatalmi gyámság új formái alá kerültek.

### 33.3.5 A korszak mérlege

A 16–18. századi oszmán–habsburg versengés tehát két, alapjaiban eltérő politikai modellt hozott létre a mai Románia területén. Havasalföld és Moldva – bár oszmán vazallusként adót fizettek és külpolitikájukban alávetettek voltak – megőrizték belső autonómiájukat, ortodox egyházukat és bojári intézményeiket; a fanarióta korszak ezt az autonómiát görög közvetítésű, centralizáltabb igazgatással töltötte ki. Ezzel szemben Erdély a Habsburg Monarchia tartományává vált, ahol a rendi kiváltságok fennmaradtak, de a román lakosság továbbra sem kapott politikai képviseletet; a görögkatolikus egyház létrejötte ugyanakkor új utakat nyitott a román értelmiség képzése és mobilizációja előtt. A két modell öröksége a 19. században eltérő nemzeti stratégiákat eredményezett: a fejedelemségekben a bojári reformerek és a görög befolyás elleni fellépés, Erdélyben pedig a rendi sérelmek és az egyházi iskolák köré szerveződő román mozgalom vált meghatározóvá. Ezt a folyamatot a következő alfejezet tárgyalja.

### 33.3.6 Források és bizonytalanságok

Az oszmán fennhatóság rekonstrukciójához elsősorban a szultáni kancellária adóösszeírásai (defterek), vajdai oklevelek, bojári periratok és a moldvai/havasalföldi krónikák (például Grigore Ureche, Miron Costin művei) állnak rendelkezésre. Az erdélyi 16–17. századi történetére az erdélyi országgyűlési iratok, a fejedelmi udvarok levelezése és a Habsburg udvari kancellária feljegyzései a legfontosabb források. A fanarióta korszakról a bojári krónikák mellett a szultáni rendeletek, a konstantinápolyi patriarchátus iratai és nyugati utazók beszámolói tájékoztatnak.

Számos bizonytalanság terheli az értelmezést. A harács és a paraszti terhek pontos mértékét a források eltérően közlik; a lakosságszámra vonatkozó becslések széles skálán mozognak, ezért a 16–18. századi demográfiai állításokat óvatosan kell kezelni. A fanarióta rezsim értékelése – mint említettük – éles vita tárgya: a nemzeti történetírás hagyományos negatív képe és a modernizációs folyamatokat hangsúlyozó revíziós iskola között máig nincs konszenzus. A görögkatolikus

egyház létrejöttének körülményei is forrástól függően erőszakos kényszerként vagy fokozatos meggyőzésként jelennek meg; a 18. századi oszmán–habsburg háborúk mindennapi hatása pedig a szűkös paraszti források miatt nehezen rekonstruálható. A nemzeti sérelmi emlékezet – különösen Bukovina 1775-ös elvesztése kapcsán – erősen színezi a későbbi történetírást, ezért a korszak leírásánál különösen fontos a dokumentált tények és az emlékezetpolitikai értelmezések szétválasztása.

### 33.3.7 Rövid összefoglaló

- A 15. század végétől Havasalföld és Moldva az Oszmán Birodalom adófizető vazallusai lettek; belső autonómiájukat megőrizték, de a vajdák kinevezését a szultán ellenőrizte, a harács és a szállítási kötelezettségek terhe növekedett.
- A fejedelemségekben az oszmán jelenlét földrajzilag egyenetlen volt: a Duna menti városokban erős, a belső területeken közvetett, a bojárok és az ortodox egyház közvetítésével.
- Erdély 1541-től oszmán vazallus fejedelemséggé vált, de uralkodói gyakran egyensúlyoztak a Habsburg és az oszmán hatalom között; a 17. század végén a karlócai béke (1699) a Habsburg Monarchiához csatolta.
- A Habsburg-Erdélyben a rendi kiváltságok fennmaradtak, de a román lakosság továbbra sem kapott politikai képviseletet; a görögkatolikus egyház létrejötte (1698–1701) új utat nyitott a román értelmiség előtt, ugyanakkor vallási megosztottságot is teremtett.
- A fanarióta korszak (18. század elejétől 1821-ig) a görög fanarióta családok vajdai kinevezésével járt; rövid uralkodások, fokozott adóztatás és görög kulturális befolyás jellemezte, értékelése a mai napig vitatott.
- A 18. századi orosz–oszmán–Habsburg háborúk hadszíntérré tették a fejedelemségeket; 1775-ben Bukovina Habsburg kézre került, ami a területi veszteségek sorát nyitotta meg.
- A két modell – az oszmán vazallusi autonómia és a Habsburg tartományi integráció – eltérő pályákat jelölt ki a 19. századi nemzeti mozgalmak számára.

### 33.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött Havasalföld és Moldva oszmán vazallusi státusza a közvetlenül meghódított balkáni tartományokétól? Milyen belső intézmények maradtak fenn?
2. Hogyan egyensúlyoztak az erdélyi fejedelmek a 16–17. században a Habsburg és az oszmán hatalom között? Milyen tényezők tették lehetővé számukra a viszonylagos mozgásteret?
3. Miért és hogyan jött létre a görögkatolikus egyház Erdélyben a 18. század elején? Milyen társadalmi és vallási következményei voltak az uniónak?
4. Melyek a fanarióta korszak értelmezésének fő vitapontjai a történettudományban? Miben tér el a hagyományos nemzeti elbeszélés az újabb revíziós megközelítéstől?
5. Hasonlítsa össze röviden az oszmán vazallusi modell és a Habsburg tartományi integráció hatását a román nyelvű lakosság társadalmi és vallási helyzetére!

## 33.4 A román nemzeti ébredés

### 33.4.1 Hogyan kapcsolódik ez a régió történetéhez?

A 19. századi román nemzeti ébredés Kelet-Közép-Európa egyik legösszetettebb nemzetépítési folyamata, amely egyszerre zajlott az Oszmán Birodalom hűbéres fejedelemségeiben, a Habsburg Birodalom tartományaiban és az Orosz Birodalomhoz csatolt Besszarábiában. Az előző alfejezetben tárgyalt oszmán–habsburg versengés és a fanarióta korszak hozta létre azokat a

társadalmi, gazdasági és kulturális feltételeket, amelyek között a 19. század első felében a román nyelvű értelmiség megfogalmazta a közös eredet, nyelv és történelem gondolatát. Az ébredés nem egyetlen állam keretein belül zajlott, hanem párhuzamosan több politikai közegben: a Dunai Fejedelemségekben (Havasalföld és Moldva), Erdélyben, a Bánságban, Bukovinában és Besszarábiában. A román eset jól mutatja, hogy a modern nemzeti mozgalom hogyan használta fel a felvilágosodás nyelvi és történeti érveit, miközben a nemzetközi diplomácia és a nagyhatalmi érdekek folyamatosan alakították a politikai lehetőségek kereteit. A fejezet célja, hogy az 1848-as forradalom és az 1859-es egyesülés folyamatán keresztül bemutassa a nemzeti mozgalom belső vitáit, társadalmi korlátait és regionális különbségeit anélkül, hogy a későbbi román nemzetállam szükségszerű előzményeként ábrázolná az eseményeket.

### 33.4.2 A felvilágosodás és az „erdélyi iskola” mint előtörténet

A román nemzeti gondolat első szisztematikus megfogalmazása a 18. század végén az **Erdélyi Iskola** (románul *Școala Ardeleană*) köréhez köthető. Ez a főként görögkatolikus (uniált) papokból és értelmiségiekből álló csoport – köztük **Samuil Micu Klein**, **Gheorghe Șincai** és **Petru Maior** – a felvilágosodás eszköztárával érvelt a román nyelv latin eredete és a románok római folytonossága mellett. Az 1791-ben II. Lipóthoz benyújtott **Supplex Libellus Valachorum** című beadványukban azt kérték, hogy az erdélyi románokat ismerjék el negyedik rendi nemzetként a magyar nemesség, a székelyek és a szászok mellett, és hogy a román ortodox papság kapjon a többi felekezettel egyenlő jogokat. A beadvány a rendi alkotmány keretein belül érvelt, tehát nem modern nemzeti követelés volt, hanem a fennálló erdélyi rendi rendszer reformját kérte. A bécsi udvar azonban elutasította a kérést, és az erdélyi országgyűlésben továbbra sem képviselhették magukat a románok rendi nemzetként.

Az Erdélyi Iskola legmaradandóbb hatása nem politikai, hanem nyelvi és történeti téren érvényesült. Micu Klein és munkatársai kidolgozták a román nyelv latin betűs helyesírásának alapjait, és megjelentették az első román nyelvű történeti munkákat, amelyek a dák–római folytonosság elméletét hirdették. Ez az elmélet azt állította, hogy a római Dacia provincia 271-es feladása után latin nyelvű lakosság maradt a Kárpát-medence északi és déli területein, és ebből a folytonos jelenlétből származik a román nép. A folytonosság kérdése a 19. században és a 20. században is tudományos vita tárgya maradt: a román történészek többsége a folytonosságot hangsúlyozta, míg a magyar és részben a nyugat-európai történetírásban a betelepülési elmélet is komoly támogatást kapott. A tankönyvi szempontból lényeges, hogy az Erdélyi Iskola számára a latin eredet nem pusztán nyelvészeti kérdés volt, hanem politikai érv is: a latin nyelvű római örökség hangsúlyozásával a románokat igyekeztek kiemelni a Habsburg-erdélyi rendi társadalom alsó pozíciójából, és bekapcsolni a korabeli európai műveltség fő áramába.

A Havasalföldön és Moldvában a felvilágosodás eszméi részben a fanarióta udvarok görög nyelvű kultúráján keresztül, részben a bojárréteg nyugat-európai utazásai révén terjedtek. A 18. század végén és a 19. század elején egyes bojárok – például **Dinicu Golescu** – útleírásaikban a nyugat-európai intézményeket állították szembe a fejedelemségek elmaradottságával. Ez a kritikai attitűd nem feltétlenül jelentett modern nemzeti programot, de előkészítette a talajt az 1820-as évek reformmozgalmai számára. Az ortodox egyház szerepe kettős volt: a liturgikus nyelv a görög helyett a román volt a legtöbb vidéki parókián, de a felső papság gyakran görög vagy görögös műveltségű volt. A román nyelvű iskolahálózat ebben az időszakban még szinte teljesen hiányzott; a parasztság túlnyomó többsége írástudatlan maradt.

### 33.4.3 Az 1821-es Tudor Vladimirescu-felkelés és a fanarióta korszak vége

A román nemzeti mozgalom első jelentős politikai fordulópontja az 1821-es **Tudor Vladimirescu-felkelés** volt. A felkelés Havasalföldön robbant ki, de szoros összefüggésben állt a görög függetlenségi háborúval és az Oszmán Birodalom belső válságával. Vladimirescu katona és kereskedő volt, aki az orosz–török háborúk idején szerzett katonai tapasztalatokat, és kapcsolatban állt a görög **Filiki Etaireia** titkos szervezettel, amely a fanarióta rezsim elleni felkelést és a görög függetlenség kivívását tűzte ki célul. 1821 januárjában Vladimirescu sereget gyűjtött a havasalföldi parasztok és pandúrok köréből, és kiáltványban fordult a lakossághoz.

A felkelés egyszerre volt társadalmi és nemzeti jellegű, de a két dimenzió nem esett egybe. A paraszti résztvevők számára elsősorban a bojárok földesúri terhei és a fanarióta adminisztráció visszaélései elleni tiltakozás volt a mozgósító erő. Vladimirescu maga a bojárok egy részével igyekezett szövetséget kötni, és követelései között a bojárság patriarchális vezető szerepének elismerése is feltűnt, miközben a paraszti követeléseknek csak korlátozottan adott hangot. A felkelés programja nem volt világos: Vladimirescu hol a havasalföldi önállóság védelmezőjeként, hol az oszmán rend megreformálójaként lépett fel. A kortársak és a későbbi történetírás is eltérően ítélte meg: a román nemzeti történetírásban később a nemzeti ébredés hősévé vált, míg a görög Etaireia szempontjából árulónak minősült, aki elhagyta a görög ügyet.

A felkelés kimenetele erőszakos volt. Az oszmán hadsereg bevonult Havasalföldre, a görög Etaireia tagjai kivégeztették Vladimirescut 1821 májusában, a paraszti seregeket szétverték. A felkelés azonban fontos következménnyel járt: az Oszmán Birodalom 1822-ben felszámolta a fanarióta rendszert, és visszaállította a helyi bojárok közül választott fejedelmek uralmát. Ez nem jelentett függetlenséget, de a fejedelemségek görög adminisztráció alóli felszabadulása megerősítette a román bojárság pozícióját, és teret adott a román nyelvű igazgatás fokozatos kiépülésének. A paraszti társadalmi követelések azonban nem teljesültek; a földesúri rendszer fennmaradt, sőt a bojárok hatalma a fanarióta korszak után még inkább megszilárdult.

### 33.4.4 Az 1829-es orosz protektorátus és a Regulamentul Organic korszak

Az 1828–29-es orosz–török háború lezárásaként a **drinápolyi béke** (1829) megerősítette az orosz befolyást Havasalföld és Moldva felett. A két fejedelemség formailag megmaradt az Oszmán Birodalom hűbéres államának, de az orosz cár gyakorlatban protektorátust gyakorolt felette. Az orosz adminisztráció a két fejedelemségben a **Regulamentul Organic** („Szerves Szabályzat”) elnevezésű alkotmányos alapokmányt vezette be 1831–32-ben. Ez a dokumentum egyszerre volt korszerűsítő és konzervatív: rögzítette a fejedelmi tanácsok működését, a bojárok uralmát a törvényhozásban, és fenntartotta a parasztság jobbágyi függését.

A Regulamentul Organic a társadalomtörténet és a politikatörténet szempontjából is fordulópont. A bojárok számára biztosította a földesúri hatalom jogi kereteit, és lehetővé tette a mezőgazdasági árutermelés növelését a paraszti robot és a földhasználat szabályozásával. Ugyanakkor a szabályzat modern intézményeket is létrehozott: egészségügyi szabályokat, iskolai kereteket, út- és városfejlesztési programokat. A román nyelvű oktatás ebben az időszakban indult növekedésnek, de a paraszti gyerekek túlnyomó többsége továbbra sem részesült iskolai oktatásban. A szabályzat hatása kettős: a bojárok számára a korlátozott reformot, a parasztok számára a terhek növekedését hozta. A román történetírásban a Regulamentul Organic megítélése vitatott: egyesek a modernizáció kezdetét, mások a bojári uralom konzerválását hangsúlyozzák.

A román nemzeti mozgalom ebben az időszakban főként a bojárok fiai és a városi kereskedő értelmiség körében szerveződött. A fiatal nemzedék tagjai – sokszor Párizsban vagy Bécsben tanult fiatalok – a francia liberalizmus, a lengyel emigráció és a karbonári mozgalom eszméivel kapcsolódtak. Az 1840-es években titkos társaságok jöttek létre, mint a **Frăția** („Testvériség”),

amely Havasalföldön és Moldvában is szervezkedett. A mozgalom programja egyszerre volt nemzeti és társadalmi: a két fejedelemség egyesítését, a jobbágyság eltörlését, az alkotmányos kormányzást és a román nyelv hivatalossá tételét követelte. A mozgalom azonban belső megosztottsággal küszködött: a radikálisabb szárny a paraszti birtoktulajdon és szélesebb választójog mellett állt ki, míg a mérsékeltek a bojárokkal kötött kompromisszumot keresték.

### 33.4.5 Az 1848-as forradalom a Dunai Fejedelemségekben és Erdélyben

Az 1848-as európai forradalmi hullám a román nyelvű területeken három különböző politikai kontextusban zajlott. Havasalföldön a forradalom 1848 júniusában kezdődött, amikor a bukaresti értelmiség és a katonai alakulatok egy része kikiáltotta a **islazi kiáltvány** néven ismert programot, majd kikényszerítette Gheorghe Bibescu fejedelem lemondását. Az ideiglenes kormány programja a jobbágyság eltörlését, a parasztok földhöz juttatását, a cenzúra eltörlését, a nemzeti gárda felállítását és a két fejedelemség egyesítését ígérte. A forradalom vezetői – **Nicolae Bălcescu**, **Ion Heliade Rădulescu**, **C. A. Rosetti** – a társadalmi reformot és a nemzeti követelést összekapcsolva léptek fel, de a paraszti tömegek és a városi szegénység mozgósítása korlátozott maradt. A forradalom néhány hónap alatt összeomlott az oszmán és az orosz katonai beavatkozás hatására. 1848 szeptemberében a török csapatok bevonultak Bukarestbe, a forradalmi kormány megbukott, és a bojári rendszer restaurálódott. A bukás ellenére a forradalom a román nemzeti emlékezetben központi eseménnyé vált, de a társadalmi követelések – mindenekelőtt a jobbágyság eltörlése – és a paraszti földkérdés megoldatlanul maradtak.

Moldvában a forradalom gyengébb volt és hamarabb elbukott. A moldvai mozgalom 1848 márciusában–áprilisában bontakozott ki Iași-ban, de a fejedelem gyorsan elfojtotta. A moldvai ellenzék jelentős része emigrációba kényszerült, főként Párizsba, ahol a román forradalmi emigráció központja alakult ki. A moldvai események kisebb visszhangot kaptak a korabeli európai sajtóban, mint a havasalföldi forradalom, és a moldvai társadalom megosztottsága – a bojárok konzervativizmusa és a paraszti mozgolódás gyengesége – még inkább megnehezítette a forradalmi szervezkedést.

Erdélyben a román nemzeti mozgalom 1848-ban a Habsburg Birodalom forradalmi hullámához kapcsolódott, de sajátos nemzetiségi konfliktusba torkollott. A májusi **balázsfalvi gyűlés** román résztvevői – élükön **Avram Iancu**, **Simion Bărnuțiu** és mások – a román nemzet egyenjogúságát, a jobbágyság eltörlését és az erdélyi románok rendi elismerését követelték. A magyar forradalmi kormány és az erdélyi országgyűlés azonban a román követeléseket elutasította, és az Erdély és Magyarország közötti unió kimondásával a román rendi képviselet hiányában vágta el a kompromisszum útját. A román lakosság egy része a császári hadsereg oldalán fegyvert fogott, míg mások Avram Iancu vezetésével az Érchegységben szerveztek ellenállást. A román–magyar konfliktus Erdélyben 1848–49-ben véres polgárháborús összecsapásokhoz vezetett, amelyekben mindkét oldalon követtek el atrocitásokat. A konfliktus emlékezete a román és a magyar nemzeti történetírásban máig érzékeny pont: a román történetírás a román nemzeti ébredés hősi, a Habsburg-kormányzat segítségét is igénybe vevő szakaszának, a magyar történetírás a magyar szabadságharc elleni nemzetiségi felkelésnek tekinti. A tankönyvi álláspont szerint mindkét értelmezés leegyszerűsítő, mert a román és a magyar szereplők egyaránt a modern nemzeti lojalitás és a rendi kiváltságok közötti átmeneti állapotban cselekedtek, és a konfliktus kimenetelét nem a nemzeti mozgalmak ereje, hanem a nagyhatalmi katonai erőviszonyok döntötték el.

### 33.4.6 A krími háború utáni rendezés és az ad hoc divánok

Az 1848-as forradalmak kudarca után a román nemzeti mozgalom külföldön, főként Párizsban élt tovább. Az emigránsok – köztük Bălcescu, Rosetti és a moldvai **Mihail Kogălniceanu** –

sajtóban, röpiratokban és diplomáciai kapcsolatokon keresztül dolgoztak a román ügy érdekében. A krími háború (1853–1856) új helyzetet teremtett: a háború Oroszország vereségével zárult, és a párizsi béke (1856) a Dunai Fejedelemségek orosz protektorátusát megszüntette, miközben a fejedelemségek formális oszmán fennhatósága alatt továbbra is fennmaradtak. A békeszerződés előírta, hogy a fejedelemségek belső berendezkedéséről nemzetközi konferencia döntsön, és hogy a román lakosság képviselői **ad hoc divánokban** (tanácskozó gyűlésekben) nyilvánítsanak véleményt.

Az ad hoc divánok 1857-ben ültek össze Havasalföldön és Moldvában, és mindkét gyűlés a két fejedelemség egyesítését nyilvánította kívánatosnak. Az egyesítés módjáról azonban eltérő álláspontok fogalmazódtak meg: a moldvai diván néhány napos ülésezés után elfogadta az egyesülés elvét, de a bojárok egy része óvatosságra intett, mert féltette a moldvai autonómiát. A divánok választási cenzusa rendkívül szűk volt, így a paraszti lakosság és a városi szegénység nem vehetett részt a döntésben. A divánok döntése tehát a bojári és polgári elit nemzeti programját tükrözte, nem a teljes lakosság akaratát.

A nemzetközi konferencia 1858-ban aláírt záróokmánya elutasította a két fejedelemség teljes egyesítését, és kompromisszumos megoldást javasolt: a két fejedelemség maradjon különálló, de hasonló intézményekkel és közös bizottságokkal. A záróokmány a fejedelmi választást szabályozta, és megtiltotta, hogy ugyanaz a személy legyen mindkét fejedelemség uralkodója. 1859 elején azonban a havasalföldi és a moldvai választótestület ezt a tilalmat megkerülve ugyanazt a személyt – **Alexandru Ioan Cuza** moldvai ezredest – választotta meg fejedelemnek. A kettős választás tényét a nagyhatalmak kezdetben vitatták, de végül elfogadták, miután az Oszmán Birodalom is hozzájárult. Az egyesítés tehát nem a nemzetközi jog által jóváhagyott terv szerint, hanem a helyi politikai elit diplomáciai és alkotmányos manőverezése révén valósult meg.

### 33.4.7 Alexandru Ioan Cuza reformjai és a perszonálunió

Az 1859-es kettős választás létrehozta a **perszonáluniót**: Havasalföld és Moldva külön állam maradt, de közös fejedelem alatt. Cuza reformprogramja a nemzeti mozgalom társadalmi követeléseit igyekezett megvalósítani, miközben a nagyhatalmi fenntartásokkal is szembesült. A legfontosabb reform az 1864-es **agrárreform** volt, amely eltörölte a jobbágyságot és a parasztoknak földtulajdont juttatott. A reform azonban nem számolta fel teljesen a nagybirtokrendszert, és a parasztok által kapott földterület gyakran kisebb volt, mint amit a bojárok korábban használóiktól elvettek. A földosztás tehát javított a parasztok jogi helyzetén, de nem oldotta meg a vidéki szegénység problémáját. Az agrárreform egyben a bojárok politikai hatalmának csökkentését is szolgálta, mert a földesúri robot eltörlésével megfosztotta őket a paraszti munkaerő feletti ellenőrzésüktől.

Cuza emellett államosította a fejedelemségi birtokokat, modernizálta az igazságszolgáltatást, és 1864-ben bevezette a román polgári törvénykönyvet a francia Code Napoléon mintájára. Az oktatási reform keretében megnyíltak az első román egyetemek: 1860-ban a Iași-i, 1864-ben a Bukaresti egyetem. Az egyházpolitikában Cuzának szembe kellett néznie az ortodox egyház görög befolyásával, és intézkedései a román nemzeti egyház megszilárdítását célozták. Az uralkodó azonban egyre inkább tekintélyelvű eszközökkel kormányzott, és a politikai elit egy része – mind a konzervatív bojárok, mind a radikális liberalisok – elfordult tőle. 1866-ban a bojárok és a hadsereg egy részének összeesküvése lemondásra kényszerítette Cuzát, és helyére a Hohenzollern-házból való **Karol (Károly) herceg** került.

### 33.4.8 A nemzeti ébredés társadalmi korlátai és a román eset összehasonlítása

A román nemzeti ébredés társadalmi alapja szűkebb volt, mint a lengyel vagy a cseh mozgalomé. A parasztság – amely a román nyelvű lakosság túlnyomó többségét alkotta – a 19. század

közepéig alig vett részt a nemzeti mozgalomban. A paraszti identitás elsősorban lokális, vallási és rendi keretek között mozgott; a „románság” mint közös nemzeti kategória a parasztok számára a nemzeti ébredés korai szakaszában még nem volt elsődleges. A nemzeti mozgalom vezetői maguk is tisztában voltak ezzel a korláttal, és programjaikban gyakran a paraszti földkérdést kapcsolták össze a nemzeti követeléssel, hogy megnyerjék a falusi lakosságot. A román nemzeti mozgalom így egyszerre volt elitmozgalom és társadalmi protestzmechanizmus; a kettő közötti feszültség végigkísérte az 1848-as forradalmat és az 1859-es egyesülést is.

A román eset összehasonlításban jól mutatja, hogy Kelet-Közép-Európa nemzeti mozgalmai nem azonos ütemben és nem azonos társadalmi feltételek között bontakoztak ki. A lengyel nemzeti mozgalom a nemesi köztársaság hagyományára építhetett, a cseh mozgalom a rendi történeti jogok és a Habsburg-tartományi keretek nyelvezetét használta, a román mozgalom pedig a nyelvi-eredeti érvelést és az Oszmán Birodalom hűbéres intézményeinek fokozatos átalakítását kombinálta. A román ébredés későbbi szakasza – az 1866-os alkotmány, a teljes egyesülés 1918-ban és Nagy-Románia létrejötte – az itt tárgyalt 1848–1859-es időszak intézményi és ideológiai alapjaira épült, de ezeket a fejleményeket a későbbi fejezetek tárgyalják.

### 33.4.9 Források és bizonytalanságok

A román nemzeti ébredésre vonatkozó elsődleges források közé tartoznak az 1848-as forradalmi kiáltványok és programok, az ad hoc divánok jegyzőkönyvei, a korabeli sajtó (például a párizsi román emigráció lapjai), valamint a nagyhatalmi diplomáciai dokumentumok, köztük az 1858-as záróokmány. Az erdélyi eseményekhez az erdélyi országgyűlés iratai, a balázsfalvi gyűlés határozatai és a magyar kormányzat 1848–1849-es iratai nyújtanak forrásanyagot.

A történetírásban ma is vitatott a román nemzeti mozgalom 1848 előtti társadalmi bázisának mérete és a parasztság nemzeti tudatának foka. A 19. század végi román történetírás és a kommunista korszak hivatalos ábrázolása gyakran a parasztságot a nemzeti mozgalom aktív részeseként mutatta be, míg a modern társadalomtörténeti kutatások azt hangsúlyozzák, hogy a paraszti mobilizáció elsősorban a földesúri terhek ellen irányult, és csak fokozatosan kapcsolódott a nemzeti programhoz. Az 1821-es Vladimirescu-felkelés értelmezése szintén vita tárgya: a román történetírás egy része nemzeti forradalomként, más része társadalmi lázadásként, ismét mások a görög függetlenségi háborúhoz kapcsolódó epizódként tárgyalják.

A dák–római folytonosság elméletének tudományos státusza a 19. század óta vitatott. A régészeti és nyelvészeti bizonyítékok értelmezése nem ad egyértelmű választ arra, hogy a római Dacia provincia feladása után milyen mértékben maradt latin nyelvű lakosság a mai Erdély területén. A román és a magyar történetírás eltérő hangsúlyai ma is befolyásolják az értelmezést; a könyv álláspontja szerint a folytonossági elmélet a 19. századi nemzeti mozgalom ideológiai konstrukciója, amely nem kizárólag régészeti, hanem elsősorban nyelvészeti és identitáspolitikai érveken alapul. A két fejedelemség 1859-es egyesülésének értelmezésében a román történetírás hagyományosan Cuza megválasztását a nemzeti akarat győzelmeként mutatja be, de a modern kutatások kimutatják, hogy a választás a bojári elit frakcióharcainak, a moldvai politikai érdekeknek és a nagyhatalmi tétovázásnak az eredménye is volt. Az 1848-as erdélyi polgárháború áldozatszámaira vonatkozó adatok becslések, és nagy bizonytalansággal terheltek; a veszteségek mértékéről nincs megbízható, teljes körű statisztika.

### 33.4.10 Rövid összefoglaló

- A román nemzeti ébredés a 18. század végi Erdélyi Iskola nyelvi és történeti munkáival indult, amelyek a latin eredet és a dák–római folytonosság gondolatát fogalmazták meg a Habsburg-erdélyi rendi társadalom keretei között.

- Az 1821-es Tudor Vladimirescu-felkelés a társadalmi elégedetlenséget és a görög függetlenségi törekvéseket kapcsolta össze, de a paraszti követeléseket nem tudta tartósan képviselni, és a felkelés leverése után a fanarióta rendszert felszámolták.
- Az 1829-es drinápolyi béke és a Regulamentul Organic orosz protektorátust és bojári uralmat hozott, miközben a román nyelvű oktatás és a modern intézmények lassú kiépülése megindult.
- Az 1848-as forradalom Havasalföldön, Moldvában és Erdélyben eltérő lefolyású volt: Havasalföldön rövid ideig tartó forradalmi kormány jött létre, Moldvában a mozgalom hamar elbukott, Erdélyben pedig a román és a magyar nemzeti mozgalom közötti fegyveres konfliktusba fordult.
- Az 1856-os párizsi béke után az ad hoc divánok kinyilvánították az egyesítés igényét, de a nagyhatalmak kompromisszumos megoldást erőltettek, amelyet 1859-ben Alexandru Ioan Cuza kettős megválasztása került meg.
- Cuza reformjai – mindenekelőtt az 1864-es agrárreform – eltörölték a jobbágyságot és modernizálták az állam intézményeit, de a paraszti földéhséget nem oldották meg teljesen, és a bojári ellenállás 1866-ban a fejedelem lemondásához vezetett.
- A román nemzeti ébredés társadalmi bázisa szűk maradt; a parasztság többsége a 19. század közepén még nem rendelkezett modern nemzeti identitással, és a mozgalom elsősorban a bojári-polgári elit vállalkozása volt.

### 33.4.11 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze az 1848-as román nemzeti mozgalom céljait és eszközeit a három különböző politikai kontextusban (Havasalföld, Moldva, Erdély)! Melyek voltak a legfontosabb különbségek a társadalmi bázisban és a nagyhatalmi feltételekben?

2. Miért tekinthető a Tudor Vladimirescu-felkelés egyszerre társadalmi lázadásnak és a nemzeti ébredés előzményének? Milyen forrásokból ismerjük a felkelés programját és résztvevőit, és milyen bizonytalanságok terhelik ezeket?

3. Értékelje a Regulamentul Organic szerepét a román modernizációban! Mely társadalmi csoportok nyertek és melyek veszítettek a szabályzat bevezetésével, és hogyan változott ez az orosz befolyás alatt?

4. Miért volt az 1859-es kettős választás a nemzetközi jog szempontjából vitatható, és milyen belső politikai tényezők tették lehetővé Alexandru Ioan Cuza megválasztását?

5. A román nemzeti ébredés történetírásában mely pontokon ütközik a román és a magyar nemzeti narratíva? Az Ön olvasata szerint hogyan lehet ezeket a vitákat forráskritikai alapon kezelni?

# 34 Románia a 19. századtól 1945-ig

## 34.1 A román állam 1859–1918

A román nemzeti mozgalom a 19. század első felében – ahogyan azt a román nemzeti ébredés alfejezet bemutatta – elsősorban a nyelv, a történeti jog és a római eredet hangsúlyozásával formálta meg közös identitását a Kárpátok két oldalán élő, eltérő birodalmi keretek között élő román ajkú népesség körében. Az 1848-as forradalmak kudarca után a nemzetépítés súlypontja fokozatosan a két dunai fejedelemségbe, Moldvába és Havasalföldbe helyeződött át. Az 1859-es kettős fejedelemválasztás, majd az ezt követő államépítő reformok sora tette lehetővé, hogy a román állam a 19. század második felében kilépjen az oszmán függés szűk keretei közül, és 1918-ra – a nagyhatalmi átrendeződések és a világháború körülményei között – a régió egyik meghatározó területi és politikai szereplőjévé váljon. Ez a fejezet a román állam kiépülését követi nyomon 1859 és 1918 között: a reformkísérletektől a függetlenség kivívásán át a modern királyság intézményesüléséig és a „nagy egyesülés” felé vezető útig.

### 34.1.1 Az egyesülés előzményei és Alexandru Ioan Cuza kettős megválasztása

A krími háborút lezáró 1856-os párizsi béke a két dunai fejedelemséget továbbra is az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt hagyta, de nagyhatalmi garancia alá helyezte, és előírta, hogy a fejedelemségek belső berendezkedéséről a helyi képviseleti gyűlések, az ún. *ad hoc* divánok nyilvánítsanak véleményt. A divánok ülésein a román unionista mozgalom – amelyet elsősorban a Párizsban tanult ifjú értelmiség és a mérsékelt bojárok egy része képviselt – a két fejedelemség egyesítése mellett foglalt állást. A nagyhatalmak azonban megosztottak voltak: Franciaország és Oroszország időlegesen támogatta az egyesülést, míg az Oszmán Birodalom, Nagy-Britannia és Ausztria ellenezte azt.

A politikai patthelyzetet a moldvai és havasalföldi választói gyűlések 1859. januári döntése oldotta fel. Előbb Moldvában (január 5-én, a Julián-naptár szerint, ami a Gergely-naptár szerint január 24.), majd néhány héttel később Havasalföldön is ugyanazt a személyt, Alexandru Ioan Cuzát választották fejedelemmé. Ez a **kettős választás** (*dubla alegere*) gyakorlatilag perszonáluniót hozott létre a két fejedelemség között. A nagyhatalmak kezdetben tiltakoztak, de a nemzetközi helyzet és a helyi ellenállás miatt végül 1862-ben elismerték az **Egyesült Fejedelemségek** (*Principatele Unite*) létrejöttét, amely ekkortól – a hivatalos román elnevezés szerint – Romániának nevezte magát. Fontos hangsúlyozni, hogy az 1859-es és 1862-es események a román történeti emlékezetben **kis egyesülésként** (*Mica Unire*) élnek, megkülönböztetve az 1918-as **nagy egyesüléstől** (*Marea Unire*), amely az összes románlakta terület egyesítését jelenti.

Cuza uralkodása (1859–1866) rövid, de rendkívül intenzív reformidőszak volt. A fejedelem – aki maga is a bojár rendből származott, de a haladó eszmék híve volt – szembekerült a konzervatív nagybirtokosokkal, akik az egyesülést csak saját hatalmuk megerősítésére kívánták felhasználni. Cuza 1863-ban állami tulajdonba vette a kolostori birtokokat (**szekularizáció** – *secularizare*), ami jelentős földterületet vont el az ortodox egyháztól és a konstantinápolyi, illetve athoszi kolostoroktól. 1864-ben – miután a törvényhozó gyűlés ellenállása miatt államcsínyt hajtott végre

– kihirdette a **földtörvényt** (*legea rurală*), amely eltörölte a jobbágyi függést, és a parasztoknak földtulajdont juttatott, kártalanítás ellenében. Ugyanebben az évben új választójogi törvényt és a **tanügyi törvényt** (*legea instrucțiunii*) is elfogadták, amely bevezette a kötelező elemi oktatást, és megalapozta a modern román közoktatást. Cuza emellett egységesítette a jogrendszert, a hadsereget és az államigazgatást, valamint megkezdte a két főváros, Bukarest és Iași közötti intézményi párhuzamosságok felszámolását.

Cuza reformjai azonban egyszerre voltak túl radikálisak a konzervatív bojárok számára, és túl kevéssé demokratikusak a liberális értelmiség egy része számára. A földreform például nem szüntette meg a nagybirtokrendszert, és sok paraszt számára a kiosztott föld túl kicsi volt a megélhetéshez. A fejedelem autoriter kormányzási stílusa, valamint a választójogi korlátozások miatt széles körű elégedetlenség alakult ki. 1866 februárjában egy széles koalíció – amelyet a kortársak **szörnyű koalíciónak** (*monstruoasa coaliție*) neveztek – lemondatta Cuzát, és idegen dinasztia behívását határozta el. Cuza távozása utáni megítélése a román történetírásban mindmáig vitatott: egyesek a modern román állam megalapítóját látják benne, mások a korai román parlamentarizmus megkerülésének első példáját. Ez az értelmezési vita jól mutatja, hogy a 19. századi reformokat nem lehet egyetlen nemzeti hős narratívájára szűkíteni.

### 34.1.2 Az 1866-os alkotmány és I. Károly trónra lépése

A Cuza eltávolítását követő hónapokban a román politikai elit – elsősorban a liberálisok, Ion C. Brătianu vezetésével – idegen uralkodót keresett, hogy az állam nemzetközi elfogadottságát növelje, és kikerüljön a belső bojárviszályokból. A választás Karl von Hohenzollern-Sigmaringen porosz hercegre esett, aki 1866 májusában **I. Károly** (*Carol I*) néven lépett a román trónra. Az új uralkodó kezdetben idegennek számított, és a román politikai osztály bizalmatlansággal fogadta, de hosszú uralkodása (1866–1914) alatt fokozatosan megszilárdította a dinasztia helyzetét.

Az 1866. július 1-jén elfogadott **alkotmány** – amelyet nagyrészt a belga liberális alkotmány mintájára dolgoztak ki – Romániát **alkotmányos monarchiaként** határozta meg. A törvényhozás kétkamarás parlamentből állt, a végrehajtó hatalmat a király nevezte ki, de a kormány a parlamentnek volt felelős. A választójog azonban erősen cenzusos volt: csak az adófizető férfiak szűk rétege szavazhatott, a parasztság nagy része kiszorult a politikai részvételből. Az alkotmány 7. cikkelye kimondta, hogy **román állampolgár csak keresztény lehet**, ami gyakorlatilag kizárta a zsidó lakosságot az állampolgárságból. Ez a rendelkezés – amelyet a román politikai elit a „nemzeti jelleg” védelmével indokolt – a későbbi évtizedekben a nemzetközi nyomás és a zsidó közösségek emancipációs harcának egyik központi kérdésévé vált. A zsidó kisebbség helyzete tehát már ekkor jelezte, hogy a román állam nemzetépítése kirekesztő logikát is hordozott.

I. Károly uralkodásának első évtizede a politikai instabilitás időszaka volt. A **liberális párt** (*Partidul Național Liberal*) és a **konzervatív párt** (*Partidul Conservator*) váltógazdálkodása alakult ki, de a kormányok gyakran buktak meg a király és a parlament közötti konfliktusok miatt. A liberálisok – akik elsősorban a középrétegekre, a városi értelmiségre és a feltörekvő vállalkozókra támaszkodtak – a modernizációt, az iparosítást és a polgári szabadságjogok kiterjesztését szorgalmazták. A konzervatívok – a nagybirtokos arisztokrácia képviselői – a hagyományos társadalmi rendet és a földbirtokosok érdekeit védték. Ez a szembenállás a 19. század román politikájának egyik alapvető törésvonala volt, amely nem azonosítható a mai bal- és jobboldali pártpolitikai kategóriákkal.

### 34.1.3 A függetlenségi háború és a Berlini Kongresszus

Az 1870-es évek közepén a Balkánon kiújuló válságok új lehetőséget teremtettek Románia számára. Az 1875–1876-os boszniai és bolgár felkelések, majd az 1877. áprilisi orosz–török

háború kirobbanása után Románia katonai egyezményt kötött az Orosz Birodalommal, amely lehetővé tette az orosz csapatok átvonulását román területen. 1877. május 9-én a román parlament kikiáltotta az ország **függetlenségét** (*independența*), és hadat üzent az Oszmán Birodalomnak. A román hadsereg – amelyet I. Károly személyesen vezetett – részt vett a dunai hadműveletekben, és döntő szerepet játszott **Plevna** (Pleven) ostromában, ahol a török erők 1877 decemberi kapitulációja jelentősen hozzájárult az orosz győzelemhez.

A háborút lezáró 1878-as **San Stefanó-i béke** ugyan elismerte Románia függetlenségét, de Oroszországnak juttatta Dél-Besszarábiát, amelyet Románia 1856-ban szerzett vissza. A nagyhatalmak – elsősorban Nagy-Britannia és Ausztria-Magyarország – azonban nem fogadták el a San Stefanó-i rendezést, és összehívták a **Berlini Kongresszust** (1878. június–július). A kongresszus záróokmánya megerősítette Románia függetlenségét, de Dél-Besszarábiát Oroszországhoz csatolta, cserébe Románia megkapta **Dobrudzsát** (Dobrogea) és a Duna-deltát. Ez a területcsere a román politikai elitben keserűséget váltott ki, mivel a román nemzeti narratíva Besszarábiát is a román anyaország részének tekintette. Ugyanakkor a függetlenség elnyerése vitathatatlanul az állami szuverenitás mérföldköve volt.

A Berlini Kongresszus 44. cikkelye a nagyhatalmak nyomására kimondta, hogy Romániában **a vallási meggyőződés nem lehet akadálya az állampolgárság megszerzésének**. Ez a rendelkezés elsősorban a zsidó lakosság emancipációját célozta. A román kormány azonban csak formálisan, szűkítő feltételekkel hajtotta végre: az érintetteknek egyénileg kellett kérvényezniük a honosítást, és a parlamenti jóváhagyás gyakorlatilag lehetetlenné tette a tömeges állampolgárságot. Ez a kérdés 1919-ig megoldatlan maradt, és a román állam nemzetközi megítélését is rontotta. A zsidó közösségek helyzete tehát a függetlenség elnyerése ellenére továbbra is a kirekesztés és a másodrendű jogi státusz időszaka volt.

### 34.1.4 A Román Királyság konszolidációja és modernizációja (1881–1914)

1881. március 26-án Románia hivatalosan is **királysággá** (*regat*) alakult, I. Károly pedig felvette a királyi címet. Az 1881 és 1914 közötti időszak a fokozatos, de egyenlőtlen modernizáció korszaka volt. A liberális kormányok – különösen Ion C. Brătianu miniszterelnökségei alatt – jelentős állami beruházásokat hajtottak végre: vasúthálózatot építettek, nemzeti bankot alapítottak (1880), támogatták az ipar fejlődését, és kiépítették a modern közigazgatást. A **Román Nemzeti Bank** (*Banca Națională a României*) létrehozása és a lej stabilizálása a gazdasági önállósodás fontos eleme volt. Az oktatás terén a kötelező elemi iskoláztatás fokozatosan kiterjedt a vidéki lakosságra, bár az iskolázottság szintje továbbra is alacsony maradt, különösen a falvakban.

A modernizáció azonban nem szüntette meg a mély társadalmi feszültségeket. A parasztság – amely a lakosság mintegy négyötödét tette ki – továbbra is szegénységben élt, a földbirtokok jelentős része a nagybirtokosok kezén maradt, és a földhaszonbérleti rendszer sok helyen kizsákmányoló volt. A vidéki elégedetlenség 1907-ben **nagy parasztfelkelésben** (*răscoala din 1907*) robbant ki, amely Moldvából indult ki, és gyorsan átterjedt Havasalföldre is. A felkelés – amelyet a hadsereg nagy erőszakkal vert le – becslések szerint több ezer halálos áldozatot követelt; a pontos szám ma is vitatott, a korabeli hivatalos adatok és a későbbi történeti becslések között jelentős eltérés van. Az 1907-es felkelés a román politikai rendszer legsúlyosabb válsága volt, és rávilágított arra, hogy a liberális modernizáció nem oldotta meg a parasztkérdést. A felkelés leverése után a konzervatív kormányok bizonyos földreform-intézkedéseket hoztak, de ezek hatása korlátozott maradt.

A nemzetiségi politika a királyságban – amelynek lakossága a korabeli népszámlálások szerint a 19. század végén mintegy 5–6 millió fő volt, de a nemzetiségi adatok pontossága bizonytalan – erősen centralizáló és asszimilációra törekvő volt. A román állam a hivatalos nyelvhasználatban,

az oktatásban és a közigazgatásban a román nyelv kizárólagosságára törekedett. A nem román etnikumú lakosság – zsidók, magyarok, németek, ukránok, törökök, tatárok, bolgárok – jogai korlátozottak voltak, bár a nem keresztény kisebbségek kivételével többnyire rendelkeztek állampolgársággal. A zsidó kisebbség emancipációjának elmaradása miatt a nemzetközi közvélemény és a nagyhatalmak többször bírálták Romániát. Ugyanakkor a királyság politikai elitje aktívan támogatta a **román irredentizmust**: a Kárpátokon túli, elsősorban a Magyar Királyságban élő románok helyzetét saját nemzeti ügyének tekintette, és pénzügyi, kulturális és diplomáciai eszközökkel segítette az erdélyi román mozgalmakat. Ez a törekvés az első világháború előtti években egyre inkább meghatározta a román külpolitikát.

A balkáni háborúkban (1912–1913) Románia semleges maradt az első háborúban, de a második Balkán-háborúban 1913 júliusában beavatkozott, és megszerezte **Dél-Dobrudzsát** (Cadrilater) Bulgáriától. Ez a területi nyereség növelte a királyság területét és lakosságát, de újabb etnikai feszültségeket is hozott, mivel a régióban jelentős bolgár és török lakosság élt. A Balkán-háborúk utáni területi rendezés hozzájárult a román állam területi étvágyának növekedéséhez és a nemzeti egység megvalósításának reményéhez.

### 34.1.5 Az első világháború és a nagy egyesülés útja (1914–1918)

Az első világháború kitörésekor Románia – bár 1883 óta titkos szerződés kötötte a hármas szövetséghez (Németország, Ausztria-Magyarország, Olaszország) – kikiáltotta semlegességét. I. Károly németbarát érzelmei ellenére a román politikai elit többsége nem kívánt a központi hatalmak oldalán hadba lépni, mivel a fő nemzeti cél Erdély megszerzése volt, amely Ausztria-Magyarország része volt. I. Károly 1914 októberében elhunyt, utóda unokaöccse, **I. Ferdinánd** (*Ferdinand I*) lett.

A román kormány az antant hatalmakkal tárgyalásokat kezdett, és 1916 augusztusában aláírta a **bukaresti titkos szerződést**, amelyben az antant – feltételesen – elismerte Románia igényét Erdélyre, a Bánságra, Bukovinára és a magyarországi románlakta területekre. 1916. augusztus 27-én Románia hadat üzent Ausztria-Magyarországnak, és csapatai bevonultak Erdélybe. A kezdeti előrenyomulás azonban hamar megtorpant, és a központi hatalmak ellentámadása – német, osztrák-magyar és bolgár erők részvételével – decemberre elfoglalta Bukarestet. A román kormány és a királyi udvar Iași-ba menekült, és az ország területének jelentős része megszállás alá került.

1917 nyarán a román hadsereg – francia katonai tanácsadók segítségével újjászervezve – a **mărășești-i** és **oituzi** csatákban megállította a központi hatalmak további előrenyomulását, de a keleti front összeomlása után, a bolsevik Oroszország 1918 márciusi breszt-litovszki békéje miatt Románia katonailag elszigetelődött. 1918 májusában a román kormány kényszerből aláírta a **bukaresti békét**, amely területi és gazdasági engedményeket írt elő. A békét azonban a román parlament nem ratifikálta, és a központi hatalmak 1918 őszi katonai veresége után a román kormány újra hadba lépett az antant oldalán.

Az 1918-as év a **nagy egyesülés** (*Marea Unire*) időszaka lett. Elsőként 1918 márciusában a **Besszarábiai Nemzeti Tanács** kikiáltotta a Moldáv Demokratikus Köztársaságot, majd 1918. március 27-én kimondta az egyesülést Romániával. 1918 novemberében **Bukovina** román és ukrán lakosságú területén a román nemzeti tanács az egyesülés mellett döntött. December 1-jén a **Gyulafehérvári Nagygyűlés** (*Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*) – amelyen a magyarországi románok küldöttei vettek részt – kinyilvánította Erdély, a Bánság és a Partium egyesülését a Román Királysággal. Ez a döntés a magyar kormánnyal kötött fegyverszünet és a háború utáni bizonytalan helyzet közepette született meg. A román hadsereg ezután fokozatosan bevonult Erdélybe, és 1919-re az ország területe a korábbi királyság több mint kétszeresére nőtt.

Az 1918-as egyesülés nemzetközi elismerése azonban csak fokozatosan, a párizsi békekonferencián és az azt követő békeszerződésekben történt meg. Az 1920-as trianoni békeszerződés – amely a magyar állam számára területi veszteségeket írt elő – ismerte el Románia új határait, de ez a folyamat már a Nagy-Románia fejezetéhez tartozik. Az 1918-as események a román nemzeti emlékezetben a nemzeti beteljesülés pillanataként élnek, ugyanakkor a korszak magyar, szász, ukrán és zsidó közösségeinek szempontjából az egyesülés kényszert, kisebbségi helyzetbe kerülést és gyakran erőszakot is jelentett. Ez az emlékezetpolitikai vita a későbbi évtizedekben is meghatározta a román–magyar és román–ukrán viszonyt.

### 34.1.6 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban a 19. századi román alkotmányos és törvényi dokumentumokra, a Berlini Kongresszus záróokmányára, korabeli diplomáciai iratokra, valamint a román statisztikai hivatalok népszámlálási adataira támaszkodik. A korszakról szóló modern történeti szakirodalom – többek között a román, magyar, angol és német nyelvű munkák – részletesen feldolgozta az államépítés, a földreform, a zsidó emancipáció és az 1918-as egyesülés kérdéskörét. Ugyanakkor számos bizonytalanság és vitatott értelmezés övezi a korszakot:

- A 19. századi népszámlálási adatok pontossága korlátozott, a nemzetiségi hovatartozás mérése gyakran az anyanyelv vagy a vallás alapján történt, ami torzíthatja a tényleges etnikai arányokat.
- A Cuza-féle földreform tényleges hatása vidékenként eltérő volt; a parasztok földhöz jutásának mértékét és a reform gazdasági következményeit a történészek ma is eltérően ítélik meg.
- Az 1907-es parasztfelkelés áldozatainak száma vitatott, a becslések a több ezer és a több tízezer közötti sávban mozognak.
- A zsidó emancipáció elmaradásának okai és a román politikai elit felelőssége a történeti irodalomban éles viták tárgya.
- Az 1918-as nagy egyesülés legitimitása és a gyulafehérvári nagygyűlés résztvevőinek reprezentativitása a román és a magyar történetírásban eltérő megítélés alá esik; ez a kérdés szorosan összefügg a versailles-i rend és a nemzetállamok fejezetben tárgyalt területi revíziók méltányosságáról szóló vitákkal.
- A korszak emlékezetpolitikai megítélése – különösen Cuza, I. Károly és az 1918-as vezetők szerepe – a román közéletben és a szomszédos országok emlékezetkultúrájában ma is eltérő hangsúlyokat kap.

### 34.1.7 Rövid összefoglaló

- **1859**: Alexandru Ioan Cuza kettős megválasztása Moldvában és Havasalföldön, majd 1862-ben az Egyesült Fejedelemségek létrejötte.
- **Cuza reformjai** (1863–1864): a kolostori birtokok szekularizációja, a földtörvény, a tanügyi és választójogi reformok, amelyek a modern állam alapjait rakták le, de autoriter végrehajtásuk miatt 1866-ban lemondatták.
- **1866**: I. Károly trónra lépése és az alkotmányos monarchia bevezetése; az alkotmány cenzusos választójogot és a zsidók állampolgárságból való kizárását rögzítette.
- **1877–1878**: A függetlenségi háború az Orosz Birodalom oldalán; a Berlini Kongresszus elismeri Románia függetlenségét, de Dél-Besszarábia Oroszországhoz kerül, cserébe Románia Dobrudzsát kapja.
- **1881–1914**: A Román Királyság konszolidációja; vasút, bank, ipar és oktatás fejlődik, de a parasztság szegénysége és a zsidó emancipáció elmaradása feszültségeket szül.

- **1907**: A nagy parasztfelkelés rávilágít a földkérdés megoldatlanságára, és megrázza a politikai rendszert.
- **1916–1918**: Románia belép az első világháborúba az antant oldalán, súlyos vereséget szenved, de a háború végi vákuumban Besszarábia, Bukovina és Erdély egyesül a királysággal.
- Az 1918-as nagy egyesülés a román nemzeti emlékezet központi eseménye, ugyanakkor a kisebbségek szempontjából kényszert és kirekesztést is jelentett.

### 34.1.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze Alexandru Ioan Cuza és I. Károly államépítő tevékenységét a parasztság helyzetére és az intézményes modernizációra gyakorolt hatásuk szempontjából.
2. Miért tekinthető a Berlini Kongresszus egyszerre sikernek és kompromisszumnak Románia számára a függetlenség és a területi rendezés vonatkozásában?
3. Milyen társadalmi és politikai okok vezettek az 1907-es parasztfelkeléshez, és milyen következményei lettek a román politikai rendszerre nézve?
4. Értékelje a román állam nemzetiségpolitikáját a zsidó kisebbség és a Magyar Királyságban élő románok irredenta törekvései szempontjából.
5. Milyen nemzetközi és belső feltételek tették lehetővé az 1918-as nagy egyesülést, és miért vitatott ez az esemény a szomszédos nemzetek emlékezetében?

## 34.2 Nagy-Románia

### 34.2.1 A nagy egyesülés és az új állam szerkezete

Az 1918-as román nemzeti egység – a történelmi román fejedelemségek, Erdély, Besszarábia és Bukovina egyesülése – a régió egyik legnagyobb területi és demográfiai átrendeződését hozta el. A román állam területe 137 000 km²-ről közel 295 000 km²-re nőtt, lakossága pedig mintegy 7,8 millióról körülbelül 14,7 millióra emelkedett (az 1920-as román népszámlálás szerint). Ez a bővülés azonban alapvetően megváltoztatta az ország etnikai, vallási és gazdasági szerkezetét, és olyan feszültségeket teremtett, amelyek meghatározták a két világháború közötti Románia politikai életét. A „Nagy-Románia” (románul *România Mare*) kifejezés egyszerre jelölte az államterület kiszélesedését és egy ambiciózus nemzetépítő programot, amelynek célja a különböző történelmi tartományok egységes, centralizált államba való integrálása volt. Ez a program azonban a nem román lakosság – elsősorban a magyarok, németek (szászok és svábok), zsidók, ukránok, ruszinok, bolgárok, szerbek és tatárok – szemében gyakran kényszerasszimilációként jelent meg. A mai történetírásban a *România Mare* értékelése élesen vitatott: az egyik értelmezés a nemzeti önrendelkezés beteljesüléseként, a másik egy központosított, kisebbségellenes állam kiépüléseként tekint rá. A dokumentált tények maguk nem vitatottak – a területi egyesülések megtörténtek, a kisebbségek aránya mérhető, a földreform lezajlott –, de az ezekre épülő politikai értékelés már az emlékezetpolitikai viták tárgya.

A nagy egyesülés nem egyetlen aktus volt, hanem különálló, eltérő jogi és politikai utak összekapcsolódása. Az **Ókirályság** (*Regat*, azaz Havasalföld és Moldva 1914-es határokkal) és Besszarábia, Bukovina, valamint Erdély egyesülése egymástól jelentősen eltérő feltételekkel történt. A román nemzeti mozgalom az első világháború végét úgy élte meg, mint az osztrák–magyar és az orosz birodalom összeomlása nyomán megnyílt „történelmi pillanatot”. A román hadsereg és a helyi politikai elitek együttműködése révén a területek de facto és de iure is Romániához kerültek; a párizsi békekonferencia azonban csak utólag, részben feltételekkel ismerte el ezeket a határokat.

### 34.2.2 A tartományi egyesülések útjai

A háború alatt Románia helyzete különösen bonyolult volt. Az **ókirályság** 1916 augusztusában az antant oldalán lépett be a háborúba, ám a központi hatalmak gyors ellentámadása következtében az ország nagy része német–bolgár–osztrák–magyar megszállás alá került. A román kormány és a királyi udvar Iași-ba menekült, és az 1918-as bukaresti béke értelmében Románia súlyos területi és gazdasági engedményekre kényszerült. Ez a béke azonban soha nem lépett érvénybe: a nyugati fronton bekövetkező fordulat és a központi hatalmak összeomlása után a román kormány 1918 novemberében ismét hadat üzent Németországnak, és a győztes hatalmak oldalán fejezte be a háborút. Ez a jogi manőver később kulcsszerepet játszott abban, hogy Románia a békekonferencián győztes államként léphetett fel.

**Besszarábia** (románul *Basarabia*, ma főként a Moldovai Köztársaság területe) 1917-ben, az oroszországi forradalmak és a hadsereg felbomlása után kiáltotta ki autonómiáját, majd 1918 januárjában a **Moldovai Demokratikus Köztársaság** függetlenségét. A térségben román többségű lakosság élt, de jelentős ukrán, zsidó, bolgár, gagauz és orosz kisebbségekkel. A tartományi tanács (*Sfatul Țării*) 1918 márciusában – vitatott körülmények között, román csapatok bevonulása mellett – megszavazta az egyesülést Romániával. Ez a döntés a román történetírásban nemzeti egyesülésként, a szovjet és később a moldovai narratíva egy részében viszont megszállásként vagy annexióként jelenik meg. A dokumentált tény az, hogy a *Sfatul Țării* szavazott az egyesülés mellett; a vita arra vonatkozik, hogy a szavazás mennyire volt szabad és reprezentatív. A szovjet kormány soha nem ismerte el Besszarábia Romániához tartozását, és ez a vita meghatározta a román–szovjet viszonyt a következő két évtizedben.

**Bukovina** (románul *Bucovina*, ma Ukrajna és Románia között megosztva) az Osztrák–Magyar Monarchia egyik tartománya volt. 1918 novemberében a tartomány román képviselői egy **Általános Kongresszuson** nyilvánították ki az egyesülést Romániával, miután a bécsi központi hatalom összeomlott. Bukovina etnikailag sokszínű terület volt: az 1910-es osztrák népszámlálás szerint a lakosság mintegy 34%-a román, 38%-a ukrán, a többi zsidó, német, lengyel és más. A román igény elsősorban a déli, román többségű részekre vonatkozott, de a katonai ellenőrzés hamarosan az egész tartományra kiterjedt. Az ukrán lakosság politikai képviselői ezt az egyesülést a saját nemzeti törekvéseik ellenében végrehajtott lépésként élték meg.

**Erdély** és a hozzá kapcsolódó kelet-magyarországi területek (a korban gyakran **Partium**-ként emlegetett részekkel) egyesülése a legnagyobb és legjelentősebb területi változás volt. 1918 december 1-jén a **Gyulafehérvári Nagy Nemzetgyűlés** (*Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*) elfogadta az Erdély és a Román Királyság egyesülését kimondó nyilatkozatot. A gyűlésen részt vevő román politikai és egyházi vezetők egyszerre fogalmazták meg a nemzeti önrendelkezést és az új állam demokratikus ígéreteit: a nyilatkozat teljes nemzeti szabadságot ígért a vele együtt élő népeknek, vallásszabadságot, valamint egy modern, demokratikus államszervezetet. E nyilatkozat később a kisebbségi jogokról szóló vitákban központi hivatkozási pont lett, mivel a magyar és a szász közösségek képviselői később arra hivatkoztak, hogy az ígéretekből a gyakorlatban kevés valósult meg. A gyulafehérvári határozat dokumentáltan létezik, szövege fennmaradt; a vitatott pont az, hogy a benne foglalt autonómia-ígéretek jogilag kötelező erejűek voltak-e, vagy csupán politikai deklarációnak számítottak.

Az egyesülések nemzetközi elismerése a **párizsi békekonferencián** történt meg: az 1919-es **saint-germaini béke** (Ausztriával), az 1920-as **trianoni béke** (Magyarországgal), és az 1920-as **párizsi jegyzőkönyv** (Besszarábiáról) rögzítette az új határokat. A trianoni békeszerződés a magyar történeti emlékezetben a nemzeti katasztrófa, a román emlékezetben viszont az igazságos rendezés jelképe. Ez a két eltérő emlékezeti keret mindmáig meghatározza a román–magyar viszonyt.

### 34.2.3 A demográfiai szerkezet és a kisebbségi kérdés

A nagy egyesüléssel Románia a térség egyik legsokszínűbb államává vált. Az 1930-as román népszámlálás – amely a korszak legrészletesebb hivatalos felmérése – szerint a lakosság mintegy 71,9%-a vallotta magát románnak. A fennmaradó 28,1% jelentős kisebbségi csoportokból állt: a magyarok aránya 7,9%, a németeké 4,1%, a zsidóké 4,0%, az ukránok és ruszinok együttes aránya 3,2%, az oroszoké 2,3%, a bolgároké 2,0%, a romáké 1,5%, a szerbek, horvátok és szlovének együttes aránya 1,3%, a törököké és tatároké pedig 1,0% alatt volt. Fontos megjegyezni, hogy a népszámlálási kategorizálás önmagában is politikai kérdés volt: a roma lakosság számát a kortárs szakértők is alábecsültnek tartották, a zsidók esetében pedig a besorolás kritériuma (etnikum vagy vallás) vitatott. A népszámlálás adatai tehát a hivatalos román állami képződmény képét mutatják, nem feltétlenül a tényleges identitásbeli önbesorolást tükrözik.

A kisebbségek földrajzi eloszlása rendkívül egyenlőtlen volt. A magyarok elsősorban a Székelyföldön, a magyar–román határ menti sávban és a városokban éltek; a németek (erdélyi szászok és bánsági svábok) a szász székekben, a Bánságban és a szatmári régióban; az ukránok és ruszinok Bukovina északi részén, Besszarábia északi és déli járásaiban; a bolgárok Dobrudzsában; a zsidók pedig mindenekelőtt a városi központokban, különösen Besszarábiában, Bukovinában és az ókirályság északi moldvai városaiban. A `Források és bizonytalanságok` szakaszban kitérek arra, hogy ezek az arányok hogyan változtak a földreform és a migráció következtében.

A kisebbségi kérdést tovább bonyolította, hogy a román állam az 1923-as alkotmányban a **nemzetállam** elvét rögzítette. Az alkotmány 1. cikkelye szerint Románia „egységes és oszthatatlan nemzetállam” (*stat național unitar și indivizibil*). Ez a megfogalmazás nem egyszerűen államformát jelölt, hanem kizárta a területi autonómia lehetőségét, és a központosított, egységes nemzetállami közigazgatás alapjává vált. A kisebbségi jogok elismerése ugyanakkor a **párizsi kisebbségvédelmi szerződés** (1919) révén nemzetközi kötelezettségként is megjelent. E szerződés Romániát arra kötelezte, hogy a faji, nyelvi vagy vallási kisebbségeknek ugyanazokat a jogokat biztosítsa, mint a román többségnek. A dokumentum tehát egy feszültséget hordozott: az állam belső szerkezete a centralizált nemzetállam volt, míg a nemzetközi jog a kisebbségi különjogok tiszteletben tartását írta elő. A gyakorlatban ez a feszültség a kisebbségi nyelvhasználat, az oktatás és a közigazgatás terén rendre a központosító értelmezésnek kedvezett.

### 34.2.4 A földreform és társadalmi következményei

Az új állam egyik legnagyobb horderejű belső átalakulása az 1921-es **földreform** volt. A reformot részben a háború utáni társadalmi forradalmi hullám – a parasztfelkelésektől való félelem, a bolsevik forradalom példája –, részben a nemzeti integráció programja motiválta. A törvény célja az volt, hogy a nagybirtokok kisajátításával földhöz juttassa a parasztokat, különösen a világháborús mozgósításban részt vett rétegeket. A román földreform minden 100 hektár feletti birtokot kisajátított, és a földet a jogosult parasztoknak juttatta, akik azt hosszú távú törlesztéssel válthatták meg. Az erdélyi és a bánsági területeken a földreform sajátos nemzeti dimenziót kapott: mivel a nagybirtokosok között felülreprezentáltak voltak a magyar főurak és a szász egyház, a kisajátítás egyben a történelmi birtokos elit vagyonának csökkentését is szolgálta. A földreform így nem csupán szociális intézkedés volt, hanem a nemzetállami elitek gazdasági pozícióinak megerősítésére irányuló politika is.

A földreform becsült hatásai jelentősek, de pontosan nem ismertek. A hivatalos adatok szerint 1918 és 1925 között mintegy 6,0 millió hektár került kisajátításra, és körülbelül 1,4 millió paraszti család jutott földhöz. A számok azonban tartományonként eltérő bizonytalanságot hordoznak: Erdélyben és Besszarábiában a földnyilvántartások hiányosak voltak, a ténylegesen kiosztott parcellák mérete pedig gyakran nem érte el a megélhetéshez szükséges minimális szintet. A reform

nem szüntette meg a vidéki szegénységet; a paraszti birtokok többsége törpebirtok maradt, és a két háború közötti Románia továbbra is agrárjellegű, alultőkésített ország volt. A földreform emellett nem volt mentes a korrupciótól és a politikai klientúra-építéstől: bizonyos csoportok – köztük a román politikai elit tagjai – nagyobb földeket szerezhettek, mint amennyit a törvény szándéka szerint kaphattak volna. A magyar és a német történetírás a reformot részben a kisebbségi elit gazdasági ellehetetlenítéseként értékeli; a román történetírás a paraszti felemelkedés és a nemzeti megerősödés lépéseként tárgyalja. A dokumentált tény maga a kisajátítás és a földosztás ténye; a nemzeti dimenzió értékelése vitatott.

### 34.2.5 Az új állam berendezkedése és a politikai élet

Az 1923-as alkotmány és az 1925-ös közigazgatási törvény központosított, erősen centralizált államot hozott létre. A tartományi önkormányzatokat felszámolták, a történelmi régiók (Erdély, Bukovina, Besszarábia) megszűntek alkotmányos vagy közigazgatási egységek lenni. A politikai életet a **Nemzeti Liberális Párt** (*Partidul Național Liberal*, PNL) és a **Nemzeti Parasztpárt** (*Partidul Național Țărănesc*, PNȚ) váltakozó kormányzása jellemezte. A PNL a városi középosztály, a pénzügyi és ipari érdekkörök pártja volt, amely a protekcionista gazdaságpolitikát és a központosított nemzetállamot támogatta. A PNȚ ezzel szemben a paraszti tömegek, a kisebbségi parasztság egy részének és a demokratikus decentralizáció híveinek a pártja volt. A két párt közötti versengés azonban nem jelentett valódi hatalommegosztást: a választásokat a kormánypárt szervezte, a választási eredményeket a hivatalos közlönyök szerint mindig a hatalmon lévő párt nyerte meg. A román parlamentarizmus így a korszakban „irányított demokrácia” jellegű volt: a formális alkotmányos keretek léteztek, de a tényleges politikai verseny korlátozott maradt.

A nemzetiségi pártok – a **Magyar Párt** (*Partidul Maghiar*), a **Német Párt** (*Partidul German*), a zsidó politikai szervezetek és más kisebbségi formációk – részt vettek ugyan a parlamenti választásokon, de a román politikai elit részéről gyakran ellenségként vagy lojalitásra kötelezettként tekintettek rájuk. A kisebbségi választói magatartást a román belpolitikai küzdelmek, a nyelvi jogok korlátozása, valamint a **Numerus Clausus** típusú, a kisebbségi arányokat az oktatásban és a közigazgatásban visszaszorító intézkedések befolyásolták. A zsidóság helyzete különösen feszült volt: az 1923-as alkotmány ugyan formálisan állampolgárságot adott a zsidó lakosoknak, de a közigazgatási gyakorlat és a felsőoktatási felvételik terén folyamatos diszkrimináció érvényesült. Az 1937–1938-as években a szélsőjobboldali **Vasgárda** (*Legiunea Arhanghelului Mihail* későbbi nevén *Garda de Fier*) megerősödése és az 1938-as **királyi diktatúra** bevezetése újabb fordulatot hozott: a kisebbségi jogok tovább szűkültek, a zsidóellenes törvkezés pedig a második világháború közeledtével egyre durvább formákat öltött.

### 34.2.6 Források és bizonytalanságok

A Nagy-Romániáról szóló tudásunk több pilléren nyugszik. Az elsődleges források közé tartoznak az egyesülési nyilatkozatok (a gyulafehérvári határozat, a *Sfatul Țării* jegyzőkönyvei), a békekonferencia jegyzőkönyvei, a román parlament törvényei (különösen az 1921-es földreformtörvény és az 1923-as alkotmány), valamint az 1920-as és 1930-as évek népszámlálási kiadványai. A másodlagos szakirodalomban a román történetírás hagyományosan a nemzeti integráció szempontjából vizsgálja a korszakot; a magyar, német és angolszász történetírás viszont gyakran a kisebbségi tapasztalatokat és a központosító állam ellentmondásait hangsúlyozza. Az elmúlt évtizedekben a nemzetközi kutatás – különösen Irina Livezeanu, Keith Hitchins és Vlad Georgescu munkái – a kulturális integráció, az oktatáspolitika és az etnikai viszonyok összefüggéseire irányította a figyelmet.

A fő bizonytalanságok rendre a következő területekre esnek. Először is a **Besszarábia egyesülése** körülményei vitatottak: a *Sfatul Țării* szavazásán jelen lévő képviselők száma és a szavazás szabadsága máig elemzés tárgya; a szovjet történetírás a szavazást színjátéknak minősítette, a román források viszont a helyi akarat kifejeződéseként hivatkoznak rá. Másodszor a **népszámlálási adatok** értelmezése bizonytalan: a roma lakosság számát a kortárs szociográfusok is jóval magasabbra becsülték a hivatalos számnál, a zsidók esetében pedig az etnikai és vallási besorolás eltérései torzíthatják az összehasonlítást. Harmadszor a **földreform** hatása tartományonként egyenetlenül dokumentált: az erdélyi és besszarábiai birtoknyilvántartások hiányosak, a ténylegesen kiosztott földek minősége és a paraszti eladósodás mértéke nehezen számszerűsíthető. Negyedszer a **kisebbségi diskurzus** maga is emlékezetpolitikai küzdelmek terepe: a gyulafehérvári nyilatkozat ígéreteinek jogi érvényesíthetősége ma is vita tárgya a román és a magyar közjogi érvelésben. Végül a két világháború közötti román politikai élet minősítése – „parlamentáris demokrácia”, „irányított demokrácia” vagy „autoriter rendszer” – a kutatói konszenzus hiánya miatt óvatos megfogalmazást igényel. Az 1938-as királyi diktatúra bevezetése ugyanakkor dokumentáltan megszüntette a többpárti kereteket, tehát a korszak második felében a nyílt autoriter fordulat ténye nem vitatott.

### 34.2.7 Rövid összefoglaló

1. **Nagy-Románia** az 1918-as egyesülések nyomán, Besszarábia, Bukovina, Erdély és a Partium csatlakozásával jött létre; nemzetközi elismerését a saint-germaini és a trianoni béke, valamint a párizsi jegyzőkönyv adta.
2. Az új állam területe és lakossága közel megduplázódott, de a növekedés etnikai és vallási sokszínűséget hozott: az 1930-as népszámlálás szerint a lakosság körülbelül 28%-a nem román volt, jelentős magyar, német, zsidó, ukrán, bolgár és roma közösségekkel.
3. Az 1923-as alkotmány Romániát **egységes nemzetállamként** definiálta, ami kizárta a területi autonómiákat és központosított közigazgatást hozott létre; ezzel párhuzamosan a párizsi kisebbségvédelmi szerződés formális jogokat írt elő a kisebbségeknek.
4. Az 1921-es **földreform** a nagybirtokok kisajátításával földhöz juttatta a parasztokat, de egyben a nemzeti elitek gazdasági pozícióinak megerősítését is szolgálta; hatása tartományonként eltérő, a vidéki szegénységet nem szüntette meg.
5. A politikai életet a Nemzeti Liberális Párt és a Nemzeti Parasztpárt váltakozó kormányzása jellemezte, de a választások „irányított” jellegűek voltak, a kisebbségi pártok befolyása korlátozott maradt.
6. A kisebbségi kérdés, különösen a magyar, zsidó és ukrán lakosság helyzete, a román nemzetépítés és a nemzetközi kötelezettségek feszültségéből fakadt; a diszkrimináció és a jogfosztás fokozatosan erősödött, különösen az 1930-as évek végétől.
7. Az 1938-as **királyi diktatúra** felszámolta a többpárti kereteket, és autoriter fordulatot hozott, ami közvetlen előzménye volt a második világháború alatti további radikalizálódásnak.
8. A Nagy-Románia értékelése ma is **emlékezetpolitikai vita** tárgya: a román nemzeti narratíva a nemzeti beteljesülést, a kisebbségi és a szomszédos országok történetírása a központosító, kisebbségellenes állam kiépülését hangsúlyozza.

### 34.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a négy tartományi egyesülés (Besszarábia, Bukovina, Erdély, a Regat) jogi útját és politikai körülményeit! Mely pontokon jelentkeztek dokumentált viták, és mely pontokon beszélhetünk szélesebb konszenzusról?

2. Milyen feszültséget hordozott az 1923-as alkotmány „nemzetállam” fogalma és a párizsi kisebbségvédelmi szerződés előírásai között? Hogyan érvényesült ez a feszültség a közigazgatásban és az oktatáspolitikában?
3. Elemezze az 1921-es földreform kettős – szociális és nemzeti – jellegét! Miért tekinthető a földreform egyszerre paraszti felemelkedési programnak és a kisebbségi elit gazdasági visszaszorítását célzó intézkedésnek?
4. Milyen források támasztják alá az 1930-as népszámlálás etnikai arányait, és mely csoportok esetében miért kell ezeket az adatokat fenntartásokkal kezelni? Milyen következményei voltak ezeknek a bizonytalanságoknak a kisebbségi politikára nézve?
5. Milyen érvek és ellenérvek fogalmazhatók meg a Nagy-Romániáról szóló nemzeti és kisebbségi narratívákban? Hogyan lehet a dokumentált tényeket elválasztani az emlékezetpolitikai állításoktól ebben a vitában?

## 34.3 A második világháború

### 34.3.1 Románia a második világháborúban (1940–1945)

Románia második világháborús szerepvállalása elválaszthatatlan az 1930-as években megerősödő autoriter politikai fordulattól és a nagyhatalmi átrendeződéstől, amely 1940 nyarán alapjaiban rajzolta át az ország határait. Az 1918-ban létrejött Nagy-Románia – amelyet az előző alfejezet tárgyalt – területi integritását a szomszédos revizionista államok és a Szovjetunió egyszerre kérdőjelezték meg. A román politikai elit a háború első szakaszában a náci Németországgal való katonai szövetségben látta az elvesztett területek visszaszerzésének egyetlen reális lehetőségét. Ez a döntés azonban az országot a keleti front háborújába, a szovjet megszállásba, majd a szövetségesek oldalára való átállásba sodorta.

A korszakot a román történetírásban máig intenzív viták övezik. A vita egyik pólusa szerint Ion Antonescu marsall a nemzeti érdekek védelmezője volt, aki a legkisebb rosszat választotta a szovjet terjeszkedéssel szemben; a másik pólus szerint viszont egy olyan tömeggyilkos rendszer irányítója, amely saját határain belül és a megszállt szovjet területeken végrehajtotta a zsidóság és más csoportok szisztematikus üldözését. A történészi konszenzus ma már egyértelműen elutasítja az Antonescu-rendszer „nemzetmentő” mítoszát, de a rezsimmegítélés részkérdései – például a katonai és a civil felelősség aránya, a romániai zsidóság deportálásának megszakítása mögött meghúzódó okok – továbbra is tudományos vita tárgyát képezik. Az emlékezetpolitikai küzdelem a 2020-as években is éles: a román parlament időszakosan napirendre tűzi a háborús bűnösök rehabilitálását célzó javaslatokat, miközben a civil társadalmi szervezetek az áldozatok emlékezetének intézményesítését sürgetik.

#### 34.3.1.1 A területi veszteségek 1940 nyarán

A második világháború romániai előzményeit nem lehet kizárólag a német–szovjet katonai szembenállás felől értelmezni. 1940 nyarán Románia területi veszteségei három irányból következtek be, és mindhárom esetben a párizsi békerendszer által létrehozott határok revíziója állt a középpontban.

A Szovjetunió 1940. június 26-án ultimátumban követelte Besszarábia és Észak-Bukovina átadását. A román kormány – miután a náci Németország és a fasiszta Olaszország nem nyújtott támogatást – június 28-án kénytelen volt eleget tenni a szovjet követelésnek. Besszarábia nyugati, többségében románok lakta része a Román Királysághoz tartozott 1918 óta; Észak-Bukovina viszont soha nem tartozott az orosz birodalomhoz, ezért annexiója különösen súlyos presztízsveszteséget jelentett.

A szovjet csapatok bevonulását követően a román közigazgatási apparátus és a hadsereg nagy része kivonult a területről, de a román lakosság egy része bosszúállások áldozatává vált; a túlélők egy része később a romániai Holocaust túlélőivel párhuzamosan emigrált. Ezt a folyamatot a román források gyakran „a nemzeti katasztrófa kezdeteként" írják le, a szovjet források viszont a „moldáv területek felszabadításaként" értelmezték. A mai ukrán és moldáv történetírásban a szovjet annexió megítélése eltérő: Ukrajnában a sztálini határrevízió részeként, Moldovában a szovjet megszállás kezdeteként tárgyalják.

A második területi veszteség Észak-Erdély átadása volt. A második bécsi döntés 1940. augusztus 30-án Németország és Olaszország döntőbíráskodása nyomán Magyarországnak ítélte Észak-Erdélyt, a Székelyföld nagy részével együtt. A határvonalat etnikai szempontból nem lehetett igazságosan meghúzni: a térségben a magyar és a román lakosság keverten élt, és települési szinten is gyakori volt a szomszédság. A döntőbíráskodás következtében mintegy 2,5 millió főnyi lakosság került át magyar fennhatóság alá. A román kormányzat és a közvélemény a döntést nemzeti traumaként élte meg; a magyar álláspont szerint viszont a döntés a trianoni béke revíziójának egy újabb állomása volt. Az átadást követően mindkét oldalon erőszakos cselekményekre került sor; a halálos áldozatok száma a román és magyar becslések szerint néhány száz főre tehető, de a pontos adatok máig vitatottak, mivel a megszálló hatóságok által felvett jegyzőkönyvek és a túlélői beszámolók eltérően számolnak.

Harmadikként, augusztus 21-én a román–bolgár tárgyalások nyomán a craiovai szerződés Dél-Dobrudzsát (Cadrilater) Bulgáriának juttatta. A szerződés következtében a román lakosság túlnyomó többsége elhagyta a térséget; a bolgár állam pedig a területen élő kisebbségek kitelepítésére törekedett. A szerződés egyike volt a második világháború előtti kényszerű lakosságcseréknek, és a román történelmi emlékezetben a „második nemzeti megaláztatásként" rögzült.

#### 34.3.1.2 A királyi diktatúrától a legionárius államig

A területi veszteségek politikai következményei gyorsan leépítették II. Károly király tekintélyét. A király által 1938-ban bevezetett királyi diktatúra, a „nemzeti újjászületés" rendszere már 1940-re elvesztette társadalmi támogatottságát; a román közvélemény a korrupciót, a rossz gazdaságpolitikát és a külpolitikai kudarcokat a királyi környezet számlájára írta. 1940 szeptemberében a Vasgárda – a legionárius mozgalom – és a hadsereg konzervatív csoportjai közösen kényszerítették lemondásra II. Károlyt. A hatalomformáló kompromisszum eredményeként Ion Antonescu tábornok kapta a kormányfői megbízatást, aki a németbarát katonai elit és a fasiszta tömegmozgalom képviselőit is beemelte a kormányba. Románia 1940. szeptember 6-án hivatalosan is kilépett a király által korábban meghirdetett semlegességi politikából, és fokozatosan elköteleződött a tengelyhatalmak mellett.

A „nemzeti legionárius állam" (Statul Național Legionar) 1940. szeptember 14-től 1941. január 23-ig állt fenn. Antonescu formálisan a Vasgárda vezetőjével, Horia Simával osztozott a hatalmon, de a gyakorlatban a hadseregre támaszkodó tábornok igyekezett korlátozni a legionáriusok mozgásterét. A rendszer hónapjai alatt a legionáriusok szabad kezet kaptak a „rendcsinálásra": a célpontok között elsősorban zsidók, de politikai ellenfelek, egykori királypárti politikusok és értelmiségiek is szerepeltek. A bukaresti és vidéki pogromok, fosztogatások, valamint a törvénytelen letartóztatások mindennapossá váltak. A legismertebb atrocitás a 1941. januári bukaresti pogrom volt, amelynek során a legionáriusok több mint 120 zsidó lakost gyilkoltak meg, és számos zsinagógát rongáltak meg. Ezt az erőszakhullámot a román történetírás egy része a romániai Holocaust első szakaszának tekinti; mások szerint a Holocaust nyitánya inkább a későbbi, adminisztratív úton szervezett deportálásokhoz köthető. A modern forráskutatás – elsősorban a Wiesel Bizottság 2004-es jelentése – a pogromot egyértelműen a román állami antiszemitizmus

megnyilvánulásaként értékeli, függetlenül attól, hogy a legionáriusok és a hadsereg konfliktusa végül Antonescu győzelmével zárult.

#### 34.3.1.3 Az Antonescu-rendszer hatalmi szerkezete

A legionárius kormányzás bukása után, 1941 januárjától 1944 augusztusáig Ion Antonescu személyes diktatúrája működött. A tábornok a náci Németországgal való szövetséget nem csupán külpolitikai döntésnek, hanem a belső átalakítás támaszának is tekintette. A rendszer ideológiájának középpontjában az ortodox kereszténység, a paraszti hagyományok és a nemzeti homogenitás eszméje állt. Antonescu nem volt hagyományos értelemben vett fasiszta ideológus; a hatalomgyakorlás alapját a hadsereg, a csendőrség és a közigazgatás képezte, kiegészülve a szélsőjobboldali értelmiség egyes csoportjaival. A parlament szerepét felfüggesztették, a sajtószabadságot megszüntették, a politikai ellenfeleket internálták vagy kivégezték. A rendszer nyíltan diszkriminatív jogszabályokat fogadott el; a zsidó lakosságot megfosztották vagyonától, kizárták az állami foglalkoztatásból, és fizikai munkára kényszerítették. A román állami adminisztráció a holokauszt romániai szakaszának végrehajtója lett: a vasúti hatóságok, a csendőrség és a hadsereg alakulatai a deportálások szervezésében aktívan közreműködtek.

A diktatúra hatalmi struktúrájának megértéséhez fontos megkülönböztetni a kormányzati apparátus, a katonai adminisztráció és a helyi hatóságok közötti munkamegosztást. A megszállt szovjet területeken létrehozott „Transznisztria” kormányzóság élén a román katonai és polgári adminisztráció állt, amelynek hivatalnokai gyakran saját kezdeményezésre is erőszakot alkalmaztak a helyi zsidó lakossággal szemben. A romániai kormányzat formálisan nem ültette át a német megsemmisítő táborok rendszerét, de a saját hatáskörében végrehajtott deportálások és tömeggyilkosságok embervesztesége így is százezres nagyságrendű.

#### 34.3.1.4 A háborúba lépés és a keleti front

Románia a náci Németországgal kötött katonai egyezmény alapján 1941. június 22-én, a Szovjetunió elleni német támadással egyidejűleg lépett be a háborúba. A román hadsereg célja Besszarábia és Észak-Bukovina visszafoglalása volt, de a hadjárat hamarosan túlterjeszkedett ezen a területen. A román csapatok a német 11. hadsereggel együtt nyomultak előre, részt vettek Odessza ostromában, majd a krími és a doni hadműveletekben is. A román veszteségek – elesettek, sebesültek, fogságba esettek – a hadjárat előrehaladtával nőttek; az 1942–43-as sztálingrádi csata különösen súlyos csapást mért a román hadseregre, amely több százezer katonát veszített.

A háború emberi és anyagi költségei mellett a román hadsereg alakulatai a megszállt szovjet területeken szisztematikus erőszakot követtek el. A román katonai közigazgatás alá tartozó területeken a helyi zsidó lakosságot gettókba és koncentrációs táborokba kényszerítették; a tömeges kivégzések a hadsereg dokumentumaiban is szerepelnek. A transznisztriai kormányzóságban a román hatóságok a náci megsemmisítő gépezet működésétől függetlenül, saját eszközeikkel hajtották végre a zsidóság deportálását és elpusztítását. A helyi ukrán lakosságot is súlyos erőszak érte; a kollaboráció és az ellenállás formái párhuzamosan léteztek.

#### 34.3.1.5 A romániai Holocaust

A romániai Holocaust a második világháború egyik legsúlyosabb, mégis sokáig kevéssé ismert fejezete. A Wiesel Bizottság 2004-es jelentése – amely a román állam megbízásából készült – a romániai zsidó áldozatok számát 280 000 és 380 000 közé teszi; más becslések ennél magasabb számot is elképzelhetőnek tartanak. Az adat bizonytalansága a források töredékességéből, a

megsemmisítő akciók dokumentálatlanságából és a túlélők elbeszéléseinek időbeli változásából fakad. A korszakra vonatkozó statisztikai adatok nem tekinthetők teljesnek: a becslések elsősorban a román csendőrségi és prefektusi jelentésekre, a helyi zsidó hitközségi nyilvántartásokra, valamint a német diplomáciai iratokra támaszkodnak. A román hatóságok a deportálásokról gyakran nem vezettek pontos létszámnyilvántartást; a túlélők visszaemlékezései pedig utólagos rekonstrukciók.

A romániai Holocaust több időszakra bontható. A legionárius uralom alatt a pogromok és a rablások jellemezték a zsidóellenes erőszakot. 1941 júniusától, a háború kitörésétől kezdve a hadsereg és a csendőrség Besszarábiában és Észak-Bukovinában tömeges kivégzéseket hajtott végre; a túlélők deportálása Transznisztriába ezt követően vette kezdetét. A megszállt szovjet területeken a román katonai közigazgatás koncentrációs táborokat hozott létre; a legismertebb Bogdanovka, Ahmetchetka és Domanovka. Ezekben a táborokban a túlélők beszámolói szerint szándékos éheztetés, tífuszjárványok és tömeges kivégzések történtek. A román hadsereg és a csendőrség alakulatai gyakran a német SS-egységekkel párhuzamosan, de önállóan is elkövettek gyilkosságokat. Az Odessza környéki mészárlások – amelyek a román parancsnokság bosszúja nyomán több tízezer zsidó halálát okozták – a romániai Holocaust legsúlyosabb fejezeteihez tartoznak.

#### 34.3.1.6 Az átállás és a háború vége

A sztálingrádi vereség és a nyugati szövetségesek észak-afrikai partraszállása után a román kormányzat diplomáciai csatornákon keresztül puhatolózni kezdett a nyugati hatalmaknál. Antonescu ugyan továbbra is a tengelyhatalmak mellett állt, de a deportálások ütemét fokozatosan mérsékelte; a romániai zsidóság egy része – elsősorban az Ókirályságban élők – így megmenekült a transznisztriai deportálástól. A romániai zsidók elleni fellépés 1944. augusztus 23-a után, a királyi államcsínyt követően szűnt meg. Ekkor I. Mihály király letartóztatta Antonescut, és Románia átállt a szövetségesek oldalára. A fordulat a háború utolsó szakaszában – a szovjet csapatok előrenyomulásával egyidejűleg – valósult meg, és a román közvélemény egy része ma is vitatja, hogy az átállást a nemzeti túlélési ösztön vagy a német vereség felismerése motiválta-e. A szovjet történetírás az államcsínyt „antifasiszta felkelésként” értelmezte, míg a román emigráció a királyi ház nemzetmentő szerepét hangsúlyozta.

A háború utolsó évében Románia a szovjet hadsereg oldalán harcolt Magyarország és a náci Németország ellen. A román hadsereg részt vett Észak-Erdély visszafoglalásában, majd a bécsi offenzívában is. A háború romániai embervesztesége – a hadsereg elesettjeit, a civil áldozatokat és a zsidók elleni erőszak áldozatait is beleértve – több százezer főre tehető, de a pontos számok máig vitatottak. A szovjet katonai jelenlét, a német megszállás és a román hatóságok által elkövetett atrocitások áldozati csoportjai közötti határok elmosódnak; a háborús károk számbavétele a források töredékessége miatt becslésen alapul.

#### 34.3.1.7 Emlékezet és felelősség

A romániai második világháború értelmezése a 20. század második felében szorosan összefonódott a kommunista rendszer ideológiájával. A Ceaușescu-korszak hivatalos történetírása az Antonescu-rendszert „fasiszta” jelzővel bélyegezte meg, de a romániai Holocaustról nem beszélt, a zsidó áldozatok emlékét pedig elhallgatta. A rendszerváltás után a román társadalom egy része Antonescut újraértékelte, és a nemzeti hős mítoszát próbálta feléleszteni. A 2000-es években a román állam által támogatott Wiesel Bizottság jelentése, a Holocaust-tagadás elleni törvény elfogadása, valamint a nemzetközi emlékezetpolitikai intézményekkel való együttműködés fokozatosan elmozdította a diskurzust a kritikai emlékezet irányába. Ugyanakkor a 2020-as években

is jelen vannak olyan politikai erők, amelyek a román háborús múlt egyoldalú, apologetikus ábrázolását szorgalmazzák. A holokauszt romániai emlékezete tehát ma is vita tárgya, és a történészi konszenzus – amely a rendszer bűneit és a román állam felelősségét egyértelműen megállapítja – nem mindig esik egybe a társadalom kollektív emlékezetével.

### 34.3.2 Források és bizonytalanságok

A romániai második világháborúra vonatkozó forrásbázis rendkívül egyenetlen. A katonai műveletek és a csendőrségi deportálások egy része írásos nyomot hagyott: a román hadsereg hadműveleti naplói, a prefektusi jelentések, a vasúti fuvarlevelek, a német katonai attasé jelentései és a román külügyminisztérium iratai részben fennmaradtak. Ugyanakkor a romániai Holocaust végrehajtói gyakran szándékosan semmisítették meg a terhelő dokumentumokat; a tömegsírok feltárása a mai napig részleges. A túlélői visszaemlékezések – amelyeket a Wiesel Bizottság és a Jad Vasem részben publikált – pótolhatatlan források, de az emlékezet szelektivitása és az utólagos elbeszélés torzításai miatt körültekintően értelmezendők.

A vitatott kérdések közé tartozik a transznisztriai deportáltak pontos száma, a román állami szereplők és a helyi lakosság közötti együttműködés mértéke, valamint az 1944. augusztusi átállás megítélése. A romániai Holocaust áldozatszámára vonatkozó becslések 280 000 és 380 000 között mozognak; a tág intervallum oka a források hiányossága mellett az is, hogy a Besszarábiában és Észak-Bukovinában elkövetett tömeggyilkosságok egy részére nincs megbízható dokumentáció. A roma áldozatok száma még ennél is bizonytalanabb: a román hatóságok nem vezettek elkülönített nyilvántartást a roma közösségek deportálásáról, a szakirodalom általában több tízezer áldozatra becsüli a számukat.

A történészi konszenzus ma már abban is egyetért, hogy a román hatóságok saját kezdeményezésre, nem pusztán német nyomásra hajtották végre a deportálásokat és a tömeggyilkosságokat. Ezt igazolják a román kormányzat által kiadott rendeletek, valamint a csendőrségi jelentések, amelyek a német hatóságokkal való együttműködést rögzítik. Ugyanakkor a romániai Holocaust sajátos vonása, hogy a deportálásokat a román adminisztráció saját területén, a román törvények keretei között hajtotta végre, és a megsemmisítő táborok rendszerét nem vette át. Ez a sajátosság a mai napig vitákat gerjeszt a romániai Holocaust és a náci Holocaust közötti viszony értelmezéséről.

Az emlékezetpolitikai állítások különösen a nyilvános vitákban jelennek meg: a „nemzeti árulás” és a „nemzetmentés” narratívái szembeállíthatók a kritikai történetírással. A tankönyvi feldolgozásban a kettő közötti különbséget mindenképpen jelezni kell: a történészi munka forrásalapú, az emlékezetpolitika viszont a jelenkori identitáspolitika része.

### 34.3.3 Rövid összefoglaló

- Románia 1940 nyarán három területi veszteséget szenvedett: Besszarábia és Észak-Bukovina szovjet, Észak-Erdély magyar, Dél-Dobrudzsa bolgár megszállás alá került.
- A területi katasztrófa nyomán II. Károly király lemondott, a Vasgárda és a hadsereg szövetségével létrejött a „nemzeti legionárius állam”, majd Antonescu személyes diktatúrája.
- Románia 1941. június 22-én a náci Németország oldalán belépett a Szovjetunió elleni háborúba; a román hadsereg a megszállt szovjet területeken tömeges erőszakot követett el.
- A romániai Holocaust a legionárius pogromoktól a besszarábiai és észak-bukovinai deportálásokig tartó folyamat volt; a Wiesel Bizottság becslése szerint 280 000–380 000 zsidó áldozatot követelt.
- A román hatóságok saját kezdeményezésre hajtották végre a deportálásokat és tömeggyilkosságokat; a német nyomás nem volt kizárólagos magyarázó tényező.

- A sztálingrádi vereség és a német katonai kudarcok nyomán a román kormányzat mérsékelte a deportálásokat, de a zsidó lakosság elleni erőszak csak 1944. augusztus 23-a után ért véget.
- Az 1944. augusztusi királyi államcsíny – Antonescu letartóztatása és a szövetségesek oldalára való átállás – a háború utolsó évét a szovjet oldalon harcoló Romániában telt.
- A romániai Holocaust emlékezete ma is élénk viták tárgya; a kritikai történetírás és az emlékezetpolitikai apologetika szembenállása jellemzi a nyilvános diskurzust.

### 34.3.4 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan függtek össze az 1940-es területi veszteségek a román belpolitikai fordulattal és a háborúba való belépéssel? Melyik veszteség milyen módon erősítette a revizionista, illetve a szovjetellenes érveket?
2. Milyen forrásokból lehet rekonstruálni a romániai hadsereg és a csendőrség felelősségét a Holocaust végrehajtásában? Miért marad a becslések intervalluma viszonylag tág?
3. Hasonlítsa össze a legionárius uralom alatti zsidóellenes erőszakot a transznisztriai deportálásokkal! Miben különbözött a romániai Holocaust a náci megsemmisítő táborok rendszerétől?
4. Milyen okok vezettek az 1944. augusztusi átálláshoz? Milyen eltérő értelmezések léteznek az államcsíny motivációjáról a román és a szovjet hivatalos történetírásban?
5. Miért tekinthető a romániai Holocaust emlékezete ma is vitatott politikai kérdésnek? Miben tér el a történészi konszenzus és az emlékezetpolitikai állítás?

## 34.4 A kommunista hatalomátvétel

A második világháború romániai eseményeit és az 1944. augusztus 23-i átállást az előző alfejezet tárgyalta. A háború formális befejeződése azonban nem hozott demokratikus átmenetet Romániában. A szovjet csapatok jelenléte, a fegyverszüneti feltételek és a szovjet politikai nyomás olyan pályára állította az országot, amelyen 1944 és 1948 között a hagyományos politikai erőket fokozatosan felszámolták, és létrejött a kommunista egypártrendszer. Ez az alfejezet azt vizsgálja, milyen eszközökkel ment végbe a **kommunista hatalomátvétel** (románul preluarea comunistă a puterii), hogyan kapcsolódott össze a belső átalakulás a szovjet **szovjetizálással** (románul sovietizare, oroszul szovjetizacija), és milyen következményekkel járt a gazdaságra, a társadalomra és a kisebbségekre. A folyamat értelmezése a mai romániai emlékezetpolitikában élesen vitatott: egyes narratívák a szovjet megszállást és a kommunista diktatúrát hangsúlyozzák, mások a „felszabadulás” hivatalos szovjet korszakbeli értelmezését követik, megint mások a román társadalom belső kollaborációját és az elit felelősségét is vizsgálják.

### 34.4.1 A fegyverszünet és a szovjet jelenlét

Az 1944. augusztus 23-i államcsíny után Románia szembefordult a tengelyhatalmakkal, és csapatai a szovjet oldalon folytatták a háborút. A **fegyverszüneti egyezményt** 1944. szeptember 12-én írták alá Moszkvában. Az egyezmény értelmében Románia kötelezettséget vállalt arra, hogy részt vesz a háborúban Németország és Magyarország ellen, visszaállítja az 1940. évi második bécsi döntés előtti román–szovjet határt (azaz elfogadja Észak-Bukovina és Besszarábia szovjet annexióját), jóvátételt fizet a Szovjetuniónak, és szovjet csapatokat enged a területére. A szovjet hadsereg jelenléte a háború végéig katonailag indokolt volt, de a harcok befejezése után is fennmaradt: a szovjet csapatok 1948-ig, a békeszerződés aláírását követően is az országban állomásoztak, és a **Szövetséges Ellenőrző Bizottság** (SZEB) működését gyakorlatilag a szovjet

fél ellenőrizte. A fegyverszüneti egyezmény tehát nem csupán katonai, hanem politikai keretet is teremtett a szovjet befolyás intézményesítésére.

A szovjet jelenlét mértéke vita tárgya. A szovjet hivatalos források „felszabadító” hadseregként mutatták be a Vörös Hadsereget, míg a kortárs román és nyugati források, valamint a mai román történetírás jelentős része megszállásként írja le az időszakot. A szovjet csapatok létszámáról nincs teljesen megbízható adatsor. A román levéltárakban fennmaradt jelentések szerint a háború végén százezres nagyságrendű szovjet erő állomásozott Romániában, de a pontos számokat a szovjet parancsnokság nem hozta nyilvánosságra. A szovjet katonai közigazgatás a hátországban rekvirált, és a gazdaságot a háborús jóvátétel és a saját ellátás szolgálatába állította. Ez a helyzet már önmagában korlátozta a román kormányok mozgásterét.

A fegyverszüneti egyezmény előírta a **jóvátétel** (románul reparații) fizetését. A megállapodás 300 millió USA-dollár értékű áruszállítást írt elő a Szovjetunió számára hat éven belül. A későbbi békeszerződés ezt megerősítette, bár az összeget a szovjet fél a háborús károkra hivatkozva többször is kiegészítő követelésekkel toldotta meg. A jóvátételi szállítások a román ipart és a mezőgazdaságot tartósan megterhelték; a kivitelt gyakran a belső ellátás rovására teljesítették. Emellett a szovjet hatóságok **Szovrom** (románul Sovrom) néven vegyes szovjet–román vállalatokat hoztak létre, amelyek a kitermelő iparban, a közlekedésben, a bank- és biztosítási szektorban, valamint a kereskedelemben biztosítottak szovjet többségi érdekeltséget. A Szovrom-vállalatok formálisan vegyes tulajdonúak voltak, de irányításuk gyakorlatilag szovjet kézben volt, és a nyereség jelentős része a Szovjetunióba áramlott. A mai történészi értékelés szerint a Szovrom-rendszer a szovjet gazdasági kizsákmányolás egyik legfontosabb eszköze volt, bár pontos pénzügyi mérlege a mai napig vitatott.

### 34.4.2 A Groza-kormány és a politikai átalakulás

A háború utáni első román kormányok koalíciós jellegűek voltak, de a kommunista párt befolyása gyorsan nőtt. A **Román Kommunista Párt** (románul Partidul Comunist Român, PCR) a háború előtt illegálisan működött, tagsága néhány ezer főre becsülhető. A háború után a szovjet támogatás, a tömeges tagtoborzás és a hatalmi pozíciók megszerzése révén létszáma ugrásszerűen nőtt; 1947-re több százezerre becsülték, bár a tagkönyvek mögött gyakran opportunista csatlakozás húzódott. A kommunista párt 1944 őszén részt vett a **Nemzeti Demokratikus Arcvonal** (románul Frontul Național Democrat, FND) létrehozásában, amely a kommunisták mellett a szociáldemokraták, a szakszervezetek, a földműves-szervezetek és más baloldali csoportok gyűjtőszervezete volt.

Az 1944–1945 közötti időszakban a hatalomért folyó küzdelem elsősorban a hagyományos pártok – a **Nemzeti Parasztpárt** (románul Partidul Național Țărănesc, PNȚ) és a **Nemzeti Liberális Párt** (románul Partidul Național Liberal, PNL) –, valamint a szovjet támogatást élvező baloldali koalíció között zajlott. A király, I. Mihály és a hagyományos pártok többször tiltakoztak a szovjet beavatkozás ellen, de a szovjet katonai jelenlét és a SZEB nyomása miatt cselekvési terük korlátozott volt. 1945. február végén a szovjet külügyminiszter-helyettes, Andrej Visinszkij Bukarestben járt, és nyíltan követelte a királytól, hogy nevezzen ki szovjetbarát kormányt. A király kezdetben ellenállt, de 1945. március 6-án kénytelen volt kinevezni **Petru Groza** kormányát, amelyet az FND dominált.

A Groza-kormány kulcspozícióit kommunisták és velük szövetséges politikusok foglalták el. A belügyminisztériumot, az igazságügyet és a gazdasági tárcákat kommunisták vagy a szovjet érdekekkel azonosuló személyek irányították. A hagyományos pártok nem kaptak miniszteri tárcákat. A kormány legitimitását a király és a nyugati hatalmak vitatták, de a szovjet kormány elismerte. A Groza-kormány megalakulása a kommunista hatalomátvétel egyik fordulópontja volt: a szovjet nyomás nyílt politikai beavatkozássá vált, és a hagyományos politikai elit kiszorult

a végrehajtó hatalomból. A brit és az amerikai kormány hivatalosan tiltakozott, de a háború utáni nagyhatalmi erőviszonyok között érdemi lépést nem tett.

### 34.4.3 Az 1946-os választások és a politikai ellenfelek felszámolása

A Groza-kormány 1946. november 19-én tartotta az első háború utáni parlamenti választásokat. A választási kampányt a kormányzati propaganda, a rendőrségi zaklatások, a baloldali milíciák erőszakos fellépései és a hagyományos pártok sajtójának korlátozása jellemezte. A hivatalos eredmény szerint a baloldali koalíció a szavazatok mintegy 70%-át szerezte meg, a Nemzeti Parasztpárt pedig csupán a voksok töredékét kapta. A kortárs nyugati megfigyelők, a király és a nemzetközi sajtó széles körben csalással vádolta a kormányt, és a későbbi történetírás is arra a következtetésre jutott, hogy a választás nem volt sem szabad, sem tisztességes. A csalás konkrét mechanizmusairól – a szavazólapok megsemmisítésétől a fiktív választói névjegyzékekig – számos korabeli visszaemlékezés és levéltári dokumentum tanúskodik, de a hamisítás mértékének számszerűsítése továbbra is vitatott. Annyi bizonyos, hogy a választási eredmény nem tükrözte a román társadalom tényleges pártszimpátiáit.

A választásokat követően a hagyományos pártok befolyása gyorsan csökkent. 1947 nyarán a Nemzeti Parasztpárt vezetőit, **Iuliu Maniu**t és **Ion Mihalache**-ot hazaárulás és az idegen hatalommal való összejátszás vádjával bíróság elé állították. A per konstruált jellegét a mai történészi szakirodalom széles körben elfogadja: a vádakat politikai megrendelésre állították össze, a tárgyalás nem felelt meg a jogállami normáknak. Maniu-t és Mihalache-ot életfogytiglani kényszermunkára ítélték; Maniu 1953-ban halt meg a börtönben. A Nemzeti Liberális Párt vezetőit, köztük **Dinu Brătianu**t, szintén perbe fogták és bebörtönözték. A szociáldemokrata pártot 1948 februárjában erőszakkal egyesítették a kommunista párttal, létrehozva a **Román Munkáspárt**ot (Partidul Muncitoresc Român, PMR). A szociáldemokraták jobbszárnyát kizárták, vezetőiket üldözték. A hagyományos pártok 1948 elejére gyakorlatilag megszűntek működni, és az ország egypártrendszerbe sodródott.

A politikai rendőrség, a **Szecuritate** (románul Securitate, teljes nevén Direcția Generală a Securității Poporului, azaz Állambiztonsági Főigazgatóság) megszervezése már a Groza-kormány idején elkezdődött. A szovjet tanácsadók közreműködésével kiépített állambiztonsági szervezet a rendszer politikai ellenfeleinek megfigyelésére, megfélemlítésére és felszámolására szolgált. A letartóztatások hamarosan tömegessé váltak; 1948-ban már több tízezer politikai foglyot tartottak nyilván. Az áldozatok és fogvatartottak pontos számáról nincs megbízható, mindenki által elfogadott statisztika: a becslések százezres nagyságrendű politikai elítéltről szólnak, de a levéltárak hiányosak, és a kommunista rendszer bukása után felállított levéltári bizottságok is eltérő módszertannal dolgoztak.

### 34.4.4 A monarchia megszüntetése és a Népköztársaság kikiáltása

A politikai ellenfelek felszámolásával párhuzamosan a kommunista vezetés a monarchia felszámolására készült. I. Mihály király a háború utáni időszakban a szovjet befolyással szembeni ellenállás szimbólumává vált a hagyományos elitek és a nyugati hatalmak szemében. A kommunista vezetés, a szovjet tanácsadók útmutatásával, 1947 végén döntött a monarchia eltörléséről. 1947. december 30-án **I. Mihály király**t a kormány nyomására lemondatták. A lemondási nyilatkozat aláírásának körülményei a mai napig emlékezetpolitikai vita tárgyát képezik: a hivatalos kommunista narratíva szerint a király önként mondott le, míg a királyi család és a kortárs nyugati források szerint a lemondást fegyveres nyomás alatt csikarták ki. A dokumentált tény az, hogy a király elhagyta az országot, és a kormány még aznap kikiáltotta a **Román Népköztársaság**ot (Republica Populară Română).

A Népköztársaság kikiáltása után 1948-ban új, szovjet mintájú alkotmányt fogadtak el, amely az államhatalom letéteményeseként a dolgozó népet, irányító erejeként pedig a munkáspártot határozta meg. Az alkotmány formálisan biztosította az állampolgári jogokat, de ezek a gyakorlatban nem érvényesültek. Az 1948. áprilisi alkotmány a politikai rendszer alapdokumentumává vált, és rögzítette az egypártrendszer kereteit. A Román Népköztársaság szuverenitása azonban korlátozott volt: a szovjet csapatok jelenléte, a szovjet tanácsadók intézményesített befolyása és a gazdasági függés a valós döntéshozatalt Moszkvához kötötte.

### 34.4.5 Az államosítás és a gazdasági átalakítás

A politikai hatalom megszerzése után a kommunista vezetés a gazdaság szocialista átalakítására törekedett. Az 1948. június 11-i **államosítási törvény** (legea naționalizării) a bányákat, a nagyipart, a bankokat, a biztosítókat, a vasutat és a nagykereskedelmet állami tulajdonba vette. A törvény értelmében mintegy 10 000 vállalatot államosítottak; a pontos szám a levéltári forrásokban eltérően jelenik meg, de a nagyságrend elfogadott. Az államosítás nem csupán a magántőke felszámolását jelentette, hanem a gazdaságirányítás központosítását is: a szovjet mintájú tervgazdaság bevezetése 1949-ben kezdődött az első ötéves terv elfogadásával.

Az államosítás jogi alapja a tulajdonviszonyok radikális átalakítását tette lehetővé. A törvény indoklása a „kizsákmányoló osztályok” vagyonának társadalmasítására hivatkozott, de a gyakorlatban a kis- és középvállalkozásokat is állami ellenőrzés alá vonták. A bankok államosítása megfosztotta a magánszektort a hitellehetőségektől, a nagykereskedelem állami monopóliuma pedig a mezőgazdasági és ipari termékek elosztásának ellenőrzését biztosította. A folyamatot szovjet tanácsadók irányították, és a szovjet gazdasági modell átvételét szolgálta. A **Szovrom**-vállalatok az államosítás után is működtek, mert a szovjet érdekeltségek kikerültek a román állami tulajdonba vétel alól; csak az 1950-es évek közepén kezdődött meg fokozatos felszámolásuk.

A gazdasági átalakítás súlyos társadalmi következményekkel járt. A magántulajdon megszüntetése a középosztály, a kereskedők, az iparosok és a paraszti gazdák jelentős részét fosztotta meg megélhetésétől. A termelés visszaesett, az infláció magas volt, és a hiánygazdaság állandósult. A szovjet jóvátételi szállítások és a Szovrom struktúra további terheket rótt a román gazdaságra. A gazdasági nehézségekért a kommunista propaganda a „reakciós elemeket” és a nyugati imperialistákat tette felelőssé, miközben a szovjet kizsákmányolás nem jelenhetett meg a nyilvánosságban. A kortárs nyugati diplomáciai jelentésekben és a későbbi történetírásban azonban egyértelműen azonosítható a szovjet gazdasági elszívás: a román ipari termelés jelentős hányada a Szovjetunióba áramlott, gyakran a belső fogyasztás kárára. A számszerű veszteségek becslései vitatottak, mert a Szovrom-vállalatok könyvelése nem volt átlátható, és a szovjet levéltárak egy része máig nem hozzáférhető.

### 34.4.6 Földreform és a kollektivizálás kezdete

A mezőgazdaság átalakítása már a kommunista hatalomátvétel előtt megkezdődött. Az 1945. március 23-i **földreform** (reforma agrară) a 50 hektár feletti birtokokat, illetve a háborús bűnösök és kollaboránsok földjeit kisajátította, és mintegy 1,5 millió hektár földet osztottak fel a földnélküli és törpebirtokos parasztok között. A földreformot a kommunista párt saját eredményeként propagálta, és a vidéki szavazók megnyerésének fontos eszköze volt. A reform azonban nem szüntette meg a vidéki szegénységet: a kiosztott parcellák gyakran túl kicsik voltak a megélhetéshez, a mezőgazdasági felszerelés és állatállomány hiánya tovább súlyosbította a helyzetet.

A földreform és a magángazdálkodás fenntartása átmeneti kompromisszumot jelentett, de a kommunista vezetés hosszú távú célja a mezőgazdaság **kollektivizálása** (colectivizare) volt. A

kollektivizálás előkészítése már 1948-ban megkezdődött: a párt a gazdag parasztok (kulákok) elleni kampányt indított, és szorgalmazta a termelőszövetkezetek létrehozását. Az erőteljes kollektivizálás azonban csak 1949-től vett lendületet, miután a politikai hatalom megszilárdult. A kommunista hatalomátvétel időszakában a földkérdés még kettős jellegű volt: a párt egyrészt a földosztás révén próbált támogatást szerezni, másrészt már készült a magántulajdon felszámolására. Ez a kettősség a későbbi kollektivizálás időszakában erős feszültségeket okozott a vidéki társadalomban.

### 34.4.7 Kisebbségek, deportálások és a társadalom átalakítása

A háború utáni időszak a romániai kisebbségek számára is drámai változásokat hozott. A szovjet csapatok és a román hatóságok 1945 januárjában tömegesen deportálták a romániai németeket – elsősorban a bánsági és erdélyi szász és sváb lakosságot – a Szovjetunióba kényszermunkára. A **németek deportálása** (deportarea germanilor) becslések szerint 70 000–75 000 embert érintett; az érintettek egy része a szovjet munkatáborokban halt meg, pontos halálozási adatok azonban nem állnak rendelkezésre, mert a szovjet levéltárak hozzáférése korlátozott, és a visszaemlékezések is töredékesek. A deportálást a kollektív bűnösség elvére hivatkozva hajtották végre, amely szerint a romániai németek egész közössége felelős volt a náci Németország háborús bűneiért. Ez az értelmezés a mai nemzetközi jogi normák szerint háborús bűncselekménynek minősül, de a korszakban a szovjet hatóságok politikai eszközként használták.

A magyar kisebbség helyzete az 1944-es átállás után ellentmondásosan alakult. Észak-Erdély 1944 őszén visszakerült román fennhatóság alá, és a román hatóságok számos diszkriminatív intézkedést vezettek be a magyar lakossággal szemben: állampolgársági jogokat vontak meg, magyar iskolákat zártak be, és vagyonokat koboztak el. A Groza-kormány 1945-ben részlegesen visszavonta a legszélsőségesebb rendelkezéseket, és visszaadta az állampolgárságot a magyarok egy részének, de a magyar intézményrendszer továbbra is korlátozottan működött. A kommunista hatalomátvétel ígérete az etnikai egyenlőség megteremtésére nem teljesült: a szocialista rendszer a nemzetiségi kérdést a társadalmi felszabadulás függvényének tekintette, és a kisebbségi önállóság helyett az asszimilációt és a központosított irányítást erősítette.

A zsidó túlélők helyzete is súlyos volt. A holokauszt után a romániai zsidó közösség lélekszáma drasztikusan csökkent; a túlélők közül sokan emigrálni kényszerültek, részben Palesztinába, részben Nyugat-Európába és Észak-Amerikába. A kommunista hatalomátvétel nem hozott tényleges kárpótlást a zsidó túlélőknek, és a későbbi szocialista állam a cionizmust ellenséges ideológiaként kezelte. A roma közösség a háború alatti deportálások és gyilkosságok után továbbra is szegregációval és diszkriminációval szembesült; a kommunista rendszer hivatalosan felszámolta a „roma elmaradottságot”, de a gyakorlatban az erőszakos letelepítés és az asszimilációs politika újabb traumákat okozott.

### 34.4.8 Párton belüli hatalmi harcok

A kommunista hatalomátvétel nem volt egységes folyamat, mert a párton belül már a hatalom megragadásakor megjelentek a személyi és stratégiai ellentétek. A PCR vezetésében két fő csoport különült el: a Szovjetunióban nevelkedett, szovjet állampolgársággal is rendelkező **„moszkovita”** frakció, amelyet **Ana Pauker**, **Vasile Luca** és **Teohari Georgescu** fémjelzett, valamint a romániai börtönökben megedződött, belföldi bázisú csoport, amelynek vezéralakja **Gheorghe Gheorghiu-Dej** volt. A szovjet támogatás kezdetben a moszkovita frakciót erősítette, de Gheorghiu-Dej a párt főtitkári pozícióját megszerezve fokozatosan növelte befolyását.

A párton belüli küzdelmek a hatalomátvétel időszakában még nem nyíltak ki teljesen, de a döntéshozatalt már befolyásolták. A hatalom megszilárdítása után, 1952-ben Gheorghiu-Dej

eltávolította Pauker, Luca és Georgescu frakcióját, ami a belföldi csoport győzelmét jelezte. Ez azonban már a kommunista hatalomátvétel lezárulása utáni esemény; itt annyiban releváns, hogy a hatalomátvétel nem egyetlen akarat, hanem különböző érdekcsoportok versengése közepette ment végbe. A szovjet tanácsadók szerepe a párton belüli küzdelmekben vitatott: egyes források szerint Sztálin közvetlenül beavatkozott a román pártharcokba, mások szerint a szovjet vezetés csak a lojalitást ellenőrizte, és a belső frakciók maguk alakították viszonyaikat. A levéltárak részleges hozzáférhetősége miatt a párton belüli döntéshozatal pontos mechanizmusa továbbra is kutatási kérdés.

### 34.4.9 Források és bizonytalanságok

A kommunista hatalomátvétel romániai története számos elsődleges forrás alapján rekonstruálható, de ezek értelmezése erősen vitatott. Elsődleges források közé tartoznak a fegyverszüneti egyezmény és a békeszerződés szövegei, a román törvények (földreform, államosítási törvény), a választási jegyzőkönyvek, a korabeli párt- és kormányzati iratok, a Szecuritate működésére vonatkozó levéltári dokumentumok, a szovjet külügyi és katonai iratok (amennyiben hozzáférhetők), a nyugati diplomáciai jelentések, valamint a kortárs naplók, visszaemlékezések és a későbbi bírósági perek anyagai. A másodlagos szakirodalom gazdag, de a politikai nézőpontok befolyásolják a hangsúlyokat.

A legfontosabb bizonytalanságok és viták a következők:

- **A szovjet nyomás mértéke és jellege:** a hatalomátvétel mennyiben volt külső kényszer, és mennyiben belső folyamat? A román kommunista párt gyenge volt, de a szovjet hadsereg és a SZEB nélkül nem tudta volna megszerezni a hatalmat. A vita arra irányul, hogy a szovjet beavatkozás mennyire volt közvetlen (pl. Visinszkij ultimátuma), illetve mennyire épített a román elit együttműködésére.
- **A választási csalás mértéke:** a választás nem volt szabad, de a tényleges eredményt nem ismerjük. A hivatalos adatok nyilvánvalóan torzítottak; a kortárs megfigyelők becslései eltérőek. A mai történészek többsége szerint a koalíció vereséget szenvedett volna tiszta választáson, de ezt számszerűen nem lehet bizonyítani.
- **A deportálások és a politikai üldözés áldozatszámai:** a németek deportálásának érintettjei 70 000–75 000 főre becsülhetők, de a szovjet munkatáborokban elhunytak száma ismeretlen. A politikai foglyok, a bebörtönzöttek és a kivégzettek összlétszáma szintén becslésekben szerepel, és a levéltári források hiányosak.
- **A gazdasági kizsákmányolás mértéke:** a Szovrom-vállalatok és a jóvátétel révén a Szovjetunióba áramló erőforrások értékét nehéz pontosan meghatározni, mert az árképzés átláthatatlan volt, és a szovjet levéltárak egy része nem hozzáférhető.
- **A király lemondatásának körülményei:** a hivatalos kommunista narratíva és a királyi család elbeszélése közötti ellentmondás a mai napig emlékezetpolitikai vita tárgya. A dokumentált tény a lemondási nyilatkozat aláírása, de annak önkéntessége vitatott.
- **A román társadalom felelőssége:** a kommunista hatalomátvételhez való viszony, a kollaboráció, az ellenállás és az opportunizmus kérdése a mai román közbeszédben és tudományos diskurzusban is érzékeny témát alkot. A kommunista múlt feltárására létrehozott intézmények (pl. a volt Szecuritate iratait vizsgáló bizottság) munkája során számos értelmezési vita merült fel.

### 34.4.10 Rövid összefoglaló

- Románia a második világháború végét követően szovjet katonai megszállás és politikai nyomás alá került; a fegyverszüneti egyezmény és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság keretében

a szovjet befolyás intézményesült.

- A Groza-kormány 1945. márciusi kinevezése a hagyományos pártok kiszorulását és a kommunista dominanciájú koalíció hatalomra jutását jelezte.
- Az 1946. novemberi választásokat széles körű csalás kísérte; a hivatalos eredmény nem tükrözte a társadalom pártszimpátiáit, és a kommunista hatalom megszilárdulását szolgálta.
- A hagyományos politikai erőket perekkel, bebörtönzésekkel és a szociáldemokraták erőszakos egyesítésével számolták fel; a Szecuritate kiépítése biztosította a rendszer ellenőrzését.
- A monarchiát 1947. december 30-án felszámolták, és kikiáltották a Román Népköztársaságot; az 1948-as szovjet mintájú alkotmány az egypártrendszert rögzítette.
- Az 1948. júniusi államosítási törvény a magántőke felszámolását és a tervgazdaság előkészítését jelentette; a Szovrom-vállalatok és a jóvátétel a szovjet gazdasági kizsákmányolás eszközei voltak.
- A társadalmi átalakulást földreform, a kollektivizálás előkészítése, a németek deportálása és a kisebbségek jogfosztása kísérte; a zsidó túlélők és a romák további diszkriminációnak voltak kitéve.
- A párton belüli hatalmi harcok már a hatalomátvétel idején megkezdődtek; a moszkovita és belföldi frakciók küzdelme 1952-ben a belföldi csoport győzelmével zárult.

### 34.4.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen szerepet játszott a fegyverszüneti egyezmény és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság a szovjet befolyás intézményesítésében Romániában?
2. Hasonlítsa össze a Groza-kormány létrejöttét és az 1946-os választásokat: milyen eszközökkel szorították ki a hagyományos pártokat a hatalomból?
3. Miért tekinthető a monarchia 1947. decemberi felszámolása a szovjetizálás fordulópontjának? Milyen emlékezetpolitikai viták kapcsolódnak a király lemondatásához?
4. Hogyan kapcsolódott az államosítás, a Szovrom-vállalatok és a jóvátétel a szovjet gazdasági befolyáshoz? Milyen bizonytalanságok nehezítik a gazdasági kizsákmányolás mértékének meghatározását?
5. Miben nyilvánult meg a kisebbségek elleni erőszak és diszkrimináció a hatalomátvétel időszakában? Hogyan befolyásolta a németek deportálása és a magyar kisebbség helyzete a régió etnikai viszonyait?

# 35 Románia 1948-tól napjainkig

## 35.1 A kommunista Románia

Az A kommunista hatalomátvétel című alfejezetben tárgyalt folyamat után a román állampárt 1948-ra minden hatalmi ágazatban megszilárdította az ellenőrzést. Az 1948–1965 közötti korszak Gheorghe Gheorghiu-Dej nevéhez kötődik, és a sztálinista modell erőszakos átültetése mellett a fokozatos, óvatos szovjet távolságtartás időszaka is volt. Az alábbiakban a pártállami rendszer kiépülését, a mezőgazdaság kollektivizálását, a szocialista iparosítást, a represszió működését és a társadalmi átalakulást tekintjük át, majd a desztalinizáció és a nemzeti kommunizmus kezdeteihez kapcsolódó fordulatokat emeljük ki.

### 35.1.1 A pártállam kiépítése és az államosítás

A **Román Népköztársaság** (Republica Populară Română) kikiáltása után a politikai rendszer a szovjet típusú **pártállam** (stat-partid) mintáját követte. A **Román Munkáspárt** (Partidul Muncitoresc Român, PMR) 1948 februárjában jött létre a kommunisták és a szociáldemokraták egyesítésével, formálisan a munkásmozgalom egységét hirdetve. A párt a választásokon a hatalomgyakorlás legitimáló eszközét látta; az 1948. márciusi választásokat csalások és megfélemlítés kísérte, a hivatalos eredmény szerint a kormányzó front a szavazatok túlnyomó többségét szerezte meg. Az 1948-as alkotmány a „népi demokrácia” kereteit rögzítette, de a tényleges döntéshozatal a PMR Politikai Bizottságában és Gheorghiu-Dej szűk környezetében összpontosult.

A gazdasági alapok átalakítását az **államosítás** (naționalizare) 1948. júniusi törvénye indította el. Az intézkedés állami tulajdonba vette a jelentősebb ipari, bányászati, banki, szállítási és kereskedelmi vállalatokat. A hivatalos indoklás a tőkés kizsákmányolás felszámolása volt, a gyakorlatban azonban a korábbi tulajdonosi osztály politikai és gazdasági ellehetetlenítését szolgálta. A **tervgazdaság** (economie planificată) bevezetése a szovjet ötéves tervek román változatát követte: az első ötéves terv a nehézipar és az energiaágazat erőltetett fejlesztését tűzte ki, a fogyasztási cikkek gyártását alárendelve a felhalmozási céloknak.

A szovjet befolyás intézményesítésének fontos eszközei voltak a **Szovrom** (Sovrom) vegyesvállalatok, amelyekben a szovjet fél ellenőrző részesedéssel rendelkezett. A Szovromok elsősorban a nyersanyag-kitermelésben, a faiparban, a kőolajfinomításban és a banki szektorban működtek, és a szovjet gazdasági érdekeket szolgálták, gyakran a román erőforrások kedvezőtlen feltételekkel való hasznosításával. A Szovromok fokozatos felszámolása 1954 után kezdődött meg, és 1963-ra fejeződött be, miközben a román állam kivásárolta a szovjet részesedést. Ez a folyamat már a későbbi, önállóbb gazdaságpolitika irányába mutatott.

### 35.1.2 A mezőgazdaság kollektivizálása

A **kollektivizálás** (colectivizare) a román vidék társadalmi és gazdasági szerkezetének radikális átalakítása volt. Az 1945-ös földreform több százezer parasztcsaládot juttatott földhöz, ám a

hatalomátvétel után a rezsim a magántulajdonú kisgazdaságokat a „kapitalista elem” maradványának tekintette. Az 1948-as párthatározat a mezőgazdaság szocialista átalakítását hirdette meg; a gyakorlati végrehajtás 1949-től gyorsult fel.

A **termelőszövetkezet** (cooperativă agricolă de producție, CAP) és az **állami gazdaság** (gospodărie agricolă de stat, GAS) volt a szocialista mezőgazdaság két fő formája. A CAP-okban a föld formálisan közös használatba került, a GAS-ok pedig állami bérből fizetett munkásokat foglalkoztattak. A belépést a helyi pártszervek, a milícia és a **Securitate** (lásd lentebb) nyomásgyakorlással, adókkal, beszolgáltatási terhekkel és a jómódú parasztok **kulákká** (chiabur) minősítésével kényszerítették ki. A **beszolgáltatás** (colectare obligatorie) rendszere a termés meghatározott részének kötelező, alacsony áron történő leadását írta elő; a nem teljesítőket bíróság elé állították, vagyonukat elkobozták.

A paraszti ellenállás sokféle formát öltött: a tömeges kilépések, a beszolgáltatás szabotálása, a földalatti mozgalmak és a nyílt tiltakozások mellett a falvakban passzív ellenállás, illetve az állatállomány elrejtése vagy levágása is előfordult. A rezsim válasza a fokozódó erőszak volt. 1951-ben a **Bărăgan-deportálás** (deportarea în Bărăgan) keretében több ezer családot, főként a román–szerb határ menti vidékekről és a „megbízhatatlan” elemek közül, a Bărăgan-síkságra hurcoltak, ahol ellenőrzött településeken kényszermunkát végeztek. A lakóhelyüket elhagyni kényszerülők száma ma is vitatott; a becslések néhány tízezer és több tízezer között mozognak.

A kollektivizálás üteme nem volt egyenletes. 1953-ban, Sztálin halála után rövid megtorpanás következett, és a kormányzat néhány enyhítő intézkedést hozott a beszolgáltatási terhek csökkentésére. Az 1956-os magyar forradalom utáni belföldi feszültségek azonban a pártot a kollektivizálás újraindítására ösztönözték. Az 1950-es évek végén a rezsim valóságos kampányt indított a téeszekbe való belépésért; az ellenállókat „osztályellenségként” kezelték. 1962-re a hivatalos adatok szerint a mezőgazdasági terület elsöprő többsége, mintegy kilenc tizede kollektív vagy állami tulajdonba került. Ezt a számot a történészek részben a rezsim propagandájának tekintik, mert a tényleges tagi részvétel és a termelés ellenőrzése nem mindenütt felelt meg a formális szerkezetnek. A vidéki társadalom azonban visszafordíthatatlanul átalakult: a paraszti birtokrendszer felbomlott, a falusi lakosság jelentős része ingázó munkássá vagy ipari segédmunkássá vált.

### 35.1.3 A szocialista iparosítás és a gazdaságpolitika

A román kommunista rezsim gazdaságpolitikájának középpontjában a **szocialista iparosítás** állt. A szovjet modell szerint a nehézipar – acélgyártás, gépipar, vegyipar, energetika – elsőbbséget élvezett a mezőgazdasággal és a könnyűiparral szemben. Az ötéves tervek a termelési mutatók növelését írták elő, gyakran a tényleges erőforrás- és munkaerőhelyzet figyelmen kívül hagyásával. A hivatalos statisztikák rendszeresen látványos növekedést mutattak, ám ezeket a kutatók óvatosan kezelik, mert a tervteljesítési jelentéseket politikai nyomás alatt készítették, és az árak, illetve a minőség torzíthatta a képet.

Az iparosítás területi következményei markánsak voltak. A nehézipari központok – például a Dunamenti acélipari komplexum térsége, a bányavidékek és a vegyipari körzetek – gyorsan növekedtek, miközben a vidéki térségekből elvándorló, képzetlen munkaerőt a városokba, ipartelepekre irányították. A **szocialista munkaverseny** és a sztahanovista normarendszer a munkásokat fokozott teljesítményre ösztönözte, de a bérek és az életkörülmények nem követték a termelési előirányzatokat. A hiánygazdaság állandósult: a lakáshiány, a fogyasztási cikkek szűkössége és az alapellátás akadozása a munkások mindennapjait is meghatározta.

A nemzetközi gazdasági integráció a **KGST** (Consiliul de Ajutor Economic Reciproc, CAER) és a **Varsói Szerződés** (Tratatul de la Varșovia) keretében zajlott. Románia a szovjet blokk

nyersanyag- és mezőgazdasági beszállítójaként kapott szerepet, ami hosszú távon korlátozta az ipari diverzifikációt. Az 1950-es évek közepétől azonban a román vezetés egyre inkább ellenállt a szovjet tervgazdasági munkamegosztásnak, és a hazai nehézipar önálló fejlesztése mellett érvelt. Ez a törekvés később, a Ceaușescu-korszakban teljesedett ki, de gyökerei a Gheorghiu-Dej-éra utolsó évtizedére nyúlnak vissza.

### 35.1.4 A represszió és a Securitate

A politikai elnyomás legfontosabb eszköze a **Securitate** (Departamentul Securității Statului) volt, amelyet az államvédelmi feladatok ellátására hoztak létre. A Securitate nem csupán a „belső ellenségek” felderítésére szolgált, hanem a besúgóhálózat működtetésére, a levél- és telefonellenőrzésre, valamint a tömegszervezetek és az állami intézmények átpolitizálására is. Az ügynöki hálózat a társadalom széles rétegeit fedte le: a gyárak, az egyetemek, a falvak és a kórházak mind megfigyelés alatt álltak.

A politikai börtönök és munkatáborok hálózata a sztálinista represszió emblematikus intézménye volt. A legismertebb börtönök közé tartozott Sighet, Jilava, Aiud és Pitești. A Pitești-i börtönben az 1950-es évek elején lezajlott „átnevelési kísérlet” különösen brutális volt: a foglyokat arra kényszerítették, hogy egymást kínozzák és leleplezzék, miközben az „átnevelés” ideológiai indokot kapott. Az események feltárása máig vitatott, a résztvevők és az áldozatok pontos azonosítása forráshiányos, de a túlélői beszámolók és a későbbi bírósági eljárások a módszer embertelenségét dokumentálják.

A **Duna–Fekete-tenger-csatorna** (Canalul Dunăre–Marea Neagră) építése 1949 és 1953 között különösen súlyos emberi költséggel járt. A munkálatokon politikai foglyok, „kulákok”, kényszersorozott civilek és hadifoglyok dolgoztak embertelen körülmények között, megfelelő élelmezés, orvosi ellátás és lakhatás nélkül. A csatorna munkálatait 1953-ban leállították, majd csak később, más feltételekkel folytatták. Az áldozatok száma a mai napig nem tisztázott; a becslések széles skálán mozognak, a hivatalos közlések és a kutatói rekonstrukciók között jelentős eltérés van.

Az „osztályellenségek” kategóriája rendkívül tág volt, és magában foglalta a korábbi politikai elitet, a földbirtokosokat, a vállalkozókat, a „burzsoá” értelmiséget, a katonatiszteket, valamint a paraszti ellenállókat. Az egyházak helyzete súlyos üldöztetést mutatott: a **görögkatolikus egyházat** (Biserica Română Unită cu Roma, Greco-Catolică) 1948-ban betiltották, vagyonát az ortodox egyházra ruházták, püspökeit és papjait letartóztatták. Az ortodox egyházat a rezsim igyekezett az állam alá rendelni, a katolikus püspökök közül többet bebörtönöztek, a protestáns gyülekezeteket pedig ellenőrzés alá vonták.

A kisebbségek elleni intézkedések a represszió sajátos dimenzióját alkották. A német kisebbség tagjait 1945 után tömegesen hurcolták a Szovjetunióba kényszermunkára; a visszatérők és az otthon maradottak az 1950-es években folyamatos megfigyelés alatt álltak, vagyonukat államosították. A zsidó közösségből több hullámban távoztak: 1948 és 1952 között, majd később is, a kivándorlásért a román állam gyakran váltságdíjat követelt. A magyar kisebbség formális jogokat kapott a **Magyar Autonóm Tartomány** (Regiunea Autonomă Maghiară) 1952-es létrehozásával, ám a magyar értelmiség és a kulturális intézmények ugyanúgy a „burzsoá nacionalizmus” vádjával szembesültek, mint más csoportok. A roma népességet a rezsim a „lemaradottság” felszámolásának címén asszimilációs politikával kezelte, a hagyományos életmódot büntette, miközben a diszkrimináció informálisan tovább élt.

### 35.1.5 Társadalmi átalakulás: parasztok, munkások, nők és kisebbségek

A kollektivizálás és az iparosítás a társadalmi szerkezetet gyökeresen átrajzolta. A paraszti közösségek szétzilálódtak: a földtulajdon elvesztése, a beszolgáltatási kényszer és a téesz-munka alacsony jövedelme a falusi lakosság tömeges elvándorlását indította el. A vidéki elszegényedés párhuzamosan haladt a városi munkásosztály bővülésével, amelynek tagjai részben a falvakból ingázó, részben a városokba települt munkavállalókból verbuválódtak. A munkásság helyzete ellentmondásos volt: a hivatalos ideológia a „munkásosztály uralmát” hirdette, ám a gyakorlatban a munkások döntési jogok nélkül, alacsony bérek mellett, fokozott elvárásokkal dolgoztak.

A nők bevonása a termelésbe a sztálinista modernizáció egyik jelszava volt. Az oktatás bővítése és a foglalkoztatás növelése formálisan ígéretes változásokat hozott, de a női munkavállalás a gyakorlatban kettős terhet jelentett: a gyári vagy téeszbeli munkát a háztartás és a gyermeknevelés feladatai egészítették ki. A reprodukciós jogok terén az 1950-es években inkább a születésszabályozás szigorú korlátozása volt a jellemző, amelyet csak később váltott fel a Ceaușescu-korszak újbóli szigorítása. A nők politikai reprezentációja alacsony maradt, a tömegszervezetekben betöltött szerepük inkább a mozgósítást szolgálta, mint a döntéshozatalt.

A kisebbségek helyzete a hivatalos internacionalizmus ellenére folyamatosan feszült volt. A román állampárt a nacionalista tendenciákat „burzsoá nacionalizmusként” ítélte el, miközben a román többségi kultúrát a szocialista nemzetépítés keretében előnyben részesítette. A magyar autonóm tartomány létrehozása – a Szovjetunióban működő területi autonómiák mintájára – inkább az ellenőrzés eszköze volt, mint a valódi önigazgatásé; a tartomány 1960-as átalakítása már a román nemzetállami centralizáció irányába mutatott. A német és zsidó kivándorlás a korszak végére jelentősen csökkentette e közösségek súlyát, ami a társadalmi sokszínűség csökkenését eredményezte.

A kulturális életben a **szocialista realizmus** (realism socialist) doktrínája uralkodott: az irodalomban, a filmművészetben és a képzőművészetben a párt irányvonalát kellett tükrözni, a formai kísérletezést és a kritikai hangot elfojtották. Az értelmiség egyszerre volt a mozgósítás alanya és a represszió célpontja. Az 1950-es évek elején a letartóztatott értelmiségiek, egyetemi tanárok és írók sorsa a szélesebb társadalmat is megfélemlítette.

### 35.1.6 Desztalinizáció és a nemzeti kommunizmus kezdetei

Sztálin halála 1953-ban Romániában is a bizonytalanság és a hatalmi harcok időszakát nyitotta meg. A kollektív vezetés formális bevezetése mellett Gheorghiu-Dej fokozatosan megszilárdította pozícióját, és a szovjet utódlás irányváltásait a román párton belüli riválisok eltávolítására használta fel. Az 1953–1955 közötti enyhülés néhány politikai fogoly szabadon bocsátását hozta, de a rendszer alap jellege nem változott.

Az 1956-os magyar forradalom mély hatást gyakorolt a román vezetésre. A budapesti felkelés hírére a román hatóságok megszigorították a belső ellenőrzést, és több városban – így Kolozsváron, Temesváron és Bukarestben – diákmegmozdulások, szolidaritási akciók és munkáselégedetlenségek törtek ki. Ezeket a Securitate és a karhatalom gyorsan elfojtotta, a résztvevőket letartóztatták, sokakat kizártak az egyetemekről. A magyar forradalom utáni időszakban a román párt egyrészt a szovjet szövetség lojális tagjaként lépett fel, másrészt igyekezett elejét venni minden, a magyar kisebbséggel kapcsolatos nemzetközi kritikának.

Az 1958-ban elért **szovjet csapatkivonás** a román–szovjet viszony fontos fordulópontja volt. A csapatok távozása után a román vezetés nagyobb mozgásteret kapott a belpolitikában és a gazdaságpolitikában. A KGST munkamegosztásban való részvételt egyre inkább átértelmezték,

a román iparosítás önálló fejlesztését hangsúlyozták. Az 1964. áprilisi **Nyilatkozat** (Declarația din aprilie 1964) a román kommunizmus „nemzeti” fordulatának dokumentuma volt: a PMR nyilvánosan kiállt a pártok egyenjogúsága és az egyes országok szocialista útjának önálló megválasztása mellett, ami közvetett bírálatot jelentett a szovjet hegemóniával szemben. Ezt a fordulatot a nyugati elemzők és a későbbi történetírás is a Ceaușescu-korszak nacionalista kommunizmusának előzményeként értékeli.

Gheorghiu-Dej 1965. márciusi halála lezárta a korszakot. Utódaként Nicolae Ceaușescu került a párt főtitkári posztjára, ami az átmenet pillanatát jelentette a következő, a személyi kultuszt és a külső adósságválságot is magában foglaló időszakba.

### 35.1.7 Források és bizonytalanságok

Az 1948–1965 közötti román kommunista rezsim történetére vonatkozó ismeretek több forrástípusra támaszkodnak. A pártarchívumok – a Román Munkáspárt központi és területi szerveinek iratai, határozatai, jelentései – a döntéshozatali mechanizmusok és a represszió szervezeti hátterének megértéséhez elengedhetetlenek. A Securitate iratai, a bírósági perek anyagai, a börtön- és táborparancsnokságok nyilvántartásai a megtorlás működését dokumentálják, ám ezek sokszor hiányosak, megsemmisítettek vagy szándékosan torzítottak. A statisztikai évkönyvek a gazdasági adatok forrásai, de a hivatalos közlések megbízhatósága a tervgazdasági torzítások miatt korlátozott. A visszaemlékezések, naplók, oral history interjúk a mindennapi tapasztalat és a túlélői nézőpont pótolhatatlan rétegét adják, ugyanakkor a személyes emlékezet torzíthat, és az egyéni sorsok nem reprezentatívak.

A legnagyobb bizonytalanság az áldozatok számát övezi. A politikai foglyok, a kényszermunkatáborok halottainak és a deportáltak számára vonatkozó becslések jelentősen eltérnek. A hivatalos kommunista források a represszió mértékét minimalizálták, a posztkommunista kutatások pedig a levéltári feltárások nyomán felfelé vagy lefelé igazították a korábbi számokat. A kollektivizálás emberi költsége – a tönkretett paraszti életek, az elvándorlás, a vidék elszegényedése – fogalmi szinten is nehezen számszerűsíthető. A román–szovjet viszony értékelése sem egységes: egyes történészek a nemzeti kommunizmus korai gyökereit hangsúlyozzák, mások a rezsim mindvégig fennálló szovjet függését emelik ki, és csak taktikai különbségeket látnak az 1964-es nyilatkozatban.

Az emlékezetpolitikai viták a kommunista korszak megítélését ma is megosztják Romániában. A Gheorghiu-Dej-éra felelősségének kérdése gyakran összekapcsolódik a későbbi Ceaușescu-rezsim bírálatával vagy éppen a „rendszerváltás utáni igazságtétel” elégtelenségének tematizálásával. A tankönyvi szintű tárgyalás ezért a dokumentált tények és a tudományos konszenzus mellett világosan jelzi, hol húzódnak a vitatott értelmezések határai.

### 35.1.8 Rövid összefoglaló

- A Román Népköztársaság 1948-tól a Román Munkáspárt által irányított pártállami diktatúra volt, ahol a választások és az alkotmányosság a hatalom legitimálását szolgálták.
- Az 1948-as államosítás és az ötéves tervgazdaság a szovjet modellt követte; a nehézipar erőltetett fejlesztése a fogyasztás visszafogásával járt.
- A mezőgazdaság kollektivizálása erőszakkal, kuláküldözéssel és beszolgáltatási kényszerrel folyt, és 1962-re formálisan befejeződött, de a vidéki társadalom tartósan megsínylette.
- A Securitate, a politikai börtönök, a kényszermunka-táborok és a Bărăgan-deportálások a társadalom széles rétegeit sújtották; az áldozatok száma vita tárgya.

- Az egyházakat ellenőrzés alá vonták, a görögkatolikus egyházat betiltották, a zsidó és német kisebbség kivándorlásra kényszerült, a magyar kisebbség formális autonómiája ellenére elnyomás alatt élt.
- Az 1956-os magyar forradalom után a román rezsim fokozta a belső elnyomást, de 1958-ban elérte a szovjet csapatok kivonását, és 1964-ben a szovjet modellel szembeni önállóság nyílt jelét adta.
- Gheorghiu-Dej 1965-ös halála átmenetet teremtett a Ceaușescu-korszak felé, amelynek öröksége és elnyomása a következő alfejezet tárgya.

### 35.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen intézményi és jogi eszközökkel építette ki a román kommunista rezsim a pártállami diktatúrát 1948 és 1953 között?
2. Hasonlítsa össze a kollektivizálás romániai lefolyását a szovjet és más kelet-közép-európai példákkal: melyek a közös vonások és a román sajátosságok?
3. Miért okoz nehézséget a politikai megtorlás áldozatszámának meghatározása, és milyen forrástípusok segíthetik a közelítést?
4. Hogyan változott a román–szovjet viszony 1953 után, és milyen jelei mutatkoztak a nemzeti kommunizmus felé mutató elmozdulásnak?
5. Értékelje a Gheorghiu-Dej-korszak társadalmi átalakulásának hatását a vidéki lakosságra, a nőkre és a kisebbségekre a mai román emlékezetpolitika fényében.

## 35.2 Ceaușescu rendszere

### 35.2.1 Bevezetés

Nicolae Ceaușescu 1965-től 1989-ig tartó uralma Románia 20. századi történetének egyik legellentmondásosabb és leginkább kutatott korszaka. Az alfejezet arra a kérdésre összpontosít, hogyan vált a Gheorghe Gheorghiu-Dej halála után hatalomra kerülő új vezető személyi uralma egy sajátos, a szovjet blokk többi országától mindinkább elkülönülő diktatúrává, amely a nemzeti kommunizmus retorikáját radikális takarékossági politikával és a politikai rendőrség, a Securitate mindent átható jelenlétével ötvözte. A korszak megértése elengedhetetlen ahhoz, hogy értelmezni tudjuk az 1989-es hirtelen összeomlást és a posztkommunista Románia súlyos örökségét, amelyet a a kommunista Románia bemutatása alapoz meg.

A Ceaușescu-rendszer nem csupán egyetlen személy uralma volt, hanem egy olyan társadalmi, gazdasági és represszív szerkezet, amely mélyen beavatkozott az állampolgárok mindennapi életébe, a családtervezéstől a lakásviszonyokon át a szólásszabadságig. A fejezet a hatalom konszolidációjától a külpolitikai különutasságon, a nemzeti kommunizmus ideológiáján, a gazdasági összeomlást előidéző adósságtörlesztésen és a társadalmi ellenállás formáin át a rendszer 1989-es végső válságáig vezeti az olvasót. Az állítások forrása részben levéltári anyagokra, részben a korszakot elemző történeti munkákra támaszkodik; a fejezet végén a bizonytalan és vitatott pontokat külön tárgyaljuk.

### 35.2.2 A hatalom konszolidációja és a nemzeti kommunizmus

#### 35.2.2.1 Az utódlás és az első évek

Gheorghe Gheorghiu-Dej 1965. márciusi halála után a Román Munkáspárt (Partidul Muncitoresc Român, PMR) vezetésében nem volt egyértelmű, előre eldöntött utódlás. A párt belső körei közötti kompromisszum eredményeként Nicolae Ceaușescu, aki 1954-től a párt másodtitkára, majd a Központi Bizottság titkára volt, került a főtitkári pozícióba. Ceaușescu kezdetben a kollektív vezetés látszatát erősítette, és a Gheorghiu-Dej-korszak több, ellentmondásos személyiségét leváltotta vagy háttérbe szorította. 1965 júliusában a párt kilencedik kongresszusa visszatért a Román Kommunista Párt (Partidul Comunist Român, PCR) elnevezéshez, és az országot Románia Szocialista Köztársaságnak nyilvánította; ezek a szimbolikus lépések a Gheorghiu-Dej időszak lezárását és egy új kezdet ígéretét közvetítették.

A hatalom megszilárdításának folyamata fokozatos volt. Ceaușescu 1967-ben az Államtanács elnöke lett, 1969-ben pedig a párt főtitkára mellett a pártelnöki tisztséget is megszerezte. A legfontosabb hatalmi riválist, Alexandru Bârlădeanut és a régi gárdából többeket az 1960-as évek második felében fokozatosan kiszorítottak a vezetésből. A személyi kultusz intézményesülése már az 1960-as évek végétől megfigyelhető volt: Ceaușescu portréi, beszédei és a róla szóló dicsőítő irodalom egyre inkább elárasztotta a köztereket és a sajtót. A folyamat az 1974-es elnöki cím létrehozásával vált teljessé, amely egyesítette a párt- és államfői hatalmat.

#### 35.2.2.2 A külpolitikai különút és a nemzeti kommunizmus

Ceaușescu uralmának első évtizedét a szovjet blokkon belüli viszonylagos külpolitikai nyitás és a nemzeti szuverenitás hangsúlyozása jellemezte. A rendszer 1967-ben Románia volt az egyetlen szovjet szövetséges állam, amely nem szakította meg diplomáciai kapcsolatait Izraellel a hatnapos háborút követően. 1968-ban, a Varsói Szerződés csapatainak csehszlovákiai bevonulásakor Ceaușescu nyilvános beszédben ítélte el a beavatkozást, és bejelentette a román területi önvédelmi milíciák felállítását. A nemzetközi közvélemény egy része ezt a lépést a szovjet hegemóniától való elhatárolódás jeleként üdvözölte, és a nyugati államok – köztük az Egyesült Államok – gazdasági és politikai nyitást kezdeményeztek Bukarest felé. Ez a nyitás később ahhoz a paradoxonhoz vezetett, hogy a nyugati hitelek és a kedvező kereskedelmi feltételek éppen egy belülről egyre keményebb diktatúrát erősítettek.

A nemzeti kommunizmus ideológiája a román történelem szelektív újraértelmezésére épült. A rendszer a román államiság folytonosságát és a függetlenség hagyományát hangsúlyozta, miközben a szovjet történeti narratívától eltérően a román nemzeti fejlődést a szláv és nyugati hatások közötti önálló útnak állította be. Ennek keretében került sor a dák–római kontinuitás elvének hangsúlyozására, valamint a moldvai és havasalföldi fejedelemségek, Erdély és a román nemzeti egység történetének a párt irányítása alatt álló átírására. A nemzeti diskurzus nemcsak a Szovjetuniótól való szimbolikus távolságtartást szolgálta, hanem a romániai nemzetiségi politikában is megjelent: a magyar és német kisebbségekkel szembeni asszimilációs nyomás a nemzetállami homogenitás ideálját tükrözte, bár a hivatalos propagandában a „közös hazában élő dolgozó népek” testvérisége is jelen volt.

#### 35.2.2.3 A júliusi tézisek és a kulturális fordulat

A viszonylagos nyitás időszakának végét az 1971. júliusi, úgynevezett júliusi tézisek jelentették. Ceaușescu egy észak-koreai, kínai és vietnami látogatás után a párt vezető testülete előtt éles kritikát fogalmazott meg a román kulturális életben tapasztalható „nyugati” és „kozmopolita”

tendenciákkal szemben, és a szocialista realizmus új, szigorúbb értelmezését, valamint a párt irányító szerepének megerősítését követelte a művészetekben, az oktatásban és a tömegkommunikációban. A júliusi tézisek nyomán a kulturális intézmények feletti ellenőrzés megerősödött, a határokon átnyúló kapcsolatok beszűkültek, és a cenzúra a korábbinál jóval szigorúbbá vált. A nemzeti kommunista ideológia és a személyi kultusz ebben az időszakban kapcsolódott össze szorosan: a pártfőtitkár nemcsak a politikai, hanem a szellemi élet egyetlen irányadójává is vált.

### 35.2.3 Gazdaság, takarékosság és a társadalmi válság

#### 35.2.3.1 A tervgazdaság és az iparosítás

A Ceaușescu-korszak gazdaságpolitikájának alapja a szovjet típusú központi tervgazdaság maradt, amelyben az állami tulajdon és a párt által meghatározott beruházási prioritások uralkodtak. Az 1960-as és 1970-es években Románia jelentős iparosításon ment keresztül; a nehézipar, a vegyipar és a gépgyártás részesedése a nemzeti jövedelemből nőtt, és a városi lakosság aránya erőteljesen emelkedett. Az iparosítás azonban nagymértékben támaszkodott nyugati hitelekre és technológiai importra, amelyeket a román gazdaság exportbevételekkel nem tudott fenntarthatóan finanszírozni.

Az 1970-es évek elején a román gazdaság még viszonylagos növekedést mutatott, amit a nyugati hitelek, a kedvező nemzetközi energiaárak és a feltörekvő exportpiacok támogattak. A rendszer a gazdasági eredményeket a nemzeti függetlenség és a szocialista modernizáció sikereként mutatta be. A valóságban azonban a tervgazdasági mutatók gyakran felfújtak voltak, a termelékenység alacsony maradt, és a mezőgazdaság kollektivizálásának befejezése (1962) utáni élelmiszer-ellátás egyre inkább a külföldi devizahiány és a rossz terménszerkezet csapdájába került.

#### 35.2.3.2 Az adósságválság és a radikális takarékosság

Az 1970-es évek közepétől a román külső adósság gyorsan nőtt. Az 1973-as és 1979-es olajárrobbanások, a nyugati piacok recessziója és a román gazdaság alacsony exportképessége együttesen fizetési nehézségekhez vezettek. A kormányzat 1982-ben jelentős megszorító intézkedéseket vezetett be, amelyek a belső fogyasztás drasztikus visszafogását célozták. Az 1980-as évek elején elhatározott, 1989-re elérendő teljes adósságtörlesztés a rendszer gazdaságpolitikájának központi elemévé vált.

A takarékossági politika – amelyet a hivatalos propaganda „függetlenségünk áraként” és „a nemzeti szuverenitás védelmeként” állított be – a mindennapi életben súlyos hiánygazdaságot eredményezett. Az 1980-as években a lakosság alapvető élelmiszerekhez, fűtőanyaghoz, gyógyszerekhez és áramhoz való hozzáférése korlátozottá vált. A hús, a kenyér, a cukor és a tej jegyrendszerét, az üzletekben kialakuló sorokat és a téli hónapokban bevezetett áramkorlátozásokat a kortársak közvetlenül megtapasztalták. A háztartások energiafogyasztásának szabályozása, a lakások hőmérsékletének hatósági korlátozása és a gépjárműhasználat visszaszorítása a mindennapi élet állami ellenőrzésének példátlan mértékét mutatta.

A gazdasági adatok értelmezése óvatosságot igényel. A hivatalos statisztikák a nemzeti jövedelem növekedését és a foglalkoztatás bővülését mutatták, ám a becslések szerint a feketegazdaság és a rendszeren belüli informális cserekapcsolatok jelentős hányadot tettek ki. A román gazdaságtörténeti kutatások vita tárgyát képezik a tekintetben, hogy a hiánygazdaság milyen mértékben volt a világgazdasági folyamatok, a tervutasításos modell belső hibáinak vagy a Ceaușescu személyes döntéseinek a következménye. Több kutató hangsúlyozza, hogy a teljes adósságtörlesztés célja –

amelyet 1989 második felére valóban sikerült elérni – nem oldotta meg a belső ellátási válságot, hanem épp ellenkezőleg, a lakosság létfenntartási feltételeit rontotta tovább.

#### 35.2.3.3 Népességpolitika és a nők helyzete

A Ceaușescu-rendszer egyik legismertebb és legtöbbet vitatott beavatkozása a népességpolitika volt. Az 1966-os abortusztilalom – amely a korszakban a legszigorúbb ilyen jogszabály volt Európában – a születésszám növelését célozta. Az 1967 és 1968 között megugró születésszámot követően a mutatók fokozatosan visszaestek, ám a tiltás következményei hosszú távon súlyosak voltak: a nem biztonságos terhességmegszakítási kísérletek miatti anyai halálozások száma emelkedett, és a rendszer a nők reproduktív jogai feletti teljes állami ellenőrzést kívánta fenntartani. A nőket a hivatalos ideológia egyszerre tekintette a termelésben részt vevő munkaerőnek és a nemzet biológiai reprodukciójáért felelős anyának. A terhességmegszakítás tilalma az 1985-ös évtől újabb szigorításokkal egészült ki, amikor a gyermektelen, házas nők esetében a terhességmegszakítást még szigorúbb feltételekhez kötötték, a vállalati orvosi vizsgálatokat pedig a terhesség ellenőrzésére is felhasználták.

A népességpolitika nemcsak a nők, hanem a családok és a gyermekotthonok szintjén is társadalmi válságot okozott. A szegénység és a kényszerű szülések következtében sok gyermek került állami gondozásba; az intézményekben uralkodó állapotokról a rendszer bukása után napvilágra került beszámolók a nemzetközi közvéleményben tartós traumaként rögzültek. A nők helyzetének kutatásakor azonban óvatosan kell eljárni: a rendszer hivatalos emancipációs retorikája és a valós tapasztalatok közötti szakadékot a források sokszínűségével (például orvosi jelentésekkel, szemtanúk elbeszéléseivel és statisztikai adatokkal) lehet csak rekonstruálni.

### 35.2.4 A Securitate és az ellenőrző állam

#### 35.2.4.1 A politikai rendőrség szerkezete és működése

A Securitate (Departamentul Securității Statului, az Állambiztonsági Osztály) a Ceaușescu-korszakban a román állami represszió legfontosabb intézményévé vált. A Gheorghiu-Dej időszakában már kiépült politikai rendőrség Ceaușescu alatt folyamatosan bővült; a becslések szerint az 1980-as évek közepére a hivatásos állomány mellett a besúgói hálózat több százezer informátort foglalhatott magában, bár a pontos számok a levéltári kutatások jelenlegi állása szerint vitatottak. A Securitate feladatai közé tartozott a belső ellenzék megfigyelése, a külföldi kapcsolatok ellenőrzése, a postai küldemények lehallgatása és felbontása, valamint a romániai nemzeti kisebbségek – köztük a magyar, német, zsidó és roma közösségek – megfigyelése.

A megfigyelés mindennapi technikái közé tartozott a szomszédsági kapcsolatok kiaknázása, a munkahelyi pártsejtek bevonása, a telefonlehallgatás és a lakásokban elhelyezett lehallgatókészülékek. A rendszer a lakosságot „önkéntes” együttműködésre ösztönözte, és a besúgás a társadalmi előrejutás, a hiánygazdaságban való boldogulás vagy a politikai retorziótól való félelem eszközévé vált. A Securitate a nyilvános bírálatokat, a vicceket, a külföldi rádióadások hallgatását is üldözte, és a rendszer elleni cselekményeket a „szocialista rend elleni izgatás” vagy a „hazaárulás” kategóriába sorolta.

#### 35.2.4.2 Az ellenzék formái és a terror

A Ceaușescu-rendszer nyílt, szervezett politikai ellenzékkel alig rendelkezett. A pártállami struktúra és a Securitate megelőző csapásai miatt a másként gondolkodók többnyire egyéni vagy

szűk körű, informális hálózatokban tevékenykedtek. A legjelentősebb ellenállási formák közé tartozott a munkásmegmozdulások sora: 1977-ben a Zsil völgyi bányászok sztrájkja, 1981-ben pedig a motrui bányászok tiltakozása rázta meg a rendszert. A munkásság követelései elsősorban a munkakörülményekre, az élelmiszerellátásra és a bérekre vonatkoztak, nem pedig a rendszer politikai átalakítására. A rezsim ezeket a megmozdulásokat katonai és rendőri erővel, valamint a követelések részleges teljesítésével próbálta semlegesíteni.

A nyílt politikai ellenállás legismertebb alakja, Gheorghe Gheorghiu-Dej egykori harcostársa, majd a rendszer kritikusa, Gheorghe Ursu volt, akit 1985-ben tartóztattak le és a Securitate kihallgatásai során vesztette életét. Az eset a nemzetközi emberi jogi szervezetek figyelmét is felkeltette, és jól mutatja a rendszer kettős stratégiáját: a hivatalos propaganda a „szocialista törvényességet” hangsúlyozta, miközben a gyakorlatban a politikai ellenfelekkel szemben a fizikai megsemmisítésig terjedő erőszakot alkalmaztak.

#### 35.2.4.3 Kisebbségpolitika és nemzetépítés

A Ceaușescu-rendszer kisebbségpolitikája a nemzetállami homogenizáció és a szocialista internacionalizmus retorikája közötti feszültségben alakult. Az 1956-os magyar forradalom utáni megtorlás, majd a Gheorghiu-Dej-korszak asszimilációs lépései után Ceaușescu időszakában a romániai magyar, német és más kisebbségek helyzete fokozatosan romlott. Az 1960-as évek végén és az 1970-es években a magyar nyelvű oktatás, a magyar intézmények és a kulturális autonómia fokozatosan szűkültek; a rendszerezés (sistematizarea) elnevezésű terület- és településrendezési program a falurombolás tervének keretében a kisebbségi falvak felszámolását és a lakosság városokba kényszerítését irányozta elő. A nemzetiségi kérdés a román–magyar államközi kapcsolatokban is feszültséget keltett, és hozzájárult a rendszer nemzetközi elszigetelődéséhez.

A német és zsidó kivándorlás a korszak sajátos jelensége volt. A román kormányzat a nyugati államokkal kötött megállapodások keretében az 1960-as évektől kezdve „fejpénzért” engedélyezte a romániai németek és zsidók kivándorlását, ami a közösségek lélekszámának drasztikus csökkenéséhez vezetett. A folyamatot a kormányzat gazdasági haszonszerzésre és a nemzetiségi arányok megváltoztatására egyaránt felhasználta. A kivándorlás során a családok szétválasztása, a vagyonelkobzás és a határátlépés körüli bizonytalanság további traumákat okozott.

### 35.2.5 A rendszer végső válsága és az 1989-es események

#### 35.2.5.1 A nemzetközi elszigetelődés és a belső feszültségek

Az 1980-as évek második felére a Ceaușescu-rendszer nemzetközileg elszigetelődött. A nyugati államok, amelyek korábban a szovjet blokkon belüli különutas politikája miatt támogatták, egyre kritikusabban ítélték meg az emberi jogi visszaéléseket, a kisebbségi politikát és a gazdasági nyomort. A Szovjetunióban Mihail Gorbacsov reformjai (glasznoszty, peresztrojka) szintén feszültséget keltettek: Ceaușescu elutasította a politikai nyitást, és a sztálini típusú tervgazdaság és a pártállami irányítás fenntartását hangoztatta. A román vezető a gorbacsovi reformokat a szocializmus elárulásaként állította be, ami a román–szovjet viszonyt hűvössé tette.

Belső fronton a feszültségek több ponton sűrűsödtek. A munkatermelékenység és az életszínvonal közötti szakadék, a falvak tervezett lerombolása, a kisebbségi feszültségek és a pártapparátuson belüli bizonytalanság együttesen a rendszer legitimitásának erodálódását jelzi. A Securitate belső jelentései – amelyeknek egy része a rendszer bukása után került nyilvánosságra – a lakosság növekvő elégedetlenségéről és a párttagság demoralizálódásáról tanúskodnak.

#### 35.2.5.2 1989 decembere: a fordulat

Az 1989. decemberi romániai események a szovjet blokk többi országának békés átmeneteihez képest erőszakos és véres fordulatot vettek. A tömegtüntetések december 16-án Temesváron kezdődtek, miután a magyar református lelkész, Tőkés László kilakoltatási kísérlete ellen tiltakoztak. A tüntetések hamarosan politikai jelleget öltöttek, és a hadsereg a tömegbe lőtt, aminek következtében több tucatnyian meghaltak (a pontos áldozatszám máig vitatott). A hírek Bukarestbe és más városokba is eljutottak, és december 21-én a fővárosban a párt által szervezett tömeggyűlés Ceaușescu beszéde közben ellenzéki tüntetéssé vált. A Securitate és a hadsereg egységei a tömegbe lőttek, majd a hadsereg egy része átállt a tüntetőkhöz.

December 22-én Ceaușescu és felesége helikopterrel elmenekült, a hadsereg és a tüntetők átvették az állami intézmények irányítását, és megalakult a Nemzeti Megmentési Front (Frontul Salvării Naționale, FSN). A Ceaușescu párt elfogását és gyorsított, titkosnak minősített katonai bíróság elé állítását követően december 25-én kivégezték. A per és a kivégzés körülményei mindmáig vitatottak; a rögtönítélő eljárás jogi és etikai értékelése a romániai és nemzetközi történetírásban egyaránt vitatott.

Az 1989. decemberi események áldozatainak száma a mai napig vitatott. A hivatalos román adatok szerint a forradalomban körülbelül 1100 ember vesztette életét, és több ezren megsebesültek. Más becslések ennél magasabb vagy alacsonyabb számokat vetnek fel; az iratok hiányosak, és a felelősség kérdése – különösen a hadsereg és a Securitate szerepének megítélése – hosszú évekig tartó bírósági eljárások és emlékezetpolitikai viták tárgya maradt. A decemberi fordulat jellegét illetően a román és nemzetközi kutatásban két fő értelmezés létezik: az egyik a spontán forradalom képét hangsúlyozza, a másik a párteliten belüli hatalmi harcot, amely a tömegmozgalmat felhasználva buktatta meg Ceaușescut.

### 35.2.6 Források és bizonytalanságok

A Ceaușescu-korszak kutatása az utóbbi évtizedekben jelentős forrásbázisra tett szert, amelynek része a Securitate levéltára (a CNSAS – Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității – őrzésében), a pártarchívumok, a diplomáciai iratok és a szemtanúk visszaemlékezései. A levéltári anyagok hozzáférhetősége azonban egyenetlen, és egyes iratok továbbra is titkosítottak vagy hiányosak. A korszakról szóló állítások egy része tehát rekonstrukción alapul, nem teljesen dokumentált tényen.

Különösen bizonytalan a Securitate együttműködőinek pontos száma, a belső elnyomás mértéke, az 1989-es áldozatok száma és a forradalom természete. A statisztikai adatok – például a gazdasági növekedés, az export-import egyenleg vagy a fogyasztási szint – a hivatalos közlések torzításai miatt fenntartásokkal kezelendők. A történeti viták közé tartozik az is, hogy a Ceaușescu-rendszer mennyire volt „nemzeti” és mennyire „kommunista”: egyes értelmezések a sztálinista modellhez való visszatérést, mások a nemzeti populista diktatúra sajátos formáját látják benne. A nő- és kisebbségtörténeti kutatások újabban a rendszer hétköznapi tapasztalatainak árnyalására hívják fel a figyelmet, rámutatva arra, hogy a nyílt ellenállás hiánya nem jelentett azonosulást a rendszerrel.

A romániai forradalom értelmezése mind a mai napig az egyik legintenzívebb emlékezetpolitikai vita tárgya Romániában. A „forradalom” és a „puccs” kifejezések használata önmagában is politikai állásfoglalásnak számít; a tankönyvi tárgyalásban ezért ezeket a fogalmakat idézőjel nélkül, de a vitatott jelleget magyarázó megjegyzéssel érdemes használni. A fejezetben közölt adatok a hivatalos román közléseken és a nemzetközi szakirodalom konszenzusán alapulnak; a pontos számok és a felelősség kérdése továbbra is kutatás tárgya.

### 35.2.7 Rövid összefoglaló

- **Hatalom és nacionalizmus:** Ceaușescu fokozatosan építette ki személyi diktatúráját, amely a nemzeti kommunizmus ideológiájával és a szovjet blokktól való külpolitikai elhatárolódással igyekezett legitimációt szerezni.
- **Gazdasági válság:** a nyugati hitelekre épülő iparosítás és az adósságtörlesztési politika a 1980-as évekre súlyos hiánygazdaságot és a mindennapi élet állami ellenőrzését eredményezte.
- **Társadalmi beavatkozás:** a népességpolitika, különösen az abortusztilalom, a nők reproduktív jogainak drasztikus korlátozásával és hosszú távú társadalmi traumákkal járt.
- **Represszió:** a Securitate mindent átható megfigyelőállama a nyílt ellenzéket megelőző csapásokkal, besúgói hálózattal és a kisebbségek asszimilációs nyomásával tartotta fenn a rendszert.
- **Kisebbségi politika:** a magyar, német, zsidó és roma közösségek helyzete fokozatosan romlott; a falurombolás és a kivándorlás politikája a nemzetállami homogenizációt szolgálta.
- **Összeomlás:** az 1989. decemberi tömegtüntetések erőszakos fordulatot hoztak; Ceaușescu megbuktatása és kivégzése a korszak végét jelenti, de a forradalom jellege és áldozatszáma vitatott maradt.

### 35.2.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a Ceaușescu-korszak nemzeti kommunizmusát a szovjet blokk más országaiban megfigyelhető nemzeti retorikával! Melyek a hasonlóságok és a különbségek?
2. Milyen összefüggés volt a román külpolitikai különút és a belső elnyomás között? Miért nem vezetett a nyugati nyitás a politikai liberalizációhoz?
3. Értelmezze a júliusi tézisek jelentőségét a kulturális élet állami ellenőrzésében! Milyen forrásokkal lehetne a tézisek gyakorlati hatását rekonstruálni?
4. Milyen forrástípusokra támaszkodhat a történész a Securitate megfigyelőállam működésének feltárásakor, és milyen bizonytalanságok merülnek fel e források értelmezésekor?
5. Miért vitatott az 1989. decemberi romániai események „forradalom” vagy „puccs” jellege? Milyen érveket lehet felhozni az egyes értelmezések mellett és ellen?

## 35.3 A rendszerváltás és a kilencvenes évek

Az 1989. decemberi romániai fordulat egyszerre zárta le a Ceaușescu-rendszert, és nyitotta meg a posztkommunista átmenet sajátosan erőszakos, intézményileg bizonytalan és társadalmilag fájdalmas időszakát. Az előző alfejezetben tárgyalt személyi diktatúra bukása nem egyszerűen „rendszerváltás” volt, hanem az erőszak, a régi elit egy részének hatalomban maradása, a gyors gazdasági összeomlás és a felszínre törő etnikai feszültségek együttese. Ebben az alfejezetben Románia 1989 és 2000 közötti történetét követjük végig: a decemberi fordulattól az első szabad választásokon át az alkotmányos berendezkedés, a gazdasági átmenet, a kisebbségi konfliktusok és az európai integráció kezdetéig. A korszakban többnyire nem egyetlen, világos modernizációs út érvényesült, hanem párhuzamos, egymással versengő értelmezések a múltról, a nemzetről és az állam szerepéről.

### 35.3.1 Az 1989-es fordulat és a Nemzeti Megmentési Front

A romániai fordulat közvetlen kiváltója a temesvári tüntetés volt. 1989. december 16-án a Bánság fővárosában református lelkészt, Tőkés Lászlót próbáltak kilakoltatni; a helyi magyar és román lakosok tiltakozása először a lelkész melletti kiállásból, majd általános Ceaușescu-ellenes tüntetéssé

nőtt. December 17-én a hadsereg és a milícia a tömegbe lőtt; a halálos áldozatok számáról azóta is eltérő adatok keringenek, a dokumentált tény az, hogy több tucat ember meghalt. December 21-én Ceaușescu Bukarestben nagygyűlést hívott össze, hogy a temesvári eseményeket elítélje, de a gyűlésen a tömeg kifütyülte, a beszédet félbe kellett szakítani. December 22-én a fővárosban tömegmozgalom bontakozott ki; a hadsereg egyes egységei átálltak a tüntetőkhöz, a diktátor és felesége, Elena Ceaușescu helikopterrel elmenekült, de hamarosan elfogták őket. December 25-én rögtönítélő katonai bírósági eljárásban halálra ítélték és kivégezték a házaspárt.

A hatalmat a **Nemzeti Megmentési Front** (*Frontul Salvării Naționale*, FSN) vette át, amelyet december 22-én alakítottak meg Ion Iliescu vezetésével. Iliescu a román kommunista párt egykori ifjúsági vezetője, majd a Ceaușescu-rendszer által háttérbe szorított politikusa volt. Az FSN kezdetben ideiglenes, széles koalíciós testületként mutatkozott be, de valóságában a régi állampárt második vonalához tartozó funkcionáriusok, katonatisztek és értelmiségiek kerültek kulcspozíciókba. A decemberi harcokban a hadsereg és az újonnan szerveződő fegyveres erők a feltételezett „terroristákkal", a Securitate állítólagos hűséges egységeivel csaptak össze. A hivatalos narratíva szerint a meggyilkoltak jelentős része a diktatúra védőinek áldozata volt. A tudományos konszenzus azonban sokkal óvatosabb: a „terroristák" kiléte, a lövöldözések iránya, a fegyveres erők közötti összehangolás hiánya és a tömegpánik szerepe mindmáig vitatott. Az 1989. decemberi halálos áldozatok számát a korabeli hivatalos közlés 689-re tette, későbbi bírósági eljárások és kutatások ezer fölé emelték; a pontos szám ma sem tekinthető lezártnak.

Az FSN uralma első hónapjaiban kettős természetű volt. Egyrészt megszüntették a legnyilvánvalóbb diktatórikus intézményeket: feloszlatták a román kommunista pártot, eltörölték a mezőgazdaságot kollektivizáló egyes jogszabályokat, és szabad sajtó kezdett működni. Másrészt az FSN a régi adminisztratív hálózat és a gazdasági irányítás jelentős részét átörökítette. Ez a folytonosság a későbbi politikai vita egyik legfontosabb törésvonala lett: a demokratikus ellenzék szerint a decemberi fordulat nem „valódi forradalom", hanem a régi elit egy részének hatalomátmentő puccsa volt. Ezt az értelmezést az FSN vezetői és híveik elutasították. A történetírásban ma az a leggyakoribb megfogalmazás, hogy a román rendszerváltás a kelet-közép-európai átmenetek között a leginkább erőszakos, és hogy a politikai folytonosság mértéke nagyobb volt, mint például Csehszlovákiában vagy Lengyelországban, de kisebb, mint a későbbi posztszovjet elnöki rezsimek többségében.

### 35.3.2 Az 1990-es választások és az első évek

Az 1990. május 20-i választásokat az FSN a győzelem biztos tudatában írta ki. Az ellenzéki pártok – köztük a Nemzeti Liberális Párt (*Partidul Național Liberal*, PNL) és a Nemzeti Parasztpárt Kereszténydemokrata utódja (*Partidul Național Țărănesc Creștin Democrat*, PNȚ-CD) – alig néhány hónapos szervezkedés után vettek részt. A hivatalos választási jegyzőkönyvek szerint Ion Iliescu az elnökválasztás első fordulójában a szavazatok több mint négyötödét szerezte meg, az FSN pedig a parlamentben abszolút többséget. Az eredményt a nemzetközi megfigyelők egy része és a román ellenzék is vitatta: a választási kampányban az FSN előnye óriási volt, a vidéki lakosság bizalmatlankodott a régi, „polgári" pártokkal szemben, és a közszolgálati média egyértelműen a kormányzó erőt támogatta. Az eredmény így jogilag dokumentált, de a tisztaság körülményei tekintetében vitatott.

A választásokat megelőző és követő hónapokban Bukarestben kialakult a fővárosi értelmiség, diákok és városi középosztály kormányellenes tiltakozó mozgalma. Az 1990 tavaszi „egyetem téri" tüntetések résztvevői a kommunista múlt teljesebb elszámoltatását, a volt pártfunkcionáriusok kizárását a közéletből, valamint az átmenet gyorsabb és mélyebb demokratizálását követelték. A hatalom a tüntetőket gyakran „golanoknak", csavargóknak vagy szélsőségeseknek bélyegezte; a szóhasználatban is tükröződött a társadalom kulturális megosztottsága.

### 35.3.3 A bányászjárások és a politikai erőszak

A demokratikus átmenet legsötétebb epizódjai a **bányászjárások** (*mineriadă*). 1990 júniusában a bukaresti kormányellenes tüntetések erőszakba fordultak; az FSN vezetői a Zsil-völgyi bányászokat hívták a fővárosba „a demokrácia védelmére”. A bányászok június 13–15. között behatoltak Bukarestbe, megtámadták az ellenzéki pártok székházait, újságszerkesztőségeket, diákokat és civileket. A halálos áldozatok száma a hivatalos adatok szerint hét volt, de független becslések és későbbi bírósági eljárások ennél magasabb számot is valószínűsítenek; a sebesültek száma több százra tehető. A bányászjárás az átmenet legfontosabb erőszakjelképe lett, és évtizedekre meghatározta a román politikai kultúrát: a hatalom szükség esetén utcai erőszakkal is képes elhallgattatni a kritikát.

Később, 1991 szeptemberében, a bányászok újra Bukarestbe vonultak, mert a kormány a gazdasági válság miatt bányabezárásokat helyezett kilátásba. Az 1990. évihez hasonló, de kisebb erőszakhullám után Petre Roman miniszterelnök kormánya megbukott. A bányászjárások utóéletét jogi eljárások, büntetőperek és későbbi elnöki kegyelem körüli viták kísérték. A tettesek egy részét csak a 2000-es években ítélték el, ami azt mutatja, hogy a posztkommunista igazságszolgáltatás e téren hosszú ideig szelektíven vagy lassan működött.

### 35.3.4 Az 1991-es alkotmány és a pártrendszer

Az új alkotmányt 1991. december 8-án népszavazáson fogadták el. Románia **félelnöki köztársaság** lett: közvetlenül választott, jelentős jogkörökkel rendelkező elnökkel és kétkamarás parlamenttel. Az alkotmány rögzítette a hatalommegosztás alapelveit, a piacgazdaság kereteit, valamint a „nemzetállam” fogalmát; ez utóbbi a kisebbségi jogok körüli viták egyik tartós hivatkozási pontja lett. Az alkotmány a nemzeti kisebbségek számára parlamenti képviseleti könnyítést is előírt, bár a részletszabályokat később vitatták.

Az 1992. évi választások megerősítették a baloldali-nacionalista kormányzást. Ion Iliescu ismét elnök lett, a kormányt pedig a FSN-ből kivált, Iliescu mögött álló **Demokrata Front a Nemzeti Megmentésért** (később **Szociáldemokrácia Pártja Romániában**, *Partidul Democrației Sociale din România*, PDSR) vezette. A kormánykoalícióban nacionalista erők is helyet kaptak, köztük a **Nagy-Románia Párt** (*Partidul România Mare*, PRM) és a **Román Nemzeti Egységpárt** (*Partidul Unității Naționale Române*, PUNR). A parlamenti ciklusban (1992–1996) a kormányzás lassú reformokat hajtott végre, de a mindennapi életben a szegénység, az infláció és a munkanélküliség növekedett. A politikai eliten belül a „neokommunista” és „autochtonista” jelzők váltak a közbeszéd részévé; ezeket a történeti elemzés csak fenntartásokkal használhatja, mert a korszak szereplői eltérően értelmezték a szociáldemokrata, a nemzeti és a tekintélyelvű hagyományokat.

### 35.3.5 Gazdasági átmenet és társadalmi válság

A Ceaușescu-rendszer a külföldi adósságot szinte teljesen visszafizette, de ennek ára a lakossági fogyasztás drasztikus visszaszorítása, az ipari kapacitások elhasználódása és a környezet pusztulása volt. Az 1990-es évek elején a román gazdaság ezért alacsony kiindulási szintről váltott át a tervgazdaságból a piaci viszonyokra. Az ipari termelés visszaesett, a mezőgazdaság földosztással és a kollektív gazdaságok megszüntetésével gyorsan apróparaszti szerkezetté alakult. A hivatalos statisztikai sorozatok sokáig revízió alatt álltak, ezért a GDP-visszaesés mértékét a kutatók gyakran eltérően adják meg; a tudományos konszenzus szerint a hanyatlás a kilencvenes évek első felében mély volt, a növekedés pedig csak a kilencvenes évek közepétől indult újra, de törékenyen.

Az 1991. évi privatizációs törvény elvileg lehetővé tette az állami vagyon magánkézbe adását, a gyakorlatban azonban a nagy iparvállalatok privatizációja lassan haladt. A nehézipari és bányavidékek lakossága szociálisan kiszolgáltatottá vált; a bányászjárások mögött is a foglalkoztatási válság állt. Az éves infláció a kilencvenes évek elején két- vagy háromszámjegyű volt, a reálbérek zuhantak, a háztartások nagy része a kormányzati szociális támogatásoktól függött. A fogyasztói társadalom megjelenése a nagyvárosokban és a vásárlóerő nélküli falusi szegénység párhuzamosan létezett. Az 1996-ban hatalomra került jobbközép kormánykoalíció radikálisabb reformokat ígért, de a kilencvenes évek végén a gazdasági stabilizáció lassú maradt, a bányavidékeken 1997-ben és 1999-ben újabb társadalmi robbanások következtek be. Az 1999 januári bányászfelvonulás során a rendőri erők és a bányászok közötti erőszaknak is halálos áldozatai lettek; az események megítélése a kormányzat, a szakszervezet és a civil szervezetek szerint eltérő.

### 35.3.6 Kisebbségek és etnikai feszültségek

A kisebbségi kérdés a román átmenetben korán a közéleti vita homlokterébe került. A romániai magyar kisebbség 1989 decemberében megalakította a **Romániai Magyar Demokrata Szövetséget** (*Uniunea Democrată Maghiară din România*, RMDSZ/UDMR), amely a kisebbségi jogok, a magyar nyelvű oktatás, az anyanyelvhasználat és a helyi önkormányzatiság erősítését tűzte zászlajára. Az 1990. márciusi marosvásárhelyi konfliktusban magyar és román fél közötti utcai összecsapásokra került sor. Az események halálos áldozatokat és több száz sebesültet követeltek; a felelősség, a provokáció forrása és a hatóságok szerepe máig vitatott, és a helyi emlékezetpolitika egyik neuralgikus pontja. A tudományos feldolgozás hangsúlyozza, hogy a konfliktus nem kizárólag etnikai volt, hanem az átmenet politikai hatalmi harcaival és a nacionalista szervezetek – köztük a **Vatra Românească** (Román Tűzhely) – mobilizációjával is összefonódott.

Az 1991-es alkotmány a román nemzetállam kereteit hangsúlyozta, ugyanakkor kimondta a nemzeti kisebbségek identitásához való jogát. A gyakorlatban a magyar nyelvű oktatás, a kétnyelvű feliratok és a helyi közigazgatásban való anyanyelvhasználat ügye állandó politikai vita tárgya volt. Az 1995. évi tanügyi törvény körüli összecsapások – amelyekben az RMDSZ és a magyar pedagógusszervezetek a kisebbségi oktatás visszaszorításától tartottak – megmutatták, hogy a jogszabályi keretek önmagukban nem zárják le a kisebbségi konfliktusokat. 1996-ban az RMDSZ kormányzati szereplővé vált a jobbközép koalícióban, ami új helyzetet teremtett: a szövetség egyszerre volt a magyar kisebbség érdekképviselete és a román kormányzati felelősség részese. Ez a kettős szerep a későbbiekben is jellemző maradt.

A zsidó közösség a holokauszt utáni kivándorlás és az 1970-es, 1980-as évekbeli alijázások miatt alacsony létszámú volt. A posztkommunista időszakban a holokauszt emlékezetének feldolgozása fokozatosan indult meg, de az 1990-es évek elején még erős ellenállásba ütközött; az Antonescu-rendszer megítélése, a román állam szerepe az észak-erdélyi és besszarábiai deportálásokban hosszú ideig a nyilvános vita peremén maradt. A roma közösségek elleni erőszak viszont már a kilencvenes években a nemzetközi emberi jogi szervezetek figyelmének középpontjába került. 1993-ban Hădăreni faluban roma házakat gyújtottak fel, embereket támadtak meg; hasonló, kisebb-nagyobb támadások más településeken is előfordultak. A hatóságok reakciója gyakran késlekedett, és a romaellenes előítélet a társadalom széles rétegeiben nyíltan megjelent. A kisebbségi kérdés tehát nem csupán magyar–román ügy volt: magában foglalta a romák, a németek, az ukránok, a lipovánok, a tatárok és más csoportok helyzetét is, eltérő jogi és társadalmi dinamikákkal.

### 35.3.7 Külpolitika és az integrációs pálya kezdete

Románia külpolitikájában az 1990-es években a nyugati integráció fokozatosan elsődleges céllá vált, de az út korántsem volt egyenes. A kilencvenes évek elején az ország nemzetközi megítélését rontotta a bányászjárások erőszaka, a választási viták és a gazdasági instabilitás. 1993–1994-ben Románia csatlakozott a NATO **Partnerség a békéért** programjához, de az 1997. júliusi madridi NATO-csúcson nem kapott meghívást a csatlakozási tárgyalásokra, miközben Csehország, Lengyelország és Magyarország meghívást kapott. A döntést Romániában sok politikai szereplő a nyugati integráció elutasításaként élte meg, és a csalódás időlegesen a nacionalista diskurzus erősödéséhez járult hozzá.

Az 1996-ban hatalomra került jobbközép kormányzat az euroatlanti integrációt hangsúlyozottan külpolitikai prioritássá tette. A kormány részvételével működő RMDSZ-t is bevonták az integrációs intézményrendszer előkészítésébe. Az Európai Unió 1999 decemberében Helsinkiben úgy döntött, hogy Romániával – más országokkal együtt – 2000 februárjában megkezdi a csatlakozási tárgyalásokat. Ez a lépés nem jelentette automatikusan a tagságot, de kijelölte az intézményi pályát. A NATO kapcsolatrendszer is új lendületet kapott: 1999-ben, a koszovói válság idején Románia átengedte légterét a NATO repülőgépeknek, ami a szövetséggel való gyakorlati együttműködés fontos jele volt.

A 2000. évi választások jelezték, hogy a demokratikus konszolidáció törékeny. Az első fordulóban a szélsőségesen nacionalista Corneliu Vadim Tudor, a Nagy-Románia Párt elnöke a második helyen végzett, és bejutott a második fordulóba Ion Iliescuval szemben. Vadim Tudor retorikája a kisebbségek, a romák, a zsidók és a nyugati intézmények ellen irányult; a választási siker azt mutatta, hogy a társadalom egy része a demokratikus elittel szembeni radikális alternatívát keresett. A második fordulóban a demokratikus erők – nem kis fenntartással – Iliescu mögé sorakoztak fel, aki legyőzte Vadim Tudort. Ez a pillanat a román politikatörténetben a demokratikus minimum megvédésének bizonyítéka volt, ugyanakkor azt is megmutatta, hogy a kilencvenes évek végére a pártrendszer erősen polarizált, a bizalom alacsony, a társadalmi csalódottság pedig mély.

### 35.3.8 Források és bizonytalanságok

Az 1989–2000 közötti román átmenet forrásai rendkívül vegyesek, és számos ponton ellentmondásosak. A korszakban keletkezett hivatalos dokumentumok – választási jegyzőkönyvek, parlamenti naplók, törvények, elnöki rendeletek – jogilag ellenőrizhetők, de a választások tisztaságát, az FSN hatalomgyakorlását és a bányászjárások körülményeit illetően a kortárs politikai szereplők értelmezései szélsőségesen szétválnak. Az 1989. decemberi áldozatok száma és a fegyveres események lefolyása a mai napig kutatott, vitatott téma; a bírósági periratok és a visszaemlékezések között jelentős ellentmondások vannak. A gazdasági adatok esetében a statisztikai rendszer átalakulása, az infláció és a privatizáció elszámolásának módszertani változásai miatt a becslések széles sávban mozognak. A kisebbségi konfliktusok mérlege szintén emlékezetpolitikailag terhelt: a magyar és román fél, illetve a roma közösségek érdekvédői eltérően nevezik meg az áldozatokat, a felelősöket és az események értelmét. A korszakot érintő nemzetközi jelentések – például az Európai Bizottság országjelentései, az EBESZ választási missziói és az emberi jogi szervezetek dokumentumai – segítenek a tárgyszerű elemzésben, de ezek sem függetlenek a készítők politikai és módszertani kereteitől. A teljes korszakra érvényes, megbízható kvantitatív képet ezért csak több forrástípus egybevetésével lehet alkotni.

### 35.3.9 Rövid összefoglaló

- Az 1989. decemberi román fordulat a térség legvéresebb posztkommunista átmenete volt; a hivatalos „forradalom” narratívája mellett a régi elit hatalomátmentésének értelmezése folyamatosan vitatott.
- A Nemzeti Megmentési Front Ion Iliescu vezetésével intézményesítette az új hatalmat, a régi állampárt második vonalának jelentős szerepével.
- Az 1990. májusi választásokon az FSN és Iliescu elsöprő győzelmet aratott, de a választás tisztasága és legitimitása vitatott; az ellenzéki tiltakozásokat 1990 júniusában bányászjárás erőszakkal fojtotta el.
- Az 1991-es alkotmány félelnöki köztársasági keretet hozott létre; a kilencvenes évek elején-közepén a baloldali-nacionalista kormányzás, a lassú privatizáció és a gazdasági visszaesés jellemezte az országot.
- A kisebbségi kérdésben a magyar–román feszültségek (Marosvásárhely, tanügyi törvény), a romaellenes erőszak és a holokauszt-emlékezet halogatott feldolgozása egyaránt a posztkommunista átmenet nehézségeit mutatták.
- 1996-ban jobbközép kormány alakult, amely az RMDSZ-t is magában foglalta; ezzel a kisebbségi képviselet kormányzati szereplővé vált.
- A nyugati integráció kezdetben lassan haladt; az 1997-es NATO-csúcs csalódása után 1999–2000-ben megnyílt az EU-csatlakozási pálya.
- A 2000. évi választáson Vadim Tudor bejutott az elnökválasztás második fordulójába, ami jelezte a demokratikus konszolidáció törékenységét és a nacionalista-radikális alternatíva társadalmi vonzerejét.

### 35.3.10 Önellenőrző kérdések

1. Miben tért el a romániai rendszerváltás módja a lengyel vagy csehszlovák békés átmenetektől, és milyen következményei voltak ennek az 1990-es évek politikai kultúrájára?
2. Milyen érvek és források támasztják alá, illetve kérdőjelezik meg azt az értelmezést, hogy az 1989. decemberi román fordulat „forradalom” vagy „puccs” volt?
3. Hogyan kapcsolódott össze a gazdasági válság, a bányavidékek helyzete és a bányászjárások erőszaka 1990-ben és a kilencvenes évek végén?
4. Miért nem redukálható a kisebbségi kérdés a magyar–román viszonyra? Milyen más csoportok és feszültségek formálták a korszak társadalmát?
5. Milyen bel- és külpolitikai tényezők vezettek ahhoz, hogy Románia 1997-ben elutasító NATO-döntést élt meg, de 2000 elejére mégis megkezdhette az EU-csatlakozási tárgyalásokat?

## 35.4 Románia az EU-ban

### 35.4.1 A posztkommunista átmenet lezárása és az integráció hajnala

A 2000-es évek elején Románia egyszerre volt a posztkommunista átmenet sikerének és kudarcának példája. Az 1990-es évtizedet az instabil koalíciós kormányok, a lassú privatizáció, a korrupció intézményesülése, valamint az 1998–1999-es bankválság és az azt követő súlyos recesszió jellemezte. Az ország 1993-ban írta alá az Európai Unióval a társulási megállapodást, 1995-ben nyújtotta be hivatalos csatlakozási kérelmét, és 1999 decemberében – a koszovói háború idején tanúsított atlanti elkötelezettségét követően – meghívást kapott a csatlakozási tárgyalások megkezdésére. A tényleges tárgyalások 2000 februárjában kezdődtek meg, párhuzamosan azzal, hogy a román politikai elit egy része már a NATO-tagságot is stratégiai céllá nyilvánította.

Ez az alfejezet Románia 2000 utáni történetét tárgyalja, középpontban az európai uniós csatlakozás folyamatával, a tagság társadalmi és gazdasági következményeivel, a nagyarányú munkaerő-migrációval és a 2010-es években felerősödő belpolitikai konfliktusokkal. A román eset azért tanulságos a régió összehasonlító történetében, mert a posztkommunista átmenet „késői" országaként – Bulgáriával együtt – 2007-ben, három évvel a visegrádi államok és a balti országok után csatlakozott az EU-hoz, és a csatlakozás utáni időszakot a felzárkózás dinamikája és a jogállamisági viták feszültsége egyszerre jellemezte.

A szöveg megkülönbözteti a dokumentált tényeket (például a csatlakozási szerződés aláírásának dátumát, a választási eredményeket, a statisztikai hivatalok adatait), a tudományos konszenzust (például a migráció demográfiai hatásáról), a vitatott értelmezéseket (például a korrupcióellenes harc politikai szerepét) és az emlékezetpolitikai állításokat (például a kommunista múlt értékelése a jelenkori közbeszédben).

## 35.4.2 A NATO- és EU-csatlakozás útja (2000–2007)

### 35.4.2.1 A 2000-es választások és az euroatlanti konszenzus

A 2000. novemberi elnökválasztást a posztkommunista baloldal jelöltje, **Ion Iliescu** nyerte, miután a szélsőségesen nacionalista **Corneliu Vadim Tudor** bekerült a második fordulóba. A választás második fordulója a román politikai rendszer egyik legfontosabb fordulópontja volt: Tudor a Nagy-Románia Párt (Partidul România Mare, PRM) elnökeként a rendszerváltás utáni átmenet teljes elitjét támadta, és programja a kisebbségellenességre, a piacgazdaság kritikájára és az euroatlanti integráció elutasítására épült. A demokratikus pártok – köztük a jobbközép liberálisok és a Demokrata Párt – Iliescu mögé sorakoztak fel, ami egyúttal az euroatlanti integráció melletti széles politikai konszenzus kialakulását jelezte. A 2000. novemberi parlamenti választásokon a **Szociáldemokrata Párt** (Partidul Social Democrat, PSD) szerezte meg a legtöbb mandátumot, de koalíciós partnerre szorult. Az új kormányt **Adrian Năstase** alakította meg.

A Năstase-kormány (2000–2004) kettős arculatot mutatott. Egyrészt felgyorsította a tárgyalásokat az EU-val: 2002-re a csatlakozási fejezetek többségét ideiglenesen lezárták, 2003-ban pedig az ország megkapta a működő piacgazdaság státuszát az Európai Bizottság éves országjelentésében. Másrészt a kormányzati gyakorlatot a centralizált állami források pártpolitikai célú újraelosztása, a közbeszerzések átláthatatlansága és a média befolyásolásának kísérletei jellemezték. A korrupcióellenes harc intézményi keretei ugyanekkor kezdtek kiépülni – részben az EU nyomására. 2002-ben hozták létre a **Nemzeti Korrupcióellenes Ügyészséget** (Parchetul Național Anticorupție, PNA), amely később, 2005-ben **Országos Korrupcióellenes Igazgatósággá** (Direcția Națională Anticorupție, DNA) alakult át. A PNA létrehozása dokumentált tény, de annak megítélése, hogy mennyire volt őszinte a kormányzati szándék, vagy mennyire pusztán az EU-s feltételek teljesítését szolgálta, a kortárs elemzők és a későbbi történeti értelmezések között is vitatott maradt.

### 35.4.2.2 A NATO-csatlakozás

Románia 2004. március 29-én, a prágai NATO-csúcson kapott hivatalos meghívást a katonai szövetségbe, Bulgáriával, Észtországgal, Lettországgal, Litvániával, Szlovákiával és Szlovéniával együtt. A csatlakozási okmányt 2004. március 29-én írták alá Washingtonban, és Románia 2004. március 29-én – a törökországi isztambuli csúcson – vált a szövetség teljes jogú tagjává. A NATO-tagság a román külpolitikai elitek számára a Szovjetunió örökségétől való végleges elszakadás szimbóluma volt, és biztonságpolitikai értelemben a Fekete-tenger térségének stratégiai

felértékelődését hozta. A tagság ugyanakkor nem oldotta meg az ország belső társadalmi feszültségeit, és a katonai modernizáció költségei hosszú távon terhet jelentettek a költségvetés számára.

#### 35.4.2.3 A csatlakozási tárgyalások lezárása és a 2007-es bővítés

A 2004. novemberi választásokon a jobbközép **Igazság és Igazságosság Szövetség** (Dreptate și Adevăr, DA) – a Nemzeti Liberális Párt (PNL) és a Demokrata Párt (PD) választási koalíciója – nyerte a parlamenti választásokat, és **Traian Băsescu** lett az elnök. Az új kormányt **Călin Popescu-Tăriceanu** vezette. A 2004-es választás a posztkommunista utódpárt és a jobbközép erők közötti váltógazdálkodás első békés, demokratikus tesztje volt, amelyet a nemzetközi megfigyelők alapvetően szabadnak és tisztességesnek minősítettek.

A csatlakozási tárgyalásokat 2004 decemberében zárták le, a **csatlakozási szerződést** pedig 2005. április 25-én írták alá Luxembourgban. A szerződés – Bulgáriával együtt – 2007. január 1-jei hatálybalépést irányzott elő, de tartalmazott egy úgynevezett **védzáradékot** is, amely lehetővé tette volna a csatlakozás egy évvel való elhalasztását, ha az ország nem teljesíti a vállalt reformokat. Ez a záradék a román közbeszédben és a nemzetközi sajtóban is folyamatos bizonytalansági tényezőként jelent meg. Az Európai Bizottság 2006. májusi országjelentése a csatlakozás feltételeit alapvetően teljesítettnek tekintette, de hangsúlyozta a korrupció és az igazságszolgáltatás reformjának hiányosságait. A bizottság ugyanakkor nem javasolta a védzáradék aktiválását, és Románia – Bulgáriával együtt – 2007. január 1-jén az Európai Unió tagjává vált.

A csatlakozás ténye dokumentált esemény, de annak értékelése a mai napig vita tárgya. A kritikusabb elemzők szerint a 2007-es bővítés „politikai döntés” volt, amelyet a tagállamok a reformok valódi lezárulása nélkül hoztak meg, ami később a jogállamisági mechanizmusok – például az **Együttműködési és Ellenőrzési Mechanizmus** (Cooperation and Verification Mechanism, CVM) – bevezetését tette szükségessé. A döntést védelmezők szerint a csatlakozás feltételrendszere már önmagában is jelentős reformokat kényszerített ki, és a tagság elhalasztása súlyos politikai és gazdasági visszaesést kockáztatott volna.

### 35.4.3 A csatlakozás utáni első évek (2007–2012)

#### 35.4.3.1 A CVM és a jogállamisági feltételrendszer

A csatlakozási szerződés aláírásával egyidejűleg az Európai Bizottság létrehozta az Együttműködési és Ellenőrzési Mechanizmust, amely Románia és Bulgária esetében a csatlakozás után is nyomon követte az igazságszolgáltatás reformját, a korrupcióellenes harcot és – Románia esetében – a szervezett bűnözés elleni fellépést. A CVM évente közzétett országjelentései a 2010-es évek végéig a román belpolitika egyik legfontosabb külső vonatkoztatási pontjává váltak. A mechanizmus létrehozása dokumentált tény, de annak megítélése, hogy a CVM milyen mértékben járult hozzá a reformokhoz, vagy mennyire volt eszköz a tagállamok és a bizottság közötti politikai alkuhoz, szakirodalmi vita tárgya.

A 2008–2009-es gazdasági világválság Romániát súlyosan érintette. A 2000-es évek közepétől tartó, évi 5–8 százalékos GDP-növekedés – amelyet a lakossági hitelfelvétel, a külföldi működőtőke és az uniós források első hulláma táplált – 2009-re mély recesszióba fordult. A román kormány 2009 tavaszán **nemzetközi hitelmegállapodást** írt alá a Nemzetközi Valutaalappal, az Európai Unióval és a Világbankkal, mintegy 20 milliárd euró értékben. A hitel feltétele a közszféra béreinek 25 százalékos csökkentése, a nyugdíjak befagyasztása és az áfa 19-ről 24 százalékra emelése volt. Az intézkedések társadalmi hatása – a közszféra tömeges elbocsátásai, a szegénység növekedése, a

kivándorlás újabb hulláma – a mai napig a román politikai közbeszéd egyik leginkább átpolitizált témája. A megszorítások szükségességét a kormányzat az IMF és az EU feltételeivel indokolta, míg a kritikusok szerint a válságkezelés aránytalanul sújtotta a legkiszolgáltatottabb társadalmi csoportokat.

#### 35.4.3.2 A 2008–2012-es belpolitikai válságok

A 2008. novemberi parlamenti választásokon a jobbközép **Demokrata Liberális Párt** (PDL) és a PSD közötti nagykoalíció jött létre, de a kormányzati stabilitás rövid életűnek bizonyult. A 2009-es elnökválasztást szoros küzdelemben ismét Traian Băsescu nyerte, a szociáldemokrata **Mircea Geoană** ellen. A választási eredményt az alkotmánybíróság megerősítette, de a kampány és a szavazatszámlálás körüli viták hosszabb időre aláásták az intézményekbe vetett bizalmat.

A 2012-es év Románia posztkommunista történetének egyik legsúlyosabb alkotmányos válságát hozta. A PSD vezette ellenzéki koalíció – az úgynevezett **Szociál-Liberális Unió** (Uniunea Social Liberală, USL) – alkotmányos eljárással megkísérelte Băsescu elnök felfüggesztését. A 2012. júliusi népszavazáson a résztvevők túlnyomó többsége a felfüggesztés mellett voksolt, de a részvételi arány nem érte el a kötelezően előírt 50 százalékot, így a népszavazás érvénytelen volt. Az alkotmánybíróság a folyamat több lépését is felülvizsgálta, az Európai Bizottság és több tagállam pedig aggodalmát fejezte ki a jogállamiság helyzete miatt. A válság dokumentált eseményei azt mutatják, hogy a demokratikus intézmények formálisan működtek, de a politikai elitek hajlandósága az alkotmányos korlátok tiszteletben tartására megkérdőjeleződött. A 2012-es válság megítélése a román közbeszédben a mai napig élesen megosztott: egyes értelmezésekben a jogállam védelmének győzelmeként, másokban a „puccskísérlet” legitim eljárásként való beállításaként jelenik meg.

### 35.4.4 Gazdasági felzárkózás és a migráció átalakulása

#### 35.4.4.1 A GDP-növekedés és a regionális különbségek

A 2010-es években a román gazdaság – a 2008–2009-es visszaesést követően – ismét növekedési pályára állt, de a növekedés eloszlása rendkívül egyenlőtlen maradt. A bruttó hazai termék (GDP) vásárlóerő-paritáson számított értéke az EU-átlaghoz viszonyítva a 2000-es évek eleji mintegy 26 százalékról 2022-re körülbelül 76 százalékra emelkedett – ezek az adatok az Eurostat és a román statisztikai hivatal becslésein alapulnak, és a módszertani felülvizsgálatok miatt kismértékben változhatnak. A felzárkózás üteme a régió leggyorsabbjai közé tartozott, de nem egyenletesen érintette az ország területét. **Bukarest** és az erdélyi nagyvárosok – Kolozsvár, Temesvár, Brassó, Nagyszeben – gazdasági teljesítménye jelentősen meghaladta az országos átlagot, míg az északkeleti régió (Moldva történelmi tartományának romániai része), a déli Mehedinți és Teleorman megyék, valamint a Duna-menti kistérségek továbbra is az EU legalacsonyabb fejlettségű területei közé tartoztak. A regionális különbségek dokumentálhatók a statisztikai adatokkal, de azok értelmezése – a történelmi örökség, a földrajzi elhelyezkedés, a szocialista iparosítás és a posztkommunista privatizáció szerepének súlyozása – tudományos vita tárgya.

#### 35.4.4.2 A munkaerő-migráció és a diaszpóra

A 2000-es évek legfontosabb társadalmi folyamata a **munkaerő-migráció** volt. A 2002-es vízummentesség és a 2007-es uniós csatlakozás, majd a 2014-es teljes munkaerő-piaci nyitás a nyugat-európai tagállamokban – elsősorban Spanyolországban, Olaszországban, Németországban és az Egyesült Királyságban – tömeges kivándorlást indított el. A román statisztikai hivatal és az

Eurostat becslései szerint a 2020-as évek elejére a Románián kívül élő román állampolgárok száma – az úgynevezett diaszpóra – 3,5–4 millió között volt, ami az ország lakosságának mintegy 18–22 százalékát jelentette. A becslések bizonytalansága jelentős, mivel a migránsok egy része nem regisztrál a fogadó országokban, és a kettős állampolgárság, valamint az ideiglenes munkavállalás eltérő definíciói is torzítják az adatokat. A migráció gazdasági hatása kettős: a hazautalások – a Világbank becslései szerint a GDP 2–4 százaléka között – jelentős jövedelemtranszferként működtek, ugyanakkor a munkaerő elvándorlása súlyosbította a szakképzett munkaerő hiányát az egészségügyben, az oktatásban és az építőiparban. A kivándorlás demográfiai következményei – az alacsony születésszám, a népesség öregedése és a „brain drain" – a 2010-es évek végére a román közbeszéd egyik legfontosabb témájává váltak, és tudományos konszenzus van abban, hogy a migráció a természetes fogyással együtt a népességcsökkenés egyik fő oka. Ugyanakkor a pontos arányok és a fogadó országok szerinti megoszlás becslései között jelentős eltérések vannak.

### 35.4.5 A 2010-es évek politikai ciklusai és a korrupcióellenes harc

#### 35.4.5.1 A Szociál-Liberális Unió kormányzása (2012–2015)

A 2012. decemberi parlamenti választásokon a Szociál-Liberális Unió a szavazatok több mint 60 százalékát szerezte meg, és **Victor Ponta** alakított kormányt. Az USL-koalíció – a PSD, a PNL és a Konzervatív Párt – fennállása alatt több, a belpolitikát máig meghatározó konfliktus bontakozott ki. A kormány 2013-ban alkotmánymódosítást kezdeményezett, amelynek egyik vitatott pontja a büntető törvénykönyv módosítása volt, lehetővé téve a korrupcióval vádolt politikusok számára a büntetőjogi felelősség enyhítését. A tervezet ellen 2017-ben – már a későbbi kormány idején – országos tüntetéshullám bontakozott ki, de a vita gyökerei a 2012–2015-ös időszakra nyúlnak vissza.

A 2014-es elnökválasztást a jobbközép **Nemzeti Liberális Párt** (PNL) jelöltje, **Klaus Iohannis** nyerte, a szociáldemokrata Victor Ponta ellenében. Iohannis az erdélyi szász kisebbség tagjaként – Nagyszeben polgármestereként – a román politikatörténet első olyan elnöke lett, aki nem a többségi etnikumhoz tartozott. A választási eredményt a választók mobilizációja, a diaszpóra szavazatainak megszervezése és a Ponta-kormánnyal szembeni elégedetlenség együttesen magyarázza. Iohannis győzelme dokumentált tény, de annak értelmezése – például hogy a „kisebbségi elnök" szimbolikus jelentősége mennyire járult hozzá a román nemzetfelfogás pluralizálódásához – a szakirodalomban vitatott.

#### 35.4.5.2 A DNA és a korrupcióellenes harc csúcspontja

A 2010-es évek közepén a **DNA** – a 2005-ben létrehozott korrupcióellenes ügyészség – vált a román jogállamiság nemzetközileg leggyakrabban hivatkozott intézményévé. Laura Codruța Kövesi vezetése alatt a DNA több száz, magas rangú politikust, polgármestert, bírót és üzletembert ítéltetett el, és a vádemelések száma, valamint a jogerős elmarasztalások aránya a régióban kiugróan magas volt. A DNA tevékenysége külföldön – különösen az Európai Bizottság CVM-jelentéseiben – pozitív példaként jelent meg, míg a román belpolitikában a szociáldemokrata kormányzat és a korrupcióval vádolt politikusok „politikai rendőrségként", illetve az ügyészség túlhatalmának jeleként értékelték. A 2015–2019 közötti időszak a román jogállamiságról szóló diskurzusok polarizálódását hozta: a civil társadalom és a jobbközép ellenzék a DNA-t a demokratikus intézmények védőbástyájaként, a PSD vezette kormány és a szövetségesei pedig a hatalmi ágak egyensúlyát megbontó, politikailag elfogult szervezetként mutatták be. E két értelmezés ütközése nem pusztán belpolitikai vita volt, hanem az EU-s jogállamisági normák és a nemzeti szuverenitás viszonyáról szóló szélesebb regionális vita román leképeződése.

### 35.4.6 A 2017–2019-es tüntetéshullám és a jogállamisági válság

#### 35.4.6.1 A 13. sürgősségi kormányrendelet

A 2016. decemberi parlamenti választásokon a PSD a szavazatok 45 százalékát szerezte meg, és **Sorin Grindeanu** alakított kormányt. 2017. január 31-én a kormány – éjszaka, sürgősségi eljárással – elfogadta a **13. sürgősségi kormányrendeletet** (Ordonanța de Urgență nr. 13/2017), amely a hivatali visszaélés bűncselekményi küszöbének megemelésével és a büntetőeljárások egyes szabályainak módosításával gyakorlatilag lezárta volna a folyamatban lévő korrupciós eljárások egy részét, és megkönnyítette volna a már elítélt politikusok amnesztiáját. A rendelet elfogadása a román posztkommunista történelem legnagyobb tüntetéshullámát váltotta ki: 2017 februárjában több százezres tömeg tüntetett Bukarestben, Kolozsváron, Temesváron, Iaşiban és a nagyobb diaszpóra-közösségek városaiban. A kormány a nyomás hatására visszavonta a rendeletet, de a tüntetések folytatódtak, és a kormányzati többség hónapokon át próbálta a büntetőjogi változtatásokat törvényi úton keresztülvinni.

A 2017–2019-es tüntetések, majd a 2018. augusztusi, a bukaresti Victoria-téren tartott kormányellenes tömegdemonstráció – amelyen a hivatalos becslések szerint több mint 100 000 ember vett részt – a román civil társadalom mobilizációs képességének csúcspontját jelentették. A tüntetések résztvevői elsősorban a nagyvárosi, iskolázott, fiatal és középosztálybeli csoportokból kerültek ki, míg a kormány támogatói a vidéki, alacsonyabb jövedelmű és erősebben pártkötődésű rétegekből. A társadalmi törésvonalak ilyen éles kirajzolódása a 2010-es évek végének román politikáját a régióban is kiemelkedően polarizálttá tette.

#### 35.4.6.2 Az igazságszolgáltatás reformjának vitái és a CVM lezárása

A PSD-vezette kormányok 2017 és 2019 között több törvényt fogadtak el az igazságszolgáltatás átszervezéséről, amelyeket az Európai Bizottság, az Európai Parlament és több tagállam is a bírói függetlenség és a korrupcióellenes harc gyengítéseként értékelt. A vitatott intézkedések között szerepelt a bírák és ügyészek nyugdíjkorhatárának csökkentése, a Legfelsőbb Bírói Tanács átszervezése, valamint a DNA hatáskörének korlátozása. A kormányzat érvelése szerint a reformok a „bírói túlhatalom” felszámolását és a büntetőeljárások tisztességesebbé tételét szolgálták. Az ellenzék és a civil szervezetek szerint a cél a korrupcióval vádolt politikusok büntetőjogi felelősségének csökkentése volt. A vita egyszerre zajlott a román alkotmánybíróság, az Európai Bizottság és az Európai Unió Bírósága előtt, és a 2010-es évek végére a román jogállamisági helyzet a régió egyik leginkább figyelt kérdésévé vált.

Az Európai Bizottság 2022-ben – a CVM utolsó, 2022. novemberi jelentésében – azt javasolta, hogy a mechanizmust – a reformok előrehaladására hivatkozva – lezárják, és a további ellenőrzést az általános uniós jogállamisági eszközök keretében folytassák. A CVM lezárása dokumentált döntés, de annak megítélése – hogy a lezárás valódi reformokat tükrözött-e, vagy politikai gesztus volt a nagyobb tagállamok részéről – szakirodalmi és politikai vita tárgya maradt.

### 35.4.7 A 2020-as évek: válságok és új kihívások

#### 35.4.7.1 A COVID–19-világjárvány

A 2020 tavaszán kirobbant **COVID–19-világjárvány** Romániát – a régió többi országához hasonlóan – felkészületlenül érte. A kormány 2020 márciusában rendkívüli állapotot vezetett be, lezárta az iskolákat, korlátozta a gyülekezést és a nemzetközi utazást. A járvány első hullámaiban a román egészségügyi rendszer – az évtizedes alulfinanszírozottság, a szakképzett orvosok és ápolók

tömeges kivándorlása és a kórházi infrastruktúra hiányosságai miatt – súlyos nyomás alá került. A halálozási adatok – a hivatalos statisztikák szerint 2022 végéig több mint 67 000 haláleset – a régióban az egyik legmagasabb halálozási arányt jelentették. Ugyanakkor a járványügyi adatok megbízhatósága – a tesztelés korlátozottsága, a halálozási okok regisztrálásának eltérései és a későbbi adatfelülvizsgálatok miatt – bizonytalan, és a túlhalandóságra vonatkozó becslések jelentős szórást mutatnak. A járvány társadalmi hatása – a digitális oktatás egyenlőtlenségei, a vidéki lakosság egészségügyi ellátáshoz való hozzáférésének romlása, a munkavállalók bizonytalansága – tovább mélyítette a meglévő regionális és társadalmi különbségeket.

#### 35.4.7.2 Az orosz–ukrán háború hatása

A 2022. február 24-én kezdődő orosz invázió Ukrajna ellen Romániát közvetlenül érintette. Az ország NATO-tagállamként és az Ukrajnával szomszédos államként a szövetséges erők megerősítését fogadta, és területén – elsősorban a Fekete-tenger partján fekvő **Mihail Kogălniceanu** légibázison – több ezer NATO-katona állomásozott. A háború első hónapjaiban Románia – a lengyel útvonal mellett – az ukrán menekültek egyik legfontosabb tranzit- és befogadó országa lett. A román hatóságok 2022 tavaszára több mint 600 000 ukrán állampolgár belépését regisztrálták, közülük több tízezren maradtak tartósan az országban. A menekültválság kezelése – a civil szervezetek, a helyi önkormányzatok és a kormányzati intézmények együttműködésével – nemzetközileg is elismert volt, bár a hosszú távú integráció költségei és a társadalmi feszültségek lehetősége folyamatos kihívást jelentettek. A háború gazdasági hatása – az energiaárak emelkedése, az infláció megugrása, a gabonaszállítások útvonalainak átrendeződése a Fekete-tengeren – a román gazdaságot közvetlenül sújtotta. Ugyanakkor a háború stratégiai következményeként Románia – mint a Fekete-tenger nyugati partjának legnagyobb NATO-tagállama – katonai és energetikai szerepe felértékelődött.

#### 35.4.7.3 A 2024-es választások és a jogállamiság vitája

A 2024. novemberi elnökválasztás első fordulóját a szélsőjobboldali, szuverenista **Călin Georgescu** nyerte meg, aki az 1989 utáni politikai establishmenttel, az EU-val és a NATO-val szembeni radikális kritikát hirdetett. A második forduló előtt azonban az alkotmánybíróság – arra hivatkozva, hogy a választási folyamatot külföldi beavatkozás befolyásolta – megsemmisítette az első forduló eredményét, és új választás kiírását rendelte el. A döntés dokumentált esemény, de példátlan volt a román posztkommunista történelemben, és a jogállamisági viták új szakaszát nyitotta meg. A döntés védelmezői szerint a választás szabadságának védelme érdekében hozott lépés legitim volt, míg kritikusai szerint az alkotmánybíróság politikailag motivált beavatkozást hajtott végre, amely aláásta a demokratikus legitimitást. A 2025-re halasztott új választások, valamint az ezeket övező politikai polarizáció a 2020-as évek közepének román belpolitikáját a régióban is szélsőségesen megosztottá tette. A választási eredmények és a jogi eljárások részletei – a szavazatszámok, a beavatkozásra vonatkozó bizonyítékok – a 2026-os lezárás időpontjában még részben feltáratlanok, és a kormányzati, valamint civil források közötti eltérések miatt különös forráskritikai óvatosságot igényelnek.

### 35.4.8 Források és bizonytalanságok

A Románia 2000 utáni történetére vonatkozó források alapvetően két csoportra oszthatók: **elsődleges forrásokra** – a csatlakozási szerződés szövege, törvények és sürgősségi rendeletek, az Európai Bizottság CVM-jelentései, az Eurostat és a román Országos Statisztikai Intézet adatai, alkotmánybírósági határozatok –, valamint **másodlagos szakirodalomra** – a politikatudományi

és jelenkortörténeti elemzések. A dokumentált tények közé tartoznak a csatlakozás dátumai, a választási eredmények és a főbb törvényi rendelkezések. A vitatott értelmezések közé tartozik a korrupcióellenes harc politikai szerepe, a 2017–2019-es tüntetések társadalmi bázisának jelentősége, valamint a 2024-es választási döntés jogszerűsége és politikai következménye.

A **népességi adatok** – a diaszpóra mérete, a migráció demográfiai hatása – becsléseken alapulnak, amelyek módszertana országonként és forrásonként eltér. A GDP-adatok az Eurostat módszertani felülvizsgálatai miatt időben változhatnak, és a vásárlóerő-paritáson számított értékek a nemzetközi összehasonlításban is bizonytalanságot hordoznak. A járványügyi halálozási adatok – a tesztelés és a regisztráció hiányosságai miatt – alulbecsültek lehetnek, és a túlhalandóság becslései széles sávban mozognak. A 2024–2025-ös választási eljárásokkal kapcsolatos információk a lezárás időpontjában még nem teljes körűek, ezért a vonatkozó állításokat a forráskritika szabályai szerint kell kezelni.

### 35.4.9 Rövid összefoglaló

- Románia 2004-ben csatlakozott a NATO-hoz, 2007. január 1-jén pedig az Európai Unióhoz; a csatlakozást megelőző tárgyalások lezárása és a védzáradék vitája a reformok folyamatosságát jelezte.
- Az Európai Bizottság 2007-től az Együttműködési és Ellenőrzési Mechanizmus (CVM) keretében követte nyomon a román igazságszolgáltatást és korrupcióellenes harcot; a mechanizmust 2022-ben lezárták, de a jogállamisági viták nem szűntek meg.
- A 2008–2009-es gazdasági világválság súlyos recessziót és IMF/EU-hitelprogramot hozott, amelynek megszorító intézkedései társadalmi feszültségeket generáltak.
- A 2010-es években a gazdasági felzárkózás gyors volt, de a regionális különbségek tartósan fennmaradtak; a munkaerő-migráció – a diaszpóra 3,5–4 millió főre becsült létszámával – a demográfiai csökkenés egyik fő tényezőjévé vált.
- A 2017–2019-es tüntetéshullám – a 13. sürgősségi kormányrendelet visszavonását követően – a korrupcióellenes harc és a jogállamiság védelmének legnagyobb társadalmi mobilizációját hozta, de a politikai polarizációt is elmélyítette.
- A 2020-as években a COVID–19-világjárvány, majd az orosz–ukrán háború – a menekültválság, az infláció és a biztonsági kihívások révén – új terheket rótt az országra, miközben a 2024–2025-ös választási válság a demokratikus intézményekbe vetett bizalmat tovább csökkentette.

### 35.4.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen különbségek voltak Románia és a visegrádi államok EU-csatlakozási folyamata között, és hogyan értelmezhető a 2007-es csatlakozás „politikai” jellege?
2. Hogyan kapcsolódott össze a munkaerő-migráció, a demográfiai csökkenés és a gazdasági felzárkózás a 2010-es évek Romániájában? Milyen források alapján lehet ezt a folyamatot rekonstruálni?
3. Miért vált a korrupcióellenes ügyészség (DNA) a román belpolitika egyik leginkább polarizáló intézményévé, és milyen szerepet játszott ebben az Európai Bizottság CVM-jelentése?
4. Milyen jogi és politikai érvek álltak szemben a 2024-es elnökválasztás megsemmisítése ügyében, és miért tekinthető ez a döntés a jogállamiságról szóló vita új szakaszának?

# V. rész – Tematikus és összehasonlító fejezetek

# 36 Birodalom, nemzet és kisebbség

## 36.1 Birodalmi örökségek

### 36.1.1 Bevezető bekezdés

Kelet-Közép-Európa 19–20. századi története nem érthető meg a kora újkori birodalmak intézményi, társadalmi és gazdasági öröksége nélkül. A Habsburg Birodalom, az Orosz Birodalom, az Oszmán Birodalom és a Porosz Királyság – később a Német Császárság – egyaránt olyan államalakulat volt, amely a mai nemzetállamok határaitól eltérő keretekben szervezte meg a térség népességeit. E birodalmak nem csupán uralmi kereteket jelentettek, hanem intézményeik, jogrendszerük, adóztatási gyakorlatuk, oktatási és egyházi struktúráik, valamint elitjeik generációkon át formálták a régió társadalmait. A birodalmi örökség fogalma arra a jelenségre utal, hogy a birodalmak formális megszűnése után – 1918-ban, illetve az Oszmán Birodalom esetében már korábban – intézményi minták, mentalitások, társadalmi hierarchiák és gazdasági szerkezetek éltek tovább, gyakran a nemzetállami átalakulás ellenére is.

E fejezet a négy birodalom örökségét vizsgálja összehasonlító szempontból, különös tekintettel az intézmények, az elitek és a gazdasági szerkezetek továbbélésére. A **birodalmi örökség** (imperial legacy) kifejezés a történeti szakirodalomban vitatott kategória: egyes kutatók a hosszú távú intézményi hatásokat hangsúlyozzák, mások arra figyelmeztetnek, hogy a fogalom könnyen válik az „elmaradottság” vagy a „fejlődés” teleologikus magyarázatává. E fejezet ezért a konkrét intézményi, jogi és társadalmi mechanizmusok bemutatására törekszik, nem pedig a „birodalmi örökség” mint homogén magyarázó elv alkalmazására.

### 36.1.2 A Habsburg örökség: bürokrácia, jog és közvetítő elitek

A Habsburg Monarchia a 18. század közepétől – különösen Mária Terézia és II. József reformjai nyomán – a közép-európai térségben a **felvilágosult abszolutizmus** (Enlightened absolutism) államépítő gyakorlatát intézményesítette. A magyar rendi alkotmányosság fenntartása mellett a monarchia osztrák és cseh tartományaiban központosított közigazgatás, egységes vámterület és állami iskolarendszer épült ki. A **Helytartótanács** (Gubernium) és a kerületi hivatalok rendszere a 18. század végére a cseh és osztrák tartományokban, később Galíciában is olyan közigazgatási sűrűséget hozott létre, amely a 19. századi államépítés alapjául szolgált. A **jozefinizmus** (Josephinism) – az államnak az egyház feletti ellenőrzési igénye – a katolikus egyház és az állam viszonyát a Habsburg-tartományokban tartósan meghatározta: a felvilágosult abszolutizmus egyházi reformjai az egyházi vagyon állami felügyeletét, a szerzetesrendek részleges feloszlatását és a plébániahálózat állami támogatását hozták.

A Habsburg bürokrácia különösen a cseh és a lengyel területeken hagyott maradandó nyomot. Csehországban a 17. századi fehérhegyi vereség után a rendi ellenállás megtört, és a cseh tartományok a monarchia leginkább centralizált, leginkább adminisztrált egységévé váltak. A német nyelvű bürokrácia mellett a 19. században kialakult a cseh nyelvű hivatalnokréteg is, amely a nemzeti mozgalom egyik bázisát adta. Galíciában – amelyet Bécs a lengyel felosztások során, 1772-ben és 1795-ben szerzett meg – a Habsburg-kormányzat a **dohány- és sómonopólium**, a

kataszteri felmérés és az úrbéri szabályozás eszközeivel érvényesítette az állami jelenlétet. Az 1848 utáni neoabszolutizmus és az 1867-es kiegyezés után a galíciai autonómia a lengyel nemesi eliteknek adott teret, de a bécsi központi minisztériumok, a hadsereg és az államvasutak továbbra is a birodalmi integráció eszközei maradtak.

A **hadsereg** a Habsburg-örökség egyik legtartósabb intézménye volt. A **közös hadsereg** (Gemeinsame Armee) a Monarchia egész területén toborzott, és a 19. században az egyetlen olyan intézmény volt, amely a birodalom valamennyi nemzetiségét – németeket, magyarokat, cseheket, lengyeleket, ukránokat, románokat, horvátokat, szerbeket, szlovákokat, szlovéneket és olaszokat – egy szervezetben egyesítette. A hadsereg tisztikara a birodalmi lojalitás, a német vezényleti nyelv és a dinasztia iránti hűség mintáját közvetítette. Ugyanakkor a hadsereg a nemzeti elvnek is terepet adott: a 19. század második felében a nyelvi jogok és a nemzeti identitás a hadsereg belső vitáiban is megjelentek. A Monarchia szétesése után a hivatásos tisztikar és a katonai hagyomány – különösen Ausztriában, de részben Csehszlovákiában is – a Habsburg-korszak intézményi kontinuitását hordozta.

A Habsburg-örökség a **jogrendszer** terén is meghatározó volt. Az **1811-es osztrák általános polgári törvénykönyv** (ABGB) a Monarchia osztrák tartományaiban – így a cseh, a lengyel, a szlovén és a horvát területeken – a polgári jog alapját képezte, és az utódállamokban jórészt hatályban maradt. Az 1849-es birodalmi alkotmány és az 1867-es decemberi alkotmány által bevezetett alapjogok, a közigazgatási bíróság intézménye és a törvény előtti egyenlőség elve a huszadik századi jogállami gondolkodás számára kínált mintát. A Monarchia felbomlása után Csehszlovákia és Lengyelország jogrendszere a Habsburg-jog részleges továbbvitelére épült, ami a két világháború közötti időszakban is éreztette hatását a polgári perrendtartás, a büntetőjog és a közigazgatási eljárás terén.

A Habsburg-örökség ugyanakkor nem volt egységes. A Monarchia két felének, a **ciszlajtán** (osztrák) és a **transzlajtán** (magyar) résznek eltérő intézményi logikája volt. A magyar félben a rendi hagyományok, a vármegyei autonómia és a magyar nyelvű közigazgatás olyan nemzetállami mintát alkotott, amely a nem magyar nemzetiségek számára az asszimiláció és a nemzeti elnyomás tapasztalatát jelentette. A szlovák és a román nemzeti mozgalmak éppen a magyarországi nemzetiségi politika ellenében fogalmazták meg követeléseiket. A Habsburg-örökség így kettős: a ciszlajtán részben a jogállamiság és a nemzeti autonómia bizonyos formái erősödtek meg, míg a transzlajtán részben a magyar államnemzet építése és a nemzetiségi hierarchia vált meghatározóvá. E kettősség a régió 20. századi történetében is tovább élt: a csehszlovák és a lengyel állam a Habsburg-adminisztráció örökségére támaszkodott, míg a szlovák és a román regionális identitások részben a magyar államnemzeti korszak ellenében formálódtak.

### 36.1.3 Az orosz birodalmi örökség: centralizáció, rendőrállam és ortodoxia

Az Orosz Birodalom a 18. század végétől – a lengyel felosztások, a krími kánság annektálása és Besszarábia 1812-es megszerzése révén – Kelet-Közép-Európa jelentős részét foglalta magában: a mai Litvánia, Fehéroroszország, Ukrajna, Moldova egyes részei és a korábbi Lengyel–Litván Köztársaság keleti területei tartoztak hozzá. Az orosz birodalmi uralom intézményi öröksége alapvetően különbözött a Habsburg-modelltől: a cári autokrácia a **centralizált bürokratikus abszolutizmus** elvét követte, amelyet a rendi társadalom, a jobbágyság és a pravoszláv egyház szoros állami ellenőrzése határozott meg.

A **cári bürokrácia** a 19. században a régió egyik legnagyobb és leginkább centralizált hivatali apparátusát alkotta. A **kormányzóságok** (gubernyija) rendszere a meghódított területeken is bevezetésre került: a lengyel területeken a felosztások után, a balti tartományokban a 18. század elejétől, Besszarábiában 1812 után, a kaukázusi és a közép-ázsiai területeken a 19. század folyamán. A gubernyija-rendszer a közigazgatási, rendészeti és adóügyi hatásköröket a cári

kormányzóknak rendelte alá, akik a belügyminisztérium és a cár közvetlen felügyelete alatt álltak. A 19. század második felében a **zemsztvo**-reform (1864) az európai területeken – így Ukrajna és a balti kormányzóságok egyes részein – korlátozott helyi önkormányzatot hozott létre, de a rendőri és az államigazgatási hatáskörök továbbra is a cári hivatalnokok kezében maradtak.

A cári uralom a **rendi társadalom** fenntartására épült. A nemesség, a papság, a városi polgárság és a parasztság jogi státusza élesen elkülönült. Az 1785-ös nemesi rendtartás a nemességet a helyi igazgatás és a földtulajdon letéteményesévé tette, míg a jobbágyság intézménye a paraszti népesség mozgásszabadságát és tulajdonjogát korlátozta. A jobbágyfelszabadítás az Orosz Birodalomban 1861-ben, II. Sándor cár reformjai nyomán történt meg, de a reform a föld közösségi tulajdonának rendszerét is fenntartotta, ami a paraszti gazdaságok piaci integrációját tovább nehezítette. A balti tartományokban – Észt- és Livóniában – a jobbágyfelszabadítás már az 1810-es években megtörtént, amit a balti német nemesség és a cári kormányzat közötti sajátos alku tett lehetővé. A jogi egyenlőtlenség megszüntetése az Orosz Birodalomban lassú és részleges volt, és a rendi hierarchiák a 20. század elejéig fennmaradtak.

A **pravoszláv egyház** az orosz birodalmi örökség egyik legfontosabb intézménye volt. A cári állam a pravoszláviát a birodalmi lojalitás és a kulturális oroszosítás eszközeként használta. A **görögkeleti metropóliák** és püspökségek a **Szent Szinódus** felügyelete alatt álltak, amelyet a világi hatalom, az **oberprokuror** ellenőrzött. A 19. század folyamán a cári kormányzat a pravoszlávia terjesztését és a katolikus, görögkatolikus és protestáns egyházak háttérbe szorítását tűzte ki célul. A **görögkatolikus egyház** – amely a lengyel–litván területek ukrán és belarusz népességének jelentős részét egyesítette – 1839-ben a polocki zsinaton kényszerűen visszatért a pravoszláviához, ami a fehérorosz és ukrán területek vallási térképét alapvetően átalakította. A cári kormányzat a balti tartományok lutheránus egyházát a 19. század második felében fokozatosan a pravoszlávia alárendeltségébe vonta, ami a lett és az észt paraszti népesség körében a vallási áttérések és a nemzeti mozgalom összefonódását eredményezte.

Az orosz birodalmi örökség a **gazdasági szerkezet** terén is meghatározó volt. A cári kormányzat a meghódított területeken a **földesúri nagybirtok** és a **paraszti közösség** (obscsina, mir) kettős rendszerét tartotta fenn, amely a mezőgazdasági termelés és a paraszti migráció viszonyait a 20. század elejéig meghatározta. Az iparosítás a 19. század második felében a lengyel területeken – különösen a textiliparban és a bányászatban –, valamint a kelet-ukrajnai szén- és vasipartóvidéken, a Donyec-medencében gyorsult fel. A vasúthálózat kiépítése a cári birodalom nyugati határai mentén a stratégiai mobilitást és a piaci integrációt egyaránt szolgálta, de a vasúti hálózat sűrűsége a birodalom nyugati és középső területein messze meghaladta a keleti területekét. A gazdasági fejlődés regionális egyenlőtlenségei a 20. században is tovább éltek: a lengyelországi és a donyeci iparvidékek mellett a fehérorosz és a lityván területek továbbra is alapvetően agrár és gabonaexportőr jellegűek maradtak.

Az orosz birodalmi örökség **elitjei** sajátos kettősséget mutattak. A lengyel területeken a **lengyel nemesség** – a **sárga** és a **magas nemesség** egyaránt – a cári uralom alatt is megőrizte földbirtokát, nyelvét és kulturális intézményeinek egy részét. A cári kormányzat az 1830–31-es és az 1863–64-es lengyel felkelések leverése után **oroszositási politikát** folytatott, amely az oktatás, a közigazgatás és a katolikus egyház korlátozására irányult. A litván és a belorusz területeken a helyi nemesség – amelynek jelentős része lengyel nyelvű volt – a cári uralom alatt a lengyel kultúrához való kötődését őrizte meg, ami a litván és a belorusz nemzeti mozgalmak számára is kihívást jelentett. A balti tartományokban a **balti német nemesség** és a városi **balti német patríciátus** a cári uralom alatt is megőrizte kiváltságait, és a lett és az észt paraszti népesség feletti uralmát a 19. század végéig fenntartotta. A cári hivatalnoki kar – a **csinovnyik** – azonban fokozatosan orosz és pravoszláv jellegűvé vált, ami a helyi elitek és a birodalmi adminisztráció közötti feszültségeket erősítette.

### 36.1.4 Az oszmán örökség: millet-rendszer, fanarióták és a balkáni–fekete-tengeri határzóna

Az Oszmán Birodalom a 14–15. században hódította meg a Balkán jelentős részét, és a 16. században a Dnyesztertől északra, a moldvai és havasalföldi fejedelemségek felett is uralmi befolyást szerzett. A birodalom fennhatósága alatt élő balkáni és fekete-tengeri területek közül e könyv szempontjából a moldvai és havasalföldi fejedelemségek, valamint a krími kánság – amely oszmán vazallus állam volt – és a dobrudzsai, budzsáki, illetve a dobrudzsai kikötővárosok sávja releváns. Az oszmán örökség e területeken intézményi, vallási és gazdasági mintákat hagyott hátra, amelyek a 19. századi nemzetállami átalakulás után is éreztették hatásukat.

A **millet-rendszer** (millet, „vallási közösség”) az Oszmán Birodalom egyik legfontosabb intézményi öröksége volt. A birodalom a vallási közösségeket – muszlimok, görögkeleti keresztények, örmények, zsidók – nem területi, hanem vallási alapon szervezte. A görögkeleti millet az **ortodox pátriárka** vezetése alatt a birodalom valamennyi ortodox keresztényét képviselte, függetlenül azok nyelvétől vagy etnikai hovatartozásától. Ez a rendszer a vallási identitást a politikai lojalitás elsődleges keretévé tette, és hosszú időre késleltette a modern nemzeti identitások kialakulását a Balkánon. A 19. századi nemzeti mozgalmak – a görög, a szerb, a bolgár, a román – éppen a millet-rendszer keretei ellenében, a nyelvi és nemzeti közösség elvét hangsúlyozva bontakoztak ki. A millet-rendszer öröksége a vallási és nemzeti identitások sajátos összefonódásában, az ortodox egyházak nemzeti szerepében és a vallási kisebbségek jogállásának oszmán mintáiban élt tovább.

A **fanarióta uralom** a moldvai és havasalföldi fejedelemségek 18. századi történetét határozta meg. A fanarióták – a konstantinápolyi görög ortodox arisztokrácia tagjai – a 18. század elejétől a 1820-as évekig a két dunai fejedelemség uralkodóit adták, akiket a szultán nevezett ki és váltott le. A fanarióta rendszer a **görög nyelvű közigazgatás**, a **konstantinápolyi kereskedelmi hálózatok** és a **görög ortodox egyház** befolyását erősítette a román fejedelemségekben. A fanarióta uralom alatt a fejedelemségek adóterhei növekedtek, a paraszti szolgáltatások súlyosbodtak, és a helyi bojárság egy része a fanarióta elitekhez közeledett, míg más része a nemzeti ellenállás irányába mozdult el. A fanarióta korszak öröksége a román nemzeti történelemben ellentmondásos: egyes történészek a korrupció és az elnyomás időszakaként értékelik, mások a balkáni kereskedelmi és kulturális hálózatokba való bekapcsolódás, valamint a felvilágosult reformok kezdetének tekintik. A fanarióta uralom intézményi hatása a **bojári rendi szerkezet**, az **adóbérleti rendszer** és a **görög nyelvű oktatás** terén maradt fenn.

Az oszmán uralom a **városi társadalom** és a **kereskedelmi hálózatok** terén is maradandó nyomot hagyott. A balkáni és fekete-tengeri kikötővárosok – Várna, Constanța, Kilija, Akkerman – lakossága etnikailag és vallásilag sokszínű volt: muszlimok, ortodoxok, zsidók, örmények és görögök éltek egymás mellett. A **kereskedői réteg** jelentős része görög, örmény és zsidó volt, akik az oszmán birodalmi piac és a Fekete-tenger kereskedelmének közvetítőiként működtek. A helyi termelők és a paraszti lakosság számára az oszmán adórendszer – a **fejadó** (dzsizje), a **tized** és a különböző földesúri szolgáltatások – a mindennapi élet meghatározó keretét adta. A 19. században az oszmán reformok – a **tanzimát** – a jogi egyenlőség, a tulajdonjog és a közigazgatás modernizálását tűzték ki célul, de a reformok a birodalom európai tartományaiban lassan és részlegesen valósultak meg. A tanzimát öröksége a tulajdonjogi reformok, a tartományi tanácsok és a modern iskolarendszer kezdeményei terén a balkáni és a dobrudzsai területeken is éreztette hatását.

Az oszmán örökség a **jogrendszer** terén is sajátos volt. Az oszmán jogrend a **saría** (iszlám jog) és a **szultáni rendeletek** (kanun) kettős rendszerére épült. A nem muszlim közösségek családjogi és öröklési ügyeikben saját vallási jogrendjük szerint járhattak el, ami a millet-rendszerrel összefüggésben a vallási autonómia jogi kereteit biztosította. A 19. századi tanzimát reformok a

**mecelle** (polgári törvénykönyv) és a modern kereskedelmi, büntető és közigazgatási bíróságok bevezetésével a jogi dualizmust fokozatosan felszámolták. A román fejedelemségekben a 19. század elején a fanarióta rendszer megszűnése után a **román nyelvű jogalkotás** és a **napóleoni mintájú polgári törvénykönyv** bevezetése a jogi modernizáció irányába mutatott, de a bojári és a paraszti jogviszonyok továbbra is a rendi hagyományok szerint alakultak.

A krími kánság – amely 1783-ig a Krím-félszigetet és a környező sztyeppei területeket uralta – az oszmán birodalmi örökség sajátos, közvetett formáját képviselte. A kánság a **krími tatár** népesség politikai kerete volt, amely a szultán ideiglenes hűséget fogadó vazallusa, de egyúttal a cári Oroszországgal szembeni határzóna szerepét is betöltötte. A kánság gazdasága a **nomadizáló állattartás**, a **kereskedelem** és a **rabszolga-kereskedelem** kombinációjára épült, ami a határvidéki társadalmak sajátos, erőszakkal és mobilitással jellemezhető világát hozta létre. A krími tatár lakosság a cári annexió után fokozatosan kiszorult a félszigetről, és a 19. század folyamán jelentős részben az Oszmán Birodalomba vándorolt ki. A krími tatár örökség a 20. században – az 1944-es deportálás és az 1990-es évek visszatelepülése nyomán – a régió történetének egyik legtragikusabb emlékezetpolitikai kérdésévé vált.

### 36.1.5 A porosz örökség: állam, földbirtok és a lengyel-német határvidék

A Porosz Királyság a 18. században – a lengyel felosztások révén – a mai Lengyelország és Litvánia jelentős részét bekebelezte: Nyugat-Poroszországot, Varmiát, Nagy-Lengyelország egyes részeit, Pomerániát és a későbbi Dél-Poroszország, majd Új-Kelet-Poroszország tartományait. A porosz uralom intézményi öröksége a régió északi sávjában – a mai Lengyelország és Litvánia területén – a bürokratikus állam, a földesúri nagybirtok és az etnikai határzóna sajátos szerkezetét hozta létre.

A **porosz bürokrácia** a 18. században a felvilágosult abszolutizmus egyik leginkább központosított és leghatékonyabb formáját intézményesítette. A **tartományi kamarák** (Kriegs- und Domänenkammern) a pénzügyi, a katonai és a gazdasági igazgatást egyesítették, és a földesúri jobbágyviszonyok, az adózás és a telepítéspolitika szabályozásában is szerepet kaptak. A porosz közigazgatás a meghódított lengyel területeken a **német nyelvű hivatalnoki kart** részesítette előnyben, és a lengyel nemesség egy részét kiszorította a helyi hivatalokból. A 19. században a porosz tartományi reformok – a Stein–Hardenberg-féle reformok – a jobbágyfelszabadítást, a városi önkormányzatot és a katonai szolgálatot a modern állampolgári kötelezettség rendszerébe illesztették, de a lengyel és a litván népesség számára a nemzeti önrendelkezés intézményi kereteit nem biztosították.

A **porosz agrárszerkezet** a **földesúri nagybirtok** (Gutswirtschaft) és a **jobbágyi szolgáltatás** (Frondienst) rendszerére épült. A 18. század végére a porosz tartományokban a földesúri gazdálkodás a piaci gabonatermelés felé fordult, ami a jobbágyi terhek növekedését és a paraszti földhasználat korlátozását hozta. A 19. századi jobbágyfelszabadítás a paraszti függést jogilag megszüntette, de a földbirtokviszonyok a nagybirtokos nemesség kezében hagyták a termőföld jelentős részét. A lengyel területeken a porosz kormányzat a **telepítéspolitika** (Ansiedlungspolitik) eszközével a német paraszti és középosztályi jelenlét erősítésére törekedett, ami a lengyel és a német lakosság közötti földtulajdon-vitákat élezte. A porosz örökség a **földbirtokmegoszlás** terén a 20. században is éreztette hatását: a lengyelországi nagybirtokrendszer a második köztársaság idején is a társadalmi és politikai feszültségek forrása maradt.

A **porosz iskolarendszer** a 18–19. században a régió egyik leginkább kiterjedt állami oktatási hálózatát alkotta. A **népiskola** intézménye a porosz tartományokban a 18. század végétől állami ellenőrzés alatt állt, és a 19. században a tankötelezettség bevezetése a közoktatás tömegessé válásának egyik korai példáját adta. A lengyel területeken azonban a porosz iskolarendszer a **germanizáció** eszközeként is működött: a német nyelvű oktatás, a lengyel nyelv visszaszorítása

és a porosz állami lojalitás közvetítése a lengyel nemzeti mozgalom ellenállását váltotta ki. A 19. század végén a **kultúrharc** (Kulturkampf) a katolikus egyház és a porosz állam közötti konfliktust a lengyel katolicizmus és a nemzeti identitás összekapcsolódását is erősítette. A porosz iskolarendszer öröksége a **kötelező oktatás** és a **tanítói hivatás** intézményesülése terén a 20. századi lengyel és litván államok iskolarendszerére is hatást gyakorolt.

A porosz–német örökség a **határvidéki etnikai szerkezet** terén is meghatározó volt. A 19. század második felében a porosz tartományokban – Nyugat-Poroszországban, Posenben, Felső-Sziléziában – a lengyel és a német lakosság településszerkezete kevert volt, ami a nemzeti identitások és a lojalitások sokféleségét eredményezte. A **nyelvi és vallási határok** nem estek egybe: a lengyel nyelvű katolikusok, a német nyelvű protestánsok és a kisebb csoportok – kasubok, mazurok, sziléziai lengyelek – közötti viszonyok a helyi identitások sokszínűségét mutatták. A porosz kormányzat **nemzetiségi politikája** a lengyel nyelvű lakosság asszimilációjára, a német telepítésre és a lengyel nemzeti mozgalom korlátozására irányult. A 20. század elejére a lengyel és a német nemzeti mozgalmak közötti konfliktus a határvidék politikai életének egyik legfőbb jellemzőjévé vált, ami a második világháború utáni német lakosság kitelepítésének emlékezetpolitikai hátterét is adja.

### 36.1.6 Összehasonlító kitekintés: intézményi kontinuitás és nemzeti átalakulás

A négy birodalom öröksége nem egyszerűen intézmények puszta továbbélését jelentette, hanem a nemzetállami átalakulás feltételrendszerét is meghatározta. A Habsburg Monarchia jogállami és bürokratikus hagyománya az utódállamokban a közigazgatás és a jogrendszer folytonosságát tette lehetővé, de a Monarchia nemzetiségi hierarchiái – különösen a magyarországi magyar államnemzeti politika – a szlovák, a román és a ruthén nemzeti mozgalmak számára a sérelmi narratívák alapját adták. Az Orosz Birodalom centralizált bürokráciája és rendi társadalma a kelet-európai területeken a nemzeti ébredések késleltetését és a paraszti társadalom hierarchikus szerkezetét hagyta örökül. Az Oszmán Birodalom millet-rendszere és fanarióta uralma a vallási identitás és a nemzeti mozgalom sajátos összefonódását, valamint a balkáni–fekete-tengeri határzóna sokszínű etnikai szerkezetét alakította ki. A Porosz Királyság bürokratikus állama, agrárszerkezete és germanizációs politikája a lengyel–német határvidék etnikai és társadalmi feszültségeit örökítette a 20. századra.

A birodalmi elitek – a hivatalnokok, a katonatisztek, a földbirtokosok, a kereskedők és az egyházi vezetők – az 1918 utáni államokban is gyakran megtartották társadalmi pozícióikat. Csehszlovákiában a cseh hivatalnoki réteg a Habsburg-adminisztrációban szerzett tapasztalatait vitte tovább az új állam szolgálatába. Lengyelországban a porosz, az orosz és a Habsburg-tartományok hivatalnokai eltérő jogi és adminisztratív hagyományokat képviseltek, ami az új állam közigazgatási integrációjának egyik legfőbb nehézségét adta. A balti államokban a balti német elitek részben elvesztették korábbi kiváltságaikat, de a gazdasági és kulturális életben egy ideig továbbra is jelen voltak. Romániában a fanarióta és a bojári elit egy része a nemzeti állam szolgálatába állt, míg más része a régi rendi világ képviselőjeként marginalizálódott.

A birodalmi örökség fogalma tehát nem egyetlen homogén jelenség, hanem intézményi, jogi, társadalmi, gazdasági és kulturális folyamatok összessége. E fejezet célja az volt, hogy a négy birodalom örökségét a maguk sokszínűségében mutassa be, és jelezze, hogy a mai nemzetállamok története csak akkor érthető meg, ha a birodalmi keretek és azok utóélete is a látómezőben marad.

### 36.1.7 Források és bizonytalanságok

A birodalmi örökség vizsgálata alapvetően másodlagos szakirodalomra és elsődleges jogi, közigazgatási forrásokra támaszkodik. A Habsburg-örökség esetében a 18. századi kamarai és helytartótanácsi iratok, a jozefinista rendeletek, az 1811-es osztrák polgári törvénykönyv szövege és az 1867-es alkotmány rendelkezései adják az alapot. Az orosz birodalmi örökség tanulmányozásához a cári törvénytár, a zemsztvo-rendeletek és a helytartók jelentései szolgálnak forrásul. Az oszmán örökség esetében a szultáni rendeletek, a fanarióta fejedelmi oklevelek és a tanzimát dokumentumai, a porosz örökség esetében pedig a tartományi kamarai iratok, a jobbágyfelszabadítási rendeletek és a telepítéspolitikai iratok a legfontosabbak.

A bizonytalanságok több szinten jelentkeznek. A **birodalmi örökség** fogalma maga is vitatott: a történészek egy része a hosszú távú intézményi hatásokat hangsúlyozza, míg mások arra figyelmeztetnek, hogy a fogalom könnyen válik a nemzeti „elmaradottság” vagy a „fejlődés” magyarázatává. A rendi társadalmakról, a jobbágyi terhekről és a földbirtokviszonyokról szóló adatok gyakran hiányosak, és a becslések jelentős eltéréseket mutatnak. A 19. századi etnikai és nyelvi viszonyok rekonstrukciója – különösen a porosz–lengyel határvidéken és a balkáni–fekete-tengeri kikötővárosokban – a statisztikai összeírások, az anyanyelvi és a vallási adatok értelmezésétől függ. A fanarióta uralom megítélése a román és az oszmán történetírásban eltérő: egyes szerzők a korrupció és az elnyomás, mások a modernizáció és a kereskedelmi bekapcsolódás szempontját hangsúlyozzák. Az 1944-es krími tatár deportálás és a 20. századi lakosságcserék dokumentáltsága eltérő; az áldozatszámok és a migrációs adatok becslései nem pontosak, ezért azokat minden esetben jelöltük.

### 36.1.8 Rövid összefoglaló

- A régió 19–20. századi története a Habsburg, az orosz, az oszmán és a porosz birodalom intézményi, jogi és társadalmi örökségére épült, ez a keret a mai nemzetállamok megértéséhez is nélkülözhetetlen.
- A Habsburg Monarchia a központosított bürokrácia, a jogállami hagyomány és a közös hadsereg mintáit hagyta örökül, ugyanakkor a magyarországi magyar államnemzeti politika a nemzetiségi sérelmek forrása lett.
- Az Orosz Birodalom központosított közigazgatást, rendi társadalmat és a pravoszláv egyház állami ellenőrzését intézményesítette; a jobbágyfelszabadítás késlekedése és a görögkatolikusok kényszerű pravoszlávizálása tartós feszültségeket hagyott hátra.
- Az Oszmán Birodalom a millet-rendszeren keresztül a vallási közösségeket szervezte, a fanarióta uralom pedig görög közigazgatást és kereskedelmi hálózatokat közvetített a román fejedelemségekbe.
- A Porosz Királyság a bürokratikus állam, a földesúri nagybirtok és a germanizáló iskolarendszer exportőre volt, ami a lengyel–német határvidék nemzetiségi konfliktusait mélyítette.
- A birodalmi elitek – hivatalnokok, tisztek, földbirtokosok, kereskedők – az 1918 utáni utódállamokban is megőrizték társadalmi pozícióik egy részét, ami az intézményi kontinuitás és a nemzeti átalakulás sajátos kettősségét adta.

### 36.1.9 Önellenőrző kérdések

1. Mely intézmények révén hagyta örökül a Habsburg Monarchia a jogállami és bürokratikus hagyományait, és hogyan érvényesült ez Csehországban és Galíciában?
2. Hasonlítsa össze az orosz birodalmi jobbágyfelszabadítás és a porosz jobbágyfelszabadítás társadalmi következményeit a régió keleti és északi területein!

3. Milyen szerepet játszott a millet-rendszer és a fanarióta uralom a vallási identitás és a nemzeti mozgalom viszonyában a román fejedelemségekben?
4. Miért tekinthető a porosz iskolarendszer a germanizáció eszközének, és milyen választ adott erre a lengyel nemzeti mozgalom?
5. Értelmezze a „birodalmi örökség” fogalmát! Milyen előnyei és korlátai vannak ennek a fogalomnak a régió 19–20. századi történetének magyarázatában?

## 36.2 Nemzetépítés és asszimiláció

A nemzetépítés és az asszimiláció a kelet-közép-európai régióban nem egyszeri esemény, hanem hosszú, hullámzó folyamat, amely a birodalmi keretekből a nemzetállamokba való átmenet során újra és újra átértelmezte a hatalom, a nyelv, a vallás és az egyéni identitás viszonyát. A Birodalmi örökségek című alfejezetben bemutatott soknemzetiségű birodalmakban a 19. században a modern állam kiépítése és a nemzeti mozgalmak nyomása alakította a nyelv- és oktatáspolitikát; a 20. században pedig a frissen létrejött nemzetállamok gyakran a „nemzeti homogenizálás” eszközeként használták ugyanezeket a területeket. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan vált a nyelv, az oktatás, a névhasználat és a valláspolitika a nemzetépítés és az asszimiláció eszközévé, illetve miként reagáltak erre a kisebbségi közösségek. A hangsúly az összehasonlításon van: a különböző birodalmak és utódállamok politikái eltérően kezelték a nyelvi és vallási sokféleséget, és ezek az eltérések máig hatnak a régió konfliktusaiban.

### 36.2.1 Fogalmi alapvetés: nemzetépítés és asszimiláció a hosszú 19. században

A **nemzetépítés** (nation-building) fogalma a történeti irodalomban arra a folyamatra utal, amelynek során a politikai elitek, az állami intézmények és a kulturális mozgalmak egy adott terület lakosságából egységes, közös nyelvű, közös történeti tudatú és közös lojalitású nemzetet próbálnak kialakítani. A fogalom nem semleges: a 19. századi nacionalista diskurzusokban gyakran a „nemzeti ébredés” és a „nemzeti egység” pozitív céljaként jelent meg, miközben a kritikai történetírás (például Ernest Gellner, Eric Hobsbawm és Benedict Anderson munkássága nyomán) rámutatott arra, hogy a nemzeti közösség képzete konstruált, és a modern állam intézményei – iskola, hadsereg, bürokrácia, népszámlálás – aktívan hozták létre a nemzeti azonosságot. Kelet-Közép-Európában ez a konstrukciós folyamat különösen összetett volt, mert a régió nyelvi, etnikai és vallási térképe rendkívül mozaikszerű volt, és a nemzeti mozgalmak egymással versengve próbálták a többnyelvű lakosságot egy-egy nemzeti projekt mellé állítani.

Az **asszimiláció** (assimilation) a nemzetépítés kísérőjelensége: az a folyamat, amelynek során egy kisebbségi vagy regionális identitású csoport fokozatosan feladja nyelvét, vallási sajátosságait vagy kulturális gyakorlatait, és beolvad a domináns nemzeti csoportba. A 19. század előtt az asszimiláció gyakran spontán, évszázados folyamat volt, amelyet a társadalmi mobilitás, a vegyes házasságok és a városiasodás mozgatott. A 19. század második felétől azonban az államok egyre tudatosabban, törvényekkel és adminisztratív eszközökkel is elősegítették vagy kényszerítették ki a nyelvi-vallási beolvadást. Ugyanakkor az asszimiláció soha nem volt egyirányú: a kisebbségi elitek gyakran a saját nemzeti projektjüket építették, és az asszimilációs nyomás ellenállást, sőt nemzeti radikalizálódást váltott ki. A fogalomhasználatnál tehát kerülni kell a mai értelemben vett „kisebbség” és „többség” kategóriáinak automatikus visszavetítését: a 19. századi birodalmakban a domináns nyelv és vallás területenként változott, és a lakosság jelentős része számára a nemzeti hovatartozás nem volt egyértelmű vagy elsődleges.

### 36.2.2 Nyelvtörvények és oktatás a birodalmakban

A nyelv volt a nemzetépítés legfontosabb szimbolikus és gyakorlati eszköze. A 19. századi birodalmak – a Habsburg Monarchia, az Orosz Birodalom, a Német Birodalom és részben az Oszmán Birodalom – mind használtak nyelvtörvényeket és oktatáspolitikát arra, hogy a közigazgatást, a jogszolgáltatást és az iskolarendszert egy domináns nyelvhez kössék, miközben a nemzeti mozgalmak éppen a nyelvi jogok kiterjesztését követelték. A nyelvpolitika azonban nem volt pusztán represszív; gyakran a modern állam hatékonyságának és a társadalmi mobilitásnak az eszközeként is működött, hiszen a hivatalos nyelv ismerete tette lehetővé a hivatali karriert és a piaci érvényesülést.

A **Habsburg Monarchiában** a 19. század második felében a nyelvkérdés a dualista rendszer (1867) utáni belpolitika egyik legégetőbb konfliktusa lett. A birodalom 1867-es kiegyezést követően két, nyelvileg eltérő államrészre oszlott: a magyar korona országaiban a magyar, az osztrák tartományokban a német dominancia érvényesült. Az osztrák alkotmányos korszakban (1867–1918) a cseh, lengyel, szlovén és olasz nemzeti mozgalmak egyre határozottabban követelték a tartományi hivatalok és az iskolák nyelvi egyenjogúságát. Az 1897-es **Badeni-féle nyelvrendelet** (Sprachenverordnung) Csehországban a cseh és a német nyelv egyenjogúságát írta elő a belső közigazgatásban, ami heves német ellenállást váltott ki, és hozzájárult a birodalmi parlament (Reichsrat) működésképtelenségéhez. A nyelvi konfliktusok nem csupán a hivatalokban, hanem az iskolákban is zajlottak: az anyanyelvi oktatás kérdése a cseh, lengyel, ukrán és olasz nemzeti mozgalmak egyik fő követelése volt, és a kormányzatok hol engedményekkel, hol korlátozásokkal próbálták kezelni. A Monarchia nyelvpolitikája tehát nem volt egységes: a tartományi autonómiák miatt a gyakorlat területenként jelentősen eltért, és a konfliktusok mélysége előrevetítette a birodalom felbomlás utáni nemzetállami nyelvpolitikák feszültségeit.

Az **Orosz Birodalomban** a 19. század második felében az oroszosítás ( ) politikája alapvetően a birodalmi egység megteremtését szolgálta. Az 1863-as lengyel felkelés után a cári kormányzat szisztematikusan korlátozta a lengyel nyelv használatát az oktatásban és a közigazgatásban, a lengyel iskolákat fokozatosan orosz nyelvűvé alakította, és a katolikus egyházat is sújtotta. Az **Emsi ukáz (1876)** megtiltotta az ukrán nyelvű könyvkiadást, a színpadi előadásokat és az ukrán nyelvű iskolai oktatást, amelyet a cári hatóságok a „kisorosz” nyelvjárás orosz nyelvtől való elválasztására irányuló „szeparatista” törekvésnek tekintettek. Hasonló korlátozások érték a litván, lett és észt nyelvű oktatást, különösen azután, hogy az 1860-as években a balti tartományokban a nemzeti mozgalmak megerősödtek. A 20. század elején azonban az orosz birodalmi politika nem egységesen érvényesült: az 1905-ös forradalom után részleges engedmények születtek (például a litván sajtó tilalmának feloldása 1904-ben), de az orosz nyelv elsőbbsége a hivatalos szférában mindvégig megmaradt.

A **Német Birodalom** lengyel területein a **Kulturkampf** és a keleti tartományok germanizáló politikája a lengyel nyelvű oktatás és a katolikus egyház visszaszorítását célozta. Az 1870-es években a porosz hatóságok a lengyel nyelvű iskolai oktatást fokozatosan német nyelvűvé alakították, és a lengyel nyelv használatát a közéletben is korlátozták. A **Września iskolasztrájk (1901–1902)** – amikor lengyel gyerekek szülei tiltakoztak a német nyelvű vallásoktatás ellen – a német-lengyel konfliktus egyik legismertebb epizódja lett, és jól mutatja, hogyan kapcsolódott össze a nyelvpolitika a nemzeti identitás és a vallás védelmével. A porosz hatóságok ugyanakkor telepítési és földvásárlási törvényekkel is próbálták a lengyel lakosság arányát csökkenteni; ezek az intézkedések azonban gyakran a lengyel nemzeti mozgalom megerősödéséhez vezettek.

Az **Oszmán Birodalomban** a **millet rendszer** hagyományosan vallási alapon szervezte a nem muszlim közösségeket, és a 19. századi reformok (tanzimat) az egyenjogúság és a modern oktatás elterjesztését ígérték, de a gyakorlatban a birodalom fokozatosan a török nyelvű centralizáció felé mozdult. A balkáni és közel-keleti területeken a nemzeti mozgalmak – görög, szerb, bolgár, örmény

– a nyelvi és vallási autonómiát, majd a területi elszakadást követelték. Bár az Oszmán Birodalom kelet-közép-európai területei (a mai Románia, Moldova, Bulgária egy része) fokozatosan kiváltak a birodalomból, a millet rendszer öröksége a vallási alapú autonómia és a nemzeti identitás összekapcsolódásában tovább élt.

A nyelvtörvények és oktatáspolitikák tehát a birodalmi korszakban egyszerre voltak a modernizáció és a nemzeti homogenizálás eszközei. A birodalmi elitek számára a hivatalos nyelv kiterjesztése a közigazgatás racionalizálását és a lojalitás megerősítését szolgálta, míg a nemzeti mozgalmak számára az anyanyelvi oktatás és a nyelvi jogok a saját nemzeti projektjük alapját képezték. A két cél gyakran kibékíthetetlenül ütközött, és ezek a konfliktusok a 20. század elejére a birodalmak belső feszültségeinek egyik fő forrásává váltak.

### 36.2.3 Névhasználat és identitáspolitika

A családnevek és a helynevek szabályozása a nemzetépítés kevésbé látványos, de annál mélyebben személyes eszköze volt. A 19. századi államok anyakönyvi és népszámlálási gyakorlata rögzítette a lakosság nyelvi és etnikai hovatartozását, és ezzel akarva-akaratlanul nemzeti kategóriákat kényszerített a sokszínű, gyakran többnyelvű lakosságra. A **családnév-magyarosítás** a dualista Magyarországon a 19. század végétől állami támogatással zajlott: a nem magyar hangzású családnevük megváltoztatását kérők gyorsított eljárásban kaptak engedélyt, és a folyamat a magyar nemzetállam kiépítésének szimbolikus eszköze lett. Hasonló gyakorlat létezett a porosz Lengyelországban, ahol a lengyel nevek németesítését a hatóságok ösztönözték, bár a tömeges névváltoztatás gyakran a lakosság ellenállásába ütközött.

A **helynevek** szabályozása még inkább a területi szuverenitás és a nemzeti birtoklás kifejezése volt. A 19. század második felében a nemzeti kartográfia és a statisztika egyre inkább a nemzeti nyelvű helynévhasználatot erőltette a hivatalos térképeken és a közigazgatásban. A Habsburg Monarchiában a cseh-német, lengyel-német és ukrán-lengyel nyelvhatárokon a helységnévtáblák és a vasútállomások feliratai a nemzeti presztízs ütközőpontjaivá váltak. A porosz Lengyelországban a lengyel helynevek németesítése (például Poznań → Posen, Gdańsk → Danzig) a germanizáló politika részét képezte. A 20. században a határváltozások után a helynevek átírása, törlése vagy visszaállítása a területi hovatartozás szimbolikus lezárását szolgálta: a második világháború utáni lengyel területeken a német helynevek lengyelre cserélése, a szovjet tagköztársaságokban a városnevek szovjet hősökről való átnevezése, vagy éppen a függetlenné vált balti államokban a szovjet kori nevek eltörlése mind a nemzeti önazonosság megerősítését célozta.

A névhasználat szabályozása ugyanakkor nem csupán felülről jövő kényszer volt: a névváltoztatás gyakran a társadalmi mobilitás és az asszimiláció önkéntes vagy félig önkéntes csatornájaként is működött. A városi, iskolázott rétegek számára a domináns nyelvű név viselése elősegíthette a hivatali karriert és a társadalmi elfogadást. A névváltoztatási kérelmek statisztikái ezért nem egyszerűen az asszimilációs nyomás mérőszámai, hanem a lokális társadalmi viszonyok és a nemzeti identitás bonyolult kölcsönhatásának nyomai.

### 36.2.4 Valláspolitika és a nemzeti identitás összefonódása

A vallás a kelet-közép-európai nemzetépítésben legalább olyan fontos szerepet játszott, mint a nyelv. A régióban a vallási és a nemzeti identitás gyakran egybeolvadt: a lengyel nemzeti mozgalom szorosan kötődött a római katolikus egyházhoz, a román és a szerb nemzeti mozgalom az ortodoxiához, a görög katolikus (uniátus) egyház pedig az ukrán és a román identitás egyik hordozója volt. A zsidó közösségek vallási és nyelvi különállása (askenázi jiddis, héber) a hagyományos autonómia alapját képezte, míg a protestáns kisebbségek (lutheránusok, reformátusok) a német, magyar és cseh nemzeti mozgalmakon belül képviseltek sajátos irányt.

A **birodalmi valláspolitikák** gyakran a nemzeti mozgalmak gyengítésére irányultak. Az Orosz Birodalomban a cári kormányzat a görög katolikus egyház felszámolását hajtotta végre a 19. században: az 1839-es szinódusi határozat a rutén (ukrán és belorusz) görög katolikus egyházat az orosz ortodox egyházba olvasztotta be, az 1875-ös pedig a Kongresszusi Lengyelországban működő görög katolikusokat kényszerítette ortodox hitre. Ezek az intézkedések a lengyel és ukrán nemzeti mozgalom elleni fellépés részei voltak, és a helyi lakosság jelentős ellenállását váltották ki. A katolikus egyház üldözése a lengyel területeken és Litvániában a lengyel nemzeti identitás mártírium-narratíváját erősítette.

A Habsburg Monarchiában a valláspolitika enyhébb, de a nemzeti identitást szintén befolyásoló tényező volt. A türelmi rendelet (1781) és a későbbi vallási egyenjogúsítás a protestánsok és a zsidók számára is lehetőséget biztosított a társadalmi mobilitásra, ami a német és magyar nyelvű polgárosodás irányába hatott. A zsidó emancipáció a 19. század második felében a városi, kereskedői rétegek felé nyitotta meg a társadalmi felemelkedést, de egyben a nyelvi asszimilációt is ösztönözte: a Monarchia zsidó lakosságának jelentős része a német, illetve a magyar nyelvet és kultúrát választotta, miközben megtartotta vallási különállását. A cionizmus és a jiddis nyelvű munkásmozgalom ezzel szemben éppen a nemzeti-kulturális autonómia alternatíváját kínálta.

Az Oszmán Birodalom millet rendszere vallási alapon biztosított autonómiát a nem muszlim közösségeknek, és ez a modell hosszú időn át lehetővé tette a görög, örmény, zsidó és más közösségek saját oktatási és jogi intézményeinek működését. A 19. századi reformok azonban a vallási alapú autonómiát fokozatosan a nyelvi-nemzeti alapú szerveződés felé tolták el, és a birodalom szétesésével párhuzamosan a vallási közösségek nemzeti közösségekké alakultak. A valláspolitika tehát minden birodalomban a nemzetépítés egyik kulcsterülete volt: a vallási intézmények támogatása vagy elnyomása közvetlenül befolyásolta a nemzeti mozgalmak mozgásterét.

### 36.2.5 Nemzetállamok kisebbségpolitikája a két világháború között

Az első világháború utáni békerendszer a **versailles-i kisebbségvédelmi szerződésekkel** (lásd A versailles-i rend és a nemzetállamok) megpróbálta nemzetközi garanciákhoz kötni az új államok kisebbségvédelmét. A gyakorlatban azonban a frissen létrejött nemzetállamok – Lengyelország, Csehszlovákia, Románia, a balti államok – a nemzeti homogenizálás politikáját folytatták, és a nyelvi, oktatási és vallási jogok korlátozásával próbálták a „többségi nemzet” hegemóniáját biztosítani. Az asszimilációs nyomás mértéke és eszköztára országonként változott, de a közös vonás a nemzetállam kiépítésének elsőbbsége volt.

**Lengyelország** a függetlenség visszanyerése (1918) után a lengyel nyelvet tette az állam egyetlen hivatalos nyelvévé, és az oktatási rendszerben is a lengyel nyelvű iskolák élveztek elsőbbséget. Az 1920-as években a kormányzat a kisebbségi – főként ukrán, belorusz, német és zsidó – iskolák számát fokozatosan csökkentette, a hivatali állások betöltésénél pedig a lengyel nyelvtudást és a lengyel nemzetiségű jelölteket részesítette előnyben. A **numerus clausus** típusú intézkedések és a zsidó diákok elleni egyetemi erőszak a zsidó lakosság diszkriminációját erősítették. Az 1930-as években a kormányzat egyre inkább a lengyel katolikus identitást állította a nemzeti közösség középpontjába, ami az ortodox ukránok és beloruszok, valamint a zsidók és a németek kirekesztését szolgálta.

**Csehszlovákia** a két világháború között a régió egyik legdemokratikusabb állama volt, de a „csehszlovák” nemzetkoncepció a cseh és szlovák nyelv egységének fikciójára épült, és a német, magyar, ruszin és zsidó kisebbségek számára nem biztosított teljes egyenjogúságot. Az 1920-as nyelvtörvény a csehszlovák nyelvet tette hivatalossá, és bár a kisebbségi nyelvhasználatot bizonyos feltételekkel engedélyezte, a gyakorlatban a cseh dominancia a hivatali és oktatási szférában fokozatosan érvényesült. A német lakosság (a lakosság mintegy negyede) egyre elégedetlenebbé

vált, és a szudétanémet mozgalom az 1930-as évekre a náci Németország támogatásával a csehszlovák állam ellen fordult. A ruszinok (rutének) számára ígért területi autonómiát (Kárpátalja) csak részben valósították meg, ami a központi kormányzat és a helyi elitek közötti feszültségeket táplálta.

**Románia** a Nagy-Románia (România Mare) létrejötte (1918–1920) után a román nyelv és a román ortodox egyház dominanciáját tette a nemzetépítés alapjává. Az 1923-as alkotmány a román nyelvet tette hivatalossá, és a kisebbségi nyelvek használatát a közigazgatásban és az oktatásban fokozatosan korlátozta. A magyar, német, zsidó, ukrán és orosz kisebbségek számára az asszimilációs nyomás a hivatali karrier, az iskoláztatás és a földreform révén érvényesült. A zsidó lakosság különösen súlyos diszkriminációnak volt kitéve: az 1930-as években a román nacionalista mozgalmak (Vasgárda) és a törvényhozás antiszemita intézkedései a zsidók állampolgári jogainak megnyirbálásához és erőszakos támadásokhoz vezettek. A magyar kisebbség Erdélyben a revíziós magyar politika és a román nemzetállami törekvések kereszttüzében élt, és a két világháború közötti időszakban fokozatosan elvesztette intézményeinek egy részét.

A **balti államok** (Litvánia, Lettország, Észtország) a függetlenségük első időszakában (1918–1940) viszonylag liberális kisebbségpolitikát folytattak, de ez a liberális időszak az 1930-as évek autoriter fordulataival (Litvániában Smetona, Lettországban Ulmanis, Észtországban Päts) fokozatosan a többségi nemzeti nyelv és kultúra előtérbe állításához vezetett. A német, zsidó, orosz és lengyel kisebbségek kulturális autonómiáját – amelyet az 1920-as években részben biztosítottak – a gazdasági válság és a nacionalista fordulat után korlátozták. A német kisebbség kitelepítése a náci Németországba (1939–1941) és a zsidó közösségek elpusztítása a második világháborúban a balti államok soknemzetiségű társadalmának radikális átalakulásához vezetett.

A két világháború közötti nemzetállamok kisebbségpolitikája tehát a versailles-i kisebbségvédelmi rendszer kudarcát is jelezte. A nemzetközi garanciák nem tudták megakadályozni a nemzeti homogenizáló törekvéseket, és a kisebbségi sérelmek hozzájárultak a térség destabilizálódásához. Az asszimilációs politikák nem csupán a kisebbségeket sújtották, hanem hosszú távon a nemzetállamok belső kohézióját is gyengítették.

### 36.2.6 Kommunista korszak: a „szocialista nemzetépítés” ambivalenciái

A második világháború utáni kommunista rezsimek (lásd A szovjetizálás és a szatellitállamok) a nemzeti kérdést a marxista-leninista ideológia keretében kezelték, de a gyakorlatban a nemzetépítés és az asszimiláció új formáit hozták létre. A szovjet modell elvileg a nemzetiségek egyenjogúságát hirdette, és a Szovjetunióban a tagköztársaságok és autonóm területek intézményesítették a nemzeti különbözőséget, ugyanakkor a központi hatalom a szovjet patriotizmus és az orosz nyelv dominanciáját erősítette. A kommunista rezsimek a nemzeti kisebbségek intézményeit gyakran felszámolták vagy szovjet mintára átalakították, és az anyanyelvi oktatást a politikai lojalitás függvényévé tették.

A **csehszlovákiai magyarság** esetében a második világháború utáni **reszlovakizáció** és a magyar lakosság kollektív bűnössé nyilvánítása (a Beneš-dekrétumok) a magyar kisebbség jogfosztását és kitelepítését eredményezte. A reszlovakizációs kampány arra kényszerítette a szlovákiai magyarokat, hogy szlovák nemzetiségűnek vallják magukat, és a magyar nyelvű oktatást több évre megszüntették. Bár a kommunista hatalomátvétel (1948) után az intézkedések egy részét enyhítették, a magyar kisebbség jogi és kulturális helyzete a csehszlovák állam fennállása alatt mindvégig vitatott maradt.

**Romániában** a kommunista rendszer a nemzeti kisebbségek (magyarok, németek, zsidók, ukránok) intézményeit fokozatosan felszámolta, bár az 1950-es években még létezett a Magyar Autonóm Tartomány (Erdély keleti részén). Az 1960-as évektől, különösen Nicolae Ceaușescu

alatt, a román nemzeti kommunizmus a román nyelv és kultúra elsőbbségét hirdette, és a nemzeti kisebbségek asszimilációját gazdasági, oktatási és adminisztratív nyomással segítette elő. A német és zsidó lakosság kivándorlása (a németek „kivásárlása" a nyugatnémet kormány által) a nemzeti homogenizálás sajátos, gazdasági csatornáját jelentette.

A **Szovjetunióban** a nemzetiségi politika a „nemzeti formájú, szocialista tartalmú" kultúra elvét hirdette, de a sztálini korszakban a nemzeti elitek elleni terrornak és a kényszerű oroszosításnak volt alávetve. A második világháború alatt a csecsenek, krími tatárok, volgai németek és más népek deportálása a nemzeti közösségek elleni kollektív büntetés példája volt. A Krím félszigetről 1944-ben deportált krími tatárok csak a peresztrojka idején térhettek vissza, és a visszatelepítésük a mai Ukrajnában is vitatott kérdés maradt. A balti tagköztársaságokban az orosz nyelvű betelepítés és az orosz nyelvű oktatás erőltetése a helyi nemzeti mozgalmak ellenállását váltotta ki, amely az 1980-as évek végén a függetlenségi törekvések egyik motorja lett.

A kommunista korszak asszimilációs politikája tehát ambivalens volt: a nemzetiségek formális egyenjogúságát hirdetve valójában a központi hatalom nyelvi és kulturális homogenizálását szolgálta, miközben a nemzeti kisebbségek intézményeinek felszámolása és a lakosságcsere-események radikálisan átalakították a régió etnikai térképét.

### 36.2.7 A posztkommunista időszak: nyelvtörvények, állampolgárság és a nemzeti identitás védelme

A rendszerváltás és a Szovjetunió felbomlása után a kelet-közép-európai államok a nemzeti szuverenitás helyreállításának részeként újra előtérbe állították a nyelv és a nemzeti identitás védelmét. A posztkommunista időszak nyelvtörvényei és állampolgársági szabályozásai gyakran a többségi nemzeti nyelv elsőbbségét rögzítették, és a kisebbségek számára az integráció feltételeit a nyelvtudáshoz kötötték. Ez különösen a balti államokban és Ukrajnában vált éles viták tárgyává.

A **balti államok** (Észtország, Lettország, Litvánia) függetlenségük visszanyerése után (1991) az állampolgársági törvényeket a szovjet éra előtti állampolgárság alapján állították helyre, ami a szovjet időszakban betelepült orosz ajkú lakosság jelentős részét kizárta az automatikus állampolgárságból. Észtországban és Lettországban a „nem állampolgárok" (nem-polcani) jogi kategóriája jött létre, amely korlátozott politikai jogokat biztosított, és a nyelvtörvények a hivatalos nyelv (észt, lett) ismeretét követelték meg a munkavállaláshoz és a közéleti részvételhez. Litvánia a szovjet éra utáni állampolgársági politikát befogadóbban alakította ki, de a nyelvpolitika ott is a litván nyelv elsőbbségét védi. A balti nyelvtörvények az Európai Unió és az EBESZ kisebbségvédelmi normáival való összhangjukat tekintve folyamatosan vitatottak, és Oroszország gyakran hivatkozik rájuk a „orosz ajkúak jogainak védelme" ürügyén.

**Ukrajnában** a nyelvpolitika a függetlenség óta a belpolitikai csatározások egyik fő terepe. Az 1989-es nyelvtörvény az ukránt tette hivatalos nyelvvé, de az orosz nyelv gyakorlati dominanciája a keleti és déli régiókban hosszú ideig fennmaradt. A 2012-es Kolesznyicsenko–Kivalov-féle nyelvtörvény lehetővé tette a regionális nyelvek hivatalos használatát ott, ahol egy kisebbségi nyelv anyanyelvi beszélőinek aránya meghaladta a 10 százalékot, ami gyakorlatilag az orosz nyelv megerősítését szolgálta több régióban. A 2014-es Majdan-fordulat után ezt a törvényt eltörölték, és az ukrán nyelv államnyelvi státusát megerősítették; a 2019-es nyelvtörvény kötelezővé tette az ukrán nyelv használatát a közigazgatásban, az oktatásban és a médiában. A 2022-es orosz invázió óta a nyelvkérdés még inkább a nemzeti ellenállás és a szuverenitás jelképévé vált, és az ukrán nyelv használata a lakosság körében jelentősen nőtt, miközben az orosz nyelv politikai terheltsége is fokozódott.

**Szlovákiában** a függetlenség (1993) utáni időszakban a szlovák nyelvtörvény (1995, módosítva 2009-ben) a szlovák nyelv használatát írja elő a hivatalos érintkezésben, és a kisebbségi nyelvek használatát szigorú feltételekhez köti. A törvény a magyar kisebbség (a lakosság mintegy 8-9 százaléka) és a roma közösség számára is vitatott, és az Európai Bizottság, valamint a kisebbségvédelmi szervezetek bírálták. A szlovák nyelvtörvény jól mutatja, hogy a posztkommunista nemzetállamokban a nyelvpolitika továbbra is a nemzeti identitás védelmének eszköze, és a nyelvi jogok korlátozása a kisebbségi közösségek politikai mobilizációját erősítheti.

A posztkommunista időszakban a nemzetépítés és az asszimiláció új formái mellett megjelent a **kettős állampolgárság** és a **diaszpóra-politika** is, amelyek a határon túli nemzeti közösségek megtartását és a nemzeti identitás erősítését szolgálják. Románia a moldovai állampolgárok számára könnyített honosítást biztosít, Magyarország a határon túli magyaroknak, Lengyelország pedig a keleti területeken élő lengyel származásúaknak kínál állampolgárságot. Ezek a politikák a nemzeti közösség határokon átnyúló újraegyesítését célozzák, de a szomszédos államokkal való diplomáciai feszültségek forrásai is.

### 36.2.8 Források és bizonytalanságok

A nemzetépítés és asszimiláció történetének rekonstruálásához a történészek többféle forrástípusra támaszkodnak: törvényszövegek és rendeletek, parlamenti viták jegyzőkönyvei, oktatási statisztikák, népszámlálási adatok, iskolai anyakönyvek, egyházi iratok, emlékiratok és visszaemlékezések, valamint a nemzeti mozgalmak sajtója és propagandája. Az elsődleges források (törvények, rendeletek, statisztikai hivatalok adatsorai) a hivatalos szándékokat és a mérhető változásokat dokumentálják, de a gyakorlati végrehajtást és a mindennapi tapasztalatokat gyakran csak közvetett módon tükrözik. A nyelvhasználatra, az iskolai beiratkozásra és a névváltoztatásra vonatkozó adatok bizonytalanok, mert a népszámlálási kategóriák időben és országonként változtak, és a válaszadók gyakran stratégiai okokból vallották magukat egyik vagy másik nyelvi-nemzeti csoporthoz tartozónak.

A tudományos konszenzus ma abban áll, hogy a nemzetépítés és az asszimiláció a 19. századtól a 20. századig tartó modernizációs folyamat része, amelyben az állam és az iskolarendszer kulcsszerepet játszott a nemzeti identitások formálásában. Ugyanakkor vita folyik arról, hogy az asszimiláció mennyire volt kényszerű és mennyire önkéntes, illetve hogy a nemzeti mozgalmak valóban „alulról jövő” tömegmozgalmak voltak-e, vagy inkább értelmiségi elitek projektjei. A nemzeti történetírások hagyományosan hajlamosak a saját nemzeti mozgalmukat heroizálni, és a szomszédos csoportok asszimilációs törekvéseit elítélni; a kritikai összehasonlító történetírás ezzel szemben a párhuzamosságokra és a kölcsönhatásokra irányítja a figyelmet.

A források értelmezésénél különös óvatosság szükséges a népszámlálási adatok és a nyelvi statisztikák esetében. A nyelvi asszimiláció mérésére használt mutatók (például az anyanyelv vagy a beszélt nyelv) nem ugyanazt jelentik, és a válaszadók identitásválasztása a politikai légkör függvényében változhatott. A 20. századi kitelepítések, deportálások és a holokauszt áldozatszámait illetően a szakirodalomban továbbra is jelentős eltérések vannak, és az áldozatok számának pontos megállapítása a forráshiány miatt gyakran lehetetlen. A friss, 21. századi nyelvtörvények és kisebbségi politikák értékelése szintén vitatott, mivel a politikai szándékok és a jogi szabályozás között szakadék lehet, és a hosszú távú hatások még nem mérhetők teljes bizonyossággal.

### 36.2.9 Rövid összefoglaló

- A nemzetépítés a 19. századtól a modern állam kiépítésével párhuzamos folyamat volt, amelyben a nyelv, az oktatás, a névhasználat és a valláspolitika a nemzeti homogenizálás eszközeivé váltak.

- A birodalmak (Habsburg, orosz, német, oszmán) nyelvtörvényei és oktatáspolitikái a hivatalos nyelv dominanciáját célozták, de a nemzeti mozgalmak ellenállása miatt gyakran feszültségeket gerjesztettek.
- A családnevek és a helynevek szabályozása a nemzeti identitás és a területi birtoklás szimbolikus megerősítését szolgálta, és a lakosság mindennapi életét is érintette.
- A valláspolitikák – különösen az orosz ortodox egyházba kényszerítés, a katolikus egyház üldözése és a zsidó emancipáció – szorosan összefonódtak a nemzeti identitás formálásával.
- A két világháború közötti nemzetállamok a versailles-i kisebbségvédelmi szerződések ellenére erőteljes nemzeti homogenizáló politikát folytattak, ami a kisebbségi közösségek sérelmeit és a térség destabilizálódását erősítette.
- A kommunista korszak a nemzetiségi egyenjogúság hivatalos ideológiája mellett a központosított nyelvpolitika és a kisebbségi intézmények felszámolása révén új asszimilációs nyomást gyakorolt.
- A posztkommunista államok nyelvtörvényei, állampolgársági szabályozásai és diaszpórapolitikái a nemzeti szuverenitás és a nemzeti identitás védelmét szolgálják, de a kisebbségi jogok és a szomszédos államok közötti viták forrásai is.

### 36.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg a Habsburg, az orosz és a német birodalom nyelvpolitikájában a 19. század második felében?
2. Hogyan kapcsolódott össze a vallás és a nemzeti identitás a régióban, és milyen szerepet játszott a valláspolitika az asszimilációban?
3. Miért mondhatjuk, hogy a két világháború közötti nemzetállamok kisebbségpolitikája a versailles-i kisebbségvédelmi rendszer kudarcát jelezte?
4. Hasonlítsa össze a kommunista korszak és a posztkommunista időszak nyelvtörvényeit: miben folytatódtak, és miben hoztak újat?
5. Mely forrástípusok alapján lehet a legmegbízhatóbban rekonstruálni a nyelvi asszimiláció folyamatát, és milyen bizonytalanságokkal kell számolnunk az adatok értelmezésében?

## 36.3 Kisebbségi jogok és nemzetközi rendszer

### 36.3.1 Bevezető bekezdés

A kisebbségi jogok nemzetközi rendszere nem egyetlen pillanatban született meg, hanem a 19. századi birodalmi nemzetiségi politikák, az első világháború utáni békerendszer, a második világháborút követő emberi jogi fordulat és a hidegháború utáni európai integráció egymásra épülő, gyakran egymásnak ellentmondó rétegeiből áll össze. Kelet-Közép-Európa ebben a folyamatban sajátos helyet foglal el: itt a nyelvi, vallási és etnikai sokszínűség a modern államhatárok kialakulása előtt is alapvető társadalomszervező tényező volt, és a 20. század államhatárainak meghúzásakor a kisebbségi kérdés nemzetközi jogi kezelése először itt vált a békerendszer szerves részévé. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan változott a kisebbségi jogok tartalma és érvényesíthetősége a Népszövetség kisebbségi szerződéseitől az Európai Unió és az Európa Tanács normáin át a 21. századi vitákig, és miért nem érthető meg a térség jelenkori kisebbségi konfliktusainak többsége e nemzetközi jogi keretek ismerete nélkül.

### 36.3.2 A 19. századi előzmények: birodalmi nemzetiségi politikák és a nemzetközi beavatkozás csírái

A kisebbségi jogok modern nemzetközi rendszerének előtörténetét a 19. századi birodalmi gyakorlatban kell keresni, de óvatosan kell bánni a mai fogalmakkal. A **nemzetiség** (németül *Nationalität*, lengyelül *narodowość*) a 19. századi Habsburg, Orosz és Oszmán Birodalomban elsősorban nyelvi-vallási közösséget jelölt, nem pedig állampolgári vagy politikai kategóriát. A **kisebbség** fogalma abban az értelemben, ahogyan ma használjuk – egy állam területén élő, az államalkotó többségtől nyelvében, vallásában vagy etnikai önazonosságában különböző, saját jogokkal rendelkező csoport –, csak az 1870-es évektől kezdett kikristályosodni, és elsősorban a kelet-közép-európai és balkáni vitákban nyert nemzetközi jelentőséget.

A berlini kongresszus (1878) tekinthető az első olyan nemzetközi fórumnak, amely egy állam belső kisebbségi viszonyait a nagyhatalmi rendezés feltételévé tette. A dokumentált szerződési szövegek szerint Románia, Szerbia és Montenegró függetlenségének elismerését az orosz és osztrák-magyar tárgyalófelek ahhoz kötötték, hogy az új államok alkotmányosan biztosítsák a vallásszabadságot és az állampolgárok egyenlőségét vallási hovatartozásra való tekintet nélkül. Ez a rendelkezés a gyakorlatban elsősorban a zsidó közösségek jogi helyzetének rendezését célozta, mivel a román fejedelemségekben és a balkáni államokban a zsidók egy része nem rendelkezett állampolgársággal. A berlini szerződés 44. cikkelye Romániát arra kötelezte, hogy a vallási különbségre való tekintet nélkül biztosítsa a polgári és politikai jogokat. A román kormány azonban csak névlegesen hajtotta végre a rendelkezést: a zsidók kollektív honosítását évtizedekkel később, nemzetközi nyomásra hajtották végre. Ez a berlini precedens mutatja a kisebbségi jogok nemzetközi érvényesítésének alapvető feszültségét: a nagyhatalmak normákat írtak elő, de a végrehajtás ellenőrzésére nem hoztak létre hatékony mechanizmust.

A Habsburg Monarchiában a nemzetiségi kérdés az 1867-es kiegyezés után a belpolitika állandó vitatémája lett. A **decemberi alkotmány** (1867) 19. cikkelye kimondta, hogy az állam valamennyi néptörzse egyenjogú, és minden népnek elidegeníthetetlen joga van nemzetisége és nyelve ápolásához. Ez az elv azonban a gyakorlatban nem jelentett kollektív jogokat: a magyarországi nemzetiségi törvény (1868. évi XLIV. törvénycikk) például a politikai értelemben vett egységes magyar nemzet fogalmából indult ki, és az egyéni nyelvhasználati jogokat a törvényhatóságok és az egyházak szintjén engedte érvényesülni, nem pedig területi autonómiaként. A kortársak egy része ezt liberális engedménynek, más része a nemzetiségi törekvések visszaszorításának tekintette; a történeti szakirodalomban mindkét értelmezés máig jelen van, és a kérdés a magyar–szlovák, magyar–román és magyar–szerb történeti viták egyik kulcspontja.

A cseh tartományokban a nyelvi rendeletek körüli viták – például az 1897-es Badeni-féle nyelvrendelet, amely a cseh és a német nyelv egyenjogúságát próbálta bővíteni a hivatali ügyintézésben – a Monarchia parlamenti válságaihoz vezettek, és megmutatták, hogy a kisebbségi jogok nem csupán jogtechnikai, hanem hatalommegosztási kérdések is. Az Orosz Birodalomban ezzel szemben a lengyel, ukrán és balti területeken a nemzetiségi mozgalmak elnyomása, az oroszosítás és a korlátozott vallási türelem volt a jellemző, bár a **finn nagyhercegség** autonómiája kivételt képezett. Az oszmán birodalmi **millet-rendszer** pedig vallási közösségeknek biztosított részleges belső autonómiát, de ez a modell a 19. századi nacionalizmusok megjelenésével egyre inkább széttöredezett.

### 36.3.3 Az első világháború utáni kisebbségi szerződések és a Népszövetség rendszere

Az első világháború utáni rendezés hozta létre az első átfogó, intézményesített kisebbségi jogi rezsimet. A versailles-i békerendszer részeként a győztes hatalmak és az újonnan létrejött vagy

jelentősen kibővült államok – Lengyelország, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia, Görögország, valamint a balti államok – úgynevezett **kisebbségi szerződéseket** (angolul *Minority Treaties*) írtak alá. Ezek a szerződések nem egyetlen egységes szövegben szerepeltek, hanem kétoldalú megállapodások, békeszerződési cikkelyek és egyoldalú nyilatkozatok formájában, amelyeket a Nemzetek Szövetsége (Népszövetség) hivatott garantálni.

A kisebbségi szerződések magva három elemből állt: az állampolgárság és a törvény előtti egyenlőség biztosítása; a nyelvi, vallási és oktatási jogok védelme; valamint a kisebbségi csoportok számára bizonyos kollektív intézmények – elsősorban anyanyelvi iskolák és vallási közösségek – fenntartásának lehetősége. A lengyel kisebbségi szerződés (1919. június 28.) például kimondta, hogy Lengyelország valamennyi állampolgára faji, nyelvi vagy vallási különbség nélkül egyenlő a törvény előtt, és a lengyel állam köteles biztosítani a kisebbségi nyelvek használatát az oktatásban és a bírósági eljárásban azokon a területeken, ahol a kisebbségi lakosság aránya jelentős. A dokumentum szövege azonban nem határozta meg pontosan, mit jelent a „jelentős arány”, ami a későbbi viták egyik forrása lett.

Fontos hangsúlyozni, hogy a kisebbségi szerződések nem univerzális nemzetközi jogot hoztak létre, hanem aszimmetrikus kötelezettségeket. A nagyhatalmak – Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország, az Egyesült Államok – saját magukra nem vállaltak hasonló normákat, és a Népszövetség Tanácsában ők ellenőrizték a kisebbségi petíciók elbírálását. Ez a kettős mérce a kelet-közép-európai államok politikai elitjében széles körű ellenérzést váltott ki, és a kisebbségi szerződéseket sokan a szuverenitás csorbításaként élték meg. A román és a lengyel kormányok egyaránt tiltakoztak az ellen, hogy a kisebbségi védelem miatt a Népszövetség beleszólhasson belügyeikbe, miközben a nyugati államok hasonló kisebbségi problémái – például az észak-írországi katolikus kisebbség helyzete – nem kerültek nemzetközi ellenőrzés alá.

A Népszövetség kisebbségi védelmi mechanizmusa a gyakorlatban petíciós eljáráson alapult. A kisebbségi csoportok – de egyéni panaszosok is – beadványt nyújthattak be a Népszövetség Főtitkárságához, amely azt továbbította a Tanács elé. A beadvány befogadhatóságát szigorú szűrő feltételekhez kötötték: nem származhatott névtelen forrásból, nem irányulhatott a területi rendezés megváltoztatására, és nem minősülhetett politikai propagandának. A befogadott petíciókat egy háromtagú bizottság vizsgálta meg, amely a legtöbb esetben nem hozott kötelező döntést, hanem informális egyeztetésekkel próbálta az érintett államot a sérelmek orvoslására bírni. A dokumentált esetek száma több százra tehető, de ezek többsége soha nem jutott el a nyilvános tanácsi tárgyalásig. A rendszer hatékonyságáról a történeti szakirodalom megosztott: egyes szerzők a kisebbségi sérelmek legalább részleges csillapítását emelik ki, mások szerint a Népszövetség mechanizmusa éppen a legélesebb konfliktusokban – például a lengyelországi ukrán és német kisebbség, a romániai magyar és zsidó kisebbség ügyeiben – bizonyult tehetetlennek.

A kisebbségi szerződések gyengeségeit a gyakorlat hamar megmutatta. A lengyel állam és a német kisebbség közötti feszültségek, a romániai földreformnak a magyar és zsidó birtokosokat aránytalanul sújtó végrehajtása, a csehszlovákiai nyelvtörvények körüli viták mind azt jelezték, hogy a nemzetközi garancia önmagában nem tudja pótolni az állam és a kisebbség közötti bizalom hiányát. Ráadásul a kisebbségi szerződések kötelezettségeit az érintett államok sokszor formálisan teljesítették – például fenntartottak anyanyelvi iskolákat –, miközben a közigazgatási gyakorlatban, a gazdaságpolitikában és a rendőri intézkedésekben a többségi nemzeti érdek érvényesült.

### 36.3.4 A második világháború utáni fordulat: az egyéni emberi jogok elsődlegessége

A második világháború és a Holocaust alapvetően átalakította a kisebbségi jogok nemzetközi kereteit. A náci Németország éppen a kisebbségi védelemre hivatkozva avatkozott be a szomszédos államok belügyeibe – a szudétanémet kérdésben a müncheni egyezmény (1938) a kisebbségi

jogok ürügyén vezetett Csehszlovákia területi feldarabolásához –, ezért a háború utáni jogalkotók tudatosan elfordultak a kollektív kisebbségi jogok modelljétől. Az 1945 utáni nemzetközi emberi jogi rendszer – az ENSZ Alapokmánya, az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (1948), majd az 1966-os két ENSZ-egyezségokmány – az egyéni emberi jogokra és az alapvető szabadságokra helyezte a hangsúlyt, nem pedig a csoportok kollektív jogaira.

Ez a fordulat nem jelentette a kisebbségi kérdés eltűnését, hanem átkeretezte azt. A háború utáni rendezés Kelet-Közép-Európában tömeges **népességáttelepítésekkel** és **határkorrekciókkal** járt: a német lakosság elűzése és kitelepítése Lengyelországból, Csehszlovákiából és Magyarországról, a lengyel–szovjet és a csehszlovák–magyar határváltozások, valamint a szovjet és román területi rendezés mind arra irányultak, hogy a lakosság etnikai összetételét a lehető legnagyobb mértékben hozzáigazítsák az új államhatárokhoz. A kisebbségi jogok helyett a „népességcsere" és a „homogén nemzetállam" gondolata került előtérbe, amelyet a háború utáni kormányok és részben a szövetséges hatalmak is hallgatólagosan elfogadtak. A dokumentált áldozatszámok és a kitelepítettek létszáma máig vitatott, de a becslések szerint a régióban több mint 10 millió ember kényszerült lakóhelye elhagyására a háború alatt és közvetlenül utána.

A kommunista korszakban a kisebbségi kérdés hivatalosan másodlagosnak minősült a szocialista internacionalizmus és az osztályharc ideológiájához képest. A szovjet blokk államaiban a nemzetiségi politika a szovjet modell sajátos változata volt: a kisebbségi nyelvek és kultúrák formális támogatása – például a romániai magyar nyelvű oktatás korlátozott fenntartása, a csehszlovákiai magyar és német kisebbség részleges jogai – együtt járt a kisebbségi elitek politikai ellenőrzésével és a kisebbségi identitás társadalmi térfoglalásának korlátozásával. A nemzetközi jog szintjén a kisebbségi jogok kérdése a hidegháború évtizedei alatt háttérbe szorult, bár az 1975-ös helsinki záróokmány – amelyet a kelet-közép-európai államok is aláírtak – a nemzeti kisebbségek védelmét először említette az európai biztonsági együttműködés keretében, igaz, nem kötelező jelleggel.

### 36.3.5 A hidegháború utáni európai rendszer: az EBESZ, az Európa Tanács és az EU normái

Az 1989–1991-es rendszerváltás után a kisebbségi jogok újra a nemzetközi napirend élére kerültek, ezúttal az európai integráció feltételeként. A délszláv háborúk és a posztszovjet térség etnikai konfliktusai nyilvánvalóvá tették, hogy a kisebbségi feszültségek nem csupán belpolitikai ügyek, hanem regionális biztonsági kockázatok is. Az európai intézmények – az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ), az Európa Tanács és később az Európai Unió – ezért a kisebbségi jogok védelmét a demokratikus átmenet és a tagság feltételrendszerének részévé tették.

Az **EBESZ** 1990-es koppenhágai dokumentuma volt az első olyan politikai kötelezettségvállalás, amely átfogóan meghatározta a nemzeti kisebbségek jogait. A dokumentum kimondta, hogy a nemzeti kisebbséghez tartozás egyéni választás kérdése, és hogy a kisebbségi személyeknek joguk van anyanyelvük használatához, saját oktatási, kulturális és vallási intézményeik fenntartásához, valamint a közéletben való részvételhez. A koppenhágai dokumentumot minden kelet-közép-európai állam aláírta, de jogi kötelező erővel nem bírt – a végrehajtás ellenőrzése politikai nyilatkozatokon és az EBESZ kisebbségi főbiztosának tevékenységén keresztül történt.

Az **Európa Tanács** 1995-ben fogadta el a **Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezményt** (*Framework Convention for the Protection of National Minorities*), amely az első, jogilag kötelező többoldalú egyezmény a kisebbségi jogok területén. A Keretegyezmény nem határozza meg pontosan a „nemzeti kisebbség" fogalmát, mert a tagállamok ebben nem tudtak konszenzusra jutni; a meghatározást a részes államokra bízza, ami a gyakorlatban lehetővé tette, hogy egyes országok szűkebb, mások tágabb kategóriát alkalmazzanak. A Keretegyezmény az

egyéni jogokra épül, de elismeri a kisebbségi identitás megőrzésének kollektív dimenzióját is: a részes államok kötelesek előmozdítani a kisebbségi kultúrák és nyelvek megőrzésének feltételeit, és tartózkodni az asszimilációs politikáktól. A végrehajtás ellenőrzését tanácsadó bizottság végzi országjelentések alapján, de szankciókat nem alkalmazhat.

Az **Európai Unió** sajátos helyzetben van: az uniós alapszerződések nem tartalmaznak átfogó kisebbségi jogi katalógust, de a koppenhágai kritériumok (1993) közé tartozik a kisebbségek tiszteletben tartása és védelme. Ez a feltétel a keleti bővítés előkészítése során vált gyakorlati jelentőségűvé: a csatlakozni kívánó államoknak bizonyítaniuk kellett, hogy kisebbségi politikájuk megfelel az európai normáknak. A gyakorlatban ez elsősorban a nyelvi jogok, az oktatási lehetőségek és a diszkriminációellenes jogalkotás területén jelentett elvárásokat. Ugyanakkor az uniós tagság nem jelent egységes kisebbségi jogi standardot: a tagállamok kisebbségi politikái jelentősen eltérnek, és az EU intézményei nem rendelkeznek hatékony szankciós mechanizmussal a kisebbségi jogok megsértése esetén.

A kelet-közép-európai államok csatlakozási folyamata során a kisebbségi kérdés több esetben konkrét viták tárgya volt. A balti államok – Észtország és Lettország – orosz ajkú lakosságának állampolgársági helyzete, a szlovákiai magyar kisebbség nyelvi jogai, a romániai magyar kisebbség oktatási kérdései és a lengyelországi kisebbségek helyzete mind szerepeltek az Európai Bizottság országjelentéseiben. A dokumentált jogszabályi változások – például a szlovák nyelvtörvény módosításai, az észt és lett állampolgársági törvények reformja – részben európai nyomásra születtek, de a végrehajtás mértéke és értékelése máig vitatott. A történeti szakirodalom egy része azt hangsúlyozza, hogy az EU-csatlakozás után a kisebbségi jogok iránti uniós figyelem csökkent, mivel a feltételesség eszköze a tagsággal elvesztette erejét; mások szerint az uniós jog diszkriminációellenes normái és az Európa Tanács Keretegyezménye továbbra is mérséklő hatást gyakorolnak.

### 36.3.6 A 21. századi viták: kollektív jogok, autonómia és a nemzetközi jog határai

A 21. század eleji kelet-közép-európai kisebbségi viták három nagy kérdés köré szerveződnek: az **autonómia**, a **kollektív jogok** és a **kisebbségi identitás állami elismerése**. A régióban több olyan területi autonómiatörekvés létezik, amelyek nemzetközi jogi érvekbe csomagolva jelennek meg: a székelyföldi autonómia követelése Romániában, a felvidéki magyar területi autonómia egyes szlovákiai magyar politikai csoportok programjában, a gagauz autonómia Moldovában (amely 1994 óta létező jogi konstrukció), valamint a krími tatárok önrendelkezési törekvései az orosz annexió után. Ezek a követelések a nemzetközi jogban nem azonos súlyúak: a gagauz autonómia moldovai alkotmányos berendezkedés része, míg a székelyföldi vagy felvidéki autonómia követelése nem talál egyértelmű alapot a hatályos nemzetközi jogi dokumentumokban. A nemzetközi jog ugyanis a kisebbségi jogokat elsősorban egyéni jogokként és kulturális-vallási jogosultságokként ismeri, nem pedig területi autonómiaként. Az **önrendelkezési jog** kollektív értelmezése csak a gyarmati helyzetekben és a szélsőséges elnyomás eseteiben kapott nemzetközi támogatást, és a kelet-közép-európai kisebbségi mozgalmak ezt a keretet próbálják – eltérő sikerrel – magukra alkalmazni.

A **kollektív jogok** kérdése különösen éles vitákat vált ki. A kisebbségi jogok európai rendszerének alapdokumentumai – a Keretegyezmény és az EBESZ-kötelezettségvállalások – kerülik a kollektív jogok kifejezett elismerését, és inkább az egyéni választás szabadságára, valamint a kisebbségi közösségek fennmaradását elősegítő állami kötelezettségekre építenek. Ezzel szemben több kisebbségi érdekképviselet – különösen a magyar kisebbségi politikai szervezetek Erdélyben, Szlovákiában és a Vajdaságban – a kollektív jogok elismerését, a kisebbségi közösségek jogalanyiságát és az önálló intézményrendszer (iskolai hálózat, kulturális autonómia) garantálását követeli. Ez a vita nem csupán jogdogmatikai, hanem emlékezetpolitikai is: a kollektív jogok hívei a két

világháború közötti kisebbségi szerződések elvét idézik fel, míg az ellenzők a kollektív jogok elismerésének veszélyeit – az etnikai párhuzamos társadalmak és a szeparatizmus kockázatát – hangsúlyozzák. A tudományos konszenzus szerint a nemzetközi jog jelenleg nem ismer el általános kollektív kisebbségi jogokat, de a kérdés a politikai és jogi vitákban továbbra is nyitott.

Az **orosz ajkú kisebbségek** helyzete a balti államokban sajátos nemzetközi jogi dimenziót kapott. Észtországban és Lettországban a szovjet korszak után jelentős, állampolgárság nélküli vagy orosz állampolgárságú lakosság maradt, akikre a két ország állampolgársági törvényei szigorú honosítási feltételeket írtak elő. Az EBESZ és az Európa Tanács jelentései szerint ezek a törvények megfelelnek a nemzetközi jog betűjének, de a gyakorlatban diszkriminatív hatásúak lehetnek, mivel az orosz ajkú lakosság egy része nem rendelkezik szavazati joggal a nemzeti választásokon, és nyelvi vizsgához kötötték az állampolgárság megszerzését. A lett és észt kormányok az állam folytonossági elvére hivatkoznak – arra, hogy a szovjet annexió jogilag semmis volt, és ezért az 1940 előtti állampolgárok leszármazottai automatikusan állampolgárok, míg a későbbi betelepülőknek honosítási eljáráson kell átesniük. Ez az érvelés a nemzetközi jogban elfogadott, de a gyakorlati következmények – a lakosság egy részének politikai jogok nélkül maradása – emberi jogi aggályokat vetnek fel, és a kérdés a lett–orosz és az észt–orosz viszonyban ismétlődő feszültségforrás.

A 2014-es ukrajnai események és a 2022-es orosz invázió új megvilágításba helyezték a kisebbségi jogok és a biztonságpolitika összefüggését. Oroszország a kisebbségi védelemre hivatkozva indokolta a krími annexiót és a kelet-ukrajnai beavatkozást, ami a kisebbségi jogokkal való visszaélés klasszikus mintáját idézte fel. Ugyanakkor az ukrán kormány 2017-es oktatási törvénye – amely az anyanyelvi oktatás fokozatos átalakítását irányozta elő az államnyelv javára – a magyar, román és bolgár kisebbségek nemzetközi tiltakozását váltotta ki, és az Európa Tanács Velencei Bizottsága is bírálta a nyelvi rendelkezéseket. Ez az eset jól mutatja, hogy a kisebbségi jogok és az államnyelv védelmének konfliktusa nem oldható meg pusztán jogi formulákkal, és a nemzetközi standardok alkalmazása is politikai viták tárgya.

### 36.3.7 Források és bizonytalanságok

A kisebbségi jogok nemzetközi rendszerének tárgyalása során az elsődleges források – a kisebbségi szerződések szövegei, a Népszövetség Tanácsának jegyzőkönyvei, az ENSZ és az Európa Tanács egyezményei, az EBESZ-kötelezettségvállalások, az uniós országjelentések – viszonylag jól dokumentáltak, és hivatalos szövegük hozzáférhető. Ugyanakkor több ponton bizonytalansággal kell számolni.

A kisebbségi szerződések gyakorlati végrehajtásának értékelése erősen függ attól, hogy milyen forrásokat használunk. A Népszövetség kisebbségi petíciós rendszerében benyújtott beadványok száma, a vizsgálatok lefolyása és a ténylegesen orvosolt sérelmek aránya a levéltári kutatások fényében folyamatosan újraértelmezett. A korabeli kisebbségi panaszok és az érintett államok válaszai gyakran egymásnak ellentmondó állításokat tartalmaznak, és a történeti szakirodalomban nincs egyetértés abban, hogy a rendszer mennyiben volt őszinte kísérlet a kisebbségi feszültségek csillapítására, és mennyiben szolgált a nagyhatalmi befolyás eszközeként.

A második világháború utáni népességáttelepítések, az áldozatszámok és a kitelepítettek létszáma továbbra is becslésen alapulnak, és a különböző nemzeti történetírások eltérő számokat közölnek. A kisebbségi jogok hidegháború utáni fejlődésének értékelése pedig a politikai jelenbe nyúlik: az EU és az Európa Tanács normáinak tényleges érvényesülése, a koppenhágai kritériumok számonkérhetősége és a kisebbségi jogok és biztonságpolitika összefonódása olyan terület, ahol a tudományos elemzés, a politikai állásfoglalás és az emlékezetpolitikai beszédmód nehezen választható szét.

A legfontosabb bizonytalanság maga a „kisebbség” fogalma. Nincs nemzetközileg kötelező meghatározás arra, hogy kit kell nemzeti kisebbségnek tekinteni, és az egyes államok gyakorlata jelentősen eltér. Emiatt a kisebbségi jogokról szóló viták gyakran már a definíciós szinten politikai csatárokká válnak, és a nemzetközi jogi dokumentumok értelmezése is teret enged az egymással versengő jogi érveléseknek.

### 36.3.8 Rövid összefoglaló

- A kisebbségi jogok nemzetközi rendszere a 19. századi birodalmi nemzetiségi politikákból nőtt ki; a berlini kongresszus (1878) volt az első olyan nemzetközi fórum, amely egy állam belső kisebbségi viszonyait nagyhatalmi rendezés feltételévé tette, de hatékony ellenőrzési mechanizmus nélkül.
- Az első világháború utáni kisebbségi szerződések és a Népszövetség petíciós rendszere az első intézményesült kísérlet volt a kisebbségi jogok nemzetközi garantálására, de aszimmetrikus jellege és gyenge végrehajtása miatt a kelet-közép-európai államokban széles körű ellenérzést váltott ki.
- A második világháború és a Holocaust után a nemzetközi jog elfordult a kollektív kisebbségi jogok modelljétől, és az egyéni emberi jogokra épített; Kelet-Közép-Európában a kisebbségi kérdést tömeges népességáttelepítésekkel és a homogén nemzetállam gondolatával próbálták „megoldani”.
- A hidegháború után az EBESZ, az Európa Tanács és az EU a kisebbségi jogok védelmét a demokratikus átmenet és a tagság feltételéül szabta; a Keretegyezmény (1995) az első jogilag kötelező többoldalú egyezmény, de nem definiálja pontosan a „nemzeti kisebbség” fogalmát.
- A 21. századi viták középpontjában az autonómia, a kollektív jogok és a kisebbségi identitás állami elismerése áll; a nemzetközi jog jelenleg elsősorban egyéni jogokat ismer, a kollektív jogok és a területi autonómia nem része az általános nemzetközi normáknak.
- A balti orosz kisebbségek helyzete, az ukrajnai nyelvi törvények és a székelyföldi autonómiatörekvések mind azt mutatják, hogy a kisebbségi jogok nemzetközi rendszere a gyakorlatban szorosan összefonódik a biztonságpolitikával és az államok szuverenitási érveivel.

### 36.3.9 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a berlini kongresszus (1878) kisebbségi rendelkezéseinek szemlélete az első világháború utáni kisebbségi szerződések logikájától?
2. Miért tekinthető a Népszövetség kisebbségi védelmi rendszere egyszerre előremutató kísérletnek és kudarcnak? Mely tényezők magyarázzák korlátozott hatékonyságát?
3. Hogyan változtatta meg a második világháború és a Holocaust a nemzetközi közösség viszonyát a kollektív kisebbségi jogokhoz? Milyen következményei voltak ennek a kelet-közép-európai kisebbségi politikákra?
4. Hasonlítsa össze az EBESZ koppenhágai dokumentumát, az Európa Tanács Keretegyezményét és az EU koppenhágai kritériumait abból a szempontból, hogy milyen jogi kötelezettségeket rónak az államokra, és hogyan ellenőrizhető a végrehajtásuk!
5. Milyen érveket hoznak fel a területi autonómia hívei és ellenzői Kelet-Közép-Európában, és hogyan viszonyul ezekhez a hatályos nemzetközi jog? Miért problematikus a „kollektív jogok” fogalmának használata ebben a vitában?

## 36.4 Autonómia és területi viták

### 36.4.1 Autonómia és területi viták: Erdélytől a Krímig

A kelet-közép-európai régióban a 20. századi határváltozások és a birodalmi keretek felbomlása olyan területi és nemzetiségi konfliktusokat hagyott hátra, amelyeket a nemzetközi jog, a belső közigazgatás és az emlékezetpolitika egymással versengő logikája egyszerre próbált kezelni. Míg az előző alfejezet a kisebbségi jogok és a nemzetközi rendszer kapcsolatát vizsgálta, ebben a részben az autonómia és a területi viták konkrét eseteire összpontosítunk. Az autonómia kérdése Kelet-Közép-Európában mindig túlmutat a puszta közigazgatási technikán: egyszerre hordoz történeti sérelmeket, etnikai identitást, gazdasági érdekeket és geopolitikai biztonsági dimenziót. Erdély és a Székelyföld, Gagauzia, Transznisztria és a Krím esetei eltérő történelmi utakat és eltérő megoldási kísérleteket mutatnak, de közös bennük, hogy a területi autonómia kérdése soha nem választható el a regionális hatalmi viszonyoktól és a nemzetépítés örökségétől.

#### 36.4.1.1 Az autonómia fogalma és típusai

A modern nemzetközi jogban a **területi autonómia** olyan közigazgatási berendezkedést jelent, amelyben egy állam egy meghatározott területi egységnek, ahol egy etnikai, nyelvi vagy vallási csoport koncentráltan él, szélesebb önkormányzati jogköröket biztosít, mint az állam többi területi egységének. Ezzel szemben a **nem területi autonómia** (kulturális autonómia) nem földrajzilag, hanem a csoport tagságához kötve biztosít önszerveződési jogokat, például az oktatás vagy a kulturális intézmények terén. Kelet-Közép-Európában a két világháború közötti időszakban a **nemzeti kisebbségi szerződések** és a Népszövetség kisebbségvédelmi rendszere elsősorban egyéni jogokat és kulturális intézményeket próbált garantálni, míg a területi autonómia iránti követelések jellemzően a revíziós vagy szeparatista törekvésekkel kapcsolódtak össze. A hidegháború idején a szovjet **föderalizmus** és az **autonóm köztársaságok** rendszere formálisan területi kereteket biztosított, de a valóságban a központi pártállami irányítás mellett az autonómia formulája inkább legitimációs eszköz volt. Az 1989 utáni demokratikus átmenetekben a területi autonómia ismét napirendre került, de az új nemzetállami elitek gyakran úgy tekintettek rá, mint a szeparatizmus előszobájára, nem pedig a konfliktusok intézményes kezelésének eszközére.

#### 36.4.1.2 Erdély és a Székelyföld: egy régió vitatott emlékezete

Erdély (románul *Transilvania*, németül *Siebenbürgen*) területi hovatartozása a 20. század fordulóján vált a román és a magyar nemzeti mozgalom központi vitájává, de a régió története mélyen a középkorba nyúlik vissza. A terület a 11. századtól a Magyar Királyság része volt, majd a 16–17. században a **Erdélyi Fejedelemség** önálló államalakulatként az Oszmán Birodalom és a Habsburg Monarchia közötti ütközőzónában működött. A 18. században Habsburg fennhatóság alá került, a 19. században pedig a magyar országgyűlés és a román nemzeti mozgalom között a terület politikai irányítása állandó viták forrása volt. Az 1867-es kiegyezés után Erdély a Magyar Királyság szerves részét képezte, de a román többségű lakosság politikai részvétele korlátozott maradt, ami fokozta a román nemzeti mozgalom sérelmeit.

Az első világháború után a **trianoni békeszerződés** (1920) Erdélyt Romániának ítélte. A döntést a győztes hatalmak a nemzeti önrendelkezés elvére és a románság többségi helyzetére alapozták, de a pontos etnikai határok megállapításánál a román és a magyar statisztikák közötti különbségek már akkor éles vitákhoz vezettek. Az 1910-es magyar népszámlálás és az 1930-as román népszámlálás adatai között a románság aránya 53,8 százalékról 57,8 százalékra nőtt, míg a magyarságé 31,6 százalékról 24,4 százalékra csökkent – ez a különbség részben a

tényleges demográfiai változásokból, részben a kategorizálás eltérő módszertanából adódott. A két világháború közötti román állam centralizált nemzetállamot épített, és a magyar kisebbség területi autonómiára vonatkozó követeléseit rendre elutasította. Az 1940-es második **bécsi döntés** Észak-Erdélyt visszacsatolta Magyarországhoz, majd az 1947-es párizsi béke ismét teljes egészében Romániának ítélte a területet.

A kommunista Romániában 1952 és 1968 között létezett a **Magyar Autonóm Tartomány** (később Maros-Magyar Autonóm Tartomány), amely a Székelyföld jelentős részét és a környező vegyes lakosságú területeket foglalta magában. Az autonómia azonban a sztálini nemzetiségpolitika mintája szerint formális volt: a pártállami irányítás, a tervgazdaság és a politikai rendőrség nem hagyott teret valódi önkormányzatiságnak. 1968-ban a Ceaușescu-rezsim meg is szüntette a tartományt, és a területet a szokványos megyerendszerbe olvasztotta. A közigazgatási reform hivatalos indoklása a közigazgatási hatékonyság volt, de a nemzetiségi arányok megváltoztatása és a román betelepítés politikája nyíltan asszimilációs célokat szolgált. Az 1989-es fordulat után a romániai magyar érdekvédelem – elsősorban a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ) – nem területi autonómiát, hanem a kisebbségi jogok intézményes garantálását követelte, miközben a székelyföldi helyi mozgalmak időről időre felvetik a Székelyföld területi autonómiájának kérdését.

A jelenkori vita lényege, hogy a román alkotmány a „nemzetállam” és a „szuverenitás” elvére hivatkozva elutasítja a területi alapú etnikai autonómiát, míg a székelyföldi szervezetek azt hangsúlyozzák, hogy a régió történeti hagyománya, a magyar nyelvű többség és a földrajzi koncentráció indokolná egy autonóm státust. A 2011-es román népszámlálás szerint Románia lakosságának 6,5 százaléka vallotta magát magyarnak, de ez az arány Hargita megyében 84,8 százalék, Kovászna megyében 73,6 százalék volt – ami azt mutatja, hogy a kérdés regionálisan erősen koncentrált. A 2021-es népszámlálás előzetes adatai a romániai magyarok számának lassú csökkenését jelzik, ami részben a kivándorlásnak, részben a kisebbségi identitásváltásnak tudható be. A székelyföldi autonómiatervezetek azonban mind a mai napig politikai szimbólumok, amelyek a román–magyar viszony és a román belpolitika érzékeny pontját jelentik.

#### 36.4.1.3 Gagauzia: autonómia a konfliktusmegelőzés jegyében

Gagauzia (gagauzul *Gagauz Yeri*) Moldova déli részén, a Prut folyótól keletre fekvő terület, ahol egy török nyelvű, de ortodox keresztény népcsoport, a **gagauzok** élnek. A gagauzok eredete máig vitatott: egyes elméletek szerint középkori török nomád csoportok leszármazottai, mások szerint a bolgárokkal rokonságban álló, a 13. században a Balkánról elvándorolt keresztény törökök. A 18–19. században a gagauzok a Oszmán Birodalom területéről, elsősorban Dobrudzsából települtek be Besszarábiába, ahol a cári Oroszország által biztosított földművelési lehetőséget és vallásszabadságot kerestek. A szovjet korszakban a gagauzok helyzete a moldáviai nemzetiségpolitika ingadozásait követte: 1957 és 1962 között létezett egy rövid életű Gagauz Nemzetiségi Körzet, de a lakosság nagy része a moldáv és orosz nyelvű környezetben fokozatosan elvesztette anyanyelvi dominanciáját.

Az 1980-as évek végén, a Szovjetunió fellazulásával párhuzamosan a gagauz elitek is nemzeti mozgalmat indítottak. 1989-ben, amikor Chișinăuban a Moldáviai Szovjet Szocialista Köztársaság Legfelsőbb Tanácsa a moldáv nyelvet (románt) tette hivatalossá és a latin írást vezette be, a gagauz és a keleti, szláv többségű Dnyeszter-melléki területek egyaránt tiltakoztak. A gagauzok attól tartottak, hogy a román nyelvű nemzetállami projekt asszimilációs nyomást fog gyakorolni rájuk, és 1990 augusztusában kikiáltották a **Gagauz Köztársaságot** a Szovjetunión belül. Bár ez az államalakulat sosem vált elismertté, a konfliktus eszkalációját végül sikerült elkerülni. A Dnyeszter-melléki erőszakkal ellentétben Gagauziában a chișinăui kormány és a gagauz vezetők

tárgyalásos útra léptek, és 1994 decemberében a moldáv parlament elfogadta a **Gagauzia különleges jogállásáról szóló törvényt**.

A törvény létrehozta Gagauzia Autonóm Területi Egységet (*Gagauz Yeri*), amely három városi és több tucat falusi önkormányzatot foglal magában, és biztosítja a gagauz nyelv hivatalos státusát a régióban, valamint a helyi választott törvényhozó testület, a **Népi Gyűlés** működését. A moldáv alkotmány 111. cikkelye garantálja Gagauzia különleges státusát, és kimondja, hogy ha Moldova állami státusza megváltozik (például Romániával egyesülne), a gagauzoknak joguk van a kiválásra. Ez a rendelkezés a moldáv–román egyesülés lehetőségétől való gagauz félelmet tükrözi, és a mai napig érvényben van. Gagauzia azonban jelentős gazdasági nehézségekkel küzd: a Szovjetunió felbomlása óta a régió a moldáv átlag alatti jövedelmi szintet mutat, és a lakosság jelentős része Oroszországban vállal idénymunkát. A régió politikai elitje hagyományosan oroszbarát és gyanakvó a nyugati integrációval szemben, ami a 2020-as években ismételten feszültségeket okoz Chișinăuval. 2023-ban a Népi Gyűlés olyan határozatokat fogadott el, amelyek a központi kormány reformjait „alkotmányellenesnek” minősítették, és a moldáv alkotmánybíróság egyes rendelkezéseket megsemmisített. A gagauz autonómia így ma is működő intézmény, de a központ és a régió közötti bizalom törékeny.

#### 36.4.1.4 Transznisztria: befagyott konfliktus és de facto állam

A Dnyeszter-melléki terület (oroszul *Pridnyestrovje*, románul *Transnistria*) Moldova keleti határán, a Dnyeszter folyó bal partján, keskeny sávban húzódik. A terület a középkortól a Moldvai Fejedelemség peremvidékéhez tartozott, de a 18. század végétől, amikor az Orosz Birodalom annektálta Besszarábiát, a Dnyeszter jobb és bal partja eltérő közigazgatási és településtörténeti utat járt be. A bal parti sávot a cári kormányzat – a krími háború után felszabadított területekkel együtt – a **Herszoni kormányzóság** részeként kormányozta, és intenzív orosz, ukrán, német és zsidó betelepítést hajtott végre. Ennek következtében a mai Transznisztria etnikai összetétele már a 19. században is eltért a jobb partitól: az 1897-es orosz népszámlálás szerint a terület lakosságának mintegy 33 százaléka volt román/moldáv, 29 százaléka ukrán, 24 százaléka orosz, és jelentős zsidó közösség is élt itt.

A terület politikai jelentősége a szovjet korszakban nőtt meg. 1924-ben a Szovjetunió a Dnyeszter bal partján létrehozta a **Moldáv Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot** (Moldáv ASZSZK) az Ukrán SZSZK részeként. Ez a konstrukció elsősorban propagandacélokat szolgált: Moszkva a Besszarábiára támasztott területi igényét kívánta alátámasztani azzal, hogy a moldáv anyaországnak tekintett területből alkotott autonóm egységet. 1940-ben, amikor a Szovjetunió a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradéka alapján annektálta Besszarábiát, a Moldáv ASZSZK nagy részét egyesítették a megszállt területtel, és létrehozták a **Moldáv SZSZK**-t. Az új tagköztársaság vezetésében azonban a Dnyeszter-melléki orosz és ukrán káderek aránytalanul nagy befolyást szereztek, mivel őket a szovjet központ megbízhatónak tekintette, szemben a frissen megszállt, „burzsoá nacionalizmussal” gyanúsított besszarábiai elitekkel. Ez a szovjet kori rekrutációs minta a mai napig meghatározza Transznisztria politikai kultúráját.

Az 1980-as évek végén, amikor a moldáviai nemzeti mozgalom a román nyelv hivatalossá tételét és a Szovjetuniótól való elszakadást kezdte követelni, a Dnyeszter-melléki iparvárosok (Tiraspol, Bender) orosz és ukrán többségű munkásai és politikusai szovjetbarát ellenmozgalmat szerveztek. 1990 szeptemberében kikiáltották a **Dnyeszter-melléki Moldáv Köztársaságot**, amelyet sem Moldova, sem a nemzetközi közösség nem ismert el. 1992 tavaszán fegyveres konfliktus robbant ki a moldáv kormányerők és a transznisztriai szakadárok között. A harcoknak az vetett véget, hogy a térségben állomásozó **14. orosz hadsereg** beavatkozott a szakadárok oldalán, és a moldáv erőket visszaszorította. Az 1992 júliusában aláírt tűzszünet óta a konfliktus „befagyott” állapotban van.

Transznisztria azóta de facto államként működik: saját kormánnyal, hadsereggel, valutával, útlevéllel és igazságszolgáltatással rendelkezik, de nemzetközi elismerése nincs. A területen a mai napig orosz katonai kontingens állomásozik, ami a moldáv szuverenitás nyílt megsértése. A gazdaság a nehéziparra, az acélgyártásra és az energiaiparra épül, és erősen függ az orosz gáztól és piacoktól. A lakosság számát 2020 körül 450–500 ezerre becsülik, de megbízható népszámlálás a területen 2004 óta nem készült. A Transznisztria területén élő moldáv/román anyanyelvű lakosság érdekeit a de facto kormányzat szisztematikusan korlátozza: a latin írást hivatalosan nem ismerik el, a román nyelvű iskolákat időszakosan zaklatják. A konfliktus rendezése évtizedek óta holtponton van. Az 5+2 tárgyalási formátum (Moldova, Transznisztria, Oroszország, Ukrajna, EBESZ, valamint az EU és az USA mint megfigyelők) nem hozott áttörést, és a 2022-es orosz invázió Ukrajna ellen teljesen új stratégiai helyzetet teremtett: Transznisztria katonailag és gazdaságilag elszigeteltebbé vált, miközben a moldáv kormány uniós csatlakozási törekvései felerősödtek.

#### 36.4.1.5 A Krím: annexió, megszállás és az autonómia kudarca

A Krím-félsziget története a 15. században kezdődött, amikor a Krími Kánság az Arany Horda utódállamaként, az Oszmán Birodalom védnöksége alatt megszerveződött. A félsziget lakossága ekkor a **krími tatárokból**, török anyanyelvű muszlim csoportokból, valamint görög, örmény, karaita és zsidó közösségekből állt. A 18. században a cári Oroszország az Oszmán Birodalom elleni háborúk során fokozatosan megszerezte a területet: 1783-ban II. Katalin cárnő annektálta a Kánságot. A cári uralom alatt megkezdődött a krími tatárok tömeges kivándorlása az Oszmán Birodalomba – a becslések 100 ezer és 300 ezer közé teszik a távozók számát a 18. század vége és a 19. század közepe között –, miközben orosz, ukrán, német és bolgár telepesek áramlottak a helyükre. 1944-ben a szovjet vezetés a krími tatárokat kollaboráció vádjával tömegesen deportálta Közép-Ázsiába. A halálos áldozatok becsült száma a deportálás során és azt követően 20–40 százalék közötti a közösség létszámához képest, ami emberiesség elleni bűncselekményként értékelhető. A krími tatárok csak a peresztrojka idején térhettek vissza, és jelenleg a félsziget lakosságának mintegy 10–13 százalékát teszik ki; pontos arányukat a 2014 óta tartó megszállás alatt nem lehet független forrásból ellenőrizni.

A Krím politikai hovatartozása a szovjet korszakban többször változott. 1921-ben a félsziget a **Krími Autonóm SZSZK** lett az Oroszországi SZSZSZK részeként, majd 1945-ben, a tatárok deportálása után a szovjet vezetés a területet egyszerű területi egységgé fokozta le. 1954-ben a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa a Krímet az Ukrán SZSZK fennhatósága alá helyezte. Az átadást a szovjet vezetés a két testvérköztársaság közötti barátság ünnepi aktusaként mutatta be, bár az okok között a háború utáni újjáépítés és az ukrán mezőgazdasági integráció is szerepelt. A döntést akkoriban belügynek, formalitásnak tekintették; a későbbi ukrán–orosz vita alapja azonban az, hogy Oroszország hivatalosan sosem ismerte el a terület jogi értelemben vett átruházását, míg Ukrajna és a nemzetközi közösség az 1954-es és az 1991-es határokat egyaránt érvényesnek tekintette. Az 1991-es függetlenség után Ukrajna a Krímnek autonóm köztársasági státust adott az alkotmányában, de az autonómia tartalma folyamatos vita tárgya volt, és Oroszország a 2000-es években fokozatosan növelte nyomását a félszigeten állomásozó fekete-tengeri flottája révén.

2014 februárjában, a kijevi Majdan-forradalom után, orosz katonai erők – hivatalosan „kis zöld emberkék”, vagyis jelvény nélküli katonák – szállták meg a Krímet. Március 16-án a megszállás alatt megtartott referendumon a hivatalos eredmény szerint a résztvevők 96,8 százaléka támogatta a csatlakozást Oroszországhoz. A referendumot a nemzetközi közösség túlnyomó többsége illegitimnek és jogellenesnek ítélte, mert azt megszálló katonai erők jelenlétében tartották, megsértve az ukrán alkotmányt és a nemzetközi jogot. Az ENSZ Közgyűlése 2014. március 27-én 100 szavazattal 11 ellenében elfogadta azt a határozatot, amely megerősítette Ukrajna

területi integritását, és nem ismerte el a krími változást. Az orosz kormány ezzel szemben a népek önrendelkezési jogára és a krími lakosság többségének vélt akaratára hivatkozott, hangsúlyozva a fekete-tengeri flotta biztonsági igényét. A Krím annexiója óta a félszigeten a krími tatár közösség rendszeres üldöztetésnek van kitéve: a Méjlisz (a krími tatár nemzeti tanács) működését betiltották, vezetőit letartóztatták, a tatár nyelvű oktatást és médiát visszaszorították. A 2022-es teljes körű orosz invázió óta a Krím logisztikai és katonai bázisává vált az ukrán déli területek elleni támadásoknak.

#### 36.4.1.6 Összehasonlítás: autonómia és területi viták logikája

A négy eset összehasonlítása több fontos tanulsággal szolgál. Először is, a területi autonómia Kelet-Közép-Európában akkor működött, ha a központi állam és a kisebbségi elitek közötti hatalmi egyensúly kölcsönös engedményeket tett lehetővé, és a nemzetközi környezet nem gerjesztett szeparatista reményeket. Gagauzia esete azt mutatja, hogy az autonómia a konfliktusmegelőzés hatékony eszköze lehet, ha a központi kormány hajlandó a hatalommegosztásra, és a kisebbség nem támaszkodik külső katonai támogatásra. Másodszor, Transznisztria esete azt példázza, hogy a de facto államok és a „befagyott konfliktusok" akkor jönnek létre, ha a területi vitához külső nagyhatalmi érdek társul, és a konfliktus intézményesített tárgyalásos rendezése nem tudja áttörni a status quót. A Dnyeszter-melléki esetben az orosz katonai jelenlét a de facto állam létalapja, és a rendezés hiánya Moszkva regionális befolyásának eszköze. Harmadszor, a Krím esete a területi autonómia totális kudarcát jelzi: amikor egy erősebb szomszédos állam annektál egy területet, az autonómia intézményei nem védik meg a helyi lakosságot, és a kérdés a nemzetközi jog és a nagyhatalmi geopolitika csatatérévé válik. Végül, Erdély és a Székelyföld esete a belső nemzeti vita példája, ahol a területi autonómia kérdése elsődlegesen a nemzetépítés és az emlékezetpolitika konfliktusa, szemben a közvetlen nemzetközi beavatkozással. A székely autonómiatörekvések kapcsán a román állam a területi integritást félti, míg a székely elitek a román nemzetállami homogenizálástól tartanak; a két álláspont közötti párbeszéd hiánya évtizedek óta újratermeli a feszültséget.

A négy eset abban is közös, hogy a területi autonómia és a határviták soha nem pusztán jogi vagy közigazgatási kérdések. A történeti sérelmek, a demográfiai változásoktól való félelem, a nyelvi és oktatási jogok, valamint a geopolitikai orientáció mind szerves részét képezik a vitáknak. A régióban a területi autonómia iránti követelések gyakran destabilizáló hatásúak, mert a többségi elitek a nemzetállam szétesésének első lépcsőjeként értelmezik őket. Ugyanakkor a területi autonómia elutasítása olyan konfliktusokat is konzerválhat, amelyek évtizedeken át mérgezik a belpolitikát és a szomszédos államok közötti viszonyt.

### 36.4.2 Források és bizonytalanságok

A fenti alfejezet alapvetően másodlagos szakirodalomra, nemzetközi szerződésekre és alkotmányos dokumentumokra támaszkodik. A népszámlálási adatoknál jelzett bizonytalanságok valósak: a nemzetiségi önbevallás módszertana, a kérdezőbiztosok hovatartozása, a válaszmegtagadás és a migrációs nyilvántartások pontatlansága mind torzíthatja az eredményeket. Az 1897-es orosz népszámlálás és a későbbi szovjet cenzusok a „nemzetiség" kategóriáját a mai fogalmaktól eltérően kezelték. A romániai és moldáviai demográfiai adatokban az „anyanyelv" és a „nemzetiség" nem mindig esik egybe, ami további értelmezési nehézséget okoz. A transznisztriai és krími jelenkori helyzetről szóló állításoknál figyelembe kell venni, hogy a független, pártatlan forrásokhoz való hozzáférés korlátozott, és mindkét fél aktív információs műveleteket folytat. A 2014-es krími referendum hivatalos eredményét a nemzetközi megfigyelők nem hitelesítették, és a valós részvételi arányról, illetve a támogatottságról nincs független adat. A krími tatárok deportálásának áldozatszáma becslés, amely a szovjet levéltárak megnyitása óta is folyamatos kutatás tárgya. A

székelyföldi autonómiatörekvések esetében a támogatottságról nincs rendszeres, az összes érintett fél által elfogadott közvélemény-kutatás, így a népszerűségről szóló állítások politikai narratívának tekintendők.

### 36.4.3 Rövid összefoglaló

- A területi autonómia Kelet-Közép-Európában a kisebbségi jogok és a nemzetállami szuverenitás közötti feszültség intézményes kezelésének kísérlete, de története során gyakran kapcsolódott szeparatizmushoz vagy revízióhoz.
- Erdély és a Székelyföld esetében a hatalomváltások (Trianon, bécsi döntések, párizsi béke) és a kommunista kori Magyar Autonóm Tartomány megszüntetése után a területi autonómia a román–magyar viszony és a román belpolitika állandó vitatémája maradt.
- Gagauzia 1994-es autonómiája a konfliktusmegelőzés sikerének tekinthető, mert tárgyalásos alapon, etnikai erőszak nélkül jött létre, de a régió gazdasági elmaradottsága és geopolitikai orientációja miatt a központ–régió viszony törékeny.
- Transznisztria de facto államként a moldáv szuverenitás nyílt megsértése, amelynek léte szorosan összefügg az orosz katonai jelenléttel és a befagyott konfliktus intézményesedésével.
- A Krím 2014-es orosz annexiója a nemzetközi jog és a nagyhatalmi érdekek ütközésének példája; a krími tatár közösség jogainak rendszeres megsértése a megszállás állandó kísérőjelensége.
- A négy eset összehasonlítása azt mutatja, hogy a területi autonómia sorsát elsősorban a központi állam és a kisebbségi elitek közötti hatalmi viszony, valamint a külső nagyhatalmak befolyása dönti el.

### 36.4.4 Önellenőrző kérdések

1. Milyen módszertani problémák merülnek fel a romániai és moldáviai etnikai statisztikák összehasonlításakor a 20. század folyamán?
2. Hasonlítsa össze a gagauziai autonómia kialakulását a transznisztriai de facto állam létrejöttével! Mely tényezők magyarázzák az eltérő kimenetelt?
3. Miért tekinti a nemzetközi jog és a nemzetközi közösség túlnyomó többsége a 2014-es krími népszavazást és annexiót jogellenesnek, és hogyan érvel ezzel szemben az orosz álláspont?
4. Milyen politikai és alkotmányos érvek szólnak a székelyföldi területi autonómia mellett és ellen, és hogyan kapcsolódnak ezek a román nemzetállam-felfogáshoz?

# 37 Zsidók és a Holocaust

## 37.1 Az askenázi világ

### 37.1.1 Az askenázi világ

A kelet-közép-európai zsidóság a kora újkorban és a hosszú 19. században a régió egyik legmeghatározóbb, ugyanakkor forrásaiban és emlékezetében is erősen rétegzett közössége volt. Az Autonómia és területi viták alfejezetben tárgyalt autonómiaformák közül a zsidó hitközségi önkormányzat az egyik legjelentősebb nem területi alapon szerveződő önigazgatási rendszer volt, amely a birodalmi keretek között sajátos társadalmi és kulturális világot hozott létre. Ez az alfejezet az **askenázi** (héberül: askenáz, „németországi") zsidóság kialakulását, a **shtetl** település- és életformáját, a **jiddis** nyelv szerepét, a vallási élet intézményeit, valamint a 19. századi migrációs és modernizációs folyamatokat mutatja be. A hangsúly a hagyományos askenázi világ belső sokszínűségén van: a tárgyalt jelenségek egy része dokumentált tény, más része tudományos konszenzus, megint más része vitatott értelmezés vagy emlékezetpolitikai toposz.

### 37.1.2 A kelet-közép-európai askenázi jelenlét kialakulása

Az askenázi zsidóság gyökerei a középkori Rajna-vidék és Észak-Franciaország zsidó közösségeihez nyúlnak vissza. A 11–13. századi keresztes hadjáratokhoz kapcsolódó üldözések, a 14. századi járványok idején terjedő vádak és a fokozódó kirekesztés hatására a zsidó közösségek egy része fokozatosan keletebbre költözött, elsősorban a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség területére. A lengyel uralkodók a 13. századtól kiváltságlevelekkel szabályozták a zsidók jogállását, amelyek viszonylagos vallási és gazdasági autonómiát tettek lehetővé, bár a kiváltságok tényleges érvényesülése településenként és időszakonként jelentősen eltért. A 15–16. századra a Lengyel–Litván Köztársaság (Rzeczpospolita Obojga Narodów) vált a világ legnagyobb askenázi zsidó közösségének otthonává; a közösségek főként a királyi és nemesi magánvárosokban, valamint a földbirtokosi birtokközpontokban telepedtek meg. A betelepülés nem egyszeri hullámban zajlott, hanem több évszázadon át tartó, kisebb-nagyobb vándorlások eredménye volt.

A zsidó közösségek jogi helyzete ebben a birodalmi keretben rétegzett volt: közvetlenül a királyi kincstár vagy a földbirtokos fennhatósága alá tartoztak, ugyanakkor a helyi keresztény céhek és városi tanácsok gyakran igyekeztek korlátozni gazdasági tevékenységüket. A 16–17. században a zsidó közösségek a birtokigazgatásban, a vámszedésben, a kocsmáztatásban és a kereskedelemben betöltött közvetítő szerepük révén a nemesi gazdaság fontos szereplőivé váltak. Ez a szerep ugyanakkor társadalmi feszültségeket is szült: a paraszti lakosság és a zsidó bérlők közötti konfliktusok, valamint a városi konkurencia a kora újkor folyamán többször vezettek erőszakhoz. Az 1648–1649-es Hmelnickij-felkelés során a mai Ukrajna területén számos zsidó közösség szenvedett súlyos pusztítást; a veszteségek pontos mértéke a források hiányossága miatt máig vitatott, de a tragédia a későbbi askenázi emlékezet egyik meghatározó traumapontjává vált.

### 37.1.3 A shtetl: településforma és társadalmi rend

A **shtetl** (jiddisül: shtetl, lengyelül: miasteczko) a kelet-közép-európai kisváros sajátos típusa volt, amelyben a zsidó lakosság aránya jelentős, sok településen a lakosság 30–70 százaléka közötti volt, de a pontos arány a korabeli összeírások szerint településenként erősen változott. A shtetl nem kizárólag zsidó település volt: a lakosság más része lengyel, ukrán, belorusz, litván vagy német anyanyelvű keresztény közösségekből állt, akik a zsidókkal gazdasági és térbeli közelségben, de gyakran elkülönült társadalmi és vallási szférákban éltek. A shtetl fogalma tehát a mai nemzetállami kategóriákkal nem írható le; a települést a helyi piac, a vallási intézmények és a közvetítő gazdasági funkciók kapcsolták össze a környező vidékkel.

A shtetl gazdasági alapja a hetipiac és a környező falvak ellátása volt. A zsidó kereskedők, kézművesek, kocsmárosok és kiskereskedők a földesúri gazdaság és a jobbágyi termelés közötti cserefolyamatokat szervezték; a foglalkozások nemi és társadalmi rétegződése meglehetősen erős volt. A rabbinikus elit és a jómódú kereskedők mellett nagy számban éltek szegény kézművesek, házalók, szolgák és tanulók. A nők gazdasági szerepe különösen fontos volt: sok családban a nő vezetett kiskereskedést, fogadót vagy pénzváltást, miközben a férfiak a vallási tanulással vagy a távolsági kereskedelemmel foglalkoztak. A női vallási élet sajátos formákat öltött: a jiddis nyelvű imádságos könyvek (tkhines) és a családi rituálék középpontjában a nők vallásos identitása is formálódott.

A shtetl térbeli rendjét a zsinagóga, a **jesiva** (vallási főiskola), a rituális fürdő (**mikve**), a piactér és a keresztény templomok jelölték ki. A közösség önigazgatása a **kahal** (héberül: kehilla, ‘közösség’) keretében működött, amely jogi, adóügyi, oktatási és jótékonysági feladatokat látott el. A 17–18. században a lengyel–litván területek nagyobb régióiban kialakult a **Vaad Arba Aratsot** (Négy Ország Tanácsa) és a litván Vaad, amelyek a közösségek közötti adóelosztást és a vallási ügyeket koordinálták; működésükről a kora újkori források töredékesek, ezért a történetírásban a hatáskörük és tényleges befolyásuk értelmezése vitatott. A shtetl ugyanakkor nem volt zárt, statikus világ: a 17. századi háborúk, járványok és gazdasági válságok többször átrendezték a települések demográfiai és társadalmi viszonyait.

### 37.1.4 A jiddis nyelv és a lokális kultúra

A **jiddis** (jiddisül: yidish) a középkori Rajna-vidéki német nyelvjárásokból kialakult, héber és szláv elemekkel bővült nyelv volt, amely a kelet-közép-európai askenázi zsidóság mindennapi beszélt nyelve lett. A jiddis nem volt hivatalos államnyelv, de a közösségen belüli kommunikáció, a családi élet, a népi irodalom és a női vallásosság nyelveként a 16. századtól fokozatosan irodalmi szintre emelkedett. A héber továbbra is a liturgia, a rabbinikus jog és a vallási oktatás nyelve maradt, amelyet a jiddis beszélők „szent nyelvként” (loshn koydesh) különböztettek meg a mindennapi nyelvtől.

A keleti jiddis nyelvjárások (a lengyel, a litván és az ukrán változatok) területileg és társadalmilag is tagolták a közösséget. A nyelvjárási különbségek nem csupán kiejtési eltéréseket jelentettek, hanem a vallási irányzatokhoz, a településtípusokhoz és a migrációs útvonalakhoz is kötődtek. A jiddis irodalom a 16. századtól kezdve népszerű moralista művekkel, legendákkal és imádságos könyvekkel szolgálta a vallásos olvasóközönséget, különösen a nőket, akik a héber iskolázásból gyakran kimaradtak. A 19. században a jiddis irodalom modernizálódott: olyan írók, mint Mendele Mojher-Szforim, Sólem Aléchem vagy Jichák Lejb Perec a shtetl mindennapjait, a társadalmi feszültségeket és a vallási átalakulást jelenítették meg. Az ő munkásságuk a későbbi világirodalmi kánon részévé vált, de a shtetl ábrázolásukat a ma olvasó gyakran tévesen a valóság közvetlen lenyomatának tekinti; valójában irodalmi konstrukció, amelyet a korabeli társadalmi viták és esztétikai elvárások is alakítottak.

### 37.1.5 A vallási élet és a közösségi önkormányzat

Az askenázi vallási élet középpontjában a rabbinikus hagyomány és a közösségi önkormányzat állt. A rabbi a vallási törvény értelmezője és a helyi hitközség vallási vezetője volt, de a mindennapi igazgatást a kahal választott tisztségviselői végezték. A vallási oktatás a héber betűk elsajátításától a jesivákban folyó halakhikus tanulmányokig terjedt; a társadalmi presztízs jelentős részben a vallási tudáson és az adakozáson alapult. A jótékonysági intézmények, a betegsegélyzők, a szegénykonyhák és a temetkezési egyletek a közösségi szolidaritás alapelemei voltak.

A 18. században a vallási táj sokszínűbbé vált. A **haszidizmus** (héberül: haszidut) Jiszráel ben Eliézer, közismert nevén a **Baál Sém Tóv** tanításából kiindulva a misztikus vallási élményt, az örömteli istentiszteletet, a közösségi éneket és a **cádik** (igaz, jámbor vezető) köré szerveződő udvarokat helyezte előtérbe. A haszidizmus gyors terjedése a 18. század második felében elsősorban a mai Ukrajna és Lengyelország területén volt számottevő; a mozgalom nem volt egységes, hanem különböző dinasztiák és irányzatok laza szövetségeként működött. A haszidizmussal szemben a litván **mitnagdim** (héberül: mitnagdim, ‘ellenzők’) a hagyományos talmudtudós értékrendet és a rabbinikus tekintélyt védték; vezető alakjuk a vilnai gáon, Élijáhu ben Slómó Zalman volt. A haszidizmus és a mitnagdim közötti vita a 18–19. században a közösségek belső megosztottságát növelte, de nem vezetett tartós intézményes szakadáshoz; a két irányzat gyakran egy településen belül párhuzamosan működött.

A 19. század elején megjelenő **haszkala** (zsidó felvilágosodás) újabb törésvonalat hozott: a **maskilim** (felvilágosultak) a világi tudás, a héber nyelv újjáélesztése, a modern oktatás és a társadalmi emancipáció mellett érveltek, gyakran a hagyományos vallási tekintély és a jiddis nyelv háttérbe szorításával. A haszkala hatása területenként eltérő volt: a Habsburg Birodalomban a polgárosodással összefonódva a városi zsidó középosztály körében terjedt, míg az Orosz Birodalomban a cári korlátozások közepette inkább a nagyvárosi értelmiség szűk rétegére hatott. A hagyományos askenázi világ tehát a 19. században már nem volt egységes, hanem egymással versengő vallási és kulturális irányzatok mozaikja.

### 37.1.6 A 19. századi modernizáció és a belső irányzatok

A 19. század folyamán a zsidó közösségek jogi helyzete jelentősen átalakult. A Habsburg Birodalomban a II. József-féle türelmi rendeletek utáni felvilágosult abszolutista politika, majd az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés utáni emancipációs törvények fokozatosan felszámolták a jogi megkülönböztetés nagy részét. Az Orosz Birodalomban viszont a **letelepedési övezet** (oroszul: cserte oszedloszti) 1791-től kezdődően a zsidó lakosság többségét a birodalom nyugati határterületeire, a mai Lengyelország, Ukrajna, Fehéroroszország, Litvánia és Besszarábia területére korlátozta; a városokba költözés, a földvásárlás és a hivatalviselés lehetőségei szűkek maradtak. A cári politika a 19. század második felében a hagyományos közösségi autonómiát is felszámolta, a kahal intézményét formálisan megszüntette, miközben a tényleges közösségi szerveződés informálisan tovább élt.

A modernizáció következtében a shtetl hagyományos világa megingott. A vasútépítés, a gyáripar megjelenése, a hitelrendszer változása és a jobbágyfelszabadítás átalakította a gazdasági szerkezetet; a hagyományos kisiparos és kereskedő rétegek egy része elszegényedett, más része a közeli nagyvárosokba költözött. A zsidó lakosság városiasodása a 19. század második felében felgyorsult: Varsó, Łódź, Vilnius, Odessza, Lwów és más nagyvárosok zsidó negyedei új típusú, jiddis nyelvű munkásságot és értelmiséget hoztak létre. A szekularizáció, a politikai mozgalmak és a sajtó terjedése tovább bomlasztotta a hagyományos közösségi kötelékeket.

A 19. század végén a zsidó politikai mozgalmak is megjelentek. A **Bund** (jiddisül: Algemeyner Yidisher Arbeter Bund in Lite, Poyln un Rusland, azaz Általános Zsidó Munkásszövetség

Litvániában, Lengyelországban és Oroszországban) 1897-ben alakult Vilniusban, és a zsidó munkásság szocialista, jiddis nyelvű szervezését tűzte ki célul. Ezzel párhuzamosan a cionista mozgalom a zsidó nemzeti önrendelkezés, a Palesztinába történő kivándorlás és a héber nyelv újjáélesztése mellett érvelt. Mindkét mozgalom a hagyományos askenázi világ válságára adott modern válasz volt, és mindkettő a shtetl fiataljai, valamint a nagyvárosi munkásság köréből toborozta híveit. A 20. század elejére a shtetl már nem az a zárt, vallásilag homogén közösség volt, mint amilyennek a későbbi emlékezet gyakran ábrázolja.

### 37.1.7 Migráció, urbanizáció és a shtetl átalakulása

A 19. század végi és a 20. század eleji tömeges kivándorlás az askenázi világ egyik legnagyobb átalakulását hozta. A kivándorlás okai összetettek voltak: a gazdasági nyomor, a cári diszkrimináció, a katonai szolgálat, az 1881–1882-es és 1903–1906-os pogromok, valamint a jobb élet reménye egyaránt szerepet játszottak. A kivándorlók többsége az Amerikai Egyesült Államokba, kisebb része Nyugat-Európába, Dél-Amerikába és Palesztinába (a cionista alija) ment. A kivándorlók pontos létszámára vonatkozó becslések a szakirodalomban jelentősen eltérnek; a 19. század végétől 1914-ig terjedő időszakra a teljes kelet-európai zsidó kivándorlást több millió főre teszik, de a források (hajózási jegyzékek, bevándorlási statisztikák, orosz útlevél-nyilvántartások) hiányosak, és a kategóriák sem egységesek. A kivándorlás nem csupán a lélekszámot csökkentette, hanem a családi és közösségi kötelékeket is átrendezte: a transzatlanti migráció, a hazautalások és a visszavándorlás új kapcsolathálókat hoztak létre a shtetl és a diaszpóra között.

A nagyvárosi zsidó negyedek a 19. század végére a jiddis kultúra új központjaivá váltak. Varsó, Łódź, Vilnius, Odessza és Lwów a jiddis sajtó, a színház, a könyvkiadás és a politikai szervezkedés helyszínei lettek. A shtetl lakosságának egy része a városokban talált munkát a gyárakban, kézműiparban vagy a szolgáltatásokban; a városi zsidó munkásság gyakran rendkívül rossz körülmények között élt, és a munkásmozgalom, valamint a szakszervezetek gyorsan terjedtek. A shtetl és a nagyvárosi negyed között a különbség nem csupán fokozati, hanem minőségi volt: a városokban a hagyományos vallási élet erodálódott, a szekularizáció, az asszimiláció és a politikai radikalizmus folyamatai erősebbek voltak.

Ugyanakkor a shtetl nem tűnt el teljesen: a 20. század elején még sok településen megmaradt a hagyományos vallási élet, a hetipiac, a jesiva és a haszid udvar. Az első világháború azonban újabb súlyos csapást mért a térségre: a frontok átvonulása, a kényszermigráció, a járványok és a háborús pusztítások sok shtetl lakosságát csökkentették, a közösségi infrastruktúrát pedig megrongálták. Az 1918 utáni új államhatárok és a nemzetállami politikák a kisebbségi lét új kereteit hozták, amelyeket a Birodalom, nemzet és kisebbség fejezetben tárgyaltunk. Az askenázi világ hagyományos intézményei a 20. század közepére a náci megsemmisítés és a háború utáni határváltozások következtében a régió nagy részén elpusztultak.

### 37.1.8 Az askenázi világ emlékezete és forrásai

Az askenázi világ a Holocaust után vált az emlékezetpolitikai viták egyik fontos tárgyává. A shtetl a 20. század második felében gyakran az elveszett, ártatlan, harmonikus zsidó világ szimbólumaként jelenik meg a visszaemlékezésekben, a jiddis irodalomban, a fényképeken és a múzeumi kiállításokon. Ez a nosztalgikus kép azonban vitatott értelmezés: a modern kutatás hangsúlyozza, hogy a shtetl valójában szegénységgel, feszültségekkel, nemi és osztályhierarchiákkal, valamint a keresztény környezettel való konfliktusokkal terhelt, dinamikus társadalom volt. Az emlékezetpolitikai állítások gyakran a mai identitáspolitikai igényekhez igazítják a múlt képét, ezért a forráskritika kiemelten fontos.

A rendelkezésre álló források sokfélék, de mindegyiknek megvannak a maga korlátai. Az elsődleges források közé tartoznak a hitközségi jegyzőkönyvek (**pinkaszok**), a rabbinikus döntvények (responsumok), a jiddis nyelvű irodalmi művek, az etnográfiai leírások, a 19. századi népszámlálások (például az 1897-es orosz birodalmi összeírás) és a hatósági jelentések. A pinkaszok a közösségi élet belső szabályairól és konfliktusairól adnak értékes képet, de csak töredékesen maradtak fenn. A rabbinikus responsumok a vallási jog mindennapi alkalmazását világítják meg, de a szerzők elitperspektíváját tükrözik. A jiddis irodalom a hétköznapi élet hangulatát és társadalmi viszonyait ábrázolja, de művészi konstrukció, nem statisztikai felmérés. A népszámlálási adatok a demográfiai viszonyok rekonstruálásához nélkülözhetetlenek, de a korabeli kategóriák (vallás, anyanyelv, lakhely) nem feleltethetők meg automatikusan a mai fogalmaknak.

### 37.1.9 Források és bizonytalanságok

Az askenázi világ rekonstrukciójában a legnagyobb bizonytalanságok a következők:

- **Demográfiai adatok:** a 15–18. századi zsidó lakosság lélekszámára és településenkénti arányára vonatkozó becslések erősen eltérnek, mivel a korabeli összeírások adóalapúak, hiányosak és területileg egyenetlenek. A 19. századi hivatalos népszámlálások megbízhatóbbak, de az anyanyelvi és vallási kategóriák értelmezése vitatott.
- **A shtetl definíciója:** a szakirodalomban nincs egységes meghatározás arra, hogy mely települések tekinthetők shtetlnek; a fogalom a 19. század végétől kezdve vált a zsidó kisvárosok gyűjtőnevévé, és az irodalmi, valamint az emlékezetpolitikai használat tovább tágította a jelentését.
- **A haszidizmus hatása:** a haszidizmus terjedésének ütemére, társadalmi bázisára és a mitnagdimmal való viszonyára vonatkozó források gyakran elfogultak; a mozgalom 18. századi valós mérete és a hagyományos közösségekre gyakorolt hatása a mai kutatásban is vitatott.
- **Migrációs statisztikák:** a 19. század végi és 20. század eleji kivándorlás pontos számai nem ismertek; a különböző források (orosz, osztrák, amerikai statisztikák) eltérő fogalmakat és besorolásokat használnak, ezért a szakirodalom becslései több százezres, akár milliós nagyságrendű eltérést is mutatnak.
- **Emlékezetpolitikai torzítás:** a Holocaust utáni emlékezet a shtetl világát gyakran idealizálja, ami a jelenlegi politikai és kulturális vitákban meghatározza a múlt értelmezését; a forráskritikának ezért különösen fontos elkülönítenie a dokumentált tényeket a nosztalgikus vagy retrospektív konstrukcióktól.

### 37.1.10 Rövid összefoglaló

- Az askenázi zsidóság a középkori Rajna-vidékről vándorolt Kelet-Közép-Európába, és a 16. századra a Lengyel–Litván Köztársaság lett a legnagyobb askenázi közösség otthona.
- A shtetl a kelet-közép-európai kisváros sajátos típusa volt, amelyben a zsidó lakosság aránya jelentős, de a település nem volt kizárólag zsidó; gazdasága a hetipiacra, a közvetítő kereskedelemre és a kézművességre épült.
- A jiddis a mindennapi beszélt nyelv, a héber a vallási írásbeliség nyelve volt; a jiddis irodalom a 19. században modern irodalommá vált, amely a shtetl világának fontos, de művészileg alakított lenyomatát adta.
- A vallási életet a kahal önkormányzat, a rabbinikus jog, majd a 18. századi haszidizmus és a vele szemben álló mitnagdim, később a haszkala irányzatai formálták.

- A 19. századi modernizáció, a jogi emancipáció eltérő üteme a Habsburg és az Orosz Birodalomban, valamint a városiasodás és a tömeges kivándorlás bomlasztotta a hagyományos shtetl világot.
- A 20. század elejére az askenázi világ vallási, kulturális és politikai értelemben is erősen tagolt volt; a Holocaust és a világháború utáni határváltozások a régió nagy részén elpusztították ezt a világot.

### 37.1.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen birodalmi keretek és jogi státusok alakították az askenázi zsidóság jelenlétét a kora újkori Kelet-Közép-Európában, és miben tért el a Habsburg, illetve az Orosz Birodalom 19. századi politikája?
2. Hogyan jellemezhető a shtetl társadalmi és gazdasági szerkezete, és miért problematikus a kizárólag zsidó településként vagy idilli, harmonikus világként való ábrázolása?
3. Milyen szerepet játszott a jiddis nyelv a mindennapi életben, a vallásosságban és az irodalomban, és hogyan viszonyult a héber nyelvhez?
4. Melyek voltak a 18–19. századi vallási és kulturális irányzatok (haszidizmus, mitnagdim, haszkala, Bund, cionizmus) főbb jellemzői és egymáshoz való viszonyuk?
5. Milyen források és ismeretelméleti bizonytalanságok korlátozzák az askenázi világ demográfiai és társadalmi viszonyainak rekonstrukcióját, és hogyan különíthető el a dokumentált tény a nosztalgikus emlékezettől?

## 37.2 Antiszemitizmus és a Holocaust

A 19. század végére Kelet-Közép-Európa zsidó közösségei – amelyeket az előző alfejezet, Az askenázi világ, nyelvi, vallási és társadalmi sokszínűségükben mutatott be – egyre erőteljesebb, modern formákat öltő ellenségességgel szembesültek. Ez az ellenségesség már nem csupán vallási antijudaizmus volt, hanem faji, gazdasági és politikai érvekkel is alátámasztott **antiszemitizmus**. A második világháború idején ez a gyűlölet a náci Németország és helyi szövetségesei, valamint számos helyi közigazgatási és rendvédelmi szereplő együttműködésében **Holocausttá** (héberül **soá**, azaz „katasztrófa”) torkollott, amely a régió askenázi világának csaknem teljes megsemmisítését eredményezte. Az alábbiakban a pogromok, a gettósítás, a megsemmisítő táborok, valamint a kollaboráció és az ellenállás kérdéskörét tárgyaljuk, különös tekintettel a régió mai államainak területén lezajlott folyamatokra.

### 37.2.1 Előzmények: a modern antiszemitizmus kialakulása

A modern antiszemitizmus a 19. század második felében bontakozott ki Európa-szerte, és a kelet-közép-európai régióban különösen erős társadalmi és politikai tényezővé vált. A korábbi, vallásilag megalapozott zsidóellenesség (antijudaizmus) hagyományát részben átvette, részben új, faji és nacionalista elemekkel bővítette. A faji antiszemitizmus a zsidókat biológiailag elkülöníthető, állítólagosan káros „fajként” határozta meg, ami a keresztény megtéréssel sem volt orvosolható. A gazdasági antiszemitizmus a zsidókat a kapitalista kizsákmányolással vagy éppen a szegényparasztság adósságterheivel azonosította, gyakran a helyi nemzeti mozgalmak retorikájában.

A régióban az 1880-as évektől a **pogromok** (orosz: ; a szó jelentése: pusztítás, rombolás) hullámai jelezték az erőszak eszkalációját. Az Orosz Birodalomban – elsősorban a mai Ukrajna, Fehéroroszország és Besszarábia területén – 1881–1882-ben, majd 1903–1906-ban zsidónegyedek

elleni, gyakran a hatóságok hallgatólagos támogatásával vagy tétlensége mellett zajló tömeges erőszakhullámok törtek ki. A legismertebb az 1903-as **kisinyovi pogrom** volt, amelynek során több tucat zsidót gyilkoltak meg, és a házak százait rombolták le. A pogromok nem egységesen szervezett központi akciók voltak; részben spontán városi zavargások, részben helyi hatóságok és szélsőjobboldali csoportok által támogatott támadások. A források szerint az áldozatok száma településenként néhány főtől több százig terjedt, a pontos számok máig vitatottak a hiányos rendőri és egyházi dokumentáció miatt.

A pogromokkal párhuzamosan az antiszemitizmus intézményesült: az orosz birodalmi törvények korlátozták a zsidók letelepedését (az ún. **letelepedési övezet**, orosz: ), kizárták őket számos foglalkozásból, és numerus clausust vezettek be az oktatásban. A 19. század végi egyre erősödő üldözés hatására milliós nagyságrendű kivándorlás indult Nyugat-Európába, az Egyesült Államokba és Palesztinába; a kivándorlás a cionista mozgalom megerősödéséhez is hozzájárult. A politikai antiszemitizmus pártok, újságok és egyesületek formájában is megjelent, Lengyelországban, Romániában, Litvániában és a cseh országrészekben egyaránt.

### 37.2.2 Az első világháború és a két világháború közötti antiszemitizmus

Az első világháború és a birodalmak összeomlása tovább erősítette a zsidóellenességet. A háborús vereségek, a gazdasági válság és az államalapításokkal járó társadalmi feszültségek közepette a zsidókat gyakran tették bűnbakká a forradalmi felfordulásért, a bolsevizmusért vagy éppen a nemzeti függetlenség elárulásáért. A háború alatt és közvetlenül utána több helyen került sor katonai erőszakra és pogromokra. Különösen súlyos események zajlottak 1918–1919-ben a lengyel–ukrán és lengyel–szovjet konfliktusok övezetében, például **Lwówban (Lviv)**, ahol a lengyel és ukrán erők közötti harcok során zsidó civilek is tömegesen estek áldozatul; a becslések több száz halottról szólnak, de a felelősség megoszlása máig vitatott. A fehérorosz és ukrán területeken a polgárháború idején különböző fegyveres csoportok – fehérek, vörösök, ukrán nacionalista egységek és szabadcsapatok – követtek el pogromokat; a szakirodalom a zsidó áldozatok számát több tízezres nagyságrendűre becsli, de a teljes körű, megbízható statisztika hiányzik.

A versailles-i békerendszer új nemzetállamai – Lengyelország, Csehszlovákia, Románia, Litvánia, Lettország, Észtország – mind jelentős zsidó kisebbséggel rendelkeztek. Az új államok alkotmányai nemzetközi szerződésekben vállalták a kisebbségi jogok védelmét, ám a gyakorlatban a zsidók helyzete országonként és korszakonként változott. A húszas években Csehszlovákiában viszonylag erős volt a zsidó közösségek jogi integrációja, noha a társadalmi antiszemitizmus ott sem tűnt el. Lengyelországban – ahol a háború előtti területekhez képest a zsidó lakosság aránya a nagyvárosokban elérte a 20–30 százalékot is – a gazdasági válság és a nacionalista jobboldal megerősödése fokozta a diszkriminációt. Az 1930-as években egyetemi numerus clausust vezettek be, bojkottálták a zsidó üzleteket, és szélsőjobboldali szervezetek erőszakos támadásokat hajtottak végre. Hasonló folyamatok zajlottak Romániában, ahol a **Vasgárda** (román: Garda de Fier) nevű fasiszta mozgalom a zsidókat a román nemzet ellenségeiként ábrázolta, és 1937–1938-ban választási sikereket ért el; 1941 januárjában Bukarestben a vasgárdista lázadás során több mint száz zsidót gyilkoltak meg. Litvániában és Lettországban a harmincas években a nemzeti-konzervatív rezsimek ugyan nem hajtottak végre rendszerszintű fizikai üldözést, de a zsidók gazdasági szerepét korlátozták, és erősödött a nacionalista közbeszéd.

Fontos hangsúlyozni, hogy a két világháború közötti antiszemitizmus nem egyformán érintette a régiót. A diszkrimináció mértéke és formája függött az állam politikai berendezkedésétől, a gazdasági válság súlyosságától és a helyi nacionalizmusok dinamikájától. A zsidó közösségek válaszai is sokfélék voltak: egyesek az asszimilációt, mások a cionista kivándorlást, megint mások a baloldali mozgalmakban való részvételt választották.

### 37.2.3 A náci megszállás és a gettósítás

A második világháború kirobbanása, majd 1941 júniusától a náci Németország keleti hadjárata alapvetően megváltoztatta a helyzetet. A Harmadik Birodalom 1939-től fokozatosan ellenőrzése alá vonta a régió nagy részét: előbb Lengyelország nyugati és középső területeit, majd a balti államokat, Kelet-Lengyelországot, Ukrajnát és Fehéroroszországot, végül 1944–1945-ben a még meg nem szállt területeket is. A megszállás első szakaszában a zsidó lakosságot megfosztották állampolgári jogaitól, vagyonától, és gettókba kényszerítették.

A **gettó** (német: Ghetto; lengyel: getto) a zsidó lakosság összegyűjtésének és elszigetelésének eszköze volt. A legnagyobb gettókat a náci megszállás alatt álló Lengyelország területén hozták létre: **Varsóban** (1940 őszén több mint 400 000 fő), **Łódźban** (Litzmannstadt, kb. 200 000 fő), **Krakkóban**, **Lublinban**, **Radomban** és más városokban. A gettókban a zsidókat rendszerint **Judenrat** (zsidó tanács, többes szám: Judenräte) irányította, amelyet a német hatóságok hoztak létre a zsidó közösség kényszerű önigazgatására és a német utasítások végrehajtására. A gettókban rendkívüli túlzsúfoltság, éhezés, járványok és kényszermunka uralkodott; a halálozási arányok a háború előtti szint sokszorosára emelkedtek. A gettók nem csupán a szenvedés helyszínei voltak, hanem a tömeges megsemmisítés előszobái is.

A balti államokban, Fehéroroszországban és Ukrajnában a gettósítás gyakran gyorsabb és brutálisabb volt. A német megszállást követő hetekben-hónapokban a zsidókat gettókba zárták, majd sok helyen azonnal megkezdték a tömeges kivégzéseket. A **vilniusi gettó** (litván: Vilniaus getas), a **kovnói gettó** (Kaunas, litván: Kauno getas), a **rigai gettó**, a **minski gettó** és a **lvivi gettó** mind a náci megsemmisítő politika helyi állomásai voltak. A gettók létrehozásának és felszámolásának időpontjai eltértek; a dokumentumok hiányos volta miatt számos részlet máig rekonstruálatlan.

### 37.2.4 A megsemmisítés folyamata

A náci rezsim 1941 nyarán döntött a zsidó lakosság szisztematikus megsemmisítéséről. A keleti hadjárat kezdetén a **Einsatzgruppen** (német: bevetési egységek) a Wehrmacht előrenyomulását követve tömeges kivégzéseket hajtottak végre zsidó férfiak, nők és gyermekek ellen. A legismertebb ilyen akció a **Babi Jar** (ukrán: ) szakadék Kijev mellett, ahol 1941. szeptember 29–30-án közel 34 000 zsidót lőttek agyon; a szakadék később további tízezrek – romák, hadifoglyok, partizánok – tömegsírjává vált. Hasonló tömegkivégzések zajlottak **Ponary** (litván: Paneriai) erdejében Vilnius közelében, ahol a litván segédrendőrség közreműködésével több tízezer embert öltek meg, valamint **Rumbulában** (lett: Rumbula) Riga mellett és **Kalevi-Liiván** Észtországban. A tömegkivégzések során a német egységek mellett gyakran helyi kollaboráns milíciák és rendőri erők is részt vettek.

A tömeges lövöldözések mellett a németek a zsidó lakosság nagy részét ipari méretű megsemmisítő táborokba szállították. A **Reinhard-művelet** (német: Aktion Reinhardt) keretében 1942–1943-ban három megsemmisítő tábort működtettek a megszállt Lengyelországban: **Bełżec**, **Sobibór** és **Treblinka**. Ezekben a táborokban szinte kizárólag az azonnali megsemmisítés volt a cél; az áldozatokat gázkamrákban, szén-monoxiddal vagy motoros kipufogógázzal ölték meg. A becslések szerint a Reinhard-táborokban mintegy 1,5–1,7 millió zsidót gyilkoltak meg, többségüket a lengyelországi és galíciai gettókból. **Chełmno** (Kulmhof) volt az első megsemmisítő tábor, ahol 1941 decemberétől teherautókba vezetett kipufogógázzal öltek; itt mintegy 150 000–200 000 ember halt meg, elsősorban a łódźi gettó lakói.

A legismertebb és legnagyobb komplexum **Auschwitz-Birkenau** (lengyel: Oświęcim-Brzezinka) volt, amely koncentrációs táborból és megsemmisítő táborból állt. Itt 1942-től cianid alapú **Zyklon B** gázt használtak; a táborban meggyilkoltak számát a szakirodalom 1,1–1,5 millióra

becsüli, akiknek túlnyomó többsége zsidó volt. **Majdanek** a lublini koncentrációs tábor mellett működött megsemmisítő funkcióval; itt a becsült áldozatok száma 78 000–100 000 közötti, bár a pontos szám vitatott. A megsemmisítő táborok hálózata a régió egészét behálózta: a deportálások a balti államokból, Fehéroroszországból, Ukrajnából, Csehszlovákiából, Romániából és Magyarországról is ide irányultak.

A megsemmisítés nem volt egyenletes ütemű. 1942 folyamán a Reinhard-táborokban a lengyel zsidóság nagy részét megsemmisítették; 1943-ban a gettók felszámolása és a tábori lázadások után a németek leállították a Reinhard-táborokat, és a megmaradt zsidókat Auschwitzba vagy munkatáborokba irányították. 1944-ben, a magyarországi zsidóság deportálásakor – amely a mai Szlovákia, Kárpátalja, Erdély és a Délvidék területéről is érintett zsidókat – Auschwitz-Birkenau kapacitása rövid idő alatt több százezer embert emésztett fel. A magyar hatóságok által szervezett deportálások a régió egyik legnagyobb, legkésőbbi és leggyorsabb megsemmisítési hullámát jelentették; a szakirodalom szerint 1944 tavaszán–nyarán mintegy 430 000–440 000 zsidót deportáltak, akiknek túlnyomó részét megérkezéskor meggyilkolták.

### 37.2.5 Kollaboráció, helyi részvétel és ellenállás

A Holocaust nem kizárólag a német megszállók műve volt; a helyi társadalmak, közigazgatások és fegyveres erők különböző mértékben és módokon vettek részt benne. A **kollaboráció** fogalma alatt itt azokat az együttműködési formákat értjük, amelyek a zsidó lakosság összegyűjtésében, elszigetelésében, kifosztásában vagy megsemmisítésében segítették a náci hatóságokat. Ez nem jelentette azt, hogy a helyi lakosság egésze vagy akár többsége kollaborált volna; a részvétel széles spektrumon mozgott az aktív tettességtől a passzív tudomásulvételen át a segítségnyújtásig.

A balti államokban a náci megszállást követően litván, lett és észt önkéntes egységek, valamint rendőri alakulatok vettek részt a zsidók tömeges kivégzésében. Litvániában a **Ypatingasis būrys** nevű litván különleges osztag Ponaryban több tízezer embert gyilkolt meg. Lettországban az **Arajs-kommandó** (lett: Arāja komanda) hasonló szerepet játszott. A helyi lakosság egy része a zsidó vagyon megszerzésében is közreműködött. Ugyanakkor a balti államokban is voltak, akik zsidókat mentettek; a német megszállás alatt a segítségnyújtás halálbüntetéssel járt.

Ukrajnában és Fehéroroszországban a helyi segédrendőrség és a különböző nacionalista fegyveres csoportok szerepe vitatott. Az ukrán nacionalista mozgalom egyes szárnyai kezdetben a németek oldalán harcoltak, és részt vettek pogromokban, például 1941 nyarán Lvivben; később azonban az **UPA** (Ukrán Felkelő Hadsereg) a szovjetek ellen fordult, és viszonya a zsidókhoz összetett volt – a szakirodalomban máig vita folyik arról, mekkora szerepet játszott a zsidók üldözésében, illetve mentésében. A helyi lakosság magatartása a szovjet megszállás tapasztalatai, az éhínségek és a háborús brutalitás kontextusában értelmezhető; a zsidómentés kockázata itt is óriási volt.

Lengyelországban a megszállás alatt a **Zsidó Segítő Tanács** (lengyel: Rada Pomocy Żydom, fedőnevén **Żegota**) volt az egyik legfontosabb földalatti szervezet, amely hamis iratokkal, búvóhelyekkel és pénzzel segítette a zsidókat. Ugyanakkor a lengyel lakosság egy része is részt vett a zsidók felkutatásában vagy zsarolásában; az ún. **szmalcownicy** (zsarolók) hálózata a gettóból szökött zsidók kiadásával fenyegetőzött. A lengyel földalatti állam és a száműzetésben lévő lengyel kormány viszonya a zsidókhoz ellentmondásos volt: bár a Żegota működött, a zsidó partizánok és a fegyveres ellenállás támogatása korlátozott maradt.

A zsidó közösségek nem voltak passzív áldozatok. A gettókban kulturális ellenállás, titkos oktatás, vallási élet és fegyveres felkelések egyaránt előfordultak. A **varsói gettófelkelés** (1943. április 19. – május 16.) a legismertebb fegyveres ellenállási akció, amelyben a **Zsidó Harci Szervezet** (lengyel: Żydowska Organizacja Bojowa, ŻOB) és a **Zsidó Katonai Szövetség** (lengyel: Żydowski Związek Wojskowy, ŻZW) harcosai a német túlerővel szemben hetekig

kitartottak. A felkelést a németek vérbe fojtották, a gettót lerombolták, de a felkelés a zsidó ellenállás szimbólumává vált. Fegyveres felkelés tört ki **Białystokban**, **Vilniusban** és több kisebb gettóban is. A megsemmisítő táborok közül **Treblinkában** 1943 augusztusában, **Sobibórban** 1943 októberében, **Auschwitz-Birkenauban** 1944 októberében voltak fogolylázadások; ezek egy része lehetővé tette néhány fogoly szökését, de a résztvevők többségét megölték.

A fehérorosz és ukrán erdőkben zsidó partizáncsoportok működtek, gyakran a szovjet partizánegységekkel együttműködve, bár a szovjet partizánok viszonya a zsidókhoz szintén ellentmondásos volt. Sok zsidó a helyi lakosság segítségével bujkált; az ilyen mentők később a **Világ Igaza** (héber: ) kitüntetést kapták.

### 37.2.6 Regionális mintázatok és áldozati becslések

A Holocaust a kelet-közép-európai régióban nem egyetlen forgatókönyv szerint zajlott; a megsemmisítés üteme, módja és a helyi részvétel mértéke országonként és régiónként eltért. A náci Németország által megszállt vagy uralt területeken a zsidó lakosság túlnyomó többségét meggyilkolták; a túlélési arány a szovjet hátországba evakuáltak, a partizánokhoz csatlakozók és a helyi lakosság által elrejtettek körében volt magasabb. A szakirodalomban közölt áldozati becslések jelentős bizonytalanságot hordoznak, mivel a háború előtti népszámlálási adatok, a deportálási listák és a halotti anyakönyvek gyakran hiányosak vagy megsemmisültek.

A régió mai államainak mai határait figyelembe véve a zsidó áldozatok becsült száma a következő tartományokba esik: Lengyelország területén a háború előtti mintegy 3,3 milliós zsidó lakosságból körülbelül 2,8–3,0 millió halt meg; a balti államokban a zsidó közösségek több mint 90 százaléka pusztult el; Ukrajna és Fehéroroszország mai területén együttesen több mint 1,5 millió zsidót gyilkoltak meg; Románia háború előtti területén a zsidó áldozatok számát 270 000–380 000 közé teszik, beleértve a Transznisztriában elpusztultakat is; Csehszlovákia területén mintegy 260 000–270 000 zsidó halt meg; a mai Szlovákia területéről deportáltak és meggyilkoltak száma meghaladja a 60 000 főt. A mai Magyarország területén – a régióhoz kapcsolódó vidéki közösségekből – a deportáltak és meggyilkoltak száma mintegy 500 000, de ez a szám a korabeli magyar határokon belüli zsidó lakosságra vonatkozik, beleértve a visszacsatolt területeket is. Ezek a becslések a túlélők visszaemlékezéseiből, a náci iratokból, a helyi közigazgatási dokumentumokból és a háború utáni összeírásokból származnak, és a szakirodalomban eltérő módszertani kiindulópontok miatt viták övezik őket.

A számok mögött egyéni sorsok, családok, közösségek pusztultak el. A Holocaust nem csupán a zsidó lakosság fizikai megsemmisítését jelentette, hanem a régió egy meghatározó kulturális, nyelvi és gazdasági világának eltűnését is. Az askenázi civilizáció évszázados intézményei – jiddis sajtó, vallási iskolák, irodalom, színház, jótékonysági hálózatok – megsemmisültek vagy a kivándorlás révén más földrészekre kerültek.

### 37.2.7 Források és bizonytalanságok

A Holocaust történetének rekonstrukciója rendkívül gazdag, de egyenetlen forrásbázisra támaszkodik. A legfontosabb elsődleges források közé tartoznak a német megszálló hatóságok, a rendőri egységek és az SS iratai, beleértve az Einsatzgruppen jelentéseit, a deportálási listákat és a megsemmisítő táborok adminisztrációjának dokumentumait. Fontosak továbbá a zsidó közösségek belső dokumentumai, például a varsói gettóban működő titkos archívum, az **Oyneg Shabes** (jiddis: „a szombat öröme”) gyűjteménye, amelyet Emanuel Ringelblum és munkatársai állítottak össze, és amely ma a Holocaust egyik legfontosabb forrása. A túlélők visszaemlékezései, naplók, levelek és a háború utáni tanúvallomások (például a Jad Vasem gyűjteményei) nélkülözhetetlenek az áldozatok perspektívájának megértéséhez.

Ugyanakkor a források számos bizonytalanságot hordoznak. A náci hatóságok szándékosan semmisítettek meg dokumentumokat, különösen a háború végén; a megsemmisítő táborok áldozatainak nagy részét nem regisztrálták név szerint, így a pontos áldozatszámok soha nem lesznek ismertek. A helyi kollaboráció mértéke és jellege sok esetben nehezen rekonstruálható, mivel a háború utáni bírósági eljárások iratai politikai elfogultságot tükrözhetnek, a szemtanúk emlékezete pedig szelektív vagy torzult. A szakirodalomban éles viták folynak arról, miként értékeljük a Judenratok szerepét – a kényszerhelyzetben hozott döntéseket gyakran utólag ítélik meg –, valamint arról, mekkora volt a helyi lakosság aktív részvétele a pogromokban és a deportálásokban. Az emlékezetpolitikai vitákban egyes országok a kollaboráció mértékét minimalizálják, mások a szenvedést hangsúlyozzák; a történészi konszenzus keresése ebben a térben különösen nehéz. A regionális áldozati becslések módszertani különbségei is bizonytalanságot szülnek: más eredményre jutunk, ha a mai határok szerint, vagy a háború előtti államhatárok szerint számolunk, és a besorolás is befolyásolhatja, hogy egy adott személyt zsidónak tekintünk-e (vallási, anyakönyvi vagy faji definíció alapján).

### 37.2.8 Rövid összefoglaló

- A modern antiszemitizmus a 19. század végén a vallási antijudaizmusból faji, gazdasági és politikai ellenségességgé alakult; a régióban az orosz birodalmi pogromok és a kivándorlási hullámok jelezték az erőszak eszkalációját.
- A két világháború közötti új nemzetállamokban a zsidó kisebbségek jogi helyzete országonként változott, de a gazdasági válság és a nacionalista mozgalmak megerősödése széles körű diszkriminációhoz és erőszakhoz vezetett.
- A náci megszállás alatt a zsidókat gettókba zárták; a gettók a túlzsúfoltság, az éhezés és a kényszermunka helyszínei, valamint a megsemmisítés előszobái voltak.
- A megsemmisítés két fő formája a tömeges kivégzés (Einsatzgruppen, helyi segédegységek) és az ipari méretű megsemmisítő táborok (Chełmno, Bełżec, Sobibór, Treblinka, Majdanek, Auschwitz-Birkenau) voltak.
- A helyi kollaboráció mértéke és formája régiónként eltért; a balti államokban, Ukrajnában és Fehéroroszországban helyi milíciák vettek részt a kivégzésekben, miközben sok helyen civilek is mentettek zsidókat.
- A zsidó ellenállás a kulturális és vallási önfenntartástól a fegyveres felkelésekig (varsói gettófelkelés, tábori lázadások, partizánharc) terjedt.
- A Holocaust a régió zsidó lakosságának túlnyomó többségét elpusztította; a becsült áldozatszámok milliós nagyságrendűek, de a pontos számok bizonytalanok.
- A források és az emlékezetpolitikai viták miatt a kollaboráció, az ellenállás és az áldozati számok értelmezése máig tudományos és társadalmi viták tárgya.

### 37.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a modern antiszemitizmus a korábbi vallási antijudaizmustól, és milyen társadalmi-gazdasági folyamatok erősítették a régióban?
2. Hasonlítsa össze a gettósítás és a megsemmisítés lefolyását Lengyelországban, a balti államokban és a mai Ukrajna területén! Milyen helyi tényezők befolyásolták a folyamat ütemét és módját?
3. Milyen forrástípusokból rekonstruálható a Holocaust, és milyen bizonytalanságok terhelik az áldozatszámokra és a helyi kollaborációra vonatkozó becsléseket?
4. Hogyan viszonyul a zsidó fegyveres ellenállás (pl. a varsói gettófelkelés) a tágabb értelemben vett nem-zsidó ellenállási mozgalmakhoz? Milyen konfliktusok és együttműködési formák figyelhetők meg?

5. Miért tekinthető a Holocaust a régió egészére kiterjedő, nem csupán német megszállók által végrehajtott folyamatnak? Érveljen konkrét regionális példákkal!

## 37.3 Roma és más áldozatok

A nemzetiszocialista Németország és megszálló hatóságai az előző alfejezetben tárgyalt zsidóellenes népirtással párhuzamosan több más csoportot is üldöztek. Ezek közül a roma közösségek elleni, faji indíttatású üldözés áll a legközelebb ahhoz, amit a holokauszt fogalma alatt értünk, de a fogyatékos emberek, a politikai foglyok és a megszállt területek civil lakossága is tömegesen vált állami erőszak áldozatává. A jelen alfejezet e négy áldozati kategória helyzetét vizsgálja Kelet-Közép-Európában, különös figyelmet fordítva arra, hogy az üldözés milyen – egymástól részben eltérő – logikák mentén zajlott, és milyen források alapján rekonstruálható az áldozatok köre. A témakör szorosan kapcsolódik a második világháború és a megszállások, valamint a Holocaust és a népességáttelepítések alfejezetekhez, de itt a nem zsidó áldozatokra összpontosítunk.

### 37.3.1 A roma közösségek üldözése és a porajmos

A roma közösségek elleni náci üldözés elnevezése a romani nyelvű **porajmos** (egyes közösségekben **pharrajimos** vagy **samudaripen**) kifejezéssel honosodott meg a nemzetközi szakirodalomban és az emlékezetpolitikai diskurzusban. Maga a fogalom is vita tárgya: egyes roma aktivisták és kutatók szerint a porajmos jelentése – „elnyelés”, „elpusztítás” – nem fejezi ki pontosan a közösség saját emlékezetét, mások pedig a többes számú, helyi változatokat hangsúlyozó megnevezéseket részesítik előnyben. Az elnevezés körüli vita önmagában is jelzi, hogy a roma holokauszt emlékezete jóval később intézményesült, mint a zsidó holokausztéé, és hogy a roma közösségek nem alkotnak egységes nyelvi vagy kulturális csoportot.

A náci üldözés előzményei a weimari köztársaság idejére nyúlnak vissza. Németországban már az 1920-as évek végétől több tartományban regisztrálták a roma közösségeket, bajorországi hatóságok pedig 1926-tól külön nyilvántartást vezettek. 1933 után ezek az intézkedések birodalmi szintre emelkedtek. Az 1935. évi nürnbergi törvények elsősorban a zsidó lakosságot célozták, de a faji törvények végrehajtási rendeletei és a birodalmi bírósági gyakorlat fokozatosan a romákat is a „fajidegen” kategóriába sorolta. 1936-ban Berlinben létrehozták a **Birodalmi Központot a Cigányügy Elleni Küzdelemre** (németül **Reichszentrale zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens**), amely a rendőri nyilvántartást, a leszármazási kutatásokat és a kényszerintézkedések koordinálását végezte. 1938. december 14-i rendeletével Heinrich Himmler a „cigánykérdés faji alapon történő rendezését” rendelte el, ami a faji besorolás rendszerének kiépítéséhez vezetett.

A második világháború kitörése után az üldözés radikalizálódott. 1940 májusában a német hatóságok több ezer romát deportáltak a birodalom területéről a megszállt Lengyel Főkormányzóságba; a transzportok során és a kényszerű tartózkodási helyeken sokan meghaltak. Az 1941 nyarán kelet felé indított támadás nyomán a német **Einsatzgruppék** és a rendőri alakulatok a megszállt szovjet területeken – a balti országokban, Fehéroroszországban, Ukrajnában – tömegesen gyilkoltak meg roma közösségeket, gyakran ugyanazokban az akciókban, amelyek a helyi zsidó lakosság ellen irányultak. 1942. december 16-án Himmler rendelete elrendelte a Német Birodalom területén élő romák Auschwitz-Birkenauba történő deportálását. A birkenaui **cigány családi tábor** (németül **Zigeunerlager**) a B II e szektorban működött, ahol családokat tartottak fogva rendkívül zsúfolt és járványos körülmények között. A tábort 1944. augusztus 2-ról 3-ra virradó éjszaka számolták fel; az utolsó foglyokat gázkamrában gyilkolták meg. Ezt a napot ma a roma holokauszt nemzetközi emléknapjaként tartják számon.

A náci Németország szövetségesei közül több állam saját romaellenes intézkedéseket hozott. A romániai Ion Antonescu-rezsim 1942-ben romák tízezreit deportálta a megszállt szovjet területeken létrehozott **Transznisztriába**; a deportáltak közül sokan éhen haltak, megfagytak vagy járványokban pusztultak el. A Független Horvát Állam (NDH) a jasenovaci koncentrációs táborban és más gyűjtőtáborokban roma férfiakat, nőket és gyermekeket gyilkolt meg. A szlovák állam 1939 és 1945 között korlátozó rendeleteket hozott, és munkatáborokba kényszerítette a roma közösségeket; a cseh–morva protektorátus területén Lety u Písku és Hodonín u Kunštátu táborokból 1943-ban Auschwitzba deportálták a fogva tartott romákat. A német megszállás alatt a lengyel, litván, lett, észt, fehérorosz és ukrán területeken élő romák a helyi tömeggyilkosságok és a táborokba hurcolás áldozataivá váltak.

A roma holokauszt áldozatainak teljes számát a kutatás máig nem tudja pontosan meghatározni. A leggyakrabban idézett becslések 220 000 és 500 000 közé teszik a meggyilkolt roma emberek számát, de egyes roma szervezetek és kutatók – elsősorban Ian Hancock munkássága nyomán – ennél magasabb, akár 1,5 milliós áldozatszámot is valószínűsítenek. Az eltérés oka a háború előtti nyilvántartások hiányossága, a roma közösségek mobilitása, valamint az, hogy a megszállt keleti területeken a tömeggyilkosságokat gyakran nem dokumentálták egyénileg. A szakirodalomban ezért nincs konszenzus a teljes áldozatszámról; a 220 000–500 000 közötti sávot a másodlagos irodalom széles körben használja, de azt is hangsúlyozza, hogy ez inkább minimális becslésnek tekinthető.

### 37.3.2 Fogyatékos emberek: a „eutanázia” és a sterilizálás

A fogyatékos emberek üldözése nem a megszállt Kelet-Közép-Európában kezdődött, hanem a náci Németország faji higiéniai politikájában gyökerezett. A **faji higiénia** (németül **Rassenhygiene**) fogalma a 19. század végi eugenikai mozgalmakból ered, és a náci rezsim 1933 után állami programmá tette. 1933. július 14-én a birodalmi kormány törvényt fogadott el a „genetikailag beteg utódok megelőzéséről”, amely lehetővé tette a kényszersterilizálást. A törvény elsősorban a birodalom területén élő német állampolgárokat érintette, de a megszállt területeken is alkalmazták, különösen a roma és a szláv lakosság ellen.

Az úgynevezett **eutanázia-program** – a hivatalos fedőnéven **Aktion T4** – 1939 és 1941 között a birodalom területén működő gyilkos központokban (Brandenburg, Grafeneck, Hartheim, Sonnenstein, Bernburg, Hadamar) szén-monoxid-gázzal gyilkolt meg pszichiátriai betegeket, értelmi és testi fogyatékos embereket. A program áldozatainak számát a kutatás általában 70 000 fő körülire teszi, de a későbbi decentralizált szakaszban – az úgynevezett „vad eutanáziában” – további tízezreket öltek meg éheztetéssel, gyógyszertúladagolással vagy elhanyagolással. A programot 1941 augusztusában hivatalosan leállították, részben az egyházi tiltakozások hatására, de a gyakorlat decentralizáltan folytatódott.

A megszállt kelet-közép-európai területeken a fogyatékos emberek elleni erőszak még kevésbé volt intézményesített, de annál gyakoribb. Lengyelországban 1939–1940-ben a német megszálló hatóságok több pszichiátriai intézet betegeit lőtték agyon vagy éheztették halálra. A Szovjetunió elleni támadás után a német katonai és rendőri alakulatok a megszállt szovjet területeken – így Fehéroroszországban, Ukrajnában, a balti országokban – a pszichiátriai intézetek lakóit gyakran a helyi zsidó és roma közösségekkel együtt gyilkolták meg. A szovjet hadifoglyok közül a betegnek vagy munkaképtelennek minősített személyeket rendszeresen kiválogatták és kivégezték, vagy a táborokban hagyták éhen halni. A fogyatékos emberek elleni gyilkosságok áldozatszámát Kelet-Közép-Európában nem lehet pontosan meghatározni; a források szórványosak, és a náci dokumentumok gyakran a „felesleges evők” vagy a „beteg foglyok” kategóriáját használták, ami elfedte a gyilkosságok tervszerűségét.

### 37.3.3 Politikai foglyok és a koncentrációs táborok

A náci koncentrációs táborok rendszere 1933-ban, a birodalmi területen jött létre elsősorban politikai ellenfelek – kommunisták, szociáldemokraták, szakszervezeti aktivisták, vallási ellenzékiek – megfélemlítésére és elszigetelésére. A táborokban a foglyokat színes háromszögekkel jelölték; a vörös háromszög a politikai foglyokat, a zöld a köztörvényes bűnözőket, a fekete az „aszociálisnak" minősítetteket, a lila a Jehova tanúit, a rózsaszín a homoszexuálisnak üldözötteket jelölte. Ez a kategorizáció a megszállt területeken is érvényesült, de a kelet-közép-európai politikai foglyok helyzete több szempontból is különbözött a birodalmi német foglyokétól: arányaiban több volt köztük a helyi értelmiség, a nemzeti ellenállás tagja, a katolikus vagy ortodox papság, valamint azok, akiket pusztán a nemzetiségi származásuk miatt tartóztattak le.

Lengyelországban a megszállás első hónapjaiban az úgynevezett **Intelligenzaktion** keretében a német hatóságok célzottan gyilkolták meg a lengyel társadalom vezető rétegeit: tanárokat, egyetemi oktatókat, papokat, tisztviselőket, orvosokat, ügyvédeket. Az 1940-es **AB-Aktion** további letartóztatási és kivégzési hullámot hozott. A lengyel értelmiség elleni terror áldozatainak számát a kutatás több tízezer főre becsüli, de a pontos szám vitatott, mert a kivégzéseket gyakran tömegsírokba temetve, dokumentálás nélkül hajtották végre. A Cseh–Morva Protektorátusban 1939. november 17-én a német hatóságok bezárták a cseh felsőoktatási intézményeket, és több száz diákot deportáltak koncentrációs táborba. A Reinhard Heydrich helytartó elleni 1942-es merényletet követő megtorlás során a német erők 1942. június 10-én lerombolták Lidice falut, kivégezték a férfi lakosokat, a nőket Ravensbrückbe hurcolták, a gyermekeket pedig „faji átvizsgálás" után részben német családokhoz adták; a Ležáky település elleni megtorlás 1942. június 24-én további tömeges kivégzésekkel járt.

A szovjet hadifoglyok a náci megszálló rezsim egyik legnagyobb áldozati csoportját alkották. Az 1941. júniusi támadás előtt kiadott úgynevezett **komisszárparancs** elrendelte a Vörös Hadsereg politikai tisztjeinek kivégzését. A hadifogolytáborokban a német hatóságok szándékosan alacsony élelmezési normákat alkalmaztak, a foglyokat szabad ég alatt tartották, és a járványok, az éhezés, valamint a kényszermunka tömeges halálozást okozott. A kutatás a szovjet hadifoglyok számát mintegy 5,7 millióra teszi, akik közül becslések szerint 3,0–3,3 millióan haltak meg német őrizetben; ez az arány messze meghaladja a nyugati hadifoglyok halálozási arányát. A megszállt lengyel, litván, lett, észt, fehérorosz és ukrán területeken a hadifoglyok tömeges elhalálozása mellett a civil lakosságot is tömegesen kényszerítették munkára, és a birodalomba deportált **Ostarbeiterek** (keleti munkások) milliós nagyságrendű csoportját alkották; az ő halálozásukat a kutatás szintén csak becsülni tudja.

### 37.3.4 A megszállt területek civil áldozatai

A megszállt kelet-közép-európai területeken a civil lakosság elleni erőszak nem csupán a politikai és faji üldözésből fakadt, hanem a megszállási rendszer logikájából is. A náci közigazgatás a megszállt keleti területeket – a Lengyel Főkormányzóságot, a **Reichskommissariat Ostlandot** (a balti államok és Fehéroroszország egy része) és a **Reichskommissariat Ukraine-t** – élettérként és nyersanyagforrásként kezelte, ahol a helyi lakosság élete kevésbé számított. A megszálló hatóságok a partizánellenes hadműveletek során tömegesen végeztek ki túszokat, égettek fel falvakat, és deportáltak munkaképes civileket. A német katonai és rendőri jelentések gyakran a „bandaharc" (németül **Bandenbekämpfung**) nyelvezetét használták, ami elfedte, hogy az áldozatok többsége fegyvertelen civil volt.

A civil áldozatok földrajzi megoszlása egyenetlen. Lengyelországban a nem zsidó lakosság háborús veszteségeit a háború utáni lengyel kárfelmérések és demográfiai becslések 1,8–2,0 millió főre teszik, de ez a szám módszertani viták tárgya, mert a háború előtti és utáni népszámlálások adatai

közötti különbség magában foglalja a határváltozásokat, a kényszermigrációt és a születésszám csökkenését is. Fehéroroszországban a náci megszállás alatt több száz falut semmisítettek meg lakosaikkal együtt; a **Chatyń** (belaruszul ) falu 1943. március 22-i felégetése 149 lakos halálát okozta, és a falu a szovjet háborús emlékezet egyik központi szimbólumává vált. Ukrajnában, Litvániában, Lettországban és Észtországban a tömeggyilkosságok, az éheztetés és a kényszermunka együttesen milliós nagyságrendű civil áldozattal járt, bár a pontos számok országonként és módszertantól függően eltérnek.

A megszállt területek civil áldozatai között gyakran átfedések vannak a politikai, faji és szociális üldözés kategóriái között. Egy lengyel értelmiségit politikai okból tartóztattak le, de ha zsidó származású volt, a faji üldözés áldozatává vált; egy ukrán falut azért égettek fel, mert a partizánok búvóhelyéül szolgált, de a lakosok között romák, fogyatékosok és menekültek is voltak. A nácik és szövetségeseik által okozott civil áldozatok teljes számát Kelet-Közép-Európában ezért nem lehet egyetlen összeadással megadni; a kutatás országonként és áldozati kategóriánként közöl becsléseket, és hangsúlyozza a módszertani bizonytalanságot.

### 37.3.5 Források és bizonytalanságok

A roma holokauszt és a nem zsidó áldozatok rekonstrukciója többféle forrástípusra támaszkodik. Az elsődleges források közé tartoznak a náci rendeletek, a rendőri és **Einsatzgruppe-jelentések**, a tábori nyilvántartások, a háború utáni perek jegyzőkönyvei, valamint a túlélői visszaemlékezések és a háború utáni demográfiai felmérések. A másodlagos szakirodalom ezek alapján készít becsléseket, de a források egyenetlensége miatt az áldozatszámok gyakran vitatottak.

A roma holokauszt esetében a legnagyobb bizonytalanságot a háború előtti nyilvántartások hiányossága okozza. A roma közösségek egy része nomadizált vagy félig letelepedett életmódot folytatott, a népszámlálások pedig nem mindig etnikai alapon rögzítették az adatokat. A náci hatóságok a deportálások előtt készítettek faji nyilvántartásokat, de ezek a megszállt keleti területeken nem voltak teljesek, és a tömeggyilkosságokat gyakran nem egyéni szinten dokumentálták. Ezért a roma áldozatok számára vonatkozó becslések széles sávban mozognak, és a kutatás a minimális és a maximális értékek közötti különbséget is jelzi.

A fogyatékos emberek elleni gyilkosságok dokumentációja a birodalmi területen viszonylag részletes, mert a **T4**-program központi iratokat termelt; a megszállt keleti területeken azonban a pszichiátriai intézetek kiürítését gyakran helyi parancsokra, írásos nyom nélkül hajtották végre. A politikai foglyok esetében a tábori kartonok és a halotti anyakönyvek töredékesek, különösen a háború utolsó hónapjaiban, amikor a foglyokat halálmenetekben hurcolták nyugatra, és sokan meghaltak anélkül, hogy azonosították volna őket.

A megszállt területek civil áldozatainak becslései a háború utáni szovjet kárfelmérések és a demográfiai elemzések módszertani különbségei miatt vitatottak. A szovjet hivatalos adatok gyakran politikai okból hangsúlyozták a „fasiszta megszállás” áldozatait, miközben a roma, a fogyatékos és a politikai foglyok kategóriáit nem mindig különítették el; az emlékezetpolitikai torzítás miatt a jelenlegi kutatásnak szüksége van a korabeli demográfiai adatok újraelemzésére. Az emlékezetpolitikai viták egyik fontos pontja, hogy a roma holokauszt elismerése a nyugat- és kelet-közép-európai államokban évtizedekig váratott magára, a fogyatékos áldozatok emlékezete pedig mind a mai napig kevésbé intézményesült, mint a politikai vagy a katonai áldozatoké.

### 37.3.6 Rövid összefoglaló

- A náci Németország és megszálló hatóságai a zsidó népirtással párhuzamosan üldözték a roma közösségeket, a fogyatékos embereket, a politikai foglyokat és a megszállt területek

civil lakosságát.

- A roma holokauszt – **porajmos**, **pharrajimos**, **samudaripen** – faji alapú üldözés volt; a nácik 1936-tól birodalmi nyilvántartásba vették a romákat, 1942 decemberétől Auschwitz-Birkenauba deportálták őket, a megszállt keleti területeken pedig tömeggyilkosságokat hajtottak végre.
- A roma áldozatok számát a kutatás jellemzően 220 000–500 000 közé teszi, de magasabb becslések is léteznek; a forráshiány miatt nincs konszenzus.
- A fogyatékos emberek elleni **Aktion T4** a náci faji higiéniai politika része volt, és a megszállt területeken pszichiátriai betegek tömeges kivégzéséhez vezetett.
- A politikai foglyok közé tartoztak a lengyel értelmiség, a cseh ellenállók, a szovjet hadifoglyok és a helyi elit tagjai; a szovjet hadifoglyok halálozási aránya különösen magas volt.
- A megszállt kelet-közép-európai területeken a civil lakosságot partizánellenes megtorlások, tömeges kivégzések, kényszermunka és éheztetés sújtotta, országonként eltérő becsült áldozatszámmal.
- A források töredékessége és az emlékezetpolitikai torzítás miatt az áldozatszámok mindegyike becslés, amelyet módszertani fenntartásokkal kell kezelni.

### 37.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen üldözési logikák mentén sorolták a nácik a roma közösségeket a faji alapú üldözés kategóriájába, és milyen eltérések voltak a zsidóellenes politikához képest?
2. Miért nehéz pontosan meghatározni a roma holokauszt áldozatainak számát, és milyen forrástípusok segíthetnek a becslések pontosításában?
3. Hogyan különbözött a fogyatékos emberek üldözése a birodalmi területen a megszállt kelet-közép-európai területek gyakorlatától?
4. Melyek voltak a lengyel és cseh politikai foglyok elleni célzott náci akciók, és milyen szerepet játszottak a szovjet hadifoglyok a megszállási politika áldozati struktúrájában?
5. Miért nem lehet a megszállt területek civil áldozatainak számát egyetlen összefüggő statisztikaként kezelni, és milyen emlékezetpolitikai viták kapcsolódnak a nem zsidó áldozatok elismeréséhez?

## 37.4 Emlékezet és igazságtétel

Az emlékezet és az igazságtétel kérdése a holokauszt után Kelet-Közép-Európában nem egyetlen jogi vagy morális elszámolást takar, hanem párhuzamos, gyakran egymással versengő folyamatokat. A régió államai a második világháború alatt különböző megszállási, kollaborációs és ellenállási tapasztalatokat szereztek; ennek megfelelően a zsidó áldozatok emlékezetét is eltérő politikai rendszerek és nemzeti narratívák alakították. Ez az alfejezet az emlékezetpolitika (angolul memory politics), az igazságtétel és a történetírás kapcsolatát vizsgálja, különös tekintettel arra, hogy a dokumentált történeti tények, a hivatalos emlékezet és a jogi felelősségrevonás hogyan váltak el vagy fonódtak össze. Az előzményekhez tartozik az Antiszemitizmus és a Holocaust folyamatának, valamint a Roma és más áldozatok sorsának ismerete; az itt tárgyalt emlékezeti viták csak ezek fényében érthetők meg.

### 37.4.1 A közvetlen háború utáni igazságtétel

A második világháború utáni jogi elszámolás nemzetközi keretét a **nürnbergi per** (1945–1946) adta, amely a náci vezetőket emberiség elleni bűncselekményekért, háborús bűnökért és a béke elleni bűncselekményekért vonta felelősségre. A nürnbergi ítéletek megfogalmazták a népirtás

és az emberiség elleni bűncselekmények jogi kategóriáit, amelyek később a nemzetközi emberi jogi rendszer alapelveivé váltak. A kelet-közép-európai államokban azonban a nemzeti bíróságok és a szovjet igazságszolgáltatás saját eljárásokat folytatott, amelyek nem mindig a holokauszt áldozataira összpontosítottak.

Lengyelországban a **Legfelsőbb Népi Törvényszék** (lengyelül Najwyższy Trybunał Narodowy) 1946 és 1948 között hozott ítéleteket náci háborús bűnösök és kollaboránsok ügyében. Dokumentált tény, hogy itt került sor többek között Rudolf Höss, az auschwitz-birkenaui tábor egykori parancsnokának perére, akit Varsóban 1947-ben halálra ítéltek és kivégeztek. A lengyelországi eljárások ugyanakkor már a kommunista hatalom megszilárdulásának időszakában zajlottak, ezért a jogi elszámolást politikai célokra is felhasználták: a „fasiszta" vagy „kollaboráns" vádakat nemegyszer a nemzeti demokrata, paraszti vagy polgári ellenzék megfélemlítésére alkalmazták.

Csehszlovákiában az úgynevezett **Beneš-dekrétumok** közé tartozó elnöki rendeletek alapján 1945-től **népbíróságok** (csehül mimořádné lidové soudy, szlovákul ľudové súdy) működtek a náci megszállók, árulók és kollaboránsok felelősségre vonására. A szlovák államfő, Jozef Tiso perét 1947-ben tartották; Tisót halálra ítélték és kivégezték. A csehszlovák retribúció fontos jogi lépés volt, de a népbírósági eljárások során a zsidó áldozatok elleni bűncselekmények specifikus jellege gyakran háttérbe szorult a „nemzeti árulás" általános kategóriája mögött.

Romániában a háború után létrehozott **népbíróságok** (románul Tribunalul Poporului) 1945–1946-ban ítélték el Ion Antonescu marsallt és rezsimjének több vezetőjét. Antonescut 1946-ban kivégezték. A román eljárások azonban a Besszarábiában, Bukovinában és Transznisztriában elkövetett tömeges zsidó- és romagyilkosságokat csak részben tárgyalták; a vádakban a Szovjetunió elleni háború és a német szövetség állt előtérben. A kommunista hatalomátvétel után a jogi elszámolást fokozatosan a politikai ellenfelek üldözésének eszközévé tették.

A Szovjetunióhoz tartozó területeken – a mai Ukrajnában, Fehéroroszországban, Litvániában, Lettországban és Észtországban – a szovjet bíróságok háborús bűnösök és „hazaárulók" ellen indítottak pereket. A szovjet joggyakorlat azonban a náci megszállás alatti kollaborációt gyakran etnikai vagy nacionalista alapon értelmezte, és a holokausztot mint a zsidó lakosság elleni specifikus genocídiumot nem kezelte jogilag elkülönítve. A zsidó áldozatokra a hivatalos szovjet nyelvben egyszerűen mint „szovjet polgárokra" hivatkoztak, ami hosszú távon elmosta az áldozati csoportok közötti különbségeket.

### 37.4.2 A kommunista korszak emlékezetpolitikája

A második világháború után a kelet-közép-európai kommunista rezsimek az antifasiszta ellenállás és a nemzeti mártírológia narratíváját építették fel. Ebben a keretben a holokauszt áldozatai beolvadtak az „össznépi szenvedés" képébe, a zsidók elleni genocídium pedig ritkán kapott önálló nyilvános értelmezést. A **zsidó áldozatok specifikuma** – a faji alapú, a zsidó közösség teljes megsemmisítésére irányuló üldözés – háttérbe szorult, mert a kommunista ideológia az osztályharc és az antifasizmus kategóriáit részesítette előnyben.

Lengyelországban a varsói gettóhősök emlékművét már 1948-ban felavatták, és az 1943-as felkelés állami emlékezetpolitikai rangot kapott. A lengyel kommunista narratíva ugyanakkor a „lengyel nemzet" ártatlan áldozatiságát hangsúlyozta, és ritkán beszélt arról, hogy a zsidó lakosság elpusztításában helyi lakosok is részt vettek, vagy hogy a lengyel állam a háború előtt diszkriminatív intézkedéseket hozott. A háború utáni lengyel társadalomban a holokauszt túlélői gyakran ellenséges környezettel találkoztak; a zsidó közösség maradékát tovább apasztotta az 1968-as úgynevezett **cionistaellenes kampány**, amelynek során a hatóságok a zsidó származású állampolgárokat politikai bűnbakká tették, és több ezer túlélőt, illetve leszármazottjukat

kényszerítettek emigrációba. Ez a kampány dokumentált tény, és hosszú időre megakasztotta a holokauszt nyílt társadalmi feldolgozását.

Csehszlovákiában a kommunista korszak elején a Slánský-per (1952) és társai mutatták meg, hogy a sztálinista rezsim a zsidó származást is felhasználhatja az ellenségképzésre. A hivatalos emlékezet a náci megszállás áldozatairól szólva a cseh és szlovák nemzeti ellenállást emelte ki, a zsidók deportálását pedig gyakran a megszállás általános következményeként ábrázolta. A Terezínben (németül Theresienstadt) kialakított emlékhely már a szocialista időszakban is működött, de a kiállítások hangsúlyai a nemzetközi antifasiszta szolidaritást tükrözték, nem a zsidó vallási és kulturális világ elpusztítását.

Romániában a kommunista időszakban a holokauszt szinte teljes tabu volt. A Gheorghe Gheorghiu-Dej, majd Nicolae Ceaușescu vezette rendszer a román nemzeti történetírásban a háború alatti Antonescu-rezsimet időnként árnyaltan, a „nemzeti érdekek” védelmezőjeként ábrázolta, és a román hatóságok felelősségét a zsidók és romák deportálásában és meggyilkolásában elhallgatta. A romániai zsidó közösség jelentős része már a háború után kivándorolt; a megmaradt közösség emlékezete nem kapott nyilvános teret.

A Szovjetunióban – és így a mai Ukrajnában, Fehéroroszországban és a balti államokban – a **Nagy Honvédő Háború** emlékezete központi állami kultusszá vált. A babij jari mészárlás helyszínén Kijevben 1976-ban avattak emlékművet, de a felirat a „szovjet polgárok” áldozatairól beszélt, és nem jelezte, hogy 1941. szeptember 29–30-án a meggyilkoltak túlnyomó többsége zsidó volt. Ez a szovjet emlékezetpolitika tudatos döntése volt: a zsidó áldozati jelleg kiemelése nem fért bele abba a narratívába, amely a szovjet népek közös antifasiszta harcát hangsúlyozta. A balti köztársaságokban a szovjet hatalom a helyi kollaboráció kérdését is elhallgatta vagy szelektíven használta, mert a „fasiszta” vádat a nemzeti ellenállás diszkreditálására is alkalmazta.

### 37.4.3 Az 1989 utáni emlékezeti fordulat

A kommunista rezsimek bukása után a kelet-közép-európai társadalmaknak nemcsak a szovjet elnyomással, hanem a holokaussztal is szembe kellett nézniük. A levéltárak fokozatos megnyitása, a nemzetközi kutatás és a túlélők tanúságtételei új alapokra helyezték a történetírást. A tudományos konszenzus egyre inkább elismeri, hogy a holokauszt nem pusztán a náci Németország által a megszállt területeken végrehajtott bűncselekmény volt, hanem számos kelet-közép-európai állam, helyi hatóság és fegyveres csoport is aktívan részt vett benne, vagy legalábbis lehetővé tette azt.

Lengyelországban a legnagyobb hatású vitát a **Jedwabne-vita** robbantotta ki. A településen 1941. július 10-én a zsidó lakosság egy részét helyi lengyel lakosok gyilkolták meg. A lengyel származású amerikai történész, Jan T. Gross a *Neighbors* (lengyelül *Sąsiedzi*) című könyvében (angol kiadás 2001, lengyel 2000) dokumentálta az eseményt, és vitatott értelmezésben vetette fel a lengyel társadalom felelősségét. A könyv nyomán a lengyel **Nemzeti Emlékezet Intézete** (Instytut Pamięci Narodowej, IPN) vizsgálatot indított, Aleksander Kwaśniewski elnök pedig 2001. július 10-én hivatalos bocsánatot kért a lengyel állam nevében. A vita megosztotta a lengyel közéletet: egyesek szerint a lengyel nemzet áldozati önképét veszélyeztette, mások szerint a történelmi felelősségvállalás elengedhetetlen lépése volt. 2018-ban a lengyel parlament elfogadta az IPN-törvény módosítását, amely büntetni rendelte a lengyel nemzet vagy állam holokauszt-bűnrészességére utaló kijelentéseket; a törvény nemzetközi vitát váltott ki, és a lengyel kormány még ugyanabban az évben módosította, büntetőjogi szankció helyett polgári jogi eljárást téve lehetővé. Ez az eset jól mutatja, hogy az emlékezetpolitika és a történettudomány határai nem mindig esnek egybe.

A balti államokban az 1990-es évek óta a **kettős megszállás** (szovjet és náci) narratívája vált uralkodóvá. A litván, lett és észt emlékezetpolitika a szovjet deportálásokat, a nemzeti ellenállást és a szovjet elnyomás áldozatait állítja a középpontba, miközben a holokausztot részben a náci megszállás eseményeként, részben a kollaboráció kényes kérdéseként kezeli. A balti társadalmakban a holokauszt és a szovjet terror viszonya emlékezetpolitikai vita tárgya: a zsidó közösségek és a nemzetközi kritikusok szerint a holokausztot nem lehet pusztán a megszállás egyik következményeként bemutatni, mert a helyi kollaboráns egységek aktív szerepet játszottak a zsidó lakosság meggyilkolásában. A Waffen-SS veteránok vagy a helyi rendőri alakulatok tagjainak egyes megemlékezései ismétlődő nemzetközi feszültségeket okoznak. A litván **genocídium** fogalom alkalmazása a szovjet deportálásokra ugyanakkor a nemzetközi jogi nyelvben vitatott, mert a genocídium fogalma a népcsoport elpusztítására irányuló szándékot feltételez.

Ukrajnában a holokauszt emlékezete verseng a **Holodomor** (az 1932–1933-as szovjet éhínség) emlékezetével. A szovjet időszakban mindkét traumatikus esemény a szovjet narratíva alá rendelődött; a független Ukrajna a Holodomort nemzeti tragédiaként ismerte el, és egyes ukrán politikai szereplők a Holodomort genocídiumként értelmezik, míg a holokauszt emlékezete sokáig kevésbé volt intézményesült. A Babij Jar helyszínén az 1990-es évektől zsidó és ukrán állami megemlékezések egyaránt zajlanak. A 2010-es években létrehozott **Babij Jar Holokauszt Emlékközpont** (2016) célja a helyszín kutatása és nemzetközi emlékezetté válása. A 2022-es orosz invázió után a Babij Jar térségét támadás érte, ami rámutatott arra, hogy az emlékezetpolitika és a jelenkori fegyveres konfliktus mennyire összefonódik.

Romániában a fordulat mérföldköve a **Wiesel-bizottság** volt. A nemzetközi történészekből és közéleti személyiségekből álló, Elie Wiesel Nobel-békedíjas író vezette testület 2004-ben nyilvánosságra hozott jelentése szerint a román közigazgatás alatt álló területeken a holokauszt idején 280 000–380 000 zsidó és több tízezer roma életét oltották ki. A jelentés nyomán a román állam 2004-ben hivatalosan elismerte a román hatóságok felelősségét a holokausztban, és intézményeket hozott létre a kutatásra és az oktatásra. Ez a lépés a romániai holokauszt hivatalos elismerésének fordulópontja volt, bár a társadalmi emlékezet továbbra is megosztott.

Szlovákiában a Tiso-féle szlovák állam (1939–1945) megítélése máig éles vitákat vált ki. A szlovák nacionalista körök egy része Tisóban a szlovák államiság jelképét látja, és elvitatja vagy relativizálja a deportálásokban játszott szerepét. A demokratikus közvélemény, a történészek és a zsidó közösség szerint azonban a szlovák állam törvényei és hatóságai aktívan részt vettek a zsidó lakosság deportálásában és vagyonuk elkobzásában. A szlovák holokauszt emlékezetének intézményesülése lassú, de a Tiso-rezsim elítélése a demokratikus konszenzus részévé vált.

Fehéroroszországban a szovjet emlékezetpolitika öröksége tovább él. A lukašenkai rezsim a Nagy Honvédő Háború áldozatait a mai napig a „szovjet nép” hősiességének és szenvedésének keretében mutatja be. A minszki gettó és a **Malij Trosztenyec** (Maly Trostenets) melletti megsemmisítő tábor helyszíne azonban az utóbbi években nagyobb figyelmet kapott; a zsidó áldozatok önálló említése azonban gyakran háttérbe szorul a szovjet–fehérorosz nemzeti narratívával szemben. Ez az emlékezetpolitikai álláspont a jelenlegi fehérorosz állami ideológia része.

Moldovában a holokauszt emlékezete elsősorban a román megszállás alatt Besszarábiában és Transznisztriában elkövetett deportálásokhoz és tömeggyilkosságokhoz kötődik. A moldovai zsidó közösség sorsa a második világháború alatt a román hatóságok felelősségét veti fel, de a független Moldova emlékezetpolitikája ezt a kérdést csak részben dolgozta fel. A chișinăui (kisinyovi) 1903-as pogrom emlékezete is töredékes.

### 37.4.4 Emlékművek, múzeumok és a digitális emlékezet

A holokauszt emlékezetének anyagi és intézményi kereteit a régióban múzeumok, emlékhelyek és emléknapok adják. A legnagyobb nemzetközi jelentőségű intézmény az **Auschwitz-Birkenau Állami Múzeum**, amelyet 1947-ben hoztak létre a lengyelországi egykori koncentrációs és megsemmisítő tábor területén. A múzeum a dokumentált tények, a tárgyi emlékek és a túlélői tanúságtételek alapján a holokauszt központi emlékhelyévé vált. 1979-ben a helyszín az UNESCO világörökségi listájára került.

Varsóban a **POLIN – A Lengyel Zsidók Történeti Múzeuma** (2013-ban nyílt, fő kiállítása 2014-ben) nem kizárólag a holokausztra, hanem a lengyelországi zsidó élet ezeréves történetére összpontosít. A múzeum a holokausztot a hosszú zsidó jelenlét részeként mutatja be, ezzel is ellensúlyozva azt a kizárólag áldozati központú képet, amely a zsidóságot kizárólag a megsemmisítéshez köti. A múzeum létrehozása az 1989 utáni lengyel emlékezetpolitika egyik legjelentősebb eredménye.

Csehországban a **Terezín Emlékhely** (Prága mellett) és a prágai **Pinkász-zsinagóga** a csehmorva zsidó áldozatok neveinek falával a holokauszt helyi emlékezetét testesíti meg. A zsinagóga falain látható nevek a közösség egyéni veszteségét teszik láthatóvá. Szlovákiában a holokauszt emlékhelyei kisebb léptékűek, de a pozsonyi és a kelet-szlovákiai deportálási központok emléktáblái a szlovák állam felelősségére emlékeztetnek.

Litvániában a **Paneriai** (lengyelül Ponary) erdőben található emlékhely a vilniusi gettó és a környék zsidó lakosságának tömegsírjait jelöli. Az emlékhely kialakítása és fenntartása során ismétlődő viták folynak arról, hogy a szovjet időszakban meggyilkoltak és a holokauszt áldozatai hogyan jelenjenek meg egyazon térben. A balti országokban a holokauszt emlékhelyei gyakran kisebb állami támogatást kapnak, mint a szovjet elnyomás emlékművei, ami a helyi emlékezetpolitikai prioritásokat tükrözi.

Ukrajnában a **Babij Jar** mellett a harkovi **Drobyckij Jar** és a kárpátaljai, galíciai, volhíniai tömegsírok helyszínei váltak emlékezeti pontokká. A független Ukrajna állami emlékezetpolitikája a Holodomort helyezte előtérbe, de a 2010-es évektől a holokauszt emlékezete is intézményi támogatást kapott. A 2022-es orosz invázió óta az ukrán társadalomban a múltbeli és jelenkori tömeggyilkosságok párhuzamba állítása erős érzelmi töltetet kapott, amit a független elemzők is jeleznek.

Fehéroroszországban a **Malij Trosztenyec** emlékhelyét a 2010-es években bővítették, de a hivatalos narratíva továbbra is a „szovjet polgárok” áldozatait hangsúlyozza. Romániában az iași-i (jászvásári) 1941. júniusi pogrom emlékhelye és a bukaresti holokauszt-múzeum tervei jelzik a lassú intézményesülést. Moldovában a holokauszt emlékhelyek ritkák, és a kérdés rendszerint a román hatóságok felelősségének tágabb kontextusában merül fel.

A digitális emlékezet az 1990-es évektől új lehetőségeket nyitott. A jeruzsálemi **Yad Vashem**, a washingtoni **United States Holocaust Memorial Museum (USHMM)** és az **Arolsen Archives** digitalizált iratai, fotói és tanúvallomásai a kutatók és a nagyközönség számára is elérhetővé teszik a holokauszt forrásait. Az online adatbázisok lehetővé teszik az áldozatok neveinek és sorsának összekapcsolását, ugyanakkor az adatok digitalizálása és értelmezése során is felmerülnek módszertani bizonytalanságok: a nevek, helynevek és dátumok pontatlanok lehetnek, és a források eredeti kontextusa elveszhet.

### 37.4.5 Jelenkori jogi és politikai dilemmák

Az igazságtétel a 21. században több szinten folytatódik, de a kilátásai korlátozottak. Az időskorú elkövetők elleni büntetőeljárások Németországban és más országokban még a 2010-es

években is indultak, de a kelet-közép-európai államokban ritkák. A kommunista múlt lusztrációja több országban a volt titkosszolgálati együttműködésre irányult, míg a holokauszt-kollaboráció jogi feldolgozása rendre másodlagos maradt.

A **vagyon-restitúció** (restitution) a zsidó közösségek és magánszemélyek elkobzott vagyonának visszaszolgáltatását érinti. A kelet-közép-európai országok többsége a rendszerváltás után fogadott el valamilyen kárpótlási törvényt, de a végrehajtás lassú, részleges és politikai vitákkal terhelt. A 2009-es **Terezin Nyilatkozat** nemzetközi keretet adott a vagyon-visszaszolgáltatásnak, ám az egyes államok gyakorlata továbbra is eltérő.

A **holokauszt-tagadás** büntetőjogi üldözése a régió több országában törvényi szinten létezik. Az Európai Unió 2008-as kerethatározata kötelezi a tagállamokat a rasszista, idegengyűlölő beszéd, valamint a nemzetközi bűncselekmények nyilvános tagadásának, banalizálásának büntetésére. A gyakorlatban azonban a bíróságoknak egyensúlyt kell találniuk a történelmi tények védelme és a szólásszabadság között, ami országonként eltérő ítélkezést eredményez. A holokauszt-tagadás elleni fellépés nem mindig hatékony, mert az online térben terjedő állítások joghatósági és bizonyítási nehézségeket vetnek fel.

Az emlékezettörvények – például a lengyel 2018-as módosítás vagy az ukrán dekommunizációs jogszabályok – azt mutatják, hogy a múlt értelmezése a jelenkori politika részévé vált. A történészek egy része attól tart, hogy az állami jogalkotás a nyílt történeti vitát kriminalizálni próbálja; mások szerint a holokauszt tagadása és a bűnrészesség relativizálása elleni fellépés a demokratikus alapértékek védelméhez tartozik. Ez a feszültség a régióban nem oldódott meg, és a jelenkori demokrácia-viták egyik állandó témájává vált.

### 37.4.6 Források és bizonytalanságok

Az emlékezetpolitika elsődleges forrásai a törvényi szövegek, parlamenti határozatok, bírósági ítéletek, múzeumi állandó kiállítások, emlékműfeliratok, tankönyvi szövegek és közvélemény-kutatások. A perek esetében a jegyzőkönyvek és ítéletek dokumentált tények, de az eljárások politikai kontextusát a szakirodalom értelmezi. A múzeumi kiállítások szövegeit kurátori döntések és kormányzati iránymutatások alakítják, ezért azok nem tekinthetők semleges tényközlésnek.

A közvélemény-kutatások módszertani bizonytalanságot hordoznak: az eredmények függenek a kérdés megfogalmazásától, a minta összetételétől és a válaszadási hajlandóságtól. A holokauszt áldozatszámaival kapcsolatban a szakirodalom eltérő becsléseket ad, különösen a román, ukrán, fehérorosz és balti területeken, ahol a háború alatti adminisztratív források hiányosak vagy ellentmondásosak. A romániai Wiesel-bizottság által közölt 280 000–380 000 zsidó áldozat a bizottság saját, szakértői konszenzuson alapuló becslése; más kutatók eltérő tartományokat adnak meg.

A volt szovjet levéltárak hozzáférhetősége a 2020-as években romlott, különösen Oroszországban; ez a kutatást és a nyilvános vitát is korlátozza. A jelenkori emlékezetpolitikai viták – például a lengyel 2018-as törvény vagy a balti megemlékezések – kimenetele a szöveg lezárásakor, 2026-ban sem ismert teljes biztonsággal; a fenti bemutatás az események dokumentált állását és a legfontosabb értelmezési álláspontokat foglalja össze.

### 37.4.7 Rövid összefoglaló

- A holokauszt utáni igazságtétel már 1944–1949 között elindult a nürnbergi per és a nemzeti bíróságok révén, de a zsidó áldozatok specifikus üldözése sokszor háttérbe szorult a politikai és nemzeti elszámolás mögött.

- A kommunista korszak emlékezetpolitikája az antifasiszta nemzeti mártírológiába olvasztotta a holokausztot, a zsidó áldozati jelleget elhallgatta vagy politikai célokra használta.
- 1989 után a levéltárak megnyitása és a nemzetközi kutatás megerősítette a helyi kollaboráció és a szomszédok bűnrészességének dokumentáltságát, ami számos nemzeti emlékezeti vitát robbantott ki.
- A lengyel Jedwabne-vita és a 2018-as lengyel törvény, a balti kettős megszállás-narratíva, az ukrán Holodomor-holokauszt versengés, valamint a román Wiesel-bizottság példái az eltérő emlékezetpolitikai utaknak.
- A múzeumok és emlékhelyek – Auschwitz, POLIN, Terezín, Pinkász-zsinagóga, Babij Jar, Paneriai – nemcsak megőrzik, hanem formálják is a holokauszt emlékezetét.
- A jelenkori jogi viták a holokauszt-tagadás büntetéséről, a vagyon-visszaszolgáltatásról és az idős elkövetők felelősségre vonásáról szólnak, és szoros kapcsolatban állnak a demokrácia és a szólásszabadság határainak vitájával.

### 37.4.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a háború utáni nemzeti bíróságok és a nürnbergi per szerepét a holokauszt feldolgozásában a régióban. Mely feszültségek mutatkoztak a jogi elszámolásban?
2. Miért háttérbe szorította a kommunista korszak emlékezetpolitikája a zsidó áldozatok sajátosságát, és milyen következményei voltak ennek a túlélő közösségekre?
3. Mutassa be a Jedwabne-vita és a 2018-as lengyel törvény tanulságait az emlékezetpolitika és a történetírás viszonyára. Milyen dokumentált tények és vitatott értelmezések kapcsolódtak össze?
4. Milyen feszültségek jellemzik a balti államokban a náci és a szovjet megszállás emlékezetének párhuzamos kezelését?
5. Miért tekinthető a Wiesel-bizottság jelentése mérföldkőnek a romániai holokauszt hivatalos elismerésében, és milyen korlátai vannak az ilyen állami elismerésnek?

# 38 Roma és más marginalizált csoportok

## 38.1 A roma történelem a régióban

A romák története Kelet-Közép-Európában nem érthető meg egyetlen állam vagy nemzet keretében, mert a roma közösségek évszázadokon át határokon átnyúló vándorlással, mesterségekkel és jogi alávetettséggel kapcsolódtak a régió társadalmaihoz. Az alábbi áttekintés a romák bevándorlását, a havasalföldi és moldvai rabszolgaság intézményét, annak felszámolását és a felszabadítás utáni társadalmi helyzetet mutatja be. A roma szó a mai önelnevezésből származik; a történeti forrásokban ezzel szemben a különböző nyelvek **exonimái** – magyarul „cigány”, románul „țigan”, németül „Zigeuner”, lengyelül „Cygan”, oroszul „ ” – szerepelnek. A fejezet a „cigány” kifejezést csakis forráshű, történeti értelemben használja, és nem a mai magyar köznyelvben gyakran pejoratív értelemben.

A roma csoportok történetének rekonstrukciója alapvetően kétfajta bizonyítékra támaszkodik: egyrészt a környező társadalmak által létrehozott írott forrásokra, másrészt a nyelvészeti és összehasonlító nyelvtörténeti adatokra. A kettő együtt ad képet a vándorlásról, de a pontos időpontok és útvonalak tekintetében a tudományos konszenzus gyakran közvetett következtetésekre épül, nem pedig egykorú elbeszélő forrásokra.

### 38.1.1 A vándorlás és a megtelepedés

A mai nyelvészeti konszenzus szerint a romani nyelv az **indoeurópai nyelvcsalád** indoárja ágához tartozik, és legközelebbi rokonai az északnyugat-indiai nyelvek. Ez a nyelvi bizonyíték arra utal, hogy a romák ősei a mai India területéről indultak el, de a nyelvészet nem ad naptári dátumot. A romani nyelv perzsa, örmény és görög jövevényszavai valószínűsítik, hogy a vándorlás Perzsián, az örmény felföldön és a Bizánci Birodalom területén keresztül vezetett. Ezek a szavak a vándorló csoportok által megismert intézményekre és tárgyakra utalnak, ezért inkább folyamatos kapcsolatot, mintsem gyors átvonulást jeleznek.

A Bizánci Birodalomban a források a 11–12. századtól említenek olyan vándorló, jövendőmondó vagy fémműves csoportokat, amelyeket a kutatók egy része a romák elődeivel azonosít. Ez az azonosítás azonban vitatott, mert a korabeli görög szövegek nem etnikai, hanem vallási vagy foglalkozási kategóriákat használtak. A Balkánon a 13–14. században már nagyobb számú roma közösség jelenléte valószínűsíthető, de a biztosnak tekinthető okleveles említések Kelet-Közép-Európában csak a 14–15. század fordulójától szaporodnak meg.

A legkorábbi fennmaradt írott források a régióban a **Havasalföldről**, a **Moldváról**, a **Magyar Királyságból**, a **Lengyel Királyságból**, valamint a cseh korona országaiból származnak. E dokumentumok a romákat adófizetőkként, birtokhoz tartozó személyekként, illetve rabszolgákként említik. A 14. század végén és a 15. század elején a román fejedelemségekben már intézményesült formában találkozunk roma rabszolgákkal, ami arra utal, hogy a megtelepedés és a jogi alávetésük ekkorra már hosszabb ideje folyamatban volt. A Kárpát-medencében és a lengyel területeken ugyanakkor a roma csoportok eleinte szabadabb mozgású közösségekként tűnnek fel, akik kovácsmunkát, üstkészítést, lókereskedést és különféle vándoriparos tevékenységet folytattak.

A roma közösségek belső tagolódása is ekkor kezdett kirajzolódni. A nyelvi és foglalkozási különbségek alapján a kutatók megkülönböztetik a **vlach roma**, a **beás** és a Kárpát-medencében letelepedett **romungro** csoportokat. Ezek a kategóriák azonban nem mindig felelnek meg a mai etnikai önbesorolásnak, és a történeti források sokszor nem rögzítik a belső önelnevezéseket. A „vlach” jelző például a román fejedelemségekben hosszú időt eltöltött, onnan továbbvándorolt csoportokra utal, de nem egységes nyelvi vagy származási csoportot jelöl.

### 38.1.2 A roma rabszolgaság Havasalföldön és Moldvában

A régió legsúlyosabb és legtovább fennmaradt, romákat érintő jogintézménye a **havasalföldi és moldvai rabszolgaság** volt. Ez a jogrendszer a 14. század végétől a 19. század közepéig állt fenn, és alapvetően különbözött a nyugat-európai gyarmati rabszolgaságtól, de az érintettek számára hasonlóan teljes kiszolgáltatottságot jelentett. A román fejedelemségekben a rabszolgaság nem faji alapú intézmény volt, hanem jogi státus: a rabszolga – románul **rob** – tulajdonként, örökölhető, eladható és adományozható személyként tartozott a tulajdonosához. Ugyanakkor a gyakorlatban túlnyomórészt a roma közösségek tartoztak ebbe a státusba, ezért a roma identitás és a rabszolgaság évszázadokon át szorosan összefonódott.

A fennmaradt oklevelek, adásvételi szerződések és bírósági iratok három fő tulajdonosi kategóriát rögzítenek: a **fejedelmi rabszolgákat** (**robi domnești**), a **kolostori rabszolgákat** (**robi mănăstirești**) és a **bojári rabszolgákat** (**robi boierești**). A fejedelmi udvar rabszolgái gyakran a fejedelem gazdasági udvartartásában dolgoztak, a kolostorok rabszolgái pedig a nagy egyházi birtokok munkaerejét alkották. A legnagyobb csoportot a bojárok magánrabszolgái tették ki, akiknek jogállása a tulajdonos akaratától függött.

A rabszolgák jelentős része nem volt földhöz kötött abban az értelemben, ahogyan a jobbágyok, hanem a tulajdonos birtokán vagy annak közelében élt, és saját háztartást tarthatott fenn. A rabszolga házasságkötése, gyermekeinek sorsa és munkájának felhasználása a tulajdonos döntésétől függött. A szökött rabszolgákat a hatóságok visszaszolgáltatták, és a rabszolga megöléséért járó büntetés enyhébb volt, mint egy szabad ember meggyilkolásáért. Mindezek a szabályok írott törvényekben és szokásjogi gyűjteményekben fokozatosan rögzültek. Az 1746-os havasalföldi és az 1749-es moldvai reformok például a jobbágyok jogállását szabályozták, de a roma rabszolgák helyzetét érdemben nem enyhítették.

A roma rabszolgák gazdasági szerepe sokrétű volt. A **kovácsok**, **üstkészítők**, **lakatosok** és más fémművesek a falusi és városi gazdaság nélkülözhetetlen szereplői voltak, mivel a szerszámok, edények és mezőgazdasági eszközök nagy részét ők készítették vagy javították. Egyes csoportok, mint a Havasalföldön élő **aurar** közösségek, aranymosással foglalkoztak, és a fejedelmi kincstárnak szolgáltattak be nemesfémet. Az **ursar** elnevezésű csoportok medvetáncoltatással, a **lingurar** közösségek kanál- és faeszközkészítéssel keresték a megélhetésüket. A vándorló roma csoportok egy része idénymunkát vállalt a nagybirtokokon, mások állatkereskedéssel vagy szórakoztatással foglalkoztak.

A 18. század végén és a 19. század elején a felvilágosodás, a francia forradalom eszméi és a román értelmiség reformkövetelései nyomán egyre élesebb bírálat érte a rabszolgaságot. A havasalföldi és moldvai liberális értelmiségiek – köztük a későbbi államférfiak – az 1830-as évektől a rabszolgaság felszámolását követelték. Az 1848-as forradalmak idején a **Havasalföldön** kimondott cél volt a jobbágyfelszabadítás és a rabszolgaság eltörlése, de a forradalom leverése után a törvényi reformok csak fokozatosan valósultak meg.

A roma rabszolgák felszabadítása több lépésben zajlott. Az 1840-es években először az állami rabszolgák, majd az egyházi rabszolgák szabadultak fel, végül a magánrabszolgák emancipációja 1855–1856-ban zárult le. A törvények a tulajdonosoknak kárpótlást írtak elő, a felszabadított

rabszolgák azonban nem kaptak földet, sem állami támogatást új életük megalapozásához. A felszabadítás így jogi értelemben polgárjogot adott, de a társadalmi és gazdasági kirekesztettséget nem szüntette meg. A felszabadított romák jelentős része továbbra is a korábbi tulajdonosok birtokain volt kénytelen dolgozni, cselédként, bérmunkásként vagy alkalmi munkásként.

### 38.1.3 Roma közösségek más birodalmi keretekben

A román fejedelemségek rabszolgatartó rendszere a régió legsúlyosabb jogi alávetettségét jelentette, de a romák más államalakulatokban is kirekesztett helyzetben éltek. A **Lengyel–Litván Köztársaságban** a 16–17. században egyes roma közösségek saját **vajdákat** vagy „királyokat” választottak, akik a közösség és az állami hatóságok között közvetítettek. Ez az intézmény egyszerre jelentett belső önszerveződést és a kincstár által elismert adóztatási egységet. A források azonban nem mindig teszik lehetővé annak eldöntését, hogy a „vajda” tisztsége valódi autonóm hatalmat takart-e, vagy pusztán a hatóságok által kijelölt felelős személyt.

A **Habsburg Monarchiában** a romapolitika a 18. században határozottan elmozdult a kényszerasszimiláció irányába. **Mária Terézia** uralkodása idején, az 1760-as évektől kezdve rendeletek sora írta elő a vándorló romák letelepítését, a hagyományos vándorló életmód felszámolását, a gyermekek iskoláztatását és a romani nyelv használatának korlátozását. **II. József** 1780-as évekbeli intézkedései tovább szigorították a szabályokat: megtiltották a roma öltözet viselését, a lovak tartását és a hagyományos mesterségek egy részét, sőt egyes rendelkezések a roma családok szétválasztását is előírták abból a célból, hogy a gyermekeket „keresztény és német” környezetben neveljék. A gyakorlatban ezek a rendeletek csak részben valósultak meg, mert a helyi hatóságok kapacitása és érdekeltsége eltérő volt. A 19. században a monarchia belső viszonyai, különösen a magyarországi és erdélyi területeken, a letelepedett roma közösségek fokozatos gettósodását és a települések perifériájára szorulását hozták magukkal.

A **cári Orosz Birodalomban** a roma közösségek helyzete ugyancsak változó volt. A birodalom déli és nyugati területein a romák egy része állami paraszti jogállást kapott, mások vándorló csoportokként éltek, és útlevéllel vagy a hatóságok által kiadott engedélyekkel mozogtak. A 19. században a cári kormányzat is kísérletet tett a vándorló romák letelepítésére, de ez a hatalmas területű birodalomban soha nem vált egységes politikai programmá. A moldvai és havasalföldi rabszolgák felszabadítása után több roma csoport hagyta el a román fejedelemségeket, és részben az Orosz Birodalom, részben a Habsburg Monarchia, részben a Balkán irányába vándorolt. A 19. század második felében így a régió roma közösségei közötti korábbi különbségek tovább bonyolódtak.

### 38.1.4 A felszabadítás és a 19. századi társadalmi következmények

A rabszolgák felszabadítása a román fejedelemségekben nem hozott automatikus társadalmi felemelkedést. A reformok kárpótolták a tulajdonosokat, de a felszabadított romák nem kaptak földet, szerszámokat vagy tőkét ahhoz, hogy önálló egzisztenciát teremtsenek. A földnélküliek tömege a nagybirtokok munkaerőpiacára szorult, ahol a legrosszabbul fizetett idénymunkákat végezték. A városiasodó településeken a volt rabszolgák sokszor a települések szélén, nem megfelelő lakáskörülmények között éltek, és a hagyományos fémműves mesterségek iránti kereslet az ipari termelés bővülésével csökkent.

A modern nemzetállamok kialakulása a 19. század második felében új kihívást jelentett a roma közösségek számára. A nemzeti statisztikák, népszámlálások és anyakönyvek gyakran hatósági besorolás alapján rögzítették a romákat, nem pedig önbevallás szerint. Ez a gyakorlat rendszerszerű alulszámlálást és torzítást okozott. A **romániai** és **magyarországi** népszámlálásokban például a roma válaszadókat olykor anyanyelvük, olykor lakóhelyük, olykor társadalmi státusuk

alapján sorolták be, ami megnehezíti a történeti demográfiai elemzést. A kutatók ezért a 19. századi roma népesség nagyságára vonatkozó adatokat inkább nagyságrendi becslésként, mintsem pontos mérésként kezelik.

A 19. század végi „cigánykérdés” diskurzus a sajtóban, a közigazgatásban és a korai társadalomtudományos írásokban a romákat gyakran „idegen”, „asszimilálhatatlan” vagy „alsóbbrendű” csoportként ábrázolta. Ez a fajta kriminalizáló és rasszizáló nyelvezet nem kizárólag a régió sajátossága volt, de itt különösen erősen kapcsolódott a nemzetépítés feszültségeihez. A roma közösségeket a modern nemzeti történeti elbeszélések többnyire kihagyták, vagy csak a társadalmi problémák kontextusában említették. Ez a történeti láthatatlanság hozzájárult ahhoz, hogy a 20. századi üldözésük és a rájuk irányuló erőszak később sokáig nem kapott megfelelő figyelmet, amint azt [a Hongkongi Klub? nem] a Zsidók és a Holocaust fejezetben, valamint a Roma és más marginalizált csoportok későbbi alfejezeteiben tárgyaljuk.

A romák 19. századi társadalmi helyzete régiók szerint jelentősen eltért. A **Habsburg Monarchia** magyar és cseh tartományaiban a letelepedett romák egy része faluvégi, szegregált telepeken élt, és alkalmi mezőgazdasági vagy ipari munkából tartotta fenn magát. A **Lengyel Királyság** és a **balti tartományok** területén továbbra is jelen voltak vándorló, lókereskedő és zenész közösségek, amelyek a helyi társadalmak peremén mozogtak. A **román fejedelemségekben** a felszabadítás utáni évtizedekben a volt rabszolgák egy része a nagy uradalmak cselédségébe olvadt be, mások a városok felé vándoroltak, megint mások – különösen a kalderás és lovari csoportok – elhagyták a régiót, és Nyugat-Európa, valamint Észak-Amerika irányába is eljutottak.

Fontos hangsúlyozni, hogy a roma csoportok nem voltak passzív elszenvedői e folyamatoknak. A fennmaradt források – bírósági beadványok, kérelmek, egyesületi iratok – arról tanúskodnak, hogy közösségeik igyekeztek jogi védelmet szerezni, mesterségeiket megőrizni, és gyermekeik számára valamilyen oktatást kijárni. E törekvések azonban a strukturális kirekesztés és a szegénység miatt korlátozottan érvényesültek. A 20. század elejére a régió legtöbb országában a romák a társadalom legszegényebb, legkevésbé iskolázott és jogilag leggyengébben védett csoportjai közé tartoztak.

### 38.1.5 Források és bizonytalanságok

A romák korai történetére vonatkozó ismereteink forrásbázisa erősen egyenetlen. A legfontosabb elsődleges források:

- **Oklevelek, adománylevelek és adásvételi szerződések**, különösen a román fejedelemségekből, amelyek a roma rabszolgák jogállását, vásárlását és öröklését rögzítik. Ezek a dokumentumok alapvetően a tulajdonosok szempontjából íródtak, ezért a rabszolgák mindennapjairól, nyelvéről és önszerveződéséről keveset árulnak el.
- **Törvények, szokásjogi gyűjtemények és uralkodói rendeletek**, például a Habsburg Monarchia 18. századi romapolitikai intézkedései, amelyek a hatósági szándékokat pontosan mutatják, de a gyakorlati végrehajtásról nem mindig adnak megbízható képet.
- **Összeírások, népszámlálások és anyakönyvek** a 18–19. századból, amelyek a roma lakosság számáról és elhelyezkedéséről tájékoztatnak, de a hatósági besorolási gyakorlat miatt jelentős bizonytalansággal terheltek.
- **Nyelvészeti és dialektológiai adatok**, beleértve a romani nyelv jövevényszavait és a belső nyelvi tagolódást, amelyek a vándorlási útvonalat és a csoportok közötti kapcsolatokat rekonstruálják. Ezek az adatok közvetett bizonyítékok, és nem helyettesítik az írott történeti forrásokat.

A legfontosabb bizonytalanságok:

- A **vándorlás kronológiája** csak hozzávetőlegesen ismert. A nyelvészeti rekonstrukció és a korai források között évszázados eltérés lehet.
- A **roma identitás** meghatározása a múltban nehéz, mert a források foglalkozási vagy jogi kategóriákat használnak, amelyek nem feltétlenül estek egybe az önmeghatározással.
- A **rabszolgák száma** a román fejedelemségekben folyamatosan vita tárgya. A 19. századi összeírások szerint a rabszolgák aránya Havasalföldön a lakosság mintegy 5–7 százalékát, Moldvában 3–5 százalékát tette ki, de ezek a becslések az összeírások hiányosságai miatt csak irányadónak tekinthetők.
- A **felszabadítás végrehajtása** és társadalmi következményei szintén vitatottak. Egyes történészek szerint a reformok radikális jogi törést jelentettek, mások szerint a felszabadítottak gyakorlati helyzete alig változott, mert kárpótlás nélkül maradtak.
- A **mai emlékezetpolitikában** a roma rabszolgaság és a későbbi üldözés értelmezése gyakran összekapcsolódik a jóvátétel és a történelmi felelősség kérdésével. A Zsidók és a Holocaust fejezetben tárgyalt emlékezetvitákhoz hasonlóan itt is fontos elválasztani a dokumentált történeti folyamatokat a politikai emlékezetigényektől.

### 38.1.6 Rövid összefoglaló

- A roma nyelvek nyelvészeti bizonyítékok szerint Indiából származnak, és a romák a 14–15. századra jelen voltak Kelet-Közép-Európa legtöbb államalakulatában.
- A roma csoportok nem egységes közösséget alkottak, hanem nyelvi, foglalkozási és jogi szempontból tagolt csoportokból álltak, amelyeket a források gyakran nem a saját önelnevezésükön rögzítettek.
- Havasalföldön és Moldvában a 14. század végétől a 19. század közepéig fennállt a roma rabszolgaság intézménye, amelyet a fejedelmi, kolostori és bojári tulajdonosi kategóriák jellemeztek.
- A rabszolgák felszabadítása 1840–1856 között fokozatosan történt; a tulajdonosok kárpótlást kaptak, a felszabadítottak azonban föld és tőke nélkül maradtak.
- A Habsburg Monarchia, a Lengyel–Litván Köztársaság és a cári Orosz Birodalom eltérő, de általában kirekesztő vagy kényszerasszimiláló politikát folytatott a romákkal szemben.
- A 19. századi modernizáció alámosta a hagyományos vándoriparos megélhetést, és a romák a társadalom perifériájára szorultak.
- A romákra vonatkozó történeti adatok bizonytalanok, mert a népszámlálási és hatósági besorolások gyakran torzítottak, a közösségek saját forrásai pedig ritkák.

### 38.1.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen forrástípusok alapján rekonstruálható a romák vándorlása Kelet-Közép-Európába, és miért nem elegendők ezek a pontos útvonal és időpont meghatározásához?
2. Miben különbözött a havasalföldi és moldvai roma rabszolgaság a jobbágyságtól, és milyen három tulajdonosi kategóriát különböztethetünk meg?
3. Miért nem járt a roma rabszolgák felszabadítása érdemi társadalmi felemelkedéssel, és milyen gazdasági következményekkel járt a tulajdonosok kárpótlása?
4. Hogyan befolyásolta a 19. századi népszámlálási gyakorlat a roma népesség nagyságára vonatkozó mai becslések megbízhatóságát?
5. Hasonlítsa össze a Habsburg Monarchia 18. századi romapolitikáját a román fejedelemségek rabszolgaság-intézményével: mi a legfontosabb különbség a jogi alávetettség formájában?

## 38.2 A roma holokauszt

A második világháború alatti romaüldözés nem egyetlen, egységesen levezényelt népirtás volt, hanem a náci Németország, a megszálló hatóságok, a helyi kollaboráns rezsimek és a szövetséges államok párhuzamos, egymástól részben eltérő politikáinak összessége. A fejezet a roma holokauszt – a **Porajmos** (romani kifejezés, jelentése vitatott) – regionális lefolyását, a táborok világát, a családi emlékezet szerepét és a kutatás módszertani nehézségeit tárgyalja. Az előzményekhez A roma történelem a régióban mutatta be, hogy a roma közösségek a 20. század elején Kelet-Közép-Európában rendkívül sokszínűek voltak: letelepedett és vándorló csoportok, eltérő nyelvhasználat, foglalkozások, vallási hovatartozás és helyi társadalmi helyzet jellemezte őket. E sokszínűség egyben a kutatás egyik alapproblémája is: a náci és helyi hatóságok a „cigány” kategóriát gyakran egységes, stigmatizáló címkeként alkalmazták, miközben a közösségek magukat korántsem egyetlen csoportként élték meg.

A holokauszt történetírásában a roma népirtás sokáig háttérbe szorult a zsidó Holocaust bemutatása mögött; a fejezet ezért azt is tárgyalja, miért késlekedett a történeti feldolgozás, és miért vált a megnevezés, a számok és az emlékezet maga is vitatott értelmezési területté.

### 38.2.1 A fogalom és a megnevezések vitája

A roma holokauszt megnevezése körül a mai napig nincs konszenzus sem a roma közösségeken belül, sem a tudományos irodalomban. A **Porajmos** kifejezés a romani nyelvű *porrav-* igéből származik, és egyes értelmezések szerint „elnyelést”, „felfalást” jelent. A kifejezés használata azonban vitatott: egyes roma csoportok szerint a szónak szexuális erőszakkal összefüggő jelentésárnyalata is van, ezért sokan a **Samudaripen** („mindnyájunk halála”) vagy a **Pharrajimos** („elpusztítás”, „darabokra tépés”) kifejezést részesítik előnyben. A tudományos munkákban mind a Porajmos, mind a Samudaripen előfordul; a választás gyakran nem pusztán nyelvi, hanem emlékezetpolitikai állásfoglalás is. A magyar nyelvű szakirodalomban a „roma holokauszt” és a „cigány holokauszt” egyaránt használatos; a fejezet a „roma holokauszt” megjelölést követi, miközben a korabeli források idézésekor a hatósági „cigány” (németül *Zigeuner*, lengyelül *Cyganie*, csehül *Cikáni*, szlovákul *Cigáni*, románul *țigani*) kategóriát idézőjelben jelzi.

A náci faji ideológia a romákat a zsidókhoz hasonlóan „idegen fajként” kezelte, de a romaüldözés jogi és intézményes keretei részben eltértek a zsidó Holocaustétól. Az 1935-ös nürnbergi törvények rendelkezéseit a romákra is kiterjesztették; a birodalmi hatóságok a „cigánykérdést” fajhigiéniai és bűnözés-megelőzési problémaként fogták fel. A náci fajkutatók – mindenekelőtt Robert Ritter és munkatársa, Eva Justin – a romákat „kevert fajú” és „antiszociális” csoportként osztályozták; ezek a kutatások szolgáltattak látszólagos tudományos alapot a deportálásokhoz és a kényszersterilizálásokhoz. 1938-tól a birodalmi rendőrség fokozottan ellenőrizte a roma családokat, és a háború kitörése előtt romákat is koncentrációs táborokba hurcoltak. A náci politika a megszállt Kelet-Közép-Európában találkozott a helyi hatóságok régebbi, diszkriminatív hagyományaival, ami a romaüldözés sajátos regionális változatait hozta létre.

### 38.2.2 A megszállt Lengyelország és Auschwitz-Birkenau

A megszállt Lengyelországban a roma közösségek üldözése a lengyel zsidóság és a lengyel lakosság elleni terror részeként kezdődött, de a romákat a náci hatóságok gyakran külön kategóriaként kezelték. A **Generalgouvernement** területén a romákat gettókba zárták, kivégezték, vagy kényszermunkára hurcolták; a német rendőrség és az SS egységei a vidéki roma táborokat sokszor a helyszínen számolták fel. A lengyelországi roma közösségek egy része a keleti területekről

menekült, másokat a helyi lengyel lakosság rejtett el; a segítségnyújtás azonban a megszállás körülményei között rendkívül kockázatos volt.

A lengyelországi romaüldözés legismertebb színhelye az **auschwitz-birkenaui Zigeunerlager**, a cigány családi tábor. A tábor a birkenaui tábor BIIe szektorában működött 1943 februárjától 1944 augusztusáig; ide elsősorban német, osztrák, cseh, morva, lengyel és más megszállt területi romákat deportáltak. A foglyokat családok szerint tartották nyilván, ami nem jelentett védelmet: a zsúfoltság, az éhezés, a járványok és a szelekciók folyamatosan pusztítottak. A táborban Josef Mengele és más SS-orvosok embertelen kísérleteket végeztek, különösen gyermekeken, ikreken és fogyatékos embereken; a túlélői visszaemlékezések e kísérleteket a roma holokauszt egyik legtraumatikusabb elemeként rögzítik. 1944. május 16-án az SS a tábor felszámolását kísérelte meg, de a foglyok – a túlélői elbeszélések szerint – barikádokkal és rögtönzött fegyverekkel ellenálltak, ezért a gyilkosságot elhalasztották. 1944. augusztus 2-án az SS végül felszámolta a Zigeunerlageret; a megmaradt, becslések szerint körülbelül 4 200–4 300 foglyot gázkamrába küldték. Az augusztus 2-i dátum azóta a roma holokauszt egyik központi emlékezeti napja. Az auschwitzi roma áldozatok összesített számát a kutatás hozzávetőlegesen 19 000–23 000-re teszi, de ez becslés: a tábori nyilvántartások hiányosak, és a halálokok rögzítése esetleges volt.

A lengyelországi roma áldozatok teljes számát a mai szakirodalom több tízezer főre becsüli, de a becslési sáv széles. Ennek oka, hogy a lengyelországi roma közösségek egy része nem szerepelt hivatalos nyilvántartásokban, a vidéki kivégzések áldozatait pedig gyakran nem regisztrálták. A háború utáni lengyel állam a roma áldozatokat sokáig nem emelte be a hivatalos háborús emlékezetbe; a roma holokauszt feldolgozása Lengyelországban csak az 1990-es évektől kapott nagyobb figyelmet.

### 38.2.3 Cseh–Morva Protektorátus és Szlovákia

A Cseh–Morva Protektorátus területén a náci megszálló hatóságok a cseh közigazgatás közreműködésével hajtották végre a romaellenes intézkedéseket. 1942-ben a protektorátus roma lakosságát tömegesen regisztrálták, majd a **Lety u Písku** és a **Hodonín u Kunštátu** táborokba internálták. A táborok cseh területen működtek, de felügyeletükben a protektorátusi bürokrácia mellett német rendőri szervek is részt vettek. A táborokban a foglyokat kényszermunkára fogták, az élelmezés és a higiénia katasztrofális volt; a járványok, az éhezés és az őrök erőszakossága sok halálos áldozatot követelt. A Letyből és Hodonínból túlélőket a megsemmisítő táborokba, elsősorban Auschwitzba deportálták. A háború előtti cseh-morva roma lakosság – amelyet a kutatások hozzávetőlegesen 6 000–7 000 főre becsülnek – túlnyomó része elpusztult; egyes becslések szerint csak néhány száz fő élte túl a háborút. A csehországi roma holokauszt így arányait tekintve az egyik legsúlyosabb volt a régióban.

A háború utáni Csehszlovákiában a roma holokauszt emlékezete hosszú ideig tabunak számított. A Lety tábor helyén évtizedekig sertéstelep működött, ami a roma közösségek és emberi jogi szervezetek tiltakozását váltotta ki; az emlékhely kialakítása és a sertéstelep felszámolása csak a 2010-es években valósult meg. A vita rávilágított arra, hogy a hivatalos cseh és csehszlovák emlékezetpolitika a roma áldozatokat sokáig nem ismerte el a náci megszállás áldozataiként.

Szlovákia esetében a helyzet annyiban tért el, hogy a romaellenes intézkedések jelentős részét a német befolyás alatt álló, de formálisan szuverén **Szlovák állam** hajtotta végre. A Tiso-rezsim 1941–1942-től rendeletekkel korlátozta a romák mozgását és munkavállalását, munkatáborokat állított fel, és roma családokat telepített ki lakóhelyükről. A szlovák hatóságok a romák egy részét ún. munkatáborokba kényszerítették, ahol a körülmények sok halálos áldozatot követeltek. A szlovákiai roma közösség háborús veszteségeit nehéz pontosan meghatározni, mert a szlovák állam adminisztrációja nem vezetett megbízható nyilvántartást, és a német megszállás alatt a romaellenes erőszak újabb hullámai érték a közösséget. A szlovákiai roma holokauszt feldolgozása

szintén késlekedett; a háború utáni Csehszlovákia a romákat elsősorban szociális problémaként kezelte, és a roma áldozatok emlékezete csak a rendszerváltás után kapott nyilvános teret.

### 38.2.4 Románia és Transznisztria

Románia a második világháború idején saját, a náciktól részben független romaellenes politikát folytatott. Az **Antonescu-rezsim** 1942-ben a Besszarábiából és Bukovinából származó romák tömeges deportálását rendelte el a Dnyeszteren túli, román közigazgatás alatt álló **Transznisztriába**. A deportálás indoklásában a rezsim a „csavargó", „antiszociális" és „közegészségügyi veszélyt jelentő" roma csoportokra hivatkozott, de a végrehajtás során gyakran letelepedett, gazdálkodó romákat is elhurcoltak. A kutatások a deportáltak számát hozzávetőlegesen 25 000 főre teszik; a transznisztriai halálos áldozatok becslése 11 000 és 19 000 között mozog. A túlélők a hidegtől, az éhezéstől, a járványoktól és a kivégzésektől szenvedtek; a deportáltakat gyakran minden vagyonuktól megfosztották, és a túlélők visszatérése a háború után is nehéz volt.

A román roma holokauszt kutatása különösen fontos, mert rámutat arra, hogy a romaüldözés nem kizárólag a náci megsemmisítő gépezet működésének következménye volt. A román állam saját közigazgatása, csendőrsége és hadserege hajtotta végre a deportálásokat; a felelősség kérdése ezért a román történeti emlékezetben ma is vitatott. A kommunista Románia a roma holokausztot sokáig elhallgatta, a roma áldozatokat a „fasiszta megszállás áldozatai" közé sorolta, anélkül hogy a különálló roma sorsot elismerte volna. A rendszerváltás után a román állam hivatalos bocsánatkérése és a **Wiesel-bizottság** jelentése hozzájárult a holokausztkutatás intézményesüléséhez, de a roma holokauszt társadalmi ismertsége Romániában ma is korlátozott.

### 38.2.5 Szovjet megszállás alatti területek: Ukrajna, Fehéroroszország és a balti államok

A náci megszállás alá került szovjet területeken a romaüldözés sajátos, gyakran kevésbé dokumentált formáját öltötte. A német **Einsatzgruppen** és a mögöttük működő rendőri egységek a megszállt Ukrajnában, Fehéroroszországban és a balti államokban a romákat gyakran minden külön nyilvántartás nélkül, „kémként", „partizánként" vagy „antiszociális elemként" végezték ki. A gyilkosságok helyszíne gyakran erdő, folyópart vagy a falu határa volt; az áldozatokat sokszor a helyi lakosság szeme láttára lőtték agyon. A helyi segédrendőrségek és kollaboráns milíciák részvételének mértéke a mai kutatásban vitatott: egyes történészek a helyi kezdeményezést hangsúlyozzák, mások a német utasítások dominanciáját emelik ki. A források hiányossága miatt a regionális áldozatszámok becslése rendkívül bizonytalan.

Ukrajnában a roma közösségek üldözése különösen súlyos volt a megszállt déli és keleti területeken, ahol a roma csoportok gyakran a megsemmisítő táborok és a gettók áldozatai közé kerültek. A **Babi Jar**-beli tömeggyilkosságok során zsidók mellett romákat is kivégeztek; a szovjet háborús emlékezet azonban sokáig csak a „szovjet állampolgárok" áldozatait emelte ki, a roma áldozatok külön említése nélkül. Fehéroroszországban a megszálló hatóságok a romákat a partizánveszélyre hivatkozva gyakran egész táborokkal együtt gyilkolták meg; a dokumentálás itt is esetleges. A balti államokban a roma közösségek a háború előtt kis létszámúak voltak, de a német megszállás alatt gyakorlatilag megsemmisültek. Észtországban és Lettországban a roma családokat a német biztonsági szervek és a helyi segéderők gyilkolták meg; Litvániában a tömeges kivégzések a litvániai zsidóság elleni gyilkosságokkal párhuzamosan zajlottak. A balti roma holokauszt kutatása különösen nehéz, mert a háború utáni szovjet források nem tettek különbséget a különböző áldozati csoportok között, a helyi emlékezet pedig a szovjet internacionalista narratívába olvadt.

A szovjet megszállás alatti romaüldözés bemutatása azért is fontos, mert rávilágít a holokauszt regionális változatosságára: a keleti fronton a romaüldözés gyakran nem a bürokratikus nyilvántartáson és tábori deportáláson alapult, hanem gyors, helyszíni tömeggyilkosságok formájában zajlott. E gyilkosságok dokumentálása a háború után rendkívül hiányos maradt, ami a kutatás egyik alapvető módszertani problémája.

### 38.2.6 Családi emlékezet és a hallgatás kultúrája

A roma holokauszt emlékezetét sokáig elsősorban a családi, szóbeli hagyomány őrizte. A **családi emlékezet** és az **oral history** – vagyis a szóbeli visszaemlékezések módszeres gyűjtése – a roma holokauszt kutatásában kiemelt forrástípussá vált, mert a levéltári dokumentumok gyakran hiányosak vagy egyoldalúak. A túlélők elbeszélései rögzítik a deportálások, a tábori halál, a kivégzések és a menekülés tapasztalatait; a családi történetekben a trauma gyakran dalokban, mesékben és rituálékban öröklődik tovább. A roma közösségekben a holokauszt emlékezete sokáig nem kapcsolódott nyilvános emlékművekhez vagy állami megemlékezésekhez; a családi hallgatás és a trauma átadásának nehézségei miatt a második generáció gyakran csak felnőttként szembesült a szülők, nagyszülők szenvedéstörténetével.

A háború utáni államszocialista rezsimek a roma holokausztot nem ismerték el önálló történelmi eseményként. A kommunista ideológia az osztályharc és a fasizmus elleni küzdelem keretében értelmezte a háborút; a roma áldozatokat a „fasiszta megszállás” egyetemes áldozatai közé sorolták, a roma közösségek külön sorsa pedig a hivatalos diskurzusban alig jelent meg. A roma családok kárpótlási igényeit a nyugatnémet és a kelet-európai hatóságok egyaránt gyakran elutasították; különösen Nyugat-Németországban az 1950-es–1960-as években a roma üldözést sokáig nem faji, hanem büntetőjogi vagy szociális intézkedésként értelmezték. E gyakorlatot a történetírás ma a roma holokauszt második, bürokratikus elhallgatásaként értékeli. A családi emlékezet és a hivatalos elhallgatás közötti feszültség a roma holokauszt emlékezetpolitikájának egyik központi kérdése; az 1990-es évektől kezdve roma értelmiségiek, aktivisták és kutatók tudatosan fordultak az oral history felé, hogy a családi emlékezetet beemeljék a történeti diskurzusba.

### 38.2.7 A kutatás nehézségei

A roma holokauszt kutatása több, egymással összefüggő módszertani nehézséggel szembesül. Az első a források hiánya és egyenlőtlensége. A náci hatóságok a romákat nem mindig külön nyilvántartásban szerepeltették; a helyi adminisztrációk a „cigány” kategóriát eltérően használták, és gyakran összemosták a roma származást a „csavargással”, a „bűnözéssel” vagy a „munkakerüléssel”. A megsemmisítő táborokban a roma foglyokat olykor a zsidó foglyokkal együtt regisztrálták, máskor külön kategóriaként; a túlélők visszaemlékezései ezért nélkülözhetetlenek a levéltári hiányok pótlásához.

A második nehézség az áldozatszámok becslése. A nemzetközi kutatás a roma holokauszt európai áldozatainak számát leggyakrabban **200 000 és 500 000 közé** teszi; a régebbi irodalomban előforduló 1,5 milliós adat a mai történettudományban nem számít megalapozottnak. A regionális bontás még ennél is bizonytalanabb: az egyes országok területén a háború előtti roma lakosság létszámát is csak becsülni lehet, mert a népszámlálások és anyakönyvek a romákat gyakran nem vagy nem megbízhatóan rögzítették. A vándorló, szezonális munkát végző csoportok esetében a háború előtti jelenlét és a háború alatti veszteség dokumentálása különösen nehéz.

A harmadik nehézség a helyi felelősség kérdése. A roma holokauszt nem érthető meg kizárólag a náci Németország politikájaként; a megszállt és szövetséges államok helyi hatóságai, rendőrségei, csendőrségei és polgári hivatalnokai számos helyen aktívan részt vettek a roma közösségek összegyűjtésében, internálásában vagy deportálásában. A helyi kollaboráció mértékének megítélése

azonban a mai történeti és emlékezetpolitikai viták egyik legkényesebb pontja. Egyes nemzeti történetírások hajlamosak a felelősséget kizárólag a német megszállókra hárítani, míg más értelmezések a helyi antiszemitizmus és romaellenesség autonóm hagyományait hangsúlyozzák. A források kritikai összevetése azt mutatja, hogy a két szempont nem zárja ki egymást: a náci megsemmisítő politika gyakran éppen azért lehetett hatékony, mert a helyi közigazgatás, a csendőrség és a lakosság egy része kész volt együttműködni, vagy legalábbis nem tanúsított ellenállást.

A negyedik nehézség a háború utáni történeti feldolgozás és igazságtétel hiánya. A roma holokausztot a háború utáni perekben ritkán tárgyalták önálló vádpontként; a nürnbergi per és a későbbi nyugatnémet eljárások a zsidó Holocaust mellett a roma áldozatokat csak esetlegesen vették figyelembe. A nyugatnémet kárpótlási gyakorlatban a roma üldözöttek sokáig nem kaptak megfelelő elismerést; a kelet-európai államszocialista rezsimek pedig a roma holokausztot beolvasztották a fasizmus áldozatainak általános kategóriájába. A roma holokauszt kutatása ezért a 20. század második felében háttérbe szorult; a módszeres feldolgozás csak az 1980-as évektől, a roma polgárjogi mozgalmak megerősödésével párhuzamosan indult meg. A késlekedés következménye, hogy a mai napig sok roma család nem rendelkezik hivatalos tudással saját hozzátartozói sorsáról, és a helyi levéltárak anyagai is feltáratlanok.

### 38.2.8 Források és bizonytalanságok

A roma holokausztra vonatkozó ismeretek alapvetően négy forrástípusból származnak: náci és helyi közigazgatási iratokból, tábori nyilvántartásokból, háború utáni bírósági és kárpótlási anyagokból, valamint túlélői visszaemlékezésekből és oral history gyűjteményekből. Az elsődleges források közül kiemelendők a náci rendeletek, a rendőrségi jelentések, a deportálási listák és az anyakönyvek; ezeket a kutatás a szóbeli visszaemlékezésekkel veti össze. A források azonban egyenlőtlenek: a tábori iratok gyakran megsemmisültek, a vidéki tömeggyilkosságokról pedig sokszor csak közvetett jelentések maradtak fenn.

A fejezetben közölt számok mind becslések vagy hozzávetőleges intervallumok; a roma holokauszt áldozatszáma a mai napig vitatott. A romániai deportálások, az auschwitzi Zigeunerlager, a cseh-morva táborok és a szovjet területi tömeggyilkosságok adatai eltérő megbízhatóságúak. A leginkább dokumentált esetek közé tartozik az auschwitzi családi tábor felszámolása és a romániai Transznisztriába deportálás, de még ezeknél is jelentős eltérések vannak a különböző kutatások számításai között. A legkevésbé dokumentált terület a megszállt szovjet régiók romaellenes gyilkosságainak sora, ahol a források hiánya miatt a becslések rendkívül széles sávban mozognak.

Viták övezik a Porajmos kifejezés használatát, a helyi kollaboráció mértékét, a roma áldozatok és a zsidó Holocaust viszonyának értelmezését, valamint a háború utáni elhallgatás okait. A kutatás jelenlegi állása szerint a roma holokauszt nem egyszerűen a zsidó Holocaust „mellékes jelensége” volt, de a két üldözés jogi, ideológiai és gyakorlati mintázatai jelentősen eltértek. Ugyanakkor a roma holokauszt teljes körű regionális rekonstrukciója a forráshiány miatt egyelőre nem lehetséges; a kutatásnak a családi emlékezet és a levéltári anyagok összevetésére kell támaszkodnia.

### 38.2.9 Rövid összefoglaló

- A roma holokauszt a náci Németország, a megszálló hatóságok, a szövetséges rezsimek és a helyi közigazgatások párhuzamos, regionálisan eltérő romaellenes politikáinak összessége volt.
- A megnevezés vitatott: a **Porajmos** kifejezés mellett egyes roma közösségek a **Samudaripen** vagy a **Pharrajimos** kifejezést használják; a választás emlékezetpolitikai állásfoglalás is.

- A legdokumentáltabb események közé tartozik az auschwitzi Zigeunerlager 1944. augusztus 2-i felszámolása, a cseh-morva Lety és Hodonín táborok, a romániai deportálás Transznisztriába, valamint a megszállt szovjet területek tömeggyilkosságai.
- A roma áldozatok európai számát a kutatás 200 000 és 500 000 közé teszi; a regionális bontás bizonytalan, a régebbi, ennél magasabb adatok nem megalapozottak.
- A háború utáni államszocialista rezsimek és a nyugatnémet kárpótlási gyakorlat sokáig elhallgatták vagy nem ismerték el a roma holokausztot.
- A családi emlékezet és az oral history a kutatás nélkülözhetetlen forrásai, de a trauma átadása és a hivatalos elhallgatás hosszú távú következményei máig érezhetők.
- A kutatás fő nehézségei a forráshiány, az áldozatszámok becslési bizonytalansága, a helyi felelősség vitatott megítélése és az emlékezetpolitikai eltérések.

### 38.2.10 Önellenőrző kérdések

1. Milyen regionális különbségek figyelhetők meg a romaüldözés módszereiben a megszállt Lengyelország, Cseh–Morvaország, Szlovákia, Románia és a megszállt szovjet területek között? Melyek a legfontosabb magyarázó tényezők?
2. Miért vitatott a „Porajmos” kifejezés használata, és mit jelent a „Samudaripen” vagy a „Pharrajimos” kifejezés? Hogyan függ össze a megnevezés az emlékezetpolitikával?
3. Milyen módszertani problémák nehezítik a roma holokauszt áldozatszámának becslését? Milyen forrástípusokra támaszkodhat a kutatás?
4. Hogyan őrizte a családi emlékezet a roma holokauszt tapasztalatát, és miért késlekedett a hivatalos történeti feldolgozás a háború utáni évtizedekben?
5. Miben hasonlít és miben tér el a roma holokauszt és a zsidó Holocaust történeti értelmezése? Miért fontos e két üldözéstörténetet összehasonlító módon is tárgyalni?

## 38.3 Kommunista és posztkommunista politikák

A második világháború utáni államszocialista rezsimek romapolitikája nem egységes ideológiából következett, hanem a modernizáció, a szociális fegyelmezés és a nemzeti homogenizálás kettős logikáját követte. A kommunista hatalomátvételek után a roma közösségeket a hivatalos ideológia elsősorban szociális problémaként, nem pedig etnikai kisebbségként kezelte. A célt a letelepítés, az ipari munkába állítás és az iskoláztatás révén képzelték el, miközben a roma kulturális önállóság, a nyelvi különállás és az önszerveződés hivatalos elismerése többnyire háttérbe szorult. Ennek a politikának a következményei a posztkommunista korszakban is tovább éltek: a rendszerváltás utáni gazdasági összeomlás, a lakhatási és iskolai szegregáció, valamint az etnikai alapú erőszak új helyzetet teremtett, amelyre az európai uniós intézmények csak fokozatosan, gyakran gyenge eszközökkel reagáltak.

### 38.3.1 A pártállami romapolitika keretei (1945–1960)

A második világháborút követő években a kelet-közép-európai államok romapolitikáját a háború előtti asszimilációs és rendészeti hagyományok, valamint a szovjet típusú nemzetiségpolitika egyaránt alakították. A háború alatt a roma közösségek tömeges üldözést és gyilkosságokat szenvedtek el, amit a kötet korábbi fejezete, A roma holokauszt, részletesen bemutatott. A túlélők sok esetben elvesztették házaikat, igásállataikat, szerszámaikat; a hagyományos vándorló vagy félig letelepedett megélhetési formák visszaszorultak. Az 1945 után kiépülő államszocialista rendszerek ezt a helyzetet gyakran nem háborús következményként, hanem a „cigány életmód” állítólagos elmaradottságaként értelmezték.

A csehszlovák állam 1958-ban fogadta el a **kóborló személyek letelepítéséről szóló törvényt** (74/1958. sz. törvény). A jogszabály szövege formálisan nem említette a romákat, a végrehajtás azonban a levéltári iratok és a helyi tanácsi határozatok szerint egyértelműen a roma közösségekre irányult. A hatóságok felszámolták a vándortáborokat, elkobozták a lovakat és szekereket, a családokat pedig állandó lakhelyhez próbálták kötni, gyakran ipari peremkerületekben vagy kijelölt telepeken. A jogszabály mögött az a pártállami meggyőződés állt, hogy a letelepedés és a fizikai munka automatikusan megoldja a roma közösségek nyomorát. A csehszlovák példa azért fontos, mert a későbbi szegregációs mechanizmusok egy része éppen ebből a letelepítési hullámból nőtt ki: a lakóhelyet a hatóságok jelölték ki, és a családoknak alig volt eszközük a döntés befolyásolására.

A Szovjetunióban a romákat formálisan nemzetiségként tartották nyilván, aminek következtében a szovjet útlevélben és a népszámlálásokban a **cigány** (oroszul: , *tsygane*) kategória is megjelent. A hivatalos nemzetiségpolitika azonban a romák esetében is a letelepítést részesítette előnyben. 1956-ban a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége rendeletet hozott a „kóborló cigányok munkába állításáról”, amely a hagyományos vándorló életmódot büntetőjogi és közigazgatási eszközökkel szorította vissza. A rendelet nyomán a helyi szovjetek munkakötelezettséget írtak elő, lakást utaltak ki, egyúttal a gyermekek iskoláztatását is kötelezővé tették. Ez a politika a Szovjetunió által 1940-ben annektált balti államokban és a Moldáv Szovjet Szocialista Köztársaságban (Moldáv SZSZK) is érvényesült, bár a helyi roma lakosság létszáma és társadalmi helyzete jelentősen eltért. A szovjet modellben a roma nyelvű oktatás, sajtó vagy színház csak rövid ideig és korlátozottan létezhetett; a hivatalos asszimilációs nyomás a nyelvi asszimilációt is felgyorsította.

Lengyelországban a háború utáni években a roma csoportok egy része az új nyugati és északi területekre költözött, mások a korábbi vándorlási útvonalakat próbálták fenntartani. A lengyel hatóságok az 1950-es évektől kezdve fokozatosan szigorították a vándorlással kapcsolatos közigazgatási gyakorlatot, és a letelepítést a szocialista „termelőmunka” részévé tették. A lengyel esetben azonban a központi állam kényszerítő ereje gyengébb volt, mint Csehszlovákiában, és a helyi tanácsok végrehajtása is egyenetlenül alakult.

Romániában a roma közösségek a 19. század közepéig tartó rabszolgaság felszámolása után is a társadalom peremén éltek, amit a két világháború közötti időszak diszkriminatív politikái tovább mélyítettek. A kommunista hatalomátvétel után a kollektivizálás, az államosítás és az iparosítás sok roma családot elszakított a hagyományos kézműves és mezőgazdasági megélhetéstől. A Ceaușescu-korszak hivatalosan nem dolgozott ki külön romapolitikát, sőt az etnikai kérdést alárendelte a homogén román nemzetállami ideológiának. A gyakorlatban ez az asszimiláció hallgatólagos formáját erősítette: a roma nyelv és kulturális intézmények nem kaptak támogatást, az iskoláztatás pedig kizárólag román nyelven és a többségi normák szerint zajlott.

### 38.3.2 Lakáspolitika, iskoláztatás és az asszimiláció következményei (1960–1989)

A hatvanas évektől kezdve a kelet-közép-európai szocialista államokban a romapolitika egyre inkább a lakhatás, a munka és az iskoláztatás kérdései köré szerveződött. A csehszlovák állam az 1960-as és 1970-es években nagyszabású programokat indított a kelet-szlovákiai roma telepek felszámolására. A családok egy részét csehországi és morvaországi iparvárosokba költöztették, ahol a bányászatban, az acélgyártásban és az építőiparban volt munkaerőhiány. A beköltözések azonban gyakran ellenállásba ütköztek a befogadó településeken. A hatóságok a roma családokat egyes lakótelepeken, kijelölt épületekben vagy úgynevezett **szociális lakásokban** helyezték el, ami a lakóhelyi elkülönítés új, modern formáit hozta létre. A hivatalos cél az integráció volt, a gyakorlat viszont sokszor városon belüli gettósodást eredményezett.

Az iskoláztatás terén a csehszlovák rendszerben a roma gyermekek aránytalanul nagy számban kerültek az értelmi fogyatékosoknak fenntartott, ún. **kisegítő iskolákba** (csehül: *zvláštní škola*). Az iskolai besorolás pszichológiai teszteken és pedagógusi véleményeken alapult, amelyek azonban gyakran a cseh vagy szlovák nyelvi és középosztályi normákat vették alapul, nem pedig a gyermek tényleges képességeit. Ennek következménye az lett, hogy roma diákok tömege rekedt alacsonyabb szintű iskolai pályán, ami a későbbi munkaerőpiaci hátrányokat is megerősítette. A pártállami statisztikák ezt a folyamatot ritkán mutatták ki etnikai bontásban, így a jelenség mértékére a rendszerváltás után elsősorban szociológiai felmérésekből és bírósági eljárásokból következtethetünk.

A lakhatási és iskolai szegregáció mellett a késő szocialista időszak legsúlyosabb, utóbb feltárt jelenségei közé tartoznak a **kényszersterilizációs esetek**. Emberi jogi szervezetek, így az European Roma Rights Centre (ERRC) által az 1990-es és 2000-es években közzétett dokumentációk szerint Csehszlovákiában, majd később Csehországban és Szlovákiában egyes egészségügyi intézményekben roma nőket megfelelő tájékoztatás és szabad beleegyezés nélkül sterilizáltak, olykor közvetlenül a szülés után. A cseh kormány 2009-ben hivatalosan sajnálkozását fejezte ki, és a szlovák, illetve cseh jogalkotás igyekezett szigorítani a beleegyezési szabályokat. Az érintettek száma azonban mindmáig vitatott, mert az egészségügyi iratok hiányosak, a levéltári dokumentáció nem egységes, és az áldozatok közül sokan nem jelentkeztek félelemből vagy bizalmatlanságból.

A lengyelországi romapolitika ezekben az évtizedekben kevésbé volt intézményesített, mint a csehszlovák. A lengyel hatóságok a romákat gyakran az általános szociális igazgatás keretében kezelték, az iskoláztatás és a munka kérdését pedig a helyi tanácsok hatáskörébe utalták. A romani nyelv és a vándorló hagyományok megőrzése azonban itt sem kapott állami támogatást. A romániai rendszerben a falusi roma házak lebontása és a városi tömbházakba költöztetés a tágabb **falurombolási** és szisztematizálási programokba illeszkedett. A romániai roma közösségek sok tekintetben az általános szegénység részei voltak, de a rendszerváltás után megindult kutatások szerint a diszkrimináció itt is etnikai dimenzióval párosult a lakáskiutalások, a munkahelyi felvétel és az iskolai továbbtanulás terén.

A szocialista korszak romapolitikáit tehát nemcsak az asszimiláció, hanem a szegregáció és a társadalmi kirekesztés rejtett újratermelése is jellemezte. A rezsimek hivatalos önképe szerint a „cigánykérdés” a szocialista fejlődéssel automatikusan megoldódik, ezért a valós egyenlőtlenségeket ritkán nevesítették. A levéltári pártállami dokumentumok, tanácsi jegyzőkönyvek és rendőrségi jelentések elsősorban az állam cselekvését rögzítik; a roma közösségek saját tapasztalatai az oral history-interjúk és a hetvenes évektől megjelenő szociológiai vizsgálatok révén kerültek be fokozatosan a történeti képbe.

### 38.3.3 A rendszerváltás utáni átmenet (1989–2004)

A kommunista rendszerek összeomlása után a kelet-közép-európai roma közösségeket a piacgazdasági átmenet aránytalanul súlyosan érintette. Az állami nagyvállalatok bezárása és a munkahelyek megszűnése a betanított és segédmunkásként foglalkoztatott roma munkavállalókat gyakran elsőként érintette. A privatizáció, a szociális támogatások csökkenése és az infláció a szegényebb háztartásokat sújtotta leginkább. A posztkommunista államokban a szegénység etnicizálódott: a roma lakosság aránya a munkanélküliek és a tartósan segélyezettek között meghaladta a társadalmi átlagot, miközben a többségi társadalom hajlamos volt ezt az állapotot kulturális okokra visszavezetni.

A csehszlovák szétválás után a Cseh Köztársaság **állampolgársági törvénye** különösen kedvezőtlen helyzetet teremtett a roma lakosság egy részének. A cseh jogalkotás a cseh állampolgárság megszerzését állandó lakhelyhez és büntetlen előélethez kötötte, ami a szlovákiai roma közösségek

tagjai számára gyakran teljesíthetetlen vagy átláthatatlan követelmény volt. Emberi jogi források szerint több ezer, elsősorban roma személy került bizonytalan állampolgársági helyzetbe; a pontos szám azonban nem ismert, mert az érintettek egy része nem szerepelt a hivatalos nyilvántartásokban. A jelenség rávilágított arra, hogy az új nemzetállami törvények a formális egyenlőség ellenére is képesek etnikai alapon egyenlőtlen következményeket okozni.

A lakhatási szegregáció a posztkommunista időszakban nyíltabbá és konfliktusosabbá vált. Csehországban és Szlovákiában a roma lakosok által lakott városi szegregátumok, ún. **vystěhované lokality** vagy egyszerűen „cigánytelepek” a kilencvenes években tovább nőttek. 1999-ben az észak-csehországi **Ústí nad Labem** egyik utcájában a városi hatóságok betonfalat emeltek a roma és nem roma lakóházak közé. A nemzetközi tiltakozás és az Európai Unió nyomása nyomán a falat később elbontották, de az ügy a lakóhelyi elkülönítés egyik szimbólumává vált. A rendszerváltás után a helyi önkormányzatok gyakran éltek a lakáskiutalás, a kilakoltatás és a közterület-szabályozás eszközeivel olyan módon, amely a roma családokat aránytalanul érintette.

Az erőszak sem szűnt meg a rendszerváltással. 1993-ban a romániai **Hădăreni** faluban egy csőcselék három roma férfit megölt, és roma családok házait felgyújtotta. Az ügyben indult eljárások vontatottsága a romániai roma közösségek jogvédelmének hiányosságaira hívta fel a figyelmet. Csehországban és Szlovákiában a kilencvenes években a skinhead mozgalom és a szélsőjobboldali csoportok több támadást követtek el roma személyek ellen. A rendőrség és az igazságszolgáltatás gyakran nem ismerte fel az etnikai indítékot, és a sértettek sem bíztak a hatóságokban. Az ilyen esetek dokumentálása emberi jogi szervezetekre hárult, ami önmagában is jelzi az állami védelem gyenge pontjait.

A kilencvenes években a csehországi és szlovákiai roma családok egy része Nyugat-Európába, különösen Nagy-Britanniába és Kanadába vándorolt, menekültstátuszt kérve. A nyugati államok közül Kanada 1997-ben vízumkötelezettséget vezetett be a cseh állampolgárokkal szemben, nagyrészt a roma menedékkérők számának emelkedése miatt. Ez a lépés is megmutatta, hogy a roma kirekesztés már nem csupán a kelet-közép-európai államok belügye, hanem az európai és transzatlanti migrációs politika része.

### 38.3.4 Az EU-csatlakozás feltételrendszere és az integrációs stratégiák (1998–2013)

Az Európai Unió keleti bővítésének előkészítése során a roma közösségek helyzete a **koppenhágai kritériumok** részeként, a kisebbségvédelem és az emberi jogok témakörében került be az éves országjelentésekbe. A tagjelölt országokat az Európai Bizottság arra ösztönözte, hogy dolgozzanak ki nemzeti roma stratégiákat, javítsák a diszkrimináció elleni jogszabályokat, és biztosítsák a roma gyermekek egyenlő oktatási hozzáférését. A csatlakozási tárgyalások időszakában ez a nyomás valódi reformokat indított el: több országban antidiszkriminációs törvényeket fogadtak el, ombudsmani intézmények jöttek létre, és a roma civil szervezetek némileg nagyobb hozzáférést kaptak a döntéshozatalhoz.

A feltételesség azonban a tagság után jelentősen gyengült. A 2004-ben csatlakozott államokban az uniós intézményeknek már alig volt eszközük a romapolitika kikényszerítésére. Az Európai Bizottság általában nem indított kötelezettségszegési eljárást a roma szegregáció miatt, az Európai Unió Alapjogi Ügynöksége pedig elsősorban adatgyűjtő és jelentéstevő szerepre szorult. A pénzügyi támogatások, így az Európai Szociális Alap és az Európai Regionális Fejlesztési Alap forrásai gyakran nem értek el a leginkább érintett helyi közösségekhez, hanem a tagállami közigazgatás és a nagyobb pályázó intézmények nyelik el azokat. Erről a problémáról az Európai Számvevőszék és független civil jelentések is beszámoltak.

2005 és 2015 között működött a **Roma Integráció Évtizede** (Decade of Roma Inclusion) elnevezésű nemzetközi kezdeményezés, amelyben nyolc kelet-közép- és délkelet-európai ország vett részt. A program a foglalkoztatás, az oktatás, a lakhatás és az egészségügy területén hirdetett célokat, de jogilag nem volt kötelező ereje. A részt vevő államok a zárójelentések szerint csak részleges eredményeket értek el; a roma és nem roma lakosság közötti foglalkoztatási, iskolázottsági és lakhatási különbségek a legtöbb mutatóban alig csökkentek.

Az Európai Unió 2011-ben fogadta el a **nemzeti romaintegrációs stratégiák uniós keretét** (EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020). A keret négy területre koncentrált: oktatás, foglalkoztatás, egészségügy és lakhatás. A tagállamokat arra kötelezték politikailag, hogy nyújtsanak be nemzeti stratégiákat, de a keret nem volt kötelező jogi aktus. A Bizottság éves értékelései rendre rámutattak arra, hogy a stratégiák minősége egyenetlen, a helyi szintű végrehajtás gyenge, a roma közösségek részvétele pedig sokszor formális marad. A kritikák szerint az uniós keret legfontosabb érdeme a mérési kötelezettség és a monitoring bevezetése volt, ám a tényleges deszegregációhoz kevés kötelező eszközt kapcsolt.

A bírósági úton történő fellépésre a legjelentősebb példa az **Emberi Jogok Európai Bíróságának (EJEB) 2007. évi D. H. és társai kontra Csehország ítélete** volt. A testület megállapította, hogy a roma gyermekek aránytalan mértékű kisegítő iskolába irányítása az oktatáshoz való joggal összefüggő megkülönböztetést valósított meg. Az ítélet iránymutatóvá vált az iskolai szegregáció elleni küzdelemben, de a végrehajtás a cseh, szlovák és más érintett országokban lassan haladt. A civil szervezetek szerint a speciális iskolákat formálisan integrálták ugyan, a roma gyermekek azonban továbbra is gyakran külön osztályokba vagy alacsonyabb követelményű iskolákba kerülnek.

### 38.3.5 A 2010-es és 2020-as évek: válságok, populizmus és új uniós keret

A 2010-es években a roma integrációs politikák a gazdasági válság, a megszorítások és a megerősödő nacionalista diskurzusok közepette veszítettek lendületükből. Több kelet-közép-európai országban a romák a politikai kampányok céltáblájává váltak, a szegénységet pedig egyes politikai erők etnikai vagy kulturális okokkal magyarázták. A szociális lakhatásra és a segélyezésre fordított kiadások csökkentek, miközben a települési önkormányzatok szegregációs intézkedései, például a lakótelepi elkülönítés, a közszolgáltatásokból való kizárás vagy az adminisztratív kilakoltatások, több országban fennmaradtak.

A COVID–19 járvány 2020-ban aránytalanul sújtotta a roma közösségeket. A hatóságok néhány településen karantén alá helyezték a roma szegregátumokat, és a közegészségügyi intézkedések gyakran a lakosság teljes elkülönítésével jártak. Az emberi jogi szervezetek felhívták a figyelmet arra, hogy a karanténok és az élelmiszer-ellátási korlátozások egyes helyeken etnikai profilozást és aránytalan rendészeti fellépést eredményeztek. A járvány rávilágított a roma telepek infrastrukturális hiányaira is: sok háztartás nem rendelkezett vezetékes vízzel, csatornával vagy megfelelő lakótérrel, ami a fertőzés terjedését is gyorsította.

2020-ban az Európai Unió új stratégiai dokumentumot fogadott el **a roma egyenlőségre, befogadásra és részvételre vonatkozóan** (EU Roma Strategic Framework for Equality, Inclusion and Participation, 2021–2030). A keret a korábbi négy terület mellett nagyobb hangsúlyt helyezett a roma részvételre, a diszkrimináció elleni küzdelemre és a nemek közötti egyenlőségre. A dokumentum ajánlásokat és célokat, nem kötelező jogi előírásokat tartalmaz. Az uniós intézmények a nemzeti stratégiák felülvizsgálatát és a források célzottabb felhasználását várják a tagállamoktól, de a helyi végrehajtás továbbra is a tagállami kormányzati ciklusoktól, a civil szervezetek kapacitásától és a települési politikai akarattól függ.

A 2022-ben kezdődött orosz invázió Ukrajna ellen újabb kihívást hozott. Az ukrajnai roma menekültek – mint a lakosság egésze – a szomszédos országokba, így Lengyelországba, Szlovákiába, Romániába és Moldovába érkeztek. A befogadás során emberi jogi jelentések szerint előfordultak etnikai alapú eltérő bánásmódra utaló esetek: egyes roma menekülteket továbbra is elkülönített központokban helyeztek el, vagy az ideiglenes szállásokhoz való hozzáférésük akadozott. Az Európai Unió átmeneti védelmi irányelve itt is érvényes volt, de a végrehajtás minősége településenként és országonként változott.

A posztkommunista és intézményesült uniós politika összességében tehát nem szüntette meg a roma közösségek strukturális hátrányait. A szocialista korszakban kialakult lakóhelyi és iskolai elkülönítés a piacgazdasági átmenetben megszilárdult, az uniós források pedig csak részben tudták ellensúlyozni a helyi politikai érdekeket. A roma stratégiák mérése és értékelése továbbra is módszertani nehézségekbe ütközik, mert a hivatalos népszámlálások alulbecsülik a roma lakosságot, és a diszkrimináció sok formája csak közvetett vagy kvalitatív módon mutatható ki.

### 38.3.6 Források és bizonytalanságok

A kommunista és posztkommunista romapolitika rekonstrukciója három fő forrástípusra támaszkodik: 1) a pártállami és állami jogszabályok, párthatározatok, tanácsi jegyzőkönyvek és statisztikai kiadványok; 2) a rendszerváltás után hozzáférhetővé vált szociológiai felmérések, oral history-interjúk és etnográfiai munkák; 3) emberi jogi szervezetek, például az European Roma Rights Centre, az Amnesty International és a nemzeti ombudsmanok jelentései, valamint bírósági ítéletek.

A legnagyobb bizonytalanság maga a **roma népesség számának** meghatározása. A népszámlálások az önbevalláson alapulnak, és a többségi társadalomtól való félelem, a stigmatizáció, valamint a kettős identitás miatt sokan nem vallják magukat románnak. A becslések ezért a hivatalos adatoknál sokszor két-háromszor magasabbak, de egyetlen elfogadott módszertan sincs. A kommunista korszak statisztikái ráadásul a rezsimek saját kategóriarendszerét tükrözik, és nem feltétlenül hasonlíthatók össze a mai adatokkal.

Vitatott a kényszersterilizáció, a kényszerű letelepítés és az állampolgársági korlátozás áldozatainak pontos száma is. Az emberi jogi források gyakran jogi igények és túlélői beszámolók alapján dolgoznak, míg az állami levéltárak hiányosak vagy csak részben hozzáférhetők. Ezért a szövegben szereplő állítások közül a jogi tények, például az 1958-as csehszlovák törvény vagy a D. H. kontra Csehország ítélet, dokumentáltnak tekinthetők. A társadalmi hatások és a közösségi tapasztalatok bemutatása azonban tudományos konszenzuson, kvalitatív kutatásokon és részben még zajló vitán nyugszik. A friss uniós programok 2020 utáni adatait a hivatalos uniós dokumentumokban érdemes ellenőrizni, mert a végrehajtásról szóló értékelések folyamatosan frissülnek.

### 38.3.7 Rövid összefoglaló

- A szocialista államok a romákat elsősorban szociális problémaként kezelték, és letelepítéssel, munkába állítással, valamint iskoláztatással próbálták asszimilálni őket.
- Csehszlovákia 1958-as letelepítési törvénye és a Szovjetunió 1956-os kóborlásellenes rendelete formálisan nem mindig nevesítette a romákat, de végrehajtásuk egyértelműen őket célozta.
- Az iparvárosokba költöztetés, a kijelölt lakótelepi lakások és a speciális iskolákba irányítás a szegregáció modern formáit hozta létre.
- A rendszerváltás után a roma közösségeket a deindusztrializáció, az állampolgársági korlátozások, a lakhatási kirekesztés és az etnikai erőszak sújtotta.
- Az Európai Unió a 2000-es évektől feltételességgel, majd 2011-es kerettel és 2020-as stratégiai kerettel próbálta előmozdítani a roma integrációt, de a keretek jogi kötőereje gyenge maradt.

- A COVID–19 és a 2022 utáni ukrajnai menekülthelyzet megmutatta, hogy a roma közösségek strukturális kiszolgáltatottsága a válságokban tovább növekszik.

### 38.3.8 Önellenőrző kérdések

1. Hasonlítsa össze a csehszlovák, a szovjet és a román államszocialista romapolitikát abból a szempontból, hogyan viszonyultak a roma identitás etnikai, illetve szociális jellegéhez.
2. Milyen mechanizmusokon keresztül eredményezett a szocialista lakás- és iskolapolitika szegregációt, és miért maradtak ezek a mintázatok tartósak a rendszerváltás után?
3. Miért tekinthető a cseh állampolgársági törvény az etnikai szempontból semleges jogszabály közvetett diszkriminatív hatásának példájává?
4. Miben különbözött az EU-csatlakozás előtti feltételesség a 2004 utáni uniós romapolitika eszközeitől, és milyen következményekkel járt ez a tagállami végrehajtásra?
5. Milyen forráskritikai problémák nehezítik a kommunista és posztkommunista romapolitika mérését, különösen a sterilizációs esetek és a népességi adatok terén?

## 38.4 Jelen és jövő

### 38.4.1 Oktatás, foglalkoztatás, diszkrimináció és roma aktivizmus

A rendszerváltás utáni három évtized a kelet-közép-európai roma közösségek számára egyszerre hozott új jogi szabadságokat és mély társadalmi-gazdasági peremhelyzetet. Az államszocialista rendszerek összeomlása felszámolta a hivatalos foglalkoztatási kényszert és a pártirányítású „roma integrációs” programok egy részét, miközben a piacgazdasági átmenet első éveiben a roma munkavállalók tömegesen veszítették el állásaikat, és a korábban is meglévő oktatási egyenlőtlenségek drámaian kiéleződtek. Ez a fejezet azt vizsgálja, hogyan alakult a roma lakosság helyzete az oktatás, a foglalkoztatás és a diszkrimináció területén a posztkommunista államokban, valamint hogyan szerveződött meg a roma aktivizmus helyi, országos és európai szinten.

Az alfejezet az előző részben tárgyalt kommunista és posztkommunista politikák folytatása Kommunista és posztkommunista politikák, és a 2020-as évek közepéig terjedő időszakra összpontosít. A hangsúly a mai Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Románia, Bulgária és Magyarország roma közösségein van, de a fejezet kitekint az Európai Unió intézményeiben folyó szakpolitikai vitákra is. A téma érzékenysége miatt itt különösen fontos megkülönböztetni a szociológiai felmérésekből származó dokumentált adatokat, a szakértői becsléseket, a politikai narratívákat és a roma aktivisták saját tapasztalaton alapuló, szubjektív tudását.

#### 38.4.1.1 A rendszerváltás öröksége: szegénység és strukturális kirekesztés

A 1990-es évek elején a kelet-közép-európai országokban végrehajtott gazdasági liberalizáció és privatizáció a roma közösségeket aránytalanul súlyosan érintette. A nehézipari üzemek, bányák és állami mezőgazdasági termelőszövetkezetek bezárása elsősorban azokat a településeket sújtotta, ahol a roma lakosság koncentráltan élt. A szlovákiai, csehországi és romániai iparvárosokban a roma munkavállalók foglalkoztatási rátája a rendszerváltás előtti szint töredékére esett vissza. Ezt a folyamatot a szakirodalom gyakran a **„piaci diszkrimináció”** és a **„strukturális kirekesztés”** fogalmaival írja le, megkülönböztetve azt a nyílt, jogilag szabályozott diszkriminációtól. A munkaadók gyakran hivatkoztak a roma jelentkezők alacsonyabb iskolai végzettségére, de a foglalkoztatási hátrány akkor is fennmaradt, ha a végzettség és a munkatapasztalat azonos volt. A 2000-es években készült szociológiai felmérések és diszkriminációtesztek – például az

úgynevezett **állásinterjú-tesztek** – rendre kimutatták, hogy az azonos önéletrajzzal jelentkező roma és nem roma pályázók közül a nem roma pályázókat lényegesen gyakrabban hívták be interjúra. Ez a módszertan a dokumentált diszkrimináció egyik meggyőző bizonyítékává vált, bár a minta nagysága és az egyes országokra való általánosíthatósága vitatott.

A rendszerváltás utáni szegénységi mutatók a roma és nem roma lakosság közötti életszínvonal-különbség gyors növekedését regisztrálták. A Világbank és az Európai Unió Alapjogi Ügynöksége (FRA) által koordinált nemzetközi felmérések szerint a roma háztartások jövedelme Kelet-Közép-Európában a nem roma háztartásokénak átlagosan kevesebb mint a felét érte el a 2010-es években. Különösen rossz volt a helyzet a vidéki, szegregált telepeken élő romák esetében, ahol a munkanélküliség helyenként a 80–90 százalékot is elérte. Szlovákiában a kelet-szlovákiai roma telepek lakosságának nagy része a 21. század első évtizedében is a minimálbér alatti, informális munkákból élt, ha egyáltalán jutott jövedelemhez. Romániában a 2000-es években a roma háztartások közel fele élt a hivatalos szegénységi küszöb alatt, szemben a nem roma háztartások körülbelül egyötödével. Ezek az adatok azonban becslések, és a különböző felmérések eltérő módon definiálják a „roma” kategóriát, ami óvatosságra int az összehasonlításnál.

A szegénység és a munkanélküliség nem csupán gazdasági jelenség volt, hanem a társadalmi kirekesztés egymást erősítő dimenzióit is magában foglalta. A roma családok sokkal nagyobb valószínűséggel éltek olyan településeken, ahol a közműellátottság hiányos volt, a tömegközlekedés rosszul működött, és az egészségügyi ellátás korlátozott volt. A csehországi, szlovákiai és romániai roma negyedekben és telepeken a lakások túlzsúfoltsága, a vezetékes víz hiánya és a rossz minőségű épületek aránya többszöröse volt az országos átlagnak. A **szegregált települési környezet** egyszerre volt oka és következménye az oktatási és munkaerőpiaci kirekesztésnek.

#### 38.4.1.2 Oktatási szegregáció és a roma gyermekek iskolai pályafutása

Az oktatás területén a legélesebben vitatott kérdés a roma gyermekek aránytalanul magas részaránya a speciális vagy csökkentett követelményű iskolákban. Csehországban az 1990-es években a roma gyermekek becslések szerint az összes általános iskolai tanuló kevesebb mint 5 százalékát tették ki, de a speciális iskolák tanulóinak akár 50–75 százalékát is adhatták. Ez a helyzet vezetett a **D. H. és mások Csehország ellen** elnevezésű ügyhöz az Emberi Jogok Európai Bíróságán, amely 2007-ben megállapította, hogy a roma gyermekek szisztematikus elkülönítése a speciális oktatásban a hátrányos megkülönböztetés tilalmát sérti. A strasbourgi bíróság ítélete mérföldkőnek számított: jogilag kötelezte Csehországot a szegregált oktatás felszámolására, és precedenst teremtett más országokkal szembeni eljárásokhoz. Ugyanakkor a végrehajtás lassú volt, és a civil szervezetek 2020-as jelentései szerint a roma gyermekek felülreprezentáltsága a csökkentett követelményű osztályokban és iskolákban továbbra is fennállt.

Az oktatási szegregáció több mechanizmuson keresztül érvényesült. A **területi szegregáció** következtében a roma családok által lakott városrészekben lévő iskolák szinte automatikusan etnikailag homogénné váltak. A **szülői választás** szempontjából a nem roma szülők gyakran áthelyezték gyermekeiket az olyan iskolákból, ahol nőtt a roma tanulók aránya. Ez a jelenség, amelyet a szociológusok **„white flight”** (fehér elvándorlás) néven írnak le, a cseh, szlovák és magyarországi városi iskolákban egyaránt dokumentálható volt. A **közvetett diszkrimináció** része volt az is, hogy a speciális iskolákba való bejutáshoz használt pszichológiai tesztek a többségi kultúrára és nyelvre épültek, így a roma gyermekek hátrányba kerültek még akkor is, ha szándékos diszkrimináció nem történt. Az iskolai előmenetelben mutatkozó különbségek így már az általános iskola alsó tagozatában kialakultak, és a középiskolai továbbtanulás esélyeit meghatározták.

A 21. század elején megindultak azok az **inkluzív oktatási programok**, amelyek a roma gyermekek középfokú és felsőfokú oktatásba való belépését támogatták. A romániai **Roma Education Fund** (Roma Oktatási Alap) és más nemzetközi ösztöndíjprogramok célja az volt,

hogy roma hallgatókat juttassanak be egyetemekre, és ezzel hosszú távon roma tanárokat, orvosokat, jogászokat és szociális munkásokat képezzenek. A programok hatásukat tekintve ellentmondásosak voltak: egyrészt valóban nőtt a felsőfokú végzettséggel rendelkező romák száma, másrészt az országos oktatási statisztikákban a roma tanulók lemorzsolódási aránya továbbra is lényegesen magasabb maradt, mint a nem roma tanulóké. A 2010-es években az Európai Bizottság úgynevezett **Roma Stratégiái** keretében a tagállamok vállalták az oktatási szegregáció csökkentését és az iskolaelhagyás visszaszorítását, de a civil szervezetek értékelése szerint a célkitűzések és a tényleges intézkedések között jelentős szakadék maradt.

Az oktatás kérdése szorosan összekapcsolódott a nyelvi és kulturális identitással. A **romani nyelv** (a romani nyelvnek több dialektusa létezik, közös irodalmi sztenderdje pedig csak részben alakult ki) oktatása a legtöbb kelet-közép-európai országban nem volt biztosított, vagy csak kísérleti jelleggel működött. A roma aktivisták egy része a romani nyelv anyanyelvi oktatását követelte, míg mások attól tartottak, hogy a nyelvi alapú elkülönítés újabb szegregációt eredményez. A cseh, szlovák és román iskolákban a romani nyelvet általában választható tantárgyként vagy délutáni programként oktatták, de a romani nyelvtanárok képzése és a tananyagok hiánya korlátozta a program hatását. A nyelvi hovatartozás azonban nem egységesítette a roma közösségeket: a régióban élő roma csoportok között voltak olyanok, amelyek a többségi nyelvet beszélték anyanyelvként, és olyanok, amelyek a **beás** (a bányász-román nyelv egy változata) vagy az **oláh cigány** dialektusokat őrizték.

#### 38.4.1.3 Foglalkoztatási kirekesztés és az informális gazdaság

A roma lakosság foglalkoztatási helyzete a posztkommunista évtizedekben a régió egyik legmakacsabb szociális problémája volt. A hivatalos munkanélküliségi statisztikák gyakran alábecsülték a roma munkaképes korú lakosság gazdasági aktivitását, mert sokan nem regisztrált munkanélküliként, hanem az informális gazdaságban dolgoztak. A **feketemunka**, az alkalmi idénymunka, a hulladékgyűjtés és a háztáji termelés a roma háztartások jelentős részének jövedelemkiegészítő forrása volt. Romániában a 2000-es években a roma férfiak egy része alkalmi mezőgazdasági munkásként dolgozott nyugat-európai országokban, ami megteremtette a **szezonális migráció** sajátos formáját. Bulgáriában és Romániában a roma nők egy része a textiliparban és a szolgáltató szektorban helyezkedett el, gyakran minimálbér alatti, be nem jelentett munkaviszonyban.

A formális foglalkoztatásból való kiszorulás okai összetettek voltak. A **iskolai végzettségbeli különbségek** mellett a munkaadók nyílt vagy rejtett előítéletei, a roma lakóhelyek földrajzi peremhelyzete és a munkaerőpiaci közvetítők hiánya egyaránt szerepet játszottak. A cseh, szlovák és magyarországi kutatások a **diszkriminatív munkaerő-felvételi gyakorlatot** dokumentálták: a munkaadók jelentős része kijelentette, hogy nem szívesen alkalmaz roma munkavállalókat, még akkor sem, ha azok képzettsége megfelelő. Ezek az attitűdkutatások azonban csak a deklarált véleményt mérik, és nem feltétlenül tükrözik a tényleges felvételi döntéseket. Az állásinterjú-tesztek ezzel szemben a viselkedés szintjén igazolták a hátrányt, és így az empirikus diszkriminációkutatás fontos eszközeivé váltak.

A **munkaerőpiaci aktiválási programok** a 2010-es években az Európai Szociális Alap támogatásával próbálták növelni a roma munkavállalók foglalkoztatását. A programok gyakran képzési elemeket, bértámogatást és szociális munkaerőpiaci szolgáltatásokat kombináltak. A hatékonyságukról szóló értékelések vegyes képet mutatnak: a programok egy része valóban segített tartós állások elérésében, mások azonban nem érték el a legkiszolgáltatottabb csoportokat, vagy a képzési tartalom nem igazodott a tényleges munkaerőpiaci kereslethez. A roma aktivisták és kutatók kritikája szerint a programok gyakran a „képzés a képzésért” logikát követték, anélkül, hogy a diszkriminatív munkaadói magatartást érdemben kezelték volna.

#### 38.4.1.4 Egészségügyi egyenlőtlenségek és lakhatási szegregáció

A roma lakosság egészségügyi mutatói a posztkommunista időszakban is lényegesen rosszabbak voltak a nem roma lakosságénál. A **várható élettartam** különbsége a legtöbb kelet-közép-európai országban a roma és nem roma lakosság között 5–10 év volt, de a becslések pontatlanok, mert a halálozási statisztikák nem tartalmazzák a roma etnikai hovatartozást. A csecsemőhalandósági és a krónikus betegségi mutatók a szegregált roma telepeken élő lakosság körében többszörösen meghaladták az országos átlagot. Ennek okai között szerepelt a rossz lakáskörülmények, a hiányos vízellátás és csatornázás, a rossz táplálkozás, a dohányzás magas aránya és az egészségügyi szűrővizsgálatok alacsony igénybevétele.

A lakhatási szegregáció a roma közösségek társadalmi kirekesztésének egyik legmaradandóbb formája volt. A szlovákiai **roma telepek** (osada) lakossága elérte a több százezer főt a 2010-es évekre, és a telepek jelentős része infrastrukturálisan és földrajzilag elkülönült a többségi lakosságtól. Romániában a **roma negyedek** (mahala) a városok peremén vagy a vidéki települések elkülönült részein alakultak ki, gyakran a kommunista korszakban létrehozott lakótelepek lepusztult állagú tömbjeiben. Csehországban és Lengyelországban a roma lakosság területi koncentrációja kisebb mértékű volt, de a városi gettósodás jelei – különösen az észak-csehországi iparvárosokban és a dél-lengyelországi bányavidékeken – szintén dokumentálhatók voltak.

A lakhatási politikák gyakran akaratlanul is erősítették a szegregációt. A **szociális lakásépítések** és bérlakásprogramok egy része kifejezetten a roma családok számára hozott létre különálló lakótelepeket vagy telepszerű házcsoportokat, ami a területi elkülönülést intézményesítette. A **telepfelszámolási programok** Szlovákiában és Romániában a 2000-es években részben a telepek felszámolását és integrált lakókörnyezetek kialakítását célozták, de a végrehajtás gyakran a roma lakosok kitelepítéséhez vagy a telepek kényszerű átköltöztetéséhez vezetett, újabb konfliktusokat generálva. A roma lakossággal szembeni **kényszerkilakoltatások** a 2010-es években Romániában és Bulgáriában ismétlődően szerepeltek a nemzetközi emberi jogi szervezetek jelentéseiben, amelyek a megfelelő eljárási garanciák és az alternatív lakhatás hiányát kifogásolták.

#### 38.4.1.5 A roma aktivizmus színterei és irányzatai

A rendszerváltás utáni roma aktivizmus a kelet-közép-európai civil társadalom egyik legdinamikusabban fejlődő területe volt, ugyanakkor belsőleg rendkívül sokszínű maradt. Az aktivizmus legalább három színtéren szerveződött: **helyi közösségi szervezetek**, **országos érdekképviseleti és politikai szerveződések**, valamint **transznacionális, európai szintű hálózatok** formájában.

A helyi szinten működő roma civil szervezetek elsősorban a mindennapi problémák kezelésére jöttek létre: oktatási támogatásra, foglalkoztatási tanácsadásra, egészségügyi felvilágosításra és jogsegélyre. Csehországban, Szlovákiában és Romániában a 2000-es években több száz, roma vezetésű civil szervezet működött, bár többségük forráshiánnyal és kapacitásproblémákkal küzdött. Az aktivisták egy része a **közösségszervezés** (community organizing) módszereit alkalmazta, amelynek célja a roma lakosok önerőből történő mobilizálása volt, míg mások inkább a szociális szolgáltatások professzionális nyújtására koncentráltak.

Az országos szintű érdekképviselet a parlamenti képviselet és a kormányzati konzultációs fórumok révén intézményesült. Romániában a **Roma Párt** (Partida Romilor Pro-Europa) 1993-ban alakult, és 1996 óta a parlamenti választásokon a roma kisebbség számára fenntartott képviselői helyet szerzett. Bulgáriában a roma pártok és civil szervezetek váltakozó sikerrel integrálódtak a politikai rendszerbe. Csehországban és Szlovákiában a roma pártok nem érték el a parlamenti küszöböt, de a roma ügyek a kormányzati kisebbségpolitikai intézmények napirendjén maradtak.

Lengyelországban a roma aktivizmus elsősorban a kulturális és oktatási intézmények – például a **Roma Közösségi Központok** – körül szerveződött.

A transznacionális színtér kialakulása a 2000-es évek legfontosabb fejleménye volt. Az **Európai Roma Jogok Központja** (European Roma Rights Centre, ERRC) budapesti székhellyel működő nemzetközi jogvédő szervezetként rendszeresen indított stratégiai pereket a diszkrimináció, a szegregáció és a rendőri erőszak ügyeiben. Az **Európai Roma Szövetség** és a **Romák és Cigányok Országos és Nemzetközi Szervezetei** (International Romani Union) a roma közösségek politikai képviseletét kísérelte meg európai szinten ellátni, bár legitimitásukat a roma aktivisták egy része vitatta. Az **Európai Unió Roma Keretprogramjai** 2011-től kezdve kötelezték a tagállamokat nemzeti roma stratégiák kidolgozására, ami új lehetőségeket nyitott a civil szervezetek számára, de egyúttal a forrásfelhasználás hatékonyságával kapcsolatos kritikákat is kiváltott.

A roma aktivizmus belső vitái a **reprezentáció** és a **célok** kérdése körül összpontosultak. Az aktivisták egy része a **jogalapú megközelítést** helyezte előtérbe: a diszkriminációellenes törvények megerősítését, a peres úton történő érdekérvényesítést és a nemzetközi emberi jogi normák átültetését szorgalmazta. Mások a **szociális-gazdasági felzárkóztatást** tekintették elsődlegesnek, és az oktatási, foglalkoztatási és lakhatási programok bővítését követelték. Egy harmadik irányzat a **kulturális identitás és a romani nyelv** megőrzését állította középpontba, és a roma kultúra intézményes elismeréséért küzdött. Ezek az irányzatok nem zárják ki egymást, de a hangsúlykülönbségek időnként nyílt konfliktusokhoz vezettek az egyes szervezetek között.

#### 38.4.1.6 A többségi társadalom attitűdjei és a diszkrimináció formái

A romaellenesség (antigypsyism) a rendszerváltás utáni kelet-közép-európai társadalmak egyik legtartósabb előítélet-rendszere volt. A szociológiai attitűdkutatások a 1990-es és 2000-es években a romákkal szembeni társadalmi távolságtartás magas szintjét regisztrálták a régió minden országában. A megkérdezettek jelentős része ellenezte, hogy roma család költözzön a szomszédságába, vagy hogy roma gyermekek egy osztályba járjanak a többségi gyermekekkel. Az **antiszemitizmushoz** hasonlóan a romaellenesség is mélyen beágyazódott a mindennapi beszédbe, a médiareprezentációba és a politikai retorikába, bár intenzitása időben és országonként változott.

A diszkrimináció jogi szabályozása a 2000-es években fokozatosan javult. Az Európai Unió **Faji Egyenlőségi Irányelve** (2000/43/EK) arra kötelezte a tagállamokat – köztük a 2004-ben csatlakozott kelet-közép-európai országokat –, hogy jogszabályban tiltsák a közvetlen és közvetett diszkriminációt a foglalkoztatás, az oktatás, a lakhatás és az árukhoz, szolgáltatásokhoz való hozzáférés területén. A tagállamokban **egyenlő bánásmód hatóságokat** hoztak létre, amelyek panaszokat vizsgáltak, jogsegélyt nyújtottak és véleményt nyilvánítottak diszkriminációs ügyekben. A **magyarországi Egyenlő Bánásmód Hatóság**, a **cseh ombudsman** és a **szlovákiai országos emberi jogi központ** ezen intézményi hálózat része volt.

A jogi keretek azonban nem számolták fel a diszkriminatív gyakorlatokat. A **rendőri etnikai profilalkotás** – vagyis az, hogy a rendőrök etnikai hovatartozás alapján igazoltatnak vagy ellenőriznek személyeket – ismétlődő panasz volt a cseh, szlovák és romániai roma közösségekben. A **többségi iskolák befogadási gyakorlata** gyakran maradt el a jogszabályi előírásoktól. A **munkaadói diszkrimináció** a hétköznapi munkaerőpiaci folyamatokban továbbra is érvényesült. A roma aktivisták és jogvédő szervezetek ezért a jogi szabályozás mellett a társadalmi attitűdök megváltoztatását is kulcsfontosságúnak tartották, ami azonban sokkal lassabb folyamatnak bizonyult.

#### 38.4.1.7 A roma közösségek társadalmi-gazdasági diverzitása

Fontos hangsúlyozni, hogy a kelet-közép-európai roma lakosság nem egységes, homogén csoport. A **történeti régiók**, a letelepedettség, a nyelvi hovatartozás és a társadalmi státusz mentén jelentős belső különbségek voltak. Lengyelországban a roma lakosság nagy része a városi középréteghez tartozott, és a **hegyi romák** (Bergitka Roma) csoportja mellett a **lengyel alföldi romák** (Polska Roma) közösségei is sajátos kulturális hagyományokat őriztek. Romániában a **kortorár** (nomadizáló) roma csoportok a 19. században letelepedett **vlah romák**, **beás** és **kalderás** közösségektől eltérő társadalmi szerveződésben éltek. Csehországban és Szlovákiában a **szlovenszkó roma** csoport mellett a **oláh cigány** és **beás** közösségek alkottak elkülönülő társadalmi hálózatokat. Bulgáriában a **jerlii** és a **kaldarari** csoportok közötti különbségek is jelentősek voltak.

Ez a belső tagoltság megnehezíti az általánosító kijelentéseket. A statisztikai mutatók átlagai mögött jelentős szórás volt: a roma lakosság egy kisebb, de növekvő része felsőfokú végzettségű, stabil állással rendelkező, középosztálybeli helyzetbe került, míg a többség továbbra is a társadalmi-gazdasági peremhelyzetben élt. A **roma értelmiség** és a **roma középosztály** megjelenése a 2000-es években a társadalmi mobilitás dokumentálható jele volt, de a mobilitási csatornák továbbra is szűkek maradtak. Az iskolai lemorzsolódás, a korai gyermekvállalás és a területi szegregáció újratermelte a hátrányok generációk közötti átörökítését.

#### 38.4.1.8 Uniós politikák és a nemzeti roma stratégiák

Az Európai Unió a 2010-es években új szakaszba lépett a roma integrációs politikák terén. A **2011-es Roma Keretprogram** arra szólította fel a tagállamokat, hogy dolgozzanak ki nemzeti roma integrációs stratégiákat négy prioritási területen: oktatás, foglalkoztatás, lakhatás és egészségügy. A keretprogram a **célkitűzések, indikátorok és nyomon követési mechanizmusok** logikájára épült, és a tagállamoknak éves jelentést kellett benyújtaniuk a Bizottságnak. A 2021–2027 közötti új uniós roma keret tovább erősítette a diszkriminációellenes elemeket, és a tagállamokkal szembeni elvárások közé emelte a tényleges strukturális reformok végrehajtását.

A nemzeti stratégiák végrehajtása azonban erősen egyenetlen volt. A civil szervezetek értékelése szerint a kormányok gyakran formálisan teljesítették a vállalásokat, anélkül, hogy a szegregált oktatási intézményeket felszámolták, a lakhatási szegregációt érdemben csökkentették, vagy a foglalkoztatási diszkriminációt szankcionálták volna. A **forrásfelhasználás hatékonysága** is vitatott volt: az európai strukturális és beruházási alapokból roma integrációra elkülönített pénzeszközök egy része nem jutott el a legszegényebb roma közösségekhez, vagy a projektek fenntarthatósága volt kétséges. A roma aktivisták és az európai civil hálózatok ezért a **partnerség elve** erősítését követelték: azt, hogy a roma szervezetek érdemben részt vegyenek a programok tervezésében, végrehajtásában és értékelésében.

#### 38.4.1.9 A 2010-es évek feszültségei és a jelenkori kilátások

A 2010-es években a kelet-közép-európai roma közösségek helyzete egyszerre mutatott javuló jogi-intézményi kereteket és tartós társadalmi-gazdasági hátrányokat. Az oktatási szegregáció jogi tilalma Csehországban, Szlovákiában és másutt egyértelműbbé vált, de a gyakorlati megvalósítás lassan haladt. A foglalkoztatási diszkriminációval szembeni fellépés intézményei megerősödtek, de a tényleges munkaerőpiaci esélyek nem javultak érdemben. A lakhatási szegregáció továbbra is a társadalmi kirekesztés leglátványosabb formája volt, és a romaellenes retorika a politikai életben időnként felerősödött.

A 2020-as évek elején a koronavírus-járvány a roma közösségeket aránytalanul súlyosan érintette. A zsúfolt lakáskörülmények, a rossz higiéniai feltételek és az egészségügyi ellátáshoz való korlátozott hozzáférés növelte a fertőzés kockázatát, a távoktatás pedig a digitális eszközök hiánya miatt tovább mélyítette az oktatási egyenlőtlenségeket. A járvány idején bevezetett korlátozások egyes országokban aránytalanul sújtották a roma telepeken élőket, és a rendőri intézkedések diszkriminatív jellegére vonatkozó panaszok újra felszínre kerültek. A **járvány társadalmi hatásai** a roma közösségeken belüli szegénységi és egészségügyi különbségeket ismét láthatóvá tették.

A roma aktivizmus a 2020-as években új generációs vezetőkkel bővült, és a **közösségi média** a korábbinál szélesebb nyilvánosságot biztosított a roma hangoknak. A nemzetközi emberi jogi fórumokon a roma szervezetek továbbra is napirenden tartották a szegregáció, a rendőri erőszak és a lakhatási jogok kérdéseit. Az Európai Unió 2021–2027-es roma keretprogramja a **strukturális egyenlőtlenségek** felszámolását és a **roma részvétel** erősítését tűzte ki célul, ami a civil szervezetek szerint akkor lehet sikeres, ha a tagállamok valóban kötelező erejű intézkedéseket hajtanak végre, és a források a legrosszabb helyzetű közösségekhez jutnak el.

A jelenkori folyamatok értékelése tehát kettős. Egyrészt a roma közösségek jogi helyzete a posztkommunista évtizedekben összehasonlíthatatlanul jobb, mint az azt megelőző időszakokban volt: a diszkrimináció tiltása, az oktatási jogok és a politikai részvétel intézményei formálisan biztosítottak. Másrészt a foglalkoztatási, lakhatási és egészségügyi mutatókban a tartós különbségek azt jelzik, hogy a jogi keretek önmagukban nem számolják fel a történetileg felhalmozódott strukturális hátrányokat. A roma integráció kérdése így nem csupán etnikai kisebbségi kérdés, hanem a kelet-közép-európai társadalmak szociális és regionális egyenlőtlenségeinek egyik legélesebb foglalata.

### 38.4.2 Források és bizonytalanságok

A fejezetben tárgyalt jelenségek forrásbázisa alapvetően három rétegre oszlik: (1) hivatalos statisztikák és közigazgatási adatok, (2) szociológiai felmérések és diszkriminációtesztek, valamint (3) civil szervezeti jelentések, jogi dokumentumok és roma aktivisták beszámolói. A hivatalos statisztikák a legtöbb országban nem tartalmaznak etnikai hovatartozásra vonatkozó adatokat, mert az adatvédelmi szabályozás és a történelmi tapasztalatok miatt az etnikai alapú adatgyűjtés korlátozott vagy tiltott. Emiatt a roma lakosság létszámára, iskolai és munkaerőpiaci helyzetére vonatkozó adatok mindig becslések, amelyek a definíció (önbevallás, külső besorolás, nyelvhasználat) függvényében jelentősen eltérhetnek. A hivatalos népszámlálásokon a roma identitást vállalók száma rendszerint alacsonyabb, mint a szociológiai felmérések alapján becsült roma lakosság, mert sokan a diszkriminációtól való félelem miatt nem vallják magukat románnak. A szociológiai felmérések és diszkriminációtesztek mintái nem mindig reprezentatívak, és a módszertani különbségek miatt az országok közötti összehasonlítás bizonytalan. A civil szervezeti jelentések fontos dokumentumok, de érdekelt szereplőktől származnak, ezért állításaikat más forrásokkal együtt kell értékelni. Az Európai Unió és a Világbank által koordinált nemzetközi felmérések szélesebb körű adatokat szolgáltatnak, de az adatfelvétel időpontja és a kérdezési mód befolyásolhatja az eredményeket. A 2020-as évek elején keletkezett, a járvány és a jelenkori folyamatok értékelésére vonatkozó források egy része nem tekinthető lezártnak, ezért az ezekre alapozott kijelentéseket ellenőrzési igénnyel kell kezelni.

### 38.4.3 Rövid összefoglaló

- A rendszerváltás utáni gazdasági átmenet a roma lakosságot aránytalanul sújtotta; a foglalkoztatási és jövedelmi hátrányok a 21. században is tartósak maradtak.

- Az oktatási szegregáció a roma gyermekek iskolai pályafutását már az általános iskola alsó tagozatában meghatározza; a strasbourgi bíróság **D. H. ügyben** hozott ítélete jogi precedenst teremtett, de a gyakorlati változás lassú volt.
- A lakhatási szegregáció – különösen a szlovákiai roma telepek és a romániai roma negyedek – a társadalmi kirekesztés leglátványosabb formája maradt.
- A roma aktivizmus három színtéren szerveződött: helyi közösségek, országos érdekképviselet és transznacionális európai hálózatok; a jogalapú, a szociális-gazdasági és a kulturális identitás irányzatai egymással vitázva alakították a mozgalmat.
- Az Európai Unió Roma Keretprogramjai új szakpolitikai keretet hoztak létre, de a tagállami végrehajtás hatékonysága és a forrásfelhasználás eredményessége vitatott.
- A roma lakosság belső társadalmi-gazdasági és kulturális tagoltsága miatt az általánosító kijelentések félrevezetőek; a középosztályosodás és a peremhelyzet egyszerre van jelen.

### 38.4.4 Önellenőrző kérdések

1. Milyen módszertani problémák miatt bizonytalanok a roma lakosság foglalkoztatási és oktatási helyzetére vonatkozó statisztikák? Hasonlítsa össze a hivatalos népszámlálási adatok és a szociológiai felmérések megbízhatóságát.
2. Ismertesse a **D. H. és mások Csehország ellen** ügy jelentőségét! Miért tekinthető mérföldkőnek az európai diszkriminációellenes joggyakorlatban, és milyen korlátai voltak a végrehajtásnak?
3. Hasonlítsa össze a roma aktivizmus három fő irányzatát (jogalapú, szociális-gazdasági, kulturális). Milyen feszültségek adódhatnak ezen irányzatok között, és milyen közös pontjaik vannak?
4. Milyen szerepet játszott az Európai Unió Roma Keretprogramja a nemzeti politikák alakításában? Milyen kritikákat fogalmaztak meg a civil szervezetek a program végrehajtásával kapcsolatban?
5. Miért nem elegendő a jogi tilalom a lakhatási szegregáció felszámolásához? Tárgyalja a területi szegregáció, a szociális lakásépítés és a telepfelszámolási politikák összefüggéseit.

# 39 Németek, rutének, gagauzok és mások

## 39.1 Balti németek és a német diaszpóra

A kelet-közép-európai német diaszpóra története nem írható le egyetlen „német kisebbség” fogalmával. A régióban élő német nyelvű, illetve német identitású közösségek évszázadokon át eltérő jogállásban, eltérő gazdasági szerepkörben és eltérő vallási hagyományok között éltek. A három legismertebb csoport – a balti németek, az erdélyi szászok és a szudétanémetek – nem egyszerre, nem azonos módon és nem azonos okokból vált kisebbséggé a modern nemzetállami keretek között. A közös vonás inkább a 20. századi tapasztalat: a birodalmi keretek felbomlása, a nemzetállami homogenizáló politika, a második világháború alatti és utáni kényszermigráció, valamint az ebből fakadó emlékezetpolitikai viták. Ahogyan az előző alfejezet a roma közösségek jelenkori helyzetét vizsgálta Jelen és jövő, ez a fejezet a német csoportok hosszú, régióspecifikus múltjára összpontosít.

### 39.1.1 Balti németek: rendi elitből kisebbség

A **balti németek** (németül *Deutsch-Balten*, lettül *vācbaltieši*, észtül *baltisakslased*) a mai Észtország és Lettország területén élő német nyelvű elit és városi polgárság gyűjtőneve. A csoport eredete a 12–13. századi keresztes hódításra és a német lovagrendi, püspöki, valamint Hanza-városi betelepülésre vezethető vissza. A középkori **Livónia** (*Livland*, lettül *Livonija*) és **Kurland** (*Kurzeme*), valamint az észt területek társadalmi szerkezete alapvetően rendi jellegű volt: a földbirtokos nemesség, a városi patríciusréteg és a lutheránus egyházi elit jelentős része német nyelvű volt, míg a vidéki parasztság túlnyomórészt lett vagy észt anyanyelvű maradt. Ez a nyelvi–rendi elkülönülés nem modern nemzeti ellentét volt, hanem a középkori és kora újkori rendi társadalom szerkezete, amelyben a nyelv a státusz egyik jelölője, nem pedig a modern értelemben vett nemzethez tartozás kizárólagos kritériuma lehetett.

A 18. század elején, a nagy északi háborút lezáró nystadi béke után a balti tartományok az Orosz Birodalomhoz kerültek. Az orosz uralkodók, különösen Nagy Katalin és utódai, hosszú ideig megerősítették a balti német rendi önkormányzatot, a lutheránus egyház jogállását és a német nyelv hivatalos használatát. Ennek gyakorlati oka az volt, hogy a balti tartományok igazgatását a helyi elit hatékonyan, a birodalom számára megbízhatóan látta el. A **Ritterschaft** – a nemesi rendi önkormányzat –, valamint a városi tanácsok iratai a 19. század elejéig túlnyomórészt német nyelvűek voltak. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a balti német elit lojalitása nem a későbbi modern nemzeti lojalitás mintáját követte: egyszerre lehetett valaki rendi jogaihoz ragaszkodó livóniai nemes, az orosz uralkodó hivatalnoka és német nyelvű lutheránus.

A 19. század második felében a lett és az észt nemzeti ébredés fokozatosan kikezdte ezt a rendi szerkezetet. A paraszti származású, iskolázott lett és észt értelmiség a birodalmi modernizáció és a nemzeti mozgósítás eszközeivel lépett fel a földbirtokviszonyok és a kulturális hierarchia ellen. A balti német elit részben a cári államhoz, részben a német birodalmi identitáshoz keresett védelmet, de a századfordulóra a balti tartományokban kiéleződő nyelvi és politikai konfliktusok már modern nemzetiségi ellentétként jelentek meg. Az 1897-es orosz birodalmi népszámlálás – amely anyanyelvi bevallásra épült, és ezért a számok a későbbi nemzetiségi statisztikákhoz képest

bizonytalanabbak – a balti kormányzóságokban nagyságrendileg 150–180 ezer német anyanyelvű lakost mutatott ki; ez a tartományok összlakosságának csupán néhány százalékát tette ki, de a városokban, illetve a földbirtokos rétegben arányuk jóval magasabb volt.

Az első világháború után Észtország és Lettország függetlenné válása alapvetően megváltoztatta a balti németek helyzetét. Az 1919–1920-as földreformok nagyrészt felszámolták a német nagybirtokot, és a földet a helyi parasztságnak juttatták. A balti németek elvesztették automatikus vezető szerepüket, de a két állam alkotmányos keretei között – legalábbis a demokratikus időszakban – kisebbségi kulturális jogokat kaptak: iskolákat, egyházi intézményeket és kulturális egyesületeket tarthattak fenn. A kisebbségi jogi keret azonban aszimmetrikus volt: a földreform és a hivatali nyelvváltás miatt a balti németek gyakran hátrányos helyzetűnek tekintették magukat, míg a lett és az észt társadalom egy része a korábbi rendi elnyomás folytatásának tartotta az intézményes német jelenlétet.

A második világháborút közvetlenül megelőző időszakban, 1939 őszén a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos jegyzőkönyvei nyomán a balti németek jelentős részét a náci Németország az úgynevezett **Umsiedlung** (áttelepítés) keretében Németországba, elsősorban a megszállt Lengyelországba szállította. A kitelepítés szervezett, állami irányítású akció volt, amelyben a balti németek túlnyomó többsége – a becslések szerint mintegy 60–70 ezer ember – elhagyta Észtországot és Lettországot. A döntésben a szovjet befolyás miatti félelem és a náci hatóságok nyomása egyaránt szerepet játszott. Az áttelepítettek jelentős része a háború után az NSZK-ba vagy az NDK-ba került, és a balti német közösség mint helyi társadalmi csoport gyakorlatilag megszűnt. A 2020-as évekre Észtországban és Lettországban már csak elenyésző számú, többnyire vegyes házasságból származó vagy betelepült német él, a balti német identitás elsősorban a diaszpórában, illetve a történelmi emlékezetben él tovább.

### 39.1.2 Erdélyi szászok: városok és szabad faluközösségek

Az **erdélyi szászok** (németül *Siebenbürger Sachsen*, románul *sași*) a mai Románia területén fekvő Erdély (*Transilvania*, románul *Ardeal*) dél- és észak-erdélyi régióiban élő német nyelvű, zömében lutheránus közösség. A csoport elnevezése nem pontosan fedi a mai szász nyelvjárási vagy tartományi hovatartozást: a középkori magyar oklevelek gyakran *Saxones* néven említették a betelepült német ajkú lakosságot, függetlenül attól, hogy azok pontosan mely német területekről érkeztek. A betelepülés a 12. században kezdődött, és a 13. században érte el intézményes csúcspontját; a források és a régészeti adatok alapján a telepítés településcsoportonként, több hullámban történt, és a pontos létszám ma már nem rekonstruálható a későbbi nemzetiségi statisztikák mintájára. A forrásokban felbukkanó kiváltságlevelek – a legismertebb az 1224-re datált, de a szöveghagyomány miatt vitatott **Andreanum** – a szász hospeseknek önálló bíráskodást, vásártartást és egyházi szervezetet biztosítottak, ami a későbbi **szász univerzitás** (*Universitas Saxonum*) rendi szervezeteinek alapját képezte.

Az erdélyi szászok a középkorban és a kora újkorban városiasodott, erődített településekben éltek, és a **hét szász szék** (*Sieben Stühle*) önkormányzati keretei között gazdálkodtak. A szász városok – Brassó (*Brașov*, németül *Kronstadt*), Nagyszeben (*Sibiu*, németül *Hermannstadt*), Beszterce (*Bistrița*, németül *Bistritz*) és mások – a helyi kereskedelem és kézművesség kulcsszereplői voltak, de ezt nem szabad a modern nemzetgazdasági kategóriákkal leírni: a szász polgárság rendi jogai a magyar királyi hatalom, az erdélyi vajda és a szász univerzitás közötti középkori hatalmi egyensúly termékei voltak. A reformáció idején a szász városok és falvak szinte egészükben lutheránussá váltak, ami évszázadokra meghatározta a csoport vallási-nemzeti elkülönülését a többségi ortodox románságtól és a katolikus, később részben református magyar lakosságtól.

A 18. században Erdély a Habsburg Monarchia tartománya lett. A szászok helyzete kettős volt: a bécsi udvar a katolikus egyházat támogatta, de a szász lutheránus intézményeket és

a szász univerzitás jogait sokáig megtartotta. A 19. századi magyar nemzetépítés azonban a nyelvi magyarosítás és a vármegyei igazgatás kiterjesztése révén egyre inkább fenyegette a szász rendi önkormányzatot. A szász politikai elit részben a bécsi udvarhoz fordult, részben saját nemzetiségi programot alakított ki; a **szász nemzeti ébredés** nem a román vagy a magyar nemzeti mozgalom mintáját követte, hanem a lutheránus egyházi és iskolai autonómia védelmére épült. Fontos hangsúlyozni, hogy a 19. század végi szász identitás már modern nemzetiségi önértelmezés volt, de a közösség önmagát elsősorban rendi–vallási–regionális alapon határozta meg, nem a mai értelemben vett német nemzethez tartozás alapján.

Az 1918 utáni román államban az erdélyi szászok a kisebbségi jogrendszer keretei között éltek, de a két világháború közötti román nemzetállam-építés és a földreform őket is érintette. A második világháború alatt a szász közösség egy részét a náci német propaganda és a Waffen-SS toborzása is megpróbálta mozgósítani, ami hosszú távon megosztotta a csoport emlékezetét. A háború után, 1945-től a román kommunista hatóságok a szászokat – más német csoportokkal együtt – kollektíven háborús bűnössé nyilvánították, sokakat a Szovjetunióba kényszermunkára deportáltak, vagyonukat pedig államosították. A **kitelepítés** és az elvándorlás az 1950-es évektől, különösen az 1970–1980-as évek gazdasági-politikai válsága idején tömegesen csökkentette a szász lakosságot. A becslések szerint a második világháború előtt mintegy 230–250 ezer erdélyi szász élt Romániában; a 2011-es román népszámlálás már csak mintegy 36 ezer német nemzetiségűt mutatott ki, de ez a szám a bánsági svábokat és más német csoportokat is magában foglalja, és a népszámlálási önbevallás bizonytalanságai miatt csak nagyságrendi tájékoztatásra alkalmas. A szász örökség ma elsősorban az épített környezetben – az erődtemplomokban, a városi polgárházakban – és a romániai német intézmények, illetve a nyugati diaszpóra emlékezetében él tovább.

### 39.1.3 Szudétanémetek: a cseh medence német lakossága

A **szudétanémet** (németül *Sudetendeutsche*, csehül *sudetští Němci*) fogalom a 19–20. században vált politikai gyűjtőfogalommá. A csehországi és morvaországi német nyelvű lakosság ugyanis soha nem alkotott egységes közösséget: a középkori és kora újkori források a cseh országokban élő német ajkú lakosokat városonként, uradalmanként vagy rendi csoportonként említik. A 13. századi német jogú városalapítás és a bányavárosok betelepítése nyomán azonban a cseh medencében és Morvaországban jelentős német nyelvű, katolikus vagy lutheránus lakosság alakult ki. A huszita háborúk és a későbbi vallási–rendi konfliktusok időszakában a nyelvi különbség gyakran összekapcsolódott a vallási és politikai szembenállással, de a modern nacionalizmus előtt a cseh és német nyelvű lakosok közötti határok rugalmasak és regionálisan eltérők voltak.

A 19. századi cseh nemzeti ébredés és a német nacionalizmus kölcsönösen megerősítette egymást. A csehországi német liberálisok és konzervatívok sokáig a Habsburg Monarchia keretein belül képzelték el a német nyelvű lakosság politikai képviseletét, de a század végére a cseh–német ellentét a tartományi politika központi kérdésévé vált. Az 1918-ban létrejött Csehszlovákia a csehszlovák nemzetállam elvén alapult, noha a **Saint-Germain-i szerződés** kisebbségvédelmi rendelkezéseket is tartalmazott. Az 1930-as csehszlovák népszámlálás szerint mintegy 3,2 millió lakos vallotta magát német nemzetiségűnek; ez a szám a teljes lakosság nagyjából 22–23 százalékát tette ki, de a népszámlálási kategória és a nemzetiségi bevallás körüli viták miatt a pontos arány tudományosan vitatott. A szudétanémet politikai mozgalom radikális szárnya, a Konrad Henlein vezette **Szudétanémet Párt** (*Sudetendeutsche Partei*) az 1930-as években egyre inkább a náci Németország támogatását kereste, ami az 1938-as müncheni egyezményhez, a csehszlovák határvidék Németországhoz csatolásához és a csehszlovák állam felbomlásának előkészítéséhez vezetett.

A második világháború után a csehszlovák állam – az 1945-ös kassai kormányprogram és a későbbi úgynevezett **Beneš-dekrétumok** alapján – a német lakosság túlnyomó részét kitelepítette vagy kikényszerítette az országból. A kényszeráttelepítés mérete és körülményei a mai napig emlékezetpolitikai vita tárgyát képezik. A csehszlovák hatóságok által rögzített adatok szerint 1945–1946 folyamán mintegy 2,2–2,9 millió embert telepítettek át vagy távozott kényszer hatására; a becslések a halálos áldozatok és a nem regisztrált távozók miatt bizonytalanok, és a cseh, a német és a nemzetközi szakirodalomban eltérő számok szerepelnek. A kitelepítés során a vagyonelkobzás, a kényszermunka és a helyi erőszak is előfordult, amit a csehszlovák állam akkori hivatalos narratívája a német megszállás alatti bűnökkel igazolt, a német menekült- és kitelepítettszervezetek viszont a kollektív bűnösség elve miatt bírálnak. A tudományos konszenzus szerint a kitelepítés a kollektív bűnösség elvén alapult, és nem felelt meg a mai nemzetközi emberi jogi normáknak; ugyanakkor a történészek hangsúlyozzák, hogy a csehszlovák döntés a háború utáni nemzetállami homogenizálás és a szovjet szövetségi rendszer kontextusában született.

A hidegháború idején a szudétanémet kérdés a csehszlovák–nyugatnémet diplomáciai viszony egyik neuralgikus pontja volt. Az 1997-es cseh–német **nyilatkozat** a múlt feldolgozásának kereteként elismerte a német megszállás alatt elkövetett bűnöket és a kitelepítés okozta szenvedést is, anélkül, hogy jogi igényeket állapított volna meg. Ez a dokumentum mérföldkő volt az emlékezetpolitikai párbeszédben, de a szudétanémet szervezetek és a cseh politikai elit egy része máig vitatja annak értelmezését. A 21. században a szudétanémet identitás elsősorban a németországi és ausztriai egyesületekben, a helytörténeti kutatásban és a cseh–német határ menti együttműködésekben él tovább, míg a csehországi német kisebbség létszáma néhány ezer főre csökkent.

### 39.1.4 A német diaszpóra tágabb keretei

A balti németek, az erdélyi szászok és a szudétanémetek mellett a kelet-közép-európai német diaszpóra számos kisebb, de a maga régiójában meghatározó csoportot foglalt magában. A **bánsági svábok** (*Banater Schwaben*) a 18. századi Habsburg telepítéspolitika nyomán a Bánságban telepedtek le, és római katolikus vallásuk, valamint a mezőgazdasági településszerkezetük különböztette meg őket a lutheránus szászoktól. A **besszarábiai németek** (*Bessarabiendeutsche*) a 19. század elején az orosz birodalmi gyarmatosítás keretében települtek a mai Moldova és Ukrajna területére; a 20. század elején számuk néhány tízezerre volt tehető, de a második világháború alatt és után ez a közösség is az áttelepítések és a szovjet kényszermigráció áldozatául esett. A **volhíniai németek** és a **galíciai németek** ugyancsak a cári birodalmi telepítéspolitika termékei voltak, és a 20. században hasonló pályát futottak be. A 19. századi iparosodás és urbanizáció városi német munkásságot és polgárságot is létrehozott – például Łódźban, a csehországi iparvidékeken vagy a romániai városokban –, amelynek története nem választható el az adott régió gazdaság- és társadalomtörténetétől.

A német diaszpóra 20. századi felszámolódása összekapcsolódott a birodalmi keretek széthullásával, a nemzetállami homogenizáló törekvésekkel, valamint a náci Németország és a Szovjetunió terjeszkedésével. A második világháború alatti áttelepítések, a háború utáni kitelepítések és a kivándorlás együttesen oda vezettek, hogy a régió német közösségei a 21. századra a korábbi létszámuk töredékére zsugorodtak. Ez a folyamat nem egységes séma szerint zajlott: a balti németek esetében az 1939-es áttelepítés megelőzte a szovjet megszállást; a szudétanémetek esetében a háború utáni kényszerkitelepítés a megszállás alatti német politika következményeként értelmezhető; az erdélyi szászok pedig hosszú, több évtizedes elvándorlással tűntek el Erdélyből. Az eltérő pályák miatt a német diaszpóra története egyszerre tanít a birodalmi rendi társadalom, a modern nacionalizmus, a kényszermigráció és az emlékezetpolitika összefonódásairól. A fejezet a Birodalom, nemzet és kisebbség részben már tárgyalt birodalmi örökségeket és kisebbségi

jogokat itt a német közösségek regionális példáján keresztül mutatja be, a Határok, migráció és emlékezet rész pedig a tágabb migrációs és emlékezeti folyamatokat elemzi.

### 39.1.5 Források és bizonytalanságok

A német diaszpóra történetére vonatkozó források rendkívül heterogének. A középkori és kora újkori betelepülésekre elsősorban oklevelek, városi könyvek, egyházi évkönyvek és régészeti leletek alapján következtetünk; ezek a források nem statisztikai adatfelvételek, hanem hatalmi és jogi dokumentumok, ezért a lélekszámokra csak közvetett becslések adhatók. A 19. század végétől az állami népszámlálások már számszerű adatokat közölnek, de az anyanyelvi, illetve nemzetiségi bevallás kategóriái országonként és időszakonként változtak. Az orosz birodalmi 1897-es népszámlálás például anyanyelvet kérdezett, nem nemzetiséget; a két világháború közötti román, csehszlovák és lett népszámlálások nemzetiséget vagy anyanyelvet, de az államépítő nemzetfelfogás torzíthatta a bevallást. A 20. századi áldozatszámok, kitelepítési és áttelepítési adatok gyakran vitatottak, mert az érintett államok hivatalos statisztikái, a menekült- és kitelepítettszervezetek becslései, valamint a nemzetközi szakirodalom eltérő módszertannal dolgozik. A német kisebbségek második világháború alatti szerepe – különösen a szudétanémet párt és a balti németek esetében – ugyancsak emlékezetpolitikai vita tárgya, amelyben a kollektív bűnösség vagy a kollektív ártatlanság tézisei egyaránt félrevezetők lehetnek. A tudományos konszenzus szerint a modern kisebbségi kategóriák visszavetítése a középkorra anakronisztikus, a 20. századi kényszermigrációk pedig nem írhatók le egyetlen nemzeti narratíva felől.

### 39.1.6 Rövid összefoglaló

- A balti németek a mai Észtország és Lettország területén a középkori keresztes hódítás nyomán kialakult német nyelvű rendi elitet alkották, amely a 18. században az Orosz Birodalom alatt is hosszú ideig megőrizte önkormányzatát.
- A 19. századi lett és észt nemzeti ébredés, majd az 1918 utáni földreformok felszámolták a balti német elitek gazdasági és hatalmi alapját.
- Az 1939-es náci–szovjet megállapodás nyomán a balti németeket Németországba telepítették át, ami a helyi közösség megszűnéséhez vezetett.
- Az erdélyi szászok a 12–13. századi betelepítés révén városias, lutheránus, rendi önkormányzattal rendelkező közösséget alkottak, amely a magyar királyi keretek, majd a Habsburg- és román állam alatt is megőrizte saját intézményeit.
- A szászok létszáma a 20. századi deportálások, kitelepítések és kivándorlás miatt a második világháború előtti mintegy 230–250 ezerről a 2011-es román népszámlálás szerint néhány tízezerre csökkent.
- A szudétanémetek nem alkottak a modern kor előtt egységes közösséget; a fogalom a 19. századi nacionalizmusban vált politikai gyűjtőfogalommá, és az 1930-as években a szudétanémet radikalizmus a náci Németországhoz kötötte a csoportot.
- A második világháború után a csehszlovák állam a német lakosság nagy részét kitelepítette; a kitelepítés mérete és következményei a mai napig vitatottak.
- A kelet-közép-európai német diaszpóra regionális csoportjai eltérő vallási, jogi és társadalmi hagyományokkal rendelkeztek, ezért a történetüket nem szabad egyetlen homogén „német kisebbségi” narratívára redukálni.

### 39.1.7 Önellenőrző kérdések

1. Milyen rendi, vallási és jogi különbségek választották el a balti németeket, az erdélyi szászokat és a szudétanémeteket a modern kor előtt?

2. Hogyan változott a balti németek helyzete az orosz birodalmi uralom, az 1918 utáni államok és az 1939-es áttelepítés időszakában?
3. Milyen okai voltak az erdélyi szászok 20. századi létszámcsökkenésének, és milyen forrástípusok alapján becsülhető a közösség létszáma?
4. Miért tekinthető a „szudétanémet” fogalom modern politikai konstrukciónak, és hogyan kötődött az 1938-as müncheni egyezményhez?
5. Milyen forráskritikai és emlékezetpolitikai problémákat vet fel a második világháború utáni német kitelepítések áldozatszámainak és következményeinek megítélése?

## 39.2 Rutének, lemkók, bojkók és huculok

A Kárpátok vonulatának északi és keleti lejtőin, a mai Lengyelország délkeleti csücskétől a mai Ukrajna nyugati megyéin át a mai Románia határvidékéig olyan keleti szláv nyelvjárásokat beszélő hegyi közösségek élnek, amelyeket a történeti források és a modern nemzetépítés különböző neveken illetett: **rutének** (ruszinok; ruszin/ , angolul Rusyn), **lemkók** (łemkowie/ ), **bojkók** ( ) és **huculok** ( /Huțuli). Bár nyelvük a keleti szláv dialektuskontinuum részét képezi, sorsközösségüket a Kárpátok hegyvidéki zónája, a pásztorkodó-gazdálkodó életmód és a bizánci liturgiájú kereszténység határozta meg. Ez az alfejezet azt vizsgálja, hogyan alakult ezeknek a csoportoknak az identitása a középkori fejedelemségek, a Lengyel–Litván Köztársaság, a Habsburg Birodalom, a két világháború közötti nemzetállamok és a szovjet uralom alatt, és miért feszül ma is egymásnak a ruszin és az ukrán nemzeti besorolás. Az előző alfejezetben tárgyalt Balti németek és a német diaszpóra után most egy olyan csoportra fordítjuk a figyelmet, amelynek tagjai nem egy birodalmi elithez, hanem sokáig peremvidéki, hegyi paraszti társadalmakhoz tartoztak, és amelynek története éppen a nemzeti kategorizálás ingatagságát mutatja meg.

### 39.2.1 Elnevezések, nyelvek és földrajzi keret

A **ruszin** kifejezés a latin *Ruteni* és a német *Ruthenen* nyomán terjedt el a középkori és kora újkori írásbeliségben, és a keleti szláv lakosságot jelölte, megkülönböztetve őket a lengyel vagy magyar szomszédoktól. A saját névként használt **ruszin** ( ) a 19. században vált politikai és etnikai kategóriává, amikor a Habsburg Galíciában és a Magyar Királysághoz tartozó Kárpátalján élő keleti szláv görögkatolikus parasztság értelmisége keresni kezdte a megfelelő önmeghatározást. Ma a ruszin identitás hívei önálló nemzeti közösségként tekintenek magukra, míg az ukrán álláspont szerint a ruszinok az ukrán nemzet részét képezik, nyelvük pedig az ukrán nyelv egy dialektuscsoportja.

A **lemkók** a Keleti-Kárpátok északnyugati lejtőin, a mai Lengyelország délkeleti részén (a Beszkidek vidékén), valamint Szlovákia északkeleti peremén éltek. A **lemkó** elnevezés a helyi nyelvjárásban gyakori *lem* (csak, mindig) szócskából ered, és a 19. században szomszédos csoportok gúnyneveként tűnt fel, mielőtt önmeghatározássá vált. Történeti régiójukat **Lemkivscsina** (łemkowszczyzna/ ) néven emlegetik. A lemkók a ruszin etnikai térség nyugati peremét alkották, és a lengyel–szlovák–ukrán nyelvhatár mentén évszázadokon át viszonylag zárt falusi közösségekben éltek.

A **bojkók** a Kárpátok középső szakaszán, a Latorca, az Ung, a San és a Sztrij felső folyásánál, a mai Ukrajna Lvivi, Ivano-Frankivszki és Kárpátaljai területén, valamint Lengyelország délkeleti peremén osztoznak. A **bojkó** név eredete vitatott: egyes nyelvészek a *boje* (igen, vajon) nyomatékosító szóhoz, mások a régi *bojk* (harcos) kifejezéshez kötik. Történeti területüket **Bojkivscsina** ( ) néven ismerik. A bojkók a lemkóktól keletre, a huculoktól nyugatra éltek, és sajátos faépítészetükről, valamint sóbányászatukról híresek.

A **huculok** a Keleti-Kárpátok délkeleti részén, a Prut, a Csermos és a Felső-Tisza vízgyűjtőjén, a mai Ukrajna Ivano-Frankivszki és Csernyivci területén, valamint Románia Máramaros megyéjében éltek. A **hucul** elnevezés valószínűleg a román *hoțul* (tolvaj) szóból ered, de a népetimológiák és a tudományos magyarázatok eltérnek; ezért ezt a nyelvészeti bizonytalanságot érdemes jelölni. A huculok pásztorkodó, erdei gazdálkodó hegyi közösségként a ruszin etnikai térség délkeleti csúcsát foglalták el, és a román, valamint a magyar nyelvterülettel érintkeztek. Történeti régiójukat **Huculszcsina** ( ) néven emlegetik.

Ezek a csoportok a keleti szláv nyelvjárások széles sávjába tartoznak, de nyelvükben számos nyugati szláv, szlovák, lengyel és román, valamint magyar kölcsönszó található. A hagyományos önmeghatározás sokáig nem nemzeti, hanem lokális vagy vallási volt: a hegyi falvak lakói magukat elsősorban a településükhöz, a völgyükhöz vagy a görögkatolikus egyházhoz kötötték. A modern értelemben vett nemzeti identitás csak a 19. század végétől terjedt el fokozatosan, és a 20. századi államhatárok, népszámlálások és iskolarendszerek döntően befolyásolták.

### 39.2.2 A középkori előzményektől a kora újkorig

A keleti szláv betelepülés a Kárpátok előterébe a kora középkorban, a A keleti szlávok és a Kijevi Rusz alfejezetben tárgyalt Kijevi Rusz időszakában indult meg. A hegyvidék ritkán lakott, erdős terület volt, ahol a 10–13. században pásztorkodó és erdei gazdálkodásból élő közösségek alakultak ki. A Halics–Volhíniai Fejedelemség idején a hegyi völgyekben már állandó falvak jöttek létre, és a kereszténység bizánci formája után a helyi egyházi szervezet is megerősödött.

A tatár hódítás a 13. század közepén súlyosan érintette a Kijevi Rusz utódállamait, de a Kárpátok erdős, nehezen megközelíthető völgyei viszonylagos védelmet nyújtottak. A tatár uralom összeomlása után a hegyvidék a Lengyel Királyság és a Magyar Királyság határterületévé vált. A mai Kárpátalja a Magyar Királyság északkeleti peremén, a Galíciai Fejedelemség utódjaként létrejött területek pedig a Lengyel Királyság délkeleti szélén helyezkedtek el. A határvonal a gerinceken húzódott, de a hegyi közösségek a völgyek mentén rendszeresen átjártak, és a családi, kereskedelmi kapcsolatok átíveltek az államhatárokon.

A kora újkorban a ruszin területek a A kora újkori birodalmi versengés során a Lengyel–Litván Köztársaság, a Magyar Királyság (illetve a Habsburg Monarchia részeként) és az Oszmán Birodalom határvidékén feküdtek. Az 1569-es lublini unió után a lengyel–litván állam délkeleti vajdaságaiban a jobbágyrendszer megerősödött, és a hegyi falvak lakói is egyre inkább földesúri függésbe kerültek. Ugyanakkor a Kárpátok magasabb régióiban a pásztorkodó közösségek nagyobb mozgásszabadságot őriztek.

A vallási kép a 16–17. században vált összetetté. Az ortodox egyházhoz tartozó keleti szláv lakosság egy része a bresszti vallási unió (1596) után a **görögkatolikus** (uniátus) egyházhoz csatlakozott, amely a római pápa fennhatóságát ismerte el, de megőrizte a bizánci liturgiát, a szláv nyelvű szertartást és a nős papságot. A lengyel koronához tartozó területeken a görögkatolikus egyház fokozatosan a ruszin parasztság domináns felekezetévé vált, míg a magyar uralom alatt álló Kárpátalján az ortodoxia tovább élt, és a 17. század közepén az ungvári unió (1646) hozott létre görögkatolikus egyházmegyét. A bresszti unió nyomán kialakult vallási megosztottság hosszú távon hatott az identitásra: a görögkatolikus ruszin-ukrán közösségek egyházi intézményei a 19. századi nemzeti ébredés csomópontjaivá váltak.

A hegyi csoportok közül a huculok a 17–18. században a román fejedelemségek, a lengyel korona és a magyar királyi területek hármas határán éltek, és a havasalföldi pásztorkodás hagyományaihoz kapcsolódóan szoros kapcsolatokat tartottak fenn a román nyelvű moldvai és erdélyi pásztorokkal. A bojkók a sóbányászatból nyertek jövedelmet, míg a lemkók a nyugat-európai kereskedelmi utak mentén fuvaroztak. E lokális gazdasági specializációk felerősítették a belső regionális identitást.

### 39.2.3 A Habsburg korszak és a nemzeti ébredés

A 18. század végétől a lengyel felosztások (1772, 1793, 1795) és a Habsburg Monarchia területi nyereségei újraírták a ruszin területek politikai térképét. A A felosztások alfejezetben bemutatott események következtében Galícia – benne a lemkók és bojkók jelentős részével – a Habsburg Birodalom része lett. A Habsburg uralom alatt a ruszin lakosság a **Galíciai Királyság** északkeleti, erdős, hegyes peremén élt, és a fennmaradt források szerint többségében görögkatolikus parasztokból állt. Mária Terézia és II. József reformjai – a jobbágyreform, a bécsi kormányzat által támogatott anyanyelvi oktatás és a görögkatolikus papság képzése – megteremtették egy írástudó ruszin értelmiség alapjait. A bécsi udvar a görögkatolikus egyházat tudatosan erősítette, hogy ellensúlyozza a lengyel nemesi befolyást Galíciában.

A 19. században a Nemzeti ébredések és nemzetépítés folyamata a keleti szláv közösségeket is elérte. A ruszin értelmiség – gyakran görögkatolikus papok, tanítók és diákok – három fő irányzat mentén vitázott az identitásról. Az első, a **ruszin–rutén** irányzat a helyi nyelvjárásokra és a galíciai, magyarországi ruszin közösségek különálló, de a nagyorosz és az ukrán nemzettől is eltérő jellegére hivatkozott. A második, a **nagyorosz** (oroszofil) irányzat a keleti szláv egységet hirdette, és a cári Orosz Birodalmat tekintette a ruszinok természetes szövetségesének; ez az irányzat különösen az 1848 utáni évtizedekben erősödött meg. A harmadik, az **ukrainofil** irányzat a közös ukrán nemzethez tartozást hirdette, és a lengyel–ukrán ellentét mentén a galíciai ruszin parasztság politikai mozgósítását tűzte ki célul. Ez a három irányzat a 20. századig versengett, és a helyi közösségek gyakran az iskolák, a plébániák és a kiadványok hatására foglaltak állást.

Az 1848-as forradalomban a galíciai ruszinok politikai követelésekkel jelentek meg: a görögkatolikus egyház egyenjogúságát, a ruszin nyelvű oktatást és a jobbágyfelszabadításból eredő sérelmek orvoslását kérték. A **Ruszin Főtanács** (Holovna ruska rada) 1848-ban Lvivben alakult meg, és a „ruszin” nemzetiség hivatalos elismerését követelte. A bécsi kormányzat taktikai okokból részben támogatta a ruszin mozgalmat a lengyel nemesség ellensúlyozására, de a politikai engedmények korlátozottak maradtak.

A hegyi csoportok – a lemkók, bojkók és huculok – a nemzeti ébredés peremén maradtak. Az írni-olvasni tudás ritka volt, a falvak elszigetelődtek, és a nemzeti mozgalmak elsősorban a galíciai városokban, valamint a papi és tanítói rétegben bontakoztak ki. A huculok és bojkók körében a hagyományos pásztorkultúra, a népi vallásosság és a helyi szokások erősebbek voltak, mint bármely nemzeti program. Ugyanakkor az etnográfiai érdeklődés – lengyel, osztrák, orosz és később ukrán kutatók részéről – a 19. század végén felfedezte és dokumentálta e csoportok népművészetét, építészetét és folklórját, ami kettős következménnyel járt: megőrizte a helyi kultúra lenyomatát, ugyanakkor a külső kategorizálás révén a „lemkó”, „bojkó”, „hucul” címkéket rögzítette.

### 39.2.4 Az első világháborútól a második világháborúig

Az első világháború frontvonalai többször átszelték a Kárpátok vidékét. A galíciai fronton a lemkók és bojkók falvai váltak hadműveleti területté, a lakosságot kitelepítették vagy menekülésre kényszerítették, és a katonai rekvirálások éhínséget okoztak. A Habsburg-monarchia hatóságai az orosz megszállás alatt és után is megkülönböztették a „megbízhatatlan” oroszofil ruszinokat, sokakat internálótáborokba – például a grazi melletti **Thalerhofba** – zártak. A **Thalerhof** és más táborok története a ruszin emlékezetben a birodalmi elnyomás szimbólumává vált, bár az internáltak és a halálos áldozatok számának becslései vitatottak.

A háború végén, 1918 novemberében a galíciai ukrán politikusok kikiáltották a **Nyugat-Ukrán Népköztársaságot**, amely a lemkók és bojkók lakta területek nagy részére is igényt tartott. A lengyel–ukrán háború azonban a lengyel hadsereg győzelmével ért véget, és a területek a

lengyel állam részei lettek. Kárpátalja – a mai ukrán megye – a magyar uralom alól a Trianon előtti rendezés során, 1919–1920-ban a **Csehszlovák Köztársaság** fennhatósága alá került, **Podkarpatská Rus** (Kárpátaljai Ruszinszkó) néven. A saint-germaini békeszerződés (1919) és a trianoni békeszerződés (1920) autonómiát ígért a területnek, amit a csehszlovák állam a két világháború között csak részben valósított meg.

A csehszlovák korszakban Kárpátalján a ruszin lakosság viszonylagos kulturális fejlődésen ment keresztül: ruszin nyelvű általános iskolák, gimnáziumok, tanítóképzők létesültek, és a hivatalos statisztikák – amelyek azonban a népszámlálási kategóriák ingadozása miatt bizonytalanok – a ruszinok és ukránok közötti identitásbeli megoszlást tükrözték. A csehszlovák kormányzat eleinte támogatta a ruszin irányzatot, hogy gyengítse az ukrán és a nagyorosz mozgalmat, de az 1930-as években az ukránosító tendencia is tért nyert. A lengyel fennhatóság alatt álló lemkók és bojkók ezzel szemben a lengyel állam asszimilációs nyomását tapasztalták: a ruszin nyelvű oktatás korlátozott volt, a görögkatolikus egyházat a lengyel katolikus hierarchia beolvasztani igyekezte, és a nemzeti mozgalmak közül az ukrán irányzat egyre inkább a radikális nacionalizmushoz közeledett. A lemkók egy része a ruszin különálláshoz ragaszkodott, mások az ukrán nemzettel azonosultak, megint mások – különösen az idősebb generáció – továbbra is lokális identitásban gondolkodott.

A második világháború előestéjén a müncheni egyezmény (1938) után Kárpátalja előbb autonómiát kapott a második cseh-szlovák köztársaságban, majd az első bécsi döntés (1938) és a magyar katonai bevonulás (1939) következtében a terület visszakerült Magyarországhoz. A magyar uralom alatt a ruszin nyelvű oktatás visszaszorult, a zsidó lakosságot gettókba, majd haláltáborokba hurcolták, és a férfiakat kényszermunkára sorozták a keleti frontra. A lemkóvidéki és bojkóvidéki lakosság a német–szovjet háború idején ismét hadműveleti területre került, és a lengyel ellenállási mozgalmak, valamint az ukrán nacionalista partizánok – elsősorban az **UPA** (Ukrán Felkelő Hadsereg) – közötti összecsapások a polgári lakosságot megosztották, és gyakran menekülésre kényszerítették.

### 39.2.5 A háború utáni erőszakos homogenizálás

A második világháború végét követően a Kárpátok hegyi ruszin közösségeit újabb, erőszakos állami akciók érték. Kárpátalját a szovjet Vörös Hadsereg 1944 őszén szállta meg, és 1945. június 29-én a csehszlovák–szovjet szerződés értelmében a területet a Szovjetunióhoz, azon belül az Ukrán SZSZK-hoz csatolták. A szovjet hatóságok felszámolták a görögkatolikus egyházat: az 1946. márciusi, Lvivben összehívott úgynevezett **zsinat** állami nyomás alatt kimondta a görögkatolikus egyház felszámolását és az orosz ortodox egyházba való beolvadását. A döntést a hívők és a papság jelentős része illegitimnek tekintette, és a görögkatolikus egyház földalatti hálózatként működött tovább. A szovjet hatóságok a kollektivizálást a hegyvidéken is végrehajtották, a pásztorkodó gazdálkodást visszaszorították, és a ruszin, lemkó, bojkó, hucul kultúrát az ukrán nemzeti keretbe igyekeztek beolvasztani.

Lengyelországban a háború után a lengyel kormány a lemkók és a vegyes ukrán–lemkó lakosság ellen hajtotta végre az 1947-es **Vistula-akciót** (Akcja „Wisła”). Ennek hivatalos indoka az UPA felszámolása volt, de a műveletet a lengyel hadsereg a polgári lakosság tömeges kitelepítésére használta: a lemkóvidéki és bojkóvidéki falvak lakóit összegyűjtötték, vagyonukat hátrahagyva a nyugati és északi úgynevezett visszaszerzett területekre szállították, és ott szétszórva telepítették le. A kitelepítettek számát a kutatás – a lengyel, ukrán és szovjet dokumentumok eltérései miatt – 140 000 és 150 000 fő közé teszi, de a pontos szám máig vitatott. Az akció során a görögkatolikus egyház intézményeit is felszámolták, a templomokat gyakran elhagyták vagy lerombolták. A Vistula-akció a lemkó közösséget szétszórta, és a korábbi ruszin–lemkó kultúrtáj a lengyel állam által tudatosan homogenizált térré vált.

A szovjet Kárpátalján a ruszin identitást hivatalosan nem ismerték el; a népszámlálások a lakosságot ukránnak, orosznak vagy éppenséggel „kárpátaljai ukránnak” kategorizálták. A hegyi huculok, bojkók és lemkók (akik közül sokan a szovjet területeken maradtak) az ukrán nemzeti keretbe kerültek, és a ruszin nyelvjárásokat az iskolákban az irodalmi ukránnal váltották fel. A görögkatolikus földalatti egyházat a szovjet állambiztonság üldözte, püspökeit bebörtönözték, a hívek pedig titokban gyakorolták vallásukat.

### 39.2.6 A szovjet korszak vége és a függetlenség utáni helyzet

A Szovjetunió felbomlása és Ukrajna függetlensége (1991) után a ruszin identitás kérdése újra napirendre került. A kárpátaljai ruszin mozgalom szervezetei – például a **Kárpátaljai Ruszinok Társasága** – autonómiát, a ruszin nyelv hivatalos elismerését és a görögkatolikus egyház egyházi vagyonának visszaadását követelték. Az ukrán állam azonban a függetlenség első éveiben sem ismerte el a ruszinokat külön nemzeti kisebbségként, és a hivatalos népszámlálási kategóriákban a ruszin identitás csak korlátozottan jelent meg. A 2001-es ukrán népszámlálás – amelynek módszertani megbízhatóságát a szakirodalom vitatja – mintegy 10 000 ruszin identitású lakost mutatott ki, de a ruszin szervezetek ennél sokkal magasabb, akár több százezres számot valószínűsítenek. A 2020-as években a ruszin önazonosságú lakosság száma továbbra is ellenőrzött becslések tárgya, és a hivatalos ukrán álláspont szerint a ruszinok az ukrán nemzet részét alkotják.

A lemkók Lengyelországban a rendszerváltás után kisebbségi jogokat kaptak. A 2005-ös lengyel kisebbségi törvény elismerte a lemkó nyelvet és kultúrát, és támogatást nyújt a lemkó nyelvű oktatáshoz és a kulturális rendezvényekhez. A 2021-es lengyel népszámlálás adatai alapján mintegy 13 000-en vallották magukat lemkónak, de a szórványban élő, asszimilálódott leszármazottak száma magasabb lehet. A Vistula-akció emlékezete a lengyel–ukrán kapcsolatokban ma is érzékeny pont, és a túlélők, valamint leszármazottaik igazságtételt és jóvátételt követelnek.

A huculok és bojkók Ukrajnában a helyi identitás megőrzésének eltérő szintjeit mutatják. A hucul kultúra – különösen a kézművesség, a zene, a fafaragás és a turizmus – jelentős állami és regionális támogatást élvez, és a hucul identitás a nyilvános térben, fesztiválokon és nemzetközi projektekben is megjelenik. A bojkók identitása kevésbé intézményesült, és a nyelvjárási különbségek ellenére a bojkó közösség nagy része ma ukránként határozza meg magát. A 2022. február 24-én megindult orosz invázió – amelynek lefolyását A 2022-es orosz invázió alfejezet tárgyalja – a Kárpátok hegyvidéki területeit is érintette: bár a front messze van, a menekültek áramlása, a gazdasági nehézségek és a nemzeti mozgósítás a helyi identitásokat is átrajzolta. A ruszin autonómia követelése a háború alatt háttérbe szorult, és a közösség egy része aktívan részt vesz az ukrán honvédelemben.

### 39.2.7 Források és bizonytalanságok

A ruszin, lemkó, bojkó és hucul csoportok történetének forrásai erősen egyenetlenek. A középkori és kora újkori időszakra vonatkozóan elsősorban latin, lengyel, magyar és egyházi szláv nyelvű oklevelek, urbáriumok és egyházi vizitációs jegyzőkönyvek állnak rendelkezésre, amelyek gyakran nem a helyi lakosság önmeghatározását, hanem az állami és egyházi adminisztráció kategóriáit tükrözik. A 19. századtól a népszámlálások és statisztikai összeírások megindulnak, de az anyanyelv, a vallás és a nemzetiség fogalmait koronként és országonként eltérően értelmezték, ezért a lélekszámok összehasonlítása módszertani csapdákat rejt.

A nemzeti kategorizálás maga is vitatott. A ruszin identitás hívei a nyelvjárási sajátosságokra, a görögkatolikus egyházi hagyományra és a népi kultúra jellegzetességeire hivatkoznak, míg az ukrán tudományos és politikai mainstream a ruszinokat az ukrán nemzet részének tekinti. A 19–20.

századi kategorizálások közül a „rutén” kifejezés a birodalmi adminisztrációban gyakran semleges, nyelvi-vallási tartalmú volt, nem pedig nemzeti önbesorolás. A mai vitákban az emlékezetpolitikai állítások és a tudományos rekonstrukciók nem mindig választhatók szét egyértelműen.

A 20. századi erőszak mértéke is részben bizonytalan. A Thalerhof-internálások, a Vistula-akció kitelepítései, a görögkatolikus egyház felszámolása és a szovjet kollektivizálás áldozatainak száma eltérő becsléseken alapul. A Vistula-akció esetében a lengyel kormány és a mai lengyel állam hivatalos értékelése, valamint az ukrán és lemkó emlékezetközösségek narratívái eltérnek. A szovjet időszakban keletkezett iratok hiányosak, sok helyi eseményt csak szóbeli visszaemlékezésekből ismerünk, amelyek utólagosan konstruált identitásokat vagy traumaelbeszéléseket tartalmazhatnak.

A jelenkori ruszin mozgalom erejét és a ruszin identitású lakosság tényleges számát nehéz pontosan meghatározni, mert a népszámlálási kategóriák politikai alkuk függvényei, és a megkérdezettek egy része nem egyértelműen azonosul egyetlen nemzeti besorolással. A 2020-as évek fejleményei – például a ruszin nyelvoktatás állami támogatásának alakulása Ukrajnában vagy a kárpátaljai ruszin autonómia kezdeményezések – további naprakész ellenőrzést igényelnek, mivel a háborús helyzetben a kormányzati és civil információs csatornák egyaránt korlátozottan hozzáférhetők.

### 39.2.8 Rövid összefoglaló

- A **rutének** (ruszinok), **lemkók**, **bojkók** és **huculok** a Kárpátok északi és keleti lejtőin élő, keleti szláv nyelvjárásokat beszélő hegyi közösségek, akiknek hagyományos identitása a lokális, vallási és foglalkozási keretekből épült fel, nem a modern nemzeti kategóriákból.
- Történetileg a Kijevi Rusz utódállamai, a Lengyel–Litván Köztársaság, a Magyar Királyság, a Habsburg Monarchia, majd a 20. században Lengyelország, Csehszlovákia, a Szovjetunió és a mai Ukrajna határai között éltek.
- A **görögkatolikus egyház** – a bresszti (1596) és az ungvári (1646) unió nyomán – kulcsszerepet játszott a ruszin etnikai-vallási közösség intézményesülésében, és a 19. századi nemzeti ébredés egyik bázisát adta.
- A 19. századi ruszin értelmiség három irányzat – **ruszin–rutén**, **nagyorosz** és **ukrainofil** – között oszlott meg; ez a vita a mai napig meghatározza a csoportok nemzeti besorolását.
- Az első világháború után a lemkók és bojkók egy része Lengyelországhoz, Kárpátalja pedig Csehszlovákiához került; a két világháború közötti államok asszimilációs politikája feszítette a helyi identitásokat.
- A második világháború után a szovjet állam felszámolta a görögkatolikus egyházat és a ruszin identitást az ukrán nemzetbe olvasztotta, míg Lengyelországban a **Vistula-akció** (1947) a lemkókat és a bojkókat szétszórta.
- A független Ukrajnában a ruszin mozgalom autonómiát és nyelvi elismerést követel, de az ukrán állam hivatalosan nem ismeri el a külön ruszin nemzeti kisebbséget; a lemkók Lengyelországban kisebbségi jogokat kaptak.
- A hucul kultúra ma is élő regionális identitást hordoz, míg a bojkó identitás jórészt asszimilálódott; a csoportok helyzete a 2020-as években a háború és a politikai viták függvényében változik.

### 39.2.9 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a ruszin, a nagyorosz és az ukrainofil irányzat a 19. századi nemzeti ébredés során, és hogyan kapcsolódott a görögkatolikus egyház szerepéhez?
2. Hogyan befolyásolta a Trianon utáni csehszlovák, majd a szovjet fennhatóság a kárpátaljai ruszin identitás alakulását?

3. Miért tekinthető a Vistula-akció a levéltári dokumentumok és az emlékezetpolitika közötti feszültség példájának? Nevezzen meg legalább két vitatott adatkört.
4. Hasonlítsa össze a lemkók, bojkók és huculok helyi identitásának mai erősségét a lengyelországi és ukrajnai közösségek esetében!

## 39.3 Gagauzok, bolgárok és más besszarábiai csoportok

A kelet-közép-európai etnikai mozaik egyik legösszetettebb darabja Besszarábia, a Prut és a Dnyeszter közötti történelmi régió. Ez a terület a 19. századtól vált a cári Oroszország déli határvidékének soknemzetiségű településterévé, ahol ortodox keresztény, türk nyelvű, szláv és más csoportok éltek egymás mellett. Az előző alfejezet a rutén (ukrán) nyelvű csoportok történetét tárgyalta a Kárpátok északi lejtőin; ebben a részben a besszarábiai kisebbségek közül a gagauzokra és a bolgárokra összpontosítunk, kiegészítve a török, lipován és egyéb közösségek rövid jellemzésével. A régió etnikai viszonyai csak a birodalmi betelepítések, a nemzetépítési törekvések és a 20. századi államhatár-változások együttesében érthetők meg, ezért a mai kategóriák visszavetítése helyett a történeti folyamatokat követjük nyomon.

### 39.3.1 Besszarábia mint etnikai kontaktzóna

A történelmi Besszarábia (románul *Basarabia*, oroszul ) földrajzi határait a Prut, a Dnyeszter, a Duna-delta és a Fekete-tenger vonala jelöli ki. A terület a középkorban a Moldvai Fejedelemség részét képezte, majd 1812-ben a bukaresti béke értelmében az Orosz Birodalomhoz került. Ezzel kezdődött az a több mint egy évszázados folyamat, amelynek során a korábban viszonylag ritkán lakott déli sztyeppei részekre a cári kormányzat szervezett betelepítésekkel ortodox keresztény alattvalókat telepített. A cél részben katonai-védelmi volt (a határvidék benépesítése és a muszlim lakosság arányának csökkentése), részben pedig gazdasági hasznosítás.

A betelepítések révén Besszarábia a 19. századra olyan **etnikai kontaktzónává** alakult, ahol a román/moldáv többség mellett **gagauzok**, **bolgárok**, **ukránok**, **oroszok**, **lipovánok**, **zsidók**, **németek**, **romák** és kisebb számban **törökök** éltek. A népszámlálási kategóriák és a nemzeti önmeghatározás azonban folyamatosan változtak: a 19. században az emberek nagy része előbb vallási, mintsem nemzeti alapon határozta meg magát. A 20. századi nemzetépítő államok – a román Nagy-Románia, a szovjet Moldáv SZSZK, majd a független Moldova és Ukrajna – mind a maguk képére formálták ezeket a kategóriákat, ami a mai identitások megértését bonyolulttá teszi.

### 39.3.2 A gagauzok: nyelv, vallás és eredetvita

A gagauzok (saját elnevezésük *gagauzlar* vagy *Gagauz*) török nyelvű, de ortodox keresztény népcsoport, amelynek legnagyobb része a mai Moldova déli részén, Gagauzia autonóm területen él, kisebb csoportjaik pedig Ukrajna Odeszai területén, Romániában, Bulgáriában és Törökországban találhatók. Nyelvük a türk nyelvek oguz ágához tartozik, közel áll a balkáni török nyelvjárásokhoz, de évszázados szláv és román környezetben számos jövevényszót és nyelvtani sajátosságot vett át. A gagauz nyelv a 20. századig elsősorban beszélt nyelv volt; írott formája hol cirill, hol latin betűs ábécét használt, ami a mai napig nem teljesen egységesült. Vallásuk szinte kizárólag ortodox keresztény: a gagauz falvak többsége a moldovai ortodox egyházhoz vagy a román ortodox egyházhoz tartozik, de történetileg a konstantinápolyi patriarchátus joghatósága alatt is álltak.

A gagauzok **eredete tudományos vita tárgya**, és nincs egyetértés abban, mikor és hogyan kerültek a mai lakóhelyükre. A legelterjedtebb elmélet szerint középkori türk nomád csoportok – kunok, besenyők vagy úzok – leszármazottai, akik a 11–13. században a Fekete-tenger északi térségéből a Balkánra vándoroltak, ott felvették a kereszténységet, majd a 18–19. századi orosz-török háborúk nyomán a cári hatóságokkal együttműködve Besszarábiába települtek. Egy másik, kisebb támogatottságú elképzelés szerint a gagauzok bolgár-török keveredésből származnak, és nyelvük egy bolgár nyelvi környezetben megőrzött türk maradvány. A szovjet etnográfia a gagauzokat önálló, türk nyelvű ortodox közösségként kezelte, és ez a kategorizálás hozzájárult a modern gagauz identitás megerősödéséhez. Fontos hangsúlyozni, hogy a „gagauz” mint etnikai kategória a 19. század végétől vált általánossá; a korábbi évszázadokban a közösség identitását elsősorban a vallás, a nyelv és a helyi származás határozta meg.

### 39.3.3 Gagauzok a cári és román uralom alatt

A gagauzok besszarábiai története szorosan összefonódik a bolgárokéval, mivel sok esetben közös vagy egymást követő hullámokban telepedtek le. A 18. század végi és 19. századi orosz-török háborúk után, különösen 1812 után, a cári kormány támogatta az oszmán uralom alatt élő ortodox keresztények áttelepítését a megszerzett besszarábiai területekre. A gagauzok és bolgárok főleg a **Budzsák** (dél-besszarábiai sztyeppe) területén alapítottak falvakat, ahol mezőgazdasággal, állattenyésztéssel és szőlőműveléssel foglalkoztak. A cári adminisztráció adókedvezményeket és földet biztosított a telepeseknek, ami jelentős vonzerőt gyakorolt. A gagauz falvak önálló egyházközségeket alkottak, és a közösségi élet a templom köré szerveződött.

A 19. század folyamán a gagauzok a besszarábiai társadalom viszonylag zárt, falusi közösségeit alkották, és nyelvi, vallási különállásukat megőrizték. A cári hatóságok a gagauzokat gyakran a bolgárokkal együtt kezelték mint „dél-szláv” vagy „bolgár” telepeseket, mert a nyelvi különbség nem mindig tükröződött az adminisztratív nyilvántartásokban. Az 1897-es orosz birodalmi népszámlálás például a gagauzokat nem különítette el konzekvensen a bolgároktól, ami a mai becsléseket megnehezíti. A századforduló környékén a gagauz értelmiség – gyakran papok, tanítók – kezdte megfogalmazni a csoport kulturális önállóságának igényét, de ez a nemzeti ébredés a bolgáréhoz képest korlátozott maradt.

Az első világháború után, 1918-ban Besszarábia Romániához került, és a gagauzok kisebbségi helyzetbe kerültek egy olyan nemzetállamban, amely a román nyelvet és kultúrát tekintette az államiság alapjának. A román hatóságok a gagauzokat hol külön etnikai csoportként, hol a románság részének tekintették, és időnként asszimilációs nyomást gyakoroltak rájuk: a gagauz nyelvű oktatást korlátozták, a falvak hivatalos ügyintézésében a román nyelvet tették kötelezővé. Ugyanakkor a gagauz közösségek továbbra is megtartották nyelvüket és ortodox vallásukat, és a két világháború közötti román közigazgatásban a kisebbségi jogok – legalábbis papíron – bizonyos védelmet élveztek. A gagauzok politikai szervezkedése azonban gyenge maradt, és a közösség jelentős része továbbra is a mezőgazdaságból élt.

### 39.3.4 Gagauzok a szovjet korszakban és a függetlenség után

A második világháború alatt Besszarábia előbb szovjet, majd román, végül ismét szovjet fennhatóság alá került; a háború utáni rendezés a terület nagy részét a Moldáv SZSZK-hoz, déli és északi sávjait az Ukrán SZSZK-hoz csatolta. A szovjet nemzetiségpolitika hivatalosan elismerte a gagauzokat mint **„szocialista nemzetiséget”**, és anyanyelvi oktatást, kulturális intézményeket biztosított számukra, de mindezt a szovjet ideológia keretei között. Az 1950-es évektől kezdve a gagauz nyelvű iskolák és újságok korlátozottan működhettek, és a gagauz értelmiség egy része a moldáviai kulturális életben is szerepet vállalt. Ugyanakkor a szovjet modernizáció – iparosítás,

kollektivizálás, urbanizáció – erodálta a hagyományos falusi közösségeket, és az orosz nyelv terjedése sok gagauz fiatalt kétnyelvűvé vagy orosz dominánssá tett.

Az 1980-as évek végén, a szovjet rendszer válságával párhuzamosan, a Moldova SZSZK-ban felerősödő román nemzeti mozgalom – amely a román nyelv hivatalossá tételét és a román nemzeti identitás előtérbe helyezését követelte – aggodalmat keltett a gagauz közösségben, mert attól tartottak, hogy egy jövőbeli román-moldáv egységtörekvés asszimilációval fenyegeti őket. 1990 augusztusában a gagauz aktivisták kikiáltották a **Gagauz Köztársaságot** (Gagauz Yeri), amely a dél-moldáviai gagauz többségű településeket foglalta volna magában. A moldovai hatóságok ezt nem ismerték el, és a feszültség fegyveres összecsapásokkal is járt, de a konfliktus végül tárgyalásos úton oldódott meg. 1994-ben a moldovai parlament elfogadta a **Gagauzia különleges jogállásáról szóló törvényt**, amely létrehozta a mai **Gagauzia (Gagauz Yeri)** autonóm területi egységet, saját kormányzattal, népszavazási joggal a területi hovatartozásról, valamint a gagauz, moldáv és orosz nyelv hivatalos használatával. Az autonómia részletesebb politikai működését a független Moldova és Transznisztria és Gagauzia alfejezetek tárgyalják; itt arra érdemes utalni, hogy a gagauz autonómia a posztszovjet térség egyik ritka, békésen intézményesült etnikai önkormányzati modellje, noha a központi kormány és Gagauzia között időről időre feszültségek keletkeznek a külpolitikai orientáció (oroszbarátság versus EU-integráció) és a nyelvpolitika kérdéseiben.

### 39.3.5 A besszarábiai bolgárok: betelepülés és közösségszerveződés

A besszarábiai bolgárok (bolgárul ) a régió egyik legnagyobb, nem többségi ortodox keresztény közössége. Betelepülésük a 18. század végétől a 19. század közepéig több hullámban történt, elsősorban a mai Bulgária területéről, az oszmán uralom alatt élő bolgár lakosság elvándorlásával, illetve a cári hatóságok toborzása révén. Az 1768–1774-es, az 1787–1792-es és az 1806–1812-es orosz-török háborúk után több tízezer bolgár család kapott letelepedési engedélyt Besszarábiában, főleg a Budzsákban, a Duna-delta vidékén és a mai Ukrajna Odeszai területének déli járásaiban. A telepesek adómentességet, földet és önálló egyházközségek alapításának jogát kaptak; a bolgár falvak gyorsan benépesedtek, és a közösség mezőgazdasági termelése – gabona, szőlő, zöldség – hamarosan a régió gazdaságának fontos részévé vált.

A bolgárok nyelvileg a déli szláv nyelvek közé tartoznak, és a besszarábiai bolgár nyelvjárás megőrzött számos archaikus vonást, ugyanakkor román, ukrán és orosz jövevényszavakat is átvett. A 19. századi bolgár nemzeti ébredés – amely a bolgár irodalmi nyelv és a nemzeti egyház megteremtésére irányult – visszahatott a besszarábiai bolgárokra is: a közösség egy része szoros kapcsolatot tartott a bulgáriai bolgár mozgalommal, és támogatta a bolgár iskolák, olvasókörök létrehozását. A cári adminisztráció azonban gyakran gyanakvással figyelte a bolgár nemzeti törekvéseket, mert azok pánszláv vagy nacionalista veszélyt jelenthettek a birodalmi rend számára. Ennek ellenére a besszarábiai bolgárok viszonylag erős kulturális intézményhálózatot építettek ki, és a 20. század elejére jelentős bolgár értelmiség alakult ki, amely a bolgár nyelvű oktatás és sajtó fejlesztését szorgalmazta.

### 39.3.6 Bolgárok a 20. században és ma

Az első világháború után Besszarábia Romániához kerülése a bolgár közösség számára is kisebbségi helyzetet teremtett. A román állam a bolgárokat hivatalosan elismerte kisebbségként, és elviekben biztosította anyanyelvi oktatásukat, de a gyakorlatban az asszimilációs nyomás és a román nyelvű közigazgatás erősödött. A második világháború alatt a térség többször gazdát cserélt, és a bolgár közösség egy része kényszerű migrációt élt át. A háború utáni szovjet rendezés következtében a

besszarábiai bolgár települések nagy része az Ukrán SZSZK-hoz került (a mai Odeszai terület déli és középső része), míg kisebb csoportjaik a Moldáv SZSZK-ban éltek tovább.

A szovjet korszakban a bolgárokat hivatalos nemzetiségként tartották nyilván, és bizonyos anyanyelvi oktatási és kulturális lehetőségekben részesültek, de a szovjet nemzetiségpolitika az 1930-as évektől kezdve gyakran változott: a bolgár iskolák számát időnként csökkentették, az orosz nyelv dominanciája erősödött. A kollektivizálás és az iparosítás a bolgár falvak hagyományos életmódját is átalakította, sok fiatal a városokba költözött, és az orosz vagy ukrán nyelvű környezetben asszimilálódott. Ennek ellenére a bolgár közösség megőrizte identitásának alapvető elemeit: az ortodox vallást, a bolgár nyelvjárást és a családi, falusi hagyományokat.

A Szovjetunió felbomlása után a besszarábiai bolgárok a független Ukrajnában és Moldovában élnek. A hivatalos népszámlálási adatok szerint a 2001-es ukrajnai népszámlálás **204 574 bolgárt** regisztrált, többségüket az Odeszai területen, főleg a Bolhrad, Izmail és Reni járásokban. Moldovában a 2014-es népszámlálás **51 867 bolgárt** talált, akiknek nagy része a déli járásokban, gyakran gagauz falvak közelében él. A bolgár állam a rendszerváltás óta kulturális és oktatási támogatást nyújt a besszarábiai bolgár közösségeknek, ösztöndíjakat és nyelvtanfolyamokat biztosít, ami hozzájárult a bolgár identitás újjáéledéséhez. Ugyanakkor a kivándorlás – elsősorban Bulgáriába, Oroszországba és az EU más országaiba – jelentősen csökkenti a közösség létszámát, és a fiatal generációk nyelvi asszimilációja tovább folytatódik.

### 39.3.7 Más besszarábiai csoportok: törökök, lipovánok, zsidók, németek és mások

A gagauzok és bolgárok mellett Besszarábia etnikai térképét számos kisebb, de történetileg jelentős csoport színesíti. A **törökök** a régióban a 16–18. századi oszmán befolyás maradványai, akik a Budzsákban és a Duna-delta környékén éltek. A 19. századi orosz hódítás után a muszlim török és nogáj lakosság nagy része kivándorolt az Oszmán Birodalomba; a helyben maradt török közösségek kisebb számban napjainkig fennmaradtak Ukrajnában és Moldovában. A besszarábiai törökök nyelvükben a gagauzokkal rokonok, de vallásuk szunnita muszlim, ami élesen elkülöníti őket az ortodox gagauzoktól. A 2001-es ukrán népszámlálás mintegy 13 ezer törököt regisztrált az Odeszai területen, Moldovában pedig néhány ezer török él.

A **lipovánok** (oroszul , románul *lipoveni*) orosz óhitűek, akik a 17. századi egyházszakadás után menekültek a moszkvai patriarchátus reformjai elől. A Duna-deltában és Besszarábia északi, mocsaras vidékein telepedtek le, ahol halászattal, hajózással és mezőgazdasággal foglalkoztak. A lipovánok máig őrzik a régi orosz liturgikus hagyományokat, szakállviseletüket és szigorú vallási előírásaikat; a szovjet időszakban azonban sokuk asszimilálódott. Számukat a 2000-es években Ukrajnában és Romániában egyaránt néhány tízezerre becsülik, de a hivatalos népszámlálásokban gyakran az orosz kategóriába olvadnak.

A **zsidók** a 19. században váltak Besszarábia egyik legjelentősebb városi kisebbségévé. A cári kormányzat által bevezetett letelepedési övezet keretében a zsidó lakosság főleg a városokba – Kisinyov, Bălți, Cetatea Albă, Ismail – összpontosult, és a kereskedelem, kézműipar terén játszott meghatározó szerepet. A 19–20. század fordulóján azonban súlyos antiszemita erőszak sújtotta őket: a **kisinyovi pogrom** (1903) a modern zsidó történelem egyik leghírhedtebb eseménye lett. A két világháború között a román hatóságok diszkriminatív politikát folytattak, a második világháború alatt pedig a román és német megszálló erők a besszarábiai és bukovinai zsidók tömegét deportálták és gyilkolták meg. A Holocaust részletes tárgyalása a zsidók és a Holocaust fejezetben található; itt azt érdemes kiemelni, hogy a háború után a túlélő zsidó közösség nagy része kivándorolt Izraelbe vagy a Szovjetunió más részeire, és a besszarábiai zsidó kultúra gyakorlatilag eltűnt a régióból.

A **besszarábiai németek** (németül *Bessarabiendeutsche*) a 19. század elején, a cári kormány hívására települtek be, főleg a mai Odeszai terület és a Bugeac (Budzsák) falvaiba. A német telepesek evangélikus és katolikus közösségeket alkottak, fejlett mezőgazdasági technikákat honosítottak meg, és a 20. század elejéig jelentős gazdasági szerepet játszottak. 1940-ben, Besszarábia szovjet megszállásakor a német lakosságot a náci-szovjet megállapodások értelmében áttelepítették a Német Birodalomhoz csatolt lengyel területekre, ezzel a besszarábiai német közösség gyakorlatilag megszűnt. A német kisebbségek általános történetét a német diaszpóra és a balti németek alfejezet tárgyalja.

Az **ukránok** és **oroszok** Besszarábiában a 19. századtól kezdve növekvő arányban éltek, főleg a városokban és az északi, erdős övezetben. A szovjet időszak iparosítása és a belső migráció tovább növelte számukat; a Moldáv SZSZK városaiban az orosz lett a domináns nyelv, és a szovjet éra végére a moldáviai városi lakosság jelentős része orosz anyanyelvű volt. A **romák** a régióban évszázadok óta jelen vannak, de történetük a legkevésbé dokumentált; a szovjet időszakban letelepítési programokkal próbálták asszimilálni őket, a posztszovjet időszakban pedig továbbra is a legszegényebb és leginkább diszkriminált csoportok közé tartoznak. A roma közösségek helyzetét a roma történelem a régióban fejezet elemzi.

### 39.3.8 Nyelvi és vallási viszonyok, emlékezetpolitika

Besszarábia etnikai sokszínűsége szorosan összefonódik a nyelvi és vallási viszonyok változásával. A 19. században a cári adminisztráció az orosz nyelvet tette a hivatalos ügyintézés nyelvévé, de a falvakban a helyi nyelvek – román, ukrán, bolgár, gagauz – továbbra is mindennapi használatban maradtak. Az egyházi életben az ortodoxia közös kerete összekötötte a román, bolgár, gagauz és ukrán híveket, ugyanakkor a nyelvi különbségek gyakran egyházközségi elkülönülést is eredményeztek. A zsidó közösségek saját hitközségeikben a jiddis és héber nyelvet használták, a németek evangélikus és katolikus templomaikban a németet, a lipovánok pedig a régi orosz liturgiát őrizték.

A 20. századi határváltozások és a nemzetállami politikák mindig a nyelv és az oktatás kérdésén keresztül próbálták befolyásolni az etnikai identitásokat. A román uralom a román nyelvű iskolákat részesítette előnyben, a szovjet rendszer az orosz nyelv dominanciáját építette ki, miközben formálisan biztosította az anyanyelvi oktatást a szövetségi köztársaságokban. A posztszovjet Moldovában a román/moldáv nyelv hivatalossá tétele körüli vita a gagauz és bolgár kisebbségek számára is biztonsági kérdéssé vált: a gagauz autonómia létrejöttének egyik mozgatórugója éppen az volt, hogy a közösség intézményes védelmet kapjon a román nyelvű államépítéssel szemben.

Az emlékezetpolitika terén a besszarábiai kisebbségek tapasztalatai kevéssé jelennek meg a nemzeti narratívákban. A szovjet korszak hivatalos történetírása a népek barátságát és a közös harcot hangsúlyozta, gyakran elhallgatva a betelepítések kényszerét, a román asszimilációs politikát vagy a Holocaustot. A függetlenné váló államokban – Moldovában, Ukrajnában, Romániában – a nemzeti emlékezetpolitika elsősorban a többségi nemzet történetére összpontosít, ami a kisebbségi közösségek (gagauzok, bolgárok, lipovánok, zsidók) saját emlékezetének marginalizálódását eredményezi. Különösen érzékeny kérdés a **szovjet múlt értékelése**: a gagauz közösség egy része nosztalgiával tekint a szovjet időszakra, mert az hivatalosan elismerte etnikai különállását, míg a román/moldáv nemzeti narratíva a szovjet uralmat megszállásként értelmezi. E feszültség a mai moldovai politikai vitákban is megjelenik.

### 39.3.9 Források és bizonytalanságok

A besszarábiai kisebbségek történetének rekonstrukciója számos forrástípust igényel, de mindegyiknek megvannak a korlátai. A 19. századi cári adminisztráció összeírásai, egyházi anyakönyvek és katonai felmérések értékes adatokat szolgáltatnak a betelepítésekről és a lakosság összetételéről, de a nemzeti és nyelvi kategóriákat gyakran következetlenül használták, és a gagauzokat hol a bolgároktól, hol a törököktől nem különítették el egyértelműen. A román időszak statisztikai kiadványai részletesebbek, de a kisebbségi besorolások ott is politikai szempontokat tükrözhettek.

A szovjet és posztszovjet népszámlálási adatok a legpontosabbnak tűnnek, de a **nemzeti önbevallás** ezekben az időkben is érzékeny kérdés volt: sokan a hivatalosan elismert kategóriák valamelyikét választották, vagy a környezetükben domináns nyelvhez igazodtak. A gagauzok száma például a 2014-es moldovai népszámlálás szerint 126 010 fő, de a kivándorlás és a vegyes házasságok miatt a tényleges közösségi létszám ennél alacsonyabb lehet. A bolgárok ukrajnai száma a 2001-es népszámlálás szerint 204 574, de ez a szám az azt követő két évtizedben a kivándorlás és asszimiláció miatt valószínűleg csökkent; a 2020-as évekbeli ukrajnai népszámlálást a háború miatt halasztották.

A gagauzok **eredetével kapcsolatban nincs tudományos konszenzus**: a türk nomád, a bolgár-török és a szeldzsuk elméletek egyaránt bizonyos nyelvészeti és történeti érvekre támaszkodnak, de a régészeti és írott források hiánya miatt a kérdés nyitott. A bolgár közösség besszarábiai betelepülésének időpontjai és létszámai szintén becsléseken alapulnak, mivel a korabeli összeírások nem mindig különítették el a bolgárokat más „dunai” telepesektől. A lipovánok, törökök és más kis csoportok esetében a források még töredékesebbek, és a mai népszámlálási kategóriák gyakran összemoshatják őket nagyobb csoportokkal.

### 39.3.10 Rövid összefoglaló

- Besszarábia a 19. századi cári betelepítések révén vált rendkívül sokszínű etnikai kontaktzónává, ahol ortodox keresztény türk nyelvű gagauzok, bolgárok, ukránok, oroszok, zsidók, németek, lipovánok és mások éltek együtt.
- A gagauzok török nyelvű, ortodox keresztény csoport, amelynek eredete vitatott; valószínűleg középkori türk nomádok leszármazottai, akik a Balkánon keresztül kerültek Besszarábiába.
- A gagauzok és bolgárok a 18–19. századi orosz-török háborúk után szervezett betelepítésekkel érkeztek a Budzsákba, ahol mezőgazdasági közösségeket hoztak létre.
- A román uralom (1918–1940, 1941–1944) asszimilációs nyomást gyakorolt a kisebbségekre, de a közösségek megőrizték nyelvüket és vallásukat.
- A szovjet korszak hivatalosan elismerte a gagauzokat és bolgárokat mint nemzetiségeket, de az orosz nyelv dominanciája és a modernizáció erodálta hagyományos életformájukat.
- A független Moldovában 1994-ben létrejött Gagauzia autonóm területi egység, amely a gagauz nyelv, kultúra és helyi önkormányzat védelmét hivatott biztosítani; az autonómia a mai napig működik, bár politikai feszültségek kísérik.
- A besszarábiai bolgárok legnagyobb része ma Ukrajnában él (főleg az Odeszai területen), kisebb csoportjaik Moldovában; a bolgár állam kulturális támogatást nyújt számukra.
- A zsidó közösség a 19. században jelentős volt, de a Holocaust és a kivándorlás után szinte eltűnt; a német közösséget 1940-ben kitelepítették; a törökök, lipovánok és romák kisebb, de folyamatosan jelen lévő csoportjai szintén a régió etnikai örökségéhez tartoznak.

### 39.3.11 Önellenőrző kérdések

1. Milyen birodalmi érdekek vezettek a gagauzok és bolgárok besszarábiai betelepítéséhez a 18–19. században, és hogyan befolyásolta ez a régió etnikai összetételét?
2. Hasonlítsa össze a gagauzok és a bolgárok helyzetét a román és a szovjet uralom alatt: miben hasonlítottak és miben tértek el az asszimilációs nyomás és a kulturális önállóság lehetőségei?
3. Miért tekinthető a gagauzok eredete „tudományos vitának” ahelyett, hogy egyetlen elfogadott magyarázat lenne? Milyen nyelvészeti és történeti érvek állnak a főbb elméletek mögött?
4. Milyen tényezők magyarázzák a gagauz autonómia létrejöttét 1994-ben, és milyen mai feszültségek kapcsolódnak Gagauzia és a moldovai központi kormány viszonyához?
5. A besszarábiai zsidó és német közösségek sorsa hogyan példázza a 20. századi erőszakos népmozgások és a Holocaust hatását a régió etnikai térképére?

## 39.4 Krími tatárok és a déli régió

A Krími-félsziget és a tágabb észak-fekete-tengeri sztyeppei sáv a kelet-közép-európai történelem egyik legösszetettebb ütközőzónája. A terület a 15. századtól a Krími Kánság, majd az Oszmán Birodalom befolyási övezetéhez tartozott, a 18. század végétől az Orosz Birodalom, később a Szovjetunió, 1991-től pedig Ukrajna része lett. A krími tatárok története ebben az államváltó környezetben a birodalmi hódítás, a kollektív megbélyegzés, a deportálás, a visszatérés és az ismételt megszállás tapasztalatain keresztül rajzolja meg a régió 20–21. századi traumáinak egyik legélesebb ívét. E fejezet a krími tatár közösség 1944-es deportálását, a szovjet korszak utáni visszatérést, valamint a 2014-es orosz annexió és a 2022-es teljes körű háború következményeit tárgyalja. A téma azért is kulcsfontosságú, mert a krími tatár kérdés nem csupán etnikai vagy területi ügy: a szovjet nemzetiségi politika, a posztszovjet államépítés, az emberi jogok és a háborús megszállás nemzetközi jogi vitái egyaránt találkoznak benne.

### 39.4.1 A Krími Kánságtól a cári annexióig

A mai krími tatár közösség identitásának történeti gyökerei a késő középkori **Krími Kánságra** (Qırım Hanlığı) nyúlnak vissza, amely 1441 körül jött létre az Arany Horda utódállamaként. A kánság 1475-től az Oszmán Birodalom vazallusa lett, és lakossága török nyelvű, többségében muszlim népességből, valamint görög, örmény, zsidó és karaita közösségekből állt. A modern nemzeti kategóriák visszavetítése itt is félrevezető: a 18. század előtt a félsziget lakói elsősorban vallási, területi és rendi alapon szerveződtek, nem pedig modern értelemben vett „nemzetként”. A „krími tatár” elnevezés maga is a 19–20. századi nemzetépítés során nyert etnikai-nemzeti tartalmat, bár a közösség folytonossága a kánság korára visszavezethető.

A kánságot 1783-ban **II. Katalin cárnő** annektálta, és a terület az Orosz Birodalom **Taurida kormányzósága** lett. Az annexió a dokumentált tények szerint a félsziget fokozatos orosz betelepítésével járt, a krími tatár lakosság pedig a 19. század folyamán többször is kivándorlásra kényszerült. A kivándorlási hullámok – különösen a krími háború (1853–1856) utáni évtizedekben – a közösség demográfiai térvesztéséhez vezettek. A szakirodalom becslése szerint a 19. század második felében a krími tatárok aránya a félsziget lakosságán belül a korábbi többségről kisebbségre csökkent; a pontos számok azonban vitatottak, mivel a birodalmi népszámlálások módszertana és a migrációs adatok megbízhatósága korlátozott. A cári időszakban a krími tatár elit egy része a birodalmi adminisztrációba integrálódott, a paraszti többség azonban megőrizte iszlám vallási és közösségi intézményeit.

### 39.4.2 A szovjet korszak: autonómia és a második világháború

A bolsevik hatalomátvétel után a Krím rövid ideig a fehér és a vörös erők közötti polgárháborús harcok színtere volt. 1921-ben a szovjet kormány létrehozta a **Krími Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot** (Qırım Muhtar Şuralar Sotsialistik Respublikası) az Oroszországi SZSZSZK-n belül. Az autonómia kezdetben a krími tatár nyelv és kultúra részleges intézményesülését hozta: a korenizacija („gyökeresítés”) politikája keretében krími tatár iskolák, sajtó és helyi tanácsok működtek. Ez a nyitás azonban az 1930-as évek sztálini fordulatával lezárult: a kollektivizálás, az 1932–1933-as éhínség és a nagy terror a krími tatár közösséget is aránytalanul sújtotta. A dokumentált tények szerint a krími tatár értelmiség és papság jelentős részét letartóztatták vagy kivégezték; a pontos áldozatszám becslése ma is vita tárgya.

A második világháború idején a Krím 1941 és 1944 között német és román megszállás alatt állt. A megszállók egy része – elsősorban a német katonai és SS-szervek – a krími tatár lakosság egyes csoportjaival kollaborációt alakított ki, amit a szovjet hatóságok később a kollektív büntetés igazolására használtak. A történettudományi konszenzus szerint a kollaboráció jelensége töredékes és kontextusfüggő volt: a krími tatárok egy része valóban szolgált német irányítású egységekben, mások a szovjet partizánmozgalomban harcoltak, a többség pedig a megszállás körülményei között próbált túlélni. A kollektív felelősség tézise tehát nem áll meg a források alapján.

### 39.4.3 A deportálás: végrehajtás és demográfiai következmények

1944. május 18-án, nem sokkal a szovjet csapatok krími visszafoglalása után, a szovjet állambiztonsági szervek megkezdték a krími tatárok tömeges **deportálását** (sürgün). A deportálást a szovjet vezetés hivatalosan a lakosság kollektív kollaborációval vádolt része elleni büntető intézkedésként indokolta, de a gyakorlatban a teljes krími tatár közösséget érintette, beleértve a nőket, gyermekeket és a szovjet hadseregben szolgáló katonák családtagjait is. A deportáltak száma a leggyakrabban idézett becslések szerint 183 000 és 194 000 fő közé tehető; a szovjet dokumentumokban szereplő hivatalos számok ettől némileg eltérhetnek. A deportálás célállomása elsősorban az Üzbég SZSZK, a Kazah SZSZK és az Oroszországi SZSZSZK egyes területei voltak.

A deportálás során és az azt követő években a krími tatár közösség aránytalanul magas halálozást szenvedett el. A szakirodalom a halottak arányát – a becslések bizonytalansága mellett – a deportáltak 15–30 százalékára teszi, ami több tízezer ember elvesztését jelenti. A halálozás okai között a szállítás közbeni ellátatlanság, a járványok, az éhezés és a kényszermunka körülményei szerepelnek. A deportálás emlékezetpolitikai megítélése a mai napig vitatott: Ukrajna 2015-ben hivatalosan **genocídiumnak** ismerte el a krími tatárok deportálását, míg a nemzetközi jogi minősítés – a genocídium fogalmának szűk definíciója miatt – nem tekinthető konszenzusosnak. Az azonban a dokumentált tények szintjén áll, hogy a deportálás a szovjet nemzetiségi politika egyik legsúlyosabb, kollektív büntetésen alapuló intézkedése volt.

A háború után a Krími Autonóm SZSZK-t megszüntették, a félszigetet orosz területként kezelték, és a krími tatárok visszatérését adminisztratív eszközökkel akadályozták. A krími tatár települések neveit oroszosították, a közösségi intézményeket felszámolták, és a félsziget demográfiai arculata tovább homogenizálódott az orosz és ukrán betelepítések révén.

### 39.4.4 A visszatérés és a posztszovjet krími tatár mozgalom

A sztálini represszió enyhülése után, 1956-ban a krími tatárokat formálisan rehabilitálták, de a visszatérés jogát nem kapták meg, a deportálás bűnösségi alapját pedig csak 1967-ben, részlegesen

vonták vissza. A közösség tagjai a Szovjetunióban szétszórtan éltek, és kialakult egy erőteljes **krími tatár nemzeti mozgalom**, amely a visszatérés jogáért és a nemzeti rehabilitációért küzdött. A mozgalom vezetői között kiemelkedett **Musztafa Dzsemilev** (Mustafa Cemilev) és más aktivisták, akik petíciókkal, éhségsztrájkokkal és nyilvános tiltakozásokkal próbálták elérni a szovjet vezetés engedményeit. A szovjet hatóságok a mozgalmat nacionalista elhajlásként bélyegezték, és vezetőit ismételten bebörtönözték.

A **peresztrojka** és a Szovjetunió felbomlása teremtette meg a tömeges visszatérés feltételeit. Az 1980-as évek végétől a krími tatárok egyre nagyobb számban tértek vissza a félszigetre, kezdetben illegális telepeken, majd fokozatosan legalizált lakóhelyeken. A visszatérők száma a szakirodalom becslése szerint az 1990-es évek elején elérte a 250 000 főt, bár a pontos demográfiai adatok vitatottak, mivel a visszatérés folyamatos volt, és a szovjet utódállamok népszámlálásai eltérően kezelték az etnikai hovatartozást. A visszatérés nemcsak demográfiai, hanem társadalmi és politikai kérdés is volt: a visszatérők gyakran föld- és lakáshiánnyal, munkanélküliséggel, valamint a helyi orosz többségű adminisztráció ellenállásával szembesültek.

1991 után, Ukrajna függetlenné válásával a krími tatárok jogi helyzete rendezetlen maradt. A krími tatár nemzeti mozgalom intézményes formája a **Kurultáj** (Qurultay), a közösség képviseleti gyűlése, valamint annak végrehajtó szerve, a **Medzslisz** (Mejlis) lett. A Medzslisz arra törekedett, hogy a krími tatárok elismerést nyerjenek mint **őshonos nép** (indigenous people), és hogy részt vegyenek a félsziget politikai életében. Ukrajna 1996-os alkotmánya a Krímnek autonóm státuszt adott, de a krími tatárok számára fenntartott képviselet nem valósult meg. A krími tatár vezetők és a kijevi kormányzat közötti viszony időnként feszült volt, különösen a földkérdés és a nyelvi jogok terén, de a krími tatár közösség alapvetően Ukrajna területi integritásának keretei között kereste a megoldást.

### 39.4.5 A 2014-es annexió és a krími tatárok elnyomása

2014 február–márciusában az Oroszországi Föderáció különleges művelet keretében elfoglalta a Krími-félszigetet, majd március 16-án népszavazást tartottak, amelynek eredményeként Oroszország annektálta a területet. A népszavazás legitimitását az ENSZ Közgyűlése 2014. március 27-i határozatában el nem ismerte, és a nemzetközi közösség többsége az annexiót a nemzetközi jog megsértésének tekinti. A krími tatár közösség döntő többsége bojkottálta a szavazást, és a Medzslisz elítélte az orosz katonai beavatkozást.

Az annexiót követően a krími tatárok helyzete drámaian romlott. Az orosz hatóságok 2016-ban **terrorszervezetnek** minősítették a Medzsliszt, és betiltották a működését. A krími tatár vezetők egy részét – köztük Musztafa Dzsemilevet és **Refat Csubarovot** (Refat Çubarov) – az orosz kormányzat kitiltotta a félszigetről, másokat letartóztattak, házi őrizetbe helyeztek vagy elítéltek. Az emberi jogi szervezetek, köztük az Amnesty International és a Human Rights Watch, dokumentálták a krími tatár aktivisták elleni rendőri zaklatást, az illegális fogva tartást, a kínzást és a vallási intézmények bezárását. A dokumentált esetek száma alapján a krími tatárok a megszállt Krím egyik leginkább üldözött közösségévé váltak.

A félsziget demográfiai és adminisztratív átalakítása is felgyorsult: az orosz hatóságok oroszországi betelepítést ösztönöztek, a krími tatárok tulajdonjogait gyakran figyelmen kívül hagyták, és a közösségi média, valamint az anyanyelvi oktatás lehetőségei beszűkültek. A 2014 és 2022 közötti időszakban több tízezer krími tatár hagyta el a félszigetet, elsősorban Ukrajna más részeire költözve; a pontos számok bizonytalanok, mivel a menekültek regisztrációja nem egységes.

### 39.4.6 A 2022-es háború és a déli régió

A 2022. február 24-én indult teljes körű orosz invázió a krími tatárok számára újabb fordulópontot jelentett. A Krím a háború egyik legfontosabb orosz katonai bázisává vált, ahonnan rakétacsapásokat és logisztikai műveleteket hajtottak végre Ukrajna déli területei ellen. A háború következtében a déli régió – Herszon, Zaporizzsja és Mikolajiv megyék – heves harcok színterévé vált, és a megszállt területeken a civil lakosság, köztük a krími tatár közösség tagjai, súlyos jogsértéseket szenvedtek el. A megszálló erők civilek elleni támadásokat, kényszertoborzást, tömeges deportálást és a helyi lakosság oroszországi evakuálásának nevezett kényszeráttelepítését hajtották végre; ezeket a cselekményeket az ENSZ és más nemzetközi szervezetek háborús bűncselekményként dokumentálták.

A krími tatár közösség a háborúban aktív szerepet vállalt: sokan csatlakoztak az ukrán fegyveres erőkhöz, önkéntes zászlóaljakhoz, vagy humanitárius munkát végeztek. A krími tatár aktivisták és újságírók a megszállt déli területeken az ukrán ellenállás fontos szereplőivé váltak. A háború ugyanakkor tovább súlyosbította a krími tatárok helyzetét a megszállt Krímben: a mozgósítás elől menekülő krími tatár férfiakat gyakran erőszakkal sorozták be az orosz hadseregbe, a közösségi vezetőket pedig fokozott megfigyelés alatt tartják.

A déli régió tágabb kontextusában a 2022-es invázió nyomán a Fekete-tengeri partvidék etnikai és vallási sokszínűsége ismét háborús fenyegetésnek lett kitéve. A krími tatárok mellett a régióban élő ukránok, oroszok, bolgárok, görögök, örmények, zsidók és más csoportok is szenvednek a harcoktól, a megszállástól és a menekülthullámoktól. A Krím 2014-es annexiója és a 2022-es eszkaláció együttesen azt mutatja, hogy a déli régió a posztszovjet térség egyik leginkább militarizált és etnikailag feszült határvidékévé vált.

### 39.4.7 Források és bizonytalanságok

A krími tatárok deportálásával kapcsolatban az elsődleges források a szovjet állambiztonsági és pártdokumentumok, amelyek részben hozzáférhetők az orosz és ukrán levéltárakban, de teljes körű feltárásuk még várat magára. A deportálási rendeletek és a végrehajtási utasítások szövege dokumentált, a deportáltak számára vonatkozó adatok azonban becsléseken alapulnak. A halálozási arányok meghatározása módszertani nehézségekbe ütközik, mivel a szovjet statisztikai rendszer nem rögzítette megbízhatóan a deportált közösségek halálozását. A második világháborús kollaboráció mértéke és jellege vitatott: egyes történészek a német megszállók által felállított egységekben szolgáló krími tatárok számát néhány ezerre teszik, míg mások ennél magasabb becsléseket közölnek, de a források töredékessége miatt nincs konszenzus.

A visszatérés demográfiai adatai szintén bizonytalanok. A krími tatár közösség lélekszáma a Krímben 2014 előtt a becslések szerint 250 000–300 000 fő volt, de a 2014-es annexió utáni orosz népszámlálás adatai nem tekinthetők függetlennek. A 2022-es háború óta a krími tatárok számának alakulásáról nem állnak rendelkezésre megbízható adatok. A 2014-es annexióval és a háborús bűncselekményekkel kapcsolatos nemzetközi jogi eljárások folyamatban vannak; a könyv lezárásáig (2026) a felelősségre vonás kérdése nem zárult le.

Az emlékezetpolitikai viták élénkek: a krími tatár deportálás minősítése (genocídium vagy kollektív büntetés) politikai és jogi álláspontok függvénye. A szovjet történelem értékelése Ukrajnában, Oroszországban és a krími tatár diaszpórában eltérő narratívákat termel. A fejezet igyekszik ezeket a különbségeket nem eldönteni, hanem a források és az értelmezési keretek szintjén bemutatni.

### 39.4.8 Rövid összefoglaló

- A krími tatárok török nyelvű, muszlim közösség, amelynek történeti gyökerei a Krími Kánságra (15–18. század) nyúlnak vissza; a modern nemzeti identitás a 19–20. században formálódott.
- A Krímet 1783-ban az Orosz Birodalom annektálta; a krími tatárok a 19. században több kivándorlási hullámban veszítettek demográfiai súlyukból.
- A szovjet korszakban 1921-ben létrehozták a Krími Autonóm SZSZK-t, de az 1930-as évek represszió és az 1944-es deportálás a közösség szinte teljes eltávolításához vezetett.
- A deportálás (1944. május) hozzávetőleg 183 000–194 000 krími tatárt érintett; a halottak arányát 15–30 százalékra becsülik, de az adatok bizonytalanok.
- A szovjet korszakban a krími tatárok nem térhettek vissza; a peresztrojka és a Szovjetunió felbomlása után tömeges visszatérés indult, de a jogi és földkérdések rendezetlenek maradtak.
- 2014-ben Oroszország megszállta és annektálta a Krímet; a krími tatár Medzsliszt 2016-ban betiltották, a közösséget elnyomás sújtja, a vezetők egy része száműzetésben él.
- A 2022-es háborúban a Krím orosz katonai bázissá vált, a déli régió (Herszon, Zaporizzsja) megszállása súlyos civil áldozatokkal és jogsértésekkel járt; a krími tatárok az ukrán védelem aktív résztvevői.
- A krími tatár kérdés a nemzetközi jogi viták, a szovjet emlékezetpolitika és a jelenkori háború metszéspontjában áll; a források és a bizonytalanságok jelzése elengedhetetlen.

### 39.4.9 Önellenőrző kérdések

1. Milyen történeti előzményei voltak a krími tatárok 1944-es deportálásának, és milyen érvekkel indokolta a szovjet vezetés a kollektív büntetést?
2. Hasonlítsa össze a krími tatárok visszatérésének feltételeit a Szovjetunió felbomlása előtt és után! Melyek voltak a fő akadályok?
3. Miért minősítette Ukrajna genocídiumnak a deportálást, és miért vitatott ez a nemzetközi jogi minősítés?
4. Milyen hatással volt a 2014-es annexió a krími tatár közösség jogi helyzetére és politikai képviseletére?
5. A 2022-es háború következtében hogyan változott meg a déli régió stratégiai szerepe, és milyen következményekkel járt ez a krími tatárokra és más helyi csoportokra nézve?

# 40 Határok, migráció és emlékezet

## 40.1 Határváltozások és népességáttelepítések

A 20. század első felében Kelet-Közép-Európa határai radikálisabban változtak, mint a megelőző évszázadokban. Az első világháború után felbomlott birodalmak helyén létrejött nemzetállamok határai etnikailag vegyes területeket vágtak át, és a nemzeti homogenitás megteremtésére irányuló állami politikák új típusú kényszermigrációt indítottak el. A második világháború alatt a területi annexiókat és megszállásokat tömeges kitelepítések, deportálások és népirtás kísérte, míg az 1945 utáni békerendezés a határok átrendezését a lakosság nagyarányú cseréjével kapcsolta össze. Ez az alfejezet az 1918–1948 közötti időszak határváltozásait és népességáttelepítéseit mutatja be, hangsúlyozva, hogy a határ nem csupán térképi vonal, hanem a lakosság mindennapi életét és az etnikai viszonyokat is átalakító intézmény. A folyamatok szorosan kapcsolódnak a krími tatárok 1944-es deportálásához, amelyet a Krími tatárok és a déli régió tárgyal, valamint a a versailles-i rend és a nemzetállamok és a Holocaust és a népességáttelepítések fejezetekben bemutatott eseményekhez.

### 40.1.1 A versailles-i rendezés és a határok etnikai feszültségei

Az első világháborút lezáró Párizs környéki békeszerződések – köztük a **versailles-i békeszerződés** (Treaty of Versailles, 1919), a **Saint-Germain-i békeszerződés** (Treaty of Saint-Germain-en-Laye, 1919), a **Trianoni békeszerződés** (Treaty of Trianon, 1920) és a **Neuillyi békeszerződés** (Treaty of Neuilly-sur-Seine, 1919) – elvileg a **nemzeti önrendelkezés** (national self-determination) elvét követték. A gyakorlatban azonban a győztes hatalmak stratégiai, gazdasági és geopolitikai szempontjai gyakran felülírták az etnikai elvárásokat. A létrejött határok számos helyen metszették a nyelvi és vallási választóvonalakat, ami tartós feszültségeket szült.

A versailles-i rendezés a régióban három nagy birodalom – az Orosz Birodalom, a Habsburg Monarchia és a Német Birodalom – felbomlásának nyomán húzta meg az új államhatárokat. Lengyelországot a **Curzon-vonal** (Curzon Line) javasolta keleti határként, ám a tényleges határt az 1921-es **rigai béke** (Peace of Riga) a Curzon-vonaltól mintegy 250 kilométerrel keletebbre, a lengyel–szovjet háború eredményeként húzta meg. Ez a határ mintegy 4–5 millió ukrán, fehérorosz és zsidó lakost juttatott lengyel fennhatóság alá. A balti államok – Észtország, Lettország és Litvánia – függetlenné válásával a határok viszonylag rövidek voltak, de Litvánia és Lengyelország között Vilnius (Wilno) hovatartozása éles vitát váltott ki: a lengyel erők 1920-ban elfoglalták a várost, és a **Żeligowski-lázadás** néven ismert akcióval létrehozták a Lengyelországhoz csatolt **Közép-Litvániát** (Litwa Środkowa), amelyet 1922-ben formálisan is Lengyelországhoz csatoltak. Csehszlovákia határai között a németek lakta **Szudétavidék** (Sudetenland) került az új államhoz, ami a csehszlovák–német viszonyt terhelte; a lengyel–csehszlovák vitát **Teschen** (Český Těšín / Cieszyn) hovatartozása 1920-ban ideiglenesen, majd 1938-ban véglegesen, Lengyelország javára döntötte el. Románia az 1920-as **trianoni békeszerződéssel** megszerezte Erdélyt, a Bánság keleti részét, a Partiumot és a székely területeket, ami a magyar–román határvitát intézményesítette.

A határkijelöléshez kapcsolódóan a győztes hatalmak a kisebbségek védelmére **kisebbségi szerződéseket** (minority treaties) írattak alá az új vagy megnagyobbodott államokkal. Ezek a szerződések rögzítették a nyelvi, vallási és oktatási jogokat, ám a végrehajtásuk gyenge volt, és a nemzetállami többségek gyakran a kisebbségi jogok korlátozására törekedtek. A szerződések ráadásul aszimmetrikusak voltak: a nagyhatalmakra – például Németországra vagy a Szovjetunióra – nem vonatkoztak, ami aláásta legitimitásukat a régióban.

### 40.1.2 A két háború közötti határviták és lakossági mozgások

A két háború közötti időszakban a határok körüli viták nem csupán diplomáciai síkon zajlottak, hanem helyi konfliktusokban, népszavazásokban és lakossági mozgásokban is testet öltöttek. A **népszavazás** (plebiscite) eszközét a versailles-i rendezés több vitatott területen alkalmazta, legismertebb példaként **Felső-Sziléziában** (Upper Silesia / Górny Śląsk), ahol 1921-ben a szavazás után a területet Németország és Lengyelország között osztották fel. A **optálás** (option) intézménye lehetővé tette, hogy a határváltozással érintett lakosok válasszanak állampolgárságot, és adott esetben áttelepüljenek. A gyakorlatban azonban az optálás jogi keretei gyakran nem védték meg a kisebbségeket a kényszertől vagy a megfélemlítéstől.

A határok meghúzása és a nemzetállami politikák következtében a régióban jelentős önkéntes és kényszerű migráció indult meg. A lengyel–szovjet háború nyomán a lengyelek egy része elhagyta a szovjet fennhatóság alá került keleti területeket, míg az ukrán és fehérorosz lakosság egy része a lengyel állam területére került. A Baltikumban a **balti németek** (Deutschbalten) helyzete vált kérdésessé, miután a balti államok függetlenné váltak; a német ajkú elit korábbi kiváltságai megszűntek, és a két világháború közötti időszakban több hullámban Németországba távoztak. A román állam területén a magyar, német és zsidó kisebbségek aránya magas volt, és a román kormányok centralizáló, asszimilációs politikája állandó feszültséget okozott.

A két világháború közötti népszámlálási adatok politikai fegyverré váltak. A kormányok gyakran a saját etnikai csoportjuk javára torzították a besorolást, például a nyelvi kritériumokat úgy alakították, hogy a vegyes identitású lakosságot a többségi nemzethez sorolják. A statisztikai becslések ezért gyakran nem tükrözik a tényleges etnikai viszonyokat, és a kisebbségi szervezetek saját, gyakran magasabb számokat közöltek. Ez a bizonytalanság a későbbi területi vitákban is szerepet kapott.

### 40.1.3 A második világháború alatti területi átrendezések és erőszakos homogenizálás

A második világháború kitörését közvetlenül megelőző **Molotov–Ribbentrop-paktum** (Molotov–Ribbentrop Pact, 1939) titkos záradékai a régió nagy részét Németország és a Szovjetunió közötti érdekszférákra osztották. Ennek következményeként 1939 szeptemberében a szovjet csapatok megszállták Kelet-Lengyelországot, majd a balti államokat 1940-ben annektálták. A szovjet hatóságok a megszállt területeken tömeges deportálásokat hajtottak végre: a balti államokból, Kelet-Lengyelországból és Besszarábiából százezreket hurcoltak Szibériába és Közép-Ázsiába. A **Besszarábia** (Basarabia) és Észak-Bukovina 1940-es szovjet elfoglalása a moldovai és ukrán etnikai viszonyokat rendezte át.

A náci Németország területi politikája Lengyelországban a **Generalgouvernement** (Generalne Gubernatorstwo) létrehozását és a nyugati lengyel területek birodalmi bekebelezését hozta. A birodalomhoz csatolt területeken – például a **Reichsgau Wartheland** és a **Danzig-Westpreußen** tartományokban – a lengyel és zsidó lakosságot tömegesen kitelepítették, hogy helyet csináljanak a keletről betelepített németeknek. A **Generalplan Ost** néven ismert hosszú távú terv a szláv lakosság rabszolgasorba vetését, kitelepítését és részleges megsemmisítését irányozta elő; bár

teljes egészében soha nem valósult meg, a háború alatt a náci megszállás alatt álló területeken a lengyel, ukrán, fehérorosz és zsidó lakosság ellen irányuló tömeges erőszak mindennapos volt.

A háború alatt a határváltozások és a megszállási politikák közvetlenül kapcsolódtak a **Holocaustho**z és a **népességáttelepítésekhez**. A zsidó lakosság gettósítása, majd megsemmisítése a régió demográfiai szerkezetét alapjaiban változtatta meg: a lengyel, ukrán, fehérorosz, litván és lett zsidóság döntő többsége a megsemmisítő táborokban vagy tömeges kivégzések során halt meg. A náci megszállók a helyi kollaboráns erőket is bevonták a pogromokba és a deportálásokba, ami a háború utáni emlékezetpolitika egyik legvitatottabb kérdése lett.

A **Volhíniai mészárlás** (Volyn massacre / Rzeź wołyńska, 1943–1944) a lengyel–ukrán etnikai konfliktus radikális formája volt. A Volhíniában és Kelet-Galíciában élő lengyel lakosság ellen az **Ukrán Felkelő Hadsereg** (Ukrainska Povstanska Armiia, UPA) hajtott végre tömeges támadásokat, amelyek több tízezer lengyel civil halálát okozták; a lengyel ellenállás válaszcsapásai is sok ukrán áldozatot követeltek. A mészárlás a későbbi határváltozásokkal együtt gyakorlatilag eltörölte a térség több évszázados lengyel–ukrán együttélését.

A háború alatt a határok többször is módosultak. 1940-ben a **második bécsi döntés** (Second Vienna Award) Észak-Erdélyt Magyarországnak ítélte, míg Dél-Dobrudzsát Románia Bulgáriának adta. 1944–1945-ben a szovjet hadsereg visszafoglalta a korábban Romániához tartozó Besszarábiát és Észak-Bukovinát, és a Szovjetunió részeként megerősítette az 1940-es határokat. A balti államok szovjet megszállása alatt a német megszállás idején a **balti németek** többségét 1939–1941 között a náci–szovjet megállapodások alapján Németországba telepítették át (**Umsiedlung**), ami a térség német jelenlétének végét jelentette.

### 40.1.4 A háború utáni rendezés: a határok megszilárdítása és a lakosságcserék

A második világháborút lezáró békerendezés – mindenekelőtt az 1945-ös **Potsdami konferencia** (Potsdam Conference) – a határok átrendezését összekapcsolta a lakosság nagyarányú, gyakran erőszakos cseréjével. A Szovjetunió nyugati határa a **Curzon-vonal** mentén rögzült: Lengyelország elvesztette a két világháború közötti keleti területeit, amelyek a Szovjetunióhoz, elsősorban Ukrajnához, Fehéroroszországhoz és Litvániához kerültek. Lengyelország kompenzációként német területeket kapott keleten: az **Odera–Neisse-vonal** (Oder–Neisse line) lett a lengyel–német határ, ami Szilézia, Pomeránia és Kelet-Poroszország nagy részét Lengyelországnak juttatta. A kelet-poroszországi terület egy részét a Szovjetunió annektálta (Kalinyingrádi terület, korábban Königsberg).

A határváltozásokkal párhuzamosan a szövetséges hatalmak jóváhagyták a **német lakosság kitelepítését** (expulsion of Germans) Lengyelországból, Csehszlovákiából és a balti államokból. A **Beneš-dekrétumok** (Benešovy dekrety) Csehszlovákiában rögzítették a német és magyar lakosság vagyonelkobzását és kitelepítését: a szudétanémeteket, akiknek száma a háború előtt mintegy 3 millió volt, 1945–1947 között csaknem teljes egészében kitelepítették. Lengyelországból a becslések szerint 3–4 millió németet telepítettek ki, a balti államokból pedig a megmaradt német lakosság szinte teljesen eltűnt. A kitelepítések során több százezer civil halt meg erőszak, éhezés és betegségek következtében; a pontos áldozatszám vitatott, és a német történetírás, illetve a lengyel, cseh és szlovák emlékezetpolitika eltérően értelmezi.

A szovjet–lengyel határváltozás a lengyel és ukrán lakosság **népességcseréjét** (population exchange) is magával hozta. Az 1944–1946 közötti időszakban a keleti területekről mintegy 800 ezer–1 millió lengyelt telepítettek át a háború utáni Lengyelországba, miközben az ukrán lakosság egy részét a Szovjetunióba, elsősorban a szovjet Ukrajnába telepítették át. A Lengyelországban maradt ukrán lakosságot 1947-ben az **Akcja Wisła** (Operation Vistula) keretében erőszakkal szétszórták az ország északi és nyugati területein, hogy megfosszák őket a lengyel–ukrán határ

menti területi bázisuktól. Az akció során körülbelül 140 ezer ukránt telepítettek át, gyakran rendkívül rossz körülmények között.

A csehszlovák–magyar lakosságcsere (1947–1948) a szlovákiai magyar lakosság egy részét érintette: a csehszlovák hatóságok a magyar lakosság egy részét Magyarországra telepítették, míg a szlovák lakosság egy része Magyarországról Csehszlovákiába költözött. A lakosságcsere nagyságrendje vitatott: a becslések 70–90 ezer magyar és hasonló nagyságrendű szlovák áttelepüléséről szólnak. A szlovákiai magyar kisebbség helyzete a mai napig emlékezetpolitikai vita tárgya.

A szovjet belső határok átalakítása a balti államokban és Moldovában is a lakosság átrendezésével járt. A balti államok szovjet tagköztársaságokká váltak, és a szovjet hatóságok tömegesen telepítettek be orosz ajkú munkásokat, tisztviselőket és katonákat, ami a lettek, észtek és litvánok arányát jelentősen csökkentette. A **Moldáv SZSZK** területén a szovjet hatóságok a román nyelvű lakosságot hivatalosan moldovainak minősítették, és a cirill ábécét vezették be; a háború utáni éhínség és a kitelepítések tovább súlyosbították a demográfiai veszteségeket.

A határváltozások és a népességáttelepítések együttes hatása a régió etnikai térképét gyökeresen átalakította. A zsidó lakosság szinte teljesen eltűnt, a német lakosság nagy része kitelepült vagy elmenekült, a lengyelek, ukránok, fehéroroszok és szlovákok új, homogénebb nemzeti területekre koncentrálódtak. A határok 1948-ra – a szovjet blokk belső viszonyaitól eltekintve – nagyjából megszilárdultak, de az etnikai homogenizálás ára hatalmas emberi szenvedés és a kulturális sokszínűség elvesztése volt.

### 40.1.5 Források és bizonytalanságok

Az alfejezet elsősorban a békeszerződések és nemzetközi egyezmények szövegeire, népszámlálási statisztikákra, a nemzetközi szervezetek – például az ENSZ és a Menekültügyi Főbiztosság – jelentéseire, valamint a kitelepítettek és túlélők visszaemlékezéseire támaszkodik. A másodlagos szakirodalomban a téma feldolgozása bőséges, de a számadatokban és az értelmezésben jelentős eltérések vannak.

A legnagyobb bizonytalanság az áldozatok és a kitelepítettek számát övezi. A német kitelepítések halálos áldozatainak becslése 500 ezer és 2 millió között mozog, attól függően, hogy a háborús haláleseteket, a menekülést és a kitelepítés során bekövetkezett halálokat hogyan választják szét. A lengyel–ukrán lakosságcsere és a Volhíniai mészárlás áldozatszámai szintén erősen vitatottak: a lengyel és ukrán történetírás eltérő, gyakran egymásnak ellentmondó becsléseket közöl. A szovjet deportálások és a náci megszállás alatti veszteségek pontos számbavétele a források megsemmisülése és a politikai manipuláció miatt nehéz.

A **lakosságcsere** (population exchange) kifejezés önmagában is értelmezési vitát hordoz: a kortárs jogi és diplomáciai nyelv gyakran eufemizmusként használta az erőszakos kitelepítésre, a vagyonelkobzásra és a kényszerű áttelepítésre. A Beneš-dekrétumok, az Akcja Wisła és a szovjet belső határváltozások megítélése a mai napig emlékezetpolitikai vita tárgya: egyes értelmezések a háborús bűnök megtorlásaként, mások kollektív büntetésként vagy nemzeti homogenizáló politikaként írják le őket. A népszámlálási adatok etnikai besorolási kategóriái politikailag terheltek, és a kisebbségi identitások önbevalláson alapuló jellege miatt a statisztikák nem feltétlenül tükrözik a tényleges arányokat.

### 40.1.6 Rövid összefoglaló

- Az 1918 utáni versailles-i rendezés a nemzeti önrendelkezés elve ellenére etnikailag vegyes területeket vágott át, és a kisebbségi szerződések nem tudták megakadályozni a nemzetállami homogenizáló politikákat.

- A két háború közötti határviták – például Vilnius, Teschen, Felső-Szilézia és Erdély ügye – folyamatos feszültséget okoztak, és a népszámlálási adatok politikai fegyverré váltak.
- A Molotov–Ribbentrop-paktum nyomán a Szovjetunió és a náci Németország területi annexiói tömeges deportálásokkal, kitelepítésekkel és a Holocausthoz vezető erőszakkal jártak.
- A Volhíniai mészárlás a lengyel–ukrán etnikai együttélés radikális felszámolását hozta, és előkészítette a háború utáni homogén nemzeti területek kialakítását.
- A Potsdami konferencia a határok átrendezését a német lakosság kitelepítésével és a lengyel–ukrán lakosságcserével kapcsolta össze; a Beneš-dekrétumok és az Akcja Wisła a nemzeti homogenizálás eszközei voltak.
- A szovjet belső határváltozások a balti államokban és Moldovában az orosz ajkú betelepítéssel és a helyi lakosság asszimilációs nyomásával jártak.
- 1948-ra a régió etnikai szerkezete gyökeresen átalakult: a zsidó és német lakosság nagyrészt eltűnt, a nemzeti határok közelítettek a nyelvi-etnikai határokhoz, de ennek ára hatalmas emberi szenvedés volt.

### 40.1.7 Önellenőrző kérdések

1. Miben tért el a gyakorlati határkijelölés a nemzeti önrendelkezés elvétől 1919–1920-ban, és milyen következményekkel járt ez a térség etnikai viszonyaira?
2. Hogyan használták fel a népszámlálási adatokat a két háború közötti területi vitákban, és miért tekinthetők ezek az adatok politikailag terheltnek?
3. Milyen hasonlóságok és különbségek voltak a szovjet és a náci lakosságpolitika között 1939–1944 folyamán a megszállt kelet-közép-európai területeken?
4. Miért vitatott emlékezetpolitikai kérdés a Beneš-dekrétumok rendszere és a németek kitelepítése, és milyen eltérő értelmezések léteznek?
5. Hasonlítsa össze a két háború közötti és a második világháború utáni határváltozások demográfiai hatásait a régió etnikai szerkezetére nézve.

## 40.2 Migráció és diaszpóra a 20–21. században

### 40.2.1 Migráció és diaszpóra a 20–21. században

A kelet-közép-európai régió 20–21. századi története nem érthető meg a lakosság térbeli mozgása nélkül. A határok többszöri újrarajzolása, a birodalmak összeomlása, a háborúk, a népességáttelepítések, a kommunista rendszerek korlátozó migrációs politikája, majd az 1989 utáni gazdasági és politikai nyitás mind-mind olyan feltételeket teremtett, amelyek emberek millióit kényszerítették vagy ösztönözték lakóhelyük elhagyására. E mozgások nemcsak demográfiai következményekkel jártak, hanem új diaszpóraközösségeket hoztak létre, átformálták a kibocsátó és befogadó társadalmak etnikai, nyelvi és vallási képét, valamint tartós gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatokat építettek ki a régió és a világ más részei között. Ez az alfejezet a 20. század eleji kényszermigrációtól a 21. századi, elsősorban az Európai Unión belüli munkavállalói mobilitásig és a menekültválságokig tekinti át a folyamatokat, kiemelve a diaszpórák szerepét a kibocsátó országok társadalmában és politikájában.

#### 40.2.1.1 A 20. század első felének migrációs rendje: kényszer és újjáépítés

A 20. század első felének migrációs folyamatai szorosan összefonódtak a határváltozásokkal és a nemzetállam-építés erőszakos gyakorlatával. Az első világháború előestéjén a régió lakosságának

jelentős része még a birodalmi keretek között, viszonylag szabadon mozoghatott; a szegénység és a földéhség azonban már a 19. század végén nagyarányú – elsősorban tengerentúli – kivándorlást indított el. A lengyel, ukrán, zsidó, szlovák és litván parasztok és városi szegények milliói indultak az Egyesült Államokba, Kanadába, Brazíliába és Argentínába. A kivándorlás okai között a demográfiai nyomás, a mezőgazdasági válságok, a vallási és nemzeti elnyomás, valamint a tengerentúli munkaerőpiac vonzása egyaránt szerepelt. A kivándorlók nem szakították meg teljesen a kapcsolatot szülőföldjükkel: pénzküldeményeik (remittances) számos család túlélését biztosították, levelezésük pedig hírt hozott az „új világ" lehetőségeiről, ami további migrációt gerjesztett. E folyamatban alakultak ki azok a tengerentúli diaszpóraközösségek – például a chicagói lengyelek, a kanadai ukránok vagy a New York-i askenázi zsidók –, amelyek a későbbi évtizedekben politikai és anyagi támogatást nyújtottak a kibocsátó országok nemzeti mozgalmainak és függetlenségi törekvéseinek.

Az első világháború és az azt követő versailles-i békerendszer alapjaiban rajzolta át a migrációs térképet. A birodalmak összeomlása, az új államhatárok kijelölése és a nemzetállami homogenizáló politikák a kényszermigráció addig nem látott hullámait indították el. A volt Orosz Birodalom területén a bolsevik forradalom és a polgárháború elől menekülők százezrei – politikai emigránsok, értelmiségiek, az ún. „fehér" mozgalom támogatói, de egyszerű parasztok és munkások is – indultak nyugat felé. E „fehér emigráció" jelentős része Berlinben, Párizsban, Prágában és a határ menti államokban telepedett le, és hosszú időre meghatározta az orosz emigráns diaszpóra politikai és kulturális arculatát. Ezzel párhuzamosan a frissen létrejött nemzetállamok – Lengyelország, Csehszlovákia, a balti államok, de Románia és Jugoszlávia is – igyekeztek megszabadulni a „nemkívánatos" kisebbségektől, miközben igényt tartottak a szomszédos országokban élő „nemzettársaikra". A lakosságcsere és az önkéntes vagy félig önkéntes áttelepítés gondolata már az 1920-as években megjelent a nemzetközi politikában, jóllehet a két háború közötti időszakban csak korlátozottan valósult meg. A határok megváltozása önmagában is migrációt generált: csehek és szlovákok költöztek az új Csehszlovákia területére, lengyelek a volt porosz és osztrák területekről az új Lengyelországba, románok Erdélyből a regáti Romániába, és így tovább. E belső, nemzetállami keretek közötti mozgások gyakran nemzeti homogenizáló célokat szolgáltak, és a helyi társadalmak mély átalakulásához vezettek.

A második világháború és a közvetlenül utána következő évek a régió történetének legnagyobb szabású kényszermigrációs időszakát hozták el. A náci Németország és a Szovjetunió 1939-es Szovjetunió–Németország megnemtámadási szerződéshez csatolt titkos jegyzőkönyve értelmében felosztott területeken a szovjet hatóságok a „megbízhatatlan elemnek" minősített lengyel, ukrán, zsidó és balti lakosság százezreit deportálták Szibériába és Közép-Ázsiába. A náci megszállás alatt a kényszermunka, a koncentrációs és megsemmisítő táborok, valamint a gettósítás a régió zsidó lakosságának túlnyomó többségét elpusztította; a Holocaustot a könyv külön fejezetekben tárgyalja (A Holocaust és a népességáttelepítések, Zsidók és a Holocaust). A tengelyhatalmak által megszállt szovjet területeken a német megszálló hatóságok milliókat kényszerítettek munkaszolgálatra, miközben a visszavonuló szovjet erők és a partizánok is tömegeket mozgattak. A lengyel, ukrán, fehérorosz, litván, lett és észt lakosság háborús veszteségei – beleértve a polgári áldozatokat és a hadifoglyokat – olyan demográfiai törést okoztak, amelynek hatása a 21. századi korszerkezetben is kimutatható.

A háború utáni békerendszer és a szövetséges hatalmak döntései nyomán a régióban példátlan méretű és szervezettségű lakosságcsere valósult meg. A potsdami konferencia (1945) felhatalmazása alapján a Lengyelország új határain kívül rekedt mintegy 7 millió németet telepítettek ki az új Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország területéről a megszállt Németországba. A lengyel hatóságok emellett a Szovjetunióhoz csatolt keleti területekről (a volt kelet-lengyelországi vajdaságokból) mintegy 1,5–2 millió lengyelt telepítettek át az újonnan megszerzett nyugati és északi területekre, az onnan kitelepített németek helyére. Hasonló, bár kisebb léptékű lakosságcserék zajlottak Csehszlovákia és a Szovjetunió között (a kárpátaljai magyarok és szlovákok

egy részének áttelepítése, valamint az ukránok és csehek mozgása), illetve a Szovjetunió belső területein. Mindeközben a Szovjetunió 1940-ben, majd 1944–1945-ben annektált balti államaiban és Besszarábiában a szovjet hatóságok a „kuláknak", „burzsoá nacionalistának" vagy egyszerűen megbízhatatlannak minősített lakosság százezreit deportálták Szibériába és Kazahsztánba. E kényszermigrációk nemcsak emberi tragédiák sokaságát okozták, hanem végérvényesen megszüntették a régió évszázados, többnemzetiségű településszerkezetét: a vidéki és városi közösségek etnikai, vallási és nyelvi sokszínűsége radikálisan lecsökkent, a határok és a nemzeti hovatartozás viszonya pedig – minden korábbinál inkább – a homogenizáció irányába mozdult el.

#### 40.2.1.2 A kommunista korszak: ellenőrzött mozdulatlanság és szelektív migráció

A kommunista hatalomátvételt követő évtizedekben a régió országaiban a migráció alapvetően más jelleget öltött: a szabad mozgás jogát a szocialista államok fokozatosan megszüntették, a határokat lezárták, a kivándorlást pedig büntetendő cselekménnyé minősítették. A „vasfüggöny" nemcsak a kelet–nyugati irányú mozgást akadályozta, hanem a szocialista országok közötti szabad migrációt is korlátozta, jóllehet a KGST-országok közötti, elsősorban munkavállalási célú mozgás bizonyos keretek között – például a szovjet tagköztársaságokba irányuló ukrán és fehérorosz munkaerő-vándorlás vagy a csehszlovák–lengyel határ menti ingázás – engedélyezett volt. A szovjet típusú rendszerek a lakosságot nemcsak fizikailag kötötték a lakóhelyhez a belső útlevél (propiszka) intézménye révén, hanem adminisztratív eszközökkel is szabályozták a belső vándorlást, különösen a nagyvárosokba való beköltözést. A vidéki lakosság számára az iparosítás és a kollektivizálás ugyan új munkahelyeket teremtett a városokban, a belső migráció azonban szigorúan tervezett és ellenőrzött keretek között zajlott; az „ingázó" (napi vagy heti rendszerességgel utazó) munkavállalók tömegei a szocialista gazdaság sajátos, a lakóhely és a munkahely távolságát konzerváló jelenségévé váltak.

A kommunista korszak migrációs rendje azonban korántsem volt statikus. Az 1940-es évek végétől az 1980-as évek végéig a régió országaiból – jóllehet eltérő ütemben és jogi keretek között – több millióan hagyták el szülőföldjüket. E kivándorlási hullámok mögött eltérő okok húzódtak meg: a politikai üldöztetés, a vallási és etnikai diszkrimináció, a gazdasági ellehetetlenülés, valamint a családegyesítés és a tengerentúli diaszpóra hívószava. A zsidó lakosság fennmaradt része – elsősorban Lengyelországból, Romániából és a Szovjetunióból – Izraelbe és a nyugati országokba vándorolt; e folyamat egy-egy belpolitikai enyhüléshez vagy nemzetközi megállapodáshoz kötődő szakaszokban tetőzött (például az 1956-os lengyelországi kivándorlási hullám, az 1968-as lengyelországi „antisionista" kampányt követő exodus, illetve a szovjet zsidóság kivándorlásának fokozatos engedélyezése az 1970-es évektől). A német kisebbség megmaradt tagjai – főként Romániából (erdélyi szászok és svábok) és a Szovjetunióból – az 1970-es évektől egyre nagyobb számban költöztek az NSZK-ba; a román állam a kivándorlók „kivásárlása" fejében devizabevételhez jutott. A lengyel, szlovák, magyar és más nemzetiségű lakosok kivándorlása is jelentős volt, különösen a politikai válságok idején: 1956 után magyarok, 1968 után csehszlovák állampolgárok, 1981 után pedig lengyelek távoztak nyugatra. E hullámokban a menekültként való elismerés, a családegyesítés és a diaszpóra által nyújtott támogatás egyaránt szerepet játszott.

A kommunista korszak diaszpórái – mind a nyugati, mind a tengerentúli – kettős szerepet töltöttek be. Egyrészt megőrizték és továbbörökítették a kibocsátó országok nemzeti kultúráját, nyelvét, vallási hagyományait, különösen ott, ahol az otthoni államhatalom azokat üldözte vagy korlátozta. A lengyel emigráns sajtó Párizsban („Kultura"), Londonban és Chicagóban, az ukrán, litván, lett és észt emigráns szervezetek, egyházak és iskolák fenntartották a nemzeti identitás folytonosságát, és politikai alternatívát képeztek a kommunista rezsimekkel szemben. Másrészt a diaszpórák anyagi és politikai támogatást nyújtottak a szülőföldön maradtaknak: pénzküldemények, csomagok, hírek és kapcsolati hálók révén enyhítették a hiánygazdaság szorítását, és információs csatornákat biztosítottak a nyugati világ felé. Ugyanakkor a diaszpórák és a kibocsátó államok

viszonya gyakran feszült volt: a kommunista titkosszolgálatok megfigyelték, bomlasztották és propagandában támadták az emigráns szervezeteket, miközben a nyugati országok biztonsági szolgálatai is gyanakvással kezelték őket. A diaszpórák belső megosztottsága – például a politikai emigránsok és a gazdasági bevándorlók, a régi és az új hullámok, a konzervatív és a baloldali csoportok között – tovább árnyalta e képet.

#### 40.2.1.3 1989 után: a szabad mozgás visszatérése és az EU-n belüli mobilitás

A kommunista rendszerek 1989–1991-es összeomlása gyökeresen megváltoztatta a migrációs lehetőségeket. A határok megnyitása, az útlevél- és vízumrendszerek liberalizálása, majd a piacgazdasági átmenet súlyos gazdasági válságai a régió országaiban a kivándorlás új hullámait indították el. Az 1990-es években a migráció elsődleges iránya a Nyugat volt: Németország, Ausztria, az Egyesült Államok, Kanada és az Egyesült Királyság vonzotta a legtöbb kivándorlót. E mozgásban egyszerre volt jelen a politikai okból távozók (például a balkáni háborúk elől menekülők, vagy a Szovjetunió utódállamaiból érkezők), a gazdasági migránsok (a munkaerőpiaci nyitás lehetőségeit kihasználó fiatalok), valamint a családegyesítők. Az 1990-es évek migrációja azonban még korlátozott maradt a későbbi időszakokhoz képest, mivel a befogadó országok szigorú bevándorlási szabályokat alkalmaztak, és a régió polgárai számára a legális munkavállalás kevés csatornán keresztül volt elérhető. Ebben az időszakban a diaszpórák szerepe is átalakult: a korábbi politikai emigráns szervezetek mellett megjelentek az új, gazdasági motivációjú közösségek, amelyek lazábban kötődtek a kibocsátó ország nemzeti mozgalmaihoz, de annál erősebben a befogadó ország munkaerőpiacához és szociális rendszeréhez.

A 2004-es, 2007-es és 2013-as EU-bővítések – amelyek során a régió szinte valamennyi országa (Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Litvánia, Lettország, Észtország, Románia, Bulgária, Horvátország) az Európai Unió tagjává vált – alapvetően új migrációs rezsimet hoztak létre. A munkavállalók szabad mozgásának fokozatos bevezetése (a régebbi tagállamok átmeneti korlátozásait követően) a régió történetének legnagyobb szabású, önkéntes migrációs hullámát indította el. A 2004 után Nagy-Britanniába, Írországba és Svédországba érkező lengyel, litván, lett, szlovák és más kelet-közép-európai munkavállalók száma milliós nagyságrendűvé vált; a 2007 után csatlakozott Románia és Bulgária polgárai pedig elsősorban Olaszországot, Spanyolországot és Németországot választották célországként. E **munkamigráció** (labour migration) alapvető vonása az ideiglenesség és a cirkuláció: a kivándorlók jelentős része nem szándékozik véglegesen letelepedni, hanem hosszabb-rövidebb időszakokra vállal munkát a célországban, miközben fenntartja kapcsolatát a kibocsátó országgal. A pénzküldemények (remittances) a régió számos országának gazdaságában – különösen Moldovában, Romániában, Litvániában és Ukrajna egyes részein – a GDP jelentős hányadát teszik ki, és a háztartások fogyasztásának, lakásvásárlásának és oktatási befektetéseinek fontos forrásává váltak. A munkamigráció ugyanakkor súlyos társadalmi következményekkel is járt: a kibocsátó régiókban munkaerőhiány alakult ki, a családok szétszakadtak, a gyermekek és idősek gondozása nehezebbé vált, és a „brain drain” (az iskolázott munkaerő elvándorlása) több országban fékezte a hosszú távú fejlődést.

A 2010-es évek második felétől a régió migrációs képét újabb elemek színesítették. A 2015-ös európai menekültválság idején a kelet-közép-európai országok egy része – elsősorban Magyarország, Lengyelország, Csehország és Szlovákia – határozottan elutasította a kötelező kvóták szerinti menekültelosztást, míg mások – például Románia, Bulgária és a balti államok – kisebb számban, de formalizált keretek között fogadtak menekülteket. A vitában a nemzeti szuverenitás, a kulturális homogenitás és a biztonságpolitikai érvek kerültek előtérbe, és a kérdés mélyen megosztotta a régiót mind belpolitikailag, mind az EU-n belül. A **menekültmigráció** (refugee migration) a régióban azonban nem korlátozódott a szíriai vagy afganisztáni menekültekre: a 2022-ben Oroszország által megtámadott Ukrajnából több millió ember menekült a szomszédos

Lengyelországba, Romániába, Moldovába, Szlovákiába és Csehországba, valamint a balti államokba. E menekülthullám a régió történetének egyik legnagyobb és leggyorsabb lakosságmozgása volt, amelyre a befogadó társadalmak és államok – a korábbi ellenállás ellenére – nagyrészt szolidaritással és hatékony humanitárius segítséggel reagáltak. A helyzet rávilágított a migrációs politikák szelektivitására és a befogadás változó kereteire: míg az ukrajnai menekülteket a kulturális és földrajzi közelség, valamint a biztonságpolitikai helyzet miatt széles körben támogatták, a nem európai menedékkérők ellen továbbra is szigorú korlátozások maradtak érvényben.

#### 40.2.1.4 Diaszpórák a 21. században: híd, nyomásgyakorló és identitásforma

A 21. századi diaszpórák szerepe minőségileg különbözik a korábbi korszakokétól. A határok átjárhatósága, az olcsó légiközlekedés, az internet és a közösségi média, valamint az EU-n belüli jogi keretek mind hozzájárultak ahhoz, hogy a kivándorlók és leszármazottaik mindennapi kapcsolatot tartsanak fenn a kibocsátó országgal. A diaszpórák így nem egyszerűen emigráns közösségek, hanem **transznacionális terek** szereplői: egyszerre vannak jelen a befogadó ország társadalmában és a kibocsátó ország politikai, gazdasági és kulturális életében. A kettős állampolgárság intézményének kiterjedt alkalmazása – amelyet a régió számos állama, például Románia, Moldova, Lengyelország, Litvánia és Magyarország is lehetővé tesz – tovább erősíti e transznacionális kötődéseket, és lehetővé teszi, hogy a diaszpóra tagjai választójoggal rendelkezzenek a kibocsátó országban, adót fizessenek, vagy éppen tulajdont szerezzenek ott. A diaszpóra politikai súlya különösen szembetűnő azokban az országokban, ahol a külföldön élő állampolgárok aránya a hazai lakossághoz képest magas – például Moldovában, ahol a külföldön dolgozók pénzküldeményei a GDP mintegy harmadát teszik ki (a pontos arány évente és forrástól függően változik), vagy Litvániában, ahol a kivándorlás az 1990-es évek óta a lakosság több mint tíz százalékát érintette. E diaszpórák politikai preferenciái gyakran eltérnek a hazai lakosságétól, és hatással vannak a választási eredményekre, a pártrendszerre és a külpolitikai vitákra.

A legújabb kori diaszpóra nem csupán a 20. századi emigráns közösségek folytatása, hanem új típusú, a kelet-közép-európai országok gazdasági és demográfiai problémáira adott válasz is. A 2004 utáni munkamigráció nyomán kialakult, Nyugat-Európában élő – sokszor fiatal, iskolázott, városi – diaszpórák nem feltétlenül azonosulnak a klasszikus nemzeti emigráns szervezetekkel, hanem lazább, hálózatos formában szerveződnek. Szerepük a kibocsátó ország modernizációjában ambivalens: egyrészt pénzügyi transzferekkel, tudástranszferrel és üzleti kapcsolatokkal járulnak hozzá a fejlődéshez, másrészt a folyamatos elvándorlás a kibocsátó társadalmak öregedését és munkaerőhiányát súlyosbítja, ami hosszú távon csökkenti a gazdasági növekedési lehetőségeket. A demográfiai válság – a termékenység csökkenése, a halandóság növekedése és a fiatalok kivándorlása – a régió szinte valamennyi országában a legégetőbb társadalmi problémává vált a 21. század második évtizedére. E folyamatban a bevándorlás csak korlátozottan ellensúlyozza a veszteségeket: a régió országaiba érkező bevándorlók száma – néhány kivételtől, például Csehországtól és a balti államoktól eltekintve – alacsony maradt, és a közvélemény jelentős része továbbra is elutasító a nem európai migrációval szemben. Ugyanakkor a munkaerőhiány egyes ágazatokban – építőipar, mezőgazdaság, egészségügy – már a 2020-as évek elején bevándorlók alkalmazását kényszerítette ki, ami új, elsősorban Ukrajnából, Fehéroroszországból, Moldovából és távolabbi országokból érkező migráns közösségek kialakulásához vezetett.

A menekültválságok és a háború a diaszpórák és a migráció értelmezését is átformálta. A 2022-es orosz invázió nyomán több millió ukrán menekült hagyta el az országot; többségük a régió országaiban talált menedéket, ahol a befogadó társadalmak – a korábbi idegenellenesség ellenére – rendkívüli szolidaritást mutattak. E menekültek egy része idővel visszatért Ukrajnába, más részük pedig a befogadó országokban rendezkedett be, új ukrán diaszpórákat erősítve meg Lengyelországban, Romániában, Csehországban és a balti államokban. A menekültlét és a munkavállalói mobilitás határai elmosódtak: sokan a menekültstátusz mellett munkát vállaltak,

gyermekeik helyi iskolákba jártak, és fokozatosan bekapcsolódtak a befogadó társadalom életébe. Ugyanakkor a háború a migrációs politikák korábbi ellentmondásait is felszínre hozta: míg az ukrajnai menekültek fogadása konszenzusos volt, a más kontinensekről érkező menedékkérők továbbra is szigorú korlátozásokkal szembesültek, és a kérdés politikai vitákat gerjesztett a régió számos országában. A diaszpórák szerepe ebben a kontextusban kettős: egyrészt a külföldön élő ukránok, litvánok, lengyelek és mások anyagi és politikai támogatást nyújtanak a hazai védekezéshez és újjáépítéshez, másrészt a diaszpórák jelenléte a befogadó országokban a migrációval kapcsolatos közbeszédet és politikát is alakítja.

### 40.2.2 Források és bizonytalanságok

A migráció és diaszpóra történetének vizsgálata számos forrástípust igényel, és mindegyiknek sajátos bizonytalanságai vannak. A 20. század első felének migrációs folyamatairól elsősorban nemzeti statisztikai évkönyvek, népszámlálási adatok, hajóutaslisták, konzuli jelentések, egyházi anyakönyvek, valamint a befogadó országok bevándorlási nyilvántartásai tájékoztatnak. E források azonban nem egységesek: a kivándorlás okainak és irányainak rögzítése országonként és időszakonként eltért, a kényszermigráció áldozatainak számbavétele pedig – különösen a háborús körülmények között – rendkívül hiányos. A holokauszt és a deportálások áldozatszámai tudományos viták tárgyát képezik; a legtöbb becslés nagyságrendi, nem pedig pontos számszerű értéket ad meg. A német kitelepítések és a lengyel áttelepítések méretére vonatkozó adatok is szóródnak: a potsdami egyezmény végrehajtásáról készült korabeli jelentések, valamint a későbbi történeti demográfiai kutatások eltérő számokat közölnek, részben a definíciós különbségek (kitelepített, menekült, áttelepült, eltűnt stb.) miatt. A kommunista korszak migrációs adatai esetében a titkosszolgálati és belügyi nyilvántartások, valamint a célországok statisztikái közötti eltérések gyakoriak; a kivándorlók számának pontos meghatározása a legális és illegális, a politikai és gazdasági okból távozók egybemosása miatt bizonytalan.

A rendszerváltás utáni migráció kutatása módszertanilag eltérő kihívásokkal szembesül. Az EU-n belüli szabad mozgás miatt a hivatalos regisztrációs rendszerek hiányosak: a munkavállalók gyakran nem jelentik be tartózkodásukat, a célországok népszámlálásai pedig csak korlátozottan rögzítik a jelenlévő külföldi állampolgárokat. A becslések ezért gyakran a célországok társadalombiztosítási, adó- és munkaerőpiaci nyilvántartásaira, valamint a pénzküldeményekre vonatkozó adatokra támaszkodnak. A Moldovára, Ukrajnára és más, EU-n kívüli országokra vonatkozó statisztikák különösen bizonytalanok, mivel a környező országokban való tartózkodás gyakran informális, és a határokon átnyúló ingázás nem jelenik meg a hivatalos statisztikákban. A diaszpórák méretére, összetételére és aktivitására vonatkozó ismereteink ezért leginkább becslések, amelyeket a kutatók különböző források – népszámlálási adatok, választói névjegyzékek, konzuli nyilvántartások, közösségi média elemzések – kombinálásával állítanak elő. A pénzküldemények GDP-hez viszonyított arányai évente és forrástól függően változnak; a leggyakrabban idézett adatok a Világbank becslései, amelyek azonban csak a hivatalos csatornákon keresztül érkező utalásokat tartalmazzák, a készpénzben kézbesített összegeket alulbecsülik. Mindezek miatt a migrációval és diaszpórával kapcsolatos állításoknál alapvető a forrás megjelölése, az adatfelvétel időpontja és a becslés korlátjának tudatosítása.

### 40.2.3 Rövid összefoglaló

- A kelet-közép-európai régió 20. századi migrációs története a kényszermozgások hullámaival indult: a versailles-i rend homogenizáló politikái, a második világháború alatti deportálások és a háború utáni lakosságcserék milliókat mozdítottak ki.

- A kommunista korszak lezárta a határokat, de nem szüntette meg a migrációt: a zsidó, német, politikai és gazdasági okból távozók hullámai a régió minden országát érintették, miközben a diaszpórák fenntartották a nemzeti kultúra és a politikai alternatíva folytonosságát.
- Az 1989 utáni nyitás és a 2004-es, 2007-es, 2013-as EU-bővítés a régió történetének legnagyobb önkéntes migrációs hullámát hozta: a nyugat-európai munkavállalás, a pénzküldemények és a cirkuláris mobilitás a gazdaság és a társadalom meghatározó elemévé vált.
- A 21. századi diaszpórák transznacionális szereplők: kettős kötődésük, politikai aktivitásuk és gazdasági súlyuk átalakítja a kibocsátó és befogadó országok viszonyát, miközben a demográfiai fogyást nem tudják ellensúlyozni.
- A 2015-ös menekültválság és a 2022-es orosz invázió nyomán Ukrajnából érkező menekülthullám új fejezetet nyitott: a humanitárius szolidaritás és a migrációs politikák szelektivitása egyszerre jellemzi a régiót.

### 40.2.4 Önellenőrző kérdések

1. Miben különbözött a 20. század első felének kényszermigrációja a kommunista korszak korlátozott és szelektív kivándorlásától, és milyen források alapján tudjuk ezeket a folyamatokat becsülni?
2. Hogyan változott a diaszpórák szerepe a kibocsátó országok nemzetépítésében és politikájában a 20. század elejétől a 21. századig?
3. Miért tekinthetők az EU-n belüli munkamigráció és a pénzküldemények egyszerre fejlesztési erőforrásnak és a demográfiai válság súlyosbítójának a régióban?
4. Hasonlítsa össze a 2015-ös menekültválság és a 2022-es ukrajnai menekülthullám fogadtatását Kelet-Közép-Európában: milyen tényezők magyarázzák az eltéréseket?
5. Milyen módszertani bizonytalanságokkal kell számolni a jelenkori migráció és diaszpóra méretének, összetételének és gazdasági hatásának becslésekor?

## 40.3 Városok, régiók és gazdasági különbségek

A kelet-közép-európai térség gazdasági térképe ma sem olvasható le kizárólag a jelenlegi államhatárokról. A városok, az ipari körzetek és a perifériák elhelyezkedése hosszú időtávon, birodalmi munkamegosztások, szocialista iparosítási hullámok és posztszocialista átmenetek egymásra rakódó rétegei révén alakult ki. A regionális különbségek nem csupán gazdasági mutatók kérdései: befolyásolják a politikai mobilizációt, a kisebbségi viszonyokat és a migrációs döntéseket. Az előző alfejezetben tárgyalt Migráció és diaszpóra a 20–21. században után itt a térbeli egyenlőtlenségek történeti gyökereit és jelenkori formáit vizsgáljuk.

### 40.3.1 A városi hálózat és a fővárosok történeti gyökerei

A kelet-közép-európai városi hálózat a középkorban és a kora újkorban a birodalmi és királyi központok, a bányavárosok és a kereskedelmi útvonalak mentén jött létre. A 13–14. században a német jog (Magdeburgi jog) elterjedése a lengyel, cseh és magyar királyságokban városi önkormányzatot és piaci kiváltságokat biztosított a betelepülő kézműveseknek és kereskedőknek. A balti partvidéken a **Hanza** (Hanse) kereskedővárosai, mindenekelőtt Riga (Rīga) és Tallinn (Tallinn, történeti német nevén Reval), a tengeri kereskedelem bevételeiből és a német jogú városi autonómiából építkeztek. A lengyel királyságban Krakkó (Kraków) és később Varsó (Warszawa) voltak a királyi udvar székhelyei; a cseh királyi városok Prága (Praha), Kutná Hora és a morva

központok bányászati és kézműves jövedelmekből gazdagodtak. A Magyar Királyság északi területein a szlovák bányavárosok (Selmecbánya, Banská Štiavnica; Körmöcbánya, Kremnica) ezüst- és aranybányászata a 14–15. században a kontinentális nemesfémtermelés fontos forrását adta. Ez a középkori városi szövet ma is látható: a balti államok, Csehország és a lengyel területek városállománya sűrűbb, mint a keleti, síkvidéki mezőgazdasági régióké.

A 16–17. században a lengyel–litván nemesi köztársaságban a városok relatív súlya csökkent a nemesi mezőgazdasági export és a jobbágyrendszer erősödése miatt; a keleti területek városai gyakran a nemesi birtokok adminisztratív központjai maradtak, anélkül hogy erős önálló polgárságot építettek volna. A 18. század végétől a Habsburg és porosz reformok, a 19. századi jobbágyfelszabadítás és a vasút kiépítése új lendületet adott a városi növekedésnek. A vasúthálózat a Habsburg Monarchiában Bécs központú volt, de a morva-cseh ipari tengelyt is behálózta; a porosz területeken a berlini hálózatba kapcsolódó sziléziai városok fejlődtek; az Orosz Birodalomban a moszkvai központú vasúthálózat a nyugati területeket sajátos periféria szerepre kárhoztatta. A 19. század végére a városi lakosság aránya Felső-Sziléziában, a Cseh-medencében és Morvaországban számottevően meghaladta a keleti agrárrégiókét.

A mai **fővárosi dominancia** (capital city dominance) részben e történeti központok öröksége, részben a szocialista korszak központi tervezésének következménye. A második világháború után a tervgazdaság az erőforrásokat a fővárosokba és az ipari körzetekbe irányította; a közigazgatás, a felsőoktatás és a kulturális intézmények a fővárosban koncentrálódtak. Prága a 2020-as évek közepén az Európai Unió egyik leggazdagabb **NUTS** (Nomenclature of Territorial Units for Statistics) 2 régiója; Bukarest (București) Románia GDP-jének több mint egyötödét adja (a pontos arány évről évre ingadozik); Varsó és környéke Lengyelország gazdasági kibocsátásának meghatározó hányadát állítja elő. A balti fővárosok – Riga, Tallinn, Vilnius – országaik egyetlen igazán nagy agglomerációi, a második legnagyobb városok lélekszáma jellemzően a fővárosénak alig egyharmada. Kijev (Kyiv) a háború előtt Ukrajna gazdasági és politikai központja volt, de 2022 után a nyugati országrészbe áramló belső menekültek és vállalkozások átmenetileg növelték Lviv (Lviv) és más nyugat-ukrajnai városok súlyát. Minszk (Minszk) a szovjet korszak óta Fehéroroszország egyetlen igazán nagy ipari és kulturális központja; a vidéki régiókban a városi központok ritkák és gyengék.

### 40.3.2 Ipari régiók és iparvárosok a 19–20. században

Az iparosodás első hulláma a 19. században a szén- és vasércbányászatra, a textiliparra és a kikötői kereskedelemre épült. **Felső-Szilézia** (Górny Śląsk, Horní Slezsko) szénmezői a porosz, majd a német állam területén a kontinens egyik legnagyobb nehézipari körzetévé fejlődtek. A cseh oldalon Ostrava (Ostrava) és környéke a Habsburg Monarchia szén- és acéltermelésének egyik központja volt. Az orosz Lengyelországban Łódź textilgyárai a 19. század második felében a birodalom egyik legdinamikusabb iparvárosává tették a települést; a közeli **Dombrovszki-medence** (Zagłębie Dąbrowskie) szénbányászata és kohászata szintén jelentős volt. A galíciai kőolajmezők (Borysław, ma Boryslav Ukrajnában) az 1900-as évek elején az Osztrák–Magyar Monarchia legfontosabb kőolajlelőhelyei közé tartoztak. A balti kikötők, elsősorban Riga és Liepāja, a cári Oroszország nyugati exportkapui voltak. A szudétanémet régiók textil- és gépipara, valamint a román fejedelemségek Ploiești környéki kőolaj-kitermelése a 19. század végén a modern gazdaság első exportágazatait alapozták meg.

A szocialista korszak erőltetett iparosítása új iparvárosokat hozott létre, gyakran a meglévő központok mellett, de néhol szűz területen. A politikai cél a munkásosztály növelése, a vidék iparosítása és a hadiipari kapacitások kiépítése volt. Lengyelországban **Nowa Huta** Krakkó közelében 1949-től épült kohászati kombinátként; a szocialista város a történelmi királyi Krakkó ellenpólusaként a környező vidékről és a keleti területekről toborzott munkásokat. Tychy

(Tychy) a felső-sziléziai agglomeráció új lakó- és iparvárosa lett. Csehszlovákiában Ostrava és a barnaszénbányászat által meghatározott észak-csehországi medencék (Most, Ústí nad Labem) fejlődtek tovább. A Szovjetunióban a mai Ukrajna területén **Donbász** (Donbas) vált a szén- és acélipar központjává; Donyeck (Doneck), Luhanszk (Luhansk) és **Krivij Rih** (Kryvyj Rih) vasérckörzete a szovjet nehézipar gerincét adták. Romániában a kőolajfinomítás és a vegyipar központjai (Ploiești, Onești) nőttek fel. A balti országokban a szovjet iparpolitika a könnyűipart, az elektronikai ipart és a vegyipart telepítette a fővárosokba, illetve néhány közepes városba (Daugavpils Lettországban, Kėdainiai Litvániában). Ezek a városok jellemzően monokulturális gazdaságúak voltak, ami később sérülékennyé tette őket.

A rendszerváltás után ezek az ipari körzetek általában súlyos **dezindusztrializáción** (deindustrialization) mentek keresztül. A bányák és kohók bezárása, a piaci verseny megjelenése és a környezetvédelmi előírások szigorodása munkanélküliséget és elvándorlást idézett elő. Lengyelországban a wałbrzychi (Wałbrzych) szénbányák leállítása, Csehországban az észak-csehországi barnaszén- és a morvaországi acélipar válsága, Romániában a nehézipari kombinátok leépítése példázzák ezt a folyamatot. A legsúlyosabb visszaesés az ukrán Donbászban következett be, ahol a bányászat és az acélipar hanyatlása már a 2014-es konfliktus előtt megkezdődött, a háború pedig fizikailag is lerombolta a termelőkapacitások jelentős részét.

### 40.3.3 Perifériák és regionális egyenlőtlenségek a rendszerváltás után

A posztszocialista átmenet újrarajzolta a gazdasági térképet. A **külföldi közvetlentőkebefektetés** (foreign direct investment, FDI) elsősorban a fővárosokba, a nyugati határ menti régiókba és a már meglévő ipari agglomerációkba áramlott. Ezzel párhuzamosan a keleti, déli és hegyvidéki perifériák fokozatosan lemaradtak. A ma használt **regionális egyenlőtlenség** (regional inequality) mutatók – egy főre jutó GDP, foglalkoztatási ráta, iskolai végzettség, várható élettartam – minden országban jelentős szórást mutatnak. A mezőgazdasági szövetkezetek felbomlása, a keleti piacok összeomlása és a privatizáció eltérő kimenetele a vidéki térségekben tartós foglalkoztatási válságot okozott. A posztszovjet országokban a kolhozrendszer utódai sok helyen formálisan fennmaradtak, de a földek aprózódtak, a termelékenység alacsony maradt.

Lengyelországban a nyugati vajdaságok (Dolnośląskie, Wielkopolskie, Śląskie) a volt porosz területek jobb infrastruktúráját és sűrűbb városhálózatát öröklik, míg a keleti vajdaságok (Lubelskie, Podkarpackie, Podlaskie) agrárjellegűek, alacsonyabb jövedelműek és erős elvándorlással sújtottak. A varsói agglomeráció az országos átlagot sokszorosan meghaladó teljesítményt mutat. Csehországban Prága és a közép-csehországi régió a gazdaság motorja; az északnyugati szénvidékek és a dél-csehországi mezőgazdasági körzetek viszont tartósan az átlag alatt teljesítenek. Szlovákiában a Pozsony–Nagyszombat–Nyitra tengely és az autóipari beruházások révén a nyugati országrész kiemelkedik, míg a keleti régiók (Eperjes, Prešov; Kassa vidéke, Košice) munkanélküliségi és roma lakossági mutatói kedvezőtlenebbek.

Romániában a regionális különbségek egyszerre tükrözik a történelmi tartományok eltérő pályáit és a fővárosi koncentrációt. Bukarest és Ilfov megye, valamint Erdély és a Bánság nagyvárosai (Kolozsvár, Cluj-Napoca; Temesvár, Timișoara; Brassó, Brașov) vonzzák a beruházásokat, a szolgáltatásokat és a fiatal munkaerőt. A Kárpátokon túli Moldva és Olténia vidéki térségei, valamint a Duna-menti agrárrégiók alacsonyabb jövedelműek, elöregedőek és nagyobb arányban foglalkoztatják a lakosságot a mezőgazdaságban. Ehhez járul a vidéki infrastruktúra hiánya, az úthálózat és a közszolgáltatások egyenlőtlen minősége.

A balti országokban a **fővárosi dominancia** és a vidéki kiürülés éles. Tallinn, Riga és Vilnius agglomerációi a nemzeti GDP meghatározó részét adják; a vidéki településeken a szovjet korszakból örökölt mezőgazdasági üzemek leépültek, a fiatalok a fővárosba vagy külföldre költöztek.

Az orosz ajkú kisebbség a városokban és az ipari körzetekben koncentrálódik, ami a gazdasági különbségeket nyelvi és állampolgársági törésvonalakkal köti össze.

Moldovában és Ukrajnában a posztszovjet átmenet elhúzódása, a mezőgazdasági dominancia és a korlátozott városi középosztály miatt a főváros-vidék szakadék még nagyobb. Chișinău (Chișinău) adja Moldova gazdasági kibocsátásának meghatározó részét, miközben a vidéki járások (rajonok) a mezőgazdaságból, a hazautalásokból és az uniós támogatásokból élnek. A szakadár Transznisztria (Transnistria) ipari üzemei (acél, textil, villamosenergia) a befagyott konfliktus és az orosz katonai jelenlét árnyékában működnek, adataik nem integrálódnak megbízhatóan a moldovai statisztikákba. Ukrajnában a 2014 előtti regionális kép a keleti ipari régiók (Donbász, Dnyipropetrovszk megye, Zaporizzsja) és a nyugati agrárterületek ellentétére épült; a 2022-es invázió óta a keleti és déli megyék termelőkapacitása jelentősen károsodott, a belső migráció nyugat felé tolta a lakosságot, a regionális adatok azonban a háború miatt hiányosak és gyorsan elavulnak.

### 40.3.4 Kortárs térszerkezet: fővárosok, agglomerációk és kohéziós politika

A 2004 után EU-tag országokban a **kohéziós politika** (cohesion policy) minden eddiginél nagyobb forrásokat juttatott a régiókba. A strukturális és beruházási alapok a közúti és vasúti infrastruktúrát, a kis- és középvállalkozásokat, a felsőoktatást és a városrehabilitációt támogatták. A források felszívása azonban egyenetlen volt: a legfejlettebb fővárosi régiók gyakran a legnagyobb abszorpciós kapacitással rendelkeztek, míg a hátrányos helyzetű vidéki önkormányzatoknak hiányzott az önrész és a szakértelem. A 2020-as évek közepén a kevésbé fejlett régiók felzárkóztatása továbbra is kettős képet mutat: a nagyvárosok és az autóipari körzetek közelednek az uniós átlaghoz, a mezőgazdasági és hegyvidéki perifériák pedig lassabban vagy egyáltalán nem zárkóznak fel.

A **metropolizáció** (metropolisation) minden országban erősíti a fővárosi agglomerációk elszívó hatását. A fiatal, képzett munkaerő, a kutatás-fejlesztési központok és az üzleti szolgáltatások a fővárosba koncentrálódnak; a másodlagos városok – Krakkó, Wrocław, Gdańsk, Poznań, Brno, Kolozsvár, Kassa – bizonyos mértékig ellensúlyozzák ezt, de a vidéki térségek tovább zsugorodnak. Az **agyelszívás** (brain drain) különösen a balti országokban, Romániában és a régió keleti és déli részein jelentős; a fiatal szakemberek Nyugat-Európába vándorlása a küldő régiókban demográfiai vákuumot hagy hátra, miközben a hazautalások rövid távon jövedelmet biztosítanak. A lakáspiac és a szuburbanizáció is növeli a különbségeket: a fővárosi agglomerációkban az ingatlanárak gyorsabban emelkednek, a vidéki lakásállomány leértékelődik. A távmunka terjedése a 2020-as években mérsékelhette volna a fővárosi koncentrációt, de a szélessávú internet és a szolgáltatások hiánya a valódi perifériákon ezt korlátozza.

A városi és regionális egyenlőtlenségek politikai következményei sem elhanyagolhatók. A választási földrajz a 2010-es évek óta számos országban összefügg a nagyváros–vidék ellentéttel: a liberális, progresszív pártok a fővárosi és egyetemi városokban erősek, míg a konzervatív, nacionalista vagy baloldali-populista erők a vidéki, periférikus régiókban. Ez azonban nem egyszerű determinizmus: a regionális identitás, a történelmi sérelmek és a gazdasági ígéretek egyaránt alakítják a szavazói magatartást. E kérdések a Lengyelország a 21. században, a Románia az EU-ban és a Szlovákia a 21. században alfejezetekben is megjelennek.

A 2022-es orosz invázió Ukrajnában új korszakot nyitott a regionális fejlődésben. A Donbász, Zaporizzsja, Herszon és a Fekete-tenger-parti kikötővárosok infrastruktúrája és lakásállománya hatalmas károkat szenvedett; a termelés és a logisztika a nyugati megyékbe (Lviv, Ivano-Frankivszk, Csernyivci) és a középső régiókba helyeződött át. A belső menekültek milliói növelték a nyugati városok lakosságát, de a munkaerőpiaci integráció és a lakhatás súlyos feszültségeket okoz. A háború alatti gazdasági aktivitás mérése rendkívül bizonytalan; a 2026-os állapot

szerint a regionális statisztikák többsége becslés vagy hivatalos adatközlés, amely a megszállt és frontmenti területeken hiányos. A háború előtti kelet-nyugati ipari tengely helyett egy nyugati és központi gazdasági súlypont alakul ki, de ennek tartósságát a konfliktus kimenetele dönti el.

Moldova esetében a 2022 utáni energiaválság és az ukrajnai menekültek átáramlása tovább terhelte a gyenge regionális ellátórendszereket. Az EU társulási megállapodás és a tagjelölti státusz ellenére a vidéki infrastruktúra fejlesztése lassú; a főváros dominanciája változatlan, a mezőgazdasági kistermelők pedig kiszolgáltatottak a klímaváltozásnak és a piaci árak ingadozásának.

Fehéroroszországban a központosított állam és a Lukasenka-rezsim politikai elnyomása meghatározza a regionális fejlődést. A Minszk-központú modernizáció, a vidéki szovjet típusú mezőgazdaság és a magántulajdon korlátozása konzerválta a főváros-vidék különbséget. A 2020-as tiltakozások leverése után a független regionális kezdeményezések tovább gyengültek, a nyugati szankciók pedig a külkereskedelmet és a beruházásokat is visszavetették. Az oroszországi háború támogatása ugyanakkor rövid távon a hadiipari beszállítások révén egyes északkeleti ipari üzemeket működtet, de a hosszú távú regionális hatások bizonytalanok.

### 40.3.5 Források és bizonytalanságok

A városi és regionális különbségek vizsgálata egyszerre támaszkodik történeti és jelenkori forrásokra. A középkori városalapítások esetében a városi kiváltságlevelek, a bányászati és kereskedelmi oklevelek, valamint a 19. századi statisztikai évkönyvek adnak támpontot. A 20. század második felére a szocialista tervstatisztikák egységes osztályozási rendszereket hoztak ugyan létre, de a teljesítményadatok politikai felülljelentése miatt az akkori regionális mutatókat fenntartással kell kezelni.

A jelenkori adatok az EU-tag országokban az **Eurostat** regionális évkönyveiből, a nemzeti statisztikai hivatalok közleményeiből és a Világbank, valamint az IMF becsléseiből származnak. A posztszovjet országokban a regionális GDP-számítás módszertani alapjai gyengébbek: az informális gazdaság, a hazautalások és a természetbeni jövedelmek egy része kimarad a hivatalos mutatókból. Ukrajnában a 2014 óta tartó háború és a 2022-es teljes körű invázió adathiányt okoz; a regionális adatok jelentős része becslés vagy időben elcsúsztatott közlés. A szakadár Transznisztria adatai nem megbízhatóak, Gagauzia esetében pedig a helyi statisztikák gyenge integrációja torzítja a képet.

A történelmi határok és a fejlettség közötti kapcsolat értelmezése vitatott. A „kelet-nyugati lejtő” (east-west divide) kifejezést sok elemző leegyszerűsítőnek tartja, mert a város-vidék különbség, a fővárosi hatás és a helyi intézményi kapacitás gyakran fontosabb magyarázó tényező, mint a történelmi birodalmi hovatartozás. Emellett a szocialista iparosítás újraírta a térképet: például a korábban agrárjellegű lengyel Dombrovszki-medencében vagy a romániai vegyipari központokban a nehézipar hozott létre városi munkaerőpiacokat, amelyek később válságba kerültek. A fenti példákban említett regionális arányok irányadóak, nem pontos mérések; a számszerű összehasonlításhoz mindig az adott év statisztikai évkönyvét kell használni.

Végül emlékezetpolitikai állítások is áthatják a regionális diskurzusokat. Lengyelországban a nyugati „visszatért területek” fejlesztése részben a nemzeti újraegyesítés narratívájához kapcsolódott; Romániában Erdély gazdasági szerepét olykor a történelmi magyar, szász vagy román múlt eltérő megítélése színezi; Ukrajnában a Donbász identitása mind az orosz, mind az ukrán emlékezetpolitika csatatere. E narratívák befolyásolhatják a fejlesztési prioritásokat, de önmagukban nem pótolják a regionális statisztikák kritikai elemzését.

### 40.3.6 Rövid összefoglaló

- A régió városi hálózata a középkori királyi, bányászati és Hanza-városokból, valamint a 19. századi birodalmi vasúthálózatból ered; a fővárosi dominancia mindenütt erős.
- Az ipari régiók (Felső-Szilézia, Cseh-medence, Morvaország, Łódź, Donbász, Kryvyj Rih, Ploiești) a 19. századi nyersanyagokra és a szocialista nehéziparra épültek; a rendszerváltás után többségük dezindusztrializációs válságba került.
- A posztszocialista átmenet a külföldi tőkét a fővárosokba és a nyugati határ menti régiókba irányította, így a regionális egyenlőtlenségek tartósak.
- A város-vidék szakadék minden országban meghatározó; a vidéki perifériák elöregednek, elnéptelenednek, és agyelszívással küzdenek.
- Az EU kohéziós politikája mérsékli a különbségeket, de a felszívás egyenlőtlen, és a fővárosi agglomerációk gyakran jobban profitálnak a fejlesztési forrásokból.
- A 2022-es orosz invázió Ukrajnában felforgatta a keleti ipari tengelyt, a gazdasági súlypont nyugatra tolódott, és a regionális adatok bizonytalanok.
- A posztszovjet országokban (Moldova, Fehéroroszország) a fővárosi centralizáció és a vidéki mezőgazdaság szovjet öröksége miatt a regionális egyenlőtlenségek még élesebbek.

### 40.3.7 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan magyarázzák a középkori városalapítások és a 19. századi birodalmi közigazgatás a mai fővárosi dominanciát Kelet-Közép-Európában? Hasonlítsa össze Prága és Kijev szerepét.
2. Miért váltak a szocialista iparvárosok (például Nowa Huta, Ostrava, Donyeck) válságövezetekké a rendszerváltás után? Elemezze a dezindusztrializáció okait és következményeit.
3. Mennyire leegyszerűsítő a kelet-nyugati lejtő fogalma a regionális különbségek leírására? Válaszában térjen ki a város-vidék ellentét és a fővárosi hatás szerepére Lengyelországban, Szlovákiában és Romániában.
4. Hogyan befolyásolta a 2022-es orosz invázió Ukrajna regionális gazdasági szerkezetét, és milyen adatproblémák nehezítik a változások mérését?
5. Hasonlítsa össze az EU kohéziós politikájának hatását a fővárosi régiókra és a vidéki perifériákra. Milyen intézményi és kapacitásbeli tényezők magyarázzák a források egyenlőtlen felszívását?

## 40.4 A régió a 21. században: mérleg és jövő

### 40.4.1 A régió a 21. században: mérleg és jövő

A 21. század első negyedszázadának végén Kelet-Közép-Európa országai egyszerre szembesülnek a rendszerváltás és az uniós integráció kiérlelt következményeivel, valamint olyan új kihívásokkal, amelyek megkérdőjelezik a demokratikus konszolidáció, a gazdasági felzárkózás és a biztonsági stabilitás korábbi feltételezéseit. Az előző alfejezet Városok, régiók és gazdasági különbségek bemutatta, hogy a területi egyenlőtlenségek és a migráció miként alakították át a térséget. Jelen fejezet ezeket a folyamatokat foglalja keretbe: a demográfiai zsugorodást, a demokratikus visszacsúszást, a háborús fenyegetést, az Európai Unión belüli feszültségeket és az emlékezetpolitikai vitákat együtt vizsgálja, hogy a régió közös kihívásait rendszerezze.

A térség országai – Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Románia, Moldova, Ukrajna és Fehéroroszország – eltérő pályát futottak be, de a posztszovjet és a posztkommunista átmenet bizonyos rendszerszintű hasonlóságokat teremtett. A 2026-os állapot

szerint a régió nyugati fele az Európai Unió és a NATO tagja, keleti fele viszont háborúval, megszállással vagy autoriter visszarendeződéssel küzd. Ez a megosztottság nem új jelenség, de a 2022-es orosz invázió óta új élességgel rajzolja át a régió belső és külső határait.

#### 40.4.1.1 Demográfiai kimerülés és migrációs nyomás

Kelet-Közép-Európa demográfiai mérlege a 21. században összességében negatív. A termékenységi arányszám a legtöbb országban tartósan a reprodukciós küszöb (körülbelül 2,1 gyermek/nő) alatt marad, miközben a fiatal, munkaképes korosztályok Nyugat-Európába irányuló elvándorlása tovább apasztja a népességet. A népességfogyás mértékét nem lehet pontosan mért adatként kezelni: a hivatalos népszámlálások és az Eurostat becslései eltérő módszertannal készülnek, és a rövid távú migrációt gyakran alulbecsülik. A tudományos konszenzus szerint azonban Litvánia, Lettország, Románia és Moldova lakossága az 1990-es évek eleje óta legalább ötödével csökkent, Bulgária – amely kívül esik a könyv vizsgálati körén – pedig hasonló pályát mutat. Lengyelország és Csehország a 2010-es években átmenetileg pozitív vándorlási egyenleget ért el a munkaerő-import következtében, de ezt részben a természetes fogyás ellensúlyozta.

A demográfiai változások regionális mintázata összefügg a gazdasági különbségekkel. A nagyvárosi agglomerációk – Varsó, Prága, Tallinn, Vilnius, Poznań, Kolozsvár – az elmúlt két évtizedben viszonylagos stabilitást vagy növekedést mutattak, míg a periférikus, mezőgazdasági vagy ipari válság sújtotta térségek – például Kelet-Litvánia, Dél-Románia, Kelet-Moldova vagy a délkelet-lengyel vajdaságok – elnéptelenedtek. A város-vidék egyenlőtlenség a Városok, régiók és gazdasági különbségek alfejezetben tárgyalt regionális polarizációt erősíti, és visszahat a politikai részvételre is.

A migráció nem csupán kifelé irányul. Az Európai Unió keleti tagállamai a 2015–2016-os menekültválság idején határozottan elutasították a kötelező kvótarendszert, és a visegrádi országok, valamint Románia kormányai a „védelem” nyelvén fogalmazták meg ellenállásukat. A 2022-es ukrajnai háború óta azonban Lengyelország, Csehország, Szlovákia és – bizonyos mértékig – Románia befogadta a legnagyobb menekültáramlatot Európában: a 2026-os becslések szerint több mint 6 millió ukrán állampolgár él ideiglenes védelem alatt az EU területén, közülük a legtöbb Lengyelországban (körülbelül 1,5–2 millió) és Csehországban. Ez a tapasztalat megváltoztatta a migrációról szóló politikai diskurzust, bár a hosszú távú integrációs feszültségek már 2025 folyamán is megfigyelhetők voltak – például a lakhatási, oktatási és egészségügyi rendszerek terhelése, valamint a szociális juttatások fenntarthatósága kapcsán.

A demográfiai kihívásokra adott politikai válaszok megosztottak. Egyes kormányok pronatalista családpolitikát hirdettek, adókedvezményekkel és lakhatási támogatásokkal (Lengyelországban a „Family 500+”, Magyarországon a CSOK, Romániában a „Prima Casă”). A demográfusok körében vitatott, hogy ezek a transzferek valóban növelik-e a termékenységet, vagy csak rövid távon tolják el a születési arányokat. A szakmai konszenzus szerint a gazdasági bizonytalanság, a lakhatási válság és a nemi szerepekkel kapcsolatos normák legalább annyira meghatározóak, mint a pénzügyi ösztönzők. A térségben a 2010-es évek végén és a 2020-as évek elején a termékenységi arány 1,3 és 1,7 között mozgott, az adott évtől és az országtól függően – a becslési bizonytalanságot az eltérő statisztikai gyakorlatok okozzák.

#### 40.4.1.2 Demokrácia, illiberalizmus és a jogállamiság eróziója

A 21. század első évtizede a demokratikus konszolidáció optimista időszaka volt. A 2004-es, 2007-es és 2013-as EU-bővítések után a régió országai a „politikai kondicionalitás” mintáját követték: a csatlakozásért cserébe elfogadták a koppenhágai kritériumokat, amelyek a demokráciát, a jogállamiságot, az emberi jogokat és a kisebbségek védelmét írták elő. A 2020-as évekre

azonban a demokrácia minősége több országban visszaesett. A demokráciakutató intézetek – például a Freedom House, a V-Dem és a Democracy Index – 2025-ös kiadványai szerint Lengyelországban, Csehországban, Szlovákiában és különösen Romániában romlott a bírói függetlenség, a sajtószabadság és a civil társadalom mozgástere, míg Moldova és Ukrajna a háború ellenére törékeny, de javuló demokratikus mutatókat produkált. Fehéroroszország nem demokratikus rendszer, hanem a Lukasenka-rezsim autoriter konzolidációjaként írható le, ahol 2020 óta a választások nem felelnek meg a minimális demokratikus normáknak.

A jogállamisági erózió iskolapéldája a bíróságok alárendelése. Lengyelországban 2015 és 2023 között a Jog és Igazságosság (PiS) kormányzása alatt a Nemzeti Bírói Tanács összetételét átalakították, a Legfelsőbb Bíróságot politikai ellenőrzés alá vonták, és egy fegyelmi tanácsot hoztak létre a bírák ellenőrzésére. Az Európai Unió Bírósága több ítéletben megállapította az uniós jog megsértését, és az EU a jogállamisági mechanizmus keretében zárolta a helyreállítási alapok egy részét. A 2023-as lengyelországi választás után a Donald Tusk vezette kormány megkezdte a jogállamisági reformok visszafordítását, de a folyamat lassú és vitatott: a bíróságok legitimitásának helyreállítása nem egyszerű jogalkotási feladat, hanem intézményi és alkotmányos válság. A 2026-os állapot szerint a lengyel jogállamisági vita még nem zárult le, és az uniós források folyósítása továbbra is feltételekhez kötött.

A demokratikus visszacsúszás hátterében több tényező áll. Az átmenet elitjei és a rendszerváltás utáni gazdasági privatizáció vesztesei közötti társadalmi szakadék bizalmatlanságot szült a liberális demokráciával szemben. A nacionalista-populista pártok ezt a sérelmet mobilizálták, gyakran a „nemzeti szuverenitás” védelmére hivatkozva. A 2010-es években a lengyel PiS, a Fidesz Magyarországon, a szlovák Smer, a cseh ANO és a román PSD egyaránt a „brüsszeli bürokrácia” elleni küzdelem retorikáját használta. Fontos megjegyezni, hogy ezek a pártok nem alkotnak egységes ideológiai tábort: egyesek szociálisan konzervatív, mások pragmatikus gazdasági populizmust képviseltek, és a 2020-as években több helyen elvesztették a választói többséget. A lengyel 2023-as és a szlovák 2023-as választási fordulat azt mutatta, hogy az illiberális projekt nem lineárisan terjed, hanem része a demokratikus versengésnek.

A demokrácia minőségét nehéz mérni, és a nemzetközi indexek maguk is vitatott módszertanon alapulnak. A V-Dem „liberális demokrácia indexe” például szakértői kódokból áll, amelyek szubjektív elemzést tartalmaznak. A tudományos konszenzus azonban abban egyetért, hogy a régió nyugati felében a független intézmények – különösen a bíróságok és a média – meggyengültek, míg a keleti felében a posztszovjet oligarchikus struktúrák maradtak meghatározóak. Moldova különleges eset: a 2020-as években egy EU-párti, részben nyugatiasodott elitek vezette kormányzat próbálja kiépíteni a jogállamiságot, de a Transznisztriában és Gagauziában meglévő orosz befolyás, valamint a korrupció továbbra is súlyos akadály.

#### 40.4.1.3 Háború, biztonság és az orosz fenyegetés

A 21. század legnagyobb sokkot a 2022. február 24-én megindult orosz invázió okozta Ukrajnában. A háború közvetlen következményeként a régió biztonsági rendje gyökeresen átalakult. A NATO keleti szárnya – a balti államok és Lengyelország – már 2014, a Krím elcsatolása óta fokozott katonai jelenlétet igényelt, de 2022 után a szövetség megerősítette a „előretolt jelenlét” (enhanced Forward Presence) zászlóaljait, majd több ezer fős dandárrá fejlesztette azokat. Finnország és Svédország csatlakozása 2023–2024-ben tovább bővítette a NATO-t, bár ezek az országok kívül esnek a könyv vizsgálati körén.

A háború magyarázatában meg kell különböztetni a dokumentált tényt, a vitatott értelmezést és az emlékezetpolitikai állítást. Az Oroszországi Föderáció 2022-es katonai agressziója a nemzetközi jog értelmében egyértelműen jogellenes támadás, és a nemzetközi bíróságok előtt folyamatban lévő eljárások tárgya. Ugyanakkor a háború okainak értelmezése – a NATO-bővítés, az ukrán

nemzetépítés, az orosz birodalmi nosztalgia, a posztszovjet identitásválság szerepe – vitatott a történettudományban és a politikatudományban. A könyv e fejezetében nem vállaljuk, hogy egyetlen okot kiemelünk a többiből; a hangsúly a régióra gyakorolt hatásokon van.

A háború humanitárius következményei a térségben példátlanok. Az Ukrajnából érkező menekültek száma 2026-ban meghaladja a 8 milliót (ez a szám az EU és az ENSZ becsléseinek kombinációja, amely a rövid távú visszatérések miatt bizonytalan). A befogadó társadalmak – elsősorban Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Románia és Moldova – rendkívüli rugalmasságot mutattak, ugyanakkor a tartós integráció kérdései – a nyelvtanulás, a munkaerőpiaci elismerés, a gyermekek oktatása – hosszú távú feszültségeket hordoznak. Moldova, amely nem EU-tag, de a háború által leginkább kitett ország, 2025-re saját GDP-je jelentős részét költötte a menekültek ellátására és energiabiztonságra.

Az energiabiztonság a háború nyomán vált a régió legégetőbb kérdésévé. A korábbi évtizedben több ország – különösen Németország, de közvetve Csehország, Lengyelország és Szlovákia – az olcsó orosz gázra építette energiapolitikáját. A 2022-es invázió után az EU szankciókat vezetett be, de az átállás fájdalmas volt. Lengyelország, Litvánia és Észtország a korábbi diverzifikációs beruházásoknak köszönhetően gyorsabban tudott leválni, míg Csehország és Szlovákia továbbra is függött a nukleáris fűtőanyagtól és a közvetett orosz gázszállításoktól. A 2020-as évek közepére a régió energiaárai csökkentek, de a 2022–2023-as ársokkból fakadó infláció politikai következményei – a szociális elégedetlenség, a populista pártok előretörése – továbbra is érezhetők.

A háború katonai aspektusa szorosan összefügg a regionális biztonság fogalmával. A balti államok – Észtország, Lettország, Litvánia – 2004 óta NATO-tagok, de a szuvalki folyosó földrajzi sebezhetősége miatt mindig is a legkockázatosabb helyzetben voltak. A 2022-es invázió után a NATO új parancsnoki struktúrákat és gyorsreagálású erőket telepített, a balti országok pedig növelték védelmi költségvetésüket a GDP 3 százaléka fölé. A 2026-os állapot szerint a régió katonai készültsége jelentősen javult, de a hosszú távú elrettentés képessége attól függ, hogy az Egyesült Államok és a NATO európai tagállamai fenntartják-e a jelenlétet.

Ukrajna és Moldova számára a háború a területi integritás kérdését jelenti. Ukrajna 2014 óta nem ellenőrzi a Krímet és a Donyec-medence egy részét; 2022 óta további területek kerültek orosz megszállás alá. A harcok intenzitása 2025–2026-ban ingadozó, és a frontvonalak változóak. A nemzetközi jog szerint az annexiós kísérletek jogellenesek, de a tényleges helyzetet a katonai erőviszonyok határozzák meg. Moldova a szakadár Transznisztriában állomásozó orosz csapatok miatt hasonlóan sebezhető, bár 2022 óta a moldovai kormány sikeresen ellenállt a destabilizációs kísérleteknek.

#### 40.4.1.4 Európai Unió: integráció, kondicionalitás és belső feszültségek

A régió nyugati országai 2004-ben és 2007-ben csatlakoztak az Európai Unióhoz, Románia pedig 2007-ben. A csatlakozás gazdasági konvergenciát hozott: az egy főre jutó GDP vásárlóerő-paritáson számolva a 2004-es szinthez képest a régió legtöbb országában jelentősen nőtt, bár a különbség az EU átlagához képest továbbra is nagy. A felzárkózás azonban nem volt egyenletes: a nagyvárosok és a nyugati határ menti régiók gyorsabban növekedtek, miközben a keleti perifériák lemaradtak. A Városok, régiók és gazdasági különbségek alfejezetben részletesen tárgyalt regionális egyenlőtlenségek ebben a keretben értelmezhetők.

Az EU-n belüli feszültségek három tengely mentén szerveződnek. Az első a jogállamiság és a demokrácia kérdése, amint azt fentebb tárgyaltuk. A második a bevándorlási politika: a 2015-ös és a 2022-es válságok eltérő reakciókat váltottak ki, és a visegrádi országok, valamint Románia és Bulgária sokáig ellenálltak a kötelező szétosztási mechanizmusnak. A harmadik a gazdasági kormányzás: a 2020-as években a zöld átmenet, a minimálbér-szabályozás és a

mezőgazdasági támogatások újraelosztása vitákat robbantott ki. A közös agrárpolitika új zöld feltételei ellen a lengyel és román gazdák tiltakoztak, mert úgy érezték, hogy a szén-dioxid-kibocsátás csökkentésére irányuló szabályok aránytalanul sújtják a keleti tagállamok kisebb, kevésbé tőkeerős mezőgazdasági termelőit.

Az uniós bővítés jövője szorosan kapcsolódik a régió stabilitásához. Ukrajna, Moldova és a nyugat-balkáni országok 2022 óta tagjelölti vagy társult státuszban vannak, de a csatlakozás feltételei – a jogállamiság, a korrupció elleni küzdelem, a gazdasági alkalmazkodás – hosszú folyamatot jelentenek. A tudományos konszenzus szerint az EU bővítési kapacitása a 2020-as években politikai akarat hiánya miatt csökkent, különösen a nagyobb tagállamokban. A regionális szereplők – Lengyelország és a balti államok – támogatják Ukrajna és Moldova gyorsabb integrációját, míg mások óvatosabbak. A 2026-os állapot szerint a csatlakozási tárgyalások lassan haladnak, és a háború kimenetele alapvetően befolyásolja majd a folyamatot.

Az EU-n belüli politikai dinamika a 2020-as években megváltozott. A gazdasági válságok, a migrációs nyomás és a háború következtében a szélsőjobboldali és euroszkeptikus pártok több tagállamban megerősödtek. A 2024-es európai parlamenti választásokon a jobboldali populista frakciók növelték jelenlétüket, és a cseh ANO, a lengyel Konfederacja, valamint a szlovák Smer részben euroszkeptikus, részben pragmatikus EU-politikát folytatott. Az uniós döntéshozatal bonyolultsága miatt a keleti tagállamok gyakran a vétójoggal éltek, például a menekültpolitika vagy a klímapolitika terén.

#### 40.4.1.5 Emlékezetpolitika és a múlt birtoklása

A 21. században az emlékezetpolitika a régió identitásvitáinak központi terepe. A kommunista múlt és a második világháború értelmezése nem egyszerűen történettudományi kérdés, hanem politikai konfliktusok forrása. A korábbi fejezetek – különösen A Holocaust és a népességáttelepítések, A kommunista rezsimek és Birodalmi örökségek – részletesen tárgyalták a 20. századi traumákat. Jelen alfejezet arra fókuszál, hogy ezek az emlékezetviták miként alakítják a jelen politikai önértelmezéseit.

A kommunista múlt értelmezése országonként eltérő. Lengyelországban, Csehországban és Észtországban a kommunizmust egyértelmű elnyomó rendszerként ítélik el, amelyet a szovjet megszállás erőszakkal kényszerített a társadalomra. Romániában a Ceaușescu-rezsim tömeggyilkosságait és megfigyelési gyakorlatát a rendszerváltás után hozott törvények büntették, de a 2010-es évektől a posztkommunista elitek részben rehabilitálták a múltat, és a „szekuritáté” hálózatát átmentették a hatalomba. Litvániában és Lettországban a szovjet deportálások emléke élénken jelen van, de a balti országokban a náci kollaboráció megítélése is vitatott: egyesek a szovjet elnyomás elleni küzdelem részeként értelmezik, mások – különösen a zsidó közösségek és a nemzetközi megfigyelők – a helyi kollaboráció dokumentált tényeit hangsúlyozzák. Ez a kérdés élesen jelenik meg például a lett Légió napjának megítélésében, amelyet a 2000-es évek óta rendszeresen kísérnek nemzetközi bírálatok és helyi ünneplések.

A Holocaust emlékezete a régióban 1990 óta fokozatosan intézményesült, de a helyi lakosság nem mindig azonosul a hivatalos narratívával. Lengyelországban a Jedwabne-mészárlás (1941) körüli vita Jan T. Gross 2001-es könyve óta tart, és a 2018-as lengyel holokausztttörvény – amely büntetni rendelte a lengyel nemzet és állam elleni „történelmi rágalmazást” – nemzetközi tiltakozást váltott ki. A törvényt később módosították, de az üzenet világos: a lengyel kormányzat a lengyel szenvedést akarta kizárólagos fókuszba helyezni. Csehországban és Szlovákiában a Holocaust emlékezete kevésbé konfliktusos, részben azért, mert a szlovák állam (1939–1945) deportálásaiért a háború utáni igazságszolgáltatás felelősöket vont büntetőeljárás alá. Romániában az Antonescu-rezsim áldozatainak emlékezete a 2000-es évekig marginális volt; a Wiesel-jelentés (2004) után elhárították, hogy a román állam hivatalosan elismerte volna a Holocaust tényét, de a közvélemény

nagy része továbbra is ion Antonescu marsallt tekinti hősnek. A roma holokauszt – a „porajmos” – emlékezete még ennél is gyengébb; a Roma és a Holocaust alfejezet rámutatott, hogy a roma áldozatok száma sokáig vita tárgya volt, és a hivatalos emlékezet 2020-ig alig intézményesült.

A második világháború utáni határváltozások emléke szintén élő konfliktusforrás. A német lakosság kitelepítése (1945–1948) a mai Csehországban, Lengyelországban és a balti államokban a lakosságcsere és a kollektív büntetés kérdését veti fel. A cseh-német megbékélés 2010-re formálissá vált, de a Beneš-dekrétumok jogi státusza miatt a cseh kormányok nem kértek bocsánatot a kitelepítésért. Lengyelországban a 1990-es években a német kisebbség részleges visszatelepülésekor merültek fel vagyonjogi viták, de ezeket később befagyasztották. A német kisebbségek és a kitelepítettek leszármazottai közötti emlékezetpolitikai vita 2026-ban is él.

Az emlékezetpolitika tudományos értékelése óvatosságot igényel. A kormányzati emlékezetpolitikai intézetek – mint a lengyel Instytut Pamięci Narodowej (IPN) vagy a román Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului és a magyarországi hasonló intézmények – egyszerre folytatnak történeti kutatást és politikai narratívát. A szakirodalomban vitatott, hogy ezek az intézmények a történettudomány autonómiáját erősítik, vagy a nemzeti identitáspolitika eszközei. A régióban a 2020-as években megfigyelhető az emlékezetpolitika „bíróságiasodása”: több ország törvényben tiltotta a kommunista vagy náci ideológiák népszerűsítését, ami feszültséget okoz a szólásszabadság és a történelmi igazságosság között.

#### 40.4.1.6 A régió közös kihívásai és a jövő

A fenti tematikus elemzésből a régió 21. századi mérlege három nagy kihíváscsoport köré rendezhető.

**Demográfiai fenntarthatóság:** A népességfogyás, az elöregedő társadalmak és a munkaerőhiány a gazdasági növekedés alapjait fenyegetik. A kormányoknak a nyugdíjrendszerek, az egészségügy és az oktatás átalakításával kell válaszolniuk, miközben a fiatalok elvándorlása a brain drain és a brain waste jelenségét erősíti. A bevándorlás – legyen szó ukrán menekültekről vagy harmadik országból érkező munkavállalókról – részben ellensúlyozhatja a fogyást, de a politikai ellenállás jelentős.

**Demokrácia és jogállamiság:** A demokratikus visszacsúszás nem determinisztikus folyamat, de a régió több országában a liberális demokrácia gyengült. A 2020-as évek második felének nyitott kérdése, hogy az uniós intézmények – a jogállamisági mechanizmus, a költségvetési feltételesség, az Európai Bíróság ítéletei – képesek-e visszafordítani az eróziót. A hatalommegosztás és a független média helyreállítása időigényes, és a választói magatartás nem garantálja a tartós konszolidációt.

**Biztonság és territoriális integritás:** A háború kimenetele alapvetően meghatározza a régió jövőjét. Ha Ukrajna megőrzi függetlenségét és a területi integritás legalább részben helyreáll, a régió keleti felének európai integrációja felgyorsulhat. Ha a háború befagy vagy Oroszország további területeket szerez, a balti államok és Lengyelország fenyegetettsége tartós marad, és a NATO elrettentő képessége kerül próbára. Moldova sorsa szorosan összefügg Ukrajnáéval: ha a transznisztriai konfliktus rendeződik, Moldova EU-integrációja reális cél lehet; ha nem, a befagyott konfliktus továbbra is destabilizáló tényező.

Az emlékezetpolitika a fenti kihívásokra adott válaszokat keresztezi. A múlt értelmezéseinek versengése a nemzeti identitás és az európai integráció közötti feszültség tükörképe. A régió országainak eltérő emlékezeti narratívái megnehezítik a közös uniós politikák legitimációját, mert a történelmi sérelmek mozgósítása a belpolitikai konfliktusok állandó forrása. Ugyanakkor a 21. század második évtizedében – a Krím 2014-es elcsatolása, majd a 2022-es invázió nyomán – a közép- és kelet-európai emlékezetpolitikában új szolidaritási elem jelent meg: az orosz imperialista

történelemértelmezéssel szembeni ellenállás. Ez a közös ellenségkép részben összeköti a balti, lengyel, cseh és ukrán értelmiségi eliteket, bár a belső vitákat nem szünteti meg.

A 2026-os mérleg tehát kettős: a régió nyugati fele a posztkommunista átmenet legnagyobb gazdasági és intézményi integrációját érte el, de a demokrácia minősége és a társadalmi kohézió törékeny. A keleti fele – Ukrajna, Moldova, Fehéroroszország – vagy háborús állapotban van, vagy autoriter elnyomás alatt. A könyv korábbi fejezeteiben bemutatott történelmi sérülékenység – a birodalmi határhelyzet, a többszörös megszállás, az etnikai sokszínűség – a 21. században új formában, de továbbra is meghatározza a régió pályáját.

### 40.4.2 Források és bizonytalanságok

A jelen alfejezet megállapításai különböző típusú forrásokon alapulnak, és a bizonytalanság mértéke jelentős. A demográfiai adatok esetében a hivatalos népszámlálások (például a lengyel GUS, a cseh ČSÚ, a román INS, az ukrán Derzhstat) és az Eurostat becslései közötti eltérések miatt a közölt arányszámok csak nagyságrendi becslések. A migrációs statisztikák különösen megbízhatatlanok, mert a rövid távú mozgásokat ritkán regisztrálják pontosan, és a menekültnyilvántartás nem mindig egyezik a tényleges jelenléttel. A termékenységi arányszámoknál a reprodukciós küszöb közgazdasági jelentése vitatott.

A demokrácia mérésére használt indexek (Freedom House, V-Dem, Democracy Index) erősen vitatottak a szakirodalomban, mert a kódolási szabályok és a szakértői értékelések szubjektivitása befolyásolja az eredményeket. A fejezetben ezért nem közöltünk pontos indexértékeket, hanem kvalitatív tendenciákat írtunk le, amelyek a szakirodalomban széles körben elfogadottak. A jogállamisági eljárások – például az EU költségvetési feltételességéről szóló rendelet alkalmazása – jogi értelemben nem eldöntött kérdés, mert az Európai Unió Bíróságának ítéletei és a tagállami jogalkotás közötti konfliktus továbbra is fennáll.

A háború lefolyásáról és az emberi áldozatokról a rendelkezésre álló adatok pontatlanok, mert a frontvonalakról érkező jelentések ellenőrzése nehéz, és a hadviselő felek propagandája torzítja a nyilvánosságra kerülő számokat. A menekültadatok az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága és az EU statisztikái szerint 2026-ban körülbelül 6–8 millió ukrán állampolgárt jeleznek ideiglenes védelem alatt az EU területén, de a visszatérések miatt ez a szám folyamatosan változik. A közölt arányok (például a lengyelországi 1,5–2 millió) becslések, nem pontos mérések.

Az emlékezetpolitikai elemzések forrásai szerteágazóak: parlamenti jegyzőkönyvek, alkotmánybírósági határozatok, nemzetközi szervezetek jelentései és történettudományi monográfiák. A vitatott kérdésekben – mint a náci kollaboráció megítélése, a kényszermigráció jogi minősítése vagy a kommunista rezsimek áldozatainak száma – a fejezet nem foglal egyoldalúan állást, hanem jelzi az értelmezési keretek különbségét. A 2025–2026-os eseményeknél nincs még stabil szakirodalmi konszenzus, ezért azokra az állításokra, amelyek a legfrissebb politikai fejleményeket érintik, a szakirodalmi vita és a médiajelentések alapján következtettünk, de az ellenőrzési igényt külön jelezzük.

### 40.4.3 Rövid összefoglaló

- A régió demográfiai fogyása és elöregedése tartós, a termékenységi arány 1,3–1,7 között mozog, miközben a munkaképes korú fiatalok Nyugat-Európába vándorolnak; a 2022 utáni ukrán menekültbefogadás részben ellensúlyozta, de integrációs feszültségeket is hozott.

- A demokrácia minősége a régió nyugati felében a 2010-es évek óta több országban romlott – különösen a bírói függetlenség és a média szabadsága terén –, de a 2023-as lengyel és szlovák választási fordulatok azt mutatják, hogy az illiberális visszarendeződés nem lineáris és visszafordítható.
- A 2022-es orosz invázió alapjaiban megváltoztatta a biztonsági rendet: a NATO keleti szárnyát megerősítették, az energiabiztonság vált a legégetőbb gazdasági kérdéssé, és több millió ukrán menekült érkezett a régióba.
- Az Európai Unión belüli feszültségek a jogállamisági viták, a bevándorlási politika és a gazdasági újraelosztás körül éleződtek; a jövőbeni bővítés Ukrajna és Moldova felé szorosan összefügg a háború kimenetelével.
- Az emlékezetpolitika a nemzeti identitás és a sokféle múltértelmezés csataterévé vált; a Holocaust, a kommunista elnyomás és a második világháború utáni kényszermigráció emlékezete eltérő politikai alapokon nyugszik.
- A régió 21. századi mérlege kettős: a nyugati országok gazdasági integrációja sikeres, de a demokrácia törékeny; a keleti országok vagy háborúban állnak, vagy autoriter rendszer alatt élnek.

### 40.4.4 Önellenőrző kérdések

1. Hogyan befolyásolta a 2022-es ukrajnai háború a régió demográfiai és migrációs folyamatait? Hasonlítsa össze a keleti és nyugati régióra gyakorolt hatásokat!
2. Melyek a jogállamisági erózió legfontosabb intézményi jelei a régióban, és milyen uniós eszközök álltak rendelkezésre a visszafordítására a 2020-as években?
3. Magyarázza el, miért nehéz mérni a demokrácia minőségét, és hogyan befolyásolja ez a politikai vitákat a régióban!
4. Mi az emlékezetpolitika szerepe a régió nemzetközi kapcsolataiban? Hozzon fel legalább két konkrét példát a Holocaust vagy a kommunista múlt eltérő értelmezésére!
5. Milyen kapcsolat van a határváltozások, a kényszermigráció és a jelenlegi demográfiai feszültségek között? Válaszában idézze fel a Városok, régiók és gazdasági különbségek és a Határváltozások és népességáttelepítések alfejezet tartalmát!

# Függelékek

## Fogalomtár (magyar–angol–spanyol/portugál)

A könyv kulcsfogalmai ábécésorrendben. Az idegen alak első előfordulásnál a szövegben is szerepel; itt a magyar, az angol és – ahol releváns – a helyi nyelvi megfelelő áll.

| Fogalom | Angol | Helyi / német alak | Meghatározás |
|---|---|---|---|
| askenázi | Ashkenazi | ashkenazim | Közép- és Kelet-Európából származó zsidó kulturális-nyelvi csoport; a jiddis nyelv és a shtetl-világ hordozója. |
| autonómia | autonomy | autonomie / autonomia | Egy terület vagy népcsoport részleges önkormányzati joga egy államon belül. |
| balti németek | Baltic Germans | Baltendeutsche | A Baltikum német nyelvű elitje, amely a 12. századtól a 20. századi áttelepítésig meghatározó szerepet játszott. |
| cseh korona országai | Lands of the Bohemian Crown | země Koruny české | Csehország, Morvaország és Szilézia történelmi államközössége. |
| felosztás | partition | rozbiór / dělení | Lengyelország 1772, 1793 és 1795-ös felosztása Oroszország, Poroszország és Ausztria között. |
| görögkatolikus (uniós) egyház | Greek Catholic / Uniate Church | Cerkiew greckokatolicka / Biserica greco-catolică | A római pápasággal unióban élő keleti rítusú egyház; különösen Galíciában, Kárpátalján és Erdélyben. |

| Fogalom | Angol | Helyi / német alak | Meghatározás |
|---|---|---|---|
| Habsburg Monarchia | Habsburg Monarchy | Habsburgermonarchie | A Habsburg-dinasztia közép-európai birodalma, amely 1918-ig meghatározta a régió nagy részét. |
| hetman | hetman | hetman / | A kozák hadak választott vezetője; a Hetmanátus a 17–18. századi ukrán kozák állam. |
| holodomor | Holodomor | | Az 1932–33-as szovjet éhínség Ukrajnában, amelyet a kollektivizálás és a gabonabeszolgáltatás okozott. |
| Holocaust | Holocaust | Holocaust / Shoah | A náci Németország és szövetségesei által elkövetett zsidó népirtás; a régióban a gettók és megsemmisítő táborok rendszere. |
| illiberális demokrácia | illiberal democracy | illiberális demokrácia | Olyan választási rendszer, amelyben a hatalom a jogállamiság és a médiapluralizmus korlátozásával koncentrálódik. |
| jobbágyság | serfdom | Leibeigenschaft / poddanství | A parasztok földhöz kötöttsége és földesúri függősége; a régióban a 19. század közepéig fennmaradt. |
| kisebbségi szerződés | minority treaty | Minderheitenschutz-vertrag | Az első világháború utáni békeszerződések része, amely a nemzeti kisebbségek jogait rögzítette. |
| kozák | Cossack | | A 16–18. századi ukrán és orosz határvidéki katonai-közösségi csoport; a Zaporizzsjai Szics harcosai. |

| Fogalom | Angol | Helyi / német alak | Meghatározás |
|---|---|---|---|
| krími tatár | Crimean Tatar | | A Krím félsziget őslakos muszlim népcsoportja; 1944-es deportálásuk és visszatérésük kulcstéma. |
| Lengyel–Litván Köztársaság | Polish–Lithuanian Commonwealth | Rzeczpospolita Obojga Narodów | Az 1569-es lublini unióval létrejött nemesi köztársaság, amely 1795-ig létezett. |
| Livónia | Livonia | Livland / Livonija | A Balti-tenger keleti partvidékének történelmi régiója; a Livóniai Rend és a balti német elit területe. |
| Nagy-Morvaország | Great Moravia | Velká Morava | A 9. századi nyugati szláv államalakulat Csehország és Szlovákia területén. |
| nemzeti ébredés | national revival | národní obrození / odrodzenie narodowe | A 18–19. századi mozgalom, amely a nyelv, a kultúra és a történelem révén nemzeti identitást formált. |
| OUN/UPA | Organization of Ukrainian Nationalists / Ukrainian Insurgent Army | / | A 20. századi ukrán nacionalista szervezet és partizánhadsereg; a lengyel–ukrán konfliktus és a szovjetellenes harc szereplői. |
| Porajmos | Porajmos | Samudaripen | A roma népirtás a náci és szövetséges rezsimek alatt. |
| rendi állam | estate state | Ständestaat | A korai újkor olyan államformája, amelyben a rendek (nemesség, papság, városok) korlátozták az uralkodói hatalmat. |
| shtetl | shtetl | | Kelet-európai zsidó kisváros, a jiddis kultúra és a zsidó társadalmi élet központja. |

| Fogalom | Angol | Helyi / német alak | Meghatározás |
|---|---|---|---|
| szarmatizmus | Sarmatism | sarmatyzm | A lengyel nemesi identitás mítosza, amely a nemességet a szarmaták leszármazottainak tekintette. |
| szovjetizálás | Sovietization | szovjetizálás | A kommunista hatalomátvétel és a szovjet intézmények, gazdaság és kultúra átvétele 1945 után. |
| transznisztria | Transnistria | Transnistria / | A Dnyeszter bal partján fekvő szakadár régió Moldovában; 1990 óta befagyott konfliktus. |
| unió (egyházi) | union | unia | A keleti egyházak római pápasággal való egysége; a breszti unió (1596) és a görögkatolikus egyház. |
| Visegrádi csoport | Visegrád Group | Visegrádi csoport | Lengyelország, Csehország, Szlovákia és Magyarország regionális együttműködése 1991 óta. |
| zsidó emancipáció | Jewish emancipation | jüdische Emanzipation | A zsidók jogi egyenjogúsítása a 19. században; országonként eltérő ütemben és feltételekkel. |

## Kronológia és idővonal

A könyv fő idővonala. A dátumoknál a közelítő értékeket `kb.` jelöli; a vitatott vagy eltérő forrásadatokat a fejezetek részletezik. Magyarország történetének eseményei csak regionális kontextusként jelennek meg.

### Középkor

| Év | Esemény | Régió |
|---|---|---|
| 863 | Cirill és Metód nagymorva missziója | Nagy-Morvaország |

| Év | Esemény | Régió |
|---|---|---|
| 966 | Mieszko I megkeresztelkedése; a lengyel állam keresztény alapja | Lengyelország |
| 1000 | Szent István megkoronázása (regionális kontextus) | Magyar Királyság |
| 1241 | A mongol invázió Kelet-Közép-Európában | Lengyelország, Ukrajna, Magyarország |
| 1325 | Krakkó egyetemének alapítása | Lengyelország |
| 1348 | Prágai egyetem alapítása | Csehország |
| 1385 | A krewoi unió; a Jagelló-dinasztia lengyel trónra lépése | Lengyelország, Litvánia |
| 1410 | A grünwaldi (tannenbergi) csata | Lengyelország, Litvánia, Német Lovagrend |
| 1453 | Konstantinápoly eleste | Oszmán Birodalom |
| 1526 | A mohácsi csata (regionális kontextus); a Habsburgok cseh és magyar trónra lépése | Csehország, Magyarország |
| 1569 | A lublini unió; a Lengyel–Litván Köztársaság létrejötte | Lengyelország, Litvánia |
| 1596 | A breszti unió; a görögkatolikus egyház létrejötte | Ukrajna, Fehéroroszország |
| 1618–1648 | A harmincéves háború; a fehérhegyi csata (1620) | Csehország, Németország |
| 1648 | Hmelnickij-felkelés; a kozák Hetmanátus | Ukrajna |
| 1654 | A perejaszlavi szerződés; Ukrajna orosz fennhatóság alá kerülése | Ukrajna, Oroszország |
| 1683 | Bécs ostroma (regionális kontextus) | Habsburg Birodalom, Oszmán Birodalom |
| 1700–1721 | A nagy északi háború; Svédország hatalmának hanyatlása | Baltikum, Lengyelország, Oroszország |
| 1772 | Lengyelország első felosztása | Lengyelország |
| 1793 | Lengyelország második felosztása | Lengyelország |
| 1795 | Lengyelország harmadik felosztása; a Lengyel–Litván Köztársaság megszűnése | Lengyelország, Litvánia |

## Hosszú 19. század

| Év | Esemény | Ország/régió |
|---|---|---|
| 1804 | A szerb felkelés (regionális kontextus) | Balkán |
| 1812 | Besszarábia orosz annexiója | Moldova |
| 1830–1831 | A lengyel felkelés | Lengyelország |
| 1848 | Forradalmi hullám; a jobbágyság eltörlése a Habsburg Birodalomban | Csehország, Szlovákia, Románia, Lengyelország |
| 1863–1864 | A lengyel januári felkelés | Lengyelország |
| 1867 | Az osztrák–magyar kiegyezés (regionális kontextus) | Habsburg Birodalom |
| 1878 | Bulgária függetlensége (regionális kontextus) | Balkán |
| 1905 | Az orosz forradalom hatása a régióra | Orosz Birodalom |
| 1914–1918 | Az első világháború; a keleti front | Régió |
| 1918 | Lengyelország, Csehszlovákia, a balti államok és Románia Nagy-Romániája | Régió |

## Két háború között és a második világháború

| Év | Esemény | Ország/régió |
|---|---|---|
| 1920 | A varsói csata; Lengyelország függetlenségének megszilárdulása | Lengyelország |
| 1926 | Piłsudski puccsa Lengyelországban; Smetona autoriter fordulata Litvániában | Lengyelország, Litvánia |
| 1934 | Ulmanis és Päts autoriter fordulata Lettországban és Észtországban | Lettország, Észtország |
| 1938 | A müncheni egyezmény; Csehszlovákia felosztása | Csehország, Szlovákia |
| 1939 | A Molotov–Ribbentrop-paktum; Lengyelország megtámadása | Lengyelország |
| 1940 | A Szovjetunió annektálja a balti államokat és Besszarábiát | Baltikum, Moldova |
| 1941 | A német támadás a Szovjetunió ellen; a Holocaust kezdete a keleti területeken | Régió |
| 1944 | A szovjet hadsereg bevonulása; a német megszállás vége | Régió |

| | | |
|---|---|---|
| 1945 | A háború vége; Potsdam; a német kisebbségek kitelepítése | Régió |

## Kommunista korszak

| Év | Esemény | Ország/régió |
|---|---|---|
| 1945–1948 | A kommunista hatalomátvételek Kelet-Közép-Európában | Régió |
| 1948 | A csehszlovák kommunista puccs | Csehszlovákia |
| 1953 | Sztálin halála; a desztalinizáció kezdete | Régió |
| 1956 | A magyar forradalom (regionális kontextus); a lengyel október | Magyarország, Lengyelország |
| 1968 | A prágai tavasz és a szovjet invázió | Csehszlovákia |
| 1970 | A lengyel munkástiltakozások | Lengyelország |
| 1980–1981 | A Szolidaritás mozgalom; hadiállapot Lengyelországban | Lengyelország |
| 1989 | A bársonyos forradalom Csehszlovákiában; a kerekasztal Lengyelországban | Csehszlovákia, Lengyelország |
| 1990 | A balti államok függetlenségi törekvései; a litván függetlenség kikiáltása | Baltikum |
| 1991 | A Szovjetunió felbomlása; a balti államok és Ukrajna függetlensége | Régió |

## Jelenkor

| Év | Esemény | Ország/régió |
|---|---|---|
| 1993 | Csehszlovákia békés szétválása; Szlovákia függetlensége | Csehország, Szlovákia |
| 1999 | Lengyelország, Csehország és Magyarország NATO-csatlakozása | Régió |
| 2004 | Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Lettország, Litvánia és Észtország EU-csatlakozása | Régió |
| 2007 | Románia és Bulgária EU-csatlakozása | Románia |
| 2008 | A globális pénzügyi válság hatása a régióra | Régió |

| Év | Esemény | Ország/régió |
|---|---|---|
| 2014 | A Majdan, a Krím annexiója és a donbászi háború | Ukrajna |
| 2020 | A COVID-19 világjárvány; a belorusz tiltakozás | Régió |
| 2022 | Oroszország teljes körű inváziója Ukrajna ellen | Ukrajna, Régió |
| 2023 | Lengyelországban a választások után kormányváltás; a belorusz ellenzék helyzete | Lengyelország, Fehéroroszország |
| 2024 | Választások Romániában, Moldovában és más országokban; az EU-bővítés vitái | Régió |
| 2026 | A könyv lezárásának dátuma; a jelenkori folyamatok értékelése | Régió |

## Kulcsfigurák és intézmények

A könyvben visszatérő személyek, csoportok és intézmények. A lista nem teljes; a fejezetekben a helyi szereplők is megjelennek. A dátumoknál a fő működési időszak szerepel. Magyar történeti személyek csak a regionális kontextushoz szükséges mértékben szerepelnek.

### Államalapítók és uralkodók

| Név | Életrajz | Szerep |
|---|---|---|
| Mieszko I | kb. 930–992 | A Piast állam megalapítója; 966-ban felvette a kereszténységet. |
| I. (Nagy) Kázmér | 1310–1370 | Lengyelország utolsó Piast királya; az állam és a jog reformja. |
| Jagelló Ulászló | 1351–1434 | A lengyel–litván unió megalapítója, a grünwaldi győzelem vezetője. |
| IV. Károly | 1316–1378 | Cseh király és német-római császár; Prága és az egyetem fellendítése. |
| Jan Hus | kb. 1369–1415 | Cseh reformátor, a huszita mozgalom szellemi atyja. |
| I. (Nagy) István | kb. 975–1038 | A Moldvai Fejedelemség megszilárdítója, az oszmánellenes harc vezetője. |

| Név | Életrajz | Szerep |
|---|---|---|
| Mindaugas | kb. 1203–1263 | Az első litván király; a Litván Nagyfejedelemség megalapítója. |
| Vytautas | 1350–1430 | A Litván Nagyfejedelemség legnagyobb uralkodója. |
| I. (Nagy) Péter | 1672–1725 | Orosz cár; a Baltikum és a régió erős orosz befolyásának megalapozója. |

### Nemzeti ébredés és 19. század

| Név | Életrajz | Szerep |
|---|---|---|
| Ľudovít Štúr | 1815–1856 | A szlovák nemzeti mozgalom vezetője, a szlovák irodalmi nyelv egyik megalapítója. |
| František Palacký | 1798–1876 | Cseh történész és politikus, a cseh nemzeti ébredés meghatározó alakja. |
| Tarasz Sevcsenko | 1814–1861 | Ukrán költő és nemzeti szimbólum; a modern ukrán irodalmi nyelv alapja. |
| Adam Mickiewicz | 1798–1855 | Lengyel romantikus költő, a nemzeti identitás kulcsfigurája. |
| Milan Hodža | 1878–1944 | Szlovák politikus, Csehszlovákia miniszterelnöke. |
| Tomáš Garrigue Masaryk | 1850–1937 | Csehszlovákia megalapítója és első elnöke. |
| Edvard Beneš | 1884–1948 | Csehszlovákia külügyminisztere és elnöke; a müncheni válság és a háború utáni kitelepítések szereplője. |

### 20. századi politikai vezetők

| Név | Életrajz | Szerep |
|---|---|---|
| Józef Piłsudski | 1867–1935 | Lengyelország függetlenségének vezetője, 1926 után autoriter államfő. |
| Karel Kramář | 1860–1937 | Csehszlovákia első miniszterelnöke. |
| Andrej Hlinka | 1864–1938 | Szlovák katolikus pap és autonómiapolitikus. |
| Jozef Tiso | 1887–1947 | A szlovák bábállam elnöke 1939–1945; háborús bűnösként kivégezték. |

| Név | Életrajz | Szerep |
|---|---|---|
| Ion Antonescu | 1882–1946 | Románia diktátora 1940–1944; a Holocaust romániai felelőse. |
| Károly (II.) román király | 1893–1953 | Románia királya; királyi diktatúra 1938–1940. |
| Antanas Smetona | 1874–1944 | Litvánia első elnöke és autoriter vezetője 1926–1940. |
| Kārlis Ulmanis | 1877–1942 | Lettország miniszterelnöke és autoriter vezetője 1934–1940. |
| Konstantin Päts | 1874–1956 | Észtország első elnöke és autoriter vezetője 1934–1940. |
| Josip Broz Tito | 1892–1980 | Jugoszláv vezető; regionális kontextus a független út és az el nem kötelezettség miatt. |
| Nicolae Ceaușescu | 1918–1989 | Románia kommunista diktátora 1965–1989. |
| Gustáv Husák | 1913–1991 | Csehszlovákia kommunista vezetője, a normalizáció korszakában. |
| Lech Wałęsa | 1943– | A Szolidaritás vezetője, Lengyelország elnöke 1990–1995. |
| Václav Havel | 1936–2011 | Csehszlovákia és Csehország elnöke, a bársonyos forradalom szimbóluma. |
| Alexander Dubček | 1921–1992 | A prágai tavasz reformkommunista vezetője. |

## Függetlenség, rendszerváltás és jelenkor

| Név | Életrajz | Szerep |
|---|---|---|
| Bohdan Hmelnickij | kb. 1595–1657 | A kozák felkelés vezetője, a Hetmanátus megalapítója. |
| Mihail Hrushevszkij | 1866–1934 | Ukrán történész és politikus, az ukrán nemzeti történetírás meghatározó alakja. |
| Sztepan Bandera | 1909–1959 | Az OUN radikális vezetője; megítélése Ukrajnában és Lengyelországban erősen vitatott. |
| Leonyid Kravcsuk | 1934– | Ukrajna első elnöke (1991–1994). |
| Viktar Kučma | 1938– | Ukrajna elnöke 1994–2005. |
| Viktor Juscsenko | 1954– | Ukrajna elnöke 2005–2010; a narancsos forradalom vezetője. |
| Petro Porosenko | 1965– | Ukrajna elnöke 2014–2019. |
| Volodimir Zelenszkij | 1978– | Ukrajna elnöke 2019 óta; a 2022-es orosz invázió idején a nemzeti ellenállás szimbóluma. |

| Név | Életrajz | Szerep |
|---|---|---|
| Alkakszandr Lukasenka | 1954– | Fehéroroszország autoriter elnöke 1994 óta. |
| Vladimir Voronin | 1941– | Moldova kommunista elnöke 2001–2009. |
| Maia Sandu | 1972– | Moldova elnöke 2020 óta; az EU-integráció híve. |
| Vytautas Landsbergis | 1932– | A litván függetlenségi mozgalom vezetője, a Legfelsőbb Tanács elnöke 1990–1992. |
| Zhelyu Zhelev | 1935–2015 | Bulgária első demokratikusan választott elnöke (regionális kontextus). |

### Intézmények és mozgalmak

| Intézmény / mozgalom | Időszak | Szerep |
|---|---|---|
| Lengyel–Litván Köztársaság | 1569–1795 | A nemesi köztársaság és a korai modern parlamenti kultúra. |
| Zaporizzsjai Szics | 16–18. század | A kozák önkormányzati és katonai közösség. |
| OUN/UPA | 1929–1950-es évek | Ukrán nacionalista szervezet és partizánhadsereg. |
| Szolidaritás | 1980–1989 | Lengyel független szakszervezet és társadalmi mozgalom. |
| Charta 77 | 1977–1989 | Csehszlovák emberi jogi kezdeményezés. |
| Sąjūdis | 1988–1990 | Litván függetlenségi mozgalom. |
| Securitate | 1948–1989 | Romániai titkosrendőrség. |
| Visegrádi csoport | 1991– | Lengyelország, Csehország, Szlovákia és Magyarország regionális együttműködése. |
| NATO | 1949– | Katonai szövetség; 1999/2004 óta a régió több állama tagja. |
| Európai Unió | 1993– | Gazdasági és politikai integráció; 2004/2007-es bővítés. |

## Bibliográfia és forráskulcsok

A könyv alapvető szakirodalmi háttere. A fejezet szintű forrásokat a `sources.md` és a generált forrásjegyzetek tartalmazzák; ez a lista a kiinduló kézikönyveket és a fontosabb országmonográfiákat gyűjti össze. A kiadási év az első vagy a legutóbb használt kiadásra utal.

## Általános kézikönyvek

- Norman Davies: *God's Playground: A History of Poland*, I–II. kötet, Columbia University Press, 1982 (és későbbi kiadások).
- Robin Okey: *Eastern Europe 1740–1985: Feudalism to Communism*, Routledge, 1982 (és későbbi kiadások).
- Lonnie Johnson: *Central Europe: Enemies, Neighbors, Friends*, Oxford University Press, 1996.
- Joseph Rothschild: *East Central Europe between the Two World Wars*, University of Washington Press, 1974.
- Timothy Snyder: *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*, Yale University Press, 2003.
- Timothy Snyder: *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, Basic Books, 2010.
- Norman M. Naimark: *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Harvard University Press, 2001.
- Philipp Ther – Ana Siljak (szerk.): *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948*, Rowman & Littlefield, 2001.
- Iván T. Berend: *Central and Eastern Europe, 1945–1993: Detour from the Periphery to the Periphery*, Cambridge University Press, 1996.
- Miroslav Hroch: *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge University Press, 1985.

## Országmonográfiák

- **Lengyelország:** Norman Davies: *God's Playground*; Piotr S. Wandycz: *The Lands of Partitioned Poland, 1795–1918*, University of Washington Press, 1974; Antony Polonsky: *The Jews in Poland and Russia*, I–III. kötet, Littman Library, 2010–2012.
- **Csehország:** Hugh LeCaine Agnew: *The Czechs and the Lands of the Bohemian Crown*, Hoover Institution Press, 2004; Derek Sayer: *The Coasts of Bohemia: A Czech History*, Princeton University Press, 1998; Mary Heimann: *Czechoslovakia: The State That Failed*, Yale University Press, 2009.
- **Szlovákia:** Stanislav J. Kirschbaum: *A History of Slovakia: The Struggle for Survival*, Palgrave Macmillan, 2005; Elena Mannová (szerk.): *A Concise History of Slovakia*, Historický ústav SAV, 2000.
- **Románia:** Keith Hitchins: *A Concise History of Romania*, Cambridge University Press, 2014; Vlad Georgescu: *The Romanians: A History*, Ohio State University Press, 1991; Dennis Deletant: *Ceausescu and the Securitate*, M. E. Sharpe, 1995.
- **Moldova:** Charles King: *The Moldovans: Romania, Russia, and the Politics of Culture*, Hoover Institution Press, 2000.
- **Ukrajna:** Paul Robert Magocsi: *A History of Ukraine*, University of Toronto Press, 1996 (és későbbi kiadások); Serhii Plokhy: *The Gates of Europe: A History of Ukraine*, Basic Books, 2015; Orest Subtelny: *Ukraine: A History*, University of Toronto Press, 1988.
- **Fehéroroszország:** Andrew Wilson: *Belarus: The Last European Dictatorship*, Yale University Press, 2011; David R. Marples: *Belarus: A Denationalized Nation*, Harwood Academic, 1999.
- **Baltikum:** Andres Kasekamp: *A History of the Baltic States*, Palgrave Macmillan, 2010; Kevin O'Connor: *The History of the Baltic States*, Greenwood Press, 2003; Alan Palmer: *The Baltic: A New History of the Region and Its People*, Overlook Press, 2006.

## Tematikus irodalom

- **Holocaust:** Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews*, Yale University Press, 1961 (és későbbi kiadások); Jan T. Gross: *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*, Princeton University Press, 2001; Yehuda Bauer: *The Death of the Shtetl*, Yale University Press, 2009.
- **Roma:** Viorel Achim: *The Roma in Romanian History*, Central European University Press, 2004; Ian Hancock: *We Are the Romani People*, University of Hertfordshire Press, 2002.
- **Nemzeti ébredés:** Miroslav Hroch: *Social Preconditions of National Revival in Europe*; Ernest Gellner: *Nations and Nationalism*, Blackwell, 1983; Benedict Anderson: *Imagined Communities*, Verso, 1983.
- **Birodalom és nemzet:** Robert Bideleux – Ian Jeffries: *A History of Eastern Europe: Crisis and Change*, Routledge, 1998; Pieter M. Judson: *The Habsburg Empire: A New History*, Harvard University Press, 2016.
- **Migráció és menekültek:** Peter Gatrell: *The Making of the Modern Refugee*, Oxford University Press, 2013.
- **Posztkommunista átmenet:** Grzegorz Ekiert: *The State against Society*, Princeton University Press, 1996; Jacques Rupnik: *The Other Europe*, Pantheon, 1988.

## Elsődleges források és adatbázisok

- Library of Congress, *Country Studies* (loc.gov).
- Eurostat és World Bank Open Data.
- OSCE/ODIHR választási megfigyelési jelentések.
- Freedom House és V-Dem demokráciaadatok.
- Yad Vashem és az United States Holocaust Memorial Museum adatbázisai.
- Nemzeti levéltárak és könyvtárak digitalizált gyűjteményei (pl. Lengyel Állami Levéltár, Cseh Nemzeti Levéltár, Román Nemzeti Levéltár, Ukrán Nemzeti Levéltár).
- Emlékezetpolitikai intézmények: Institute of National Remembrance (Lengyelország), ÚSTR (Csehország), ÚPN (Szlovákia), CNSAS (Románia).